

POETA NASCITUR, HISTORICUS FIT - AD HONOREM ZEF MIRDITA

ALBERT RAMAJ (Ed.)

albanisches
institut

POETA NASCITUR, HISTORICUS FIT -
AD HONOREM ZEF MIRDITA

ALBERT RAMAJ (ed.)

Albanisches Institut

albanisches
Institut

Hrvatski institut za povijest

St. Gallen - Zagreb
2013

POETA NASCITUR, HISTORICUS FIT - AD HONOREM ZEF MIRDITA

Albert Ramaj (ed.)

Bashkeditorë / Suurednici/ Mitherausgeber

Gordan Ravančić, Zef Ahmeti, Aleksandar Stipčević, Nuri Bexheti

Me punime nga: / Sa prilozima od: / Mit Beiträgen von:

Isak AHMETI, Nuridin AHMETI, Zef AHMETI, Pirro ARAPI, Robert C. AUSTIN, Ndue BALLABANI,
Peter BARTL, Martin BERISHAJ, Nuri BEXHETI, Rafael BIERMANN, Femi CAKOLLI, Neritan CEKA,
Konrad CLEWING, Krisztián CSAPLÁR-DEGOVICS, Lovorka ČORALIĆ, Bardhyl DEMIRAJ,
Italo Costante FORTINO, Mehmet ELEZI, Robert ELSIE, Wilfried FIEDLER, Skënder GASHI,
Eleonóra ERZSÉBET GÉRA, Lush GJERGJI, Kurt GOSTENTSCHNIGG, Andreas GOTTMANN, Romeo GURAKUQI,
Robert HOLJEVAC, Zoran JANJETOVIĆ, Titos JOCHALAS, Thomas KACZA, Damir KARBIĆ, Marija KARBIĆ,
Mijo KORADE, Muzafer KORKUTI, Frrok KRISTAJ, Kopi KYÇYKU, Hans-Joachim LANKSCH, Cristian LUCA,
Izer MAKsutI, Noel MALCOLM, Luan MALLTEZI, Matteo MANDALÀ, Kastriot MARKU, Odette MARQUET,
Dedier Norberto MARQUEGUI, Sadik MEHMETI, Aleksandër MEKSI, Roberto MOROZZO DELLA ROCCA,
Mary MOTES, Jadranka NERALIĆ, Alexander NOVIK, Aton PANCHEV, Nikola PANO, Aurel PLASARI,
Remzi PËRNASKA, Luan RAMA, Albert RAMAJ, Gordan RAVANČIĆ, Michael SCHMIDT-NEKE,
Oliver Jens SCHMITT, Aleksandar STIPČEVIĆ, Jasna TURKALJ, Pëllumb XHUFİ, Frok ZEFİQ, Izmi ZEKA,
Olga ZIROJEVIĆ

Recenzenti:

dr. sc. Serđo Dokoza, dr. sc. Ivan Botica

Albanisches Institut St. Gallen
www.albanisches-institut.ch

albanisches
institut

Hrvatski institut za povijest Zagreb
www.isp.hr

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 864722

Schweizerische Landesbibliothek
ISBN: 978-3-9524201-0-2

NSK
ISBN: 978-953-7840-23-5

Poeta nascitur, historicus fit - Ad honorem Zef Mirdita

Zef Mirdita

Përmbajtja/Sadržaj/Inhalt

Parafjala	11
Predgovor	19
Vorwort	27
Jetëshkrimi i Zef Mirditës.....	33
Životopis Zefa Mirdite.....	35
Lebenslauf von Zef Mirdita.....	37
Bibliografia de Zef Mirdita	39

ANTICA

Aleksandar STIPČEVIĆ, Zagreb

La struttura del simbolismo religioso degli Illiri.....	57
---	----

Neritan CEKA, Tirana

Gjurmë të luftërave civile romake në Shqipëri	63
---	----

Michael SCHMIDT-NEKE, Kiel

Überlegungen zur Prägung für römische Kaiserinnen: der Fall Dryantilla	71
--	----

Muzafer KORKUTI, Tirana

Krijimet e artit prehistorik-kapital intelektual i njerëzimit.....	85
--	----

MEDIUM AEVUM & NOVUM AEVUM

Aleksandër MEKSI, Tirana

Përmendje të Butrintit gjatë shekujve IX-X-të.....	97
--	----

Marija KARBIĆ – Damir KARBIĆ, Zagreb

Prilog poznavanju prisustva albanskih franjevac u Provinciji Slavoniji (Dalmaciji) u razvijenom i kasnom srednjem vijeku.....	103
--	-----

Gordan RAVANČIĆ, Zagreb	
Neka razmišljanja o prvom spomenu Vlaha u izvorima hrvatske provenijencije	115
Pëllumb XHUFİ, Tirana	
Përkime shqiptaro-malazeze në mesjetë	125
Jadranka NERALIĆ, Zagreb	
Opatija sv. Sergija i Baka i njeni opati tijekom 15. stoljeća	
prema dokumentima Tajnoga vatikanskog arhiva	141
Aurel PLASARI, Tirana	
Konteksti kisharo-politik i qëndresës dhe luftërave të Gjergj Kastriotit,	
Skënderbeut.....	167
Luan MALLTEZI, Tirana	
Lufta e Skënderbeut kundër Venedikut (1447-1448).....	189
Mijo KORADE, Zagreb	
Prijedlozi vizitatora Aleksandra Komulovića (1548-1608) za borbu protiv	
Osmanlija.....	201
Cristian LUCA, Galati	
Il testamento del gran dragomanno veneto Gian Rinaldo Carli senior	
(c. 1646—† 1722)	219
Robert HOLJEVAC, Zagreb	
O spisu Danijela Loheta «Sorex primus»	235
Skënder GASHI – Wien	
Elemente onomastike e leksikore bizantine në Kosovë	251
Pirro ARAPI, Vlorë	
Vend-emërtimet e vogla në katundin Zvërnec të Vlorës.....	275
Olga ZIROJEVIĆ, Beograd	
Patrikana e Pejës	293
Peter BARTL, Pullach	
Mißbräuche, Laster und Hochmut.	
Sitten und Bräuche der Bergbewohner im Spiegel der geistlichen	
Visitationsberichte aus Albanien.....	299
Nuri BEXHETI, Prishtina	
Die Schlacht bei Kaçanik und die Zusammenarbeit zwieschen Frederico	
Veterani und die Albaner im Jahre 1690	315
Eleonóra ERZSÉBET GÉRA, Budapest	
Enthüllungen über Don Thoma Raspassani, dem „ungarischen”	
Vikar von Wasserstadt Ofen (Buda)	335

MODERNUS

Odette MARQUET, Tirana

Vështrim mbi jetën baritore dhe shpirtërore të Kishës shqiptare në
dokumente arkivore të fundit të shekullit XIX363

Andreas GOTTMANN, Wien

Konkordat apo protektorat i kultit?
Monarkia Austriake dhe aktivitetet diplomatike të Selisë së Shenjtë në
Evropën Juglindore 1878-1914377

Romeo GURAKUQI, Shkodër

Një vlerësim mbi kryengritjen shqiptare të vitit 1912, në Kosovë dhe në
Maqedoni, bazuar kryesisht në raportet e zv. konsullit britanik në
Shkup, Peckham.....419

Noel MALCOLM, Oxford

Ernesto Cozzi (1870-1926): A Neglected Figure in Albanian Studies and
in the History of Albania455

Konrad CLEWING, Regensburg

Der „Andere“ als Störenfried: Siedlungshistorische Anciennitätsdiskurse
um Kosovo.....505

Kastriot MARKU, Milano

Organizimi hierarkik dhe territorial i Françeskanëve në trojet
shqiptare (Profil historik)521

Albert RAMAJ, St. Gallen

Laramanizmi apo kriptokrishtenizmi tek shqiptarët – përkatësisht në
Kosovë në shek. XIX e XX.....549

Robert ELSIE, Den Haag

Die Derwisch-Sekte der albanischen Bektaschi.
Anmerkungen zu ihrer Geschichte, Verbreitung und zur derzeitigen Lage.....589

Femi ÇAKOLLI, Prishtinë

Histori e krishterimit protestant në Shqipëri dhe Kosovë
Kisha protestante tek shqiptarët609

Bejtullah DESTANI, London

Memorandum on the Kutzo-Vlachs (1904) 629

Thomas KACZA, Berlin

Fan Stylian Noli (1882–1965)
Albanischer Bischof und revolutionärer Demokrat.....635

Krisztián CSAPLÁR-DEGOVICS, Budapest	
Aksionet humanitare të Austro-Hungarisë në vitin 1913	657
Roberto MOROZZO DELLA ROCCA, Roma	
La storia del cattolicesimo in Albania nei periodi di Ahmet Zogu e di Enver Hoxha.....	667
Zoran JANJETOVIĆ, Beograd	
The Albanians in Yugoslavia 1944-1959: A Difficult Integration.....	687
Sadik MEHMETI & Nuridin AHMETI , Prishtina	
Hasan Kaleshi- jeta dhe vepra (1922- 1976)	705
Izmi ZEKA, Gjilan	
Rinjahje me njeriun - Sadullah Brestovci - i cili historinë e mbështeti mbi baza shkencore.....	715
Mary MOTES, Florida	
The day of the flag.....	719
Frrok KRISTAJ, Prishtina	
Në kujtim të Anton Çettës	723
Rafael BIERMANN, Jena	
Lufta e Kosovës si shembull i ndërhyrjes humanitare	727
Oliver Jens SCHMITT, Wien	
Albanien in der europäischen Geschichte	739
Lush GJERGJI, Prishtina	
Ballkani dikur dhe sot (Gjendja psikologjike dhe shoqërore)	751
 LINGUA & LITTERAE	
Wilfried FIEDLER, Meißen	
Gjuha e Gjon Buzukut nga këndvështrimi i gjuhësisë ballkanike.....	771
Isak AHMETI, Stubëll-Viti	
Letërsia Shqiptare e Kosovës. Rrugëtimi i saj në kontekst me Biblën	785
Bardhyl DEMIRAJ, München	
La lettera <ë> come testimone della tradizione scritta albanese- arbëreshe e alcuni problemi riguardanti la sua odierna ortografia	801
Mehmet ELEZI, Bern	
Gjuha shqipe përballë sfidave të lirisë.....	811
Izer MAKSUTI, Tetovo	
Ein kurzer geschichtlicher Überblick der deutschsprachigen Albanologie.....	849

Hans-Joachim LANKSCH, München	
Martin Camaj interpretieren.....	861
Frrok KRISTAJ, Prishtina	
Anton Pashku krijues i papërsëritshëm	873

DIASPORA

Matteo MANDALÀ, Palermo	
Dal falso storico alla falsificazione del vero mito: il caso del canto O e bukura More.....	883
Aleksandar STIPČEVIĆ, Zagreb	
Albanci o zadarskim Arbanasima	891
Lovorka ČORALIĆ, Zagreb	
Nga Ulqini deri në Nurrës – emigrantët shqiptarë në Venedik (Shekulli XIV-XVIII)	909
Matteo MANDALÀ, Palermo	
Miti pellazgjik dhe origjina e tij. Kontributi i Jeronim De Radës dhe Giovanni Emanuele Bidera-s	955
Italo Costante FORTINO, Roma	
Letërsia e pabotuar arbëreshe: romani “Sofia e Kominjatëve” i F. A. Santorit	979
Dedier Norberto MARQUIEGUI, Lujan	
Arbëreshët në Argjentinë. Histori pas historisë	987
Titos JOCHALAS, Athinë	
Mbi vendosjen e popullatës shqiptare në Greqi	999
Kopi KYÇYKU, Bukuresht	
Shqipëria dhe shqiptarët e Azerbajxhanit	1009
Aton PANCHEV, Sofia	
Diaspora shqiptare në Bullgari	1015
Alexander NOVIK, St. Petersburg	
Albanians in Russia and Ukraine: Cooperation and Innovations of Traditional Culture	1029
Frrok ZEFIQ, Osijek	
Seoba albanaca klementinaca u Srijemu u Slavoniji (Hrvatska)	1039
Luan RAMA & Remzi PËRNASKA, Paris	
Në gjurmë të emigracionit shqiptar në Francë	1055

Kopi KYÇYKU, Bukuresht	
Shqiptarët e Rumanisë	1099
Kurt GOSTENTSCHNIGG, Graz	
Die Aktivitäten der albanischen StudentInnen in Österreich bis 1939.....	1123
Nikola PANO, Chicago	
Perspectives on U. S.-Albanian Relations.....	1147
Zef AHMETI, St. Gallen	
Der lange Weg zur Errichtung diplomatischer Beziehungen zwischen der Schweiz und Albanien.....	1169
Robert C. AUSTIN, Toronto	
Albanians in Canada	1215
Martin BERISHAJ, Ljubljana	
Albanci v slovenijo: Otroci dveh domovin	1223
Albert RAMAJ & Ndue BALLABANI, St. Gallen & Zym-Prizren	
Kisha katolike dhe mërgata shqiptare Misioni katolik shqiptar në Zagreb	1237

Parafjala

Të nderuar lexues, libri që keni në dorë i është kushtuar kolegut dhe mikut tonë të dashur Zef Mirditës. Në këtë mënyrë dëshirojmë ta falënderojmë për punën e tij të jashtëzakonshme shkencore gati 50 vjeçare, e posaçërisht për ditët që i ka kaluar dhe ende i kalon me ne në *Institutin kroat të historisë* (*Hrvatski Institut za povijest*) në Zagreb prej vitit 1993 e deri më sot. Mirdita është edhe anëtar nderi dhe këshilltar i *Institutit shqiptar* (*Albanisches Institut*) në St. Gallen (Zvicër) që nga themelimi i tij në vitin 2002. Edhe pse më 2004 është pensionuar komuniteti shkencor i Institutit kroat të historisë Zef Mirditën do ta konsideroj gjithmonë anëtarin e tij të shquar, rezultatet e kërkimeve të të cilit janë pjesë e pashmangshme jo vetëm të historiografisë shqiptare e kroate, por edhe asaj evropiane. Rruga jetësore dhe shkencore e Zef Mirditës është zhvilluar (dhe ende aktivisht është duke u zhvilluar) ndërmjet Kroacisë dhe shqiptarëve (veçanërisht të Kosovës).

Është vërtet kënaqësi e madhe për të gjithë ne të marrim pjesë në festëshkrimin¹ që i kushtohet Zef Mirditës. Nga punimet, të cilat i kanë dërguar autorët, shihet shumë qartë se çfarë respekti gëzon profesor Zef Mirdita, jo vetëm në bashkësinë akademike kroate, shqiptare o ballkanike, por lirisht mund të themi në mbarë botën. Si dëshmi shtesë i këtij respekti për Zef Mirditën mund t'i përmendim anekdotat në vijim. Pasi që Instituti shqiptar në St. Gallen kishte vendosur të niste projektin për festëshkrimin për nder të Zef Mirditës, Albert Ramaj e kishte thirrur në telefon profesor Aleksandar Stipčević që ta informonte për qëllimin e festëshkrimit dhe t'i kërkonte ndihmë. Profesor Stipčević (për shkak të moshës) s'e kishte dëgjuar mirë dhe s'e kishte kuptuar mirë propozimin e idesë së Ramajt kështu që i përgjigjet: „Nuk kam kohë, sepse jam shumë i zënë me punë dhe dëshiroj që t'i kryej detyrimet e mia që i kam pranuar, kështu që më vjen keq që më duhet të refuzoj ...Edhe pse ti e di se për Ty do ta kisha bërë këtë vetëm po të kisha pas kohë“. Para së të përfundonte biseda telefonike, Alberti i tregon edhe një herë profesor Stipčević duke ia theksuar se festëshkrimi po i kushtohej Zef Mirditës. Në këtë moment Stipčević zgjohet dhe thotë: „Më fal se nuk të kuptova në fillim. Po të them

¹ Fjalëformimi *festëshkrim* përdoret këtu për të parën herë në gjuhën shqipe duke u mbështetur në fjalën gjermane *Festschrift*: *Fest*=festë dhe *-schrift*=shkrim. Në gjuhën gjermane fjala „Festschrift“ përdoret kur një vepër i kushtohet një personaliteti të shkencës a kulturës apo ndonjë ngjarjeje të caktuar me karakter festiv. Kjo fjalë në gjuhën shqipe mund të përdoret edhe si: jubilar, botim jubilar, botim kushtuar..., ne e kemi vlerësuar si më të përshtatshmen fjalëformimin *festëshkrim* që në të ardhmen mund të përdoret për librat e kësaj natyre.

me gjithë zemër se do të marrë pjesë në këtë festëshkrimin, fundja e kam për detyrë për mikun tim Zefin. Është ky obligim moral imi dhe po më vjen shumë mirë për këtë iniciativë. Kështu që gjithçka të më thuash do ta bëj me shumë gëzim!" Gati reagim të ngjashëm kishte pasë pasi është kontaktuar edhe Peter Bartl. Shkurt, duke pas parasysh veprimtarinë shkencore dhe bibliografinë e Zef Mirditës e patëm obligim moral që ta përgatisim këtë festëshkrim. Përveç kësaj, gjatë viteve të fundit, kemi fituar përshtypjen se Zef Mirdita, me apo pa qëllim „është lënë në harresë“ nga ana e një pjese të botës akademike shqiptare.

U desh një punë dhe angazhim i një numri të madh njerëzish për t'u realizuar ky festëshkrim, por tash kur po del në dritë, jemi të bindur se çdo sakrificë, që është bërë, ka qenë e denjë për një përpjekje të tillë. Se sa respekt gëzon Mirdita në qarqet akademike jo vetëm të Ballkanit, por edhe të Evropës e botës, mund të shihet qartë vetëm nëse shikohet përmbajtja festëshkrimi. Në lidhje me këtë, na duhet të cekim se kishte shkencëtarë të cilët kishin dëshirë të merrnin pjesë me kontributin e tyre, por për shkak të kufizimeve të kohës, nuk kanë arritur që me kohë t'i dërgojnë punimet e tyre, prandaj për këtë kanë kërkuar falje.

Nisma për përgatitjen e këtij festëshkrimi ka filluar nga Instituti shqiptar në St. Gallen, kurse nismëtarët kryesorë ishin Zef Ahmeti e Albert Ramaj. Menjëherë pas kësaj i është bashkuar këtij projekti edhe *Instituti kroat i historisë (Hrvatski institut za povijest)* në Zagreb, ku Zef Mirdita e priti edhe daljen e merituar në pension, por edhe sot vazhdon të punoj aktivisht në projekte shkencore si bashkëpunëtor i jashtëm. Në konsultim me Aleksandar Stipčević, Nuri Bexhetin, Lovorka Čoralić dhe Gordan Ravančić, kjo ide për përgatitjen e festëshkrimit u zgjerua më tej.

Veprimtaria shkencore e Zef Mirditës përfshinë një gamë të gjerë temash, nga parahistoria, antikiteti, historia e popullit shqiptar, historia e krishterimit të popullit shqiptar, historia e popullit vllah, marrëdhënjet historike shqiptaro-kroate si dhe shumë çështje të historisë së Ballkanit të lashtë e deri te koha më e re. Fushë e posaçme e interesimit të tij janë Dardanët, një popull i vjetër i cili jetoi më së shumti në territorin e sotëm të Kosovës. Mbi këtë popull të lashtë ilir ka shkruar një numër të madh punimesh në gjuhën shqipe, kroate, gjermane, frënge dhe italiane. Në shumë punime, ndër të cilat gjithsesi duhet të përmendim edhe monografinë shkencore të botuar kohëve të fundit "*Religjia i kultovi Dardanaca i Dardaniye u antici*" (Religjioni dhe kultet e dardanëve dhe Dardania në antikitet) (2007), Zef Mirdita problematikën e dardanëve dhe të Dardanisë e vështron nga kënde të ndryshme dhe e shqyrton në mënyrë ndërdisiplinore. Njohuritë dhe përfundimet të cilat ka arritur janë bazuar në studimin e kujdesshëm të burimeve dhe reflektimin kritik të literaturës relevante, por edhe në punën arkeologjike në terren dhe në shqyrtimin vetjak të zonave të caktuara gjeografike. Rezultatet e një kërkimi shumëvjeçar mbi dardanët i ka mbledhur në një monografi të madhe "*Dardanci i Dardaniya*

u antici” (Dardanët dhe Dardania në antikë), e cila ndodhet pikërisht në përgatitje për botim. Kjo vepër e madhe duhet të vihet në radhën e studimeve më të rëndësishme mbi Ilirët e lashtë.

Në kohën kur Mirdita vjen në “Opatička 10”, Instituti kroat i Historisë në Zagreb, tashmë kishte filluar të formohej në një institut të respektuar shkencor. Duke pas para sysh këtë, drejtori, Dr. Mirko Valentić, bëri gjithçka për të përhapur thelbin kërkimtar të Institutit. I nxitur nga ky qëllim e punësoi edhe Zef Mirditën dhe në të njëjtin vit, më 1993, ia besoi udhëheqjen e projektit të ri të nisur “*Vlasi – starobalkansko stanovništvo od povijesne pojave do danas*” (Vllahët – popullata e vjetër ballkanike nga zanafilla historike deri më sot). Projektin e cekur Mirdita e udhëhoqi me sukses deri në vitin 1998. Rezultatet e arritura shkencore mundësuan që Zef Mirdita në vitin 1998 të jetë i zgjedhur për të pasur profesionin permanent prej këshilltari shkencor.

Zef Mirdita në veprimtarinë e tij shkencore i është përkushtuar edhe fenomenit historik të vllahëve të Ballkanit dhe në kërkimet dhe përfundimet e tij ka dhënë kontribut të madh lidhur me njohuritë shkencore për këtë popullat. Mbi ta, përveç punimeve të shumta shkencore, i ka botuar edhe dy monografi: “*Vlasi u historiografiji*” (Vllahët në historiografi) (2004) për të cilën fitoi edhe çmimin e Akademisë kroate të Shkencave dhe Arteve për arritje të larta shkencore dhe artistike në kategorinë e shkencave filologjike për vitin 2004 dhe “*Vlasi - starobalkanski narod*” (Vllahët - popull i lashtë i Ballkanit) (2009) e cila gjithashtu zgjoi interesim të madh të publiku shkencor.

Gjatë qëndrimit të tij në Institutin kroat të Historisë, Mirdita, e hartoi edhe monografinë e rëndësishme “*Krishtenizmi ndër shqiptarë*” (1998). Kjo është një sintezë gjithëpërfshirëse mbi zhvillimin e krishterimit ndër shqiptarë, vepër me vlerë të përhershme dhe shumë e rëndësishme për njohjen e kësaj problematike.

Është e pamundur që ta përmendim këtu tërë punën shkencore të Zef Mirditës, por duhet konstatuar se studimet e artikujt e tij, por edhe librat e tij, përfaqësojnë literaturën e pashmangshme për të gjithë historianët dhe kërkimtarët e tjerë të ardhshëm, që merren me Ilirët dhe Shqiptarët në siudhësën ballkanike. Prandaj, për shkak të veprimtarisë së tij të deritashme, pa kurrfarë dyshimi, Zef Mirdita e ka merituar vendin e nderit në historiografinë shqiptare dhe në përgjithësi në atë të vjetër ballkanike, për çka flet edhe respekti që gëzon në ballkanologjinë evropiane e veçmas në albanologji.

Ministria e Arsimit, Shkencës dhe e Teknologjisë të Republikës së Kosovës në vitin 2011 e shpalli profesorin e nderuar Zef Mirditën shkencëtar të vitit. Një mirënjohje e tillë institucionale dhënë veprimtarisë shkencore të profesor Mirditës s’është vetëm shprehje dhe vlerësim i kontributit vetjak shkencor, por është edhe “gurë themeltar” i vendosjes së një sistemi të ri vlerësimi të diturisë dhe meritës, gjë që gjithsesi duhet çmuar. Më tutje kjo njohje korrespondon edhe me njohjet e tjera relevante që i janë dhënë profesor Mirditës, si dekorata për kontributin e dhënë albanologjisë dhe përfaqë-

simin me dinjitet të bashkësisë shqiptare në Republikën e Kroacisë, që me 12 qershor 2004, ia dorëzoi presidenti i Republikës së Shqipërisë, Alfred Moisiu. Ekziston edhe çmimi tjetër për librin „*Vlasi u historiografiji*“ (Vllahët në historiografi), i cili me 29 prill 2005, profesor Mirditës iu akordua nga Akademia kroate e Shkencave dhe e Arteve.

E gjithë kjo tregon qartë se Zef Mirdita është një prej zërave të spikatur të historiografisë shqiptare, që ka dhënë kontribut të çmueshëm në profilizimin e historiografisë shqiptare dhe vllahe, si dhe të ofrimit të argumenteve shkencore kryesisht përmes punimeve të tij shkencore, por edhe drejtpërdrejt nëpërmjet ligjërimit universitar.

Mirdita ka filluar karrierën e tij akademike dhe kërkimore qysh në vitin 1965, kurse pas mbrojtjes së tezës së doktoratës „*Dardanci i Dardanijs u antici*“ (Dardanët dhe Dardania në antikë) në Fakultetin filozofik të Universitetit në Zagreb, u kthye në Universitetin e Prishtinës si profesor në Katedrën e historisë të Fakultetit Filozofik. Kontributi i tij prej profesori ordiner në arsimimin e kërkimtarëve të rinj la gjurmë të pashlyeshme në Universitetin në Prishtinë kryesisht për sa i përket nxitjes së një shkolle të mendimit kritik lidhur me historiografinë shqiptare, veçanërisht sa i përket historisë së antikitetit dhe mesjetës së hershme. Ai është ndër ata studiues që i takon të ashtuquajturit „*brezit të historianëve kritikë dhe analitikë*“, të cilët u ngritën mbi përshkrimin e thjeshtë të historisë, dhe nga historiografia e bënë një disiplinë akademike, e cila në kuptimin narrativ e lidhë të kaluarën me perspektivën e të ardhmes.

Për më tepër, një nga kontributet më madhore të Mirditës në shkollën e historiografisë shqiptare lidhet pikërisht me faktin se i njëjti gjatë punës në katedrën e historisë në Universitetin e Prishtinës ka iniciuar diskutimin shkencor historiografik. Në përputhje me thënien e famshme të Leopold von Ranke se „*puna e një historiani është thjeshtë të tregojë se si kanë ndodhur gjërat me të vërtetë*“ (filozofi kjo që ka dominuar në shekullin XIX dhe në fillim të shek. XX), duke prezantuar kështu profilin e një historiani modern dhe shumë konstruktiv. Mirdita historinë nuk e trajton thjeshtë si një „*rrëfim mbi të kaluarën*“, por asaj i qaset në mënyrë analitike duke kërkuar fillet e procesit, faktorët socio-kulturor dhe socio-ekonomik, që do të mund të kishin ndikuar në formimin e realitetit të kaluar.

Me një qasje të tillë Mirdita kontribuoi ndjeshëm në formimin e një linje të mendimit që pasqyronte aftësinë për të kuptuar dhe vlerësuar se si ishte zhvilluar „*ndërtimi i historisë*“ gjë që dha si rezultat zhvillimin e debateve historiografike në kontekstin dhe fazat e situatave historike, ngjarjeve dhe këndvështrimeve intelektuale. Ndoshta ky kontribut Mirditës edhe i hapi rrugë që në vitin 1991 të bëhet anëtar me korrespondencë i Akademisë së Shkencave dhe Arteve të Kosovës.

Në punimet e tij, sidomos ato në të cilat shkruan mbi Dardanët, është sendërtuar një profil i pakontestueshëm i historisë sonë antike, që identitetin dardan, faktorët social, ekonomik e kulturor, që e karakterizuan periudhën e antikitetit, e lidh

me bashkëkohësinë. Këto studime janë njëkohësisht edhe bazë për përcaktimin e një terminologjie dhe të koncepteve të sakta historike brenda kontekstit të antikitetit. Prandaj, Mirdita është një prej pionierëve për sa i përket kontributit edhe në fushën e kërkimeve arkeologjike të Kosovës pas Luftës së Dytë Botërore.

Vlera e punës së Mirditës qëndron edhe në interesin e tij për të kërkuar me një kuriozitet prej intelektual, qartësinë konceptuale dhe kapacitetin për t'i bashkërenduar thellësisht perspektivat historike në kërkim të informacionit të ri, që për një historian bashkëkohor është bërë pashmangshmëri pa alternativë. Ai njihet dhe mbahet në mend edhe për ligjëratat e tij të karakterizuara me një stil (të tij) të veçantë. Këto ligjëratat të tij të paharrueshme e karakterizojnë atë, sepse kishte një fillim prej rituali, kur Mirdita do të shpaloste hartat e Greqisë dhe Romës antike, përmes së cilave me një entuziazëm të madh shpjegonte rrjedhat historike. Gjatë ligjëratave Mirdita qëndronte në këmbë duke krijuar kontakte të drejtpërdrejta dhe ndërvepruese me studentët e pranishëm në sallën e ligjëratave. Të kalosh një provim në lëndët e Mirditës, ose të shkruash një punim nën mbikëqyrjen e tij, natyrisht me një notë të mirë të lakmueshme, ishte pothuajse njëjtë si t'i kishe përfunduar studimet në tërësi. Ai ishte profesor, njëherësh edhe burim frymëzimi për shumë breza, edhe për disa personalitete të rëndësishme që sot veprojnë në politikën kosovare. Biblioteka private e Mirditës për studentët e tij ishte një koleksion i çmueshëm burimesh të autorëve antikë, pjesë të së cilave ai ua lexonte me ëndje studentëve. Megjithatë profesor Mirdita kishte fituar respektin e studentëve, kolegëve dhe të gjithë atyre që mësonin në shembullin e tij prej pedagogu dhe qytetari të mirë, rruga e tij karrieriste nuk ka qenë e shtruar me lule. Ai shpesh, edhe pse i respektuar, është keqkuptuar dhe me dashje është penguar nga individë, që e shikonin me smirë dhe ideologjikisht e kundërshtonin. Gjithë kjo kishte për pasojë që rruga akademike e Mirditës që bërë mjaft e veçantë.

Ndoshta është dëm i madh që profesor Mirdita nuk arriti të qëndrojë në Departamentin e Historisë të Fakultetit Filozofik në Prishtinë edhe pas vitit 1990, dhe në këtë mënyrë për të dhënë kontributin e tij akademik dhe intelektual për zhvillimin e Universitetit të Prishtinës. E pra, po të qëndronte është pyetje se a do të arrinte gjithë atë çfarë ka arritur deri më tash duke bashkëpunuar me institute të shumta akademike prestigjioze evropiane. Kështu që largimi i tij prej universitetit të Prishtinës ndoshta është përparim i madh për gjithë historiografinë ballkanike, për shkak se punën e vet shkencore mund ta vazhdonte në Institutin kroat për histori.

Në fakt, pas më shumë se 20 vjetëve një gërshetim i rrethanave të jetës në vitin 1993 studentin e Zagrebit Zef Mirditën përsëri, këtë herë përgjithmonë, e solli në Zagreb, qytet ku ai diplomohet për filozofi në Fakultetin Teologjik Katolik në Zagreb, në Fakultetin e Filozofisë të Universitetit në Zagreb, pastaj u diplomua në një grup lëndësh historike dhe në vitin 1972 mbrojti tezën e doktoratës. Zef Mirdita në Zagreb kthehet

me profesion prej profesori ordiner, që e kishte fituar në Departamentin e historisë të Fakultetit Filozofik në Prishtinë, madje pasi për së dyti herë kishte qëndruar në universitete të ndryshme të Gjermanisë si bursist i *Alexander von Humboldt-Stiftung*. Në cilësinë e profesorit mysafir mbajti një seri ligjëratah në disa universitete prestigjioze evropiane (në Vjenë, Jena, München, Romë, Sofje, Tiranë, etj.), kurse që nga viti 1980 deri në vitin 1990 ishte anëtar i Komitetit Kombëtar të Jugosllavisë për ballkanologji. Karrierën e tij shkencore, albanologu i respektuar dhe i njohur, arkeolog dhe ekspert në historinë e lashtë të Evropës Juglindore, e vazhdoi nga 1 marsi 1993 në *Institutin e historisë bashkëkohore*, sot *Institutin kroat të historisë*, ku ai është i punësuar si këshilltar shkencor.

Edhe pas shpërnguljes në Kroaci nuk u shua veprimtaria e tij universitare: ai mbajti kurse të historisë së Antikitetit në Fakultetin filozofik "*J. J. Strossmayer*" në Osijek, tani drejton kursin e gjuhës shqipe për studentët, kryesisht të disiplinave filologjike, por edhe të palëve të tjera të interesuara, në Fakultetin Filozofik të Universitetit të Zagrebit. Që nga viti 1999 është nënkryetar i Shoqatës së Miqësisë kroato-shqiptare, kurse në vitin 2003 u emërua anëtar i Këshillit për Pakicat Kombëtare në Qeverinë e Republikës së Kroacisë.

Zef Mirdita deri më tani ka publikuar nëntë libra shkencore, dhe e ka përfunduar punën edhe për të dhjetin, në të cilin sërishmi i kthehet temës së dardanëve dhe Dardanisë duke u përpjekur për t'i konsoliduar rezultatet e punës së tij shumëvjeçare lidhur me këtë çështje si dhe të hedhë dritë të re mbi çështje të caktuara. Përveç këtyre librave, ai ka botuar një numër studimesh, diskutimesh, artikujsh, si dhe dhjetëra vlerësime dhe kritika të letërsisë nëpër revista kombëtare dhe ndërkombëtare, kurse rezultatet e kërkimeve të tij i ka prezantuar edhe në konferenca e simpoziume të shumta shkencore në vend dhe jashtë vendit. Përveç kërkimeve të lartpërmendura Mirdita është marrë edhe me tema të tjera historike, sidomos nga historia kroate dhe shqiptare. Me krenari mund të themi se me dhjetëra punime shkencore dhe pesë nga nëntë librat e botuara deri më tani të Zef Mirditës, janë krijuar pikërisht që kur u bë veprimtar i institucionit më të madh historiografik të kroatëve, me të cilin edhe pas pensionimit edhe më tutje, për kënaqësinë e ndërsjellë, bashkëpunon gjerësisht edhe sot.

Gjatë jetës së tij në Kroaci, Mirdita është angazhuar shumë për bashkësinë shqiptare dhe kulturën shqiptare në Republikën e Kroacisë. Për më tepër, ai u përpoq të organizonte Katedrën e Albanologjisë në Universitetin e Zagrebit, por kjo punë ende do të mbetet për brezat e ardhshëm që ta realizojnë. Konkretisht, marrëdhëniet kroato-shqiptare janë të shkëlqyera, por për përmirësimin e tyre dhe për mirëkuptim të ndërsjellë edhe më të mirë do të duhej të organizohet në Zagreb katedra e Albanologjisë, ashtu siç do të duhej në Tiranë dhe/ose në Prishtinë të fillojë Katedra e Kroatologjisë. Arsyeja është e thjeshtë, sepse me institucionalizimin e këtyre studimeve dhe disiplinave të dy

popujt, dhe si komunitete shkencore, si një tërësi, mund vetëm të përfitojnë, siç dëshmohet qartë nga veprat e disa albanologëve kroatë, ndër të cilët duhet përmendur Milan von Šufflay, Lovro Mihačević, Aleksandar Stipčević dhe, natyrisht, Zef Mirditën.

Dëshirat për tu iniciuar kroatologjia në Tiranë dhe albanologjia në Zagreb janë dëshira të Zef Mirditës, që është një urë në mes të këtyre dy popujve, në mes kroatëve dhe shqiptarëve, por sigurisht edhe urë midis bashkësisë akademike kroate dhe shqiptare, gjë që mund dhe duhet të shërbejë si një shembull i mirë për brezat e ardhshëm.

Në këtë festëshkrim kemi provuar që të integrojmë tema nga fushat kërkimore të ndryshme, por të gjithë e japin emëruesin e përbashkët të lidhjes historike kroato-shqiptare. Ndoshta ky festëshkrim do të bëhet edhe më cytës që Republika e Kroacisë të lëvizë më seriozisht drejt hapjes së Katedrës së Albanologjisë. Po ashtu, do të mund të thoshim se kjo është një detyrë morale, jo vetëm për shkak të numrit të madh të shqiptarëve që jetojnë në Kroaci, por para së gjithash për shkak të marrëdhënieve të shkëlqyera të të dyja kombeve tona gjatë historisë dhe në të tashmen. Por në mënyrë të barabartë, ne besojmë se është detyrë morale edhe e qeverisë shqiptare për të bërë hapat e nevojshëm për të hapur Katedrën e Kroatologjisë në Universitetin e Tiranës.

Ndoshta nuk është e ditur që mërgata e parë shqiptare në përgjithësi ishte në Dubrovnik (Raguzë) në shekullin 13-të, mbi të cilën mund të lexoni në këtë festëshkrim, por lirisht mund të thuhet se deri më tani kjo çështje nuk është trajtuar asnjëherë siç duhet. Në literaturë deri më tani kanë ekzistuar vetëm disa vepra të vogla të publikuara nga françeskani P. Vinçenc Malaj. Nga ana tjetër, kolonia shqiptare në Arbanas te Zara është një fakt relativisht i njohur, siç është rasti edhe me koloninë shqiptare (kelmendase) në Sllavoni (Hrtkovci dhe Nikinci). Mbi shqiptarët u shkrua nga disa autorë, por kontributi i palodhur i Aleksandar Stipčevićit që i ka dhënë kësaj teme sigurisht se është i pashmangshëm. Nga ana tjetër, mbi koloninë shqiptare në Sllavoni nuk ka shumë publikime, dhe puna e Frok Zefiq-it (nganjëherë Frok Zefi) është jashtëzakonisht e rëndësishme, sepse ajo hap çështje të gjithanshme në lidhje me këtë bashkësi.

Tema e marrëdhënies kroato-shqiptare është e njohur me siguri për shkak se këto marrëdhënie gjatë historisë kanë qenë shumë të mira, siç janë edhe sot. Historia e të gjitha urëdhrave fetare (benediktinët, dominikanët, françeskanët, jezuitët) nga shekulli 13-të përfshinë edhe një komponentë marrëdhëniesh kroato-shqiptare, dhe këtë e ka përpunuar në mënyrë të tërthortë edhe Zef Mirdita në librin *“Krishtenizmi ndër shqiptarë”*.

Të gjithë ne ende i kemi të freskëta kujtimet e ngjarjeve dramatike dhe turbullirat politike në ish-Jugosllavi. Që prej rënies së komunizmit e deri më sot shqiptarët, jo vetëm nga Kosova, por edhe nga Maqedonia, e kanë shikuar Zagrebin gjithmonë në mënyrë pozitive: se çfarë dhe si ndodhin gjërat në Kroaci. Përveç kësaj, ushqenim shpresën se Zagrebi do të ndihmojë në aspiratat tona, dhe Zagrebi edhe i ka ndihmuar

shqiptarët jo vetëm politikisht, por edhe në fushat e shkencës, kulturës, arsimit, organizimit... Në këtë kontekst, shembull i profesor Mirditës është një shembull i mirë, për shkak se Zagrebi (sidomos Instituti kroat i Historisë) ia hapi dyert profesorit të shquar dhe ia mundësoi vazhdimësinë e karrierës së tij të suksesshme shkencore.

Në fund, është rendi t' i falënderojmë përkthyesit, korrektorët dhe të gjithë njerëzit e dashur, të cilët kanë ndihmuar në ndërmarrjen e publikimi të këtij botimi voluminoz i festëshkrimit. Midis tyre me siguri do të duhej të theksohet: Zef Ahmeti, Kastriot Marku, Lovorka Čoralić, Marjan Sebač-Sopi, Shtjefën Dodes, Lars Häfner, Bejtullah Destani, Nikson Shabani, Fatmir Koliqi, Frrok Kristaj, Rolf Alther, Gjon Mirdita, Siergo Dokoza, Altin N. Ademi, Blerim Canaj, Hans-Peter von Aarburg, Kristina Llukës dhe në qoftë se kemi harruar dikë atëherë është faji ynë. Gjithashtu, i falënderojmë edhe të gjithë autorëve të këtij festëshkrimi që ishin me të vërtetë me dëshirë iu përgjigjur ftesës sonë. Falënderime të veçanta duhet t' i shprehim edhe Ministrisë së Shkencës, Arsimit dhe Sportit të Republikës së Kroacisë, që e ka mbështetur financiarisht shtypjen e këtij festëshkrimi.

Aleksandar Stipčević, Nuri Bexheti, Jasna Turkalj, Gordan Ravančić, Albert Ramaj

Predgovor

Poštovani čitatelji, knjiga koja se nalazi pred vama posvećena je našem dragom kolegi i prijatelju Zefu Mirditi. Ovako mu želimo zahvaliti na iznimno plodonosnom, gotovo 50-godišnjem znanstvenom radu, a napose na danima koje je proveo i još uvijek provodi s nama u *Hrvatskome institutu za povijest* u Zagrebu od 1993. pa sve do danas. Jednako tako profesor Mirdita počasni je član i savjetnik *Albanskoga instituta (Albanisches Institut)* u St. Gallenu (Švicarska) od osnutka 2002. godine. Iako je 2004. otišao u mirovinu, znanstvena zajednica Hrvatskoga instituta za povijest uvijek će ga smatrati svojim istaknutim članom čiji su rezultati istraživanja nezaobilazan dio ne samo hrvatske i albanske nego i europske historiografije. Njegov životni i znanstveni put odvijao se (i još se aktivno odvija) između Hrvatske i Albanaca (posebno Kosova).

Svima nam je uistinu veliko zadovoljstvo sudjelovati u objavljivanju ovoga Zbornika. Iz radova koje su autori poslali jasno se vidi kakvo poštovanje uživa profesor Mirdita, ne samo u hrvatskoj, albanskoj ili balkanskoj akademskoj zajednici nego slobodno možemo reći u cijelome svijetu. Kao dodatna potvrda tog poštovanja prema Zefu Mirditi može se navesti i sljedeća anegdota. Nakon što je Albanski institut u St. Gallenu odlučio započeti projekt izdavanja zbornika u čast Zefa Mirdite, Albert Ramaj telefonski je nazvao profesora Aleksandra Stipčevića da ga obavijesti o namjeri izdavanja te ga zamoli za pomoć. Profesor Stipčević (zbog starosti) ne čuje dobro pa nije ispravno razumio predloženu Ramajevu ideju te je odgovorio: "Nemam vremena jer sam puno zauzet s poslovima i želim svoje obveze koje sam preuzeo završiti, tako da mi je žao što moram odbiti... Iako znaš da bih za tebe to učinio samo da imam vremena." Prije no što je razgovor završen, Albert je profesoru Stipčeviću još jednom objasnio i naglasio da bi zbornik bio posvećen Zefu Mirditi. U tom se trenutku profesor Stipčević prenuo i rekao: "Oprosti, jer te na početku nisam razumio. Svim srcem ti velim da mi je sudjelovati u ovom zborniku dužnost za mog prijatelja Zefa. To je moja moralna dužnost i raduje me ova inicijativa. Stoga, sve što mi kažeš napraviti ću s velikom radošću!" Gotovo je ista reakcija bila kad se kontaktiralo s Peterom Bartlom. Sve u svemu, imajući na umu Mirditin znanstveni rad i bibliografiju, bila nam je moralna dužnost urediti ovaj Zbornik. Osim toga, tijekom posljednjih godina stekli smo dojam da je dio albanske akademske zajednice, namjerno ili ne, Zefa Mirditu "prepustio zaboravu".

Bio je potreban veliki rad i angažman velikog broja ljudi da se ostvari ovaj Zbornik, no sada kada je objavljen, uvjereni smo da je svaka žrtva koja je učinjena bila vrijedna tog truda. Koliko poštovanje uživa profesor Mirdita u akademskim krugovima ne samo Balkana nego Europe i svijeta jasno se može vidjeti samo ako se pogleda sadržaj Zbornika. U vezi s tim moramo napomenuti da je bilo znanstvenika koji su htjeli sudjelovati svojim prilogom, ali zbog vremenske stiske nisu na vrijeme stigli poslati svoje priloge te su se zbog toga ispričali.

Inicijativa za izradu zbornika potekla je iz Albanskoga instituta u St. Gallenu, a glavni pokretači bili su Zef Ahmeti i Albert Ramaj. Uskoro se projektu pridružio i *Hrvatski institut za povijest* u Zagrebu, gdje je Zef Mirdita dočekao i zasluženu mirovinu, ali i dalje aktivno radi na znanstvenim projektima kao vanjski suradnik. U konzultacijama s Aleksandrom Stipčevićem, Nurijem Bexhetijem, Lovorkom Čoralić i Gordanom Ravančićem ideja izrade zbornika još se više proširila.

Znanstveni rad Zefa Mirdite obuhvaća širok raspon tema, od pretpovijesti, povijesti staroga vijeka, povijest albanskog naroda, povijesti kršćanstva albanskoga naroda, povijest vlaškokog naroda, povijesni hrvatsko-albanski odnosi te mnogih pitanja povijesti staroga Balkana sve do najnovijih vremena. Posebno područje njegova zanimanja su Dardanci, stari narod koji je obitavao ponajviše na području današnjega Kosova. O tom ilirskome narodu napisao je velik broj radova na albanskome, hrvatskome, njemačkome, francuskome i talijanskome jeziku. U brojnim radovima, među kojima svakako treba spomenuti i recentnu monografiju *Religija i kultovi Dardanaca i Dardanije u antici* (2007.), Zef Mirdita problematiku Dardanaca i Dardanije promatra iz različitih kutova i interdisciplinarno je obrađuje. Spoznaje i zaključci do kojih je došao utemeljeni su na pomnom proučavanju izvora i kritičkom osvrtanju na relevantnu literaturu, ali i na terenskome arheološkom radu i vlastitom uvidu u geografiju određenog područja. Rezultate višegodišnjih istraživanja Dardanaca skupio je u velikoj monografiji *Dardanci i Dardanija u antici*, koja je upravo u pripremi za tisak. To veliko djelo treba svrstati u red s najznačajnijim studijama o starim Ilirima.

U vrijeme kada Mirdita dolazi u Opatičku 10, *Hrvatski institut za povijest* u Zagrebu već se počeo oblikovati u respektabilnu znanstvenu ustanovu. Imajući to na umu, ravnatelj dr. Mirko Valentić činio je sve kako bi proširio istraživačku jezgru Instituta. Potaknut tim ciljem, zaposlio je i Zefa Mirditu te mu iste 1993. povjerio vođenje novopokrenutog projekta "*Vlasi – starobalkansko stanovništvo od povijesne pojave do danas*". Navedeni projekt Mirdita je uspješno vodio do 1998. godine. Postignuti znanstveni rezultati omogućili su mu da 1998. bude izabran u trajno zvanje znanstvenoga savjetnika.

Zef Mirdita posvetio se u svom znanstvenome radu i povijesnome fenomenu balkanskih Vlaha te je svojim istraživanjima i zaključcima uvelike pridonio znanstvenim saznanjima o tom narodu. O njima je, osim brojnih znanstvenih radova, objavio i dvije

monografije: *Vlasi u historiografiji* (2004.), za koju je dobio i nagradu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti za najviša znanstvena i umjetnička dostignuća u kategoriji filoloških znanosti za 2004. godinu, te *Vlasi – starobalkanski narod* (2009.), koja je također izazvala veliku pozornost znanstvene javnosti.

Tijekom svoga rada u Hrvatskome institutu za povijest Mirdita je napisao i važnu monografiju *Krishtenizmi ndër shqiptarë* – (Kršćanstvo među Albancima) (1998.). To je sveobuhvatna sinteza o razvitku kršćanstva u Albanaca, djelo trajne vrijednosti i vrlo važno za upoznavanje te problematike.

Nemoguće je ovdje spomenuti cjelokupni Mirditin znanstveni rad, ali se mora konstatirati da su njegovi članci i knjige nezaobilazno štivo za sve buduće povjesničare i druge istraživače koji se bave Ilirima i Albancima na Balkanskome poluotoku. Stoga je Zef Mirdita zbog svog dosadašnjeg rada, bez ikakve sumnje, zaslužio počasno mjesto u albanskoj i uopće starobalkanskoj historiografiji, o čemu govori i poštovanje koje uživa u europskoj balkanologiji i posebice albanologiji.

Ministarstvo obrazovanja i tehnologije Republike Kosova proglasilo je 2011. poštovanog Zefa Mirditu znanstvenikom godine. Takvo institucionalno odavanje priznanja znanstvenom radu profesora Mirdite nije samo očitovanje i ocjena osobnog znanstvenog doprinosa nego i "kamen temeljac" uspostave novog sustava vrednovanja znanja i meritornosti, što svakako treba cijiniti. Nadalje, to priznanje korespondira i s drugim relevantnim priznanjima koja je primio profesor Mirdita, poput odlikovanja za doprinos albanologiji i dostojno zastupanje albanske zajednice u Republici Hrvatskoj koje mu je 12. lipnja 2004. uručio predsjednik Republike Albanije Alfred Moisiu. Tu je i nagrada za knjigu *Vlasi u historiografiji*, za koju je 29. travnja 2005. dobio nagradu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

Sve to jasno govori da je Zef Mirdita jedan od istaknutih glasova albanske historiografije, koji je dao vrijedne doprinose u profiliranju albanske i vlaške? historiografije te znanstvenoj argumentaciji istine, poglavito kroz svoje znanstvene radove, ali i izravno kroz sveučilišnu nastavu.

Mirdita je akademsku i istraživačku karijeru počeo već 1965., a nakon obrane doktorske disertacije *Dardanci i Dardanija u antici* na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu vratio se na Sveučilište u Prištini kao profesor na Katedri povijesti Filozofskoga fakulteta. Njegov doprinos redovnog profesora u obrazovanju mladih istraživača ostavio je neizbrisiv trag na Sveučilištu u Prištini, poglavito glede forsiranja škole kritičkoga mišljenja o albanskoj historiografiji, napose u vezi s antičkom i ranosrednjovjekovnom povijesti. On je pripadnik tzv. generacije kritičkih i analitičkih povjesničara, koji su se izdigli iznad samog opisivanja prošlosti te od historiografije načinili akademsku disciplinu koja u narativnom smislu povezuje prošlost s perspektivama budućnosti.

Nadalje, jedan od njegovih najvećih doprinosa albanskoj historiografskoj školi jest činjenica da je tijekom rada na Sveučilištu u Prištini inicirao historiografsku znanstvenu diskusiju. U skladu s izrekom Leopolda von Rankea da *“jedini zadatak povjesničara jest da jednostavno kaže što se stvarno dogodilo”* (filozofija koja je dominirala u 19. i početkom 20. stoljeća), on je predstavio profil modernog i veoma konstruktivnog povjesničara. Mirdita ne tretira povijest jednostavno kao “ispovijest o prošlosti”, nego joj pristupa analitički, tražeći početke procesa, socio-kulturne i socio-ekonomske faktore koji bi mogli utjecati na formiranje prošle stvarnosti.

Takvim postupcima Mirdita je značajno pridonio stvaranju linije mišljenja koje je reflektiralo sposobnost da se razumije i cijeni kako se odvijalo “građenje povijesti”, što je rezultiralo razvojem historiografske debate u kontekstu i mijeni povijesne situacije, događaja i intelektualne perspektive. Možda je ovaj doprinos Mirditi i otvorio putove da 1991 postane dopisni član Akademije nauka i umjetnosti Kosova.

U njegovim je radovima, posebno onima u kojima piše o Dardancima, ugrađen nepobitan profil naše antičke povijesti, koji povezuje dardanski identitet, društvene, gospodarske i kulturne čimbenike karakteristične za antičko doba sa suvremenošću. Te su studije ujedno i temelj za određivanje točne povijesne terminologije i koncepata unutar konteksta staroga vijeka. Stoga je Mirdita jedan od pionira glede doprinosa i u arheološkim istraživanjima Kosova nakon Drugoga svjetskog rata.

Vrijednost njegova rada leži i u njegovu interesu za istraživanja s intelektualnom radoznalošću, konceptualnom jasnoćom i kapacitetom dubinske povijesne perspektive u potrazi za novom informacijom, koja je za suvremenog povjesničara postala neizbježnost bez alternative. Poznat je i ostaje u pamćenju i zbog svojih predavanja obilježenih posebnim (njegovim) stilom. Ta njegova upečatljiva predavanja okarakterizirana su ritualnim početkom, kada bi Mirdita otvorio karte stare Grčke i Rima na kojima je s velikim entuzijazmom objašnjavao povijesne događaje. Tijekom predavanja je stajao, ostvarujući izravne i interaktivne kontakte s prisutnim studentima u predavaonici. Položiti ispit kod profesora Mirdite ili napisati rad pod njegovim mentorstvom, naravno uspješno, s dobrom ocjenom, bilo je gotovo kao da ste završili cjelokupni studij. On je bio profesor, istodobno i izvor inspiracije, mnogim generacijama, pa i nekim današnjim važnim akterima kosovske politike. Mirditina privatna biblioteka bila je za njegove studente vrijedna kolekcija izvora antičkih autora, koje je profesor s radošću čitao studentima.

No iako je profesor Mirdita pridobio poštovanje studenata, kolega i svih koji su učili na njegovu primjeru dobrog pedagoga i građanina, njegova akademska karijera nije bila posuta cvijećem. Naime, iako je bio uvažen, često je bio neshvaćen i pojedinci koji su mu zavidjeli i ideološki mu se suprotstavljali namjerno su ga sputavali. Sve to imalo je za posljedicu da je njegov akademski put postao veoma specifičan.

Možda je velika šteta što se nije uspio održati na Odjelu za povijest Filozofskoga fakulteta u Prištini i nakon 1990. i tako dati svoj akademski i intelektualni doprinos razvoju Sveučilišta u Prištini. No, da je ostao, pitanje je bi li mogao postići sve što je do sada postigao surađujući s mnogim prestižnim europskim akademskim institucijama. Tako je njegov odlazak sa Sveučilišta u Prištini možda bio velik napredak za cijelu balkansku historiografiju, poglavito zato što je svoj znanstveni rad mogao nastaviti u *Hrvatskome institutu za povijest*.

Naime nakon nešto više od 20 godina splet životnih okolnosti doveo je 1993. zagrebačkoga studenta Zefa Mirditu ponovno, ovaj put trajno, u Zagreb, grad u kojem je apsolvirao filozofiju na Katoličkome bogoslovnom fakultetu, zatim na Filozofskome fakultetu diplomirao povijesnu grupu predmeta te 1972. obranio doktorski rad. U Zagreb se vraća sa zvanjem redovnog profesora koje je stekao na Odsjeku za povijest Filozofskoga fakulteta u Prištini, i to nakon što je po drugi put kao stipendist *Alexander von Humboldt-Stiftunga* boravio na sveučilištima u Njemačkoj. U svojstvu gostujućega profesora održao je niz predavanja na više prestižnih europskih sveučilišta (u Beču, Jeni, Münchenu, Rimu, Sofiji, Tirani itd.), a od 1980. do 1990. bio je i članom Nacionalnoga komiteta Jugoslavije za balkanologiju. Svoju je znanstvenu karijeru ugledni i priznati albanolog, arheolog i stručnjak za stariju povijest jugoistočne Europe nastavio od 1. ožujka 1993. u *Institutu za suvremenu povijest*, danas *Hrvatskome institutu za povijest*, gdje je zaposlen u zvanju znanstvenoga savjetnika.

Ni nakon preseljenja u Hrvatsku nije zamrla njegova sveučilišna aktivnost: držao je kolegije iz povijesti staroga vijeka na Filozofskome fakultetu Sveučilišta „J. J. Strossmayera“ u Osijeku, a sada vodi tečaj albanskoga jezika za studente, prije svega filoloških disciplina, ali i ostale zainteresirane, na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 1999. potpredsjednik je Društva hrvatsko-albanskoga prijateljstva, a 2003. imenovan je članom Savjeta za nacionalne manjine pri Vladi Republike Hrvatske.

Zef Mirdita objavio je do sada devet znanstvenih knjiga, a završio je rad i na desetoj, u kojoj se ponovno vraća temi Dardanaca i Dardaniye, nastojeći objediniti rezultate svoga dugogodišnjeg rada na ovoj problematici te baciti novo svjetlo na pojedina pitanja. Osim spomenutih knjiga, objavio je i velik broj studija, rasprava, članaka, kao i na desetke ocjena i prikaza literature u domaćim i stranim znanstvenim časopisima, a rezultate svojih istraživanja prezentirao je i na brojnim znanstvenim skupovima u zemlji i inozemstvu. Uz već spomenuta istraživanja bavio se i drugim povijesnim temama, posebice iz hrvatske i albanske povijesti. S ponosom možemo reći da su deseci znanstvenih radova i pet od devet do sada objavljenih knjiga Zefa Mirdite nastali upravo otkad je postao djelatnik najveće hrvatske historiografske institucije, s kojom, na obostrano zadovoljstvo, intenzivno surađuje i nakon odlaska u mirovinu.

Tijekom života u Hrvatskoj Mirdita se jako angažirao za albansku zajednicu i albansku kulturu u Republici Hrvatskoj. Štoviše, pokušao je organizirati studij albanologije na Sveučilištu u Zagrebu, ali taj će posao ipak ostati na budućim generacijama da ga ostvare. Naime hrvatsko-albanski odnosi su odlični, ali radi njihova unapređenja i još boljeg međusobnog razumijevanja valjalo bi u Zagrebu organizirati studij albanologije, kao što bi trebalo u Tirani i/ili Prištini pokrenuti studij kroatologije. Razlog tomu je jednostavan – institucionalizacijom ovih studija i disciplina oba naroda i kao znanstvene zajednice u cjelini mogu imati samo koristi, o čemu zorno svjedoče djela nekoliko hrvatskih albanologa, među kojima se mora spomenuti Milana pl. Šufflaya, Lovru Mihačevića, Aleksandra Stipčevića i, naravno, Zefa Mirditu.

Pokretanje studija kroatologije u Tirani i albanologije u Zagrebu želje su Zefa Mirdite, koji je most između ova dva naroda, između Hrvata i Albanaca, ali svakako i most između hrvatske i albanske akademske zajednice, što može i mora poslužiti kao dobar primjer budućim generacijama.

U ovome smo Zborniku pokušali objediniti teme iz različitih istraživačkih područja, no svima je zajednički nazivnik povijesna povezanost Hrvata i Albanaca. Možda će Zbornik postati i poticaj da se u Republici Hrvatskoj poduzmu ozbiljniji koraci prema otvaranju studija albanologije. Možda bismo čak mogli reći da je to moralna dužnost, ne samo zbog velikog broja Albanaca koji žive u Hrvatskoj, nego prije svega zbog sjajnih odnosa naših dvaju naroda tijekom povijesti i u sadašnjosti. No jednako tako smatramo da je moralna dužnost i albanske države da napravi potrebne korake da se otvori studij kroatologije na Sveučilištu u Tirani.

Možda nije poznato da je prva albanska dijaspora uopće bila u Dubrovniku (Raguži) u 13. stoljeću, o čemu ponešto možete pročitati u ovome Zborniku, no slobodno se može reći da do danas ova tema nikada nije odgovarajuće obrađena. U literaturi su dosad postojali tek neki manji radovi koje je objavio franjevac P. Vinçenc Malaj. S druge strane, albanska kolonija u Arbanasima kod Zadra razmjerno je poznata činjenica, što je slučaj i s albanskom (ili bolje rečeno kelmendskom) kolonijom u Slavoniji (Hrtkovci i Nikinci). O Arbanasima je pisalo više autora, no doprinos neumornog Aleksandra Stipčevića toj temi svakako je nezaobilazan. O albanskoj pak koloniji u Slavoniji nema mnogo radova te je onaj Froka Zefiq (ponekad Frok Zefi) iznimno važan jer sveobuhvatno otvara različita pitanja o toj zajednici.

Tema hrvatsko-albanskih crkvenih odnosa svakako je poznata jer su ti odnosi tijekom povijesti bili jako dobri, kao što su i danas. Povijest svih crkvenih redova (benediktinci, dominikanci, franjevci, isusovci) od 13. stoljeća sadrži i komponentu hrvatsko-albanskih odnosa, a to je neizravno obradio i Zef Mirdita u knjizi *Krishtenizmi ndër shqitparë* – (Kršćanstvo među Albancima).

Svima nama još su svježa sjećanja na dramatične događaje i političke turbulencije u bivšoj Jugoslaviji. Od pada komunizma pa do danas Albanci, ne samo s Kosova nego i iz Makedonije, uvijek su pozitivno gledali na Zagreb: što se i kako događa u Hrvatskoj. Osim toga, gajili smo nadu da će Zagreb pomoći u našim težnjama, a Zagreb je i pomogao Albancima, ne samo politički nego i u znanosti, kulturi, obrazovanju, organizaciji, vjeri... U tom je kontekstu dobar primjer profesora Mirdite, jer je Zagreb (posebno Hrvatski institut za povijest) otvorio vrata uvaženom profesoru i omogućio mu nastavak uspješne znanstvene karijere.

Naposljetku nam valja zahvaliti prevodiocima, lektorima i svim dragim ljudima koji su pomogli u pothvatu objavljivanja ovog voluminoznog Zbornika. Među njima bi svakako trebalo istaknuti Zefa Ahmetija, Kastriota Markua, Lovorku Čoralić, Marjana Sebah-Sopija, Shtjefëna Dodesa, Larsa Häfnera, Bejtullaha Destanija, Niksona Shabanija, Fatmira Koliqija, Frroka Kristaja, Rolf Althera, Gjona Mirditu, Sergia Doku, Altin N. Ahmetija, Blerima Canaja, Hans-Peter von Aarburga, Kristina Llukës a ako smo nekoga zaboravili, onda je to naša greška. Jednako tako hvala i svim autorima ovoga Zbornika, koji su se doista rado odazvali našem pozivu. Posebnu zahvalnost trebamo iskazati i Ministarstvu znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske zato što je financijski poduprlo tiskanje Zbornika.

Aleksandar Stipčević, Nuri Bexheti, Jasna Turkalj, Gordan Ravančić, Albert Ramaj

Vorwort

Liebe Leserin, lieber Leser, das Buch, das Sie hier in den Händen halten, ist unserem lieben Kollegen und Freund Zef Mirdita gewidmet. Auf diesem Wege möchten wir uns bei ihm bedanken für seine herausragende 50jährige wissenschaftliche Arbeit. Im Besonderen bedanken wir uns bei ihm für die Zeit, die er seit 1993 am *Kroatischen Institut für Geschichte (Hrvatski Institut za Povijest)* in Zagreb verbracht hat und auch als Berater des *Albanisches Institutes* in St. Gallen. Als verdienter Forscher von europäischer Bedeutung gehört er auch nach seiner Pensionierung im Jahr 2005 weiterhin dem *Kroatischen Institut für Geschichte* an und engagiert sich auch heute noch in verschiedenen Forschungsprojekten.

Allen Beteiligten war es ein freudiges Anliegen, an dieser Festschrift mitzuwirken. Aus den hier vorliegenden Aufsätzen wird der große Respekt ersichtlich, den Zef Mirdita in kroatischen, albanischen und andern balkanischen akademischen Kreisen und weit darüber hinaus genießt. Eine kleine Anekdote soll auf diesen großen Respekt hinweisen: Nachdem das *Albanische Institut* in St. Gallen das Projekt für die Festschrift zu seinen Ehren begonnen hatte, rief Albert Ramaj Professor Stipčević an, um ihn über das Vorhaben zu informieren und ihn um Hilfe zu bitten. Dieser hatte aufgrund seines hohen Alters den Vorschlag und die Idee nicht auf Anhieb vollständig verstanden und antwortete ihm kurz angebunden: „Ich habe keine Zeit, ich bin mit zu vielen Arbeiten beschäftigt. Ich will meinen bereits angenommenen Verpflichtungen nachkommen. Deswegen muss ich – es tut mir leid – das Angebot ablehnen.“ Vor dem Auflegen erwähnte Albert noch einmal den Namen Zef Mirdita, worauf Stipčević sofort entgegnete: „Ich muss mich entschuldigen. Ich hatte dich vorhin nicht recht verstanden. Nun aber sage ich dir von ganzem Herzen Ja: Ich möchte bei dieser Festschrift mitmachen! Das Vorhaben ist eine moralische Pflicht für mich und ich freue mich sehr darüber.“ Gleichermaßen engagiert zeigte sich auch Professor Bartl. Dabei müssen wir auch erwähnen, dass es auch potentielle Autoren gab, die zwar einen Beitrag für die Festschrift schreiben wollten, es aber aufgrund von Zeitmangel nicht geschafft haben, einen Text bei uns einzureichen und die sich dafür entschuldigten.

Wir wollen Zef Mirditas reiches wissenschaftliches Schaffen würdigen und mit dieser Festschrift seinen verdienten Platz in der akademischen Öffentlichkeit festigen, nachdem sein Werk zumindest bei einem Teil der albanischen Wissenschaft etwas in Vergessenheit geraten ist.

Die Idee zur Vorbereitung einer Festschrift kam zwar von Albert Ramaj und Zef Ahmeti vom *Albanischen Institut* in St. Gallen, von Beginn an wurde aber auch das *Kroatische Institut für Geschichte* miteinbezogen. Aleksandar Stipčević, Nuri Bexheti, Lovorka Čoralic und Gordan Ravančić haben das Vorhaben von Anfang an aktiv mitgetragen.

Die wissenschaftliche Tätigkeit von Zef Mirdita umfasst eine breite Palette von Themen, die zum Teil über seinen Fachbereich als Professor für Alte Geschichte hinausgehen. Er forschte und publizierte zur Frühgeschichte, Geschichte der Albaner, und Vlachen, zur Geschichte des Christentums bei den Albanern, zu Fragen der albanisch-kroatische Beziehungen und vielen andern Fragen der alten, aber auch der neueren Balkangeschichte. Sein Spezialgebiet betrifft die Dardaner, jenes alte Volk, das wohl hauptsächlich im Gebiet des heutigen Kosovo gelebt hat. Über diese illyrische Bevölkerungsgruppe liegt eine ganze Reihe von Werken Mirditas vor, dies in albanischer, kroatischer, deutscher, französischer und italienischer Sprache. Aus den vielen Werken hervorzuheben ist dabei sicherlich seine jüngste Monographie *“Religija i kultovi Dardanaca i Dardanije u antici”* (Religion und Kultur der Dardaner und Dardaniens in der Antike, 2007). Darin geht Zef Mirdita ein Stück alter Geschichte aus ganz verschiedenen Blickwinkeln und in interdisziplinärer Zusammenarbeit an. Seine Studie beruht auf sorgfältigem und kritischem Studium der breiten Literatur, zudem aber auch auf eigener archäologischer Feldarbeit und einer sorgfältigen Spurensuche an historisch relevanten Orten. Eine Synthese seiner Forschungen zur Thematik der Dardander hat Mirdita in einer bereits druckfertigen Monographie gesammelt, die nach ihrem baldigen Erscheinen sicher bald als Grundlagenwerk für illyrische Studien gelten wird.

Mirdita hatte einen ersten Studienabschluss 1965 an der Universität Zagreb gemacht, 1972 erwarb er sich dort einen Dokortitel mit seiner Arbeit *“Dardanci i Dardanija u antici”* (Die Dardaner und Dardanien in der Antike). Nachdem er zwischenzeitlich bereits Assistent an der Abteilung für Geschichte gewesen war, wurde er 1973 an die Universität Prishtina als Professor für Alte Geschichte berufen und unterrichtete das Fach auf Albanisch und Serbisch.

Besonders bei den jungen Forschern, die er dort ausbildete, hinterließ Professor Mirdita einen unauslöschlichen Eindruck. Er war selbst einer jener Forscher, die zur sogenannten *“Generation kritischer und analytischer Historiker”* gehörten, die Geschichtsschreibung zu einer wirklich akademischen Disziplin zu machen versuchten. Dabei zeigte er das Profil eines modernen und konstruktiven Historikers. Mirdita behandelte die Geschichte nicht als bloße *“Erzählung über die Vergangenheit”*, sondern griff stets auf einen analytischen Ansatz zurück, um Prozesse der soziokulturellen und sozioökonomischen Entwicklung zu erfassen, die sich auf die Bildung vergangener Wirklichkeiten ausgewirkt haben könnten. Dabei konnte er sich auf die Aussage des berühmten

Leopold von Ranke berufen, der einst geschrieben hatte, es sei *“die Arbeit eines Historikers, einfach zu zeigen, wie die Dinge wirklich geschehen sind”*.

Mit einem solchen Ansatz förderte Mirdita ein Denken, das die *“Konstruktion von Geschichte”* kritisch reflektierte. Er bereicherte die historiographischen Debatten um historische Situationen, Ereignisse und intellektuelle Perspektiven. Vielleicht hat dieser Beitrag Mirditas ihm den Weg im Jahr 1978 geöffnet, um ein außerordentliches Mitglied der damaligen Akademie der Wissenschaften und Künste Kosovos zu werden.

Ehemalige Studierende erinnern sich mit Vergnügen an seine damaligen Vorlesungen. Als Einführungsritual entfaltete er stets geographisch-historische Karten des antiken Griechenland und Roms und erklärte dann mit großer Begeisterung historische Trends. Stets gelang es ihm in seinen Vorlesungen, einen persönlichen Kontakt mit den Studenten im Hörsaal herzustellen. Mirdita las auch gerne und zur Freude seiner Studenten längere Textstellen antiker Autoren vor, die sich im Fundus seiner großen Privatbibliothek fanden. Hatte man eine Prüfung in einem Fach bei Mirdita gut bestanden oder war eine Arbeit von ihm angenommen worden, hatte man sozusagen das ganze Studium bestanden. Als Professor war er eine Quelle der Inspiration für ganze Generationen, zu der auch wichtige Akteure der heutigen kosovarischen Politik gehören.

Professor Mirdita gewann zwar den Respekt seiner Studenten, Kollegen und auch all jener, die ihn als guten Bürger schätzten, trotzdem war sein weiterer akademischer Weg gelegentlich eher mit Dornen als mit Blumen übersät. Öfter ist er missverstanden und von Personen behindert worden, die ihn mit Neid betrachteten und ihm auf ideologische Weise widersprachen. Es war wohl ein großer Verlust, dass Professor Mirdita nach 1990 nicht in der Abteilung für Geschichte der Philosophischen Fakultät in Prishtina geblieben ist, um auf diese Weise zur akademischen und intellektuellen Entwicklung der Universität in Prishtina beizutragen. Es stellt sich andererseits auch die Frage, ob er all das erreicht hätte, was er in den folgenden zwei Jahrzehnten in Zusammenarbeit mit zahlreichen europäischen renommierten wissenschaftlichen Instituten geschaffen hat, wenn er nicht nach Zagreb gegangen wäre.

In der Tat kehrte Zef Mirdita 1993, nach mehr als 20 Jahren Abwesenheit, nach Zagreb zurück, wo er einst an der Katholisch-Theologischen Fakultät Philosophie studiert hatte. In der Zwischenzeit hatte er zusätzlich zu seiner an der Universität Prishtina geleisteten Arbeit zwei Aufenthalte als Stipendiat der *Alexander von Humboldt-Stiftung* an deutschen Universitäten absolviert und sich auch als Gastprofessor mit Vorträgen an renommierten europäischen Universitäten einen Namen gemacht, etwa in Wien, Jena, München, Rom, Sofia oder Tirana. Zwischen 1980 und 1990 war er Mitglied des jugoslawischen Nationalkomitees für Balkanologie.

Seine wissenschaftliche Laufbahn führte den renommierten Albanologen, Archäologen und Experten für die antike Geschichte Südosteuropas 1993 an das *Institut für*

Zeitgeschichte, das heutige *Kroatische Institut für Geschichte*. Als Mirdita nach Zagreb kam, entwickelte sich das erwähnte Institut bereits zu einem angesehenen wissenschaftlichen Institut. Sein Direktor Dr. Mirko Valentić hatte sich mit Erfolg darum bemüht, Zef Mirdita in den Kern der Forscher einzubinden und übergab ihm 1993 gleich die Leitung des neuen Projekts „*Vlasi – starobalkansko stanovništvo od povijesne pojave do danas*“ (Die Vlachen – ein altes Balkanvolk von den Anfängen bis heute). Das genannte Projekt leitete Mirdita erfolgreich bis 1998. Die erzielten wissenschaftlichen Ergebnisse ermöglichten es Zef Mirdita, dass er im Jahre 1998 zu einem dauerhaften Mitglied des Wissenschaftlichen Beirates gewählt wurde.

Zef Mirditas Forschungsergebnisse zu den Vlachen bilden inzwischen einen festen Beitrag der wissenschaftlichen Erkenntnisse zu dieser Bevölkerungsgruppe. So hat er neben zahlreichen wissenschaftlichen Arbeiten zwei Monographien veröffentlicht: „*Vlasi u historiografiji*“ (Die Vlachen in der Geschichtsschreibung, 2004). Eine weitere Arbeit zur gleichen Thematik „*Vlasi – starobalkanski narod*“ (Die Vlachen – ein altes Volk auf dem Balkan, 2009), genießt in der wissenschaftlichen Öffentlichkeit ebenfalls große Wertschätzung.

Während seiner Tätigkeit am Kroatischen Institut der Geschichte schrieb Mirdita eine weitere wichtige Monographie „*Krishtenizmi ndër shqiptarë*“ (Das Christentum unter den Albanern, 1998). Darin zeichnet er die Entwicklung des Christentums unter den Albanern nach.

Neben seinen Tätigkeiten am *Kroatischen Institut für Geschichte* unterrichtete Mirdita auch an der Universität Zagreb und erhielt schließlich Vorlesungen für Alte Geschichte an der Universität in Osijek.

Zef Mirdita verdient wegen seiner Tätigkeit ohne jeden Zweifel einen Ehrenplatz in der altbalkanischen, albanischen und vlachischen Geschichtsschreibung. So hat ihn Alfred Moisiu, der Präsident Albaniens, am 12. Juni 2004 sicher zu Recht mit einem Preis geehrt für seinen Beitrag in der Albanologie und der würdigen Vertretung der albanischen Gemeinschaft in der Republik Kroatien. Die höchste Auszeichnung der kroatischen Akademie der Künste und Wissenschaft in der Kategorie der philologischen Wissenschaften erhielt Professor Mirdita am 29. April 2005 für sein Werk „*Vlasi u historiografiji*“ (Die Vlachen in der Geschichtsschreibung). Das Ministerium für Bildung, Wissenschaft und Technologie der Republik Kosovo hat ihn im Jahr 2011 sogar zum Wissenschaftler des Jahres ernannt.

In seinen Werken hat Mirdita das Profil unserer alten Geschichte dadurch gefestigt, dass er dardanische Geschichte, d.h. ihre sozialen, wirtschaftlichen und kulturellen Gegebenheiten und Entwicklungen mit modernen analytischen Konzepten angegangen ist. Seine Untersuchungen beruhen auf präzisen Begriffen und Konzepten. Dabei zeichnen sich seine Forschungen stets auch durch große intellektuelle Neugier aus. Wohl ni-

cht zuletzt deshalb ist Mirdita so auch zu einem Pionier der archäologischen Forschung in Kosovo nach dem Zweiten Weltkrieg geworden.

Zef Mirdita hat bisher neun wissenschaftliche Bücher veröffentlicht und wie erwähnt ist auch die Arbeit für das zehnte Buch abgeschlossen. Neben diesen Büchern, hat er eine Reihe von Studien, Diskussionen, Artikeln und Dutzende von Literaturkritiken und Analysen in nationalen und internationalen Fachzeitschriften veröffentlicht und seine Forschungsergebnisse in zahlreichen Konferenzen im In- und Ausland präsentiert.

Seit Mirdita in Kroatien lebt, hat er sich intensiv für die albanische Gemeinschaft und Kultur in der Republik Kroatien engagiert. So ist Mirdita seit 1999 Vizepräsident der Gesellschaft der kroatisch-albanischen Freundschaft und wurde 2003 zum Mitglied des Rates für nationale Minderheiten in der Regierung der Republik Kroatien ernannt. Auf akademischer Ebene versuchte er, die Albanologie mit einem Lehrstuhl an der Universität von Zagreb zu verankern. Dieses Vorhaben bleibt allerdings eine noch zu realisierende wichtige Aufgabe für eine neue Generation. Gerade weil die kroatisch-albanischen Beziehungen so ausgezeichnet sind, sollte das gegenseitige Verständnis und der Austausch durch einen neu zu schaffenden Lehrstuhl für Albanologie an der Universität Zagreb gefördert werden. Entsprechend sollte auch in Tirana und/oder in Prishtina die Kroatienkunde mit einem Lehrstuhl institutionalisiert werden. Anhand der Arbeiten kroatischer Albanologen wird ersichtlich, dass die wissenschaftliche Gemeinschaft von einem solchen institutionalisierten Austausch profitieren könnte, erwähnt seien hier Milan von Šufflay, Lovro Mihačević, Aleksandar Stipčević und natürlich Zef Mirdita.

Vielleicht können wir durch diese Festschrift dazu anregen, die lange gemeinsame Geschichte durch die Einrichtung solcher Lehrstühle aufzuarbeiten und zu reflektieren. Ist ein solcher akademischer Austausch nicht geradezu eine moralische Pflicht?

Vielleicht ist es nicht allgemein bekannt, dass die erste historisch bekannte albanische Diaspora im Dubrovnik (Ragusa) des 13. Jahrhunderts bestand. Einen Betrag dazu finden Sie in diesem Band, wenn auch das Thema noch längst nicht genug erforscht ist. Erwähnt seien hier einige kleinere Werke des Franziskaners P. Vinçenc Malaj. Auf der anderen Seite ist die albanische Kolonie Arbansi bei Zadar relativ bekannt, ebenso die albanische (korrekterweise eigentlich die Kelmendi) Kolonie in Slawonien (Hrtkovci und Nikinci). Über Diaspora-Albaner wurde zwar von mehreren Autoren geforscht, insbesondere von Aleksandar Stipčević, zur albanischen Kolonie in Slawonien, allerdings gibt es kaum Arbeiten, erwähnt sei hier allerdings Frok Zefiq.

Das Thema der kirchlichen kroatisch-albanischen Beziehungen ist mit Sicherheit bekannt, diese Beziehungen sind historisch schon seit je sehr gut gewesen. Auch die regionale Geschichte aller religiösen Orden (Benediktiner, Dominikaner, Franziskaner, Jesuiten) enthält seit dem Mittelalter eine Komponente der kroatisch-albanischen Be-

ziehungen. Zef Mirdita hat dies im erwähnten Buch „*Krishtenizmi ndër shqitparë*“ (Das Christentum unter den Albanern) wenigstens am Rande bearbeitet.

Alle von uns haben die dramatischen Ereignisse und politischen Umwälzungen des ehemaligen Jugoslawien immer noch in intensiver Erinnerung. Auch während dieser schmerzhaften Zeit blieben die albanische und die kroatische Bevölkerung des Balkans einander stets verbunden. Die Laufbahn von Professor Mirdita belegt dies eindrücklich: Zagreb – insbesondere das *Kroatische Institut für Geschichte* – hat dem Professor albanischer Muttersprache die Türen geöffnet und die Fortsetzung seiner erfolgreichen wissenschaftlichen Karriere ermöglicht. Wir hoffen, dass uns Zagreb auch weiterhin politisch, vor allem aber auch in den Bereichen Wissenschaft, Kultur und Bildung unterstützen wird.

Zum Schluss möchten wir allen direkt oder indirekt an dieser Festschrift Beteiligten herzlich danken. Bedanken möchten wir uns bei allen Autoren, die sich die Zeit genommen haben, einen Beitrag zu schreiben. Wir möchten uns aber auch bei den wenig sichtbaren Personen bedanken, die als Übersetzer und Lektoren mitgewirkt haben. Namentlich erwähnen möchten wir Zef Ahmeti, Kastriot Marku, Lovorka Čoralić, Marjan Sebah-Sopi, Shtjefën Dodes, Lars Häfner, Bejtullah Destani, Nikson Shabani, Fatmir Koliqi, Frrok Kristaj, Rolf Alther, Gjon Mirdita, Siergo Dokoza, Altin N. Ademi, Blerim Canaj, Hans-Peter von Aarburg, Kristina Llukës. Sicher haben wir einzelne vergessen, sie mögen uns dieses Versehen verzeihen. Ein großer Dank geht schliesslich auch an das Ministerium für Wissenschaft, Bildung und Sport der Republik Kroatien, das den Druck dieser Festschrift finanziert hat.

Aleksandar Stipčević, Nuri Bexheti, Jasna Turkalj, Gordan Ravančić, Albert Ramaj

Jetëshkrimi i Zef Mirditës

Zef Mirdita u lind në Prizren, më 13 mars të vitit 1936. Shkollën fillore e kreu në Prizren, ndërsa gjimnazin klasik, respektivisht interdioqezian, në Pazin dhe në Zagreb.

Në Fakultetin Katolik Teologjik në Zagreb, më 1958, apsolvoi Filozofinë. Në vitin shkollor 1959/60 u regjistrua në Fakultetin Filozofik të Universitetit të Zagrebit - Dega e Historisë.

Nga viti shkollor 1961/62 ishte demonstrator në Katedrën për Histori Kroate te prof. dr. Jaroslav Šidak. Qysh si student i vitit të tretë dhe të katërt ligjëroi lëndën e Historisë në gjimnazin e mbrëmjes „Ise Kršnjavoga” në Zagreb. Diplomoi më 8 korrik të vitit 1965.

Pas kthimit në Prizren, më 8 shkurt të vitit 1966, punoi profesor në gjimnaz, në shkollën e mesme të muzikës dhe në shkollën e mesme të mjekësisë, ku ligjëroi histori, sociologji, gjuhë latine dhe gjuhë frënge, në paralelet me mësim në gjuhën shqipe, serbe dhe turke.

Nga 1 janari i vitit 1967 kaloi në Prishtinë si asistent në Katedrën e Historisë, Dega e Historisë Antike dhe më 3 nëntor 1972 doktoroi në Fakultetin Filozofik të Zagrebit me temën *Dardanci i Dardanija u antici* (Dardanët dhe Dardania në Antikë). Më 1973 u zgjodh docent me ç'rast e mori përsipër Katedrën e Historisë së Kohës së Vjetër në Fakultetin Filozofik të Prishtinës, të cilën lëndë e ligjëroi në dy gjuhë, për studentët shqiptarë dhe serbë. Në gusht të të njëjtit vit qëndroi në Shqipëri ku bëri gërmime e hulumtime arkeologjike. Më 1974 si bursist i Qeverisë Italiane qëndroi në specializim në Katedrën e Historisë së Vjetër në Universitetin „La Sapienza” e Romës. Në vitet 1976-1977, si bursist i Fondit „Alexander von Humboldt - Stiftung” qëndroi në specializim (për Historinë e Vjetër dhe Paleobalkanistikën) në Universitetin e Heidelberg-ut në Gjermani.

Më 1978 u zgjodh profesor, ndërkaq më 1983 profesor ordinar në Universitetin e Prishtinës. Më 3 prill 1991 u zgjodh anëtar me korrespondencë i Akademisë së Shkencave dhe Arteve të Kosovës. Njëkohësisht, si profesor mysafir ligjëroi në disa universitete europiane, si në Vjenë, Jena, München, Romë, Sofje dhe Tiranë. Më 1991-1992 qëndroi në Gjermani (München) për të dytën herë si bursist i Fondit „Alexander von Humboldt - Stiftung”.

Nga 1 marsi i vitit 1993 është këshilltar shkencor në Institutin Kroat të Historisë ku e udhëheq projektin *Vlasi - starobalkansko stanovništvo od povijesne pojave do danas* (Vllehet – popullatë e vjetër ballkanike që nga fillet historike deri më sot).

Që nga viti akademik 1997/98 deri në atë 2006/07 ishte ligjërues në Fakultetin Filozofik të Universitetit „J. J. Strossmayer” në Osijek, ku e ligjëroi lëndën: Historia e Vjetër - Lindja e Vjetër.

Përveç dhjetë librave në shqip, shqip-gjermanisht dhe në kroatisht, botoi në gjuhën shqipe, kroate, frenge, angleze, gjermane dhe italiane, në revistat shkencore të vendit dhe të huaja, mbi 100 studime, shqyrtime dhe punime - artikuj, recensione, kritika, shënime, polemika etj, poashtu përktheu disa libra nga kroatishtja në shqip dhe nga shqipja në kroatisht.

Që nga viti 1999 është nënkryetar i *Shoqatës së Miqësisë Kroato-Shqiptare (Društvo hrvatsko-albanskog prijateljstva)*, ndërsa në periudhën kohore 2003-2007 ishte anëtar i *Këshillit për Pakica Kombëtare në Qeverinë e Republikës së Kroacisë (Savjet za nacionalne manjine pri Vladi Republike Hrvatske)*.

Më 16 qershor 2004, Alfred Moisiu, kryetar i Republikës së Shqipërisë e dekoroi me shpërblim për kontributin e dhënë albanologjisë dhe për përfaqësim të denjë të komunitetit shqiptar në Republikën e Kroacisë.

Më 29 prill 2005, u laureua me shpërblimin e *Akademisë Kroate të Shkencave dhe Arteve (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti)* për librin *Vlasi u historiografiji* (Vllehët në historiografi), i cili u shpall libër i vitit 2004.

Më 21 dhjetor 2011, me rastin e 75 vjetorit të lindjes, Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë të Republikës së Kosovës e shpalli shkencëtar të vitit 2011.

Životopis Zefa Mirdite

Dr. sc. Zef Mirdita rođen je u Prizrenu 13. ožujka 1936. godine. Ondje je završio pučku školu, a klasičnu gimnaziju pohađao je u Pazinu i Zagrebu. Na Katoličkome bogoslovnom fakultetu u Zagrebu 1958. apsolvirao je filozofiju. Akademске godine 1959./1960. upisao je povijesnu grupu na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, položivši prethodno državnu maturu. Od 1961./1962. bio je demonstrator na Katedri za hrvatsku povijest kod prof. dr. Jaroslava Šidaka. Diplomirao je 8. srpnja 1965., a doktorirao na istom fakultetu 3. studenoga 1972. s temom *Dardanci i Dardanija u antici*. Od 1. siječnja 1967. djelovao je kao neovisni asistent za antičku povijest na Odsjeku za povijest u Prištini. Nakon što je 1973. izabran za docenta, preuzeo je Katedru povijesti staroga vijeka na Filozofskome fakultetu u Prištini. Godine 1978. izabran je za izvanrednog, a 1983. za redovnog profesora. U kolovozu 1973. sudjelovao je u arheološkim iskopanjima u Albaniji, a 1974. kao stipendist talijanske vlade bio je na specijalizaciji na Katedri povijesti staroga vijeka na rimskome sveučilištu "La Sapienza". Kao stipendist *Alexander von Humboldt-Stiftunga* boravio je u dva navrata (1976. – 1977. i 1991. – 1992.) u Njemačkoj, u Heidelbergu i Münchenu, na specijalizaciji iz povijesti staroga vijeka i paleobalkanistike – arheologije.

Od 1. ožujka 1993. do umirovljenja 2004. zaposlen je u Hrvatskome institutu za povijest u zvanju znanstvenoga savjetnika (1998. izabran je u trajno zvanje). Bio je voditelj projekta "Vlasi – starobalkansko stanovništvo od povijesne pojave do danas". Od školske godine 1997./1998. drži predavanja o *Starom Istoku* iz povijesti staroga vijeka na Filozofskome fakultetu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku. Trenutačno vodi tečaj albanskoga jezika za studente, prije svega filoloških disciplina, ali i ostale zainteresirane, na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Kao gost profesor držao je predavanja na više europskih sveučilišta, u Beču, Jeni, Münchenu, Rimu ("La Sapienza"), Sofiji i Tirani. Bio je član redakcija znanstvenih časopisa u Prištini i Zagrebu te član kosovske redakcije *Enciklopedije Jugoslavije*. Stalni je suradnik Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža.

Dana 3. travnja 1991. izabran je za dopisnoga člana Akademije nauka i umjetnosti Kosova.

Od 1980. do 1990. bio je član Nacionalnoga komiteta Jugoslavije za balkanologiju. Od 1999. potpredsjednik je Društva hrvatsko-albanskoga prijateljstva, a u svibnju 2003. imenovan je članom Savjeta za nacionalne manjine pri Vladi RH.

Osim osam znanstvenih knjiga (od kojih je jedna objavljena dva puta, najprije u Prištini, a potom u Tirani), objavljenih na albanskome, njemačkome i hrvatskome, objavio je i velik broj studija, rasprava, preglednih radova, članaka, recenzija, bilješki, polemika i dr. Sudjelovao je na mnogim svjetskim, međunarodnim i domaćim kongresima i znanstvenim skupovima.

Godine 2005. dobio je nagradu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti za knjigu godine *Vlasi u historiografiji* (Zagreb, 2004.), a Ministarstvo obrazovanja, znanosti i tehnologije Republike Kosova dodijelilo mu je nagradu "Naučnik godine 2011".

Lebenslauf von Zef Mirdita

Zef Mirdita, am 13. März 1936 in Prizren geboren, besuchte die Volksschule in Prizren und anschliessend das klassische Diözesangymnasium in Pazin und Zagreb. Im Jahr 1958 absolvierte er an der Katholisch-Theologischen Fakultät in Zagreb Philosophie. Auf das Studienjahr 1959/1960 war Zef Mirdita an der Universität Zagreb, Abteilung für die Geschichte eingeschrieben, am 8 Juni 1965 hat er diplomiert. 1961/62 war e Demonstrator beim Prof. Dr. Jaroslav Šidak. Noch als Student im 3. Und 4. Studienjahr hat er Geschichte im Abendgymnasium „Ise Kršnjavoga“ in Zagreb gelehrt. Auf den 1. Januar 1967 wechselte er nach Pristina und wirkte dort am Institut für Geschichte, Abteilung für Alte Geschichte als unabhängiger Assistent. Am 3 November 1972 promovierte er an der Philosophischen Fakultät in Zagreb mit dem Thema *“Dardanci i Dardanija u antici”* (Die Dardanen und Dardanien in der Antike). 1973 wurde er als Dozent an die Universität Prishtina, Abteilung für Geschichte berufen. Damit übernahm er auch den Lehrstuhl Alte Geschichte. Im August desselben Jahres war er in Albanien mit archäologischen Ausgrabungen beschäftigt. Das folgende Jahr durfte er als Stipendiat der italienischen Regierung an der römischen Universität *“La Sapienza”*, Abteilung für die Alte Geschichte seine Ausbildung vertiefen und spezialisieren. Als Stipendiat der *Alexander von Humboldt-Stiftung* wirkte er 1976/1977 an der Universität Heidelberg, Abteilung für die Spezialisierung für Alte Geschichte und Paleobalkanistik. Im Jahr 1978 Jahr wurde er zum außerordentlichen Professor und 1983 zum Ordentlichen Professor an die Universität Prishtina, Abteilung für die Geschichte - Alte Geschichte, berufen.

Am 3. April 1991 wurde Zef Mirdita zum korrespondierenden Mitglied der Akademie der Wissenschaften und Künste des Kosovo gewählt.

Nebst seinen Vorlesungen nahm er an unzähligen nationalen und internationalen und Tagungen teil. Als Gastprofessor lehrte er an den Universitäten Wien, Jena, München, Rom (*La Sapienza*), Sofia und Tirana. 1991-1992 war er zum zweiten Mal in Deutschland (München), wiederum (erstes mal nicht erwähnt) als Stipendiat der Alexander von Humboldt-Stiftung.

Auf den 1. März 1993 wurde er als Wissenschaftlicher Berater ans *“Hrvatski institut za povijest - Kroatisches Institut für die Geschichte”* berufen, wo er das Projekt *“Vlasi - starobalkansko stanovništvo od povijesne pojave do danas”* - Die Vlachen, eine altbalkanische Bevölkerung: (vom Anfang der Geschichte) von den Anfängen bis heute

bis heute“ leitete und zum Abschluss brachte. Vom akademischen Jahr 1997/1998 bis 2006/2007 hielt er Vorlesungen an der Universität „J.J. Strossmayer“ in Osijek, Kroatien, in der Abteilung Alte Geschichte – der alte Ostern.

Zef Mirdita verfasste nebst zehn Monographien in Albanisch, Albanisch-Deutsch und Kroatisch, über hundert Studien, Aufsätze, Rezensionen und Kritiken, (Notizen und Polemiken usw.) dies (und zwar) in Albanisch, Deutsch, Kroatisch, Französisch, Englisch und Italienisch, in nationalen, und sehr oft in internationalen Fachzeitschriften. Dazu kommen Übersetzungen mehrere Bücher aus dem Kroatischen ins Albanische.

Seit 1999 ist er Vize-Präsident der “*Društvo hrvatsko-albanskog prijateljstva* - Gesellschaft der kroatisch-albanischen Freundschaft” und von 2003 bis 2007 war er Mitglied von “*Savjet za nacionalne manjine pri Vladi Republike Hrvatske* - Rat für nationale Minderheiten der Regierung der Republik Kroatien”.

Am 16. Juni 2004 ehrte ihn Alfred Moisiu, Präsident der Republik Albanien für seinen Beitrag für die Albanologie und die würdige Vertretung der albanischen Gemeinschaft in der Republik Kroatien.

Am 29. April 2005 gewann er den Preis der Kroatischen Akademie der Wissenschaften und Künste für das Buch “*Vlasi u historiografiji* - Die Valachen in der Geschichtsschreibung”, welches als Buch des Jahres 2004 ausgezeichnet wurde.

Am 21 Dezember 2011 wurde er anlässlich seines 75. Geburtstages vom Ministerium für Bildung, Wissenschaft und Technologie der Republik Kosovo zum Wissenschaftler des Jahres erklärt.

Bibliografia de Zef Mirdita

LIBRA: / KNJIGE: / BÜCHER:

- Studime dardane, “Rilindja”, Prishtinë 1979.
- Antroponimia e Dardanisë në kohën romake (Die Anthroponymie Dardaniens zur Römerzeit), “Rilindja”, Prishtinë 1981.
- Studime dardane, Tiranë 1982.
- Mitet dhe mitologjia në antikë – funksioni dhe trajtimi i tyre, Prishtinë 1988.
- Historia e kishës në popullin shqiptar, Shkodër 1994.
- Krishtenizmi ndër shqiptarë, Prizren – Zagreb 1998.
- Religjioni dhe kultet e dardanëve dhe të Dardanisë në kohën antike, Zagreb 2001.
- Vlasi u historiografiji, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2004.
- Religjija i kultovi Dardanaca i Dardanije u antici, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007.
- Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas), Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2009.

PËRKTHIME: / PRIJEVODI: / ÜBERSETZUNGEN:

- Aleksandar Stipčević, Gli Illiri Casa editrice Il Saggiatore. Milano 1966 – Aleksandar Stipčević, Ilirët, Rilindja, Prishtinë 1967.
- Vojtech Zamarovsky, Junaci antičkih mitova. Školska knjiga Zagreb, 1973 – Vojtech Zamarovsky, Heronjtë e miteve antike, „Rilindja“ Prishtinë 1985.
- Aleksandar Stipčević, Kulni simboli kod Ilira – građa i prilozi sistematizaciji – ANBiH. Posebna izdanja knjiga LIV. Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 10. Sarajevo 1981 – Simbolet e kultit të ilirët, „Rilindja“, Prishtinë, 1983,:243.
- Sinan Hasani, Ku ndahet lumi, „Rilindja“ Prishtinë, 1966 – Sinan Hasani, Gdje se rijeka dijeli. „Naprijed“ Zagreb 1967.
- Anton Pashku, „Tregime fantastike I“, „Rilindja“, Prishtinë, 1986,: 230 – 244 -Anton Pashku, Ne znam zašto reče da je ova ispovijest fantastična, në: Republika XLVI/11-12/(1990 Zagreb): 59 – 65.

PUNIME, SHQYRTIME DHE RECENSIONET: / RADOVI, RASPRAVE I RECENZIJE: / AUFSÄTZE, ASSAYS UND REZENSIONEN:

1965.

Historia e Shqipërisë 1, Tiranë 1959.: 544. Autori: Aleks Buda, Frano Prendi, Hasan Ceka, Injac Zamputi, Kristo Frashëri, Selim Islami, Skender Anamali, Stavri Naçi, Stefanaq Pollo, Zija Shkodra. Redigirali i tekst napisali Selim Islami i Kristo Frashëri, në: Historijski zbornik, XVIII, Zagreb 1965, 399-400.

1966.

Hrvatska historiografija o seljačkoj buni Matije Gupca 1573. in: Istorijski glasnik 2-3/1966. (Beograd), 215-223.

Disa vëzhgime mbi problemin e studimit të gjuhës ilire (Bemerkungen über die Forschungsprobleme der illyrischen Sprache), in: Përparimi, 12/1966. (Prishtinë), Nr.3, 230-241.

Ilirët dhe Pellazgët (Illyrier und Pelasger), in: Përparimi, 12/1966, No. 6, 486-492.

Diçka mbi prejardhjen e Ilirëve (Über die Herkunft der Illyrer), in: Përparimi, 12/1966, Nr.7, 591-630.

1967.

Osvrt na problem proučavanja ilirskog jezika, in: Përparimi. Časopis za kulturu i nauku. Izbor radova na srpsko-hrvatskom jeziku, Priština 1/1967, 153 – 165

Aleksandar Stipčević dhe vepra e tij „Ilirët“, Pashënie në „Ilirët“, Prishtinë 1967, 227 -229.

1968.

Disa autorë antikë mbi Ilirët dhe fiset e tyre në Iliri (Einige antiken Autoren über Illyrier und illyrische Stämme in Illyrien.), in: Jehona, 6/1968,(Shkup). Nr. 3, 23-43.

Disa konsiderata mbi rolin e Skënderbeut në udhëheqjen e luftës së popullit shqiptar, in: Përparimi, Nr. 2/1968, 318-320.

A propos du role de Skanderbeg dans la conduite de la lutte du peuple albanais, në: Deuxieme conference des Etudes albanologiques. Tirana, 12 – 18 Janvier 1968. I. Tirana, 1969, 283 – 285.

Vladimir I. Georgiev, Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee, Roma, Edizioni dell' Ateneo, 1969, (Secunda edizione), pp. VI – 404. Incunabula Graeca. Vol. IX (Centro di studi Micendi), in: Gjurmime albanologjike. 2/1968, 263 – 272.

- Georg Stadtmüller, Forschungen zur albanischen Frühgeschichte Zweite erweiterte Auflage. Otto Harassowitz, Wiesbaden 1966.:XXX 221., in: Gjurmime albanologjike 1/1968, 249 – 250.
- Burime të zgjedhura për Historinë e Shqipërisë I – Ilirët dhe Iliria të autorët antikë, Tiranë, 1965.:1 -591., in: Gjurmime albanologjike 1/1968, 250 – 251.
- Aleksandar Stipčević, Bibliographia Illyrica. Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, Knjiga VI, Centar za balkanološka ispitivanja knj. III, Sarajevo 1967, 5 – 421., in: Gjurmime albanologjike 1/1968, 251 – 252.
- Joseph Valentini SJ. Acta Albaniae Veneta Saeculorum XIV et XV. Pars Prima: Saeculum XIV complectens. Tomus Primus: Ab initio usque ad annum MCCCXXXIV; Panorami Typus Josephi Torsini, Palermo 1967.:XIV – 303., in: Gjurmime albanologjike 1/1968, 252 – 253.
- Studime Historike XVIII/1, 1 – 4 Tirana 1964. Universiteti shtetëror i Tiranës. Instituti i historisë dhe i gjuhësisë redaktorë: Stefanaq Pollo, Aleks Buda. Red.: Deko Rusi, Gani Strazimiri, Luan Omari, Mentar Belegu, Petro Lalaj, Rrok Zojzi, Selim Isalami, Zija Gjoli. in: Historijski zbornik XXI – XXII/1968/69, 641 – 645.
- Historia e Shqipërisë 2, Tirana 1965.: 1-897., redaksia Stefanaq Pollo, Aleks Buda, Kristo Frashëri, Jusuf Alibari. Tekst napisali: Aleks Buda, Kristo Frashëri, Stefanaq Pollo, Jusuf Alibari i Ndreci Plasari.; in: Historijski zbornik XXI – XXII/1968-69, 645 –649.
- 1969.
- Neki aspekti pitanja o ilirskoj osnovi albanskog etnosa. Zusammenfassun Einige Aspekte zur Frage der illyrischen Basis der albanischen ethnischen Gruppe., në: Simpozijum. Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena, održan 24 – 26. oktobra 1968. u Mostaru, Sarajevo 1969, 157-167.
- Iliri i etnogeneza Albanaca (Illyrer und die Etnogenese der Albaner), in: Iz Istorije Albanaca, Beograd 1969, 7-27.
- Mbi botimin e “Historisë së Skënderbeut” të Martin Barletit në Zagreb më 1743, in: Simpoziumi për Skënderbeun... 1969, 415-422.
- Joseph Valentini SJ. Acta Albaniae Veneta Saeculorum XIV et XV. Partis I. tomus II, Ab anno 1384 – 1396. Mediolani – Typus P. I. M. 1968, pp. XII – 387; Partis I. tomus III. Ab anno 1396 – 1406, Rudolphe Trofenico editore – Monaci in Bavaria, 1968, pp. XVI – 555; Partis I, tomus IV. Ab anno 1396 – 1406, Rudolphus Trofenik Monacensis Librarius edebat 1968, pp. 1 – 135; Partis II, tomus V. Ab anno 1407 – 1409; Rudolpho Trofeniko

editore – Monaci in Bavaria, pp. XVI – 396; Partis II, tomus VI. Ab anno 1410 – 1412, Rudolpho Trofeniko editore-Monaci in Bavaria, pp. XI-335, në: Gjurmime albanologjike 2/1969, 224 – 225.

Dr. Emil Čerškov, Rimljani na Kosovu i Metohiji, Beograd 1969, in: Gjurmime albanologjike 2/1969, 230 – 231.

1970.

Ca aspekte të çështjes – baza ilire e etnosit shqiptar (Einige Aspekte zur Frage der illyrischen Basis der albanischen ethnischen Gruppe), in: Përparimi, 16/1970, Nr. 5, 421-424.

Problem etnogeneze Albanaca. (Problem der Ethnogenese der Albaner), in: Enciklopedia moderna, 13/5/1970., JAZU, Zagreb, 1970, 30-39.

Çështe e etnogenezës së shqiptarëve (Problem der Ethnogenese der Albaner), in: Përparimi, 16/1970, Nr. 12, 626-644.

Iz istorije Albanaca. Zbornik predavanja. Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd 1969.: 1-232, in: Historijski zbornik XXIII – XXIV / 1970 – 71, 490 – 493.

Hasan Ceka, Probleme të numizmatikës ilire me një katalog të monetve të pabotueme ato të ralla të Ilirisë Jugut, Tiranë 1965, IV + 164, in: Gjurmime albanologjike 1 – 2/1970, 317 – 323.

1971.

Kosova në periudhën e ilirëve dhe të perandorisë romake. Résumé: La période illyrienne et romaine du Kossovo, in: Gjurmime albanologjike, 1/1971, 9-22.

1972.

Particulae Illyricae et Albanicae, in: Përparimi, 18/1972, Nr. 8, 663-673.

Psihološke osnove i mogućnosti nastave povijesti, in: Prvi jugoslavenski simpozijum o nastavi istorije, Novi Sad 1972, 127-138.

La base Illyrienne de l'etnie albanaise aspects de la question, in: Studia Albanica, Nr. 1 – 1972., Tirana 1972, 41-48.

A propos de la romanisation des Dardaniens, in: Studia Albanica, Nr. 2 – 1972., Tirana 1972, 288-298.

Njeriu dhe roli i historisë në formimin e tij, in: Përparimi, Nr. 9, 1972, 837-856.

Hasan Kaleši, Najstariji Vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku, Priština 1972, str. 356. Izd. Zajednica naučnih ustanova Kosova – Studije, knjiga 23, in: Historijski zbornik, XXV – XXVI/ 1972 – 73 (Zagreb), 624 – 625.

1973.

Shënim: Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku, Hasan Kaleši, in: Historijski zbornik, XXV-XXVI, Zagreb 1972.-1973, 624-625.

Les origins des Dardaniens, in: Studia Albanica, Tiranë, Nr. 2/1973, 117-149.

- About the Name Dardanian, in: Buletin i Punimeve të Fakultetit Filozofik Prishtinë, 10/1973, 101-106.
- Mbi prejardhjen e Dardanëve, in: Studime historike, 27(10)/1973, Nr. 4 (Tiranë), 33-72.
- Rreth problemit të romanizimit të Dardanëve (Problem der Romanisierung der Dardaner), in: Përparimi, 19/1/1973, 1-11.
- „Princesha dardanë“. Tuma në arën e Çerkezit, në afërsi të Graçanicës, objekt me interes të posaçëm i antikës së hershme në trevat tona („Dardanische prinzeßin“. Tumulus auf dem Feld Cerkezi in der Nähe von Gračanica, frühantikes Objekt von besonderem Interesse auf unserem Gebiet.), in: Rilindja, 29/1973., Nr. 5189 (08.09.1973.), 12.
- Problem ubikacije i identifikacije nekih naselja u Dardaniji i Daciji Mediterranea u ranobizantinsko doba, in: Jugoslavenski Istorijski Časopis, 3-4/1973, 52-64.
- Das Christentum und seine Verbreitung in Dardanien, në: Balcanica, IV/1973, 83-93.
- Kosovo u Antici (Kosova në antikë), in: Kosovo/Kosova, Beograd, 1973, 97-108.
- 1974.
- Rreth problemit të romanizimit të Dardanëve (Problem der Romanisierung der Dardaner), in: Kuvendi i I i studimeve ilire (Tiranë 15-20.09.1972.), Tiranë, 1974., vëll. II, 171-180.
- Mbi prejardhjen e Dardanëve – Zum Problem der Ethnogenese der Dardaner, in: Gjurmime albanologjike, II – 1972, 63 – 94.
- Kuvendi i parë i studimeve ilire – Tiranë, in: Gjurmime albanologjike. Seria e shkencave filologjike II – 1972, Prishtinë 1974, 157 - 159.
- 1975.
- Intorno al problema dell' ubicazione e della identificazione di alcuni agglomerate dardani nel tempo preromano, in: Međunarodni kolokvij „Utvrdena ilirska naselja“, Mostar, 24.-26.10.1974. ANUBiH. Posebna izdanja, knj. XXV. CBI, knj. 6. Sarajevo, 1975, 201-216.
- Ilirët dhe etnogjeneza e popullit shqiptar (Illyrier und die Ethnogenesis des Albanischen Volkes), in: Seminar i kulturës shqiptare për të huaj, Prishtinë, Universiteti i Prishtinës, 1/1975, 29-47.
- Probleme der Urbanisation Dardaniens zur Römerzeit, in: ANUBiH. Sarajevo. Godišnjak Centar za balkanološka Ispitivanja., XIV./12./1975, 69-80.
- Problemi i ubikacionit dhe i identifikimit të disa vendbanimeve në Dardani dhe Dacia Mediterranea në kohën e hershme bizantine-Le probleme d'ubication

et d'intefication de certaines localités en Dardanie et Dacia Mediterranea à l'ancienne ere byzantine, in: Gjurmime albanologjike. III-1973(Prishtinë), 1975, 7 – 20.

Géza Alföldy, Die Personennamen in der Provinz Dalmatia, Heidelberg 1969.: 400 (Beiträge zur Namenforschung. Neue Folge. In Verbindung mit Erns Dickenmann und Jürgen Untermann herausgegeben von Rudolf Schützeichner. Beiheft 4, in: Gjurmime albanologjike. Seria e shkencave filologjike. III – 1973. Instituti albanologjik i Prishtinës. Prishtinë 1975, 189 - 192. Problemi i urbanizimit të Dardanisë në kohën e pushtimit romak. Résumé: L'urbanisation de la Dardanie à l'époque romaine, in: Gjurmime albanologjike. Shkencat historike. Prishtinë, 4 – 5/1974 – 1975, 33 – 42

1976.

Ilirët nga aspekti i jetës së përditshme (Illyrer vom Standpunkt ihres alltäglichen Lebens), in: Seminari i Kulturës Shqiptare për të Huaj, 2, Prishtinë, Universiteti i Prishtinës, 1976, 69-95.

Ilirët dhe etnogjeneza e popullit shqiptar, in: Përparimi, 22/1976., Nr. 1, 40-55. Intervention sur la communication de P.C. Sestieri, in: Iliria, Nr. 4, Tiranë 1976, 431-432.

Knjiga o Ilirima, in: Republika, Nr. 6, XXXII, Zagreb 1976, 708-719.

A propos de la romanisation des Dardaniens, in: Iliria, 5/1976.: (Prtmier colloque des études illyriennes, Tirana 15 – 20 septembre 1972), 143 – 150.

1977.

Problemi i urbanizimit të Dardanisë në kohën e pushtimit romak, in: Gjurmime Albanologjike – Seria e shkencave historike, IV-V, 1974.-1975., Prishtinë, 1977, 33-42.

Zum Problem der Ethnogenese der Dardaner, in: Akten des internationalen albanologischen Kolloquiums Innsbruck 1972. Zum Gedächtnis an Norbert Jokl. Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft. Sonderheft 41. Hrg. Von Hermann Oelberg, Innsbruck 1977, 630-676.

Rreth trajtimit të problemit të etnogenezës së popullit shqiptar në shekullin XIX dhe në gjysmën e parë të shekullit XX, in: Seminari i Kulturës Shqiptare për të Huaj, Universiteti i Prishtinës, Fakulteti Filozofik, Prishtinë, I/1977, 63-84.

Monumentet 3(1972), Tiranë. Ministria e Arsimit dhe e Kulturës. Instituti i Monumenteve të Kulturës. Redaksia: Gani Strazimiri (kryeredaktor), Aleksandër Meksi, Apollon Baçe, Emin Riza, Gjerak Karaiskaj, Neritan Ceka (Sekretar), Selim Islami (zëvendës redaktori) Stilian Adhami, in: Gjurmime albanologjike. Seria e shkencave historike. IV – V/1974-1975 (Prishtinë): 1977, 197 – 204.

- Monumente të Kulturës në Shqipëri. Instituti i Monumenteve të Kulturës. Materiali i përgatitur nga Burhan Strazimiri, Hasan Nalbani, Neritan Ceka, Tiranë, 1973., in: Gjurmime albanologjike, IV – V/1974 – 1975.: (Prishtinë): 1977, 204 – 207.
- Aleksandar Stipčević, Iliri. „Školska knjiga“, Zagreb, 1974, 1 – 246, in: Gjurmime albanologjike, IV – V/1974 – 1975, (Prishtinë): 207 – 216.
- Genesi del popolo albanese in: Sviluppo, Cosenza, 1977, No. 12, luglio – settembre, 57 – 70.
- 1978.
- Značaj i mogućnost epigrafskog materijala za rasvjetljavanje etničke, političke i socijalne strukture Dardanije u rimsko doba, (Importance des matériaux épigraphiques et les possibilités qu'ils offrent dans l'éclaircissement des structures ethniques, politiques et sociales de la Dardanie à l'époque romaine), in: Jugoslavenski historijski Časopis, 1-4/1978, 76-101.
- Eine Inschrift aus Ulpianum, in: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Rudolf Habelt Verlag GMBH, Bonn, Band 29, 1978, 161-166.
- Mbi një mbishkrim nga Municipium Ulpianum, in: Kosovo/Kosova Nr. 5, Prishtinë 1978, 327-332.
- Problem rekonstrukcije pravca Vicianum-Gabuleum, in: Putevi i komunikacije u antici. Materijali XVII. Peć. Savez arheoloških društava Jugoslavije – Muzej Kosova – Priština – Beograd, 1978, 53-67.
- Specifičnost upotrebe antičkih tekstova u nastavi povijesti, in: Nastava povijesti No. 1, Zagreb, 1978, 26-38.
- 1979.
- Specifiteti i aplikimit të teksteve antike në lëndën e historisë, in: Përparimi, Nr. 3, Prishtinë 1979, 470-488.
- Korçanska kotlina u kontekstu ilirske kulture. Résumé: Le basin de Korça dans le contexte de la culture illyrienne, in: Sahanjivanje kod Ilira. Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu SANU i balkanološkog instituta SANU, Zlatibor, 10 – 12. maj 1976. Beograd, 1979, 123 – 141.
- 1980.
- Novitates epigraphicae e Dardania collectae, in: Arheološki Vestnik, XXX/1980. (Ljubljana), 186-198.
- Recherches epigraphiques en Albanie depuis 1902, in: Arheološki Vestnik, XXXI/1980. (Ljubljana), 210-220.
- Kosovo, in: Enciklopedija Jugoslavije, Sv. 1., Zagreb 1980, 246-247.
- Kosovo, SAP – Arheologija, in: Enciklopedija Jugoslavije, sv. 1., Zagreb 1980, 234.

Rëndësia dhe mundësitë e materialit epigrafik në ndriçimin e strukturave etnike, politike e sociale, në Dardani në kohën romake. Résumé: Le matériel épigraphique, son importance et ses limites pour connaître les structures ethniques, politiques et sociales en Dardanie des temps de Rome, in: Përparimi, Nr. 1-2, 1980, 341-365.

Kërkime epigrafike në Shqipëri pre 1902 – 1978, in: Përparimi 4/1980, 512 – 526.

1981.

Političke, socijalne i ekonomske strukture ilirskih plemena u svjetlosti podataka antičkih autora, in: Predmet i metoda izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji. Radovi sa naučnog skupa, Titograd, 23. i 24. novembra 1978. godine. Crnogorska akademija nauka i umjetnosti 7/3. Titograd, 1981, 203-246.

Rëndësia dhe mundësitë e materialit epigrafik në ndriçimin e strukturave etnike, politike e sociale, në Dardani në kohën romake. Résumé: Le matériel épigraphique, son importance et ses limites pour connaître les structures ethniques, politiques et sociales en Dardanie des temps de Rome, in: Studime historike, 35 (18)/Tiranë, 1981.Nr. 3, 201 – 222.

1982.

Rreth problemit të romanizimit të Dardanëve. (Zusammenfassung: Problem der Romanisierung der Dardaner), in: Shqiptarët dhe trojet e tyre, Tiranë, Akademia e shkencave e RPS të Shqipërisë, 1982, 175 – 184.

Novoodkriveni natpis u Kačaniku. Zusammenfassung: Neugefundene Inschrift in Kačanik in: Arheološki Vestnik XXXIII (1982) 1983., Ljubljana, 79-83.

1983.

Kultovi plodnosti antičke Dardanije i neke specifičnosti u odnosu na slične kultove u antičkoj Istri (I culti della fertilità dell' antica Dardania e alcune particolarità in rapporto con i culti simili nell'Istria antica), in: Arheologija i umjetnost Istre – Archaeologia ed Arte d' Istria. Međunarodni znanstveni skup „Antički Nezakcij u kulturi i povijesti Istre“. Materiali 3, Pula, 1983, 84-95.

Ekonomia dhe marrëdhëniet shoqërore në Kosovë në parahistori e deri në antikën e vonë, in: Përparimi, Nr. 2, 1983, 247-284.

1984.

Jedna antička skulptura iz Dardanije, in: Glasnik Muzeja Kosova, XIII -XIV/1984 (Prishtinë), 63-66.

Dardani, in: Enciklopedija Jugoslavije, sv. 3., Zagreb 1984, 387.

Dardanija, in: Enciklopedija Jugoslavije, sv. 3, Zagreb 1984, 387-388.

Çështje të terminologjisë shkencore në fushën e historisë së kohës së vjetër dhe të arkeologjisë, in: Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare, Prishtinë, 9/1984, 77-87.

1985.

Contribution à l'étude de la religion et des cultes des Dardaniens à l'époque préromaine, in: Recherche Albanologique. I-1984., Prishtinë, 1985, 139-159.

On the Problem of the Romanisation of the Dardanians. The Albanians and their Territories. The Academy of Sciences of the PSR of Albania. (Reprinted from Kuvendi i I i studimeve ilire, Tirana 15.-20.09.1972. Tiranë, 1985, 129-194.

Besëlidhja e Re, in: Thema, Nr. 1.-2., Mitrovicë e Titos 1985, 217-222.

Besëlidhja e Re, in Drita (Ferizaj) XVI, Nr. 11-12 – 1985, 16-17

Die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Verhältnisse des Zentralgebietes Dardaniens in der Antike, in: Recherche Albanologique. 2-1985, Prishtinë, 211-226.

Problemi i ubikacionit dhe i identifikimit të disa vendbanimeve në Dardani dhe Dacia Mediterranea në kohën e hershme bizantine-Le probleme d'ubication et d'intefication de certaines localités en Dardanie et Dacia Mediterranea à l'ancienne ere byzantine, in: Gjurmime albanologjike. 15, 1985, 7-21.

Historiati i arkeologjisë në Kosovë, in Fjala, Nr. 9, 1985, 15.

Terminologjia biblike në përkthimin e Konstandin Kristoforidhit, in: Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare, Prishtinë 10/1985, 119-134.

Terminologjia biblike në përkthimin e Konstandin Kristoforidhit, in: Përparimi, XL/5/1985, 591 – 609.

1986.

La romanisation et le problème du substrat de la Dardanie à l'époque romaine, in: Recherche Albanologique. 3-1986., Prishtinë, 1986, 153-159.

Problemi i ubikacionit dhe i identifikimit të disa vendbanimeve në Dardani dhe Dacia Mediterranea në kohën e hershme bizantine, in: Gjurmime Albanologjike – Seria e shkencave historike 15 – 1985, Prishtinë, 1986, 7-21.

Kontribut për njohjen e religjionit dhe të kulturës të Dardanëve në kohën pararomake, in: Gjurmime Albanologjike, Seria e shkencave historike, Nr. 16, Prishtinë 1986, 20-38.

Funksionimi i miteve antike, in Fjala, Nr. 19, 1986, 4-5.

Włodzimierz Pajakowski, ILIROWIE 'IAAYPIOÏ – Illyrii proprie dicti. Sie-dzibi i historia. Proba rekonstrukcji. Uniwersytet Im. Adama Mic-

kiewiczza w Poznaniu. Seria Historia Nr 87, Poznań 1981, 5 – 291, in: Gjurmime albanologjike 15 -1985. Seria e shkencave historike. Prishtinë 1986, 355 – 366.

Prezentimi i problemeve nga Historia antike në faqet e Revistës „Përparimi“, in: Përparimi XL/5/1986, 633 – 635.

Terminologjia biblike në përkthimin e Konstandin Kristoforidhit, in: Drita (Ferizaj), XVII, Nr. 5-6/1986, 15-17 & XVII, Nr. 7-10, 1986, 15-17.

1987.

O jednoj ari iz centralnog područja Dardanije. Zusammenfassung: Eine Ara aus dem Zentralbereich Dardiens, in: Arheološki Vestnik, XXX-VIII / 1987, 363-367.

Neke specifičnosti onomastike Dardanije u Rimsko doba, SANU, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 7, Naučni skupovi XXXVII, Beograd, 1987, 223-225.

Çështje të terminologjisë shkencore në fushën e historisë së kohës së vjetër dhe të arkeologjisë, in: Fjala, Nr. 20, f.7.

Romanizimi dhe problemi i substratit në Dardani në kohën romake,. Summar: Romanisation and Problem of Substrat in Dardania in Roman Times, in: Përparimi, 1-2/1987, 45-54.

Figura të interpretimit të historisë, in: Thema, Nr. 8.-9., Mitrovicë e Titos 1987, 143-160.

Elemente religjioze në poezinë e Ndre Mjedjes, in: Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare, Prishtinë, 12/1987, 95-116.

Herodoti dhe mitet, in: Fjala, Nr. 9, 1987, 4-5.

Antika dhe mitet, in: Përparimi XLI/4 – 5/1987, 367 – 393

1988.

Die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Verhältnisse des Zentralgebietes Dardiens in der Antike, in: Balcanica XVII-XIX/1987.-1988.(Beograd – SANU), 89-102.

Kultet e pleshmërisë së Dardanisë antike dhe disa specifika të tyre me kulte të njëjta në Istrinë antike, in: Gjurmimet Albanologjike, Seria e shkencave historike, 17 -1987, Prishtinë 1988, 17-25.

Helenizmi dhe mitet, in: Studime-Studije, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Libri-Knjiga 3, Prishtinë 1988, 225-265.

Periudha filozofike – parasokratikët dhe mitet, in: Përparimi XLII/4/1988, 405 – 427.

Sofistika dhe mitet, in: Fjala Nr. 13, korrik-gusht 1988, 12.

Audiatur et altera pars, in: Književna reč, (Beograd), 10. I. 1988. Nr. 313, 3-4.

1989.

Alcuni aspetti del cristianesimo fra gli Albanesi in epoca bizantina, in: Le minoranze etniche e linguistiche. Atti del 2 Congresso Internazionale. Piana degli Albanesi. 7/11 settembre 1988., vol. I, Palermo, 1989, 173-180.

1990.

Aspekte teologjike në veprën „Cuneus Prophetarum“ të Pjetër Bogdanit (1630 - 1689) – Les aspects theologiques dans l’oeuvre „Cuneus prophetarum“ de Pjetër Bogdani, in: Gjurmime Albanologjike – Seria e shkencave historike, 19/1989, Prishtinë 1990, 85-99.

Katolicizmi dhe ortodoksia te shqiptarët, in: Buletini i Fakultetit Filozofik XX, Prishtinë 1990, 7-23.

1991.

O zapadnoj granici Dardanaca i Dardanije u antici, in: Godišnjak/Jahrbuch ANUBiH, XXIX. CBI. Knj. 27/1991, 163-184.

Encore une fois sur le problème d’ethogenèse des Dardaniens, in: Iliro-Trački Simpozijum. Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnoga mora od eneolita do helenističkog doba. ANUBiH i SANU. Sarajevo – Beograd, 1991, 101-110.

1992.

Kulturno-prosvjetna i znanstvena djelatnost isusovaca među Albancima, in: Isusovci u Hrvata. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija “Isusovci na vjerskom, znanstvenom i kulturnom području u Hrvata. Zagreb, 8.-11.10.1990. Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove Zagreb – Hrvatski povijesni institut Beč, Zagreb, 1992, 276-292.

Shqiptarët në kontekstin e katolicizmit dhe të ordotoksisë, in: Urtia, Revistë fetaro– kulturore. III, Nr. 2, Zagreb 1992, 14-16 & Nr. 4, 1993, 11-17

1993.

Pokušaj rasvjetljavanja i rješavanja problema fenomena „planinskih“ odnosno „pastirskih“ socijalnih struktura Balkana, in: Povijesni prilozi, Zagreb, 12/1993, 283- 326.

1994.

Centre d’études des civilisations de l’Europe centrale et du Sud-Est. Cahiers. N 8. Les Aroumains. INALCO. Publications Langues’0. Paris, 1989, in: Povijesni Prilozi, 13/1994, 263

Sudjelovanje vojske Hrvatskoga Kraljevstva u Bitci naroda kod Varne, in: Povijesni prilozi, Zagreb, 13/1994, 9-25

Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918). Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie. Srećko M. Džaja,

Südosteuropäische Arbeiten 93. R. Oldenberg Verlag, München, 1994., 287., in: Povijesni Prilozi 13, 1994, 273-278.

Aspekte theologische në veprën „Cuneus Prophetarum“ të Pjetër Bogdanit (1630 - 1689), in: Urtia, Revistë fetaro- kulturore. V, Nr.1, Zagreb 1994, 38-48.

1995.

Društveno-ekonomski odnosi na Centralnom dardanskom području u željezno doba do njegovog uključivanja u rimsku upravu, in: Histria Archaeologica, 20-21 (1989.-1990), Pula, 1995, 79-89.

Terminologija biblike në përkthimin e Konstandin Kristoforidhit, in: Urtia, Revistë fetaro- kulturore. VI, Nr.1, Zagreb 1995, 13-27.

Balkanski Vlasi u svjetlu bizantskih autora, në: Povijesni Prilozi, 14/1995, 25-115.

Kisha Katolike – Shtyllë e ruajtjes së identitetit dhe të entitetit të popullit Shqiptar, in: Papa në Shqipëri 25 Prill 1993, Radio Vatikani – Drita 1995, 87-102.

1996.

Albanci u svjetlosti vanjske politike Srbije (Albania in the light of Serbian Foreign Policy), in: Zbornik radova, Međunarodni znanstveni skup/International Symposium „Jugoistočna Europa 1918.-1995. / South Eastern Europe 1918-1995“, Zagreb, Hrvatska matica iseljenika, 1996, 104 -111.

L'Arumain et ses rapports avec le grec, Achille G. Lazarou, IMXA, Thessalonique, 1986, in: Povijesni Prilozi 15, 1996, 275-280.

1997.

Albania in the Light of Serbian Foreign Policy, in: Hylli i Dritës, 5-6, Tiranë, 1997, 134-143.

Kosovo od prapovijesti do kasne antike (Kosovo im Zaitraum von der Vorgeschichte bis zur späten Antike), in: Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu. Vol. 11-12/1994.-1995., Zagreb, 1997, 167-178.

Peter Bartl, Albanien von Mittelalter bis zur Gegenwart, in: Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, 29, Nr. 1, 1997, 179-190.

1998.

Teoforična imena u onomastici Dardanije u rimsko doba, in: Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu, 3.sv. XXX -XXXI/1997.-1998, 33-45.

Skënderbeg i kristijanitet. O 530. obljetnici smrti Jurja Kastriotića. in: Hrvatsko slovo, 16.01.1998, Zagreb, 7.

1999.

Egipatski kultovi na području antičke Dardanije, in: Zbornik Mirjane Gross u povodu 75. rođendana. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 1999, 37-41.

- U povodu knjige Noela Malcolma „Kosovo A Short History“, in: Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, 31, No. 3, 1999, 535-571.
- 2000.
- O južnoj granici Dardanaca i Dardanije u antici, in: Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu, 3 s. XXXII-XXXIII/1999.-2000, 63-92.
- Kult Mitre na području Dardanije, in: Opuscula Archaeologica. Sportula dissertationum Marino Zaninović dicata 23-24. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Radovi arheološkog Zavoda, Zagreb 1999.-2000, 481-486.
- Jesuit Cultural, Educational and Scientific Activities among the Albanians, in: Jesuits among the Croats.Proceedings of the international symposium: Jesuits in the Religious, Scientific and Cultural Life among Croats. October 8-11. 1990. Institute of Philosophy and Theology, S.J. Zagreb - Croatian historical Institute Vienna. Zagreb, 2000, 331-349.
- Hrvatska historiografija i publicistika o Albancima, in: Kolo. Časopis Matice Hrvatske Zagreb, X, No. zima 4/2000, 52-77.
- Gjashtë shekujt e parë të Krishtenizmit në trevat Ilirro-Shqiptare,(The first six centuries of Christianity in the Illyrian-Albanian territories) in: Krish-tërimi ndër Shqiptarë, Simpozium Ndërkombëtar, Tiranë, 16.-19.11.1999., Shkodër 2000, 35-68.
- Me rastin e botimit të librit Peter Bartl „Albanien vom Mittelalter bis zur Gegenwart“, in: Urtia, Revistë fetaro- kulturore. VIII. Nr. 1 (12). Zagreb 2000, 57-71.
- Gjon Pali II me Vittore MESSORI-in, të kapërcehet pragu i shpresës, in: Urtia, Revistë fetaro- kulturore.VIII. Nr. 1 (12). Zagreb 2000, 132-137.
- Katrin Boeckh. Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan. Südosteuropäis Arbeiten. 7. R. Oldenburg Verlag München 1996.; 5 – 418, in: ČSP 32, 1(2000), 198 - 201.
- P. Gjergj Fishta (23. X. 1871 – 31. XII. 1940), në: Urtia, Revistë fetaro- kulturore. VIII. Nr. 2(13). Zagreb 2000, 207 – 217.
- Emërtime teoforike në onomastikën e Dardanisë në kohën romake, in: Dardani Sacra, Nr. 2, 2000, Prishtinë, 57-76.
- 2001.
- Tko su Maurovlasi odnosno Nigri Latini u „Ljetopisu popa Dukljanina“, in: Croatica Christiana Periodica, XXV, Nr. 47, Zagreb 2001.: 17 - 27.
- Prisutnost orijentalnih kultova na području Dardanije, in: Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu, vol. 3, XXXIV/2001, 37-58.

Vicko Zmajeviqi – Jeta dhe qëndrimi i tij ndaj ngjarjeve të kohës së tij, në: Argjipeshkvi Vinçenc Zmajevich - Punimet e simpoziumit të mbajtur në Zagreb më 14-15.10.1995., Zagreb 2001, 25-35.

2002.

O istočnoj i sjevernoj granici Dardanaca i Dardaniye u antici, in: Godišnjak-Jahrbuch. XXXII. CBI, 30. ANUBiH, Sarajevo – Frankfurt am Main – Berlin – Heidelberg, 2002, 419-438. (Spomenica A. Benca).

Vlasi u jugoslavenskoj historiografiji, in: Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, 34. 1/2002, 201-218.

Shqiptarët në dritën e politikës së jashtme të Serbisë, in: Dardania Sacra, Prishtinë, Nr. 4, 2002, 85-93.

2003.

Albanska historiografija o Vlasima, in: Hereditas rerum croaticarum ad honorem Mirko Valentić. Zagreb, 2003, 393-402.

Vicko Zmajević – i njegovo zauzimanje za Albance katolike, in: Stjepanu Antoljaku u čast, Zagreb 2003, 211-221.

Međunarodni simpozij „Kuvendi i Arbënit 1703“ u organizaciji Albanske katoličke misije u Münchenu i albanološke katedre pri Ludwig-Maximilian Universität u Münchenu, München 13. rujna 2003, in: Časopis za suvremenu povijest, 35, 2, 2003, 701 – 704.

Historiografija dhe publicistika kroate për shqiptarët, in: Urtia, Revistë fetaro-kulturore. XI. Nr. 1-2 (16). Zagreb 2003, 53-81.

Gjergj Rrapi, Die albanische Grossfamilie im Kosovo, Böhlau Verlag, Wien Köln, Weimar 2003.: 145, in: Časopis za suvremenu povijest, 35, 3(2003), 1096 – 1100.

2004.

Kuvendi i Arbënit – faktor vendimtar në ngritjen e vetëdijes kombëtare shqiptare, in: Simpoziumi i Parë Albanologjik në Mynih, 2003, Tubimi kulturor-shkencor: Kuvendi i Arbënit 1703 - në 300 vjetorin e mbajtjes së tij, Prishtinë 2004, 14-36.

2005.

Gjuha e Mesharit të Gjon Buzukut – Nismë e normimit të gjuhës letrare shqipe, in: Simpoziumi ndërkombëtar – Meshari i Buzukut, Mriz i vlerave europiane, Zagreb 2005, 71-78.

Lidhja Shqiptare ose Lidhja e Lezhës, in: Gjergj Kastrioti-Skënderbeu, 600 vjet pas, Zagreb 2005.: 26-38.

2006.

Mbi shpërnguljet e shqiptarëve, in: Simpoziumi ndërkombëtar – Arbëreshët e Zarës, 280 vjet pararojë e fesë dhe kombit, Zagreb, 2006.: 16-43.

- Me rastin e daljes së librit të Noel Malcolm-it „Kosovo A Short History“, in: Urtia, Revistë fetaro– kulturore. VIII. Nr. 2 (20). Zagreb 2006, 371-411.
- 2007.
- P. Shtjefën Konstantin Gjeçovi – Kryeziu: Jeta dhe vepra, in: Simpoziumi ndër-kombëtar – At Shtjefën Gjeçovi dhe Kanuni, Zagreb, 2007.: 145-174.
- Vlasi, polinomičan narod, in: Povijesni prilozi, Zagreb, 26, 1-394. Zagreb 2007.: 250-269.
- Kosova, nga parahistoria deri në antikën e vonë, in: Jeta Arbëreshe, Nr. 56, 2008, 12-13 & Nr. 57, 2008, 14-15
- 2008.
- Lidhja Shqiptare ose Lidhja e Lezhës, in: Giorgio Castriota Scanderbeg nella storia e nella letteratura, Atti del Convegno Internazionale, 2005, Napoli 2008, 255-268.
- Zaçaran ilirologijom i albanologijom, in: Aleksandru Stipčeviću s poštovanjem, Zagreb 2008, 15-26.
- 2009.
- Me rastin e librit të Noel Malcolm-it „Kosovo A Short History“, in: Malësia, Nr. 4, 2009, 129- 179.
- O problemu etničkog podrijetla Dardanaca, in: Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu, 3. s., XLII, Zagreb 2009, 357-386.
- Fillet e Krishtenizmit në Ballkan me shqyrtim të veçantë ndër Shqiptarë, in: Shën Pali ungjillëzuesi i Ilirëve, Prishtinë 2009, 27-39.
- 2010.
- Mbi shpërnguljet e shqiptarëve, in: Malësia, Journal about culture, science and social issues. Podgorica, 5, 2010.: 143-154.
- 2011.
- Bibla dhe përkthimet e saja në gjuhën shqipe, in: Imzot Lazër Mjeda, mbrojtës dhe lëvruer i identitetit shqiptar, Prishtinë – St. Gallen - Albanisches Institut 2011, 487-519.

A N T I C A

Aleksandar STIPČEVIĆ, Zagreb

La struttura del simbolismo religioso degli Illiri

Questo volume è dedicato al nostro collega ed amico Prof. Zef Mirdita, albanologo di fama mondiale e autore di molti libri e articoli che trattano vari problemi paleobalcanici tra i quali ricordiamo quelli che direttamente o indirettamente parlano anche del problema qui brevemente accennato. Sia perciò questo breve articolo un contributo allo studio dei problemi ai quali il Prof. Mirdita ha dedicato gran parte della sua vita e della sua attività scientifica.

Per la conoscenza della vita spirituale degli Illiri, in special modo quelli dell'epoca preistorica e protoistorica, un gruppo di oggetti e di rappresentazioni grafiche hanno un valore speciale. Si tratta degli oggetti e delle rappresentazioni grafiche che raffigurano simboli religioso-magici e che come tali testimoniano credenze magiche e religiose le quali, senza tali testimonianze, resterebbero per noi quasi completamente sconosciute. Lo studio dei numerosi pendagli a forma di uccelli acquatici, di cerchi concentrici, della doppia ascia (*labrys*), di cavalli, galline, pesci ecc., poi dei braccialetti con le rappresentazioni del serpente nelle estremità, delle incisioni dei vari simboli solari nei vasi ceramici oppure nei monumenti calcarei ecc., lo studio dunque della genesi e del significato dei vari simboli che si riscontrano nella parte occidentale della penisola Balcanica nei tempi preistorici e protoistorici, lo studio della loro diffusione geografica e infine lo studio del loro valore simbolico e religioso, offre allo studioso la possibilità, se non di ricostruire in tutti i particolari, ma almeno nelle linee principali, il sistema magico-religioso degli Illiri di quei tempi.

Ma prima di proseguire il nostro discorso, dobbiamo soffermarci sul problema che inevitabilmente si pone quando si parla degli Illiri e della loro cultura, problema che si può dedurre nella domanda che è facile a formulare, ma alla quale è assai difficile

darne una breve e soddisfacente risposta. La domanda è questa: chi sono gli Illiri, dove abitavano, ma specialmente esisteva un popolo che parlava una lingua sola e che aveva la coscienza di appartenere ad un popolo con caratteristiche culturali ed etniche ben precise che li distinguevano dalle genti limitrofe?

Queste domande sono strettamente connesse con quelle dell'estensione geografica dei paesi che gli Illiri abitavano nei tempi preistorici e protostorici, e poi anche col complicatissimo problema della loro etnogenesi.

A quanto pare a queste domande non sapevano rispondere neppure gli autori antichi Greci e Romani che pure avevano la possibilità di conoscere di persona la situazione etnica dei Balcani occidentali. Infatti, sebbene essi parlino nei loro scritti degli Illiri, non sono d'accordo dove esattamente si stendevano le loro terre, ma gli studiosi moderni, in base ad ampi studi della loro cultura, sono arrivati a concludere che un'etnia illirica, con una lingua parlata da tutti ed una cultura omogenea, non esisteva, ma che invece nel territorio suaccennato vivevano molte e diverse genti che avevano delle religioni proprie e delle culture materiali differenti. Le fonti antiche ci informano infatti, che nella parte occidentale della penisola Balcanica vivevano molte genti delle quali conosciamo anche i loro nomi, per es. gli Ardiei, i Dalmati, i Desitiati, gli Enchelei, i Liburni ecc. Eppure, tutte queste genti, dovevano avere degli elementi comuni per le quali gli autori antichi li denominavano col nome generico di *Illiri*.

In mancanza di dati più precisi necessari per identificare l'etnicità delle singole genti, siamo costretti seguire la prassi ormai usuale degli studiosi moderni che considerano gli Illiri come un conglomerato etnico che certamente doveva avere degli elementi culturali ed etnogenetici comuni.

Queste poche parole introduttive basteranno per evitare equivoci sul tema che stiamo discutendo in questa sede.

In questa breve comunicazione sarebbe impossibile trattare il tema della struttura del simbolismo illirico con l'ampiezza e la particolarità necessaria per esaurire tutto quello che finora sappiamo sull'argomento², e perciò ci limiteremo a riassumere in linee principali i risultati preliminari finora effettuati del materiale archeologico che ci sta a disposizione.

Subito al principio vogliamo richiamare l'attenzione sulla grandissima importanza che lo studio del simbolismo magico-religioso ha per la conoscenza non solo della vita spirituale della vita degli Illiri, ma anche per per studio di vari altri problemi concer-

² Di recente si studiano con buon successo i relitti dell'antichissimo simbolismo nei Balcani presenti nella cultura popolare delle genti abitanti oggi in queste regioni. Citiamo qui alcuni titoli: Ćiro TRUHELKA, *Les restes illyriens en Bosnie*. Paris, 1900; Aleksandar STIPČEVIĆ, *Elementet parahistorike në besimet e Arbëreshëve të Zarës*. (Elementi preistorici nelle credenze degli Albanesi di Zara). // *Aktet- Journal of Institute Alb-Shkenca*, Tiranë-Prishtinë-Shkup, 3(2010?, nr.4, pagg. 505-508. Una sintesi sul simbolismo illirico v. in Aleksandar STIPČEVIĆ, *Kultni simboli kod Illira (I simboli religiosi presso gli Illiri)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1981.

nenti la loro storia e la loro vita , della loro origine, delle vie di comunicazione e in special modo per i rapporti etnici, culturali e commerciali delle varie genti illiriche con quelle limitrofe. Tutto questo è possibile inanzitutto per la natura intrinseca dei singoli simboli, i quali sono caratteristici nelle singole zone culturali ed etniche tanto da render molto più facile l'identificazione di quelle zone.

Infatti, il contenuto magico-religioso dei vari pendagli e delle altre rappresentazioni figurative, che è sempre strettamente legato a determinati sistemi religiosi rende assai difficile la circolazione di quei oggetti nelle zone limitrofe nelle quali tali simboli religiosi sono estranei. Per conseguenza tali pendagli circolano solamente in quelle areali culturali nei quali il loro valore simbolico non differisce sostanzialmente dai postulati religiosi in vigore in quella regione. Ecco perchè lo studio della diffusione geografica e cronologica del patrimonio simbolico degli Illiri può avere, e certamente ne ha, una portata di gran lunga superiore allo studio del loro valore artistico-culturale oppure tipologico.

Passiamo ora in rivista i principali gruppi dei simboli secondo la loro origine e il loro significato religioso.

Un gruppo – in certi aspetti il più importante – è quello che possiamo denominare preillirico, o più propriamente autoctono. A questo gruppo appartengono, per esempio, il serpente, la cui presenza è segnalata in queste regioni dai principi dell'età neolitica, per es. nella nota località di Lepenski Vir in Serbia. Un bellissimo esemplare fatto di argilla è stato scavato a Predionica presso Prishtina nel Kossovo, appartenente pure all'età neolitica. Quest'ultima figurina di serpente attorciliato fu trovata nell'ambito di un'abitazione, e ciò ci induce alla conclusione che già in quei tempi remoti il serpente era il custode della casa e dei suoi inquilini. Il serpente attorciliato si trova nell'età del bronzo a Micene , e poi nell'età molto più tarda, ma sempre con lo stesso significato simbolico-religioso, anche nella moneta della città illirica di Amantia nell'odierna Albania. Il serpente attorciliato lo trovano anche nelle credenze popolari odierne della colonia albanese di Arbanasi (Arbëneshi) presso Zadar in Dalmazia. Altre rappresentazioni di serpenti dell'età neolitica nei Balcani occidentali (per es. nella località di Pafos nel Kossovo e la località di Lisičići presso Konjic in Bosnia) parlano incontrastabilmente della grandissima importanza di questo simbolo nei Balcani preillirici. Questo simbolo, com'è noto, assumerà nell'età del ferro presso gli Illiri meridionali il ruolo principale nel simbolismo ed anche nella loro mitologia. Ricordiamo che il serpente è stato un animale magico-religioso diffusissimo anche nelle regioni limitrofe (basta ricordare qui l'importanza che ne ha avuto nella religione cretese) e che non siamo sempre in grado di dire quali attributi religiosi e magici di questo animale gli Illiri abbiano ereditato dalle popolazioni preilliriche di questa regione, e quali, d'altra parte, sono subentrati nel corso dei secoli da altre civiltà nel loro sistema religioso-simbolico, ma quello che ci pare indubbio è l'origine autoctona di questo simbolo nella penisola Balcanica.

Di simile origine preillirica dovrebbe essere anche il culto del cervo. Le rappresentazioni di questo animale sono numerosissime nell'età del ferro in tutte le regioni illiriche, ma questo simbolo solare lo si trova anche nella notissima località eneolitica di Vučedol presso Vukovar nelle rive del Danubio in Croazia, dove il cervo evidentemente occupava un posto principale nel sistema religioso degli abitanti di quel sito. Nei tempi successivi questo animale viene rappresentato nelle pitture rupestri di Tren in Albania, di Lipci nelle Bocche di Cattaro ecc.

A questo gruppo di simboli appartiene pure la croce gammata (svastica, suavastica). Di origine mesopotamica, la troviamo anche in tutte le regioni occupate dagli Illiri. La svastica è un simbolo solare per eccellenza, mentre la suavastica è il simbolo del male e della morte. Ricordiamo che i simboli appartenenti al gruppo solare sono molti e svariati. Si incontrano in forma di cerchi incisi oppure in forma di amuleti. Il Sole aveva un ruolo decisivo nelle credenze degli Illiri, ma certamente questo culto aveva radici profonde nei tempi remoti della preistoria. Basta ricordare qui il simbolo della doppia ascia (*labrys*) che conosceva già la civiltà eneolitica di Vučedol e che era forse di origine creto-micenea. Questo simbolo si ripete in varie rappresentazioni illiriche, sia in forma di piccoli pendagli (ritrovati per es. nell'altipiano di Glasinac in Bosnia, poi a Visoi in Macedonia e così via). Sia incise in vari accessori (per es. in una fibula bronzea proveniente da Pupovac presso Obrovac in Dalmazia settentrionale, a Glasinac ecc.).

Non solo la doppia ascia, ma anche l'ascia in generale era oggetto di culto nei più remoti tempi nella penisola Balcanica. A quanto pare l'ascia tra gli Illiri aveva una diffusione talmente grande e una così grande importanza nelle credenze delle tribù illiriche che ai tempi romani si trovava proprio nelle regioni illiriche il centro più importante del culto di questo oggetto e che poi si estese anche in alcune altre provincie dell'Impero Romano. La formula «sub ascia dedicavit» che si riscontra frequentemente nei monumenti sepolcrali della Dalmatia romana, ne è testimone di questo singolare culto le cui origini si perdono nei tempi neolitici e che poi perdurarono per tutto il corso della preistoria sino ai nostri giorni.

Sempre a questo gruppo appartiene pure il simbolo della nave celeste sormontata dal disco solare che si riscontra molto spesso nella civiltà dei Liburni e nella regione delle Alpi orientali.

Connesso a questo simbolo, di origine autoctona sono anche gli uccelli acquatici - simbolo solare per eccellenza il quale avrà un ragguardevole ruolo nel sistema simbolico degli Illiri settentrionali.

Nel corso dell'età del ferro e nei tempi protostorici nella penisola Balcanica occidentale, affluiscono altri simboli la cui patria di origine è facile identificare. Dalla fine del secolo VI a.C. l'influsso diretto della civiltà greca nell'interno delle terre abitate dagli

Illiri, si fa sentire con un ritmo sempre maggiore. Questo influsso nelle regioni meridionali e costiere illiriche si fa presente anche nei secoli anteriori a quella data.

Con molti altri elementi di cultura materiale e spirituale s'infiltrano tra gli Illiri anche le rappresentazioni di molti simboli religiosi. Parliamo qui di rappresentazioni e non di infiltrazioni delle credenze religiose e magiche poichè, a quanto pare, le rappresentazioni simboliche di origine greca non trovarono, nella maggior parte dei casi, uno sfondo religioso-magico presso gli Illiri sul quale tali rappresentazioni potrebbero assumere valori eguali a quelli che avevano nella religione greca. Infatti, le maschere funerarie, trovate a Trebenište nella Macedonia odierna, dunque in una regione fortemente imbevuta di elementi ellenici, poi il leone, la medusa, la sfinge, il centauro ecc., non ebbero grande fortuna tra gli Illiri, evidentemente per il loro contenuto simbolico estraneo alle concezioni religiose degli Illiri.

Tramite i Greci, ma anche tramite le genti italiche dell'Italia meridionale, s'infiltrarono tra gli Illiri anche alcuni simboli di origine orientale. Tale si può considerare, a quanto pare, il gatto, il grifone e alcuni altri animali fantastici, poi l'albero della vita (*arbor vitae*) ecc.

La presenza di elementi culturali delle steppe si fa sentire nelle regioni delle Alpi orientali e nella pianura tra i fiumi Sava e Drava, dunque nella periferia nord-est delle terre abitate dagli Illiri, ma tali elementi si riscontrano anche sporadicamente, nella terra degli Japodi abitanti nella odierna Lika in Croazia.

Tra i simboli delle steppe bisogna annoverare le figure della svastica con le braccia a forma di cavalli, poi i protomi di animali, forse cavalli, con la testa rivolta verso la coda ecc.

Un nuovo gruppo di simboli si espande nella terra degli Illiri con la venuta dei Celti nella seconda età del ferro. Il corallo e lo smalto rosso, tanto in voga dopo l'insediamento dei Celti in queste regioni, rappresentano il sangue. Portandoli come amuleti essi proteggevano il portatore da ogni male. Questi sono i simboli più frequenti portati dai Celti, ma non sono i soli. Le protome umane che si vedono nelle fibule di bronzo, poi i motivi ornamentali caratteristici per l'arte celtica che anno sempre, oltre la funzione decorativa, anche significato simbolico, fanno parte di questo gruppo di simboli nella terra degli Illiri.

Con la venuta dei Romani si verificano profondi cambiamenti anche nel campo del simbolismo religioso-magico degli Illiri. Gli Illiri conservarono intatto il loro mondo religioso durante tutto il lungo periodo di occupazione romana, ma nei loro monumenti funerari ed altri, sono presenti anche nuovi simboli che testimoniano il sincretismo religioso che si è formato grazie alla convivenza della religione autoctona tradizionale illirica e quella greco-romana. Secondo il materiale archeologico illirico, ormai ben conosciuto, i Romani non distrussero mai la struttura fondamentale del simbolismo

autoctono. Questa struttura seppe resistere a tutti i cambiamenti storici ed anche etnici sopravvivendo in molti particolari fino ai nostri giorni nelle credenze popolari degli attuali abitanti della parte occidentali della penisola Balcanica. Infatti, i popoli che abitano oggi quelle terre (Albanesi, Croati, Serbi ecc.) hanno conservato nelle loro culture popolari moltissimi simboli, miti e leggende di provenienza antichissima, non solo illirica, ma anche preillirica. Gli etnologi moderni hanno identificato e ricostruito le credenze religiose e il significato simbolico dei vari oggetti che si riscontrano nei Balcani dai tempi neolitici. Specialmente interessanti sono le sopravvivenze dei vari simboli che si incontrano nel periodo preistorico e protoistorico illirico, e che anche oggi fanno parte della cultura popolare dei popoli balcanici³.

Concludendo questa breve relazionene dobbiamo ricordare che sarebbe molto più difficile studiare la vita spirituale dei popoli odierni nei Balcani senza la conoscenza del patrimonio religioso e magico dei tempi passati, e in special modo lo sviluppo storico dei vari simboli. Ed è proprio questo motivo che ci ha indotto a scrivere questo breve articolo. Bisogna studiare l'intricata e interessantissima storia religiosa e mitologica e le sopravvivenze preistoriche, nel nostro caso illiriche., delle genti tuttora viventi in questa regione.

Ai studiosi è ben nota la pertinacia con la quale i simboli custodiscono inalterato il loro valore significato religioso e magico anche dopo aver subito l'influsso di analoghi simboli appartenenti ad altre civiltà e ad altri complessi religiosi. Nella regione balcanica nei due o tre millenni di storia, molte sono state le genti e le culture immigrate in questa penisola e che si sono mescolate con quelle viventi ivi nei tempi più antichi. I sincretismi sono stati molti e i simboli religioso-magici hanno potuto arricchire e mutare il significato dei simboli già esistenti in questa regione. In molti casi è facile identificare i simboli religioso-magici appartenenti ai popoli immigrati. Per es. quelli dei Greci, dei Celti, dei Romani ecc. dell'antichità, oppure quelli slavi che appaiono nei Balcani nei primi secoli del Medioevo. Il miscuglio delle genti, per conseguenza, delle religioni, mitologie e di culture popolare in generale negli ultimi due millenni, hanno alterato ed arricchito l'eredità religiosa illirica, ma molti sono i simboli che sopravvissero tutte le tumultuose vicende storiche e i mutamenti etnici e culturali.

³ Uno studio dettagliato e brillante sulla religione dei Croati e i relitti delle culture paleobalcaniche vedi in Radoslav KATIČIĆ, *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb – Mošćenička Draga: Ibis Grafika, 2008; *Zeleni lug*. Zagreb – Mošćenička Draga, 2010; *Gazdarica na vratima*. Zagreb- Mošćenička Draga: Ibis Grafika – Matica hrvatska, 2011.

Neritan CEKA, Tirana

Gjurmë të luftërave civile romake në Shqipëri

Është pothuaj një rregull i përgjithshëm që ngjarjet e mëdha të lashtësisë të kenë lënë gjurmët e tyre arkeologjike. Kjo nuk kishte si të mos ndodhte veçanërisht me ato ngjarje të luftërave civile romake, që u zhvilluan me përmasat e historisë botërore në territorin e Shqipërisë gjatë viteve 48- 31 p. Kr.

Lufta midis ushtrive të Cezarit dhe Pompeut në bregdetin ilir ka tërhequr vëmendjen e studiuesve që herët. Arkeologu francez Leon Hëzei, i dërguar nga Napoleoni III, i kushtoi një libër të veçantë operacioneve luftarake të vitit 48 p. Kr (Heuzey 1866), në një kohë kur ende zhvillimi intensiv i bujqësisë nuk kishte zhdukur gjurmët e lashtësisë. Do të ishte studiuesi austriak i historisë ushtarake, koloneli austriak Georg Fait, që do t'i kushtonte një studim edhe më të detajuar zhvillimit të luftimeve midis ushtrive të Cezarit dhe atyre të Pompeut në territorin e fushës bregdetare midis Durrësit dhe Apollonisë (Veith 1920). Ky kufizim i hapësirës së trajtuar prej tij ndodhi për arsien e thjeshtë se kërkimet në terren të G. Faitit u bënë gjatë viteve 1914, në kohën e qeverisë jetëshkurtër të Princ Vedit, kur treva e Palasës dhe Llogorasë ishte e pushtuar nga trupat greke, dhe më pas, në funksionin e komandantit të një regjimenti të artillerisë malore, gjatë vjeshtës së vitit 1917 dhe tërë vitit 1918, kur treva në jug të Vjosës ndodhej nën kontrollin e trupave italiane. Gjatë këqyrjeve të vëmendshme të terrenit G. Fait arriti të dallojë mbetje të qarta të punimeve ushtarake që ushtria e Cezarit kishte bërë në afërsi të Petrës (Shkambi i Kavajës), ku gjendej kampi i Pompeut (fig.1). Nga veriu, midis Petrës dhe Durrësi, në vendin e quajtur Meterici, mbi përroin e Shëmhillit, ai gjeti hendeqet e hapura nga ushtarët e Cezarit (Veith 1920; 148, fig.17. Karaickaj 1980, 99). Në jug të Petrës, në vendin e quajtur Shpia e Hoxhë Kolës ai dallooi qartë ledhet e njerit prej kampeve të njësive të Cezarit, ndërsa pranë fshatit Rrakull, hendeqet e ledhit të dyfishtë që mbronte nga jugu kampin e ri të ndërtuar nga Cezari (Veith, 1920; 155-159; fig. 18,19).

Duke qenë i bindur për një lëvizje të ndjeshme të vijës bregdetare në përfitim të tokës, G. Fait ka përjashtuar një pjesë të bregdetit nga kërkimet e tij për mbetjet e fortifikimeve të dy strategëve romakë. Në fakt ka pasur një fundosje të ndjeshme të këtij bregdeti që nga antikiteti (Ceka dhe Zeqo 1984), gjë që provohet nga një lagje e tërë

e Durrësit antik që gjendet sot në thellësi deri 2 m nën ujë përgjatë vijës ujore që nga porti deri në Currila. Megjithatë, në Golem, në vendin e zënë sot nga hotel Florida, ruhej më parë një ledh me gjatësi rreth 100 m, me drejtim veri-jug, që përshkohej në mes nga një hapësirë rreth 5 m. Midis tij dhe detit, në një largësi prej rreth 80 m kishte një numër të madh ledhesh më të vegjël, që duket se lidheshin me ndërtime të përkohshme prej druri. Për shkak të ndërtimeve intensive në këtë zonë, sot ka mbetur vetëm krahu jugor i ledhit. Ky ndërtim të kujton përshkrimin e Cezarit (B.civ.,III, 62-63) për ledhet që ai ndërtoi paralel me bregdetin, në mënyrë që të pengonte një zbarkim të befasishëm të Pompeut midis dy kampeve të tij :”...Cezari, duke pasur frikë se mos rrethohej prej anijeve të armikut, kishte urdhëruar që të ndërtohen në këtë vend të dy këto fortifikime...Vija që do t’i bashkonte këto dy fortifikime dhe do të zgjatej anës detit, nuk mori dot fund...”.

Një kategori e dytë gjetjesh arkeologjike lidhen me situatën e krijuar në prapatokën e Dyrrahut, ku veprimet luftarake të ushtrive kundërshtare u shoqëruan me grabitjen e pasurisë së popullsisë vendase, bashkësisë ilire të parthinëve. Cezari na ka lënë një përshkrim të shkurtër, por dramatik të kësaj gjendje kur shkruan (B. Civ.III, 42, 4-5): “ (Cezari)...urdhëroi Lisin, parthinët e të gjitha qytetet që të mblihdnin sa grurë që kishin. Por ata kishin fare pak drithë, sepse duke qenë vende më të shumtën malore e të ashpra, ushqehen më tepër me grurë të sjellë nga jashtë. Përveç kësaj, Pompeu i kishte paraparë këto dhe disa ditë më parë kishte plaçkitur parthinët, duke u çveshur deri në themel shtëpitë dhe duke u marrë me anë të kalorisë së tij gjithë drithin që ishte grumbulluar aty”. Hasan Ceka ishte i pari që lidhi me këtë situatë të turbullt fshehjen e dy thesareve, të cilët u zbuluan nga punime të rastit në vitet ’60 (Ceka H. 1966). I pari u zbulua në vitin 1963 në kodrën ku ngrihet Pallati i Brigadave dhe përmbante 63 monedha argjendi, nga të cilat 17 drahme të Dyrrahut, 7 drahme të Apollonisë dhe 39 denarë romakë. I dyti u zbulua në vendin e quajtur Rrapi i Trishit, në Lindje të Tiranës, me 119 monedha argjendi, nga të cilat 39 drahme të Dyrrahut, 31 drahme të Apollonisë, tri drahme të imituara të dy qyteteve, si dhe 46 denarë romakë. Monedhat më të vona të dy thesareve datoheshin saktësisht nga emrat e konsujve L. Cornelius Lentulus dhe C. Claudius Marcellus, që kishin ushtruar funksionin e tyre në vitet 49-48, pikërisht në kohën e veprimeve luftarake të Pompeut e Cezarit në prapatokën e Dyrrahut. Nuk ka dyshim se groposja me ngut e këtyre thesareve lidhej me panikun që krijuan kontrollet dhe rekuizimet e ushtruara nga ushtritë e të dy palëve në trevën e parthinëve.

Hasan Ceka mendonte, me të drejtë, se monedhat më të vona të dy thesareve ishin prodhuar në punishten monetare të Dyrrahut, që krahas drahmeve tradicionale me Lopë e Viç dhe katror të stilizuar, filloi të prodhojë denarë me emrat e konsujve romakë, për të bërë pagesat e ushtrisë. Tek simboli i faqes së denarëve të prerë me emrat e të dy konsujve romakë ai identifikon perëndinë vendëse të njohur si Jupiter Parthinus (Ceka

H. 1966; 10), gjë që dëshmon se Koinoni i Parthinëve ruante ende në këtë kohë identitetin e vet etnik dhe rëndësinë politike.

Një gjurmë tjetër arkeologjike e veprimeve luftarake gjatë luftës civile ndërmjet Cezarit dhe Pompeut vjen nga trevat veriore të veprimeve luftarake. Gjatë gërmimeve arkeologjike në portën kryesore të anës juglindore të qytetit të Lisit, u gjetën dy mbishkrime latine, i pari brenda korridorit të saj, ndërsa i dyti, i rrokullisur rreth 20 m jashtë murit (Prendi 1981. Zheku 1988; 64,fig.15,16)). Përmbajtja e tyre është e njëjtë (fig. 2), sepse bëjnë fjalë për rindërtimin e murit rrethues nën drejtimin e qytetarit romak Lucius Gaviarius, që mbante funksionin e lugurit dhe duumvirit, si dhe të Iulius Meges, skllav i liruuar i Cezarit, që kishte arritur funksionin e duumvirit. Punimet ishin bërë me shpenzimet publike dhe me urdhër të këshillit të dekurionëve, gjë që dëshmonte se Lisi gëzonte statusin e një municipi romak. Cezari në shënimet e tij për luftën civile (B.civ., III, 25,4 dhe 26,4) tregon se si Mark Antoni zbarkoi në bregdetin e labeatëve dhe pikërisht në Nymfeum, që korrespondon me Godullën, pranë Shëngjinit e të sotëm. “Pas kësaj”-vazhdon Cezari(III, 29,1)-“këshilli i qytetarëve romakë që kishin në dorë Lisin, të cilin qytet ua kishte besuar më parë Cezari dhe ishte kujdesur ta fortifikonte, e priti Antonin dhe e ndihmoi me të gjitha mjetet”. Në të vërtetë Cezari e kishte instaluar këtë bashkësi në kohën kur ju zgjat mandati tij të parë konsullor, në vitin 57 p. Kr., për të qeverisur Galinë Cisalpine dhe Ilirikumin. Si rrjedhim komuniteti romak në Lis ishte atje që prej nëntë vjetësh dhe ne nuk mund të jemi të sigurt në se rindërtimi i mureve të Lisit u bë gjatë asaj kohe, apo në katër muajt që pasuan zbarkimin e Cezarit, deri në ardhjen e flotës së Mark Antonit në Nymfeum. Teksti latin (*Quo facto conventus civium Romanorum, qui Lissum obtinebant, quod oppidum eis antea Caesar attribuerat muniendumque curaverat, Antonium recepit omnibusque rebus vuvit*) e trajton veprimin -u kujdes - në numrin njëjës- *curavera*., gjë që mund ti referohet qoftë Cezarit, qoftë bashkësisë-*conventus*. Sidoqoftë rindërtimet e kësaj periudhe janë të dukshme në disa trakte të mureve rrethuese, pavarësisht se mjeshtërit ilirë që u angazhuan, përdorën të njëjtën teknikë poligonale. Dallimi qëndron vetëm në trajtimin e fasadave të pjesëve të reja me vija të pjerrëta të bëra me dalta (fig.3).

Në trevën jugore të operacioneve luftarake gjendet përsëri një grup mbishkrimesh që lidhen me veprimtarinë e flotës romake të komanduar nga djali i Pompeut, Gnaeus Pompeius Iunior. Cezari(B.civ., III, 40, 1-5) na ka lënë një përshkrim të detajuar të rrethimit të Orikut prej asaj flote me tre aksione kryesore. Së pari me hapjen e rrugës për futjen e flotës së tij brenda portit të lagunës, nëpërmjet heqjes së një anije të ngarkuar me gurë që Cezari e kishte fundosur në hyrje të atij porti. Së dyti , nëpërmjet kalimit mbi rrula të katër anijeve bireme nga deti për në portin e brendshëm të Orikut dhe, së treti, me djegien e anijeve të Cezarit, që ishin strehuar në portin e Brendshëm. Duhej pritur që këto veprime të kishin lënë gjurmë në rrethinat e Orikumit, por ndryshimi

i thellë i ambientit gjatë punimeve ushtarake për krijimin e bazës ushtarake detare të Orikumit, ka bërë që këto gjurmë të mbulohen (Ceka 2004). Rasti e ka sjellë që Pompeu Junior t'i linte gjurmët e tij në anën tjetër të Akrokerauneve, me emrin e tij të shënuar në greqisht në Gjirin e Gramës (fig.4), sipas praktikës së detarëve që shtrehoheshin atje me anijet e tyre në rast shtërngatash. Hëzei (Hezey-Daumet 427) dhe Karl Paç (Patsch 1904, col.90-94) na kanë lënë një listë të këtyre mbishkrimeve, që është plotësuar nga N. Ceka-M.Zeqo dhe F.Drini. Këta të fundit kanë shtuar edhe emrin e G. Pompeios në greqisht, por gabimisht e kanë identifikuar me emrin e Pompeut të Madh, i cili nuk veptoi në këto anë (Ceka-Zeqo 1984, 92. Drini 1999, 124). Një numër mbishkrimesh në gjuhën latine që janë skalitur së bashku me emra anijesh në njërën nga faqet kryesore shkëmbore të Gramës, duket se lidhen me ekuipazhet e flotës egjiptiane të komanduar nga Pompeu Junior (Ceka 2004 36).

Ka edhe një mbishkrim tjetër që i pat shpëtuar epigrafistëve (Praschniker-Schober 1920, 68, fig.84; Cabanes-Ceka 1997, nr. 222) në identifikimin e personit të cilit i kush-tohej, por që lidhet me fazën e dytë të Luftës Civile që zhvillohet në territoret midis Apollonisë dhe Dyrrahut, në vitet 44-42 p. Kr. Mbishkrimi i gjetur në Apolloni është i gdhendur mbi një pllakë guri me përmasa 0.51x0.45x30.5 m, të zbukuruar me një relief, ku paraqiten tri mburoja më këmbë (fig.5). Të katër rreshtat e tij janë shkruar mbi mburojën e mesit, që është e rumbullakët, ndërsa anësoret janë eliptike. Mbishkrimi transkriptohet: Μάρκος / Τύλλιος / Μάρκου / υἱός / Ρωμαῖος (Mark Tuli, djali i Mark Tulit, romak). Pra kemi të bëjmë me një monument triumfi të tipit *tropaion*, ku paraqiten armët e zëna armikut, si dhe emri i komandantit fitimtar. Një lexim i Plutarkut (Brut., 25-26) e vendos këtë mbishkrim në kontekstin historik. Në vitin 44 p. Kr., pas vrasjes së Cezarit, veprimet luftarake midis pasuesve të Cezarit, të drejtuar nga Mark Antoni dhe Augusti, dhe komplotistëve të drejtuar nga Brutus, u vendosën midis Dyrrahut dhe Apollonisë. “Kur u hap lajmi se Kai, vëllai i Antonit, pasi kishte përkrahur Italinë, po marshonte që të bashkohej me forcat e që Vatini komandonte në Dyrrah dhe Apolloni, Brutus vendosi që ti paraprinte atij dhe t'i pushtonte më parë, prandaj lëvizti përpara me të gjithë ata që kishte me vete. Marshimi i tij ishte shumë i vështirë, për-mes vendesh të ashpra dhe në borë të madhe, por kaq i shpejtë, sa i la shumë prapa ata që transportonin rezervat për ushqimin e mëngjesit. Si pasojë, kur ishte afëruar shumë pranë Dyrrahut, nga lodhja dhe të ftohtit ai ra në atë gjendje që e quajmë bulimia” Plutarch, Brut., 25,3-4). Plutarku (Brut., 26,1-2) tregon se si pastaj rojet e Brutit u detyruan t'i kërkojnë ushqim armiqve të tyre, pra rojeve romake të Dyrrahit dhe “Për këtë arsye, Brutus i trajtoi njerëzisht jo vetëm ata, por edhe të gjithë qytetarët e tjerë, për shkak të tyre”. Pas kësaj ngjarjet zhvillohen rreth Apollonisë (Plutarch, Brut. 26, 3-5): “Kur Kai Antoni erdh pranë Apollonisë, ai i ftoi ushtarët që ishin aty pranë. Por ata, përkundrazi, shkuan te Brutus dhe Kai e kuptoi se popullsia e Apollonisë mbështeste kauzën e Brutit.

Si rrjedhim, ai e la qytetin mënjandë dhe u nis për në Butrot. Si fillim ai humbi tre kohor-te gjatë marshimit, të cilat u copëtuan nga Bruti. Më pas, kur ai u përpoq të përforconte pozitat pranë Bylisit, të cilin e kishin pushtuar më parë kundërshtarët e tij, dhe pranoi betejën, u thye nga Ciceroni. Sepse Bruti e përdorte këtë djalosh si gjeneral dhe pati shumë suksese prej tij. Por kur ai e ndoqi Kain në vende moçalore me forcat e tij tepër të shpërndara, Bruti nuk ja lejoi ushtarët e tij që ta sulmonin atë, por shkoi atje duke dhënë urdhër që të kurseheshin jetët, me besimin se së shpejti ata do të bëheshin me të. Dhe kjo ndodhi me të vërtetë, sepse ata u dorëzuan vetë bashkë me komandantin, kështu që Bruti kishte një forcë të madhe me vetë”.

Nuk ka dyshim se tropaioni me emrin Mark Tullius, i biri i Mark Tullit i takon pikërisht djalit të Ciceronit të famshëm, që ishte rreshtuar në anën e komplotistëve për të mbrojtur republikën (Ceka 2005, 204). Beteja, ku ai doli fitimtar, është zhvilluar pranë Bylisit, në rrugën që Kai Antoni zgjodhi për të marshuar nga rrethinat e Apollonisë drejt Butrotit.

Duket se mbishkrimi i lartpërmendur nuk është e vetmja dëshmi për ngjarjet e zhvilluara në Apolloni dhe rreth saj pas zhvendosjes së luftës civile nga Roma në territoret rreth saj dhe Dyrrahut. Në vitin 1975 në Apolloni u gjet një thesar që përmbante 1874 monedha argjendi romake të periudhës republikane (Gjongecaj 1981). Prej tyre 256 copë janë prerë në kohën e konsullatat të dytë të Cezarit dhe lidhen sigurisht me periudhën e vitit 48, kur ushtria e tij u vendos në Apolloni. Monedhat më të vona të këtij thesari i takonin vitit 45 p. Kr., gjë që tregon se ai duhet të ketë qenë groposur në vitin 44 p. Kr., pra pikërisht në kohën e turbullt të krijuar nga lëvizja e trupave romake rreth Apollonisë dhe brenda në qytet. Mungesa e plotë e drahmeve apolloniote dhe dyrrahase me simbolin tradicional Lpë me viç/ Katror në një thesar kaq të madh, tregon se kjo monedhë nuk qarkullonte më në tregun e të dy kolonive helene. Nuk ka asnjë informacion nga burimet e shkruara për ndryshimin e politikës së senatit romak ndaj Dyrrahut dhe Apollonisë, që kishin qenë aleatët më të sigurtë të tij në bregdetin lindor të Adriatikut, por ndalimi i prerjes së monedhave autonome prej argjendi ishte një vendim politik. Ne jemi të sigurt se ky veprim pati ndodhur menjëherë pas viti 48 p. Kr. dhe nuk mund të lidhet me ndonjë ndëshkim politik, i cili do të justifikohet për Dyrrahun që kish qenë pro Pompeut, por jo për Apolloninë, që e mirëpriti Cezari. Më tepër se kaq, shpjegimi duhet kërkuar në nevojën e madhe për monedha argjendi që patën repartet e mëdha ushtarake romake të instaluar në të dy qytetet dhe territorin ilir prapa tyre. Për një kohë të gjatë, duke përfshirë edhe Luftën e parë civile, ato nevoja ishin plotësuar me drahmat apolloniote dhe dyrrahase, por qëndresa e gjatë e tyre kërkoi një kontroll më të sigurtë financiar mbi shpenzimet, që mund të bëhej vetëm me monedhën shtetërore romake.

Interpretimi i mbishkrimeve, thesareve dhe gjurmëve të tjera arkeologjike na lejon që t'i shikojmë ngjarjet e gjysmës II të shek. I p. Kr. në një prizëm më të gjerë, përsa i

përket vendit që zënë në historinë e lashtë të Shqipërisë. Për shkak se burimet antike mbi këtë periudhë janë sporadike dhe nga që duket se lidhen më shumë me historinë romake, se sa me atë të vendit, këto ngjarje janë trajtuar shkarazi nga historianët shqiptarë, për të thënë se kjo periudhë pothuaj mungon në tekstin normativ të historisë së Shqipërisë (Anamali- Biçoku-Duka-Islami Korkuti, Naçi, Prendi, Pulaha dhe Xhufi 2002; 157-158). Në të vërtetë i gjithë shekulli I p. Kr., me përjashtim të periudhës së luf-tave civile, ka qenë një periudhë e qetë, kur vazhdoi të ruhej sistemi urban i krijuar që nga shek. IV p. Kr., së bashku me autonominë lokale të disa prej koinoneve. Cezari (Bel. Civ., III, 11, 3) gjeti në Orik një garnizon të përbërë nga ushtarë parthinë. Gjithashtu ai i pushton edhe qendrën e tyre *oppidum parthinorum* (Bel.civ., III, 41,1), që është Partha, apo Berati i sotëm. Më parë ai kishte vënë nën kontroll edhe bylinët dhe amantët, të cilët i quan civitates, një term romak që korrespondon me koinonin.

Një lajm i shkurtër i Dion Kasit (XLIII, 41,7) na bën të ditur se, "...u bë një lëvizje te parthinët në Iliri dhe këtë lëvizje e shoi me luftë Pollioni". Ne dimë se bëhet fjalë për konsullin e vitit 39 p. Kr., Asin Pollioni, i cili festoi triumfin në Romë më 25 tetor të atij viti. Nuk i dimë arsyet e kësaj fushate, që është interpretuar si ndëshkim për anësinë e parthinëve me Brutin, por që nuk rezultoi nga burimet. Duket se bëhet fjalë më tepër për një kryengritje për shkak të administrimit të keq të nëpunësve romakë, siç përmendet edhe nga Ciceroni, që flet për " parthinët dhe bylinët të gënijer". Dërgimi i një ushtrie konsullore, si dhe festimi i triumfit në Romë, që bëhej zakonisht për luftime të rëndësishme, dëshmon për një ngjarje jo rastësore. Për më tepër edhe Virgjili i kushtoi Asin Pollionit kur luftonte kundër parthinëve eklogun e tij të katërt.

Nuk do të mbaronte me kaq, sepse tre vjet më pas, në vitin 36 p. Kr. Mark Antoni do të ndërmernte një fushatë të dytë në prapatokën e Dyrrahut, siç na njofton Apiani (B.Civ., V, 75): "Ushtrinë, që do të dimëronte bashkë me të, me qëllim që ta pasuronte dhe njëkohësisht ta stërviste, ai e dërgoi kundër parthinëve, fis ilir pranë Epidamnit, që ishte treguar përkrahës i Brutit, të tjerët kundër dardanëve, gjithashtu fis ilir...të tjerët i urdhëroi të qëndronin në Epir..."

Të dhënat arkeologjike në trevën e parthinëve dëshmojnë për një shkatërrim të plotë të qendrave të banuara. Shtresa djegie të datuara në këtë ngjarje janë dëshmuar në disa qendra të fortifikuara të trevës së Elbasanit (Ceka 1972, 13). Si zakonisht shkatërri-me të tilla shoqëroheshin me kthimin e një pjese të popullsisë në skllëvër për tu shitur në tregjet romake. Ka mundësi që kësaj kategorie t'i ketë takuar edhe Asin Epikadi, që mbante emrin Asinus, me sa duket të marrë nga padroni i tij Asin Pollioni, si dhe emrin ilir Epikad. Ai u bë i njohur për organizimin e një komploti kundër Augustit. " Një gjysmak me prejardhje nga parthinët" e quan atë Suetoni (Aug.18). Edhe komplotist tjetër, Audasius, kishte një emër ilir, ndërsa ushtari që u kap përpara dhomës së Augustit dhe u dyshua se kishte si qëllim vrasjen e tij, ishte nga ushtria e Ilirikut. "Audasi

dhe Epikadi kishin planifikuar të merrnin me forcë vajzën e tij, Julian, dhe nipin e tij, Agripën, nga ishujt ku ishin internuar, për t'i dërguar tek ushtria". Ishte edhe ky komplot pjesë e asaj pakënaqësie dhe revolte që po shoqëronte në Iliri humbjen graduale të autonomive lokale të toleruara gjatë dy shekujve të parë të pushtimit romak? Sidoqoftë, kryengritja parthine e vitit 39 p. Kr. dhe kryengritja panilire e vitit 6-9 m. Kr., do të ishin dy ngjarje që do të mbyllnin historinë pavarur politike në Ilirinë e Jugut.

Një përballje e të dhënave historike me gjurmët arkeologjike të lëna prej tyre në terren krijon një tablo krejt të re mbi gjendjen politike dhe urbane të Ilirisë së Jugut në gjysmën e dytë të shek. I p.Kr., kur u përgatit kalimi i dhunshëm drejt centralizimit në perandorinë Romake, të njohur si sistemi i principatit. Në fakt që nga vitet '70 p. Kr. kishte filluar një proces shpronësimi masiv i popullsisë vendëse, të dëshmuar nga vendosja e latifondistëve romakë, si në rastin e Pompon Atikut, apo nga iniciativat kolonizuese të Cezarit në Butrint e Lis (Prendi 1981. Anamali 1986; 8-10, Baçe 1986; 215-216; Deniaux 1987, 1988 e 1989. Pollo 1988 e 1989. Ceka 2000), por periudha e luftave civile shënoi një etapë të re për popullsinë ilire-epirote. Në mënyrën më dramatike e përjetoi atë treva në prapatokën e Dyrrahut dhe Apollonisë, ku pati një shuarje pothuaj të plotë të jetës në qendrat e vjetra qytetare. Nuk do t'i shpëtonin kësaj vale as Apollonia dhe Dyrrahu, që kishin qenë që prej vitit 229 aleatë besnikë të Romës. Thesaret e monedhave të gjetura në Apolloni, përveç situatës së pasigurtë që përcaktoi fshehjen e tyre, dëshmojnë edhe për një politikë të re monetare të imponuar nga Roma. Ndërprerja e prodhimit të drahmeve prej argjendi të dy qytetve ndodh pikërisht në periudhën midis dy etapave të zhvillimit të luftave civile romake në Iliri (Ceka 228; 82-83). Kjo ishte masa e parë që kufizoi autonominë financiare të Apollonisë, që do të ruante vetëm të drejtën e prerjes së monedhave prej bronzi. Dyrrahu, kryeura e rrugës ushtarake Egnatia, do të kthehej në një koloni romake, së bashku me Bylisin dhe Butrintin, menjëherë pas marrjes së pushtetit nga Augusti.

E gjithë kjo tablo do të kishte qenë kalimtare dhe e zbehtë, pa dramacitetin që transmetojnë të dhënat arkeologjike: frika dhe pasiguria e fshehjes së thesareve, por edhe drama njerëzore me shkatërrimin e thellë të një qytetërimi të krijuar për disa shekuj.

Bibliografia

1. Anamali, S. (1986), *Procese shndërrimi në trevën jugore ilire në shekujt I-IV*, Iliria, 1986, 1, f. 5-41.
2. Anamali, S., Biçoku, K., Duka, F., Islami, S., Korkuti, M., Naçi, S., Prendi, F., Pulaha, S. dhe Xhufi, P., *Historia e Shqipërisë*, Tiranë, 2002. Botim i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë.
3. Baçe, Apollon. (1986), *Struktura urbane në Ilirinë vitet 168 p.e.sonë-212 e.sonë*, Iliria, 1986, 1, 213-226.

4. Cabanes, P., Ceka, N., (1997), *Corpus d'Inscriptions Grecques d'Illyrie Méridionale et d'Épire, I.2. Inscriptions d'Apollonia d'Illyrie*, Paris, 1997.
5. Ceka, H. (1996), *Dy thesare drahmesh ilire dhe denarësh romakë të zbuluem në Tiranë*, Studime Historike, 1996, 1, f. 3-40.
6. Ceka, H. (2008), *Monedha e Dyrrahut dhe të Apollonisë*, Tiranë, 2008.
7. Ceka, N., (1972), *Vështrim arkeologjik mbi rrethin e Elbasanit*, Monumentet, 1972, 3, f.7-33.
8. Ceka, N., (2000) *Die Umwandlung Butrints von einem Koinonszentrum zu einer römischen Kolonie*, Fondation and Destruction. Nicopolis and the Northwestern Greece, Monographs of the Danish Institute at Athens, vol.III, f.181-187.
9. Ceka, N., (2004), *Cesare in Acroceraunia*. Luoghi e tracce, Gli Iliri e Italia, Convegno Internazionale di Studi, Treviso, 16 ottobre 2004, f. 31-51.
10. Ceka, N., (2005), *Ilirët*, Tiranë, 2005.
11. Ceka, N., Zeqo, M., (1984) *Kërkime nënujore në vijën bregdetare dhe ujërat e brendshme të vendit tonë*, Monumentet, 1984, 2, f. 127-140.
12. Deniaux, M. (1987), *Atticus et L'Épire*, L'Illyrie Méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, I, Clermont-Ferrand, 1987, f. 245-254.
13. Deniaux, M. (1988), *Ciceron et la protection des cités de l'Illyrie du Sud et de l'Épire*, Iliria, 2, 1988, f. 143-164.
14. Deniaux, M. (1990), *Ciceron et les hommes d'affaire romains d'Illyrie et de l'Épire*, L'Illyrie Méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, II, Clermont-Ferrand, 1990, f.263-290.
15. Drini, F., (1999), *Les inscriptions de Grammata*, L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité III (Actes du III colloque International de Chantilly.16-19 octobre 1996), Paris 1999, p.121-126.
16. Gjongecaj, Sh., (1981), *Një thesar monedhash antike nga Apollonia*, Iliria, 1981, 2, f.105- 152.
17. Heuzey, L., (1886), *Les opérations militaires de Jules César*, Paris, 1866.
18. Heuzey L., Daumet, H., (1876), *Mission archéologique de Macédoine*, Paris, 1876.
19. Karaiskaj, Gj., (1980), *5000 vjet fortifikime në Shqipëri*, Tiranë, 1980.
20. Patsch, K., (1904), *Das Sandschak Berat in Albanien*, Wien, 1904
21. Pollo, G. (1988), *Fillimet e kolonisë romake në Butrint*, Butroti, Tiranë, 1988, f.157-178.
22. PolLO, G. (1989), *Colonia Buthrotum. Themelues dhe patronë*, Iliria, 1989, 2, f. 125-132.
23. Praschniker, C.- Schober, A., (1919), *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro*, Wien, 1919.
24. Prendi, F., (1981), *Dy mbishkrime ndërtimi nga qyteti ilir i Lisit*, Iliria, 1981, 2, f.153- 163.
25. Veith, G., (1920), *Der Feldzug von Dyrhachium zwischen Caesar und Pompeius*, Wien, 1920.
26. Zheku, K., (1988), *Lisi në shekuj*, Tiranë, 1988.

Michael SCHMIDT-NEKE, Kiel-Deutschland

Überlegungen zur Prägung für römische Kaiserinnen: der Fall Dryantilla

Das Konzept des römischen „Kaisers“ war nicht statisch. Es ging aus den etablierten Institutionen der Republik hervor und verlor im 1. Jahrhundert endgültig seinen vorerst provisorischen Charakter. Auch die Stellung des Kaisers im religiösen Kontext wandelte sich. Dies gilt umso mehr für die „Kaiserin“, für die es in der Republik kein Muster gab. Sie war zunächst nichts weiter als die Ehefrau des amtierenden Kaisers ohne klar definierte Titel, Rechte und Pflichten, die über die Führung des Haushaltes ihres Mannes hinausgingen.⁴ Sie war nicht von vornherein „Augusta“; zu „Caesar“ gibt es nicht einmal ein feminines Äquivalent, und eine „Imperatrix“ wäre ein völlig unrömisches Konzept gewesen.

Die Entscheidung, für welche Mitglieder der kaiserlichen Familie innerhalb des reichsweiten Münzwesens Prägungen mit deren Namen und Porträt emittiert wurden, folgte keinen klaren und über die Jahrhunderte hinweg einheitlichen Kriterien. Priorität genossen die Söhne des Kaisers, weil sie die dynastische Kontinuität garantieren sollten. So versuchte Aulus Vitellius, einerseits durch Gedenkprägungen für seinen Vater Lucius,⁵ einen der einflussreichsten Politiker unter Claudius, andererseits durch Münzen mit dem Doppelporträt seines Sohnes und seiner Tochter, allerdings ohne Namensnennung, sondern mit dem bloßen Verweis darauf, dass es sich um die Kinder des Kaisers handle,⁶ eine zur Regierung qualifizierte und mit Perspektive ausgestattete Familie zu präsentieren. Auch sein erfolgreicher Gegner Vespasian stellte seine beiden Söhne, die die Zukunftsperspektive der gens Flavia sicherten, frühzeitig vor.⁷

Eine gebärfähige legitime Frau war die natürliche Voraussetzung für die Begründung einer Dynastie. Unter den iulisch-claudischen Kaisern wurde zunächst nur post-

Die abgebildete Münze ist auf einen Denar des Septimius Severus überprägt; die wegen der Ausbrüche nicht mehr lesbare Legende war vermutlich IVNONI REDINE. Sie ist im Corpus von Dembski et. al. nicht enthalten und wurde im November 2008 vom Wiener Auktionshaus H.D. Rauch verkauft.

⁴ Hildegard Temporini-Gräfin Vitzthum (Hrsg.): Die Kaiserinnen Roms. Von Livia bis Theodora. München 2002; Christiane Kunst, Ulrike Riemer (Hrsg.): Grenzen der Macht. Zur Rolle der römischen Kaiserfrauen. Stuttgart 2000

⁵ RIC Vitellius 7, 76, 77, 94-99

⁶ RIC Vitellius 8: LIBERIS IMP GERMANICI; RIC 57, 78, 79, 102, 103: LIBERI IMP GERMANI; RIC 100, 101: LIBERI IMP GERM AVG

⁷ RIC Vespasian 3, 23-27 et al.

hum für Frauen geprägt, die durch ihre Geburt zur Dynastie gehörten und Mütter von Kaisern waren, so für Livia (ohne explizite Namensnennung), Agrippina die Ältere und Antonia. Münzen für die Gattinnen der Kaiser wurden aber nur dann geprägt, wenn sie zur Familie gehörten (das trifft in dieser Dynastie nur für Agrippina die Jüngere zu, die Nichte und zugleich vierte Frau des Claudius), nicht aber, wenn sie eingeheiratet waren, selbst wenn sie (wie Sabina Poppaea) den Augusta-Titel erhielten: so wurde für Milonia Caesonia, Valeria Messalina, Sabina Poppaea und Statilia Messalina nur in den griechischsprachigen Provinzen geprägt, die auch für zahlreiche sonstige Angehörige des Kaiserhauses Münzen verausgabten, die im römischen Münzsystem nicht repräsentiert sind. (Die Ausnahme ist Octavia, für die Nero keine römischen Münzen prägen ließ – ein sicheres Zeugnis für die Machtkämpfe, deren Opfer alle Kinder des Claudius wurden.)

Claudius prägte für Agrippina die Jüngere Aurei und Denare in der Dedikationsform;⁸ ihr Name erscheint im Dativ, die Münze wurde also nicht von ihr, sondern für sie geprägt. Auch bei Münzen mit zwei Porträtseiten⁹ erscheinen Name und Titel des Kaisers auf dem Avers im Nominativ, die der Kaiserin auf dem Revers im Dativ. Daneben wurden Sesterzen (für deren Emission pro forma der Senat zuständig war) mit dem Namen der Kaiserin im Nominativ geprägt.¹⁰

Agrippina machte ihren direkten und nicht abgeleiteten Herrschaftsanspruch kurzzeitig unmittelbar nach Neros Herrschaftsantritt im Herbst 54 deutlich: sie ließ Gold und Silber mit einander in die Augen blickenden Porträts von sich und ihrem Sohn und der Legende AGRIPP AVG DIVI CLAVD NERONIS CAES MATER prägen, also ihrem eigenen Namen im Nominativ.¹¹ Aber schon wenig später wird dieselbe Legende auf den Revers verbannt; der Avers zeigt Bild, Namen und Titel des jungen Kaisers.¹²

Unter den drei flavischen Kaisern erschienen neben Commemorativprägungen Prägungen für Julia, die Tochter des Titus, und für Domitians Frau Domitia Longina. Julia Titi erscheint zu Lebzeiten und posthum sowohl auf den Prägungen ihres Vaters wie ihres Onkels und Geliebten mit Namen und Augusta-Titel auf allen Nominalen im Nominativ,¹³ ebenso Domitia ab 82 während der Herrschaft ihres Mannes.¹⁴ Der dedikatorische Dativ war jetzt schon die Ausnahme.¹⁵

⁸ RIC Claudius 75, 80, 81

⁹ RIC Claudius 80, 81

¹⁰ RIC Claudius 103

¹¹ RIC Nero 1-3

¹² RIC Nero 6, 7; Werner Eck: Die iulisch-claudische Familie: Frauen neben Caligula, Claudius und Nero, in: *Temporini-Gräfin Vitzthum*, S. 151-153

¹³ RIC Titus 54-58, 177-180; Domitian 217-218

¹⁴ RIC Domitian 212

¹⁵ RIC Domitian 440

Uneinheitlich war der Umgang der Adoptivkaiser hinsichtlich der Ausgabe von Münzen mit den Porträts ihrer Ehefrauen. Trajan prägte für seine Frau Plotina, seine Schwester Marciana und deren Tochter Matidia, zwar recht kontinuierlich,¹⁶ jedoch nur in sehr geringen Emissionsstärken. Unter Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus wurden hingegen Münzmissionen für die Ehefrauen (für Sabina und die beiden Faustinae auch Commemorativprägungen) zum Normalfall, deren Intensität der des Kaisers nur unwesentlich nachstand. Die Darstellung der Kaiserin, die jetzt regelmäßig den Augusta-Titel trug, auf dem Avers mit Namen und Titulatur im Nominativ blieb Standard.

Auch im späten 2. und im 3. Jahrhundert war es der Regelfall, dass für die Kaiserin nur wenig seltener als für den Kaiser geprägt wurde. Fallweise kamen weitere weibliche Angehörige dazu: unter Didius Iulianus, dessen Regierungszeit nur bei gut zwei Monaten lag, wurde nicht nur für seine Frau Manlia Scantilla, sondern auch für seine Tochter Didia Clara geprägt, bei den Severern die Kaisermütter Iulia Domna, Iulia Soaemias und Iulia Mamaea sowie als Sonderfall die Großmutter Iulia Maesa.

Abweichungen von diesem Muster gibt es in folgenden Fällen:

- nur kurz bestehende bzw. erst spät während der Regierungszeit geschlossene Ehen bedingen kurze Prägezeiträume (die drei Frauen des Elagabal, die Gattin des Severus Alexander, Sallustia Barbia Orbiana, die Frau Gordians III, Sabinia Tranquillina¹⁷)
- reine Commemorativprägungen für Frauen, die mutmaßlich schon vor dem Herrschaftsantritt ihres Mannes gestorben sind (Caecilia Paulina, Mariniana), wobei nicht jeder Kaiser seine verstorbene Gattin einer Gedenkprägung würdigt (so Trebonianus Gallus, Tacitus, Probus und Carus)
- zu kurze Herrschaftsdauer des Kaisers, um seine Frau adäquat einzubeziehen (das würde die Disproportionalität zwischen den Münzen des Aemilianus und seiner ausschließlich durch die Münzen dokumentierten Frau Cornelia Supera erklären).

Natürlich verfügen wir nicht über Auflagenzahlen, jedoch ist die Häufigkeit der heute noch vorhandenen Münzen ein zuverlässiger Indikator für diese Relationen.

Ein Muster ist jedoch klar erkennbar: nur Kaiser, die sich bereits durchgesetzt hatten, prägten für ihre Ehefrauen. Die Geschichte des römischen Kaiserreiches ist aber

¹⁶ Mattingly geht für Plotina von einem langen Prägezeitraum von 112-221/222 aus; für Marciana nimmt er einen sehr kurzen Zeitraum im Jahr 112 an, in dem für sie als Lebende geprägt wurde; es folgten Commemorativprägungen, und zugleich setzte die Ausgabe von Münzen ihrer Tochter Matidia ein. Für Plotina und Matidia prägte auch Hadrian; s. BMCRE III, S. LXII, CXV-CXVI sowie Hildegard Temporini: Die Frauen am Hof Trajans. Berlin, New York 1978.

¹⁷ BMCRE V, 1, S. CCXXXVI-CCXL; BMCRE VI, S. 47-48; RIC IV, 3, S. 14 (wobei das Missverhältnis zwischen den abundanten Massenmissionen Gordians III. und der großen Seltenheit der stadtrömischen Münzen der Tranquillina angesichts eines immerhin fast dreijährigen Zeitraums zwischen der Eheschließung im Sommer 241 und Gordians Tod im Frühjahr 244 nicht erklärt werden kann)

auch eine Geschichte von teils erfolgreichen (Galba, Vitellius, Vespasian, Septimius Severus, Elagabal, Traianus Decius, Aemilianus, Valerianus, Aurelianus, Probus, Diocletianus), meist aber gescheiterten Herausforderern.¹⁸

In der Bürgerkriegsphase der späten Republik, besonders nach der Ermordung Caesars, hatte es kaum einer der um die Macht kämpfenden Imperatoren unterlassen, Münzen in seinem Namen, meist mit seinem Porträt, zu prägen.¹⁹ Die zahlreichen Gegenkaiser unterließen dies aber für fast zwei Jahrhunderte; selbst als Avidius Cassius 175 für immerhin zwei bis drei Monate 175 in Ägypten und Syrien gegen Marcus Aurelius revoltierte,²⁰ produzierte er keine Münzen, obwohl er in den Kaiserbiographien der *Scriptores Historiae Augustae* (SHA) einer eigenen Vita gewürdigt wird. Nur Clodius Macer, der für sich aber nicht den Kaisertitel beanspruchte, hinterließ numismatische Evidenz für seine Revolte.²¹

Das änderte sich erst, als die politische Stabilität des 2. Jahrhunderts mit der Ermordung des Commodus aufbrach. Pescennius Niger (193-194) und Clodius Albinus (195-196) waren die ersten selbst proklamierten Kaiser, die sich im Kampf um die Zentralgewalt nicht durchsetzen konnten, von denen in mehr oder minder reichem Maße Münzen mit ihrem Bild überliefert sind.

Für das 3. Jahrhundert ist der Katalog der erfolglosen Gegenkaiser²² kaum überschaubar, da eine ganze Reihe literarisch überlieferter Namen unter dem Verdacht stehen, fiktiv zu sein.

Gesichert durch numismatische Evidenz sind:

M. Antonius Gordianus I. und II. 238 in Nordafrika²³

Ti. Claudius Marinus Pacatianus 248-249 in Moesien

M. F(ulvius?) R(ufus?) Iotapianus 248 oder 249 in Syrien

M. Ar(rius?) Silbannacus um 250 (Ort der Erhebung unbekannt)

L. Iulius Aurelius Sulpicius Uranius Antoninus vermutlich 253-254 in Syrien

P. Cassius Regalianus 260 in Pannonien

¹⁸ s. für das 1. Jahrhundert Egon Flaig: *Den Kaiser herausfordern. Die Usurpation im Römischen Reich*. Frankfurt, New York 1992; für das 3. Jahrhundert: Felix Hartmann: *Herrscherwechsel und Reichskrise. Untersuchungen zu den Ursachen und Konsequenzen der Herrscherwechsel im Imperium Romanum der Soldatenkaiserzeit*. Frankfurt a. M., Bern 1982

¹⁹ David R. Sear: *The History and Coinage of the Roman Emperors 49-27 BC*. London 1998

²⁰ Jürgen Spieß: *Avidius Cassius und der Aufstand des Jahres 175*. Diss. München 1975

²¹ Andrzej Kunis: *L'insurrection de Clodius Macer en Afrique du Nord en 68 de notre ère*. Wrocław, Warszawa, Kraków 1994; K.V. Hewitt: *The Coinage of L. Clodius Macer (AD 68)*, in: *The Numismatic Chronicle*. London. 143 (1983), S. 64-80

²² s. Dietmar Kinast: *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt 1996, S. 175-279

²³ Es ist strittig, ob sie als Gegenkaiser oder als „reguläre“ Herrscher anzusehen sind, da ihr Aufstand in Nordafrika gegen Maximinus Thrax die Unterstützung weiterer Teile des Senats hatte. Jedoch war ihr Unternehmen erfolglos: sie gingen unter, und Maximinus blieb (wenn auch nur für kurze Zeit) Kaiser; s. Karlheinz Dietz: *Senatus contra principem. Untersuchungen zur senatorischen Opposition gegen Kaiser Maximinus Thrax*. München 1980

T. Fulvius Iunius Macrianus (Iunior) und T. Fulvius Iunius Quietus 260-261 in weiten Teilen des Ostens

die Herrscher des Gallischen Sonderreiches:

- M. Cassianius Latinius Postumus 260-269
- Ulpius Cornelius Laelianus 269 wahrscheinlich in Mainz
- M. Aurelius Marius 269
- M. Piavonius Victorinus 269-271
- Domitianus 271 (?)
- C. Pius Esuvius Tetricus 271-274

die Herrscher von Palmyra:

- Septimia Zenobia 269-274
- ihr Sohn L. Septimius Vaballathus

C. Iulius Saturninus 281 in Syrien oder Ägypten

Proculus ca. 280 oder 281 in der Region von Köln²⁴

M. Aurelius Sabinus Iulianus 284-285 in Pannonien

die Kaiser des Britischen Sonderreiches:

- M. Aurelius Mausaeus Carausius 286-293 (?)
- Allectus 293-296 (?)

L. Domitius Domitianus 296-297 in Ägypten.

Eine Tatsache sticht ins Auge: die Gegenkaiser prägen nicht für ihre Frauen oder sonstigen Angehörigen; selbst die Kaiser des Gallischen Separatreiches, die ihre Herrschaft über längere Zeit hinweg in einem großen Territorium konsolidiert hatten, verzichteten darauf (außer Tetricus I., der für seinen gleichnamigen Sohn prägte). Auch in Palmyra wurden dem Antoninianus nachgeahmte Münzen verausgabt; dabei prägte Vaballathus für seine Mutter Septimia Zenobia Augusta, die vermutlich die politisch entscheidende Persönlichkeit war.²⁵

Die Gegenkaiser verzichteten damit auf die öffentliche Demonstration, dass sie in der Lage waren, eine Dynastie zu begründen. Warum?

Es wäre absurd anzunehmen, dass die genannten Gegenkaiser allesamt unverheiratet waren und (bis auf Tetricus I.) keine Söhne hatten.

Möglichweise hofften die Thronprätendenten, ihre Familie im Falle ihres Scheiterns aus der Schusslinie zu nehmen, wenn sie nicht durch Münzen zu offiziellen Te-

²⁴ Johannes Nollé: Die erste Münze des Kaisers Proculus. Ein neues Bild von einem Usurpator, in: *Antike Welt*. 33 (2002), S. 669–674. Die Authentizität dieser einzigen bekannten Münze ist allerdings strittig; sie hat bisher keinen Eingang in die Standardkataloge gefunden.

²⁵ Bleckmann hält ihre Führungsrolle für einen „Mythos der spätrömischen Geschichtsschreibung“; Bruno Bleckmann: Die severische Familie und die Soldatenkaiser, in: *Temporini-Gräfin Vitzthum*, S. 265-339, besonders S. 317-333

ilhabern der beanspruchten Kaiserwürde wurden. P. Helvius Pertinax wies bei seiner Machtübernahme Anfang 193 die Übertragung des Augusta-Titels an seine Frau Flavia Titiana und des Caesar-Titels an seinen Sohn Pertinax zurück, was östliche Münzstätten nicht an der Emission entsprechender Lokalprägungen hinderte. Pertinax Junior überlebte das schnelle Ende seines Vaters; gleiches dürfte damit auch für Titiana gegolten haben. Aber Pertinax war nach der Ermordung des Commodus von Armee und Senat zunächst anerkannt worden, also der legitime Herrscher. Und der Verzicht auf Prägungen für Familienmitglieder wäre keineswegs eine Garantie gewesen, dass diese im Falle des Scheiterns vom Sieger verschont geblieben wären. Auch minderjährige pro forma Mitregenten wie Philipp II. überlebten den Sturz ihres Vaters nicht; über das Schicksal der Otacilia Severa ist nichts bekannt.²⁶ Das lässt nicht erwarten, dass mit etwaigen Söhnen (und Ehefrauen) eines Pacatianus oder Iotapianus anders umgegangen worden wäre, auch wenn sie sich nicht mit Caesar- oder Augusta-Titeln geschmückt hatten.

Die Konzentration auf die Verbreitung des eigenen Bildes und Namens kann nur den Grund gehabt haben, dass ein politisch und militärisch noch nicht konsolidierter Herrscher zunächst sich selbst bei seinen Truppen und bei der Zivilbevölkerung seines Machtbereichs verankern musste.

Nur einer der zahlreichen lokalen und regionalen tyranni (wie die zeitgenössische Literatur die erfolglosen Gegenkaiser brandmarkte) hat für seine Ehefrau geprägt: P. Cassius Regalianus für Sulpicia Dryantilla.

Dryantilla ist durch keine andere Quelle als ihre Münzen belegt. Dass beide zusammengehören, ist wegen der unverwechselbaren Machart ihrer Prägungen offensichtlich. Robert Göbl konnte den definitiven technischen Beweis antreten, indem er eine gemeinsame Verwendung des Reversstempels PROVIDENTIA AVGG nachwies.²⁷

Wilhelm Kubitschek hat 1899 den ersten Versuch eines Corpus (also einer Erfassung jeder einzelnen greifbaren Münze) von Regalianus und Dryantilla unternommen.²⁸ Er konnte nur 14 Regaliani und 20 Dryantillae, also insgesamt 34 Münzen erfassen.

1970 veröffentlichte Robert Göbl sein Corpus, in dem er 26 Regaliani und 34 Dryantillae verzeichnete, also zusammen 60. In gut 70 Jahren hatte sich der Bestand damit nicht einmal verdoppelt.

²⁶ Er war bei seiner Ermordung erst 12 oder 13 Jahre alt; Christian Körner: *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*. Berlin, New York 2002, S. 42.

²⁷ Robert Göbl: *Regalianus und Dryantilla*. Wien, Köln, Graz 1970, S. 32.

²⁸ Wilhelm Kubitschek: *Die Münzen Regalianus und Dryantillas*, in: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes*. II (1899), S. 210-221

2007 gaben Günther Dembski, Heinz Winter und Bernhard Woytek eine neue Studie mit Corpus heraus,²⁹ die die Monographie von Göbl ersetzt. Ihre Bilanz sind 57 Regaliani und 69 Dryantillae, also 126 Stück.

Innerhalb von nur 37 Jahren hat sich der Bestand jetzt mehr als verdoppelt. Dabei ist auch dieses neue Corpus schon wieder überholt. Die Bearbeiter räumen ein, nicht alle Münzen, die im Internet angeboten oder in Foren präsentiert wurden, und nicht alle Kataloge erfasst zu haben;³⁰ darüber hinaus schlummert natürlich auch manches – identifiziert oder unidentifiziert – in privaten Sammlungen, worauf die Forschung nie aufmerksam werden wird.

Interessant ist die Konstanz der Relation zwischen den Münzen des Gegenkaisers und seiner Frau:

Bei Kubitschek lag das Verhältnis bei 41,2 % : 58,8 %.

Bei Göbl betrug es 43,3 % : 56,7 %.

Bei Dembski et al. lag es bei 45,2 % : 54,8 %.

Das heißt, dass das deutliche Übergewicht an Münzen der Dryantilla gegenüber denen des Regalianus nicht das Zufallsprodukt des zu geringen Samples war, das Kubitschek zur Verfügung gestanden hat, auch wenn sich bei größer werdenden Samples die Werte einander annähern.

Das muss nicht zwingend bedeuten, dass die ursprünglichen Output-Zahlen bei Dryantilla höher als bei Regalianus waren. Dagegen spricht die größere Typenvielfalt bei den Reversen des Regalianus. Belegt sind:

Regalianus	Dryantilla
AEQVITAS AVGG	AEQVITAS AVGG
CONCORDIA AVGG (Kaiserpaar)	IVNO REGINA
CONCORDIA AVGG (Handschatz)	IVNONI REGINE*)
IOVI CONSERVATORI	PROVIDENTIA AVGG
LIBERALITAS AVGG	
ORIENS AVGG	
PROVIDENTIA AVGG	
VICTORIA AVGG	
VIRTVS AVGG	
unsicher, kein Beleg nachweisbar:	
FIDES MILITVM	
LAETITIA AVGG	
PROVID AVGG	

*) Die Legende IVNONI REDINE ist nur eine graphische Variante zu IVNONI REGINE mit gespiegelterm G. Es gibt keinen Anlass, hier einen Dialektalismus zu vermuten; ein Guttural-Dental-Wechsel kommt jedenfalls nicht vor. Das provinzielle Element beschränkt sich auf die Endung –E statt –AE.

²⁹ Günther Dembski, Heinz Winter, Bernhard Woytek: Regalianus und Dryantilla. Historischer Hintergrund, numismatische Evidenz, Forschungsgeschichte (= MIR 43 Neubearbeitung), in: Michael Alram, Franziska Schmidt-Dick (Hrsg.): Numismata Carnuntina. Forschungen und Material. Wien 2007. Textbd. 2, S. 523-596

³⁰ Dembski et al., S. 571

Ebenso spricht für einen ursprünglich höheren Output der Regalianus-Münzen, dass die Zahl der belegten Stempel für den Kaiser höher ist als für seine Frau. Winter stellte sechs Avers- und neun Reversstempel für Regalianus, aber nur zwei Avers- und sechs Reversstempel für Dryantilla fest.³¹

Göbl und andere haben vermutet, es habe nach dem Ende dieser Usurpation das Bemühen gegeben, eher die Münzen des Gegenkaisers einzuziehen als die seiner Frau, weshalb sich die Relationen zugunsten der Dryantilla verschoben hätten.³² Wir wissen nichts über die behördlichen Maßnahmen gegen die Prägungen missliebiger Kaiser und Gegenkaiser. Man kann sicher davon ausgehen, dass deren Kriegskasse beschlagnahmt wurde, wenn sie dem Sieger in die Hände fiel; das hätte aber die Münzen des Gegenkaisers und seiner Frau gleichermaßen betroffen. Die Einziehung bereits verausgabter Münzen wäre aber nicht nur extrem verwaltungsaufwändig gewesen, sondern hätte wegen ihres hohen Silbergehalts auch zum Unmut der betroffenen Soldaten beigetragen.

Es war niemals eine politische Priorität, die Münzen missliebiger Personen möglichst vollständig verschwinden zu lassen. Cassius Dio berichtet von einer Einschmelzungssaktion gegen Caligulas Bronzemünzen, die Valeria Messalina zu Statuen für den Schauspieler Mnester genutzt habe.³³ Dennoch sind die Münzen Caligulas und anderer Kaiser, die nach ihrem Tode der *damnatio memoriae* verfielen, heute nicht signifikant seltener als die der Herrscher, deren Andenken geehrt wurde.

Wir haben in der Münzpolitik des Regalianus also nicht nur das Alleinstellungsmerkmal gegenüber allen anderen tyranni, dass er überhaupt für seine Frau geprägt hat, sondern er hat für seine Frau vermutlich sogar etwa in derselben Größenordnung wie für sich selbst geprägt.

Dafür kommt eine einfache dynastische Motivation nicht in Betracht. Es gibt keinen Hinweis darauf, dass das Paar den dafür notwendigen Sohn gehabt hätte; jedenfalls ist bisher kein einschlägiges Motiv wie *VENVS GENETRIX* auf einer Münze der Dryantilla aufgetaucht.³⁴

Diese Einzigartigkeit der Dryantilla-Münzen im historischen Kontext wirft vielmehr die Frage nach der Binnenstruktur der Usurpation des Regalianus auf. Die Literatur hat sich hauptsächlich mit der äußeren Motivation, besonders mit dem Zusammenhang mit den Usurpationen des Ingenuus und des Postumus, auseinandergesetzt. Sicher ist, dass die Gefangennahme Valerians durch die Perser in der ersten Jahreshälfte 260 eine ganze Kaskade von Rebellionen auslöste, die für Gallienus das Problem der äußeren Feinde Roms verdoppelten.

³¹ Dembski et al., S. 542-543

³² Göbl, S. 28, 45/46

³³ nach Dembski et al., S. 545

³⁴ Göbl, S. 33

Jenő Fitz hat für seine These, das AVGG in den Reverslegenden³⁵ beziehe sich auf eine Anerkennung des Postumus für den Westteil des Imperiums und den Anspruch des Regalianus, sein gleichrangiger Mitregent im Osten und damit der legitime Nachfolger des Valerian zu sein,³⁶ breiten Widerspruch geerntet. Es besteht weitgehende Einigkeit darüber, dass das zweite G für Dryantilla steht, der Regalianus ausweislich ihrer Averslegenden den Augusta-Titel verliehen hatte, was im 3. Jahrhundert die übliche Praxis war. Anders gesagt: es gibt bisher keinen einzigen Beleg einer Reverslegende, auf dem Regalianus nur auf sich selbst als AVG Bezug nimmt.

In einem Punkt ist Fitz beizupflichten: Der Augusta-Titel einer Kaiserin wurde nicht automatisch in die Legende AVGG des Kaisers einbezogen.³⁷ Unter Gordian III. findet sich das AVGG nur auf den Münzen der Tranquillina, nicht auf den (regulären) Münzen ihres Mannes. Philippus Arabs verwendet immerhin das AVGG bereits vor der Beförderung seines Sohnes vom Caesar zum Augustus 247, kann damit also nur seine Augusta Marcia Otacilia Severa meinen.³⁸

Strittig war die soziale Position des Gegenkaisers. War er „ein ritterlicher Militärbefehlshaber“ und damit „Teil des Umstrukturierungsprozesses ..., den Gallienus durch die Übertragung des Kommandos der einzelnen Legionen an Ritter eingeleitet hat“, oder „ein regulärer Statthalter senatorischen Ranges“ und damit „Teil des alten Systems ..., nach dem nur Senatoren konsularen Ranges Provinzen mit mehr als einer Legion leiteten“? ³⁹ Ein Militärdiplom aus Ravenna vom 20.12.202 nennt einen Suffektkonsul C. Cassius Regallianus; damit ist die Auflösung des mit C abgekürzten nomen gentile des Gegenkaisers in seinen Münzlegenden mit „Cassius“ wesentlich plausibler als das früher meist angenommene „Cornelius“. Wenn dieser Familienzusammenhang besteht, ist die zweite Alternative richtig und Regalianus war ein senatorischer Statthalter. Auch die SHA heben ausdrücklich hervor, dass es Valerian war, der fähige Truppenkommandeure ernannt habe, die besser als Herrscher geeignet gewesen wären als Gallienus, an dem die SHA kein gutes Haar lassen.⁴⁰

Eine ausdrücklich als Gerücht bezeichnete Mitteilung in den SHA besagt, Regalianus sei ein Daker und Nachfahre des Königs Decebal, des Gegners von Trajan, gewe-

³⁵ in acht von neun Reversen, die für Regalianus sicher belegt sind, und in zwei von vier Reversen der Dryantilla; alle übrigen beziehen sich auf Götter und tragen weder AVG noch AVGG

³⁶ Jenő Fitz: *Ingenuus et Régalien*. Brüssel-Berchem 1966 (= Coll. Latomus vol. LXXXI), S. 47-48

³⁷ Fitz, S. 48

³⁸ RIC IV, 3, Gordian III Nr. 249-253, 340, 341; Philip I, S. 57, Nr. 26, 27

³⁹ Werner Eck: Prosopographische Bemerkungen zum Militärdiplom vom 20.12.2002 n. Chr. Der Flottenpräfekt Aemilius Sullestinus und das Gentilnomen des Usurpators Regalianus, in: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. 139 (2002), S. 208-210 (hier S. 209).

⁴⁰ SHA, *Tyranni Triginta X*, 14-17

sen.⁴¹ Das gab in Rumänien Anlass zu nationalistischen Phantasmagorien von einem unabhängigen dakischen Staat unter Regalianus.⁴²

Die Forschung ist sich heute darüber einig, dass „es sich bei der Erhebung des Regalianus eindeutig um eine ‚Folgeusurpation‘ ... gehandelt haben muss, die kausal nicht von der ihr vorausgehenden Erhebung zu trennen ist“⁴³ und dass dies die Erhebung des Ingenuus durch die moesischen und pannonischen Legionen war. Ingenuus unterlag Gallienus bei Mursia; seine militärischen und wohl auch zivilen Anhänger mussten sich neu formieren, um den harten Repressionen durch Gallienus etwas entgegen zu setzen. Die Existenz einer Münzprägung zeigt, dass die Herrschaft des Regalianus etwas stärker konsolidiert war als die des Ingenuus, der numismatisch keine Zeugnisse hinterlassen hat.

Weniger eindeutig ist das Ende dieser ephemeren Herrschaft. Zwei Optionen kommen (angesichts der widersprüchlichen und sehr knappen Formulierungen der literarischen Quellen) in Frage:

- Regalianus wurde von den Truppen des Gallienus besiegt und fiel in der Schlacht oder wurde im Anschluss hingerichtet.
- Regalianus wurde aus Furcht vor Gallienus von seinen eigenen Leuten ermordet, wobei der sarmatische Stamm der Roxolanen eine Rolle spielte.⁴⁴

Überraschend wenig Aufmerksamkeit hat die Frage nach der Rolle der Sulpicia Dryantilla geweckt.

In den literarischen Quellen taucht sie, wie oben erwähnt, nicht auf. Die SHA haben eine deutliche Tendenz, weiblichen Einfluss auf die Politik scharf abzulehnen; daher könnte man erwarten, dass sie eine starke politische Rolle Dryantillas bei der Proklamation ihres Mannes thematisiert hätten, entweder um Regalianus' mangelnde Qualifikation als Werkzeug einer Frau zu denunzieren oder um (neben Zenobia und Victoria) einen weiteren Beleg dafür zu haben, dass die angebliche Unfähigkeit des Gallienus es soweit gebracht habe, „dass sogar Frauen hervorragend regierten“.⁴⁵

Die Hauptstoßrichtung der SHA richtet sich jedoch gegen Gallienus; deshalb werden seine Gegner in ein möglichst helles Licht gerückt. Die Usurpation des Regalianus wird dadurch motiviert, dass die Soldaten und die Zivilbevölkerung, die Ingenuus unterstützt hatten, von Gallienus mit einer Terrorkampagne überzogen werden. Daher blendet der angebliche Verfasser der Sammelbiographie von Usurpatoren aus der Zeit

⁴¹ SHA, Tyranni Triginta X, 8

⁴² <http://www.agero-stuttgart.de/REVISTA-AGERO/ISTORIE/Daco-Romania%20lui%20Regalia%20de%20IPT.htm> (abgerufen am 1.12.2011)

⁴³ Dembski et al., S. 530 ; sie stützen sich dabei auf die Systematik von Felix Hartmann: Herrscherwechsel und Reichskrise. Untersuchungen zu den Ursachen und Konsequenzen der Herrscherwechsel im Imperium Romanum der Soldatenkaiserzeit (3. Jh. n.Chr.). Frankfurt a.M., Bern 1982.

⁴⁴ Dembski et al., S. 536-537

⁴⁵ SHA, Tyranni Triginta XXX, 1

des Gallienus, „Trebellius Pollio“, Umstände aus, die das Bild des Regalianus beeinträchtigt hätten.

Ähnlich gehen die SHA auch bei Aurelian vor, der als „eher notwendiger als guter Herrscher“⁴⁶ insgesamt trotz seiner Senatsfeindlichkeit (für die SHA ein entscheidendes Beurteilungskriterium) noch positiv gezeichnet wird. Seine Frau Ulpia Severina wird nicht ein einziges Mal erwähnt, obwohl sie mit großer Wahrscheinlichkeit eine eminent wichtige politische Rolle, besonders nach der Ermordung ihres Mannes, spielte.⁴⁷ Aus dem Verschweigen einer Kaisergattin kann also nicht geschlossen werden, dass sie keine politische Schlüsselrolle spielte.

(In den anderen literarischen Quellen wie Eutropius, Aurelius Victor, der Epitome de Caesaribus, Polemius Silvius wird Regalianus so summarisch erwähnt, dass sich die Frage nach solchen Details wie einer einflussreichen Ehefrau gar nicht erst stellt.)

Über Dryantillas soziale Position sind wir schon seit Langem durch eine genealogische Inschrift aus Oinoanda in Lykien informiert, aus der ihre Abstammung aus einer senatorischen Familie hervorgeht.⁴⁸ Sie wird dort zwar nicht selbst erwähnt, jedoch ist das Zusammentreffen des Gentiles Sulpicia mit dem sonst nicht belegten Cognomen Dryantilla ein zwingender Beweis, dass Regalianus innerhalb seiner eigenen sozialen Gruppe geheiratet hat.

Aufgrund seiner damaligen unzulänglichen Materialkenntnis, die ihm die Münzporträts des Regalianus bartlos und sehr jung erscheinen ließen, vielleicht auch fehlgeleitet durch die sehr irreführende Zeichnung bei Cohen⁴⁹, hat Edmund Groag in Regalianus und Dryantilla kein Ehepaar, sondern Mutter und Sohn sehen wollen; danach wären die Ereignisse in Pannonien in verkleinertem Maßstab ähnlich wie später in Palmyra abgelaufen.⁵⁰ Das heute zur Verfügung stehende Material lässt ebenso wie die dürftige literarische Überlieferung keinen Zweifel daran, dass es sich bei Regalianus um einen nicht mehr ganz jungen Mann gehandelt hat, der eher älter als seine Frau war.

Dennoch hat Groag m.E. das Richtige getroffen, wenn er ihr eine Schlüsselrolle bei der Erhebung des Regalianus zuwies.

Die Münzen von Regalianus und Dryantilla sind ästhetisch der absolute Nadir unter den Prägungen des römischen Imperiums. Es wurden Denare (nur in einem Fall ein An-

⁴⁶ *principi necessario magis quam bono*, SHA, Divus Aurelianus XXXVII, 1

⁴⁷ Karl Strobel: Ulpia Severina Augusta. Eine Frau in der Reihe der illyrischen Kaiser, in: Edmond Frézouls, Hélène Jouffroy (Hrsg.): Les empereurs illyriens. Actes du colloque de Strasbourg (11–13 Octobre 1990). Strasbourg 1998, S. 119–153

⁴⁸ Text online: <http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main?url=oi%3Fikey%3D283742%26bookid%3D676%26region%3D8%26subregion%3D42> (abgerufen am 11.12.2011); s. Göbl, S. 34–35, Edmund Groag: Sulpicia Dryantilla, in: Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes. II (1899), S. 207–209, sowie Dembski et al., 529–530

⁴⁹ Henry Cohen: Description historiques des monnaies frappées sous l'Empire Romain. 2me éd. Paris, London 1880–1892. Vol. 6, S. 10

⁵⁰ Groag, S. 206–210

toninian) der Periode von Septimius Severus bis Gordian III.⁵¹ mit graphisch völlig unzureichenden Stempeln (die vermutlich von Gemmenschneidern hergestellt wurden, die mit dem Medium Metall kaum Erfahrungen hatten)⁵² so überprägt, dass das Untergepräge in vielen Fällen identifizierbar oder sogar deutlicher erkennbar blieb als die Überprägung.⁵³ Das Ergebnis war zwar künstlerisch minderwertig, aber dafür von hohem Silbergehalt, was angesichts der unter Gallienus galoppierenden Inflation (sichtbar am rapide sinkenden Silbergehalt des Antoninianus, der bei Gallienus' Tod 268 nur noch eine Kleinbronze mit minimaler Silberbeschichtung war) für die Bezahlung der Truppen entscheidend war.

Es gibt zwei mögliche Dimensionen in der Rolle der Dryantilla bei der Proklamation ihres Mannes: eine politische und eine wirtschaftliche.

Man muss nicht die Lady Macbeth bemühen, um einer Frau eigenständige Ambitionen zuzutrauen, die sie nur über die Erhebung ihres Mannes zum Herrscher verwirklichen konnte. Wenn die Neubestimmung der Herkunft des Regalianus trägt, haben wir mit ihm und Dryantilla ein Paar senatorischer Abkunft, also aus der alten Elite,⁵⁴ deren Stellung immer stärker durch Berufssoldaten aus einfachsten sozialen Schichten, oft mit „barbarischem“ Hintergrund, bedroht wurde, was Gallienus durch seine gegen den Senat gerichtete Militärreform einmal mehr deutlich machte. Die genaue Datierung und der Umfang dieser Reform sind strittig; in jedem Fall war sie eine Etappe in einem längeren Prozess, kein singuläres Ereignis.⁵⁵

Dieses Kaiserpaar konnte darauf hoffen, vom Senat als mögliche politische Alternative zu Gallienus akzeptiert zu werden, der selbst der Nobilität entstammte, aber beim Senat unbeliebt war und zu dem die übrigen Usurpatoren keine wirkliche Alternative boten. Die gemeinschaftliche Prägung wäre dann ein Signal an den Senat gewesen, dass hier ein ihm sozial nahe stehendes Kaiserpaar bereit stand. Dazu passte das „konservative“ Programm an Motiven, das die klassischen Werte der Aequitas, der Liberalitas, der Providentia und der Virtus beschwört, das die Concordia von Herrscher und Herrscherin unterstreicht und das Iuppiter Conservator und Iuno Regina anruft. (Alle diese Motive kommen auch bei Gallienus und seiner Frau Salonina vor; letztere hat allerdings keine AVGG-Legenden.)

Usurpationen mit Rückendeckung des Senats hatte es schon gegeben; die der beiden Gordiani in Nordafrika war innerhalb weniger Wochen von Anhängern des Maxi-

⁵¹ Dembski et al., S. 547-548

⁵² Dembski et al., S. 551-554; das liefert auch die Erklärung für das auf einem Stempel als D erscheinende G in IVNONI REDINE

⁵³ Dembski et al., S. 593 und Tafel 58

⁵⁴ so auch Helmut Halfmann: Gallienus, in: Manfred Clauss (Hrsg.): Die römischen Kaiser. München 1997, S. 229-235, besonders 231

⁵⁵ Matthäus Heil: Der Senat, in: Klaus-Peter Johne et al. (Hrsg.): Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284). Berlin 20008. Bd. II, S. 722-725

minus zerschlagen worden, aber die des Decius (eine Folgeusurpation auf Pacatianus) war erfolgreich gewesen. Gerade der Illyrer Decius hatte durch seinen Namen (er nannte sich Traianus Decius), die altitalische Herkunft seiner Frau Herennia Etruscilla und ein dezidiert rückwärtsgewandtes Programm (Commemorativprägungen für zahlreiche Kaiser,⁵⁶ Einführung der Opferpflicht mit daraus resultierender Christenverfolgung, möglicherweise die Wiedereinführung des Censorenamtes) eine Politik verfolgt, die sich sehr stark an den Maßstäben und Interessen der alten senatorischen Elite ausrichtete.⁵⁷

Die andere Möglichkeit (die mit der ersten durchaus vereinbar ist) liegt darin, dass Dryantilla ihr familiäres Vermögen einbrachte, dass also die hochwertigen Silbermünzen, die mit den Bildern und Legenden der beiden überprägt wurden, aus dem Besitz ihrer Familie, nicht der des Regalianus, stammten. Sie wäre damit die Finanzierin des Unternehmens gewesen, was durch die Münzen in ihrem Namen zum Ausdruck kam.

Es zeichnet sich das Bild einer zwar improvisierten, aber dennoch politisch konzipierten Usurpation gegen Gallienus ab. Sie hatte eine starke militärische Basis in der Garnison von Carnuntum, die von Truppen verbreitert wurde, die den geschlagenen Ingenuus unterstützt hatten. Zugleich war dieses Kaiserpaar ein Angebot an die alten militärisch-politischen Eliten, deren Stellung mehr und mehr bedroht war. Anders als sein Vater steuerte Gallienus einen Kurs der Reformen, die gegen den Senat gerichtet waren und die den Höhepunkt in einer schleichenden Marginalisierung der Senatoren bedeuteten.⁵⁸ Die enge familiäre Verbindung des Usurpatorenpaars zur senatorischen Aristokratie sollte eine Konstellation wie die von 238 einleiten können, in der sich der Senat gegen einen Kaiser stellte, dessen Machtbasis Soldaten und Offiziere ohne Verankerung in den alten Eliten war. 238 war der erste Versuch zum Sturz des Maximinus Thrax kläglich gescheitert, doch der Zweite gelang. Regalianus war in einer stärkeren Position als die beiden Gordiani, die den regulären Truppen von Maximinus' Statthalter Capellianus nur Irreguläre ohne militärische Kompetenz entgegensetzen konnten. Aber es erwies sich, dass die Ressourcen des Regalianus bei weitem nicht ausreichten, um gegen Gallienus anzukommen.

In dieser Usurpation nahm die Kaiserin Sulpicia Dryantilla eine politische und möglicherweise auch wirtschaftliche Schlüsselstellung ein. Sie gehörte wie ihr Mann zu den traditionellen Eliten, und zwar mit Verwurzelung im besonders unruhigen und (seitens der Perser) besonders bedrohten griechischen Osten. Das letztlich gescheiterte Kalkül des Prätendentenpaars setzte auf einen Widerstand des Senats und von Teilen

⁵⁶ RIC Decius 77-100

⁵⁷ Walter Eder: Decius, in: Clauss (Hrsg.), S. 216-222

⁵⁸ Matthäus Heil: Der Senat, in: Klaus-Peter Johnen u.a. (Hrsg.): Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284). Berlin 2008. Bd. 2, S. 715-736, besonders S. 724-725

der Armee gegen Gallienus. Das schnelle Ende dieser Usurpation (dessen Hintergründe im Dunklen liegen) dürfte den siegreichen Kaiser zu seiner antisenatorischen Reformpolitik zusätzlich motiviert haben.

Muzafer KORKUTI, Tirana

Krijimet e artit prehistorik-kapital intelektual i njerëzimit

Gjatë dyzet viteve (1966-2006) të kërkimeve në tërë territorin e Shqipërisë kam mundur të zbuloj dhe të grumbulloj të dhëna e dokumentacion grafik e fotografik të bollshëm për pikturën e Lepenicës (Vlorë), të Rubikut, të Reçit (Dibër), të Xibrit (Mat), të Bovillës (Tiranë) dhe Trenit (Korçë). Gjithashtu kam grumbulluar të dhëna edhe për pikturën e Vlashnjës që ndodhet në afërsi të Prizrenit (Kosovë), të cilat së toku më japin mundësinë të bëj disa vlerësime e përgjithësime. Pikturat dhe gdhendjet shkëmbore ruajnë kujtimet e shoqërive prehistorike, ashtu si katedralet dhe muzetë arkeologjike ruajnë dëshmitë për shoqëritë urbane. Arti prehistorik na ndihmon të kuptojmë evolucionin e shoqërisë njerëzore, na dëshmon për mitet e lashta, për besimet, për veprimtaritë parësore në jetën e banorëve të lashtë, për veçoritë individuale të kuptimit e perceptimit të botës reale e imagjinare, të mendjes dhe të ndjenjave të krijuesve të këtyre veprave. (Fig.1)

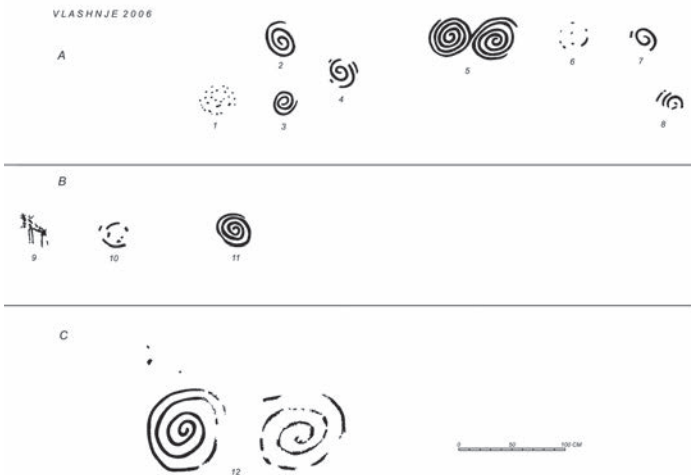
Piktura e Lepenicës

Piktura e Lepenicës gjendet në një strehë shkëmbi në malin e fshatit Lepenicë (Vlorë) me një lartësi prej 800m. mbi nivelin e detit. Ajo përbëhet nga 19 figura antro-pomorfe dhe 8 figura gjeometrike të çrregullta, të pikturuara me vija të gjera, me bojë minerale në ngjyrë kafe.(Fig.2)

Piktura e Vlashnjës

Në perëndim të qytetit të Prizrenit, 4 km. larg fshatit Vlashnjë, aty ku Drini i Bardhë bashkohet me lumen e Prizrenit, lartësohet një masiv shkëmbor, në faqen e të cilit është bërë piktura e Vlashnjës. Piktura përbëhet nga 11 rrathë në formë spirale dhe një dre, të pikturuar me bojë të kuqe. (Fig.3)

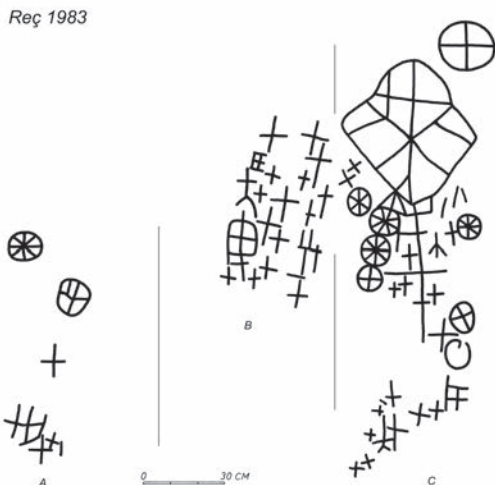
Piktura e Rubikut

Piktura e Rubikut gjendet 3.5 km. në veriperëndim të qytetit të Rubikut, në periferi të fshatit Bulqizë e Epërme. Piktura është realizuar në strehën e një shkëmbi që ka pozicion dominues mbi të gjithë luginën. Me bojë të bardhë janë pikturuar disa rrathë me shumë rreze të kombinuara me figura antropomorfe. (Fig.4)

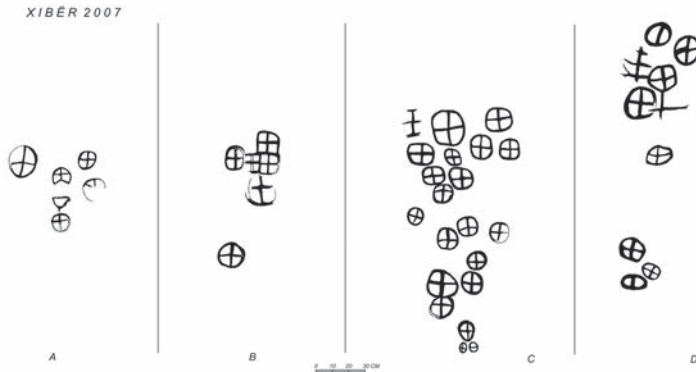
Vizatimi i Reçit

Vizatimi shkëmbor i Reçit gjendet në afërsi të luginës së Drinit të Zi, në masivin shkëmbor të Gjur-Reçit. Vizatimi është bërë në faqen vertikale të shkëmbit me teknikën e inçizimit. Motivi kryesor është ai rrathëve me shumë rreze, me madhësi të ndryshme. Ka edhe figura antropomorfe e motive të tjera më të thjeshta. (Fig.5)

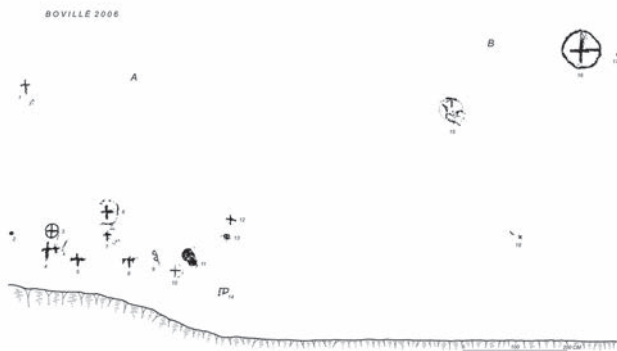
Vizatimi i Xibrit

Vizatimi shkëmbor i Xibrit gjëndet pranë fshatit homonim të rrethit të Matit, i njohur nga vendasit “shpella e shkruar”. Ai është realizuar në faqen vertikale të shkëmb-it, në një sipërfaqe të madhe (40m x 1.80m). Edhe në Xibër motivi kryesor është ai i rra-thëve me shumë rreze, me madhësi të ndryshme. Rrathët janë bërë me vija të thelluara në shkëmb dhe janë vendosur në 3-4 grupe bashkë.(Fig.6)

Piktura e Bovillës

Piktura e Bovillës gjëndet 15 km. në veri të Tiranës në afërsi të fshatit Babëru, në kanjonin e bukur që formon lumi i Bovillës. Në faqen vertikale të një masivi shkëmbor, që zotëron gjithë kanjonin, në një sipërfaqe prej 11m. gjatësi e 5.30m. lartësi janë viza-tuar me bojë të bardhë 14 figura, të përbëra nga rrathë me shumë rreze dhe kryqe të thjeshtë. (Fig.7)

Piktura e Trenit

Piktura e Trenit gjëndet buzë liqenit të Prespës së Vogël, e bërë në faqen e shkëmbit të Spilesë (që njihet nga vendasit me emrin “Shpella e shkruar”. Ajo paraqet një skenë gjuetie ku katër kalorës me qentë e tyre ndjekin një dre. Figurat janë paraqitur në siluetë, të bëra me bojë të bardhë. (Fig.8)

Pa u ndalur në përshkrimin e hollësishëm të pikturës të Lepenicës, të Rubikut, të Vlashnjes, i vizatimit të Reçit, të Xibrit, si dhe i pikturës së Bovillës e pikturës së Trenit mund të nxjerrim e disa përfundimeve për të gjitha veprat e artit shkëmbor të zbuluara në Shqipëri e më gjërë.

Vendi ku janë bërë këto vepra ka një pozicion dominues mbi gjithë territorin dhe në shumicën e rasteve në lartësi të konsiderueshme nga niveli i detit. Tipik është pozicioni i strehës së Lepenicës, i shkëmbit të Xibrit, të Trenit, të Bovillës etj. Midis masiveve shkëmbore ka një zgjedhje që ka ardhur si rezultat i njohjes shumë të mirë të formacioneve shkëmbore. Pikturat janë bërë në shkëmbinj që i takojnë formacioneve të terciarit që kanë një fortësi të qëndrueshme nga agjentët atmosferikë dhe formojnë faqe të lëmuara, siç është shkëmbi i Spilesë (Tren), shkëmbi i Xibrit, i Reçit, i Bovillës etj.

Shkëmbinjtë e zgjedhur për realizimin e pikturave shkëmbore gjënden në afërsi të vendbanimeve, në një distancë, që mund të shkohet në rastet ceremoniale, p.sh. Shkëm-

bi i Spilesë është gjysëm km. larg vendbanimit të Trenit, piktura e Vlashnjes gjëndet 1,5 km. larg vendbanimit, piktura e Lepenicës është disa kilometra nga shpella e Velçës.. Të para në shpërndarjen gjeografike çdo njëri nga realizimet e artit shkëmbor i takonte një zone të caktuar. Piktura e Lepenicës gjëndet në Shqipërinë jugperëndimore, piktura e Trenit në Shqipërinë juglindore, piktura e Bovillës në Shqipërinë e mesme, piktura e Rubikut në Shqipërinë e brendëshme veriperëndimore, incizimi i Xibrit në Shqipërinë e brendëshme qëndrore, incizimi i Reçit në Shqipërinë verilindore dhe piktura e Vlashnjes pak kilometra jashtë kufirit verilindor të Shqipërisë.

Këto cilësi të zgjedhjes së vendit, të pozicionit të shkëmbit e të vetë faqes apo strehës ku njeriu prehistorik ka realizuar veprën e artit, nuk janë të rastësishme, po rezultat i një njohje të plotë të thellë të ambientit që e rrethonte, duke zgjedhur ato shkëmbinj që veçoheshin nga të tjerët për madhësinë natyrore, ai ka ditur të krijojë një raport me madhësinë e forcën e tyre, dhe aty ato janë bërë faqet e librit bibliotekat-tempujt e hapur, ku në mënyrë të sintetizuar në mënyrë të abstraguar, arriti të fiksojë, të përjetësojë, në faqet e shkëmbinjve, konceptet mistiko-regjioze, të flasë me gjuhën e artit monumental me piktograme e ideograme.

Në përmbajtje, në motivet e mjetet shprehëse, në ideogramet, veprat e artit shkëmbor të epokës së holocenit janë të njëjta ose mjaft të përafërta. Kështu rrethi me katër a më shumë rreze, është ideogrami kryesor që i bashkon, ai është i pranishëm në Rubik, në Reç, në Xibër, në Bovillë. I tillë është edhe motivi i kryqit, i realizuar në përmasa të ndryshme në Reç, në Xibër, Rubik.

Figura antropomorfe e cila zë një vend qëndror në pikturën e Lepenicës, është kryesore edhe në pikturat e Rubikut dhe pjesërisht në mënyrë të zbetë në incizimin e Reçit. Përdorimi i pikave në plotësim të figurave është piktogrami që e ndeshim në Lepenicë e Rubik.

Figurat e shtrëgullta gjeometrike janë piktograme që venë në lidhje të drejtpërdrejtë Lepenicën me Rubikun dhe me Reçin. Shenja të këtij piktogrami ka edhe në Reç. Ideograme të veçanta ka piktura e Vlashnjes, me motivin e spirales apo të spirales dyfishe. Prezenca e figurave zoomorfe është në paraqitjen e drerit në Vlashnje dhe në Tren.

Në realizimin e veprave të artit shkëmbor janë përdorur dy teknika, ajo e pikturimit me bojë të kuqe (Lepenicë-Vlashnje) e bojë të bardhë (Rubik, Bovillë, Tren) dhe teknika e incizimit e përdorur në Reç e Xibër.

Midis shtatë realizimeve të artit shkëmbor ka edhe veçanti që konsistojnë në konceptimin e përmbajtjes dhe në cilësinë e realizimit. Kështu piktura e Lepenicës veçohet për karakterin kompleks e monumental të saj si edhe për mjeshtëri në realizim. Edhe piktura e Rubikut, me pak motive, ka një përmbajtje të thellë të saj. Vizatimi i Reçit jo vetëm për nga numri i madh i motiveve por edhe zgjidhja kompozicionale, vendosja e figurave në grupeka të veçantat e saj.

Piktura e Vlashnjes ka të veçantë uniformitetin e simbolit të spirales të bërë në përmasa monumentale e cilësore që nuk i ndeshim as në një nga pikturat e tjera.

Piktura e Trenit veçohet nga të gjashtë pikturat e tjera mbasi është një kompozim, një skenë e plotë gjuetie me figura reale, kalorësit me qentë, që ndjekim drerin. Si e tillë ajo përfaqëson fazën më të zhvilluar të artit prehistorik të realizuar brenda kritereve që kërkonte bërja e një vepre të artit shkëmbor.

Për të kuptuar e interpretuar më mirë dhe për të datuar artin shkëmbor të vendit tonë, na vijnë në ndihmë elementet e përbashkëta që vihen re, janë të pranishme edhe në artin shkëmbor të vendeve të tjera. Gjeografikisht më afër është piktura e Lipcit, (në Mal të Zi) po jo vetëm kaq. Afëritë konsistojnë në zgjedhjen e vendit (shkëmbit) për pikturim, në paraqitjen e figurave në siluetë (dreri), në praninë e figurave gjeometrike etj., dhe në realizimin me të njëjtën bojë të bardhë.

Më në veri, në Bosnjës perëndimore është piktura e Zlijebit, gjithashtu e konceptuar e realizuar me të njëjtët parametra. Është bërë në faqen e një shkëmbi ku shkohet me vështirësi e që ka në përmbajtje figura të njëjta antropomorfe si Lepenica të kombinuara me ideograme dhe të bëra me bojë të bardhë. Në territorin tjetër të Ballkanit (për aq sa e njohim) figurat antropomorfe të Lepenicës e Rubikut kanë analogji vetëm me figurat antropomorfe të Tsoga-rit në Maqedoninë greke.

Me vlerë të veçantë janë padyshim ngjashmëritë me artin shkëmbor të Valcamonica në Italinë e Veriut, ku gjatë epokës së neolitit, eneolitit, bronzit e hekurit, lindi u zhvillua e lulëzoi një art shkëmbor i përfaqësuar nga dhjetra e mijëra motive e figura të thjeshta e të kompozuara, me skena nga më të ndryshmet. Dhe në këtë shumësi ideogramesh e piktogramesh të artit të Valcamonica gjejmë simotrat e tyre motivet e figurat e artit tonë shkëmbor si figurat antropomorfe, figurat gjeometrike, përdorimi i simbolit të pikës, kryqi me krahë të barabartë, rrethi me shumë rreze, motivi i spirales dhe figura zoomorfe si dreri dhe kali. Tërësia e këtyre ngjashmërive është shprehje e koncepteve mistiko-religjipoze të përbashkëta, dëshmi e stadit të njëjtë të zhvillimit shoqëror.

Piktura e Lepenicës, e Rubikut, e Bovillës, e Trenit, e Vlashnjes, incizimi i Reçit e i Xibrit si edhe piktura e Lipcit dhe ajo e Zhlijebit karakterizohen nga një tog elementesh të përbashkëta, janë vepra të artit shkëmbor të bëra në kufirin kohor nga mijëvjeçari i katërt në mijëvjeçarin e parë p.e.re. Në vështrimin gjeografik të kohës antike, ato i takojnë territorit të Ilirisë së Jugut.

Piktura e Trenit është vepër e banorëve të vendbanimit të Trenit, i cili gjatë mijëvjeçarit të dytë e mijëvjeçarit të parë p.e.re. ka patur një jetë intensive.

Piktura e Trenit ashtu si edhe veprat e tjera të artit shkëmbor janë krijime të popullsive me jetëgjatësi banimi d.m.th. të popullsisë autoktone(në kuptimin relativ). Rrjedhimisht piktura e Rubikut, e Bovillës, e Vlashnjës, si edhe incizimi i Reçit e i Xibrit, që u krijuan në territorin e Ballkanit Perëndimor, janë vepra të popullsisë paleoilire, protoilire a të një substrati etnokulturor më të hershëm, të po atij territori ku në epokën historike jetonin ilirët e jugut.

Arti prehistorik, në të gjithë format e tij, që ka mundur të mbrijë deri në ditët tona është pjesa e memories e popujve, e banorëve prehistorik, është pjesë e evolucionit të shoqërisë njerëzore. Ai ashtu si edhe “muzika prehistorike” (tingujt e harmonizuar)të ekzekutuar në fillim me gurë e pllaka guri, me guacka me brirë, kocka a drurë të përpunuar, kanë qenë faktorë transformues të shoqërisë. Arti dhe “muzika prehistorike” bëjnë pjesë në rrënjët e qytetërimit, janë kapital intelektual i njerëzimit. Arti nuk fillon në epokën klasike po shumë më herët. Në Afrikë e Australi arti shkëmbor i ka fillimet 50000-40000 vjet më parë, në Europë (Francë, Spanjë) ai fillon rreth 30000 vjet më parë me kulturën Aringacien e Magdalenien, kurse në Itali fillimet e artit i takojnë periudhës 12000-10000 vjet më parë me artin shkëmbor në Valcamonika (Italia e Veriut). Në Shqipëri sot për sot, veprën më të hershme të artit shkëmbor kemi pikturën e Lepenicës që i takon epokës së neolitit të vonë dhe eneolitit (afërsisht 3500-2500 p.e.re).

Arti shkëmbor transmeton mesazhet e brezave të krijuar si grumbullim e përgjithësim i gjërave, i fenomeneve, i veprimtarive që janë përsëritur me mijra herë e nga shumë breza. Artisti anonim i ka shprehur ato në mënyra artistike në piktura a forma më të thjeshta si piktograme, ideograme etj. Kështu në një formë apo në një tjetër me figurat antropomorfe, me rrathët me shumë rreze, me spiralet, me figurat e shtrëngullta gjeometrike, me pikat e thjeshta, me vijat etj., njeriu prehistorik ka përgjithësuar një aspekt të veprimtarisë jetësore, mistiko-religjioze, rrjedhimisht atë që nuk ka mundur, ditur ta “shkruaj” e ka shprehur me figura, me rrathë, me vija, pra me simbole, të bëra me bojë apo të incizuara.

Arti shkëmbor i epokës neolitike e pas neolitike ndryshon tërësisht nga arti i epokës paleolitike. Në epokën gjeologjike të holocenit (10.000 vjet më parë) vendin e figurave reale e pikturave “gjeniale” të Laskout (Francë) e zunë vizatimet abstrakte e skematike. Këto ndryshime filluan të duken qysh në periudhën e kulturës azilien, ku vendin e pikturave e zunë vizatime të thjeshta skematike, të cilat shumë studjues tentuan t’i interpretonin si shenja të shkrimit. Dhe sa më afër kohës së re aq më qartë duket përndimi i artit të mrekullueshëm realist i paleolitit. Në shumë vende filluan të shihen shenjat e artit të ri të epokës së neolitit.

Gjatë mijëvjeçarëve të epokës neolitike ndodhën ndryshime evolucionale në formë e në stilin e artit, të cilat vazhduan gjatë epokës së bronzit e të hekurit në tërë Europën. Fillimisht ndryshimet konsistuan në artin ornamental e dekorativ. Këto u dukën shumë mirë në ornamentikën e enëve prej balte, në stilet e ndryshme të zbukurimit të qeramikës, ku mbizotëron ornamentika e linjave të drejta e gjeometrike që plotësoheshin me linja vertikale, zikzake, spirale etj.

Arti i ri shkëmbor zhvillimin e tij e njohu gjatë epokës së neolitit të vonë, epokës së bronzit dhe asaj të hekurit të hershëm. Ai ishte një art i ri që kishte “gjuhën” e vet artistike të piktogrameve, ideogrameve, gjuhën e figurave gjeometrike, të simboleve universale siç ishte p.sh. rrethi, kryqi e spiralia për diellin, apo figura skematike antropomorfe e figurat e shrregullta me shumë ndarie e pika në mes.

Midis studiuesve të artit shkëmbor ka pikëpamje e mendime nga më të ndryshmet në leximin dhe zbërthimin e mesazheve që ato transmentojnë nga thellësia e mijëvjeçarëve. Studjuesit kanë diskutuar shumë edhe për shkaqet e ndryshimit të madh d.m.th., kalimit nga “arti plastik i njerëzve të epokës së akullnajave (paleolitit), në artin ideoplastik të epokës së holocenit (neolitit e vazhdim)”.

Shkaku i vërtetë e themelor duhet kërkuar në rrënjët e ndryshimit të botkuptimit e njerëzve, gjë që ishte e lidhur me kalimin nga ekonomia e gjuetisë e mbledhjes së produkteve të gatëshme, në lindjen e bujqësisë e të blegtorisë. Vërtetësinë e këtij shkaku e provon fakti që ata popuj që mbetën në stadin e paleolitit d.m.th. të ekonomisë së gjuetisë e mbledhjes së produkteve, vazhduan të njëjtin art.

Në përfundim të “udhëtimit tonë” nga Lepenica në Vlashnjë, në Rubik, në Reç, në Xibër, në Bovillë e në Tren, ju kemi njohur me një nga veprimtaritë më të spikatura të qytetërimit prehistorik, me veprat monumentale a përmendoret e pre e protohistorisë që gjenden në territorin e Shqipërisë. Ato, me gjuhën e njësuar të piktogrameve e ideogrameve, bartin një mesazh të madh që na çon në përfundimin se:

- Sa shumë gjëra të përbashkëta kishte midis njerëzve,
- Sa shumë gjëra të përbashkëta do të ketë në të ardhmen njerëzimi

MEDIUM AEVUM & NOVUM AEVUM

Aleksandër MEKSI, Tirana

Përmendje të Butrintit gjatë shekujve IX-X-të

Për qytetin antik dhe mesjetar të Butrintit kemi një dokumentacion jo të vogël historik, ashtu si dhe dëshmi të shumta të kulturës materiale përgjatë shekujve. Megjithatë dëshmitë historike (të dhënat burimore dhe dokumentacioni historik) për mesjetën e hershme janë më të pakta, për vetë rrethanat historike të Gadishullit Ballkanik, rezultat i dyndjeve të mëdha barbare e avaro-sllave që rrënuan e shkretuan territoret nga kalonin, duke prurë në të njëjtën kohë ndryshime të mëdha në përbërjen etnike të disa prej territoreve dhe një rënie të përgjithshme ekonomike dhe të jetës në të gjitha aspektet e saj në Gadishullin Ballkanik⁵⁹.

Të dhënat për Butrintin dhe territoret pranë, gjatë mesjetës së hershme, përftohen si nga dokumentacioni kishtar ashtu dhe nga dëshmi të shumta të kulturës materiale të antikitetit të vonë dhe të periudhës që përmyll mesjetën e hershme. Duhet thënë se kohët e fundit, me gërmimet arkeologjike e kryera në ata qendër nga Fondacioni “*Butrinti*” janë shtuar njohuritë tona me të dhëna të shumta të reja, ndërkohë edhe të botuara⁶⁰.

Përsa i përket dokumentacionit historik për peshkopatën e Butrintit (*Bouthrotou*), dëshmohej pjesëmarrja e peshkopëve të saj *Stefanus* në Koncilin e vitit 458 dhe përmendja në letrat e Papës *Hormisdas* e peshkopit *Mateus* në vitit 516⁶¹.

Më vonë, për një kohë të gjatë, mungojnë të dhënat historike, që për mendimin tonë nuk do të thotë se kemi ndërprerje tërësore të jetës në qytetet e Epirit të Vjetër dhe, në veçanti, në Buthrot. Sulmet e barbarëve në mesin e shekullit VI-të dhe ato të sllavëve në vitet 586-587, që na i kumton *Kronika e Monemvasisë*⁶² (sipas saj ata pushtuan Epirin

⁵⁹ Për invazionin sllav dhe praninë e tyre në territoret banuara sot nga shqiptarët shih : A.Meksi, Të dhëna për historinë e hershme mesjetare të Shqipërisë (fundi shek. VI-fillimi shek. XI), Iliria 1,1989 dhe A.Meksi, Arkitektura e kishave të Shqipërisë (shek.VII-XV), Tiranë 2004,45-66. Në to është dhe literatura shkencore e përdorur.

⁶⁰ Byzantin Butrint-Excavations and Surveys 1994-99 by R.Hodges, W.Bowden and K.Lako. Oxford 2004; R.Hodges, Eternal Butrint, London 2004.

⁶¹ L.M.Ugolini, Il cristianesimo e l'organizzazione ecclesiastica a Butrinto (Albania), Orientalia Christiana Periodica, vol. II, Nr. II-IV, Roma 1936,319.

⁶² P.Lemerle, La chronique improprement dite de Monemvasie. Le context historique et légendaire, Revue des Etudes Byzantines, 21, 1963,9-13. Për më tepër për sulmet barbare e sllave shih P.Lemerle, Invasions et migrations dans les balkans jusqu' au VIIIe siècle, Revue Historique, 78, 1954, 265-308.

e Vjetër) me sa duket ndërpre në për një kohë të shkurtër jetën qytetare. Por nga burimet historike mësojmë, gjithashtu, se në vitin 595 Papa merr një letër nga Sinodi provincial i Epirit të Vjetër të firmosur nga mitropoliti dhe gjashtë peshkopë, që dëshmon se shtatë qytete të provincës i mbijetuan sulmeve dhe në një mënyrë apo tjetrën rimëkëmben⁶³. Po të kemi parasysh se sipas *Udhërrëfyesit* të Hieroklit në Epirin e Vjetër kemi 11 qytete dhe se në Konkilet e mëparshme gjejmë si pjesëmarrëse 9-të peshkopata, do të thotë që janë prishur dhe nuk e kanë rimarrë veten 2-3 të tilla, ndër të cilat, sipas të dhënave arkeologjike, njohim Ankiasmin-Sarandën.

Pak vite më vonë kemi një fakt tjetër me rëndësi nga dokumentacioni kishtar është një letër që Papa Honor i drejton në vitin 625 Sinodit të Epirit të Vjetër lidhur me mosmiratimin prej tyre të Mitropolitit të Nikopojës⁶⁴. Në këtë letër përmenden si pjesëmarrës katër peshkopë, pa përcaktuar se cilave peshkopata u përkasin. Për to Hrisou mendon se kanë qenë: i Korfuzit, i Euroiës (i transferuar në Kasope të Korfuzit), i Butrintit dhe me mjaft gjasë edhe ai i Adrianopojës. Për këtë hipotezë ai nisët nga fakti se këto peshkopata dalin dhe më vonë në dokumentacionin kishtar. Në këtë rast ka mjaft të ngjarë se këto qytete kanë mbijetuar dhe u ringritën pa dyshim me vështirësi dhe për një kohë të gjatë pas valëve shkatërrimtare të dyndjeve barbare e avaro-sllave.

Në dy shekujt që pasojnë nuk kemi të dhëna në këtë aspekt të historisë. Mospjesëmarrja e peshkopëve të qytetit në Konkilet e kohës, ashtu si dhe shumë të tjera të Shqipërisë, mund të shpjegohet me kohët e vështira që kalonte perandoria, e aq më tepër që përfshirja e peshkopatave të "*Perëndimit*" që vareshin prej shekujsh nga Roma, bëhej me vështirësi. Megjithatë, në Konkilin e dytë të Nikesë që mbahet në vitin 787, firmos dhe peshkopi Athanas i Nikopojës⁶⁵, po kështu, në Noticiet Darrouze 5 dhe 6, që datohen ndërmjet Konkileve të viteve 787 dhe 869 përmendet dhe Mitropolia e Nikopojës⁶⁶.

Më tej akoma, kemi Noticien e kohës së Leonit të VI-të (886-912) që datohet në kohën e Patrikut Nikolla i I-rë (Mistiku), gjatë viteve 901-907, ku, për herë të parë mbas shumë kohe vihet rregull në preseancat kishtarë duke përfshirë njëkohësisht pas "*aneksimit*" mitropolitë e "*Perëndimit*" në tërësinë e Patrikanës së Kostandinopojës. Në atë *Noticie* Naupakti-Nikopoja radhitet e 35-ta duke u përmendur ndër peshkopatat e saja Butrinti dhe Adrianopoja⁶⁷. Këto, si dhe radha e njëjtë për Naupaktin përmenden edhe në Noticiet e shekullit të X-të, që flet për një jetë në vazhdim në temën e Nikopojës (krijuar rreth mesit të shekullit IX-të) dhe në peshkopatat – qytete të sajat.

⁶³ Ch.Petri, La geographie de l'Illyricum ecclesiastique et ses relations avec l'église de Rome (V-VI siècles), Villes et peuplement...,55.

⁶⁴ E.K.Hrisou, Symboli stin Historia tis Ipeirou. Ipeirotica Hronika, 23, 1981,72-73.

⁶⁵ J.Darrouzes, Listes episcopales du Concile de Nicee (787), Revue des Etudes Byzantines, 33, 1975, 8.

⁶⁶ J.Darrouzes, Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris, 1981,46-52, përkatësisht 267-8.

⁶⁷ po aty, 204-205.

Me gjithë mungesën e të dhënave historike, për këtë periudhë po paraqesim këtu disa përmendje me rëndësi për qytetin e Butrintit – Buthroti mesjetar, pikërisht në shekujt që na interesojnë në këtë shkrim i IX-ti dhe i X-ti. Prej studiuesve njihet martirizimi i Shën Terinos, që sipas traditës ka ndodhur në kohën e sundimit të Perandorit romak Decio (249-251), i cili përmendet në një omeli të peshkopit të Korfuzit të mbajtur rreth viteve (933-953)⁶⁸.

Përmendja tjetër më me interes është ajo e qëndrimit në Butrint të Shën Ilias të Riut, i cili, vetë i dyti, rreth vitit 881⁶⁹, udhëton drejt Butrintit (Bothroton), “*qytet portual i Epirit të vjetër*”. Sipas jetëshkrimit të Shenjtut, në atë kohë aty ndodhej dhe zëvendësi i strategut, njeri i lig dhe krenar, i cili i mori për agentë arabë (sepse vinin nga Siçilia) dhe i arrestoi, me gjithë ndërhyrjen e strategut (vetëkuptohet se është fjala për atë të Temës së Nikopojës) në favor të tyre, që e njihte Shën Iljan e Ri, që ai ta rishqyrtonte veprimin, por më kot⁷⁰.

Ndërkohë të nesërmen ndodhi një *çudi*; zëvendësi i strategut që përmendëm më sipër u godit në gjoks nga kali e vdiq, kështu që shenjtut së bashku me shokun e tij u liruan dhe vendosën të shkonin në Romë, por e penguan dhe u detyruan të shkojnë në Korfuz, ku i mori nën mbrojtje peshkopi i atjeshëm⁷¹. Këto janë të dhënat mbi qëndrimin e Shën Ilias të Ri në Butrint që jepen në jetëshkrimin e tij. Kur kohë pas vdekjes së shenjtut, reliktet e tij në vitin 905 u zhvendosën nga Selaniku për në Kalabri, ato kaluan prapë nëpër Butrint, që flet për rëndësinë e portit si pjesë e itinerareve detare të kohës⁷².

Përmendja e tretë, e cila mendojmë se është e panjohur ndër ne, i takon gjeografit të shquar arab të shekullit të X-të *Ibn-Haukan* i cili në veprën e tij tepër të vyer **Kitab surat al-ard** (*Konfiguracioni i tokës*), të botuar nga J.H. Kramer dhe G.Wiet në vitet 1938 dhe 1964, përmend si port Butrintin (*Badhrant*). Ai, në përshkrimin e tij të detit Mesdhe dhe në veçanti për atë që quhej në mesjetë *Gjiri i Venedikut*, thotë që në ekstremitet e këtij gjiri janë dy qytete *Badhrant*-i dhe *Adhrant*-i (Otranto), pa përmendur të porte të tjera që njihen në këtë periudhë⁷³.

Për mendimin tonë përmendja e Butrintit⁷⁴ dhe pasqyrimi në hartën shoqëruese (*Harta* n.8), ku *Otranto* ka numrin **102** dhe *Butrinti* **103** flasin për itinerare të njohu-

⁶⁸ L.M.Ugolini, vep. cit., 317.

⁶⁹ Vita di Sant’Elia il Giovane, Pubblicato e illustrato da Giuseppe Rossi Taibi, Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi e Monumenti 7, Vite di Santi Siciliani III, 28.

⁷⁰ po aty, 29.

⁷¹ po aty.

⁷² P.Yannopoulos, La Grece fans la Vie de S’Elie le Jeune et fans celle de S.Elle le Speleote, Byzantion tom LXIV, 1994 fascicule1, 202, 206.

⁷³ Ibn Hauqan, Configuration de la Terre (Kitab surat al-ard), Introduction et traduction, avec index par J.H.Kramer et G.Wiet. Beyrouth- Paris 1964, 8. Në këtë pjesë të Hartës ku përshkrimi fillon me Kostandinopojën, *Badhrant* ka numrin 37, *Gjiri i Venecies* 38 dhe *Adhrant* 39. Botuesit mendojnë se *Badhrant* mund të jetë Brindisi (?), po aty, n. 41.

⁷⁴ po aty, 189, ku jepet dhe përkthimi i toponimeve të Hartës.

ra për detarët arabë, të cilët në këtë kohë gjallëronin Mesdheun dhe e “*sundonin*” atë. Dihet gjithashtu se arabët e njihnin prej kohësh detin Adriatik, siç na e bëjnë të ditur, kronistët perëndimor për praninë e flotës arabe (afrikane apo siciliane) në të, kështu ata përmenden në Bari (vitet 840-841) dhe në bregdetin Dalmat në vitin 867⁷⁵. Përmendja prej tyre e Butrintit flet për të si një qendër e rëndësishme, me nivel të mirë ekonomik, me mundësi për furnizimin e anijeve, të qëndrimit dhe riparimit të tyre dhe, mbi të gjitha, me qetësi dhe siguri.

Vepra e rëndësishme e *Ibn-Haukan*-it datohet sipas studiuesve dhe botuesve të saj si e vitit 988, ndërsa dihet nga burimet se ai vizitoi Sicilinë në vitin 973⁷⁶, që duhet konsideruar se paraqet të dhëna të atyre viteve dhe që u morrin “*në terren*”.

Studiuesit e mirënjohur të historisë Bizantine, si Ahrweiler⁷⁷ e Ferluga⁷⁸, kur shqyrtojnë historinë dhe problematikën e lundrimit në botën bizantine gjatë mesjetës, kanë vërejtur rolin e e rëndësishëm të bregdetit lindor të Adriatikut, sidomos pas ndërprerjeve nga pushtimet sllave të rrugëve tokësore në brendësi të Gadishullit Ballkanik si Via Egnatia e të tjera. Këto porte me garnizonet e tyre të fuqishme dhe me një prapatakë të banuar nga popullsia vendase, siguronin për anijet që lundronin në detin Adriatik mbrojtjen nga pirateria, furnizimin me ujë dhe ushqime si dhe strehë të sigurt në rasti furtune. Në ato kohë të vështira për fatet e perandorisë ishin pikërisht këto porte me garnizonet e tyre dhe flotën e dislokuar aty që i siguruan Bizantit vazhdimësinë e pushtetit.

Kërkimet e fundit arkeologjike, me të dhënat e reja, dëshmojnë për rimëkëmbjen e territoreve të përfshira nga gjysma e dytë e shekullit të IX në Temën e Nikopojës, koha dhe e krijimit+ të saj. Në Butrint janë gjetur dhe monedha të shekujve IX-X⁷⁹, ndër to një folis i perandorëve Vasili i I dhe Kostandin që i takon viteve 868-70 të cilat, krahas të dhënave të mësipërme, e dëshmojnë këtë. Edhe prania e një strukture kishtare të organizuar në suazën e mitropolisë së Naupaktit-N ikopojës, me peshkopin e vet e tregon se kemi të bëjmë me një qytet i cili ka dhe katedralen e tij që duhet të jetë rindërtuar gjatë kësaj periudhe dhe jo në shekullin e XIII si mendon Hodges⁸⁰, sepse nuk ka asnjë ndërtesë tjetër që të ketë shërbyer si katedrale, nga shekulli i IX-të në të XIII-in.

Në rrethana të tilla kuptohet vlera e madhe e këtyre dëshmive që lidhen me Butrintin, që edhe pse episodike, që dhe me gërmimet e reja arkeologjike, monumentet dhe gjetjet, të pandara nga botimi i tyre, na njohin më mirë dhe në mënyrë më të plotë me historinë e tij.

⁷⁵ T.Lewicki, Les voies maritimes dans la mediterranee dans la haut moyen age d'apres les sources arabes. Në Settimane di Studio dl Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo, Spoleto 1978, XXV, tom II, 465.

⁷⁶ Ibn Hauqan, vep.cit., XIII.

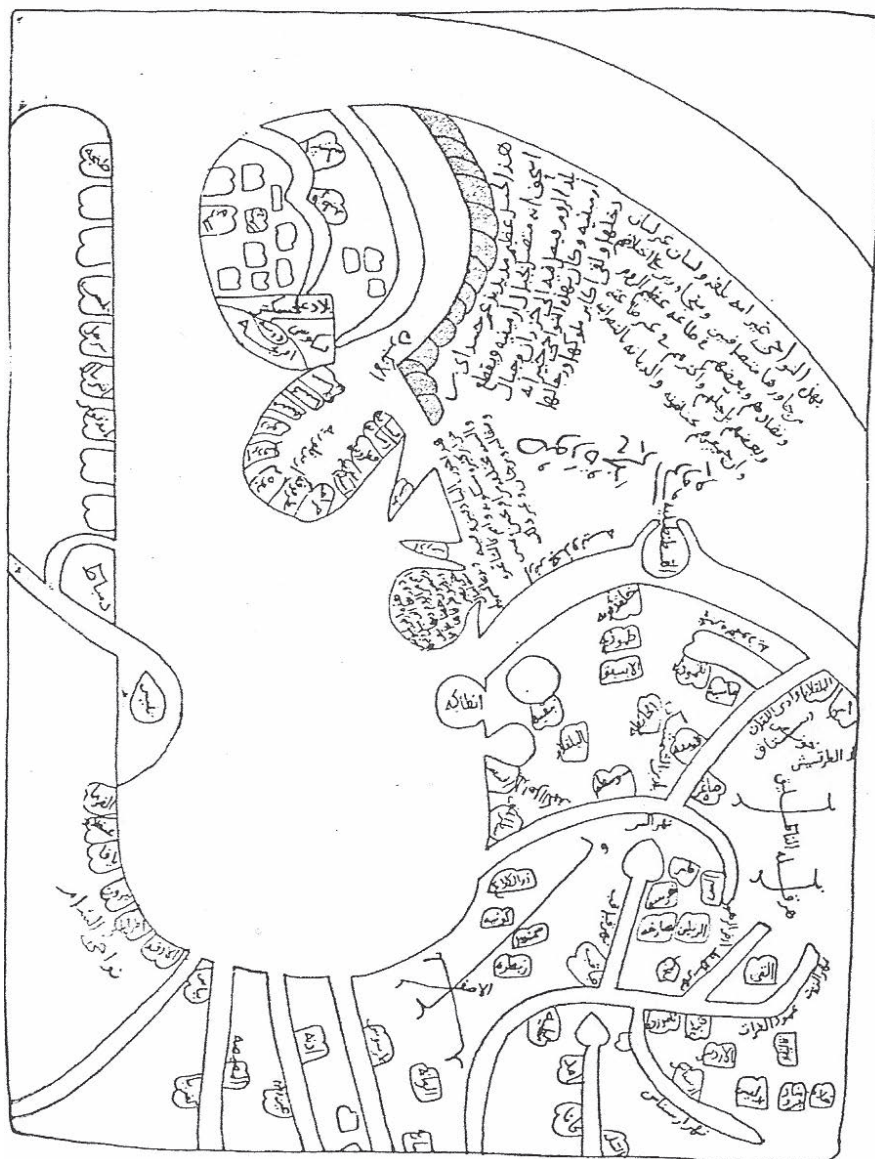
⁷⁷ H.Ahrweiler, Byzance et la mer, Paris 1966,72 v.

⁷⁸ J.Ferluga, Les iles Dalmates dans l'Empire Byzantin, Byzantion on the Balkans, Amsterdam 1976,123-137.

⁷⁹ Byzantin Butrint..., 324.

⁸⁰ Eternal Butrint..., 110.

8. — LA MER MÉDITERRANÉE

Marija KARBIĆ – Damir KARBIĆ, Zagreb

Prilog poznavanju prisutnosti albanskih franjevacu u Provinciji Slavoniji (Dalmaciji) u razvijenome i kasnome srednjem vijeku

Neosporna je i općepoznata činjenica da su franjevci odigrali važnu ulogu u povijesti i hrvatskoga i albanskoga naroda.⁸¹ Nešto je manje poznato da su korijeni franjevačkoga reda kod oba naroda zajednički, da su se sve franjevačke provincije koje su djelovale u povijesti obaju naroda, svih ogranaka franjevačkoga reda, na ovim prostorima razvile iz jedne provincije, ujedno jedne od najstarijih provincija franjevačkoga reda uopće, srednjovjekovne Provincije Slavonije.

Prvi franjevački samostani na istočnojadranskoj obali nastali su još za života sv. Franje, a mnogi od njih sačuvali su i predaju da ih je sam sv. Franjo osnovao na svome putu u Svetuzemlju. Zasebna franjevačka provincija, koja je obuhvaćala najveći dio istočnojadranske obale i njezina bližega zaleđa, stvorena je još u zadnjim godinama života sv. Franje, ali se više podataka o njezinu razvoju može naći tek od 30-ih godina 13. stoljeća.⁸² Za nju se od 1239. ustalio naziv Provincija Slavonije sv. Serafina, a tada su joj pripojeni i samostani u Trstu i Istri, koji su dotada bili dio provincije Treviške marke. Negdje u to vrijeme, najkasnije 1240., osnovan je i prvi samostan ove Provincije na albanskome području, u Lješiu.⁸³

Slavonska provincija imala je inicijalno jedanaestak samostana, do kraja 13. stoljeća njihov se broj povećao na 24, a do kraja 14. stoljeća na 36 te se prostirala na području od Trsta do Drača.⁸⁴ Godine 1393. na generalnomekapituluReda u Kölnu preimeno-
vana je u Provinciju Dalmacije sa sv. Jeronimom kao svojim nebeskim zaštitnikom, a

⁸¹ O ulozi franjevacu u povijesti albanskoga naroda pisao je i Zef Mirdita u svojoj knjizi *Krishtenizmi ndër shqiptarë* (Prizren – Zagreb: Drita i Misioni katolik shqiptar, 1998.), a posebno o ulozi albanskih franjevacu u Dalmaciji i Dubrovniku pisao Dr. Fra Vinko Malaj, *Apostolsko djelovanje Franjevacu među vjernicima albanskog naroda*, in: Kačić XIV (Split, 1982), 261 ss.; a V. Malaj, *Djelovanje Franjevacu Dubrovačke provincije među albanskim katolicima*, in: *Zbornik Male braće*, (Dubrovnik, 1985), 225 ss.

⁸² O najranijoj povijesti Provincije postoje različita mišljenja. Vidi: Atanazije J. Matanić, "Franjevački počeci u Zadru", u: *Samostan sv. Frane u Zadru*, ur. Justin V. Velnić (Zadar: Samostan sv. Frane – Zadar, 1980.), 7-23; Marijan Žugaj, "Hrvatska provincija franjevacu konventualaca (1217-1559)", u: *Hrvatska provincija franjevacu konventualaca nekad i danas*, ur. Ljudevit Maravić (Zagreb: Provincijalat franjevacu konventualaca, 1989.), 11-16.

⁸³ Žugaj, "Hrvatska provincija", 16-18, 26.

⁸⁴ Žugaj, "Hrvatska provincija", 16-17.

tu je odluku kapitula potvrdio papa Bonifacije IX. nekoliko godina poslije.⁸⁵ Do 1402. Provincija se dijelila na četiri kustodije: Istarsku, Rapsku, Zadarsku ili Splitsku te Dubrovačku, a te je godine osnovana i peta, Dračka kustodija, kojoj su pripali samostani na albanskome području (na prostoru od Bara do Drača), koji su se do tada nalazili u Dubrovačkoj kustodiji.⁸⁶ Takva će podjela Provincije ostati sve do kraja srednjega vijeka i gubitaka izazvanih osmanlijskim osvajanjima, iako će se broj samostana smanjiti i zbog izdvajanja nekih od njih u opservantske vikarije (Bosne, Bosne-Hrvatske, Dubrovnika i Dalmacije), a nakon podjele Reda 1517. i provincije.⁸⁷

Iako se prostor od Trsta do Drača, kojim se Provincija prostirala, nalazio pod različitim vrhovnim vlastima i poglavito je bio organiziran u niz poluautonomnih komunalnih zajednica (*civitates*) te naseljen stanovništvom različita etničkoga podrijetla, ipak je na njemu postojala jaka zajednička svijest, čije se postojanje može dobro pratiti i kroz povijest i djelovanje franjevac, koje je također doprinijelo jačanju osjećaja povezanosti.⁸⁸ Dobar primjer za to oporuka je zadarskoga patricija Kože Saladina od 8. ožujka 1296., u kojoj među brojnim drugim stvarima koje ostavlja za spas duše Koža ostavlja po 25 libara svakom franjevačkom i dominikanskom samostanu na prostoru od Drača do Trsta.⁸⁹ Isti način razmišljanja, iako ograničen na manje područje, ono Dubrovačke kustodije, nalazimo i u dubrovačkim oporukama iz toga razdoblja. Desa, udovica Tolislava de Pracouçio, u svojoj oporuci iz 1283. ostavlja legate samostanima u franjevačkoj Dubrovačkoj kustodiji, među kojima su navedeni i oni u Kotoru, Baru, Ulcinju i Draču,⁹⁰ a Dobra de Guerero 1284. dariva samostane u Dubrovniku, Kotoru,

⁸⁵ Žugaj, "Hrvatska provincija", 20; Matanić, "Franjevački počeci", 15.

⁸⁶ *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, prir. Lajos Thallóczy, Konstantin Jireček i Milan Šufflay, 2 sv. (Beč: Adolphus Holzhausen, 1913.-1918.) [dalje: *Acta Albaniae*], 2: dok. 712, 215. Dračka kustodija osnovana je 13. prosinca 1402. dozvolom pape Bonifacije IX., a na molbu fra Nikole iz Zadra, provincijala dalmatinske provincije. Dračkoj su kustodiji prema tom dokumentu pripali samostani u Draču, Skadru, Ulcinju i Baru, a u Dubrovačkoj su ostali oni u Kotoru, na Daksi i u Dubrovniku.

⁸⁷ Žugaj, "Hrvatska provincija", 20-21, 33-37; Matanić, "Franjevački počeci", 16.

⁸⁸ Istovjetnu ulogu povezivanja ovog prostora u jednu cjelinu imao je i drugi prosjački red, dominikanci, čija je provincija obuhvaćala više-manje isti prostor. O tome svjedoči, primjerice, dokument od 30. srpnja 1346. kojim generalni vikar dominikanaca za Dalmaciju i Drač prihvaća poziv šibenske komune za osnutak samostana u tome gradu. Usp. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, prir. Tadija Smičiklas i dr., 18 sv. (Zagreb: JAZU, 1904.-1990.) [dalje: CD], 11: dok. 234, 312-314.

⁸⁹ *Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279.-1308. Notariorum Jadrensis Henrici et Creste Tarallo acta quae supersunt 1279-1308*, prir. Mirko Zjačić, *Spisi zadarskih bilježnika. Notarilia Jadertina 1* (Zadar: Državni arhiv u Zadru, 1959.), dok. 48, 88. U radu ćemo koristiti termin patricij za pripadnike onih obitelji koje će nakon zatvaranja gradskih vijeća u dalmatinskim komunama (što se dogodilo, ovisno o gradu, u razdoblju od kraja 13. do sredine 15. stoljeća) imati status gradskoga plemstva. O staleškoj podjeli u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima vidi: Tomislav Raukar, "Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima", *Historijski zbornik* 29-30 (1976.-1977.), 139-149; Tomislav Raukar, "Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću", *Historijski zbornik* 33-34 (1980.-1981.), 139-209; Tomislav Raukar, "Komunalna društva u Dalmaciji u XV st. i u prvoj polovini XVI stoljeća", *Historijski zbornik* 35 (1982.), 43-118.

⁹⁰ *Zapisi notara Tomazina de Savere 1282-1284*, prir. Josip Lučić, *Spisi Dubrovačke kancelarije. Monumenta historica Ragusina 2* (Zagreb: JAZU – Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1984.) [dalje: MR 2], dok. 1232, 308.

Baru, Ulcinju i Draču.⁹¹ I Svetaje Stolica prostor istočnojadranske obale doživljavala kao jedinstven, o čemu nam svjedoči i pismo pape Bonifacija VIII. od 29. travnja 1298., kojim nalaže franjevačkomu provincijalu Slavonije da odredi dva franjevca za inkvizitore u Dračkoj, Barskoj, Dubrovačkoj, Splitskoj i Zadarskoj nadbiskupiji.⁹² Da je takvo shvaćanje prisutno i u kasnijim razdobljima svjedoči podatak da su Dubrovčani 4. svibnja 1360., želeći spriječiti da za dubrovačkoga nadbiskupa bude postavljena osoba povezana s Dubrovnikom i samim time opasna za političku ravnotežu u gradu, zahtijevali od pape neka se na taj položaj ne imenuje “nikakav Dalmatinac, Albanac, Mlečanin ili Dubrovčanin”.⁹³ Naravno, najveći doprinos uspostavi i održavanju svijesti o povezanosti različitih dijelova istočnojadranskoga prostora u jednu cjelinu dali su svojim djelovanjem konkretni ljudi, među kojima i franjevački redovnici iz albanskih krajeva, kojima se ovaj rad i bavi.

Prvi poimence poznati franjevac s albanskoga područja bio je fra Stjepan iz Ulcinja, kojem je dubrovački patricij Mihovil, sin pok. Paškala de Crossio, 2. studenoga 1295. u svojoj oporuci ostavio novac za služenje 100 misa.⁹⁴ O tom Stjepanu, nažalost, nije poznato ništa drugo.

Nekoliko godina poslije u Dubrovniku nalazimo fra Stjepana iz Skadra, koji je početkom lipnja 1300. bio vikar tamošnjegasamostana Male braće te je kao takav naveden kao svjedok prilikom sklapanja ugovora između korčulanskoga i stonskoga biskupa fra Ivana de Crossio i poslanika korčulanskoga kneza Marina Zorzija i korčulanske komune o prijenosu sjedišta biskupije u Korčulu. Sam čin odigrao se u dominikanskoj crkvi u Dubrovniku.⁹⁵ Moguće je da je fra Stjepan identičan s gospodinom Stjepanom iz Skadra (*dominusStephanus de Scutari*), koji je u listopadu 1319. bio svjedok prilikom isplate svetodmitarskoga dohotka dubrovačke komune poslanicima raškoga kralja (od kojih je jedan bio skadarski biskup *dominusPasqua*).⁹⁶ Iako se pri ovoj identifikaciji kao problem javlja to što se titula *dominus* obično koristila za svjetovne svećenike, a ne redovnike, moguće je da je njome bio označen zbog velikog ugleda koji je uživao u Dubrovniku.

⁹¹ MR 2, dok. 1292, 330-331. Isto bez Dubrovnika: dok. 1293, 331-332.

⁹² CD 7: dok. 261, 302-303.

⁹³ CD 13: dok. 13, 19.

⁹⁴ *Zapisi notara Andrije Beneše 1295-1301*, prir. Josip Lučić, Spisi Dubrovačke kancelarije. Monumenta historica Ragusina 4 (Zagreb: HAZU – Zavod za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, 1993.), dok. 1299, 281-282.

⁹⁵ CD 8: dok. 474, 580-581; preuzeto iz: Daniele Farlati, *Illyricum sacrum* 6 (Venecija: Sebastianus Coleti, 1800.), 329, 369-370. Usp. Marijan Žugaj, *Nomenklator franjevac konventualaca Hrvatske provincije sv. Jeronima 1217-1559*. (Zagreb: naklada autora, 1993.), 95.

⁹⁶ CD 8: dok. 444, 543-544.

Naime teško je vjerovati da su u tako kratkom vremenskom rasponu u Dubrovniku djelovala dva svećenika istoga imena i podrijetla, jedan kao franjevački redovnik, a drugi kao svjetovni svećenik. Treća je mogućnost da je iz nekog nama nepoznata razloga svoju službu Crkvi u Dubrovačkoj nadbiskupiji Stjepan nastavio izvan franjevačkoga reda.

U službenomenekrologiju Franjevačke provincije sv. Jeronima uz godinu 1300. spominje se i Ivan iz Skadra (14. studenoga), za koga se kaže da je bio vikar samostana u Dubrovniku.⁹⁷ Problem s tim izvorom, odnosno godinama zabilježenim u njemu, stanovita je nepreciznost uzrokovana samom namjenom nekrologa. Naime bilo je važno točno zabilježiti dan i mjesec smrti kako bi se na taj dan živući članovi Reda sjetili svoga preminulog subrata i molili za njega, a sama je godina bila bez veće važnosti. Zato se godina obično stavljala samo orijentacijski, da na neki način smjesti preminuloga u njegovo vrijeme. Stoga ne možemo biti sigurni kada je zapravo umro Ivan iz Skadra. U svakom slučaju, prije, u travnju 1281., izvori spominju nekog fra Ivana kao gvardijana franjevačkoga samostana u Dubrovniku, ne navodeći, nažalost, njegovo podrijetlo.⁹⁸ Ako je taj fra Ivan identičan s Ivanom iz Skadra poznatim iz nekrologija, on bi, a ne već spomenuti fra Stjepan iz Ulcinja, zapravo bio prvi poimence poznati franjevac iz albanskih krajeva u ovoj Provinciji.⁹⁹

Uz ranu povijest Provincije vezana je i osoba blaženoga Franje iz Drača, koji je u rodnome gradu stupio u franjevački samostan, postajući tako članom slavonske franjevačke provincije. Ipak, Franjo se nije dugo zadržao na istočnojadranskoj obali, nego je ubrzo otišao u Apuliju, gdje je djelovao do smrti. Umro je na glasu svetosti 19. svibnja 1305. te se navodi u franjevačkom martirologiju, a njegov kult u Oriju u Apuliji održao se do danas.¹⁰⁰

Prvi sljedeći poimence poznati albanski franjevac jest fra Petar iz Skadra, koji je djelovao u Kotoru. Njemu je kotorska patricijka Jelena, kći pok. ser Medoša de Drago, u svojoj oporuci zapisanoj u obliku brevijara 3. travnja 1333. ostavila legat od 10 perpera. Tom ga prilikom Jelena naziva svojim duhovnim ocem, to jest svećenikom koji se posebno brinuo o njezinu duhovnome životu.¹⁰¹

⁹⁷ Žugaj, *Nomenklator*, 51. Puni naslov nekrologa glasi: *Necrologium provinciae Croatiae OFMConv.*, a Žugaj je koristio primjerak iz samostana sv. Frane u Šibeniku koji je bilješkama dopunio fra Bernardin Polonijo.

⁹⁸ *Zapisi notara Tomazina de Savere 1278-1282*, prir. Gregor Čremošnik, Spisi Dubrovačke kancelarije. Monumenta historica Ragusina I (Zagreb: JAZU, 1951.), dok. 486, 144-146.

⁹⁹ Mala je teškoća to što je fra Ivan iz Skadra naveden u nekrologu kao vikar, a vidimo da je Ivan iz 1281. bio gvardijan. To ipak nije pretjerani problem budući da je moguće da je u času smrti obnašao službu vikara ili se jednostavno radi o nedovoljnoj preciznosti zapisivača.

¹⁰⁰ Marin Oreb, *Uzori svetosti. Sv. Nikola Tavilić i drugi časni sinovi Provincije sv. Jeronima Male braće konventualaca* (Split: bez izdavača, 1970.), 40-41. Vidi i: Žugaj, *Nomenklator*, 31.

¹⁰¹ *Kotorski spomenici* 1, prir. Antun Mayer (Zagreb: JAZU, 1951.), dok. 132, 381-384. Za Petra se ovdje kaže da je Jelenin *patruus*, što bi značilo stric, ali to nije moguće, jer bi u tom slučaju bio član patricijske obitelji Drago iz Kotora

Na drugom kraju Provincije otprilike u isto vrijeme djeluje fra Martin iz Drača, koji je dugi niz godina obnašao dužnost gvardijana u franjevačkome samostanu u Trstu (1339. – 1368.).¹⁰² U vrijeme dok je obnašao tu službu (1350. i 1365.) Tršćanskomu statutu dodano je više članaka i reformacija vezanih uz djelovanje franjevaca u tom gradu, među kojima možemo spomenuti onu o držanju svinja sv. Antuna u gradu, koja je povezana i s gradskim higijenskim mjerama i s franjevačkom karitativnom djelatnošću.¹⁰³ Fra Martin se isticao nastojanjima oko pomirenja lokalne i opće Crkve. Tako mu kardinal Egidije, papinski legat za Italiju, 6. ožujka 1354. povjerava da digne ekskomunikaciju s tršćanskoga biskupa i njegova generalnoga vikara zbog neplaćenih davanja, a 21. ožujka 1357. da istoga biskupa i kler Tršćanske biskupije razriješi od ekskomunikacije te da skine interdikt s te biskupije. Budući da su se problemi oko plaćanja ponavljali, fra Martin je ponovno trebao posredovati. Stoga ga je kardinal Egidije 4. listopada 1359. imenovao da u njegovo ime razriješi ekskomunikacije arhiđakona katedralnoga kaptola u Trstu Nikolu de Burlo kako bi ovaj nakon toga mogao razriješiti druge kanonike i svećenike u Trstu te dići interdikt s tršćanskih crkava. Sličan zadatak povjeren mu je i 1. veljače 1361., kada ga kardinal Egidije delegira da razriješi biskupa, kaptol i kler biskupije u Trstu crkvenih kazni u koje su upali, a biskupiju od interdikta.¹⁰⁴

Od sredine 14. pa dalje tijekom cijelog 15. stoljeća, kako to pokazuju istraživanja fra Marijana Žugaja i fra Marina Oreba, raste broj franjevaca s albanskih strana u ovoj Provinciji. Stoga ćemo se ovdje osvrnuti samo na one među njima koji su igrali važniju ulogu ili o kojima smo pronašli neke dosad nepoznate podatke.¹⁰⁵

Albanski franjevac koji je sredinom 14. stoljeća ostvario zapaženu crkvenu karijeru bio je fra Dimitrije iz Skadra. On se prvi put spominje u ispravi od 21. lipnja 1345. godine. U to je vrijeme bio lektor samostana u Senju te je zajedno s provincijalom Slavonije Silvestrom, kustosom Rapske kustodije Lazarom i ostalom braćom senjskoga sa-

te ne bi bio iz Skadra. Očito se radi o pogrešnom zapisu riječi *patrinus*, koja se često koristila da bi se označio nečiji duhovni otac. O tome vidi: Zoran Ladić, *Last Will: Passport to Heaven. Urban Last Wills from Late Medieval Dalmatia with Special Attention to the Legacies pro remedio animae and ad pias causas* (Zagreb: Srednja Europa, 2012.), 185-187.

¹⁰² Martin iz Drača mogao bi biti istovjetan Martinu koji je 3. kolovoza 1337. bio inkvizitor i generalni vikar Provincije te je svjedočio prilikom dizanja interdikta i ekskomunikacije sa samostana klarisa sv. Nikole u Zadru, kažnjenih zbog neplaćanja desetine, po nadbiskupu Nikoli Matafaru (CD 10, dok. 257, 344-346).

¹⁰³ Radi se o reformacijama 109. i 179. iz 1350. te 22. i 29. gl. 4. knjige statuta iz 1350. odnosno 1365. godine. Opširnije vidi u: Pietro Tamasin, "Notizie storiche intorno all' Ordine dei frati Minori conventuali in S.ta Maria del Soccorso e nella Cella Vecchia in Trieste e in S.ta Maria di Grignano", 3, *Archeografo Triestino*, n. s., 23 (1899.-1900.), 26.

¹⁰⁴ Tamasin, "Notizie storiche", 27-30.

¹⁰⁵ Podatke o franjevcima iz albanskih krajeva kojima se ovom prilikom nećemo baviti vidi u: Žugaj, *Nomenklator*; Marin Oreb, *Zaslužni članovi Hrvatske provincije sv. Jeronima franjevaca konventualaca od njezina postanka do naših dana* (Split: Samostan sv. Jeronima Vis – Prirovo, 1973.). To su, npr.: Crnja iz Albanije (Žugaj, *Nomenklator*, 26), Domoje iz Bara (Žugaj, *Nomenklator*, 28), Andriol iz Skadra (Žugaj, *Nomenklator*, 12), Ljudevit iz Drača (Žugaj, *Nomenklator*, 66), Sergije (Srđ) iz Drača (Žugaj, *Nomenklator*, 95), Nikola iz Drača (Žugaj, *Nomenklator*, 81), Juraj iz Skadra (Žugaj, *Nomenklator*, 62), Kvatern iz Skadra (Žugaj, *Nomenklator*, 64), Dimitrije iz Skadra (Žugaj, *Nomenklator*, 27) itd.

mostana dopustio bivšemu senjskom sucu Benvenuto i njegovoj supruzi Agnezi podići oltar i grobnicu u franjevačkoj crkvi.¹⁰⁶ Nakon službe u Senju fra Dimitrije je obnašao onu kustosa Dubrovačke franjevačke kustodije te je 11. studenoga 1348. dobio legat od 4 perpera na temelju oporuke dubrovačke patricijske Zvane, supruge Mihe de Bubagna.¹⁰⁷ Nešto nakon toga neki ga je biskup, koji je imao pravo imenovati biskupe u prekomorskim stranama (tj. na Bliskomeistoku, koji se tada nalazio pod vlašću islamskih vladara), posvetio za biskupa. No čini se da Dimitrije uopće nije otišao u svoju biskupiju, jer se pokazalo da u njoj više nema kršćana, nego je ostao u svojoj provinciji. Budući da nam je cijela priča poznata isključivo iz pisma pape Inocenta VI. od 28. rujna 1354., kojim mu dopušta prihvatiti službe i časti u Redu bez obzira na spomenuto biskupsko posvećenje, podaci kojima raspolazemo o svim tim događajima oskudni su i nejasni.¹⁰⁸ Ipak, to nije bio kraj Dimitrijeve crkvene karijere, jer je ubrzo potom postavljen za stefansko-bendenskoga biskupa u Dračkoj nadbiskupiji.¹⁰⁹ Na tom je položaju bio kada ga je, nakon smrti dračkoga nadbiskupa Antuna iz Aleksandrije, također franjevca, papa Urban V. imenovao za njegova nasljednika 20. prosinca 1363. godine.¹¹⁰ Čini se da je glavni razlog njegova postavljanja bio nastojanje da se suzbije utjecaj pravoslavlja iz Srbije, Makedonije i Grčke u Albaniji te da je to bio dio veće papinske akcije.¹¹¹ Tu je službu vjerojatno obnašao do smrti. Zna se samo da je papa Urban VI. 28. rujna 1388. postavio novoga nadbiskupa.¹¹²

Albanski franjevac Hugo de Scuria, podrijetlom iz mjesta Scuria u Dračkoj nadbiskupiji, također je ostvario značajnu crkvenu karijeru. Budući da se mjesto iz kojeg je potjecao nalazilo u Franjevačkoj provinciji Slavoniji, moguće je da je u franjevački red stupio u njoj, najvjerojatnije u Draču, ali se to ne može utvrditi. Protiv njegove pripadnosti ovoj Provinciji donekle govori činjenica da provincijski nekrologij ne sadrži njegove podatke, a i to što je biskupsku službu započeo u Grčkoj, kao nadbiskup Kolosa na Rodosu, a ne negdje u Hrvatskoj ili Albaniji. Ipak, ni to nisu neki odlučni argumenti. Za nadbiskupa Kolosa postavio ga je papa Klement VI. 20. lipnja 1351. godine.¹¹³ Nakon

¹⁰⁶ CD 11: dok. 156, 203-205. U tom su trenutku uz njega, kao jedinog Albanca, u Senju bila još sedmorica fratara Hrvata.

¹⁰⁷ *Acta Albaniae* 2: dok. 38, 9.

¹⁰⁸ *Acta Albaniae* 2: dok. 105, 29. Vidi i: Luca Wadding, *Annales Minorum seu trium ordinum a s. Francisco institutorum* 8 (Rim: Rochi Bernabò, 1733.²), 99, br. 8; Žugaj, *Nomenklator*, 27; Oreb, *Zaslужni članovi*, 89.

¹⁰⁹ Conrad Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi sive Summorum Pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series*, sv.1-2 (Münster: Libreria Regensbergiana, 1913.-1914.), 1, 463, bilj. 2. Točan datum njegova postavljanja na ovaj položaj nije poznat, ali dogodilo se između 1354. i 1363. godine.

¹¹⁰ Eubel, *Hierarchia* 1, 232.

¹¹¹ O čitavoj akciji vidi više u: Farlati, *Illyricum sacrum* 7 (1817.), 368. Farlati ne zna ime samog nadbiskupa, ali s obzirom na godine o kojima se radi, vidi se da se to odnosi na fra Dimitrija.

¹¹² Na ist. mj. Prema nekrologu, umro je 29. travnja (Žugaj, *Nomenklator*, 27).

¹¹³ Eubel, *Hierarchia* 1, 197.

10 godina nadbiskupske službe, papa Inocent VI. premjestio ga je na položaj nadbiskupa u Dubrovniku 15. prosinca 1361. godine.¹¹⁴ Za boravka u Dubrovniku podržavao je dubrovačke civilne i crkvene vlasti u sukobu s lokrumskim benediktincima. Crkvenu karijeru završio je kao biskup u Ostuniju u južnoj Italiji (u nadbiskupiji Brindisi), kamo ga je papa Urban V. premjestio 12. srpnja 1370. da bi smirio sukobe koje je tamošnji biskup Petar imao sa stanovništvom. U Ostuniju je i umro, nešto prije 16. lipnja 1374. godine.¹¹⁵

Još jedan franjevac Albanac koji je obnašao biskupsku službu bio je Minor iz Drača. On se u vrelima prvi put spominje 1355. u Dubrovniku, kada oporukom Frane, supruge Marina Filipovog, dobiva 1 perper.¹¹⁶ Od 1377. do 1385. bio je provincijal te je kao takav u lipnju 1384. sudjelovao na općem saboru franjevačkoga reda u Padovi.¹¹⁷ Ne zna se točno kada, ali negdje nakon što je prestao biti provincijalom, imenovan je biskupom u Svaču, a potom 1403. dračkim nadbiskupom. Pošto se 11. kolovoza 1404. obvezao platiti uobičajene pristojbe, primio je 11. svibnja 1405. i nadbiskupski palij.¹¹⁸ Na položaju dračkoga nadbiskupa ostao je do smrti 27. veljače 1412. godine.¹¹⁹

Provinciji je pripadao i Nikola Kosmaj (Kuzmin) iz Drača, koji se prvi put spominje kao papinski kapelan 11. travnja 1398. godine. Bio je magistar teologije te je godinama djelovao kao profesor na sveučilištu u Padovi, na kojem je obnašao različite dužnosti.¹²⁰ Nakon smrti dračkoga nadbiskupa Ivana II. drački ga je kaptol izabrao za njegova nasljednika, što je on prihvatio te je zatražio papinsku potvrdu. Papa Martin V. – iako nezadovoljan što su ga na taj položaj izabrali kanonici, smatrajući da pravo postavljanja nadbiskupa pripada isključivo papi – potvrdio ga je 6. srpnja 1422., naglašavajući pritom da je iznimku napravio zbog Nikolinih intelektualnih i moralnih kvaliteta.¹²¹ U Draču je bio nadbiskup do smrti, a njegova je nasljednika imenovao isti papa Martin V. 21. listopada 1429. godine.¹²² Prema provincijskome nekrologiju, umro je 4. travnja.¹²³

¹¹⁴ Eubel, *Hierarchia* 1, 197, 411.

¹¹⁵ Eubel, *Hierarchia* 1, 381; Marijan Žugaj, "Hugo de Scuria", *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, ur. Franjo Emanuel Hoško, Pejo Čošković, Vicko Kapitanović (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža – Vijeće franjevačkih zajednica Hrvatske i Bosne i Hercegovine, 2010.) [dalje: *HFBL*], 230; Žugaj, *Nomenklator*, 42.

¹¹⁶ *Acta Albaniae* 2: dok. 114, 31.

¹¹⁷ Oreb, *Zaslužni članovi*, 69, 91; Žugaj, *Nomenklator*, 77; Žugaj, "Hrvatska provincija", 44; Marijan Žugaj, "Minor iz Drača", *HFBL*, 397.

¹¹⁸ Eubel, *Hierarchia* 1, 466, 233; Oreb, *Zaslužni članovi*, 91; Žugaj, *Nomenklator*, 77.

¹¹⁹ Taj je datum naveden u već spomenutom nekrologu Provincije (usp. Žugaj, *Nomenklator*, 77). Uz podatke navedene u *Nomenklatoru*, može se napomenuti da Minora kao dračkoga nadbiskupa poznaje i Farlati (*Farlati, Illyricum sacrum* 7, 370).

¹²⁰ Žugaj, *Nomenklator*, 80-81. U vezi sa sveučilištem spominje se 1409. – 1418. godine.

¹²¹ Wadding, *Annales Minorum* 10 (1734.²), 65, br. 19; Farlati, *Illyricum sacrum* 7, 370-371; Eubel, *Hierarchia* 1, 233. U literaturi se spominje da postoje određene indicije da je bio i provincijal (usp. Žugaj, "Hrvatska provincija", 44-45), ali za to nismo pronašli nikakvu potvrdu u izvorima.

¹²² Eubel, *Hierarchia* 1, 233.

¹²³ Žugaj, *Nomenklator*, 81.

Od franjevacu iz albanskih krajeva biskupi su bili i Franjo iz Skadra, biskup Drivasta (1405. – 1424.) i Ulcinja (od 1424. do smrti 1435.),¹²⁴ Andrija iz Drača, biskup Senja (1443. – 1457.),¹²⁵ Bernard iz Drivasta, biskup Baleča (1428. – 1459.) i administrator više biskupija,¹²⁶ te Aleksije al. Alermo iz Drača, biskup Cervice u Epiru (1434. – 1451.).¹²⁷

Među franjevcima Albancima ove Provincije nalazimo, uz već spomenutog Franju iz Drača, još neku braću na glasu svetosti. Franjevački martirologij spominje Mihaela Albanca, zvanog i Mihael Creski po samostanu u kojem je živio i umro. Prema martirologiju, proslavio se strogošću života i čudesima, no inače o njemu ne znamo gotovo ništa. Spomendan mu je 29. siječnja, ali godina smrti nije sigurna (u literaturi se navode 1345., 1350. i 1355.).¹²⁸ Oko 1345. umro je na glasu svetosti i fra Ivan Bereta Albanac, odnosno Ivan iz Buka, koga vrela navode i kao Ivana iz Trogira, jer je u tom gradu djelovao niz godina te, prema martirologiju, i umro (13. kolovoza).¹²⁹ Otprilike u isto vrijeme živio je i Andrija Albanac (Andrija iz Drača ili Bribirski), koga također spominje franjevački martirologij. Andrija je umro oko 1350., a grob mu se nalazio u bribirskome samostanu. Prema podacima iz nekrologa, umro je 26. prosinca.¹³⁰ Svu trojicu spominju i Waddingovi anali uz 1355. godinu. Prema njima, Andrija se nakon smrti ukazao dvojici zatočenika koji su ga zazvali te ih je čudesno oslobodio iz tamnice tako da su im okovi spali, a vrata se razvalila. Uz Ivana je vezana predaja da je voda kojom je bilo oprano njegovo tijelo čudesno izliječila mnoge bolesnike.¹³¹ Iako ne donosi neke nove podatke, vrijedno je spomenuti da su sva trojica uvrštena i u *Martyrologium Illyricum* Jacopa Coletija.¹³²

Uz spomenute biskupe i Božje ugodnike, i više drugih franjevacu podrijetlom iz albanskih krajeva obavljalo je važne službe u Provinciji. Ovdje ćemo reći nešto o nekima od njih za koje smo pronašli dosad nepoznate podatke. Takav je slučaj fra Ivana iz Bara, za koga je bilo poznato da je bio rapski kustos te da je kao takav 7. srpnja 1360. zajedno s provincijalom fra Emanuelom s Cipra, senjskim gvardijanom fra Domojem iz Bara te nekim drugim fratrима (bivšim provincijalom Mihovilom iz Zadra, senjskim lektorom Jurjem iz Zadra, Zaninom s Cresa i Dujmom iz Splita) dao u zakup tri kuće u Senju

¹²⁴ Eubel, *Hierarchia* 1, 227, 234; 2, 189; Farlati, *Illyricum sacrum* 7, 237-238, 256. O Franji iz Skadra više vidi: Oreb, *Zasluzni članovi*, 91; Žugaj, *Nomenklator*, 36; Marin Oreb, "Franjo iz Skadra", *HFBL*, 179.

¹²⁵ Eubel, *Hierarchia* 2, 237; Farlati, *Illyricum sacrum* 4 (1769.), 128. O Andriji iz Drača više vidi: Oreb, *Zasluzni članovi*, 99; Žugaj, *Nomenklator*, 11; Marijan Žugaj, Marin Oreb, "Andrija iz Drača", *HFBL*, 12-13.

¹²⁶ Žugaj, *Nomenklator*, 22-23; Oreb, *Zasluzni članovi*, 95; Marin Oreb, Marijan Žugaj, "Bernard Martinov Ivanov", *HFBL*, 59.

¹²⁷ Eubel, *Hierarchia* 2, 126. O Aleksiju iz Drača više vidi: Žugaj, *Nomenklator*, 9; Oreb, *Zasluzni članovi*, 96; Marijan Žugaj, "Aleksije iz Drača", *HFBL*, 6.

¹²⁸ Oreb, *Uzori svetosti*, 42; Žugaj, *Nomenklator*, 75; Žugaj, "Hrvatska provincija", 53.

¹²⁹ Oreb, *Uzori svetosti*, 41-42; Žugaj, *Nomenklator*, 44.

¹³⁰ Oreb, *Uzori svetosti*, 42; Žugaj, *Nomenklator*, 10; Žugaj, "Hrvatska provincija", 55.

¹³¹ Wadding, *Annales Minorum* 8, 105, br. 5.

¹³² Farlati, *Illyricum sacrum* 8, prir. Jacopo Coleti (Venecija: Sebastianus Coleti, 1819.), 294, 309, 317.

zadarskomu patriciju Danijelu de Varicassisu, koji je tada živio u Senju.¹³³ No to nije i jedini spomen fra Ivana u vrelima. Naime desetak godina prije, 26. prosinca 1351., on je kao zastupnik Bernarda, biskupa Drivasta, isplatio dužnu desetinu kolektoru papinske desetine.¹³⁴ Jedan novi podatak pronađen je i o fra Aleksiju iz Skadra, koga se dosad znalo jedino po upisu u provincijskome nekrologiju, gdje je naveden pod nadnevkom 29. listopada.¹³⁵ Naime fra Aleksija, tada gvardijana samostana sv.Frane u Zadru, skadarski je arhiđakon Teodor 26. kolovoza 1396. postavio za svoga zastupnika u nekom poslu s benediktinskom opatijom sv.Krševana u Zadru.¹³⁶

Za razliku od prethodno navedenih primjera, u kojima se radi o franjevcima o kojima je poznat tek pokoji podatak, o fra Nikoli iz Drača sačuvano nam je znatno više, što ne iznenađuje budući da je Nikola bio jedan od najuglednijih članova Provincije svoga vremena. O njegovu životu do trenutka kada je postao provincijal ne znamo, nažalost, ništa. Prema sada prihvaćenoj kronotaksi provincijala, na toj je dužnosti naslijedio Ljudevita Traversarija iz Pirana 1430., a nastavio ju je obnašati kroz četiri uzastopna mandata (16 godina).¹³⁷ Djelovao je u vrijeme kada Provinciju već počinju potresati sukobi između konventualne i opservantske struje unutar franjevačkoga reda te iz njegovih čina vidimo da je pokušavao smirivati situaciju. Već prvi poznati dokument u kojem se spominje kao provincijal povezan je s navedenim sukobima. Naime 13. ožujka 1432. dubrovačke su ga vlasti zamolile da dodijeli samostan na Daksiopservantima.¹³⁸ Kao provincijal je bio aktivan te ga nalazimo u dokumentima povezanim uz različite samostane Provincije. Tako je 8. travnja 1434. u Bribiru, zajedno s kustosom Zadarske kustodije fra Ivanom iz Paga i bribirskim gvardijanom fra Jurjem Strikovićem iz Bribira, dopustio prokuratorima samostana Sv.Marije u Bribiru knezovima Jakovu Baniću i Ugrinu Ugriniću, obojici od roda Šubića, da radi popravka crkve i samostana u Bribiru prodaju dva svečana antifonara, neke kaleže i crkveno ruho, za što su ovlastili kneza Pavla Stojšića od roda Šubića i fra Marijana iz Zadra, gvardijana u Zadru.¹³⁹ Dana 12. siječnja 1435. zajedno s tadašnjim senjskim gvardijanom Ciprijanom iz Šibenika primio je mlinove u selu Vilićima kraj Otočca od sinova pokojnoga kneza Nikole IV. Frankapana uz obvezu slavljenja određenog broja misa.¹⁴⁰ Dana 9. srpnja 1440. dubrovački knez i vijeće tražili su od

¹³³ CD 13: dok. 27, 38-41; Žugaj, *Nomenklator*, 44.

¹³⁴ *Acta Albaniae* 2: dok. 90, 26.

¹³⁵ Žugaj, *Nomenklator*, 9. U nekrologiju je uz dan i mjesec smrti dodana godina 1379., vjerojatno godina prvog njegova spomena za koji su sastavljači znali, što je, kako to pokazuju i drugi upisi, bila ustaljena praksa.

¹³⁶ *Acta Albaniae* 2: dok. 564, 153.

¹³⁷ Žugaj, "Hrvatska provincija", 45-46.

¹³⁸ Žugaj, *Nomenklator*, 80.

¹³⁹ Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, D-X-20.

¹⁴⁰ Maniolo Sladović, *Povesti biskupijah senjske i modruške ili krbavske* (Trst: Austrianski Lloyd, 1856.), 241-243.

Nikole da se u Dubrovnik vrte knjige, kaleži i crkveno ruho braće koja su stupila u Red u Dubrovniku, a umrla su u samostanima izvan Dubrovnika, pozivajući se pritom na odredbe koje vrijede unutar Reda, te ujedno ovlašćujući fra Marina Restića da spomenute predmete preuzme i dopremi u Dubrovnik.¹⁴¹ Fra Nikola je 27. lipnja 1442. dogovorio i građevinske radove na jednoj kući samostana sv. Ivana u Skradinu i mlinu istoga samostana na Krki s protomajstorom klesarom Antunom Vlatkovićem iz Šibenika.¹⁴² Osim tih poslova, kojima se bavio kao provincijal, fra Nikola je obavljao i druge dužnosti. Godine 1438. postavljen je za inkvizitora za cijelu Dalmaciju,¹⁴³ a 1443. sudjeluje na općem saboru franjevačkoga reda u Padovi te je među potpisnicima završnih dokumenata.¹⁴⁴ Kao provincijal se posljednji put spominje 14. veljače 1446. u Šibeniku.¹⁴⁵ Nije poznata godina njegove smrti, a u provincijskome nekrologiju zabilježen je pod nadnevkom 9. travnja.¹⁴⁶

Vrela nam svjedoče i o nekolicini dosad nepoznatih franjevac albanskoga podrijetla. Jedan od njih je fra Andrija iz Skadra, gvardijan dubrovačkoga samostana, komu je u prosincu 1347. Mara, supruga Nuse de Dersa, ostavila 40 perpera za pjevanje mise.¹⁴⁷ Možda se o istoj osobi radi i u jednoj vijesti iz istoga grada iz ožujka 1349. godine. Naime tada su izvršiocu oporuke nekog Bratoja predali gospodinu (*dominus*) Andriji iz Skadra 5 perpera da bi za dušu tog Bratoja išao u Sv. Anđela i Sv. Nikolu u Apuliji, a poslije i 20 perpera da bi išao u Rim.¹⁴⁸ Ovdje ponovno treba napomenuti da je uporaba termina *dominus* za franjevca, za koga bi primjereniji bio termin *frater*, neobična. No također nam se čini malo vjerojatnim da su praktički istodobno u Dubrovniku djelovala dvojica uglednih svećenika istoga imena i podrijetla. Moguće je da je termin *dominus* zabran da se naglasi Andrijin ugled kao gvardijana ili čak samo njegov osobni ugled.

Iste godine (1349.) dubrovačka nam vrela spominju još jednog dosad nepoznata

¹⁴¹ Mijo Brlek, *Rukopisi knjižnice Male braće u Dubrovniku*, knj. 1, Hrvatska bibliografija. Niz C, knj. 3 (Zagreb: JAZU, 1952.), 7, 24, bilj. 18; Oreb, *Zaslužni članovi*, 188. Prema Brlekovu komentaru, Dubrovčani su se pozivali na tzv. Farinerijeve odredbe iz 1354. godine.

¹⁴² Državni arhiv u Zadru, Šibenski notarski arhiv, kut. 11/1, Ante Campolongo, fasc. 10.I.h, fol. 251'-252'. Budući da radovi nisu bili kvalitetno izvedeni te se nešto od izgrađenog srušilo, 15. studenoga 1443. gvardijan Bribira i vikar provincijala fra Marijan, inkvizitor heretičke zloče i vikar zadarskoga kustosa fra Ivan iz Trogira te gvardijan u Skradinu fra Mihovil iz Skradina dogovorili su s istim protomajstorom popravak oštećenog, što je, prema marginalnoj zabilješci uz ugovor, učinjeno do 14. lipnja 1446. godine.

¹⁴³ Wadding, *Annales Minorum* 11 (1734.²), 48-49, br. 28.

¹⁴⁴ Žugaj, "Hrvatska provincija", 45; Marijan Žugaj, "Nikola iz Drača", *HFBL*, 410.

¹⁴⁵ Žugaj, "Hrvatska provincija", 45; Žugaj, "Nikola iz Drača", 410.

¹⁴⁶ Žugaj, *Nomenklator*, 81. Farlati ga pogrešno poistovjećuje sa senjskim biskupom Nikolom, koji je 1443. premješten na Rab (Farlati, *Illyricum sacrum* 4, 128), ali nije moguće da se radi o istoj osobi jer je tada, kako smo vidjeli, Nikola iz Drača još uvijek bio provincijalom. Žugaj navodi da je Nikola možda bio duvanjski biskup 1460-ih (Žugaj, "Hrvatska provincija", 45), ali se to ne čini vjerojatnim.

¹⁴⁷ *Acta Albaniae* 2: dok. 47, 14, bilj. 3.

¹⁴⁸ *Acta Albaniae* 2: dok. 47, 14-15.

franjevaca s albanskoga područja, a donose i nove podatke o jednom od njih koji je već poznat u literaturi. Dosad je bio potpuno nepoznat fra Gjini Albanac (*Gini Arbanensis*), za koga je 11. siječnja fra Nikola iz Ulcinja primio od izvršilaca oporuke Dobre, supruge Jurja de Scigna, 12 groša. Sam fra Nikola primio je iz iste ostavštine sedam perpera u dva manja legata.¹⁴⁹ O fra Nikoli znamo i da se spominje u Dubrovniku i sljedeće godine te da mu se otac zvao Marko.¹⁵⁰

U Dubrovniku su već spomenutom oporukom Frane, supruge Marina Filipovog, iz 1355., u kojoj se prvi put javlja fra Minor iz Drača, po 1 perper dobila još dvojica dosad nepoznatih franjevaca iz albanskih krajeva: fra Sergije iz Drača i fra Stane, brat laik iz Ulcinja.¹⁵¹

Uza sve navedene pozitivne primjere djelovanja albanskih franjevaca u Provinciji, postoji i pomalo bizaran slučaj povezan s jednim od njih, koji je zabilježen 19. kolovoza 1401. u Dubrovniku. Tada je Karlo iz Drača, koji je iz nepoznata razloga napustio franjevački red (naveden u izvoru kao *apostataordinisfratrumMinorum*), tijekom istrage o požaru u kući serJunija de Georgio dao sljedeći iskaz. Priznao je da je razgovarao s don Nikolom Dobrilovićem, također otpadnikom iz Reda, a tada svjetovnim svećenikom u Dubrovniku, koji mu je rekao "ako želiš dat ću ti luk i strijele s kojima možeš zapaliti samostan Male braće, kao i ubiti sebe i mene". Osim toga, svjedočio je da je u večeri požara bio s Nikolom, koji mu je rekao "potpalit ćemo neko mjesto u Dubrovniku i za paljenje toga ćemo profitirati s nekim dobrim stvarima", te da su na kraju strijeljali iz luka kod crkve sv. Jakova od Zdenca (*de puteo*) i zapalili kuću serJunija. Iz samog spisa nisu potpuno jasne ni okolnosti ni motivacija Karla i Nikole. Teško je uvidjeti da bi od toga imali neku objektivnu korist, a zasad nam nije poznata ni njihova daljnja sudbina.¹⁵²

Među dosad u literaturi nepoznatim franjevcima nalazimo i fra Bartolomeja iz Skadra, gvardijana samostana sv. Nikole u Baru, koji je u svibnju 1406. bio među barskim poslanicima u Veneciji koji su pregovarali s mletačkim vlastima o različitim pitanjima važnima za grad i ishodili određene povlastice.¹⁵³ Treba napomenuti da su albanski franjevci i u drugim prilikama obavljali stanovite diplomatske misije. Tako je fra Nikola iz Skadra, inače profesor u Padovi, bio poslanik gospodara Danja Koje Zakarije u Veneciji te je u njegovo ime i uime drugoga glasovitoga albanskog velikaša, Dimitrija Jonime,

¹⁴⁹ *Acta Albaniae* 2: dok. 47, 14.

¹⁵⁰ Ante Liepopili, "Slavensko bogoslužje u Dubrovniku", *Rad JAZU* 220 (1919.), 36; Žugaj, *Nomenklator*, 82. Ovdje se navodi kao Nikola Markov iz Ocinja.

¹⁵¹ *Acta Albaniae* 2: dok. 114, 31. Stanoviti fra Sergije iz Drača, kojeg Liepopili ("Slavensko bogoslužje", 36; vidi i: Žugaj, *Nomenklator*, 95) zove fra Srd iz Drača, spominje se 32 godine poslije (1387.) te postoji mogućnost da se radi o istom svećeniku, no zbog velikog vremenskog razmaka to nam se čini malo vjerojatnim, iako nije isključeno.

¹⁵² *Acta Albaniae* 2: dok. 564, 153, bilj. 1.

¹⁵³ *Acta Albaniae* 2: dok. 799, 246.

Veneciji predlagao zajedničko ratovanje protiv Turaka u listopadu 1400., ali je Venecija to otklonila čekajući ishod sukoba Bajazida i Tamerlana.¹⁵⁴

Kao što smo vidjeli iz navedenih primjera, albanski franjevci dali su znatan doprinos razvoju Franjevačke provincije Slavonije (Dalmacije), a i općenito istočnojadranskoga prostora. Bili su prisutni u znatnom broju, a svojim su životom i djelovanjem povezivali cijelo ovo područje i ljude koji su na njemu živjeli. Njihov rad utkan je u kulturu i albanskoga i hrvatskoga naroda, stvarajući most među njima, upravo kao i djelo i život akademika ZefaMirdite, komu je posvećen ovaj zbornik.

¹⁵⁴ *Acta Albaniae* 2: dok. 659-660, 188-189. O Nikoli vidi više: Žugaj, *Nomenklator*, 83.

Gordan RAVANČIĆ, Zagreb

Neka razmišljanja o prvome spomenu Vlaha u izvorima hrvatske provenijencije

Problematika Vlaha ili “vlaška problematika” već je dugi niz godina prisutna u hrvatskoj historiografiji i historiografijama balkanskih i europskih naroda uopće. Iako je monumentalno djelo Zefa Mirdite *Vlasi u historiografiji* velikim dijelom obuhvatilo gotovo sva postojeća historiografska (ali i politička) shvaćanja ovog kompleksnog pitanja,¹⁵⁵ prosatora za nove interpretacije tog “nestalog” balkanskog fenomena (naroda) ima i previše te je i sam profesor Mirdita nekoliko godina poslije historiografskoj javnosti darovao još jednu monografiju: *Vlasi – starobalkanski narod*.¹⁵⁶ Naime već i sam njihov naziv, tj. njihova polinomičnost (Rumâni, Rumîni, Români, Rumâri, Armâni, Arumunji, Aromuniitd.),¹⁵⁷ jasno svjedoči da je njihova povijest usko isprepletena s brojnim drugim narodima/etnijama balkanskoga prostora. Nije mi namjera ponuditi neko “novo” objašnjenje Vlaha i njihova podrijetla, no smatram nužnim istaknuti da su Vlasi i njihova prošlost uistinu kompleksan historiografski problem, upleten u povjesnicu svih naroda koji su prošli (ili ostali na) prostorima jugoistočne Europe.¹⁵⁸

U hrvatskoj historiografiji Vlasi se počinju intenzivnije proučavati već u zadnjoj četvrti 19. stoljeća,¹⁵⁹ što je bilo usko povezano s tada suvremenim razvojačenjem Vojne krajine i aktualnim političkim problemima koji su proizlazili iz tog procesa. Tijekom vremena je pitanje Vlaha više ili manje okupiralo hrvatsku historiografiju u kontekstu razrješavanja različitih historiografskih pitanja vezano uz gospodarsku, demografsku, političku i općenito društvenu problematiku. Pitanje Vlaha u Poljičkome statutu tu zauzima posebno mjesto jer sasvim jasno odražava razinu njihove integracije u upravnu

¹⁵⁵ Zef Mirdita, *Vlasi u historiografiji* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004.).

¹⁵⁶ Zef Mirdita, *Vlasi – starobalkanski narod* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.).

¹⁵⁷ O tome više vidi u: Zef Mirdita, “Vlasi polinomičan narod”, *Povijesni prilozi* 33 (2007.), 249–269.

¹⁵⁸ Već su prvi istraživači povijesti Vlaha bili vrlo svjesni kompleksnosti ovog problema. Vidi npr.: Konstantin Jireček, “Vlasi i Maurovlasi u dubrovačkim spomenicima”, u: *Zbornik Konstantina Jirečeka*, ur. Mihajlo Dinić (Beograd: Naučno delo, 1959.), 193–194.

¹⁵⁹ Osim pregleda historiografije u već navedenom monumentalnom djelu profesora Mirdite, svakako treba obratiti pozornost na radove: Radoslav Lopašić, “O karlovačkoj eparhiji”, u: *Karlovac. Poviest i mjestopis grada i okolice* (Zagreb, 1879.), 140–152; Vjekoslav Klaić, “Vlasi u Hrvatskoj tečajem 14. i 15. stoljeća”, *Obzor* 10/181–183 (Zagreb, 1880.); Radoslav Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina* (Zagreb: Matica hrvatska, 1890.).

shemu srednjovjekovnoga Hrvatskog Kraljevstva.¹⁶⁰ Slična situacija može se pratiti i na području tzv. cetinskogakomitata, gdje se vlaško stanovništvo već tijekom 14. stoljeća gotovo potpuno uklopilo u gospodarske tokove tog područja.¹⁶¹

S druge strane, pitanje uklopanja i stapanja Vlaha u okolne etničke i političke zajednice iznimno je kompleksan problem na koji historiografija (ali ni suvremena politika jugoistočne Europe) nije dala cjelovit odgovor. Razmatranja tog pitanja obuhvaćaju šaroliku lepezu interpretacija, od negiranja njihove etničnosti (zasebnosti) preko identifikacije s nekim od danas postojećih naroda/nacija jugoistočne Europe pa sve do analiza kako je i u kojem vremenskom luku vlaška populacija (tj. njezin dio) postala dio nacionalnoga/narodnoga korpusa nekog od postojećih naroda na prostorima jugoistočne Europe.¹⁶² Naravno, upravo u duhu društvene funkcije povijesne znanosti, te interpretacije nerijetko idu “ruku pod ruku” s trenutačnim političkim zbivanjima na etnički šarolikom “balkanskom” prostoru europskoga jugoistoka.

Međutim namjera ovog priloga nije objasniti ili problematizirati integrativne/dezintegrativne procese kojima je vlaška populacija na ovim prostorima više ili manje doprinosila tijekom vremenskoga luka kasnoga srednjeg i ranoga novog vijeka. Naprotiv, želio bih skrenuti pozornost na mogućnost ponešto drugačijeg sagledavanja njihova prvog izrijekom navedenog spomena u srednjovjekovnim izvorima hrvatske provenijencije. Naime odavno je poznato da je prvi “hrvatski” izvor koji spominje Vlahe takozvana *Kronika Mihe Madijeva*.¹⁶³ Kronika nije sačuvana u cijelosti. Iako je autor – splitski plemić Miha Madijev de Barbazanis – svoj tekst zamislio kao povijest rimskih careva i papa, podaci u sačuvanom tekstu izvanredno su važni za razumijevanje lokalnih odnosa splitske komune i njezina neposredna zaleđa krajem 13. i početkom 14. stoljeća.¹⁶⁴

Dio u kojem Miha Madijev spominje Vlahe odnosi se na konačni sukob (i pad) knezova Bribirskih, točnije Mladena II., s vojskom bana Ivana Babonića u bitci kod Blizne/Bliske u zaleđu Trogira. Nakon što je Mladen II. bio potučen u prvome srazu vojski, banska vojska krenula je u potjeru za poraženim Bribircem.

¹⁶⁰ *Poljički statut*, ur. Miroslav Pera (Split: Književni krug, 1988.), 29-30; Ante Laušić, “Prilog proučavanju staleških razlika i društveno-gospodarskih odnosa u srednjovjekovnim Poljcima”, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 15 (1982.), 14 i passim; Mirdita, *Vlasi – starobalkanski narod*, 134-135; Snježana Buzov, “Vlaško pitanje i osmanlijski izvori”, *Povijesni prilozi* 11 (1992.), 54-55.

¹⁶¹ O tome detaljnije vidi: Mladen Ančić, “Gospodarski aspekti stočarstva cetinskog komitata u XIV. st.”, *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae* 14/1 (1987.), 69-98.

¹⁶² Mirdita, *Vlasi u historiografiji*, passim.

¹⁶³ O mogućim drugačijim interpretacijama vidi u: Mirdita, *Vlasi u historiografiji*, 269-270.

¹⁶⁴ Vidi: “Miha Madijev de Barbazanis – Historija”, u: *Legende i kronike*, ur. Nikola Disopra, Cvito Fisković, Jure Franičević Pločar, Vedran Gligo, Živko Jeličić, Hrvoje Morović, Vladimir Rismondo (Split: Književni krug – Čakavski sabor, 1977.), 159-183; Vitaliano Brunelli, *Incipit historia edita per Micam Madii de Barbazanis de Spalato de gestis Romanorum Imperatorum et Summorum Pontificum* (Zadar, 1878.).

... Isto tako je ban Ivan Babonić sa svojim sljedbenicima progovorio Mladena sve do Bliske, gdje je zametnuo veliku bitku s Vlasima, zarobivši nemalu količinu stoke, ljudi i kljusadi, a ban Mladen pobjegne u Poljica i dođe na Klis te je ondje ostao petnaest dana...¹⁶⁵

Hrvatski prijevod tog teksta jasno smješta Vlahe u njihov u historiografiji otprije utvrđen stočarsko-ratnički kontekst.¹⁶⁶ Vlasi su stočari, polunomadi, a po potrebi i najamni ratnici, što će im tijekom ranoga novog vijeka postati i prevladavajuća okupacija – gotovobrand.¹⁶⁷ Njihov dominantni gospodarski oblik privređivanja svakako je činilo stočarstvo, što je uvjetovalo da njihove zajednice budu razmjerno mobilne, te su svakako i prije tog prvog spomena Vlasi dolazili u dodir sa sjedilačkim stanovništvom zaleđa dalmatinskih gradova.¹⁶⁸ Međutim, bez obzira na te činjenice, ostaje otvoreno pitanje zašto sjedilačko stanovništvo dalmatinskih gradova i njihova zaleđa dolazi u dodir s vlaškom populacijom upravo na izmaku 13. i početkom 14. stoljeća.

Naime prvi spomen Vlaha u dubrovačkim izvorima može se datirati oko 1280-ih godina.¹⁶⁹ Taj dubrovački spomen vlašku populaciju s kojom je dubrovačka općina dolazila u doticaj jasno veže uz prostore brdskoga dubrovačkog zaleđa jer su Vlasi koji se spominju u biti podanici manastira Morače, tj. Mileševce. No od početka 14. stoljeća ne samo da se Vlasi sve češće pojavljuju u izvorima dubrovačke provenijencije nego su i zapisi o njihovom mjestu dolaska precizniji,¹⁷⁰ što jasno govori o pojačanom intenzitetu kontakata dubrovačke općine i okolnih vlaških zajednica.

Općenito govoreći, upravo je kraj 13. stoljeća vrijeme početka gospodarskog uzleta dubrovačke općine. Naime zbog restriktivnih mjera mletačke uprave glede pomorske trgovine Jadranom dubrovački su se trgovci okrenuli posredničkoj trgovini sa svojim zaleđem.¹⁷¹ Bez značajnije konkurencije, oni će do sredine 14. stoljeća upravo na tim balkanskim prostorima gotovo ostvariti monopol u posredničkoj trgovini. U sklopu takva razmišljanja proizlazi da su zalag inicijalnog dubrovačkog trgovačkog

¹⁶⁵ *Legende i kronike*, 175.

¹⁶⁶ Vidi primjerice: Mirko Valentić, "Podrijetlo hrvatskih i bosanskih Srba", *Časopis za suvremenu povijest* 24/3 (1992.), 4-5; Mirdita, *Vlasi – starobalkanski narod*, 85-99; *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu* (Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine, 1963.), passim; Jireček, "Vlasi i Maurovlasi", 199-202.

¹⁶⁷ O tome više vidi npr.: Mirko Valentić, "Turski ratovi i hrvatska dijaspora u XVI. stoljeću", *Senjski zbornik* 17 (1990.), 45-60; Mirdita, *Vlasi – starobalkanski narod*, 96-97.

¹⁶⁸ O tome jasno svjedoči i već citirana studija: Ančić, "Gospodarski aspekti", passim.

¹⁶⁹ Vidi npr.: Desanka Kovačević, "Srednjovjekovni katuni po dubrovačkim izvorima", u: *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, 121-122; Jireček, "Vlasi i Maurovlasi", 195, 199.

¹⁷⁰ Kovačević, "Srednjovjekovni katuni", 123.

¹⁷¹ O tome vidi npr.: Josip Lučić, "Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Venecije u XIII. stoljeću", u: *Dubrovačke teme* (Zagreb: Matica hrvatska, 1991.), 418-421; Zdenka Janežević Römer, *Višegradski ugovor temelj Dubrovačke Republike* (Zagreb: Golden marketing, 2003.), 118. Vidi i literaturu koja se ondje navodi.

poleta i bogatstva bile trgovačke aktivnosti u zemljama dubrovačkoga zaleđa.¹⁷² Tijekom tog razdoblja Dubrovčani se pojavljuju u Bosni i Srbiji ne samo kao trgovci nego i kao organizatori eksploatacije rudnih bogatstava tih zemalja. Uz gotovo savršen položaj za posredničku trgovinu, ono što je Dubrovniku dalo početni poticaj gospodarskoga razvoja bilo je dobivanje važnih koncesija za eksploataciju rudnika srebra u zaleđu. U kratkom vremenu dubrovački su trgovci postali jedni od glavnih eksploatatora tih rudnih bogatstava i najzastupljeniji trgovci na tom području.¹⁷³ No trgovina sirovinama poput voska, životinjskih koža i vune ostala je i dalje važna sastavnica dubrovačke posredničke trgovine.¹⁷⁴

U tom svjetlu ne treba biti čudno što se Vlasi javljaju u dubrovačkim izvorima jer su upravo Vlasi onaj dio populacije čije se gospodarske aktivnosti ponajviše povezuju sa stočarstvom. Dosadašnja je historiografija povezivala pojavu Vlaha u dubrovačkim dokumentima s činjenicom da upravo tada dubrovačka općina uz pomoć pisara Tomasina de Saverea uspostavlja općinsku kancelariju, čime počinje prvo sustavno zapisivanje i arhiviranje javnoga poslovanja u srednjovjekovnome Dubrovniku, te stoga nije čudno da se upravo tada Vlasi javljaju u dubrovačkoj građi jer upravo tada i nastaju osnove sustavnoga arhiviranja tih materijala.¹⁷⁵ U skladu s razvojem dubrovačkoga poslovanja, a onda i zapisivanjem tih poslova, rastao je i broj zabilježenih Vlaha koji su stupali u različite poslove s Dubrovčanima.

Upravo negdje u tom razdoblju – početkom 14. stoljeća – Vlasi se izrijeком prvi put javljaju u izvoru hrvatske provenijencije, i to na prostorima onodobnoga Hrvatskog Kraljevstva. Kao što je već naznačeno, konkretno se radi o izvoru nastalom u splitskoj srednjovjekovnoj općini, a situacija glede razvoja bilježničke službe nije se bitno razlikovala od one u srednjovjekovnome Dubrovniku.¹⁷⁶ Historiografija je tu pojavu Vlaha na strani Mladena Šubića u odlučnoj bitci kod Bliske pravilno promatrala kroz prizmu političkih procesa, tj. kroz činjenicu da su Šubići netom prije proširili svoju vlast i na dijelove srednjovjekovne Bosne, što je za posljedicu imalo da se Pavao Šubić prozove

¹⁷² O tome detaljnije vidi u npr.: Bariša Krekić, *Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries: A City Between East and West* (Norman: University of Oklahoma Press, 1972.), 23-29; Jorjo Tadić, "Istorija Dubrovnika do polovice XV veka," *Istorijski časopis* 10 (1971.), passim.

¹⁷³ Bariša Krekić, "Contributions of Foreigners to Dubrovnik's Economic Growth in the late Middle Ages," *Viator* 9 (1978.), 375; Gordan Ravančić, *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001.), 20-21.

¹⁷⁴ Desanka Kovačević-Kojić, *Trgovačke knjige braće Kabužić (Caboga) 1426-1433*, Spomenik SANU 137, Odeljenje istorijskih nauka 11 (Beograd: SANU, 1999.), passim.

¹⁷⁵ Kovačević, "Srednjovekovni katuni", 122-123; Jireček, "Vlasi i Maurovlasi", 195. Najraniji spisi Dubrovačke kancelarije objavljeni su pod nazivom: *Spisi dubrovačke kancelarije*, vol. 1, ur. Gregor Čremošnik (Zagreb: JAZU, 1951.). Općenito o razvoju javne općinske kancelarije u dalmatinskim srednjovjekovnim komunama vidi: Milan Šufflay, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina. Povijest hrvatskoga notarijata od XI. do XV. stoljeća* (Zagreb: Darko Sagrak, 2000.), 37-42.

¹⁷⁶ Šufflay, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina*, isto.

“gospodarom Bosne”. Prilikom tih širenja Šubići su neminovno došli u dodir i s tamošnjom vlaškom populacijom, koja ih je možda i priznala za gospodare te u skladu s time u vojnim sukobima nastupala kao dio vojske Šubića.¹⁷⁷ S više ili manje sigurnosti možemo pretpostaviti da su dalmatinski trgovci i prije tog vremena dolazili u dodir s vlaškom populacijom koja se “skrivala” u brdima, vođena prije svega svojim gospodarskim ciklusima stočarskogapolunomadstva, a to će im ostati obrazac kretanja i privređivanja i u kasnijim stoljećima. Naravno, opseg trgovine s priobalnim gradovima rast će u skladu s rastućim potrebama priobalnoga stanovništva, ali i sinkrono ritmu prekomorske trgovine srednjodalmatinskih općina, pa se s vremenom može pratiti i integracija vlaške populacije u te gradove.¹⁷⁸

No osim tih objašnjenja čini mi se iznimno bitnim uzeti u obzir još jedan čimbenik, o kojem se relativno malo pisalo u našoj historiografiji, a mogao bi preciznije objasniti zašto se Vlasi pojavljuju u okolici dalmatinskih gradova upravo na kraju 13. i početkom 14. stoljeća. Naime pitanje Vlaha nužno je vezano uz pitanje migracija i općenito demografskih gibanja na koja nisu utjecali samo gospodarski i politički procesi nego i procesi i ciklički događaji poput epidemija i nepovoljnih vremenskih uvjeta te gladi.¹⁷⁹ A nastupajuće 14. stoljeće odavno je u europskim historiografijama obilježeno kao “zlosretno”.¹⁸⁰

Uistinu, već je kraj 13. stoljeća nagovijestio neke od pojava koje će obilježiti iduće stoljeće. Naime, bez obzira na to što je tijekom 13. stoljeća Europa napredovala u poljoprivredi, novčarstvu, obrtu i trgovini te demografskome rastu, poljoprivreda je i dalje bila najzastupljenija gospodarska djelatnost srednjovjekovnih ljudi.¹⁸¹ Samim time njihova svakodnevna egzistencija uvelike je ovisila o čudima prirode. Činjenica da su pojave gladi tijekom većega dijela 13. stoljeća bile rjeđe¹⁸² omogućila je Europi u tom razdoblju relativno stabilan demografski rast i gospodarski uspon.¹⁸³

Ali već u zadnjoj četvrti 13. stoljeća zapadna Europa našla se nekoliko puta pogodena klimatskim promjenama zahlađenja i tzv. gladnim godinama. U tom je razdoblju urod ljetine podbacio i time dodatno imunološki i zdravstveno oslabio ionako pothran-

¹⁷⁷ Ančić, “Gospodarski aspekti”, 73.

¹⁷⁸ Isto, 82-89.

¹⁷⁹ U našoj se historiografiji višekratno upozoravalo na potrebu sistematiziranog proučavanja ovih pojava u prošlosti, no do danas takvo istraživanje nije provedeno. Vidi npr.: Tomislav Raukar, *Srednjovjekovne ekonomije i hrvatska društva* (Zagreb: FF press, 2003.), 36-44; Ančić, “Gospodarski aspekti”, 69-70.

¹⁸⁰ Iako je literatura o tome prilično opsežna, mislim da je dostatno navesti samo sveobuhvatno historiografsko djelo koje u svom naslovu jasno prenosi ovu poruku: Barbara W. Tuchman, *A Distant Mirror – The Calamitous 14th Century* (New York: Ballantine books, 1979.).

¹⁸¹ Denys Hay, *Europe in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (London: Longman, 1980.), 14-15; N. J. G. Pounds, *An Economic History of Medieval Europe* (New York: Longman, 1980.), 113-114.

¹⁸² Jacques Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada* (Zagreb: Golden marketing, 1998.), 323.

¹⁸³ Pounds, *An Economic History*, 114.

jeno europsko stanovništvo. Izvori bilježe 1272., 1277., 1283. i 1292. kao godine gladi u Engleskoj.¹⁸⁴ I srednja Europa tih godina bilježi velike nestašice hrane. Godine 1277. "vladala je velika glad u Austriji, Iliriji i Koruškoj, takva glad te su ljudi jeli mačke, konje, pse i leševе", a 1280. "vladala je velika nestašica svega, žita, mesa, ribe, sira, jaja... i zato teška glad pogodi siromahe i mnogi jadnici umriješe od gladi".¹⁸⁵

Te nestašice hrane bile su rezultat manjkavosti gospodarskih sustava koji su uvelike ovisili o klimatskim promjenama, tj. o poljoprivredi. Isprva malene klimatske mijene, u razdoblju nakon 1200. pa do kraja stoljeća, značajno su se odrazile na gospodarski život zapadne Europe.¹⁸⁶ Štoviše, klimatske promjene nastavile su se i tijekom 14. stoljeća te danas prepoznajemo da je ono bilo početak tzv. Malog ledenog doba, koje se protegnulo sve do početka 18. stoljeća.¹⁸⁷ Takav razvoj prirodnih okolnosti neminovno je utjecao na onodobnu populaciju, jer je jedna propala ljetina u osnovi značila barem još naredne dvije godine gladi. Već su 1303. te potom 1306./07. u pribaltičkome području bile godine neuobičajene hladnoće, tako da se Baltičko more nekoliko puta smrznulo. Potom je 1315. bila u gotovo čitavoj Europi godina velikih kiša, koje su suvremenici uspoređivali s biblijskim potopom.¹⁸⁸ Velik dio Europe ušao je time u razdoblje neimaštine. Nestašica uzrokovana velikim kišama i zahlađenjem nastavila se sve do 1317. i prouzročila prave "epidemije gladi". Historiografije zapadne Europe nazivaju to razdoblje *Velikom glađu* s početka 14. stoljeća.¹⁸⁹ Izvori govore da su u pojedinim regijama uslijed te velike gladi zabilježeni i slučajevi kanibalizma.¹⁹⁰

Iako su se vremenske prilike već tijekom ljeta 1317. stabilizirale, stanovništvo Europe bilo je iscrpljeno i pothranjeno, a zalihe hrane i usjeva bile su sasvim potrošene. Demografska posljedica te gladi u mnogim europskim mjestima bila je poražavajuća – Ypres u Francuskoj, primjerice, izgubio je petinu stanovništva.¹⁹¹ Mnoštvo ljudi nije

¹⁸⁴ Vidi npr.: Philip Ziegler, *The Black Death* (London: Penguin Books, 1998.), 32; Mark Bailey, "Per impetum maris: natural disaster and economic decline in eastern England, 1275-1350", u: *Before the Black Death – Studies in the "crisis" of the early fourteenth century*, ur. Bruce M. S. Campbell (Manchester – New York: Manchester University Press, 1991.), 184-208.

¹⁸⁵ Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, 323.

¹⁸⁶ B. H. Slicher Van Bath, *Storia agraria dell'Europa occidentale (500-1850)* (Torino: Einaudi, 21972.), 14.

¹⁸⁷ Vidi npr.: Tuchman, *A Distant Mirror*, 24; Roberto Lopez, *Rođenje Evrope* (Zagreb: Školska knjiga, 1978.), 347-349; E. L. Skip Knox, "The Black Death – Historical Timing of the Plague" (<<http://history.boisestate.edu/westciv/plague/21.shtml>>), posjet 17. prosinca 2012.).

¹⁸⁸ Tuchman, *A Distant Mirror*, 24-25.

¹⁸⁹ Usp. William Chester Jordan, "The Great Famine: 1315 – 1322 revisited", u: *Ecologies and Economies in Medieval and Early Modern Europe: Studies in Environmental History for Richard C. Hoffmann*, ur. Scott G. Bruce (Leiden: Brill, 2010.), 44-61; Bath, *Storia agraria*, 166-177; Pounds, *An Economic History*, 134-137; Lopez, *Rođenje Evrope*, 345. Vidi i: Lynn Harry Nelson, "The Great Famine (1315-1317) and the Black Death (1346-1351)" (<http://www.vlib.us/medieval/lectures/black_death.html>), posjet 17. prosinca 2012.); Henri Pirenne, *Privredna povijest evropskog zapada u srednjem vijeku* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.), 159-160.

¹⁹⁰ Nelson, "The Great Famine (1315-1317)".

¹⁹¹ Lopez, *Rođenje Evrope*, 345.

umiralo samo od gladi, nego je populacija zbog neuhranjenosti i iscrpljenosti organizma postala podložnija različitim bolestima poput upale pluća, bronhitisa, tuberkuloze i slično.¹⁹² Osim toga, cijena hrane – prije svega žitarica – znatno je porasla.¹⁹³ Sve je to onemogućavalo onodobnim Europljanima da se relativno brzo oporave, pa je demografski rast ponovno uspostavljen tek oko 1325. godine.¹⁹⁴ No i dalje je velik udio stanovnika ostao znatno pothranjen. Uz to, pojedine su regije i u sljedećim desetljećima osjećale čudljivost prirode – 1332. u nekima je ponovno podbacila ljetina, a isto se dogodilo (posebice u Italiji) i u razdoblju između 1345. i 1348. godine.¹⁹⁵

Razlozi pothranjenosti velikog broja stanovnika srednjovjekovne Europe ležali su u samim osnovama europskoga napretka u razvijenome srednjem vijeku. Naime, čak i bez epidemija gladi, prosječan srednjovjekovni stanovnik Europe loše se hranio.¹⁹⁶ Iako onodobne kuharice pokazuju raznolikost hrane i obilje začina, svakodnevna prehrana bila je jednolična, a sastojala se ponajviše od različitih vrsta kaša – pripremljenih od prosa, ječma i sličnih žitarica.¹⁹⁷ Stoga nije čudno što je u svakodnevnom životu mit o gozbi i *zemljidembelij* postao opće mjesto kulture/folklora gotovo svih naroda srednjovjekovne Europe.¹⁹⁸ Jednostavno rečeno, Europa je bila prenapučena s obzirom na tadašnju tehnologiju proizvodnje hrane.

Iako, gledajući apsolutno, europski kontinent nije bio prenapučen te su postojali ne-naseljeni i neiskorišteni predjeli, ipak je Europa u tom razdoblju doživjela demografski limit. Naime premda je u 14. stoljeću još dosta europskoga zemljišta bilo neiskorišteno u poljoprivredne svrhe, onodobna čin života i tehnologija proizvodnje nisu dopuštali iskorištavanje sve zemlje za proizvodnju hrane. Srednjovjekovna naselja nalazila su se većinom na uzvisinama kako bi se lakše branila u slučaju opasnosti. Jednako tako, poljoprivredno iskoristiva zemlja velikim se dijelom nije nalazila u samim dolinama, jer su one vrlo često bile močvarne i kao takve izvor malarične ili kakve druge zaraze. Melioracija i sustavi navodnjavanja uglavnom nisu bili poznati, pa su te prirodne i tehnološke datosti znatno ograničavale iskoristivost zemlje za obradu.¹⁹⁹ Osim toga, već krajem 13. stoljeća prosječan je seljak/poljoprivrednik uvelike ovisio o bankarskim ili nekim drugim novčanim

¹⁹² Nelson, "The Great Famine (1315-1317)".

¹⁹³ O tome vidi npr.: Bath, *Storia agraria*, 172-175; Pounds, *An Economic History*, 215-217 i 479.

¹⁹⁴ Nelson, "The Great Famine (1315-1317)".

¹⁹⁵ Ziegler, *The Black Death*, 32-33.

¹⁹⁶ O prehrani vidi: Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, 316-323; Massimo Montanari, *Alimentazione e cultura nel Medioevo* (Bari: Laterza, 1989.), passim; Massimo Montanari, *La fame e l'abbondanza – Storia dell'alimentazione in Europa* (Bari: Laterza, 1997.), passim.

¹⁹⁷ Montanari, *La fame e l'abbondanza*, 73; Montanari, *Alimentazione e cultura*, 130.

¹⁹⁸ Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, 316-317; Montanari, *La fame e l'abbondanza*, 71-76.

¹⁹⁹ O tome vidi npr.: Ziegler, *The Black Death*, 31-32. O utjecaju klimatskih promjena na izmještaj srednjovjekovnih naselja iz dolina na uzvisine vidi npr.: Teresa Dunin-Wasowicz, "Climate as a Factor Affecting the Human Environment in the Middle Ages", *Journal of European Economic History* 3/4 (1975.), 693-695 i 698.

posudbama, pa je i taj čimbenik ograničavao mobilnost seljaštva, a time i mogućnost poljoprivrednoga iskorištavanja zemljišta daleko od bankarskih centara.²⁰⁰

Međutim već 40-ih godina 14. stoljeća i novčarski centri Italije i Francuske doživljavaju stravične bankrote.²⁰¹ Ti bankroti nisu bili u uskoj vezi s prirodnim katastrofama, ali su u svakom slučaju otežali gospodarsku situaciju i uvelike onemogućili brži gospodarski oporavak onodobne Europe.

Stoga se čini da su srednjovjekovna gospodarstva s obzirom na onodobnu tehnologiju proizvodnje hrane upravo krajem 13. i tijekom 14. stoljeća zapala u tzv. Malthusovu petlju.²⁰² Naime, ako se pogleda ondašnja tehnologija proizvodnje i istovremeno rastuća populacija, neminovno je bilo da takva ekspanzija prije ili kasnije dođe do svojeg maksimuma. Rast je mogao trajati samo dok su postojali uvjeti za takvo širenje. Drugim riječima, dok je bilo prostora za izgradnju novih naselja i slobodne zemlje za uzgoj hrane, postojali su i uvjeti za rast broja stanovnika. Notaj porast broja stanovnika nije bio praćen adekvatnim tehnološkim razvojem u smislu poboljšanja proizvodnje u poljoprivredi ni odgovarajućim ulaganjem u zemlju. Naravno, nije u svim europskim regijama došlo do jednakog gospodarskog zastoja. Tako primjerice u zemljama srednje i istočne Europe iskoristivost poljoprivrednoga zemljišta nije bila na istoj razini, kao što to nije bio slučaj ni glede gustoće naseljenosti.²⁰³

Kao što je već naznačeno, u našoj historiografiji takva pitanja jednostavno nisu dostatno istražena, a velik razlog tomu jest činjenično stanje sačuvanosti građe, tj. povijesnih izvora. Naime građa za povijest seoskih zajednica, njihovih ritmova svakodnevice i općenito demografskih kretanja u najvećem dijelu nije sačuvana, a i ono malo što postoji datira iz razdoblja kasnoga srednjeg vijeka.²⁰⁴ S druge strane, praćenje ritmova trgovine žitom dalmatinskih priobalnih gradova ne može previše pomoći jer su ti gradovi uvijek bili suočeni s opasnošću nestašice prehrambenih proizvoda te je uvoz žita i sličnih namirnica stalno bio neka vrsta imperativa.

Ipak, neki sporadični pokazatelji daju prostora da se nasluti da je *Velika glad* imala odraza i u našim krajevima. Naime Zadar, koji zbog svog velikog i plodnog distrikta u pravi-

²⁰⁰ Ziegler, *The Black Death*, 31-32.

²⁰¹ O tome vidi: Pounds, *An Economic History*, 412; Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, 136.

²⁰² Gospodarsko-politički, a u nekim aspektima i demografski traktat Thomasa Malthusa iz 1798. i danas znatno utječe na dio istraživača društva. U njemu je Malthus iznio osnovne sastavnice društvenih zajednica te čimbenike koji utječu na njihov razvoj kroz povijest. O tome vidi: Thomas Malthus, *An Essay on the Principle of Population*, na: <<http://www.ac.wvu.edu/~stephan/malthus/malthus.0.html>> i dalje (posljednji put mijenjano 10. kolovoza 1997.). Web-izdanje učinjeno prema: Thomas Malthus, *An Essay on the Principle of Population* (London: Printed for J. Johnson in St. Paul's church-yard, 1798.). Njegova idejna rješenja neki su povjesničari više ili manje uspješno ugradili u objašnjenje tzv. krize 14. stoljeća. Vidi i: Rinaldo Comba, "Il rilevamento demografico: prima e dopo la peste nera", u: *La peste nera: Dati di una realtà ed elementi di una interpretazione - Atti del XXX Convegno storico internazionale-Todi, 10.-13. ottobre 1993*, ur. Enrico Menestò (Spoleto: Centro Italiano di studi sull'alto medioevo, 1994.), 159-164.

²⁰³ O tome vidi detaljnije npr.: Pounds, *An Economic History*, 113-114, 122, 145-150; Ziegler, *The Black Death*, 33-35.

²⁰⁴ Vidi npr: Ančić, "Gospodarski aspekti", 70; Raukar, *Srednjovjekovne ekonomije*, 33-35.

lu nije imao većih problema s nabavkom žita za svakodnevne potrebe, uvozi 1280. posredstvom trgovca Benedikta Matafara veću količinu žita, ječma i boba. I sami Bribirci, pod čijom se političkom vlašću u tom razdoblju nalazilo zaleđe srednjodalmatinskih gradova, višekratno su uvozili žito iz južne Italije, što upućuje na nestašicu koja je mogla biti uzrokovana bilo ratom bilo vremenskim nepogodama. Slično tomu svjedoče i podaci iz 1319. o uvozu žita od strane rapskoga biskupa iz talijanskoga Abruzza, jer biskup navodi da *in partibus Sclavonie ubi eius episcopatus consistit, magnam esse ad presens frumenti penuriam*.²⁰⁵

S druge strane, još neki podaci svjedoče da početkom 14. stoljeća – vjerojatno potaknuto nestašicom i glađu – na istočnoj jadranskoj obali dolazi do stanovitih migracija stanovništva iz zaleđa prema obali. Naime 1310. dubrovački izvori bilježe čak 70 osoba koje su iz dubrovačkoga zaleđa otišle u talijanske gradove Barlett, Trani, Veneciju, Milano, Genovu i Bolognu na ugovorene službe na jednu do 25 godina. Iduće godine taj se broj smanjuje na 55, a 1312. broj iseljenika iz zaleđa iznova raste, na 158 osoba. Masovna migracija slugu iz zaleđa ponovit će se 1325., kada prema Italiji odlazi 148 osoba, a 1329. njihov broj opet pada, na 47.²⁰⁶ Takva masovna kretanja svakako su bila rezultat gospodarske nesigurnosti u zaleđu, a Dubrovnik je (kao i drugi gradovi za koje nam nisu ostali sačuvani podaci) bio mjesto gdje bi se mogla naći služba i time osigurati opstanak. Noako bi se gospodarska nestabilnost “prelila” i na priobalne gradove, tada su migracijski valovi “preskakali” na zapadnu jadransku obalu. Razlozi takve gospodarske nestabilnosti svakako su uključivali i povremene pojave gladi, koje je – kako je već rečeno – iznimno teško identificirati u sačuvanoj povijesnoj građi.²⁰⁷

U skladu s tim razmatranjima o gladi i migracijama nije teško pretpostaviti da se slična situacija odvijala i u splitsko-trogirskome zaleđu. Čitav taj prostor 1290-ih godina bio je znatno pogođen ratnim zbivanjima oko prijestolonasljedničkih borbi između pristaša Arpadovića i Anžuvina, pri čemu su Bribirci bili glavni nositelji te borbe i najveći politički čimbenik proanžuvinske politike. Zato ne treba biti čudno što upravo južnoitalijski Anžuvinci pomažu svoje saveznike dajući im dozvolu za izvoz žita iz južne Italije. O razlozima tog uvoza možemo samo nagađati, no u osnovi se radilo o oskudici izazvanoj ili ratom ili vremenskim nepogodama koje su uzrokovale glad. Dolaskom Anžuvina na ugarsko-hrvatsko prijestolje borbe i nemiri u zaleđu srednjodalmatinskih gradova nisu prestali jer je novi kralj pokušavao slomiti samovolju i pretjeranu feudalnu moć pojedinih hrvatskih velikaša, među kojima su dotadašnji saveznici knezovi Bribirskobili najveća prijetnja mladomu kralju. Već naznačena činjenica da je

²⁰⁵ Raukar, *Srednjovjekovne ekonomije*, 34-35.

²⁰⁶ Dušanka Dinić-Knežević, “Prilog proučavanju migracija našeg stanovništva u Italiju tokom XIII i XIV veka”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 16/1 (1973.), 51-57.

²⁰⁷ Bariša Krekić, “Dubrovnik as a pole of attraction and a point of transition for the interland population in the late Middle Ages”, u: *Migrations in Balkan History*, ur. Dimitrije Đorđević (Beograd: SANU, 1989.), 69.

Pavao Bribirski proširio svoju vlast na dijelove Bosne i proglasio se njenim *gospodarom* dostatno jasno govori o razini problema pred kojim se našao kralj Karlo Robert. U tim su se sukobima srednjodalmatinske općine našle u iznimno nepovoljnu položaju jer se trgovina na koju se oslanjalo njihovo gospodarstvo neizbježno morala bitno smanjiti. Stoga je sukob koji opisuje Miha Madijev bio nužna posljedica takva višegodišnjega stanja, a i "zluradi" ton Mihina teksta postaje mnogo razumljiviji.

Pritomse nikako ne smije izgubiti iz vida činjenica da upravo tih godina veći dio Europe trpi *Veliku glad* koja je obilježila drugo i dio trećega desetljeća 14. stoljeća kao svojevrsna "uvertira" za *Crnu smrt*. U takvim ratnim okolnostima, kada s jedne strane glad vrlo vjerojatno "kuca na vrata" stanovnika dalmatinskoga zaleđa, a protok roba koje bi mogle "spasiti stvar" jednostavno je zaustavljen ratnim operacijama i nesigurnošću putovanja, mislim da je potpuno opravdano pretpostaviti da se na tom prostoru krajem 13. i početkom 14. stoljeća odvijao proces demografske migracije brdskoga stanovništva prema obali – sličan onom kao u dubrovačkome slučaju. Tako se Vlasi, koje Bribirci (a i trgovci srednjodalmatinskih gradova) krajem 13. stoljeća susreću na brdskim prostorima na putu prema Bosni, početkom 14. stoljeća, "pritisnuti" oskudicom, polako sve trajnije spuštaju prema obali, a već 1322. bili su gotovo pa naseljeni u zoni trogirskoga zaleđa.²⁰⁸

Shodno rečenom, smatram da gibanja vlaške populacije u srednjovjekovnome razdoblju svakako mogu biti pokazatelj ne samo političkih i demografskih procesa nego i indikacija gladnih razdoblja kojih je zasigurno bilo, a o kojima nam nisu sačuvani pisani tragovi. Stanovništvo čija su ciklička gibanja ovisila o ritmu njihova gospodarskoga privređivanja početkom 14. stoljeća "odlučilo" je donekle promijeniti taj ritam. Razlog takvoj mijeni svakako je mogla biti ne samo politička nestabilnost nego i jednostavna potreba za preživljavanjem. Vjerojatnost da je bilješka Mihe Madijeva o sudjelovanju Vlaha u poznatoj bitci kod Blizne/Bliske upravo u svezi s vlaškim migracijskim valom uzrokovanim pojavom *Velike gladi* razmjerno je velika jer se time samo potvrđuje uklopljenost povijesnih zbivanja na hrvatskome prostoru s onima na cjelokupnom kontinentu.

²⁰⁸ Činjenica da se još 70-ih godina 14. stoljeća u izvorima pojavljuju slučajevi da Vlasi traže pravo naseljavanja dostatno govori da je to bio dugotrajniji proces. Vidi: Ančić, "Gospodarski aspekti", 74-75.

Pëllumb XHUFİ, Tirana

Përkime shqiptaro-malazeze në mesjetë

Milan Shufly duket se ka dhënë thelbin e lidhjeve mes shqiptarëve e malazezëve në mesjetë, kur pohonte se “Zeta dhe Shqipëria e veriut përbënin një fytyrë biologjike të veçantë: ishin të lidhura me të njëjtën tokë plastike, me të njëjtin gjak ilir e me të njëjtat peripeci historike”²⁰⁹. Në fakt, e gjithë kjo trevë e Ballkanit perëndimor e ka përcjellur në të njëjtën mënyrë momentin kryesor të ndryshimeve të mëdha etnike e kulturore në Ballkan, atë të dyndjeve e të kolonizimit sllav. Historianë e linguistë të shumtë kanë arritur në konkluzionin se në Malin e Zi të sotëm dhe akoma më në jug, në Shqipëri, kapërcimi nga antikiteti në mesjetë nuk u karakterizua nga përmbysje etnike, pasi me përjashtim të infiltrimeve periferike sllave, aty masa dërrmuese e popullsisë mbeti e përfaqësuar nga banorët e lashtë, në radhë të parë ilirë²¹⁰. Substrati i vjetër ilir mbeti një nga përcaktuesit e marrëdhënieve historike shqiptaro-malazeze edhe në shekujt e parë të mesjetës. Arkeologët, nga ana e tyre, kanë vënë re një vazhdimësi (kontinuitet) kulturash në viset e Shqipërisë së veriut e të Malit të Zi të sotëm (Dioklea, Zeta) edhe pas zbritjes dhe kolonizimit sllav, që këtu nuk la gjurmët që la në viset më në veri²¹¹. Për

²⁰⁹ M. Šufly, *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925, f. 52; Z. Vinski, *Autochtone Kulturelemente zur Zeit der slavischen Landnahme des Balkanraums*, në: Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih slovena. Sarajevo, 1969, f. 177-178. Për mbijetesë të madhe të elementit të lashtë etnik, shqiptar e vllah, mes kolonëve të rinj sllavë, flet edhe C. Jireček, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911 (përkth. shqip: Tiranë, 2010, f. 145).

²¹⁰ Ndër burimet vendase, përmendim dy letra të papës Gregori I, të vitit 591 e 593, ku bëhet fjalë për pushtimin e Lezhës e të kështjellave të tjera të Ilirikut nga barbarët (...*episcopos, quos e propriis locis hostilitatis furor expulerat*). Por në të njëjtat letra shprehej besimi se ky pushtim do të ishte i shkurtër, siç rezultoi në të vërtetë. Shih: *Monumenta Germaniae Historica*, Epistolae, vëll. I, Berlin, 1891, f. 69, 132. Shih gjithashtu: C. Jireček, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911. Këtu citohet sipas përkth. shqip: Tiranë, 2010, f. 145; Charles Diehl, *La civilisation balkanique à l'époque byzantine*, në: “Revue Internationale des Etudes Balkaniques”, 2e année, tom 3-4, Beograd, 1936, f. 377; Sima Ćirković, *Les Albanais dans les sources historiques des Slaves du Sud*, në: Les Illyriens et les Albanais. Académie serbe des sciences et des arts. Colloques scientifiques, vol. XXXIX. Classe des sciences historiques, vol. 10. Serie de conférences tenues du 21 mai au 4 juin 1986, réd. M. Garašanin, Beograd 1988, f. 342-343; P. Charanis, *Observations on the History of Greece during the early Middle Age*, në: “Balkan Studies” 11 (1970) f. 23, shën. 78: “Për mua nuk ka asfarë dyshimi se shqiptarët ishin autoktonë në gadishullin ballkanik, që i mbijetuan invazionit sllav”.

²¹¹ A. J. Evans, *Ancient Illyria. An archaeological Exploration*, London-New York (I. B. Tauris & Co Ltd) 2006, f. 35-37; P. Mijović, *Problemi isledovanja slavjanskih gorodov v Crnogoriji*, në: “Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave”, vëll. 2, Bratislava, 1980, f. 274; Z. Vinski, *Autochtone Kulturelemente zur Zeit der slavischen Landnahme des Balkanraums*, Simpozij “Predslavenski etnički element na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena”, Mostar 1968. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4, ANUBH pos. izd. knj. 12, Sarajevo 1969, f. 189, 192-193.

rrjedhojë, tashmë janë lëkundur seriozisht tezat e dikurshme mbi etnogjenezën e kësaj pjese të Ballkanit perëndimor, të formulara dikur nga një perspektivë serbocentrike²¹². Për një etnogjenezë “serbe” të popullsisë të Dioklesë së vjetër kishin folur emra të njohur të shkencës serbe e jo-serbe, si P. Ivić, P. Vlahović, Dj. Janković, R. Novaković, D. Obolensky, H.-J. Härtel, V. Popović²¹³, për të mos folur për autorë më të vjetër, Cvijić, Čorović, Erdeljanović²¹⁴. Edhe për R. L. Veselinović, popullsia sllave e Malit të Zi edhe në shekujt e vonë (XVI-XVII) nuk mund të ishte tjetër veçse serbe²¹⁵. Ndërkohë, autori grek, P. G. Papademetriou, arrin deri aty sa ta përfshijë Dioklenë (Zetën) në “vatrën historike të Serbëve”²¹⁶.

Por, që nga C. Jireček²¹⁷ e deri së fundi bizantinisti i njohur serb B. Ferjančić²¹⁸, kanë treguar tashmë se qëndrimi i mësipërm, përveç paragjytimeve me sfond nacio-

²¹² Š. Kulišić, *O etnogenezi Crnogoraca*, Titograd, 1980, f. 11.

²¹³ Mbi autorët serbë, si P. Ivić, P. Vlahović, Dj. Janković e R. Novaković, që mbrojnë karakterin serb të popullsisë së Dioklesë, duke shtrembëruar edhe vetë pohimet e Porfyrogjenetit, shih kritikën e B. Ferjančić, të cilin do e citojmë më poshtë. Në të njëjtin pozicion si autorët e mësipërm duket se qëndrojnë edhe: D. Obolensky, *Il Commonwealth bizantino*, Roma-Bari (Laterza), 1974, f. 142, 314; H.-J. Härtel, në: F. G. Maier (Ed.), *L'Impero Bizantino*. Storia Universale Feltrinelli 13. Milano, 1974, f. 183-184; V. Popović, *Byzantins, Slaves et Autochtones dans les provinces de Prévalitane et Nouvelle Épire*, në: Villes et Peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Collection de l'École Française de Rome 77. Rome, 1984, f. 211; P. G. Papademetriou, *Thesmikes scheseis kai stadia ensomatoses ton slavikon plet-hysmon ste byzantine autokratoria kata to dheutero miso tou 7^{ou} aiona*, në: “Byzantina” tom. 24, Thessalonike 2004, f. 167-218. Për kritikën ndaj këtij leximi “serbocentrik” të Porfyrogjenetit, shih B. Ferjančić, *Dolozak hrvata i srba na balkansko poluostrvo*. Osvrt na nova tumačenja, në: “Zbornik Radova Vizantologskog Instituta” 35 (1996), f. 139. Në të kundërtën, leximit korrekt të Porfyrogjenetit i qëndrojnë, veç Ferjančić, edhe: J. Ferluga, *Das byzantinische Reich und die südslavische Staaten von der Mitte des 9. Jh. zur Mitte des 10. Jh.*, në: “Byzantium on the Balkans”, ed. Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1976, f. 303-305; M. Eggers, *Das De administrando Imperio des Kaisers Konstantinos VII. Porphyrogenetos und die historisch-politische Situation Südosteuropas im 9. und 10. Jahrhundert*, në: “Ostkirchliche Studien” 56 (2007), f. 40-41; O. Kronsteiner, *Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische ethnische Gruppe?*, në: “Wiener Slavistisches Jahrbuch” 24 (1978), f. 137-157; M. Tadin, *Les Arbanitai des chroniques byzantines (XIe-XIIe s.)*, në: Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines. Athènes, septembre 1976, vëll. IV (Histoire), Athènes, 1980, f. 327-330; P. Xhufi, në: *Historia e Popullit Shqiptar*, vëll. I, Tiranë, 2002, f. 208.

²¹⁴ Š. Kulišić, *O etnogenezi Crnogoraca*, Titograd, 1980, f. 11 e vijim.

²¹⁵ R. L. Veselinović, *Die “Albaner” und “Klimenten” in den österreichischen Quellen zu Ende des 17. Jahrhunderts*. Historisch-geographische und ethnographische Abhandlung, në: “Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs”, 13. Band, Wien (Ferdinand Berger) 1960.

²¹⁶ P. G. Papademetriou, *Thesmikes scheseis kai stadia ensomatoses ton slavikon plet-hysmon ste byzantine autokratoria kata to dheutero miso tou 7^{ou} aiona*, në: “Byzantina” tom. 24, Thessalonike 2004, f. 173.

²¹⁷ C. Jireček, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911 (f. 150-151, sipas përkth. shqip: Histori e Serbëve, Tiranë, 2010). Ky autor, madje, sheh një përdorim konfuz të etnikonit “serb” nga ana e Porfyrogjenetit, dhe konkludon se kolonët sllavë të Dalmacisë së jugut nuk i përkisnin grupit serb: zakullmitët e travunitët ranë më vonë në varësi të serbëve të mirëvilltë me anë martesash dinastike. *Po aty*, f. 148-151.

²¹⁸ B. Ferjančić, *Dolozak hrvata i srba na balkansko poluostrvo*. Osvrt na nova tumačenja, në: “Zbornik Radova Vizantologskog Instituta” 35 (1996), f. 139. Në të kundërtën, leximit korrekt të Porfyrogjenetit i qëndrojnë, veç Ferjančić, edhe: J. Ferluga, *Das byzantinische Reich und die südslavische Staaten von der Mitte des 9. Jh. zur Mitte des 10. Jh.*, në: “Byzantium on the Balkans”, ed. Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1976, f. 303-305; M. Eggers, *Das De administrando Imperio des Kaisers Konstantinos VII. Porphyrogenetos und die historisch-politische Situation Südosteuropas im 9. und 10. Jahrhundert*, në: “Ostkirchliche Studien” 56 (2007), f. 40-41; O. Kronsteiner, *Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische ethnische Gruppe?*, në: “Wiener Slavistisches Jahrbuch” 24 (1978), f. 137-157; M. Tadin, *Les Arbanitai des chroniques byzantines (XIe-XIIe s.)*, në: Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines. Athènes, septembre 1976, vëll. IV (Histoire), Athènes, 1980, f. 327-330.

nalist, rrjedh kryesisht nga një interpretim i gabuar i njoftimeve që jep në shek. X, historiani-perandor Konstantin Porfirogenetos. Në fakt, ky nuk e përfshin Dioklenë në kuadrin e territoreve, ku Perandori Herakël (610-641) lejoi vendosjen e popullsisë sllave, e aq më pak atyre serbe. Sipas Porfirogenetos, Dalmacia, deri në Grykën e Kotorrit (Dekaterion) “u zu prej popullsisë sllave”, ndërsa Dioklea, vazhdoi të qëndrojë në orbitën bizantine, tashmë në fqinjësi me vendet sllave të Serbisë, në lindje, e të zaklumëve, tërbunëve e kanalitëve, në veri²¹⁹. Kjo dinamikë e ndryshme në kohën e përmbysjeve të mëdha etnike e kulturore, qëndron në themel të identitetit të fortë që Dioklea arriti të krijojë qysh në mesjetën e hershme. Edhe pse, në gjendjen e sotme burimore, askush nuk është në gjendje të bëjë ndonjë vlerësim taksativ e përjashtimor lidhur me raportet etnike në këtë anë të Ballkanit, është mjaftimisht e provuar se këtu nuk pati një vërshim e më tej një kolonizim sllav, si në trevat më në veri e në lindje. Përkundër, është dëshmuar që në shek. VI-VII, në Diokle (Prevalitanë) e në brezin bregdetar të Shqipërisë së sotme, u vu re një rritje e elementit autokton me të ardhur të rinj nga viset e tjera ilirike të zëna tashmë nga sllavët²²⁰. Sipas Arthur J. Evans, nga analizat antropometrike mbi skelete të gjetura edhe në veri të Malit të Zi, në vendin e njohur përndryshe si i kanalitëve sllavë, dhe që i përkasin shek. XIII-XIV, rezulton se ata nuk i përkasin elementit sllav, ndërkohë që paraqesin ngjashmëri të madhe me elementin iliro-shqiptar²²¹.

Krishtërimi ishte në këto anë të Ballkanit perëndimor një tjetër element kontinuëti²²². Ai zë fill këtu që në kohët e apostujve²²³. Në shek. VI, Kosmas i rendiste ilirët mes popujve të krishterë²²⁴. Që në shek. IV-VI, ashtu si në Dalmaci, në këtë trevë vihet re një përhapje e gjërë e emrave të shënjtoreve të krishterë²²⁵. Për t'u shënuar për sa i përket ngushtësisht Dioklesë, është përhapja e kultit të martirëve të parë të krishtërimin, Shën Baku e Shën Sergji, qendër e të cilit u bë manastiri i njohur benediktin në derdhjen e lumit Buna²²⁶. Njëlloj i përhapur ishte edhe kulti i Shën Gjergjit, Shën Mihalit, Shën

²¹⁹ Const. Porphyrogeneti, *De administrando imperio*, bot. G. Moravcsik, Budapest, 1949, 139, 152-153.

²²⁰ J. Ferluga, *Drač i niegova oblast od VII do pocetka XIII veka*, në: “Glas” 343, knj. 5 (1986), f. 68-69; B. Grafenauer, *Proces naseljavanja slovena na zapadni Balkan i u istočne Alpe*, në: Simpozijum, Sarajevo 1969, f. 48 e vj., cituar sipas: B. Ferjančić, *Invasions et installation des Slaves dans les Balkans*, në: Villes et Peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Collection de l'École française de Rome 77. Rome 1984, f. 103; A. Meksi, *Të dhëna mbi historinë e hershme mesjetare shqiptare*, në: “Iliria”, Tiranë, 1989, nr. 1, f. 117.

²²¹ A. J. Evans, *Antiquarian researches in Illyricum*, parts I-II, Westminster, 1883, f. 33-35.

²²² S. Čirković, *Les Albanais dans les sources historiques des Slaves du Sud*, f. 345.

²²³ J. Zeiller, *L'expansion du christianisme dans la péninsule des Balkans*, në: “Revue Internationale des Études Balkaniques”, I année, tome 1-2, Beograd, 1935, f. 414.

²²⁴ J. P. Migne, PG, 88, f. 169; K. Dieterich, *Byzantinische Quellen zur Länder-und Völkerkunde*, völl. II, Leipzig, 1912, f. 18-19.

²²⁵ M. Šufflay, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchzone im katholischen Damme*, në: Illyrisch-Albanische Forschungen, München und Leipzig, 1916, f. 256; C. Jireček, *Das christliche Element in der Topographie der Balkanländer*, në: Wiener Sitzungsberichte 136, f. 9 e vijim.

²²⁶ C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, 2. Teil, Wien, 1903, f. 57-58; *Po ai, Geschichte der Serben* (përkth. shqip), f. 212.

Kollit. Krejt specifik për arealin shqiptaro-malazez ishte kulti i Shën Gjon Vladimirit, që gjeti përhapje deri në Durrësin e Elbasanin e largët. Deri në kohët moderne, për nder të këtij shënjtori organizohej në Krajë, ditën e Rëshajave, procesioni i “kryqit të Krajës”.²²⁷ Pjesmarrja në të si e besimtarëve ortodoksë, ashtu edhe e atyre katolikë e muslimanë, flet për pikëtakime të hershme historike e etno-kulturore të banorëve të atyre trevave.²²⁸

Në pikëpamje ekonomike, sociale e kulturore, ngjashmëria mbresëlënëse midis statuteve të Budvës, Tivarit, Ulqinit dhe atyre të Shkodrës flet për rrethana të ngjashme gjithashtu në qytetet e Malit të Zi të sotëm e të Shqipërisë së veriut.²²⁹ Mjafton të kujtojmë që institucione të ndryshme, përfshirë edhe ai i hakmarrjes (*vendetta*, *urazba*) trajtohen në të njëjtat terma, si në Statutet e Budvës ashtu edhe në ato të Shkodrës.²³⁰ Në arealin shqiptaro-malazez, fenomeni i hakmarrjes ishte padyshin edhe një tregues i lidhjes së qyteteve me hinterlandin e tyre malësor, ku edhe e kishte origjinën ky fenomen. Sigurisht, në malësi, hakmarrja ekzistonte në formën e vet më ekstreme, atë të gjakmarrjes, si formë e përhapur për zgjidhjen e konflikteve dhe armiqësive. Asaj nuk mund t’i shpëtonte askush, as dinjitarët e vendit. Kështu, në 1414, princi Balsha III duhej të ruhej si çdo i krishterë i zakonshëm, nga hakmarrja e fisit të Hotëve, me të cilët “kishte rënë në gjak” (*quia manus posuit in sanguine eorum*).²³¹ Interesante është, që në prizmin e kësaj norme të vjetër kanunore shqiptare, i sheh marrëdhëniet armiqësore të shqiptarëve të veriut me Nemanjidët serbë në 1331, edhe arqipeshkvi frëng i Tivarit, Guljelm Adami.²³²

²²⁷ C. Jireček, *Geschichte der Serben*, f. 240-241 (përkth. shqip); M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, f. 99.

²²⁸ I përhapur ishte, sidomos në qytete, edhe kulti i Shën Stefanit, që gjasisht lidhet me rënien e tyre nën sundimin serb, në shek. XII. Statutet e Shkodrës dhe ato të Tivarit na i tregojnë ditën e Shën Stefanit si një pikë referimi të jetës ekonomike e sociale të këtyre qyteteve. Në Shkodër, katedralja e qytetit mbante emrin e Shën Stefanit. Aty, çdo vit, në prani të besimtarëve të shumtë, “ndodhnin disa mbrekulli të Shën Stefanit” (*ecclesia Scutarensis, que in honorem beati Stephani prothomartiris gloriosi dicitur, et in qua ob honorem ipsius prothomartiri nonnulla miracula Christifidelibus ad eam confluentibus altissimus operatur*), në: A. Theiner, *Vetera Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia*, t. I (1198-1549), Romae, 1863, nr. 286.

²²⁹ *Statuto di Budua*, në: S. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, 5 knjiga, Beograd, 1912, f. 44-75; S. Marković, *Lo statuto di Antivari (sec. XIV)*, në: “Studi Veneziani” n.s., 54 (2007), f. 239-278; A. Pertusi, *Per la storia di Dulcigno nei secoli XIV-XV e dei suoi Statuti cittadini*, në: “Studi Veneziani” 15 (1973), f. 213-271; O. J. Schmitt, *Un monumento dell’Albania medievale*, në: L. Nadin (ed.), *Statuti di Scutari*, Roma (Viella) 2002, f. 30-31;

²³⁰ *Statuto di Budua*, në: S. Novaković, *Zakonski spomenici*, f. 66; L. Nadin, *Statuti di Scutari*, f. 156.

²³¹ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l’histoire des Croisades au XVe siècle*, vëll. I, Paris, 1896, f. 254; G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balcidi*, (bot. shqip. 2009), f. 332-333. “Në gjak” ishte Balsha III, në 1413, edhe me Shestanët e malësisë së Tivarit: në fakt, ai kishte urdhëruar t’u pritej një këmbë e një dorë dy vëllezërve Shestanë, pasi këta u lidhën me Venedikun (N. Jorga, *Notes et extraits*, I, 212-213). Shënjë kjo, që edhe marrëdhëniet “politike” në këtë mjedis ishin prekur nga rregulli i gjakmarrjes, siç e konfirmon në 1332 edhe Guljelmi i Adës, i cili i sheh nën prizmin e “gjakut” edhe marrëdhëniet e shqiptarëve me pushtuesit e tyre serbë: “*ipsi omnes et ipsorum singuli in predictorum Slavorum sanguine manus suas crederent consecrare*”, shih: Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, në: *Recueil des historiens des Croisades. Documents Armeniens*. Tome II, Paris, 1906, f. 484.

²³² “*Et quia dicti, tam Latini quam Albanenses, sub iugo importabili et durissima servitute illis odiosi et abhominandi Scavorum dominii sunt oppressi... ipsi omnes et ipsorum singuli in predictorum Slavorum sanguine manus suas crederent consecrare*”. Shih: Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, f. 484.

Nga fundi i shek. XI, sipas Kekaumenos, vendet e Dioklesë filluan të njihen me emrin “Zenta” (Genta, Zeta)²³³. Atë kohë, Zeta shtrihej nga Gjiri i Kotorrit e deri në derdhjen e Bunës, ku ndodhej manastiri i shën Sergjit e Bakut dhe ku çdo vit organizohej një panair i madh krahinor²³⁴. Ishte vatra e një trekëndëshi të madh Kotorr-Ulqin-Prizren, ku sipas Shuflajt, u realizua në mesjetë simbioza etnike shqiptaro-sllave²³⁵. Në këto treva, në shek. XIV, banonin “të krishterë që flisnin gjuhë të ndryshme”²³⁶. Të dhëna të ndryshme, qysh nga Porfirogjeneti në shek. X, Guljelm Adami në shek. XIV e deri në shek. XV flasin për mbeturina të popullsive të romanizuara në disa nga qytetet e Zetës së vjetër²³⁷. Por, nuk mund të mos vemë në dukje se Marin Barleti, në rastin e banorëve “romanë” të Drishtit, na thotë se ata nuk ishin në fakt të tillë, por hiqeshin si romanë “për t’i shtuar lavdinë vetes dhe qytetit të tyre”²³⁸. Fenomeni ndeshet, në një mënyrë të ngjashme, edhe në qytetin e Durrësit, ku kishte shumë qytetarë që për arsye të ndryshme, përpiqeshin të shtiheshin si “Venecianë” (*qui pro Veneto expeditantur*), pa qenë absolutisht të tillë²³⁹. Ne jemi rrekur të provojmë, se tek shtresa të caktuara (tregtare, intelektuale) vihet re prirja për t’u identifikuar si italo-romanë, duke adoptuar për këtë qëllim edhe emra të fondit latin apo edhe italian, shpesh herë duke shndërruar në të tillë emrat tipikë shqiptarë, që mbanin më parë²⁴⁰. Gjithsesi, problemi i “popullsive latine” të mbijetuara në shekujt e mesjetës së vonë, duket se futet në hullitë e realitetin nga Mauro Orbini (1601), i cili thotë se kolonitë romake në qytetet e Dalmacisë, që përdornin gjuhën latine, u shuan që kur aty erdhën sllavët, në fillim të shek. VII²⁴¹. Në këtë kuptim, nëse mbeturina të kësaj popullsie romane mbetën edhe më tej në viset më

²³³ Kekaumenos, *Strategicon*, ed. B. Wassiliewsky-V. Jernstedt, St. Petersburg, 1896, f. 27: “εις τὰ κάστρα Δαλματίας εἰς τὴν Ζένταν”.

²³⁴ “a panaiuro Sancti Sergii de Zenta”, në: L. Thallóczy-C. Jireček-M. Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, vëll. II, Sien, 1918, nr. 344, f. 80.

²³⁵ M. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, Wien und Leipzig, 1924 (bot. shqip: Tiranë, 2009, f. 75); M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925, f. 75; S. Čirković, *Les Albanais dans les sources des Slaves du Sud*, f. 351.

²³⁶ “que a fidelibus christianis diversarum linguarum inhabitantur”. Bëhet fjalë për krahinat e Kunavljës, Trivunës, Dravica, Ressian, Budua, Lastua, Prizren, Novobërda, Trepça, Breschova, Rudnich.

²³⁷ Const. Porphyrogenneti, *De administrando imperio*, f. 153; Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, në: *Recueil des Historiens des Croisades: documents arméniens*, tome II, Paris, 1906, f. 483”. Një akt i Senatit të Venedikut i 19 nëntorit 1404, që flet për Shkodrën, Lezhën e “vendet e tjera” të atyre anëve që kishin kaluar nën sundimin e Venedikut, bën fjalë edhe për “*quolibet locorum tam Albanensium quam Latinorum*”, shih: AD II 756.

²³⁸ M. Barleti, *De vita, moribus ac rebus Georgii Castrioti, clarissimi Epirotarum principis*, Argentorati 1537 (bot. shqip, Tiranë, 1967), f. 159.

²³⁹ AD II 509; P. Khufi, *La population des villes cotières du XIIe au XVe siècle*, në: “*Studia Albanica*”, Tiranë 1882, nr. 2, f. 156. Lidhur me fenomenin në përgjithësi, shih: D. Jacoby, *Citoyens, sujets et protégés de Venise et de Gênes*, në: “*Byzantinische Forschungen*” 5 (1977), f. 159, 166; Chr. Malteziou, *Paratereseis ston thesmo tes Ventikes ypokooteles*, në: “*Symmeikta*” 4 (1981), f. 2-4.

²⁴⁰ P. Khufi, *La population des villes cotières du XIIe au XVe siècle*, f. 154.

²⁴¹ “Egli è ben vero, che in alcune città maritime della Dalmatia erano colonie de’Romani, le quali parlauano nella lingua Latina. Ma queste quasi tutte s’estinsero, quando quei luoghi furono occupati da gli Slavi”, shih: M. Orbini, *Il Regno de gli Slavi*, Pesaro, 1601, f. 173.

në jug të Dalmacisë, d.m.th. në bregdetin në vazhdim të Zetës, kjo do të ishte një provë tjetër se sllavët nuk arritën të shtrihen tej Grykës së Kotorrit dhe këtu vazhduan të ekzistojnë elementët etnike të kahershëm, përfshirë edhe grupe të popullsisë romane. Në çdo rast, në shekujt e mesjetës së vonë, bazën e popullsisë së Dioklesë (Zetës), e përbënin padyshim shqiptarët e sllavët²⁴². Përsa i përket shqiptarëve, këta rezultojnë të shumtë në qytete. Ulqini në vitin 1553 dëshmohet si i banuar tërësisht nga shqiptarët²⁴³. Më tej, në 1610 Marin Bici i relatonte Papës Pali V, Ulqini kishte atë kohë 80 shtëpi, të banuara thuajse të gjitha nga të krishterë katolike²⁴⁴ ndërkohë që banorët “nuk flisnin gjuhë tjetër veç shqipes dhe turqishtes”²⁴⁴. Shkodra dëshmohet aq shqiptare në fund të shek. XIV, saqë qeveritari venedikas i qytetit detyrohej të mbante përkthyes për të komunikuar me vendasit, kurse Tivari në shek. XVI paraqitej gjysëm shqiptar e gjysëm sllav²⁴⁵.

Por popullsia shqiptare ishte masive edhe jashtë qyteteve, në hinterlandin e tyre. Brokardi, në 1332, thotë se popullsia jashtë mureve të qyteteve të dioqezës së Tivarit, me vetë Tivarin, Kotorrin, Ulqinin, Shasin, Shkodrën e Drishtin, ishte shqiptare (*populus vero earum sunt Albanenses in tota ipsarum diocesi extra muros*).²⁴⁶ Megjithë ndryshimet e ndodhura në kohë, deri dhe Kongresi i Berlinit, në 1878, njihte se treva e Tivarit ishte e banuar atë kohë vetëm nga shqiptarë, njëllor si Gucia, Plava, Shpuza e Podgorica që për këtë arsye u vendos t'i mohoheshin Malit të Zi që i pretendonte si të tijat²⁴⁷.

Në malësitë, shqiptarët jetonin më vete, ose të përzier me elementin sllav.²⁴⁸ Studjues të ndryshëm, si B. Djurdjev e G. Stanojević, dallojnë aty fise malësore (*brdskij*) shqiptare dhe malazeze²⁴⁹. Megjithatë, nuk mund të shpëtojë pa u vënë re që dokumentet veneciane flasin ndonjëherë për “*li popoli Albanesi a Barda*”²⁵⁰, ku “Barda” qëndron për vendin e fiseve “brdskij”, gjegjësisht malazeze. Në fakt, malet e Bërdës (*monti di Barda*), ku përfshihej edhe fisi i Kuçëve e “*altri popoli*”, në të njëjtin kontekst gjeografik e kronologjik, quhen shpesh edhe malet e Shqipërisë (*monti d’Albania*)²⁵¹. Gjithësesi,

²⁴² M. Šufflay, *Die Kirchezustände*, f. 234.

²⁴³ M. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, Wien und Leipzig, 1924 (përkth. shqip, Tiranë 2009), f. 77.

²⁴⁴ I. Zamputi, *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë veriore dhe të mesme në shek. XVII*, vëll. I (1610-1634), Tiranë, 1963, f. 88: “Haverà da 80 case quasi tutte habitate da Christiani latini con puochi Turchi....Gl’habitanti non parlano altra lingua ch’l’Albanese e la turca”.

²⁴⁵ M. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens*, f. 77 (përkth. shqip).

²⁴⁶ Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, në: *Recueil des Historiens des Croisades. Documents Armeniens*, II, Paris, 1906, f. 483.

²⁴⁷ A. Puto, *Çështja shqiptare në aktet ndërkombëtare të periudhës së imperializmit*, vëll. I (1867-1912), Tiranë, 1984, f. 159.

²⁴⁸ Selami Pulaha, *Deferi i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, I, Tiranë, 1974, f. 33-34.

²⁴⁹ Branislav Djurdjev, *Depedögen-Podgorica*, në: “Istorijski Zapisi”, viti XV, vëll. I, Titograd, 1962, f. 58-62; Gligor Stanojević, *Pokret brdskih i albanskih plemena yoci kandiskog rata*, në: “Istoriski Zapisi” viti XIII, vëll. 3, Titograd, 1960, f. 513-522.

²⁵⁰ G. Stanojević, *Pokret brdskih i albanskih plemena*, f. 520-521.

²⁵¹ Kwshtu nw dokumente venedikase tw viteve 1687, 1688, 1689, shih: F. Ongania, *Il Montenegro da relazioni dei Provveditori veneti (1687-1735)*, Roma, 1896, f. 13, 26, 53..

prania në Bërdë e “popujve”, d.m.th. fiseve shqiptare, flet për intensitetin e vendbanimeve shqiptare deri në malësitë lindore të Malit të Zi. Në fakt, shqiptarët i gjejmë me siguri tek fiset e Krainëve²⁵², Hotëve²⁵³, Gjurashëve, që më vonë u quajtën Cërnojeviqë²⁵⁴, Shestanëve²⁵⁵, Tuzëve²⁵⁶, Bitidosëve²⁵⁷, Matagushëve²⁵⁸, Dajçëve²⁵⁹, apo tek Piprët²⁶⁰, Bratonozhqiët, Palabardhët që më vonë e ndryshuan emrin në Bjelopavliqë²⁶¹, Kel-mendët²⁶² e Kuçët²⁶³. Në raportin e tij mbi Shqipërinë e shqiptarët e trevave veriore të

²⁵² “А отъ Кранискихъ Арванасъ Плачке”, privilegj i mbretit Urosh III të Serbisë për manastirin e Shën Nikollës në ishullin e Vranjinës, rreth vitit 1322, në: AD I 679. Shih dhe: N. Jorga, *Notes et extraits*, II, 478 (*Craynensi in Albania*). Defteri i vitit 1485 i sanxhakut të Shkodrës, pasqyron për Krajën një antroponimi të përzier, shqiptare e sllave. Shih: S. Pulaha, *Defteri i Sanxhakut Shkodrës 1485*, f. 143-145.

²⁵³ N. Jorga, *Notes et extraits*, vëll. I, f. 224, 250, 254; M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, f. 61 (v. 1434: *Junch Hoth iam dominus in partibus Albanie*).

²⁵⁴ Në vitin 1410, kreu i këtij fisi, Gjergj Jura, dhe vëllai i tij, Aleks, quhen “shqiptar” (N. Jorga, *Notes et extraits*, I, 181). Në 18 tetor 1403 flitet për “*possendi tractare cum Jurassevich et aliis Albanensibus*” (AD II 741, shënimi). Në një dokument sllav të asaj kohe (1404), këta quhen: “Đurđe i Lěš Đurašević” (AD II 788 (shënimi 3)). Që Gjurashët ishin Cërnojeviqë, këtë e pohon një dokument i po asaj kohe: “*Zernovichi chiamadi Giurazy*” (S. Ljubić, *Listine o odnošajih južnoga mletačke republike*, Zagreb, 1868-1891, vëll. IX, 303). Në vitet 1421-1430, dokumentet e Venedikut e të Raguzës bëjnë fjalë për “*domino Goicino Crnoievich*”, për të cilin thonë se ishte “*domino in Albania*” dhe se ishte shqiptar (*Goyzino Albanensi*). Shih: N. Jorga, *Notes et extraits*, I, 532; II, 191, 232; L. Thalloczy-C. Jireček, *Zwei Urkunden aus Nordalbanien*, në: *Illyrisch-Albanische Forschungen*, München und Leipzig, 1916, f. 141. Në 1 janar 1428, Senati i Venedikut refuzoi t’u jape shtetësinë veneciane vëllezërve Gjergj e Aleks Gjurashi, “*nobilium Zente, partium Albanie*”, pasi këta ishin përfshirë si shtetas serbë në Traktatin e vitit 1426 të Venedikut me despotin Gjergj Branković (S. Ljubić, *Listine*, IX, 10; N. Jorga, *Notes et extraits*, I, 465).

²⁵⁵ N. Jorga, *Notes et extraits*, I, 212-213; M. Jačov, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669)*, vëll. II, Città del Vaticano, 1992, nr. 325, f. 5. Defteri osman i vitit 1485 i Sanxhakut të Shkodrës, për nahijen e maleve të Shestanit ofron një antroponimi thuasht tërësisht shqiptare, me emra si Gjoni, Ded, Gjini, Maro, Nik, Mark, Pjetër, Pal), shih: S. Pulaha, *Defteri i sanxhakut të Shkodrës 1485*, f. 138, 139.

²⁵⁶ N. Jorga, *Notes et extraits*, I, f. 228-229. Defteri i Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, paraqet një antroponimi thelbësisht shqiptare të banorëve të tij (Lek, Gjoni, Kol, Nik, Ded, Bardhosh, Pal, Llesh, Marin, Pjetër, Progon, Jak, Tanush, Kalush). Shih: S. Pulaha, *Defteri i Sanxhakut Shkodrës 1485*, f. 152-154, 397.

²⁵⁷ *Po aty*; M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, f. 60.

²⁵⁸ N. Jorga, *po aty*, f. 285.

²⁵⁹ *Po aty*.

²⁶⁰ Tek Piprët, në vitin 1485, gjenden të ndërthurrur tre velementë: shqiptarë, sllavë e vllahë. Shih: S. Pulaha, *Defteri Shkodrës 1485*, f. 38.

²⁶¹ Th. Mitko, *Bleta Shqiptare*, Vienë, 1924, f. 210.

²⁶² R. L. Veselinović, *Die “Albaner” und “Klimenten” in den österreichischen Quellen zu Ende des 17. Jahrhunderts. Historisch-geographische und ethnographische Abhandlung*, në: “Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs”, 13. Band, Wien, 1960, f. 195-230.

²⁶³ Relacion i Marin Bolicës, viti 1614: “*Del rito romano, n. 490 Chuzzi Albanesi*” (I. Zamputi, *Relacione*, I, f. 272). Në Defterin e Sanxhakut të Shkodrës 1485, përmendet një fshat i madh me emrin Kuç, banorët e të cilit mbajnë në shumicë emra qartësisht shqiptarë, si Gjoni, Kol, Pal, Gjergj, Gjini, Dedë, Lek, Marin, Nikollë etj. Shih: S. Pulaha, *Defteri i sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, f. 386. Viti 1652: “*Ma favellando delle quattro populationi de Piperi, Brattonisi, Bielopaulouicchi e Cuechi, liquali et il loro gran ualore nell’armi danno segno di esser de sangue Albanese e a tale dalli Albanesi sono tenuti*”, shih: T. Lewicki, *Un manuscrit inconnu du XVIIe siècle concernant l’Albanie et l’histoire des missions franciscaines dans ce pays*, extrait de la “Revue des Études Islamiques”, année 1948, Paris (Librairie orientaliste Paul Geuthner), 1949, f. 57. Një dokument i vitit 1699 dallon midis “Kuçëve të vegjël” katolikë, dhe “Kuçëve të mëdhenj”, ortodoksë, të cilët jetonin në një “konfederatë” të përbashkët: “*diro de Cucci piccoli ovvero la popolazione detta Triepsci quali sono soggetti alla città di Podgorizza città de Turchi. Questi Triepsci sono da 60 case in circa. Per quanto ho inteso sono cattolici quantunque vi siano poche case de Turchi et sono confederati con li Cucci grandi scismatici*”, shih: M. Jačov, *Le missioni cattoliche...*, vëll. II, f. 712.

përfshira atë kohë në operacionet e ushtrisë austriake kundër osmanëve, dërguar në 1 prill 1690 Perandorit austro-hungarez Leopoldi I, konti L. F. Marsigli thotë se shqiptarët në fjalë, të ndarë në 6-7 fise, ishin të ritit ortodoks, me përjashtim të Kelmendëve që ishin katolikë (“*gli Albanesi sono divisi in sei o sette distretti tutti di rito scismatico, eccetto li Climenti, che professano correttamente la fede cattolica romana*”)²⁶⁴. Në fakt, fqinj të fisit katolik shqiptar të Kelmendëve ishin, sipas pohimeve të ipeshkvit Marian Bolica në 1614, fiset Rovci (Rapshi?), Bjelopavliqi (Palabardhi), Pipëri, Bratonozhiqët e Vasojeviqët, që sipas tij ishin të krishterë ortodoksë. Për të treguar besimin e tyre, Bolica përdor konceptet “serbianë ose grekë” (*serviani o greci*), të cilat këtu duket qartë që nuk kanë një përmbajtje etnike: besimi ortodoks në këtë zonë përzjerjesh etnike ishte karakteristikë e etnisë serbe, ndaj përcaktohet nga Bolica si “serbian”. Gjithsesi, për të mos lenë shkas për keqkuptime, ai i bashkangjit cilësorit “serbian” edhe cilësorin tjetër “grek”, me të cilin në literaturën e kohës kuptohej kisha dhe besimi ortodoks në viset e perandorisë së dikurshme “greke”, d.m.th. bizantine. Anasjelltas, e njëjta gjë ndodhte me besimin katolik, i cili në Kosovë, Maqedoni e Mal të Zi ishte karakteristikë e shqiptarëve, ndaj edhe sllavët e quanin atë thjesht “feja e shqiptarëve” (*arbanaska vjera*)²⁶⁵. Por ndryshe nga Marsigli, Bolica shënon jo vetëm një fis katolik, atë të Kelmendëve, por gjashtë të tillë²⁶⁶. Raporti mes sllavëve e shqiptarëve ka ndryshuar në mënyrë dinamike në rrjedhë të shekujve. Që në shek. XIV shquhen shënjat e një procesi që do të çonte në zbehjen e dallimeve etno-kulturore e deri në asimilimin e grupeve të tëra të popullsisë, proces që përparoi mjaft në kohën e sundimit osman²⁶⁷. Në mënyrë domethënëse, një tekst françeskan i shek. XVII, pasi pohon se fiset e Piperve, Bratonishëve, Bjelopavliqëve e Kuçëve ishin shqiptare, shton se: “*megjithatë, duke qenë se thuajse që të gjithë ata ndjekin ritin serbian (ortodoks) dhe përdorin gjuhën ilirike (sllave), shumë shpejt do mund të quhen më shumë Sllavë, se sa Shqiptarë*”²⁶⁸. Për një kalim të besimtarëve katolikë në besimin ortodoks duket se flet edhe fakti që aty nga viti 1637, në kishën e vjetër të Shën Teklës në Spicë të Tivarit, njëri nga dy altarët ishte përshtatur për shërbimet fetare të ritit ortodoks²⁶⁹.

²⁶⁴ R. L. Veselinović, *Die “Albaner” und “Klimenten”*, 202.

²⁶⁵ S. Ljubić, *Marijana Bolice Kotoranima opis skadarskoga sandžakata od godine 1614*, në: “Starine JAZU”, XII, Zagreb 1880, f. 178, 181-182; P. Bogdani, *Cuneus Prophetarum*, Patavii, 1685 (Hyrje).

²⁶⁶ S. Ljubić, *Marijana Bolice*, f. 178, 181-182.

²⁶⁷ Defteri i Sanxhakut të Shkodrës (1485), ilustron mjaft mirë fenomenin e konvertimit nga besimi katolik në atë ortodoks, shoqëruar edhe me ndryshimin e emrave, në trevat e Pejës, Zhabjakut, Krajës etj. Shih: S. Pulaha, *Defteri sanxhakut Shkodrës 1485*, f. 41; Titos Jochalas, *Testi greco-albanesi editi ed inediti*. Centro Internazionale di Studi Albanesi. Estratto dell'Annuario 1966-1967 del Centro Internazionale Studi Albanesi, Palermo, 1967, f. 11.

²⁶⁸ “*nulla di meno disegno quasi tutti del rito seruiano, e di lingua Illirica, ponno più presto dirsi Schiavoni, ch'Albanesi*”, shih: T. Lewicki, *Un manuscrit inconnu du XVIIe siècle concernant l'Albanie et l'histoire des missions franciscaines dans ce pays*, extrait de la “Revue des Études Islamiques” année 1948, Paris (Paul Geuthner), 1949, f. 57.

²⁶⁹ I. Zamputi, *Relacione*, II, f. 94.

Tek ambiguiteti fetar e etnik i kësaj kohe, duhet ta ketë bazën edhe legjenda e origjinës së përbashkët të fiseve të Malit të Zi²⁷⁰.

Frut i prireve të hershme shtetformuese në këtë pjesë të Ballkanit perëndimor, ishte krijimi i principatës së Dioklesë, të dëshmuar që nga shek. X. Pasi arriti të shkëputej nga Perandoria e Bizantit, kjo principatë arriti të krijojë identitetin e vet gjithnjë e më të pavarur në marrëdhëniet sa me strategët e Durrësit bizantin, aq edhe me Mbretërit bullgarë, me zhupanët e Rashës apo me prijësit e Trivunëve e Zaklumëve apo edhe me pushtetin normano-bizantin të Puljes. Në momente të veçanta, siç ishin ato të sundimit të Stefan Vojsllavit e të Konstantin Bodinit, Dioklea arriti të zhvillojë edhe një politikë ekspansioni në të gjitha drejtimet, veçanërisht në drejtim të temës bizantine të Durrësit. Kronika e Priftit të Dioklesë thotë se aty nga mesi i shek. XI, djemtë e Stefan Vojsllavit arritën të pushtojnë “gjithë tokën e Durrësakëve deri në lumin Vjosë”.²⁷¹ Ndërkaq, në kohën e Kostantin Bodinit, rreth vitit 1085, ky e bashkoi përsëri “tokën e Durrësakëve”, përfshirë edhe qytetin e Durrësit, me principatën e tij të Dioklesë²⁷². Gjë që do të thonte aneksimi i gjithë territorit të temës së rëndësishme bizantine me të njëjtin emër. Nga ana tjetër, diokleasit e shtrinë pushtetin e tyre edhe në Tribunie e Zaklumie, në veri²⁷³. Por nw kwtw krah, ata u ndodhwn shpesh herw edhe nwn presion e nwn varwsi tw fiseve sllave tw atyre vendeve. Shprehje e kwtij raporti forcash mund tw konsiderohet edhe fakti qw aty nga mesi i shek. XI, sipas Kekaumenos, princ i Dioklesë ishte “trivunasi serb”, Stefan Vojsllavi” (ὁποῖον ἐποίησεν ὁ Τριβούνιος ὁ Σέρβος)²⁷⁴. Nga ana e tij, Skylitzze e thërret Stefan Vojsllavin “arkond i Serbëve” (ὁ τῶν Σέρβων ἄρχων), ashtu siç thërret edhe trashëgimtarin e këtij, Mihalini, “kreu i Tribalëve dhe i Serbëve” (Τριβαλλῶν καὶ Σέρβων... ἀρχηγός)²⁷⁵. Këtu mbështeten, pa një pa dy, studjues të ndryshëm, posaçërisht ata serbw, që duke mbivlerësuar fragmente të tilla nga veprat e historianëve e kronistëve bizantinw, kanë dashur ta paraqesin Dioklenë si një “shtet serb”. Tani, që nga M. Rambaud, tek C. Jireček, G. Moravcsik e deri tek A. Toynbee, kanë paralajmëruar për pasaktësitë që përmbajnë veprat e autorëve bizantinë përsa i përket emërtimeve etno-gjeografike²⁷⁶. Për të sjellë një shembull domethënës, Konstantin Porfirogenneti në

²⁷⁰ M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, f. 59; A. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia*, vëll. II, f. 218.

²⁷¹ F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, Srpska Akademija Nauka, Beograd-Zagreb, 1928, f. 353.

²⁷² “tulit atque obtinuit totam terram Duracinarum et ipsam civitatem Durachium”, shih: F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, f. 361.

²⁷³ An. Komnena, *Alexias*, ed. L. Schopen, Bonnae, 1839, f. 141; F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, f. 353, 356.

²⁷⁴ shih: Kekaumenos, *Strategicon*, ed. B. Wassiliewsky-V. Jernstedt, St. Petersburg, 1896, f. 25. Joannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, rec. J. Thurn, Berlin-New York, 1973, f. 408.

²⁷⁵ Joannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, rec. J. Thurn, Berlin-Neë York, 1973, f. 408.

²⁷⁶ M. Rambaud, *L'empire grec au dixième siècle*, Paris, 1870, f. 210; C. Jireček, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911 (f. 148-151, sipas përkth. shqip); G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, f. 363; A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, London, 1973, f. 581.

shek. X quan “Iliri” atë krahinë të Kaukazit, që përndryshe në të gjitha kohërat është njohur me emrin “Albania”, dhe kjo padyshim është një lajthitje, edhe pse e ka një shpjegim²⁷⁷. Në fakt, ekzistonte një ekuacion etno-gjeografik Iliri-Albani nw Ballkanin bizantin, në Shqipërinë e sotme. Autorë të ndryshëm bizantinë të Mesjetës vazhdonin të përdornin në mesjetë emërtimet e lashtësisë “Iliri” dhe “Ilirë” për “Albaninë” dhe “Albanët” mesjetarë. Porfyrogenneti këtë ekuacion e transporton në mënyrë të papërshtatshme edhe në Kaukazin e largët, ku ekzistonte në fakt një vend i quajtur “Albania” me banorë të quajtur “Albanë”. Por kjo “Albani” nuk kishte sigurisht asnjë lidhje si me thënë gjenetike me “Ilirinë”, siç kishte lidhje me Ilirinë e antikitetit “Albania” mesjetare e Ballkanit²⁷⁸. Nuk do të donim të zgjateshim me citimin e shëmbujve për përdorimin e gabuar të emërimit “serb” për “sllav”, të emërimit “sllav” për “diokleas”, “shqiptar” për “sllav” apo “roman” për “shqiptar” nw burimet mesjetare. Por, po kalojmë në një moment të rëndësishëm historik, siç është aneksimi i Dioklesë nga ana e Stefan Nemanjës, aty nga viti 1198.

Sigurisht, ky ishte kurorëzim i një presioni të gjatë që përplasej mbi Diokle nga ana e Rashës, në lindje. S’ka dyshim, që në këtë rast kemi të bëjmë me një pushtim të vërtetë, dhe jo me një lloj “Anschluss-i” (bashkimi) paqësor të një shteti të vogël “serb”, me një shtet më të madh, po “serb”. Këtë e lë të kuptohet qartë vetë një burim i rëndësishëm serb i fillimit të shek. XIII, “Jeta e Stefan Nemanjës”. Sipas këtij burimi, mbreti i Rashës, me përjashtim të Kotorrit ku vendosi selinë e tij, të gjitha qytetet e tjera të Dioklesë, si Danjën, Sardën, Drishtin, Shkodrën me Rozafën, Shasin, Ulqinin dhe “qytetin e famshëm të Tivarit”, i bëri rrafsh me tokën “duke e kthyer shkëlqimin e lavdinë e tyre të dikurshme në një shkretim, në mënyrë që emri i tyre në këto anë të zhdukej një herë e mirë”²⁷⁹. Përsa i përket banorëve vendas, “Jeta e Nemanjës” na thotë se jeta e tyre “u kursye në mënyrë që këta t’i shërbenin me frikë pushtetit të tij (Nemanjës) e t’i paguanin atij taksa”²⁸⁰. Pra, serbët e Nemanjës u sollën në Diokle si me një vend e me një popull të huaj, armik, ku ata imponuan ligjin e pushtuesit. Të dhëna të mëvonshme, të shek. XIII-XIV e që i përkasin sidomos marrëdhënieve politike e fetare në Mal të Zi e në Shqipërinë e Veriut, flasin qartë për shpronësime të bujarëve vendas, pushtime kishash e dëbime klerikësh, ripagëzime me dhunë e ndrrime emrash, gjëra të cilat patën rolin e tyre edhe në proceset e asimilimit kulturor e etnik që u vunë re qysh në në këtë periud-

²⁷⁷ Const. Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, bot. G. Moravcsik, Budapest, 1949, f. 212.

²⁷⁸ P. Xhufi, *Dilemat e Arbërit. Studime mbi Shqipërinë mesjetare*, Tiranë (Pegi) 2006, f. 8-9, ku edhe bibliografia përkatëse.

²⁷⁹ S. Hafner, *Stefan Nemanja nach den Viten des hl.Sava und Stefans des Ersegekrönten*. Serbisches Mittelalter: Altserbische Herrscherbiographien, Graz-Wien-Köln (Styria Verlag), 1962, f. 88. Shih edhe: S. Čirković, *Istorija Crne Gore*, vëll. II, Titograd, 1970, f. 3. Për shkatërrimet që pësuan qytetet në fjalë nga serbët edhe në kohët e mëvonshme: në vitin 1356, thuhet për Drishtin: *ab ipsius regni scismaticis quasi totaliter dissipatum*. Shih: A. Theiner, *Monumenta Slavorum Meridionalium*, I, nr. 320 e 355, fq. 236 e 259.

²⁸⁰ S. Hafner, *Stefan Nemanja nach den Viten*, f. 88.

hë²⁸¹. Për një proces serbizimi nëpërmjet konvertimit fetar bëhet fjalë sa në Zakonikun e Stefan Dushanit e në ankesat e vazhdueshme të Papatit, aq edhe në Statutet e Budvës²⁸², ndërkohë që shëmbulli i cituar më sipër i fiseve të Kuçëve, Piprëve, Bratonozhiqëve e Bjelopavliqëve nw shek. XVII, shqiptarë në origjinë por tashmë ortodoksë në besim e sllavë në gjuhë, ofron një shëmbull të qartë të ecurisë praktike të këtij procesi²⁸³.

Bashkë me pozicionin gjeografik të lakmueshëm, pushtimi i Zetës i solli Nemanjiçëve serbë edhe një problematikë delikate, duke qenë një vend kryesisht katolik, me lidhje të posaçme me Papatin dhe me Perëndimin. Ndaj, për një konjunkturë politike, mbretërit Nemanja u detyruan t'i njohin Malit të Zi një status të veçantë. Gjatë kohës së mbretërimit të Stefan Uroshit I (1252-1284), ky ia besoi qeverisjen e Zetës gruas së tij, francezes katolike Helenë. Në kohën e saj, Zeta mori dukjen e një nën-mbretërie (*vice-regnum*) me autonomi të dukshme në raport me Rashën. Helena ndërtoi marrëdhënie të veçanta me popullsitë vendase, ku la përgjithësisht një kujtim të mirë, por edhe me shtetet e tjera, duke u diferencuar dukshëm nga tradita e Nemanjiçëve serbë. Këtë e provojnë, siç thamë, marrëdhëniet e ngrohta që ajo pati me komunitetin shqiptar katolik të Zetës, apo me Republikën e Raguzës, ndërkohë që burri i saj, mbreti Uroshi I i Serbisë, ishte në marrëdhënie konfliktuale me ta²⁸⁴. Janë të dëshmuara lidhjet e drejtpërdrejta të Helenës me papën e Romës, me mbretin e Napolit, me Republikën e Raguzës, me mbretin e Bullgarisë²⁸⁵. Në mbretërinë mesjetare serbe të Nemanjave, që u kthye në një vend persekutimi për besimtarët katolikë, kjo princeshë katolike u mundua ta kthejë Zetën në një kënd të mbrojtur të katolicizmit, dhe akoma më shumë, në një bazë për shtrirjen e katolicizmit në thellësi të Ballkanit ortodoks. Në fakt, nga një letër e papës Nikolla IV e 20 marsit 1291, mësohet se zonja e Zetës kishte marrë angazhim të kthente në fenë katolike mbretin e Bullgarisë²⁸⁶.

²⁸¹ Për to bëhet fjalë në një relacion anonim të vitit 1308, në relacionin e Brokardit (1331) apo edhe në ankesat e ndryshme të papëve të Romës drejtuar mbretërve Nemanja në shek. XIII-XIV apo edhe në vetë Kodin e Stefan Dushanit. Shih: O. Gôrka, *Anonymi descriptio Europae Orientalis*, Cracoviae, 1916, f. 31; Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, në: *Historiens des Croisades: Historiens Armeniens*, vëll. II, Paris, 1906, f. 484-485; A. Theiner, *Monumenta Slavorum Meridionalium*, I, nr. 181 e 280, f. 129 e 215; A. Theiner, *Monumenta Hungarica*, I, f. 734-5; II, f. 8-17; *Lois et ordonnances du tzar Etienne*, në: A. Bouë, *La Turquie d'Europe*, vëll. 4, Paris, 1840, f. 427; St. Novaković, *Zakonik Stefana Dušana*, Beograd, 1898, f. 153-154; C. Jireček, *Geschichte der Serben*, f. 407-408 (bot. shqip f. 449-450); P. Xhufi, *Dilemat e Arbërit*, Tiranë, 2006, f. 273-282. Mbi dukurinë e ripagëzimit të katolikëve në Perandorinë Bizantine në shek. XIV-XV, shih: T. Kolbaba, *On the closing of the Churches and the rebaptism of Latins*, në: "Byzantine and Modern Greek Studies" nr. 29/1 (2005), f. 48.

²⁸² "...se il figliolo diventasse heretico o scismatico della fede romana", shih: *Statuto di Budua*, në: S. Novaković, *Zakonski spomenici*, f. 64.

²⁸³ M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, f. 77; T. Lewicki, *Un manuscrit inconnu du XVIIe siècle concernant l'Albanie et l'histoire des missions franciscaines dans ce pays*, extrait de la "Revue des Études Islamiques" année 1948, Paris (Paul Geuthner), 1949, f. 57.

²⁸⁴ Kështu, në 1268 Helena u premtoi të dërguarve të Raguzës, se ajo do ta mbronte qytetin e tyre dhe do të ishte me të edhe në rast se mbreti serb, burri i saj, do të nisej me ushtri kundër Raguzës. Shih: C. Jireček, *Geschichte der Serben*, (përk. Shqip), f. 363.

²⁸⁵ AD I 514, 520, 544, 559; D. Farlatus, *Illyricum Sacrum*, vëll. VII, Venetiis, 1817, f. 52-53.

²⁸⁶ "ut magnifico Principi Georgio Imperatori Bulgarorum Illustri, cum quo super reductione ipsius ad devotionem sacrosanctae Romanae Ecclesiae, ac ad Fidei catholicae unionis proponis habere colloquium hac aestate", D. Farlatus, *Illyricum Sacrum*, VII, Venetiis, 1817, f. 53.

Jo rastësisht, papa Nikolla gjente rastin të mburrte zellin e zonjës Helenë, e cila jo vetëm që “kishte ruajtur ajo vetë me dashuri e përkushtim fenë katolike, por nuk kishte pushuar t’ua mësonte atë edhe të tjerëve, duke i shtrirë tej e më tej kufijtë e saj”²⁸⁷. Në fakt, Kisha e Romës, ndërsa politikisht e trajtonte mbretëreshën Helenë në një plan me Perandorin e Bizantit e me mbretin e Serbisë²⁸⁸, në planin fetar e konsideronte atë si dorën e zgjatur të kishës katolike në hemisferin ortodoks të Ballkanit. Jo pa arsye, në 17 nëntor 1303, papa Benedikti XI shpallte se e vendoste Helenën dhe zotërimet e saj, nën mbrojtjen e tij e të Kishës katolike²⁸⁹. Gjithsesi, nuk duhet harruar që duke u martuar me Helenën katolike dhe duke i deleguar kësaj për gati 40 vjet kujdestarinë mbi Zetën, mbreti Stefan I Urosh bënte një lëvizje të zgjuar, nga njera anë për të tërhequr popullsitë vendase e katolike, kurse nga ana tjetër për të amortizuar aty përplasjet me Papatin e perëndimin katolik. Nuk është një rastësi, që pikërisht pas zhdukjes nga skena të Uroshit I e të Helenës (1314), Zeta u kthye në një teatër konfliktesh të ashpra politike, etnike, ushtarake e fetare²⁹⁰ dhe në një objektiv të kryqëzatave të Perëndimit katolik²⁹¹.

Pas më se 150 vjet nën sundimin e Nemanjiçëve serbë, në gjysmën e dytë të shek. XIV Zeta iu rikthye traditës shtetërore të shtetit të dikurshëm të Dioklesë. Bartësja e pavarësisë së rilindur të saj ishte dinastia Balsha. Vendosja e sundimit të Balshajve në Zetë u realizua si një akt ndarjeje dhe armiqësie me trashëgimtarët e Stefan Dushanit, aty nga viti 1368. Pikërisht atë vit, cari serb Stefan Urosh e quante si “rebel të tij” Gjergjin I Balsha²⁹². Po atë vit, vëllezërit Balsha, pranoheshin si qytetarë të Raguzës, dhe një vit më vonë, edhe si qytetarë të Venedikut²⁹³. Me këtë hap shënohej një prirje e re marrëdhëniesh e aleancash, e ndryshme nga ato që kishin karakterizuar sundimin e Nemanjiçëve serbë. Prirje, që u kurorëzua shumë shpejt, në 29 janar 1369, me rikthimin e Balshajve në fenë katolike²⁹⁴.

²⁸⁷ D. Farlatus, *Illiricum Sacrum*, Venetiis, 1817, f. 52.

²⁸⁸ Kështu, në 18 nëntor 1303, papa Benedikti XI i beson Helenës të njëjtën përgjegjësi për mbrojtjen e klerit katolik në trevat e Ballkanit, si edhe perandorit bizantin Andronik II dhe mbretit serb Urosh II (AD I 554).

²⁸⁹ “*personam tuam et regnum predictum cum civitatibus, castris, terris, villis et bonis aliis...sub beati Petri et nostra protectione suscipimus*”. Të njëjtën gjë e përsërit edhe papa Klementi V në nëntor 1307. Shih: A. Theiner, *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, t. I (1216-1352), Romae, 1859, nr. 648, 661.

²⁹⁰ Nën Stefan II Urosh (1296-1321) dhe Stefan Dushanin (1331-1355) shtohen zërat mbi persekutimet ndaj katolikëve, mbi pushtimin e kishave katolike dhe kthimin e tyre në kisha ortodokse, mbi konvertimin e ripagëzimin me dhune të popullsisë katolike të Zetës e të Kosovës. Shih: A. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia*, t. I: 1198-1548, Romae, 1863, nr. 179, 280, 320; A. Theiner, *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia*, t. I (1216-1352), Romae, 1859, nr. 1264; t. II, nr. 16; A. Boué, *Lois et ordonnances du tzar Etienne*, në: *La Turquie d'Europe*, vëll. IV, Paris, 1840, f. 427; St. Novaković, *Zakonik Stefana Dušana*, Beograd, 1898, f. 153-154; P. Khufi, *Dilemat e Arbërit*, Tiranë, 2006, f. 267-282.

²⁹¹ A. Theiner, *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia*, vëll. I (1216-1352), Romae, 1859, nr. 1264, f. 831; AD I 648, 649 e 650.

²⁹² C. Jireček, *Srpski car Uroš, kralj Vukašin i Dubrovcani*, në: *Zbornik Konstantina Jirečeka*. Srpska Akademija Nauka. Knj. II, Beograd, 1959, f. 371.

²⁹³ AD II 159. Shih: AD II 161 (shënim).

²⁹⁴ A. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium*, I, nr. 362.

Balshajt ishin produkt tipik i tokës së tyre, madje edhe në kuptimin e ngushtë karak-terial. Dokumentat e kohës e përshkruajnë ndonjerin prej tyre si “inatçor e pa arsye” (*uomo furioso che non possiede rason*)²⁹⁵. Raguzanët vinin në dukje “zakonet shqiptare” (*costumi albanesi*) të Balshajve²⁹⁶. Ndër zakone të tilla mund të përfshihet hakmarrja e egër ndaj kundërshtarëve të tyre, qoftë edhe kur këta ishin klerikë, apo rënia në gjak me krerë kundërshtarë fisesh, siç ishte rasti i rënies në gjak me fisin e Hotëve (*quia manus posuit in sanguine eorum*)²⁹⁷. Një “zakoni të vjetër kombëtar” ia atribuon Gelcich edhe mënyrën si përthyhej tek Balshajt institucioni i bashkëqeverisjes (korregjencës)²⁹⁸. Këtë e ndeshim sigurisht në Bizant e në Serbinë mesjetare²⁹⁹. Por, ndërsa këtu bashkëqeverisja (korregjenca) realizohej në vijë birërore, d.m.th. nëpërmjet kooptimit në drejtimin e shtetit të djalit të madh të sovranit, i cili bëhej edhe trashëgimtar i fronit pas vdekjes së të tatit, tek Balshajt shohim që bashkëqeverisja realizohej në vijë vëllazërore, d.m.th. ishin vëllezërit, të gjithë, ata që qeverisnin e që ndanin mes tyre e në të njëjtën masë territorin dhe sovranitetin e shtetit. Sigurisht, vëllai i madh kishte mbi vëllezërit një autoritet moral epror. Në aktin e konvertimit të tre vëllezërve Balsha, në 1369, Strazimiri deklaronte se në cilësinë e vëllait të madh, ai po vendoste në fund të aktit një vulë të përbashkët të të tre vëllezërve, “pasi ai vetë nuk kishte vulë të veçantë”³⁰⁰. Asnjë veprim apo akt zyrtar që kishte të bënte me shtetin nuk mund të ndërmerrej në mënyrë të njëanshme nga njëri prej vëllezërve bashkësundimtarë (konregjentë). Në rast se brezi i vëllezërve sundimtarë shuhej deri tek i fundit, ishin djemtë e vëllait më të madh ata që trashëgonin pushtetin. Pra, trashëgimi i pushtetit nga një brezni vëllezërishe në brezninë tjetër të bijve të tyre, realizohej nëpërmjet zbatimit të institucionit të *primogeniturës*, ku

²⁹⁵ G. Gelcich, *Zeta*, f. 106. Shih edhe: N. Jorga, *Notes et extraits*, I, 290: për Balshën III, 1419: *exosus suis met*.

²⁹⁶ J. Tadić, *Pisma i uputstva Dubrovačke Republike*, Beograd, 1935, cituar sipas: S. Čirković, *Les Albanais dans les sources des Slaves du Sud*, f. 356.

²⁹⁷ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, vëll. I, Paris, 1896, f. 254; G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balcidi*, (bot. shqip. 2009), f. 332-333. “Në gjak” ishte Balsha III, në 1413, edhe me Shestanët e malësisë së Tivarit: në fakt, ai kishte urdhëruar t’u pritej një këmbë e një dorë dy vëllezërve Shestanë, pasi këta u lidhën me Venedikun (N. Jorga, *Notes et extraits*, I, 212-213). Shënjë kjo, që edhe marrëdhëniet “politike” në këtë mjedis ishin prekur nga rregulli i gjakmarrjes, siç e konfirmon në 1332 edhe Guljelmi i Adës, i cili i sheh nën prizmin e “gjakut” edhe marrëdhëniet e shqiptarëve me pushtuesit e tyre serbë: “*ipsi omnes et ipsorum singuli in predictorum Sclavorum sanguine manus suas crederent consecrare*”, shih: *Recueil des historiens des Croisades. Documents Arméniens*. Tome II, Paris, 1906, f. 484.

²⁹⁸ vitin 1412, ipeshkvi Françesk i Drishtit persekutohej nga Balsha III si përkrahës i Venedikut. Vartësi i tij, abati Andrea Sporo i Shën Gjoni e pësoi shumë më keq, pasi u rras në burg dhe u mbajt “*in compedibus ferreis*”, nga sundimtari shqiptar. Gjithashtu mësohet se në 1414, princi Balsha III duhej të ruhej si çdo i krishter i zakonshëm, nga hakmarrja e fisit të Hotëve, me të cilët “kishte rënë në gjak” (*quia manus posuit in sanguine eorum*). Shih: N. Jorga, *Notes et extraits*, I, 310.

²⁹⁹ G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balcidi*, Spalato, 1899, f. 31 (bot. shqip 2009, f. 33).

³⁰⁰ F. Dölger, *Das byzantinische Mitkaisertum in den Urkunden*, në: *Byzantinische Diplomatie*, Speyer am Rhein, 1956, f. 102 e vijim; M. Mladenovich, *L'état serbe au Moyen âge*, Paris, 1931, f. C. Jireček, *La civilisation serbe au Moyen âge*, Paris, 1920, f. 3-5.

³⁰¹ “*et sigillum commune nostrorum trium fratrum, cum proprium non habeam, apponi feci*”, shih: A. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium*, I, nr. 362; AD II 253.

djemtë e vëllait të madh ishin ata që trashëgonin pushtetin. Kalimin nga njëra brezni në tjetrën, e garantonte përfshirja në “protokollin” zyrtar e djalit të parë të vëllait të madh bashkësundimtar që në kohën kur i jati dhe xhaxhallarët e tij drejtonin shtetin³⁰¹. Raguzanët e njihnin mirë këtë praktikë të Balshajve, ndaj bënë kujdes që të porosisnin ambasadorët e tyre që të takonin e të negocionin njëherësh me të tre vëllezërit Balsha, pasi vendimarrja u përkiste të treve njësoj³⁰². Këtë praktikë qeverisëse specifike, e gjejmë edhe tek të tjera familje princore shqiptare, tek Shpatajt e Epirit, Muzakajt e Beratit apo Dukagjinët e Lezhës³⁰³.

Në fakt, jo vetëm për këto norma e praktika tradicionale Balshajt duhet t'i përkisnin një familjeje shqiptare. Sipas Grigor Zamblakut e Konstantin Filozofit, Gjergj Strazimir Balsha e Balsha III ishin zotër shqiptarë (арбанашьскыи господинь)³⁰⁴. Megjithatë, përsa i përket ideologjisë dhe modelit të shtetit që ata donin të ndërtonin, tek ta gjejmë të përziera ndikime serbe, bizantine e veneciane. Si tek të gjithë zotërit e mesjetës, edhe tek Balshajt modeli i shtetit që ata donin të imitonin nxjerr kokë në vetë titullaturat zyrtare me të cilat ata prezantohen në dokumente të kohës³⁰⁵. Disa prej Balshajve, si Balsha II e Konstantin Balsha, u quajtën me titullin “mbret”³⁰⁶. Në tetor 1377, kur sundimtari i Bosnjës, Trvtko, e shpalli veten “mbret i Serbisë, Bosnjës, vendeve bregdetare dhe i

³⁰¹ Kështu, kur Balshajt hynë në Prizren, në 1372, atyre iu dhuruan katër parzmorë: veç tre vëllezërve, përfitoi një të tillë edhe djali i madh i vëllait të madh të tre bashkësundimtarëve, Gjergji II Strazimiri.

³⁰² Viti 1363: “*debeat facere ambaxiatam omnibus tribus fratribus de Balsa simul*”, AD II 184

³⁰³ Po atë kohë, vëllezërit Gjini e Zguro Shpata sundonin në Despotatin e Artës dhe tre vëllezër Muzaka, Gjini, Teodori dhe Stoja, sundonin në Despotatin e Beratit. E njëjta gjë vlen të thuhet edhe për Dukagjinët (në 1394, Senati porositi bajliun e vet të “kërkojë fjalën e njërit prej vëllezërve Dukagjinë, pasi tjetri kishte vdekur”: *de consensu unius Duchayni, quia alter mortuus est*) dhe për Gjorash-Crnojeviqët. Shih: L. Vranussi, *To chronikon ton Joanninon*, Athinë, 1965, paragr. 16; G. Schirò, *Cronaca dei Tocco di Cefalonia*, Roma, 1975, f. 234; AD II 184, 242, 520; N. Jorga, *Notes et extraits*, III, 89.

³⁰⁴ “въ тоже врѣме прииде и нетии него Бальша арбанашьскыи господинь”, kështu në Jetëshkrimin e Stefan Lazareviçit, botuar në: “Glasnik Srpskog Učenog Društva”, knj. 41, Beograd, 1875, f. 313 (citar sipas: S. Ćirković, *Les Albanais dans les sources des Slaves du Sud*, f. 356). Shih gjithashtu, viti 1392: “*Çasse bastardo Jure de Balsa*” i cili në një dokument të vitit 1398 cilësohet: “*Zasso Albanensi*”, në: AD II 477, shih dhe shënimet. Balshajt konsideroheshin shqiptarë nga C. du Cange, *Historia Byzantina*, vëll. I: Familiae Augustae Byzantinae, Venetiis, 1729, f. 266: *quidam ex Albaniae proceribus cognomento Balsa*. Šeigand gjithashtu i quan shqiptarë, duke e shpjeguar emrin “Balshe” të prejardhur nga “ball”; shih: G. Šeigand, *Albanische Einwanderungen in Siebenburgen*, në: “Balkan-Archiv” III. Band, Leipzig, 1927, f. 224. Po ashtu: S. Ćirković, *Les Albanais dans les sources historiques des Slaves du Sud*, në: Les Illyriens et les Albanais, Beograd, 1988, f. 356. Balshajt ishin shqiptarë edhe për I. Božić, *Neverstvo Vuka Brankovića*, në: I. Božić-B. Djurić (përg.), *O Knjezu Lazaru, naučni skup*, Kruševac 1971. Filozofski Fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, Beograd 1975, f. 235.

³⁰⁵ B. Ferjanić, *Vladarska ideologija u srpskoj diplomaciji posle propasti Carstva, 1371*, në: O Knjezu Lazaru, Beograd 1975, f. 142.

³⁰⁶ G. Musachi, *Genealogia*, në: Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, f. 290. Konstantin Balsha, djali i Gjergjit I Balsha dhe i Teodorës, ish grua e Zarko Merkshe, nxorri monedhën e tij me titullin pompoz *Dominus Rex Costantinus*. Në vitin 1393, me sa duket i pafuqishëm ndaj presionit osman, Kostantini i kishte propozuar Venedikut të strehohej bashkë me familjen në zotërimet e tij, konkretisht në Negropont ose në Korfuz, pasi të kishte fortifikuar pesë ose gjashtë ndër kështjellat e tij. Përpara tij, në 1387, Karl Topia në pamundësi “*propter potentiam Turchorum de facili defendere et salvare civitatem Durachii cum fortificiis suis*”, i propozoi Republikës t’i dorëzonte Durrësin dhe të shpërblehej me ndonjë zotërim në Kandia (Kretë) ose në Negropont. Shih: AD II 409, 503; I. Božić, *Nevera Vuka Brankovića*, në: O Knjezu Lazaru. Beograd, 1975, f. 232, 235.

vendeve perëndimore”, i vetmi që reagoi armiqësisht ishte Gjergj Balsha, pavarësisht se nga uzurpimi prej Trvtkos i këtij titulli, që kishte qenë i mbretërve të Serbisw, ata që duhet të revoltoheshin të parët ishin epigonët serbë të Nemanjiçëve³⁰⁷. Gjergji I Balsha nuk dimë të ketë mbajtur një titull të tillë, por megjithatë, nën shëmbullin e mbretërve Nemanjiçë, ai u merrte raguzanëve “kontributin e Shën Dhimitrit” ose, siç quhej rëndom “kontributi serb”³⁰⁸. Gjithashtu, nën shëmbullin e “dukëve” bizantinë e venecianë të Durrësit, me marrjen e këtij qyteti, në 1384, Balsha II i shtoi titullit të mbretit, edhe atë të dukës së Durrësit (доука Драчкн)³⁰⁹. Në *Epitafin e Glavinicës* (1373), Gjergji e Balsha II cilësohen si “zotër të lartë të Serbisë, Romanisë e të gjithë Arbërit”³¹⁰, pavarësisht se, në dallim nga mbretërit serbë, ata zotëronin atë kohë vetëm Zetën dhe një pjesë të Shqipërisë, deri në Vlorë e Berat.

Në fund, edhe pse krijuan një shtet me shtrirje të konsiderueshme në arealin shqiptaro-malazez, edhe pse me tituj e me sjellje prej sovrani, me lidhje të shumta me botën e jashtme, edhe pse shtypën monedhën e tyre,³¹¹ Balshajt mbetën zotër tradicionalë lokalë, me një pushtet që arriti të ishte real dhe afektiv në viset shqiptare e veçanërisht në vendin e tyre të origjinës, në Zetë. Por edhe këtu, ndërsa mbanin seli në qytetet kryesore dhe në Shkodër, *principale eorum domicilium*,³¹² ata vazhdonin të qëndronin për periudha të gjata në malësitë nga vinin, strehë e sigurtë për t’u mbrojtur nga rreziqet.³¹³ Ishte një praktikë e zakonshme e ndjekur tradicionalisht nga princërit e vendit, siç ndodhi në fillim të shek. XI me princin Gjon Vladimir, i cili, kur bullgarët e car Samuelit sulmuan Dioklenë, u ngjiti bashkë me njerzit e tij në malin Oblik, ku bullgarët nuk mundën të ngjiteshin³¹⁴.

³⁰⁷ Rade Mihaljčić, *Knez Lazar i obnova srpske države*, në: O Knjezu Lazaru, f. 6-7.

³⁰⁸ Ivan Božić, *Neverstvo Vuka Brankovića*, në: I. Božić-B. Djurić (përg.), O Knjezu Lazaru, naučni skup, Kruševac 1971. Filozofski Fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, Beograd 1975, f. 235, shën. 34.

³⁰⁹ AD II 388.

³¹⁰ “επι της αυθεντίας του ηψηλοτατων αυθεντων Σερβιας και Ρομανιας και πασης Αλβανου και αυταδελφου Γεοργιου και Μπαλσα”, në: Th. Popa, *Mbishkrime të kishave në Shqipëri*, Tiranë, 1998, f. 84-85.

³¹¹ “denarii Balse”, N. Jorga, *Notes et extraits*, II, 324; V. Celestin, *Eine Münze Georgs II. Strazimir, geprägt in der Stadt Scutari*, në: “Sissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina” 6 (1899) f. 538-540.

³¹² A. Theiner, *Monumenta Slavorum Meridionalium*, t. I, nr. 262.

³¹³ N. Jorga, *Notes et extraits*, I, f. 265.

³¹⁴ F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, f. 331; M. Šufflay, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchzone im katholischen Damme*, në: *Illyrisch-Albanische Forschungen*, I, München und Leipzig, 1916, f. 192.

Jadranka NERALIĆ, Zagreb

Opatija sv. Sergija i Baka i njeni opati tijekom 15. stoljeća prema dokumentima Tajnoga vatikanskog arhiva³¹⁵

Zahvaljujući svom zavidnom zemljopisnom položaju, u blizini Jadranskoga mora i ušća rijeka Drima i Bojane, gdje su se susretali i miješali elementi različitih kultura, Skadar je od davnina uživao osobit status pograničnoga naselja. Međutim upravo je zbog tog povoljnog položaja bio ranjiv na opasnosti koje su prijetile s mora i kopna. Tijekom stoljeća na ovom su se području izmjenjivali brojni osvajači. Krajem 14. stoljeća postalo je dijelom mletačkoga *dominio del mar*. Prvu je otomansku opsadu Skadar preživio 1474., novu je 1478. predvodio sam sultan Mehmed II. (1451. – 1481.), a mirom potpisanim 24. siječnja 1479. Skadar i gradovi u njegovoj okolini, zajedno s opatijom sv. Sergija i Baka, predani su Osmanlijama.

Upravo to razdoblje u odnosima lokalnih crkvenih struktura s najvažnijim uredima Papinske kurije dobro je dokumentirano u nekoliko fondova Tajnoga vatikanskog arhiva. Odgovore na pitanja koliko je na imenovanja biskupa na sjedišta u okolini Skadra utjecala i o njima odlučivala Venecija, s kojim kurijalnim osobljem održavaju veze svećenici iz okolice Skadra, koliko su iznosile novčane obveze biskupa i prelata prema Apostolskoj komori i Kardinalskome zboru, što je Sveta Stolica znala o teškom materijalnom i duhovnom stanju tih biskupija tijekom 15. stoljeća, nalazimo ponajprije u registrima molbi (*supplica*) koje laici i prelati upućuju papi, u papinskim pismima zabilježenim u serijama Vatikanskih i Lateranskih registara te u zabilješkama serija *Obligaciones et Solutiones, Introitus et Exitus* Apostolske komore.

Pretkraj 15. stoljeća o Skadru i njegovoj okolini mletački je patricij Domenico Malipiero (1445. – 1513.)³¹⁶ zapisao:

³¹⁵ Ovaj je rad nastao tijekom prve godine rada na projektu "Društvena istorija i kulturno-istorijsko nasljeđe Crne Gore od ranog srednjeg vijeka do početka XIX vijeka", koji financiraju Ministarstvo nauka i Ministarstvo kulture Crne Gore.

³¹⁶ Giuseppe Gullino, "Malipiero Domenico", *Dizionario biografico degli italiani* 68 (2007.), 199-202.

... città d'Albania, situada su un monte altissimo, che ha d'attorno una regione fertile abbondante de tutte le cose necessarie. Questa città ha dalla parte de occidente un lago che circonda 80 mia, da'l qual nasce 'l fiume Bogiana, che discorre alla raise de'l monte della terra; dalla banda de Oriente ha un altro fiume che se chiama el Drin; tutti do questi fiumi è molto grossi, in modo che le nave grosse può navigar per essi molti mia; ha pianura da una banda e dall'altra, che senza fadiga de i lavoratori, butade le semenze del gran in terra, rende frutto mirabile; la campagna è tanto grassa, che prohibisse alla piegore el sarghe longamente azzochè le non patissa de repletion. Questa region è circondata da monti asprissimi e altissimi; i colli è pieni de vigne e de olive; apresso alla palude verso la marina ha boschi grandissimi, ne i quali che è gran quantità de legnami da ogni fattion.³¹⁷

Rijeka Bojana bila je važna prometna poveznica sjeverne Albanije jer se veliki dio dubrovačke i mletačke trgovine sa Srbijom odvijao upravo duž tokate rijeke, uz koju su se razvila brojna bogata sela s ribnjacima i mlinovima te manji gradovi sa svojim crkvama. Na tom se prostoru ističe upravo Skadar kao glavno prirodno trgovačko i prometno središte u kojem su se stjecali putovi od starih obalnih gradova s antičkom tradicijom, Bara, Ulcinja, Lješa i Drača. U krugu od 30-ak kilometara nalazila su se i manja srednjovjekovna gradska naselja – Balez, Drivast, Satti, Danj, Sarda– te velike benediktinske opatije sv.Sergija i Baka i sv.Nikole na Bojani, sv.Ivana de Stivalio kod Drivasta.

Crkva je bila i vlasnik bogatih zemljišnih posjeda. U gradovima su biskupi, članovi katedralnih kaptola i samostani raspolagalisvatko svojim, strogo odvojenim prihodima koji su prikupljani od vinograda i maslinika s obronaka skadarske gradine, prava na ribolov na Skadarskome jezeru i Bojani, košnica s pčelama, košnje livada, zakupa crkvenoga posjeda, darova i oporučnih legata laika i svećenika. U svakom slučaju, s Italijom usko povezana Crkva nije bila naklonjena mletačkomu gospodaru, drački nadbiskup i skadarski biskup nisu izgubili iz vida vlastite interese i u Veneciji nisu gledali spasitelja katoličke vjere protiv pravoslavne. S druge strane, odnosi s Papinskom kurijom oduvijek su bili dobri, Rim im je uvijek bio naklonjen,³¹⁸ podržavajući njihovu jurisdikciju, koju su lokalni moćnici često osporavali.

³¹⁷ *Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500 del senatore Domenico Malipiero ordinati e abbreviati dal senatore Francesco Longo con prefazione e annotazioni di Agostino Sagredo aggiuntovi i dispacci al Senato Veneto di Francesco Foscari e di altri oratori all'Imperatore Massimiliano I e la storia veneta dettata da Daniel Barbaro e completata colla storia segreta di Luigi Borghi dall'anno 1512 al 1515.*, u: *Archivio storico italiano ossia raccolta di opere e documenti finora inediti o divenuti rarissimi riguardanti la storia d'Italia*, tomo VII parte prima (Firenze, 1843.), 92.

³¹⁸ Kao primjer navodim slučaj imenovanja posebnog ispovjednika, *penitentiarius minor*, u bazilici sv. Petra za albanske vjernike – hodočasnike koji dolaze u Rim, ali osim materinjega albanskog jezika ne poznaju druge jezike za sporazumijevanje s ispovjednicima. Na traženje Ivana Petrova, podrijetlom Albanca, koji u Rimu već obavlja službu rektora župne crkve sv. Saturnina i kapelana u kapeli Capocci u bazilici S. Maria Maggiore te dobro poznaje albanski jezik

Natako plodnu i bogatu području – 18 milja od ušća rijeke, a šest od Skadra, na lijevoj obali Bojane, na okuci, vjerojatno u neposrednoj blizini kasnoantičke bazilike iz vremena bizantskoga cara Justinijana (527. – 565.) – u 11. je stoljeću kao važna utvrda za obranu Skadra osnovana benediktinska opatija sv. Sergija i Baka.³¹⁹ Prema navodima autora *Ljetopisa popa Dukljanina*, u samostanu je zatvoren oslijepljeni i osakaćeni kralj Duklje Dobroslav II., a u samostanskoj su crkvi uz prisutnost crkvenih dostojanstvenika i mnoštvo svijeta tijekom 11. i 12. stoljeća bili pokopani članovi obitelji Vojislavljevića, kraljevi Mihajlo i Bodin, njihovi potomci Vladimir i Gradihna, čija se prijestolnica nalazila u Skadru.³²⁰ Vjerojatno je u prvo vrijeme opatija bila privatna zadužbina jedne obitelji, čije donacije nisu potaknute samo brigom za duše pokojnika, *pro remedio animae*, nego i težnjom da se upravo zahvaljujući kontroli nad samostanom učvrste na tom području. Zahvaljujući naklonosti tih vladara godišnji prihodi opatije iznosili su do 16000 fiorina.³²¹

Prema tradiciji, opat Sv. Sergija i Baka Petar prisustvovao je 1166. zajedno s brojnim svećenicima i opatima iz okolice posveti kotorske katedrale sv. Trifuna.³²²

Zemljišni je posjed opatije vrlo brzo porastao zahvaljujući bogatim donacijama tijekom druge polovine 12. stoljeća: 80-ih je godina ušla u sastav države Stjepana Nemanje (1166. – 1196.) i od tada je uživala značajne povlastice. Pripadali su joj prihodi od plovidbe Bojanom u iznosu od oko dva dukata godišnje; držala je monopol na izvoz soli³²³ i bila jedno od četiriju mjesta na prostoru od Bojane do Neretve s kojih je bio dopušten uvoz soli; svaka joj je dubrovačka lađa koja bi pristala u trgovištu Sv. Srđa plaćala po četirisolidi, a posjedovala je i ribnjake koji su porušeni 1405., nakon dolaska Mlečana. U bogatoj je opatiji najvjerojatnije završavala plovidba, a tu su se obavljali i utovar i istovar robe, kako se može zaključiti iz navoda mletačkoga povjesničara Markantonija Sabellica (1436. – 1506.).³²⁴

i običaje, papa Martin V. dopustio je 30. listopada 1430., u dogovoru s velikim penitencijarom kardinalom Giordanom Orsinijem († 29. V. 1438.), osnivanje posebne katedre i mjesta ispovjednika u bazilici sv. Petra (ASV, Reg. Suppl. 263, ff. 186v-187r).

³¹⁹ Širenje kulta ove dvojice sirijskih svetaca doseglo je vrhunac upravo pod carem Justinijanom.

³²⁰ Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*. Sv. 2: *Benediktinci u Dalmaciji* (Split – Tkon: Benediktinski priorat, 1968.), 522-527 (523); Eduard Peričić, *Sclavorum regnum Grgura Barskog*. *Ljetopis popa Dukljanina*, *Analecta croatica christiana*, sv. XIX (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1991.), 187, 197.

³²¹ Ostojić, *Benediktinci*, 523.

³²² Ostojić, *Benediktinci*, 523.

³²³ Od 13. do 15. stoljeća ondje je bio trgovački emporij sa skladištima soli i raznim trgovinama te carinarnica i riječna luka za Skadar. Ostojić, *Benediktinci*, 526.

³²⁴ *Le historie vinitiane di Marco Antonio Sabellico, diuise in tre Deche con tre Libri della quarta Deca. Novamente ricorrette, & in diuerse parti accresciute di molte cose, che nell'esemplare Latino mancauano*. In Vinegia per cominda Trino, l'anno M.D.LIIII. Libro decimo della terza decade, str. 220v: "Essi Capitani si fermarono col resto della armata

Osim potvrđivanja posjeda opatije i priznavanja opatu *ius et potestatem* nad opatijom i njenim posjedima, vladar je redovnicima davao i potpunu slobodu izbora opata. Na zamolbu srpske kraljice Jelene,³²⁵ koja je na svom dvoru u Skadru okupljala društvenu i intelektualnu elitu, papa Nikola IV. (1288. – 1292.) stavio je iz Orvieto 15. ožujka 1291. srpskoga kralja Stefana i njegovo kraljevstvo sa svim gradovima, utvrdama, zemljama, selima i dobrima pod svoju i zaštitu sv. Petra.³²⁶ Jesu li redovnici imali i papinu bulu o stavljanju pod papinu zaštitu odnosno izuzeću, kojom su od pape dobili slobodu izbora opata i povlasticu njegova posvećenja? Ako jesu, vjerojatno se neće raditi o izuzeću u pravome smislu riječi imamo li na umu da se tijekom 12. i 13. stoljeća pitanja dušobrižništva, *cura animarum*, i upravljanja crkvama koje ovise o samostanu još uvijek ne pojavljuju među pitanjima oko kojih bi se sporili s biskupima.

Sama je samostanska crkva bila zasigurno jedna od najljepših građevina u sjevernoj Albaniji: trobrodna i troapsidalna bazilika, s visokim zvonikom i portalom u romaničkome stilu tipičnom za benediktinsku arhitekturu južne Italije, freskama oslikanih zidova i s podnim mozaikom.³²⁷ Na zapadnome su se portalu nalazila dva latinska natpisa

alla Chiesa di san Sergio in vista di quei della terra. Questo luogo e lontano da Scutari cinque miglia, & da mare quattordici. Oltre alla Chiesa di san Sergio è il fiume, & perche in piu luoghi e basso, non si può nauigare con Galee. Da quel luogo si mostrauano dall'armata, & et dalla terra mattina, & sera segni di fortezza dell'uno, & l'altro. La Boiana si stringe in stretissime bocche, di sotto la chiesa della Scala, luogo che era lontano dall'armata otto miglia. Quelle strettezze i Barbari haueuano rinchiuso con catene, & traui per sertare dentro le galee..."

³²⁵ Ključna figura u odnosima između Papinske kurije i Srpskoga kraljevstva na kraju 13. i početkom 14. stoljeća francuska je princeza iz obitelji Anjou i srpska kraljica, koja se 1245. udala za kralja Uroša (1243. – 1276.) i s njime imala troje djece, sinove Dragutina (1276. – 1282.) i Milutina (1282. – 1321.) i kćer čije nam ime nije poznato. Njenoj se katoličkoj vjeri kralj nije suprotstavljao vjerojatno i zbog toga što je bila jednako velikodušna i prema pravoslavnome stanovništvu. Kada je 1276. Dragutin svrgnuo kralja Uroša, a kraljevstvo podijelio između sebe, majke i mlađega brata, majci je predao dio jadranske obale od Dubrovnika do Skadra. Pape su cijenili Jeleninu dobrodušnost, velikodušnost i intenzivnu katoličku aktivnost koju je ondje provodila zahvaljujući utjecaju svoga ispovjednika i nuncija, barskoga arhidakona Marina (od 1301. barskoga nadbiskupa). U registrima pape Nikole IV. zabilježen je niz pisama koja svjedoče o njezinu dopisivanju s papom između 15. i 23. ožujka 1291. o problemima vjere na tom području (Les Registres de Nicolas IV. Recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican par M. Ernest Langlois, Paris 1886-1890, br. 6707-6714). Osnivala je ili obnavljala katoličke crkve i samostane u Kotoru, Baru, Ulcinju, Skadru, a i bugarskoga je cara nastojala nagovoriti da prijeđe na katoličanstvo. Etleva Lala, *Regnum Albaniae, the Papal Curia, and the Western Visions of a Borderline Nobility*, Submitted to Central European University, Department of Medieval Studies in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of Philosophy (Budapest, 2008.), 93.

³²⁶ ASV, Reg. Vat. 46, f. 166r, ep. 18; Augustin Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita. Tom. I. Ab Honorio papa III. usque ad Clementem papam VI. (1216-1352)* (Romae: typis Vaticanis, 1859.), 375, br. 605.

³²⁷ Theodor Ippen, *Skutari und die Nordalbanische Küstenebene*. [Zur Kunde der Balkanhalbinsel. Reisen und Beobachtungen. Herausgegeben von Dr. Carl Patsch. Heft 5.] (Sarajevo: Druck und Verlag von Daniel A. Kajon, 1907.), 10-12; Ostojić, *Benediktinci*, 525-526. Ruski je konzul Ivan Stepanovič Jastrebov u drugoj polovini 19. stoljeća o samostanskoj crkvi zapisao: "... od starih crkava, koje još sa svim utamanjene nisu, koje svojim zidinama, premda upola razvaljenim, privlače radoznalost svakoga, sačuvala se jedna znamenita kcrva, sv. Srđa, na Bojani. Ova je crkva sad bez krova, oltar sa severne mu strane obaljen je u Bojanu, koja teče pod samom crkvom... Crkva je velika, ima 30 koraka u dužinu, 20 u širinu. Sva je unutra živopisom na zidovima ukrašena, ima po tri kvadratne kolone (stuba) po sredi crkve, paralelne od zapadne strane crkvene k istočnoj; ovi su stubovi također ikonopisani. (...) svi sveci imaju odelo isto onako, kao što

koja govore o velikodušnoj zakladi i građevinskim radovima na obnovi opatijske crkve koje je temeljito provela kraljica Jelena sa sinovima Dragutinom (1276. – 1282.) i Milutinom (1282. – 1321.) uz pomoć opata Petra Dochne. Natpisi se danas nalaze u Albanskome narodnom muzeju u Tirani.³²⁸

Malo je podataka o unutarnjem životu Katoličke crkve u srednjovjekovnome Skadru³²⁹ i njegovoj neposrednoj okolini,³³⁰ stoga su i podaci o imenovanjima biskupa i opata te njihovim obvezama prema Apostolskoj komori³³¹ kao jednom od najvažnijih ureda Rimske kurije, kojenalazimo u fondovima Tajnoga vatikanskog arhiva,³³² neobično dragocjeni za upotpunjavanje slike o tom segmentu srednjovjekovnoga albanskog društva. Okosnicu klera, pored dijecezanskoga svećenstva, činili su opati i redovnici

ga imaju na ikonama u dečanskoj larvi, u pećskoj patrijaršiji i u gračaničkoj crkvi. (...) Visina crkve, o kojoj govorimo, odgovara dužini i širini, ima oko 10 sežanja. Crkva se ova nalazi na vrlo udesnom mestu; blizu nje teče reka Bojana, nakolo šuma i lepi čifluci turski i katolički. (...) U ugovorima mletačke republike sa srpskim vladarima, ovo je mesto igralo veliku ulogu, sa svoga trgovačkog zgodnog položaja, jer ovud su sve lađe mletačke morale prolaziti za Skadar. Na posletku, Mlečani su priznali ovo mesto i zgodnim za utvrđenje radi odbrane Skadra. Tako je g. 1423. marta 16 zapovedeno bilo Kulfi Bembu, general-kapetanu i da čuva sigurnost skadarskog grada. Moglo se dogoditi, da je ova crkva postradala u vreme razmirice srpskog vladaoa sa mletačkom vladom, kad su i na strani Bojane, blizu ove crkve, bili podignuti šančevi, a naravno da je bilo i boja. U ugovoru među despotom Stefanom, 12. avgusta 1423, bilo je zaključeno, da i Đurđe Branković i kapetan mletački unište one tvrđave (bastie) blizu sv. Srđa, koji je služio za Mletke tvrđavom (bastion) na drugoj strani Bojane (ibidem p. 207). Od toga vremena reka Bojana je ostala slobodna za Mletke. Morali su i pravoslavni ostaviti crkvu sv. Srđa, ali ipak nikad nisu zaboravljali obilaziti je...” U: *Podatci za istoriju Srpske Crkve iz putničkog zapisnika I. S. Jastrebova* [VI. O pravoslavnim srpskim starim i novim crkvama u staroj Zeti, sadašnjem skadarskom okrugu] (Beograd, 1879.), 143-176 (151-152, 155).

³²⁸ MEMENTO DOMINE FAMULE TUE HELENE RE-/GINE SERVIE, DYOCLEIE, ALBANIE, CHILMIE, / DALMACIE ET MARITIME REGIONIS QUE/ UNA CUM FILIIS SUIS REGIBUS UROSIO ET STE-/PHANO EDIFICAVIT DE NOVO ISTAM ECCLESIAM / AD HONOREM BEATORUM MARTIRUM SERGII ET / BACHI ET AD FINE (SIC) USQUE / CO[M]PLEVIT ANNO DOMNI M.CC.LXXXX. Prema: Lala, *Regnum Albaniae*, 93, bilj. 362.

³²⁹ Počeci Skadarske biskupije još su uvijek obavijeni velom tajni. U tom se živahnom i perspektivnom urbanom središtu kršćanstvo zasigurno pojavilo veoma rano, ali nam dostupni izvori postojanje dijecezanske strukture potvrđuju tek od 5. stoljeća. Kronotaksa skadarskih biskupa nije neprekinuta, a praznine u izvorima, pored nepreciznosti oko imena prelata i razdoblja njihovih mandata, ne dopuštaju određivanje njihova obiteljskoga podrijetla, društvenoga statusa, obrazovanja, strategije u građenju i oblikovanja crkvene karijere.

³³⁰ U ovome će radu protagonisti biti biskupi imenovani u biskupije Baleč, Danj, Drivast, Pulat, Sapa, Skadari Sard, čija imena u tekstovima dokumenata na latinskome jeziku glase: *Baleacensis*, *Dagnensis* (*Dannensis*), *Drivastensis*, *Pulatensis*, *Sappatensis*, *Sardensis* i *Scutarensis diocesis*.

³³¹ Već su se u trenutku imenovanja biskupa odnosno opata na tajnome konzistoriju u prisutnosti pape i Kardinalskoga zbora izdavale *bullae provisionis* ili *bullae confirmationis*, a novoimenovani bi se nadarbenik već od 13. stoljeća morao osobno ili preko zastupnika, *procurator*, obvezati na jednokratnu uplatu zajedničke pristojbe (*commune servitium*), koja je iznosila trećinu procijenjenoga godišnjeg prihoda. Izvršavanje te obveze strogo se kontroliralo, a dužnik je zbog neplaćanja mogao pasti u kaznu izopćenja. Prikupljeni se novac dijelio na dva dijela: jedna je polovina odlazila Apostolskoj komori, a drugu su u Komori Kardinalskoga zbora među sobom razdijelili kardinali koji su sudjelovali u radu konzistorija na kojem je imenovan novi kandidat.

³³² Tijekom 15. stoljeća papinska su pisma o imenovanju biskupa, opata i župnika zabilježena u serijama registara nastalih u Papinskoj kancelariji (Vatikanski i Lateranski registri), a u serijama *Obligationes et solutiones* i *Obligati-ones communes* zabilježene su uplate zajedničkih i malih pristojbi koje su novoizabrani prelati izvršili u Apostolskoj komori. Ti će registri biti glavni izvor podataka upotrijebljenih u ovome radu.

benediktinskih opatija sv.Ivana de Stivalio kod Drivasta i sv.Sergija i Baka. Vodeće su položaje u crkvenoj hijerarhiji (biskup, opat, kanonici) pokrivali uglavnom pripadnici domaćih patricijskih obitelji, no u određenim bi slučajevima – osobito zbog nesloge ili teške političke situacije – papa kaptolu uskratio pravo na izbor biskupa i rezervirao ga za sebe i Kuriju. U takvim bi prilikama na mjesto biskupa najčešće imenovao crkvene prelate iz drugih sredina.³³³

Tako na primjer za sjedište prestižnog Danjau Gornjoj Zadrimi,³³⁴ od Skadra udaljenog tek desetak kilometara, znamo da je 18. srpnja 1401. biskupom imenovan dominikanac Blaž iz Zagreba nakon premještanja dotadašnjega biskupadominikanca Ivana na sjedište Civitate kod Beneventa.³³⁵ Samo nekoliko dana prije imenovan danjskim biskupom, komendatorni je opat benediktinske opatije sv. Sofije de Zenta, Andrija, 8. kolovoza 1409. zbog siromaštva biskupske menze oslobođen plaćanja zajedničkih pristojbi prema Apostolskoj komori i Kardinalskomezboru.³³⁶ Papa Martin V. promovirao je kanonika PetramatiaPribisseu petak 23. srpnja 1428., nakon izvještaja kardinala Giordana Orsinija, u prisutnosti trinaestorice kardinala na kanonsko sjedinjenje crkve Danja i Sarda nakon smrti biskupa Ivana.³³⁷ U njegovo je ime *Guillelmus de Callio* 26.

³³³ Takva se praksa prati uglavnom od pontifikata pape Ivana XXII. (1316. – 1334.).

³³⁴ Athanase Gegaj, *L'Albanie et l'Invasion turque au XVe siècle*, Université de Louvaine. Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie. 2me série, 40me fascicule. Bureaux du recueil. Bibliothèque de l'Université Louvain (1937.), 22.

³³⁵ *Bullarium Ordinis FF. Praedicatorum sub auspiciis SS.D.N.D. Clementis XII. pontificis maximi opera reuerendissimi patris F. Thomae Ripoll, magistri generalis editum et ad autographam fidem recognitum, variis appendicibus, notis disertationibus ac tractatu de consensu bullorum illustratum a P. F. Antonino Bremond S.T.M.* Tomus Secundus ab anno 1281 ad 1430 (Romae, 1730.), 422, ep. 185. U bilješci navodi da se ovaj dokument nalazio u arhivu dominikanskoga reda, s dodatkom "in quo Exemplar ex Archivo Apostolico Libro CXXI, fol. 263".

³³⁶ ASV, Div. Cam. 2, f. 30v; Conradus Eubel, *Hierarchia catholica Medii Aevi sive Summorum Pontificum, S.R.E. Cardinalium, Ecclesiarum Antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perductam e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita* (Monasterii, MDCCCXIII), I, 221.

³³⁷ ASV, Misc. Arm. XII, 121A, f. 115v: "Die Veneris X^o Kalendas Augusti etc. ecclesiis Sardanen. et Danen. inuicem unitis etc. per obitum, de persona Petri Matthie canonici dicte ecclesie Sardanen., ad relationem reuerendi patris domini J. episcopi Albanen. cardinalis de Vrsinis." ASV, Reg. Lat. 280, ff. 190r-191r: "Dilecto filio Petromathie Pribisse, electo Sarden. et Dannen., ... dudum siquidem bone memorie Johanne episcopo Sarden. et Dannen. regimini Sarden. et Dannen. ecclesiarum inuicem canonice unitarum presidente, nos cupientes eisdem ecclesiis cum vacarent per Apostolice Sedis prouidenciam utilem et ydoneam presidere personam prouisionem ipsarum ecclesiarum ordinationi et dispositioni nostre duximus ea uice specialiter reseruandam, decernentes extunc irritum et inane si secus super hiis per quoscunque quauis auctoritate scienter uel ignoranter contingeret attemptari. Postmodum vero prefatis ecclesiis per obitum episcopi predicti, qui extra Romanam Curiam decessit, pastoris solacio destitutis, nos, uacatione huiusmodi fidedignis rebus intellecta, ad prouisionem ipsarum ecclesiarum celerem et felicem, de qua nullus preter nos hac uice se intrinsecus potuerit siue potest, reseruacione et decreto obsistentibus supradictis, ne ulterioris uacacionis pregraentur incommodis, paternis et sollicitis studiis intendentes, post deliberationem quam de preficiendo eisdem ecclesiis personam utilem et etiam fructuosam cum fratribus nostris habuimus diligentem, demum ad te canonicum Dannen. in sacerdotio constitutum cui de litterarum sciencia, uite mundicia, honestate morum, spiritualium prudencia et temporalium circumspectione aliisque multiplicium uirtutum donis apud nos fidedigna testimonia perhibentur, direximus oculos nostre mentis quibus omnibus attenta meditatione pensatis, de persona tua nobis et dictis fratribus ob dictorum tuorum exigenciam meritorum accepta eisdem ecclesiis de dictorum fratrum consilio auctoritate apostolica prouidemus teque illis preficimus in episcopum et pastorem curam et administrationem ipsarum ecclesiarum tibi in spiritualibus et temporalibus plenarie committendo..."

lipnja 1429. Apostolskoj komori ponudio svotu od 33 1/3 zlatnih florena za zajedničke i male pristojbe.³³⁸ Nakon smrti biskupa Petra, koja se dogodila izvan Rimske kurije, 27. svibnja 1444. izabran je skadarski arhiđakon Stjepan Ducagino³³⁹, koji je istoga dana dobio i dozvolu da izabere dvojicu ili trojicu katoličkih biskupa koji će ga posvetiti i od njega preuzeti prisegu vjernosti.³⁴⁰ On je Apostolskoj komori 7. srpnja ponudio svotu od 33 1/3 zlatna florena za zajedničke i male pristojbe.³⁴¹ Danj i Sard su 1456. razdvojeni, pa je na osamostaljeno sjedište u Danju 15. ožujka imenovan belgijski karmelićanin Gotfried Greveray († 17. siječnja 1504.)³⁴², koji na biskupiji Cambrai mijenja biskupa Ivana iz Burgundije, što mu donosi godišnji prihod u iznosu od 60 zlatnih francuskih kruna.³⁴³ Od 10. rujna 1481. ovdje biskupsku službu obavlja i Matija Mihovil iz Požege, na nju imenovan kao za svećenika zaređeni prezbyter Pečujске biskupije³⁴⁴, koji je dobio dozvolu da zadrži nadarbine *Corporis Christi, magistratus nuncupatum Sancti Spiritus in parochiali ecclesia Sancti Pauli, ac Omnium Sanctorum infra septa dicte ecclesie sita altaria* u svojoj bivšoj biskupiji, koje mu donose ukupan godišnji prihod od 48 zlatnih florena.³⁴⁵

Na biskupsko je sjedište Drivast, sjeverno od Skadra, 15. veljače 1391. imenovan Nikola Bazia s Krka³⁴⁶, franjevac i apostolski ispovjednik, *poenitentiarius*, koji je 4. ožujka Apostolskoj komori obećao uplate svojih zajedničkih i malih pristojbi.³⁴⁷ Naslijedio ga je franjevac Andrija de Montagnana, koji je imenovan 30. rujna 1396. godine. Franjo iz Skadra, imenovan 4. studenoga 1405.³⁴⁸, prvoga je dana prosinca osobno prisutan u Kuriji pa je Apostolskoj komori obećao uplatiti 40 zlatnih florena za sebe te zaostale

³³⁸ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 64, f. 77v.

³³⁹ ASV, Reg. Vat. 362, ff. 206v-208r; Eubel, *Hierarchia* II, 142.

³⁴⁰ ASV, Reg. Vat. 362, f. 208r-v.

³⁴¹ Eubel, *Hierarchia* II, 142.

³⁴² On je od pape Pija II. 21. siječnja 1462. dobio i dozvolu da oporučno raspolaže svojim dobrima (ASV, Reg. Lat. 586, f. 5r); Daniele Farlati, *Illyrici sacri tomus septimus. Ecclesia Diocletana, Antibarensis, Dyrrhachiensis, et Sirmiensis cum earum suffraganeis* (Venetiis, MDCCCXVII apud Sebastianum Coleti) [dalje: *Illyricum sacrum* VII], poglavlje "Episcopi Daynenses siue Dagnenses", 229-232 (232). Eubel, *Hierarchia* I, 142.

³⁴³ ASV, Reg. Lat. 586, f. 22r-v, pismo pisano iz Pienze, 14. kolovoza 1462. godine.

³⁴⁴ ASV, Reg. Lat. 810, f. 142r-v; Eubel, *Hierarchia* II, 142.

³⁴⁵ ASV, Reg. Lat. 813, f. 244r-v.

³⁴⁶ Eubel, *Hierarchia* I, 227; Farlati, *Illyricum sacrum* VII, 237.

³⁴⁷ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 48, f. 152v: "Anno, indictione, pontificatus, loco, die, mense, coram et presentibus quibus supra: [1391, an.2°, coram prefato reuerendissimo in Christo patre et domino domino Marino, miseratione diuina s. Marie Noue dyacono cardinali, domini pape camerario, presentibus reuerendo in Christo patre domino Augustino, Dei gratia episcopo Perusin., domini nostri pape thesaurario, presentibus venerabilibus viris dominis Paulo Baylordico et Francisco Camere et Jacobo Collegii clericis], reuerendus pater Nicolaus episcopus Drivastensis in prouintia Antibaren. personaliter promisit Camere et collegio pro suo comuni seruicio quatuoraginta florenorum auri de camera et quinque seruitia consueta. Soluendo totum in festo natiuitatis domini nostri Jesu Christi proxime futuro. Alioquin etc. Jurauit etc.: [m.s.]: episcopi Driuaften. / [m.d.]: cardin. XVII."

³⁴⁸ ASV, Reg. Lat. 122A, ff. 290r-291r.

obveze svojih prethodnika Bartholomeja, Andrije i Nikole.³⁴⁹ Papa Martin V. premjestio ga je 24. svibnja 1424. na biskupiju u Ulcinju,³⁵⁰ a istoga je dana ulcinjski biskup Nikola Valibassa³⁵¹ premješten u Drivast. Njegovom je nebrigom ta papina provizija propala, pa je 28. studenoga 1425. na biskupiju Drivastprovidiran učeni dominikanac Dionizije *de Knin alias de Bohemia*.³⁵² Zbog nerezidiranja i nekih nedjela udaljen je s biskupije, a osuda je morala biti objavljena na vratima crkava Sv.Marije Rotunde i Sv.apostolate na vratima katedrale u Drivastu.³⁵³ Na njegovo je mjesto istoga dana, 11. listopada 1428., premješten Mihovil de Paoli.³⁵⁴ On je 3. studenoga u rimskome uredu Apostolske komore u prisutnosti trojice klerika, Pavla de Sulmona, Nikole de Valle i Alfonsa Roderika, te bilježnika Antonija de Sarzana obećao uplatiti 40 zlatnih florena i male pristojbe za papu i Kardinalski zbor.³⁵⁵ Dana 12. prosinca 1445. naslijedio ga je biskup Svača³⁵⁶

³⁴⁹ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 57, f. 135v.

³⁵⁰ ASV, Misc. Arm. XII, 121A, f. 89r; Reg. Lat. 239, ff. 140v-142r; *Bullarium Franciscanum sive Romanorum Pontificum constitutiones, epistolae, diplomata tribus ordinibus Minorum, Clarissarum, Poenitentium a Seraphico Patriarcha sancto Francisco Instituta ab eorum originibus ad nostra usque tempora*. Tomus septimus Romanorum Pontificum vel eorum, qui durante schismate occidentali in sua obedientia pro Romanis Pontificibus habebantur, scilicet: Urbani VI, Bonifatii IX, Innocentii VII, Gregorii XII, Clementis VII, Benedicti XIII, Alexandri V, Ioannis XXIII, Martini V documenta iussu atque auspiciis R.P. magistri Laurentii Caratelli de Signia a Conrado Eubel eiusdem ordinis alumno digesta (Romae, MDCCCIV, Typis Vaticanis), 613. br. 1616; Eubel, *Hierarchia I*, 229.

³⁵¹ ASV, Misc. Arm. XII, 121A, f. 42v. Nikola Valibassa promoviran je u ulcinjskoga biskupa s mjesta kanonika ulcinjske katedrale.

³⁵² ASV, Misc. Arm. XII, 121A, f. 97v: "Eadem die, mercurii IIII° Kal. Decembris, etc. ecclesie Driustensis in Albania uacantis quia promotus ad illam non fuit fieri bullas infra annum de persona fratris Dionysii de Boemia ordinis Predicatorum." Farlati, *Illyricum sacrum VII*, 238-240.

³⁵³ ASV, Misc. Arm. XII, 121A, f. 116v. "Eadem die, Lune V^o Idus Octobris, priuauit dominum Dionysium de Boemia ordinis Predicatorum olim episcopum Driustensem citatum in valuis S. Marie Rotunde et Sanctorum Apostolorum de Vrbe et Driustensis ecclesiarum ipsumque amouit tanquam inutilem et indignum."

³⁵⁴ ASV, Misc. Arm. XII, 121A, f. 116r-v: "Eadem die, lune II. Idus octobris translatus est reuerendus pater dominus Michael olim episcopus Baleacen. ad ecclesiam Driustensem. per priuacionem factam per dominum nostrum de persona fratris Dionysii olim episcopi Driustensem." Pismo pape Martina V. o Mihovilovu premještanju u Drivast poslano je kleru i stanovništvu biskupije te njegovu metropolitu, barskomu nadbiskupu Petru Spanu, koji je svoju karijeru započeo upravo kao kanonik u Drivastu (ASV, Reg. Lat. 280, ff. 105r-106r). Svoju je karijeru započeo kao pleban Villefranchea u Treviškoj biskupiji, a biskupom Baleza imenovan je u petak 1. rujna 1424. godine (ASV, Misc. Arm. XII, 121A, f. 91r). Eubel, *Hierarchia I*, 93, 227, bilj. 6. Na njegovo je mjesto u Drivastu 3. studenoga imenovan franjevac Franjo iz Balesija, koji je umro prije 31. kolovoza 1459., kada mu je imenovan nasljednik, Leonardo di Napoli (ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 64, f. 60r). Utvrda Balesio (danas Ibalkja u okolici Puka) udaljena je od Drivasta oko pet milja. Sjedište je biskupije koju u dokumentima na latinskome jeziku pod imenom *Baleacensis diocesis* pratimo od sredine 14. stoljeća.

³⁵⁵ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 64, f. 58r.

³⁵⁶ Rektor jednoga dijela župne crkve sv. Augustina u Trevisu Pavao Dussa imenovan je svačkim biskupom 16. studenoga 1440. godine (ASV, Reg. Lat. 374, ff. 46v-47r), a 15. je prosinca Prosdocimus Basilacii, stalni nadarbenik u crkvi sv. Anđela u Veneciji, u njegovo ime u Apostolskoj komori obećao uplatiti 33 1/3 zlatnih florena za zajedničke pristojbe svoje biskupije (ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 64, f. 331r): "[m.s.]: electi Suacen. / [m.d.]: Card. XVIII. Die XV mensis decembris (1440) venerabilis vir dominus Prosdocimus Basilacii perpetuus beneficiatus in ecclesia Sancti Angeli de Venetiis Castellane diocesis, vt principalis et priuata persona vice et nomine reuerendi in Christo patris domini Pauli electi Suacen. obtulit Camere et collegio pro suo comuni seruicio florenos auri de Camera trigintatres et vnum tercium alterius floreni quorum medietatem infra sex menses et aliam medietatem infra alios sex menses immediate sequentes soluere promisit etc." Njegova je nasljednika u Svačkoj biskupiji, Antuna de Fabriano, nakon izvještaja koji je na tajnom konzistoriju podnio *cardinalis Nicenus* Bessarion, papa Nikola V. imenovao u ponedjeljak

Pavao Dussa³⁵⁷ iz drevne patricijske obitelji Angeli, koja je tijekom 14. stoljeća vladala na području Bara, Ulcinja i susjednih gradova. U njegovo je ime 24. kolovoza 1446. Apostolskoj komori svotu od 40 florena ponudio njegov zastupnik, klerik Akvilejske biskupije Marinus de Lechenwald.³⁵⁸ Dana 20. travnja 1447. termini za uplatu dugova produženi su mu za šest mjeseci. Zadržavajući u nadarbini upravu biskupijom (ali mu je zabranjeno da na bilo koji način otuđi nekretnine i pokretne dragocjenosti biskupske menze, *bonorum immobilium et preciosorum mobilium eiusdem mense penitus tibi interdita*), Pavao Dussapremješten je u ponedjeljak 11. ožujka 1454. na nadbiskupiju Kraina, koja je ispražnjena nakon smrti nadbiskupa Sabe³⁵⁹, a istoga je dana Apostolskoj komori obećao uplatiti svoje zajedničke i male pristojbe.³⁶⁰ Pavlovim je premještanjem na Krajinu, i zbog njegove smrti, ispražnjeno mjesto u Drivastu 23. rujna 1457. popunio nasljednik Nikole V., papa Kalist III., promoviravši kanonika i rektora župne crkve Blažene Marije u starom Drivastu Nikolu de Somma.³⁶¹ Dva mu je dana poslije, 25. rujna, izdana i dozvola da izabere dvojicu ili trojicu katoličkih svećenika koji će ga posvetiti i od njega primiti prisegu vjernosti,³⁶² a budući da su prihodi biskupske menze izrazito niski, istog mu je dana dopušteno da nastavi upravljati svojom župnom crkvom s godišnjim prihodom procijenjenim na 14 zlatnih florena.³⁶³ U njegovo je ime zajedničke i male pristojbe Apostolskoj komori i Kardinalskomuzboru u iznosu od 40 zlatnih florena 7. listopada 1457. osobno uplatio drački arhiđakon Pavao Angeli.³⁶⁴ Biskup Nikola de Sommapremješten je 20. srpnja 1474. za dračkoga nadbiskupa, kada je u Rimu objavljena konstitucija po kojoj će ispražnjeno mjesto biti sjedinjeno sBarskomnadbisk-

18. srpnja 1446. godine (ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 72, f. 39v): "[m.s]: Polaten. minor. Eisdem die e loco [mercurii X. kal. julii] ad relationem domini cardinalis Sancte Marie Noue dominus noster prouidit ecclesie Polaten. minori de persona domini Georgii de Albania presbiteri vacantis per obitum condam domini Dussi extra Romanam Curiam defuncti. Die et loco predictis (die lune XV. kal. aug.) Sanctissimus Dominus Noster ad relacionem domini cardinalis Niceni prouidit ecclesie Suacen. de persona fratris Antonii de Fabriano vacantis per translacionem domini Pauli ad ecclesiam Driuasten."

³⁵⁷ Pavao Dussa je kao rektor župne crkve *sancti LaurentiiTrensini* u Firenci 9. rujna 1434. od pape Eugena IV. dobio nalog za sve (nad)biskupe, opate, priore, arhiđakone, arhiprezbitere, dekane, plebane, rektore i svećenike u crkvama i samostanima da javno pročitaju, objave i na vratima svojih crkava izvjesje vijest o indulgenciji svima onima koji u Albaniji sudjeluju u borbi protiv Turaka. Augustin Theiner, *Vetera monumenta historiam Slavorum Meridionalium historiam illustrantia. Tomus I ab Innocentio papa III. usque ad Paulum papam III. 1198-1549* (Roma, 1863.), 368, br. 529.

³⁵⁸ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 71, f. 67r; Farlati, *Illyricum sacrum* VII, 240; Hermann Hoberg, *Taxae pro communibus servitiis. Ex libris obligationum ab anno 1295 usque ad annum 1455 confectis*. [Studi e Testi 144]. Biblioteca Apostolica Vaticana (Città del Vaticano, 1949.), 47.

³⁵⁹ ASV, Reg. Lat. 484, ff. 78v-79v; Eubel, *Hierarchia* II, 139, 145.

³⁶⁰ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 72, f. 86r.

³⁶¹ ASV, Reg. Lat. 521, ff. 234v-236v.

³⁶² ASV, Reg. Lat. 521, f. 237r-v.

³⁶³ ASV, Reg. Lat. 521, ff. 237v-238r.

³⁶⁴ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 76, f. 162r.

upijom sve dok njome bude upravljao nadbiskup Stjepan Teglatus/Taleazis.³⁶⁵ Dana 2. prosinca 1489. na mjesto biskupa u Drivastu izabran je kanonski pravnik, *decretorum-doctor*, Franjo della Chiesa.³⁶⁶ Od 1477. pa sve do 1520. zbog turske okupacije biskupi ne rezidiraju u Drivastu.³⁶⁷

Zanimljiva je i crkvena karijera koju je ostvario Pavao Angeli, kanonski pravnik, blizak prijatelj i savjetnik albanskoga narodnog heroja Skenderbega. U vatikanskim ga izvorima pratimo od 17. lipnja 1455., kada je kao svećenik iz Drivasta, papin kapelan i akolit postao nadarbenik crkve Sv. Marije izvan gradskih zidina Danja, koja mu donosi godišnji prihod od 24 zlatna florena.³⁶⁸ Kao drački arhiđakon prisutan je u Apostolskoj komori 13. srpnja 1457. kada je za Jurja Pellinovića (*Pellinede Novomonte*)³⁶⁹, protonotara Apostolske Stolice i komendatorabarske opatije Sv. Marije Ratačke, obećao uplatu 66 2/3 zlatnih florena za zajedničke i male uobičajene pristojbe.³⁷⁰ Tijekom svog boravka u Sieni 19. ožujka 1460. papa Pio II. unaprijedio ga je sa službe dračkoga arhiđakona na mjesto dračkoga nadbiskupa, a on je 2. travnja Apostolskoj komori uplatio 50 zlatnih florena za zajedničke i male pristojbe.³⁷¹ Ubrzo zatim imenovan je i komendatornim opatom Sv. Ivana de Stivalio kod Drivasta.³⁷² Zabilježeno je naime kako je Angeli za tu opatiju 16. travnja 1460. Apostolskoj komori uplatio 66 zlatnih florena.³⁷³

I u starome se biskupskom sjedištu Skadru tijekom 15. stoljeća izmijenio čitav niz prelata. Neki od njih biskupski su položaj dobili upravo zahvaljujući papinoj rezervaciji i dobrim vezama s visokopozicioniranim službenicima Kurije. Osobno prisutan u Kuriji, 10. lipnja 1401. izabrani je biskup Kristofor (na sjednici tajnogakonzistorijabilo jedevet kardinala, koji će među sobom podijeliti uplatu pristojbi) Apostolskoj komori obećao uplatiti 33 zlatna florena i male uobičajene pristojbe te zaostatke svojih prethod-

³⁶⁵ ASV, Reg. Vat. 569, ff. 131r-132r; Theiner, *Vetera monumenta historiam Slavorum* I, 499, br. 674. Stjepan Teglatus/Taleazis upravljao je Barskom nadbiskupijom od 26. studenoga 1473. do 5. rujna 1485., kada je premješten u Torcello i Patras: Eubel, *Hierarchia* II, 89, 213, 253.

³⁶⁶ Farlati, *Illyricum sacrum* VII, 243-244; Eubel, *Hierarchia* II, 145.

³⁶⁷ Farlati, *Illyricum sacrum* VII, 247; Eubel, *Hierarchia* II, 145, bilj. 4.

³⁶⁸ ASV, Reg. Lat. 501, ff. 78v-79v.

³⁶⁹ Ostojić, *Benediktinci* 3, 315.

³⁷⁰ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 76, f. 157v.

³⁷¹ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 76, f. 203v.

³⁷² Dana 26. srpnja 1459. u Mantovi se barski nadbiskup Andrija obvezao uplatiti 66 2/3 zlatnih florena u ime izabranog opata Mihovila, no, sudeći prema zabilješci na margini ovog zapisa, nadbiskupova intervencija "non habuit effectum". ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 76, f. 192r.

³⁷³ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 76, f. 184r. Pavao Angeli umro je prije 5. svibnja 1469., kada je imenovan novi drački nadbiskup, dominikanac Nikola Barbuti.

nika Arduina i Henrika.³⁷⁴ Za svoje su prethodnike Meliorina, Andruina i Henrika istu svotu ponudili i novoizabrani biskupi ProganoPintzenego, osobno prisutan u Komori 8. listopada 1403.³⁷⁵ i Ivan (koga je imenovao Bonifacije XI., no zbog papine smrti pismo o imenovanju nije sastavljeno, pa mu je na njegovu molbu 13. ožujka 1407. papa Grgur XII. dopustio da izabere svećenike koji će ga posvetiti i od njega preuzeti prisegu vjernosti)³⁷⁶, u čije se ime u subotu 19. ožujka 1407. na uplatu pristojbi za Apostolsku komoru i Kardinalski zbor obvezao kanonik Marin de Berardinis.³⁷⁷ Samo je papa Martin V. znao razloge zbog kojih biskup Ivan tri godine nije rezidirao u svojoj biskupiji, a razloge je vjerojatno čuo od biskupa osobno³⁷⁸ kada je na njegovo mjesto za upravitelja u duhovnim i svjetovnim stvarima biskupije 23. prosinca 1427. postavio dominikanca s bakalaureatom iz bogoslovije³⁷⁹ Marina Teldija iz Venecije. Iz pismaupućenog 11. rujna 1427.³⁸⁰ pulatskomubiskupu³⁸¹ saznajemo da se skadarski biskup Ivan žali da su prihodi njegove biskupske menze smanjeni zbog učestalih turskih upada i pljački na granicama Skadarske biskupije.

Biskup Ivan umro je najvjerojatnije tek krajem 1450. godine. Čim je vijest o njegovoj smrti stigla u Kuriu, pozivajući se na svoju odluku o rezervaciji prava na imenovanje skadarskoga biskupa Svetoj Stolicu, posavjetovavši se o tome s članovima Kardinalskoga zbora, u petak 9. siječnja 1451. na sjednici tajnogakonzistorija na kojoj je kardinal Sv.

³⁷⁴ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 57, ff. 62v-63r.

³⁷⁵ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 57, f. 103v.

³⁷⁶ ASV, Reg. Lat. 128, ff. 186v-187r. Eubel, *Hierarchy* I, 440.

³⁷⁷ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 57, f. 162r-v.

³⁷⁸ ASV, Reg. Lat. 280, f. 158v-159r: Rim, 23. prosinca 1427. godine: "... nos cupientes ne ecclesia Scutaren. propter absentiam venerabilis fratris nostri Johannis episcopi Scutaren. qui iam tribus annis elapsis in dicta ecclesia non resedit et ex certis causis nobis notis nequit apud dictam ecclesiam residere, detrimenta sustineat sed in eisdem spiritualibus et temporalibus regatur utiliter et prospere gubernetur..."

³⁷⁹ ASV, Reg. Lat. 280, ff. 158v-159r. Njemu je mjesto oduzeto 19. ožujka 1428. godine (ASV, Arch. Concist., Acta Misc. 1, f. 183v).

³⁸⁰ ASV, Reg. Lat. 279, ff. 128r-129v.

³⁸¹ Najvjerojatnije se radi o Dusmanu, koga je Martin V. imenovao 30. travnja 1427. godine (ASV, Misc. Arm. XII, 121A, f. 108v: Die Mercurii pridie Kalendas Maii, ecclesie Polacen. minori uacantis per..., de persona domini Dusmani, presbiteri de Polanto.). U rimskome je uredu Apostolske komore, u prisutnosti klerika Nikole de Mercatello, Nikole de Valle i Alfonsa Roderika te bilježnika Antuna de Sarzana, opat benediktinskoga samostana sv. Stjepana de Assella Georgius, kao zastupnik novoizabranoga pulatskog biskupa Dusmana 24. ožujka 1428. obećao u dva obroka uplatiti svotu od 33 1/3 zlatnih florena Komori i Kardinalskomu zboru za zajedničke i male pristojbe (ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 64, f. 44r: [m.s.] Polaten. / [m.d.] card. XVII. sol. Die XXIII. mensis marci [anno vndecimo: 1428] reuerendus pater dominus Georgius abbas monasterii sancti Stephani de Assella Polaten. diocesis procurator et procuratorio nomine et eciam tamquam principalis vice et nomine reuerendi patris domini Dusmani episcopi Polaten. obtulit Camere Apostolice et collegio reuerendissimorum dominorum cardinalium pro suo communi seruicio debito florenos auri de camera trigintatres et tercium alterius ad quos dicta ecclesia taxatur. Et quinque minuta seruicia consueta. Eorundem autem comunis et minorum seruiciorum medietatem infra sex menses et reliquam medietatem infra alios sex menses extunc immediate secuturos soluere promisit, submisit, iurauit, renunciauit et se obligauit in forma et dominus Oddo thesaurarius prefatus in absencia domini vicecamerarii tulit sententias excommunicationis in scriptis. Actum in Apostolica Camera presentibus dominis N. de Mercatello, N. de Valle et domino Alfonso, Apostolice Camere clericis et me Antonio de Sarzana). Reg. Lat. 267, f. 315v-316v.

Marije Nove Petar Barbo³⁸² podnio izvještaj, Nikola V. i Kardinalski zbor potvrdili su izbor dominikanca Emanuela iz Kandije³⁸³ s licencijatom iz bogoslovije. On se sljedećega dana obvezao na uplatu zajedničkih i malih pristojbi.³⁸⁴ O papinoj su odluci pisma odaslana kanonicima i kleru skadarske katedrale, vazalima i stanovnicima grada i biskupije te njegovumetropolitu, barskomu nadbiskupu franjevcu Andriji *de Mule*. Gotovo tri godine nakon biskupskoga imenovanja, Emanuel je krajem rujna 1453. u Rim uputio molbu³⁸⁵ kojom je Kuriju obavijestio da je njegova biskupska menza znatno osiromašila zbog nesretnih ratnih okolnosti i zatražio sjedinjenje prihoda opatije sv. Sergija i Baka, koji iznose 200 zlatnih florena, s prihodima biskupske menze. Naveo je nadalje da je opatija pod komendatornom upravom papina notara magistra Jeronima de Calauda (Lauda, Landa)³⁸⁶ ostala bez redovnika, a opatski naslov i čast su ukinuti (*suppressis et extinctis*). Papa, koji o teškom stanju opatije nema drugih informacija, uputio je 5. listopada nalog ulcinjskomu biskupu Paganinu (lipanj 1441. –početak 1482.) da sazove svjedoke koji o tome imaju vjerodostojne podatke te, ako utvrdi da skadarski biskup ima pravo, provede traženo, odnosno da prihode opatije sv. Sergija i Baka zauvijek sjedini s prihodima biskupske menze kako bi se biskup Emanuel i njegovi nasljednici mogli dostojno uzdržavati na biskupskoj časti.³⁸⁷ Biskup Emanuel dobivao je i ispunjavaotije-

³⁸² Papa Eugen IV. objavio je izbor svoga nećaka Petra Barba za kardinala rimske naslovne crkve Sv. Marije Nove tijekom četvrte kardinalske promocije 1. srpnja 1440. godine. S tim ga kardinalskim naslovom pratimo do 16. lipnja 1451., kada je promoviran u naslovnu baziliku sv. Marka; nakon smrti pape Pija II. 30. kolovoza 1464. u Rimu izabran za papu Pavla II.

³⁸³ ASV, Reg. Lat. 462, ff. 23r-24v: "... dudum siquidem bone memorie Johanne episcopo Scutaren. regimini ecclesie Scutaren. presidente, nos cupientes eidem ecclesie cum uacaret, per apostolice sedis prouidentiam utilem et ydoneam presidere personam, prouisionem ipsius ecclesie ordinationi et dispositioni nostre ea uice duximus specialiter reseruandam, decernentes extunc irritum et inane si secus super hiis per quoscumque quauis auctoritate scienter uel ignoranter contingeret attemptari. Postmodum uero dicta ecclesia per obitum eiusdem Johannis episcopi, qui extra Romanam Curiam diem clausit extremum, pastoris solatio destituta, nos uacatione huiusmodi fidedignis relatibus intellecta ad prouisionem ipsius ecclesie celerem et felicem, de qua nullus preter nos hac uice se intromittere potuit neque potest, reseruacione et decreto obsistentibus supradictis, ne ecclesia ipsa longe uacationis exponeretur incommodis, paternis et sollicitis studiis intendentes, post deliberationem quam de preficiendo eidem ecclesie personam utilem et etiam fructuosam cum fratribus nostris habuimus diligentem, demum ad te, Ordinis fratrum Predicatorum professorem, in sacerdotio constitutum, litterarum sciencia preditum, uite ac morum honestate decorum, in spiritualibus prouidum et in temporalibus circumspectum, etiam aliis multipliciter uirtutum meritis prout ex fidedignorum testimoniiis percepimus insignitum, direximus oculos nostre mentis, quibus omnibus debita meditatione pensatis de persona tua nobis et eisdem fratribus nostris ob tuorum dictorum exigentiam meritorum accepta, eidem ecclesie de dictorum fratrum consilio auctoritate apostolica prouidemus, teque illi preficimus in episcopum et pastorem, curam et administrationem ipsius ecclesie tibi in spiritualibus et temporalibus plenarie committendo..."

³⁸⁴ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 72, f. 39v. Postoji još jedna zabilješka o njegovu obećanju uplate 33 1/3 zlatnih florena, od 30. listopada 1452. godine. ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 76, f. 100v.

³⁸⁵ ASV, Reg. Suppl. 462, f. 296r.

³⁸⁶ Papa Nikola V. premjestio ga je na mjesto komendatornog opata sa službe apostolskoga protonotara 25. veljače 1450. godine (ASV, Reg. Vat. 414, f. 288v-289v), nakon što je to mjesto ostalo ispražnjeno smrću opata Lorenza Michielija (Laurentius Michaelis) postavljenog 1442. godine (ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 64, f. 349v; 5. prosinca 1442. obvezao se na uplatu zajedničkih i malih pristojbi prema Apostolskoj komori).

³⁸⁷ ASV, Reg. Lat. 481, f. 58r-v: Rim, 5. listopada 1452.: "... sane sicut exhibita nobis nuper pro parte venerabilis fratris nostri Emanuelis episcopi Scutaren. peticio continebat, fructus et facultates mense episcopalis Scutaren. causantibus sinistris euentibus adeo tenues resultant et exiles, quod ex illis episcopus Scutaren. pro tempore existens iuxta epis-

kom svoje službe u Skadru i druge papine naloge koji su se odnosili na obližnje benediktinske opatije. Tako mu se papa Pio II. obratio s nalogom u slučaju Petra Czavona, opata opatije sv. Ivana de Stivalio, koji je zatražio da ga vrati u posjed opatije u koju su ga imenovali najprije papa Martin V., a zatim i njegov nasljednik Eugen IV., nakon smrti opata Andrije Marsana.³⁸⁸ Opat Petar mirno je i uspješno 24 godine obavljao svoju službu i upravljao dobrima opatije sve dok se nisu umiješali drački nadbiskup Stjepan Birello i arhiđakon Pavao Angeli. Naime nadbiskup je opata Petra protjerao preko mora i izvan granica jurisdikcije da bi ga izložio sudskom progonu. Petar se požalio Svetoj Stolici, papa je imenovao auditore te je na kraju iz Mantove 14. prosinca 1459. biskupu Emanuelu dao nalog da utvrdi istinu, sve što je protiv Petra poduzeto poništi i vrati ga u posjed opatije; ako bi bilo potrebno, i uz pomoć svjetovnih vlasti Pavlu Angeliju oduzme ono što je tim postupkom ostvario.

Papa Pio II. već je tijekom prvih mjeseci svoga pontifikata bio dobro obaviješten o teškom stanju biskupija Skadra i Sape, koje su pod stalnom opasnošću od turskih vojnih upada.³⁸⁹ Nakon što je u Kuriju stigla vijest o smrti posljednjega biskupa Sape Jurja (*Georgius*, imenovan početkom 1440.),³⁹⁰ pozivajući se na odluku svoga prethodnika pape Kalista III. o rezervaciji prava na imenovanje biskupa, 13.

copalis exigenciam dignitatis statum suum decenter tenere et incumbencia sibi onera supportare non valet ac comode, et si monasterium sanctorum Sergii et Bachi ordinis Sancti Benedicti Scutarensis diocesis quod dilectus filius magister Jeronimus de Calauda notarius noster ex commissione apostolica in commendam obtinet, abbatialis dignitatis titulo et ordine huiusmodi in eo penitus suppressis et extinctis, eidem mense vniretur perpetuo et incorporaretur, per hoc aliquantulum necessitatibus subueniretur episcopi supradicti, pro parte ipsius episcopi nobis fuit humiliter supplicatum ut prefatum monasterium eidem titulo et ordine in illo suppressis et extinctis cum omnibus iuribus et pertinentiis suis eidem mense imperpetuum incorporare, annectere et vnire de benignitate apostolica dignemur. Nos igitur qui de premissis certam noticiam non habemus huiusmodi supplicationibus inclinati fraternitati tue per apostolica scripta mandamus quatenus, vocatis qui fuerint euocandi, de premissis et eorum circumstantiis vniuersis auctoritate nostra te diligenter informes, et si per informationem huiusmodi ea veritate submitti reppereris, super quo tuam conscientiam oneramus, monasterium predictum, quod a longo tempore monachis caruit prout caret de presenti, et cuius titulo et ordine prefatis per te in eo suppressis et extinctis, ut prefatur, cum omnibus iuribus et pertinentiis supradictis mense prefate, cuius etiam ducentorum florenorum auri de camera fructus, redditus et prouentus secundum comunem estimationem valorem annum, ut idem episcopus asserit, non excedunt, auctoritate prefata imperpetuum vnias, incorpores et annectes, ita quod cedente uel decedente commendatario huiusmodi siue illius regimine et administrationem alias quomodolibet dimittente liceat Emanueli uel pro tempore existenti episcopo prefato, per se uel alium seu alios, corporalem possessionem regiminis et administrationis in spiritualibus et temporalibus bonorum monasterii iuriumque et pertinentiarum predictorum auctoritate propria apprehendere, eiusque fructus, redditus et prouentus huiusmodi in suos ac monasterii et mense predictorum vsus conuertere et perpetuo retinere alicuius licencia super hoc minime requisita...

³⁸⁸ ASV, Reg. Vat. 474, ff. 174r-175r; Theiner, *Vetera monumenta historiam Slavorum*, 452-453, br. 640.

³⁸⁹ O teškom stanju u Skadarskoj biskupiji i učestalom turskim pljačkaškim upadima na njezin teritorij Sveta je Stolica svakako uvijek imala svježe obavijesti, već i zbog činjenice da su tijekom prve polovine 15. stoljeća biskupi vrlo često dolazili u Rim. Baleski biskup Michele de Paoli boravio je početkom listopada 1428. u Kuriji upravo u vrijeme kada je zbog nekih nedjela i nerezidiranja smijenjen dotadašnji biskup Dionizije, a on imenovan novim biskupom (ASV, Reg. Lat. 280, ff. 105r-106r: "... intendentes itaque tam dicte Driuaften. ecclesie, quam eius gregi dominico salubriter providere, te apud sedem apostolicam constitutum a vinculo quo eidem Baleacen. ecclesie cui tunc preeras, tenebaris, de eorundem fratrum consilio et apostolice potestatis plenitudine absoluentes te ad eandem Driuaften. ecclesiam transferimus, teque illi preficimus in episcopum et pastorem...").

³⁹⁰ Eubel, *Hierarchia* II, 229.

je studenoga 1458. skadarskoga biskupa Emanuela imenovao komendatornim upraviteljem Sape.³⁹¹ Nakon Emanuelove smrti papa Pavao II. (1464. – 1471.) iskoristio je svoje pravo rezervacije na imenovanje skadarskoga biskupa te je 6. ožujka 1465., poslušavši savjete članova Kardinalskogazbora, izabrao regularnoga kanonika Sv. Augustina Tadeja Pasqualiga.³⁹² Dva dana poslije, 8. ožujka, izabrani je biskup dobio i dozvolu da izabere dvojicu ili trojicu katoličkih svećenika koji će ga posvetiti³⁹³, a

³⁹¹ ASV, Reg. Lat. 539, ff. 37v-38v: "... Dudum siquidem bone memorie Georgius episcopus Sapaten. regimini Sapaten. ecclesie presidente, felicis recordacionis Calistus papa III. predecessor noster, cupiens eidem ecclesie cum vacaret per Apostolice Sedis prudenciam vtilem et ydoneam presidere personam, prouisionem ipsius ecclesie ordinarium disponere sue duxit ea vice specialiter reseruandam, decernentes extunc irritum et inane si secus super hiis per quoquam quauis auctoritate scienter uel ignoranter contingeret attemptari. Postmodum vero dicta ecclesia per obitum eiusdem Georgii episcopi, qui extra Romanam Curiam debitum nature persoluit, vacante, ipsoque predecessore per eum de prefata ecclesia aliter non disposito, sicut Domino placuit, sublato de medio tum a nonnullis reuocaretur in dubium an aliquis preter Romano Pontifice de ecclesiis prefatis per eundem predecessorem dispositioni sue reseruatis et tempore sui obitus vacantibus disponere potuisset siue posset, ad huiusmodi ambiguitate volendum dubium nostrum apostolatus primordiis declarauimus cum et singularum cathedralium ecclesiarum prouisiones, quas idem Calistus predecessor ordinatum et disposuere seruauerat et que durante aut reseruacione huiusmodi vacauerant, et de illis tempore sui obitus minime disposuerat, per huiusmodi reseruacionem et decretum remansisse et remanere affecta, illumque de illis preter Romanum Pontificem disponere potuisse siue posse quoquomodo, decernentes extunc irritum et inane si secus super hiis per quoscumque, quauis auctoritate, scienter uel ignoranter, attemptatum forsitan erat tunc uel imposterum contigerit attemptari. Cum itaque secundum premissa dicta ecclesia adhuc, ut prefertur, vacare noscatur, nos eidem ecclesie Sapaten., de cuius prouisione nullus preter nos hac vice se intromittere potuit neque potest, reseruacione, declaratione et derogatione obsistentibus supradictis, ut feliciter gubernatur eiusque bona et iura a prauorum manibus defensentur prouidere ac tibi, qui ex fructibus, redditibus et prouentibus mense episcopalis Scutaren. in faucibus Thurcorum consistentis, statum tuum iuxta pontificalis exigenciam dimittatis congrue tenere non potes, ut eundem statum decencius tenore ualeas, de alicui in subuencionis auxilio prouidere cupientes ac attendentes, quod tu, qui hactenus ecclesie Scutaren. vtiliter prefuisti, prout adhuc preesse dinosceris, eandem Sappaten. ecclesiam etiam scies et poteris salubriter gubernare, ecclesiam ipsam Sapaten., sic vacantem, tibi de fratrum nostrorum consilio auctoritate apostolica commendamus, per te quoad uixeris et eidem ecclesie Scutaren. prefueris tenendam, regendam et etiam gubernandam, administrationem liberam eiusdem ecclesie Sapaten. ac bonorum et iurium ipsius tam in spiritualibus quam in temporalibus plenarie committendo..."

³⁹² Eubel, *Hierarchia II*, 232. ASV, Reg. Lat. 617, ff. 259v-261r. "*Dilecto filio Tadeo Paschaligo electo Scutaren. ... Dudum siquidem bone memorie Samuele (!) episcopo Scutaren. regimini Scutaren. ecclesie presidente, nos cupientes eidem ecclesie cum eam uacare contingeret per operationis nostre ministerium utilem et ydoneam presidere personam prouisionem ipsius ecclesie ordinationi et dispositioni nostre duximus ea uice specialiter reseruandam, decernentes extunc irritum et inane si secus super hiis per quoquam quauis auctoritate scienter uel ignoranter contingerit attemptari, postmodum uero prefata ecclesia per obitum dicti Samuelis episcopi, qui extra Romanam Curiam diem clausit extremum pastoris solatio destituta, nos uacatione huiusmodi fidedignis relatibus intellect, ad prouisionem ipsius ecclesie celerem et felicem, de qua nullus preter nos hac uice se intromittere potuit siue potest, reseruacione et decreto obsistentibus supradictis, ne ecclesia ipsa longe uacationis exponeretur incommodis, paternis et sollicitis studiis intendentes post deliberationem quam de preficiendo eidem ecclesie personam utilem et etiam fructuosam cum fratribus nostris habuimus diligentem, demum ad te canonicum regularem ordinem sancti Augustini expresse professum ac in presbiteratus ordine et legitima etate constitutum, cui de religionis zelo, litterarum sciencia, uite mundicia, honestate morum, spiritualium prouidencia et temporalium circumspectione, ac aliis multiplicum virtutum donis apud nos fidedigna testimonia perhibentur, direximus oculos nostre mentis quibus omnibus attenta meditatione pensatis de persona tua nobis et dictis fratribus, ob tuorum exigenciam meritorum accepta, eidem ecclesie de dictorum consilio auctoritate apostolica prouidimus teque illi preficimus in episcopum et pastorem, curam, regimen et administrationem ipsius ecclesie tibi in spiritualibus et temporalibus plenarie committendo, firma spe fiduciaque conceptis quod dirigente domino actus tuos prefata ecclesia per tue circumspectionis industriam et studium fructuosum regetur utiliter et prospere dirigetur ac grata in eisdem spiritualibus et temporalibus suscipiet incrementa...*"

³⁹³ ASV, Reg. Lat. 617, f. 261r-v: "... dilecto filio Thadeo Paschaligo electo Scuraten. (!!) salutem etc. Cum nos nuper ecclesie Scutaren. pastoris regimine destitute, de persona tua nobis et fratribus nostris ob tuorum exigenciam meritorum accepta, de fratrum eorundem consilio auctoritate apostolica duxerimus prouidendum, preficiendo te illi in

7. svibnja ponudio je za zajedničke i male pristojbe Kardinalskomuzboru i Komori 66 zlatnih florena.

Kao i njegovi prethodnici, papa Pavao II. rezervirao je Svetoj Stolici pravo imenovanja na mjesto skadarskoga biskupa. Čim je vjerodostojna vijest o smrti biskupa Pasqualiga stigla u Rim, nakon savjetovanja sKardinalskim zborom,⁹ veljače 1467. imenovao je mletačkoga patricija, doktora kanonskoga prava, klerika Bartolomeja Barbariga.³⁹⁴ Istoga su dana službenici u kancelariji za njega sastavili pismo o imenovanju, a o izboru su pismom obaviješteni i članovi kaptola skadarske katedrale. Biskup Barbarigo ponudio je 17. listopada 1467. u Apostolskoj komori za zajedničke i male pristojbe Kardinalskomuzboru i Komori svotu od 33 zlatna florena.³⁹⁵ Biskupijom će upravljati preko svojih vikara i nikad neće doći u nju. Nakon njegova premještanja u biskupi-

episcopum et pastorem, prout in nostris inde confectis litteris plenius continetur. Nos igitur ad ea que ad tue commoditatis augmentum cedere ualeant fauorabiliter intendentes, tuis supplicationibus inclinati, tibi ut a quocumque malueris catholico antistite gratiam et communionem apostolice sedis habente ascitis et in hoc sibi assistentibus duobus uel tribus catholicis episcopis similem gratiam et communionem habentibus munus consecrationis recipere ualeas, ac eidem antistiti ut recepto prius per eum nostro et Romane ecclesie nomine a te fidelitatis debite solito iuramento, iuxta formam presentibus annotatam, munus predictum auctoritate nostra impendere libere tibi possit plenam et liberam concedimus earundem presentium tenore facultatem. Volumus autem et auctoritate predicta statuimus et decernimus quod, si non recepto a te per episcopum ipsum dicto iuramento, idem episcopus munus ipsum tibi impendere et tu illud suscipere presumpseritis, dictus antistes a pontificalis officii exercicio et tam ipse quam tu ab administratione, tam spiritualium quam temporalium, ecclesiarum vestrarum suspensi sis eo ipso. Preterea volumus quod formam huiusmodi a te tunc prestiti iuramenti nobis de verbo ad verbum per tuas patentas (!) litteras tuo sigillo signatas per proprium nuncium quantocius destinare procures. Quodque pro hoc venerabili fratri nostro archiepiscopo Antibaren., cui prefata ecclesia metropolitico iure subesse dinoscitur, nullum imposterum preiudicium generetur. Forma autem iuramenti quod prestabis hec est: 'Ego Thadeus Paschaligo electus Scutaren., ab hac hora inantea fidelis et obediens ero beato Petro Sancteque Apostolice Romane Ecclesie ac domino nostro domino Paulo papa II. et suisque successoribus canonice intransibus etc. Sic me Deus adiuet et hec sancta Dei euangelia'. Datum Rome apud Sanctum Petrum, anno incarnationis dominice millesimo quadringentesimo sexagesimo quarto, octauo Idus Martii anno primo.'

³⁹⁴ ASV, Reg. Lat. 648, ff. 176v-178r: "Dilecto filio Bartholomeo Barbarico electo Scutaren. salutem etc. ... Dudum siquidem bone memorie Tadeo episcopo Scutaren. regimini Scutaren. ecclesie presidente, nos cupientes eidem ecclesie cum eam uacare contingeret per operationis nostre ministerium utilem et ydoneam presidere personam, prouisionem ipsius ecclesie ordinationi et dispositioni nostre duximus ea uice specialiter reseruandam, decernentes extunc irritum et inane si secus super hiis per quoscumque quauis auctoritate scienter uel ignoranter contingeret attemptari. Postmodum uero prefata ecclesia per obitum dicti Tadei, qui extra Romanam Curiam diem clausit extremum, pastoris solatio destituta, nos uacatione huiusmodi fidedignis relatibus intellecta ad prouisionem ipsius ecclesie celerem et felicem de qua nullus preter nos hac uice se intromictere potuit, siue potest, reseruacione et decreto obsistentibus supradictis, ne ecclesia ipsa longe uacationis exponeretur incommodis, paternis et sollicitis studiis intendentes, post deliberationem quam de preficiendo eidem ecclesie personam utilem et etiam fiduciosam cum fratribus nostris habuimus diligentem, demum ad te clericum Venetiarum decretorum doctorem, cui de vite munditia, honestate morum, spiritualium prouidentia et temporalium circumspectione, ac aliis multiplicium uirtutum donis apud nos fidedigna testimonia perhibentur direximus oculos nostre mentis, quibus omnibus attenta meditatione pensatis, de persona tua nobis et dictis fratribus nostris ob tuorum exigentiam meritorum accepta, eidem ecclesie de dictorum fratrum consilio auctoritate apostolica prouidemus teque illi preficimus in episcopum et pastorem, curam, regimen et administrationem ipsius ecclesie tibi in spiritualibus et temporalibus plenarie committendo firma spe fidutiæque conceptis, quod dirigente domino actus tuos prefata ecclesia per tue circumspectionis industriam et studium fructuosum regetur utiliter et prospere dirigetur ac grata in eisdem spiritualibus et temporalibus suscipiet incrementa..."

³⁹⁵ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 84, f. 51v; ASV, Cam. Ap., Oblig. Com. 9, f. 88r.

ju u Poreču na tajnomekonzistoriju 11. listopada 1471.³⁹⁶, u ponedjeljak 14. listopada naslijedio ga je u Skadru *magister in theologia* franjevac Francesco de Sanctis iz Padove, koji je odmah obećao uplatu svojih obveza u iznosu od 33 1/3 zlatnih florena prema Apostolskoj komori i Kardinalskom zboru.³⁹⁷ U srijedu 19. ožujka 1492. papa Inocent VIII. postavio je zbog Franjine smrti doktora kanonskogoprava i kanonikaGravineNikolu Lupo, s mogućnošću da zadrži kanoničke nadarbine.³⁹⁸ Njega je 26. ožujka 1511. naslijedio augustinacGiacomo de Humano, opat opatiје Sv. Duhau Agrigentu.³⁹⁹

Nakon smrti biskupa Mihovila⁴⁰⁰ u petak 13. srpnja 1425.⁴⁰¹ papa Martin V. promovirao je na mjesto biskupa u Sapi⁴⁰² Petra, redovnika i opata benediktinske opatiјesv. Sergija i Baka. Samo dva tjedna poslije, 26. srpnja, redovnik u venecijanskome benediktinskom samostanu San Giorgio*Georgius de Albania*zatražio je od pape za sebe mjesto opata. Iz njegove molbe saznajemo da je mjesto ispražnjeno zbog promociје redovnika Petra Cru-

³⁹⁶ ASV, Cam. Ap., Oblig et Sol. 82, f. 66r: "Die XI octobris 1471. idem s.d.n. in consistorio secreto etc. transtulit dominum N. episcopum Scutaren. ad ecclesiam Parentin. vacantis per obitum extra Romanam curiam et extruxit pen. CL. duc. quam faciebat episcopus Feltren. protonotario Delfino et imposuit similem pensionem CL ducatorum de Camera super ecclesia Parentin. soluendam per episcopum translatum dicto prothonotario."

³⁹⁷ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 82, f. 66r; Oblig. et Sol. 83, f. 48v; Eubel, *Hierarchia* II, 232.

³⁹⁸ ASV, Arch. Consist., Acta Misc. 2, f. 38r; ASV, Reg. Lat. 933, ff. 253r-254v, 256r-v (od 26. kolovoza 1492.). Eubel, *Hierarchia* II, 232.

³⁹⁹ ASV, Reg. Lat. 1253, ff. 203v-205r (pismo o imenovanju) i f. 205r (dozvola da izabere biskupe koji će ga posvetiti). Gulik – Eubel, *Hierarchia* III, 293.

⁴⁰⁰ Kao arhidakon lokalnoga katedralnog kaptola biskupom je imenovan samo tri godine prije, 3. srpnja 1422. godine. Eubel, *Hierarchia* I, 434.

⁴⁰¹ ASV, Misc. Arm. XII, 121A, f. 96r: "Die Veneris III° Idus Julii ecclesie Sapatem. uacante per mortem, de persona fratris Petri, abbatis monasterii Sanctorum Sergii et Bacchi Scutaren. diocesis."

⁴⁰² Peter Bartl, "Das Bistum Sappa-Sarda in Nordalbanien nach einem Bericht aus dem Vatikanischen Archiv (ca. 1750)", *Städteforschungen. Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas* (Begründet von Fritz Valjevec) XXV (1966.), 27-37, str. 28: "Beide Städte nach denen die Diözese ihren Namen erhielt /Sappantense e Sardense/, existieren heute nicht mehr. Sappa geht wahrscheinlich auf eine illyrische Burgenlage zurück, scheint aber nie eine größere Bedeutung gehabt zu haben: 'Illinc ad meridiem montis alti ac praerupti radicibus insidebat Sappa Civitas nulla re magis, et fortassis nulla re alia quam episcopali Sede illustris, cujus ne vestigia quidem hodie apparent.'" [preuzeo iz: Karl Pooten, *Metropolis Antibarensis et Ecclesiarum episcopatum in Albania turcica sitarum, quae eidem Metropoli subsunt, Historia, quam ex Illyrico Sacro R. P. Danielis Farlati ad suum usum in compendium redegit Carolus Pooten Archiepiscopus Antibarensis et Diocensis, Albaniae Metropolitae, ac Regni Serviae Primas. Manuskript in der Bibliothek der Congregazione de Propaganda Fide in Rom, S. 204.]. Zur Zeit des albanischen Nationalhelden Skanderbeg (1405-1468) gehörte Stadt und Burg der albanischen Adelsfamilie Zaharija (1403 *Coya Zaccaria dominus Sabatensis et Dagnensis*: Milan v. Sufflay, *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*. Wien, Leipzig 1924 = *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften*. Wien. Phil.-hist. Klasse 63, I. S. 7 und 25). Die Überreste von Sappa befinden sich in der Nähe des heutigen Dorfes Henshati, das Sitz des Bischofs wurde, der in seiner Titulatur aber den alten Ortsnamen beibehielt. Auf einem Bergrücken oberhalb von Nenshati befindet sich die Ruine der in unserem Bericht erwähnten Kirche des Erzengels Michael, des Schutzpatrons der diözese: Theodor Ippen, *Skutari und die nordalbanische Küstenebene* (Sarajevo, 1907.) = Zur Kunde der Balkanhalbinsel I, 5, S. 51: "von Sappä wohnt in dem Pfarrdorf Nensati. Die Ruinen der Stadt, deren namen er übernommen hat, waren noch im 17. Jahrhundert 'alla costa del monte detto S. Angelo' zu sehen, womit offenbar der langgestreckte Bergrücken über Nensati gemeint ist, auf dem sich die Überreste einer Kirche des Erzengels Michael."*

etyo za biskupa Sape, a godišnji je prihod opatije procijenjen na 100 zlatnih florena. Papa je molbu najprije odobrio, no, sudeći prema bilješci na margini molbe, upravo je na njegov nalog ona uskoro poništena (*cassata de mandatodomininostri pape*).⁴⁰³ Vjerojatno je to isti Petar kojega je 13. svibnja 1405. papa Inocent VII. imenovao opatom Sv. Sergija i Baka i dao mu dozvolu da izabere trojicu katoličkih svećenika koji će ga posvetiti i od nje ga preuzeti prisegu vjernosti.⁴⁰⁴ Nakon što si je rezervirao pravo namještanja kapelana u kapeli sv. Nikole⁴⁰⁵ u skadarskoj tvrđavi, *capellasancti Nicolai sita incastro Scutarensi*, njemu je papa Martin 13. prosinca 1423. uputio nalog povodom molbe skadarskoga svećenika Ivana Bukeloy, koji ju je zatražio u nadarbinu. Opat je trebao ispitati kvalitete kandidata Ivana (*examenydoneitatis*), provjeriti ekonomsko i pravno stanje kapele (je li zbog nje u tijeku kakav sudski spor), postaviti ga i uvesti u njen miran posjed te braniti od mogućih zahtjeva ili napada drugih kandidata odnosno skadarskoga biskupa.⁴⁰⁶

Iz molbe datirane 20. travnja 1428. doznajemo da je pred kardinalom Ardicinom de Porta de Novaria⁴⁰⁷ vođen sudski spor zbog prihoda opatije sv. Sergija i Baka između tužitelja Andrije Jurjeva (*Andreas Georgii*), opata Sv. Ivana u Drivastu, i optuženoga ben-

⁴⁰³ ASV, Reg. Suppl. 189, f. 36v.

⁴⁰⁴ ASV, Reg. Lat. 123, f. 251r-v: "Innocencius etc. Dilecto filio Petro abbati monasterii sanctorum Sergii et Bachi de Buena ordinis sancti Benedicti Scuraten. (!) diocesis, salutem etc. Cum nos pridem monasterio sanctorum Sergii et Bachi de Buena ordinis sancti Benedicti Scutaren. diocesis abbatibus regimine destituto de persona tua nobis et fratribus nostris ob tuorum exigentiam meritorum accepta, de fratrum eorumdem consilio auctoritate apostolica duxerimus providendum preficiendo te eidem monasterio in abbatem, prout in nostris inde confectis litteris plenius continetur. Nos ad ea que ad tue commoditatis augmentum cedere vellent fauorabiliter intendentes, tuis supplicationibus inclinati, tibi ut a quocumque malueris catholico antistite gratiam et communionem apostolice sedis habente munus benedictionis recipere valeas, et eidem antistiti ut munus predictum auctoritate nostra impendere tibi possit plenam et liberam concedimus tenore presentium facultatem. Volumus autem quod idem antistes, qui tibi prefatum munus impendet, postquam tibi illud impenderit, a te nostro et Romane Ecclesie nomine fidelitatis debite solitum recipiat iuramentum, iuxta formam quam sub bulla nostra mittimus interclusam, ac formam iuramenti quod te prestare contigerit nobis de verbo ad verbum per tuas patentes litteras tuo sigillo signatas per proprium nuntium quantocius destinare procuret. Datum Rome apud Sanctum Petrum, tertio Idus maii anno primo. A. X. Aldunarius." Ne poznavajući to papino pismo o imenovanju, a prema podacima kojima je raspolagao, Ostojić je zaključio da je Petar na mjestu opata Sv. Sergija i Baka naslijedio Aleksija, "jednog od posljednjih opata, koji su sigurno bili monasi", 1405., kada je promaknut za biskupa grada Pulatija (Polatensis) u Albaniji. Ostojić, *Benediktinci*, 524. Aleksije je 11. svibnja 1405. na savjet šestorice kardinala prisutnih na sjednici tajnoga konzistorija promoviran za opata opatije sv. Sergija i Baka u Skadarskoj biskupiji (ASV, Reg. Lat. 123, f. 251v), 14. je svibnja dobio dozvolu da izabere katoličke biskupe koji će ga posvetiti za pulatskoga biskupa, a njegov je zastupnik, primicerij rimske bazilike sv. Petra, Andrija de Durazzo, 4. studenoga u njegovo ime obećao uplatiti 33 zlatna florena i male uobičajene pristojbe. Tomu treba dodati i zaostatke njegova prethodnika na biskupiji Sergija, koje će uplatiti u dva obroka, prvi do blagdana Uzašašća Bl. Djevice Marije, a drugi do Svih svetih sljedeće godine (1. studenoga 1406. godine) (ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 57, f. 134v). Istoga je dana Andrija de Durazzo, kao zastupnik redovnika Petra (*venerabilis pater, frater Petrus*), izabranog opata Sv. Sergija i Baka na Bojani (SS. *Sergii et Bachi de Buena*), obećao uplatu njegovih pristojbi do istih rokova (ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 57, f. 134v).

⁴⁰⁵ Opatu Sv. Sergija i Baka barem tijekom pontifikata papa Martina V. i Eugena IV. pripada pravo zaređivanja i namještanja rektora skadarske kapele sv. Nikole de Musantis. Naime 26. svibnja 1432. opat Andrija Sporo trebao je uvesti u posjed svećenika Alesija Tolli de Sancto Sergio nakon što je kapela oduzeta svećeniku Ivanu Huti. U tom je trenutku godišnji prihod kapele procijenjen na svotu od 15 turonskih libara (ASV, Reg. Suppl. 277, f. 266r).

⁴⁰⁶ ASV, Reg. Lat. 240, ff. 33v-34r. Vidi ovdje bilj. 317.

⁴⁰⁷ Eubel, *Hierarchia* II, 6. U drugoj kardinalskoj promociji koju je papa Martin V. objavio 24. svibnja 1426. konzistorijalni je odvjetnik *Ardicinus de Porta de Novaria* promoviran u kardinala rimske naslovne crkve sv. Kuzme i Damijana. Umro je 9. travnja 1434. godine.

ediktinskog redovnika Petra Zanona. Tužitelj Andrija, koji je kao opat Sv. Ivana nedavno dobio papinu proviziju na mjesto opata Sv. Sergija i Baka, zatražio je da upravo kardinal Ardicino istraži komu pripada pravo upravljanja opatijom čiji su prihodi procijenjeni 100 zlatnih florena. Tužitelj je očekivao da će kardinal presuditi u njegovu korist i da će postati opatom.⁴⁰⁸

Petar Cruetyoosobno je 29. svibnja 1432. prisutan u Rimu (*prefatus episcopus in Romana Curiaprensens*) kada podnosi molbu da mu se dodijeli opatija sv. Ivana de Stualio, godišnjeg prihoda procijenjenog na 80 turonskih libara, u kojoj više nema redovnika i u kojoj se vrlo rijetko održavaju mise, kako bi je što prije vratio starom sjaju. Iz biskupove molbe doznajemo da su mu Turci spalili i razrušili katedralnu crkvu, a on nema sredstava za život.⁴⁰⁹

Osamdesetih je godina 20. stoljeća tijekom arheoloških istraživanja pred katedralom u Hvaru⁴¹⁰ pronađena brončana matrica gotičkoga pečata u obliku mandorle, s prikazom likova sv. Mihovila – zaštitnika biskupije, Bogorodice s djetetom i biskupa s mitrom i pastoralom te natpisom na rubu: S(IGILLUM). PETRI. D(E)I. ET. AP(OSTO) LICE SEDISGRA(TIA) EP(ISCOP)I SAPAIENSIS. Nikša Petrić, koji je objavio podatke o tom nalazu, pretpostavio je da se radi o biskupu Petru iz ugledne obitelji Zaccaria (Zacharia). Njega je biskupom imenovao papa Bonifacije IX. krajem travnja 1395., a on se 4. svibnja Apostolskoj komori obvezao na uplatu zajedničkih i malih pristojbi. U ponedjeljak 24. siječnja 1396. barski se nadbiskup Marin iz Ulcinja, koga je 22. prosinca 1395. također imenovao papa Bonifacije IX., u njegovo ime obvezao da će do Božića uplatiti 80 zlatnih florena i pet uobičajenih malih pristojbi.⁴¹¹ U vrijeme uprave biskupijom Petar Zacharia obavio je i nekoliko diplomatskih misija između Venecije i Albanije.⁴¹² Naime 1410., po nalogu Coë Zaccaria⁴¹³, zatražio je pomoć od Senata u Veneciji, optužio one koji Lješ žele predati “inmanus Atanus Duchagino” te najavio namjere svoga gospodara da napadne Turke.⁴¹⁴ Biskup Petar Zacharia umro je prije 17. prosinca 1414., kada se u vatikanskim izvorima spominje izabrani biskup Nikola, koji je zbog siromaštva oslobođen plaćanja uobičajenih pristojbi.⁴¹⁵

⁴⁰⁸ ASV, Reg. Suppl. 225, f. 107r-v.

⁴⁰⁹ ASV, Reg. Suppl. 277, f. 274r.

⁴¹⁰ Za podatke o tom arheološkom istraživanju i nalazima zahvaljujem dr. sc. Vanji Kovačić.

⁴¹¹ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 48, f. 223v.

⁴¹² Nikša Petrić, “Prilozi arheologiji kasnoantičkog grada Hvara”, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 28 (1989.), 5-23 (17). Petrić je pretpostavio da se taj biskup Petar na svojim putovanjima između Albanije i Venecije zaustavio i u Hvaru.

⁴¹³ Gospodar gradova Sape i Danja, Coia Zacharia, s obitelji se vratio u krilo Katoličke crkve; razriješeni od svake kazne izopćenja, od pape Grgura XII. dobili su 14. srpnja 1414. posebnu dozvolu da izaberu ispovjednika. Theiner, *Vetera monumenta historiam Slavorum* I, 348-349, br. 502.

⁴¹⁴ Gegaj, *L'Albanie*, 23. U kolovozu 1410. Senat je odlučivao o mjerama koje treba poduzeti kako bi se Skadar obranio od napada Balše III.

⁴¹⁵ ASV, Arm. XXXIV, 4, f. 100r: “[m.s.] Absolutio electi Sapatē. Eisdem anno, indictione et pontificatus quibus supra, [Arimini, MCCCXIII, indictione VII., pontificatus domini Gregorii, diuina prouidentia pape XII, anno VIII], in

Brojni podaci kojima raspolažu uredi Rimske kurije o Petru Cruetyo, opatu Sv. Sergija i Baka koji je imenovan biskupom Sape, mogli bi baš prema njemu usmjeriti našu pozornost i pomoći preciznijoj atribuciji vlasnika matrice pečata pronađene u Hvaru.

Biskup Petar Cruetyo umro je najkasnije početkom 1433. (možda upravo na Hvaru?!) jer je njegov nasljednik u biskupiji Sapi, Matej, sin Stjepana iz drevne rapske plemićke obitelji *de Hermolais*,⁴¹⁶ prezbiter i kanonik rapske katedrale,⁴¹⁷ izabran 6. ožujka 1433. godine.⁴¹⁸ Dana 21. ožujka Apostolskoj komori i Kardinalskomuzboru obećao je uplatu 58 zlatnih florena te pet malih i zajedničkih pristojbi unutar roka od osam mjeseci.⁴¹⁹ On je prisustvovao saboru koji se od 1439. do 1445. održavao u Firenci,⁴²⁰ 23. travnja 1440. osobno je u Apostolskoj komori obećao uplatiti 33 1/3 florena za svoju novu, Rapsku biskupiju⁴²¹, u koju je imenovan 11. travnja 1440. godine.⁴²² Nakon podnesene molbe i sjednice tajnogakonzistorija održane 19. travnja u prisutnosti 14 kardinala, Apostolska mu je kancelarija izdala pismo kojim mu je na komendatornu upravu dodijeljena opatija sv. Sergija i Baka,⁴²³ ispražnjena smrću opata Andrije, da bi se u časti rapskoga biskupa uspješnije izdržavao. Godišnji prihod opatije procijenjen je na 160 zlatnih florena i njima će moći raspolagati kao i svi njegovi regularni prethodnici. Kako opatija ne bi trpjela štetu zbog toga što nema odgovarajućeg opata, i Mateju je određeno da ne smije otuđiti nekretnine i samostanske dragocjenosti niti umanjiti broj redovnika u opatiji. Dana 30. svibnja u Komori je osobno obećao uplatiti 33 1/3 zlatnih florena

Camera apostolica presentibus domino Johanne de Bononia, dicte Camere clerico et Petro Heymani, clerico Wratislaviensis diocesis, die decimoseptimo decembris, reuerendus pater dominus Franciscus electus Mothonen., domini nostri pape thesaurarius et vicemaster, reuerendum patrem dominum Nicolaum electum Sapaten. a prestatione suorum comunis et minutis seruitorum propter paupertatem hac uice absoluit et liberauit.”

⁴¹⁶ Davor Frankulin Travaš, “Prezimana stanovnika grada i otoka Raba od XV. do XX. stoljeća”, *Rad Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 45 (2003.), 97-127 (98).

⁴¹⁷ ASV, Reg. Lat. 242, ff. 195r-196r. Dana 19. rujna 1424. zadarski nadbiskup Blaž Molino i opat Sv. Petra u Supetarskoj Dragi na Rabu dobili su nalog pape Martina V. povodom njegova imenovanja kanonikom.

⁴¹⁸ ASV, Misc. Arm. XII, 121A, f. 142v: “Die Veneris IV mensis marci etc. ecclesie Zabaten. per obitum bone memorie domini Petri episcopi de persona etc. Matthei de Hermolao presbiteri Arben. cui etc. commendatum fuit monasterium Sancti Johannis de Simalio (!) ordinis sancti Benedicti Driusten. diocesis quocumque sibi de meliori etc. ecclesia prouidebitur.” Eubel, *Hierarchia* I, 434; II, 229.

⁴¹⁹ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 64, f. 165v.

⁴²⁰ *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio in qua praeter ea, quae Phil. Labbeus et Gabr. Cossartii et novissime Nicolaus Coleti in lucem edidere et omnia insuper in suis locis optime disposita exhibentur. Joannes Dominicus Mansi archiepiscopus Lucensis evulgavit editio novissima.* Tomus XXXI (Venetiis, 1798.), 1035: “Ego Matheus episcopus Zapatensis, me subscripsi.”

⁴²¹ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 64, f. 322r.

⁴²² ASV, Reg. Lat. 374, ff. 127v-129r. Matejev nasljednik u biskupiji Sapi, *Georgius*, arhiprezbiter u padovanskoj crkvi sv. Mihovila *de Plebe Sacco*, obvezao se na uplatu zajedničkih i malih pristojbi 17. lipnja 1440. godine (ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 64, f. 325r).

⁴²³ ASV, Reg. Suppl. 365, ff. 176v-177r (molba) te Reg. Lat. 374, f. 139r-v (pismo o imenovanju). Komendatorna uprava opatijom sv. Sergija i Baka donosila je biskupu Mateju 160 zlatnih florena.

za zajedničke i male pristojbe,⁴²⁴ a 31. svibnja izdana mu je potvrda o uplati 10 florena koju je izvršio osobno.⁴²⁵ Vrlo je precizno zabilježena i podjela tog iznosa između Kardinalskogazbora i Komore. Svaki od 17 kardinala prisutnih na sjednici konzistorija na kojoj je odlučeno o njegovu imenovanju za komendatora dobio je po 29 solida i 1 denar, a za klerike Kardinalskogazbora uplaćeno je 5 solida. Nakon te uplate preostalo je još uplatiti 9 florena i 40 solida.⁴²⁶ Matej *de Hermolais* umro je prije srijede 24. srpnja 1443., kada je na rapsku biskupsku katedru premješten senjski biskup Nikola,⁴²⁷ kojemu je 19. ožujka 1446. papa Eugen uputio pismo povodom njegove tvrdnje da su prihodi rapske biskupske menze nedovoljni za uzdržavanje na biskupskoj časti, osobito zbog toga što je još u dugovima koje mu je ostavio prethodnik Matej.⁴²⁸

Nakon smrti komendatornog opata Mateja Hermolaja, 1442. za novoga je opata postavljen Lorenzo Michieli (*Laurentius Michaelis*) iz Venecije, koji se 5. prosinca Komori obvezao na uplatu zajedničkih pristojbi.⁴²⁹ Na njega se najvjerojatnije odnosi slučaj nasilja prema crkvenomuvisokodostojanstveniku: utamničenja opata Sv. Sergija i Baka za koje doznajemo iz pisma koje je papa Eugen IV. 10. svibnja 1444. uputio kastelanskomu biskupu Lorenzu Giustinijaniju.⁴³⁰ Naime opat [Michieli] nešto se prije požalio papi optužujući skadarskoga biskupa [Ivana] da ga je uhitio u samome središtu Venecije, na Rialtu, i bez pravedna suđenja dao utamničiti. Gotovo predbacujući biskupu Giustinijaniju što je olako dopustio opatovo utamničenje, ne vodeći računa o tome da je izuzet od biskupove jurisdikcije (i nedopustivo po kanonskome pravu!), papa je zatražio da opata oslobodi, a skadarskoga biskupa sprovede do Rima.⁴³¹

Nakon smrti Lorenza Michielija, papa Nikola V. dodijelio je 1450. opatiju u komendu protonotaru Apostolske Stolice Jeronimu Lande/Laude.⁴³² Ubrzo nakon imenovanja

⁴²⁴ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 64, f. 324r: [m.s.] mon. Sanctorum Sergii et Bachi Scutaren. dioc. / [m.d.] Card. XIII. Dicta die (XXX mensis maii 1440) reuerendus in Christo pater dominus Matheus episcopus Arben. commendatarius monasterii Sanctorum Sergii et Bachi ordinis sancti Benedicti Scutaren. diocesis principaliter obtulit Camere et collegio etc. pro suo comuni seruicio debito racione comende huiusmodi florenos auri de Camera trigintatres et vnum tercium alterius floreni ad quos etc. et quinque minuta seruicia consueta. Quorum medietatem infra sex menses et aliam medietatem infra alios sex menses immediate sequentes etc.

⁴²⁵ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 68, f. 69v.

⁴²⁶ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 69, f. 79r.

⁴²⁷ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 64, f. 354v: 29. srpnja 1443. osobno je obećao uplatiti 50 zlatnih florena i male i zajedničke pristojbe.

⁴²⁸ ASV, Reg. Lat. 550, ff. 188v-189r.

⁴²⁹ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 64, f. 349v. Na margini tog zapisa stoji da je imenovan u prisutnosti 16 kardinala te da je svoju obvezu prema Komori izvršio, "solvit".

⁴³⁰ Lorenzo Giustiniani (1381. – 8. I. 1456.) imenovan je biskupom Castella početkom svibnja 1433. godine. Kada je papa Nikola V. odlučio ukinuti patrijarhat Grado i biskupiju Castello, 8. je listopada 1451. upravo njega imenovao prvim patrijarhom Venecije, koja je tako dobila metropolitanska prava nad biskupijama Torcello, Chioggia, Caorle i Jesolo. Eubel, *Hierarchia II*, 120. Giuseppe Del Torre, "Lorenzo Giustiniani, santo", *Dizionario biografico degli italiani* 66 (2006.), 73-77.

⁴³¹ ASV, Reg. Vat. 367, ff. 166v-167r.

⁴³² ASV, Reg. Vat. 414, ff. 288v-289v.

uslijedio je i posjet Apostolskoj komori, gdje se novi komendator obvezao na uplatu zajedničkih i malih pristojbi.⁴³³ Jeronim je međutim tijekom 1452. podnio odreknuće na mjesto opata, pa je papa opatiju dodijelio mletačkomu kleriku Marku Barbu.⁴³⁴ Kada je 1455. Marko Barbo izabran za biskupa Treviza, novi je papa, Kalist III., potvrdio i njegovu službu komendatornoga opata Sv. Sergija i Baka.⁴³⁵ Godišnjim prihodima opatije procijenjenim na 200 zlatnih florena upravljao je i šibenski biskup Urban Vignati (26. VII. 1454. – prije 16. VIII. 1469.) imenovan komendatornim opatom Sv. Sergija i Baka 17. rujna 1464., sdispenzacijom da je može zadržati zajedno s naslovom šibenskoga biskupa.⁴³⁶ Na sjednici tajnogakonzistorija na kojoj je imenovan bilo je 20 kardinala, među kojima vrlo ugledni i utjecajni Latino Orsini, Alan de Coetivy, Bartolomeo Roverella, Francesco Todeschini Piccolomini, Bessarion, Francesco Gonzaga, Filippo Calandrini i Berardo Erolì, svi na neki način i prije vezani uz jadranske mletačke provincije, koji će među sobom razdijeliti svotu koju je uplatio Komori. Na uplatu 33 1/3 zlatnih florena obvezao se 28. siječnja 1465.⁴³⁷ a 17 zlatnih florena, 23 solda i 11 denara uplatio je osobno 24. travnja.⁴³⁸ Biskup Vignati svoje je posljednje godine života proveo u Rimu⁴³⁹ i ondje je od Kurije dobio indulgenciju za sve koji pohode šibensku stolnicu na svetkovine Božića, Uskrsa, Svetoga Trojstva, Uznesenja Marijina, posvete Sv. Mihovila, Sv. Jakova apostola i Svih svetih te novčano pomognu njenu gradnju. Umro je u Portu, u neposrednoj blizini Rima,⁴⁴⁰ a to je bio kanonski razlog da 18. kolovoza 1469. papa Pavao II. (Barbo) dodijeli opatiju u komendu svomnećaku Marku Barbu (*cardinalis s. Marci*) kako bi se othrvao dugovima koje je preuzeo prigodom svoga imenovanja za kardinala⁴⁴¹ (*oneribus commodius supportandis de subsidio libenter ut decet et convenit*,

⁴³³ ASV, Reg. Vat. 414, ff. 288v-289v.

⁴³⁴ ASV, Reg. Vat. 425, ff. 70r-71r.

⁴³⁵ ASV, Reg. Vat. 455, f. 209r-v.

⁴³⁶ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 80, f. 131v.

⁴³⁷ ASV, Cam. Ap., Oblig. comm. 9, f. 14v.

⁴³⁸ ASV, Cam. Ap., Oblig. et Sol. 79, f. 108r.

⁴³⁹ ASV, Reg. Vat. 542, ff. 212v-214r: 12. ožujka 1467. imenovan je papinim vikarom u rimskoj bazilici sv. Petra.

⁴⁴⁰ Josip Soldo, "Crkvene prilike u Šibeniku u 15. stoljeću", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 3-6 (1982.), 108-115 (114).

⁴⁴¹ O važnijim momentima vezanim uz opatiju sv. Sergija i Baka u karijeri Marka Barba vidi uvodne stranice djela: Pio Paschini, *Il carteggio fra il Card. Marco Barbo e Giovanni Lorenzi (1481-1490)*, [Studi e testi 137], Biblioteca Apostolica Vaticana (Citta del Vaticano, 1948.), str. 2: Il 30 aprile 1451. Paolo Barbo, fratello ed amministratore del cardinale Pietro Barbo, pagò ad Alessio da Scutari quindici ducati "come apar per una lettera scrisse miser Marco Barbo data in Roma sub die 7 aprili"; str. 3: "Nell'aprile 1453 riceveva in commenda il monastero benedettino dei Ss. Sergio e Bacco in diocesi di Scutari (il 27 aprile pagava i servitii alla Camera). Vi rinunciava nell'aprile 1465 in favore di Urbano vescovo di Sebenico (Oblig. et Sol. 79, f. LXXXV / 108/), ma ne rientrava di nuovo in possesso nell'agosto 1469 (Scheda Pistolesi in Schedario Garampi: Abbati, II, p. 1280). Il 7 settembre 1455 Callisto III nominò vescovo di Treviso Marco Barbo con facoltà di conservare in commenda le due abbazie di Rosazzo e di Scutari (l'abbazia di Rosazzo fu gravata di una pensione annua)"; str. 5: "Perche avesse a sostenere le spese del cardinalato, Paolo II, il 16 luglio 1468, diede in commenda al Barbo (Marco) il monastero benedettino di S. Giov. Batt. di Trau resosi vacante per la morte dell'abate Nicolo (Reg. Vat: 529, f. 111), poi il 7 novembre il monastero cisterciense di S. Spirito fuori le mura di Palermo, resosi vacante per la morte dell'abate

ut expensarum onera que ipsum iugiter de necessitate subire oportet commodius perferre valeat de alicuius subventionis auxilio providere volentes), uz uobičajenu klauzulu da će zadržati dotadašnji broj redovnika i neće otuđiti pokretnu i nepokretnu dragocjenu imovinu opatije.⁴⁴² U tom trenutku godišnji prihodi opatije iznose 200 zlatnih florena.⁴⁴³ Ivan Dremano, Jakov Bragadin i Franjo – biskupi Pule, Nina odnosno Jesola – dobili su papin nalog da Marka Barba uvedu u posjed opatije.⁴⁴⁴

Dana 10. rujna 1489. Blasius de Milota imenovan je opatom Sv. Sergija i Baka, a 15. se listopada obvezao na uplatu 66 2/3 florena.⁴⁴⁵

Jednako kao biskupi, i opati su povremeno od papa dobivali naloge da kao delegirani suci za kurijalne urede obave neke istrage. Tako je 13. prosinca 1423. papa Martin V. opatu Sv. Sergija i Baka na Bojani u Skadarskoj biskupiji dao nalog da na mjesto rektora kapele sv. Nikole u skadarskoj tvrđavi – godišnjeg prihoda od 30 zlatnih florena, ispražnjeno smrću izvan Kurije (dakle u svojoj biskupiji) posljednjega rektora Martina iz Skadra, a nakon iscrpne provjere podobnosti, *ydoneitatis*, ekonomskoga i pravnoga stanja kapele – postavi Ivana Bukeloya, prezbitera u Skadarskoj biskupiji, i uvede ga u posjed.⁴⁴⁶

Giovanni (Reg. Vat. 529, f. 316, i redditi di questo monastero non superano i 600 fiorini d'oro); questa concessione non doveva pregiudicare il possesso degli altri benefici che al Barbo erano stati concessi."

⁴⁴² ASV, Reg. Lat. 670, ff. 131v-132v; Rim, 18. kolovoza 1469. godine.

⁴⁴³ ASV, Reg. Lat. 670, ff. 131v-132v.

⁴⁴⁴ ASV, Reg. Vat. 425, ff. 70r-71r; Theiner, *Vetera monumenta historiam Slavorum I*, 408-409, br. 583.

⁴⁴⁵ ASV, Cam. Ap., Oblig. Comm. 10, f. 31r: [m.s.]: Sanctorum Sergii et Bachi Scutaren. dioc. / Die XV mensis octobris MCCCCXXXVIII reuerendus pater Blasius de Milota abbas monasterii sanctorum Sergii et Bachi ordinis sancti Benedicti Scutaren. diocesis principalis nomine suo proprio obtulit Camere apostolice et sacro collegio reuerendis-simorum dominorum Sancte Romane Ecclesie cardinalium pro comuni seruitio dicti monasterii sanctorum Sergii et Bachi ratione prouisionis et perfectionis de persona ipsius domini Blasii abbatis eidem monasterio auctoritate apostolica facte per bullas domini Innocentii sub datum Rome apud sanctum Petrum quarto idus septembris anno quinto, florenos auri de camera sexaginta sex cum duobus terciis. [m.s.]: LXVI 2/3 / [m.d.] car.les XIII) ad quos dictum monasterium taxatum reperitur et quinque minuta seruitia consueta. Eorumdem autem commissis et minorum seruitiorum medietatem infra sex menses proxime sequentes. Aliam uero medietatem infra alios sex menses extunc immediate sequentes soluere promisit submisit etc. renunciauit et se in forma Camere obligauit et etiam constituit procuratorem etc. et iurauit. Et reuerendus pater dominus Petrus Leno clericus menstrius tulit sententias in scriptis in forma. Rome, in Camera Apostolica presentibus dominis M. de Campania et D. de Octauantis sotiis testibus et me Ja. de Bonaparte notario, rogatis. Dicta die suprascripte bulle fuerunt restitute presenti et de gratia speciali fuerunt remisse omni iure prefato Blasio abbati quia dictum monasterium est in partibus infidelium.

⁴⁴⁶ ASV, Reg. Lat. 240, ff. 33v-34r: "Martinus etc. Dilecto filio..., abbati monasterii sanctorum Sergii et Bachi de Buena Scutaren. dioc. salutem etc. Dignum arbitramur etc. Cum itaque sicut accepimus capella sancti Nicolai sita in castro Scutaren., quam quondam Martinus de Scutaro eiusdem capelle rector dum uiueret obtinebat, per obitum ipsius Martini qui extra Romanam Curiam diem clausit extremum vacauerit et vacet ad presens, nos volentes dilectum filium Johannem Bukeloy presbiterum Scutaren. diocesis apud nos de uite ac morum honestate aliisque probitatis et virtutum meritis multipliciter commendatum, horum intuitu fauore prosequi graciosi, discretionis tue per apostolica scripta mandamus quatinus si per diligentem examinationem eundem Johannem ad hoc ydoneum esser reppereris, super quo tuam conscientiam oneramus, capellam predictam, que sine cura est et cuius fructus redditus et prouentus triginta florenorum auri secundum comunem estimationem ualorem annum, ut ipse Johannes asserit, non excedunt, siue ut premititur, aut alias quouis modo uel ex alterius cuiuscunque persona vacet etiam si tanto tempore vacauerit quod eius collatio iuxta Lateranensis statuta concilii ad sedem predictam legitime deuoluta uel ipsa capella dispositioni apostolice specialiter reseruata existat et super ea inter aliquos lis cuius statum presentibus haberi

Kanonik katedrale u Drivastu Petar Zanon predočio je papi Martinu V. problem nastao nakon premještanja opata Petra de Cruetyou biskupiju Sapu vezan uz izbor njegova nasljednika u opatiji sv. Sergija i Baka.⁴⁴⁷ Papa je sada već bivšemu opatu Petru

volumus pro expresso pendeat indecisa, dummodo tempore datum presentium non sit in ea alicui specialiter ius uel quesitum cum omnibus iuribus et pertineciis suis prefato Johanni auctoritate nostra conferas et assignes inducens per te uel alium seu alios eundem Johannem uel procuratorem suum eius nomine in corporalem possessionem capelle iuriumque et petinenciarum predictorum et defendens inductum amoto exinde quolibet illicito detentore ac faciens ipsum Johannem uel dictum procuratorem pro eo ad huiusmodi capellam, ut est moris, admitti sibi que de eiusdem capelle fructibus redditibus prouentibus iuribus et obuencionibus vniuersis integre responderi...

⁴⁴⁷ ASV, Reg. Lat. 267, ff. 210r-211r: “[m.s.]: Pe. / [m.d.] : Jo. de Criuellis: Martinus etc. Venerabili fratri episcopo Sapaten, salutem etc. Solicite considerationis indagine prout officii pastoralis solitudine requirit, circa statum ecclesiarum et monasteriorum omnium operose diligentie studium libenter impendimus, ut ipsis ne uacationis cuiusuis pregraueantur incommodes, de salubris prouisionis remedio succuratur. Hodie siquidem per nos accepto quod dilectus filius Pierus Zanon, canonicus Driuaften. cupiebat in monasterio sancti Johannis ordinis sancti Benedicti Driuaften. diocesis, quod abbate et conuentu carere noscitur de presenti, sub regulari habitu uirtutum domino famulari. Nos per alias nostras litteras tibi dedimus in mandatis ut dictum Pierum, si ad hoc fieret ydoneus, et canonicum aliquod non obstaret, in prefato monasterio auctoritate nostra recipi faceres in monachum et in fratrem, sibi que iuxta ipsius monasterii consuetudinem regularem habitum exhiberi ac de communibus eiusdem monasterii prouentibus, sicut vni ex dicti monasterii monachis integre prouideri, sinceraque ibidem in domino caritate tractari, et nichilominus regularem professionem per monachos dicti monasterii emitti consuetam ab ipso Piero, si illum in tuis manibus sponte emittere uellet, auctoritate predicta reciperes et admitteres, prout in dictis litteris plenius continetur. Cum itaque monasterium predictum ex eo sic abbatis regimine destitutum, quod nos dudum de persona dilecti filii Andree, Sanctorum Sergii et Bachi prope Bogenam dicti ordinis Scutare. diocesis, olim dicti Sancti Johannis monasteriorum abbatem, ipsi monasterio Sanctorum Sergii et Bachi tunc vacanti, auctoritate apostolica per alias nostras litteras duximus prouidendum, preficientes eum eidem monasterio sanctorum Sergii et Bachi in abbatem. Nos ad prouisionem ipsius monasterii sancti Johannis celerem et felicem, de qua nullus preter nos hac vice se intrinicare potuit siue potest, pro eo quod nos dudum prouisiones monasteriorum omnium extunc inantea uacaturorum per prouisiones per nos de prelatibus eorum ubilibet constitutis in posterum faciendas, aliis monasteriis tunc vacantibus et inantea vacaturis ordinationi et dispositioni nostre reseruauimus, decernentes extunc irritum et inane si secus super hiis per quoscumque quauis auctoritate scienter uel ignoranter contingeret attemptari, ne monasterium ipsum longe uacationis exponatur incommotis, paternis et sollicitis studiis intendentes, ac de meritis et ydoneitate prefati Pieri asserentis dilectum filium Andream Marseno, monachum dicti ordinis per quinque menses uel circa nullo sibi super hoc titulo suffragante canonico, regimini et administrationi dicti monasterii sancti Johannis indebit se ingessisse, acingere de presenti, ipsumque monasterium sancti Johannis extunc detinuisse et adhuc occupatum indebit detinere, certam noticiam non habentes, fraternitati tue per apostolica scripta mandamus quatinus de meritis et ydoneitate prefati Pieri eadem auctoritate te diligenter informes, et si per informationem huiusmodi dictum Pierum ad regimen et gubernationem dicti monasterii sancti Johannis utilem et ydoneum esse reppereris, super quo tuam conscienciam oneramus, uocatis dicto Andrea Marseno ac aliis qui fuerint euocandi, de persona dicti Pieri postquam ipsum dictarum litterarum vigore in monachum dicti monasterii sancti Johannis reciperis, sibi que huiusmodi habitum exhibueris ac ipse in tuis manibus huiusmodi professionem emisit, ut prefertur, predicto monasterio sancti Johannis in quo, ut ipse Pierus asserit, a longis citra temporibus nullus resedit monachus, et quod guerris et aliis calamitatibus, que partes illas diutius affligerunt, causantibus in suis edificiis et structuris, ecclesia dicti monasterii sancti Johannis dumtaxat que per diligentiam et sollicitudinem dicti Pieri pro certa parte extitit reparata, salua remanente quamplurimum est collapsum et destructum, cuiusque fructus, redditus et prouentus centum et quinquaginta florenorum auri secundum comunem estimationem valorem annum, ut ipse Pierus asserit, non excedunt, etiam si ex quauis causa eiusdem monasterii sancti Johannis dispositio specialiter aut generaliter ad sedem apostolicam pertineat, dummodo tempore datum presentium eidem monasterio sancti Johannis de abbate prouisum canonice non existat, auctoritate predicta prouideas eumque perficias in abbatem, amoto exinde dicto Andrea Marseno ac quolibet alio illicito detentore, curam, regimen et administrationem eiusdem monasterii sancti Johannis dicto Piero in spiritualibus et temporalibus plenarie committendo, ac faciendo sibi a suis subditis obedientiam et reuerentiam debitas exhiberi. Contradictores per censuram ecclesiasticam etc. et nichilominus, si et postquam eundem Pierum prefato monasterio sancti Johannis in abbatem prefeceris ut preferatur, sibi munus benedictionis impendas uel per aliquem catholicum antistitem gratiam et comunem dicte sedis habentem impendi facias et procures. Volumus autem, quod tu, seu idem antistes qui dicto Piero huiusmodi munus impendes seu impendet, postquam illud sibi impenderis uel impenderit, ab eo nostro et Romane Ecclesie nomine

17. ožujka 1427. uputitionalog da riješi problem. Naime sam je papa dotadašnjega opata Sv. Ivana kod Drivasta premjestio u opatiju sv. Sergija i Baka, rezervirajući za sebe postavljanje opata u ispražnjenu opatiju u Drivastu. Benediktinac Andrija Marseno pet je mjeseci nelegitimno njome upravljao i uživao njene prihode. Biskup Sape, a bivši opat Petar, dobio je nalog da provjeri podobnost Petra Zanona, primi ga u benediktinski red, postavi opatom, posveti u novoj službi, primi od njega prisegu vjernosti, a nelegitimnog upravitelja Andriju Marsena udalji iz opatije. Iz pisma doznajemo i da je na poticaj Petra Zanona opatijska crkva u Drivastu, stradala u dugotrajnim turskim pljačkama, obnovljena i popravljena, dok su druge opatijske zgrade još uvijek razrušene, u njoj nema redovnika, a prihodi joj iznose 150 florena.

Barski nadbiskup Petar Span (14.XII.1422. – 1448.), koparski biskup Martin Bernardini (14. VII.1424. – 1428.) i opat Sv. Sergija i Baka Petar de Cruetyodobili su 23. prosinca 1427. od pape Martina V. nalog da nadziru regularnost uplata obeštećenja u iznosu od 30 zlatnih florena koju će za račun skadarskoga biskupa Ivana, sve dok bude živio u Rimu, na blagdan Svih svetih izvršavati dominikanac Marino Teldi iz Venecije, postavljen za upravitelja biskupije u duhovnim i svjetovnim poslovima.⁴⁴⁸

Ulcinski biskup Paganin i komendatorni opat Sv. Sergija i Baka Lorenzo Michielidobili su 3. siječnja 1443. od pape Eugena IV. nalog da istraže optužbe, koje su stigle do Kurije i rastužile papu, protiv dominikanca Nikole, koji još uvijek živi u Albaniji, a pod izgovorom da radi za papu i Apostolsku Stolicu prekoračio je svoje ovlasti prekomjernim izdavanjem dozvola, oprosta i razrješenja (*sub pretextu mandatorum nostrorum et Apostolice Sedis multos excessus ac plura enormia atque a iure exorbitantia, concessionibus videlicet, dispensationes et indulta exorbitantia valde facere ac procurare in sue*

fidelitatis debite solitum recipias seu recipiat iuramentum iuxta formam quam mittimus interclusam, sub bulla nostra, ac formam iuramenti quod idem Pierus prestabit nobis de verbo ad verbum per tuas patentes litteras suo sigillo signatas per proprium nuntium quantocius destinare procures seu procuret. Datum Rome apud Sanctos Apostolos, sextodecimo Kalendas aprilis anno decimo. Pe. L. de Casatiis."

⁴⁴⁸ ASV, Reg. Lat. 279, f. 208r-209r: "Venerabilibus fratribus archiepiscopo Antibaren. et episcopo Justinopolitan. ac dilecto filio abbati monasterii sanctorum Sergii et Bachi Scutaren. diocesis salutem etc. Personam venerabilis fratris nostri Johannis episcopi Scutaren. etc. Quocirca discretioni uestre per apostolica scripta mandamus quatenus vos uel duo aut vnus uestrum per vos uel allium seu alios faciatis eidem episcopo uel procuratori suo ad hoc specialiter constituto pensionem eandem iuxta reseruatiōis constitutionis et assignacionis huiusmodi tenorem integraliter solui ac etiam assignari. Et nichilominus premissa omnia ubi et quando expedire uideritis auctoritate nostra solemniter publicantes eosdem Marinum et administratores si et postquam uobis constiterit eos huiusmodi excommunicationis sententiam incurrisse ac super hoc pro parte dicti episcopi fueritis requisiti, seu alter uestrum fuerit requisitus tamdiu dominicis et festiuis diebus in dicta Scutaren. et aliis uicinis ecclesiis dum maior inibi populi multitudo conuenerit ad diuina excommunicationis publice nuntietis et ab aliis nunciari faciatis ac ab omnibus arctius euitari, donec eidem episcopo uel procuratori predicto de pensione huiusmodi tunc debita fuerit integre satisfactum, ipsique Marinus et administratores ab huiusmodi excommunicationis sententia meruerint absolutionis beneficium obtinere. Non obstantibus omnibus supradictis, aut si Marino et administratoribus predictis uel quibusuis aliis comuniter uel diuissim a dicta sit sede indultum quod ad solutionem uel exhibitionem alicuius pensionis minime teneantur, et ad id compelli aut quod interdici, suspendi uel excommunicari non possint per litteras apostolicas non facientes plenam et expressam ac de uerbo ad uerbum de indulto huiusmodi mentionem. Contradictores per censuram ecclesiasticam etc. Datum ut supra. Ja. XIII. XVI. Nono Kalendas Februarii anno vndecimo. De Cerretanis."

et quamplurium simplicium animarum salutis eterne periculum, honoris etiam nostri et dicte sedis detrimentum pariter et iacturam).⁴⁴⁹ Dvojica će se delegiranih sudaca o tim optužbama detaljno informirati, a u nalogu su dobili i upute kako će postupiti protiv optuženoga dominikanca Nikole. Utvrde li njegovukrivnju, dopušteno im je da ga privedu pravdi i uz pomoć svjetovnih vlasti ako bi se pokušao spasiti bijegom, a mogu ga zadržati u pritvoru sve dok ne utvrde istinu.

Nakon turskogaosvajanja teritorija oko Skadra“skadarska je katedrala pretvorena u džamiju, a biskup je neko vrijeme rezidirao u samostanu Sv. Srđa i ubirao njegove prihode, koji su u borbama između Mletaka i Turaka bili gotovo potpuno uništeni”.⁴⁵⁰

⁴⁴⁹ Theiner, *Vetera monumenta historiam Slavorum* I, 380, br. 546.

⁴⁵⁰ Ostojić, *Benediktinci*, 525.

Aurel PLASARI, Tirana

Konteksti kishtaro-politik i qëndresës dhe luftërave të Gjergj Kastriotit, Skënderbeut

Qëndresa dhe luftërat antiturke të prijësit të epirotëve (simbas Barletit) ose arbërve (simbas jetëshkruesish të tjerë), Gjergj Kastriotit, u përfshanë e u organizuan në një mjeshtri me historinë e vet dhe specifikat e veta faktike edhe për ç' i përket anës *kishtare* dhe, njëherësh për atë kohë, *politike*. Për kohën kur ai jetoi, veproi e luftoi krishterimi përfaqësonte një besim i cili kishte dinamikën e vet: përpiquej të përhapej, të projektohej, të fitonte terren, si dhe njëkohësisht të mbrohej duke ruajtur “domenet”. Të mbrohej madje me armë në dorë, me forma të ndryshme organizimi politiko-ushtarak. Në kohën së cilës i brendashkruhet “historia e Skënderbeut” krishterimi nuk paraqitej në gjendje të pastër, sikurse ndonjë historishkrues zyrtar shqiptar mund ta ketë hamenduar. As mund të paraqitej në gjendje të atillë prej çastit kur elementi mirëfilli fetar ndërthurej brenda tij me aspekte sociale, ekonomike, deri ushtarake e, sidomos, politike. Qëndresa antiturke e Gjergj Kastriotit dhe luftërat e tij u ushqyen prej kësaj gjendjeje të shkaktuar të krishterimit dhe kthjellimi i kontekstit kishtaro-politik të qëndresës dhe luftërave të tij do të hidhte dritë edhe më mbi historinë politike të një shtetari si ai.

Në këtë kontekst përkatësia në Kishë – dhe/ose në ferrëfim – e familjes së Kastriotëve paraqet interes të posaçëm për historinë politike të Skënderbeut duke mos përbërë një çështje vetëm e vetëm shpirtërore të Kastriotëve at e bir, por mirëfilli politike.

Nëse gjykohet nga akti në sllavonishte i manastirit të Hilandarit në Malin e Shenjtë, simbas të cilit “Ivan Kastrioti” (kështu ka nënshkruar) me djemtë e tij Stanisha, Reposh, Kostandin dhe “Gjurgj” (kështu është shkruar nga shkruesi) i kanë dhuruar këtij manastiri më 1426 katundet e Radostushës dhe Trebishtes⁴⁵¹, dilet lehtë në përfundimin

⁴⁵¹ Akti i vitit 1426, me të cilin Иван Kastrioti dhe katër të bijtë, Stanisha, Reposh, Kostandin dhe Gjergj i dhurojnë manastirit të Hilandarit dy katunde. *Stari srpski zapisi i nadpisi*, ed. Lj. STOJANOVIĆ, Beograd 1902, vëll. III, nr. 5055. Edhe *Zakonski Spomenici Srpskih Država Srednjega Veka*, vëll. V, ed. S. NOVAKOVIĆ, Beograd 1912 (Srpska Kraljevska Akademija), ad annum 1426, nr. 62. Edhe *Actes de Chilandar. Deuxième partie. Actes slaves*, ed. B. KORABLEV, Petrograd 1915, ff. 561-562. Edhe L. VON THALLÓCZY & K. JIREČEK, *Zwei Urkunden aus Nordalbanien*, në “Illyrisch-Albanische Forschungen unter Mitwirkung von prof. Dr. K. JIREČEK, prof. dr. M. ŠUFFLAY, Sektionschef Th. IPPEN, zusammengestellt von Dr. L. von THALLÓCZY”, vëll. I, München und Leipzig 1916, f. 144. Edhe *Djuradj Kastriot Skenderbeg i Arbanija u XV veku*, ed. J. RADONIĆ, Beograd 1942 (“Srpska Kraljevska Akademija. Spomenik 95”), nr. 3. Edhe *Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë*, vëll. II, përg. A. BUDA, I. ZAMPUTI, K. FRASHËRI, P. PEPPO,

që familja e Kastriotëve të ishte e lidhur mbas Kishës ortodokse⁴⁵². Ka historianë që e kanë refuzuar këtë mundësi duke e shpjeguar dhurimin vetëm me “frymën e tolerancës religjioze”⁴⁵³, ose duke e interpretuar si orvatje për “mbajtje marrëdhëniesh të mira me të dyja palët”⁴⁵⁴. Këta, në të vërtetë, kanë përsëritur një tezë të vjetër të Nolit, nga *Historia* e tij e 1921-shit, – vetë Noli më mbas e ka shkapërcyer një tezë të tillë, – simbas të cilës Kastriot plaku “me këtë falje që i bëri manastirit donte t’u bënte qejfin dhe t’u fitonte simpathinë”⁴⁵⁵. Kësi interpretimesh ose shpjegimesh nuk rezultojnë bindëse edhe nëse mbahet në sy, përveç aktit të vitit 1426, akti tjetër i padatur (por mes viteve 1426 dhe 1431) i të njëjtit manastir: me anë të të cilit igumeni i manastirit të Hilandarit u ka shitur “Pirgun e Shën Gjergjit” “Ivan Kastriotit” dhe bijve të tij Reposh, Kostandin dhe “Gjurgj” për “gjashtëdhjetë fiorina”⁴⁵⁶. Po t’u shtohen këtyre edhe dëshmia e Muzakës se “Reposhi i sipërthënë bëri jetë të shenjtë dhe vajti në malin e Sinait dhe u bë murg dhe atje vdiq”⁴⁵⁷, mandej fakti që po ky Reposh rezultoi i varrosur në narteksin e kishës së Hilandarit, në Malin e Shenjtë, – jo si “murg”, siç e përshkruan Muzaka, por si “доуксь илирскии”, pra si “dukë ilir”⁴⁵⁸, – nuk ka përse të mos pohohet që Kastriotët të kenë qenë

Tiranë 1962 (red. përgj. Kt. FRASHËRI), vëll. II, nr. 153.

⁴⁵² Manastiri i Hilandarit në Malin Athos është i lidhur me historinë dhe kulturën e ortodoksisë serbe. Më 1198 ai iu pat dhuruar murgut serb Sava, që më vonë do të bëhej kryepeshkopi i parë i Kishës serbe, dhe atit të tij Stefan Nemanja, zhupan i madh i Serbisë (1166-1196), prej perandorit Aleks III. Stefan Nemanja rindërtoi manastirin e ri në vend të një ngrehine të vjetër, së toku me kishën “Sheshnja e Shënmërisë”, mandej ai vetë, kur la fronin, u bë murg me emrin Simeon. Stefan Nemanja lëshoi një krisobullë me anë të së cilës e konstituoonte Hilandarin si “manastir serb” dhe themelatë trashëgimore të familjes së Nemanjave duke i dhuruar manastirit edhe pjesë nga *proniet* e tij me qëllim që ai të funksiononte më mënyrë vetëqeverisëse dhe shkëputmas nga autoritetet perandorake dhe kishtare të Kostandinopojës. Rreth mesit të shek. XIV manastiri në fjalë zotëronte rreth 1/5 e gadishullit të Malit të Shenjtë (rreth 40 milje katrorë). Gjatë shekujve XIV-XIX në Hilandar duket të jenë strehuar edhe murgj joserbë, si dhe kanë kontribuar edhe zotërbë, ndër ta zotërumunë, zotërbër si vetë Kastriotët etj.

⁴⁵³ Z. MIRDITA, *Krishtenizmi ndër shqiptarë*, Prizren-Zagreb 1998, ff. 170-171.

⁴⁵⁴ S. SKËNDI, *Il complesso ambiente dell'attività di Scanderbeg*, në “V Convegno Internazionale di Studi albanesi”, Atti IX, Palermo 1969, f. 85.

⁴⁵⁵ F. S. NOLL, *Historia e Skënderbeut (Gjergj Kastriotit) Mbretit të Shqipërisë 1412-1468*, Boston Mass. 1921, f. 65.

⁴⁵⁶ Akt i padatur, me të cilin igumeni i të njëjtit manastir u ka shitur “Pirgun e Shën Gjergjit” zotit *Иванъ* dhe bijve të tij Reposh, Kostandin dhe Gjergj. KORABLEV, po aty, vëll. II, ff. 561-563. Edhe V. P. PETKOVIĆ, *Arbanaški pirg u Hilandaru*, në “Arhiv za Arbanašku Starinu, Jezik i Etnologiju”, vëll. I, kn. 1-2, Beograd 1923, ff. 196-197. Edhe *Djuradaj Kostriot*, nr. 4 (me foto). Etj. Datohet mes vitit 1426, kur është bërë akti i dhurimit, dhe vitit 1431, kur Reposhi tanimë ka vdekur po në Hilandar.

⁴⁵⁷ “Reposio predetto fù huomo de santa vita e se n'andò al monte Sinai e si fè frate e lì morse”. *Breve Memoria de li discendenti de nostra Casa Musachi. Per Giovanni Musachi despoto d'Epiro*, te “Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques par Ch. HOFF”, Berlin 1873, f. 295.

⁴⁵⁸ Në narteksin e brendshëm të kishës katedrale të Manastirit të Hilandarit, në Malin e Shenjtë, në murin verior krejt poshtë ndodhet një hapësirë në formë kamareje gjysmërrethore që dëfton vendin e një varri. Në mes të kamares është pikturuar Shënmëria që mban Krishtin në duar; nga njëra anë e saj është portreti i “Shën Simeonit”, ndërsa nga tjetra portreti i “Shën Savës”. Nën të ndodhet mbishkrimi në serbisht: “Këtu prehet robi i zotit Reposh, dukë ilir, 6939” (“Престави се рабъ божи Репошъ, доуксь илирскии, 6939”), *Stari srpski zapisi*, vëll. IV, nr. 10038. Viti 6939 i kalendarit bizantin përkon me vitin 1431 të kalendarit tonë. Ky mbishkrim dëshmon edhe që Reposhi të mos ketë vdekur si “murg”, sikurse tregon Muzaka, por si “princ”, duke qenë se njëri ndër kushte e jetës murgore është heqja dorë prej titujve fisnikërorë. Në një mbishkrim tjetër lexohet: “Këtë muaj [korrik] u preh robi i zotit Reposh i Ivan Kastriotit” (“Въ к е. [јула] пръстави се рабъ Божи Репош [...] Ивана Кастрiota”), *Stari srpski zapisi*, vëll. III, nr. 5055. Simbas

në atë kohë ortodoksë. Përndryshe pyetjet do të lindnin varg: Përse dhurimi manastirit të Hilandarit: thjesht “për tolerancë”? Po blerja e “Pirgut të Shën Gjergjit” gjithnjë në Malin e Shenjtë: thjesht “për tolerancë”? Po bërja murg e Reposh Kastriotit në malin e Sinaut: thjesht “për tolerancë”? Po varrimi tij në narteksin e kishës së Hilandarit: thjesht “për tolerancë”? Po qëndrimi dhe vdekja aty e një tjetër Kastrioti, me shumë gjasë e vet tjetër të Skënderbeut⁴⁵⁹: thjesht “për tolerancë”? Po kjo onomastikë ortodokse e fëmijëve të familjes së tij: Stanish, Reposh, Kostandin, Marie, Jella, Angelina, Vlajka, Mamica: thjesht “për tolerancë”? Çfarë do ta pengonte, më në fund, t’atin e Gjergj Kastriotit t’i përkiste Kishës ortodokse, përveç ndonjë paragjykimi tonë?⁴⁶⁰ Në të vërtetë, jo “tonë”, por të ndonjë autori si Gegaj, i cili shprehej fort i pezmatuar për gjasën e ortodoksizmit të familjes së Kastriotëve: ai, se përse, e quante një gjasë të tillë “absurde dhe pa asnjë bazë historike”⁴⁶¹.

studiuesve, së paku nga PETKOVIĆ e këndej, është fjala padyshim për të vëllain e Gjergj Kastriotit. *Arbanaški Pirg*, ff. 196-197. Kf. FRASHËRI, *Aktet e Hilandarit*, në “Studime për epokën e Skënderbeut”, Tiranë 1989, pass.

⁴⁵⁹ Është njoftuar edhe për një të dhënë të gjetur nga hulumtuesi LJ. STOJANOVIĆ në një dorëshkrim të Muzeut Rumjancev të Moskës, simbas të cilit Reposhi të ketë vdekur më 25 korrik, pa u saktësuar viti, *Stari srpski zapisi*, vëll. III, nr. 5055, nga citimi të PETKOVIĆ, *Arbanaški Pirg*, 196 shën. 2, edhe FRASHËRI, po aty, f. 438. Mendoj se kjo e dhënë duhet lexuar mirë, ngase simbas STOJANOVIĆ-it shënimi në dorëshkrim thotë se në Hilandar më 2 maj ka vdekur “murgu Joakim Kastriot” (“Cero 2. [maja] prstavi se Kastriot, mni [shki] же Иоаким монах”). *Stari srpski zapisi*, vëll. I, nr. 271. Ndërsa po aty, në një tjetër shënim, lexohet: “U preh zoti Ivan Kastriot në kohën e Muratit, në maj të vitit...” (“Прѣстави се господин Иван Кастриот въ дњи цара Амурата, въ лет... [месеца маја]”). Po aty, vëll. I, nr. 270. Sikurse shihet, mund të jetë fjala për vetë t’anë e Skënderbeut, i cili para vdekjes të jetë tërhequr në Hilandar dhe aty të ketë ndërruar jetë si murg. Edhe M. GRUJIĆ, *Svetogorski azili za srpske vladaoce i vlastelu posle kosovske bitke*, në “Glasnik Skopskog naučnog društva”, vëll. XI, 5, Skopje 1932, f. 81.

⁴⁶⁰ Për ç’i përket tezës së prejardhjes serbe të Kastriotëve, ajo e zë fillin te një kalesë e një fisniku kostandinopojas, bashkëkohës i Barletit, *I Commentari di Theodoro Spandvgino Cantacvsino Gelntilhvomo Costantinopolitano dell’Origine de Principis Tvrci, et de’ costumi di quella natione*, In Fiorenza 1551, f. 57: “Scanderbegh huom ualoroso della persona, il qual essendo per natione seruiana...”. Për t’u vënë re që në variantin e integruar nga Kostandin Muzaka në *Kujtesën e t’et fjalja del*: “Scanderbeg huomo valente e per natura serviano...”. *Breve memoria*, f. 334 (shtojcat e Kostandinut). Nuk përjashtohet mundësia e një korrigjimi nga ana e vetë këtij Muzake. Ndër historianët seriozë tezën e kësaj prejardhjeje e ka pasë hedhur në qarkullim gjermani Karl Hopf, duke u nisur prej një leximi të gabuar të një akti dokumentar të “oborrit të dinastëve serbë të Vlorës” të vitit 1368. K. HOPF, *Geschichte Griechenlands von Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit (395-1821)*, Leipzig 1868 (“Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste”, LXXXV-LXXXVI), vëll. II, f. 122: “wie schon Spandugino angibt, slawischen Stammes ist. Als Ahnherr erscheint urkundlich 1368 der Serbe Branilo...”. Po ai, *Chroniques*, f. 533: “Famille des Castriota, Seigneurs de Croja et princes d’Albanie. Branilo, d’origine serbe, gouverneur de Canina 1368...”. Autoriteti i Hopf-it ndikoi edhe në një varg enciklopedish, ndër të cilat më kryesoret *Encyclopédie de l’Islam. Dictionnaire géographique, ethnographique et biographique des peuples musulmans*, Leyde – Paris 1919-1934 *de l’Islam*, vëll. IV, f. 487, zëri “Skanderbeg”: “Emri i tij i vërtetë ishte Gjergj Kastrioti, nga familja me origjinë serbe e Kastriotëve, që kishin fituar dikur zotërimin e Epirit dhe të Arbërisë jugore”. Edhe *First Encyclopaedia of Islam 1913-1936*, vëll. II, f. 466, zëri “Skënderbeg”: “Emri i tij i vërtetë ishte Gjergj Kastrioti, nga familja e Kastriotëve me origjinë serbe, që kishte mbretëruar mbi Epirin dhe të Arbërinë jugore”. Tezën e gabuar e mbështetën edhe K. JIREČEK, *Geschichte der Bulgaren*, Prague 1876, vëll. II, f. 368; V. V. MAKUSHEV, *Istoriceskie razyskanija o slavjanah v Albani v srednje veka*, Varshava 1871, f. 61; G. HERTZBERG, *Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches*, Berlin [Grote] 1883, f. 689; etj. Leximin e gabuar të Hopf-it e qortuan të parët THALLÓCZY & JIREČEK, *Zwei Urkunden*, f. 137. Tanimë mund të thuhet se një theze të tillë ia kanë hequr çdo bazë historike P. PISANI, *La légende de Scanderbeg*, Paris 1891 (“Compte-Rendu du Congrès Scientifique International des Catholiques”), ff. 189 dhe vij.; A. GEGAJ, *L’Albanie et l’invasion turque au XVe siècle*, Louvain 1937, f. 32 shën. 1 dhe f. 33 shën. 1; *George Castrioti Scanderbeg (1405-1468) by Bishop Fan Stylian Noli, Ph. D.*, New York 1947, ff. 19-20; etj. Mbetet në diskutim ideja e abatit Pisani: “mjaft gjak sllav rridhte në dejet e tij”. Po ai, po aty, 190.

⁴⁶¹ GEGAJ, *L’Albanie*, f. 86 shën. 3 - f. 87.

Mandej: a është lexuar mirë dokumenti i vitit 1426, që njihet vetëm si “akt dhurimi”? Përtej një akti ndërrimi pronësie ai përfaqëson, në të vërtetë, një akt të mirëfilltë përshpirtshmërie që shpreh devotshmërinë ndaj Kishës në fjalë, i formuluar në terma të përpiktë të shërbesëtarisë së krishterë ortodokse dhe jo aspak ndonjë akt “tolerance”⁴⁶². Në raste dhurimesh të tilla do vënë re se zelli i dhuruesve nxitej nga të besuarit (fetar) te shpërbleja transcendentale e bujarisë së tyre. Nga ana tjetër, kësi dhurimesh shtonin ndjenjën e nderimit ndaj dhuruesve në të gjitha shtresat shoqërore. Çështje më e rëndësishme, simbas së drejtës bizantine dhuruesve të mëdhenj u lindte e drejta, në raste nevojë, të merrnin mjete jetese prej manastireve nga pasuritë e dhuruara.

Akti i dytë dokumentar i Kastriotëve, një akt shitblerjeje i shënuar me nr. 105 në Arkivin e Hilandarit, por i padatur⁴⁶³, ka në anën e mbrapme një shënim prej dorës së murgut Nikandër, me gjasë i dhjetëvjeçarit të katërt të shek. XV, që thotë: “Letër e manastirit që miraton Pirgun arbër, i cili do t’i jepet nga manastiri zotit *Ivan* Kastrioti, princ shqiptar, për 60 florina” etj. Sikurse nga ky akt del, *Pirgu i Shën Gjergjit* u jepej “së toku me katër të drejta *adelfati*” katër figurave (*Ivanit*, *Reposhit*, *Kostandinit*, *Gjergjit* - për t’u vënë re që emri i një biri tjetër, *Stanishës*, *mungon*) vetëm për aq sa do të ishin gjallë, ndërsa mbas vdekjes së tyre ai i kthehej manastirit⁴⁶⁴. Çfarë ka rëndësi të vihet re është se kanonet kishtare nuk e lejonin një cilindo manastir të Malit të Shenjtë t’ua shiste pronat e veta institucioneve ose individëve të një besimi tjetër, qofshin muslimanë qofshin të krishterë katolikë, por vetëm bashkëbesimtarëve të tyre, d.m.th. të krishterëve ortodoksë. Mungesa e emrit të *Stanishës* nuk mund të shpjegohet veçse me gjasën që ai në atë ndërkohë të ketë qenë i kthyer musliman, ndërsa me një arsyetim të përkundërt mund të hamendohet që në atë moment vetë *Gjergji*, ndonëse mund të ishte në funksione ushtarake osmane, nuk përfillej si musliman. Për këtë arsye ky akt i dytë dokumentar do ta vendoste përfundimisht përkatësinë e familjes së Kastriotëve te Kisha ortodokse. Me interes për këtë situatë përfundimi i Jirečekut: “Nga pikëpamja kishtare

⁴⁶² Ai fillon kështu: “Unë *Ivan* [sic] Kastrioti, mëkatar e shërbëtor i padenjë i Zotit tim Krisht, me përvuajturi që nuk thuhet për Jesu Krishtin Perëndinë time, si dhe me ndihmën e së përmbisenjtës mbretëreshë Zonjës sonë Hyj lindëse, mbrojtëse e Lavrës së Hilandarit, së bashku me bijtë e mi *Stanisha*, *Reposh*, *Kostandin* dhe *Gjergj*, me zell për t’i shërbyer Zotit tim Perëndi gjithëpërmbytës, i blatojmë këtij manastiri të shenjtë aq sa janë simbas fuqisë sonë duke lutur që i gjithëmiri Perëndi dhe e papërlyera Hyj lindëse të na i pranojnë këto dhurime tonat modeste, si ovullën së vejës” etj. Dhe përfundon kështu: “Kjo kartë imja të qëndrojë e palëvizshme dhe e pandryshueshme. Edhe po qe se ai që do të më trashëgojë në zotërimin e këtyre trojeve - qoftë njëri nga bijtë e mi ose njëri nga të afërmit e mi ose kushdo tjetër qoftë - do të guxojë ta shkelë këtë betim që i bëj Mbretëreshës sonë të papërlyer, Hyj lindëses së Hilandarit, atë e rrafshoftë Zoti Perëndi në këtë botë dhe në atë që do të vijë, ai u mbyllt me Judë tradhtarin, marrtë për trashëgim gërbulën, qoftë i mallkuar nga Etërit e shenjtë Perëndimbajtës, e asgjësoftë fuqia e Kryqit të Shenjtë jetëdhënës, Hyj lindësja e Shenjtë i qoftë paditëse në gjyqin e tmerrshëm të fundit, dhe qoftë i mallkuar dhe tri herësh i mallkuar, amin”.

⁴⁶³ Akti i padatur, me të cilin igumeni i të njëjtit manastir u ka shitur “*Pirgun e Shën Gjergjit*” zotit *Иванъ* dhe bijve të tij *Reposh*, *Kostandin* dhe *Gjergj*. KORABLEV, po aty, II, 561-563. PETKOVIĆ, *Arbanaški Pirg*, 196-197. Edhe *Djuradji Kostriot*, nr. 4 (me foto). Etj.

⁴⁶⁴ Për konceptet e *adelfiti* dhe *adelfatit* më gjerë M. ŽIVOJINOVIĆ, *Adelfati u Vizantiju i srednjovekovnoj Srbiji*, në “Zbornik Radova Vizantološkog Instituta”, vëll. XI, ff. 241 -270.

një pjesë e vendit [të Kastriotëve] shkonte me peshkopatën katolike të Arbnit, pjesa tjetër me kishën serbe, ndaj dhe Iwan [sic] Kastrioti i pati dhuruar prona manastirit të Hilandarit, në malin Athos, themeluar prej Nemanjave serbë⁴⁶⁵. Edhe në një tjetër punim nga Thallóczy dhe Jireček: “Që Iwan [sic] Kastrioti t’i ketë bërë dhurim një manastiri të Kishës lindore nuk është aspak gjë e jashtëzakonshme duke marrë parasysh luhatjen e dinastëve arbër mes dy Kishave⁴⁶⁶.”

Nëse në *Historinë* e 1921-shit Noli ka qenë i mendimit se “Kastriotët ishin katolikë më 1400, po nuk dimë sa vjet më parë ishin kthyer⁴⁶⁷, në monografinë përfundimtare (në anglishte) të 1947-s pohimi ndryshonte. Për Nolin e 1947-s i ati i Skënderbeut ka qenë “ortodoks grek” [angl. “a Greek Orthodox” në kuptimin bizantin, -A.P.] prej vitit 1419 deri më 1426 si “aleat i Stefanit Lazarević të Serbisë⁴⁶⁸”. Për Šufflayn “Familja e Kastriotëve, në brezninë e saj të parë pranë oborrit të Aleksandrit, zoti i Vlorës e i Kaninës (1367), ishte padyshim ende ortodokse, ndërsa fill me brezninë e dytë del në qendër të Arbërisë, rreth Krujës, më së shumti si katolike...”⁴⁶⁹. Frashëri e ka mbajtur t’anë e Skënderbeut “një zot feudal ortodoks⁴⁷⁰. Ducellier-i nuk ka ngurruar ta pohojë se Kastriotët “janë me siguri ende ortodoksë në shek. XV⁴⁷¹. Së fundi edhe Petta e ka pohuar shtjellimisht se “Kastriotët ishin historikisht të lidhur me Kishën ortodokse⁴⁷².”

Më specifikisht për t’anë e Skënderbeut mund të pranohet varianti i Nolit, ai i disa kthimeve, sikurse veprohej rëndom në atë periudhë prej zotërve arbër. Ose siç e ka konceptuar Šufflay, për të cilin të parët e Gjergj Kastriotit “duke u përshkuar nëpër një lambik sllavo-ortodoks, kishin kaluar prej një helenizmi (*Griechentum*) të thjeshtë deri në një katolicizëm arbër⁴⁷³. Në një kthyeshmëri të ngjashme i ka përshkruar at e bir edhe T. J. Winnifrithi: “Nga defterët osmanë del që në veriun e arealit familje të fuqishme si Kastriotë dhe Dukagjinë kishin pranuar sovranitetin osman dhe John Kastrioti e kishte dërguar të birin të luftonte për turqit. Ai gjithashtu kishte mbajtur lidhje me Venedikun dhe me ortodoksinë duke i dërguar dhurime Malit Athos. Skënderbeu, djali i tij më i ri, u pat rritur si musliman, por luftoi kundër turqve si katolik, duke i ruajtur megjithëkëtë ritet e Kishës lindore⁴⁷⁴.”

⁴⁶⁵ K. JIREČEK, *Albanien in der Vergangenheit*, në “Illyrisch-Albanische Forschungen”, vëll. I, f. 81.

⁴⁶⁶ THALLÓCZY & JIREČEK, *Zwei Urkunden*, f. 144.

⁴⁶⁷ NOLI, *Historia e Skënderbeut*, f. 33 shën. 1.

⁴⁶⁸ NOLI, *George Castriot*, f. 21.

⁴⁶⁹ M. ŠUFFLAY, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchszone im katholischen Dalmatien*, në “Illyrisch-Albanische Forschungen”, vëll. I, f. 240.

⁴⁷⁰ FRASHËRI, *Aktet e Hilandarit*, f. 441.

⁴⁷¹ A. DUCELLIER, *Aux frontières de la romanité et de l’orthodoxie au Moyen Âge, në “L’Albanie entre Byzance et Venise. X^e-XVe siècles”, London 1987 (“Variorum Reprints”), f. 7.*

⁴⁷² P. PETTA, *Despoti d’Epiro e principi di Macedonia*, Lecce 2000, f. 34.

⁴⁷³ ŠUFFLAY, *Die Kirchenzustände*, f. 238.

⁴⁷⁴ T. J. WINIFRITH, *Badlands-Borderland, A History of Southern Albania/ Northern Epirus*, Duckworth Pub. 2003, f. 99.

Për ç'i takon përkatësisë në kishë – ose në rit – të vetë Gjergj Kastriotit, ajo mbetet për t'u shqyrtuar⁴⁷⁵. As vetë situata kishtare e qytetit ku Skënderbeu kishte rezidencën e tij politike dhe ushtarake nuk rezulton e kthjellët.

Vetë qyteti i Krujës nuk del i njohur nga antikiteti, me gjithë hamendjet e shumta që e kanë qarkuar historinë e tij⁴⁷⁶. Me sa kuptohet, e përfshirë deri në një kohë bren- da emërtimit të dioqezës së Arbnit, dikur i ngatërroi historianët duke u dukur si loj- cake mes dy emërtimeve: e Arbnit (*Arbanensis*, *Albanensis* etj.) dhe e Krujës (*Κροών*, *Croiense*, *Croense* etj.). Frashëri ka parashtruar tezën që në rastin e Krujës të ketë qenë fjala për praninë e dy peshkopatave (katolike dhe ortodokse) në të njëjtën dioqezë⁴⁷⁷. Në të vërtetë, një “dioqezë e Krujës” dallohet e mëvetshme në shek. XIII⁴⁷⁸. Edhe për Farla- tin dhe Coletin një dioqezë e tillë rezulton e themeluar vetëm prej shek. XIII, së toku me themelimin e vetë qytetit⁴⁷⁹. I pari “peshkop i Krujës” llogaritet prej tyre Romani, në fund të shek. XIII, me ç'del prej akteve konsistoriale. “Nëse pati këtu [në Krujë, - A.P.] ndonjë peshkop para tyre, kujtimin e tij e ka mbuluar harresa”, kanë shënuar ata⁴⁸⁰. Një David, i përmendur si “peshkop i Krujës” në aktet e sinodit të 879-800-s, - në kohën e Fotit, - ka mbetur më shumë si një lexim subjektiv i autorëve të *Acta*-ve⁴⁸¹. Shtrirjen e kësaj “dioqeze të Krujës” Farlati dhe Coleti e përshkruajnë përbri një “dioqeze të Arbnit (*Albanensis*)”, të kufizuar nga lindja me Dukagjinin, nga perëndimi me arkidioqezën e

⁴⁷⁵ Nëse do të rezultonte fakt historik ceremonia fetare e kurorëzimit në martesë të Gjergj Kastriotit me Andronika (Donika) Arianitin, të bijën e Gjergj Arianitit, zotit tjetër të madh të Arbërisë së jugut, në manastirin e Shën Mërisë të Ardenicës, një ndër tempujt simbolikë ortodoksë të Arbërisë, - në kishën e këtij manastiri më 26 prill 1451, prej igumenit të këtij manastiri, një i quajtur Feliks, që kishte qenë edhe peshkop[titullar e Apolonisë e i Bylidës etj., - ai do të përbënte një argument më shumë për sa i përket përkatësisë në kishë ose në ferrëhim të vetë Gjergj Kastriotit. Por një këso ceremonie mbetet, hëpërhë, në kufijtë e gojëdhënës. Ndër të parët që e përmend BARDHYLI, *Historija e bibljotekave në Shqipëri*, në “Hylli i Dritës”, Shkodër 1938/4, f. 168.

⁴⁷⁶ Më gjerë Illyrici *Sacri tomus septimus. Ecclesia Diocletana, Antibarensis, Dyrrhachiensis, et Sirmiensis, cum earum suffraganeis. Auctore Daniele Farlato Presbytero Societatis Jesu, et Jacobo Coletto olim ejusdem Societatis alumno*, VII, Venetiis 1817, ff. 411-413. Më gjerë për Peshkopatën e Arbnit: *Metropolis Antibarensis et Ecclesiarum Episcopatum in Albania Turcica sitarum, quae eidem Metropoli subsunt, vel olim subjectae fuerunt, Historia, quam ex Illyrico Sacro R. P. Danielis Farlati ad suum usum in Compendium redegit Carolus Pooten Archiepiscopus Antibarensis et Dioclenensis, Albaniae Metropolitae, ac Regni Serviae Primas*, s. I. [1863-1866] (drsh. në BKSh), ff. 118-121 (*Ecclesia Arbanensis seu Albanensis*), 121-132 (*Episcopi Arbanenses*). Edhe *Acta et Diplomata Res Albaniae Mediae Aetatis illustrantia*, Collegerunt et digesserunt dr. L. de THALLÓCZY, dr. C. JIREČEK et dr. E. de ŠUFFLAY, vëll. I, Vindobonae 1913, nr. 48 në shën. M. S. DRINOV, *O nekotoryh trudah Dimitrija Homatiana kak istoričeskom material*, në “Vizantijskij Vremennik”, 1 [1894] dhe 2 [1895], pass. ŠUFFLAY, *Die Kirschenzustände*, ff. 213 dhe vij. Dh. S. SHUTERIQI, *Mbi disa çështje të Arbënit dhe mbi emrin Shqipëri*, në “Buletin për Shkencat Shoqërore”, III, s. I. 1956, ff. 198-204. Po ai, *Edhe një herë mbi disa çështje të Arbënit*, në “Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës. Seria Shkencat Shoqërore”, 1 [III], Tiranë 1958, ff. 53-56. A. MEKSI, *Peshkopata e Arbërit (Episcopatus Arbanensis)*, në “Hylli i Dritës”, Tiranë 1995/ 5-6.

⁴⁷⁷ KR. FRASHËRI, *Gjergj Kastrioti Skënderbeu. Jeta dhe vepra (1405-1468)*, Tirana 2002, f. 69 shën. 3, ff. 229 dhe vij.

⁴⁷⁸ Njësimi për disa shekuj i “Peshkopatës së Krujës” me “Peshkopatën e Arbnit” mund të quhet i kthjelluar mbas përfundimeve të një shqyrtuesi autoritar, si DRINOV, *O nekotoryh trudah*. Për dallimin *Acta Albaniae*, vëll. I, shën. i nr. 48, 10-11.

⁴⁷⁹ *Illyricum Sacrum*, vëll. VII, ff. 412-413.

⁴⁸⁰ Po aty.

⁴⁸¹ Origjinalin greq. *Δαβίδ Ποιών* ata kanë parapëlqyer ta lexojnë “David Croensis”, përkatësisht (*Δαβίδ [Κ]ποιών*), simbas një propozimi nga HERGENRÖTHER, te “Fotius”, vëll. 2, f. 460, nr. 1. *Acta Albaniae*, vëll. I, nr. 57 me shën.

Durrësit (*Dyrrhachiensis*), nga veriu me lumin e Matjes, ndërsa nga jugu, duke u ngushtuar, pjesërisht me dioqezën e Kanovies (*Canoviensis*) dhe pjesërisht me atë të Bendës (*Bendensis*)⁴⁸². Për një kohë shufragane e Durrësit si “peshkopatë e Arbnit”, së paku deri në shek. XII kur zinte vendin e tretë në listën e shufraganeve të kësaj Metropolitie⁴⁸³, u përfshi prej Kryepeshkopatës së Tivarit kur ajo mori peshë të re gjatë luftës për investiturën duke ia hequr Durrësit një zonë të tërë mes Kepit të Rodonit dhe Albanopolisit të lashtë po në shek. XII⁴⁸⁴, dikur edhe prej asaj të Raguzës rreth kohës së Aleksandrit III (1159-1181)⁴⁸⁵, për t’u përthithur mandej prej ndikimit të fuqishëm të Kryepeshkopatës së Ohrisë kur në drejtim të saj ishte Dhimitri Homatiano (1217-1234)⁴⁸⁶. Një shekull më vonë, ndërsa metropoliti i Durrësit merrte pjesë në sinodin e Kostandinopojës, një peshkop i Arbnit i quajtur Andrea punonte në krahinat e brendshme si misionar i papës Gjon XXII për të shtyrë princërit arbër kundër “skizmatikëve”⁴⁸⁷. Šufflay ka qenë i mendimit që ishte një “emër i dyfishtë” i peshkopatës Arbën-Krujë (grek dhe latin, simbas tij) që shkaktoi aq ndërlikime e keqkuptime, sa andegavenët⁴⁸⁸ t’i kërkonin papës më 1279 që për qytetin e Krujës të krijonte një peshkopatë më vete: kështu duket të jetë veçuar peshkopata e Krujës nga ajo e Arbnit, e cila mbeti me selinë e vet në një vend të po asaj krahine⁴⁸⁹. Çështje e vërteta, edhe i pari peshkop i veçantë katolik i Krujës, i quajtur Roman, rezulton të jetonte më 1285-1298 si pensionat i andegavenëve, së toku

⁴⁸² *Illyricum Sacrum*, vëll. VII, f. 413.

⁴⁸³ *Suntomos Istorikë Perigrafë tës Ieras Mëtropoleos Velegradon kai tës upo tēn Pneumatikēn autēs Dikaiolesion Upagomenēs Horas [...] upo tou Mëtropolitou Velegradon* ANTHIMOY D. ALEKSOUDE, en Kerkura 1868, f. 145.

⁴⁸⁴ *Illyricum Sacrum*, vëll. VII, f. 413. Edhe *Metropolis Antibarensis etc.*, ff. 118-121 (*Ecclesia Arbanensis seu Albanensis*), ff. 121-132 (*Episcopo Arbanenses*).

⁴⁸⁵ Bullë e Aleksandrit III, më 29 dhjetor 1167, Lazarit peshkop të Arbnit: “[r]ibuno Ragusiensi archiepiscopo tamquam metropolitano tuo promptam obedientiam et reverentiam impendas et ecclesiam tuam illi ecclesie sue iure metropolitico subicere non postonas”. *Codex diplomaticus regni Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae etc.*, ed. I. Kukuljević, Zagabriae 1874 (“Tiskom D. Albrecht”), vëll. II, f. 110. Edhe *Acta Albaniae*, vëll. I, nr. 97. Rreth vitit 1188: “Metropolis civitas Ragusia hos habet episcopos suffraganeos Stagnensem, Bossenensem, Antibarensem, Dulchinensem, Suacinensem, Drivastensem, Polatensem, Scodrinensem, Arbanensem”. *Patrologia Cursus Completus etc. in Qua Prodeunt Patres Doctores Scriptoresque Ecclesia Latina etc.*, ed. J. P. MIGNE, Series latina, Paris, 1844-1855, vëll. XLXIII, f. 471. Këtu nga *Acta Albaniae*, vëll. I, nr. 116.

⁴⁸⁶ THALLÓCZY & JIREČEK, *Zwei Urkunden*, f. 181. Edhe ŠUFFLAY, *Die Kirchenzustände*, ff. 210-211.

⁴⁸⁷ Gjoni XXII nga Avinjoni, më 17 qershor 1319, Mentul (sic) Muzakës, Andrea Muzakës, Theodor Muzakës etj. Po ai nga po aty, po atë ditë, Guillerm Blinishtit, Guillerm Arianitit, Kallojan Blinishtit, Pal Matarangos “dhe baronëve të tjerë të Arbërisë”. Po ai nga po aty, po atë ditë, Vladislav Jonimës “kont i Dioklesë e i Arbërisë bregdetare”. *Vetera Monumenta Hungariam Sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabularis Vaticanis depromta etc.*, ed. A. THEINER, vëll. I, Romae 1859, nr. 1264. Edhe *Illyricum sacrum*, vëll. VII, f. 63, f. 64. Edhe *Acta Albaniae*, vëll. I, nr. 648, nr. 649, nr. 650 etj.

⁴⁸⁸ Andegavenë (lat. *Andegavenes*, fr. *Angevins*, it. *Angioini*): “të lindurit në Anjou”, krahinë e Francës perëndimore-qendrore që mbahej tradicionalisht si feud i familjes sunduese franke duke i dhënë asaj edhe emrin: d’Anjou; familja në fjalë ishte e lidhur me familjen e sovranëve anglezë të quajtur Plantagenetë nëpërmjet martesës së Matildës, bijë e Henrikut I të Anglisë, me Geoffrey-n V, kont d’Anjou.

⁴⁸⁹ ŠUFFLAY, *Die Kirchenzustände*, f. 213, f. 215 shën. 1. Ndërlikimet dhe keqkuptimet me dy emërtimet e kësaj peshkopate i kanë përshkruar gjerësisht THALLÓCZY, JIREČEK dhe ŠUFFLAY tek *Acta Albaniae*, vëll. I, ff. 10-11 shën. për nr. 48. Opinion më vete MEKSI, *Peshkopata e Arbërit*. Mendime me interes për këtë çështje edhe Fr. ILLIA, *Famullia e Milotit*, Milot 2006, ff. 90-91.

me një “peshkop katolik” të Vlorës dhe Glavenicës, në kurjen e Romës dhe të Avinjonit (*Anagniae*) si rrjedhojë e mundjes së andegavenëve në Arbëri dhe dëbimit të tyre së andejmi⁴⁹⁰. Edhe mbas rënies së Krujës në duar të turqve më 1415 peshkopi i Krujës rezulton i varur përsëri prej Kryepeshkopit të Ohrisë, së paku deri më 1425-n, kur do të përshkruhet nën Kryepeshkopatën e Durrësit⁴⁹¹.

Për “dioqezën e Krujës” Farlati dhe Coleti janë përpjekur të rindërtojnë një tablo të peshkopëve “romanë” prej fundit të shek. XIII deri në kohën e tyre, më së shumti duke i lexuar ata tek *Analet* e Waddingut⁴⁹². Kjo tablo përbëhet nga emra peshkopësh që janë figura *ad nomen*, pra që shpesh qëndrojnë jo në Krujë ose në dioqezë, por jashtë saj, çfarë do të thotë që *de facto* ajo vijonte të ndodhej nën dëgjuesën e Kryepeshkopatës së Ohrisë. Për vitin 1425 ata kanë regjistruar emërimin e një “Antoni peshkop”, - që gjithashtu nuk rezulton i vendosur në dioqezë, - filli i të cilit pikërisht në kohën e Skënderbeut humb. Vërejnë për të Farlati dhe Coleti në kontekstin e kthimit të Gjergj Kastriotit në Krujë: “Nuk kemi asnjë njoftim se, në këto rrethana të kishës së Krujës, çfarë i ndodhi peshkopit Anton, as se çfarë bëri ai si i tillë ose ç’veprimtari zhvilloi për çlirimin e qytetit dhe për gëzimin e përbashkët; madje as nuk dimë në qe gjallë apo jo në këto e sipër dhe se deri kur këtë peshkopatë e administroi. Ka gjasë që nga gjysma e shekullit XV Antoni të ketë vdekur dhe deri në vitin 1468 nuk gjej se kush e pasoi në atë seli; mund të besohet që për arsye të trazirave luftarake, prej të cilave Kruja për një kohë të gjatë u trondit dhe u rrezikua rëndë, papa as nuk emëroi ndonjë peshkop ose i emëruari nuk mundi të hynte lirisht në kishën e tij”⁴⁹³. Siç shihet, për këta dy historianë kishtarë është fjala për një “seli vakante” kishtarë për Romën. Dhe kjo kur? Pikërisht në periudhën kur Kruja u shndërrua në rezidencë të Skënderbeut. Nëse ata nuk e dinë se “kush e pasoi [peshkopin Anton] në atë seli”, ne tanimë e dimë. Duke i shkapërcyer burimet dokumentare të Papatit, mund të vihet re prej burimeve dokumentare të Aragonës: peshkopi Stefan i Krujës, i cili më 1451, si ambasador i Gjergj Kastriotit pranë mbretit të Napolit, e nënshkruante traktatin me mbretin Alfons me “shkronja greqishte”⁴⁹⁴.

⁴⁹⁰ Karli II nga Melfi, më 5 qershor 1294, urdhër caktim pensioni: “Ad venerabilem in Christo patrem fratrem Romanum Chrohensem episcopum ab ecclesia sua dictum pietatis intuitum dirigentes de annuis uncis auri quatuor ponderis generalis percipiendis per eum de iuribus et proventibus nostris fundici et dohane Baroli pro subistentacione vite ipsius ei gratiose duximus usque ad nostram beneplacitum providendum etc.” *Acta Albaniae*, vëll. I, nr. 522, edhe nr. 500, nr. 525. Edhe *Illyricum Sacrum*, vëll. VII, ff. 413-414.

⁴⁹¹ *Illyricum Sacrum*, vëll. VII, f. 415: “ad Croensem Ecclesiam, olim sub Archiepisc. Dyrrhachino VI. id. Octobris assumptus; & in Actis Consist. hujus an. 1425 etc.”

⁴⁹² Po aty, vëll. VII, ff. 411-433: *Episcopi Crojensis*.

⁴⁹³ Po aty, vëll. VII, f. 415: “Inter has vices Crojensis Ecclesiae quid de Antonio Episcopo actum sit, quid ipse pro suo munere gesserit, quamve in urbis libertate, & communibus gaudiis partem habuerit, prorsus ignoramus; imo latet, an vita superstes esset, & quamdiu Episcopatum administraverit. Verum dimidio ferme hoc saeculo XV. obiisse jam Antonium verisimile videtur; eique neminem suffectum reperio usque ad an. 1468., ac est existimandum ob bellicos tumultus, quibus Croja diutissime turbata fuit, & in summum fere discrimen adducta, aut a novo creando Episcopo Pontificem abstinuisse, aut siquem elegerit, liberum ei ad suam Ecclesiam non patuisse accessum”.

⁴⁹⁴ Traktati i Gaetës i 26 marsit 1451: “Fuit facta supscriptio per dictum Episcopum in litteris grecis...” F. CERRONE, *La*

Studiuesi i burimeve dokumentare vatikane Lorenzo Tacchella, duke iu referuar si burim arkivor “Arkivit Sekret të Vatikanit”, porse pa e cituar atë, ka dhënë një informacion simbas të cilit “më 9 shkurt 1457 e merrte katedrën e Krujës Pali [Paolo] abat i manastirit të Shën Mërisë së Ndërfandës të dioqezës së Arbnit, për shkak të vdekjes së paraardhësit të tij Silvestër”⁴⁹⁵. Mirëpo, simbas një akti dokumentar pikërisht të “Arkivit Sekret të Vatikanit” të datës 5 shtator 1457, botuar dhe ribotuar nga August Theineri e këndeje, vetë papa Kalikst III i drejtohej Palit në fjalë thjesht si “abat i manastirit të Shën Mërisë së Ndërfandës, i urdhrat të Shën Benediktit të dioqezës së Arbnit, nunc yni”, jo më shumë⁴⁹⁶. Tanimë, në mes të shek. XV, dioqeza e Krujës ishte përfundimisht e veçuar nga ajo e Arbnit. Edhe “Pali”, që përmendet i vdekur prej Kalikstit III në kredencialet e shtatorit 1457 për Navarron, nunc i tiji pranë Skënderbeut, është “kryepeshkop i Krajnës” (“*archiepiscopus Craienses*”), sikurse lexohet qartë në dokumentin e riprodhuar fotostatikisht prej Tacchellas, dhe jo “i Krujës”, si mund ta kenë lexuar gabimisht Radonići dhe ndonjë tjetër mbas tij⁴⁹⁷. Kështu - (*recte: Craiensem*) - e ka qortuar këtë lexim edhe Parrino tek *Acta Albaniae Vaticana* (I)⁴⁹⁸. Tacchellas vetë i kanë shpëtuar faktet që, pikësëpari, Kruja nuk pati qenë ndonjëherë kryepeshkopatë që të kishte kryepeshkop dhe, së dyti, në kredencialet papnore të shtatorit 1457 vdekja që përmendet është ajo e Pal Dushit (*Dussius*), kryepeshkop i Krajnës, çfarë konfirmohet edhe prej burimesh paralele për shkak të problemeve që pati ai me inkuizicionin papnor nga 1455-1457: pikërisht vdekja e tij më 1457 “i mbylli” ato⁴⁹⁹.

Në vitin 1468, pra pikërisht në vitin e vdekjes së Skënderbeut, në selinë në fjalë do të emërohet prej papës një peshkop i quajtur Pjetër. Çfarë do të thotë kjo? Përligjja që formulojnë Farlati dhe Coleti nuk vjen bindëse: e zëmë se “trazirat luftarake” mund të bëheshin pengesë për praninë e prelatit të lartë në Krujë, por përse mund ta pengonin ato një emërim të tijin, kur dihet se papët emëronin rëndom peshkopë dhe kryepesh-

politica orientale di Alfonso di Aragona, Napoli 1903 (nga “Archivio Storico per le Provincie Napoletane”, XXVIII, vëll. I, Napoli 1903, f. 173. Edhe *Djuradj Kastriot*, nr. 38. Edhe NOLI, *George Castriot*, appendix nr. 11 (nga CERONE).

⁴⁹⁵ L. TACCHELLA, *Le antiche sedi episcopali latine, greche e bulgare dell’Albania etnica e della Macedonia*, Milano 1990, f. 61, shën. 240.

⁴⁹⁶ Kaliksti III nga Roma, më 5 shtator 1457, abatit Pal: “Cum dilectus filius Paulus Abbas monasterii sancte Marie de Trafandena ordinis sancti Benedicti Arbanensis diocesis, nuncios noster, etc.”. *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia maximam partem nondum edita ex tabularis Vaticanis, deprompta collecta ac serie chronologica disposita etc.*, ed. A. THEINER, vëll. I, Romae 1863, nr. DCIII. Edhe *Djuradj Kastriot*, nr. 148.

⁴⁹⁷ Po ai nga po aty, më 17 shtator 1457, Gjergj Kastriotit: “Dilecto filio Nobili viro Georgio Castriotti Scanderbec Albanie domino, etc. [...] Postea vero intelleximus venerabilem fratrem nostrum archiepiscopum Craiensem ad hac luce migrasse, etc.”. *Vetera Monumenta Slav.*, vëll. I, nr. DCVI. Edhe *Djuradj Kastriot*, nr. 153: “archiepiscopum Croiensem”. Por po ky, po aty, nr. 139, e jep “Paulus, Archiepiscopus Craiensis”, ndërsa shënimin e vet e qorton në *Addenda et Corrigenda*, 302: “të Krujës lexo: të Krajnës”. Edhe NOLI, *George Castrioti*, appendix nr. 15 (nga THEINER). Edhe L. TACCHELLA, *Giorgio Castriota Skanderbeg e i Romani Pontefici nel sec. XV*, Verona 1987, ff. 34-35.

⁴⁹⁸ *Acta Albaniae Vaticana. Res Albaniae saeculorum XIV et XV atque cruciatam spectantia. Tomus I: Acta ex Libris Brevium excerpta colligens*, ed. I. Parrino, Città del Vaticano 1971 (“Biblioteca Apostolica Vaticana”), nr. 263.

⁴⁹⁹ Më gjerë për të në *Illyricum Sacrum*, vëll. VII, f. 242.

kopë që nuk qëndronin në selitë ose dioqezat e tyre? Mirëpo prej “trazirave luftarake” as prania e një prelati kishtar në Krujë nuk del të ketë qenë e penguar: nga njëra anë, mbasi në periudhën e qëndresës antiturke të Skënderbeut në Krujë shfaqen një disa emra prelatësh, deri edhe ndër bashkëpunëtorët e ngushtë të tij, të lidhur me Kishën e Kostandinopojës ose me Kryepeshkopatën e Ohrisë; nga ana tjetër, mbasi lidhjet e Gjergj Kastriotit me Papatin, thuhet gjatë gjithë veprimtarisë së tij, qenë të drejtpërdrejta dhe shpesh të ngushta. “Shpjegimi” që japin Farlati dhe Coleti bie ndesh sidomos me vetë realitetin e fakteve historike, pavarësisht se dy historianët zyrtarë të Kishës romane nuk kanë dashur ta pranojnë këtë realitet.

Në shkapërcim të burimeve dokumentare të Papatit, është dokumentuar tanimë jo vetëm ekzistimi, por edhe prania në Krujë e peshkopit të quajtur Stefan, i cili më 1451, si ambasador i Gjergj Kastriotit pranë mbretit të Napolit, e nënshkruante traktatin me mbretin Alfons me “shkronja greqishte”⁵⁰⁰. Marinescu e ka vlerësuar këtë fakt si argument bindës për “ortodoksinë e tij [të peshkopit të Krujës] dhe atë të zotëruesit të Krujës [Skënderbeut]”⁵⁰¹. Një akt dokumentar aragonez i 1453-shit ngjan ta kthjellojë edhe më situatën kishtarë të qytetit: nëpërmjet këtij akti oficeri i Zyrës së thesarit, një Pere Bernat, urdhërohej t’i paguante një rrogë të dyfishtë priftit “Helia de Villiza”, kapelan i dioqezës së Krujës, i ngarkuar për të celebruar meshët për “ushtarët e mbretit”. Ilia kishte kërkuar shtimin e rrogës, ngase kishte nevojë për një ndihmës, një xhakon, të cilin nuk e gjente dot në Krujë. Përse? Sepse në qytet “... nuk kishte as prift, as xhakon latin”⁵⁰². Marinescu, që e ka zbuluar dokumentin, ka vërejtur: “Do të ishte kjo edhe një provë më shumë se popullsia e qytetit [të Krujës], kryepeshkopi Stefan i përmendur më 1451 dhe Skënderbeu ndodheshin në dëgjuesën e Kishës ortodokse”⁵⁰³. Në të vërtetë, kapelani në fjalë nuk është veçse një arbër – “*Albanes*” – siç shënohet shprehur në dokumentet në katalanishte, me siguri me emri Ilia⁵⁰⁴. I pakënaqur nga interpretimi i mësipërm i dokumentit, Gegaj ka qenë rrekur të vërtetonte se shprehja në fjalë nuk do të thotë “prift ose xhakon katolik”, por “katolik i ritit grek” (sic)⁵⁰⁵. Gjithsesi një “peshkop Stefan” nuk rezulton si peshkop katolik i Krujës për këto vite tek autorët më se të denjë për besim,

⁵⁰⁰ Traktati i Gaetës i 26 marsit 1451: “Fuit facta supscripcio per dictum Episcopum in litteris grecis...”. CERRONE, *La politica orientale*, XXVIII, f. 173. Edhe *Djuradj Kastriot*, nr. 38. Edhe NOLI, *George Castriot*, appendix nr. 11 (nga CERONE).

⁵⁰¹ C. MARINESCU, *Alphonse V, Roi d'Aragon et de Naples et l'Albanie de Scanderbeg*, Paris 1923 (“Mélanges de l'Ecole Roumaine”), f. 44.

⁵⁰² Mbreti Alfons nga Napoli V, më 5 mars 1453, Pere Bernatit: “quia in eadem civitate nemo est vel presbiter, vel diaconus latinus, qui eundem domnum Heliam ad predictam [missam celebrandam] juvare possit”. *Djuradj Kastriot*, nr. 64.

⁵⁰³ MARINESCU, *Alphonse V*, f. 64.

⁵⁰⁴ Shënim pagese i datës 22 tetor 1453: “A domno Elies Capella[n], Albanes, graciosament, IIII ducats”. *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades etc.*, ed. N. IORGA, vëll. II, Paris 1899, f. 52.

⁵⁰⁵ GEGAJ, *L'Albanie*, 86 shën. 3.

si Eubel⁵⁰⁶ dhe/ose Le Quien⁵⁰⁷, Farlati & Coleti⁵⁰⁸, Pooten⁵⁰⁹, Fedalto⁵¹⁰, Tacchella⁵¹¹ etj.; prej regestave të tyre mund të nxirren si peshkopë katolikë të Krujës të asaj kohe: një Antonius Ventura më 1425 dhe më 1468 një Petrus de Varnis ose De Brutis⁵¹².

Nëse shtohet në rrethanat e mësipërme edhe prania e një murgu athonit (pra ortodoks) në zë si Zaharia në Krujë, në krah të Skënderbeut, i cili duket e bënte atë “at shpirtëror” të vetin⁵¹³, si dhe e Nifonit, Patriarkut të mëvonshëm të Kostandino-pojës (1486-1488, 1496-1498) dhe shenjtorit të ardhshëm të Kishës ortodokse, - ky po në oborrin e Skënderbeut u hirotonis prift “me bekimin e “arkiereut të qytetit të Krujës”, sikurse është regjistruar në disa kronika dhe hagiografi të mëvonshme⁵¹⁴, - situata kishtare e Krujës bëhet edhe më e qartë. Mbetja e një kishe bizantine pikërisht brenda oborrit të kështjellës së Krujës - kisha e Shën Gjergjit - vetëm sa do ta përforconte këtë situatë⁵¹⁵. Nuk do të kemi përse të mos pranojmë, atëherë, që edhe në shek. XV Kruja vijonte të ishte një peshkopatë ortodokse dhe se ajo nuk varej nga Metropolia e Durrësit, por nga Kryepeshkopata e Ohrisë. Me gjasë kjo e ka shtrënguar Nolin që në leksionin e 1960-s, duke shqyrtuar marrëdhëniet e Gjergj Kastriotit me papët e Romës, të gjente zgjidhjen e dyfishtë: “As nuk mund të dyshohet që Skënderbeu ishte katolik [...] Çështja shtrohet nëse ishte i ritit latin apo i ritit bizantin. Ka shumë të ngjarë të ketë qenë i këtij të fundit”⁵¹⁶.

Vetë dalja e Gjergj Kastriotit në skenën e historisë europiane nuk mund të mos i brendashkruhet një ngjarjeje fetaro-politike me peshë në historinë e Europës: Koncilit të Ferrara-Firences me dekretin e dalë prej tij dhe me ndodhitë rrjedhore që njihen si “mbaskonciliare”. Dy veprimet e përmendura që ati i tij kryente pikërisht në vitin 1438,

⁵⁰⁶ *Hierarchia Catholica Medii Aevi per Conradum Eubel. Ab anno 1431 usque ad annum 1503 perducta etc.*, ed. C. EUBEL, vëll. II, Monasterii 1914 (bot. II), f. 140 (Crojensis).

⁵⁰⁷ *Oriens Christianus in quattuor patriarchatus digestus etc.*, ed. M. LE QUIEN, Parisii 1740 (rishtyp. Graz 1958), vëll. III, kol. 953-956 (Crojensis).

⁵⁰⁸ *Illyricum Sacrum*, vëll. VII, ff. 411-432 (Crojensis).

⁵⁰⁹ *Metropolis Antibarensis*, ff. 121-132 (*Episcopi Arbanenses*).

⁵¹⁰ *La Chiesa latina in Oriente*, vëll. II: *Hierarchia latina orientis*, ed. G. FEDALTO, Verona 1973 (Mazziana), ff. 109-110 (Crojensis).

⁵¹¹ TACCHELLA, *Le antiche sedi episcopali*, ff. 59-61 (Croia-Kruja).

⁵¹² Po ata, po aty.

⁵¹³ N. IORGA, *Histoire des États Balcaniques jusqu'à 1924*, Paris 1925, ff. 49-50. Dh. BEDULI, *Un ouvrage hagiographique du XVIe siècle et ses données sur l'époque de Skanderbeg*, në “Deuxième Conférence des Études Albanologiques à l'occasion de 5e Centenaire de la mort de Georges Kastrioti - Skanderbeg”, vëll. I, Tirana 1969. Po ai, *Disa të dhëna lidhur me periudhën e Skënderbeut nga një vepër agjiografike orthodhokse e shek. XVI*, në Dh. BEDULI, *Kishë dhe kulturë*, përg. A. PLASARI, Tiranë 2006. Ky ka sjellë argumente edhe për prejardhjen “arbërore” si të Zaharias, ashtu të Nifonit. Edhe A. PLASARI, *Shën Nifoni në Oborrin e Skënderbeut*, në “55”, nr. 82, 20 mars 2003 (“Skënderbeu simbas dokumenteve”).

⁵¹⁴ Po ata, po aty.

⁵¹⁵ Më gjerë K. GIAKOURIS, *Kisha e Shën Gjergjit në kështjellën e Krujës dhe tradita bizantine*, kumtesë në konferencën shkencore ndërkombëtare “Skënderbeu dhe Evropa”, Tiranë 2006.

⁵¹⁶ F. S. NOLI, *Problems on the biographical literature on Scanderbeg*, në “Dielli”, 14 dhjetor 1960, ff. 3-4.

- duke i kërkuar Senatit të Republikës së Venedikut që privilegjet e tij të shtriheshin edhe mbi dy të bijtë, Stanishën dhe Gjergjin⁵¹⁷, si dhe Senatit të Qytetit të Raguzës për t'u dhënë qytetarinë raguzane bijve të tij⁵¹⁸, me të drejtë i janë brendashkruar kontekstit të fillimit të punimeve të koncilit të Ferrara-Firences⁵¹⁹. Po t'u shtohen këtyre argumenteve edhe njoftimet e kronikanëve osmanë për trazirat e ndodhura në Arbëri pikërisht në vitin 842 të hegjires, d.m.th. në pranverën e 1438-s, konteksti kthjellohet edhe më për ç'i përket qëndrimit të Arbërisë ndaj Koncilit të Bashkimit dhe, përkatësisht, përgatitjes së kryqëzatës antiturke në Perëndim⁵²⁰, d.m.th. në pranverën e 1438-s. Si rrjedhojë të "bashkimit" Eugjeni IV u kishte premtuar të krishterëve të Lindjes ndihma kundër rrezikut turk: flotë, ushtri dhe shuma monetare: llogaritëshin ndër ta edhe "arbërit dhe krishterë të tjerë të atyre viseve"⁵²¹.

Kur ngrihej në skenën e historisë europiane Skënderbeu Eugjeni IV kishte ndërmarrë nismat edhe për "bashkimin" me armenët më 1439, me jakobitët më 1441, me sirianët dhe maronitët më 1442, me etiopasit më 1443⁵²². Në këtë kuptim vetë Koncili i Ferrara-Firences quhej për Romën i papërfunduar: ai do t'i vijonte punimet në Romë në shtator 1444 duke i shtuar listës së "të bashkuarve" Stjepanin, mbret i Bosnjës, në gusht të 1445-s⁵²³, kur bashkimit do t'i shtoheshin një pjesë e nestorianëve 1445⁵²⁴ etj. Se sa reale ishin këto "bashkime", të cilat në Romë krijonin përshtypjen sikur mbarë Lindja ishte mbledhur në gjirin e një Kise të vetme, mund të dyshohet së toku me Sismondin:

⁵¹⁷ Këshilli i Pregadëve, më 28 mars 1438, *pars* për dhënie privilegjesh Stanishë dhe Gjergj Kastriotit. HOPE, *Geschichte*, vëll. LXXXVI, f. 122. *Notes et extraits*, vëll. III, f. 33 (e përmb. fr.). Edhe *Djuradj Kastriot*, nr 7 (nga IORGA). Edhe *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV Labore, reperta et transcripta ac typis mandata* J. VALENTINI S. J. etc., vëll. I-XXV, Palermo-Roma-München 1967-1976, vëll. XVI, nr. 3826. Tërthorazi edhe nga Akti i përtëritjes së privilegjeve për Gjergj dhe Stanishë Kastriotin, 12 shkurt 1445. *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, ed. S. LJUBIĆ, vëll. I-X, Zagabriae 1869-1891 ("Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium"), vëll. IX, f. 214. Edhe *Djuradj Kastriot*, nr. 12. Edhe *Acta Albaniae Veneta*, vëll. XIX, nr. 5064.

⁵¹⁸ THALLÓCZY & JIREČEK, *Zwei Urkunden*, 144 (DAD).

⁵¹⁹ A. PLASARI, *Fillimet "nën shenjë e kryqit"*, 1-2, në "55", nr. 178 dhe nr. 183, 28 korrik dhe 4 gusht 2002 ("Skënderbeu simbas dokumenteve"), pass. Po ai, *Ideja e kryqëzatës në kontekstin skënderbegian*, në "55", nr. 160, 7 korrik 2002 ("Skënderbeu simbas dokumenteve"), pass. Kr. FRASHËRI, *Skënderbeu*, f. 121.

⁵²⁰ BİTLİSİ İDRİS-İ, *Heşt Bihişt*, drsh. në Hofbibliothek Wien, H.O. 16a-b-c., f. 243 b. MEHMET EFENDI SA'D ED-DIN, *Tâcü't-tevârih*, Cild 1-2, İstanbul 1279 [1863 E. R.], vëll. I, f. 361. *Solakzâde Tarihi, Maarif Nezaret celilesi tarafundan tab' ve temsil ettirilmistir*, İstanbul 1297 [1881 E.R.] (Mahmud bey Matbaasi), f. 168. MÜNECCİMBÂŞI *Tarihi*, 2-3 Cilt: *Sahaif-ül-Ahbar fi Vekayi-ül-a'sar*, İstanbul 1971-1972, f. 132. Nga *Lufta shqiptaro-turke*, f. 149, ff. 257-258, f. 300, ff. 313-314 etj.

⁵²¹ Bullë e Eugjenit IV, më 7 tetor 1439, perandorit Joan Paleolog: "idemque ut fiat Albanenses et altos illarum partium Christianos, etc.". *Annales ecclesiastici*, *Annales ecclesiastici ab anno quo desinit Card. Caes. Baronius MCXCVIII usque ad annum MDXXXIV etc.* Auctore Odorico Raynaldo Tarvisino Congr. Orator. Presbytero etc., Tomus XVIII-XIX ab anno MCCCCXVII usque ad annum MCCCCLVIII etc., Coloniae Agrippinae anno MDCXCIII [1694], vëll. XVIII ad annum 1439, § 10.

⁵²² *Annales ecclesiastici*, vëll. XVIII ad annum 1439, pass.; ad annum 1441, pass.; ad annum 1442, pass.; ad annum 1443 pass.

⁵²³ Po aty, vëll. XVIII ad annum 1444, pass.

⁵²⁴ Po aty, vëll. XVIII ad annum 1445, pass..

ky i përshkuan ato si farsa me do “dezertorë sektesh të ndryshme”⁵²⁵. Por edhe vetëm si “dukje” ky bashkim do ta kishte një vlerë: së paku për t’u dalluar prirja politike e Papatit jo vetëm për të “bashkuar” Kishat, por edhe për të organizuar popujt e krishterë dhe Fuqitë e krishtera kundër dyndjes së turqve osmanë në arealin europian nën drejtimin e atij vetë, d.m.th. të Papatit⁵²⁶. Bëhet, atëherë, më e qartë se *si* dhe *pse* mbi të gjitha dukuritë politiko-kulturore zotëroi në këtë periudhë për Arbërinë prirja politiko-kishtare perëndimore, ajo që Gegaj e emërtonte si “zgjedhje” të Arbërisë “në të mirë të Kishës perëndimore”⁵²⁷. Më shprehur: bëhet edhe më e qartë se *si* dhe *pse* “Arbëria e Skënderbeut ishte më së shumti katolike romane”, sikurse iu duk Nolit⁵²⁸.

Po lidhur me këto kontingenca, një arsye tjetër, pak e shqyrtuar deri më sot dhe që e bënte të detyrueshëm orientimin e Skënderbeut nga Kisha e Romës dhe bashkëpunimin e ngushtë me të për qëndresën dhe luftërat e tij antiturke, ishte pamundësia për të bashkëpunuar për një qëndresë të tillë ose për luftëra të tilla me Kishën e Kostandinopojës.

Në periudhën e depërtimit osman në Europë Kisha lindore mbante marrëdhënie përgjithësisht “të mira” me islamin dhe muslimanët. Në këtë Kishë ishte trashëguar prirja për dialog me islamin qyshse ai qe shfaqur dhe jo ajo për konflikt ose konfrontim luftarak si në Kishën e Romës. Ndërsa në një fazë të parë (shekujt VIII-IX), të njohur si “të moskuptimit”, teologë lindorë si Shën Joani Damaskino e përfillnin islamin si një “herezi të krishterë” dhe vetëm kaq, - në mos si një “ringjallje të arianizmit”, - në shekujt mbasardhës takimi i drejtpërdrejtë me botën islame dhe bashkëjetesa e detyruar me të i pati shtyrë të krishterët e Bizantit drejt dialogut me “të tjerët”. Ndër autorët bizantinë të kohës duken sot të pabesueshme tregimet për vetë kalifë, nga njëra anë, ose perandorë të Bizantit, nga tjetra, që nxisinin “debatet miqësore” mes dijetarëve të të dyja feve. Pahimeri, fjala vjen, ka treguar për patriarkun Arsen, në shek. XIII, që ishte aq “mendjehapur” sa ta lejonte sulltanin selxhuk të lahej në banjat “e shenja” të Kishës, madje të urdhëronte një murg që t’u jepte sakramentet bijve të sulltanit pa u siguruar në qenë pagëzuar siç duhej apo jo⁵²⁹. Kërshterore është edhe historia që na tregon kronografi tjetër bizantin, Dukasi, për perandorin Manuil II Paleolog në kohën e murtajës të vitit 1418: në oborrin e tij ndodhej “peng miqësie” i biri i sulltan Bajazitit, i rritur së toku me

⁵²⁵ *Histoire des Républiques Italiennes du moyen âge* par J.-C.-L. SIMONDE DE SISMONDI etc., vëll. VI, Paris 1840 (bot. II), f. 94.

⁵²⁶ Vetë Papatit, pikërisht në atë ndërkohë, ishte i përçarë keq: një papë tjetër në Bazel, me 23 kardinalë, mblidhte koncilin “e tij” për t’iu kundërvënë Eugjenit IV me fyerje, me sharje e me mallkime të ndërsjella, që përbëjnë faqe të pahijshme në Historinë e Kishës.

⁵²⁷ GEGAJ, *L’Albanie*, f. 4.

⁵²⁸ NOLI, *George Castrioti*, f. 11.

⁵²⁹ PACHYMERI, G. *De Michaele et Andronico Palaeologis relationes historicae libri XIII*, ed. I. BEKKER, vëll. I, Bonnae 1835 (“Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae”), f. 258.

princin perandorak Joan dhe “i dashuruar” mbas ortodoksizmit. Nga droja e ngatërresave perandori ngurronte t’ia plotësonte kërkesën për të ndërruar fenë. Por kur, gjatë epidemisë së murtajës, ra sëmurë dhe lutej që, para se të fikej, të merrte pagëzimin, Manuili nuk ngurroi aspak. Madje deshi t’i bëhej vetë nun. Kur të nesërmen neofiti i sapokthyer, bir i sulltan Bajazitit, dha shpirt, me urdhër të perandorit ai u varros gjithë nderime në kishën e Shën Joanit të *Studionit*.

Prej shek. XIV në shek. XV teologë në zë bizantinë, si Grigori Pallamas, murgu dijetar Josif Vryeni, ose perandorë si Joani VI Kantakuzen dhe sidomos Manuili II Paleolog, me tekstet e tyre dialogjike mund të quhen – me të drejtë merite – pararendës të dialogut të krishterë-islamit. Vepra e këtij të fundit e ruajtur në dorëshkrim, *Kuvendime me një musliman*, është shembull befasues: të ulur njëri përkundrejt tjetrit, me gjasë në dimrin 1391-1392 ose aty rreth, Manuli II dhe turku musliman debatojnë për besimin e sho-shokut, shkëmbejnë argumente dhe kundërgjegje, ndërsa ai burrë i pazakontë që duket prej kësaj vepre perandori mban shënime nga kuvendimet⁵³⁰. Për këtë perandor (1391-1425) Niketë Honiati tregon që ai të qe orvatur ta bindte Kishën për ta hequr mallkimin që ajo kishte lëshuar mbi “Zotin e islamit”⁵³¹. Kjo traditë kishte bërë që, qysh para pushtimit të Kostandinopojës, osmanët të shfaqeshin si “mbrojtës” të Kishës ortodokse, si dhe do të ndikonte në qëndrimin lëshues – në daçim edhe “të mirësjellshëm” – të sulltanit Mehmet II ndaj bashkësisë së të krishterëve të Bizantit kur ai të pushtonte kryeqytetin: duke ia ofruar fronin patriarkal, mbetur bosh qysh më 1450, filozofit Gjergj Skolarios, figurë e spikatur në luftën kundër Kishës së Romës, i cili do të ngjitej në atë fron si patriark me emrin e Gjenadit II⁵³².

Në të këtilla rrethana është e kuptueshme që, nga njëra anë, turqit osmanë ta konceptonin strukturën kishtare ortodokse si pjesë të sistemit të tyre administrativ, duke prodhuar edhe “peshkopë timarlinj”, ndërsa nga ana tjetër prej të krishterëve ortodoksë të këmbëngulej për të ruajtur prirjen e “të marrurit vesh” me islamin, së paku në vitet e para mbas pushtimit të Kostandinopojës. Edhe vetë Gjenadi do të bënte kujdes që t’i shmangej cenimit të dogmave të “fesë pushtuese” duke u përpjekur ta mbante të hapur rrugën për dialog dhe, rrjedhimisht, bashkëjetesë⁵³³. Për politikën e osmanëve kjo

⁵³⁰ Simbas “dorëshkrimeve të Parisit” pjesë të këtyre dialogëve qenë botuar te *Patrologia Cursus Completus etc. in Qua Prodeunt Patres Doctores Scriptoresque Ecclesia Latina etc.*, ed. J. P. MIGNE, *Series graeca*, Paris, 1857-1866: *Manuelis Palaeologi dialogi cum Mahometano*. Ndër botimet aktuale, të realizuara në bazë të origjinalit të dorëshkruar të Bibliotekës Ambrosiane të Milanos (ms. Ambros. 487 etj.), që është në të vërtetë edhe burimi për “dorëshkrimet e Parisit”, MANUIL II PALÉOLOGUE, *Entretiens avec un musulman*, 7^a controverse. Introduction, texte critique, traduction et notes par TH. KHOURY, Paris 1966.

⁵³¹ N. CHONIATAE *Historia*, ed. I. BEKKER, Bonnae 1835 (“Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae”), f. 178.

⁵³² Për këtë më gjerë H. INALCIK, *The policy of Mehmed II toward the Greek Population in Istanbul and the Byzantine Building of the City*, në “Dumbarton Oaks Papers”, XXIII-XXIV, s.l. 1969-1970. Po ai, *The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans*, në “Turcica. Revue d’Études Turques”, 21-23, s.l. 1991.

⁵³³ Dokumente osmane të organizimit juridiko-ekonomik të Kishës ortodokse nën osmanët te J. KABRDA, *Le système fiscal de l’Église Orthodoxe dans l’Empire Ottoman d’après les documents turks*, Brno 1969.

“bashkëjetesë” jo vetëm ishte pjesë e doktrinës së tyre të ekspandimit, por u lehtësonte atyre shtrirjen e mëtejshme po aq sa edhe u shtonte burimet e të ardhurave. Nga një anë tjetër, çdo ndërhyrje e Kishës së Romës në “çështjet e Kostandinopojës” në veçanti, si dhe në rajon përgjithësisht, vijonte të përfilllej prej ortodoksisë si “veprimtari armiqësorë”, derisa më 1484-n të mbërrihej në Sinodin e Kostandinopojës, të thirrur prej patriarkut Simeon (1482-1486), për ta flakur poshtë “zyrtarisht” vendimin për bashkim të Koncilit të Ferrara-Firences. Ai do të quhej mbaskëtaj “pseudosinod”. Fallmerayeri ka qenë i mendimit se ky qëndrim ka kushtëzuar edhe “ftohtësinë” dhe “shpërfilljen” me të cilën kanë shkruar për Skënderbeun kronografët bizantinë, si Halkokondili dhe Sfranca⁵³⁴. “Si Luka Notara, - shton Fallmerayeri, - ata pëlqenin më mirë të shihnin në Kostandinopojë çallmën e myftiut se kaçulen e papës”⁵³⁵.

Sa mund të ishte një Kishë në një situatë të këtillë dhe, përkatësisht, me qëndrim të këtillë ndihmë dhe mbështetje për Gjergj Kastriotin? Sa mund të ndihmonte dhe mbështeste qëndresën dhe luftërat e tij antiturke një Kishë që do të vinte duke ia lehtësuar punën pushtimit, dhe mandej administrimit, osman? Është fjala për një Kishë që, tanimë, niste të funksiononte si “një korpus parashtetëror”: Kisha-shtet ortodokse e një pjese të madhe të popullsisë të Europës jug-lindore, e përbërë prej një rrjeti të tërë metropolitësh, kryepeshkopësh, peshkopësh, shufraganësh dhe bashkësish murgërore, që jo vetëm do të mbulonte territorin nën sundimin turk, por jorrallë do të shërbente edhe si pararojë e këtij pushtimi⁵³⁶. Një situatë si kjo e bën edhe më të kuptueshme se *si* dhe *pse* pikërisht në Kishën romane, te papët e kohës së tij (Eugjeni IV, Nikolla V, Kaliksti III, Piu II, Pali II), të cilët lëshonin oreçast bulla për kryqëzata, thërrisnin kuvende, caktonin dhe mblidhnin “të dhjeta turke” dhe, sidomos, organizonin “aleanca të krishtera” kundër “armikut të patënzonë të krishterimit”, do të kthehej Gjergj Kastrioti për lidhje e bashkëpunim, mbështetje e ndihmë.

Ndërkoha mbaskonciliare, kur Gjergj Kastriotit iu desh të bënte politikën e vet, -d.m.th. intervali mbas Koncilit të Ferrara-Firences të viteve 1438-1439, - karakterizohet në përgjithësi nga skepticizmi rreth “bashkimit” të Kishave realizuar aty më 5 korrik 1439. Për të mos thënë nga refuzimi i atij kinse-bashkimi. Dhe, nëse pati në atë kohë një zonë transpozite ndërkishtare për arsye të qarta politike, ajo rezultoi të ishte pikërisht Arbëria e Skënderbeut në kohën e qëndresës dhe luftërave të tij antiturke. E vështuar

⁵³⁴ J. Ph. FALLMERAYER, *Das albanesische Element in Griechenland*, München 1857-1860-1862 (“Abhandlungen der Historischen Klasse der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften”). *Das Albanesische Element*, vëll. III, ff. 13-14.

⁵³⁵ Po ai, po aty.

⁵³⁶ Për këtë më gjerë Th. PAPADOPOULOS, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Brussels 1952; KABRDA, *Le système fiscal etc.*; St. RUNCIMAN, *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchat of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge 1968, ff. 165 dhe vij.; INALCIK: *The policy of Mehmed II etc.*

nga këndi i Romës, për situatën kishtare të Arbërisë në kohën e dyndjes osmane mund të rezultojë i saktë përfundimi i Ducellier-së se “Kisha romane e Arbërisë ka qenë gjithmonë një bashkësi anësore, që pati kurdoherë me Romën vetëm marrëdhënie të çlirëta dhe episode”⁵³⁷. Nga këndvështrimi i historisë së Arbërisë nuk mund të mos vihet re se pozicioni i kësaj Kise, të ndodhur drejtpërsëdrejti në ballë – në “front” – të ndeshjes i caktonte asaj rol të posaçëm në kohën e qëndresës dhe të luftërave në fjalë.

Në të këtilla rrethana aftësia politike e Gjergj Kastriotit spikat edhe më dukshëm: ishte aftësi për të realizuar, me një kthyeshmëri të mrekullueshme politiko-kishtare, një orientim të dyfishtë. Nga njëra anë, duke bashkëpunuar me Selinë e Romës nëpërmjet marrëdhënieve me të gjithë papët e kohës së tij, nga ana tjetër duke përfutur prej lidhjeve tradicionale me etërit e Kishës lindore: me Zaharian “at shpirtëror” i tiji personalisht, me Stefanin kryepeshkop të Krujës, me At Nifonin patriark i ardhshëm i Kostandinopojës, me kryepeshkopin e Ohritë Dorothé (që për këtë lidhje do të transferohej nga selia e tij së toku me peshkopët e vet prej vetë Mehmetit II) etj. Në këtë orientim të dyfishtë nuk mund të mos vihet re që, përtej përmasës institucionale kishtare, bëhej fjalë pikësepari për klerikë *arbër*, – qofshin katolikë, qofshin ortodoksë, – për të cilët mbrojtja e besimit ishte njëherësh çështje jetike. Ajo i rendiste ata përkrah zotërve arbër në qëndresën dhe luftërat e tyre. Modeli të cilit Skënderbeu i afrohet, me këtë kthyeshmëri politiko-kishtare, përngjan ai i Janku Hunyadit. Jo aq për ç’i përket cilësimit që i ka pasë bërë këtij Jorga, si “një rumun prej Transilvanie, që kishte kaluar në rangjet e kastës zotëruese të hungarëve dhe kishte bërë të vetin ritin katolik”⁵³⁸, por për atë kalesë të një fjalimi të vetë Hynyadit që na e ka lënë të regjistruar dëshmitari sypamës i betejës së Beogradit, frati Tagliacozzo, në *Relacionin* e vet: “Gjithë sa do të na bashkohen, janë miqtë tanë. Serbë, skizmatikë, vllëh, çifutë, heretikë dhe çdofarë të pafesh të tjerë që do të na vijnë përkrah në këtë stuhi, le t’i përqafojmë miqësisht. Tani na duhet të luftojmë kundër turqve, vetëm kundër turqve...”⁵³⁹. Të lidhurit e politikës te kurja e Romës nga ana e Skënderbeut, duke shfrytëzuar njëherësh edhe mbështetjen te faktori i krishterë lindor, mund të quhet paradigmë politike gati-ideale në kontingjencat e ndërlikuara historike të kohës.

Ia vlen të vihet re se kjo situatë specifike do të dëshmohej më tej mbas vdekjes së prijësit, atëherë kur pushtimi turko-osman i viseve të Jug-lindjes europiane shtrëngonte

⁵³⁷ DUCCELLIER, *Aux frontières*, f. 9.

⁵³⁸ N. IORGA, *Brève histoire de l'Albanie et du peuple albanais*, Bucarest 1919 (“Institut pour l'Étude de l'Europe Sud-Orientale”), f. 44. Më e saktë do të ishte: që ishte vënë nën papët e Romës. Më pranë realitetit vinte modeli i disa zotërve të tjerë arbër, ndër ta zoti (gr. *Qir*) Kojë Zaharia, i cili më 1414 i ikte ritit ortodoks dhe vihej në dëgjësë të Romës pikërisht për arsye politike. Dok. te *Vetera monumenta Slav.*, vëll. I, ff. 422-425: “Dell'unione con Roma di Cyr Zacaria signore di Saba e Dagno etc.” Edhe F. CORDIGNANO & G. VALENTINI, *Saggio di un regesto storico dell'Albania*, Scutari 1940, nr. 486.

⁵³⁹ *Victoria mirabilis divinitus de Turcis habitae duce vener. beato Ioanne de Capistrano series descripta per Fr. Ioannem de Tagliacotio illius socium et comitem etc.*, ad Claras Aquas prope (Quaracchi) Florentiam 1906. Nga *Acta Ordinis Minorum*, 1906, fasc. I-XI, f. 19 (765-766).

masa arbërisht të merrnin ikën e të mërgonin në Perëndim. Me të mbërritur në Itali, prej shek. XV, “vëllezërit dhe bijtë e Skënderbeut” do ta konfirmonin situatën duke u paraqitur si “ortodoksë në dëgjese të papës” ose “katolikë të ritit bizantin”. Edhe ata që nuk qenë, u bënë pa vështirësi të tillë. Duke analizuar këtë karakteristikë të “vëllezërve dhe bijve të Skënderbeut” në Itali, historiani kishtar Adrian Fortescue ka pasë vërejtur: “Porse ka në çdo rast mundësi të arsyeshme që shumë syresh të kenë qenë katolikë para se të iknin prej turqve [...] Ka pra plotësisht të ngjarë që shumë, në mos të gjithë, ndër këta arbër të qenë kthyer në bashkim me Selinë e Shenjtë para se të vinin në Itali. Ka, padyshim, arbëreshë që protestojnë duke thënë se kombi i tyre pati qenë gjithnjë katolik, se paraardhësit e tyre nuk e patën humbur asnjëherë komunione me Romën. Është ky, siç mund të merret me mend, edhe një rast më shumë i iluzionit të këndshëm në të cilin jetojnë tani unitatë e shumë grupeve. Pompilio Rodotà i pranon këtë pikëpamje, i bindur prej priftit arbër don Pal-Maria Parino”⁵⁴⁰. Me objektivitetin prej historiani Fortescue-i ka bërë kujdes të shënojë edhe: “Mes këtyre të nguliturve të parë kishte edhe skizmatikë, siç kishte nga ata që kishin përqaftuar herezinë pavlikane, madje edhe disa muslimanë, por gjithsesi kur mbërritën në Itali mëtuan se qenë katolikë në bashkim me Romën, ndonëse jo të ritit roman”⁵⁴¹. Si edhe: “Padyshim, mes refugjatëve arbër në Itali mund të ndeshësh ende disa që, edhe mbas mbërritjes së tyre, mbetën në skizëm [në lidhje të Kishës ortodokse, - A.P.]”⁵⁴². Në këtë kontekst, duke përshkruar qëndresën dhe luftërat antiturke të Gjergj Kastriotit, negociatat e tij me papë si Piu II “për të organizuar një kryqëzatë” etj., historiani autoritar ka formuluar përfundimin: “Gjatë luftës së tij shumëvjeçare kundër turqve Skënderbeu u bë i krishterë, me sa mund të merret me mend [presumably] katolik. Gjithsesi, ai u trajtua si i tillë nga papët”⁵⁴³.

E përkundërt u verifikua situata, në të njëjtën ndërkohë, në Bosnje. Rrethanat e ngjashme u përthyen aty në kushte të ndryshme për shkak të *herezisë katare* të përhapur në vend dhe politika e Papatit për të siguruar aty “uniformitetin e besimit të krishterë” rezultoi fatale. Nga njëra anë, duke pasur nevojë për ndihmën e Fuqive të krishtera për t’u mbrojtur nga sulmet e turqve, Bosnja nuk mund ta siguronte këtë ndihmë veçse

⁵⁴⁰ A. FORTESCUE, *The Uniate Eastern Churches. The Byzantine Rite in Italy, Sicily, Syria and Egypt etc.*, London 1923, f. 115. Simbas këtij, don Pal-Maria Parrino ka shkruar një vepër në dy vëllime me titull *Perpetua Albanensis Ecclesiae consensionis cum Romana Libri VII*, dorëshkrimi i së cilës ruhet në “Seminarin Greko-Arbër të Palermos”. Po ai: po aty, shën. 2. Si njohës profesionist i “ritit grek” Rodotà ka pasë hedhur edhe idenë ngacmuese se vetë kryejetëshkruesi i Skënderbeut, Marin Barleti, qenkësh “prift i ritit bizantin në shqip”, madje “profesonte ritin bizantin”, çfarë do ta ndërlikonte çështjen edhe më. P. P. RODOTÀ, *Dell'origine, progresso e stato presente del rito greco in Italia*, vëll. III, Roma 1763, f. 24: “Marino Barlezio sacerdote di rito greco ad albanese”. Po aty, 25: “al rito greco che professava Marino Barlezio”. Fr. PALL, *Marino Barlezio uno storico umanista*, Cluj 1938 (“Mélanges d'Histoire Générale”), f. 5 shën. 4, është i mendimit se “asgjë nuk na lejon të besojmë që ai [Barleti] paskësh qenë “prift i ritit bizantin dhe arbër”, sikurse pohon Rodotà”. Por, siç shihet, Fr. Palli vë në dyshim edhe të qenit “arbër” të priftit *Marinus Barletius*.

⁵⁴¹ FORTESCUE, *The Uniate Eastren Churches*, ff. 119-120.

⁵⁴² Po ai, po aty, f. 116.

⁵⁴³ Po ai, po aty, f. 117.

duke u vënë në dëgjesë të Romës dhe duke iu bindur Papatit; nga ana tjetër, athua se i verbër para rreziqeve reale që gjendja paraqiste, Papati ngulmonte në luftën për “uniformitet”, që do të thoshte – asgjëmangut – por “shfarosje” e heretikëve të atyshëm. Ndeshja e këtyre prirjeve jo vetëm shkaktoi në Bosnje një luftë të përgjakshme fetare, por bashkëndihmoi në humbjen e Bosnjes, duke qenë se *katarët* – përfshi edhe gjithë të përndjekurit nga inkuizitorët e Papatit – i pritën pushtuesit turq si çlirimtarë. Në Arbëri jo thjesht rrethanat me gjasë më “të buta”, por dora e fuqishme ushtarake dhe, sidomos, politike e Gjergj Kastriotit duket të kenë shmangur situata të tilla, të cilat do të kishin qenë po aq fatale edhe për Arbërinë.

Një shembull historik afrimi, madje bashkëjetese ndërkishtare, në kishën e Arbërisë së Skënderbeut mund të nxirret prej problemeve që pati Pal Dushi (*Dussius*) i Drishtit në vitet 1455-1457 me eprorët e tij: një kazus mirëfilli inkuizicional. Duke qenë kryepeshkop i Krajinës, më 1455, si dhe i emëruar “internunc papnor” me autoritet jo vetëm mbi Arbërinë, por edhe mbi Dalmacinë⁵⁴⁴, duket që Romën e kishin informuar, – me gjasë Metropolit i Tivarit prej të cilit drishtiani ia kishte dalë ta shkëpuste dioqezën që drejtonte, – se kryepeshkopi Pal “kishte rrëshqitur në anën e skizmës”⁵⁴⁵. Kaliksti III, me anë të një bulle peshkopit të Sapës, të diplomuar në teologji dhe specialist i Inkuizicionit, urdhëronte që të hetonte dhe të gjykonte “krimet” për të cilat kryepeshkopi i Krajinës akuzohej. Nëse, mbas hetimeve të kujdesshme kanonike, e gjenin fajtor, ai të shkarkohej nga detyra dhe madje të mallkohej⁵⁴⁶. Nga nënteksti i intrigës nuk është e vështirë të deduktohet qëndrimi pajtues i klerikut Pal Dushi ndaj dy rriteve, në mos edhe dy Kishave (“kishte rrëshqitur në anën e skizmës”), ndoshta simbas modelit të ofruar nga vetë Koncili i Ferrara-Firences dhe dekreti i dalë prej tij në rrethanat kur “rreziku turk” dhe njëherësh “rreziku islam” përbënin për krishterimin armikun kryesor. Vetë Kryepeshkopata e Krajinës, me një histori të rrallë bashkëjetese mes katolicizmit dhe ortodoksizmit pikërisht në shek. XV, – më vonë e suprimuar nga Roma, – përbën dukuri origjinale ende për t’u shqyrtuar: “provë bashkimi për të dyja Kishat” e ka quajtur atë pa ngurruar Šufflay⁵⁴⁷. “Ose doli i pastër nga krimet që i ngarkoheshin, ose sigurisht u pendua dhe bëri pendesën përkatëse ndaj Zotit dhe Kishës”, kanë shënuar për titullarin nën hetim të kësaj kryepeshkopate Farlati dhe Coleti⁵⁴⁸. Në të vërtetë, hetimet për të

⁵⁴⁴ *Illyricum Sacrum*, vëll. VII, 242: “Internuncium in partibus Dalmatiae & Albaniae”.

⁵⁴⁵ Kaliksti III nga Roma, më 15 mars 1456, peshkopit të Sapës Guillelmo de Lauro. *Vetera Monumenta Slav.*, vëll. II, nr. DC (e datuar gabim). *Djuradj Kastriot*, nr. 139 (e datuar më 1 qershor). Datimi i saktë nga FARLATI & COLETI, po aty, vëll. VII, f. 242.

⁵⁴⁶ Po aty.

⁵⁴⁷ M. ŠUFFLAY, *Srbi i Arbanasi. Njihova simbioza u Srednjem vijeku*, Beograd 1925 (“Biblioteka za Arbanašku Starinu, Jezik i Etnologiju”, I), f. 98.

⁵⁴⁸ *Illyricum Sacrum*, vëll. VII, f. 242: “Vel illatas criminationes ipse diluit, vel certe resipuit, & idonea poenitentia Deo Ecclesiaeque satisfacit”.

duket t'i ketë këputur vdekja e "papritur" e vetë imzot Pal Dushit, sepse po atë vit kryepeshkopi i Krajinës nuk rezulton ndër të gjallët⁵⁴⁹.

Nuk është rasti i parë dhe as i vetmi kur Skënderbeu, dhe ai *entourage* i tiji kleriko-diplomatiko-politik, të jetë ndodhur para situatash të tilla. Edhe ai që në historinë e Skënderbeut njihet si "internunc papnor" i dërguar në Arbëri, Bullgari, Rashje etj.⁵⁵⁰, franceskani Eugjen Suma, në historinë e Inkuizicionit rezulton me titull të fshehtë të dyfishtë: "nunc dhe inkuizitor"⁵⁵¹. Çfarë do të thotë kjo? Do të thotë që, edhe në rrethanat e një gjendjeje tejmasë të tendosur për Arbërinë, sikundër ishte ajo e qendrës dhe luftërave antiturke të arbërve, Papati nuk hoqi dorë nga lufta për të siguruar "uniformitetin e besimit të krishterë" duke iu kundërvënë me të quajturit *inquaestuarii* ortodoksizmit të trajtuar me ngulm si "skizëm". Ishte si t'i shtojë një mbështjellim të ri gjendjes tanimë anormale: shembulli i Bosnjes, i përmendur sipër, flet.

Çfarë mund të pohohet në përfundim është se me *semat* e kësaj bashkëjetese, me zhvillimet në mënyrë autonome të riteve të ndyshme të krishtera qysh nga koha e Ilirikut, – sepse është hamenduar edhe kjo⁵⁵², – me rutinën atëherë disashekullore të kthimeve dhe rikthimeve nga Roma nën Kostandinopojë dhe nga Kostandinopoja nën Romë, kisha e Arbërisë sigurisht që ka ndikuar më fort në konvergimin ndërkishtar, se në divergimin. Nëse shtohet në këtë mes relativiteti i madh i "dy traditave fetare", i cili shpinte ose në atë që At Gaetano Petrotta e ka pasë quajtur "rit bizantino-katolik"⁵⁵³, ose në "një ferrëfim të vetëm", sikurse e ka menduar Ferrari⁵⁵⁴, si dhe përgjithësisht në një shpërfillje të "sherreve doktrimore" nga ana e popullsisë së thjeshtë, bëhet edhe më e kuptueshme se *si* dhe *pse* kisha e Arbërisë funksionoi si institucion ideologjik organizu-

⁵⁴⁹ Kaliksti III nga Roma, më 17 shtator 1457, Gjergj Kastrioti: "Dilecto filio Nobili viro Georgio Castrioti Scanderbegh Albanie domino, etc. [...] Postea vero intelleximus venerabilem fratrem nostrum archiepiscopum Craiensem ad hac luce migrasse etc.". *Vetera Monumenta Slav.*, vëll. I, nr. DCVI. Edhe *Djuradji Kastriot*, nr. 153. Edhe NOLI, *George Castrioti*, appendix nr. 15 (nga THEINER). Në tabelat romane emri i klerikut *Paulus Dussius* ka mbetur i cilësuar me termin nderues: "*bonae memorie*", d.m.th. "kujtimmiri". FARLATI & COLETI, po aty. TACCHELLA, *Giorgio Castrioti Skanderbeg*, ff. 34-35.

⁵⁵⁰ Nikolla V nga Roma, më 20 shtator 1450, bulla Dum Salubria për emërimin e Eugjen Sumës (de Somma) internunc papnor Arbëri, Bullgari dhe Rashje. Bullarium Franciscanum Romanorum Pontificum constitutiones, epistolas ac diplomata continens tribus Ordinibus Minorum, Clarissarum, et Poenitentium etc., ed. Fr. J. H. Sbaralea, vëll. I, Romae 1759 (rishtyp. Firenze 1829), nr. 1506. Edhe *Annales Minorum seu historia trium ordinum a S. Francisco institutorum etc.*, ed. L. WADDING, vëll. I-XIII (1208-1471), Florentia 1931-1944 (rishtyp.), ad annum 1451, nr. 47. Edhe *Acta Germaniae Franciscana etc.*, ed. V. GREIDERER, vëll. I, Innsbruck 1777, nr. XLVII. Edhe *Illyricum Sacrum*, vëll. VII, ff. 90-91.

^{Bulle} e Kalikstit III nga Roma, më 27 prill 1457, për konfirmimin e internuncit Eugenio Somma etj. *Annales Minorum*, vëll. XI ad annum 1457, nr.21.

⁵⁵¹ H.-Ch. LEA, *A History of the Inquisition in the middle ages*, vëll. II, New York 1887, f. 311.

⁵⁵² G. FERRARI, *La Chiesa Ortodossa Albanese*, në "Oriente Cristiano", nr. XVIII, 1979/4, f. 2.

⁵⁵³ G. PETROTTA, *Il Cattolicesimo nei Balcani. I. L'Albania*, s. I. 1928 ("La Tradizione", I, fasc. III-IV) pass. Ky gjithsesi është i mendimi që, mbas vdekjes së Skënderbeut, katolikët e ritit bizantin në Arbëri të kenë ardhur duke u zhdukur.

⁵⁵⁴ G. FERRARI, *La Chiesa*, f. 10: "Një ndarje e vërtetë fetare mes ortodoksësh dhe katolikësh është dukuri që nuk ka më shumë se dy shekuj jetë, e shkaktuar nga një zbatim i keq i dekreteve të koncilin tridentin".

es për qëndresën dhe luftërat antiturke të Skënderbeut: duke mobilizuar popullsinë në luftë, duke mbledhur fondet për “kryqëzatat”, deri duke i shërbyer atij drejtpërsëdrejti me prelatë pavarësisht ferrëfimit dhe/ose ritit.

Modeli i kryepeshkopit të Durrësit Pal Engjëlli është përdorur rëndom për të kujtuar rrjetin e klerikëve – legatë, oratorë, përfaqësues, ambasadorë, sekretarë, kancelarë, deri edhe thesartarë dhe, me siguri, këshilltarë – me të cilin Skënderbeu e kishte rrethuar veten në marrëdhënie me Fuqitë e krishtera⁵⁵⁵. Por në historinë politike të Skënderbeut është fjala për një rrjet të mirëfilltë klerikësh arbër, – sa katolikë, edhe ortodoksë, – që patën ndikim deri edhe të drejtpërdrejtë mbi politikën e Gjergj Kastriotit, çfarë prej akteve dokumentare tanimë rezulton. Me interes vlerësimi i Oliver Jens Schmittit, me rastin e botimit të akteve të lidhura me të, kur përshkruan pikërisht rrjetin e klerikëve me të cilët e rrethoi veten Skënderbeu: “Ata nuk ishin vetëm përgjegjës të financimit të luftës kundër osmanëve; nuk është e tepruar të thuhet që ata qenë shpirti i saj...”⁵⁵⁶. Kështu shfaqen në historinë politike të Skënderbeut imzot Pal Engjëlli përbri atonitit të madh Nifon, At Zaharia përkrah vetë At Dhimitër Frankut thesartar, peshkopi i Arbnit Andrea përbri peshkopit ortodoks të Krujës Stefan, peshkopi i Drishtit mandej kryepeshkop i Krajinës Pal Dushi përkundrejt kryepeshkopit të Ohrit Dorothé, klerikë të tjerë me figura ndoshta jo të njohura sa do të dëshironim: abati i Shën Mërisë së Rotecit Gjergj Pelini, kryepeshkopi i Tivarit Andrea, një “abat i Krujës” i quajtur Lazar, ati Joan Gazulli, ati Martin Muzaka etj. Ka pasë vërejtur Šufflay: “Nga fanatizmi fetar, që ndoshta edhe mund të ketë shkaktuar mësimi i vjetër i Kuranit dhe propaganda moderne katolike ndër shqiptarët e sotëm, në Mesjetë nuk ka pasur shenjë në Arbëri. Përkundrazi, shpesh duheshin injeksione nga ana e papës për t’i ngritur arbërit katolikë kundër ortodoksizmit, të cilit ata nuk ia patën ndier kurrë aq thellë rëndësinë dhe kundërtezat. Vetëm rreziku turk, që kishte depërtuar thellë në shpirtin e aristokracisë, i shndërroi për njëfarë kohe arbërit në mburojë të kuptueshme të katolicizmit përkundrejt islamit dhe i bëri ata të harrojnë për një kohë të gjatë çdo kundërshti me vëllezërit bashkëluftues ortodoksë”⁵⁵⁷. Edhe historiani i përmendur Fortescue e ka konfirmuar një këso situatë specifike duke përshkruar arbëreshët e Italisë në gjendjen e tyre paraskënderbegiane: “Një tjetër faktor për t’u kuptuar është se në atë kohë, përballë zezonës së pushtimit turk që pllakoste, kishte më pak opozicion mes katolikësh dhe ortodoksësh se në çdo kohë tjetër qysh prej skizmës së madhe. Pa fjalë që frika dhe urrejtja ndaj armikut të

⁵⁵⁵ Proveditori Gabriele Trevisani nga Tivari, më 25 korrik 1465, diplomë për Pal Engjëllin. I. ZAMPUTI, *Regesti Kamsi*, në “Hylli i Dritës”, Tiranë 1997/ 5-6, nr. 50. M. FERRACCIOLI, *Catalogo dei manoscritti riguardanti l’Albania*, në “Albania. Immagini e documenti dalla Biblioteca Nazionale Marciana e dalle collezioni del Museo Correr di Venezia”, Tirana 1998, nr. 16.

⁵⁵⁶ O. J. SCHMITT, *Actes inédits concernant Venise, ses possessions albanaises et ses relations avec Skanderbeg entre 1464-1468*, në “Turcica”, XXXI, 1999, ff. 257-258.

⁵⁵⁷ ŠUFFLAY, *Die Kirchenzustände*, f. 190.

përbashkët i mbledhi tok të gjithë të krishterët lindorë për një kohë dhe i bëri ata të mirëdispozuar ndaj Perëndimit, prej të cilit shpresonin aq fort për ndihmë. Njoh mjaft shembuj kërshorë për këtë, deri edhe patriarkë të cilët pranonin që subjektet e tyre të bashkoheshin me Romën...”⁵⁵⁸. Mund t’i shtohet këtij konstatimi edhe ai i Ferrarit, i cili ka mbrojtur idenë që këto dy tradita fetare - “lindore si shumicë dhe perëndimore si pakicë” - të mos kenë përbërë dy ferrëfime të ndryshme, por një ferrëfim të vetëm: “Një ndarje e vërtetë fetare mes ortodoksësh dhe katolikësh është dukuri që nuk ka më shumë se dy shekuj jetë, e shkaktuar nga një zbatim i keq i dekreteve të koncilin tridentin”⁵⁵⁹.

Pikërisht në një situatë si kjo fetaro-politike origjinaliteti i pozicionimit të Gjergj Kastriotit spikat edhe më: mes *njeriut të fesë* dhe *burrit të politikës* ai mbeti vendosmërisht ky i dyti.

Kur historiani tanimë klasik i “ndarjes së Kishave” Louis Duchesne ka përshkruar pikërisht “ndarjen” e tyre, e ka përfunduar kështu njërin nga krerët e veprës së vet: “Përse, vallë, të mbahesh mbas kësaj arkeologjie historike? Përse mbi krishterimin e gjallë të lëshosh peshën e gjithë këtyre gjërave të vdekura? Të parët tanë u patën grindur; një palë kishin të drejtë, pala tjetër e kishin gabim; dhe ndoshta nuk qe gjithmonë e njëjta palë. Tanimë le të flenë në histori! Ne, nga ana jonë, t’i përmbahemi Ungjillit të gjallë, ku uniteti na paraqitet si detyrë thelbësore”⁵⁶⁰. Shumë përpara tij këtë “sekret” të unitetit duket ta kishte përkapur me intuitën e vet politike Gjergj Kastrioti, Skënderbeu. Duke qenë një nga trashëgimitë më të meritueshme që ai u ka lënë mbasardhësve të vet gjatë qëndresës dhe luftërave të tij antiturke, ky pozicionim origjinal në situatën fetaro-politike, - si transpozitë ndërakishtare dhe bashkëjetesë e përfutur dhe sidomos e përforcuar prej politikës së tij, - përbën një përfundim historie me rëndësi.

⁵⁵⁸ FORTESCUE, *The Uniate Eastern Churches*, f. 120 shën. 1.

⁵⁵⁹ FERRARI, *La Chiesa*, f. 10.

⁵⁶⁰ *Églises séparées* par L. DUCHESNE membre de l’Institut, Paris 1905 (bot. II), ff. 226-227.

Luan MALLTEZI, Tirana

Lufta e Skënderbeut kundër Venedikut (1447-1448)

Republika e Venedikut ka qenë një fuqi e rëndësishme shtetërore në periudhën e Skënderbeut. Fuqia e saj ekonomike qëndronte në lidhjet tregtare, që pati shekuj me radhë me Perandorinë Bizantine dhe tregjet e pasura të Lindjes. Lidhjet me Bizantin në tokat shqiptare, realizoheshin nëpërmjet rrugës së vjetër “Via Egnatia”, që vinte në Durrës nga Pulia dhe shkonte drejt Selanikut e Konstantinopojës. Tregtarët venedikas në Durrës, përmenden që në shek XI nga kronistja bizantine, Ana Komnena⁵⁶¹; tregtarë të tjerë, sidomos raguzanë, ishin të shumtë në shek.XIV-XV në qytetet e bregdetit shqiptar⁵⁶² dhe tregjet, që lulëzuan në grykat e lumenjve si *Shirqi* në Bunë, *Vrego* në Shkumbin, *Dievali* në Seman, *Spinarica* në Vjosë dhe tregjet në grykën e Drinit, të Matit dhe Ishmit. Një vend të rëndësishëm në shkëmbimin e mallrave në këto tregje e zinte kripa, që prodhohej Durrës. Për të tërhequr kripë në qytetet dhe tregjet e vendit vinin tregtarë të shumtë me mallrat e tyre nga viset e brendshme të Ballkanit në përgjithësi; karvane të tilla mallrash vinin edhe nga qendrat minerare të Kosovës, Trepçës, Janjevës⁵⁶³. Tregtarët venedikas, kishin ndërkohë zotërime të rëndësishme në mesdhe; si zotërimet në ishujt e Egjeut, Eube, Ciklade, ishujt Jonianë, Kretë, Qipro, Modon, Koron, Selanik, Naupli, Argos, Lepante, Monebasian⁵⁶⁴. Zotërime të saj Sinjoria pati edhe në Shqipëri; me fillimin e sulmeve osmane në tokat shqiptare ajo mori nga zotërinjtë vendas Durrësin (1392), Lezhën (1393); Shkodrën, Drishtin(1396)⁵⁶⁵. Më 1405, ajo i mori Balshës III me luftë edhe Ulqinin dhe Tivarin. Luftën me këtë zotëri të kohës Sinjoria zhvilloi deri në vdekjen e tij më 1421⁵⁶⁶. Me interes

⁵⁶¹ *Burime tregimtare bizantine për Historinë e Shqipërisë*, shek X- XV. Përgatitur për botim nga K.Bozhori - F.Liço. Tiranë 1975, f.96-99.

⁵⁶² Ducellier A. La Façade maritime de l’Albania au moyen age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle. Thessaloniki, 1981.

⁵⁶³ L.Malltezi. Qytetet dhe roli i tyre në lidhjet ekonomike midis krahinave shqiptare në shek XIII-XIV. “Studime Historike”, nr.4, f.135-144.; botuar në “Studime për epokën e Skënderbeut”, Tiranë, 1989, I, Tiranë, 1989, f.79-90.

⁵⁶⁴ N.Svoronos. Histoire de la Grèce Moderne. Paris, 1964, f. 7-8.

⁵⁶⁵ L. Malltezi. Përpjekjet dhe synimet e Venedikut për pushtimin e Durrësit (1386-1392) “Studime Historike”, Tiranë, 1977, nr.2, f.145-171; ribotuar në “Studime për epokën e Skënderbeut”, Tiranë, 1989, II, 120-152.

⁵⁶⁶ L.Malltezi. *Shkaqet e Luftës së Balshës III kundër Republikës së Venedikut në 20 vjetët e parë të shek.XV*. “Studime Historike”, Tiranë, 1980/2, f. 179-195; P.Bogdani: *Lufta kundër Venedikut për çlirimin e krahinës së Shkodrës dhe të qyteteve të saj në fund të vitit 1404 – mesi i vitit 1405*. “Studime Historike”, 1983/2, f.151-172 O.J.Schmitt. Arbëria Venedike 1392-1479 (shqip nga A.Klosi), Tiranë 2007, f.251-271.

është të vëmë në dukje këtu, se pas vdekjes së tij, pretendimet për këto zotërime i ngriti Heroi ynë Kombëtar Gjergj Kastrioti Skënderbeu; këtë domethënie ka deklarata e tij, para vitit 1443, se “ishte trashëgimtar i Balshës dhe donte vendet, që kishin qënë të tij”⁵⁶⁷. Ky pretendim duket u la mënjanë me fillimin e kryengritjes së përgjithshme të tij, në vitin 1443; Skënderbeu, ishte i interesuar të bashkonte zotërinjë vendas në luftë kundër rrezikut osman; më 2 mars 1444, siç njofton Barleti, ai thirri në Lezhë krerët shqiptarë dhe themeloi me ta Lidhjen e Lezhës⁵⁶⁸. Lezha në këtë kohë ishte nën sundimin e Venedikut, rrjedhimisht një takim i tillë i rëndësishëm në këtë qytet, pa pëlqimin e Sinjorisë nuk mund të bëhej; ky fakt, tregon se marrëdhëniet e tij me Sinjorinë ishin të rregullta; burime të tjera bëjnë të ditur se me kohë këto marrëdhënie u bënë akoma më të mira; kështu dokumenti i datës 12 shkurt 1445, tregon se Skënderbeu siguroi prej Sinjorisë të drejtat (capitula et concessionas), që gëzonte prej saj i ati i tij, Gjon Kastrioti, që më 28 maj 1438⁵⁶⁹; Sinjoria pra i njohu Skënderbeut : a) kërkesën, që të lejoheshin qytetarët dhe nështetasit venedikas të merrnin me qera doganat në zotërimet e tij; b) kërkesën, që të njihet ai dhe vëllai i tij, Stanishi si “qytetar vendikas”; c). kërkesën, që të strehohej bashkë me dhjetë njerëz të tij në zotërimet e Venedikut në Shqipëri, në rast se do detyrohej të largohej nga armiku⁵⁷⁰. Mbi bazën e këtyre fakteve, mund të thuhet se Skënderbeu nisi luftën kundër turqve osmanë, pasi kishte siguruar marrëdhëniet me Sinjorinë. Këto marrëdhënie vazhduan pa përplasje deri më 1447; “Viti 1447 - shkruan Biemmi për Skënderbeun - kaloi në paqë me Venedikun” (*tutto passo in quiete*). Lufta me Venedikun sipas tij filloi një vit më vonë, më 1448⁵⁷¹. Burimet tregojnë se lufta në fakt kishte nisur pak më herët; kështu, më 22 shkurt 1448, dogja Francesk Foscari urdhëronte zëvendës kapedanin e flotës së Gjirit, Pjero Mocenigon të shkonte në Shkodër dhe të bisedonte me qeveritarin venedikas, Paulo Loredanon, për konfliktin që kishte nisur me Skënderbeun⁵⁷². Sinjoria bën të ditur se i kishte nisur kontit të Shkodrës edhe disa pika, mbi bazën e të cilave, mund të arrijë një marrëveshje me Skënderbeun⁵⁷³. Konflikti pra, nisi në fund të vitit 1447⁵⁷⁴. Sipas Barletit dhe Biemmit, lufta lindi për çështjen e zotërimit të Danjës; Sinjoria shtiu në dorë

⁵⁶⁷ “In zorni tre conquistò degli altri luoghi in Albania et fesse potente digando essède herede de Balsa et voler il paesi fu de quello”. Fragment nga kronisti venedikas Stefan Magno, nxjerrë nga Biblioteca Nazionale e Vjenës, Cod. No 6215, botuar nga K.Bicoku. Mbi disa çështje lidhur me jetën dhe veprimtarinë e Gjergj Kastriotit Skënderbeut para vitit 1443, “Studime Historike”, nr.2, Tiranë, 1970; K.Frashëri. *Skënderbeu*. Tiranë, 2002, f.131, shën.12.

⁵⁶⁸ Barleti M. “*Historia e Skënderbeut*”. Tiranë, 1967, f. 95-104.

⁵⁶⁹ Radonić J. *Gjuragj Kastriot Skenderbeg i Arbanija u XV Veku*. Beograd, 1942., dok.12; S.Ljubic. *Listine IX*, f.214-215; J.Valentini J. *Acta Albaniae Veneta* (më tej AAV).

⁵⁷⁰ *Po aty*.

⁵⁷¹ G.Biemmi. *Istoria di Giorgio Castrioti detto Scanderbegh*. Brescia, 1742, f.100.

⁵⁷² AAV, 5347

⁵⁷³ *Po aty*.

⁵⁷⁴ “Në fund të 1447-s, Skënderbeu hynte në luftë me Republikën e Venedikut” (A.Plasari. *Skënderbeu*, Tiranë, 2010, f.394, shën.28).

këtë qytet, pasi zoti i saj, Lekë Zaharia u vra në pusi nga Lekë Dukagjini. Sipas Biemmit, Lekë Zaharia dhe Lekë Dukagjini ishin të dashuruar me Jerinën, bijën e Gjergj Dushmanit, zotit të Zadrimes⁵⁷⁵. Zotërinjtë e mësipërm erdhën të ftuar në dasmën e Mamicës⁵⁷⁶ (26 janar 1445), por aty u përplasën me armë midis tyre⁵⁷⁷; sipas Biemmit 105 vetë mbetën të vrarë dhe 150 të plagosur⁵⁷⁸. Në luftim e sipër, Zaharia mundi të vërë poshtë, Lekë Dukagjinin⁵⁷⁹. Duke mos duruar këtë poshtrim, Lekë Dukagjini vrau më vonë Zaharinë në pusi dhe u përpoq të mirrte Danjën. Përpyekja dështoi, e ëma e Zaharisë Bosa, e mbështetur nga aristokratët e Danjës, ua lëshoi qytetin venedikasve⁵⁸⁰. Vrasja e zotit të Danjës bëri bujë; Skënderbeu u akuzua nga venedikasit se kishte gisht në vrasjen e tij; Heroi ynë u detyrua të deklaronte se kishte pasur miqësi me Zaharinë dhe jo mosmarrëveshje me të; ata madje, kishin premtuar t'i lëshonin njëri tjetrit zotërimet pas vdekjes⁵⁸¹. Pas kësaj, Skënderbeu rrethoi Danjën⁵⁸². Sipas Stefan Manjos (1499-1572), Zaharia u vra në vitin 1445⁵⁸³. Njoftimi duket se është i saktë; themi kështu sepse një dokument, që mban datën 4 janar 1445, bën të të ditur se Lekë Zaharia nuk jetonte më; ai përmendet aty si “ish zot i Danjës”. Lufta për Danjën vuri palët përballë njëri tjetrit; Danja ishte një qendër e rëndësishme tregtare e kohës; në Danjë kalonte rruga e “Zetës”, që lidhte qytetet dhe tregjet e Shqipërisë me qytetet dhe tregjet e Kosovës, (*Novobedo, Trepçë, Janjevë*); në Danjë karvanet paguanin taksa doganore për mallrat e tyre. Lufta për Danjën e vuri Skënderbeun në mosmarrëveshje me Lekë Dushmanin dhe Pjetër Spanin⁵⁸⁴, aleatë të tij në Lidhjen e

⁵⁷⁵ Erano questi due Principi da molto tempo avanti ardentissimi rivali di Jerina unica figliuola di Giorgio Dusmano”, (Biemmi. *Vep.cit.*, f.84)

⁵⁷⁶ Biemmi. *Vep.e cit.*, f. 84.

⁵⁷⁷ Po aty.

⁵⁷⁸ “restarono morti cento, e cinque uomini con piu di cento, e cinquanta feriti” (Po aty)

⁵⁷⁹ Po aty, f. 85)

⁵⁸⁰ M. Barleti. *Historia e Skënderbeut*. Tiranë, 1967, f.144

⁵⁸¹ “Epiroti -shkruan Barleti- e kishte vdekje që venedikasit të pretendonin ndonjë të drejtë mbi mbretërinë e të ndjerit princ të vrarë dhe dësheronte që këtë ta mbante për vetë” (Barleti. *Vep.e cit.*, 144)

⁵⁸² Biemmi. *Vep. e cit.*, f. 83.

⁵⁸³ K.Frashëri. *Skënderbeu*. Tiranë, 2002, f.146.

⁵⁸⁴ Në historiografinë shqiptare flitet për mosmarrëveshje apo dhe konflikte midis Skënderbeut dhe Venedikut që me krijimin e Lidhjes Shqiptare të Lezhës “Në fillim, - shkruan historiani i njohur K.Frashëri - Senati i Sinjorisë e mbajti afër Lidhjen Shqiptare në përgjithësi dhe Skënderbeun në veçanti, me qëllim që t'i kishte nën kontroll, qoftë për të mos lindur telashe midis tyre dhe zotërimeve të saj shqiptare, qoftë për të mos i lënë ata të krijonin konflikte me turqit, përsa kohë që Republika donte të respektonte paqen me Sulltanin, qoftë më në fund, për t'i përdorur si ledh, në rast të një konflikti midis Venedikut dhe Turqisë”. (K.Frashëri. *Vep.e cit.*, f.143). Komente të tilla janë të shumta edhe tek studjues të tjerë, por duhet thënë se këto qëndrime janë thjesht interpretime pa asnjë bazë historike të autorëve. Frashëri madje, flet dhe për “rezerva të Sinjorisë” ndaj Skënderbeut të shprehura në aktin e 20 shkurtit 1445. Sipas tij, në këtë akt, Gjergj Kastrioti nuk cilësohet as kryetar i Lidhjes Shqiptare, madje as zot i Krujës, por të dy vëllezërit Gjergji dhe Stanishi, cilësohen të dy bashkërisht “Zotër të Dibrës dhe të Matit”: (Quod Magnifici domini Stanissa et Georgius Castrioti domini Dibri et Ematia fiant ciues venetiarum). Këtë qëndrim të Republikës e dëshmon – sipas Frashërit - edhe një fakt tjetër i Senatit, në të cilën Gjergj Kastrioti cilësohet jo Kryetar i Lidhjes Shqiptare, por si një ndër zotërit e këtyre viseve. Këto akte, sipas autorit, tregojnë se për Republikën nuk ekzistonte

Lezhës; këta zotërinj, sipas Barletit, kishin lidhje të vjetra me Sinjorinë dhe kundërshtuan luftën kundër saj⁵⁸⁵.

Sipas Barletit, Skënderbeu “i bëri Danjës një rrethim të fortë”⁵⁸⁶; ai nuk donte të shkatërronte qytetin⁵⁸⁷; dhe nuk përdori artilerinë “për rrëzimin e mureve”⁵⁸⁸; synimi i tij ishte të kërcënonte popullsinë me anë “të urisë”⁵⁸⁹, me qëllim t’i detyronte qytetarët të dorëzonin qytetin⁵⁹⁰. Pas rrethimit të Danjës, Skënderbeu me pjesën tjetër të ushtrisë⁵⁹¹ u nis drejt Shkodrës “për t’u përlëshur me venedikasit”⁵⁹²; por këta, të udhëhequr nga vojvoda Daniel Juriç, i dolën përpara për luftë me flamuj të shpalosur. Sipas Barletit, të dy palët, besonin “se lufta e vet ishte e drejtë”⁵⁹³. Burimet arkivore dëshmojnë se Venedikasit u përpoqën të hidhnin në luftë kundër Skënderbeut turqit osmanë; kështu, më 22 shkurt 1448, dogja urdhëronte Mocenigon të interesohej pranë qeveritarit të Shkodrës, z.Loredano, për bisedimet që kishte pasur me to. Sinjoria e urdhëronte Mocenigon të shihte mundësinë për t’u marrë vesh me Skënderbeun, në rast se nuk do të kishin sukses me osmanët; këtë udhëzim, Sinjoria ia kishte thënë më parë edhe Loredanos. Sinjoria udhëronte t’i premtonte Skënderbeut njëmijë dukatë në vit për Danjën; në këtë shumë, Sinjoria përfshinte edhe 200 dukatë, që i jepte despotit të Serbisë për zotërimet e Shqipërisë; në rast se Skënderbeu do të pranonte, atëhere të hiqte dorë nga lufta, dhe të mbante rrugët e hapura me qëllim që karvanet të vinin lirisht në zotërimet e Venedikut në Shqipëri⁵⁹⁴.

Marrëdhëniet midis palëve duket shkuan keq, në këto rrethana Sinjoria, më 4 maj 1448, mori vendim të mbështeste vrasjen e Skenderbeut. Këtë mendim ia sugjeroi Sin-

Lidhja Shqiptare dhe Gjergj Kastrioti nuk ishte, as më shumë e as më pak, veçse “zot i dy krahinave të thella malore, larg zotërimeve të saj në Adriatik”. (*Po aty*).

⁵⁸⁵ Danja kishte nën kontroll edhe fushën pjellore që ndodhej nën të; Danja, shkruan Barleti, “është një qytet fort i vogël, që ndodhet mbi një mal të lartë, sikurse pothuaj gjithë qytetet e Epirit. Por ka, megjithatë një fushë pjellore dhe tërë shëndet, të pasur me gjah e plot me bletë e me gjithë farë prodhimesh e pemësh”. (Barleti. *Vep. e cit.*, f.145).

⁵⁸⁶ Barleti. *Vep. e cit.* f.145

⁵⁸⁷ *Po aty*, f. 146.

⁵⁸⁸ *Po aty*, 145

⁵⁸⁹ *Po aty*

⁵⁹⁰ *Po aty*

⁵⁹¹ Sipas Barletit, Skënderbeu kishte 14.000 ushtarë, këto i ndau në dy pjesë; 7000 kalorës dhe 2000 këmbësorë i nisi në luftë kundër osmanëve dhe pjesën tjetër e la në “rrethimin” e Danjës (Barleti. *Vep e cit.*, f.145-146).

⁵⁹² *Po aty*,f. 147

⁵⁹³ *Po aty*,f. 146

⁵⁹⁴ AAV “Volemo che tu insieme cum el prelecto Conte e Capitaneo nostril de Scutari, procuri e solliciti de aconçarlo, possando prometer, o a quell Scandabego (sic), o aliu e a quelli altri signoreti, che sono cum lui in intelligentia, a parte a parte, fina ala suma de ducati mille, computati i ducati 200, deiqual se fa mentione nei capitol predicti, che e la prouioxion laqual soleua hauer da quella camera nostra de Scutari el dispote de Seruia, E questo oltra tutti glialtri capitol suprascripti de di vlitimo de decembrio. Cum questo sempre che esso Scandarbego insieme cum quelli altri Signoreti siano tenuti, cum ogni suo zente ala defension del paexe, et a tner le strade aperte da ogni violentia, Si che le charauane si del loro paexe, chome de ogni altro liberamente possino vegnir al; e terre e luogi nostril cum loro mecandantie. E a tuor el sal, da le Camer nostre”.

jorisë “një njeri i rëndësishëm”⁵⁹⁵, (*persona bone reputationis et pratica et sagax*), që duket kishte kontakt me Skënderbeun; ky zotëri i kërkoi Sinjorisë 100 dukatë në vit për këtë vrasje (*vult habere prouisionem ducatorum.C.in anno*). Sinjoria jo vetëm pranoi, por i bënte edhe të ditur se do ta konsideronte një njeri të vetin në të ardhmen⁵⁹⁶. Ndërkaq, nga ana tjetër, Mocenigo pati sukses me osmanët; më 4 maj 1448, sulltan Murati II kishte hyrë me ushtri në Shqipëri dhe kishte vendosur rrethimin e kështjellës së Sfetigradit. Gjatë luftimeve, ai arriti të zbulonte burimin që furnizonte kështjellën me ujë; osmanët hodhën këtu një qen të ngordhur; më 31 korrik 1448, komandanti i kështjellës Pjetër Perlati, u detyrua të dorëzonte Sfetigradin⁵⁹⁷.

Në maj të vitit të vitit 1448, në Venedik arritën dy ambasadorë të komunës së Durrësit⁵⁹⁸; ata i bënë të ditur Sinjorisë se Skënderbeu kishte nisur luftime kundër Durrësit dhe kishte shkaktuar mjerim dhe rrënim të plotë qytetit (*maximam calamitatem et ruinam*); Sinjoria, sipas tyre duhej të dërgonte në Durrës menjeherë anije dhe ushtarë, ndryshe qyteti mund të binte në duart e tij. Ambasadorët flisnin për këtë edhe në emër të qeveritarit venedikas në Durrës; ata kishin një letër të tij për këtë⁵⁹⁹. Sinjoria vlerësoi njoftimin e tyre dhe urdhëroi dy suprakomitë të flotës së Kretës të niseshin në mbrojtje të Durrësit⁶⁰⁰. Ambasadorët i sugjeruan gjithashtu Sinjorisë, të shihte mundësinë për t’u marrë vesh me Skënderbeun, duke i paguar atij 400 dukatë në vit dhe dy veshje⁶⁰¹. Ambasadorët i sugjeruan Sinjorisë se si vendas, ata njihnin më mirë se qeveritarët venedikas forcën e Skënderbeut; sipas tyre, forca e tij qëndronte në lidhjet, që kishte me zotërinjtë e tjerë të kohës. Ambasadorët i propozuan Sinjorisë të shkëpuste Skënderbeun nga despota serb, që pritej të vinte me ushtri në Zetë si dhe të shkëpuste atë edhe nga zotërinjtë Dukagjinë, me të cilët ishte i lidhur ngushtë. Sinjoria i pa me vend këto sugjerime; ajo dërgoi një njeri tek despota serb⁶⁰² dhe një tjetër në anët e Shqipërisë për të rënë në marrëveshje me Dukagjinët⁶⁰³. Më 1 qershor 1448, Sinjoria zgjodhi njeriun përkatës për të tërhequr këta zotërinj⁶⁰⁴.

⁵⁹⁵ “Cum quidam fidelis subditus noster, qui est persona bone reputationis et pratica et sagax dici ficerit nostro dominio, quod haberet modum dandi vel dari faciendi mortem Scandebego, inimico nostro” (J. Radoniç. *Vep.e cit.*, dok.17; AAV 5357)

⁵⁹⁶ *Po aty*.

⁵⁹⁷ Për betejën e Sfetigradit, shih të dhënat e kronistëve osmanë: Oruçi, (f.45-46); *Kronikat osmane anonime*, (f.55); Ashik Pashazade, (f.69-70); Mehmet Neshir,(f.90-91); Idris Bitlisi, (f.150-151); Kemal Pashazade, (f. 85-186); Hoxha Sadeddini, (f. 259-269); Ali, (f.251); Mynexhimbashi,(f.314); në *Lufta Shqiptaro-Turke në shekullin XV. Burime osmane*. (Përgatitur për shtyp nga S. Pulaha), Tiranë, 1968.

⁵⁹⁸ AAV, 5361

⁵⁹⁹ *Po aty*

⁶⁰⁰ *Po aty*

⁶⁰¹ *Po aty*

⁶⁰² *Po aty*

⁶⁰³ *Po aty*

⁶⁰⁴ AAV, 5363

Burimet bëjnë të ditur se në luftimet, që zhvilloi kundër venedikasve në Shkodër, Skënderbeu pati mbështetjen e qytetarëve dhe banorëve përreth qytetit⁶⁰⁵. Luftime zhvilloheshin edhe në Danjë. Venedikasin ishin këtu në një pozitë të vështirë; më 23 qershor 1448, në Venedik mendohej se Danja ishte pushtuar nga Skënderbeu⁶⁰⁶. Duke bërë fjalë për luftën kundër venedikasve në Shkodër⁶⁰⁷, Barleti njofton se “lufta u bë në një fushë të gjerë dhe të hapët pranë brigjeve të Drinit” dhe se ajo, përfundoi me fitoren e Skënderbeut⁶⁰⁸. Pas tërheqjes së venedikasve në Shkodër, ai la në krye të trupave në Balzë Hamza Kastriotin, nipin e tij dhe Marin Spanin; ndërsa vetë ka-loi “matanë bregut të Drinit në rrethimin e Danjës⁶⁰⁹. Hamzai ndërkohë vendosi të rrethonte Drishtin⁶¹⁰. Andrea Engjëlli, kreu i trupave në Drisht⁶¹¹ radhiti ushtrinë pranë portës së poshtme, u sul dhe e vuri atë përpara. Lufta, sipas Barletit u fitua nga drishtianët⁶¹². Hamzai nga zëmërimi “shkatërroi pemët rreth e rrotull qytetit, rrënoi dhe dogji shtëpitë, bëri thujse krejt të padobishëm ullinjë, për të cilët ishte fort i dëgjuar ky qytet”⁶¹³. Pas këtyre veprimeve, u largua nga Balzë dhe mori rrugën për në Danjë⁶¹⁴.

⁶⁰⁵ Një dokument i datës 7 qershor 1448, bën fjalë për mbështetjen që kishte gjetur Skënderbeu tek banorët e fshatit Balldren. Sinjoria, kishte mbi fshatrat e Shkodrës njerëzit e aparatit të vet, që i shërbenin për marrjen e taksave dhe detyrimeve etj. Në këtë aparat futej *pronjari, kreu dhe urdhëruesi* i fshatit; këta caktoheshin në këto detyra nga Sinjoria. Fshati Balldre, nuk kishte në krye *pronjari, kreun* dhe *urdhëruesin* përkatës; *pronjari* i këtij fshati kishte qënë më parë Aleks Begani, por ky kishte vdekur; më 7 qershor, Sinjoria emëroi si pronjari të birin e Aleks Beganit, Proganin. Aleks, siç dëshmonte Progani, kishte kryer shërbime të shumta ndaj Sinjorisë por tani duke qënë pa pronjari, fshati kishte ngritur krye ndaj zotërimit venedikas dhe ishte bashkuar me Skënderbeun.

⁶⁰⁶ AAV, 5374.

⁶⁰⁷ Sipas Barletit, në luftimet në zonën e Shkodrës, “Skënderbeu vuri shigjetarët dhe ushtarët e armatosur lehtë, përpara flamujve, pastaj këmbësorinë me armatim më të rëndë e ndau në krahë; në seicilën prej tyre vuri nga 2000 kalorës, qendra ju la në dorë Tanushit; Skënderbeu nuk la forca rezervë sepse besonte se do fitonte mbi armikun; ai la roja të pakta edhe në mbrojtje të kampit. Venedikasin nga ana e tyre vunë përpara flamujve shumë heshtëtarë. Komandanti i tyre, Daniel Juric, qëndroi “në të djathtë” të ushtrisë; ai vendosi kalorësit me armatim më të rëndë në ballë. Kolë Humoi, një shkodran që njihte vendin “u vendos nga ana e majtë bashkë me qytetarët e vet”, përballë Moisu të ushtarëve dibranë, i vëllai tij bashkë me Simon Vulkatanin mbajti qëndrën”. Venedikasin sipas Barletit, ishin më pak, 13.000 vetë. (Barleti. *Vep e cit.*, f.151. Për luftime në Shkodër shkruan edhe Biemmi; sipas tij lufta kundër venedikasve u zhvillua më 23 korrik 1448; Skënderbeu korri fitore kundër tyre. (Biemmi. *Vep.e cit.*, f. 119).

⁶⁰⁸ Barleti përshkruan me hollësi luftën që bënte palët (Barleti. *Vep e cit.*, 152)

⁶⁰⁹ Barleti. *Vep.e cit.*, 156.

⁶¹⁰ Hamzai sipas Barletit bëri “shumë plaçkitje dhe shkatërime” kur ishte në Balzë, madje atje “vendosi të rrethonte edhe qytetin e Drishtit” (Barleti. *Vep.e cit.*, 156). Atë e kundërshtoi Marin Spani; ky këshillonte të hiqte dorë nga ky qëndrim sepse Drishti ishte “plot me armë e burra të fortë” (Barleti. *Vep.e cit.*, 157). Hamzai nuk u vuri veshin këshillave; dhe doli me pjesën më të madhe të ushtrisë edhe kundër Drishtit. (Barleti. *Vep.e cit.*, 156-157).

⁶¹¹ Për Andrea Engjëllin (il Conte Andrea Angelo) dhe fitoren e tij shih G.Biemmi. *Vep. e cit.*, f. 126-127.

⁶¹² Barleti. *Vep. e cit.*, 160; Biemmi. *Vep.e cit.*, f.126-127

⁶¹³ Barleti. *Vep. e cit.*, f.161

⁶¹⁴ Skënderbeu kritikoi ashpër Hamzanë, “për gjakun e shokëve”; “për shkatërrimin që u kishte bërë, “arave”, “pemëve” dhe “shtëpive” të qytetit të Drishtit (Barleti. *Vep. e cit.*, f. 162). Sipas Barletit, Sulltani njofton komandantin e tij që vepronte në kufi të Shqipërisë, nëse e shihte veten të fortë për të vepruar kundër Skënderbeut. Ky i fundit njoftohet në Danjë “nga një lajmëtar”, “për përgatitjen e Mustafait”. (Po aty).

Venedikasin, “që ishin në dijeni edhe për lëvizjen e turqve, edhe për planet e kapedanit”⁶¹⁵ filluan të përgatiteshin për t’i bërë ballë rrethimit të Balzës⁶¹⁶. Marin Spani, që qëndronte në Balzë “kur pa se po silleshin makina dhe mjete të tjera për të rrahur muret, mblodhi menjëherë ushtrinë dhe morën rrugën për në Danjë...duke i lënë kundërshtarit fortesën të zbrazur”⁶¹⁷. Venedikasin nën drejtimin e Humoit, shkatërruan me qysqi “të gjitha muret e qytezës”⁶¹⁸ dhe u kthyen në Shkodër⁶¹⁹. Muajt qershor - korrik kaluan në luftë. Më 27 qershor 1448, dogja F. Foskari nisi në Shqipëri Andrea Venerion⁶²⁰ për bisedime “sekrete” me kapedanin e Shkodrës Loredanon; Venerio urdhërohej të merrte prej tij gjithë të dhënat për ngjarjet, që po zhvilloheshin në Shqipëri⁶²¹. Ai bashkë me kapedanin e Shkodrës duhej të përpiqeshin për të vënë osmanët kundër Skënderbeut. Loredano në fakt, kishte arritur të lidhej me osmanët dhe kishte njoftuar Sinjorinë për gatishmërinë e tyre për të sulmuar Skënderbeun. Sinjoria urdhëronte Venerion t’i mbështeste osmanët me forcat e tij; qëllimi i saj ishte që Skënderbeu të hiqej qafe njëherë e mirë jo vetëm nga Shqipëria, por edhe nga bota po të ishte e mundur (*non modo de Albano sed de mundo ejiciatur*)⁶²². Sinjoria e udhëzonte Venerion, se në rast se do të kuptonte se osmanët do të vinin kundër Skënderbeut më vonë, atëhere duhej të bënte çmos të mbante me fjalë Skënderbeun; t’i rrëfente me fjalët e duhura dashurinë, që kishte gëzuar i ati dhe vëllezërit e tij në Venedik, t’a këshillonte të hiqte dorë nga qëndrimi që mbante ndaj Venedikut, etj. Me një sjellje të tillë, Venerio duhej ta shtynte punën, derisa të vinin turqit osmanë; me ardhjen e e tyre, ai duhej të gjente fjalët e duhura për t’u tërhequr në Shkodër⁶²³.

⁶¹⁵ Barleti. *Vep. e cit.*, f. 164

⁶¹⁶ *Po aty*, f. 165

⁶¹⁷ *Po aty*, f. 165

⁶¹⁸ *Po aty*.

⁶¹⁹ *Po aty*, f. 166

⁶²⁰ AAV, 5375)

⁶²¹ *Po aty*

⁶²² *Po aty*

⁶²³ «Dicere debeas de antique et maxima Amicicia habita cum domino Juano patre suo, et quantas comoditates sibi fecerimus et mortuo ipso patre quantas benignitates nostra dominatio erga ipsum Georgium et fratres suos ostenderit, et quanta beneficia, a, nobis et, a, nostris Rectoribus receperit, propter quod valde admirati sumus, quare ipse dominus, quem vti filium reputabamus, fecerit et faciat contra Nos, et terras, loca, et subditos nostros, id quod fecit, et quod propterea ea que erga patrem suum, et erga illum, et fratres relictos Juuenculos, fecimus, et fieri Jussimus per Rectores nostros illarum partium, non expectabamus tale meritum, ut contra nos, et statum nostrum bella gerat, Et propterea rogamus Magnificentiam suam, quod velit ab offensis desistere, et bene vicinari nobiscum, et considerare tempus futurum, quia res non semper In eodem statu permanent, Et cum his et alijs verbis, et rationibus, que tibi videbuntur, tencabis et practicabis inducere eum ita ut desiant ab offensis Intrando in praticam dandi sibi denarios annuatim, si denarios voluerit, uel promittendo sibi, sub generalibus verbis res gratas et honorificas sibi, non concludendo, sed reijciendo et confutando petitiones quas faceret de castellis et de denarijs, et dicendo quando tibi tempus videbitur quod opus est tibi habere consilium Comitum, uel responsinem nostrij dominj, uel per alia similia verba, ducendo rem in tempus et de die in diem quousque gentes Teucris versus Albaniam appropinquauerint et intrauerint, quod quando certe scieris, debeas cum illis rationibus et verbis, que tibi videbuntur, ab illo Scandarbegi discedere, et Scutarum redire, uel ad alium locum qui tibi videretur vtillior pro te, et pro bono agendorum nostrorum ». (*Po aty*)

Sinjoria i dha Venerios edhe variantin zyrtar të marrëveshjes me Skënderbeun në rast se osmanët nuk do të vinin kundër Skënderbeut; ai i mund t'i premtonte atij shumë deri 1500 dukatë në vit; Venerio duhej t'i bënte të ditur Skënderbeut, se kjo shumë *i premtuhej atij dhe pasardhësve të vet*, në rast se ai vetë, do të këmbëngulte për këtë⁶²⁴. Venerio u porositi që në rast se nuk do të merrej vesh me Skënderbeun, të lidhej me zotërinjtë Pal dhe Nikollë Dukagjinin kundër tij⁶²⁵. Sinjoria e porosiste atë të hynte në bisedime me këta pa ndërmjetës (*sine mediatore si poteris*). Për t'i bërë për vete, Venerio duhej t'u premtonte atyre fshatra dhe toka në pronie; duhej t'u bënte të qartë, se miqësia me Venedikun do të ishte shumë më e vlefshme për ta, se sa miqësia me Skënderbeun; ai duhej t'u thoshte, se Sinjoria mund t'i ndihmonte ata dhe trashëgimtarët e tyre, për një kohë shumë më të gjatë se Skënderbeu⁶²⁶. Sinjoria ishte e bindur se "pa Dukagjinët, Skënderbeu do të ishte shumë më i dobët" dhe "mund të shkatërrohej lehtë"⁶²⁷. Ajo i linte dorë të lirë Venerios t'u bënte premtime dhe t'u jepte dhurata, rroba, veshje dhe të holla të gjithë njerëzve të afërt të Skënderbeut apo të zotërinjve Dukagjinë, mjaft që t'ia arrinte qëllimit⁶²⁸. Sinjoria urdhëroi Venerion të shihte edhe çështjen e qëndrimit, që kishin mbajtuar zotërinjtë e vegjël të Shkodrës në favor të Skënderbeut. Venerio ishte i lirë t'i falte ata, në rast se e shihte se kjo çonte në forcimin e pushtetit venedikas në Shkodër⁶²⁹.

Venerio u nis në Shqipëri, aty nga data 8 korrik 1448⁶³⁰, bashkë me kapëdanin e ri të flotës së Gjirit, Georgio Valaresso". Për shkak të anijeve pirate, Valaresso qëndroi në ujrat midis Sazanit dhe Durrësit⁶³¹.

Dokumentet njoftojnë ndërkaq për hyrje të trupave osmane në tokat shqiptare; krerë të rëndësishëm vendas, të vënë në ndjekje prej tyre, kërkonin të strehoheshin në zotërimet e Venedikut në Shqipëri. Sinjoria bën fjalë për këtë situatë, më 29 korrik 1448; ajo i bën të ditur Venerios, se Skënderbeu ishte i detyruar nga osmanët të tërhiqej nga Danja dhe të kalonte në mbrojtje të shtetit të vet; ndërkohë, kunati i tij Muzak Topia (*Tobias cognatus dicti Scanderbeghi*) i kishte kërkuar Sinjorisë të tërhiqej në Durrës⁶³².

⁶²⁴ *Po aty*

⁶²⁵ *Po aty*

⁶²⁶ "Quod separentur abi ipso Scandarbegu, et velint esse nobiscum, qui sibi et suis fillis et fillijs filiorum, longiori tempore Juuare poterimus, quam ipse Scanderbegu". (*Po aty*)

⁶²⁷ "Non discedere a conclusione quia sumus informati, quod sine duchainis, ipse Scandarbegu erit valde impotentior nobis, et facile poterit destrui". (*Po aty*)

⁶²⁸ "Si opus erit, pro concordio faciendo cum Scandarbegu quam pro isto concordio cum Duchains facere promissionem consiliarijs, uel aliis personis, que Juuare possent hanc rem damus tibi libertatem possendo promittere de rebus, que in illo paisio promittuntur, ut sunt vestes, clamides et etiam prouisiones aliquorum iperperorum in mense ad beneplacitum nostri dominij". (*Po aty*)

⁶²⁹ AAV, 5375

⁶³⁰ AAV, 5379.

⁶³¹ *Po aty*

⁶³² *Po aty*

Sinjoria e udhëzonte zyrtarët e saj të përpiqeshin të shkatërronin Skënderbeun dhe zotërinjtë Dukagjinë (ruinam Scanderbeggi et duchainorum), të njëjtën gjë, thosh ajo edhe për Muzak Topinë dhe zotërinjtë e tjerë, që kishin ngritur krye ndaj zotërimit venedikas. Ajo urdhëronte që të mos lejoheshin të strehoheshin në zotërimet e saj⁶³³; “këta zotërinj - thoshte ajo - dhe princërit e tjerë, që kishin qënë me ta, të mos pranohen aspak, por të pritët shkatërrimi i tyre i plotë, me qëllim që të mos mundin më, të bëjnë atë, që bënë kundër nesh në mënyrë tradhëtare, pa asnjë shkak dhe arsye”⁶³⁴; Sinjoria e urdhëronte që në zotërimet e saj të strehoheshin vetëm njerëz të thjeshtë, shtetas të Skënderbeut, që ishin vënë në ikje nga turqit osmanë⁶³⁵. Sinjoria, u tërhiqte vëmendjen Venerios dhe Loredanos që në rast se do të kuptonin, se turqit osmanë nuk do të vepronin kundër Skënderbeut, atëhere duhet të mbanin marrëdhënie të mira me Topinë dhe zotërinjtë e tjerë, përveç Skënderbeut dhe Dukagjinëve⁶³⁶.

Venerio i bëri një hetim të shpejtë të situatës në Shqipëri dhe i dha sqarime Sinjorisë, përse shtetasit e saj në Shqipëri ishin të pakënaqur nga qeveritarët venedikas. “Qeverita- rët (venedikas) - shkruante Venerio - u kishin marrë atyre ato gjëra, që ata u kishin rrëmbyer në konfliktin që kishin pasur me njerëzit e despotit”⁶³⁷.

Për të qetësuar situatën, Sinjoria urdhëroi Venerion t’u ktheheshin njerëzve gjërat e marra dhe t’i dërgoheshin Sinjorisë emrat e qeveritarëve, që kishin vepruar kështu⁶³⁸. Venerio njoftonte po ashtu, se kishte rënë në kontakt me turqit osmanë dhe kishte biseduar për qëndrimin ndaj Skënderbeut. Turqit i kishin kërkuar Venerios të mos pranonte në zotërimet veneciane në Shqipëri Skënderbeun dhe njerëzit e tij. Venerio kërkonte të dinte nga Sinjoria si të vepronte ndaj kësaj kërkesë. Më më 28 korrik, Sinjoria i jepte atij këtë përgjigje: “Ju kemi shkruar se do të ishim të kënaqur që njerëzve të mjerë, që do të ishin me Skënderbeun dhe që do të largoheshin prej tij, t’u jepej strehim”. Por Sinjoria e urdhëronte Venerion, që pavarësisht nga ky urdhër - ai duhet të urdhëronte të gjithë qeveritarët venedikas të Shqipërisë që të

⁶³³ “Ceterum quia habuimus informationem, quod gentes teucris descenderunt ad damna Scanderbeghi, ita quod derelictis locis nostris, ad defendendum statum suum accessit, Et Tobias cognatus dicti Scanderbeghi querit habere in Durachio receptum, Si ergo ita est, volumes quod cum dicto consilio Rogatorum mandamus, quod partier cum Comite et Capitaneo Scutari procureris ruinam Scanderbeghi predicti, et duchainorum, et a latere vestro attendetis illorum destructionem, et hoc ipsum dicimus de Tobia cognato suo, et de aliis dominis et Castellanis, qui rebelles fuerunt nostro dominio, ut nullo modo in terras vel loca nostra suscipiantur”. (*Po aty*)

⁶³⁴ “Ipsi domini et alij principales qui cum illis fuerunt contra nos minime acceptentur, sed attendatur eorum totalis destruction ne amplius possint proditores Contra Nos et statum nostrum facere, sicut fecerunt, sine vlla ratione vel causa”. (*Po aty*)

⁶³⁵ Verum placet nobis, et volumes, quod si subditi dicti Scanderbeghi, uel illorum dominuorum ut sunt villani, et alie miserabiles persone, metu non capi a turchis, In Ciuitates et loca nostra Albanie confugerent, acceptentur. (*Po aty*)

⁶³⁶ « Si autem intelligeretis, quod teucris non prosequerentur id quod inceperunt, placet nobis, quod cum illo Tobia cognato Scanderbeghi, et cum alijs, excepto ipso Scanderbegho, et Duchainis, stetur in pratica bonorum verborum”. (*Po aty*)

⁶³⁷ AAV 5389

⁶³⁸ *Po aty*

mos pranonin asnjë njeri, që kishte qënë me Skënderbeun, qofshin ata edhe njerëz të mjerë⁶³⁹.

Burimet e kohës nuk japin dhëna të tjera, për të kuptuar si shkuan punët midis osmanëve dhe venedikasve; burimet njoftojnë se ngjarjet në Shqipëri morën drejtim tjetër; ato japin në mënyrë të papritur, më 4 tetor 1448 Traktatin e Paqes që arriti Sinjoria me “të madhërismin Skënderbe dhe zotërinjtë e tjerë të Shqipërisë”⁶⁴⁰.

Po japim këtu pikat kryesore të këtij traktati:

Traktati u arrit në ushtrinë e Skënderbeut pranë Lezhës⁶⁴¹ në prani të zotërinjve të nderuar, peshkopit shqiptar Andrea dhe abatit të Shën Mërisë së Rotecit, Gjergj Pelini⁶⁴².

Traktati u nënshkrua nga konti kapedan i Shkodrës, Paulo Loredano dhe përfaqësuesit të Venedikut, Andrea Venerio nga njëra anë dhe nga “i Madhërismi Skënderbe” si dhe “burri i shquar (Spectabilis) Nikollë Dukagjini”⁶⁴³ nga ana tjetër; ky i fundit, nëns hkroi edhe në emër të të gjithë zotërinjve të tjerë të Shqipërisë⁶⁴⁴.

Sinjoria, sipas traktatit, e konsideronte Skënderbeun, Nikollë Dukagjinin dhe zotërinjtë e tjerë shqiptarë, që kishin qënë me të në luftën kundër Venedikut “si miq” të vet dhe u falte atyre çdo sjellje, që kishin mbajtur në luftë ndaj Sinjorisë⁶⁴⁵.

Sinjoria pranonte t’i jepte Skënderbeut njëmijë e katërqind dukatë si provision vjetor; në këtë shumë ajo përfshinte edhe dyqind dukatë, që Skënderbeu kishte zakon të merrte nga Durrësi çdo vit⁶⁴⁶. Skënderbeu duhet të merrte këtë provision duke filluar nga data 26 tetor e atij viti; provisioni jepej për të dhe trashëgimtarët e tij meshkuj⁶⁴⁷; Danja dhe territori i saj i mbetej Sinjorisë; po ashtu edhe gjithë fshatrat e anës së Drinit, që binin nga ana e Sinjorisë⁶⁴⁸; këto fshatra i mbante deri atëhere si “të zëna në luftë” Skënderbeu. Zotërinjtë shqiptarë kishin të drejtë të jepnin si të donin vetë, me qera

⁶³⁹ Non obstante mandato nostro suprascripto...Rectoribus nostris illarum partium, ut neminem ex his qui cum dicto Scandarbergo (sic) fuerunt, etiam si essent miserabiles persone receptent, et si quisquam forte iam uenisset licentietur. (AAV 5388).

⁶⁴⁰ AAV 5396

⁶⁴¹ “In exercitu Magnifici Scanderbegi apud Alexium”. (Po aty).

⁶⁴² “Presentibus Reuerendo in Christo domino Andrea dignissimo Episcopo Albanensi, et Venerabilis viro domino don Georgio pellino Abbate Sancte Marie de Rotetio”. (Po aty).

⁶⁴³ “Et Magnificus Scandribeus (sic), et Spectabilis Nicolaus Ducagino”. (Po aty).

⁶⁴⁴ “Tam nomine proprio, quam Vice et nomine aliorum dominorum Albanie”. (Po aty).

⁶⁴⁵ “Et primo che la prefata Illustrissima Signoria de Venexia tuol et accepta el prefato signor Scandarbegio, et Nicolo Ducagini in sieme cum tuti altri delalbania, per boni, ueri, et cari amici, et vicini, perdonando a tuti ogni inzurie, et offese, che per cadaun muodo Jhauesseno fato verso la prefata Jllustrissima Signoria de Venexia”. (Po aty)

⁶⁴⁶ Item che la prefata Signoria de Venexia dare dieba al prefato signor Scandarbegio ducati Millequatrocento, nel qual numero dieba intrar I ducti duxento, che esso signor Scandarbegio soleu huer dala camera de Durazo. (Po aty)

⁶⁴⁷ “la qual prouision se intenda per lui, et per suo heriedi mascoli”. (Po aty)

⁶⁴⁸ “Romagnado el dagno cum tuto el territorio che el signor turcho messe alter uolte per confin, fra el. Sp.Nicolo Ducagin et esso signor turco, ala Signoria de Venexia, et similiter tue ville dela dal drin dala banda dela Signoria de Venexia: (Po aty)

ose t'ia shisnin çdo veneciani apo shtetasi venedikas, doganat e zotërimeve të tyre⁶⁴⁹; Skënderbeu kishte të drejtë të nxirrte çdo vit dyqind kuaj kripë në Durrës pa paguar doganë⁶⁵⁰. Të dy palët duhet t'i kthenin njëri-tjetrit robërit e zënë në luftë; si dhe kundërshtarët, që kishin kaluar nga njëri-tjetri; këta ktheheshin të lirë dhe të pandëshkuar në shtëpitë e tyre⁶⁵¹; nuk ktheheshin të lirë ata, që ishin ngritur kundër tyre para luftës; këta, nuk lejoheshin të qëndronin në tokat dhe vendet e njëri-tjetrit.⁶⁵² Skënderbeu dhe zotërinjtë e tjerë shqiptarë kishin të drejtë të tërhiqeshin në zotërimet e Venedikut në Shqipëri në çdo kohë, kur do të ishin të detyruar nga armiqtë; bashkë me to mund të tërhiqeshin aty edhe shtetasit e tyre⁶⁵³. Sinjoria detyrohej t'i jepte Skënderbeut çdo vit dy veshje skarlatine, ndërsa Skënderbeu ishte i detyruar t'i jepte Sinjorisë në vit, në shënjë nderimi dy astorë dhe dy levierë, siç ishte zakoni i vjetër në ato anë⁶⁵⁴. Skënderbeu dhe Nikollë Dukagjini merrnin përsipër të ndërhynin pranë Pal Dukagjinit që t'i kthente Sinjorisë disa fshatra, që i përkisnin Danjës; këto fshatra ai i mbante prej disa kohësh⁶⁵⁵. Nëse Pal Dukagjini nuk do të pranonte t'i kthente ato, atëherë Sinjoria ishte e lirë të vepronte si të donte kundër tij sepse ai nuk do të mbështetej nga zotërinjtë shqiptarë⁶⁵⁶.

Marrëveshja zgjidhi edhe një kërkesë të Arjanit Komnenit; Sinjoria i kishte njohur këtij privilegjin ("hirin" siç thonte ajo) për të blerë në Durrës stofra për nevojat e veta pa paguar doganë; ky privilegj iu konfirmua në marrëveshjen e mësipërme⁶⁵⁷.

Me rastin e nënshkrimit të marrëveshjes, Skënderbeu kërkoi t'i jepej menjëherë shuma prej njëmijë e katërqind dukatësh, meqenëse donte të shkonte për t'u bashkuar me Janosh Huniadin që ishte nisur me trupat e tij drejt Kosovës; dokumenti bën të ditur se ky vendim ishte marrë nga "Këshilli i princërve shqiptarë"⁶⁵⁸. Sinjoria mori përsipër

⁶⁴⁹ "Item che le dohane di prediti signori de l'Albania le possino affitar et vender come a lor parera et piaxera a cadaun venitian, et suddito de la prefata Signoria de Venexia". (*Po aty*)

⁶⁵⁰ "Item chel prefato signor Scandarbegu possi ogni anno trar dela camera de durazo caualli .CC. de sal senza datio alcuno, ma solamente pagar quello". (*Po aty*)

⁶⁵¹ *Po aty*.

⁶⁵² *Po aty*.

⁶⁵³ "Item se per algun tempo el prefato sinor Scanderbegu ouer altri signori de l'albania da alcuni suo inimici fossino stretti e cazati possino hauer lor, et ilor subditi bon e seguro recepto Jn tute le terre, et luogi dela prefata Signoria de Venexia". (*Po aty*).

⁶⁵⁴ "Item, che la prefata Signoria de Venexia dar debia al prefato signor Scandarbegu ogni anno ueste do de scarlatin ... et che el prefato signor Scandarbegu in quella fiada sia tegnuto de dar de honoranza ala prefata Signoria de Venexia do liurieri etdo astori mudadi, come se soleua far per antiga vzansa". (*Po aty*)

⁶⁵⁵ Item per che al presente el signor Polo Duchaginj tien za certo tempo alcune ville de raxon del dagno, el prefato signor Scanderbegu, et el prenominando Signor Nicolo Duchaginj se ofereno de far ogni possibile prouision che esso signor Polo Duchaginj restituira a; a prefata Signoria de Venexia le suprascripte ville de raxon del dagno. (*Po aty*)

⁶⁵⁶ "Quanto ...signor Polo non uolesse far la dita restitution, la prefata Signoria Signoria pora proueder contra luj come li piacera, per che da i prefati signor de l'albana, mai non hauera algun auxilio, ouer fauor, Et cussi parimente iprefati signor Scandarbegu, et Nicolo Ducagini". (*Po aty*)

⁶⁵⁷ Item che le gratie che el signor arniti alter uolte fo concesse, per la antedita signoria de venexia, zoe de poder comprar per suo vso panj, et quelli trar da durazo senza algun datio, Jsiano liberamente confirmade (*Po aty*).

⁶⁵⁸ "Item per che fato el conselgio fra lor suprascripti signori de l'albnana, ha determinato chel suprascripto Signor Scan-

t'ia paguante këtë shumë brenda pesëmbëdhjetë ditëve⁶⁵⁹, por Skënderbeu nuk arriti të merrte në kohën e duhur shumë e kërkuar. Ai iu drejtua edhe Raguzës për një hua në të holla, por kërkesa tij nuk u miratua⁶⁶⁰. Ndërkaq, Huniadi kishte ardhur me ushtrinë e tij kundër turqve osmanë⁶⁶¹ dhe ishte vendosur në fushën e Kosovës në pritje të Skënderbeut. Murati II, i vënë në dijeni nga Brankoviqi sulmoi Huniadin, më 18 tetor 1448; pas luftimesh të ashpra, Huniadi u thye dhe në tërheqje e sipër ra rob nga despoti serb⁶⁶²; cili e burgosi në kështjellën e Smederevës. Me ndërhyrjen e Pasqual Sorgos, Huniadi u lirua nga fundi i vitit, pas nënshkrimit të një marrëveshje poshtëruese për të.

Sipas Babingerit, në këtë luftë udhëheqësi hungarez humbi mbi 17.000 luftëtarë; humbjet osmane qenë akoma më të mëdha. Skënderbeu mori njoftim për disfatën e ushtrisë hungareze në rrugë e sipër, kur po përpiquej të bashkohej me të, por ai u pengua të kalonte nëpër zotërimin e Brankoviqit⁶⁶³. Në shënjë hakmarrje, Skënderbeu sulmoi dhe shkretoi tokat e Brankoviqit dhe ndihmoi ndërkohë forcat e Huniadit, të tërhiqeshin nga beteja me të holla e ushqime disa ditë me radhë dhe siguroi anijet për për të shkuar në Raguzë dhe që andej në Hungari⁶⁶⁴.

darbego vadi personalmente cum quel piu exercito el pora, ad vnirse cum el signor Janus, che la prefata signoria de Venexia deba far dar, et consignar, al prefato signor Scandarbego sopra la soa prouision, da mo fina Zorni .XV. ducati millequattrocento...”. (*Po aty*)

⁶⁵⁹ *Po aty*.

⁶⁶⁰ Historia e Popullit Shqiptar, I, f. 412.

⁶⁶¹ Të dhënat për numrin e ushtrisë së Huniadit janë të ndryshme; sipas letrës së P. J. Sorgo, (datë 5.9.1448). Huniadi kishte 72.000 ushtarë; ai arriti në fushën e Kosovës, më 17 tetor 1448; Sipas burimeve osmane, Murati II mbledhi në ushtri “nga vendet e Azisë dhe Europës”, që shkonte nga 50.000 deri 150.000 ushtarë; ai mbërriti në fushën e betejës të premtën, më 4 tetor 1448 (më 4 shaban). Murati II, i njoftuar nga Gjurgj Brankoviqi, e sulmoi Huniadin pa prituri forcat e Skënderbeut.

⁶⁶² *Po aty*.

⁶⁶³ Babinger, 1992, f.55

⁶⁶⁴ L.Lajci. *Skënderbeu dhe lufta e dytë e Kosovës*, në librin “Gjergj Kastrioti Skënderbeu dhe epoka e tij”. Prishtinë, 2008, f.191.

Mijo KORADE, Zagreb

Prijedlozi vizitatora Aleksandra Komulovića (1548. – 1608.) za borbu protiv Osmanlija⁶⁶⁵

Uvod

Dvostruki je jubilej povezan s poznatim hrvatskim piscem, vjerskim i diplomatskim djelatnikom iz 16. stoljeća, Splićaninom Aleksandrom Komulovićem: 460. obljetnica rođenja i 400. obljetnica smrti. Tom prilikom želim podsjetiti na njegov plodan život i djelovanje, a osobito se osvrnuti na njegove malo poznate prijedloge o organizaciji borbe protiv Osmanlija, u kojima želi zainteresirati i potaknuti Rim za vrijeme i nakon svoje vizitacije katolika u istočnim dijelovima Balkana.

Vizitator među katolicima pod Turcima na Balkanu

Papinski diplomat i hrvatski pisac Aleksandar Komulović rođen je 1548. u plemićkoj obitelji Petrak u Splitu, pripadajući obiteljskoj grani koja se nazivala Komulović.⁶⁶⁶ U rodnome gradu vjerojatno je završio škole i bio zaređen za svećenika te je 1572. imenovan kanonikom. Ne zna se točno kada je otišao u Rim, gdje je 5. kolovoza 1576. postao članom Bratovštine sv. Jeronima kod istoimenoga hrvatskog hospicija ili svratišta u Rimu. Od 22. lipnja 1582. do 9. siječnja 1584. predsjednik je Bratovštine. Od 1580. Komulović je u službi kardinala Giulija Antonija Santorija, zvanog Santa Severina, koji je od 1573. bio zadužen za odnose s istočnim Crkvama i bio je "zaštitnik Ilirika". U toj službi vodio je brigu o potrebama bosanskih kršćana pod Turcima, što se vidi iz pisama koja su mu iz Bosne upućivali vizitatori (Bonifacije Drakolica, Bartol Sfondrati), kler i narod.⁶⁶⁷

⁶⁶⁵ Rad je objavljen prigodom 460. obljetnice Komulovićeve rođenja i 400. obljetnice njegove smrti u: *Gazophylacium* XIII, br. 1-2 (2008.), 111-127.

⁶⁶⁶ Najpotpunije preglede Komulovićeve života i djelovanja imaju: Miroslav Vanino, *Aleksandar Komulović (1548.-1608.)*, Kalendar "Napredak" za godinu 1936. (Sarajevo, 1935.), 40-54; Miroslav Vanino, *Isusovci i hrvatski narod I* (Zagreb, 1969.), 50-72; Anton Trstenjak, "Alessandro Komulović S.I., 1548-1608. Profilo biografico", *AHSI* 58 (1989.) 44-86. Vidi također biografske podatke u: Mijo Korade, "Podaci o hrvatskim isusovcima iz XVI. i XVII. st.", *Vrela i prinosi* 15 (1985.), 101-102.

⁶⁶⁷ Trstenjak, "Alessandro Komulović", 46-48.

Početkom 1584. Komulović izlazi iz hrvatske Bratovštine jer ga je papa Grgur XIII. imenovao zadarskim kanonikom i zajedno s isusovcem Tomom Raggijem⁶⁶⁸ poslao kao apostolskoga vizitatora među katolike u Albaniji, Srbiji, Crnoj Gori, Bugarskoj i Makedoniji. Prema uputi koju je papa dao vizitatorima, trebali su ispitati stanje katolika u tim zemljama pod Turcima i izvijestiti o tome, potaknuti na obnovu vjerskoga života u duhu dekreta Tridentskoga koncila, organizirati koliko je bilo moguće tamošnji kler iduhovnu skrb vjernika. Sa sobom su nosili misale i druge liturgijske knjige te mnoštvo pobožnih predmeta (krunice, relikvije, sličice, križeve i slično) za pojedine crkve. Najprije su pohodili biskupije u Crnoj Gori i Albaniji i sazvali sinodu na kojoj su sudjelovali predstavnici klera i redovnika, te su donijeli odredbe o crkvenoj disciplini, pastoralnome radu župnika i moralnome ponašanju kršćana.⁶⁶⁹ Obišli su zatim Kosovo, Makedoniju, južnu Srbiju i Bugarsku te poslali iscrpne izvještaje u Rim o svojem putovanju.⁶⁷⁰ Čini se da se originalni izvještaj o stanju katolika u tim krajevima nije sačuvao, pa donosim sačuvani sažetak načinjen u Rimu iz izvještaja i pisama koje su vizitatori poslali 30. studenoga 1584. iz Sofije, pod naslovom "Sažetak pisama i izvješća Aleksandra Komulovića i drugova o stanju Katoličke crkve u Albaniji, staroj Srbiji i Bugarskoj". U njemu su dragocjeni podaci o stanju katolika i crkava u raznim gradovima i mjestima.⁶⁷¹

⁶⁶⁸ Tommaso Raggio djelovao je od 1574. do 1576. u Kotoru, zatim nakratko u Siriji, od 1580. prvi je rektor Ilirskoga kolegija u Loretu. O njemu vidi: Vanino, *Isusovci i hrvatski narod* I, 32-40.

⁶⁶⁹ Opsežne naredbe i upute u 13 točaka koje su Komulović i Raggio ostavili biskupima Albanije i Srbije te upute prokuratorima (župnicima) tih krajeva u 10 točaka prvi donosi u sažetku: Vanino, *Isusovci i hrvatski narod* I, 54-56.

⁶⁷⁰ Izvore, izvještaje i pregled vizitacije donose: Francesco Sacchini, *Historiae Societatis Jesu* V/I (Romae, 1661.), 170-171; Paul Pierling, Franjo Rački, "Lesandra Komulovića izvještaj i listovi o poslanstvu njegovu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku", *Starine* 14 (1882.), 83-124; Paul Pierling, "Novi izvori o Lesandru Komuloviću", *Starine* 16 (1884.), 209-251; Euzebij Fermandžin, *Acta Bosnae*, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium 23 (Zagrabiae, 1892.), 337-340; Vanino, *Isusovci i hrvatski narod* I, 50-72; Trstenjak, "Alessandro Komulović", 48-52.

⁶⁷¹ "Epistolarum ac relationum Alexandri Komulović et socii, de statu Ecclesiae Catholicae Albaniae, antiquae Serbiae et Bulgariae, summa.

Bisogni proposti dalli reverendi d. Alessandro Comuli et padre Tomasso Ragi, visitatori apostolici nell'Albania et luoghi adiacenti, con lettere scritte ali 30 di Novembre 1584 et nella visita, che essi mandano ridotti in sommario.

Per li vescovi di Albania con lettere a monsig. illustrissimo di Como. Che nostro signore conceda loro facoltà semel in anno poter assolvere i loro subditi incorsi nei casi contenuti nella Bolla Caena Domini, perchè non si vogliono asportarsi a si lungo e pericoloso viaggio di venir a Roma per l'assoluzione.

Con esempi della concessione fatta alli vescovi di Dalmatia, in particolare il vescovo Allessiense, et altri fanno instantia, che sia loro concessa facoltà di dar licenza a bottegari et altri mercanti di poter vender chiodi et altro ferro non lavorato tanto a christiani, che coltivano terreni di Turchi a gli istessi Turchi, che lo comprassero per far istrumenti da cultivar terreni sino a certa quantità di libre, conforme alla concessione fatta alli vescovi Dalmati, che han questa facoltà non solo per una certa quantità di ferro ma del altre cose prohibite.

Nella Servia, ove si parla schiavo. Visitate Scopia principale città della provincia con 60 anime sotto la cura di un capellano, che aiuta li schiavi christiani.

Montenegro di Scopia con 4 ville con cinquecento anime sotto la cura di un capellano. Questo saria luogo comodo da farci una schuola in forma di collegio per aiuto di tutta la christianità di Servia, perchè comodo a tutti gli altri nel mezzo della provincia et non vi habita ne capita mai Turco et sono libere dal tributo che putte per farli gianizzeri. Jagnevo terra ricca per le miniere d'oro et argento, mille e più anime, gente amorevole, divota e trattabile, desiderano un primate (sic), che lo trattarebbero bene; sono sotto la cura di un capellano.

Nouvomente città commoda et nominata per la bontà del aere, minier di argento et fortezza; del tutto qui fu sedia episcopale et non è molto, che sta senza vescovo. Ha un capellano e due chiese, 600 anime, la maggior parte orefici. Li primi della città dimandano aiuto in haver un maestro da poterci mandare li loro figli, che lo tratteriano bene

Potrebe koje su predložili vlč. gosp. Aleksandar Komulović i p. Tomasso Raggio, apostolski vizitatori u Albaniji i susjednim zemljama, u pismima napisanim 30. studenoga 1584. o vizitaciji, koje šalju, svedene u sažetak.

Za albanske biskupe s pismima biskupu Coma. Neka im naš Gospodin podijeli dozvolu za godinu dana kako bi mogli razriješiti svoje podanike koji su pali u slučajeve sadržane u buli Velikog četvrtka jer ne žele poduzimati tako dug i opasan put da bi došli u Rim po razrješenje.

S primjerima dozvole dane dalmatinskim biskupima, posebice alesijskom biskupu, i drugi mole da im se dade dozvola da dopuste dućandžijama i drugim trgovcima da mogu prodavati čavle i drugo neobrađeno željezo, i kršćanima koji obrađuju tursku zemlju kao i samim Turcima, koji ih kupuju da bi izrađivali oruđe za obradu zemlje, do određene težine vage prema dozvoli danoj dalmatinskim biskupima, koji imaju ta dopuštenja ne samo za određenu težinu željeza nego i za druge zabranjene stvari.

U Srbiji gdje se govori slavenski posjećeno Skopje, glavni grad pokrajine sa 60 duša pod brigom kapelana koji pomaže kršćanskom roblju.

Crna Gora od Skopja sa četiri sela i 500 duša pod brigom kapelana. To bi bilo prikladno mjesto za izgradnju škole u obliku kolegija za pomoć svom kršćanstvu Srbije jer je praktično svima drugima u sredini pokrajine i ne živi niti navrati ikad Turčin te su slobodni od harača koji djecu pretvara u janjičare.

Janjevo, bogat kraj po rudnicima zlata i srebra, preko tisuću duša, narod ljubazan, pobožan i društven; žele primata (sic!) koji bi postupao dobro s njima; brine se za njih kapelan. Ponovno, pogodan grad i nazvan po dobrom zraku, rudnik srebra i tvrđava; osim toga tu je bilo biskupsko sjedište i nema dugo što je bez biskupa. Ima kapelana i dvije crkve, 600 duša, uglavnom zlatari (draguljari). Gradski prvaci tražili su pomoć da dobiju učitelja komu bi mogli slati svoju djecu, s kojim bi dobro postupali i brinuli se za njegovo uzdržavanje.

concorrendo a mantenerlo.

Trepe, ricca di miniere di oro et argento; vi sono da 400 anime, un capellano con un oratorio; et fuori la terra una bella chiesa, due ville con 100 anime et un capellano.

Visitati Pristina, Novobazzarro, Crusevazzo, Procupia, Nissa et Vidin. Nelle cinque primi sono anime 250, tra quali sono 50 Albanesi, gli altri sono Ragusei mercanti.

Pristina è loco assai commodo, s'intende ch'altre volte fu vescovado, hora non ha chiesa alcuna, e si è ordinato si facci un oratorio.

Pristina e Novobazzarro stavano senza capellano, del quale pensavano haver provisti con due alluni del collegio illirico, che hanno finito il studio, se non si pentiranno di andare.

Alli tre altri luoghi serve il vicario di Servia, Raguseo, andando hor in uno et hora in un altro di detti luoghi; et sono vicini et vi è poca gente.

In Vidin, che sono due ville Unghe(re)ssi, transferitivi da Turchi, a questa supplisce un sacerdote di quella natione, huomo da bene con tutto che in quel popolo siano molti infetti di heresia.

Crusevaz con cinque ville vicine con 1500 anime di Albanesi, tre preti, de quali uno in una commoda chiesa attende alla cura; di quei della terra gli due nelle ville, tra quali è una chiesa antica et uno oratorio.

Soffia, città con 200 anime di Ragusei, con 4 famiglie nobili et 100 altre tra native della città et delli contorni; hanno bontà et pietà christiana et un buon et ben provisionato capellano." Izvještaj je objavio: Fermendžin, *Acta Bosnae*, 339-340.

Trepča, bogata rudnicima zlata i srebra, ima oko 400 duša, kapelana i kapelicu, a izvan mjesta lijepu crkvu; dva sela sa 100 duša i kapelan.

Posjećeni su Priština, Novi Pazar, Kruševac, Prokupje, Niš i Vidin. U prvih pet ima 250 duša, od kojih je 50 Albanaca, a ostali su dubrovački trgovci.

Priština je uistinu ugodno mjesto, čini se da je nekad bila biskupija, danas nema ni jedne crkve, i naređeno je da se podigne kapelica.

Priština i Novi Pazar nemaju kapelana, ali se nadaju da će se oni popuniti s dvojicom pitomaca Ilirskog kolegija, koji su završili studije, ako se ne predomisle i ne vrate.

U ostalim trima mjestima služi vikar Srbije, Dubrovčanin, hodajući sad u jedno sad u drugo od tih mjesta, no blizu su i malo je u njima ljudi.

U Vidinu, koji čine dva mađarska sela koje su premjestili Turci, potreban je svećenik njihove narodnosti, čovjek solidan u svemu, jer su u tom narodu mnogi zaraženi krivovjerjem.

Kruševac, sa pet obližnjih sela i 1500 duša Albanaca, tri svećenika, od kojih se jedan u pristojnoj crkvi brine za njih; od onih u okolici dvojica su na selu, gdje ima jedna stara crkva i kapela.

Sofija, grad sa 200 Dubrovčana, četiri plemićke obitelji i 100 drugih rođenih u gradu i iz okolice; dobrog su vladanja i kršćanske pobožnosti, a dobar je kapelan dosta opskrbljen.

Prijedlozi za borbu protiv Turaka

Također u Sofiji, Komulović je 4. prosinca 1584. napisao zanimljivo pismo “monsignoru Grazijanu” u Rim, u kojemu prvi put iznosi svoje ideje o vojni protiv Osmanlija.⁶⁷² Među ostalim, vizitator pripovijeda o trenutačnom teškom stanju u Osmanskome Carstvu zbog rata protiv Perzijanaca; stoga ono nema dovoljno vojnih snaga u Europi, a uz to je zbog kuge pomrlo stotine tisuća turskih podanika te je bolest desetkovala čitave krajeve. On zato sada vidi dobru priliku da se sklopi savez kršćanskih vladara koji će pod papinskim vodstvom zauvijek istjerati Turke iz Europe. Komulovićevo pismo vjerojatno nije službenog značaja, ali je upućeno prijatelju koji je u rimskoj diplomaciji tada zauzimao dosta važno mjesto.⁶⁷³

⁶⁷² Taj je biskup najvjerojatnije Antonio M. Graziani, koji će poslije, 1592., kao biskup Amelije biti papinski poslanik na talijanskim dvorovima radi organiziranja protuturskoga saveza. Usp. Ludwig von Pastor, *Geschichte der Päpste* (Freiburg im Br., 1923.), 209; Trstenjak, “Alessandro Komulović”, 50.

⁶⁷³ “Alexander Komulović de bello persico item et de rebus turcicis in peninsula balcanica desolatis scribit, hortatur ad bellum in Turcas movendum.

Molto illustre et reverendissimo signor mio colendissimo! La visita si manda a sua santità in compagnia di questa, per la quale la raccomandamo a v. s. rima, che se non sarà lei, che s'adopere caldamente presso il n. signore et quelli illustrissimi, non si sperava la provisione, che se desidera per aiuto di queste anime catoliche ce ne centinaia di migliaia, poste tra cani e lupi rapaci. Supplicamo dunque et pregamo v.s. reverendissima in visceribus Christi, mostrassi zelante in tal negotio di Iddio.

Aleksandar Komulović piše o perzijskome ratu i turskim beznadnim prilikama na Balkanskome poluotoku, potičući na rat protiv Turaka.

Mnogo poštovani presvijetli i prečasni Gospodine. Vizitacija se šalje Njegovoj Svetosti zajedno s ovim za što se preporučujemo V. V. (Vašem Veličanstvu), jer ako nas Vi nećete preporučiti kod Našeg Gospodina i drugoj gospodi presvijetloj, neće biti nade za pomoć koju očekuje ovih stotinu tisuća duša katolika ostavljenih između pasa i divljih vukova. Zato molimo V. V. za rane Kristove da se pokaže revan u tom Božjem djelu.

Novosti koje donosim V. V. molim da pokažete gospodi u Kongregaciji jer su važne za čitavu kršćansku državu, a to su sljedeće: Turska zemlja do Carigrada je prazna, bez Turaka, čak je opustošena i dovedena do velikog siromaštva zbog perzijskog rata; ako on potraje još nekoliko godina, Turčin će bez ikakve sumnje stvarno biti uništen. Zbog rečenog je ta zemlja ostala bez ljudi, pa u njoj ne možeš ni čuđom vidjeti Turčina koji bi bio sposoban za ratovanje jer su ostali samo zanatlije i ljudi nesposobni za rat. Neki od naših uglednika u ovoj zemlji rekli su mi, a potvrdili su i sultanovi spahije te naši kršćani

La nova, che qui do a v.s. reverendissima, la prego voglia mostrarla a questi illustrissimi della congregatione, sendo ella importante a tutta la republica christiana, qual è questa: Il paese del Turco sino Constantinopoli è vacuo senza i Turchi, anzi è ruinato in tutto, ridotto in gran povertà per causa della guerra di Persia; la quale se ancora durerà alcuni anni, senza dubio veruno il Turco a fatto sarà destrutto. Il detto paese di modo è romaso (sic) senza gente, che per esso non si vede nètrova un Turco per miraculo, che fusse buono per condursene alla guerra, perchè non ci sono altri rimasi, che asteffici, gente imbella. Mi vien esser detto d'alcuni nostri, qui del paese huomini di conto, l'istesso anco confirmato dalli spahi del gran Turco, ma christiani nostri et ancora d'istessi Turchi, che in Persia, di poi che la guerra e cominciata, sono mancati di Turchi tra amazzati et ivi morti cento millia ogni anno. In Constantinopoli questo anno passato di peste sono morte persone ducento millia; nel regno di Bosna, di Servia e nel ducato di Hercegovina pur questa estate altro tanto numero, cioè 200 millia, di maniera che in spacio questi otto anni è mancato al Turco un million di soldati. Pensi v.s. reverendissima, come estenuato di gente hora si deve trovare. Li mesi passati hebbe una gran rotta in Persia, et vedendo che il suo esercito e mancato pur assai di gente, mandò per tutti questi paesi quatro di ciausci con gran commandamenti per raccogliere la gente pel Persia, ne mai fù possibile, che li detti ciausci potesseno raccogliere tre millia persone.

Consideri... qui v.s. reverendissima... che da quelli paesi delli quali prima raccoglieva ordinariamente almeno cento millia persone, hora nemeno puo tre millia, in che stato... si deve al presente trovare. L'altro dipasso per qua un sangiacato, il quale haveva havuto il commandamento del gran Turco di venirsene con tutti i suoi a Constantinopoli, per andarsene alla guerra di Persia, il quale sangiacato soleva haver sempre prima tre e quatro millia persone del suo sangiacato, e non dimeno havendo hora fatto tanto il sforzo se ne andava solamente con vinti tre persone, che tutti questi di Soffia per miraculo gli numeravano, et per tal puoco numero di tal maniera si maravigliano, che restavano tutti spaventati. Per conclusion di questa dico a v.s. reverendissima, che mai fu simil occasione alli principi christiani d'unirsi contro questo commun nemico et non solamente per raquistare questi regni da quà, ma etiamdio per ricuperare la Terra Santa et con ogni felicità piantare il primo anno il standardo di Christo nostro signore su le mura di Constantinopoli, che Dio nostro signor a fare gl'inspiri; con che fo fine baciando le mani di v.s. reverendissima pregandole da nostro signore Iddio longa et santa vita per servitio della sua santa chiesa. Da Soffia alli 4 di Decembre 1584. Di v.s. molto illustre et reverendissima servitore Alessandro Comuli. Al molto illustre et reverendissimo mio collendissimo monsignore Graciano." Pismo je objavio: Fermendžin, *Acta Bosnae*, 337-338.

i još isti Turci, da je u Perziji, otkad je započeo rat, svake godine poginulo i umrlo sto tisuća. Prošle je godine u Carigradu umrlo od kuge 200000 ljudi, u kraljevstvu Bosne, Srbije i vojvodstvu Hercegovine samo ovog ljeta isti broj, to jest 200000, tako da je u zadnjih osam godina Turska izgubila milijun vojnika. Pomislite, V. V., koliko je oslabljena ljudima postala sada. Prošlih mjeseci pretrpjela je velik poraz u Perziji i vidjevši da joj je vojska izgubila toliko ljudi, poslala je u sve ove krajeve četiri čauša s važnom naredbom da sakupe ljude za Perziju, a nije moguće da su ti čauši mogli skupiti više od tri tisuće ljudi.

Uzmite u obzir, V. V., da se iz tih krajeva nekad skupljalo redovito najmanje 100000 ljudi, a sada se ne može ni 3000, u današnjim okolnostima. Neki dan prošao je ovuda jedan sandžak, koji je po sultanovoj naredbi morao sa svima svojim doći u Carigrad da bi otišao u rat u Perziju, i taj je sandžak, prije obično imao tri-četiri tisuće ljudi u svom sandžakatu, i bez obzira na sav trud otišao je sa samo 23 čovjeka, tako da su ih ovi u Sofiji brojali, začuđeni tako malim brojem, te su svi ostali zapanjeni. Kao zaključak kažem, V. V., da nikada neće biti slične prilike za kršćanske vladare da se ujedine protiv tog zajedničkog neprijatelja i ne samo da bi ponovno osvojili ta kraljevstva odavde, nego i vratili Svetu zemlju i sa svom srećom posade prve godine stijeg Krista našega Gospodina na zidine Carigrada, neka ih naš Gospodin Bog nadahne, čime Vam ljubim ruke moleći od Gospoda Boga dug i svet život u službi svete Crkve. Iz Sofije 4. prosinca 1584.

Vaše V. sluga Aleksandar Komulović Presvij. i Preč. poštov. gospod. Grazianu.

Početkom 1585. vizitatori odlaze u Carigrad, a zatim su prema uputama iz Rima po povratku trebali pohoditi skupinu kršćana u Bugarskoj zvanih pavličani.⁶⁷⁴ Međutim odmah nakon smrti pape Grgura XIII. (10. travnja 1585.) Raggio je pozvan natrag u Rim, a Komulović nastavlja pohod u tim krajevima, ovaj put sam, kao papinski izaslanik (legat) u Moldaviji i Vlaškoj. U tim zemljama djeluje osobito protiv širenja protestantizma i na duhovnoj obnovi franjevačkih samostana. Ondje u isto vrijeme boravi i glasoviti talijanski misionar Giulio Mancinelli, koji je u svojoj autobiografiji zapisao da je Komulović isposlovao kod moldavskoga kneza da zabrani propovijedanje luteranskim propovjednicima u svojoj zemlji, da ga je knez jako zavolio, obasipao ga darovima i htio

⁶⁷⁴ Pavličani su bili disidentska katolička skupina, na udaru pravoslavnih kršćana i pod optužbom da su dualisti, bogumili ili maniheji. O njima vidi: Vanino, *Aleksandar Komulović (1548.-1608.)*, 48-49; Vanino, *Isusovci i hrvatski narod II*, (Zagreb: Filozofski fakultet Družbe isusove, 1987.), 63-64.

ga za svoga biskupa.⁶⁷⁵Početkom 1587. Komulović se vraća u Rim, gdje je 12. travnja ponovno primljen u Bratovštinu sv. Jeronima, ispovjednik je crkve i bolnice Hrvatskogazavoda te ponovno suradnik kardinala Santa Severina. Od 14. svibnja 1589. do 29. travnja 1590. ponovno je predsjednik Bratovštine sv. Jeronima, a 1589. postaje prvi arhiprezbiter (nadpop) novoosnovanog kaptola u Hrvatskoj crkvi sv. Jeronima, s naslovom ninskoga opata.

U Rimu je Komulović sastavio novo pismo ili predstavku papi Sikstu V. o borbi protiv Turaka. Budući da se u predstavi naziva arhiprezbiterom, znači da ju je napisao između 30. srpnja 1589., kada je dobio tu titulu, i 27. kolovoza 1590., kada je umro papa Siksto V. U spisu Aleksandar iznosi mnoštvo detalja nužnih za eventualni rat protiv Turaka na Balkanu; donosi broj katolika sposobnih za borbu kod pojedinih naroda, govori o njihovu raspoloženju i spremnosti te o taktici koju bi trebalo provesti u ratnim operacijama. Najvažnije je, po njegovu mišljenju, sklopiti savez s Rusima i njima prepustiti inicijativu u vojni u kojoj bi se u kratko vrijeme potisnuli Osmanlije i osvojio Carigrad. Oko tri godineposlije upravo je Komulović izabran da organizira takav protuturski savez s Rusima. Sličan prijedlog iznio je bio nekoliko godina prije ninski biskup Petar Čedulić u izvještaju nakon vizitacije Carigrada (1580. – 1581.).⁶⁷⁶ Svakako su Komulovićeve brojke o kršćanima sposobnim za oružje iz raznih balkanskih naroda dosta pretjerane, kao što je već primijetio glasoviti povjesničar papa Ludwig von Pastor.⁶⁷⁷ Iz teksta se također vidi da Komulović nije baš najbolje poznao nacionalni i vjerski sastav naroda na Balkanu.⁶⁷⁸

⁶⁷⁵ Usp. Mijo Korade, "Julije Mancinelli o dubrovačkoj okolici (1575./76.)", *Vrela i prinosi* 16 (1986.), 135.

⁶⁷⁶ Biskup Petar Čedulić predlagao je papi Grguru XIII. savez Austrije, Poljske i Rusije za oslobađanje Balkanskoga poluotoka. Usp. Adolf Gottlob, *Die lat. Kirchengemeinden in der Türkei und ihre Visitation durch Petrus Cedolini, Bischof von Nona, 1580-1581.*, *Historisches Jahrbuch* 6 (München, 1885.), 42-72.

⁶⁷⁷ Von Pastor, *Geschichte der Päpste* IX, 736.

⁶⁷⁸ "Il Relazione del P. Don Alessandro Comuleo, arciprete di S. Hieronymo di Roma, sopra le cose del Turco Alesandro Comuleo, quando fù mandato da Papa fel(ice). me(moria) Gregorio XIII. visitatore Ap(osto)lico alli popoli Cristiani latini nel paese del Turco, con occasione di tal visita, seguistata per spatio di tre anni, conobbe appresso poco il numero de Christiani, si Latini come Greci, che si trovano abitanti in alcune provincie et regni di detto paese; intese la mente di detti populi; vidde i paesi et i passi per glesserciti, et considerò la facilità, et il modo per scacciare il Turco dall'Europa. Il che tutto brevemente e con ogni sincerità si mette in consideratione alla Santità Vostra. E prima del numero de Christiani valorosi per combattere in occasione contro il Turco. In Albania, ovvero Epiro sino Durazzo, sono Xristiani quasi tutti del rito latino; fra li quali sono huomini valorosi per combattere no m/40. (40.000) Nel restante dell'Epiro et in Macedonia li Christiani sono quasi tutti del rito greco; et vi sono huomini per combattere valorosamente più di m/100. Nel ducato di S.to Sabba, nominato Ercegovina, et nelle parti di Schiavonia et Croatia, paesi sopra la Dalmatia, ci è buona parte Christiani latini; mà più de Greci, tutti però di natione Schiavona, di questi ci sono huomini valorosi a combattere m/100. nella Servia, o vero Misia inferiore, sono Christiani del rito latino et greco, tutti di natione Schiavona; di questi ci sono huomini valorosi per combattere m/100. Nel regno di Bosna, ovvero Misia superiore, et nelle provincie di Posega e Temisvaro, et nelle ripe del Danubio sino Belgrado, sono Christiani in gran numero, una parte ci è del rito latino, l'altra del greco, mà tutti della natione Schiavona; di questi ci sono huomini valorosi per combattere meglio di m/200. Da Belgrado detto sino il mar maggiore per le ripe del Danubio dalla parte di Turchia sono Christiani in magg(ior) parte del rito greco, ma tutti della natione Schiavona, fra li quali ci sono huomini valorosi per combattere m/200. La Bulgaria et la Tracia sono paesi grandi, pieni di Christiani, tutti del rito greco; ma li Bulgari non sono huomini valorosi per combattere; li Traci sì, delli quali soli

Izveštaj oca don Aleksandra Komulovića, arhiprezbitera Sv. Jeronima u Rimu, o turskim stvarima.

Aleksandra Komulovića poslao je papa Grgur XIII., blage uspomene, za apostolskog vizitatora kršćanskim latinskim narodima u turskoj zemlji; prigodom tog pohoda, koji je trajao tri godine, upoznao je nemali broj kršćana, i latinskih i grčkih, koji nastanjuju nekoliko pokrajina i kraljevstava spomenute zemlje; spoznao je život tih naroda, vidio krajeve i kretanje vojski i shvatio lakoću i način kako protjerati Turčina iz Europe. Sve to ukratko i s iskrenošću iznosim Vašoj Svetosti.

Najprije o broju kršćana sposobnih za borbu protiv Turaka. U Albaniji ili Epiru do Drača kršćani su gotovi svi latinskog obreda; od njih je 40000 ljudi sposobnih za borbu. U ostatku Epira i u Makedoniji gotovo su svi kršćani grčkog obreda i ljudi sposobnih za borbu ima preko 100000. U Vojvodstvu sv. Save, zvanom Hercegovina, i dijelovima Slavonije i Hrvatske, zemljama iznad Dalmacije, ima dosta latinskih kršćana, ali većinom su grčki, svi međutim Slaveni, od kojih ima 100000 ljudi sposobnih za borbu. U Srbiji ili donjoj Miziji kršćani su latinskog i grčkog obreda, svi slavenske narodnosti, od kojih je 100000 ljudi sposobnih za borbu. U kraljevstvu Bosne ili gornjoj Miziji i u pokrajinama Požege i Temišvara te na obalama Dunava sve do Beograda postoje brojni kršćani dijelom latinskog, dijelom grčkog

Traci sono huomini da combattere più di m/200, non computandosi però quelli popoli di Tracia, che alla riviera del mar maggiore stanno; ne quelli che sono intorno a Constantinopoli; perchè di questi nè può essere il numero molto maggiore, sendo che dentro Constantinopoli, per la descrittione fatta ultimamente per ordine del gran Turco, ci sono anime Christiane no m/400; et di quelle, che sono attorno Constantinopoli anime Christiane c'è un milione. Delli Christiani della Grecia, si mediterranea come maritima, si lascia dire ad altri, che vi sono stati.

La mente di tutti questi è di liberarsi dalla servitù grande et insupportabile, che patiscono continuamente dalli Turchi. Loro da per se non possono liberarsi, nè mai si crede ciò faranno, mà aiutati e possono, e lo faranno.

Il modo d'aiutare o liberare tutti questi, et anco a un tempo scacciare il Turco dall'Europa, frà tutti gli altri par il migliore fosse il seguente: Far la lega col Moscovita, et accordarsi con esso lui; rotta che fosse l'armata del Turco, o vero l'essercito suo, all'ora si muovesse con 100/m. di suoi, et callasse per la Podolia nella Moldavia, dove lo aspettano con gran desiderio, per passare dritto à Constantinopoli; il quale innanzi che arrivasse nella Turchia, haverebbe l'essercito di 200/m. huomini; passando poi il Danubio gran parte delli sudetti huomini del paese del Turco, che lo bramano, subito anderebbero à unirsi con esso lui, di modo che in manco di 15 di, poichè fosse arrivato in Turchia detto Moscovita, haverebbe l'essercito di cinque ò sei cento mila huomini valorosi per combattere; col quale essercito senza provar scontro alcuno arriverebbe in poco tempo alle porte di Constantinopoli, le quali, si crede, che troverebbe aperte per intrarvi; et se nò, con aiuto di 50 galere Christiane in manco di tre di lo pigliarebbe; sendo che dalla parte del mare è debolissimo.

Pigliata la città di Constantinopoli senza dubio alcuno tutti gl'altri luoghi e città del Turco in Europa quell'istesso anno dall'altri Christiani sudetti del paese de Turco si piglierebbono; sendo che in tutto detto paese del Turco altre fortezze non sono, che quelle, che mantiene alli confini.

Tutto questo ne seguiva l'anno della vittoria ultima nazionale, se si faceva questa lega con detto Moscovita, sicome nè dicono detti popoli Christiani del paese del Turco.

Le altre cose in questa materia o vero l'informazione più diffusa di già detta si darà, come ordinarà la Santità Vostra, quam Deus etc." Predstavka je objavljena u: Pierling, Rački, "Lesandra Komulovića izveštaj", 86-87.

obreda, ali svi Slaveni, od kojih je preko 200000 muževa sposobnih za borbu. Od spomenutog Beograda do Velikog (Crnog) mora uz obalu Dunava s turske strane brojni su kršćani, većinom grčkog obreda, ali svi Slaveni, od kojih sposobnih za borbu ima 200000. Bugarska i Trakija velike su zemlje pune kršćana, svi grčkog obreda; no Bugari nisu ljudi sposobni za borbu, ali Tračani jesu, među njima ima preko 200000 ljudi za borbu, ne računajući one koji obitavaju na obali Velikog mora niti one koji žive oko Carigrada, jer među njima nema mnogo ljudi, budući da unutar Carigrada, po popisu koji je nedavno naredio sultan, ima 400000 kršćanskih duša, a od onih koji obitavaju u okolici Carigrada ima milijun kršćanskih duša.

O kršćanima u Grčkoj, bilo mediteranskoj ili morskoj (otočnoj), neka govore drugi koji su ondje bili.

Cilj je svih njih osloboditi se velikog i nepodnošljivog ropstva koje neprestano trpe od Turaka. Sami se ne mogu osloboditi i vjerojatno nikada neće, ali mogu pomoći i to će učiniti.

Da im se pomogne ili da ih se sve oslobodi i da se u svoje vrijeme protjera Turčin iz Europe, od svih drugih čini se da je najbolji sljedeći način: Sklopiti savez s Rusima i dogovoriti se s njima; da bi se razbile turske čete ili njihova vojska, pokrenuli bi (Rusi) svojih 100000 vojnika i spustili se preko Podolije u Moldaviju, gdje bi ih se dočekalo s velikom željom da se produži ravno u Carigrad; vojska bi prije nego što bi došla u Tursku imala 200000 ljudi, zatim bi prešla Dunav i veliki broj turskih podanika odmah bi se ujedinio s njom, pa bi u manje od 15 dana otkad bi spomenuti Rusi došli u Tursku vojska imala od pet do šest stotina tisuća ljudi sposobnih za borbu; ta bi vojska bez ijedne bitke u kratkom vremenu došla do vrata Carigrada koja bi, vjeruje se, našla otvorena, a ako ne bi, s pomoću 50 kršćanskih lađa to bi se postiglo u najmanje tri dana, budući da je (ulazak) s morske strane najslabiji.

Zauzeo bi se Carigrad, a bez sumnje i sva druga mjesta i gradove turske u Europi zauzeli bi iste godine drugi podanici kršćani iz turske zemlje, budući da u čitavoj turskoj zemlji nema drugih utvrda osim onih koje čuvaju granicu.

Nakon svega slijedila bi godina zadnje nacionalne pobjede, kad bi se učinio taj savez s Rusima, kako govore tkršćanski narodi turske zemlje.

Druge stvari o tom pitanju ili iscrpniji izvještaji poslat će Vam se kako naredi Vaša Svetost quam Deus etc.

Apostolski izaslanik u protuturskoj misiji

Komulovićev boravak i rad u svratištu Sv. Jeronima nije prolazio bez teškoća. Godine 1590. zbog stana posebno sagrađenog uz novu crkvu za arhiepiskopu, koji mu Bratovština nije htjela ustupiti, Komulović s njom dolazi u sukob i na kraju ga Bratovština kao svogapredsjednika izbacuje iz udruge. Svađa je trajala do 1593., kada je po nalogu pape stvar izglašena. Iste pak 1593. Komulović je namjeravao stupiti u isusovce,⁶⁷⁹ ali ga tada papa Klement VIII. imenuje apostolskim delegatom u zemljama sjeveroistočne Europe radi organiziranja protuturskoga saveza. Delikatna diplomatska misija bila je dio velike diplomatske, vojne i ekonomske akcije Klementa VIII. za potiskivanje Osmanlija iz Europe. Komulović je trebao postići savez sjevernih kršćanskih vladara u obrani protiv Turaka: s erdeljskim knezom Sigismundom Bathoryjem, poljskim kraljem Sigismundom III. Vasom, vojvodama Vlaške i Moldavske i vođama zaporoških kozaka. Detaljna instrukcija od 10. studenoga 1593. upućivala ga je u sve aspekte tajne misije, akada je već bio na putu, u drugoj uputi (27. veljače 1594.) papa muproširuje diplomatsku djelatnost na Rusiju.⁶⁸⁰

Najprije se u Albi Juliji zauzimao za savez erdeljskoga kneza Bathoryja s Austrijom, a kod vojvode Arona u Jasiju u Moldaviji za protuturski savez tamošnjih vojvoda. Tijekom cijele 1594. vodi pregovore u Kamencu Podol'skom, Kijevu, Lavovu i Krakovu s Moldavcima, Kozacima, Ukrajincima, Poljacima i drugima te nastoji spriječiti prodor tatarskih trupa u Ugarsku, koje su se trebale pridružiti Osmanlijama u Austrijsko-turškome ratu (1593. – 1606.). Budući da unatoč raznim obećanjima nigdje nije imao uspjeha, a osobito su ga iznevjerili Poljaci, Komulović 1595. odlazi u Moskvu, gdje je uz maloumnoga cara Teodora ustvari vladao general tatarskoga podrijetla Boris Godunov, ali je pokušaj da nagovori Ruse na savez s katoličkim vladarima također bio neuspješan.

Međutim još je potkraj 1594. papinski nuncij u Varšavi Germanico Malaspina postavio Komulovića za apostolskoga vizitatora u nadbiskupiji Vilni (Vilnius) u Litvi, koja je tada pripadala Poljskoj. Biskupija već nekoliko godina nije imala biskupa, bilo je veoma malo svećenika Litvanaca i nalazila se u bijednu stanju. Vizitaciju obavlja od početka 1595. do ožujka 1597. i kroz to je vrijeme poduzeo korisne i nužne korake za duhovnu i kulturnu obnovu te velike nadbiskupije: obnovio je ruševnu katedralu i biskupsku palaču, osnovao sjemenište za školovanje svećenika Litvanaca; zaslužan je za tiskanje prvog katekizma na litvanskome jeziku (objavljen 1595. u Vilni), njegovim zauzimanjem postavljen je solidan biskup (Bernard Maciejowski), koga je nakon četi-

⁶⁷⁹ U proljeće 1593. hodočasti Gospi u Loreto i traži od isusovačkoga generala Claudija Acquavive preporuku za smještaj u tamošnjem Ilirskom kolegiju. General je tada napisao rektoru Kolegija Oraziju Torselliniju da primi opata Komulovića koji dolazi u Loreto radi pobožnosti prema Gospi, jer se radi o čovjeku velika ugleda i ispitani je kandidat za Družbu Isusovu. Usp. Trstenjak, "Alessandro Komulović", 54.

⁶⁸⁰ Sadržaj instrukcija te opširni i najpotpuniji opis Komulovićeve diplomatske misije od 1593. do 1598. vidi u: Trstenjak, "Alessandro Komulović", 54-76; Vanino, *Isusovci i hrvatski narod I*, 65-68.

ri godine zamijenio Litvanac Benedikt Voina itd. Uglavnom, ta je vizitacija u svakom slučaju bila najkorisniji i najplodniji dio Komulovićeve misije na sjeveru.⁶⁸¹

Još se jednom, u proljeće 1597., uputio na pregovore u Moskvu. No tada je uhićen već na granici kao špijun i zatvoren u Smolensku, gdje mu nisu dali ni jesti; nakon raznih intervencija pušten je i pod pratnjom doveden u Moskvu. Ondje je, pod strogim nadzorom, bez mogućnosti kretanja i komuniciranja s istovremenom carskom delegacijom iz Beča, ipak dobio priliku razgovarati s carem i Godunovim. Osim općih obećanja financijske i diplomatske podrške Austriji, nije se postiglo ništa. Prema sudu suvremenika, razlog takva neprijateljskog držanja prema delegatu Komuloviću bio je taj što su ga u Moskvi držali odgovornim za Brest-litovsku uniju (1596.), sjedinjenje rutenskih (ukrajinskih) pravoslavnih područja Rimom.⁶⁸² Nakon što je još početkom 1598. sudjelovao na poljskome saboru u Krakovu, Komulović se po vlastitoj želji, umoran i razočaran, vratio u Rim, nastanivši se ponovno u Sv. Jeronimu. Komulovićeva neuspjela diplomatska misija poznata je u povijesti kao jedan od dramatičnih pokušaja Svete Stolice da oslobodi Europu od osmanlijske opasnosti. Oduševljenje i osobni napor osamljenog diplomata, o kojemu su suvremenici imali visoko mišljenje, nisu mogli prevladati sebičnost i uske interese pojedinih kršćanskih zemalja, kao ni opće probleme i prilike u tadašnjoj Europi.⁶⁸³

Pisac hrvatskih katekizama

U Rimu Komulović napokon može ostvariti svoju prijašnju želju, pa 1. travnja 1599. ulazi u isusovački red. Sa sobom je u novicijat donio katekizam na hrvatskome jeziku, *Directorium Confessariorum* Juana Polanca na latinskome i hrvatskome te još jedan hrvatski katekizam.⁶⁸⁴ Dvije godine boravi u novicijatu Sv. Andrije na Kvirinalu. Od 1601. do 1604. djeluje u Rimskome kolegiju, prve dvije godine kao ispovjednik Marijinih kongregacija, a druge dvije kao ispovjednik studenata. U tom je kolegiju od 1602. član Ilirske akademije. Ondje predaje hrvatski i vodi skupinu od pet studenata "prvoga reda", tj. talijanskih isusovaca koji su započeli učiti hrvatski, a drugu je skupinu od šest stude-

⁶⁸¹ Najopširnije o Komulovićevoj vizitaciji Vilne s navedenom litvanskom literaturom u: Trstenjak, "Alessandro Komulović", 68-71.

⁶⁸² Brest-litovska unija, najveći i najmasovniji događaj sjedinjenja skupine pravoslavaca u Europi s Rimom, bila je uglavnom plod nastojanja papinskoga nuncija u Poljskoj Germanica Malaspine. Premda je Komulović gorljivo zagovarao uniju, čini se da ipak nije aktivno sudjelovao u njezinu ostvarenju. Usp. Von Pastor, *Geschichte der Päpste* IX, 414-422; Trstenjak, "Alessandro Komulović", 71-76.

⁶⁸³ Trstenjak, "Alessandro Komulović", 76; Anton Trstenjak, *La dimensione morale nella dottrina pastorale di Alessandro Komulović* (Zagreb, 1988.), 85-86, 89-90; Vanino, *Isusovci i hrvatski narod* I, 68.

⁶⁸⁴ To jest Budinićev prijevod Polancova *Direktorija*, a od katekizama to su mogli biti njegov iz 1582. te Sfodratijev prijevod Ledesmina *Malog katekizma* ili Budinićev prijevod Kanizijeva *Velikog katekizma*. Usp. Korade, "Podaci o hrvatskim isusovcima", 101.

nata vodio Kašić. Katalog za Komulovićakaže da sa studentima raspravlja o hrvatskome jeziku. Sljedeće dvije godine predaje hrvatski skupini “akademičara” (14 studenata), u kojoj su svi osim Kašića bili Talijani.⁶⁸⁵

Godine 1604. odlazi u Dubrovnik, gdje zajedno s dvojicom Talijana, Giacomom de Nobilijem i Silvestrom Muzijem, otvara isusovačku rezidenciju. Ta je rezidencija s prvom isusovačkom školom u hrvatskim krajevima uz male prekide djelovala do 1658., kada je prerasla u kolegij. Tako je Komulović zapravo udario temelje stalnom boravištu isusovaca u Dubrovniku. Djeluje u gradu kao propovjednik, kateheta mladeži, drži kleru predavanja iz moralne teologijete obilazi dubrovačko područje u pratnji nadbiskupa u vizitacijama i drugim prilikama. Iz Rima je ponio dosta primjeraka hrvatskih katekizama i drugih duhovnih priručnika (svoja i Budinićeva izdanja), od kojih je nešto uspio razaslati u turske krajeve i po Dalmaciji, ali je i sam htio propovijedati i dijeliti knjige po okolnim biskupijama, što zbog bolesti i političkih prilika nije mogao ostvariti. Umro je u Dubrovniku 12. lipnja 1608. godine. Kašić, koji ga je naslijedio u Dubrovniku, napisao je u jednom pismu 1610. o njemu: “Ostaje u ovom gradu živa uspomena njegove velike ljubavi prema siromasima i svakoj vrsti ljudi, te neumornog njegovog truda u pomaганju umirućih. Kod jednoga od ovih, koji je bolovao od opake groznice, dobri se otac okužio i nakon osam dana izdahnuo.”⁶⁸⁶ U istom je gradu potkraj 1607. ili početkom 1608. sastavio oporuku u kojoj je obiteljsku imovinu ostavio bratu Nikoli, a dio je namijenio za troškove tiskanja hrvatskih knjiga na Ilirskoj akademiji u Rimskome kolegiju. Oko 200 škuda dao je za popravak i ukrašavanje svojeopatske crkve u Ninu, a crkveno rublje i posuđe dubrovačkoj katedrali i tamošnjim franjevcima.⁶⁸⁷

Još kao kanonik u Sv. Jeronimu Komulović je objavio prvi originalni katekizam na hrvatskome jeziku pod naslovom *Nauchcharstianschi za slovignschi narod, u vlaastiaz-ich. –Dottrina Christianaperlanatione illiricanellaproprialingua* (In Roma, Per Francesco Zanetti, 1582.8°126+[2] str. + slika).

Na pisanje katekizma Komulovića je očito potaknula prva dalmatinska sinoda nakon Tridentskoga koncila održana u Zadru 1579., na kojoj se tražilo da se objavi katekizam na hrvatskome jeziku. Iste godine Komulović predlaže papi tekst svoga katekizma, ali je papa odgovorio da se pričekta s tiskanjem. Vjerojatno se prije htjelo čuti mišljenje dalmatinskih biskupa, koji su radije odabrali Budinićev prijevod Kanizijeva *Velikog katekizma* nego novi katekizam nepoznata autora. Tek je tri godine poslije Komulović uz pomoć Bratovštine sv. Jeronima u Rimu tiskao svoj katekizam.⁶⁸⁸ Katekizam slijedi

⁶⁸⁵ Korade, “Podaci o hrvatskim isusovcima”, 101-102.

⁶⁸⁶ O boravku u Dubrovniku vidi Komulovićovo pismo pisano u tom gradu 22. siječnja 1605., objavljeno u: Anton Trstenjak, “Četiristota obljetnica katekizma Aleksandra Komulovića”, *Vrela i prilozi* 13 (1982.), 168-171; usp. i: Trstenjak, “Alessandro Komulović”, 79-85; Vanino, *Isusovci i hrvatski narod* II, 3-5.

⁶⁸⁷ Komulovićevu oporuku objavio je: Trstenjak, “Četiristota obljetnica”, 171-172.

⁶⁸⁸ Usp. Trstenjak, “Alessandro Komulović”, 46-47.

strukturu Kanizijeva priručnika, nije pisan u obliku dijaloga, nego kao rasprava, ali s kratkim preglednim poglavljima i rečenicama. Podijeljen je u pet poglavlja: o vjeri i simbolu kršćanskoga vjerovanja, o ufanju, molitvi i Očenašu, o ljubavi prema Bogu i bližnjima te Deset zapovijedi Božjih, o sakramentima i konačno o djelima kršćanske pravednosti (o grijehu, o čovjekovu opravdanju, oprostima, pomoći dušama u čistilištu, o slobodnoj volji, krepostima), a na kraju su dodane svagdanje molitve. Na zadnje dvije stranice autor stavlja kratku napomenu o jeziku i popis važnijih pojmova na latinskome i hrvatskome.⁶⁸⁹

Komulović je katekizam namijenio uglavnom svećenicima i župnicima jer u njemu naširoko obrazlaže glavne istine kršćanske vjere i pojedine katoličke dogme. Tako on ponekad više sliči teološkoj raspravi nego praktičnom katekizmu. U njemu autor koristi stariju glagoljsku hrvatsku literaturu, pogotovo u odabiru hrvatskih pojmova, koje preuzima iz staroslavenskoga, a na mnogo se mjesta obazire na običaje svoga zavičaja i hrvatske prilike svoga vremena.⁶⁹⁰ Nije poznato kolikog je odjeka imao njegov katekizam, ali svakako spada u pionirska djela katehetske i teološke literature na hrvatskome jeziku.

Kao primjer Komulovićeva jezika i načina izlaganja prenosim dio katekizma koji razlaže Vjerovanje i donosi tumačenje molitve Očenaš:

Osmi član, koji govori viruju u duh sveti, prikazuje nam i uči nas virovati u treto sopstvo Trojstva Božastvenoga, koje treto sopstvo jest Duh Sveti, koji od Oca i Sina od vika jest, i bitje svoje i jestvo svoje suće ima od Oca zajedno i Sina i s obiju od vika, kako se jednoga početka jedinim duhovjenjem ishodi i jest jedini, istini i vičnji Bog i cesaruje s Ocem i Sinom i toga cića s Ocem i Sinom skupno klanjamo mu se i skupno slavimo ga.

Ovoj dakle istini katoličaskoj nitkore suprotiviti se ne može, jere jesu mnoga svidočastva jaka i jistina, da Duh Sveti jistini i vičnji Bog od Oca kupno i Sina od vika ishodi. To jer isti Isukerst Gospodin (kakono se čti po Ivanu na trinadestu glavu) od Duha Sveta govoreći ovako reče: On me ne prosvitlit, jere od mojega primet i uzvestit vam.

I to isto zbiret se, jere, kakono u Svetom Pismu govorit se Duh Očev, tako u istom Svetom Pismu imenuje se Duh Karsta i Duh Sinovalj, i Paval tolikojer Pišućí Rimljanom na osmu glavu reče: Ki Duh

⁶⁸⁹ O djelu vidi: Nikola Žic, "Hrvatske knjižice Aleksandra Komulovića", *Vrela i prilozí* 5 (1935.), 162-171; Franjo Emanuel Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, (Zagreb: Salezijanski provincijalat, 1985.), 16-20; Trstenjak, "Četiristota obljetnica", 164-166.

⁶⁹⁰ Usp. Predrag Belić, "Marija u prvim evangeličkim i katoličkim katekizmima kod Slovenaca i Hrvata (1550.-1606.)", u: *Advocata Croatiae* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1981.), 65-66; Trstenjak, *La dimensione morale*.

Kersta ni imajet, ta ni jegu. I Galatjanom na četvertu glavu reče: Posla Bog duh Sina svojego u serca vaša. Paka ne samo od Oca da i od Sina posilajet se paraklit. Reče bo Gospodin po Ivanu na XV. glavu: Kogože az pošalju vi Duha od istine. Tolikojer po Ivanu na XIII. glavu: Kogo pošaljet Otac v jime moje.

To isto sveti oci i zbori selenski presvitlo kažu i svidočuju, a navlastito zbor od Florence, u kom sabravši se skupno Gerci i Latini svi jedino pristajući odlučise ovakovimi ričami govoreći:

Odlučujemo, da ovu jistinu vire svi kerstiane viruju i primut i da tako svi ispovidaju, a to da Duh Sveti od Oca i Sina od vika kako od jedinoga načela jedinim duhovjenjem ishodit.

I va ovo razumljenje sazivlje i kaže isti zbor mnogi sveti oci, to jest Vasilija, Gregoria Nazianzena, Atanazia, Anastazia, Epifania, Didima i ostalih. Jošte ovo isto uči Atanazio u synvolu, koga sva crikva tako istočna kako zapadna prijala jest. Reče bo u tome sinvolu: Duh Sveti od Oca i Sina jest, ne stvoren, ne sazdan, ne rojen, da ishode. Koji sinvol da Atanazio učinil jest, Gregorie Nazianzen svidočuje u govorenju trinadestomu k puku.

Paki Ćiril Aleksandrianski u pištuli, ku na ime zbora aleksandrianskoga piše Nestoriu, ovako govori: Duh Sveti govorit se duh od jistine. Jistina Karst jest. Zato i od njega kako i od Oca Duh Sveti ishodi. Koju pištulu Ćirilovu zbor selenski Efezian i peti općeni sinod potvrđuju, ki sinod osuđuje Teodoreta, jer pisal biše protiva ovoj pištuli.

I ovo isto Ivan Zlatousti ili Krizostom uči u jednoj omiliji od tumačenja sinvola, kade ovako reče od Duha Sveta: Sa jest Duh ishode od Oca i Sina, ki dilit dari svoji, kako hoće.⁶⁹¹

Istomačenje Očenaša

Molitva Gospodnja Očenaš ima i uzdarži u sebi sedam dili, to jest sedam prošnja od Boga. Početak ove molitve, koji goobri govori Oče naš, koji si na nebesih, očituje nam i prikazuje, da se imamo spominati od onogaj velikoga dobra, koje nam učini Otac nebeski, to jest da nas hodi po Isukarstu prijati za sinove usinovljeni i za pričesnike i didiće.

Po ovomem imenu slatkomu od Oca potaknuti smo većma ljubiti ga i s većim uvanjem moliti ga i uprašati ga.

⁶⁹¹ Preuzeto iz: Žic, "Hrvatske knjižice Aleksandra Komulovića", 166-167.

Parvi dio i prošnje, koje govori Sveti se ime tvoje, uči nas, da smo kakono dobri sinove, kojino žude, da u svako doba i misto i u sve narode poznade se i proslavi ime slavno Božje i u nas da se posveti dobrimi dili našimi i dobrim životom.

V drugom dilu, gdi govori Pridi cesarstvo tvoje, prosimo kraljestvo Božje, da jest dokle smo na sem svitu, da pribudemo u milosti njegovoj, a po smarti da nam podade život vičnji u svojem kraljestvu.

V tretom dilu, gdi govori Budi volja tvoja, kako na nebi i na zemlji, prosimo pomoć od milosti Božje, po koj bismo veselo, sa dobrim sarcem i kripko činili volju oca nebeskoga, kakono ju čine svi sveti na nebi.

V četvrtom dilu, gdi govori Hljib naš svagdanji daj nam danas, prosimo sve ono, što nam je potribno za življenje na ovi svit, to jest odiću i hranu; prosimo takojer i sve ono, što nam je potribno za dušu spasti, to jest rič Božju i sakramente svete matere crikve.

V petom dilu, gdi govori I otpusti nam duge naše, kako i mi otpuštamo dužnikom našim, prosimo i pitamo prošćenje i otpušćenje grihov naših obitajući, da hoćemo i mi prostiti svim onim, koji su nas uvridili po kigod način i nam prigrišili.

Tako da dužni jesmo svakomu prostiti, ako hoćemo da nam Gospodin Bog prosti.

V šestom dilu, gdi govori I ne uvedi nas u napast, prosimo, da nas kripost Božja uzdarži u ovomem našem životu velmi mlohavomu i da nas obrani od triju naših nepriatelj glavnih, to jest od svita, pulti i djavla, a to da nas ne primogu ni čine upasti u grih.

V sedmom i napokonjem dilu, gdi govori Da izbavi nas od nezariazni, prosimo milost Božju, da nas njome on oslobodi od svakoga zla i od svake nevoljice duhovne i telesne, kolikono jest za bolje naše...⁶⁹²

Prvi prijevod glasovitog *Malog katekizma* kardinala Roberta Bellarmina (prvo izdanje: *Dottrina christiana breve*, Roma, 1597.), koji će poslije imati veliku raširenost i ulogu u hrvatskome narodu, objavio je Komulović nekoliko godina nakon izlaska originala pod naslovom *Nauch charstyanschi chratach* (In Roma, Appresso Luigi Zannetti, 1603., 16, 35 str.).

⁶⁹² Žic, "Hrvatske knjižice Aleksandra Komulovića", 170-171.

Djelo u obliku dijaloga jednostavno obrazlaže glavne istine kršćanske vjere i pobožnosti: svrhu vjerovanja i znamenje križa, tumačenje vjerovanja, Očenaša, 10 zapovijedi, sakramenata; kršćanske kreposti, djela milosrđa, o grijehu i četiri posljednje stvari, te na kraju tekst Gospine krunice. Bellarminov *Mali katekizam* poslije je u hrvatskome prijevodu objavio i Kašić, a spada u najprevođenije strano djelo na hrvatski jezik. Sam Komulovićev prijevod objavio je na glagoljici i ćirilici franjevac Rafael Levaković 1628. i 1629., a na latinici je s malim izmjenama izašao ponovno 1661. u Rimu,⁶⁹³ 1666., 1672., 1715. i 1758. u Veneciji te 1783. i 1880. u Dubrovniku. Doživjelo je djelo još raznih prerada u sličnim izdanjima franjevac Matije Divkovića, Inocencija Grgića, Šimuna Mecića i drugih.⁶⁹⁴

U katekizme se može ubrojiti i Komulovićeva zadnja knjižica o pripravi za ispovijed i pričest *Zarčalo od ispoviesti za onieh, koise cesto ispovidayu i mnogae druggae stvari tumacenae i sloxenae...* (In Roma, Appresso Bartolomeo Zannetti, MDCXI /sic! / = 1606. /16°84 str. –2. izd. In Venetia appresso Marco Ginammi, 1633., 78 str. – 3. izd. In Venetia, Bartolo Occhi, 1704.).

Priručnik ili katekizam za pripravu primanja ispovijedi i pričesti napisao je Komulović iz svoje prakse ispovijedanja u Dubrovniku. Iz jednog pisma generala Reda Claudijsa Acquavive u kolovozu 1606. vidi se da je rukopis katekizma već bio pripremljen te general požuruje da se što prije pošalje u tiskaru.⁶⁹⁵ Iza naslovnoga lista stoji odobrenje koje je potpisao cenzor Bartol Kašić u Rimu u listopadu 1606. godine. Zato je najvjerojatnije godina 1611. u naslovu tiskarska greška. Djelce je doživjelo još dva izdanja u Veneciji, 1633. i 1704. godine.⁶⁹⁶ Radi se o preradi Polancova *Directoriuma*, koji sadrži upute i molitve za dobro primanje sakramenata ispovijedi i pričesti. U 12 poglavlja govori se općenito o sakramentu ispovijedi, o grijesima, o koristi ispovijedi i o ispitivanju savjesti. Slijede upute i pouke o čestom i dobrom primanju pričesti. Nakon toga je tumačenje svete mise, razmišljanja o muci Isusovoj te nekoliko crkvenih pjesama.⁶⁹⁷ Sasvim na kraju Komulović je dodao objašnjenje o hrvatskome pravopisu, tj. o izgovoru pojedinih glasova kako ih on donosi u djelu.⁶⁹⁸

⁶⁹³ Rimsko izdanje iz 1661. Komulovićeva katekizma na kraju teksta od 43 stranice ima dodatak hrvatske molitve glavovitoga hrvatskog humanista i nadbiskupa Antuna Vrančića pod naslovom "Molitva koju složi i govori svaki dan Anton Vrančić arhibiskup ostrogonski" (str. 44-47). Usp. Vladimir Horvat, "Molitva Antuna Vrančića", u: *Zbornik o Antunu Vrančiću* (Šibenik, 2005.), 191-200. Autor u članku donosi i faksimil molitve.

⁶⁹⁴ Opis prvog i svih kasnijih izdanja te sam tekst prvog izdanja s osvrtom u bilješkama na promjene u kasnijim izdanjima donosi: Vjekoslav Štefanić, "Bellarmino-Komulovićev Kršćanski nauk", *Vrela i prilozi* 8 (1938.), 1-50. Usp. i: Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, 19-24, 49-52, 67-70, 163-166, 171-172.

⁶⁹⁵ Usp. Trstenjak, "Alessandro Komulović", 83-84.

⁶⁹⁶ Žic, "Hrvatske knjižice Aleksandra Komulovića", 171-181.

⁶⁹⁷ O teološkome i duhovnome sadržaju *Zrcala* vidi: Trstenjak, *La dimensione morale*, 87-88.

⁶⁹⁸ O Komulovićevim katekizmima vidi i u: Vanino, *Isusovci i hrvatski narod* III (Zagreb, 2005.), 435-438.

Zaključak

U kontekstu teških vremena 16. stoljeća za Hrvatsku Komulović svakako spada u niz onih naših velikana koji su se istaknuli u angažmanu i djelatnosti oko organizacije otpora protiv osmanlijske invazije. Njegovi prijedlozi za borbu protiv Turaka nisu bili jedini ni prvi takve vrste, niti su postigli neke izravne ili konkretne rezultate, ali su u svakom slučaju imali utjecaja na pothvate koje su u to vrijeme poduzimali pape, osobito Klement VIII. (1592. – 1605.). Komulović je osim toga zaslužan za duhovnu i kulturnu obnovu u Litvi krajem 16. stoljeća, što je u povijesnoj literaturi tog naroda dobrano poznato. On je uostalom drugi Hrvat koji plodonosno djeluje u toj zemlji. Naime isusovac Tomo Zdelarić sudjelovao je u osnivanju prvoga litvanskog sveučilišta u Vilni kao prvi profesor filozofije i prefekt škole (1570. – 1572.), gdje je ubrzo i umro zaražen kugom.⁶⁹⁹ Bilo bi dobro da hrvatska diplomacija pokrene inicijativu da se tim našim Hrvatima postavi u Vilni dostojno obilježje za njihove zasluge u toj zemlji. Komulović je, na kraju, kao duhovni i vjerski pisac na samom početku hrvatske katehetske literature dao velik doprinos razvoju i standardizaciji hrvatskoga jezika, uz Bartola Kašića, na koga je sigurno i utjecao.

⁶⁹⁹ Usp. Mijo Korade, "Hrvatski isusovci XVI. stoljeća (1553.-1584.). Biografski podaci", *Vrela i prinosi* 14 (1983.), 103-104.

Cristian LUCA, Galati

Il testamento del gran dragomanno veneto Gian Rinaldo Carli senior (c. 1646—† 1722)

Gian Rinaldo Carli Senior (c. 1646, Capodistria—† 27 giugno 1722, Costantinopoli), figlio di Girolamo Carli e Bradamante Tarsia⁷⁰⁰, molto probabilmente fu accolto tra le fila degli apprendisti dragomanni del bailaggio veneto presso la Porta per intercessione dei parenti materni, i Tarsia giustinopolitani trapiantati a Costantinopoli. In questa città i Tarsia, dal secondo decennio del XVII secolo, avevano ottenuto l'accesso ereditario alla carica di interprete della rappresentanza diplomatica e consolare della Serenissima. Il fratello minore di Gian Rinaldo Carli Senior, Rinaldo Carli (?—† 1758)⁷⁰¹, fu padre dell'erudito Gian Rinaldo Carli Junior (1720—† 1795), unico erede dei beni del dragomanno veneto, come si evincerà dai documenti inediti analizzati nel nostro breve saggio. Accolto nelle fila dei *giovani di lingua* presso il bailaggio veneziano di Costantinopoli nel c. 1670⁷⁰², molto probabilmente, come abbiamo detto, per intercessione dei Tarsia, suoi cugini⁷⁰³, il Carli fu promosso nel 1677 dragomanno presso il Provveditore Generale in Dalmazia, quindi nel 1680 rientrò a Costantinopoli, essendo stato destinato dal Senato della Serenissima ad affiancare il gran dragomanno Tommaso Tarsia, su precisa richiesta del bailo Giovanni Morosini⁷⁰⁴. Il Carli giunse a Costantinopoli nel 1681, all'inizio dell'incarico del nuovo bailo, Giovanni Battista Donà⁷⁰⁵. Fra i due, durante il periodo di attività svolta nella capitale ottomana a servizio della Serenissima, vi fu senza dubbio piena sintonia. Nacque così la loro collaborazione in campo letterario. Su committenza di Giovanni Battista Donà, Gian Rinaldo Carli Senior realizzò la traduzione italiana della *Cronologia* di Kâtip Çelebi⁷⁰⁶ e, probabilmente, assistette dal punto di vista

⁷⁰⁰ Giuseppe Paladino, *Due dragomanni veneti a Costantinopoli (Tommaso Tarsia e Gian Rinaldo Carli)*, in "Nuovo Archivio Veneto", nuova serie, XVII, no. 33, 1917, p. 193.

⁷⁰¹ *Ibid.*, p. 194.

⁷⁰² *Ibid.*

⁷⁰³ Ella-Natalie Rothman, *Between Venice and Istanbul: Trans-Imperial Subjects and Cultural Mediation in the Early Modern Mediterranean*, Tesi di Dottorato di ricerca (dattiloscritto), University of Michigan, Ann Arbor 2006, p. 461.

⁷⁰⁴ G. Paladino, *Due dragomanni veneti* cit., p. 194.

⁷⁰⁵ *Ibid.*, p. 195; Stéphane Yérasimos, *Istrian dragomans in Istanbul*, in *Image of the Turks in the 17th century Europe*, İstanbul 2005, p. 39.

⁷⁰⁶ *Encyclopédie de l'Islam*, vol. IV, *Iran-Kha*, Leida-Parigi 1978, s. v. *Kâtip Çelebi*, p. 791-792.

linguistico l'ex bailo veneziano nell'impegnativo lavoro della stesura delle *Osservazioni sulla letteratura dei Turchi*⁷⁰⁷.

Gian Rinaldo Carli Senior proseguì il suo incarico presso il bailaggio in qualità di dragomanno, ma pare che rientrasse a Capodistria durante la guerra avviata nel 1684 tra la Lega Santa, nella quale Venezia era uno degli alleati⁷⁰⁸, e la Porta. Nel 1691, il Carli fu inviato dal Senato veneziano sul fronte ungherese per avviare, insieme con i delegati asburgici, le trattative con gli Ottomani⁷⁰⁹, allora propensi a concludere per via diplomatica una guerra che si protraeva ormai dal fallito assedio di Vienna del 1683. Insieme ai fratelli Tommaso e Giacomo Tarsia, Gian Rinaldo Carli Senior assistette il plenipotenziario veneto Carlo Ruzzini nelle trattative che si conclusero con l'accordo di pace di Karlowitz (serbo: Sremski Karlovci) (26 gennaio 1699)⁷¹⁰. Dal 1699 al 1700, il Carli fu trasferito a Cattaro (l'odierna città portuale di Kotor, sulla costa adriatica montenegrina), alle dipendenze del Commissario veneto ai confini in Dalmazia e Albania, e nel 1708 rientrò a Costantinopoli⁷¹¹; quindi, all'arrivo del bailo Alvise Mocenigo, si trovava già nella capitale ottomana⁷¹².

Durante la Guerra di Morea, avviata formalmente l'8 dicembre 1713 con la dichiarazione di guerra presentata verbalmente dal gran visir ottomano Silahdar Damat Ali Pascià al bailo Andrea Memo, il Carli condivise le sfortune del diplomatico veneto, finendo reccluso nella fortezza prigioniera di Yedikule⁷¹³. Fu liberato nell'agosto 1715 e, lasciata la capitale ottomana insieme con il Memo, raggiunse Venezia⁷¹⁴. In seguito al decesso del gran dragomanno Tommaso Tarsia, Gian Rinaldo Carli indirizzò una supplica al *Collegio dei Savi* della Repubblica Marciana, chiedendo, secondo la retorica del tempo, "soccorso per sé e la famiglia" dopo i 46 anni di benemerito servizio e comprovata fedeltà verso la Serenissima; ambiva, ovviamente, alla nomina di gran dragomanno, che ottenne con decreto del Senato il 21 marzo 1716, essendo anche insignito del "titolo, grado e preminenze di conte"⁷¹⁵.

Nel 1718, il gran dragomanno Gian Rinaldo Carli Senior, pur avendo superato la soglia dei settanta anni, insieme con il suo collega, l'ultrasettantenne dragomanno Alvise

⁷⁰⁷ G. Paladino, *Due dragomanni veneti* cit., p. 195–197; S. Yérasimos, *Istrian dragomans* cit., p. 39.

⁷⁰⁸ Domenico Caccamo, *Venezia nella Lega Santa (1682–1686)*, in Idem, *Roma, Venezia e l'Europa Centro-Orientale. Ricerche sulla prima età moderna*, Milano 2010, p. 286–304.

⁷⁰⁹ G. Paladino, *Due dragomanni veneti* cit., p. 197–198; S. Yérasimos, *Istrian dragomans* cit., p. 43.

⁷¹⁰ *Ibid.*

⁷¹¹ Archivio di Stato di Venezia (d'ora in poi ASV), *Bailo a Costantinopoli. Lettere*, b. [busta] 126, doc. 19.

⁷¹² Mario Infelise, *Gian Rinaldo Carli Senior, dragomanno della Repubblica*, in "Acta Histriae", V, 1997, p. 196; S. Yérasimos, *Istrian dragomans* cit., p. 43.

⁷¹³ G. Paladino, *Due dragomanni veneti* cit., p. 199; M. Infelise, *Gian Rinaldo Carli Senior* cit., p. 196–197; S. Yérasimos, *Istrian dragomans* cit., p. 43.

⁷¹⁴ G. Paladino, *Due dragomanni veneti* cit., p. 197; S. Yérasimos, *Istrian dragomans* cit., p. 43.

⁷¹⁵ Civica Biblioteca "Angelo Mai" di Bergamo (d'ora in poi BCB), *Archivio "Carli Rubbi"*, fasc. X, *Carte varie: affari e vicende famigliari di Agostino Carli Rubbi*, cc. 7–8; Pietro Stancovich, *Biografia degli uomini distinti dell'Istria*, vol. II, Trieste 1829, p. 281–282; G. Paladino, *Due dragomanni veneti* cit., p. 200; M. Infelise, *Gian Rinaldo Carli Senior* cit., p. 197; S. Yérasimos, *Istrian dragomans* cit., p. 43.

Fortis⁷¹⁶, fu a fianco del plenipotenziario veneziano Carlo Ruzzini durante i negoziati che portarono alla conclusione della pace di Passarovitz (serbo: Požarevac)⁷¹⁷. Il Carli rientrò a Costantinopoli e reggette il bailaggio fino all'arrivo nella capitale ottomana del nuovo bailo, Carlo Ruzzini, avvenuto nel settembre 1719⁷¹⁸. Nel periodo successivo, il Carli andò incontro a gravi problemi di salute⁷¹⁹, dovuti anche all'età avanzata, che resero impossibile il proseguimento della sua attività presso il bailaggio veneto. Finora non era nota la data del suo decesso⁷²⁰, ma grazie all'identificazione del suo testamento e dell'inventario dei beni che egli lasciò al suo erede, siamo in grado di far chiarezza su questa circostanza. Probabilmente, sin dall'autunno 1719 e fino alla sua scomparsa, avvenuta il 27 giugno 1722, Gian Rinaldo Carli Senior fu costretto a letto dalla malattia, subendo presumibilmente le conseguenze irreversibili di un ictus emorragico o di una patologia neurologica degenerativa.

Due anni prima della scomparsa del gran dragomanno Gian Rinaldo Carli Senior, era nato a Capodistria, l'11 aprile 1720, un suo nipote, il futuro erudito Gian Rinaldo Carli Junior, primogenito di Rinaldo Carli e Cecilia Imberti⁷²¹. Al nipote omonimo, che certamente non ebbe modo di conoscere, Gian Rinaldo Carli Senior destinò, nel lascito stilato il 24 giugno 1722, il suo intero patrimonio, quindi anche i beni mobili e immobili che all'epoca possedeva a Costantinopoli⁷²². Il Senato veneziano, il 21 marzo 1716, aveva assegnato a Gian Rinaldo Carli Senior il titolo di conte, ma poco più di una settimana più tardi, il 30 marzo, fu accolta anche la richiesta inviata per iscritto dal gran dragomanno che il titolo nobiliare fosse trasmissibile in linea maschile⁷²³. E siccome il Carli, nel 1716, era un settantenne vedovo e senza figli, è naturale che egli richiedesse al Senato che il titolo di conte fosse trasmesso al fratello Rinaldo⁷²⁴, e quindi ai figli maschi di quest'ultimo: Gian Rinaldo⁷²⁵, Stefano⁷²⁶, Sebastiano⁷²⁷ e Girolamo⁷²⁸.

⁷¹⁶ Cristian Luca, *Some families of dragomans from the Italian-Levantine community of Beyoğlu (Pera in Constantinople) employees of the Venetian embassy at the Porte during the 16th-17th centuries*, in *Italy and Europe's Eastern Border (1204-1669)*, a cura di Iulian Mihai Damian, Ioan-Aurel Pop, Mihailo St. Popović, Alexandru Simon, Frankfurt am Main-Berlino-Berna-Bruxelles-New York-Oxford-Vienna 2012, p. 211.

⁷¹⁷ Vendramino Bianchi, *Istorica relazione della pace di Posaroviz*, Padova 1719, p. 31; G. Paladino, *Due dragomanni veneti* cit., p. 200; M. Infelise, *Gian Rinaldo Carli Senior* cit., p. 197; S. Yérasimos, *Istrian dragomans* cit., p. 43.

⁷¹⁸ M. Infelise, *Gian Rinaldo Carli Senior* cit., p. 197-198; S. Yérasimos, *Istrian dragomans* cit., p. 43.

⁷¹⁹ M. Infelise, *Gian Rinaldo Carli Senior* cit., p. 198.

⁷²⁰ *Ibid.*; S. Yérasimos, *Istrian dragomans* cit., p. 43.

⁷²¹ Elio Apih, *Carli, Gian Rinaldo*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 20, Roma 1977, p. 161 sqq.

⁷²² ASV, *Bailo a Costantinopoli. Cancelleria*, b. 351 I, cc. nn. [carte non numerate] (24 giugno 1722).

⁷²³ BCB, *Archivio "Carli Rubbi"*, fasc. X, *Carte varie: affari e vicende famigliari di Agostino Carli Rubbi*, cc. 9-10.

⁷²⁴ *Ibid.*

⁷²⁵ P. Stancovich, *Biografia degli uomini distinti* cit., vol. II, p. 334-397.

⁷²⁶ *Ibid.*, p. 437-439.

⁷²⁷ *Ibid.*, p. 338.

⁷²⁸ *Ibid.*, p. 331.

Nel suo testamento, Gian Rinaldo Carli Senior si dichiara parroccchiano della Chiesa di S. Antonio in Pera, cioè del piccolo edificio di culto che prima del 1725 sorgeva sulla via İstiklal e che poi fu sostituito da una chiesa più grande, anche questa scomparsa nel 1906, quando a İstanbul furono avviati i lavori di costruzione dell'attuale chiesa dedicata al Santo di Padova ed edificata nell'imponente stile neogotico di stampo veneziano. Oltre all'abitazione in cui viveva, situata nell'area più ragguardevole di Pera, il Carli possedeva nell'ex colonia genovese anche una casa che si affacciava sulla sponda del Corno d'Oro, casa probabilmente portata in dote o ereditata in seguito dalla defunta moglie Caterina De Negri, la quale discendeva da un ramo della famiglia patrizia genovese Di Negro, trapiantato a Costantinopoli nel XIV secolo⁷²⁹. Dopo breve tempo dalla scomparsa di Gian Rinaldo Carli Senior, entrambi gli edifici furono messi in vendita dall'esecutore testamentario Bartolomeo III Brutti, e la somma di denaro ricavata – in tutto 3500 reali argentei spagnoli, ossia, in moneta aurea, circa 1467 zecchini veneziani – fu consegnata al tutore di Gian Rinaldo Carli Junior, nipote minore del defunto e suo “erede universale”⁷³⁰.

La carità cristiana e la preoccupazione per la salvezza della sua anima spinsero il gran dragomanno a destinare alcune somme di denaro alle messe da celebrarsi in sua memoria nelle chiese cattoliche di Pera di Costantinopoli: 125 reali alla chiesa dedicata a S. Antonio di Padova, e 25 reali per ciascuna delle seguenti chiese: S.ta Maria Draperis, SS. Pietro e Paolo, S. Giorgio dei Cappuccini, S. Benedetto dei Gesuiti⁷³¹. Inoltre, il Carli dispose che l'esecutore testamentario Bartolomeo III Brutti distribuisse 100 reali in elemosine ai cristiani indigenti di Costantinopoli⁷³².

Dal testamento di Gian Rinaldo Carli Senior sappiamo che il gran dragomanno deteneva una schiava russa, chiamata Maria, alla quale concesse la libertà prima della stesura del testamento, aggiungendovi la somma di 50 reali *una tantum*, il vestiario personale e l'arredamento della stanza di servizio della donna⁷³³. Ad un'altra Maria, una dipendente remunerata che prestava servizio probabilmente come cuoca e cameriera, il Carli assegnò nel suo testamento 50 piastre e i capi di vestiario dei quali essa usufruiva presso l'abitazione del datore di lavoro⁷³⁴.

Il tutore di Gian Rinaldo Carli Junior, il padre Rinaldo, fratello del defunto gran dragomanno, riscosse tempestivamente, grazie all'esecutore testamentario Bartolomeo

⁷²⁹ François-Alphonse Belin, *Histoire de la latinité de Constantinople*, 2ª edizione, Parigi 1894, p. 172.

⁷³⁰ ASV, *Bailo a Costantinopoli. Cancelleria*, b. 351 I, cc. nn. (16 luglio 1722).

⁷³¹ ASV, *Bailo a Costantinopoli. Cancelleria*, b. 351 I, cc. nn. (24 giugno 1722); per quanto riguarda le chiese cattoliche di Pera menzionate nel testamento di Gian Rinaldo Carli Senior, si veda Fr.-A. Belin, *Histoire de la latinité de Constantinople* cit., p. 218–280, 285–301.

⁷³² ASV, *Bailo a Costantinopoli. Cancelleria*, b. 351 I, cc. nn. (24 giugno 1722).

⁷³³ *Ibid.*

⁷³⁴ *Ibid.*

III Brutti, alcune somme di cui Gian Rinaldo Carli Senior era creditore: 1000 reali dal superiore (custode) francescano della Custodia di Terra Santa e 500 reali dal mercante greco Kiritsis Iannakis Bezasis⁷³⁵. L'inventario dei beni mobili di Gian Rinaldo Carli Senior è completato dal bilancio del denaro contante raccolto da Bartolomeo III Brutti nell'adempimento delle sue responsabilità di legatario del defunto. Così, tenuto conto della vendita dei due immobili, della riscossione dei crediti, degli arretrati dello stipendio da gran dragomanno e dalle liquidità che quest'ultimo aveva in casa, risultarono quasi 6000 reali. Una somma che, nel complesso, era piuttosto modesta, se si pensa alla lunga carriera spesa dal Carli a servizio della rappresentanza diplomatica della Serenissima presso la Porta e, per vari periodi, anche delle autorità venete in Dalmazia.

Il lungo e minuzioso inventario dei beni mobili del gran dragomanno rispecchia la normale situazione patrimoniale di un impiegato statale che aveva raggiunto l'apice della carriera soltanto in età avanzata, pochi anni prima che i problemi di salute lo spingessero a ritirarsi definitivamente dalla sua carica. Oltre ai vari elementi di arredamento e al guardaroba ordinario del padrone di casa, si notano, per il valore intrinseco, soltanto alcuni pezzi di argenteria, capi di abbigliamento e pellicce tra le più pregiate (ermellino e zibellino), una spada con fodero in lamina d'argento, e ovviamente i 481 reali in contanti⁷³⁶. È sorprendente, nell'abitazione, l'assenza di libri, sia manoscritti che a stampa, soprattutto perché il defunto, per la professione che aveva svolto, era poliglotta, adoperava quotidianamente la penna e la lettura era, per lui, compito quotidiano. È improbabile dunque che il Carli, durante la sua vita, si fosse limitato a leggere esclusivamente documenti politico-diplomatici e atti amministrativi o notarili. D'altro canto, il Carli possedeva diverse carte geografiche, 15 incorniciate e 8 senza cornice, e soprattutto una collezione di quadri che, pur non eccelsa, era abbastanza nutrita: 16 quadri "ordinarissimi", 6 "piccoli", 9 "vecchi" e il "ritratto del Signor Dragoman suddetto"⁷³⁷. Questa raccolta privata passò in seguito nelle mani dei suoi familiari di Capodistria, prima Rinaldo Carli, poi Gian Rinaldo Carli Junior, quindi Agostino Carli Rubbi, mentre oggi si conserva in parte nella pinacoteca del Museo Regionale di Parenzo (croato: Poreč). La studiosa slovena Polona Vidmar, esperta di storia dell'arte e dell'architettura di area dalmata tra il Rinascimento e l'Età moderna, ha recentemente analizzato, in un accurato saggio, i quadri provenienti dal "lascito dei conti Carli", dando alle stampe le riproduzioni fotografiche di 8 ritratti su 11 sopravvissuti alle vicissitudini del tempo⁷³⁸.

⁷³⁵ *Ibid.*; ASV, *Bailo a Costantinopoli. Cancelleria*, b. 351 I, cc. nn. (16 luglio 1722).

⁷³⁶ *Ibid.*

⁷³⁷ *Ibid.*

⁷³⁸ Polona Vidmar, *A series of portraits from the Bequest of the Counts of Carli in Poreč/Parenzo and pictorial representations of Central European envoys to the Ottoman Court*, in "Annales. Series historia et sociologia", XX, no. 2, 2010, p. 331-348 e Fig. 1-6, 8-9; per la riproduzione fotografica di 7 quadri del "lascito dei conti Carli", si veda anche *Image of the Turks in the 17th century cit.*, Catalogue, no. 86-92, p. 286-299.

Tra questi quadri, vi è anche il ritratto di Gian Rinaldo Carli Senior, menzionato nell'inventario dei beni rinvenuti nel luglio 1722 nella sua abitazione di Pera di Costantinopoli. Non sappiamo a quale dei due ritratti noti⁷³⁹ del gran dragomanno fa riferimento l'inventario stilato dall'esecutore testamentario. Possiamo solo ipotizzare, quindi, che si trattasse del secondo ritratto di Gian Rinaldo Carli Senior, quello che lo raffigura probabilmente trentenne e che reca un'iscrizione nella parte superiore sinistra, aggiunta però alcuni decenni più tardi, quando il protagonista aveva raggiunto l'apice della sua carriera⁷⁴⁰. Riproponiamo la foto di questo ritratto nella Tav. 1 del nostro breve saggio, con la convinzione che l'inventario dei beni mobili del gran dragomanno faccia riferimento proprio a questo quadro, tra i 32 che all'epoca formavano il futuro cosiddetto "lascito dei conti Carli".

Il testamento di Gian Rinaldo Carli Senior è una fonte coeva di prima mano, ricca di informazioni preziose sulla situazione familiare e patrimoniale del benemerito gran dragomanno della Serenissima. Il lascito, oltre a fissare definitivamente la data del decesso del Carli, consente di appurare che questi non ebbe eredi diretti, dal momento che non aveva figli o che almeno, se ne aveva avuti, non erano più in vita nel 1722⁷⁴¹, motivo per cui destinò la sua intera fortuna al nipote, Gian Rinaldo Carli Junior, il futuro erudito capodistriano, brillante esponente nella Penisola italiana della cultura enciclopedica dell'Età dei Lumi.

APPENDICE DOCUMENTARIA

I

Costantinopoli, 26 giugno 1708; il dragomanno Gian Rinaldo Carli Senior al bailo Ascanio Giustinian; riferisce, in base alle informazioni confidategli dal dragomanno Benjamin Brüe, circa le intenzioni dell'ambasciatore francese presso la Porta di dissuadere le autorità centrali dell'Impero Ottomano dal muover guerra contro Venezia e indurle avviare una campagna militare contro gli Asburgo in Ungheria

⁷³⁹ *Ibid.*, no. 90–91, p. 294–297; P. Vidmar, *A series of portraits from the Bequest of the Counts of Carli* cit., Fig. 1, p. 333 e Fig. 2, p. 334.

⁷⁴⁰ *Image of the Turks in the 17th century* cit., Catalogue, no. 91, p. 296–297; P. Vidmar, *A series of portraits from the Bequest of the Counts of Carli* cit., p. 334–335.

⁷⁴¹ P. Vidmar, *A series of portraits from the Bequest of the Counts of Carli* cit., p. 334 (rimandando al lavoro di Višnja Bralić e Nina Kudiš Burić, *Slikarska bastina Istre: djela štafelajnog slikarstva od 15. do 18. stoljeća na području Porječko-pulske biskupije*, Zagreb–Rovigno 2006, p. 363), ritiene che dal matrimonio di Gian Rinaldo Carli Senior con Caterina De Negri risultarono più figli i quali, nel 1693, si trovavano insieme con la madre a Costantinopoli. Di questi figli, però, non c'è traccia nel testamento originale del gran dragomanno, quindi o la coppia non ebbe eredi diretti, o questi ultimi morirono nel periodo tra il 1694 e il 1722.

Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Cavalier Bailo, Padrone Colendissimo

Restituitosi da Belgrado il Signor Benjamin Brie⁷⁴² [sic!], dragomano di Francia, dove già cinque mesi fu spedito dall'Eccellentissimo Signor Ambasciatore⁷⁴³ della Maestà Christianissima per agire col Principe Ragozzi⁷⁴⁴, et venuto da me Dragomano Carli, humilissimo servo di Vostra Eccellenza, mi ha conferito che mentre trovavasi a Belgrado haveva ricevuta lettera dal suddetto Principe Ragozzi, con cui li dava incombenza di comunicarla a Ibrahim Passà, quello che dopo la stipulata Pace è stato spedito in qualità d'Ambasciatore straordinario appresso Sua Maestà Cesarea⁷⁴⁵, et che presentemente sostenne la carica di Seraschier Comandante di Belgrado, et che forse eseguirà nella susseguente forma: come infinitamente stupivasi udire che la Porta Ottomana, non abbadando al proprio maggior vantaggio, nutriva ferma intentione di far la guerra alla Serenissima Republica di Venezia; che egli haveva notizie sì distinte et fondate della grande debolezza di Cesare, che disponendosi con poche militie l'Imperio Ottomano d'invadere l'Ungheria li prometteva di poter in una sola campagna recuperar il perduto. Che essendo l'Imperatore capital nemico della Porta, non deve permetterli tempo di poter rimettersi e restabilirsi, ma coglier la congiuntura presente, per maggiormente confonderlo et opprimerlo, che non inherendo a questi suoi sinceri e validi sentimenti, potrebbe almeno prevalersi del ripiego che li suggeriva colla Serenissima Republica, insinuando alla medesima di dover contraher alleanza colla Francia a' danni dell'Imperatore, altrimenti che sarebbe necessitata la Porta di moverli la guerra, et la Serenissima Republica, per esimersi da questa, accettando la proposta, la Porta venirebbe a conseguire parte del suo intento, mentre da tal alleanza resterebbero totalmente snervate le forze dell'Imperatore, consumata la sua sussistenza et dipendente dall'arbitrio Ottomano per la dilatazione del Dominio. Haverli risposto Ibrahim Passà che sì come egli si professava parzialissimo amico della Francia, così conosceva evidentemente esser le spiegate ragioni molto vive et conferenti, ma che non poteva contraher quest'impegno colla Corte, perché sapeva di certo che la Porta meditava mover le sue armi contro la Serenissima Republica, non però precisamente il tempo, sì che sottoponendole ai riflessi del Supremo Visiro⁷⁴⁶, dalla di cui autorità dipendeva pace e guerra, et non venendo ammesso, potrebbe il Re di Francia⁷⁴⁷ chiamarsi offeso, e poi nella mossa dell'armi

⁷⁴² Benjamin Brüe, si veda George Finlay, *Observations on the causes of the rapid conquest of the Ottoman Turks in Europe*, in "Transactions of the Royal Society of Literature", 2ª serie, V, 1856, p. 92; Marie de Testa, Antoine Gautier, *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte Ottomane*, İstanbul 2003, p. 153–154.

⁷⁴³ Charles de Ferriol.

⁷⁴⁴ Francesco (Ferenc) II Rákóczi.

⁷⁴⁵ Giuseppe (Joseph) I d'Asburgo.

⁷⁴⁶ Çorlulu Damat Ali Pascià.

⁷⁴⁷ Luigi XIV di Borbone.

contro la Serenissima Republica volerla assister«e». Che se lui venisse promosso al grado di Primo Vesiro non prestarebbe mai l'assenso di franger la pace colla Serenissima Republica, et creder che con tutti questi apprestamenti bellici, che ciò giornalmente unendo il Primo Visir, sia per haver il tutto pronto, ma che la sua mira più tosto tende conservarsi stabile nel posto et non esser obbligato a distaccarsi dal fianco del monarca, per residersi più formidabile contro i suoi presuli.

Mi aggiunse di più che l'Eccellentissimo Signor Ambasciatore di Francia, nell'ultima visita fatta a Vostra Eccellenza, gl'habbi partecipato in ristretto quanto emergeva in questo proposito, che egli come buon suo riverente servitore s'haveva meco spiegato più diffusamente, perché possa humiliarlo alla veneratissima cognitione di Vostra Eccellenza, a cui per maggior sicurezza occorrendo ossequierò di rassegnarLe la stessa lettera del Ragozzi.

Pera di Costantinopoli, 26 giugno 1708.

(ASV, *Bailo a Costantinopoli. Lettere*, b. 126, doc. 19, copia coeva)

II

Costantinopoli, 24 giugno 1722; testamento originale del gran dragomanno Gian Rinaldo Carli Senior

In nomine Domini Amen

In Pera di Costantinopoli, li 24 giugno 1722

Testamento scritto i«n» casa dell'Illustrissimo Signor Rinaldo Carli Dragomanno Grande della Serenissima Republica di Venetia, presente l'Illustrissimo e Reverendissimo Mauri⁷⁴⁸, Arcivescovo di Cartagine e Vicario Patriarcale di Constantinopoli, e presenti gli infrascritti testimonii.

Io Rinaldo Carli, ritrovandomi infermo di corpo, ma per la Dio gratia sano di mente, e di tutti li miei sentimenti considerando non essere in questa vita cosa più incerta che il punto di morte, e volendo provvedere al bene dell'anima mia, ho risoluto, come padrone di quelle sostanze che il Signore Iddio mi ha donate, di testare in ogni miglior modo e forma da valere in giudicio, e fuori d'esso. Perciò dichiaro che il seguente sia il mio testamento, o sia ultima volontà, da eseguirsi secondo le leggi, in miglior modo.

⁷⁴⁸ Il francescano osservante Pier Battista Mauri, arcivescovo di Cartagine e vicario patriarcale di Costantinopoli (1720–1730), si veda Gualberto Matteucci, *Mons. Pier Battista Mauri O. F. M., vicario patriarcale di Costantinopoli il ven. abate Mechitar (1720–1730)*, in "Studi Francescani", LXIV, no. 2, 1967, p. 35–79.

Primieramente raccomandando il mio Spirito nelle mani del mio Creatore, e mi protesto di vivere e morire nel unione della Santa Chiesa Catholica, e mi raccomando alla Beatissima Vergine Maria mia Prottetrice, al Patriarca San Gioseppe, Sant'Antonio di Padova, San Giovanni Capistrano, et a tutti gl'altri Santi miei Avocati, acciò mi assistino e m'impetrino la gratia di ben morire nel Signore, alla di cui volontà Santissima intendo sempre essere rassegnato.

E perché ogni testamento deve specificare un herede, lascio et instituisco mio herede universale l'Illustrissimo Signor Conte Rinaldo Carli⁷⁴⁹ mio nipote, di tutte quelle facoltà che a me appartengono, o possono appartenere, sí nella mia Patria come altrove, e perché egli è absente, lascio et instituisco mio essecutore testamentario de' beni che mi ritrovo in Pera e sopra il Canale del Mar Negro, sí mobili come stabili, l'Illustrissimo Signor Conte Bartolameo Brutti⁷⁵⁰ Interprete della Serenissima Republica di Venetia, dandole tutte quelle facoltà di fare e disfare de' medesimi beni senza che alcuno lo possa obbligare a rendere conto, ma che il mio herede debba stare a quello le sarà consegnato dal medesimo, e ciò voglio costantemente, per esser molto sperimentato dalla bontà et integrità del medesimo. Con questo però che sí l'unno come l'altro adempischino le cose seguenti o siano ligati.

In ordine alla mia sepoltura, mi rimetto a quello farà e disporà il mio essecutore testamentario; e per suffragio dell'anima mia voglio che siano dati cento e venticinque reali per celebrare tante messe, ciò è venticinque alla Chiesa di Sant'Antonio mia parochia, altri venticinque alla Chiesa de Santa Maria, altritanti alla Chiesa de' SS. Pietro e Pauolo, altrettanto alla Chiesa di S. Giorgio, et altre tanti alla Chiesa di S. Benedetto. Lascio li poveri bisognosi reali cento da <di>stribuirsi dal medesimo mio testamentario a suo piacimento, et una sola volta.

Lascio a Maria Moschovita cinquanta reali per una sola volta, oltre la libertà, che gli ho donato unitamente ai mobili, vestiti et abiliamenti che al presente si atrova per uso in suo potere, e ciò per gratitudine di havermi ben servito.

Lascio a Maria mia serva per una volta sola 50 piastre, e quello che si atrova in abiti et abiliamenti di suo proprio e particolar uso, e ciò parimente per gratitudine di havermi ben servito.

Per l'altra mia servitù, pagata intieramente che sia di il tempo che mi ha servito, gli sia data qualche picciola recognitione, lasciandoli li abiti e vestimenti che hanno presentemente.

[aggiunte di un'altra mano, stilate dal testatore:] Voglio dunque che questo sia il mio testamento, o sia l'ultima volontà, da valere perpetuamente in ogni miglior forma che venghi indubitatamente dato tutto quello che ho di già assegnato alla Signora

⁷⁴⁹ Gian Rinaldo Carli Junior.

⁷⁵⁰ Bartolomeo III Brutti, secondogenito di Marco Brutti e Chiara Spinedo.

Catterina⁷⁵¹ mia nipote, e mi dichiaro che ho fatto liberamente questo testamento e che deve havere ogni vigore e forza, quando io non ne facesi altro posteriore, perciò annulo ogn'altro ch'io havevi fatto prima di questo, perché costantemente voglio che questi sii preferito, senza che pos«s»a derogato e glosato.

Io Gian Rinaldo Carli affermo quanto di sopra.

Io Isaach Ralli Dragomano Publico fui presente.

Io Giovanni Maria Mascellini Publico Dragomano fui presente.

Io Giuseppe Volta Dragomano Publico fui presente.

Io Giuseppe Tamagnini fui presente e testimonio.

Io fra' Carlo Antonio Magnoni sacerdote e suo confessore fui presente e testimonio.

[di un'altra mano:] Nos frà Petrus Baptista Mauri gratia Dei et Sanctae Sedis Apostolicae Archiepiscopus Carthaginensis et Vicarius Patriarchalis Constantinopolitanus testamur in Domino cunctis et coram nobis stipulatur fuisse presens testamentum in terminis cunctaque contenta esse vera et ad Illustrissimi Testatoris mentes et superscriptos esse coram nobis testes, et esse tales quales se faciunt. Qua propter nostra manu subscripsimus sigiloque nostro maiori munivimus omni meliori modo. Perae Constantinopoleos, die et anno ut supra.

F. Petrus Baptista Mauri Archiepiscopus ut supra.

[di un'altra mano, aggiunte ulteriori:] Noi Biagio Pauli⁷⁵² Arcivescovo di Larissa, Vicario Apostolico di Costantinopoli, facciamo ampla e sicura testimonianza qualmente per li iscritti fatti nel libro diversorum di questa Sua Eccellenza il Bailo Cancellaria apparisce la soprascritta firma dell'Illustrissimo Frà Pietro Battista Maurio Arcivescovo di Cartagine, nostro predecessore, essere senza minimo dubbio in tutto e per tutto simile al di lui carattere nel libro suddetto registrato, e degna di indubitata fede. In fede di che dato dalla nostra Residenza in Pera, sotto 12 marzio 1764. Biagio Pauli Arcivescovo di Larissa, Vicario apostolico di Costantinopoli.

[di un'altra mano, aggiunte ulteriori:] Attesto io sottoscritto Segretario qualmente lo sopradetto attestato dell'Illustrissimo e Reverendissimo Monsignor Biagio Pauli Arcivescovo di Larissa e Vicario Apostolico è stato scritto con la sua propria mano, ritrovandomi presente in quorum etc. Dalla Segreteria Bailaggia di Venezia, Pera di Costantinopoli, 12 marzo 1764, Giacomo Rizzo Segretario.

⁷⁵¹ Soprascritto: "s'intende della somma che Rinaldo Carli dilibererà"; probabilmente, questa Caterina era nipote della defunta moglie di Gian Rinaldo Carli Senior, quindi una nipote acquisita del gran dragomanno.

⁷⁵² Biagio Paoli, arcivescovo di Larissa e vicario patriarcale di Costantinopoli (1750–1767).

(ASV, *Bailo a Costantinopoli. Cancelleria*, b. 351 I, cc. nn., *bifoglio*, originale, firme autografe, sigillo timbrato illeggibile)

III

Costantinopoli, 16 luglio 1722; copia coeva autenticata dell'inventario, stilato il 30 giugno 1722, dei beni mobili del defunto gran dragomanno Gian Rinaldo Carli Senior

1722 a' 30 giugno, in Pera di Costantinopoli

Inventario delle robbe esistenti nella casa del Signor Conte Gio^ovanni Rinaldo Carli, Dragomano Grande della Serenissima Republica di Venetia, mancato di vita li 27 cadente, e formato in questo giorno, coll'intervento del fedelissimo Gio^ovanni Giacomo Colombo, secondo Segretario

In un bauletto

Dennaro effettivo, fra oro et argento, in numero reali 481, piastr^e 26.

Sei Ducali in bergamina con sigillo.

Diploma del Gran Signore per Dragomano.

Testamento di esso Signor Dragomano, in data 2 giugno 1715, fatto di suo pugno nelle Sette Tori.

Informationi del Kavalier Morosini per la sua elezione in Dragomano.

Processetto di Carli, con varii capitoli e conti spettanti alli suoi assegnamenti.

Carta con copia di capitoli in Ducali dell'Eccellentissimo Senato.

Procura di esso Signor Dragomano al Signor Dragoman Christoforo Tarsia.

Testamento e procura del Signor Norduch Armeno quondam Zaccaria, fatta al suddetto Signor Carli.

Una ricevuta del Padre Commissario di Terra Santa⁷⁵³ e Procuratore Baccestrelli [?] di reali 1000.

Ricevuta in greco di Chirici Ianachi Bezasi⁷⁵⁴ di reali 500.

Otto kozzetti concernenti alle sue case, et ad effetti delle sue mogli.

Due sottocoppe d'argento con la sua arma.

⁷⁵³ Tra il 2 aprile 1719 e il 27 luglio 1722, fu fra' Gian-Filippo da Milano il superiore (custode) della Custodia di Terra Santa (Pier Nicola Buonavilla, *Notizia cronologica dell'ingresso, e progresso de' frati minori del p. s. Francesco nella città di Milano*, Milano 1733, p. 154).

⁷⁵⁴ Kiritsis Iannakis Bezasis.

Un paro⁷⁵⁵ di candelieri d'argento.
 Una bacilletta per caffè d'argento.
 Un profumatorio alla turca d'argento.
 Vasetto d'argento per aqua rosa.
 Due vasetti d'argento per sputare.
 Un orologio da scansella d'argento d'Inghilterra con catena.
 Altro detto alla turca con catena d'argento.
 Un anello con rubin.
 Altro detto in corniola con arma.
 Sei chichere da caffè d'argento.
 Bolo d'argento con la sua arma.
 Cassettina di legno con dodeci posate d'argento intiere.
 Un fazzoletto da spalle di ricamo a fiori naturali.
 Altro detto con stricche d'oro ordinario.

In una cassa di noghera⁷⁵⁶ grande

Un calpucco di zebellini buono.
 Altro detto vecchio.
 Altri due detti di agnelini.
 Un zamberluccho di gampetti di zebellini con panno color di maron.
 Altro detto di gampetti di zebellini vecchio con panno rosso.
 Altro detto di gampetti di zebellini vecchio con panno latesin.
 Altro detto di armelini con sof color di sopa.
 Altro detto di volpe rosse di Cazacchia con pano d color caffè.
 Altro curto mezo armelini e mezo di falsi, fodrato di germisut.
 Altro curto di zebellini da aqua, o lodre, fodrato di panno verde scuro.
 Altro detto di dorsi vecchio, sof vinato.
 Altro detto di volpi bianche vecchie, panno rosso.
 Un ferezè di panno e due di sof.
 Una veste di tabin color giallo, usata.
 Altra detta raso bianco usata.
 Altra detta di bocchasion vecchia.
 Vesti bianche numero 3 vecchie.

⁷⁵⁵ Per *paio*.

⁷⁵⁶ per *noce*.

Un paro braghesse di panno.
Altro paro di sof vecchie.
Camiscie alla turca numero 3.
Due ziponi di fanella.
Sotto braghesse paro numero 6.
Anterì vecchii numero 2 dati per carità.
Due tovaglie.
Tovaglioli numero 11.
Due faccioli alla turca per far la barba.
Un zubarò alla turca, con suo capuccio di scarlato vecchio.
Una sabla con fornimento d'argento.
Tre pezzi di panno rosso ordinario, foderato di boccassin per soffà.

Nella sala

Cossini di veluto di Bursia a fiori: 13.
Due detti piccioli.
Quattro stramazzi per soffà, il tutto pieno di lana.
Coperta di tella ordinaria del detto soffà.
Pezzi di quadro ordinarissimi numero 16.
Carte geografiche numero 15.
Un specchio con soaza di perer nero.
Due imagini in rame con soaza di perer.
Una Beata Vergine piccola senza soaza.
Coltrine da balcon grandi numero 3, robba meza seta e bombace.
Due dette compagne piccole.
Una portiera di panno alla turca, vecchia.
Una cassa di noghera vecchia, vuota.
Due bauli vecchi, vuoti.
Un armer di noghera vecchio alla veneziana.
Altro detto d'albeo alla turca.
Careghe vecchie numero 3.
Tavolinetto alla turca, piccolo.
Tre canevellette.

In una camera

Cossini di veluto a oro, quattro di Brussia e 6 di Venezia.
 Tre strammazzi.
 Tre pezzi di panno rosso per coprire detto soffà foderato di tela.
 Un specchio con soaza dorata.
 Il ritratto del Signor Dragoman suddetto defonto.
 Altro specchio piccolo con soaza dorata.
 Altro detto piccolo con soaza nera.
 Coltrine da balcon numero 8, di seta e bombace.
 Sei quadretti picc*u*oli.
 Due imagini.
 Un piatto di porcellana rotta.
 Due scudelle detta, rotte.
 Una cassetina alla turca incastrata di madreperla.
 Altre due picciole schiette.
 Una canevetta.
 Una pillela d'aqua santa di pezza.
 Un agnus papale.
 Cinque coltre vecchie imbottide.
 Due filzade vecchie.
 Due stramazzi da letto.
 Un tapetto di Salonicchio grande.
 Altro piccolo d'Asia.
 Un sacco per ripor il letto.
 Una valdrapa di cavallo di panno rosso.
 Una coltrina di velo colorito con altre tele vecchie.
 In un armaro diversi vetri.
 Un cassetino alla turca con incastro di madreperla.

Nell'antisala

Quadri vec*u*hissimi numero 9.
 Carte geografiche senza soaza numero 8 vecchie.
 Una portiera di Salonicchio alla turca.
 Una cassa di albeo vecchia.
 Nove careghe.

Un tavolinetto vecchio.
 Quattro cossini vecchii da soffà.
 Un catino alla turca e brocca di rame dorata.
 Altro detto di stagno e brocca.
 Quattro candelieri, un vecchio grande e due mocchette di metal di Prencipe.
 Cinque candelieri di laton.
 Un bacil grande alla turca di rame.
 Altro detto piccolo.
 Diverse pignate di rame e varii altri capi inservienti ad uso di cucina.
 Una scudella di porcellana rotta.
 Un feral alla turca.
 Piatti di stagno ordinario, in tutto ocche⁷⁵⁷ 35.

In un piccolo camerinetto

Sei cussini di veluto vechiissimi pieni di lana.
 Due piccolo minderi per soffà coperti di salonicchio.
 Una piccola cassetina con incastro d'avorio vecchia.
 Quattro tapeti vecchii.

In stalla

Un cavallo con una sella e briglia ordinaria.

Segue nota del dinaro riscosso e ricevuto dopo la morte del suddetto Signor Dragomano Carli dall'esecutore testamentario Signor Bortolo Bruti

Dalla Ragioneria publica per saldo del di lui trimestre sino al giorno della sua morte, reali 422 e 26	Reali 422: 26
Più avanti dal publico per li suoi funerali	Reali 90
Per la vendita della casa di Pera	Reali 2000
Più per la vendita d'altra casa sul Canale del Mar Nero	Reali 1500

⁷⁵⁷ okà/occa fu un'unità di misura di massa in uso nell'Impero Ottomano e nell'Europa Orientale, equivalente a 1,2829 kg.

Più per levati da' Padre Commissario di Terra Santa, che haveva ad interesse col prò
d'un mese Reali 1006
Più che ha ad interesse dal Signor Ianni Bezasi mercante greco Reali 500
Più avuti in casa, come nel fronte Reali 481: 26
Bispicio somma in tutto: 6000: 12

1722 addì 16 luglio in Pera di Costantinopoli

Tratta dall'originale esistente nella Cancellaria Bailaggia della Serenissima Repubblica di Venezia

Giovanni Alberto Colombo Segretario

Noi Giovanni Zino⁷⁵⁸ per la Serenissima Republica di Venezia Bailo alla Porta Ottomana

A qualunque facciamo ampla et indebitata fede [che] il soprascritto circospetto Segretario Giovanni Alberto Colombo essere tale quale si è dichiarato, alle di cui scritture e sottoscrizioni deve, in ogni luogo, esser prestata intiera credenza. In luogo suddetto, die ut supra [sigillo del bailo].

A tergo: Inventario degl'effetti ritrovati nella casa del Signor Dragomano Carli dopo la sua morte.

(ASV, *Bailo a Costantinopoli. Cancellaria*, b. 351 I, cc. nn., 2 bifoglio, copia coeva autenticata)

⁷⁵⁸ Zeno.

Robert HOLJEVAC, Zagreb

O spisu Danijela Loheta *Sorex primus*

Tematski spis *Sorex primus* jedan je u nizu bilo Dominisovih bilo spisa koji se izravno tiču splitskoga nadbiskupa Markantuna de Dominisa. Taj je spis na neki način nastavak na Dominisova djela *Propovijed na prvu nedjelju došašća*, *Hridi kršćanskog brodolomai* *O podrijetlu, napretku te gašenju ustanove papinstva*. Na potonji se vrlo kritički bio osvrnuo profesor teologije kelnskoga sveučilišta, izvjesni Leonardo Marije, sa svojim kolegom Severinom Binijem. *Sorex primus* odgovor je toj dvojici, a napisao ga je Danijel Lochet (Lohet), Dominisov tajnik, inače Burgundanin kojeg odlikuje vrlo dobro poznavanje pisane antičke baštine, ali i kršćanske teološke misli, i one prošle i one njemu suvremene. Svi nabrojeni spisi vremenski se poklapaju s Dominisovim boravkom u Engleskoj (1616. – 1622.) i obrađuju teološke teme koje se referiraju na opću povijest Crkve i brojne epizode iz Dominisova života, poglavito one koje se tiču njegova senjskoga i splitskoga razdoblja. Osim spomenutog vrlo širokog znanja, Lochet raspolaže i vrlo opsežnim repertoarom i dijapazonom vrlo oštih te sočnih, pa i vulgarnih izraza i riječi kojima časti svoga protivnika, u ovom slučaju Leonarda Marija i njegova sudruga. To inače nije rijetkost u veherentnim raspravama kasne renesanse kraja 16. i početka 17. stoljeća.

Protiv Dominisova tematskoga spisa *O podrijetlu, napretku i gašenju ustanove papinstva*, ali najviše zbog njegova glavnoga djela *De Republica Ecclesiastica*, među ostalima je ustao i potpisani profesor dogmatike kelnskoga sveučilišta Leonardo Marije, koga Dominisov tajnik u Engleskoj Danijel Lohet časti najveherentnijim riječima i uvredama. Ukratko, njega, Leonarda Marija, Dominis – na usta svojega tajnika – naziva prvim malim mišem koji je tek uzgred uspio zagristi u jedan od listova Dominisovihteoloških rasprava, a da im u biti nije ni izdaleka intelektualno dorastao.⁷⁵⁹ Zato ga Dominisov tajnik na jednome mjestu i naziva kruhojedcem, a ne papirojedcem. Kako piše Lohet, a u ime samoga Markantuna de Dominisa, Marije je svojim pisanjem poput maloga miša sposoban samo proizvesti štetu svojim nagrizzanjima, ali i mnoštvo fekalija, koje su proizvod Marijevih kvaziintelektualnih “trica i kućina”.⁷⁶⁰ Tim Marijevim tricama i

⁷⁵⁹ Marko Antonije de Dominis, *Izabrani radovi* 2, prir. Ante Maletić (Split, 2003.), 204–213.

⁷⁶⁰ De Dominis, *Izabrani radovi* 2, 214–217.

kućinama Lohet posvećuje čak i nekoliko poglavlja. Dalje se nabrajaju mnogi primjeri iz Svetoga pisma i antičke književne baštine, no budući da nemamo spis Leonarda Marija, osim nekoliko ekscerpata njegovih pisama koje donosi sam Lohetda obrani "svojega gospodara" Dominisa od Marijevih optužbi i napada, ne možemo znati na što bi se točno te Lohetove opaske u biti trebale i mogle odnositi. Iznimka su Marijevi napadi na Dominisa i njegovo razdoblje i način biskupovanja Senjskom biskupijom, koje on ocjenjuje potpuno negativnim, iznoseći neke navodne krajnje kompromitirajuće stvari po Dominisa, no o tome će još biti riječi. Zasigurno se poslije tim istim izvorom Leonarda Marija poslužio i engleski pisac John Sweet, koji nakon Dominisova odlaska iz Engleske najcrnjim bojama prikazuje njegovu osobu i djelo.⁷⁶¹ No treba reći da je sličnih napada na Dominisa te poglavito na njegovo spomenuto djelo o papinstvu bilo s više strana. Najviše su ga napadali dominikanci, a jedan kontroverzistički autor je i španjolski polemičar i teološki pisac Francisco Suares, koji je u svojem opširnom teološkom djelu o Crkvi negirao katolicitet Anglikanske crkve. Tako se i u *Sorex primus*, sada na usta tajnika Loheta, ponavljaju Dominisovi stavovi iz njegova spisa o podrijetlu, napretku te gašenju ustanove papinstva. Poglavito se to odnosi na one dijelove Dominisova i Marijeva književnoga opusa koji elaboriraju i razrađuju pitanje što bi to bila sveopća Katolička crkva. Markantun de Dominis i njegov tajnik Danijel Lohet stoje na stajalištu te inzistiraju da sveopćost, odnosno katolicitet, ne može nikako pripadati isključivo rimskoj Crkvi, nego Katoličkoj crkvi, koja je po definiciji mistično tijelo Isusa Krista, a sam joj je Krist glava te time papa ne može imati značaj vrhovnoga poglavara koji ima. Leonardo Marije djeluje u tandemu s još jednim teologom, Severinom Binijem, kao što Dominis djeluje u tandemu sa svojim tajnikom Lohetom. Njih se dvojica, prema Lohetovim riječima, pozivaju, između ostaloga, na parišku Sorbonu i njezin Teološki fakultet koji je, opet prema Lohetovim riječima, nekoć i bio prestižna ustanova, ali sada je samo puko oruđe papinske vlasti. Ovdje dakle vidimo savezništvo i spregu dviju teoloških ustanova, odnosno kelnskoga i pariškoga teološkog fakulteta, Kölna i Pariza. Lohet uvelike zamjera Mariju što na jednome mjestu u svojemkontroverzističkom djelu za Dominisa kaže "neki Marko Antonije de Dominis" te "Marko Antonije de Dominis, nekoć biskup Salonitanske Crkve".⁷⁶² Lohet izričito kaže da ne može čestica nesigurnosti stajati uz sigurno ime i dužnost koju netko obnaša, a to "nekoć" imalo bi se, prema Mariju, odnositi na navodnu apostaziju Marka Antonija de Dominisa od prave vjere i Katoličke crkve. Lohet glede toga konstatira da Dominis nikada nije napustio pravu katoličku vjeru ni Crkvu te vrlo lucidno i sarkastično primjećuje da bi se onda svi koji nekim poslom putuju ili su otputovali u koju od protestantskih zemalja morali smatrati otpadnicima od

⁷⁶¹ Veselin Kostić, *Kulturne veze između jugoslovenskih zemalja i Engleske do 1700. godine* (Beograd: SANU, 1972.), 117.

⁷⁶² De Dominis, *Izabrani radovi* 2, 202.

vjere. Kao zaključak Lohet vrlo sarkastično primjećuje da su Marije i Binije shvatili što je to pravovjerje i krivovjerje jednako onako kao što je pastir shvatio što je to prvotna tvar. U toj završnoj konstataciji Dominis neizravno preko svojega tajnika daje naslutiti koje su ga teme iz fizike trenutačno bile zanimale, ali ne samo trenutačno. To su dakle bila pitanja protologije i atomske fizike, koja su tada još uvijek bila tek u teoretskim začecima. Jednako sarkastično Lohet zaključuje da je Dominis, kako bi dokazao, prema Mariju, svoje pravovjerje, valjda trebao ostati bilo u Splitu bilo u Veneciji da bi ga dosegnoo inkvizicijski bodež, kao u onoj zgodi iz 1607. kada je Rimska inkvizicija atentatom bodežom pokušala ubiti samoga Paola Sarpija, koji joj nije bio poćudan. Tako je poslije Sarpi bio sarkastično primijetio da se na njegovoj jagodičnoj kosti jasno dade razaznati "potpis stileta Rimske inkvizicije".⁷⁶³ Zanimljivo je i to da Lohet dosta često povlači usporedbe s antičkom poviješću Rima, valjda hoteći ga usporediti sa svojim vremenom, a najviše zapravo s njemu suvremenim akterima. Tako primjerice Leonarda Marija i Severina Binija uspoređuje s drevnim rimskim diktatorima Marijem i Sulom, a Binijevo ime Severin posprdnio jezično-etimološki prevodi kao "strog". Neizravno, rimskoga papu uspoređuje s rimskim carem, a sve to zbog njegova samovlađa. Pravu Crkvu Dominis poistovjećuje s rimskim Senatom u doba Republike. On to slikovito uspoređuje sa stanjem razbolijevanja jednog člana te ako se taj član ukloni i zamijeni drugim, ne pati čitavo tijelo kao u hijeromonarhističkome sustavu, gdje je papa jedina i neprijeporna glava. Tu će trulu glavu, prema Dominisu, novouspostavljeni senat, ali sada Crkve, odrubiti i baciti u Tiber. Na neki način Dominis je i, ne znajući, time anticipirao svoj tako tragičan kraj.

Sada se pak Lohet daje na iscrpnu analizu kritika Dominisove Crkvene Republike Leonarda Marija i njegova istomišljenika Binija. Opet spominje činjenicu da je sam Isus Krist dao svim biskupima, a ne samo jednom, rimskom, ovlast upravljanja Crkvom. Kako se naime Marije, prema Lohetu, poziva baš na te iste biskupe, odnosno njihov biskupski zbor koji tvori cjelokupnu Katoličku crkvu, Lohetmu stoga savjetuje da bolje prouči milanskoga biskupa Ambrozija,⁷⁶⁴ koji navodno upravo to isto tvrdi. Glede Marijeve primjedbe da se Dominis bio otrgnuo od trsa koji simbolizira samoga Krista i Crkvu, a prema riječima iz Ivanova evanđelja,⁷⁶⁵ Lohet mu usrdno preporučuje neka pročita Dominisov tzv. Heidelberški proglas, u kojemu je on naširoko obrazložio svoje razloge odlaska u Englesku, a koji je bio preveden i kolao Europom na nekoliko europskih jezika.⁷⁶⁶ Veliki dio Lohet posvećuje pitanju vlasti u Crkvi i nad Crkvom. Jedna od njegovih glavnih postavki jest ta da je jedno imati vladalačku vlast kao vrhovna glava

⁷⁶³ Frederic C. Lane, *Povijest Mletačke Republike* (Zagreb, 2007.), 425.

⁷⁶⁴ De Dominis, *Izabrani radovi* 2, 245.

⁷⁶⁵ Joseph Ratzinger [Benedikt XVI], *Isus iz Nazareta* (Split, 2007.), 257-272.

⁷⁶⁶ Marko Antonije de Dominis, *Izabrani radovi* 1 (Split, 2002.), 53-72.

koju je imao i koja je bio sam Krist, a drugo je biti upravitelj nad povjerenom vidljivom Crkvom kao što su to biskupi, pa tako i sam papa. Inače, Lohetse eksplicitno ne izražava ni za aristokratski ni za monarhistički model upravljanja Crkvom. Dominis je pak više inklinirao aristokratskom modelu. Prema Dominisu, a on to vjerojatno iskazuje preko Loheta, službenici upravitelji nad vidljivom Crkvom ne smiju biti izvršna vlast, nego savjetodavci s margina, opominjatelji, te bi svoje odluke morali donositi u suglasju s državnim, odnosno svjetovnim vlastima. Ono što pripada crkvenim osobama odlučivanje je o dogmi, obredu, načinu gradnje crkava te o svemu što pripada crkveno-duhovnoj sferi. Tako se u biti sada nakon dvanaestak godina i u ovom tematskom spisu ponavljaju stavovi koje je Dominis u vrijeme tzv. Mletačkoga interdikta iznio u svojim također dvama tematskim spisima: *Prigovori Mletačke Republike Cesareu Baroniiju*⁷⁶⁷ te *Martelino*⁷⁶⁸. Po tom pitanju Lohet spominje, citirajući, od crkvenoga oca Ivana Zlatoustog preko Juana Torquemade pa sve do Dominisu suvremenog i ne baš simpatičnog Roberta Bellarmina. Na kraju svojih komentara prvoga poglavlja o Dominisovoj Crkvenoj Republici Leonarda Marija Lohet ustvrđuje da je svojim kazivanjem o biskupstvu i biskupima Marije zapravo prešutno dao za pravo Dominisu te da ga on upravo tim njegovim oružjem tuče, intelektualno pobjeđuje i kori, jer je iznesenim argumentima, koji nisu bili poput Dominisovih izrečeni *ad hominem*, Marije porazio samog sebe, iznoseći svoju argumentaciju. Prema Lochetu, Marije svoje argumente iznosi zbrkano, nabacano, glupo, neinteligentno i nesustavno.⁷⁶⁹

Tumačenje drugoga dijela Dominisove prve knjige Danijel Lohet počinje, odnosno nastavlja s obrazloženjima što je to vlast, što uprava i upravljanje koje je od Krista dano službenicima Crkve, a što je pak služba i služenje. Lohet spočitava Mariju da njemu baš nisu posve bistra ta tri pojma. Poput Dominisa, Lohet nije čuo da ondje gdje je prisutna vladalačko-autokratska vlast može biti ikakva služenja. Kada Lohet govori o fenomenu služenja u Crkvi, onda mu neizbježno mora biti na umu uspostava prvoga đakonata kada o tome pripovijeda sv. Luka evangelist, kada je prva Crkva ustanovila taj red, a zbog prigovora da se zapostavljaju grčke udovice u odnosu na židovske.⁷⁷⁰ Tako vidimo da se prva Crkva itekako brinula o položaju najslabijih, najnezaštićenijih i najpotrebitijih. Prema Dominisu i Lochetu, današnji, odnosno njima suvremeni poslužitelji u Crkvi sigurno nisu bili takvi. Svakako ih se ne bi moglo poistovjetiti s prvomučenikom i đakonskim prvakom Stjepanom, koji je poslije kao prvomučenik i bio proglašen svetim. Oni svoju službu poistovjećuju s vlašću, upravljanjem i moći. Zato ih Lohet na jednome mjestu i poistovjećuje sa starorimskim liktorima te neizravno citira Dominisov prvi "Hei-

⁷⁶⁷ De Dominis, *Izabrani radovi* 1, 1-34.

⁷⁶⁸ De Dominis, *Izabrani radovi* 1, 35-52.

⁷⁶⁹ De Dominis, *Izabrani radovi* 2, 213.

⁷⁷⁰ Dj 6,1-7. (*Jeruzalemska Biblija*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1996.).

delberški proglas”, u kojemu on suvremene pastire Crkve poistovjećuje s vukovima i onima koji muzu i strižu do krvi svoje stado ovaca, povjerenih im od samoga Krista. Stoga Lohet i savjetuje Mariju neka ponovno pročita taj Dominisov spis. Osim prispodobe s ovcama, Dominis u istom spisu daje i sliku vinograda i vinogradara, i to onih loših, s kojima poistovjećuje suvremene službenike Crkve.⁷⁷¹ Crkva je, dakako, simbolizirana u vinogradu, a njezini suvremeni službenici personificirani su u osobama vinogradara. Sada pak, u ovome spisu, Lohet također spominje pojam vinograda, ali u kontekstu jednake plaće i tretiranja svih službenika u vinogradu. No opet, govoreći o darovima Duha Svetoga, on, navodno citirajući samoga Dominisa, niječe da su oni isti, odnosno jednaki. Takvo bi moguće tumačenje moglo dovesti do izravne kolizije, odnosno kontradikcije s tekstom Svetoga pisma u Prvoj poslanici Korinćanima. U daljnjem se tekstu naširoko raspravlja, odnosno Lohet uime, kako sam kaže, “svojega gospodara” Dominisa, raspravlja s Marijem o kanonskim pitanjima, odnosno pitanjima iz područja crkvenoga prava koja uglavnom zadiru u pitanja i područja međubiskupskih odnosa i biskupskoga kolegijaliteta. Tako Lohet, valjda prema pričanju Markantuna de Dominisa, koji ga je najvjerojatnije bio uputio na literaturu, a zasigurno zbog svojeg položaja splitskoga nadbiskupa, ali i svojih iskustava, ne zaboravlja spomenuti slavnu prošlost Salonitanske, nekoć nadbiskupije. Stoga se i poziva na toliko poznato historiografsko djelo Tome Arhidakona *Historia Salonitana Major* te u tom kontekstu iz te iste *Povijesti* i spominje epizodu sukoba Grgura i Maksima.⁷⁷² Tako Dominisov tajnik možda i neizravno reminiscira sukob Dominisa sa svojim sufraganom, trogirskim biskupom Andreuccijem. No isto tako Lohet ne zaboravlja spomenuti da usprkos teoriji njegova gospodara Dominisa o biskupskomekolegijalitetu on sam papu smatra svojim nadređenim, a sebe njegovim sufraganom. No, prema Lohetu, Marije to ne želi vidjeti niti primijetiti, uspoređuje ga s bolesnikom oboljelim od žutice koji sve vidi žuto te ga na jednome mjestu uspoređuje s paukom koji je umjesto pčele sjeo na cvijet te umjesto peludi siše i jednako baca otrov. Prema Lohetu, Marije se vrlo zvučnim naslovima i nazivima želi po svaku cijenu ulizati papi nazivajući ga “Petrom”, premda je Dominis u svojoj knjizi *De Republica Ecclesiastica* na više mjesta i u više poglavlja objasnio ulogu apostolskoga prvaka Petra, koji je sinonim za stijenu, što njegovo ime na grčkom i znači. No govoreći o “Petru”, odnosno papi, Lohet spočitava Mariju što je zamjerio Dominisu kada je on rekao da taj izraz “*petros* / stijena” dolazi od Origena, a ne od Erazma Rotterdamskog. Iz toga i Danijel Lohet i Markantun de Dominis izvlače zaključak da se izraz “*petros* / stijena” zapravo ne odnosi toliko na Petra, koji je prvak apostola, koliko na samoga Krista.

⁷⁷¹ De Dominis, *Izabrani radovi* 2, 189-300; Iv 15,1.

⁷⁷² Toma Arhidakon, *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika. Thomae Archidiaconi Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, prir. Olga Perić i Mirjana Matijević Sokol (sa studijom Radoslava Katičića) (Split, 2003.), 26-29.

Do tog zaključka Dominis je, kako kaže sam Lohet, došao proučavajući Origenova djela i pisma, a u jednom od pisama Origen jednog biskupa Fabijana naziva onim tko ima sveopću nadležnost.⁷⁷³ To bi dakle, prema Dominisu, značilo da svaki biskup Katoličke crkve ima takvu ovlast i nadležnost, a da je rimski biskup samo *primus inter pares*. Tako bi se onda ona prispodoba iz Matejeva evanđelja o stijeni u biti i temeljno odnosila na samoga Isusa Krista.⁷⁷⁴ Kod ovoga pitanja Lohet rabi vrlo zanimljivu usporedbu. Iako je Petar bio ustanovio mnoge Crkve, on ipak nije njihov temelj ni utemeljitelj, nego samo jedan od onih koji su prigrlili vjeru te je zatim raznosili svijetom. Prema Dominisu i Lohetu, to se može usporediti s činjenicom da Aristotel nije temelj, nego utemeljitelj peripatetičke škole, premda je on veoma zaslužan za nju. Njegov je temelj Aristotelov nauk, jednako kao što je Kristov nauk temelj sveopćoj Crkvi, a ne Petar, na kojeg se poziva rimska Crkva, i to, prema Dominisu, već duže vrijeme – od Feliksa III. Kao što je Dominis rekao u svojem tematskom spisu *Žena vrsna*, rimska je Crkvaprotuzakonito za sebe prigrabila atribut sveopćosti, odnosno katoliciteta, premda ona to nije, a rimsku Crkvu svojoj suvremenosti Dominis i Lohet vrlo dramatično opisuju kao “životinjski bordel”. Lohet se zajedno s Dominisom veoma žestoko obara, uostalom kao i prije, na CesareaBaronija, učenika Roberta Bellarmina, koji je napisao svoju verziju povijesti Crkve koja je trebala pobiti *Magdeburške centurije*. Na tu istu temu Dominis i Lohet obaraju se na Baronija jer se on protivio, prema njima dvojici, mnoštvu crkvenih otaca koji su izraz “stijena” tumačili onako kako ga vidi Dominis, a razlog tomu je, među ostalim, Baronijevo nepoznavanje sirijskoga jezika, premda je on tvrdio da ga poznaje vrlo dobro. Prema Lohetu, Marije sam sebi skače u usta kada priznaje da je rimski papa Nikola I. izvan i protiv svih kanonskih i crkvenih regula i prava pošto-poto htio prigrabiti Bugarsku te je stoga i bio izopćio staroga i “čudljivoga” patrijarha Ignacija, koji je to izopćenje od strane pape odbio te nakon toga umro. Na njegovo je mjesto došao carigradski patrijarh Focije, inače pravi Grk i predstavnik svoje grčke Crkve i svojega vremena, koji je to, sada i svoje izopćenje, izopćenje od strane pape Nikole I., bio odbio s indignacijom te je, štoviše, uzvratio istom mjerom. Tako je bila izazvana prva i prava ozbiljna kriza i raskol u odnosima zapadne prema istočnoj Crkvi, što će poslije u krugovima povjesničara Crkve upravo po tom čuvenom carigradskom patrijarhu dobiti ime “Focijeva shizma”. Ta je kriza u odnosima zapadne i istočne Crkve, koja je rezultirala spomenutom shizmom, ipak na kraju bila prevladana i sanirana, no utrla je put te je na neki način bila uvertira velikom crkvenom raskolu iz 1054., koji se isprva bio činio tek efemernom epizodom u odnosu na raskol između pape Nikole I. i carigradskoga patrijarha Focija. Taj privremeni raskol iz druge polovine 9. stoljeća naizgled je bio re-

⁷⁷³ Origen, *O počelima*, prir. Marijan Mandac (Sarajevo, 1984.), 19-21.

⁷⁷⁴ 1 Kor 10,4; Mt 16,18.

zultat teološkoga pitanja *filioque*, apravi i zakulisni razlog tzv. Focijeve shizme u biti je bila Bugarska i njezino kolektivno pokrštenje, odnosno čijoj će crkveno-geostrateškoj sferi ona pripasti, Carigradu ili Rimu. Na kraju je zbog zemljopisne blizine Carigrad ipak odnio pobjedu nakon demonstracije moći svoje bizantske vojne flote. Uostalom, 9. je stoljeće u povijesti Crkve i bilo stoljeće borbe na planu pokrštavanja novopridošlih te sada stalno nastanjenih naroda kako bi se zauzele pozicije, svaka Crkva za sebe, za buduća stoljeća.⁷⁷⁵ Dominis kori Marija da je na jednome mjestu spočitnuo Ignaciju njegovo navodno nelegitimno ustoličenje. No to se, prema Lohetu, nimalo ne kosi s kanonskim pravom ni zapadne ni istočne Crkve. Lohet još navodi da je buduću papu Ivan VIII. rehabilitirao Ignacija. Što se pak tiče pitanja laikata, Dominis i Lohet preporučuju Leonardu Mariju da bi mu bilo bolje da vidi njima suvremeno stanje rimske Crkve, koje su njih dvojica, kako je već rečeno, vrlo dramatično opisali kao “životinjski bordel”. Tako opet vidimo kako se Dominis i njegov tajnik vrlo često pozivaju na odnose zapadne i istočne Crkve te reminisciraju mnoge epizode iz povijesti Bizanta koje su povezane s tim istim crkvenim aspektom koji se onda reflektira u crkvenim raspravama Dominisa i njegovih protivnika na liniji sukoba rimske Crkve s reformacijom i njezinim novonastalim Crkvama u Dominisovu vremenu, odnosno u prvoj četvrtini 17. stoljeća.

Dalje u osmome poglavlju istoga teksta nastavlja se govoriti o Petru, a glavni zaključak Danijela Lohetadao bi se svesti na to da on citirajući papu Celestina, kao i Bernarda, najvjerojatnije opata, spominje da je glavna uloga biskupa da pasu svoje ovce, prema Kristovim riječima nakon uskrснуća. No ta paša koju je apostolu Petru povjerio sam Krist nije značila anticipaciju budućih hijeromonarhističkih odnosa, nego je unaprijed u sebe uključivala sustavnu evangelizaciju i povjerenu skrb zbora biskupa za vjerničko stado. Stoga se Dominis vrlo odlučno i suprotstavio Marijevoj ekleziološkoj koncepciji koja tvrdi da se tu radi o duhovnoj paši te stoga nisu potrebni toliki biskupi i njihova naglašena uloga. Lohet onda retorički i pita o razlogu odabira 12 apostola od strane Isusa Krista, a ne samo jednoga. Dalje nastavlja kako su zatim apostoli bili imenovali biskupe svugdje gdje je nastajala prva Crkva, upravo zbog povjerene skrbi i važnosti njihove tjelesne nazočnosti.

Lohet dalje, citirajući Dominisa o Petrovoj službi kao pastira, kaže da je ona najvjerojatnije bila povjerena za pastoral židovske pastve koja je ušla u prvoosnovanu Crkvu. Zbog toga i onaj navodni sukob u Antiohiji između apostola Petra i Pavla na prvome koncilu Crkve. Radilo se naime o navodnom sukobu judaističke s helenističkom koncepcijom. Apostol Petar navodno je bio zastupnik prve, a apostol Pavao druge.⁷⁷⁶ Riječ je bila o pitanju inkulturacije kršćanstva kao novonastajuće religije, odnosno vjere te s

⁷⁷⁵ Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve*, 3/1 (Zagreb, 1993.); Hans Georg Beck, *Bizantska Crkva u vrijeme Focijevskog raskola* (Zagreb, 1993.), 194-213.

⁷⁷⁶ Miroslav Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka* (Zagreb, 1995.).

tim u svezi inkorporacije židovskih vjerskih propisa.⁷⁷⁷ Prema Dominisu, dokaz tomu je i činjenica da apostola Petra nisu ubili Židovi, nego pogani, no ne oni pogani koji su imali ući u Crkvu, nego “vuk Neron”. Isto tako prema Dominisu, Isus Krist je po svojem uskrsnuću dao tu posebnu ovlast apostolu Petru samo zato da naglasi zajedničko djelovanje u apostolatu te jednaku odgovornost, što je onda podrazumijevalo jednakost međusobnog hijerarhijskog položaja. Da je navodno Isus Krist apostolu Petru po svojem uskrsnuću riječima “Pasi ovce moje”, i to tripot, dao primat, odnosno ovlast, ali samo nad ovcama stada Izraela,⁷⁷⁸ taj zaključak Lohet, odnosno Dominis donose iz drugog i posljednjeg skupnog naloga učenicima, pred samo uzašašće na nebo, što je na neki način bila njegova oporuka. Kristove riječi tada su bile: “Idite po cijelom svijetu, šireći i propovijedajući Evanđelje.”⁷⁷⁹ No isto tako Lohet i Dominis o prijepornosti Petrova primata u smislu hijeromonarhizma zaključuju iz Kristovih riječi kako mora privesti k sebi i druge ovce, koje nisu iz njegova tora.⁷⁸⁰ Time njih dvojica zaključuju da je to nedvojbeno dokaz da je Isus Krist, a ne Petar, ta stijena i glava (Crkve). Tomu još treba dodati da prije trokratnoga naloga Isusa Krista apostolu Petru “Pasi ovce moje” On isto tako tripot pita apostola Petra: “Petre, ljubiš li me?”⁷⁸¹ Time, prema Dominisu i Lohetu, Isus Krist kontrapunktira Petrovu trokratnu zataju Njega, ne samo kao svojega učitelja i Boga nego i kao običnog pravednog čovjeka. Dakle Kristova Crkva ima biti građena na ljubavi koja toj istoj Crkvi, prema Dominisu i Lohetu, mora biti stijena, odnosno temelj. Lohet Mariju vrlo posprdno dobacuje da je sam Marije postao kao nekim čudom alkemičar, jer u svojem retorskom kotlu kuha sve i svašta te stapa i pretapa što i kako mu se sviđa. Najednako vrlo šaljiv, ali i sebi svojstven način, Lohet komentira Marijevu konstataciju da bi on od ribarskoga prstena dao napraviti udicu, valjda za hvatanje vrlo tustih riba, koje bi mogle biti i personifikacija, odnosno simbol za tuste ljude isto kao i za materijalna dobra, a sve pod vidom odnosno krinkom prave vjere i “hvatanja ljudi u mrežu” te iste kvazivjere. Prema Dominisu i Lohetu, a interpretirajući Marija, svatko tko uđe u odaje Svete Stolice, odnosno Rimske kurije, biva omamljen i karakterno transformiran s dobrog na gore, baš poput Kirkinih gostiju, a što se ribarskoga prstena tiče, njega je, kako kaže Lohet citirajući moguće Marijevo razmišljanje, gotovo svaki prethodni papa bio pretvarao u zlatonosnu udicu za hvatanje svjetovnih dobara. Tako Lohet, služeći se vrlo plastičnim i sarkastičnim slikovitim primjerima, vrlo zorno opisuje stanje duha njima suvremene Rimske kurije, ali i čitave rimske Crkve, koja prema Dominisu pošto-poto želi sebi pripisati atribut katoliciteta te sebe prikazati jedinom

⁷⁷⁷ Mijo Škvorc, *Jeruzalem ili Antiohija* (Zagreb, 1988.), 19.

⁷⁷⁸ Iv 10,11.

⁷⁷⁹ Mt 28,20.

⁷⁸⁰ Iv 10,16.

⁷⁸¹ Iv 21,15–17.

takvom, pravom i katoličkom. Nadalje, Lohet se osvrće na Marijeve primjedbe Dominisuda iz njegova pisanja zapravo nije jasno je li Crkva iznutra uređena aristokratski ili demokratski. Lohet na to uzvraća da je svakomu iole učenom ili poluučenom teologu jasno da je Crkva u biti monarhija, ali ima samo jednoga monarha, a to je Isus Krist. No Crkva je, kako to uime Dominisa svjedoči Lohet, uređena i aristokratski, ali tako da su svi u podjednakom položaju *pares*, tako da se Crkvi, i to onoj sveopćoj, pomaže, a ne zapovijeda, aludirajući pritom na jednu osobu hijeromonarha, odnosno na rimskoga papu, koji je za njega samo jedan od mnogih biskupa, i to onaj rimski.

Kao što je već navedeno, taj je rimski biskup još od starodrevnih vremena povijesti Crkve imao jurisdikciju samo na području grada Rima te u njegovim predgrađima i ništa više, a sadaje, prema Dominisu i Lohetu, svoju crkvenu i svjetovnu vlast nametnuo svim ostalim biskupima.

Opet se ponavlja da je Krist ustanovio Crkvu kao monarhiju sa sobom kao kraljem, ali ne kraljem poput svih drugih kraljeva svijeta, nego kraljem koji služi i koji ne trpi nikakvdrugog potkralja koji se ponaša na posve drugačiji, zapovjednički način. Također je, prisjećajući se Staroga zavjeta, Lohet – vjerojatno zajedno s Dominisom – primijetio da Aron nije bio u sukobu niti je želio sebi podrediti ostatak svećeničkoga odnosno, prema Lohetu, biskupskoga zbora.⁷⁸² To se može dovesti u svezu s tim da Bog, ni tada u staroj Crkvi Izraeluni u Dominisovo vrijeme, nije želio nikakav monarhijski odnosno hijeromonarhijski sustav, nego su ga na to primorali zahtjevi ljudi, odnosno njegova izabranoga naroda, budući da su vidjeli primjere okolnih naroda koji su nad sobom imali suverena, odnosno vladara ili kralja. Zato je Bog isprva i postavio suce nad svojim izabranim narodom, no nakon opetovanih molbi i zahtjeva Jahvi upućenih proroku Samuelu, Jahve u Izraelu uspostavlja monarhijski sustav na čelu s prvim kraljem Šaulom.⁷⁸³ Komentirajući posljednje poglavlje Marijeve kritičke knjižice, Lohet vrlo uvredljivo konstatira da je on tu knjižicu napisao po narudžbi svojih naručitelja, a cijena je bila, kako Lohet kaže, jedan ručak. Ponovno ga, kao na početku, uspoređuje s mišem, isto onako kao što ga uspoređuje starorimski pisac Plaut, koji tuđi kruh jede te glode tuđu krišku sira, a sada još domeće otprilike “onaj koji stvara posvuda smradni izmet”.⁷⁸⁴ Taj će miš, prema Lohetu, ionako jednoga dana skončati nemoćan onkraj rešetaka kanalizacije oko koje se miševi obično motaju. Tako vidimo da je repertoar uvreda u Dominisovo doba, dakle u vremenu renesanse, na izmaku prve četvrtine 17. stoljeća, bio prilično velik, a rječnik tih uvreda, gotovo kao i danas, vrlo grub i izravan, ako ne još gori i grublji. Ovo posljednje, kako Marije ostavlja posvuda svoj izmet, odnosilo bi se na mnoštvo optužbi

⁷⁸² Izl 29,1 i dalje; Celestin Tomić, *Knjiga Izlaska* (Zagreb, 1979.), 57, 92, 100.

⁷⁸³ 1 Sam 8,10–22; 10,1–16.

⁷⁸⁴ Milan Budimir, Miron Flašar, *Pregled rimske književnosti* (Beograd, 1986.), 22, 118; Milan Žepić, *Pregled rimske književnosti od najstarijih vremena do propasti Zapadnorimskog Carstva* (Zagreb, 1916.), 14–15.

koje Leonardo Marije opetuje u svojoj knjižici, bilo da ih je čuo od drugih bilo da ih je vidio napisanima od nekih Dominisu neprijateljskih i nesklonih autora. Tako Lohet iznosi vrlo zanimljivu konstataciju, koja bi se mogla možda najviše upotrijebiti i primijeniti u kontekstu, što bližem što daljem, današnjeg vremena kada je riječ o političkoj propagandi svake vrste. To se odnosi bilo na difamaciju čitavih skupina ljudi, ovisno o njihovoj pripadnosti, bilo na pojedince koji su nepoćudni drugoj strani. Riječ je naime o tome da je prema nalogu drugih, kako kaže Lohet, filopapista i Rimske kurije, odnosno njezinih doušnika, trebalo po svaku cijenu difamirati osobu Markantuna de Dominisa. Radi toga Rimska kurija šalje posvuda, a napose na područje Senjske biskupije i Splitske nadbiskupije, svoje ljude koji su ispitivali i propitivali svaku i najmanju mogućnost nekog eventualno negativnog Dominisova čina na području tih dvaju gradova. Tako, kako kaže Dominisov tajnik, svaka i najmanja mogućnost za njih postaje vjerojatnost, a vjerojatnost izvjesnost. Tako su već i prije Dominisova odlaska iz Engleske kolale priče da je Dominis kao senjski biskup imao ni više ni manje nego rodoskrvriteljski odnos sa svojim nećakinjama, a to poslije, po njegovu odlasku iz Engleske, ponavlja i antirimski orijentirani pisac John Sweet.⁷⁸⁵ Leonardo Marije dodatno i opetovano optužuje Dominisa da je bio okrutan i nemilosrdan prema uskocima, pače da je bio njihov krvnik, na čemu je radio tijekom svojih diplomatskih putovanja. No po tom pitanju Lohet spominje da je razgovarao "sa svojim gospodarom" te da mu je ovaj (Dominis) rekao da se tu radilo o najgorem gusarskom soju ljudi, vičnim pljački, što je mogao biti gotovo sigurno stav Markantuna de Dominisa kao građanina Mletačke Republike koji ju je, uostalom, toliko, zajedno s Paolom Sarpijem, branio protiv i od nasrtaja Rimske kurije. No treba ponovno reći da je takve stavove o Dominisu u 19. stoljeću opetovao August Šenoa glede uskočkoga pitanja, premda je Dominis svim silama prezao to vruće diplomatsko pitanje unutar trokuta Habsburška Monarhija – Mletačka Republika – Osmansko Carstvo riješiti na najbolji mogući način po uskoke, preselivši ih prema Otočcu, gdje bi se oni, prema Dominisovoj zamisli, umjesto nužnim gusarstvom zbog nedostatka financijskih sredstava iz Graza bavili poljodjelstvom i drugim mirnodopskim zanimanjima na samoj osmanskoj granici. Time bi, također prema Dominisovoj zamisli, demografski ispunili prazan prostor prema Osmanskome Carstvu, odnosno njegovoj granici, koji je uslijed jednostoljetnih ratnih operacija ostao nenastanjen. Slične su se optužbe na Dominisov račun htjele pripisati za njegova djelovanja na području Splitske nadbiskupije, a u ovom slučaju glavni je denuncijantski izvor bio trogirski biskup Marzije Andreucci, doušnik Rimske kurije, kojemu je Dominis morao plaćati anuitet od petstotinjak mletačkih dukata, jer su postojali planovi da umjesto Markantuna de Dominisa dotični njegov sufragani, trogirski biskup Andreucci, sjedne na stolicu Splitske nadbiskupije. Zato, kako dalje kaže

⁷⁸⁵ De Dominis, *Izabrani radovi* 2, 189-299.

Lohet, nije ni teško otkriti tko je zapravo plasirao takve objede o Dominisu, i one dok je Dominis u biti samo formalno rezidirao kao senjski biskup i one koje su se odnosile na nadbiskupovanje Markantuna de Dominisa u Splitu. No koliki god bio bijes Danijela Loheta spram tih objeda na račun njegova gospodara Dominisa, on ipak stoički prihvaća te uvrede te ih uspoređuje s onima koje je kralj David, “nakon Krista drugo Božje srce”, morao pretrpjeti od izvjesnog Semeja.⁷⁸⁶ Lohet uspoređuje Šimejevo, kako on otprilike kaže, “pljuvanje bijesne sline”.⁷⁸⁷ No to Lohet prihvaća kao Božju volju. Glede samog Marijeva izvora, trogirskoga biskupa Andreuccija, kaže da je on od motike došao do mača, a od mača do kleričkoga staleža. Spominje i neke njegove incidente, kao što je bio Andreuccijev sukob s njemu pretpostavljenim akvilejskim patrijarhom, kao i nezgodan fizički obračun Andreuccija s jednim klerikom još u Udinama, i to za služenja svete mise. Zato je, prema Lohetovim riječima, Andreucci i bio otišao iz Uдина. Umjesto nesuđene Splitske nadbiskupije on dobiva Trogirsku biskupiju te, prema Lohetovu mišljenju, tu leži korijen njegova sukoba s Dominisom, budući da je protiv svih pravila tražio da mu Dominis plaća već spomenuti anuitet od 500 mletačkih dukata. Kao što nije bio poslušan svojemu akvilejskom patrijarhu, tako Andreucci, prema Lohetovim riječima, nije poštovao kao sufragan svojega nadbiskupa. Stoga Lohet i kori, u ime Dominisa, Andreuccija zbog njegove neukosti, neobrazovanosti, zbog čega je trpjela njegova služba kao trogirskoga biskupa, a sve njegove navedene osobne odlike rezultirale su drskošću te konačnim zahtjevima za nekakvom odštetom koja je trebala biti namijenjena njemu u iznosu od spomenutih 500 mletačkih dukata (škuda). Andreucci je o tom pitanju govorio preko Leonarda Marija. Prema toj verziji, Dominis je otišao u Rim te kada od pape Pavla V. nije mogao dobiti dispenzu od plaćanja njemu kao trogirskom biskupu, počeo je Dominisov bunt protiv pape i institucije papinstva uopće. Kako dalje na Marijeva usta kaže Andreucci, Dominis je došavši u Veneciju iz Rima “škripao zubima”. No druga strana medalje, odnosno verzija kaže – prema pričanju Dominisa, a preko Loheta kao njegova glasnogovornika – da je sam Andreucci bio reflektirao na stolicu Splitske nadbiskupije bez obzira na spomenute incidente i nedostatnost vlastitog znanja. Prigovore Andreuccija i Marija kako su u Dominisa tri smrtna grijeha – vjerolomstvo, krivokletstvo te najzad i ubojstvo – Lohet retorički vrlo vješto otklanja. Što se tiče vjerolomstva, Lohet navodi da nigdje ne piše da je izlazak iz crkvenoga reda, u ovom slučaju isusovačkoga, stvar vjerolomstva. Moglo bi se još dodati: pogotovo ne onda kada dotična osoba konkurira, odnosno biva kandidatom za ispražnjeno mjesto biskupa, pogotovo u biskupiji koja je u krizi poput Senjske. Lohet još dodaje da s tim u svezi posjeduje i korespondenciju tadašnjega generala isusovačkoga reda Claudija Acquavive u kojoj on biva izviješten o smrti

⁷⁸⁶ 2 Sam 16,5–14; Celestin Tomić, *Vrijeme kralja Davida* (Zagreb, 1976.).

⁷⁸⁷ De Dominis, *Izabrani radovi* 2, 293.

dotadašnjega senjskog biskupa Antuna de Dominisa, inače, kako je već poznato, strica Markantuna de Dominisa. Također se iz tih pisama vidi da je Dominis dobio dozvolu generala Acquavive da napusti Red. Prema riječima Danijela Loheta, postoje i pisma istog ili sličnog sadržaja iz Graza u kojima se Dominisu benevolentno daje otpust iz isusovačkoga reda. To je onaj isti Claudio Acquaviva koji još 1585. nije dao Dominisu dozvolu da krene u misije na Indijski potkontinent. Treća Marijeva stavka trebala bi se odnositi na krvlju umrljane Dominisove ruke, odnosno ubojstva senjskih uskoka kojima je, prema Marijevim riječima, a kako kaže Lohet, prema Andreuccijevu izvorniku, Dominis sebi dao prokrciti put do mjesta Splitske nadbiskupije kao njezina metropolita i nadbiskupa. Ovdje se Lohet vrlo žestoko obara na senjske uskoke, navodeći da oni nisu čak ni kršćani, nego nešto između kršćana i Turaka, polusvijet razbojničke rulje i pljačkaša. Prema samom Lohetu, Marije se najprije trebao bolje informirati o tome tko su ti uskoci od kojih svi zaziru. Ono što je pak ovdje najvažnije jest to da Lohet podastire Mariju čitav niz pisama koja su Dominisu uputili papa Klement VIII. iz Firence, austrijski nadvojvoda Matija iz Graza te naposljetku sam austrijski car Rudolf II. iz Praga, odakle su Habsburgovci stolovali Carstvom, najvjerojatnije zbog blizine osmanske prijetnje.⁷⁸⁸ Od pape Klementa VIII. Dominis dobiva samo najljepše riječi i hvale za svoj dotadašnji trud na diplomatskome polju i svoje buduće namjere oko pacifikacije uskoka, odnosno mirnog rješenja njihova pitanja unutar diplomatskoga trokuta Mletačka Republika – Habsburško Carstvo – Osmansko Carstvo. Iz gradačke je korespondencije pak vidljivo da Dominis nije sam mogao odlučivati o sudbini uskoka, nego je o tome, opet prema Lohetovim riječima, odlučivao najuži krug štajerskih vojvoda oko nadvojvode Matije, a Dominis je to tek naknadno mogao dobiti i dobio je na znanje, već kao gotovu činjenicu.

Iz praške je pak same carske korespondencije vidljivo da Dominis, kako kaže Lohet, nije radio za račun Venecije, što mu je stalno podmetao i podmeće njegov bivši rival i suparnik za tron Splitske metropolije Andreucci, valjda zato što je u određenom trenutku Venecija podržala baš Dominisovo imenovanje za splitskoga nadbiskupa. U Leonardu Mariju isti Andreucci, trogirski biskup i Dominisov sufragane, našao je svojega glasnogovornika, budući da je Marije, kako kaže Lohet, te kvazi informacije uzeo zdravo za gotovo, uopće ne provjeravajući njihovu istinitost. Tako se, prema Lohetu, iz gradačke korespondencije može vidjeti da Dominis nije glavom bez obzira pobjegao iz Senja, odnosno nekoliko milja ispred Trsat, gdje ga je navodno čekala uskočka zasjeda, nego da je i nakon nemile epizode oko ekspedicije Josipa Rabatte i dalje još neko vrijeme rezidirao u Senju te iz njega slao i u njemu primao pisma.⁷⁸⁹ Također je to, prema Lohetu, razvidno iz praške carske korespondencije. Iz nje se daje još zaključiti i da je

⁷⁸⁸ De Dominis, *Izabrani radovi* 2, 300-308.

⁷⁸⁹ De Dominis, *Izabrani radovi* 2, 300-308.

carski dvor u Pragu bio veoma zainteresiran za gospodarsko-privredne aktivnosti oko iskorištavanja rudnoga te posebice šumskoga bogatstva i potencijala o kojima su i Prag, a i Beč i Graz, te pogotovo Venecija, bili itekako informirani. Nadalje se iz Praga izvještava o ratnim operacijama u Ugarskoj i Transilvaniji protiv Osmanlija te o pobjedama nad najvećim neprijateljem kršćanstva. Nakon tih vijesti govori se o održavanju ugarskoga sabora svih njegovih staleža u Požunu, na koji Njegovo Veličanstvo car Rudolf II. neizostavno i obvezatno poziva Markantuna de Dominisa.⁷⁹⁰

Govoreći o ostaloj korespondenciji o obitelji Dominis, Danijel Lohet podastire i neka pisma papinske provenijencije o izvjesnom pretku Markantuna de Dominisa, također kleriku, koji je, kako je razvidno iz korespondencije, odigrao vrlo značajnu ulogu na Bazelskome koncilu, pogotovo u pitanju zalječenja shizme na crkvenome Zapadu, odnosno husitske shizme i sudjelovanja Čeha na tom koncilu.⁷⁹¹ Tako bismo spomenutoga Markantunova pretka Ivana de Dominisa mogli zapravo na neki način usporediti s, također Hrvatom i njegovim imenjakom, Ivanom Stojkovićem iz Dubrovnika, koji je pače i supredsjedao Bazelskom koncilu, koji je u povijesti koncila Katoličke crkve imao prevažnu ulogu, mjesto i značenje. Danijel Lohet zalazi vrlo duboko u prošlost rapske obitelji De Dominis, hoteći time pokazati sav njezin ugled i važnost, i to ne samo na lokalnome nego, štoviše, i na europsko-crkvenome planu. On ciljano navodi dokument po dokument korespondencije raznih provenijencija, hoteći tako posvema ukloniti objede na račun Markantuna de Dominisa još kao senjskoga biskupa.⁷⁹² Na primjer, ovdje već spomenuti engleski autor John Sweet naveo je nakon Dominisova odlaska iz Engleske da je on još dok je bio senjski biskup živio u navodnoj incestuoznoj vezi sa svojom sestričnom, odnosno kćerkom svojega strica, s kojom je, opet navodno, imao troje nezakonite, izvanbračne djece.⁷⁹³ Lohet namjerno i ciljano podastire Mariju pogotovo dokument iz tridesetih godina 15. stoljeća o Ivanu de Dominisu, koji je zbog svojih zasluga na Bazelskome koncilu u biti bio dobio neke vrste povlaštenog nobiliteta.⁷⁹⁴ O tom pitanju Lohet retorički završava konstatacijom da bi Dominis, da kojim slučajem nije bio skrbio za nećake, onda bio onaj tko se ne brine o svojim najbližima, a kada se brine, onda je rodoskrvritelj. Zatim se Lohet vraća na Andreuccija i njegovo kazivanje kako se Dominis u početku zapravo i bio složio s prisilno mu nametnutim porezom i nezakonitim davanjima trogirskom sufraganu. Andreucci je rekao da se Dominis svojom apelacijom bio obratio pravednu sucu od koga se nije mogla očekivati nijedna i nikakva nepravедna osuda. Lohet još dodaje da su Dominisu bila obustavljena sva

⁷⁹⁰ De Dominis, *Izabrani radovi* 2, 472.

⁷⁹¹ *Senjska biskupija 1600.-1919.*, prir. Mile Bogović (Zagreb, 2003.), 309-311.

⁷⁹² De Dominis, *Izabrani radovi* 2, 311.

⁷⁹³ Usp. Kostić, *Kulturne veze*, 116-178.

⁷⁹⁴ Usp. *Senjska biskupija 1600.-1919.*, 115-120.

davanja prema trogirskome biskupu Andreucciju, koga na kraju naziva najpogrdnijim imenima i epitetima, poput “izmetom od biskupa” itd. No Lohetsvojege gospodara Dominisa brani protiv objeda Andreuccija, kao i Leonarda Marija, da je Dominis nakon izrečene po njega nepovoljne presude od strane pape u Rimu, vrativši se u Veneciju počeo škripati zubima na rimsku Crkvu i na papu, kao uostalom i na čitavo papinstvo. Prema Andreucciju i Mariju, zbog tog financijskog razloga počeo je Dominisov bunt negdje oko 1605., što je onda aludirajući trebalo koincidirati sa sukobom Mletačke Republike i Rimske kurije u kojemu je, kako znamo, Dominis gotovo domoljubno i veherentno stao na stranu Venecije, a protiv Rima.⁷⁹⁵ Sam pak Dominis i njegov tajnik Lochet tvrde upravo suprotno: da Dominis nije ništa negativnog napisao o papi i ustanovi papinstva sve do 1616., kada je zbog poznatih razloga bio primoran otići u Englesku na poziv engleskoga kralja Jamesa I. Stuarta. Stoga Markantun de Dominis ni njegov tajnik uopće ne pokazuju želju za pomirljivijim tonovima u raspravi s Andreuccijem i Leonardom Marijem na kraju tematskoga spisa *Sorex primus*. Naprotiv, Dominis je u uvodniku svoje *Crkvene države*, valjda anticipirajući moguće napade na sebe i svoje djelo, bio spomenuo da traži intelektualno ravnopravnog i dostojnog sugovornika, željnog iskrene rasprave u otkrivanju prave istine.

Zaključak

Iz ovog je spisa razvidno da se kroz korespondenciju u polemičkome tonu između Dominisova tajnika Danijela Loheta i profesora kelnskoga sveučilišta Leonarda Marija razvila žestoka diskusija o opusu splitskoga nadbiskupa Markantuna de Dominisa, nadbiskupstva kojeg se sam Dominis nije nikada odrekao te ga je uvijekstavljao ispred svih ostalih kasnije dobivenih naslova. U toj je diskusiji, bolje reći odgovoru njegova tajnika Locheta, odgovoreno na sve objede Leonarda Marija i njegova sudruga Severina Binija. Potonja su dvojica, čini se, dobivala informacije od trogirskoga biskupa Marzija Andreuccija, koji je o Dominisu, svojem pretpostavljenom nadbiskupu, govorio isključivo u negativnom tonu zbog njihova internoga sukoba u poslovima unutar i oko Splitske nadbiskupije. Polemizirajući s Marijem, Lochet daje u presjeku Dominisov život kroz teološko-ekleziološke spise samog Markantuna de Dominisa. Lochet zapravo spominje da se ovdje radi o sukobu dvaju tandema: Leonarda Marija i Severina Binija s jedne strane, koji predstavljaju dva sveučilišna središta, Köln te Pariz, a s druge su strane Markantun de Dominis i njegov tajnik Danijel Lochet, koji nastupaju sa slobodoumnih pozicija i pariško sveučilište nazivaju “nekoć slavnim”. Spis *Sorex primus* zapravo dosta

⁷⁹⁵ De Dominis, *Izabrani radovi* 1, 1-52.

i sliči dvama spisima koji se odnose na tematiku i problematiku tzv. Mletačkoga interdikta, kada je 1606./07. bilo došlo do diplomatskoga sukoba Rimske kurije i Mletačke Republike o pitanju prava jurisdikcije nad crkvenim osobama, tj. dvojicom svećenika. Poput prvoga spisa iz tog tematskog kruga, *Prigovori Mletačke Republike*, i *Sorex primus* vrvi vrlo ostrim i grubim izrazima i uvredama upućenim *ad hominem*, što uopće nije bila rijetkost u Dominisovu vremenu kasne renesanse, na izmaku prve četvrtine 17. stoljeća. To najbolje ocrtava aktualnost i intenzitet sukoba katoličke i protestantske Europe, odnosno njezina dva dijela, sjevera i juga kontinenta, te čini svojevrsnu poentu. Što se pak povijesnih dokumenata tiče, spis *Sorex primus* tek je jedan u nizu iz spektra teološke katoličko-protestantske kontroverzistike.

Danijel Lochet referira se i na Dominisovu senjsko-uskočku epizodu te na njegovu korespondenciju s tada aktualnim papom Klementom VIII., što baca novo svjetlo na tu epizodu iz Dominisova života, ali i na regionalnu povijest Kvarnera i sjevernoga Jadrana.

Literatura

1. Toma Arhidakon, *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika. Thomae Archidiaconi Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, prir. Olga Perić i Mirjana Matijević Sokol (sa studijom Radoslava Katičića), Split 2003.
2. Bogović Mile (biskup), *Senjska biskupija 1600.-1919*, Zagreb 2003.
3. Brandt Miroslav, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb 1995.
4. Budimir Milan/Flašar Miron, *Pregled rimske književnosti*, Beograd 1986.
5. de Dominis Marko Antonije, *Izabrani radovi 2*, prir. Ante Maletić, Split 2003.
6. Jedin Hubert, *Velika povijest Crkve 3/1*, Zagreb 1993.
7. *Jeruzalemska Biblija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1996.
8. Kostić Veselin, *Kulturne veze između jugoslovenskih zemalja i Engleske do 1700. godine*, Beograd, SANU 1972.
9. Lane C. Frederic, *Povijest Mletačke Republike*, Zagreb 2007.
10. Origen, *O počelima*, prir. Marijan Mandac, Sarajevo 1984.
11. Ratzinger Joseph, *Benedikt XVI., Isus iz Nazareta*, Split 2007.
12. Škvorc Mijo, *Jeruzalem ili Antiohija*, Zagreb 1988.
13. Tomić Celestin, *Vrijeme kralja Davida*, Zagreb 1976.
14. Tomić Celestin, *Knjiga izlaska*, Zagreb 1979.
15. Žepić Milan, *Povijest rimske književnosti od najstarijih vremenado propasti Zapadnorimskog Carstva*, Zagreb 1916.

Skënder GASHI, Wien

Elemente onomastike e leksikore bizantine në Kosovë ^{796*}

Jubilari ynë, prof. i nderuar Zef Mirdita, i ka kontribuar me kompetencë, (duke qenë filolog i mirëfilltë; njohës i gjuhëve klasike të lashtësisë e të antikitetit të Ballkanit) kërkimeve e rezultateve meritore në fushën e studimeve të historisë e të onomastikës pararomake e romake të hapësirës së sotme të Kosovës, më shumë se cilido dijetar kosovar. Punimet e tij për dardanët si njëri ndër fise të ilirëve apo për si popull më vete i ilirizuar mbeten gurthemel i historisë dhe i onomastikës së hapësirës pararomake e romake të shtetit të dardanëve. Në kontekstin e historisë së lashtë të Dardanisë, jubilar i ynë i ka kontribuar pasqyrimin të rolit të pararendësve ilirë (dardanë) të shqiptarëve në përhapjen e krishterimit roman në gjithë hapësirat e banuara nga ilirët. Jubilar i ynë është dhe do të mbetet zë i fuqishëm në dëshmimin e prejardhjes ilire të shqiptarëve dhe kundërshtar i denjë i tezave për prejardhjen trako-dake e bese të shqiptarëve.

I: *Toponime me prejardhje nga greq. e mesme (bizantine)*

Sadoqë (me sa di unë) nuk është marrë drejtpërdrejt dhe ekskluzivisht me mbetjet onomastike e leksikore bizantine në hapësirën e Dardanisë/Kosovës, në shenjë respekti ndaj jubilarit tonë po i sjell më poshtë rezultatet e të tjerëve në këtë segment të historisë së shqiptarëve dhe të gjuhës së tyre të cilat, sado që jo drejtpërdrejt, kanë të bëjnë me historinë e periudhës bizantine dhe atë më të lashtë të kosovarëve. Toponimet e shokolluara në këtë trajtesë janë radhitur sipas rendit alfabetik të shqipes.

Gllama

Përkundër dy mendimeve të ndryshme (sh. më poshtë) me prejardhje nga një fjalë greke e hyrë në leksikon e serbishtes mesjetare, jo porse edhe në atë të shqipes, mund të

⁷⁹⁶ * Rreth disa oikonimeve e mikrotoponimeve me prejardhje greke nga emra shenjtoreësh kam shkruar gjerësisht në trajtesën time, ende në dorëshkrim, Oikonime e mikrotoponime të Kosovës nga emra shenjtore(e)sh dhe nocionesh kishëtare.

jenë edhe emri *Gllama* i një kodrine në rrethina të Gjilanit dhe muikroptponime të tjera të sajara nga kjo fjalë e greqishtes (sh. më poshtë).

Gllama quhet një kodër masive që e ndan Janjevën nga Graçanica dhe një kodër në hapësirën e Novobërdës përkatësisht afër katundeve Kuretisthtë e Strazhë. Në fundshekullin 15 një vend i quajtur *Gllama* ishte qendër e nahijes. Në po atë regjistrim ishin evidentuar edhe dy katunde emrat e të cilëve I. Rexha i ka lexuar si Glami Dolna e si Gorna Glami -në vend të *Gllama*. Katundi Gorna Glami ishte asokohe i banuar nëmos kryekreje së pakut në pjesën dërmuese nga shqiptarët.⁷⁹⁷

Në katundin sotëm Bresalc të rrethinave të Novobërdës ka edhe sot një mahallë e quajtur *Gllama* dhe mikrotoponimet *Arat e Gllamës*, *Shpati Gllamës* dhe *Gllamici*; në katundin Livoç i Epërm të komunës së Gjilanit është mikrotoponimi *Gllama*;⁷⁹⁸ në katundin Gadish të po kësaj komune, në afërsi të një vendi me gjurmë mineralesh është poashtu vendi i quajtur *Gllama*,⁷⁹⁹ si edhe mikrotoponimi *Gllama* në katundin Llajshevc të krahinës së Gallapit.⁸⁰⁰

Është e qartë që emrat e këtyre vendeve e heqin prejardhjen nga termi mineralogjik *glama*, *argentum glame*, *de glama*, *glamma* i dëshmuar në Novobërdë në vitin 1436 „De argento glame ...” dhe ka të bëjë me këtë xehe të nxjerrë vetëm në këtë minierë. Çështje që duhet parë mbetet në këtë mes nëse këta emra duhet të lidhen me refleksin serb *glama*, përkatësisht *glamsko srebro* „argjend që përmban edhe ar” të greqishtes së re μάλαγμα „ar” sikundër mendon St. Novaković, apo që këta të krahasohen me termin gjerman të mineralogjisë *Galmei* „kalaminë, xehe e zinkut” - sikundër propozon K. Ji-reček.⁸⁰¹

Sado që në të dyja rastet kemi të bëjmë me trajta të metatetizuara, mua më duket më e lehtë në *gllama* të shndërrohet *Galmei* e gjermanishtes se sa μάλαγμα e greqishtes. Në të mirë të prejardhjes gjermane të këtij termi të ruajtur vetëm në emra vendesh të

⁷⁹⁷ Banorë të këtij katundi, sipas I. Rexha, Regjistrimi vendbanimeve dhe i popullsisë së kazasë së Novobërdës sipas defterit të fundshekullit XV, Vjetar XXVII - XXVIII i Arkivit Kombëtar të Kosovës, Prishtinë, 2002., fq. 249, 250 ishn asokohe: Gjon Andreja, Gjon Marin-i, Nua i bir i Marin-it; Gjon Stepa, Gjon Varak-u, Noka Varaki-i (SG: Varak-u), Andreja Gjona, Lisna Dacko, Martin Backo, Nua Marin-i, Dodko Nikolla, Noko Nikolla, Tushka Domko, Duka (IR: Doka) Andreja, Dimitri Gjin-i, Jovan Gjin-i, Lina (IR: Gjina) e vejë; Gjon-i, i bir i Jovan-it, Gjon-i, i bir i Gjukiq-it. Këtu ishte edhe një bashtinë e quajtur Bashtina Gjergj, ndërsa kaundi Glami Dolna banohej mbase kryesisht nga shqiptarë e raguzas. Banorë të këtij katundi ishin Gjon Braja, Dimitri Span-i, Dimitri Gjon-i, Pava Marin-i, Vllasota Jovan-i, Dimsha Marin-i, Jova Marin-i, Peja, i vëlla i Lisina-s, Andreja Gjon-i dhe Peja Vllahoviq.

⁷⁹⁸ sipas J. Osmani, Vendbanimet e Kosovës 6, Gjilani, Prishtinë 2004, fq. 59, 112.

⁷⁹⁹ Është shfaqur mendimi se edhe *fjala* glama mb. *glamski*, e cila dëshmohej vetëm në dokumente që kanë të bëjnë me xehtarinë, qenka në të vërtetë me prejardhje gjermane. Mbizotëron porse mendimi se kjo fjalë është në të vërtetë me prejardhje nga greqishtja μάλαγμα „argjend i përzier me ar”. Khs. Max Vasmer, Die griechischen Lehnwörter im Serbokroatischen, Aus den Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang, Phil. -hist. Klasse, Nr. 3, Berlin, 1944, fq. 61.

⁸⁰⁰ Këtë mikrotoponim e ka shënuar në terren Ali S. Berisha, Gallapi i Prishtinës, 2007 (Dorëshkrim)

⁸⁰¹ 5 khs. Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka, Beograd, 1962, fq. 103.

pasura me xehe flet faktori jashtëgjuhësor, përkatësisht dëshmmi nëpër këtë zonë i minatorëve sasë e i zejtarëve dhe i tregtarëve raguzas gjatë shek. 14-16.⁸⁰²

Kosterc

Kështu quhen edhe sot dy vendbanime të Kosovës: njëri në komunën e Suharekës dhe tjetri ë atë të Skënderajt. Dëshmia më e vjetër e oikonimit *Kosterc* të Skënderajt rrjedh nga viti 1313-1318 kur në Krisobulën e ashtuquajtur të Banjskës është shënuar në trajtën „*Selo kostrǣcb*”,⁸⁰³ ndërsa në drefterin e regjistrimit të kryefamiliarëve e të pronave të tyre në Sanxhakun e Shkodrës të vitit 1485 dëshmohet në trajtën *Kostrica*;⁸⁰⁴ më 1778 në Kadastrin e Devičit dëshmohet si *Selo Kostrcb* dhe si *Selo Kostrbcb*.⁸⁰⁵ Emri *Kosterc* i katundit të Suharekës dëshmohet më 1327 në trajtën „*i ot Kostrbca*”;⁸⁰⁶ më 1348 dëshmohet me shënimin si vendbanim i vllëhëve *Kostrbčani*,⁸⁰⁷ ndërsa më 1591 dëshmohet në trajtat *Kostreç* e *Kostrec*.⁸⁰⁸

I pari që u muarr me prejardhjen e emrit *Kosterc* të komunës së Sugharekës është St. Novaković.⁸⁰⁹ Ky mendon se emri *Kosterc* duhet interpretuar si një trajtë deminutive sllave të fjalës latine *castrum* „kështjellë”. Një derivat sllav nga emri latin qenka, sipas tij, edhe emri *Kostur* i qytetit në Greqi. Ky i fundit, sikundër e kanë treguar P. Skok,⁸¹⁰ dhe sipas Argiroski⁸¹¹ edhe Al. Rosetti është një formim sllav me *-bc* nga varianti grek κάστρος i fjalës me prejardhje latine, përkatësisht një refleks sllav i emrit Καστροπία dhe jo, siç mendonte J. Zaimov,⁸¹² një emër i dalur nga fjala sllave *kost* „asht”. Për të kësaj prejardhje P. Skok e konsideron edhe toponimin *Kostréc* të Labërisë (Shqipëri e Jugut), duke e parë këtë një survival sllav,⁸¹³ ndërsa unë ia shtoj këtij tipi toponimesh edhe emrin e lagjes *Kostrec* të katundit Visoq të nahijes Rudina, e cila përfshinte vendbanimet

⁸⁰² khs. për këtë trajtesën time Bashkëjtesa sase-shqiptare në shekujt 14-16 dhe disa gjurmë onomastike e leksikore sase në Kosovë.

⁸⁰³ khs. Lj. Kovačević, Svetostefanska hrисovulja, SPOMENIK SKA IV, Beograd, 1890, fq. 3.

⁸⁰⁴ S. Pulaha, Pulaha, Selami: Defteri i Regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, Tiranë, 1974. fq. 206.

⁸⁰⁵ Gl Elezović, Rečnik Kosovsko-metohiskog dijalekta II, Beograd, 1934, fq. 317.

⁸⁰⁶ Đ. Daničić, Rječnik iz književnih starina srpskih, I, Bigograd, 1863, fq. 480.

⁸⁰⁷ J. Šafarik, Hrisovulja cara Stefana Dušana, kojomь osniva monastirtь sv. Arhangela Mihaila i Gavrilja u Prizrenu godine 1348 ?, Glasnik Društva Srbske Slovesnosti, 15, Beograd, 1862, fq. 394. Në vazhdim citohet si Hrisovulja ...

⁸⁰⁸ Selami Pulaha, Krahinat verilindore të Dukagjinit - Hasi dhe popullsia e tyre në gjysmën e dytë të shek. XVI, Gjurmime Albanologjike, Seria Historike 2 (1972), (Prishinë), fq. 199.

⁸⁰⁹ sipas P. Skok, Leksikološke studije, RAD JAZU, 272 (1948), fq. 83.

⁸¹⁰ Leksikološke studije, RAD JAZU, 272 (1948), fq. 83.

⁸¹¹ L'apport du latin balkanique e du romain a la constitution de la communite balkanique, Actes du premier congres international des études balkaniques et sud-est eruropeenne, VI, Linguistique, Sofia, 1968, fq. 45; Kon etimologijata na imeto na gradot Kostur, Onomastica Jugoslavica 7 (1978), fq. 129-132.

⁸¹² khs. Zaslëdvane na bŭlgaskite Slavjani na Balkanskija Poluoströv, Sofia, 1967, fq. 205 (cit. Sipas M. Argiroski)

⁸¹³ khs. Skok, Petar: Leksikološke studije, RAD, JAZU, 272, (1948), fq. 83.

midis qyteteve të Gjakovës e të Kukësit, që përmendet më 1571.⁸¹⁴ dhe emrin *Kostur* të katundit në regionin e Bytyçit, Tropojë.⁸¹⁵

Ndërmjetësimin e mundshëm sllav në kalimin e trajtave **Castrum* në *Kosterc* të toponimeve kosovare e dëshmon rrethana që toponime të dalura nën këtë trajtë nga fjala latine *castra* dëshmohen dendur në hapësirën gjuhësore të kroatishes, serbishtes e të bullgarishtes,⁸¹⁶ pikërisht në trajtat *Kostr-* (khs. emrat *Kostrel* e *Kostrǫlb* në komunat Breznik e Godeč në Bullgari) të cilat J. Zaimov⁸¹⁷ i interpreton me fjalën latine *castrum* gjerm. „Lager, Festung”, emrin e lagjes *Kostrčan* (istorum. Kostrčân) afër katundit Sušnjevice në Istri, të cilin administrata e shënon si Kostrčane,⁸¹⁸ ndërsa përbrenda hapësirës gjuhësore të shqipes toponimet e këtij tipi ndeshen në trajtat *Kastri* etj. Të këtillë janë, ndër të tjerë, emrat *Kastri* - katund në krahinën e Mirditës, *Pazari Kastrit* në katundin Kaftall, gjithashtu në Mirditë; *Kastri*, katund në rrethina të Shkodrës (i dëshmuar më 1485,⁸¹⁹) pastaj emri i fisit, përkatësisht i vëllazërive *Kastrati*, *Kastrioti*⁸²⁰ *Kastërnjoti*, *Kastriçani* e të tjerë në Veriun e Shqipërisë. Për në Jugun e Shqipërisë këtu bie patjetër pjesa e dytë e emrit *Llahtakastra* (i dëshmuar më 1431-1432) afër Gjirokastrës dhe, së fundi, edhe vetë emri i qytetit të Gjirokastrës (Αργυρόκαστρο),⁸²¹ pastaj emri i vëllazërisë (fisit) *Kastrati* në rrethina të Kuršumli-së Serbi e Jugut) „sipas emrit të të cilit quhet edhe katundi Kastrati”,⁸²² emër ky që është dëshmuar në shek. 15;⁸²³ mbiemri *Kastrati* i një banori të qytetit të Novoberdës, të quajtur Zhivko, i dëshmuar në shek. 17⁸²⁴ dhe shumë emra vëllazërish) khs: psh. *Kastratët* - vëllazëri në katundet Sverkë e Gashit, Bubël, Domanek e Ponorc të Klinës; në katundin Shtupeq i Vgël në krahinën e Rugovës; në katundet Nekovc e Balincë të Glogovcit; në katundin Hogosht të Kamenicës etj. gjithandej nëpër Kosovë). Bie në sy që pothua në të gjitha vendbanime ku ka vëllazëri të quajtura *Kastrat*, ka gërmadha vendbanimesh të fortifikuara apo toponime të quajtura *Gjytet*, *Kala*, *Gradinë*. Në këtë mes do vërejtur se, së pakut sipas këtij sqarimi tmit, shtrirja hapësirore e mbiemrit familiar *Kastrati* të shqiptarëve nuk

⁸¹⁴ S. Pulaha, Krahinat verilindore ..., fq. 199.

⁸¹⁵ S. Pulaha, Popullsia shqiptare e Kosovës gjatë shek. 15, 16, Tiranë, 1983, fq. 191.

⁸¹⁶ Për më shumë shembuj khs. Rječnik JAZU V, fq. 376.

⁸¹⁷ khs. J. Zaimov, Bulgarische Gewässernamen, Zeitschrift für Slavistik 6 (1961).

⁸¹⁸ Për këtë njoftim e falënderoj me respekt prof. August Kovačec (Zagreb).

⁸¹⁹ khs. S. Pulaha, Defteri ..., fq. 374, 402.

⁸²⁰ 24 Prof. Aleksandër Xhuvani, Dr. - Eqrem Çabej, Prapashtesat e gjuhës shqipe, Tiranë, 1962, fq. 81. konsiderojnë se „Emri Kastriot rrjedh nga lat. castrum, përmes greq. καστρί”. Kështu mendon edhe Kolë Luka, Fjalë shqipe të periudhës së para pushtimit turk, Studime Filologjike, 3 (1980), fq. 151.

⁸²¹ 25 khs. L. Thallosy & K. Jireček: Zwei Urkunden aus Nordalbanien in Archiv für slavische Philologie 21 (1899), fq. 87, të cilët emrin e derës feudale shqiptare të Kastriotëve e konsiderojnë me prejardhje greke nga një Καστριώτης dhe ky vetë nga emri i një qyteti Καστρίον.

⁸²² khs. Petar Skok, Etimlogijski Rječnik ..., II, fq. 66.

⁸²³ khs. M. Dinić, Za istoriju rudarstva u Srbiji i Bosni, II, Beograd, 1962, fq. 47.

⁸²⁴ sipas Kosta N. Kostić: Trgovinski centri i drumovi u srpskoj zemlji u srednjem veku, Beograd, 1899, fq. 252.

mund të jetë rezultat i ndonjë ekspansioni të shqiptarëve, por kontinuitet i banimit të tyre në apo rrënzë kështjellave të periudhës romake. Se nuk kemi të bëjmë me ekspansion të shqiptarëve që historiografisë së politizuar serbe ia ka anda të ketë ndodhur në shek. 17 e tregon pikërisht emri *Kastrat* i katundit të Kuršumlia-s, i cili qysh në shek. 15 dëshmohej në trajtën karakteristike shqipe e jo sllave të reflektimit të apelativit *castra* në variantin e tij me apo pa ndërmjetësimin e bizantinishtes.

Kjo rrethanë, e vështruar në aspektin etnografik, sikur e hap çështjen e lindjes apo të ekzistimit të institucionit të fisit në kuptimin e lidhjes së gjakut të njerëzve që e mbajnë mbiemrin *Kastrati*. Sa kohë që të mund të qëndrojnë sqarimi gjuhësor sipas të cilit emri *Kastrat* rrjedh nga apelativi latin *castra* „kështjellë” dhe që shënon pra ekskluzivisht njerëz, banorë në apo rrënzë vendeve të dikurshme të fortifikuara mund të përjashtohet mundësia e bazës së lidhjes së gjakut midis të gjithë njerëzve që e mbajnë mbiemrin *Kstrati*. Unë kujtoj se mbiemër të tillë kanë marrë pavarësisht njëra nga tjetra, pa lidhje gjaku njëra me tjetrën të gjitha vëllazëritë që kanë jetuar në apo rrënzë vendeve të fortifikuara të periudhës romake e bizantine të Kosovës.

Mbi bazën e shembujve të sjellur më lart lejohet paravendimi se në hapësirën e gjuhës shqipe ka jo pak toponime të tipit *Kastrati* dhe të vëllazërive *Kastrati* të vendosur afër apo përreth vendeve të quajtura Gjyteti, Kalaja, Gradina gjë që tregon se mund të ketë një vazhdimsi shqiptare e toponimeve latine *Castra* nga *castrum* „kështjellë”. Nga ky rregull, në rrafshin gjuhësor, bëjnë përjashtim emrat *Kosterc* të dy vendbanimeve kosovare të cilat dalin në trajta sllave të tyre. Rrethana që *Kosterc* quhen vendbanimet që ishin bërë pronë e manasiteve të Banjskës e të Prizrenit, jo porse edhe vendbanimet *Kastrati*, *Kalaja Kastrës* etj. në Shqipërië e Veriut.⁸²⁵ e në Serbinë e Jugut, e lënë të hapur mundësinë se këtu kemi të bëjmë me variante librare sllave, të cilat me të kaluar të kohës u pranuan edhe nga popullata shqipfolëse, ndërsa varianti shqiptar *Kastrat* në Serbinë e Jugut, ku në shek. 12-14 nuk kishte ndonjë qendër të fortë kishëtare serbe si ato të Banjskës, Deçanit e të Prizrenit apo të Devičit, e lënë të hapur mundësinë se kemi të bëjmë me variante librare sllave, të cilat me të kaluar të kohës u pranuan edhe nga popullata shqipfolëse. Një gjë që mbetet për t’u sqaruar lidhur me vendabimin *Kosterc* të Suharekës, i dëshmuar më 1348 si vendbanim i vllahëve *Kostrçani*, është nëse këta vllahë ishin të ardhur, apo janë ata romanë ballkanikë të periudhës parasllave, të cilët sigurisht që vendin e tyre do ta kenë quajtur **Castra* e vetveten **Castrioti* e jo *Kosterc* e *Kostrçani* apo popullatë baritore nomade vllahe e ardhur këndeje gjuhësisht e sllavizuar, përkatësisht e bullgarizuar që edhe do ta arësyetonte variantin sllav të emrit të vendbanimit ku u ngulitën.

⁸²⁵ Të cilat G. Weigand, Sind die Albaner Nachkommen der Illyrier oder der Thraker?, Balkan-Archiv, III, 1927 fq. 322 dhe G. Stadtmüller, Forschungen zur albanischen Frühgeschichte, Wiesbaden, 1966.fq. 91, referenca 107 dhe P. Skok: Zur Ortsnamenkunde Albaniens, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 10 (1934), fq. 193. i shohin për kontinuitet shqiptar të emrave latinë të dalur nga apelaivi *castrum*.

Përveç rrethanës që banorët e këtij vendbanimi mbanin shumë emra sllavë në tratja karakteristike vllahe si psh. *dražulb*, mbiemrin karakteristik vllah *šarbanovikb* e madje edhe patronimin shqip *tauševikb*. Përkatësinë etnike vllahe të banorëve të këtij katuni e dëshmon tërthorazi edhe rrethana që jo larg këtij vendbanimi kishte edhe mjedise banimi apo mikrotponime si *vinışor'skvi grabb*, „Shkoza e Vinishorit” përkatësisht Vinişor (katundi i sotëm Nishuer, Nishor), emrat *Mushtisht* e *Ngucat* me prejardhje të rrethinave të afërta të Suharekës së sotme.

Paun

Në hapësirën e Kosovës së sotme ka edhe ndonjë vendbanim, emri i të cilit në burime kishëtare serbe del në trajtë të përkthyer në sllavisht. Shembullin më të mirë të ndërhyrjes serbe në përkthimin e emrave të vendeve e kemi tek rasti i emrit të vendit kosovar që sot, përkatësisht duke filluar nga vitit 1321 quhet *Paun-i*,⁸²⁶ në rrethina të Ferizajt. Perandori bizantin Johannes Kantakuzenos I (1341-1354) e paska përshkruar këtë vend për godinë të përbërë prej disa kthinash dhe të ndërtuar nga material i lehtë, në një oborr (tani ! të rrethuar). Disa vite më vonë, përkatësisht në harkun kohor midis viteve 1282-1331, ky vend paska qenë rezidencë e sundimtarit serb Stefan Uroš Milutin. Unë nuk e di të jetë gjetur ndonjë dëshmi arkeologjike që do ta legjitimonte statusin e tij prej ndonjë qyteti, emri i të cilit dëshmohej porse në një burim bizantin që do të jetë hartuar midis viteve 1072-1082 vetëm në variantin grek të mesëm të tij: *Tao e Taonio*: τόπω λεγομένω Ταωνίω⁸²⁷ „Vendi i quajtur Taonio”. Në këtë kohë, (në vitet 1072 ose 1073) në rrethina të Paunit pësoi disfatë dhe u zu rob nga strategu bizantin Michael sulmuesi serb - vazhdues i ekspeditave pushtuese të sllavëve paganë apo të sapokrishterizuar kundër kishës uniote ortodokse të Bizantit, i biri Michael i Konstantin Bodin-it, që të dytë të deklaruar porse - mbase vetëm sa për sy e faqe - për katolikë të principatës së Zetës (= Dioklesë, atdheut të Dokleatëve ilirë). Ky „oborr mbretëror, i parrethuar ndodhej mbase në vendin e quajtur *Fusha e Paunit* midis Ferizajt dhe katundit fqinj të tij Talinovc. Këtu, në Paun, siç po u mësuaka nga një shënim „i shkruar në mur të (SG. manastirit të) Graçanicës” paska qenë edhe një kishë në të cilën paska reziduar arqipe-shkvi serb dhe një „sokalnik” dmth. një shtëpi me kuzhinë dhe me furrë buke. Sot këtu nuk paska kurrfarë gjurmësh të ndonjë godine të vjetër.⁸²⁸

Sikundër dihet, emri *Taonio* është sajuar nga fjala greke *tao*, emri i shpendit *pavodë*, zool. *Pavo crostous* i zgjeruar me prapashtesën *-nio*. Emri *Taonia* u përkthye në serbisht

⁸²⁶ sh. Stojan Novaković, Zakonski spomenici srpskih država.srednjega veka, Beograd, 1912, fq. 634.

⁸²⁷ sh. Stojan Novaković, Nemanjićske prestonice Ras-Pauni-Nerodimlje, GLAS SKA LXXXVIII, Beograd, 1911, fq. 37.

⁸²⁸ 32 sipas Jusuf Osmani, Vendbanimet e Kosovës, 9, Ferizaj, Shtimja dhe Shtërpca, Prishtinë, 2004, fq. 140, 141.

Paun po me kuptimin e shpendit *pavodlë*, -a. Ndryshe, vendbanimet e tipit *kështjellë e banueshme, seli, rezidencë sundimtarësh* i gjejmë në dokumentacionin kishëtar serb të jenë quajtur *pollatë* përkatësisht *polatъ*; khs. „i kraljevehъ polatъ”.⁸²⁹ Vetë fenomeni i përkthimit sikur e tregon së pari pushtimin e përkohëshëm nga serbët të asaj qendre bizantine. Fundja, se sa të paqëndrueshme, provizore, ishin selitë e sundimtarëve serbë në hapësirën e Kosovës së sotme shihet mbase edhe nga rrethana që psh. kishën e pikërisht asaj të së ashtuquajturës seli e Paunit, sundimtari serb Stefan Uroš Milutin-i e injoronte për si kishë të selisë së pararendësve të tij dhe e vënte këtë nën jurisdiksionin e kishës, përkatësisht të manastirit në themelim të Graçanicës. Kjo rrethanë, në vija më të largëta lidhet edhe me faktin e ditur që sundimtarët serbë e synonin forcimin e ipeshkëvisë së pushtuar pak kohë më parë të Lypianit. Çpronësimi total i të ashtuquajturit qytet i Paunit shihet shumë qartë në dritën e rrethanës se sundimtari Milutin ia merrte këtë qytet madje edhe mullinjtë që atij i kishin takuar deri atëherë: „Dhe mullinjtë që ndodhen në atë rrjedhë në Paun nga lumi i epërm (SG: Neredimja?) deri në Sitnicë dhe nga secili mulli që mbtëria ime e merrte gjysma e secilit mulli të jetë e ipeshkëvisë së Lypianit dhe ... secilit mulli t'i vëhet nga një hekur e gur.” „Dhe kishën që është ... në Paun ia nënshtrova jurisdiksionit të ipeshkëvisë së Lypianit me priftin Dobromir-in dhe fëmijët e tij.”⁸³⁰ Fort larg nga vendbanimi i sotëm *Paun* i Ferizajt, përkatësisht në katundin Seçisht të komunës së Kaçanikut, krejt në kufi me Maqedoninë, ekziston mikrotoponimi *Ara e Paunit*,⁸³¹ e cila do të jetë quajtur kështu pse ndonjëherë mund të ketë qenë pronë e selisë Paun të Ferizajt, apo një vend, pa pasur lidhje me të, do të jetë quajtur poashtu Paun.- si njëri ndër apelativa onomastikë.

Prinipon (Lipovac, Prizrenac)

Nëpër burime bizantine të shek. 12 për në regionin midis Novoberdës e të Gjilanit të sotëm dëshmohet një kështjellë, përkatësisht qendër kishëtare bizantine e quajtur *Prinipon*, vendndodhja e të cilit nuk dihet deri tani. Vështruar në pikëshikimin e fjalëformimit, përkatësisht duke u nisur nga tendenca e dëshmuar e sllavëve ardhës për përkthimin apo riemërimin e emrave të vendeve ku u vendosën, ka arsye të paravendohet që këta të fundit emrin *Prinipon* e shndërruan në *Prilepac* duke ia përshtatur veshit të tyre një emër

⁸²⁹ khs Lj. Kovačević, Svetostefanska hrisovulja ..., fq. 6.

⁸³⁰ khs. Stojan Novaković, Zakonski spomenici ..., fq. 634: „I što se nahode vodënice po tomъ ozvodou na Paouni ođъ gornjega ribnika do Sitnice i ođъ vska vodënice što je ouzimalo kralevstvo mi polovina vsake vodënice da je srъkvi jepiskopiji lipljanskoi, a ođъ(teksti mungon edhe në origjinal) da stavi vsakoi vodënici gvozdiye i kamъ jedinъ” ... „I srъkvъ koja jestъ ou ... (teksti mungon edhe në origjinal) na Pauni podložihъ vъ oblastъ jepiskopijije lipljanskije sъ porotъ Dobromirotъ i zъ dëtiju.”

⁸³¹ E shënuar në terren nga Dr. Jusuf Osmani, Vdendbanimet e Kosovës, 10, Kaçaniku, Prishtinë, 2004, fq. 85.

që ata nuk e kuptonin. (khs. për këtë psh. shndërrimin e Ulpiana-s ilire- romake dhe Lynieon-in bizantin në *Lipljan* thuase ky emër na paska ndonjë lidhje me fjalën sllave lipa „bli,-ni” apo shndërrimi i emrit *sub Brenum* në *Srebrno* në Bosne thuese na paska ndonjë lidhje me fjalën sllave *srebro* „argjend”etj.) Ky adaptim, riemërim do të ketë ndodhur pas gjithë gjasësh pas pavarësimit të kishës serbe nga ajo e Bizantit. Duhet vërejtur në këtë mes porse që vendi *Prinipon* nuk dëshmohej më për si ndonjë qendër kishëtare madje as si kishë apo manastir, porse vetëm si kështjellë e quajtur tani *Prilepac*. Nga historiografia serbe mësohet se në këtë kështjellë qenka lindur në vitin 1329 katunari Lazar Hrebeljanović i njohur më vonë si knezi Lazar. Paska ndodhur kështu ngase i ati Pribac Hrebeljanović, që kur ishte shtatëmbëdhjetë vjeç, paska shërbyer logothet e më vonë *stavilec* në oborrrin (rezidencën e përkohëshme) e St. Dušan-it në Prishtinë. Titulli fundit ia paska mundësuar Hrebeljanović-it pjesëmarrjen aktive në jetën politike të mbretërisë. Njëra ndër dhurata që iu dhanë këtij ishte kështjella *Prilepac*. Dera e Hrebeljanović-ëve kishte pasur fare pak pasuri. Përveç kështjellës *Prilepac*, këtij iu dha në zotërim edhe një kështjellë tjetër të quajtur *Prizrenac*, poshtu në rrethina të Novoberdës. (sh. më poshtë)

Mbase duke u mbështetur në shënimin e përmbajtur në një shkresë të Republikës së Raguzës të vitit 1424 sipas të cilit një shtetas i Raguzës jetonte në vendin „*subtus castrum Prielpac prope Nouam Berdam*”.⁸³² „nën kështjellën *Prielpac* afër Novoberdës”, dijetari serb. M. Dinić,⁸³³ e identifikonte këtë kështjellë me vendin e quajtur *Lipovac* në pllajën e malit *Guri i Hoxhës*, në përfundim të katundit Bozhevc, sipri bregut të majtë të lumit të *Prilepnics*. Këtë identifikim e lokalizim e kishin pranuar më parë edhe K. Jireček e J. Radonić.⁸³⁴ Këtu po u shihkan edhe sot gjurmë muresh.⁸³⁵

Kjo kështjellë përmendet edhe një vit më vonë, përkatësisht në vitin 1425 me rastin e sulmit osman mbi qytetet, përkatësisht kështjellat *Prizrenac*, *Prilepac* e *Novoberdë* nga sulltan Murati II në verë të v. 1425, kur qeveria e Raguzës u lejoi qytetarëve të saj që me qëllim mbrojtjeje të qytetit të Novoberdës të merrnin me vete nga një hark dhe nga 50 shigjeta.⁸³⁶

Përkitazi me vendndodhjen e kështjellave *Prilepac* e *Prizrenac* mendim kanë shfaqur vetëm hulumtuesit kosovarë J. Osmani e Qazim Namani. Sipas të parit, kështjella *Prizrenac* mund të identifikohet me topogërmadhën *Kalaja* në maje të kodrës *Kulina* sipri lumit të katundit *Bresalc* të komunës së Novoberdës. Funkcioni i asaj kështjelle paska qenë mbrojtja nga aty e minierave të qytetit të Novoberdës,⁸³⁷ ndërsa sipas të dytit

⁸³² Stojan Novaković, Novo Brdo i Vranjsko Pomoralje u istoriji srpskoj 14 i 15 veka, Beograd, 1880, fq. 38.

⁸³³ Trepča u srendjem veku, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 33/1967, fq. 6, 34.

⁸³⁴ Në veprën e tyre Istorija Srba II, Beograd, 1952, fq. 94.

⁸³⁵ sipas J. Osmani, Vendbanimet e Kosovës, 13, Dardana, Kamenica, Prishtinë, 2004, fq. 72, 73.

⁸³⁶ Për shënimin rreth harkut e shigjetës khs. Drançolli, Raguzanët në Kosovë (Prej fundit të shekullit XIII deri në vitin 1455), Prishtinë, 1986, fq. 93.

⁸³⁷ Poai, poaty, fq. 213.

kështjellat apo minierat Prilepac e Prizren (!) po u dashkan të identifkohen me topo-gërmadhat *Gradishta* të Marecit dhe *Lapsideja*, përkatësisht *Gradishta* të Gllgovicës⁸³⁸ të rrethinave të Novobërdës.

Smira /Preamoron

Përveç kësaj qendrës/qytetit që përmend më lart, në regjionin e quajtur në periudhën e sundimit bizantin, përkatësisht në fillim të shek. 11, të kësaj hapësire *Preamoron* - siç qenka quajtur regjioni përgjatë lumit që më vonë do të (ri)emërtohet sllavisht *Kriva Reka* dhe një pjesë e tij edhe si *Topolnica*, ka pasur edhe një qendër tjetër kishëtare (?) bizantine e quajtur *Smirna* - katundi i sotëm Smirë i komunës së Vitisë. Dëshmia më e vjetër e përmendjes së emrit të këtij vendi gjendet në një krisobulë të vitit 1119 të perandorit bullgar Vasili II.⁸³⁹ Në vitin 1283 përmendet si *Izmira*;⁸⁴⁰ në vitin 1308 si *S'mira*;⁸⁴¹ në vitin 1321 si: *I u Morave selo Smira*.⁸⁴² „Dhe në Moravë katundi Smira”; në fund të shek. 15 si *Smira*⁸⁴³ në vitin 1530: u *Smirsku çeliju*⁸⁴⁴ „në çelën e Smirës”; në vitet 1566-1574 si *Smira*;⁸⁴⁵ në vitin 1772 si *selo Smira*⁸⁴⁶ „katundi Smirë”etj.

Në afërsi të këtij vendbanimi, përkatësisht në vendin *Gradina e Gushicës* jo larg katundit Smirë, kohëve të fundit është idetifikuar me kompetencë kështjella parasllave *Labutza*.⁸⁴⁷

Me rëndësi për çështjen e lashtësisë dhe të vazhdimsisë në të banuar të popullatës shqiptare në këtë katund është për t'u shënuar rrethana që në fund të shek. XV ky katund kishte edhe dy manastire: *Manastiri Atanas* dhe *Manastiri Sveti Nikolla* dhe kur

⁸³⁸ khs. Qazim Namani, Lashtësia iliro-shqiptare në Malësinë e Gallapit në VJETAR i Arkivit të Kosovës XXIX - XXX, Prishtinë, 2003, fq. 41-42.

⁸³⁹ sh. Ohridska Arieppiskopija u početku XI veka (Hrisovulje Vasilija II od 1119 godine), Botim i veçantë i Glas SKA LXXVI, të SKA, 1908.

⁸⁴⁰ Rad. M. Grujić, Gusari na Svetoj Gori i hilendarski pirg Hrusija od XII-XIV veka, Glasnik Skopskog naučnog društva, XIV, 1934, fq. 30

⁸⁴¹ Zakonski spomenici..., fq. 486.

⁸⁴² sipas Rječnik JAZU XV, fq. 723. Këtu sillet edhe shpjegimi popullor sipas të cilit ky emër po u sqaruaka me sllav. „smiranj = me të njëjtin kuptim si edhe sllav. zalazak, „perëndim”, që ndeshet vetëm tek shkrintari S. Matavulj), ose që ky emër e paska kuptimin si edhe „i urtë, i qetë”. Mendimi i redaktorëve të Fjalorit është porse që trajta Izmirna e dëshmuar nëpër burime të shkruara në sllavishten kishëtare si Smirna i përcjellur me sqarimin/epitetin „Vъ mēsto zlata i livana i izmirny” qenka toponim me prejardhje greke nga greq. Izmirna.

⁸⁴³ sh. Iliaz Rexha, Regjistrimi i vendbanimeve dhe i popullsisë së kazasë së Novobërdës sipas defterit të fundshekullit XV, në Vjetar XXVII-XXVIII i Arkivit Kombëtar të Kosovës, Prishtinë 2002, fq. 162.

⁸⁴⁴ Ljub. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, SKA Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Prvo odeljenje, Knj. XIV, Beograd, Karlovci, 1926, fq. 153.

⁸⁴⁵ sh. S. Pulaha, Popullsia shqiptare e Kosovës gjatë shek. XV-XVI, Tiranë, 1983, fq. 712 (Regjistri)

⁸⁴⁶ Gliša Elezović, Rečnik kosovsko-metohijskog dijalekta II, Beograd, 1934, fq. 246.

⁸⁴⁷ 51 sh. për këtë Edi Shukriu, Gradina e Gushicës dhe Municipiumi Labutza, Vjetar XVII-XXVIII i Arkivit Kombëtar të Kosovës, Prishtinë, 2002.

në këtë katund jetonin edhe banorët shqiptarë *Gjon Rapqin-i*, *Drela Gjon-i*, *Dimitri Buresh-i*, *Vidmar Gjon-a(?)*, skamnori *Jak-o* Bozhidar-i dhe banori Radosav, i vëlla i *Dançul-it* me patronim vllah.⁸⁴⁸ Kësaj duhet shtuar edhe rrethanën që në këtë katund ka edhe sot tri mikrotoponime: *Ara te Kisha*, *Lugu i Kishës*, *Kroni i Kishës* që e ruajnë kujtimin për ekzistimin e një apo të më shumë kishave/manastireve e mbi të gjitha ekzistimin e mikrotoponimeve *Smirnidi i Madh* e *Smirnidi i Vogël* në të cilat ruhet kujtimi për lokalitetin e kryehershëm të katundit të sotëm Smira, ndërsa kujtimi për madhësinë e tij ruhet mbase tek mikrotoponimi *Çarshija „sheshi, tregu”* i këtij katundi.⁸⁴⁹

Emri *Smirna* merret për si me prejardhje nga greqishtja e periudhës bizantine dhe lidhet me drurin bot. Commiphora myrrha i cili rritet deri në 3 m. lartësi nëpër shkretëtira, përkatësisht në Arabi. Kujtimi i kryehershëm i emrit të kësaj bime në gjuhët semite lidhet me nocionin „i idhët”. Në shqip kjo bimë/ky dru quhet *mirrë* dhe shpjegohet⁸⁵⁰ si: *pemë balsamike*; 2. *lëng mirre* balsam-i; 3. *melhem aromatik prej mirre* dhe⁸⁵¹ si „rrëshirë me erë të mirë, që nxirret nga disa lloje drurësh të Afrikës e të Lindjes së Afërme dhe që përdoret në kozmetikë e në mjekësi”. Emri Smira i Kosovës është, së këndejmi, i së njëjtës prejardhje si edhe emri i qytetit të sotëm *Izmir* të Turqisë. Në burime greke/bizantine, emri i këtij qyteti është dëshmuar në trajtën *Σμύρνη Smyrni*, lat. *Smyrna*. Trajta *Smyrna* e emrit të këtij qyteti sqarohet tradicionalisht me fjalën greke për *mirrë*, ë-a. Sipas një interpretimi „popullor” të historianëve turqë, varianti turk *Izmir* i këtij emri po dalka nga varianti grek *εις Σμύρνα (is Smyrna* „në drejtim të; kah Smyrna”).⁸⁵² Sido që të jetë, në rastin e emrit *Smira* të Kosovës kemi të bëjmë me një vend të emërtuar me një fjalë të fondit leksior të termionologjisë kishëtare bizantine të cilin (emër) e vazhduan si shqiptarët vendës që në atë kohë ishin qytetarë/shtetas të perandorisë së Bizantit dhe besimtarë të rritit bizantin/ortodoks të krishterimit, ashtu edhe sllavët ardhës në rastin tonë bullgarët, të krishterizuar tek kah fundi i shek. 9.

Zygos

Me qëllim të mbrojtjes së kufinjëve të saj, perandoria bizantine paska ngritur edhe përbrenda Kosovës së sotme, të ashtuquajturat *Zygos-e* - fortifikata që qafa malesh të zonave kufitare, siç ishte psh. kështjella e quajtur serbisht Zvečan që duhej ta mbronte

⁸⁴⁸ sipas Iliaz Rexha, Regjistrimi i vendbanimeve dhe i popullsisë së kazasë së Novabërdës ..., fq. 162.

⁸⁴⁹ Mikrotoponimet e cituara në këtë pasus i ka shënuar në terren Dr. Jusuf Osmani, Vendbanimet e Kosovës, 7, Vitia, Prishtinë, 2004, fq. 125.

⁸⁵⁰ sipas Henrik Lacaj e Filip Fishta, Fjalor latinisht-shqip, Tiranë 1966, fq. 316.

⁸⁵¹ sipas Fjalor i Shqipes së sotme, Tiranë, 1984, fq. 772.

⁸⁵² sipas http://de.wikipedia.org/wiki/Izmir#Der_Name

vargmalin e Kopaonikut (Bizantin) nga sulmet e pritshme nga bërthama shtetërore e Ras-it (Rashës).⁸⁵³

Mbetet për t'u provuar nëse ndonjë kontinuitet serb ekziston tek emri i qytetit të periudhës bizantine *Zygo*, identifikimi i të cilit me Zveçanin e sotëm nuk më duket i bindshëm.⁸⁵⁴ Edhe sot i dal zot mendimit tim të shfaqur para shumë vitesh se qyteti *Zygos* mund të identifikohet me vendin e sotëm *Gradina* përkatësisht *Kalaja* në katundin *Zhegovc* të komunës së Gjilanit,⁸⁵⁵ aqë më parë që tani po mësoj se në Malet e Zhegovcit, tani administrativisht pjesë e katundit Sllakovc i Poshtëm, janë edhe topogërmadhat *Gradisha e Madhe* dhe *Gradisha e Vogël*.⁸⁵⁶ Brenda harkut kohor 1018-1204 sundimi ushtarak bizantin ishte përqendruar kryesisht në mbrojtjen e kështjellave kufitare përkatësisht në perëndim të asaj të Prizrenit (SG. Therandës) dhe të Lypianit, përkatësisht të Lypenion-it bizantin (SG. të *Ulciana/Ulpiana*- ilire-romake) pra të dy atyre vendbanimeve të cilat ishin të fortifikuara që në antikë. Këto dy garnizone bizantine e kishin në shekujt 11 e 12 rolin e mbrojtjes nga sulmet e dy dukatave sllave/serbe: të Duklës/Dioklesë dhe të Rashës që edhe ashtu sapo ishin formuar në shekujt 11/12.⁸⁵⁷

Emri *Zygos* rrjedh nga greqishtja khs. greq. e vj. *zygós* „zgjedhë; radhë, varg”, fjalë që në greq. e re e ka kuptimin „pjesë e rrafshtë toke midis shpatijesh të rrëpinshme; shalë mali”. Kur po e trajtonte prejardhjen e emrave sllavë të vendeve *Verila*, *Verenica* dhe *Verigava* të Bullgarisë, I. Duridanov⁸⁵⁸ vërente se tponimi i zhdukur bullgar *Verigava*, i dëshmuar në shek. 9, rrjedh nga slav. *veriga* që e ka edhe kuptimin „vargmal”. Ky toponim, thotë më tej Duridanov, është një paralelizëm semantik me tponimin grek *Zygos* me kuptimin „vargmal”, pikërisht me atë kuptim që ky dijetar e gjente tek shprehja italisht *Catena del' mondo* = „vargmal” që Pjetër Bogdani⁸⁵⁹ e kishte përdorur për Malin Ballkan (= Stara Panina, Bullgari). Sido që të jetë, paralelizmi semantk sllav. *Verigava* greq. *Zygos* e paravendon, sipas Duridanov -it, një bashkëjetesë sllave-greke. Në rastin e emrit të qytetit *Zygos* të Kosovës duhet vërejtur se këtu nuk ka gjurmë të bashkëjetesës greke-serbe sepse, po të ishte kshtu, do të paravendohej ekzistimi i një varianti, i një përkthimi të sllavëve të Ballkazit në **Veriga*, **Verigava*, **Verigovac* etj. gjë që nuk dëshmohet në asnjë burim. Nga ana tjetër, mundësia që bzantinët ta kenë përkthyer një toponim të padëshmuar sllav në *Zygos* është e barabartë me zero.

⁸⁵³ Oliver Jens Schmitt, KOSOVO, Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft, Böhlau, UTB, Wien, Köln, Weimar, 2008, fq. 50.

⁸⁵⁴ khs. Dr. Jahja Drançolli, Raguzanët në Kosovë (Prej fundit të shekullit XIII deri në vitin 1455), Prishtinë, 1986, fq. 14.

⁸⁵⁵ sh. punimin tim Gjurmëve të qytetit *Zygos* të periudhës bizantine, Fjala, (Prishtinë) 18. 11.1978.

⁸⁵⁶ Që në terren i ka shënuar Dr. Jusuf Osmani, Vendbanimet e Kosovës, 6, Gjilani, Prishtinë, 2004, fq. 130-131, 176.

⁸⁵⁷ Oliver Jens Schmitt, Kosovo, Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft, Böhlau, UTB, Wien, Köln, Weimar, 2008, fq. 50.

⁸⁵⁸ khs. Zur alten slavischen Toponymie Bulgariens, Zeitschrift für slawische Philologie 29, Heidelberg, 1961, fq. 99-101.

⁸⁵⁹ * Nuk e di nëse ky është Pjetër Bogdani ynë, apo një klerik bullgar që quhej pokështu.

Ky fakt del i qartë në një shënim të arqipeshkvit serb Danilo, i cili më 1282, „kur po e përshkruante fillimn e sundmit të atij mbreti (SG: të Milutinit) shkruante (përkthimi im i lirë): se: „*po ta shikoje ato ditë tokën serbe do ta shihje atë të ngushtuar shumë, të vafër e të zvogëluar; shteti ishte i mbretërisë greke që shtrihej deri në vendin e quajtur glagolisht, Liplan*”.⁸⁶⁰ Me këto fjalë - vashdon St. Novaković - është thënë edhe ajo që serbët, duke mos e pasur për të vetin Lypianin, vija kthyesë^{861**} e të cilit ishte në vijën Gjilan-Kumanovë e Kaçanik, nuk kanë mundur ta kishin nën sundim as Vranjën, as Novoberdën, porse që kufiri (S.G: midis shtetit të Bizantit dhe principatës në ekspansion të Rashës) ishte dikund midis Lypianit e Prishtinës”.⁸⁶² Në referencën 1 të pokëtij punimi St. Novaković vërente se „Dragošević shkruante në Glasnik XLV fq. 78 të Akademisë Serbe të Shkencave se: „Midis Zhegovcit e Moravës është Mali i Zhegovcit, në të cilin ishte kufiri i perandorisë bizantine dhe i mbretërisë serbe në këtë anë në fillim të sundimit të mbretit Milutin”, për të vazhduar pastaj „Që Lypiani me të vërtetë ishte një kohë jashtë pushtetit serb, kujtoj se e dëshmon krisobula e Milutin-it manastirit të Graçanicës lëshuar për arqipeshkëvinë e Lypianit⁸⁶³ përmes së cilës ky e ngriste rishtazi ipeshkëvinë e rrënuar e të djegur dhe ia kthente kësaj pronat sipas krisobulës së të gjyshit e të t'et (dmth. sipas krisobulave të Stepan Nemanjës dhe të të birit, të quajtur poashtu Stepan, Mbretit të Parë të Kurorëzuar^{864*} të serbëve) që, fundja, e dëshmon edhe rrethana që manastirit i jepnin prona të Lypianit (Rrafshit të Kosovës), të Moravës (Gjilanit) e të Topolnicës (Krivarekës) *pushteti grek dhe sundimtari* (SG: serb, nënvizim i imi). Ato luftëra dhe pushtime alternative midis bizantinëve e serbëve bënë që Graçanica të shkatërrohej^{865**} e të lehej pasdore”.⁸⁶⁶ Me këtë ka lidhje edhe konstatimi i këtij autori se pikërisht për këtë arsye as një xehtari në Novoberdë e në Janjevë, që do të ishte e drejtuar nga serbët, nuk mund të jetë më e herëshme se e shekullit të 14, përkatësisht më e vjetër se viti 1326 kur Milutin-i i pushtoi të dy

⁸⁶⁰ khs. originalin: „*bě bon vb ty dñi viděti zemlju srbskoju vb tēsnotě velicě objetou i umaljenou; država bo carsstva grčьskago bě priležešti do mēsta glagoljenago Liplan*” te Stojan Novaković, Novo Brdo i Vranjsko Pomoravlje u istoriji srpskoj 14 i 15 veka, Beograd 1880, fq. 28., përkatësisht: „*kraljevstvo moe mnogymi napastmi i outheski-jemietъ srbskoj zemli obbetě soušti i oumaljenje; država bo grčьskago carsstva bě priležešti do mēsta glagoljenago Liplanja*” te Ljub. Stojanović, Srpski hrisovulji, akti, biografije, ljetopisi, tipici, pomenici, zapisi i dr., në SPOMNIK III SKA, Beograd, 1890, fq. 18.

⁸⁶¹ ** Unë e kuptoj këtë shpreje në kuptimin që këto vende mund të ishin nën juridiksionin e ipeshkëvisë së Lypianit.

⁸⁶² sh. St. Novaković, Novo Brdo i Vranjsko pomoravlje ..., fq. 28 - 29.

⁸⁶³ khs. Fr. Miklosich, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae, 1858, fq. 562 etj.

⁸⁶⁴ * I bir i Stepan Nemanjës. Edhe ky quhej Stepan. Falë martesës së tij me bijën e një venedikasi të shtresës së lartë, kurorën mbretërore ia dha vetë papa aktual. Më gjerësisht shih te Prof. Sime Ljubić, Opis jugoslavenskih novaca od, Zagreb, 1875:

⁸⁶⁵ ** Ky rrënim e shkreterim do të jetë vetëm njëri ndër disa sish që kjo qendër ipeshkëvnore i pësoi nga slmet e herëpashërshme të kontëve serbë të Rashës. Kështu e kishte pësuar Lypiani një herë edhe nga një sulm i kontit të madh serb Vukan më 1091 kur ky e kishte djegur Lypianin dhe kishte shkatërruar vise të tjera. Khs. për këtë Dr. Jusf Osmani, Vendbanimet e Kosovës, Lypjani, Prishtinë 2004, fq. 149.

⁸⁶⁶ sh. Stojan Novaković, Novo Brdo i Vranjsko pomoravlje ...,fq. 29.

Pollogët, Ovcëpolje-n e Zletovo-n në Maqedoni dhe Novoberdën sepse - thotë Novaković - në Janjevë dëshmohet qysh më 1303 kisha katolike dhe pse në fund të shek. 13, përkatësisht në perudhën midis viteve 1282-1336 në hapësirën midis lumenjëve të Sitnicës e të Moravës xehtaria kishte marrë hov të madh zhvillimi.”⁸⁶⁷ dhe, kjo xehëtari as ishte nxitur e as drejtohej nga serbët.

Këtyre të dhënave bën t’u shtohen edhe disa të tjera që nuk i përmend Novaković-i e këto janë se Lypiani sulmohej e pushtohej apo shkretërohej nga zhupanë të principatës së Rashës. Dihet psh. se Lypianin e kishte sulmuar një herë zhupani i Madh Vllkan në vitin 1091 dhe e kishte djegur atë. Mirëpo, Lypiani nuk ra që atëherë në duar të serbëve. Kjo mësohet edhe nga rrethana se, sipas Anna Komnena-s (1083-1150) vetë perandori bizantin Alexios I Komnenos-i (1048-1118) kishte ardhur në vitin 1097 në qytetin Zygos (vendi i sotëm *Kalaja* në katundin Zhegovc ?) të rrethinave të Lypianit, për ta drejtuar luftën kundër sulmeve të Vukanit. Sulmet serbe dhe pushtimet e herëpashërëshme vazhduan edhe më tej. Në shkrime të karakterit gjenealogjik, biografik mësohet se edhe Stepan Nemanja kishte rrënuar qytete të „grejëve”. Nemanja e paska marrë pushtetin „në shtetin serb”,^{868***} - kështu thuhet në shkrime të kësaj natyre-, vitin e 24-t të sundimit të Mihael Komnenit; se i vëllai i tij Miroslav-i kishte qenë knez në shtetin e Zahumit^{869****} dhe se Dalmacinë e mbanin „Grekët”. Pikërisht në këtë kohë 12 bujarë të mëdhenjë e paskan nisur përndjekjen e bullgarëve e të grejëve dhe i rrënuan qytetet e tyre.”⁸⁷⁰

Një kontinuitet i mundshëm serb, nga ana tjetër, do të duhej pranuar vetëm për emrin e qytetit të Rashës - bërthamën e shtetit serb të kohës së para ekspansionit të tij - emër ky për të cilin pandehet se mund të ketë dalur si rezultat i likuidometatezës së njohur sllave të emrave që nisin me *Ar-* në *Ra-*. Nëse pranohet ky shpjegim, atëherë emri *Rasa* *Rasha*, përkatësisht *Raška* do të rridhte nga emri parasllav *Arsia* i lumit, në brigje të të cilit do të jetë ngritur kështjella që në periudhën bizantine quhej *Rase*, *Rason*. Në dritën e rrethanës se kështjella apo qyteti *Rasa* është një ngriturinë bizantine e para periudhës së invadimit sllav në Ballkan mbase mund të vëhet në dyshim kalimi domosdo i *Arsia* në **Rasia* pikërisht si rezultat i likuidometatezës sllave sa kohë që edhe trajtat bizantine *Rase*, *Rason* mund të shihen si trajta të metatetizuara.

Sido që të jetë, serbët ardhës në Ballkan u quajtën *rasianë* jo në bazë të emrit nacional të tyre, porse në bazë të emrit *Rasa* që u bë atdheu ballkanik i tyre.

⁸⁶⁷ Poaty, fq. 29.

⁸⁶⁸ *** në origjinal: „u srpskoj zemlji”.

⁸⁶⁹ **** në origjinal: „u zahumskoj zemlji”. Ky regjion ka të bëjë me Hercegovinën e sotme.

⁸⁷⁰ khs. Ljub. Stojanović, Stari srpski hrisovulji, akti, biografije, ljetopisi, tipici, pomenici, zapisi i dr., SPOMENIK SKA 3, Beograd, 1883, fq. 18.

II. Elemente leksikore bizantine

Duke qenë se më mungon kompetenca prej bizantinologu e helenisti, propozoj që të gjitha zgjidhjet e mundshme të propozuara nga unë përkitazi me këtë problem të merren vetëm si cytje për ata që këto punë i dinë me kompetencë dhe jo për si zgjidhje të miat të problemit që po shtrohet. Dhe, ky problem është zbardhja e rrethanave nën të cilat disa fjalë me prejardhje nga greqishtja e mesme depërtuan në leksikun e variantit kosovar të gjuhës shqipe. Do të ishte e një rëndësie rrënjësore të konstatohet nëse greqizmat e shqipes kosovare nga greqishtja e mesme u muarrën drejtpërdrejt nga folësit e shqipes të kësaj pjese të hapësirës etnike e gjuhësore të shqiptarëve apo ato depërtuan këndeje me ndërmjetësimin e serbishtes mesjetare, kishëtare. Historia e kosovarëve do t'ua dinte për nder bizantologëve shqipfolës e të huajë, nëse këta e zbardhin rrethanën nëse shqipfolësit kosovarë i muarrën këto greqizma para pushtimit faktik e zyrtar nga shteti serb i Rashës në shekullin 12 apo në kohën kur këta ishin qytetarë të Bizantit dhe, siç e thotë një herë dijetari i madh çek Konstantin Jireček, (mbase pse e ndjenin veten me nivel më të lartë civilizimi), bënë sehir me sjelljet e pushtuesve serbë. Zbardhja e kohës së depërtimit të këtyre greqizmave të variantit kosovar të shqipes do të ishte me interes për dijen sidomos pse do të pritej dhënia e përgjegjes pyetjes përse pothuaj të gjitha huazimet e kësaj gurre i përkasin terminologjisë së lidhur me tokën e bukës, përkatësisht 1. me bujqësinë dhe 2. me terma që i përkasin terminologjisë bizantine kishëtare e administrative - terma që dëshmojnë edhe në serbishten kishëtare e në atë moderne të saj. Le ta fillojmë këtë „intermeco” me huazimet nga sfera e bujqësisë, përkatësisht me hetimin tim se me prejardhje greke është psh. edhe fjala *paraspore* (khs. shprehjen arë *paraspóre*). Në katundin Brodosanë të Opojës e kam shënuar para më shumë se 30 vitesh mikrotoponimin *Parasporet* (shqiptohet edhe si *Paraspúret*) që ndodhet në kompleksin hapësinor të quajtur *Zinova* të këtij katundi, ndërsa nga literatura kam mësuar se psh. një toponim *Paraspuer* gjendet në katundin Bulgër; një toponim *Më Paraspore* në katundin Kryezez dhe se në katundin Bardhanjar të Shqipërisë së Veriut ekziston edhe mikrotoponimi *Parashporja*.⁸⁷¹ Në të folmen e Opojës fjala *paraspóre* e ka kuptimin „tokë e papunueshme, lëndinë, tokë shterrpë” (greq. e vj. παρασπορά) ndërsa në terminologjinë e serbishtes mesjetare⁸⁷² me këtë fjalë emëroheshin tokat të cilat zotëruesi i feudit i punonte me krahë pune të njerëzve të vaur nga ai. Mirëpo, parasporja nuk ishte e gjithë rezerva e feudit. Sferës së terminologjisë bizantine të bujqësisë i përket edhe fjala në trajtën metatetike të saj *potrogjer* që jeton edhe sot në krahinat e Rrafshit të Dukagjinit dhe të Drenicës. Kjo

⁸⁷¹ sipas Fluvio Cordignano, L'Albania a traverso l'opera e gli scrittori di un grande Missonario italiano il P. Domenico Pasi S. I. (1847 - 1914) volume III, Roma, Istituto per l' Europa orientale, MCMXXXIV - XII, fq. 367, 395, 371.

⁸⁷² sipas St. Novaković, Selo, (reprint) Beograd, 1965, fq. 229, 243.

fjalë e ka këndeje kuptimin „njeri i paguar me rrogë vjetore, detyrë e të cilit ishte t’i njoftonte katundarët për kuvendet dhe vendimet e kuvendit të katundit”. Institucioni i protogjerit vazhdon të jetojë edhe sot pothuaj edhe në të gjitha katundet e regionit të Opojës. Ky institucion u vazhdua edhe pas pushtimit osman të Kosovës. Kështu, në fundshekullin 15 për në katundin Retkocer të Serbisë së Jugut dëshmohet banori *Ra-jin protogjer-i*,⁸⁷³ më 1485 ndër banorë të katundit Djakovica (sot qyteza e Gjakovës) dëshmohet edhe një Rajko, i bir i *protogjerit*,⁸⁷⁴ ndërsa në shek. 16 në Mëhallën e Jazixhi Sinanit në qytetin e Prizrenit dëshmohet kryefamiliar *Hysein protogjer* dhe në katundin Jabllanica e Madhe (në të cilin jetonin edhe Jovan popi, me dy vëllezër dhe Stepan Pljaku) jetonte edhe kryefamiliar i quajtur *Todor protogjer-i*.⁸⁷⁵ Kjo fjalë, që në shqipe është ruajtur në trajtën e saj të metatetizuar *potrogjer*, rrjedh nga greqishtja e mesme përkatësisht bizantine πρωτόγερος „kryeplak katundi” - kuptim që kjo fjalë e ka edhe sot në greqishten e re.⁸⁷⁶

Në regionin e Opojës e kam shënuar para afër 30 vitesh edhe fjalën *keramidhe* në kuptimin e „qepës”. Ruajtja e fjalës *kròmid* tek popullata serbe rajë e vjetër e Rrafshit të Kosovës sikur e tregon tërthorazi pejardhjen e fjalës *keramidhe* nga greqishtja e mesme e periudhës bizantine κρομμύδι(ov) greq. e re τό κρεμμύδι greq. e vj. κρομμυδov.⁸⁷⁷ Një element tjetër i bizantinishtes në fushën e bimësisë së regionit të Suharekës e të Prizrenit do të jetë edhe emri *morikë/murikë* i drurit/pemës së *man*, -it që para më shumë se 30 vitesh e kam shënuar vetë në katundin Mushtisht të këtij regionit, i cili (emër) mbase s’ka se si mund të largohet nga emri grek μωρέα „man” i këtij druri/peme. E sferës së bujqësisë, përkatësisht e kopshtarisë është edhe greqizma *perivoj* që ndeshet e ruajtur në mikrotoponiminë e vendbanime të sotme të shqiptarëve të regionit të Opojës dhe e ka këndeje kuptimin „kopsht”. I këtillë është psh. mikrotoponimi *Pirivojth* në katundin Pllajnik.⁸⁷⁸ Mikrotoponimi ynë rrjedh nga fjala περιβόλι(ov) „kopsht”⁸⁷⁹ e greq. së mesme. Unë do ta lejoja mundësinë e vagullt që nga fjala greke περιβόλι(ov) mund ta heq prejardhjen edhe emri *Berivojcë* i katundit i cili mund të shihet si trajtë e mundshme e sllavizimit të një emri të pakuptueshëm për serbishtfolësit, të cilin do ta kenë ndërruar sikur ai të kishte ndonjë lidhje prejardhjeje me antroponimin *Berivoje* përkatësisht *Berivojci* „pasardhësit e Berivojit”.

⁸⁷³ I. Rexha, Regjistrimi ..., fq. 139. Publikuesi i këtij defteri e shkruante termin *protogjer*, me shkronjë të madhe.

⁸⁷⁴ S. Pulaha, Defteri ..., fq. 211

⁸⁷⁵ S. Pulaha, Popullsia shqiptare e Kosovës gjatë shek. 15-16, Tiranë, 1983, fq. 512, dhe I. Rexha, Regjistrimi ..., fq. 64.

⁸⁷⁶ sh. M. Vasmer, Die griechischen Lehnwörter im Serbokroatischen, Berlin 1944, Vrlag der Akademie der Wissenschaften, fq. 125.

⁸⁷⁷ M. Vasmer, Die griechischen Lehnwörter ..., fq. 84; khs. për këtë edhe P. Skok, Etilogijski rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika II, JAZU, Zagreb 1972, fq. 208.

⁸⁷⁸ Këtë mikrotoponim e ka shënuar në terren J. Osmani, Vendbanimet e Kosovës, 20, Sharri (Dragashi), Prishtinë, 2006, fq. 125.

⁸⁷⁹ Për etimologjinë dhe kuptimin e kësaj fjale khs. M. Vasmer : Die griechischen Lehnwörter ..., fq. 111, 115.

Duke u nisur nga etimologjia e mundshme e emrit *magjer*'ci të katunit të arbana-sëve, të përmendur më 1348 të cilin kolegu im R. Doçi e ka lokalizuar në hapësirën që sot e zë katundi Gjino(v)c i Suharekës,⁸⁸⁰ duket sikur fjala e greqishtes së mesme μάγρος ishte në përdorim jo vetëm nga kisha serbe, porse edhe nga vetë shqiptarët sepse kjo fjalë, përveç në serbishten kishëtare, ka depërtuar edhe në shqipen e në rumanishten. Në rumanishte ndeshet si *magher* e *magherita* në kuptimin „kuzhinë; dyçan i vogël” ndërsa në shqipen si *magjeri*, -a „perime, zarzavate”.⁸⁸¹ Nëse është e drejtë kjo etimologji, atëherë emri *Magjerci* i katunit të arbanasëve blegëtorë do ta kishe edhe kuptimin „kopshtarë” gjë që do ta dëshmonte territorializimin e katuneve të arbanasëve që para shek. 14 ose do ta relativizonte bindjen se pas atributit *arbanas* gjithmonë dhe patjetër duhet parë vetëm bariun. Me prejardhje greke në të folme të Kosovës mund të jetë edhe emri i barishtes, me lule të verdha që del nëpër ara, i njohur gjithandej me emrin *sináp-i* bot. *sinapis arvensis*, nga greq. σίναπι, sadoqë Fr. Miklosich e radhit këtë fjalë nën elemente romane të shqipes: nga *sinapi* khs. sllav. e vj. *sinapъ*, greq. σίναπι, e dëshmuar në Fjalorin e Frank Bardhit.⁸⁸² Këtu do të binte edhe emri *pollomidë*, -a i barishtes *Serratula arvensis* i cili, (për si huazim i serbishtes nga greq. παλάμη „dor/ë, -a” mbase për shkak të trajtës prej dore të barishtes; khs. greq. e re παλαμίδι - emri i barishtes Ononis antiquorum)⁸⁸³ do të ketë hyrë në folme lokale shqipe të Rrafshit Kosovës nga serbishtja. Me prejardhje nga greq. e mesme janë edhe fjalët *sinuer/sinori* „kufi, mexhë”; *llaqemi/llaqumi* „grixhë kuajsh e pelash, të lëshuara në kullotë pa bari”⁸⁸⁴ e ndonjë tjetër.

Nga terminologjia kishëtare e greqishtes së mesme e periudhës bizantine të shqipes së folur në Dardaninë antike rrjedh edhe fjala *meteh* e cila në të folmen popullore në Kosovë e ka sot kuptimin e territorit që përfshin një katund, por që rrjedh nga greqishtja μετοχή „bashkësi, pronë e përbashkët; tokë e manastirit, të cilën murgjërët e punojnë bashkarisht”⁸⁸⁵ Le të shtohet këtu se në regionin malor të krahinës së Llapit është edhe sot katundi i quajtur *Metehi* -a, i cili nga publikuesit e defterit të vitit 1455 është lexuar si *Metohi*, -ja,⁸⁸⁶ gjë që, në vija më të largëta do të duhej ta paravendonte ekzistimin e ndonjë manastiri - pronë e të cilit, atëherë, do të duhej të kishte qenë [edhe] ky katund.

⁸⁸⁰ Kuptim me gojë i kolegut tim R. Doçi.

⁸⁸¹ Lidhur me këtë fjalë të greqishtes dhe përhapjen e saj khs. edhe P. Skok, De l'horticulture byzantine en pays yougoslaves, separat nga Είς μνήμης Σ. Λάμπρου, Athen 1934, fq. 463-469 dhe Eqrem Çabej, Studime gjuhësore I, Prishtinë 1977, fq. 281.

⁸⁸² khs. Die romanischen Elemente im Albanischen, Wen, 1871, fq. 61. Për speciet e tjera të këtij bari khs. Shefki Sejdiu, Fjalorth Etnobotanik i Shqipes, Prishtinë, 1984, fq. 224.

⁸⁸³ hhs. Max Vasmer, Die griechischen Lehnwörter im Serbokroatischen ..., fq. 107:

⁸⁸⁴ Është për t'u shënuar që në të folmen e krahinës së Drenicës ekziston edhe sot termi lukuni, -a „grumbull, llavë ujçerish, qensh” që duket se mund të jetë me prejardhje latine ballkanike

⁸⁸⁵ sipas Max Vasmer, Die griechischen Lehnwörter im Serbokroatischen, ..., fq. 98.

⁸⁸⁶ sh. Oblast Brankovića, fq. 300.

Elementet bizantine në mikrotoponimi e në leksik të shqipes në hapësirën e sotme të Kosovës nuk mbeten të ngjuara vetëm në regionin e Opojës. Ato, sikundër e tregon fjala *metehi* në përdorim gjithandej në hapësirën etnolinguistike përbrenda Dardanisë antike dhe sidomos emri *Metehi* i katundit të regjionit të Llapit, dëshmojnë edhe deri këtu e mbase edhe më tej - deri tek kufinj të skajorë të Dardanisë antike.

Mbiemri *palaré*, „lloj pjate e gjerë dhe e cekët” që ndeshet në të folme shqipe të Kosovës dëshmojnë edhe nëpër burime kishëtare serbe në trajtën *apalarija* dhe don të thotë „tas, sahan, kalanicë; arkë” (në kishë). Trajta shqipe e kësaj fjale për serb. *apalarija* rrjedh⁸⁸⁷ nga greqishtja e periudhës bizantine, përkatësisht nga greqishtja e mesme ἀπαλαρέα „tas, sahan”, por edhe „qepshe, goruzhdë”. Një dëshmi shkrimore për qenien në përdorim në shek. 19 të kësaj fjale e gjejmë në normat e Kanunit përkitazi me varrosjen. Kodifikuesi me shkrim i Kanunit, Shtjefën Gjeçovi shënonte se gjatë përgatitjes së ceremonisë së varrimit, disa nga strafulecët (sh. për këtë më poshtë) se „Të tjerët janë tuj gri mëlçitë e koklat e zemrat e i qesin nëpër palareja: ...” dhe „në secilën sofër çojnë palareja me mëlçi të grime, ...”⁸⁸⁸

Sakohë që jemi duke folur për ceremoninë e varrimit, në këtë mes do të duhej të merrej në peshojë mbase edhe koha kur përkujtohet i vdekuri. Rrethana që shqiptarët myslimanë e përkujtojnë të vdekurin në ditën e katërdhjetë të vdekjes (edhe vetë ceremonia quhet „t’katërdhetat”) që është veçori e ritit ortodoks na e përkujton përpjekjen e kishës katolike madje pikërisht në zona katolike si Kroacia që u propozonte besimtarëve që këtë ditë përkujtimi ta bëjnë ditën e 30-të vdekjes: Deri në vitet e shtatëdhjeta të shek. XX kisha katolike romake nuk pati sukses ta çrrënjoste zakonet e përkujtimit të të ndjerit ditën e katërdhjetë pas vdekjes së tij. Në portat e kishës së shën Spasit në Vitaljina leheshin në vitet e gjashtëdhjeta porosi të tipit: „Dita e përkujtimit për të vdekurit është tek katolikët dita e tretë, e shtatë dhe e tridhjetë pas varrimit, DHE JO NDONJË DITË TJETËR” dhe „Kushdo që të vdesë, shkoni të gjithë në meshën e shenjtë, burra e gra, të gjithë. Hiqni dorë nga zakoni i vjetër”⁸⁸⁹

Një element i greqishtes së mesme (i bizantinishtes) është mbase edhe emri i tretjes që në Kosovë njihet me emrin *fli*, -ja.

Me çështjen e prejardhjes së kësaj fjale u muarr hollësisht Norbert Jokl⁸⁹⁰ dhe kohëve të fundit edhe dietari gjerman Gottfried Schramm (sh. më poshtë).

⁸⁸⁷ sipas M. Vasmer, poaty, fq. 45.

⁸⁸⁸ E drejta zakonore shqiptare, ASH e R. P. S. të Shqipërisë, 1, Tiranë, 1989, fq. 452, 459.

⁸⁸⁹ khs. tekstin original: „Sve do sedamdesetih godina ovog (XX) vijeka Rimokatolička crkva nije uspjela da iskorijeni običaj davanja pomena pokojniku četrdeseti dan poslije smrti. Na vratima crkve Sv. Spasa u Vitaljini su šezdesetih godina ostavljane poruke tipa: „Kod katolika pomen za mrtve poslije ukopa jest treći, sedmi i trideseti dan, A NE KOJI DRUGI!” i „Tko god umre idite svi u sprovod i na svetu Misu, muški i ženske sve. Pustite stari običaj”. tek <http://forum.krstarica.com/showthread.php/514367-Dubrovcani-nacinalno-pitanje?p=19977695&viewfull>

⁸⁹⁰ në punimin e tij Altmakedonisch-Griechisch-Albanisch, Indogermanische Forschungen Bd. 44, fq. 30-33.

Nëpër fjalorë, fjala *flijë*, sipas Joklit, e ka kuptimin e it. „sacrificio, vittima”. Termin e *enjtja e flijave* it. „Giovedì grasso” e shënonte edhe Jung-u. Fjala *fli-ja* e shqipes rrjedh nga greq. e mesme *εὐλογία* (evlogia) që gjithsesi e ka kuptimin e flijimit e që është dëshmuar qysh tek Dhjata e Re LXX. Tek Ducagnes, për këtë fjalë është dhënë kuptimi „Oblata, Hostia non consecrata, panis qui ad sacrificium a populi offertur”. Sipas njoftimit që i ishte dhënë N. Joklit nga informatori i tij elbasanas Ismail Elmas Doda, *flija* ishte „trejte festive, e mbaruar nga bukë e thërmuar e ulur me sherbet e me gjalp/ë dhe e pjekur në furrë” Flija si trejte festive ishte e njohur edhe në krahinën e Rekës, veçse atje kjo gatuhej pak më ndryshe. Nga sqarimet e mësipërme, Jokl e nxjerr përfundimin që emri *fli* i trejtes e ka në shqipen kuptimin „bukë e bekuar” e cila, në Shqipërinë e Mesme e në Rekë gatuhej edhe për ditë të Bajramit. Flija bie në kuadrin e traditës së përhapur gjithandej të bekimit të trejteve të gatuar për festa të mëdha. Duke qenë „bukë e bekuar”, trejtja *εὐλογία* (lexo *evlogia*) e flisë e mori edhe kuptimin „trejte festive”. Prejardhja e fjalës *fli* të shqipes nga greq. e mesme është mbështetja kryesore e Joklit që tregon se fjala për flijim në shqipen nuk hyri nga lat. **frigilinum*, që e paravendonte G. Meyer, J. G. von Hahn e kishte shënuar edhe të dhënë që *flija* (trejte e gatuar me miell e vaj të cilës i shtroheshin sipri thërmia buke e flegra pemësh) gatuhej shtatë ditë pas lindjes së fëmijës dhe hahej me anëtarët e familjes e me farefisnin dhe se flija gatuhej për çdo ditëlindje të fëmijës. Mendimi përfundimtar i Joklit përkitazi me këtë fjalë është që gatimi i trejtes dhe fërliku, (pjekja e qengjit në hell) ishin në krye të herës akte pagane, të cilat i krishterizuan që në fillim të procesit të krishterimit.

Filologu gjerman i ditëve tona Gottfried Schramm⁸⁹¹ tregon se kjo fjalë në shqipen do të ketë depërtuar pas gjithë gjasësh para shek. 8 nga greq. *evlogía* dhe se kjo i ka në shqipen dy kuptime: 1. „theror, kurban, sakrificë” dhe 2. „një lloj gatese pej brumi e pjekur në një lëng karakteristik për ditë feste”. Dy kuptime i ka kjo fjalë edhe në terminologjinë kishëtare greke: „flijim i diçkafes në kuptimin special të meshës, por edhe në përgjithësi dhe 2. flijimi për kishën, në formë të bukës apo të ndonjë përmbajtjeje tjetër që bekohej gjatë meshës festive”. Në Kosovë, kjo fjalë e greqishtes së mesme është ruajtur vetëm në kuptimin e gate-sës, trejtes *fli,-a*. Pa pretendime se po „zbuloj” diçka të re në fushën e etnologjisë, po i sjell më poshtë edhe disa të dhëna rreth kësaj trejtjeje: Gatesa e flijave ka edhe sot e gjithë ditën karakter ceremonial. Tek të krishterët e ritit katolik të regjionit të Klinës (kështu më njofton miku im Tom Pergjokaj) periudha kohore kur gatuhen flija quhet „Java e Flijave” dhe se flija nuk piqen ditëve të tjera përpos të enjteve. „E Enjtja e Flijave” është koha një javë para fillimit të kreshmeve. Flija e parë gatuhet të enjten e parë para fillimit të Kreshmeve dhe të gjitha të enjteve gjatë 5 javëve para, përkatësisht deri të Dielen e Pashkëve. Edhe në regjionin e Karadakut vlen i njëjti itinerar. Ndryshe nga Rrafshi i Dukagjinit, edhe këndeje (siç më njofton miku im Albert Ramaj) periudha kur qiten flija quhet „Java e Flijave” Në

⁸⁹¹ sh. Anfänge des albanischen Christentums, Zweite bearbeitete Auflage, Freiburg im Breisgau, 1999, fq. 143- 144.

regjionin e Drenicës (kështu më njoftoi Zef Morina, ish minisër i transportit në qeverinë e Kosovës) flija gatuhet rëndom të enjteve dhe kjo ditë quhet andej „dita e flijave”, më shpesh porse „E ejtja e flijave”. *Dita e flijave* është si një lloj feste e katundit. Këtë ditë gratë veshin rroba festive. Edhe në pjesë të tjera të Kosovës, me popullatë të besimit islam, flija gatuheshin gjithmonë vetëm të enjteve. Gatesa e flijave të enjteve tek myslimanët s’ka si të mos shihet për si relik i kohës së para islamizimit. Sado që as tek elementi katolik gatesa e flisë nuk e ka sot karakterin e flijimit, sepse flija nuk bekohet në kishë, kjo nuk don të thotë porse se gjithmonë ka qenë kështu. Lidhja megjithatë e trejtes *flijat* me kishën dëshmohej tek rrethana që tek elementi katolik i yni flijat gatuhet para kreshmeve, para agjërimit, akt ky që domosdo është i lidhur me kishën dhe me fljimin për të. Edhe përdorimi i emrit të kësaj trejtje në shumë: *qesim flija*, *pjekim flija* sikur lë të paravendohet se kjo trejte nuk gatuhej në krye të herës lulë-lugë, por mbase shtresa-shtresa dhe secila copë e perë nga e tëra do të jetë quajtur në njëjës *fli*, -ja. Nëse përveç origjinës bizantine të fjalës edhe vetë trejtja *fli*, -a mund të paravendohet për element i ritit bizantin të ortodoksisë, është çështje të cilës unë nuk mund t’i bie në fije. Një gjë këtu është porse e qartë: fjala *fli*, -a nuk mund të ketë hyrë në shqipen nga turqishtja. Edhe shtrirja gjeografike përbrenda hapësirës gjuhësore të shqipes e zonave ku praktikohet gatesa e kësaj trejtje paraqet një problem më vete i cili ka nevojë për sqarim. Vështruar gjeografikisht, kjo gatesë është sot karakteristike vetëm për Kosovën: si për shqiptarët myslimanë ashtu edhe për ata katolikë. Mbetet çështje që duhet të shihet nëse flinë si trejte flijimi e bekimi në kishë nga shqiptarët - qytetarë të Bizantit dhe ortoksë në krye të herës të ritit bizantin - do ta kenë marrë edhe serbët e ardhur më vonë. Kjo aqë më parë pse kjo trejte është e njohur sot vetëm nga popullata katundare ndenjëtare serbe, ajo që popullata shqiptare e quan *rajë* (jo ardhacakët, kolonistët nga Lika e nga Mali i Zi apo Vojvodina e Serbia). Nëse kjo përputhje shqiptare-serbe (e Kosovës) mund të shihet si trashëgimi bizantine e kohës së para pavarësimit të kishës serbe, si relik i shqiptarëve të serbizuar apo për si ndikim i mëvonëshëm shqiptar mbi rajën serbe të Kosovës, mbetet çështje që duhet të gjurmohet. Megjithatë, nuk është mbase fort e guximshme që, sidomos në dritën e mundësisë që fjala greke për këtë trejte e ceremoni kishëtare paska hyrë në gjuhën shqipe para shek. 8, të mendohet që këtu kemi të bëjmë me një element gjuhësor-kishëtar që serbët ardhës e muarrën nga shqiptarët vendës ortodoks të ritit bizantin. Kjo aqë më parë që procesi i krishterizimit të të protobullgarëve tataro-mongolë nuk kishte nisur para këtij shekulli, ndërsa kisha autoqefale serbe e shek. 12 luftonte ende kundër elementeve „pagane”.

Popullata serbe e Kosovës e njeh këtë trejte me emrin *filije*. Ka gjasë që si në serbishten, në bullgarishten ku e paska kuptimin *rezen*, pra „felë, rrisë”⁸⁹² ashtu edhe në shqipen të ketë hyrë nga greq. φελλί.

⁸⁹² khs. P. D. Skorčev: Čuždata дума v našata kuhnja, në Bălgarski ezik VI, 2/1956, fq. 161.

Dr. St. Romansky:⁸⁹³ e tumir mendimin e shfaqur më parë nga Miklosich e nga Vasmer, se fjala moderne, bashkëkohase, mbase kroate e serbe, *hvěla*, *hvjēlica* „copëz” është fazë e re e ngjashme përkah kuptimi me të serbishtes kishëtare *felija* dhe se edhe fjala bullgare *filija* „rriskë, flegër, felë buke etj.” do të jetë fjalë me prejardhje latine. Kjo fjalë paska hyrë në gjuhët sllave nga lat. *offella* nga *offa* „kafshatë” përmes greqishtes së re φελλί. Nga ky variant i greqishtes fjala latine paska hyrë edhe në shqipen në trajtën *felë*, si edhe në rumanishten *felie*.

Edhe tek kosovarët serbë *filija* gatuhet nga brumi, jo porse lugë-lugë, por shtresa-shtresa. Është për t'u shënuar në rrafshin gjuhësor që në të folme kosovare të shqipes ekziston edhe fjala *felë -a* „rriskë” e cila përdoret ndonjëherë edhe për të emëruar felat e vitheve të gruas, por që e ka edhe korrespondenen sinonimike *flegër/flegra*, që nuk shenjon rriskën e djathit, bukës, trejtes por vetëm të mollës, shalqinit, pjepnit dhe nuk është ndonjë sinonim aktiv për trejten e quajtur fli,-ja. Ndjekja më tej e shtrirjes dhe e kuptimeve të nocioneve felë, flegër dhe fli do të ishte interesante për dialektologjinë, jo porse edhe për historinë e vetë fjalës sa kohë që nuk ka mendime kundër prejardhjes së të dyja këtyre fjalëve nga greqishtja e mesme.⁸⁹⁴

Shqiptarët në Maqedoni (me përjashtim të shqiptarëve të sllavizuar të krahinës së Rekës) e në Mal të Zi nuk e njohin trejten e quajtur fli,-a, ashtu si, për çudi, nuk po e njohkan as shqiptarët ortodoksë të Jugut të Shqipërisë. Le ta ilustrim këtë me sqarimin që për këtë trejte ma jepte miku im Ardian Christian Kyçyku, shqiptar i besimit ortodoks dhe doktorant në fushën e teologjisë në Bukuresht. Ai më shkruante se: „Fli ne te folmen toske, përveç kuptimit me fjetë, ka edhe kuptimin blatim, sakrifikim, dhurim, madje edhe martirizim (ne te gjitha permasat): iu flijua filan ideje, flijoi mjaft kohe, procesi i flijimit te nje kafshe etj. Te pakten ne zonen jugore ku jam lindur, nuk di te ekzistojë buka per te cilen me shkruan”.

Karakterin e kryehershëm pagan të gatesës së kësaj trejteje, përkatësisht krishterizimin e ceremonisë së flijimit të kësaj trejteje, do ta tregojë më së miri rrethana e gatesës së saj tek të krishterët shqiptarë të ritit roman ditën e enjte para kreshmeve ndërsa ortodoksizimin e mëvonëshëm të saj e tregon rrethana që filja gatuhej edhe në Shqipërinë e Mesme, në një zonë në të cilën ishte i fortë ndikimi i kishës ortodokse greke.

⁸⁹³ Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bugarischen, Revue des études slaves, Tome quatorzième, Paris, 1934, fq. 103.

⁸⁹⁴ khs. për këtë edhe Idriz Ajeti, Shqiptarët dhe Gjuha e tyre, Prishtinë, 1994, fq. 100.

III. Bizantinizma nga fusha e onomastikës dhe e jetës ekonomike-sociale-ushtarake

Në variantin kosovar të gegërishtes ka edhe disa mbetje leksikore nga periudha bizantine, të cilat janë të lidhura me strukturat sociale bizantine që asokohe ishin aktuale në Kosovën e sotme. Mbetje të kësaj periudhe mund të jenë psh. mbiemrat *Merovci* (nga greq. bizantine. *merops*, serb. *meropah* „bujkrob” dhe *Murlaku/Mërlaku*, (nga termi bizantin për *morovllah* „vllah i zi”).

Një kontinuitet shqiptar të rregullimit social feudal të hershëm bizantin e kemi edhe tek struktura sociale e *stratitotëve*, përkatësisht e kastës sociale të ushtarëve, kalorësve të feudalëve në shërbim të perandorisë bizantine.

Në rrafshin historik-social, kjo dukuri ka të bëjë me një rregullim të kohës midis shek. IX-XI, kur në Bizant sundonin perandorët e „dinastisë maqedone”, të cilët e njohën një përhapje të gjerë të ashtuquajturave „ngastra ushtarake” (*stratitotika ktemata*), për ruajtjen e të cilave nga lakmitë/sulmet e pronarëve të mëdhenj perandoria bizantine bëri gjithë atë që mund ta bënte. Kjo sepse organizimi i ri i temave synonte ta konsolidonte forcën ushtarake bizantine nëpërmjet krijimit të një ushtrie që do të rekrutohej në vend nga radhët e stratitotëve- bujqërve ushtarë, që e kishin të drejtën e shfrytëzimit të një parcele toke kundrejt kryerjes së shërbimit ushtarak.⁸⁹⁵ Kështu kishte ndodhur edhe rreth e rrotull qendrave të mëdha, si në Shkodër, Lezhë, Dibër, Durrës, Vlorë, Vageneti, Janinë, Kolonjë, Devoll etj., kur e ku krerët shqiptarë duhej ta shpërblenin këtë privilegj duke ia ofruar perandorisë shërbimet e tyre, kryesisht shërbimin ushtarak, si strategëve bizantinë ashtu edhe të mëkëmbësve e kështjellarëve anzhuinë.

Një dëshmi që mund ta quajmë për të vjetër të kësaj fjale e kemi tek emri *Shtatinoci* i një vendbanimi të zhdukur, i cili ndodhej në kufi të katundit të sotëm Grejkoc të Suharekës. Ndërmjetësimin e shqipfolësve në kalimin e një **Stratorioti* në **Shtratiot*, **Sht-ratinovc* → *Shtatinoc* e tregon mbase fenomeni i dëshmuar edhe tek latinizmat e vjetra të shqipes i kalimit të togut *st-* në *sht-*. Në të mirë të këtij paravendimi do të fliste mbase ruajtja e kësaj fjale bizantine me togun *st* në mikrotoponimin *Stratorje* sipri katundit Zlipotok të krahinës së sllavishtfolëse të Gorës.

Institucionin e stratitotëve vazhdoi ta kultivonte edhe pushteti serb që e pasoi atë bizantin. Dëshminë më të besueshme si për kontinuitetin shqiptar ashtu edhe për vazhdimin nga pushteti serb të modelit të rregullimit shtetëror e kemi tek dëshmimi i një feudali /stratioti shqiptar *Ginb Belvi*, *vojnik* që për në rrethina të Prizrenit përmendet

⁸⁹⁵ sipas A. Alijaj në www.forumishqiptar.com ... Historia shqiptare -

në një shkresë të sundimtarit serb Stefan Dušan të vitit 1355.⁸⁹⁶ Në rastin e mësipërm kemi të bëjmë me banorët e katundit Dobrushtë buzë Drinit, në rrethina të Prizrenit, të cilët nga metohet e tyre murgjëve u jepnin, në kohën e St. Dušan -it, gjashtë 6 „vojnikë”, midis të cilëve edhe **Gjin Bardhin* e përmendur më sipër.

Duke qenë e dhënë pikërisht nga burime kishëtare serbe, ky shembull më duket dëshmi e mirë që e tregon njëanëshmërinë e historiografisë serbe, kur ajo ka të bëjë pikërisht me kosovarët. Injorimi i burimeve të shkruara nga dora e shkruesve të vetë oborrit mbretëror serb për rastin konkret se paska pasur pra edhe stratiotë, përkatësisht vojnikë shqiptarë, e zhvleftëson konstatimin aprioristik të historiografisë serbe sipas të cilit „Vojnukët, ashtu si edhe spahinjët e krishterë zgjedheshin nga popullata e krishterë”^{897*} e bujarisë së ulët dhe nga vllahët nomadë”⁸⁹⁸ që e gjejmë në librin me pretendime shkencore të besueshme, por që në të vërtetë është në shërbim të paraqitjes së Serbisë, madje edhe të asaj mesjetare, asokohe kryekreje antikatolike, anti europaerëndimore, me rolin e dhënë vetvetes (edhe sot) si mbrojtëse e krishterimit perëndimor nga shqiptarët (sot të besimit islam), por (edhe) në mesjetë element i krishter i përndjekur pikërisht nga kisha serbe dhe nga shteti serb. Më është mbushur mendja se e meta kryesore e historiografisë serbe është që historianët serbë qëndrimet e elitave politike karshi vetvetes i bartin si qëndrim historiografik përkitazi me ato elita.

Sistemin në krye të herës bizantin të stratiotëve dhe të trashëguar nga pushtete serbe e vazhdoi pastaj edhe pushtuesi otoman. Kjo vërtetohet si përmes ekzistimit të kategorisë sociale të *vojnikëve*,^{899**} që në shek. 15 dëshmohej gjithandej në Kosovë e në Rrafsh të Dukagjinit. Kështu, në 11 katunde të nahijes së Pejës, që i bien hapësirës së sotme të Kosovës, kishte 10 vojnikë dhe 23 *jamakë*, pas gjithë gjasës „bedelë”.⁹⁰⁰ Qështjen e përhapjes territoriale dhe shumësinë e stratiotëve/vojnikëve në hapësirën e Kosovës në shek. 15, sipas burimeve osmane-turke, e kam trajtuar në një punim të veçantë.

Duket se ekzistimin e institucionit të mercenarëve, përkatësisht të vojnikëve në shërbim të perandorisë otomane e dëshmojnë edhe emri i katundit sot të panjohur të vojnikëve i cili, sipas botuesve të Defterit të v. 1455 do të ketë mbetur shkret, sepse në atë vit aty kishte vetëm një shtëpi. Në regjistrimet e mëvonëshme më 1477 e 1487 emri i

⁸⁹⁶ khs. St. Novaković, *Zakonski spomenici ...*, fq. 719.

⁸⁹⁷ * e thënë në atë stil thuase të krishterë të Kosovës së fillimit të shek. 15 na paskan qenë vetëm serbët, sepse shqiptarët sot janë të besimit islam.

⁸⁹⁸ khs. punimin, pa emër të autorit, *Die ersten Jahrhunderte der Fremdenherrschaft, në librin Kosovo und Metochien in der serbischen Geschichte*, Lausanne, 1989, fq. 66.

⁸⁹⁹ ** sipas sqarimit të botuesve të defterit Oblast Brankovića, Opširni katastarski popis iz 1455 godine, Sarajevo, 1972, fq. 360 vojnikët ishin rregull i veçantë ushtarak turk në Ballkan, i rekrutuar kryesisht nga popullata vendëse e krishterë, kryesisht porse të popullatës vllahe.

⁹⁰⁰ khs. Constantin Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien Studien zur Kulturgeschichte des 13-15 Jahrhunderts, I, Denkschriften des Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch- Historische Klasse, Band LVI*, Wien, 1912, fq. 17.

këtij katundi ishte shënuar ashtu që mund të lexhet si *Vojtusha* e *Vojnsha*, tokën e të cilit e punonin njerëz nga jashtë. Duke u mbështetur tek rrethana se ky vend ishte regjistruar midis katundeve Llashkadrenoc e Ujmirë ka arësye të paravendohet se kemi të bëjmë me një katund vërtetë të zhdukur, arësytet e zhdukjes së të cilit nuk mund të mësohen nga ky burim. Edhe nëse ky katund nuk mund të identifikohet me katundin e sotëm *Vojnikë* të komunës së Skënderajt, këtu duhet thënë se pikërisht emri i këtij katundi të sotëm të Drenicës e dëshmon ekzistimin e institucionit, klasës sociale, të vojnukëve në hapësirën e sotme të Kosovës. Këtu bie edhe emri i pjesës së katundit të evidentuar si *Vojinovce*⁹⁰¹ të cilin unë do ta identifikoj me katundin *Vojno(v)c* / *Vajnoc* të komunës së Ferizajt. Të varura në pjesën më të madhe nga kalorësia do të jenë edhe fjalët *strajcë* dhe variantet e saj *traist*, *trajstë*, që në shqipen paska hyrë, përmes burrave (mbase shqiptarë) që shërbenin në ushtrinë bizantine, ashtu si edhe në arumanishten *tastru*, *trastir*, *trastu*, *tratu* nga fjala greke *ta(g)istron*, *traston* „strajcë taxhie për kalin”, e dëshmuar në shkrime që në shek. 10.⁹⁰² e bashkë me këtë edhe fjala *taxhi* „ushqim prej drithi, rëndom tërshërë, që i jepet kalit”, e cila në variantin kosovar të gegërishtes, nuk mund të ndahet lehtë të nga greq. *ta(g)istron* e periudhës bizantine. Një huazim i po kësaj fushe nga greqishtja e periudhës bizantine do të jetë edhe fjala *krunde* „pjesa e mbetur pas sitjes së miellit”, përkatësisht *grunde*, *krunde*, *krunde*, bashkë me të rum. *grunz* për të cilën dijetari rumun Giuglea,⁹⁰³ e propozon prejardhjen e tyre nga greq. χόνδρος.

Një gjurmë onomastike greke e lidhur me terminologjinë blegtorale do të jetë mbase edhe emri i sotëm i vendit *Stallova*, pikërisht *Bunari i Stallov's*, një vend pushimi krye kodre midis katundeve Mramuer e Makovc të Prishtinës. Emri i këtij vendi vështirë se mund të sqarohet ndryshe përpos me greq. e re σταλλιάζω, që nuk po ekzistua si folje më vete, porse që megithatë ndeshet në sintagmën τόπος όπου σταλίζου τά πρόβατα jo në kuptimin e foljes *mrizoj*, *mërzej* porse në atë të apelativit *mërzim* përkatësisht *mrizim* „pushim i mesditës nën hije të lisit; mrizoj bagëtinë”. Kjo në rend të parë pse σταλλιάζω e greq. së re e ka, sipas Fr. Miklosich,⁹⁰⁴ kuptimin e serb. *plandovati* „mberzein μεσημβριαζω (ἐπὶ ἀνθρώπων), përkatësisht „mrizoj”. Pozita lokale strategjike e këtij vendi në një ngriturinë me burim uji midis vendbanimit të madh me elemente qyteti të vendit Ugriat dhe katundeve Grashicë, ku kishte një qytet të tpit mesjetar mbase të trashëguar nga antika dhe katundit Mramuer, sikur ia hap udhën paravendimit se dhe emri *Dukovit* „Dukajt” i një vëllazërie të katundit Mramuer i ruajtur edhe në emrin e vendit *Bunari i Duk's* do të jetë një element grek i mesëm përkatësisht bizantin në

⁹⁰¹ Poai, poaty, referencia 5.

⁹⁰² khs. G. Schramm, Anfänge des albanischen Christentums, Die frühe Bekehrung der Bessen und ihre langen Folgen, Zweite, überarbeitete Auflage, Freiburg im Breisgau, 1999, fq. 141.

⁹⁰³ sipas C. Tagliavini, Gli Studi Albanesi nella „Dacoromania”, Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju, Knj. III, Sv. 1-2, Beograd, 1926, fq. 257.

⁹⁰⁴ Die romanischen Elemente ..., fq. 41, njësia 517.

nomenklaturën onomastike të banorëve shqiptarë, vendës të periudhës bizantine. Kjo sepse edhe vetë titulli *dukë,-a* „feudal i lartë që vinte fill pas mbretit” është një fjalë me prejardhje nga greq. e mesme, përkatësisht bizantine, δούκας që ka hyrë edhe në italishten mesjetare (sado që edhe vetë fjala greke rrjedh nga latinishtja) në të folmen e kësaj pjese të hapësirës gjuhësore të shqipes do të ketë hyrë nga greq. e mesme, qoftë edhe vetëm si mbishtresim sipri një huazimi që shqipja do ta ketë marrë nga latinishtja. Dëshmia më e vjetër që e dimë deri tani e emrit *Duka* të një familjeje feudale pikërisht të kësaj hapësire është ajo e vieve 1566/74, kur për në katundin Ugrina, që faktikisht është pjesë edhe e Mramorit dhe krejt afër *Bunarit të Dukës*, përmendet një bashtinë që ishte në dorë të një të quajtur *Duka*,⁹⁰⁵ i cili do të jetë pinjoll i derës së Dukajve vendës.

Fundja, ky titull administrativ ishte i përhapur në gjithë hapësirën gjuhësore të shqipes⁹⁰⁶ e edhe pikërisht në këtë zonë, sikundër na e dëshmon emri i katundit *Dukat* në komunën e sotme të Medvexhës, emri *Dukagjin* i krahinës dhe jo pak antroponime e emra vëllazërish të sajuara nga kjo fjalë.

Në pikëvështrimin e kontinuitetit të administrativ bizantin të hapësirës së sotme të Kosovës, gjithë lënda e shokluar në këtë trajtesë është me faktorin bartës të pushtetit në këtë hapësirë. Mua më duket se sqarim i pranueshëm për këtë realitet mund të jetë konstatimi i historianit zviceran Oliver J. Schmit, sipas të cilit „Pushtimi i territoreve të tjera josllave (SG. nga serbët) e përshpejtoi bizantinizimin e shtresës serbe të lartë, e cila iu përshtat esencialisht pothuaj tërësisht përkah forma e jetesës, atrit, letërsisë dhe të botëkuptimit politik e kulturor modelit kulturor greko-bizantin që ishte në nivel më të lartë”⁹⁰⁷ se ai i serbëve ardhës/pushtues të Kosovës.

⁹⁰⁵ khs. Prof. Dr. Iljaz Rexha, Disa vendbanime mesjetare të Kosovës sipas defterit të sanxhakut të Vushtrrisë të vitit 1566/74, në Vjetar 31-32 i Arkivit të Kosovës, Prishtinë 2004, fq. 60.

⁹⁰⁶ khs. për këtë Eqrem Çabej, Studime etimologjike në fush të shqipes III, Tiranë, 1987, fq. 354.

⁹⁰⁷ sh. Die Kosovo Geschichte, Srpska Pravoslavna Crkva, në <http://www.spcportal.org/index.php>

Pirro ARAPI, Vlorë

Vend-emërtimet e vogla në katundin Zvërnec të Vlorës

Përshkrimi i katundit Zvërnec dhe shfaqja e tij në histori⁹⁰⁸

Në veriperëndim të qytetit të Vlorës, gati 12 km larg saj, mbi një gadishull të vogël, është vendosur sot katundi Zvërnec. Gojëdhëna të ndryshme, të gërshetuara edhe me ngjarje të vërteta historike, i atribuohen jetës shumëshekullore të këtij fshati. Ndër më të moshuarit e ditëve tona ruhet ende e gjallë gojëdhëna sipas së cilës të parët banorë të fshatit kanë ardhur nga Sazani, i cili shtrihet në perëndim të fshatit në fjalë dhe nuk është më tepër se 5 km larg nga bregu i detit. Vendosja e banorëve të parë në sterë, d. m. th. në fshatin Zvërnec, justifikohet me faktin që në ishull mungonte ujët e pijshëm dhe mundësia e bluarjes së drithit. Si shkak tjetër përmenden pirateritë e hapura në mes të detit. Mendoj se në këto të dhëna në formë gojëdhënash, të cilat ruhen ende fort në të moshuarit, duhet të ketë edhe njëfarë baze për ngjarjet e ndryshme historike, që janë vërtetuar nga njeri shekull te tjetri.

Një fakt që, po të zgjidhet mirë, mund t'u japi përgjigje shumë pyetjeve tona, për të cilat na mungojnë fare dokumentat, është ai që lidhet me gjuhën greke, e cila flitet sot e kësaj dite në këtë fshat krahazi shqipes.

Qysh në fillim duhet thënë se të parët banorë të Zvërnecit janë autoktonë, pra vendës, të cilëve më vonë u janë bashkuar të tjerë banorë, qoftë nga interlandi tokësor, qoftë nga ishulli i Sazanit ose nga anë të tjera të detit Adriatik e Jon. Shumë e rëndësishme për Zvërnecin është fakti se ai ndodhet pranë një qendre të madhe arkeologjike me rëndësi shumë të madhe edhe historike. Pikërisht në jugperëndim të fshatit, në vendin e quajtur Treport dhe Portonovë, vendosur mbi gjirin e bukur të Vlorës, gjejmë sot e kësaj dite gjurma të shumta shekullore të periudhës romake. Midis objekteve të shumta arkeologjike që zbulohen aty herë pas here le të përmendim një rrugë të shtruar me gurë të mëdhenj të epokës romake, e cila sot ndodhet e zhytur nën ujët dhe e prishur nga fshatarët, sidomos vllahë, të cilët i kanë vënë këta gurë të mëdhenj në themel të shtëpive të tyre në lagjen “Çobanët”. Po këtu duket një mur me blloqe të bukur paralelopipedë të

⁹⁰⁸ Ky kapitull është shkëputur nga dorëshkrimi im për historikun e katundit Zvërnec (24. 12. 1971).

kohës greko-romake. Karl Paçi⁹⁰⁹ vë në dukje se qyteti i vjetër i Vlorës (Aulona antike) duhet të kërkohet pikërisht në gërmadhat e Treportit dhe të Plakës (sot “Pllaka”) në perëndim të katundit të Nartës. Ne do të shtonim: në jugperëndim të Zvërnecit. Por ky mendim i Karl Paçit kundërshtohet prej arkeologut italian Luigi M. Ugolini, i cili, edhe pse e pranon zonën në fjalë si zonë historiko-arkeologjike, është i mendimit se qyteti i lashtë i Aulonës përputhet me terrenin që zë sot qyteti i Vlorës.⁹¹⁰

Tjetër objekt me rëndësi të madhe historiko-arkeologjike është edhe Manastiri i Zvërnecit, me kishën bizantine dedikuar Shën-Mërisë në qendër të tij. Manastiri në fjalë është i vendosur mbi një ishull të vogël në pjesën jugore të Liqenit të Nartës dhe në perëndim të katundit të Zvërnecit. Ai ndodhet gjysmë ore larg nga Zvërneci dhe prandaj prej mbarë popullit thirret “Manastiri i Zvërnecit”. Megjithatë nga pikëpamja fetaro-administrative Manastiri i Zvërnecit varet nga Dhimogjerondia e Nartës, e cila i jepte llogari për të direkt Episkopatit të Beratit dhe më vonë kryepiskopatës së Tiranës.

Ishulli i vogël mbi të cilin ndodhet Manastiri nuk disponon ujë të pijshëm, është i mbuluar i gjithi me selvi dhe përveç Kishës së lartpërmendur ka edhe godinat administrative. Nga dhe për në ishull mund të kalohej dikur vetëm me anën e lundrave të thjeshta primitive. Në vitin 1996 është ngritur një urë prej dërrase. Në veri të ishullit të Manastirit gjendet edhe një ishull tjetër akoma më i vogël, dikur vresht, sot i zhveshur plotësisht me pak rrënjë ullinj, Karakonishti. Kjo fjalë, pa dyshim greke, në shqip do të thotë “Ishulli i sorrave”. Nga Manastiri varet direkt edhe ishulli i vogël i Karakonishtit. E gjejmë të përmendur emrin e këtij ishulli shumë të vogël nga albanologu gjerman J. G. Von Hahn në “Albanesische Studien”, Wien 1853, f. 79, kur thotë: “... atij të Vlorës, Sazani ashtu sigurisht të dy ishujt e kënetës së Nartës: *Karakonisi* dhe *Zvërneci*”. Në të vërtetë Hahn gabon kur Zvërnecin e konsideron ishull. Fshati Zvërnec, i vendosur mbi malin me të njëjtin emër, është një gadishull, sepse nga jugu i tij lidhet me tokën, me Vlorën.

Në të hyrë të Manastirit, mbi murin kryesor të hyrjes, sot e rrënuar plotësisht, gjendej dikur e varur një pllakë ku ishin gdhendur greqisht katër gërmat e njëjta P.P.P.P., që donin të thoshnin: “Mik, sill, ha, ik”. Kuptimi lakonik i tyre mund të shpjegohet në këtë mënyrë: ishte kthyer në një traditë qytetare që njerëz dhe familje të tëra të vinin këtu, të qëndronin ditë të tëra dhe pastaj të largoheshin. Manastiri shërbente si vend pushimi dhe çlodhjeje. Në periudhën para Luftës II Botërore, kur Manastiri dispononte toka, bagëti, ullinj, bujqëri dhe realizonte të ardhura të shumta, sidomos në vaj, prodhime blegtorale dhe bujqësore, përgjithësisht të ardhurve u jepej ndihmë në ushqim e fjetje nga ana e Administratës fetare, përveç asaj që çdo individ apo familje sillte me vete. Por kur pelegrinazhi merrte përpjesëtime të mëdha si në datën 15 gusht (Dita e Shën-

⁹⁰⁹ Patsch, Karl. *Das Sandschak Berat in Albanien*, f. 63.

⁹¹⁰ Ugolini, Luigi. *Albania Antica*, I, f. 75.

Mërisë), vetëkuptohet që Administrata nuk ishte në gjendje për të përballuar dyndjen e njerëzve, prandaj këtej edhe kuptimi i qartë i gërmave greke, të cilat e informonin çdo turist apo pelegrin që të parashikonte vetë shpenzimet e tij individuale apo familjare.

Kisha e shek. XIV, në stilin bizantin, pa ndonjë afresk të rëndësishëm⁹¹¹, ka filluar të restaurohet përsëri në vitin 2004. Në të hyrë të kishës, në hajatin e saj, ka dy pllaka të vogla, të shkruara greqisht. Në të parën, gati në qendër, thuhet se kisha është rindërtuar më 1634, ndërsa në pllakën e dytë, më nga jugu, marrim vesh se rindërtimi tjetër është bërë më 1862. Hajati dhe kisha në përgjithësi janë restauruar edhe nga Instituti i Lartë i Monumenteve. Në pjesën e brendshme nga e djathta, ndodhet varri i një princi serb. Varri ka qenë në gjendje shumë të mirë, por u thye në dy drejtime nga një grabitës para viteve '70 që mendonte se mos kishte ndonjë thesar nën gur. Varri është i gjithë mermer. Në mermer është pikturuar një kokë njeriu të vdekur, të cilit i duken shumë mirë dhëmbët dhe njeri sy, disa kocka njeriu të vdekur nga e djathta dhe sipër një gjarpër i mbështjellë mbi kokën, simbol i vdekjes. Gjatësia e varrit gati 1, 50 cm, gjerësia afro 50 cm. Është thyer edhe pllaka e sipërme me një mbishkrim në greqisht, por shkronjat ruhen mirë dhe çka shkruhet është kjo:

Κόντος ευταύθα Καραντζάς ανακεῖται ἔ γεννάδας, ρίζης ἐλθῶν ἐξ
εὐγεν(οῦ)ς ἔ εὐγενέστατος κλάδος ἐέἔ (Aty prehet Konti Karanxa njeriu i lindur me rrënjë që vijnë nga një degë fisnike, shumë fisnike).

Jashtë kishës, rreth ajodhimës, ndodhen një sërë varresh me mermer dhe me statuja. Midis tyre përmend: 1) Varri i Ekaterina Cukallës, e bija e Harallambit, gruaja e parë e dr. Llambi Cukallës (1860-1928)⁹¹², me të cilin nuk pati fëmijë, vdekur më 1894. Është një monument i bukur me një bust të hijshëm. Varri është i rrethuar me kangjella dhe epitafi është në greqisht. 2) Varri i Aleks Dhimitrit, i biri i Apostolit nga Vjosa, vdekur më 14 qershor 1870. Epitafi greqisht. 3) Varri i Josif Bezhanit, epitaf shumë i bukur në greqisht me mbishkrimin: Këtu fle Josif Bezhani vjeç 52 prej Leklit të Tepelenës vdekur më 22 tetor 1901. 4) Një tjetër pllakë në greqisht tregon se këtu është varrosur dikush 5) Një tjetër varr është i rrethuar me kangjella.

Në pjesën perëndimore të ishullit të Manastirit është një kishë e vogël e Shën Triadhës pa ndonjë ornament të brendshëm. Ruan mbi portën e saj datën 1. Numri i vitit nuk duket. Siç do ta shohim më poshtë, për këtë paraklisë flet edhe kleriku grek Anthimosi në veprën e tij të botuar më 1868.

Mendoj që emri Zvernec duhet të jetë sllav. I pari dokument që flet për fshatin, ose më saktë për një toponim të tij, është ai i vitit 1570 i botuar në Starine, V. XII, f. 193-

⁹¹¹ Manastiri ka pasur edhe vepra me vlerë. Theofan Popa (*Piktorët mesjetarë shqiptarë*, Tiranë, 1961, f. 99-101) na njofton se "Veprimtarinë piktorale piktor Terpo Zografi e vijoi edhe me një ikonë të madhe të Shën Mërisë, që u gjend në Manastirin Zvernec të Vlonës me mbishkrimin e piktorit, por pa datë".

⁹¹² Për këtë mjek nga rrethi i Konicës shih Hoxha, Fejzi. *Njoftime historike mbi zhvillimin e mjekësisë*, 1962, f. 179.

200, origjinali italisht, por i përkthyer në shqip. Kemi të bëjmë me një relacion anonim mbi Shqipërinë, që flet mbi qytetet, lumenjtë, liqenet, fushat, kufijtë e saj. Autori është venetikas dhe e nis Shqipërinë prej Ulqini deri në Vlorë, por nuk e përfshin pjesën jugore përtej Vlore. Duke bërë përshkrimin e rrugës, që ai ndjek prej Apollonie në Vlorë, midis të tjerave, na thotë: “Prej Apollonisë pastaj nga jugu, duke shkuar në bregoren e thënë, është me shumë rërishte në det gryka e lumit të quajtur Vjosë dhe prej Vjosës shkohet në Plava (Pavla), ku mbaron bregorja e thënë dhe ku fillon gjiri i vogël i Vlorës, i cili drejtohet prej Pavlës gjer në Lingueta në jug-veri, me ishullin e Sazanit në perëndim dhe bregun e Vlorës në lindje; dhe meqë Lingueta i përket vendit të himarotëve, prandaj këtu mbaron Shqipëria në anë të detit”.⁹¹³

Anonimi i këtij relacioni, siç e thamë, është venedikas dhe prandaj nuk duhet të presim saktësi. Në të kundërt, në disa raste sepse të huajt nuk e njohin vendin realisht. Në rastin tonë na është dhënë toponimi *Plava*, që nëpërmjet metatezës është kthyer në *Pavla*. *Plava* e Anonimit venetikas apo *Plaka* e Karl Paçit nuk është tjetër kush veçse *Pllaka* e sotme, një faqe e tërë mali në afërsi të Treportit (Zvërnec), ku mendohet të ketë qenë dikur Vlorë (Aulona) e lashtë. Me shumë rëndësi për ne mendoj të jetë në relacionin në fjalë fakti që autori venedikas flet edhe për përdorimin e gjuhës greke në kufijtë e Vlorës. Ja se ç’thotë ai: “Në këtë mënyrë Tivari është fundi i Dalmatisë dhe Ulqini fillimi i Shqipërisë. Dhe ata popuj janë të ndryshëm edhe në gjuhë, sepse prej Tivarit e deri në Istri flitet gjuha sllave e prej Ulqinit deri në Vlorë e kufij (rrethe) të saj përdoret edhe gjuha greke”.⁹¹⁴ Ku tjetër veçse në Zvërnec të ketë dëgjuar që të flitet gjuha greke autori i këtij relacioni?

I pari autor, që e përmend dhe flet për fshatin e Zvërnecit, është shkrimtari turk Evlija Çelebiu, i cili udhëtoi në këtë zonë në vitin 1670. Ja çfarë thotë ai: “Ndërmjet Vlorës e detit ndodhet katundi Zvërnec: Që ka 150 shtëpi të krishterë, me një kishë të madhe dhe të gjallë. Banorët e këtij katundi merren me gjueti peshku dhe me punimin e krypës. Kryporja, që është këtu formon një financë më vehte. Punëtorët e saj janë populli i Zvërnecit, të cilët nuk paguhen fare, por janë falun nga çdo taksë shtetërore. Krypa e Vlorës është shumë e shishme dhe e bardhë e me qindra anije ngarkohen me krypë, që importohet në Francë. Në perëndim të këtij katundi, në një shkamb 1000 hapa larg nga buza e detit është: Kështjelli i Jengjençit, që është një gërmadhë e shkretë me një liman të madh. Këtë kështjellë bashkë me kullat e tij e ka shëmbë Qedih Ahmet Pasha në rast të ngadhnjimit. Me materialin e këtyne Sulltan Sulejmani e ka ndërtue fortesën e Vlonës. Në katër anë të limanit të Jengjeçit ka dajlane peshqish. Tetëmbëdhjetë mile larg, në perëndim të këtij limani është ishulli i Sazanit”.⁹¹⁵

⁹¹³ Cituar sipas *Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë*, vëllimi III (1506-1839), Tiranë, 1961, f. 160.

⁹¹⁴ Po aty.

⁹¹⁵ Cituar sipas *Shqipëria para dy shekujsh*, Tiranë, 1930, f. 84-85. Shih dhe përkthimin në anglisht nga R. Elsie: http://www.albanianhistory.net/texts16-18/AH1670_3.html

Pas Evlija Çelebiut Zvërnecin e kanë vizituar e përshkruar edhe F. Pouqueville (*Voyage dans la Grèce*, tome I, Paris, 1820, f. 283-284), E. Lear (*Journals of Landscape painter in Albania*, London, 1851, f. 293), J. G. Von Hahn (*Albanesische Studien*, Wien, 1853, f. 79), P. Aravantinos (*Kronografia e Epirit*, 1856, f. 145), A. Aleksudhis (*Përshkrim historik i shkurtër i së shenjtës Mitropoli të Beratit*, Korfuz, 1868, f. 66, 83-84), A. Baldacci (*Itinerari Albanesi 1982-1902*, Roma 1917, f. 61-62, 124, 125, 126), C. Patsch (*Das Sandschak Berat in Albanien*, Vjenë, 1904, f. 58-63), L. Ugolini (*Albania antica*, vëll. I, 1927, f. 107).

Njoftimet e para më të plota për Zvërnecin i kemi nga Anthimos Aleksudhi, kleriku grek, në veprën e tij të botuar më 1868, f. 66 dhe 84-84. Sipas Anthimosit, Zvërneci ose Sembepi ka 37 familje; në qendër të katundit është ngritur kisha që mban emrin “Burimi Jetëdhënës” dhe në afërsi të katundit kemi gjolin e Nartës, “në të cilin është një ishull i vogël, ku është ngritur Manastiri i shenjtë dedikuar Hyjlindësës së Zvërnecit; në afërsi të atij vendi është ngritur një kishë e vogël (paraklisë) e thirrur me emrin e Shën Triadhës”.⁹¹⁶ Përveç kësaj “Thuhet nga pleqtë e atyre vendeve që të krishterët që ngritën këtë katund Zvërnec, banonin në atë ishull (të Sazanit - P. A.) dhe ndiqeshin nga piratët vijimisht me barka dhe bastiseshin dhe u shkatërroheshin pasuritë, shtëpitë dhe bagëtitë e tyre; me kujdesin filantropik u mirëpritën nga murgjit e Manastirit të sotshëm, mbasi lanë ishullin dhe shtëpitë e tyre dhe pasuritë, shkuan matanë dhe banuan përkarshi Manastirit, ku tani është fshati i tyre duke i bërë shtëpitë në tokën e Manastirit, toka të cilat ua lanë murgjit me lejen e kryepriiftit të atëhershëm”.⁹¹⁷

Prej tij marrim vesh se në këtë kohë në Zvërnec, krahazi gjuhës shqipe, flitet greqishtja dhe dialekte të ndryshme⁹¹⁸; aluzioni është i qartë për idiomën e vllahëve, të cilët përbëjnë një lagje më vete, “Stani i çobanëve”. Natyrisht të dhënat e këtij kleriku grek kanë karakter fetar, por ato përcjellin tërthorazi edhe mjaft të dhëna gjuhësore, demografike dhe etnike. Të gjithë banorët e Zvërnecit kanë qenë dhe janë të besimit ortodoks.

Vend-emërtimet e vogla në katundin Zvërnec

Kufijtë e katundit: në veriperëndim të qytetit të Vlorës, mbi një gadishull të zgjatur, që merr emrin e malit të Zvërnecit, shtrihet katundi Zvërnec. Ai është i vendosur mbi një pozicion natyror të këndshëm dhe piktoresk; siç e pamë, natyra e bukur e katundit ka tërhequr vemendjen edhe të udhëtarëve të huaj, që në të kaluarën e kanë përshkruar dhe na kanë kumtuar rreth tij. Nën vartësinë juridike të këtij katundi kanë bërë pjesë gjithnjë, ashtu si edhe sot, edhe kodrat që vijnë varg-varg nga Gjiri i Vlorës dhe që dalin

⁹¹⁶ Aleksudhis, Anthim. *Përshkrim historik i shkurtër i së shenjtës Mitropoli të Beratit*, Korfuz, 1868, f. 66.

⁹¹⁷ Po aty, f. 83.

⁹¹⁸ Po aty, f. 66.

në detin Adriatik duke filluar nga Pllaka e deri te Dajlani. Nën këtë vështrim i përcaktojmë kufijtë e katundit:

në veri Laguna apo Gjoli i Nartës dhe Gryka Pishë e Myzeqesë së Vlorës, në lindje Laguna e Nartës dhe kumet e Zvërnecit, në perëndim deti Adriatik dhe në jug Gjiri i Vlorës me kumet e Zvërnecit. Duke analizuar vend-emërtimet e vogla të katundit Zvërnec dua të theksoj faktin se në pikëpamje oreografike në këtë trevë nuk ekzistojnë male në kuptimin e mirëfilltë të fjalës; ato janë kodra me lartësi të ndryshme, që ne i quajmë male mbasi kështu thirren në gojën e banorëve vendës. Në bazë të anketimeve të bëra më 20. 8. 1976 dhe më 20. 7. 1988 kemi indentifikuar këto vend-emërtime:

Katundi Zvërnec: katund me rreth 218 shtëpi në ditët tona; ai shtrihet në veriperëndim të qytetit të Vlorës. Trajta gjuhësore të emrit të këtij katundi, me të cilat jemi ndeshur, janë:

Spinarica - në Mesjetën e vonshme, tek “Historia e Shqipërisë”, Tiranë, 1959, vëll. 1re, faqe 202, si edhe tek “Fjalori Enciklopedik Shqiptar”, Tiranë, 1985, faqe 979⁹¹⁹.

Spinarça dhe Sfinarsa - në dokumentet raguziane, tek A. Ducellier në “La façade maritime de l’Albanie au Moyen âge”, Thessaloniki, 1981, f. 36.

Sfinariti - në dokumentet bizantine, po aty, f. 173, shënimi 95.

Slanica - në dokumentet sllave, po aty, f. 366.

Zerenc - në dokumentet turke tek Pir Reisi (1470-1554) në “Bregdetet e Shqipërisë” në fillim të shek. XVI - përkthyer shqip në “Studime Historike”, Nr. 3, 1981, f.232.

Verneselli - tek F. Pouqueville në “Voyage dans la Grece” Paris, 1820, vëll. 1re, f. 283.

Svernek - tek Enciklopedia e madhe greke (pranë Bibliotekës së Vlorës, vëll. 5te, Athinë, 1928, f. 682).

Zvireç - tek banorët vendës dygjuhësh.

Zvërnec - në përdorim të përditshëm të gjuhës sonë.

Sipas mendimit të përgjithshëm tek emri i katundit Zvërnec ruhet emri i qytetit mesjetar Spinarica, që gjatë Mesjetës së Vonshme (shek. XI-XIV) ka luajtur një rol të dukshëm të një veprimtarie të gjallë tregtare me republikat e Venetikut, Raguzës, Zarës dhe me Puljen (Itali). Të dokumentuar emërtimin e katundit Zvërnec nën atë të Spinaricës e kemi qysh më 1205.⁹²⁰

2) **Mali i Zvërnecit:** i gjithë mali, në gjirin e të cilit është ngritur katundi i Zvërnecit dhe që përfshin hapësirën e plotë nga Goléja në jug e deri në Palakutir, i cili ndodhet në skajin më verior. Mali i Zvërnecit në pjesën e tij lindore dhe perëndimore ka shumë

⁹¹⁹ Konkretisht për Spinaricën thuhet: Qytet mesjetar me rëndësi në bregdetin e Adriatikut buzë kanalit të lagunës së Nartës. Emri ruhet ende në emrin e fshatit Zvërnec të Vlorës, ku në një ishull gjendet edhe sot një kishë e stilit bizantin (zë i përgatitur nga Pranvera Bogdani).

⁹²⁰ Për këtë shih më gjerësisht: 1) *Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë*, vëll. 2te, shek. VIII-XV, Tiranë 1962, f. 75; 2) *Fjalori Enciklopedik Shqiptar*, Tiranë, 1985, f. 979, 1206; 3) A. Ducellier. *La façade maritime de l’Albanie au Moyen âge*, Thessaloniki, 1981, f. 98, 99.

toka pjellore, krejtësisht të punuara dhe të mbuluara me ullishte dhe me vreshta, me një përfitim të madh ekonomik. Përmendet qysh më 1258 (Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë, vëll. II, dok. 44, f. 91)

3) **Golëja** është pjesa qendrore dhe jugore e malit të Zvërnecit. Në skajin më jugor është krejtësisht e zhveshur. Dikur ka qenë e mbuluar me gurë të vegjël, por sot e gjithë e punuar dhe e mbjellë me vreshta dhe me ullinj, me fiq dhe gjithëfarë pemësh.

4) **Shushunja**: është fusha në jug të Golesë, dikur ka qenë një lerë (kënetë), prandaj dhe ky emër, por sot e punuar.

5) **Qeramdhaku**: kështu thirret fusha në këmbët e Golesë, në krahun lindor të saj. Dikur në këtë vend ngriheshin kaminat, prej nga përgatisnin tjegullat për ndërtesa. Sot është tërësisht e punuar dhe e mbuluar me pemë të ndryshme.

6) **Shën Thanasi**: është një fushë ranore, që shtrihet në krahun e djathtë kur hyn në katund. Emërtimin e merr nga një ish faltore ortodokse, që aty ka ekzistuar deri në shkurt të vitit 1967, me të njëjtin emër.

A. Baldacci-t⁹²¹ i ka rrëshqitur gabim kur e quan Shën Vasil. Në ditët tona është kthyer në tokë prodhuese. Aty mbillen duhani dhe patatja. Në afërsi të ish kishës së Shën Thanasit, rrëzë një ulliri, duke bërë qilizëm, u zbulua para disa vjetëve, një thesar monedhash (rreth 270 copë).⁹²² Thesari i zbuluar lidhet me shekujt e 13te dhe të 14te dhe jep të dhëna interesante për lidhjet ekonomike që ekzistonin midis kësaj treve dhe Venetikut, Raguzës dhe Anzhuinëve.

7) **Bregu i Çezmës së Zvërnecit**: në të hyrë të katundit, është një bregore e mbjellë me ullinj dhe me pemë të ndryshme. Qysh nga viti 1980 këtu janë ndërtuar dhe vijnë të ndërtohen një numër i madh ndërtesash për familjet e reja të katundit.

8) **Çezma e Zvërnecit**: ndodhet në krahun e majtë, në të hyrë të katundit. E përmend edhe udhëtari E. Lear, i cili na kujton: “Këtu një çezmë e kënaqshme... bënte kontrast me kënaqësi me rrëën, që kisha kaluar”.⁹²³ Ajo është rindërtuar edhe në vitin 1955.

9) **Murtia ose Bregu i Xinave**: është një kodër e madhe, në jug të malit të Zvërnecit. Dikur ka qenë e mbuluar me xina, ndërsa sot është kthyer në tokë të punuar.

10) **Kumet e Tash Arapit**⁹²⁴: ato përbëjnë një fushë ranore në afërsi të Murtisë. Ato emërtohen edhe si Bregu i Tash Arapit ose Ara e Zykës.

11) **Vrimat e dhelprave**: një gropë e madhe në lindje të malit të Zvërnecit, sot me ullinj dhe me vreshta.

12) **Shën Milli**: është një fushë e madhe dhe e gjerë në qendër të malit të Zvërnecit. Dikur më mes të asaj fushe ngrihej një faltore me të njëjtin emër. Ka qenë e banuar

⁹²¹ A. Baldacci. *Itinerari albanesi*. Roma, 1917, f. 124-125.

⁹²² Damian Komata. *Thesar monedhash në Shën Thanas*. Në: “Iliria”, Nr. VII-VIII, 1977-78, f. 365.

⁹²³ E. Lear. *Journals of Landscape Painter in Albania*. London, 1851, f. 293.

⁹²⁴ Tash (Anastas) Stavre Arapi ishte stërgjyshi im.

gjithnjë nga vendës, por edhe nga vllahë, të cilët në periudhën para Luftës II Botërore nga blegtorë shëtitës u kthyhen në bujq të Shehut të Kaninës. Në këtë fushë herë pas here dalin në sipërfaqe mbeturina lashtësie.

13) **Rruga e Bardhë** ose **Rruga e Madhe**: është rruga më e gjerë e katundit në kra-hun perëndimor, në të dalë të tij. I thonë e bardhë, sepse dheu ka ngjyrë të përlefërt me të bardhën ose sepse aty ka gjithmonë dritë. Asaj i bëjnë dritë qielli dhe deti. Aty të del përpara një pamje madhështore.

14) **Lëmi i fshatit** (Allonj): një fushë në anën perëndimore të katundit dhe në veri të Rugës së Bardhë. Ka shërbyer dikur si lëmë për të shirë bereqetin, prej andej vjen edhe emri. “Lëmi” ndodhet mbi fshat. I thonë edhe Allonj.

15) **Çeplazi**: është një zonë kodrinore, dikur plot me çeplazë, por sot e mbjellë me vreshta dhe me ullinj. Çeplazi ndodhet në mes të rrugës që lidh Zvërnecin me lagjen Stanet (sot: Lagja e Re).

16) **Sparta**: një bregore e bukur midis Zvërnecit dhe Metoqit, vend i gjeshtave, me të cilat fshatarët thurnin thasët që i përdornin në punët bujqësore; sot Sparta është krejtësisht e punuar.

17) **Fusha ndanë Gjolit**: aty ku fillon Bregu i Çezmës dhe në këmbët e këtij Bregu shtrihet Fusha ndanë Gjolit, e cila përfundon në afërsi të Palakutirit. Dikur kjo fushë ka qenë pronë e Kishës së Zvërnecit, e familjes së Moçkallarëve, si dhe e Manastirit të Zvërnecit.

18) **Madémet**: zonë kodrinore në verilindje të Zvërnecit. Në këtë vend është nxjerrë vazhdimisht guri për ndërtim banesash. Në trevën e Zvërnecit guri është i rrallë.

19) **Palakutiri**: e dëgjojmë edhe Pathiakutir, si dhe Padhiakutir. I saktë është Palakutir; të tjerët nuk janë veçse kontaminim i fjalës së aglutinuar Palakutir. Ai shtrihet në skajin më verior të malit të Zvërnecit. Ka formatin e një kepi (hunde) me majë të futur në Lagunën e Nartës (të cilën vendësit e quajnë Gjoli i Nartës).

20) **Vdāma**: vend i fidaneve, i ullinjve të rinj. Vdāma shtrihet në veri të katundit.

21) **Vidhat**: në afërsi të Vdamës; aty janë të dukshme shenjat e vidhave të dikurshëm.

22) **Dafinat**: ato shtrihen në një terren në formë grope. Aty gjejmë edhe sot rrënojat e një kisha të lashtë, të cilën vendasit e quajnë Kisha e Dafinës.

23) **Papaqir**: ndodhet pak më tutje Vdamës. Sot është kthyer në ullishte dhe në vreshta. Është kontaminim i togfjalëshit Papás Qirios. Kush të ketë qenë ky? Edhe më plaku, 95-vjeçari Vangjel Stef Kota, nuk ishte në gjendje të më sqaronte më tej.

24) **Palāmbia**: zonë kodrinore midis Palakutirit dhe Metoqit; dikur ka qenë e mbushur me vreshta, të cilat me kalimin e kohës u kthyhen në ullishte madhështore.

25) **Miskáu**: E dëgjojmë edhe Meskálla, ndodhet në afërsi të Palambias. Thuhet se këtu ka qenë një skelë e vogël, por e lashtë. Miskáu ka shërbyer gjithnjë si një qendër

peshkimi për zvrneciotët. Përbëhet prej një zone fushore, që laget nga laguna e Nartës dhe merr trajtën e një gjiri të vogël.

26) **Monakó, Monoha:** shesh i mbushur me ullinj, në afërsi të Miskáut. Vendasit tregojnë se dikur ka qenë i vetmi terren me prodhime të bollshme. Në Monakó kemi ullinj të me moshën më të vjetër të katundit Zvrnec. Përmendet qysh në qershor 1307.⁹²⁵

27) **Metofi, Metohi:** është një zonë fushore në lindje të Manastirit të Zvrnecit. Dikur ka qenë pronë e këtij institucioni fetar deri në kolektivizimin socialist të fshatit (1956). Sot është i pabanuar, por në të kaluarën ka patur bujq të Manastirit të Zvrnecit.⁹²⁶ Në Metof ndodhet një pus me ujë të pijshëm dhe toka është krejt e punuar.

28) **Pusi i Metofit:** i vetmi burim uji në Metof. Shërben edhe si ujë i pijshëm për vetë ishullin e vogël të Manastirit të Zvrnecit.

29) **Kuçilë:** një faqe bregore në rrugën midis Metofit dhe Putanjasë.

30) **Vámbua:** luginë në jug të Metofit, sot me ullinj dhe me vreshta. Përmendet qysh më 1274.⁹²⁷

31) **Treporti, Triporti:** i vendosur në Gjirin e Vlorës, në pjesën më veriore të tij, në malin e Pllakës, zonë arkeologjike. Dikur aty kalonte një rrugë e periudhës romake, sot nën det e rrënuar nga fshatarët, që i kanë marrë gurët dhe i kanë venë në themelet e shtëpive të tyre. Mendoj që ky emërtim të jetë i kohërave të reja. Nuk e gjejmë tek autorët e shekujve të kaluar. Sikurse e pohojnë vendasit, ky emërtim përfshin skelën e dikurshme të Aulonës së lashtë, Portonovën, si edhe atë pjesë bregdetare në formë të një porti, që shtrihet deri në afërsi të Ferrës së Madhe. Në ditët tona me Treport nënkuptojmë atë pjesë toke të Pllakës, që kridhet në det dhe që qëndron përballë gadishullit të Karaburunit.

Përmendet ndoshta qysh më qershor 1307 si “Trapombli” në krisobulin e Andronikut II Paleologut: “Në Maromiro (Μαρομήριον), në Trapombli (Τραπομβλή) dhe gjetkë në Vlorë katër grova kryporesh të pandara dhe një dajlan (Ὁ Ψαρά) dhe ky i pandarë. Gjithashtu edhe në Mifol (Ἡμίφολον)⁹²⁸ nëntë grova kriporeje të pandara i kaluan asaj peshkopate, të dhuruara nga kryepriifti i atij fshati (Mifolit) të mbiquajtur Murg (Μοναχοῦ)”.⁹²⁹ Pas kësaj e përmendin Baldacci, Luigi M. Ugolini etj.

32) **Pllaka:** me këtë fjalë emërtohet i gjithë mali që nis në jug me Bishtin e Pllakës dhe që mbaron në veri me kodrën e Llakodeshit, e cila qëndron mbi Putanjanë. Në përfundim kufizohet me detin Adriatik, ndërsa në lindje Pllaka përfshin gjithë fushën e përparme, bile edhe Stanet e çobenëve (sot e emërtuar Lagjia e Re). Këtu te bregu i

⁹²⁵ Dokumenta të periudhës bizantine për historinë e Shqipërisë (shek. VII-XV), Tiranë, 1978, f. 86.

⁹²⁶ Deri më 1956 bujku i fundit i Manastirit ishte Sotir Kërri.

⁹²⁷ Revista “Studime Historike”, nr. 2, 1972, f. 66.

⁹²⁸ Edhe sot fshat në veri të Vlorës.

⁹²⁹ Dokumente të periudhës bizantine për historinë e Shqipërisë (shek. VII-XV), Tiranë, 1978, faqe 86.

Staneve Pllaka ndahet nga mali i Zvërnecit. Vendasit në këtë trevë gjejnë vazhdimisht gurë varrezash, si edhe objekte të ndryshme me vlerë arkeologjike. Emërtimi i vërtetë duhet të jetë **Plak** në kuptimin “i lashtë, i vjetër, d. m. th. katundi plak, katundi i lashtë, katundi i vjetër”, por në gojën e popullit është ndryshuar në Pllakë (a). Regjistrimi i parë osman i vitit 1431 na e jep: katundi plak, katundi i lashtë. Ky vend-emërtim, me germimet e fundit arkeologjike, vërteton se Pllaka ka qenë një vendbanim i stërlashtë, jeta e të cilit fillon në shekullin VI para e. s. dhe mbaron aty nga shekulli I-II i erës sonë. Nga vëzhgimet e bëra më del se si vend-emërtim **Plak** (a **Plakë**) ekziston një lagje arvanite në Athinë; disa fshatra të Luginës së Shkumbinit si Uraka, Kotodeshi, Katjeli, Skënderbeji, Përrenjasi, Miraka, Sopot, Pishkashi, Griqani e Dardha kanë gjithashtu lagje të shpopulluara me këtë emërtim; po ashtu Plakë gjejmë edhe në Vurg të Delvinës.⁹³⁰ Kjo do të thotë që në rrjedhë të kohës në Pllakë të Zvërnecit të ketë patur shpopullim të plotë, ashtu siç na paraqitet sot. Ky vend-emërtim na del edhe më 1570⁹³¹ nëpërmjet një relacioni anonim, që flet për Shqipërinë, në mënyrë të veçantë rreth kufijve, qyteteve, fushave, liqeneve dhe lumenjve. Sot Pllaka është pjesërisht e punuar.

33) **Bishti i Pllakës**: kështu quhet pjesa më jugore e Pllakës, që formon një gji të vogël dhe në formë shkëmbi futet në det.

34) **Kepi i Treportit**: është vazhdim i Bishtit të Pllakës, i cili futet thellë në det për rreth 1 km. Këtu fillon një mur, i ndërtuar me blloqe të bukur paralelopipedë, që mendohet të jenë të periudhës greko-romake. Në mesjetë ky kep emërtohej Kepi i Kavalionit.⁹³²

35) **Kalaja e Pllakës**: mbeturinat e një kalaje tepër të vjetër i gjejmë edhe sot në afërsi të Bishtit të Pllakës dhe të Kepit të Treportit. Këta gurë janë përdorur nga osmanët për ndërtimin e kalasë së Vlorës, si edhe në themelet e disa shtëpive të fshatit Zvërnec dhe të Staneve (si në themelet e shtëpisë së Jani Llambros; në atë të Balliut). Kjo është Kalaja e Jengjeçit⁹³³, për të cilën na flet Evlija Çelebi. Ky vend-emërtim është në përdorim të gjallë në gojën e popullit edhe sot e kësaj dite.

36) **Fusha e Pllakës**: një fushë e gjerë dhe pjellore, që shtrihet në këmbët e Pllakës; aty janë gjetur herë pas here objekte me vlerë arkeologjike. Sot fushë e punuar.

37) **Sinia ose Sheshi i Sinisë**: është një fushë relativisht e vogël, e cila ndodhet mbi Pllakë. Fusha ka formën e një sinie (disku), këtej edhe emërtimi. Dikur, në kohërat antike, ka qenë vend i banuar, siç rezultojnë nga punimet arkeologjike të bëra në gusht të vitit 1975.

⁹³⁰ Revista “Kultura popullore”, Nr. 1, 1988, f. 109, 111, 114, 118.

⁹³¹ *Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë*. Tiranë, 1961, vëllimi III, f. 160.

⁹³² Alain Ducellier. *La façade maritime de l'Albanie au moyen âge. Durazzo et Valona du XIe e au XVe siècle*. Thessaloniki, 1981, f. 37, 234.

⁹³³ Evlija Çelebi. Sipas përkthimit shqip në librin *Shqipëria para dy shekujsh*, Tiranë, 1930, f. 85.

38) **Bateria**: zonë kodrinore në malin e Pllakës. Përbën një pozicion zotëronjës, i shfrytëzuar në raste luftërash. Vend-emërtim i ri i përdorur fillimisht nga trupat italiane gjatë Luftës I Botërore.

39) **Bregu i Llakodeshit**: një bregore madhore më në veri të Pllakës dhe që qendron si kurorë mbi Putanjanë. Pjesërisht e punuar. Ky vend-emërtim i vogël përmban element arumun, i cili banon në afërsi të tij.

40) **Gropa e Llakodeshit**: një gropë e madhe, sot e punuar me drithëra buke. Ndodhet në këmbët e Bregut të Llakodeshit.

41) **Bregu i Kaçelicës**: breg i gjatë, që nis aty ku mbaron fusha e Pllakës dhe përfundon tek rruga që të çon në Putanjà. Përbëhet prej një terreni shtuf.

42) **Fusha e Kaçelicës**: kjo fushë shtrihet në këmbët e Bregut të Kaçelicës. Tokë pjellore, e gjithë e punuar.

43) **Vurgu i Tash Arapit**: një baltovinë, që ndodhet në vazhdim të fushës së Kaçelicës.

44) **Mali i Thimiut**: mal mbi rrugën midis Pllakës dhe Putanjasë. Përgjithësisht e punuar, por për shkak të karakterit të tij shkëmbor nuk është aq pjellor.

45) **Stanet e Çobenëve**, sot **Lagjia e Re**: përbëhet prej rreth 40 shtëpi vllahësh (shtëpitë janë të gjitha të reja) në një fushë ranore në rrugën midis katundit Zvërnec, Pllakës dhe Putanjasë. Vend-emërtim i lashtë. E gjej të përmendur qysh më 1284⁹³⁴ (Stani de Spinerëça). Vendasit mbajnë mend që Stanet të jenë rindërtuar aty nga viti 1914, në kohën e acarimit të luftës klasore midis fshatarësisë vendase dhe feudalëve kaninjotë. Gjatë kësaj kohe e deri në fund të Luftës II Botërore familjet vllahë të Staneve janë marrë kryesisht me blegtori, ndërsa sot janë vendosur edhe si bujq të mirë.

46) **Bregu i Staneve**: një kokojkë e vogël në perëndim të Staneve. Në këtë vend, në fillim të shekullit të 20^{të} gjejmë të vendosura këto familje vllahë si bujq tek Shehu i Kaninës: 1. Shtëpia e Ndin Balliut 2. Shtëpia e Pilo Balliut 3. Shtëpia e Loli Balliut. Sot, te Bregu i Staneve, nuk gjejmë asnjë shtëpi. Të gjitha familjet vllahë janë bashkuar në Lagjen e Re.

47) **Fusha e Moçalit**: një fushë e vogël karshi shtëpisë së Keno Balliut. Dikur moçal, sot është e bonifikuar. Aty u ndërtua edhe një rezervuar i madh uji për vaditjen e tokave përreth.

48) **Bishtaruku**: është një hundë e vogël afër Staneve, që deri dje futej në Lagunën e Nartës, por sot është kthyer në rezervuar uji.

49) **Gallavica**: bregore në afërsi të Staneve, sot e kthyer në vreshtë dhe tokë buke. Gallavica shtrihet në drejtim të Putanjasë. Gjatë gjurmëve për ngritjen e një rezervuari më 1974 u zbuluan gjurmët e një rruge të lashtë, që ngjan të jetë ndërtuar gjatë

⁹³⁴ Alain Ducellier. Vepër e përmendur, f. 287.

dy shekujve të parë të erës sonë. Hedh mendimin se këtu duhet përcaktuar saktësisht pozicioni i qytetit të lashtë mesjetar Glavenica dhe jo në Ballshin e sotshëm, siç është menduar nga Theofan Popa.⁹³⁵

50) **Fusha e Parasporos:** zonë fushore midis Staneve, Lagunës së Nartës dhe Putanjasë, nën shtëpinë e sotme të Thanas Balliut. Dikur ka qenë pronë e Manastirit të Zvërnecit, më vonë e Shehut të Kaninës. Në perëndim kjo fushë lidhet me fushën e Putanjasë. Në vitin 1974 në këtë vend u zbulua një rrugë antike, që zbriste nga Pllaka në drejtim të katundit të Zvërnecit.

51) **Putanjaja:** fushë pjellore, që shtrihet midis Pllakës dhe Portonovës, në jug të ishullit piktoresk të Manastirit të Zvërnecit. Kudo që të hedhësh sytë sheh vetëm ujë. Dikur e gjithë Putanjaja ka qenë pronë e Manastirit të Zvërnecit; kështu që ajo deri në zbatimin e Reformës Agrare (1946). Në këtë fushë mbillen dhe kultivohen shumë mirë duhani, pambuku, drithërat, vreshtat; pas viteve '70 mbillen dhe zhvillohen në masë të gjerë edhe zarzavatet. Pouqueville⁹³⁶ e quan "Bocca Vecchia". Shënoj faktin se tjetër është Putanjaja dhe tjetër Pogdania. Kjo e fundit është një vend-emërtim pa bane-sa, e mbushur me ullinj dhe që ndodhet në të hyrë të fshatit të Nartës, kur shkon nga Vlora (për në Nartë). Këtë hollësi vend-emërtimeve të vogla e ka vënë në dukje edhe C. Patsch.⁹³⁷ Sot Putanjaja nuk është e banuar, sepse në kuadrin e ndërtimeve të reja të katundit të tria familjet e dikurshme, që banonin në Putanja, janë vendosur në katundin Zvërnec.

52) **Vurgu i Putanjasë:** është një vend i ulët, që laget nga deti Adriatik dhe që ndodhet midis malit të Kulës dhe gropës së Llakodeshit.

53) **Çezma e Putanjasë:** ndodhet në qendër të fushës së Putanjasë dhe është i vetmi burim i pijshëm në këto anë.

54) **Bregu i Kulës:** ndodhet në veriperëndim të Putanjasë. Është një bregore e lartë. Toka nuk është pjellore, mbasi është shtuf.

55) **Dhiktariá:** është një fushë e mirë dhe e bukur në perëndim të Putanjasë dhe buzë detit Adriatik. Në të kaluarën, si edhe sot, ka qenë e caktuar për terjen e rrjetave të peshkimit, si edhe një qendër peshkimi.

56) **Portonova:** vendasit i thonë edhe Protonovë, kjo e fundit deformim i fjalës së drejtë Portonovë. Ky vend bregor dhe fushor ndodhet në veri të Putanjasë. Aty gjejmë edhe një gji të vogël deti, që merr trajtën e një skele të përshtatshme, e cila gjatë periudhave historike ka shërbyer si një stacion i vogël detar. Portonova na del që më 18 maj 1665: "... Më vonë Imzot Patriarku u nis në drejtim të Vlorës, i shoqëruar nga kavalier

⁹³⁵ Studime Historike, Nr. 2, 1964, f. 235-242.

⁹³⁶ Fr. Pouqueville. *Voyage dans la Grèce*. Paris, 1820, vëllimi I, f. 283-284.

⁹³⁷ Carl Patsch. *Das Sandschak Berat in Albanien*. Wien 1904. Përkthimi në shqip ndodhet pranë Muzeumit të Vlorës.

Nina, deri në Portonovë”.⁹³⁸ Në një tjetër material, informohemi se: “Narta është e vendosur 3/4 e orës larg bregut të saj, të quajtur Portonovë, në të cilën gjenden gërmadhat e një qyteze të vjetër”.⁹³⁹ Dhe më tej akoma: “Portonovë, skelë karshi Sazanit, ngjitur me Lagunën e Artës së Vjetër; që këtej duken gërmadhat e qytetës së Argusit Orestik, siç supozojnë”.⁹⁴⁰ Deri në fund të shekullit të kaluar është konsideruar si „liman i njohur”.⁹⁴¹ Me informacionin që disponoj sot për sot, hedh mendimin se pikërisht në Portonovë ka ekzistuar qyteti mesjetar i Spinarcës, që sot gjuhësisht identifikohet me Zvërnecin.

57) **Gropa e Gjemisë:** është një shtroerë natyrore për anijet e kohës me vela në jug të Portonovës, në buzë të detit Adriatik.

58) **Fusha e Portonovës:** sot e gjitha e punuar. Këtu ka patur shumë dajlane, për të cilat na flet Evlija Çelebi. Për ekzistencën e dajlaneve në këtë fushë flasin edhe shenjat e tyre, që sot e kësaj dite kanë mbetur në det.

59) **Jovari** (dajlani): ku zihet peshku. Është dajlani më i ri, i hapur aty nga vitet 1960. I thonë **Jovar qinuriu**.

60) **Qinë:** një pjesë e fushës së Portonovës, e cila për karshi ka ishullin fare të vogël të Karakonishtit.

61) **Ujë e ëmbël:** ky vend-emërtim i vogël ndodhet në Portonovë. Aty buron ujë me të vërtetë i ëmbël.

62) **Malet e Dajlanit:** ato përbëjnë malet e fundit nga vargu i maleve, që nis me Pllakën dhe janë të vendosura buzë Adriatikut. Ndahen nga Pisha e Myzeqesë së Vlorës nëpërmjet Dajlanit, që njihet me emrin Dajlan i Zvërnecit. Sot të dyja malet e Dajlanit janë futur krejtësisht në prodhimin bujqësor.

63) **Dajlani i Zvërnecit:** është dajlani më kryesor i kësaj treve. I tillë ka qenë edhe në të kaluarën si një qendër e rëndësishme peshkimi në Lagunën e Nartës. Të huajt i kanë dhënë këtë përmbajtje⁹⁴² dhe na informojnë se prej këtej eksportohej peshk i kri-

⁹³⁸ Sipas Nilo Borgia. *I monaci basiliani d'Italia in Albania*. Sec. XVI-XVII, vëll. I. Roma, 1935, f. 106.

⁹³⁹ Libër greqisht pa autor. Πίναξ ἀλφαβητικός τῶν ἐθνικῶν καὶ τοπικῶν ὀνομάτων. Athinë, 1854, f. 132, paragrafi 8 (Tabelë alfabetike e emrave kombëtarë dhe lokalë).

⁹⁴⁰ Po aty.

⁹⁴¹ Anthim Aleksudhis. Σύντομος ἱστορικὴ περιγραφή τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως Βελεγράδων, ἐν Κερκύρα, 1868, f. 84 (Përshkrim historik i shkurtër i Mitropolisë së shenjtë të Beratit, në Korfuz, 1868). Ja citati i plotë: “Jo larg nga ky Manastir ndodhet skela e njohur nën emrin “Porto-Novo”, në të cilën vijnë për hir të mbrojtjes prej dallgëve anijet tregëtare që ndodhen anës detit Adriatik gjatë çdo kohe ose në raste të tjera nga ato që janë afër Korfuzit, anijet e vogla që ndodhen në ishujt Othonó; goftë kapitenët e anijeve dhe marinarët kanë respekt dhe besim tek Manastiri i shenjtë i ngritur; atëherë bënë një kuti dhe për disa vjet e mbiquajtën në atdheun e tyre Shën Mëria e Zvërnecit për t’ua treguar bashkatdhetarëve të tyre për mirënjohje fetare dhe me shpenzimet e bashkatdhetarëve bënë një kuti të argjendë, dhuruan petkat fetare për shërbimin e kishës, njëkohësisht dhuruan një mbajtëse llambadhash. Të gjitha këto dhurata fatkeqësisht pushuan së ardhuri në një kohë. Shpenzimet e Kishës dhe të Manastirit bëheshin nga të krishterët besimtarë, që vinin nga çdo anë në Vlorë për tregti”. Pas tij e përmend dhe A. Baldacci më 1892.

⁹⁴² Carl Patsch. Vepër e përmendur, f. 58-63. *Dokumenta të periudhës bizantine për historinë e Shqipërisë (shek. VII-XV)*, Tiranë 1978, f. 85-89. Hartat e huaja.

pur dhe havjar. Përmendet qysh në qershor të vitit 1307 në krisobulin e Andronikut II Paleologut.⁹⁴³ Nga konteksti del se kemi të bëjmë me një vend peshkimi.

64) **Fusha e Dajlanit**: një fushë e gjerë në këmbët e maleve të Dajlanit, sot është krejtësisht në kultivim.

65) **Kumet e Dajlanit**: një fushë ranore, sot e pyllëzuar me pisha dhe me plepa.

66) **Liçeni i Dajlanit**: përbëhet prej asaj zone ujore, që lidh Adriatikon me Lagunën e Nartës.

67) **Limupúa**: një gjol i vogël, që ndodhet në afërsi të pusit, në Fushën e Dajlanit.

68) **Ajtúa**: është një breg i vogël i zhveshur; shërben si vend për të peshkuar dhe ndodhet në këmbët e Dajlanit. Gr. do të thotë: shqiponja”.

69) **Mali i rrjepur**: gjendet në buzë të Adriatikut, i rrahur nga erërat e forta të veriut dhe të jugut, të cilave u është ekspozuar.

70) **Qafa e rrjepur**: është një kodër e zhveshur, në pjesën perëndimore të Dajlanit.

71) **Filludha**: gjithnjë në Dajlan; ajo është një fushë anës Lagunës së Nartës, dikur e mbuluar me zhukë, por sot e pyllëzuar.

72) **Mali i Tejmë**: mali më i fundit në Dajlan, pas të cilit shtrihet Pisha e Myzeqesë së Vlorës.

73) **Dióvoli**: një gji i vogël në Dajlan, ku mund të hidhen vetëm dy rrjeta peshkimi.

74) **Karakonishti, Korakunjishi**: një ishull fare i vogël, me brigje të rrëpira, i cili ndodhet në veri të ishullit të Manastirit të Zvërnecit. E përmendin edhe autorë të huaj.⁹⁴⁴ Dikur ka qenë i gjithë vresht, por sot është lënë për vend-kullotje. Aty gjenden disa rrënjë ullinj. Verës në këtë ishull të vogël mbledhen sorrat, të cilat ditën u turren vreshtave të Zvërnecit. Këndeje edhe emërtimi i ishullit, që do të thotë “Ishull i Sorrave”.

75) **Manastiri i Zvërnecit**: përfshin ishullin e bukur, që ndodhet në perëndim të Zvërnecit; ky ishull është i ngarkuar me selvi të gjata dhe të dendura, që formojnë një pyll të madh me hijeshi të veçantë. Në qendër të ishullit ngrihet një faltore e shekullit XIV, e stilit bizantin. Në këtë kishë ndodhet varri i Kont Karanxasë, për të cilin flasin C. Patsch dhe A. Aleksudhisi.⁹⁴⁵ Kjo faltore ka pasë rëndësi në kohën bizantine, si edhe më vonë dhe zotëronte feude të tëra si Putanjanë, Metoqin, Karakonishtin, disa qindra rrënjë ullinj në katundet Zvërnec dhe Nartë, si edhe disa familje bujqish. Në pikëpamje të organizimit të administratës kishtarë Manastiri i Zvërnecit është i varur drejt për së drejti prej Enoriakosë (famullisë) së Nartës dhe jo nga katundi i Zvërnecit. Kemi të dhëna të një biblioteke në Manastirin e Zvërnecit qysh më 1376.⁹⁴⁶

⁹⁴³ Shih më lart f. 12: “... dhe një dajlan (Ὁ Ψαπᾶ) dhe ky i pandarë”. *Dokumenta të periudhës bizantine për historinë e Shqipërisë (shek. VII-XV)*, Tiranë 1978, f. 86.

⁹⁴⁴ J. G. von Hahn. *Albanesische Studien* (Studime shqiptare), Wien 1853, f. 79, si dhe Enciklopedia e Madhe Greke, vëll. 5th, f. 681, Athinë, 1928.

⁹⁴⁵ Carl Patsch, vepër e përmendur. Përkthimi pranë Muzeut të Vlorës. Anthim Aleksudhi, vepër e përmendur, f. 84.

⁹⁴⁶ Xhevat Lloshi. *60 vjetori i Bibliotekës Kombëtare*. Në: “Shkenca dhe Jeta”, Nr. 1, 1983, f. 5.

76) **Shën Triadha:** ky vend-emërtim i vogël ndodhet në pjesën lindore të ishullit të Manastirit të Zvërnecit. Thirret kështu nga një kishë e vogël me të njëjtin emër.

77) **Laguna e Nartës:** vendasit e quajnë Gjoli i Nartës. Ky gjol apo lagunë lag gjithë trevën e gjerë të Zvërnecit, për të cilin folëm më lart. Laguna e Nartës ka shërbyer dhe shërben si vend ku gjuhet peshku, ngjala dhe shpendët e egra. Të tillë janë: pulëbardha, rosa e egër, bajza, gjelbëza (gjelbërushja), këmbëqiriri, njelma. Sot në këtë trevë veprojnë dy dajlane. I pari në Malet e Dajlanit dhe i dyti midis Portonovës dhe Putanjasë. Më 1485 Martin Segoni e quan: Valonae lacum = liqeni i Vlorës (f. 31).

78) **Kamozhegu:** sot ranishtë në perëndim të Murtisë.

79) **Bregu i Vjetër:** vend i rrafshët, me bar të shtruar dhe me disa selvi në veri të kodrës gadishull.

80) **Megallako:** ndodhet në veri të shtëpisë së Fani Lekos. Sot është e mbushur me ullinj, dikur ka qenë vresht.

Përfundimi

Në vend-emërtimet e vogla të katundit Zvërnec mbizotëron elementi vendës-shqiptar. Ky fakt merr një rëndësi të veçantë për këtë trevë, ku gjatë shekujve dyndjet dhe lakmitë e huaja kanë qenë të shpeshta dhe ku lëvizjet dhe shpërnguljet e popullatës kanë lënë aty-këtu gjurmët e veta. Duke i vëzhguar këta vend-emërtime, vërejmë se ka:

1. Emërtime sipas vendbanimeve të kafshëve:
 - Vrimat e dhelprave, Karakonishti
2. Emërtime vendi, thjesht sipas ngjyrës së tokës apo përbërjes së saj: Udhë e Bardhë, Goléja. Madémat.
3. Emërtime vendi me emra kult: Monakó, Manastiri, Shën Triadha, Shën Milli, Shën Thanasi, Kisha e Dafinës.
4. Emërtime vendi sipas shërbimit që na bëjnë: Lëmi i fshatit, Bateria, Stanet e çobenëve.
5. Emërtime vendi, që shprehin konfiguracionin e truallit: Fush' e Pllakës, fush' e Kaçelicës, fush' e Paraspóros, fush' e Portonovës, fush' e Dajlanit, fush' e moçalit.
 - Mali i Thimiut, Mali i Tejmë, Malet e Dajlanit, Mali i Rrjepur, mali i Zvërnecit.
 - Bregu i Kaçelicës, bregu i Staneve, bregu i Kulës, bregu i Çezmës së fshatit, bregu i Llakodeshit, Bregu i Xinave.
 - Vurgu i Tash Arapit, vurgu i Putanjasë.
 - Kumet e Zvërnecit, kumet e Dajlanit, kumet e Tash Arapit.
 - Gropa e Gjemisë, Gropa e Llakodeshit
 - Bishti i Pllakës, Bishtaraku.
 - Kepi i Treportit, Palakutiri (kepi i vjetër)

6. Hidronime të ndryshme si:
 - Laguna (Gjoli) e Nartës, liqeni i Dajlanit, çezma e Putanjasë, pusi i Metoqit, çezma e Fshatit, (Putanjaja) Ujë e Ėmbël.
7. Emërtime vendesh, që shprehin përmbajtjen e përdorimit të tyre: Qeramdhaku, Dhiktarià, Jovari, Dajlani i Zvërnecit.
8. Emërtime vendesh, që shprehin bimë të ndryshme: Çeplazi, Bregu i Xinave, Sparta, Vidhat, Dafinat.
9. Vend-emërtime të vogla, që shprehin gjurmë të rendit politiko-juridik të zotërimit të tokës gjatë mesjetës: fush' e Paraspóros.

Vend-emërtime greke

1. **Palakutir:** nga Παλαιός + (τό) ἀκρωτήριον = kep i vjetër, hundë e vjetër (it. promontorio).
2. **Palámbia:** Παλαιός + ἄμπελος = vresht i lashtë, dikur ky vend ka qenë mbushur me vreshta, sot ato janë zëvendësuar nga ullinj të.
3. **Miskáu:** ἱς μέσ οκάω = në mes të gropës. Ka shërbyer si qendër e vogël peshkimi. Thuhet se këtu ka qenë një skelë e vjetër, e vogël.
4. **Sparta:** Τὸ σπάρτον = gjeshtira. Vend i gjeshtirave, me të cilat bëhen thasët.
5. **Murtía:** = ? Kjo kodër ka qenë e mbuluar me xina të shumta kur ishte tokë e djerrë.
6. **Goléja:** ὁ γουνὸς = lartësi ose nga gr. e re γοιιά = kokërrza zhavori, pak të zmadhuar. Vend gurësh të vegjël në formë kokërrze zhavori; përbën pjesën jugore të Malit të Zvërnecit.
7. **Qeramdhaku:** ἡ κεραμῖς,-ίδος = qeramidhe; vend ku përgatiten qeramidhet, pra kaminat.
8. **Metóqi:** ἡ μετοχή = bashkësia, pjesëmarrja. Deri më 1956 ka qenë bashkësi, pra pasuri e Manastirit. Metohu (ose Metoqi) ka qenë feud i institucioneve fetare në periudhën e lulëzimit të marrëdhënieve feudale (shek. XIII-XIV).
9. **Karakonishti, Karakunjishi:** ὁ Κόραξ + ἡνήσος = ishull i sorrave.
10. **Putanjája:** ὁ ποταμός = lumi, anë e lumit, shtrat i lumit, ujët. Ėshtë e rrethuar kudo nga ujët.
11. **Dhiktariá:** Τὸ δίχτυον = rrjeta për të peshkuar, pra vend rrjetash për të peshkuar.
12. **Vúrgu:** gr. e re: ὁ βοῦρκος = balta
13. **Papaqír:** ὁ πάπος+ ὁ κύριος = At Qirua.
14. **Monakó:** μόνος+ ὁ χώρος = i vetmi vend. Sipas të moshuarve i vetmi vend me prodhime të bollshme. 2) Μοναχος = murg.
15. **Dióvoli:** δύο+ ὁ βόλος = dy hedhje (rrjetash peshkimi).

16. **Paraspóro:** ἡ σπορά (σπείρω) = mbjellje (mbjell); këtu: parambjellje. Sot ka Paraspuar (Berat), Paraspor (Peshkopi e Dibrës). Ishte tokë e caktuar për shfrytëzimin direkt nga feudali.⁹⁴⁷
17. **Filludha:** ?
18. **Limupua:** ὁ λειμών, ὠνος + ποιέω = vend i lagët, i pasur me ujë + krijoj, prodhoj, bëj.
19. **Ajtua:** Ajtua edhe në Peloponez. Në rrethin e Sarandës „Çika e Ajtojt“.
20. **Qiná:** ?
21. **Llakodesh:** ὁ λάκκος = gropa (e deshëve)?
22. **Megallako** = gropa e madhe.

Toponime italiane

1. **Treporti:** ndoshta prej it. tre porti.
2. **Portonova:** it. porto nuovo.
3. **Bateria:** (it. = Batteria).
4. **Jovari:** nga it. vivaio dhe kjo nga lat. vivarium = dajlan, ngushticë peshkimi.
5. **Dajlan:** turq. instalim me hunj dhe me thurimë kallamesh e trina afër grykës së lumenjve për të zënë peshk me shumicë.
6. **Kaçelica:** arum. shtëpia e Licës.
7. **Gallavica** = sllav. nga glava = koka.

⁹⁴⁷ Sipas "Studime historike", nr. 1, 1975, f. 219: Në të gjitha fshatrat e Vurgut (të Sarandës) me përjashtim të fshatit Çukë dhe Metoq, të gjithë fshatarët çifçinij i jipnin pronarit të tokës për çdo vit, për vendin, që zinte kasollja, një taksë në natyrë, që kapte 200 okë misër kalli dhe 10-15 okë fasule dhe në disa fshatra edhe 300 okë misër (si në fshatin Aliko). Gjithashtu, në se një fshatar donte të ngrinte një kasolle të re duhej të merrej vesh me pronarin e tokës për këtë dhe t'i jipte atij, për qiranë e vendit që zinte kasollja 2-3 barrë misër kalli përveç qirasë së përvitshme. Kjo taksë në natyrë në të gjitha fshatrat e zonës njihet me emrin paraspor.

Olga ZIROJEVIĆ, Beograd

Pasuria e Patrikanës së Pejës në kohën e psuhtimit otoman

Kompleks mesjetar i objekteve kishtare afër Pejës. Në vendin ku e përshkruara gryka e Rugovës lidhët me rafshin e butë të metohisë. Seli e argjipeshkvinjëve dhe patrikëve serb nga shek., XIII gjegjësisht shekulli XIV. Kisha kryesore e manastirit është e kushtuar Apostujve të shenjtë. E ndërtuar mbi objektin e vjetër kishtar për të cilën supozohet se ka qenë i Shën Pjetri nën Zhdrellë (e njohur nga burimet historike). Në pjesët anësore të Shën Apostujve në shekullin e XIV, janë ndërtuar dy kisha në vend të kapelave të vjetra: kisha e Shën Dimitrit, në anën veriore, dhe ajo e Shën Hyjlindëses në anën jugore. Në të njëjtën kohë me kishën kushtuar Hyjlindëses është ndërtuar veranda apo parahyrja, e përbashkët për të gjitha kishat, si dhe kapela e Shën Nikollës.

Kompleksi i objekteve kishtare edhe vendbanimi i murgjëve gradualisht është zgjeruar dhe vazhdimisht është zhvilluar. Gjatë gërmimeve arkeologjike në pjesën lindore dhe perëndimore nga kisha janë zbuluar mbetjet e godinave të manastirit, gjersa në jugperëndim mbetjet e një pallati reprezentativ.

Nga zona mesjetare e mbrojtjes – bedemat – kanë mbetur vetëm pjesë në vendin më të lartë të tërësisë së manastirit.

Shën Apostujtë kanë qenë mauzole i eprorëve të kishës serbe, kurse pozita e tyre e përshtatshme – në rrugën e rëndësishme që ka lidhë qendrën e shtetit serb me Bregdetin – u ka mundësuar gati lidhje të pandërprera dhe të mira me të gjitha dioqezat e kishës serbe.

Ndryshime të rëndësishme në shtëpinë-godinën e Shën Apostujve kanë ndodhur ka fundi i shekullit XIII kur, këtu nga Žiça është bartur selia e kryedioqezës. Në kishën kryesore të manastirit prej atëherit është bartë shpesh emri i tempullit të vendit Žiça, dhe është quajtur Shtëpia e Shpëtimit.

Shumë punë të rëndësishme kishtare, poashtu edhe shtetërore, prej shekullit të XIV, kanë qenë të lidhura me qendrën kishtare të Pejës. Ngjarja më e rëndësishme ka qenë themelimi i Patrikanës (1346) dhe emërimi i prelatëve dhe metropolitëve të rinjë. Që nga atëherë qendra kishtare e Pejës është thirrur Kisha e Madhe.

Patrikana, gjithësesi ka poseduar prona të konsiderueshme, dhe dihet, kryesisht, për pronat e kryedioqezës së Žiça në Hvosna.

Pas betejës së Kosovës (1389) patrikana e Pejës vështirë se ka pasur fat më të mirë se ai që i ndodhi Deçanit fqinjë. Mirëpo, kompleksi në Pejë nuk u braktis, në të ka qenë selia e eprorëve kishtar deri vitin 1455 (edhe pse patriku përkohësisht ka qëndruar në Žiça)⁹⁴⁸ Poashtu është vërtetuar se Patrikana serbe nuk është shua pas ramjes së Despotonisë, mbretërisë (1459)⁹⁴⁹.

Mes hasëve të Sanxhakbeut të Shkodrës, Nasuh-beut⁹⁵⁰ është evidentuar në vitin 1485 edhe manastiri i (Shën) Spasit, Shpëtimtarit⁹⁵¹. Vëllazëria numëron dhjetë shpirtëra (hane), prej të cilëve shprehimisht për shtatë thekson se janë murgj, njëri është ekonom (kilerci), pastaj është shënuar trashëgimia e Josifit në duar të Nikollë dhe Radoslav Pahomijes (vetëm kaq).

Sa i përket pronës, meqë manastiri hynë në pronë feudale, janë të shënuara të ardhurat nga disa kultura bujqësore në shumë të përgjithëshme prej 2,788 akçe⁹⁵². Shuma më e madhe është të ardhurat më të gjerë se – 40 subura (çabare), gjegjësisht 1 800 akçe. Nëse mirret parasysh të hyrat simbolike nga kopshti (salqinjët) – 8 akçe, e gjithë toka tjetër ishte me drunjë pemësh. Dhe ato, arra ka pasë 40 trupa, të ardhurat 8 bare apo 160 akçe, qershi 20 trupa, të ardhurat 2 bare gjegjësisht 40 akçe, kajsia 15 trupa, të ardhurat 1 bar gjegjësisht 10 akçe, molla 5 trupa, të ardhurat 5 bare ose 50 akçe. Për sanë e gjësende të ngjashme janë marrë 50, kurse për dru 20 akçe. Është paguar taksa edhe për një mulli të rrënuar – 350 akçe. Përndryshe për tatim në pronë murgjit paguanin (si gjithkund) nga 25 akçe⁹⁵³.

Regjistrimi i Sumarnit (icmal) nga vitet e katërdhjeta të shekullit të XVI (1529-1536) shënon në këtë manastir (Ispas) – i cili ende i takon Hasit të Sanxhakbeut – 11 shtëpi (hane) dhe të ardhura prej 1 666 akçe⁹⁵⁴.

Manastiri mbas kësaj kohe sikur të jet shkretuar. Regjistrimi i radhës, ai i vitit 1570/71,⁹⁵⁵ raporton se një kohë të gjatë (nice zaman) ka qenë i shkretë e i rrënuar (hali ve harabe), dhe në tokën e saj (bazi yerleri üzere) kanë qenë ndërtuar shtëpi, e kështu është krijuar njëra nga lagjet e Pejës⁹⁵⁶. Fjala është këtu gjithësesi për kohën që i ka paraprirë ripërtirjes së patrikanës së Pejës (1557). I njeiti regjistrim raporton se manastirit të (Shën) Spasit i është bashkangjitur prona e manastirit të Kuzmćan-it; pronat e të dy manastirëve qenë përzier, kurse ky vet tashmë një periudhë të gjatë ishte i braktisur dhe rrënuar.

⁹⁴⁸ Čanak-Medić, Sveti Apostoli u Peći, 15-19; Pečka Patriarsija, passim.

⁹⁴⁹ Po aty, I.

⁹⁵⁰ Përveq manastirit të (Shën) Spasit, i takonin edhe 11 manastire tjerë, pastaj 161 fshatra, 4 tregje (bazare) me një shumë e të ardhurave të përgjithëshme prej 389 912 akçe (Pulaha, Defter-i Mufassal, II, 103).

⁹⁵¹ Botuesi i këtij regjistrimi, Pulaha, lexon Stasi (po aty I, 70; II, 27), gjithësesi për shkak të mungesës së pikave diakritike.

⁹⁵² Vetëm të krahasojmë, të themi se të ardhurat nga manastiri i Deçanit, së bashku me fshatin, ka qenë 12 624 akçe (po aty, II, 168).

⁹⁵³ Po aty, II, 27.

⁹⁵⁴ Defteri i Shkodrës No 367, 324.

⁹⁵⁵ Defteri i Shkodrës No 500, 534-535.

⁹⁵⁶ Nga regjistrimi nuk është e mundur të vërtetohet se cila lagje është në pyetje.

Pronën e Patrikanës (manastirin e Spasit) e gëzon (der tesarrufi) Makarie. Është dhënë edhe përshkrimi detal i pronës edhe atë sipas kësaj radhitjeje. Së pari, toka e punueshme (zemin) toka paraoborrtare,⁹⁵⁷ një mulli dhe një vreshtë (e cila punohet). Vazhdon prona e manastirit të dikurshëm të Kuzmičan-it: livadhi Bela Stena (Istina), i përket Belo Polje-s së Vogël,⁹⁵⁸ tokë e punueshme „te manastiri i Spasit (Shpëtimit)“, vreshtë (emri i së cilës nuk mund të deshifrohet besueshmërisht) dhe ara Laz Mokri (në regjistrat e mëvonshëm Premokri Dol)⁹⁵⁹. Pjesën e tretë prapë e përbëjnë pronat e patrikanës, këtë herë ato në lindje të Pejës, dmth, në zonën e feudalisë së peshkopisë së dikurshme të Žiča-s.⁹⁶⁰ Janë shënuar: mezra Vražegrnici⁹⁶¹ te fshati Trstenik dhe Budisalc,⁹⁶² trashëgimia e Iskenderit (deri më atëherë ka qenë në duar të banorëve të fshatit), Selište,⁹⁶³ Stup⁹⁶⁴ dhe Preobražnik. Në regjistrimin e bërë një dekatë më vonë shprehimisht cekët se vendet e njohura me emërat Selište, Stub dhe Preobražnik⁹⁶⁵ ishin në Budisalc (Podsalića). Cekët se ende janë vakuf i manastirit Spas,⁹⁶⁶ që është regjistruar në „dekretin e skifterit“ (të patrikut), dhe, në përputhje me këtë, nuk japin tatime feudale e as resmi, bazuar në defterin e vjetër⁹⁶⁷.

Livadhet e cekura, tokat e punueshme (zemminler), vreshta, mulliri, mezra Vražegrnce dhe trashëgimia e Iskenderit i përkasin manastirit (Shën) Spasit dhe që i mbanë murgu Makarie, për çka posedon hudžete dhe temesuke. Patriku Makarie posedon edhe dekretin mbi kryerjen e shërbimit skifterian (kayacilik hizmert), kurse foleja e skifterit gjendet në Ždrellë⁹⁶⁸. Përveq pronave të cekura, patriku Makarie⁹⁶⁹ ka gëzuar edhe pronat e manastirit të Vrellës të cilat përbënin: dy vreshta, një arë, dy livadhe dhe tokë të punueshme në fshatin Drenovë⁹⁷⁰.

⁹⁵⁷ Toka paraobortare, një niveli mes Patrikanës dhe Pejës (Cvijić, Osnove za geografiju, 1136).

⁹⁵⁸ Sot egziston vetëm fshati Belo Polje, në Jug nga Peja. Ndoshta këtë livadh duhet kërkuar në kodër sipër fshatit, për gjatë të cilit ngritët njolla e gjurmëve të bardha (Džogović, Toponomija, IV, 230).

⁹⁵⁹ Një mal në malin Cmiljevici (sot Smiljevica) quhet Mokri Do (Lutovac, Stočarstvo, 57-58; Džogović, Toponomia, IV, 317, 312).

⁹⁶⁰ Shih. Škrivanić, Žičko eparhijsko vlastelinstvo, 161-162.

⁹⁶¹ Ivražegrnci. Shprehje shumë e shpeshtë në këto hapësira (krhs. Rizaj, O defteru Skadarskog sandžaka, 117, 122).

⁹⁶² Krhs.Pešikan, Iz istorijske toponomije, 76, II 84. Poshtu: Rizaj, O defteru Skadarskog sandžaka 119.

⁹⁶³ A mos është kjo Kučište e sotme në veri nga fshati Stup?

⁹⁶⁴ Istup. I përgjigjet, mesiguri, fshatit mesjetar Stipez (Škrivanić, Žičko eparhijsko vlastelinstvo, 161. Meqë egziston mundësia edhe identifikimi i ndryshëm (krhs. Blagojević, Zemljoradnja, 98).

⁹⁶⁵ Në fshatin Budisalc egziston manastiri me emër të njëjtë me Kishën e Shën Preobraženje (Shën Dëftimit) nga shekulli XIV të cilin vitin 1568 e renovoi patriku Makarie dhe e cila kishë ishte metoh e manastirit të Pejës (Zadužbine Kosova, 406).

⁹⁶⁶ Detajisht: Zirojević, O manastirskoj svojini, 155-159).

⁹⁶⁷ Defteri i Shkodrës No 59, 167.

⁹⁶⁸ Izdrello. A mos duhet këtë ta kërkojmë në hyrje grykës së Rugovës (Džogović, Toponomija, 295)? Poashtu në Zadužbine Kosova, 445.

⁹⁶⁹ Në tekstin turk prapë përmendët murgu me emërin Makerie

⁹⁷⁰ Defteri i Shkodrës N0 500, 447.

Regjistrimi i radhës, tashmë i cekur, i vitit 1582, dëshmon mbi shtimin e pronës së manastirit. Përveq asaj që u cek, është shënuar edhe livadhi Belzuhut⁹⁷¹ Slano Polje,⁹⁷² pastaj dy ara, kufijtë e së cilave janë përcaktuar me këmbë (tapunamom), si dhe tre mullinjë⁹⁷³.

Me siguri këtu është fjala për rikthimin e pronave të mëparshme. Në „krisobulen“ e Žiča-s përmendën, domethënë, Slano Pole me Tmasvi Gvozdo, mes maleve, të cilat iu janë dhuruar kryedioçezës në pronësi⁹⁷⁴.

Patriku Makarie gjegjësisht Gerasimi, më në fund, ka disponuar edhe me një çiflluk në fshatin Dubin Dol të Pejës⁹⁷⁵ dhe këtë në bazë të defterit të vjetër⁹⁷⁶. Për kompenzim, patriku Gerasimi, sikur edhe paraardhësi i tij, kryen shërbimin skifterian⁹⁷⁷.

Patriku edhe më tej gëzon pronën e manastirit të Vrellës, si dhe vet manastirin⁹⁷⁸. Për kompenzim, edhe më tej kryen shërbimin skifterian; përveq vendeve të mëparshme, tanimë iu janë dhënë edhe të reja⁹⁷⁹.

Rilindja e patrikanës së Pejës (1557) ishte një rast i mirë për renovimin e manastirit të Pejës, si dhe për kthimin e shkëlqimit të tij të vjetër. Renovimi i manastirit u realizua sipas urdhërit të patrikut Makarie Sokolovićit dhe ka përfunduar në vitin 1561⁹⁸⁰. Punimet e shumta në manastir kanë vazhduar me ardhjen e patrikut Pajsije⁹⁸¹.

Është e njohur edhe pjesa e shumës së ndarë të patrikut që ka përbërë pjesë të haraçit dhënë Portës; kur e mori dekretin (1615) i dha 100 000 akçe bakshish, pastaj në vitin 1640 kur në fron erdhi sultani i ri pagoi 1.000 grosh dhe 113 akçe, dhe çdo vit, deri te shuarja e Patrikanës (1766) pagoi (pamvarësisht në humbjet e dioçezave përtej Danubit) edhe më tutje nga 100 000 akçe,⁹⁸² përveq të dhënieve tjera të jashtzakonshme.

Edhe patriku Maksimi (1655-1674) ka dhënë kontributin e tij gradualisht por sistematik në renovimin e objekteve⁹⁸³.

Pas ikjes së patrikut Arsenije III. Manastiri u shkatërrua në shenjë hakmarrjeje nga turqit.⁹⁸⁴

⁹⁷¹ Bjeluha, prrockë e Bistricës së Pejës. Është e mundur të lexohet edhe Beluča.

⁹⁷² Pllajë e gjerë në Perëndim të Pejës quhet edhe Lumbardska planina - malet e Lumbardit (Lutovac, Stočarstvo, 59-60). Poashtu: Džogović, Toponomija, IV, 242, 245. Në seksionin 1:50 000 – Slane Poljane - Fushat e njemëta.

⁹⁷³ Gjithsej ishin katër.

⁹⁷⁴ Škrivanić, Žičko eparhijsko vlastelinstvo, 163.

⁹⁷⁵ Mos është ky fshati i sotëm Dubovo pranë Pejës (Zadužbine Kosova, 440)?

⁹⁷⁶ Defteri i Shkodrës No 59, 232.

⁹⁷⁷ Defteri i Shkodrës No 59, 236.

⁹⁷⁸ Më parë ishte „në duar të murgut Makarie“.

⁹⁷⁹ Defteri i Shkodrës No 59, 182.

⁹⁸⁰ Pečka patrijaršija, 254.

⁹⁸¹ Po aty, 289.

⁹⁸² Tričković, Srbska crkva, 141-142. Përndryshe, vitin 1641 manastiri fitoi „gramoten“ nga mbreti rus, me të cilën lejohet që murgjit çdo shtatë apo tetë vite mund të mbledhin lëmoshë në Moskë (Pečka patrijaršija, 280).

⁹⁸³ Po aty, 286.

⁹⁸⁴ „Dhe shumë të kqija i bëri barbari i pafe (fjala është për Mahmut-be pashën) kësaj familjeje të shenjtë. Gjithçka që

Shkupjani Kaliniku I. (1690-1710) duke ardhë në fronin e patrikut, ka shkuar për shkak të çështjes gjyqësore me „dragoin“ e Sokolpashën, i cili u vërsul në „kishën e madhe“. Ktheu jetën në manastirin e patrikanës në të cilin, në këtë kohë u përshkruan libra⁹⁸⁵.

Prej letrave të patrikut Mojse Rajović (1713-1725) mësojmë se toka rreth manastirit ra në duar të turqëve dhe se kisha nuk kishte më „asnjë pëllëmbë“ dhe as që ka ëndërruar se do të mund ti riblente „çiflaqet e veta“, por vetëm ishte e kënaqur të lirojë ato që ishin rreth manastirit⁹⁸⁶. Në kohën e tij bie renovimi i qytetit me pallatet në patrikanë, u punua edhe ikonostasi, dhe kishave që u është kushtuar rëndësi edhe në kohën e patrikut të pastajmë. Atëkohë kishat u mbuluan me pllaka dhe është riparuar kuzhina. Në vitin 1752 janë bërë dyert e lindjes dhe është rregulluar kulla, bedemi. Dukja e manastirit të renovuar në shekullin e XVIII shihet në bakërgdhendjen e njohur të Georg Stojanović (i vitit 1745). Në legjendën e paraqitur në bakërgdhendës manastiri dhe rrethina e tij përshkruhen kështu: „Qyteti i gjerë dhe i madh, në vend të sheshtë midis maleve shumë të larta drunj të ndryshëm, qyteti që shtrihet deri te mali lart, i pemëzuar me drunj nëpër kodra, rreth qytetit gështenja, arra, dardha, molla dhe drunj tjerë frytëdhënës, vreshta të mrekullueshme të cilat japin verë të jashtëzakonshme, pastaj lumi Bistrica përmes qytetit rrjedh, në të llojloj peshqish, nga më të jashtëzakonshmet trofta dhe ngjala⁹⁸⁷.

Në oborrin e manastirit, të rrethuar me mur të lartë, gjinden të gjitha objektet kryesore të kultit dhe objektet ndihmëse të Patrikanës: kishat, pallatet, dhoma ngrohje, dhoma strehimi, konaq, qeli, depo, hambar, shtalla kuajsh, mullinjë⁹⁸⁸.

Pas shuarjes së Patrikanës së Pejës, selia e dikurshme e patrikanës i nënshtrohet mitropolitit të Prizrenit dhe ka vazhduar të egzistoj si manastir deri në kohën e bashkimit të kishës ortodokse serbe dhe ripërtirjes së patrikanës (1920).

Restaurimi profesional i të gjitha objekteve të manastirit ëshë kryer në vitin 1931 dhe 1932. Edhe në periudhën e pas luftës (duke filluar nga viti 1947) janë ndërmarrë punime të llojlojshme mbrojtëse në kompleksin e manastirit. Pas zjarrvënies (1981) në të cilën është djegur rezidenca e patrikut dhe i gjithë kompleksi i konaqeve, ka pasuar renovimi i të gjitha pjesëve të godinave të manastirit dhe kanë vazhduar punimet e konzervimit, të cilat vazhdojnë edhe sot⁹⁸⁹.

Përktheu nga serbishtja: Marjan Sebač-Sopi

posedonte nga themelimi i saj shkapërderdhi e shpërndau, vetmën që nuk e rrënoi, gjithë pronën e mori“. Ndërsa një e raport tjetër më bashkohore thot se Turqitë „rrënuan manastirin dhe prenë tre nga ata murgj“ (Po aty, 288).

⁹⁸⁵ Po aty, 313.

⁹⁸⁶ Po, aty, 315.

⁹⁸⁷ Po aty, 315-316, 321.

⁹⁸⁸ Po aty, 325.

⁹⁸⁹ Po aty, 318, 337-339; Čanak-Medić, Sveti Apostolli, Crkve u Raškoj, 15-24.

Burime dhe Literatura

1. Arhiv predsedništva vlade – Istanbul, Skadarski defteri No 367 (Sulejman II), No 500 (1570/71) No 324. (s.d.)
2. Glavna direkcija katastra – Ankara: Skadarski defter No 59 (1582).
3. Milka Čanak-Medić, Sveti Apostoli u Peči, sa dozidanim građevinama. Arhitektura prve polovine XIII veka II. , Crkve u Raškoj. Spomenici srpske arhitekture srednega veka. Beograd 1995.
4. Jovan Cvijić, Osnove za geografiju und geologiju Makedonije i Stare Srbije, III Beograd 1911.
5. Alija Džogović, Toponomija Jugoslovenskog dela Prokletija, Onomatološki prilozi IV, Beograd 1983.
6. Milisav Lutovac, Stočarstvo na severositočnim Prokletijama, Beogread 1933.
7. Skender Rizaj, O defteru Skadarskog sandžaka iz 1485. godine, JIČ 1-2, Beograd 1980.
8. Gavro Škrivanić, Žičko eparhijsko vlastelinstvo, IČ IV, Beograd 1954.
9. Olga Zirojević, Crkve i manastiri na području Pečke patrijaršije do 1683. godine, Beograd, Istorijski institut, 1984.
10. Olga Zirojević, Posedi manastira u Skadarskom sandžaku, Damad 1997.
11. Olga Zirojević Crkve i manastiri u Prizrenskom sandžaku, Kosovsko-metohijski zbornik 1, Beograd 1990, fq. 133-141.
12. Miloš Blagojević, Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd 1973.
13. Selami Pullaha, Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I, Tiranë 1974.
14. Pešikan, Iz istorijske teponomije Podrimlja, Onomatološki prilozi, II Beograd 1981.
15. Radmila Tričković, Srbska crkva sredinom XVII veka, Glas Sanu CCCXX, Beograd 1950
16. Zadužbine Kosova, Spomenici i znamenja srpskog naroda, Prizren-Beograd-Ljubljana 1987.

Peter BARTL, Pullach

Mißbräuche, Laster und Hochmut.

Sitten und Bräuche der Bergbewohner im Spiegel der geistlichen
Visitationsberichte aus Albanien

Das Siedlungsgebiet der Albaner lag nach kirchlichem Sprachgebrauch „in partibus infidelium“, war also Missionsgebiet und als solches der Fürsorge und Kontrolle der 1622 gegründeten „Sacra Congregazione ‚de Propaganda Fide‘“ anvertraut. Die Kongregation verlangte von den im Missionsgebiet tätigen kirchlichen Würdenträgern in regelmäßigen Abständen Berichte über die Situation in ihrem Amtsbereich. Diese Berichte, denen in der Regel eine Visitation voranging, sind von unterschiedlichem historischen Quellenwert. Manche bringen nur statistische Angaben über die Anzahl der Katholiken in den einzelnen Pfarreien, über die Pfarrer und ihre seelsorgerischen Qualitäten sowie über die Kirchen und deren Bauzustand. In vielen Berichten wird aber darüber hinaus auch auf das Verhalten der katholischen Christen gegenüber den Muslimen und gegenüber dem osmanischen Staat, auf Migrationsbewegungen sowie auf Sitten und Bräuche der Bewohner eingegangen. Letztere werden zumeist unter den Stichworten *abusi* (Mißbräuche) und *vizi* (Laster) abgehandelt. Dabei handelt es sich häufig um alte Volksbräuche, die mit den Lehren der Kirche nicht zu vereinbaren waren, aber trotz aller Bemühungen des Klerus von den katholischen Christen weiterhin ausgeübt wurden.

Die meisten Visitatoren unterschieden in ihrer Beurteilung klar zwischen den Bewohnern des Flach- und Hügellandes und jenen der unwegsamen Berggebiete. Über die Christen in den Flachlandgebieten finden sich in den Visitationsberichten wenige Aussagen. Es wird meistens nur festgestellt, daß sie größeren Bedrückungen durch die Türken ausgesetzt, trotzdem aber frömmere und zivilisierter seien als die Christen im Bergland.⁹⁹⁰ Wesentlich interessanter, aber auch kritikwürdiger fanden die Visitatoren die Bergbewohner. Sie werden als wild und primitiv geschildert. Der Frömmigkeit waren sie weniger zugetan als den Waffen. Gerade deshalb wären sie aber, so schrieb der Bischof von Alessio 1685, von der türkischen Herrschaft nicht so sehr betroffen

⁹⁹⁰ Vgl. Visitationsbericht Raffaele d'Ambrosio, Erzbischof von Durazzo, 1848. In: PETER BARTL (Hrsg.), *Albania Sacra. Geistliche Visitationsberichte aus Albanien. 2: Erzdiözese Durazzo*. Wiesbaden 2011 (=Albanische Forschungen 26.2). S.415.

wie die Bewohner des Flachlandes, die gleichsam Sklaven der Türken waren: „La gente delle montagne è fiera e rozza non molto dominata dalli Turchi dedita all’armi poco alla devotione...Li Christiani delle pianure sono più devoti frequentano la Chiesa li giorni festivi, ma sono molto aggravati, straziati, e quasi schiavi delli Turchi.”⁹⁹¹ Der Erzbischof von Durazzo bezeichnete 1669 die Bergbewohner als „schlechte Christen“ (*cativi christiani*). Sie überfielen die „guten Christen“ (*buoni christiani*) in den Ebenen, ermordeten dort Männer und Frauen und zündeten deren Häuser an. Der Erzbischof mußte ihnen Geschenke machen, um sie von Überfällen abzuhalten. Um Exkommunizierungen kümmerten sie sich wenig.⁹⁹² Auch Erzbischof Vincenzo Zmaievich fand die Bergbewohner sehr wild und betonte, daß sie untereinander zerstritten, rachsüchtig und nicht gewillt seien, sich den Türken zu unterwerfen.⁹⁹³ Am ausführlichsten und kritischsten äußerte sich Bischof Giovanni Topich, ein dalmatinischer Franziskaner, über die Gesittung der Bergbewohner: Sie trügen alle Anzeichen von Wildheit. Die Rache, die Todesverachtung und die Geringschätzung des menschlichen Lebens seien ihnen angeboren. Sie gingen immer bewaffnet. Die Flinte, der Säbel und die Pistole seien ihr Kreuz und ihr Rosenkranz und die einzigen Dinge, die ihnen wirklich etwas bedeuteten. Sie hätten einen starken Hang zum Müßiggang. Sie seien faul bis zum Exzeß und nach einer Arbeit von wenigen Stunden hörten sie abrupt auf und griffen zum Aquavit und zur Pfeife. Sie hätten keinerlei Neigung zu Handwerk und Gewerbe.⁹⁹⁴ Das erinnert stark an die von Gesemann beschriebenen heroischen Lebensformen, die für die patriarchalisch geprägten Gesellschaften des Westbalkans charakteristisch waren.⁹⁹⁵

Was einigen Beobachtern bei den Bergbewohnern noch auffiel, war ihre hohe Selbsteinschätzung, ihr Hochmut (*superbia*) der oft einer realen Grundlage entbehrte. Der Erzbischof von Durazzo berichtet 1848, daß die Bergbewohner seiner Diözese so arm seien, daß sie selbst im Winter halbnackt herumliefen; nichtsdestotrotz seien sie stolz und von sich eingenommen: „Gli anzidetti Montanari benché la maggior parte poverissimi, mezzo nudi anche nell’inverno e privi quasi del necessario sostentamento, ciò nonostante sono superbi, gonfi di se stessi.“⁹⁹⁶ Grundlage für diese hohe Selbsteinschätzung war das Bewußtsein ihrer militärischen Stärke, die auch von den Türken anerkannt wurde. So stellte der Bischof von Pulati 1850 fest, daß die Bewohner von

⁹⁹¹ Giorgio Vladagni, Bischof von Alessio, an die Propaganda Fide, 18. August 1685. In: PETER BARTL (Hrsg.), *Albania Sacra. Geistliche Visitationsberichte aus Albanien. 1: Diözese Alessio*. Wiesbaden 2007. S.137.

⁹⁹² Visitationsbericht Gherardo Galata, Erzbischof von Durazzo, 1669. In: *Albania Sacra* 2. S.176.

⁹⁹³ Visitationsbericht Vincenzo Zmaievich, Erzbischof von Antivari, 1703. In: *Albania Sacra* 2. S.229, 232.

⁹⁹⁴ Visitationsbericht Giovanni Topich, Bischof von Alessio und Apostolischer Administrator von Skopje, 1844. In: *Albania Sacra* 1. S.339.

⁹⁹⁵ GERHARD GESEMANN *Heroische Lebensformen. Zur Literatur und Wesenskunde der balkanischen Patriarchalität*. Berlin 1943. S.99 ff., 148 ff.

⁹⁹⁶ Visitationsbericht Raffaele d’Ambrosio, Erzbischof von Durazzo, 1848. In: *Albania Sacra* 2. S.416.

Shala und Shoshi hochmütig seien, weil sie zahlreich, gefürchtet und beim türkischen Gouverneur geachtet waren: „Gli abitanti sono assai superbi perché essendo numerosi, e temuti“ (Shala); „Gli abitanti sono feroci, superbi, per questa Villa assieme con quella di Scialla assai contano presso il Governatore“ (Shoshi).⁹⁹⁷

Das Leben in den Bergen war von Gewalt bestimmt, vom Kampf um Weideplätze, von Viehdiebstahl, von der Ausplünderung von Reisenden und Kaufleuten. Für die meisten Visitatoren waren die Bergbewohner berufsmäßige Räuber, die auch vor Mord nicht zurückschreckten. Raubzüge in die Flachlandgebiete waren bis in das 18. Jahrhundert hinein an der Tagesordnung, wobei die Religionszugehörigkeit keine Rolle spielte. Besonders berüchtigte Räuber waren die Mirditen sowie die Bewohner von Puka, Iballja und Pulati. Bereits 1629 berichtete der Bischof von Alessio, daß 11 Pfarreien seiner Diözese von den Mirditen („Popoli chiamati Mirdita pure Albanesi ma nemici de Turchi“) zerstört worden seien.⁹⁹⁸ In den Visitationsberichten wurden derartige Überfälle auf Christen natürlich verurteilt. Erzbischof Vincenzo Zmaievich meinte dazu, daß gerade die Mirditen nicht auf den Raub als Erwerbsquelle angewiesen seien, denn sie besäßen große Viehherden.⁹⁹⁹ Ein Unrechtsbewußtsein scheinen die Mirditen dabei nicht gehabt zu haben, denn Raub galt als Beute machen, wozu man im Krieg oder im Kampf gegen feindliche Nachbarn berechtigt war.¹⁰⁰⁰ Ähnliches hatte bereits 1638 der Bischof von Sappa über die Bewohner des Berglandes von Dukagjin berichtet, die sich ohne Not gegenseitig beraubten. Die Beraubten rächten sich und beraubten ihrerseits die Räuber, wobei sie sich nicht damit begnügten, Ersatz für ihre Verluste zu erhalten, sondern soviel nahmen, wie sie bekommen konnten, notfalls auch von Verwandten und Freunden der Räuber. Es war eine Kettenreaktion, gegen die die Pfarrer einzuschreiten versuchten, indem sie die Räuber aufforderten, zumindest den Christen das geraubte Gut zurückzugeben, wenn sie nach der Beichte die Absolution erhalten wollten. Erfolg hatten sie damit nicht, da die so Angesprochenen behaupteten, daß alles, was sie im Hause hatten, von Türken oder Christen geraubt worden sei. Wenn sie alles zurückgeben würden, müßten sie erneut rauben, um überleben zu können.¹⁰⁰¹ Selbst Geistliche blieben nicht von den Gewalttaten der Bergbewohner verschont. So griffen die Bewohner von Bushkashi in der Erzdiözese Durazzo ihre Pfarrer tätlich an und ermordeten einen Generalvikar des Erzbischofs. Da sich die Pfarrer derartiger Übergriffe nicht erwehren konnten, wurde die Pfarrei 1702 den Franziskanern übergeben, die

⁹⁹⁷ Visitationsbericht Paolo Dodmassei, Bischof von Pulati, 1850 = Archivio storico della S.Congregazione „de Propaganda Fide“ Rom (fortan APF), SC Albania 33, f.622 v., 624 v.

⁹⁹⁸ Visitationsbericht Benedetto Orsini, Bischof von Alessio, 1629. In: Albania Sacra 1. S.86.

⁹⁹⁹ Visitationsbericht Vincenzo Zmaievich, Erzbischof von Antivari, 1703. In: Albania Sacra 1. S.163.

¹⁰⁰⁰ Visitationsbericht Paolo Duoda, Abt der Mirdita, 1787. In: Albania Sacra 1. S.239.

¹⁰⁰¹ Francesco Bianchi, Relazione della Visita della Terra di Spassi, Populi Pulatensi, et Populi d'Ibbaleia, 1638. In: INJAC ZAMPUTI Relazione mbi gjendjen e Shqipërisë veriore dhe të mesme në shekullin XVII. II. Tiranë 1965. S.158.

aber ebenfalls die Gewalttätigkeit der Bevölkerung zu spüren bekamen: 1704 wurden zwei neue italienische Missionare bei ihrer Ankunft geschlagen und ihrer Habe sowie der kirchlichen Gerätschaften beraubt, die sie mit sich führten. Sie wußten sich keinen anderen Ausweg, als Bushkashi zu verlassen und sich in einem Nachbarort niederzulassen, dessen Bewohner friedfertiger und zivilisierter waren.¹⁰⁰² Ihr schlechter Ruf blieb den Bewohnern von Bushkashi erhalten. Noch 1754 schrieb Erzbischof Niccolò Angeli Radovani, sie seien zwar dem Namen nach Katholiken, ihre Taten seien aber teuflisch, denn sie plünderten, raubten, mordeten und verkauften Christen als Sklaven an die Türken.¹⁰⁰³

Gegen diese Räubereien und Gewalttaten, die zum Leben in einer Stammesgesellschaft gehörten, konnte die katholische Geistlichkeit wenig unternehmen. Ähnlich erfolglos waren auch Gegenmaßnahmen der Regierung. Diese gründete in den Stammesgebieten einige befestigte Siedlungen, die mit besoldeten einheimischen Truppen, darunter waren auch Christen, besetzt waren. Bereits Mitte des 16. Jahrhunderts hatten die Türken in Dukagjin eine neue Stadt (*Città nuova di Ducagini*) errichtet. Sie wurde von den Mirditen und anderen Christen aus Dukagjin zerstört, Anfang des 17. Jahrhunderts aber wieder aufgebaut; 1637 war sie bereits wieder im Verfall begriffen.¹⁰⁰⁴ Um 1673 wurde dann in Puka eine Stadt gegründet, um die Handelsstraße, die nach Gjakova und Prizren führte, vor den Überfällen der Bewohner von Iballja zu schützen.¹⁰⁰⁵ Auch diese wurde bald wieder zerstört, nach dem Frieden von Karlowitz (1699) aber wieder aufgebaut. Es war eine kleine Befestigungsanlage mit einem Umfang von nicht mehr als dem Fünftel einer Meile und niedrigen Mauern. Innerhalb der Festung wohnte nur der Kommandant; die Behausungen der Besatzung, die aus Katholiken und Muslimen bestand, lagen außerhalb.¹⁰⁰⁶ Ab und zu unternahmen die Behörden auch Strafexpeditionen gegen unbotmäßige Bergstämme, die den Handel unsicher machten. So führten sie 1638 einen regelrechten Feldzug gegen die Këlmendi durch, über den ein Bericht von Francesco Bianchi, Bischof von Sappa, vorliegt.¹⁰⁰⁷ Danach hätten die Këlmendi regelmäßig Handelskaravanen in Albanien, Bosnien und Serbien überfallen und dabei alljährlich 40-50 Pferdelaisten mit Handelswaren wie Wolle, Butter, Honig, Wachs, Reis und Salzfisch erbeutet. Die Kaufleute beschwerten sich darüber bei der Pforte und verlangten Abhilfe, anderenfalls sähen sie sich gezwungen, in einen christlichen Staat auszuwandern. Der Sultan forderte daraufhin den Pascha von Bosnien auf,

¹⁰⁰² Franziskanermission in Makedonien, 1740. In: *Albania Sacra* 2. S.274.

¹⁰⁰³ Visitationsbericht Niccolò Angeli Radovani, Erzbischof von Durazzo, 1754-1756. In: *Albania Sacra* 2. S.318.

¹⁰⁰⁴ Francesco Bianchi, *Relation della Visita di Puucha*, 1637 = APF, *Visite e Collegi* 16, f.196 v.-197.

¹⁰⁰⁵ P.Antonio di Spoleto, *Notitia de Vescovati d'Albania*, ca.1673 = APF, *SC Albania* 1, f.3 v.-5.

¹⁰⁰⁶ Visitationsbericht Egidio Quirino, Bischof von Sappa, 1709 = APF, *SOCG* 567, f.65.

¹⁰⁰⁷ *Relazione della venuta del Bassà di Bosna in Albania con 15 m. homini per destruger, e disfare i Populi di Clementi, ò Chelmendi nel corrente anno del Sig.re 1638 al principio del mese di febraro*. In: *ZAMPUTI* II. S.160-164.

gegen die Këlmendi vorzugehen. Dieser erlitt jedoch trotz der zahlenmäßigen Überlegenheit seiner Truppen eine vernichtende Niederlage. Soweit der Bericht Bianchis, der etwas einseitig ist und nicht ganz der Wirklichkeit entsprach.¹⁰⁰⁸ Die Plünderungszüge der Këlmendi wurden fortgesetzt. Erst 1700 wurden sie nach Pešter bei Novi Pazar umgesiedelt, begannen aber bald wieder, in ihre alte Heimat zurückzukehren.¹⁰⁰⁹

Die Umsiedlung war ein von den Behörden oft praktiziertes, aber meistens erfolgloses Mittel, um räuberische Bergbewohner zu befrieden: So wurden 1666 die Bewohner von Fandi vom Sancakbeg Vërlaci wegen ihrer Räubereien umgesiedelt; zwei Jahre später begannen sie aber schon wieder, in ihre alten Wohnsitze zurückzukehren.¹⁰¹⁰ 1747 wurden die Häuser von 105 Familien in Iballja niedergebrannt und die Bewohner in das Gebiet von Gjakova umgesiedelt. Auch sie begannen bald wieder in ihre Heimat zurückzukehren, nachdem sie sich mit den Behörden und den Nachbarn geeinigt hatten.¹⁰¹¹ Die Beispiele ließen sich beliebig vermehren.

Die Haltung des katholischen Klerus Albaniens gegenüber Raub und Gewalt, wie sie in den Visitationsberichten zum Ausdruck kam, war nicht ganz eindeutig. Zwar verurteilte man Raubzüge, wenn Christen, vor allem Katholiken, die Geschädigten waren. Auf der anderen Seite waren aber gerade die frühen Berichte noch vom Geist des Türkenkampfes durchdrungen. Man war sichtlich stolz auf die militärische Stärke der katholischen Bergbewohner. 1633 bezifferte der Erzbischof von Antivari Pietro Mase-recco die Zahl der katholischen Waffenfähigen in Albanien auf 12.000.¹⁰¹² Marco Scura, Bischof der Diözese Albanense und Administrator der Erzdiözese Durazzo behauptete in seinem vor 1640 verfaßten Visitationsbericht, daß allein die Christen der Diözesen Albanense, Bendense und Lisiense (alles ehemalige Suffraganbistümer von Durazzo) 10.000 Bewaffnete stellen könnten, die bereit wären, sich an einem Türkenkrieg zu beteiligen, wenn die Republik Venedig oder irgendein anderer christlicher Staat dazu auffordern würden.¹⁰¹³ Francesco Bianchi war in seinem schon erwähnten Bericht über den Feldzug des Paschas von Bosnien gegen die Këlmendi 1638 sichtlich erfreut über dessen Niederlage. Er stellte den Erfolg der Këlmendi als einen Sieg über die Feinde des Glaubens hin, obwohl die Strafexpedition von christlichen (allerdings wohl orthodoxen) Kaufleuten gefordert worden war und die Truppen des Paschas zum großen Teil aus Christen bestanden. Eine unverholene Begeisterung spricht auch aus dem Visitati-

¹⁰⁰⁸ Vgl. PETER BARTL Die Këlmendi. Zur Geschichte eines nordalbanischen Bergstammes. In: Shëjzat (Le Pleiadi). Numër Përkujtimuer kushtue Prof.Ernest Koliqit. Roma 1978. S.129-130.

¹⁰⁰⁹ Ebenda, S.132-134.

¹⁰¹⁰ Anonymer Bericht über Nordalbanien, ca.1668. In: Albania Sacra 1. S.107.

¹⁰¹¹ Visitationsbericht Lazaro Vladagni, Bischof von Sappa, 1747 = APF, SOCG 735, f.346 v.

¹⁰¹² Breve discorso sopra la nazione Albanese et imparticular delli habitatori die Monti di Ducagini = APF, SOCG 263, f.273.

¹⁰¹³ Albania Sacra 2. S.114.

onsbericht des Apostolischen Vikars von Pulati Pietro Massarecchi aus dem Jahre 1668, wenn er über die räuberischen Bewohner seines Bistums berichtet: Sie seien so frei, daß sie nicht einmal Alexander der Große hätte unterwerfen können. Sie betrieben eine sehr kluge Politik und machten, wenn es gegen die Türken ging, die Anwesenheit eines jeden Bewohners bei der Volksversammlung zur Pflicht. Sie griffen niemals alle benachbarten türkischen Gebiete gleichzeitig an, sondern konzentrierten sich auf das Gebiet eines einzigen türkischen Machthabers, während sie die Gebiete der anderen verschonten, denen sie sogar einen Teil der Beute überließen: „Sono popoli liberissimui à modo tale, che ne men Alessandro Magno potette soggiogarli; si governano con gran politica, facendovi pene a chi non interviene nelle publiche semblee, e raunanze, quando son per dare adosso al Turco, con grandissima diligenza investigando la sua potenza, toccandolo à segno, che non restino offesi tutti li Governatori circonvicini per non adossarsi la potenza à loro Superiore, ma sacheggiando il paese dell'uno compongono li altri con li bottini grossi, che vi sogliono pigliare nel paese dell'altro.”¹⁰¹⁴

Ein weiteres Übel, das weder der katholische Klerus noch die Regierung ausrotten konnten, war die Selbstjustiz, wie sie in der Form der Blutrache praktiziert wurde. Der Blutrache unterlagen nicht nur Mord, sondern auch verschiedene andere Vergehen wie Bruch des gegebenen Wortes oder falsche Zeugenaussage. Sie richtete sich nicht nur gegen den Übeltäter, sondern gegen das ganze Haus, das Blut schuldete. Frauen waren von der Blutrache ausgeschlossen, sie konnten weder rächen noch Opfer einer Rache werden. Die Rache durfte für bestimmte Zeiten ausgesetzt und auf bestimmten Wegen und an bestimmten Plätzen (z.B. in Kirchen) nicht ausgeübt werden. Da sie sich gegen die gesamte Familie des Täters richtete, waren die Blutkonten selten ausgeglichen, so daß die Blutrache sich über mehrere Generationen hinziehen konnte. Eine Aussöhnung der verfeindeten Parteien war möglich und wurde zumeist von der Geistlichkeit vermittelt.¹⁰¹⁵ Die geistlichen Visitationsberichte aus Nordalbanien bringen eine Fülle von Nachrichten über die Blutrache und ihre Auswirkungen. Der Bischof von Alessio Francesco Malczyński bezeichnete die Blutrache als das Übel, das unter den Albanern am weitesten verbreitet war; es ließe sich kaum jemand finden, der nicht in einen Blutrachefall verwickelt wäre: „Tra tanti delitti, ai quali disgraziatamente è soggetto il popolo Albanese, superbo di natura e assai difficile a governarsi, più comune e si può dire caratteristico è quello della vendetta...questo vizio è talmente propagato in Albania che ben pochi si troverebbero esenti dall'imputazione di essere stati complici

¹⁰¹⁴ APF, SOCG 421, f.163 v.

¹⁰¹⁵ Zur Problematik der Blutrache vgl. ROBERT ELSIE Handbuch zur albanischen Volkskultur. Mythologie, Religion, Volksglaube, Sitten, Gebräuche und kulturelle Besonderheiten. Wiesbaden 2002. S.32-34 und PETER BARTL in: EDGAR HÖSCH/KARL NEHRING/HOLM SUNDHAUSEN (Hrsg.), Lexikon zur Geschichte Südosteuropas. Wien. Köln. Weimar 2004. S.117-118 (mit Bibliographie).

di cotesto delitto.”¹⁰¹⁶ Die Blutrache hatte u.a. zur Folge, daß katholische Familien ihre Heimat verließen und sich im muslimischen Umfeld ansiedelten. So berichtete 1854 der Bischof von Pulati von 7 katholischen Familien aus der Mirdita, die wegen der Blutrache nach Krasniqja geflohen waren, wo sie unter 400 muslimischen Familien lebten. In *Aragna*¹⁰¹⁷ lebten 6 muslimische Familien, die einst katholisch gewesen waren, wegen der Blutrache aber in muslimisches Siedlungsgebiet ausgewandert waren und dort den Islam angenommen hatten. Als sie nach der Beilegung der Blutrache in ihre alte Heimat zurückkehrten, behielten sie den muslimischen Glauben.¹⁰¹⁸ Die Bischöfe versuchten immer wieder, die verfeindeten Parteien auszusöhnen, was ihnen manchmal auch gelang. Über eine solche Aussöhnung berichtete der Erzbischof von Durazzo 1851 aus Murqina: Es gelang ihm, vier verfeindete Familien dazu zu veranlassen, die Blutrache zu beenden. Er zeigte sich beeindruckt vom Erfolg seiner Bemühungen: „riuscimmi mercé il Divino ajuto di pienamente pacificarli, e talmente che eccitava in me e negli essenti gran consolazione il vedere quelle persone un momento prima lacerate dall’odio e dalla vendetta, in esso subito scambievolmente abbracciati, e dirigersi affettuose parole in segno di pace, e di duratura conciliazione; mutazione invero operata dalla destra dell’Eccelso!”¹⁰¹⁹ Was die Voraussetzungen für eine solche friedliche Beilegung einer Blutfehde waren, verrät uns der Erzbischof allerdings nicht. Möglicherweise spielte dabei auch Geld eine Rolle, was in den mir bekannten Visitationsberichten aber nur einmal erwähnt wird: 1638 schrieb Francesco Bianchi, daß die Blutrache durch Geld abgegolten werden konnte, wobei die Summe für einen getöteten Mann 20.000 Aspern betrug: „è 20 milla aspri la costa d’un huomo uciso tra costoro.“¹⁰²⁰ Einige Bischöfe versuchten auch, den Willen zur friedlichen Beilegung von Blutrachefällen durch die Verhängung von Kirchenstrafen zu fördern. Der Bischof von Alessio Giovanni Topich belegte die Bluträcher mit dem Interdikt, d.h. er verbot ihnen den Zugang zur Kirche. Das Verbot wurde von seinem Nachfolger Paolo Dodmassei wieder aufgehoben, weil es seiner Meinung nach nichts brachte: Die Betroffenen standen vor der Kirchenpforte, unterhielten sich und rauchten. Er erlaubte ihnen wieder das Betreten der Kirche, um sie durch gute Worte zur Besinnung kommen zu lassen.¹⁰²¹ Allmählich setzte sich auch beim Klerus die Meinung durch, daß die Kirche allein nicht in der Lage wäre, die Blutrache abzustellen. Notwendig sei das Eingreifen des Staates. Es war der schon genannte Bischof Topich, der 1853 den Staat für die Selbstjustiz verantwortlich machte. Er

¹⁰¹⁶ Visitationsbericht Francesco Malsczyński, Bischof von Alessio, 1877. In: *Albania Sacra* 1. S.402-403.

¹⁰¹⁷ Ortsnamen nicht zu verifizieren.

¹⁰¹⁸ Visitationsbericht Paolo Dodmassei, Bischof von Pulati, 1854 = APF, SC Albania 35, f.166.

¹⁰¹⁹ Visitationsbericht Raffaele d’Ambrosio, Erzbischof von Durazzo, 1851. In: *Albania Sacra* 2. S.432.

¹⁰²⁰ Relazione della Visita della Terra di Spassi, Populi Pulatensi, et Populi d’Ibbaleia abitanti nei Monti de Ducagini in Albania. In: ZAMPUTI II. S.158.

¹⁰²¹ Visitationsbericht Paolo Dodmassei, Bischof von Alessio, 1864/65. In: *Albania Sacra* 1. S.374-375.

erlaubte der Bevölkerung den freien Waffenbesitz, ginge gegen Mord und Verletzungen nicht gerichtlich vor, sondern überließe es dem Angegriffenen bzw. seiner Familie, die Gewalttat zu sühnen: „Su di questo peccato molta influenza ne ha il governo, che lascia liberamente le armi in mano di questo popolo, e non fa giustizia per gli omicidii e ferimenti, ma lascia in balia dell'offeso, e della di lui famiglia.“¹⁰²²

Ein weiteres Übel, gegen das die katholische Geistlichkeit ankämpfte, war das Führen von zwei Namen: Im Bergland trugen viele Katholiken nur in ihrem Heimatdorf ihren christlichen Taufnamen, außerhalb benannten sie sich mit muslimischen Namen. Um der Kopfsteuer zu entgehen, gaben sie sich öffentlich als Muslime aus, praktizierten insgeheim aber weiterhin ihren christlichen Glauben. Dieses Kryptochristentum war ein religiöses Phänomen und gehört nicht in den Bereich der Sitten und Bräuche. Wohl aber gehört dazu, daß manche Katholiken neben ihrem christlichen auch einen muslimischen Namen führten, ohne ihr Christentum zu verbergen. So schrieb der Bischof von Sappa 1854 über die Bewohner von Nikaj, daß sie sich türkischer Namen bedienten, wenn sie die Städte Gjakova, Peć oder Prizren besuchten. Als Grund gaben sie an, daß sie dabei türkische Gebiete passieren mußten und daß es ihnen deshalb angemessen („sembra ad essi cosa nobile“) erschien, türkische Namen zu benützen, obwohl jeder wußte, daß sie Christen waren. Sie gaben sich keine Mühe ihren Glauben zu verleugnen, wie das die Kryptochristen in der Erzdiözese Skopje taten.¹⁰²³ Manche Vertreter der katholischen Kirche in Albanien waren durchaus bereit, diesem Sachverhalt Rechnung zu tragen. So meinte der Bischof von Sappa 1747, daß das Führen eines muslimischen Namens allein der christlichen Religion keinen Schaden zufüge: „quel mero, e secco nome Turco non recca detrimento alla nostra Religione.“¹⁰²⁴ Wer einen muslimischen Namen trug, konnte so durchaus die Sakramente erhalten, wenn er sich sonst an die Gebote der Kirche hielt und sein Christsein gegenüber den Türken nicht verleugnete.¹⁰²⁵ Manche Katholiken waren zudem, vor allem im Grenzgebiet zu Serbien, nur unter ihren muslimischen Namen bekannt, sie waren deshalb nicht bereit, sie abzugeben: „ne portano il nome turco per tener nascosto la fede, e per esser creduti Turchi, ma perche lo assunsero da molto tempo, e perche il volgo, e gli altri loro conoscenti non sapendo chiamarlo con altro nome, riesce perciò loro difficile poterlo mutare.“¹⁰²⁶ Die Kirche scheint den Kampf gegen die türkischen Namen relativ bald aufgegeben zu haben. In einer Liste der wegen verschiedener Vergehen in der Diözese Pulati Exkommunizierten aus dem Jahre 1850 tauchen Katholiken mit den Namen Ali, Alil, Arif, Assan, Bairam, Cadri, Imer, Islam (zweimal), Issuf, Muftar, Selman, Smail

¹⁰²² Visitationsbericht Giovanni Topich, Bischof von Alessio, 1853. In: Albania Sacra 1. S.363.

¹⁰²³ Visitationsbericht Paolo Dodmassei, Bischof von Sappa, 1854 = APF, SC Albania 35, f.166.

¹⁰²⁴ Lazaro Vladagni, Bischof von Sappa, an die Propaganda Fide, 16. April 1747 = APF, SOCG 733, f.403.

¹⁰²⁵ Visitationsbericht Giorgio Vladagni, Bischof von Sappa, 1757 = APF, SOCG 775, f.80.

¹⁰²⁶ Visitationsbericht Niccolò Lindi, Bischof von Sappa, 1786 = APF, SOCG 875, f.77 v.

und Sumer auf.¹⁰²⁷ Türkische Namen scheinen sich bei vielen Katholiken einer gewissen Beliebtheit erfreut zu haben, was auch europäischen Reisenden in Albanien zu Beginn des 20. Jahrhunderts auffiel: Karl Steinmetz stellte 1904 fest, daß sein Begleiter, obwohl er Katholik war, den Namen Mehmed trug, „eine Sitte, der man bei den Stämmen der Malcija öfter begegnet.“¹⁰²⁸ Die Engländerin Edith Durham schrieb 1904: „Of the Turkish names I could get non explanation except that they liked them, and, as they could not be baptized by them, took them afterwards.“¹⁰²⁹ Es kamen selbst Doppelnamen, wie Gjon Mehmed und Selim Gjon vor.¹⁰³⁰

Von den meisten Visitatoren mit Mißtrauen betrachtet wurde auch das ausgiebige Feiern von Kirchenfesten, an denen auch Christen aus benachbarten Pfarreien und Muslime teilnahmen. In einem Schreiben vom 27. Dezember 1681 schilderte der Bischof von Alessio Giorgio Vladagni verartige Feierlichkeiten folgendermaßen: Nach altem Brauch („all’usanza antica“) kamen bereits am Vorabend des Festes Fremde, Christen und Muslime, in das Dorf. Sie begaben sich in die Häuser der Christen, wo bis zum Morgengrauen des folgenden Tages gegessen und getrunken wurde. Am Festtag selbst ging kaum jemand in die Kirche, am wenigsten die Dorfbewohner, die damit beschäftigt waren, die Speisen für die Gäste zuzubereiten. Das Eß- und Trinkgelage wurde bis zum Abend des dritten Tages fortgesetzt, erst danach begaben sich die Gäste wieder auf den Heimweg. Derartige Feierlichkeiten wurden zwei- bis dreimal im Jahr durchgeführt. Nach Meinung des Bischofs trugen diese Feste zur Verarmung der Bevölkerung und letzten Endes auch zur Isamisierung bei, denn die Betroffenen hatten oft kein Geld mehr, um die Kopfsteuer zu bezahlen. Teilweise gaben diese Feste auch Gelegenheit für kriminelle Aktivitäten.¹⁰³¹ Die Anwesenheit von Muslimen bei Kirchenfesten, die Vladagni mißbilligt, wurde von anderen Berichterstatern übrigens ausdrücklich begrüßt. So hob P. Giacomo di Caltanissetta von der Makedonischen Franziskanermission 1740 hervor, daß viele Muslime die Tradition ihrer christlichen Vorfahren bewahrt hatten und Weihnachten, Ostern und die Feste der Titularheiligen ihrer Kirchen gemeinsam mit den Christen feierten und dabei auch am Gottesdienst teilnahmen. Die Franziskaner gaben sich augenscheinlich der Hoffnung hin, die Muslime zur Rückkehr zum Glauben ihrer Vorfahren bewegen zu können.¹⁰³² Von allen Berichterstatern abgelehnt wurde der Brauch, die christlichen Feiertage nach dem alten Julianischen Kalender zu feiern. In einigen Pfarreien in den Bergen war er noch im 19. Jahrhundert verbreitet.¹⁰³³

¹⁰²⁷ Visitationsbericht Paolo Dodmassei, Bischof von Pulati, 1850 = APF, SC Albania 33, f.626 v.-629.

¹⁰²⁸ KARL STEINMETZ Eine Reise durch die Hochländergaue Oberalbaniens. Wien. Leipzig 1904. S.62.

¹⁰²⁹ M. EDITH DURHAM High Albania. London 1909. S.210.

¹⁰³⁰ LOVRO MIHAČEVIĆ Durch Albanien. Reiseeindrücke. Prag 1913. S.34-35.

¹⁰³¹ Albania Sacra 1. S.131-136.

¹⁰³² Albania Sacra 2. S.278.

¹⁰³³ Visitationsbericht Giovanni Topich, Bischof von Alessio, 1844. In: Albania Sacra 1. S.340.

Mehr als alle anderen Bräuche beschäftigten die Visitatoren diejenigen, die mit Verlobung, Hochzeit und Ehe zusammen hingen, also ihr geistliches Amt unmittelbar betrafen. Die Stellung der Frauen, vor allem der unverheirateten, erschien ihnen denkbar schlecht. Die Mädchen genossen nicht einmal einen Hauch von Freiheit („un'ombra li libertà“), schrieb 1864 der Bischof von Skutari.¹⁰³⁴ Nach einem Bericht des französischen Konsuls in Skutari Wiet nahmen auch die erwachsenen Frauen in der albanischen Stammesgesellschaft eine untergeordnete Stellung ein; in der Mirdita wurden sie von den Männern wie Sklavinnen behandelt.¹⁰³⁵

Im Bergland wurden die Mädchen noch im 19. Jahrhundert oft schon in der Wiege versprochen. Die künftigen Eheverbindungen wurden von den Eltern angebahnt, wobei die Initiative von der Familie des Bräutigams ausging, die für ihren Sohn eine Braut kaufte. Der Erzbischof von Durazzo zählte 1854 unter den Mißbräuchen, die in der Pfarrei Skuraj herrschten, auch „contrahendi sponsalia a parentibus multis ante pubertatem annis, hoc est, comparandi pretio pro filiis suis puellas.“¹⁰³⁶ Dabei wurde den Brauteltern zunächst nur eine Anzahlung (*caparra*) geleistet.¹⁰³⁷ Über die Höhe des Brautgeldes gibt es in den Berichten nur wenige direkte Angaben, es muß aber nicht unbeträchtlich gewesen sein. Erzbischof Raffaele d'Ambrosio legte 1848 fest, daß an Stelle der bisher üblichen 2-3000 türkischen Piaster¹⁰³⁸ nur noch 550 für Mädchen und 350 für Witwen gezahlt werden sollten.¹⁰³⁹ Damit konnte er sich scheinbar nicht durchsetzen, denn 1894 betrug das Brautgeld in der Diözese Pulati 200 Franken¹⁰⁴⁰ und 1909 sogar 250 Franken oder 12 „Napoleoni“¹⁰⁴¹, eine Summe, die viele nicht aufbringen konnten.¹⁰⁴²

Die eigentliche Verlobung erfolgte dann später, wobei die künftige Braut aber immer noch im kindlichen Alter war. Nach dem Bericht von Nicolò Malci lief die offizielle Verlobung folgendermaßen ab: Die Familie des Bräutigams schickte einen Ring und ein kleines Geldgeschenk an die Braut. Nahmen diese bzw. ihre Eltern das Geschenk

¹⁰³⁴ Simeone Ciurcia, Bischof von Skutari, an Kardinal Alessandro Barnabò, Präfekt der Propaganda Fide, 5. Februar 1864 = APF, SC Albania 38, f.356.

¹⁰³⁵ M. Wiet, Le Diocèse d'Alessio et la Mirditi. Extrait d'un Mémoire, 1866. In: Albania Sacra 1. S.398.

¹⁰³⁶ Visitationsbericht Raffaele d'Ambrosio, Erzbischof von Durazzo, 1854. In: Albania Sacra 2.S.497.

¹⁰³⁷ Visitationsbericht Paolo Dodmassei, Bischof von Alessio, 1864/65. In: Albania Sacra 1. S.373.

¹⁰³⁸ In den Visitationsberichten werden bei Geldzahlungen fast ausschließlich ausländische Währungseinheiten, meistens *Scudi Romani*, genannt. Ein türkischer *Piaster* entsprach in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts einem Wert von 0,185 deutscher Mark, s. Brockhaus' Konversations-Lexikon. 14. Auflage. Band 13. Leipzig. Berlin. Wien 1895. S.135.

¹⁰³⁹ Visitationsbericht Raffaele d'Ambrosio, Erzbischof von Durazzo, 1848. In: Albania Sacra 2. S.418.

¹⁰⁴⁰ Visitationsbericht Nicola Marconi, Bischof von Pulati, 1894 = APF, NS Vol. 48 (1894) Rubr. 109, f.486 v.

¹⁰⁴¹ *Napoléon d'Or*, volkstümliche Bezeichnung für das französische Goldstück zu 20 Francs, das von Napoleon I. und Napoleon III. herausgebracht wurde.

¹⁰⁴² Visitationsbericht Nicola Marconi, Bischof von Pulati, 1909 = APF, NS Vol. 488 (1909) Rubr. 109, f.137 v.-138.

an, dann galt das Verlöbniß als geschlossen.¹⁰⁴³ Eine Auflösung der Verlobung war von Seiten des Mädchens nicht möglich, ohne daß dessen Familie der Blutrache verfiel. Der Verlobte konnte hingegen ohne Angabe von Gründen von der Verlobung zurücktreten; seine Familie verlor lediglich die als Anzahlung auf den Brautpreis gezahlte Summe. Kam die Verlobte dann in das heiratsfähige Alter (mindestens 12 Jahre), konnten die Eltern ihre Herausgabe nicht verweigern, selbst wenn es sich inzwischen herausgestellt hatte, daß der Verlobte bereits eine Frau hatte oder gestorben war; in letzterem Fall wurde sie die Frau eines anderen Familienmitglieds.¹⁰⁴⁴ Es kam auch vor, daß die Braut bereits vor Erreichen des heiratsfähigen Alters in das Haus des Bräutigams geholt wurde. Die Ehe wurde dann aber in der Regel zunächst nicht vollzogen.¹⁰⁴⁵

Die einzige Möglichkeit für ein Mädchen einer unerwünschten Heirat zu entgehen bestand darin, daß sie schwor, ihr Leben lang Jungfrau bleiben zu wollen.¹⁰⁴⁶ Floh die Braut vor der Hochzeit aus dem elterlichen Haus, hatte das Blutrache zur Folge, oder man einigte sich dahingehend, daß die Familie der Flüchtigen Ersatz stellte. Solch ein Ersatz konnte z.B. eine Schwester der Braut sein. In diesem Falle wurde die Blutrache ausgesetzt.¹⁰⁴⁷ Verlor die Braut vor der Hochzeit die Ehre, d.h. die Jungfräulichkeit, so mußten ihre Eltern oder Brüder sie töten oder sie mit einer Patrone an das Haus des Bräutigams ausliefern, damit dieser diese Aufgabe übernahm.¹⁰⁴⁸

Sobald die Braut im Haus des Bräutigams eingetroffen war, wurde die Hochzeit gefeiert. Das war zunächst eine rein weltliche Angelegenheit, die mit dem Abfeuern von Gewehrschüssen, Tänzern, Gesängen und anderen Lustbarkeiten begangen wurde.¹⁰⁴⁹ Ein katholischer Geistlicher war bei dieser Feierlichkeit nicht zugegen, wohl aber scheinen einige Katholiken zuvor die Ehe vor einem türkischen Richter eingegangen zu sein, wie aus einem Bericht des Franziskaners P.Filippo da Locarno aus dem Jahre 1690 hervorgeht, wo es heißt, „si sposano molti avanti al Giudice Turco, e non alla presenza del Paroco.“¹⁰⁵⁰ Obwohl hier von „vielen“ die Rede war, scheint die Eheschließung von Katholiken vor dem Kadi doch recht selten gewesen zu sein, denn sie wird in den mir bekannten Visitationsberichten sonst nicht erwähnt. Eine solche Eheschließung ohne Hinzuziehung eines Pfarrers wurde von vielen Berichterstat tern

¹⁰⁴³ Visitationsbericht Nicolò Malci, Bischof von Alessio, 1800. In: *Albania Sacra* 1. S.285.

¹⁰⁴⁴ Dario Bucciarelli, Bischof von Pulati, an die Propaganda Fide, Oktober 1863 = APF, SC Albania 38, f.13-13 v.

¹⁰⁴⁵ Fra Celestino da Greccio Präfekt der Albanischen Franziskanermission 1740 = APF, SOCG 704, f.302.

¹⁰⁴⁶ Visitationsbericht Paolo Dodmassei, Bischof von Alessio, 1864/65. In: *Albania Sacra* 1. S.374. Über das Phänomen der „Geschworenen Jungfrau“ oder „Mannfrau“ s. ELSIE Handbuch zur albanischen Volkskultur. S.142-144 (mit Bibliographie).

¹⁰⁴⁷ Dario Bucciarelli, Bischof von Pulati, an die Propaganda Fide, Oktober 1863 = APF, SC Albania 38, f.13 v.

¹⁰⁴⁸ Ebenda, f.13.

¹⁰⁴⁹ P.Benigno del Cilento, Januar 1740 = APF, SOCG 704, f.303.

¹⁰⁵⁰ Sommario Franziskanermission in Albanien = APF, SOCG 506, f.41 v.

als „albanische Hochzeit“ (*matrimonio albanese*) bezeichnet¹⁰⁵¹, was allein schon aufzeigt, daß sie in Albanien ziemlich verbreitet gewesen sein muß. Die kirchliche Hochzeit erfolgte erst wesentlich später, nach Monaten, manchmal auch erst nach Jahren. Einige Visitatoren versuchten, die Ursachen für dieses Verhalten zu ergründen. Sie bekamen auf ihre Fragen unterschiedliche Antworten. Am häufigsten war, daß man die Braut, die man ja nicht selber ausgesucht hatte, erst einmal näher kennenlernen wollte. Man wollte nicht mit geschlossenen Augen das Sakrament der Ehe mit einer Frau eingehen, die man nicht kannte: „non vogliono ad occhi chiusi col Sacramento del Matrimonio ligarsi ad una femmina, che non conoscono, ne sanno, che riuscita farà.“¹⁰⁵² Andere gaben an, sie wollten erst einmal feststellen, ob die Frau überhaupt in der Lage sei, einen Haushalt zu führen. Sei sie das nicht, dann schicke man sie weg und nehme sich eine andere.¹⁰⁵³ Aus der Erzdiözese Skopje wurde 1820 zu diesem Thema folgendes gemeldet: Aus Nordalbanien (den Diözesen Sappa, Pulati und Alessio) zugezogene Katholiken lebten in eheähnlichen Verhältnissen zusammen, bevor sie kirchlich heirateten. Die Älteren taten das nach zwei bis drei Monaten, die Jüngeren nach etwa einem Jahr. Die Älteren sagten: Wenn die Frauen streitsüchtig sind, dann schicken wir sie zurück, um den Hausfrieden zu bewahren. Die Jüngeren gaben als Begründung an: Wenn sich die Frauen als unfruchtbar erweisen, dann können wir sie nicht gebrauchen, denn sie können die Familie nicht vergrößern.¹⁰⁵⁴ Andere wollten abwarten, bis das erste Kind geboren oder durch sich entwickelnde gegenseitige Zuneigung gesichert sei, daß die Frau nicht fliehen würde.¹⁰⁵⁵ Als weiterer und wohl wichtigster Punkt wird angeführt, daß die Frauen mit ihren neuen Lebensbedingungen unzufrieden sein und ihre Männer wieder verlassen könnten, um sich anderswo einen anderen Mann zu suchen. Für diesen Fall wollte man sich die Möglichkeit offen halten, sich ebenfalls eine andere Frau zu nehmen. Deshalb wollte man zunächst eine unauflösliche kirchliche Eheschließung vermeiden.¹⁰⁵⁶

Die „albanische Hochzeit“ war also eine Ehe auf Probe, die von den geistlichen Berichterstatlern als Konkubinat betrachtet und natürlich mißbilligt wurde. Denjenigen Katholiken, die im Konkubinat lebten, wurden die Sakramente verweigert. Bei ihren Visitationsreisen versuchten die Bischöfe sie zu überreden, endlich *in faciem Ecclesiae* zu heiraten. Aber auch diese kirchlichen Eheschließungen waren nach Meinung des Ex-Präfekten der Albanischen Franziskanermission P.Ruffino di Castelnuovo nach dem

¹⁰⁵¹ So z.B. im Visitationsbericht von Niccolò Malci, Bischof von Alessio, 1800. In: *Albania Sacra* 1. S.285.

¹⁰⁵² Visitationsbericht Niccolò Malci, Bischof von Alessio, 1807. In: *Albania Sacra* 1. S.309.

¹⁰⁵³ Visitationsbericht Michele Criesesi, Bischof von Alessio, 1789. In: *Albania Sacra* 1. S.260.

¹⁰⁵⁴ *Ristretto sulla Relazione della Diocesi di Scopia nel Regno di Servia*, 1820 = APE, SOCG 922, f.312 v.

¹⁰⁵⁵ Fra Bernardino dal Foresto Bergamasco an die Propaganda Fide, 9.Juli 1734 = APE, SOCG 681, f.521.

¹⁰⁵⁶ P.Benigno del Cilento, 1740 = APE, SOCG 704, f.303.

Kirchenrecht eigentlich nicht gültig, denn sie erfolgten „per vim, e non libero“. P. Ruffino zeigte Verständnis für die Ehefrauen, die ihre Männer verließen, denn sie seien zur Eheschließung gezwungen worden.¹⁰⁵⁷

Die Flucht der Frauen von ihren Ehemännern scheint in Albanien verbreiteter gewesen zu sein, als es die das albanische Gewohnheitsrecht oft beschönigende Literatur zugibt. Eine Ausnahme bildet Giuseppe Valentini, der feststellte, daß es für die Frau keine andere Möglichkeit der Trennung von ihrem Mann gab, als die Flucht. Diese Flucht wäre in der Vergangenheit auch nichts außergewöhnliches gewesen, sondern mit einiger Häufigkeit praktiziert worden.¹⁰⁵⁸ Als Gründe dafür, daß die Flucht der Ehefrauen zu einem relativ verbreiteten Phänomen werden konnte, werden in den Berichten an die Propaganda Fide angegeben: 1.) die Tatsache, daß viele Ortschaften untereinander verfeindet waren, 2.) die in Albanien herrschende Rechtlosigkeit und 3.), daß die Frauen in den Bergen schlechter als Sklavinnen behandelt wurden. Sie flohen deshalb in eine Ortschaft, die mit der des Ehemannes verfeindet war und hofften, von dort nicht zurückgeschickt zu werden: „perche le donne sono tenute ancora più che schiave; perciò in tempo di guerra fuggono alla villa nemica, sicure di non essere restituite.“¹⁰⁵⁹ Die Familie der geflohenen Frau verfiel in der Regel der Blutrache. Von nicht verfeindeten Orten wurden deshalb flüchtige Frauen meistens zurückgegeben. So erging es z.B. 1740 der Frau des Neffen des Oberhauptes von Hoti, die auf der Flucht in das muslimische Gusinje im Gebiet der Këlmendi aufgegriffen und nach Hoti zurückgeschickt wurde.¹⁰⁶⁰ Manchmal wurde die flüchtige Frau nicht ihrem Ehemann, sondern ihrem Elternhaus ausgeliefert.¹⁰⁶¹ Von Ortschaften hingegen, die mit dem Wohnort des Ehemannes in Feindschaft lebten, wurden die Geflüchteten nicht zurückgegeben. Sie fanden als Frau oder Nebenfrau bei einer Familie Aufnahme und wurden im Falle einer Racheaktion des Ehemannes von der gesamten Bevölkerung verteidigt.¹⁰⁶² So lebten im Bereich der Franziskanermission von Pulati 1805 15 geflohene Ehefrauen mit neuen Männern zusammen.¹⁰⁶³ Absolut sicher vor der Auslieferung waren die Frauen, wenn sie muslimisches Siedlungsgebiet erreicht hatten.¹⁰⁶⁴

Von Seiten der katholischen Kirche bemühte man sich, die Flucht der Ehefrauen zu unterbinden. Katholiken, die geflohene Frauen bei sich aufnahmen, wurden die Sakramente verweigert. Manchmal griff man auch zu noch rigoroseren Mitteln. So wur-

¹⁰⁵⁷ APF, SOCG 704, f.302 v.

¹⁰⁵⁸ GIUSEPPE VALENTINI *La famiglia nel diritto tradizionale albanese*. Roma 1945 (= *Annali Lateranensi* 9) S.105.

¹⁰⁵⁹ *Sommario Albanische Franziskanermission, 1740* = APF, SOCG 704, f.300.

¹⁰⁶⁰ *Ebenda*, f.299.

¹⁰⁶¹ *Ebenda*, f.299 v.

¹⁰⁶² *Ebenda*, f.301 v.

¹⁰⁶³ *Relazione della Missione di Pulati 1805* = APF, SC Albania 22, f.187-189.

¹⁰⁶⁴ *Sommario Albanische Franziskanermission, 1740* = APF, SOCG 704, f.303 v.

den 1740 vom Präfekten die beiden in Shoshi tätigen Franziskaner abgezogen, um die Bewohner zur Herausgabe flüchtiger Ehefrauen zu bewegen. Diese Entscheidung, die eine ganze Pfarrei der seelsorgerischen Betreuung beraubt hätte, stieß innerhalb des Ordens selbst auf Widerstand und mußte zurückgenommen werden.¹⁰⁶⁵ Im 19. Jahrhundert bemühte man sich kirchlicherseits, das Problem Hochzeit und Ehe einigermaßen in den Griff zu bekommen und gewann dabei sogar die Unterstützung der osmanischen Behörden. Am 5. Februar 1864 meldete der Bischof von Skutari dem Präfekten der Propagandakongregation, daß es ihm gelungen sei, die Ältesten der Malësia e Madhe zur Unterzeichnung eines Übereinkommens zu bewegen, das durch einen Erlaß des Statthalters von Skutari Ismail Pascha Gesetzeskraft erhielt. Es stellte einen Kompromiß zwischen den Bestimmungen des Gewohnheits- und des Kirchenrechts dar, denn es wurde festgelegt, daß die Mädchen auch weiterhin keinerlei Mitspracherecht bei der Auswahl des Ehepartners haben sollten. Sie wurden vom Vater, in Ermangelung dessen vom Bruder oder von den nächsten männlichen Verwandten verlobt: „Le ragazze devono essere promesse dal padre, in di lui mancanza dal fratello, ed in mancanza di questi dai più prossimi parenti maschi, escluse sempre le donne.“ Die Verlobungen sollten aber öffentlich gemacht werden. Die Aufnahme geflohener Ehefrauen, die Verstoßung der eigenen Ehefrau, um sich eine neue Frau zu nehmen und die Mehrehe unter Christen wurden unter Geldstrafen gestellt. Die Höhe des Brautgeldes wurde auf 600 Piaster festgelegt.¹⁰⁶⁶

Ein weiteres Problem, mit dem sich die geistlichen Berichterstatter zu beschäftigen hatten, war der Schicksal der Witwe. Auch hier war es die Familie des verstorbenen Ehemannes, die zu bestimmen hatte. Wenn diese es wollte, konnte die Witwe bei ihren Söhnen bleiben. Es bestand aber auch die Möglichkeit, daß man sie in ihr Elternhaus zurückschickte und wieder heiraten ließ. Eine weitere Möglichkeit, die häufig praktiziert und von der Kirche bekämpft wurde, war die, daß man die Witwe einem anderen Mitglied der Familie, meistens dem Bruder, Neffen oder Onkel des Verstorbenen, zur Frau oder Nebenfrau gab.¹⁰⁶⁷ Diese sog. Leviratsehe¹⁰⁶⁸ wurde von der katholischen Kirche abgelehnt und mit dem Entzug der Sakramente oder der Exkommunizierung geahndet, denn die Schwägerschaft galt nach dem Kirchenecht als Ehehindernis.¹⁰⁶⁹

Ein weiterer Mißbrauch, gegen den die Kirche ankämpfte, war die Polygamie, die auch von einigen Katholiken ausgeübt wurde.. Es war durchaus nicht selten, daß ein

¹⁰⁶⁵ Delucidazioni, e Risposte del Proc.re delle Missioni de Min.ri Rif.ti alle Rappresentanze fatte dal P.Donato di Trento Expref.o d'Albania = APE, SOCG 704, f.292-297 v.

¹⁰⁶⁶ Luigi Ciurcia, Bischof von Skutari, an Kardinal Alessandro Barnabò, Präfekt der Propaganda Fide, 5. Februar 1864 = APE, SC Albania 38, f.356-357 v.

¹⁰⁶⁷ Dario Bucciarelli, Bischof von Pulati, Oktober 1863 = APE, SC Albania 38, f.13.

¹⁰⁶⁸ Nach der jüdischen Tradition mußte der Bruder des kinderlos verstorbenen Bruders dessen Witwe heiraten (5. Moses 25, 5-10). Später ging diese Pflicht auf den nächsten Verwandten über.

¹⁰⁶⁹ Vgl. den umfangreichen Artikel von H.J.Schmitz in WETZER/WELTE 10. Sp.2017-2027.

Mann sich noch zu Lebzeiten seiner legitimen, d.h. kirchlich geheirateten Ehefrau eine zweite, manchmal sogar eine dritte Frau nahm. In einigen Berichten wird das auf den islamischen Einfluß zurückgeführt. So schrieb Michele Criesesi 1789 in seinem Visitationsbericht, daß einige Katholiken, teils weil es ihnen so gefiel, teils weil sie die Familie vergrößern wollten, sich zwei Frauen nahmen. Als Begründung führten sie an, daß die Türken durch die Polygamie an Zahl stark zugenommen hätten: „Un altro abuso peggiore, che domina in varj luoghi, si è, che alcuni, chi per bizzarria, chi per accrescer la famiglia, ne prendono due donne, adducendo per ragione, che il Turco colla poligamia è cresciuto tanto a dismisura in numero.“¹⁰⁷⁰ Ein wahrscheinlicherer Grund dafür, daß ein Mann sich eine Nebenfrau (shemra) nahm, dürfte gewesen sein, daß die Ehefrau geflohen oder nicht in der Lage gewesen war, Kinder (vor allem männliche) zu gebären.¹⁰⁷¹ Die Polygamie wurde von der Kirche mit der Exkommunikation geahndet. Im Bereich der Franziskanermission Pulati hatten 1805 66 Katholiken neben der Ehefrau noch eine zweite, zwei sogar eine dritte Frau.¹⁰⁷²

Die Bemühungen der katholischen Kirche, in Albanien die Bestimmungen des Kirchenrechts durchzusetzen, blieben erfolglos. Unverändert negativ blieb auch die Beurteilung der Sitten und Bräuche der Bergbewohner durch die Visitatoren. Nur zwei Berichterstatter billigten ihnen auch gute Eigenschaften zu. Der erste war Francesco Bianchi, der in seinem Bericht über das Bergland von Puka 1637 hervorhob, daß ihnen eine gewisse edle Gesinnung („assai de costumi gentili“) nicht abzusprechen sei und daß sie bei ihren Zusammenkünften, unterwegs und bei der Arbeit die Taten ihrer Großen, besonders Skanderbegs, besängen.¹⁰⁷³ Der zweite war Primo Dochi, der die Mirditen als gutwillig, ritterlich, gesittet und talentiert beschrieb. Jeder ihrer Clanchefs würde am Hof des Paschas von Skutari wegen seiner Redegabe, politischen Klugheit und eisernen Energie bewundert; jeder Hirte in den Bergen wäre ein geborener Poet. Wenn sie einen fähigen Oberhirten bekämen, könnten sie leicht zivilisiert werden, fügte Dochi hinzu, der wenig später Abt der Mirdita werden sollte.¹⁰⁷⁴ Alle anderen Autoren, die über die Bewohner der Berggebiete berichteten, fanden bei ihnen nur Mißbräuche und Laster. Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts begann man sich aber allmählich Gedanken darüber zu machen, worauf diese Zustände zurückzuführen seien. Man kam dabei zu der Überzeugung, daß diese hauptsächlich dem Fehlen einer Zivilverwaltung zuzuschreiben seien. Die Behörden hätten bisher nach dem Grundsatz *divide et impera*

¹⁰⁷⁰ Albania Sacra I. S.260.

¹⁰⁷¹ Visitationsbericht Antonio Criesesi, Bischof von Alessio, 1753. In: Albania Sacra I. S.222.

¹⁰⁷² Stato della Missione di Pulati in particolare, 1805 = APF, SC Albania 22, f.187-189.

¹⁰⁷³ ZAMPUTI II. S.84.

¹⁰⁷⁴ Progetto di una nuova Diocesi. La Mirdita, 1886. In: Albania Sacra I. S.405.

gehandelt und die Gewalt nicht bekämpft.¹⁰⁷⁵ Die katholische Kirche forderte jetzt ein verstärktes Eingreifen der Regierung in den Berggebieten, wo nicht nur die katholische, sondern auch die muslimische Bevölkerung seit Jahrhunderten sich selbst überlassen gewesen war.¹⁰⁷⁶ Die Regierung sollte die Kirche bei ihren Bemühungen unterstützen, das nordalbanische Bergland zu befrieden und zu zivilisieren.

¹⁰⁷⁵ Visitationsbericht Primo Bianchi, Erzbischof von Durazzo, 1906. In: *Albania Sacra* 2. S.584.

¹⁰⁷⁶ Pasquale Lalpepaj, Pfarrer von Kthella, an Kardinal Alessandro Barnabò, Präfekt der Propaganda Fide, 16.Juli 1877. In: *Albania Sacra* 2. S.556.

Nuri BEXHETI, Prishtina

Die Schlacht bei Kaçanik und die Zusammenarbeit zwieschen Frederico Veterani und die Albaner im Jahre 1690

Im Herbst 1689 mußte das osmanische Heer nach etlichen Niederlagen viele strategisch wichtige Städte im Moravatal verlassen. Die Kaiserlichen drangen vor, eroberten die Städte Niş, Vidin und Üsküb und hatten auch Sofya bereits im Visier. Am 1. Oktober zog sich Sultan Süleyman II. von Sofya nach Edirne zurück. Am osmanischen Hof war man sich schon bewußt, daß dies der letzte Zeitpunkt war, eine gründliche und schnelle Reform durchzuführen. Vor allem war es notwendig, die Armee und die Kriegskasse zu sanieren. Der Sultan, der auf der Suche nach einem starken und energischen Großwesir war, entließ Großwesir Bekri Mustafa Paşa¹⁰⁷⁷, und ernannte an dessen Stelle Fadil Mustafa Köprülü.¹⁰⁷⁸ Mustafa Köprülü's Ernennung wurde als die beste Entscheidung des Sultans beurteilt. Der neue Großwesir war gegen den Wunsch des Sultans, den ehemaligen Großwesir zu verhaften und zu strangulieren, ein Schicksal, das entlassenen Paschas im Osmanischen Reich oft widerfuhr.¹⁰⁷⁹ Eine besondere Ansicht über Mustafa Köprülü hatte Luca Barca, der Botschafter der Republik Ragusa in Konstantinopel. Ihm zufolge war Köprülü ein unparteiischer und gerechter Mann.¹⁰⁸⁰ Großen Respekt vor dem neuen Großwesir hatte Chasteauneuf de Castagnere, der französische Botschafter, für den Köprülü ein mächtiger und autoritärer Mann¹⁰⁸¹ war, der den Sultan Jahre zuvor an die Spitze des Reichs gebracht hatte. Der osmanische Chronist Raşid betont, daß Mustafa Köprülü nicht älter als 52 Jahre war, als er zum Großwesir ernannt wurde. Er

¹⁰⁷⁷ Über seine Entlassung, vgl. Bericht von Chasteauneuf de Castagnere. AMAE CP Turquie, Vol. 22. Fol. 192-25. Edirne. 18. 11. Hier. Fol. 121f.; HHStA Ragusana (1690-1701), Kart 1. Konv. G. Fol. 14r; Der Entlassene Wesir wurde inhaftiert, vgl. HAMMER 1830, VI, 547; FEIGIUS 1694, II 716f. Er starb eines natürlichen Todes, ohne hingerichtet zu werden; RADONIĆ 1941, IV/1, 723; ZAMPUTI / PULAHA 1990, 327.

¹⁰⁷⁸ Über seine Biographie, siehe: BL 1974 II, 473f; Zu seiner Ernennung, vgl. Ragusana 1690-1701, Kart 1. Konv. G. Fol. 14r.

¹⁰⁷⁹ HHSTA Ragusana 1690-1701. Fol. 14. Konstantinopel, 20. 1. 1690; ZAMPUTI / PULAHA 1990 314: „Il Gran Signore voleva far morire al deposito Vesiero ma l'hà impedito novo“.

¹⁰⁸⁰ RADONIĆ 1941, IV / 1, 673f.

¹⁰⁸¹ AMAE CP Turquie, Vol. 22. Edirne. 18. 11. Fol. 123-5.; SAMARDŽIĆ 1992, 156; Mehr über die „Revolution“ von 1687, als Sultan Mehmed IV. entlassen wurde, in Unterkapitel 3.1.

war streng religiös und konsequent bei der Befolgung der Gesetze.¹⁰⁸² Eine besondere Eigenschaft von Mustafa Köprülü war, die Rechte der Christen im ganzen Reich zu respektieren. Er erlaubte ihnen, nicht nur die alten Kirchen zu renovieren, sondern auch neue zu bauen. Er verbot die „avariz“ genannte Steuer und viele andere Sondersteuern, welche die Behörden in den Kriegszeiten einheben mußten.¹⁰⁸³ Dann regte Mustafa Köprülü die Bauern im ganzen Reich dazu an, ihre Produktion zu verdoppeln. Um die Kasse zu sanieren, erlaubte er, Kupfermünzen zu prägen. Aber die dringendste Aufgabe für Mustafa Köprülü war es, wie „Der Siegreich“ betont, die Kriegskasse zu füllen.¹⁰⁸⁴ Der Zustand des osmanischen Heeres war sehr schlecht. Deswegen begann Mustafa Köprülü, zuerst den Grenzregimentern ihren Lohn zu bezahlen¹⁰⁸⁵ und neue militärische Kräfte in Edirne zu sammeln.¹⁰⁸⁶

Mitte November ließ Mustafa Köprülü den „Divan“, d. h. den Staatsrat, in Sofya zusammenkommen. Inzwischen hatte er einen Vertrag mit den Tataren geschlossen und wartete auf Selim Girey, den Han der Tataren. Der Großwesir entschloß sich, die gesamte osmanische Armee, darunter auch die Tataren mit den Truppen Koça Halil Paşas, des Seraskers von Morea, bei Üsküb zu sammeln.¹⁰⁸⁷ Nachdem das osmanische Heer Ende November, Anfang Dezember 1689 den Karpoš-Auftand niedergeschlagen hatte,¹⁰⁸⁸ war es auf einem Feld bei Üsküb stationiert, wo es einen Monat lang blieb. Üsküb war einer der wichtigsten strategischen Punkte für die Osmanen geworden, bevor sie Kaçanik eroberten. Von Üsküb aus hatten sie zuerst ihre Beobachtungs- und Strafexpeditionen Richtung Kosova entsendet, bevor sie eine echte große Gegenoffensive starteten.¹⁰⁸⁹ Einige tatarische Kavallerieschwadronen marschierten Richtung Tetova und plünderten die Dörfer in deren Umgebung.¹⁰⁹⁰ Andere Schwadronen zogen bis vor Priştine, wo die Kaiserlichen ihr militärisches Hauptlager aufgeschlagen hatten.¹⁰⁹¹

¹⁰⁸² HAMMER 1830, VI 547f. Hammer gibt den 7. November 1689 als Datum der Ernennung zum Großwesir an; Es gibt noch andere Meinungen: ANGELI 1877, 218 (2. November).

¹⁰⁸³ BOJANIĆ 1971, 104; Über seine Haltung den Christen gegenüber, siehe CANTEMIR 1745, 598f.

¹⁰⁸⁴ DER SIEGREICH 1699, 264: „seine erste Sorge war die erschöpfte Kriegskassa wiederum auf eine besondere Manier zu fühlen“.

¹⁰⁸⁵ RADONIĆ 1941, IV / 1, 673f.

¹⁰⁸⁶ DER SIEGREICH 1699, 264: „Darnach ließ er scharffe Order alle Türkische Miliz ergehen / sich beyzeite in bevorstehende Campagne bey Adrianopel einzufinden / damit man die Kriegsoperationen desto eher anfangen / und bevor die Christen ins Feld kamen / albereit ein wichtiges Dessein ausgeführt hätte“.

¹⁰⁸⁷ HAMMER 1830, VI, 548f.

¹⁰⁸⁸ Mehr über diese Rebellion siehe Nuri BEXHETI „Große Türkenkrieg“ und die Albaner: Die militärische Präsenz der Balkanvölker am „Großen Türkenkrieg“ (1683-1699) im Kapitel 5. 1.

¹⁰⁸⁹ MATKOVSKI 1971, 16.

¹⁰⁹⁰ Mehr über die Kriegsoperationen von Piccolominis Tod (9. November 1689) bis Ende Dezember 1689 siehe Nuri BEXHETI „Große Türkenkrieg“ und die Albaner: Die militärische Präsenz der Balkanvölker am „Großen Türkenkrieg“ (1683-1699) im Kapitel 4. 5.

¹⁰⁹¹ Die Möglichkeit, daß die Tataren am 27. Dezember durch den Kaçanik-Engpaß ins Kosova bis Priştine kamen, sich dann wieder über Kaçanik zurückgezogen, und dann wieder in kurzer Zeit am 1. Januar 1690 vor Kaçanik standen,

Auf Grund dieser Situation berief der Herzog von Holstein am 22. oder 27. Dezember einen Kriegsrat ein.¹⁰⁹² Nach „Annotationes 1689“ befahl der Herzog von Holstein dem Obersten Strasser (d. i. Franz Joachim Freiherr von Strasser), die kaiserliche und „albanische Miliz“ zu mobilisieren und diesen unerwarteten Angriff der Tataren so schnell wie möglich zu stoppen. In Wirklichkeit waren 3.000 Tataren unter der Führung Nureddin plötzlich ins Kosova marschiert und standen vor Prištine. Bei dieser Expedition raubten die Tataren und zerstörten viele Dörfer.¹⁰⁹³ Am 28. Dezember kam Kriegskommissar Kerna aus Niš nach Prištine, um die kaiserlichen Regimenter zu inspektieren.¹⁰⁹⁴ Die albanische Miliz, die auf ihrem Weg Richtung Kalkandelen (heute: alb. Tetova; mak. Tetovo) war, stieß auf die tatarischen Eskadronen aber es kam zu keinem Gefecht.¹⁰⁹⁵ Strasser, der vor kurzer Zeit von Niš nach Prištine gekommen war, bekam vom Herzog von Holstein den Befehl, die Tataren zu verjagen. Es gab keinen Kampf zwischen Strasser und Nureddin. Beide Seiten nahmen lediglich einige Gefangene, um mehr über die Lage des Gegners zu erfahren.¹⁰⁹⁶ Strasser kehrte dann wieder nach Prištine zurück, wo er am Kriegsrat teilnahm. Am selben Tag kam in Prištine

um die Stadt zusammen mit dem osmanischen Heer zu erobern, scheint nicht realistisch zu sein, wie SAMARDŽIĆ 1992, 157 behauptet; Eine realistischere These wäre folgende: Die Tataren sind auf dem Weg Preshevo-Gjilanë-Priştinë marschiert, vgl. MATKOVSKI 1971, 16; oder auf dem alten Weg Tetovë-Kaçanik, Vgl. AMAE CP Autriche, Vol. 65. Fol. 126v; HAMMER 1830, VI, 549: „Der Chan liess den Chalilpascha vor Katschanik, und zog dem Feinde entgegen, den er auf der Ebene von Kossovo schlug, auf dem durch Kobilovich“; Der letzte Ortsname ist nicht ganz sicher.

¹⁰⁹² Das Datum vom 22. Dezember findet man bei AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 181r; Dieses Datum nimmt auch MALCOLM 1998, 152. Anm. 55 an; Aber als Datum steht der 27. Dezember bei ANNOTATIONES 1689. Fol. 41r. Aus der gleichen Quelle wurde der 24. Dezember gelesen von ZAMPUTI / PULAHA 1990, 273f.; Aber das Datum 27. Dezember steht bei, ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 160r+v; Cod. 9472. Fol. 127; Der 27. Dezember 1689 als Tag, an dem der Kriegsrat in Prištine gehalten wurde, wird auch angenommen von: VETERANI 1771a, 105; VETERANI 1771b, 97; VETERANI 1788, 167; GERBA 1888, 155; SESSER 1934, 92.

¹⁰⁹³ ANNOTATIONES 1689, Fol. 41r: „Indessen entstunde ein unversehener Lärm, dass nämlich dreitausend Tartaren unter Anführung des Sultans Naradin, durch unpraktikablen Weg zu Schaden der neueroberten Lander herüber gekommen wären, und hatten in den Gegenden viele Dörfer in Asche gelegt“; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 181v; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 160v; Cod. 9472. Fol. 127r+v; FEIGIUS 1694, 616: „es ist aber bey dessen Ankunft also bald in dem Land Allarm entstanden / daß etliche 1000. Tartarn durch unwegsame Oerter über das Gebürg eingefallen / und an der rechten Seiten zwischen Pristina und Kazeneck zu rauben / brennen und sengen angefangen“.

¹⁰⁹⁴ SAMARDŽIĆ 19985, 90, Anm. 70.; Auch andere italienische Quellen erwähnen den Besuch des Kriegskommissars Kerna, vgl. ZAMPUTI / PULAHA 1990, 312: „Il Commissario di guerra Signor Kerna, doppo fatta la Mostra de Reggimenti, che stanno a Nissa, e vicinanza, era giunto alli 28 à Pristina, dove anco doveva farsi la Mostra della Militia, e far una visita.“

¹⁰⁹⁵ ZAMPUTI / PULAHA 1990, 311f.

¹⁰⁹⁶ AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 181v; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 159v. (600 deutsche Infanteristen, 500 deutsche Kavalleristen und 1000 serbische Soldaten); Cod. 9472. Fol. 127v ANNOTATIONES 1689, Fol. 41v: „Dessentwegen der Herzog denn Herrn Obristen Strasser, Kommandanten von Nissa /: welcher wegen unterschiedlichen dem Platz notwendigen Sachen dahin gekommen war: / beordnete,um zu sehen die Tartaren mit der Miliz aus Pristina zu schlagen, und dieselbe von den Grenzen wegzujagen. Als nun der Strasser noch am selbigen Tag mit der Miliz bestehend von 600 Deutschen Fussvolkern und 500 Pferde nebst 1000 Ratzen kommandiert würde wollte der Sultan Naradin ihm mit 1300 auserlesenen Pferden attaquieren, und zu gleicher Zeit liess er die seine sich mit Beute und gemachten, so wohl einigen aufgehalten Deutschen, Salvagvardien, Ungarn und Nationalen zurückziehen.“; Das Wort „Miliz“ wurde irrtümlich aus derselbe Quelle als „albanische Miliz“ falsch interpretiert, von GERBA 1888, 155; TOMIĆ 1902, 155.

plötzlich die Nachricht an, daß das osmanische Heer (18.000 Soldaten an der Zahl) die Burg bei Kaçanik, wo nicht mehr als 100 Musketiere unter Kapitän Starhembergs Kommando sich aufhielten, belagert hatte.¹⁰⁹⁷ Die Lage der Musketiere war hoffnungslos, und sie konnten auf Verstärkung nicht mehr warten. Hilfe aus Priştine schickte man ihnen nicht. Widerstand gegen ein so großes osmanisches Heer weiter zu leisten, hatte ebenfalls keinen Sinn. Ihnen wurde freier Abzug versprochen, wenn sie die Burg verlassen.¹⁰⁹⁸ Hammer sagt, daß nur Deutsche und Ungarn Kaçanik verlassen konnten, alle Albaner hingenen wurden exekutiert.¹⁰⁹⁹ Der Herzog von Holstein war krank und nahm an der kaiserlichen Expedition Richtung Kaçanik nicht teil.¹¹⁰⁰ Er war der Meinung, daß man diese Stadt wegen ihrer wichtigen strategischen Lage verteidigen sollte. Er selbst blieb in Priştine, übergab dem Oberst Strasser das Kommando und befahl, Richtung Kaçanik zu marschieren. Bei Priştine zählte das gesamte kaiserliche Korps nicht mehr als 3500 Mann und 1500 aufständische Albaner und Serben.¹¹⁰¹ Am ersten Januar 1690 verließ Strasser Priştine und marschierte an der Spitze der Kaiserlichen in Richtung der belagerten Stadt Kaçanik.¹¹⁰²

Was zeigen die historischen Quellen über die Schlacht bei Kaçanik am 2. Januar 1690¹¹⁰³? Und wie ist diese Schlacht verlaufen?

In keiner anderen Quelle wie in „Annotationes 1689“¹¹⁰⁴ wurde von der Schlacht bei Kaçanik so gut berichtet. Eine andere österreichische Chronik beschuldigt Oberst

¹⁰⁹⁷ ANNOTATIONES 1689, Fol. 42r; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 181v-2r; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 161r: „che 100 Moschettieri di presidio“; Cod. 9472. Fol. 127v-8r; Die Zahl der Soldaten (100) ist identisch bei: KA AFA Türkenkriege. Kart 195, Fasz. 13-2 Fol. 974v.

¹⁰⁹⁸ Eine niedrigere Zahl der Soldaten (70 bis 80 Musketiere) gibt CONTARINI 1710, II 215an : „Rimasti i Turchi totalmente possessori della campagna, tosto ricondussero all'espugnazione di Kazianick; posto che in quella parte impediva loro nella Bossena distante l'ingresso, e ancorché per qualche giorno resistesse un Capitano dello Staremberg, che si risiedeva con ottanta moschettieri die guarnigione, stretto per ogni lato dagl'inimici, e disporato di ogni soccorso, gli convenne finalmente capitolare à patti di buona guerra la resa, che osservati puntualmente dal Comandante Ottomano, si tra seri egli salvo col suo presidio per via di Studenizza a Belgrado.“; Fast identisch wie bei Contarini auch bei BIZOZERI 1700, II, 5.

¹⁰⁹⁹ HAMMER 1830, VI 549: „Der Besatzung von Katschnik wurde freyer Abzug versprochen, aber nur den Deutschen und Ungarn gewährt, Albaner zusammengehauen.“.

¹¹⁰⁰ Wahrscheinlich waren andere Ursachen möglich. Holstein wollte nicht verantwortlich gemacht werden, wenn er eine Niederlage erleidet, ANNOTATIONES 1689, Fol. 42r; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 182r; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 161v-2r; Cod. 9472. Fol. 128r.

¹¹⁰¹ ANNOTATIONES 1689, Fol. 42r; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 182r; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 161v-2r; Cod. 9472. Fol. 127v; KA AFA Türkenkriege. Kart 195, Fasz. 13-2 Fol. 974v: „Der Herzog erfürh, dass die Türken mit 18.000 Mann gegen das mit 100 Musketieren besetzte Kastell Kazianek im Anzug seien, und schickte am 1. Januar 1690 Obristen Strasser mit 3500 Mann zu dessen Unterstützung ab.“; Bei ANGELI 1877, 179 sind 3500 Mann und 4 Geschütze erwähnt; bei ARNETH 1853, 116 nur 2800 Mann.

¹¹⁰² KA AFA Türkenkriege. Kart. 195. Fasz. 13-2, Fol. 974v-75r; GERBA 1888, 155; VESELINOVIĆ 1960a, 124; Über die Zahl des Heeres, siehe: KOSTIĆ, 1962, 5.

¹¹⁰³ Das Datum der Schlacht ist mit 11. Januar 1690 angegeben, vgl. ARNETH 1853, 116; ANGELI 1877, 179. Anm.1.

¹¹⁰⁴ ANNOTATIONES 1689, 41r-6r; Richtig interpretiert von: MALCOLM 1998, 153. Anm. 56; Die Schlacht bei Kaçanik wird erwähnt bei: VETERANI 1771a, 105-13; Identischer Text wie bei: AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 181v-5v; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 160r-8v; Cod. 9472. Fol. 127v-32r.

Strasser als Verantwortlichen für die kaiserliche Niederlage bei Kaçanik. Strasser wollte die Ratschläge der anderen Offiziere, nicht zu weit zu marschieren und die Taktik zu ändern, nicht beherzigen.¹¹⁰⁵ Bei „Annotationes“ steht ebenfalls, daß viele von den 20.000 aufständischen Albanern, die General Piccolomini vertrauten, mit dem unangenehmen Auftreten des österreichischen Offiziers nun so unzufrieden waren, daß sie wieder auf der osmanischen Seite kämpfen wollten. Es blieben nur noch 3.000 Albaner bei den Kaiserlichen. Ursachen, die zum Abzug der Albaner von der kaiserlichen Regimentern geführt haben, waren die hohe Steuer und die Entwaffnung der Albaner, die nicht für kaiserliche Regimenter rekrutiert werden konnten. Besonders die Entwaffnung war für die Albaner inakzeptabel.¹¹⁰⁶ Oberst Franz Joachim Freiherr von Strasser¹¹⁰⁷ befolgte nicht den Rat des Prinzen Karl von Hannover, keinen direkten Gegenschlag gegen die Osmanen zu unternehmen und auf Piccolominis Regiment, das aus Pirzerin Richtung Kaçanik unterwegs war, noch zu warten.¹¹⁰⁸ Strasser war zu hart zu den anderen Offizieren, bei denen die Atmosphäre sehr gespannt war. Strasser marschierte noch vier Stunden weiter und hielt eine Meile vor Kaçanik an. Inzwischen kam die wahrheitsgetreue Nachricht, daß die Osmanen Kaçanik erobert hatten. Früh morgens am 2. Januar 1690 marschierte Strasser in Richtung der Stadt Kaçanik, ohne auf den Rat eines albanischen Unterobersten, nicht weiter zu marschieren, weil die Zahl der Osmanen viel größer als die des kaiserlichen Korps war, zu hören. Strasser schoß auf den Albaner und verletzte ihn schwer. Er ließ noch einen anderen albanischen Offizier hinrichten. Er befahl, weiter zu marschieren und hielt sein Korps bei einem Morast an. Er verließ den Morast, ohne sich von anderen „deutschen Offizieren“ beraten zu lassen. Karl von Hannover bat ihn, auf Piccolominis Regiment, das schon unterwegs war, zu warten. Strasser setzte aber sein Vorhaben durch, verließ den Morast und ging auf ein offenes Feld. Sein Korps nahm nun Kriegsstellung gegenüber dem osmanischen Heer ein.¹¹⁰⁹

Den Osmanen kam das sehr gelegen. Sie waren stärker und zahlenmäßig überlegen. Unter dem osmanischen Heer befanden sich auch rund 4.000 Albaner. Diese „un-

¹¹⁰⁵ ANNOTATIONES 1689, 43r: „daher weil er von Natur violent und wenig höflich war, gab er öfters den Offizieren“; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 183r; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 163r+v; KA AFA Türkenkriege. Kart 195, Fasz. 13-2 Fol. 974v.

¹¹⁰⁶ MALCOLM 1998, 152; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 182v; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 162r+v: „Allora s'avorse S. A, che 20000 Arnauti ridoti dal Piccolomini all obediienza di M. Per haverli moltra tati, e disqustati lui, et altri ufficiali nel principio non arono ne meno 3000, di cui sipoteva assicure; e se non si fosse il Duca congiato di pensiere“; Cod. 9472. Fol. 128v.

¹¹⁰⁷ Über seine Persönlichkeit, vgl. ANNOTATIONES 1689, 43r; KA AFA Türkenkriege Kart. 195. Fasz. 9-25, Fol. 713r; GERBA 1888, 156. Anm 1.

¹¹⁰⁸ ANNOTATIONES 1689, 43v.

¹¹⁰⁹ ANNOTATIONES 1689, 43v; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 183r; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 163v-4r; Cod. 9472. Fol. 129r

glaublichen Albanesen“ waren in Kontakt mit anderen Albanern, die in kaiserlichen Regimentern dienten und geplant hatten, die Kaiserlichen beim Angriff der Osmanen zu verlassen. Nach „Annotationes“ soll der Streß für die Desertierung der Albaner im kritischen Moment der Schlacht verantwortlich sein.¹¹¹⁰ Von solchen Umständen profitierte der Han der Tataren, zog mit der osmanischen Kavallerie („Spahis“) zusammen vor und griff beide Flügel des kaiserlichen Korps an, wo die Serben und Albaner ihre Linien bildeten:

„auf die rechte Seite oder Kaiserlichen alwo die Ratzen waren, welche sich anfangs unerschrecken, erwiesen nachdem sie sich aber in die Flucht begaben liesen sie denselben offen, in welchen als die Tataren eingraugen fange die Kavallerie und Infanterie am höchsten Schaden zu leiden.

*Da diese auf den rechten Flügel angrenze hatten die Spahi auf den linken Flügel gleiches Glück, welcher nach geringen Widerstand von den Arnauten verlassen würde, daher unsere ganze Ordnung in Konfusion war“.*¹¹¹¹

Die kaiserlichen Truppen, die den Kern des Korps bildeten, standen in der Mitte der Armee. Nach der Desertierung der Serben und der Albaner, die auf die Seite der Osmanen flohen, verschlimmerte sich die Lage im kaiserlichen Lager, dessen Linien in Unordnung gebracht wurden. Prinz Karl von Hannover versuchte, die Ordnung in den Truppen wiederherzustellen, aber er wurde getötet.¹¹¹² Nachdem Strasser im Kampf gefallen war,¹¹¹³ machte Graf Solari einen weiteren Versuch, die Truppen in Ordnung zu bringen. Es gelang ihm teilweise, die kaiserlichen Linien, besonders die der Musketiere zu ordnen. Nun kam noch hinzu, daß es allmählich an Munitionen fehlte. Die Tataren hatten dies bemerkt, warteten zunächst noch ab und umzingelten anschließend

¹¹¹⁰ ANNOTATIONES 1689, 44r: „Die ungetreuen Arnauten hulten mit den Unsrigen Korrespondenz, daher dies avertierte sowohl wegen des übeln Trattament was man ihrem Obristen angetan, als auch weil der Strasser einen ihrer Kamaraden zum Tode kondamnierte lies die sich vernehmen, dass, die Deutschen mit Erust angegriffen würden, wollten sie sich bei solcher Gelegenheit auf die Seite der Ottomanen begeben, und zur völligen Unterdrückung der Kaiserliche hilfliche Hand leisten.“; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 183v; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 1634v; Cod. 9472. Fol. 129v: „Gli Arnauti infedeli tenevano corrispondenza con i nostri; on de questi alterati, tanto per malitratamenti fatti al suo Collonello“.

¹¹¹¹ ANNOTATIONES 1689, 44r+v; „; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 183v-4r; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 164v-5r; Cod. 9472. Fol. 130r; Über die Reihung der Kriegsformationen, vgl. BIZOZERI 1700, II, 3.

¹¹¹² ANNOTATIONES 1689, 44v; „; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 184r; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 165v; Cod. 9472. Fol. 130r; Zu seinem Tod, vgl. KLOPP 1882, 463.

¹¹¹³ Über Strassers Tod in der Schlacht: ANNOTATIONES 1689, 45r: „Der Graf Solari in Ermanglung des Verwundeten Strassers, welcher in der ersten Furie in so grosser Unordnung geblieben“; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 184r; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 165r; Cod. 9472. Fol. 130v: „Il Conte Solari in manzanza del Straser ferito chi intranto disordine“; DER SIEGREICH 1699, 267: „Der Obriste Strasser / als commandirender General Major war todt.“

die gesamte kaiserliche Infanterie. Nur wenig von ihnen konnten am nächsten Morgen wieder nach Prištine zurückkehren.¹¹¹⁴

Einen Tag später, am 3. Januar 1690, kam Graf Monticelli, Kommandant des „Piccolomini“-Regiments, von Pirzerin bis vor Kaçanik. Auch er wurde von 1.000 Tataren angegriffen, aber es gelang ihm, Prištine ohne viele Verluste um Mitternacht zu erreichen. Von drei gefangenen Tataren erfuhr er, was mit dem kaiserlichen Korps bei Kaçanik passiert war.¹¹¹⁵ In der deutschen zeitgenössischen Literatur ist das Buch „Der Siegreich“ in Betracht zu ziehen. Die Schlacht ist gut beschrieben, Angaben über die Verluste sowie eine Liste der gefallenen österreichischen Offiziere sind überliefert. Aber weder das Ereignis zwischen Strasser und dem albanischen Offizier noch die Desertierung der Albaner vom kaiserlichen Lager wurden erwähnt. Diese Quelle ist die einzige, die die Dauer des Kampfes beschreibt. Der Kampf war sehr „blutig“, dauerte sechs Stunden und kostete viele „Türken“ das Leben.¹¹¹⁶ Ein anderer Autor, Feigius, schreibt, daß die Initiative zu Beginn der Schlacht bei den Kaiserlichen lag, die in den ersten zwei Stunden mit Erfolg und Mut gegen die Osmanen kämpften. Aber der Mangel an Pulver und Munition sowie die Flucht von Soldaten („National-Völker“) vernichtete das kaiserliche Korps.¹¹¹⁷ Über die Umstände dieser Schlacht erzählte Ludwig von Baden in seinem Kriegsoperationsplan für das Jahr 1690, den er am 6. Februar 1690 an Leopold I. schickte. Baden zufolge wurden vier Kavallerie-Regimenter bei Kaçanik schwer geschlagen.¹¹¹⁸

Auch die italienischen Quellen berichten über die Schlacht bei Kaçanik. Piccolominis Sekretär, Giovanni Francesco Pompeati, ist der Meinung, daß die Albaner das stärkste Angriffsregiment bei den Osmanen darstellten.¹¹¹⁹ Der apostolische Nuntius in Wien schickte seinen Bericht in den Vatikan Anfang Februar 1690, in welchem stand, daß die Albaner wegen Strasser, der einige albanische Offiziere hinrichten ließ, betrübt seien. Deswegen flohen sie zu den Osmanen und zeigten ihnen den Weg zum Ort, wo

¹¹¹⁴ ANNOTATIONES 1689, 45r+v: „die Gefangenen waren einige Offiziere und unter denselben der Graf Solari. Den Strasser bedrohend, sagten einige, dass er seie tot gesehen worden, andere versicherten seine Gefangenschaft, jedoch Verwundeter, und als ein solcher hätte er in derselben hernach den Geist Gott übergeben.“; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 184v; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 166r+v; Cod. 9472. Fol. 130v; Über Solaris Gefangenschaft berichtet Luca Barca, aber er hat Solari mit dem Herzog von Holstein verwechselt, der ebenfalls bei Kaçanik fiel, vgl. RADONIĆ 1941, IV / 1, 772f.

¹¹¹⁵ ANNOTATIONES 1689, 46r+v; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 184v; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 166v; Cod. 9472. Fol. 131r.

¹¹¹⁶ DER SIEGREICH 1699, 266-8. Die Anzahl der Soldaten des osmanischen Heeres belief sich auf 36.000 Mann.

¹¹¹⁷ FEIGIUS 1694, II, 617f.

¹¹¹⁸ KA AFA Türkenkriege Kart. 196. Fasz. 2-1. Fol. 19v; RODER 1842, II, Urk. 201; KA AFA Türkenkriege Kart. 196. Fasz. 13-2e. Fol. 389r (Über den Verlust der Regimenter). Dieses Dokument wurde teilweise veröffentlicht von: ZAMPUTI / PULAHA 1990, 316f.

¹¹¹⁹ SAMARDŽIĆ 1985, 91. Anm. 77.

das kaiserliche Korps stationiert war.¹¹²⁰ Die Schlacht bei Kaçanik nimmt einen besonderen Platz auch bei Autoren der italienischen zeitgenössischen Literaturgeschichte wie Zenarolla,¹¹²¹ Contarini¹¹²² und Bizozeri ein. Bizozeri unterstreicht, daß „perfide Albaner“ zu den Osmanen flohen.¹¹²³ Italienische Quellen in Rom und Venedig, die sich meistens auf Wiener Berichte stützen, betonen auch, daß die osmanischen Verluste sehr hoch waren.¹¹²⁴ Ein anderer Bericht vom 29. Januar 1690, der nach Venedig geschickt wurde, beschreibt die Angaben der Verluste bei Kaçanik nicht so realistisch.¹¹²⁵ Von allen erwähnten westlichen Quellen sind die präzisesten Angaben über die kaiserlichen Verluste in „Theatri Europaei“ zu finden.¹¹²⁶ Die westlichen Quellen betonen ebenfalls, daß die Schlacht bei Kaçanik die größten Verluste der Kaiserlichen seit der Niederlage der Osmanen vor Wien im Jahre 1683 zur Folge hatte.¹¹²⁷ Die Kaiserlichen wurden gezwungen, all die Stützpunkte in Kosova und Nordalbanien, die sie einige Monate besetzt hatten, zu verlassen. Sie zogen sich Richtung Niş zurück. Sie unternahmen noch einige sporadische, kleine und subversive Expeditionen gegen das osmanische Heer in den kurz zuvor verlorenen Provinzen.

Nach der Niederlage bei Kaçanik kam Herzog Monticelli mit dem „Piccolomini“-Regiment am 3. Januar um Mitternacht nach Priştine, verfolgt von Tataren. Herzog Monticelli hatte Priştine menschenleer vorgefunden. Ohne Zeit zu verlieren, marschierte er weiter Richtung Ürgüb („Prokuplje“).¹¹²⁸ Vor ihm hatte der Herzog von Holstein

¹¹²⁰ STANOJEVIĆ 1976, 158f. Anm. 3; SAMARDŽIĆ 1985, 91. Anm. 79.

¹¹²¹ ZENAROLA 1690, 254-65. Fast identisch beschrieben wie in „Annotationes 1689“.

¹¹²² CONTARINI 1710, II, 213-5.

¹¹²³ BIZOZERI 1700, II, 3.

¹¹²⁴ DER SIEGREICH 1699, 267b: „zu einem harten und sehr blutigen Treffen kam / welches in die 6 Stunden dauerte“; RADONIĆ 1941, IV, / 1, 723: „E nel combattimento di Cossovo sono morti molti officiali di Tartari e di Turchi. È stato un gran sangue. Li christiani hanno venduto a caro prezzo le loro vite.“.

¹¹²⁵ STANOJEVIĆ 1976, 158. Anm. 31. Die Kaiserlichen verloren 1000 Mann, die Osmanen 5000; Dieselbe Zahl der Verluste auch bei: FEIGIUS 1694, II, 617: „Hingegen sind bey dem Feind auch / ungeachtet er gegen die 30000. Mann starck gewesen / mehr dann 5000. auf der Wahlstat bleiben sintemahlen der Bluts.“; DER NEUE 1701, 520. Die Verluste beliefen sich bei den Kaiserlichen auf 2000 Mann und bei den Osmanen auf 5000.

¹¹²⁶ THEATRI 1698, XIII, 1013: „Der Herr Herzog Carl von Hannover Graf von Styrum / alle Capitaine und Lieutenants todt / nebst 5. Fahnen und 600. Gemeinen / und also in allem 614. todt und verloren Von holsteinischen Cürassirer Regiment: der Major Graf Gransfeld / alle Rittmeister / 8. Lieutenants / alle Cornete und Standarten / samt 450. Mann todt und verlohren/ 300. Mann aber sind noch von dem Regiment übrig gebliben und in Unordnung zerstreuet / die Paucken jedoch dem Feind zutheil worden / also daß der Verlust dieses Regiments in 475. Mann bestanden. Vom Hannoverischen Regiment zu Pferde / 6. Rittmeister / 8. Lieutenants / 6. Standarten sameihren Cornetten / und 500. Gemeine todt und verlohren / zusammen 521. Mann. Vom Styrumischen Regiment/ Obrist Mannersberg / 4. Capitaine / wie auch alle Lieutenants und Cornetten/ samt allen Standarten / und 500. Mann Gemeine / todt und verlohren/ zusammen 525. Mann. Von der Infaterie; der Obrist Strasser so das Commando gehabt / der Major Auersperg / der Graf Solari / 4. Capitaine vom Aspremontischen Regiment / und 100. Gemeine todt / wie auch die 4. Canonen und 2. Fahnen verlohren, Summa 106. Mann. Geynd also in diesem unglücklichen Treffen insgesamt gebliben und verlohren gegangen 2241. Mann“; Ein Teil dieses Zitats ist auch bei ANGELI 1887, 169 zu finden.

¹¹²⁷ KLOPP 1882, 463.

¹¹²⁸ ANNOTATIONES 1689. Fol. 47r; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 185v; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 168v; Cod. 9472. Fol. 132r: „In tal farma, doppo la mezza notte pervene a Pristina“.

die Stadt verlassen und war in großer Eile Richtung Niş marschiert, wobei er ein großes Magazin mit Lebensmitteln zurückgelassen hatte. Er konnte auch einige Geschütze, welche dann in die Hände der Tataren fielen, nicht mitnehmen.¹¹²⁹ Der Herzog von Holstein war bei Kaçanik nicht anwesend. Ob er wirklich krank war, wie er an Veterani schrieb, ist unklar.¹¹³⁰

Veterani wurde schon am 27. November 1689 von Ludwig von Baden zum Nachfolger Piccolominis ernannt.¹¹³¹ Er sollte die kaiserlichen Truppen in Serbien kommandieren. Er befand sich zu jener Zeit noch in Siebenbürgen (Brâncoveanu)¹¹³² wegen seiner Verletzung am Kopf, die er erlitt, als er die Stadt Vidin Mitte November eroberte. Am 20. Dezember 1689 verließ Veterani Brâncoveanu und begab sich mit nur 20 Soldaten nach Niş, um das Kommando über die kaiserlichen Truppen zu übernehmen. Als er noch unterwegs war, erhielt er bei Batočina (orig. Patacina oder Patacin) den Brief, den ihm Holstein mit einem Kurier geschickt hatte, um ihm mitzuteilen, daß Priştine in die Hände der Tataren gefallen sei. Auf diese schlechte Nachricht hin beschleunigte er seinen Marsch und am nächsten Morgen, wie er selbst in seinen Memorien schrieb, war er vier Stunden weit von der Stadt Niş.¹¹³³ Am 9. Januar 1690 war er schon in Niş entfernt,¹¹³⁴ wo der Herzog von Holstein provisorisch kommandierte. Veterani fand die Stadt in einem sehr schlechten Zustand vor, besonders die Lebensmittel waren knapp. In Niş wurde er über die Katastrophe der Kaiserlichen bei Kaçanik und die Rückkehr der kaiserlichen Truppen, die viele andere Posten nicht nur im Kosova, sondern auch in den Grenzgebieten verlassen hatten,¹¹³⁵ informiert. In Niş begann Veterani, die Dinge schnell in Ordnung zu bringen. Er schalt viele Offiziere, weil sie ihre Posten, besonders Yeni Pazar (Novi Pazar), verlassen hatten. Er war sehr streng auch zu Herzog von Hol-

¹¹²⁹ ANNOTATIONES 1689; Fol. 45v; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 184v; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 166v; Cod. 9472. Fol. 131r; AFA HKA Reg Prot, 1690. Fol.32v; MALCOLM 1998, 157. Anm.73; Über Lebensmittelreserven, vgl. ARNETH 1853, 117; REDLICH 1921, 560.

¹¹³⁰ ANNOTATIONES 1689. Fol. 42r.

¹¹³¹ RÖDER 1842, II, Urkunden, 183, 193; GERBA 1888, 159. Die Seitenzahl ist falsch angegeben. Im Punkt Nummer 5 seiner Instruktion geht es um Klementiner, die die Stadt Skutari oft plünderten, vgl. GERBA 1888, 162.

¹¹³² Ludwig von Baden ernannte General Heisler zum Kommandanten in der Walachei, vgl. RÖDER 1842, Urkunden, 184. Am 28. November 1689 wurde ein Vertrag zwischen Brâncoveanu und Baden unterschrieben, nach welchem die kaiserlichen Truppen in die Walachei versetzt werden sollten, Ebenda, 187-92; BRUNNER 1932, 312ff.

¹¹³³ VETERANI 1788, 65; Aber bei ANNOTATIONES 1689, Fol. 47r steht, daß Veterani in Belgrad über die kaiserliche Niederlage von Kaçanik informiert wurde. Deswegen beeilte er sich, nach Niş zu kommen.

¹¹³⁴ KA AFA Türkenkriege. Kart 196. Fasz. 1-1. Fasz. 1-11. Veterani am 28. Januar 1690. Mehr über das genaue Datum seines Marsches Richtung Niş, vgl. SESSER 1932, 88; Bei ANNOTATIONES 1689, Fol. 47r; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 185v; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 169r; Cod. 9472. Fol. 132r: „Lascia il Veterani ferita in Vallachia che ricevanto ordine da S. A. di Baden, diportarsi al Comando di Nissa“. Es gibt kein genaues Datum über den Beginn des Marsches. Es steht nur, daß Veterani einen Befehl bekam, in Niş das Kommando über die kaiserlichen Truppen zu übernehmen; Ebenfalls falsch angegeben ist seine Ankunft in Niş am 27. Januar, vgl. KA AFA Türkenkriege Kart. 195. Fasz. 13-2. Fol. 975.

¹¹³⁵ VETERANI 1788, 64ff.; Über Maßnahmen, um das demoralisierte Heer in Niş zu ermutigen, siehe ANNOTATIONES 1689. Fol. 48v; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 186r; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 169r+v.

stein wegen dessen Abwesenheit bei Kačanik. Wie er in seinen Memorien betont, war er im Dilemma, ob er in Niš bleiben oder die Rückkehr der kaiserlichen Truppen Richtung Belgrad ankündigen sollte. Er beschloß in Niš zu bleiben und schrieb Briefe an kaiserliche Kommandanten nach Vidin und in die Nachbarlande.¹¹³⁶ Veterani war ebenfalls informiert über die Lage des „Piccolomini“-Regiments in Pirzerin. Diese Garnison war fast isoliert. Deswegen schickte Veterani dorthin den Befehl, die Stadt zusammen mit den „National-Truppen“ zu verlassen, um Richtung Yeni Pazar und Belgrad zu ziehen:

*„Unterdessen schickte ich ohne Zeitverlust nach Prisren, daß die Besazung, die in einem Theile des Regiments Piccolomini und Nationaltruppen, unter dem Obristlieutenant Antonio und dem Pater Tomaso, bestund, sich alsogleich auf Novipazar und von dort auf Belgrad zurückziehen solle: denn Prisren war nicht zu behaupten.“*¹¹³⁷

Aber bevor Veteranis Befehl in Pirzerin ankam, griff Mahmut Paşa Begolli, der Sancakbey von Dukagin, die kaiserlichen Posten an, tötete viele und verursachte große Verluste. Der Rest des „Piccolomini“-Regiments konnte durch Yeni Pazar ziehen.¹¹³⁸ Diese Rückkehr der Kaiserlichen beschrieb auch Toma Raspasani, ein kaiserlicher Helfer, der selbst bei den Kaiserlichen dabei war und beinahe in die Hände der Tataren gefallen wäre.¹¹³⁹

Veterani war der Meinung, daß man das osmanische Heer, obwohl es fast alle kaiserlichen Posten in Mazedonien und im Kosova wieder besetzt hatte, aufhalten und besonders die Städte in Serbien sowie Niš unbedingt verteidigen sollte. Veterani befahl die Garnisonen Pirot, Leskofça (serb. Leskovac) und Palanka zu verstärken und schickte dorthin einige Regimenter, die im Kosova waren. Er selbst ging am 15. Januar 1690 nach Ürgüb.¹¹⁴⁰ Er befahl ebenfalls Toma Raspasani und Antonio Zič, die an der Spitze der albanischen und serbischen Milizen waren, sofort von Belgrad nach Niš zu kommen.¹¹⁴¹ Tatsächlich

¹¹³⁶ VETERANI 1788, 67-9; Zur aus dem Kosova zurückgezogenen kaiserlichen Armee: THEATRI 1698, XIII, 1013; Novi Pazar wurde von den ungarischen Soldaten verlassen, vgl. ZAMPUTI / PULAHA 1990, 329; „Anche l'importante passo di Novibazar, fù dalli Ungheri, che lo guardavano, lasciato à dispositione del nemico, et ancorche si potessero mantenere“; SAMARDŽIĆ / VESELINOVIĆ 1994, 510.

¹¹³⁷ VETERANI 1788, 70; Über das aus Prizren zurückgezogene „Piccolomini“-Regiment, vgl. THEATRI 1698, XIII, 1014. Kein bestimmtes Datum wird in den Quellen angegeben. Das sollte in der ersten Hälfte des Januars 1690 passiert sein.

¹¹³⁸ VETERANI 1788, 70: „Aber ehe mein Befehl ankam, wurden unsere Leute dort vom Feind angefallen, verjagt, verloren ihr ganzes Gepacke und viel Mannschaft von Piccolomini. Das übrige rettete sich mit den landtruppen und kam nach Belgrad zurück“; GERBA 1888, 165.

¹¹³⁹ MALCOLM 1988, 158. Annm.75.

¹¹⁴⁰ Zur Stationierung der kaiserlichen Truppen an der Grenze des Kosovas, vgl. VETERANI 1788, 70f. Es gibt einige Fehler bei seinen Memorien wie z. B. Seite 71: „Scopia, welches ein großer volkreicher Ort in der Marmarosch ist, der 8 Stunden von Pristina, auf der Grenze von Servien und Macedonien gelegen ist“.

¹¹⁴¹ VETERANI 1788, 75: „Nun wußte ich, daß Obristlieutenant Antonio mit seinen leuten bey Belgrad sey; ich schickte ihm den Befehl, sogleich mit den Landtruppen herzukommen, und den Pater Thomas mit sich zu bringen. Dieser war

hatte Veterani einen sehr ambitionierten Plan. Er wollte nämlich nicht nur das osmanische Heer stoppen, sondern auch alle Gebiete, die unter dem Herzog von Holstein verloren gingen, wieder unter kaiserliche Herrschaft bringen. Um an dieses Ziel zu gelangen, schickte er den Freiherrn Serani nach Wien, damit dieser über die gesamte Lage in den besetzten Gebieten berichte.¹¹⁴² Veterani beorderte nicht nur Sarani, sondern auch Luigi Marsigli nach Wien, um den Hof davon zu überzeugen, daß die kaiserlichen Regimenter in der Lage seien, noch einige Monate in Niş und den Nachbargebieten bleiben zu können.¹¹⁴³ Drei Tage später, als Marsigli schon unterwegs war, bekam Veterani von Wien die Instruktion, in Niş zu bleiben. Veterani versicherte dem Hof in Wien, daß er Niş unter kaiserlichem Schutz mindestens bis Ende Juni 1690 halten könne.¹¹⁴⁴ Veteranis Vorhaben in Serbien zog auch der Markgraf Ludwig von Baden in seinem Operationsplan für den Feldzug von 1690¹¹⁴⁵ in Betracht. Ludwig von Baden schlug Kaiser Leopold I. im Frühling 1690 vor, nicht nur die besetzten Plätze zu verteidigen, sondern auch andere militärische Expeditionen in die Grenzregionen weiter zu entsenden. Baden vertrat ebenfalls die Meinung, daß ein zum Großteil aus Deutschen, Ungarn, Serben und Albanern bestehendes Korps von mindestens zehntausend Mann, die man ohne Schwierigkeiten rekrutieren könnte, nach Serbien geschickt werden sollte, damit die Engpässe von Niş und Ürgüß geschützt würden.¹¹⁴⁶ Veterani schrieb an die einheimischen Führer, daß sie ihre Autorität nützen, die Hoffnung nicht verlieren und dem Kaiser weiter treu bleiben sollten.¹¹⁴⁷ Er versuchte, es dem verstorbenen General Piccolomini, der gute Beziehungen zu den Ein-

ein Ordensgeistlicher, dessen sich Piccolomini bediente, um die Albaner und hiesigen Landes Innwohner zu gewinnen, und in Gehorsam zu erhalten; er hatte gute Dienste gethan, war aber durch das letzte Unglück ganz verzagt worden“.

¹¹⁴² ANNOTATIONES 1689, Fol.49r; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 187r; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 171v-2r; Cod. 9472. Fol. 133v; Als Freiherr Serani von Wien nach Niş kam, brachte er den Brief für Veterani, in dem stand, daß das kaiserliche Regiment von Niş nach Belgrad ziehen sollte, vgl. Ebenda, Fol. 61v: „Als eben zu gleicher zeit der Graf Seran vom Hof zurückkam, brachte derselbe Ordre an den Veterani sich vom selbigen Grenzzurückzuziehen, und alles zu verlassen, über welches verwundert / zusameln die Sachen ganz ein anderes Gesicht hatten und die quartiere der Regimenter versichert waren“; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 1196r; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 189v-90r; Cod. 9472. Fol. 143v; VETERANI 1788, 78.

¹¹⁴³ ANNOTATIONES 1689, Fol. 61v-2r; ÖNB Han Cod. 8478, Fol. 189v-90r; VETERANI 1788, 28. (Marsiglis Reise nach Wien), und 175-8. (Marsiglis Instruktion).

¹¹⁴⁴ VETERANI 1788, 79: „Ich verbürge mich, Nissa nur bis zum 1sten May zu erhalten, sondern noch zweyen Monate länger; ich setzte also, aus eigener Bewegung, den Zeitpunkt bis auf den letzten Juni hinaus“.

¹¹⁴⁵ KA AFA Türkenkriege, Kart. 196. Fasz. 2-1. Fol. 16-30. Ludwig von Baden an Leopold I. Augsburg 6. Februar 1690. Es existiert noch eine Abschrift von diesem Bericht, die lesbarer als das Original ist und das Datum des 3. November 1690 trägt, Ebenda Fol.33-50 Dieser Bericht wurde editiert bei: RÖDER 1842, Urkunden, 198-212.

¹¹⁴⁶ Türkenkriege Kart. 196. Fasz. 2-1. Fol. 27r+v; RÖDER 1842, Urkunden, 208f.: „So wehren nit allein die in vergangener Campagne gemachte progressen und Eroberte Plätz auf alle weiß zue Behaupten, sondern gleich bey ersten eingang des Frühlings, und hervorscheinenden groß der Krieg der orthen widerumb möglichstem Eyffer anzuefangen, und zwar meines geringfähigen Grachtens folgender gestalten zue fñhren. Nemlich müste vors Erste ein Corps von wenigst 10,000 Teütschen, sambt Zuziehung einiger Hungarn, ratzen, und Albaner, welche auf solchen fall sich zweiffels ohne in großer anzahl einfinden würden umb Nissa Procopia und selbiger orthen die Paß zu beobachten gelassen werden“.

¹¹⁴⁷ ANNOTATIONES: 1689, Fol. 48r; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 186v; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 170v; Cod. 9472. Fol. 133r.

heimischen in den besetzten Gebieten hatte, gleichzutun. Veteranen gelang es somit, viele Albaner, die in den ersten Monaten des Jahres 1690 nicht nur in Kosova, sondern auch in Serbien und Bulgarien gegen das osmanische Heer sehr aktiv waren, auf seine Seite zu ziehen. Um die Albaner für seine Interessen zu gewinnen, engagierte Veteranen zuerst Pjetër Bogdanis Nachfolger, den Priester Toma Raspasani („Pater Thomas“), der versuchte, die Einheimischen, besonders die Albaner, zu ermutigen, den Kaiserlichen treu zu sein.¹¹⁴⁸ Dann kümmerte sich Veteranen um die demoralisierten Soldaten, die er motivierte und ermutigte. Nach den Vorbereitungen bei seinen Truppen begann er, Strafexpeditionen gegen Stützpunkte des osmanischen Heeres zu unternehmen. Nach „Annotationes“ kam ein Korps des osmanischen Heeres unter der Führung von Mustafa Paşa am 22. Januar 1690 bis auf drei Meilen vor Pirzerin. Dieses Korps kam aus Sofya und zählte 3.100 Mann, darunter 1.000 Albaner („Arnauten“). Gegen dieses osmanische Korps entsendete Veteranen Antonio Valeri Zič mit 2.500 Infanteristen, darunter die meisten Serben und ein Teil der „Nationalen Miliz“. Nachdem Mustafa Paşa 300 Mann verloren hatte, zog er sich wieder nach Sofya zurück.¹¹⁴⁹ Im Februar und März unternahmen die Kaiserlichen einige leichte Strafexpeditionen gegen die osmanischen Quartiere. Aber das Ziel war es eher zu räubern, als tatsächliche Kriegsziele zu verfolgen.¹¹⁵⁰ Gleichzeitig war Veteranen bestrebt, die Festung von Niš zu verstärken und schickte weitere Expeditionen nach Westen gegen Bosna. Am 24. Februar attackierten und eroberten seine Kräfte die Stadt Studenice und raubten zahlreiche Viehbestände¹¹⁵¹. Das Ziel seiner nächsten Expeditionen waren die Städte Rožaja und Bielopolje. Die letztere wurde zweimal erfolglos von den Kaiserlichen angegriffen.¹¹⁵² Veteranen Feldzüge blieben Mahmut Paşa Begolli, dem Sancakbey von Dukagin, der seine Heimatstadt Ipek kurze Zeit zuvor besetzt hatte, nicht gleichgültig. Er sammelte viele

¹¹⁴⁸ ANNOTATIONES 1689, Fol. 60v-61r; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 195v; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 188r; Cod. 9472. Fol. 143r.

¹¹⁴⁹ ANNOTATIONES 1689, Fol. 61r; Hier wird nicht ganz klar erklärt, ob dieses Gefecht bei Prizren oder Sofya passierte; Nach GERBA 1888, 167f. bei Sofya; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 195v; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 188v-9r; Cod. 9472. Fol. 143r; Bei VETERANI 1788, 76, Diese Ergebnis ist ganz kurz erklärt, und es steht nur, daß Mustafa Paşa in einem Dorf neben Sofye geschlagen wurde; SAMARDŽIĆ / VESELELINOVIĆ 1994, 52, erwähnt nicht den Ort dieses Gefechtes; Bei einer anderen österreichischen Quelle soll es Prizren gewesen sein, vgl. KA AFA Türkenkriege, Kart. 195. Fasz. 13-2, Fol. 975r: „Katana Muastafa Pascha zog 22 Januar mit 9000 Mann aus Sophie, um die österreichische Armee in ihren Quartieren zu überfallen. Obrist Antonio ging ihnen mit 25000 auserlesenen Fussvolkern entgegen, traf am 23ten drei Meilen hinter Brisoron auf sie, griff sie sogleich an, und schlug diesen überlegenen Feind in die Flucht, nahm ihnen auch 8 Fahnen und viele Gefangene.“

¹¹⁵⁰ KA AFA Türkenkriege, Kart. 195. Fasz. 13-2, Fol. 975r.

¹¹⁵¹ ANNOTATIONES 1689, Fol. 62r; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 195r; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 188r; Cod. 9472. Fol. 143r. Die Beschreibung ist fast identisch wie bei Veteranen, aber hier wird das Datum der Expedition angegeben, und der Name der Stadt ist mit dem des Kommandanten verwechselt worden; VETERANI 1788, 82.

¹¹⁵² ANNOTATIONES 1689, Fol. 62r; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 195r; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 188r; Cod. 9472. Fol. 143r; Es wird erwähnt, daß 2200 Serben Bielopolje ohne Erfolg angegriffen hatten, und 40 darunter dabei gefallen waren; VETERANI 1788, 82. Keine Angaben über die Zahl und die nationale Zugehörigkeit der Soldaten; ZAMPUTI / PULAHA 1990, 289. (Die Zahl der Verluste ist falsch); Richtig bei GERBA 1888, 167; In diesen beiden Städten (Rožaja und Bilopolje) waren die albanischen Paschas sehr aktiv.

Kräfte und versuchte, die Stadt Studenice von den Kaiserlichen wieder zu befreien. Gegen Mahmut Paşa Begolli sandte Veterani am 6. März 1690 den Kapitän Thoma Kolašinović, der 1.500 Albaner und Serben unter seinem Kommando hatte. Thoma Kolašinović zwang den Paşa von Ipek, seine Expedition gegen Studenice zu unterbrechen.¹¹⁵³ Zufrieden mit seiner zweiten erfolgreichen Expedition gegen Studenice, befahl Veterani Kapitän Antonio Valeri Zič, sich mit seinen Truppen Toma Kolasinović anzuschließen.¹¹⁵⁴ Beide unternahmen am 15. März 1690 eine gemeinsame Expedition gegen Ipek, die mehr die Beobachtung als eine tatsächliche militärische Handlung zum Zweck hatte.¹¹⁵⁵ Am 17. März beraubte und tötete Kutschembach, der Kommandant des „Hannover“-Regiments, die Bewohner von Novo Brda, aber der Sturm gegen die Festung endete erfolglos.¹¹⁵⁶ Neben 100 Dragonern waren viele Albaner und Serben um ihn. Nach „Annotationes“ griff Kutschembach die Stadt unerwartet an und tötete viele Bewohner. Aber seine Truppen und deren albanische und serbische Verbündete hatten beim Angriff gegen die Festung eine Niederlage erlitten.¹¹⁵⁷ Nach dem Rückzug von Novo Brda griff Kutschembach am 20. März 1690 Banja weiter an.¹¹⁵⁸ Der Garnisonskommandant von Pirot, Schenkendorf, unternahm mit vielen Serben eine Expedition gegen die Stadt Pernik („Perwick“). Als er noch unterwegs war, kam es zu einem Zusammenstoß mit einem großen osmanischen Heer.¹¹⁵⁹ Nach „Annotationes“ sollte diese Expedition von Schekendorf am 23. März 1690 stattgefunden haben. Neben den Kaiserlichen und 600 serbischen Kavalleristen („600 türkische musquetiere“) waren auch 500 Arnauten dabei. Schekendorf hatte 1000 Osmanen aus Pirot verjagt, die die Umgebung von Pirot geplündert hatten und zurück nach Sofye wollten. Dieses Gefecht ereignete sich an einem Ort mit viel Gebüsch. Als die Albaner

¹¹⁵³ ANNOTATIONES 1689, Fol. 62r. Die osmanischen Verluste betrugen 100 Mann, die kaiserlichen 20 Mann; Bei ZAMPUTI / PULAHA 1990, 289 ist der Name „Capitain Ratzen“ falsch und sollte lauten, wie es im Original steht: „Capitain Thomas Colutinouch“; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 196r+v. Der Name des Obristen lautet im Fol. 196r: „Tomaso Colutionouch“; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 190r+v; Cod. 9472. Fol. 144r.

VETERANI 1788, 82. Kein Datum und keine nationale Zugehörigkeit der Soldaten.

¹¹⁵⁴ VETERANI 1788, 82.

¹¹⁵⁵ ANNOTATIONES 1689, Fol. 62r; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 196v; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 190v; Cod. 9472. Fol. 144r; Die Stadt Ipek wurde Anfang Januar von Mahmut Paşa besetzt, der sie inzwischen befestigte. (Italienischer Bericht vom 25. Januar 1690), vgl. TOMIĆ 1906, 130. Anm. 109 „...“.

¹¹⁵⁶ Deutlich wird diese Expedition geschildert bei VETERANI 1788, 82f.: „Auch überfiel der Hauptmann Kuschenbach, vom Regiment Hannover, mit einem Kommando Deutschen, die Stadt Novobardo, plünderte sie, und brachte alle Türken darinnen um. Bald wäre er auch maister des Schloßthores geworden; da aber die ersten hinzugeeilten nicht unterstützt wurden, musste er die von abstehen.“

¹¹⁵⁷ ANNOTATIONES 1689, Fol. 62v: „Stadt Novibrotti“. Bei ZAMPUTI / PULAHA 1990 290 steht als „Novibrossi-Novipazar“. AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 196v: „Citta di Noviprot“; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 190v; Cod. 9472. Fol. 144r: „Citta di Novi Broti“.

¹¹⁵⁸ ANNOTATIONES 1689, Fol. 62r: „Als der Antonio zurückgekommen, schickte der General auf das mir mit 100 deutschen Pferden und 2000 Ratzen gegen Bagna einer Grossen aber nicht starken Stadt auf der Seite von Sophia, also überwand der Obrist den 20ten Marz dieselben und zerstrete die allda einquartierten Türken, welche in mehr 1500 Mann“; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 196v; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 191r; Cod. 9472. Fol. 144v; VETERANI 1788, 83; GERBA 1888, 168. Irrtümlicherweise wurde erwähnt, daß dieser Ort neben Sofya liegt.

¹¹⁵⁹ VETERANI 1788, 83.

kamen, glaubte ein osmanischer Offizier, daß ein großes kaiserliches Korps unterwegs sei. Die Osmanen zogen sich zurück und verließen am obengenannten Platz 4.000 Rinder und Pferde.¹¹⁶⁰ Am 26. März 1690 kämpfte Strahina, der Kapitän der Albaner („Capitano degli Arnauti“), bei Slatka mit 1.400 Mann gegen die Osmanen, die um 500 Soldaten mehr hatten.¹¹⁶¹ Veterani schrieb in seinen Memorien, daß Strahina die Osmanen bei Slatka schlug und viele gefangen nahm.¹¹⁶² Veterani beurteilte seine Expeditionen nicht nur von Sofya aus, sondern auch aus Mazedonien, das viele „Türken“ verlassen hatten. Er entsandte noch eine Expedition gegen Čiprovci.¹¹⁶³

Veterani war ein begeisterter Mann und glaubte noch an eine Zusammenarbeit zwischen den Balkanvölkern und den Kaiserlichen. Er versuchte, die Albaner zum Krieg gegen das osmanische Reich aufzufordern. Teilweise ist es ihm gelungen, besonders die Katholiken von Nordalbanien in die kaiserlichen Regimenter zu integrieren.

Quellen und Literatur

1. AMAE-Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris
2. CP-Correspondance politique
3. HHStA-Haus-, Hof- und Staats, Wien
4. KA-Kriegsarchiv, Wien
5. ÖNB Han. - Österreichische Nationalbibliothek Handschriftensammlung
6. Bibliographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas herausgegeben von Mathias Bernath und Felix Schroeder. Bd. I-IV, München.
7. BARTL, Peter. 1967. „Der venezianische Türkenkrieg im Jahr 1690 nach dem Briefen des päpstlichen Offiziers Guido Bonventura“. In: *SOF*, 26, S. 88-99.
8. BARTL, Peter. 1975. [Hg. u. bearb.]. Quellen und Materialien zur albanischen Geschichte im 17. und 18. Jahrhundert. Aus dem Briefwechsel des Erzbischofs Vinzenz Zmajević. Bd. I. München, 135 S.

¹¹⁶⁰ ANNOTATIONES ... 1689, Fol. 62v-63r; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 196v-7r; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 191r+v; Cod. 9472. Fol. 144v.

^{Diese} Expedition wird kurz und bündig beschrieben, ohne jegliche Albaner zu erwähnen, vgl. VETERANI 1788, 83.

¹¹⁶¹ ANNOTATIONES 1689, Fol. 63r+v; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 197r; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 192r; Cod. 9472. Fol. 145r: „Capitano degli Arnauti Strahina a Slatka, per ordine medemante Veterani combattendo un giorno, ed una notte con 1400 Albanessi tutti piedi li 26 Marzo contro li Turchi di Sofia“; Bei ZAMPUTI / PULAHA 1990, 291 ist das angegebene Datum (20. März) falsch.

¹¹⁶² VETERANI 1771, VETERANI 1788, 83.

¹¹⁶³ VETERANI 1788, 84; ANNOTATIONES 1689, Fol. 63v; AMAE CP Autriche, Vol. 51. Fol. 197v-7r; ÖNB Han, Cod. 8478. Fol. 192v; Cod. 9472. Fol. 145r. Über Veteranis Expeditionen, siehe ZAMPUTI / PULAHA 1990, 329.

9. BARTL, Peter. 1979. Quellen und Materialien zur Albanischen Geschichte im 17. und 18. Jahrhundert. 1. "Notitie universali dello stato di Albania, e del l'operato da Monsig.r Vincenzo Zmaievich Arcivescovo di Antivari Visitatore del l'Albania". 2. Nachtrag zum Briefwechsel Vinzenz Zmajevićs. München. Bd. II. München, 257 S.
10. BEXHETI, Nuri. "Große Türkenkrieg" und die Albaner: Die militärische Präsenz der Balkanvölker am "Großen Türkenkrieg" (1683-1699) bei Suedwestdeutscher Verlag, 2009
11. CORDIGNANO, Flavio. 1934. „Geografia Ecclesiastica dell' Albania dagli ultimi del secolo 16 alla meta del secolo 17“. In: *OC* 36, S. 229-294.
12. JAČOV, Marko. 1983. [Hg]. Spisi tajnog vatikanskog arhiva XVI-XVII veka. Beograd, 357 S.
13. KLOPP, Onno. 1888. Corrispondenza epistolare tra Leopoldo I. Imperatore et il P. Marco d'Aviano cappuccino. Graz.
14. MARLEKAJ, Luigji. 1989. Pietro Bogdani e l'Albanie del suo Tempo. Con la Riproduzione Fotografica di Centotrentadue documenti. Bari, 729 S.
15. MARQUET, Odette. 2000. Pjetër Bogdani-Letra dhe dokumente nga Arkivi i Kongregatës "de Propaganda Fide" si dhe nga Arkivat Sekrete të Vatikanit. Shkodër, 579 S.
16. MATKOVSKI, Aleksandar. 1971. „Turski dokumenti od vremeto na Avstro-Turskata i neposredno pred Karpošovoto Vostanie (2 Aprill.do 14 Oktomvri 1689. God)“. In: *Glasnik INI* 15, S. 157-187.
17. RADONIĆ, Jovan. / KOSTIĆ, Mita. 1954. Srpske privilegije 0d 1690 do 1792. Posebna izdanja CCXXV. (=Odellenja društvenih nauka NF. Bd. 10). Beograd, 183 S.
18. RADONIĆ, Jovan. 1941. Dubrovačka akta i povelje. Bd. IV / 1. SKA (=Fontes Rerum Slavorum Meridionalium). Beograd.
19. RÖDER. 1842. Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken, größtentheils nach bis jetzt unbenützten Handschriften bearbeitet von Freiherrn Philipp Röder von Diersburg, Großherzoglich Badischem Major im Generalstab. Bd. II. Carlsruhe.
20. ZAMPUTI, Injac / PULAHA, Selami. 1990. Dokumente të shekujve XVI-XVII për Historinë e Shqipërisë. Vëllimi IV (1675-1699). Tiranë, 569 S.
21. ZAMPUTI, Injac. 1965. Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të mesme ne shekullin XVII. Bd. 2 (1634-1650). Tiranë, 525 S.
22. BIZOZERI, Simpliciano. 1690 / 1700. La Sagra Lega contra la Potencia Ottommana. Successi dell' Armi Imperiali, Polache, Venete e Moscovite; Rotte e disfatte di esercite de Turchi, Tartari, e Rebelli; Assedj, e Prese, di citta, Piazze, e castelli; Asquisti di province, e di regni; Ribellioni, e sollevationi nella Monarchia Ottomana; Origine della Ribellione degli Ungari; Con tutti gli accidentisuccessivamente sopraggiunti dall'anno 1683. Sino al fine del 1689 ... Milano. Bd. I. 428 S; Bd. II. 556 S. Milano.
23. CANTEMIR, Demetrie. 1745. Geschichte des Osmanischen Reiches nach seinem Anwachse und Abnehmen, beschreiben von Demetrie Kantemir, ehemaligen Führsten in Moldau. nebst den Bildern der türkischen Kaiser, die ursprünglich von den

- Gemälden in dem in Seraj durch des Sultans Hofmaler sind abgenommen worden. Aus dem Englischen übersetzt. Hamburg, bey Christian Herold, 1745, 64 S+ 852 S.
24. CONTARINI, Camilo. 1710. Istoria della guerra di Leopoldo Primo Imperadore e de'Principi collegati contro il Turco Dall' Anno 1683 sino alla pace. Descritta dall' Abatte Camillo Contarini Patrizio Veneto. In Venezia. Bd. I 866 S, Bd. II 855 S.
 25. DER SIEGREICH 1699. Der siegreich geendigte, Römisch-Kayserliche / Pohlnische / Muscowitische und Venetianische XV. Jährige Türken-Krieg. Worinnen kurtz-bündig enthalten / alles dasjenige was sich Zeit währendem 15 Jährigen Kriege /der sich Ao. 1683. angefangen und Ao. 1699 geendiget / mit der Ottomanis. Pforte in Oesterreich / Ungarn / Siebenbürgen / Moldau / Wallachey / Croatien / Boßnien / Pohlen / Ukraine / Morea / Dalmatien / und allerseits angränzenden Ländern für merckwürdige Feldzüge / Belagerungen / mit Sturm eingenommenen Städten / Feld-Schlachten / Verwüstungen / Masacres / See-Bataillien, und mehr anderen Kriegs-Actionen / zwischen oben angeführten Partheyen begeben und zugetragen hat. Abgetheilt in II Theile. ... Hambur, Bd. I. 648 S; Theil II [=DER DURCHL. 1699].
 26. FEIGIUS, Joannes, Constantinus. Wunderbahrer. 1694. Wunderbahrer Adlers-Scgung / Oder Fernere Geschichts- Fortsetzung Ortelii redividi et continuati, Das ist: Eine außführliche Historische Beschreibung des noch anhaltenden Türcken Kriegs Nemblichen Wie es bei allen Kayserl. und Venetianischen Heer-Zügen / See-und Feldschlachten / Sreiffungen / Einfällen Beleger-Bestürm-Accordier-und durch stürmende Hand Eroberungen eigentlich hergegangen. ... Von mancherleyen vorgefallenen Staats-Händeln / prächtig gehaltenen Einzügen / hohen Vemähl-und Crönungs-Solennitäten / ausgeschribenen Land-Tägen / an den Tag gekommenen verrätherischen Anschägen / und darauff erfolgten Executionen / außgebrochenen Rebellions-Flammen / freventlichen Aufständen und Unterfangungen deren Rebellen / Raub-und Sreiffereyen
 27. THEATRI. Theatri Europei continuati ... / Das ist: Abermalige Außführliche Fortsetzung Denck-und Merck-wurdigster Geschichten welche / ihrer gewöhnlichen Eintheilung nach / an verschiedenen orten durch Europa, Wie auch in denen übrigen Welt-Theilen ... Ingesampt aus der Sachen / und dero wahrhaften umbständlichen Verlauf / vermittelt von hohen Orten gesuchten / und Comunicirten Actis und Urkunden zusammen gezogen. Auch mit vielen darzu nöthigen Kupffer-Stücken und Bildnüssen Außgeziert / und Verlegt ... Frankfurt am Mayn. Bd. XII 1691 (1679-1687). 1146 S. +Reg; Bd. XIII 1698 (1687-1691). 1363 S. +Reg; Bd. XIV 1702 (1691-1695); Bd. XV 1707 (1696-1700). 876 S. + Reg.
 28. VETERANI Federico, 1788. Des Grafen Veterani, Kaiserlichen Feldmarschalls, Feldzüge in Ungarn und den angränzenden Provinzen, vm Jahre 1683. bis 1694. Aus dem Italienischen neu übersetzt, mit Zusätzen und Auszügen aus authentischen Hand-

- schriften. Mit vielen Anmerkungen, Berichtigungen und Erläuterungen durch Beispiele aus der Geschichte der neueren Türkenkriege. Mit zwey Plans. Dresden, 1788. in der Waltherischen Hofbuchhandlung.
29. VETERANI, Federico 1771. Memorie del Maresciallo Conte Federico Veterani, dall' Anno 1683 sino all' Anno 1694 concernenti l' operazioni militari da lui fatte in Ungheria, e Provincie adiacenti con diversi documenti, spettanti alle sudette memorie ora la prima volta pubblicate. Vienna e Lipsia apresso Federigo John. 1771.
 30. VETERANI, Federico 1771a. Denkwürdikeiten des Marschalles Grafen Friedrich Veterani vom Jahre 1683 bis 1694 worinnen die Feldzüge desselben in Ungarn und den angränzenden Provinzen nebst verschiedenen dazu gehörigen Urkunden enthalten sind, und jetzt zuerst ans Licht treten. Aus dem Italienischen übersetzt. Wien und Leipzig bey Joh. Friedrich Jahn. 1771.
 31. ZENAROLLA, Giovanni Paolo. 1690. Trionfi di Leopoldo Primo, Imperatore de' Romani sempre Augusto, nell' Anno 1690 sino alli 6. Marzo 1690. Overo Vittorie infigni di S. M. C. Fotto Commando del Seren. Principe Ludovico di Baaden nella Servia, Bulgaria, &c. Contro gli Ottomani. Descritte da D. Gio Paolo Zenarolla Preposito Infulato à S. Nicolò d' Alba Regaie. e dedigate all' Emin. e Reveren. Signor Cardinale Leopoldo à Collonitz ... In Vienna apresso Gio. Van Ghelen. 1690.
 32. ANGELI, Moriz, E. 1876. Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Feldzüge gegen die Türken 1697-1698 und der Karlowitzer Friede 1699.
 33. ANGELI, Moriz, E. 1876a. Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen. 1. Serie-I. Band (Mit sechsundzwanzig Kartenbeilagen). Einleitung zur Darstellung der Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Wien, 744 S.
 34. ANGELI, Moriz, E. 1887. „Die Keiserliche Arme unter dem Ober Comando des Markgrafen. Ludwig von Baden“. In: *MKKA*, (A). S.132-84; (B). S. 217-35; (C). S. 253-292.
 35. ANTAL, Hodinka. 1935. „Ami a Karlócai békekötésből kimaradt és következményei“. In: *Hadtortemelmi Közle Menyek* 36. Budapest, S. 173-213.
 36. ANTOLJAK, Stjepan. 1997. „Pridones kon kritičkoto izučuvanje na izvorite i literatura za Karpoševoto Vostanie (1689)“. In: *Avstro-Turskata Vojna 1683-1699*, S. 123-33.
 37. ARNETH, Alfred. 1853. Das Leben des kaiserlichen Feldmarschalls Grafen Guido Starhemberg (1657-1737.). Ein Beitrag zur Österreichischen Geschichte. Wien, 783 S.
 38. BARTL, Peter. 1995. Albanien: von Mittelalter bis zur Gegenwart. Regensburg.
 39. BEXHETI, Nuri. 203. „Mahmut Bey Ogllu- Pashai i Pejës“. In: *Universitas. Wien. Bd. 3*, S. 4-10; *Bd. 4-5*, S. 5-21.
 40. BOJANIĆ, Dušanka. 1971. „Ustanak Karpoša 1689 godine“. In: *VVM* 17, S. 80-121.
 41. BRUNNER, O. 1930. „Österreich und die Walachei während des Türkenkrieges von 1683-1699“. In: *MÖIG* 44, S. 265-323.

42. GERBA Raimund. 1888. „Die Kaiserlichen in Albanien 1689“. In: *MKKA* 2. N F, S. 117-78.
43. HAMMER, Joseph. 1830. Geschichte des Osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven durch Joseph von Hammer. Sechster Band. Von der Grosswesirschaft Mohammed Köprilis bis zum Carlowicz Frieden 1656- 1699. Pest.
44. KALESKI, Hasan. 1976. „O Seobama Srba sa Kosova kraja XVII. i početkom XVI-II. veka, etničkim promenama i drugim pitanjima iz istorije Kosova“. In: *Obeležja* 4. Prishtina, S. 193-215.
45. KLOPP, Onno. 1882. Das Jahr 1683 und der folgende große Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699. Graz, 580 S.
46. KOSTIĆ, Mita. 1957. „O ullozi franjevca Toma Raspasanovića u austro –turskom ratu na kosovskom i ugarsko-erdeljskom frontu krajem XVII veka“. In: *IG* 3 / 4, S. 81-87.
47. KOSTIĆ, Mita. 1960. „Iz istorije narodnog-srpskog-Arbanaskog ustanka protiv turaka zu Avstrijskog vojsku 1689/1690“. In: *IG* 1 / 2, S. 179-193.
48. KOSTIĆ, Mita. 1962. Završni bilans polemike o srpskom-arbanaskom ustanku protiv Turaka uz austrijsku vojsku 1689 / 90. Beograd.
49. MALCOLM, Neol. 1998. [Übers]. Kosova. Histori e shkurtër. Prishtina, 473 S.
50. MALCOLM, Noel. 1998. Kosovo. A Short History. New York, 473 S.
51. MIRDITA, Zef. 1990. „Aspekte teologjike në veprën „Cuneus Prophetarum“ të Pjetër Bogdanit (1630-1689). In: *GJASSHH* 19, S. 85-99.
52. MIRDITA, Zef. 1998. Krishtenizmi ndër shqiptarë. Misioni Katolik Shqiptarë në Zagreb. Prizren-Zagreb, 443 S.
53. PULAHA, Selami. 1986. Die Autochtonie der Albaner in Kosova und die sogenannte Aussiedlung der Serben gegen Ende des 17. Jahrhunderts. Tirana, 86 S.
54. PULAHA, Selami. 1993. „On the presence of Albanians in Kosova during the 14th-17th Centuries“. In: *The Truth on Kosova*. [Hg.] von Kristaq, Prifti u.a., Tirana, S. 33-47.
55. REDLICH, Oswald. 1921. Österreichs Grossmachtbildung in der Zeit Kaiser Leopolds I. Gotha, 644 S.
56. SAMARDŽIĆ, Nikola. 1985. „Savremena štampa o velikoj seobi Srba 1690.godine“. In: *IČ* 32, S. 79-103.
57. SAMARDŽIĆ, Nikola. 1992. „Bitke kod Slankamena 1691“. In: *Zbornik za Istoriju* 45, S. 7-33.
58. SAMARDŽIĆ, Radovan / VESELINOVIĆ, Rajko. [u.a Hg]. 1993. *Istoria Srpskog Naroda. Srbi pod turčinskom vlašću 1537-1699*. Bd. 3 / 1. Beograd.
59. SESSER, A. 1932. [Dis]. Die Denkwürdigkeiten des keiserlichen Feldmarschalls Grafen Friedrich Veterani. Wien.
60. STADTMÜLLER, Georg. 1950. *Geschichte Südosteuropas*. Wien, 527 S.
61. STANOJEVIĆ, Gligor. 1976. *Srbija u vreme bečkog rata 1683-1699*. Beograd, 243 S.
62. TOMIĆ, Jovan. 1902. *Deset godina iz istorije srpskog naroda i crkve pod turcima (1683-1693)*. Beograd.

63. TOMIĆ, Jovan. 1906. „Patrijarh Arsenije III. Crnojević prema mlečćimama i ćesaru 1685-1695“. In: Glas SKA 70 (43), S. 65-161.
64. VESELINOVIĆ, Rajko. 1960. Vojvodina, Srbija i Makedonija pod Tursku vlašću u drugoj pollovini XVII.veka, Privreda društvo i Narodni Pokreta. Novi Sad, 212 S.

Eleonóra ERZSÉBET GÉRA, Budapest

Enthüllungen über Don Thoma Raspassani, dem „ungarischen“ Vikar von Wasserstadt Ofen (Buda)

Vorwort

Don Thoma Raspassani¹¹⁶⁴, der katholische Priester der Wasserstadt, war zu Beginn des 18. Jahrhunderts gut bekannt in Ofen, wobei seine Rolle und Persönlichkeit ein breites Spektrum an Gefühlen auslöste: Der Stadtmagistrat und die deutsche Bevölkerung arbeiteten lange auf seine Vertreibung hin, von den in Minderheit geratenen Ungarn wurde er vergöttert und nach seinem Tod wurde er plötzlich vom einstigen Symbol der „jesuitischen Unterdrückung“ zum Vertreter der städtischen Freiheiten. Raspassanis Andenken wird auch heute noch an einem frequentierten Platz der Hauptstadt, dem heutigen Batthyány Platz, bewahrt – ein enormes Gebäude im Barockstil unweit des Donauufers, die auf seinen Wunsch der heiligen Anna geweihte Kirche. Es wurden noch keine Biographien oder separate Studien über ihn in Ungarn veröffentlicht. Dennoch zählte zu den Personen, die in keiner Studie über das Patronatsrecht der Stadt, das religiöse Leben von Ofen oder über die Geschichte der St.-Anna-Kirche fehlen darf. Die Jahre, die er in heutigen südosteuropäischen Ländern wie Kosovo, Serbien, Mazedonien, Albanien etc. verbrachte, und seine Abstammung waren jedoch bisher unbekannt. Seine Zeitgenossen und Historiker – einschließlich mir selbst – akzeptierten Raspassanis Behauptung und den Glauben seiner Mitmenschen, so dass die vermeintlich italienische Herkunft seiner Familie nicht infrage gestellt wurde.¹¹⁶⁵ Den ungarischen Forschern waren Raspassanis Tätigkeit im Kosovo und seine führende Rolle im antiosmanischen Aufstand in seiner Heimat bis in jüngste Vergangenheit unbekannt. Nicht einmal seine Beteiligung am antitürkischen ungarischen Rückeroberungskrieg war den Stadt- und Kirchenhistorikern bewusst.¹¹⁶⁶ Dies ist besonders bemerkenswert, da ein

¹¹⁶⁴ In einigen Publikationen findet man den Name Thomaso, oder Toma, Tomaso, den Nachname Raspassani oder Raspasani, auch Rapisani, Raspasanovich, Raspasanović, wir bleiben bei Thoma Raspassani.

¹¹⁶⁵ Némethy Lajos, Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom története [Geschichte der nach Marienhimmelfahrt genannten Hauptkirche in dem Budapester Burg], Esztergom 1876, 2. Aufl. 157–159.; Arnold Schoen, A budai Szent Anna-templom [Heilige Anna-Kirche in Buda], Budapest 1930, 31.

¹¹⁶⁶ Über Raspassanis Rolle in den Befreiungskriegen gegen die Türken erschien 1956 eine Studie in serbischer und ita-

Brief aus Raspassanis Feder, der im Jahre 1788 in deutscher Übersetzung erschienen, eine wichtige Quelle zur Analyse der Niederlage des habsburgischen Heeres unter Graf Veterani bei Lugosch war.¹¹⁶⁷ Andererseits wussten die Historiker, die die frühe Geschichte der albanischen Nationalbewegungen erforschten, nicht mehr als einige vage Gerüchte, nach denen unser Held später noch lange in Ungarn lebte.¹¹⁶⁸ Dank einiger glücklicher Zufälle kam die Verbindung nach Jahrhunderten ans Tageslicht. Zum ersten Mal versuchen wir in Zusammenarbeit mit dem schweizerischen „Albanischen Institut“ (St. Gallen) der Spur seiner reichen, überspannenden und besonderen Lebensbahn zu folgen. Die vorliegende Studie versucht unter Einbeziehung des wenigen zur Verfügung stehenden, aber früher nicht verwendeten Quellenmaterials die besonderen Verhältnisse der neuen Welt um Raspassani und seine Rolle bei der Entwicklung der Stadt Ofen darzustellen beziehungsweise eine Erklärung für seine Schweigen zu geben.

Das Leben von Thoma Raspassani vor der Auswanderung nach Ungarn¹¹⁶⁹

Bis jetzt wurde Raspassanis Geburtsort in Janjevo, Prishtina, Prizren, Novobrda oder sonst irgendwo vermutet. A. Ramaj gelang es aber nachzuweisen, dass Thoma Raspassani in der Pfarrgemeinde Letnica (Südosten Kosovos, Gemeinde Viti) geboren wurde.¹¹⁷⁰

Die folgenden Dokumente sind besonders ausschlussreich über das Leben des jungen Thoma im Kosovo – vielleicht sind es auch die einzigen Quellen vor seiner Abreise nach Italien, wo er studierte: *“Adi primo Gennaro 1665. TOMASO RASPASANOVIČ di Letniza in Serrvia. Venne in luogo di Vincenzo Mattevich per il luogo di Uscopia mandato da Monsr Ariv.o Andrea Bogdano. Ma perche erano erano passati li sei mesi della vacenza, e toccava lelettione non più all’Arcivescovo, ma al Cardinale Protettore. Fu per tanto amesso per special gratia di S.E. come dall’infra scritta copia di lettera appare. E d’anni 14 e senza prima Tonsura. Ha Studiato li principij della Gramatica. Non sa Italia-*

lienischer Sprache. Rajko L. Veselinović, Toma Raspasanović (Raspassani) i njegov rad za austro-turskog rata krajem XVII veka: rasprava iz kulturne i vojno-političke istorije, Novi Sad 1956, 39–64.

¹¹⁶⁷ Des Grafen Veterani, kaiserlichen Feldmarschalls Feldzuege in Ungarn und den angränzenden Provinzen vom Jahr 1683 bis 1694. Dresden 1788, (Deutsche Übersetzung aus Italienisch) 165–166.

¹¹⁶⁸ Noel Malcolm, Kosovo: a short history, New York 1998, 148., 158., 162., 166.; Nuri Bexheti, „Große Türkenkrieg“ und die Albaner: Die militärische Präsenz der Balkanvölker am „Großen Türkenkrieg“ (1683-1699) bei Suedwest-deutscher Verlag, 2009; Forcade, Olivier–Nivet Philippe (dir.), Les réfugiés en Europe du XVIe au XXe siècles: actes du colloque du centre d’histoire des sociétés, des sciences et des conflits de l’Université de Picardie Jules Verne tenu à Amiens les 23 et 24 mars 2007, Paris 2008, 75.

¹¹⁶⁹ Für Informationen über das Leben von Thoma Raspassani bedanke ich mich beim Hern Albert Ramaj.

¹¹⁷⁰ Siehe Albert Ramaj: Burime dhe dëshmi. Stublla në dokumente arkivore austriake, shkolla, kriptokrishtenizmi në Karadak. Stublla im Kosovo. Die Geschichte, die Schule und das Krypto-Christentum der Karadakregion, St. Gallen 2008, S. 29-34.

no. Parla dene la lingua Turchesca, et Illirica. Ha portato il solito deposito di scudi 10. Di Fori: All' Ill.mo et M.to Monsi.re Othone. Loreto. Di Trento. Ill. mo et M. to Revd. O Sig. re. Considerando la spesa e gl'incomondi del viaggio sofferti per così lungo cammino da Tomasso Rapsasanovich ch'è socta venuto per riempire il luogo d'alunno spettante all'Archivecovo di Scopia, ma non è giunto in tempo dei sei mesi assegnati per la di lui nominatione, condescendo in fargli io la pgratia del medesimo luogo in nome del Sig.r Cardinal Antonio Protettore, non per modo di reintegrarlo dela nomin a pedruta dall'Arcivescovo sud.o ma per gratia speciale, e dipendente dall'assoluta libertà e faculta che sopra il medesimo luogo ha acquistata Em.za in Virtù della Bolla della S. Mem. Di Vrbano ottavo, potrà dunque V.I. riconoscere i requisiti che cha se siano capaci, e fare che sominci dal primo di questo mese e di questo Anno a godere come Alunno della gratia sudetta, et a V.I.m'offero con tutto l'animo. Roma li 6 Gennaro 1665. Di V. I. Affet.mo per servirla Il Card. Carlo Barberini. Adi 5 Luglio 1665. fece il solito Giuramento. Adi 3. 9bre 1667. passo alla Filosofia, havando fatto nelle lettere humane competente profitto. Adi 3. 9bre 1670. passo alla Teologia Scolastica, e Morale. Adi 20 Desembre 1671. si ordino Suddiacono. Adi 26. Aprile 1672 parti. S'è portato bene. Sa bene; benche dalla Scolastica non hà potuto haver tutte le Materie, non essendosi compito il Corso, per mancanza di soggetti. Habile ad ogni ministero Ecclesiastico, con talento di predicare. Sano (44v)."¹¹⁷¹...

Nach Seinem Studium kehrte Raspassani als Priester zurück in seine Diözese Scopia (Skopje). Es ist bekannt, dass Raspassani sehr gut mit Pjetër Bogdani befreundet war und dass er stark in den Kampf gegen die Türken involviert war, ehe er nach Ungarn auswanderte. Auf seine kosovarische Herkunft, sein Leben und Wirken in den Balkanländern und seine Ausbildung in Italien werde ich hier bewusst nicht eingehen, weil Marko Jacov¹¹⁷², Injac Zamputi und Selami Pullaha¹¹⁷³, Mijo Korade¹¹⁷⁴, Odette Marquet¹¹⁷⁵, Frok Zefiq¹¹⁷⁶, Noel Malcolm¹¹⁷⁷, Jahja Drançolli¹¹⁷⁸, Nuri Bexheti¹¹⁷⁹, Isak Ahmeti¹¹⁸⁰,

¹¹⁷¹ Ramaj, S. 29-30, JURIC J - KORADE M: Iz arhiva grade o ilirskom kolegu u Loretu II, in: Vrela i prinosi, S. 165-166.

¹¹⁷² JAČOV Mato: Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due grandi guerre: Candia (1645-1669), Vienna e Morea (1683-1699).

¹¹⁷³ ZAMPUTI, Injac & PULAHA, Selami: Dokumente të shekujve XVI XVII për historinë e Shqipërisë, I-IV, Tirana 1990.

¹¹⁷⁴ JURIC J - KORADE M: Iz arhiva grade o ilirskom kolegu u Loretu II, in: Vrela i prinosi, S. 165-166.

¹¹⁷⁵ MARQUET Odette, Pjeter Bogdani. Letra dhe dokumente nga Arkivi i Kongregates „de Propaganda Fide“ si dhe nga Arkivat Sekrete te Vatikanit, Shkodra 1997.

¹¹⁷⁶ ZEFIQ, Frok: Arqipeshkvija Shkup-Prizren në shekulin XVIII-të, Osijek 2000.

¹¹⁷⁷ MALCOLM, Noel: Kosovo. A short history, London 1998.

¹¹⁷⁸ DRANÇOLLI, Jahja: Kontributi i Kishës katolike të Kosovës në luftëra antiosmane, Takimet e don Mikelit III (1995-1996), Stubëll 1997, S. 50-56.

¹¹⁷⁹ BEXHETI Nuri: „Große Türkenkrieg“ und die Albaner: Die militärische Präsenz der Balkanvölker am „Großen Türkenkrieg“ (1683-1699) bei Südwestdeutscher Verlag, 2009.

¹¹⁸⁰ AHMETI, Isak: Kosova, Prishtinë 1996.

Albert Ramaj¹¹⁸¹ etc. das Thema schon ausführlich behandelt haben. Ich werde mich im Folgenden mit dem Leben von Thoma Raspassani in Ungarn beschäftigen.

Die Besiedlung des zurückeroberten Ofen/Buda

Das Schicksal der im Mittelalter blühenden ungarischen Hauptstadt und königlichen Residenz ist einzigartig in der Geschichte der europäischen Hauptstädte. Die Geschichte der deutsch-ungarischen Bürgerstadt, die im Mittelalter über weitreichende Privilegien verfügte, endete infolge der osmanischen Eroberung nach 1541 von einem Tag auf den anderen. Die Bevölkerung flüchtete, geriet in Gefangenschaft oder starb. Ein wesentlicher Teil des jahrhundertealten Kulturerbes ging verloren. Unter der Ägide der türkischen Herrschaft erlebte die Stadt eine zweite Blütezeit. Ihre Schönheit wurde von den Reisenden bewundert, besonders von der Entwicklung der Badekultur, die in der osmanischen Welt so beliebt war, wurde mit großer Anerkennung geredet. Nachdem Ofen den Hauptstadtrang verloren hatte, wurde die Stadt aus dem Herzen eines christlichen Landes zu einer peripheren Siedlung eines riesigen Reichs. Die von der Grenze nur einen Sprung weit gelegene Stadt war trotzdem fähig wieder aufzublühen. Der berühmte türkische Reisende Evliya Çelebi berichtete 1663 über die alten Häuser des Festungsviertels und die besondere Schönheit des mittelalterlichen königlichen Palasts.¹¹⁸² Während der türkischen Herrschaft war die Bevölkerung der Siedlung, die ihren Glanz verloren hatte, wieder wie in früheren Jahrhunderten durch eine religiöse und sprachliche Vielfalt gekennzeichnet. Neben den aus verschiedensten Gebieten zugereisten Moslems lebten eine große katholische und reformierte ungarische Kolonie, orthodoxe Einwanderer und eine ansehnliche jüdische Gemeinde nebeneinander.¹¹⁸³

Dass Ofen einmal Hauptstadt und königliche Residenz war, wurde im kollektiven Gedächtnis behalten. Dabei spielte das frühneuzeitliche Weiterleben des im Mittelalter entstandenen Ofner Stadtrechts und das darauf beruhende Tavernicalrecht eine wichtige Rolle. Nachdem Ofen in die Hände der Türken geraten war, existierte die Stadt weiterhin als virtuelle Hauptstadt von Ungarn, und Ofen wurde auch allgemein in ganz Europa als Hauptstadt angesehen, so die Bezeichnung auf einer Karte mit den Städten

¹¹⁸¹ Albert Ramaj: *Burime dhe dëshmi*, 29–34

¹¹⁸² Ferenc Szakály (Hrsg.), *Buda visszafoglalásának emlékezete* [Festschrift zur Zurückeroberung von Buda], Budapest 1986, 33–36., 55., 57.

¹¹⁸³ Zur Geschichte der mittelalterlichen Residenz und Hauptstadt vgl. András Kubinyi, *Tanulmányok Budapest közép-kori történetéből* [Studien aus der mittelalterlichen Geschichte von Budapest] Bd. 1, István Kenyeres – Péter Kis – Csaba Sasfi (Hrsg.), Budapest 2009, 217–240.; Dezső Dümmerth, *Pest város társadalma* [Gesellschaft der Stadt Pest 1686–1696, Budapest 1968, 28–29.

der Welt aus dem 17. Jahrhundert: „*Buda, vulgo Ofen, prima et regia Ungarici regni civitas*“.¹¹⁸⁴ Die Wiener Türkenbelagerung im Jahre 1683 machte den europäischen Mächten die Gefahren der direkten Nähe des Osmanischen Reichs bewusst. Die folgende Rückeroberung der ehemaligen ungarischen Hauptstadt im Jahre 1686 löste ein großes Echo in Europa aus. In den namhaften Städten des Kontinents (z.B. in Wien, Rom, Amsterdam, Paris, Madrid, Venedig) wurde dieses lange erwartete Ereignis mit mehrtägigem Glockengeläut, mit dank sagenden Gottesdiensten und mit Prozessionen, Volksfesten und Flugblättern über den Sieg und die Festlichkeiten gefeiert.¹¹⁸⁵ Der Aufruf des Papstes zum Kreuzzug fand ein großes Echo in katholischen Kreisen. Die öffentliche Meinung in Europa gab der Rückeroberung des früher mehrmals vergebens belagerten Ofen zudem symbolische Bedeutung. Man war der Ansicht, dass die Rückgewinnung der ehemaligen ungarischen Hauptstadt den Aufenthalt der Türken in Ungarn endgültig besiegeln könnte, was in kurzer Zeit die Befreiung des ganzen Gebiets zur Folge gehabt hätte. Infolge der Belagerung verlor die Stadt erneut ihre Bevölkerung, ihre reich verzierten Gebäude stürzten zusammen und ihre Kultur geriet zum Teil wieder in Verfall. Aus dem Steinhäufen wurde – wie der Ofener Ratsyndikus und Ratsverwandte Franz Vanossi (Vánossy Ferenc) 1733 schrieb – nach dem zweiten Untergang wieder eine Stadt geboren.

Die Habsburger versuchten, die von den Türken zurückeroberten Gebiete unter ihre Herrschaft zu bringen, indem sie die Grundsätze der Reorganisierung und der Verwaltung dieser Gebiete bereits während des Kriegs ausarbeiteten. Schon während der Planungsphase war es eindeutig, dass die durch Waffen (*vi armorum*) zurückeroberten Gebiete nicht automatisch unter Oberhoheit der ungarischen Regierungsbehörden geraten, sondern für eine gewisse Zeit unter direkter Herrschaft der Wiener Hofkammer bleiben würden. Das bedeutete zugleich aber, dass die Behörden statt spontaner Einwanderung eine gelenkte Besiedlung verfolgten. Statt der Ungarn, die mit dem protestantischen Glauben sympathisierten, erwartete man fromme Katholiken vor allem deutscher Muttersprache in den entvölkerten Landesteilen. Man bemühte sich, die für die Versorgung des Heeres und für den Wiederaufbau notwendigen Handwerker mit Bauplätzen, Häusern ohne Entgelt, Steuerbefreiung und anderen Vergünstigungen nach Ungarn zu locken. In Ofen lag die Verantwortung für die Ansiedlung der Bevölkerung, den Wiederaufbau der Gebäude und den Wiederbeginn des städtischen Lebens – am Anfang parallel zum Militär – bei den Organen der Wiener Hofkammer (Ofener Kameral Inspektion, Ofener Kameral Administration), die vor Ort vertreten waren. Laut Erlass der Wiener Hofkammer von 1689 durfte der Kameralinspektor in

¹¹⁸⁴ Szakály (wie Anm. 5) 36.

¹¹⁸⁵ Ágnes R. Várkonyi, Magyarország visszafoglalása 1683–1699 [Zurückeroberung von Ungarn] Budapest 1987, 107.; Szakály (wie Anm. 5) 565–568.

der Festung nur die Ansiedlung von Katholiken genehmigen.¹¹⁸⁶ Die Verleihung der ersten Bürgertitel und die Ernennung des Stadtmagistrats machten es eindeutig, dass die katholischen Deutschen Träger des politisch-wirtschaftlichen Lebens in der Stadt sein sollten. In der Festung, die von strategischer Bedeutung war, war die Ansiedlung von Ungarn nicht willkommen, sie wurden in die Vororte gedrängt. Die in Kroatienstadt – einer Vorstadt von Ofen, seit 1708 Teil von Wasserstadt – angesiedelten protestantischen Ungarn und Südslawen wurden nach der Pestepidemie von 1692–1693 massenweise zum katholischen Glauben bekehrt oder vertrieben.

Nach der Vertreibung der Türken richteten sich in der Festung und in Wasserstadt die ersten Bewohner ein. Im Herbst 1688 gab es 98 bewohnte Häuser. 22 Hausbesitzer, d.h. etwa ein Viertel, kamen aus den Kreisen der Staatsbeamten und Offiziere. Anfangs wurden in der Festung 79 und in Wasserstadt 19 Gebäude bewohnbar gemacht. Lajos Schmall schätzte die Zahl der ersten Ansiedler auf 490 (mit fünf Personen pro Familie gerechnet), dazu rechnete er durchschnittlich mindestens zwei Mieter pro Haus, so kam er zu einem Ergebnis von ca. 686 Einwohnern. Die Verluste durch die Pestepidemie Anfang der 1690er Jahre wurden durch eine durchgehende Ansiedlung bis Ende des Jahrzehntes einigermaßen ausgeglichen. Die vor den Türken massenweise fliehenden orthodoxen Südslawen siedelten sich in diesem Jahrzehnt in Taban an, in dem nach seinen Bewohnern auch Raizenstadt genannten Vorort von Ofen. Die Siedler unter Führung des Patriarchen von Ipek (Peć), Arsenije Cernojević, waren den staatlichen Behörden sehr willkommen und wurden mit verschiedenen Vergünstigungen (z.B. eigenes Untergericht) dazu bewegt, sich in Ofen niederzulassen. Außer den orthodoxen Südslawen kamen in kleinerer Zahl auch andere balkanische Einwanderer, von denen man die Griechen wohl am leichtesten identifizieren kann. Erwähnenswert ist auch eine andere nicht römisch-katholische Gemeinde, die neben der Orthodoxen Kirche entstand: Die Armenier, die ebenfalls nach Taban umzogen, durften mit katholischen Südslawen und Ungarn, die in diesem Stadtteil angesiedelt wurden, einen eigenen, so genannten katholischen „Raizen“ oder griechischen (Unter-)Richter und Geschworene wählen. 1696 wurden in der Festung und in Wasserstadt 427 Häuser gezählt (Festung: 194, Wasserstadt: 233), womit die Bevölkerungszahl bei etwa 2500–3000 festgelegt werden kann. Ein Steuerverzeichnis von 1702 erwähnt 1592 Häuser und 1000 Familien, d.h. wenn man die obige Rechnung als Grundlage annimmt, dann lag die Bevölkerungszahl bereits bei etwa 6000–7000 Einwohnern.¹¹⁸⁷ Laut Ersteller des Hausverzeich-

¹¹⁸⁶ Budapest Főváros Levéltára [Archiv der Hauptstadt Budapest] – im Weiteren BFL, IV.1019. Történeti értékű iratok gyűjteménye [Sammlung von Schriften von geschichtlichem Wert] Nr. 11.

¹¹⁸⁷ Lajos Schmall, Adalékok Budapest székes főváros történetéhez [Beiträge zur Geschichte der Hauptstadt Budapest], Budapest 1899, Bd. 1–2, 208–209.

nisses von 1710 gab es in Ofen – ohne Raizenstadt – 592 Häuser.¹¹⁸⁸ Die Grundstücke in Raizenstadt waren 1709 vermessen worden, und es wurden dabei 718 Häuser registriert, obwohl die meisten davon auch damals eher als Hütten und nicht als Häuser galten.¹¹⁸⁹ Laut Verzeichniss von 1714 wohnten bereits 1790 Familien in den 1405 Häusern der Stadt, insgesamt ungefähr 8950 Personen. In Hinsicht auf die Sprache und Religion war die Gruppe der Bewohner mit deutscher Muttersprache am homogensten. Sie machte etwas mehr als die Hälfte (4660 Personen, 52%) der hier Lebenden aus. Außer in Raizenstadt (2%) und Kroatenstadt (56%) betrug ihr Prozentsatz in jedem Stadtteil mehr als 70 Prozent. Die zweitgrößte Gruppe war die Bevölkerungsgruppe slawischer Herkunft (3690 Personen, 41%), die aber religiös gespalten war. Die Zahl der drittgrößten Gruppe, der katholischen Ungarn, kann auf 5 Prozent (415 Personen) geschätzt werden. Der Anteil der Ungarn war in Kroatenstadt und Fischerstadt am größten, betrug aber auch hier nicht mehr als 12–13 Prozent. Aus der Zeit vor 1711 stehen für die ungarische Bevölkerung keine zuverlässigen Quellen zur Verfügung. Es ist jedoch belegt, dass Ungarn in Kriegszeiten massenweise auf die Seite der Aufständischen wechselten und endgültig ihren Wohnort verließen. Während der Jahre des Aufstands von Franz II. Rákóczi (1703–1711) wurde die in Ofen herrschende antiungarische Stimmung immer stärker, die Zahl der ungarischen Bürger sank auf wenige Personen. Die Mehrheit der Ofner Ungarn waren Einwohner ohne Bürgerprivilegien, die sich hauptsächlich mit Acker- und Weinbau, Fischerei, Transport und Handel beschäftigten. Die Frauen arbeiteten oft als Tagelöhnerinnen und Dienstbotinnen.¹¹⁹⁰ In Ofen hatte das Ungartum folgende Vertreter: einer der Richter in Kroatenstadt, eine sowohl ungarisch- als auch kroatischsprachige Person mit ungeklärter Identität, ein Neustifter Geschworener und ein Viertelmeister in der Festung, außerdem vielleicht noch ein Viertelmeister und ab 1719 der Leinenhändler Urban Dominicus, Mitglied des Inneren Rats. Die deutschen Sprachkenntnisse letzterer Person sind gut bekannt, aber man konnte nicht einmal einen indirekten Hinweis auf seine ungarischen Sprachkenntnisse finden, d.h. allein auf Grund seines Namens kann vermutet werden, dass er ungarischer Herkunft war, was auch eine falsche Annahme sein mag. Gegen sein Ungartum spricht, dass er im Stadtteil Festung sich niedergelassen hatte, wo sonst außer ihm keine anderen ungarischen Nichtadligen lebten.¹¹⁹¹ Anfang des 18. Jahrhunderts konnte die Veränderung der wirklichen Bevölkerungszahl nur geschätzt werden, weil weder die nicht unter der Stadtgerichtsbarkeit gehörenden Immobilien und ihre Bewohner

¹¹⁸⁸ BFL IV.1002. ff. Országgyűlési iratok (Acta diaetalia) [Schriften des Reichstages] 1710.

¹¹⁸⁹ Schmall (wie Anm. 10) 209.

¹¹⁹⁰ Eleonóra Erzsébet Géra, Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái [Regesten des Ofener Stadtprotokolls], Budapest 2009, 132. (Numer 570.)

¹¹⁹¹ BFL IV.1009.a. Grundstücksumschreibungen Bd. 1,

registriert wurden, noch das in Kasernen unterbrachte Militär und Familienmitglieder, deren Zahl – mehrere Tausende – ständig schwankte. Für 1720 kann die Zahl der unter der Stadtgerichtsbarkeit stehenden Zivilbevölkerung auf 8500–9500 Personen geschätzt werden, dazu kommt noch das Militär von 2000–3000 Personen.¹¹⁹²

Die Zahlen und die Beschreibungen, die das spektakuläre Wiederaufleben der Stadt veranschaulichen, können jedoch einem unparteilichen Betrachter und das Erbe der kriegerischen Vergangenheit nicht verbergen. Die Spuren der Belagerung konnten auch im darauffolgenden Jahrhundert nicht völlig beseitigt werden. Lady Mary Wortley Montagu, Die Ehefrau des im Jahre 1717 angekommenen englischen Gesandten, schrieb über Ofen, das einen ausgesprochen elenden Anblick bot: *„Einst die Residenz der ungarischen Könige, deren Palast zu den herrlichsten Bauwerken seiner Zeit zählte, die Festung ist jetzt völlig verfallen, immer noch kein Stadtteil wurde restauriert, außer der Festungswerke und der Burg, nun der Sitz des General-Gouverneurs Ragule [Regal].“* Ihre Beschreibung von Ofen bietet ein noch betrüblicheres Bild über die alt-neue Hauptstadt von Ungarn, insoweit sie sie mit Wien verglich. Die Hauptstadt der nach Meinung der Hofaristokratie „barbarischen“ Ungarn sei jämmerlich klein und armselig im Vergleich zu Wien, das auch mit europäischem Maßstab gemessen als Metropole bezeichnet werden könne. Es war zweifellos ein großer Wechsel, aus der Welt der kaiserlichen Hauptstadt mit mehrstöckigen, anspruchsvollen Häusern und der Hofkultur mit zahlreichen vielfältigen Unterhaltungsmöglichkeiten, aus dem Menschentrubel auf den engen Straßen im provinziellen Ofen anzukommen, in einem Land, wo ein ausländischer Betrachter noch überall Spuren des Niedergangs entdecken konnte. Die Einöde zwischen Komorn und Ofen und die Spuren der Verwüstung erregten das Interesse der mit dem Schiff anreisenden englischen Dame, die auf ihre Erkundigungen die folgende Antwort erhielt: *„Leider liegt dieses ganze Gebiet größtenteils wüst und unbebaut da, die fortwährenden Türkenkriege sowie der noch grauenvollere Bürgerkrieg, den die barbarische Verfolgung der Protestanten durch Kaiser Leopold entfachte, haben es verheert und verödet. Dieser Fürst [...] aber handelte er an seinen armen ungarischen Untertanen treu- loser als jemals der Türke Christen gegenüber.“*¹¹⁹³ Der einige Jahre zuvor (1714) durch Ofen reisende, viel erfahrene französische Handelsmann Aubry de La Motraye, der auch den Balkan und das Osmanische Reich bereist hatte,¹¹⁹⁴ hielt die Situation für nicht so schwierig, obwohl er ebenfalls die Löcher in der Festung durch Bombardierung und

¹¹⁹² BFL IV.1005.a. Portions Anschlag Bd. 22, (1712)

¹¹⁹³ Katalin G. Györffy, *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései)* [Kultur und Lebensform in Ungarn im XVIII. Jahrhundert (Beobachtungen fremder Reisenden)] Budapest 1991, 47.; Mary Wortley Montague, *Briefe aus dem Orient, Frauenleben im 18. Jahrhundert*, Hrsg. Gabriele Habinger, Wien 2006, 71., 92.

¹¹⁹⁴ Er reiste durch zahlreiche Gebiete Europas, Asiens und Afrikas, von 1709 bis 1715 führte er Aufträge als Gesandter des schwedischen Königs aus. G. Györffy (wie Anm. 16) 15–16.

Kanonenkugeln und den verzögerten Wiederaufbau erwähnt hatte. Der zwei Jahrzehnte später (1737) in Ofen angekommene Architekt Küchel konnte den schlechten Zustand der Stadtmauern, die noch während der Belagerung von 1686 beschädigt worden waren, auch nicht unerwähnt lassen.¹¹⁹⁵

Versuche zum Erwerb des Rangs einer königlichen Freistadt und des Oberpatronatsrechts

Die aus fernen Gegenden kommenden neuen Bewohner erfuhren schnell von der einstigen Großartigkeit von Ofen, seinen Privilegien und den damit verbundenen Vorteilen. Die fähigen Mitglieder der sich entwickelnden Stadtverwaltung – Handelsleute, ehemalige Staatsbeamte, Bader und Apotheker deutscher und italienischer Herkunft – erkannten schnell die im verborgenen Erbe versteckten Möglichkeiten, aus denen die Bewohnergemeinschaft ohne gemeinsame Vergangenheit eine moralische Haltung schöpfen konnte. Die von der alten Herrlichkeit erhofften wirtschaftlichen Vorteile bewogen diejenige Ansiedler, die am liebsten gleich weitergezogen wären, als sie den Ruin sahen, doch hier einzuziehen bzw. hier zu bleiben. Die Zuständigen der Wiener Hofkammer verhinderten es nicht – vielleicht von ähnlicher Erwägung ausgehend – dass die Abgeordneten des aus den Trümmern auflebenden Ofens ihren neuen Wohnort als Hauptstadt bezeichneten, sie wurden sogar in ihrer Überzeugung bestärkt. Die Staatsbeamten ließen das mit dem Tavernicalrecht zusammenhängende, im Jahre 1602 sanktionierte Gesetz nicht außer Acht. Demgemäß konnte Pressburg nur bis zu der Rückeroberung von Ofen die Rolle der Hauptstadt spielen.¹¹⁹⁶ Es hätte ohnehin kein gutes Licht auf den Herrscher geworfen, wenn er nicht angemessen für die ehemalige Hauptstadt gesorgt hätte, die früher in der europäischen Propagandakampagne für die Befreiung und Belagerung als so wichtig – beinahe emblematisch – betrachtet wurde. Es kann wohl ohne Übertreibung behauptet werden, dass der Wiederaufbau von Ofen für Leopold. I. und seine Berater zur Prestigefrage wurde. Gerade deshalb verheimlichten die Habsburger Herrscher und die Staatsorgane nicht, dass sie beabsichtigten, den alten Glanz der mittelalterlichen ungarischen Hauptstadt wiederherzustellen. Aus diesem Grund nannten sie Ofen fast von Anfang an konsequent *Haupt- und Residenzstadt, metropolis Hungariae*. Werlein Kameralinspektor, Referent des Memorandums der

¹¹⁹⁵ G. Györffy (wie Anm. 16) 47–48.

¹¹⁹⁶ BFL IV.1020. Buda város titkos levéltára [Geheimes Archiv der Stadt Buda] Nr. 1.; Lajos Kovács, A Kamarai Adminisztráció és a budai polgárok 1694. évi viszállya [Streit zwischen der Kameraladministration und den Budaer Stadtbürgern im Jahr 1694], in: Tanulmányok Budapest Múltjából [Studien aus der Vergangenheit von Budapest] 8 (1941.) 3–23.

Zwillingsstädte zur Wiederherstellung der Privilegien vom Dezember 1687, behauptete in seiner Antwort, obwohl er die Souveränität für zu verfrüht hielt, dass Ofen „*der berühmteste Ort in Ungarn [sei], wohin künftig Camer und Regierung geleet [werde]*“.¹¹⁹⁷ Die Vertreter der örtlichen Organe, der Ofner (Budaer) Kameral Administration und des Festungscommandanten, schützten dagegen ihre eigenen Interessen mit allen Mitteln und bemühten sich darum, die praktische Verwirklichung der Bestrebungen der Stadt nach Souveränität zu verhindern. Das sich in den 1690er Jahren um Finanzmittel und in der Zahl verstärkte Bürgertum baute bis zur Jahrhundertwende in Wien und Pressburg sein Beziehungssystem aus, um eine autonome Selbstverwaltung zu erlangen. Man beschaffte auch die dafür notwendigen Gelder. Es war eindeutig, dass Ofen, das mit anderen zurückeroberten Städten mit großer Vergangenheit ein Bündnis geschlossen hatte, bald zum Ziel kommen würde. Der Stadtverwaltung war der Inhalt der mit dem Rang der königlichen Freistadt verbundenen Privilegien wohl bekannt. Deshalb bemühten sie sich darum, die Faktoren, die sie in Ausübung ihrer künftigen Rechte behindern könnten, im Keime zu ersticken. Bei einer dieser Machtproben ging es um die Ausübung des Oberpatronatsrechts.

Jesuiten, die während Ofens Belagerung die christlichen Heere seelisch unterstützten hatten, waren nach Befreiung der Stadt von Leopold I. aus Dank zu Stadtpfarrern ernannt worden. Mit dieser noblen Geste brachte er jedoch eine nahezu jahrhundertelange Auseinandersetzung zwischen der Stadtverwaltung und dem Jesuitenorden zum Ausbruch. Im Sommer 1687 wiederholte Széchényi György Erzbischof von Gran (Esztergom) die edelmütige Geste des Herrschers und ernannte den Orden zu Pfarrern von Ofen, des nachbarlichen Pest sowie der herumliegenden Dörfer. Die Gabe des alten Erzbischofs ermöglichte die Gründung eines Ordenshauses, einer Akademie und eines Priesterseminars in der Nähe der Mariahimmelfahrtskirche (der heutigen Matthiaskirche) in der Festung. Die zwei letzteren Gebäude – mit Blick auf den Dreifaltigkeitsplatz – wurden in den ersten Jahren des 18. Jahrhunderts fertig. Am Anfang konnten 25 bis 37 Personen im Ordenshaus untergebracht werden. Hier wurde auch das Pfarramt eingerichtet, wo der Vizepfarrer (*viceparochus/exercens Parochialis*) und

¹¹⁹⁷ Vgl. István Kenyeres, Buda és Pest útja az 1703. évi kiváltságselevelekig [Weg von Pest und Buda zu Privilegienbriefen im Jahr 1703], in: URBS Magyar Várostarténeti Évkönyv [Jahrbuch für Stadtgeschichte in Ungarn] 1 (2006) 159–201. Die Bevölkerung von Ofen bezeichnete sich selbstbewusst als Hauptstädter, obwohl sie bis zum letzten Drittel des 18. Jahrhunderts warten mussten, dass sich die Stadt endlich von einer Titularhauptstadt zur echten Hauptstadt ernannt wurde. Der Weg dazu war schwierig und steinig. Der Transport der Stephanskronen nach Ofen, die erste Sitzung des Landtages in Ofen, dann 1792 die erste Krönung in Ofen erfüllten die Bevölkerung von Ofen mit großer Hoffnung, aber gleichzeitig bedeutete das auch den endgültigen Standesverlust von Pressburg. Für die Beschreibung der oben genannten Ereignisse vgl. József Zoltán, A barokk Pest-Buda élete [Leben des barocken Pest-Budas] Budapest 1963, 90–119. An Stelle von Pressburg, die bis dahin die Rolle der funktionellen Hauptstadt spielte, trat ein neuer Rivale auf, und zwar Pest, ihr frühere Verbündete, die inzwischen zum wirtschaftlichen Zentrum des Landes wurde.

seine Helfer im Auftrag des Rektors tätig waren.¹¹⁹⁸ In dem 1696 erlassenen Privilegiensbrief ernannte der Herrscher wieder die Ofner Jesuiten zu Pfarrern der Festung und der Vorstädte, unter der Bedingung, dass sie dieses Amt solange ausüben dürfen, wie Ofen für keine eigene Pfarrei sorgen kann.¹¹⁹⁹ Diese Anordnung wurde aber durch einen weiteren, Anfang 1700 erlassenen Privilegiensbrief ersetzt, durch den alle früheren Rechte abgeschafft wurden. Zu dieser Zeit wurden die Jesuiten zu Ofens ewigen Pfarrern und die Marishimmelfahrtkirche in der Festung zur Pfarrkirche erklärt. Zuerst erhob die Stadt beim Erzbischof von Gran Protest dagegen. In der Zeit der Wiederherstellung ihrer Privilegien beantragte sie dann beim Herrscher in einer Sonderpetition, dass sie zu Lasten der Jesuiten wieder das Oberpatronatsrecht ausüben dürfe.¹²⁰⁰

Der Magistrat fühlte sich 1701 stark genug, um in das frei gewordene Vikariatamt von Wasserstadt – ein Stadtteil von herausragender Bedeutung von Ofen, der als Handelszentrum funktionierte – seine eigenen Kandidaten einzusetzen. Es handelte sich um Kapuzinerbrüder, die das Amt kurz zuvor quittiert hatten. Der Jesuitenrektor Paul Trefflinger konnte jedoch nicht dulden, dass seine Rechte geschmälert werden, und am 31. Dezember 1701 setzte er als Pfarrer von Ofen den Meßpriester der Erzdiözese von Gran, Thoma Raspassani, in den Parochial- und Vikarialdienst von Wasserstadt ein. Nachdem er sich bei seiner vorgesetzten Behörde, der Kameral Administration, erkundigt hatte, erhielt der Stadtmagistrat die Auskunft, dass die Kapuziner und ihre Helfer, die bosnischen Franziskaner, auf Aufforderung des Erzbischofs von Gran, Leopold Karl von Kollonitsch, zugunsten der Jesuiten das Amt quittieren mussten, um dem Weltgeistlichen Thoma Raspassani Platz zu machen. Raspassani war den Ofnern nicht unbekannt, da er sich 1696 ein Eckhaus mit zwei Weingärten, das im Vergleich zu den damaligen Verhältnissen den bürgerlichen Lebensstandard repräsentierte, für eine ansehnliche Summe von 1400 Gulden in einem vornehmen Teil von Wasserstadt (an der Ecke der Schantzgasse und der Truckhenegasse) gekauft hatte. Der von den Entsetzlichkeiten des Schlachtfelds müde Thoma Raspassani befand sich unabsichtlich zwischen zwei Fronten, wobei bei diesem Streit nicht seine Person beanstandet wurde, sondern es eindeutig um Prinzipien und Ausübung von Rechten ging. In Augen des Magistrats war es auch ohne Bedeutung, dass Raspassani einen Vergleich mit den Kapuzinern geschlossen hatte und mit Erlaubnis des provinziellen Ordensvorstehers weiterhin Dienst in ihrer Notkapelle – früher funktionierte sie als Moschee – und dann in ihrer neuen Kirche leistete. Außerdem verpflichtete sich der neue Vikar in einem Revers, dass er sein Amt mit Hilfe

¹¹⁹⁸ Némethy (wie Anm. 1) 110., 113–118.

¹¹⁹⁹ BFL IV.1002.uu. Vegyes iratok (Miscellaneae novae) [Gemischte Schriften (neu)] 48. Kegyúri iratok [Patronalschriften] Diplom von Leopold I. für die Budaer Jesuiten (Abschrift) 1696. X. 10. 1–6. f.

¹²⁰⁰ BFL IV.1002.uu. (wie Anm. 22) 48. Stadt Buda an Casimiro Meiners 1700. VIII. 28. 20–21. f.; Abschrift des Privilegienbriefes von Lipót Kollonics (Erzbischof und Primat von Gran) 1700. XII. 3. 22–23. f.; Stadt Buda an den Rektor Paulus Trefflinger 1701. XII. 31. 26–30. f.; Memorial der Stadt Buda an den König von Ungarn gegen 1703 31. f.

von zwei Kaplanen aus dem Kapuzinerorden versehe. Im Vergleich zu der bisherigen Praxis kam es kaum zu Änderungen, aber die Situation wurde vom Magistrat als Beeinträchtigung seiner Rechte interpretiert. Die zu der festlichen Einsetzungszeremonie Raspassanis eingeladenen Ratsverwandten und die Wasserstädter Richter, die die Bevölkerung des betroffenen Stadtteils vertraten, verursachten mit ihrem verbalen Protest einen Skandal. Der verbale Protest war jedoch nutzlos, weshalb sie ein Protestschreiben an die zuständigen Stellen schickten. Die Wasserstädter katholischen Südslawen erhoben Einspruch bei der Kameral Administration, damit die bosnischen Franziskaner wieder eingesetzt würden. Mit der Einsetzung von Raspassani erlangte der Rektor der Jesuiten außer der Gunst des Graner Erzbischofs und der Zurechtweisung des Stadtrats auch etwas anderes, weil er schon wieder gegen die bosnischen Franziskaner (*Provincia Bosniae Argentinae*¹²⁰¹)¹²⁰², die sich bei der ungarischen und südslawischen Bevölkerung viel größerer Beliebtheit erfreuten, Revanche nehmen konnte. Zur Jahrhundertwende entwickelten die bosnischen Franziskaner von Wasserstadt, die von den Ungarn dalmatinische Brüder¹²⁰³ genannten wurden, ihr Ofener Ordenshaus zu einem der bedeutendsten Zentren der bosnischen franziskanischen Kultur. An ihrer Schule unterrichteten seit 1699 berühmte Philosophie- und Theologieprofessoren, dann erhielt die Institution bald die Bezeichnung „*Studium generale*“.¹²⁰⁴ Die Rivalität der zwei Orden ging auf ältere Zeiten zurück. Die Jesuiten, die auf Gebieten, die unter türkischer Herrschaft standen, Andersgläubige bekehrt hatten, hielten die bosnischen Franziskaner, die aus verschiedenen Gründen erfolgreicher waren, für ihre größten Rivalen. Die bosnischen Franziskaner wurden von den Türken als eigene Untertanen betrachtet, sie kannten die Schwächen und die Gewohnheiten der türkischen Beamten. Auch die katholische Bevölkerung wandte sich vertrauensvoller an die auf ihrer Seite stehende franziskanischen Brüder, die unter Gefahr Andersgläubige bekehrten. Die Jesuiten richteten ständig

¹²⁰¹ Die Provincia Bosnae Argentinae genannte Ordensprovinz wurde 1517 selbständig und wurde nach Srebrenica (Lat. Argentina) genannt, die für ihre Silberbergwerke berühmt ist. István György Tóth, *Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon* [Missionare in frühneuzeitlichem Ungarn], Budapest 2007, 260., 294.

¹²⁰² Schoen (wie Anm. 1) 31.; BFL IV.1009.b. Gewöhr Protokoll – Wasserstadt 1696–1705. Bd. 4, fol. 4., Zaiger über die Vöstung und Wasserstadt 1696. Bd. 5, fol. 173. v., *Urbarium Wasserstadt* 1696. Bd. 3. fol. 4.; IV.1009.c. Gewöhr Protocoll Bd. 29, Wasserstadt 1705–1731. fol. 25.; IV. 1002.b. Berichtserstattung an Kameral Administration ratione deß P. Tomae Stattpfarrers in der Wasserstadt. 1702. I. 12.; IV.1002.uu. (wie Anm. 22) Protestschreiben an Paul Trefflinger 1701. XII. 31., *Protestatio catholicorum civium Budensium nationis Illiricae*... 1702. I. 2.

¹²⁰³ vgl. BFL IV.1002.y. Testamente I. 2305. Das aus diesem Zeitalter als einzige erhaltene ungarischsprachige Testament wurde unter Mitwirkung der Franziskaner von Wasserstadt verfasst.

¹²⁰⁴ Die ersten Professoren des Studium Generale wurden im Bereich der Geschichtswissenschaft, Glaubenswissenschaft und der katholischen Literatur berühmt. Die Ofener Schule wurde nicht nur zum führenden und wichtigsten Bildungszentrum der Ordensprovinz, sondern gilt nach Meinung der Fachliteratur noch heute als „*natürliches Atelier der kroatischen Kultur*“. Für die ausführliche Geschichte des Instituts in diesem Zeitalter vgl. Emanuel Hoško, *A Bosna Argentina provincia studium generalejának elődei* [Vorläufer des Studiums generale der Provincia Bosnae Argentinae], in: Sándor Őze-Norbert Medgyesy-Schmikli (Hrsg.), *A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára* [Die Auswirkung des franziskanischen Geistes auf die neuzeitliche Geschichte Mitteleuropas und auf seine Geschichte] Pilisvörösvár-Budapest 2005, 573–580.

Eingaben an den Papst, in denen sie sich über die gewaltsamen Methoden der Franziskaner gegen die Weltgeistlichen, über ihre Freundschaft zu den Türken und über ihre Unwissenheit beschwerten – sie wurden sogar des Öfteren Meuchelmörder genannt.¹²⁰⁵ Das Verhältnis der einheimischen Jesuiten zu den bosnischen Franziskanern gestaltete sich auch in Ofen nicht viel harmonischer. Es erregte zum Beispiel grosse Spannungen, dass der Rektor der Jesuiten bezugnehmend auf seine Pfarrerrechte immer wieder die Beerdigung von Verstorbenen an der erwünschten Stelle nicht erlaubte, sondern die Familien zum Kauf teurerer Grabstellen und zu einer ebenfalls teureren Zeremonie verpflichtete, die von ihnen vollzogen wurde.¹²⁰⁶ Die Jesuiten wie auch der Rat begründeten diese Situation damit, dass die nicht Ungarisch sprechenden Kapuziner unfähig waren, die Rolle des Parochus allein einzunehmen. Die Sprachkenntnisse des neuen Vikars ermöglichten jedoch die sogenannte „Raitz“, d.h. südslawische und ungarischsprachige Seelenpflege der Gläubigen. So wurde die Mitwirkung der Franziskaner unnötig. Der Stadtrat argumentierte vergeblich gegenüber der Ofener Kameral Administration, dem Erzbischof und den Jesuiten, dass die katholischen „Raizen“ Andersgläubigen nicht vertrauten, sondern nur den mit ihnen zusammenlebenden bosnischen Franziskanern. Das änderte jedoch nichts an Raspassanis Ernennung.¹²⁰⁷

Kirche und Stadt Anfang des 18. Jahrhunderts

Die StadtOfen erlangte von Franz II. Rákóczi – zum Teil unter dem Einfluss des 1703 ausgebrochenen Aufstands – noch im selben Jahr den erwünschten Rang einer königlichen Freistadt. Das bedeutete aber nicht automatisch das sofortige Inkrafttreten ihrer Privilegien. Die Bemühungen der Stadt wurden ständig von der Ofener Kameral Administration, dem Ofener Festungscommandanten und dem Staatsapparat verhindert. So konnte Ofen nur langsam, nach vielen Jahren die im Privilegiumsbrief formulierten Rechte durchsetzen. 1705 kam es z.B. zu den ersten freien Bürgermeister- und Ratswahlen. Die Frage des Oberpatronatsrechts zog sich viel länger, eigentlich bis 1773 hin. Im Freibrief gewährte der Herrscher Ofen wie auch den anderen königlichen Freistädten das Recht der freien Pfarrerwahl. Trefflinger, der Ofener Jesuitenrektor, protestierte in der Vollversammlung des Komitats Pest-Pilisch-Scholt vom 22. September 1704 in Ofen feierlich gegen diesen Punkt des Privilegiums. Dabei war die

¹²⁰⁵ Tóth (wie Anm. 24) 259–261., 305–307.

¹²⁰⁶ BFL IV.1002.ff. (wie Anm. 11) 1707. III. 15

¹²⁰⁷ BFL IV.1002.b. A Budai Kamarai Inspektorátus és Adminisztráció rendeletei [Verordnungen der Ofener Kameralinspektion und Administration] Berichtserstattung an Kameral Administration ratione deß P. Tomae Stattpfarrers in der Wasserstadt. 1702. I. 12., IV. 1002.uu. (wie Anm. 22) Protestatio catholicorum civium Budensium nationis Illiricae... 1702. I. 2.; Schoen (wie Anm. 1) 31.

Übernahme von Pfarren gegen die „Konstitution“ des Jesuiten-Ordens. Der Ordensvorsteher hatte deswegen bereits 1701 – bei Übernahme der Ofener Pfarrei – Treflinger darauf aufmerksam gemacht, dass er die Vorschriften befolgen solle. In einem späteren Briefwechsel betonte der Ofener Rektor, dass die Pfarrei vom König selbst und vom Primas dem Orden mit ewigem Recht anvertraut worden war und stellte den Verlust der Mariahimmelfahrtkirche in Aussicht, falls sie auf die Pfarre verzichten würden.¹²⁰⁸ Der Graner Erzbischof und die Jesuiten erklärten während des Streits wiederholt, dass sie der Stadt die Ausübung des Rechts auf Pfarrerrwahl in dem Fall erlauben würden, wenn der Rat fähig wäre, für eine eigene Pfarre zu sorgen. Der Rat versuchte mehrmals eine eigene Pfarre zu gründen, aber erbat dazu vergebens um eine der trümmerhaften Kirchen der Festung.¹²⁰⁹ Nach langem Briefwechsel bestimmte die Ungarische Hofkammer 1698 die Ruinen der ehemaligen St. Sigmund Propstei neben der Festung für die Pfarrei.¹²¹⁰ Die Eingabe von Propst Putanics, die bei einer Ratssitzung zu Protokoll genommen wurde, beweist jedoch, dass das Gebäude 1705 noch immer völlig in Trümmern lag. Ab Herbst 1703 war die Stadtleitung vor allem von Geplänkel rund um die Privilegien, von Vorbereitungen auf den Krieg, dann von der Blockade der Stadt, der Unterbringung der Flüchtlinge und des Parteiischsein innerhalb des Rats beansprucht. Deshalb traten der Kampf gegen die Jesuiten und die Frage der Pfarre vorübergehend in den Hintergrund.

Nachdem der Magistrat innerhalb der Mauern Misserfolg gehabt hatte, bemühte er sich, als erstes in der Vorstadt Neustift (Újlak), das als Kaff betrachtet wurde, sein in den Privilegien gewährtes Recht geltend zu machen. 1705 kam ein günstiger Zeitpunkt dafür, als die Bevölkerung in Neustift wegen der Kriegsereignisse die Errichtung einer neuen Gemeinde vorantrieb. Die Ortsansässigen besuchten früher die Gottesdienste in Wasserstadt oder im nachbarlichen Alt-Ofen (Óbuda). Im Herbst des besagten Jahres konnte die Mehrheit der Männer aber nicht zur Kirche gehen, weil man einen Angriff der Kuruzen fürchtete und sie sonntags und an Feiertagen bewaffneten Wachdienst leisteten. Die beauftragten Wasserstädter Franziskaner zelebrierten die erste Messe auf Wunsch der Bevölkerung am 30. November 1705 im Wohnhaus eines Neustifter Bürgers, das er für kirchliche Zwecke zur Verfügung gestellt hatte. Die Ofner Jesuiten erreichten schon wieder beim Graner Erzbischof, Leopold Karl von Kollonitsch, dass er sie in der Frage der Ernennung des Neustifter Pfarrers unterstützte. So musste der

¹²⁰⁸ László Szilasi, Jezsuiták plébániai munkában Magyarországon a XVI–XVIII. században [Jesuiten im Pfarrdienst in Ungarn in XVI–XVIII. Jahrhunderten], in: Csaba Szilágyi (Hg.), *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig* [Mission der ungarischen Jesuiten von Anfang an bis dato] Pilisvörösvár 2006, 194–195.

¹²⁰⁹ BFL IV.1002.uu. (wie Anm. 22) Abschrift des Privilegienbriefes von Leopold I. an den Budaer Jesuiten 1696. X. 10. 1–6. f.; Memorial der Stadt Buda an der Budaer Kameral Administration 1696. s. d. 9–10. f.; Vicepräsident der Wiener Hofkammer an den Magistrat von Buda. 1698. XI. 15. 11–12. f.

¹²¹⁰ Némethy (wie Anm. 1) 153.

Ofner Rat zurückweichen und die Wasserstädter Franziskaner durften auch diesmal nicht Pfarrer werden.¹²¹¹

Die Integrierung von Raspassani wurde durch die Unterstützung der Jesuiten also nicht gefördert, er erkämpfte sogar selbst die Antipathie des Magistrats und des deutschen Bürgertums wegen seiner unzulänglichen Deutschkenntnisse. 1706 erstattete „Pater Thomaso“ eine Anzeige beim Magistrat gegen die Ehefrau eines der angesehensten Wasserstädter Bürger, eines ehemaligen Richters, die ihm wegen seiner mangelhaften Deutschkenntnisse grobe Beleidigungen an den Kopf geworfen hatte und ihn so vor allen gedemütigt hatte. Dass die Bürgerfrau außer der Abbitte und der Geldstrafe auch ein paar Tage in Arrest verbringen musste, beweist die Schwere der Affäre.¹²¹² Die Mitglieder des Rats gingen in ihrem Bericht von 1708 an die Ablegaten über die wichtigsten Ereignisse in der Stadt näher auf die Freveltaten von Raspassani ein. Sie meinten, dass seine größte Schuld darin lag, dass er seinen Gläubigen mesitens in der Sprache der „Raizen“ bzw. auf Ungarisch und vielleicht Kroatisch predigte, was im Widerspruch stand zum offenen Bestrebungen der Mitglieder des Rats, die Bevölkerung zu germanisieren. Dabei sollte die Kirche eine wichtige Rolle spielen. Wegen seiner Freundschaft zu den Ungarn wurde er unter den gegebenen Verhältnissen nicht zu schmeichelhaft als „ungarischer Pfarrer“ bezeichnet. Die Ungarn, die Bürger und die nicht stimmberechtigte Einwohner der Stadt unterstützten den bei den ersten freien Wahlen unterlegenden Bürgermeisterkandidaten. Die skandalöse Neuwahl, die Untersuchungen gegen den unterlegenen Kandidaten, die Prozesse gegen ihn und seine Inhaftierung bzw. seine Geheimbündeleien und diejenige seiner Getreuen sowie ihre behördlichen Eingaben dienten nicht zum Vorteil des Verhältnisses der Ungarn und Südslawen zu den Deutschen. Der zur Abdankung gebrachte Bürgermeister und seine Getreuen bestätigten die Befürchtungen über die Exklusion der Ungarn, die mit den Privilegien des königlichen Freiheitsbriefs im Zusammenhang standen. Laut Gerüchten lassen die Privilegien dem siegreichen Magistrat freie Hand, der sich vornahm, keinen Ungarn als Mitglied des Inneren Rats zu akzeptieren. Auch nach dem Tod des gescheiterten Bürgermeisters beschäftigten diese Befürchtung die örtliche ungarische Gemeinde. Die betroffenen Mitglieder des Inneren Rats wiesen zwar diese Beschuldigung zurück – nicht allzu überzeugend –, aber das entsprach und entspricht den Tatsachen. Es genügt nachzudenken, wie sehr sie ein Jahrzehnt lang gegen den Plan der Wahl eines speziellen Fürsprechers der Ungarn waren.¹²¹³ Das Misstrauen gegen die

¹²¹¹ BFL IV.1007.c. Kirchenrechnungen (Neustift) Beschreibung; 1002.uu. (wie Anm. 22) Stadt Buda an den Primaten 1711. IV. 15. 38. f.

¹²¹² Géra (wie Anm. 13) 74. (Numer 169.)

¹²¹³ Géra (wie Anm. 13) 100. (Numer 342.); BFL IV.1002.j. Tanácsi levelezés (Correspondentiae magistratuales) [Korrespondenz des Stadtmagistrats] 1719. IV. 24.; IV.1002.ff. (wie Anm. 11) 1708. III. 29.

Ungarn, sie seien potenzielle Spione, kann als begründet betrachtet werden. Im Archiv von Franz II. Rákóczi, der gegen die Habsburger zum Fürst gewählt worden war, blieb eine ungarischsprachige Anordnung für die Nachwelt erhalten, worüber die in Pest eingedrungenen Spione genaue Informationen sammeln sollten. Die erwähnte Tiefe des Flussbettes der die beiden Städte teilenden Donau, die Beschaffenheit des Ufers und die Pläne des Streifendienstes auf dem Fluss weisen darauf hin, dass auch die Möglichkeit einer Durchquerung in Betracht gezogen wurde.¹²¹⁴ Bekannt ist außerdem ein Brief, in dem der Verfasser einem General der Kuruzen seinen Plan für die Einnahme von Ofen mitteilte. Der Urheber des Planes wollte das für die Ungarn wichtige Ofen auf friedlichen Weg, auf listige Weise zurückerobern und dabei den Ungarn die Hauptrolle geben.¹²¹⁵ In Pest und Ofen gab es immer einige Einheimische, die die Kuruzen über die Bewegungen der kaiserlichen Truppen, über eventuelle Vorbereitungen und über den Transport von Kriegsgefangenen informierten. Es wurden aber auch ungarische Spione gefangen, die gut Deutsch sprachen.¹²¹⁶ Das Misstrauen gegen die Ungarn hörte auch in den Jahren nach dem Freiheitskrieg nicht endgültig auf. Der Habsburger Herrscher, der sich auf den Krieg gegen den türkischen Sultan vorbereitete, schickte dem Ofener Rat im Dezember 1712 eine Aufforderung, in dem er zur erhöhten Vorsicht und zur Ergreifung verdächtiger Personen der türkischen Untertanen mahnte, die das Festungssystem erspähen wollten. Die Anweisung, die der leichteren Identifizierung türkischer Spione diene, betonte, dass die Hauptmerkmale der in Frage stehenden Personen ihre guten Ungarischkenntnisse und ihre balkanische oder sogar ungarische Trachten seien.¹²¹⁷

Der Stadtrat meinte, dass Raspassanis schlechte Deutschkenntnisse und seine Freundschaft zu den Ungarn keine hinreichenden Gründe für seine Absetzung seien. Deshalb bemühte sich der Rat eher, seine Eignung zum Priesterberuf in Frage zu stellen. Gemäß der Verleumdung verbrachte er so viel Zeit in Gasthöfen, als ob er kein eigenes Haus gehabt hätte. Wegen der Kneipenbesuche und Trinkerei vernachlässigte er seine Pflichten, z.B. besuchte er die Kranken nicht und zu den Sterbenden sandte er den Kirchendiener oder den Schulmeister. Die Stadtväter erhoben auch beim Erzbischof von Gran Beschwerde gegen ihren Vikar, der jedoch die Beschuldigungen für unbegründet hielt und zurückwies.¹²¹⁸ Der Magistrat schreckte vor nichts zurück, wenn

¹²¹⁴ Magyar Országos Levéltár [Ungarisches Staatsarchiv] G 16. I.2.d. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára. Munkácson maradt rész. Katonai iratok [Archiv des Fürsten Ferenc Rákóczi, Teil in Munkács, Militärische Schriften] Nr. 261. Pestre küldött kém utasítása [Instruktionen für einen nach Pest gesandten Spion (1705). 564–565. f.

¹²¹⁵ Imre Bánkúti, Pest-Pilis-Solt vármegye a Rákóczi-korszakban [Komitat Pest-Pilis-Solt in der Ära Rákóczi], Budapest 1996, Bd. 2, 476–477.

¹²¹⁶ Hadtörténelmi Levéltár [Kriegsarchiv] Budapest – im Weiteren HL E 1705/7.; Bánkúti (wie Anm. 38) 630–631., 670., 717.

¹²¹⁷ BFL IV.1002.j. (wie Anm. 36) 1713. II. 10.

¹²¹⁸ Némethy (wie Anm. 1) 157., BFL IV.1002.uu. (wie Anm. 22) Memorial der Stadt Buda an die Ofener Kameral Administration. 1696. s. d. 9–10. f., Inaugurierung von Raspassani in Dienst durch den Rektor der Jesuiten 1701. XII.

es darum ging, eine für ihn unangenehme Person um sein Ansehen zu bringen. Der bereits erwähnte, mit den Ungarn sympathisierende gescheiterte Bürgermeister wurde z.B. wegen Unterschlagung, Verleumdung und wegen Diebstahls belangt. Aber der Magistrat verfügte auch über eine Aussage eines Mädchens, das von Vergewaltigung, Abtreibung und Freiheitsberaubung sprach. Wenn die Ratsverwandten Kenntnis von der balkanischen Herkunft von Raspassani gehabt hätten, hätten sie das ganz bestimmt ebenfalls gegen ihn verwendet, um ihn unmöglich zu machen. Die die Stadtverwaltung beherrschenden Deutschen benutzten das Wort Raizen vielfältig: im engeren Sinne verstanden sie darunter die Orthodoxen ohne Rücksicht auf die Sprache, die katholischen Südslawen, andere balkanische Völker und die armenischen Katholiker, im weiteren Sinne zählten sie auch andere Nicht-Deutschsprachigen dazu, d.h. die Ungarn. Die Bezeichnung „Raizen“ wies gleichzeitig auch auf die ungünstige Stelle in der Hierarchie der Stadt hin – die Orthodoxen wurde mehrmals als die „für uns so hässliche Raizen“ bezeichnet, und von den katholischen Raizen hiess es: „Die katholischen Raizen, die für uns nicht so lieb“ sind. Dagegen gewährleistete allein die italienische Herkunft ihren Trägern eine höhere gesellschaftliche Achtung. Zu diesem Kreis gehörten die reichsten Handelsleute der Stadt, die kaiserlichen Beamten sowie die kaiserlichen Baumeister und Ingenieure. Sie gelangten auch in den Magistrat und stellten sogar einen Bürgermeister, dann einen Bürgermeisterkandidaten. Die Familien italienischer Herkunft bemühten sich darum, nebeneinander ein Haus oder Grundstück zu kaufen. Als Raspassani sein erstes Ofener Haus kaufte, gesellte er sich einer solchen kleinen italienischen Kommune an, da er in unmittelbare Nähe von reichen Handelsleuten, der Brüder Pistoli, zog. Der Grund für das Schweigen des Wasserstädter Vikars über seine Herkunft war eher eine Art Selbstschutz. Ofen lag nicht weit entfernt von den Grenzen zum Türkischen Reichs. So lebten die Handelsleute der großen Raizenkolonie im täglichen Verkehr mit den türkischen Untertanen. Noch für Jahrzehnte nach der Rückeroberung wurde befürchtet, dass die Türken wieder angreifen könnten. Mitte der 1710er Jahre, in der Zeit der gegen die Türken gerichteten Feldzüge, wurden wieder Vorsichtsmaßnahmen ergriffen. Seine Vorgesetzten machten den Ofener Festungscommandanten auf eindringende Spione in der Stadt aufmerksam. 1717 z.B. wurde das Gerücht verbreitet, dass türkische Brandstifter ins Land kamen, die sich mit Zerstörung der Städte für ihre Vertreibung rächen wollten. Das Gerücht wurde in der Stadt Gran dermaßen ernst genommen, dass sie für die Nacht Wachen in jedem Haus aufstellte. Um 1722/23 wurde ein Brandstifterkommando im Komitat Batsch entdeckt, das angeblich aus türkischen Untertanen bestand. Die Mitglieder dieses Komandos hatten vor, Sombor, Ketschkemet, Segedin, Komarn, Temeswar und Ofen in Brand zu legen. Im Zusammenhang mit der an Ostern von 1723

31. 29–30. f.; IV.1002.ff. (wie Anm. 11) 1708. III. 29., IV. 19.

erfolgten großen Ofener Feuerbrunst vermuteten die Zeitgenossen wieder, dass vor allem die türkischen Brandstifter dahinter steckten, die wegen ihrer Vertreibung oder wegen der Niederlage von Rákóczi auf Rache sannten. Die Zeitgenossen glaubten, vermeintliche Täter an mehreren Orten des Landes zu sehen.¹²¹⁹

Entweder der Magistrat fand sich nach der Niederlage von 1708 mit dem Unveränderbaren ab und versöhnte sich mit Raspassani, oder er richtete seine Aufmerksamkeit auf andere Probleme. 1709 versuchten die Ratsverwandten wieder das Patronatsrecht auszuüben, als der aus freiherrlicher Familie stammende Franciscus Godefridus von Fürstenbusch, der Propst von Kaposfő und Generalvikar von Fünfkirchen, zum legitimen Pfarrer von Ofen (*verus et legitimus plebanus*) ernannt wurde. Die Wahl der Stadtväter traf nicht zufällig auf den Propst, dessen Bruder, Baron Fürstenbusch, zu dieser Zeit bei der Ungarischen Kammer angestellt war und der Stadt Ofen größere Summen verlieh. Außerdem übernahm er verschiedene Aufträge im Zusammenhang mit den Privilegien.¹²²⁰ Die einflussreiche Familie des neuen Kandidaten und ihre Beziehungen erwiesen sich als stark genug, dass der Kandidat der Stadt und nicht derjenige der Jesuiten vom Erzbischof von Graf ernannt wurde. Der Kampf des Magistrats für das Patronatsrecht dauerte an, obwohl die Aufmerksamkeit der Ratsverwandten ab 1710 durch die von der Pest geprägten Jahre, die Sperren, die Wirtschaftskrise wegen des Kriegs und der Pest, die Verschuldung der Stadt, verschiedene innere Streitigkeiten bzw. durch die Konflikte mit dem Militär beinahe für ein halbes Jahrzehnt abgelenkt wurde.

Raspassanis Verfolgung endete wohl im Jahre 1711, als der aus angesehenen italienischer Beamtenfamilie stammende Franz Vanossi (Vanossa) zum Syndikat ernannt wurde. Von diesem Zeitpunkt an konnte der Vikar von Wasserstadt den Schutz des zweiten Mannes der Stadt genießen. Es weist auf eine tiefe Freundschaft hin, dass sie einander „meinen Gevätter“ (*meus compater*) nannten. Das darf keinesfalls als leere Worte betrachtet werden, da das in ihrer Zeit nicht üblich war. Dieser Freundschaft kann auch das gleicherweise ungewöhnliche – was seine Gestaltung und seinen Inhalt betrifft – Testament zugeschrieben werden. Vanossi wurde vom schwerkranken Ras-

¹²¹⁹ Erzsébet Hanskarl, Budai, óbudai és pesti hírek a „Wienerisches Diarium“ első ötven évfolyamában (1703–1752) [Ofen, Altöfen und Pest im Spiegel des „Wienerischen Diariums“. Mitteilungen aus den Jahrgängen 1703–1752] Budapest 1938, 51.; BFL IV.1002.a. Magistrats Protocoll 1723.; IV.1002.uu. Vegyes iratok (Miscellaneae antiquae) [Alte Gemischten Schriften] Nr. 162.; Lajos Schmall, Budapesti krónika [Budapester Chronik], Budapest 1894, (Handschrift) Bd. 1, 144., 149.; Antal Réthly, Időjárás jelenségek és elemi csapások Magyarországon 1701–1800 [Phänomene des Wetters und Naturkatastrophen in Ungarn] Budapest 1970, 100.; Katalin Simon, Az 1723-as budai tűzvész [Budaer Brand im Jahr 1723.], 460–461. in: Fons 18 (2011) 457–554.; Krisztina Tóth, Esztergom szabad királyi város jegyzőkönyveinek regesztái 1716–1718 [Regesten der Protokollen von königlicher Freistadt Esztergom] Esztergom 2004, Nummer 265.

¹²²⁰ BFL IV.1002.uu. (wie Anm. 22) 1709. IV. 6. 35–37. f.; Der neue Pfarrer wurde von seinem Bruder Baron Fürstenbusch dem Rat empfohlen. Baron Fürstenbusch war früher Sekretär der Hofkammer. Er spielte eine wichtige Rolle in der Reorganisierung der zurückeroberten Gebiete. IV.1002.k. Ágensí levelezés [Korrespondenz der Stadtagenten] 1709. II. 23., XI. 24., XII. 24.

passani zum Vollzieher seines Testaments ernannt. Der gute Pater ließ an seinem Krankenbett vom erschienenen Syndikus auf beispiellose Weise ein Privattestament anfertigen. Als Zeugen wurden der Bürgermeister und angesehene Bürger von Wasserstadt, die dem Rat nahe standen – drei von denen wurden bald zum Mitglied des Inneren Rats – geladen. Mit der Aufbewahrung seines letzten Willens betraute Raspassani die Stadt. Im Hinblick auf diesen Präzedenzfall gestatteten der Bürgermeister und der Syndikus, dass das Dokument auf Wunsch des Pfarrers auf Latein erstellt wurde, obwohl die Zeugen deutschsprachig waren. Auf seinem Sterbebett verhielt sich Raspassani, als ob er von der Stadt und nicht von den Jesuiten in sein Amt eingesetzt worden wäre. Seine Gewogenheit zur Stadt beweist, dass der Vikar von Wasserstadt in seinem Testament einen bedeutenden Teil seines Vermögens an die Errichtung einer so erwünschten eigenen Pfarrerkirche (*ecclesia ordina*) vermachte. Außer einem Haus und Weingarten spendete er der Stadt einen bedeutenden Teil seiner Mobilien. Als Gegenleistung für die ins Leben gerufene Stiftung hatte er lediglich den Wunsch, dass das Gebäude der von ihm besonders geliebten heiligen Anna geweiht werde. Unter den Ofener Einwohnern spielte der Kult der Jungfrau Maria die Hauptrolle, von den weiblichen Heiligen genossen die sogenannten Heiligen der Pestkranken größere Popularität, aber im Vergleich zu den männlichen standen sie im Hintergrund.¹²²¹ Raspassani starb am 31. Mai 1718. Seinem Amtsnachfolger vermachte Raspassani einen Weingarten von 2,4 auf 4,8 Viertel auf dem Blocksberg (Gerhardiberg). Und er bat ihn darum, jährlich zwölf Heilige Messen zu seinem Seelenheil zu zelebrieren. Mit dem Bau des Weingartens betraute er die Stadt, aber er erlaubte auch dessen Verkauf.¹²²² Eine so großzügige Geste wurde der Stadt Ofen zuvor noch von keiner kirchlichen Person gemacht. Der Vikar von Wasserstadt hätte sein Privatvermögen wie üblich ausschließlich unter die örtlichen Kirchen und seine Blutverwandten verteilen können. Seine Gnade hätte er auch mit der Errichtung einer Privatkapelle oder der Aufstellung einer Gnadenstatue auf einem öffentlichen Platz beweisen können. Er hätte eventuell das Kranken- und das Armenhaus unterstützen können. Raspassani handelte jedoch bewusst zugunsten der Stadt, weil der Streit des Stadtrats und der Jesuiten mit wechselnder Intensität vor der ganzen Öffentlichkeit des Landes andauerte. Zwischen den streitenden Parteien vermittelte der Graner Erzbischof, aber der Stadtrat bat auch verschiedene kirchliche Würdenträger (Waitzner Bischof, Erlauer Bischof) um Hilfe. Dann legten die Adegaten von Ofen 1714 ein Protestschreiben mit neun Punkten gegen das den Jesuiten gewährte ewige Pfarrerrech-

¹²²¹ In seinem Nachlassverzeichnis steht auch ein zwei Fuß langes und zwei Fuß breites Bildnis der Heiligen Anna in Nussbaumrahmen. IV. 1002.uu. (wie Anm. 22) Beschreibung deren Mobilien... 1723. X. 10.

¹²²² BFL IV.1002.y. (wie Anm. 26) I. 2122. Testament von Thoma Raspassani; IV.1002.uu. (wie Anm. 22) Antonius Waegg rector (OSJ) an den Stadtmagistrat 1718. XI. 24., Erzbischof von Gran (Archiepiscopus Strigoniensis) an den Stadtmagistrat 1718. VIII. 5.

in Pressburg vor.¹²²³ Die Verhandlungen und die Ausarbeitung der Vertragsentwürfe scheiterten im Jahre 1716 erneut. Thoma Raspassanis Tod und Testament brachten dem Stadtmagistrat eine weitere günstige Wendung bei der Entscheidung und trugen wesentlich zum Zustandekommen des ersten, einigermaßen akzeptablen Kooperationsvertrags im Jahre 1723 bei.¹²²⁴ Der Rat akzeptierte, dass der Pfarrer von Wasserstadt künftig vom Rektor der Jesuiten bestellt werde, aber nur unter der Bedingung, dass er dem eigenen Orden angehöre. Als Gegenleistung dafür versprach der Rektor, dass das Patronatsrecht der Stadt zufallen würde, falls sie die Pfarre aus irgendeinem Grund aufgeben sollten. Außer dem Recht der Pfarrernerennung erhielt der Stadtmagistrat jedes Patronatsrecht im benannten Stadtteil. In den drei Vorstädten erhielt der Stadtrat jedes Patronatsrecht. Der Vertrag wurde von dem Graner Erzbischof bewilligt, aber die Berater des Herrschers fanden ihn unakzeptabel, so dass er nicht in Kraft trat.¹²²⁵

Die Jesuiten fanden Raspassanis Testament absichtlich verspätet, weil es ohne ihr Wissen erstellt wurde. Ihr Unmut konnte auch nicht dadurch gemildert werden, dass der Rektor der Jesuiten zum zweiten Vollzieher des Testaments wurde. Sie fühlten sich wohl auch dadurch verletzt, dass Raspassani den Kapuzinern – in ihrer Krypta wurde er zur letzten Ruhe gebettet – 200 Gulden, den bosnischen Franziskanern 150, doch den Jesuiten nur 100 Gulden vermachte. Es dauerte, bis die Stadt über Raspassanis Erbe verfügen konnte, weil das Testament von den Jesuiten wegen Regelwidrigkeiten angefochten worden war. Der Graner Erzbischof gab den Jesuiten Recht und betonte, dass das Testament dem ungarischen Gewohnheitsrecht in mehreren Punkten widerspreche und Raspassani nicht das Recht gehabt habe, sich als echter Pfarrer zu verhalten. Der Rat musste beweisen, dass der verstorbene Vikar das ihnen vermachte Vermögen nicht in seiner amtlichen Eigenschaft, sondern als Privatperson erworben hatte.¹²²⁶

Raspassanis Erbschaft in Ofen

Raspassani hatte sich in Ofen nicht allein angesiedelt, sondern zusammen mit seiner älteren Schwester Katharina und ihrer Familie. Nach Andeutungen wohnten jedoch außer ihnen auch andere Albaner in der Stadt. Sie nachzuweisen ist aber wegen

¹²²³ BFL IV.1002.uu. (wie Anm. 22) Johann Bartholowitz Franziscaner Mönch und Guardián an die Stadt Buda 1713. V. 15. 49–50. f., Erzbischof von Gran an Schlereth ab Halmhoz. 1713. V. 12. 48. f., Erzbischof von Gran an die Stadt Buda 1713. VI. 2. 55–56. f., Schlereth ab Halm an die Stadt Buda 1714. VI. 22. 69–70. f., IV.1002.z. Inventare A (Antiqua) Nr. 864. Bericht über die Unterrichterwahl in Neustift (1713); IV.1002.uu. (wie Anm. 22) Stadt Buda an Erzbischof von Gran 1714. V. 63–68. f.

¹²²⁴ BFL IV.1002.uu. (wie Anm. 22) Erzbischof von Gran an die Stadt Buda 1716. X. 23. 73–74. f.

¹²²⁵ Schoen (wie Anm. 1) 34.; BFL IV.1002.uu. (wie Anm. 22) Vortrag-Aufsatz 1722. VII. 3.

¹²²⁶ IV.1002.uu. (wie Anm. 22) Antonius Wagegg rector (OSJ) an den Stadtmagistrat 1718. XI. 24., Erzbischof von Gran an den Stadtmagistrat 1718. VII. 15., 1718. VIII. 5.; IV.1002.a. (wie Anm. 42) Bd. 16, 1718. IX. 1. fol. 300., 300.v.

des oft slawischen oder fremden Klangs und wegen verzerrten Formen ihrer Namen sehr schwierig. Bei der Identifizierung hilft uns aber nicht nur der „Raizname“, sondern auch die Einengung der Suche vor allem auf diejenigen Personen, die sich angesichts ihres Kontaktnetzes und Wohnorts von den katholischen Raitzen, die in der Hierarchie der Stadt weiter unten standen, auffällig separierten. Mit dieser Methode bleibt nur ein einziger vermutlicher gebürtiger Albaner übrig, und zwar der Handelsmann Johann Georg Metokovics, der auch das Bürgerrecht erlangt hatte. Metokovics hatte keinen Kontakt zu den ansässigen katholischen Südslawen. Mit seiner Aufmerksamkeit beehrte er lieber die italienischen Händlerfamilien – und zwar so sehr, dass er nach dem Tod des reichen, aber vor dem Bankrott stehenden Ofener Krösus’ Jacobo Cetto dessen Witwe heiratete. Dann regelte er auch die Geschäftsangelegenheiten der Familie bis zur Zeit der Volljährigkeit des jun. Jakob Cetto. Es kann auch kein Zufall sein, dass die Familie Cetto bzw. der Vermögensverwalter Metokovics nach Raspassanis Tod eines der Häuser des Vikars in Wasserstadt kaufte.¹²²⁷

Die der Nachwelt überlieferten Verwaltungsdokumente ermöglichen uns nicht, uns mit der Person Thoma Raspassanis näher vertraut zu machen. Seine Lebensverhältnisse können jedoch gut rekonstruiert werden. Wie bereits erwähnt, kam er 1696 als ein wohlhabender Mensch nach Ofen. Sein erstes Wohnhaus und die dazu gehörenden zwei Weingärten schenkte er seiner Schwester, die 1710 verwitwete (ihr Ehemann hieß Petrus Vlassich) und seinem Neffen Anton/Antonius Lashitz [Wlaschich, Vlassich]. Als er verstarb, verfügte Raspassani über zwei Häuser in Wasserstadt, von denen das eine die Familie Metokovics-Cetto für eine erhebliche Summe (2000 Gulden) kaufte. Anhand des Kaufpreises ging es wohl um einen großen, architektonisch anspruchsvollen Steinbau. In Hanselbeck (Hamzsabég) in der Nähe von Ofen hielt Raspassani eine Mühle, die nicht im Testament –erwähnt ist, in Betrieb, die er vermutlich noch zu Lebzeiten seiner Schwester geschenkt hatte. Im Testament steht, dass seine Schwester sein Wohnhaus, den kleineren Weingarten (2,5 Viertel) auf dem Gerhardiberg, sechs Bratenschüsseln¹²²⁸ aus Stanea (mit Silber vermishtes Blei) und ein Bett erhalten solle. Sein Neffe erbte die drei Pferde und die Kutsche. Unter den örtlichen Ordenshäusern teilte er beinahe 500 Gulden auf, also spricht auch sein Bargeldvermögen dafür, dass er wohlhabend war. Auch seiner Dienstmagd vermachte er 50 Gulden. Obwohl nicht jede bewegliche Habe ins Inventar aufgenommen wurde, kann man trotzdem anhand der für die Zwecke der Stadtpfarre angebotenen Liste feststellen, dass Raspassanis Wohnung und ihre Umgebung den Häusern der reichsten, häufig adligen oder in den

¹²²⁷ Der Enkel der Gattin von Metokovics namens Anton Cetto wurde in der Mitte des Jahrhunderts zum Bürgermeister von Buda gewählt. BFL IV.1002.y. (wie Anm. 26) I. 2122., 2143.; IV.1002.z. (wie Anm. 46) A Nr. 141.;

¹²²⁸ Scutella bzw. eine Schüssel mit niedrigem Rand, meistens zum Servieren von Fleischgerichten mit Soße oder Bratensaft.

Adelstand erhobenen Bürger in nichts nachstanden – auch nicht dem Pester Haus von Propst Putanics, das 1720 ins Inventar aufgenommen wurde. In den Städten – unabhängig von der Größe der Familie – benutzten sogar die Reichen nicht mehr als zwei bis drei Wohnräume. Das Zuhause der Stadtelite unterschied sich eher im Hinblick auf die Merkmale und Qualität der Einrichtungsgegenstände von denen der in bescheideneren Verhältnissen lebenden Leuten. Die gesellschaftliche Zugehörigkeit und Verfeinerung des Hausherrn spiegelten die für Statussymbole gehaltenen Gegenstände wie z.B. eine Wanduhr, ein Lederarmsessel – Raspassani hatte davon neun –, verschiedene kleinere Tischlein, Gemälde in Rahmen mit Goldüberzug oder aus Edelh Holz – außer den religiösen Bildern sind seine zehn Landschaftsbilder besondere Präziosen, die in seinem Zeitalter einzigartig waren, wie auch die neun Armsessel, die Kaffeekanne, der Perserteppich, der als Tischdecke diente, und das Besteck mit Silbergriff. Am bemerkenswertesten ist aber die große Anzahl des Bestecks und des Tafelgeschirrs, die der verstorbene Vikar hinterließ und die höchstens mit dem Bestand von Gasthöfen vergleichbar ist. Die dreienhalb Dutzend Teller und die vor allem für das Servieren und den Verzehr von Fleischgerichten geeigneten Schlüsseln verschiedener Größe weisen darauf hin, dass Raspassani oft größere Gesellschaften empfing. Die sonstigen Geräte aus wertvollen Metallen (z.B. Teigreibeisen, Pfannenlöffel, Waagen, zwei Tortenplatten) zeugen gleichermaßen davon, dass die Gerichte aus der Küche des Vikars in Hinsicht auf Verfeinerung der Geschmackswelt der Elite entsprachen.¹²²⁹

Raspassanis großer Weingarten (12 Viertel) auf dem Stuhlweißenburgerberg wurde von der Stadt für den Preis eines kleineren Bürgerhauses, für 660 Gulden, verkauft, sein Wein für 280 Gulden.¹²³⁰ Die Stiftung, die dank des Erlöses vom Verkauf der Immobilie und der Mobilien von Raspassani ins Leben gerufen wurde, ermöglichte 1724 die Verwirklichung des gesetzten Ziels: Aus den Stiftungsgeldern konnte der Magistrat mehr als drei Viertel des Kaufpreises des großen zweistöckigen Gebäudes des Gasthofs „zum Anker“ bezahlen, der am frequentierten zentralen Marktplatz des Stadtteils lag. Die der heiligen Anna geweihte kleine Kapelle (mit einem Fassungsvermögen von ca. 50 Personen) wurde im Erdgeschoss ausgestaltet, die Pfarre und die Wohnräume wurden im ersten Stock eingerichtet, an einem Ende des Gebäudes wurde ein kleiner Glockenturm erbaut. Die Ausgestaltung und das Erscheinungsbild der Kapelle sind eher durch Zweckmäßigkeit als durch künstlerischen Anspruch gekennzeichnet. Die Bevölkerung des Stadtteils und sein Magistrat nahmen die so erwünschte Anlage mit größter Freude in Besitz, die sie endlich als ihre eigene betrachten konnten. Auf Wunsch des Rates kam der erste Pfarrer, der eine und später zwei Kaplane aus dem Jesuitenorden. Nach knapp

¹²²⁹ BFL IV.1002.y. (wie Anm. 26) I. 2122., 2143.; IV.1009.c. Gewöhr Protocoll Bd. 29, 25. f.; IV.1002.z. (wie Anm. 46) A Nr. 141.; IV.1002.uu. (wie Anm. 22) Beschreibung deren Mobilien... 1723. X. 10.

¹²³⁰ BFL IV.1007.c. Kirchenrechnungen (Wasserstadt) 1719–1744. 1720/Nr. 19. 1–4. p.

einem Jahrzehnt waren die beliebte Kapelle und die Pfarre viel zu klein. Es begannen Verhandlungen über den Erwerb des nachbarlichen Grundstücks und über die Errichtung einer größeren Kirche. Der Grundstein der neuen, immer noch existierenden St. Anna Kirche wurde hauptsächlich wegen finanzieller Probleme der Stadt erst 1740 gelegt. Nach sechs Jahren wurde das für lange Zeit als Kirche benutzte Presbyterium übergeben. Das Kirchengebäude war 1761 fertig gebaut, aber die inneren und äußeren Verschönerungsarbeiten dauerten im nächsten Jahrzehnt immer noch an. Die auf Raspassanis Wunsch nach der heiligen Anna benannte Kirche ist immer noch ein kennzeichnendes Element der Stadt, die dem aus dem Kosovo gekommenen städtischen Wohltäter mit abenteuerlichem Schicksal seit Jahrhunderten ein ehrendes Andenken bewahrt. Wie ihr Stifter hat die Kirche schwierige Zeiten erlebt und ein Erdbeben, Revolutionen, zwei Weltkriege und den Bau der U-Bahn, dem sie in den 1950-er Jahren beinahe zum Opfer gefallen ist, überstanden.¹²³¹

Anhang

Bestandsverzeichnis der Einrichtung von Raspassanis Wohnhaus (1723)

Wohnzimmer

Ein holtzernes Crucifix mitt einem Schwartzten Postament

Ein kleines auff Purgement gemahlenes Bild, mitt einem Schwartz gebatzten Rahm

S. Barbarae

Imago B. Virginis cum Jesulo lactante schon gemahlen in einem Schwartz gebatzten Ram

In einem kleinen quadro und gemainen Schwartz-Ram eingemahlenes Bild S. P. Ignatio S. J.

Deßgleichen ein Sanct Francisci Xaveri Pild

Ein gemahlenes Calvariberg Bild, mitt einem Nuspam fornirten Rahm

Item 15 Auspurger Kupffer in kleinen Formath und verguldenen Ramen SS. Apostolorum

2 kleine vereckethe alte eingefasste Papstliche Wap

4 alte mitt bleirerren Ziraben kleine Wandleichter

Ein alte Papierne Theses de Sancto Antonio

Zwei Zinnerne Lichter

Ein Zinneres Saltzvassell

Kleine Zinnerne Pixel mit ihren Kapsell

¹²³¹ BFL IV.1007.c. Kirchenrechnung (Wasserstadt) 1725. III. 14., Erleuterung des Vorstmayerischen für die Pfaar in der Wasserstadt erkaufften Hauß; Schoen (wie Anm. 1) 36–41. Miklós Horler (Hg.), Budapest műemlékei [Baudenkmäler von Budapest], Budapest, 1955, Bd. 1, 604–614.

Kleines Ovaltischel samt einem alten Persianischen Teppich

Deto grosseres Tischell auch mit einem alten Persianischen Teppich

Bemahlene 2 Schu hoch, mitt gleich formierten nussbaumernen Rahmen alss Sancta Annae, S. Joannis Nipomutzeni, B. Mariae V. Assumptae, S. Georgij, B. Mariae Virg. dolorosae Vesperbild, S. Antoni de Padua, Animarum in Purgatorio, S. Angeli Custidis

10 alte kleine Landschafttell

9 Lederne Sessel, worunder 2 alte

1 alte einsperige Bethstatt mitt einen zerissenen Matratzen, 2 alten Hauptpolster, undt einen alten Baumwohlene Bockhen

1 alter Leibstuhl

1 Eiserne Wandtuhr

Nebenzimmer

1 Silbernes Rauchvaß samt den Silbernen Schissell

1 Silbernen Kelch

2 Silberne inwendig verguldene Pecherle, worbey einer mit einem Beckhell [Deckel]

3 Silberne Lovell [Löffel]

1 Par Messer mit Silbernen Schallen

1 Silberne Suppenschallen mitt einen Deckhell

1 Silberne [?]

1 Speiniß [Spanisch] Rohr mit einem Silbernen Knopfl

1 kleines, doch gantzes Stenbett schofinger Leimbeth

1 [?] schwartze von doppel Tavett [Taffet]

1 deto von doppel Davett

1 dito alte von Kronvaß

1 auff weißer Leinwets aufsgenates Casull mit Stollen undt Manipall

Item 1 roth sametene Casull mit Leonischen Porten außgemacht

1 dito mit blauen Halbkamasch

1 dito mit gronen Halbkamasch

1 deto geblumbten Mese

1 deto von geflambten Adlaß, item derzu gehorige Corporall undt Kuschbochell

Item 2 cingulae

Item 2 Chorrok

1 roth eingebüntenes Missale

1 Missalle mortuorum

10 Waxkertzen halbete

1 alter Sabell

1 Sametes Capell

In einer Kiste:

2 große Cinschissell

4 dito kleinere

6 deto kleinere

6 deto noch kleinere

4 gar kleine Schissell

2 grosse Zinflaschen mit Schrauffen

1 Besteckmesser mit schwartzen Schallen

1 großes, 1 kleines Saltzvaß

3 ½ Duzet Zinnere Thaller

1 kleine Zinnerne Flaschen

1 Kupffernes Wandtl [Kandel]

1 Cupfferne Caffekandtl

2 kleine blochene Trichter

2 Moßer nur einem Stossel

1 Moßglöckhell [Messglöckel]

1 Broß [groß] türkische Handtschissell

2 broßes undt ein kleines Dortenblatt [Tortenplatt]

2 Kupfferne Veldkastell samt Dockhell

1 broßrer deto ohne Dockhell

1 kleiner dito mit einem eißernen

1 kupffernes deto Geschier in ein S. V. [Salva venia] Leibstull

1 alte kupfferne Warmpfann

1 kuppfferne Nudltreiter

1 Cupfferne türkische Wasserkadtl

1 eißerne Prattpfanne

1 dito Pfannlovell

1 dito Schepflovell

1 Broße Snellwag Oka Weiß

1 Snehlwag Pfundtweiß

2 Weingartensagl

1 Poltzsagl

1 Zangen

1 altes Hamerle

1 eißernes

1 Saltzstein

ein gemeiner gefladernen Kasten

1 alter Kuchelkasten

M O D E R N U S

Odette MARQUET, Tirana

Vështrim mbi jetën baritore dhe shpirtërore të Kishës shqiptare në dokumente arkivore të fundit të shekullit XIX

Për fat mirë mund të flasim lirisht për dokumente të arkivave për ta nxjerrë kujtesën e së kaluarës së mbetur fshehur thellë për një kohë tepër të gjatë. Shpresoj se në dritën e këtyre dokumenteve mund ta depërtojmë në jetën e Kishës katolike në Shqipëri të asaj kohe dhe të përjetojmë disa momente të rëndësishme të kësaj kaluare, e cila paraqet vazhdimësinë e fesë sonë të krishterë në një kohë jashtëzakonisht të trazuar nën sundimin osman.

Do të shqyrtohet shkurtimisht gjendja e Kishës katolike në Shkrimet e Konkileve o Sinodave dhe rrethanat historike dhe fetare të vendit në atë kohë.

Vëmendja jonë do të përqëndrohet kryesisht në letërkëmbimin midis Kryepeshkvit të Shkodrës Pasquale Guerinit dhe Prefektit të Kongregatës së Shenjtë për Përhapjen e Fesë*. Natyrisht, ky letërkëmbim është bërë në emër të Etërve nënshkrues të dokumenteve përfundimtare të Konkilit kombëtar shqiptar, të 27 qershorit të vitit 1895.

Kumtesa do të mbyllet me dosjen, nëse mund të them kështu, që përmban letra të ndryshme rreth kultit të së Lumes Virgjëreshë Mëri, të cilën shqiptarët e quajnë «Zoja Jonë e Këshillit të mirë».

Gjendja e kishës katolike – koncilet o sinoda

Kisha katolike shqiptare gjatë historisë së saj plot trazira e rrebeshe, e lënduar, e persekutuar dhe e goditur rëndë nga kalimi i një numri të madh besimtarësh në religjinin mysliman, mbajti megjithatë tri Konkile o Sinode gjatë sundimit otoman:

Koncili i parë shqiptar u mbajt më 1703 në Kishën e Shën Gjon Pagëzuesit në Mrqinje në dioqezën e Lezhës (Alexiensis) nën udhëheqjen e Arqipeshkvit të Tivarit Vinçens Zmajeviqit, Primatit të Serbisë, Vizitorit Apostolik të Shqipërisë, Maqedonisë dhe Serbisë jugore, në praninë e dy arqipeshkvijve: të Durrësit Petër Zymit (Petrus Zumi Dyrrachiensis), të Shkupit Pjetër Karagiqit (Petrus Caragić Scopiensis), të katër ipeshkvijve: Gjergj Sapës të

Sapës (Georgius Sappensis), Nikollë Vladanajt të Lezhës (Nicolaus Vladagni Alexiensis), Anton Babit të Shkodrës (Antonius Babbi Scodrensis), të Marjan Gjinit të Pultit (Marinus Gjini Pullatensis), dhe të dy prefekteve të Misioneve Vëllau (fra) Aegidius de Armento dhe Vëllau (fra). Maria a Lycio, si edhe Vëlla (fr.) Martin Gjonima (Martinus a Gionima) i Vllezërve të Vegjël (minorë) të Provincës së Shqipërisë. Ky Koncil qe një ngjarje shumë me rëndësi për Kishën shqiptare. Dekretet e tij u miratuan nga Kongregata e Shenjtë dhe u botuan në vitin 1706¹²³². U shqyrtuan problemet që i përkasnin doktrinës sëfësë, laramanëve ose krypto-katolikëve, mësimi të besimit, kultit, festave, agjërimit dhe çështjeve të tjera të disiplinës kishtarë mbi Sakramentet, hierarkinë, vizitat baritore, famullitë, varrimet etj. Këto norma mbetën në fuqi deri në fund të shekullit XIX dhe u përkthyen në gjuhën shqipe: KONCIAI PROVINCIALI O CUNVENDI I ARBENIT mbelie une nde viett gnai një f tat cint e tre - NDENE CLEMENTIT i gnimi ietmi PAPE PRETEMA IT në botimin e 1706 dhe me titullin: KONCILLI I DHEUT SCCI PNIIS BAAMUN N' VIET 1703 N' CON T' PAPS SCCI PTARIT CLEMENTIT t' gnim etit në botimin e vitit 1872¹²³³. Këto janë gjithashtu materiale gjuhësore shumë të vlefshme.

Koncili i dytë shqiptar do të nxitet nga Propaganda Fide për ta kontrolluar zbatimin e rregullave të Koncilit të parë, për ti shqyrtuar arsyet e moszbatimit të tyre, dhe përcaktimin e normave të reja për nevojat e misionit¹²³⁴. Ky koncil u mbajt në Katedralen e Shkodrës, kushtuar Zojës së Këshillit të mirë, prej 17 shtatorit të vitit 1871 deri më 1 nëntor, katër vjet pasi Shkodra u ngrit në rangun e Metropolit, duke mbetur e lidhur me Arqidioqezën e Tivarit dhe nën juridiksionin e saj. Prandaj, Kuvendin konciliar e kryesoi Arqipeshkvi i Tivarit dhe i Shkodrës Imzot Karl Pooten. Ishin të pranishëm: Arqipeshkvi i Durrësit Atë Rafael de Ambrosio, Arqipeshkvi i Shkupit Atë. Dario Bucciarelli; Abati me Mitër i Mirditës, Gaspar Krasniq; Ipeshkvi i Sapës, Atë Pjetër Severini, Ipeshkvi i Lezhës, Francisk Malczynski, Ipeshkvi i Pultit, Atë Albert Krakja dhe Etërit Bonaventura nga Palma (Itali), nënprefekti apostolik i Misioneve për Maqedoninë, Gjon Pjetri (Ioannes Petrus) nga Bergamo, nënprefekti i Misioneve apostolike në Pult dhe nënprefekti apostolik për Epirin Atë Bonaventura nga Ossida.

Ky Koncil i rimiratoi Kushtetutat e Koncilit të parë dhe i bashkëngjiti një shtojcë me disa modifikime të kushtëzuara nga situata historike. Aktet e këtij Koncili u miratuan përfundimisht më 1876¹²³⁵.

¹²³² *Prej Koncilit II të Vatikanit (1962- 1965) quhet Kongregata për Ungjillëzimin e Popujve APF SC Albania v f. 543; ff. 636-658: Relatione dello stato dell'Albania e Servia visitate de Vincenzo Zmajević Arcivescovo d'Antivari nell' anno MDCC II n III. CONCIAI PROVINCIALI I O CUNVENDI I ARBENIT NDENE CLEMENTIT I GNIM IETMI PAPE PRETEMA IT, ROMA, Typis Sac. Congregationis de Propaganda Fide. Anno MDCCVI.

¹²³³ Concilli i Dheut Scçi pniis baamun n' viett 1703 Clementit t' gnimeettit N' Rom me sctamp t' cuvenit s. t' Propagands, 1872.

¹²³⁴ Blažević, P. Velimir, CONCILIA ET SYNODI in territorio hodiernae Jugoslaviae celebrata, VICETIAE 1967, ff. 57,58.

¹²³⁵ Acta S. C. F. F. 1874, vol. 241 ff. 186-241 an 1876 vol. 244 ff. 218-338.

CONCILIUM PLENARIUM ALBANUM TERTIUM PROVINCIALE SIVE NATIONALE HABITUM ANNO MD CCCXCV Leone XIII Pontifice Maximo¹²³⁶. Konkili i Tretë Provincial Nacional gjithshqiptar/ Konkili i Tretë i Shqipërisë, Malit të Zi, Servisë jugore dhe Maqedonisë njëqindvjetorin e të cilit u kremtua në 1995 në Shkodër, u hap në këtë qytet më 15 maj të vitit 1895 dhe përfundoi më 23 qershor. U mbajt nën kryesinë e Arqipeshkvit të Shkodrës Pasquale Guerinit. Vërtet, pas Kongresit të Berlinit në 1878 Mali i Zi u bë i pavarur, dhe kjo solli disa ndërrime në fushën kishtare: të dy dioqezat, e Tivarit dhe e Shkodrës mbetën të bashkuara deri në vdekjen e Imzotit Pooten. Pasquale Guerini, që ishte ipeshkëv-ndihmës i Arqipeshkvit të Tivarit u emërua më 1886 Arqipeshkvi i Shkodrës, ndërsa Andre Logoreci, Shqiptar, u emërua ipeshkëv-ndihmës i tij më 1887. Që atëherë të dy dioqezat u ndanë, por pesë famullitë shqiptare të Malit të Zi mbetën nën juridiksionin e Arqipeshkvit të Tivarit. Etërit e këtij Konkili të tretë do të jenë pra tre arqipeshkvijtë nga të cilët dy të posazgjedhur: Pashkal Trokshi, arqipeshkëv i Shkupit i zgjedhur më 1893 dhe Primus Bardhi arqipeshkëv i Durrësit i zgjedhur më 1892. Ipeshkvijtë sufragane të Metropolit Shkodrës ishin Vëllau (fr.). Gabriel Neviani i Sapës, Vëllau (fr.) Nikollë Marjani i Pultit, juristi i ipeshkvit të Lezhës, Nikollë Shtufi, dhe Abati i Shën Lekës së Mirditës /S. Alexandri Miriditarum/, Primus Doki. Merrte pjesë edhe Vëllau (fr.) Julius Marsili Ipeshkëv i Antigones.

Dekretet e Konkilit të parë dhe të dytë u përtërinë, u vërtetuan sërish dhe u shtuan edhe disa dispozita, Aktet e tij u miratuan nga Kongregata e Shenjtë në Mbledhjen e përgjithshme dhe u botuan në vitin 1897¹²³⁷.

Rrethanat historiko-politike dhe pasojat mbi gjendjen fetare

Më 1895 trojet shqiptare vazhdojnë të jenë nën sundimin osman. Mirëpo, në fund të këtij shekulli "I sëmuri i Ballkanit" u zhvlesh nga një pjesë e tokave të tij nga furtuna që u ngrit pas traktatit të Shën Stefanit më 3 mars të vitit 1878, i cili shkaktoi copëtimin e trojeve shqiptarë në dobi të fqinjve: Malit të zi, Serbisë, Bullgarisë dhe Greqisë, ky traktat u rishikua nga Kongresi i Berlinit në qershor 1878 ku fuqitë e medha të kohës deshën të vendosnin një drejtpeshim të ri në Ballkan në dobi të popujve të krishterë. Për fat të keq, Shtetet Ballkanike ishin të përfaqësuara vetëm me Emisarë dhe Lidhja e Prizrenit, që shtronte çështjen e ardhmërisë së Shqiptarëve, dëgjoi nga Bismarku këto fjalë skandaloze. "Nuk ka komb shqiptar".

Mali i zi, Servia dhe Rumania u shpallën Shtete të pavarura. Mali i zi u zgjerua shumë, i mbrojtur nga Rusia (Ai mori si dhuratë Nikshiqin dhe sidomos Podgoricën dhe

¹²³⁶ CONCILIUM ALBANUM TERTIUM PROVINCIALE SIVE NATIONALE HABITUM ANNO MDCCCXCV LEONE XIII PONTIFICE MAXIMO. Romae ex Typographia polyglotta S. C. de Propaganda Fide 1897.

¹²³⁷ Id.supra

Tivarin) Serbia mori Nishin, faktikisht vetëm Trakia, Maqedonia dhe trojet shqiptarë mbetën edhe mëtej pronë e Sultanit.

Pjesa dërmuese e tokave shqiptare në vitin 1895 është akoma brenda Perandorisë otomane, por Qëndresa shqiptare u organizua rreth Lidhjes së Prizrenit, ndonëse pësoi dështime:- ideja për një autonomi s' mund të dalë fatbardhë - megjithatë "qeveria e përkohshme e Shqipërisë që u shpall më 1881" pati si pasojë dërgimin e një ushtrie otomane që pushtoi Prizrenin dhe shpërndau Atdhetarët (Abdyl Frashëri u burgos)¹²³⁸. Tash e tutje Fuqitë s'mund ta injoronin Çështjen shqiptare.

Nga pikëpamja kishtarë, trojet shqiptare bëjnë pjesë në Kishën *in partibus infidelium* dhe janë të administruara nga Kongregata e Shenjtë për përhapjen e Fesë/ Propaganda Fide/. Ndërhyrja politike të vendeve që kërkojnë interesa të vetat në këtë zonë ballkanike bën që katolikët shqiptarë të kalojnë nën protektoratin e Austro-Hungarisë që u pranua Sultani më 1837. Në të njëjtën kohë vërehet prania e Konsujve të huaj. Kështu Konsulli i Francës në Shkodër, mbron në rend të parë më shumë të Krishterët e Mirditës¹²³⁹; gjithashtu Konsulli i Piemontit financonte shkollat italiane, ndërsa marrëdhëniet diplomatike me Vatikanin ishin të siguruara nëpërmjet Nunciatursës së Vienës.

Ipeshkvia shumë e lashtë e Shkodrës/Scutarensis, Scodrensis/ që përmendet që në shekullin e katërt si pjesë e territorit kishtar të Selanikut¹²⁴⁰, u ngrit më 1867 në rangun e Metropolit, por do të mbetet edhe mëtej e bashkuar me Kryepeshkvinë e Tivarit. Arqipeshkëv i parë i përbashkët qe Karl Pooten. Një ipeshkëv ndihmës duhej të qëndronte pranë tij, Pasquale Guerini u emërua në 1879¹²⁴¹. Të dy dioqezat mbetën të bashkuara deri në vdekjen e Karl Pooten-it¹²⁴².

¹²³⁸ APF SC Servia V ff. 945, 946v mbi sulmin e Prizrenit më 13 mars 1885.

¹²³⁹ APF NS vol. 94, Rubrica N 109/1896- 643, ff. 217-220 : Ipeshpeshkvi i Lezhës F. Malczynski lyp që 5 famullitë e Mirditës të kalon në juridikcionin etij, kërkon edhe ndihma pranë "l'Oeuvre de la Propagande de Lyon": SC Albania vol. 43, ff° 493-494v - Ipeshkvi i Lezhës Malczynski shkruan Propagandës që të jepet Konsullit të Francës Albert le Rée një shpërblim nderues për veprimtarinë e tij për të mirën e katolikëve të Mirditës (Kalmet 1887) Përgjigje: L D /Lettere e Decreti della S. C.../, vol. 384, f° 219 ("Il signore Alberto Le Rée Console di Francia in Scutari, che N.S. raccomandava con la sua del aprile 1887, è stato del S. Padre decorato con la commenda dell'ordine di S.Silvestro. Qui unito ne fo tenere a N. S. il Breve onde la voglia a lui rimettere. E prego"); APF SC Servia V ff° 1075rv, 1077v: Letra e Don Pashkë Dukagjinit nga Peja më 25 gusht 1886 që kërkon ndërhyrjen e Konsullit francez në Shkodër o Salonik për Argjipeshkvin e Shkupit F.Csarev që dëshiron të shkojë në Salonik. (Selanik) Prania e një konsulli Piemontez në Shkodër: APF SC vol. 39 1866- 1870, ff° 357-358v.

Konsulli i Piemontit në Shkodër: id. supra.

¹²⁴⁰ ENCICLOPEDIA CATTOLICA Città del Vaticano, Roma 1953.

¹²⁴¹ APF SC Albania vol. 39 1866-1870 ff° 357- 358v, 387-388v, 401-403v: Letrat e Karl Pooten-it, Kryepeshkëvit të Tivarit të marsit, prillit dhe majit 1867 ku e përshkruan hyrjen e tij madhështore në Katedralen e Shkodrës...; Sbr 5671 ff. 396rv, 401; 403rv - Memoria Rerum 1622-1972 vol. III/2 Herder, Rom-Freiburg-Ëien 1976. L D. vol. 358, ff 203-204v.

¹²⁴² APF SC Albania Vol. 43 1886-1887, f° 782-783. Acta vol. 247 an. 1879, f. 121v; APF LD vol. 383 f° 224v Albania 891 Decretum III 16 aprilis 1887.

Shkodër është i ndarë nga Arkidioqeza e Tivarit dhe i jepen si sufraganët: Alexien, Sapatens et Pulatens.

Ndërrimet politike që u bënë pas vendimeve të Kongresit të Berlinit, që i solli pavarësinë Malit të Zi, bënë që Princi të kërkonte një ipeshkëv të pavarur nga Shkodra për katolikët e Malit të Zi, gjë që e vështirësoi jetën e katolikëve të Principatës siç e dëshmojnë disa letra¹²⁴³. Kjo përfundoi më 1886 me ndarjen e të dy dioqezave. Më 1887 Imzot Pasquale Guerini i zgjedhur kryeipeshkëv i Shkodrës, hyn në Katedralen e vet¹²⁴⁴. Një konkordat u vendos me Principatën e Malit të Zi, gjashtë famulli shqiptare u shkëputën nga Kryeipeshkvia e Shkodrës dhe u përfshinë në Kryeipeshkvinë e Tivarit.

Sa i përket Dioqezës së Shkupit në vitin 1893 Papa Luani XIII emëron ipeshkëv të kësaj dioqeze Pashk Trokshin nga Durrësi. Ipeshkvit të ri i shtrohet problemi i vendbanimit apo rezidencës që dëshiron të vendoset në Prizren për arsye baritore, sepse ky vend është qendra e bashkësive katolike dhe prej tij është më lehtë për ti vizituar të krishterët e fshehtë¹²⁴⁵. Për këtë i shkruan Ambasadës së Austro-Hungareze në Konstandinopojë dhe Patrikut katolik Azarian, ai kërkon edhe nga Prefekti i Kongregatës së Shenjtë që të ndërhyjë me qëllim që lutja e tij të merret parasysh. Nga ana tjetër Qeveria turke e kishte detyruar ipeshkvin e përparshëm Czarev të vendosej në Shkup¹²⁴⁶.

Në Relacionin e parë Kryeipeshkvi Pashk Trokshi kërkon gjithashtu një sqarim nga Prefekti i Kongregatës së Shenjtë lidhur me vajtjen e tij në Nish, qytet i pushtuar nga Serbia¹²⁴⁷.

Dokumentet e vitit 1895 në Arkivat e Propagandës Fide

Do të citoj shkurtimisht disa dokumente të konsultuara në arkivin e Propagandës Fide, të cilat i përkasin vitit 1895, pastaj do të shqyrtojmë edhe letrat e episkopatit shqiptar të mbledhur në Konkilin kombëtar.

¹²⁴³ APF SC Albania vol. 43, 1886-1887- 1455: ff°92rv; 93v; - 2353: ff° 123rv, 124rv; 126v (letrat e Arqipeshkvit të Shkodrës F. Guerinit).

¹²⁴⁴ Id. supra: Relacion i Pasquale Guerinit mbi Arqipeshkvinë e Shkodrës të 20 prillit 1888 - Visita ad limina 1883-1886 f. 783: "27 novembre 1886... Essendo state poi per ordine e autorità del S. Padre Leon XIII disunite le due Archidiocesi, colvenerata Breve Pontificio del 27 novembre 1886 Mons. Guerini venne eletto in Arcivescovo di Scutari e ne prese solenne possesso nella Cattedrale li 6 febbraio 1887."

¹²⁴⁵ APF NS vol. 69, Rubrica N 109/1895 ff°730-755: Relacion i Arqipeshkvit. të Shkup-Prizrenit Pashkë Trokshi, f.738: "...1° Sarebbe necessario che l'Archivescovo non sia costretto, come lo è, a rissiedere ad Uskub, punto quasi estremo dell'Archidiocesi, riguardo alla popolazione cattolica e specialmente agli occulti, per i quali sarebbe utilissimo, che l'arcivescovo tornasse a rissiedere a Prisen poi ch'è sarebbe a loro più vicino, potrebbe conoscere meglio i loro bisogni e provedervi, e perciò ho scritto ... all' ambasciato Austro-Ungarica in Constantinopoli, e a sua Eccellenza Illustrissima il Patriarca Azarian che s'impegnino presso la sublime Porta ad ottenere questo permesso e prego Vostra Eccellenza Illustrissima di voler degnarsi appoggiare le sudette mie istanze."

¹²⁴⁶ APF SC Servia V ff. 970-973v.

¹²⁴⁷ APF NS vol. 24, Rubrica N 109/1893- 5035, ff. 657-660: Arqipeshkvi i Shkupit-Prizren bën vizitën kanonike në dioqezën e vet.

Dokumentet e para mbulojnë çështje të ndryshme nga fusha informative. Nëpërmjet nuncit apostolik të Vienës Imzot Aljardit Propaganda merr informata për një personalitet kishtar, si për shembull për Kryepeshkvën e Shkupit, pranë kryepeshkvit të Shkodrës¹²⁴⁸, ose Propaganda e Shenjtë kërkon prej Nunciaturës dërgimin e të holave për Abatin e Mirditës dhe Arqipeshkvën e Shkodrës¹²⁴⁹; ose për një prift Toma nga Durrësit, i cili është detyruar ta shesë bagëtinë e tij për shkak të gjendjes së tij të mjerë¹²⁵⁰ etj.- Informata edhe mbi gjendjen e katolikëve¹²⁵¹; mbi problemet e brendshme të ipeshkvit me priftërinjtë, me besimtarët në Dioqezën e Shkup-Prizrenit¹²⁵²; mbi gjendjet personale të klerikëve me epërorët e tyre¹²⁵³, gjithashtu mbi marrëdhëniet e Krerëvet fetarë (Ordinarëvet) me Propagandën e fesë, që dërgojnë Relacionet mbi ipeshkvitë e tyre¹²⁵⁴ të Durrësit dhe Shkupit¹²⁵⁵; përditësim e vizitave *ad limina* për shkak të Konkilit, etj...; disa dokumente në lidhje me çështjet administrative pasqyrojnë marrëdhëniet e klerit shqiptar përballë pushtetit mbizotërues, siç janë kërkesat e lejeve të ndryshme për ndërtimin e Kishave: si Kisha e Pultit¹²⁵⁶, për shitjen e ndonjë prone kishtare¹²⁵⁷ ose për hapjen e kapelave private¹²⁵⁸, leje të veçanta për martesat e një gjaku ose të përziera; me që një anëtar është ortodoks¹²⁵⁹. Disa letra tjera kanë karakter vetëm informues si për shembull vendosja apo zhvendosja e Ipeshkvijve prej një vendi në një tjetër si zhvendosjen e lejuar priftit Antonit Mjeda për të mbetur në shërbim tri vjet në dioqezën e Lezhës¹²⁶⁰; ose lajmërimi për udhëtimin e ipeshkvit në Romë për të trajtuar punët e dioqezës¹²⁶¹.

Letra të tjera janë thirrje për ndihma financiare për vepra bamirëse: zgjerimin e jetimores së Motrave Stigmatine, ndihmën e dhënë nga Nunci¹²⁶²; restaurimin e një spitali

¹²⁴⁸ . APF NS vol. 69, Rubrica N. 109/1895 - 12047 ff. 833-836; - 14154: ff. 837, 843.

¹²⁴⁹ APF NS vol. 66, Rubrica N. 60/1895 - 12640: ff. 517-519.

¹²⁵⁰ APF NS vol. 52, Rubrica N 5/1895: ff. 626-636.

¹²⁵¹ Id. supra.

¹²⁵² APF NS vol. 53, Rubrica N. 5/1895: ff. 251-341; 342-346; 347-348, 349-353.

¹²⁵³ Id. supra: - 13078: ff. 1-4; 13701: ff. 5-9.

¹²⁵⁴ Arq. i Durrësit: Primo Bianchi: NS 69, Rubrica N 109/1895 - 11724: ff. 701-714; Arq. i Shkup- Prizrenit: Pasquale Troksi: id. ff° 725- 755.

¹²⁵⁵ APF NS 69, Rubrica N 109/1895 - 14206: ff. 844- 846;- 14624:ff. 847-849 Për shkak të Konkilit shqiptar Arqipeshkvijtë kanë qenë shumë të zënë dhe kërkojnë leje të mos vijnë në Romë për vizitën "ad limina".

¹²⁵⁶ APF NS vol.55, Rubrica N 8/1895 - 7025 ff. 683-690: Arqipeshkvi F. Guerini kërkon lejë për ndërtimin e Shtëpisë së Famullisë në Pult...

¹²⁵⁷ APF NS vol. 59, Rubrica N 32/1895 - 11244: ff. 78-79 në Pult; id - 15661: ff.279-281 në Shkodër etj.

¹²⁵⁸ Id supra - 9287:ff. 423, 424; - 12168: ff. 425-426.

¹²⁵⁹ APF vol. 61, Rubrica N 39/1895 - 11096: ff. 133, 134;- 11425:ff 228, 229; - 11426: ff. 230-232; NS Vol. 64, Rubrica N 39/1895 - 14940: ff. 144-145,-15419: 146-147.

¹²⁶⁰ APF vol. 53, Rubrica N 5/1895 - 15059: ff 477-479.

¹²⁶¹ . APF NS vol. 53 - 13963: ff. 19, 20.

¹²⁶² APF NS vol.58, Rubrica N 17/1895: ff. 120-139.

në Lezhë¹²⁶³ të katedrales së Prizren, fillimin e Kishës në Shkup¹²⁶⁴, ndihmën e kërkuar për të marrë enë dhe veshje të shenjta për kishën e Obotit për shembull ¹²⁶⁵ose për të marrë libra¹²⁶⁶.

Disa rubrika u takojnë lidhjeve të Misionarëve dhe sidomos të Françeskanëve me hierarkinë kishtarë të vendit¹²⁶⁷; letërkëmbimit me Ipeshkvin Pasquale Guerini dhe Delegatën e përgjithshme të Françeskanëve në lidhje me “probandat” në Troshan, shtrohen çështje të Françeskanëve të lindur në Shqipëri dhe të drejtat që i kanë ipeshkvijtë mbi ta si edhe promovimin e Arqipeshkvit të Shkupit nga Françeskanët¹²⁶⁸ dhe Misionet françeskanë¹²⁶⁹.

Një letër e famullitarit të Kalmetit Nikolle Shtufit i përket Misioneve të përkohshme të Jezuitëve¹²⁷⁰. Janë edhe dy letra të Imzotit Pasquale Guerinit, i cili kërkon hire shpirtërore sipas devocionit të kohës në formë të indulgjencave të dhëna nga autoriteti kishtar për ditën e Festës: njëra për famullinë e Shkrelit¹²⁷¹, tjetra për Kishëzën e Shën Madalenës në Casena¹²⁷².

Dokumente të tjera të nënshkruara nga Etërit e Koncilit

Të gjitha dokumentet tjera mund t'i klasifikojmë në dy kategori sipas temës së tyre: letra kanë përmbajtje kryesisht politike me qëllim të ruhet një situatë e favorshme për

¹²⁶³ APF NS vol. 66, Rubrica N 60/1895-13915 : ff. 578-580: Il Reverendo Anastasio, parrocco di Scutari implora sussidio per restaurare l'ospizio di Alessio.

¹²⁶⁴ APF NS vol. 69, N 109/1895 - 6026: ff. 747-755 (Arq. Pasquale Troksi lyp ndihma financiare për të ndërtuar edhe një Kishë në Shkup).

¹²⁶⁵ APF NS vol. 66, Rubrica N 60/1895 - 14576: ff. 621, 622: Ipeshkvi i Shkodrës kërkon sende fetare për Kishën e re të Obotit.

¹²⁶⁶ APF NS vol. 65, Rubrica N 48/1895 - 12661: ff. 676-677: Ipeshkvi i Pultit Nikola Marconi lyp libra që i duhet shumë.

¹²⁶⁷ APF NS vol. 56, Rubrica 12/1895 - 14001: ff. 404-406: rreth Probandatit të Françeskanëve në Troshan; - 14188: 407-410: letërkëmbim me Arq. F. Guerinit dhe Delegatit të përgjithshëm të Françeskanëve. NS vol. 69, Rubrica N 109/1895 - ff: 780-789.

¹²⁶⁸ APF NS 69, Rubrica N 109/1895 - 11429: ff. 722-724.

¹²⁶⁹ Id supra - 15076: ff.871- 874: Ipeshk. i Pultit kërkon një misionar Ministrin të përgjithshëm të Françeskanëve; - 15200: ff. 875-876.Ministri i përgjithshëm i Françeskanëve lajmëron se ka dërguar “obediencia” për dy Françeskanë në Pult: F. Roberto da Cles et F. Luigi nga Shkodrës. NS vol.49 Rubria N. 109/1895 - 14709: ff. 850-854: Pas vizitës: Gjendja e Misionit françeskan në Kastrati.

¹²⁷⁰ Id supra 14035:ff. 826, 827.

¹²⁷¹ APF Vol. 65, Rubrica N 49/1895 - 12167: ff. 257-260: Ipeshkvi F. Guerini në letërën e 9 marsit të 1895 lut Papës që, në prill 1893 i ka dhënë Famullisë së Shkrelit Indulgjencën e plotë për çdo vit më 13 qershor për festën e Shën Antonit, sivjet për shkak të Festës së Corpus Domini ipeshkvi lyp që indulgjenca të jepet më 4 qershor për të dielën e tretë të Rrëshajëve.

¹²⁷² APF NS 1895, vol. 65, Rubrica N 44/1895 - 13110 ff. 305, 306.

Ipeshkvi i Shkodrës në letërën e tij të 18 majit të vitit 1895 Prefektit të Propagandës Fide lyp që indulgjenca e dhënë më 1816 në rastin e festës së Sh. Madalenës në vigjilen e kremtimit - sepse në atë kohë turqit s'lejonin hapjen e Kishës e Sh. Madalenës in Casena ditën e festës - të hyjë në fuqi tani që s' ka pengesë edhe Ditën e Festës.

katolikët shqiptarë të nënshtruar sundimit të jashtëm jo të krishterë; ndërsa dy letrat tjera pasqyrojnë kryesisht dëshirat shpirtërore të Etërve të Koncilit për të mirën të popullsisë shqiptare.

Letrat e para flasin për angazhimin e krerëve shqiptarë dhe ballafaqimin e tyre me politikën shkatërruese të sundimit që ushtrohej dhe dëmtonte katolikët. Të dyja janë shkruar më 27 e 28 qershor të vitit 1895. Ato dalin nga vullneti i përbashkët i Etërve të Koncilit, njëra i përket lirimt nga burgu të Birit të Princit Bibdoda të Mirditës, tjetra është një dokument i gjatë i drejtuar Sulltanit për t'u siguruar katolikëve një mbrojtje më të mirë.

E para¹²⁷³ i drejtohet Atit të Shenjtë në dobi të Princit të Mirditorëve Prenk i burgosur dhe i internuar në Konstantinopojë në fund të vitit 1880 si anëtar i Lëvizjes shqiptare, ndërsa kishte dashur ta ndalë përparimin e Malit të Zi. Të syrgjynosurit e kësaj epoke, të gjithë myslimanë u falën, ndërsa Prenka është ende në mërgim. Vërtet në vitin 1888 shpërtheu një revoltë nga mirditorët mbi malet e Shkodrës, ishte fjala për punë hakmarrjesh, por Prenka u akuzua padrejtsisht të kishte qenë në origjinë të këtyre trazirave dhe u internua në Azi të Vogël në Kostamouni. Ky rebelim pati si pasojë largimin e guvernatorit të përgjithshëm Tahir Pasha, të cilit mirditorët i kishin drejtuar lutje që të kthehej biri i Princit të Mirditës. Ëtërit pohojnë pafajësinë e Prenkut në ndodhitë e papritura në 1888 dhe i thonë Atit të Shenjtë emërin Dervish Pasha, këshilltar dhe Komisari i përgjithshëm i gjithë Rumelisë për të hapur bisedime. Armiqtë e Princit të Mirditës janë nxitësit e këtyre shpifjeve, që të mos i jepet atij qeverisja e Mirditorëve që i takon si e drejtë trashëguese dhe që Ati i Shenjtë të humbë besimin tek ai. Lutjet tashmë të drejtuara nga krerët mirditorë Governorëve të përgjithshëm të Shkodrës, prej të cilave njëra në gjuhën turke të 12 shkurtit 1894 e nënshkruar nga Kajmekami, d.m.th. Governori, kujton ngjarjet. Në letrën e tyre Etërit japin një portret të bukur të Princit të Mirditës prekës dhe të denjë. rinia e tij 36 vjeç, pafajësia e tij, besimi i tij në sprovat pa ndihmë e një prifti, pa kishë, pa bashkësi katolike dhe megjithë këtë ruan një fe të mrekullueshme, duke mos rënë në fitimet që dalin lehtë të atyre që përqafojnë islamin. Duke mos pasur mundësi të krijojë një familje, pasardhësia e Mirditorëve do të fikej për fat të keq të katolikëve dhe të Mirditorëve. Por kthimi i Princit është edhe më shumë i nevojshëm për shkak të trazirave, vrasjeve dhe mosrespektit të të drejtave dhe të traditave në mungesën e tij. Pa ndërhyrjen e Shenjtërisë së tij Papës Luanit XIII të Sulltani, Princi me vështirësi do të rigjente lirinë.

Letra e dytë¹²⁷⁴ e shkruar në gjuhën frënge i drejtohet Sulltan Abdyl-Hamidit Khan II për të kërkuar mbrojtjen e katolikëve. Është një dokument gjithashtu i vulosur dhe i

¹²⁷³ APF NS 1895 vol. 69, Rubrica N109/1895-14035: ff. 828-830.

¹²⁷⁴ APF vol. 94, Rubrica N 109/1896-14000: ff 366-372v. Firenze, 1970

nënshkruar nga të gjithë Etërit e Koncilit. Bashkë me të është edhe një letër e shkurtër e Imzotit Pasquale Guerinit¹²⁷⁵ në të cilën, ai i kërkon Prefektit të Propagandës, Kardinalit Ledochovski këshillë për ta dërguar kërkesën e lartpërmendur. Kjo letër fillon me një hyrje të sjellshme ndaj “*Atit shumë të mirë të shumë popujve...*” dhe përdorimin e fjalëve të lavdishme ndaj “*përkujdesjes të **Madhërisë** së tij Perandorake për mirëqenjen, lumturinë dhe përparimin e popullit shqiptar...*” Pastaj, anëtarët e Koncilit kërkojnë nga Sulltani të kujdeset për episkopatin katolik romak të Shqipërisë, të ketë privilegje dhe të drejta të njëjta të dhëna nga Irada perandorake Vikarit apostolik Imzotit Lazar Mladenof, këto kërkesa janë përmbledhur në shtatë nene:

1) që ipeshkvi të marrë pjesë në Këshillin e Krahinës ku trajtohen të gjitha çështjet qeveritare e fetare;

2) që ipeshkvi të ketë të drejtë të jetë i përfaqësuar në të të gjithë Këshillat e rretheve;

3) që të mund të kërkojë përcjellje të nevojshme për të gjitha udhëtimet e tij për ta mbrojtur nëse është e nevojshme;

4) që të jetë i autorizuar t’u japë priftërinjve që punojnë në mësim titullin sipas nevojës së tyre, këto tituj duhet të njihen dhe të pranohen nga qeveria;

5) që ta ketë të drejtën të mbarështojë drejtësinë midis katolikëve, që varen kishtar-isht nga ai, dhe që të gjitha urdhërat e shpallur nga ai lidhur me çështjet e testamenteve dhe martësive të kenë fuqi ligjore dhe përpos kësaj që të jetë e njëjtë për të gjithë arbitrazhet e tij.

6) që asnjë prift katolik i thirrur përpara gjykatave civile të mos dënohet pa miratimin e ipeshkvit, dhe në qoftë se ky prift është fajtor, dënimin e vet ta pësojë në rezidencën ipeshkvore;

7) dhe në fund që Ipeshkvi të ketë të drejtë t’i mbrojë katolikët në të gjitha çështjet civile dhe kriminale.

Ata lypnin edhe që pronat kishtarë të përjashtohen nga taksa, që kumbonat e Kishës të mund të tingëllonin lirisht; që leja për ndërtimin e ndërtesave fetare të mos vononte shumë; që autoritetet civile t’u japin mbështetje të nevojshme autoriteteve kishtarë kundër atyre që shkelin ligjet e martesave katolike.

Një letër e Imzotit Pasqual Guerinit e 27 marsit 1896¹²⁷⁶ ia kujton Kardinal Prefektit letrën e Koncilit kombëtar shqiptar drejtuar Sulltanit nëpërmjet Kongregatës së Shenjtë që katolikët ta gëzojnë mbrojtjen e sigurt të tij. Kjo letër mbeti pa përgjigje, prandaj Shkëlqesia e tij Pasquale Guerini kërkon shpjegime, sepse katolikët nuk mund ta shprehin lirisht kultin e tyre. Ngjarjet e rënda ndodhin: në Prizren, Turqit deshën haptas ta vrasin sekretarin e Arqipeshkvit të Shkupit. Më 2 janar, një prift i dioqezës së Lezhës

¹²⁷⁵ Id. id. supra – 14000 1741:ff. 364-365.

¹²⁷⁶ Id. 14000:ff. 373-375 (Letra e Arqipeshkvit Pasquale Guerini 27 mars 1896).

gjithashtu u sulmua në Mirditë, gjithashtu edhe misioni i përkohshëm i Jezuitëve pëson përndjekje në dioqezën e Lezhës. Fjalët e Imzot Guerinit nuk janë shumë të ëmbla: ”këta dhe shumë ndodhi të tjera të reja tregojnë nevojën që episkopati shqiptar të jetë i mbështetur dhe i mbrojtur nga Qeveria në ushtrimin e juridikcionit ipeshkvor dhe të kultit, pra dërgimi i kësaj letre ishte me rëndësi...”

Prelati përfundon letrën e tij duke i kërkuar Prefektit ta njoftojë për arritjen e kësaj letre, sepse kolegjet e tij në episkopat dëshirojnë të dihet; vijnë pastaj urimet në rastin e festës së Pashkëve.

Letrat e tjera të etërvet të Konkilit të 27 qershorit 1895 i përkasin vetëm aspektit shpirtëror: - Letra e parë meriton një vëmendje të posaçme, për shkak të problemit baritor të Kishës shqiptare lidhur me fenomenin e kripto-katolikëve ose Laramanëve: 12.000 përmenden në kryepeshkvinë e Shkupit (shihni letrën e drejtuar Arkipeshkvit të Shkupit Czarev¹²⁷⁷). Imzoti Pasquale Trokshi në Relacionin e tij Propagandës më 20 prill të vitit 1893¹²⁷⁸ thotë: *“Konsullati i përgjithshëm Austro-Ungarez, është i disponuar për të ndihmuar bashkësinë katolike, për të ndihmuar 12.000 katolike të fshehtë, të cilët s’mund të besojnë haptas në Jezu Krishtin e kryqësuar, nga frika e turqve...”*¹²⁷⁹ Në një letër tjetër e datuar më 24 mars 1893 nga Prizreni Imzot Pasquale Trokshi lutet t’i japin dy misionarë françeskanë për nevojat e katolikëve të fshehtë, të cilët me emrin e rremë turk besojnë në Krisht, ndërsa autoritetet civile i llogarisin si dishepuj të Muhametit dhe që, do të ktheheshin brenda pak vitesh në fenë e vërtetë nëse kishin priftërinj në shërbimin e tyre¹²⁸⁰. Ata s’mund ta shpallin haptas fenë e tyre që të mos pësojnë kërcënime, shpifje dhe rreziqe të mëdha. Mungesa e priftërinjve dhe ndihmave shpirtërore, bashkëjetesa me popullatën tashmë të islamizuar me të cilën janë të përzier për ushtrimet ushtarake, martesat e përziera të cilat janë në rritje të dukshme, ushtrojnë një ndikim të madh dhe dritëza e dobët e fesë është duke u shuar dhe i sjell këto popullata drejt apostazisë.

Pas shoshitjes së problemit Etërit e Konkilit njëzëshëm, i drejtohen Kardinal Prefektit, duke kërkuar që t’u dërgojë dy priftërinj me veshje civile, pa uniformë, që të jetojnë në mesin e kësaj popullate për ti ndihmuar më shumë ata që janë në rrezik të bien dhe për t’u dhënë mbështetje, duke u mësuar nocione preliminare të fesë dhe të mistereve të forcuar me sakramentet. Etërit ngulmojnë që Misionarët të jenë nga vendi, do me thënë Shqiptarë, sepse Turqit do t’i njohin lehtë të huajt dhe kjo do të sillte me vete një

¹²⁷⁷ APF NS vol. 55 Rubrica N. 8/ 1895 - 13998: ff. 77-80.

¹²⁷⁸ APF SC Servia V, ff. 881, 882: APF NS Vol. 69, N 109/1895 - 5364: ff. 730-746: Relacion e 15 dhjetorit 1893 të P. Trokshi, Arkipeshkvë i Shkupit.

¹²⁷⁹ APF NS vol. 24, Rubrica N. 109/ 1893 - 1864: ff. 574, 575: Letra e argj. Pashk Trokshi nga “Uskub 20 aprile 1893 Propagandës. ff. 553, 554v-5546: Argj. i Shkupit Pashk Trokshi jep informata mbi ardhjen e tij në Arkipeshkvinë e re. Ai lyp dy Misionarë për misionin pranë laramanëve: letra e 24 marsit 1893 - 1539: ff. 553-554.

¹²⁸⁰ Id supra 46.

diskriminim edhe më të madh ndaj kësaj popullate aq të vuajtur. Në të vërtetë, kleri i kryepeshkvisë është i angazhuar për kujdesin shpirtëror të shpirttrave dhe nuk arrin t'i plotësojë nevojat e kërkuara. Përpos kësaj, duhet të shtohet edhe numri i nxënësve të Kolegjit papnor. Etërit e Konkilit përfundojnë duke shprehur mirënjohje të thellë ndaj Kongregatës së Shenjtë për ndihmat e saj financiare të dhëna me zemërgjerësi. Ata kanë dashur të tregojnë rreziqet dhe mundimet e realitetit të të krishterëve duke theksuar se Kongregata në zellin e saj hyjnor gjithmonë i ka ndihmuar “Botës Katolike” në të gjitha fatkeqësitë e saj, të forcuar në ndjenjat e tyre kërkojnë ndihmë financiare për të dy misionarët e katolikëve laramanë dhe për katër të rinj me studime në Kolegjin Papnor të Shkodrës. Gjithë kjo që të rritet Feja me një angazhim baritor më të madh qoftë për katolikë të fshehtë qoftë për katolikët, 300.000, të cilet janë në rrezik të përzierë ndër popullata shizmatike greke” të shpërndara.

Letra e dytë e shkruar latinisht e gjetur në dokumentet arkivore të vitit 1897¹²⁸¹, e datuar 27 qershor 1895 i përket kultit të Së Lumes Virgjëreshë Mëri. Pasquale Guerini në emër të Etërve të Konkilit i drejtohet Prefektit të Propagandës Fide me një lutje që e Lumja Virgjëreshë Mëri të shpallet Pajtimtare e Shqipërisë me emrin e Zojës së Këshillit të mirë. Devocioni ndaj Virgjëreshës Mëri, Nënës së Këshillit të mirë i ka rrënjët thellë në traditën kombëtare shqiptare dhe fetare. Papa Luani XIII shprehte një devotshmëri të madhe ndaj Zojës Mëri, Nënës së Këshillit të mirë të Zhenacanos /Genazzano/ në Itali. Atje në shekullin XV, suaza me fytyrën e Zojës së Këshillit të Mirë do të kishte gjetur strehim në kishëzën Shën Vlash të etërve Agostinë pasi që udhëhequr mrekullisht nëpër ujëra nga dy pelegrinët e Shkodrës të ardhur për tu lutur në Kishën e këtij qyteti, përpara se të iknin nga pushtimi otoman. Nëpër shekuj nderohej dhe më 1884 Papa Luani XIII miratoi Oficin e ri me Meshën e ditës dhe ditën e festës më 26 prill, dhe në 1892 jepte indulgjenca. Duket pra e natyrshme që përfaqësuesit e Kishës shqiptare dëshirojnë t'i kenë të njëjtat privilegje shpirtërore si ata të Faltores së mërgimit, Zhenacanos. Le të shtojmë se më 1903 Luani XIII Shenjtoren e Zhenacanos do ta ngrinte në rangun dhe dinjitetin e Bazilikave minore, dhe më 22 prill të të njëjtit vit urdhëroi që në litanitë e Loretos të shtohet *Mater boni consilii* pas *Mater admirabilis*. -Ky papë bëri edhe një lutje për nder të Virgjëreshës, Nënës së Këshillit të mirë.

Përpara vitit 1895 dhe pastaj, disa letra dëshmojnë për dëshirën e Barinjve, udhëheqësve shpirtërore që të rritet kulti ndaj Zojës së bekuar Nënës së Këshillit të mirë duke kërkuar privilegje të hireve të ofruara nga indulgjenca siç ishte zakon në atë kohë. Që nga viti 1867 gjejmë në një letër të Imzotit Pooten, Arqipeshkvit të Tivarit-Shkodër, një lutje, ku përmendet se rektori i Kolegjit Papnor i kishte kërkuar që të jepte një indulgjenca njëqindëditëshe për çdo njeri që do të lutej me një “Të

¹²⁸¹ APF NS vol. 82, Rubrica N.30/1896-16643:ff.454rv.

falemi Mëri” para fytyrës së Zojës të Këshillit të mirë vendosur në krye të shkallëve të kolegjit¹²⁸².

Letra e Imzot. Pasquale Guerinit e datës 9 mars 1895¹²⁸³ e njofton Atin e Shenjtë se ai vihet në mbrojtje të Zojës së Këshillit të mirë, Titullares së Katedrales dhe Pajtureses së qytetit të Shkodrës. Ai dëshiron të marrë indulgjencë të plotë çdo vit të dielën pas festës së Lumes Virgjëreshë Mëri, Nënës së Këshillit të mirë për të gjithë besimtarët e rrëfyer dhe të kunguar.

Më 27 qershor të vitit 1895 përgjegjësit fetarë të Koncilit Kombëtar Shqiptar, para se të ndaheshin, shkruan një letër latinisht në të cilën kërkonin që edhe ata të kishin të drejtë, sikurse shumë vende të botës, ta kishin Pajturesin e Shenjtë të”Mbretërisë së tyre” duke kremtuar çdo vit sipas ritit të dyfishtë të Rangut të parë me oktavë. Anëtarët e nënshkruar, me dëshirë që të rritet devotshmëria ndaj Shën Mërisë, Nënës së Këshillit të mirë dhe të forcohet besimi në gjithë Shqipërinë, shfrytëzojnë Kuvendin e shenjtë për t’i shprehur dëshirat e tyre duke shpresuar se do të plotësohet vullneti i Klerikëve dhe i tërë popullit shqiptar, që festa e Virgjëreshës, Zojës së Këshillit të mirë, Pajtureses së këtij kombi të jetë e ngritur në Rangun e klasës së parë dhe të ketë privilegje të njëjta sikurse Kisha e Zhenacanos në Dioqezën e Palestrinës, të jetë festë e urdhëruar, të mos bëhen punë të rënda dhe të merret pjesë në Eukaristi për ta marrë indulgjencën e plotë.

Pas një viti Imzot Pasquale Guerini i drejtohet Kardinalit Prefekt të Kongregatës së Shenjtë Ledochovshi, në emër të ipeshkvijve të Shqipërisë në një letër të 9 janarit të vitit 1896¹²⁸⁴. Ai ia kujton Dekretet e Koncilit Krahinor të tretë shqiptar dhe ia përmend kapitullin e nëntë të pjesës së parë ku flitet për devotshmërinë ndaj Virgjëreshës Mëri, duke vërejtur se famullitë dhe dioqezat shqiptarë kishin pajturesit e tyre, ndërsa Krahina nuk e kishte, Etërit e Koncilit kanë menduar se ishte mirë të vënë gjithë Shqipërinë në mbrojtjen e Virgjëreshës Mari, Nënës së Këshillit të mirë dhe ta lusin në nevojat e tyre, i përsërisin kërkesat e letrës së përparme. Imzot Pasquale Guerini shton se ka biseduar me krejt Klerin dhe besimtarët e Arqipeshkvisë së tij si dhe me Ordinaret shqiptarë si Primi Bardhin, Arq. i Durrsit, ipeshkvijtë e tjerë sufraganë dhe Primus Dokin e Abadisë së Mirditës, të gjithë e kanë pranuar këtë plan, përveç Arqipeshkvit të Tivarit Imzoti Milinovishit nga Principata e Malit të zi, i cili ka në juridiksionin e tij disa famulli shqiptarë. Imzoti Pasquale Guerini dërgon letrën e këtij të fundit të datës 30 gusht 1895¹²⁸⁵ në të cilën shpjegon pikëpamjen e tij: ai mendon se s’mund të bashkohet me planin e njëzëshëm të Etërve të Koncilit. Kundërshtimi kryesor është se Principata e Malit të zi

¹²⁸² APF SC Albania vol. 39, f 492v.

¹²⁸³ APF NS vol. 65 Rubrica N 44/1895-12166 ff° 255, 256.

¹²⁸⁴ APF vol. 82 N 30/1896-16643, ff. 452, 453.

¹²⁸⁵ Id supra: 16643: ff° 451rv.

ka tri religjione: Katolikja, zotëruesja ortodokse dhe turkja, festat urdhëruese që kërkojnë mbylljen e dyqaneve janë të shumta dhe tregu i katolikëve është i paralizuar. Prandaj nuk i duket e udhës ti bashkohet lutjes së tyre. Imzot Guerini i respekton ato kundërshtime dhe kërkon privilegje për gjithë trollin e Shqipërisë që gjendet nën sundimin otoman me përjashtim të Malit të zi¹²⁸⁶

Më 9 mars 1896¹²⁸⁷ Imzoti Pasquale Guerini falënderon për përgjigjen e 25 shkurtit me të cilën Ati i Shenjtë shpallte Lumen Virgjëreshë Mëri me titullin e Zojës së Këshillit të mirë Pajtimtare e gjithë krahinave kishtarë të Shkodrës me detyrën të kremtohet çdo vit festa urdhëruese me oktavë. Ipeshkvi Guerini thotë edhe se Odinarët e dioqezave të tjera kanë nënshkruar letrën e 9 kallnorit 1896 dhe lusim edhe një herë që privilegji të vlejë edhe për gjithë Shqipërinë me përjashtimin e kryepeshkvisë së Tivarit sipas dëshirës së Arq. Milinovichit në letrën e tij të 30 gusht 1895. Meqë duhet kohë për t'i lajmëruar Dioqezat dhe të zbatohet privilegji, koha është tepër e shkurtër deri te 26 prill. Ai propozon që privilegji të fillojë vitin që vjen dhe të shënohet kjo festë në kalendarin e 1897.

Më 26 prill 1992 Imz. Ivan Dias, nunci apostolik i vendosur rishtazi në dhjetorin 1991 me praninë e priftërinjve, rregulltarëve dhe besimtarëve bashkë me autoritetet qytetare, ja besonte Shqipërinë Zojës së Këshillit të Mirë dhe pas një viti Papa Gjon-Pali II bekoi gurin e parë të Kishës së re kushtuar Zojës së Këshillit të mirë, në hyrjen e qytetit të Shkodrës, pranë liqenit të Shkodrës në vendin ku Kisha u rrënuar dy herë, simbol i besës së pashkatërrueshme të popullit shqiptar. Qoftë lutja e Papës Gjon-Palit të dytë një realitet... Mbroftë Zoja e Këshillit të Mirë të gjithë shqiptarë që banojnë në Ballkan si edhe ata të shpërndarë në botë...

Të gjitha këto ngjarje të lartpërmendura historike që ndodhën brenda një kohe shumë të shkurtër vulosën jetën e Kishës katolike në Shqipëri. Këto ngjarje gjithashtu pasqyrojnë rrënjosjen e thellë të fesë të Shqiptarët dhe angazhimin e krerëve të tyre në ruajtjen e trashëgimisë kulturore e fetare, si themel i vazhdimësisë dhe i identitetit kombëtar, në kushte tejet të vështira nën dominimin otoman. Këto ngjarje gjithashtu flasin për një moment historik, ndoshta më tragjik, kur Shqiptarëve u kërcënohej edhe një çarje ndër më të mëdhatë: ndarja edhe në një fe tjetër. Prandaj, krerët e krishterë të tyre i gjemë në mobilizim të plotë për ta penguar këtë proces dhe për të gjetur një mënyrë të përshtatshme për të mbijetuar në këto rrethana.

¹²⁸⁶ Id supra 17459: ff 455, 456.

¹²⁸⁷ Id. supra

Burimet

1. Sacrae Congregationis de Propaganda Fide - MEMORIA RERUM - 1622-1972, cura e studio J. Metzler edita Herder, Rom-Freiburg-Wien 1976 (vol. III/2)
2. Castellan, Georges, HISTOIRE DES BALKANS XVe-XXe siècle, Fayard, Paris, 1991
3. ENCICLOPEDIA DELLE RELIGIONI 2 Geram Germani, Vallecchi ed Firenze, 1970
4. LA MADONE DU PARADIS - Notre Dame du Bon Conseil, Le Mans 1953

Andreas GOTTMANN, Wien

Konkordat apo protektorat i kultit?

Monarkia Austriake dhe aktivitetet diplomatike te Selise se Shenjte ne Evropën Juglindore 1878-1914

Shkurtesat e përdorura:

AAEES - Archivio degli Affari Ecclesiastici Straordinari

ACDF - Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede

Arch. Nunz. Vienna - Archivio della Nunziatura Apostolica in Vienna

ASV - Archivio Segreto Vaticano

AVA - Allgemeines Verwaltungsarchiv

HHStA - Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Kab. Kanzlei - Kabinettskanzlei

PA - Politisches Archiv

PF - Propaganda Fide

SCCO - Sacra Congregazione per le Chiese Orientali

S.O. - Sant'Offizio

Segr. - Stato Segreteria di Stato

Rënia graduale e Perandorisë Osmane në gjysmën e dytë të shek. 19 në Evropën Juglindore la një boshllëk të pushtetit i cili do ta vë në pikëpyetje rendin e paqes evropiane të arritur në Kongresin e Vjenës. Përpjekjet e popujve të Ballkanit për pavarësi hasin në simpati gjithkund në Evropë e sidomos tek qarqet romantike liberale. E njëkohësisht, fuqitë evropiane, duke paraprirë Rusia dhe Austro-Hungaria, përpiqen ta përforcojnë e sigurojnë ndikimin e tyre në Ballkan. Mbas korrikut të vitit 1875, kur në Hercegovinë fillon një revoltë kundër sundimit Osman e pak më vonë ajo do shtrihet në Bosnje, Serbi e Mal të Zi, e në pranverë të 1876-ës do të ngrihen edhe bullgarët, Rusia do t'i shpallë luftë Sulltanit me 24 prill 1877, luftë e cila do të përfundojë me humbjen e Perandorisë Osmane e që do të vuloset me 31 janar 1878 me arritjen e marrëveshjes së armëpushimit të Adrianopojës.

Në një situatë të tillë ndërkombëtarisht tejet të tensionuar, në Romë në shkurt 1878 mbledhen kardinalët për të zgjedhur pasardhësin e *Piut IX*. Disa ditë mbas konklavës

zgjidhet *Vincenzo Gioacchino Pecci* si *Leo XIII*. Papa i ri në rendin e ri të Ballkanit, do të shohë një shans historik për Kishën Katolike, e para se gjithash një pikënisje për synimin e tij për bashkimin (unionin) me ortodoksinë, që do të duhej të bëhej tema kryesore gjatë pontifikatit të tij. Bëhet fjalë për një fillim krejt të ri, sepse interesim për këtë regjion (Ballkanin, *vër. e përkt.*) gjer më tani interesim dinamik kishin treguar po ashtu edhe Piu i IX, e posaçërisht sekretari i tij shtetëror *Giacomo Antonelli*, dhe nunci i Vjenës *Ludovico Jacobini*¹²⁸⁸.

Mirëpo për popujt e Evropës së Lindjes që ishin para kthesave, mirëkuptim do të tregojnë vetëm pak anëtarë të Kurisë: sepse për shumicën prelatëve në Romë larmia kulturore dhe gjuhësore e kësaj bote mbetej e mbyllur. Papa Leo i XIII dhe disa nga bashkëpunëtorët e tij të ngushtë, megjithatë përpiqen ta hapin Kishën Katolike përballë sllavëve dhe traditave të Kishës së Lindjes. Fillimisht përbrenda Kishës Katolike nuk kishte ndonjë kundërshtim përballë këtij projekti, sepse qëllimi i zgjerimit të Kishës Katolike drejt Evropës Lindore është përkrahur nga të gjithë papët. Peshë politike e Selisë së Shenjtë ishte e vogël: pas fundit të shtetit-kishë papa nuk posedonte territor të vetin dhe nuk ishte pjesëmarrës në bisedimet për një rend të ri politik në Evropë. Vatikani për t'i realizuar qëllimet e veta kishte nevojë për aleat. Leo XIII në Austro-Hungarinë e sheh partnerin më të rëndësishëm, e cila në pjesë të mëdha të Evropës Juglindore e ushtronte funksionin e një fuqie politike mbrojtëse mbi të krishterët katolikë. Ndërsa për Ballhausplatz-in (shesh në qendër të Vjenës dhe përdoret si sinonim i përqendrimit të pushtetit, *vër. e përkt.*) nuk qëndronte në rend të parë forcimi i pushtetit të Kishës Katolike në Ballkan, por përforsimi i ndikimit të vet në Evropën Juglindore¹²⁸⁹.

Vetëm pak ditë pas zgjedhjes së Leonit XIII, fituesja Rusia, kishte detyruar Perandorinë Osmane me 3 mars 1878 në Paqen e Shën Stefanit (Yeşilköy) të pranojë kushte të vështira: në territorin e Perandorisë Osmane do duhej të ngriheshin katër shtetet të reja: Rumania, Serbia, Mali i Zi, Bullgaria e Madhe, e cila do të shtrihej nga Deti i Zi, në Egje e deri në malet shqiptare. Me ndihmën e këtyre shteteve, perandoria e Carit dëshironte ta zgjeronte ndikimin e saj në Ballkan. Tensionet që pasun nga kjo u ç' tensionuan me ndërmjetsimin e Bismarck (Bismarkut) në korrik 1878 në Kongresin e Berlinit. Marrëveshjet e Shën Stefanit merren vetëm pjesërisht (në marrëveshjen e re, *vër. e përkt.*) ndërsa Bullgaria do humbë pjesë të shumta nga rajonet që i ishin dhënë asaj në fillim.

Feja, organizimi kishtar dhe vetëdija kombëtare tek vendet e Evropës Juglindore ishin të lidhura ngushtë njëra me tjetrën, ndërsa kjo shprehet në kishën shtetërore ort-

¹²⁸⁸ Për këtë shiko: R. TOLOMEO, *La Santa Sede e il mondo danubiano-balcanico. Problemi nazionali e religiosi*, 1875–1921. Roma 1996, 5–14.

¹²⁸⁹ Nuntius Jacobini drejtuar Franchi-t datë 15 shkurt 1878, ASV, Segr. Stato 1878, 247/1, Z. 27741, fol. 94. Shih për këtë: A. NOVOTNY, *Papst Leo XIII. und der Berliner Kongreß. MÖStA* 63 (1955), 565–570. Ai sekretarin e shtetit të Vatikanit Alessandro Franchi e quan sie "dora e djathtë" dhe "si zëdhënës in vërtetë të Papës për problemet në Kongresin e Berlinit" (fq. 568).

odokse. Kështu mitropoliti i Cetinjës deri në mesin e shek. 19 ishte njëkohësisht udhëheqës shpirtëror dhe laik. Para krijimit të shteteve kombëtare ishin ngritur kishat e pavarura ortodokse në Greqi, Bullgari, Rumani, Serbi dhe Mal të Zi, autoqefalia e të cilave është njohur nga Kostandinopoja në vitin 1856 për Greqinë, 1878 për Malin e Zi, 1879 për Serbinë dhe 1873/85 për Rumaninë. 180.000 të krishterët ortodoks të Shqipërisë që nga viti 1767 i takonin Patriarkatit të Kostandinopojës, ndërsa për një autoqefali ata do përpiqen në shek. e 20-të¹²⁹⁰. Që nga viti 1862, në Rumani rumanishtja ishte gjuhën kishtarë, ndërsa ajo është përdorur paralel me sllavishten e vjetër kishtarë që nga shek. i 17-të. Në Bullgari me një ferman nga Sulltani është ngritur një ekzarkat¹²⁹¹ më 1870, që në një organizim kishtar përfshinte gjithë ortodoksët bullgarë. Mirëpo patriarku i Kostandinopojës nuk e jepte pëlqimin e tij dhe se e refuzonte posaçërisht zgjerimin e juridiksionit të kishës bullgare mbi Maqedoninë. Pas kësaj qëndronin dy pikëpamje: përderisa Fanari (Kisha Ortodokse, *vër. e përkt.*) në Kostandinopojë përfaqësonte një konceptim territorial, kjo do të thotë një organizim kishtar për një rajon shtetëror, ekzarkati bullgar ishte bartës i një koncepti kombëtar sepse ekzarku¹²⁹² bullgar ishte kompetent edhe për bullgarët që jetonin jashtë territorit të mbretërisë¹²⁹³.

Katolikët e Ballkanit ishin pjesërisht nën mbrojtjen franceze dhe pjesërisht nën mbrojtjen austriake. Përderisa protektorati i kultit në Francë ishte çështje shtetërore, në Austri është perceptuar si detyrim i ministrisë së jashtme¹²⁹⁴. Të drejtat e protektoratit bazoheshin në marrëveshjet ndërkombëtare me Perandorinë Osmane dhe se ato duheshin dalluar nga të drejtat e patronatit, që Kisha ua kishte bartur fuqive katolike, e që shpesh përmbanin edhe përkrahjet financiare (nga shtetet në fjalë, *vër. e përkt.*). Të drejtat franceze kanë bazën te kapitulationet¹²⁹⁵ që kishte lidhur mbreti Franz I. që në vitin 1535 me Sulltan Sulejmanin e Madh, të cilat më vonë janë konfirmuar disa herë. Duke u mbështetur në këto marrëveshje ipeshkvijtë francezë – edhe ata jo francezë që ishin vetëm nën mbrojtjen e Francës – dhe rregulltarë, mund të drejtonin qendra misionare në Perandorinë Osmane. Përveç kësaj, të gjithë pelegrinët dhe tregtarët e kombeve të huaja, me të cilat Porta nuk kishte lidhur marrëveshje, ishin nën mbrojtjen e Francës. Të drejtat austriake ishin më të reja dhe bazoheshin në marrëveshjet e Paqes të Karllovcit (1699), Passarowitz (1718), Beogradit (1739) dhe Sistovës (1791)¹²⁹⁶. Një rreg-

¹²⁹⁰ Handbuch der Kirchengeschichte, vëll. VI.: Die Kirche in der Gegenwart, vëllimi i dytë: Die Kirche zwischen Anpassung und Widerstand, 1878 bis 1914, ed. von H. JEDIN. Freiburg–Basel–Wien 1973, 366 v.

¹²⁹¹ Rajon administrativ kishtar ortodoks, *vër. e përkt.*

¹²⁹² Kryepeshkvi ortodoks, *vër. e përkt.*

¹²⁹³ G. DEL ZANNA, Roma e l'Oriente: Leone XIII e l'Impero ottomano 1878–1903. Milano 2004, 69 v.

¹²⁹⁴ A. H. BENNA, Studien zum Kultusprotektorat Österreich-Ungarns in Albanien im Zeitalter des Imperialismus, 1888–1918. MÖStA 7 (1954), 13–46, këtu 15.

¹²⁹⁵ Kapitilasyon d.m.th.: marrëveshjet që i bënte Perandoria Osmane me shtetet Perëndimore, *vër. e përthyesit*.

¹²⁹⁶ Gjatë revolucionit Francez Austria merr mbi vete protektoratin mbi vikariatit apostolik në Kostandinopojë. Mirëpo me arritjen e një marrëveshje me Napoleonin dhe Portën, i kthehen Francës të gjitha të drejtat e vjetra. Shih

ullim i qartë i zonave të ndikimit të Austrisë dhe Francës mungonte; për këtë merreshin vesh në mënyrë pragmatike që monarkia e Habsburgëve protektoratin e saj ta ushtron-te në rajonet afër kufijve të saj si dhe në ato pjesë ku Austria përkrahte themelimin e kishave, seminareve si dhe institucioneve fetare e humanitare. Kjo situatë e paqartë në disa rajone, para se gjithash në Bullgari – por edhe në Tokën e Shenjtë- shpinte drejt një konkurrence të ashpër mes këtyre dy fuqive katolike¹²⁹⁷.

Pesha e monarkisë habsburgiane zgjerohet nga ana e Kongresit të Berlinit, me ç'rast Austro-Hungarisë i jepet administrimi i Bosnjës dhe Hercegovinës dhe pas pushtimit ushtarak të Sanxhakut, rajon ndërlidhës mes Serbisë dhe Malit të Zi. Ishte e vetëkuptueshme që Selia Shenjtë interesat e saj në Ballkan do të përpiquej t'i ruante më shumë nëpërmjet Vjenës se sa nëpërmjet Parisit. Këtu Kuria ishte e përfaqësuar nga njëri prej diplomatëve më të aftë të saj, *Ludovico Jacobini*¹²⁹⁸. Si shtesë duhej të dërgohej dhe një person i rangut të lartë tek Kajzeri, për ta mbështetur dhe nxitur atë në mënyrë aktive për mbrojtjen e interesave katolike në Ballkan dhe Evropën Lindore¹²⁹⁹. Për këtë detyrë zgjidhet kardinali i Kurisë *Edward Howard*, i cili në vitin 1880 do niset për te Kajzeri në Bad Ischl. *Franz Joseph* tregohet i hapur, mirëpo ai nuk i jep premtime të qarta. Lidhur me frikën se ortodoksia në Monarkinë e Habsburgëve do të mund të organizohej e do të drejtohej nga një drejtues i përbashkët, monarku i jep përgjigje qetësuese: Sllavët dhe rumunët janë aq shumë në hasmëri me njëri-tjetrin, sa ata kurrë nuk do bashkoheshin¹³⁰⁰.

Ministri i jashtëm austriak *Andrássy* mendonte se për shkak të konsideratës për Francën dhe Rusinë dhe për shkak të situatës politike të brendshme, nuk mund të përkrahen plotësisht masivisht interesat kishtarë sipas dëshirës së Vatikanit¹³⁰¹. Selia e Shenjtë paraqiste rrezikun e pansllavizmit që vinte nga ortodoksia, argument ky me të cilin përpiquej ta bindte Monarkinë e Habsburgëve për realizimin e qëllimeve të saj.¹³⁰²

TOLOMEO (fusnota 1), 9. Për prapavijat historike dhe juridike shih: B. HAIDER-WILSON, Das Kultusprotektorat der Habsburgermonarchie im Osmanischen Reich. Zu seinen Rechtsgrundlagen und seiner Instrumentalisierung im 19. Jahrhundert (unter besonderer Berücksichtigung Jerusalems), në: Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Wien, 22.–25. September 2004 (*MIÖG Erg. Bd.* 48). Wien 2005, 121–148.

¹²⁹⁷ TOLOMEO (si në fusnotën. 1), 11.

¹²⁹⁸ R. TOLOMEO, Le relazioni serbo-vaticane dal congresso di Berlino alla prima guerra mondiale, in: Il Papato e l'Europa, ed. von G. DE ROSA–G. CRACCO. Soveria Mannelli 2001, fq. 341–380, këtu fq. 341 v. Një listë e dokumenteve papnore për çështjen e Orientit në: R. F. ESPOSITO, Leone XIII e l'Oriente Cristiano. Studio storico-sistematico. Roma 1960, 702–712.

¹²⁹⁹ *Ciò si potrebbe fare per mezzo di una persona di alta dignità per esempio Cardinalizia. Sarebbe molto espediente, che questa persona fosse di alta nascita aristocratica.* SCCO, Acta 1879/80 (6), 156.

¹³⁰⁰ Howard datë 15 gusht 1880, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 234, pos. 506, fol. 40–43. Planet për konstituimin e një sinodi të përgjithshëm apo patriarkat të kishës ortodokse në Monarkinë e Habsburgëve, është refuzuar edhe nga qeveria hungareze, Fjalimi i Conrad datë 31 gusht 1885, HHStA, Kab. Kanzlei, KZ 3194/1885.

¹³⁰¹ Jacobini drejtuar Nina-s, datë 17 qershor dhe përgjigja e Lorenzo Ninas datë 26 qershor 1878, ASV, Segr. Stato 1878, 247/4, Z. 30046, fol. 91v.

¹³⁰² Jacobini drejtuar Vannutelli datë 11 shkurt 1882: *E sono lieto di poterla assicurare che il Santo Padre ritenendo a buon diritto che un azione franca e decisa da parte dell'Austria cattolica porrebbe ostacolo allo sviluppo dello scisma ed agli*

Austro-Hungaria ftohet që për interesat të saj t'i marrë në dorë e t'i mbrojë interesat fetare të popujve ballkanikë për të mos u kapluar nga ortodoksia (*staccarli dallo scisma*), kështu mendonte *Serafino Vannutelli* pasardhësi i Jakobin-it si nunc i Vjenës¹³⁰³.

Në një letër-pozicion të sekretariatit shtetëror¹³⁰⁴ (të Vatikanit, *vër. e përkth.*) lëvizjet nacionale ndër popujt sllavë paraqiten si rrezik për rendin fetar e social në Evropë. Rusia përpigëj të ofronte politikisht dhe kulturalisht nga vetja shtetet e reja kombëtare sllave e për këtë shërbehej me lidhjen e ngushtë të fesë dhe politikës në ortodoksi. Të njëjtin rol që kishte marrë Rusia në botën ortodokse sllave, sipas Selisë së Shenjtë, Monarkia e Habsburgëve do duhej ta merrte për pjesën e sllavëve katolikë. Mirëpo ky krahasim ishte i mangët sepse në Austro-Hungari nuk kishte përzierje të interesave kishtarë e politike dhe se rifutja e sistemit kishtar jozefinian (*josephinische Staatskirchensystem*) do të kishte qenë jo e mirëseardhur për vetë Kishën Katolike.

Planeve politike të papës *Leonit XIII* nga ana e Vjenës i jepen dy refuzime: Roma nuk përkrahte as kërkesën e tij për restaurimin e sundimit laik të papatit – në raportin e mirë me Italinë kishte prioritet aspekti i aleancës trepalëshe (Dreibund) para përkrahjes së dëshirës së papës për rifitimin shtet-kishës – e as kërkesa për pushtetin shpirtëror që shprehet në politikën e tij ndaj sllavëve dhe planeve të tij për bashkimin e kishave¹³⁰⁵. Duke u mbështetur në përshtypjet e raporteve dekurajuese të nuncit të Vjenës *Vannutelli*, nga viti 1885 dukej se Kuria fillon ta kuptoj faktin dhe të heqë dorë nga shpresa për një aleancë të ngushtë katolike-habsburgiane në lindje. Si vijim sekretari shtetëror *Mariano Rampolla* mbas vitit 1887 mbështetet më shumë në Francën dhe rolin e saj si fuqi mbrojtëse e të krishterëve katolikë në Orient (Lindje).

Në fillim të viteve '80-të, në Vatikan ishin të bindur se Monarkia e Habsburgëve në pikëpamjen afatshkurtër nuk do të kishte alternativë tjetër pos asaj që të ndiqte pikëpamjet politike të Selisë së Shenjtë. Sekretari i shtetit *Jacobini* shkruante se Ballkani është “*grande teatro in cui opera le sue più fini arti la politica panslavista*”,¹³⁰⁶ dhe se në lojë është prestigji i Austrisë¹³⁰⁷. Gazeta katolike vjeneze “*Vaterland*” shkruante se: “*Austria është civilizuesja e suijdhesës ballkanike e jo Rusia*”, dhe se vetëm bashkimi i forcave të Kishës Katolike dhe politikës habsburgiane mund t'ia dalë ta frenojnë futjen

sforzi che in questo senso si vanno facendo nella penisola balcanica; ASV, Arch. Nunz. Vienna 556, fol. 345. Shih po ashtu Vannutelli drejtuar Jacobini datë 25 shkurt 1882, ASV, Segr. Stato 1882, 247/3, Z. 49864, fol. 71 v.

¹³⁰³ Vannutelli drejtuar Jacobinit datë 21 shkurt 1882, ASV, Segr. Stato 1882, 247/1, Z. 47985, fol. 233 v.

¹³⁰⁴ I dorëzohet nunciusit me 15 dhjetor 1880, ASV, Arch. Nunz. Vienna 565, fol. 12–24, dhe bazohej një analizë të thukët të Propagandës Fide për il Rito orientale, SCCO, Acta 1879/80 (6).

¹³⁰⁵ Unioni kishtar do duhej pos të tjerash të arrihej duke ndihmuar me ripërpunimin e librave liturgjikë të kishës së Lindjes si dhe duke ngritur qendrat studimore sllave në Romë e Paris, ku studimet sllave kishin arritur një domethënie të madhe. SCCO, Acta 1879/80 (6), fq. 87–90.

¹³⁰⁶ Jacobini drejtuar Vannutellit, ASV, Arch. Nunz. Vienna 556. Sekretari i shtetit drejtuar Jacobinit datë 30 janar 1878, po aty fol. 65 dhe „*Vaterland*“ datë 3 dhjetor 1884.

¹³⁰⁷ Nunci Jacobini drejtuar sekretariatit të shtetit datë 16 janar 1878, ASV, Segr. Stato 1878, 247/1, Z. 27256, fol. 63 v.

ruse në Ballkan dhe ndikimin në rritje të ortodoksisë në Ballkan (*porrebbe ostacolo allo sviluppo dello scisma*¹³⁰⁸). Në Vatikan është pranuar pozitivisht deklarata e ministrit të jashtëm austriak se, në të ardhmen do të vihet më intensivisht në mbrojtje të interesave fetare të katolikëve në Orient¹³⁰⁹.

Mirëpo, qeveria austriake qëndron pranë politikës së saj që të përkrahë institucionet fetare në vendet e Ballkanit, e para se gjithash në Bullgari, vetëm në formë jo zyrtare, sepse në Vjenë, për shkaqe politike të jashtme dhe të brendshme, donin të mënjanohej një përkrahje e hapur për katolikët në Ballkan.

Kuria ishte e brengosur për lajmin se në Moskë, St. Petersburg, Kiev dhe në disa shtete të tjera janë themeluar komitetet pansllaviste, duke u fshehur nën petkun se ato ishin formuar për qëllime të ngritjes së mirëqenies dhe si humanitare, por që në vendet e Ballkanit propagandonin për Rusinë dhe ortodoksinë. Me vite të tëra jo vetëm ortodoksët, por edhe priftërinjtë katolikë, kishin pranuar dhurata bujare gjësende ruse të kultit, dhe me anë të këtij veprimi ortodoksia prezantohej si fe “kombëtare” e sllavëve¹³¹⁰. Me 13 gusht 1881, gazeta „*Wiener Allgemeine Zeitung*“ njofton se, qeveria ruse si reaksion për numrin e madh të pelegrinëve sllavë dhe enciklikës sllave „*Grande Munus*“ planifikonte thirrjen e një konçili të kishës ortodokse greke në Moskë e dëshiron t’ua kujtojë sllavëve ortodoksë të jugut se, *ata i takojnë kishës së Lindjes* dhe se kishat e ndryshme kombëtare ortodokse duhet të lidhen përsëri edhe më afër njëra-tjetrës. Në Rusi ishte shqetësimi se përpjekjet për futjen e një gjuhe kishtare ‘kombëtare’ sllavo-katolike – pra të sllavishtes së vjetër kishtare – mund të jenë të suksesshme dhe se me këtë mund të fitonte rol drejtues pansllavizmi katolik nën drejtimin habsburgian¹³¹¹.

Duke u nisur nga kjo situatë politike e konfesionale, Selia e Shenjtë kishte interesim të madh për lidhje të konkordateve me shtetet e reja ballkanike, këtu duhet theksuar se bisedimet - të cilat një pjesë i ka drejtuar nunci i Vjenës – kanë qenë shumë të varura nga situatat politike të brendshme të vendeve përkatëse. Ato janë vështirësuar nga fakti se, bëhej fjalë për shtetet në të cilat jetonin një pakicë tejet e vogël katolike. Kështu popullata e Rumanisë ishte 91,5 % ortodokse, kishte vetëm 100.000 katolikë dhe 50.000 uniatë. Punët e Kishës Katolike në Rumani përfaqësoheshin nga *Ignazio Paoli*, administrator apostolik i cili fliste me qeverinë rumune për çështjet e hapura, konkretisht për ngritjen e një ipeshkvie në Bukuresht me një apo dy dioqeza sufragane, dhuratat e ipeshkvijve, ngritjen e seminareve për priftërinj në dioqezat përkatëse dhe çështja e emërimit të ipeshkvijve. Në fillimit të pontifikatit të Leonit XIII këto kontakte ishin

¹³⁰⁸ Sekretari i shtetit drejtuar Jacobinit datë 30 janar 1878, po aty fol. 65 dhe „*Vaterland*“ datë 3 dhjetor 1884.

¹³⁰⁹ Jacobini drejtuar Vannutellit datë 11 shkurt 1882, ASV, Arch. Nunz. Vienna 556, fol. 345.

¹³¹⁰ Propaganda Fide per gli Affari Orientali drejtuar nuncit Vannutelli datë 15 dhjetor 1880, ASV, Arch. Nunz. Vienna 565, fol. 12–24.

¹³¹¹ *Wiener Allgemeine Zeitung* datë 13 gusht 1881.

ashtu shpresëdhënëse, sa ai në vitin 1880 autorizon sekretarin e shtetit *Lorenzo Nina* dhe nuncit Jacobini të fillojnë me parabisedimet me përfaqësuesin rumun në Vjenë¹³¹². Mirëpo Selia e Shenjtë mbante qëndrimin se Bukureshti duhej ta dërgonte një përfaqësues në Romë me të cilin do të mund të zhvilloheshin bisedimet drejtpërsëdrejti¹³¹³. Bukureshti nuk ishte i pajtimit ndërsa i prezantohet nuncit të ri të Vjenës Vannutelli një konkordat-propozim¹³¹⁴, i cili refuzohet po ashtu nga kardinal Jacobini, i cili ndër-kohë ishte bërë sekretar shteti, sepse atij të drejtat e prezantuar në atë dokument i ishin dukur si të drejta tejet të kufizuara për Kishën Katolike¹³¹⁵. Fillimi i bisedimeve me Kishën Katolike nuk ishte mirëpritur. Ato nuk ishin refuzuar vetëm nga kleri ortodoks, por edhe nga pjesë të gjëra të popullatës¹³¹⁶. Për këtë arsye qeveria rumune do i ndër-presë bisedimet me Vatikanin, mirëpo e sinjalizon Kishën Katolike se, në rregullimin e punëve të saj ata mund të llogarisin se do të hasin në një tolerancë mjaft të madhe tek administrata rumune¹³¹⁷. Në vijim, në vitin 1883, për Vllahinë themelohet arqipeshkvia e Bukureshtit dhe në vitin 1884, për katolikët e Moldau-s (Moldovës) ipeshkvia Jassy¹³¹⁸. Për mundësin e bashkimit të kishave konkretisht në rastin e Rumanisë, nuk është biseduar, por që nuk do të thotë se Selia e Shenjtë nuk ka menduar për këtë¹³¹⁹.

Bisedimet me Rumaninë janë shembull konkret për ngritjen dhe uljen e marrëdhënieve të Selisë së Shenjtë me shtetet ortodokse të Evropës Juglindore. Në të vërtetë, nga te dy anët kishte një interesim të madh për një rregullim në nivelin e së drejtës ndërkombëtare të marrëdhënieve dypalëshe, mirëpo motivet në prapavijë nuk kanë mundur se si të jenë më të dallueshme. Vatikani donte ta arrinte përforcimin më të mirë të pozitës së tij në këto vende e me këtë të krijonte një pikënisje për realizimin e planeve të papatit për bashkimin e kishave. Situata e kthesave politike në vendet e Ballkanit dhe tendencat e ndarjes përbrenda ortodoksisë në njërën anë, vështirësuan bisedimet, por nga këndvështrimi i qendrës romane, Kishës Katolike i hapeshin edhe mundësi të paparamenduara. Ndërsa qeveritë e shteteve me lidhjen e marrëveshjeve ndërkombëtare me Selinë e Shenjtë shpresonin të kundërtën, pra një kufizim dhe rregullim të saktësuar të ndikimit katolik në njërën anë dhe një të drejtë në vendimmarrje të organeve shtetërore në çështjet e brendshme kishtare në anën tjetër.

¹³¹² Jacobini drejtuar Nina datë 13 korrik 1880, ASV, Arch. Nunz. Vienna 548, fol. 764 v. Më tej shiko telegramin e qeverisë rumune drejtuar përfaqësuesit në Vjenë datë 30 korrik 1880: po aty fol. 772.

¹³¹³ Nina drejtuar Jacobinit datë 7 gusht 1880, ASV, Arch. Nunz. Vienna 548, fol. 785 vv.

¹³¹⁴ Vannutelli drejtuar Jacobinit datë 14 shkurt 1881, ASV, Arch. Nunz. Vienna 582, fol. 678–682.

¹³¹⁵ Jacobini drejtuar Vannutellit datë 9 nëntor 1881, po aty, fol. 704 vv.

¹³¹⁶ Vannutelli drejtuar Jacobinit datë 19 nëntor 1881, po aty, fol. 708 v.

¹³¹⁷ Vannutelli drejtuar Jacobini datë 13 qershor 1882, po aty, fol. 716 v.

¹³¹⁸ Handbuch der Kirchengeschichte VI/2 (wie in Anm. 3), 171–194. Themelimi i arqipeshkvisë së Bukureshtit bëhet me anë të letrës „Praecipuum munus“ datë 27 prill 1883, ipeshkvia Jassy është ngritur me anë të një breve datë 27 gusht 1884; TOLOMEO (wie in Anm. 1), 40.

¹³¹⁹ Për shanset e një unioni me ortodoksinë rumune shiko raportin në SCCO, Fondo Leone XIII, 638/29, Mappe 3.

Vetëm me një shtet në vitet e '80-të, arrin të lidhë vërtetë një konkordat pra në vitin 1886 e kjo është principata e vogël e Malit të Zi. Edhe pse fillimisht dukej se kjo kontratë do të jetë një impuls në bisedimet me shtetet tjera dhe se ky shembull i marrëveshjes ndërkombëtare është theksuar përherë nga ana e kishës, shpejt bëhet e qartë se, mbi këtë bazë nuk do të ketë asnjë rezultat me shtetet tjera dhe se Mali i Zi, përkundër qëllimit fillestar të Selisë së Shenjtë, mbetet si rast i veçantë dhe se nuk ia doli të bëhet model.

Pavarësisht nga Mali i Zi, në vitet tetëdhjetë dukej se bisedimet me Bullgarinë fillimisht ishin shumë afër arritjes së qëllimit, sepse atje kisha ortodokse ishte emancipuar dhe më vonë pasi atje në krye të shtetit të ri ishte oborri i *Sachsen-Coburg*-ut, një familje kjo e vjetër mbretërore katolike. Në maj të vitit 1879, sektori përgjegjës për kishat në lindje i Propaganda Fide vendosi të dërgojë në Bullgari dy jezuitë me prejardhje sllave, rusin *Pavel Pierling* dhe çekun *G. B. Votka*. Ata duheshin të përpilonin një raport që do të bëhej bazë për letër-qëndrimin e cekur të Selisë së Shenjtë për çështjen e konfesionit në Ballkan¹³²⁰.

Bullgaria: konkordati dhe unioni?

Bashkësia e besimtarëve katolikë në Bullgari që përbëhej prej përafërsisht 20.000 besimtarëve – duke përfshirë edhe katolikët bullgar që jetonin në Maqedoni, Rumeli dhe Kostandinopojë ishin përafërsisht 25.000¹³²¹-ishite nën vikariatit apostolik të Sofjes dhe Filippopoli (Plovdiv), e cila që nga vitet dyzetë të shekullit 19-të ishte nën protektoratin e Francës. Përkrahja e rritjes së ndikimit të Austrisë nga Vatikani në Paris shikohej me mosbesimin më madh. Problemi shpërthen kur një shtetas austriak që vinte nga Trienti, françeskani (OFM Cap) *Roberto Menini* emërohet ndihmës i vikarit me të drejtë të marrjes së postit (të vikarit pas largimit a vdekjes së postmbajtësit aktual, *vër. e përkth.*). Franca kërkonte tërheqjen e tij dhe emërimin e një francezi, kjo kërkesë refuzohet nga administrata e kishës¹³²². Franca me posedimin e shumë shtëpive të rregulltarëve kishte ndikim të madh në vend, mirëpo nuk ia del të mënjanojë që Menini të ngrihet në postin e vikarit apostolik dhe që të ftojë në Bullgari më intensivisht priftërinj nga Monarkia e Habsburgëve. Për Selinë e Shenjtë ky konflikt shkonte në favor të saj, sepse si pasojë e konkurrencës së këtyre dy fuqive katolike, Austro-Hungarisë dhe Francës, kisha kato-

¹³²⁰ DEL ZANNA (si në fusnotën. 4), 81–89.

¹³²¹ DEL ZANNA (si në fusnotën. 4), 82. Nunci i Vjenës Belmonte flet në vitin 1908 për 30.000 katolikë; Belmonte datë 1 nëntor 1908, AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 437, pos. 1024, fol. 63.

¹³²² Për protektoratin francez shiko shkresën e ipeshkvit Roberto Menini nga Filippopoli drejtuar Simeonit datë 15 dhjetor 1880, PF, Bulgaria-Valachia 15, fol. 627–630 dhe datë 21 dhjetor 1880, fol. 633f. Si dhe të Vikarit Apostolik drejtuar Simeonit datë 6 dhjetor 1881 në të cilën ai njofton për një bisedë me konsullin austriak lidhur me çështjen, fol. 830 f. Me 28 dhjetor 1881 ai shprehet qartë kundër tërheqjes së zëvendësit, fol. 636 ff. Mbi raportin e Meninit me Francën shiko më shumë Vincenzo CRISCUOLO, Roberto Menini (1837–1916). Arcivescovo cappuccino, Vicario apostolico di Sofia e Plovdiv (Roma 2006), 457–463.

like ishte me prani më të fuqishme në Bullgari se sa ishte e pritur duke u mbështetur në nevojën dhe numrin e besimtarëve¹³²³.

Në ndarjen e kishës ortodokse bullgare nga patriarkati i Kostandinopojës kuria romane shihte një rast për një union me kishën bullgare¹³²⁴. Mirëpo jo vetëm Selia e Shenjtë dëshironte ta tërhiqte nga vetja kishën bullgare, edhe Rusia dhe ortodoksia ruse kishte plane të ngjashme¹³²⁵. Vatikani mbështetej në Monarkinë e Habsburgëve dhe sipas paramendimeve të kurisë romane, ajo (monarkia *vër. e përkth.*) duhet të përkrahte misionin katolik në Bullgari duke financuar shkollimin katolik, financimin e gazetave katolike dhe botimeve si dhe duke ndërtuar kisha. Mirëpo një angazhim i madh në Bullgari refuzohej nga Vjena dhe kufizohej në përkrahjen financiare të një shtëpie rregulltarësh resurrekcionistë (lat. *Congregatio a Resurrectione D.N.J. Christi*, shkurtesa: CR, *vër. e përkth.*) në Adrinopolin turk, të cilës i ishin të bashkangjitura një gjimnaz dhe një seminar për bullgarët¹³²⁶. Përkrahja e klerit ishte çështje urgjente sepse nxënësit e paktë bullgar në Romë studionin në kolegjin grek dhe kishin humbur kontaktin me popullatën sllave të vendlindjes¹³²⁷. Kajzeri Franz Joseph, në fund të fundit tregoi i gatshëm që përveç përkrahjeve të deritanishme të financojë edhe themelimin e një shtypshkronje në Adrinopol, në të cilën bullgarët do mund të shtypnin librat e tyre liturgjikë dhe një gazetë të tyre katolike¹³²⁸.

¹³²³ Vannutelli drejtuar Jacobinit datë 16 korrik 1884, ASV, Segr. Stato 1884, 247/2, Z. 58231, fol. 302f. Roma ia tërheqë vërejtjen ipeshkvit Menini nëse ai do merrte në konsideratë interesat e Francës; Simeoni drejtuar Meninit datë 26 maj 1882, PF, Lettere 1882, fol. 265. Për kundërshtinë franceze-austriake për shkak të protektoratit të kultit në Bullgari shiko shkëmbimin e letrave mes Simeoni dhe Meninit në arkivin e Propaganda Fide.

¹³²⁴ DEL ZANNA (si në fusnotën. 4), 168 vv.

¹³²⁵ 'Ekskuminikimi' i kishës bullgare nga ana e patriarkatit të Kostandinopojës tërhiqet tek në vitin 1945. A. TAM-BORRA, Pio IX, la lettera agli orientali in suprema petri apostoli sede del 1848 e il mondo ortodosso. *Rassegna storica del Risorgimento* XVI/III (1969) 347–367, hier 348. Nxitja për ndarjen nga Kostandinopoja bëhet nga nacionalistët bullgar të cilët e akuzonin klerin se kishin djegur librat kishtare sllave dhe se ato i kishin zëvendësuar me ato greke me qëllim të helenizimit sistematik të bullgarëve. Shih për këtë: G. G. ARBAKIS, The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism, në: The Establishment of the Balkan National States, 1804–1912. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century, hrsg. von B. u. Ch. JELAVICH. Seattle 1977, 115–144, hier 136–139 si dhe DEL ZANNA (si në fusnotën. 4), 155–158. Vatikani kishte informacione sipas të cilave Rusia kishte dorë në Maqedoni dhe se ajo shpërndante shuma të mëdha për përkrahjen priftërinjë, kishave, mësuesve dhe shkollave. Zyrtarisht këto të para shkonin në emër të kishës bullgare që edhe maqedonet – ata kishin mbetur nën juridiksionin e patriarkut të Kostandinopojës – për t'i nxitur për t'iu bashkuar kishës bullgare; Vannutelli drejtuar die Propaganda Fide për il rito orientale datë 1 maj 1883, ASV, Arch. Nunz. Vienna 565, fol. 213.

¹³²⁶ Aktiviteti i resurrekcionistëve në Bullgari edhe tek vet kleri katolik nuk ishte i padiskutueshëm. Shih shkresën e Antonio Maria Grasselli, ipeshkvit titullar të Colossit drejtuar Simeonit datë 27 dhjetor 1878, PF, Bulgaria-Valachia 15, fol. 467. Për pasionistët shiko shkresën e misionarit Willibald Czock datë 18 janar 1883, fol. 950 v.

¹³²⁷ Martin Pakiesz drejtuar prefektit të Propaganda Fide, Simeonit, datë 20 dhjetor 1877, SCCO, Scritture riferite, Rubeni, b. 2, fol. 635 v.

¹³²⁸ Nga këtu do duhej të vinte një impuls i ri për planet e bashkimit të kishave. Për këtë shih Howard datë 7 korrik 1880, AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 234, pos. 506, fol. 14; krhs.. R. TOLOMEO, La Santa Sede e la Bulgaria dal Congresso di Berlino alle soglie della prima guerra mondiale. *Ricerche di storia sociale e religiosa* 23 (2003) 63, 67. Shpresat e Vatikanit për një përkrahje të fuqishme të lëvizjes për bashkim (union) në Bullgari janë publikuar edhe në një vlerësim të Propaganda Fide për gli Affari Orientali datë 15 dhjetor 1880; ASV, Arch. Nunz. Vienna 565, fol. 12–24. Për këtë shih edhe SCCO, Acta 1879/80 (6), fq. 92 v.

Edhe pse mbreti i parë i Bullgarisë, *Alexander Battenberg*, ishte protestant dhe djalë i një katolikeje, ai e përkrahte në mënyrë demonstrative ortodoksinë dhe me rastin e festimit të jubileut të Metodit datë 18 prill 1885 luante një rol kryesor. Pos luleve dhe figurave të apostujve sllavë (vëllezërit Kyrilit dhe Metodit nga Selaniku që kishin misionar krishterimin te sllavët, *vër. e përkth.*) që ishin vendosur nëpër dritare dhe ballkone pranë tyre, ishte vendosur shpesh edhe figura e mbretit e që merr pjesë po ashtu në meshën festive në katedralen e Sofjes dhe se në një fjalim të tij para parlamentit kishte vlerësuar rëndësinë e apostujve sllavë për bullgarët¹³²⁹. Me gjithë këtë simbolikë politike kombëtare bullgare, Alexander Battenberg në vitin 1886 do të largohet nga një puç ushtarak. Parlamenti si pasardhës do të zgjedhë një katolik: *Ferdinand von Sachsen-Coburg*. Me këtë zgjedhje në Vatikan fillimisht përpjekjet për bashkimin (unionin) e kishës do të fitojnë një shtytje, mirëpo njëkohësisht edhe një pengesë. Kur nunci *Luigi Galimberti* në Vjenë i përcjell personalisht mbretit të ri bekimin e papës do të shpërthej një përleshje diplomatike. Rusia akuzon Vatikanin se po tentonte ta përvetësonte kishën bullgare e njëkohësisht akuzonte edhe Monarkinë e Habsburgëve se me këtë po tentohej edhe pretendimi i realizimit të planit të zgjerimit të ndikimit të saj politik. Ministria e jashtme e Vjenës, e cila nuk kishte qenë e informuar për takimin mes Ferdinand dhe Galimbertit, akuzon nuncin se takimi në fjalë nuk ishte realizuar në mënyrë të mjaftueshme diskrete¹³³⁰.

Fakti se mbreti Ferdinand ishte katolik, do të shkaktojë edhe në Bullgari komplikime politike. Në kushtetutë ishte e përcaktuar se mbreti i ardhshëm trashëgimtar e ka për detyrë të jetë i edukuar në fenë ortodokse. Kryeministri *Stefan Stambolov* përpieqje me të ëmën e mbretit, Clementina, që ta ndryshonte këtë përcaktim (kushtetues, *vër. e përkth.*) që të mund të realizohej themelimi i një dinastie katolike në Bullgari. Këto plane do të hasin në kundërshtime të ashpra si në Bullgari ashtu edhe në Rusi, ndërsa kjo çështje do mbetet për kohë të gjatë e pasqaruar, sepse propozimi i Clementinas, që në të ardhmen trashëgimtari i fronit në jetën private të mbetet katolik ndërsa zyrtarisht të pagëzohej si ortodoks, refuzohet nga sekretariati i shtetit Rampolla¹³³¹. Pas përpjekjeve të mundimshme në maj të vitit 1893, qeveria ia arrin të realizojë ndryshimin kushtetues. Sipas këtij ndryshimi, mbreti i Bullgarisë në parim duhet të ishte ortodoks, por mbreti i zgjedhur dhe trashëgimtari i fronit guxojnë ta mbajnë besimin katolik. Pak më vonë, me datën 18 janar 1894, do lindë trashëgimtari i fronit, Boris.

Konsolidimi i vendit duhej të arrihej me themelimin e një dinastie mbretërore bullgare, mbreti dhe trashëgimtari i fronit bëhen personifikim i pavarësisë kombëtare. Për t'i përmirësuar raportet me Rusinë mbreti Ferdinand zëvendëson kryeministrin Stam-

¹³²⁹ Vannutelli datë 25 prill 1885, ASV, Segr. Stato 1885, 247/3, Z. 62459, fol. 240 v. Për Battenberg shiko B. JELAVICH, *History of the Balkans*. Cambridge-New York 1983, 366–373.

¹³³⁰ Galimberti datë 28 gusht 1887, ASV, Segr. Stato 1887, 247/4, Z. 71373, fol. 210 vv.

¹³³¹ TOLOMEO (fusnota. 38), 76.

balov me kundërshtarin e tij *Konstantin Stoilov* i cili bënte një politikë më të balancuar përballë Rusisë. Si shenjë pajtimi me perandorinë cariste, trashëgimtari i fronit duhej të kalonte në ortodoksi. Për ta mënjeluar një krizë si ajo në Rumani – atje pagëzimi i trashëgimtarit në ritin ortodoks *de facto* shpinte në ekskomunikimin e mbretit në fron – duhej të merrej pëlqimi i Selisë së Shenjtë. Leo XIII këtu shihte vetëm një dalje: kalimin e trashëgimtarit në ritin katolik-grek. Edhe ndërhyrjet personale të mbretit Ferdinand, nuk mundën ta bindin atë të ndryshojë mendje. Kur trashëgimtari në shkurt 1896, pa pëlqimin e Selisë së Shenjtë pagëzohet si ortodoks, vjen përkeqësimi i dukshëm i raporteve vatikano-bullgare, mirëpo nuk bëhet ekskomunikimi i mbretit¹³³². Edhe pse *sacrum officium* ishte marrë me çështjen, Selia e Shenjtë merr një qëndrim më tolerues sipas të gjitha gjasave për të mos prishur bazën e bisedimeve me qeverinë bullgare dhe oborrin mbretëror¹³³³. Në Vatikan ishte frika se edhe çifti do të kalonte në ortodoksi, e sikur të ndodhte kjo do të kishte një pengesë e mëtejshme në përpjekjet për bashkim¹³³⁴. Mirëpo kjo nuk ndodh dhe se sanksionimi fillestar kushtetues sipas të cilit trashëguesi i fronit patjetër duhej të ishte ortodoks, hyn përsëri në fuqi në vitin 1911¹³³⁵.

Për t'i përmirësuar përsëri raportet mes Sofjes dhe Selisë së Shenjtë pas pagëzimit të trashëgimtarit të fronit, arqipeshkvi Menini propozon fillimin e bisedimeve për konkordat dhe se ai kishte arritur ta bindë edhe ministrin bullgar Stoilov për dobinë e propozimit. Frati barnabit *Cesare Tondini de' Quarenghi*, që kishte qenë pjesëmarrës kryesor në përpilimin e konkordatit me Malin e Zi, autorizohet të bëjë përpilimin e propozimit të parë, të cilin Menini do duhej t'ia paraqiste qeverisë. Një mundësi e tillë duhej të pranohej me dy duart, apelonte Tondini tek Selia e Shenjtë, që ky shans të mos kalonte pa u shfrytëzuar. Meqë Stoilov mendohej të vinte edhe kalendarin gregorian, në Romë intensifikohen shpresat për bashkim¹³³⁶. Mirëpo projekti i konkordatit zhduket shpejt nga tryeza e bisedimeve e që do të kthehet prapë në rend dite pas një dekade e gjysmë në kontekstin e luftërave ballkanike.

¹³³² Për raportet mes Vatikanit dhe Bullgarisë në kohën e nunciaturës Agliardi shiko ASV, Arch. Nunz. Vienna 664, fol. 755–845. Rampolla njoftonte Galimbertin me anë të shkresave të ndryshme në mënyrë të detajuar lidhur me prapavijat se çka e kishte nxitur princin Boris të bëjë ndryshimin e fesë, i cili fillimisht ishte i pagëzuar si katolik.

¹³³³ Prefekti i Propaganda Fide çështjen e bartë me 13 qershor 1896 tek *sacrum officium* me lutjen për një qëndrim. *Sacrum officium* e përkrahte politikën e arqipeshkvit Menini, që nuk kishte ekskomunikuar trashëguesin e fronit me gjithë ndryshimin e konfesionit; ACDF, S.O., *Rerum variarum* 1896/4. E. WINTER, *Russland und die slawischen Völker in der Diplomatie des Vatikans 1878–1903*. Berlin 1950, 82 vv., supozon se mbas këtij reagimi të butë të kishës katolike qëndronte ndikimi francez.

¹³³⁴ Taliani datë 12 prill 1900, ASV, Segr. Stato 1900, 247/1, Z. 55991, fol. 106.

¹³³⁵ TOLOMEO (si në fusnotën 38), 81–85. Zur Për lëvizjen për bashkim në Bullgari dhe për raportet me dinastinë bullgare shih më gjerësisht ESPOSITO (si në fusnotën 8.), 196–212.

¹³³⁶ Tondini drejtuar Rampolla datë 9/21 korrik 1897, AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 331, pos. 768., fol. 33f. Mbi reformën e kalendarit shiko shkresën e Tondinit drejtuar Rampolla datë 11./23. Qershor 1897, po aty, fol. 37 v. dhe propozim-ligjin e bashkangjitur të kryeministrit Stoilovs, po aty, fol. 40. Krhs. Shkresën e Meninis drejtuar Rampolla datë 18 dhjetor 1896, AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 330, pos. 755, fol. 2–5. Mbi mendimet për konkordatin CRISCUOLO, Menini, 470–475.

Në aspektin e shqetësimit për katolikët bullgarë se, qeveria bullgare të drejtën e protektoratit austriak mbas pavarësisë së plotë nga Perandoria Osmane – mbreti Ferdinand në vitin 1908 pranon titullin car – do ta trajtojë si të përfunduar¹³³⁷, në ato vite para Luftës së Parë Botërore në Vatikan intensifikohen mendimet përkitazi me lidhjen e një konkordati, konkretizimi i të cilit bëhet pas disa vitesh, pra në vitin 1913. Në periferinë e Konferencës së Londrës, në të cilën mbas Luftës Ballkanike është trajtuar një marrëveshje paqeje, bëhen dy takime mes një përfaqësuesi të kishës katolike – një ati jezuit francez emri i të cilit nuk jepet në dokumente – dhe të deleguarit bullgar M. Danev¹³³⁸. Takimi i parë zhvillohet me 9 janar. Danev këtu përfaqësonte pozicionin e Bullgarisë së Madhe: Lufta Ballkanike ka qenë e nevojshme për ta siguruar paqen në rajon. Për qëndrueshmërinë e sigurisë së paqes bëhen përpjekjet edhe për zgjedhjen e çështjes së konfesionit. Danev e lavdëronte Kishën Katolike dhe aktivitetin e arqipeshkvit Menini; dhe se qeveria bullgare dinte ta vlerësonte këtë, ndërsa pozita juridike e Kishës Katolike duhej të sigurohej me marrëveshje të nivelit të së drejtës ndërkombëtare. Ati jezuit do duhej t'ia prezantonte papës këtë propozim. Se Bullgaria duhej të ngrihej në një qendër shpirtërore-katolike për sllavët e Jugut dhe si kundërpeshim përballë ortodoksisë ruse me çka bullgarët do emancipoheshin politikisht dhe fetarisht nga Rusia. Se qeveria mund të bisedoj vetëm për një konkordat ndërsa do ushtrohej presion drejt klerit ortodoks që të pranonte bisedimet për një bashkim të kishës bullgare dhe asaj katolike.

Ati Jezuit udhëton menjëherë në Romë. Ai kthehet pas dy javësh në Londër bashkë me përgjigjen e sekretarit të shtetit: Selia e Shenjtë i përshëndet propozimet nga ana bullgare dhe se është e gatshme për bisedime, kjo ishte një përgjigje pozitive por nuk kishte asgjë konkrete nga ana *Rafael Merry del Val*. Danev, të cilit kjo përgjigje i ishte dhënë me 22 janar 1913 dhe lajmëron se, ai dëshiron, menjëherë mbas përfundimit të Kongresit të Londrës, të udhëtojë për në Romë për të biseduar me papën për zhvillimin e bisedimeve. Bisedimet për bashkimin e kishave duhej të bëheshin në Bullgari ku bisedimet nuk duhej të drejtoheshin nga drejtuesit e kishave, të eksarkut, eparkut dhe arqipeshkvit Menini, por mes ipeshkvit nga Stara-Zagora të afërt me carin bullgar dhe të një politikani kishtar të ri.

Në pranverën e 1914-ës, nunci *Raffaele Scapinelli* njofton për një bisedë me përfaqësuesin bullgar në Vjenë, i cili, ashtu si Danev, kishte shprehur respektin e qeverisë bullgare për kishën Katolike e sidomos kishte veçuar rolin e shkollimit katolik. Ai kishte përshëndetur po ashtu edhe qëndrimin përkrahës të mediave katolike për çështjen bullgare. Qeveria bullgare dëshiron ta vlerësojë Kishën Katolike dhe asaj dëshiron t'i sigurojë edhe përkrahje financiare. Si këmbim Bullgaria kërkonte që emërimet e ipe-

¹³³⁷ Belmonte datë 1 nëntor 1908, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 437, pos. 1024, fol. 63 v.

¹³³⁸ Protokolli i dy takimeve në: AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 441, pos. 1034, fol. 48–55.

shkvinjve në të ardhmen, do të duhej të vërtetohen nga qeveria. Nunci i premton se këtë dëshirë ai do t'ia bartë më tutje Selisë së Shenjtë, mirëpo i kujton atij të drejtat e patronatit Austriak në Bullgari dhe se Monarkia e Habsburgëve duhej të informohej për vendimet e rëndësishme¹³³⁹. Sikur sekretariati i shtetit po ashtu edhe kompetentja për Bullgarinë, Propaganda Fide, hezitonin për mundësinë e konsekuencave që do mund të sillte njohja e kompetencës për vërtetimin e personelit të Vatikanit nga ana e qeverisë bullgare. Megjithatë Propaganda Fide në fund pranon me kusht që të mos kufizohet liria e marrjes së vendimit të Kishës. Sa i përket të drejtës së Protektoratit të Austro-Hungarisë, Selia e Shenjtë nuk dëshironte që ta merrte më parasysh¹³⁴⁰. Bisedime konkrete për konkordat nuk kishin mundur të realizoheshin para Luftës së Parë Botërore.

Protektorati austriak i kultit në Shqipëri

Kisha Katolike në Shqipëri kishte para vetes probleme tjera për dallim nga vendet tjera të Ballkanit sepse këtu shumica e popullatës ishte myslimane, ortodoksia ishte bashkësia e dytë për nga numri, ndërsa Kisha Katolike ishte një pakicë e fuqishme. Përveç kësaj, vendi deri në vitin 1913 i takonte Perandorisë Osmane. Arqipeshkvia e Durrësit ishte kompetente për 13.000 katolikë, arqipeshkvia e Shkodrës kishte gati 70.000 besimtarë. Përveç interesave austriake – Monarkia e Habsburgëve ushtronte protektoratin e kultit në Shqipëri dhe përkrahte zgjerimin e *Pontificio Collegio Albanese* në Shkodër që drejtohej nga jezuitët venecianë¹³⁴¹ – në këtë rajon gërshetoheshin edhe ato franceze, italiane (këtu duhet theksuar se pakica shqiptare në Itali lunte një rol të rëndësishëm), kroate, serbe dhe ato pansllaviste¹³⁴². Rajoni shqiptar ishte i ndarë në katër vilajete: Janinë, Manastir, Kosovë dhe Shkodër. Në Shën Stefan u ra dakord që Veriu i Shqipërisë, ku në pjesën malore dhe pjesën e bregdetit jetonin shumica e katolikëve, duhej t'i jepej Malit të Zi. Frika ishte madhe se pozita e shqiptarëve katolikë do të përkeqësohej nën Malin e Zi që dominohej nga ortodoksët, përveç kësaj Selia e Shenjtë dëshironte të mënjanonte ndarjen e shqiptarëve katolikë ndër disa shtete. Uniteti kombëtar ishte edhe qëllimi i "Lidhjes së Prizrenit" të vitit 1878 që përkrahej nga gjitha grupimet politike shqiptare e që do bëhet pikënisje e lëvizjes kombëtare shqiptare. Selia e Shenjtë e cila në princip i përkrahte kërkesat e shqiptarëve, duhej të kishte kujdes që të mos bëhej pjesë në një lëvizjeje nacionaliste-revolucionare se kështu ajo ushtronte një përmbajtje. Për Bis-

¹³³⁹ Belmonte datë 1 mars 1914, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 444, pos. 1039, fol. 2 v.

¹³⁴⁰ Merry del Val drejtuar Belmonte datë 21 mars 1914, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 444, pos. 1039, fol. 4–9. Krhs. TOLOMEO (si në fusnotën. 38), 85–90.

¹³⁴¹ Vannutelli drejtuar Propaganda Fide datë 17 qershor 1884, PF, Bulgaria-Valachia 15, fol. 515 v.

¹³⁴² Handbuch der Kirchengeschichte VI/2 (wie in Anm. 3), 171–194.

marck-un dhe përfaqësuesit e fuqive Evropiane të mbledhura në Kongresin e Berlinit, problemi i shqiptarëve ishte i rëndësishë së rangut të dytë sepse nuk e rrezikonte baraspe-shimin evropian; Marrëveshjet e Shën Stefanit nuk prekën pothuajse fare. Përpjekja e pushtimit ushtarak të disa rajoneve të Shqipërisë së Veriut çonte drejt një kryengritje-je. Shqiptarët në veri të vendit mbroheshin që ata të mos shkëputeshin nga dioqeza e Shkodrës dhe refuzonin themelimin e dioqezës së Tivarit¹³⁴³. Në një aleancë interesi me shqiptarët, turqit refuzonin të tërhiqeshin nga disa rajone e kështu ata ngadalësojnë dorëzimin e Ulqinit. Mirëpo edhe diplomacia austriake mbronte respektimin e vendi-meve të marra në Berlin. Ministria e jashtme austriake e nxiste Vatikanin që të kitshte ndikim moderator tek shqiptarët katolikë. Mirëpo përgjigja nga Roma ishte se Lëvizja nuk mund të ndalej¹³⁴⁴. Para se gjithash në rajonin e Malësisë rezistenca, do të zgjasë për një kohë. Pasi në Kosovë një kryengritje ishte shtypur nga osmanët, në vitin 1880/1881 thyhet rezistenca shqiptare, rajonet e kryengritësve pushtohen nga trupat osmane dhe pjesët e okupuara të Shqipërisë së Veriut nga Mali i Zi integrohen me qendrën e tyre në Tivar. Gjendja në rajonet tjera mbetet edhe më tej e tensionuar meqë ende nuk ishin përcaktuar ende kufijtë përfundimtar dhe se Mali i Zi nuk donte të tërhiqej nga planet e zgjerimit të mëtejshëm. Katolikët e arqipeshkvisë së Shkodrës për këtë arsye – meqë porta rajonet shqiptare gjithnjë e më shumë ua lënë atyre- i luten papës për përkrah-je kundër kërkesave të Malit të Zi¹³⁴⁵. Edhe pse tërheqja hap pas hapi e Turqisë nga Shqipëria bëhej gjithnjë e më e mundshme, në Vatikan në pjesën e dytë të viteve të '80-të fillojnë të mendojnë për një konkordat me Portën. Meqë në Shqipëri priftërinjtë që vepronin ishin kryesisht të huaj, para se gjithash italianë, të cilët juridikisht nuk ishin të siguruar, mendohej para se gjithash të përmirësohej gjendja e tyre¹³⁴⁶. Edhe shkollat katolike private të themeluara nga italianët e të përkrahura nga protektorati austriak duhej të gjenin një siguri më të mirë juridike në konkordat. Si ndërmjetësues mes Selisë së Shenjtë dhe Portës nëpërmjet *via officiosa e confidenziale*, që nga viti 1887 hyn patri-arku armen *Stefan Azarian*, i cili përpiquej të realizonte një konkordat si në shembullin e Malit të Zi. Azarian lidhur me këtë çështje, merr kontakt edhe me ministrin e jashtëm austriak *Gustav Kálnoky* dhe në një audiencë tek Kajzeri Franz Joseph informohet për qëndrimin austriak – me ç' rast Propaganda Fide i tërhoqi vërejtje që të kishte kujdes të

¹³⁴³ Simeoni drejtuar Nina datë 29 korrik 1880, PF, Lettere 1880, fol. 399 v. Për ndarjen e dioqezës së Tivarit shih: Simeoni drejtuar Nina datë 4 shtator 1880, po aty, fol. 483.

¹³⁴⁴ Ministri i jashtëm Haymerle në maj 1880 e kishte diskutuar këtë çështje me nuncin; Jacobini drejtuar Nina datë 11 qershor 1880, ASV, Segr. Stato 1878, 247/2, Z. 40642, fol. 154–169. Mbi gjendjen e katolikëve në Veriun e Shqipërisë shih raportin e konsullit gjeneral austriak në Shkodër datë 7 korrik 1882; ASV, Arch. Nunz. Vienna 569, fol. 491–494 si dhe Simeoni drejtuar Paar datë 17 qershor dhe 30 qershor 1880, PF, Lettere 1880, fol. 304, 324 si dhe Simeoni drejtuar delegatit apostolik Vincenzo Vannutelli, datë 7 gusht 1880, po aty, fol. 428.

¹³⁴⁵ DEL ZANNA (si në fusnotën 4), 123–146.

¹³⁴⁶ Kleri katolik shqiptar nuk e posedonte „Berat“-in me të cilin Sulltani priftërinjve dhe besimtarëve jo myslimanë u siguronte autonomi juridike dhe administrative; TOLOMEO (si në fusnotën 1), 58.

madh që të mos zgjonte rezistencën e Monarkisë kundër projektit të konkordatit. Fillimisht dukej se kjo ishte arritur dhe parimisht Kajzeri nuk ishte shprehur kundër. Mirëpo pak më vonë përfaqësuesi austro-hungarez në Konstantinopol, *Heinrich Freiherr von Calice*, shpreh dyshimin se konkordati do të ishte më shumë në favor të turqve dhe se do të çonte në humbjen e të drejtave të protektoratit austriak dhe se do të përkeqësonte situatën e katolikëve shqiptarë. Diskutimet e mëtejshme nuk do jenë të nevojshme meqë pak më vonë me ndryshimin e qeverisë në Perandorinë Osmane, ndërpriten e bisedimet dhe se qeveria turke do të tregojë përsëri interes për lidhjen e një konkordati me Selinë e Shenjtë në vitin 1892. Ky projekt do të diskutohet me 15 mars 1892 në kongregatën për çështje kishtarë të jashtëzakonshme (*Affari Ecclesiastici Straordinari*). Kardinalët shprehen skeptikë përkitazi me propozimet tejte të përgjithshme nga ana e Portës. Kardinali *Mieczysław Ledóchowski*, prefekti i Propagandës Fide, shpreh mendimin se konkordati i Malit të Zi nuk do ishte i përshtatshëm edhe për Perandorinë Osmane dhe se nuk kishte mundësi që të drejtat e protektoratit francez dhe austriak të tejkaloheshin lehtë. Ledóchowski me këtë rast lavdëron qasjen e protektoratit austriak, sepse Vjena kufizohej vetëm në përkrahjen e kishave katolike dhe nuk përzihej në administratën e brendshme të kishës- sikurse bënte Franca.

Për Kurinë romane propozimi turk për lidhjen e një konkordati jo vetëm për shqiptarët, por për të gjithë pakicat katolike në Perandorinë Osmane, ishte shumë interesant, mirëpo si kusht paraprak *de facto* duhej të merrej vesh me fuqitë mbrojtëse Francën dhe Austro-Hungarinë. Edhe sekretari i shtetit Kardinal Rampolla, fillimisht kishte treguar interesim: Nëse Porta në një marrëveshje ndërkombëtare e njeh autoritetin e Selisë së Shenjtë mbi gjithë katolikët e Perandorisë Osmane, edhe kuria romane mund të flijojë diçka (*se questopotesse ottenersi farebbe qualunque sacrificio*). Se sa larg duhej të shkohej dhe se për çfarë “flijimi” bëhej fjalë nuk është theksuar; mirëpo nuk ka dyshim se Roma ka qenë e gatshme që të tërhiqet nga protektoratet e kultit (francez dhe austriak *vër. e përkt.*). Deri në sqarimin e pyetjes se çfarë konkordati duhej të lidhej, Kuria romane dëshironte që ky qëllim të kalonte në heshtje, që fuqitë që ushtronin protektoratet të mos informoheshin, që projekti në fjalë të mos rrezikohej. Me autorizimin e Vatikanit Azarian duhej të zhvillonte bisedime zyrtare me Portën dhe të arrinte një marrëveshje për bazat e një konvencioni me Selinë e Shenjtë e që mandej kjo të diskutohej me fuqitë që ushtronin protektoratin. Rampolla, për dallim nga Ledóchowski, në këtë kohë ishte i gatshëm që edhe vetë shembullin e Konkordatit me Malin e Zi ta merrte si bazë për bisedime, nëse me anë të kësaj do të sigurohej juridiksioni autonom kishtar për gjithë katolikët në Perandorinë Osmane, pavarësisht nga riti apo nacionaliteti. Pas përfundimit të bisedimeve paraprake dhe pas një pajtimi me fuqitë e protektoratit, Sulltani do duhej ta dërgonte përfaqësuesin e tij në Romë me të cilin do të duhej të dialogohej marrëveshja përfundimtare. Lidhur me konsekuencat e mundshme nga një marrëveshje

e tillë, kardinalët nuk ishin të një mendimi. Mirëpo ata pajtohen që arqipeshkvit Azarin, duhej t'i kumtohej zyrtarisht se, propozimet turke janë të pranueshme dhe se mbi atë bazë dëshiron të fillojnë bisedimet; mirëpo në një letër konfidenciale ai duhet të njoftohej se, konkordati i Malit të Zi nuk mund të merrej si bazë e bisedimeve sepse me Sulltanin, për dallim nga mbreti i Malit të Zi, nuk bëhet fjalë për një të krishterë. Dhe po ashtu se, bisedimet nuk do mund të zhvillohen pa u njoftuar fuqitë e protektoratit, ashtu si dëshiron Turqia¹³⁴⁷.

Pak më vonë delegati apostolik në Kostandinopojë, *Augusto Bonetti*, vërteton se, Veziri i Madh i është drejtuar atij me dëshirën për lidhjen e një konkordati sipas shembullit të konkordatit mes Malit të Zi dhe Selisë së Shenjtë. Dhe tani, edhe pse fillimisht për idenë e lidhjes së një konkordati me Perandorinë Osmane me kënaqësi e kishte përshëndetur, Rampolla ishte skeptik. Në mbledhjen e “politikës së jashtme” *Affari Ecclesiastici* të datës 5 maj 1892, ai mendonte se nuk do mund të arrihej që Franca të bindej lidhur me të drejtat e saj protektorale ashtu sikurse dëshironte Porta, sepse (e drejta e protektoratit francez- *vër. e përkth.*) nga ata shihet si çështje kombëtare dhe se kjo do mund të arrihej vetëm hap pas hapi (*quindi non potrebbe essere abolito che poco alla volta*). Kështu Rampolla, megjithatë pozicionohet përsëri për një marrëveshje të pjesshme për rajonet shqiptare, mendim ky që refuzohej nga Ledóchowski sipas Monarkisë së Habsburgëve. Meqë edhe Vannutelli nënvizonte rëndësinë e vlerës së pathyer të protektoratit, në këtë mbledhje arrihej të merrej vesh që të njoftohej Sulltani se, në parim janë të hapur për bisedime, mirëpo të drejtat e të huajve (protektorati *vër. e përkth.*) nuk duhej të preken.

Me sa duket Kuria synonte tani një kombinim mes dy varianteve: Konkordati në linjë të parë duhej të ishte mbi shqiptarët, mirëpo njëkohësisht Sulltani duhej ta njihte papën si kryesorin mbi gjithë popullatën katolike në Perandorinë Osmane dhe të garantojë gjithkund ushtrimin e lirë të religjionit. Përveç kësaj, Porta do duhej që për dioqezat katolike në rajonet shqiptare t'i financojë nëpërmjet fondeve financiare për ta siguruar ekzistencën e tyre¹³⁴⁸.

Bisedat që kishte zhvilluar në vijim Azarian me përfaqësuesin francez dhe austriak në Kostandinopojë kishin qenë dekurajuese. Përderisa Franca frikësohej se në rast të dorëzimit të të drejtës së protektoratit nga Austria atëherë do të mund të përfundonte edhe ai francez, Austro-Hungaria mendonte se të drejtat franceze do mund të zgjeroheshin në disfavor të austriakëve. Kështu që nuncët në Vjenë dhe Paris mbesin me shumë punë para vetes për t'i bindur qeveritë përkatëse.

¹³⁴⁷ AAEES, Session 701 (a) datë 15 mars 1892. Korrespondencat në origjinal në AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 290, pos. 655, fol. 2–12.

¹³⁴⁸ AAEES, Session 704 (c) datë 5 maj 1892. Letërkëmbimi mes Azarian dhe Bonetti. Korrespondencat në origjinal në AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 290, pos. 655, fol. 27–53.

Për të tretën herë po në këtë vit, me 14 korrik 1892 kardinalët e *Affari Ecclesiastici* takohen për të diskutuar mbi çështjen shqiptare. Tani në tavolinë ekzistonte një tekst-konkordati i përpunuar, edhe pse vetëm disa pikat kryesore, si emërimi ipeshkvijve, kishin mbetur të hapura. Sa i përket çështjes së lodhshme të protektoratit Rampolla propozoi një klauzolë me anë të së cilës të drejtat e huaja (këtu mendohet protektorati, *vër. e përkth.*) duhej të vërtetoheshin shprehimisht¹³⁴⁹. Në rrethana të tilla si qeveria franceze po ashtu edhe ajo austro-hungareze shprehen të gatshme të pranojnë konkordatin, meqenëse Austro-Hungaria edhe më tutje ishte mjaft e rezervuar në krahasim me Francën. Në Vatikan si duket ishin të mendimit se, problemet tashmë ishin zgjidhur e kështu që autorizon Azarian që ta njoftojë Vezirin e Madh se nga ana e Vatikanit pengesat janë larguar në masë të madhe. Mirëpo kjo ishte ende herët sepse në fillim të gushtit përfaqësuesi austro-hungarez në Vatikan, *Friedrich Revertera*, në emër të qeverisë do të paraqesë një protestë kundër bisedimeve për lidhjen e një konkordati. Ballhausplatz-i para se gjithash ishte i zemëruar nga nunci sepse kishte paraqitur një pjesë të konkordatit tashmë pjesërisht të diskutuar, përderisa deri më tani ishte menduar se ka pasur vetëm parabisedime. Me gjithë bisedimet intensive mes Rampolla dhe Revertera dyshimet e ardhura nga qeveria e Kajzerit nuk u arritën të mënjanohen. Ministria e jashtme e Vjenës mbante qëndrimin se, një konkordat duhej të vlente për gjithë të krishterët katolikë në Perandorinë Osmane dhe kërkonte garanci për të drejtat austriake në Shqipëri, kështu që refuzohet një konkordat fokusuar vetëm për rajonet shqiptare. Mbas kësaj qëndronte frika se, Austro –Hungaria do t'a humbë të drejtën e protektoratit në Shqipëri, përderisa protektorati francez për rajonet tjera të Perandorisë Osmane mbetet në fuqi.

Për datë 1 tetor 1892, ishte thirrur përsëri një mbledhje e *Affari Ecclesiastici*¹³⁵⁰. Kardinali Ledóchowski konstaton se qeveria e Austrisë ishte nervozuar dhe se ministri i jashtëm i ka dërguar një memorandum Selisë së Shenjtë dhe se është paralajmëruar edhe një memorandum edhe me i gjerë, e se duhej të pritej para se të merreshin hapat e mëtejshëm. Bisedimet me Portën në meskohë do duhej të pushonin, Azarian do të duhej në bisedimet me Vezirin e Madh të kufizohej vetëm në bisedimet informale. Ngaqë edhe nga ana e ipeshkvijve nga Shqipëria kishte një rezistencë gjithnjë edhe më të madhe kundër një konkordati të tillë, kardinali *Serafino Vannutelli* kishte frikën e shpërthimit të trazirave dhe anulimit të përkrahjes financiare nga ana e Vjenës për misionet shqiptare. Megjithatë Vannutelli mendonte se një marrëveshje do jetë e mundshme sepse rezistenca që vinte Ballhausplatz-i kishte për bazë vlerësimin se konkordati ishte kundër

¹³⁴⁹ AAEES, Session 709 vom 14. Juli 1892. Letërkëmbimi origjinal me Azarian janë në: AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 290, pos. 655, fol. 81–127.

¹³⁵⁰ AAEES, Session 712 vom 1. Okt. 1892. Korrespondenca mes Azarian dhe Nuntius Galimberti në Vjenë me Delegatin apostolik në Kostandinopojë. Korrespondenca origjinale në: AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 291, pos. 655, fol. 57–92.

interesave të Austrisë. Dhe sikur të arrihej që Vjena të bindej se nuk prekeshin interesat e Vjenës, atëherë rruga për një konkordat do ishte e hapur.

Rampolla kishte pikëpamje tjetër, sipas të cilët nëse mbetet kështu siç ka qenë deri më tani, atëherë nuk ka nevojë për lidhje konkordati. Sugjerimi i Austro-Hungarisë që Selia e Shenjtë të bisedonte për një konkordat me Perandorinë Osmane vetëm në marrëveshje me të dy fuqitë e protektoratit dhe sa u përket të drejtave të protektoratit të mos ketë kurrfarë lëshimi, pengon bisedimet e arsyeshme. Sipas sekretarit të shtetit, Selia e Shenjtë ka vetëm tre mundësi: t'i ndërpresë bisedimet me Portën, ato t'i vazhdojë ose të bisedojë me Austro-Hungarinë. Varianti i parë do ishte poshtërues për Selinë e Shenjtë, ndërsa në variantin e dytë do ta rrezikonte shqetësimin e Vjenës. Përveç kësaj ekzistonte rreziku që Monarkia e Habsburgëve të tërhiqej nga patronati në Shqipëri, por ai i frikohej edhe një kryengritjeje të shqiptarëve. Kështu që mbetej vetëm mundësia e tretë, pra një zgjidhje me dialog me qeverinë e Vjenës. Nëse Austro-Hungaria do e bënte qëndrimin e saj opozitar, atëherë bisedimet me Portën do duhej të përfundonin sepse Selia e Shenjtë nuk guxonte ta vinte në lojë aleancën me Vjenën. Nëse Rampolla-s, jo vetëm në Vjenë, i atribuohesh se kishte simpati për Francën, me këtë qëndrim të tij ai e dëshmonte mendimin e tij politik-real, se marrëdhënia e mirë me Monarkinë e Habsburgëve në asnjë mënyrë nuk guxonte të vihej në rrezik. Ndërkohë që Ledóchowski duhej të ishte ai që Episkopatit në Shqipëri do duhej t'ia tregonte kufirin dhe t'i kërkonte që në të ardhmen të mënjanohesh çdo agjitacion kundër konkordatit dhe se në këtë çështje iniciativa duhej t'i lihej në dorë Selisë së Shenjtë¹³⁵¹.

Mirëpo memorandum i dytë i Kálnokys në shtator 1892 përjashtonte çdo shpresë për një marrëveshje. Vjena e mbronte të drejtën e saj për protektoratin dhe tërhiqte vërejtjen se, Porta do ta shfrytëzonte konkordatin që ajo të lirohej nga obligimeve e së drejtës ekzistuese ndërkombëtare; e në veçanti Vjena për këtë arsye kurrë nuk do mund të pranonte një konkordat vetëm për Shqipërinë¹³⁵². Azarian-it do t'i kuminikohej se, po vonohet vazhdimi i bisedimeve për shkak të vështirësive me diplomacinë habsburgiane¹³⁵³.

Me 8 qershor 1893 në *Affari Ecclesiastici* u diskutua për një përgjigje të gjerë e mundësisht të balancuar përkitazi me dy memorandumet e ministrisë së jashtme të Vjenës¹³⁵⁴. Mirëpo përpjekja ishte e kotë. Si rezultat i një ndërhyrjeje më 1 qershor

¹³⁵¹ Ledóchowski drejtuar Guerrini datë 5 tetor 1892, publikuar në AAEISS, Session 718 (a), fq. 11.

¹³⁵² Po aty fq. 15–20.

¹³⁵³ Rampolla drejtuar Azarian datë 25 tetor 1892, po aty fq. 26–29. Për më shumë lidhur me qëndrimin e Azarian sa i takon memorandumit austriak shiko datë 12 nëntor 1892 shiko po aty fq. 30–48. Letra përcjellëse e Kálnokys drejtuar Galimberti datë 15 gusht 1892 lidhur me memorandumin e parë në: AAEISS, Austria-Ungheria, fasc. 291, pos. 655, fol. 94–100, memorandum po aty, fol. 102–107. Një kopje e memorandumit në: ASV, Arch. Nunz. Vienna 664, fol. 688–692, këtu është edhe memorandum i dytë shtator 1892, fol. 718–724.

¹³⁵⁴ AAEISS, Session 718 (a), fq. 77–102.

1893¹³⁵⁵ nga ana e Kajzerit Franz Joseph detyrohej që bisedimet me Portën të ndërpriteshin përfundimisht. Kajzeri në shkresën e tij drejtuar papës, rithekson deklaratimet e memorandumëve austro-hungareze dhe njëkohësisht shprehet për një keqardhje në keqkuptim. Kur Azarian në vitin 1887 ishte takuar me Kajzerin dhe ministrin e jashtëm Kálnoky, atij i ishte premtuar se ata do ta shqyrtojnë një konkordat-propozim, mirëpo aspak më shumë se kaq nuk i ishte premtuar. Franz Joseph dhe politika e jashtme e Vjenës e refuzonin që Azarian-it t'i besohej drejtimi i bisedimeve për konkordin sepse armenit nuk kishte njohuri për raportet në Shqipëri; sikur të implementoheshin propozimet e tij do të shpinte në shkatërrimin e Kishës Katolike në këtë vend. Monarkia shprehej e gatshme për të diskutuar për një riorganizim të të drejtave të protektoratit; një reformë e pjesshme përkitazi me shqiptarët katolikë do kishte domethënie të njëjtë si një kufizim i të drejtave dhe prestigjit të tyre (*una gratuita restrizione dei suoi diritti e del suo prestigio*).

Protektorati i kultit austriak në Shqipëri mbetet edhe më tej, pavarësisht nga ajo se kishte më tepër simbolikë politike se sa një vlerë reale, mirëpo megjithëkëtë Monarkia e Habsburgëve me këtë qëndrim ia doli t'i theksojë interesat e saj për rajonin¹³⁵⁶. Edhe vetë në Shqipëri vazhdonte rezistenca e episkopatit për planet e Selisë së Shenjtë për lidhjen e një konkordati. Arqipeshkvi Azarian ishte akuzuar se, ai donte ta shtynte para lidhjen e konkordatit, sepse me këtë ai shpresonte se do përfitojnë armenët dhe ai vetë¹³⁵⁷. Në anën tjetër edhe vetë protektorati austriak në Shqipëri nuk ishte edhe i pakontestueshëm dhe se nën ndikimin italian pasonin herë pas here konflikte mes episkopatit dhe fuqisë mbrojtëse të Austro-Hungarisë¹³⁵⁸, situatë kjo që nga Selia e Shenjtë vlerësohej si dobësim i protektoratit austriak në Shqipëri¹³⁵⁹.

Në fillim të shek. 20, konkordati "shqiptar" nuk ishte temë mes Vatikanit dhe Vjenës. Kur në vitin 1904 kishte për t'u emëruar një ipeshkëv i ri për Shkodrën, Selia

¹³⁵⁵ Shkresa është e publikuar në F. ENGEL-JANOSI, Die politische Korrespondenz der Päpste mit den österreichischen Kaisern 1804–1918. Wien–München 1964, 346–351. Origjinali në AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 294, pos. 655, fol. 63–65, Konzept in HHStA, PA XI., Karton 235.

¹³⁵⁶ Për planet për një konkordat sipas pikëpamjes austriake sipas burimeve të ministrisë së jashtme shiko DEL ZANNA (fusnota. 4), 385–415, në veçanti për bisedimet fq. besonders 401–415. Për historinë politike të Shqipërisë shiko JELAVICH (si në fusnotën. 39), 100–103. Disa muaj pas shkresës së Kajzerit nunci Agliardi e diskuton përsëri këtë temë me ministrin e punëve të jashtme Kálnoky. Me këtë rast ministri e thekson rëndësinë e pandërprerë të protektoratit pa e përjashtuar mundësinë për një rregullim të ri. Agliardi datë 27 shtator 1893, AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 294, pos. 655, fol. 115f.

¹³⁵⁷ Z.B. Primo Dochi (Doçi) drejtuar Agliardi datë 5 tetor 1893, ASV, Arch. Nunz. Vienna 664, fol. 456v.

¹³⁵⁸ Në linjë të parë këtu bëhet fjalë për ipeshkvin e Shkupit Pashk Trokshi (Pasquale Troksi), i cili akuzohet nga ana e diplomacisë austriake dhe nuncit të Vjenës se ai po i nxit besimtarët dhe kishën kundër konsullatës austro-hungareze. Shiko AAEES, Session 867 vom 7. Dez. 1899, shih para se gjithash memorandumet e publikuara: datë 11 mars 1899, fq. 77–81, dhe të datës gusht 1899, fq. 90–95 si dhe raportin e nunci 20 gusht 1900, po aty fq. 96–104. Në një shkresë datë 23 gusht 1898 nunci Italiani akuzonte arqipeshkvin Trokshi, të ketë bërë komplot me turqit kundër protektoratit austriak., ASV, Segr. Stato 1899, 247/2, Z. 45663, fol. 191 v.

¹³⁵⁹ ASV, Segr. Stato 1911, 280/3, Z. 50531, fol. 18ff.

e Shenjtë i siguron ministrit të jashtëm austriak se këtë vendim (për emërimin e ipeshkvit të ri *vër. e përkt.*) do ta merrte natyrisht në marrëveshje me Kajzerin,¹³⁶⁰ dhe në vitin 1907 ministri i jashtëm austriak e njofton nuncin se, qeveria planifikon të zgjerojë përkrahjen për klerin dhe shkollat katolike në Shqipëri¹³⁶¹.

Për shkak të Luftës Ballkanike (1913), në çështjen shqiptare kemi përsëri lëvizje. Një pjesë e dioqezës së Shkodrës, si pasojë e luftimeve, bie në Malin e Zi. Qeveria e Malit të Zi i drejtohet qeverisë austro-hungareze me kërkesën që të ndikojë tek Selia e Shenjtë për riorganizimin e administratës kishtarë. Arqipeshkvi i Tivarit kishte njoftuar se, për rajonet e reja që i ishin shtuar nuk mund t'i merrte (për administrim *vër. e përkt.*) për shkaqe financiare dhe administrative. Propaganda Fide propozon –duke pasur parasysh rrethanat e Luftës së Parë Botërore që posa kishte shpërthyer – që të mos marrë kurrfarë vendimi dhe se këto rajone t'i lëjë nën juridiksionin e arqipeshkvit të Shkodrës deri në një kohë të pacaktuar¹³⁶².

Për t'i shpëtuar të drejtat e saj të protektoratit, tani në kohën e re Austria dëshironte të arrinte pranimin e saj nga Italia dhe se e drejta e mbrojtjes përkitazi me besimtarët katolikë do duhej në këtë mënyrë të merrte karakter juridik ndërkombëtar edhe të mbetej në fuqi edhe në Shqipërinë e pavarur. Vatikanin dukej se e pranonte një zgjidhje të tillë. Me Luftën e Parë Botërore çdo përpjekje tjetër në këtë aspekt humb kuptimin¹³⁶³.

Rruga e gjatë drejt konkordatin serb

Ashtu si gjithkund në Evropën Juglindore, në Serbi kisha ortodokse dhe shteti kanë qenë të ndërthurura shumë ngushtë njëra me tjetrën. Me gjithë proklamimin e lirisë së religjionit në Kongresin e Berlinit, pozita e 15.000 katolikëve në vend ishte tejet e vështirë¹³⁶⁴. Nga viti 1429 deri më 1737 kishte një dioqezë në Beograd, e cila në vitin 1647 vihen nën ipeshkvin hungarez Kolocsa dhe se kjo ishte arsyeja pse, sipas interpretimit habsburgian, vlente edhe për Beogradin e drejta e emërimit nga Kajzeri, e drejtë kjo që nga Selia e Shenjtë ishte kontestuar. Në 1744 administrimi i ipeshkvisë së Beogradit i bartet arqipeshkvit të Shkupit, ndërsa në vitin 1851, juridiksioni i saj bartet tek ipeshkvi i Gjakovës (Đakovo)¹³⁶⁵. Në pjesën e dytë të shek. 19, katolikët e Serbisë ishin

¹³⁶⁰ Belmonte datë 24 nëntor 1904, ASV, Segr. Stato 1904, 247/5, fol. 6.

¹³⁶¹ Belmonte datë 15 prill 1907, ASV, Segr. Stato 1907, 247/1, Z. 23502, fol. 128.

¹³⁶² Merry del Val drejtuar Gotti datë 25 korrik 1914, ASV, Segr. Stato 1914, 280/2, Z. 72668, fol. 45. Sie dhe përgjigja e Gotti-t datë 30 korrik 1914, po aty, fol. 46.

¹³⁶³ BENNA (si në fusnotën. 5), 44.

¹³⁶⁴ Handbuch der Kirchengeschichte VI/2, 171–194. Për raportet mes Serbisë dhe Vatikanit shih: L. DURKOVIĆ-JAK-ŠIĆ, Srbija i Vatikan 1804–1918. Kraljevo–Kragujevac 1990.

¹³⁶⁵ TOLOMEO (si në fusnotën. 8), 341–380, hier 344. Vgl. Strossmayer drejtuar Leo XIII. Nga viti 1880; AAEESS,

pra nën Josip Juraj Strossmayer-in i cili që nga 1851 deri në vitin 1896 si Vikar Apostolik drejtonte agjendën e kishës Katolike në Serbi. Ideja që në vitin 1864 në Beograd të ngrihet një prefekturë apostolike nuk ka mundur të realizohet – Strossmayer do kishte qenë i gatshëm të tërhiqet nga kompetencat e tija (që të mos jetë përgjegjës edhe për katolikët e Serbisë, vër. e përkth.). Meqë Strossmayer praktikisht nuk mundej ta ushtronte detyrën e tij për shkak të raporteve të këqija të me qeverinë e Beogradit – sepse ai shihej si austriak e kështu që edhe refuzohej - Selia e Shenjtë do tregojë interesim të madh për përmirësimin e gjendjes juridike të Kishës Katolike në Serbi¹³⁶⁶.

Misioni i Tondini de' Quarenghi

Në vitin 1878 në fillim të pontifikatit të Leo-s XIII, duke u mbështetur në situatën e ndryshimit të interesimit nga ana e Selisë së Shenjtë, ipeshkvi Strossmayer përpiket të bindë qeverinë serbe për anët pozitive të një konkordati¹³⁶⁷. Mirëpo takimi i parë realizohet pas dy vjetësh në Vjenës mes nuncit Ludovico Jacobini dhe mbretit Milan. Me këtë rast përpjekjet e Jacobini-t për depërtimin e tij për ndërtimin e një kisha katolike në Beograd ishin të kota edhe pse katolikët e Serbisë vetë kishin afruar financimin e saj¹³⁶⁸. Vendi i vetëm ku mundej të celebruhej mesha ishte një kapelë – në fakt bëhej fjalë për dy dhoma me kapacitet prej njëqind vendesh – në objektin e përfaqësisë diplomatike austro-hungareze.

Në fillim të viteve të tetëdhjetë dukej se ishte koha e përshtatshme për zgjidhjen e çështjeve të hapura dhe për bisedime për konkordat sepse edhe ministri i jashtëm serb Čedomir Mijatović kishte theksuar synimin e mbretit për vendosjen e marrëdhënieve të rregullta me Selinë e Shenjtë. Pozita e Kishës Katolike në Serbi do duhej të rregullohej me një marrëveshje dhe të ngrihej një ipeshkvi katolike. Edhe pasardhësi i Jacobini-t në Vjenë, Serafino Vannutelli, kishte besimin se: Serbia ka një interesim të madh për një konkordat sepse ajo kërkon lidhjen me botën perëndimore-katolike. Mirëpo Vannutelli e vlerësonte të nevojshme që në bisedime të marrë pjesë Strossmayer-i *il quale si mostra ora preso da un amore immenso verso la Santa Sede e da una devozione vivissima verso il*

Austria-Ungheria, fasc. 232, pos. 502, fol. 7–14.

¹³⁶⁶ Propaganda Fide drejtuar sekretariatit të shtetit datë 5 dhjetor 1882, fol. 131 ff, ASV, Segr. Stato 1882, 280, Z. 53292. Po ashtu Ledóchowski drejtuar Rampolla datë 24 nëntor 1894; AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 306, pos. 685, fol. 57ff. Krhs. Qëndrimin e Ludovico Altieris, prefektit të Propaganda Fide, shkurt 1864; AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 306, pos. 685, fol. 62 v. Sa i përket Strossmayers këtu bëhet fjalë për *gravissime collisioni, che passano fra lui ed il governo a cagione della questione politica di nazionalità*.

¹³⁶⁷ Sekretariati i shtetit 1 korrik 1878, ASV, Segr. Stato 1880, 280, Z. 32751. Lidhur me aktivitetet e ipeshkvit Strossmayers në vitet e tetëdhjetë në përkitazi me Serbinë shiko letërkëmbimin me Vannutelli në ASV, Arch. Nunz. Vienna 582, fol. 280–630.

¹³⁶⁸ Jacobini datë 29 qershor 1880, ASV, Segr. Stato 1880, 247/2, Z. 41173, fol. 205, 207.

*Capo Augusto della Chiesa*¹³⁶⁹. Në qershor 1881, Vannutelli takohet në Vjenë me mbretin Milan. Me këtë rast mbreti i propozon papës fillimin e bisedimeve zyrtare. Synohej që me një marrëveshje serbe-vatikanike të arrihej dhënia fund e çdo lloj ndikimi nga jashtë – sidomos nga ana e Austro-Hungarisë – në çështjet kishtare në Serbi¹³⁷⁰. Ndërsa nga Austro-Hungaria vijnë kundërshtimet më të ashpra kundër këtij projekti, thuhej kinse, për shkak se mund të ketë probleme me Rusinë¹³⁷¹. Meqë Rusia tashmë kohë të gjatë kërkonte tërheqjen e Strossmayer-it “habsburgian” nga çështjet e Serbisë,¹³⁷² supozohet se Vjena kishte frikë për koncesione të mundshme të mëdha të Vatikanit përballë kërkesave të Serbisë

Për më tepër ndikimin që do të mund ta ushtronte ipeshkvi Strossmayer – të cilit nuk i besonte Vjena e aq më pak Budapesti, bisedimet për konkordatin ngjallnin frikë tek oborri dhe qeveria. Por fakti që nuk erdhi deri te fillimi i bisedimeve, kishte të bënte më pak me këtë e më tepër me atë se Selia e Shenjtë kishte parë shumë pak hapësirë për një marrëveshje.¹³⁷³ Dhe radhë ishte prapë ipeshkvi Strossmayer, i cili në pranverën e 1882 e fton atin e etërve barnabitë Cesare Tondini de’ Quarenghi për ardhur për disa muaj në Gjakovë. Ai këtu nuk do duhej ta mësonte vetëm gjuhën serbe por para se gjithash të njihet me botën e ideve të Strossmayers. Nga prilli 1883 Tondini duhej të kuptonte interesat e Kishës Katolike në Serbi – princi kishte marrë titullin e mbretit, ndërsa shteti kishte zgjeruar pavarësinë e tij¹³⁷⁴. Në këto vite numri i katolikëve kishte një rritje të theksueshme meqë në ndërtimin e hekurudhës Beograd-Nish kishun punëtorët shumë të huaj e para se gjithash francezë e italianë. Këtyre njerëzve duhej t’iu ofrohej një prift, Tondini përpigje të largonte shqetësimin austro-hungarez në lidhje me futjen e sllavishtes kishtare në Serbi¹³⁷⁵. Mirëpo në Vjenë tek Tondini, i cili ishte një protagonist i rëndësishëm i lëvizjes katolike për union, shihnin një irredentist dhe armik të Austrisë,¹³⁷⁶ ndërsa raporti i tij i mirë me Strossmayer-in e rriste mosbesimin e qeverisë austriake.

Tondini për ipeshkvin e Gjakovës dhe Selisë së Shenjtë ishte si një politikan kishtar i angazhuar i pazëvendësueshëm sepse ai i përfaqësonte fuqishëm interesat e Kishës Ka-

¹³⁶⁹ Vannutelli datë 29 prill 1881, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 251, pos. 556, fol. 2 v.

¹³⁷⁰ Vannutelli datë 9 korrik 1881, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 251, pos. 556, fol. 4 v.

¹³⁷¹ Vannutelli datë 24 tetor 1884, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 251, pos. 556, fol. 45 vv.

¹³⁷² Milan drejtuar Strossmayer datë 31 mars/12 prill 1882, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 251, pos. 556, fol. 8.

¹³⁷³ Kopja e letrës së Milan-it drejtuar Leo-t XIII datë 10./22 mars 1882, ASV, Arch. Nunz. Vienna 582, fol. 290. Krhs. TOLOMEO (si në fusnotën 8), 347. Shiko më tutje Vannutelli datë 17 mars 1882 dhe datë 4 prill 1882, ASV, Arch. Nunz. Vienna 582, fol. 287 v. si dhe 289.

¹³⁷⁴ Vannutelli datë 9 maj 1882, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 251, pos. 556, fol. 6f. Për Tondini-in dhe angazhimin e tij në Mal të Zi e Serbi si dhe ndikimin Strossmayers shiko O. M. PREMOLI, Il P. Tondini e la conversione della Russia. Monza 1920.

¹³⁷⁵ Vannutelli datë 8 maj 1884, ASV, Segr. Stato 1884, 247/2, Z. 57641, fol. 261. Letra e Tondini-t drejtuar Vannutelli-t në AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 251, pos. 556, fol. 31–34. In ASV, Arch. Nunz. Vienna 582, fol. 394–401 një raport i gjerë i Tondini-t i datës 16 gusht 1883 mbi aktivitetet e deritanishme në Serbi.

¹³⁷⁶ TOLOMEO (si në fusnotën 8), 347 ff.

tolike në Serbi. Ai e tepronte, mendohej në ministrinë e jashtme të Vjenës. Tondini dhe Strossmayer megjithëkëtë nuk lejojnë të irritohen në politikën e tyre: Me përkrahjen financiare të Italisë dhe Francës, Tondini ia del të ngrejë bazat e një pastoralit katolik në Serbi ndërsa në këtë punë ai u ndihmua nga dy misionarë: murgu polak kamalduin Wilibald Czock në Nish¹³⁷⁷ dhe françeskanit Vjenceslav Edinger në Kragujevc. Për kërkesën për ndihmë financiare por edhe diplomatike që kishte paraqitur Tondini tek Franca dhe Italia, kishte nervozuar Vjenën e cila përpiqej me çdo kusht të mënjante ndërhyrjen e fuqive tjera në Ballkan dhe se përfaqësonte qëndrimin se, ajo kishte të drejtën ekskluzive të mbrojtjes së katolikëve në Serbi. Për këtë arsye ministri i jashtëm Kálnoky paraqet një protestë tek nunci Vannutelli¹³⁷⁸. Tondini u gjend në një situatë të vështirë sepse qeveria serbe dëshironte t'i pranonte bisedimet me Selinë e Shenjtë vetëm atëherë nëse në bisedime nuk do të merrnin pjesë Austro-Hungaria dhe ipeshkvi Strossmayer. Mbase edhe vetë Tondini për administratën serbe ishte një njeri i dyshimtë për shkak të afërsisë që kishte me ipeshkvin kroat, mirëpo qëndrimi i tij distancues përballë Monarkisë së Habsburgëve për disa politikanë në Beograd e bënte atë të pranueshëm. Tondini përfaqësonte mendimin e shumë pansllavistëve dhe jugosllavistëve se Monarkia e Habsburgëve po përpiqej të pengonte unionin kishar për të konstruktuar një kundërshtim kombëtar mes kroatëve katolikë dhe serbëve ortodoksë. Ashtu sikur Strossmayer edhe ky nuk shihte ndonjë pengesë të patejkalueshme për një marrëveshje mes dy konfesionëve të krishtera; sepse për jetën e përditshme të njerëzve konflikti teologjik ishte i parëndësishëm¹³⁷⁹. Reputacioni i mentorit të tij, Strossmayer, në Romë ishte në rënie e sipër. Ipeshkvi kroat akuzohej se nuk ishte angazhuar mjaftueshëm në Serbi dhe se i linte mënjane obligimet e tij si Vikar Apostolik. *Poco o nulla abbia fatto* kështu e akuzonte prefekti Propaganda Fide, kardinali Giovanni Simeoni. Ndërsa nunci Vannutelli e mbronte ipeshkvin kroat nga akuzat nga Roma me argumentin se, Strossmayer po bënte gjithçka që ishte e mundur për të përmirësuar gjendjen e katolikëve në Serbi¹³⁸⁰.

Në pranverën e 1885 shkatohet një skandal. Në një memorandum të detajuar lidhur me aktivitetet e tija në Serbi të cilin Tondini ia jep mbretit Milan, Monarkia e Habsburgëve vlerësohet si penguese për zhvillimin e katolicizmit në Serbi dhe akuzohej për politikë të dyanshme. Shkresa i bie në dorë edhe ambasadorit austriak në Beograd.

¹³⁷⁷ Tek në fund 1887 arrihet të merret leja nga qeveria serbe për ngritjen e një kapele katolike në Nish; Czock drejtuar Galimberti-t datë 18 dhjetor 1887, ASV, Arch. Nunz. Vienna 707 A, fol. 22f. Czock vlerësohej si ndjekës i Strossmayer-it, më vonë, megjithë këtë pason një konflikt me ipeshkvin i cili në vitin 1891 e kërkonte largimin e tij. Për këtë shiko relacionet e Propaganda Fide të shkurtit 1897 në AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 319, pos. 725, fol. 13, fq. 1–7.

¹³⁷⁸ Vannutelli drejtuar 16 maj 1884, ASV, Arch. Nunz. Vienna 582, fol. 412 f. dhe datë 24 maj 1884, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 251, pos. 556, fol. 35. Shiko edhe arsyetimin e Tondini-t datë 1 korrik 1884 in ASV, Arch. Nunz. Vienna 582, fol. 415–418. Një raport tjetër i Tondinis datë 7 nëntor 1884, po aty fol. 486 v.

¹³⁷⁹ *I punti che separano le due chiese non sono alla portata del popolo, specialmente di un popolo così „primitivo“ come il popolo serbo*; Tondini drejtuar Strossmayer datë 16 gusht 1883, ASV, Arch. Nunz. Vienna 582, fol. 394–401.

¹³⁸⁰ Vannutelli drejtuar Simeoni datë 7 dhjetor 1884, PF, Servia 5, fol. 919.

Kur e merr vesh Vjena, Kálnoky kërkon në mënyrë ultimative tërheqjen Tondini-t¹³⁸¹. Vannutelli përpigëj ta qetësonte ministrin e jashtëm: qëndrimi i fratit nuk është në rregull mirëpo tërheqja e tij do të shkaktonte një zbrazëti të madhe në Serbi dhe se Tondini do duhej të vepronte në vend deri sa të gjendet një misionar tjetër i mirë për ta zëvendësuar¹³⁸². Në anën tjetër edhe Vannutelli i vërteton sekretariatit të shtetit (Vatikanit vër. e përkth.) argumentimin e Tondinit-t dhe Strossmayer-it: Austro-Hungaria po pengon për arsye të kalkulimeve dominuese politike një konkordat e me këtë edhe një përmirësim të gjendjes së katolikëve në Serbi¹³⁸³. Pas këtij rasti qeveria e Vjenës kishte edhe më shumë arsye që të dyshonte në luajalitetin e Strossmayer-it përballë Monarkisë së Habsburgëve dhe se ministria e jashtme austriake nuk tregohet më e gatshme që të diskutohet për konkordin serb dhe për përkrahjen e misionëve në Nish dhe Kragujec¹³⁸⁴.

Vjena qëndronte pranë kërkesës së saj se Tondini duhej të largohej nga Serbia. Në parim mbreti Milan ishte i pajtimit dhe se në Tondinin ai shihte “egon e vjetër” të Strossmayer i cili urrehej. Ai mendonte se murgu kishte ambicie misionare të tepruara dhe se ai dëshironte ta detyronte bashkimin e kishës serbe me atë të Romës, e kështu që largimi i tij do ishte edhe në interes të Beogradit. Mirëpo mbreti serb potenconte/theksonte se ai nuk dëshironte raporte të mira vetëm me Vjenën dhe Budapestin, por edhe me Kishën Katolike dhe se ai këtë çështje dëshironte ta zgjidhte në marrëveshje me të prekurit. Tondini sipas tij duhej të shkarkohej, por jo të largohej (detyrimisht nga ana e shtetit, vër. e përkth.) e të zëvendësohej nga dikush, i cili nuk ishte ndjekës (i mendimeve) të Strossmayer-it. Vatikani pranon ofertën e mbretit, i kënaqur se kishte gjetur një zgjidhje nga aferë e pakëndshme, e cila u kishte mundësuar të gjithëve që të ruajnë fytyrën. Pak ditë më vonë ati barnabit zëvendësohet nga një gjeneral i rregullit dhe tërhiqet nga Serbia¹³⁸⁵. Për Beogradin dhe Vjenën kjo nuk ishte e mjaftueshme. Në akord të rrallë te dy qeveritë kërkonin edhe tërheqjen e Strossmayer-it si Vikar Apostolik. Kjo ishte e

¹³⁸¹ Vannutelli datë 13 maj 1885, ASV, Segr. Stato 1885, 247/5, Z. 62659, fol. 133f. Memorandumi „Ma mission en Serbie et l'article XXXV du Traité de Berlin“ në ASV, Arch. Nunz. Vienna 582, fol. 562–612 është i publikuar edhe te I. VI-TEŽIĆ, Počeci organizacije katoličke crkve u modernoj srbiji i talijanski barbanita Cesare Tondini 1883–1885. Rom 1965, 302–306. Këtu mund të lexohet në përgjithësi për misionin e Tondini-t në Serbi. Një memorandum të shkurtër Tondini e kishte përpiluar edhe më herët, që me 9 shtator 1884 që kishte mbetur pa u hetuar nga publiku. Edhe aty Monarkia paraqitet si pengesë për një marrëveshje mes Vatikanit dhe Serbisë. Ai titullohej „Mémoire sur la situation religieuse de la Serbie, dans ses rapports avec l'Autriche-Hongrie“; ASV, Arch. Nunz. Vienna 582, fol. 435–442 (publikuar te R. TOLOMEO, Korespondencia Strossmayer–Tondini. Zagreb 1984, 83–91), si dhe letërkëmbimi në mes Strossmayer dhe ministrit të brendshëm serb, Novaković, po aty, fol. 435–455 si dhe paraqitja qëndrimi në formë zgjeruar Strossmayers drejtuar nuncit të datës 20. shtator 1884, po aty, fol. 456–478.

¹³⁸² Vannutelli datë 27 maj 1885, ASV, Segr. Stato 1885, 247/5, Z. 62729, fol. 137v.

¹³⁸³ ... il quale avendo, contro le influenze russe, acquistato nella Serbia una preponderanza politica, teme di compromettere questa sua situazione, qualora lasciasse progredire la Chiesa cattolica; Vannutelli datë 24 tetor 1884, ASV, Arch. Nunz. Vienna 582, fol. 480ff.

¹³⁸⁴ Vannutelli datë 10 qershor 1885, AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 251, pos. 556, fol. 66. Mbi planet për ngritjen e këtyre misionëve shiko korrespondencën në: PF, Servia 5, fol. 990–1402.

¹³⁸⁵ Vannutelli datë 3 qershor 1885, ASV, Segr. Stato 1885, 247/5, Z. 62826, fol. 140 ff. Sipas sekretariatit të shtetit zëvendësimi i tij bëhet me 12 qershor 1885, po aty.

vështirë për t'u realizuar, sepse Vatikani në emërimin dhe zëvendësimin e një Vikari Apostolik nuk ishte i kufizuar juridikisht – Serbia ishte nën Propaganda Fide – mirëpo në rast të emërimit të një pasardhësi, për shkak të real-politikës, ishte i varur edhe nga pëlqimi i Vjenës dhe Beogradit. Kjo ishte e barabartë me kuadraturën e një rrethi, sepse edhe pse në parim ishte pëlqimi për zëvendësimin e Strossmayer-it, kjo nuk do të vlente edhe për personin zëvendësues të mundshëm. Kështu që Vatikani zgjedh një rrugë të thjeshtë, Strossmayers-in e lë ende në detyrë¹³⁸⁶.

Në pranverën e vitit 1885, Tondini në Romë dorëzon edhe një raport të fundit mbi Serbinë. Mbreti Milan është i gatshëm, thuhej aty, për lejimin e një hierarkie kishtare në vendin e tij, mirëpo ka edhe rezistencë nga partitë radikale të cilat në një ipeshkëv katolik shihnin veprimin një dore të zgjatur të Monarkisë habsburgiane¹³⁸⁷.

Bisedimet për konkordat nën drejtimin e sekretariatit të shtetit Rampolla

Lidhja e konkordatit me Malin e Zi në vitin 1886 në fillim dukej se do t'i jepte një impuls edhe bisedimeve me Serbinë. Strossmayer sugjeron ministrin e jashtëm serb për një konkordat sipas shembullit të Malit të Zi. Ai shihte këtu një shans për avancimin e futjes së liturgjisë sllave që nxitej nga ai¹³⁸⁸. Sekretariati i shtetit pajtohej me fillimin e bisedimeve nga nunci Vannutelli, mirëpo theksonte se liturgjia në sllavishten e vjetër kishtare nuk mund të ishte pjesë e konkordatit. Kjo nuk ishte ende një refuzim i gjuhës së vjetër kishtare sllave në Serbi sepse edhe në konkordin e Malit të Zi liturgjia sllave nuk përmendej. Mirëpo Vatikani në fillim la të nënkuptoj se në rast të lidhjes së një konkordati me Malin e Zi, ai do ta “shpërblej” me sllavishten kishtare. Në rastin e Serbisë për dallim në Romë thuhej në formë jo premtuese se, kjo çështje do të shqyrtohej¹³⁸⁹. Këtë ia kumton nunci Vannutelli ambasadorit serb në Vjenë¹³⁹⁰. Kálnoky shprehet skeptik lidhur me bisedimet e synuara dhe supozonte se, diplomacia e Vatikanit, ashtu si në rastin e Malit të Zi, do të lëshonte pe edhe me serbët. Nunci i ri në Vjenë, Luigi Galimberti, përpiqej ta qetësonte: Nuk do veprohet asgjë që bie e ndesh me interesat e Monarkisë së Habsburgëve¹³⁹¹.

¹³⁸⁶ Vannutelli kishte raportuar me 23 qershor 1885 për dëshirën e Vjenës; ASV, Segr. Stato 1885, 247/5, Z. 63054, fol. 145f. Kjo çështje do të mbetet temë një vit, mbase në Vatikan ceket edhe një emër i mundshëm: Trifon Radoničić. Ky më vonë emërohet ipeshkëv i Kotorrit; Vannutelli datë 4 maj 1886, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 251, pos. 556, fol. 76 vv.

¹³⁸⁷ Raporti i Tondini-t datë 18 qershor 1885, ASV, Segr. Stato 1885, 247/5, Z. 64628, fol. 155.

¹³⁸⁸ Vannutelli datë 14 janar 1887, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 251, pos. 556, fol. 80 f. Lidhur me pikëpamjet serbe lidhur me liturgjinë sllave shiko po aty fol. 82–87.

¹³⁸⁹ Staatssekretariat drejtuar Vannutelli datë 22 janar 1887, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 251, pos. 556, fol. 88–91.

¹³⁹⁰ Nota datë 25 janar 1887, po aty, fol. 93. Koncept in ASV, Arch. Nunz. Vienna 707 A, fol. 12 v.

¹³⁹¹ Galimberti datë 22 maj 1887, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 256, pos. 569, fol. 32 vv.

Mosbesimi i Austrisë përballë Serbisë nuk ishte edhe i paarsyetuar, me gjithë sjelljen e mirë të mbretit Milan përballë Austrisë; sido që të jetë princi Nikolla i Malit të Zi, i cili nuk ishte vërtetë një mik i Austro-Hungarisë, në oborrin serb ishte një mysafir i mirëseardhur. Përveç kësaj ishte e njohur se princi i Malit të Zi e shfrytëzonte ndikimin e tij tek oborri serb për të propaganduar një politikë pro-ruse. Autorizimi i rusofilin Jovan Ristić, që vlerësohej si liberal, për formimin e qeverisë, vetëm sa e vërtetonte skepticizmin e qeverisë habsburgiane. Mirëpo edhe për Vatikanin përkeqësohej perspektiva sa Galimberti supozonte se, me ministrin e ri të kultit Alimpije Vasiljević nuk do të ketë kurrfarë progresi në çështjen e konkordatit¹³⁹². Megjithatë qeveria serbe i dërgon nuncit me 1 qershor 1887 konceptin e një konkordati sipas shembullit të Malit të Zi. Në letrën e tij përcjellëse¹³⁹³ drejtuar sekretariatit të shtetit roman Galimberti thekson se nëse në Romë dëshirohet lidhja e një konkordati, duhet patjetër që Serbisë t' i bëhen koncesione përkitazi me sllavishten e vjetër kishtarë. Ndërsa për shkak të konfliktit politik dhe skandaleve financiare, shkarkimit nga froni i mbretit Milan që zëvendësohet nga një këshilli mbretëror (Kronrat) në mars të vitit 1889 si dhe si pasojë edhe e ndryshimit të shpeshtë të qeverive si dhe kaosit politik shumëvjeçar në vend e pamundësojnë rifillimin e bisedimeve sa që Kuria për një kohë nuk merret më me këtë problem¹³⁹⁴.

Kardinali Ledochowski në korrik 1892, do ta aktualizojë përsëri gjendjen e vështirë të katolikëve serbë (mendohen shtetasit serbë, vër. e përkth.). Si bazë i shërbenin atij raportet e misionarit polak që vepronte në Nish, Willibald Czock, si dhe ato të ipeshkvit Strossmayer ku flitej para se gjithash për mungesën e edukatës konfesionale të popullatës katolike dhe se atyre u jepnin mësim priftërinjtë ortodoks¹³⁹⁵. Një problem tjetër qendror ishin martesat e përziera, të cilat kisha katolike i pranonte vetëm nëse ato ishin të lidhura nga një prift katolik. Ndërsa qeveria serbe përfaqësonte qëndrim të kundërtën dhe se një kompromis dukej i pamundur¹³⁹⁶. Për këtë arsye nunci Galimberti rekomandohet të paraqesë një protestë tek përfaqësuesi serb në Vjenë kundër qëndrimit të papërmirësueshëm të qeverisë së tij¹³⁹⁷. Përgjigja e gjerë vjen nga Beogradi dhe refuzohen aktakuzat e Selisë

¹³⁹² Galimberti datë 15 qershor 1887, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 256, pos. 557, fol. 101 f. Krhs. Galimberti datë 22 qershor 1887, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 251, pos. 557, fol. 106 v.

¹³⁹³ Galimberti datë 1 qershor 1887, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 254, pos. 564, fol. 74-77.

¹³⁹⁴ TOLOMEO (sie në fusnotën 8), 357. Në përgjithësi lidhur me raportet e kishës katolike e ortodokse në vitet nëntëdhjetë shih C. SOETENS, Le Congrès Eucaristique international de Jérusalem (1893) dans le cadre de la politique orientale du pape Léon XIII. Luovais 1977.

¹³⁹⁵ Strossmayer drejtuar Simeoni datë 23 janar 1891, PF, N.S., vol. 109, fol. 486-493. Për temë të njëjtë Czock datë 20 prill 1891, po aty, fol. 494-498. Willibald Czock raportonte me 21 dhjetor 1894 edhe njëherë për gjendjen dëshpëruese ekonomike e politike të misionit në Serbi. PF, N.S., vol. 290, fol. 585. Në këtë dosje shiko edhe letërkëmbimin e detajuar mbi Serbinë, e para se gjithash korrespondencën me Willibald Czock.

¹³⁹⁶ TOLOMEO (si në fusnotën 8), 358 v.

¹³⁹⁷ Rampolla drejtuar Galimberti datë 14 korrik 1892, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 284, pos. 633, fol. 39. Originali në ASV, Arch. Nunz. Vienna 707 A, fol. 25f. Tondini lidhur me martesat e përziera tashmë kishte marrë qëndrim qysh me 17 shkurt 1887 në një letër drejtuar Galimberti-t, ASV, Arch. Nunz. Vienna 707 A, fol. 26-29. Selia e Shenjtë

së Shenjtë. Misionarëve katolikë nuk u është e ndaluar që të lidhin martesat e përziera, ashtu siç pohon Roma. Mirëpo ato kanë qenë të vlefshme vetëm atëherë kur ato janë bërë sipas rritit ortodoks. Willibald Czock nuk i është përmbajtur këtij rregulli dhe se martesat e përziera i ka lidhur në mënyrë të "kundërligjshme" për çka edhe autoritetet e (shtetit) kanë qenë të detyruar të ndërhyjnë. Ndërsa akuzat tjera nga Roma vlerësohen krejtësisht të pabaza: Në asnjë mënyrë nuk janë penguar misionarët, përkundrazi, qeveria serbe e ka pranuar themelimin e famullive në Beograd, Kragujevc dhe Nish. Është e vërtetë se priftërinjtë katolikë jashtë këtyre famullive nuk guxojnë të mbajnë meshë dhe kjo jo për të penguar misionin katolik të popullatës ortodokse dhe se me këtë përcaktim në asnjë mënyrë nuk është penguar ushtrimi i religionit nga katolikët në Serbi. Po ashtu është e pasaktë se fëmijët katolikë janë të detyruar të vizitojnë meshën ortodokse e të marrin pjesë në mësimin e fesë ortodokse, mirëpo (nëse ata shkojnë, vër. e përkth.) nuk ka ndonjë arsye për t'i penguar. Financimi i mësuesve të fesë katolike nga mjetet shtetërore është i pamundur duke pasur parasysh numrin e vogël të fëmijëve katolikë, mirëpo kisha ka mundësi që ta organizojë dhe financojë vetë mësimin e fesë. Qeveria serbe nuk shihte një shkelje të Marrëveshjes së Berlinit që ishte bazë e pozicionimit ndërkombëtar të Serbisë e kështu edhe për marrëdhëniet e saj përballë Kishës Katolike¹³⁹⁸. Duke marrë parasysh këto vështirësi në raportin vatikano-serb për Rampolla-n, dyshimin austriak se Selia Shenjtë po planifikonte ngritjen e një ipeshkvie serbe më vite, ishte lehtë ta sqaronte shprehimisht e të demonstronte se, "*nuk kishte në rrjedhë bisedime të tilla*"¹³⁹⁹.

Mbreti Alexander, djali i Milani-t, ndërkohë që kishte arritur pjekurinë, i cili në prill 1893 kishte pranuar detyrën nga këshilli mbretëror (Kronrat), kishte premtuar respektimin e lirisë së kultit dhe me 3 prill 1893 ai i tregon papës hipjen e tij në fron. Në letërpërgjigjen e datës 5 korrik 1893, Leo XII thekson interesim të madh të Selisë së Shenjtë për bisedimet për konkordatin¹⁴⁰⁰. Njëkohësisht nunci apostolik i Vjenës Antonio Agliardi pranon instruksionet dhe udhëzime e veçanta për bisedimet me Beogradin. Çështjet e martesave të përziera, pengesa e misionit katolik dhe mësimin (edukimit) katolik ishin njëherazi edhe pikat qendrore për trajtim¹⁴⁰¹. Serbët tregohen të sigurt për rezultat pozitiv të bisedimeve dhe se diferencat mes Selisë së Shenjtë janë më shumë të natyrës politike se

kishte drejtuar qeverisë serbe katër ankesa: për shkak të mosnjohjes së lidhjeve të kurorave të përziera sipas rritit katolik, për shkak të pagëzimit të detyruar të fëmijëve katolikë në kishat ortodokse serbe, për shkak të pengimit të misionit katolik si dhe për detyrimin për të vijuar mësimin fetar ortodoks. Galimberti kishte lajmërua me 25 gusht 1892 se, Kálnoky parimisht nuk ishte kundër bisedimeve. Me 31 tetor 1892 ai raporton për një interesim të madh të Serbisë për bisedimet rreth konkordatit; ASV, Arch. Nunz. Vienna 707 A, fol. 29–31. Rreth qëndrimit të qeverisë serbe me shumë shiko në AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 284, pos. 633, fol. 75–84. Shiko edhe tekstin në gjuhën gjermane për këtë qëndrim në ASV, Arch. Nunz. Vienna 707 A, fol. 54–65.

¹³⁹⁸ Shiko raportin e pa datë Galimberti-t (1893), AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 284, pos. 633, fol. 75–84.

¹³⁹⁹ Brandis datë 27 shtator 1892, HHStA, PA XI, Karton 233, Nr. 30, fol. 265 v.

¹⁴⁰⁰ Kopja në ASV, Arch. Nunz. Vienna 707 A, fol. 88.

¹⁴⁰¹ ASV, Arch. Nunz. Vienna 707 A, fol. 91–95.

sa religjioze¹⁴⁰². Edhe mbreti Alexandër në një rast të vizitës së tij bërë Vjenës me 20 tetor 1894, kishte theksuar se ai kishte për qëllim një marrëveshje me Kishën Katolike sipas shembullit të Malit të Zi dhe autorizon ambasadorin Simić për t'i udhëhequr bisedimet. Nunci Agliardi në fakt kishte refuzuar kushtin e parashtruar nga Serbia për t'i zhvilluar bisedimet pa u njoftuar qeveria austro-hungareze. Si mbrojtëse e katolikëve në Ballkan, Vjena duhet të njoftohet për bisedimet, mendonte Agliardi në një letër drejtuar kardinalit Mariano Rampolla. Mirëpo ky këmbëngulte që të kihet kujdes: Agliardi nuk duhej të jepte më tej informacione të detajuara në mënyrë që bisedimet të mos rrezikoheshin¹⁴⁰³. Skepticizmi i Kurisë romane lidhur me suksesin e bisedimeve ishte i madh; ndërsa prefekti i Propaganda Fide, Mieczysław Ledóchowski, nuk donte të dëgjonte për një konkordat sipas modelit të Malit të Zi: Pjesa më e madhe e katolikëve Serbi janë të huaj, liturgjia sllave atje nuk ka kuptim; pas kësaj kërkesë qëndrojnë vetëm qëllimet politike. Me Serbinë duhet të bisedohet vetëm për realizimin e të drejtave të ushtrimit të religjionit të dhëna në Marrëveshjen e Berlinit si dhe për mundësia e vendosjes të një ipeshkvi në Beograd, ndërsa nuk duhet të diskutohet për çështjet liturgjike¹⁴⁰⁴.

Meqë për mbretin Alexander Obrenović dhe qeverinë serbe prioritet kishte përfundimi i protektoratit austriak në Serbi, nunci Agliardi nuk dëshironte të vepronte pa pëlqimin e Vjenës, gjendje kjo që e ngadalësonte përsëri këtë projekt¹⁴⁰⁵. Kështu që ambasadori Simić në nëntor 1894 pyet Agliardi-n se a është dhe për çfarë forme të bisedimeve për konkordatin është e interesuar Kuria. Agliardi në përgjigjen e tij thekson gatishmërinë e Vatikanit për bisedime,¹⁴⁰⁶ ndërsa ai hesht për ekzistimin e zërave skeptikë ku përveç Ledóchowski qëndrim të njëjtë skeptik kishte edhe sekretari i shtetit Rampolla¹⁴⁰⁷. Përveç kësaj, Ministria e jashtme e Vjenës, e cila ishte e informuar nga ana e nuncit, kërkonte garanci se në Serbi nuk do të lejohet sllavishtja në liturgji¹⁴⁰⁸. Në qendër të rekomandimeve për bisedime me ambasadorin serb, të cilat Rampolla me 1 dhjetor 1894 ia kishte drejtuar nuncit të Vjenës, ishte – përveç kërkesave të vjetra për njohjen e kurorave katolike të përziera – edhe e drejta e ushtrimit të lirë të kultit në Ser-

¹⁴⁰² ... benché religiose non hanno però un origine religiosa, ma nazionale e che al Governo è importante il mantenere lo spirito serbo più che l'ortodosso; Agliardi datë 18 korrik 1893, ASV, Segr. Stato 1893, 247/2, Z. 13575, fol. 19–21

¹⁴⁰³ Rampolla drejtuar Agliardi datë 2 gusht 1893, fol. 22. Koncepti dhe origjinali në ASV, Arch. Nunz. Vienna 707 A, fol. 98–106 (me memorandumin përcjellës). Këtu është edhe korrespondenca e detajuar me Strossmayer.

¹⁴⁰⁴ Ledóchowski drejtuar Rampolla datë 24 nëntor 1894, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 306, pos. 685, fol. 57 vv.

¹⁴⁰⁵ Kjo situatë do të zgjasë edhe në muajt vijues, krhs. Agliardi datë 30 maj 1895, ASV, Segr. Stato 1896, 247/1, Z. 24625, fol. 162. Të drejtat e mbrojtjes austriake në Serbi fillimin e kishin në Paqen e Karllovcit (1699). A. RIGONI, Il concordato serbo-vaticano del 1914. *Archivio storico italiano* 1975, 159–178, këtu 161.

¹⁴⁰⁶ Agliardi drejtuar Rampolla datë 19 nëntor 1894, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 306, pos. 685, fol. 79 v.

¹⁴⁰⁷ Rampolla drejtuar Agliardi datë 26 nëntor 1894, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 306, pos. 685, fol. 88 v. Ledóchowski ishte edhe kundër ngritjes së një ipeshkvie të rregullt dhe vlerësonte se zgjidhje më e mirë do ishte ngritja e një administrate kishtarë që do ishte drejtpërdrejt nën Propaganda Fide; Ledóchowski drejtuar Rampolla datë 24 nëntor 1894, po aty, fol. 57 vv.

¹⁴⁰⁸ Agliardi drejtuar Rampolla datë 28 nëntor 1894, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 306, pos. 658, fol. 90 v.

bi. Fillimisht nuk duhej të ngrihej ndonjë ipeshkvi, por të emërohej një vikar apostolik për Beogradin. Rëndësi të madhe i jepej edhe edukimit religjioz të të rinjve katolikë që do duhej të bëhej nga administrata kishtare katolike¹⁴⁰⁹.

Meqë çështja serbe në nëntor 1894 bëhet lëndë e këshillimeve intensive në Propaganda Fide, në vitet vijuese merret hollësisht përsëri edhe nga kongregata e kardinalëve e *Affari Ecclesiastici Straordinari* në tre mbledhjet e saj. Në mbledhjen e parë me 4 prill 1895¹⁴¹⁰ kardinali Serafino Vannutelli, që njihej si i afërt i sllavëve, e karakterizonte popullin serb dhe qeverinë e tij tejet negative. Për Serbinë qëllimi i vetëm që synohet me lidhjen e një konkordati është emancipimi nga protektorati i kultit austriak dhe se roli dominues i kishës ortodokse me këtë nuk reduktohet. Vannutelli supozonte se në qarqet e qeverisë serbe dëshira për futjen e sllavishtes së vjetër kishtare s' ishte e madhe dhe se për më tepër gjuha kishtare latine ishte më e përshtatshme për t' u kufizuar nga ortodoksia, qëndrim ky që përkonte edhe me dëshirat e Monarkisë Austriake. Pikat e më të rëndësishme të Kurisë përballë të cilave nuk duhej të bëheshin koncesione ishin çështja e martesave të përziera dhe ngritja e një vikariati apostolik në Beograd. Ndërsa bazë e bisedimeve për një konkordat do duhej të ishte Marrëveshja e Berlinit, për çka perceptimi juridik serb ishte kontestuar se aty janë të dhëna vetëm parimet e tolerancës, porse jo edhe të barazisë konfesionale. Selia e Shenjtë nuk mundet të pranojë këtë interpretim restriktiv serb dhe kërkonte përshtatjen e ligjit serb në suazat e kushteve të dhëna në Marrëveshjen e Berlinit¹⁴¹¹. Vërtetë në mbledhjen e *Affari Ecclesiastici* të datës 17 qershorit 1895 edhe njëherë diskutohen të gjitha pikat e propozim-konkordatit, mirëpo në përmbajtje ruhet kjo linjë¹⁴¹². Kardinali Ledochowski në vitin 1896 paraqet një raport të Willibald Czock lidhur me gjendjen e katolikëve në Serbi ku qeveria serbe dhe kleri ortodoks akuzohen për qëndrimet e tyre armiqësore përballë katolikëve¹⁴¹³.

Misionarit polak Czock do t' i ndodhë e njëjta gjë ashtu sikur i kishte ndodhur Barnabiten Tondini-t para disa viteve. Edhe ai bie në konflikt me qeverinë e përfundon i gjykuar me disa muaj burg, por nuk ekzekutohet. Mirëpo detyrohej patjetër tërheqja Czock-ut nga Serbia¹⁴¹⁴ që të mos rrezikoheshin bisedimet serbo-vatikanë; edhe pozi-

¹⁴⁰⁹ Ponzona për seancën 749, fq. 76 v. Agliardi me 6 dhjetor 1894 kishte diskutuar me Simić dëshirën e Selisë së Shenjtë. Qeveria serbe pak më vonë paraqet kërkesat e saj në formë të propozim-ndryshimeve të konkordatit-sipas shembullit të Malit të Zi. Te dy konkordat-projektet janë të publikuara po aty, fq. 81–105. Shiko edhe ASV, Arch. Nunz. Vienna 707 A, fol. 182–190. Për bisedimet e mëtejshme shiko korrespondencat e dhëna këtu.

¹⁴¹⁰ AAEES, Session 749.

¹⁴¹¹ Rampolla drejtuar Agliardi datë 9 prill 1895, ASV, Arch. Nunz. Vienna 707 A, fol. 195–198.

¹⁴¹² AAEES, Session 754.

¹⁴¹³ AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 319, pos. 725. Raporti i dërgohet nuncit për informim. Raportet e mëhershme të Czocks të viteve 1888, 1890 dhe 1891 janë në PF Servia 5, fol. 1135ff., 1336–39, fol. 1348–53 dhe fol. 1374–78 ndërsa raporti i datë 20 janar 1896 gjendet në ASV, Arch. Nunz. Vienna 707 A, fol. 244–249.

¹⁴¹⁴ Agliardi datë 28 shkurt 1896, AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 319, pos. 725, fol. 6 vv.

cionimi i tij për futjen e liturgjisë sllave ishte politikisht i papërshtatshëm¹⁴¹⁵. Megjithatë, edhe në vitet vijuese nuk kemi një shtytje të bisedimeve mes Beogradit dhe Selisë së Shenjtë. Vetëm me ardhjen pasardhësit Agliardi në Vjenë, Emidio Taliani, bëhen përpjekje për ringjalljen e bisedimeve për konkordatin dhe se ai (Taliani) merr përsëri kontaktet zyrtare me Simić-in. Ndërsa në problemet bazë nuk kishte ndryshuar asgjë. Qeveria serbe tregohej e interesuar për bisedimet mirëpo në çështjen e martesave të përziera nuk tregohej e gatshme për asnjë kompromis¹⁴¹⁶. Megjithëkëtë Taliani dhe Simić në dy vitet vijuese ia dalin t'ë eliminojnë pjesën e madhe të problemeve ekzistuese. Ambasadori shumëvjeçar serb në Vjenë, Đorđe Simić, në fillimvitin 1897, avancohet në postin e kryeministrit dhe sinjalizonte zyrtarisht gatishmërinë për bisedime¹⁴¹⁷. Mbase Serbia dukej se ishte e gatshme edhe të bënte ndryshime kushtetues e në kuptimin e kërkesave të Selisë së Shenjtë dhe për përshtatjen e ligjeve kontestuese në Marrëveshjen e Berlinit e pos të tjerash përkritazi me njohjen e lidhjes së martesave katolike ashtu siç e kishte kërkuar Selia e Shenjtë dy dekada me radhë¹⁴¹⁸. Çështja e kurorës tashmë për Beogradin nuk ishte dogmë, me çka edhe largohet pengesa kryesore për lidhjen e një konkordatit. Kryeministri i ri serb në të vërtetë donte t'ë zhvillonte bisedimet për konkordatin në Vjenë, mirëpo tregohet i gatshëm ta dërgojë një bashkëbisedues në Romë edhe për bisedime të drejtpërdrejta¹⁴¹⁹. Ndërsa nënshkrimi i konkordatit duhej të bëhej në Vatikan dhe se për këtë është pajtuar edhe mbreti Aleksandër me rastin e vizitës së tij tek papa, njofton kardinali Rampolla¹⁴²⁰. Në fillim të prillit Simić sqaron se mbi këtë bazë ai ishte shprehimisht dakord për bisedimet për konkordat¹⁴²¹.

Nënshkrimi i konkordatit dukej të ishte shumë afër mirëpo dobësia në vendimarrje e Selisë së Shenjtë në çështjet politike nuk kishte mundur ta mbante ritmin me politikën ditore serbe. Rrëzimi i qeverisë Simić që kishte qëndrim miqësor për konkordatin pengonte përfundimin me sukses të bisedimeve, ndërsa Vatikani në vijim kishte humbur shansin historik për të lidhur një konkordat me një shtet ortodoks tjetër pas atij me Malin e Zi.

¹⁴¹⁵ Willibald Czock datë 22 tetor 1890, PF Servia 5, fol. 1348–1353. Ai transferohet në Bullgari.

¹⁴¹⁶ AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 330, pos. 762, raporti i nuncit datë 9 janar 1897, fol. 88. Në dialogun mes Agliardi dhe Simić mbi çështjet tjera kontestuese arrihet një pajtim; Rampolla drejtuar Agliardi datë 17 mars 1897, ebd., fol. 97 f.

¹⁴¹⁷ Taliani datë 9 janar 1897, AEES, fasc. 330, pos. 762, fol. 88.

¹⁴¹⁸ Rampolla drejtuar Taliani datë 17 mars 1897, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 330, pos. 762, fol. 97 v.

¹⁴¹⁹ Agliardi datë 15 shkurt 1897, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 330, pos. 762, fol. 93–96. Në një letër drejtuar arqipe-shkvit të Sarajevës, Stadler, Rampolla e vlerëonte edhe më tej çështjen e kurorave të përziera si pengesë vendimtare për lidhjen e një konkordati. Pa i penguar bisedimet premtuese të Vjenës në këtë çështje duhej të aktivizohej edhe Stadler dhe paralelisht të zhvillonte edhe ai bisedime; Rampolla drejtuar Stadler datë 26 shkurt 1898, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 344, pos. 786, fol. 92 v.

¹⁴²⁰ Rampolla drejtuar Agliardi datë 17 mars 1897, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 330, pos. 762, fol. 97 v.

¹⁴²¹ Agliardi datë 12 prill 1897, shkresa e Simić datë 28 mars 1897, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 330, pos. 762, fol. 99 dhe fol. 100. Për këtë shiko po ashtu korrespondencën në ASV, Arch. Nunz. Vienna 707 A, fol. 282–300.

Afera Vujičić

Strossmayer me 26 nëntor 1896 jep dorëheqje nga posti i Administratorit Apostolik për Serbi. Propaganda Fide e kishte dërguar në Serbi atin minor nga Bosnia Ivan Vujičić, i cili si Vikari Apostolik këtu ai do duhej të përfaqësonte interesat e Kishës Katolike. Përveç atij në vend kishte edhe më tej dy misionarë të tjerë: Lujo Topolković në Beograd dhe R. Biljan në Kragujevc i cili pas largimit të detyrueshëm të Czock-it kujdesej edhe për katolikët e Nishit¹⁴²². Në Serbi kishte një kërkesë lidhur me dorëheqjen e të padëshiruarit Strossmayer mirëpo jo edhe me emërimin e minoritit (*Minoriten*) të Bosnjës si pasardhës të tij, këtu duhet thënë për këtë qeveria serbe nuk kishte qenë e informuar¹⁴²³. Ndërsa vetë Vujičić nuk kishte qenë i qartësuar lidhur me detyrën e tij dhe edhe nunci Taliani nuk kishte pranuar rekomandimet nga Roma e kështu që me rastin e një vizite që i bën Vujičić Vjenës – nga këtu ai kishte udhëtuar për në Beograd – dhe ai nuk kishte mundur të bënte më shumë se sa t'ia prezantonte ministrit të jashtëm austro-hungarez dhe ambasadorit serb. I vetëm, disa javë më vonë, në qershor, më në fund Taliani kishte pranuar udhëzimin që ai të njoftojë zyrtarisht qeverinë serbe për emërimin e Vujičić –it nëpërmjet ambasadës së Vjenës¹⁴²⁴. Me këtë çështje delikate Vatikani kishte bërë një sjellje të papërgjegjshme. Sekretariati i shtetit nuk kishte reaguar as në nxitjen e nuncit e as në një shkresë të Josip Stadler-it në të cilën ai sekretarit të shtetit, Rampolla-s, i tërhiqte vërejtje për gjendjen e keqe të Vujičić-it. Në përgjigjen e tij lidhur me këtë çështje Rampolla nuk kishte marrë fare qëndrim, porse ai kishte shprehur optimizmin e tij se konkordati me Beogradin ishte i gatshëm për t'u nënshkruar, posa të sqarohet pyetja e martesave të përziera¹⁴²⁵. Përkundër këshillës së ambasadorit serb dhe nuncit të Vjenës që të pritej me udhëtimin e tij për në Beograd deri sa të nënshkruhej marrëveshja serbo-vatikane dhe deri sa të vinin rekomandimet e sakta nga Roma, Vujičić udhëton në pranverën e 1898 për në Beograd dhe atje ai do pranohet nga kryeministri Gjorgjević mjaft ftohtë. Ai e kishte sugjeruar që ai ta lëshonte vendin përsëri, deri sa të sqarohej çështja. Mirëpo Vujičić jo vetëm që nuk e bëri këtë, por kërkoi edhe një audiencë të dytë tek kryeministri me ç'rast Beogradi reagon me një urdhër-dëbim.

¹⁴²² TOLOMEO (si fusnota 8), 361 v. Papa e pranon dorëheqjen e Strossmayers tek në prill 1897, AAEES, Sessione 1186, fq. 11.

¹⁴²³ Për këtë shiko shkresën e Rampollas drejtuar Propaganda Fide datë 27 tetor 1898, AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 353, pos. 802, fol. 75 si dhe deklaratën e qeverisë serbe tek Taliani datë 8 nëntor 1898, po aty, fol. 80 v. Në Hungari vendimi i Vatikanit shikohet po ashtu me rezerva sepse qeveria nuk ishte njoftuar fare për dorëheqjen e nënshtetasit hungarez Strossmayer; Taliani datë 11 tetor 1898, ebd., fol. 56. Sipas mendimit të nuncit Budapesti përpiquej ta provokonte një konflikt mes Vjenës dhe Vatikanit dhe për këtë arsye ai kërkonte urgjentisht rekomandime se si ai do duhej të sillej në këtë çështje; Taliani datë 23 tetor 1898, po aty, fol. 76.

¹⁴²⁴ Rampolla drejtuar Taliani-it datë 16 qershor 1898, AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 353, pos. 803, fol. 52.

¹⁴²⁵ Stadler drejtuar Rampolla datë 19 shkurt 1898 dhe përgjigja e Rampollas datë 26 shkurt 1898; AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 344, pos. 786, fol. 90 v. Përkatesisht 92 v.

Qeveria serbe ka pritur kërkesën për pranim të emërimit, ashtu siç është e zakonshme në diplomaci, kështu e shpjegonte këtë hap të rëndë ambasadori serb në Vjenë. Nunci kishte qenë i një mendimi tjetër se, njoftimi joformal i emërimit ka qenë tërësisht i mjaftueshëm. Edhe nëpërmjet një bisede direkte mes Talianis dhe Gjorgjević-it, kryeministrit serb e kishte vizituar atë në Nunciaturë në Vjenë, nuk ishte arritur zgjidhja e konfliktit. Gjorgjević kishte kërkuar një njoftim zyrtar ku do duhej të jepeshin kompetencat e vikarit. Vetëm atëherë kur qeveria serbe të përgjigjet në atë shkresë, Vujić do ketë mundësi të udhëtojë përsëri për në Serbi. Taliani përpiqet t'ia bëjë të qartë Gjorgjević-it se, vërtetë nuk përkon me praktikën diplomatike, mirëpo Selia e Shenjtë megjithatë dëshiron të pranojë dëshirat serbe. Këtu kemi të bëjmë me persona mjaft të ndjeshëm (*di una eccessiva suscettibilità*), kështu i shkruan Taliani Rampolla-s, kështu që Vikarit Apostolik nuk do duhej t'i barten kompetenca të shumta¹⁴²⁶. Në Romë ndërkohë ishin bërë më të kujdesshëm dhe kërkojnë nga Taliani një raport të detajuar lidhur me gjendjen e raporteve religjioze në Serbi e para se gjithash lidhur me ndikimin politik të ish-mbretit Milan dhe ndikimit të mbretit aktual Alexandër¹⁴²⁷. Taliani në natën e Krishtlindjeve të vitit 1898 dërgon në Romë raportin e kërkuar¹⁴²⁸. Aty ai ankohet për nivelin e ulët shkollor të popullatës serbe, çka pasqyrohet edhe tek disa anëtarë të qeverisë. Institucioni „Propaganda“ romane keqkuptohet plotësisht dhe se ajo shihet si majë shtize katolike kundër ortodoksisë. Në politikën e brendshme sundon kaosi, politikën e përshkojnë kundërshtitë mes liberalëve dhe radikalëve. Partia liberale e Jovan Ristić-it dominon, e cila edhe e përkrah qeverinë Vladan Gjorgjević-it, i cili vjen nga oborri (kabinetit privat të mbretit) e që e kishte marrë vendin e Simić-it që kishte marrë pushtetin për t'i stabilizuar raportet financiare të borxheve të mëdha që kishte shkaktuar ish mbreti Milan. Me këtë dukej se është liruar rruga për rikthimin e Milan-it në Serbi për të marrë pushtetin. Kushtetuta është hequr; Nikola Pašić-i, udhëheqësi i radikalëve që kishte frenuar drejtimin perëndimor të politikës serbe, është dënuar me nëntë muaj burg, liria e shtypit dhe ajo e tubimit janë kufizuar¹⁴²⁹. Liria e religjionit kishte qenë me kushtetutë e garantuar mirëpo katolikët e Serbisë vlerësoheshin si simpatizantë të partisë së afërt me Austrinë dhe sipas kësaj edhe janë trajtuar. Megjithëkëtë qeveria pajtohet për një ipeshkëv katolik me rezidencë në Beograd me shpresën se me këtë, në çështjet e kultit katolik do të mund të emancipohet nga Monarkia e Habsburgëve. Meqë Vujić nuk guxonte më të shkonte në Beograd, Selia e Shenjtë kishte rënë në një qorr-

¹⁴²⁶ Taliani drejtuar Rampolla datë 8 nëntor 1898, AAEESS, Austria-Ungheria, fasc. 353, pos. 802, fol. 80 v. Rampollai raportonte me 3 dhjetor 1898, po aty, fol. 82 v. Propaganda Fide-s. Aty kemi edhe një shkresë të gjatë të Vujić, në të cilë paraqitet rasti sipas pikëpamjes së tij; Propaganda Fide drejtuar Rampolla datë 3 dhjetor 1898, fol. 84, letra e Vujić po aty, fol. 85.

¹⁴²⁷ Rampolla drejtuar Taliani datë 5 dhjetor 1898, ebd., fol. 88.

¹⁴²⁸ Taliani drejtuar Rampolla datë 24 dhjetor 1898, po aty, fol. 90–93.

¹⁴²⁹ Mbi sistemin partiak serb shiko: S. K. PAVLOWITCH, Serbia. The History Behind the Name. London 2002, 65–92.

sokak ku fillimisht nuk shihej dalje, sepse bisedimet e drejtpërdrejta me Serbinë detyrohen të ngrihen për shkak të rrethanave të atjeshme kaotike politike¹⁴³⁰. Në vitin 1901 kemi shenjat se qeveria serbe ishte e interesuar nëpërmjet nuncit të Vjenës për rifillimin e bisedimeve. Sapo të zgjidhej çështja e martesave të përziera, qeveria serbe do ishte e gatshme të dërgonte një përfaqësues në Vatikan për bisedimet e mëtejshme-kështu thuhej nga Beogradi. Rampolla priste dhe tregohej i rezervuar¹⁴³¹. Skepticizmi i tij ishte i saktë sepse edhe kësaj radhe nuk arrihej fillimi i bisedimeve. Me këtë në vitin 1903, nunci i Vjenës autorizohet që edhe njëherë të provojë një nxitje tek ambasadori serb dhe të ripropozojë bisedimet me qëllim që përfundimisht të ngrihet e një administratë e rregullt kishtare në Serbi¹⁴³².

Raportet serbo-vatikane nën drejtimin e papës Piut X

Mbas aferës me Vujičić, Selia e Shenjtë priste; një përpjekje tjetër për vendosjen e një ipeshkvi në Beograd, përpjekje e cila nuk do bëhej pa u marrë vesh paraprakisht me marrëveshje mes Beogradit dhe Selisë së Shenjtë. Ndërsa Topolković edhe më tej mbetet në Beograd dhe Biljan në Kragujevc si misionarët e vetëm në Serbi. Czock do kthehet në Nish me gjithë pakënaqësisë nga ana e autoriteteve serbe, porse ai pak më vonë do vdesë¹⁴³³. Në këtë kohë kishte disa kontakte paraprake mes nuncit të Vjenës dhe ambasadorit serb¹⁴³⁴ por që edhe kësaj here përfundojnë pa rezultate konkrete. Me vrasjen e mbretit Alexandër dhe gruas së tij me 29 maj 1903 dhe me hipjen në fron në qershor të Petar I Karađorđević-it dukej se një marrëveshje e mundshme mes Selisë së Shenjtë dhe Beogradit do shtyhej edhe më larg. Vrasja e mbretit ishte bërë nga ana e një konspiracioni të rretheve nacionaliste të kryesuara nga Dragutin Dimitrijević (Apis), kurse bisedimet me Vatikanin refuzoheshin nga ky rreth. Nikola Pašić emërohet kryeministër dhe drejtoi reformat e brendshme politike. Si prioritet i politikës e jashtme ishte bashkimi i të gjitha rajoneve serbe nën drejtimin e Beogradit si dhe pavarësia e plotë e Serbisë nga Perandoria Osmane dhe nga Monarkia e Habsburgëve¹⁴³⁵. Megjithëkëtë – apo mu për këtë arsye – nunci i Vjenës Belmonte merr përsëri kontakt me ambasadorin serb¹⁴³⁶. Njëherë më shumë pala serbe tregohet e hapur për dialog, mirëpo pa hyrë

¹⁴³⁰ Për aferën Vujičić shiko po ashtu ASV, Arch. Nunz. Vienna 707 A, fol. 301–323.

¹⁴³¹ Taliani datë 4 maj 1901, AAEESS fasc. 391 bis, pos. 871, fol. 79 v. Si dhe përgjigja e Rampollas datë 8 qershor 1901, po, fol. 81.

¹⁴³² Sekretariati shtetit drejtuar Propaganda Fide datë 2 shkurt 1903, ASV, Segr. Stato 1903, 247/1, Z. 75075.

¹⁴³³ Gotti drejtuar Rampolla datë 4 dhjetor 1902, ASV, Segr. Stato 1909, 280/2, Z. 74076, fol. 3–6.

¹⁴³⁴ Taliani drejtuar Rampolla datë 16 dhjetor 1902, ebd., Z. 74301, fol. 9.

¹⁴³⁵ J. PIRJEVEC, Serbi, Kroaci, Slloveni. Storia di tre nazioni. Bologna 1995, 38 v.

¹⁴³⁶ Gotti drejtuar Merry del Val datë 30 prill 1904, ASV, Segr. Stato 1909, 280/2, Z. 5143, fol. 12f. Si dhe Merry del Val

në bisedime konkrete¹⁴³⁷. Në vitet vijuese përkeqësohen në mënyrë dramatike raportet austriake-serbe e që prej vitit 1906 një bojkot ekonomik do të kulmojë me të ashtuquajturën *Schweinekrieg*¹⁴³⁸ kjo do t'i tensionojë edhe raportet serbe-vatikane. Në një lëvizje të re për bisedime në vitin 1908, ambasadori serb rekomandon Selinë e Shenjtë që të presë dhe i tërheq vëmendjen asaj për situatën politike kaotike në vendlindjen e tij¹⁴³⁹.

Rreth pozicioneve fillestare nuk kishte ndryshim. Beogradi donte që me konkordatin të arrinte pavarësinë e plotë nga protektorati i Vjenës. Pas dorëheqjes së Strossmayer-it Serbia ishte drejtpërsëdrejti nën Propaganda Fide – për dallim nga mendimi i shumë politikanëve serbë e austriakë—e jo nën administratën e ipeshkvit të Gjakovës¹⁴⁴⁰. Kushtet e paraqitura serbe për bisedimet për konkordatin për Selinë e Shenjtë ishin të papranueshme. Beogradi jo vetëm që kërkonte fshehtësi absolute por refuzonte ngritjen e ndonjë ipeshkvi në tokën serbe. Përveç kësaj, kisha katolike jo vetëm se duhej të tërhiqej nga një konkordat formal, por edhe nga aktivitetet misionare në Serbi¹⁴⁴¹.

Në vitin 1912 ndërron situata gjeopolitike. Serbia bashkë me Malin e Zi, Greqinë dhe Bullgarinë themelojnë së bashku Lidhjen Ballkanike me anë të së cilës mëtohej largimi i turqve nga Evropa. Pas sukseseve ushtarake të aleatëve kundër Perandorisë Osmane thirret Konferenca e Londrës, e cila kishte për qëllim gjetjen e një zgjidhjeje afatgjate. Në Paqen e Londrës, që nënshkruhet me 30 maj 1913, dekretohet tërheqja e Perandorisë Osmane gati nga të gjitha zotërimet Evropiane; duhej të ngrihej një Shqipëri e pavarur. Përkatësia territoriale e Maqedonisë shpinte drejt një lufte tjetër mes ish aleatëve, e cila përfundon me 10 gusht 1913 me Paqen e Bukureshtit. Greqisë merr Selanikun, Serbisë i jepet Maqedonia Qendrore dhe Kosova. Me këtë jo vetëm se mbretëria serbe e dyfishon territorin e saj, ajo kishte rifituar vendlindjen e vjetër të serbëve e që lidhej me domethënie historike e ideologjike të betejës së Kosovës. Fakti se atje pjesa dërmuese e popullatës ishte shqiptare, injorohet fare nga Beogradi. Shtypja e shqiptarëve me masat administrative brutale serbe në Kosovë shpinte jo vetëm drejt një

drejtuar Belmonte datë 2 maj 1904, po aty, fol. 18.

¹⁴³⁷ Belmonte datë 30 qershor 1904, po aty fol. 19.

¹⁴³⁸ Ishte e ashtuemëruara "*lufta doganore*" mes Austro-Hungarisë dhe Serbisë që kishte shpërthyer në vitin 1906 e do të zgjasë deri në vitin 1908 respektivisht deri në vitin 1911, pra ishin masat e Austro-Hungarisë për t'i bërë presion Serbisë, *vër. e përkthyesit*.

¹⁴³⁹ Belmonte datë 10 prill 1908, ASV, Segr. Stato 1908, 247/2, Z. 29489, fol. 103 v.

¹⁴⁴⁰ Belmonte datë 7 qershor 1909, ASV, Segr. Stato 1909, 280/2, Z. 37921, fol. 23 v. Merry del Val ia tërheq vëmendjen Belmontes me 13 qershor 1909 se, priftërinjtë që veprojnë në Serbi nuk janë në varësinë e ndonjë ipeshkvi austriak, porse ata i janë të nënshtruar drejtpërsëdrejti Propagandës Fides në Romë; po aty fol. 21 v. Vlerësimi i gabueshëm se administrata e kishës katolike në Serbi deri para luftës së Parë Botërore ishte nën kompetencat e ipeshkvit të Gjakovës e gjejmë edhe në literaturën e re: RIGONI (si në fusnotën 115), 161.

¹⁴⁴¹ Belmonte datë 29 qershor 1909, ASV, Segr. Stato 1909, 280/2, Z. 38480, fol. 25 v. Si dhe Gotti drejtuar Merry del Val datë 28 korrik 1809, po aty, Z. 38815, fol. 40 v. Me 14 korrik 1909 Belmonte, që kishte qenë i gatshëm t'i pranojë kushtet e Beogradit, ishte përpjekur kot të shkrijë dyshimet e Vatikanit; Belmonte datë 14 korrik 1909, po aty, Z. 38586, fol. 34. Për qëndrimin negativ të Propaganda Fide e njofton Merry del Val Belmonte-n me 31 korrik 1909, po aty, fol. 42.

kryengritjeje shqiptare, por edhe drejt një realizimi të politikës së brendshme. Kryeministri Pašić ia del me ndihmën ruse të ruajë postin, mirëpo mbreti Petar heq dorë në favor të djalit të tij Alexandër-it.

Se bisedimet për konkordat me këtë fitojnë një impuls, duket vetëm në shikim të parë si paradokse. Qeveria serbe tregonte interesim të madh për futjen e sllavishtes së vjetër në liturgji në mënyrë që me këtë të konsolidojnë të drejtën e tyre historike mbi Kosovën dhe të sllavizojnë shqiptarët katolikë. Sipas të dhënave serbe në territorit e fituar të ri jetonin 16.000 katolikë. Meqë numri i katolikëve në rajonet e tjera ishte në rënje e sipër - kishte përafërsisht 8500 besimtarë - numri i përgjithshëm i katolikëve në Serbinë e madhe të re ishte përafërsisht 25.000¹⁴⁴².

Përderisa Piu i X ishte i rezervuar përballë nënshkrimit të konkordatit, Merry del Val në këtë aspekt ishte tejet i vendosur dhe për dallim nga papa ishte i vendosur për t'i tematisuar të drejtat e protektoratit të cilat nga Serbia vlerësoheshin si të përfunduara. Sekretari i shtetit ishte politikan realist dhe i gatshëm t'i viktimizonte të drejtat e Austrisë në favor të një konkordati. Kur merr vesh Vjena, Ballhausplatz-i reagon me një memorandum,¹⁴⁴³ në të cilin shpreh këmbënguljen e saj. Vjena shprehet e gatshme në favor të modernizimit të privilegjeve të vjetra ku shprehej me një lidhje marrëveshjeje për "mbrojtjen e të drejtave të pakicave" duke marrë parasysh në veçanti katolikët shqiptarë. Ashtu siukrse i sllavizoi Mali i Zi shqiptarët edhe për Serbinë çdo mjet do i jetë i mirëseardhur që shqiptarët t'i bëjnë serb, kështu ia tërheq vëmendjen Selisë së Shenjtë ministria e jashtme e Vjenës e që të mos e lejojë veten të përfitohet nga nacionalistët serbë¹⁴⁴⁴. Nunci Scapinelli tërheq vëmendjen për çështjen e vlerës praktike të një përcaktimi të tillë, pasi përmirësimi i situatës së shqiptarëve në Serbi mund të bëhet vetëm nëpërmjet ndryshimit të brendshëm të ligjeve dhe nëpërmjet përmirësimit të të drejtave të pakicave dhe jo nëpërmjet përcaktimeve nga jashtë. Serbia, sipas Scapinelli-t, në asnjë aspekt nuk dëshiron të dëgjojë për Austrinë, as si fuqi politike mbrojtëse e pakicave të saj e as si *Gendarme di Roma*¹⁴⁴⁵. Ashtu siç pritej në Konferencën e Lodrës Serbia refuzonte propozimin austriak për futjen në nivel ndërkombëtar të mbrojtjes së të drejtave

¹⁴⁴² Sipas statistikave serbe: AAEES, Session 1186, S. 87–91. Në memorandum austriak të gushtit 1899 flitet po ashtu për 15.000 katolikë në Vilajetin e Kosovës, plus diku 6000 katolikët e famullisë së Prizrenit dhe Gjakovës. AAEES, Session 867, S. 93.

¹⁴⁴³ Shkresa në AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 448, pos. 1056, fol. 27 vv., shtypur në AAEES, Session 1186, fq. 129–131.

¹⁴⁴⁴ *Roi Nicolas s'est servi du Concordat pour dénationaliser les paroisses albanaises cédées au Monténégro par le Traité de Berlin*. Notë tejet diskrete dhe personale e ambasadorit austriak drejtuar kardinalit Kardinal Merry del Val, publikuar në AAEES, Session 1186, S. 135f.

¹⁴⁴⁵ *Pare però che si tratti di cosa molto vaga, che riguarderebbe in forma generica gli interessi etnici e religiosi di queste minoranze, e che certo non potrebbe toccare tutti i punti necessari specialmente pei cattolici*. Scapinelli datë 28 mars 1913, AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 448, pos. 1056, fol. 42 vv.

të pakicave¹⁴⁴⁶ (në Serbi, vër. e përkth.) për çka edhe kjo temë hiqet fare nga rendi i ditës.

Takimi i parë i ambasadorit serb Jovanović tek nunci Scapinelli ishte me 14 Shkurt 1913, ku i shpreh dëshirën e qeverisë serbe për fillimin e menjëhershëm të bisedimeve për konkordat. Beogradi si arsytim jep rritjen e popullatës katolike me aneksimin e Kosovës. Me çdo kusht, e kështu që me këtë qeveria serbe i bashkohet kushteve të paraqitura më herët, patjetër – duke aluduar në sovranitetin e Serbisë- të përjashtohet ndikimi i Austro-Hungarisë në bisedime. Scapinelli thekson në përgjigjen e tij, interesimin e Selisë së Shenjtë për bisedimet për konkordat, mirëpo cekë vështirësitë përkitazi me të drejtat e protektoratit austriak. Një qendër katolike në zemrën e sllavizmit (*un centro cattolico nel cuore dello Slavismo del Sud*) do ta kufizonte përhapjen e ortodoksisë më mirë se sa protektorati i kultit austriak që nuk përkon më me të drejtën ndërkom-bëtare moderne, shprehet optimist nuni Scapinelli¹⁴⁴⁷.

Pak ditë më vonë, 17 shkurt 1913, „Osservatore Romano” njofton emërimin e një komisioni serb për përgatitjen e bisedimeve për konkordin. Merry del Val ishte skeptik; me të njëjtat fjalë ashtu si edhe Vannutelli dy dekada më herët alarmon se, qëllimi i vetëm i Serbisë është emancipimi nga Austro-Hungaria pa qenë e gatshme të bëjë ndonjë lëshim përkitazi me epërsinë e kishës ortodokse. Përveç kësaj, në rast të emërimit të ndonjë të huaji në postet kishtarë në Serbi priten rezistenca, e meqë nuk ka kandidat vendor, mund të ndodhë që këto poste të mos mund të plotësohet fare¹⁴⁴⁸. Megjithatë prifti italian Dionigi Cardon, i cili për një kohë të gjatë ishte marrë me çështjen serbe, emërohet për parapërgatitjen e bazës së bisedimeve për Vatikanin e që kishte të bënte kryesisht me një rishikim të rezultateve të komisionit serb¹⁴⁴⁹. Më në fund Serbia ishte e gatshme ta mënjanonte pengesën më të madhe të gjertanishme e të pranojë njohjen e kurorave të lidhura nga priftërinjtë katolikë.

Mirëpo prapë shpërthen një problem aktual, për të cilin gjer më tani nuk është folur: liturgjia sllave. Përderisa në propozimet e para të komisionit serb ende nuk bëhej fjalë për meshat në sllavishte, pala serbe ia përcolli Vatikanit këtë dëshirë në fillim të vitit 1914. Detyrimisht përkrahja e Vjenës duhej të fitohej në dy pika: në çështjen e liturgjisë si dhe përkitazi me të drejtat e protektoratit austriak. Në këtë aspekt Vjena insistonte/këmbëngulte për ruajtjen e të drejtave të nderit. Këtu hynin meshët festive me rastin e datëlindjes së Kajzerit dhe vendosja e portretit të tij nëpër famulli¹⁴⁵⁰. Ajo çka për Vjenën kishte në rend të parë vlerë simbolike, nga Serbia ndjehej si kufizim i sovranitetit

¹⁴⁴⁶ Scapinelli datë 11 qershor 1913, po aty, fol. 46 v.

¹⁴⁴⁷ Scapinelli datë 15 shkurt 1913, po aty fol. 34–37.

¹⁴⁴⁸ Merry del Val drejtuar Scapinelli datë 29 shkurt 1913, AAEES, Austria-Ungheria, fasc. 448, pos. 1056, fol. 39 vv.

¹⁴⁴⁹ Po aty fol. 57–72. Raporti i detajuar i Cardon-it mbi një udhëtim-studim në Serbi dhe Rumani që kishte absolvuar në 1912 në AAEES, Session 1186, fq. 103–110.

¹⁴⁵⁰ Se për çfarë të drejta të nderit bëhej fjalë, këto i kishte definuar ambasadori Vatikanit me 17 shkurt 1913 në një notë drejtuar sekretariatit të shtetit dhe është e publikuar në: AAEES, Session 1186, fq. 137 v.

shtetëror. Në bisedimet me ambasadorin e Vatikanit ishte vënë Eugenio Pacelli, në emër të Selisë së Shenjtë, në kërkim të një kompromisi në pikat e kontestueshme. Vështirësi nuk kishte vetëm për ipeshkvin titullar të Beogradit dhe Smederevës. Këtu bëhej fjalë për 22 titujt e nderit ipeshkvor që mund t'i ndante Kajzeri e që kishin të bënin me ish rajonet e kurorës Shtjefnit (Stefanskrona) që kishin rënë nën Perandorinë Osmane. Me ndarjen e këtyre titujve pretendohesh kujtesa dioqezave të vjetra. Këta ipeshkvinjë me dy përjashtime - Tinia dhe Beogradi - nuk kishin qenë të shuguruar dhe se nuk kishin të drejta juridike, mirëpo kishin të drejtë të bartnin shenjat e ipeshkvit. Meqë me titullin e Beogradit ishin të lidhura të drejtat faktike ipeshkvore - që nga viti 1853 këtë titull e mbante ipeshkvi i shuguruar i Zagrebit - Selia e Shenjtë detyrimisht duhej ta jepte pëlqimin e saj për emërimin e këtij ipeshkvi. Për mos t'ia hequr Monarkisë së Habsburgëve një ipeshkëv titullar Vatikanin propozon që ipeshkvin titullar të Beogradit ta lenë në Zagreb, mirëpo atë ta transferojë në një ipeshkëv greko-katolik e që do të duhej të argumentohesh me traditën greke të vjetër të postit ipeshkvor të Beogradit. Kështu që Selia e Shenjtë me këtë kishte mundësinë të ngrite një seli ipeshkvore latine në Beograd¹⁴⁵¹. Edhe përbrenda kishës kishte zëra kritikë lidhur me synimin e lidhjes së një konkordati me Serbinë. Vizitatori apostolik i Bosnjës dhe Hercegovinës Pietro Bastien, tërhoqi vërejtjen se, qeveria serbe konkordatin mund ta përdorte si instrument që popullatën katolike e sllavëve të jugut të Monarkisë së Habsburgëve t'i bindte për përfitimet nëse ata do t'i takojnë shtetit të sllavëve të jugut të dominuar nga serbët jashtë Monarkisë së Habsburgëve¹⁴⁵², një frikë e cila ndahej edhe brenda Kurisë romane¹⁴⁵³.

Një vlerësim i autorizuar nga Kongregata e Riteve vjen në përfundim se në kohërat e mëhershme në kishat katolike të rajonit të Serbisë të paktën disa pjesë të meshëve janë celebruar në gjuhën e vjetër sllave dhe se me këtë janë të njëjtat rrethana ashtu si edhe për Malin e Zi ku është futur liturgjia sllave. Mirëpo vlerësuesi i Vatikanit rekomandon për një kufizim të liturgjisë sllave në kuadër të dekreteve të deritanishme të Kongregatës së Riteve me çka këto privilegje ishin të lidhura vetëm me disa kisha të caktuara. Me këtë përjashtohet një privilegj i përgjithësuar i liturgjisë sllave për Serbinë kështu që i mundshëm ishte vetëm pranimi i sllavishtes për famulli të caktuara lokale me ç'rast duhej të merrej parasysh që shqiptarëve të mos u imponohesh sllavishtja liturgjike kishtarë e me këtë të mënjanohej që kisha të bëhej bashkëfajtorë të një serbizimi të shqiptarëve. Vlerësimi ishte po ashtu për ritualin në gjuhën sllave, pra për ndarjen e sakramenteve, të

¹⁴⁵¹ Praktikisht kjo nuk kishte ndikim meqë vendi i ipeshkvit të shuguruar të Zagrebit në parim ishte greko-katolik, mirëpo drejtuesit edhe më tej kishin mundësi të celebronin në ritin latin. Shiko për këtë fjalimin e Tiszas me rastin e emërimit të Dominik Premuš (Domenik Prenushit) 14 nëntor 1914 si ipeshkëv titullar i Beogradit: HHStA, Kab. Kanzlei, KZ 2567/1914.

¹⁴⁵² Qëndrimi i Bastien-i është i publikuar në AAEES, Session 1186, fq. 139 v. Shiko po ashtu edhe qëndrimin e referentit po aty, fq. 80.

¹⁴⁵³ Shiko qëndrimin e sekretarit të mëvonshëm Gasparri në sesionin 1176 të AAEES vdatë 7 qershor 1914.

lidhet me ato famulli, që e kishin pasur të drejtën për përdorimin e sllavishtes së vjetër e që ishte konform normave standarde të Vatikanit. Kundër përdorimit të shkrimit cirilik për liturgjinë e vjetër sllave nuk kishte gjë kundër, mirëpo tërheq vëmendjen se në rastin e Malit të Zi kjo ka qenë e pamundur për t' u realizuar¹⁴⁵⁴.

Me gjithë këto kushtëzime, brenda disa muajsh arrihet të dialogohet mes Romës dhe Beogradit një marrëveshje e pjekur për t' u nënshkruar. Në dy seancat e *Affari Ecclesiastici* diskutohet në detaje¹⁴⁵⁵. Kardinali Vincenzo Vannutelli ishte shprehur parimisht në përkrahje të nënshkrimit të konkordatit, sepse kështu situata e katolikëve në Serbi do përmirësohej dukshëm, mirëpo duhej të mbroheshin interesat e Austrisë dhe popullatës shqiptare. Edhe sekretari i shtetit Merry del Val në një konkordat me Serbinë shihte më shumë përfitime se sa humbje. Sipas tij Vatikani nuk kishte llogari ta refuzonte ofertën serbe sepse urgjenca e kërkonte një zëvendësim të të drejtave të protektoratit Austriak. Vërtetë serbëve nuk duhej t' u besohej (*di questi Serbi non è possibile fidarsi*), mirëpo me konkordat do krijoheshin një situatë krejt e re e juridike ndërkombëtare. Edhe sikur Beogradi ta shkelte marrëveshjen, Selia e Shenjtë megjithatë nuk ua mbyllte derën para hundës sllavëve (*la S. Sede non ha chiuso le porte in faccia agli Slavi*). Mirëpo kishte mbetur edhe një sfidë për t' u tejkaluar: Austria duhej të tërhiqej nga të drejtat e saja mbi protektoratin e kultit. *Bisogna indurre l'Austria a contentarsi di quello che è ragionevole* – kështu ishte shprehur kardinali Ferrata. Protektorati Austriak duhej të kufizohej në patronatin e pranuar nga Kisha mbi shkollat dhe institucionet e themeluara dhe të financuara nga ajo. Mirëpo kjo ishte e barabartë me tërheqjen e saj të plotë meqë të drejtat e patronatit sido që do ishin do kishin vazhduar edhe më tutje. Këtë propozim ia kishte thënë Merry del Val me 16 maj 1914 ambasadorit të Vatikanit Alois Schönburg-Hartenstein. Ballhausplatz-i kishte sqaruar se ishte i gatshëm për reduktim e theksuar të të drejtave të nderit, mirëpo kishte kërkuar që në notat plotësuese për konkordin të garantohet vazhdimi i shkollave të famullive, të shkollave private si dhe të ruhet e mësimi fetar në gjuhën amtare, por edhe mbajtja e disa të drejtave të nderit.

Me gjithë skepticizmit të Merry del Val lidhur me mundësitë e implementimit të kërkesave austriake, sidomos lidhur me të drejtat nderit si dhe me mbajtjen e mësimi fetar në gjuhën amtare, Eugenio Pacelli arrin të bindë për këto zgjidhje kompromisi biseduesit serbë që për shkaqe të brendshme politike në Serbi nxitonin sa më shpejt të nënshkruhej konkordati. Vjena në anën tjetër ishte e gatshme të toleronte përdorimin e kufizuar të gjuhës së vjetër kishtarë sllave në Serbi. Konkordati nënshkruhet me 24 qershor 1914 nga përfaqësuesi serbë tek Selia e Shenjtë, Vesnić, dhe sekretariatit të shtetit Merry del Val¹⁴⁵⁶. Në konkordat rregullohet liria e ushtrimit të fesë katolike si dhe çësht-

¹⁴⁵⁴ Vlerësimi i Girolamo Mileta është i publikuar në AAEES, Session 1186, 117–128.

¹⁴⁵⁵ AAEES, Session 1186 datë 3 maj 1914 dhe sesiioni 1187 datë 7 qershor 1814.

¹⁴⁵⁶ BENNA (si në fusnotën 4), 41–44.

ja e ndërrimit të konfesionit. Mësimi i fesë katolike duhej të mbetej i rezervuar për administratën kishtare. Në një notë shtesë disa famullive serbe u lejohet përdorimi i gjuhës së vjetër kishtare sllave liturgjike me shkronja glagolike. Në seminarin e priftërinjve në Beograd gjuhë e mësimi duhej të ishte ajo serbe. Për emërimin e ipeshkvit të Beogradit fillimisht duhej të njoftohej qeveria serbe e cila kishte mundësi të gjente kandidatin.

Atentati i Sarajevës fillimisht e kishte penguar implementimin e konkordatit sepse Selia e Shenjtë fajin e kishte parë shumë qartë tek Serbia. Përderisa parlamenti serb marrëveshjen e kishte ratifikuar me 26 qershor 1914, ratifikimi nga ana e Vatikanit bëhet me 20 mars 1914. Në fund - duke pas parasysh neutralitetin absolut të Vatikanit – bëhet shkëmbimi i përfaqësuesve diplomatik si dhe bëhet emërimi i një ipeshkvi për Beogradin.

Përfundim

Shkëputja e shteteve kombëtare në Evropën Juglindore nga Perandoria Osmane e vënë Kishën Katolike në dekadat e para Luftës së Parë Botërore para sfidave të reja. Pakicat katolike në Perandorinë Osmane kishin vërtetë vetëm një pozitë të kufizuar juridike, mirëpo ajo që nga koha re e hershme ishte nën mbrojtjen e shteteve perëndimore, në veçanti të Austrisë dhe Francës. Të drejtat e protektoratit bazoheshin në kapitulacionet e lidhura me Sulltanin që jepnin mundësinë të ndërhyhej te Porta e Lartë në favor të katolikëve. Edhe pse Franca dhe Austria ishin marrë vesh për zonat ndara ndikuese në ushtrimin e protektoratit të kultit, kishte situata konkurrimi që ishte në favor të Kishës Katolike. Te dy fuqitë frikësoheshin të liheshin anash nga konkurrenca, në Francë ishte frika mbase edhe nga një konspiracion vatikano-austriak kundër interesave të politikës së jashtme franceze, një qëndrim që, edhe pse në kundërshtim me burimet, përfaqësohet edhe sot në historiografinë franceze¹⁴⁵⁷.

Në shtetet e krijuara të reja ballkanike të dominuar nga ortodoksia, katolikët ishin një pakicë e vogël në zhdukje e sipër dhe si pakicë me shumë pak të drejta. Sipas perceptimit juridik të qeverive të shteteve të reja, protektorati i kultit kishte përfunduar me pavarësinë kurse kjo ishte kundërshtuar nga Austro-Hungaria dhe Franca. Për t'u dalluar nga të drejtat e patronatit një numër i madh i patronateve të të dy fuqive katolike mbi ndërtimet katolike të ngritura e financuara nga ato, që bazohen në marrëveshjet interne me Kishën Katolike, e që ekzistuan më tutje edhe pas pavarësisë së këtyre shteteve.

Sigurimi i pozitës së saj juridike në shtetet e reja nëpërmjet konkordateve u duk për Kishën Katolike më mirë i mundshëm se sa nëpërmjet konkordateve të kultit. Kjo arrihet fillimisht me Malin e Zi, me të cilin në vitin 1886 nënshkruhet një marrëveshje.

¹⁴⁵⁷ A. LACROIX-RIZ, *L'Église autrichienne, la Duplice et la Vatican dans les Balkans avant 1914: l'obsession anti-serbe, Austriaca. Cahiers universitaires d'information sur l'Autriche* (2004) 58, 63–82.

Meqë Kisha Katolike me konkordat kishte fituar një siguri më të madhe juridike, kuria romane tregohet e gatshme që dëshirën e partnerëve të bisedimeve t'ua bëj koncesione. Kështu Malit të Zi i mundësohet përdorimi i sllavishtes së vjetër në liturgji edhe pse pjesën më të madhe të katolikëve që jetonin atje e përbënin shqiptarët.

Për arsye të protestave masive nga Monarkia e Habsburgëve kundër këtij koncesioni Selia e Shenjtë në bëhet më e kujdesshme në bisedimet tjera. Kësaj i shtohen edhe vështirësitë tjera: qeveritë ishin në princip të gatshme për një konventë ndërkombëtare për sqarimin e pozitës juridike të Kishës Katolike mirëpo në popullatën e ndikuar nga ortodoksia këto marrëveshje ishin tejet jopopullore. Prandaj qeveritë përpiqeshin të nënshkruanin marrëveshje mundësisht sa më të dobishme që të mund t'i mbronin në opinion. Qeveritë përpiqeshin të siguronin ndikimin e tyre në emërimin e ipeshkvinjëve si dhe në vend të kufizonin rolin e Kishës Katolike. Mirëpo këto ishin edhe pengesë për marrëveshje mbase edhe për Bullgarinë që udhëhiqej nga një oborr mbretëror katolik. Pak para Luftës së Parë Botërore bisedimet me Sofjen dukeshin mjaft premtuese, mirëpo nuk arrihet të realizohet lidhja e një konkordati. Situata ishte ndryshe në Serbi që bllokohej me kërkesën e Romës për njohjen e martesave të përziera të lidhura sipas ritit katolik. Edhe ndërrimi i shpeshtë i qeverive si dhe kaosi i brendshëm politik pengonte për kohë të gjatë pajtimin. Në vitin 1914 gjendet një zgjidhje ku mund të thuhet se Serbia ia kishte dalë t'i imponojë mjaft mirë idetë e saj pos të tjerash edhe në aspektin e futjes së pjesëshme të liturgjisë sllave¹⁴⁵⁸. Me këtë Selia e Shenjtë kishte shkelur premtimin e dhënë shpesh në dekadat e kaluara Monarkisë Habsburgiane. Përkundër pohimeve të përfaqësuesve të Vatikanit se, futja e sllavishtes kishtare në Serbi nuk është fare në diskutim, megjithatë edhe pse në mënyrë të kufizuar ajo është pranuar për disa famulli dhe kështu që Austro-Hungaria kundër dëshirës së saj është dashur të jap pëlqimin e saj. Edhe më e rëndë se thyerja e premtimit ishte fakti se, Selia e Shenjtë nuk u kishte mbetur besnike vetë principeve të saj. Në dekretet e deritanishme të Kongregatës së Riteve sllavishtja kishtare në Dalmaci dhe Ister ishte e kufizuar në ato famulli, ku kishte ekzistuar një kontinuitet i sllavishtes kishtare deri në të tashmen, e që bëhej fjalë vetëm për pak famulli. Ndërsa raste të tilla në Serbi nuk kishte në asnjë famulli. Sikur të ishte implementuar kriteri "serb"- për futjen e sllavishtes kishtare atje ku ajo dikur herët ishte përdorur- në Monarkinë e Habsburgëve do të kishte shpënë në futjen e sllavishtes kishtare liturgjike pothuajse në mbarë rajonet bregdetare kroate e sllovene. Këto kontradikta serioze në vendimet e Vatikanit mbesin të pavlefshme për shkak të trazirave në prag të Luftës së Parë botërore.

Nga pikëpamja austro-hungareze dhe franceze mohimi i ekzistimit të vlefshmërisë së protektoratit nga shtetet e Ballkanit ishte një pengesë kryesore për pranimin e konkor-

¹⁴⁵⁸ Për konkordatin e 1914 lidhur me liturgjinë sllave shiko RIGONI (si në fusnotën 115), 168 v. dhe 177, për ratifikimin po aty, 171.

dateve. Vjena këmbëngulte për ruajtjen e të ashtuquajturave të `drejtat e nderit` çka refuzohen nga qeveritë me arsyetimin se ato kufizojnë sovranitetin kombëtar. Ndërsa Selia e Shenjtë nuk shihte ndonjë problem përkitazi me heqjen e protektoratit të kultit, sepse Roma shpresonte t`i siguronte interesat e saj më mirë nëpërmjet konkordateve. Ndërsa të dy fuqitë mbrojtëse kishin interesat e tyre të ndryshme nga Vatikani. Për shkak të rezistencës së Austro-Hungarisë dhe Francës dështoi nënshkrimi i një konkordati me Perandorinë Osmane, e cila kishte të bënte para se gjithash me bashkësinë e besimtarëve katolikë tek shqiptarët, por edhe të pranimit parimor të rolit drejtues të papës si kryesori i të gjithë qytetarëve katolikë të Portës. Bisedimet të cilat filluan në vitet '80-të, në vitin 1892 ishin avancuar shumë; sa kishte një marrëveshje gati të gatshme për t`u nënshkruar. Fuqitë mbrojtëse refuzojnë pëlqimin e tyre dhe me shtypjen e Vjenës në vitin 1893 ndërpritet vazhdimi i bisedimeve me Portën.

Në vitet e para të pontifikatit të Leot XIII, Kuria romane nga marrëveshjet me shtetet e reja jo vetëm se kishte pritur një sigurim më të mirë juridik të pozitës së Kishës Katolike, por edhe një fillim të përshtatshëm për një bashkim me kishën ortodokse. Nga këto shpresa mbetet dëshpëruese kur bëhet e qartë se me gjithë koncesionet e gjëra s`kishte përparime as në Mal të Zi e as në Bullgari, ku për shkak të ndarjes së eksarkatit bullgar nga Kostandinopoja, situata për Kishën Katolike fillimisht dukej tejet shpresëdhënëse. Meqë dëmi ishte shumë më i madh se sa (për)fitimi – Monarkia e Habsburgëve akuzon Selinë e Shenjtë se me koncesionet e saj tejet të mëdha përballë shteteve të Ballkanit, të ketë ndihmuar pansllavizmin e dominuar nga rusët -, planet për bashkim që nga vitet '90-të mbesin pak në sfond (mbrapa), mirëpo pa u hequr tërësisht nga rendi i ditës së Vatikanit.¹⁴⁵⁹

Përktheu nga Gjermanishtja: Zef Ahmeti

¹⁴⁵⁹ Teksti në gjermanisht është i publikuar në: RÖMISCHE HISTORISCHE MITTEILUNGEN, 48. Band/2006, fq. 409–464 me titullin: Konkordat oder Kultusprotektorat? *Die Donaumonarchie und die diplomatischen Aktivitäten des Hl. Stuhls in Südosteuropa 1878–1914*. Leja e përkthimit është marrë nga autori i shkrimit enkas për publikim në këtë libër.

Romeo GURAKUQI, Shkodër

Një vlerësim mbi kryengritjen shqiptare të vitit 1912, në Kosovë dhe në Maqedoni, bazuar kryesisht në raportet e zv. konsullit britanik në Shkup, Peckham

Shqyrtimi i mëposhtëm është ndërtuar mbi dokumentacionin arkivor të konsujve të Mbretërisë së Bashkuar të Britanisë së Madhe, që gjendeshin në vitin 1912 në qendrat e tre prej kater vilajeteve shqiptare nën Perandorinë Osmane, pikërisht në pragu e pavarësimit të Shqipërisë. Bëhet fjalë për dosjet të nënkonsullatës britanike në Shkup të drejtuar nga Peckham, nënkonsullatës britanike në Monastir nga e cila kanë raportuar Greig dhe Morgan dhe nënkonsullatës britanike në Shkodër drejtuar nga Nikolla Suma, shkodran, të cilave u janë shtuar analizat përgjithësuese të Konsullit të Përgjithshëm Harry Lamb në Selanik. Të një rëndësie të veçantë kanë qenë sidomos raportet e zv konsullit britanik në Shkup, Peckham, mbasi Vilajeti Kosovës u bë qendra më e trazuar botës shqiptare më 1912, gjegjësisht në prag të shpërthimit të luftimeve ballkanike dhe pavarësimit të Shqipërisë.

Shqyrtimi i kujdesshëm i mbi 900 faqeve dokumentacion, të dy dosjeve të vitit 1912 më ka mundësuar të rikrijoj një tablo të plotë të ngjarjeve të asaj çfarë në historiografi konsiderohet si kryengritja e përgjithshme e vitit 1912, porë në këndvështrimin e raportuesve britanikë. Dokumentacioni të jep mundësinë të vlerësohet kronologjia e ngjarjeve, niveli i përhapjes së lëvizjes kryengritëse nacionale në Shqipëri, intensiteti i veprimtarisë kryengritëse në të gjitha krahinat shqiptare, rrjedhat e verteta të ngjarjeve të Vilajetit të Shkupit në vitin 1912, programet politike, situata në ushtrinë turke në vilajetin respektiv, gjendja kulturore, niveli i perceptimit politik i shoqërisë shqiptare të vilajetit dhe orientimet politike të krahinave të ndryshme shqiptare, impostimet politike të shtresave të ndryshme dhe krahinave të ndryshme të shoqërisë shqiptare në orientimin përparimtar apo regresiv të jetës së brendshme të Perandorisë Osmane dhe niveli i tronditjes së solli kryengritja mbi shoqërinë politike otomane të kohës.

Kryengritja e vitit 1912 në Vilajetin e Shkupit ka qenë pjesa përmbyllëse e Revolucionit Nacional Shqiptar të viteve 1910-1912. Ajo kryengritje është kulmimi i tretë i rizgjimit më të rëndësishëm të popullit shqiptar nën Perandorinë Osmane, rizgjim i cili

ka ndodhur në rrethanat e presionit të thellë shtypës dhe otomanizues të qeverisë së Turqve të Rinj mbi kombin shqiptar, shtypjes së thellë ekonomike mbi popullsinë dhe pasqyrimin të procesit dekompozues të ushtrisë otomane dhe sistemit të arrnuar politik të këtij shteti në vdekje e sipër.

Një nxitje të rëndësishme për ngjarjet në vilajetin e Shkupit kanë luajtur pjesmarja e disa prej anëtarëve më të rëndësishëm të parisë krahinore në jetën politike turke dhe bashkëveprimi me opoziten Ententiste kundër qeverisë së Komitetit “Bashkim dhe Përparim”. Duhet të saktësohet se paria e vilajetit njëlloj si paritë e vilajeteve të tjera, ka qenë e formimeve të ndryshme politike, anëtarët e saj kanë pasur vizione jo unitare mbi të ardhmen e vilajeteve shqiptare në Perandori dhe në Ballkan, dhe kësajsoj janë paraqitur me programe jo plotësisht unitare në përfaqësimin e tyre pranë autoriteteve osmane.

Kryengritja e vitit 1912, me epiqendër Vilajetin e Kosovës me qendër në Shkup, është shoqëruar me precipitim të situatës edhe në pjesë të tjera të Shqipërisë, në Vilajetin e Manastirit kryesisht, por edhe në atë të Janinës dhe Shkodrës. Gjithashtu nga drejtuesit e krahut përparimtar të kryengritjes është pretenduar dhe bërë çfarë ka qenë e mundur në kushtet e Shqipërisë së asaj kohe, që kryengritja e nisur këtu të shoqërohej me zhvillime të ngjashme edhe në krahina të tjera të Shqipërisë. Në të vërtetë, ajo çfarë ka ndodhur në Vilajetin e Kosovës në rrjedhën e muajve maj-gusht 1912, nuk është shoqëruar me të njejtën masë, intensitet ushtarak dhe luftarak edhe në pjesët e tjera të vilajeteve shqiptare, por gjithsesi situata ka qenë ngjashmërisht e tensionuar, mjaftueshëm për të tronditur seriozisht sundimin otoman në Shqipëri, por edhe për të nderur përgatitjet e qarqeve të caktuara ballkanike për të ndaluar procesin e krijimit të një entiteti të ri ballkanik që do të mbante njëlloj të ngushtuara hapësirat gjeopolitike të tyre në Ballkan. Kështu, emërtimi kryengritje e përgjithshme, së paku do të duhet të ridimensionohet, saktësohet, të vendoset në kontekstin e zhvillimeve konkrete të ngjarjeve të periudhës dhe të analizohet në të gjithë elementët e saj përbërës. Nga ana tjetër, që të kesh kryengritje të përgjithshme duhet të kesh një organizatë mbarëkombëtare drejtuese. Një organizatë e tillë nuk është se nuk ka ekzistuar, por asaj i ka munguar një efikasitet në praktikë dhe mbi të gjitha nga dokumentacioni që kemi pasur në dispozicion nuk ka informim për veprimtarinë e saj gjatë vitit 1912. Unë besoj se ka qenë jo e mundur në rrethanat e sfondeve të ndryshme kulturore, organizimi dhe mbajtja nën një shtyllë të vetme të të gjitha prirjeve të parisë shqiptare.

Zhvillimet politike ushtarake të kryengritjes shqiptare në Vilajetin e Shkupit më 1912, i janë bashkëngjitur çorganizimit të përgjithshëm ushtarak, rebelimeve të herëpashershme të ushtrisë otomane në vilajetet. Ky çorganizim, vërtet është përshpejtuar nga vala e papërballueshme dhe masive e kryengritjes në krahinë, por nga ana tjetër, bashkëshoqërimi i kryengritjes me këtë rebelim të ushtrisë si dhe me veprim-

tarinë e partisë opozitare turke, e ka kornizuar shpesh herë ligjerimin patriotik shqiptar, e ka moderuar objektivin e pastër antiosman kombëtar dhe karakterin laik dhe iluminist përbashkues të të gjithë segmenteve përbërëse të levizjes kombëtare shqiptare, duke krijuar në këtë mënyrë një qasje më të prapësue me programi politik, tehu i qartë antiosman, i kryengritësve të Malësisë së Madhe të vitit 1911, nga programi i Memorandumit të Greçës dhe nga aktiviteti albanianist i qarqeve shqiptare me formim te europianizuem në ndikimin dhe mbështetjen e fuqishme të Austrisë, mbrojtës së madhore të popullit shqiptar.

Progamet politike të kryengritjes së vitit 1912 kanë një bazament themelor të përbashkët dhe diferencohen në pikat e tyre kulmore, varësisht vendit ku janë prodhuar, ku janë rishkruar, varësisht aspiratave të individëve udhëheqës së krahinave respektive. Dokumentacioni që kemi pasur në dispozicion na mundëson të dallojmë shkrime programesh politike, vetëm në muajin gusht, një në Vilajetin e Shkupit, një në Shqipërinë e Jugut dhe një në Shkodër. Të tri këto manifeste pretendojnë të jenë pjesë e një lëvizjeje, por ata dallojnë në pikën goditëse të procesit shkëputës nga Perandoria Osmane. Gjithsesi, ndikimi i klasës së otomanizuar dhe turkomane ka qenë një faktor i rëndësishëm frenues që ka përkulur tehu e qartë kombëtarist albanianist, të unifikuar e mirëfilli separatist të kryengritjes shqiptare të vitit 1912, dhe kjo gjë vihet re krejtësisht qartë sidomos në rrjedhat e ngjarjeve në Vilajetin e Shkupit më 1912.

Sjellja e autoriteteve osmane në Vilajetin e Kosovës, ndaj shqiptarëve edhe të moderuar pjesmarrës në lëvizje, ka qenë e ashpër, e thellë dhe përkunder kodeve të së drejtës zakonore shqiptare. Rasti më flagrant, që ndodhte jo në fillimet të pushtimit barbar pesë shekullor, por në muajt e fundit të agonisë osmane në Shqipëri, është ai i internimit të familjeve dhe bastisjeve së shtëpive të parisë shqiptare të Shqipërisë Lindore dhe Verilindore, të cilin do ta gjeni të ridimensionuar dhe faktuar në këtë punim dhe që është një tregues shumë i qartë se sjellja e qeverisë osmane në Shqipëri ishte në konstanten e vet antishqiptare, njëlloj si në ditën e parë të pushtimit edhe pas pesë shekujsh barbarizem, çkombëtarizim dhe përkulje identitare iliro-arbnore.

Në këtë kapitull jemi përpjekur të sjellim një panoramë të plotë të zhvillimeve ushtarake në terren. Mbi të gjitha dokumentacioni mundëson të saktësohet, se ajo çfarë është konsideruar në historiografinë zyrtare shqiptare si pushtim i qyteteve të viljetit, Prishtinë, Ferizaj, Shkup, ka qenë më së shumti një invadim popullor shqiptar, kryesisht i armatosur, për shkak mosreagimit të vertetë ushtarak të ushtrisë turke në kushtet e zgjedhjes së qasjes mosreaguese nga ana e autoriteteve qeveritare osmane. Kjo zgjedhje politike e Stambollit ka ardhur për shkak të intensitetit të veprimeve kryengritëse, presionit të gjërë popullor shqiptar kundër pushtimit dhe procesit dezertues në ushtrinë turke në kushtet e rritjes së ndikimit të opozitës politike otomane në radhët e ushtrisë.

Cila ka qenë situata politike e Perandorisë Osmane në fillim të vitit 1912?

Fillimi i vitit 1912 do ta gjente politikën turke në një situatë kritike. Forca politike e xhonturqve, Komiteti “Bashkim e Përparim”, nuk kishte më mbështetjen e një viti më parë. Dalja në skenë e Partisë së Mirëkuptimit Liberal (formuar në nëntorin e 1911), jo vetëm që i kishte vendosur përballë xhonturqve një forcë opozitare, ku ishin grumbulluar të gjithë të pakënaqurit nga regjimi, por tek kjo parti ishin përfshirë edhe anëtarë të Dhomës së Deputetëve. Partia e drejtuar nga Ferid Pashë Damadi, fitoi mjaft përkrahës për shkak të kritikave të ashpra ndaj politikës centralizuese të xhonturqve, zgjatjes së shtetrrethimit, diktaturës së maskuar të komitetit¹⁴⁶⁰. Përkrahja ndaj liberalëve u duk qartë në disa zgjedhje të pjesshme që u zhvilluan në Stamboll (dhjetor 1911) ku fituan kandidatët e PML-së. Dallimi kryesor mes këtyre dy partive ishte qëndimi ndaj Fuqive të Mëdha, ku xhonturqit ishin më “propëndimorë”, pasi sipas tyre duhej ruajtur sovraniteti i shtetit, por Europës duhej t’i shtrihej dora e bashkëpunimit dhe miqësia sidomos me Gjermaninë dhe Francën e Anglinë¹⁴⁶¹, shihej si përparësia kryesore përballë rivalëve të tyre. Përndryshe liberalët, të udhëhequr nga idetë panturke dhe panislamike¹⁴⁶², kërkonin mos përfshirjen e politikës në ushtri dhe zhvillimin e një sërë reformash ekonomike që do ta shpëputnin Perandorinë nga vartësia e Fuqive të Mëdha. Në janar të vitit 1912, opozita kërkoi një hetim të plotë mbi paaftësinë e qeverisë për mbrojtjen e Tripolitanisë nga sulmi i Italisë. Tripolitania ishte i fundit territor i Perandorisë në Afrikën e Veriut. Kërkesës së këtij hetimi iu bashkuan edhe deputetë të Komitetit. Xhonturqit panë se nuk mund ta kontrollonin më parlamentin. Të trembur edhe nga ajo çfarë mund të dilte nga hetimi, ata vendosën të mbanin zgjedhje të reja. Partia e Mirëkuptimit Liberal ishte kundër zgjedhjeve të reja për arsye se Komiteti Xhonturk ishte e vetmja forcë politike që kishte në dispozicion struktura, degë dhe shtypin. Preteksti për zgjedhjet e reja u gjet më 13 janar, kur parlamenti nuk miratoi projektligjin e qeverisë për kthimin e autoritetit të sulltanit mbi parlamentin¹⁴⁶³. Sulltan Mehmeti V, shpërndau parlamentin dhe shpalli zgjedhjet e reja dy ditë më pas. Zgjedhjet u mbajtën në muajin prill dhe u fituan nga Komiteti, por ata u zhvilluan nën një situatë dhune e tensioni, prandaj u quajtën “zgjedhjet me kërbaz”. Në parlament hynë vetëm 6 deputetë të opozitës. Në muajin maj u mblodh parlamenti i ri dhe filluan ndryshimet kushtetuese që rritën pushtetin e sulltanit. Por fitorja e xhonturqve qe shumë brishtë. Mos gjetja e një zgjidhjeje të konfliktit

¹⁴⁶⁰ P.Dymon-F.Zhorzhon, *Vdekja e një Perandorie (1908-1923)*, në Historia e Perandorisë Osmane (drejtuar nga R.Mantran, Tiranë 2004, fq.557

¹⁴⁶¹ Lidhjet e xhonturqve me Anglinë dhe Francën dukeshin të mira në dukje dhe perceptoheshin të tilla nga opinioni turk, pasi dy fuqitë europiane nuk ushqenin asnjë simpati për Perandorinë Osmane e as për xhonturqit (shih P.Dymon-F.Zhorzhon, *Vdekja e një perandorie (1908-1923)*, në Historia Perandorisë Osmane(drejtuar nga R.Mantran, Tiranë 2004, fq.554).

¹⁴⁶² L.Kinross, *The Ottoman Centuries*, New York 1977, fq.586-589.

¹⁴⁶³ S.Shaw-E.K.Shaw, *Historia e Perandorisë Osmane dhe Turqisë Moderne*, Vëll.II, Tiranë 2006, fq.353.

me Italinë, aleanca e Gjermanisë me Italinë, kryengritjet në Shqipëri dhe Maqedoni, krijuan në opinionin turk perceptimin e paaftësisë së Komitetit edhe në marrëdhëniet me fuqitë europiane. Por edhe baza e mbështetjes së Komitetit, shtresa e mesme, administrata civile, duke parë mbështetjen që po i jepej sulltanit, u frikësua se po humbnin arritjet e siguruarra më 1909. Në këto rrethana, në verën e 1912, një numër ushtarakësh liberalë formuan grupin e Ushtarakëve Çlirues dhe kërcënuan me një grusht shteti. Komiteti “Bashkim dhe Përparim” u tërhoq.

Ndërkohë që kjo është tabloja e ngjarjeve në qendren e politikës perandorake osmane, në vilajetet shqiptare këto zhvillime shiheshin me syrin e interesave krahinore dhe për elementët e përparuar të kësaj shoqërie, edhe me syrin e interesave kombëtare albanianiste.

Le t'i shohim me radhë si u zhvilluan ngjarjet në së paku dy vilajetet lindore shqiptare në rrjedhën e vitit 1912.

Me datën 24 shkurt 1912 arriti në Shkup nga Kyoprulu ministri i brendshëm i Perandorisë Osmane Haxhi Adil Beu, i cili më pas, me datën 29 shkurt do të fillonte vizitat e tij drejt Prishtinës, Mitrovicës, Pejës, Gjakovës, Prizrenit dhe do të vazhonte për në Shkodër. Qellimi kryesor i vizitës së tij ishte fillimi i një kontrolli mbi përdorimin ilegal të ndëshkimit trupor prej xhandarmërisë dhe ngritja e nivelit të sjelljes së kësaj trupe në standardet e vitit 1908; fillimi i ndërtimit të rrugës Prizren-Shkodër etj. Nga raportimi konsullor mësohet gjithashtu që në muajin shkurt, (me 29 shkurt është bërë raporti dhe thuhet se ato ishin hapur atë ditë), u rihapen shkollat shqipe. Shkollat hapehin në rrethanat e zhvillimit të zgjedhjeve dhe do të mbylleshin sapo ky proces të mbyllej. E njejta gjë, thuhet në raport, edhe për heqjen e taksës së deles.

Por në fakt asgjë nuk mund ta ndalte kryengritjen e shqiptarëve në Vilajetin e Kosovës, sapo që Komiteti “Bashkim dhe Përparim”, partia xhonturke të humbiste zgjedhjet. Siç duket, misioni i ministrit të lartpërmendur të punëve të brendshme ishte që të paqesonte Kosovën dhe të mundësonte që kjo krahinë së paku të dërgonte ndonjë deputet të Komitetit. Por një gjë e tillë kishte pak gjasa të ndodhte.¹⁴⁶⁴

Sipas raportit të zv. konsullit britanik në Manastir, (James Morgan) të datës 1 mars 1912, situata e përgjithshme shquhej për një shpirt të tërë kryengritës që zotëronte edhe në vilajetin e Manastirit. Ai madje bën edhe këtë ndarje të shqiptarëve të Vilajetit të Manastirit, në tri grupe me prirje të përcaktuara politike dhe karakteristika të caktuara krahinore: 1.në grupin e parë bënë pjesë shqiptarët e Korçës dhe krahinës së saj; 2.shqiptarët e Elbasanit dhe Beratit së bashku me krahinat në mes këtyre dy qyteteve dhe Detit Adriatik dhe krahina që shtrihej në veri të këtyre dy qyteteve deri në kufijtë e Vilajetit të Shkodrës; 3.dhe në fund shqiptarët e Dibres dhe krahina.

¹⁴⁶⁴ PRO.FO.195.2406, faqe 52-53, Vice Consul Peckham to General Consul Lamb, British Vice Consulate, Uscub, February 29, 1912.

Shqiptarët e Korçës dhe krahinës, muhamedanët dhe të krishterët (shqiptarë grekofilë i quan raportuesi), duket se ishin bërë në mënyrë definitive partizanë të Komitetit “Bashkim dhe Përparim” dhe nuk do t’i shkaktonin shqetësime qeverisë osmane. Bejlerët myslimanë të Korçës nuk e kishin guximin për të kundërshtuar qeverinë e Komitetit. Po ashtu edhe të krishterët, ishin në gjendje të mirë dhe nuk deshironin të merrnin ndonjë risk, kjo edhe për shkak të lëshimeve më të fundit të cilat i kishin kënaqur ata.

Grupi i dytë ishte ai i Elbasanit etj., vend ky ku që prej tri muajsh agentët austriakë raportojnë se ishin duke punuar në krahinën e Elbasanit për të nxitur pakënaqësinë dhe përhapur idenë e një Shqipërie autonome. Krahina përfshirë në mes Elbasanit, Beratit dhe Vlorës konsiderohej si një ndër të parat në të cilën kryengritja mund të shpërthente. Sipas disa raporteve, tregtarët orthodoksë të Elbasanit që më parë ishin me simpatitë e tyre progreke, pavarësisht origjinës shqiptare, kishin lënë përfundimisht në këtë kohë simpatitë e tyre prohelenike dhe ishin bërë partizanë të një “Shqipërie për Shqiptarët.” Në Elbasan ishin zhvilluar madje çdo ditë mbledhje të fshehta në mes të krishterëve dhe shqiptarëve liderë të besimit islam. Priftërinjtë orthodoksë të qytetit, që ishin propagandues të idesë austriake, kishin qenë të pranishëm në këto mbledhje. Gjakova dhe pjesa tjetër e Kosovës njoftojnë se ishte në marrëdhënie e kontakte me Elbasanin dhe në marrëveshje me idetë e shqiptarëve të Elbasanit.

Përsa përket shqiptarëve të Dibrës dhe Matit dhe krahinave rrethuese të tyre, raportet konsullore tregonin se ata ishin duke luftuar mes njeri-tjetrit, tregonin një ndikim të organizatave dhe elementëve proottomanistë dhe përgjithësisht një ndikim të pakët të lëvizjes laike rilindave e albanianiste shqiptare. Sipas informacioneve të disponueshme një person i quajtur Osman, një Fedai i Komitetit „Bashkim dhe Përparim“, duke vepruar nën udhëzimet e Komitetit me një numër pasuesish, sulmuan një mbledhje të shqiptarëve Ententistë. Në luftimet e zhvilluara Osmani dhe dy pausës të tij u vranë. *“Shqiptarët e Dibres dhe Matit janë në tërësi një trupër njërezishtë gatshëm në çdo kohë kundra çdonjërit dhe çdogjëje. Muhamedanët e kësaj krahinë janë shumë fanatikë dhe megjithësi gjithë kohën kanë qenë kundër qeverisë, do të luftonin në vitin 1912 për Turqinë dhe kundra të pabesëve”.*

Në përfundim, raportuesi mendon se ***në Shqipëri, para fundit të marsit 1912, do të kishte një fermentim të madh të gjerave dhe kjo para së gjithash për shkak të nxitjeve nga ana e austriakëve.***¹⁴⁶⁵

Ndërkaq itinerari i Ministrit të brendshëm në Vilajetin e Kosovës u zhvillua si vijon: me datën 3 mars ai lëshoi Prishtinën, me 5 mars Mitrovicën, me 8 mars Pejën dhe me datën 10 mars ai gjendej në Gjakovë. Pritja që iu bë atij ishte gjithandej e ftohtë ndërsa shqiptarët e Pejës i dërguan një mesazh që të mos ta vizitonte qytetin. Në fakt, gjatë

¹⁴⁶⁵ PRO.FO.195.2406, faqe 55-57, James Morgan to Sir Gerard A. Lowther, British Vice Consulate, Monastir, March 1, 1912.

vizitës së tij nuk pati ndonjë trazirë, por mesazhi tregonte një akumulim të thellë pakënaqësie në krahinë. Në Prishtinë, plani fillestar për mbajtjen e shërbimeve të Mevludit në Fushë Kosovë, u la menjanë, mbasi ishte e qartë që shqiptarët nuk do të dilnin me këtë rast. Asnjëri nuk erdhi për të marrë dhuratat e tij përveç simpatizantëve të Komitetit Krahinor “Bashkim dhe Përparim” dhe pak shqiptarëve të parëndësishëm përse i përket pozicionit shoqëror në shoqërinë kosovare të asokohe. Pavarësisht pritjes së ftohtë në Vilajetin e Kosovës, ministri i brendshëm telegrafoi nga Peja qeverisë së tij në Stamboll, se ai kishte pasur një pritje të shkëlqyer në Kosovë.

Në fakt, gjatë vizites së tij pati trazira në Gjakovë sa ministri për të shkruar në Prizren ndryshoi rrugë duke shkuar nga Peja në Prizrend në rrugën Mitrovicë-Ferizaj. Në Shkup ministri u ofroi bakshish prej 5 lt secilit prej mësuesve të Medresesë, por disa prej tyre e refuzuan këtë gjë, kurse të tjerët që e moren filluan të shikoheshin me sy të keq. Të vetmet reforma që ministri mori gjatë vizitës së tij në Vilajetin e Kosovës kanë qenë ndryshimi i kajmekanëve në mes Kyoprulu dhe Prishtinës dhe shkarkimi i një oficeri të lartë të policisë në Shkup. Synimi kryesor i kësaj vizite nuk ka qenë aq kryerja e reformave, se sa ndërmarrja e një turi propagandistik në të mirë të Komitetit “Bashkim dhe Përparim.”¹⁴⁶⁶

Në rrugën e kalimit të ministrit të brendshëm nga Prizreni në Shkodër, eskorta e tij u vendos nën tri prita në afersi të vendit të quajtur Vezir Kyopru. Gjatë incidenteve një shqiptar u vra dhe katër të tjerë u plagosen, ndërsa nga eskorta e ministrit katër ushtarë u vranë dhe gjashtë u plagosën. Agresorët mbetën të panjohur, por mendohej se ata i përkisnin krahinës së Lumës, që kishin thyer “besen” e bërë prej prijësve të tyre me ministrin, ose sipas të gjitha gjasave, nga anëtarë të krahinës që nuk e konsideronin vehten të lidhur pas kësaj bese. Autoritetet u munduan ta mbanin incidentin e fshehtë dhe vetëm me datën 22 mars ata e njoftuan.¹⁴⁶⁷

Me 20 prill 1912 shqiptarët e Gjakovës u hodhën në kryengritje. Kërkesat e tyre kanë qenë përfitimi i lëshimeve të ngjashme që qeveria turke u dha malësorëve, mbështetja me armë dhe municione, fillimi i menjëhershëm i ndërtimit të rrugëve dhe hekurudhave të planifikuara, hapja e shkollave shqipe. Kundër kryengritësve të Gjakovës u dërguan menjëherë dy batalione të këmbësorisë dhe dy bateri artilerie nga Prizreni dhe vendi i quajtur Kuba Gradish.¹⁴⁶⁸ Me datën 24 prill 1912, Peckham bëri një raportim pak më të detajuar të asaj çfarë kishte ndodhur realisht. Kryengritja ishte filluar nga 500 shqiptarë të fisit të Krasniqit që kishin përmbysur atë çfarë ekzistonte prej autoritetit turk në Gjakovë. Dy batalionet e lartpërmendura të dërguara kundër tyre nga Prizreni ishin zbrapsur në vendin e quajtur Ura e Fshajt. Më pas në ndihmë të dy batalioneve

¹⁴⁶⁶ PRO.FO.195.2406, faqe 77, Peckham to Harry Lamb, British Vice Consulate, Uscub, Mars 10, 1912.

¹⁴⁶⁷ PRO.FO.195.2406, faqe 88 doc. no. 20, Peckham to Harry Lamb, Uscub, March 22, 1912.

¹⁴⁶⁸ PRO.FO.195.2406, Peckham to Sir G. Lowther, 20.04.1912.

nga Prizreni kishte ardhur në përforcim një batalion nga Shkupi, por pa mundur të bëjë asgjë më shumë.¹⁴⁶⁹

Çfarë po ndodhte realisht në pjesën veriore të Vilajetit të Shkupit? Këtë e mësojmë nga një intervistë që Peckham pati me Hasan Prishtinën.

Me datën 28 prill 1912, zëvendëskonsulli Peckham pati në intervistë shumë të rëndësishme me deputetin e Kosovës Hasan Prishtina, rizgjedhjes së të cilit si deputet i Prishtinës, qeveria turke po i kundërvihet asokohe me të gjitha mënyrat dhe mjetet legale ose jo legale.

Hasan Prishtina e siguroi diplomatin britanik se e tërë Shqipëria ishte sëmure prej qeverisë aktuale turke, e cila përshkruhej nga ai, si qeveri barbare dhe pa tru, ndaj për këtë arsye Shqipëria synonte të hidhej në kryengritje. Qellimi i momentit ishte të kërkohej anulimi i zgjedhjeve parlamentare anëkend Turqisë dhe caktimi i një kabineti pa parti nën drejtimin e Qamil Pashës, në të cilin do të përfshiheshin njerëz si Tefik Pasha dhe Nuradugian Efendiu dhe mbajtja e zgjedhjeve të reja të cilat do përfaqësonin shprehjen e vërtetë të dëshirës së popullit. Në qoftë se drejtuesit e opozitës politike shqiptare deshtonin për ta realizuar një gjë të tillë, ata do të shprehin kërkesen për autonominë e Shqipërisë.

Hasan Prishtina aspironte shkëputjen e plotë fiskale dhe ushtarake dhe krijimin e një republike shqiptare, lidhjet e së cilës me Portën e Lartë do të ishin thjesht nominale. Shembulli për këtë ishte Bullgaria dhe rritja që kishte pësuar populli bullgar që prej Traktatit të Berlinit. Pra, për Shqipërinë ai synonte të shkonte deri tek Suzereniteti i Portës së Lartë. Hasan Prishtina siguroi bashkëbiseduesin e tij britanik se në këtë kohë ekzistonte një organizim i plotë nga Shkodra në Janinë. Pra, bëhej fjalë për një tregues në rritje, në vitin 1912, të shpirtit nacionalist anëkend Shqipërisë, gjë që për diplomatin britanik provohej edhe nga burime të tjera.

Sipas Hasan Prishtinës, ***shpërthimi i Gjakovës ishte sinjali i lëvizjes që do të shpërthejë serish nga lëvizja e Malësisë dhe kryengritja më pas do të përfshinte edhe Toskërinë.*** Shkupi parashikohej që do të binte brenda një jave dhe kryengritja brenda një muaji do të arrinte në Selanik. Është shumë e rëndësishme të thuhet se Hasan Prishtina kishte shprehur dëshirën që qeveria britanike të merrte udhëheqjen e drejtimit të ndonjë veprimi të nevojshëm në marrëveshje, në të mirë të mbështetjes së lëvizjeve dhe kërkesave të shqiptarëve. Përgjatë intervistës Hasan Prishtina shfaqti optimizëm të konsiderueshëm, që për diplomatin britanik ishte optimizmi i një njeriu që e ndjen se gjerat nuk mund të shkojnë më keq dhe se ata mund të përmirësohen nepërmjet masave të fuqishme.¹⁴⁷⁰

¹⁴⁶⁹ PRO.FO.195.2406, Peckham to Lamb, Uscub, April 24, 1912.

¹⁴⁷⁰ PRO.FO.195. 2406, Confidential no.31, Peckham to Lamb, Uscub, April 28, 1912. faqe117-119.

Ndërkohë ngjarjet në terren sa vinin dhe precipitonin. Me datën 27 prill 1912, një batalion i regjimentit 49 të këmbësisë, i shoqëruar me 4 topa malorë, kur po lëvizte nga Dibra në pjesën veriore të Malisia, ra në pritën e vendosur prej shqiptarëve afër lumit Drin, në mes fshatrave Retoh dhe Dardhë (Retoh dhe Darda, sipas raportuesit, ishin fshatra të vendosura në rrjedhen e majtë të lumit Drin, pranë maleve të Lurës dhe rreth 11 orë larg nga qyteti i Dibres).

Rreth 160 shqiptarë në numër dhe të armatosur mirë ishin nën komandën e Bahktiar Dodda, një shqiptar i pasur nga Reçi. Në pritën e vendosur batalioni qeveritar pati një numër të madh ushtarësh të vrarë. Numri i saktë nuk u muar vesh por thuhej se kishte pasur rreth 200 të tillë. Më në fund batalioni u detyrua të tërhiqej drejt Dibres për të marrë përforcime. Shqiptarët patën vetëm dy të vdekur.

Bahktiar Doda dyshohej nga autoritet që në kohën e të ashtuquajturit përparim të ekspeditës së Turgut Pashës anëkend Shqipërisë, refuzoi të paraqitej para shtabit të autoriteteve lokale kur ata e ftuan atë ta bënte një gjë të tillë, si shenjë nënshtrimi ndaj autoriteteve turke. Njëkohësisht ai refuzoi të dorëzonte armët e tij dhe të njërzëve të tij.

Diplomatik britanik e arsyeton pritën e vendosur nga ai kundër ushtrisë turke me zemërimin ndaj përpjekjeve të paligjshme të bëra prej autoriteteve turke për të penguar zgjedhjen për Dibren të kandidatit Ententistit Basri Beu, kandidatura e të cilit ishte e mbështetur prej një pjesë të madhe të banorëve të krahinës së Dibres dhe veçanërisht prej shqiptarëve të Malisia (krahinë malore që shtrihej përgjatë rrjedhës së majtë të lumit Drin) dhe prej krahinave të tjera fshatare. Komiteti “Bashkim dhe Përparim” kishte vazhduar përpjekjet për të ndaluar zgjedhjen e Basri Beut në Diber. Pavarësisht se kishte marrë shumicën në dhomën parlamentare, serish kjo parti po bënte çfarë ishte e mundur nën pushtetin e saj për të parandaluar zgjedhjen e Basri Beut në Diber. Në pamundësi për të ndaluar Basri Beun për të shkuar në Diber, Komiteti mendoi të skualifikonte zgjedhjet në Diber.¹⁴⁷¹ Kaq sa i përket Dibres në muajin prill 1912.

Në Gjakovë, pasi shpenzuan disa kohë në bisedime të pafrytshme me kryengritësit shqiptarë, autoritetet osmane vendosën të ndërmarrin një veprim energjik dhe filluan të dërgojnë nga Shkupi drejt Kosovës, gjegjësisht Gjakovës, trupa të mëdha ushtarake: batalionin 19 Nishanji, një kompani topash automatikë, dy bateri malore, një kompani transporti, 10 kalorës dhe 2 kompani me artileri fushore gjithsej 8 topa. Një batalion i këmbësisë (56/1) u dërgua nga Kumanova dhe një tjetër nga Prizreni. Numri total i përforcimeve ka qenë 1200 ushtarë. Komandanti i korparmatës VII Ismail Fazil Pasha u vendos në krye të operacioneve që rrethuan plotësisht qytetin e Gjakovës.

¹⁴⁷¹ PRO.FO.195.2406, faqe 151-153, doc. no. 17, James Morgan to Sir Gerard Lowther, Monastir, May 2, 1912.

Në këtë moment, mesi i muajit maj 1912, kryengritja e premtuar nga Hasan Prishtina si kryengritje e përgjithshme, ende nuk ishte shfaqur, por ama në Pejë dhe Guci kishte rreth 3000 shqiptarë të armatosur, të gatshëm për kryengritje.¹⁴⁷²

Për konsullin e përgjithshëm britanik Lamb me seli në Selanik, situata në vilajetet shqiptare në mesin e muajit maj 1912 ishte në pragun e një kryengritjeje të përgjithshme, e cila, krahasuar me kryengritjet pararendëse, ishte e pangjashme. Dhe pavarësisht kësaj, organet e autoriteteve qeveritare këmbëngulnin se zhvillimet ishin trazira lokale të parëndësishme dhe se veprimi i forcave qeveritare ishte realizuar me sukses të plotë dhe rendi ishte praktikisht i rivendosur. Nga ana tjetër, Lamb nuk besonte se në Shqipëri ekzistonte një organizatë e atillë që të ishte në gjendje të vendoste në lëvizje dhe të drejtonte një kryengritje të koordinuar. Dhe për mendimin tim, ai ka pasur të drejtë. Jo vetëm nuk ka pasur një organizatë të tillë efçente në praktikë, por besoj se ka qenë jo e mundur në rrethanat e sfondeve të ndryshme kulturore, organizimi dhe mbajtja nën një shtyllë të vetme e të gjitha prirjeve të parisë shqiptare.

Raportet e konsujve i lidhin luftimet e zhvilluara në Gjiilan dhe në Dibren e Poshtme, kryesisht me zhvillimin e zgjedhjeve të përgjithshme politike. Në 10 ditët e para të muajit maj 1912, ballafaqime të armatosura u zhvilluan gjithashtu afër Pejës dhe afër Gucisë, të dyja me humbje të mëdha të pësura nga trupat ushtarake turke. Një forcë prej 2000 shqiptarësh që i përkisnin fisit të Rugovës u mbledhën në muajin maj në Istog, duke dëmtuar linjat telegrafike dhe komunikimet në mes Pejës dhe Gucisë nga njëra anë, dhe Mitrovicës nga ana tjetër. Po ashtu, në muajin maj ka pasur serish ballafaqime në afërsi të Gjakovës. Diplomatat britanikë e vendosin theksin në vështirësinë e përcaktimit të arsyeve të lëvizjes së këtë pjesë të Shqipërisë, por gjithësei ata theksojnë se *“shkaku i trazirës aktuale në mes shqiptarëve duhet kërkuar padyshim në politikat e paarsyeshme dhe të lëkundura ndjekur nga Turqit e Rinj ndaj tyre. Përkundër një gjykimi të drejtë për cilindo që njeh diçka rreth Shqipërisë, qeveria e Komitetit “Bashkim dhe Përparim” i besoi gjeneralit Shefqet Turgut Pasha detyren e plotësimit të politikës së Xhavit Pashes, politiken e otomanizimit me forcë të shqiptarëve. Shqiptarët, pas kësaj, në mënyrë të natyrshme u ngritën në kryengritje në një shkallë të atillë, të cilën asnjë brez më përpara nuk e kishte perjetuar. Në verën e vitit 1911 Turqit e Rinj ndërmoren shtypjen e kryengritjes së Malësorëve Katolikë të Shkodrës, me koston e provokimit të ndërlikimeve serioze ndërkombëtare, sa që ata u detyruan të dorëhiqen nga misioni otomanizues, duke u dhënë malësoreve shkodranë të gjitha privilegjet e tyre të vjetra, madje të fillojnë edhe pagimin e kompensimeve për dëmet e shkaktuara gjatë procesit të paplotësuar të paqësimit. Tani, në mënyrë të natyrshme, pjesa tjetër e Shqipërisë po kërkonte të njejtat lëshime dhe kompensime që iu akorduan malësorëve katolikë në vitin 1911. Dhe me këtë ata kuptojnë:*

¹⁴⁷² PRO.FO.195. 2406, faqe 174, doc.no. 33, Peckham to Lamb, Uscub, May 14, 1912.

1. rikthimin e armëve të konfiskuara;
2. faljen e të gjitha taksave të reja të vendosura (veçanërisht shfuqizimin e Aghnan dhe faljen ose reduktimin e të dhjetës bujqësore);
3. lirimin nga shërbimi i detyrueshem ushtarak jashtë krahinës së tyre;
4. hapjen e shkollave shqipe;
5. përmirësimin e mjeteve të komunikimit me synim përparimin material të vendit”.¹⁴⁷³

Në mesin e muajit maj 1912 edhe Nikaj dhe Merturi u bashkuan me Krasniqen në kryengritje dhe megjithëse malësorët e Malësisë së Madhe ende nuk ishin hedhur serish në kryengritje të hapur, ata ishin duke ndihmuar kryengritësit e Shqipërisë Verilindore. Luftimet përreth Gjakovës në këto ditë maji 1912 ishin të stilit gueril.¹⁴⁷⁴

Forcat ushtarake turke në Vilajetin e Kosovës koinistonin:

Së pari, në të gjithë garnizonin normal të Gjakoves; të gjithë garnizonin normal të Prizrenit, me përjashtim të dy kompanive të III/62; regjimenti i 17 i kalorësisë nga Shkupi; batalioni 19 i nizamëve nga Shkupi; kompania e 55 e topave automatikë nga Shkupi; dy bateri të Artilerisë së 19 fushore nga Shkupi; katër bateri të artillerisë malore, tre nga të cilët nga Shkupi dhe një nga Kumanova; kompania 1/57 e këmbësorisë nga Bilash; 1/56 nga Kumanova një kompani kalorësie me armë automatike. Të gjitha regjimentet e këmbësorisë të Kol Ordu, me përjashtim të Nishanjis, ishin vendosur në gatishmërinë më të plotë. Regjimenti i 15 nga Kyoprulu ishte dërguar në Ferizaj, tri batalionet e regjimentit 38 (1200 secili) kaluan përmes Shkupit me datën 15 maj 1912. Ata u dërguan në Ferizaj, Kaçanik, Mitrovicë. Me datën 16 maj një batalion i Ihtiat, i përbërë nga 370 vetë arriti në Shkup nga Izmiri dhe Bergaso. Ata do të shpërndaheshin mes regjimenteve të nizamëve.¹⁴⁷⁵ Përndryshe, me datën 20 maj 1912, në Shkup kaluan tri batalionet e regjimentit të parë të këmbësorisë në rrugën e tyre nga Stambolli për në Ferizaj. Pas mbërritjes së përforcimeve turke që synonin shtypjen e kryengritjes shqiptare, deputeti Hasan Prishtina u arratis në male dhe filloi të përgatitej që të shpallte Manifestin e tij.¹⁴⁷⁶

Pra, siç shihet, rrjedha e ngjarjeve në Shqipërinë e Veriut dhe më saktë në Shqipërinë Verilindore më së shumti, duke filluar nga mesi i muajit maj, u përkeqësua. Kryengritësit shqiptarë ishin në përpjekje të koordinuara për të realizuar së paku autonominë për Shqipërinë e Veriut. Ministri i Brendshëm Haxhi Adil Beu, i cili sapo ishte kthyer nga vilajeti i Kosovës në Selanik me datën 20 maj, u nis me 22 maj serish për në Shkup. I sapo kthyer nga Kosova, ai ishte krejt në dijeni të ngjarjeve dhe synonte ndjekjen e një politike paqësuese ndaj shqiptarëve, duke u përpjekur të blejë udhëheqësit e lëvizjes,

¹⁴⁷³ PRO.FO.195.2406, doc.no. 65, faqe 186-188, General Consul Lamb to Sir Gerard Lowther, Salonica, May 15, 1912.

¹⁴⁷⁴ PRO.FO.195.2406, doc.no. 34, faqe 192, Peckham to Lamb, Uscub, May 17, 1912.

¹⁴⁷⁵ PRO.FO.195.2406, faqe 193, Enclosure 1, in Vice Consul Peckham's despatch no. 34 of May 17, 1912.

¹⁴⁷⁶ PRO.FO.195.2406, doc. no. 35, faqe 202, Peckham to Lamb, Uscub, May 21, 1912.

nepërmjet ofertave me interes personal dhe nepërmjet paqësimit të masave popullore duke rinovuar premtimet dhe realizimin e lëshimeve të vogla të realizueshme. Të gjitha këto për të shmangur përdorimin e metodave të forcës së aplikuara nga Xhavit Pasha dhe Turgut Pasha në periudhat pararendëse. Ai mendonte që divizioni që ishte nisur nga Stambolli për të shtypur kryengritjen shqiptare duhej të mbahej në Ferizaj gjatë gjithë procesit të bisedimeve, si rezervë, në rast se forcat që gjindeshin aktualisht në terren tregoheshin të papërshtatshme për ta realizuar shtypjen dhe kryerjen e detyrës. Synimi i rikthimit të vizitës së tij në Shkup ishte që të merrte mbështetjen e autoriteteve civile dhe ushtarake aty, për pikpamjet e tij.¹⁴⁷⁷ E një rëndësie të veçantë për të kuptuar realitetin e zhvillimeve në Vilajetin e Kosovës në muajin maj 1912 është një letër e dates 22 maj 1912, dërguar nga Shkupi në “Yeni Asr”, nga një korrespondent i kësaj gazete. Korrespondenti i gazetës e konsideronte kryengritjen si më të rëndësishmen përse i përket grumbullimit të armëve në rrethet e Pejës, përgjatë 30 viteve të fundit të pushtimit osman në Shqipëri. Fillea e kësaj trazire ka qenë hedhja poshtë e propozimit të bërë tek Mutesarrifi Xhafer Tajar Beu kater muaj me parë nga Bajraktari i Krasniqes Mahmud Zaimi, propozime të cilat u konsideruan aso kohe si të paligjshme. Objektivi i lëvizjes aktuale ishte autonomia e Shqipërisë së Veriut.

Lëvizja e Kosovës i bashkëngjitej programit më të përparuar politik të Malësisë së Madhe, e cila pikërisht në këtë kohë, siç duket serish me nxitjen edhe të Ismail Qemalit, kishte paraqitur një memorandum me kërkesat e mëposhtme: Përkufizimin e kufijve politikë të Shqipërisë; Njohjen e flamurit shqiptar; Emërimin e një guvernatori të përgjithshëm për të gjithë Shqipërinë, të zgjedhur nga fisnikëria e vjetër shqiptare; Largimin nga Shqipëria të të gjithë zyrtarëve që u përkisnin racave të tjera dhe emërimi i shqiptarëve në vend të tyre; Pranimin e gjuhës shqipe si gjuhë zyrtare, e cila duhej të mësohej me germa latine; Pranimi i të gjitha këtyre kërkesave duhej të garantohej prej Fuqive të Mëdha¹⁴⁷⁸.

Ministri i brendshëm Haxhi Adil Beu nuk ka qendruar shumë në Shkup, dhe është kthyer me një tren të veçantë serish me datën 22 maj pasdreke në Selanik. Gjatë vizites së tij të përsëritur ai është përpjekur që të bindë autoritetet drejtuese të vilajetit të përshtasin metodat më të mira për lëvizjen aktuale. Autoritetet zyrtare, sipas tij, duhej të qendronin në pozita mbrojtëse, të vazhdonin punët e nisura publike dhe të bënin çfarë ishte e mundur për të shmangur ndërmarrjen e operacioneve agresive ushtarake. Kthimi i tij në vilajetin e Shkupit bëhej në rrethanat kur situata atje konsiderohej kritike dhe kërkonte trajtim mjaft të kujdesshëm.

Pavarësisht se gjatë muajit maj nuk kishte pasur ndonjë ballafaqim të ri të armato-

¹⁴⁷⁷ PRO.FO.195.2406 doc.no. 67, faqe 204, Lamb to Sir Gerard Lowther, Salonica, 22 May, 1912.

¹⁴⁷⁸ PRO.FO.195.2406 Inclosure No.1, in Consul-General Lamb's despatch No.67 of 22 May, 1912, Translation of letter in “Yeni Asr” of the same date from a correspondent at Uscub.

sur, ekzistonin dy simptoma të cilat konsideroheshin si tregues që kriza ishte shumë më e rrezikshme se sa trazirat e ngjashme të dy viteve pararendëse. Së pari, kemi një gjendje pakënaqësie dhe gatishmërie për të rrokur armët në një hapësirë shqiptare shumë më të gjërë se sa në përiudhën pararendëse, dhe kjo gjerësi përfshinte të gjithë Shqipërinë e Veriut; së dyti, emrat e lidhur me kryengritjen nuk ishin me emrat e zakonshem krahi-norë si Isa Boletini dhe Mahmud Zaimi, por përfshinin shumë udhëheqës të inteligjen-cies shqiptare, njerëz me ndikim të gjërë si Hasan Prishtina, Jahja Beu i Prizrendit dhe Basri Beu i Dibres, të cilët ishin të aftë për t'i dhënë një formë përfundimtare lëvizjes së vitit 1912.¹⁴⁷⁹

Me datën 22 maj 1912, Ismail Qemali botoi Manifestin në të cilin kërkohej autono-mia e Shqipërisë. Kopjet e këtij manifesti iu dërguan konsujve të fuqive të Mëdha në Shkup. Po këtë ditë qeveria i kërkoj Ipeshkvit katolik të Shkupit që të bindte shqiptarët katolikë të Vilajetit, respektivisht Arqipeshkvise Shkup-Prizren, për t'u shkëputur nga kryengritja, por siç shkruan Peckham, *“pa sukses duke qenë se shqiptarët janë shqiptarë më së pari dhe më pas muslimanë dhe katolikë”*¹⁴⁸⁰.

Situatën e përshkruan kritike edhe atasheu ushtarak britanik në Kostandinopojë. Në raportin e tij drejtuar ambasadorit Sir Gerard Lowther me datën 25 maj 1912, pasi bën një analizë dhe jep fakte të hollësishme të situatës ushtarake, shprehet: *“Turqia është në momentin aktual në një situatë, shumë kritike për të mos thënë të rrezikshme, dhe një fushatë në një shkallë të gjërë në Shqipëri duhet të shmanget në qoftë se është e mundur. Unë mendoj se kjo është realizuar dhe se qeveria do të bëjë gjithshka që ajo mundet për të paqësuar shqiptarët nepërmjet masave të kujdesshme të mëtejshme, kështu që gjendja e trazirës në Shqipëri nxjerr në një mënyrë të padëshimtë, dështimin e politikës së shtypjes së detyruar që është ndjekur në këtë vend në tri vitet e fundit”*.¹⁴⁸¹

Në ditët e fundit të muajit maj filluan bisedimet në mes udhëheqësve të kryengritjes shqiptare dhe qeverisë osmane. Siç duket dhe siç raportohet, bisedimet prej palës shqip-tare synonin të zgjateshin për të fituar kohë, ndërkohë që po bëheshin përpjekje për të siguruar armë, mbasi vetëm 40% e shqiptarëve ishin të armatosur në këtë kohë. Nga ana tjetër, fisnikët e Gjilanit informuan zv. konsullin britanik në Shkup Peckham se shqip-tarët në lindje të linjës Shkup-Mitrovicë do të ngrinin krye sapo kryengritja të bëhej e përgjithshme në Pejë, Gjakovë dhe Prizrend, por jo më përpara.¹⁴⁸²

Përsa i përket Manifestit të Ismail Qemalit, lajmin mbi të cilin e kishte dhënë më së pari gazeta “Yeni Asr”, siç duket bëhet fjalë për një dokument në përgatitje e sipër që do të paraqitej në Kuvendin e prijësve shqiptarë në Junik. Situata në terren

¹⁴⁷⁹ PRO.FO.195.2406, doc. no. 68, faqe 211-212, Lamb to Sir Gerard Lowther, Salonica, 23 May, 1912.

¹⁴⁸⁰ PRO.FO.195.2406, doc.no. 36, faqe 225, Peckham to Lamb, Uscub, May 24, 1912.

¹⁴⁸¹ PRO.FO.195.2406 doc. no. 38, faqe 227-232, Military Attache to Sir Gerard Lowther, Constantinople, 25 May, 1912.

¹⁴⁸² PRO.FO.195.2406. doc. no. 37, Peckham to Lamb, Uscub, May 29, 1912.

sa vinte dhe vështirësohej më shumë. Atë situatë nuk mund ta shpëtonte as zëvendësimi i Mutessarifit të Pejës, Xhafer Tajar Beut me një oficer të ushtrisë të pikpamjeve liberale si Kaimakan Abdul Rezzak Beu, zëvendësimi i vonuar ky, i bërë në kuadrin e politikës paqësuese të ndjekur nga ministri i brendshëm Haxhi Adil Beu. Nga ana tjetër, shumë i rëndësishëm për momentin paraqitej bashkëpunimi i serbëve të vilajetit. Sipas raporteve që disponojmë thuhej se serbët ishin të përgatitur të bashkëpunonin me shqiptarët. Një prej fisnikëve serbë të Vuçiternit madje ndodhej së bashku me udhëheqësit shqiptarë në Junik.¹⁴⁸³ Kuvendi i Junikut, (katund midis Pejës dhe Gjakovës) me cilësinë e një Komiteti Kryengritës, u mbledh nga data 21 maj deri me 25 maj 1912 dhe në atë morën pjesë anëtarë të të gjitha familjeve fisnike të Kosovës. Ky Komitet Kryengritës përgatiti një memorandum me kërkesa, të cilat ia paraqiti qeverisë turke dhe qeverive të Fuqive të Mëdha. Memorandumi paraqiste përgjithësisht kërkesat e njohura të shqiptarëve, por atyre kërkesave iu bashkëngjitën, siç duket më vonë, edhe një pjesë e kërkesave të opozitës ushtarake dhe kjo u bë për të siguruar përkrahjen e kësaj opozite në luftë kundër qeverisë xhonturke. Në Memorandum kërkohej: 1 Liri e plotë për mësimin e gjuhës shqipe; 2. Shtrirja e të drejtave kombëtare edhe mbi shqiptarët, ashtu siç e gëzonin elementët e tjerë otomanë dhe njohja zyrtare e kombësisë shqiptare; 3. Garanci që as qeveria qendrore, dhe as ato krahinore nuk do të kryenin më në të ardhmen vepra të paligjshme ndaj shqiptarëve dhe do të nderonin përndryshe kultet dhe traditat; 4. Liri e plotë në zgjedhjen e përfaqësuesve të popullit shqiptar, mbi bazën e barazisë së trupës zgjedhore (në përpjestim me frymët) të kombësisë shqiptare; 5. Zbatimi i parimit të decentralizimit administrativ në procesin e qeverimit të Shqipërisë; 6. Guvernatorët (valinjtë) e emëruar në vilajetet shqiptare duhej të ishin njerëz të zotë, të dinin gjuhën e vendit dhe doket e zakonet shqiptare. Gjyqtarët, nëpunësit dhe policët duhej të ishin shqiptarë dhe të kishin zotësi; 7. Emërimi i një inspektori të përgjithshëm në Shqipëri, me detyrë kontrollin e zbatimit të ligjshmërisë, mbikqyrjen e administrimit nga ana e guvernatorëve, mbrojtjen e popullsisë nga keqpërdorimi i pushtetit qeveritar, etj.; 8. Përdorimi i gjuhës shqipe në organet e administratës qeveritare në komunikimin me popullin dhe në gjykata. Njohja e gjuhës shqipe si gjuhë zyrtare edhe ndër vilajetet e Shqipërisë; 9. Kryerja e detyrimit ushtarak duke nderuar zakonet krahinore. Në kohë paqeje ushtarët do të duhej të mbaheshin në komuna e qytete e në kohë lufte mund të dërgoheshin ndër kufij; 10. Me përjashtim të mallrave që përbënin monopol shtetëror dhe postelegrafës, taksat e tjera që do të mbidheshin do të duhej të shpenzoheshin për nevojat e brendshme të Shqipërisë; 11. Këshilli i Përgjithshëm do të ishte institucioni që do të kishte të drejtën dhe kompetencën e kontrollit mbi buxhetin e shpenzimeve;

¹⁴⁸³ PRO.FO.195. 2406, doc. no. 38, faqe 246, Peckham to Lamb, Uscub, June 3, 1912.

12. Zhdëmtimi i shqiptarëve për banesat e djegura gjatë kryengritjeve pararendëse dhe zhdëmtimi për drithërat e. Ndërtimi i një komisioni miks e të pavarur për të mbikqyrur ndërtimet. Kthimi i armëve të mbledhura popullit.¹⁴⁸⁴

Me datat 3 dhe 4 qershor 1912 kemi një ballafaqim shumë të rëndësishëm në mes kryengritësve shqiptarë, që llogariteshin në 7000, dhe dy divizioneve të trupave otomane në afërsi të Junikut, të cilin megjithatë kryengritësit shqiptarë dhe drejtuesit e tyre qenë të detyruar ta lëshojnë. Trupat turke qenë të suksesshme dhe shqiptarët u tërhoqën në drejtim të Gucisë.¹⁴⁸⁵

Me datën 20 qershor një grup i armatosur shqiptarësh nën drejtimin e Salih Agës së Gjilanit sulmoi trupat turke në Ostrovicë në afërsi të Preshevës dhe vrau mudirin. Furnizimet me armë për kryengritësit vinin kryesisht nepërmjet Malit të Zi.¹⁴⁸⁶

Në fund të muajit qershor u bë publik “Manifesti” shqiptar firmosur prej 19 fisnikëve shqiptarë. Në këtë Manifest të firmosur prej Riza, Hasan, Bajram Curri, Jahja, Zeyn-Ullah, Mehmed Jemal, Ebu Bekir, Musa, Isa Boletini, Ahmed, Aziz, Yashar, Rifat, Usseyn Ferad, Rexhep, Muharrem, Prizrenli Shani, Prishtinali Abdur-Rahman, Murad, theksohej besnikëria e këtyre shqiptarëve ndaj Kalifatit dhe Atdheut (kupto Perandorisë Osmane, shënim imi R.G.), por protestohej kundër veprimit jo të bazuar ligjërisht të Turqve të Rinj. Në këtë variant të Manifestit, nuk bëhej asnjë lloj kërkesë. Ky dokument madje nuk kërkonte as rënien edhe të partisë që e kishte sjellë këtë situatë në vilajetet shqiptare. Peckham mendonte se kjo gjuhë e përdorur ndoshta ishte bërë për të siguruar bashkëpunimin e oficerëve të ushtrisë të pranishëm në vilajetet, 80% e të cilëve ishin kundërshtarë të partisë në pushtet (Komitetit “Bashkim dhe Përparim”), por sipas të gjitha gjasave nuk do të përkrahnin një lëvizje separatiste¹⁴⁸⁷.

¹⁴⁸⁴ AQSH i RSH, F. 102, D.16, f. 1.

¹⁴⁸⁵ PRO.FO.196. 2406, doc. no. 39, Peckham to Lamb, Uscub June 7, 1912.

¹⁴⁸⁶ PRO.FO.195. 2406, doc. no. 42, faqe 304, Peckham to Lamb, Uscub, June 25, 1912.

¹⁴⁸⁷ PRO.FO.195.2406 doc. no. 43, faqe 321-323, Peckham to Lamb, Uscub, June 29, 1912. “Memorandum. The whole civilized world and particularly the Ottoman world knows the service rendered by the Albanians for the establishment of the Ottoman Constitution. The Albanians are, and always will be, firmly attached to the Caliphate and the Ottoman Fatherland with a fidability which nothing can shake. If they have raised the flag of revolt it is not simply in the interests of Albania, but to save the Fatherland from fearful pit into which it has fallen. Let no Ottoman entertain any doubt of this. The Albanians have taken up arms because they see that Young Turk Government and the accursed and execrable policy which it follows will end sooner or later in a hostile invasion of the virgin soil of fatherland, because they see that a few ignorant upstarts are sending the great Ottoman Empire along the road to ruin with the speed of lightning, because they know that where there is no reason and no instruction logic and persuasion are incapable of getting right done, because finally they realize the absolute necessity of certain laws in accordance with local needs. Everyone knows that the present government tramples underfoot the laws of our sacred Constitution and arrogates to itself the right to interfere in the most illegal and incredible manner in the Parliamentary elections which are on the most sacred rights of the nation, the deputies in consequence are not today the representatives of the nation, but functionaries whose business it is to execute the unjust orders of the Government. We have acted in the way that we have because we interpret the actions of the Government during the last four years against our sacred Constitution as so many attacks on the rights of the nation, as so many reactionary measures, because we feel that this government’s line of action impels this poor country to ruin, and in order to defend the interests of all the Ottoman and assure the establishment of the Constitution. We do not wish our action to be interpreted otherwise, and we protest against and reject any other interpretation with

Manifesti i parë u pasua nga një e dytë në muajin korrik 1912, por siç duket, dora që e ka përgatitur këtë të fundit ka qenë e ndryshme dhe frymëzimi i ndryshëm. Ajo ka qenë e printuar në germa të arta dhe pretendonte të ishte shpallur nga “*Seksioni i Dytë i degës Universitare të Komitetit të Shqiptarëve të Rinj*”, megjithesë vula bashkëngjitur (mbarte një pushkë dhe një penë sipër saj, me datë themelimi vitin 1888), ishte e organizatës së thirrur “Shoqata e Lirisë dhe e të Vertetës”. Organizata e mësipërme nuk ishte e njohur, por konsulli i përgjithshëm britanik në Selanik Harry Lamb, që e ka bërë këtë raport, mendonte se autorë të vertetë të këtij dokumenti do të duhet të ishin studentët shqiptarë të Shkollës së Drejtësisë në Selanik, të cilët kishin lënë mënjanë studimet dhe u ishin përgjigjur një thirrjeje të organizatave të fshehta. Ky manifest i dytë ishte më i artikuluar se sa manifesti i mëparshëm dhe përmbante një listë akuzash të jashtëzakonshme kundër qeverisë së Komitetit “Bashkim dhe Përparim”, por gjithsesi edhe kjo thirrje u përmbahej të njejtave linjave të përgjithshme politike. Pasazhi më interesant i këtij manifesti ishte deklarata, sipas së cilës saktësohej se lëvizja kryengritëse e vitit 1912 ishte vendosur gjatë vitit 1911, por ishte shtyrë deri pas zhvillimit të zgjedhjeve të përgjithshme politike, me shpresën se opozita Ententiste do të dilte fituese në këto zgjedhje. Kjo deklaratë rastis me atë çfarë edhe konsulli britanik në Shkup kishte konstatuar se, “*lëvizja e shqiptarëve, ipso facto do të duhet të shuhej në qoftë se opozita vinte në pushtet, mbasi shqiptarët kishin marrë sigurime se të gjitha kërkesat e tyre do të plotësoheshin prej një qeverie Ententiste që do të vinte hipotekisht në pushtet*”.¹⁴⁸⁸

all our might.” Originali në osmanisht gjindet edhe në AQSH i RSH, F.143, D.971, f 1 dhe mendoj se është i njejtë pavarësisht se përkthimi në gjuhën shqipe ka inkoherenca me versionin e mësipërm në gjuhën angleze. Sipas saj, firmatarë të deklaratës janë: Prej Gjakovës: Riza, Ahmet Myrteza, Bajram Curri; Prej Vuçiternës: Hasan, Zejnullah, Maxhun Zade Rifat, Maxhun Zade Hafiz Rexhep, Muharrem Hysejn, Shyqyri; Prej Prizrenit: Jahja, Mehmet Ali, Shezade Musa, Shani, Aziz; Prej Prishtinës: Ebibeqir, Ahmet Dame; Prej Buletinës: Isa.

¹⁴⁸⁸ PRO.FO.195.2406, doc.no. 88, faqe 430-433, Lamb to Sir Gerard Lowther, Salonica, July 8, 1912. “*Declaration, Ottomans! The maintenance of the Ottoman Empire is conditional on its acquisition of material force. But so long as the internal tranquility of this country is disturbed, public security overthrown and enmity prevalent amongst the various races, the acquisition of strength is impossibility. So long as one of the races is regarded as occupying the position of ruler and the others that is subjects, since at the present day no one of them is simple enough to regard a state of subjection as in accordance with nature, it is obvious that the latter will each and all of them strive to free themselves from that condition of subservience. The government of a people which is content to live in a condition of subservience and oppression cannot become powerful. Such people are a source of injury rather than of advantage. The establishment of Fraternity amongst the different races requires a mutual respect of the rights of each and consequently a truly Constitutional government. Interest is and always has been considered before everything else. For Instance strife is known to occur between brothers born of the same father and mother, whose interests have been injured and who feel themselves incapable of supporting the injustice which they consider to have been done to them. In Albania two years ago the present Government, though it had given to the country none of the advantages of a Constitutional government, imposed an Octroi, a burden which it was entirely beyond the power of the population to support. By endeavoring to enforce in Kossovo a tax which should first of all have been introduced into the wealthier and more civilized districts, it brought about an insurrection or more correctly speaking, a slaughter of the inhabitants. The latter were dubbed “ignorant” and “reactionary”. Under the pretext of collecting their arms, the present Government treated the innocent and non-combatant Albanians in a manner in which civilized states do not treat nations with which they are at war, women were slaughtered like sheep and their thrown into pit. Some were dishonored. Thus our unfortunate nation saw its national honor and dignity, which it has always defended with its blood, trample under foot. Albanian papers, which merely copied their narrative of facts from the Turkish Press, had their offices closed and their editors sent before*

the Court-martial in defiance of all logic. Valuable and antique weapons were confiscated. In short the Government, by its display of cruelty and rapacity, endeavored to show to the Albanians that they were condemned to live as the victims of tyranny. A state of siege was declared at Elbasan, which had never shown any tendency to insurrection. The Normal School, which was the one product of the Albanian intellectual movement, was forcibly closed and, to add insult to injury, was appropriated as a Hospital. For merely daring to read and write in Albanian men were flogged before the eyes of their families and then exiled or thrown into prison. After the disarmament under one pretext or another, every Albanian School was closed. Thus the traitor's intentions (of the Government) became clear. Only the Albanians have protested against this crime of the Government in trampling under foot that precious Article of the Constitution, which he all swore to defend, that pledge of Liberty and Justice, which says: "Instruction in the Primary Schools shall be given in the language of the locality". The other races and especially the dominant race. Though ready enough, when they themselves are oppressed, to salute us as Brothers and call upon us for assistance, heaping on us such futile epithets as "heroic" and such-like, not only paid no attention to our cries of distress but looked on with indifference from afar. If the Albanian blood which has been shed in the past five centuries for the defense and advancement of the ottoman Empire, and every drop of which is precious to us, could be collected in one spot, it would without doubt form a sea in which millions of souls could be submerged; but the present Government ungrateful for all these self-sacrificing services of the Albanians, does not cease to treat as empty dreams all their natural aspirations. The Government, after devastating Albania, after dishonoring (in the eyes of those capable of understanding the situation) every living Arnaut, fancied itself installed on the Throne of the Pharaohs and devoted all its energies to concentrating arbitrary power in its own hands. Its opponents were maligned, imprisoned, beaten or assassinated. Denying the the principle, which is accepted alike by Islam and by all civilization, that: "Opposition is the benediction of the people", it vent so far as to maintain that there was no necessity for a Party of opposition. It dissolved the Chamber of Deputies, which perceived the truth and then proceeded to nominate fresh Deputies. Localities which refused to accept this vile procedure were deprived of the sacred right of representation or had it temporarily withheld. The Government, instead of devoting its efforts to perfecting the Sovereignty of the state by abolition of the Capitulations in our country, endeavored to show its strength by suppressing the natural rights of the Albanians. Although, under pretence of giving satisfaction to the Albanians during the Elections, it appointed to Inspectors with a mission to open National Schools yet not only was no single school opened but when the Elections by dint of exploring every possible trick, had been brought to a conclusion in the manner desired by the Government, it shamelessly announced that it would not pay the special credit which had been promised for the Normal School at Elbasan. In the Election it not only struck at our Nationality but, in order to secure the return of Compliant Deputies (Evvet-djir) it made even our religion an instrument of its illicit purposes. In the organs of its daily Press it insulted our Deputies, the flower of Albanian Intelligence, with every sort of opprobrious epithet. Going so far as to deceive itself, with a view to opposing our national alphabet, the Government created a spurious Club which is maintained by secret appropriations. Those who assist its aims are advanced and protected by the employees of Government, and by taking advantage of the ignorance of the actor. That is to say that they refer the settlement of a literary question to the arbitrament of the illiterate crowd, and the representatives of the Intelligence of Albania are dubbed "Latin-djis", "irreligious", "Austrian", "Italians" pr by such insulting names. Yes. This Government, which will not reflect that, if one seeks the opinion of the masses of whatever race you like, 98 per cent will be found to be partisans of arbitrary rule, but that they must remain silent before the enlightened opinion of the minority, fancies that it is capable of giving wiser and more effectual advice than the enlightened leaders of the Albanian people. In short nothing has been left undone to abase the Albanians, to make Albania a home for owls, to leave it in ignorance, to Serbize ore Graecized the Christians and to Turcize the Musulman inhabitants and to exploit the country for their own advantage. They have not considered that, in this present age of Nationalism, the Albanians also have nationalist aspirations. The ignorance and selfishness of the Government have prevented it from taking these truths into consideration. The Albanians are Albanians before everything else and wish to live as such. A nation without a language is not human, and a language without a grammar etc is not a language. Consequently the Albanians regard an attack on their language as an attempt on their national existence. They regard it as a duty to labor for the annihilation of a body which is striving to prevent the development of their language and destroy their nationality. The present insurrectional movement was already decided upon last year but, as the Party of Liberty and Concord had accepted our Constitutional desiderata, it became necessary to postpone it until now in the expectation that that party might gain the victory (at the Election). The monopolist Clique did not allow that party to succeed; it was the cause of two important parts of the Ottoman Empire being seized and of sentence being officially passed upon our Fatherland and the Ambassadors (?). At a moment when suggestions and threats are rife of the dissection and partition of our Empire, it imposes a cowardly silence on public opinion. Since we can never accept insult and servitude at the hands of cowardly, self-interested majority, we are prepared to draw the sword in battle against selfish leaders and an ignorant, silly crowd, and to shed our blood in the company of those high-minded men who are being daily maligned by the Company of Monopoly-mongers, but who are our true brothers, since they are letting themselves be killed in the defense of our constitutional rights. We look forward to recei-

Manifesti e parë, ai i 19 fisnikëve shqiptarë të Kosovës, u botua me datën 2 korrik në Gazeten opozitare turke Mujahede-I Millie. Përkthimet të këtij manifesti u botuan edhe në gazetatat lokale bullgare dhe serbe dhe origjinali në gazetën “Yeni Asr” në Selanik. Autoritetet në Shkup, që deshironin t’i paraqisnin shqiptarët si separatistë, patën shije të keqe nga toni i moderuar i Manifestit dhe konfiskuan çdo kopje të gazetes, pavarësisht se një hap i tillë u muar me vonese dhe pjesa me e madhe e kopjeve qe shpërndarë, madje edhe midis radhëve të ushtrisë¹⁴⁸⁹. Gjatë muajit qershor garnizoni i Manastirit u përfshi nga një dezertim masiv dhe revoltë brenda ushtrisë.

Si paraqitej situata politike e ushtarake në vilajetin e Kosovës në fund të muajit qershor dhe fillim të muajit korrik? Këtë situatë na e sqaron një raport i hollësishëm faktik dhe analitik i zv. konsullit Peckham, që mban datën 9 korrik 1912.¹⁴⁹⁰ Në bazë të këtij raporti kuptojmë se situata paraqitej e ndryshme në rajone të ndryshme të Kosovës, por shenjat e përgjithshme tregonin se gatishmëria kryengritese sa vinte dhe rritej, duke u njejtësuar. Krahina në jug të maleve të Sharrit dhe Karadagut, d.m.th. Sanxhaku i Shkupit dhe Kazaja e Kalkandelenit (Tetovës) dukeshin të paprekura nga vala kryengritese në këtë kohë, pavarësisht përpjekjeve dhe marrëveshjes që Hasan Prishtina kishte bërë me organizaten maqedonase. Qendra e lëvizjes kryengritëse në Kosovë vazhdonte të mbetej Sanxhaku i Pejës, ku shqiptarët e Gjakovës kishin qenë në mënyrë të përhershme në kryengritje që prej muajit prill 1912. Shqiptarët e Pejës ishin bashkuar me zemren dhe shpirtin e kryengritjes për shkak të politikës së padallimtë shoviniste të ndjekur nga Xhafer Tajar Beu. Sanxhaku i Prizrenit nuk ishte zyrtarisht në kryengritje në këtë kohë, por një numër shqiptarësh të Prizrenit ishin bashkuar me kryengritësit. Peckham ishte i mendimit se e ardhmja e lëvizjes kryengritëse varej gjerësisht nga qendrimi i shqiptarëve të Sanxhakut të Prishtinës. Shqiptarët e këtij sanxhaku në tërësi konsideroheshin asokohe si popullsia që i bindej ligjit më shumë se sa pjesa e fiseve perëndimore të vilajetit, ngaqë hekurudha kishte sjellë në këto anë një lloj prosperiteti material. Por nga ana tjetër, lehtësia me të cilin lëviznin përmes hekurudhës trupat ushatake, kishte rritur pakënaqësinë edhe andej. Në fillim të muajit maj 1912 mendohej se kjo krahinë nuk do të ngrihej në kryengritje derisa i gjithë perëndimi i vilajetit të revoltohej, por që atëherë gjerat kishin ndryshuar dhe kryengritja tani, në fund të qershorit dhe fillim të korrikut, ishte përhapur në Mitrovicë, në Vuçitern dhe deri në Preshevë. Duhet të nënvizohet gjithashtu se disa prej udhëheqësve të kryengritjes ishin shqiptarë nga pjesa lindore e Kosovës: Hasan Prishtina identifikohet me Vuçiternin dhe Prishtinen, Isa Buletini ishte

ving the moral and material assistance of all who like to give it but, if it is withheld, we declare that we shall not be afflicted, since we cannot meet with any other misfortune than that death which under such circumstances is a source of glory to us. The second Section of the University Branch of the Young Albanian Committee.”

¹⁴⁸⁹ PRO.FO.195.2406, doc. no. 47, faqe 395, Peckham to Lamb, Uscub, July 5, 1912.

¹⁴⁹⁰ PRO.FO.195.2407, doc. no. 49, faqe 5, Uscub, July 9, 1912.

nga një fshat pranë Mitrovicës, ndërsa 12 nga 19 nënshkruesit e Manifestit shqiptar ishin nga Sanxhaku i Prishtinës. Dy prej çështjeve më të kërkuara, ajo e shkollave dhe veprimi i qeverisë gjatë procesit të zgjedhjeve, ishin shqetësime të përgjithshme të të dyja pjesëve të Kosovës.

Veprimi më i rëndë që ndërmoren autoritetet turke në fillim të muajit korrik 1912 në Kosovë, ka qenë transferimi, kupto internimi dhe mbajtja nën mbikqyrje si pengje e grave dhe familjeve të disa prej prijësve të kryengritjes shqiptare, të transferuar në Shkup. Ky ka qenë një prej veprimeve më të rënda që ka shokuar opinionin publik në Kosovë. Në këndvështrimin e diplomatit britanik zv.konsullit Peckham, ky veprim përbënte provokimin më të rëndë për nxitjen e një kryengritjeje të përgjithshme shqiptare në Kosovë.¹⁴⁹¹ Veprimi i mësipërm është njoftuar nga gazeta “Yeni Asr” me datën 7 korrik 1912. Sipas saj, familjet e atyre që ishin bashkuar me kryengritësit, nga Prizreni, Gjakova dhe Peja, u transferuan për në Shkup. Menyra se si ishte realizuar kjo masë ka qenë në formën më të dhunshme të mundshme: shtëpitë e atyre që kishin ikur nga Prizreni ishin rrethuar në mesnatë, ishin shpërthyer me forcë dhe bastisur deri në mengjes herët. E gjithë kjo i kishte gjetur familjarët në gjumë. Ata të gjithë ishin mbledhur me nxitim me veshjet në shpinë ishin dërguar fillimisht në prefekturë ku ishin ndaluar të komunikonin me njëri-tjetrin dhe çdo njeri tjetër. Mes të deportuarve bënte shenjë internimi i vajzës 12 vjeçare të Shani Efendiut, e cila u muar me forcë nga kujdestaria e gjyshës së saj. Gjithashtu të njejtin fat ka pasur edhe gruaja Ahmed Beut. Deri edhe nxjerrja nga shtëpitë e familjarëve të kryengritësve ka qenë një masë e papranueshme për botën e qytetëruar. Dërgimi i familjeve të kryengritësve në Shkup ka qenë një masë që e rëndoi krizen dhe shkaktoi një acarim shumë të madh publik. Çështja e transferimit të familjes së Xhemal Beut, një prej bejlerëve më me ndikim në Shqipëri dhe një prej udhëheqësve shpirtërorë të lëvizjes aktuale në Kosovë, nga Prishtina në Shkup, përbënte një prej zhvillimeve më dramatike që do të prodhonte një prej rezultateve më të këqija për të ardhmen. Pas kësaj kryengritja në Shqipëri do të hynte në një pikë pa kthim.¹⁴⁹²

Me datën 5 korrik 1912 qeveria botoi një njoftim në qytetet kryesore të Shqipërisë duke u bërë thirrje udhëheqësve të kryengritjes shqiptare të përcaktuar në një listë, të nënshtroheshin brenda tre ditëve, përndryshe në qofte se ata nuk dorëzoheshin, gratë e tyre do të internoheshin në Anadoll dhe pronat e tyre do të sekuestroheshin. Në këndvështrimin shqiptar kjo do të thoshte se “*turqit, të cilët po tregoheshin të pasuksesshëm në luftimet kundër burrave, tani po burgosnin gratë e tyre dhe po ua vidhnin pronat*”. Qeveria dërgoi në Shkup gratë dhe familjet e Ahmet Beut, Riza Beut dhe Hysni Currit të Gjakovës, të Jahja Beut, Sadik Efendisë dhe Shani Efendisë nga Prizreni; dhe të Mah-

¹⁴⁹¹ PRO.FO.195.2407, doc. no. 49, faqe 5, Uscub, July 9, 1912.

¹⁴⁹² PRO.FO.195.2407, doc.no. 88, faqe 9-10, Harry Lamb to Sir Gerard Lowther, Salonica, 11 July, 1912.

mud Zaimit nga Peja. E gjithë popullsia e Prishtinës u betua se do të vdiste më mirë se sa të lejonte gruan e Xhemal Beut të internohej nga qyteti. Para këtij presioni qeveria u detyrua të modifikonte pak termat e kërcënimit fillestar.¹⁴⁹³

Me datën 11 korrik verehen disa zhvillime të reja që lidhen me përqendrimin e trupave të këmbësorisë në Prishtinë dhe bëhet fjalë për gjashtë batalione të këmbësorisë. Edhe Sanxhaku i Shkupit nuk mbeti i paprekur nga vala kryengritëse. Një numër shqiptarësh në fillim të korrikut kishin lënë fshatin e tyre Nerez, në afërsi të rrethinave të Shkupit për t'u bashkuar me kryengritësit në Kosovë. Me interesant në këto ditë është veprimi i klubit krahinor në Shkup të Komitetit „Bashkim dhe Përparim“, i cili i drejtoi një letër kabinetit duke i kërkuar dhënien e dorëheqjes. Kërkesa për dorëheqje u shoqërua me kërcënimin se ky klub krahinor do të shpërndahej në qoftë se dorëheqja e kabinetit nuk ndodhte brenda pesë ditëve. Kjo nënkuptonte se anëtarët e klubit, shumë prej të cilëve ishin shqiptarë, jo vetëm do të shpërndanin klubin, por do të bashkoheshin me kryengritësit.¹⁴⁹⁴

Pavarësisht se me datën 3 korrik 1912, një forcë turke e përbërë nga 6 batalione dhe e drejtuar nga Fazil Pasha arriti të kapte Isa Boletinin, kryengritja kosovare arriti në Prishtinë. Kryengritësit u vunë në zotërim të plotë të Luginës së Llapit dhe filluan të kërcënojnë Prishtinën dhe një batalion turk u nxor plotësisht jashtë luftimit në afërsi të kufirit me Serbinë. Ndërkohë që vazhdonte kryengritja në Shqipërinë Verilindore, kryengritja shpërtheu edhe në Shqipërinë e Jugut dhe komunikimet turke në mes Dibres, Elbasanit dhe Tiranës u ndërprejnë.¹⁴⁹⁵

Në mesin e muajit korrik kryengritësit shqiptarë arritën të kapnin 10 oficerë dhe 300 ushtarë turq nga katër batalione dhe i izoluan ata në Krumë, pasi i çarmatosën plotësisht nga armët e lehta dhe të rënda. Ndërkaq edhe dy batalione të vendosura në Vezir Kyörd dezertuan, siç duket nga paniku i terrorit. Shqiptarët e Prizrenit nxorën jashtë fshatrave xhandarët turq dhe kërcënuan me vrasje Mutessarifin. Tri kompani të vendosura në Prishtinë refuzuan të luftojnë kundër shqiptarëve. Edhe serbët e vilajetit, të cilët deri në fillim të pranverës ishin duke mbështetur qeverinë, në verë morën qendrim tjetër duke mbështetur, si thuhet në dokumentacion: me gjithë shpirt, kryengritjen shqiptare.¹⁴⁹⁶

Në mesin e muajit korrik kryengritja filloi e përhapej në Sanxhakun e Durrësit e drejtuar nga Hamdi Bej Toptani dhe në Mirdite udhëhequr nga një kushëri i Mark Gjonit të Oroshit. Një mbledhje e rëndësishme ka qenë ajo e zhvilluar në mes Riza

¹⁴⁹³ PRO.FO.195.2407, doc.no. 51, faqe 25, Peckham to Lamb, Uscub, July 12, 1912.

¹⁴⁹⁴ PRO.FO.195.2407, doc.no. 50, faqe 22-23, Peckham to Lamb, Uscub, July 11, 1912.

¹⁴⁹⁵ PRO.FO.195.2407, doc.no. 54, faqe 50-51, Military Attache in Constantinople to Charls Marling, Constantinople, 15 July, 1912.

¹⁴⁹⁶ PRO.FO.195.2407. doc. no. 52, faqe 53-54, Peckham to Lamb, Uscub, July 15, 1912.

Beut të Gjakovës dhe Mark Gjonit të Oroshit në Shikje, afër Vizir Kiupru, në të cilën mbledhje u vendos bashkëpunimi në mes zonave në kryengritje në Shkodër (kupto Mirditë-shënim imi R.G.) dhe atyre të Kosovës dhe Dibres. Duhet të kujtojmë se Marka Gjoni, gjatë periudhës në të cilën kapidani i Mirditës, kushëriri i tij Prenk Bib Doda kishte qenë në ekzil në Stamboll, kishte marrë kryesimin e drejtimit të Mirditës. Në Pukë, që ishte qender e Kaimakanllikut në kufi me Mirditën dhe që shtrihet në rrugën Prizren-Shkodër, popullsia sulmoi Konakun, nxori jashtë Kaimakanin dhe dogji pesë shtëpi të mbështetësve të qeverisë. Madje edhe në qytetin e Shkodrës, pavarësisht pranisë së madhe të trupave ushtarake turke, mbështetja për kryengritësit, sipas reportuesit britanik, erdhi duke u përforcuar dhe kjo përfshinte jo vetëm popullsinë e krishterë, por edhe atë muslimane të qytetit. Në këtë rast kampi antiosman në këtë moment shfaqej mjaft kompakt, mbasi edhe muslimanët e Shkodrës gjendeshin në të njëjtën llogore me Mirditën dhe malësoret katolikë kundër sundimit turk. Normalisht bëhej fjalë për një masë të konsiderueshme të popullsisë së qytetit¹⁴⁹⁷.

Mesi i muajit korrik shënoi trazimin më të madh të situatës sociale dhe politike në vilajetin e Manastirit. Në mesin e muajit korrik 1912 një numër shqiptarësh të njohur kishin lënë vendet e tyre të banimit për të marrë pjesë në lëvizjen kryengritëse duke u bashkuar me grupet e armatosura ekzistuese, duke formuar grupe të reja, ose nëpërmjet ushtrimit të aktivitetit antiqeveritar me të gjitha mënyrat.¹⁴⁹⁸

¹⁴⁹⁷ PRO.FO.195.2407, doc. no. 91, faqe 78-79, Lamb to Lowther, Salonica 17 July, 1912

¹⁴⁹⁸ PRO.FO.195.2407, doc.no. 30, faqe 117-121, Greig to Lowther, Monastir July 21, 1912. Nga Manastiri lista është e përbërë si më poshtë vijon: 1.Izzet Beu (tosk), i lindur në Zavalan të Permetit dhe nipi i Fehim Beut, (i cili ndodhej në këtë kohë në Krushorat të Kazasë së Follorinës. Fehim Bej konsiderohej si një prej liderëve kryesorë toskë); 2. Menduh Beu (toskë) edhe ky i lindur në Zavalan. Nga Dibra (të gjithë gegë) 1 Sadullaj Strazimiri, 2 Ekrem Cani, 3 Ilias Pashazade Shukri Beu, i cili kishte që edhe President edhe i Lidhjes Shqiptare të Prizrendit me 1879. 4. Halid Beu, llogaritet si një prej personave më të rëndësishëm; 5 Xhemal Efendi; Ismail Efendi, 7 Qamil Daci, 8 Izzet Beu. Nga Korça dhe rajoni (të gjithë toskë): 1 Pandeli Cali, i krishterë, i cili mori pjesë në kryengritjen e vitit 1910 dhe deri së fundi ai kishte jetuar si i larguar në Korfuz dhe në Bukuresht. 2 Themistokli Germenji, i krishterë. Ai u lirua së fundi nga burgu në Korçë, mbasi ishte burgosur pas pjesëmarrjes në ngjarjet e vitit 1910. 3 Llambi Bimbli (i krishterë). 4 Skender Beu i Pojanit (djali i Orhan Beut, i cili është president i Shoqërisë „Përparimi“, shoqëri e themeluar për propagandën arsimore në Korçë. 5 Xhemal Maliqi i Maliqit, 6 Ali Said Beu, 7 Issem Tosoun Beu, 8 Hilmi beu, 9 Qiani Beu, 10 Husni beu, 11Jakub Beu, 12Fuad Beu, 13 Issem Rushan Beu, 14, Jakub Muharrem Beu. Nga numri 6 deri në 14 te gjithë nga Dishnica. Nga Elbasani (toskë dhe gegë). 1 Irfan Beu, një nip i Elias Pashzade Shukri Beu i Dibres. Ai ishte njekohesisht nip i Aqif Pashës, që ishte njeriu më i rëndësishëm në Elbasan. Irfan Beu konsiderohej prej autoriteteve si udhëheqësi kryesor në distriktin e Elbasanit. Ai kishte qenë së fundi në Dibër, me synimin për të nxitur një veprim të përbashkët të gegëve dhe toskëve. 2 Ali Efendi Molla Hussein Çausi, 3.Ali Aghiah Efendiu 5. Abdullah Beu, 6 Beqir Efendi Plangarica, 7 Mehmet Efendi Dakli, 8. Nexhib Haxhi Adem Efendiu, 9 Alush Aga. Nga Tirana: 1 Hamid Beu, 2 Mazhar Beu, 3 Abdi Beu, të tre janë vëllezër dhe anëtarë të familjes Toptani. Vellai më i vjetër Fazli Pasha kishte ikur në Egjipt dhe Angli që prej shpalljes së Kushtetues së vitit 1908. Ai ishte editor i një gazete shqiptare në Egjipt për një periudhë. Thuhet se ai ishte tani me Ismail Qemalin. 4 Rifat Beu.5 Refik Beu edhe këto të dy ishin anëtarë të familjes Toptani. Nga krahina e Permetit, të gjithë toskë: 1 Fadil Beu i Leskovikut. Nje prej djemjve të Qiani Pashës. Ai kishte dezertuar nga Shkolla Bujqësore në Selanik. Ai ishte në krye të një grupi të armatosur për 60 shqiptarësh. 2 Zeki beu, raportohej se ai ishte kryetar i disa bandave të armatosura. 3 Qepani Beu, ishte në krye të 50 burrave të armatosur.4 Kennan Beu i Permetit, ishte në krye të 20 burrave të armatosur. 5.Riza Qinami i Permetit.6 Yako Koprinko.7 Xhemal Koprinko, 8 Teki Beu i Leskovikut, 9 Ferid Beu i Frashërit, 10 Xhemal Koprinko. Krahina e Kolonjës: 1 Sali Butka, 2 Ali Farmaki, 3 Dilaver Lubonja, 4 Nisim Lubonja, 5 Shahin Buto, 6 Bektash Shokrani.

Me datën 18 korrik 1912, oficerët e dy divizioneve ushtarake qeveritare turke në Shqipëri, divizionit të parë dhe 21, bënë kauzë të përbashkët me shqiptarët, ndërsa Hasan Prishtina dhe udhëheqësit e tjerë shqiptarë në këto ditë në Gjakovën e çliruar, lëviznin të lirë dhe të pangacmuar. Oficerët ishin të përgatitur për pranimin e kërkesave të shqiptarëve për autonomi, që përfshinin shërbimin ushtarak në Shqipëri, të drejtën për të mbajtur armë dhe çështjen e alfabetit. Rezultat i kësaj marrëveshjeje ka qenë një telegram dërguar Sulltanit prej oficerëve të dy batalioneve të lartpërmendura, të cilëve iu bashkuan edhe Hasan Prishtina dhe Bajram Curri, në të cilin kërkohej dorëheqja e kabinetit, shpërndarja e Parlamentit dhe shpallja e zgjedhjeve të reja.

Situata në Shkup nuk ka qenë më e mirë për shkak të pranisë së një njësie të armatosur shqiptarësh prej 500 vetash në Kuchevishta, vetëm një orë e një çerek larg nga Shkupi, por që më pas ky grupim i armatosur lëvizi drejt Gjilanit. Një zhvillim i rëndësishëm në këto ditë ka qenë masakra që Ismail Fazil Pasha bëri mbi ushtarët e tij, gjithsejt tri kompani, të cilët në Prishtinë refuzuan të shtijnë mbi kryengritësit shqiptarë. Ismail Fazil Pasha me zjarrin e armëve automatike shtiu pandërprerje dhe vrau dhe plagosi 200 ushtarë të tij.¹⁴⁹⁹

Me datën 19 korrik fisnikëria shqiptare e Kosovës u bëri ftesë katër fisnikëve nga paria e Shkupit, përfshirë Salih Zekki, editor i gazetës antiqeveritare „Mujahede-Millie“, të marrin pjesë në një Kuvend në Prishtinë. Ftesa rastisi me dorëheqjen e kabinetit qeveritar në Stamboll ndaj dhe nisja e tyre u shty. Dorëheqja e qeverisë në fakt ishte vetëm hapi i parë dhe Hasan Prishtina synonte të shkonte më tej, deri në shpërndarjen e dhomës parlamentare.

Ndërkaq lëvizja kryengritëse shqiptare sa vinte dhe përforcohej, ajo fitonte krahë. Incidente të armatosura gjatë këtyre ditëve u zhvilluan në Ostrozup, Cernaleva, Ferizaj etj.¹⁵⁰⁰, derisa me datën 23 kryengritësit shqiptarë pushtuan Prishtinën dhe u vunë në zotërim të armëve dhe artilerisë së garnizonit të Prishtinës. Mytesarifi i Prishtinës iku në Ferizaj, por shpërndarja e Dhomës së Deputetëve e ndaloi kryengritjen.¹⁵⁰¹ Sapo arritën të vendosen në zotërim të Prishtinës, udhëheqësit shqiptarë e ftuan zv. konsullin britanik Peckham të bënte një vizitë në Prishtinë¹⁵⁰².

Në rrethanat e këtij precipitimi të ngjarjeve në Vilajetin e Shkupit, Xhavit Pasha u udhëzua nga Veziri i Madh të ndërpriste dhe pezullonte veprimet ushtarake kundër shqiptarëve.¹⁵⁰³ Kryengritja më pas u përhap në luginën e Vardarit dhe Kajmakanët e Kalkandelen (Tetovës) dhe Gostivarit gjetën strehim në Shkup. Disa fisnikë të Shkupit

¹⁴⁹⁹ PRO.FO.195.2407, doc. no. 54, faqe 83-84, Peckham to Lamb, Uscub, July 18, 1912.

¹⁵⁰⁰ PRO.FO.195.2407, doc.no. 55, faqe 96, Peckham to Lamb, Uscub, July 19, 1912.

¹⁵⁰¹ PRO.FO.195, 2407, faqe 106, Decypher no. 24 of Peckham, Uscub, 24.07.1912, 2.40.p.m.

¹⁵⁰² PRO.FO.195, 2407, faqe 108, Decypher no. 25 of Peckham, Uscub, 24.07.1912, 2.50.p.m.

¹⁵⁰³ PRO.FO.195, 2407, faqe 110, Decypher of Peckham, Uscub, 25.07.1912,

gjithashtu u larguan nga qyteti dhe u bashkuan me kryengritësit. Me datën 19 korrik nga Ulema dhe fisnikët muhamedanë të Manastirit iu dërgua një telegram Sulltanit dhe Senatit osman, në të cilin kërkohej formimi i një kabineti të përbërë nga persona të paanshëm dhe shpërndarja e dhomës parlamentare. Ky telegram u firmos nga 40 deri 50 veta, mes të cilëve përfaqësues të familjeve të mirënjohura të Manastirit, Kenan Beu, Omar Efendi që ishte edhe kryetar i bashkisë, Rauf Efendiu, Vahid Beu¹⁵⁰⁴.

Ky ishte një tregues me rëndësi të dyfishtë, së pari që kryengritja po përhapej drejt Jugut dhe së dyti, sepse bëhej fjalë për fisnikë turq nominalë, megjithëse pa dyshim ata kishin shumë gjak shqiptari në dejet e tyre. Shqiptarët ndërkaq kishin djegur kullën dhe fermën e Zejnullah Beut, deputet i Pejës, ndërsa drejtuesit e kryengritjes shqiptare ishin mbledhur në Prishtinë për të diskutuar me Komisionin Qeveritar, të dërguar enkas, për armëpushimin dhe kushtet e paqes.¹⁵⁰⁵

Në mbrëmjen e datës 22 korrik kryengritësit shqiptarë e detyruan drejtuesin e stacionit në Prishtinë të telegrafonte në stacionin hekurudhor të Shkupit dhe në Drejtorinë e Hekurudhës Orientale në Selanik, duke kërcënuar se në qoftë se hekurudha transportonte më shumë trupa ushtarake drejt Kosovës, ajo do të shkatërrohej. Kompanisë iu dha afat 24 orë për ta plotësuar një kërkesë të tillë, përndryshe do të përballej me shkatërrimin e të gjitha urave dhe nënkalimeve në segmentin Kaçanik-Mitrovicë dhe pse jo, do të përballohej me sulme edhe në segmentin Shkup-Selanik.

Udhëheqësit kryengritës shqiptarë ishin tani në pritje të arritjes së një komisioni qeveritar dhe të një vendimi nga ana e Kabinetit dhe Dhomës. Komisionit qeveritar, udhëheqësit shqiptarë ishin të përgatitur t'i bënin kërkesat e mëposhtme:

1 Shpërndarjen e Dhomës Parlamentare dhe zhvillimin e zgjedhjeve të reja të ndershme; 2 Shpalljen e një amnistie të përgjithshme; 3 Gjuhën shqipe dhe alfabetin latin në shkolla; 4 Të drejtën për të mbajtur armë;

5 Një fillim i menjëhershëm i punëve publike; 6 Sherbim ushtarak në Shqipëri¹⁵⁰⁶.

Me datën 23 korrik qyteti i Prishtinës ra plotësisht në duart e kryengritësve. Në fakt, që në mbremjen e datës 22 korrik, kryengritësit arritën të vendosin nën kontroll të përkohshëm stacionin hekurudhor të Prishtinës, i cili ishte aso kohe diçka rreth 10 km nga qyteti. Pas kësaj ata njoftuan Mutessarifin se ishin duke ardhur drejt qytetit dhe i dhanë atij mundësinë të zgjidhte në mes hyrjes paqësore dhe hyrjes me luftë. Mutesarrifi preferoi t'u rezistonte, por u shkurajua në këtë qasje prej bimbashit Husseyn, komandant i xhandarmërisë, i cili i bindi xhandarët se rezistenca ndaj bashkëatdhetarëve të tyre ishte një mekat. Pas kësaj xhandarët u vunë në zotërim të depove të armatimit hapen burgun dhe armatosen 460 të burgosurit që ata gjeten aty dhe e detyruan garni-

¹⁵⁰⁴ PRO.FO.195. 2407, doc. no. 31, Greig to Lowther, Monastir, July 24, 1912.

¹⁵⁰⁵ PRO.FO.195, 2407, doc. no. 56, faqe 112, Peckham to Lamb, Uscub, July 22, 1912.

¹⁵⁰⁶ PRO.FO.195.2407 doc.no. 57, faqe 123-124, Peckham to Lamb, Uscub 24 July, 1912.

zonin ushtarak të dorëzohej. Të burgosurit shqiptarë të armatosur më pas u dërguan tek kryengritësit dhe së bashku me ata hynë më datën 23 në Prishtinë dhe u vunë në zotërim të artilerisë. Mutesarrifi pas kësaj iku tek Fazil Pasha në Ferizaj. Ndërkaq edhe garnizoni turk i Kaçanikut u rrethua nga kryengritësit, të cilët ishin pjesërisht nga Gjilani dhe pjesërisht nga zona e Shar Dag.¹⁵⁰⁷

Në dhjetëditëshin e fundit të muajit korrik 1912, Prishtina u bë qendra e lëvizjes kryengritëse në Shqipërinë e Veriut, mbasi aty u përqendrua një forcë prej 30000 kryengritësish, shifer kjo e konsiderueshme. Përveç udhëheqësve të njohur gjithandej si Hasan dhe Riza Beu, Isa Boletini dhe Bajram Curri, burimet diplomatike citojnë emrat e Abou Beqir Efendisë të Prishtinës me 1500 pasues të tij, Xhemal Beut me 500 pasues¹⁵⁰⁸.

Në dokumentacionin e përdorur për përgatitjen e këtij kapitulli, kemi mundësinë të gjejmë edhe përshkrimin e hyrjes së shqiptarëve kryengritës në Prishtinë. Sipas këtyre përshkrimeve, shqiptarët nën komanden e Hasan Beut, Riza Beut dhe Bajram Currit, duke qenë se prania e tyre nuk ishte më e nevojshme në Gjakovë pas marrëveshjes së arritur atje në mes udhëheqësve të kryengritjes dhe garnizonit turk, zbriten gradualisht drejt Fushë Kosovës, nepërmjet rrugës nga kodrat e Drenicës. Disa mijëra forca kryengritëse u vendosen në fshatra rreth e qark Prishtinës dhe në fushën e kodrat mbisunduese. Ndërkohë, delegatë nga kazatë e Gjakovës, Pejës dhe Prizrenit dhe nga fiset malore filluan të grumbullohen në Prishtinë. Komandanti i Prishtinës, Fadil Pasha, kishte marrë udhëzime të drejtëpërdrejta nga Sulltani për të mos u angazhuar në luftime pa qenë nevoja. Përndryshe, paria shqiptare pati vendosur të paraqitej vetë në Prishtinë si përfaqësi e tërë kombit, për të diskutuar kërkesat e veta me autoritetet. Mytessarifi i Prishtinës kishte marrë vertet urdhër nga Valiu i Kosovës për të mos lejuar kryengritësit të hynin në qytet. Para rrezikut të një ballafaqimi të përgjakshëm në Prishtinë, fisnikët shqiptarë dolën jashtë nga qyteti për të takuar drejtuesit e reparteve kryengritëse dhe iu lutën atyre që ta shtynjë hyrjen në qytet, por u ndeshen me një refuzim të prerë. Këtë këmbëngulje ata ia raportuan komandantit turk të qytetit, i cili më pas nuk pat zgjidhje tjetër veçse të vendoste topat e artilerisë në pozicione zjarri. Si autoritetet drejtuese të vilajetit në Shkup, ashtu edhe autoritetet qendrore në Stamboll, vazhduan të jepnin udhëzime për të ndaluar hyrjen e kryengritësve në Prishtinë. Në fund urdhëri ka qenë ky: *„në qoftë se shqiptarët orvaten të hyjnë në qytet, ju duhet t'i gjuani me artileri“*. Në këtë moment kthesën e ngjarjeve ia dha komandanti i xhandarmërisë, i cili deklaroi: *„në qoftë se puna është kështu, unë dhe të gjithë njerëzit e mi kalojmë në anën e kryengritësve. A e imagjinoni ju që dy ushtarë e gjysëm të imponojnë vullnetin e tyre mbi të gjithë qytetin? Edhe në qoftë se ju doni t'i ndaloni ata, kjo gjë është krejt e pamundur dhe detyra jonë*

¹⁵⁰⁷ PRO.FO. 195.2407, doc.no. 58. faqe 126-127, Peckham to Lamb, Uscub, July 24, 1912.

¹⁵⁰⁸ PRO.FO.195. 2407,doc.no. 95 faqe 131-132, Harry Lamb to Sir Gerard Lowther, Salonica, 24 July, 1912.

është të shpëtojmë qytetin”. Pas kësaj në orën 9 të darkës, shqiptarët, duke kënduar këngë nacionale, filluan të hyjnë në qytet. Banorët u grumbulluan nga të gjitha anët, si një për-rua pranvere, për të pritur hyrjen e kryengritësve. Marshimi është bërë me një lloj rregulli: secili bajrak ka qenë i drejtuar në marshim nga bajraktari përkatës. Vala njërëzore ka bërë një orë e gjysëm të kalojë dhe sipas llogaritjeve bëhet fjalë për jo më pak se 10000 njerëz. Të gjitha objektet e kultit, shkollat dhe hanet kanë qenë të mbushura përplot me njerëz. Në shtesë të tyre edhe 2000-3000 burra erdhën së bashku me kontigjentin e Lap dhe Golak, nën drejtimin e Xhemal Beut. Hasan dhe Zejnullah Beu nuk erdhën. Kishin ardhur pak njerëz nga Mitrovica, Vuçiterni dhe Gjilani ndërsa ata të Kazasë së Prizrenit nuk hynë në qytet dhe u vendosën në rrethinat e Prishtinës. Edhe aprovimi i kabinetit të ri nuk do t'i kenaqte kryengritësit, të cilët kërkonin tani shpërndarjen e parlamentit.¹⁵⁰⁹

Me 27 korrik situata paraqitej kështu: në Pejë, Xhafer Tajar Beu me 8 batalione po vazhdonte të ruante autoritetin në emër të qeverisë otomane dhe po ndalonte që depot e armatimit të binin në duart e kryengritësve. Por në Gjakovë dhe Prizren, mbas ikjes së Mutessarifeve, qytetet dhe çdo objekt i rëndësishëm së veçantë ishin në duart e kryengritësve. Prishtina kishte rënë ndërsa Mitrovica, Vuçiterni dhe deri edhe Ferizaj ishin aktualisht në duart e kryengritësve. Pjesa më e madhe e administratës turke kishte zënë strehim tashmë në Shkup, që mbahej ende në duart e autoriteteve qeveritare. I rëndësishëm është fakti që rendi publik, me gjithë traziren, nuk u prish. Rrugët e Prishtinës mbetën po aq në rregullta në këtë pikpamje sa edhe rrugët e Shkupit dhe banorët e Prishtinës zgjodhën komandantin ushtarak si Guvernator Civil të qytetit, ndërkohë që mutesarifi u largua. Jugu i provincës, i banuar kryesisht nga sllavët, mbeti i ndarë prej qendres (e cila ishte shqiptare) prej një muri malor, i njohur në pjesen perendimore si Shar Planina dhe në pjesen lindore si Cerna Gora, ose Kara Dag. Rruga kryesore drejt Shqipërisë, e cila kalon përmes këtyre maleve është Gryka e Kaçanikut, përmes së cilës kalon edhe Hekurudha e Mitrovicës. Një kalim tjetër i rëndësishëm drejt jugut është rruga që kalon përmes Gjilanit, Presheves dhe Kumanovës. Këto kanë qenë edhe rrugët e mundshme për ta përhapur kryengritjen drejt luginës së epërme të Lumit Vardar dhe që do të bënin të mundur sulmin mbi Shkup, që ishte qendra e Vilajetit. Shkupi në këto ditë të fundit të muajit korrik 1912 mbrohej nga disa mijëra rekrutë, tri batalione këmbësorie dhe një batalioni xhenier. Problemi kryesor në fakt nuk qendronte aq tek forca numerike, se sa tek besimi brenda ushtrisë, e cila në përgjithësi ishte kundër Partisë së Komitetit „Bashkim dhe Përparim“.¹⁵¹⁰

Me datën 27 korrik 1912 Mazhar Beu, Vali i Kosovës, Hasan Zekki (grek musliman nga Kreta) Mudir i Policisë dhe Kaimakani i kazasë së Shkupit u hoqën nga postet e tyre.

¹⁵⁰⁹ PRO.FO.195.2407, doc. no. 96, faqe 140-143, Lamb to Lowther, Salonica 27 July, 1912, Enclosure in Consul General Lamb's despatch No. 96, translation from "Yeni Asr".

¹⁵¹⁰ PRO.FO.195.2407, doc. no. 59, faqe 147-149, Peckham to Lamb, Uscub, July 27, 1912.

Gjithashtu Ismail Fazil Pasha u hoq nga posti dhe u zëvendësua nga Zekki Pasha, inspektor në korparmatat e Selanikut, Monastirit dhe Shkupit. Zekki Pasha konsiderohej si partizan i marrjes së masave energjike represive ndaj Shqipërisë.¹⁵¹¹

Këto ditë qeveria dërgoi një komision qeveritar për të trajtuar problemet me kryengritësit shqiptarë. Komisioni qeveritar ka qenë i përberë nga Ali Dashi Beu dhe Suljeman Hakki Pasha, të cilët arritën me një tren special në Prishtinë, me datën 26 korrik 1912. Pas arritjes së Komisionit, qendrat tregtare, pazaret e Prishtinës dhe të të gjitha qyteteve të tjera u rihapen, mbasi paria e krahinave e mbledhur në Prishtinë, telegrafoi anëkend vendeve të tyre për të urdhëruar rihapjen. Por ata qartësuan se në qoftë se qeveria nuk do t'i merrte në konsideratë kërkesat, ata do urdhëronin serish me mbyll pazaret në të gjithë vilajetin e Kosovës dhe do të marshonin drejt e në Shkup. ***Kërkesa më urgjente dhe më e parë nga të gjitha ishte shpërndarja e Dhomës Parlamentare dhe mbajtja e zgjedhjeve të reja në përputhje me ligjin.*** Kërkesat e tjera me karakter administrativ, ekonomik dhe juridik do të diskutoheshin pas shpërndarjes së Dhomës. Mes tyre edhe çështja e mësimin në gjuhën shqipe. Këto zhvillime të reja ndodhnin kur në Prishtinë dhe rreth saj numri i kryengritësve kishte arritur dikund tek 40000 shqiptarë të armatosur dhe të paarmatosur dhe numri prirej të rritej gjithnjë e më shumë. Me 28 korrik do të vinte nga Vuçiterni në Prishtinë edhe Isa Boletini me mijëra mbështetës të tij. Me datën 27 korrik 1912, ditën e rihapjes së pazarit në Prishtinë, rreth 4000 shqiptarë të drejtuar nga bajraktarët e tyre, bënë një marshim paqësor në rrugët e Prishtinës.¹⁵¹² Pra siç shihet, bëhet fjalë tanimë jo vetëm për një invadim paqësor, por të armatosur nga ana e shqiptarëve të Kosovës së qyteteve kryesore të krahinës, por edhe për një dorëzim gati pa kushte të autoriteteve qeveritare turke para një lëvizjeje të tillë kaq masive.

Me datën 29 korrik kryengritësit shqiptarë i paraqiten edhe kërkesa të tjera komisionit të mbledhur në Prishtinë, të cilat ky komision në emër të qeverisë ia pranoi. Megjithatë të gjitha shenjat tregonin se shqiptarët nuk do të hiqnin dorë derisa të dekretohej shpërndarja e Dhomës Parlamentare dhe mbajtja e zgjedhjeve të reja politike. ***Është e natyrshme që masa e gjërë e shqiptarëve nuk kishin koncepte të qarta për arsyet e kërkesave që ata deshironin, por nevoja e këtyre kërkesave ishte ngulitur tek ata aq shumë nga ana e drejtuesve të kryengritjes, sa ata vështirë të hiqnin dorë ndonjëherë.*** Me datën 29 korrik delegatët e Prishtinës i dhanë qeverisë 48 orë afat për kërkesat e tyre.¹⁵¹³

Komisioni senatorial qeveritar, me synimin për të fituar kohë, pranoi pesë kërkesat e para të shqiptarëve në parim, por sugjeroi një seri arsyesh pse ekzekutimi i këtyre

¹⁵¹¹ PRO.FO.195.2407, doc.no. 60, faqe 151, Peckham to Lamb, Uscub, July 28, 1912.

¹⁵¹² PRO.FO.195.2407, doc. no. 98, faqe 166, Lamb to Lowther, Salonica 31 July 1912., Inclosure in Consul-general Lamb's despatch no. 98 of 31st July 1912, Translation of Letter from special correspondent of the "Yeni Asr" in Prishtina, dated July 27th.

¹⁵¹³ PRO.FO.195.2407, doc no. 98, faqe 166, Lamb to Lowther, Salonica 31 July 1912.

masave do të duhej të shtyej. Pas kësaj, me datën 29 korrik, shqiptarët u detyruan të lëshojnë një ultimatum, sipas të cilit qeveria duhej të shpërndante Dhomen Parlamentare brenda 48 oreve. ***Një gazetar rus e pyeti Hasan Prishtinen se çfarë garancish do të keni për plotësimin e ketyre kërkesave. Ai iu pergjigj: „Një vetëm, armet“.***¹⁵¹⁴

Me 30 korrik 1912, një grupim i quajtur “Atdhetarët e vërtetë të Kosovës” i drejtoi një thirrje të gjithë popullit shqiptar në emër të kryengritësve të Kosovës, për të marrë pjesë në një kuvend për përcaktimin e kërkesave të përbashkëta kombëtare.¹⁵¹⁵ Ndërkohë Ismail Qemali dhe Luigj Gurakuqi (ky i fundit u nis menjëherë për në Kosovë), në kushtet e rrezikimit të rezultateve nacionale të kryengritjes dhe para nevojës së mbajtjes në kornizën e kërkesave të përparuara nacionale të programit të kryengritjes së Kosovës, do të bëjnë një përpjekje që bisedimet e kryengritësve me komisionin qeveritar të kanalizoheshin në kërkesat e Memorandumit të Greçes.¹⁵¹⁶ Ndërsa krerët e Komitetit Revolucionar të Kasasë së Vlorës: Spiro Koleka, Ibrahim Abdullahu, Alem Tragjasi, El-maz Xhaferri dhe Abaz Nuredini, do t’i drejtojnë këto ditë një memorandum Sulltanit, Kryeministrit, Sheh-Ul-Islamit dhe kryetarit të Senatit Osman, në të cilin do i kërkojnë atyre njohjen e Shqipërisë me të drejtat e një Province Autonome brenda Perandorisë Osmane.¹⁵¹⁷ Pra u artikulua kërkesa e autonomisë administrative të vilajeteve shqiptare, që ishte një hap larg kërkesës së autonomisë shtetërore, kërkesë (fazë) kjo që do të digjet nga zhvillimet e vrullshme gjeopolitike në Ballkan në fund të vitit 1912.

Me datën 5 gusht, Hasan Prishtina, Mehmet Pasha i Kalkandelenit (Tetovës), Isa Boletini dhe të tjerë udhëheqës të parisë shqiptare arritën në Ferizaj. Ndërsa Riza Beu, Bajram Curri dhe Idriz Seferi kishin mbërritur më përpara aty. Në këtë ditë në Ferizaj gjendeshin 2000 deri 2500 shqiptarë të armatosur me pushkë. Ndërkohë batalionet 67 dhe 38 të ushtrisë ishin bashkuar me kryengritësit. Synimi i shqiptarëve ishte të sulmonin Kaçanikun, ku ndodheshin 5 batalione turke.¹⁵¹⁸ Me datën 7 gusht Hasan Prishtina, Mehmet Pashë Tetova (Kalkandelen), Riza Beu, Isa Boletini dhe Jahja Aga u kthyen në Prishtinë për të negociuar me Ibrahim Pashën, të cilit ata i paraqiten një Mazbatë me kërkesa.¹⁵¹⁹

Kërkesat e përpiluara nga shqiptarët janë si më poshtë vijon:

1. Alfabeti kombëtar me germa latine të përdorej për gjuhën shqipe në katër vilajetet shqiptare;
2. Nga një Lice duhej të ndërtohej për çdo sanxhak të vilajeteve shqiptare;

¹⁵¹⁴ PRO.FO.195.2407, doc.no. 61, faqe 169-170, Peckham to Lamb, Uscub 30, 1912

¹⁵¹⁵ AQSH i RSH, F.846, D. 61, f. 1.

¹⁵¹⁶ AQSH i RSH, F. 20, D. 3, f. 12.

¹⁵¹⁷ AQSH i RSH, F. 143, D. 951, F.58.

¹⁵¹⁸ PRO.FO.195.2407, doc.no. 62, faqe 210, Peckham to Lamb, Uscub, 5 August, 1912.

¹⁵¹⁹ PRO.FO.195.2407, doc.no. 65, faqe 214, Peckham to Lamb, Uscub 8 August 1912.

3. Gjuha amtare e nxënësve duhej të ishte gjuhë e arsimit në të gjitha shkollat fillore;
4. Me përjashtim të rasteve të jashtëzakonshme, shqiptarët duhej ta kryenin shërbimin ushtarak në Turqinë Europiane;
5. Qeveria duhej t'i pajiste banorët e krahinave kufitare me armë;
6. Zyrtarët qeveritare duhej të dinin gjuhën shqipe dhe të njihnin zakonet krahinore;
7. Një amnisti e përgjithshme dhe e pakushtëzuar për të gjitha veprat penale që nga fillimi i kryengritjes;
8. Nxjerrja para gjykimit parlamentar (impeachment) i kabinetit të Said Pashës;
9. Rrugët dhe hekurudhat të ndërtoheshin sa më shpejt që të ishte e mundur;
10. Ligji zakonor shqiptar të aplikohet në disa krahina dhe lokalitete;
11. Të formoheshin nahije të reja;
12. Të fillohej shfrytëzimi i minierave dhe pasurive pyjore;
13. Reduktimi i taksës së deles (Aghnan);

Është shumë e rëndësishme të kuptohet se një pjesë e këtyre kërkesave ishin të ndërtruara në mënyrë të atillë që të përfshinin brenda edhe të aspiratat e serbëve që banonin në Vilajetin e Kosovës. Udhëheqësit e kryengritjes shqiptare filluan të shqyrtojnë madje edhe arkivat qeveritare për të gjetur prova të ndërhyrjes së autoriteteve administrative në procesin zgjedhor, mbasi ekzistonte mundësia që arkivat e Gjakoves, Prizrenit dhe Prishtinës të jepnin shembuj të mjaftueshme, të cilat mund të shërbenin si prova për akuza për pjesë të rëndësishme të administratës. Ndërkaq në këto ditë të gushtit 1912 në Shkup arriti valiu i ri i Kosovës Galib Beu, i cili kishte reputacionin e njeriut të paanshëm.¹⁵²⁰ Pra kemi të bëjmë me një drejtim shumë të qartë të veprimeve taktike politike nga ana e udhëheqësve të kryengritjes, ku me sa kuptohet, Hasan Prishtina ka luajtur një rol shumë të rëndësishëm orientues. Këto kërkesa gjinden të dokumentuara edhe në Arkivin Qendror të Shtetit të Republikës së Shqipërisë dhe mbajnë datën 9 gusht 1912. Aty shihet qartë se kërkesa e provincës autonome është e pa artikuluar qartësisht dhe përmbajtja e tyre mbetet vetëm në kuadrin autonomisë administrative të vilajeteve të veçanta shqiptare.¹⁵²¹

Me datën 11 gusht rreth 100 deri 120 shqiptare të armatosur erdhën në Shkup me anën e linjë hekurudhore dhe kaluan nëpër rrugët e qytetit pa u shqetësuar nga askush. Me datën 12 gusht treni i radhës solli edhe 250 shqiptarë të tjerë. Grupet shqiptare të Kosovës përshkruhen në këtë mënyrë nga diplomati britanik, për sa i perket orientimeve politike. Ai dallon tri grupime politike brenda levizjes shqiptare në Vilajetin e

¹⁵²⁰ PRO.FO.195.2407, doc.no. 66, faqe 236-237, Peckham to Lamb, Uscub, August 10, 1912.

¹⁵²¹ AQSH i RSH, F.32, D. 132, f.69-70.

Shkupit: 1. Grupi i parë është ai Ententist (dhe përfaqësohej nga Hasan Prishtina, i cili arriti të fitonte objektivin e vet kryesor, rënien e qeverisë së Komitetit Bashkim dhe Përparim dhe tani kërkonte diçka më shumë se garanci që Shqipëria nuk do të trajtohej në të ardhmen ashtu sikurse kishte qenë trajtuar në të shkuarën. Kushtet e kërkuara më lart pasqyrojnë në një farë mënyre politiken e këtij grupimi.

2 Grupimi politik autonomist i përfaqësuar nga Riza Beu. Kjo parti synonte si hap të fundit, në qofte se jo autonominë e menjëhershme, një Guvernator të Përgjithshëm të zgjedhur.

3 Partia Reaksionare e përfaqësuar nga Isa Boletini. Përfaqësonte fiset malore dhe qellim i tyre ishte ruajtja e shoqërisë tradicionale organizuar dhe ruajtur nga zakonet tradicionale të krahinës së tyre, në të cilën ata ishin mësuar të sundonin.¹⁵²²

Me datën 14 gusht në mbrëmje një trupë e madhe shqiptarësh të armatosur dhe të paarmatosur hynë në qytetin e Shkupit, nepërmjet rrugëve hyrese dhe nepërmjet linjës hekurudhore. Së bashku me ata që hynë nga rrugët ishin edhe dy batalione të ushtarëve proshqiptarë. Numri i përgjithshëm i shqiptarëve në Shkup dhe në rrethinat llogaritej në 16000, nga të cilët rreth 70% ishin të armatosur. Ardhja e tyre ishte paraprirë 48 orë më përpara nga mbërritja e Riza Beut, Isa Boletinit, Bajram Currit, Idriz Seferit, përndryshe Hasan Bej Prishtina, Jahja Aga i Prizrenit dhe Mehmet Pasha i Kalkandelen (Tetovës), po qendronin ende në Prishtinë duke drejtuar bisedimet. Valiu i ri kishte marrë udhëzimet që të pranonte të gjitha pikat e kërkuara nga shqiptarët me përjashtim të të drejtës për të mbajtur armë dhe njëkohësisht dhënien e një amnistie të përgjithshme.¹⁵²³

Me datën 16 gusht 1912 u shpall amnistia për shqiptarët e arratisur të vilajeteve të Manastirit, Shkupit, Shkodrës dhe Janinës, për akte të kryera në mes datave 1 maj 1912-deri me 1 gusht 1912.¹⁵²⁴

Ndërkohë që zhvilloheshin ngjarjet në Vilajetin e Shkupit, paria e Shqipërisë së Jugut në një kuvend të mbajtur në Sinjë me datën 23 korrik 1912, formuloi një mem-

¹⁵²² PRO.FO.195.2407 doc.no.67, faqe 256-257, Peckham to Lamb, Uscub, August 12. 1912.

¹⁵²³ PRO.FO.195.2407, doc.no. 68, faqe 274-276, Peckham to Lamb, Uscub, August 15, 1912.

¹⁵²⁴ PRO.FO.195.2407 doc.no. 37, faqe 291, Greig to Lowther, August 16, 1912. Përmbajtja e plotë e amnistisë jepet në dokumentin no. 39 faqe 317- 319, po në të njejtën dosje, Greig to Lowther, August 19, 1912, Enclosure in Mr. Greig's despatch no. 39 of August 19th. 1912. Translation: "Whereas a meeting of general assembly was convened to consider the proclamation of a general amnesty to private individuals, officials and members of the Army or Gendarmerie, concerned in the agitation and incidents which occurred in the Vilayets of Uscub, Monastir, Scutari, and Yanina, from the beginning of May to the end of July, 1328, and also to prisoners and persons under arrest who escaped during those events, without prejudice to any civil action lying against them; and whereas a bill to that meeting was submitted for legalization to the executive authorities and recommended for their approval, and received the imperial ratification, and has been communicated to the Ministries of Justice, of war and of the Interior, and to the Vilayet authorities; let this forthwith be published and proclaimed and let such private individuals, officials and members of the Army and gendarmerie who are gathered together in sundry places or have fled (from justice) straightway desist once and for all from unlawful assembly and from conduct incompatible with law, security, and order, and at once return to their places of abode and to pursuit of their lawful occupations".

orandum drejtuar Vezirit të Madh, i cili më pas iu përgjigj me premtimin se qeveria perandorake do ta shqyrtonte dokumentin me shpirtin e saj paqësues për kërkesat e paraqitura. Duke qenë se përgjigja nuk qe e kënaqshme për Komitetin e Vlorës, ky organizëm drejtues i kryengritjes në Jug, i adresoi me datë 4 gusht një memorandum tjetër të gjatë Vezirit të Madh dhe gjithashtu Sulltanit, Sheikh-ul-Islam dhe presidentit të Senatit, duke rivendosur ankesat dhe akuzat kundër qeverisë së Komitetit “Bashkim dhe Përparim”, duke përfunduar me kërkesen e kushteve të mëposhtme: *“Ne kërkojmë mundësisht pa vonesë shpalljen e Iradesë prej Madhërisë së Tij Sulltanit, duke aderuar në 13 nenet të cilat përbëjnë një ripërsëritje të kërkesave të të gjithë Shqipërisë dhe gjithashtu kërkojmë pranimin e pretendimeve të tjera të cilat formojnë bazat thelbësore të këtyre. Ne jemi duke pritur me padurim për një përgjigje”*.

Shqyrtimi i 13 neneve në diskutim ndërkohë tregonte, se në atë ishin përfshirë afërsisht të gjitha kërkesat praktike të formuluar nga udhëheqësit gegë në Prishtinë, me përjashtim të kërkesës për amnisti të përgjithshme, krime të së shkuarës dhe impeachment-in e kabinetit të Said Pashës. *Pjesa tjetër e kërkesave ishte shumë më e avancuar në drejtim të objektivave të decentralizimit dhe njohjes së Shqipërisë si një entitet nacional i ndarë*. Ndërkohë që këto kërkesa nuk shkonin me kërkesat e memorandumit të Manastirit ku formulohej edhe kërkesa për një guvernator të përgjithshëm evropian. Memorandumi i Shqipërisë së Jugut kërkonte caktimin e një Inspektori të Përgjithshëm për një periudhë të përcaktuar. Ndër firmatarët e këtij memorandum i ishin edhe anëtarë të familjeve të famshme të Shqipërisë së Jugut, Vrioni, Frashëri dhe Zalosnjia. (Firmatarë kanë qenë: Zia Bej Berati, Kiani Bej Korça, Kahraman Bej Vrioni, Bektash Bej Cakrani, Elias Bej Vrioni, Kemal Bej Vrioni, Ferid Suman Berati, Fettah Bej Peshtani, Izet Bej Zavalani, Mahmud, Bej Zalosnjia, Hussein Bej Deshnica, Codel Issa, Jusuf Xhezairi, Mustafa Eumer Kapinova, Tefik Aliu, Lil Pon Shekiste, Selfo Kahramani, Shefik Beu, Shefqet Bej Zalosnjia, Sulejman Mustafa, Sejfullah Starovieska, Abaz Nuredin Pobrat, Dervish Emin Kurjani, Ali Karafil Bargulasi., Nexhip Rakip Cogani, Hajredin Musa Hekkali, Neshat Bej Vrioni, Rifat Aga Hekali, Jashar Bej Malasi Riza Bej Pobrat, Ali Salih Hoxha, Qamil Aga Kukiari, Kost Prifti Marina, Arslan Beu-Prokuror i Skraparit, Jakup Bej Korça, Llambi Bimbli, Skender Bej Pojani, Qamil Panariti Korça, Pandeli Cale, Ferid Bej Frashëri, Riza Verzeza, Myrto Malasi, Hysni Toska, Ferhad Ahmed Bistravica, Abaz Bej Pobrat, Mehmet Reshiti, Caci Griza, Tashi Jano Nako). Sipas konsullit të përgjithshëm britanik në Selanik Harry Lamb, qellimi i udhëheqësve të Shqipërisë së Jugut ka qenë adoptimi i një programi politik të tyre, të njejtë me atë të Shqipërisë së Veriut, me synimin që të kishin një shans më shumë që ai të realizohej nepërmjet forcës së kryengritjes në Veri. Shqipëria e Jugut në këtë mënyrë ishte e gatshme të jepte mbështetjen e vet morale pa u përfshirë në armiqësi të hapur me qeverinë perandorake turke.

Kërkesat e Veriut ishin më të thjeshta dhe më konkrete, ndërsa kërkesat e shqiptarëve të jugut ishin më të plota në aspektin e arritjes së objektivave afatgjatë.¹⁵²⁵

Ndërkaq, zv. konsulli britanik në Shkodër, Nikolla Summa jep informacion për një memorandum tjetër që qarkullonte keto ditë gushti në Shkodër, i cili ishte përpiluar në Kosovë. **Memorandumi i Shkodrës në disa aspekte shkon shumë përtej se dokumenti i Sinjës, duke përcaktuar krijimin e një Asambleje Nacionale Shqiptare, të pavarur nga Parlamenti i Stambollit, i cili do të kontrollonte financat e Shqipërisë dhe forcat e veta territoriale.**¹⁵²⁶

¹⁵²⁵ PRO.FO.195. 2407, doc. no. 109, faqe 307- 308 dhe 309-310. Lamb to Lowther, Salonica 19 August, 1912. Inclosure No 1 in Consul General Lamb's despatch no. 109 of 19, August 1912. Memoire. 13 kërkesat e paraqitura në këtë memorandum janë si më poshtë vijon: " 1 Garantie contre la répétition et reprise à l' avenir des procès et actes anticonstitutionnels de la part du gouvernement central et des autorités locales dans toute l'Albanie. Respect pour toutes les religions les coutumes et traditions garanties par la Constitution et consacrées par les lois et usages. 2 reconnaissance de l'existence nationales des Albanais aux mêmes titres et avec les mêmes droits que les autres nationalités de l'Empire. 3 Liberté absolue pour les Albanais d'élire sans aucune entrave ni restriction les députés dont le nombre serait proportionnel a la population. 4 Pleine et entière liberté pour les Albanais de s'instruire et de se développer dans leur propre langue et de fonder des écoles privées et publiques jouissant des mêmes avantages et privilèges que celles de l'Etat. 5 Organisation de l'administration des Vilayets habites par des Albanais ayant pou base un système de décentralisation administrative répondant aux besoins du pays et aux aptitudes des habitants et conciliant les règles générales de l'administration prévues par la constitution avec les pratiques consacrées par les temps dans certaines régions. 6 Choix de valis et autres fonctionnaires parmi les plus distingués et capables fonctionnaires d'Etat en donnant la préférence a ceux qui connaissent la langue et les habitudes des pays Albanais. Nomination des autres employés civils, financiers et juges parmi ceux d'origine albanaise, qui possèdent les qualités et connaissances requises. Recrutement des gendarmes et agents de police ainsi que des employés électifs parvis les plus capables des habitants de la localité. 7. Nomination d'une représentant du Sultan comme inspecteur général pour une certain période d'années avec mission de veiller a l'application fidele de la loi organique et a l'accomplissement des devoirs des Valis et autres fonctionnaires et au maintien de l'ordre et de l'harmonie entre les différents éléments ethniques établis dans les mêmes Vilayets. 8. Usage de la langue du pays pour les communications entre les administrés et les administrateurs locaux et pour les débats et les plaidoiries dans les tribunaux locaux à cote du turc qui est et demeure la langue officielle du Gouvernement. 9 service militaire obligatoire pour les Albanais avec le système de cantonnement régional et tempos de paix et une organisation spéciale pour les habitants de régions limitrophes des Etats Balkaniques leur accordant la facilite de faire leurs services sur le lieu et assurant du même coup la surveillance et la décence des frontières. Le Libre exercice de leur religion ainsi que de leur us et coutumes sera assure aux recrues. 10. Affectation de tous les revenus, exceptes ceux des douanes, postes, et télégraphes, tabacs, spiritueuse et autres effectués déjà a des services spéciaux, aux besoins du service local ; abandon d'une par du surplus des revenus sus indiqués et de la totalité des taxes des routes et de l'impôt supplémentaire pour l'instruction publique et pour la construction des toutes et chemins de fer d'intérêt local et l'entretien des écoles publiques. 11 Droit pour les Conseils Généraux de statuer sur le budget de Vilayets et de contrôler les dépenses. 12 Affectation des revenus nécessaires pour garantir la réalisation des fonds suffisants e la construction des maisons et édifices brules et institution d'une commission mixte et indépendante pour surveiller l'installation de la population éprouvée et la reconstruction des maisons brulées. 13 restitution des armes confisquées avec obligation pour les possesseurs de ce conformer aux règles y relatives ».

¹⁵²⁶ PRO.FO.195. 2407, doc. no. 109, faqe 307- 3089, dhe 309-310. Lamb to Lowther, Salonica 19 August, 1912. Inclosure No 1 in Consul General Lamb's Despatch no. 109 of 19, August 1912. Translation of memorandum circulated at Scutari as representing the demands formulated by the leaders of the Gheg Albanians at Kosovo. "Mémemorandum. 1 L'Albanie fait partie intégrante de l'Empire Ottoman. L'Albanie comprend les quatre Vilayets de Monastir, Kossovo, Jannina et Scutari dans toute leur extension actuelle, y compris la mer adjacente. 2 le Sultan de Constantinople est le vrai et naturel souverain de l'Albanie. 3 L'Albanie sera gouvernée par un gouvernement propre et par une Assemblée Nationale dépendant directement de la sanction Impériale du Sultan et entièrement indépendante du Gouvernement et du Parlement de Constantinople. Les intérêts internationaux de l'Albanie seront traités et représentés par le Ministère des Affaires Etrangères a Constantinople. 4 Par devant le Gouvernement et l'Assemblée Nationale Albanaise le Sultan aura les mêmes droits et devoirs constitutionnels qu'il a présentement par devant le Gouvernement et le Parlement de Constantinople. 5 Le Sultan est le Chef suprême de l'armée, La loi sur l'enrôlement et le système du service militaire

Sjellja e shqiptarëve të cilët qendruan në Shkup gjatë procesit të invadimit të qytetit prej kryengritësve dhe popullit, cilësohej nga raportet si mjaft e mirë. Në qytet nuk pati asnjë rast dhunimi dhe krimesh serioze dhe udhëheqësit shqiptarë të kryengritjes u treguan të gatshëm të ndëshkonin në mënyrë shembullore çdo lloj parregullsie. Kryengritësit u larguan nga Shkupi, së bashku me prijësit e tyre, me përjashtim të Hasan Prishtines dhe ndonjë tjetri, me datën 20 gusht 1912. Kjo pasi qeveria u pranoi shqiptarëve të gjitha kushtet që ata kërkonin. Normalisht jo të gjithë ishin të kënaqur me kushtet e ofruara, sidomos Hasan Prishtina, i cili mendonte se për Shqipërinë ishte më i rëndësishëm zhvillimi ekonomik, themelimi i shkollave dhe krijimi i një qeverie të ndritur. Largimi i një mase të madhe të shqiptarëve aq shpejt nga Shkupi ka qenë i mundur edhe falë rregullit dhe bindjes që kishin kryengritësit tek udhëheqësit e tyre dhe sidomos bajraktarët që ishin në krye të fiseve shqiptare.¹⁵²⁷

Menjëherë pas arritjes së marrëveshjes, ndër veprimet e para që është ndërmarrë ka qenë caktimi i zyrtarëve shqipfolës. Dy shqiptarë u caktuan gjegjësisht si shefa të policisë dhe komandant të xhandarmerisë më Shkup. Qeveria ndërkaq filloi të shqyrtojë në mes funksionarëve ekzistues, kush ishte në gjendje të fliste gjuhën shqipe. Këto emërimë krijuan një përshtypje të mirë për momentin mbasi mendohej që qeveria po e mbante fjalën.¹⁵²⁸

Por ndryshe çfarë pranohej dhe paraqitej me popullin shqiptar në terren në lidhje me pranimin e kërkesave, ambasadori turk në Londër me datë 20 gusht do ta njoftonte sekretarin e jashtëm britanik Edward Grey, se qeveria turke u kishte pranuar shqiptarëve kërkesat, me përjashtim të modifikimit të kërkesës së tretë në lidhje me mbajtjen e armëve dhe kishte eliminuar kërkesat 11 dhe 12. Ambasadori e kishte të qartë se eliminimi i ketyre kërkesave do të shkaktonte trazime në Shqipëri, ndaj qeveria turke po përgatitej të dërgonte më shumë trupa në Shkup për të përballuar çdo precipitim të mëtejshëm të situatës.¹⁵²⁹ Siç duket, një mënyrë për të shmangur rigjenerimin e krizës ka qenë edhe caktimi

sera émanée par l'Assemblée Nationale Albanaise. 6 Prenant en considération les contributions que l'Albanie a données depuis plusieurs siècles au Gouvernement de Constantinople, celui-ci contribuera à l'entretien du Gouvernement National avec une somme à fixer. 7. La Nation Albanaise contribuera à la liste civile du Sultan. 8. Les troupes régulières Albanaises seront en trêveaux aux faits du Gouvernement Imperial de Constantinople. 9 La langue officielle dans toutes les branches de l'administration sera la langue albanaise, exception faite pour l'armée, qui pourra se servir de la langue turque. »

¹⁵²⁷ PRO.FO.195.2407, doc. no. 69, faqe 326-327, Peckham to Lamb, Uscub, August 20, 1912.

¹⁵²⁸ PRO.FO.195.2407, doc. no. 70. faqe 335. Peckham to Lamb, Uscub 23 August 1912.

¹⁵²⁹ PRO.FO.195.2407, doc. no. 35621/12/390, faqe 388 Sir Edward Grey to Marling, Foreign Office, August 26, 1912. Bashkëngjitur është menyra se si këmbëngulte qeveria turke për të plotësuar zyrtarisht kërkesat: "Voici les quatorze demandes formulées par les albanais: 10 Elaboration d'une loi spéciale pour les localités ou le système judiciaire actuel n'est pas profitable; 20 Accomplissement du service militaire seulement en Roumélie pour tous les conscrits de cette région, sauf au cas de guerre et de circonstances extraordinaires dans l'intérieur; 30 Restitution a leurs propriétaires des armes de luxe et de guerre, précédemment confisquées; 40 Choix de fonctionnaires connaissant la langue et les coutumes locales; 50. Transformation en lycées des écoles « idadies » de Kossovo, Monastir et Yannina ; création de nouveaux lycées et d'écoles d'agriculture avec l'introduction dans leurs programmes une étude de la langue indigène dans les dis-

në poste kyqe të disa prej udhëheqësve të kryengritjes. I tillë ka qenë emërimi i Mehmet Pashës së Kalkandelen (Tetova) si Mutessarrit i Prizrenit. Ky i fundit ashtu edhe Hasan Prishtina kanë qenë të kënaqur me lëshimet që u bëri qeveria në Stamboll dhe filluan të përdornin të gjithë ndikimin e tyre për të parandaluar agjitacionet e mëtejshme nga ata që konsideroheshin si ekstremistë shqiptarë. Vendi i Mutessarrit të Prishtinës edhe në mesin e muajit shtator rezultoi të ishte vakant dhe zënia e këtij posti siç duket ishte lënë pas festes së Bajramit që koïncidonte në muajin shtator 1912.¹⁵³⁰

Zv. konsulli britanik në Shkup, Peckham bën interpretimet e mëposhtme rreth mënyres se si qeveria u është përgjigjur 14 kërkesave të shqiptarëve, pasi ai shpjegon se procesi i vendosjes nën akuzë të dy kabineteve më të fundit turke është refuzuar definitivisht, si *extra vires*, dhe kjo nuk përbënte ndonjë surprizë për kedo që ka ndonjë ide mbi të drejten kushtetuese. Neni 2, në këndvështrimin e diplomatit britanik, linte vend për keqinterpretime. Ashtu sikurse ai nën ishte formuluar nga qeveria, nënkuptonte se të gjithë rekrutët e Rumelisë do të shkonin në listat e kalorsisë dhe artilerisë të korpmatës së Rumelisë dhe divizioneve të saj. Ky formulim linte hapur rekrutët që do shkonin në këmbësori dhe armë të tjera, të cilët do të shpërndareshin sikurse ishin shpërndarë edhe më përpara, edhe jashtë Rumelisë. Menyra se si është formuluar ky nën dhe menyra se si do të zgjidhej në praktikë, do të varej gjërësisht nga administrata, gjë që do të prodhonte sërish pakënaqësi kur shqiptarët do të dërgoheshin në pjesë të tjera të Perandorisë jashtë kontinentit evropian, në pjesë ku kushtet klimaterike ndryshonin shumë me kushtet në të cilat ata ishin mësuar. Shqiptarët gjithashtu kërkuar lejin e mbajtjes së armëve, ndërsa përgjigja aktuale e qeverisë kënaqte thjeshtë rregullimin e ruajtjes për armët që ata zotëronin aktualisht. Gjithashtu, shqiptarët kërkonin zyrtarë që duhej të njihnin gjuhën shqipe, duke mos besuar, si në kapacitetin ashtu edhe në ndershmërinë e përkthyesve. Kjo gjë nuk u ishte e garantuar as formalisht, pavarësisht emërimeve të bëra në periudhën e fundit, të përshkruara më lart në këtë punim. Shqiptarët kërkuar që gjuha amtare e nxënësve duhej të ishte gjuha e tyre e arsimit, ndërsa në përgjigjen qeveritare kjo çështje është trajtuar thjesht si një subjekt i jashtëm extra i studimit.¹⁵³¹

tricts dont le nombre de la population dépasse 300000 ; 60. Inscription au budget du Ministère des Fondations Pleuses de nouveaux crédits nécessaires pour la création de « medresses (écoles religieuses) dans les localités où cette création sera jugée nécessaire ; 70. Liberté de fonder des écoles privées avec l'enseignement de langue indigène dans les écoles primaires et secondaires ; 80 Extension et développement des travaux publics, du commerce, et de l'agriculture, ainsi que des chemins de fer et des routes ; 90. Organisation de circonscription communales ; 100. Protection des mœurs et coutumes musulmanes ; 110. Mise en accusation devant la haute Cour du Cabinet Hakki Pasha ; 120 Mise en accusation devant la Haute Cour du Cabinet Said Pacha ; 130. Amnistie générale pour toute personne impliquée dans les derniers événements ; 140 Indemnisation pour les maisons et propriétés détruites. Ces demandes ont été acceptées par le Gouvernement Imperial sauf les dispositions du premier paragraphe relatif à la restitution des armes de guerres et les paragraphes 11 et 12 dont l'application rendra dans les attribution de la Chambre des Députés »

¹⁵³⁰ PRO.FO.195.2407, doc. no. 71, faqe 425, Peckham to Lamb, Uscub September 10, 1912.

¹⁵³¹ PRO.FO.195.2407, doc. no. 73 faqe 442-443, Peckham to Lamb, Uscub, September 15, 1912.

Sa më sipër tregon se sjellja zyrtare e Stambollit ndaj Shqipërisë dhe popullit shqiptar edhe në momentet e fundit të agonisë së autoritetit shtetëror turk në trevat tona për shkak të goditjes rrënjësore të kryengritjeve 1910-1912, ka vazhduar te jetë e njëjta: një politikë e pasinqertë, dredharake, përherë brutale dhe kriminale, regresive dhe frenuese në aspektin e emancipimit arsimor dhe kulturor, shtypëse në aspektin e lirisë në përgjithësi. Kjo politikë dhe ky veprim ushtarak e la territorin e katër vilajeteve në prag të fillimit të luftimeve ballkanike, në një gjendje të mjeruar në pikpamje të kohezonit material, të papërgatitur në pikpamje të organizimit politik dhe administrativ, dhe krejtësisht të gatshëm për të qenë një prehë e pambrojtur para stuhisë së shfrenuar të qarqeve shoviniste ballkanike. Kjo situatë rezultoi fatale në periudhën vijuese, veçanërisht për hapësirat lindore, verilindore, veriperëndimore dhe pjesërisht jugore të trojeve të banuara nga shqiptarët, në të cilat goditja e ashpër ushtarake e ushtrive ballkanike, e gjeti popullsinë në një situatë post-traumatike dhe përgjithësisht të parganizuar në masën e duhur për të përballuar intensitetin e makinerive ushtarake të vendeve aleate. Në pikpamje të përballimit politik të agresionit dhe mbrojtjes së tërësisë territoriale në Konferencën e Ambasadorëve në Londër, në fund të vitit 1912 dhe fillim të 1913, Shqipëria, ndonëse e identifikuar territorialisht në mendjen e lidershit rilindas shqiptar, ka qenë e paidentifikuar administrativisht dhe politikisht nga kancelaritë e Fuqive që patën në dorë fatin e të ardhmës së këtij vendi. Kjo sepse presioni shtypes i shtetit osman mbi shqiptarët, nuk u mundësoi shqiptarëve, qoftë edhe në rrjedhën e vitit 1912, të identifikohen administrativisht dhe politikisht nën një njësi të vetme territoriale brenda perandorisë, gjë që do ta kishte lehtësuar veprimin politik të fuqisë së vetme mbrojtëse të Shqipërisë, Perandorisë Austro-Hungareze në diskutimet diplomatike të kohës.

Kryengritja e Kosovës mund të themi se u ndal pa e realizuar plotësisht objektivin nacional dhe pa i dhënë goditjen vdekjeprurëse pushtimit osman në Kosovë dhe në Shqipëri në tërësi, ndonëse kjo goditje po të vazhdohej edhe mund ta arrinte një rezultat të tillë. Kryengritja madje, edhe brenda Kosovës, është konceptuar jo njëllë nga segmentët përbërës të shqiptarëve. Kështu, në qoftë se në Gjakovë, populli ka luftuar burërisht duke mbrojtur gjer në fund të drejtat kombëtare shqiptare, situata nuk ka qenë e ngjashme në vendet e tjera të Kosovës ku është folur turqisht, dhe sidomos në rrethet fanatike të Prishtinës, Shkupit dhe Tetovës. Për ta kuptuar këtë mjafton të lexojmë një letër të shkruar prej Trieshtes nga Luigj Gurakuqi, me datën 7 shtator 1912, pas kthimit të tij nga një vizitë trijavore në Kosovë menjëherë pas përfundimit të kryengritjes. Ai shkruan: *“Nuk jam i zoti t’urdhëronj e ndofta nuk dij as të jap këshilla, do të ju rrëfenj pra vetëm ç’ka pashë e ç’ka dëgjova, e me pak fjalë, do të ju shtronj përpara gjëndjen e atyre viseve ku ndënja tri javë. Pjesa më e madhe e Kosovës, domëthënë ato vise ku nuk fliten turqishtja e sllavishtja, është shumë e nxehtë, ka dëshirë për përparim, kërkon shkollë shqipe e lufton për të drejtat kombëtare.... Ndë qoftë se atdheu ynë nuk munti të nxjerrë fitimin*

*e pritun nga gjaku dhe nga mundimi i tyre, faji është i të gjithë neve, e rrjedh nga dy shkaqe: i pari, që luftëtarët e Kosovës nuk u muarën vesh, ata vetëm drejt për së drejti me Komisionin e Qeveris, por nuk u përzien me fanatikët e Prishtinës, të Shkupit e të Tetovës, të cilët gjer natë ditë kishin ndenjur ndëpër shtëpiat e tyre e në funt deshën të tregohen më turq se turqit; e i dyti, që shqiptarët e tjerë nuk nxituan të mirrnin masat e nevojshme për të dërguar përfaqësorët e tyre në Kosovë, pse atehere numri i atdhetarëve të mirë do t'a shtypte fuqinë e fanatikëve”.*¹⁵³²

¹⁵³² AQSH i RSH, F.34, D. 32, F.34, Letër e Luigj Gurakuqit mbi Kryengritjen e Kosovës, Shkaqet e dështimit të saj dhe përpjekjet e Ismail Qemalit për t'iu njohur Shqipërisë disa të drejta prej Portës së Lartë.

Noel MALCOLM, Oxford

Ernesto Cozzi (1870-1926): A Neglected Figure in Albanian Studies and in the History of Albania

Although Ernesto Cozzi is a little-known figure today, he was, at the time of his death in 1926, a person of national significance in Albania, the most important and most authoritative figure in the Catholic Church. He was the man who had planned and supervised the reform and recovery of the Church during the previous six years, after the severe disruptions of the First World War. That Albanian historiography ignored him during the second half of the twentieth century is not surprising; the history of the Catholic Church was almost a taboo topic for historians in Communist Albania, and the vital contributions made by Catholic priests to the social, intellectual and cultural life of the country were systematically down-played or ignored.¹⁵³³ But it is disappointing to find that, even today, he remains largely unknown to writers on Albania.¹⁵³⁴ For Ernesto Cozzi was, in addition to being a tireless servant of his Church, a remarkably knowledgeable 'Albanologist', whose writings on the life, customs and beliefs of the villagers of northern Albania can easily stand comparison with those of much better-known figures such as Edith Durham and Franz Nopcsa. He did in fact write a full-length book, which, if only it had been published, would have secured his reputation as an authority in this field. Sadly, the plans for this publication were overtaken by the Balkan Wars and the First World War, and never resumed thereafter. Yet a significant part of the book does survive, in the form of a series of articles, printed both during Cozzi's lifetime and after his death. The purpose of this essay is twofold: to draw attention to these fascinating texts, and to shed some light on the career of their no less remarkable author.

¹⁵³³ For a valuable overview of those contributions, see Zef Mirdita, *Krishtenizmi ndër Shqiptarë* (Prizren, 1998), pp. 243-347. This essay is dedicated to Professor Mirdita, in gratitude for his acts of personal kindness, and in admiration of his major contributions to scholarship. I am also grateful to Robert Elsie for his comments on this essay.

¹⁵³⁴ The only study known to me is the excellent but very brief article by Kahreman Ulqini, 'Dy fjalë për albanologun Ernesto Cozzi (1870-1926)', *Kultura popullore*, 20 (1999), nos. 1-2, pp. 189-93.

II

Ernesto Cozzi was born in Trento on 6 July 1870; the Cozzi family spoke Italian in the home, though Trento was in the Südtirol, then an integral part of Austria. He studied in that city, first at the episcopal college and then at the theological seminary, being ordained a priest in 1894. During the next four years he served successively in two local parishes, Ala and Levico Terme, before becoming the parish priest of the Italian community in Bolzano.¹⁵³⁵ But this was not quite the vocation to which he felt himself drawn. From an early stage, Ernesto Cozzi wanted to become a missionary – ‘for which’, in the words of an obituary published by the Jesuits of Shkodër, ‘God had graced him with a special aptitude, and with strength of mind and robust health.’¹⁵³⁶ According to the same source, he also studied foreign languages, and acquired some of the practical expertise that a missionary would need; no specific details are given, but he seems to have undergone medical training at this time, and it is also possible that he did some service as an army chaplain.¹⁵³⁷ His application to be sent to Africa was unsuccessful; but in 1901 the Bishop of Trento accepted a request by the Bishop of Pult (or ‘Pulat’), in Albania, that Ernesto Cozzi should be allowed to move to his diocese as a missionary.¹⁵³⁸ The Bishop of Pult, Nicola Marconi, was a Franciscan who had started work as a parish priest in Albania in 1878, and had been appointed bishop in 1891; Marconi was himself from Trento, so it seems likely that some personal or family connection was the catalyst for this decisive change in Ernesto Cozzi’s career.¹⁵³⁹

Little is known of Cozzi’s early years in Albania. At the outset much of his time must have been spent in learning the Albanian language, of which, before long, he became a fluent speaker. According to one of his obituaries, he served as a parish priest first in Xhan and then in Sumë.¹⁵⁴⁰ Cozzi himself would later record that he was at Sumë from 1901 to 1903; so the period in Xhan was presumably very brief – perhaps just a

¹⁵³⁵ These details are from the anonymous obituary in *Zëni i Shna Ndout*, 14, no. 3 (Mar. 1926), pp. 33-6, at 33-4. I am very grateful to Giovalin Çuni and Magi Laca, of the ‘Marin Barleti’ Library, Shkodër, for kindly sending me a copy of this article.

¹⁵³⁶ *Lajmtari i zemres së Jezu Krishtit*, 36, n. 3 (Mar. 1926), pp. 33-5, at p. 33: ‘per të cillat Perendija e kishte stolisë me aftsi të veçantë e me fuqi mendjet e shndedjet’. Again, I am very grateful to Giovalin Çuni and Magi Laca for a copy of this article.

¹⁵³⁷ Edith Durham wrote that Cozzi had had ‘several years’ medical training’ (*High Albania* (London, 1909), p. 107), and that he was ‘medically trained and very skilful with wounds’ (*The Struggle for Scutari (Turk, Slav, and Albanian)* (London, 1914), p. 210). On the service as a military chaplain see below, n. 25.

¹⁵³⁸ *Lajmtari* (as in n. 4, above), p. 34.

¹⁵³⁹ On Marconi see E. Deusch, *Das k.(u.)k. Kultusprotektorat im albanischen Siedlungsgebiet in seinem kulturellen, politischen und wirtschaftlichen Umfeld* (Vienna, 2009), pp. 110 (n.), 458-9.

¹⁵⁴⁰ *Lajmtari* (as in n. 4, above), p. 34 (‘Gjân’). Sumë is in the Postribë district, just to the north-east of Shkodër; Xhan lies further to the north-east, near Kir.

few months of apprenticeship with another priest.¹⁵⁴¹ The parish of Sumë was created by Bishop Marconi, and Cozzi was the first priest to serve there.¹⁵⁴² For someone whose pastoral experience had been acquired in the sleepy parishes of the Trento district, life in this Albanian village must have come as a challenge; the term ‘culture shock’ would hardly be out of place. As he would later write in his essay on the blood-feud, on one occasion ‘because of a single insulting expression, I saw five highlanders gunned down at the door of my church in Sumë.’¹⁵⁴³ Another incident he recalled from his time there involved a Muslim girl who was made pregnant by a young man (also Muslim) to whom she was neither married nor betrothed. The girl’s father gave a cartridge to one of his nephews, who duly shot the girl in the chest, with the bullet passing through her right lung; ‘treated by the author’, Cozzi wrote, ‘she quickly recovered, and is now a married woman in Montenegro.’ Her seducer was shot at the door of his own house by her father and one of her brothers.¹⁵⁴⁴ Sumë was unusual, in the diocese of Pult, in having a mixed Catholic-Muslim population: in 1920 it was reported to have 374 Catholics and 240 Muslims (the only other mixed parishes being Mërtur, which had 20 Muslims, and Nikaj, which had 5).¹⁵⁴⁵ So it was probably here that Cozzi began to acquire his knowledge of Islamic folk-beliefs and practices.

After leaving Sumë, Cozzi appears, according to one of his obituaries, to have served for just over a year in the parish of Kodhel, to the south of Shkodër.¹⁵⁴⁶ Another obituary states that he spent some time as secretary to the Bishop of Sapë, Lazër Mjeda; as Kodhel is in the diocese of Sapë, it seems likely that these two positions were combined.¹⁵⁴⁷ Then, in 1905, Cozzi moved northwards to become the first priest of a

¹⁵⁴¹ E. Cozzi, ‘La donna albanese, con speciale riguardo al diritto consuetudinario delle Montagne di Scutari’, *Anthropos*, 7 (1912), no. 3, pp. 309–35, and nos. 4–5, pp. 617–26; at p. 317 (n.): ‘Suma, dove fui parroco dal 1901–1903’.

¹⁵⁴² See F. Cordignano, ed., *L’Albania a traverso l’opera e gli scritti di un grande Missionario italiano il P. Domenico Pasi S. I. (1847–1914)*, 3 vols. (Rome, 1933–4), ii, p. 344 (n.). One of the obituaries states that Cozzi remained at Sumë until 1904 (see *Zâni i Shna Ndout* (as in n. 3, above), p. 34); but the report edited by Cordignano (ii, p. 344) shows that his successor was already in place in Sumë before the end of 1903.

¹⁵⁴³ E. Cozzi, ‘La vendetta del sangue nelle Montagne dell’Alta Albania’, *Anthropos*, 5 (1910), no. 1, pp. 654–87, at p. 676: ‘per una sola parola di dilleggio vidi cadere cinque montagnoli sulla porta della mia chiesa (Suma)’. (‘Montagnolo’, which I translate as ‘highlander’, is Cozzi’s term for ‘malësor’)

¹⁵⁴⁴ *Ibid.*, p. 674: ‘curata da chi scrive, guariva in breve, ed al presente si trova maritata in Montenegro.’ Puzzlingly, Cozzi dates this episode to 1905.

¹⁵⁴⁵ Archivio storico della Sacra Congregazione di Propaganda Fide, Rome, nuova serie, 1920, vol. 656, Rub. 109 (protocollo 2886), part 3, fo. 239v. On this document (which will be referred to hereafter as Cozzi, ‘Atti’), see below, at nn. 172–3.

¹⁵⁴⁶ *Zâni i Shna Ndout* (as in n. 3, above), p. 34. Kodhel is in the Zadrimë district, close to Dajç, half-way between Shkodër and Lezhë.

¹⁵⁴⁷ *Lajmtari* (as in n. 4, above), p. 34. Lazër Mjeda was just one year older than Cozzi, and had served as secretary to Marconi; he became Bishop of Sapë in 1901 by special papal dispensation (as he was below the canonical age of 35). At the end of 1904 Mjeda became Coadjutor to the Archbishop of Shkodër, and received a titular archbishopric, moving to Shkodër in 1905. See M. W. E. Peters, *Geschichte der Katholischen Kirche in Albanien, 1919–1993* (Wiesbaden, 2003), p. 284; Deusch, *Das Kultusprotektorat*, p. 436; and the studies in N. Ballabani, ed., *Imzot Lazër Mjeda: mbrojtës dhe lëvruer i identitetit shqiptar* (Prishtinë and Sankt Gallen, 2011).

new parish which included the villages of Reç and Lohje, inland from Koplik on the eastern side of Lake Shkodër.¹⁵⁴⁸ He was transferred to the nearby district of Rrjoll in early 1909.¹⁵⁴⁹ In both of these parishes Cozzi's knowledge of Muslim village life would have been further strengthened, as the Catholics were a minority: in 1920 the figures for the parish of Reç and Lohje were 490 Catholics and 1200 Muslims, while those for Rrjoll were 360 of the former and 1200 of the latter.¹⁵⁵⁰ Cozzi would remain at Rrjoll, though with some interruptions, until the outbreak of the First World War. At some point during this period (the exact date is not known, but it was between mid-1910 and mid-1912) he also became secretary to the Archbishop of Shkodër.¹⁵⁵¹

All the evidence suggests that during these years in the western tip of 'Malësia e Madhe' Cozzi was a hard-working and conscientious parish priest.¹⁵⁵² Edith Durham, who visited him in Reç in the early summer of 1908, recorded: 'On Sunday the sick and the afflicted flocked from an early hour. The priest had had several years' medical training, and cares for the bodies as well as the souls of his people. His church is always well filled. A crowd of out-patients waited at the door on Sunday.'¹⁵⁵³ Clearly, Cozzi's character and intelligence impressed both his colleagues and his superiors. A Jesuit report of 1909 commented on his tireless zeal, the affection in which he was held by all, his mastery of the language, and also his physical energy: in Reç, it said, he had built a new church with his own hands.¹⁵⁵⁴ In that same year, when Bishop Marconi asked Rome to supply him with a coadjutor or auxiliary bishop, Cozzi's was one of the names put forward. His candidature was supported by Jak Serreqi, who had succeeded Mjeda as Bishop of Sapë. Cozzi's name was on the final short-list of two, but eventually the other candidate (Bernardin Shllaku) was chosen, as he was a Franciscan and the diocese of Pult was served almost exclusively by that order.¹⁵⁵⁵

During this process a question-mark was raised against Cozzi's name; but the question concerned politics, not religion. The Austro-Hungarian authorities took an active

¹⁵⁴⁸ *Zâni i Shna Ndout* (as in n. 3, above), p. 34; G. Valentini, introduction to E. Cozzi, 'La donna albanese', *Shëjzat*, 17 (1973), nos. 1-4, pp. 94-126, 232-41 (a reprinting of Cozzi's article, with a brief introduction), at p. 94.

¹⁵⁴⁹ In his letter to Carl Patsch of 5 Mar. 1909 (see n. 34, below) Cozzi wrote that since January of that year he had moved to the new parish of 'Rjoli'. The obituary in *Zâni i Shna Ndout* (as in n. 3, above) mistakenly dates the move to Rrjoll to 1914 (p. 34). Rrjoll, Reç and Lohje were all clans (*fises*) of Malësia e Madhe. Edith Durham described Rrjoll as 'a small tribe of one bariak [sic]' and noted that it was 'but a two and a half hours' walk' from Reç (*High Albania*, p. 108).

¹⁵⁵⁰ Cozzi, 'Atti' (see n. 13, above), part 3, fo. 236v.

¹⁵⁵¹ *Lajmtari* (as in n. 4, above), p. 34, naming the Archbishop as Jak Serreqi, who was installed there in June 1910; Cozzi was certainly acting for him when he travelled to Vienna in 1912 (see below, at n. 119).

¹⁵⁵² On 'Malësia e Madhe' see n. 31, below.

¹⁵⁵³ Durham, *High Albania*, p. 107.

¹⁵⁵⁴ *Lettere edificanti dei padri della Compagnia di Gesù della Provincia Veneta*, xx (Venice, 1910), p. 51, quoted in Ulqini, 'Dy fjalë', p. 189.

¹⁵⁵⁵ Deusch, *Das Kultusprotektorat*, pp. 460-2. On Serreqi see Peters, *Geschichte der Katholischen Kirche*, p. 289.

interest in all such appointments in Albania: the Catholic Church in that country fell under their protection, in a formal arrangement (the so-called 'Kultusprotektorat') under which Austria-Hungary helped to fund the Church and had official status as its guardian. This arrangement was valued by the Austria-Hungarian authorities for reasons of political interest, as it gave them a special standing in the country unlike that of any other Christian state. As a general rule they were keen to promote priests who were Austro-Hungarian subjects, and Cozzi satisfied this requirement. But in 1907 the Austro-Hungarian Consul General in Shkodër, August Kral, complained that Cozzi was receiving money from the 'Associazione nazionale italiana per soccorrere i missionari italiani all'estero' ('Italian National Association for the Support of Missionaries Abroad'); this was a *bona fide* religious organisation, but Kral suspected it of being a vehicle for Italian influence over Albanian affairs.¹⁵⁵⁶ In 1909, when Cozzi's candidature for the auxiliary bishopric was under discussion, Kral began his account of Cozzi by stating that he should be the preferred choice, 'because of his excellent level of culture and undeniable proficiency, and also in consideration of his popularity'. He continued:

Don Ernesto Cozzi is from Trento, a former military chaplain, who has been in this country since 1901, speaks German, and has learned the Albanian language thoroughly. The only black mark concerning him might be that two years ago he was so politically imprudent as to enter into excessively close relations with Don Nicolò Ashta, and, through him, he came into indirect contact with Aladro and Schiaparelli.¹⁵⁵⁷

Nikollë Ashta was an Albanian who served for many years as the parish priest of Shkreli, and published some path-breaking articles on the 'Kanun', the code of Albanian customary law.¹⁵⁵⁸ Ernesto Schiaparelli was the organiser of the 'Associazione nazionale italiana per soccorrere i missionari italiani all'estero', of which the Austro-Hungarians

¹⁵⁵⁶ Ibid., p. 730. Deusch's book is by far the most thorough study of the functioning of the 'Kultusprotektorat'.

¹⁵⁵⁷ Ibid., p. 461: 'wegen seiner überragenden Bildung und seiner unleugbaren Tüchtigkeit sowie mit Rücksicht auf seine Beliebtheit ... Don Ernesto Cozzi ist Triestiner [*sic*: an error for 'Trientin'], ehemaliger Militärkaplan, seit 1901 im Lande, spricht Deutsch und hat das Albanische vollkommen erlernt. Der einzige dunkle Punkt betreffs seiner wäre, dass er in politischer Beziehung vor zwei Jahren eine Unvorsichtigkeit insofern begangen hat, dass er sich zu weit mit Don Nicolò Ashta eingelassen hatte und durch diesen in eine indirekte Berührung zu Aladro und Schiaparelli gekommen ist.' The reference to being a military chaplain is puzzling, as this is not mentioned (for the period before the First World War) in any other account of Cozzi's life; possibly he had spent some time in this capacity between 1895 and 1901.

¹⁵⁵⁸ N. Ashta, 'Kanuni i malcís', *Albania*, 1897, pp. 149-52, 178-81; 1898, pp. 86, 106-7, 156; 1899, pp. 67-70; these articles were translated as 'Das Gewohnheitsrecht der Stämme Mi-Schodrak (Über-Scutariner Stämme) in den Gebirgen nördlich von Scutari', *Zeitschrift für Ethnologie*, 33 (1901), pp. 358-63. The latter work was accompanied by a similar text by Lazër Mjeda (pp. 353-8: 'Das recht der Stämme von Dukadschin').

were so suspicious. As for Juan de Aladro y Pérez de Valasco, who had adopted the name 'Gjin Aladro Kastrioti', this was an altogether more colourful figure. Originally a Spanish diplomat, he had adopted the Albanian nationalist cause, proclaiming himself a descendant of Skanderbeg's sister (and thereby openly aiming at a future Albanian throne); since 1899 he had issued a stream of appeals and manifestoes, calling for Albanian autonomy and/or independence. Although he did attract some support in the Albanian diaspora, several of the leading figures who were at first drawn towards him – such as Faik Konica – were quickly alienated.¹⁵⁵⁹

In January 1910 an official at the Austro-Hungarian Foreign Ministry sent an enquiry about Cozzi to that country's Ambassador in Istanbul; the official believed that Cozzi was suitable for promotion to a bishopric, but wanted to know whether he had been in conflict with the Ottoman authorities. The reply he received was that the Ottomans had mistrusted Cozzi for the last two or three years, on the grounds that he had had too many contacts with priests who were known to be agents of either Aladro or another agitator and would-be King of Albania, Prince Albert Ghika.¹⁵⁶⁰ In particular, the Ambassador wrote, Cozzi had become an object of suspicion after meeting Aladro's secretary in Montenegro in the autumn of 1907; and, at about that time, he had been suspected of giving shelter to Aladro himself, with the result that Cozzi's residence was searched by the authorities. (Nothing incriminating was found.)¹⁵⁶¹ How far Cozzi had become involved in political schemes or activities is hard to judge; he was never a political activist in the full sense of the term, but he did develop a strong desire for the liberation of Albania from Ottoman rule – as would become apparent within a few years. What is clear is that if, in 1907, he was involved in any way with the plans of these agitators and pretenders, such conduct would have been very unwelcome to the Austro-Hungarian authorities. They had a delicate relationship to manage with the Ottoman Empire (a relationship which would be severely strained in 1908, when they annexed the territory of Bosnia-Herzegovina), and the last thing they wanted was to see

¹⁵⁵⁹ On Aladro see S. Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912* (Princeton, NJ, 1967), pp. 318-24, and E. Deusch, 'Albanische Thronbewerber: ein Beitrag zur Geschichte der albanischen Staatsgründung', *Münchener Zeitschrift für Balkankunde*, 4 (1981-2), pp. 89-150; 5 (1983-4), pp. 121-64; 6 (1990), pp. 93-151 (at 4, pp. 96-101). Nathalie Clayer notes that, through intermediaries, Aladro did gather some support among the Catholic clergy of the Shkodër region: *Aux origines du nationalisme albanais: la naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe* (Paris, 2007), p. 422.

¹⁵⁶⁰ On Ghika, who was from a prominent Romanian family (of Albanian origin), see Skendi, *Albanian National Awakening*, pp. 324-31, and Deusch, 'Albanische Thronbewerber', 4, pp. 148-50 (commenting that he was not taken seriously by the Albanians).

¹⁵⁶¹ Deusch, *Das Kultusprotektorat*, pp. 434-5. Aladro's secretary was Viskë Babatasi, from Korçë, who served him from 1902 to 1908 (Skendi, *Albanian National Awakening*, p. 320; Clayer, *Aux origines*, p. 424; Deusch, 'Albanische Thronbewerber', 4, pp. 97, 100). However, the catalogue of Arkivi Qëndror i Shtetit, Tiranë (hereafter: 'AQSh'), records a letter written by the priest Pjetër Tusha on 14 Oct. 1907 stating that Luigi Gurakuqi was taking on the secretarial role at that time (Fondi 132, Arqipeshkvia e Shkodrës, 1907, dosja 22). I am very grateful to Dr Nevila Nika for facilitating my visits to the AQSh.

a sudden unravelling of Ottoman power, uncontrolled by them, in ways that might give new geopolitical advantages to rival states such as Italy.

III

Cozzi's intellectual life during this period was dominated, in any case, not by politics but by a long-term project of his own devising: writing a detailed study of the way of life, laws, customs and beliefs of the inhabitants of the Albanian highlands. According to Giuseppe Valentini, the outstanding Jesuit Albanologist whose time in Shkodër overlapped with the last four years of Cozzi's life, Cozzi began to write this work after he had completed two years of service in Malësia e Vogël; we may guess, therefore, that he began it during his final months at Sumë, and worked on it while he was a Kodhel in 1904. 'From the draft of his great, massive manuscript, calligraphically perfect and with no revisions, one can deduce', Valentini later wrote, 'that he thought this was the final version.'¹⁵⁶² But (again, according to Valentini) Cozzi later became dissatisfied with the work, and went on to add a huge quantity of corrections and additions – tentative ones in pencil, and definitive ones in ink. Some of these involved putting in new material gleaned in Malësia e Madhe; others arose from changes of mind, or from information gathered from his wide reading.¹⁵⁶³ Altogether, the book comprised fifteen chapters; and from Valentini's description of the manuscript (which, very sadly, no longer survives), it would seem that Cozzi never abandoned the idea that it might one day be issued as a single work.

The earliest surviving description of this project by Cozzi himself comes in a letter which he sent in 1909 to the Austrian scholar Carl Patsch (1865-1945). One of the key figures in German-language Balkan studies in this period, Patsch was an archaeologist who had been based for nearly twenty years in Sarajevo; appointed Director of the Provincial Museum there in 1898, he had set up the 'Bosnisch-Herzegowinisches Institut für Balkanforschung' ('Bosnian-Herzegovinan Institute for Balkan Research') in 1904, and was the general editor of a series of short monographs entitled 'Zur Kunde der

¹⁵⁶² Valentini, introduction to Cozzi, 'La donna albanese' (as in n. 16, above), p. 94: 'Dalla stesura, calligraficamente perfetta e senza pentimenti del suo grande e massiccio manoscritto, si può dedurre che egli pensasse d'aver fatto con ciò opera definitiva.'

¹⁵⁶³ Ibid., p. 95. As Cozzi explained, the two main divisions of the northern Albanian mountains were Malësia e Madhe ['the Great Highlands'], containing the *fises* of Hot, Grudë, Kelmend, Kastrat, Shkrel, Reç, Lohje and Rrjoll, and Malësia e Vogël ['the Little Highlands'], containing those of Shalë, Shosh, Kir, Plan, Toplanë and Xhan ('La donna albanese', p. 309 (n.)). Roughly speaking, the former is a broad arc of territory stretching from north of Shkodër north-eastwards below the present Montenegrin border; the latter is a smaller area nestling beneath that arc, to the north-east of Shkodër.

Balkanhalbinsel' (roughly: 'Studies on the Balkan Peninsula').¹⁵⁶⁴ As an expert on the Illyrians he also had a special interest in Albania, and had written a study of the district of Berat.¹⁵⁶⁵ Replying in March 1909 to a letter which Patsch had sent to him two months earlier, Cozzi wrote:

For several years now I have collected, according to my abilities, much material about the way of life and traditions of the highlanders of northern Albania (in particular, the highland tribes of the Vilayet of Shkodër); but unfortunately I have not yet put these notes in order. Besides, I should like to make a comparison between the way of life and traditions of Malësia e Vogël and those of Malësia e Madhe, where I am active at present, thereby supplementing the small study I have written. As a missionary, however, I unfortunately have too little time for doing so. I must also mention that I have written my essays in my native language (Italian). In consideration of these circumstances you will, I am sure, bestow on me your kind forgiveness for the fact that I cannot accept your offer.¹⁵⁶⁶

From this it would appear that Patsch had solicited a text from him for publication; no doubt he had heard something about Cozzi's ethnographic interests, and was hoping to garner another item for his monograph series.

Any reader of this letter to Patsch would assume that Cozzi's work was, in 1909, still at a very rough stage. Yet within weeks of writing that letter he was in fact preparing one of its chapters for publication; possibly an existing commitment to publish a part of it in this way was another reason, albeit an unspoken one, for declining Patsch's offer. Altogether, during the period 1909-14 Cozzi had five chapters of his work printed as articles in learned journals; and he also arranged for one of the most important chapters – the opening one, on the 'tribes' of northern Albania and their social and political organisa-

¹⁵⁶⁴ On Patsch see H. D. Szemethy, 'Patsch, Carl Ludwig', in *Neue Deutsche Biographie*, xx (2001), pp. 101-2 (<http://www.deutsche-biographie.de/pnd11605882X.html>).

¹⁵⁶⁵ C. Patsch in *Das Sandschak Berat in Albanien* (Vienna, 1904).

¹⁵⁶⁶ Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Munich, Südostinstitut MS 271, Cozzi to Patsch, 9 Mar. 1909: 'Ich habe schon seit einigen Jahren, nach meinen Kräften, viel Material über die Sitten u. Gebräuche der Bergbewohner Ober-Albaniens (besonders der Bergstämme des Vilajets von Scutari) gesammelt; aber leider habe ich noch nicht diese Notizen in Ordnung gebracht; und überdies möchte ich die Sitten u. Gebräuche der Kleinen Malzia mit den der grossen Malzia, wo ich gegenwärtig tätig bin, vergleichen, und so meine kleine Arbeit ergänzen: leider aber als Missionär habe ich zu wenig Zeit dafür. Ich muss auch erwähnen, dass ich meine Aufsätze in meiner Muttersprache (italienisch) geschrieben habe. Sie werden mir in Rücksicht auf diese Umstände gewiss ihre gütige Verzeihung eingedeihen [sic] lassen, dass ich Ihr Anerbieten nicht annehmen kann.' I am very grateful to Bärbel Köhler of the Bayerisches Hauptstaatsarchiv and to Konrad Clewing of the Südostinstitut for their help in providing copies of Cozzi's letters to Patsch.

tion, containing a wealth of information about the ‘Kanun’ – to be issued as a separate volume. (Details of this venture, which reached the stage of galley-proofs but was then overtaken by the outbreak of the First Balkan War, will be given below; the text was later edited and published by Giuseppe Valentini.) When preparing to submit these chapters as articles, Cozzi no doubt made some changes or additions. Evidence of this can be found, for example, in the first of them to be published, where one sentence begins: ‘Just as I was writing this article (on the 29th of March 1909), I was called out to visit a fifty-year-old woman...’¹⁵⁶⁷ But the fact that these separate publications consisted essentially of chapters extracted from the book is confirmed not only by Valentini’s account, but also by internal evidence: they sometimes refer to themselves as ‘chapters’ (‘capitoli’), and some of them have cross-references to other ‘chapters’ of the same book. In this way, at least, less than a half but more than a third of Cozzi’s great work was preserved for posterity. (The original manuscript of that work passed, on Cozzi’s death, to Francesco Genovizzi, a senior Jesuit in Shkodër; Giuseppe Valentini would later speculate that it had subsequently passed from Genovizzi to the great Jesuit scholar Fulvio Cordignano, but there is no trace of it among those papers of Cordignano that survive today.)¹⁵⁶⁸

The first article to be printed, on the sombre subject of ‘Illnesses, Death and Funerals in the Mountains of Albania’, appeared in the Viennese ethnographical journal *Anthropos* in 1909. Three others would be published by the same journal: on ‘The Blood-Feud in the Mountains of High Albania’ (1910); on ‘The Albanian Woman, with special regard to the Customary Law of the Mountains of Shkodër’ (1912); and on ‘Beliefs and Superstitions in the Mountains of Albania’ (1914).¹⁵⁶⁹ How and why Cozzi had first made contact with this journal is not known.¹⁵⁷⁰ The choice was a significant one; for *Anthropos* represented an important new initiative in ethnographic studies, with a character that was both scientific and religious. Its founder was a German Catholic priest, Wilhelm Schmidt (1868-1954), a brilliant linguist who had worked on Melanesian languages and had written a study of the Mon-Khmer people.¹⁵⁷¹ As a researcher, he was aware that the science of ethnography and social anthropology was very undeveloped, often relying on source-materials of dubious

¹⁵⁶⁷ E. Cozzi, ‘Malattie, morte, funerali nelle montagne d’Albania’, *Anthropos*, 4 (1909), nos. 5-6, pp. 903-18, at p. 909: ‘Proprio mentre scrivevo quest’articolo (29. Marzo 1909), veniva chiamato a visitare una donna cinquantenne...’.

¹⁵⁶⁸ Valentini, introduction to Cozzi, ‘La donna albanese’ (as in n. 16, above), p. 96. I am very grateful to Father Diego Brunello SJ for confirming that this MS is not among the Cordignano papers preserved at the Archive of the Venetian Province of the Society of Jesus at Gallarate.

¹⁵⁶⁹ For the first three of these, see above, nn. 35, 11 and 9, respectively. The fourth was ‘Credenze e superstizioni nelle montagne dell’Albania’, *Anthropos*, 9 (1914), nos. 3-4, pp. 449-76.

¹⁵⁷⁰ I am very grateful to Dr Andrzej Miotk SVD, who has searched the surviving correspondence of Wilhelm Schmidt in the archive of the Societas Verbi Divini, Rome, without finding any references to Cozzi. I am also grateful to Prof. Dr Joachim Piepke, of the Anthropos Institut, Sankt Augustin, who confirms that the Institut does not retain any archival materials from this period.

¹⁵⁷¹ On his early life and work see E. Brandewie, *When Giants Walked the Earth: The Life and Times of Wilhelm Schmidt SVD* (Fribourg, 1990), pp. 11-48.

value; and as a member of a recently founded missionary order, the 'Societas Verbi Divini', he felt that the worldwide network of missionaries could be used to supply ethnographic information in a much more systematic and reliable way. In the prospectus for his new journal he observed that most ethnographic researchers who visited distant cultures could not provide anything like an exhaustive description of their subjects, because of 'the brevity of their stay (in most cases) and their inadequate knowledge, or complete ignorance, of the languages of the peoples concerned'.¹⁵⁷² He continued:

Here the situation of the missionary seems to be uniquely fortunate. Because of his calling as a missionary he has already had to gain a thorough knowledge of the language of the people among whom he works ... He does not stay with the people for only couple of days or weeks, but for years and decades on end, and so he does not see the life of the people merely in bits and pieces – rather, it is played out in front of his eyes in its full extent, in its regular pattern as well as in its changing details...¹⁵⁷³

The prospectus also explained that there would be a subscription of 12 Marks per year; missionaries would pay half that amount, and contributors would receive, in addition to 25 offprints of each article, payment at the rate of 3.20 Marks per printed page.¹⁵⁷⁴ (If this promise was kept, Cozzi should have received a total of 345.20 Marks between 1909 and 1914.)

One of Schmidt's underlying purposes, no doubt, was to strengthen the credentials of Catholic scientific research.¹⁵⁷⁵ And at a deep level he did believe that ethnographic studies of this kind would provide vital evidence for a universal history of mankind, in which a pattern of development from an original monotheism would become clear: his own articles in *Anthropos* between 1908 and 1912 became the first volume of what was to be his huge, lifelong study of 'the origin of the idea of God'.¹⁵⁷⁶ But in his instructions to contrib-

¹⁵⁷² K. J. Rivinius, *Im Dienst der Mission und der Wissenschaft: zur Entstehungsgeschichte der Zeitschrift Anthropos* (Fribourg, 2005), pp. 268-308, gives a photo-reproduction of the full text of the prospectus. Here p. 272 (= p. 4 of the original): 'die meist nur kurze Dauer derselben, die mangelhafte oder vollständig fehlende Bekanntschaft mit den Sprachen der betreffenden Völker'.

¹⁵⁷³ Ibid.: 'Hier erscheint nun die Stellung des Missionars als eine einzigartig günstige. Er ist schon durch seinen Missionsberuf genötigt, die *Sprache des Volkes*, bei dem er wirkt, gründlich zu erlernen ... Er verweilt nicht nur ein par Tage oder Wochen bei dem Volke, sondern ganze Jahre und Jahrzehnte; er sieht also nicht bloss einzelne Stücke aus dem Leben dieses Volkes, sondern in seiner vollen Ausdehnung, in seiner regelmässigen Folge wie in seinen wechselnden Einzelheiten spielt es sich vor seinen Augen ab..'

¹⁵⁷⁴ Ibid., p. 280 (= p. 12 of the original). In 1911 one Mark was equivalent to one English shilling or 25 US cents (K. Baedeker, *Austria-Hungary* (Leipzig, 1911), 'Money Table').

¹⁵⁷⁵ On this point see Brandewie, *When Giants Walked the Earth*, p. 55.

¹⁵⁷⁶ W. Schmidt, *Die Ursprung der Gottesidee*, 12 vols. (Münster, 1912-55). See the comments in W. Petermann, *Die*

utors, Schmidt emphasised that the purpose of the journal was the scientific collection of data: they must concentrate on ‘Tatsachen’, matters of fact, and avoid theorising. In particular, he said, they must never diminish or suppress any facts for religious-apologetic reasons.¹⁵⁷⁷ As an appendix to the prospectus he provided an ‘Introduction to Ethnographic Observations’ listing the various categories of subject-matter that needed to be recorded, including illnesses, dwellings, diet, ornaments, clothes, weapons, hunting, agriculture, family relations, honour and the position of women, social organisation, war and peace, laws, moral values such as honesty and chastity (where the key issue, he wrote, was what the people themselves thought about these), and finally religion, death, burial and belief in an afterlife.¹⁵⁷⁸ By the time copies of this prospectus were distributed in 1905, it seems that Ernesto Cozzi had already written much of his own work, in its initial version. If he read the prospectus (as seems likely: 100,000 copies were printed, in several languages, and widely distributed through Catholic missionary networks), or indeed if he saw some of the early issues of *Anthropos*, he must have felt that Schmidt was a kindred spirit, as the ethos of this journal chimed so perfectly with the approach which he himself had taken to his Albanian subject-matter. It is not at all surprising, then, that within a few years he was publishing some of his material in its pages.

What may seem a little surprising, on the other hand, is that after his first article was published in *Anthropos* in 1909, his next publication was in the pages of a rival journal: his chapter on agriculture appeared as ‘The State of Agriculture in Albania, with special regard to the Mountains of Shkodër’ in Arnold van Gennep’s *Revue d’ethnographie et de sociologie* in 1910.¹⁵⁷⁹ The French ethnographer van Gennep (1873-1957), whose classic work on *Les Rites de passage* was published in 1909, was an opponent of Schmidt, with a distinctly anticlerical cast of mind; but he had been so impressed by *Anthropos* that he started his own journal, in 1908, in emulation of it.¹⁵⁸⁰ The most likely explanation of Cozzi’s participation in van Gennep’s *Revue* is that the French editor, having seen his article in a recent issue of *Anthropos*, wrote to him and asked him to contribute. Cozzi would no doubt have felt flattered by such a request, while knowing little or nothing about the background to van Gennep’s project.

The last of Cozzi’s chapters to be published has been briefly mentioned already: the one on the social and political organisation, and customary laws, of the Albanian

Geschichte der Ethnologie (Wuppertal, 2004), pp. 600-3.

¹⁵⁷⁷ Rivinius, *Im Dienst der Mission*, pp. 284-5 (= pp. 16-17 of the original).

¹⁵⁷⁸ *Ibid.*, pp. 289-305 (= pp. 21-37 of the original).

¹⁵⁷⁹ ‘Lo stato agricolo in Albania, con speciale riguardo alle montagne di Scutari’, *Revue d’ethnographie et de sociologie*, 1 (1910), pp. 33-49.

¹⁵⁸⁰ See Brandewie, *When Giants Walked the Earth*, p. 58. On Van Gennep more generally see N. Belmont, *Arnold Van Gennep, créateur de l’ethnographie française* (Paris, 1974). The journal was at first called *Revue des études ethnographiques et sociologiques*; it was renamed in 1910.

highlanders, which was eventually edited and printed by Giuseppe Valentini, long after Cozzi's death.¹⁵⁸¹ In March 1912 Cozzi sent a letter to Carl Patsch, describing his plan to publish this text. 'Since it is likely that a general revolt will break out in Albania,' he wrote, 'I have quickly composed a work in Italian describing the social and political organisation of the highland tribes of northern Albania, and I should like to have it printed immediately.'¹⁵⁸² He had approached the printer and publisher Daniel Kajon in Sarajevo (whom Patsch himself employed to print some of the works in his monograph series), and Kajon had given him a quotation for the cost of printing 200 or 500 copies. But Kajon was not willing to take on the work as one of his own publications, as he had no links with Italian booksellers and therefore could not distribute it properly; so Cozzi was obliged to pay for the entire printing himself. What he now requested was that Patsch's 'Bosnisch-Herzegowinisches Institut für Balkanforschung' might place an advance order for 100 copies (at 3 Kronen each), thereby underwriting a significant part of the printing costs.¹⁵⁸³ Patsch's reply does not survive, but it seems likely that he gave a positive answer, since the printing by Kajon did go ahead – at least as far as the production of a set of proofs. But then the First Balkan War intervened, and the project went no further.

In his preface to the version of the text that was eventually published (in 1944), and in a later short account Cozzi's work, Valentini explained how he had been able to reconstruct it. The proofs which Cozzi received from Kajon were later deposited by him, albeit in an incomplete form (lacking the opening and closing sections), in the archive of the Xaverian College in Shkodër, together with part of his original draft. Using the draft, it was possible to supply the missing material at the beginning of the proofs. The missing final section – minus its 'statistical appendix', which has not survived in any form – was supplied by a different source: a long article by Cozzi which had been published in the newspaper *Il Trentino* on 24 December 1913, and which bore exactly the same general title as the overall text. From these materials Valentini was able to reconstitute Cozzi's work, giving primacy to the version in the proofs, but also recording significant divergences in the draft. (As he noted, however, he did make one significant change. He added book-, chapter-, section- and paragraph-numbers throughout, which gave the text the appearance of something codified in a systematic way, along the lines

¹⁵⁸¹ E. Cozzi, 'Le tribù dell'Alta Albania: appunti sulla loro organizzazione sociale e politica con dati statistici', ed. G. Valentini, in *Studime e tekste, dega 1: juridike*, n. 1 (Rome, 1944), pp. 229-69.

¹⁵⁸² Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Munich, Südostinstitut MS 271, Cozzi to Patsch, 4 Mar. 1912: 'Da es voraussichtlich ein allgemeiner Aufstand in Albanien ausbrechen wird, habe ich in kurzer Zeit eine Arbeit in italienischer Sprache verfasst, um die sociale u. politische Organization der Bergstämme Ober-Albaniens zu schildern, u. ich möchte dieselbe sofort drücken lassen.'

¹⁵⁸³ Ibid. In 1911 one Austrian Krone was equivalent to 10½ English pence, or 21 US cents (Baedeker, *Austria-Hungary*, 'Money Table').

of Shtjefën Gjeçov's more famous presentation of the 'Kanun' – even though Cozzi explicitly said in his preface that he had written only a sketch, not a codification.)¹⁵⁸⁴

IV

Cozzi's statement that his account of the 'Kanun' was a mere sketch ('which does not claim to be a scientific study, something for which one would need a very extensive knowledge of the juridical sciences, which I entirely lack') was in keeping with other self-deprecating comments in these writings.¹⁵⁸⁵ At the beginning of his article on illnesses, death and funerals, he wrote that it had occurred to him, as a mere 'pastime', to describe 'in an accurate and at the same time simple way whatever had seemed most interesting to me about the life of these mountain tribes'; in his article on women he described his text as 'notes written *alla buona* [unceremoniously, simply] in my rare moments of leisure'.¹⁵⁸⁶ Each article has a general structure, but it is a loose one, dictated entirely by the subject-matter. There is certainly no attempt to fit the material into any preconceived pattern, and – with one basic exception, discussed below – no riding of larger theoretical hobby-horses; Father Schmidt would have been pleased by the general absence of 'theorising' in these pages. But it is also clear that Cozzi was not an intellectual *ingénu*; he did have a wider knowledge of some relevant literature. Although his texts were not heavily annotated, he did refer to, among others, the writings of the criminal psychologist Cesare Lombroso; the handbook *Antropologia* (Milan, 1878) by Giovanni Canestrini, the Italian translator and populariser of Darwin; the memoirs of the Capuchin missionary Cardinal Guglielmo Massaja, *I miei trentacinque anni di missione nell'Alta Etiopia* (Rome, 1885); Alessandro Levi's monograph on ancient Greek ideas of crime and punishment, *Delitto e pena nel pensiero dei greci* (Turin, 1903); and the multi-volume world history by Cesare Cantù, *Storia universale*.¹⁵⁸⁷ (Since this last work occupied, in its most recent printing (Turin, 1883-91), seventeen volumes, we may assume that Cozzi consulted it in a well-stocked library such as that of the Pon-

¹⁵⁸⁴ See G. Valentini, 'Prefazione', in Cozzi, 'Le tribù', pp. 231-2, and his preface to Cozzi, 'La donna albanese', in *Shtëjzat* (see above, n. 16), pp. 94-6. Valentini incorrectly gave the date of the *Il Trentino* article as '29' December; I am very grateful to Marina Chemelli, of the Biblioteca Comunale di Trento, for supplying a copy of the original article. Cozzi's letter to Patsch of Mar. 1912 (see above, n. 50) included a complete list of contents of the planned work, concluding with an 'Appendice – Dati statistici'.

¹⁵⁸⁵ Cozzi, 'Le tribù', p. 233: 'In questo schizzo che non ha la pretenzione di essere uno studio scientifico, al quale occorrerebbe una assai vasta cultura delle scienze giuridiche che a me manca affatto'.

¹⁵⁸⁶ Cozzi, 'Malattie, morte', p. 903: 'mi proposi per passatempo di descrivere con esattezza ed insieme con semplicità quanto erami sembrato più interessante nella vita di queste tribù montagnole'; 'La donna', p. 309: 'questi appunti, scritti alla buona nei rari momenti di ozio'.

¹⁵⁸⁷ Cozzi, 'Malattie, morte', pp. 905, 906; 'La vendetta', pp. 658, 662; 'La donna', p. 326 (also 'Credenze e superstizioni', p. 462).

tifical Seminary in Shkodër.) He also cited a range of modern authors on the Balkans: these include Albert Dumont, *Le Balkan et l'Adriatique: les bulgares et les albanais* (Paris, 1873); *Les restes illyriens en Bosnie* (Paris, 1900), by Ćiro Truhelka, Patsch's predecessor as Director of the Provincial Museum in Sarajevo; an article by Nopcsa on death statistics in Albania; an article by the Italian writer on Albania Antonio Baldacci; Paul Siebertz's somewhat superficial work *Albanien und die Albaner* (Vienna, 1910); Karl Steinmetz's travelogue *Eine Reise durch die Hochländergaue Oberalbanien* (Vienna, 1904), which was one of the first items published by Patsch in his series; an article by the Austrian consul and Albanologist Theodor Ippen; the classic work by Cyprien Robert, *Les Slaves de Turquie*, which Cozzi read in its German translation (Dresden, 1844); and a recent pamphlet by Gaspare Gugga, *L'Albania dei due vilajet adriatici: appunti di morfologia e d'antropogeografia nella regione albanese. Il suoi rapporti commerciali con l'Italia e con l'Austria. Il suo avvenire economico* (Venice, 1909).¹⁵⁸⁸ Also mentioned were Giuseppe Jubany's Italian-language collection of Albanian songs and poems, *Raccolta di canti popolari e rapsodie di poemi albanesi* (Trieste, 1871), and the epic poem by Cozzi's colleague Gjergj Fishta, *Lahuta e malcis*, of which he had apparently read the first two parts in the form in which they were published in Zadar in 1905 and 1907.¹⁵⁸⁹

The one underlying argument in these writings that might be regarded as a kind of theorising was Cozzi's assumption that the mentality and way of life of these Albanians preserved some of the features of archaic societies. This approach arose from what was an almost universal assumption among ethnographers in this period: for many (including Wilhelm Schmidt), the most fundamental reason for engaging in the study of 'primitive' people was that it would give the researcher access, at the present time, to mankind's distant past. In the case of the Albanians there was also what might be called an ideological tradition, developed in the nineteenth century and actively adopted by intellectuals such as Faik Konica, that identified various aspects of ancient Greek culture as stemming from an even more ancient autochthonous Albanian population; 'archaic' features of Albanian culture could, if they corresponded to ancient Greek ones, be invoked in support of this view.¹⁵⁹⁰ Cozzi does not seem to have been an active supporter of this argument; he did make comparisons with aspects of ancient Greek life, but the correspondences he noted hardly went beyond those that might have occurred to any western European with a classical education, and he made no attempt to draw tendentious conclusions from them. Thus, for example, he compared the 'pleq' or elders who

¹⁵⁸⁸ Cozzi, 'Malattie, morte', p. 914; 'La vendetta', pp. 654, 660, 666; 'La donna', pp. 320, 331; 'Credenze e superstizioni', p. 453; 'Lo stato agricolo', p. 36.

¹⁵⁸⁹ Cozzi, 'La vendetta', pp. 656, 682.

¹⁵⁹⁰ See N. Malcolm, 'Myths of Albanian National Identity: Some Key Elements, as expressed in the Works of Albanian Writers in America in the Early Twentieth Century', in S. Schwander-Sievers and B. J. Fischer, eds., *Albanian Identities: Myth and History* (London, 2002). pp. 70-87, esp. pp. 73-9.

formed the governing body of the *fis* (clan or tribe) to the ‘gerontes’ of ancient Greece; discussing the tendency of men pursued by blood-feuds to leave their own clan and seek hospitality in another clan’s territory, he cited a line of Homer that described virtually the same phenomenon; writing about the simple iron-tipped plough with no wheel that was still in use in these mountains, he noted that it was just like the ploughs described by Hesiod.¹⁵⁹¹ His strongest statement of this theme came in his discussion of the lamentations for the dead which were sung by the women of the family for many days after the burial:

There is in these highland funeral chants a brutality of grief which we find it hard to understand, and the sight of which is almost unbearable. The picture is indeed an archaic one, which we find among the earliest Greek poets; it is often represented in the figurative arts, but above all in the first epochs of those arts. In our museums we have black-figured vases and terracotta plaques which are accurate portrayals of these Albanian ceremonies. The men of the fifth century BC, and their predecessors, were in this matter just like the Albanians.¹⁵⁹²

However, the point Cozzi was making was a more general one. In several cases, he mentioned the ancient Greeks only as components of a wider picture: describing the custom of killing a sheep or goat immediately after a person’s death, ‘in order to free the spirit of the deceased,’ he noted that traces of this practice could be found among the Etruscans, Greeks and Romans; discussing the funeral banquet in honour of the dead, he referred to Greeks and Romans, suggesting that this custom belonged to ‘a part of the Indo-European family’.¹⁵⁹³ When he wrote about the ‘fatalism’ of the Albanians, he rejected the claim that this was something introduced into their culture by Islam, and emphasised the parallel with ancient Greek thought; but then he quoted a modern author who argued that it was a feature of antiquity as such – oriental and Hebraic as well as Graeco-Roman.¹⁵⁹⁴ The practice of the groom’s family paying a bride-price (‘*mërqir*’), as opposed to the payment of a dowry by the bride’s family, was, he observed, described

¹⁵⁹¹ Cozzi, ‘Le tribù’, p. 267; ‘La vendetta’, p. 666; ‘Lo stato agricolo’, p. 39.

¹⁵⁹² Cozzi, ‘Malattie, morte’, p. 914: ‘vi ha in questi pianti funebri montagnoli una brutalità di dolore, che noi comprendiamo male, ed il cui spettacolo ci è forse insopportabile. La scena è affatto antica, mentre la ritroviamo presso i primi poeti greci; i monumenti figurati la rappresentano di sovente, ma sopra tutto nelle prime epoche dell’arte. Noi abbiamo nei nostri musei dei vasi con dipinture nere, e delle tavole di terra cotta che sono l’illustrazione fedele delle cerimonie albanesi. Gli uomini del V. secolo e quelli dell’età anteriore si avvicinavano in ciò del tutto agli Albanesi.’

¹⁵⁹³ Ibid., p. 912: ‘*per me sgidh shpirtin* vale a dire “per liberare lo spirito del defunto”’; p. 918: ‘una parte della famiglia indo-europea.’

¹⁵⁹⁴ Cozzi, ‘Credenze e superstizioni’, p. 458.

by Aristotle as a feature of primitive societies, and was still common among various peoples in Asia, Africa and America; and the custom of marrying a young widow to a brother or nephew of her late husband was also found among the ancient Egyptians and Hebrews, and among the Copts.¹⁵⁹⁵ This was not the only point on which he drew parallels with the Old Testament: for example, discussing the contempt felt by Albanians for those who accepted monetary compensation for a murdered relative (instead of avenging his blood with blood), he referred both to Homer and to the ancient Hebrews.¹⁵⁹⁶ At its most basic, Cozzi's argument was simply that these Albanians were 'closer to the primitive state of nature'. As he put it, rather strikingly, in his account of their attitude towards surgical operations:

When an Albanian is ill, he does not fear death at all; instead, he is quite fearful of pain. In my medical practice among these highlanders I had extensive grounds for convincing myself of this fact. One can hardly believe what emotion and ill-concealed anxiety the highlander feels before an operation, even of the simplest kind; and yet at the moments of greatest pain he can bear it heroically. Nor is this a contradiction. The Albanian is closer to the primitive state of nature than we are, and for him there is no shame in openly showing that pain is unwelcome and worrying [*sc. in prospect*], just as Homer's heroes did not shrink from showing it too.¹⁵⁹⁷

These assumptions about the 'primitive' nature of the Albanian highlanders might lead the reader to conclude that Cozzi adopted a lofty or superior tone in his writings about them; but that is certainly not the case. While his aim was always to give a truthful and objective account, he clearly felt that the real nature of these people's beliefs and practices could be grasped only if one understood those beliefs and practices from (so to speak) the inside. The inwardness which he had gained, through his many years as their pastor, confessor, adjudicator and medical practitioner, imparts a sense of empathy to many of these pages. This is particularly evident in his long article on the place of women in Albanian highland society. Almost from the outset, he disagrees with those

¹⁵⁹⁵ Cozzi, 'La donna', pp. 321, 326.

¹⁵⁹⁶ Cozzi, 'La vendetta', p. 661.

¹⁵⁹⁷ Cozzi, 'Malattie, morte', p. 910: 'l'ammalato albanese non teme affatto la morte, ma teme invece assai il dolore. Nella mia pratica di medico per questi montagnoli ebbi largo campo di convincermi di questo fatto. Non si può credere quale emozione, quale ansia mal celata provi il montanaro prima d'una operazione anche la più semplice; e pur tuttavia nei momenti del massimo dolore la può sopportare eroicamente. Nè ciò è una contraddizione; l'albanese è più vicino allo stato primitivo di natura che non noi, e per esso non è vergogna il mostrare apertamente, che il dolore gli è ingrato e pesante; come non rifuggivano dal mostrar ciò neppure gli eroi d'Omero.'

writers who have portrayed the Albanian woman as a sort of household slave, and complains about foreigners who pass briefly, 'like a meteor', through this territory and then publish their superficial impressions. It is true, he observes, that 'all Albanian men, in public, affect a great indifference towards the female sex, and especially towards their own wives; but this is more a matter of appearance and of customary usage.' The fact that women are regarded – in a society that put such a premium on martial valour – as the weaker sex also gives them privileges, such as immunity from blood-feuds; 'in reality the weaker sex is treated lovingly and with respect, and there is nothing more touching than the relationship between brother and sister, and between sons and mother.' Only at special celebrations, and in church, is there a strict segregation of the sexes; otherwise, for example, 'these proud inhabitants of the Albanian Alps do not scorn the company of the weaker sex when they are travelling; they converse with them in a genial way, but always observing propriety in their words and deeds.'¹⁵⁹⁸ While custom requires a public show of indifference by a husband towards his wife,

conjugal life within the family presents an utterly different picture; but you need to enter their houses and live there for a long time in order to know about the loving relations that exist between husband and wife. I always remember the words spoken to me by one highlander who was my friend: 'Nuk kee bes, zotnii, saa dashtnii kena per graat t'ona, e saa fort rúhena, qi mos t'a diin kushi', that is, 'You cannot believe, Sir, what love we have for our women, and what effort we make to ensure that nobody knows it.'¹⁵⁹⁹

Later in this article, Cozzi remarked with unusual asperity on statements made by two recent foreign travellers in the region. The claim by Karl Steinmetz that the main cause of blood-feuds was marital infidelity by women was, he wrote, 'absolutely false'; such cases were in fact very rare, and in the last thirty years only six had occurred in the whole of Malësia e Vogël.¹⁶⁰⁰ And he added an even more scornful comment on a passage in

¹⁵⁹⁸ Cozzi, 'La donna', pp. 310: 'come meteora'; 310-11: 'tutti gli Albanesi, in pubblico, affettano una grande indifferenza verso il sesso femminile, e specialmente verso le proprie moglie; ma ciò è cosa più di apparenza, di prammatica'; 311: 'in realtà trattano il debil sesso amorevolmente e con rispetto, e nulla v'ha di più toccante che i rapporti tra fratello e sorella e dei figli verso la madre'; 'Questi fieri abitatori dell'Alpi albanesi non disdegnano viaggiando la compagnia del debil sesso; s'intrattengono con esso gioialmente, ma sempre con correttezza nelle parole e negli atti'.

¹⁵⁹⁹ Ibid., p. 312: 'Tutt'altro invece si presenta la vita coniugale nell'intimo della famiglia: ma bisogna entrare e vivere a lungo con essi nelle lor case per conoscere i rapporti d'affetto che coronano fra marito e moglie. Ricordo sempre le parole che mi dicea un montanaro, mio amico: "Nuk kee bes, zotnii, saa dashtnii kena per graat t'ona, e saa fort rúhena, qi mos t'a diin kushi" vale a dire, "Non puoi credere, signore, quanto affetto portiamo alle donne nostre, e quanto procuriamo che non lo sappia nissuno."

¹⁶⁰⁰ Ibid., p. 331 (n.): 'assolutamente falsa'. Cozzi was referring to the work by Steinmetz (issued in Patsch's series), *Eine Reise durch di Hochländergaue Oberalbanians* (Vienna, 1904), p. 17. He was perhaps especially irked by Steinmetz's

Paul Siebertz's book where, embroidering on Steinmetz's account, the author declared that ideas of conjugal fidelity among the highland women were 'of an excessively lax nature'. 'Making one journey from Shkodër to Prizrend is not a sufficient basis for letting fly such criticisms ... every honest person who has some knowledge of the private life of these people is bound to agree that such a claim is a mere calumny.'¹⁶⁰¹ Lest these comments by Cozzi seem almost too defensive in tone, it should be said that he made no attempt to deny that some real problems did arise in this area of social life. In the same article he discussed the customary rules concerning cases where wives fled from their husbands; this usually followed 'serious maltreatment of their persons', and was regarded as legitimate if the husband had drawn blood.¹⁶⁰² Other motives (though non-legitimizing ones, according to custom) included infidelity by the husband, and the fact that the husband was 'ill with some secret disease'. That rather delicate reference should perhaps be understood in the light of the frank account of syphilis given in Cozzi's article on illnesses, death and funerals, where he noted the inroads it had made in the population of Malësia e Vogël.¹⁶⁰³

Nowhere is Cozzi's willingness to enter into the mental world of his subjects so striking as in his long account of the blood-feud. Although he never seeks to diminish the harmful effects of this practice – he endorses, naturally enough, the Church's long-standing efforts to eliminate it, while admitting that they have been entirely ineffectual – he takes special care to dispel some of the misunderstandings that prevail among Western writers. 'One should not judge the blood-feud as negatively as some authors do; nor should one think that the frequent killings which take place in Albania happen because the Albanians hate one another and because love and harmony cannot exist among them.'¹⁶⁰⁴ Rather, it must be understood as an institution that has arisen 'naturally, as it were', in circumstances where neither religion nor government has been strong enough to restrain the shedding of blood.¹⁶⁰⁵ The practice functions, he says, as

confident assertion that while previous travellers in the region had thought that a strict moral code prevailed in such matters, 'this is based on a merely superficial acquaintance with the actual reality' ('so beruht dies auf einer nur oberflächlichen Bekanntschaft mit dem Tatsächlichen'). Towards the end of his journey, in the late summer of 1903, Steinmetz had been given hospitality by Cozzi in Sumë (*Eine Reise*, p. 65).

¹⁶⁰¹ Ibid., p. 332 (n.), referring to Siebertz, *Albanien*, p. 144 ('überaus laxer Natur'): 'non basta fare un viaggio da Scutari a Prizrend per lanciare simili giudizi ... ogni onesto, il quale conosca un pò la vita intima di questo popolo, deve convenire che tale asserzione è semplicemente una calunnia.'

¹⁶⁰² Cozzi, 'La donna', p. 329: 'gravi maltrattamenti personali.'

¹⁶⁰³ Ibid.: 'ammalato di qualche malattia secreta'; 'Malattie, morte', p. 904. Cozzi attributed the spread of syphilis here to the practice some men had of going to beg in the cities, where they temporarily abandoned their own customs. He noted that it was less widespread in Malësia e Madhe, despite the fact that the sexual morality of men there 'leaves rather more to be desired than that of Malësia e Vogël' ('lasci assai più a desiderare che non nella Piccola').

¹⁶⁰⁴ Cozzi, 'La vendetta', p. 658: 'non si deve giudicare così sfavorevolmente la vendetta del sangue, come fanno vari autori; nè credere che le frequenti uccisioni che avvengono in Albania, sia perchè gli Albanesi di odiano a vicenda, e non vi possa esistere fra loro amore e concordia.'

¹⁶⁰⁵ Ibid.: 'quasi naturalmente'. He notes here a similar observation on blood-feuds among the Ethiopians by the eminent missionary Cardinal Massaja.

‘an effective restraint’ on acts of cruelty, especially robbery and murder; without it, the level of violence would be much greater in a society with a warlike ethos, where all men go armed, and where there is no enforcement of justice by a superior authority. He notes in passing that western Europeans, ‘who so often like to call these Albanians barbarous and cruel’, see many brutal crimes committed in their own countries, and would no doubt witness a much higher level of brutality if their own police and justice system were entirely removed. The Albanian blood-feud is not, as these people imagine, the product of fierce and bestial natures; ‘no – for the Albanian, the blood-feud is a feeling of indignation, idealised, as it were, into a religious and moral duty.’¹⁶⁰⁶ At its heart lies a concept of honour; and it is the extreme nature of the highlander’s sense of honour that leads to the sometimes appalling sequences of deaths that a blood-feud can entail. Cozzi gives details of some of the worst cases he has experienced, such as an episode in Lohje in 1907 when damage by two oxen to a few maize plants led first to the owner of the plants shooting the oxen, then to the owner of the oxen shooting that man’s brother, and later to eight more human fatalities.¹⁶⁰⁷ But he also takes care to correct the false impression given by some previous writers, who had claimed that between 50 and 70 per cent of all deaths were caused by blood-feuds; Cozzi sets out detailed statistics for the male Catholic population of the Malësi over the previous 25 years, showing that in most *fises* the figure was somewhere between 12 and 25 per cent.¹⁶⁰⁸

It is this attention to fact and detail that so distinguishes Cozzi’s writings, and makes them such a valuable resource. From his chapter on illnesses we learn, for example, that the Albanian highlanders treat intestinal wounds with pellets of butter and hare-skin, and snakebites with a mixture of tobacco, onion and salt; that they have women who are extremely skilled in the use of massage to treat abdominal illness, colic, pleurisy, ascites, oedemas and rheumatism; and that itinerant surgeons from Epirus visit the mountains and perform cataract operations using an archaic method (which Cozzi describes).¹⁶⁰⁹ The chapter on women includes a detailed account of the preparations for a wedding, specifying the various gifts, payments and purchases of clothes and ornaments, and a list of all the items of clothing worn by the bride, with comments on the differences of design and terminology between Malësia e Madhe and Malësia e Vogël.¹⁶¹⁰ Cozzi also provides valuable information about the so-called ‘sworn virgins’, emphasising the right

¹⁶⁰⁶ Ibid.: ‘un efficace ritegno’, ‘ai quali tante volte piace di chiamare col nome di barbari e crudeli questi albanesi’, ‘no: per il Albanese la vendetta è un sentimento di sdegno, idealizzato quasi a dovere religioso e civile’. (This last phrase occurs also in Cozzi, ‘Le tribù’, p. 248, where he comments that many of the crimes that occur in ‘civilised’ countries are unknown in these mountains.)

¹⁶⁰⁷ Ibid., p. 676. The feud was still in progress as he wrote.

¹⁶⁰⁸ Ibid., pp. 659–60.

¹⁶⁰⁹ Cozzi, ‘Malattie, morte’, pp. 908–10.

¹⁶¹⁰ Cozzi, ‘La donna’, pp. 618–20.

of inheritance to property as a major reason for this phenomenon, and also noting that very few of the sworn virgins (a total of three in Malësia e Vogël and four in Malësia e Madhe) actually dress as men and carry weapons; he writes that the sworn virgins do mix more with men, and engage in some male occupations and pastimes such as working in the fields and smoking tobacco, but he corrects Franz Nopcsa's mistaken assertion that they enjoy the full range of masculine rights, including the right to take part in blood-feuds.¹⁶¹¹ The article on superstitions is a rich source of information about popular belief in supernatural beings such as the 'kulsheder' [kulshedër, kuçedër], the 'drague' [dragua] or 'dragon', the 'ora' [orë] and the 'zâna' [zanë]; about witches, the evil eye, and magic spells; and about divination, especially using the shoulder-blades of sheep.¹⁶¹² In his chapter on agriculture, Cozzi makes a detailed analysis of the causes of agricultural backwardness in the region, including the disastrous practice of borrowing at high rates of interest (which could be between 30 and 50 per cent) from Muslim money-lenders in Shkodër, and gives a precise account of how the system is further rigged against the borrower by the practice of valuing the repayments (made, naturally, in kind) at artificially low rates.¹⁶¹³ And his account of the 'Kanun', while much more summary than the full-length codification of it by Gjeçov, contains some points of detail – and some conceptual distinctions, such as the division of the term 'guest' into three different categories – that are not given in Gjeçov's version.¹⁶¹⁴

Cozzi's role as a Catholic priest is not concealed in these pages. On several occasions he describes, and endorses, the efforts of the missionaries to stop particular practices among their flocks: not only the blood-feud, but also mourners clawing at their own faces until they bleed, the taking of a second or third wife if a first wife fails to produce a son, and the convention that a child born to a widow more than nine months after her husband's death – even as late as two or three years after that event – is regarded as the legitimate child of the deceased man.¹⁶¹⁵ He describes, evidently from personal experience, the slow and painstaking process of negotiation by which a priest may eventually succeed in ending a blood-feud; and in a footnote he awards high praise to the Jesuits of Shkodër who, visiting remote parishes on their 'travelling mission', pacify innumerable blood-feuds and eliminate many 'abuses'.¹⁶¹⁶

¹⁶¹¹ Ibid., pp. 318–20.

¹⁶¹² Cozzi, 'Credenze e superstizioni', pp. 450–66 (I reproduce Cozzi's spellings, with standard modern spellings in square brackets). Cozzi gives several examples of such divinations that proved remarkably accurate.

¹⁶¹³ Cozzi, 'Lo stato agricolo', pp. 37–9.

¹⁶¹⁴ Cozzi, 'Le tribù', esp. p. 242.

¹⁶¹⁵ Cozzi, 'La vendetta', p. 657; 'Malattie, morte', p. 913; 'La donna', pp. 325–6 (second and third wives), 328 (widows' children – noting also that this is allowed in Islamic law), 333 (on the efforts of the clergy to end these 'abusi').

¹⁶¹⁶ Cozzi, 'La vendetta', p. 679 and (n.). On this mission (the 'Missione volante', known locally as 'Misioni shëtitës shqiptar') see Cordignano, ed., *L'Albania* (see above, n. 10), and I. A. Murzaku, *Catholicism, Culture, Conversion: The History of the Jesuits in Albania (1841–1946)* (Rome, 2006), pp. 209–40.

While Cozzi's knowledge was, of course, most directly derived from the Catholic population, it is clear that he was also well acquainted with the customs and beliefs of the highland Muslims. In his article on illnesses and death he describes the final profession of faith made by a Muslim on his or her deathbed (noting that if the dying person is unable to speak, raising the index finger of the right hand is sufficient); he also gives a detailed account of how the washing of the corpse by the imam or hoxha follows the same pattern as the ritual ablutions performed before prayer.¹⁶¹⁷ When rejecting the accusation that the highland women are treated like slaves, he emphasises that the position of the Muslim women is just the same as that of the Christian ones.¹⁶¹⁸ Discussing the use of amulets or talismans, he describes first the ones made for Muslims using verses of the Koran or 'cabalistic words' and then the ones issued by the missionary priests to the Christians, containing the words of a prayer – and explains that the priest has to do this 'because, if he refused, the Christians would undoubtedly turn to the ministers of Islam' for amulets of the Muslim variety.¹⁶¹⁹ In several of his articles Cozzi quotes, with respect, verses from the Koran; and in one of them he refers to a local hoxha as a personal friend.¹⁶²⁰

But although Cozzi's relations with local Muslims were evidently good, his hostility towards the Ottoman administration shines through on several of these pages. In his account of the blood-feud he writes that the Ottoman officials have an interest in allowing this practice to continue, as they supplement their income with the fines which are levied for homicide; indeed, he claims that when a previous governor of Shkodër had succeeded in reducing the level of feuding for a while, the practice was revived at the instigation of Ottoman officials, who wanted the flow of fines to resume.¹⁶²¹ At the end of his article on agriculture in the highlands he lists the elementary measures that are needed to improve its 'miserable and deplorable state', such as laws to protect forests, the introduction of better tools, the development of better roads and the creation of agricultural credit institutions, and then concludes: 'but ... we are in Turkey, a country whose carelessness and neglectfulness have become proverbial. Not only has Turkey failed to do anything, ever, for its subjects; it has allowed even what was there before to deteriorate.'¹⁶²² Most strikingly of all (and, in the circumstances, most daringly), in a footnote

¹⁶¹⁷ Cozzi, 'Malattie, morte', pp. 911, 916.

¹⁶¹⁸ Cozzi, 'La donna', p. 310.

¹⁶¹⁹ Cozzi, 'Credenze e superstizioni', p. 476: 'parole cabalistiche'; 'in quanto che rifiutandovisi, i Cristiani si rivolgerebbero di certo ai ministri della religione turca'.

¹⁶²⁰ Cozzi, 'Malattie, morte', p. 905 (n.); 'La vendetta', p. 658; 'La donna', p. 325 (n.); 'Lo stato agricolo', p. 37; 'Credenze e superstizioni', p. 453 (hoxha).

¹⁶²¹ Cozzi, 'La vendetta', p. 655.

¹⁶²² Cozzi, 'Lo stato agricolo', p. 49: 'ma ... siamo in Turchia, la cui trascuratezza e noncuranza sono diventate proverbiali. La Turchia pei suoi sudditi non solo non ha mai fatto nulla, ma ha lasciato andare a male anche quello che esisteva.'

discussing the willingness of the highland women to supply, support and encourage their menfolk in battle, Cozzi observes: 'I am also prompted to write this note by the war *à l'outrance* which is now (April 1911) being fought in these mountains between the government troops and our highlanders who are already tired of the tyrannical régime of the Young Turks. The energy, daring and courage displayed by the women of Malësia e Madhe are beyond any praise.'¹⁶²³

V

The 'war *à l'outrance*' which raged in northern Albania in the spring of 1911 was in some ways a consequence of the great revolt which had taken place in Kosova during the previous year. The Ottoman army under Şefket Torgut pasha which quelled that revolt had marched through the northern Albanian mountains to Shkodër; there, in July 1910, Şefket Torgut pasha declared martial law and imposed a strict policy of disarmament on the population of the Malësi. No action could have been better calculated to turn every malësor against the Ottoman régime than this mass confiscation of guns (of which, it was stated, 147,525 had been collected by September of that year).¹⁶²⁴ Many Albanian rebel leaders took refuge in Montenegro, and from that country a steady flow of smuggled weapons poured back into the Malësi. (King Nikola of Montenegro was keen to promote a future uprising in Albania which could be coordinated with a Montenegrin campaign against the Turks, with the aim of incorporating much of northern Albania into the Montenegrin state.) In the spring of 1911 many of the Catholic Albanian leaders returned to Albania and began – with Montenegrin encouragement – a new revolt, which soon spread to the Mirditë territory. However, the revolt failed to gain support in other areas, and the local Muslim Albanians, fearful of Montenegrin ambitions, did not take part; by August 1911 the Catholic highlanders, who had suffered some military defeats and many punitive actions against their villages, were obliged to accept the peace conditions imposed on them by the Ottoman régime.¹⁶²⁵

¹⁶²³ Cozzi, 'La donna', p. 311 (n.): 'Mi dà occasione di vergare questa nota anche la guerra ad oltranza che in oggi (Aprile 1911) si combatte tra questi monti fra le truppe del governo ed i nostri alpigiani stanchi già del tirannico regime giovane-turco. L'energia, l'audacia, il coraggio, di cui danno prova le donne della grande Malcija, sono superiori a qualunque elogio.'

¹⁶²⁴ See C. Libardi, *I primi moti patriottici albanesi nel 1910-1911-1912, specie nei Dukagini*, 2 parts (Trento, 1935), part 1, pp. 55-69; 'E. b. V. [Eqrem bey Vlora], *Die Wahrheit über das Vorgehen der Jungtürken in Albanien* (Vienna, 1911), p. 36.

¹⁶²⁵ See Durham, *Struggle for Scutari*, pp. 68-80; P. Bartl, *Die albanesischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878-1912)* (Wiesbaden, 1968), pp. 177-8.

Some glimpses of Ernesto Cozzi's life during this period are afforded by the diaries and notebooks of Edith Durham, who made repeated visits to Shkodër from 1908 onwards. She had first met Cozzi in the summer of that year when, as we have seen, she visited his parish of Reç. 'The priest of Rechi,' she wrote, 'a keen student of Albanian custom, was full of information both about Rechi and Pulati, where he had spent several years'; she then recorded, over several pages, information he had given her about local beliefs and practices.¹⁶²⁶ A few months later, when the new Ottoman constitution was celebrated in Shkodër on 10 August, she was present when the Catholic highland clans, each led by its bajraktar and its priest, processed grandly into the city: 'It was a day of days for the missionaries,' she wrote. 'For the first time in the land's history they were entering the capital triumphant, with their flocks ... Each well-known figure was hailed as he passed. There was ... the priest of Rechi, soldierly, erect on his white horse, with his big hound following.' At first, a hoxha and two Turkish officials read the Ottoman proclamations, inaudibly, to the assembled mass of people. 'But the priest of Rechi sprang to the platform, and, in a stentorian voice that rang clear everywhere, roared an impromptu speech, and cried "Rrnoft Constitution! Rrnoft Padishah! Rrnoft Schyptarii!"'¹⁶²⁷ (A photograph of Cozzi riding his splendid white horse, annotated by her 'Dom Ernesto', is preserved in the notebook that she kept during that trip.)¹⁶²⁸

When Edith Durham returned to the city in the spring of 1910, she was again in touch with Cozzi: a diary entry for 12 May recorded 'Visit from Don Ernesto. Was very pleased with the scalpels.'¹⁶²⁹ She came back to Shkodër in the late summer of 1911, just after the suppression of the Catholic revolt, and several entries for October of that year relate to the efforts Cozzi was making on behalf of his destitute parishioners: 'Visit from Dom Ernesto – promised him stuff for 12 houses for shirts'; 'Bought lots more stuff – all the flannel left – gave out 24 pieces to Dom Ernesto'; 'Dom Ernesto asks for wood as he has only 10 houses to roof'; 'Gave out 200 planks & 60 battens to Rioli. Paid 56 piastres to aid carriage of same. Wrote Don Ernesto.'¹⁶³⁰ On 7 November she had a visit from Cozzi and one of his colleagues, who discussed the continuing preparations for further conflict: 'Don Ernesto & the Padre of Traboina called in evening. Rioli & Lohja have asked for arms & promised 1 Martini per house. Don E. is sticking out for one

¹⁶²⁶ Durham, *High Albania*, pp. 103 (quotation), 103-7.

¹⁶²⁷ Ibid., pp. 227-8. The origins of this display of Catholic power and prestige are explained by Camillo Libardi (who helped to organise it): *I primi moti patriottici albanesi*, part 1, pp. 15-16.

¹⁶²⁸ Royal Anthropological Institute, London (hereafter: 'RAI'), Durham MS 47 (1). I am very grateful to Sarah Walpole and David Shankland for their help and hospitality at the RAI.

¹⁶²⁹ RAI, Durham MS 42 (1).

¹⁶³⁰ RAI, Durham MS 42 (6), entries for 16, 17, 19 and 28 Oct. 1911. Rjoll had evidently suffered some heavy reprisals; but Camillo Libardi noted that it was unusual in having taken sides neither with the rebels nor with the Ottoman authorities (*I primi moti*, part 2, p. 20).

per man ... The insurgent Malsori have been offered Turkish Mausers instead of their Montenegrin ones & asked to remain where they are & act as frontier guards. They've replied they've enough Monte: weapons & prefer them as they bought them with their blood.'¹⁶³¹ And on 15 January 1912 she received another visit from Cozzi, and had an 'Interesting talk re Moslems': from what Cozzi told her, she wrote, 'It appears they are uniting with Xtians – at any rate at Lohja.' The diary entry continues with a comment which demonstrates the personal *rapport* that was beginning to develop between these two people, but which is also highly untypical of Edith Durham's writing in its use of British colonialist language: 'Chaffed Dom Ernesto – the only white man with whom I can raise a laugh.'¹⁶³²

On that occasion, the main aim of Cozzi's visit to Shkodër must have been to plead with the Ottoman authorities to supply the people of his parish (both Christian and Muslim) with maize to ward off starvation. The State Archive in Tirana preserves a formal statement, in Cozzi's hand, written just one week earlier, which describes itself as a 'document drawn up in the bajrak of Reç' in the presence of the bajraktar (Nuz Sokoli), the hoxha (Molla Mehmeti) and 'Don Ernesto Kozzi' himself. Written in response to an offer of grain from Nedim Bey, the Vali or governor of the Vilayet of Shkodër, it explains that the people of Reç were unable to plant maize in the previous year because of the fighting, and that they are now suffering from 'extraordinarily great distress and poverty'; 171 families are listed (by the name of the head of the family, with the number of adults in each family also specified), plus 8 more who represent less extreme cases, out of the total of 212 families (1,529 souls) in the Reç bajrak.¹⁶³³ An accompanying letter from Cozzi explains that the bajrak includes 'the two tribes of Reç and Rjoll'.¹⁶³⁴ Whether this request for grain was successful must, however, be doubted; a later comment by Cozzi, recorded by Edith Durham (and quoted below), suggests that the desperately needed maize was never supplied.

In the following weeks and months conditions continued to deteriorate, and all observers felt that it was only a matter of time before northern Albania was engulfed in another large uprising; as we have seen, Cozzi wrote to Patsch on 4 March 1912 that 'it is likely that a general revolt will break out in Albania'.¹⁶³⁵ Less than three weeks earlier, Edith Durham had been sitting one evening in her lodgings in Shkodër when, as she noted in her diary,

¹⁶³¹ RAI, Durham MS 42 (6), entry for that date.

¹⁶³² Ibid., entry for that date.

¹⁶³³ AQSh, Fondi 132, Arqipeshkvia e Shkodrës, 1912, dosja 29 (8 Jan. 1912), fos. 2r ('Atto fatto nella bandiera di Reçi'), 4r ('stragrande miseria ed indigenza'), 4v (total).

¹⁶³⁴ Ibid., fo. 5r ('due tribù di Reci e Rjoll').

¹⁶³⁵ See above, at n. 50.

Gurashi & his assistant came in with the jemadans I'd ordered – in wild excitement saying “It has begun! There is a battle. Dun! dun! dun! – we heard the shots. Everyone is running about! &c &c” We all ran downstairs to door. Crash came down the iron shutters & doors. Mičić already fortifying.

I dodged under the ‘portcullis’. A crowd was rushing up the street but no shots audible. Dom Ernesto rushing along with his boy, skipped over gutter, crowded me back into the entrance & whispered hoarsely in great excitement “I believe it is some of my people – Rechi. Oh yes – lots of shots – Over by Kiri. I told the Vali some time ago that if he wouldn't give the Moslems of Rechi maize there'd be trouble & he mustn't say I hadn't warned him. And that I was not responsible. I don't *know* but I feel pretty sure it's the Rechi Moslems. They are very angry. Don't tell anyone here!”¹⁶³⁶

This particular incident turned out to be a false alarm.¹⁶³⁷ But the political tensions continued to increase; on 14 March, when she met Cozzi again, he told her that the *fis* of Kastrat was ‘furious’ after its leaders had been personally threatened by the governor of Shkodër.¹⁶³⁸

On 4 April 1912 Edith Durham noted that ‘Dom Ernesto came & was delighted to receive medicines’; and one month later, she and her faithful guide, Marko Shantoja, went to visit him in the parish of Rrjoll.¹⁶³⁹ This brief visit forms one of the happiest episodes in her diaries of this period. They arrived at Rrjoll in the afternoon of 4 May: ‘D. Ernesto most hospitable. Fed us like fighting cocks. Told many interesting customs about Pulati.’ On the following day, which was a Sunday, she noted: ‘D. E. went to Reci to read mass there & got back in time to read mass at Rioli before noon. Two hours tramp there & back & fasting all the time. Wonderful man.’ Their conversation that day turned to medical matters, and Cozzi told her the following story: ‘In winter two boys were chopping frozen snow. One unluckily stooped as other swung his hatchet; it fell on his skull & chopped it thro’. Boy was brought for dead to D. E. who found a large piece of skull quite loose. Raised it & saw brain uninjured. Raised two small pieces that pressed on brain & dressed with iodoform. Sent boy down to hosp & he came back well in 15 days!’ On the Monday she travelled back to Shkodër with Cozzi (she on horseback, he

¹⁶³⁶ RAI, Durham MS 42 (7), p. 3.

¹⁶³⁷ Ibid., p. 4; Durham, *Struggle for Scutari*, p. 128: ‘It was only, however, some foolish men of the Temali-Dushmani tribe, who, angry because they received no maize from the Government, fired fifty shots or so in the air, as defiance, childishly.’

¹⁶³⁸ RAI, Durham MS 42 (7), p. 25.

¹⁶³⁹ Ibid., p. 51.

on foot), passing the remains of the medieval town of Balesium or Balecium (Balez, Baleç): 'Saw site of Balesium on hill. D. E. says it is very difficult to visit as the Moslems there suspect everyone of treasure hunting. He took an entomologist into a cave there 4 years ago – to hunt for beetles. After that the natives took it in turns to watch the cave all night for over a week lest the stranger should return & carry off gold. They are very stupid he says, find many things & smash all that are not coins or precious metal. Smashed a lot of amphorae lately & threw away the bits of a bronze sword.'¹⁶⁴⁰

It was probably soon after this visit that Edith Durham recorded some of the information Cozzi had given her about Albanian customs and beliefs:

In Pulati, says Dom Ernesto, it is generally believed that the soul on quitting the body is not at once judged but must first retrace every step it has made in life – visiting each place in turn.

Marko says when he was young everyone in Scutari believed this & also that before starting on the journey the soul had to walk three times round the body it had just left.

Dom E: says that in Pulti the soul is believed to haunt the hearth stone & that it is very common for a place for departed souls to be left at the table on feast days.

He says that great ceremony is observed when the fire is for the first time kindled in the hearth of a newly built house. The Zoti i Shpis [master of the house] must enter alone, stark naked, while the rest of the family wait outside. The fire has already been laid on the hearth & into this the Zoti i Shpis fires his revolver thus lighting it.

He then goes out & dresses & all enter & take possession of the house. He says that the first time a new pair of oxen are yoked together their master must also strip naked to yoke them. Marko had never heard either custom. D. E. says both are very frequent in Pulti but he believes do not exist in Maltsia e madhe.¹⁶⁴¹

One element here, the detail about leaving a place for a dead person at a feast, had in fact already been mentioned by Cozzi at his first meeting with Edith Durham in 1908. On that occasion he had also told her that 'at Pulati he had found traces of a belief in two powers, one of light and one of darkness, and thought that the sun- and moon-like

¹⁶⁴⁰ RAI, Durham MS 42 (8), entries for those dates. On Balecium see M. 'Shuflaj' [Šufflay], *Qytetet dhe keshjtjellat e Shqipërisë, kryesisht në mesjetë*, tr. L. Malltezi (Tirana, 2009), p. 52.

¹⁶⁴¹ RAI, Durham MS 47 (5), p. 17; this follows a note on a blood feud dated 7 Mar. 1912. The account of Cozzi's remarks includes his comments on Balesium (p. 19).

figures found as a tattoo pattern are concerned with this.¹⁶⁴² Now, in 1912, they reverted to this topic, and her notes recorded:

The Pulati people are still strongly under the influence of pre-Christian beliefs. That the world is influenced by the 2 powers Kolshedra & Drangoni – good & evil. This I suggested to Dom E. is the remains of Bogomilism. He took up the idea.

He says the Pulati people consider tattooing disgraceful, as a pagan custom & that it is therefore less there now than in Maltesia e madhe. But that it is dying out rapidly everywhere now.

He agreed that the sun & moon belongs to the old religion, – prob. Bogomil.¹⁶⁴³

This exchange shows that the flow of ideas and information was not entirely one-way; the role of Bogomilism as a vehicle for pre-Christian dualist ideas, together with the supposedly Bogomil character of patterns and images (from the Roman period to the present) found in Bosnia-Herzegovina, Montenegro and Albania, was one of Edith Durham's intellectual hobby-horses.¹⁶⁴⁴ But it is clear that the flow was mostly from Cozzi to Durham; he was one of her most trustworthy sources of information, and details derived from him – such as the belief that a person's ghost or shadow (*hije*) retraces all of that person's lifetime travels after death – can be found in several of her books.¹⁶⁴⁵ What is very surprising, however, is that nowhere in her writings did she make any reference to his publications. Thus, for example, the section on 'Magic, Medicine, Soothsaying' in her final work of synthesis, *Some Tribal Origins, Laws, and Customs of the Balkans*, makes no use of the information contained in Cozzi's two highly relevant articles.¹⁶⁴⁶ Paying tribute to him in that book, which was published two years after his death, she wrote that his passing was 'a loss not only to the tribesmen but to

¹⁶⁴² Durham, *High Albania*, p. 107. Another version of this statement, attributed to Cozzi at Reç, is given in E. Durham, *Some Tribal Origins, Laws, and Customs of the Balkans* (London, 1928), p. 123: 'they believe in two powers, Light and Darkness, which are in conflict – Good and Evil. These tattoos are in some way connected with it. So is the Serpent, which they sometimes tattoo and also draw on walls.'

¹⁶⁴³ RAI, Durham MS 42 (10), first section (unpaginated).

¹⁶⁴⁴ See Durham, *Some Tribal Origins*, pp. 116–31. The 'Bogomil' theory about the medieval Bosnian Church has, however, been thoroughly dismantled by modern scholarship: see especially J. V. A. Fine, *The Bosnian Church: A New Interpretation* (Boulder, Colorado, 1975), and M. Wenzel, 'Bosnian Tombstones – Who Made them, and Why?', *Südostforschungen*, 21 (1962), pp. 102–43.

¹⁶⁴⁵ E.g. Durham, *Some Tribal Origins*, p. 225. Confirmation came also from other sources: in another notebook she added the comment on this topic: 'Bishop Bumci, Father Fishta & Dom Ernesto, all corroborate this belief' (RAI Durham MS 47 (8), section 'F', unpaginated).

¹⁶⁴⁶ Durham, *Some Tribal Origins*, pp. 243–84; a reference here to Cozzi in relation to shoulder-blade divination recounts a conversation with him.

science, for his pile of MS. notes on tribal customs was destroyed in the war years, and his probably unrivalled knowledge died with him'; it seems that the existence of his published articles was simply unknown to her.¹⁶⁴⁷ As she evidently had at least a reading knowledge of Italian (she cited Minucci's *Historia degli Uscocchi* in that book), the most likely explanation for this ignorance would seem to be the modesty of Ernesto Cozzi himself, who had apparently not even mentioned his publications to her during their years of mutual acquaintance.¹⁶⁴⁸

VI

During the summer of 1912 the crisis in the Albanian provinces of the Ottoman Empire gathered pace. A revolt which had begun in the western districts of Kosovo in the spring quickly spread throughout that territory, and by the end of July the rebels were in control of Prishtinë, Mitrovicë, Vushtrri, Ferizaj and Prizren. Tensions continued to grow in the Malësi; there was much discontent over the failure of the Ottoman government to implement promised reforms, and a widespread expectation that Montenegro would begin full-scale hostilities against the Ottomans before the end of the year. On 27 July Edith Durham, who was now staying in Podgorica, received a visit from one of the leaders of the Malësi, Nikollë Mirashi of Kastrat:

Kol Miriashi called ... Vows Monte: is about to move & that Alb: will not accept Monte: rule at any price. Says the scheme is to annex as far as the Drin – Scutari – Dukagini, Pulati or Maltsia e madhe. Sokol. B: [Sokol Baci, a leader of the *fis* of Grudë] is in favour of this. Kol & his party are against. Says that Monte: has offered his fam: house & land to fall in with this scheme. But Alb: means now to play for autonomy. Turkey is rotting rapidly & by waiting till Turkey falls to pieces Alb: can get liberty. It is only a matter of a few years. Sooner than accept Austria or Monte Alb: will support Turkey till the moment for liberty comes. But as things now stand Alb must rise. They must get in their blow before Monte: starts so as to show Europe they are independent.

¹⁶⁴⁷ Ibid., p. 123.

¹⁶⁴⁸ There is a notable contrast here with the case of Franz Nopcsa, whose lengthy manuscript work on northern Albanian customary law makes numerous references to Cozzi's articles on the blood feud and on Albanian women: see F. Baxhaku and K. Kaser, eds., *Die Stammesgesellschaften Nordalbanien: Berichte und Forschungen österreichischer Konsuln und Gelehrter (1861-1917)* (Vienna, 1996), pp. 317-428, *passim*.

Kosovo vilayet has begun & is holding its own. Therefore Maltsia e madhe must strike too. The rising must be general.¹⁶⁴⁹

For many, however, Albanian autonomy seemed an unobtainable ideal under the present conditions. And many Catholics – both in the Malësi and in the important territory of Mirditë – would, in any case, be nervous about becoming part of an Albanian political entity dominated by a Muslim majority population. The Ottoman authorities were trying, with some success, to motivate the local Muslims to defend the territory against a possible Montenegrin war of annexation, and this had the effect of widening the gap that existed, in some areas, between Muslims and Catholics. For most of the latter, political plans were dominated by two scenarios: Austrian intervention to impose some kind of protectorate, or a Montenegrin invasion, supported by the Catholic highlanders on the condition that their rights and freedom of religion would be respected.

On 3 September Ernesto Cozzi left Shkodër for Vienna; details of this trip are given in the one surviving volume of his manuscript diary, which covers the vital period from September 1912 to May 1913.¹⁶⁵⁰ The aim of his journey was, ostensibly, to represent Jak Serreqi (Archbishop of Shkodër since 1910) at the ‘Eucharistic Congress’ in that city.¹⁶⁵¹ But its real purpose was to lobby the Austro-Hungarian Foreign Ministry: Cozzi was instructed by Serreqi to ‘plead the Albanian cause’, and to warn that if Austria did not offer immediate support, ‘all the mountains above Shkodër’ would turn to Montenegro for help.¹⁶⁵² He was not the only Albanian heading for Vienna at this time. When he reached Trieste he met both Lazër Mjeda (who was now Archbishop of Skopje and Prizren) and Prenk Bib Doda, the hereditary leader of Mirditë, who wanted Austrian support for an autonomous Mirditë principality. On 9 September Cozzi had a meeting in Vienna with Alfred Rappaport, a former vice-consul in Shkodër who was now head of the Albanian section at the Foreign Ministry; Rappaport (who refused to see Prenk Bib Doda) assured him that Austria-Hungary would not abandon the Albanians. Five days later Cozzi, Mjeda and Archbishop Primo Bianchi of Durrës were received at the Imperial Court; Bianchi implored the Emperor to protect the Catholics of Albania, but Franz Jo-

¹⁶⁴⁹ RAI, Durham MS 42 (11), entry for that date.

¹⁶⁵⁰ Archive of the Venetian Province of the Society of Jesus, Gallarate, MS 182: ‘Ernesto Cozzi, Diario III parte’ (hereafter: Cozzi, Diary), p. 1. It is very unfortunate that the other two ‘parts’ of this diary are no longer extant. I am extremely grateful to Padre Diego Brunello SJ for his help and hospitality during my visit to Gallarate.

¹⁶⁵¹ This was the 23rd Eucharistic Congress; the 1st had been held in Lille in 1881. Originally developed as a lay initiative, but then given papal authorisation, eucharistic congresses were international gatherings combining worship and prayer (with a special emphasis on veneration of the eucharist) with seminars and discussions, the larger aim being to combat secularism in modern society.

¹⁶⁵² Cozzi, Diary, p. 1: ‘perorare la causa albanese’; ‘tutte le montagne sopra Scutari’.

sef merely nodded and walked away, without giving a proper reply.¹⁶⁵³ On 17 September Cozzi, Mjeda and Prenk Bib Doda had lunch in Vienna with August Kral, the former consul at Shkodër who was now consul-general in Salonica; Baron Nopcsa also joined them at the end of the meal. Kral was sympathetic to the plan for a Mirditë principality, and Nopcsa favoured using the threat of Montenegrin action to force Vienna's hand; but these were just private opinions.¹⁶⁵⁴ A few weeks later, when Cozzi discussed these experiences with Edith Durham, she noted down the following succinct summary: 'D. Ernesto ... told me behind scenes of affairs. Archb'p gave Austria ultimatum some time ago – situation intolerable. Zambauer [the Austro-Hungarian consul in Shkodër] told him wait: Ab'p said – if Austria won't, call in Montenegro. Z said "wait a little & you'll be an Austrian Archb'p." When revolt began Arbp. was in difficulty as Monte: was not ready ... Sent D. Ernesto to Vienna Sept 10 & Euch: Congress to give last word – that Albanian Caths could not wait so chose Monte: assistance.'¹⁶⁵⁵

Cozzi may or may not have been aware that during his absence from Albania the Catholic authorities there were negotiating directly with the Montenegrin government, drafting a treaty – between the 'religious leaders' and 'leaders and bajraktars' of the Vilayet of Shkodër on the one hand, and Montenegro on the other – for a 'military and political union' between the Vilajet and the Montenegrin kingdom. According to this draft treaty, the Albanian territory would 'preserve its Albanian ethnic identity' and would enjoy 'an administrative autonomy altogether similar to that enjoyed by the most privileged nations in the Austro-Hungarian Monarchy'.¹⁶⁵⁶ Two versions of the draft survive, one in Italian, the other in very poor French; the former, presumably drawn up by the Church authorities in Shkodër, contains various attempts to fortify the rights of the Albanians (such as an elected legislature, and a guarantee that Albanian would be the official language) that are omitted from the latter, which must surely represent a revision of the text by the Montenegrin government.¹⁶⁵⁷

After a brief visit to his family in Trento Cozzi returned to Albania, arriving in Shkodër on 29 September. A week later he noted in his diary that the Ottoman commander, Hasan Riza bey, was gathering his forces in Shkodër, and that the mountains were now in open revolt, well supplied with arms by Montenegro. He decided to go to his parish, Rrjoll

¹⁶⁵³ Ibid., pp. 1-5 (p. 5: 'S. M. con un inchino si allontanò senza dare alcuna risposta in merito'). On Bianchi, an Italian who was born in Albania and trained there as a priest, see Peters, *Geschichte der Katholischen Kirche*, pp. 260-1.

¹⁶⁵⁴ Cozzi, *Diary*, pp. 5-6.

¹⁶⁵⁵ RAI, Durham MS 42 (10), entry for 25 Oct.

¹⁶⁵⁶ AQSh, Fondi 132, Arqipeshkvia e Shkodrës, 1912, dosja 9, fos. 1-2 (Shkodër, 18 Sept. 1912): 'chefs religieux'; 'chefs et bajraktars'; 'conservera sa individualité ethnique [*sic*] albanaise et aura un [*sic*] autonomie administrative en tout semblable a celle qui [*sic*] jouissent les nationalités les plus privilégiés [*sic*] dans la Monarchie Aust. Hongroise'.

¹⁶⁵⁷ Ibid., fos. 1-2 (French), 3 (Italian). The Italian draft is unsigned and undated; but the fact that both documents survive in the archive of the Archdiocese of Shkodër, together with the information about Serreqi's position supplied here by Cozzi and Durham, makes it seem very likely that the Archbishop was involved.

(despite the advice of both his Archbishop and the Austro-Hungarian consul, who said it was too dangerous to travel).¹⁶⁵⁸ There he learned that a number of malësor leaders, including the bajraktar of Kastrat, Nikollë Doda, had visited Podgorica in the third week of September and had subsequently drawn up a formal document, addressed to King Nikola, asking to be incorporated into Montenegro; on delivering this, they were assured that the Montenegrin advance would begin within 20 days. Montenegro duly declared war on the Ottoman Empire on 8 October; Cozzi learned of this on the following day. Almost immediately, he noted, the Catholics of Kastrat, Shkrel, Reç and Lohje attacked the Muslims of Koplik, Grizhë and other nearby areas, burning their houses and driving them out. Those Muslims then went to Shkodër to join the Ottoman forces.¹⁶⁵⁹

An odd episode occurred a few days later. On 11 October Cozzi was visited in Rrjoll by a mysterious Italian, calling himself Vito Giovanni Lombardo, who said that Montenegro's plans should be resisted, as both Italy and Austria wanted Albania (or, at least, the sancak of Shkodër) to become an independent principality. Two days later, just after midnight, a bomb went off under the refectory window of Cozzi's residence. 'I was alone in the house and was sleeping peacefully. When the explosion happened – which reduced the whole area to a mass of rubble, breaking in all the doors and shattering all the windows – I leapt from my bed and rushed into the courtyard with my revolver in my hand, for fear of some further explosion.' But nothing further happened, and he was left wondering who had done this, and why; perhaps, he thought, it was 'an attack by Esad Pasha [Toptani] in response to the message from Vito Lombardo'.¹⁶⁶⁰ A few days later, however, when he described this experience in a letter to the Austro-Hungarian consul, he wrote that the main suspect was the hoxha of Repisht (a small Muslim *ma-hallë* of Rrjoll), who was 'a well-known spy of the Ottoman government'.¹⁶⁶¹ On further reflection, he recalled a Turkish journalist telling him that he (Cozzi) was regarded with hostility by the new Ottoman government, and that Hasan Riza bey had organised an assassination attempt against that journalist; many people assumed, he noted, that Montenegro's attack was supported by Austria, and Cozzi's own trip to Vienna was widely believed to have been a political mission.¹⁶⁶²

On 16 October Cozzi went with four other priests to Podgorica, and on the following day he was granted an audience by King Nikola. Cozzi declared his support for

¹⁶⁵⁸ Cozzi, *Diary*, pp. 6–8.

¹⁶⁵⁹ *Ibid.*, pp. 9–12.

¹⁶⁶⁰ *Ibid.*, pp. 12 (Lombardo), 14: 'Ero solo in casa e dormivo placidamente. Allo scoppio che ridusse tutto il locale in un mucchio di rovine, sfondando tutte le porte ed infrangendo tutti i vetri, balzo da letto e col mannlicher in mano mi precipito nel cortile per tema di qualche nuovo scoppio'; 'un colpo di Essad Pashà in risposta al messaggio di Vito Lombardo'.

¹⁶⁶¹ *Ibid.*, p. 21: 'nota spia del governo ottomano'.

¹⁶⁶² *Ibid.*, pp. 23–4.

Nikola, and said he hoped that Albania would enter 'a new era of peace, tranquillity, progress and civilisation'; the King, in return, assured him that he would 'not make any religious distinctions, that being a completely private matter'.¹⁶⁶³ A few days later Cozzi returned briefly to Rrjoll, before going down to the Montenegrin army units at Koplik to offer his services to the wounded, 'whether as priest or as doctor'. In his diary he recorded that he was shocked by the deficiencies of the Montenegrin medical service, and also disappointed by the poor quality of the Montenegrin troops; this is the first sign of what was to become a rapid process of disillusionment with the invading power.¹⁶⁶⁴ Edith Durham arrived at Koplik at the same time, and formed a similar impression. On 23 October, she later wrote, 'I went with Dom Ernesto to the headquarters of the General Staff ... I asked Plamenatz [Jovan Plamenac, Minister of the Interior] how I could best help with the wounded, and found no arrangements of any kind had been made'.¹⁶⁶⁵ On the following day Cozzi was badly stunned and bruised by a horse which kicked him on the head and thigh, and had to stay in bed for seventeen hours. ('Very unlucky', noted Edith Durham. 'He is the best of all the lot'.)¹⁶⁶⁶ But within a few days he was hard at work treating the wounded men; Edith Durham's diary entries for 30 October read 'No aid at all for wounded. Don E. used all his material last night on ten.' 'Not a bandage to be got. Dom. E. wants me to go & get some tomorrow'.¹⁶⁶⁷

Meanwhile, troubling news was beginning to arrive. On 27 October Cozzi learned that the Catholic highlanders were looting not only abandoned Muslim houses, but also the Muslims of Lohje, Reç, Rrjoll, Zagorë, Drisht and other places 'who had declared their solidarity with the Christians and had therefore stayed in their houses'.¹⁶⁶⁸ The Montenegrin authorities were, it seemed, encouraging the Catholic Albanians to attack their Muslim neighbours, and Montenegrin troops were engaged in much looting themselves.¹⁶⁶⁹ Cozzi was increasingly troubled by what he saw as the cynical manipulation of the Albanians by Montenegro, and as early as 30 October, just three weeks after the start of the fighting, his diary entry recorded: 'I secretly urged the leaders of the

¹⁶⁶³ Ibid., pp. 15, 18-19: 'una nuova èra di pace, di tranquillità, di progresso e di civiltà'; 'non farà alcuna distinzione di religione essendo questa cosa affatto privata'.

¹⁶⁶⁴ Ibid., pp. 26 ('sia come sacerdote, sia come medico'), 27.

¹⁶⁶⁵ Durham, *Struggle for Scutari*, pp. 204-5.

¹⁶⁶⁶ RAI, Durham MS 42 (10), entry for 24 Oct.; Cozzi, *Diary*, p. 29.

¹⁶⁶⁷ RAI, Durham MS 42 (10), entry for that date.

¹⁶⁶⁸ Cozzi, *Diary*, p. 31: 'che si erano dichiarati solidali coi cristiani e che pertanto erano rimasti nelle loro case'. Edith Durham noted this as follows: 'D. Ernesto's man from Rioli reports that the Xtians there have disarmed all the Moslems & robbed them of everything. Everyone except P. Lorenzo takes for granted every Moslem will have to leave land. Extraordinary wild joy of all over at last turning tables on Moslems' (RAI, Durham MS 42 (10), entry for 28 Oct.).

¹⁶⁶⁹ Cf. the comments on this in Durham, *Struggle for Scutari*, p. 204: 'The Montenegrins had, however, summoned them as "cat's-paws", meaning to use them as fighting men, and then throw all the blame on them. The Montenegrin soldiers, under the direction of their officers, seized all loot worth having, loaded it upon the gangs of women who had come for the purpose, and sent it under escort to Podgoritza.'

highlanders not to give their help to the Montenegrins, who desire nothing better than that the highlanders should occupy the most exposed positions, where their lives are most at risk.¹⁶⁷⁰ On 3 November the men of Hot, Grudë, Kastrat, Shkrel, Reç, Lohje and Rrjoll got permission to go home. They were fed up, Cozzi noted, with Nikollë Mirash of Kastrat, who had been given control of the distribution of provisions by Plamenac, but they were also ‘tired’ of the Montenegrin authorities ‘who seek only to exploit them as best they can and to lead them by the nose with their false promises.’¹⁶⁷¹ A week later, when Montenegro summoned a gathering of those Albanian malësor leaders who were still loyal, Cozzi wrote bitterly: ‘The Montenegrin government wants to have at least these chiefs, who are loyal to its cause, among its troops, so that it can influence European public opinion by means of false information – viz, that the Albanian mountain people are making common cause with it, and desire to be ruled by it. But if the Albanians did at the beginning throw themselves into Montenegro’s arms, driven by desperation, now they have become aware of “how bitter the bread is that King Nikola gives them”, and are making new prayers for the victory of the Turk ... and hoping.’¹⁶⁷²

By this stage the siege of Shkodër had already begun, with the increasingly frequent bombardment of the city by the Montenegrin artillery. When Cozzi noticed, on 14 November, that Montenegrin shells were landing on the Christian quarter of the city, he asked the artillery commander to adjust his aim.¹⁶⁷³ A week later he met an Italian journalist who had come disguised as a medical worker (because the Montenegrin authorities would not allow any journalists at the front, apparently for fear of their reporting ‘acts of cruelty and looting’); from him he learned, for the first time, that both Italy and Austria were demanding an independent Albanian state.¹⁶⁷⁴ This news must have powerfully reinforced his hostility to the Montenegrin war effort. On 1 December he chanced to meet King Nikola, who was visiting the front, and, unfortunately, when he spoke briefly to the King he was filmed doing so; as he wrote in a later note inserted in his diary entry for that date, ‘the film was then shown in other countries with the

¹⁶⁷⁰ Cozzi, Diary, pp. 39–40: ‘Esorto segretamente i capi montagnoli a non prestare aiuto ai montenegrini, i quali altro non bramano che essi vengano esposti, dove più grave è il pericolo di lasciar la vita.’

¹⁶⁷¹ Ibid., p. 45: ‘stanchi del Montenegro che cercano solo di sfruttare il meglio che possono e di menarlo a naso colle loro finte promesse.’

¹⁶⁷² Ibid., p. 52: ‘il governo montenegrino vuole avere fra le sue truppe almeno questi capi devoti alla sua causa per poter influire sull’ opinione pubblica europea a mezzo di false informazioni, che cioè le montagne albanesi fanno causa comune con lui, e desiderano il suo dominio: ma se dapprincipio gli Albanesi s’erano gettati nelle sue braccia spinti dalla disperazione, ora si sono già accorti, ‘quanto sa di sale il pane offerto da Re Nicola’, e nuovamente fanno voti che il turco vinca ... e sperano.’

¹⁶⁷³ Ibid., p. 54.

¹⁶⁷⁴ Ibid., p. 57: ‘delle crudeltà e dei sacchi’. Austria-Hungary and Italy had agreed in late October to seek the creation of an autonomous Albania, though autonomy would amount to independence only if Ottoman sovereignty were abolished. On 12 and 13 November both powers told King Nikola to withdraw from the Albanian port of Shëngjin, and the Italian message emphasised Italy’s commitment to the integrity and autonomy of Albania: see J. D. Treadway, *The Falcon and the Eagle: Montenegro and Austria-Hungary, 1908–1914* (West Lafayette, Indiana, 1983), pp. 118–20.

caption “Homage to King Nikola by the Catholic Albanian missionaries”. Poor homage! And poor public, bamboozled by King Nikola’s propaganda.”¹⁶⁷⁵

Cozzi spent much of December in Rrjoll, laid low by fever and a large abscess, which was eventually lanced by a doctor from the Italian Red Cross; but in January 1913 he returned to the army camp at Grizhë. He found a place to stay close to the Italian Red Cross unit, where spent much of his time working with the doctors.¹⁶⁷⁶ Cozzi’s distaste for the Montenegrin authorities, and especially for the royal family, continued to strengthen: he commented that ‘here in Grizhë there is a continual orgy, in the full sense of the term’, and that Prince Peter had a succession of highland women brought to his tent.¹⁶⁷⁷ In early February, when an imminent assault on Shkodër was planned, he recorded that the high command issued a public order of the day to the Montenegrin army not to sack Shkodër or to act with cruelty towards the defeated, in order to show the world that the Montenegrins were a civilised people; ‘whereas’, he noted, ‘to our highlanders, in order to ensnare them, it was said that the Montenegrin government had given them permission to loot Shkodër for three days, and that out of deference to them! Oh, the wretched “civilisation” of King Nikola!’¹⁶⁷⁸ A few days later he wrote that he was beginning to be viewed with ‘coldness’ by the Montenegrin authorities, who suspected him of advising the highland Albanians not to fight for them; the suspicion, he observed, was quite correct.¹⁶⁷⁹ Another reason for criticising the Montenegrins was their appalling treatment of Turkish prisoners, who were cruelly overworked and forced to eat pork.¹⁶⁸⁰ Such was Cozzi’s disillusionment, in fact, that by the second week of March he was identifying wholeheartedly with the defenders of Shkodër. Noting that the Montenegrins were now aiming their artillery at the cathedral there, on the grounds that it was used as an ammunition store by the Ottoman forces, he wrote that this was just a ‘pretext’ and that the real reason was their loathing of ‘the hated Albanians who are defending themselves heroically’.¹⁶⁸¹ At the beginning of the war Montenegro had openly shown its intention to destroy everything that was Muslim, ‘but now it is changing, or a change has taken place: all the anger and hatred of the Montenegrin authorities

¹⁶⁷⁵ Cozzi, *Diary*, p. 59: ‘La pellicola venne poi rappresentata all’estero colla dicitura: “omaggio a Re Nicola dei missionari cattolici albanesi.” Poveri omaggi!! E povero pubblico turlupianto dai reclames di Re Nicola.’

¹⁶⁷⁶ *Ibid.*, pp. 61-4.

¹⁶⁷⁷ *Ibid.*, p. 66: ‘qui a Grizhe è una continua orgia, in tutta la estensione della parola.’

¹⁶⁷⁸ *Ibid.*, p. 75: ‘Ai nostri montagnoli invece, per ingannarli, fu detto loro che il governo montenegrino li avrebbe lasciati far bottino a Scutari per tre giorni, e ciò per deferenza verso di loro!!! Oh! civiltà barbina di Re Nicola!’ Six months later, Edith Durham heard an account of this from two other Catholic priests: ‘Both Padres said it is true that the King tried to bribe all the tribes to help take Scutari at the end by a promise of 3 days plunder. The tribes were by then disgusted with Monte: & far from going to help discussed attacking the Montes: & would almost certainly have done so had the siege lasted a few days longer’ (RAI, Durham MS 42 (13), unpaginated, entry after 19 Aug. 1913).

¹⁶⁷⁹ Cozzi, *Diary*, pp. 87 (‘freddezza’), 88.

¹⁶⁸⁰ *Ibid.*, p. 95.

¹⁶⁸¹ *Ibid.*, p. 98: ‘pretesto;’ ‘gli abborriti albanesi che si difendono eroicamente.’

is directed against the Catholics, and they curse the promise-breaking Archbishop of Shkodër, the Albanian clergy, and the highlands...'¹⁶⁸² As an example of Montenegrin hostility towards the Catholic clergy, he noted on 17 March that the priest of Sumë, Lazër Boriq, had been arrested and imprisoned in Podgorica merely because 'he had gone to see Miss Edith Durham, the benefactress of the Albanians, to ask for charity from her.'¹⁶⁸³ But worse news than that quickly followed. The Montenegrins, he learned, were forcing 'all the Muslims and Catholics of High Albania to abjure their faith and become Orthodox'; examples mentioned by Cozzi included not only the famous case of the Catholic priest Luigj Palaj [Alojzije Palić] in Gjakova, killed for resisting conversion, but also 'a friend of mine, Hysen Shyti of Vonthai' who was 'barbarously gunned down merely because he refused to convert to Orthodoxy'.¹⁶⁸⁴

On 7 April 1913 Cozzi went to Virpazar, on the north-western shore of Lake Shkodër, in order to travel to Bar, where he hoped to meet the Austro-Hungarian consul. Knowing that Austria-Hungary was putting pressure on Montenegro to halt the campaign, he wanted the consul to tell him what course of action he should advise the Albanian highlanders to take if Montenegro continued with its siege of Shkodër. In Virpazar he was arrested by Montenegrin gendarmes and confined to a hotel for the night; he told them to send a telegram to Prince Danilo or General Vukotić, who could vouch for him, and eventually they let him go. But when he proceeded to Bar he noticed that he was being followed, and so gave up the idea of calling on the consul. Instead he went to Stari Bar to visit the Catholic Archbishop of Bar, Nikola Dobrečić, who invited him to stay the night. (Eventually Cozzi plucked up the courage to ask Dobrečić why he had issued a public denial that the Montenegrin forces were committing atrocities; the Archbishop said that he had denied only that forced conversions had taken place in the town of Ulcinj, and that his statement had then been distorted into a general one by the Montenegrin authorities.)¹⁶⁸⁵ On his return to Bar the next day, Cozzi met the local agent of the Lloyd Austriaco shipping company, who gave him a message from the consul: if Montenegro did not abandon the siege, it would be necessary to organise an anti-Montenegrin uprising in the highlands.¹⁶⁸⁶

¹⁶⁸² Ibid., p. 100: 'ora però cambia, sia subentrato un cambiamento; mentre tutta l'ira e l'odio dei dirigenti montenegrini è contro i cattolici; e si impreca contro il fedifrago Arcivescovo di Scutari, contro il clero albanese, le montagne...'

¹⁶⁸³ Ibid., p. 103: 'si era recato da Miss Edith Durham, benefattrice degli Albanesi, per chiederle la carità'. This episode was described by Durham herself: 'the little priest of Summa came with two Summa men, all in great misery, to beg some clothes ... I gave the poor man a blanket as well as clothing. Outside the hotel he was arrested by the police, and taken before Stanko Markovitch, who threatened him that if he was ever caught asking help of the Englishwoman again, he should be hanged' (*Struggle for Scutari*, p. 261).

¹⁶⁸⁴ Cozzi, Diary, pp. 104 ('tutti i maomettani e cattolici dell'Alta Albania ad abiurare la lor fede e farsi ortodossi'), 105 ('un mio amico Hysen Shyti di Vonthai venne barbaramente fucilato sol perchè si rifiutò a farsi ortodosso').

¹⁶⁸⁵ Ibid., pp. 115-19. On Dobrečić see Treadway, *The Falcon and the Eagle*, p. 249, n. 44.

¹⁶⁸⁶ Cozzi, Diary, p. 20.

That the Montenegrin authorities were suspicious of Cozzi – an Austro-Hungarian subject as well as a critic of their policy – was only to be suspected; what is suprising is not that he was arrested at Virpazar but that he was released so soon. But attitudes were hardening quite rapidly. Less than two weeks later, at Gruemirë (near the front line), he was told by an Albanian acquaintance that Montenegro had paid some agents to assassinate him. On learning this, he decided to take refuge at his parish house in Rrjoll. When he got there on 21 April, however, he found two Montenegrin soldiers waiting for him, who said that they had orders from Brigadier Bećir to escort him first to Bećir's camp at Boks and then to General Vukotić's headquarters outside Shkodër. Cozzi parleyed for time, and they agreed to take him the following morning; but as they were leaving, one of them told him privately, in German, that he was the subject of an indictment or accusation on the part of the Montenegrin military.¹⁶⁸⁷ So, in the middle of the night, Cozzi slipped quietly out of Rrjoll. He went first to Shkrel, then to Kastrat, and then to Rrapshë; it was there, on 23 April, that he heard that Esad Pasha had surrendered Shkodër to Montenegro. Two days later Cozzi went, accompanied by highlanders 'all armed to the teeth', to visit the Italian Red Cross unit at Dobre in order to learn more. Finally, after several more days waiting in Kastrat and Shkrel, he set off for Shkodër on 1 May, 'not without fear of being arrested'.¹⁶⁸⁸ On entering the city he found the conditions less terrible than he had feared, and was delighted to find that all his old friends there were alive.¹⁶⁸⁹ Cozzi then returned to Rrjoll. Revisiting Shkodër on 13-14 May, he encountered Brigadier Bećir, who greeted him with a threat: he said that it was well known that Cozzi and the other Catholic clergy had been working against Montenegro, and that he should tell his Archbishop that if the highlanders or the city population did anything to oppose the Montenegrin forces, he – the Archbishop – would be held directly responsible.¹⁶⁹⁰ However, Bećir's power in Shkodër came almost immediately to an end. On the afternoon of the 14th the international troops arrived, and the city was handed over to their commander, Vice-Admiral Burney. Cozzi's diary – one of the most vivid personal documents of the First Balkan War – ends at this point, sounding, almost for the first time, a note

¹⁶⁸⁷ Ibid., pp. 121-4. On Brigadier (later Brigadier General) Jovan Bećir, who was Prince Danilo's commanding officer, see S. Pavlović, *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State* (West Lafayette, Indiana, 2008), p. 84, n. 17. Edith Durham noted that Prince Danilo gained an unpleasant reputation for executing prisoners, and that 'Brigadier Bechir, who was with him, was nicknamed the Montenegrin Nero' (*Struggle for Scutari*, p. 248).

¹⁶⁸⁸ Cozzi, Diary, pp. 126-7, 128 ('tutti armati fino ai denti'), 129, 130 ('non senza paura di venir arrestato').

¹⁶⁸⁹ Ibid., p. 131. Cozzi's comment about the conditions evidently expresses a relative judgement; in absolute terms, conditions were very bad. Edith Durham, who had entered Shkodër on 25 April, recorded that 'The people were half dazed with terror and starvation ... The schools, churches, hospitals and Consulates had all been aimed at, rather than the citadel or barracks. All had been struck, and some wrecked ... The cathedral was a wreck ... the Montenegrin troops had poured in, and when I arrived were looting hard' (*Struggle for Scutari*, pp. 280, 282).

¹⁶⁹⁰ Cozzi, Diary, pp. 134-5.

of expectation and hope. ‘The Muslim political and religious slavery faded away for ever; the Montenegrin incubus vanished; and on the horizon a better future is starting to dawn. *Fiat!*’¹⁶⁹¹

VII

The next six years of Cozzi’s life are much less well documented. Presumably he worked once again, during the rest of 1913 and the first half of 1914, to help his parishioners rebuild their lives, their houses and their communities. But the advent of war of August 1914 changed everything: Cozzi’s duties now lay elsewhere, as a loyal subject of the Austro-Hungarian Empire. He volunteered his services as a military chaplain, and by November he was serving with the seventh infantry division of the Austro-Hungarian army.¹⁶⁹² This division was sent to the Eastern Front, where Russian forces had penetrated deeply into Galicia and the Carpathian region in the first six months of the war; during 1915 a combined Austro-Hungarian and German army pushed the Russians back through the territories of so-called Russian Poland and Volhynia. Cozzi served throughout this campaign, and, in the words of one of his obituaries, ‘was often to be found right up against the enemy, among the forward-most trenches.’¹⁶⁹³ But when, after the defeat of Serbia, Austro-Hungarian forces entered Albania in 1916, Cozzi returned to Albania (also in the capacity of a military chaplain); according to the same obituary, he was based mostly in Orosh, which was the ecclesiastical centre of the Catholic territory of Mirditë.¹⁶⁹⁴ Details of how he spent his time have not survived; Edith Durham’s report (quoted above) that ‘his pile of MS. notes on tribal customs was destroyed in the war years’ is so chronologically vague as to leave open the possibility that he was still collecting material for his ethnographic work during this period.¹⁶⁹⁵ Presumably he left Albania with the departing Austro-Hungarian troops in late 1918 (which is one point at which the destruction of his work might have occurred). In 1919, nevertheless, he returned to Albania and was once again installed as a parish priest, this time in the village of Obot, just to the south of Shkodër.¹⁶⁹⁶

¹⁶⁹¹ Ibid., p. 136: ‘La schiavitù political e religiosa musulmana tramontò per sempre; l’incubo montenegrino scomparve; e sull’orizzonte spunta l’alba di giorni migliori. *Fiat!*’

¹⁶⁹² Archive of the Venetian Province of the Society of Jesus, Gallarate, MS Albania 3, contains a photograph of Cozzi in military uniform dated Vienna, 25 Nov. 1914, and stamped on the reverse: ‘Militärseelsorge der K. u. K. 7. Infanterietruppendivision.’

¹⁶⁹³ *Zàni i Shna Ndout* (as in n. 3, above), p. 35: ‘u gjetë shpesh fill e per ball me anmik, nder llogoret mà të parat’.

¹⁶⁹⁴ Ibid.

¹⁶⁹⁵ See above, n. 115. While he may have lost his notes, he did (as we have seen) retain the manuscript of his projected work.

¹⁶⁹⁶ *Zàni i Shna Ndout* (as in n. 3, above), p. 35.

Although northern Albania had been, during the latter part of the war, in the hands of the European power that was the traditional protector of the Catholics, the state of the Catholic Church there had deteriorated quite badly. In December 1918 the Jesuit Francesco Genovizzi sent a depressing account to the Secretary of the 'Propaganda Fide' Congregation in Rome. Genovizzi, who had been in Albania for 25 years and had become the Superior of the Jesuits' 'travelling mission,' was an energetic man and an Albanophile, who had long campaigned for a greater role for the Albanian language in the educational and other activities of his order in Shkodër; his strongest desire was to see a vigorous local Church in Albania, run by an Albanian hierarchy. But he had very little that was positive to report. The travelling mission had been unable to go outside Shkodër in 1915; in 1916-17 it had visited the Catholic parishes in Montenegro, and in 1917-18 the diocese of Sapë, but large areas remained untouched. The Archbishop of Durrës was so old and mentally incapacitated that he was unable to govern his archdiocese, which was 'rather decayed'; and 'I would have many other things of a similar nature to say, all of them necessary for the moral good of Albania, but that could be done only in speech,' not in writing.¹⁶⁹⁷ Six months later, in mid-June 1919, Genovizzi sent another long text; it seems that he had been persuaded to set out the predicament of the Church in writing after all, and the text, which is headed 'The State of Religion in Albania and Montenegro,' has the nature of a general report rather than a personal letter.¹⁶⁹⁸ Its contents are almost entirely negative, beginning with some jaundiced comments on the episcopate. The process of creating indigenous bishops had been embarked on too soon in Albania; Lazër Mjeda (Archbishop of Skopje) was the best of the bishops, but the others were 'almost worthless so far as apostolic activity is concerned'. A list of their failings followed, beginning with the fact that 'they usually waste the day in prolonged chit-chat'.¹⁶⁹⁹ As for the secular clergy: 'one would say that half of the Albanian clergy are priests for reasons of material advantage; inertia and avarice are their leading characteristics; they usually spend their days smoking tobacco, chatting and lazing around.' And the same applied to a large part of the regular clergy.¹⁷⁰⁰ Towards the end of the report, Genovizzi made a positive proposal:

¹⁶⁹⁷ Archivum Romanum Societatis Iesu, Rome (hereafter: 'ARSI'), MS 1002, 'Missio albanensis provinciae venetae', vol. 3, fasc. 1, to Monsignor Laurenti, from Shkodër, 17 Dec. 1918: 'assai decaduta'; 'Altre e altre cose di simile o analoga materia avrei a dire, e tutte necessarie pel bene morale dell'Albania, ma ciò può farsi solo a voce'. I am very grateful to Father Brian Mac Cuarta SJ for his welcome and his advice at the ARSI. On Genovizzi see Murzaku, *Catholicism, Culture, Conversion*, pp. 145-6, 149, 187, 189, 224.

¹⁶⁹⁸ ARSI, MS 1002, vol. 3, fasc. 1, 'Stato religioso in Albania e nel Montenegro', 15 June 1919. Murzaku describes this text, which is unsigned, as a report by a 'special envoy' (*Catholicism, Culture, Conversion*, p. 152); but it is in Genovizzi's handwriting, and shows a degree of local knowledge that a temporary envoy would be unlikely to have attained.

¹⁶⁹⁹ ARSI, MS 1002, vol. 3, fasc. 1, 'Stato religioso in Albania e nel Montenegro', p. 1: 'quasi un nulla quanto all'attività apostolica'; 'perdono abitualmente la giornata in chiacchiere prolungate'.

¹⁷⁰⁰ Ibid., fasc. 1, pp. 2 ('1° Si direbbe che una metà del Clero albanese sono Preti per motivo di interessi materiali; 2° Dominano in essi l'inerzia e l'avarizia; 3° Passano abitualmente le giornate fumando tabacco, chiaccherando e oziando'), 3.

Send to Albania as soon as possible an Apostolic Visitor who is a man of experience, and of excellent character, to travel slowly through each diocese. Also, he should not be too old, as otherwise he would not be able to cope with the difficult journeys which need to be made. I would suggest, moreover, that he be a foreigner and not an Albanian, because the Albanians, accustomed as they are from infancy to the sight of their ecclesiastical abuses, are not so bothered by them ... Someone who would be suitable for this weighty office, for example, would be the Reverend Don Ernesto Cozzi, who was born and ordained in the diocese of Trento, and who has lived for roughly 15 years as a voluntary missionary in Albania.¹⁷⁰¹

If the Church authorities preferred an Albanian, then he would suggest Lazër Mjeda, or Pjetër Gjura (a Jesuit-trained Albanian who had become the parish priest of the city of Shkodër).¹⁷⁰² Gjura's name was mentioned again in a final section of the report, on the need to reinvigorate the episcopate; but here too Genovizzi gave special emphasis to the qualities and merits of Ernesto Cozzi:

As suitable people to be appointed as bishops, I would again suggest the aforementioned Don Ernesto Cozzi and Don Pjetër Gjura, who are both roughly 40 years old and who have always shown themselves to be particularly zealous and active in Church matters. They are both endowed with more than average learning, and, besides, know several languages. Although Don Ernesto Cozzi is not Albanian, he does indeed enjoy the sympathy and trust of all the Albanians; he speaks their language well, he has a profound knowledge of the customs of this nation, and he is no less capable than Don Pjetër Gjura of putting into effect the reform that is looked for here in Albania.¹⁷⁰³

¹⁷⁰¹ Ibid., fasc. 1, p. 6: 'Mandare in Albania quanto prima un Visitatore Apostolico che sia esperto e uomo di carattere ecc., e che percorre adagio adagio le singole diocesi; sia anche non troppo vecchio, se no non reggerebbe ai difficili viaggi che si devono fare. Suggestirei poi che esso sia uno straniero e non un albanese perchè gli albanesi, avvezzi come sono sin dall' infanzia a vedere i loro abusi ecclesiastici, non ne fanno tanto caso ... Atto a questo grave ufficio sarebbe p. es. il Rdo Don Ernesto Cozzi, nato ed ordinato prete nella diocesi di Trento, e che da circa 15 anni vive in Albania come missionario volontario'.

¹⁷⁰² Ibid., fasc. 1, p. 6. Gjura (1875-1939) had taught in the Jesuit College in Shkodër, and had studied theology in Innsbruck; he would become Archbishop of Durrës in 1929 (see Peters, *Geschichte der Katholischen Kirche*, p. 272).

¹⁷⁰³ ARSI, MS 1002, vol. 3, fasc. 1, 'Stato religioso in Albania e nel Montenegro', p. 7: 'Come episcopabili suggerirei ancora Don Ernesto Cozzi e Don Pietro Giura sopranominati, che sono amendue di circa 40 anni e che hanno sempre mostrato uno zelo e un' attività ecclesiastica singolare; sono dotati di scienza più che mediocre e conoscono pure diverse lingue. Sebbene D. Ernesto Cozzi non sia albanese, pure gode la simpatia e la fiducia di tutti gli albanesi,

VIII

Genovizzi's advice appears to have been decisive. At some point during the next six months (the surviving records do not supply the precise date) the Pope appointed Cozzi 'Apostolic Visitor' to Albania; the task assigned to him was to examine the conditions in every parish and draw up a detailed report, with specific recommendations. The energy and thoroughness with which Cozzi set about this were exemplary. In the lengthy report which he eventually submitted there is a 'diary of expenses', in which every sum disbursed *en route* was minutely recorded: from this we learn that his travels began on 20 January 1920, when he paid for a rowing boat to transport his possessions from Obot to Shkodër, and continued non-stop until 3 September, when he took the ferry from Shëngjin (San Giovanni di Medua) to Bari. From there he travelled first to Rome and then to Trento, where he stayed with his sister from 12 September to 28 October, writing up his report; on 30 October he paid for a typed copy of the first part of it, which was entitled the 'Relazione'.¹⁷⁰⁴

Altogether, the report was divided into four parts. The 'Relazione' gave a general account of the conditions of the Church and of the Catholic population in Albania; at the head of it, Cozzi placed seven typescript pages of conclusions in which he summarised all the main points. The second part set out the comments and complaints put to him by the individual members of the clergy in each diocese. The third consisted of statistical tables, listing the property of the parishes and the number of souls (both Catholic and Muslim) in them. And the fourth gave the replies of the parish priests to a printed questionnaire which Cozzi had sent to them, asking about such matters as whether Sundays were properly observed in their parishes, whether there were any lay confraternities, and whether there were people living publicly in sin (for example, as usurers, or with concubines). The primary version of the entire report remains in the archive of the Propaganda Fide; the typescript copy of the 'Relazione' is now in the Vatican Archives.¹⁷⁰⁵

Almost as striking as the thoroughness of Cozzi's work is the uncompromisingly negative nature of his overall conclusions. Beginning with the bishops, he wrote that Lazër Mjeda was the only one to enjoy positive respect, and that Bernardin Shllaku, the Bishop of Pult, was at least not charged with either political manipulations or the

parla bene la loro lingua, conosce a fondo i costumi di questa nazione, ed è capace non meno di D. Pietro Giura di por mano alla riforma bramata qui in Albania.' Cozzi was in fact within three weeks of his 49th birthday; this underestimate may be taken as evidence of his physical vigour.

¹⁷⁰⁴ Cozzi, 'Atti' (see n. 13, above), fos. 515-26: 'Giornale-spese della visita apostolica'.

¹⁷⁰⁵ Cozzi, 'Atti'; Archivio Segreto Vaticano, Archivio della Delegazione Apostolica di Albania [hereafter: ASV, ADA], vol. 1, fasc. 3, fos. 242-326. An Albanian translation of most of the report is given in Gjergj Gashi, *Vatikani dhe Arbëria, 1700-1922* (Tiranë, 1998), pp. 205-484; key points are summarised (from Gashi's version) in Peters, *Geschichte der Katholischen Kirche*, pp. 21-6.

pursuit of self-interest.¹⁷⁰⁶ Otherwise, Cozzi declared, all of them were accused of '1) engaging, sometimes disastrously, in politics; 2) excessive love of money, and embezzling Church property; 3) nepotism, or an unreasonable use of patronage; 4) excessive negligence concerning liturgical matters, Church discipline, the guidance and correction of the clergy, pastoral visits....'¹⁷⁰⁷ Jak Serreqi, Archbishop of Shkodër, was not only 'condemned to sloth by his obesity and his ailments'; he was also accused of financial greed, maladministration and favouritism, as well as political meddling which had led to 'grave disorders and numerous killings'.¹⁷⁰⁸ The Bishop of Lezhë, Luigj Bumçi, was too fond of worldly life and showed an utter negligence towards Church property; the Archbishop of Durrës, Primo Bianchi, was in a feeble state, both physically and intellectually, and was accused of meddling too much in politics; and so on, and so on.¹⁷⁰⁹ Only when he came to the currently vacant Abbacy of Mirditë (at Orosh) did Cozzi strike a positive note: 'the current administrator, Don Giuseppe Gionli [Zef Gjonali], is the *only* priest in Albania who is described by everyone as exemplary and capable of governing a diocese.'¹⁷¹⁰ Turning to the ordinary clergy, he noted that their abuses included 'excessive attachment to their personal interest, and extreme avarice, especially where expenses relating to religious worship are concerned; exploitation of the people ... excessive familiarity with laymen and with women, from which there often arise very serious scandals; and political tendencies, which often are ill-regulated and cause serious harm.'¹⁷¹¹ As for the Catholic population: 'generally, the people still retains a spirit of faithfulness and of attachment to religion; but religious indifference is growing all the time. The religion of the people is, moreover, superficial and a matter of outward appearance, taking on almost the character of superstition.'¹⁷¹²

For any reader who has studied Cozzi's ethnographic writings, much of the interest of the main text of the 'Relazione' lies in its account of the conditions of life of the

¹⁷⁰⁶ On Shllaku see Peters, *Geschichte der Katholischen Kirche*, pp. 291-2; Deusch, *Das Kultusprotektorat*, pp. 552 (n.), 588.

¹⁷⁰⁷ Cozzi, 'Atti', fo. 3r: '1° di fare della politica talvolta disastrosa; 2° di eccessivo attaccamento al denaro; e di manomissione dei beni ecclesiastici; 3° di nepotismo o di protezionismo irragionevole; 4° di eccessiva trascuratezza delle cose del culto, della disciplina ecclesiastica, della direzione e correzione del clero, della visita pastorale.'

¹⁷⁰⁸ Ibid., fo. 3r: 'condennato alla inerzia per la sua eccessiva pinguedine e per i suoi disturbi ... gravi disordini e numerose uccisioni.'

¹⁷⁰⁹ On Bumçi see Peters, *Geschichte der Katholischen Kirche*, pp. 261-2; Deusch, *Das Kultusprotektorat*, pp. 463-4. On Bianchi see above, n. 121.

¹⁷¹⁰ Cozzi, 'Atti', fo. 3r: 'L'attuale amministratore Don Giuseppe Gionli è l'*unico* prete in Albania che tutti dicono esemplare e capace di reggere una Diocesi.'

¹⁷¹¹ Ibid., fo. 7r: 'Eccessivo attaccamento all'interesse ed estrema avarizia specialmente nelle spese di culto; sfruttamento del popolo, denying sacrmnt to those who don't pay full tithes; Eccessiva dimestichezza coi secolari e con le donne: da che spesso nascono gravissimi scandali; Tendenze politiche, spesso disordinate e causa di gravi danni.'

¹⁷¹² Ibid., fo. 8r: 'In genere il popolo conserva ancora uno spirito di fede e di attaccamento alla religione; ma va crescendo ogni giorno l'indifferentismo. La religione del popolo è però superficiale ed apparente, e assume quasi una forma di superstizione.'

ordinary Catholic population. Many of the practices which he had previously discussed as a social anthropologist were now addressed – and condemned – from a strictly pastoral point of view; at the same time, more specific details emerged, and the replies to his questionnaire provided some new statistical data. Thus, for example, when he wrote about what he called ‘concubinage’ (i.e., levirate, the quasi-marriage of a widow to her dead husband’s brother) in the dioceses of Pult, Sapë and Mirditë, he observed that 20 years earlier it seemed to have died out, but that the practice was now rapidly growing: the replies to his questionnaire revealed a total of 173 cases. And there were 32 cases of bigamy – that is, the practice of taking a second wife if the first one had failed to produce a male child.¹⁷¹³ Bride-seizing was quite rare, he noted, but the practice of betrothing daughters to Muslims, which seemed to have died out previously, was now growing again in Nikaj and Mërtur (in the diocese of Pult) and in some parts of the Archdiocese of Durrës.¹⁷¹⁴ Other customs, such as cohabitation before marriage, the refusal of betrothed girls to go to church (for fear of meeting their fiancés, which was strictly forbidden by Albanian tradition), and the practice of attributing a widow’s children to the dead husband even when they were born long after his death, were also described and condemned.¹⁷¹⁵ The account Cozzi gave of the ‘sworn virgins’ was, on the other hand, not directly condemnatory (nor could it be, since he did criticise the lack of female consent in the normal arrangement of an Albanian marriage). On the one hand he emphasised that the ‘virgin’ status of these women had nothing to do with a religious principle of chastity, and he commented that their frequenting of male company raised some doubts about their personal morality; but on the other hand he noted that a number of these virgins had moved to Shkodër, where they dressed in black ‘like real nuns’ and generally led ‘a truly edifying life’. It was a pity, he observed, that no one had set up a religious association for them, on the model of the Italian society of the ‘Figlie di Maria’ (‘Daughters of Mary’).¹⁷¹⁶

In some places, the overlap between this text and Cozzi’s previous ethnographic writings is very clear: for example, discussing the deplorable habit of Catholics going to hoxhas to obtain talismans and amulets, he made exactly the point he had previously made about how the Catholic priests were obliged to provide Christian equivalents.¹⁷¹⁷ And where some of these practices were concerned, he did make an effort in the ‘Relazione’ to explain what they meant to the practitioners: he stressed, for instance, that concubinage occurred not as a result of sexual passion, but only out of a desire for sons, and

¹⁷¹³ Ibid., fo. 67r-v (‘concubinato’).

¹⁷¹⁴ Ibid., fos. 68v, 69v.

¹⁷¹⁵ Ibid., fos. 60v, 69v.

¹⁷¹⁶ Ibid., fos. 64v-65v: ‘come vere monache’; ‘una vita veramente edificante’.

¹⁷¹⁷ Ibid., fo. 71r.

he added that those sons were then given the same rights as the offspring of ordinary marriages.¹⁷¹⁸ Overall, however, the emphasis in this text was on the causes of these 'abuses' and the measures that might help to end them. The underlying cause, he wrote, was 'the great attachment they have to the traditions, superstitions and customs of their ancestors; their customary law forms the only rule of their public and private life, and at the same time it is itself the only obstacle to the moral and social development of this people'. In addition there was 'the lack of government, while every tribe rules itself, even now, almost independently, according to its own laws and traditions', as well as 'the spirit of moral and political independence which animates these peoples'.¹⁷¹⁹ The blood-feud, he wrote, was regarded as a national institution, and was therefore something extremely hard to change, 'the Albanian being conservative *par excellence*'. Blood-feuds had been suspended in the period 1916-18, thanks to the general disarmament of the population by the Austro-Hungarian authorities; but now they were raging more fiercely than under the Ottomans. This phenomenon could not be eliminated, Cozzi thought, without 'an inexorable military government which would know how to administer justice, impose laws and execute them effectively'; but above all, what was needed was 'to develop the intellectual and religious culture [of the population] by means of schools'.¹⁷²⁰ Education – both the spiritual teaching provided by priests through sermons, catechising and personal instruction, and the regular teaching given to the young in schools – became a major theme in Cozzi's recommendations for the general improvement of conditions of life in Albania.

His primary task in this document, however, was to recommend measures for the reform of the Albanian Catholic Church and the elimination of its manifold failings and abuses. Cozzi's final conclusion was that the most urgently needed measures were the following. There should be a complete reordering of the episcopate, and the Archbishops of Shkodër and Durrës should be either removed or given coadjutors to do their work for them. A new Abbot of Mirditë should be nominated, and the Franciscan province reformed. The clergy should be given spiritual exercises to perform, and a National Council summoned, at which measures would be taken for the proper administration of Church property, the maintaining of proper archives, the provision of schools and the teaching of the catechism, and so on. Churches and residences should be repaired. Lastly, to make all of this happen,

¹⁷¹⁸ Ibid., fo. 67v.

¹⁷¹⁹ Ibid., fo. 72r-v: 'il grande attaccamento che hanno alle tradizioni, alle superstizioni, ai costumi dei loro antenati, mentre il loro diritto consuetudinario forma l'unica norma della loro vita pubblica e privata, e con ciò stesso l'unico ostacolo allo sviluppo morale e sociale di questo popolo'; 'la mancanza di governo, mentre ogni tribù si regge tutt'ora quasi indipendente secondo le proprie leggi e tradizioni'; 'lo spirito di indipendenza morale e politica che anima queste popolazioni'.

¹⁷²⁰ Ibid., fos. 63v-64r: 'essendo l'albanese conservativo per eccellenza'; 'un governo militare inesorabile che sapesse amministrare la giustizia, imporre ed applicare efficacemente le leggi'; 'sviluppare la cultura intellettuale e religiosa a mezzo di scuole'.

Cozzi recommended that the Pope should nominate a permanent Apostolic Delegate who could at the same time be either Archbishop of Shkodër or Primate of Albania.¹⁷²¹

IX

Was that final recommendation a self-interested one? Everything we know about Ernesto Cozzi's character suggests otherwise. The fact that he was the ideal candidate for the role of Apostolic Delegate would surely not have motivated his recommendation; nevertheless, it was a plain fact, and the thoroughness and efficiency of his work as Apostolic Visitor must have made it very plain indeed to the relevant authorities in Rome, beginning with Cardinal Willem Marinus Van Rossum, the Prefect of the Propaganda Fide. So it is not surprising that in November 1920, less than two months after the submission of his report, Ernesto Cozzi was appointed Apostolic Delegate to Albania by Pope Benedict XV; in the following month he was also appointed to a titular archbishopric (of 'Philippopolis' – the Latin name for the Bulgarian city of Plovdiv). On being nominated as Apostolic Delegate, he made a public declaration which was later printed by the Jesuit magazine *Lajmtari i Zemres së Krishtit* in Shkodër: 'The nomination of a Delegation is concrete proof of the love and care which the Holy See, and especially Pope Benedict XV, have always had for the complete freedom and real progress of Albania ... I shall devote my life to the flourishing of this country, Albania, which is, at the same time, my second homeland.'¹⁷²²

On 28 January 1921 Cozzi arrived in Shkodër.¹⁷²³ The next day, he wrote his first official document as Apostolic Delegate, a letter to the Archbishop, Jak Serreqi, emphasising his own sense of humility when he contemplated the task ahead of him and reassuring the Archbishop that, during his audience with Benedict XV, the Pope had expressed to him 'feelings of paternal affection and special benevolence ... towards the episcopacy, clergy and people of Albania'; at the same time, he asked Serreqi to publicise throughout his archdiocese the new role and authority of the Apostolic Delegate.¹⁷²⁴ While Cozzi treated the Archbishop (whose secretary he had once been) with decency and respect,

¹⁷²¹ Ibid., fo. 9r.

¹⁷²² M. W. E. Peters, *Der älteste Verlag Albaniens und sein Beitrag zu Nationalbewegung, Bildung und Kultur: die 'Buchdruckerei der Unbefleckten Empfängnis' zu Shkodra (1870-1945)* (Hamburg, 2007), pp. 221-2 (citing *Lajmtari i Zemres së Krishtit*, 31 (1921), no. 36: 'Die Ernennung einer Gesandtschaft ist ein konkreter Erweis der Liebe und Sorge, welche der Heilige Stuhl und insbesondere Papst Benedikt XV. immer schon für die vollständige Freiheit und den wahren Fortschritt Albaniens gehabt haben ... Ich werde mein Leben geben für die Blüte dieses Albaniens, welches für mich gleichzeitig auch die zweite Heimat ist').

¹⁷²³ The date is given in *Zëni i Shna Ndout*, 9, no. 2 (Feb. 1921), pp. 18-19; again, I am grateful to Giovalin Çuni and Magi Laca for a copy of this article.

¹⁷²⁴ AQSh (see above, n. 29), Fondi 132, Arqipeshkvia e Shkodrës, 1921, dosja 38, fo. 2r: 'sentimenti di paterno affetto e di singolare benevolenza ... verso l'Episcopato, il Clero ed il popolo albanese'.

however, he remained convinced that Serreqi must go. Only fragments of the relevant correspondence have survived, but they suggest that the Archbishop came under unrelenting pressure. In April, for example, Cozzi wrote to him asking for a detailed listing of all the essential building and restoration works that were needed by the churches and priest's houses in his archdiocese, and in July he demanded that he start work on the restoration of the cathedral in Shkodër, which was in a 'deplorable condition'.¹⁷²⁵ Such pressure had an effect. In November 1921 Cozzi was able to write to Serreqi informing him of a letter from the Propaganda Fide of 23 October which accepted Serreqi's resignation and appointed Cozzi as 'Apostolic Administrator' of the archdiocese.¹⁷²⁶ At the same time, he pointed out, the Propaganda Fide asked him to remind Serreqi that 'your resignation does not relieve you of the serious duty of giving a complete and detailed account of your administration'; a surviving summary does show that the archdiocesan finances were in an appalling state, with many large unpaid debts.¹⁷²⁷

On receiving Serreqi's resignation in mid-October, the Vatican had moved swiftly to follow another of Cozzi's recommendations: on 19 October it nominated Lazër Mjeda as the new Archbishop of Shkodër, and he moved to that city in February 1922.¹⁷²⁸ Other changes were also made during this period. In late August Zef Gjoni, whose work as Administrator of the Abbacy of Mirditë Cozzi had previously praised, was appointed Abbot there; he also received a titular bishopric in November.¹⁷²⁹ The process of replacing Primo Bianchi as Archbishop of Durrës was also under way: an Italian Franciscan, Francesco Melchiori, was nominated to a titular bishopric in late September, and in May-June 1922 he took over from Bianchi in Durrës. (This transition did not go smoothly, however: supporters of Luigj Bumçi, who felt that he should naturally have succeeded to the archbishopric, campaigned against Melchiori and made it impossible for him to live in Durrës; Cozzi would not bend on this issue, and the tension remained unresolved, despite Mjeda's best efforts to mediate.)¹⁷³⁰

By the autumn of 1922, with his preferred candidates now installed in several of the most important positions in the Church, Cozzi was able to begin a series of diocesan synods and bishops' conferences, at which many of the issues raised in his 1920 report were addressed: improving the conditions of worship, the state of repair of buildings, the discipline of the clergy and the maintenance of archives and proper financial records; financing a seminary for priests; increasing the provision of Catholic schools,

¹⁷²⁵ Ibid., dosja 24 (24 Apr. 1921; 1 July 1921: 'stato deplorevole').

¹⁷²⁶ Ibid., dosja 38, fo. 7r: 'Amministratore Apostolico'.

¹⁷²⁷ Ibid., dosja 38, fo. 7r ('la rinunzia non lo esonera dal grave dovere di dare un completo e dettagliato resoconto della sua amministrazione'; ASV, ADA (see above, n. 173), vol. 1, fasc. 2, fos. 208-10, 214-15.

¹⁷²⁸ Peters, *Geschichte der Katholischen Kirche*, p. 285.

¹⁷²⁹ Ibid., pp. 36, 271.

¹⁷³⁰ Ibid., pp. 36-7, 260-1, 282.

and so on.¹⁷³¹ Cozzi's enthusiasm for these tasks clearly had a very positive effect on the Albanian Catholic Church. Unfortunately much of the work involved is now difficult or impossible to trace, since his personal archive, containing all the records of his Delegacy, was later destroyed by the Communists.¹⁷³² Only some fragments survive, in what remains of the archdiocesan archive of Shkodër (now in Tiranë), and in a small collection of papers relating to the Delegacy in the Vatican Archives (a collection which has remained curiously unexplored by scholars). Each of the documents issued by Cozzi in his official capacity was assigned a number; 'Protocollo no. 1' was the letter to Serreqi of January 1921 quoted above, and by April 1925 he had issued 'Protocollo no. 1950'.¹⁷³³ This at least gives some idea of the tireless industry with which he performed his duties.

One issue of special concern to Cozzi has left some trace in the archives: the question of relations with other forms of Christianity in Albania. In his 1920 report he had commented on the new threat posed by Protestant 'propaganda' in Shkodër, where American missionaries had founded a boarding-school, handing out bread and clothing to the boys who went there.¹⁷³⁴ He returned to this topic in another report to the Propaganda Fide in June 1921. The initial focus here was on the threat posed by Protestant schools (at a time when the Albanian government was in fact inviting Albanian Methodists to help organise higher education in the country); the obvious response to this challenge was to strengthen the Catholic educational system. But Cozzi also had a larger strategy in mind, which was that the Catholic Church should 'regain' the Orthodox Albanians, and thereby establish itself as the national Church of Albania. (He was also worried by the thought of Protestant conversions among the Orthodox population.) Fan Noli's creation of an autocephalous Orthodox Church was a sign, he observed, that Orthodox Albanians wanted to detach themselves from Greece; and Cozzi felt that Noli himself had some sympathy with the idea of union with Rome. In his 1921 report he gave examples of Orthodox Albanians who, he believed, would be willing to accept papal primacy: these included priests such as Archimandrite Visarion Xhuvani and leading laymen such as Aleksandër Xhuvani and Lef Nosi, as well as the Orthodox population of the Myzeqe plain in south-central Albania. He recommended a number of measures, aimed especially at helping a pro-Catholic Orthodox congregation in Elbasan, which had seeking for some time to be brought under the Catholic Church: he suggested paying for the repair of their chapel (for which he had already raised 12,000 Lire), bringing in Basilian monks (Greek-rite Catholic Italo-Albanians) from Italy, and setting up schools

¹⁷³¹ Ibid., pp. 41-2.

¹⁷³² Ibid., pp. 56-7.

¹⁷³³ ASV, ADA, vol. 1, fasc. 6, fos. 599-600.

¹⁷³⁴ Cozzi, 'Atti', fos. 73v-74r. The Archbishop, he noted, had ordered the clergy to excommunicate publicly all parents that sent their sons to this school.

in Elbasan for Orthodox children, to be run by Basilian monks and nuns.¹⁷³⁵ Most of Cozzi's recommendations were not taken up, but in 1924 the authorities in Rome sent two prominent Albanian friars, Shtjefën Gjeçov and Vinçenc Prennushi, to explore the situation in Elbasan; reporting to Cozzi in October of that year, Gjeçov wrote that enthusiasm for union with Rome was mostly confined to a few leading figures (including Simon Shuteriqi, a professor at the teachers' training school there); converting the general Orthodox population would be a very long-term task.¹⁷³⁶

The background to all Cozzi's work in these years was the unstable political situation in the country as a whole. In his first report to Van Rossum, written not long after his arrival in Shkodër in early 1921, he commented that it was 'a source of anguish that this small nation, which has such an extreme need of peace, tranquillity and the combined effort of all forces for its constitutional, economic and social development, is so often made a victim of internal wars, with enormous costs in blood and money'. Internal and external problems went hand in hand, he observed: 'even though Albania as an entity has been recognised as an independent state, nevertheless, considering that its borders have been fixed by the European powers without any principle of equity or justice, and that they certainly do not correspond to ethnographic and topographical needs, nor to the economic and strategic interests of the country, there have accumulated too many reasons for hatred and envy between the Albanians and their Yugoslav and Greek neighbours for intrigues ever to cease.'¹⁷³⁷ Cozzi seems to have reported regularly on the political situation, and the comments made in his surviving letters to Rome make depressing reading. In May 1924 he wrote that 'it is very difficult to make predictions in Albanian affairs, because of the impulsive and changeable character of the people, and because of foreign influences, which in no other country make themselves felt as strongly as they do in Albania.'¹⁷³⁸

A particular question that troubled him was the degree to which the Church should involve itself in political affairs. In the summer of 1921 the authorities at the Propagan-

¹⁷³⁵ All the details given here are from the valuable account in I. A. Murzaku, *Returning Home to Rome: The Basilian Monks of Grottaferrata in Albania* (Grottaferrata, 2009), pp. 125-9, summarising Cozzi's report to Van Rossum, 'Attività scolastica protestantica-americana e Chiesa Ortodossa in Albania' (20 June 1921), in Archivio della Sacra Congregazione per le Chiese Orientali, Rome, Prot. 119, fasc. II.

¹⁷³⁶ *Ibid.*, pp. 132-6.

¹⁷³⁷ ASV, ADA, vol. 1, fasc. 1, fos. 2v-3r: 'è doloroso che questa piccola nazione la quale avrebbe così estremo bisogno di pace tranquillità e lavoro concorde di tutte le forze per il suo sviluppo costituzionale, economico e sociale, venga gettata così di frequente in preda a lotte intestine con enorme spese di sangue e di danaro'; 'sebbene l'Albania individualmente sia stata riconosciuta come stato indipendente, tuttora prendendo in considerazione i confini fissati senza alcun principio d'equità e di giustizia dalle potenze d'Europa e che non corrispondono certo alle esigenze etnografiche e topografiche ed agli interessi economici e strategici del paese, troppi motivi di odio e d'invidia vennero accumulati fra gl' albanesi ed i vicini jugoslavi e greci, si che mai cesseranno gli intrighi'.

¹⁷³⁸ *Ibid.*, fasc. 1, fo. 36v (23 May 1924): 'nelle cose albanesi è ben difficile il poter fare delle previsioni a motivo del carattere impulsivo e volubile del popolo, e delle influenze estere che in nessun paese si fan sentire come in Albania'.

da Fide wrote to him that they had received reports criticising Serreqi, Bumçi and some others about their conduct in the recent elections: apparently they had tried to impose candidates of their own choosing, who were of poor quality, and they had even used illicit methods to get them elected.¹⁷³⁹ In April 1923, at a general gathering of Albanian bishops, Cozzi issued instructions of a general nature, saying that the clergy could not be indifferent to political affairs that impinged on spiritual matters, but that they should do nothing against the judgement and direction of the Church authorities; it was recommended that the clergy should make efforts to ensure that candidates were elected who 'enjoy the reputation of being good Christians' (i.e., good Catholics), and who would promote and defend the interests of religion.¹⁷⁴⁰ In November of that year the Propaganda Fide actually recommended that some priests be allowed to stand as candidates; but by April 1924 it was complaining that Lazër Mjeda had 'taken too active a role in the elections, publicly working for the victory of one of the parties', and in June it reproved him for 'taking part in recent political demonstrations, especially on the occasion of the funeral ceremonies for the death of the young Muslim who killed Esad Pasha'.¹⁷⁴¹ By January 1925, after Ahmet Zogu's armed takeover of the country, Cozzi was reporting to Rome that Mjeda had forbidden priests to stand as candidates for parliament; Zogu was now saying that he wished to make two priests (Nikollë Sheldija and Nikollë Deda) members of parliament, but these were dubious characters in Cozzi's opinion, 'leading figures in his party and former refugees in Belgrade', so he recommended upholding Mjeda's prohibition.¹⁷⁴² In this report, written at a time when Zogu's seizure of power had been swiftly followed by acts of violence committed by his followers against Catholic institutions in Shkodër, Cozzi penned what were perhaps his darkest comments of all on the political prospects of the Albanian people:

Already, Catholics, Orthodox and Muslims are disheartened and humiliated on seeing their country overrun by foreign armed bands (Russian and Montenegrin); and they call out for a liberator. No one believes any more that Albania, with its utterly deplorable economic situation and the resulting instability of its internal politics, with the various succession of short-term governments; with the deep, incurable resentments and hostilities of the parties, which prevent any col-

¹⁷³⁹ Ibid., fasc. 6, fo. 547 (18 July 1921).

¹⁷⁴⁰ Peters, *Geschichte der Katholischen Kirche*, p. 43: 'qui et bonorum christianorum fama gaudeant'.

¹⁷⁴¹ ASV, ADA, fasc. 6, fos. 563r (16 Nov. 1923), 570r (5 Apr. 1924: 'ha preso ad esse [elezioni] una parte troppo attiva, adoperandosi pubblicamente per il trionfo di uno dei partiti'), 574 (7 June 1924: 'ha preso attiva parte a recenti manifestazioni politiche, particolarmente in occasione delle cerimonie funebri per la uccisione del giovane mussulmano omicidia di Essad Pascià').

¹⁷⁴² Ibid., fasc. 1, fos. 65r-66v: 'corifei del partito suo e già profughi a Belgrado'.

laboration; with the parasitism and favouritism of those in power – no one believes that it can establish itself, organise itself and prosper, without foreign help.¹⁷⁴³

This was a far cry from the words of hope that he had written less than twelve years earlier, at the end of the siege of Shkodër: ‘on the horizon a better future is starting to dawn. *Fiat!*’¹⁷⁴⁴

X

Cozzi’s report of January 1925, which contains those despairing words, is one of the last surviving documents from his pen. There is very little further information about his activities during the last year of his life.¹⁷⁴⁵ In the second week of February 1926 he fell ill; after a few days he was confined to bed, unable to move without assistance. The doctors in Shkodër, and others who were called in from Durrës and Cetinje, diagnosed an inflammation of the spinal cord, and recommended that he be taken to Rome for specialist treatment. Cozzi had already had a presentiment of his own death, and had told his sister (who lived with him as his housekeeper): ‘I shall never get up from this bed again’. But in order to satisfy her and others, who pleaded with him to go, he agreed to travel. Accompanied by his faithful servant Kola, Dr Prela from Shkodër, and Father Genovizzi (the Jesuit who had initially recommended him to the authorities in Rome), he was taken by boat to the little port of Shëngjin and put aboard a steamer for Bari. Ernesto Cozzi died as the steamer was a couple of hours away from that port, at 12.15 a.m. on 23 February 1926.¹⁷⁴⁶

¹⁷⁴³ Ibid., fasc. 1, fo. 66v: ‘Ormai cattolici, ortodossi e musulmani sono sfiduciati e avviliti nel veder il loro paese percorso da bande straniere (russe e montenegrine); ed invocano una mano liberatrice. Che l’Albania colla sua deplorevolissima situazione economica e col conseguente oscillare della politica interna ed il vario succedersi a breve scadenza dei governi; colle profonde insanabili gelosie e antagonismi dei partiti che impediscono ogni collaborazione; col parassitismo e favoritismo che qui predominano, possa consolidarsi, organizzarsi & prosperare senza l’aiuto straniero, nessuno più lo crede.’ On the acts of violence see Peters, *Geschichte der Katholischen Kirche*, p. 51.

¹⁷⁴⁴ See above, n. 1692.

¹⁷⁴⁵ Perhaps the last significant document is his ‘Protocollo no. 1950’ of 5 Apr. 1925, in which he instructed the Albanian bishops that ‘the action of the clergy cannot become subservient to the particular actions of politics and of political parties; it must be inspired solely by the religious and moral formation and renovation of individuals, and by the Christian restoration of society’ (ASV, ADA, vol. 1, fasc. 6, fos. 599–600: ‘l’azione del clero non può asservirsi alle particolari azioni della politica e dei partiti, ma deve ispirarsi unicamente alla formazione e rinnovazione religiosa e morale degli individui e alla restaurazione cristiana della società’).

¹⁷⁴⁶ These details are drawn from two documents in the Archive of the Venetian Province of the Society of Jesus, Gallarate, MS Albania 3, ‘Necrologia di Mons. Ernesto Cozzi’: a letter from his sister Carolina (quotation: ‘io non mi alzerò più dal letto’) to an unnamed Church dignitary, and a letter from Suor Feliciana, a niece of Archbishop Marconi who was with Carolina at the time, printed in *Il nuovo Trentino* in early Mar. 1926.

On the evening of the 27th Cozzi's body was conveyed to Shëngjin and taken to the Catholic church in Lezhë. The next day, it was brought to Shkodër for burial in the Jesuit church. A newspaper report records that on its arrival in that city it was greeted first by Genovizzi, Cozzi's servant Kola, Archbishop Mjeda and Bishop-Abbot Gjoni, and then by the civil and military authorities, the clergy, and a great mass of people, Muslim as well as Catholic, who had gathered to pay their respects. 'Albania greeted the body like that of an adopted son.'¹⁷⁴⁷

The obituary published by the Jesuits of Shkodër – written, we may suspect, by Father Genovizzi – paid warm tribute to Cozzi's personal character. 'He was very devout, zealous, patient, affable, gentle, lovable, generous, and easy for anyone to get on with (so much so that small children spoke with him just as they did with their own parents). He was very honest, loyal, indefatigable and steadfast in fulfilling his duties.'¹⁷⁴⁸ The obituary printed in the *Corriere della sera* emphasised his work as Apostolic Delegate: 'in a little more than five years, he was able to overcome innumerable obstacles and difficulties, calming people's feelings, ending abuses, denying privileges, and demanding that the clergy act in a genuine and holy apostolic spirit.'¹⁷⁴⁹ No one who has studied Ernesto Cozzi's life would have any reason to disagree with these tributes to both his character and his work. It is necessary only to add a third tribute: his writings on the ordinary lives of the highlanders of northern Albania constitute one of the richest bodies of 'Albanological' work of the first half of the twentieth century – a veritable treasury of information which has remained all too sadly neglected until this day.

¹⁷⁴⁷ Ibid., 'Necrologia di Mons. Ernesto Cozzi', envelope of newspaper cuttings, undated cutting (perhaps from *Il nuovo Trentino*): 'L'Albania ne ha accolta la salma come quella di un figlio di adozione.'

¹⁷⁴⁸ *Lajmtari* (as in n. 4, above), p. 34: 'Ishte fort i pershpirtshem, zelltar, i durueshem, fjalëamel, i butë, i dashtun, zëmerbardhë e i shkueshem me gjithkënd, (sa deri fmit e vogjel flitshin me të si me folë me prindin e vet). Ishte fort i drejtë, besnik, i palodhshëm e qindrak në të kryeme të detyrve të veta.'

¹⁷⁴⁹ Archive of the Venetian Province of the Society of Jesus, Gallarate, MS Albania 3, 'Necrologia di Mons. Ernesto Cozzi', envelope of newspaper cuttings, *Corriere della sera*, 8 Apr. 1926: 'in poco più d'un quinquennio, seppe superare ostacoli e difficoltà innumeri placando gli animi, stroncando abusi, negando privilegi, ed esigendo dal clero un sano e sacro spirito apostolico.'

Konrad CLEWING, Regensburg

Der „Andere“ als Störenfried: Siedlungshistorische Anciennitätsdiskurse um Kosovo

„Heiliges Land“ und demographische Bedrohungsszenarien [Zwischenüberschrift]

Kosovo ist je nach politischer und völkerrechtlicher Perspektive eine kleine Region oder (nach zunehmender internationaler Meinung und auch nach deutschem Rechtsstandpunkt) ein kleines Land im europäischen Südosten. Um seine knapp bemessene Fläche von weniger als 11.000 Quadratkilometern konkurrieren aber bis heute nicht bloß die Regierungen in Prishtina und in Belgrad. Auch die kosovoalbanische und die serbische Öffentlichkeit tun dies seit langem und in ihrem dominanten Mainstream unter völlig verschiedenen Prämissen.

Was seine historische Verortung anbelangt, wird Kosovo bekanntlich von nationalorientierten Serben gerne als „heiliges serbisches Land und serbisches Jerusalem“ bezeichnet.¹⁷⁵⁰ Diese Anspielung auf eine Art von „Heiligkeit“, die weiter reichen soll als sich mit dem üblichen Handwerkzeug eines rein säkularen Nationalismus beschreiben ließe, hat keineswegs nur damit zu tun, dass dort bedeutende Zeugnisse der mittelalterlichen serbischen orthodoxen Kirchenkultur vorhanden sind. Mindestens genauso spiegelt das Wort vom „serbischen Jerusalem“ die religiösen Konnotationen der berühmten (und in ihrem eigentlich unentschiedenen Ergebnis oft missverstandenen) Schlacht auf dem Amselfeld des Jahres 1389 wider, und noch dazu die nationalpolitische Aufladung, die diese zunächst religiös-kirchlich tradierte Erinnerungskultur seit dem 19. Jahrhundert durchlaufen hat.¹⁷⁵¹ Dies ist die nationalpolitische Tradition,

¹⁷⁵⁰ So z. B. der orthodoxe serbische Patriarch Irinej am 28.6.2012 anlässlich seiner Liturgiefeier im Kloster Gračanica (Zentralkosovo), zitiert in *Večernje novosti online* 28.6.2012 (unter <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.293.html:386102-Patrijarh-Irinej-Kosovo-je-srpski-Jerusalim>, zuletzt eingesehen am 7.2.2012). Manchmal werden auch einzelne Erinnerungsorte in Kosovo, insbesondere die Stadt Prizren, wegen ihrer Bedeutung als mittelalterliche serbische Herrscherresidenz, als „serbisches Jerusalem“ bezeichnet (z.B. eine vierseitige Reportage in der Tageszeitung der serbischen westeuropäischen Diaspora, *Vesti*: „Srpski Jerusalim bez Srba [Serbisches Jerusalem ohne Serben]“, in: *Vesti* 10.2.2013, S. 1 und 9-11).

¹⁷⁵¹ Noel Malcolm, *Kosovo. A Short History*, London, New York 1998, 58-77 prägnant zur Kosovoschlacht und ihrer Quellenüberlieferung, 77-80 zur kirchlichen und ab dem 19. Jahrhundert nationalisierten Mythentradition. Malcolms

aus der sich auch heute die semantische Gleichsetzung des „serbischen“ Erinnerungsortes mit Jerusalem beziehungsweise dem Heiligen Land speist.

In einer Hinsicht wenigstens bietet übrigens wenn schon nicht Kosovo selbst, so doch der Streit um das Gebiet wirklich eine ungewöhnlich deutliche Parallele zum Heiligen Land. Wie dort sind auch zu der hier behandelten, ethnopolitisch hoch umstrittenen Landschaft die konkurrierenden nationalhistorischen Erzählungen von serbischen und albanischen Autoren hinsichtlich der Siedlungsgeschichte so fundamental verschieden, dass der außenstehende Betrachter mit Fug und Recht ins Staunen geraten darf. Die beiden Erzählungen widersprechen einander nämlich nicht einfach nur in Vielem. Es ist vielmehr so, dass es zwischen ihnen überhaupt keine spürbaren Schnittmengen gibt, zu denen die Streitparteien wenigstens punktuellen Konsens erzielen könnten. Dieser Graben wird noch dadurch vertieft, dass es zu Kosovo anders als im Streit um Israel und Palästina (dort in Gestalt der berühmten ‚neuen Historiker‘ auf der israelischen Seite) auf keiner der beiden Seiten spürbare Ansätze zu einer ‚revisionistischen‘ Neubetrachtung vorhanden sind.¹⁷⁵² Bewegung gibt es anders als auf dem Feld der Politik auch in jüngster Zeit so gut wie keine. Im Ergebnis stehen die beteiligten Nationalhistoriographien einander zur Siedlungsgeschichte Kosovos heute nicht weniger kompakt gegenüber als schon vor Jahrzehnten. Einzig und allein die Grundlogik eint beide Seiten. Jede von ihnen hält weit zurückliegende Aspekte der Siedlungsgeschichte für relevant zur Begründung der symbolischen und ethnopolitischen Ansprüche auf das Land, die die eigene Seite erhebt.

Von den involvierten nationalen Sichtweisen weiß man in Deutschland begreiflicherweise wenig. Umso erstaunlicher bleibt der Umstand, dass man hierzulande bei einem breiteren interessierten Publikum in einem Punkt einer bestimmten Wissensimagination derart häufig begegnet, dass sie für einen weiteren Einstieg in das Thema

Buch ist als wissenschaftlich und kompositorisch höchst gelungene Gesamtdarstellung der Geschichte Kosovos unübertroffen; die neue Arbeit von Oliver Jens Schmitt, *Kosovo. Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft*, Wien, Köln, Weimar 2008 bietet eine wichtige strukturgeschichtlich gestützte Ergänzung dazu. Als Überblick hochinteressant ist überdies die serbisch-albanische Beziehungsgeschichte eines der äußerst wenigen in Belgrad ansässigen kosovarischen Intellektuellen Petrit Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove* [Serben und Albaner durch die Jahrhunderte, Beograd 1998 (2., erheblich erw. Auflage 2000)], die in ihrem erfolgreichen Streben um Ausgewogenheit ganz aus dem Rahmen der beiden Nationalhistoriographien fällt.

¹⁷⁵² Die beiden wichtigsten, für zwei wichtige bevölkerungsgeschichtliche Abschnitte bedeutsamen „heterodoxen“ Stimmen kamen vor zum Teil langen Jahrzehnten von zwei serbischen Forschern: Mita Kostić, *Prilozi istoriji srpsko-arbansakog ustanka 1689.–1690. g.* [Beiträge zur Geschichte des serbisch-albanischen Aufstands von 1689/90], in: *Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju* 2/1924 [Ndr. München 1971], 11–20; ders., *Iz istorije narodnog srpsko-arbanaskog ustanka protiv Turaka za austrijsku vojsku 1689/90* [Zur Geschichte des serbisch-albanischen Volksaufstands gegen die Türken an der Seite des österreichischen Heeres], in: *Istorijski glasnik* 1960, H. 1–2, 179–193; Milovan Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1941)* [Agrarreform und Kolonisation in Kosovo, 1918–1941], Priština 1981. Kostić stellte dabei den serbisch-nationalhistoriographischen Gemeinplatz von der praktischen Nichtpräsenz der Albaner vor Ende des 17. Jahrhunderts grundlegend in Frage. Obradović analysierte ausgewogen und auf hohem Niveau die massive Siedlungspolitik der Staatsmacht in den Zwischenkriegsjahrzehnten und ihre demographischen Folgen.

taugt, zumal sie für manche ihrer Vertreter sogar politisch relevante Züge annimmt. Es ist die Vorstellung, die heute vorzufindende albanische numerische Dominanz reiche erst mehr oder minder kurz zurück und sie sei das Produkt von ausgesprochenem Bevölkerungsdruck. Derlei „Grundwissen“ war für den Autor als Referenten bereits 1998/99 während des Kosovo-Krieges regelmäßig zu hören, und es hat sich in jüngeren Jahren offenbar noch weiter verfestigt, wenn man etwa Internetforen zu kosovobezogenen deutschen Zeitungsartikeln liest. Aber auch der in Deutschland so berühmt gewordene Thilo Sarrazin hatte kurz vor dem Erscheinen seines Buches über das sich „abschaffende“ Deutschland kosovobezogen von sich reden gemacht; besonders ein Satz aus seinem betreffenden Interview sollte in den Medien vielfach zitiert werden. Er lautete: „Die Türken erobern Deutschland genauso, wie die Kosovaren das Kosovo erobert haben: durch eine höhere Geburtenrate.“¹⁷⁵³

Die Kritik, die Sarrazin zu diesem Satz ähnlich wie später zu seinem Buch entgegenschlug, war auf seinen „deutschen“ beziehungsweise „deutsch-türkischen“ Aussageteil gerichtet. Der kosovarische Teil der Analogie dagegen blieb, so scheint es, ohne jeden medialen Widerspruch. Den Sarrazin-Gegnern wie auch ihm selbst dürfte wohl entgangen sein, dass genau jene vermeintliche Analogie von zwei islamisch konnotierten in Europa verorteten „demographischen Eroberungen“ bereits seit den 1990er Jahren ein stehendes Muster im Geschichtsdiskurs der deutschen und der europäischen rechtsextremen Szenen darstellt. Für die Diffusion dieses antimuslimisch-„proabendländischen“ und auf diesem Umweg dann auch „proserbischen“ Ansatzes auf rechtsradikaler Seite liefert der norwegische Massenmörder Anders Breivik ein besonderes Beispiel. Nicht weniger als 143 Einträge zum Suchwort „Kosovo“, 341 zu „Serb“, 343 zu „Bosnia“ und 208 zu „Albania“ künden in Breiviks langen Pamphlet über seine Sicht der Welt, das er kurz vor seinen Gewalttaten ins Netz gestellt hatte, von der tiefen Verwurzelung der auf Kosovos Siedlungsgeschichte wie auch sonst auf den Balkan bezogenen islamfeindlichen Ideologeme in heutigem rechtsextremen Denken. Der britische Balkanpublizist Tim Judah, der die genannten Trefferzahlen erhoben hat, hielt fest: „The document goes on to claim that for decades Muslims in ‘Bosnian Serbia’ and Albanians waged deliberate demographic warfare, or ‘indirect genocide,’ against the Serbs.“ Breiviks Hauptanliegen war es in dem Zusammenhang, für die Beseitigung aller Muslime des Balkans durch ihre Deportation nach Asien und durch die militärisch durchgeführte Vernichtung der Deportationsunwilligen Stimmung zu machen.¹⁷⁵⁴

¹⁷⁵³ Interview mit *Lettre Internationale*, zitiert nach Fatina Keilani / Annette Kögel, Umstrittene Äußerungen: Sarrazin ist nah dran und doch daneben, in: *Der Tagesspiegel*, 8.10.2009, benützt unter www.tagesspiegel.de/berlin/umstrittene-aeusserungen-sarrazin-ist-nah-dran-und-doch-daneben/1611714.html (zuletzt eingesehen am 7.2.2013). In „Deutschland schafft sich ab“ (München 2010) kam Sarrazin aber nicht noch einmal auf diesen Vergleich zu sprechen.

¹⁷⁵⁴ Zu den balkanbezogenen Trefferzahlen und der inhaltlichen Zusammenfassung: T.[im] J.[udah], *The Norway killin-*

Gewiss muss niemand, der die Albaner in Kosovo für Neuzuwanderer hält, automatisch zu derlei verbrecherischen Intentionen gelangen. Die im 19. Jahrhundert begonnene, zutiefst gewaltträchtige Verdrängung großer Teile der Balkanmuslime durch die entstehenden „christlichen“ Balkanstaaten¹⁷⁵⁵ lässt heute derlei Vertreibungs- und Vernichtungsideen in geschichtlicher Perspektive aber keineswegs als harmlose Randerscheinungen erscheinen. Hält man sich schließlich noch vor Augen, wie auch in Mitteleuropa die siedlungsgeschichtlichen Narrative zu Kosovo durch Analogiebildung zu „eigenen“ demographischen Bedrohungsszenarien demagogisch mobilisiert werden,¹⁷⁵⁶ kann am Ende Kosovos Geschichte selbst hierzulande einen jeden angehen.¹⁷⁵⁷

Allgemein zum Topos des ‚leeren Landes‘: Hypothesen zur Funktion von „Anciennität“ und „Neubesiedlung“ [Zwischenüberschrift]

Der insgesamt geschichtsbezogene Streit der beiden nationalen Öffentlichkeiten und Historiographien um Kosovo ist in weiten Teilen identisch mit dem Streit um die Bevölkerungsgeschichte der Region. Vereinbar sind die beiden Narrative wie erwähnt an keiner Stelle. Doch sie haben wie angedeutet trotzdem ein gemeinsames narratives Muster. Es lautet: „Wir“ waren zuerst hier und sind damit von rechts wegen vor Ort – „ihr“ seid machthungrige Neuankömmlinge und fehl am Platz.

gs. Breivik's Balkan obsession, auf einem Blog von The Economist, 25.7.2011, www.economist.com/blogs/easternapproaches/2011/07/norway-killings (zuletzt 6.2.2013).

¹⁷⁵⁵ Vgl. Justin McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*. Princeton 1995, sowie spätere Arbeiten des gleichen Autors. Trotz spürbaren Übersteigerungen bei den Zahlenangaben und einer eben solchen türkeifreundlichen Tendenz McCarthys offenbart seine Perspektive auf die gewaltsame (Teil-)Verdrängung dieser Muslime aus Europa ein oft übersehenes Kernelement in den balkanischen Nationalstaatsbildungen wie auch im konfrontativen Umgang Gesamteuropas mit dem Islam im langen 19. Jahrhundert. Zur Interpretation s. auch: Konrad Clewing, *Staatensystem und innerstaatliches Agieren im multiethnischen Raum: Südosteuropa im langen 19. Jahrhundert*, in: ders. / Oliver Jens Schmitt (Hgg.), *Geschichte Südosteuropas. Vom frühen Mittelalter bis zur Gegenwart*. Regensburg 2001, 432-551, hier 456-458 und 477-480.

¹⁷⁵⁶ Bezeichnenderweise spielt auch in der in vieler Hinsicht rechtsextremen österreichischen FPÖ die Verteidigung des ‚urserbischen Kosovo‘ gegen dessen ‚völkerrechtswidrige Usurpation‘ durch den ‚ersten islamischen Staat auf europäischem Boden‘ (so ein ideologischer Vordenker der FPÖ, Andreas Mölzer) eine erhebliche Mobilisierungsrolle. Vgl. zur Terminologie (Mölzers und des Parteivorsitzenden Hans-Christian Strache) das Parteivideo einer Pressekonferenz vom 24. Juni 2010 unter <http://www.youtube.com/watch?v=heXUkydPXXWk> (zuletzt 5.2.2013). „Der Kosovo sei ‚urhistorisch serbisches Land‘ und nur durch ‚künstliche Besiedlung‘ albanisch geworden, sagt Strache zum STANDARD.“ (*Der Standard* [Wien], 18.2.2008, zitiert nach <http://derstandard.at/3228747> (zuletzt 5.2.2013)).

¹⁷⁵⁷ Zur Verbreitung der kosovobezogenen Aspekte über das engere rechte Milieu hinaus mögen demographiebezogene Erklärungsmuster für den Kosovokonflikt beigetragen haben, die 1999 den Weg in maßgebliche Medien fanden. Vgl. etwa Hartmut Dießenbacher, *Der demographische Faktor. Was war die Ursache des Kosovo-Krieges*, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 3.7.1999, Beilage „Ereignisse und Gestalten“, III. Analog zu seinem Erklärungsmuster für Konflikte in der „Dritten Welt“ (so insbesondere sein Buch: *Kriege der Zukunft. Die Bevölkerungsexplosion gefährdet den Frieden*, München 1998) suchte der Soziologe Dießenbacher den Verlauf des Kosovokrieges als serbischerseits versuchte „Vernichtung gegen Vermehrung“ zu interpretieren. Bezeichnenderweise ging er dabei zu Kosovo von grob übersteigerten Zahlen zur Reproduktionsrate der Albaner aus.

Es ist rasch zu erkennen, dass sich mit dieser gemeinsamen Grundhaltung kein dominanter positiver Selbstbezug auf ein Narrativ des „leeren Landes“ verknüpfen lässt, das sonst auf der Welt häufig anzutreffen ist, wenn eine heute dominierende Gruppe ihren Anspruch auf früher vielleicht oder sogar gewiss von anderen besiedeltes Gebiet zu untermauern sucht – von Israel bis Australien. In der Tat stellt in meiner Auffassung der Topos vom ‚leeren Land‘ nur eine wichtige Form eines allgemeineren Phänomens dar, nämlich von siedlungsgeschichtlichen exklusivistischen Narrativen zur Untermauerung des eigenen Anspruchs auf Dominanz. Auf diese Auffassung gründet die *Hypothese 1*: Die exklusivistischen Narrative dienen in allen Fällen der kollektiven Selbstvergewisserung (Sinnstiftung) sowie der gruppenpsychologischen Aufwertung. Sie sind zumeist *Herrschaftsdiskurse* im engsten Sinne, in denen es darum geht, den politischen Herrschaftsanspruch über ein bestimmtes Territorium zu legitimieren. Selten dürften verglichen damit Fälle sein, in denen der Anspruch entpolitisiert ist und sich nur noch auf die Geschichte als solche bezieht, weil das Territorium in Gegenwart und Zukunft als unwiderruflich verloren gilt. Aus dem Blick auf Kosovo lässt sich zudem eine *Hypothese 2* gewinnen, die direkten Bezug auf den Topos vom ‚leeren Land‘ aufweist. Die vergleichende Betrachtung des siedlungshistorischen Streits um Kosovo gibt nämlich Grund zu der Vermutung, dass der Topos vom ‚leeren Land‘ nur für solche Gruppen attraktiv ist, die die symbolische „Anciennität“ nicht auf andere Weise postulieren können, da das Faktum ihrer Zuwanderung an sich zweifelsfrei dokumentierbar ist. Es dürfte sich also in der Regel um einen narrativen Notbehelf handeln. Er dient dazu, die in toto oder auch nur um einige Teilterritorien potentiell konkurrierende Gruppe mit ihren Ansprüchen zu marginalisieren. Dies kann in der einen Variante geschehen, indem die komplette Nichtansässigkeit der als gegnerisch wahrgenommenen Gruppe im besagten Territorium zur Zeit der „eigenen“ Zuwanderung behauptet wird. Das Vorhandensein von im Weiteren verschwundenen und daher ethnopolitisch belanglosen „Dritten“ muss im Zuge dessen nicht geleugnet werden, denn auch so lässt sich immer noch die eigene Anciennität gegenüber der real existierenden Konkurrenz „feststellen“.¹⁷⁵⁸ Die andere Variante dürfte hingegen dahin gehen, die eingeräumte frühere Nutzung des Landes durch eine einst von der „eigenen Gruppe“ vorgefundene, immer noch präsente und zumindest symbolisch konkurrierende, aber mittlerweile numerisch unterlegene Gruppe als kulturell minderwertig und demographisch vernachlässigbar herabzusetzen.¹⁷⁵⁹

¹⁷⁵⁸ Dieser Fall gilt in Südosteuropa etwa magyarischerseits gegenüber den Rumänen in Siebenbürgen, oder eben im diskursiv allerdings relativ marginalen Bezug des serbischen Narrativs auf die eigene Zuwanderungszeit auf dem Balkan bzw. dem Kosovo gegenüber den Albanern.

¹⁷⁵⁹ So wohl klassischerweise bei den die Landnahme legitimierenden Diskursen europäischer Zuwanderergesellschaften in Übersee.

Die Behauptung der „eigenen“ Anciennität im einst oder noch immer ethnopolitisch umstrittenen Territorium ist jedenfalls der argumentativ einfachere Weg. Auf ihn kann in solchen Streitfällen nur derjenige leichterhand verzichten, der für sich vorbehaltlos das Recht des Stärkeren oder die Ebene nicht hinterfragbarer Vorsehung in Anspruch nimmt.

Außerhalb derartiger quasireligiöser oder religiöser Glaubenssätze lässt sich schwerlich eine Kultur vorstellen, deren gängigem Rechtsempfinden es grundsätzlich entspräche, einem später Kommenden ein ethisch höherrangiges Recht auf Land und Herrschaft zuzubilligen als einem schon zuvor Ansässigen. Es ist daher gruppenpsychologisch sehr verständlich, dass im Falle Kosovos beide Seiten lieber ein „Erstgeburtsrecht“ für sich in Anspruch nehmen und die historische Präsenz der Gegenseite nach Kräften minimieren oder auch als Folge von bloßer Gewalt „kriminalisieren“. Wie sie das tun und welchen ethnopolitischen Konjunkturen die Narrative unterliegen, wird im Weiteren besprochen. Dabei wird auch deutlich werden, welche Einbußen an Wissenschaftlichkeit die Anpassung an ethnopolitische Wunschvorstellungen seitens der nationalen Erzähler zur Folge hat, soweit sie überhaupt zum Kreise der Historiker zu zählen sind.

Die albanische und die serbische Erzählung als Aspekte eines Territorialkonflikts und in idealtypischer Gegenüberstellung [Zwischenüberschrift]

Die albanische Erzählung zur Siedlungsgeschichte Kosovos kann man ebenso wie serbische nur verstehen, wenn man sie als nachgeordnetes Element innerhalb des albanisch-serbischen Konflikts um Kosovo begreift.¹⁷⁶⁰ Als Illustration für solche ganz direkten Bezugnahmen zwischen aktueller Kosovofrage und der Siedlungsgeschichte (in der je eigenen Auffassung derselben) mag die folgende Passage dienen, jüngst verfasst von einem führenden Politologen aus Prishtina:

„Wenngleich die jetzigen Betrachtungen zu Kosovo und den Albanern vorrangig auf die aktuellen Beziehungen zu den Serben konzentriert sind, können sie doch nicht die Frage des Alters und des altermäßigen Vorrangs [der Präsenz] in diesen Gebieten umgehen. Als Nachkommen der Illyrer sind die Albaner autochthon in den Gebieten, die sie heute bewohnen. Die Albaner Kosovos sind ein autochthones Volk und haben die ihnen eigene nationale Identität

¹⁷⁶⁰ Eine versuchte Gesamtbetrachtung habe ich dargelegt in dem Aufsatz: Der Kosovo-Konflikt als Territorial- und Herrschaftskonflikt, 1878-2002. Chronologie und Beteiligte; in: Hermann Beyer-Thoma / Olivia Griesse / Zsolt K. Lengyel (Hgg.), *Münchener Forschungen zur Geschichte Ost- und Südosteuropas*, München 2002, 182-214.

erhalten, haben ihren nationalen Charakter verteidigt, sie haben ihre Geschichte, ihre Tradition, Kultur, soziale Schichtung und Kommunikationsformen mit den Völkern der Umgebung. Die albanische Bevölkerung hat in Kosovo und in seinem ethnischen Territorium die ganze Geschichte über als ethnische Gemeinschaft gelebt und funktioniert.“¹⁷⁶¹

Die Anfänge jenes ethnoterritorialen Konfliktes – bei dem es zunächst bis 1912 um serbische und um albanische Ansprüche innerhalb noch osmanischen Gebietes ging, dann um einen ethnopolitischen Konflikt zwischen der örtlichen albanischen Mehrheitsbevölkerung und der serbischen beziehungsweise jugoslawischen Regierung in Belgrad um die Vorherrschaft über die Region – sind ziemlich präzise im Jahr 1878 zu verorten.

Der Kontinuität des Konflikts tut kein Abbruch, dass das spätosmanische Verwaltungsgebiet „Kosova“ eine erheblich andere, größere Abgrenzung hatte als die erst im sozialistischen Jugoslawien gegründete Verwaltungsregion, die in ihrer endgültig in den 1950er Jahren definierten Absteckung im Umfang dem heutigen Staat Kosovo entspricht. In einer künftigen Rückschau wird man vermutlich das Ende des Territorialkonflikts um ganz Kosovo mit dessen Unabhängigkeitserklärung im Jahr 2008 ansetzen, obwohl der serbische Anspruch derzeit, in der Verfassung der Republik Serbien gleich in der Präambel verankert, an sich bis heute fort dauert. Aber dies und auch die jüngste angedeutete Einschränkung des von der Belgrader Regierung geäußerten Vorherrschaftsanspruchs nur noch auf den kleinen Nordteil Kosovos mit seiner örtlichen serbischen Bevölkerungsmehrheit ist in den beiden Gesellschaften noch nicht angekommen. Eine Änderung der historischen Diskurse ist bis auf weiteres nicht zu erwarten, was wiederum ein Schlaglicht wirft auf eine eventuell trotz EU-Perspektive für die Gesamtregion noch denkbare Gefährdung des Streit-Status quo von heute.

Das mit dem heutigen Staat Kosovo verbundene und insofern in der engeren Region aktuell dominierende Geschichtsbild ist das albanische¹⁷⁶². Die aus diesem Bild

¹⁷⁶¹ Esat Stavileci, *Historia politike i çështjes* [Die politische Geschichte der (Kosovo-)Frage], in: *Kosova. Vështrim monografik* [Kosova. Monographische Darstellung], Prishtinë 2011, 255–261, hier 255f.

¹⁷⁶² Eine Differenzierung zwischen albanien-albanisch und kosovo-albanisch ergibt im Rahmen unserer Fragestellung wenig Sinn. Für die nachfolgende idealtypische Skizzierung der konkurrierenden Bilder zur Siedlungsgeschichte vgl. die abstrahierte Darlegung der Geschichtsbilder insgesamt bei Schmitt, *Kosovo*, 29–31 (serbisches Bild) und 32–34 (albanisches). Die albanische Sicht der Bevölkerungsgeschichte lässt sich mittlerweile außer aus zahlreichen ab etwa 1970 erschienenen Aufsätzen und Monographien sehr gut aus dem bereits mit dem Aufsatz von Esat Stavileci zitierten, von der Akademie der Wissenschaften und Künste Kosovos herausgegebenen Repräsentierband *Kosova. Vështrim monografik*, Prishtinë 2011 ablesen (dort 169–251 die bis in die Frühgeschichte und Antike [bevölkerungs-]geschichtlichen Abhandlungen mehrerer teils kosovo-albanischer, teils albanien-albanischer Autoren). Ähnliches gilt für den serbischen Diskurs angesichts des in der Monographienreihe der Serbischen Akademie der Wissenschaften und Künste erschienenen Buches von Dimitrije Bogdanović, *Knjiga o Kosovu* [Buch über Kosovo], Beograd 1985, und des (auch serbisch erschienenen) Bandes: *Kosovo and Metohija. Past, Present, Future. Papers presented at the International Scholarly Meeting held at the Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, March 16–18, 2006*,

resultierende Sicht der Siedlungsgeschichte Kosovos ist absolut linear. Es handelt sich um eine verschärfte Form eines Anciennitätsdiskurses, nämlich um einen ausgeprägten Autochthoniediskurs. Das Nachfolgende, kursiv Gesetzte ist natürlich kein wörtliches Zitat, sondern idealtypisch komponiert.

Die Albaner sind demnach direkte Nachfahren der antiken Illyrer (in mancher zeitlicher Ausdehnung: der den Illyrern ebenfalls direkt vorausgehenden Pelasger), und als solche autochthon und gleichsam allein erbberechtigte Urbevölkerung in ihrem ganzen heutigen Siedlungsgebiet. An der Kompaktheit und numerischen Vorherrschaft dieser illyrisch-albanischen Kontinuität hat sich auch nach dem Auftauchen der nach Südosteuropa im 6./7. Jahrhundert zuwandernden Slaven nichts geändert. Kosovo geriet zwar (wie etwas später für einige Zeit auch das ganze albanische Siedlungsgebiet) nach byzantinischer und bulgarischer Dominanz ab dem späten 13. Jahrhundert für eine Weile unter serbische Herrschaft. Die große Mehrheit auch der orthodoxen Bevölkerung sei aber trotz Unterdrückung durch die serbischen mittelalterlichen Herrscher und die serbische Kirche unverändert albanisch geblieben, wie auch unter der im späten 14. und im 15. Jahrhundert beginnenden osmanischen Herrschaft. Eine stärkere albanische Zuwanderung hat es nie gegeben. Genauso wenig eine wirklich relevante serbische Siedlungspräsenz – demnach auch keine große Abwanderung etwa Ende des 17. Jahrhunderts (die sich wenn, dann vornehmlich außerhalb Kosovos im osmanischen Serbien selbst ereignete) oder in den letzten Jahrzehnten der osmanischen Herrschaft ab 1878. 1877/78 gab es vielmehr einen Genozid an den albanischen Bewohnern der damals zu Serbien kommenden, östlich an das heutige Kosovo angrenzenden Gebieten. Die ziemlich kleine Zahl an Serben in Kosovo selbst wurde erst durch die aktive Siedlungspolitik der serbisch-jugoslawischen Regierung ab 1912/1918 künstlich erhöht, wozu militärische Genozidakte an den Albanern 1912/13 und 1918/19 indirekt ebenso beitrugen wie die damals einsetzende sonstige Unterdrückung der Albaner durch den Staat. Ähnlich wie 1877/78 in den serbisch gewordenen Gebieten wurden 1912-1915, in der Zwischenkriegszeit und dann wieder in den 1950er bis 1960er Jahren auch die Albaner Kosovos wiederholt Opfer von serbischen Vertreibungsmaßnahmen. Durch den stärkeren natürlichen Bevölkerungszuwachs der Albaner im Vergleich mit den Kosovo-Serben wurde erst spät im 20. Jahrhundert wieder der vor 1912 geltende albanische Anteil wieder erreicht. Der 1998/99 im Kosovokrieg durch Ermordungen und Vertreibung unternommene serbische Genozidversuch scheiterte nur durch das erzwungene Ende der serbischen Herrschaft im Sommer 1999.

Belgrade 2006. – Für eine sehr kritische Bestandsaufnahme der kosovoalbanischen Geschichtswissenschaft seit 1945 und insbesondere seit der deklarierten Unabhängigkeit des Landes von 2008 siehe demnächst: Oliver Jens Schmitt, *Historiography in Post-Independence Kosovo*, im Erscheinen begriffen in einem von Sabrina Ramet (Trondheim) herauszugebenden Band über Civic Values in Kosovo.

Wie man sieht, ist in diesem albanischen Geschichtsdiskurs keinerlei Platz für eine Vorstellung vom „leeren Land“, weder auf der eigenen, als rein defensiv verstandenen Seite, noch auf der des „serbischen Aggressors“, denn das Land war ja in dieser Sicht seit Urzeiten durchgängig albanisch besiedelt. Im serbischen Diskurs gestaltet sich das partiell anders, wie gleich wiederum in idealtypisch Zusammenstellung zu lesen sein wird.

Demnach mögen die Albaner zwar vielleicht gemischter altbalkanischer Herkunft mit möglicher gewisser Verbindung auch zu den Illyrern sein. Aber jedenfalls war Kosovo bei Ankunft der Serben kaum und wenn dann von einer romanisierten Bevölkerung besiedelt und wurde gleich mit der slawischen Landnahme kompakt serbisch. Die Ausdehnung Serbiens in die Region, die sie ab dem späten 13. Jahrhundert zu einem Kernland Serbiens machte, war Ausdruck dieses schon zuvor serbischen Charakters des Landes. Albanische Bevölkerungsteile gab es zur Zeit des serbischen Zartums in Kosovo nur in Spuren von unter zwei Prozent. Daran änderte auch die osmanische Herrschaft zunächst noch lange nichts. Während es in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts zu einem zögerlichen Einsickern von katholischen Albanern aus dem nahen Nordalbanien gekommen sein mag, existiert eine wirklich nennenswerte albanische Präsenz erst im Gefolge der auf Kosovo konzentrierten „großen Wanderung“ der Serben unter Führerschaft ihres Patriarchen aus osmanischem auf habsburgisches Gebiet, nachdem die Serben der Region massiv die 1689 bis Skopje vorrückenden habsburgischen Truppen unterstützt hatten und danach vor der osmanischen Vergeltung fliehen mussten. Die anfangs noch katholischen Nordalbaner wurden von den „Türken“ massiv ins Land gebracht und wurden durch den Übertritt zum Islam noch erst recht zu deren verlängertem Unterdrückungsarm. Verbliebene Serben waren vielfach gezwungen, sich durch Übertritt zum Islam zu retten und wurden daraufhin teilweise Opfer von Albanisierung. Obwohl diese in Dauer-Genozid mündenden Unterdrückungen der Serben andauerten, behielt Kosovo doch noch lange sein vorwiegend serbisches Gepräge. Nach Meinung der meisten serbischen Autoren erlangten die Albaner erst nach 1878 die Bevölkerungsmehrheit, weil einerseits Albaner in den östlich von Kosovo gelegenen Gebieten, in die sie ab dem späten 18. Jahrhundert gekommen waren, weg von der neuen serbischen Herrschaft über die neue serbisch-osmanische Grenze nach Kosovo, und andererseits die serbische Bevölkerung Kosovos in den Jahrzehnten zwischen 1878 und 1912 zum Opfer auf Genozid zielender albanischer, von den Osmanen zumindest geduldeter Vertreibungsmaßnahmen war. Die serbisch-jugoslawische Bevölkerungspolitik der Zwischenkriegszeit versuchte zwar das zuvor verloren gegangene „ethnische Gleichgewicht“ wiederherzustellen, hatte damit aber nur vorübergehend etwas Erfolg. Im Zweiten Weltkrieg wurden die Serben in Kosovo durch Vertreibung ähnlich wie in anderen Teilen Jugoslawiens Opfer von Genozid. Ungezügelter Zuwanderung aus Albanien in den Kriegsjahren, aber auch im sozialistischen Jugoslawien und eine nicht zuletzt chauvinistisch

motivierte hohe Gebürtigkeit der albanischen Minderheit sowie Abwanderungsdruck auf die Kosovoserben verminderte die serbische Bevölkerung, die in der Spätphase von Tito-Jugoslawien einem albanischen Genozid ausgesetzt war. Nach vorübergehender Stabilisierung der Verhältnisse erreichte dieser seinen Höhepunkt durch die Vertreibung von bis zu mehreren Hunderttausend Serben seit dem Sommer 1999.

Wichtig ist, dass der Punkt mit dem „leeren Land“ bei der slawischen (und in serbischer Sicht serbischen) Landnahme für das serbische Geschichtsverständnis kaum eine Rolle spielt. Die meisten serbischen Geschichtsdarstellungen zu Kosovo beginnen im Grunde erst mit dem serbischen (Hoch-)Mittelalter. Dies ist deswegen umso leichter machbar, weil die albanische Konkurrenz zu dieser Zeit zumindest in Kosovo als inexistent angenommen wird. Der zweite mögliche Punkt von „leerem Land“ wiederum, die Zeit nach der vermeintlichen großen serbischen Wanderung von 1690, findet als solcher keine nachdrückliche Betonung, weil die Konstruktion des auch danach weiter vorwiegend serbischen Charakters der Region für den serbischen Diskurs konstitutiv ist.

Ein längerer kritischer Kommentar der beiden Meistererzählungen kann an dieser Stelle nicht erfolgen.¹⁷⁶³ Festgehalten werden sollen stattdessen nur einige grundlegende Punkte in schlagwortartiger Form. So kann etwa die illyrische Herkunft der Albaner (oder genauer: des Albanischen) mangels Sprachdokumenten nicht als erwiesen gelten, während es offenbar gute sprachhistorische Argumente gibt, die (Proto-)Albaner als Zuwanderer aus dem inneren Balkan der Spätantike zu betrachten. Das schließt das Illyrische als Herkunftssprache des Albanischen wiederum nicht eo ipso aus und verweist jedenfalls auf die zweifelsfrei erwiesene altbalkanische (also dort bereits in der Antike zu verortende) Herkunft der Sprache.¹⁷⁶⁴ Die im Frühmittelalter in die Region gekommenen slawischen Bevölkerungsteile vor der hochmittelalterlichen Ausdehnung der serbischen Staatlichkeit in die Region als „Serben“ zu betrachten, ist genauso wenig überzeugend wie die albanische Auffassung, die Slawen/Serben seien in der ganzen Geschichte in Kosovo nie in der Mehrheit gewesen (dagegen sprechen klar die etymologischen Verhältnisse bei den Toponymen). Dass in dieser im Mittelalter zu verortenden Phase die albanische Präsenz so gering gewesen sei, wie die serbische Geschichtsauffassung meint, scheint nicht nur angesichts der Nähe des albanischen Kerngebiets kaum plausibel, sondern auch weil keine Anzeichen für eine massive albanische Zuwanderung vorliegen, ehe nämlich im 17. Jahrhundert, lange Jahrzehnte vor dem vermeintlichen er-

¹⁷⁶³ Für eine längere Diskussion und für den folgenden Absatz (abgesehen von der Frage der spätantiken Zuwanderung der Albaner in ihr küstennahes Siedlungsgebiet): Konrad Clewing, Mythen und Fakten zur Ethnostruktur in Kosovo. Ein geschichtlicher Überblick, in: Jens Reuter / Konrad Clewing (Hgg.), *Der Kosovo-Konflikt. Ursachen, Verlauf, Perspektiven*, Klagenfurt 2000, 17-63.

¹⁷⁶⁴ Joachim Matzinger, Die Albaner als Nachkommen der Illyrer aus Sicht der historischen Sprachwissenschaft, in: Oliver Jens Schmitt / Eva Anne Frantz (Hgg.), *Albanische Geschichte. Stand und Perspektiven der Forschung*. München 2009, 13-36.

sten Wendepunkt um 1690, offensichtlich zumindest in größeren Teilgebieten Kosovos eine starke albanische, örtlich nachgewiesen auch eine deutliche albanische Mehrheit, vorhanden gewesen sein muss. In der Gesamtregion gilt der plausible Nachweis einer albanischen Mehrheitsbevölkerung sodann für die ganze Phase der Geschichte, für die wir ausreichend Quellen für eine einigermaßen zuverlässige quantitative Bemessung haben. Dies ist aber freilich erst ab circa der Mitte des 19. Jahrhunderts der Fall.

Diskursive Tilgung der Gegenseite und fehlender Austausch der Argumente [Zwischenüberschrift]

Auf alle weiteren Bemerkungen zu dem, was man mit möglicher Plausibilität zum Verlauf der Siedlungsgeschichte Kosovos sagen könnte, sei hier verzichtet. Hinweisen muss man aber auf die beiderseitige absolut inflationäre Verwendung des Begriffes „Genozid“, der zumeist in völlig ungeeigneten Zusammenhängen und das noch als vermeintliches Faktum für jahrzehntelange Phasen der je eigenen (Leidens-)Geschichte gelten soll. Als Außenstehender könnte man hingegen mit etwas Zynismus von einem „diskursiven Genozid“ im Rahmen beider Geschichtsdiskurse sprechen; denn die jeweils andere bzw. ausschließlich als solche wahrgenommene „Gegen“-Seite ist jenseits ihres Feindseins wechselseitig als Thema ausgelöscht. Bei beiden Seiten taucht die je andere Bevölkerungsgruppe so spät wie möglich auf, und erscheint als Usurpator.

Diese Reduzierung ist abgesehen von ihrer offenbaren gesellschaftlichen Erwünschtheit auf beiden Seiten auch innerwissenschaftlich deshalb so einfach herstellbar, weil zwischen den beiden siedlungshistorischen Meistererzählungen so gut wie kein Austausch besteht. Ganz selten beziehen sich Autoren der einen „Wahrheit“ ausdrücklich auf die (dann abzulehnende) „Wahrheit“ der Gegenseite¹⁷⁶⁵, von einer gründlichen argumentativen Auseinandersetzung ganz abgesehen. Der traditionell geringe Austausch hat für die Anfangsjahrzehnte der kosovobezogenen Wissenschaftsdiskurse zunächst einen einfachen Grund: Während in Serbien die institutionell gestützte vertiefte (wissenschaftliche) Beschäftigung mit Geschichte im allgemeinen und der Geschichte der damals noch osmanischen „Zielgebiete“ der nationalen Ambitionen bis gegen 1900 zurückreicht, begann die albanische und kosovo-albanische Geschichtswissenschaft abgesehen von ersten Anfängen im Albanien der Zwischenkriegszeit im Wesentlichen erst nach 1945, in Jugoslawien bzw. Kosovo eigentlich sogar erst etwa gegen 1960. Darauf

¹⁷⁶⁵ Eine so gesehen fast positive wichtige Ausnahme war der „Austausch“ von Wahrheiten, der innergesellschaftlich und für eine internationale Leserschaft gegen 1989 durch zwei gesammelte Überblicke der nationalen Geschichtsschreibungen erfolgte. Als direkte Gegenposition auf den offiziellen serbischen Band *Kosovo – Past and Present*, Belgrade 1989 folgte 1990 erst eine albanische Ausgabe, dann 1993 eine englischsprachige der albanischen *The Truth on Kosovo*, Tirana 1993.

folge eine kurze, vielleicht zwei Jahrzehnte währende Phase, in der albanische Autoren intensiv auf als solche diagnostizierte serbische „Fehlmeinungen“ Bezug genommen haben. Der Gegenseite ist dies leider entgangen, denn serbische Autoren haben weiterhin von albanischen und spezifisch kosovarischen Gegenargumentationen höchstens dann gewisse Kenntnis genommen, wie diese „Gegenstandspunkte“ in serbischer Sprache vorgelegt wurden. Hinter der buchstäblich ausnahmslosen Ignoranz des Albanischen auf der Seite der serbischen Historiker (und später auch Historikerinnen) verbirgt sich nicht zuletzt das einstige symbolische Macht- und Prestigegefälle innerhalb Jugoslawiens bzw. in der serbischen Selbstwahrnehmung bis heute. Da allerdings die albanische Seite mit zunehmender institutioneller Festigung seit Ende der 1960er Jahre und endgültig seit Mitte der 1970er Jahr fast ganz von serbischem Publizieren abgegangen ist, bleiben die jüngeren albanischen Abhandlungen in serbischen Argumentationen auch wissenschaftlicher Natur schlicht rundum unbeachtet.

Für die Zukunft ist Ähnliches verstärkt auch auf albanischer Seite zu erwarten, weil die jüngere Generation in Kosovo kaum noch Serbischkenntnisse hat. Das fast ausschließliche Zielpublikum für die Forschung beider Seiten liegt eben in der jeweils eigenen Gruppe. Es versteht sich von selbst, dass diese ausbleibende bilaterale Debatte beste Bedingungen für methodisch-interpretatorischen Stillstand selbst bei in anderer Hinsicht seriösen Versuchen bietet. So kam etwa jüngst eine in osmanistischer Hinsicht philologisch hochaufwendige Interpretation eines osmanischen Steuerverzeichnisses von 1571 genau wieder zu jener Zählung aller namentlich aufgeführten Steuerpflichtigen als „Serben“, die nicht rein albanische Namen trugen, unter „Korrektur“ albanischer Namensformen in serbische, wenn die betreffenden christlichen Namen annähernd gleich auch im Serbischen zu finden sind.¹⁷⁶⁶

„Rechte“: Die Logik der Narrative [Zwischenüberschrift]

Die innere Logik der Narrative ergibt sich aus ihrer Funktion zur Begründung von „Rechten“ auf das Land. Diese sind in der Eigensicht eindeutig feststellbar und unverrückbar, wie an einem serbischen Narrationsbeispiel zu zeigen ist:

¹⁷⁶⁶ Tatjana Katić, *Opširni popis prizrenskog sandžaka iz 1571. godine* [Das ausführliche Verzeichnis/Defter des Prizrener Sancaks von 1571], Beograd 2010, Vorwort (ohne Paginierung, zu ergänzen wäre hier: S. 15), wo die Autorin u.a. die „Korrektur“ aller im Defter verwendeten Namensformen Dimitri, Petri und Simon „in Einklang mit unserer Aussprache“ bekannt gibt, nämlich zu serbisch Dimitar, Petar, Simeun, ohne zu erkennen, dass die erstgenannten Formen bzw. die Flexion der Namen genau den Regeln des Albanischen entsprechen und daher die „statisch genaue“ Zuordnung der Namensträger zur Gruppe der „Serben“ nicht eben naheliegt. Dadurch wird der Versuch einer „objektiven“ Bestimmung des – im Ergebnis nicht überraschenderweise sehr hohen – serbischen Bevölkerungsanteils methodisch unsauber und auf dem Stand ähnlicher serbischer Untersuchungen von vor Jahrzehnten, obwohl in albanischer Sprache dazu in diesem Fall wichtige und zumindest diskussionswürdige Gegenargumente vorgebracht worden sind durch Muhamet Tërnavë, *Popullsia e Kosovës gjatë shekujve XIV-XVI* [Die Bevölkerung Kosovos vom 14. bis zum 16. Jahrhundert], Prishtinë 1995.

„Das historische Recht der Serben und Montenegriner auf diese Territorien [Kosovo und Metohija] erinnert an das ähnliche Recht des jüdischen oder armenischen Volkes, die dieses Recht ebenfalls in ihren kulturellen Denkmälern bewahrt und, so zum Beispiel die Juden, zu Quellen ihrer Religion erhoben haben. Und wie bekannt hat keines dieser erwähnten Völker die Abtretung seines historischen Landes an ein anderes Volk ohne Krieg hingenommen. Man kann auch vom serbischen Volk nicht verlangen, dass es dies tue.“¹⁷⁶⁷

Der Urheber dieses Zitats, Vasilje Krestić, stammt wie fast alle Autoren der serbischen Seite nicht selbst aus Kosovo – es gab und gibt kaum spezifisch kosovoserbische Beiträge zum serbischen Diskurs über die Region und ihre Siedlungsgeschichte. Die Gruppe der Kosovoserben ist offenbar zu klein und überdies noch bis weit in das 20. Jahrhundert hinein ähnlich wie die Mehrheit der Kosovoalbaner zu illiterat und „bildungsfern“, um durch eigene Vertreter zu Wort zu kommen. Typisch ist Krestić auch darin, dass sein eigener Diskurs zu Kosovos (Siedlungs-)Geschichte aus deklarerter Sorge um Serbien geschieht und unmittelbare politische Absichten hat. In der Situation des Jahres 1994 (vor dem Ende der Kriege in Bosnien und Kroatien), als er sein damals vielfach diskutiertes Buch über „Kosovo zwischen historischem und ethnischem Recht“ vorlegte, lag sein Anliegen zum Einen in der Vermeidung eines weiteren Kriegsschauplatzes. Den damals aktuellen Zustand (einer direkten Belgrader Herrschaft in Kosovo nach Aussetzung der vorherigen Autonomie, unter gleichzeitiger Parallelorganisation der albanischen Bevölkerung) erachtete er für unhaltbar. Als Sohn eines in den 1920er Jahren um die serbische Kolonisation besonders verdienten Beamten sah er sich zugleich als persönlich befähigt, einen partiellen Interessenausgleich vorzuschlagen. Dass er ein „ethnisches Recht“ der albanischen Mehrheit dabei mitberücksichtigen wollte – aber nicht etwa im Proporz ihres Bevölkerungsanteils, sondern in erheblichem Maß austariert durch die für die Serben in Anspruch genommenen Aspekte der Kulturdenkmale, des Landeigentums und eines Bevölkerungstichtjahrs 1961 – unterschied ihn von anderen serbischen Proponenten jener Zeit. Sein Vorschlag zielte auf eine Auflösung der Gesamtprovinz ab, durch Teilung Kosovos in eine albanisch dominierte Entität (innerhalb Serbiens) und Gebiete, die direkt nach Serbien und Montenegro einzuverleiben seien, so meinte er. Der Hauptpunkt lag bei all dem indessen bei einem bevölkerungshistorischen und in die Zukunft projizierten demographischen Element: Die

¹⁷⁶⁷ Branislav Krstić, *Kosovo pred sudom istorije* [Kosovo vor dem Richterstuhl der Geschichte], Beograd 2000, 43. Die „Serben und Montenegriner“ spiegeln den serbischen Kosovo-Diskurs der späten sozialistischen Ära wieder, in der diese beiden jugoslawischen Staatsnationen mit Blick auf Kosovo als eine (von der albanischen Seite bedrängte) Einheit begriffen wurden. Das zitierte Buch ist eine für eine dann offenbar doch nicht realisierte französische Ausgabe überarbeitete und zeitlich fortgeschriebene Fassung von ders., *Kosovo između istorijskog i etničkog prava* [Kosovo zwischen historischem und ethnischem Recht], Beograd 1994, dort das gleiche Zitat 43f.

Umgrenzung eines (verkleinerten) albanisch dominierten Gebietes sollte die von ihm konstatierte gezielte albanische ethnische Einnahme neuer Territorien durch demographische Expansion eindämmen und zugleich die Aussonderung des sich mehr oder minder selbst überlassenen, formal weiter bei Serbien angesiedelten Gebietes aus den Strukturen der staatlichen Teilhabe in Belgrad das von ihm eindringlich beschworene Schreckbild eines künftig binationalen Staatscharakters bannen.¹⁷⁶⁸

Politische Kausalität der diskursiven Konjunkturen und Entwissenschaftlichung der Diskurse [Zwischenüberschrift]

Am Ende soll hier ein Blick darauf stehen, in welch hohem Maß der historische Diskurs direkt mit nationalpolitischen Konjunkturen und Bedürfnissen verbunden ist und wie sehr wissenschaftliche an sich in den Hintergrund treten. Der eben erwähnte Krestić ist mit seinem akademischen Hintergrund als kulturhistorisch arbeitender Architekturfachmann ganz typisch dafür, dass viele der im Zeitverlauf prominentesten Diskursakteure nicht eigentlich Historiker gewesen sind. Als es auf dem Höhepunkt der Orientkrise und überhaupt im sich abzeichnenden Verteilungskampf um den territorialen Nachlass des Osmanischen Reiches darum ging, für die noch staatenlosen, mehrheitlich muslimischen Albaner eine symbolische Berechtigung zur nationalen Existenz in einem nichtmuslimischen Europa zu erschreiben, waren nationalaktivistische Intellektuelle aus den Kreisen der gebildeten osmanisch-albanischen Beamtschaft mit der These von den Albanern als Nachkommen der Pelasger und damit „ureuropäischem“ Volk zur Stelle.¹⁷⁶⁹ Die Zeit scheint partiell stillgestanden, wenn man demgegenüber im Jahr 2012 erleben konnte, wie genau diese pelasgisch-illyrische These zu einem von Phantastereien strotzenden Kernelement des größten Historien-Markterfolgs in Kosovo werden konnte, der neuen dreibändigen Geschichte Kosovos¹⁷⁷⁰ aus der Feder des

¹⁷⁶⁸ Krestić, *Kosovo između istorijskog i etničkog prava*, Abschnitt VI: „Die ethnische Inbesitznahme der Territorien“, 129-184; 9 (Berufung auf den Vater und dessen einflussreiches Buch zur Kolonisationspolitik von 1928); 241-244 mit Bevölkerungsprojektionen bis 2051 und Folgen eines immer stärker „binationalen“ Charakters Serbiens.

¹⁷⁶⁹ [Pashko Vasa] Wassa Effendi, Albanien und die Albanesen. Eine historisch-kritische Studie. Berlin 1979, 4f.; fortgeführt und mit Verbindung der Pelasger mit den Illyrern: Sami Frashëri, *Shqipëria ç'ka ka qenë, çështje e ç'do të bëhet?* [Albanien, was es war, ist und sein wird], Prishtinë 2001 (Erstausgabe Bukarest 1899), zur pelasgisch-illyrischen These 15-19. Siehe auch: Nermin Vlora Falaski, *Pellazgët - Ilirët, Etruskët - Shqiptarët: qytetërimi të lashta mesdhetare*, Prishtinë 1998; Mathieu Aref, *Albanie ou l'incroyable odyssée d'un peuple préhellénique: histoire et langue*, Paris 2003; Mathieu Aref, Grèce: (Mycéniens = Pélasges) ou la solution d'une énigme, Paris 2004; Niko Stylos, *Historia e shenjtë e Arvanitëve : dokumente parahistorike*, Tiranë 2004; Dhimitri Pilika, *Pellazgët, origjina jonë e mohuar: cilët janë pasardhësit e pellazgëve*, Tiranë 2005; Edwin E Jacques, *The Albanians : an ethnic history from prehistoric times to the present*, Jefferson, N.C. McFarland 2005 und weitere Autoren.

¹⁷⁷⁰ Jusuf Buxhovi, *Kosova*. 3 Bde., Prishtinë, Houston 2012, hier Bd. 1: Antika, Mesjeta [Antike, Mittelalter], hier 31-182 zu Pelasgern, Illyrern etc.

gelernten Journalisten Jusuf Buxhovi, der darin von Seiten der kosovarischen Historiker so gut wie unwidersprochen blieb, ausser der Beitrag (lange Rezension über die Bücher von Buxhovi - Deutsch und Albanisch von Albert Ramaj, Nuri Bexheti und Xhemal Ahmeti.¹⁷⁷¹ Es sind in diesem Fall seit bald 100 Jahren nationalpolitische Bedürfnisse, die historische Schriften zu Kosovos

Siedlungsgeschichte gebären, von welcher Wissenschaft die Autoren auch kommen mögen. Der überzeugt nationalpolitisch-utilitaristische serbische Geograph (damals mit Weltruhm) Jovan Cvijić vor und nach dem Ersten Weltkrieg¹⁷⁷² und der Literaturhistoriker Dimitrije Bogdanović mit seinem für die nationalistische serbische Wende der 1980er so bedeutsamen *Knjiga o Kosovu* von 1985 haben wohl ebenfalls viel nachhaltigere Trittsuren gesetzt als die Angehörigen der historischen Zunft. Wo aber Historiker nichts Wesentliches zu sagen finden, ist in historischen Fragen der intellektuellen Selbstentblößung selbst von Menschen, die im eigenen Fach renommiert sind, aber zu geschichtlichen Themen lieber nicht schreiben sollten, erst recht keine Grenze gesetzt, und die in den betroffenen Ländern theoretisch für höchste Wissenschaftlichkeit zuständigen Institutionen entblößen sich gleich mit. Jedenfalls muss man dies beides in unserem Zusammenhang denken, wenn der alternde, aber einst hoch angesehene Philosoph der Praxis-Gruppe Mihailo Marković sich weder scheut noch von der edierenden Akademie der Wissenschaften daran gehindert wird, bei der Erörterung der „possible solutions to the problem of Kosovo and Metohija“ die Herkunft der Albaner aus dem Kaukasus und ihre Zuwanderung nach Europa im 12. Jahrhundert für die Leser der Welt zu entdecken.¹⁷⁷³ Die Lösungen für aktuelle Probleme, die aus solchen „Entdeckungen“ herrühren möchten, mögen der Welt und Kosovo aber hoffentlich doch lieber erspart bleiben.

¹⁷⁷¹ Albert Ramaj, Nuri Bexheti und Xhemal Ahmeti, „Buxhovi verfälscht die Geschichte - Buxhovi falsifikon historinë“ in www.albanisches-institut.ch (die albanische Version – übersetzt von Blerim Canaj wurde auch in der Tageszeitung *Koha Ditore* in Prishtina von 01.-05.06.2012 publiziert).

¹⁷⁷² Konrad Clewing / Edvin Pezo, Jovan Cvijić als Historiker und Nationsbildner. Zu Ertrag und Grenzen seines anthropogeographischen Ansatzes zur Migrationsgeschichte, in: Markus Krzoska / Hans-Christian Maner (Hgg.), *Beruf und Berufung. Geschichtswissenschaft und Nationsbildung in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert*, Münster 2005, 265-297.

¹⁷⁷³ Mihailo Marković, Possible solutions to the problem of Kosovo and Metohija, in: *Kosovo and Metohija. Past, Present, Future*, 474-483, 476.

Organizimi hierarkik dhe territorial i Françeskanëve në trojet shqiptare (Profil historik)

Hyrje

Françeskanët dhe françeskanizmi shqiptar përbëjnë një fenomen historik dhe specifikisht kulturor krejt original, mbi të cilin refleksioni historiografik i historianëve dhe studiuesve kulturologë duhet përqendruar substancialisht prej historisë mesjetare shqiptare e deri në ditët tona. Duke qenë se ata kanë një traditë të madhe në religjionin katolik shqiptar, dhe veçanërisht në kulturën kombëtare shqiptare, “...duhet të kishin merituar deri tani një punim historik më vete për ndikimin e tyre të bekuar në shoqërinë shqiptare.”¹⁷⁷⁴ Sipas historianit At Marin Sirdani: “...kurrnji vehtje morale në Shqypni nuk mund të paraqesë vepra më shumë e më e më në shej në lëmen kulturele e kombëtare se Françeskanët.”¹⁷⁷⁵ Dhe vijon më tej: “Prandej një histori e pa-anëshme e Shqypnis nuk ka mujtë kurr me e bënë sedije djersen, mundin e gjakun që i u desht birvet të këtij Urdhni me derdhë për me i sjellë vedit auerolen e lumnis në Shqypni.”¹⁷⁷⁶

Urdhëri françeskan në Shqipëri, u formësua dhe u ndërta si **model arsimor dhe kulturor** bazuar në **pedagogjinë** e urdhërit duke përhapur **shkollimin** në gjuhën shqipe dhe për më tepër ajo është i lidhur ngushtë me disiplinat e tjera albanologjike si **shkencat historike: etnografinë, arkeologjinë, antropologjinë kulturore,**¹⁷⁷⁷ **historinë, historinë e arteve dhe arkivistikën, shkencat filologjike: gjuhësinë;** sepse botoi fjalorë, gramatika dhe studime mbi gjuhën shqipe; sepse studioi **folkloristikën**, duke hulumtuar në trashëgiminë kulturore etnike shqiptare, duke mbledhur studiuar

¹⁷⁷⁴ PETERS, Markus W. E., *Përballjet e historisë së Kishës Katolike në Shqipëri, 1919-1996*, Qendra Botuese Shoqata Jezuite, Tiranë, 2010. f. 14,

¹⁷⁷⁵ SIRDANI, At Marin., “Vepra atdhetare e françeskanëve në Shqypni”, në: *Hylli i Dritës*, Vjeti XVI/1940, Nr. 12, Dhe-tuer 1940, f. 597; në: SIRDANI, Atë Marin., *Françeskanët në Shqypni dhe shqyptarët katolikë në lamë t’atdhetaris*. Zgjedhi dhe përgatiti për shtyp Anton Nikë Berisha, Shpresa, Prishtinë, 2002. f. 98.

¹⁷⁷⁶ SIRDANI, At Marin., “Vepra atdhetare e françeskanëve në Shqypni”, në: *Hylli i Dritës*, Vjeti XVI/1940, Nr. 12, Dhe-tuer 1940, f. 569; në: SIRDANI, At Marin., *Françeskanët në Shqypni dhe shqyptarët katolikë në lamë t’atdhetaris*. Zgjedhi dhe përgatiti për shtyp Anton Nikë Berisha, Shpresa, Prishtinë, 2002. f. 53.

¹⁷⁷⁷ JAKLLARI, Adem., “Kontributi i dijetarëve françeskanë në studimet e antropologjisë kulturore shqiptare.” Në: *Studime albanologjike*, Viti XIII/2008, f. 53-58.

dhe botuar trashëgiminë gojore; sepse kultivoi sidomos **letërsinë, teatrin dhe dramaturgjinë**; sepse dha ndihmesë për **përkthimin** duke përkthyer në shqip kryevepra të letërsisë botërore; sepse i dha elementët bazikë **publicistikës**, jo vetëm duke nxjerrë periodikë të rëndësishëm si: *Hylli i Dritës* dhe *Zani i Shna Ndout*, por duke dhënë një kontribut real, themelor në modelimin shkrimor publicistik në shtypin shqiptar; sepse u dallua në **kritikën dhe studimet letrare** të kohës, ndaj një vështrim i plotë historik i veprimtarisë së tij në pikëpamje historike do të kishte qënë një borxh me të cilin historiografia jonë duhet të shlyente mungesën e saj.

I.

Urdhëri Françeskan nga fillimet deri në gjysmën e parë të shekullit të XIX

Franceskanët njihen si urdhër i kishës katolike, bashkësi rregulltare kjo e themeluar nga Shën Françesku i Asizit (1181-1226). Pasi kishte kaluar disa vjet në lutje dhe pendesë, në vitin 1208 i bashkangjiten edhe ndjekës, kryesisht miqtë të tij dhe sapo u bënë dymbëdhjetë, vendosi të shkojë në Romë për të kërkuar pëlqimin e Atit të Shenjë për themelimin e urdhërit të ri. Papa Inocenti III e miratoi gojarisht Rregullin françeskan në pranverën e vitit 1209, që përkujtohet edhe si vitthemelimi i Urdhërit. U legalizuan me bulën e papa Gregorit IX (1227-1241), në vitin 1230. Urdhëri françeskan përfshi u në organizimin e tij territorial gjithë Eupopën nga Portugalia deri në Hungari, nga Irlanda në Skandinavi në gjithsej 34 provinca, prej të cilave 14 ishin në Itali dhe 20 jashtë saj.¹⁷⁷⁸

Franceskanët mbërritën në vendin tonë pas benediktinëve dhe domenikanëve. Sipas legjendës, mendohet se franceskanët për herë të parë në Shqipëri vijnë që në fillim të Urdhërit të tyre, përkatësisht që në kohën e vetë Shën Françeskut dhe missionin e tyre të parë ta ketë themeluar vetë Shën Françesku në vitin 1219, i cili duke u kthyer nga Egjipti dhe Siria erdhi e u ndal në Lezhë, (Alexium, Alessio),¹⁷⁷⁹ ku në vitin 1240 u ndërtua kuvendi i Shën Mërisë i njohur si Zoja Nunciatë. Në arkitraun e derës hyrëse të kishës françeskanë të Zojës Nunciatë në Kodër Marlekaj lexohet: HOC TE[MPL]VM [FRATR] VM MINO[RVM] ÆDIFI[CATUM] EST ANNO DOMINI MC[C40].¹⁷⁸⁰ (“Ky tempull i Fretërve Minorë u ndërtua në vitin e Zotit 1240”). Ndërsa

¹⁷⁷⁸ Shih: LOMBARDI, Teodosio., *Storia del Francescanesimo*. Ed. Messaggero, Padova, 1980. 518 p.

¹⁷⁷⁹ MIRDITA, Zef., *Krishtenizmi ndër shqiptarë*, Drita & Misioni Katolik Shqiptar në Zagreb, Prizren-Zagreb 1998, f. 261; *Schematismus Almae Provinciae Missionariae Albaniae, St. Mariae Annuntiatae, Ordinis Fratrum Minorum S. P. N. Francisci, Concinnatus prima vice Anno Domini 1908*. N'Sarajev, “Bosn. Post”. f. 25. etj.

¹⁷⁸⁰ Shih: *Orbis Seraphicus*, Historia de Tribus ordinibus A Seraphico Patriarcha S. Francisco institutis. Deque eorum progressibus per quatuor mundi partes. Sciliet, Europam, Asiam, Africam et Americam. In obsequium Jesu Christi

sipas burimeve dokumentare, françeskanët e filluan veprimtarinë e tyre në Shqipëri në vitin 1236, gjë të cilën e vërteton bula e papës Gregori IX (1227-1241) e lëshuar më 22 maj 1236 (viti i dhjetë i pontifikatit të tij), në të cilën shkruhet se atje ka “...disa rre-gulltarë të cilët tani vonë kanë shkuar në atë krahinë, me dëshirën e tyre”.¹⁷⁸¹ Megjithatë, të gjithë studiuesit dhe historianët që merren me historinë e këtij Urdhëri janë të një qëndrimi se, së paku që nga viti 1240 Urdhëri i Françeskanëve ishte aktiv dhe vepron-te në territoret shqiptare. Pra nuk ka asnjë dyshim se Provinca françeskane shqiptare është një ndër më të vjetrat e urdhërit. Mospërkujdesja e sistemimit të dokumentimit historik, mbishkrimi joautentik, shenjimi i ardhjes së Shenjtut themelues përmes një legjende lidhur me një shkop pishe të cilin Shën Françesku e mori me vete,¹⁷⁸² e shty-jnë deri në vitin 1248,¹⁷⁸³ vendosjen e françeskanëve në Shqipëri, vit ky që dëshmon

et Ecclesia Romanae, atque in Fidei Catholicae defensionem et dilatationem reportatis. De Missionibus Fratrum Minorum. A Sacra Congregatione de Propaganda Fide Dependentes. Tomus Secundus Editioni adstantibus. PP. Marcellino a Civetia et Theophio Domenichelli Eiusdem ordinis. Ad Claras Aquas (Quaracchi)- Prope Florientiam. Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae MDCCCLXXXVII. (1887). Tomus II, Pars I. Liber Quartus; De Missio-nibus apostolici in Albaniam, Macedoniam et Serviam. p. 414; POPA, Theofan., *Mbishkrime të kishave në Shqipëri*, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë, Tiranë, 1999. nr. 912. f. 329; HOXHA, Gëzim., PËRZHITA, Luan., CAVALINI, Flavio., *Monumente historike të kultit të krishterë në Dioqezën e Lezhës. Monumenti storici di culto cristiano della diocesi di Lezha*, Instituti i Arkeologjisë. Departamenti i Antikitetit të Vonë dhe Mesjetës. Shkolla e Studimeve të Larta të Filozofisë dhe Teologjisë - Shkodër, Botimet Françeskane, Lezhë, 2007. f. 44; *Schematismus Almae Provinciae Missionariae Albaniae, St. Mariae Annuntiatae, Ordinis Fratrum Minorum S. P. N. Francisci, Concinnatus prima vice Anno Domini 1908*. N'Sarajev, “Bosn. Post”. f. 25; IPPEN, Theodor., *Shqipëria e vjetër: studime gjeografike, etnografike, historike*, K&B Tiranë, 2002, f. 155; KURTI, Donat., *Provinça Françeskane Shqiptare*, Botime Françeskane, Shkodër, 2003. f.15; SIRDANI, Atë Marin., *Françeskanët në Shqypni dhe shqyptarët katolikë në lamë t'atdhetaris*. Zgjedhje dhe përgatiti për shtyp Anton Nikë Berisha, Shpresa, Prishtinë, 2002. f. 14; CAVALINI, Flavio., “Epigrafia francescana in Albania, Lezha: Chiesa e Convento francescano”, në: *Hylli i Dritës*, Nr. 3. Shkodër, 2007. f. 197; MALAJ, Vinçenc., *Kuvendi i Arbënit 1703*, Përktheu nga italishtja Tonin Zadeja, Instituti i Filozofisë dhe i Sociologjisë, Prishtinë, 1998, f. 23; MALAJ, Vinçenc., “Apostolsko i kulturno djelovanje franjevacu medju vjernicima albanskog naroda”, *Zbornik Kacic*, God. XIV, (Posebni otisak), Split, 1982, f. 261. Shih edhe në: MALAJ, Vinçenc., *Të dhana albanologjike: Folklor-bibliografi-histori: përmbledhje nga revistat*. Shoqata “Don Gjon Buzuku, Ulqin-Tuz, 1999, Pjesa e dytë, f. 139; MALAJ, Vinçenc., “Kontributi i françeskanëve në letërsinë shqipe”, në: *Letërsia si e tillë* (Probleme të vlerësimit të trashigimisë sonë letrare). Akte të Konferencës shkencore me këtë temë mbajtur në Tiranë më 28 - 29 mars 1996, Botim i Akademisë së Shkencave dhe Institutit të Gjuhësive dhe të Letërsisë. “Toena”, Tiranë 1996, f. 173; MIHAÇEVIQ, Atë Lovro., *Nëpër Shqipëri (1883-1907). Mbresa udhëtime dhe etnografi*. Përktheu Anton Filipaj. Enti Botues Gjergj Fishta, Lezhë, 2006. f. 73; SIRDANI, At Marin., “Të venduemt e Françeskanvet neper vise të ndryshme të Shqypnisë, 1240-1940”, në: *Hylli i Dritës*, Vjeti XVI/1940, Nr. 1-2, Kallnduer-Fruer, f. 67; në: *Hylli i Dritës*, Vjeti XXVIII/2009, Nr. 4. (263), Tiranë, 2009. f. 8.

¹⁷⁸¹ Shih: *Bullarium Franciscanum Romanorum Pontificum. T. I : Constitutiones, Epistolae, ac Diplomata continens Tribus Ordinibus Minorum, Clarissarum et Poenitentium a Seraphico Patriarcha Sancto Francisco institutis concessa ab illorum exordio ad nostra usque tempora / Conquisitis undique Monumentis nunc primum in lucem editum et notis atque Indicibus locupletatum studio et labore Fr. Joannis Hyacinthi Sbaraleæ ; Jussu atque auspiciis reverendissimi Patris Magistri Fr. Joannis Baptistae Constantii. – Romæ, Santa Maria degli Angeli, Typ. Sacrae Congregationis De Propaganda Fide; Tip. Porziuncola, 1759/1983, f. 195.*

¹⁷⁸² SIRDANI, At Marin., “Të venduemt e Françeskanvet neper vise të ndryshme të Shqypnisë, 1240-1940”, në: *Hylli i Dritës*, Vjeti XVI/1940, Nr. 1-2, Kallnduer-Fruer, f. 66; në: *Hylli i Dritës*, Vjeti XXVIII/2009, Nr. 4. (263), Tiranë, 2009. f. 8; *Schematismus Almae Provinciae Missionariae Albaniae, St. Mariae Annuntiatae, Ordinis Fratrum Minorum S. P. N. Francisci, Concinnatus prima vice Anno Domini 1908*. N'Sarajev, “Bosn. Post”. f. 25; Ndërsa për më tej mbi këtë legjendë shih: CAVALINI, Flavio., “La leggenda agiografica del bastone-pino di S. Francesco”, në: *Hylli i Dritës*, Vjeti XXVIII/2009, Nr. 4, f. 23 - 40.

¹⁷⁸³ MALAJ, Vinçenc., *Kuvendi i Arbënit 1703*, Përktheu nga italishtja Tonin Zadeja, Instituti i Filozofisë dhe i Socio-

të dokumentuar historikisht praninë e tyre në këto vise. Një ndër të parët misionarë françeskanë që ndihmoi në sistemimin e tyre, dhe që daton faktografisht praninë e urdhërit në viset arbëre ishte misionari i njohur Giovanni da Piano del Carpino (lat. Johannes de Plano Carpini) (1182 – 1252), i cili në vitet 1248 – 1252 ishte arqipeshkëv i Tivarit. Dëshmia e sigurtë për praninë e etërve françeskanë është një letër e Papës Aleksandri i IV, që mban datën 13 shkurt 1258, letër e cila kërkon nga arqipeshkvinjtë e Zarës dhe të Tivarit të marrin nën mbrojtje fetërit minorë.¹⁷⁸⁴ Në një dokument të vitit 1283 përmendën kuvendet françeskane në Tivar, Ulqin dhe Durrës,¹⁷⁸⁵ ndërsa pesë vite më pas në vitin 1288, e shoqja e mbretit serb Uroshit I (1243-1280), ndërton dy kuvende dhe kisha françeskane; atë të Shën Mrisë në Shkodër dhe të Shën Markut në Ulqin,¹⁷⁸⁶ të cilat deri në shekullin e XV mbeten nën kustodinë e Dubrovnikut.

logjisë, Prishtinë, 1998, f. 23; MALAJ, Vinçenc., “Apostolsko i kulturno djelovanje franjevacu među vjernicima albanskog naroda”, *Zbornik Kacic*, God. XIV, (Posebni otisak), Split, 1982, f. 261. Shih edhe në: MALAJ, Vinçenc., *Të dhana albanologjike: Folklor-bibliografi-histori: përmbledhje nga revistat*. Shoqata “Don Gjon Buzuku, Ulqin-Tuz, 1999, Pjesa e dytë, f. 140; FABIANICH, Fabianich., *Schizzo storico sull’ opera dei Francescani in Albania*. Pro manuscripto. Tipografia Francescana, Shkodër 1930, f. 2.

¹⁷⁸⁴ “Alexsander IV. Papa (Laurentio) Jadertino et (Laurentio) Antibarensi archiepiscopis mandat, ut “fratres ordinis fratrum Minorum in provincia Slavoniae” a malignorum incursibus defendant.” THALLOCY, Ludovicus De, – JIRIČEK, Costantinus – SUFFLAY, Emilianus De., *Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*; (Akte dhe diploma që ilustrojnë ngjarjet e Shqipërisë të kohës mesjetare), Collegerunt et digesserunt Vol. I, (Annos 344 - 1343 Tabulamque geographicam continens). Vindobonae MCMXIII. Vjenë, (1913), Typis Adolphi Holzhausen, Dok. 244, f. 70-71; MALAJ, Vinçenc., “Apostolsko i kulturno djelovanje franjevacu među vjernicima albanskog naroda”, *Zbornik Kacic*, God. XIV, (Posebni otisak), Split, 1982, f. 262. Shih edhe në: MALAJ, Vinçenc., *Të dhana albanologjike: Folklor-bibliografi-histori: përmbledhje nga revistat*. Shoqata “Don Gjon Buzuku”, Ulqin-Tuz, 1999, Pjesa e dytë, f. 140; SIRDANI, At Marin., “Të venduemt e Françeskanvet neper vise të ndryshme të Shqypnisë, 1240-1940”, në: *Hylli i Dritës*, Vjeti XVI/1940, Nr. 1-2, Kallnduer-Fruer, f. 69; në: *Hylli i Dritës*, Vjeti XXVIII/2009, Nr. 4. (263), Tiranë, 2009. f. 10; MIRDITA, Zef., *Krishtenizmi ndër shqiptarë*, Drita & Misioni Katolik Shqiptar në Zagreb, Prizren-Zagreb 1998, f. 261; Po ashtu kemi disa dokumente që përmendin urdhërin e fetërve minorë: Shih: THALLOCY, Ludovicus De, – JIRIČEK, Costantinus – SUFFLAY, Emilianus De., *Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*; (Akte dhe diploma që ilustrojnë ngjarjet e Shqipërisë të kohës mesjetare), Collegerunt et digesserunt Vol. I, (Annos 344 - 1343 Tabulamque geographicam continens). Vindobonae MCMXIII. Vjenë, (1913), Typis Adolphi Holzhausen, Dok. Nr. 191, 197, 232, 244, 249, 301, 479, 509, 513, 515, 516, 530, 548, 582, 586, 641, 644, 724, 778, 821.

¹⁷⁸⁵ THALLOCY, Ludovicus De, – JIRIČEK, Costantinus – SUFFLAY, Emilianus De., *Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*; (Akte dhe diploma që ilustrojnë ngjarjet e Shqipërisë të kohës mesjetare), Collegerunt et digesserunt Vol. I, (Annos 344 - 1343 Tabulamque geographicam continens). Vindobonae MCMXIII. Vjenë, (1913), Typis Adolphi Holzhausen, Dok. 479, f. 144.

¹⁷⁸⁶ THALLOCY, Ludovicus De, – JIRIČEK, Costantinus – SUFFLAY, Emilianus De., *Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*; (Akte dhe diploma që ilustrojnë ngjarjet e Shqipërisë të kohës mesjetare), Collegerunt et digesserunt Vol. I, (Annos 344 - 1343 Tabulamque geographicam continens). Vindobonae MCMXIII. Vjenë, (1913), Typis Adolphi Holzhausen, Dok. 509, f. 151; FARLATO, Daniele, Coletto, Jacobo., *Illyrici Sacri*. Tomus septimus, Vol. VII, Ecclesia Diocletana, Antibarensis, Dyrrhachiensis, et Sirmiensis Cum Earum Suffraganeis. Auctore Daniele Farlato Presbitero Societatis Jesu et Jacobo Coletto Olim Ejusdem societatis alumno. Venetiis, MDCCCXVII (1817). Apud Sebastianum Colet. Superiorum Permissu, Ac Privilegio, 1817, f. 59; THALLOCY, Ludeig von., *Illyrisch-Albanische Forschungen*, unter mitëirkung von professor dr. Konstantin Jiricek, professor dr. Milan von Sufflay, sektionschef Theodor Ippen, professor E. C. Sedlmayr, archivär dr. Josef Ivanic, Ëiland Emmerich von Karacson, K. Ung. Sektionstrat Bela Pech und Karl Thopia. Verlag Von Duncker und Humblot, München und Leipzig, 1916, Vol. I f. 280; SIRDANI, At Marin., “Të venduemt e Françeskanvet neper vise të ndryshme të Shqypnisë, 1240-1940”, në: *Hylli i dritës*, Vjeti XVI/1940, Nr. 1-2, Kallnduer-Fruer, f. 73; MALAJ, Vinçenc., “Apostolsko i kulturno djelovanje franjevacu među vjernicima albanskog naroda”, *Zbornik Kacic*, God. XIV, (Posebni otisak), Split, 1982, f. 263; Shih edhe në: MALAJ, Vinçenc., *Të dhana albanologjike: Folklor-bibliografi-histori: përmbledhje nga revistat*. Shoqata

Papa Bonifaci IX (1389-1404) me një vendim të datës 13 dhjetor 1402, kuvendet shqiptare i ndan prej saj duke i bashkuar me kustodinë e Durrësit e cila ka nën vete Durrësin, Shkodrën, Tivarin dhe Ulqinin.¹⁷⁸⁷ Në vitin 1395 dhe 1400 del ne doku-
mente fra Nikolla nga Shkodra, i cili paraqitet si legat pranë Senatit të Venedikut.¹⁷⁸⁸
Më pas u çelën kuvende të tjera në Durrës, Shkodër, Laç (Sebaste, Kurbin) e Rubik.
Provinca françeskane, si pasojë e pushtimit turk erdhi duke u rrudhosur aq sa në
vitin 1570, asaj i kishin mbetur 11 fretër të vendosur në 4 kuvende. Kjo ishte arsyeja
e fortë që Paria e Urdhërit u detyrua ta kthejë në Kustodie¹⁷⁸⁹ në të cilën përfshi-
heshin 5 kuvende, sikurse shihet edhe më 1587.¹⁷⁹⁰ Megjithëse në kushte të vështira,
dalngadalë filloi rimëkëmbja dhe në vitin 1593 rifitoi titullin “Provincë” duke e mba-
jtur këtë titull për 126 vjet deri në vitin 1719. Pasardhësi i Eugjeni IV (1431-1447),
Papa Nikolla V (1447-1455), emëroi më 20 qershor 1447 Antonio de Oliveton, një
franceskan (ish nunci pontifikal i Eugjenit IV në Republikën e Raguzës, me emrin Fra
Antonio Da Napoli ose Fra Antonio da Giovinazzo), me detyrën e nuncit apostolik në
viset e Shqipërisë dhe Skllavonisë, d.m.th. Dalmacisë (*nuntio apostolico in Albaniaie
et Sclavoniae, concedit facultates*).¹⁷⁹¹ Ky njihet edhe si akti i parë zyrtar me të cilin

“Don Gjon Buzuku”, Ulqin-Tuz, 1999, Pjesa e dytë, f. 141; MIRDITA, Zef., *Krishtenizmi ndër shqiptarë*, Drita & Misioni Katolik Shqiptar në Zagreb, Prizren-Zagreb 1998, f. 262.

¹⁷⁸⁷ Shih dokumentin përkatës nr. 442 në *Bullarium Franciscanum Romanorum Pontificum. T. VII: Urbani VI, Bonifatii IX, Innocentii VII, Gregori XII, Clementis VII, Benedicti XIII, Alexandri V, Ioannis XXIII, Martini V documenta: Constitutiones, Epistolae, ac Diplomata continens Tribus Ordinibus Minorum, Clarissarum et Poenitentium a Seraphico Patriarcha Sancto Francisco institutis concessa ab eorum originibus ad nostra usque tempora concessa* / A Conrado Eubel digesta; Jussu atque auspiciis reverendissimi Patris Magistri Fr. Laurentii Caratelli de Signia totius Ordinis Minorum S. Francisci Conventualium post Seraphicum Patriarcham. - Romae: Typis Vaticanis, 1904. f. 159 ab; Po ashtu: DI MICELIS, Maria, Franceco., “I francescani in Albania ai tempi di Skanderbeg”, in: *I Francescani e la politica*. Atti del Convegno Internazionale di studio. Palermo 3-7 Dicembre, 2002. A cura di Alessandro Musco. Biblioteca Francescana. Officina di Studi Medievali, Palermo, 2007, f. 346; MIRDITA, Zef., *Krishtenizmi ndër shqiptarë*, Drita & Misioni Katolik Shqiptar në Zagreb, Prizren-Zagreb 1998, f. 262.

¹⁷⁸⁸ GOLUBOVICH, Girolamo., *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Franciscano*. Tomo 05 (Dal 1346 al 1400). - Quaracchi: Collegio di S. Bonaventura, 1927. - pp. 339-340.

¹⁷⁸⁹ GONZAGAE, Francisci., *De Origine Seraphicae Religionis Franciscanae eiusque progressibus, de Regularis Observationis institutione, forma administrationis ac legibus, admirabilique eius propagatione*. F. Francisci Gonzagae eiusdem Religionis Ministri Generalis. - Ad S.D.N. Sixtum V opus in quatuor partes divisum. Earum quid unaquaque contineat, sequens pagina indicabit. Secunda Pars; Custodia Albaniae, f. 547-548.

¹⁷⁹⁰ VANDEN, HAUTE Petro., *Breviarium historicum Ordinis Minorum, sive brevis historia pro introductione deserviens ad brevem et specialem chronologia: Et in tres tractatus divisum, quorum primus continet vitam et acta s. Francisci de Assisio juxta crisin modernam, desumptam ex Celeno, Sociis, s. Bonav., Eddingio, Bollandistis, Chalippe, et aliis; Secundus institutionem, essentiam, divisionem et statum hodiernum Ordinis Minorum; Tertius rectores ac regimen ejusdem Ordinis* / Auctore f. Petro Vanden Haute. - Romae: Ex typ. Pauli Junchii, 1777. p. 167.

¹⁷⁹¹ Shih dokumentin përkatës nr. 1071 në: *Bullarium Franciscanum (nuova serie). Tomus I: 1431-1455: Continens Constitutiones, Epistolae, Diplomata Romanorum Pontificum Eugenii IV et Nicolai V ad Tres Ordines S.P.N. Francisci spectantia* / Collegit et edidit Ulricus Hüntemann. - Ad Claras Aquas (Quaracchi) prope Florentiam: Typ. Collegii S. Bonaventurae, 1929. f. 540 ab; shih gjithashtu; DI MICELIS, Maria, Franceco., “I francescani in Albania ai tempi di Skanderbeg”, in: *I Francescani e la politica*. Atti del Convegno Internazionale di studio. Palermo 3-7 Dicembre, 2002. A cura di Alessandro Musco. Biblioteca Francescana. Officina di Studi Medievali, Palermo, 2007, f. 343

Selia e Shenjtë nisi marrëdhëniet me Skënderbeun.¹⁷⁹² Bula papale iu dorëzua nuncit më 12 korrik 1447. Antonio de Oliveto, është si të thuash ambasadori i parë i Selisë së Shenjtë në viset shqiptare. Ai u zëvendësua më 21 shtator 1451 me një franceskan tjetër, këtë herë me kombësi shqiptare Eugjen Suma, si nunc apostolik dhe komisar apostolik në Shqipëri, Bullgari dhe Rashë.¹⁷⁹³

Pas vdekjes së Gjergj Kastriotit Skënderbeut më 1468 dhe rënies së Arbërisë nën pushtimin osman, turqit nisin të shtyhen në Ballkan duke shkatërruar shtete, qytete dhe duke masakruar të krishterët. Ndërkohë Benediktinët, Domenikanët dhe Bazilianët e braktisin vendin duke u vendosur përfundimisht në Jug të Italisë në krahinën e Puglia-s, Basilicata, Calabria e Sicilia. Il Rev.mo P. Gozaga, gjeneral i urdhërit na thotë se më 1585 kuvendet e Rubikut, Lezhës, Kepit të Rodonit, Sebastrës e të Mamlit formonin Kustodinë e Shqipërisë.¹⁷⁹⁴ Në kapitullin gjeneral të mbajtur në Napoli në vitin 1589, kustodia shqiptare shpallet provincë, vendim i cili u aprovua nga Papa Klementi VIII (1592-1605), më 3 mars 1592, duke i shtuar kuvendeve shqiptare të Durësit, Shkodrës, Tivarit, Ulqinit, që sikurse e thamë i takonin provincës së Dalmacisë, për shkak të pamundësisë së komunikimit në rrethanat e reja të krijuara për shkak të pushtimit, edhe kuvendet e Sebastrës, Lezhës, Rubikut, Mamlit, Kepit të Rodonit, Velës, Oroshit, Kërrabës dhe Kurbinit.¹⁷⁹⁵ Në gjysmën e dytë të shekullit të XVI, kishte

¹⁷⁹² Shih: FISHTA, P. Antonin., "Skanderbegu e Françeskajt,, në: *Hylli i Dritës*, Vjeta VI/1930, Nr.7-8, Korrik-Gusht, 1930 f. 366-376; DI MICELIS, Maria, Franceco., "I francescani in Albania ai tempi di Skanderbeg," in: *I Francescani e la politica*. Atti del Convegno Internazionale di studio. Palermo 3-7, Dicembre, 2002. A cura di Alessandro Musco. Biblioteca Franciscana. Officina di Studi Medievali, Palermo, 2007, f. 346-348.

¹⁷⁹³ Shih dokumentin përkatës nr. 1508 në: *Bullarium Franciscanum (nuova serie)*. Tomus I: 1431-1455 : *Continens Constitutiones, Epistolas, Diplomata Romanorum Pontificum Eugenii IV et Nicolai V ad Tres Ordines S.P.N. Francisci spectantia* / Collegit et edidit Ulricus Hüntemann. - Ad Claras Aquas (Quaracchi) prope Florentiam : Typ. Collegii S. Bonaventuræ, 1929. f. 756a, 757 ab dhe 757c; Shih po ashtu: MORONI, Gaetano., *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da S. Pietro sino ai nostri giorni*. In Venezia: dalla Tip. Emiliana, MDCCCXLI, Vol. LXIII, f. 182; DI MICELIS, Maria, Franceca., "I francescani in Albania ai tempi di Skanderbeg," in: *I Francescani e la politica*. Atti del Convegno Internazionale di studio. Palermo 3-7 Dicembre, 2002. A cura di Alessandro Musco. Biblioteca Franciscana. Officina di Studi Medievali, Palermo, 2007, f. 347; MIRDITA, Zef., *Krishtenizmi ndër shqiptarë*, Drita & Misioni Katolik Shqiptar në Zagreb, Prizren-Zagreb 1998, f. 266; MALAJ, Vinçenc., "Apostolsko i kulturno djelovanje franjevacu među vjernicima albanskog naroda", *Zbornik Kacic*, God. XIV, (Posebni otisak), Split, 1982, f. 264. Shih edhe në: MALAJ, Vinçenc., *Të dhana albanologjike: Folklor-bibliografi-histori: përmbledhje nga revistat*. Shoqata "Don Gjon Buzuku", Ulqin-Tuz, 1999, Pjesa e dytë, f. 143.

¹⁷⁹⁴ GONZAGAE, Francisci., *De Origine Seraphicæ Religionis Franciscanæ eiusque progressibus, de Regularis Observantiæ institutione, forma administrationis ac legibus, admirabilique eius propagatione*. F. Francisci Gonzagæ eiusdem Religionis Ministri Generalis. - Ad S.D.N. Sixtum V opus in quatuor partes divisum. Earum quid unaquaque contineat, sequens pagina indicabit. Secunda Pars; Custodia Albaniae, f. 547-548.

¹⁷⁹⁵ SIRDANI, At Marin., "Të venduemt e Françeskanvet neper vise të ndryshme të Shqypnisë, 1240-1940", në: *Hylli i Dritës*, Vjeti XVI/1940, Kalinduer-Fruer, Nr. 1-2, f. 80-81; SIRDANI, At Marin., "Mendoret e Provincës françeskane të Shqypnisë", në: *Hylli i Dritës*, Nr. 3 - 4, Viti XVI (1940), f. 172; MALAJ, Vinçenc., "Apostolsko i kulturno djelovanje franjevacu među vjernicima albanskog naroda", *Zbornik Kacic*, God. XIV, (Posebni otisak), Split, 1982, f. 267. Shih edhe në: MALAJ, Vinçenc., *Të dhana albanologjike: Folklor-bibliografi-histori: përmbledhje nga revistat*. Shoqata "Don Gjon Buzuku", Ulqin-Tuz, 1999, Pjesa e dytë, f. 144-145; MIRDITA, Zef., *Krishtenizmi ndër shqiptarë*, Drita & Misioni Katolik Shqiptar në Zagreb, Prizren-Zagreb 1998, f. 263.

28 kuvende dhe rezidenca.¹⁷⁹⁶ Në vitin 1610 sipas Imzot Marin Bicit në Shqipëri gjendeshin njëmbëdhjetë kuvende me gjithsej 80 fretër,¹⁷⁹⁷ ndërkohë 15 vite më pas ku numër zbret në shtatë.

Organizimi administrativ i kishës gjatë periudhës mesjetare në trojet shqiptare u pa i domosdoshëm gjatë shekujve XVI - XVII, kur procesi i islamizimit mori përmasa të mëdha. Me krijimin e Prozagandës Fide më 22 qershor 1622, ky institucion e kishte për detyrë të kujdesej për të krishterët katolikë që jetonin në „vendet e të pafeve“, ku hynin edhe katolikët shqiptarë të Perandorisë osmane. Nga ipeshkvijtë shqiptarë kongregacioni kërkonte relacione të rregullta për gjendjen në ipeshkvitë e tyre. Kështu në periudhën në vijim pas vitit 1634, kur u themeluan misionet françeskane¹⁷⁹⁸ si dhe përkujdesja e posaçme e papës me origjinë shqiptare Klementi i XI, pasardhësi i 261 i Shën Pjetrit, me nismën e të cilit u mbledh Konçili i parë shqiptar më 1703, u organizua disi kisha katolike shqiptare. Më 13 dhjetor të vitit 1634 vijnë në Shqipëri misionarët e parë françeskanë italianë midis të cilëve P. Bonaventura nga Palazzolo i provincës së Venedikut dhe P. Kerubini da Vallebona,¹⁷⁹⁹ i provincës së Trentos, fra Jacint nga Sospello, fra Benedikt Trevizano etj. Sipas relacioneve të Fra Kerubinit,¹⁸⁰⁰ nga Trento, i cili më pas sipas një dëshime të tij të 27 majit 1648, gjendet prefekt apostolik i misioneve në Shqipëri,¹⁸⁰¹ ndërsa sipas një letre të Frang Bardhit mësojmë se „...Atë Kerubini,

¹⁷⁹⁶ MALAJ, Vinçenc., „Apostolsko i kulturno djelovanje franjevača među vjernicima albanskog naroda“, *Zbornik Kacic*, God. XIV, (Posebni otisak), Split, 1982, f. 267. Shih edhe në: MALAJ, Vinçenc., *Të dhana albanologjike: Folklor-bibliografi-histori: përmbledhje nga revistat*. Shoqata „Don Gjon Buzuku“, Ulqin-Tuz, 1999, Pjesa e dytë, f. 145; MIRDITA, Zef., *Krishtenizmi ndër shqiptarë*, Drita & Misioni Katolik Shqiptar në Zagreb, Prizren-Zagreb 1998, f. 263.

¹⁷⁹⁷ Relacion i arqipeshkvit të Tivarit, Marin Bicit, drejtue papës, Palit të V-të, mbi vizitën e kryeme nëpër diocezet e Shqipërisë e të Serbisë. Viti 1610. në: *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*, Burime dhe materiale për historinë e Shqipërisë 3, Teksti original dhe përkthimi, përgatitur nga Injac Zamputi, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Vol. I. (1610 - 1634). Tiranë, 1963. Dok. Nr. 2. f. 205.

¹⁷⁹⁸ Misioni i parë i Fretërve të Vegjël observantë të reformuar (10 rregulltarë, 8 meshtarë dhe 2 vëllezër laikë) u dërguan në Shqipëri në shtator të vitit 1634, në kohën e pontifikatit të Papa Urbanit VIII, pas kërkesës së bërë nga ana e ipeshkvit të Sapës, Imzot Gjergj Bardhit. Shih: GRANATA, Ferdinanda., „L’Albania e le missioni italiane nella prima metà del secolo XVII in base a documenti inediti“, në: *Rivista d’Albania*, Anno III, Fasch IV, XXI Dicembre, 1942, f. 226 - 248.

¹⁷⁹⁹ Letër e Françesk Bolicës drejtue kardinalit Kaponi-rreth një harte të Shqipërisë dhe relacion mbi gjendjen e misioneve të Shqipërisë, Kotorr, 7 dhjetor 1649, në: *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*. Burime dhe materiale për historinë e Shqipërisë, 3/2, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Vol. II. (1634 - 1650), Tiranë, 1965. Dokumenti nr. 79, f. 373; I njëjti relacion është botuar në: *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia, (1645-1669)*. (a cura di) Marko Jacov. Studi e Testi 352 - Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1992. Vol. I. Dok. 143, f. 266-270, por sipas këtij botimi mban datën 5.XII.1649. Referimi i mësipërm referohet faqes 267; MALAJ, Vinçenc., „Apostolsko i kulturno djelovanje franjevača među vjernicima albanskog naroda“, *Zbornik Kacic*, God. XIV, (Posebni otisak), Split, 1982, f. 268. Shih edhe në: MALAJ, Vinçenc., *Të dhana albanologjike: Folklor-bibliografi-histori: përmbledhje nga revistat*. Shoqata „Don Gjon Buzuku“, Ulqin-Tuz, 1999, Pjesa e dytë, f. 146; MIRDITA, Zef., *Krishtenizmi ndër shqiptarë*, Drita & Misioni Katolik Shqiptar në Zagreb, Prizren-Zagreb 1998, f. 268.

¹⁸⁰⁰ Relacion i nënprefektit të misioneve në Shqipëri, fra Kerubinit, mbi gjendjen e përgjithshme, 27 mars 1638, në: *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*. Burime dhe materiale për historinë e Shqipërisë, 3/2, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Vol. II. (1634 - 1650), Tiranë, 1965. Dokumenti nr. 28, f. 103-141.

¹⁸⁰¹ Dëshmi e prefektit të misioneve në Shqipëri, fra Kerubinit, për pamundësinë e ipeshkvit të Sapës me kthye në

*misionar apostolik i riformuem i Shën Françeskut, po nxjerr fryt të madh tue u ndihmue besmitarëvemtë krishtenë, dhe kaq mirë e ka nxanë gjuhën shqipe sa që tashti predikon pa përkthyes.*¹⁸⁰² Po ashtu edhe kalorësi venedikas Françesk Bolicës më 1649,¹⁸⁰³ relacioni i Jacint Sospellos dhe Benedikt Trevizanos,¹⁸⁰⁴ na sjellin një pamje reale të fillimeve misionare të etërve françeskanë. Më 1637 kemi uratoret në Troshan në Pëdhanë, në Mirditë, Pukë, Gash, Trush.¹⁸⁰⁵ Dymbëdhjetë vite më pas më 1649 kemi misionet e Shën Pelegrinit (në rrethinat e Tivarit dhe Ulqinit), misionin e Troshanit, misionin e Pëdhanës, misionin e Dervenit, Misionin e Mirditës, Misionin e Gashit dhe misionin e Grudës,¹⁸⁰⁶ po ashtu një vit më pas kemi sërish misione në Troshan, Mirditë, Gash, Pëdhanë, Grudë, Derven, Shas.¹⁸⁰⁷ Në këtë periudhë njihet shkrimtari françeskan frat (At) Pal Hasi,¹⁸⁰⁸ i cili sipas Pjetër Budit kishte lënë të shkruar një poemë me titull *Dita e gjyqit*. Arqipe-shkvi i Tivarit Vinçenc Zmajević propozon më 1704 riorganizimin e Provincës në 5 prefektura (Epir, Pult, Kastrat, Maqedoni, Serbi), e cila merret në shqyrtim nga ana e Propagandës Fide më 30 qershor të atij viti. Në shtatë dioçezat shqiptare (Tivar, Shkodër, Pult, Sapë, Lezhë, Durrës dhe Shkup) në këtë periudhë gjedeshin “...3 arqipeshkvinj, 4 ipeshkvinj me një numër të përgjithshëm prej 87 famullish (279 fshatra) me një kler

Shqipni, 27 maj 1648, në: *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*. Burime dhe materiale për historinë e Shqipërisë, 3/2, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Vol. II. (1634 - 1650), Tiranë, 1965. Dokumenti nr. 66, f. 349.

¹⁸⁰² Letër-relacion e Ip. të Sapës, Frang Bardhit, drejtue papës dhe Kongregacionit të Prop. Fide në lidhje me çastjet e dioçezit dhe të juridiksionit të vet kishtar, Sapë, 8 shkurt 1637, në: *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*. Burime dhe materiale për historinë e Shqipërisë, 3/2, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Vol. II. (1634 - 1650), Tiranë, 1965. Dokumenti nr. 18, f. 55.

¹⁸⁰³ Letër e Françesk Bolicës drejtue kardinalit Kaponi-rreth një harte të Shqipnisë dhe relacion mbi gjendjen e misionëve të Shqipnisë, Kotorr, 7 dhjetor 1649, në: *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*. Burime dhe materiale për historinë e Shqipërisë, 3/2, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Vol. II. (1634 - 1650), Tiranë, 1965. Dokumenti nr. 79, f. 373-379, shih edhe: *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia, (1645-1669)*. (a cura di) Marko Jacov. Studi e Testi 352 - Citta del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1992. Vol. I. Dok. 143, f. 266-270,

¹⁸⁰⁴ Relacion i Jacint Sospellos dhe Benedikt Trevizanos drejtue Kongregacionit të Prop. Fide. Mbi misionet në Shqipni dhe mënyrën se si të rivendosen rishtas. 7 Mars 1650. në: *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*. Burime dhe materiale për historinë e Shqipërisë, 3/2, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Vol. II. (1634 - 1650), Tiranë, 1965. Dokumenti nr. 88, f. 393-401.

¹⁸⁰⁵ Relacion i nënprefektit të misionëve në Shqipni, fra Kerubinit, mbi gjendjen e përgjithshme, 27 mars 1638, në: *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*. Burime dhe materiale për historinë e Shqipërisë, 3/2, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Vol. II. (1634 - 1650), Tiranë, 1965. Dokumenti nr. 28, f. 103-105.

¹⁸⁰⁶ Letër e Françesk Bolicës drejtue kardinalit Kaponi-rreth një harte të Shqipnisë dhe relacion mbi gjendjen e misionëve të Shqipnisë, Kotorr, 7 dhjetor 1649, në: *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*. Burime dhe materiale për historinë e Shqipërisë, 3/2, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Vol. II. (1634 - 1650), Tiranë, 1965. Dokumenti nr. 79, f. 377-379.

¹⁸⁰⁷ Relacion i Jacint Sospellos dhe Benedikt Trevizanos drejtue Kongregacionit të Prop. Fide. Mbi misionet në Shqipni dhe mënyrën se si të rivendosen rishtas. 7 Mars 1650. *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*. Burime dhe materiale për historinë e Shqipërisë, 3/2, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Vol. II. (1634 - 1650), Tiranë, 1965. Dokumenti nr. 88, f. 393-397.

¹⁸⁰⁸ Për jetën dhe veprën e At Pal Hasi shih: SHUTERIQI, Dhimitër., „Pal Hasi (shek. XVI)“. në: *Studime filologjike*, Nr. 3, 1976, f. 171-180, Në: SHUTERIQI, Dhimitër., *Autorë dhe tekste*, Naim Frashëri, Tiranë, 1977, f. 63-73.

*veprues prej 98 meshtarësh shekullarë, 7 rregulltarësh françeskanë observatë shqiptarë (5 meshtarë, 1 fratel dhe 1 klerik) dhe 32 misionarësh françeskanë të reformuar (25 meshtarë dhe 7 fratelë)...”*¹⁸⁰⁹

Pas françeskanit Imzot Nikollë Mejkashi, që ishte një ndër organizatorët kryesorë të kryengritjeve antiosmane të fundit të shekullit XVI dhe fillimit të shekullit XVII, ndër prelatët e njohur kishtarë françeskanë të shekullit të XII ishin Imzot Gjon Kolesi dhe Imzot Mark Skura.

Imzot Gjon Kolesi ishte njëri nga prelatët katolikë më të njohur e më të kulturuar përgjatë shekullit XVII. Është i pari ipeshkëv lindi në Kërrabë të dioqezës së Shtjefnit¹⁸¹⁰ në vitin 1569, edhe pse Marin Bici na thotë se ishte “*prej Kruje*”¹⁸¹¹. Në vitin 1605 ishte Epror i Kuvendit Françeskan pranë kishës së Shën Mërisë (sot Kisha e Shna Ndojit) në Laç. Në këtë vit ai restauron këtë kishë, sikurse shihej në mbishkrimin në faqen e brendshme të fasadës ballore të saj. Në vitin 1610, Marin Bici e gjen Ministër Provinçial të Françeskanëve.¹⁸¹² Në vitin 1618 vendoset në rezidencën e Ipeshkvisë së Arbënit në Shën Prende të Kurbinit, vit në të cilin bën restaurimin dhe përmirësimin e saj, sikurse shihet në mbishkrimin përkatës: **1618 F. I. COLESIVS EPVS ALBAN-ENSIS F. F.** Ndërsa në vitin 1625 ishte në Romë, për të siguruar një ndihmë nga Selia e Shenjtë për dioqezën e Arbënit, të cilën e administronte, ku midis të tjerave kërkoi që të hapeshin një ose dy shkolla me 10 – 12 nxënës secila. Imzot Gjon Kolesi vdiq në vitin 1635¹⁸¹³.

Imzot Mark Skura mendohet të ketë lindur në Skuraj të Kurbinit në vitin 1590. Edhe ai, sikurse edhe Imzot Gjon Kolesi ishte françeskan. Në fillim ishte ndihmës i Imzot Gjon Kolesit, në atë kohë i moshuar, me të drejtë suksesjoni, derisa pas vdekjes së tij bëhet ipeshkëv i dioqezës së Arbënit, më 1 tetor të vitit 1635, duke qenë Ipeshkvi i fundit i kësaj dioqeze më vete. Në një letër të datës 27 tetor 1636, Imzot Mark Skura na thotë se; “*më duhet të kthehem në Raguzë për shugurim*”¹⁸¹⁴, shugurim. Më vonë,

¹⁸⁰⁹ MALAJ, Vinçenc., *Kuvendi i Arbënit 1703*, Përktheu nga italishtja Tonin Zadeja, Instituti i Filozofisë dhe i Sociologjisë, Prishtinë, 1998. f. 63 - 64.

¹⁸¹⁰ Shih: *Hierachia catholica*. Vol. IV. f. 74.

¹⁸¹¹ Relacion i arqipeshkvit të Tivarit, Marin Bicit, drejtue papës, Palit të V-të, mbi vizitën e kryeme nëpër dioqezet e Shqipnisë e të Serbisë. Viti 1610. në: *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*, Burime dhe materiale për historinë e Shqipërisë 3, Teksti original dhe përkthimi, përgatitur nga Injac Zamputi, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Vol. I. (1610 - 1634). Tiranë, 1963. Dok. Nr. 2. f. 205.

¹⁸¹² Relacion i arqipeshkvit të Tivarit, Marin Bicit, drejtue papës, Palit të V-të, mbi vizitën e kryeme nëpër dioqezet e Shqipnisë e të Serbisë. Viti 1610. në: *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*, Burime dhe materiale për historinë e Shqipërisë 3, Teksti original dhe përkthimi, përgatitur nga Injac Zamputi, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Vol. I. (1610 - 1634). Tiranë, 1963. Dok. Nr. 2. f. 205.

¹⁸¹³ Mari Roques, *Le Dictionnaire albanaise de 1635....*, Librairie Orientaliste F. Gëuthner, 1932, f. 33; *Hierachia catholica*. Vol. IV. f. 74.

¹⁸¹⁴ Letër e ipeshkvit të Arbënisë, Mark Skurës, drejtue imzot Ingolit në Romë. Kurbini 27 tetor 1636. në: *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*. Burime dhe materiale për historinë e Shqipërisë, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Vol. II. (1634 - 1650), Tiranë, 1965. Dok. nr. 8. f. 29.

më 10 shtator të vitit 1640 u bë arqipeshkëv i Durrësit¹⁸¹⁵, duke administruar kështu jo vetëm dioqezën e Arbënisë, por të gjitha dioqezat ish-sufragane të Metropolisë së Durrësit; Bendën, Krujën, Lisin, Kanovien. Ka qenë ipeshkvi Mark Skura ai që ka dhënë lejen kishtarë për botimin e veprës së Frang Bardhit: *Dictionarium latino-epiroticum una cum nonnullis usitatoribus loquendi formulis*. Per R.D. Franciscum Blanchum. Epirotam Coll. de Propag. Fide Alumnum. Romae, Typis Sac. Congr. De Propag. Fide. 1635. Superiorum permissu. (Fjalor latinisht-shqip. Fjalori i parë i gjuhës shqipe). Kjo leje mban datën 30 Maj 1635, në të cilën nënshkruan si ipeshkëv i Shtjefnit (Episcopus Stephanensis)¹⁸¹⁶.

Ky ipeshkëv e mandej arqipeshkëv, u veçua për vizitat që kreu nëpër Arkidioqezën e vet, vizita të cilat janë shoqëruar me relacionet përkatës, dy prej të cilëve, ata të viteve 1641 & 1644 si dhe mjaft letra¹⁸¹⁷ përbëjnë një burim të rëndësishëm dokumentar për kishat dhe organizimin kishtar gjatë shekullit XVII në Shqipërinë e Mesme. Është i njohur roli i tij në organizimin e kryengritjes së Kurbinit në të cilën ai bashkoi 6000 luftëtarë për mbrojtjen e kësaj krahine, rol i cili ka qenë mjaft i rëndësishëm në jetën fetare e politiko-sociale të kohës në këtë krahinë. Për këtë dëshmon një letër e kalorësit Françesk Bolica drejtuar kardinalit Kaponi lëshuar në Kotorr më 25 korrik 1650. “*Si vrejti prandej ashpërsinë e vendeve ndër malet e Kurbinit, bashkoi gjashtëmijë luftëtarë, të nënshtruem të vet në punët shpirtnore e tokësore, dhe me këta, me forcë e me trimni të madhe, ruejti një sasi të tillë besimtarësh deri në ditët tona, tue ndejë syhapun në roje e në drejtim të tyne, sa mund të thuhet se ai asht shtylla e vetme e atyne të krishtenëve në kaq shumë rrethana*”¹⁸¹⁸. Ndërsa At Klement Miraj na thotë se; “*Nji i Kurbijas, Emzot Mark Skura, kryepeshkvi i Durrsit, Françeskan, i qiti punë per do vjet të mira Qeveris Otomane në shekullin e XVII. Numri i kryengritasve nen drejtimin e ti mrrin në 15.000 vetë*”¹⁸¹⁹.

¹⁸¹⁵ Shih: *Dictionnaire d'histoire et de geographie ecclesiastiques*. Publie sous la direction de Alfred Baudrillart, Albert Vogt et Urbain Rouzies avec le concours d'un grand nombre de collaborateurs ; [poi] sous la direction de R. Aubert. - Paris : Letouzey et Ane. Tomi Dix-septieme, Vol. XIV, 1960. f. 1252; Palion e merr më 8 tetor 1640; *Hierachia Catolica*. Vol. IV. f. 179.

¹⁸¹⁶ Shih; *Dictionarium latino-epiroticum una cum nonnullis usitatoribus loquendi formulis*. Per R.D. Franciscum Blanchum. Epirotam Coll. de Propag. Fide Alumnum. Romae, Typis Sac. Congr. De Propag. Fide. 1635. f. VIII.

¹⁸¹⁷ Mark Skura, për një periudhë 14-vjeçare (1636-1650), lëshon disa letra nga Kurbini më 27 tetor, 22 dhjetor (2 copë), 1636, 20 janar, 29 maj, 1937, Relacioni më 20 dhjetor 1641, letër më 12 janar, 2 shkurt (2 copë), 4 shkurt, 10 qershor, 16 tetor 16 nandor, 1643. 2 shkurt 1644, Relacionet më 1644 dhe 1645, letër më 29 qershor 1648, 12 qershor 1650, 2 copë. Gjithashtu gjatë vitit 1650, kemi prej tij edhe tre letra.

¹⁸¹⁸ Letër e kalorsit Françesk Bolica drejtue kard. Kaponi. Porosit t'i kryhet kërkesa për ndihmë arqip. të Durrësit, Mark Skurës, i cili gjendet i ngushtuem nga turqit sepse ka marrë pjesë në luftimet kundër tyne. Kotorr, 25 korrik 1650, në: *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*. Burime dhe materiale për historinë e Shqipërisë, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Vol. II. (1634 - 1650), Tiranë, 1965. Dokumenti nr. 99. f. 419.

¹⁸¹⁹ Klement Miraj, “Kontributi i krahinës së Kurbinit per çashtjen komtare”, në: *Hylli i Dritës*, Vjeti XIII/1937, Nr. 11, Nanduer, f. 562.

Vdiq në Romë në Kolegjin Urban të Propagandës Fide më 27 prill të vitit 1656¹⁸²⁰, ndër-
sa kishte shkuar në një vizitë Ad Limina.¹⁸²¹

Kuria gjenerale e Urdhërit, me një vendim të saj të datës 20 mars 1696, prefekturën shqiptare e ndan në dy të tilla, duke i lënë të parës nën administrim misionet e Kelmen-
dit, Grudës, Kastratit, Planit, Toplanës, Hotit dhe Selcës dhe prefekturës tjetër duke i lënë nën administrim misionet e Pllanës, Çidhnës, Skurajt dhe Macukullit, të cilat për-
bënin provincën e Maqedonisë.¹⁸²²

Në këtë kohë dallohet At Francesco Maria da Lecce,¹⁸²³ i cili ishte dërguar në atë kohë në Shqipëri nga Propaganda Fide si prefekt apostolik i misioneve që në vitin 1692. Pasi mësoi shqipen, botoi të parën gramatikë të shqipes që njihet deri më sot,¹⁸²⁴ si

¹⁸²⁰ *Hierarchia catholica*. Vol. IV. f. 74. Dhimitër Shuteriqi na jep si datë të vdekjes 20. IX. 1650. Shih: *Tekste shqipe dhe shkrimi i shqipes në vitet 879 - 1800*. f. 169.

¹⁸²¹ Shih; Farlati, *Illyrici Sacri*. Tomus septimus, Vol.VII, Ecclesia Diocletana, Antibarensis, Dyrrhachiensis, et Sirmien-
sis Cum Earum Suffraganeis. Auctore Daniele Farlato Presbitero Societatis Jesu et Jacobo Coletto Olim Ejusdem
societatis alumno. Venetiis, MDCCCXVII (1817). Apud Sebastianum Colet. Superiorum Permissu, Ac Privilegio,
1817, f. 407; CHAPEAU, Andre., BRANSON, Charles N., "Franciscan Bishops". In: *Franciscan Studies*. In: *Franciscan
Studies*. Published by The Franciscan Institute St. Bonaventure University St. Bonaventure. Annual XXV/1987, Nr.
47. f. 297.

¹⁸²² Termi "Maqedoni", në fjalorin gjeografik dhe administrativ kishtar parakupton, përgjithësisht trojet mes Drinit dhe
Shkumbinit.

¹⁸²³ Për Francesco Maria da Lecce-n, njërin prej mësuesve të parë të gjuhës shqipe, kemi pak të dhëna. Mendohet se
ishte nga provinca e Lecce-s. Nuk e dimë saktësisht vitin e lindjes, por me përafërsi u lind aty rreth vitit 1650. Aty
rreth viteve 1685-1686 hyn në Kolegjin e San Pietro in Montorio, të cilin e ndjek për rreth tre vite dhe më 4 maj 1688
dërgohet misionar në Lucernë, ku qëndron për pesë vjet. Në mars të vitit 1692, saktësisht më 17 mars, u dërgua për
herë të parë si misionar në Shqipëri, ku qëndroi për gjashtë vjet deri në prill të vitit 1698. Në vitin 1701 emërohet
prefekt i Maqedonisë, që asokohe kishte nën administrim dioqezat e Lezhës dhe të Durrësit. Gjatë kësaj periudhe
ai iu përkushtua mësimit të shqipes, për të cilën thuhet se e përvetësoi vetëm në gjashtë muaj, duke shkruar grama-
tikën dhe fjalorin e saj, çka bëri që nga eprorët e tij të kritikoheshin si "misionar i pafytyrshëm" sepse nuk i kushtonte
kohën e duhur punës misionare dhe baritore. Në korrik të vitit 1702, da Lecce-n e shohim në Kurbin (Sebeste), dhe
po në të njëjtin vit në raportin e Vinçenc Zmajevičit na shfaqet si provincial i françeskanëve, zgjedhur me gjashtë në
këtë post më 28 prill 1703, por që është i vendosur në misionin e Pllanës. Në mesin e vitit 1703 largohet në Bari, ku
edhe sëmuret dhe ku përmes një procesi gjyqësor të zhvilluar në Romë një vit më pas (1704), shkarkohet nga posti i
provincialit të urdhërit për Shqipërinë të sapozgjedhur për për dy motive; largim pa leje nga misioni dhe shkelje të
rregullave në zgjedhjet brenda urdhërit. Në mesin e vitit 1705 thirret në Romë, ku i kërkohet mbikqyrja e shtypjes
së versionit shqip të akteve të Kuvendit të Arbënit, të cilat u botuan më 1706. Për dy vjet radhazi (1709-1711) është
lektor i gjuhës shqipe në *Kolegjin San Bartolomeo all'Isola* në Romë. Në dhjetor 1711 dërgohet sërish misionar në
Shqipëri. Në vitin 1714, mbas vdekjes së konsullit francez të Durrësit, emërohet zëvendëskonsull pranë Portës së
Lartë. Vdiq në Lecce më 17 tetor të vitit 1718. Për jetën dhe veprimtarinë e tij shih: GURGA, Gëzim., "Vepra e
Francesco Maria Da Lecce-s në dritën e të dhënave të Arkivit të Propaganda Fide-s." Në: *Studime albanologjike*, Viti
XIII/2008, f. 118-125; po ai: "Jeta e Francesco Maria da Lecce-s" në Hyrje të: *Il Dittionario italiano-albanese* (1702).
Botim kritik me hyrje dhe fjalësim shqip përgatitur nga Gëzim Gurga. Botimi i I. Biblioteka Françeskane "At Gjergj
Fishta", Kolana e Shkrimtarëve Françeskanë, Botime Françeskane, Shkodër, 2009, f. 11-17; COCO, Primaldo., "I
francescani in Albania", in: *Studi Francescani*. Anno XXX, Nr. 5, Luglio-Settembre, Firenze, 1933, f. 233; COCO,
Primaldo., "I francescani di Puglia e il sentimento di italianità in Albania", in: *L'Italia Francescana*. Rivista di storia,
scienze, lettere ed arti. Anno XIV, Fascicolo VI. Novembre-Dicembre, Roma, 1939, f. 424; COCO, Primaldo., "Il
sentimento d'italianità del popolo albanese e l'opera dei francescani", in: *Studi Francescani*. Anno XIV (XXXIX), Nr.
3-4, Luglio-Dicembre, Firenze, 1942, f. 179-180; KASTRATI, Jup., *Historia e Albanologjisë*, (1497-1997). Vëllimi i
parë (1497-1853). Argeta LMG & Fondacioni SOROS, Tiranë, 2000. f. 184-249.

¹⁸²⁴ P. Francesco Maria Da Lecce O.F.M.: *Osservazioni gramaticalli nella lingua albanese*. Del P. Francesco Maria Da Lec-
ce. Min. Oss. Rif. Esprefetto Apostolico delle Missioni di Macedonia. Dedicate Agli Eminentiss. E Reverendissimi

dhe la dorëshkrim një fjalor italisht – shqip.¹⁸²⁵ Në *Kuvendin e Arbënit* të mbajtur në vitin 1703, në ato kushte tejet të vështira në të cilat gjendej kleri, merr pjesë edhe Fra Martini prej Gjormi nga Kurbini (Frater Martinus a Gionima) si Provinçial i Provincës Françeskane të Shqipërisë, për të cilin Vinçenc Zamajeviq në një letër të shkruar nga Perasti me datën 10 nëntor të vitit 1705, dërguar Kardinal Sacripante në Romë do të shprehej se është; “*i vetmi Rregulltar kombëtar* (është fjala për shqiptar [shënimi im K.M]), *që zotëron njëfarë talenti*”.¹⁸²⁶ Në fakt At Martini, i cili vdes në vitin 1719, ishte „*ma i mbrami Provinçial shqiptar*”¹⁸²⁷ deri në fillim të shekullit XX.¹⁸²⁸ I pari provinçial i huaj ishte P. Lorenzo Croce që u zgjodh në këtë post më 20 gusht 1719. Nga viti 1719 deri më 1832 ishin 37 Provinçialë. Më 9 tetor 1832, me dekret të Gregorit XVI provinca u kthye në Mision Apostolik, i cili ndahej në pesë prefektura.¹⁸²⁹

Sipas P.M.R. Lorenzo Mdi Santa Croce, kuvendet françeskanetë Provincës Françeskane Shqiptare, që edhe për pak kohë mbas pushtimit osman qëndruan në këmbë ishin: 1. Alessio – Lezha, kuvendi i Zojës Nunciatë; 2. Veglia – Velë, Kuvendi i të Shelbuemit; 3. Rubigo – Rubiku, Kuvendi i të Shelbuemit; 4. Corbino – Kurbini, Kuvendi i Shën Prendes; 5. Laç-Sebaste - Shna Ndout Sebaste, Laç Kuvendi i Zojës Nunciatë; 6. Priska –

Signori Cardinali. Della Sagra Congregazione di Propaganda Fede. In Roma. Nella Stamperia delle Sag. Cong. di Prop. Fede 1716. Con licenza de Superiori. Romë, 1716.

¹⁸²⁵ Fjalori dorëshkrim i Da Lecce-s mban titullin: (*DITTONARIO/ Italiano-Albanese/ di F. FRANCESCO DA LECCE MIN[ORE] RIFOR[MA]TO/ MISSIONARIO D'ALBAN[I]A E PREFETTO APOST[OLI]CO/ DI/ MACEDONIA/ In Macedonia Mano propria 1702*). shih: *Il Dittionario italiano-albanese (1702)*. Botim kritik me hyrje dhe fjalësim shqip përgatitur nga Gëzim Gurga. Botimi i I. Biblioteka Françeskane “At Gjergj Fishta”, Kolana e Shkrimtarëve Françeskanë, Botime Françeskane, Shkodër, 2009. 862 f. Mbi fjalorin e Da Lecce-s shih: MANDALÀ, Matteo., “Il Dittionario italiano-albanese (1702) opera inedita fi Francesco M. da Lecce”, in: *Miscellanea Franciscana Salentina. Rivista di cultura della Provincia dei Frati Minori di Lecce*, anno 12-13. Gennaio 1996 - Dicembre 1997, nr. 12-13, Lecce, 1999, pp. 13-38; MANDALÀ, Matteo., “Il Dittionario (1702) di F. M. Da Lecce e i turchismi nell’albanese (secoli XVII-XVIII)”, Guzzetta A. (a cura di), in: *Albanica 10*, Quaderni dell’Istituto di Lingua e Letteratura Albanese della Facoltà di Lettere e Filosofia di Palermo, Palermo, 1995, pp. 27-80; MANDALÀ, Matteo., “L’opera inedita di Francesco M. Da Lecce: Il Dittionario italiano-albanese (1702)”, in: *Atti del II Seminario Internazionale di Studi Albanesi* (a cura di Francesco Altimari), Cosenza, 1997, pp. 243-270.

¹⁸²⁶ “*unico Religiosa nazionale, che possiede qualche talento*”; Peter Bartl (herausgeg), “Notitie universali dello stato di Albania e dell’operato da Monsig.r Vincenzo Zmaievich Arcivescovo di Antivari Visitatore Apostolico dell’Albania, në; “Quellen und Materialien zur albanischen Geschichte im 17. und 18. Jahrhundert”, II. Dr. Dr. Rudolf Trofenik, Munchen, 1979. f. 211.

¹⁸²⁷ KURTI, Donat., *Provinça Françeskane Shqiptare*, (E ripërtrime në vj.1906), Botime Françeskane, Shkodër, 2003. f. 16 & 143.

¹⁸²⁸ Shih: *Orbis Seraphicus, Historia de Tribus ordinibus A Seraphico Patriarcha S. Francisco institutis. Deque eorum progressibus per quatuor mundi partes. Sciliet, Europam, Asiam, Africam et Americam. In obsequium Jesu Christi et Ecclesia Romanae, atque in Fidei Catholicae defensionem et dilatationem reportatis. De Missionibus Fratrum Minorum. A Sacra Congregatione de Propaganda Fide Dependentes. Tomus Secundus Editioni adisistentibus. PP. Marcellino a Civetia et Theophio Domenichelli Eiusdem ordinis. Ad Claras Aquas (Quaracchi)- Prope Florientiam. Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae MDCCCLXXXVII. (1887). Tomus II, Pars I. Liber Quartus; De Missionibus apostolicis in Albaniam, Macedoniam et Serviam. p. 414*

¹⁸²⁹ Këto prefektura ishin: Prefektura e Epirit në Dioqezën e Durrësit: Laçi, Biza, Lezha, Rubiku, e Troshani. Mbas 3 vitesh iu shtua edhe Peja, Iballa, Berisha, Fierza e Gomsija; Prefektura e Pultit: Shala, Shoshi, Dushmani, Toplana, Plan, Kir, Nikaj-Mertur; Prefektura e Kastratit: Bajzë, Kastrat, Traboin, Rrapshë, Grudën, Selcën, Vuklin; Prefektura e Maqedonisë: Pëshkashi, Bazi, Lura, Janina, Perveza, Pëdhana; Prefektura e Serbisë: Gjakova, Zymi.

Priskë, Kuvendi i Shën Andreut; 7. Troschiani – Troshani, Kuvendi i të Lemët e Zojës; 8. Caçinari - Kaçinari, Kuvendi i Shën Marisë; 8. Capo Rodoni - Kepi i Rodonit, Kuvendi i të Ngriturit e Zojës; 9. Durazzo – Durrës, Kuvendi i Shën Marisë së Engjujve; 10. Croia – Krujë, Kuvendi i Shën Marisë; 11. Dolcigno – Ulqini, Kuvendi i Shën Gjonit; 12. Nderfandena – Ndërfandë, Kuvendi i të Lemët e Zojës; 13. Brosca - Broskë Kuvendi i Shën. Luçisë; 14. Scuttari - Shkodër Kuvendi i Shën Marisë; 15. Cheraba – Krrabë, Kuvendi i të Shelbuemit; 16. Antivari – Tivar, Kuvendi i Shën Ndout; 17. Bretesta – Bretestë, Kuvendi i të Shëlbuemit; 18. Sopra Macedonia – Martanesh, Kuvendi i Shën Martin; 19. Mirditia – Mirdita, Kuvendi i Shën Lleshdrit; 20. Calametti – Kallmeti, Kuvendi i Shën Misë, Eufemia.¹⁸³⁰

Të gjitha këto kuvende gjatë kësaj periudhe historike pësuan shkatërtime si dhe rrënimet të pjesshme, në ndonjë rast edhe të pariparueshme, duke mbetur kështu vetëm gërmadha të një realiteti që tashmë vetëm ruhej në kujtesë. I deleguari i të parit të fretënve, kur erdhi në Shqipëri, gjeti vetëm pesë kuvende, edhe ata në gjendje shumë të keqe, d.m.th. që ishin të ende parrënuara krejtësisht si dhe ata pak fretër që kishin tepruar. Këta kuvende ishin: 1. Alessio - Lezha, Kuvendi i Zojës Nunciatë; 2. Rubigo – Rubiku, Kuvendi i të Shëlbuemit; 3. Sebaste - Shna Ndou Sebaste Laç, Kuvendi i Zojës Nunciatë (krahas devocionit të Zojës u përhap edhe devozioni për Shën Ndoun); 4. Troschiani – Troshani Kuvendi i të Lemët e Zojës; 5. Capo Rodoni - Kepi i Rodonit, Kuvendi i Të ngriturit e Zojës. Ky dorëshkrim na përshkruan gjendjen e jetës françeskane, rregullimin e jetës së tyre, pranimet e reja në jetën françeskane, dekrete të delegatit gjeneral, etj.

II

Periudha “e artë” e françeskanëve (1861-1944)

Riorganizimi i françeskanëve ose e thënë ndryshe ripërtritja e provincës françeskane në viset shqiptare shënon një periudhë të dytë po e quajmë, në gjysmën e dytë të shekullit të XIX. Kjo u bë e mundur falë *kultusprotektorat-it* austro – hungarez, i cili mori përsipër mbrojtjen e katolikëve ballkanas e në këtë kontekst edhe ata shqiptarë. Detyra kryesore, për të mos thënë zyrtare e Protektoratit të Kultit ishte ndërtimi dhe mirëmbajtja e kishave, shkollimi i klerit dhe mbrojtja e kongregatave në Shqipëri, prej të cilave rolin kryesor e luanin françeskanët të cilët shtriheshin në pesë prefektura. Është e padiskutueshme rëndësia e politikës së Austro-Hungarisë ndaj trevave shqiptare, sidomos pas miratimit të strategjisë së vitit 1896, ajo që nxiti një

¹⁸³⁰ *Registro della Provincia Oss.[ervante] Albania 1720 In tempo del P. M. R. Lorenzo M di Santa Croce Ministro Prov[in]ciale], l' Anno 1720.* Arkivi Qendror i Shtetit, Fondi 131.

plejadë të tërë studiuesish historianë, etnografë, gjuhëtarë, arkeologë etj., që të merren me Shqipërinë. Ajo bëri që të hartohen e botohen gramatika e fjalorë të gjuhës shqipe, të shkollohen nxënës e studentë shqiptarë në Vjenë, Grac ose Innsbruck, të përkrahen deri edhe përcaktimi i alfabetit të shqipes ose i gjuhës zyrtare të shtetit të ardhshëm shqiptar.

Fretërit misionarë pas kërkesës së bërë nga gjenerali i Urdhërit dhe interesimit të Imzot Gjon Tomiç erdhën dhe u vendosën në Shkodër në vitin 1861, në shtëpinë e ashtu-quajturës Shtëpia e Koprraces në lagjen Gjuhadol.¹⁸³¹ Rezidenca që morën françeskanët nga Ipeshkvi, më vonë nga këta të fundit iu la Motrave Stigmatine që erdhën nga Firenze. Më pëlqimin e Papës Piu IX të datës 18 korrik 1875 hospici i banuar përkohësisht prej françeskanëve, pronë e Ipeshkëvisë do të bëhej tashmë qendra e tyre me kuvend, seminar e kishë sipas projektit të P. Anselmit prej Gorle (arkitekt françeskan). Më 1879 fretërit lanë hospicin e parë dhe u vendosën në Kuvendin e tyre në Gjuhadol,¹⁸³² i cili filloi të ngrihej më 1875. Më 1878 u hodhën themelet e kishës, ndërtimi i së cilës zgjati plot 27 vjet. Me fermanin (dekretin) e Sulltanit të 4 shkurtit të vitit 1902 u dha leja për vijimin e punës, pas një ndërprerje të përkohshme, punë të cilën e mori përsipër P. Francesco Melchiori,¹⁸³³ i cili e përfundoi më 1905, vit kur edhe u bekua nga Arqipeshkvi i Shkodrës Imzot Pashk Guerini. Kisha së bashku me kambanoren 36 metra të lartë me 3 këmbonë iu kushtua Shën Françeskut.

Më 31 janar 1898, Misioni Françeskan në Shqipëri me dekret të posaçëm bashkohet nën një juridiksion të një Komisariati me të drejtat e një Provinciali, postin

¹⁸³¹ Për më shumë mbi historikun e kësaj lagjeje, personalitetet dhe kulturën e saj shih: STEFA (Missagli), Gjon., *Oazi i artë i Gjuhadolit: vështrim panoramik historik*. Gjergj Fishta, Lezhë, 2011. 519 f.

¹⁸³² Shih: PRENNUSHI, Karl., "Kuvendi i Gjuhadolit në rasen e Shtatdhetepesvjetorit 1861-1936", në: *Hylli i Dritës*, Vjeta, XII/1936, Nr. 12, Dhetuer f. 578-585; SIRDANI, D. Aleksander., "Fratit shqyptar. (Tue kremtue Shtatedhet e pësë vjetorin e Kuvendit të Gjühadolit, në: *Hylli i Dritës*, Vjeta XIII/1937, Nr. 1, Kallnduer, f. 41-42.

¹⁸³³ P. Françesko Melchiori, u lind në Bieno di Pieve Tesino, në krahinën e Trentos më 24 tetor të vitit 1862. Giacinto, emri të cilin i kishin vënë prindërit, më 2 qershor të vitit 1878 veshi petkun e Shën Françeskut duke marrë edhe emrin e shenjtë themelues. Në vitin 1885 u shugurua meshtar, e fill mbas, në vitin 1889, Ministri Gjeneral P. Bernardino da Portogruaro e dërgon misionar në Shqipëri, ku qëndron në Shkodër deri në vitin 1907. Ishte rregulltar i përpiktë, njeri lutjeje, i gatshëm për vepra apostullimi. Në Shkodër rregullon të *Tretin Urdhën*, themelon *Shoqnin e Shna Ndout*. Ishte i parë (guardian) i kuvendit françeskan, mësues i kolegjit françeskan, dhe komisar i përgjithshëm i motrave Stigmatine. Punoi shumë për ndërtimin e kishave duke tejkaluar vështirësitë e qeverisë turke si dhe u kujdesua shumë për thirrjet meshtarake. Në vitin 1906 për disa muaj qe ndihmës i P. Pacifico Monza, asokohe Administrator i Shkupit. Po atë vit kthehet në Veneto, ku u emërua guardian dhe definitor ndërsa në vitet 1912 dhe 1919 qe emëruar Vizitor i përgjithshëm i Provincës Françeskane Misionare në Shqipëri. Me dekret të Papës Benedikti i XV, të datës 12 shtator 1921, u emërua ipeshkëv titullar i Poleponezit me të drejtë suksioni të Arqipeshkvisë së Durrësit dhe u shugurua më 28 shtator 1921 në kishën e S. Giacomos in Monselice në Padova, ku dikur kishte qenë guardian. Pas vdekjes së Imzot Primo Biankit, më 22 maj 1922 u zgjodh prej Selisë së Shenjtë Arqipeshkëv i Durrësit me seli në Delbnisht të Kurbinit, rezidencën e së cilës e restauroi. Në vizitën baritore të vitit 1928 u sëmur rëndë dhe, pas dy muajsh, më 31 tetor të atij viti, vdiq dhe, sipas dëshirës, u varros në Shkodër. Ka përkthyer: *Sulet e regula e vlasenvet e t'motravet t'tretit urdhen t'Scheitit Sc'Francesk prej Asizit mas emreneve e mas lirimeve t'reja t'sceitit At Pap. Leonit XIII*, Sckoder, 1816. Me Sctamp t'Kolegs Papnore, 1896. 108 f.

e të cilit e mori P. Agustin Zubac i provincës së Bosnjës,¹⁸³⁴ i cili mori si sekretar P. Severin Lushajn.¹⁸³⁵ Më 19 shtator 1898 me urdhër të Papës Leoni XIII, përmes Bulës *Felicitate quadam* bashkohen dy familjet e Urdhërit françeskan e për rrjedhojë u bashkuan edhe Kolegji i Troshanit dhe ai i Shkodrës në Kuvendin e Gjuhadorit në Shkodër. Pra Provinca u përtri rishtas. Teologjia u la në Gjuhador, Filozofia në Troshan dhe Noviciati në Rubik (1898-1921). Në këtë periudhë numri i nxënësve aspirantë arrinte deri në njëzetë. Po këtë vit u hap Kuvendi i Rishtarëve Françeskanë në Rubik dhe Studentati për filozofi në Kuvendin e Arrës së Madhe. Më 1899 u rregullua salla e teatrit.

Në 1861, françeskanët hapin shkollën e tyre,¹⁸³⁶ pra mbyllet shkolla ipeshkvnore, e cila funksiononte që prej vitit 1855 dhe hapet Shkolla Fillore Françeskane. Mësimi zhvillohej në katër klasa, në të cilat mësonin rreth 300 nxënës lëndët; besim, gramatikë, italisht, matematikë dhe bukurshkrim. Mësuesit fillimisht ishin 6, tre françeskanë e tre laikë, ndërsa në shkollën e mbrëmjes ishin 3 mësues (dy fretën dhe një civil). Pas kërkesës së bërë që në vitin 1877 nga P. Gianpiero Ferrari¹⁸³⁷ (asokohe zëvendësprefekti i Kastratit), dhe lejës së lëshuar nga Kuria Romane më 1880, më 14 qershor 1882 hapet kolegji françeskan për seminaristë në Troshan, i pari Kolegj për shkollimin e fëmijëve shqiptarë në rrugën kishtare për dy familjet e Urdhërit Françeskanë, Observantë e Riformentë, kolegji i cili iu kushtua Shën Bonaventurës. Në vitin 1879 do të hapet shkolla e parë për vajza nga motrat stigmatine nga P. Mariano Pizzochini¹⁸³⁸ nga Palmanova (asokohe zëvendësprefekt i Misionit të Epirit) së bashku me P. Gianpiero Ferrari nga Bergamo. Ndër nxënësit e parë të Kolegjit të Troshanit ishin Gjergj Fishta, Severin Lushaj, Zef Mesi, Lorenc Mitrovici, Ejell Paliq, Pjetër Gjadri, Zef Hajmeli, Bonë Gjeçaj, Frano Koliqi dhe Shtjefën Gjeçovi. Kolegja

¹⁸³⁴ KURTI, Donat, *Provinça Françeskane Shqiptare*, (E ripërtrime në vj.1906), Botime Françeskane, Shkodër, 2003. f. 144.

¹⁸³⁵ Komisariati tashmë kishte nën vete 4 kuvende: Gjuhadorin, Arrën e Madhe, Troshanin dhe Rubikun si dhe 39 famullit në ish-pesë prefekturat e hershme të shpërndara si më poshtë vijon: **Shkodra**, Bajzë, Kastrat, Hot, Traboin, Grudë, Triepsh, Selcë, Vukël; **Pulti**: Theth, Shalë, Shosh, Kir, Prekal, Dushman, Toplanë, Nikaj, Palç, Curraj i Epër; **Zadrime**: Troshan, Iballë, Berishë, Fierzë, Rajë; **Lezhë**: Lezhë, Rubik, Pëdhanë; **Durrësi**: Laç, Bizë, Pëshkash, Baz, Lurë, **Janina**, Pervezë; **Shkupi**: Pejë, Zllakuqan, Gjakovë, Zym; **Mirdita**: Gomsiqja.

¹⁸³⁶ Mbi shkollën Françeskane shih; PIPA, Fehime, "Nji shekull shkollë shqipe (1861-1961)": në: *Shëzjat*, Romë, Vjeti V/1961, nr. 7-8, Korrik-Gusht, f. 234-238; Vjeti VI/1962, nr. 1-2, Kallnduer-Fruer, f. 39-43, Vjeti VI/1962, nr. 3-4, Mars-Prill, f. 111-117, Vjeti VI/1962, nr. 5-6, Maj-Qershuer, f. 178-182, Vjeti VI/1962, nr. 7-8, Korrik-Gusht, f. 263-273, Vjeti VI/1962, nr. 9-10, Shtatuer-Tetuer, f. 327-332, Vjeti VI/1962, nr. 11-12, Nanduer-Dhetuer, f. 405-414; Vjeti VII/1963, nr. 3-4, Mars-Prill, f. 111-115.

¹⁸³⁷ P. Gianpiero Ferrari Prefekt i Pultit (1870-1874) e i Kastratit (1874-1877). Qe nismëtar i fillimit të punimeve për kishën Françeskane më 1878 dhe i sjelljes në Shqipëri të motrave Stigmatine në Shkodër më 1879. Vdiq më 9 dhjetor 1912 në Cividino të Lombardisë.

¹⁸³⁸ P. Mariano Pizzochini lindi më 18 shtator 1838. Në moshën 16 vjeçare hyri në kuvendin e Shën Antonit në Kremona. Pasi kreu studimet e larta për filozofi e teologji në Milano e Venezia, në dhjetor 1958 sapo kishte mbushur 21 vjeç, shugurohet meshtarasi dhe nisët si misionar në Shqipëri ku shërbeu për disa vjet si misionar në Pult, Shkodër, Durrës, Lezhë, Prizren, si sekretar i Administraturës Apostolike të Arqipeshkvisë së Shkupit, në kohën kur arqipeshkëv ishte Mons. Dario Buccarelli. Shërbeu edhe në Janjevë, e Gomsiqe ndërsa më 1871 vendoset në Shkodër. Në maj 1874 Congragata e Shenjtë e Propagandës Fide e emëron zëvendësprefekt të misionit të Epirit. Nga 1888 deri më 1891 është në Itali, e më pas sërish në Shqipëri ku qëndron deri në vitin 1899. Vdiq në Venedik më 23 janar 1908.

e Shkodrës hapet më 1895,¹⁸³⁹ ndërsa një vit më vonë françeskanët publikojnë rregullën e të Tretit Urdhër në gjuhën shqipe,¹⁸⁴⁰ e më pas monografi mbi jetën e Shën Françeskut të Asizit,¹⁸⁴¹ jetën Shën Kjarës¹⁸⁴² dhe jetën Shën Bonaventurës.¹⁸⁴³

Më 22 gusht 1877 një grup nxënësish u përcollën për studime në Firence (Itali). Më 1886 u nisën prej Troshani grupi tjetër për në Bosnje (Zef Fishta, Martin Lushaj, Mëhill Mesi, Pashk Mitroviç, (Mazrreku), Sebastian Paliq, e Simon Vrusha (Gjadri), u kthyen në vitin 1883-1884. Pas Agustin Zubak-ut detyrën e komisarit e mori P. Anastas Vinçenzoni (-1915) i cili për afro 40 vjet shërbeu në Shqipëri, sidomos në Rubik, ku edhe ndërtoi kishën e re sipas projektit të At Gjergj Fishtës. Sikurse edhe e përmendëm më sipër, fillimisht Provinça françeskane varej nga Dalmacia dhe më pas nga Maqedonia, ndaj përmirësimi i gjendjes për shkak të veprimtarisë së dendur misionare të françeskanëve, bëri që Gjenerali i Françeskanëve P. Dionis Schuler me pëlqimin e Selisë së Shenjtë më dekretin e datës 8 maj 1906, dekret i cili u zyrtarizua më 06 qershor 1906, Misionin Françeskan në Shqipëri e shndërroi në Provincën Françeskane, ku vendin e Ministrit Provincial e mori P. Loro Mihaçeviç,¹⁸⁴⁴ i cili pasi u vendos tek Arra e Madhe dhe « ...me urti e me zell i vuni themel të shëndoshë Provincës së re nën çdo pikëpamje... », ¹⁸⁴⁵ pra prej këtij viti Provinca rifiton autonominë e saj falë vullnetit miratues të Selisë Apostolike e cila e ripërtërin me titullin “Zoja Nunciatë”, për të mbërritur në vitin 1920, kur për herë të parë arrin të zgjedhë një provincial shqiptar At Pal Dodën nga Janjeva.¹⁸⁴⁶

Përveç përhapjes së armimimit, françeskanët u morën edhe me veprimtarinë botuese. Qysh herët në Shqipëri (1493 në Obot dhe 1563 në Shkodër), kishte pasur shtypshkronja.¹⁸⁴⁷ Mjafto të përmendim disa prej botimeve kryesore para vitit 1900:

¹⁸³⁹ Drejtues Kolegji më 1909 ishte At Pashko Bardhi, më 1911 At Pal Çurçija, më 1914 At Vinçenc Prennushi, më 1916 At Ambroz Marlaskaj, më 1918 Kolegja u dërgua në Troshan ku qëndroi atje deri më 1921.

¹⁸⁴⁰ *Sulet e regula e vlasenvet e t'motravet t'tretit urdhen t'scheitit Sc'Francesk prej Asizit mas emenameve e mas lirimeve t'reja t'sceitit At Pap. Leonit XIII.* Me sctamp t'Kolegs Papnore, Sckoder, 1896, 108 f. Është përkthyer nga P. (Imzot) Francesco Melchiori O.F.M.

¹⁸⁴¹ PRENNUSHI, Vinçenc., *Sh'Françesku i Asizit*. Botue prej Komitetit për të Kremte shtatëqindvjetore Françeskane, Shkodër, 1927. 174 f.

¹⁸⁴² PRELA, Marjan., *Jeta e Sh'Kjarës prejë Asizit themeluese e t'Dytit Urdhen*. Shkrue per masë t'ree. Shtypshkroja e Zojës s'Paperlyeme. Shkodër, 1916. 55 f.

¹⁸⁴³ *Jeta e Sh'Bonaventurës Dijetaar*. Shtypshkroja e Zojës s'Paperlyeme. (Përkthyer sipas Benedikt Demës nga Fr. Gegë Gurakuqi O.F.M). Shkodër, 1913. 35 f.

¹⁸⁴⁴ P. Lovro Mihacevic ka botuar edhe: MIHACEVIC., Lovro., *Po Albaniji: dojmovi s puta*. Matica hrvatska, Zagreb, 1911. 144p.; MIHACEVIC, Atë Lovro., *Nëpër Shqipëri (1883-1907). Mbresa udhëtime dhe etnografi*. Përktheu Anton Filipaj. Enti Botues Gjergj Fishta, Lezhë, 2006. 143 f. Shih për këtë vepër: FISHTA, Filip., “Françeskani Lovro Mihaçeviç-i e vepra e tij “neper Shqipni”, në: *Hylli i Dritës*, Vjeti XVI/1940, Nr. 12, Dhëtuor 1940, f. 560-564.

¹⁸⁴⁵ KURTI, Donat, *Provinça Françeskane Shqiptare*, (E ripërtrime në vj.1906), Botime Françeskane, Shkodër, 2003. f. 43.

¹⁸⁴⁶ Nga Janjeva kanë dalë një varg fretërish të mirënjohur si: At Shtjefën Gjeçovi, At Pal Dodaj, At Serafin Koda, At Luigj Paliq, At Engjëll Paliq, At Lorenc Mazrreku, At Bonaventura Gjeçaj etj. Nga lista e 40 martirëve shqiptarë që presin nga kisha beatifikimin, pesë prej tyre janë nga Kosova, dhe At Palaj është i vetmi martir, eshtrat e të cilit gjenden në territorin e Kosovës.

¹⁸⁴⁷ FISHTA, Filip., “Çashtja e dy shtypshkrojeve të shekullit XVI në Skenderi (1563 e n' Epidamnus (1584)”, në: *Hylli i*

P. Leo da Citadella i cili thuhet se la në dorëshkrim veprën: *Dictionarium epiroticum*. 1671; P. Bernardino Quintiano. *Dottrina cristiana epirotica*. 1675; P. Francesco Maria da Lecce. *Osservazioni gramaticali nella lingua albanese*. Propaganda Fidae, Romë, 1716; *Il Dittionario italiano-albanese* (1702). Botim kritik me hyrje dhe fjalësim shqip përgatitur nga Gëzim Gurga. Botime Françeskane, Shkodër, 2009; P. Didaco da Desio. *Grammatica albanese*. 1722; P. Onofrio. *Akte pagëzimi*. 1739; P. Bonaventura Prucher. *Manuale catechistico italiano-epirotico*. 1752; P. Dario Bucarelli.¹⁸⁴⁸ *Udha e Sceites Cryc e tiera punëdivocme. Scrueu prei gni Frat t'Sceitit Isc'Francescut*. N'Rom. Me stampen t'sceitit Cuvend, ci munohet me apun feen. 1862; *Dottrina e kscten. Mbledhun n'pac fial. Per hyzmet t'Arkidiecesit e Scups prei F. D.B.M.O.M.A.* N'Skoder. Me Sctamp t'kollegs t'Sccyniis ci âsct nen Scëitin At Pap. 1877. *Grammatica della lingua albanese*, 1862; P. Francesco Rossi da Montalto Ligure. *Vocabolario Italiano-Epirotico con tavola sinottica compilato dal Padre Francesco Rossi da Montaldo Ligure min. oss. Riform dell'alma provincia omana exprefetto apostolico delle missioni di Servia*. Roma, Stamperia della S. C. De Propaganda Fide, amministrata dal socio cav. Pietro Marietti, 1866; *Vocabolario della lingua epirotica-italiana, compilato sui vocabolari Tanfani, Trinchieri ed altri con tavolo sinottica*. Roma, 1875; *Regole grammaticali della lingua albanese: compilate sulle tracce di buoni grammatici e del p. Francesco M. da Lecce Min. Osserv. Riform*. Roma : Stamperia della S. C. di Propaganda Fide, 1866; P. Tommaso Marcozzi da Rapino.¹⁸⁴⁹ *Kempis o sikur calzoni t'diiscmit/Giovanni Gersen/ T'perghiaamit e Jezu Krisctit. Kthye schiyp prei P. Toms Marcozzit M.O. Miss. AP.* N'Rom. Me sctamp t'Kuvenit t'S. Propagand. 1881; *Muj i Majit sciuguruem Zois Beekueme, goditun scciyp prei P. Toms Marcozzit M.O.M.A.* Sctampuem per cialltii t'Fretenve t'Scëitit sc'Francesk [Shkodër] Miss. N'senne. 1882. P. Francesco Melchiori da Bieno. *Sulet e regula e vlasenvet e t'motravet t'tretit urdhen t'Scheitit Sc'Francesk prej Asizit mas emrenameve e mas lirimeve t'reja t'sceitit At Pap. Leonit XIII*, Skoder, 1816. Me Sctamp t'Kolegs Pappore, 1896. Fretërit më 1916 sjellin shtypshkronjën e tyre që më vonë do të marrë emrin “At Gjergj Fishta”¹⁸⁵⁰ pasi botimet e tyre të mëparshme prej vitit 1870 shtypnin tek shtypshkronja “Zoja e Papërlyer” e më pas tek shtypshkronja “Nikaj”. Përveç librave,

Dritës, Vjeti X/1934, Nr. 12, Dhetuer, f. 565 – 571; Vjeti XI, Fruuer 1935, Nr. 2, f. 80 – 84.

¹⁸⁴⁸ P. Dario Bucciarelli O.F.M. Lindi në Castelpiano (Sessi) më 7 prill 1827. U emërua Arqipeshkëv i Shkodrës më 9 dhjetor 1860, ndërsa më 6 qershor 1864 u emërua Arqipeshkëv i Shkupit. Vdiq më 19 shkurt 1878 në Prizren.

¹⁸⁴⁹ P. Tommaso Marcozzi nga Rapino, erdhi si misionar në Shqipëri në vitin 1862. Mbasi mësoi shumë mirë gjuhën shqipe, u vendos në Shkodër në vitin 1865, ku mbajti funksionin e të parit të hospicit, e më pas punoi për pak kohë si mësues në shkollën françeskane. Me nismën e tij nisi ndërtimi i Kuvendit në Gjuhadol më 1875. Pas qëndrimit në Gjuhadol për 25 vjet me radhë, projekttoi hospicin tek Arra e Madhe, ku edhe u transferua në vitin 1887, ku ndërtoi një kapelë si dhe ngriti dy vjet më pas më 1889 Shoqërinë e Zojës Rruzare. Vdiq më 19 dhjetor 1891.

¹⁸⁵⁰ Shih; DEMA, Benedikt., Shtypshkroja Françeskane “At Gjergj Fishta” në 25-vjetorin e vet (1916-1941), në: *Hylli i Dritës*, Vjeti XVII/1941, Nr. 11-12, Nanduer – Dhetuer, f. 515 – 526; DEMA, Benedikt., “Shtypi Françeskan në Shqipëri”, në: *Hylli i Dritës*, Vjeti XVI/1940, Nr. 12, Dhetuer, f. 617- 628.

ata do të botojnë prej vitit 1913 revistat *Hylli i Dritës*¹⁸⁵¹ dhe *Zani i Shna Ndout*¹⁸⁵² dhe më 1916 gazetën *Posta e Shqypnisë*.¹⁸⁵³

Në vitin shkollor 1897, pesë klasave të fillores iu shtua edhe një e gjashtë plotnore. Programi mësimor kishte besim, lexim, shkrim, gramatikë, ortografi e hartim, aritmetikë-geometri, histori natyre, gjeografi, histori, vizatim, këngë, gjimnastikë. Më 1899, ndërtesës iu shtua edhe një kat tjetër. Në dhjetor 1902, P. Justin Girardi, i mbrami drejtor i shkollë me kombësi të huaj (1897-1902), pas 41 vjetësh jetë, ia lëshoi vendin A. Gjergj Fishtës, asokohe në moshën 31 vjeçare. Fishta vendosi shqipen si gjuhë mësimi (deri në këtë kohë përdorej italishtja), në të gjitha lëndët mësimore sipas programit që përdorej në shkollat austriake, duke i dhënë asaj frymë kombëtare në të tilla lëndë si : lexim, shqip, gjeografi, histori shejte, katekizëm (dy herë në javë), muzikë (tre herë në javë). Në vitet 1901-1902 Austria kishte marrë për studime me bursë, disa nxënës shqiptarë në shkollën normale në Klagenfurt: Ndër ta qenë: Gaspër Mikeli, Kolë Kodheli, Ndoc Lezhja, Luigj Muzhani, Luigj Shala, Lec Çurçija, Kolë Margjini etj. Më-

¹⁸⁵¹ Del ditt e para t'scillit muej. Me lëje t'Parve t'Fees e t'Urdhnit. P. Gjergj Fishta Drejtuer. Drejtimi: Hylli i Dritës, Shkodër – n'Kuvend t'Fretenve. Shtypshkroja Nikaj, Shkodër. (nga nr. 1, maj 1921 del me 15 të scillit muej. Gerant i gegjshem Kolë Topalli. Drejtimi: *Hylli i dritës*, Shkodër, Rruga e Shën Antonit nr. 14. Nga numri 1 i vitit 1931 e përkohshme muejore me 48-64 faqe. Drejtuer P. Gjergj Fishta, Gerant i Gegjshem Kristo Gjakova; nga nr. 4, prill 1931, pronar P. Pashk Bardhi, drejtor i gegjshem P. Gjergj Fishta, nga nr. 10. 1938 Drejtimi e Redakcioni "Kuvendi Françeskan", Shkoder, Shtypshkronja Françeskane, Drejtor Dr. A. Gjon Shllaku, administrator P. Benedikt Dema; nga nr. 12 (1940) Pronar Provinçialati Françeskan-Drejtuert i gegjshem P. Benedikt Dema, Shtypshkroja A. Gj. Fishta. Nga nr. 1. 1942 Drejtuer i gegjshem A. Anton Harapi, nga nr. 1 1944 drejtuer i gegjshem Dr. A. Gjon Shllaku, nga nr. 2, 1944 shtypshkroja Gjeka – Tiranë. Numri i parë i revistës *Hylli i dritës* doli në tetor 1913. Themeluesi dhe drejtuesi i së përkohshmes ishte poeti At Gjergj Fishta. Në kopertinën e saj shkruhej "votër kulture shqyptare" në krye të së cilës ishte motoja Ubi Spiritus Domini, ibi libertas. (II ad Cor. e. III, 17.). Format i ishte 15.5 x 22.5 cm dhe 16.5 x 24.5 cm, me një vëllim fillimisht prej 32 faqesh e që më pas shkoj deri nga 48 deri në 68 faqe. Revista jo gjithmonë u botua në vijimësi e për rrjedhojë ajo u publikua sipas këtyre periudhave: Periudha e parë; Tetor 1913 - Korrik 1914; Periudha e dytë; Maj 1921 - Dhjetor 1924; Periudha e tretë; Janar 1930 - Dhjetor 1944. Në 20 vitet e jetëgjatësisë së saj, drejtimin e revistës, që nuk ishte punë e lehtë, e kryen një numër personalitetesh, françeskanë të njohur për zotësi në fushën e letrave si: 1913-1914, At Gjergj Fishta; 1921-1924, At Vinçenc Prennushi; 1930- dhjetor 1936, At Anton Harapi; kallnuer 1937-qershuer 1938, At Antonin Fishta; korrik 1938- korrik 1939, At Gjon Shllaku; gusht 1939- korrik 1944, At Benedikt Dema. Duhet theksuar se drejtor i saj deri sa mbylli sytë më 1940 ishte At Gjergj Fishta.

¹⁸⁵² Fletë e përmuejshme per terciarë. Fetare dhe Kulturalë. Revista, e cila doli për 31 vjet radhazi (1913-1944), në gjithsej 372 numra. Fillimisht u botua në vitin 1912 në 4 faqe me titullin: *Shna Ndou* i *Padues*, dhe në janar 1913 doli me titullin *Zani i Shna Ndout*. Nga numri 5, viti 1931, pronar: P. Pashk Bardhi dhe drejtuer P. Gjergj Fishta. Atë e drejtuan P. Marian Praela (1913-1917), P. Anton Harapi (1917), P. Vinçens Prennushi (1918-1929), P. Justin Rrota (1929-1932), P. Antonin Fishta (1932-1935), P. Jakob Marlekaj (1935). Nga nr. 1, 1941 drejtuer: P. Agustin Ashiku, nga nr. 3, 1942 drejtuer: P. Justin Rrota. Doli nga 2, 4, 6, 8, 16 dhe 32 faqes me një format 11.5 x 17.7 cm, 15.2 x 22.8 cm, 14 x 19.5 cm, 14.6 x 22 cm. Nga viti 1934 u botuan edhe dy shtesa: *Zgjimi* i *Djelmnis* dhe *Bija Katolike*. Për më tepër mbi këtë revistë shih: DEMA, Benedikt., "Shtypi Françeskan në Shqypni", në: *Hylli i dritës*, Vjetit XVII/1941, nr. nr. 6-8, Qershuer-Gusht, f. 302-310.

¹⁸⁵³ Gazeta *Posta e Shqypnisë*, Fletorja del për gjith t' Merkurë e t'Shtunde. Drejtuer i gegjshem: P. Gjergj Fishta O.F.M. Drejtimi, marshtimi i shtypshkrimit: Shkodër, Kuvendi i Françiskajve. E boton "Shypshkroja Françiskane", Shkodër. Das Blatt ersceint jeden Mittöoch und Samstag. Redaktion, Verëaltung und Druckerei: Shkodra, Franziskanerkloster), ishte gazetë politike, shoqërore, kulturore dhe informative prej 4, 6 e 8 faqesh, e cila doli në Shkodër në vitet 1916-1918 përgjatë periudhës që nuk doli *Hylli i dritës*, duke mbushur me dinjitet mungesën e saj. Numri i parë i saj doli më 5 dhjetor 1916. Gazeta *Posta e Shqypnisë* ishte botim dygjuhësh shqip – gjermanisht, e cila doli dy herë në javë për dy vjet me radhë deri më 23 nëntor 1918 (gjithsej 89 numra), me një tirazh prej 3000 kopjesh.

sues ishin Mati Logoreci, Gaspër Mikeli, Luigj Muzhani, Gaspër Beltoja, Ndoc Lezha, Kolë Kodheli, Kolë Margjini, Luigj Shala etj. Shkolla ndërtoi edhe terrenin e nevojshëm për gjimnastikë, teatrin etj. Me rastin e festimeve të 700-vjetorit të themelimit të Urdhërit Françeskan me 12-14 dhjetor 1909 në sallën e teatrit u shfaq në prani të autoriteve civile dhe kishtare drama me tri akte *Sh' Françesku i Asizit*. Më 1907, shkollës i qenë shtuar edhe tri klasë qytetëse, ku mësohej edhe gjermanishtja. Më 1909 shkolla françeskane njihet zyrtarisht prej qeverisë turke. Më 19 dhjetor 1911, me rastin e 50-vjetorit të shkollës françeskane u shfaq melodrama *Shqyptari i gjytetnuem* i Gjergj Fishtës. Merrnin pjesë në këtë festim autoritetet shtetërore (valu i Shkodrës Bedri Pasha, komandanti i përgjithshëm i ushtrisë turke Hasan Riza Pasha, konsulli i Austro-Hungarisë dhe përfaqësues të tjerë të konsullatave të huaja), autoritetet kishtare, myslimanë, ortodoksë e katolikë. Këtu klubi *Gjuha Shqype* i dha medaljonin shkollës françeskane si dhe një tjetër At Gjergj Fishtës. Prej këtij momenti Fishta lidhi miqësi me Hasan Riza Pashën, i cili shkonte shpesh ta vizitonte në kuvend, prej të cilit Fishta kishte marrë garancinë se Shkodrën nuk do t'ia dorëzonte malazezëve, por shkodranëve, e me këtë rast po përgatitej ngritja e flamurit, për të cilin ishte caktuar edhe dita.¹⁸⁵⁴ Por të nesërmen e këtij vendimi, tradhtia e Esat pashë Toptanit i prishi planet, e ajo vonoj për t'u realizuar pas Deçiçit në Vlorë. Shkodra nga mesi i tetorit 1912 deri në fund të prillit 1913, ishte në flakët e luftës, nga shkatërimi i së cilës nuk i shpëtuan edhe institucionet kishtare që administroheshin nga françeskanët.¹⁸⁵⁵ Simpatia që kishte për Fishtën, kishtë bërë që Hasan Riza Pasha të nxirrte prej Sulltanit çmimin "Mearif" dhe ushtarët të këndonin himnin e poezisë së Fishtës të kompozuar nga Frano Ndoja. Më 1917 u shfaq drama *Juda Makabe* me kompozim të At Martin Gjokës.¹⁸⁵⁶ Profesorët At Ambroz Marlaskaj, At Marin Sirdani, At Justin Rrota, At Ber-

¹⁸⁵⁴ DODAJ, At Pal Dodaj., *At Gjergj Fishta (1871-1940)*. Numër përkujtimuer botue nëpër kujdes t'A. Benedikt Dema O.F.M. Distaptuer, Tiranë, 1943. f. 97.

¹⁸⁵⁵ Shih: FACIN, P. Domenico O.F.M. *I Frati Minori e le Suore Stimatine durante l'assedio di Scutari del 1912-1913. Relazione al Rmo P. Generale dei Frati Minori*, Quaracchi presso Firenze, Tipografia del Collegio di S. Bonaventura, 1913. 98 f.

¹⁸⁵⁶ At Martin Gjoka O.F.M. (1880-1940). Lindi në Tivar më 20 prill 1880 në një familje të njohur. Shkollën fillore e kreu në qytetin e lindjes. Më 1905 vjen në Shkodër për të ndjekur shkollën e mesme të cilën e kryen pranë gjimnazit françeskan. Më 1906 veshi zhgunin françeskan dhe 2 vjet më pas eprorët e dërgonjë për të ndjekur studimet e larta për filozofi dhe teologji në Salzburg në Austri. Atje, ndërsa ndiqte studimet mori edhe mësimë muzike. Në vjeshtën e vitit 1912 kthehet në Shqipëri dhe emërohet mësues në shkollën françeskane dhe më pas në liceun *Illyricum* nga tetori i vitit 1921, ku ligjëron histori dhe gjeografi. Krahas detyrës baritore, mësimdhënies, ai fillon punën për riorganizimin e korit të orkestrës pranë Kishës Franceskane, duke vijuar kështu nismën e At Tomë Marcozzi-t të nisur që në vitin 1878, bazuar në traditën e qytetit të mbajtur gjallë nga muzikantët Palokë Kurti dhe Frano Ndoja, por edhe duke u mbështetur në folklorin muzikor të Larjes e Shestanit prej nga vinte si dhe mbledhjen, studimin dhe përpunimin e këngëve epike të Malësisë së Veriut. Arriti të krijojë një orkestër frymore me 50 instrumentistë, e cila u bë e njohur në të gjithë vendin përmes dhënies së koncerteve të shumta rast pas rasti. Më 1914 formon edhe korin e vajzave pranë Shkollës së Motrave Stigmatine dhe mbërrin edhe të vërë në skenë melodramat e At Gjergj Fishtës *Barit e Betlemit* (1917) dhe *Shqyptarja e gjytetnueme* (1927). Në vitin 1939 duke qenë se kishte kërkesa të larta artistike ndaj vetes, gjë që nuk ia plotësonte si duhet orkestra e tij amatore, por edhe për shkak të kohës së kufizuar që

nardin Palaj, At Shtjefën Gjeçovi, At Anton Harapi, At Martin Gjoka, At Gjergj Fishta, At Pashk Bardhi, At Vinçenc Prennushi menduan hapjen e Gjinnazit publik, të cilin e miratoi me pëlqimin e tij provincialit At Pal Dodaj. Në shtator 1921, hapet gjinnazi klasik i cili merr emrin *Illyricum*. Realizimi i kësaj nisme u bë falë bujarisë së Papës Benedikti XV (portreti i të cilit deri nga dita që u hap dhe derisa u mbyll kjo shkollë ishte vendosur në sallën kryesore të saj), i cili më këtë rast dhuroi 100 000 lireta, me të cilat u ble shtëpia e Zef Kodhelit. Drejtori i parë qe At Gjergj Fishta.¹⁸⁵⁷ Lëndët mësimore ishin; latinisht, gramatikë e sintaksë, matematikë, histori, histori kombëtare, fizikë, kimi, besim e liturgji, filozofi, gramatikë e sintaksë e gjuhës shqipe. Gjinnazi ndiqte programin e gjinnazit klasik të shkollave austriake dhe përbëhej prej shtatë klasash, katër për gjinnazin e ulët dhe tre për gjinnazin e lartë a për lice, deri më 1928, kur u pranua programi 8-vjeçar prej Ministrisë së Arsimit. Në vitet 1922-1923 me nismën e Arqipeshkvit të Shkodrës Imzot Lazër Mjedjes u bënë bisedime mes provincialit At Pal Dodës dhe rektorit të jezuitëve nëse do të mund të bëhej një gjinnaz i vetëm katolik. Erdhi edhe gjenerali i jezuitëve e më pas edhe provinciali i tyre, por kjo për arsye të ndryshme nuk u bë e mundur.¹⁸⁵⁸

Ndërkohë në vitet 1907-1911 kryejnë studimet At Ambroz Marlaskaj, At Klement Miraj,¹⁸⁵⁹ At Vinçenc Prennushi, At Marin Sirdani, At Martin Gjoka, At Anton Harapi, At Justin Rrota etj. Pas tre vjetësh Kapitulli zgjodhi provincial P. Luigi Paolucci. Por më 12 mars 1912 duke mos shkuar punët dhe aq mirë, pasi fretërit nuk ishin të kënaqur (kujtojmë këtu se lëvizja për pavarësi ishte mbështetur fuqimisht prej tyre dhe do të

kishte në dispozicion, shkëputet për tre vite dhe shkon në fshatin Plan të Dukagjinit. Në tetor të vitit 1939, rivjen në Shkodër duke punuar sërish si profesor i gjinnazit, por mbas katër muajsh më 3 shkurt 1940, pas një sëmundje të rëndë vdiq në moshën 50 vjeçare. Krijimtaria e tij muzikore u sekuestrua dhe një pjesë e mirë e saj sot gjendet në Arkivin Qendror të Shtetit në Tiranë. Për jetën dhe veprimtarinë e At Martin Gjokës shih : ZADEJA, Tonin., „At Martin Gjoka (1880-1940)”. në: *Nëntori*, Viti 1983, Tiranë, 1983, Nr. 3, f. 191-198 ; ZADEJA, Tonin., „At Martin Gjoka, figurë e shqueme e muzikës shqiptare”. në: *Hylli i Dritës*, Vjeti XXIII, Tiranë, 1995, Nr. 3-4 (232-233), f. 57-98; PRENNUSHI, Robert., „At Martin Gjoka O.F.M. (1890-1940)”. Në: *Hylli i Dritës*, Vjeta XXVIII/1995, Nr. 4 (263), f. 117-129.

¹⁸⁵⁷ Drejtuesit e tjerë të Gjinnazit *Ilirikum* ishin: më 1923 At Anton Harapi, më 1930 kur edhe Kolegji merr godinë të re drejtor ishte At Marin Sirdani; më 1933 gjinnazi mbyllet nga qeveria për t'u rihapur po me leje të qeverisë në shtator 1936 (tashmë me emrin ILLYRICUM me drejtor At Frano Kirin; më 1938 sërish At Anton Harapi; në vitet 1938-1941, drejtor i krejt shkollave françeskanë ishte At Donat Kurti, më 1941 është At Çiprian Nika, më 1944 deri sa mbyllet më 9 prill 1946, drejtor është At Marin Sirdani.

¹⁸⁵⁸ Për veprimtarinë e shkollave të klerit katolik, parë nga një këndvështrim i turpshëm ideologjik lexuesi është ngopur nga: GOGAJ, Iliaz., *Mbi qëndrimin reaksionar të klerit në fushë të arësimit (1878-1939)*, Instituti i Studimeve Pedagogjike, Tiranë, 1972, 172 ff. GOGAJ, Iliaz., „Shkollat katolike-mjet i rëndësishëm i depërimit fashist në Shqipëri. (Vitet 30-të shek. XX)”, në: *Studime historike*, Nr. 1, 1971, f. 85-112.

¹⁸⁵⁹ At Klement Miraj O.F.M. lindi në Selcë më 1 tetor 1882. Hyri në Urdhërin françeskan më 1 dhjetor 1901. Studimet e para dhe ato të mëme i kreu në Shqipëri, ndërsa ato filozofike dhe teologjike në Innsbruk në Austri ku edhe studioi Matematikë. Meshën e pare e kremtoi më 1 Nëntor 1907. Shërbeu si famullitar në Dushman, Pejë, Rubik, nga 16 tetori 1930 deri më vitin 1941 shërbeu në Laç të Kurbinit ndërsa prej vitit 1941 deri në vitin 1952 shërbeu si famullitar në Bizë. Qe definitor i Provincës tre herë. At Klement Miraj O.F.M. në kohën që ishte famullitar i Laçit bëri mjaft kërkime arkeologjike, etnografike, historike dhe gjuhësore (toponomastikën). Vdiq në burgun e Burrelit më 22 Nëntor 1956.

konkretizohej me ngritjen e flamurit në Vlorë më 28 nëntor 1912), u pezullua titulli “Provincë” duke u caktuar një komisar i huaj P. Domenico Facin. Viti 1913 shënon botimin e shtypit fraçeskan, revistat *Hylli i Dritës* dhe *Zani i Shna Ndout*. Ngritja e Flamurit në Deçiç, Vlorë, Lufta mes Malit të Zi e turqve, pushtimi i Shkodrës nga Mali i Zi, Qeveria e Princ Vidit, Kryengritja e Haxhi Qamilit, hyrja e serbëve ishin ngjarje intensive në harkun e 3 vjetëve, ku edhe fraçeskanët patën rolin e tyre.

Kishte nisur puna për ndërtimin e Kishës së Zojës Ruzare tek Arra e Madhe,¹⁸⁶⁰ kur pra shpërthen Lufta e Parë Botërore. Në vitin 1915 Dominik Facini pas tre vjetësh si Komisar Gjeneral, ia lëshon vendin P. Luigj Paoluccit, por ai detyrohet të largohet shpejt nga Shqipëria pas pushtimit austriak, i cili i largoi të gjithë të huajt nga Shqipëria dhe caktoi si zëvendëskomisar sekretarin e tij At. Zef Bicin. Në vitin 1919 vjen si Komisar i fretënve sërish P. Paolucci. Po këtë vit, bëhet Kapitulli i përgjithshëm nga i cili zgjidhet gjeneral P. Bernardin Klumper, i cili cakton si vizitator P. Francesco Melchiori-n, misionarin e përshpirtshëm e punëshumë. Provinça konstituohet sërish tashmë me provincialin shqiptar At Pal Dodajn më 5 shkurt 1920.¹⁸⁶¹ Sekretar i tij ishte At Pashk Bardhi,¹⁸⁶² i cili erdhi nga Vigu ku edhe shërbente. Në këtë periudhë, në vitin 1921 rifillon botimin revista *Hylli i Dritës*. Në legjislaturën e parë të vitit 1921, nga kleri u zgjodhën deputetë At Gjergj Fishta dhe Dom Ndre Mjedja, ndërsa në zgjedhjet e 27 dhjetorit 1923, atyre iu bashkangjitet edhe At Ambroz Marlaskaj.

Më 7 qershor 1923 zgjidhet provincial sërish At Pal Dodaj.¹⁸⁶³ Në krye të opozitës së

¹⁸⁶⁰ Kjo kishë, e cila iu kushtua Zojës Ruzare, përfundoi së ndërtuari më 1934 dhe u bekua të dielën e parë të tetorit të atij viti.

¹⁸⁶¹ Lista e Provincialëve të Provincës Fraçeskane të Shqipërisë bazuar në aktet e zgjedhjes së tyre vijon: 05 shkurt 1920 At Pal Dodaj; 07 qershor 1923 At Pal Dodaj; 18 maj 1926 At Pashk Bardhi; 27 qershor 1929 At Vinçenc Prennushi; 21 gusht 1932 At Vinçenc Prennushi; 6 korrik 1935 At Gjergj Fishta; 17 qershor 1938 At Çiprijan Nika; 12 shtator 1941 At Anton Harapi, në vjeshtë 1943 qe zgjedhë regjent i Shqipërisë; 17 qershor 1944 At Mati Prennushi; 21 qershor 1952 At David Pici; 20 qershor 1955 At Konstandin Pistulli; 21 qershor 1958 Agustin Ashiku.

¹⁸⁶² At Pashk Bardhi O.F.M. (1870-1947), lindi më 4 maj 1870 dhe vdiq më 10 maj 1947 në Shkodër. Mësimet e para dhe ato të mesme i mori në Kolegjin Fraçeskan të Troshanit. Studimet e larta për filozofi dhe teologji i kreu në Bosnje. U shugurua meshtar më 1 nëntor 1895. Në vitet 1901-1906, punoi si mësues i gjuhës shqipe në një kolegji në Borzo Erizzo afër Zarës (Kroaci) dhe më pas profesor në Liceun *Illyricum* dhe më vonë si drejtor i Kolegjit Fraçeskan. Për gati 15 vjet shërbeu si meshtar në Mirditë, ku edhe mbledhi një krijimtari të pasur gojore dhe veçanërisht njësi leksikore të cilat u përfshin në Fjalorin e shoqnisë Bashkimi (1908). Qe bashkëpunëtor i *Albania-s* e Faik Konicës, në të cilën botoi mjaft artikuj nënshkruar me disa pseudonime si : Vorf Dugagjini, Oshkap Idhrabi, Bibë Gjeta etj. Që prej themelimit të revistës *Hylli i Dritës* e deri në mbyllje të saj qe bashkëpunëtor fort i zellshëm i saj.

¹⁸⁶³ At Pal Dodaj O.F.M. (1880-1951), lindi më 3 shtator 1880 në Janjevë të Kosovës dhe vdiq më 5 shtator 1951 në Shkodër. Në fillim në Troshan e më pas në Shkodër pranë Kolegjit Fraçeskan, kreu studimet e mesme, ndërsa noviciatin dhe studimet e larta për filozofi e teologji i kreu në Firence në Itali, ku edhe u shugurua meshtar më 19 korrik 1902 dhe menjëherë u kthye në atdhe. At Pal Dodaj ishte njeri i ditur e me një karakter shumë të qetë, që me ngadalësinë e tij karakteristike, me ngulmimin e tij të dashamir e të palëkundur, falë miqve të shumtë që kishte, ishte një ndër politikanët më të rafinuar që ka patur kleri katolik shqiptar. Ishte kronikan, arkivist dhe historian i njohur. Botoi në revistën “Hylli i Dritës” e në shumë revista të huaja. Ishte bashkëpunëtor i rregullt i gazetës zyrtare periodike të vatikanase “L’Osservatore Romano”. Me 1925, kreu disa ditë burg nga arrestimi i bërë nga Ahmet Zogu, të cilin me kërkesën e së ëmës e kishtë shpëtuar nga austriakët të cilët e kërkonin ta arrestonin si nip i Toptanëve, duke e marrë në mbrojtje gjoja si frati në Kuvendin e Rubikut, ku At Pali ishte Superior e më tej e dërgoi për studime në një

asokohshme ishte Fan Noli dhe përfaqësuesi kryesor opozitar nga Shkodra ishte Luigj Gurakuqi. Qeveria e qershorit të vitit 1924 me kryetar Fan Nolin, u dorëzua më 24 dhjetor 1924, sepse Zogu me ndihmën e serbëve u rikthye në pushtet. Hakmarrja zogiste kundër opozitarëve, nënpunësve etj., ishte çështja e parë, kështu që një pjesë e mirë e opozitës ikën jashtë Shqipërisë, ndërsa ata që nuk e patën këtë mundësi, u burgosën. Kjo nuk përjashtoi as françeskanët. U burgosën Provinciali At Pal Dodaj, At Anton Harapi, At Ciril Cani, At Benardin Palaj, At Klement Miraj. Provinciali At Pal Dodaj u lirua pas tre ditësh, por ai së bashku me arqipeshkvin e Shkodrës Imzot Lazër Mjedën u internuan e më pas u lejuan të shkojnë në Itali, At Ambroz Marlaskaj iku fshehtas nga Shqipëria, pasi qëndroi fshehurazi për disa kohë në fshatrat e Zadrimës. U kthyen pas amnistisë më 1926 At Pali dhe At Ambrozi së bashku me Arqipeshkvin Imzot Lazër Mjedën. Duhet theksuar se reagimi kundër qeverisë së Ahmet Zogut shpërtheu në nëntor 1926 në Veri të Shqipërisë, kur Malësia e Madhe, Dukagjini Puka e Mirdita kishin marrë nismën për kryengritje, së cilës i qëndroi në marrëveshje vetëm Dukagjini. Kryengritja u shtyp, por ajo pati jo pak pasoja, sepse urrejtja u derdh mbi françeskanët, të cilët mendoheshin si nxitësit e saj. Për rrjedhojë u dëmtuan rëndë gjimnazi *Illyricum*, biblioteka si dhe laboratorët mësimore, ndërkohë që *Hylli i Dritës* do të ndalë botimin e saj për 5 vjet. Ahmet Zogu “...pavarësisht prej përpjekjeve të shumta për t’u identifikuar me Perëndimin e për t’u bërë monark perëndimor, rrënjët e tij mbeteshin në Lindje.”¹⁸⁶⁴ Në vitin 1927, provincës i shtohen edhe tre meshtarë të rinj: At Antonin Fishta,¹⁸⁶⁵ At Donat Kurti dhe At Konstandin Konaj. Në vitin shkollor 1927-1928 nga gjimnazi *Illyricum*, “...ky vend katolik i shkollimit liberal të standardit ndërkombëtar...”¹⁸⁶⁶, ku ishte drejtor At Anton Harapi, doli matura e parë me 18 nxënës 9, prej të cilëve ishin laikë dhe 9 semi-

Akademi Austriake. Më pas At Pali do të shprehej se: “Kurr nuk e kam besue se kështu do të ma shpërblente ai, të cilit i kam shpëtue jetën!” Shkon në Itali për njëfarë kohe, e kur kthehet shërben si profesor i së Drejtës Kanonike e Moralit në Kolegjin Françeskane. Me hyrjen e regjimit komunist, duke patur si ndihmës At Zef Pllumin, merret me sistemin e Arkivit të Provincialit Françeskan, i vetmi i atij lloji në Shqipëri, që ishte me shumë vlerë për historinë kombëtare, me dokumente, kronika e ditare që nga 1415 e këndeje, si dhe letërkëmbimi i tij me disa figura të rëndësishme të kohës.

¹⁸⁶⁴ FISCHER, Bern J., *Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri*. Përktheu nga origjinali në anglisht: Krenar Hajdëri. Shtëpia botuese: Çabej. Tiranë, 2004. f. 317.

¹⁸⁶⁵ At (Imzot) Antonin Fishta O.F.M. lindi në Shkodër, më 13 prill 1902. Mësimet fillore dhe ato të mesme i kreu ndër françeskanë në Shkodër e Troshan, për ti vijuar më pas në Itali. U shugurua meshtar në moshën 25 vjeçare, më 14 gusht 1927 dhe filloi shërbimin si profesor në Liceun “Illyricum” të Shkodrës. Më pas qe dërguar famullitar në Abat të Shalës, në Dukagjin. Që nga viti 1948 mbajti vendin si i deleguar ipeshkvnor në Ipeshkvinë e Pultit. Më 1956, në rrethanat dramatike të presionit të diktaturës për shpërbërjen e Kishës Katolike në Shqipëri nga Selia Apostolike, u emërua ipeshkëv i Pultit, duke zëvendësuar kështu ipeshkvin e fundit që kishte mbetur gjallë pas kërdisë së diktaturës mbi hierarkinë katolike, Imzot Bernardin Shllakun, vdekur në nëntor të vitit 1956. Imzot Antonini u shugurua më 25. 04. 1957 ipeshkëv ordinar i Pultit në Katedralen e Shkodrës nga Imzot Ernest Çoba. Selinë ipeshkvnore e pati përkohësisht në Abat, ku vazhdoi të kryejë edhe detyrën e famullitarit, derisa u mbyllën kishat e edhe ai vetë u mbyll në shtëpinë e të afërmeve në Shkodër, ku edhe vdiq më 2 janar 1980, për t’u varrosur në Rrëmaj në heshtje të plotë.

¹⁸⁶⁶ PETERS, Markus Ë. E., *Përballjet e historisë së Kishës Katolike në Shqipëri, 1919-1996* Qendra Botuese Shoqata Jezuite, Tiranë, 2010, f. 115.

naristë, të cilët u morën në provim nga Ministria e Arsimit përfaqësuar nga Jani Minga nga Vlora, sepse ende gjimnazi nuk njihej zyrtarisht. Relacioni që ai i dërgoi ministrisë e çmonte përgatitjen e nxënësve të gjimnazit, dhe ministria nga ana e saj financoi një ekskursion nëpër Shqipëri, ku shoqërimi i nxënësve u realizua nga At Martin Gjoka¹⁸⁶⁷ dhe At Çiprian Nika.

Më 27 korrik 1929, zgjidhet Provincial At Vinçenc Prennushi, për t'u rizgjedhur sërish më 21 korrik 1932. Duhet thënë se kultura françeskanë ishte e admirueshme edhe përkundrejt diversitetit të kulturave. "*Kuvendi Françeskan u bënë pothuaj qendra më aktive e nacionalizmit shqiptar*",¹⁸⁶⁸ ndaj ai "...do të mbetet një fenomen i papërsëritshëm në historinë e kulturës shqiptare".¹⁸⁶⁹ Mjafton të sjellim dy mendime të At Daniel Gjeçajt: "*Në trolin frenor të Shkodrës u ndeshën dy rrymë: grupi i parë me edukatë boshnjake me Fishtë, Bardhë e Gjeçov; grupi i dytë me kulturë austriake me Prennush, Harap, Rrotë e Gjokë*".¹⁸⁷⁰

"Fretën e parë, kolegë apo bashkëkohorë të Harapit, përbëjshin katër rrymë të ndryshme, simbas vendit e shpirtit në të cilin ishin edukue. Një grup ishte rritë apo kishte krye këndimet në Itali dhe binte me vedi mentalitetin e misionarëve që në shumicë atëherë, kishin në dorë shartet e Provincës në formim. Tjerë ishin edukue në Bosnje dhe kishin marrë karakteristikën e "ujakëve" të Kaçiqit dhe Martiqit; prap të fundit, ndër të cilët Harapi, Sirdani, Gjoka, në Austri me disiplinën gjermane. Këtyne grupeve u shtojhë mandej një numër i mirë Kosovarësh me prirje të anësojshin më tepër për Kosovë se sa për Shqipërinë nënë. Nuk ishim në luftë njani me tjetrin, por synimet ishin të ndryshme dhe metodat jo gjithherë të njëjta. Koordinimi i këtyne elementeve, harmonia ndërmjet zëjeve me tonalitet të posaçëm, kanalizimi i rrymëve në një shtrat të vetëm, energji gati të kundërta, që tue u përcjellë në tela të veçuem, do të përpiqeshin më një pikë të vetme jo për të djegë por për të dhanë dritë, lypte mende, urti, qindresë, sabër. Fishta, Bardhi, Dodaj, Prennushi, Harapi, Sirdani, Rrota, Prendushi, më njenën anë, Mitroviqi, Gjeçovi, Paliqi, Koda, Gjeçaj, Filiq në tjetrën, rreth të cilve mandej tuboheshin të tjerë të njansës a të tjetrës palë, do të formojshin atë Provincë, e cila do të merrte shtat e fizionomi shqiptare pa bjerrë kurrë nga françeskanizmi".¹⁸⁷¹

¹⁸⁶⁷ Tonin Zadeja, „At Martin Gjoka, figurë e shqueme e muzikës shqiptare“. në: *Hylli i Dritës*, Vjeti XXIII, Tiranë, 1995, Nr. 3-4 (232-233), f. 57-98.

¹⁸⁶⁸ PLLUMI, At Zef., *Françeskanët e mëdhaj*, Tiranë, 2001, f. 6; Po ai., në: *Histori kurrë e shkrueme*, Botimi i 2-të, Shtëpia Botuese 55, Tiranë, 2006, f. 124.

¹⁸⁶⁹ PLLUMI, At Zef., *Françeskanët e mëdhaj*, Tiranë, 2001, f. 7; Po ai., në: *Histori kurrë e shkrueme*, Botimi i 2-të, Shtëpia Botuese 55, Tiranë, 2006, f. 125.

¹⁸⁷⁰ DUKA, Gjini., (Pseudonimi i At Daniel Gjeçajt), "Parathanje", në: HARAPI, Anton., *Andrra e Prëtashtit*, (Vepër postume), sipas botimit të vitit 1959 në Romë. *Hylli i Dritës*, Tiranë, 1996. f. XVI.

¹⁸⁷¹ DUKA-GJINI, Pal., (Pseudonimi i At Daniel Gjeçajt), "Si e njohta unë Atë Anton Harapin", në: HARAPI, Anton., *Valë mbi valë*, (vepër postume), Botue nën kujdesin e Atë Daniel Gjeçajt me bashkëpunim të Ana Lukës e Ardian Markut, Romë, 1995. f. 19-20.

Në fakt duhet thënë se shkrimtarët kryesorë të Shqipërisë së Veriut, të grupuar në rrethet kulturore që më pas krijuan dy shkollat letrare shkodrane: atë të jezuiteve dhe atë të françeskanëve, përjashtoj At Gjergj Fishtën dhe ndonjë tjetër, kishin **kulturë gjermane** sikurse Dom Ndre Mjedja, At Vinçenc Prennushi, At Mark Harapi, Dom Lazër Shantoja, Hilë Mosi, At Anton Harapi, Dom Ndre Zadeja, Dom Aleksandër Sirdani, At Marin Sirdani, At Bernardin Palaj, Karl Kurakuqi, Kolë Mirdita, Krist Maloki, At Justin Rrota. (Interesant se edhe Ethem Haxhiademi, Lasgush Poradeci, Eqrem Çabej, etj.) vinin nga kultura gjermane.

Më 24 maj 1936 Gjenerali i françeskanëve P. Leonard M. Bello vjen në Shqipëri,¹⁸⁷² i cili më 31 maj viziton Kolegjin Françeskane, të cilën edhe e përshëndet me një ligjëratë të përzemërt.¹⁸⁷³ Në shtator të atij viti, përmes një urdhëri të Ministrit të Arsimit Nush Bushatit, rihapen shkollat katolike, të cilat ishin mbyllur me dekretin e datës 22 prill të vitit 1933, kjo mbasi çështja i ishte bërë e ditur Lidhjes së Kombeve nga ana e Provincës Françeskane, e cila e kishte hedhur Shtetin shqiptar në Gjyqin e Hagës, gjyq i cili mori vendim në favor të shkollave katolike.¹⁸⁷⁴ Mbyllja e shkollave private, ishte vetëm një pretekst “administrativ”, por që në fakt kishte qëllimin krejt të qartë për mbylljen e shkollave katolike, të cilat përbënin gati 70 % të këtyre shkollave.¹⁸⁷⁵ Françeskanët reagojnë kulturalisht përmes At Donat Kurtit,¹⁸⁷⁶ At Anton Harapit,¹⁸⁷⁷ At Ambroz Marlas-kajt etj. Më 22 tetor 1943 At Anton Harapi zgjidhet si Anëtar i Këshillit të Regjencës, së bashku me Mehdi Frashërin Lef Nosin dhe Fuat Dibrën, detyrë të cilën Harapi e pranon me mjaft vështirësi, pse thekson ai se “...nuk muja të shoh Shqipnjin nënarkit,”¹⁸⁷⁸ duke bërë betimin para parlamentit më 31 janar 1944, pasi kishte marrë lejen prej Papës, ngaqë qenien e tij në këtë pozicion publik Harapi e pranoi me kusht që të mos i kërkohej të nënshkruante dënim kapital me vdekje. Me ardhjen në pushtet të regjimit komunist, në janar 1947, policia e fshehtë komuniste (Sigurimi) futi armë dhe municion në Kuvendin Françeskan të Gjuhadolit, e cila e përdori këtë si një pretekst për të arrestuar fretërit françeskanë. Kuvendi françeskan i Gjuhadolit u rrethua pothuaj për një muaj duke nisur nga 14 nëntori 1946 deri më 11 dhjetor 1947, datë kur ai pasi u sekuestrua

¹⁸⁷² Për këtë vizitë, shih artikullin: “Nji mik i lartë e nji pritje bujare”, në: *Hylli i dritës*. Vjeta XII/1936. Nr. 6. Qershuer, f. 313-316, me sa duket shkruar nga At Anton Harapi.

¹⁸⁷³ Shih: *Zani i Shna Ndout*, Vjeti XXIV/1936, Qershuer-Korrik, Nr. 6-7.

¹⁸⁷⁴ KURTI, Donat, *Provinça Françeskane Shqiptare*, (E ripertrime në vj.1906), Botime Françeskane, Shkodër, 2003. f. 81 & 247.

¹⁸⁷⁵ Shih: FISHTA, o.f.m. P. Antonin., “Kuptimi shkolluer në shtetin e lirë konstitucjonal-afetar të Shqypnis”. në: *Hylli i Dritës*, Vjeta IX/1933, Nr. 5-6, Maj-Qershuer, f. 214-220.

¹⁸⁷⁶ KURTI, Donat., “Vepra kulturele e Elementit katolik në Shqypni”, në: *Hylli i dritës*, Vjeta IX/1933, Nr. 5-6. f. 234 - 261. Si botim më vete doli në Shtypshkroja françeskane. Shkodër, 1935.

¹⁸⁷⁷ HARAPI, A. Anton., *Vlerë shpirtërore. Kontribut për trajtimin mendor të Shqiptarit*, Shtypshkroja françeskane, Shkodër, 1936, ff. 100.

¹⁸⁷⁸ HARAPI, Pater Anton., «Fjalimi i Shk. P. Anton Harapi O.F.M. Anëtar i Këshillit të Naltë të Regjencës mbajtur në rasen e betimit të vet perpara Parlamentit me 13.1.1944”. në: *Hylli i dritës*, Vjeti XX/1944, Nr. 1, Kallnduer, (213), f. 6.

u mbyll dhe u shndërrua në burg me rreth 700 vetë dhe më pas u sekuestruan godinat, shtypshkronja, bibliotekat, muzeu, kabinetet, arkivi etj. Arkivi i Provincës Françeskane ishte pothuajse unik në Shqipëri,¹⁸⁷⁹ një visar i paçmuar i kulturës sonë kombëtare që fillonte nga viti 1415, deri në ditët tona.¹⁸⁸⁰ At Zef Pllumit, i cili ishte ndihmësi i At Pal Dodajt në mirëmbajtjen e tij deri kur e arrestojnë më 14 dhjetor 1946, theksonte pa kurrfarë dyshimi se ai: “*ishte pasunia më e madhe e kësaj gjinie në Shqipëri*”.¹⁸⁸¹

Më 26 nëntor 1946, Anton Harapi “*i veshun si malsuer dukagjinat, shoqndonte hypë mbi një mushkë, mikun e vet të përzemërt, Lef Nositin e Elbasanit, i veshun ky si një françeskan, tue fillue kështu aventurën e madhe të jetës ilegale*”.¹⁸⁸²

Pjesa më e madhe e fretërve u pushkatuan, ndërsa teprica u degdisën burgjeve dhe internimeve. Ringritja e Provincës Françeskane u bë pas viteve 90-të. Kjo periudhë kohore risolli letërsinë françeskane, e bashkë me të risolli në vëmendje At Zef Pllumin¹⁸⁸³ me veprën tij tashmë të njohur *Rrno vetëm për me tregue*, Shtëpia Botuese “55”, Tiranë, 2006.

Përfundim

Nga sa u përpoqëm shkurtimisht të profilojmë një historik të urdhërit françeskan në trojet shqiptare, mund të themi se edhe pse ai nuk pati mundësinë ta ushtrojë lirshëm veprimtarinë e tij baritore dhe kulturore, për shkak të pushtimit të gjatë osman, i cili më së një herë ia vuri në dyshim deri edhe ekzistencën fizike, gjithsesi në pajtim me zhvillimet kulturore shqiptare përgjatë mesjetës dhe deri në gjysmën e parë të shekul-

¹⁸⁷⁹ PLLUMI, At Zef., *Ut heri dicebamus-sic i thonim dhe: Përmbledhje shkrimesh publicistike*, Shkodër, 2002, f. 112; Po ai., në: *Histori kurrë e shkrueme*, Botimi i 2-të, Shtëpia Botuese 55, Tiranë, 2006, f. 339.

¹⁸⁸⁰ PLLUMI, At Zef., *Françeskanët e mëdhaj*, Tiranë, 2001, f. 45., Po ai., në: *Histori kurrë e shkrueme*, Botimi i 2-të, Shtëpia Botuese 55, Tiranë, 2006, f. 157-158.

¹⁸⁸¹ PLLUMI, At Zef., *Ut heri dicebamus-sic i thonim dhe: Përmbledhje shkrimesh publicistike*, Shkodër, 2002, f. 114; Po ai., në: *Histori kurrë e shkrueme*, Botimi i 2-të, Shtëpia Botuese 55, Tiranë, 2006, f. 340.

¹⁸⁸² PLLUMI, At Zef., *Françeskanët e mëdhaj*, Tiranë, 2001, f. 87; Po ai., në: *Histori kurrë e shkrueme*, Botimi i 2-të, Shtëpia Botuese 55, Tiranë, 2006, f. 191.

¹⁸⁸³ At Zef Pllumi O.F.M. (07. 04. 1924 - 25. 09. 2007). Ka botuar trilogjinë *Rrno vetëm për me tregue*, Pjesa e parë, Hylli i Dritës, Tiranë, 1995. 236 f; Pjesa e dytë, Hylli i dritës, Tiranë, 1997. 282 f; Pjesa e tretë, Hylli i dritës, Tiranë, 2001. 360 f; PLLUMI., At Zef., *Rrno vetëm për me tregue*. Botimi i dytë, Shtëpia Botuese 55, Tiranë, 2006. 733 f; në anglisht: PLLUMI, F. Zef., *Live to Tell. A true Story of Religions Persecution in Communist Albania* Fr. Zef Pllumi, i Universi Inc. Neë York, Bloomngton Shanghai, XIII+276 f), vëllimet *Françeskanët e mëdhaj*, Tiranë, 2001. 150 f, *Frati i pa-shallarëve Bushatli të Shkodrës: (At Erasmo Balneo): (1756-1788). Kronikë e gojdhane*. Botimet françeskane, Shkodër, 2004. 140 f. *Ut heri dicebamus-sic i thonim dhe: Përmbledhje shkrimesh publicistike*, Shkodër, 2002. 172 f. *Histori kurrë e shkrueme*, Botimi i 2-të, 55, Tiranë, 2006. 528 f, si dhe *Saga e fëmijnisë*, Shkodër, 2009. 88 f, (kjo e fundit botim postume). Mbi jetën dhe veprën e P. Zef Pllumit shih: *At Zef Pllumi mes shkrimit dhe historisë*, Në 1-vjetorin e lamtumirës, Konferencë shkencore e organizuar nga Instituti i Kërkimeve Politike “Alcide de Gasperi” më 25 shtator 2008, Instituti i Kërkimeve Politike “Alcide de Gasperi”, 8. 124 f; *Hylli i Dritës*, In memoriam At Zef Pllumit, Vjeti XXVIII, Nr. 1, (256), Shkodër, 2008. 173 f; HAMITI, Sabri., “Zef Pllumi: Rebelimi i misionarit. *Albanizma*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, (Academia Scientiarum et Artium Kosoviensis, Botime të Veçanta CIII, Seksioni i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Libri 42, Prishtinë, 2009, f. 177-198.

lit të XX, veprimtaria misionare e françeskanëve, e cila domosdo u ndërtua dhe u zhvillua mbi themelet e kulturës së krishterë, pati një impakt të rëndësishëm jo vetëm në historinë kishtare shqiptare, por veçanërisht në kulturën shqiptare. Vetëm në gjysmën e dytë të shekullit të XIX, kur Kuvendi Françeskan i Shkodrës merr një rol urban sikurse e meritonte ai qytet, veprimtaria e këtij urdhëri bashkë me atë të Urdhërit të jezuitëve, krijon formacionet kulturore përkatëse bazë të formimit socio-kulturor e letrar të një prej periudhave më të qënësishme letrare të letërsisë shqipe. Sipërmarrja e vetëdijshme apostolike, atdhetare dhe kulturore ishte dëshmia më thelbësore e karizmës françeskane, prej së cilës u kultivua kultura françeskane si përgjegjësi pastorale dhe mbi të gjitha si vetëdije kombëtare dhe universale njëherësh në mjedisin shqiptar të prapambetur në pikëpamje kulturore. Françeskani shqiptar kishte dhe luante rolin e një rabini, jo në kuptimin thjesht fetar, sikurse kuptohet kjo fjalë në Beslidhjen e Vjetër, por me një domethënie më “laike” që nënkupton françeskanin meshtar dhe njëherësh mësues i shqipes.

Sidoqoftë plejada e ikonave françeskane shkëlqen në kulturën shqiptare me emra të tillë si: At Pal Hasi, poet, At Francesco Maria Da Lecce, gramatikan dhe leksikograf, At Francesco Rossi (1814-1888),¹⁸⁸⁴ At Leonardo de Martino (1830-1923), poet, At Gjergj Fishta (1871-1940), poet, At Shtjefën Gjeçovi (1874-1929), etnolog dhe arkeolog, At Pal Dodaj, (1880-1951), arkivist dhe diplomat, At Pashko Bardhi (1870-1947), publicist, At Ambroz Marlaskaj (1884-1939), profesor, jurist dhe edukator, At Vinçenc Prennushi (1885-1949), poet, përkthyes, At Anton Harapi, (1888-1946), politikan, pedagog, filozof dhe moralist, At Bernardin Palaj (1894-1947), poet dhe etnolog, At Donat Kurti (1903-1983), etnolog dhe përkthyes, At Marin Sirdani (1885-1962), historian medievist, At Justin Rrota (1889-1964), gjuhëtar dhe latinist, At Martin Gjoka (1880-1940), muzikolog, At Gjon Shllaku (1905-1946),¹⁸⁸⁵ filozof, At Benedikt Dema (1904-1960),

¹⁸⁸⁴ ROSSI P. Francesco O.F.M. (1814 - 1888). Lindi më 8 maj 1814. Më 5 dhjetor 1832 në moshën 18 vjeçare hyri në Urdhërin Françeskan. Në vitin 1840 vjen si misionar në Kosovë, ku fillimisht shërbeu në famullinë e Gjakovës e më pas u transferua në Prizren, ku gjithashtu pas një viti u emërua Vikar Gjeneral i Arqipeshkvisë së Shkupit si dhe më pas Prefekt Apostolik në Misionin e Kosovës. Në vitin 1953, pas 13 vitesh qëndrimi në Shqipëri u kthye në Romë, ku u caktua profesor i gjuhës shqipe në Kolegjin e Shën Pjetrit në Montorino, dhe ku shërbeu për 28 vjet me radhë në përgatitjen emisionarëve të rinj për në Shqipëri. Vdiq më 8 korrik 1888 në moshën 74-vjeçare.

¹⁸⁸⁵ At Gjon Shllaku O.F.M. ishte njëri nga françeskanët më të kulturuar shqiptarë, lindi në Shkodër, më 27 korrik 1907 nga prindërit Loro dhe Mara Ashta. Në pagëzim mori emrin Kolë. Në Shkodër kreu shkollën fillore dhe të mesmen. Noviciatin e nisi në Rubik, ditën e Shën Françeskut, më 4 tetor 1922. Kushtet e para rregulltare i pranoi më 5 tetor 1923. Më 13 shtator 1928 pranoi kushtet e përjetshme. Teologjinë për filozofi-teologji e kreu në Hollandë. U shugurua meshtar më 15 mars 1931. Vazhdoi studimet e filozofisë në Universitetin e Louvain-it, në Belgjikë për fiziko-kimi bërthamore dhe kibernetikë. Doktoroi në Universitetin e Sorbonës në Paris (1936-1937) për filozofi, me temë “Aktualizmi i G. Gentile”, duke i bërë një shqyrtim kritik filozofisë së mendimitarit të fashizmit italian. Gjithashtu mori edhe një laureë për gazetari në Këln (Gjermani). Ishte ndër fretërve më të shkolluar të kohës së tij. Punoi si profesor në gjimnazin françeskan *Illyricum*, si drejtor i revistës *Hylli i Dritës* dhe i shoqatës rinore “Antonianum”. Në kohën e pushtimit italian (1939-1943) përndiqej si antifashist, ngaqë mbronte identitetin kombëtar shqiptar, gjuhën dhe kulturën shqiptare. Pas Luftës II. Botërore u akuzua si antikomunist dhe si themelues i partisë Demokristiane. E arrestuan gjatë ligjëritimit, në klasë, në janar të vitit 1946 dhe pas torturave të rënda më 22 shkurt e dënuan me vdekje dhe më 4 mars 1946 e pushkatuan.

bio-bibliograf dhe enciklopedist, At Viktor Volaj (1910-1996), kritik dhe gjuhëtar, At Jakob Marlekaj (1906-2003), At Daniel Gjeçaj (1913-2002), kritik, përkthyes, Vinçenc Malaj (1928-2000), studiues, At Zef Pllumi (1924-2007), shkrimtar, të cilëve studimet historike dhe kulturologjike shqiptare u detyrohen shumë.

Laramanizmi apo kriptokrishtenizmi tek shqiptarët – përkatësisht në Kosovë në shek. XIX e XX

Hyrje

Me ardhjen e osmanllinjve, në Ballkan ndryshuan shumë gjëra, ata sollën edhe fenë e tyre - islamin, që për popujt e Ballkanit ishte diçka krejt tjetër. Pra, përhapja e fesë së pushtuesve në vendet ballkanike me kohë mori hov të madh e sidomos tek shqiptarët. Ndonjëherë islamizmi pranohej sipërfaqësisht nga kryefamiljari e më vonë edhe nga meshkujt tjerë të rritur të familjes (por jo nga femrat - gratë), të cilët para pushtetit osman do të njihen me emra të rinj myslimanë për t'u paraqitur para pushtuesit si myslimanë për shkaqe tatimore, kurse në rrethet familjare fshehurazi ishin krejtësisht të krishterë sikur të gjithë të krishterët e tjerë. Vetëm haptas "të islamizuarit" nuk shkonin në kishë por nganjëherë shkonin në xhami, apo nuk merrnin sakramentet publikisht, ndërsa gjatë natës meshtari detyrohej t'i vizitonte, pagëzonte dhe të kryente çdo shërbesë fetare që ata kërkonin. Ishin të detyruar që sipërfaqësisht të pranonin religionin e ri, të merrnin emra turq, pra botës përreth i paraqiteshin si myslimanë, sidomos kryefamiljari, kurse në brendi ishin të krishterë. Pra, jeta e tyre fetare ishte e dyfishtë, nga frika haptas paraqiteshin se janë myslimanë, kurse fshehtas mbanin fenë krishterë dhe shkonin në kishë, sidomos nëpër fshatra apo në ato vende ku gjendeshin larg qendrave administrative turke. Kisha katolike në fillim nuk kishte ndërmarrë asgjë kundër kriptokrishterëve, mbase edhe i lejonte edhe më tej që të merrnin sakramente.

Fatva (apo Fetva) e lëshuar më 1568, që kishte të bënte sidomos me territorin e sotëm të Maqedonisë perëndimore, dhe sipas kësaj parashihej dënimi më i madh për ata që vetëm formalisht kishin pranuar islamin dhe më tutje i mbetnin besnik fesë së vjetër krishterimit, e kjo do të thoshte se kjo vlente për ata që para organeve turke të ishin paraqitur si myslimanë, kurse edhe më tutje shkonin në kishë, pagëzonin fëmijët e tyre si dhe kurorëzohen në kishë e mbanin dy emra; një të krishterë që shërbente ndërmjet veti dhe në rrethin familjar dhe një mysliman që ishte publik e përdorej para organeve turke, sikur, Ferat-Gjon, Mustafë-Nikollë etj.¹⁸⁸⁶

¹⁸⁸⁶ Krah. Zirojević Olga: *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru*: dvoverje, Beograd 2003, fq. 5.

Islamizimi dhe laramanizmi gjatë shekujve tek shqiptarët – pasqyrë e shkurtër

Islamizimi i shqiptarëve filloi me pushtimin e vendit duke filluar me aristokracinë që kaloi në religjionin e pushtuesve për ruajtjen e pozitive e pushtetit dhe pronave tokësore, kurse masa e popullit mbeti ende e krishterë.¹⁸⁸⁷ Por kjo me kohë u ndryshua për shkak të reprezaljeve që iu bënë popullatës së gjerë shqiptare e ballkanike nga ana e pushtuesve. Kemi parasysh faktin se nga frika prej reprezaljeve turke ndodhte kalimi masiv i kryengritësve shqiptarë në shekullin XVII, kështu që para së gjithash ishin dy shkaqe që shkaktonin kalimin në Islam: 1) detyrimi për të krishterët që të paguajnë tatim të posaçëm për frymë autoriteteve osmane dhe 2) një rënie e gjerë e institucionit kishtar, për të cilën, gjithsesi për Shqipërinë katolike të veriut, jemi shumë mirë të informuar nëpërmjet raporteve vizitatore të priftërinjve.¹⁸⁸⁸

Fenomeni i Kriptokrishtenizmit ishte (dhe është) në disa vende i pranishëm, si në Shqipëri po ashtu edhe në Kosovë, dhe quhet laramanizëm apo kriptokrishtenizëm (apo edhe kriptokatolicizëm)¹⁸⁸⁹.

Marino Bizzi shkruan për laramanët kështu: *“Dhe me këta të mjerë, që në zemër të vet besojnë se, prej frikës ndaj njerëzve, mund t’ushtrojnë muhametizmin tue mbajtë në zemër besimin e krishtenë, janë të mbushuna shtetet otomane, sidomos në Shqipëri, ku janë ra moh besimit fshate të tana për t’i ikun pagesës së haraçit...”*¹⁸⁹⁰ dhe, gjithnjë sipas relacionit të Marino Bizzi-t, deri më 1610 vetëm 10% të popullatës së Shqipërisë së Veriut ishin myslimanë.

Duke pasur parasysh përhapjen e madhe të këtij fenomeni, ai bëhet edhe temë e koncilëve shqiptare. Në koncilin kombëtar kishtar të vitit 1703, i mbajtur në Mërçi, ndër të tjera, trajtohet edhe çështja kriptokatolicizmit. Edhe koncili tjetër kishtar shqiptar i vitit 1871 dhe ai i vitit 1895 trajtonin po ashtu problemet e kriptokrishtenizmit përkatësisht laramanizmit. Më tutje janë të njohura edhe enciklikat e Vatikanit lidhur me këtë fenomen si *“Inter Omnigenas”* e vitit 1744, dhe *“Quod Provinciale Concilium”* e vitit 1754 të firmosura nga papa Benedikti XIV dhe dekreti *“Decretum que reprobantur nonnullae praxes christianorum occultorum muhamethanum sectam simultantium”* i 19. 02. 1774 i nënshkruar nga prefekti Kongregatës Propaganda Fide Msgr Castelli. Këto dokumente të lartpërmendura, kanë të bëjnë më së shumti me laramanët e territoreve të sotme të Kosovës dhe Maqedonisë.

¹⁸⁸⁷ Krah. Stadtmüller Georg: *Die Islamisierung bei den Albanern*, poashtu BARTL Peter: *Kryptochristentum und Formen des religiösen Synkretismus in Albanien*.

¹⁸⁸⁸ Bartl Peter: *Kriptokrishtenizmi dhe format e religjionit sinkretik te shqiptare*, Urtia, X, 1 (15) 2002, f. 107.

¹⁸⁸⁹ Mbi këtë fenomen shih më shumë. Bartl Peter: *Kryptochristentum und Formen...*, (pa ashtu edhe përkthimi shqip): *Kriptokrishtenizmi dhe format e religjionit...*, Albert Ramaj, *Burime dhe dëshmi, kriptokrishtenizmi...*

¹⁸⁹⁰ *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë*. I. fq. 144-45.

Koha kur argjipeshkëv i Shkupit ishte Gjon Nikollë Kazazi është shumë e rëndësishme sa i përket fenomenit të kriptokrishtenizmit apo laramanizmit, siç pohon ai, sepse pas ikjes së argjipeshkëv Mikel Summa në Slavoni të Kroacisë me besimtarët katolik të kësaj argjipeshkëvie, kjo seli mbeti pa argjipeshkëv dhe se disa meshtarë u vranë, disa u fshehën dhe se argjipeshkëvia e Shkupit mbeti në një gjendje të mjerueshme dhe në këtë kohë shumë besimtarë bëheshin laramanë – pra haptas deklaroheshin myslimanë, kurse në brendi ishin katolikë dhe se edhe më tutje laramanët kërkonin samkramentet dhe shërbimet tjera shpirtërore nga priftërinjtë katolikë, dhe për këtë gjendje Gjon Nikollë Kazazi e njofton Vatikanin, pasi takohet me kardinalin Portokarrero dhe për këtë arsye Kazazi kërkon nga kardinali që Papa të shpallte një dekret për të gjithë barinjtë se si duhej që të vepronin.¹⁸⁹¹

Një ndër studiuesit e historisë shqiptare diplomati austriak, Johann Georg von HAHN, i cili ka shkruar për këtë temë, jepë të dhëna laramanizmin në librat e tij si: *“Albanesische Studien“*, *“Reise von Belgrad nach Salonik“* dhe *„Reise durch die Gebiete von Drin und Wardar“*.¹⁸⁹²

Fenomeni i kriptokrishtenizmit tek shqiptarët nuk ishte i pranishëm si fenomen vetëm në pjesën veriore të të vendbanimeve shqiptare (pra Shqipërisë së sotme veriore, Kosovës e Maqedonisë) por edhe në Shqipërinë e Mesme dhe të Jugut, e, sidomos, në rajonin e Luginës Devollit, Elbasan, Berat, Shpatit... dallimi ishte se këta të krishterë ishin ortodoksë e jo katolikë, që po ashtu fshehtas jetonin të krishterë, kurse publikisht si myslimanë. Për këtë fenomen shkruan edhe Edith Durham e cila thotë: *“Malet e Shpatit në afërsi të Elbasanit janë të banuara me një popull malësor, i cili në shumë pikëpamje është i ngjashëm me malësorët e veriut dhe mbahen gjysmë të pavarur. Prej të krishterëve ata llogariten të krishterë të fshehtë. Në rajon, të cilin e kam vizituar, nuk kam parë as ndonjë kishë e as ndonjë xhami. Dhe çdonjëri kishte dy emra. Përballë një muhamedani quhej Sulejman (Suliman); përballë një të krishteri quhej Konstantin. Nëse prej tyre si të krishterë u kërkohet tatimi, dhe kështu si të tillë nuk duhet të kryejnë shërbimin ushtarak, e refuzojnë me arsyetim, se të gjithë kanë emra muhamedanë dhe nuk kanë kishë. Por, në anën tjetër, nëse duhet t'i kërkojnë të shkojnë në shërbim ushtarak, deklarohen se janë të krishterë. Dhe në shumicën e rasteve turqit i lënin të patrazuar”*.¹⁸⁹³

Një shembull për laramanizmin e këtyre trojeve e jep Miroslaw Kautsky për banorët e fshatit Godalesh në rrethin e Elbasanit për të cilët, siç thotë ai, kanë kaluar para pak kohe në islam, *“fillimisht ishin krishterë të fshehtë, tash janë mysliman të mirë, të cilët*

¹⁸⁹¹ Gjini Gaspër, *Ipeshkëvia Shkup-Prizren*, fq. 149.

¹⁸⁹² Më shumë shih tek Albert Ramaj, *Burime e dëshmi*, fq. 167-174

¹⁸⁹³ Durham Edith: *Die Slawische Gefahr. Zwanzig Jahre Balkanerinnerungen*. Stuttgart o. J. (pa vitbotimit). fq. 130-131; shih po ashtu Ippen T. A., *Die Landschaft Schpat im mittleren Albanien*. In: Mittheilung der Geogr. Gesellschaft in Wien 59 (1916). fq. 456-461.

*lëkundeshin ndërmjet hoxhës dhe priftit, vetëm se ndër gra kinse ka të cilat ende i mbajnë traditat e krishtera. Tentimi (i cili u bë gjatë okupimit serb në dimrin e 1912/13) që të kthehen në besimin ortodoks, duke marrë parasysh kohën më të gjatë mbeti i pasuksesshëm.*¹⁸⁹⁴

Fenomeni i kriptokrishtenizmit më i përhapur ishte në pjesën veriore (katolike) të Shqipërisë sesa në Shqipërinë e Mesme apo të Jugut. Ndërsa për Kosovë F. Kamnitz shkruan kështu: *“Aktualisht ende festojnë shqiptarët e pastër të këtushëm që sillen muhamedanë përveç Bajramit ditët e Shën Gjergjit dhe të Shën Dhimitrit (me emrin Hdrelez dhe Kasim) sipas kalendarit ortodoks, edhe pse hoxhallarët e tyre nuk e shohin këtë me dëshirë...Madje edhe Kërshëndellat kremtoheshin para pak dekadave nëpërmjet ndezjes së ‘buzmit’.*”¹⁸⁹⁵

Ka shumë shembuj që mund të cekën sa i përket „praktikumit“ të kriptokrishtenizmit te shqiptarët, sidomos festimi i festave të dy religjioneve apo edhe shtegtimi në vende të shenjta të të dy religjioneve dhe nga ana e myslimanëve edhe nga ana e të krishterëve, p.sh. në Reç kremtoheshin Kërshëndellat edhe nga myslimanët.¹⁸⁹⁶ Konsullin rus në Prizren njofton se myslimanët Shën Gjergjin në Prizren e festojnë njëloj sikurse Bajramin dhe se atë ditë, njësoj sikurse ditën e Bajramit, nuk punohet, shitoret në pazar janë të mbyllura, organizohen gara sportive, gjuajnë me pushkë, këndojnë muzikë rome dhe këngë turke.¹⁸⁹⁷ Katolikët, ortodoksët e myslimanët shkonin në shtegtim në kuvendin e Shën Gjjonit në Kaporodon në Grykën e Matit, në ditën e Shën Ndout.¹⁸⁹⁸ Në Shkodër te kisha e Shën Marisë (“Zonja e Këshillit mirë”), shtegtojnë të krishterët e myslimanët.¹⁸⁹⁹ Në Ohër në varrin e Shën Naumit shtegtojnë myslimanët, sidomos dervishët, që e nderojnë Shën Naumin si Sari Salltikun e tyre.¹⁹⁰⁰ Po ashtu të krishterët shtegtojnë në varret e shenjta myslimane¹⁹⁰¹ sidomos në malin Tomor, ku kinse është vendi i Varrit të Abba Alisë.¹⁹⁰² Në fshatin Drajçiq (Kosovë) myslimanët merrnin pjesë ne meshë, bile në ditën e Shën Gjjonit sillnin qirinjtë në kishë; i vetmi dallim prej të krishterëve ishte se ata nuk bënin kryq.¹⁹⁰³ Marino Bizzi njofton më 1610 se në vendin

¹⁸⁹⁴ Kautsky M.: *Mittelalbanische Stadt- und Wirtschaftsbilder*. In: Österr. Monatsschrift für den Orient 42 (1916), fq. 50.

¹⁸⁹⁵ Kanitz F.: *Die fortschreitende Arnautisierung und Muhamedanisierung Alt-Serbiens*. In: Österr. Monatsschrift für den Orient 14 (1888), fq. 38-40.

¹⁸⁹⁶ Shih Hecquard H.: *Historie et description de la Haute Albanie ou Geurgarie*. Paris o.J. (pa vitbotimit), fq. 149.

¹⁸⁹⁷ Jastrebov I. S.: *Stara Srbija i Albanija*. Beograd 1904. fq. 88.

¹⁸⁹⁸ Mihačević L.: *Durch Albanien...* fq. 121

¹⁸⁹⁹ Degrand A.: *Souvenirs de la Haut-Albanie*. Paris 1901. fq. 79-80; shih edhe Knight E. F.: *Albania: a narrative of Recent Travel*. London 1880. fq. 152.

¹⁹⁰⁰ Hasluck F. W.: *Christianity and Islam under the sultans*. Oxford 1929. fq. 70, dhe B. Nusic (Nushiq), *Kraj obala Ohridskoga jezera*. Beograd 1894. fq. 21.

¹⁹⁰¹ Garnett L. M.: *The Women of Turkey and their Folklore*. London 1891. vëll. 2. fq. 267.

¹⁹⁰² Vlora E.: *Aus Berat und vom Tomor*, Sarajevë 1911. fq. 106-107.

¹⁹⁰³ Jastrebov, fq. 77.

Calavecci myslimanët japin ndihma për ta mbajtur priftin.¹⁹⁰⁴ Në Iballë mbahej mesha katolike në shtëpi të familjes myslimane.¹⁹⁰⁵ Kurse në shekullin XIX në disa fshatra, që një dhomë e njëjtë shërbente të dielave si kishë, kurse të premten si xhami.¹⁹⁰⁶

Në kishën e Brinjës, sillnin myslimanët të sëmurët e tyre dhe kërkonin shërim duke kaluar tëra natën në kishë.¹⁹⁰⁷ Në kishën e Shën Prenës në Kurbin sillnin myslimanët të sëmurët e tyre dhe i linin aty ditë e natë të gjata në kishë për t'u shëruar.¹⁹⁰⁸ Në Lurë po ashtu sillnin nënat dhe etërit myslimanë fëmijët e tyre gjatë meshës tek altari i kishës. Myslimanët që kërkonin shërim vinin vetë gjatë meshës shenjtë.¹⁹⁰⁹

At Lovro Mihačević, françeskan, shënon për një të dielë në Malësinë e veriut të Shqipërisë: *“Në verë thuhet mesha në varreza sipas zakonit të vjetër dhe sipas traditës kishtarë bekohen fushat; këtu nuk mungojnë kurrënjëherë muhamedanët, dhe e dinë shumë mirë, që në këto varreza pushojnë (janë të varrosur) edhe të parët e tyre. Po, rregullisht vjen muhamedani atë mëngjes tek famullitari, merr veshjen dhe petkun e meshës dhe i bartë deri në varreza, ndërsa vëllai i tij sjell nga shtëpia e vet dërrasat - lterin bartës (altarin e improvizuar) - të cilin e ka ruajtur në shtëpinë e tij. Pas meshës myslimanët dhe katolikët ftojnë mysafirë në shtëpinë e tyre, dhe muhamedanët jo vetëm myslimanët, por po ashtu edhe katolikët jo vetëm katolikët, ftojnë bashkëbesimtarët e vet dhe myslimanët.”*¹⁹¹⁰ Lovro Mihačević shkruan po ashtu: *“Kur prifti katolik e përshkon famullinë për t'i bekuar shtëpitë, duhet patjetër të kthehet edhe nëpër shtëpitë e myslimanëve, që t'i spërkasë me ujë (bekoj) edhe ato, e ata i japin lëmoshë sikur edhe katolikët; do të ndiheshin të ofenduar, nëse ai nuk e bën.”*¹⁹¹¹ Kumbaria e qethjes së flokëve ishte tek shqiptarët shpesh e përzier mes dy religjioneve dhe Kumbara i pret famullit (fëmijës) me gërshtë pak flokë; nëse është i krishterë ia pret në formë kryqi (kryqas); kurse nëse është mysliman në katër vende të ndryshme.¹⁹¹² Me kumbari në përgjithësi në Shqipëri është e lidhur edhe vël-lamëria, e cila po ashtu jashtë kësaj lidhjeje shpesh bëhet ndërmjet myslimanëve dhe të krishterëve: *“ka priftërinjtë katolikë, të cilët me bajraktarët muhamedanë i ndërrojnë disa pika gjaku dhe kështu bëhen vëllezër gjaku.”*¹⁹¹³

Islamizimi në Shqipëri përparonte edhe në shekullin e XIX në kurrizin e kishës katolike dhe ortodokse. Arsytet nuk kishin ndryshuar, edhe format e kalimeve masive po

¹⁹⁰⁴ *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë*. I, fq. 142-43, (“Vi sono X case de Turchi, li quali ancor essi contribuiscono per sostentar il prete, poiche quasi tutti hanno le mogli Christiane.”)

¹⁹⁰⁵ Njëjtë, fq. 97.

¹⁹⁰⁶ Choulbier M.: *Les Bektachis et la Roumelie*. In: *Revue des Etudes islamiques* (1927), fq. 448-449.

¹⁹⁰⁷ Steinmetz K.: *Von der Adria zum Schwarzen Drin*. Sarajevë 1908. fq. 18.

¹⁹⁰⁸ Ippen T. A.: *Die Gebirge des nordwestlichen Albaniens*. Wien (Vjenë) 1908. fq. 73.

¹⁹⁰⁹ Durham E.: *High Albania*, fq. 316.

¹⁹¹⁰ Mihačević L.: *Durch Albanien*. fq. 34-35.

¹⁹¹¹ Mihačević L.: *Durch Albanien*. fq. 34-35.

¹⁹¹² Mihačević L.: *Durch Albanien*. fq. 37.

¹⁹¹³ Jäckh E.: *Im türkischen Kriegsllager durch Albanien*, Heilbronn 1911. fq. 48.

ashtu jo. Plotësisht jashtë islamizimit kishte mbetur fisi i Mirditës, sepse sipas të drejtës së tyre zakonore secili që kalonte në islam ishte i detyruar ta lëshojë vendin.¹⁹¹⁴

Kriptokrishtenizmi në Kosovë në shek. XIX. dhe XX dhe Martirët e Karadakut 1846-48

Kjo pjesë që po trajtojmë këtu, është bazuar më së shumti te Gjergj Gjergji-Gashi, “*Martirët shqiptarë gjatë viteve 1846-1848*”, te Gaspër Gjini “*Ipeshkvia Shkup-Prizren nëpër shekuj*”, po ashtu edhe të Franjo Djuric “*Die Geschichte der Krypto-Katholiken (Ljaramanen) in der Diözese Skopje-Prizren und die Probleme ihrer pastoren Bedeutung*.” Pa dyshim, libri i Gjergj Gjergjit është më i rëndësishmi për Martirët e Karadakut.

Fenomeni i kriptokrishtenizmit apo laramanizmit në territorin e Kosovë në të kaluarën ishte shumë i përhapur, në rajonin e Pejës, Rugovës, Drenicës, Prizrenit, Malit të Zi të Shkupit, Suharekës, Malishevës... Laramanët e këtyre zonave tentonin, apo dëshironin të ruanin fenë e vjetër në mënyra shumë të thjeshta për shkak të bindjes apo besinit, si ndezja e qirinjve në festa të caktuara, sidomos natën e festave, si Shën Kolli (Shën Nikolla), Shën Mitri (Shën Dimitri), Shën Ndou (Shën Antonin), Shën Gjergjin, Shën Masjanin (Shën Sebastianin) Kërshëndella, Pashkë, Zojën e Madhe (të ngriturit e Zojës në Qiell me 15 gusht)... Po ashtu për Pashkë bënin edhe disa orë të tëra për të shkuar tek prifti e të bekonin bukën e bekuar (bukën e Pashkëve), bekimin e fëmijëve të vegjël, apo edhe porositnin priftin katolik që të mbante ritet fetare, si mesha për raste të caktuara e sidomos meshët për të vdekurit e familjarëve të tyre. Ndodhte që varrimi i ndonjë laramani të bëhej nga hoxha, përderisa familjarët bënin ceremoninë e krishterë për të vdekurin para se të mbërrinte hoxha ose e dërgonin priftin katolik fshehurazi (praktikohej në mbrëmje) që të bekonte varrin e të vdekurit dhe thonin uratë përmbi varrin e tij apo ndodhte që laramanë të ftonin fshehurazi së pari priftin katolik dhe ai kryente shërbimet fetare për të vdekurin e pastaj ftohej hoxha dhe rrethi më i gjërë. Këto fenomene praktikoheshin deri para pak kohe në territorin e zonës së Malit të Zi të Shkupit (Karadakut) në Kosovë e Maqedoni. Gjithashtu edhe bekimi i bukës së festave të pashkëve për laramanët ishte gati si një obligim ngaqë ata udhëtonin ndoshta edhe me orë që të shtunën e Pashkëve të shkonin te ndonjë kishë e të bekonin bukën dhe vezët e pashkëve, e, që të gjithë anëtarët e familjes të hanin bashkë bukën e bekuar në ditën e Pashkëve. Fenomenin e laramanizmit brenda familjes e kanë ruajtur dhe kultivuar jo vetëm gratë, por edhe burrat, por disi rolet ishin të ndara, sepse gratë apo nënat kujdeseshin për atë që ishte më së brendshmi për familjen, kurse burrat për atë që i përkiste

¹⁹¹⁴ Stadtmüller Georg: Die Islamisierung bei den Albanern, fq 426 dhe përkthimi shqip *Islamilizimi...*, Urtia, Përkthimi shqip, in: Urtia, IX, 1 (14), 2001, fq. 57.

jetës jashtë familjes, p.sh., burrat përkujdeseshin që fëmijët laramanë të martoheshin mes veti me fëmijët laramanë, kurse gratë ishin ato që brenda familjes përkujdeseshin që familja të kishte një frymë krishterë, p.sh. me lutje në mbremje, apo fëmijëve të tyre u mësonin uratët kryesore të krishtera. Më kujtohet mua personalisht një rast kur Faruk Ademi nga Pozherani i Vitisë, Kosovë, më rrëfeu së nëna e tij përherë mbante rruzaren dhe në mbremje na bekonte, por (siç shpjegonte ai), si fëmijë nuk dinim asgjë për ato gjëra, por kur jemi rritur e kemi kuptuar, ndërsa nëna e tyre i kishte porositur që shkonnin edhe në Kishë, së paku për festa të mëdha, e sidomos tek Zoja e Letnicës (Letnica fshat i komunës së Vitisë).

Fenomeni i laramanizmit ka një histori të gjatë dhe këtë e dëshmojnë edhe raportet e priftërinjve apo ipeshkvijve katolikë gjatë shekujve, që i kanë dërguar Vatikanit. Një ngjarje shumë e rëndësishme historike për kriptokrishtenizmin në Kosovë dhe që ka lënë mbresa të mëdha është edhe ajo e “Martirëve të Karadakut” më 1846-48. Më 3 nëntor 1839 sulltan Mexhidi shpallte dekretin e Hati-Sherif i Gjylhanes, që kjo kohë njihet si koha e Tanzimati-reformave, ndër të tjera, në bazë të këtij dekreti do të thotë se në gjithë Perandorinë osmane garantonte lirinë fetare për të gjithë nënshtetasit, pa dallim feje, por duhet të ceket se edhe në kohën e tanzimatit të krishterët në Perandorinë osmane ishin jo vetëm të klasës së dytë, por persekutoheshin, keqtrajtoheshin, vriteshin pa gjykime, vetëm për shkak të përkatësisë së tyre religjioze, shembull konkret dhe më i mirë është rasti i martirëve të Karadakut më 1846-48. Pra, kjo liri fetare për të krishterët në Perandori mbeti vetëm në letër dhe nuk u praktikua. Dhe me kodet e reja ishte hequr dënimi me vdekje për ata që e mohonin islamizimin, shkëputja nga feja zyrtare vazhdonte të bëhej shumë e ashpër.

Dekreti i Hati Sherifit të Gjylahnës filloi të zbatohet me 1843 në Kosovë, më 1844 në Shkodër dhe më 1845 në Jug të Shqipërisë. Një ngarkesë e madhe për popullatën ishte sipas këtij dekreti edhe nizami – shërbimi ushtarak që parashihte deri 5 vite shërbim dhe 7 vite rezervë për të krishterët sepse posa hynin në kazerma turke, u ndërronin emrat, i rrethpritnin dhe me dhunë i dërgonin në xhami, pra në fakt i islamizonin me dhunë¹⁹¹⁵. Popullata e Kosovës, sidomos ajo katolike, rezistoi dhe në vitin 1845. Laramanët e Karakut pas Hati Sherifit deshën që të dilnin publikisht katolikë. Kështu që vendosën që të shkojnë tek Maliq beg Gjinoli në Gjilan dhe t’ia shprehin këtë mendim. U mblodhën kryefamiljarët dhe shkuan të Maliq beu, por ai i mbylli ata në burg, pasi ata shprehën dëshirën që të jenë edhe publikisht katolikë. Kurajon për publikimin e tyre si katolikë, e kishin marrë nga një ushtar i kësaj ane, që kishte dëgjuar për rastin e një armeni që në Stamboll kishte deklaruar haptas se dëshironte të deklarohej si i krishterë, sepse i tillë ishte, dhe atë armenin nëpunësit e Stambollit ia kishin prerë

¹⁹¹⁵ Gashi-Gjergji Gj.: *Martirët shqiptarë*, fq. 59

kokën publikisht dhe e hodhën në Bosporus haptas, e pas kësaj ngjarje fuqitë e mëdha, sikurse Anglia, Franca dhe Austro-Hungaria folën me Sulltan Megjidin dhe ai u premtoi se kjo më nuk do të ndodhë dhe se do të ketë liri fetare për ata që dëshirojnë të deklarohen. Ushtari i anës së Karadakut kthehet në vendlindje dhe u tregon vendaseve për atë që Sulltani kishte premtuar se do të ketë liri fetare. Laramanët e Karadakut, në bashkëbisedim me meshtarin e tyre At Anton Maroevic konsultohen dhe vendosin që të marrin hapin e të deklarohen publikisht të krishterë. Pasi kishte shkuar tek Maliq bej Gjonolli dhe ai vendos që t'i mbyll në burg e t'i keqtrajtojë e torturojë, duke menduar se nuk do të marrin hapin për t'u deklaruar haptas, por ata ishin të bindur dhe të vendosur që edhe publikisht të jenë katolikë, që mos të jetojnë më si katolikë të fshehur, pra laramanë. Pas një kohe të shkurtër, Maliq bej Gjonolli urdhëron që edhe anëtarët tjerë të familjes të të tre kryefamiljarëve të merren dhe të burgosen, keqtrajtohen, duke shpresuar se do të heqin dorë nga dëshira e tyre që publikisht të dalin katolikë. Por edhe anëtarët e tyre ishin po ashtu të vendosur dhe të qëndrueshëm. Laramanët e fshatrave Stubëll, Binçë, Vernakollë e Terzijaj u internuan me burra, gra e fëmijë për në Turqi dhe tërë kohën ishin keqtrajtuar aq fort, saqë gati gjysma e tyre kishin vdekur rrugës apo nëpër burgje në Muhaliq të Turqisë. Bashkë me ta ishte edhe famullitari i tyre Atë Anton Maroevic, bile atë Maroevic e kishin lidhur turqit nën barkun e kalit dhe ashtu e kishin dërguar në Turqi. Heroizmi i këtyre njerëzve nuk ishte shenjë e mirë për Perandorinë osmane, sepse frikësoheshin se edhe laramanët tjerë shqiptarë jo vetëm në këto troje, por edhe më gjerë, do të deklaroheshin katolikë. Kjo ngjarje ndodhi në vitet 1846-1848. Për këtë ngjarje kanë shkruar shumë autorë e studiues jo vetëm shqiptarë, por edhe shumë të huaj të asaj kohe, të cilët kanë shkruar vetëm kronika e raporte dhe studime të ndryshme. Por duhet cekur, se para se të shpalleshin publikisht laramanët e Karadakut, në Sallagrazhdë, Gjakovë dhe në Pejë u shpallën laramanët publikisht katolikë. Duhet po ashtu të ceket rasti i rekrutimit të padëshiruar të shqiptarëve në ushtrinë e perandorisë osmane në gushtin e vitit 1845 dhe që ishin dërguar në frontin e Selanikut dhe për fatin e tyre nuk dihet më tej. Në këtë vit, u paraqiten tek kisha në Gjakovë shumë njerëz që ishin laramanë dhe u deklaruan haptas se janë të krishterë, që ndoshta mos të rekrutoheshin e të dërgoheshin në ushtri. Sipas asaj që përshkruhet në Gjakovë për këtë vit, është se ndër popullatën e Gjakovës ishte një tmerr për të rënë. Duhet po ashtu duhet të përmendet se Georg von Hahn pohon se në këtë kohë, në rrethinën e Pashallëkut të Prizrenit ishin 8.000 shpirtëra laramanë në këtë kohë. Dëshiroj të cek këtu, se rasti i laramanizmin në Prizren e Gjakovë në shekullin e XIX, nuk është hulumtuar gati fare, në krahasim me rastin e laramanizmit në Karadak.

Mbi martirët e Karadakut ka shkruar edhe P. Gjergj Fishta disa rreshta dhe, sipas Daniel Gjeçaj, Fishta ka shkruar edhe një dramë për ta. Për këta martirë të krishterë më 1911 P. Gjergj Fishta shkruan kështu: „MARTIRËT E STUBLLËS“ (Kosovë), Shkodër,

më 20 mars 1911. „...Edhe unë e kam një dorëshkrim në gjuhën frëngjishte mbi persekutimet e familjeve katolike nga Stublla në Karadak. Me të vërtetë ky dorëshkrim është tejet interesant: duke e lexuar kam qarë me lot për faqe për ata MARTIRË TË SHKRETË, të cilët me një përlule aq të madhe të krishterë dhe duke iu nënshtuar vullnës së Zotit i kanë bartur mizoritë e padëgjua të bëra nga ana e persekutuesëve barbarë. Nga kjo histori mund të shkruhet një vepër me karakter të rendit të parë letrar; sepse do të ishte tejet karakteristike dhe patetike, e po ashtu edhe indikativë për aktualitetin e saj.

Duke qenë se P. Anton Markovich, françeskan, është shok i emigrimit, unë kam menduar ta njoftoj për këtë Kujdestarin e Përgjithshëm tonin (Procuratore Generale) e kështu për të parë a mund a jo të fillojë PROCESI PËR KANONIOZIMIN E TYRE, së paku për ata që vdiqën gjatë udhëtimit dhe nën të ramët e persekutuesve të tyre. Në dorëshkrimin tim gjinden veç e veç emrat familjeve që ishin të emigruar (shpërngulura) Për këtë arsye, mendoj ta përshkruaj dorëshkrimin dhe ta dërgoj në të pastër në Romë. Çka mendon ti? Nëse je i mendimit tim, atëherë duhet edhe ti patjetër të ma dërgosh dorëshkrimin tënd, kështu që sa më parë të plotësohet historia e këtyre martirëve të shkretë, që aq shumë kanë vuajtur për Fenë e Krishtit. Dorëshkrimin ma ka dhuruar i Pari i Lazaristëve në Manastir dhe është legalizuar me vulë të Kuvendit të tyre. Edhe unë e ushqej idenë që nga kjo histori ta bëj një vepër letrare, por Zoti e di se kur do të mund të merrem me këtë çështje,“ përfundon Atë Gjergji.¹⁹¹⁶

Edhe sipas një dëshmie të P. Daniel Gjeçaj¹⁹¹⁷, Atë Gjergj Fishta duhet ta kishte shkruar një dramë mbi „Martirët e Karadikut“, që ka mbetur në dorëshkrim në bibliotekën françeskane në Shkodër dhe, në kohën e komunizmit, është transferuar në Tiranë. Këto dorëshkrime duhet të jenë në arkivin shtetëror të Shqipërisë. Edhe Atë Justin Rrota dhe Atë Marjan Prela shkruajnë për këta heronjtë dhe martirë katolikë si vijon: “Aso here, kur Atë Gjergj Fishta ndodhej në Manastir për Kongresin e Alfabetit (1908); kryetari i Kuvendit të Lazaristave t’atij qyteti i dëftoi dhe ia fali një dorëshkrim me të madhe ransi për historinë kishtarë të Shqipnis.

Dorëshkrimi në fjalë - një kopje e të cilit gjendet sot gjithnjë në bibliotekën e Rregulltarët të lartpërmendur të Monastirit, - është shkruar në gjuhën frëngjishte nga një Misionar në Maqedoni, me mbiemrin Troveyriot¹⁹¹⁸ Sikur mund të vërtetohet që prej fjalëve ma të para të dokumentit, kallximi asht shkruar në trajtën e një letre lajmimi, i asht drejtue Timz. Dario Bucciarellit, atëherë ipeshkëv i Prizrendit. I cili i ishte sjellë Zotnis Bonnieu, kryetar i kuvendit të Lazaristave të Sh. Benediktit në Monastir, tue e lutun t’i jipte lajme

¹⁹¹⁶ Shif Gjergji Gj.: *Martirët shqiptarë gjatë viteve 1846-1848*, në Drita, 3-4, 1983 fq. 22; po ashtu Gjergj Gj.- Gashi, *Martirët shqiptarë*, fq. 207; Seda, *Martirët e Karadikut sipas një kënge popullore*, in: Drita, XXI, Nr. 7-10, 1990, fq. 12.

¹⁹¹⁷ Shif Drita nr. 3-4/1983, fq. 22 fusnotën 3.

¹⁹¹⁸ Duhet të jetë: Faveyrial. Titulli i botimit: *Memoires historiques sur les familles albanaise de Tchernagora* (1846), ky dokument kje botuem frëngjisht në „Hylli i Dritës“, v. 1924, nn. 3-4, 5-6, 7-8, 9, 10 e 11.)

sa m te sigurta për atë çetë katolikësh nga Stublla, marrun prej turkut e dërgue në mërgim në Brus (Azi e Vogël) vjetin 1846.

Mendimi i ipeshkvit ishte, prej këso lajmesh, bashkë me shka mund të mblidhte nga vetë goja e atyne pakë dishmitarve, qi u kthyen gjallë në vend të vet, me përbledh një monografi sa m të plotsueme rreth këtyne martirve, të cilët mbaheshin me dioqez të tij.

Tash, se e ka botuem këtë kund, na nuk e dijm. Dijm vetëm, se pat gatue për me e çue në Romë; pse na kemi në dorë.

Nji dorëshkrim tjetër edhe më të gjatë mbi martirët shqiptarë të Stubllës; a më mirë të themi, nji shkurtime të historis së Timzotit Buciarelli OFM të cilën nji Meshtar Françeskan i dioqezit të Shkupit, simbas urdhnit të Gjeneralit, përpiloi e i drejtoi këtij në Romë.

Nga ky dorëshkrim i dytë italisht, ne kemi për të marrë aty-këtu ndoni njoftim, qi të na duket i nevojshëm për ndritëshimin e tekstit frengjisht, të cilin po nism këtu t`a botojm të përkthym¹⁹¹⁹.

Libër pagëzimi i kriptokrishterëve (matricularum baptizatorum crypto-ca-tholicorum) në Stubëll

Për librat e pagëzimeve në Letnicë është shkruar më shumë në disa publikime të ndryshme, kurse për ato libra që gjenden në Stubëll nuk janë shumë të njohur për publikun e gjërë, prandaj po i kushtojmë më shumë rëndësi librave në Stubëll, edhe pse ato të Letnicës janë më të rëndësishëm për historinë shqiptare, por mbasi për to është shkruar më shumë, po i kushtojmë rëndësi rastit të Stubllës së Epërme.

Duhet theksuar se edhe në Janjevë janë të shënuar po ashtu laramanët e rajonit të Janjevës, si Peshteri, Brusa e Bukavishta, pra janë edhe emrat e laramanëve që kanë pagëzuar fëmijët e tyre. Në Janjevë e kemi librin “*Status animarum II*” ku janë të shënuar laramanët e pagëzuar, kurse në Pejë janë “Kronika zupe Pec (biljeznica) 1942” dhe “Kronika zupe Pec (biljeznica) 1948” që të dyja janë nga Fabian Ciril.

Këto libra për të cilat po flasim, janë libra që në atë kohë janë mbajtur të fshehta nga pushtuesit dhe se në to janë të shënuar emrat e laramanëve që janë pagëzuar në këto kisha, si në atë të: Letnicës, Janjevës, Pejës apo Stubllës e mbase edhe në ndonjë vend tjetër. Në Letnicë, përveç ato të katolikëve, ruhen edhe librat e pagëzimeve edhe të kriptokatolikëve e quhen: *Libro baptizatorum occultorum* I. (1906-1915) dhe II. (1920-1936), po ashtu edhe *Libro dei Battezzati della Parrocchia di Zernagora dell' Anno d' 84-due (për 1842-64) dhe maticna knjiga rodjenih od 1866 do 1889 god.* Po ashtu edhe në Stubëll janë librat e pagëzimeve, por këtu për ne një prej tyre është më rëndësi: *Matricularum bap-*

¹⁹¹⁹ kështu shkruan Atë Justin Rrota e Atë Marjan Prelaj te Zani i Shnanout në Shkodër më 1943.

tizatorum Cryptocatholicorum Ecclesiarum Beatae Mariae Virginis Crnagorensis in Let-nica Atque Sancti Joseph, Sponsi Beatae Mariae Virg. in Stubla Stubalae, die 27.XII.1951, Transcriptor: Dominicus Ramaj. Transkribimin e bëri dom Ded (Dominicus) Ramaj më 1951, kurse këta emra janë të shënuar edhe më parë në librat e të pagëzuarave nga meshtarët që kanë pagëzuar. Libri ka të bëjë me pagëzimin e kriptokrishterëve nga zona e Karadakut sidomos në vitet 1893-1940, por në këtë libër kemi edhe më 1979 të pagëzuar. Për këtë libër pagëzimi është bërë shumë propagandë edhe në qarqet e Perandorisë osmane dhe më vonë në Beograd, në perandorinë osmane për shkak se laramanët haptas deklaroheshin myslimanë, kurse në fakt ata ishin të krishterë dhe pagëzoheshin, kurse në Beograd kinse po ripagëzohen shqiptarët në fenë krishterë. Beogradi akuzonte se kleri katolik po bën misionarizimin e zonës së Karadakut. Qeveria beogradase më 1934 kishte kërkuar nga famullia e Stubllës që këta emra që janë të pagëzuar dhe që janë të shënuar në këtë libër, duhet të fshihen dhe kjo punë të mos ndodh më. Është interesant se pagëzimi apo deklarimi haptas si katolik i kriptokatolikëve nga zona e Karadakut shihej me sy të keq nga ana e politikës së Beogradit, shihej si akt kundërshtetëror dhe kërkohej nga ipeshkvi i ipeshkvisë Shkup-Prizren Ivan Gnidovec dhe nga famullia e Stubllës që këto gjëra mos të ndodhnin më kurrë. Kurse në të njëjtën kohë ishte edhe një problem tjetër nga përfaqësuesit fetarë zyrtar të myslimanëve, sepse përfaqësuesit fetarë të këtij besimi kërkonin nga Beogradi që kjo gjë të mos ndodhë më dhe e alarmojnë Beogradin për këtë akt “jo patriot”¹⁹²⁰ që kleri katolik po pagëzon ata persona. Beogradi posedonte edhe disa emra që ishin të pagëzuar në Stubëll. Kjo dëshmon se laramanët ishin përherë mes dy zjarreve, jo vetëm nga ana e perandorisë osmane deri më 1912 apo 1913, por edhe nga vetë përfaqësuesit myslimanë, kurse më vonë nga politika ditore serbe dhe nga përfaqësuesit e fesë islame shqiptare.

Në një shkrim të botuar te “Urtia” më 1995 janë shënuar disa nga emrat e laramanëve dhe vendet prej nga vijnë, të nxjerrë nga ky libër.¹⁹²¹ Disa nga emrat dhe vendet prej nga janë që ishin të pagëzuar e që gjinden në këtë libër që më poshtë po i shënojmë disa nga fëmijët e pagëzuar, vendlindjet, datën e lindjes e të pagëzimit si dhe emrat e prindërve të tyre. **Dunav:** emri i pagëzimit Ndue (Rexhep), i lindur me 13.04.1893. i pagëzuar më 11.06.1893, emri i babait Bajrami i Ferat Dunavit, e ëma Sala Latif Zekbas-hit; **Sefer:** emri i fëmijës Simon, i lindur më 14.09.1894, i pagëzuar me 04.02.1895, babai Selmani i Sinanit e ëma Ajetja e Misinit; **Llapushnik:** Mark (Hamzë) i lindur më 1866, i pagëzuar më 22.04.1895, babai Zeneli i Ukës, e ëma Zyka e Asllanit; **Selishtë:** Mark, i lindur më 28.05.1895, i pagëzuar më 03.06.1895, babai Hamza i Rrahmanit, e ëma Nazifja e Sadrisë; **Koregj:** Jozef, i lindur më 30.01.1890 i pagëzuar më 22.8.1895, babai Halimit

¹⁹²⁰ Zutic N.: *Rimokatolicka misija i klerikalizam na Kosovu*, fq. 108

¹⁹²¹ Gjergji Sarë: *Laramanizmi* (në Karadak), fq. 115-116.

i Azizit, e ëma Zeliya e Januz Seferit; **Stublla e Poshtme**: Tereze, e lindur më 22.12.1873, e pagëzuar më 13.12.1895, babai Fazlija i Jakupit, e ëma Nazifja e Tahirit; **Terzijaj**: Anë, e lindur më 4.3.1896, e pagëzuar më 19.3.1896, babai Munishi i Jakupit, e ëma Nazifja Rexhep Dunavit; Bresalc: Prenk, i lindur më 1.4.1896 i pagëzuar më 3.5.1896, babai Rama i Durmishit, e ëma Zehidja e Ismailit: Depce: Marta e lindur më 10. 8.1906 e pagëzuar më 19.8.1907; babai Mustafa i Jakupit, e ëma Halimje e Emërllahut; **Miçibabë**: Mariaj e lindur më 20.8.1906 e pagëzuar më 8.9.1906, babai Jakupi i Selmanit, e ëma Raima e Misinit; **Jasen**: Kristofor i lindur më 8.6.1916 i pagëzuar më 15.6.1916, babai Hasani i Eminut, e ëma Hamitja e Sinanit; Trne (Kosovë) Mark, i lindur më 20.10.1899, i pagëzuar më 1.9.1902, babai Rrahmani i Demirit, e ëma Qamilja e Bajramit; **Tërnovë**: Gjergj i lindur më 23.4.1911, i pagëzuar më 25.9.1913, babai Mehmeti i Muslisë, e ëma Raba Pajazitit; **Papaz**: Katarina, 26.1.1914 e pagëzuar më 22.9.1916, babai Brahimi Sadikit, e ëma Nazifja e Metit; **Remnik**: Tadeja, i lindur në muajin e tretë të 1898 i pagëzuar më 27.4.1898, babai Rama i Jakupit, e ëma Zyla e Ramës.

Në faqën 6 të këtij libri është i pagëzuar edhe një fëmijë i Idriz Seferit, emri i të cilit nuk figuron (ose është brenda në numrin paraprak). Pra, vendlindja: Sefer, i (e) lindur më 6.1895, i (e) pagëzuar më 13.12.1895, babai Idriz Seferi, e ëma Baftja e Gjafer Brahimit (pagëzuesi dom Mikel Tarabulluzi, fq.6.nr.50).

Gjithësej në këtë libër që nga viti 1893-1940 e 1979 (i pagëzuari i fundit) janë të shënuar 824 të pagëzuar.

Viktor Pashku (apo Shahin Ferizi) nga Selishta e Gjilanit - është prifti katolik shqiptar nga fshati laraman.

Është edhe një rrëfim që ngjall shumë interesim, ai i një prifti që vjen nga një fshat, “*i tëri mysliman*”, por në fillim të shekullit ishte ndryshe. Fshati është në Karadak dhe në afërsi të Stubllës dhe i përket territorit të kësaj famullie e quhet Selishte, që është në afërsi të Zhegrës së Gjilanit. Nga ky fshat është edhe poeti Mirko Gashi. Nga ky vend vjen Atë Viktor Pashku (Atë Viktor Paskes), i cili më 22 qershor 1953 nga qeveria franceze kishte marrë çmimin shumë të njohur “*Palmes d`officier d`Accademie*” për përhapjen e kulturës franceze. Atë Viktor Pashku (Paskes quhej zyrtarisht në Francë) është i lindur më 14. IX. 1878 në Selishte të Zhegrës. Sipas F. Djuric, atë Viktor Pashku quhej në Selishtë Shahin Ferizi (apo djali i Feriziz)¹⁹²². Nga Zhegra kishte edhe një tjetër meshtar që quhej Ahmet Fazlija¹⁹²³. Si meshtar i rendit salezian të provincës franceze, kishte shër-

¹⁹²² Djuric F.: Die Geschichte der Krypto-Katholiken, fq. 204

¹⁹²³ Djuric F.: Die Geschichte der Krypto-Katholiken fq. 204

byer në: Selanik, Stamboll, Paris, Akbes, Damask e Bejurt, ku më 31 korrik 1961 kishte vdekur, Siç duket, varri i tij është ende në Bejrut. Atë Viktor Pashkun (Paskes) e kishte ripagëzuar po ashtu një lazarist tjetër shqiptar në Prizren, Atë Simon Lumezi nga Prizreni, i cili më vonë shkon në Amerikë, ku edhe atje ishte ligjërues në një shkollë teologjike në Brazil. Ai shkruan për vendlindjen e vet Selishtën kështu: *“Ngaqë myslimanët e fshatit tonë ishin tejet fanatikë, ne s`mund të shpallnim haptas fenë tonë të shenjtë. Para syve të mi ra viktimë vëllai im kur morën vesh se jemi katolik. Nga frika prej hakmarrjes, si është adeti tek ne, deshën të më vrasin edhe mua. Mijtë tanë më fshehën dhe më çuan në Cër-nagore, pastaj në Prizren te famullitari Simon Lumezi, shqiptar....Të gjithë e dinë se isha detyruar të braktisi Selishtën në moshën 6 vjeçare për të shpëtuar nga masakra, viktimat të të cilës ranë ati im i mjerë, nëna ime dhe sa mijëra shqiptarë të tjerë katolikë nga fanatizmi turk... Qysh atëherë unë s`kam parë atdheun tim, meqë isha 76 vjeç dhe i sëmurë rëndë...*

Në vitit 1950 kam udhëtuar në Stamboll, Smirne dhe në Selanik, prej nga mund të udhëtoja gjer në Shkup me tren, e prej Shkupit në Cër-nagore, dhe në Selishte me kerr ose me kalë. Mund të udhëtoja si francez. Mirëpo në Selanik mora letrën prej nipave që të mos nisem, sepse nuk ishte e këshillueshme të vija në vendlindjen time!!! Ky ishte për mua rasti më i volitshëm të vizitoja vendin tim dhe të tërë farefisin tim për të cilin më mori malli i madh. E kështu m'u ndërpe rruga...

Fshati ynë e kujton përherë vdekjen e babës dhe të nënës sonë, si dhe të mijëra shqiptarëve të tjerë që i mbytën turqit fanatike vetëm përse janë 'Katolikë'.”¹⁹²⁴ Siç duket, nga ky fshat nuk ishte vetëm Ahmet Fazlija (Atë Viktor Pashku) prift katolik, por edhe Pjetër Karadakut¹⁹²⁵.

Hoxha i Lubishës ishte katolik

Lubishta, afër Vitisë. Ky fshat kishte hoxhën e vet dhe ishte dervish. Një ditë kishte dalë për punë të veta hoxha i fshatit për të shkuar në Letnicë me të birin e vet Omerin, që kishte 25 vjet. Rugës para se të arrinte në Letnicë, u ndesh në udhën e kryqes që ka 14 ndalesa, ku të krishterët lusin dhe këndojnë gjatë kohës së kreshmëve. Hoxha i Lubishtës ndalej nëpër ndalesa, kurse biri i tij Omeri nuk dinte tamam se çka do të thoshte kjo punë dhe ishte kureshtar të dinte. Duke ecur rrugës, dëgjohej një zë duke kënduar në natyrë. Duke iu ofruar këtij zëri, vërehej se ishte një grup besimtarësh që këndonte këngën e Pashkëve „*Regina coeli laetare. Alleluja! Alleluja!*“ dhe dukej se tërë natyra bashkëndonte. Kur u ndeshën me turmën, hoxha dhe biri i tij Omeri u larguan pakëz që

¹⁹²⁴ Shih. *Kroniku*, in: Drita XV, 11-12 (107), 1984, fq. 8-9.

¹⁹²⁵ Më gjërisht për Shahin Ferizin shif më shumë Ramaj Albert: *Burime e dëshmi*, fq. 159-161

t'ua lëshonte udhën besimtarëve e mos t'i pengonin dhe në të njëjtën kohë filluan kampanat e kishës të bien për festën e kësaj dite. Gjersa turma kalonte afër hoxhës dhe birit të tij, hoxha nuk mund të rrinte i qetë dhe filloj t'i dridhen buzët dhe ngadalë në vete filloi po ashtu të këndojë këngën bashkë me turmën e besimtarëve katolikë të Letnicës. Biri i tij Omeri e vërente se babait të tij dridhej duke kënduar dhe filloi ta pyesë: “Babi, a e njef këtë këngë?”. “Po, biri im e njof” - i përgjigjej i ati. Dhe vazhdoi: “sot katolikët festojnë Pashkët dhe kjo është këngë e Pashkëve. Të shkojmë në shtëpi” -i përgjigjej i ati të birit.

Pas kësaj ngjarje, i biri i hoxhës së Lubishtës nuk ishte i qetë. Kur arriti në shtëpi, ishte zëmëruar dhe nuk fliste, e ëma mendonte se ishte i sëmurë, por dikur djali filloi që të flasë dhe e pyeti të ëmën e vet për këtë punë, ditën e Pashkëve në Letnicë dhe e pyeti nënën e vet: “Nënë, ti dhe babai më keni edukuar në fenë myslimane, por në fakt ne jemi laramanë. Ne e gënjejmë edhe Krishtin edhe Muhametin. Si fëmijë kam mundur të vërej për jetën e dyfishtë dhe nuk e kisha tamam të qartë këtë punë. Por tash po e shoh se si është puna. Nuk dëshiroj më të jem tradhtar dhe frikacak dhe dëshiroj që të njohë më mirë fenë e të parëve të mi”. E ëma e pa se djali ishte brengosur dhe vendosi që t'i tregojë se si ishte puna e i tha: “ti ke të drejtë. Nuk dëshiroj më që të fsheh gjëra prej teje. Ne ishim po ashtu të krishterë-katolikë. Kjo ishte hiq më pak se para 25 vitesh, saktësisht të them pak muaj para lindjes tënde. Babai yt dhe unë ishim në gjendje shumë të vështirë, dhe për shkak të rrethit kishim vështirësi dhe si të krishterë këtu ishte vështirë edhe pse shumica e fshatit ishim të tillë, ne na u desht të prananim fenë myslimane. Por të jesh i bindur se as ne nuk e kemi harruar fenë tonë të vjetër” i tha e ëma të birit të vet Omerit. Por Omeri nuk ishte i kënaqur me këtë, ai vendosi që të ndërmarrë hapa të tjerë në jetën e vet.¹⁹²⁶

Lazër Mjeda dhe Ivan Gnidovec dhe laramanizmi në argjipeshkvinë Shkup-Prizren

Imzot Lazër Mejda¹⁹²⁷ erdhi nga Shkodra në argjipeshkvinë Shkup-Prizren më 1909 dhe ishte argjipeshkëv i kësaj argjipeshkvie deri më 1922, kur u transferua në Shkodër. Imzot Lazër Mjeda (vëllai i poetit Dom Ndre Mjeda) ishte argjipeshkvi i fundit i argjipeshkvisë Shkup-Prizren, pas transferimit apo më mirë të themi pas dëbimit, sepse L. Mjeda ishte i detyruar që të largohet nga rezidenca e vet në Prizren, ngaqë politika

¹⁹²⁶ Krahaso Djuric F.: Die Geschichte fq. 134-136 dhe Blagovest, (Shkup) 1933, Nr. 3, prill – maj, poashtu edhe Ramaj A.: Burime dhe dëshmi, fq. 161-162.

¹⁹²⁷ Mbi argjipeshkvin Lazër Mjeda shif librin: *Imzot Lazër Mjeda - Mbrojtës dhe lëvruar i identitetit shqiptar*, Albanisches Institut, St. Gallen 2011.

ditore serbe, e kishte dënuar edhe më burg. Këtu do të trajtojmë vetëm një pjesë së veprimtarisë së tij sa i përket çështjes së laramanëve në argjipeshkvinë Shkup-Prizren.

Më dobësimin dhe rënien e Perandorisë osmane, gjendja e të krishterëve të fshehët apo kriptokatolikëve (laramanëve) në Kosovë e Maqedoni duhet të ishte më ndryshe, sepse ata tash kishin mundësi që të deklaroheshin të krishterë haptas. Siç shihet qartë, tash ka të bëjë me një problem tjetër, sepse politika ditore serbe nuk dëshironte që laramanët të deklaroheshin katolikë, por nëse dëshirojnë të deklarohen si të krishterë atëherë kanë një mundësi, të deklaroheshin ortodoksë apo të mbeteshin „myslimanë“. Për Këtë raporton edhe gazeta krishtere vjeneze *Reichspost* më 27 dhjetor 1912 (botimi i pasdites), duke iu referuar po ashtu Lazër Mjedës, konkret gazetës sllovene „Slovenec“, sepse Mjeda në dhjetor të vitit 1912 gjendej në Lubjanë. Në artikullin „Serbien und die Katholiken“ shkruhet se laramanët apo katolikët e fshehur, siç shkruhet në atë artikull, ishin deklaruar para serbëve se dëshirojnë haptas të jenë katolikë. Kurse Serbia u kishte thënë laramanëve se „ose duhet të bëheni ortodoksë (shizmatikë) ose muhamedanë, kurrsesi katolikë“.¹⁹²⁸

Po ashtu gazeta vjeneze *Wiener Sonn- und Montags-Zeitung*¹⁹²⁹ shkruan për konvertimin e dhunshëm të shqiptarëve në ortodoksi dhe rolin e argjipeshkvit Mjeda për rikthimin e besimtarëve. Në këtë artikull shihet se konvertimi i shqiptarëve ishte me dhunë dhe se Mali i Zi nuk kishte tolerancë fetare ndaj shqiptarëve.

Më 21. 12. 1912 Imzot Lazër Mjeda gjendej në Lubjanë të Sllovenisë dhe prej aty i drejtohet të Kongregatës së Propagandës Fide, Kardinalit Girolamo Gotti me një letër lidhur me laramanët ku ndër të tjera thekson: „*Lartësia Juaj e di se në Kryepeshkopatën time kishte të krishterë të fshehur (laramanë); ata duke përfituar nga ardhja e pushtuesve të rinj që „krenohen me emrin kristian“, menduan se erdhi koha të shpalleshin hapur se ç’dëshironin të ishin; dhe të gjithë fshatrat në Mal të Zi të Shkupit, Janjevës dhe Ferizajt u shpallën hapur katolikë. Nuk dihet asgjë për ata që banonin në krahinën e Prizrenit, por ka mundësi që edhe ato të kenë bërë të njëjtën gjë, pasi ishin lidhur ngushtë me të tjerët. Se ç’numër kishin, s’ mund t’jua them tani, por është e sigurt se duhet të jenë disa mijëra. Porse për serbët, që ndërkohë mburren se kanë ardhur të çlirojnë të krishterët nga zgjedha myslimane dhe t’i japin liri të gjithëve, ky fakt bie ndesh e t’i acaron nervat, u thirr famullitari i Janjevës për t’i treguar se si është bërë ky kthim. Famullitari u përgjigj se ato kishin qenë gjithnjë katolikë, por nga frika e turqve kishin qëndruar fshehur deri atëherë. Komandanti shtoi: „Nëse turqit duan të ndërrojnë fe, duhet të bëhen ortodoksë, e jo ka-*

¹⁹²⁸ „Serbien und Katholiken“, in: Reichsposts (Nachmittagausgabe) 27. 12. 1912, fq. 1, dhe më shumë Ramaj, Lazër Mjeda në argjipeshkvinë Shkup-Prizren..., fq. 120 (poashtu bashkangjitur edhe faksimili i shkrimit të Reichspost)

¹⁹²⁹ Wiener Sonn- und Montags-Zeitung, artikulli „Die Antwort Montenegros ist ausständig“ 24 mars 1914, fq. 1, dhe më shumë Ramaj, Lazër Mjeda në argjipeshkvinë Shkup-Prizren..., fq. 121 (poashtu bashkangjitur edhe faksimili i shkrimit të Wiener Sonn- und Monats Zeitung Reichspost)

*tolikë, përndryshe është më mirë të rrinë turq". Këto fjalë tregojnë mjaft qartë se ç 'kriter kërkon të ndjekë qeveria e re dhe si shtypjet dhe përndjekja turke të lë të kuptosh atë të skizmatikëve (serbëve). Ia them këto Lartësisë Tuaj, sepse nën kujdesin Tuaj të lartë dhe mjetet e mundshme të përpiqeni për liritë tona.'*¹⁹³⁰

Lazër Mjeda kishte arritur në janar të vitit 1913 në Vjenë. Prej aty i shkruan edhe me letër më 09. 01. 1913 ministrit të punëve të jashtme austro-hungarez Leopold (Graf) Berchtold von und zu Ungarschitz lidhur më gjendjen shqiptare dhe në argjipeshkvinë Shkup-Prizren. Ndër të tjera shkruan Mjeda edhe për laramanët kështu: *"Prej shumë kohësh në Kryepeshkopatën time kishte katolikë të fshehtë apo laramanë, që fshehurazi ushtroheshin kristianë dhe ishin të pagëzuar, por publikisht, për arsye frike, dukeshin myslimanë. Kur erdhën serbët në këto krahina, disa fshatra të këtyre të fshehurve menduan se erdhi koha të shfaqen dhe u shpallën hapur katolikë. (Këto fshatra janë arbërorë e flasin atë gjuhë, jetojnë në Ferizaj e rrethinë, Janjevë e rrethinë dhe në të gjithë Malin e Zi të Shkupit. Ka edhe të tjerë në krahinat e Prizrenit dhe të Pejës, por për to nuk di gjë ç 'kanë bërë). Kam dëgjuar që qeveria Serbe thirri delegatin tim Imzot Glasnovic, dhe kërkoi të dinte si ishte bërë ky kthim i muhamedanëve. Prifti iu përgjigj se nuk kishte ndodhur asnjë kthim i muhamedanëve, por vetëm një manifestim i hapur (publik) i katolikëve, të cilët deri në atë kohë nga frika e „turqve“ kishin qëndruar të fshehur.*

*Megjithatë, ky shpjegim nuk e kënaqi komandantin serb, i cili i tha priftit se, nëse myslimanët duan të ndryshojnë fe, duhet të bëhen ortodoksë, por jo katolikë: përndryshe le të qëndrojnë myslimanë. Dhe di nga vende të tjera që myslimanë që donin të përqaфонin krishterimin, u ndaluan nga qeveria serbe'.*¹⁹³¹

Më 20 dhjetor 1912 kishte raportuar nga Lubjanë Imzot Lazër Mjeda, po ashtu edhe Kardinal Gotti, lidhur me laramanët në argjipeshkvinë e vet ku kishte njoftuar se qeveria serbe nuk i lejon që ata të jetonin haptas si katolikë, por ata duhet të mbeteshin muhamedanë ose të kalonin në ortodoksi.¹⁹³²

Më 29 shtator 1913 imzot Mjeda i shkruan kardinalit Gotti lidhur me laramanët kështu: *"Në të vërtetë këto ditë e para u bë një lëvizje e madhe sidomos në anët e Cërna-gorës (Mali i Zi i Shkupit), ku pothuajse të gjithë të fshehurit ishin shfaqur tek famullitari i Stubllës dhe i kishin kërkuar një letër, ku të dëshmojnë se ishin katolikë. Famullitari nuk kishte kundërshtuar dhe njëri prej tyre, një farë Jetishi nga Dunavi, ishte shpallur i pari katolik me të gjithë familjen. Por qeveria, pasi mori njoftimin, kishte dërguar t' i thonin që, ose të bëheshin ortodoksë, ose ti priste vdekja. I shkreti ishte endur si shtegtar nëpër shpellat e ferra për disa kohë, por pastaj, duke parë që familja kontrollohej çdo ditë dhe turbullohej nga serbët, ishte kthyer në shtëpi, duke u shtirur se ishin dakord me dëshirat e tyre.*

¹⁹³⁰ Gashi Gj. Kosova Altari i Arbërisë, II, fq. 35.

¹⁹³¹ Gashi Gj.: Kosova... II., fq. 39-40

¹⁹³² Krah. Gashi Gj.: Kosova II., fq 66.

Ndërsa një tjetër, megjithëse kërcënuar dhe rrahur, që më i patundur dhe vazhdon-te të mbetet katolik.

Kështu edhe ata të Androcit të Janjevës. Aty, nga gjashtëmbëdhjetë familje, vetëm pesë dezertuan; të tjerat i rezistuan me kurajo të gjitha kërcënimeve të qeverisë. Por patën favorin se në krye të komunës së Janjevës në atë kohë ishte famullitari lokal dhe këta mund të kishin kurajo dhe të mbroheshin nga reprezaljet e serbëve. Kështu që deri tani nga ata që ishin të fshehur kemi vetëm një shtatëdhjetë vetë që janë shpallur dhe qëndrojnë hapur katolikë. Të tjerët, nga frika, fshihen përsëri dhe kur u bë regjistrimi, u shkruan myslimanë”.¹⁹³³

Është interesant fakti se qeveria serbe në atë kohë nuk lejonte që priftërinjtë katolikë të kishin kontakt të drejtpërdrejt me kriptokatolikët apo laramanët në argjipeshkvinë Shkup-Prizren, duke i etiketuar priftërinjtë se bënë propagandë austriake, por Mjeda i vizitoi laramanët në Karadak apo në Malin e Zi të Shkupit dhe u dha kurajo që të deklarohen publikisht si katolikë e mos të mbesnin të fshehur apo zyrtarisht të deklarohen myslimanë. Për fat të keq, kishte edhe myslimanë fanatikë shqiptarë që këta laramanë i frikësonin se së shpejti do të kthehet Turqia në këto troje, ndaj ata u bënë me dije se do do ta pësonin keq. Lazër Mjeda shkruan për këtë gjë kështu: “Qeveria i ndaloi priftërinjtë të shkonin tek ata dhe të komunikonin me ta, me pretekstin se bënë propagandë austriake”.¹⁹³⁴

Pastaj Mjeda vazhdon në të njëjtin raport: “Duke qenë në këtë gjendje këto gjëra, mendova të shkoja në këto vende e të shikoja se ç’ mund të bëhej. E në fakt, në ditën e shtatë të këtij muaji shkova në Letnicë e dërgova të thirrnin njerëzit e njohur të fshatrave të ndryshëm. Ata erdhën. I pyeta pse donin të ishin katolikë e ç’ mendonin të bënë. M’u përgjigjën me një zë se ishin katolikë dhe katolikë donin të mbeteshin; por te frikësuar nga njëra anë nga kërcënimet dhe ngacmimet e serbëve, e nga ana tjetër nga mburrjet e myslimanëve, të cilët thonin se së shpejti qeveria turke do të merrte këto krahina dhe do të hakmerrej egërsisht nga tradhtia e tyre, ishin tërhequr e s’ishin shfaqur publikisht katolikë, se prisnin kohë më të mira atje.

Iu përgjigja të mos i dëgjojnë myslimanët, se nuk kishin asnjë mundësi se mund të merrnin qeverinë, nga serbët të mos trembeshin shumë, meqë në atë kohë nuk kishin mundur t’i kryenin të gjitha kërcënimet e tyre, por po të ndodhte, do të vihesha përbri tyre, për t’i mbrojtur dhe për të vdekur me ta. Fituan besimin në vetvete e kërkuan se ç’ duhej të bënin. U shtova atyre: Tani unë nuk jua kërkoj të shkoni shpejt tek qeveria për të bërë rrëfimin tuaj të besimit e të nënshkruheni katolikë, sepse ka të ngjarë që tani nuk do të pranoni, e nga ana tjetër mund të përbënte rrezik, meqë jemi në rrethanat e gjendjes së

¹⁹³³ Gashi Gj.: Kosova II. fq. 66

¹⁹³⁴ Gashi Gj.: Kosova II. fq. 66

luftës. Për t'u njohur katolikë, unë ju kërkoj ju që deri në një urdhër të ri, të shkoni në kishën katolike një nga një, por ditën, që t'ju shohin të gjithë; që t'i merrni Sakramentet e Shenjta, e se lipset ta thirrni ditën priftin, e jo natën. Kështu, në mënyrë indirekte, mund të ndreqni regjistrimin mysliman të bërë pranë qeverisë. Për të dhënë këto shenja të rezistencës, ju jap kohë deri ditën e Shën Kollit (6 dhjetor); ndërkohë lidhuni me të njëjtën gjë e të jeni solidarë, nëse qeveria do t'i krijojë ndonjë shqetësim.

*Mbetën të kënaqur nga kjo zgjidhje dhe premtuan të bënin çfarë u thashë.*¹⁹³⁵

Në këtë raport kërkon Mjeda po ashtu nga kardinali Gotti këshilla se si duhet të sillet ai si ipeshkëv rreth sakramenteve me laramanët në argjipeshkvinë e vet.

Qeveria beogradase në atë kohë dhe më vonë kishte kërkuar nga priftërinjtë e argjipeshkvisë Shkup-Prizren emrat që janë të pagëzuar dhe që janë të shënuar në këtë libër, duhet të fshihen dhe kjo punë të mos ndodh më. Pagëzimi apo deklarimi haptas i kriptokatolikëve si katolik në argjipeshkvinë Shkup-Prizren shihej me sy të keq nga ana e politikës së Beogradit, shihej si akt kundërshtetëror dhe kërkohej nga priftërinjtë që këto gjëra mos të ndodhnin apo ata persona që dëshirojnë të dalin haptas si të krishterë, të deklarohen ortodoks. Kurse të njëjtën kohë, edhe përfaqësuesit fetarë të besimit mysliman kërkonin nga Beogradi që kjo gjë të mos ndodhë më dhe e alarmojnë Beogradin për këtë akt "jo patriotik"¹⁹³⁶ që kleri katolik po pagëzon ata persona.

Për kohën kur Imzot Lazër Mjeda ishte argjipeshkëv në Prizren, misionet fluturuese të jezuitëve kishin përshkruar edhe detaje për gjendjen e laramanëve në këtë argjipeshkvi¹⁹³⁷. Një libër mbi veprimtarinë e Jezuitëve në Kosovë e Maqedoni prej 1888-1912 është përgatitur nga autori i këtyre rreshtave dhe është dorëzuar në Zagreb për botim, dhe rreth veprimtarisë së Jezuitëve në mesin e laramanëve në argjipeshkvinë Shkup-Prizren mund të lexohet me më shumë detaje në atë dorëshkrim. Sipas letrës së Genovizzi-t, dërguar provincës së vet në Milano më Skoplje, 28 janar 1912, shihet se autoritete turke kërkonin nga laramanët e argjipeshvisë Shkup-Prizren që së paku kryefamiljari të shkonte haptas në xhami.¹⁹³⁸ Në këtë letër shifet shumë qartë se jeta e laramanëve në këto troje, sidomos në Karadakun e Shkupit nuk ishte aq e lehtë.

Është interesant se në misionin fluturues të Jezuitëve ishte edhe një misionar nga Stublla e Kosovës që quhej Fratel Zef Antunoviqi¹⁹³⁹. Zef Valentini ka shkruar një

¹⁹³⁵ Gashi Gj.: *Kosova Altari i Arbërisë*, II, fq. 66-67.

¹⁹³⁶ Krah. Zutic N.: *Rimokatolicka misija i klerikalizam na Kosovu*, fq. 108

¹⁹³⁷ Mbi laramanët në argjipeshkvinë Shkup-Prizren gjatë kohës kur Lazër Mjeda ishte argjipeshkëv shih edhe raportin e atë Giovanni Battista della Pietra për misionin fluturues të mbajtur në argjipeshkvinë Shkup-Prizren më 1911 në: *Lettere edificanti dei padri della Compagnia di Gesù della Provincia Venta*, Serie XXII, Venezia 1912, fq. 20-31 dhe raportin e Atë Francesco Genovizzi për misionet në këtë argjipeshkvi më 1911 dhe 1912 në *Lettere edificanti dei padri della Compagnia di Gesù della Provincia Venta*, Serie XXII, Venezia 1913, fq. 3-20. Këto detaje janë po ashtu në librin e përgatitur nga Albert Ramaj (manuskript) që duhet të botohet së shpejti në Zagreb.

¹⁹³⁸ Shif: *Lettere edificanti dei padri della Compagnia di Gesù della Provincia Venta*, Serie XXII, Venezia 1913, fq. 3

¹⁹³⁹ Mbi jetën e Zef Antunoviq shif A. Ramaj, *Burime dhe dëshmi*, fq. 108-118

shkrim për fratel Zefin në ët cilin cek se ai vjen prej një rrethi laraman.¹⁹⁴⁰ Kjo ishte me rëndësi që ai iu bashkëngjiti misionarit At Domenico Passi S.J. sepse njihte shumë mirë mentalitetin e laramanëve në trojet e argjipeshkvisë Shkup-Prizren. Frateli u ishte bashkangjitur misionarëve jezuitë jo vetëm për territorin e Kosovës, por edhe atë të Shqipërisë. Këtë e përshkruan shumë mirë edhe At Fulvio Cordignano në librat e tij „*L’Albania a traverso l’opera e gli scritti di un grande Missionaria italiano, il P. Domenico Pasi S.J. (1847-1914). I-III. Roma (1933-1934).* Fratel Zefi kishte jetuar kohë të gjatë në Shkodër, ku më 1936 edhe kishte vdekur.

Me persekutimin e katolikëve në Kosovë e Maqedoni ishin marrë edhe shumë revista evropiane, jo vetëm ato vieneze, po ashtu edhe për çështjen e laramanëve në këto troje. „Le Missioni Cattoliche“ e Milanos kishte shkruar që ata dëshironin të deklaroheshin haptas si katolikë. Gazeta e cekur milaneze kishte shkruar një shkrim tejet interesant për gjendjen e Kishës katolike në Kosovë më 20. VI. 1913, në të cilin trajton temën se si është e mundur që Serbia kishte luftuar kundër turqve, pra myslimanëve, dhe se si të krishterët tash luftojnë kundër të krishterëve katolikë shqiptarë dhe se me aktet barbare ndaj popullatës shqiptare siç duket ky është vetëm fillimi. Në këtë shkrim ndër të tjera shkruhet edhe për laramanët e argjipeshkvisë Shkup-Prizren. Kur Mbreti serb Peter I. kishte shkuar në Shkup më 24 janar 1913, kishte takuar 50 familje laramane që i kishin deklaruar atij haptas se dëshirojnë të jenë katolikë. Mbreti i zëmëruar u kishte thënë: „Katolikë! Keq e shumë keq! Ose ortodoksë ose muhamedanë, e kurrësi katolikë“. Shkrimin e ngjashëm e shkruan edhe gazeta katolike e Splitit të Kroacisë „Dan“ më 2 korrik 1913, e cila po ashtu shtjellon të njëjtën temë me titull „Mëshohu katolikëve dhe lirisë së tyre“.

Dihet se Serbia sidomos gjatë luftërave ballkanike dhe Luftës së Parë Botërore kishte problem të madh me klerin katolik dhe besimtarët e tyre, kjo sidomos për shkak se katolikët shqiptarë trajtoheshin gati njëllor sikurse austro-hungarezët. Kështu që laramanët e këtyre trevave me dashje apo pa dashje për shkak të politikës ditore ishin të detyruar që edhe më tej të mbeteshin laramanë e nuk i lejonte që të deklaroheshin haptas katolikë, pra, vetëm ashtu si dëshironin. Serbia e Mali Zi kishin qëllim tjetër, pra që të konvertonte (me dhunë) në ortodoksë, jo vetëm laramanët shqiptarë, por edhe katolikë dhe myslimanë shqiptarë në. Këtë qëllim tentuan Mali i Zi e Serbia kryesisht në vitin 1913, sidomos në pjesën e Pejës, Gjakovës dhe të Malit e Zi të sotëm.¹⁹⁴¹ Atë Luigj Paliq OFM nuk i lejonte besimtarët e vet që të konvertoheshin në ortodoksë dhe për këtë arsye u vra nga forcat malazeze më 1913 në Janosh afër Gjakovës. Imzot Lazër Mjeda

¹⁹⁴⁰ Giuseppe Valentini „Il Fratel Zef e la Missione volante“ in Notizier agli Amici dei gesuiti lambardo-veneto-emeliani, Milano, 2 (1972), fq. 36-41. Shif poashtu edhe Sinishta Gj.: Jezuits in Albanien. Fq. 73 dhe Ramaj A: Burime dhe dëshmi, fq. 108-116.

¹⁹⁴¹ Për këto gjëra shif mnë shumë Zekeria Cana Gjenocidi i Malit të Zi mbi popullin shqiptar 1912-1913 (Dokumente).

përballej jo më vetëm me problemin e laramanëve në këto troje, por edhe të besimtarëve që prej raprezaljeve, torturave, dhunës e mundimeve të lloj-llojshme ishin të detyruar se paku që sipërfaqësisht shqiptarët të besimit katolik e mysliman të deklaroheshin si ortodoksë, sepse nuk mund t'i përballonin gjithë atyre mundimeve të mëdha që i bëhej popullit shqiptar. Lazër Mjeda si bari i mirë i vizitonte këto vende dhe u jepte kurajo që të mos e bënin një gjë të tillë. Më 27 maj kishte vizituar Gjakovën dhe kishte biseduar me besimtarët e vet për deklarimin e dhunshëm të tyre.¹⁹⁴² Për konvertimin e shqiptarëve (myslimanë e katolikë) në ortodoksië, Noel Malcolm thotë: „*this was applied with peculiar vigour by the Montenegrins*“.¹⁹⁴³ Është shumë e vërtetë se Imzot Lazër Mjeda nuk ishte angazhuar vetëm për katolikët e konvertuar në territorin e pushtuar nga Mali i Zi më 1913, por siurse ceket „*për të gjithë të gjitha konvertimet tjera me dhunë*“¹⁹⁴⁴, pra edhe për myslimanët dhe laramanët shqiptarë. Më 19. 03. 1913, lidhur me këto probleme Lazër Mjeda shkruan kështu: „*me shëndet jam mirë; shumë gjëra të këqija, të vështira kam pasur këto ditë, arsyeja kryesore/salvimet e trishtueshme, të hatashme të shpërthyer kundër katolikëve nën pushtetin malazez. Më se 70 familje fand kanë kaluar në skizëm dhe ekziston rreziku me arsye që edhe të gjitha familjet tjera të veprojnë në të njëjtën mënyrë, duke mos pasur rrugëdalje. Tre fshatra kanë pasur mundësi natën të ikën në territorin nën pushtetin serb, duke lënë çka kanë pasë e tjerët s'kanë pasë mundësi ta kalojnë kufirin...*“¹⁹⁴⁵. Lazër Mjeda përnjëmend bari i mirë për besimtarët e vet, u jepte guxim që mos të lëshonin fenë e vet, i vizitonte ata rregullisht në kohët më të vështira. Më 16.III.1913 shkruan: „*Tash jam vetë i nevojshëm për të holla, pasi kam pasur detyrë të kujdesohem për refugjatët e Gjakovës...Dje për Rrëshajë jam kthyer nga Gjakova, e nesër prapë do të kthehem për tri-katër ditë. Pasi çështja e refugjatëve ende nuk u zgjidh, dhe populli është në lëvizje tash këtu e tash atje, është e nevojshme kohë pas kohe t'i vizitoj dhe t'i ngushëlloj, duke u dhënë zemër dhe duke u ndihmuar materialisht, se kanë humbur çdo gjë dhe janë pa bukë. Kjo është arsyeja pse tani nuk mund të largohem, se përndryshe tani isha në ato anë.*“¹⁹⁴⁶

Më 1913-14 zhvilloheshin bisedimet mes Vatikanit dhe Serbisë lidhur më një marrëveshje zyrtare e njohur si konkordati. Përfaqësuesi zyrtar (ambasadorit) i Austro Hungarisë në Vatikan Alois (Fürst) Schöngurg-Hartenstein dhe ministri i punëve të jashtme austro-hungarez Leopold (Graf) Berchtold von und zu Ungarschitz, jo vetëm që angazhoheshin për përmirësimin e gjendjes shqiptare dhe ruajtjen e protektoratit aus-

¹⁹⁴² Zekeria Cana, Gjenocidi i Malit të Zi... fq. 216

¹⁹⁴³ Malcolm N.: Kosovo. short story, fq. 254

¹⁹⁴⁴ Cana Z.: Gjenocidi fq. 165

¹⁹⁴⁵ Sopi M.: Shembulli i Bariut të mirë dhe atdhedashës, arritja e imz. Lazër Mjedës në Prizren, in *Drita*, viti XIII, nr 3-4 (95) 1982, fq. 8.

¹⁹⁴⁶ Mark Sopi. Shembulli i Bariut të mirë dhe atdhedashës, fq. 8.

tro-hungarezë, por ishin të vetëdijshëm edhe për shumë imtësi për popullatën shqiptare, pra edhe për laramanët e këtyre vendeve dhe nga bisedat e shkrimet që shkëmbeheshin mes zyrtarëve austro-hungarezë dhe të kardinalit Merry de Val kërkohej që nga Vatikani të bisedohej edhe për lirinë fetare të laramanëve në Argjipeshkvinë Shkup-Prizren nga ana e Serbisë. Më 12 mars 1913¹⁹⁴⁷ lajmëron ambasadori i Austro-Hungarisë në Romë Schönburg, se kishte biseduar me Vatikanin lidhur me lirinë fetare të laramanëve në argjipeshkvinë e Kosovës. Kështu që qysh në fazën e parë të bisedimeve lidhur me konkordatin kishte shprehur dëshirën për të siguruar lirinë fetare të laramanëve. Në qarqet e Vatikanit ishin të brengosur për laramanët. Vjena dhe Roma ishin të njoftuar për gjendjen e laramanëve pas largimit të Turqisë nga Ballkani, por tash kishin lindur probleme të reja për ta, pra Serbia. Në këtë letër ceket se për gjendjen e laramanëve në argjipeshkvinë Shkup-Prizren ishin njoftuar nga raportet e ndryshme, pra të argjipeshkvit Lazër Mjeda.

Këtë e dëshmon edhe letra e ministrit të punëve të jashtme Leopold (Graf) Berchtold më 02. VI. 1914 dërguar përfaqësuesit Alois (Fürst) Schöngurg-Hartenstein.¹⁹⁴⁸

Dihet se raportet e Mjedës ishin ato që kishin nxitur këtë bisedë, sidomos nga letra e Mjedës më 09. 01. 1913 dërguar ministrit të punëve të jashtme austro-hungarez Leopold (Graf) Berchtold von und zu Ungarschitz, ku i shpjegon gjendjen e laramanëve në argjipeshkvinë e vet. Sipas kësaj shkrese ministri Berchtold për gjendjen e laramanëve në argjipeshkvin Shkup-Prizren është “*formalisht*” i kënaqur prej asaj që është biseduar dhe është shkruar mes kardinalit Merry de Val dhe Alois Schöngurg-Hartenstein, pra Serbia ishte e obliguar që t’u jepte të drejtën e lirisë fetare laramanëve në këto troje.

Gazeta Reichspost e 20 marsit 1913 shkruan po ashtu për laramanët dhe gjendjen të tyre në argjipeshkvisë Shkup-Prizren dhe shkruan se ata deri më tash nuk kishin mund të deklaroheshin haptas për shkak të turqve, kurse tash e kanë problem prej Serbisë dhe shkruan se qarqet e Beogradit u kishin ndaluar laramanëve të deklaroheshin haptas si katolikë, ose duhet të bëhen mysliman e nëse dëshirojnë të bëhen të krishterë atëherë ortodoks.¹⁹⁴⁹ Po ashtu edhe Leo Freundlich e merrë këtë artikull dhe e riboton në librin e tij “Albaniens Golgotha”¹⁹⁵⁰

Më 31 Janar 1911¹⁹⁵¹ njofton konsullata austriake e Shkupit se kishte pasur një grup ortodoks nga Maqedonia, më saktë nga Kumanova që kishin shkuar tek argjipeshkvi Lazër Mejda dhe tek famullitari i Ferizajit Dom Pashk Krasniqi dhe u kishin kërkuar

¹⁹⁴⁷ ÖStA. PA, XIII, 314 Türkei, XXXIV / 5 A, më 12. shkurt 1913

¹⁹⁴⁸ Shif ÖstA. PA. XIX, 93, Serbien XVIII/ (Rom – V.) 2480, më 02. VI. 1914

¹⁹⁴⁹ Der Konflikt mit Montenegro, Reichspost 20 mars 1913, fq. 2, poashtu edhe Ramaj: Lazër Mjeda në argjipeshkvinë Shkup-Prizren, fq. 132.

¹⁹⁵⁰ Freundlich L.: Albaniens Golgotha fq. 27

¹⁹⁵¹ HHStA XXXVIII PA. 441, Konzullate Üsküb 1911-1913 të datës 31 janar 1911, fq. 293-294.

ndihmën e tyre që ata të kalojnë në katolicizëm. Pra ishte fjala për besimtarë ortodoks maqedonas e që dëshironin të kalonin në katolicizëm. Është e njohur komuniteti greko-katolik me kombësi maqedonase në Maqedoninë e jugut, pra në Strumicë e rrethinë, por këta ishin tamam ortodoksë. Nuk është fjala për komunitetin katolik të ritit bizantin që jeton edhe sot e kësaj dite në territorin e Maqedoniës, por është fjala për ortodoks të vërtetë.

Komunitetin greko-katolik në Maqedoninë e sotme ia kishte besuar Papa Benedikti më 1915 argjipeshkvit të Shkupit Imzot Lazër Mjedës. Argjipeshkvi Mjeda ishte pra edhe argjipeshkëv i katolikëve të ritit bizantin në Maqedoni, që më kombësi janë maqedonas. Argjipeshkvi Mjeda dëshironte që këtë komunitet të vizitonte vetëm dhe të shihte në të vërtetë se si është gjendja e këtyre shpirttrave që papa ia kishte besuar. Organet e atëhershme bullgare nuk i dhanë leje Mjedës që të viziton këtë komunitet. Viti 1915 ishte shumë vit i vështirë edhe për katolikët e ritit bizantin, sepse bullgarët kishin vrarë e mbytur dhe kishin shkatërruar gati çdo gjë që ata kishin, shtëpi e pasuri tjera. Ngaqë Mjeda nuk mund të shkonte në këtë zonë, ai organizoi që ndihmat t'ua dërgonte gjithsesi dhe përmes meshtarit P. Nedeljko, i cili më 20 mars 1916 i shkruan një letër falënderimi Mjedës për këto ndihma të rëndësishme.¹⁹⁵²

Pas largimit apo më mirë të themi dëbimit të L. Mjedës më 1922 nga argjipeshkvia Shkup-Prizren, kjo argjipeshkvi humb titullin argjipeshkvi dhe i kthehet titulli ipeshkvi dhe kështu mbeti deri më 1924 pa ipeshkëv, kurse më 1924 u emërua ipeshkëv Ivan Franjo Gnidovec nga Slovenia. Gnidovec e mësoi shqipen shumë mirë, bile dihet se Gnidovec kishte vijuar shkollën në Slloveni dhe po ashtu kishte studiuar në Slloveni teologjinë të cilën e kishte vazhduar edhe në Vjenë, ku më 1903 edhe doktoron me temën "De Hippia maiore Platoni attribuendo" që kishte shkruar në gjuhën latine.

Gnidovec qëndroi ipeshkëv në këtë ipeshkvi deri në vitin 1939, kur selia ipeshkvore kaloi me Gnidovec prej Prizreni në Shkup. Imzot Gnidovec ishte njëri shumë i përshpirtshëm dhe njëri i Zotit. Ai është shpallur sot „shërbëtor i Zotit“ dhe laramanët e anës Karadakut i lutën ipeshkvit Gnidovec dhe e mbajnë si njëri të shenjtë. Për jetën dhe veprimtarinë e Gnidovec shih më shumë *Gnidovcev simpoozij v Rimu*, Celje 1989; TURK Aloiz: *Skof Janez Gnidovec*, Celje 1992. Këtu do të shënojmë vetëm shkurtimisht sa i përket raporteve me laramanët, sepse koha e Gnidovec dhe çështja e laramanëve duhet të hulumtohet në thellësi, sepse pikërisht kjo është koha shumë e bujshme për laramanët në Kosovë. Me ardhjen e ipeshkvit Gnidovec, ai urdhëroi që të rishkruhen librat ku janë të shkruar laramanët e pagëzuar. Një libër të madh hartoi dom Fanian Ciril, meshtar slloven dhe që shërbente në ipeshkvin Shkup-Prizren dhe librin në Stubëll e bëri dom Dedë (Domonik) Ramaj. Siç duket, ipeshkvi Gnidovec e ngarkoi Dom Fa-

¹⁹⁵² Shif më shumë Rudolf Grulich: *Die unierte Kirche in Maqedonien* (1856-1919), fq. 91.

bian Ciril që të merrët me punën e laramanëve. Edhe sot e njohin disa prej tyre këtë meshtar të zellshëm. Dom Qiril është i lindur më 16.IV.1916 në fshatin Lasce, komuna Dvor të Sllovenisë, famullia Zuzenberg. Më 14.IV.1942 është shuguruar për meshtar. Pas luftës së dytë botërore ishte kapelan në Letnicë dhe pastaj më vonë në Pejë. Ai kishte sëmundjen e kancerit. Në tetor të 1953 u operua në Zagreb dhe 3 ditë pas operacionit vdiq më 11.XII.1953, edhe pse ishte i ri, vetëm 38 vjeçar. Është i varrosur në Zuzenberg. Ka shkruar dy kronika për famullinë e Pejës (dorëshkrim) që quhen „*Kronika e famullisë Pejës*“, 1942 dhe 1948. Sidomos atë që D. Fabian Ciril kishte bërë për laramanët dhe shënimet apo shkrimet e tij nuk kanë parë dritën e botimit asnjëherë. Duhet ashtu kështu që veprimtaria e ipeshkvit Gnidovec për të mirën e laramanëve të ndriçohet. Ai shkonte i vizitonte laramanët në tërë territorin e ipeshkvisë. Gnidovec bisedonte me laramanët, u jepte fuqi që ata të deklaroheshin haptas katolikë e që mos të fshiheshin e të jetonin si laramanë. Kjo, siç duket, kishte sukses sidomos në zonën e Karadakut, sepse një pjesë e laramanëve e kësaj zone, pikërisht në kohën e ipeshkvit Gnidovec, u deklarua haptas katolikë, në Dunav, Terzijaj, Llokme, Selishte... Gnidovec shkonte i vizitonte laramanët dhe atje kalonte natën nëpër bujtina shumë të thjeshta në shtëpitë e tyre. Është shumë me rëndësi të ceket se ipeshkvi Gnidovec ishte ai njëri që në vendet ku jetonin shumicë laramanët, u angazhua dhe ndërtoi kishën apo kapelën në atë vend, p.sh. në Dunav (afër Gjilanit) apo Llapushnik (Drenicë) dhe Kravasari të komunës së Malishëvës. Me të vërtetë, në popullin shqiptar në Kosovë dhe Maqedoni ende mbahet mend I. Gnidovec si njeri i shenjtë dhe njihet shumë për veprimtarinë e tij bamirëse jo vetëm për katoliket, por pa dallim feje dhe se ishte mbrojtës i palodhur për të drejtat e fshatarëve që ju merreshin tokat.

Të pagëzuarit që mbahen fshehtë në Karadak

Të pagëzuarit dhe që mbahen të fshehtë në Karadak janë shumë edhe sot. Laramanë kishte në këto vende:

Në zonën e Kradakut – rrethi i Gjilanit - Dunav, Stublla Poshtme, Selishte, Koregj, Sefer, Terzijaj, Depçe, Zubaj, Zhegra, Vërçevic, Stanqij, Zegbash, Remnik, Smajmuçi, Llokme, Bresalc; rrethina e Ferizajit - Loçkobare, Papaz, Ribnik, Nishor, Jasen, Caravajkë, Muçibaba, Remnik; afër Prizrenit Lladrovci e Vohor, në Drenicë Lazice e Llapushnik etj.

Shkrimtari bullgar P. Cilev¹⁹⁵³ Kishte vizituar më 1911 shumë vende nëpër Kosovë, sikur edhe Dunav, Hanroc, dhe në Lloçkobare përmend ai një rast interesa që festonin

¹⁹⁵³ shih P. Cilev: Obikolka iz albanski seliste v Pristinsko, Prizren, Debrsko i Ohridasko

festat katolike, sikur Shën Dimitrin (Sh`Mitrin), ku kishin blerë qirinjtë për t'i ndezur natën e për tu lutur, verë për të festuar. Po ashtu edhe A. Urošević¹⁹⁵⁴ përmend këtë vend ku kishte laramanë, që i kishte treguar Dom Tadej Ivanovic.

Pastaj në vende afër Ferizajt, kishte familje laramane sikur Talinovci, Jerliu, Muhovci, Koshare. Këto vende i kishte vizituar deri vonë prifti i Ferizajt së bashku edhe vendet tjera. Këtë e cek edhe Dom Gapër Gjini kur thotë se le t'i përmendim këtu edhe studimet që i kemi bërë në terren në anën e Ferizajt dhe të Gjakovës. Në katundet afër Ferizajt: Talinofc, Jerli, Muhovc, Papaz, Tern, Koshare, Loshkobare, deri ne vitin 1898 meshtari nga Ferizaji i vizitonte shumë prej shtëpive laramane.¹⁹⁵⁵

Është interesant se këto vende i kishte vizituar prifti laramanët, por nuk ishte hetuar fare se është prift nga rrethi, sepse ai ishte veshur sikurse një fshatar i thjeshtë dhe kishte çantën në krah, ku kishte një armë për gjueti dhe disa pëllumba të mbytur në krah, kështu që në çantë kishte të gjitha përgatitjet e veta për meshë dhe ceremoni të tjera fetare dhe shkonte e kremtonte meshën në këto vende. Këtë e bënte edhe dom Bartollome Fantela, i njohur sikur Dom Bata, që kishte shërbyer dhe kishte shërbyer edhe në famullinë e Letnicës dhe sipas gjitha gjasave qysh në fund të shekullit XIX në Stubëll kishte organizuar mësim për fëmijët e këtushëm e më vonë edhe në Mitrovicë dom Nikollë Mazrreku (për këtë shih edhe faksimilen e dokumenteve arkivore e letrave të konsujve austriakë nga Mitrovica). Fenomenin e "gjuetisë" e përdornin meshtarët katolikë edhe në vende tjera, p.sh. dom Mikel Tarabulluzi, kur i vizitonte familjet në Karadak, shprehet një person me rastin e ndërtimit të kishës në Dunav kur thotë se *"më kujtohet kur don Mikeli kalonte nëpër fshatin tonë tue shku në Sefer, Kuregj, Terzija etj, për të çue meshe. Bante teshat si i bajshin turqit e më krah bante pushkën. Tanë ket anë ai e ka mbajtë në fe. Pagëzonte, çonte meshë nëpër shpija... Ai u kanë shumë burrë i mirë dhe trim i madh"*¹⁹⁵⁶.

Kjo formë e organizimit të mësimin të fëmijëve nëpër famulli katolike në Kosovë, ishte gati e rëndomtë. Dom Fantela kishte hapur edhe një shkollë kishtare në gjuhën shqipe në Ferizaj. Po ashtu kishte edhe në Pushnik laramanë.

Në rrethin e Pejës ka në këto vende laramanë, në Belaj, Lumbardhë e Rashiq, Dom Ciril (Qiril) Fabian është prifti i mëparshëm i Letnicës që kishte punuar shumë me laramanë në tërë Kosovën. Për të flasim më vonë.

Shumë emra që ka shënuar si laramanë, ka meritë të madhe prifti i Letnicës dom Qiril Fabjan e që ne do t'i japim këtu më poshtë sipas F. Djuric¹⁹⁵⁷ që po ashtu është publikuar edhe nga Albert Ramaj.¹⁹⁵⁸

¹⁹⁵⁴ Shih A. Urošević: Dvoverstvo medju Arbanasima

¹⁹⁵⁵ Gjini Gaspër, ipeshkva Shkup-Prizren, fq. 142.

¹⁹⁵⁶ Gjergji Ndue: 10 vjet shërbim të pashoq, (motrat në malet e Karadakut), in: *Drita*, X, 10 (78), 1979, fq. 7

¹⁹⁵⁷ Djuric F.: Die Geschichte fq. 198-216

¹⁹⁵⁸ Ramaj Albert: *Burime dhe dëshmi* fq. 148-156.

Selishte/Malokët

Shabani i Bakijes

Selim i Bakijes /me 7 anëtarë

Zylfia i Bakija

Mirta i Shabanit /me 5 anëtarë

Hasani i Ahmetit /me 10-12 anëtarë

Delija i Dalipit

Sherifi i Dalipit /me 7 anëtarë

Tali i Lilit

Lazi i Lilit

Gania i Osmanit

Vrçevica

Hajrizi i Ahmetit

Nahija i Fahirit

Nahija i Agushit

Avdyli

Rizahi

Terzijaj

Hajdini i Smajlit /me 35 anëtarë

Sahiti i Ajvazit /me 15-20 anëtarë

Abazi i Mysinit /me 15 anëtarë

Delia i Ajvazit / me 9 anëtarë

Hasani i Salihit/ me 3 anëtarë

Hajrizi i Hisenit /me 6 anëtarë

Ramadani i Salihit / me 6 anëtarë

Dhe 51 persona të tjerë

Të tjerët deklarohen haptas katolikë

Dunav

Gjemë Hyli

Një tjetër familje nuk është shënuar emri

Sefer

Hamdia

Bajrami

Gjithësej 28 anëtarë

Koregj

Rrahimi i Hajrez

Sejdiu i Nuhisë

Jetishi i Murtezit

Vebiu i Nasufit

Simoni i Monit

Rifati i Monit

Emini i Sadrisë

Riza i Alies

Demushi i Zylfijes

Idrizi i Sejdis

Gjithësej 55 persona

Gjendja e vitit 1986

Selishte (Malokët)

Shabani i Bakies u shpërngul në Gjilan me familje dhe janë ende laramanë.

Selimi i Bakies me familje janë në Selishte dhe janë laramanë.

Zylfiu i Bakies me familje është shpërngulur në Zhegër dhe janë laramanë.

Mirta i Shabanit është në Selishte dhe janë laramanë dhe biri i tij është martuar me një laramane nga Dunavi.

Hasani i Ahmetit, jeton me familje në Selishte, janë laramanë.

Delia i Dalipit jeton me familje në Selishte dhe janë laramanë.

Tali i Lilit (Halilit) jeton me familjen e vet në Seliste dhe janë laramanë të vërtetë, një djalë i tij jeton në Selishte kurse tjetri është shpërngulur në Zhegër, të gjithë janë laramanë.

Sherifi i Dalipit, jeton me familje në Selishte, janë laramanë.

Familja e Malokëve është më shumë katolike se laramanë.

Shaban Bakija është shpërngulur në Gjilan.

Ilazi i Halilit apo siç e quanin Ilazi i Lilit ishte Mark Gashi, jeton me familje në Pr-

ishtinë. Djali i Ilaz Halilit apo Mark Gashit është poeti i njohur Mirko Gashi.

Gania i Osmanit (Zef Osmani) jeton në Kabash.

Në Selishte sot nuk ka më katolikë, por ka vetëm 6 shtëpi laramanë kurse të tjerët janë shpërngulur në Zhegër, Gjilan, Kabash, Konjare afër Kumanovës, Shkup Ferizaj etj.

Prej dy familjeve laramane nga Zhegra ishin dy priftërinjtë, që kishin studiuar në Itali dhe kishin shërbyer nëpër shumë vende të botës. Shahini (Pashk) i Ferizit dhe Ahmeti i Fazlies. Për Shahin (Pashk) Ferizin kemi shkruar në këtë artikull, por për Ahmetin nuk kemi të dhëna të duhura, kështu që mbetet të hulumtohet kjo gjë. Siç duket Ahmeti ka vdekur në Stamboll dhe është varrosur atje, kurse Shahini (Pashku) në Damask ka vdekur dhe është varrosur.

Prej Selishtës është familja Azizi që sot jeton në Kabash. Është shumë interesant që të studiohet familja Azizi, pasi që kur ata u deklaruan katolikë haptas më 1929 dhe se nuk do të mbesin më laramanë, por do të jetonin si të krishterë të vërtetë, shihej për këtë rajon diçka tronditëse dhe guxim i madh për atë kohë. Për këtë arsye, bashkëvendësit e tyre kishin “nuhatur” për këtë punë dhe dëshironin që ta pengonin. Kështu që ky ishte i detyruar që të shpërngulej nga Selishte e të shkonte në Kabash. Por prapëseprapë banorët e Selishtës dëshironin ta pengonin. E kanë rrahur laramanët këtë familje, pse shpërngulej dhe deklarohet haptas si katolike dhe nuk e kishin lënë më që të kthehej fare në Selishte. Por edhe kur shkuan në Kabash, kishin probleme nga myslimanët dhe laramanët e Karadakut, e sidomos të Selishtës, që këta tashmë haptas shkonin në kishë. Dëshironin ta pengonin. Një kohë kjo familje shkoi dhe u vendos në Stubëll, për shkak të këtyre kërcënimeve, por më vonë prapë u rikthye në Kabash, kur u qetësua gjendja, ku edhe sot jeton.

Asllani i Azizit kishte dy djem, Osmanin dhe Ilazin

Osmani kishte 3 djemtë, Ania, Hedia e Remizim. Ijazi kishte vetëm një djalë, Halimin. Është interesant të ceket se Ilazi ishte shpërngulur më 1973 në Kabash, po ashtu vëllezërit e tij Hamdija dhe Ramizi dhe kishin kaluar haptas katolicizëm, por Hamdija dhe Ilazi kishin bërë kurorëzim kishtar qysh vonë, pra kur Hamdija ishte 76 vjeçar.

Alia (Ilia, Elia) kishte 5 djemtë e 5 vajza: Zefin (Shaqirin), Pashkun, Fatmirin, Isakun, Seferin dhe vajzat të martuara (Manja e Difa).

Hamdiu (Martini) kishte dy djemtë Zizkin (Frrokun) dhe Reshatin (Ilia).

Ramizi (Antoni) kishte vetëm një vajzë, Ima.

Halimi kishte një djal Sahitin (Frrokun), që kishte vdekur në moshën e re më 1974. Ai ka dy fëmijë, Pal (Halim) dhe Afrim (Ilaz).

Vërçevicë

Hajrizi i Ahmetit

Nahia i Fahirit

Nuhija i Agushit që tashmë është shpërngulur në Ferizaj

Avdyli

Rizahu

Vërçëvica ka edhe laramanë të tjerë.

Terzijaj

Hajdini i Smajlit, kjo familje jeton në Zhegër, të gjithë janë laramanë.

Sahiti i Ajvazit, kjo familje jeton në Prishtinë, janë tash myslimanë.

Abazi i Misinit, kjo familje jeton në Zhegër, tash janë myslimanë.

Delia i Ajvazit, kjo familje jeton afër Shkupit, tash janë myslimanë.

Hasani i Salihit, kjo familje jeton në Kabash dhe janë deklaruar haptas katolikë.

Hajrizi i Hysenit, jeton me familjen e vet në Zhegër, janë laramanë.

Ramadani i Salihit, jeton në Kabash, janë laramanë.

Shefkia i Jetishit është shpërngulur në Kabash dhe është e deklaruar katolike.

Dunav

Më 1981 sipas m. Itilia Krämer kishte 60 persona katolikë, 221 laramanë dhe 16 myslimanë.

Kurse me 1987 ishin vetëm 5 shtëpi katolike (me 51 anëtarë) 20 laramane (me 148 anëtarë) por asnjë mysliman. Kështu që shumica prej tyre janë shpërngulur në vende të ndryshme, në Konjar (afër Kumanovës), Ferizaj, Gjilan, Shkup. Kabash etj.

Sefer

Hamdiu me familje është shpërngulur në Gjilan, tash janë myslimanë.

Bajrami me familje është shpërngulur në Ferizaj, janë laramanë.

Koregj

Rrahimi i Hajres

Sejdia i Nuhisë

Jetishi i Kurteshit

Vebia i Nasufit

Rifati i Monit, kjo familje është shpërngulur në Ferizaj ku edhe është deklaruar haptas katolike

Emini Sadrisë

Rizahu i Alies
 Demushi i Sybfijes
 Idrizi i Sejdisë
 Simoni i Monit

Po ashtu edhe në vendet sikur Remnik, Caravajk, Smajlmuq, Zubaj, Depçe, Zegbash e Muçibab, ku ende këto ka familje janë laramane, por këto familje ishin më shumë nën ndikim dhe presion të myslimanëve që të deklaroheshin katolikë, kështu që nuk ishte lehtë që të mblidhen statistikat e sakta të tyre për shkak të frikës që të mos e marrë vesh ndokush.

Zhegra

Është qendër e laramanëve të Karadakut. Sepse për laramanët është shumë lehtë që në shtëpitë e veta të mbajnë fenë krishtere, kurse haptas kanë emra myslimanë dhe nuk mund të vërehet se janë të krishterë. Në Zhegër ka shumë të tillë, që janë laramanë dhe nuk mund të vërehen.

Rajoni Stanqiq

Në Depçe janë 4 shtëpi laramanë
 Në Zimerc janë 3 shtëpi laramanë
 Në Toplanë janë 16 shtëpi laramanë
 Në Muqaj janë 2 shtëpi laramanë

Në Azemce nuk dihet saktësisht se sa kishte, sepse banorët e këtushëm janë shpërngulur në Zhegër, Gjilan, Konjare afër Kumanovës, Shkup etj. Azemce ishte nën ndikim dhe presion të myslimanëve, kështu që laramanët nuk kishin lehtë nëse dihej se ishte laraman.

Nga ky vend vjen edhe familja Azemi (botues të gazetës *Fakti* në Maqedoni), që ishin më parë të pagëzuar, dhe pastaj u shpërngulën në Maqedoni dhe kishin humbur çdo kontakt me katolikët e Karadakut.

Jasen

Këtu ishte një familje katolike që quhej Ukaj. Shefkiu (Zefi) dhe Serafini kishte vdekur dhe kishte djemtë dhe jetonte me Selverin, që ishte djali i vëllait të tij që kishte vdekur e që quhej Serafin. Baba i tyre Prenku (Rexha) ishte deklaruar më 1936 katolik. Rexha (Prenku) kishte edhe 7 vëllezër dhe 10 motra. Kur u deklarua Rexha (Prenku)

haptas katolik, kishte probleme të mëdha me vëllezërit e vet edhe pse ishin edhe ata vetë laramanë dhe rrethi e vet, të nxituar nga hoxha i vendit. Hoxha e kishte përkrahur që familja e Rexhës (Prenkut) të keqtrajtohej e ta mbyllnin në shtëpi, vetëm pse ishte deklaruar haptas katolike. U kishte predikuar vendasve të këtushëm se “*të krishterët shkojnë në ferr, kurse myslimanët në parajsë*” dhe se „*të krishterët janë të papastër sepse nuk lahen dhe nuk rrethpriten*“. Të gjitha kontaktet me familjen e Rexhës (Prenkut) i kishin ndërprerë vëllezërit dhe motrat dhe kishin bërë presione të mëdha që mos të deklarohet haptas katolik. Kishin paguar disa njerëz që edhe ta vrasin vëllain e vet Rexhen (Prenkun), vetëm pse ishte deklaruar haptas katolik. Po ashtu kishin keqtrajtuar edhe gruan e tij, vetëm e vetëm që të kthenin mendjen e tij. Vëllezërit dhe motrat e tyre ishin shpërngulur në afërsi të Kumanovës dhe Shkupit, mbasi kishin parë se Prenku (Rexha) nuk dëshironte “të kthehej” në myslimanizëm, dhe kishin thënë se “*ne nuk dëshirojmë të jetojmë në afërsi të latinëve që shkojnë në kishë dhe që hanë mishin e derrit*”.

Llokme

Llokma është vend ku të gjithë ishin ose të katolikë ose laramanë. Pra, myslimanë nuk kishte në këtë vend.

Stublla e ulët dhe Goden

Këtu janë 20 familje laramane dhe 10 myslimane. Ka edhe familje katolike.

Bresalc

Është vend shumë interesant për laramanë. Qysh në vitin 1641 argjipeshkvi Gjergj Bardhi shkruan në raportin e tij se në Bresalcë janë të gjithë katolikë. Ishin gjithsej 16 shtëpi me 120 banorë. Ishin 40 të krezmuar. Më 1760 argjipeshkvi Matej Mazrreku shkruan se në Bresalc kishin mbetur vetëm 4 shtëpi katolike, kurse 15 të tjera janë islamizuar, por ai deklaroi se të gjithë gratë kishin mbetur ende katolike. Kurse A. Urosecvic në shkrimin e tij “Dvoverstvo medju Arbanasima” shkruan për 1905 se në Bresalc kishte probleme me fqinjëve që ankoheshin se fqinjët e tyre mbajnë kontakt me kishën katolike. Këtu bëhej fjala për mëhallën e Rexhovyhtëve. Kur është dorëzuar lista e emrave të rekrutuar si të krishterë më 1930 në Vërbovc afër Gjilanit më 1930 nga meshtari i Letnicës. Në këtë listë ishte po ashtu edhe emri Gjergj, i biri i Tahir Ahmetit nga Bresalci. Ngaqë Vërbovci nuk ishte përgjegjës për Bresalcin, por ishte Paravoli, kështu që ky emër u dërgua në Paravol. Në Paravol u argumentua se Gjergji në të vërtetë kishte emrin Rifat dhe ishte biri i Ahmet Tahirit. Fjala është për vitin 1930. Të njëjtën gjë, Uroseciv e kon-

staton se prifti katolik nga Letnica dom Tadej Ivanovic kishte vizituar shpesh Bresalcin dhe aty kishte mbajtur edhe meshën, po ashtu dom Tadeja kishte pagëzuar dhe kishte kurorëzuar kishtarisht njerëz nga Bresalci. Edhe sot e kësaj dite në Bresalc është vendi ku quhet „Kisha e Bresalcit“. Siç duket, me ndikimin e hoxhës së vendit, laramanët e Bresalcit u „zhdukën“ nga Bresalci.

Brus/Peshter

Në Brus janë familja e Halit dhe Metë Gashit që ende janë laramanë. Haliti kishte 2 djemtë, Shabanin dhe Lila. Meta kishte dy djem, Hasimin, Limën Nazir dhe Ramadanin. Sot janë Shaban Haliti e Lila Haliti ende laramanë. Rasimi Metë Gashi kishte 3 djem, Isa, Alia e Duli, që janë edhe sot laramanë. Isa lidhjet martesore të fëmijëve të vet i kishte me myslimanë, kurse Aliu dhe Duli me katolikë. Kur kishte vdekur Lima, në familje ishte bërë ndarje se a të varroset Lima me prift apo Hoxhë. Nipi i tij Isa, ishte që të varroset me hoxhë dhe pasi u bë varrimi i tij, prapë anëtarët e familjes që ishin të mendimit se Lima duhej të varroset me prift, kishin shkuar te prifti i vendit dhe kishin lutur që të thotë meshë për Limën.

Bukavishte

Në Bukavishte ka familje laramane, së paku dihet për familjen Gashi. Janë 5 familje Abaz Gashi, Shaip Gashi, Rustem Gashi dhe Hajdar Gashi. Këta i kanë pagëzuar fëmijët e vet dhe shkonin fshehtas në kishë. Shumica e banorëve të Bukavishtës janë shpërngul në Kabash, Janjevë, Ferizaj, Prishtinë, Shkup.

Laramanët e Kosovës kanë një histori shumë interesante e që deri më tani nuk është studiuar edhe aq sa duhet në thellësi.

Motrat (murgeshat) Vinçenciane dhe Bijat e dashurisë Hyjnore në Karadak dhe laramanët

Për çka po e shkruajmë këtë pjesë në raport me laramanët. Është një fenomen interesant se disa nga laramanët, kishin shumë besim tek motrat e kishës (murgeshat). Edhe pse motrat e kishës në fakt shërbenin për ndihmën mjekësore për të gjithë njerëzit apo edhe për bamirësinë për të varfërit.

Motrat vinçenciane kishin arritur në zonën e Karadakut qysh në fillim të shekullit XX.¹⁹⁵⁹ kanë arritur në Stubëll më 15 mars 1961. Në Letnicë më 1927 (vetëm për dy muaj) dhe me 1935 erdhën dhe mbetën aty deri sot. Motrat vinçenciane kishin ard-

¹⁹⁵⁹ Krah. Djuric, F.: die Geschichte fq. 180-187.

hur nga Slovenia për të shërbyer në Kosovë. Në kushte shumë të vështira dhe ambient ndryshe nga ai në Slloveni, ato megjithatë u përkushtuan popullit të Karadakut. Ato bënë vizita nëpër shtëpia edhe në vende të largëta, duke ecur këmbë. Në Stubëll dhe në Letnicë kishin një miniambulancë që për tërë rrethin e Karadakut u bë një çerdhe për të sëmurët. Pa dallim feje apo kombësie. Këto motra, edhe pse pa rrugë të përshtatshme për të transportuar medikamentet e ndryshme mëse të nevojshme për të sëmurët, por ato i bartnin orë të tëra edhe vetëm dhe këmbë, vetëm e vetëm që të kenë mundësi për nevojtarët. Është interesant se motra Svetomira Polda mbante përherë një çantë me vete ku transportonte medikamente në Stubëll prej vendeve të ndryshme dhe kjo atë kohë quhej “motër strajca”. Tamam sipas shembullit të Shën Vinçenc Paulit, themeluesit të këtij rregulli, që tërë jetën e vet ia kushtoi të sëmurëve.

Motrat e para që erdhën në Stubëll ishin nga Sllovenia: m. Svetomira Polda, m. Karmela Benko dhe m. Jerneja Novljan. Këto motra njihnin edhe barërishtat që mund të përdornin për sëmundje të njerëzve e që mund të gjendeshin në zonën e Karadakut, kështu që edhe atë pasuri natyrore e shfrytëzonin sipas mundësive.

Në kujtesën ende të freskët është motra Himelina Drenik. Më 1980 shkruan për laramanët e Karadakut se edhe sot e kësaj dite ata janë përherë që vizitojnë ambulancën e Stubllës për nevoja të ndryshme. Sidomos gratë tregojnë shpesh dhe thonë se “*ne në shtëpitë tona jemi katolike*”. Është interesant të thuhet se gratë dhe femrat laramane apo myslimane të anës së Karadakut, nuk kishin aq shumë besim tek mjekët për t’i vizituar për ndonjë kontrollë mjekësore, por besim dhe mbështetje të plotë kishin në motrat vinçenciane dhe shpesh ishte ky shkaku që ato i vizitonin. “*Për festa blejmë qirinjtë, por ruhem i që mos të na shohin fqinjët tanë. Dhe i kemi po ashtu dy emra, një të krishterë e një mysliman. Shkojmë fshehtas në Kishë, sidomos për festa të mëdha*”. Dhe vazhdon ajo se si tregojnë gratë gjatë mjekimeve që bënë në këtë ambulancë se edhe fëmijët e tyre i edukojnë në të njëjtën gjë sikur fetë, pra edhe në fenë krishterë edhe atë myslimane, por po ashtu i mësojnë që mos të flasin me dikë tjetër për këtë punë.

Ajo tregon një rast se si një herë një grua e re kishte ardhur 3 orë këmbë për të sjellë fëmijën e vogël tremuajsh dhe që ishte shumë i sëmurë. Ajo kishte udhëtuar 13 kilometra në këmbë për ta ardhur tek ambulanca në Stubëll. Por ishte e kotë, sepse foshnja e vogël ishte në gjendje shumë të keqe. Dhe motra i tregon se për këtë foshnje ishte vështirë që të bëhej tashmë diçka. Por e ëma i tregon se ajo është laramane dhe e pyet motrën se a bën që të shkonte me fëmijë në kishë dhe të thërriste priftin e atyshëm që fëmijën ta bekojë apo ta pagëzojë, së paku ajo këtë dëshirë e kishte që fëmija i saj të vdiste si i krishterë. Meshtari i Stubllës shkon dhe e pagëzon fëmijën, sipas dëshirës së nënës së tij, pas pagëzimit fëmija vdes. Nëna e gJORë, ishte e kënaqur me këtë akt dhe thërret: Zot i dashtun, fëmija shkoi në parajsë” dhe kështu së paku një pjesë e dhembjes së shpirtit të saj u zbut, pasi kishte pagëzuar fëmijën.

Është e ditur shpesh se fëmijët ishin pagëzuar nga nënat e tyre, pa dijeni të babait, nëse në asi rastesh nëna ishte laramane e babai mysliman, nuk guxonte t'i tregonte kurrë për këtë punë. Kurse, kur të dytë prindërit ishin laramanë, ata që të dy ishin të pajtimit të pagëzonin fëmijën e vet.

Do të cekim, tërthorazi por jo për jetën e saj, edhe veprimtarinë e motrës Otilia Krämer dhe veprimtarinë e saj në mesin e laramanëve në Karadak. M. Otilia Krämer ishte me prejardhje gjermane nga Vojvodina. Historia e familjes së motrës Otilia është tragjike, këtë e përshkruan edhe m. Slavica Buljan¹⁹⁶⁰ që edhe vetë m. S. Buljan kishte jetuar më motrën Krämer në Dunav. Nuk duhet harruar se edhe motra Otilia Krämer në Dunav afër Zhegrës së Gjilanit, dhe që është nën juridiksionin e famullisë së Stubllës, ka shërbyer shumë për gratë laramane dhe për popullatën laramane. Motra Otilia është e njohur edhe si Motra e madhe. Ajo kishte ardhur së pari në Binçë të Vitisë e pastaj në vitet '70 kishte shkuar dhe vepruar në fshatin Dunav. Fshati Dunav është afër kufirit Kosovë Maqedoni, disa edhe thonë se aty është edhe zemra e Karadakut. Dunavi ishte vend tipik laraman, por me ardhjen e motrës Otilia në Dunav, disa gjëra kanë ndryshuar tek këtë njerëz. Motra Otilia ishte shumë e hapur për ndihmat dhe përkujdesjen medicinale në këtë zonë të Karadakut, jo vetëm për të katolikët, por për të gjithë njerëzit pa dallim feje. Nga Dunavi është edhe meshtari Dom Shan Zefi, m. Tevida Ademi (nga një familje myslimane, por ajo është bërë murgeshë dhe shërben dhe ligjeron në Institutin kateistik në Shkodër). Ajo ka studiuar teologjinë në Zagreb. Po ashtu edhe këngëtari Ismet Bexheti është i këtij vendi. Siç duket, në jetën e dom Shan Zefit dhe të Motrës Tevida Ademi kishte ndikuar më së shumti M. Otilia Krämer, dhe jo vetëm në ta, por edhe në të gjithë banorët e fshatit Dunav, sidomos tek laramanët.

Përfundim

Sa i përket laramanizmit në Kosovë apo më gjerë, Maqedoni, Shqipëri... ne nuk mund t'i shënojmë të gjitha në këtë shkrim, sepse duhet bërë një studim më i thukët për këtë temë, që ende nuk është bërë si duhet – por në këtë drejtim jemi duke punuar që disa vite dhe shpresojmë se do të shohë dritën e botimit ajo që është punuar deri më tani apo që edhe në të ardhmen do të punohet. Qëllimi i këtij shkrimi ishte që të kemi një pasqyrë të shkurtër për laramanizmin në Kosovë, sidomos në shekullin XIX-XX. Në këtë shkrim, nuk kemi cekur pra ashtu disa vende ku kohëve të fundit disa nga laramanët në Kosovë janë deklaruar haptas dhe janë pagëzuar publikisht, sikur ishte rasti i rajonit të Rugovës, në Kuqishtë, apo edhe rajoni i Drenicës sikur

¹⁹⁶⁰ Buljan Slavica *Velika sestra - Sestra Otilija majka bolesnih, siromašnih na Kosovu* Zagreb 2009. Përkthimi shqip, Motra e madhe. Motër Otilia – nëna e të sëmurëve dhe të varfërve në Kosovë, Prizren (Drita) 2009

Llapushniku apo Kravasari i Malishëvës, apo Bresalcit të Gjilanit. Por siç e ceka edhe më parë, për çështjen e kriptokrishtenizmit apo të laramanizmit në Kosovë, Shqipëri, Maqedoni jemi duke përgatitur një studim më vete e ku aty do të jepen gjërat më të detajuara, por, në këtë shkrim paraqitëm vetëm në mënyrë sipërfaqësore fenomenin e laramanizmit.

Literatura

1. [Marino BIZZI]. Franjo RACKI Izvjestaj barskoka nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanaskoj i Staroj Srbiji. Në: Starine. Na Sviet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti 20(1888) fq. 50-156.
2. BARTL Peter: Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878-1912). Wiesbaden 1968.
3. BARTL Peter: Kosova and Macedonia as Reflected in Ecclesiastical Reports. In: Arshi Pipa and Sami Repishti (Hrsg), Studies on Kosova. New York 1984. S.23-39 (shqip versioni më i zgjeruar: Relacionet e priftërinjëve vizitatorë si burim për historinë e popullit dhe kishës shqiptare, in: Urita, VIII, 1, 2000, fq. 37-76.
4. BARTL Peter: Kryptochristentum und Formen des religiösen Synkretismus in Albanien. In: Grazer und Münchener Balkanologische Studien. München 1967. S. 117-127 (=Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients 2). Përkthimi shqip (nga Albert Ramaj): Kriptokrishtenizmi dhe format e religjionit sinkretik të shqiptarë, in: Urtia, X, 1 (15) 2002, S. 107-119.
5. Blagoves: Kosovski laramani-mucenici, nr. 5-6, fq. 5-12 Beograd 1969
6. BRESTOVCI Sadullah: Lëvizja kombëtare shqiptare në kazanë e Gjilanit, Rilindja Nr. 4394, 24. VI. 1971.
7. BULJAN Slavica Velika sestra - Sestra Otlilja majka bolesnih, siromašnih na Kosovu Zagreb 2009. Përkthimi shqip: Motra e madhe. Motër Otilia – nëna e të sëmurëve dhe të varfërve në Kosovë, Prizren (Drita) 2009
8. CANA Zekeria: Gjenocidi i Malit të Zi mbi popullin shqiptar 1912-1913 (Dokumente).
9. CHOUBLIER, Maximilien: Les Bektachis et la Roumelie. In: Revue des Etudes islamiques (1927).
10. CILEV P: Obikolka iz albanski seliste v Pristinsko, Prizren, Debrsko i Ohridasko, Izvestija na Narodnija muzej v Sofija, VI, 1926.
11. CORDIGNANO Fulvio S.I.: - L'Albania a traverso l'opera e gli scritti di un grande Missionario italiano il P. Donenico Pasi S.I. (1847-1914). I-III Roma 1933-1934., Shqip janë veprat e para të përkthyer dhe botuara "Shqipëria" I (Tiranë 2007) dhe "Shqipëria" II (Tiranë 2008) dhe "Shqipëria" (Tiranë 2011).

12. CORDIGNANO Fulvio: L'Albania a traverso l'opera e gli scritti di un grande Missionaria italiano, il P. Domenico Pasi S.J. (1847-1914). I-III. Roma (1933-1934).
13. DEGRAND Alexandre, Souvenirs de la Haute Albanie. Paris (1901).
14. DJURIC Franjo: Die Geschichte der Krypto-Katholiken (Ljaramanen) in der Diözese Skopje-Prizren und die Probleme ihrer pastoren Bedeutung, Innsbruck 1987.
15. DRITA revistë fetaro-kulturore (Ferizaj).
16. DUIJZINGS Ger (Gerlaschus): Religion and dhe politics of identity in Kosovo (dissertacioni) Amsterdam, 1999, kurse libri i Ger Duijzings: Religion and the Politics of Identity in Kosovo. Londër 2000; serbisht është përkthyer më titullun: religjia i identitetit na Kosovu, (Ger Dejzings) Beograd 2005.
17. DURHAM Edith, Die Slawische Gefahr. Zwanzig Jahre Balkanerinnerungen. Stuttgart (pa vitbotimit).
18. DURHAM Edith: High Albania. London (1909).
19. FAVEYRIAL Jean-Claude: Histoire de l'Albanie, Pejë 2001 (frëngjisht) kurse shqip i njëjti libër Zhan Klod Faveirial: Historia (më e vjetër) e Shqipërisë [Përgatitur për botim nga Robert Elsie], Tirana 2004.
20. FILIPOVIC Milenko: Krsteni Muslimani, in: Zbornik radova etnografskog Instituta II, Beograd 1951, fq. 120-128.
21. FISHTA Filip: njoftime historike mbi argjipeshkvijt e Shkupit , Hylli i dritës, X, 11, 1934
22. FREUNDLICH Leo, Albaniens Golgotha fq. 27
23. FREUNDLICH Leo: Die Albanische Korrespondenz: Agenturmeldungen aus Krisenzeiten (Juni 1913 bis August 1914). Herausgegeben von Robert Elsie, München 2012.
24. GARNETT Mary Lacy, The Women of Turkey and their Folklore. Lndon 1891.
25. GASHI [GJERGJI] Gjergj: Kosova. Altari i Arbërisë I-III, Tirana 1996.
26. GASHI-GJERGJI Gjergj: Martirët shqiptarë gjatë viteve 1846-1848, Ferizaj 1994.
27. GAUDIO Zef del: Martirët shqiptarë 1846-1848). Prishtinë 2006.
28. GJERGJI Ndue: 10 vjet sherbim te pashoq, (motrat në malet e Karadakut), in: Drita, X, 10 (78), 1979, fq. 7.
29. GJERGJI Sarë: Laramanizmi (në Karadak) – vetëdije, dhembje, ndërgjegje, in: Urtia VI-1/1995, S. 114-116.
30. GJERGJI, Gjergj: Martirët shqiptarë gjatë viteve 1846-1848, in Drita, 3-4, 1983 fq, 22.
31. GJERGJI-GASHI Gjergj: Albanski mucenici u razdoblju 1846-1848, Zagreb 1988.
32. GJERGJI-GASHI Gjergj: De martyribus Albanensibus anno 1846 in odium fidei damnati : tesi di laurea I-II Roma 1980.
33. GJERGJI-GASHI Gjergj: Il Sacramento del Battesimo ed il problema del Battesimo degli acculti Albanesi, Roma 1980.

34. GJINI Gaspër: Skopsko-Prizrenska Biskupija kroz stoljeca Zagreb 1986, shqip: Ipeshkvia Shkup- Prizren nëpër shekuj, Ferizaj 1992, anglisht: The Shkup-prizren Diocese through centuries, Prizren 2000.
35. GRULICH Rudolf: Die unierte Kirche in Mazedonien (1856-1919), Würzburg 1977.
36. HAHN Johan, Georg von: „Albanesische“ Studien, Jena 1854.
37. HAHN Johann Georg von: Reise von Belgrad nach Salonik, Vjenë 1861
38. HAHN Johann, Georg von: Reise durch die Gebiete von Drin und Wardar, Vjenë 1867
39. HASLUCK F. William: Islam and Christianity under the sultans. Edited by Margaret Hasluck. I-II. Oxford (1929).
40. HECQUAURD Hyacinthe: Historie et description de la Haute Albanie ou Geurgarie. Paris o.J. (pa vitbotimit).
41. IPPEN A. Theodor, Die Landschaft Schpat im mittleren Albanien. In: Mitteilung der Geogr. Gesellschaft in Wien 59 (1916).
42. IPPEN A. Theodor: Das religiöse Protektorat Österreich-Ungarns in der Türkei, in: Die Kultur, 3, 1902.
43. IPPEN A. Theodor: Die Gebirge des nordwestlichen Albaniens. Wien (Vjenë) 1908.
44. IPPEN A. Theodor: Novibazar und Kossovo(das alte Rascien). Vjenë 1892.
45. JÄCKH Ernst: Im türkischen Kriegslager durch Albanien, Heilbronn 1911.
46. JASTREBOV Ivan: Stara Srbija i Albanija. Beograd 1904.
47. JURISIC Mario: Majcinovi donovi, Makarska 1976.
48. KANITZ Felix: Die fortschreitende Arnautisierung und Muhamedanisierung Alt-Serbiens. In: Österr. Monatsschrift für den Orient 14 (1888)
49. KAUTSKY Miroslav: Mittelalbanische Stadt- und Wirtschaftsbilder. In: Österr. Monatsschrift für den Orient 42 (1916).
50. KNIGHT F. Edward: Albania: a narrative of Recent Travel. London 1880.
51. KRONISTI [Don Gjergj Gjergji-Gashi]: Atë Viktor Paskes (1878-1961), Drita, XV nr. 11-12 (107), 1984, fq. 8-9
52. MALCOLM Noel: Crypto-Christianity and Religious Amphibianism in the Ottoman Balkans: the Case of Kosovo (referat) i mbajtur më 1997, organizuar nga SSEES/SOAS, Londër 1997.
53. MALCOLM Noel: Kosovo. A short history, London 1998, Shqip: Kosova. Një histori i shkurtër, Prishtinë-Tiranë 2001.
54. MAROEVIC Pijo: Zaboravljenaj uspomeni o Antun Maroevica, franjevca, misionara zupnika u Crnoj Gori blizu Prizrena, ispovjednika sv. Katolicke vjere, in: Narodna Svijest Splitit 1926.
55. MARQUET Odette: Pjetër Bogdani. Letra dhe dokumente, Shkodër 1997.
56. MATKOVIĆ Petar: Putovanja po Balkanskom Poluotoku 16. veka. Zagreb (1879-1898).

57. MAZAREK Nicolo don; Breve Cenno circa gli Esilati Cripto-Catolici della Parrochia di Zarnagora e Nominamente dei villagi Stubla, Binci, Terziajt e Vernacolo. Nell' ano 1843-1846. (Dorëshkrim) Zarnagora-Letniza 1882.
58. MAZAREK Nikolla & KRAJINOVIĆ Emanuel: Via crucis martyrum cossoviensium de paroecia Crnagora scopiens spatio temporis annorum 1843-1846 / Letnica, 1968.
59. MIHACEVIC Lovro Fra: Crtice iz albaneske povijesti, Sarajevë, 1912.
60. MIHACEVIC Lovro: Durch Albanien, Prag 1913.
61. MIHACEVIC Lovro: Fra.: Po Albaniji. Dojmovi s puta. Zagreb, 1911.
62. MIRDITA Zef: Krishtenizmi ndër shqiptarë, Prizren-Zagreb, 1998.
63. NEMETHY Ludovicus, Series parochiarum et parochorum Archi-dioecesis Strigoniensis ab antiquissimus temporibus usque annum MDCCCXCIV, Strigonii, 1894
64. NIKIC Andrija: Stanje na Kosovu od 1840-1890, Split, in: Zbornik Kacic, 1980.
65. NOPCSA Franz Baron: Religiöse Anschauungen, Sitten und Gebräuche. (unveröffentlicht. Typosc.) Nationalbibliothek Vjenë (manuskript). 9393) 1917.
66. NUSIC Branislav: (1986): Kosovo, opis zemlje i naroda, Prosveta, Beograd (first published in Novi Sad in 1903).
67. OSVALD Janez: Skof Gnidovec graditelj cerkva in drugih cerkvenih stavb,in: SKULJ Edo., (Ed.), Gnodovcev simpoozij v Rimu, Celje 1989, fq. 1141-150.
68. PUSTET Anton CM: Vsem sem postali vse. Smarnice o zivljenju in delu Janez Gnidoveca. Ljubljana 1999.
69. RAMAJ Albert, Dokumente arkivore për Stubllën në arkivat e Austrisë in: www.albanisches-institut.ch
70. RAMAJ Albert, Mutter Terasa con Kalkutta ist Gonxhe Bojaxhiu von Skopje, in Thede Kahl, Izer Maksuti, Albert Ramaj): (Hg.) Die Albaner in der Republik Makedonien. Fakten, Analysen, Meinungen zur interethnischen Koexistenz. Münster-Vjenë-Zürich, 2006.
71. RAMAJ Albert: "Krypto-Christentum im Kosovo", G2W (Zürich), 3/2007 35, fq. 24-25.
72. RAMAJ Albert: Burime dhe dëshmi. Stublla në dokumente arkivore austriake, shkolla, kriptokrishtenizmi në Karadak. Stublla im Kosovo. Die Geschichte, die Schule und das Krypto-Christentum der Karadakregion, St. Gallen 2008.
73. RAMAJ Albert: Lazër Mjeda në argjipeshkvinë Shkup-Prizren mes 1909-1921 (Sipas arkivit Austriak, emërimi tij, laramanizmi, largimi nga Prizreni). In: Imzot Lazër Mjeda - Mbrojtës dhe lëvrues i identitetit shqiptar. Albanisches Institut, St. Gallen 2011, fq. 47-172.
74. ROSEN Georg Dr.: Geschichte der Türkei von dem Siege der Refor im J. 1826 bis zum Pariser Tractat vom J. 1856. Band 2. Leipzig 1866.
75. SCHMITT Jens Oliver: Kosovo.Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Land-

- schaft, Vjenë 2008, përkthimi shqip: Kosova. Histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike, Prishtinë 2012.
76. SCHWEIGER-LERCHENFELD Amand von: Der Orient, Vjenë 1882.
 77. SEDAJ Engjëll: Martirët e Karadakut sipas një kënge popullore, in: Drita, XXI, Nr. 7-10, 1990, fq. 12.
 78. SELISCEV M. Afanasij: Polog i ego bolgarskoe naselenie. Istoriceskie, etnograficeskie i dialektologiceskie ocerki severo-zapadnoj Makedonii. Sofija (1929).
 79. SKENDI Savro, Crypto-Christianity in the Balkan area under the Ottomans. American Association for the Advancement of Slavic Studies, 1967.
 80. SKULJ Edo (Hrsg.): Gnodovcev simpoozij v Rimu, Celje 1989.
 81. SOPI Mark don: kremtimi i Shna Prenës në Dunav – 50 vjetori i kishës, in: Drita XIX, 9-10, 1988, fq. 15.
 82. SOPI Mark: Shembulli i Bariut të mirë dhe atdhedashës, arritja e imz. Lazër Mjedës në Prizren, in Drita, viti XIII, nr 3-4 (95) 1982.
 83. SOPI Marko: Briga biskupa Gnidoveca o ljarmanima, in: SKULJ Edo (Hrsg.), Gnodovcev simpoozij v Rimu, Celje 1989, S. 177-186.
 84. STADTMÜLLER Georg: Die Islamisierung bei den Albanern. in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N.F. 3 (1955) S. 404- 429. Përkthimi shqip, in: Urtia, IX, 1 (14), 2001, fq. 37-60.
 85. STADTMÜLLER Georg: Geschichte Südosteuropas, München(Mynih)-Vjenë 1976.
 86. STADTMÜLLER Gerog: Das albanische Nationalkonzil vom Jahre 1703. Në: Orientalia Christiana Periodica 22 (1956) fq 68-91.
 87. STADTMÜLLER Gerog: Die Visitationsreise des Erzbischofs Marino Bizzi. Në: Serta Monacensia Franz Babinger ... dargebracht. Leiden (1952) fq. 184-199.
 88. STADTMÜLLER Gerog: Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Volksgeschichte. Në: Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa 3 (1939) fq. 1-24.
 89. STEINMETZ Karl, Von der Adria zum Schwarzen Drin. Sarajevë 1908.
 90. TOMASEVIC Radova: Ljaramani vera sarenih, in: Srpsko nasleđe istorijske sveske. 6, 1998.
 91. TOMASEVIC, Radovan: Petkom muslimani, nedeljom katolici, za slavu pravoslavci, in Srpsko nasleđe istorijske sveske” Nr. 7, korrik 1998, (shif edhe <http://www.srpsko-nasledje.co.yu/sr-l/1998/06/article-07.html>).
 92. TOMIC Jovan: O arnautima u Staroj Srbije i Sanzaku. Beograd (1913).
 93. TURCINOVIC Josip, Samostan Male Brace u Dubrovniku Zagreb 1985.
 94. TURK Aloiz: Dr. Janez Francisek Gnidovec, Beograd 1968.
 95. TURK Aloiz: Letnica. Marijansko hodocasnico svetiste Ekumenski centar na Kosovu. Belgrad 1973.
 96. TURK Aloiz: Skof Janez Gnidovec, Celje 1992.

97. TURK Alojz: O. Antun Maroevic, kosovski mucenik, in *Blagoves* nr, 3, 48-49 dhe nr. 7-8, 134 Beograd 1973.
98. UROSEVIC Anastazije: Dvoverstvo medju Arbanasima, *Extrait des Comptes Rendus Du VI-e Congres des Geographes et des Etnographes Slaves* – Sofia, 1936.
99. UROSEVIC Atanazije: Katolicka zupa Crna Gora u Juznoj Srbiji, in: *GSND*, XIII, Shkup 1933.
100. VALENTINI Giuseppe: Il Fratel Zef e la Missione volante, in : *Notizier agli Amici dei gesuiti lambardo-veneto-emeliani*, Milano, 2 (1972)
101. VASILJEVIC Hadzi: Muslimani nase krvi u Juznoj Srbiji, Beograd 1924.
102. VELNIC Teofil: Fulgencije Carev, nadbiskup, Pazin 1961.
103. VLORA Ekrem, Aus Berat und vom Tomor, Sarajevë 1911.
104. WAGNER Vjekoslav: Povijest katolicke Crkve u Srbiji u XIX. Stoljeću od 1800. Do Konkordata 1914. Godine, in: *Bogoslovska smotra*, XXI, 4, Zagreb 1933.
105. ZAMPUTI Injac & PULAHA Selami: Dokumente të shekujve XVI XVII për historinë e Shqipërisë, vëllimi IV, Tirana 1990.
106. Zani i Zojes Cernagore, Prizren.
107. ZEFI Shan, Islamizimi i shqiptarëve gjatë shekujve, Prizren 2000.
108. ZEFIQ Frok: Arqipeshkvija Shkup-Prizren në shekulin XVIII-të, Osijek 2000.
109. ZEFIQ Frok: Djelovanje isusovaca u albanskom narodu, Zagreb 2002.
110. ZIROJEVIC Olga: Islamizacija na južnoslovenskom prostoru: dvoverje, Beograd 2003
111. ZUTIC Nikola: Kraljevina Jugoslavija i Vatikan. Odnos jugoslavenske drzave i rimske crkve 1918-1935, Beograd 1994.
112. ZUTIC Nikola: Rimokatolicka misija i klerikalizam na Kosovu i Metohiji u kraljevini Jugoslaviji, in: *Istorija 20 Veka*, XVII 1-2, Beograd 1999, fq. 105-113
113. ZUTIC Nikola: Vatikan i Albanici. U prvoj polovini XX veka do 1941. Beograd 2000.

Robert ELSIE, Den Haag

Die Derwisch-Sekte der albanischen Bektaschi.

Anmerkungen zu ihrer Geschichte, Verbreitung und zur derzeitigen Lage

EINFÜHRUNG

Aus der mittelalterlichen Bewegung des islamischen Mystizismus, auch Sufismus genannt, entstanden nach der schiitischen Tradition zahlreiche Derwisch-Sekten oder *tariqat*, arab. 'Pfade.' Viele dieser Sekten, deren Zentren oder Klöster man *Tekes*, alb. *teqe*, nennt, kamen während der fünf Jahrhunderte osmanischer Herrschaft auch nach Albanien und Kosova, vor allem die Bektaschi und die Halweti. Von geringerer Bedeutung sind auch noch die Rifa'i, die Sa'di, die Kadiri und mit noch weit weniger Verbreitung die Tidschani zu erwähnen. Man besitzt auch einige Angaben von einer Vielzahl kleinerer Sekten auf albanischem Boden, vornehmlich in Kosova, u.a.: die Dschelweti, die Sinani, die Bajrami, die Mewlewi, die Melami, die Nakschbandi, die Badawi, die Jesewi, die Schahseli und die Dessuki. Jede der *tariqat* hat eine eigene Entstehungsgeschichte, doch die Glaubensunterschiede zwischen ihnen waren in der Regel so minimal, meistens eine Frage der Gestaltung von Riten und Gebräuchen, daß es zumindest in Albanien selten zu offenen Streitereien kam. Wo immer Feindseligkeiten auftraten, waren diese meistens personenbedingt, d.h. lediglich durch die persönlichen Rivalitäten über-eifriger Führer entstanden. Im allgemeinen kamen die Sekten friedlich miteinander aus, und die Mitglieder der einen Sekte waren es durchaus gewohnt, an den Zeremonien und Feierlichkeiten der anderen Sekten teilzunehmen.

Als das unabhängige Albanien sich zunehmend nach Westen ausrichtete, verloren die Derwisch-Sekten allmählich ihre Bedeutung, auch wenn die größeren *tariqat* in organisierter Form bis zum Zweiten Weltkrieg weiter bestanden. Obwohl ihre Geschichte in Albanien sowie auf der Balkanhalbinsel in den letzten Jahren - vor allem von den französischen Gelehrten Alexandre Popovic, Nathalie Clayer und Gilles Veinstein - hervorragend dokumentiert wurde, bleibt vieles noch im dunkeln.

Mit der Machtergreifung durch die Kommunisten 1944 erhielten die Sekten, zumindest die Bektaschi, erstmals einen gewissen Status als unabhängige Glaubensgemeinschaften. Nach und nach wurden sie dann aber gezielt liquidiert. Bis zum Jahre 1950 waren die

kleineren Sekten beinahe alle verschwunden, während die Bektaschi zumindest formell bis zum Jahre 1967 überlebten, als die Religionsausübung in Albanien gänzlich verboten wurde. Seit der Aufhebung des Verbots im Dezember 1990 sind die Bektaschi wieder zu neuem Leben erwacht, und einige andere *tariqat* blühen auch wieder auf.

Die geschichte der albanischen bektaschi

Gegründet wurde die Bektaschi-Sekte von Hadschi Bektasch Weli, türk. *Hacı Bektaş Veli*, der im 13. Jahrhundert in Anatolien lebte. Mit der Ausdehnung des osmanischen Reichs verbreitete sie sich - vor allem mit Hilfe der Janitscharen - von Mittelanatolien bis nach Ägypten, Griechenland, Kreta und auf den Balkan. In diesem Zusammenhang dienten die Bektaschi in erster Linie als Missionare des Islam.

Von der Frühgeschichte des Bektaschitums in Albanien ist wenig bekannt. Die Bektaschi selbst verbinden ihre Ankunft in Albanien mit der legendären Figur von Sari Sall-tek. Auf jeden Fall kann angenommen werden, daß die Sekte bis Ende des 16. und mit Sicherheit bis Mitte des 17. Jahrhunderts deutlich präsent war. Der türkische Schriftsteller Evliya Çelebi, der Südalbanien im Sommer des Jahres 1670 bereiste, besuchte ein Bektaschi-Teke in Kanina oberhalb von Vlora, das er folgendermaßen beschrieb:

Es gibt hier ein Teke des Hadschi Bektasch Weli, das auch von Sinan Pascha gestiftet wurde. Dieses Teke ist auch berühmt in der Türkei, in Arabien und in Persien. Hier findet man manche Verehrer der Mystik und des armutbetonten Derwischlebens. Unter ihnen sind auch schöne Knaben. Besucher und Pilger bekommen von der Küche und Speisekammer des Tekes üppige Mahlzeiten, denn die umliegenden Berge, Weinberge und Gärten gehören dazu. In der Nähe des Tekes liegt Ghazi Sinan Pascha, Stifter der Anlage, mit sämtlichen Mitgliedern seines Hauses und mit seinen Dienern in einem mit einer hohen Kuppel versehenen Mausoleum begraben. Möge Gott ihren Seelen Gnade erweisen. Kurz gesagt, ist es ein reiches und berühmtes Teke, das ich nicht zu beschreiben vermag. (Seyahatname VIII, 361a)

Zu dem von Evliya erwähnten und heute verschwundenen Mausoleum wurde Mitte des 19. Jahrhunderts zur Zeit des österreichischen Generalkonsuls Johann Georg von Hahn (1811-1869) noch gepilgert. Von Hahn berichtet: *Es sind dies die Nachkommen des ersten türkischen Eroberers dieser Gegenden, des berühmten Sinán Pascha von Konjeh, dessen Grab in einem kleinen am Fusse des Burghügels gelegenen Teké gezeigt wird. Zu diesem wird von weither gepilgert, denn Sinán gilt bei den Türken für einen Heiligen* (J. G. von Hahn 1854, 1, S. 72). Als die Hohe Pforte 1826 aus politischen Gründen

die Schließung aller Bektaschi-*Tekes* anordnete, wurde das Teke von Kanina der Fürsorge der Halweti-Sekte übertragen. Ein *tyrbe* am Ort des Tekes wurde im Jahre 1971 abgerissen, doch noch heute gilt die von einem großen, weißen Stein gezeichnete Stelle als heilig.

Unter den anderen frühen Bektaschi-Klöstern war das am Ende des 16. Jahrhunderts gegründete *Teke* von Tetova (Tetovo) in der Republik Mazedonien. Der Legende nach sah Sersem Ali Dede, Wesir unter Sultan Sulejman (Herrschaft 1520-1566), im Traum den zweiten *Pir* 'Gründer, Heiliger' der Bektaschi-Sekte, Bâlîm Sultân. Er gab sein Amt auf und wurde Derwisch im Dorf Hadschi Bektasch, wo die Bewegung entstand. Vor seinem Tod im Jahre 1569 verfügte er, daß sein gesamter Besitz verkauft würde, um Land für ein Kloster in Tetova (Tetovo) zu erwerben. Das Kloster wurde entsprechend von einem gewissen Harâbâtî oder Harabti Baba gebaut, nach dem das *Teke* jetzt genannt wird. Dieses *Teke* wurde im späten 18. und im frühen 19. Jahrhundert weiter ausgebaut und umfaßt eine Reihe von Gebäuden und einen wunderschönen Garten, der als Teil eines Hotelkomplexes heute noch Besucher bezaubert. Seit dem frühen 18. Jahrhundert diente das *Teke* von Tetova (Tetovo) als *âsitâne*, d.h. als Mutterhaus, für viele andere *Tekes* in Kosova und Mazedonien. Im Jahre 1780 erfolgte in Gjirokastra der Bau eines vor allem im späten 19. Jahrhundert für die Verbreitung des Bektaschitums in ganz Albanien besonders wichtigen Bektaschi-*Tekes* unter Asim Baba.

Die Albaner waren für bestimmte Eigenschaften des Bektaschitums besonders empfänglich, vor allem für die traditionelle Toleranz, den pragmatischen Umgang mit religiösen Praktiken und Glaubenslehre und für die aufgeschlossene Haltung zu anderen Religionen. Einige Beobachter meinen im Bektaschitum, bestimmte christliche und vorchristliche Praktiken wieder zu erkennen. Im Gegensatz zu den streng an das osmanische Reich und an die arabische Sprache gerichteten Sunni-Moslems hatten die Bektaschi auch ein offenes Ohr für örtliche Gegebenheiten und für die jeweilige Volkssprache.

Große Teile von Südalbanien und Epirus traten aber erst zum Bektaschitum über, als Ali Pascha Tepelena (1759-1822), der grausame "Löwe von Janina", selbst zum Anhänger dieser Sekte wurde. Im Jahre 1826 erlitt die Sekte sowohl in Albanien wie auch in der Türkei einen herben Rückschlag, als Sultan Mahmud II. (Herrschaft 1808-1839) die Janitscharentruppe auflöste und die Schließung aller Bektaschi-*Tekes* im osmanischen Reich anordnete. Trotzdem blieben die Bektaschi unter den Südalbanern beliebt. Im späten 19. Jahrhundert spielten sie eine wesentliche Rolle bei der Verteidigung albanischer Interessen, die ihnen noch größere Beliebtheit unter den Albanern verschaffte. Es traten so viele Albaner zu dieser Sekte über, daß aus ihr eine eigene Glaubensgemeinschaft, ja die vierte Religion Albaniens, wurde. Am Anfang des 20. Jahrhunderts sollen 15% der Bewohner Albaniens Bektaschi gewesen sein, d.h. ca. ein Viertel aller Moslems

im Lande. Ihre *Tekes* dienten als Bildungszentren und waren für die Verbreitung von Schriften in albanischer Sprache verantwortlich, die damals sowohl von den Osmanen wie auch von den Griechen verboten waren. Trotzdem gelang es der Sekte nicht, die nationale Religion Albaniens zu werden, wie viele Bektaschi-Intellektuelle gehofft hatten. Ein Grund dafür war ihre überwiegende Konzentration im Süden des Landes - 70% aller Bektaschi-*Tekes* wurden südlich von Berat gebaut, nur 3% befanden sich im Norden.

Während der Loslösung von der Türkei erlitten die Bektaschi zwei weitere Rückschläge. Zum einen wurden viele Moslems im Lande aus Angst vor dem Verlust alter Privilegien aufständisch und verlangten die Rückkehr Albaniens zum Osmanischen Reich, eine Tatsache, die von den heutigen national gesinnten Historikern Albaniens gern übersehen wird. Zum anderen wurden ca. 80% aller *Tekes* im Süden des Landes während des Balkankrieges und anschließend während des Ersten Weltkrieges von griechischen Extremisten geplündert und abgebrannt, ein ungeheurer Verlust, von dem sich diese kleine islamische Kultur nie mehr richtig erholen konnte.

Mit unvermindertem Lebenswillen riefen die Bektaschi anlässlich ihres ersten in Prishtë im Januar 1922 abgehaltenen Nationalkongresses dennoch ihre Autonomie gegenüber der türkischen Bektaschi aus. Nach dem im Herbst des Jahres 1925 erlassenen Verbot aller Derwisch-Sekten in der Türkei verlagerten die türkischen Bektaschi nun ihren Hauptsitz nach Tirana. In Albanien errichteten die Bektaschi eine unabhängige und anerkannte Glaubensgemeinschaft, die bis zum Jahre 1967 überleben konnte. Sie war in sechs Verwaltungsgebiete aufgeteilt: 1.) Kruja mit Sitz an dem vom deutschen Orientalisten Franz Babinger (1891-1967) gepriesenen *Teke* von Fushë Kruja, 2.) Elbasan mit Sitz am *Teke* von Krasta, 3.) Korça mit Sitz am *Teke* von Melçan, 4.) Gjirokastra mit Sitz am dortigen *Teke* von Asim Baba, 5.) Prishtë, zu dessen Verwaltungsgebiet sowohl Berat wie auch ein Teil vom Përmet gehörten, und 6.) Vlora mit Sitz am ehrwürdigen *Teke* von Frashër. Im Jahre 1928 erwähnte der albanische Publizist Teki Selenica 65 *Babas* in Albanien, was zumindest theoretisch auf die Existenz von 65 *Tekes* schließen läßt. Hinzu kamen ca. ein Dutzend Bektaschi-*Tekes* in Kosova. Mitte der vierziger Jahre gab es schätzungsweise 280 *Babas* und einfache Derwische in Albanien und in den sechziger Jahren immer noch ca. 50 Bektaschi-*Tekes* mit ca. 80 Derwischen, davon allein 15 in Fushë Kruja. Nach dem Zusammenbruch der kommunistischen Diktatur waren nur noch fünf *Babas* und ein Derwisch übrig und lediglich sechs *Tekes*, die als Kultgebäude einigermaßen erkennbar waren.

Die Bektaschi-Gemeinschaft wurde wie alle anderen Glaubensgemeinschaften in Albanien von den kommunistischen Behörden von Anfang an verfolgt. Dabei kamen viele religiöse Führer ums Leben. Baba Murteza starb 1946, nachdem er gefoltert und aus einem Gefängnisfenster geworfen worden war. Baba Kamil Glava von Tepelena wurde 1946 in Gjirokastra hingerichtet, und der Schriftsteller Baba Ali Tomori (1900-

1947) sowie Baba Shefket Koshtani von Tepelena wurden im folgenden Jahr ermordet. Eine mehr oder weniger vollständige Liste der Bektaschi-*Babas*, die in den frühen Jahren der kommunistischen Diktatur ums Leben gekommen sind, gibt die amerikanische Völkerkundlerin Frances Trix (vgl. F. Trix 1995b, S. 546-547).

Im Jahre 1967 wurde die Bektaschi-Gemeinschaft gänzlich aufgelöst, als die Behörden alle religiösen Aktivitäten in Albanien verboten. Während der Diktatur gab es nur noch zwei albanische *Tekes* auf der Welt, die sich bemühten, die Traditionen weiter am Leben zu halten: das in Gjakova (Djakovica) in Kosova befindliche *Teke* unter Führung des in den achtziger Jahren verstorbenen Baba Qazim Bakalli und das 1954 von Baba Rexhebi gegründete und nun von Baba Flamur Shkalla geleitete *Teke* in Taylor bei Detroit (Michigan, USA).

Am 27. Januar 1991 wurde nach beinahe einem Vierteljahrhundert des Schweigens in Albanien ein provisorisches Komitee zur Wiederbelebung der Bektaschi-Gemeinschaft in Tirana gegründet. Seitdem arbeitet die neue Gemeinde unter Führung von Baba Reshat Bardhi (geb. 1935) aktiv an der Erneuerung und Weitergestaltung von Bektaschi-Traditionen in Albanien. Das am Rande von Tirana befindliche *Teke* ist gleichzeitig Weltsitz der Bektaschi und wurde schon am 22. März 1991 anlässlich des Newrus-Festes wiedereröffnet. Im Juli 1993 fand dort der sechste Nationalkongress der Bektaschi statt. Zurzeit gibt es sechs funktionsfähige Bektaschi-*Tekes* in Albanien: Turan KO unter Baba Edmond Ibrahim (geb. ca. 1957), Gjirokastra unter Baba Haxhiu (geb. 1936), Elbasan unter Baba Sadik Ibro (geb. 1972), Fushë Kruja unter dem gelehrten Baba Selim Kaliçani (geb. 1922), Tomorica unter Baba Shaban, und Martanesh MT unter Baba Halil Curri. Andere Zentren befinden sich im Auf- bzw. Wiederaufbau: Berat, Shëmbërdhenj LB, Bllaca und Vlora, wo im April 1998 das Mausoleum von Kusum Baba auf einer schönen Anhöhe oberhalb der Stadt wiedereröffnet wurde. In den albanischsprachigen Gebieten des ehemaligen Jugoslawiens gibt es noch ein Bektaschi-*Teke* in Tetova (Tetovo) unter Baba Tahiri und ein zweites in Gjakova (Djakovica) unter Baba Mumin Lama. Das im Jahre 1790 in Gjakova gegründete *Teke* wurde im Frühjahr 1999 von serbischen Truppen dem Erdboden gleichgemacht.

Die Bektaschi-Gemeinschaft hat nicht nur eigene Glaubenssätze, Riten und Praktiken sondern auch eine eigene feste hierarchische Struktur, die folgendermaßen gestaltet ist. Der *Ashik*, türk. *aşik*, wörtlich 'Liebhaber', ist der einfache Gläubige ohne besondere Einweihung. Er fühlt sich oft von einem bestimmten *Baba* angezogen und wird sein Schüler. Die unterste Stufe des eigentlichen Klerus ist der *Muhib*, auch mit der Bedeutung 'Liebhaber, Zugeneigter', der mittels einer zeremoniellen Reinigung und einem Glaubensbekenntnis initiiert wird. Nach einer Probezeit kann ein *Muhib* dann ein *Varf* 'Derwisch' werden. Der Derwisch erhält als Erkennungszeichen eine weiße Kopfbedeckung namens *Tadsch*, alb. *taxh*, türk. *tac*, sowie andere Kleider. Er wohnt

in einem *Teke* und gleicht in etwa einem christlichen Mönch. Der *Myxher*, aus dem Türk. *mücerred* 'eine durch Erfahrung erprobte Person, rein, unverheiratet,' gehört einer Sonderkategorie von Derwischen an, den keuschen Derwischen, die sich durch das Tragen eines Rings am rechten Ohr auszeichnen. Im Laufe der Geschichte des modernen Bektaschitums ist viel und heftig über das Zölibat diskutiert worden. So gibt es einen keuschen und einen nichtkeuschen Klerus. Der *Baba*, alb. *atë* 'Vater,' ist ein spiritueller Meister, der in anderen Derwisch-Sekten einem Scheich gleicht. Jedes *Teke* wird normalerweise von einem *Baba* geleitet. Der *Gjysh*, wörtlich 'Großvater,' gleich türk. *dede* oder *halife*, ist Oberhaupt der *Babas* und verantwortlich für alle *Tekes* in einem Gebiet. Dieser *Gjysh* hat alle Stufen des Zeremoniellen hinter sich und trägt als Zeichen seiner Würde seinen *Tadsch* nun mit einem grünen Band umwickelt. Schließlich kennt man auch den *Kryegjysh* 'Obergroßvater,' im Türkischen auch als *dede baba* bekannt, der zur leitenden Figur aller *Gjysh* aus ihren Reihen gewählt wird.

Wie im Sufismus im allgemeinen wird bei den Bektaschi mehr Wert auf innere Bedeutung als auf äußere Bräuche gelegt. So zeichnen sich die Bektaschi-Riten und Praktiken durch eine gewisse Großzügigkeit aus. Sunni-Geistliche nehmen häufig Anstoß an der Gleichgültigkeit, mit der die Bektaschi einige Glaubenssätze des Islams umgehen. Die Bektaschi verrichten ihre Gebete zum Beispiel nur zweimal am Tag, und nicht notwendigerweise in Richtung Mekka, im Gegensatz zu den Sunni-Moslems, die fünfmal am Tag beten sollen. Bei Bektaschi-Gebeten ist die Prostration, d.h. der Fußfall mit der Stirn auf dem Boden, nicht notwendig. Wie andere Moslems auch, essen die Bektaschi kein Schweinefleisch. Auch verzehren sie keine Schildkröten, Hunde, Schlangen und vor allem keine Hasen. Einige Bektaschi trinken Alkohol, und in manch einem Bektaschi-*Teke* stellt man einen vorzüglichen *Raki* her. Die Frauen nehmen zusammen mit den Männern an Zeremonien teil, was bei bestimmten Moslems bisweilen zu wüsten Spekulationen und Gerüchten geführt hat. Die Bektaschi brauchen während des *Ramadan*-Festes nicht zu fasten. Während des *matem* - das sind die ersten zehn Tage des *Ramadan*-Monats - fasten die Bektaschi jedoch, oder zumindest trinken sie nicht. In dieser Zeit wird an das Leiden und den Tod des Imam Hussein gedacht. Nach *matem* folgt das *Aschura*-Fest, an dem eine mit Zucker eingekochten Mischung aus Getreide, Trockenfrüchten, Nüssen und Zimt gegessen wird. Auch wird *Newrus*, das persische Neujahr und der Geburtstag des Imam Ali, gefeiert.

Das Bektaschitum ist eine synkretistische, heterodoxe Glaubensform, dessen Lehren aus verschiedenen Quellen stammen. Unter den frühesten Komponenten dieser Lehre im Nahen Osten sind 1.) turkmenische Heterodoxie, 2.) die vom persischen und indischen Mystizismus beeinflusste asketische *Qalendari* (Qalendari)-Bewegung des 13. und 14. Jahrhunderts, 3.) der jenseitsbetonte sufistische Melametismus (Malamatijja), 4.) die Kulteinstellungen des Futuwwa-Ordens in Nahen Osten, und 5.) die gnos-

tische und kabbalistische Lehre des persischen Hurufismus. In späteren Jahrhunderten entwickelte sich das Bektaschitum in engem Kontakt mit dem schiitischen und alewitischen Islam sowie - zumindest auf der Balkanhalbinsel - mit dem Christentum.

Die Bektaschi-Gläubigen halten ihre pantheistische Lehre im allgemeinen geheim. Sie glauben an Allah, an Mohammed und an den Imam oder Kalifen Ali, dem eine Sonderstellung beigemessen wird. Der Imam Ali, seine Frau Fatima und ihre beiden Söhne Hassan und Hussein sind zentrale Figuren sowohl des Bektaschi-Glaubens wie auch des schiitischen Islams im allgemeinen. Ali wird von Anhängern bei den verschiedensten Anlässen mit einem „Ja, Ali!“ oder „Ja, Muhammed-Ali!“ beschworen. Allah, Mohammed und Ali bilden im Bektaschitum also eine Art Dreifaltigkeit. Wie andere Schiiten verehren die Bektaschi auch die zwölf Imame, in erster Linie Ali, und betrachten sich als Nachkömmlinge des sechsten Imam, Dschafer Sadik. Selbstverständlich verehren sie auch Hadschi Bektasch als Gründer der Sekte. Was Ethik und Moral betrifft, so halten sich die Bektaschi an folgenden, während der Einweihungszeremonien verwendeten türkischen Satz: „*eline, diline, beline sahip ol* (Sei Herr über deine Hände, deine Zunge und deine Lenden).“ Frei interpretiert bedeutet dies, daß man weder stehlen, noch lügen oder schwätzen, noch Ehebruch begehen soll.

Eine wesentliche Informationsquelle über die Lehre der albanischen Bektaschi findet sich in dem Werk *Fletore e Bektashinjet*, Bukarest 1896 (Notizbuch der Bektaschi), von Naim bey Frashëri (1846-1900), einem der bekanntesten albanischen Schriftsteller. Frashëri war Verfasser zahlreicher religiöser, nationalistischer und didaktischer Werke, die Ende des 19. Jahrhunderts einen nicht zu übersehenden Einfluß auf die albanische Nationalbewegung hatten. Er hoffte unter anderem, daß die liberale Bektaschi-Lehre, der er sich seit seiner im südalbanischen Dorfe Frashër verbrachten Kindheit verbunden gefühlt hatte, eines Tages zur neuen Religion Albaniens werden würde. Da die Bektaschi ihre Wurzeln sowohl im moslemischen Koran wie auch in der christlichen Bibel haben, sahen sie es als ihre Aufgabe an, Einheit in ihrem in die drei großen Glaubensgemeinschaften geteilten Volk zu stiften. Naim Frashëri unterstützte die konfessionelle Unabhängigkeit der albanischen Bektaschi-Bewegung vom türkischen Mutterhaus (*pîrevi*) in Mittelanatolien und schlug zum Führer der Bewegung einen albanischen *Baba* vor. Auch führte er einige albanische Bezeichnungen ein, um die alten türkischen zu ersetzen, etwa: alb. *atë* 'Vater' statt des Türkischen *baba*, und alb. *gjysh* 'Großvater' statt des Türkischen *dede*, um so das Bektaschitum quasi zu 'albanisieren' und alle Albaner besser vereinigen zu können. Sein 'Notizbuch' enthält ein einleitendes Glaubensbekenntnis und zehn geistliche Gedichte, die einen seltenen Einblick in die Lehre dieser sonst so geheimen Sekte ermöglichen. Trotz Pantheismus und Universalität entbehrte Naim Frashëris Glaubenslehre nicht einer gewissen nationalistischen Färbung, die wohl als Schlüssel ihres Erfolges unter den Albanern anzusehen ist:

“Nicht nur untereinander, sondern allen Menschen gegenüber sind die Bektaschis Brüder und Seele. Sie lieben auch die anderen Muselmanen und die Christen wie ihre Seele und verhalten sich gut und schön gegen alle Menschen. Doch am meisten lieben sie das Vaterland und die Vaterlandsfreunde, denn dies ist das Beste von allem Guten... Sie mögen sich Tag und Nacht für jenes Volk mühen, das sie Vater nennt und auf sie schwört, mögen gemeinsam mit den Vornehmen und der Ortsbehörde für die Rettung Albaniens und des Albaners arbeiten, für Wissen und Gesittung des Volkes und ihres Vaterlandes, für ihre Sprache und für allen Fortschritt und alle Wohlfahrt.” (vgl. N. Jokl 1926, S. 240, 245).

Die Öffnung Albaniens brachte auch eine Rückkehr des Bektaschitums mit sich und in weit bescheidenerem Maße der anderen Derwisch-Sekten, die früher eine wichtige Rolle im religiösen und kulturellen Leben des Landes gespielt hatten. Die Halweti haben inzwischen zweiundvierzig vor allem im Süden des Landes wieder entstandene Zentren, und in letzter Zeit haben auch die Rifa'i ein neues Zentrum in Tirana gegründet. Mit sehr wenig finanzieller Unterstützung aus dem Ausland ist es für die Bektaschi und für die anderen Sekten bei weitem schwieriger gewesen, sich zu etablieren, als für den herkömmlichen Islam, der massiv aus dem Nahen Osten finanziert wurde. Noch gravierender kommt die Tatsache hinzu, daß es nach dreißig Jahren Unterbrechung wenig Derwische in Albanien gibt, die in der Lage sind, die althergebrachten Traditionen weiterzuführen. Es gibt nur wenig Albaner, die etwas von dem geistlichen Vermächtnis der *tariqat* verstehen.

Die Lage nach dem Zusammenbruch der kommunistischen Diktatur

Zum Schluß einige Bemerkungen zur Lage des Islams und der Derwisch-Sekte nach der Diktatur in Albanien. Trotz neu gewonnener Freiheit scheint das Interesse am Islam bei den ausländischen Missionaren und Helfern weitaus größer zu sein als bei den Albanern selbst. Die organisierte Religion spielt trotz gelegentlicher Lippenbekenntnisse albanischer Politiker immer noch eine sehr bescheidene und periphere Rolle im öffentlichen Leben der Albaner. Man hat die Skipetaren des öfteren als hartnäckige Heiden bezeichnet, die man nur oberflächlich bekehren kann, und nach fünfzig Jahren Unterbrechung in Glaubenssachen scheint es zu dieser Annahme gute Gründe zu geben. Vor allem in den letzten Jahren hat manch ein ausländischer Missionar und Prediger das Land wieder verzweifelt verlassen. Religiöser Eifer unter den Albanern ist selten, und religiöser Extremismus ist immer noch völlig unbekannt.

Trotz der in der westlichen Presse oft erschienenen Bedenken, daß der islamische Fundamentalismus auch in Albanien und - als Reaktion auf serbisch-orthodoxe Untaten auf dem Amselfeld - vor allem in Kosova Fuß fassen könnte, scheint es hierzu immer

noch keine Begründung zu geben. Nichtsdestotrotz tauchen in Albanien vereinzelte Taten des religiösen Extremismus auf. Schweineköpfe werden von Unbekannten in die Innenhöfe von Moscheen hineingeworfen, katholische Friedhöfe werden gelegentlich geschändet und orthodoxe Fresken beschädigt. Öffentliche Konfrontation in Albanien bleibt aber auf den politischen und regionalen Ebenen.

Auch in Kosova und Westmazedonien, wo ein noch gelassener Islam wie in Bosnien durch einige fanatisierte orthodoxen Serben und Mazedonier angegriffen wurde, scheint es höchst unwahrscheinlich, daß der Fundamentalismus Fuß fassen könnte. Der Kampf der Kosova-Albaner um Freiheit und Unabhängigkeit war und ist ein nationaler und politischer Kampf. Von albanischer Seite her spielt die Religion darin keine Rolle.

In der albanischen Bevölkerung im Allgemeinen fehlt immer noch ein Interesse an Religion. Die Menschen sowohl in Albanien wie auch in Kosova sind viel zu sehr mit der Bewältigung ihres täglichen Lebens beschäftigt - mit dem nackten Überleben, als daß sie Zeit hätten, über Grundfragen des Glaubens nachzudenken. Dennoch ist es nicht zu leugnen, daß auch der Bektaschismus dazu beigetragen hat, aus den Albanern das zu machen, was sie heute sind. Er ist ein wichtiger Bestandteil der Nationalkultur Albaniens und sollte von allen so verstanden werden.

Zurzeit befindet sich die albanische Nation in einer tiefen Krise, in einem permanenten Zustand der wirtschaftlichen, politischen und kulturellen Anarchie. Erst in den kommenden Jahren wird man sehen, ob der Islam und die Derwisch-Sekten noch in der Lage sind, zur Identität der Albaner wieder einen Beitrag zu leisten.

Bibliographie des Islam und der Derwisch-Sekten in Albanien

1. ABUN-NASR, Jamil M.
The Tijaniyya, a Sufi order in the modern world. (Oxford University Press, London & New York 1965) 204 S.
2. ARNAKIS, George G.
Futuwwa traditions in the Ottoman Empire. Akhis, Bektashi dervishes, and craftsmen. in: Journal of near eastern studies, 12, 4 (1953), S. 232-247.
3. ARNOLD, T. W.
The preaching of Islam. A history of the propagation of the Muslim faith. (Luzac, London 1896, Nachdruck 1913, 1935, Sh. Muhammad Ashraf, Lahore 1961, 1979)
4. BABINGER, Franz
Bei den Derwischen von Kruja. in: Mitteilungen der Deutsch-Türkischen Vereinigung, IX (1928), 8-9, S. 148-149, 10, S. 164-165; und in: Münchner Neueste Nachrichten, München, 7. Januar 1929, S. 3-4.

- *With the dervishes of Krooya*. in: The Sphere, nr. 1525, April 13, 1929, S. 63.
- *Ewlija Tschelebi's Reisewege in Albanien*. in: Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen, Berlin 33 (1930), II. Abteilung, S. 138-178; and in: Rumelische Streifen (Berlin 1938) S. 1-40; und in: Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante, 2 (München 1966) S. 51-89.
- *Das Bektaschikloster Demir Baba*. in: Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen, Berlin, 34 (1931); und in: Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante, 1 (München 1962), S. 88-96.
- 5. BARTL, Peter
Die albanischen Muslime zur Zeit des nationalen Unabhängigkeitsbewegung 1878-1912. Albanische Forschungen 8. (Harrassowitz, Wiesbaden 1968) 207 S.
- 6. BAYRAKTARI, Cemal
The first American Bektaşî Tekke. in: Turkish Studies Association Bulletin, 9, 1, March 1985, S. 21-24.
- 7. BERISHAJ, Anton Kolë
Islamization. Seed of discord or the only way of salvation for Albanians? in: Religion in Eastern Europe, 15, 6, (1995), S. 1-7.
- 8. BIRGE, John Kingsley
The Bektashi order of dervishes. (Luzac, London 1937, Nachdruck 1965, 1982, 1994) 291 S.
- *Bektaşilik tarihi*. Çeviri Reha Çamuroğlu. (Ant Yayinlari, Istanbul s.a.) 339 S.
- 9. BITINCKA, Dervish Feim Hamdi
Histori e teqes së Melçanit. Botim i 1re. (Dhori Koti, Korca 1925) 48 pp
- 10. BOURGEOIS, H.
Le Livre des Bektaschi de Naim Bey Frasheri. Traduit de l'albanais. in: Revue du monde musulman, Paris, 49 (1922), S. 105-120.
- 11. BOUSQUET, G. H.
Notes sur les reformes de l'Islam albanais. in: Revue des Etudes Islamiques, Paris, 9, 1935, IV. S. 399-410.
- *Islam in the Balkans*. in: The Moslem World 27 (1937), S. 65-71.
- 12. BUSCH-ZANTNER, Richard
Die Sekte des Bektaschi in Albanien. in: Petermanns Geographische Mitteilungen, Gotha, 78 (1932), S. 245.
- 13. CAHEN, Claude
Bab Ishaq, Baba Ilyas, Hadjdji Bektash et quelques autres. in: Turcica, 1 (1969), S. 53-64.
- 14. ĆEHAJIĆ, Džemal
Bektashis and Islam in Bosnia and Herzegovina. in: Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Sarajevo, V-VI (1978), S. 83-90.

- Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama. Sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Orientalni Institut u Sarajevu. Posebna izdana XIV. (Orientalni Institut u Sarajevu, Sarajevo 1986)
15. ÇELA, Elira
Feja dhe kleri në gjykimin e popullit. in: Kultura popullore, Tirana, 1989, 1, S. 121-136.
-Tradita afetare të popullit shqiptar. (8 Nëntori, Tirana 1991) 204 S.
-Soupçons de religion dans le système social albanais. in: Conscience et liberté, Bern, 46 (1993), S. 83-103.
-Albanian Muslims, human rights and relations with the Islamic world. in: Muslim communities in the new Europe. Edited by Gerd Nonneman, Tim Niblock, Bogdan Szajkowski. (Ithaca Press, Reading UK 1996), S. 139-152.
 16. ÇELA, Elira & LAMANI, Genc
Political change and the revival of Islamic consciousness in post-communist Albania. in: Muslim identity and the Balkan state. Suha Taji-Farouk & Hugh Poulton (Hrsg.). (Hurst, London 1997) ISBN 1-85065-348-8.
 17. ÇELEBI, Evliya
Evliya Çelebi in Albania. Edited by Robert Dankoff and Robert Elsie. (in Vorbereitung)
 18. ÇETINER, Yilmaz
Bilinmiyen Arnavutluk. Bir röportaj dizisi. (Istanbul Matbaasi, Istanbul 1966) 126 S.
 19. CHOUBLIER, Maximilien
Les Bektachis et la Roumélie. in: Revue des Etudes Islamiques, Paris, 1 (1927), S. 427-453.
 20. CLAYER, Nathalie
L'Albanie. Pays des derviches. Les ordres mystiques musulmans en Albanie à l'époque postottomane (1912-1967). Balkanologische Veröffentlichungen 17. (Berlin. In Kommission bei Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1990) 505 S.
-Bektachisme et nationalisme albanais. in: A. Popovic & G. Veinstein (Hrsg.), Bektachiyya, études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach. ISBN 2-7053-1698-1. Revue des Etudes Islamiques 60 (1992). Numéro spécial (Paul Geuthner, Paris 1993 / Isis, Istanbul 1995), S. 271-300.
-Mystiques, état et société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours. ISBN 9004-10090-3. (E.J. Brill, Leiden 1994) iii + 426 S.
 21. CORDIGNANO, Fulvio
Condizioni religiose del popolo albanese. in: Albania, a cura dell'Istituto di Studi Adriatici, Venedig, 1939, S. 71-90.
 22. DANIEL, Odile
La communauté musulmane dans le mouvement culturel albanais à la fin du XIXe siècle au début du XXe siècle. in: Lettre d'information, Paris, 1985, 4, La transmission du savoir dans le monde musulman périphérique, S. 21-34.

- Historical role of the Muslim community in Albania*. in: Central Asian survey, London, 9, 3 (1990), S. 1-28.
- Nationality and religion in Albania*. in: Albanian Catholic Bulletin / Buletini Katolik Shqiptar, San Francisco 11 (1990), S. 90-98.
23. DANIEL, Odile & POPOVIC, Alexandre
Les statuts de la communauté musulmane albanaise (Sunnites et Bektachis) de 1945. in: Journal Asiatique 265. 3-4 (1977), S. 273-306.
24. DAUER, Alfons Michael
Filmdokumentationen zur Situation Islamischer Kulturen des Balkans, insbesondere des Derwischwesens, 1971-1975. Ein Erfahrungsbericht. in: Münchner Zeitschrift für Balkankunde, München, 1 (1978), S. 81-110.
25. DEGRAND, Jules Alexandre Théodore
Souvenirs de la Haute-Albanie. (Welter, Paris 1901) 353 S.
26. DIERL, Anton Josef
Geschichte und Lehre des anatolischen Alevismus-Bektaşismus. ISBN 3-924320-15-2. (Dagyeli, Frankfurt 1985) 289 S.
Djersa. E permuajshme morale kulturale e shoqnore.
Organi i Komunitetit Bektashian Shqiptar. Shtypshkronja Luarasi, Tirana, 1945-46.
27. DURHAM, Mary Edith
The Burden of the Balkans. (Edward Arnold, London 1905) 331 S.
28. ELSIE, Robert
Albanian literature in the Moslem tradition. Eighteenth and early nineteenth century Albanian writing in Arabic script. in: Oriens, Journal of the International Society for Oriental Research, Leiden, 33 (1992), S. 287-306.
-*Albanian folktales and legends*. (Naim Frashëri, Tirana 1994) 223 S.
-*History of Albanian literature*. East European Monographs 379. ISBN 0-88033-276-X. 2 volumes. (Social Science Monographs, Boulder. Distributed by Columbia University Press, New York 1995) xv + 1,054 S.
-*Histori e letërsisë shqiptare*. (Dukagjini, Tirana & Pejë 1997) 686 S.
-*Kosovo. In the heart of the powder keg*. East European Monographs, CDLXXXVIII. ISBN 0-88033-375-8. (East European Monographs, Boulder, Distributed by Columbia University Press, New York 1997) vi + 593 S.
29. FAROQHI, Suraiya
Der Bektaschi-Orden in Anatolien (vom späten fünfzehnten Jahrhundert bis 1826). Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Sonderband II. (Institut für Orientalistik der Universität Wien, Wien 1981) 171 S.
30. FILIPOVIĆ, Milenko S.
The Bektashis in the district of Strumica (Macedonia). in: Man, A monthly record of

- anthropological science, London, 54 (1954), S.10-13.
31. FRASHËRI, Naim Bey
Fletore e Bektashinjet. (Shtypëshkronjët të Shqipëtarëvet, Bucharest 1896, Nachdruck Mbrothësia, Thessalonika 1909) 32 S.
 32. GADŽANOV, D.
Mohamedani pravoslavni i mohamedani sektanti v Makedonija. in: Makedonski pregled, Sofia, 1, 4 (1925), S. 5-66.
 33. GODART, Justin
L'Albanie en 1921. Préface de d'Estournelles de Constant. (PUF, Paris 1922) 374 S.
 34. GÖLPINARLI, Abdülbâki
Melâmîlik ve Melâmîler. (Devlet Matbaasi, Istanbul 1931) 381 S.
-*Mevlânâdan sonra Mevlevîlik*. (Inkilâp ve Aka Kitabevleri, Istanbul 1983) 568 S.
 35. GUIDETTI, Vittoria Luisa
Elementi dualistici e gnostici della religione bektashi in Albania fra il XVII e il XIX secolo. in: Destino e salvezza tra culti pagani e gnosi cristiana. A cura di Giulia Sfameni Gasparro. Collana di studi storico-religiosi, 2 (Lionello Giordano Editore, Florenz? 1998?), S. 239-264.
 36. HAAS, Abdülkadir
Die Bektâşi. Riten und Mysterien eines islamischen Ordens. ISBN3-88548-354-8. (Express Edition, Berlin 1987) 183 S.
 37. HAFIZ, Nimetullah
Yugoslavya'da Bektâşi tekkeleri. in: Çevren, Prishtina, IV, 11, 1976, S. 57-67.
-*Yugoslavya'da Mevlevi tekkeleri*. in: Fevzi Halici (Hrsg.), Mevlâna ve yaşama sevinçi (Konya Turizm Derneği Yayını, Ankara 1978), S. 173-178.
-*Le développement du bektachisme en Yougoslavie*. in: A. Popovic & G. Veinstein (Hrsg.), Bektachiyya, études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach. ISBN 2-7053-1698-1. Revue des Etudes Islamiques 60 (1992). Numéro spécial (Paul Geuthner, Paris 1993 / Isis, Istanbul 1995), S. 327-338.
 38. HAHN, Johann Georg von
Albanesische Studien. 3 vol. (Fr. Mauke, Jena 1854, Nachdruck Karavias, Athen 1981) 347, 169, 244 S.
 39. HALIMI, Kadri
Derviški redovi i njihova kultna mjesta na Kosovu i Metohiji. in: Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, Prishtina, 2, 1957, S. 193-206.
 40. HASLUCK, Frederick William
Ambiguous sanctuaries and Bektashi propaganda. in: Annals of the British School in Athens, Athen, 20 (1913), S. 94-122.
-*Geographical distribution of the Bektashi*. in: Annals of the British School in Athens, Athen, 21 (1914-1916), S. 84-124.

- The fourth religion of Albania*. in: *The New Europe* 13, London, 6 November 1919, S. 106-107.
- Christianity and Islam under the Sultans*. Edited by Margaret Hasluck. 2 vol. (Clarendon, Oxford 1929) 770 S.
41. HASLUCK, Margaret Masson Hardie
The Nonconformist Moslems of Albania. in: *Contemporary review*, London, 127 (1925), S. 599-606. Nachdruck in: *Moslem World* 15 (1925), S. 388-398.
42. INALCIK, Halil
Arnawutluk. in: *Encyclopedia of Islam*. Edited by H.A.R. Gibb et al. (Luzac, London 1960), Vol. 1. S. 650-658.
43. INSABATO, Enrico
Gli Albanesi musulmani e le loro congregazioni. in: *Bolletino della R. Società Geografica*, Rom, 1916, 3, S. 238-239.
- JACOB, Georg
Beiträge zur Kenntnis des Derwischordens der Bektaschi. Türkische Bibliothek Bd. 9. (Mayer & Müller, Berlin 1908)
- Die Bektaschijje in ihrem Verhältnis zu verwandten Erscheinungen*. in: *Abhandlungen der K. Bayer. Akademie der Wissenschaften*, München 1909, I. Kl. XXIV. Bd. III. Abt.
44. JACQUES, Edwin E.
Islam in Albania. in: *Moslem World*, 28 (1938), S. 313-314.
- The Albanians. An ethnic history from prehistoric times to the present*. ISBN 0-89950-932-0. (McFarland & Co., Jefferson NC 1995) 768 S.
45. JOKL, Norbert
Die Bektaschis von Naim Frashëri. Herausgegeben und übersetzt. in: *Balkanarchiv*, Leipzig, 2 (1926), S. 226-256.
46. KALESKI, Hasan
Das türkische Vordringen auf dem Balkan und die Islamisierung. Faktoren für die Erhaltung der ethnischen und nationalen Existenz des albanischen Volkes. in: *Südeuropa unter dem Halbmond*. Prof. Georg Stadtmüller zum 65. Geburtstag gewidmet. BARTL, Peter & GLASSL, Horst (Hrsg.) (München 1975), S. 125-138.
- Haxhi Qamili*. in: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Hrsg.: Mathias Bernath & Karl Nehring (R. Oldenbourg, München 1974-1981), Bd. II (1976), S. 131-133.
- Baba Kâzim. Oberhaupt der Bektâshi-Derwische in Djakovica*. in: *Publikationen zu Wissenschaftlichen Filmen. Sektion Ethnologie*. Göttingen, 1980, Serie 10, Nr. 3 49, Film E 1970.
47. KALESKI, Hasan & KISSLING, Hans Joachim
Islam, Jugoslawien, Kosovo. Besuch im Tekye der Chalveti-Derwische in Prizren. in: *Publikationen zu Wissenschaftlichen Filmen. Sektion Ethnologie*. Göttingen, 1980, Serie 10, Nr. 46, Film E 1967.

48. KALLAJXHI, Xhevat
Bektashizmi dhe teqeja shqiptare n'Amerikë. Parathënie e Hirësisë së Tij Baba Rexhebit. E boton Teqeja me rastin e 10-vjetorit të themelimit të saj. (s.e., Detroit 1964) 75 S.
49. KIEL, Machiel
A note on the date of the establishment of the Bektashi Order in Albania: the cult of Sarı Saltık Dede in Kruja attested in 1567-1568. in: A. Popovic & G. Veinstein (Hrsg.), *Bektachiyya, études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*. ISBN 2-7053-1698-1. Revue des Etudes Islamiques 60 (1992). Numéro spécial (Paul Geuthner, Paris 1993 / Isis, Istanbul 1995), S. 263-270.
50. KISSLING, Hans-Joachim
Aus der Geschichte des Chalwetijje-Ordens. in: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 103 (1953), S. 233-289.
-Zur Geschichte des Derwischordens der Bajramijje. in: Südost-Forschungen, München, 15 (1956), S. 237-268.
-Zur Frage der Anfänge des Bektaşitums in Albanien. in: Oriens, Journal of the International Society for Oriental Research, Leiden, 15 (1962) S. 281-286.
-Zum islamischen Heiligenwesen auf dem Balkan, vorab im thrakischen Raum. in: Zeitschrift für Balkanologie, Berlin, 1 (1963), S. 46-59.
-Aus dem Derwischwesen Südosteuropas. in: Grazer und Münchener Balkanologische Studien. Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients 2, (Trofenik, München 1967), S. 56-70.
51. LEDERER, Gyorgy
Islam in Albania. in: Central Asian Survey, London, 1994, 13. 3 (1994), S. 331-359.
52. LUXNER, Larry
Albania's islamic rebirth. in: Aramco world, 43, 4 (Juli-Aug. 1992), S. 38-47.
53. MAŠULović-MARSOL, Liliana
Les Rifâ'is de Skopje. Structure et impact. (Isis, Istanbul 1992)
-Les Bektachis dans la République de Macédoine. Notes et matériaux d'une enquête sur le terrain (1986-1987). in: A. Popovic & G. Veinstein (Hrsg.), *Bektachiyya, études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*. ISBN 2-7053-1698-1. Revue des Etudes Islamiques 60 (1992). Numéro spécial (Paul Geuthner, Paris 1993 / Isis, Istanbul 1995), S. 339-368.
54. MYDERRIZI, Osman
Letërsia fetare e Bektashive. in: Buletin për shkencat shoqërore, Tirana, 3, 1955, S. 131-142.
55. NORRIS, Harry Thirlwall
Islam in the Balkans. Religion and society between Europe and the Arab world. ISBN 1-85065-167-1. (Hurst & Co., London 1993) 304 S.

56. NOYAN, Bedri
Bektaşîlik Alevîlik nedir. (Ankara 1985)
57. ÖZKIRIMLI, Attila
Alevîlik-Bektalîlik ve edebiyatı. (Cem yayinevi, Istanbul 1985)
58. PALIKRUŠEVA, Galaba
Derviškîot red Halveti vo Makedonija. in: Zbornik na štipskîot naroden muzej, Štip, 1 (1958-1959), S. 105-119.
59. PALIKRUŠEVA, Galaba & TOMOVSKI, Krum
Les Tekkés en Macédoine aux XVIIIe et XIXe siècles. in: Atti del Secondo Congresso Internazionale de Arte Turca, Neapel, 1965, S. 203-211.
60. POPOVIC, Alexandre
Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane. Problèmes d'approche. in: Journal asiatique, Paris, 263 (1975), S. 317-360.
-*Problèmes d'approche de l'Islam albanais 1912-1967.* in: Actes du Deuxième Congrès international d'études des cultures de la Méditerranée occidentale (Malta, Juni 1976). Algiers 1978, S. 446-450.
-*Un texte inédit de Hasan Kaleshi: 'L'ordre des Sa'diya en Yougoslavie.'* in: Quand le crible était dans la paille. Hommage à Pertev Naili Boratav. Rémy Dor & Michèle Nicholas, Hrsg. (Maisonneuve et Larose, Paris 1978), S. 335-348.
-*La communauté musulmane d'Albanie dans la période post-ottomane.* in: Zeitschrift für Balkanologie, Berlin, 19 (1983), S. 151-216
-*L'Islam balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane.* Balkanologische Veröffentlichungen Nr 11. (in Kommission Harrassowitz, Wiesbaden, Berlin 1986) 478 S.
-*Typologie d'un ordre mystique musulman en Yougoslavie: le cas des Kadiris de Kosovska Mitrovica.* in: Quaderni di studi arabi, Venedig, 5-6 (1987-1988), S. 667-678.
-*Les derviches balkaniques: La Rifâ'iya.* in: Zeitschrift für Balkanologie, Berlin, 25.2 (1989), S. 167-198.
-*L'Islam dans les états du Sud-est européen depuis leur indépendance.* in: Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen, Südosteuropa-Jahrbuch, 19. Hrsg. Hans G. Majer. (Südosteuropa-Gesellschaft, München 1989), S. 309-317.
-*A propos des statuts des Bektachis d'Albanie.* in: A. Popovic & G. Veinstein (Hrsg.), Bektachiyya, études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach. ISBN 2-7053-1698-1. Revue des Etudes Islamiques 60 (1992). Numéro spécial (Paul Geuthner, Paris 1993 / Isis, Istanbul 1995), S. 301-326.
-*Les musulmans yougoslaves (1845-1989). Médiateurs et métaphores.* (L'Age d'Homme, Lausanne 1990) 69 S.
-*Un ordre de derviches en terre d'Europe. La Rifâ'iyya.* (L'Age d'Homme, Lausanne 1993) 144 S.

- Les derviches balkaniques hier et aujourd'hui*. (Isis, Istanbul 1994)
61. POPOVIC, Alexandre & VEINSTEIN, Gilles (Hrsg.)
Les ordres mystiques dans l'Islam. Cheminements et situation actuelle. (Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris 1986) 324 S.
 -*Bektachiyya. Etudes sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*. ISBN 2-7053-1698-1. Revue des Etudes Islamiques, 60 (1992). Numéro spécial. (Paul Geuthner, Paris 1993 / Isis, Istanbul 1995) xii + 598 S.
 -*Les voies d'Allah. Les ordres mystiques dans l'Islam des origines à aujourd'hui*. Sous la direction de Alexandre Popovic. ISBN 2-213-59449-X. (Fayard, Paris 1996) 711 S.
62. PRISHTA, V. A.
Bektashinjt e Shqipërisë. (Korça, Korça 1921) 40 S.
63. PUTRA, Sh. M.
Islam in Albania. in: Light, Lahore, 1935, 5, S. 1-2.
64. RAÇI, Fatime
Jeta dhe aktiviteti i Sheh Ahmet Shkodrës. (Tirana 1994)
65. REXHEBI, Baba
Misticizma Islame dhe Bektashizma. (Waldon Press, New York 1970) 389 S.
 -*The mysticism of Islam and Bektashism*. (Dragotti, Neapel 1984) 173 S.
66. RIEDL, Richard
Die tanzenden Derwische von Tirana. in: Österreichische Rundschau, Wien, 11 (1907), S. 230-231.
67. RINGGREN, Helmer
The initiation ceremony of the Bektashis. in: Initiation. Studies in the History of Religions. Supplement to No. X (1956) S. 202-208.
 -*The initiation ceremony of the Bektashis. Initiation contributions to the theme of the study*. Conference of the International Association for the History of Religions held at Strassbourg, September 17-22, 1964. Editor : Blecker, C. J. (Leiden 1965), S. 202-208.
68. RIZAJ, Skënder
The Islamization of the Albanians during the XVth and XVIth centuries. in: Studia Albanica, Tirana, 1985, 2, S. 127-131.
69. ROSSI, Ettore
Saggio sul dominio turco e l'introduzione dell'Islam in Albania. in: Rivista di Albania, Mailand, 3, (1942), S. 200-213.
 -*Credenze ed usi dei Bektasci*. in: Studi e materiali di storia delle religioni, Rom, 18.1-4 (1942), S. 60-80.
70. SELENICA, Teki
Shqipëria e ilustruar. L'Albanie illustrée. Albumi i 'Shqipëris më 1927'. Album de l'Albanie en 1927. (Tirana, Tirana 1928) xviii + 400 S.

71. SELIGER, Kurt
Albanien. Land der Adlersöhne. Ein Reisebuch in Wort und Bild. (Brockhaus, Leipzig 1960) 259 S.
72. SERIN, Rahmi
Islâm tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler. (Bayram Yayımcılık Matbaacılık Koll., İstanbul 1984) 175 S.
73. SIÇECA, Shpresa
Vende kulti të ritet islam në Prizren. Tyrbet e varret e shenjta. in: Gjurmime albanologjike, Seria folklor dhe etnologji, Prishtina, 25 (1995), S. 179-191.
74. SIRRI, Ahmad, Baba
al-Risāla al-Ahmadiyya fī tārīkh al-tarīqa al-'Aliyya al-Baktāshīyya bi-Misr al-Mahrūsa (Cairo [1358 A.H.] 1939) 64 S.
75. SKENDI, Stavro
Religion in Albania during the Ottoman rule. in: Südost-Forschungen, München, 15 (1956), S. 311-327. Nachdruck in: Balkan Cultural Studies (New York 1980) S. 151-166.
76. STADTMÜLLER, Georg
Die Islamisierung bei den Albanern. in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N.F. 3 (1955) S. 404- 429.
-Der Derwischorden der Bektaschi in Albanien. in: Serta slavica in memoriam Aloisii Schmaus. Hrsg. W. Gesemann et al. (Trofenik, München 1971), S. 683-687.
77. SUNAR, M. S.
Melâmîlik ve Bektaşîlik. (Ankara Univ. Masimevi, Ankara 1975)
78. TOMORI, Baba Ali (= TOMORRI, Baba Ali; TYRABIU, Ali)
Thelbi i qëllimit, udha e shpëtimit prej Atë Ali Tomorri. (Dhori Koti, Korça 1924) 47 S.
-Literatya e Bektashivet a vjersha të përkthyer prej shkrimtarëve bektashinj të vjetër. (Mbrothësija, Tirana 1927) 32 S.
-Mersija, apo ceremonia e shënjtë e Bektashivet kur shënjtërohet ashyrëja. Përkëthim i mbaruar prej Atë Ali Tyrabiut, S.N. i teqes së Tomorit. (Mbrothësija, Tirana 1928) 11 S.
-Historija i përgjithëshme e bektashinjet prej Atë Ali Tyrabiut S.N. i teqes' së Tomorit. Shkruar në pjesa spirituale dhe dokumentale. (Mbrothësia, Tirana 1929) 95 S.
-Xhevher ose mendime dhe aforizma Bektashijsh të vjetër. Përmbledhje dhe përkëthime prej Baba Ali Tomori. (Mbrothësija, Tirana 1934) 18 S.
-Nefeze dhe gazele bektashiane. Të marruna nga libri i posaçmë i Baba Ali Tomorit. Botuar prej Asqeri F. Lumani. (Luarasi, Tirana 1934-1935) 50 S.
79. TRIX, Frances
The Ashura lament of Baba Rexheb and the Albanian Bektashi Community in America. in: A. Popovic & G. Veinstein (Hrsg.), Bektachiyya, études sur l'ordre mystique des

Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach. ISBN 2-7053-1698-1. Revue des Etudes Islamiques 60 (1992). Numéro spécial (Paul Geuthner, Paris 1993 / Isis, Istanbul 1995), S. 405-418.

-*Spiritual discourse. Learning with an Islamic master.* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1993) 189 S.

-*The resurfacing of Islam in Albania.* in: East European Quarterly, Boulder, 28, 4 (1995), S. 533-549.

-*When Christians became dervishes. Affirming Albanian Muslim-Christian unity through discourse.* in: The Muslim world, Hartford, 85, 3-4 (Juli-Okt. 1995), S. 280-294.

80. ULUSOY, A. Celâlettin

Hünkâr Hacı Bektaş Velî ve Alevî-Bektaş yolu. (Hacıbektaş 1986)

81. VLORA, Ekrem bey

Aus Berat und vom Tomor. Tagebuchblätter. Zur Kunde der Balkanhalbinsel I. Reisen und Beobachtungen 13. (D. A. Kajon, Sarajevo 1911) 168 S.

-*Aperçu sur l'histoire des ordres religieux et en particulier du Bektachisme en Albanie.* in: Shpirti shqiptar (L'Anima Albanese), Turin, 1.3 (1955) S. 30-36; 1.4 (1955), S. 7-16.

82. ZAMPUTI, Injac

Një dorëshkrim bektashian i gjysmës së shekullit të XIX (1850-1860). in: Buletin për Shkencat Shoqërore, Tirana, 4. 1955, S. 203-210.

Femi ÇAKOLLI, Prishtina

Histori e krishterimit protestant në Shqipëri dhe Kosovë Kisha protestante tek shqiptarët

Krishterimi i hershëm dhe mesjetar

Krishterimi tre shekujt e parë ishte më tepër një lëvizje biblike sesa një religjion strukturalisht i organizuar sipas standardeve antike apo moderne, andaj dhe nga historianët njihet më shumë si krishterimi i hershëm. Deri këtë kohë kishte këto qendra të mëdha krishterimi: Jerusalemi, Antiokia, Aleksandria, Efesi, Roma, Korinti, Selaniku etj. Në Kuvendin e Nices më 324 nën kryesimin e perandorit romak me prejardhje ilire Konstantini i Madh, krishterimi mori një rrjedhë të re zhvillimi. Krishterimi pas këtij viti u përgjithësua, u strukturalizua skajshmërisht - me fjalë të tjera u njoh më tepër si katolik, pra universal. Ky universalitet i mbështjellë me përplot dogma jobiblike, kultura, praktika pagane, pushtete politike, interpretime teologjike u sfidua në shekullin XI duke u ndarë në dy kisha: kishë ortodokse bizantine me seli në Konstandipojë dhe kishë katolike romake me seli në Romë. Edhe sot ka debat se kush prej kujt u nda. Krishterimi i llojit tjetër mbeti i anatemuar. Shumë kohë më parë para se të ndodhte shizma krishtere peshkopi i Konstadinopojës njihej dhe pranohej si i pari i barabartë mes pesë peshkopëve të tjerë (i Jerusalemit, i Antiokisë, i Aleksandrisë, i Efesit dhe i Romës), por më vonë peshkopi i Romës do të merr primatin me statusin “i pari mbi të tjerët”, i njohur si papa.

Figura të rëndësishme të parareformacionit

Reformacioni protestant sot njihet si shfaqje që nga 95 Tezat e Luterit më 31 tetor 1517. Kësaj ngjarjeje i kanë paraprirë disa figura të njohura. Brenda kishës romano-katolike vazhdimisht kishte zëra për ndryshime të brendshme. Katër janë zërat më të rëndësishëm të parareformacionit që u munduan ta ndryshojnë kishën romano-katolike nga brenda: Pjetër Valdo, i lindur në Lion, Francë (u ekzekutua më 1176); Gjon Uiklif, i lindur në Oxford, Angli (1320-1384); Jani Hus, i lindur në Pragë, Bohemia

(1374-1415); Xhirolamo Savonarola, i lindur në Ferrara, Itali (1433-1498). Të gjitha këto figura u ekzekutuan nga kisha zyrtare romano-katolike. Si rrjedhim para Luterit ishin tri grupe parareformative: valdensianët në Francë, viklifianët në Angli dhe maro-vianët në Bohemi (Çeki).

Figurat e reformacionit protestant

Erazmo Roterdami ishte teolog dhe filozof, dhe ky ishte njeriu që e frymëzoi Martin Luterin që të fillonte me reformacionin. Ndryshimet nga brenda nuk kishin pasur sukses andaj erdhën kërkesa për ndryshime nga jashtë. Krejt çështja filloi nga përkthimi jo i saktë i disa vargjeve kyçe të doktrinës biblike në Nova Vulgata tek Ungjilli i Mateut. Janë tri figura kryesore të reformacionit protestant: Martin Luteri, i lindur në Aisleben, Gjermani (1483-1546); Ulrih Cvingli, i lindur në Vildhaus, Zvicërr (1483-1532) dhe Gjon Kalvini, i lindur në Nojon, Francë (1507-1564). Brenda një periudhe shumë të shkurtër reformacioni protestant u përhap në gjithë Europën me përjashtim të Ballkanit. Reformacioni luteran u përhap në Gjermani, në shtetet skandinave dhe baltike. Reformacioni zvinglian përpos Zvicrës u përhap kryesisht në Holandë. Reformacioni kalvinist u përhap në Zvicërr, Francë, Angli, Skoci dhe pastaj në Amerikë etj.

Parimet kryesore të tezave të Martin Luterit

Gjithë tezat e Luterit përmbledhen në këto pesë parime mbi të cilat qëndron edhe reformacioni protestant:

1. Sola Scriptura (Vetëm Shkrimi)
2. Sola Gratia (Vetëm Hiri)
3. Solo Christo (Vetëm Krishti)
4. Solo Fide (Vetëm Besimi)
5. Deo Soli Gloria (Vetëm Zotit lavdi)

Martin Luteri thoshte: “Në vend të ceremonive të ketë 100 herë më shumë ungjill kujtdo. Thesari më i madh i kishës duhet të jetë ungjilli dhe jo paratë, sepse përmes parave pasurohen të pasurit kurse përmes ungjillit pasurohen të varfrit!”

Erih From, psikolog bashkëkohor thotë: “Protestantizmi është përgjigje për nevojat njerëzore të individit të frikësuar dhe të izoluar, të shkëputur nga rrënja, i cili në botën e re duhej të gjendej dhe të lidhej me të!”

Përmbledhje e historisë së Kishës protestante ndër shqiptarët

- Më 1580 një predikues luteran qëndroi për gjysmë viti duke predikuar ungjillin në Prishtinë.
- Në shek. XVIII ka dëshmi se kishte një kishë protestante në Berat por deri më sot ende nuk është vërtetuar.
- Më 1703 në kuadër të Kuvendit të Arbënit protestantët u përmendën disa herë.
- Filozofi dhe teologu protestant gjerman G.V. Lajbnic ishte I pari person dijetar që nisi interesimin për shqiptarët dhe gjuhën e tyre në dy letrat e tij më 1705 dhe 1709.
- Më 1816 skocezi Robert Pinkerton, i cili punonte për Shoqërinë Biblike Britanike dhe për të Huaj, shkroi një letër me një kërkesë që të përkthehej Dhiata e Re në gjuhën shqipe, kurse letra u botua një vit më vonë, pastaj shkruan edhe një letër tjetër në vitin 1819 (gjithçka mund të themi se filloi me këto dy letra për shqiptarët që të zinte vend krishterimi protestant mes shqiptarëve).
- Më 1819 Shoqëria dha 300 funta për përkthimin e Dhiatës së Re në shqip dhe u gjet Dr. Vangjel Meksi. Përkthimi u krye pas dy vitesh, dhe fatkeqësia ndodhi pasi autori vdes pa u përfundua i gjithë projekti.
- Punën e Meksit më shumë si redaktim e mori Grigor Gjirokastriti, arqipeshkv, dhe më 1824 u botua ungjilli i Mateut.
- Më 1827 botohen katër ungjijtë në Korfuz.
- Më 1828 u botua gjithë Dhiata e Re paralelisht si tekst edhe në gjuhën greke. Po këtë vit Pinkertoni i shkruan edhe një letër Shoqërisë që të përkthehen në shqip psalmet.
- Protestantë i hapin disa shkolla të njohura në Bullgari, Greqi, Turqi, Maltë kun nxënës të njohur shqiptarë fillojnë t'i vijojnë, përmendim këtu Gjimnazin “Zosimea” në Janinë etj.
- Më 1853 Said Toptani, i cili kishte studiuar në Paris dhe atje ishte kthyer në protestantizëm, u predikoi ungjillin turmave në Tiranë dhe autoritet turke e syrgjysnosën. Me sa dihet deri tani historikisht kjo figurë mund të jetë personaliteti i parë që kishte lënë islamin duke iu kthyer krishterimit. Me gjasë kjo është figura e parë e mirëfilltë protestant në kombin tonë.
- Ndhimesë të madhe në shërbesën e botimeve dha Aleksandër Tomson, dhe ky vetë vjen në Shqipëri në vitin 1863 dhe konstaton se në Shqipëri nuk kishte asnjë misionar dhe kishë ungjillore.
- Në vitin 1864 ndodh një rezultat i madh, arrin që Shoqëria ta punësojë Kristoforidhin, i cili kishte kryer Kolegjin Protestant në Maltë.
- Më 1865 erdhën dy anglezë njëri në Janinë e tjetri në Shkodër për të përhapur ungjillin si shitës shëtitës, dhe misionari që ishte në Shkodër vjen edhe në Pejë,

Prizren, Prishtinë etj. Më vonë pati edhe shitës të tjerë, dhe shitësit ishin misionarët e vetëm deri në vitin 1873.

- Kristoforidhi përkthen gjithë Dhiatën e Re prej greqishtes në vitin 1866, dhe botohet në dy dialekte (përkthimi më i mirë edhe sot), kurse më 1880 boton edhe disa libra të Dhiatës së Vjetër.
- Porta e Lartë disa herë burgosi njerëzit e librave, ndaloi botimin, ndezi librat, pengoi...
- Anglezët ishin këmbëngulës në botimin e Dhiatës së Re, në përhapjen e librave.
- Më 1873 për herë të parë vijnë tre amerikanë misionarë (Xh. Berd, Xh. Marsh, Xh. Hauz) për të jetuar në Manastir, dhe po ashtu ky vit paraqet një zhvillim shumë me rëndësi.
- Në vitin 1876 tashmë në Manastir ishin frytet e para të kishës së parë protestante ungjillore që po themelohej në trojet shqiptare dhe me shqiptarë.
- Më 1876 dy shqiptarë u bënë protestantë, dhe këta ishin Nikolla dhe Dhimitri nga Manastiri.
- Në vitin 1877 Gjerasimi lë ortodoksizmin dhe pranon protestantizmin.
- Më 1878 Qiriazi shkon në Seminarin Amerikan të Samakovës në Bullgari.
- Prej vitit 1882 Qiriazi pasi mbaroi studimet punoi gjithçka për ungjillin, dhe vepron më shumë në Korçë, dhe erdhi edhe në kishën ungjillore të Prishtinës ku shërbente një bullgar si pastor.
- Më 1884 Qiriazi mbajti shërbesë në gjuhën shqipe në Kishën Ungjillore në Selanik (kjo është sigurisht shërbesa e parë ungjillore në gjuhën shqipe).
- Më 1884 Qiriazi bëhet përgjegjës për shpërndarjen e literaturës ungjillore në shqip.
- Prej vitit 1886 filloi që të kishte edhe shëtitës shqiptarë kurse kundërshtimet rriteshin nga pesë drejtimet: Porta e Lartë, Kisha katolike, Kisha Ortodokse, myslimanët dhe analfabetizmi.
- Në vitin 1890 Qiriazi shugurohet “predikues i popullit shqiptar”.
- Në bazë të dëshmisë në vitin 1892 kishte kishë protestante në Prishtinë, por nuk dihet viti i hapjes.
- Për dy vjet të tjera pra deri më 1892 në Korçë Qiriazi së bashku me motrat e tij dhe ungjillorë të tjerë themeloi pesë “institucione” Shkollën e të Dielës, hapi Shkollën e parë për Vajza, Kishën Ungjillore, Shoqatën ungjillore-letrare “Vëllazëria Ungjillore”, si dhe gazetën “Letra e vëllazërisë” (e para që u shtyp në shqip në Shqipëri).
- Në dimrin e vitit 1893 Qiriazi u zu peng nga kaçakët për gjashtë muaj dhe si pasojë e kësaj vdiq në janar të vitit 1894 dhe ky ishte lajmi dhe humbja më e madhe e gjithë lëvizjes ungjillore shqiptare.

- Ungjillorët kishin një vizion rilindës: shkolla dhe libra dhe kjo ishte veçantia e tyre kryesore dhe që patën përkrahjen e të gjithëve.
- Protestantët dhanë rolin kyç në bërjen e Alfabetit në vitin 1908.
- Më 1913 Ismail Qemajli bashkë me ministrat e tij gjatë kohës së Konferencës së Londrës shkoi dhe e vizitoi selinë e Shoqërisë Biblike Britanike duke shprehur nderimet dhe respektin për rolin dhe kontributin e kësaj shoqërie dhënë popullit shqiptar dhe emancipimit të tij.
- Nga Parashqevi Qiriazi formohet shoqata e parë shqiptare për gratë “Ylli i mëngjesit”.
- Kisha ungjillore e Korçës vazhdoi deri në vitin 1940 edhe pse pati shumë sfida.
- Deri në këtë vit erdhën edhe misionarë të tjerë në Shqipëri, në mesin e tyre shquhen çifti Kenedi, Edwin Jasques, etj.
- Më 1917 ishte shkruar një letër nga një gjakovar protestant dërguar pastorit amerikan në Prishtinë, kurse kjo letër u gjet në arkivat e Kembrixhit më 2010.
- Më 1922 u themelua Misioni Ungjillor Shqiptar, e para organizatë misionuese.
- 1933 me urdhërin e Mbretit Zog u mbyllën dhe u ndalua gjithë veprimtaria shkollore ungjillore e Korçës.
- Prej vitit 1937-1939 kishte një rritje shumë të madhe të kishës në Korçë, dhe sa për kishat tjera ungjillore shqiptare nuk ka shënime.
- 1940 u shpërnda kisha ungjillore e Korçës nga fashistët italianë.
- Në Kosovë (sipas të dhënave dihet se kishte dy kisha ungjillore në Prishtinë; njëra ishte duke funksionuar deri në vitin 1943, dhe tjetra ishte një kishë metodiste deri në fillim të viteve '60 me lokacion përballë Kuvendit të Prishtinës; në Prishtinë është i njohur edhe mikrotoponimi “vorret e evangjelistëve”; ka dëshmi edhe për takime lutjeje të një grupi ungjillor në Shkollën “Sami Frashëri” gjatë Luftës së Dytë Botërore e deri në vitin 1949).
- Gjatë komunizmit në Shqipëri dihet vetëm për 6 protestantë që mbijetuan dhe e mbajtën besimin deri në vitin 1991, dhe ky grup ishte nga Korça.
- Ishte viti 1965 kur në Pejë hapet një kishë baptiste me emrin “Shtëpia e Lutjeve”, kjo kishë vazhdon edhe sot.
- Më 1978 Nik Krasniqi kthehet nga katolicizmi në protestantizëm, dhe kthimi i tij pati shumë ndikim në familje dhe më gjerë, edhe sot vazhdon me e deshmue ungjillin, duke qenë edhe pastor i një kishe lokale në Gjakovë.
- Më 1979 në Kroaci ishte një ungjillizim i madh ku udhëhiqej nga Bill Graham dhe aty u mblodhën shumë misione krishtere protestante dhe aty doli ideja që misionarët e huaj protestantë të vijnë në Kosovë që ta mësojnë gjuhën shqipe dhe të përgatiten për Shqipërinë, kurse të shërbejnë në Kosovë deri sa të hapet Shqipëria.

- Në vitin 1985 hapet një kishë tjetër protestante në Prishtinë me emrin “Bashkësia e Popullit të Zotit”, dhe puna e saj vazhdon edhe sot.
- Më 1989 në Prishtinë u mbajt koncerti i parë dy ditor me grupe ndërkombëtare dhe kosovare me muzikë ungjillore krishtere nën moton “Ai është i Gjallë”.
- Më 1990 u ordinua pastor i Kishës “Bashkësia e Popullit të Zotit” Anton Krasniqi.
- Më 1991 filluan të lulëzojnë shumë kasha protestante në Shqipëri.
- Më 1992 u riformua “Vëllazëria Ungjillore e Shqipërisë”
- Më 1994 në Prishtinë hapet kisha e dytë protestante me emrin “Bashkësia Ungjillore e Mesisë”.
- Më 1997 në Prishtinë themelohet Shtëpia Botuese “Tenda”.
- Më 1997 fillon që të del revista periodike ungjillore në Prishtinë me emrin “letra e gjallë”
- Më 2005 në Kosovë themelohet niveli nacional, pra për tërë territorin e vendit, i kishave protestante me emrin “Kisha Protestante Ungjillore e Kosovës”.
- Më 2006 zyrtarizohet Kisha Protestante Ungjillore e Kosovë, dhe më 2010 në Shqipëri zyrtarizohet “Vëllazëria Ungjillore e Shqipërisë”, si bashkësi fetare të barabarta me bashkësitë tjera.
- Më 2009 “Kisha Protestante Ungjillore e Kosovës” u pranua në “Aleancën Ungjillore Europiane” si e barbartë me të gjitha anëtarët tjera.
- Më 2009 “Kisha Protestante Ungjillore e Kosovës” u pranua në “Aleancën Ungjillore Botërore” si e barbartë me të gjitha anëtarët tjera në botë.
- Sot në Shqipëri ka rreth 200 kisha protestante me afër 35.000 ndjekës.
- Sot në Kosovë ka rreth 36 kisha protestante me afër 7000 ndjekës.
- kredoja e veprimtarisë ungjillore ishte: Miq për Perëndinë, Dritë për popullin, Uratë për mëmëdhenë!

Çështje nocionesh

Nganjëherë mes të krishterëve protestantë në Shqipëri por edhe njerëzve të tjerë, ngrihen hutime ose edhe huqje, për sa i përket terminologjisë se çka nënkuptohet me “protestante” e çka me “ungjillore” apo edhe me “evangeliste”. Këto nuk janë nocione përjashtuese, as sinonime dhe në fakt janë dy terme të ndryshme dhe që mund të përdoren madje edhe njëra pranë tjetrës. Nëse themi “kishë ungjillore”, ose “lëvizje ungjillore” atëherë fjala është ekskluzivisht për gjithçka që është sipas Ungjillit, e mënyrës ose e frymës së ungjillit, tipike ungjillore, me predikimin e ungjillit, me mbjelljen dhe zhvillimin e kishave sipas mënyrës së apostujve, e të jetuarit dhe e të menduarit sipas porosisë së ungjillit etj. Reformatorët vazhdimisht e kanë përdorur dhe synuar termin “un-

gjillorë”, por ishte papati katolik që këta të krishterë t’i thërriste me emrin “protestantë”, me kuptimin “rrebel”. Por sot kur themi “lëvizja protestante” ose “kisha protestante” atëherë kuptimi është se nuk ndalet përjashtimisht vetëm në predikimin biblik të ungjillit dhe të ngritjes e zhvillimit të kishës ungjillore por përcakton gjithë veprimtarinë e ungjillorëve ose të kishës ungjillore përmes fushave të tjera sikur letërsia, muzika, teatri, filozofia, atdhedashuria, klubet, arti, politika etj.

Termi “ungjillor” për mua është më shumë argumenti biblik ose teologjik i lidhur me ungjillin, kishën dhe Biblën prandaj edhe katolikët ose ortodoksët në shumë raste mund të thonë se edhe ata janë “ungjillorë”. Mirëpo termi “protestant” është diçka më shumë dhe më tej këtyre dimensioneve, pra është argumenti fundamental biblik, argumenti fundamental teologjik, sociologjik, historik, filozofik, artistik, politik etj. Termi “protestant” mund ta mbulojë kuptimin “ungjillor” por zor të ndodhë e kundërta. Shikuar në mënyrë denominacionale nocioni “ungjillorë” është diçka vetëm nga mesi i shek. XIX, kurse nocioni “protestante” është prej shek. XVI. P.sh. kur ungjillorët shqiptarë gjatë Rilindjes Kombëtare po hapnin shkolla, po botonin abetare, bënë alfabetin, formonin shoqata e klube këto veprimtari këta ungjillorë po i bënë bazuar mbi parimet e reformatimit andaj janë protestantë dhe kështu pikërisht janë njohur më shumë gjatë kohës së tyre. Kujtoj këtu librin i cili është botuar në Shqipëri me titull “Cilët janë protestantët” në vitin 1931. Madje edhe “Kuvendi i Arbënit” më 1703 protestantëve i është referuar po kështu, dhe jo ungjillorë. Sot të gjithë të krishterët në botë që nuk janë as katolikë e as ortodoksë janë të krishterë protestantë. Ajo çka quhet “ungjillorë” ka plotësisht të njëjtin kuptim dhe përdorim me “evangeliste”, vetëm se ky nocion i dytë nuk ka natyrë shqipe. Gjithë mendimtarët e kohës së rilindjes kombëtare, duke filluar nga Kristoforidhi, Konica, Naim e Sami Frashëri, Vretoja, Asdreni, Koto Hoxhi, Kristo Dako, Nikolla Naço, Mihail Grameno, Mit’hat Frashëri etj. referojnë me termin “protestant” dhe jo “ungjillorë”. Madje vetë Porta e Lartë sidomos pas Luftës së Krimesë kur fillon ta zyrtarizojë krishterimin protestant kishat i njeh me emrin “protestante”.

Periudhat e protestantizmit shqiptar

Ky do të ishte periodizimi i krishterimit protestant mes shqiptarëve:

1. Periudha e Dëshmive (1585-1815)
2. Periudha e Përktimit të Shkrimeve të Shenjta (1816-1875)
3. Periudha e Ngritjes së Kishës Ungjillore dhe e Shkollave Shqipe (1876-1907)
4. Periudha e Alfabetit (1908-1939)
5. Periudha e Hijës së Vdekjes (1940-1990)
6. Periudha e Ripërtërjes Protestante (1991-)

David M. Young në librin e tij monografik “Lëvizja Protestante në Shqipëri 1908-1991” përfshin 83 vjet histori, dhe sipas përkufizimit të mësipërm përfshin tri periudhat e fundit. Gjatë periudhës së parë nuk kemi ndonjë figurë meritore në mungesë dëshmish. Meritorët e periudhës së dytë janë: Robert Pinkerton, Vangjel Meksi, Aleksandër Tomsoni, Konstandin Kristoforidhi, Seit Toptani etj. Meritorët që e fillojnë periudhën e tretë janë amerikanët e parë që vendosën në Manastir si Xh. Berd, Xh. Marsh, Xh. Hauz, e pastaj kjo periudhë i nxori këto figura meritore si Gjerasim Qiriazi, Sevasti Qiriazi, Bordi Amerikan, Shoqëria Biblike. Meritorët e periudhës së katërt janë: Gjergj Qiriazi, Gregor Cilka, Petro Nini Luarasi, Edwin Jacques, Fineas Kenedi etj. Meritorët e periudhës së pestë janë Thanas Sina, Kristaq Treska, Ligor Çina, Koci Treska etj. Për meritorët e periudhës së fundit mbetet për t’u parë më vonë.

Shoqëria biblike dhe Aleksandër Tomson

Populli ynë në të kaluarën ka pasur miq të rrallë, por me vlera të mëdha. Në mesin e tyre qëndron i urti Aleksandër Tomsoni. Këtë njeri e konsideroj mjeshtër të mprehtë dhe person me dashuri të pakursyer aty ku mes nesh terri ishte i bollshëm, aty ku mes nesh ishte prerë tradita dhe aty ku me nesh padituria kishte zënë fronin më të lartë.

Aleksandër Tomsoni, njeriu i cili duke filluar që nga viti 1865, diku për rreth 35 vjet, ishte shumë herë në mesin e shqiptarëve, njeriu i cili u takua ose që pati lidhje me figurat tona kryesore të shek. XIX sikurse Kristoforidhi, Naim Frashëri, Gjerasim Qiriazi etj. Kjo figurë nxiti vëmendje të madhe.

Shoqëria biblike dhe Tomsoni, si një temë e ndërlikuar kap pjesën më të madhe të shek. XIX, pa përjashtuar përmendjen a analizimin e ndonjë zhvillimi paraprirës ose pasues, duke e pasur në qendër përherë Tomsonin dhe veprimtarinë e Shoqërisë biblike ndër shqiptarët. Shekulli për të cilin po flasim sigurisht se do të jetë vazhdimisht në fokus të historisë, pasi njihet edhe si shekulli i Rilindjes Kombëtare.

Kjo periudhë është e njohur specifikisht për ato zhvillime mes popullit tonë që kurë nuk kishin ndodhur më parë, sikurse: hapja e shkollave shqipe; botimi i librave me karakter jo vetëm fetar; formimi i shoqërive me karakter kulturor dhe politik; kërkesa gjithëpullore për pavarësi dhe vetëvendosje “Lidhja e Prizrenit”; fillimi i interesimit nga të huajt për shqiptarët sikurse edhe botimet e para albanologjike prej tyre; lëvrimi i gjuhës shqipe; hapja e kishave protestante ungjillore; idetë e para për autoqefalitetin e Kishës Ortodokse Shqiptare; premiset e parë për një gjuhë letrare dhe për një alfabet të vetëm; përkthimi dhe botimi i Dhiatës së Re më 1827 dhe më vonë ka pasur një rol në letërsi, gjuhësi, kulturë, arsim, shkolla jo vetëm në Shqipëri, por edhe tek arbëreshët dhe tek kolonitë tjera shqiptare në Europë, si dhe krijimin e alfabetit shqip.

Ajo çfarë është renesanca europiane është reflektim dhe kthim tek koha e artë e antikës greke dhe romake, dhe po me këtë reflektim në Europë filloi Reformacioni i shtyrë nga korrupcioni ekliastik i mesjetës, përshkruar ndryshe me fjalët më të thjeshta kthim tek fryma e kishës së hershme që kishte lindur mu në mesin e kohës së artë. Kështu i gjejmë edhe rrënjët e konsilidimit të Shoqërisë Biblike, të Tomsonit, të Qiriazit dhe të kishës protestante në përgjithësi nën pasionin e predikimit të ungjillit të Jezus Krishtit gjithë kombeve, pa u përjashtuar këtu as shqiptarët.

Shqipëria e shek. XIX edhe më tej ishte vendi pa rrugë sepse ishin prishur, pa shkollë sepse nuk ishin hapur asnjëherë, e izoluar sepse ishte pushtuar, e pushpresë sepse po bëheshin katër shekuj nën osmanlinjtë, nuk kishte shkrimtarë, politikanë, luftëtarë pasi ishin vrarë ose detyruar të migronin jashtë Shqipërisë, prandaj edhe udhëtarët e huaj që vinin këtej ishin të rrallë. Me fjalë të tjera vendi i shqiptonjave, ose trojet e bijëve të shqiptonjës, ishte bërë gati i pabanueshëm për vetë shqiptarët e lëre më për dashamirët e Arbërisë. Në këto rrethana, për aq sa dihet deri më sot prej fillimit të shek. XIX filluan që të vijnë individët dhe më pastaj familjet e para angleze, skoceze e amerikane, e që ishin misionarë protestantë, për të jetuar në mesin e popullit tonë. Ishte viti 1856 pas luftës së Krimesë kur sulltani filloi të lëshonte pe ndaj misionarëve të këtillë që të vinin edhe në Shqipëri. Dëshmitë e këtyre personave pas vendosjes zgjuan një pasion flakërues tek shoqëritë, kishat dhe qytetet e tyre për të ardhur tek shqiptarët.

Roli i përkthimit të Shkrimeve të Shenjta

Bibla edhe pse pjesë të shumta të saj ishin përkthyer në shqip qysh nga Buzuku e këndej, por ky lloj përkthimi nuk ishte njohur e as praktikuar nga klerikët e as nga populli. Historia u desh që të priste deri në vitin 1824, e pastaj më 1827, dhe disa ribotime të plota dhe të pjesshme të Dhiatës së Re, kur protestantët shqiptarë filluan ta përkthejnë Dhiatën e Re. Kishin kaluar mbi 30 vjet që nga ribotimi i fundit i Dhiatës së Re në shqip, dhe më nuk gjendej asnjë kopje, kështu Shoqëria Biblike Britanike përmes agjentit të saj Aleksandër Tomson angazhoi Kristoforidhin që ta përkthenete sërish Dhiatën e Re në toskërisht më 1866, dhe në vitin 1872 edhe në gegërisht. Botimet e para patën nga 1000 kopje tirazh dhe sipas raporteve të kohës janë shitur shpejt këto kopje dhe janë ribotuar të tjera. Kopje të këtij përkthimi ishin shitur edhe në Prizren, Pejë, Prishtinë etj. gjatë viteve 1876-1892. Pra përkthimi protestant i Shkrimeve të shenjta mori një karakter rilindës dhe drejtpërdrejt ndikoi në zhvillimin e literarisë, hapjen e shkollave, mësimin e gjuhës shqipe etj.

“Ungjilli dhe dituria” e Qiriazit

Këtu më poshtë është një pjesë nga predikimi i Gjerasim Qiriazit me temë “Ungjilli dhe dituria”:

... sna duhet të vemi më larg e të shikojmë ata njerëz që kanë vetëm dituri, se pasqyrën e kemi dhe gjithkush për vetën mund të gjykojë e të të gjejë të drejtën. Vetëm më vjen keq, jo se më bëri që s’kuptoj, po se ajo vetë as kupton as di të kuptojë të vërtetën.

Unë s’thashë se Dituria e çnderon njeriun, as thashë se Dituria e shëmton njeriun, po thashë se Dituria s’mund t’i japë shpirt as ndonjë mësimi, se ka shumë njerëz të ditur që janë më të ligjtë e botës. Po dituria në një anë dhe Ungjilli në anën tjetër, të dyja bashkë ndrequr botën dhe po e ndreqin dita me ditë. Luteri po të mos qe i mësuar, nuk do të bënte atë letër të shënuar që u bë e është ngajë e reformës së madhe në Gjermani.

Gjithë apostujt e më të shumtë nga profetët s’qenë të mësuar, si shoqja ime, po sa të mira i kanë sjellë botës. Edhe kështu shohim se vetëm me mësimet e shenjtëruara mund të jetë njeriu i dobishëm edhe për vete edhe për të tjerët, po vetëm me mësimet e kësaj bote s’mund të jetë njeriu i mirë dhe i thjeshtë.

Po të jenë të dyja bashkë, atëherë është edhe më mirë, dhe kur të shohim se Dituria dhe Ungjilli u bashkuan dhe se së bashku përhapen nëpër botë, atëherë le të shpresojmë se mirësia e dashuria kanë për të mbretëruar dhe se do të mos dëgjohen ato liga që bëhen sot. Prej një njeriu që ka frikë Perëndinë gjithnjë mirësi prit nga ai, po me të diturin s’është puna gjithnjë kështu. Edhe kështu shikojmë se vetëm Dituria, pa Ungjillin, s’mund të sjellë në botë atë dobi që mund ta shkulë të ligën e t’i bashkojë zemrat e njerëzve me dashuri të plotë.

Teologjia e predikatorit të ungjillit

Pa u njohur mirë problemet kulturore dhe teologjike të një populli ose feje vështirë të ndodhin reforma që zgjasim me qindra vjet. Kështu i ndodhi Europës me reformat që i solli Martin Luteri, të cilin Gjerasimi e admironte tej mase dhe shpeshherë predikonte për të turmave në Korçë, Manastir etj. Teologjia katolike, ortodokse dhe islame e këtyre kohëve, konkretisht interpretimi dhe zbatimi i atyre teologjive ishin ndër pengesat kryesore të prapambetjes së rilindjes popullit tonë.

Gjatë kohës së Rilindjes Kombëtare dëgjoje të thuhej, ashtu sikurse edhe sot, nga katolikët dhe ortodoksët se shpëtimi dhe hiri i Perëndisë vijnë vetëm prej kishës së tyre, pra me fjalë të tjera s’ka shpëtim jashtë kishës, e nuk je i krishterë jashtë kishës së tyre, se kisha të mëson se si duhesh të jetosh, se kisha e prifti janë ndërmjetësit e tu mes teje dhe

Zotit, se Zoti flet vetëm në greqisht, ose vetëm latinisht, apo për myslimanët që thoshin se Perëndia flet vetëm në arabisht por jo në shqip, e se Zoti i ka krijuar grekët, romakët, italianët, arabët e turqit por jo shqiptarët. Nën këtë bazament kryekëput teologjik filluan të vlojnë idetë rilindase që u shtruan nga protestantët.

Në mes të këtyre teologjive vjen pastor Gjerasim Qiriazhi me mesazhin nga ungjilli në gjuhën shqipe duke predikuar hapur shqip, duke thanë se gjuha shqipe është nga Zoti, se shqiptarët i ka krijuar Zoti, se shpëtimin dhe hirin e merr falas secili person duke besuar në Krishtin, se asnjë fe nuk të shpëton por vetëm Krishti, se ne mëkatarët njerëzit mund të kemi kontakt drejtpërdrejt me Perëndinë përmes lutjeve, pendimit dhe uratave të tjera. Në këtë mënyrë Qiriazhi nisi predikimet e para në gjuhën shqipe në Korçë më 1892 duke u mbledhur rreth shtëpisë së tij, sipas dokumenteve të kohës, rreth 400 persona.

Dhe të gjithë të tjerëve u hyri frika nga fjala e Zotit në shqip, por jo edhe popullit i cili po dëgjonte ungjillin publikisht për herë të parë në gjuhën e nënës. Gjithë kjo ishte një mishërim i ideve më fisnike të rilindësve.

Gjerasimi dhe lëvizja protestante kishin një ide fikse: shqiptaria dhe ungjilli; dhe kjo paraqet atë romantizmin e tyre! Gjerasimi kishte një veti udhëtari të Krishit, sikurse Pali. Ai predikoi në këto qytete: Manastir, Korçë, Berat, Përmet, Kavajë, Selanik, Shkodër, Vlorë, Selanik, Prishtinë, Stamboll etj. Një nga vlerësimet më të çmuara që i ka bërë kësaj periudhe është Mihal Grameno, i cili thotë: “Kurrë nuk duhet harruar shërbimet e mëdha që i ka sjellë çështjes një “fole kombëtare” e cila ishte një qendër dhe një fortesë ku mblidheshin edhe që ku përhapeshin ndjenjat e shkëndijat kombëtare. Kjo fole ishte shkolla e vajzave në Korçë, e themeluar prej të pavdekurit dërgimtar kombëtar Gjerasim Qiriazhi, emrin e të cilit historia e Shqipërisë do ta shkruajë me shkronja të arta duke u mburr me veprat edhe me shërbimet e tij ta paçmuara që ka sjellë mbi altarin e atdheut”

Kongresi i Manastirit dhe roli i protestantëve

Një nga ngjarjet më të shënuara të kulturës shqiptare është Kongresi i Manastirit, i njohur ndryshe edhe Kongresi i Alfabetit. Historikisht ishin bërë shumë përpjekje që më në fund të gjithë shqiptarët të përdornin një alfabet të vetëm. Pa e mënjeluar asnjërin veprimtar të kësaj çështjeje kuptohet se meritat u takojnë më shumë atyre që e kurorëzuan këtë identitet kombëtar: jo shkronja arabe, jo turke dhe jo greke, por shkronja shqipe (latine - evropiane). E kush ishin më meritoret?! Historia shqiptare nuk i përmend në nivelin e gjenezës, ideve, kreacionit dhe përgjegjësive të atyre patriotëve shqiptar që po e bënë alfabetin shqip.

Më meritoret e Kongresit të Manastirit janë ata që nga M. Grameno i quajti “foleja kombëtare”. Kjo fole i kishte njerëzit e saj që ishin themelues dhe drejtues të këtyre in-

stitucioneve: Kisha Ungjillore Korçë, më 1891; Shkolla e të Dielës, më 1891- në kuadër të kishë; Shkolla e Vajzave, më 1891- shkollë laike që udhëhiqej së pari nga Sevastia; Vëllazëria Ungjillore e Shqipërisë, më 1892 – shoqëri ungjillore dhe letrare; Letra e Vëllazërisë, më 1892 - gazetë; Ylli i Mëngjesit – shoqatë e grave. Selia e këtyre organeve ishte Korça, dhe në krye të kësaj foleje gjendej fillimisht Gjerasim Qiriazi, pastaj Gjergj Qiriazi, dhe Parashqevi Qiriazi.

Gjatë kohës së Rilindjes Kombëtare ishin dy qendra protestante shqiptare Korça dhe Manastiri.

Kongresi nuk do ta kishte kurrë suksesin e tij pa ndihmën e klubit “Bashkimi” të Manastirit i cili u drejtua për shumë kohë nga Gjergj Qiriazi si nënkryetar. Komisioni i Punës së Alfabetit punimet i bëri pikërisht në shtëpinë e Gjergjit. Gjergji ishte nënkryetar i Kongresit dhe anëtar i Komisionit. Ai ishte përfaqësues zyrtar i Shoqërisë Biblike Britanike. Të tjerë protestantë që ishin të përfshirë në udhëheqjen e Alfabetit ishin Grigor Cilka, nënkryetar i Komisionit; Parashqevi Qiriazi, sekretar e Komisionit të ABC-së; Kristo Dako, pjesëmarrës; Fineas Kenedi, vëzhguese (e vetmja amerikane që mori pjesë në Kongres); Fillomena Bonati, vëzhguese etj. Kongresi i pati 150 delegatë zyrtarë dhe jozyrtarë, kurse mbi 35 delegatë ishin protestantë, prandaj Kristo Dako shkruan: “shqiptarë të ditur, myslimanë, katolikë, ortodoksë dhe protestantë erdhën së bashku si vëllezër”. Në gazetën e kohës, “Mëmëdheu” në Amerikë, botimi verë 1909 në një vjershë saterike ishte fyer “Gregor Cilkë protestanti” për rolin e tij në këtë Kongres.

Kongresi kishte vendosur që ta hapte shtypshkronjën e vet dhe Gjergj Qiriazi u caktua drejtor i saj. Kjo ishte shtypshkronja e parë shqiptare, dhe u bë shumë e njohur kudo ndër shqiptarët, por pastaj turqit e mbyllën.

Kishat protestante, sidomos ato në Evropën Perëndimore kishin mision në hapjen e shkollave dhe botimin e librave, dhe këto misione po realizoheshin pak a shumë edhe në Shqipëri duke u hapur fillimisht dy shkolla në Korçë, pastaj bërja e ABC-esë shqipe, dhe së fundi filloi punën shtypshkronja. Kështu “foleja kombëtare” historikisht e lindi (e çeli) Kongresin e Alfabetit.

Për kontributin e madh kombëtar që kishte dhënë “foleja kombëtare”, me rastin e 40-vjetorit të veprimtarisë, më 2 korrik 1931, në Kamëz, Mbreti Zog si dhe Nëna Mbretëreshë e dekoruan me çmim të lartë. Kjo fole kombëtare gjatë kësaj kohe zyrtarisht quhej “Instituti Qiriazi” (Instituti Kyrias).

Ndikimet e pashlyeshme të lëvizjes protestante shqiptare

1. Lëvizja protestante ungjillore i bëri këto ndikime të pashlyeshme në historinë dhe kulturën shqiptare:

2. Hapjen e shkollës së djemve në Korçë 1887.
3. Nis fill ideja e autoqefalitetit të Kishës Ortodokse Shqiptare.
4. Formimi i një kishe uniate shqiptare në Elbasan.
5. Veprimtari ungjillore (fetare) ishte e para lëvizje që ishte në përputhje të drejt-përdrejtë edhe me arsimin dhe interesin kombëtar të shqiptarëve.
6. Formimin e shoqërive shqiptare në Shqipëri si për shembull “Vëllazëria Ungjillore” etj. Fillimi i botimit dhe i shtypit të gazetës në Shqipëri “Letra e Vëllazërisë”.
7. Botimin e librave në Shqipëri të zhanreve të ndryshme.
8. Hapjen e shkollave shqipe në Shqipëri dhe jashtë saj.
9. Bërjen e alfabetit shqip; Drejtues të lëvizjes ungjillore ishin në krye të Kongresit të Manastirit.
10. Botimi i teksteve leksikografike dhe historike nga shqiptarët ose të huajt.
11. Hapja e shtypshkronjës në Manastir “Bashkimi i Kombit”.
12. Premisa e parë për një gjuhë letrare që mund ta kuptonin të gjithë shqiptarët vinte nga lëvizja protestante ungjillore pasi në disa raste ata në vend që botimet e tyre t'i bënin në toskërisht dhe në gegërisht ata kërkonin që të bëheshin në të folmen e Elbasanit për të gjithë shqiptarët.
13. Në disa raste figurat ungjillore sikurse Kristo Dako, Gjergj Qiriazi etj. në kontakt me diplomatë të huaj, sidomos amerikanë dhe europianë i arrinin disa rezultate të mëdha qofshin politike qofshin arsimore ose praktike (dalja nga burgu, kthimi i materialeve të konfiskuara etj.);
14. Premisa të krijimit të filozofisë së shkollimit kombëtar me bazë laicizmin (unifikimi kombëtar i mësimi u provua së pari nga shkollat që i hapën protestantët ose që menaxhoheshin prej tyre).
15. Që femra të përfshihej në shoqëri (edukim, arsim, bamirësi) ishte kërkesë ekskluzive e Gjerasimit dhe kjo ndoshta më së miri u konkretizua kur u formua Shoqëria letrare për gratë “Ylli i Mëngjesit” në janar 1909 duke pasur statutin, himnin dhe flamurin e saj – kryetare e saj ishte P. Qiriazi, e sekretare Ifigjini Janaqi dhe një aktivitet i tyre përveç arsimit, bamirësisë dhe edukimit ishte edhe shfaqja e dramës “Wilhelm Tely” (gruaja shqiptare ato kohë pavarësisht a ishte katolike, ortodokse ose myslimane ajo ishte vetëm në shtëpi dhe e paarsimuar);
16. Përkthimi dhe botimi i Dhiatës së Re më 1827 dhe më vonë ka pasur një rol në letërsi, gjuhësi, kulturë, arsim, shkolla jo vetëm në Shqipëri, por edhe tek arbëreshët dhe tek kolonitë tjera shqiptare në Europ, si dhe krijimin e alfabetit shqip.
17. Hapja e Kryqit të Kuq të Shqipërisë nga Katarina Cilka, ishte bullgare e martuar me Gregor Cilkën.

18. Krijimi i një partie politike atdhetare në SHBA nga Sevastia dhe i shoqi Kristo Dako që mbrojtën dhe përfaqësuan interesat e Shqipërisë nëpër disa shtete.
19. Pjesëmarrja e Sevastisë në Konferencës e Paqes në Paris si e vetmja femër shqiptare.
20. Botimi i gramatikës së parë shqipe nga një shqiptar në Shqipëri – Kristoforidhi.
21. Shqiptarët myslimanë dhe të krishterë nuk takoheshin ndërmjet tyre pasi osmanët i kishin ndarë shqiptarët në popullin (miletin) mysliman dhe në popullin (rajën) e krishterë - por “foleja kombëtare” protestante i bashkonte ashtu qysh na thotë Parashqevia.
22. Sot është shumë aktuale, si shtet e shoqëri, për të bashkëpunuar me amerikanë dhe anglezë, por kjo gjë ishte bërë para më shumë se 130 vjetësh përmes protestantëve, në fakt shkaku pse ata erdhën mes nesh ishte ungjilli, pasi askush prej nesh nuk i kishte ftuar, dhe këtu e shoh atë kontaktin e parë në këto lidhje shumë të çmueshme dhe tejet të rëndësishme.
23. Prej vitit 1824/27 kur u bën botimet e para e deri kur ndalohej veprimtaria protestante ungjillore nga Mbreti Zog më 1933 ka më shumë se 50 tituj të ndryshëm që kanë ndikuar në gjithë letërsinë, kulturën dhe historinë tonë.

Zyrtarizimi i komunitetit protestant në Shqipëri dhe Kosovë

Gjerasim Qiriazi me kohë bëri kërkesë zyrtare tek Porta e Lartë që krishterimi protestant të njihje zyrtarisht, por kjo gjë nuk ndodhi edhe për shumë vjet. Kuvendi i Kosovës ishte i pari që e legalizoi zyrtarisht komunitetin protestant si bashkësi fetare në korrikun e vitit 2006, i njohur si “Kisha Protestante Ungjillore e Kosovës”. Kurse në nëntor të vitit 2010 Qeveria e Republikës së Shqipërisë nënshkroi memorandumun e marrëveshjes me komunitetin protestant “Vëllazëria Ungjillore e Shqipërisë” për njohje zyrtare.

Figura protestante kombëtare dhe ndërkombëtare

Janë këto figura kombëtare që e admiruan lëvizjen protestante shqiptare: Elena Gjika, Asdreni, Faik Konica, Fan Noli, Naim Frashëri, Sami Frashëri, Mit’hat Frashëri, Nikolla Naço, Pandeli Sotiri, Mihal Grameno, Kristo Dako, Ismail Qemali, Thimi Mitko, Nikolla Sereqi etj.

Figurat të njohura ndërkombëtare që vepruan mes shqiptarëve: Robert Pinkerton, Aleksandër Tompson, Edwin Jacques, Dorothy Jacques, Fineas Kenedy, Violet Kenedy,

Katarina Cilka, Isaak Lowndes, Edward Von Laeri, Michael Treiber, Xhon Berd, Telford Ericson, Arthur Konradin, Xhorxh Marsh, Xhon Hauz, T. Hoxhson etj.

Figurat kombëtare që ishin të përfshirë drejtpërdrejt në lëvizjen protestante: Vangjel Meksi, Grigor Gjirakastri, Panajot Kapitari, Naum Veqilharxhi, Said Toptani, Koto Hoxhi, Nikollë Naço, Gjerasim Qiriazi, Gjergj Qiriazi, Grigor Cilka, Petro Nini Luarasi, Konstandin Kristoforidhi, Thanas Sina, Kristo Shuli, Sevasti Qiriazi, Nuçi Naço, Ligor Çina, Kristaq Treska, Filomena Bonati, Sami Pojani, Kristo Dako etj.

Botimet shqipe botuar nga protestantët gjatë shek. XIX

- 1824 Ungjilli i Mateut (shqip dhe greqisht; botimi i parë shqip i një libri të Shkrim-it; përkthyer nga Vangjel Meksi më 1819-21; redaktoi Gregor Gjirakastri; botim i Shoqërisë Biblike Joniane; Kurfuz; 188 fq. Titulli i plotë “Të kthyeritë e shenjt Matheut evangjelistiut ndë gjuhë shqipe ngaha jatro Vangjel Meksikoi. Gjithë kjo punë filloi nga R. Pinkerton kur më 1816 në Vjenë i takoi disa shqiptarë)
- 1827 Dhiata e Re (shqip dhe greqisht; botimi i parë shqip i tërës Dhiatës së Re; përkthyer nga Vangjel Meksi qysh në viti 1821-23; redaktoi dhe ndoshta i përktheu disa pjesë të fundit të DHR Gregor Gjirakastri; botim i Shoqërisë Biblike Joniane; Kurfuz; 839 fq. Ky botim i DHR në Ballkan është i pari nga gjuhët tjera: dy vjet para atij bullgar; 20 vjet para atij rumun; 60 vjet para atij serb etj. E folmja e shqipes këtu është labërishtja)
- 1835 Dhiata e Re (disa pjesë të DHR nga 1827 tek fjalori gjermanisht-shqip dhe gramatika shqipe nga Ksilanderi)
- 1838 Dhiata e Re (DHR përkthimi i Meksit; kishte dëshmi sipas J. Vretos se ishte bërë një ribotim edhe këtë vit)
- 1844 Dhiata e Re (një dëshmi nga Jani Vreto dhe dëshmi nga një shkrimtar bullgar se Naum Veqilharxhi kishte përkthyer dhe botuar Dhiatën e Re. Naumi ishte në lidhje me SHBBH për shumë kohë. Ishte takuar në Konstadinopojë me Kristoforidhin. Sipas burimeve rumune ai ishte ndër të rrallët që kishte pasaportë britanike. Ky fakt sikurse edhe fakti që na thotë Dh. Shutereqi se “E vështirë, në mos e pamundur, që protestantët të botonin diçka nga një shkrimtar që nuk kishte koncepte të njëjta me ta” japin përgjigje të plotë për disa dilema që dikush i ngreh mbi figurat protestante)
- 1858 Dhiata e Re (shqip dhe greqisht; ribotim i përkthimit të Meksit të vitit 1827; 843 fq. Ky botim kishte disa lëshime krahasuar me botimin e parë. Ky botim pati ndikim të madh tek arbëreshët e Greqisë dhe të Italisë. U interesuan personalitete të larta europiane si Ksilanderi, Hahni etj.)

- 1866 Ungjiyt dhe Veprat (përkthimi KK; 420 fq.)
- 1868 Psalteri (përkthyer nga KK; 122 fq.)
- 1868 Ungjilli i Mateut (arbërisht; Sicili; përkthimi Piano De Greci; redaktimi Dhimitër Kamarda; 116 fq.)
- 1869 Dhiata e Re (përkthimi i KK; 346 fq.)
- 1870 Ungjilli i Mateut (gegnisht; Skutari; përkthimi Françesko Rossi; redaktue nga Gaspër Krasniqi, Mirëditë; 115 fq.)
- 1872 Dhiata e Re (përkthimi dhe redaktimi KK; 491 fq.)
- 1872 Ungjiyt dhe Veprat (ribotim nga përkthimi KK; 287 fq.)
- 1872 Psalteri (përkthimi i KK me redaktim; 126 fq.)
- 1878 Ungjilli i Mateut (përkthim i KK i redaktuar)
- 1879 Dhiata e Re (shqip dhe greqisht; redaktim i përkthimit të V. Meksit nga KK; 724 fq.)
- 1879 Ungjiyt (shqip dhe greqisht; redakti i përkthimit të Meksit nga KK; 423 fq.)
- 1879 Ungjilli i Markut (në shqip dhe greqisht; përkth. KK; 423 fq.)
- 1880 Zanafilla dhe Dalja (KK; në gegërisht; 188 fq.)
- 1884 Zanafilla dhe Dalja (KK; 188 fq.)
- 1884 Ligji i Përtërirë (përkth. KK; fq.70)
- 1884 Fjalët e Urta dhe Isaija (përk. KK; Konstadinopojë; 150 fq.)
- 1886 Ungjilli i Mateut (Shqip dhe greqisht; Konstadinopojë; 92 fq.)
- 1889 Zanafilla (përgatiti dhe mbikëqyri nga GjQ; Bukuresh; shkronja të reja – latine; 253 fq.)
- 1890 Bibla (dëshmi se ishte përkthyer dhe përgatitur tërë Bibla në gjuhën shqipe)
- 1889 Ungjilli i Mateut (përgatiti dhe mbikëqyri GJQ; Bukuresht; 154 fq.)
- 1895 Psalteri (redaktimi dhe përgatitja nga Gjerashim Qiriazi dhe A. Thompson; -botuesi Konstadinopojë; me karaktere të vjetra; 241 fq.)

Konkluzione

- Era protestante tek shqiptarët fillon prej vitit 1816 me anë të letrës së Robert Pinkertonit.
- Lëvizja protestant ungjillore ishte një revolucion kulturor shqiptar.
- Lëvizja protestante ungjillore veproi me ulje dhe ngritje deri në vitin 1944.
- Amerikanët (Bordi Amerikan) tek shqiptarët ndërtuan shkolla, institucione, shkolluan njerëz dhe kontribuan në ndërkombëtarizimin e çështjes shqiptare.

- Anglezët përmes Shoqërisë Biblike Britanike dhe për të Huaj botuan dhe shpërndanë literaturë ungjillore dhe arsimore laike.
- Prej vitit 1876 kur kthehet Gjasimi në besim e deri në mbylljen e Kishës Ungjillore të Korçës figura kryesore dhe emblematike mbetet Qiriazhi si pioneri dhe institucionalisti më i madh protestant.
- E vetmja kishë protestante ungjillore mes shqiptarëve që pati një vazhdimësi prej fillimit e deri më sot është Kisha Ungjillore e Korçës.
- Pa protestantë kultura shqiptare do të ishte më e varfër dhe më pak kombëtare.
- Gati gjithë shekulli XIX ishte shekulli i botimeve protestante në gjuhën shqipe, pra para atyre katolike, ortodokse e mos të flasim për islame.
- Në të gjitha burimet lëvizjes protestante ungjillore ose besimtarëve ungjillore iu referohen si protestantë.
- Vëllazëria Ungjillore ishte krijuar si një shoqëri letrare dhe ungjillore, kurse vazhdimësia e saj sot është Vëllazëria Ungjillore e Shqipërisë.
- Zoti e kishte mbushur dhe udhëhequr Gjasimin se qysh me shërbye ungjil-lin, dhe kjo ishte arsimimi, dija, emancipimi; por sot kisha / drejtuesit duhet të gjejnë se qysh të të shërbejnë me anë të ungjillit.
- Në vizitën që i bëri kryeministri i Shqipërisë Dr. Sali Berisha selisë së Kishës Protestante të Shqipërisë (VUSh) për festë të Pashkës, këtë prill, ai aty deklaroi: “Erdha të uroj Ungjillorët e Shqipërisë, këtë ditë unike, ditë të shenjtë, ditën e Ringjalljes së Hyjit dhe burrit, që i dha veten e tij dha çfarë kishte më të çmuar për të shpëtuar njeriun, për të bërë moralin e tij, më të lartë më të qytetëruar. Ungjillorët shqiptarë janë një traditë e hershme, jo masive, por me një rëndësi të veçantë në historinë e kombit, në historinë e vendit, historinë e besimeve. Ungjillorët kanë qenë avoketër të shkëlqyer të shqiptarizmit, të atdhetarizmit, kanë qenë avoketër të shkëlqyer të lirive dhe të të drejtave shqiptare duke bërë të njohur problemet e kombit shqiptarë, në të gjithë Ungjillorët e Botës. Ndaj dhe është një kënaqësi e veçantë për mua t’i uroj në këtë ditë të shenjtë, në këtë 100 vjetor dhe ti lutemi se bashku Zotit, që Pashkët e tjera, ti festojmë edhe më mirë, siç e meritojmë”.

Burimet

1. 100 vjetori i shkollës së parë shqipe 1887-1987, Tiranë, 1987
2. Aleksandër Thomson, Shtigje biblike në Shqipërinë e Rilindjes Kombëtare, Tenda, Prishtinë, 2001
3. Bruce Milne, Know the truth, Inter Varsity Press, London, 1982

4. Cilët janë protestantët; Korçë, 1931
5. David Hellsten, Fjalor Ungjillor, Vernon Publishing, Tiranë, 2009
6. David Hellsten, Historia e krishterimit në Shqipëri, Vernon Publishing, Tiranë, 2009
7. David Young, Lëvizja protestante midis shqiptarëve 1901-1991, Tenda, Prishtinë, 2011
8. Dhimitër Shuteriqi, Shkrimet shqipe, Rilindja, Prishtinë, 1978 (evidencë kronologjike e të gjitha shkrimeve në gjuhën shqipe prej vitit 1332-1850)
9. Edwin Jacques & David Young, Ungjilli ndër shqiptarët, Tenda, Prishtinë, 2000
10. Edwin Jacques, Shqiptarët, Kartë e Pendë, Tiranë, 1997
11. Femi Cakolli, Hiperteksti biblik në letërsinë e Kosovës, Tenda, Prishtinë, 2007
12. Femi Cakolli, Kodi biblik në letërsinë shqiptare, Tenda, Prishtinë, 2003
13. Femi Cakolli, Pamfletet e mia krishtere, Tenda, Prishtinë, 2004
14. Fletë nga historiku i shkollës sonë (materiale dhe dokumente), Tiranë, 1963
15. Foleja Kombëtare (40 vjetori i Institutit KYRIAS) disa shkrime komemorative nga disa autorë, Tiranë, 1931
16. Frederick Nohl, Martin Luther Hero of faith, Concordia Publishing House, Saint Louis, 1962
17. Gjerasim Qiriaz, Kristomacia, Rilindja, Prishtinë, 1991 (ky libër është botuar në vitin 1902 nga Gjergj Qiriaz)
18. Gjerasim Qiriaz, Pengu i kaçakëve, Kartë e Pendë, Tiranë, 1884 (1997)
19. Gjergj Qiriaz, Këngë të shenjtëruara për falëtoret shqipe, Sofje, 1902
20. H. N. Brailsford, Macedonia: Its race and their future, London, 1906 (një botim në anglisht që flet në disa pjesë edhe për Shqipërinë dhe shqiptarët dhe kishën ungjillore)
21. Harry R. Boer, Histori e shkurtër e Kishës së Hershme, Vernon Publishing, Tirana, 2007
22. James S. Bell & Tracy Macon Sumner, The Reformation and Protestantism, Alpha, Indianapolis, 2002
23. Jason Maindryk, Operation World, Biblica Publishing, Colorado Springs, 2010
24. John Calvin, Truth for all time, The Banner of Truth Trust, London, 1998
25. John Julius Norwich, Bizanti, Eugen, Tiranë, 2005
26. Justo L. Gonzales, Historia e kishës, QDK, Tiranë, 2007
27. Kateqizmi i vogël, Manastir, 1912
28. Kristo Dako, Cilët janë shqiptarët, Manastir, 1911
29. Kuvendi i Arbënit, 1703
30. Kuvendi i Kosovës, Ligji për Liritë dhe të Drejtat Fetare, Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës, prill 2007, Prishtinë.
31. Letërkëmbimet: Ligor Çina; Kristaq Treska; Koci Toli Papatotiri (nga maji 1990-qershor 1993) drejtuar Edwin Jacques dhe David Young
32. Letra e Gjallë (revistë e përkohshme ungjillore), Tenda, numrat I -XVIII, (punimet e Femi Cakollit), Prishtinë, 1997-2010.

33. Max Weber, Etika Protestante dhe shpirti i kapitalizmit, Plejad, Tiranë, 2007
34. Memli Krasniqi, Shqiptarët dhe Shoqëria Biblike, Prishtinë, 2008 (tezë magjistature)
35. Noel Malcolm, Kosova një histori e shkurtër, Koha, Prishtinë, 1999
36. Predikime prej Rev P.B. Kennedy, Korçë, 1929
37. Sabit Jahja, Qiriazët dhe shkolla shqipe, vatra, Shkup, 2008
38. S.M.Houghton, Sketches from Churches History, The Banner of Truth Trust, London, 1980
39. Shkëlzen Raça, Kongresi i Manastirit dhe protestantët, Koha Ditore, Prishtinë, 2011
40. Të vërteta të fillme, Manastir, 1908
41. Xh. Wiliams, Shqiptarët
42. Xhevat Lloshi, Kristoforidhi përmes dokumenteve, Bota Shqiptare, Tiranë, 2005
43. Xhon Kuanrud, Besë Shpresë dhe Dashuri, Kartë e Pendë, Tiranë, 1998
44. Wayne Grudem, Systematic Theology, Zondervan, Michigan, 2000
45. www.kishaprotestante.net
46. www.kishaprotestante-bum.com
47. www.vush.org

Bejtullah DESTANI, London

Memorandum on the Kutzo-Vlachs (1904)

The Hon. Aubrey Herbert M.P (1880-1923) was the second son of the Fourth Earl of Carnarvon by his second marriage and was the half-brother of George Herbert, the Fifth Earl of Carnarvon who discovered the famed tomb of Tutankhamun in Egypt. He was educated at Eton and Balliol College in Oxford. In 1922 when he was only twenty-two years old, he was appointed honorary attaché at the British Embassy in Tokyo, and in 1904 he was transferred to Constantinople where he worked for the embassy until the outbreak of war in 1914. Over these years Herbert travelled much in Albania and Macedonia, where he made friends with many leading personalities especially among the Albanians. He took part in the fighting between the Albanians and Turks in 1911 and in 1914. From the end of the First World War to his death, he served as a champion of the Albanian cause, acting, among other things, as an advisor to the Albanian delegation at the Paris Peace Conference. Aubrey Herbert is the author of the volume "Ben Kendim, a Record of Eastern Travels," London 1924. His biography, written by his granddaughter Margaret Fitzherbert, was published under the title "The Man Who Was Greenmantle," London 1983. A collection of his writings has been published as "Albania's Greatest Friend: Aubrey Herbert and the Making of Modern Albania," London 2011. Herbert was the author of the following Memorandum on the historical and contemporary position of the Kutzo-Vlachs (Aromanians) in the Balkan Peninsula, prepared for the Foreign Office in the summer of 1904.

The name Kutzo-Vlach, whose origin is variously supposed to be either the Greek word Kutzo (lame), or the Turkish Kutchuk (small) from Lesser Wallachia, is applied to the Romance-speaking population of Macedonia; they are also known as Tzintzars, an onomatopoeic word attempting to reproduce the sibilant "tz" which is the dominant sound of the Vlach language; while farther south, in the districts between Castoria and Trikkala, they are called Kara Guns, or black furs. The Vlachs, following the custom of the nations of the Near East, call themselves by an entirely different name from that given them by the surrounding peoples. The name "Armani," by which they prefer to be known, is a corrupt form of the word "Romani." Roumanian ethnologists make them derive their descent from the latinized inhabitants of Wallachia and Moldavia; but another and equally plausible theory deduces their

origin from the Roman colonists whose occupation of Macedonia occurred contemporaneously with, though separately from, that of Roumania.

From Bessarabia and Transylvania, in which province they are extremely numerous, to Janina, Vlachs are among the inhabitants of the country, while more sporadic settlements occur in Northern Macedonia.

In Metsovo, a town which may be called the head-quarters of the Vlachs, cut in terraces of rock, and situated on the Trikkala-Janina road, they have not yet abandoned the habit of calling themselves Greek. A Consulate which has suffered great inconvenience from the Greek boycott, now terminated by the interference of the Porte, exists at Janina, where Roumanian interests are represented by M. Duma, heir of the policy and ambitions of the pioneer, Apostolo Margariti. Another Consulate has been created at Monastir and a Consulate-General at Salonica. Some months ago much excitement was caused by a Kutzo-Vlach priest, Theodore, who celebrated Divine service at Monastir in the Roumanian language. *He* has been excommunicated by the Patriarch, and is now forced to hold his services in a private house. From the energy of the propaganda and the existence of between 84 and 100 schools, it seems probable that worship will shortly be held in many places in Roumania.

When the Kutzo-Vlach question was a matter of party politics in Roumania, the advocates of the propaganda were inclined to lay some emphasis on the historic connection of the two peoples, consequently a brief summary of what is known of the Kutzo-Vlachs may not be out of place. The establishment of Vlach national identity has only been arrived at through what might be called geographical lines. To say that they are the descendants of the ancient inhabitants of Thrace adds as little to our knowledge as to call the Albanians Illyrians. As no record exists of any immigration southwards from Roumania, it follows that the Latin element in Macedonia must be prior to the Slav invasions. About 160 years after Trajan's colonization of Dacia (modern Roumania) by what is commonly supposed to have been some of the worst classes of Roman criminals, the country was overrun by Huns, Avars, Pechengs, Kumans, and many other barbarous tribes. From this date the Vlachs of Macedonia have no coherent historical life, but lead a blurred existence in the hills and places farthest removed from the invaders. They are mentioned in the end of the sixth century by Theophanes, again in the reign of Aurelian as being good fighters, and particularly under Alexius Comnenus, when Anna notices them as being hardy mountaineers and serviceable recruits. In the reign of Andronicus II the Vlachs appear for the first and last time in their history under the bright light of persecution. The Emperor, fearing their strength, had the whole population transported to Asia Minor, whence only a remnant returned. In 1018 the first Vlacho-Bulgarian Empire met its deathblow, when Basil Boulgaroktonos captured 15,000 Vlachs and sent them back sightless to their Emperor Samuel at Ochrida,

only sparing a single eye to one man in every hundred. When Samuel saw them he died of grief. In the thirteenth century, before their final disappearance, the Vlachs adopted the Greek Communion at the command of their Emperor Kaloyanni, who wished to sever his people more completely from the Crusaders and the Latin Christianity established at Constantinople.

In an interview which I had with M. Lahovary, the Roumanian Minister here, he explained that the sudden revival of this question was due to the fact that Roumania had previously been too absorbed in her own political problems to give due care to her "dependants" in Macedonia. I gathered from his Excellency that the reasons chiefly responsible for the interest shown by his country in the Kutzo-Vlachs were jealousy of Bulgaria and the ambition of his compatriots that Roumania should be something more than a spectator should the Balkan question come to a crisis. In addition to these motives there is also the tie of blood and speech, which his Excellency said called strongly to the Roumanian people.

The Vlachs are the last people to take part in that curious resurrection of nationalities which has converted the Balkan Peninsula from the graveyard of dead names into the mother of new nations. Formerly entirely pastoral, passing a roving life as shepherds through the length and breadth of the land, or in charge of pack-horses, every district was much the same to a people who had no abiding place, whose life was perpetual caravan, and who fixed their dwellings in the hills or in the plains as the season dictated. They were scattered, their villages isolated, and they retained barely a shadowy tradition of their past and of their nationality. To an Englishman the essence of his nationality lies in the fact that he is English, and not a north or south countryman; a Vlach, on the other hand, his Excellency said, would, if questioned as to his nationality, begin by answering that he was a Rum—a word that has come to have a Greek connotation, but whose importance is that it distinguishes the Christian from the Mahomedan or Turk. Roumania is at the present moment anxious to recall their nationality to the remembrance of her protégés in Macedonia, and to emphasize the fact that they are not only Christians but also Vlachs, and have a duty to their kindred as well, as to their co-religionists. "They have passed through centuries of persecution, and yet retain our language and our religion," said M. Lahovary, "and it is we who have discovered them." The attitude of the mother and the inventor seems combined in the policy of Roumania towards her Macedonian children.

The Minister proceeded to discuss the Roumanian distrust of Bulgaria. With reference to this point, he gave it as his opinion that should Macedonia ever obtain any kind of autonomy, the only feasible system would be something allied to the system of cantons. The Vlachs were, he observed, beginning to abandon their wandering habits, and were to some extent beginning to compete with the Greeks and the Jews in the pro-

fessions of banking and medicine. Education in their own language, the history of their mother-country, with the worship in a tongue that they understood was all that was required, his Excellency affirmed, to weld them into a nation. I understood the Minister to imply that, although Roumania was not as interested as the surrounding countries in the Balkan question, rather than allow herself to be entirely ousted by Bulgaria she would support her claims by force of arms. He did not disguise the fact that those Vlachs who adhered to Roumania were in the minority, and that the work of reclaiming them could only develop gradually as they became recognized as Vlachs. He complained bitterly of the attitude adopted by the Patriarchate, adding that though the Vlachs were not desirous of being constituted into an autocephalous Church to-day, no other course would be left open to them if the Greek Church continued; in its opposition. In the establishment of their Consulate at Janina, his Excellency said, the Roumanians had been particularly irritated by Hellenic obstruction.

The Patriarchal policy is strenuous and consistent, but also narrow and ostentatiously: Hellenic. The Orthodox Church has never admitted that the language of a province should be its ecclesiastical language, and upon the present occasion it is particularly averse to grant any concession, as in no sandjak of Macedonia is the Vlach the predominant population. At the present moment the Vlachs, or a certain proportion of them, desire to hold their services in their own language, but if, as is almost certain, this petition is refused, they will withdraw themselves from the jurisdiction of the Patriarchate with the ready sanction of the Porte, an action which cannot fail to produce a detrimental effect, political and financial, upon the Greek Hierarchy. At the present moment there are fifty-five religious communities of Vlachs existent, and fifteen in process of being constituted. They have also, I learnt from his Excellency, considered the question, though not very seriously, of joining the Roman Catholic Communion.

In dealing with this question a continual difficulty is met with in the slight facility that exists for controlling statistics outside towns like Monastir and Salonica. It is further complicated by the common name of Choban (shepherd) given to the Vlachs, but which, of course, includes a large class of people such as Albanians and Bulgars, besides the Roumanians. The Greek Legation put me in possession of some statistics, of which a copy is attached. The statistics were originally drawn up by the Bulgarian agency, and put the Vlachs down as numbering between 40,000 and 50,000, instead of 1,000,000 to which the Roumanian Government lays claim. In disputing the justice of the Roumanian arguments, the Greeks take the analogy of the Macedonian Serbs. In their case, where the population was sufficiently concentrated, two dioceses, those of Uscub and Prisrend, have been constituted. The Bulgarians are, on the whole, in favour of the new Roumanian policy. If they gain no new allies, their enemies, the Greeks, suffer a very serious division in their camp. They have lost the Bulgarians, the Servians, and now it

seems probable that only Greeks by descent will remain subjects of the Greek Patriarch. The hostility of Roumanian to Greek does not date from the time when the Roumanians discovered that the Vlachs were of their own race, but is a legacy of the Phanariot rule over the country which is now Roumania.

In regard to this question the Porte has followed its usual policy, applying the maxim "*divide et impera*" where its Christian subjects are concerned. The Grand Vizier, who appears to have devoted considerable attention to the subject, sympathizes with the Roumanian cause. The Vlachs, except in the case of the Greek rebellion, when they claim some of the most heroic names, such as Marco Botzaris, Hadji Petros, and Tzavelas, as being men of their own nation, have always been the most contented Christian subjects of the Ottoman Empire, and in their case the adage that "happy is the nation that has no history" has proved true. They have never been subjected to the persecutions borne by Greeks, Serbs, and Bulgars. The reason for this immunity is not far to seek. The Vlachs have never had fixed homes or tilled fields as an incentive to conspire for their protection, while such villages as they possess are usually on the hill-tops, in the most inaccessible spots, barely worth the trouble of the tax-gatherer's visit in winter, when the roads are almost impassable, and uninhabited in summer. In addition to the facts, ethnology, in the case of the Vlachs, can lead to no claim to territory, and remains a platonic science, and one appreciated by Turkey, when, compared with the results of similar investigations of the part of Greece and Bulgaria. Roumania can never be conterminous either with the Pindus or with Monastir, or, in fact, with any of the districts inhabited by her Macedonian children, while the numerical inferiority of the latter makes them harmless in Turkish eyes. Besides, the recognition of a Vlach "Millet," or ecclesiastical unit, would be extremely distasteful to the Greek Government, some of whose claims it would obviously invalidate. Subsequently to the Greco-Turkish war the Vlach population of Turkey desired to be placed under Ottoman and not Hellenic protection. Apostolo Margariti, the pioneer of the Vlach cause, not only collected bands of Vlachs to fight the Greeks, but is never tired of pointing out to his own people that the Porte is the one protector to whom they have to look. "An Oriental crisis of to-day," he wrote, "would put us into the hands of the Serbs, Greeks, or Bulgarians, of Christian and civilized peoples, who, already holding us by the common bond of religion, would wish to hold us also by the bond of language, and would close our schools and disperse our communities."

In their curious proclamation to the Albanians, the Vlachs are still more explicit. After repudiating their connection with the Greeks, to whose instigation they impute their own previous risings against their Sovereign, they proceed to say: "Do not forget, Albanian brothers, that God created nations before religion. If we wish to escape from orthodoxy, that enemy of Christ, of humanity, and of national spirit, let us bind our-

selves body and soul to the Ottoman Empire. The Ottoman Empire is our true and our greatest protector, our hope and our support; it will never abandon us to our enemies, who are also its own." The Porte, totally unaccustomed to this kind of language from its subjects, has received the devotion of the Vlachs cordially. They are of immense value as spies, and the frontier customs from Arta to Salonica are almost entirely filled by them. Of all the Balkan people the Albanians are the most sympathetic to the Vlach cause. Their views and ambitions are identical, and according to some authorities their political destinies may not improbably be the same. In the remarkable document known as "Thirje mi Kombin Skip-etar" the Vlachs say that they and the Albanians are descended from a common ancestry, that of the indigenous inhabitants of the land, and that the Greeks, who are parasites and live at their expense, are intruders, since they came to receive the hospitality of the country as Egypto-Phoenician exiles. These Proclamations can, however, hardly be taken as representing the feeling of the Vlach people, which at the present moment is merely a linguistic unit.

The Vlach occupations have already been mentioned as those of carrier and shepherd, but besides this the Kutzo-Vlachs is often an able metal worker, finishing the gold and silver inlaid yataghans and pistols so admired by Albanians, and providing from the workshops of Metsovo the heavy silver ornaments which the women of Macedonia wear. They are also skilled woollen workers, and the thick pure woollen cloaks which one sees worn on both coasts of the Adriatic, but particularly between Salonica and Uscub, are of their making.

In reviewing the Macedonian policy of Roumania the two points in the foreground most worthy of attention seem to be these: Firstly, that it is the friends of the Vlachs, rather than the Vlachs themselves, who have raised this question; and secondly, the object of the propaganda and the sums (24, 000 l. have been voted this year by the Roumanian Parliament) which are being expended have for their object the acquisition of what might be called a solid vote in Macedonia. Commercial reasons can have little to do with the prosecution of the question. Turkish exports to Roumania represent only 3.30 per cent, of the total Roumanian import trade, while Roumanian exports to Turkey are equivalent to 1.95 per cent, of the total Roumanian export trade. If the Roumanian-speaking population of Macedonia could be formed into a political as well as a linguistic unit, in the event of any change taking place in the status quo of European Turkey, their vote would not be a negligible one.

(Signed) AUBREY HERBERT

Thomas KACZA, Berlin

Fan Stylian Noli (1882–1965)

Albanischer Bischof und revolutionärer Demokrat

In der kämpferischen demokratischen Traditionslinie des albanischen Volkes nimmt Fan Noli wegen seines umfangreichen Wirkens einen Ehrenplatz ein. Er war Geistlicher und zugleich Politiker mit fortschrittlichen Ideen, ein vielseitiger Publizist und hervorragender Literat, er machte sich als Übersetzer, Historiker, Musikwissenschaftler und orthodoxer Theologe einen Namen.

Am 6. Januar 1882 kam in dem von Albanern bewohnten Dorf Ibrik-Tepe (Qytezë, bei Adrianopel [Edirne] im türkischen Teil Thrakiens) Theophan Stylian Mavromati – der sich später Fan Noli nannte – zur Welt. Sein Vater war Kantor in der orthodoxen Kirche – „er hatte eine wunderbare Tenorstimme ... er kannte die byzantinische Musik von Grund auf“, bemerkt Noli in seiner Autobiographie. Die sein Leben begleitende Leidenschaft für orthodoxe Kirchenmusik und byzantinische Traditionen ist gewiss auch auf den Einfluss seines Vaters zurückzuführen. Im türkischen Teil Europas geboren, war Noli ein türkischer Staatsbürger, der zu Hause albanisch und griechisch in der Kirche und in der Schule sprach (albanische Schulen waren von der Regierung verboten). Von 1890 bis 1896 absolvierte er die griechische Volksschule in seinem Heimatort, anschließend bis 1900 das Griechische Gymnasium in Adrianopel. Natürlich beherrschte er auch die türkische Sprache.

Während seiner Kindheit und Jugend wurde Fan Noli geformt im Geiste der Ideale der Nationalen Wiedergeburt (Rilindja Kombëtare). In seiner Autobiographie erwähnt er einen Onkel mütterlicherseits, Tassi, der eine große Leidenschaft hatte: Lesen. Er besaß, so Noli, die größte Bibliothek im Dorf und verlieh Bücher an den Jungen: „Eines von ihnen war die albanische Übersetzung des Neuen Testaments von Kostandin Kristoforidhi. Ein anderes war eine illustrierte Ausgabe der ‚Geschichte Skanderbegs‘ in Griechisch.“ Es war Onkel Tassi, der seinem Neffen riet, den Beispielen von Jesus, Skanderbeg (und Napoleon) nachzueifern. Dass Noli später als Autor historischer und liturgischer Bücher hervortrat, mag hier seinen Ursprung haben.

Im Jahre 1900 kam Fan Noli nach Athen. Er studierte Philosophie und schlug sich, interessiert an der Schauspielerei, mit bescheidenen Anstellungen im Theater als Kopist,

Souffleur und Gelegenheitsschauspieler durch. In Zusammenhang mit dieser Tätigkeit ist uns seine erste literarische Arbeit überliefert: eine griechische Übersetzung von Ibsens sozialkritischem Drama „Ein Volksfeind“. Wir können annehmen, dass ihm die Zeit als Souffleur und Schauspieler später als Redner und Rhetoriker sehr zugute kam.

Schließlich ging Noli mit einem griechischsprachigen Wandertheater auf Tournee durch den östlichen Mittelmeerraum. So gelangte er 1903 nach Ägypten. Bis 1905 verdingte er sich als Griechischlehrer an einer Mittelschule und als Kantor in Shibîn el Khôm und El Faijûm, wo es kleine albanische Gemeinden gab. Seit dieser Zeit findet man Fan Noli als publizistischen Streiter in den Reihen der nationalen Befreiungsbewegung Albaniens. 1906 gehörte er zu den Gründern der albanischen Zeitung „Shkapi“ (Der Stab). Im selben Jahr übersetzte er Sami Frashëris Schrift „Albanien – was es war, was es ist und was es sein wird“ ins Griechische; in jener wurde der Anspruch der Albaner auf einen vom Osmanischen Reich unabhängigen Nationalstaat erhoben und die Vision von der Erhebung des albanischen Volkes zu einer modernen Nation entwickelt. Außerdem verfasste Noli Artikel für die in Sofia erscheinende Zeitung „Drita“ (Das Licht).

In Ägypten fielen für den weiteren Lebensweg Nolis wichtige Entscheidungen. Sein Lehrer in Shibîn el Khôm, der Mönch Nilos, ein Experte auf dem Gebiet der byzantinischen Musik, beförderte Nolis Idee, orthodoxer Priester werden zu wollen, zu einem festen Entschluss. Hier machte er die Bekanntschaft mit führenden Persönlichkeiten der albanischen Kolonie wie Spiro Dine (1846–1922), Jani Vruho (1863–1931) und Athanas Tashko (1863–1915). Die erkannten die in dem dynamischen intelligenten jungen Mann steckenden Talente und rieten ihm, nach Nordamerika auszuwandern, denn dort ließen sich seine Fähigkeiten am besten ausbilden und einsetzen.

Noli befolgte den Rat. Spiro Dine bezahlte ihm eine Fahrkarte zweiter Klasse; per Dampfer reiste Fan Noli von Neapel nach New York, das er am 10. Mai 1906 erreichte. Sein erster dort geschriebener Brief an Tashko (1. Juni 1906), in dem er die Überfahrt schildert, gibt Aufschluss über seine seinerzeitige Befindlichkeit. Zunächst die Passagiere: „1800 Tiere in der 3. Klasse, 149 Schweine und ein Mensch in der 2. Klasse und 110 goldene Packsattel in der 1. Klasse.“ Sodann beschreibt er sich: „Der einzige Mensch“ las ein Buch von Friedrich Nietzsche (Noli verstand sich zu jener Zeit als Nietzsche-aner). Er nahm während der Reise nur zu einer einzigen Person Kontakt auf, zu einem Italiener, dem er sich als „albanischer Revolutionär“ vorstellte. Er wurde zu einem Objekt allgemeiner Neugier. „Ich konnte ihre Fragen in all den Sprachen beantworten, in denen sie an mich gerichtet wurden – sie waren verblüfft.“ (Der vierundzwanzigjährige Noli beherrschte zu dieser Zeit zwei Balkansprachen und war vertraut mit Türkisch, Arabisch und Französisch.) Die Unwissenheit der Mitreisenden („Wo liegt Albanien?“) erregte seinen Zorn: „Siehst Du nicht, oh Gott, wie uns andere, die die Stärkeren sind,

verleumden? Und wenn Du taub geworden bist, werden wir zu Deinem Thron kommen, ihn rütteln und rufen: Es ist höchste Zeit!“

In den USA standen ihm – nicht nur in finanzieller Hinsicht – schwere Jahre bevor. Drei Monate arbeitete er in Buffalo in einer Sägemühle, dann zog er nach Boston, wo eine stabile albanische Gemeinde ein gutes Umfeld versprach. Sotir Peci (1873–1932) verschaffte ihm eine Stelle als Hilfsredakteur bei der Albaner-Zeitung „Kombi“ (Die Nation); bis Mai 1907 veröffentlichte er hier viele, mit dem Pseudonym Ali Baba Qyteza gezeichnete Artikel. Indes konnte Noli als Mitarbeiter bei der finanzschwachen „Kombi“ seinen Lebensunterhalt nicht hinreichend bestreiten; zudem kam er mit Peci nicht zurecht („Wir sind zu verschieden“, heißt es in einem Brief an Athanas Tashko vom 23. Juli 1906.) Noli spielte mit dem Gedanken, nach Europa zurückzukehren und sich in Bukarest niederzulassen. „Ich mag Amerika nicht. Mein Herz ist krank, mein Leben hat sich verfinstert. Dies ist keine Neue Welt, dies ist eine schmutzige Welt“, schrieb er an Tashko. Da arbeitete er in Nachtschicht an einer Maschine, die Dosen mit Etiketten versah, und es ging ihm mies. (Am 25. Dezember 1906 teilte er seinem Freund mit: „Heute habe ich mich gewogen: Ich habe siebzehn Pfund verloren.“)

Schon längere Zeit waren die orthodoxen Albaner Amerikas unzufrieden mit der griechischen Vorherrschaft in der Kirche. 1907 spitzte sich die Situation zu, als ein griechisch-orthodoxer Priester die Beerdigung eines Albaners verweigerte, der als Nationalist laut Kirchenvorschriften exkommuniziert war. Fan Noli organisierte eine Versammlung orthodoxer Albaner. Es wurde die Gründung einer autokephalen, d.h. autonomen Albanischen Orthodoxen Kirche beschlossen. Noli, der sich intensiv mit theologischen und philosophischen Studien beschäftigte (1908 nahm er ein Studium an der Harvard-Universität auf) und überdies bei seinen Landsleuten in der orthodoxen Kirche durch selbst angefertigte Übersetzungen griechischer kirchlicher Texte eine Albanisierung betrieben hatte, bot sich als Leiter der neuen Kirche geradezu an. Im März 1908 weihte ihn der russisch-orthodoxe Erzbischof Platon zum Diakon von Brooklyn; zwei Wochen darauf zelebrierte er (in Boston) erstmals die Liturgie in albanischer Sprache, zehn Jahre später verlieh ihm Bischof Alexander Nemolouski in New York den Titel eines Archimandriten. Nun leitete Noli die als unabhängige Diözese existierende Albanische Orthodoxe Kirche in Amerika.

Als Kirchenmann sowie als Publizist und fähiger Organisator wurde Fan Noli rasch bekannt unter den albanischen Einwanderern und Emigranten in den USA – deren Zahl belief sich damals auf schätzungsweise 20000. Im Januar 1907 initiierte er die Gründung der Vereinigung „Besa-Besën“ (Der Eid), zwei Jahre darauf die Herausgabe der Zeitung „Dielli“ (Die Sonne), Stimme der albanischen Gemeinde von Boston. Dann, im April 1912, war er zusammen mit Faik Konica (1875–1942) Initiator und erster Vorsitzender der Föderation „Vatra“ (Der Herd), einer Art Dachorganisation, in der sich die in den

USA bestehenden albanischen Gesellschaften vereinigten. Die „Vatra“ entwickelte sich zur bedeutendsten panalbanischen Organisation. Sie verstand sich als Interessenvertreterin der in Nordamerika lebenden Albaner und als politische Unterstützung für den im Entstehen begriffenen albanischen Nationalstaat. Sie organisierte auch Hilfslieferungen für das Not leidende Mutterland und half bei der Einrichtung von Schulen.

Am Ende des ersten Jahrzehnts des 20. Jahrhunderts spitzten sich die Ereignisse in Nolis Heimat dramatisch zu. Schon 1909 äußerte er die Absicht, nach Albanien zu reisen, um sich dem Kampf gegen die Jungtürken anzuschließen, musste diesen Plan aber aus finanziellen Gründen (sein Engagement für die Zeitung „Dielli“ führte zu hoher Verschuldung) verschieben. Doch als ihm der Verkauf seiner Bücher – zu jener Zeit waren bereits seine „dramatische Skizze“ „Juden und Philister“ sowie drei Bücher liturgischen Inhalts erschienen – ausreichende Einnahmen verschafft hatten, konnte er 1911 vier Monate durch Europa reisen. Er besuchte albanische Niederlassungen in Kischinev, Odessa, Bukarest und Sofia. Noli trat nicht nur in priesterlicher Mission auf, sondern ebenso als „politischer Prediger“ im Dienste patriotischer Ideen.

Im November 1912 erklärte sich Albanien zu einem unabhängigen Staat. Der 30-jährige Noli, der gerade sein Studium abgeschlossen hatte, eilte wieder nach Europa. Im Auftrag seiner Kirche unterstützte er Mehmet Konica bei Verhandlungen in London, die zur Aufhebung der Blockade führen sollten, die die britische Regierung in den Wirren, die der Niederlage der Türkei im Balkankrieg folgten, über Albanien verhängt hatte. Es war Nolis Premiere als Diplomat. Im März 1913 nahm er am Albaner-Kongress in Triest teil, der von seinem Freund – und Rivalen – Faik Konica veranstaltet wurde. Im Sommer des Jahres kam er nach Albanien; hier konnte er sich ein Bild machen von der verworrenen politischen Lage, geprägt von ausländischer Einmischung und zerstrittenen, auf Macht und persönlichen Vorteil versessenen lokalen Führern. Später urteilte er mild über den von den Großmächten als Fürst von Albanien nach Durrësi geschickten, ziemlich überforderten Wilhelm zu Wied (1876–1945), in dessen Anwesenheit er im März 1914 unter freiem Himmel einen orthodoxen Gottesdienst in albanischer Sprache abgehalten hatte: „Man kann Prinz Wilhelm eigentlich nur ankreiden, dass es ihm nicht gelang, Wunder zu vollbringen.“ (Bei der erwähnten Messe allerdings hatte er für die Beschränkung der Macht des Monarchen plädiert.)

Den Beginn des Ersten Weltkriegs erlebte Noli in Wien, dann verließ er das unruhige Europa in Richtung Amerika, aber es war kein Rückzug. Im Sommer 1915 erneut zum Präsidenten der „Vatra“ gewählt, führte er diese Föderation zu besonderer Bedeutung. „Dielli“ wurde, mit Noli als Chefredakteur, zur Tageszeitung. Ab September 1918 erschien auf sein Betreiben hin die Zeitschrift „The Adriatic Review“. Das erste halbe Jahr leitete Noli persönlich die redaktionelle Arbeit. Die Zeitschrift, die der albanische Exilintellektuelle Arshi Pipa (1920–1997) als beste je von den in Amerika

lebenden Albanern publizierte bezeichnete, zielte auf eine günstige Beeinflussung der öffentlichen Meinung der westlichen Welt im Sinne der Albaner. Im Mai 1916 startete die „Vatra“ eine Solidaritätskampagne zur finanziellen Unterstützung verschiedener politischer Aktivitäten zugunsten Albaniens (150000 US-Dollar wurden gesammelt). Wiederholt erhob Noli Protest gegen die Zerstückelung des albanischen Siedlungsgebietes und das Vorgehen der Großserben in Kosovo, in Montenegro und Mazedonien. Ziel seiner regen politischen Aktivität, ob in Europa oder den USA, war die internationale Anerkennung des jungen albanischen Staates.

In Ermangelung einer handlungsfähigen Regierung dort fungierte die von Noli und Faik Konica dominierte „Vatra“ als eine Art Exilregierung, die auf internationalem Parkett Albanien eine Stimme gab. Die erwähnte, von Noli angeregte Spendensammlung ermöglichte u.a. die Entsendung albanisch-amerikanischer Delegierter nach Paris, London und Washington, um die Interessen Albaniens zur Geltung zu bringen. Nach dem Krieg konnte Noli den Präsidenten der USA, Woodrow Wilson (1856–1924), den er im Juli 1918 anlässlich einer Konferenz unterdrückter Völker in Mount Vernon, Virginia, kennengelernt hatte, dazu bewegen, sich bei den Pariser Friedensverhandlungen für die Unabhängigkeit Albaniens zu verwenden. Später, in seiner Schrift zum „Fünfzigsten Jahrestag der Albanischen Orthodoxen Kirche in Amerika 1908–1958“, lobte er Wilson als „großen Amerikaner“ und „großen Freund der kleinen Nationen“.

Als politischer und religiöser Führer ebenso bekannt wie als Schriftsteller und politischer Kommentator, leitete Fan Noli die albanische Delegation, die beim Völkerbund der internationalen Anerkennung des kleinen Balkanlandes durch Aufnahme in die Weltorganisation zum Durchbruch verhelfen sollte. Das gelang, nicht zuletzt aufgrund seiner Reputation, im Dezember 1920. Rückblickend betrachtete Noli dies als den größten politischen Erfolg mit seiner Mitwirkung.

Seine Ausführungen vor dem Völkerbund illustrieren seine damaligen Vorstellungen von einer menschenfreundlichen Weltordnung, die mit manchen Illusionen behaftet waren, so seine Idee von der Weltföderation der Staaten und der absoluten Entwaffnung aller Staaten: „Frieden wird nicht durch Verträge erreicht, die letztlich in Papierkörben landen, Frieden hat aus den Schulen zu kommen. Wir müssen unsere Kinder lehren, dass Massenmord ebenso kriminell ist wie der Mord an einem Einzelnen. Wir müssen sie lehren, dass unsere Stammesgötzen die Ursache aller Übel sind, die seit Jahrhunderten die Welt plagten. Wir müssen sie lehren, nur einem einzigen wirklichen Gott zu dienen: dem Gott der Humanität, dem Gott aller Stämme.“

Mit dem Begriff „Stammesgötzen“ spielte er auf sarkastische Weise auf die Siegermächte des Ersten Weltkriegs an, die sich als „historische Nationen“ über andere stellten und als Kolonialmächte andere Völker niederhielten – ein Wolfsrudel, das vorgab, Wächter des Friedens zu sein, während es um Einflussphären und Macht

stritt. Mit „Stämmen“ hingegen meinte Noli die „Völker“, große wie kleine, reiche wie arme.

An anderer Stelle besagter Rede, die Fan Noli zu einer international bekannten Persönlichkeit machte, noch bevor er das Format einer nationalen albanischen Gestalt erreichte (ziemlich einmalig in der Karriere eines Politikers), drückte er seinen Wunsch aus, der Völkerbund möge sich im Sinne eines wahren Internationalismus zu einer über den Nationen stehenden Liga entwickeln. „Obwohl der Völkerbund ein Traum ist, eine von den Skeptikern belächelte Utopie: Die Liga muss standhalten als Ideal, das die vornehmsten Ziele der Menschheit vertritt, der grotesken militaristischen Herrlichkeit zum Trotz. Sie muss eine erhabene Bekräftigung der Friedenssehnsucht der Welt sein.“

Der „Manchester Guardian“ beschrieb Fan Noli einmal als einen „Mann, der in jedem Land als außergewöhnlich gelten würde. Als fähiger Diplomat, Kenner der internationalen Politik und gewandter Debattierer machte er in Genf großen Eindruck. Meisterhaft schlug er seine Balkan-Kontrahenten, doch stets mit einem feinen Lächeln. Er ist ein Mann hoher Kultur, der alles Lesenswerte auf Englisch und Französisch verschlungen hat.“

In der Tat: Noli beschäftigte sich intensiv mit Literatur, mit Journalistik, mit Geschichte und Musik – und auf allen diesen Gebieten leistete er Beachtenswertes. Nehmen wir die Literatur. Anfang des 20. Jahrhunderts tat die albanische Sprache bedeutende Schritte zu ihrer Vereinheitlichung als Schriftsprache, zur Schaffung einer einzigen literarischen Norm. Als außergewöhnlicher Sprachkenner und als Künstler leistete Fan Noli zu diesem Prozess einen wichtigen Beitrag. Besondere Bedeutung hatten im Zusammenhang damit seine Übersetzungen einiger Hauptwerke der Weltliteratur ins Albanische. Er übersetzte Tragödien wie „Hamlet“, „Julius Cäsar“, „Othello“ und „Macbeth“, den ersten Band von Miguel de Cervantes' Meisterwerk „Don Quijote“, Ibsens „Der Volksfeind“ sowie die „Rubaijat“ von Omar Chajjam.

Bezüglich der Übersetzung des letztgenannten Werkes kann er nur mit Edward Fitzgeralds (1809–1883) geistvoller Nachdichtung von 1859 verglichen werden. „Rubaijat“ übrigens erschien – wohl mit Rücksicht auf die Kirche, denn der persische Gelehrte und Dichter Chajjam war Freigeist und Anhänger des Epikureismus – unter dem Pseudonym „Rushit Bilbil Gramshi“. Von Noli in die albanische Sprache übertragene Werke der französischen Literatur – Stendhal, Maupassant, Molière – brachte die Zeitung „Dielli“ in Fortsetzungsfolgen.

Später schrieb er (in der Einleitung zu Faik Konicas „Albania: The Rockgarden of Southeastern Europe, herausgegeben von Qerim Panariti, Boston 1957): „Als ich beschloss, mich dem Kreuzzug für die Unabhängigkeit Albaniens anzuschließen, war das Erste, was mir auffiel, der völlige Mangel an albanischen literarischen Werken von künstlerischem Wert.“ Das war ihm Anlass, sich an die Übersetzungen von Meisterwerken

der Weltliteratur zu machen. Allein 1926 erschienen in einer einheitlich gestalteten Buchreihe, die Noli „Literarische Bibliothek“ (Libraria letrare) nannte, sechs Bände. Fünf Bände („Don Quijote“, erster Teil) folgten 1930 bis 1932. Der Titel der Buchreihe ebenso wie die Auswahl der Werke deuten darauf hin, dass Nolis Unternehmen im Dienste der Bildung seines Volkes stehen sollte. Mit System setzte er seine Übersetzungsarbeit fort, die viele Jahre zuvor mit der erwähnten Veröffentlichung von Werken französischer Autoren begonnen hatte.

Den von ihm übersetzten Werken der „Literarischen Bibliothek“ stellte Noli der Einführung dienende Essays, von ihm „kritische Analysen“ genannt, voran. Seine Analysen betrafen die Charaktere, die Beweggründe und Gefühlswelt der Handelnden, nicht oder kaum die formalen Elemente der Werke. Damit prägte er eine für die albanische Literatur neue und in der europäischen Literatur noch relativ undeutlich profilierte Art der Literaturkritik.

In literarischer Hinsicht zu erwähnen ist Nolis Erstlingswerk, das im toskischen Dialekt verfasste Drama in drei Akten „Juden und Philister“ (Israelitë dhe Filistinë, 1907), das die albanische Dramatik begründete. Eine Hymne an die nationalen Traditionen seiner Heimat war die 1921 erstmalig erschienene, von der in Korça wirkenden Gesellschaft „Arësinë“ (Bildung) herausgegebene „Geschichte Skanderbegs“ (Historia e Skënderbeut). Mit seinem Werk verfolgte Noli eine klare Absicht; im Vorwort heißt es: „Es war mein Ziel, unserem Volk eine Geschichte Skanderbegs in die Hand zu geben, und das Buch muss von diesem Gesichtspunkt aus beurteilt werden.“ Anders gesagt, es sollte die Herzen der Albaner mit Stolz erfüllen, zugrunde lag eine politische, keine wissenschaftliche Absicht.

Noli kämpfte für die Integrität der albanischen Gebiete, für Demokratie, für das freie Denken, gegen Tyrannei, gegen den so anachronistischen Feudalismus, der in Albanien noch dahingevegetierte. Dies waren auch die großen Themen seiner Dichtung. In ihr rühmt Fan Noli Albanien und große Gestalten des Volkes. Er forderte die Emigranten auf, für „Mutter Albanien“ Opfer zu bringen (Spendet für die Mutter! / Jepni për Nënë!): „Sammelt Waffen und Patronen, öffnet den Beutel und die Seele für die Freiheit unseres Landes – heute noch, denn morgen ist es zu spät.“

In anderen Gedichten zeigte er sich um die Rechte des Volkes besorgt. Er, der gebildete und inzwischen recht gut gestellte Bürger, litt unter der katastrophalen Rückständigkeit, in der das albanische Volk gehalten wurde. „An dem Meer ungewaschen, an dem Licht unbelesen, an der Welt noch blind, an der Tafel ungesättigt“ – mit diesen Worten voller Bitterkeit umschrieb er die Lage des Volkes. Seine Gedichte, siebzehn an der Zahl (1947 wurden sie in einem schmalen Band mit dem bescheidenen Titel „Das Album“ [Albumi] zusammenfasst), sind „Gedichte der Umstände“, aus denen seine antifeudale, patriotische Gesinnung spricht ohne Anspruch auf formale Perfek-

tion. Sie entstanden zu bestimmten Ereignissen oder aus bestimmten Anlässen, einige beinhalten allegorische Aspekte in biblischen Bildern, andere sind albanischen „Märtyrer-Patrioten“ gewidmet. Nur eines – die „Hymne auf die Fahne“ – erlangte unter Albanern relative Bekanntheit.

Seiner Gesinnung entsprechend, war Fan Noli auch ein Kämpfer, der mutig für die Freiheit und den gesellschaftlichen Fortschritt in seiner Heimat stritt. Dorthin zurückgekehrt, trat er als religiöser und politischer Führer in Erscheinung. 1923 empfing er in Korça die Bischofsweihe; er trug ab jenem Jahr den klingenden Titel „Metropolit von Durrësi, Gora und Shpata, Primat und Exarch von ganz Illyrien, dem Westlichen Meer und ganz Albanien“. Die auf sein Betreiben hin ausgerufene Autokephalie der albanischen Kirche erkannte zwar das Patriarchat von Konstantinopel an, nicht jedoch Griechenland (auch nicht, nachdem Noli zur Emigration gezwungen war und durch den Archimandriten Visarion Xhuvani [1888–1965] ersetzt wurde). Indes erscheint Nolis Wirken als orthodoxer Bischof im Vergleich zu seiner politischen Tätigkeit zweitrangig. Wichtiger war seine Rolle, die er als Führer der reformorientierten liberalen Kräfte spielte.

Nach 1920 (als das Volk die territoriale Integrität seines Staates sicherstellen konnte) traten in Albanien die inneren Klassenwidersprüche in den Vordergrund, nämlich die Widersprüche zwischen den Gutsherren, den anderen reaktionären Kräften einerseits und der armen Bauernschaft und den anderen ausgebeuteten ländlichen und städtischen Massen andererseits, die mit Mühe und Not ihr Leben fristeten. Erstere wollten ihre privilegierten Stellungen in Wirtschaft und Politik wahren, Letztere waren daran interessiert, die Lage im Sinne der Demokratie umzuwandeln und das allgemeine Elend zu überwinden. An Veränderungen interessiert war auch die junge, im Entstehen begriffene Bourgeoisie, weil der staatliche Überbau, noch immer stark durchsetzt von der alten Gesetzgebung des osmanischen Imperiums, ihre Entwicklung hemmte. Dies waren die Hauptwidersprüche, die zur bürgerlich-demokratischen Revolution im Juni 1924 führten. Das Ziel des Kampfes, dem sich Fan Noli an der Seite der fortschrittlich gesinnten Schichten des Volkes verschrieb, äußerte sich im Aufruf: „Vorwärts, zertreten wir den Feudalismus!“

Diesen Kampf führte Fan Noli mit den ihm zu Gebote stehenden Mitteln, vor allem als glänzender Redner und mit spitzer Feder. 1921 hatte aufgrund einer Sonderregelung die bedeutendste Organisation der Auslandsalbaner, die „Vatra“ – in Anerkennung ihrer Leistungen für die Nationalbewegung – das Recht erhalten, einen eigenen Abgeordneten für das neu gewählte Parlament zu benennen; sie entsandte ihren früheren Vorsitzenden Fan Noli; und 1923 bis 1924 war er gewählter Abgeordneter der Stadt Korça.

Noli erwies sich als geschickt agierender Politiker und meisterhafter Rhetoriker. „Die Nachtigall des Parlaments“ konnte zu jedem Thema sprechen, den konkreten Umständen entsprechend mal humorvoll, mal sarkastisch. Einmal verspottete er den sein-

erzeitigen Ministerpräsidenten Ahmet Zogu (1895–1961) wegen dessen Versuch, das Scheitern seines angeblich fortschrittlichen Reformprogramms hinter wohlklingendem Wortschwall zu verbergen, indem er ihn mit Till Eulenspiegel verglich. Dieser „deutsche Nasreddin“ hatte einem Fürsten versprochen, für einen hohen Betrag dessen Schloss zu verschönern. Aber statt dies zu tun verschwendete er das Geld, und als der Fürst mit seinem Gefolge kam, den wunderschönen Anstrich des Schlosses zu bewundern, erklärte Eulenspiegel, nur für Bastarde sei der neue Glanz des Schlosses unsichtbar. Um nicht als Bastarde dazustehen, lobten alle Eulenspiegels „Arbeit“. Nur ein Dienstmädchen sagte: „Habe Gott erbarmen mit meiner alten Mutter, dass sie mich als Bastard gebar, denn ich sehe nichts!“ Die Moral dieser Geschichte: Zogus Parteigänger, die dessen leere Rhetorik priesen, sind Heuchler. Und ihr Führer? Mit Bezug auf ein Lobgedicht auf Zogu, das mit den Zeilen endet: „Lang lebe Ahmet Zogu, / der Retter unseres Landes! / Er sei unsterblich / als der Enkel Skanderbegs!“ bot Noli folgende Variante: „Lang lebe Ahmet Zogu, / die Karikatur des Fortschritts! / Möge er unsterblich sein / als der Enkel Nasreddins!“

Fan Noli wählte stets einen günstigen Zeitpunkt zum Einstieg in die Debatte, er brachte die Probleme „auf den Punkt“, auf Fragen antwortete er mit der Autorität eines anerkannten Diplomaten, Kirchenoberhaupts und Repräsentanten der „Vatra“-Gesellschaft. Die sozialen und politischen Probleme des Landes analysierte er mit intellektuellem Scharfsinn. Aufgrund eines kulturellen Hintergrunds, wie ihn nur wenige seiner Kollegen besaßen, war er berufen, Lektionen in Debattierkunst zu erteilen. Seine Vertrautheit mit den Spielregeln der bürgerlichen Demokratie, wie in den USA praktiziert, brachte ihn in eine überlegene Position in einem Parlament, das in vielerlei Hinsicht eine Karikatur auf die Demokratie darstellte.

Albanien war ein Land ohne parlamentarische Tradition, es gab im engeren Sinne keine Parteien, sondern eher politische Stömungen. Die Parlamentarier fanden sich in lockeren, fraktionsähnlichen Gruppierungen zusammen, eine nannte sich „Volkspartei“, eine andere, im Herbst 1922 aus etwa zwanzig Abgeordneten entstandene, nannte sich „Liberale Partei“. In den Reihen der „Liberalen“ profilierte sich Fan Noli mit fortschrittlichen Ansichten (u.a. trat er für ein allgemeines Frauenwahlrecht ein). Zwar nahm er 1922 den ihn von Ministerpräsident Xhafer Ypi (1880–1940) angebotenen Posten des Außenministers an, verließ jedoch schon nach wenigen Monaten die äußerst unpopuläre Regierung (die z.B. seit 1919 ausstehende Steuern – ungeachtet dessen, dass gerade eine Missernte zu verzeichnen war – zusammen mit den 1922 fällig werdenden Abgaben eintreiben wollte). Nach dem Zerfall dieser reaktionären Regierung polarisierten sich die politischen Auseinandersetzungen mit den Protagonisten Noli auf der liberalen, demokratischen Seite und dem „starken Mann“ der herrschenden politischen Klasse, Zogu, auf der anderen.

Im Februar 1924 ereignete sich im Parlamentsgebäude ein Attentatsversuch auf Zogu – eine Blutracheangelegenheit, sagen die einen, ein politisch motiviertes Attentat, die anderen. In seinen autobiographischen Notizen gibt Fan Noli eine anschauliche Schilderung der Begebenheit aus der Perspektive eines Zuschauers, der einem beinahe komischen Schauspiel beiwohnt. Er saß Akif Pasha Bıçaku (Aqif Pasha Elbasani [?–1926]) am nächsten, als ein gewisser Beqir Valteri, Mitglied der Organisation „Bashkimi“ (Einheit), einer Sammlungsbewegung der antizogistischen Kräfte, im Flur des Parlamentsgebäudes zwei Schüsse aus seiner Pistole abfeuerte. Zogu, leicht verletzt, stürzte in den Saal. „Einige der Abgeordneten suchten Deckung unter ihren Tischen, andere schrien hysterisch“, berichtet Noli. Der alte Pasha „hielt einen altmodischen Revolver in seiner zitternden Hand. Er zielte auf seinen alten Feind Shefqet Verlaci (1877–1946), der von seinen Leibwächtern umgeben war. Einer von ihnen sah geradezu unheimlich aus. Seine Oberlippe war missgestaltet, so dass sie die untere nicht berührte. Mit seinen vorstehenden Goldzähnen sah er aus wie eine scheußliche, knurrende Bulldogge.“ Valteri hatte in einer Toilette Zuflucht gesucht, wo er schießend und „patriotische Lieder singend“ verharrte. In einer benachbarten Toilette saß ein Abgeordneter der Konservativen und „schrie, dass er nichts mit dem Mordanschlag zu tun habe“. Als der Attentäter endlich aufgab, wozu ihn drei Parlamentarier überredeten, kam auch der Abgeordnete heraus, „halbtot vor Angst“. Die Parlamentssitzung wurde übrigens nach dieser dramatischen Unterbrechung fortgesetzt; in einer abschließenden Debatte distanzierten sich alle Redner von dem Anschlag.

Am 26. Mai 1924 bezeichnete Noli in einem Brief an den Gesandten Italiens, Marchese Durazzo, die Auseinandersetzungen in Albanien als „Kampf der Patrioten gegen Räuber und Reaktionäre“ und dass sich die Opposition gezwungen sehe zu einem „Marsch auf Tirana nach dem Vorbild Ihres berühmten Duce“ (nach zwei Jahren Mussolini-Herrschaft war sich Noli noch nicht über die faschistische Gefahr im Klaren). Wenige Wochen zuvor hatte Zogu Avni Rustemi (1895–1924), den Spitzenmann der Gesellschaft „Bashkimi“, ermorden lassen; er hielt ihn für den Anstifter des Attentats vom 23. Februar. Das war der berühmte Tropfen, der das Fass zum Überlaufen brachte. Bei Rustemis Beerdigung in Vlora hielt Fan Noli eine glühende Rede, die die Gemüter der liberalen Oppositionellen heftig aufwühlte. Im Theatersaal der Stadt konstituierten sich unter seinem Vorsitz zunächst zwanzig Abgeordnete als Ersatzparlament, denen sich weitere anschlossen, so dass in der ersten Maihälfte das Parlament in Tirana beschlussunfähig wurde. Zur Sezession der Oppositionsparlamentarier kam ein bewaffneter Aufstand, der im Norden begann (u.a. geführt von Bajram Curri, Luigi Gurakuqi und Elez Isufi) und auf den Süden übersprang. Zogu floh mit fünfhundert Anhängern in das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen.

Als unumstrittener Führer der demokratischen Bewegung übernahm Fan Noli kurz nach dem Sieg der revolutionären Kräfte Mitte Juni 1924 den Vorsitz der provisorischen

bürgerlich-demokratischen Regierung. Allen Staaten, mit denen Albanien diplomatische Beziehungen unterhielt, teilte er seinen Amtsantritt mit, verbunden mit der Bitte, der neuen Regierung moralische Unterstützung zu gewähren. Mussolini beantwortete das Telegramm aus Tirana freundlich, vermied aber die Anerkennung der Revolutionsregierung; ein Treffen mit Noli kam nicht zustande. Der empfang indes eine sowjetische Delegation, was als De-facto-Aufnahme diplomatischer Beziehungen angesehen wurde.

Nolis Kabinett gehörten namhafte Persönlichkeiten des demokratischen Lagers wie Luigj Gurakuqi und Stavro Vinjau an. Das verkündete Zwanzig-Punkte-Programm versprach viele politische und soziale Reformen, z.B. freie und direkte Wahlen (nach Normalisierung der Lage) – nach Nolis Worten war es „nur natürlich für einen Harvard-Absolventen, in seiner Heimat die Demokratie einzuführen“ –, eine durchgreifende Agrarreform, die Entwicklung des Bildungswesens auf nationaler und moderner Grundlage sowie eine saubere, unbestechliche Verwaltung. In der Außenpolitik sollte ein antiimperialistischer Kurs gelten.

Aber in der Regierung war auch ein Repräsentant des Adels wie Xhemal Bushati vertreten und Kasëm Qafezezi (als Kriegsminister), ein als reaktionär geltender Offizier, der mehr aus persönlichen denn aus grundsätzlichen politischen Gründen in Gegnerschaft zu Zogu geraten und mit Noli und Gurakuqi ein Bündnis eingegangen war. Leute dieses Schlags wirkten als Bremser des Reformprogramms. Qafezezi erwies sich schließlich als unfähig, der Konterrevolution Einhalt zu gebieten und floh ins Ausland. Als einziges Mitglied des „Hohen Rates“ (des höchsten Verfassungsorgans, bestehend aus je einem Vertreter der vier Religionen des Landes) blieb Sotir Peci, ein um die Nationalbewegung hochverdienter Mann, während der Revolution im Amt. Aber auch er blockierte wichtige Reformgesetze, indem er sie nicht unterzeichnete.

In der zweiten Hälfte von Nolis Regierungszeit standen schon keine grundlegenden Sozialreformen mehr zur Debatte, wurden Kompromisse mit der Zogu-Klientel gesucht, Sanktionen gegen Großgrundbesitzer und soziale Verbesserungen zurückgenommen, Befürworter von Enteignungen sahen sich einer Kriminalisierungskampagne ausgesetzt. Zudem hielten sich zu einer Zeit, da die reformfeindlichen Kräfte des Regierungslagers stark an Boden gewannen, die wichtigsten Figuren der Revolution, Noli, Gurakuqi und Curri, im Ausland auf. Beim Völkerbund in Genf bemühten sie sich – vergeblich – um die Unterstützung der Weltorganisation gegen Übergriffe des SHS-Staates und Griechenlands sowie um finanzielle Hilfe in Form von Anleihen. Je nach Standpunkt wurden die beiden Reden, die Noli vor der 5. Vollversammlung im September 1924 hielt, entweder als „ein großer Akt politischer Kühnheit“ oder als „unter seinen Zuhörern nicht unbedingt das Gefühl des Vertrauens“ erweckend gewertet.

Die Junirevolution scheiterte nach einem halben Jahr. Weder an der katastrophalen Wirtschaftslage hatte sich etwas geändert noch waren die politischen Probleme des

Staates einer Lösung nähergekommen. Die Regierung Fan Noli vertrat eine Koalition der revolutionär-demokratischen Bourgeoisie mit der gemäßigt-konservativen Bourgeoisie, die beide an der Revolution teilgenommen hatten. Besonders Letztere war wankelmütig, wandte sich gegen die Ideale der Volksmassen und hintertrieb ein geeintes und organisiertes weiteres Vorgehen. „Wir hatten die Mehrheit, als wir die Agrarreform in unser Programm aufnahmen. Wir waren in der Minderheit, als es darum ging, sie zu vollziehen“, schrieb Noli später. Und in einem Brief an Joseph Swire (Verfasser des Buches „Albania – The Rise of a Kingdom“) skizzierte er die Gründe des Scheiterns: „Indem ich auf Agrarreformen pochte, ärgerte ich die Großgrundbesitzer; indem ich die Reformen aber nicht durchführen konnte, verlor ich die Unterstützung der bäuerlichen Massen. Meine Regierungskollegen und die Mehrheit der Armeeoffiziere standen diesen Reformen entweder feindlich oder bestenfalls indifferent gegenüber.“

So konnte die einheimische Reaktion – nachdem mit Hilfe ihrer ausländischen Freunde im Dezember 1924 die Söldner Zogus in Albanien eingedrungen waren – wieder die Macht erlagen. Der von Fan Noli an den Völkerbund gerichtete Hilferuf fand keinen Widerhall. Am 1. Januar 1925 flüchtete er an Bord eines italienischen Torpedobootes nach Brindisi (Italien). Auch die meisten anderen Protagonisten der Junirevolution suchten das Weite; die wenigen, die das Risiko eingingen, in dem nunmehr einem rücksichtslosen Alleinherrscher ausgelieferten Land zu bleiben, bezahlten dieses Wagnis oft mit dem Leben (z.B. Elez Isufi und Bajram Curri).

Obwohl nur eine kurze Episode, spielt die Junirevolution in der Geschichte Albaniens eine wichtige Rolle, denn sie entlarvte den Feudalismus und erschütterte seine Stellung. Der ins Exil getriebene Fan Noli lernte aus den Ereignissen. In den Jahren nach 1924 dachte er gründlich über das Geschehen nach; damals vollzog sich sein Wandel von einem bürgerlichen zu einem revolutionären Demokraten. Er verstand das Wesen des albanischen Feudalismus und der imperialistischen Diplomatie besser. Seine politische Haltung nahm – zumindest vorübergehend – radikale Züge an.

Auf die Frage „War die Revolution umsonst?“ antwortete Fan Noli: „Nicht völlig. Sie bewies, dass das albanische Volk die feudalen Großgrundbesitzer loswerden wollte. Sie bewies, dass die Großgrundbesitzer ohne ausländische Unterstützung nicht hätten zurückkehren können. Sie bewies, dass die Großgrundbesitzer abgewirtschaftet hatten. Schließlich“, so behauptete Noli, „erholten sie sich niemals von diesem Schlag.“ Letzterem steht allerdings entgegen, dass Zogu nach seiner Rückkehr noch über vierzehn Jahre Albanien beherrschen (und aus eigener Kraft mehrere Putschversuche niederschlagen) konnte und ihn erst die italienischen Aggressoren vertrieben.

Die dem Scheitern der Junirevolution folgenden Jahre verbrachte Noli in Mitteleuropa, hauptsächlich in Deutschland und Österreich. Zunächst hatten die italienischen Faschisten versucht, die nach Italien gekommenen Emigranten um Fan Noli als

Druckmittel gegen Zogu zu gewinnen. Aber da sich der neue Machthaber ihrer Einflussnahme auf die Entwicklung Albaniens ernsthaft nicht widersetzte, verlor Mussolini (1883–1945) das Interesse an Noli, der sich ohnehin nicht zu dessen Werkzeug hätte machen lassen. Er und die meisten Leute seiner Umgebung reisten nach einigen Wochen nach Wien ab.

Dort fand am 25. März 1925 mit Unterstützung der Kommunistischen Balkanföderation eine Konferenz von Emigranten statt, auf der das „National-Demokratische Komitee“ (Komiteti Nacional Revolucionar) gegründet wurde, bekannt unter dem Namen KONARE. Den Vorsitz der zunächst sehr heterogenen Organisation (ihm gehörten Leute an, die sich bald zum Faschismus bekannten) übernahm Fan Noli. KONARE war ein Bündnis auf Grundlage eines Programms, das die Maximen der Junirevolution beinhaltete: Befreiung Albaniens vom Feudalismus und aus dem Griff des Imperialismus, Etablierung eines „wirklich republikanischen Systems“, Agrarreform und eine Grenzziehung nach ethnischen Gesichtspunkten. Voraussetzung von alledem war die Beseitigung der Zogu-Diktatur. Die Organisation, die Rücksicht auf ihre Gastländer nehmen musste, beschränkte sich auf Propagandatätigkeit. Nolis Feder wurde zu einem Schwert, wenn er in der von 1925 bis 1935 in Genf in Zusammenarbeit mit Omer Nishani (1887–1954) erscheinenden Zeitung „Liria Kombëtare“ (Nationale Freiheit) die volksfeindliche, anti-nationale Politik Zogus und seiner Clique entlarvte. Die Tiranaverträge (1926/27) wertete er als Teil der Vorbereitung einer faschistischen Invasion, Mussolini titulierte er als „imperialistischen Clown“ und er lobte Toscanini (1867–1957), der es 1931 in Bologna abgelehnt hatte, die Hymne der Faschisten zu spielen. In einer Analyse der politischen Situation Albaniens (1. Februar 1929) bezeichnete Fan Noli die dort herrschenden feudalistischen Verhältnisse als das Grundübel. Er forderte eine konsequente Bodenreform, durch die die armen Pachtbauern sowohl von den Großgrundbesitzern als auch von den Bürokraten befreit werden sollen. Solch eine Reform, so schrieb er, könne nur durch die armen Bauern selbst durchgeführt werden, „unter einer Regierung der Bauernschaft und der Arbeiterklasse“ – mit anderen Worten, einer Sowjetregierung.

Nach Spaltungen konzentrierte sich Nolis Anhängerschar in einem „Komiteti i Çlirimit Nacional“ (KÇN), dessen antiimperialistische und antifaschistische Ausrichtung sich verstärkte unter dem Einfluss solcher Mitglieder wie Halim Xhelo (1894–1937), Riza Cerova (1896–1935), Lazar Fundo (1899–1944) und des während der Junirevolution als persönlicher Sekretär Nolis tätigen Sejfulla Malëshova (1901–1971). Noli trug diese Orientierung mit. Er wurde dafür – nach dem Urteil, das 1925 gegen ihn wegen seiner Teilnahme an der Junirevolution ergangen war – zum zweiten Mal in Abwesenheit zum Tode verurteilt. (Doch dieses Detail sei nicht ausgespart: Als Noli im Herbst 1933 ernsthaft erkrankte und in finanzielle Bedrängnis geriet, ließ ihm der Erzfeind 3000 Goldfranken aus dem Staatssäckel zukommen.)

In der zweiten Hälfte der zwanziger Jahre war Fan Noli ein profilierter Vertreter der antiimperialistischen Bewegung in Europa. Er griff die Losung „Der Balkan den Balkanvölkern!“ auf, die auch von der Kommunistischen Balkanföderation vertreten wurde. In der „Prawda“ vom 2. Dezember 1927 findet sich ein Text, in welchem er seine Sympathie für die Sowjetregierung ausdrückt und die „imperialistischen Kriegstreiber“ attackiert. Im November 1927 nahm Noli als Balkandelegiierter in Moskau am „Kongress der Freunde der Sowjetunion“ teil, der aus Anlass des 10. Jahrestages der Oktoberrevolution stattfand. Im März 1929 war er neben Kommunisten, Sozialdemokraten, Gewerkschaftern, Anarchisten und bürgerlich-progressiven Parteilosen unter den Delegierten des „Internationalen Antifaschistenkongresses“ in Berlin, der von einem Initiativkomitee unter Leitung von Henri Barbusse (1873–1935) einberufen wurde. Im selben Jahr nahm er in Frankfurt am Main an einem ähnlichen Weltkongress teil, den die „Liga gegen Imperialismus“ organisierte; er gehörte zum Tagungspräsidium und arbeitete in der Politischen Kommission des Kongresses mit.

1930 zog es Fan Noli zurück in die USA. Zunächst wurde ihm lediglich ein Sechs-Monats-Visum erteilt. In Boston rief er eine Wochenzeitschrift namens „Republika“ (Die Republik) ins Leben. Sie stand anfangs unter seiner Leitung. Allein der Name „Republika“ stellte eine Herausforderung Zogus dar, denn der hatte sich am 1. September 1928 zum König ausrufen lassen. Die Zeitung war Gegenpol des inzwischen Faik Konica unterstehenden Zogu-freundlichen Organs „Dielli“. Konica hatte sich seine Hinwendung zum Zogu-Regime mit der Ernennung zum Bevollmächtigten des Königreichs Albanien in Washington honorieren lassen.

Mit Faik Konica übrigens führte Noli zeitweilig einen polemischen Disput nicht allein über politische Themen. So antwortete er im November 1930 auf Konicas Kritik an seinem journalistischen Stil, jenen, der den Titel Bey trug, Aga nennend: „Wir danken dem Aga für seine Güte und Freundlichkeit, können aber seine Lektionen nicht annehmen, da wir weder Beys noch Agas sind. Wir sind Plebejer, Gott sei dank, und sind stolz und froh, Plebejer zu sein ... Der Aga von ‚Dielli‘ sagt: ‚Aber Beys sind doch auch Albaner, nicht wahr?‘ Nein, Aga, sie sind es nicht, sie sind nur Beys, treulos und heimatlos, ihr Land ist dort, wo ihre Herrenhäuser und Güter sind.“ Später jedoch bringt Noli auf Konica ein hohes Lob aus, bezeichnet er ihn als sein literarisches Vorbild, dankt ihm für „Anleitung und Rat“.

Nach Ablauf seines Visums gezwungen, nach Europa zurückzukehren, musste sich Noli noch bis 1932 in Deutschland aufhalten, ehe er durch Hilfe treuer Anhänger eine unbefristete Aufenthaltsgenehmigung für die Vereinigten Staaten bekam. Jetzt, inzwischen fünfzig Jahre alt, zog sich Fan Noli weitgehend aus dem politischen Leben zurück; er stellte seine Angriffe auf den König ein und schloss Frieden mit Konica. Fortan konzentrierte er sich auf die Aufgaben als Oberhaupt der Albanischen Orthodoxen

Kirche in Boston und widmete sich der Übersetzung der byzantinischen Liturgie ins Albanische (u.a. veröffentlichte er entsprechende Bücher sowie Sammlungen von Werken der Kirchenmusik.) Es war auch wenig, was Noli zu jener Zeit in der Politik tun konnte. Die „Vatra“ wurde von Faik Konica und seinem Anhang beherrscht und Nolis zeitweilig scharfe Kritik am kapitalistischen System hatte ihn bei den Behörden der USA wie auch bei vielen Albanern, die US-Bürger waren, suspekt gemacht. Die Zeiten, da er ihre Begeisterung mit albanischem Patriotismus entfachen konnte, waren vorüber. Die „Große Depression“, die in den dreißiger Jahren auf den USA lastende Wirtschaftskrise, dämpfte den Enthusiasmus der Auslandsalbaner für das ferne Mutterland, viele von ihnen hatten genug mit der Sicherung ihrer wirtschaftlichen Existenz zu tun. Angesichts dessen entschied sich Noli, zuerst für das Überleben seiner Kirche zu sorgen, und in diesem Zusammenhang galt es, deren Zusammenhalt zu fördern, statt Diskrepanzen zu schüren.

Jedoch bedeutete die Rückbesinnung auf seine Aufgaben als Kirchenmann nicht, dass Fan Noli unpolitisch wurde. Ja, er stellte seine politischen Ansichten hintan, aber unverändert blieb seine Haltung im Sinne eines konsequenten, humanistisch und fortschrittlich orientierten Patriotismus. Die Tragödie der Besetzung Albaniens durch Italien voraussehend, erhob er mahnend seine Stimme. In der damaligen Friedensbewegung, Seite an Seite mit Henri Barbusse, Albert Einstein, Maxim Gorki und Martin Andersen Nexö, prangerte Noli die Vorbereitungen auf den Zweiten Weltkrieg an.

Aber nach der Okkupation Albaniens durch das faschistische Italien im April 1939 war es der für das State Department akzeptable Constantine Anastasi Chekrezi (1892–1959), ein unter den „amerikanischen Albanern“ hoch angesehener Publizist und 1935 beteiligt an einem Putschversuch gegen Zogu, der eine Organisation „Freies Albanien“ (Shqipëria e lirë) mit gleichnamiger Zeitung ins Leben rufen konnte. Als die USA Ende 1941 in den Zweiten Weltkrieg eintraten, hoffte Noli, wieder politisch für „sein“ Albanien wirksam werden zu können. Er regte die Gründung einer Einheitsfront mit der Bezeichnung „Heilige Union“ (Bashkimi i Shenjtë) an, die von einem Triumvirat Noli-Konica-Chekrezi hätte geführt werden sollen. Zwar konnte er (kurz vor dessen Tod) Konica für diesen Plan gewinnen, nicht aber Chekrezi; so blieb die „Heilige Union“ eine unverwirklichte Idee.

Den sich in Albanien entwickelnden Volkswiderstand gegen die faschistischen Okkupanten verfolge Noli mit großer Sympathie. Wenn er sich auch zunächst gegenüber den verschiedenen Gruppierungen – der kommunistisch dominierten Nationalen Befreiungsfront, der bürgerlich-nationalistischen Balli Kombëtar und der royalistischen Legaliteti – neutral verhielt, so begrüßte er schließlich vorbehaltlos die aus dem Befreiungskampf hervorgehende, von einer Mehrheit des Volkes getragene Regierung des Ministerpräsidenten Enver Hoxha (1908–1985). Gegen Spaltungsversuche verschie-

dener Kräfte innerhalb und außerhalb Albaniens Stellung nehmend, erklärte er unmissverständlich, aber auch übertrieben optimistisch: „... Wir treten aus der Finsternis der kleinen Gassen ans Licht und auf die offenen Felder der Aktion, mit Führern, die ihre Fähigkeiten in der Feuerlinie bewiesen haben. Diese Führer müssen bedingungslos, vorbehaltlos und entschlossen unterstützt werden, denn sie verdienen das Vertrauen des Volkes vollkommen. Mit diesen Führern ist das Schicksal Albaniens gesichert.“ In einer weiteren Verlautbarung stellte er fest: „Die wahre Unabhängigkeit Albaniens beginnt am 29. November 1944.“

Fan Noli setzte sich für die diplomatische Anerkennung des nun als Volksrepublik und Bestandteil des „sozialistischen Lagers“ unter Führung der Sowjetunion auf der politischen Landkarte existierenden Landes durch die USA-Administration ein. Alarmiert von der Zustimmung des Senats zur sogenannten Pepper-Resolution (Juli 1946), in der eine Abtretung Südalbaniens (Nordepirus) an Griechenland befürwortet wurde, versuchte Noli im Interesse Albaniens auf Regierungsstellen in Washington Einfluss zu nehmen. Natürlich konnte er angesichts der strikt antikommunistisch ausgerichteten Politik der US-Regierung nichts erreichen. Sie schloss im November 1946 ihre Militärmission in Tirana, an diplomatische Beziehungen war nicht zu denken.

Vor allem in den fünfziger Jahren zeigte sich Noli der kommunistischen Regierung in Tirana gegenüber wohlwollend eingestellt. Dass er im Kalten Krieg das Etikett „roter Bischof“ angeheftet bekam, das Bostoner FBI-Büro ihn über ein Jahrzehnt lang unter Beobachtung hielt und er mit seinen positiven Äußerungen über die Volksrepublik in Emigrantenkreisen für helle Aufregung und Polarisierung sorgte, liegt auf der Hand. (Später jedoch distanzierte er sich von der „Volksrepublik“.)

In unseren Ausführungen haben wir verschiedentlich die außergewöhnlich vielseitige Persönlichkeit Fan Nolis belegt. Viel Zeit seines Lebens widmete er dem – vornehmlich auf die Geschichte bezogenen – Gelehrtentum. Schon 1906 hat er, wie erwähnt, Sami Frashëris Aktionsprogramm für die Wiederherstellung Albaniens, dem einleitend ein historischer Überblick vorangestellt war, übersetzt. Nach seiner „volkstümlichen Version“ der Geschichte des albanischen Nationalhelden entschied sich Noli, eine wissenschaftliche Arbeit zum gleichen Thema zu verfassen. 1945 promovierte er an der Universität von Boston mit einer entsprechenden Abhandlung. Die Arbeit „George Castrioti Scanderbeg“, 1947 veröffentlicht, hat 240 Seiten. Nur ein Drittel macht den eigentlichen, in Kapitel von durchschnittlich knapp über zehn Seiten gegliederten Text aus, die anderen Seiten sind mit Anmerkungen, Literaturangaben, einer Bibliographie und dem Register gefüllt, was von einer sorgfältigen Forschungsarbeit zeugt. (Dennoch fühlte sich Arshi Pipa, das Verhältnis zwischen wissenschaftlicher Ausstattung und eigentlichem Text betrachtend, an die albanische Redensart erinnert, nach der manche Vögel ein reiches Gefieder, aber wenig Fleisch haben.)

Skanderbeg, dieses großen Themas der albanischen Literatur und Wissenschaft, hatten sich seit Beginn des 16. Jahrhunderts zahlreiche Forscher, Humanisten und Romantiker angenommen. Großenteils fertigten sie unwissenschaftliche Berichte und woben Legenden, die sich hartnäckig hielten, sogar in der Wissenschaft. So ist in heutigem Licht auch der wissenschaftliche Gehalt von Nolis Arbeit kritisch zu sehen. Allzu viel Glauben schenkte er – wie viele andere – den von Marin Barleti (um 1450–1512/13) und Giovanni Maria Biemmi (1708–1784) vorgelegten Skanderbeg-Biografien, über deren Verfasser Franz Babinger (1891–1967) sagte, der eine sei ein „Fabler“, der andere ein „gerissener Schwindler“ gewesen.

Mit Leidenschaft widmete sich Fan Noli dem Studium der Musik. Im Jahre 1935, im Alter von dreiundfünfzig Jahren, ließ er sich als Student in die Matrikel des New England Conservatory of Music in Boston eintragen, wo er 1938 ein Bachelor of Music erhielt. Sein Schaffen als Musikwissenschaftler verdient Beachtung, hat er doch auf diesem Gebiet ein interessantes kleines Werk (es umfasst lediglich 125 Seiten) vorgelegt: die 1947 in New York veröffentlichte Studie „Beethoven und die Französische Revolution“.

Als Ausgangspunkt seiner Überlegungen dienten Noli die Ansichten zweier französischer Autoren, nämlich Vincent d'Indy (1851–1931) und Romain Rolland (1866–1944). Ersterer vertrat in einer 1911 erschienenen kritischen Biographie den Standpunkt, dass Beethoven niemals von den Ideen der Französischen Revolution beeinflusst war, Letzterer verfocht die entgegengesetzte Meinung, nämlich dass Beethoven „der authentische Spross der Französischen Revolution“ war. Noli versuchte mit seiner Interpretation der Fakten aus dem Leben und der Tätigkeit des Komponisten den revolutionären politischen Kerngedanken seines musischen Schaffens nachzuweisen. Zwar in den Spuren von Rolland, aber weitergehend als jener, ging es Noli darum aufzuzeigen, „bis zu welchem Grad sich Beethoven von den neuen Ideen, die die Französische Revolution verbreitete, beeinflussen ließ“, und „wie weit sich der Geist der Zeit in seiner Musik widerspiegelt“. Er sah Beethoven als einen revolutionären Künstler, der sich zur Klarheit eines neuen, demokratischen Weltbilds durchrang.

Noli führte die Forschungen und die Urteilsbildung über den genialen Komponisten weiter voran. Er beurteilte ihn in komplexer Weise, seine positivsten Seiten, die von der revolutionären Atmosphäre und Bewegung in Europa beeinflusst wurden, sowie seine negativen Seiten, die bedingt waren durch menschliche Schwächen und die gesellschaftlichen Umstände seiner Zeit. Noli resümierte: „Letztlich war Beethoven ein Kind der Französischen Revolution, wie ihn Romain Rolland beschrieben hat – ausgenommen einige seiner reaktionären Ansichten und opportunistischen Handlungen.“

Ein anderer Aspekt, mit dem sich Noli in seiner Studie über Beethoven beschäftigt, betrifft sein Musikschaffen außerhalb religiösen Einflusses. „Pfaffen“ und Päpste habe er nicht weniger verabscheut wie Könige und sonstige Alleinherrscher. Der Priester Noli

attestierte Beethoven, ein „Rebell“ und „ohne Religion“ gewesen zu sein, also ein Atheist, was viele Biographen vor ihm nicht sehen wollten. Auf dieser Grundlage war es für Noli erklärlich, dass der religiös bestimmte Teil von Beethovens Werk klein und relativ unbedeutend im Vergleich zu seinem Gesamtschaffen ist.

Noli gelang eine präzise und fundierte Studie über das Problem des politischen Denkens Beethovens. Aus diesem Grund fand sie Beachtung bei George Bernhard Shaw, Jean Sibelius, Thomas Mann und anderen Persönlichkeiten (vielen von ihnen hatte er Freiexemplare zugesandt). Mann hielt das Buch für einen „echten Beitrag zur Beethoven-Literatur“, bemerkte allerdings auch, dass der Einfluss der Französischen Revolution auf den Komponisten übertrieben dargestellt sei. Sibelius schrieb an den Verfasser: „Ich glaubte, alles über Beethoven zu wissen, doch in Ihrem Buch gab es viele Dinge, die für mich neu waren.“ Auch Shaw urteilte positiv, teilte aber nicht Nolis Ansicht bezüglich Beethovens Atheismus.

Vor allem in den letzten Jahren seines Lebens widmete sich Noli gelegentlich gern dem Komponieren. Er hinterließ ein überschaubares Werk, das ihn jedoch durchaus als Könnler ausweist. Seine Partituren beweisen tiefe Kenntnisse über Musikstile. Entwickelte Harmonie, Klarheit in Form und Struktur und reiche polyphone Linien zeichnen sie zudem aus. Zu den wichtigsten Musikstücken Nolis gehören das Symphonische Poem für Orchester über Skanderbeg – ein von Longfellow inspiriertes, in der Intonation von patriotischem Pathos durchdrungenes episch-heroisches Porträt –, das Balladenlied „Der arme Gespar“ für Tenor und Orchester auf der Grundlage eines Gedichtes von Paul Verlaine und die Albanische Rhapsodie. Weitere Kompositionen – sie machen den Hauptteil seines Schaffens aus –, dienten den Bedürfnissen der Kirche; so schuf er etwa eine Ouvertüre mit byzantinischen Themen für Orchester und ein A-capella-Lied nach Psalm 137 für gemischten Chor.

Der quantitativste Aspekt des Musikkenners Noli betrifft die musikwissenschaftliche Tätigkeit, die sich nicht in dem Werk über Beethoven erschöpft: In jüngeren Jahren schon veröffentlichte er Artikel über Franz Schubert (1928) und Arturo Toscanini (1931).

In seiner Kolumne in „Liria Kombëtare“ warf er unter der Überschrift „Schubert, der Plebejer“ einen stark von seiner politischen Haltung geprägten Blick auf das Schicksal des Komponisten. Er wettete auf die „Betuchten“, reiche kunstsinnige Aristokraten, die den Komponisten praktisch verhungern ließen und ihn nach seinem Tod in Beschlag nahmen. „Sie gehen sogar noch weiter. Sie wollen uns glauben machen, dass sie, indem sie Schubert verhungern ließen, der Musik einen Dienst erwiesen. Wie das? Nun, Schubert komponierte rasch ein Stück und verkaufte es dann für ein Zehn-Cent-Stück, um sich etwas Brot leisten zu können. Aber weil er damit seinen Hunger nicht stillen kann, ist er genötigt, ein weiteres Stück zu komponieren und so weiter. Diese Recht-

fertigung ist raffiniert, aber sie hat einen Fehler, wie eine Nasreddin-Geschichte verdeutlicht. Nasreddin dressierte seinen Esel zu arbeiten, ohne dass er ihm zu Essen geben musste. Leider – gerade als er die Dressur beendet hatte, verendete das Tier. Wenn die Bourgeois uns Geschichten über durch leere Mägen hervorgebrachte künstlerische Höchstleistungen erzählen, verdienen sie als Antwort eins aufs Maul.“

Die von Noli aus Anlass des 50. Jahrestages der Gründung der Albanischen Orthodoxen Kirche (1958) verfasste Gedenkschrift ist eine Art Testament. Die Darstellung „seiner“ Kirche und seine skizzenhafte Autobiographie sind zwei Seiten einer Medaille. Bei der – recht subjektiv gefärbten – historischen Rückschau auf die Albanische Orthodoxe Kirche schlägt Noli einen Bogen vom Hl. Paulus zu Skanderbeg. Den Nationalhelden stellt er als einen Unierten, d.h. einen mit Rom verbundenen Angehörigen der Ostkirche, dar. Zwischen den Zeilen lässt Noli seine Rolle als treibende Kraft bei der Trennung der Albanischen Orthodoxen Kirche vom Konstantinopeler Patriarchen erkennen. Für die Idee der Autokephalie hatte er unter den amerikanisch-albanischen Geistlichen geworben. Zwei von ihnen bildeten im September 1922 seine Begleitung auf dem Kongress von Berati, der die Resolution über die Autonomie der Kirche annahm. Ehrend hebt er Visarion Xhuvani hervor, der nach Jahren der Vakanz, die auf Nolis Flucht aus Albanien folgten, von 1929 bis 1936 die autokephale orthodoxe Kirche des Landes führte.

Nolis autobiographische Anmerkungen sind ein romantisierter Rückblick. Er beginnt mit der Darstellung seines Heimatortes und seiner Familie. Ausführlich berichtet er über seine Kindheit und Jugend sowie seine Zeit in Griechenland und Ägypten. Im Vorwort liest man: „Sie (die Autobiographie) ist nach 1908 etwas skizzenhaft. Sehr wahrscheinlich wird diese Lücke in der Zukunft gefüllt werden.“ (Wichtiger waren ihm ein vollständiges Verzeichnis seiner Bücher und die Dokumentation von Ansichten namhafter Zeitgenossen dazu.)

Tatsächlich ist die Schilderung seines Lebensweges nach seiner Ordination, einschließlich der bedeutenden politischen Rolle, die er in Albanien spielte, fragmentarisch und zuweilen in eher selbstironischem Ton gehalten, etwa wenn er notiert: „Von seinen Freunden gebeten, sich den Rebellen anzuschließen“, beriet er (Noli) sich mit Napoleon, Skanderbeg und Jesus. Die Antwort lautete ja und „er schloss sich den Rebellen an und führte sie zum Sieg“.

Es scheint, als habe Fan Noli im letzten Abschnitt seines Lebens mit Distanz und Abgeklärtheit zurückgeblickt auf seine Biographie und sich als geistiges Oberhaupt der Albanischen Orthodoxen Kirche gewissermaßen über den Dingen stehend gesehen. 1953 hatte er von der „Vatra“-Gesellschaft eine Zuwendung in Höhe von 20000 US-Dollar erhalten, die ihm den Kauf eines Altersruhesitzes, 816 North West 3 Avenue, Fort Lauderdale (Florida), ermöglichte. Dort starb er am 13. März 1965 im Alter von dreiundachtzig Jahren.

Das gewaltige Werk, mit dem Fan Noli seine literarischen Aktivitäten beschloss, hat mit dem großen Thema seines Lebens – Albanien – nichts zu tun. Er präsentiert sich als Erzbischof, griechischer Sprachgelehrter und englischer Autor. Das Werk ist eine englische Übersetzung des Neuen Testaments aus dem griechischen Urtext, gedacht für die englisch sprechenden oder verstehenden Mitglieder der orthodoxen Kirche (The New Testament, 1961). Seine Wiedergabe des Textes in „modernem Englisch“ ist als eine große wissenschaftliche Leistung auf dem Gebiet der Philologie zu werten. In einem zweiseitigen Anhang vergleicht Noli fünf Passagen aus der King James Version, der von König Jakob I. von Schottland (1566–1625) geförderten Bibel-übersetzung in die englische Sprache, mit seiner eigenen und weist nach, dass Jakobs Übersetzung in Bezug auf einige Wortbedeutungen ungenau ist.

Noli bietet eine überarbeitete Version des Matthäus-Evangeliums mit einer Nachdichtung „der Aussprüche und Gleichnisse unseres Herrn und Erlösers Jesus Christus“. Er verweist im Vorwort seines Werkes darauf, dass Jesus von Nazareth nicht nur ein großer Lehrer, sondern auch ein großer Dichter gewesen sei. „The Poet of Nazareth“ steht auf dem Buchumschlag über einem großen goldenen griechischen Kreuz. Jesus sprach in Versen, sodass sich seine Jünger seine Worte einprägen konnten. Irgendwann wurden sie nach der mündlichen Überlieferung in aramäischer Sprache in griechische Prosa übersetzt und niedergeschrieben.

Noli wollte mit seiner Nachdichtung den ursprünglichen poetischen Stil rekonstruieren. Er konzentrierte sich auf Matthäus. Ungefähr drei Viertel des Evangeliums dichtete er nach. Seine „rhythmische Übersetzung“ sei, wie er schrieb, „die erste ihrer Art, die je in Englisch publiziert wurde“.

Aufschluss bezüglich Fan Nolis Selbstverständnis gegen Ende seines Lebens gibt folgendes Detail: Da übersetzte er einen von höchsten kirchlichen Autoritäten Konstantinopels und Griechenlands abgesegneten sakralen Text ins Englische, ja, er übertrug eine Auswahl der nach seinem Verständnis lyrischsten Gleichnisse von Jesus in Versform. Und der Autor selbst genehmigte seine Arbeit – kraft seiner Autorität als Oberhaupt der autokephalen Albanischen Orthodoxen Kirche, sich in einer Position sehend, vergleichbar mit der eines Statthalters Christus’ auf Erden.

Was lässt sich komprimiert über Fan Nolis Bedeutung sagen?

Zweifellos ist er eine der geistvollsten Persönlichkeiten der albanischen Kultur und des politischen Lebens, einer der profiliertesten Vertreter der fortschrittlichen Ideale im Albanien der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Auf seine Initiative geht die Entstehung der Albanischen Orthodoxen Kirche in Amerika zurück und ihm ist auch die Urheberschaft der Idee von der Autonomie dieser Kirche zuzuschreiben, jahrzehntelang war er geradezu ihre Personifizierung. Fan Nolis Rolle als Führer der „Vatra“ und als Chefredakteur der Zeitung „Dielli“ ist verdienstvoll, sein Wirken als

Diplomat gleichermaßen bedeutsam, vergleichbar mit dem der Staatsgründer Albaniens. In der Tradition der aufklärerischen Ideale der Nationalen Wiedergeburt stehend, bemühte er sich, Reformen durchzusetzen, die dem Land den Weg zu einer politischen und sozialen Modernisierung eröffnen sollten. Er leistete Großes für die albanische Literatur, vor allem durch seine Übersetzungen von Werken der Weltliteratur in ein gemeinverständliches, anschauliches und nicht selten originelles Albanisch. Er gehört zu den produktivsten albanischen Autoren seiner Zeit: Seine veröffentlichten albanischsprachigen Werke umfassen über 5000 Seiten, hinzuzurechnen wären zahllose Artikel in Zeitungen und Zeitschriften sowie seine Reden. Da ein großer Teil seiner Werke die Liturgie zum Thema haben, ist es berechtigt, ihn auch als Meister der byzantinischen Orthodoxie zu bezeichnen. Nolis wissenschaftliche Beschäftigung mit zwei europäischen Persönlichkeiten von Rang – Skanderbeg und Beethoven – verleiht seiner nationalen albanischen Bedeutung eine internationale Dimension – unbeschadet dessen, dass seine Forschungsarbeit weniger akademisch denn ideologisch geprägt ist.

Fan Noli hat sein Leben lang, überall dort, wo er lebte, seinen Blick auf Albanien gerichtet und nahm Anteil an den Erfolgen beim Aufbau einer neuen Gesellschaft. Er war ein Mensch mit demokratischer Gesinnung, die stets in seinem politischen Handeln Ausdruck fand.

Ausgewählte Literatur

1. R. Austin: The Path Not Taken – Fan Noli and Albanian Democracy, 1920–1924, Tirana 2000 und 2003
2. V. Bala; Veprimtaria letrare e kulturele e F. S. Nolit në vitet '20. In: Studime filologjike, Tirana 1/1971, S. 3–16 (franz. Zusammenfassung)
3. V. Bala; Jeta e Fan S. Nolit, Tirana 1972
4. K. Bihiku; Fan S. Noli. In: Studime filologjike, Tirana 2/1965, S. 3–6
5. A. Buda; Fan Noli (1882–1965). In: Studia Albanica, Bd. 2, Nr. 1 (1965), S. 3–8
6. K. Domi; Fan S. Noli. Jeta e veprat e tij. In: Jeta e re, 1/1949, S. 217–225
7. M. Gëzhilli: Fan S. Noli. 6 janar 1882 – 13 mars 2003. 120 vjet jetë dhe veprimtari, Tirana 2003
8. N. Jorgaqi: Fan S. Noli. Antologji fotografike, Tirana 2002
9. E. Koliqi; Emzot Theofan S. N. In: Shëjzat, Rom 9/1965, S. 77–85
10. Fan S. Noli (1882–1965). In: Historia e Letërsisë Shqiptare, Tirana 1983, S. 483–519
11. Fan S. Noli (1882–1965). In: K. Bihiku; A History of Albanian Literature, Tirana 1980, S. 101–109

12. A. Pipa; Fan Noli as a National and International Albanian Figure. In: Südost-Forschungen, München 1984, Bd. XLIII, S. 241–270
13. R. Qosja; Fan S. Noli (1882–1965). In: Gjurmime albanologjike, 1/1962
14. M. Raifi; Fan S. Noli dhe Migjeni, Prishtina 1979 (2. Aufl.)
15. B. Shtylla: Fan Noli, siç e kam njohur. Kujtime, Tirana 1997

Krisztián CSAPLÁR-DEGOVICS, Budapest

Aksionet humanitare të Austro-Hungarisë në vitin 1913^{*1961}

Zhvillimi i aksioneve të mëdha humanitare në politikëne jashtme austro-hungareze gjatë Luftës së Parë Ballkanike janë një element i ri dhe i pa hulumtuar gjer më tani.¹⁹⁶² Edhe pse rajonet e banuara me shqiptarë dekada me radhë ishin financuar në kuadër të emërtimeve të ndryshme, aksionet humanitare shtetërore ishin një formë e re e përkrahjes. Arsyeja e ndryshimit ishte lufta vet: në njërën anë subjektiviteti shtetërorë ndërkombëtar i Shqipërisë ishte në pikëpyetje gjatë muajve të rënies së Perandorisë Osmane. Nga aspekti i së drejtës ndërkombëtare nuk ishte e mundur që kanalet ekzistuese financiare të Austro-Hungarisë të mbahen, me anë të cilave Ballhausplatz (ministra e jashtme së Austro-Hungarisë) kishte financuar e përkrahur rregullisht apo me subvencione të herë-pashershme organizatat, grupet sociale. Në anën tjetër konstatohet se pagimi i subvencioneve në vend ishte praktikisht po ashtu i pamundur për shkak të rrethanave të luftës. Në këtë kohë kemi një situatë emergjente në rajonet shqiptare: për shkak të ngjarjeve të luftës pos të tjerash një numër i madh i shqiptarëve nga Maqedonia, Kosova dhe rajonit bregdetar shqiptar mbesin pa strehë. Shumica e refugjatëve kishte ikur në drejtim të Adriatikut për t' i shpëtuar konfliktit ushtarak. Edhe pse rajoni i Shqipërisë së sotshme pak a shumë ishte prekur nga lufta, edhe këtu humbjet në njerëz dhe mirëqenie kishin qenë mjaft të mëdha. Për shembull bagëtia e fiseve të Shqipërisë së Veriut kishte pësuar një shkatërrim të pjesshëm por që kishte rrënuar gradualisht bazën ekonomike të formës së jetesës së fiseve. Lufta dhe çështja e refugjatëve kishte shkaktuar një situatë humanitare katastrofale.

Opinionin ndërkombëtar ishte njoftuar mjaft mirë mbi situatën tek popujt e ballkanit duke i`u falenderuar artikujve dhe librave të gazetarëve përkatësisht raportuesve të luftës.¹⁹⁶³ Në rastin e Shqipërisë, lexuesit e dy fuqive të Adriatikut, Italia dhe Aus-

¹⁹⁶¹ * Ky Studim është përkrahur nga instituti hulumtues Bolyai János Kutatási Ösztöndíj.

¹⁹⁶² Studimet Austro-Hungareze psh. H. v. SRBIK / Ludwig BITTNER / Alfred Francis PRIBRAM / Hans ÜBERSBERGER hgg., Österreich-Ungarns Außenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsbruch 1914. Band 1-9, Wien-Leipzig 1930-1938, dhe ato shqiptare psh. B. Dhimitër KOTINI (red.), Qeveria e Përkohëshme e Vlorës dhe veprimtaria e saj – nëndor 1912 – janar 1914. Tiranë 1963, praktikisht nuk merren fare me aspektin e aksioneve humanitare. Ato japin informacione vetëm për aspektin e raporteve diplomatike, përkatësisht vetëm për çështje të përgjithshme si: kufijt, statuti, mbreti, kryeqyteti, lufta me aleatët ballkanik etj.

¹⁹⁶³ Pos të tjerëve: Ernst JÄCKH, Im türkischen Kriegslager durch Albanien. Heilbronn 1912 und Leo FREUNDLICH, Albanien Golgatha, Anklageakten gegen die Vernichtung des Albanervolkes. Wien 1913.

tro-Hungaria, reagojnë përballë lajmeve që vinin që nga vjeshta e vonshme e 1912 me një brengosje në rritje. Përfaqësuesit e gazetarisë politike e të dyja vendeve, pjesërisht për shkak të situatës emergjente të shqiptarëve, e pjesërisht për tu rivalizuar me njëri tjetrin, gjithnjë e më shumë hedhin nevojën për ndihmë humanitare për ministrin e tyre të jashtë. Ngjarjet e luftës dhe konfliktet e brendshme të Fuqive të Mëdha nuk lejojnë që as në Romë e as në Vjenë të merrej në mënyrë intensive me këtë çështje. Vetëm gjatë konferencës së Lodrës në pranverën e vitit 1913 jepet mundësia për ministrin e jashtë të fuqive të Adriatikut që të organizojnë aksione të përbashkëta. Për arsye të rezistencës që vinte nga qeveria greke dhe malazeze si dhe ajo serbe, aksionet humanitare mundën të realizohen vetëm në rajonin Shqipërisë së sotme. Ky shkrim merret me aksionet e Austro-Hungarisë që ka realizuar në vitin 1913 Ballhausplatz-i me Consulta (ministria e jashtë së Italisë) në rajonin e qeverisë së përkohshme (shqiptare)- këtu nuk do të flitet për aksionin e Shkodrës.

Me rajonet që ishin nën kontrollin e qeverisë së përkohshme lidhet edhe çështja e ndihmës humanitare për refugjatët.¹⁹⁶⁴ Përgjatë muajve përderisa diplomacia e fuqive të mëdha në Londër zhvillonte bisedime të pafundme, pra mes dhjetorit 1912 dhe gushtit 1913, ushtritë e koalicionit ballkanik vazhdonin pa ndërprerë me operacionet e tyre luftarake. Ushtarët grek, malazet dhe serb detyrojnë qindra mija njerëz t'i lëshojnë vendbanimet e tyre. Një numër i madh i shqiptarëve nga Ballkani Qendror ikin drejt perëndimit. Numri i tyre në rajonin e qeverisë së përkohshme vetëm se mundet të vlerësohet, pasi që një pjesë e veçantë e tyre, varësisht nga manevrimet e trupave armike, kanë qenë me muaj në lëvizje. Është me rëndësi të potencohet se grupe të shumta muslimane pas tërheqjes së bllokadës detare nga Greqia në prill 1913, kishin lundruar nga Durrësi dhe Vlora për në Anadoll për të gjetur një vendbanim të ri (numri i sakt i tyre është ende diskutabil).¹⁹⁶⁵ Refugjatët e Shqipërisë së Qemalit ishin vendosur nëpër qytetet e mëdha: kampet kryesore ishin në Durrës, Berat dhe Vlorë. Numri i përgjithshëm i azilantëve në ish sanxhakun e Durrësit dhe Elbasanit, sipas burimeve arkivore austro-hungareze, në pranverën e vitit 1913 ishte përafërsisht 120.000.¹⁹⁶⁶ Numri i refugjatëve rreth Vlorës ishte rreth 5.000 persona.¹⁹⁶⁷ Përveç kësaj mijëra shqiptarë ikin në

¹⁹⁶⁴ Aksionet humanitare të fuqive të Adriatikut në Shqipërinë e Mesme dhe Jugore do jenë po ashtu pjesë e kërkimit. Tek burimet zyrtare të qeverisë së përkohshme ne gjejmë psh. vetëm disa telegrame që flasin për mungesën e ushqimit për refugjatët. KOTINI, Qeveria e Përkohshme e Vlorës, Nr.175, raport i prefektit të të Beratit drejtuar Qemalit, 26.3.1913, 124.

¹⁹⁶⁵ Qeveria osmane sipas mundësive përpiqej të pengonte kalimin e shqiptarëve për në Anadoll me arsyetimin se Turqit e Rinj i bënë shqiptarët fajtorë për rënien e Turqisë Evropiane. Lidhur me politikën e qeverisë osmane për shqiptarët shiko ÖHHStA PA, XII/422.6z, Berchtold drejtuar Petrovic (Nr.78) dhe Mayrhauser (Nr.262), 25.11.1913. Mbi tezen e tradhtisë shiko Muhamed MUFAKU, Kujtimet e kapitenit Ahmet Hamdi për luftën ballkanike dhe shqiptarët, *Gjurmime Albanologjike (seria e shkencave historike)*, (15) 1985, 301-303.

¹⁹⁶⁶ ÖHHStA PA, XII/422/6n, Rudnay drejtuar Berchtold, Durazzo, 31.3.1913, Nr.109.

¹⁹⁶⁷ ÖHHStA PA, XII/417c, Telegram nga Lejhanec prej Vlorës, 26.12.1912, Nr.5354, bzw. Kt.422/6n, Raporti i Rudnay drejtuar Berchtold, Durazzo, 31.3.1913, Nr.109 dhe telegrami nga Rohm, Korfu, 9.3.1913, Nr.1182.

drejtim të Egjeut ose paraqitshin kërkesën për azil në rajonin e Austro-Hungarisë (pos të tjerash në Kotorr¹⁹⁶⁸ dhe Sarajevë¹⁹⁶⁹).

Edhe pse trupat osmane në rajonin autonom të Shqipërisë *expressis verbis* nuk mund të trajtohen si refugjatë, megjithë është e drejtë që çështjet e tyre të trajtohen në kuadër të çështjes së lartshënuar. Këto trupa barten tek në maj dhe korrik 1913 me anijet italiane dhe austro-hungareze për në Anadoll. Deri në këtë kohë situata e tyre jetësore ishte po aq tragjike si edhe e ajo e shqiptarëve (refugjat vër. e përkth.). Pa ushqim, pa përkujdesje shëndetësore dhe përkrahje humanitare shansa e tyre për të mbijetuar ka gjenë e dyshimt.

Mbetjet e ushtrisë së V., nën udhëheqjen e Pashë Kara Said-it, tërhiqen nga Kumano-va drejt Beratit. Ngja gjithë ushtria arrihet numri 12.000 ushtarë në qytetin e Shqipërisë Qendrore. Megjithë moralit tejet të ulët luftarak dhe pajisjeve të këqia këta trupa kishin penguar në vjeshtën e vonshme 1912 që trupat serbe ta kalojnë lumin Shkumbim. Numri i mbetjeve të ushtrisë nga janari 1913 reduktohet ditë për ditë meqë ushtarët me prejardhje shqiptare dezertonin (rreth 6.000). Sipas burimeve të Monarkisë ky numër i madh i desertorëve paraqiteshin më vonë nëpër fshatrat e tyre për të marrë pjesë në luftimet mbrojtëse.¹⁹⁷⁰ Në Fier, pjesa veriore e lumit Vjosa, kishte edhe trupa tjera osmane nga Anadulli (rreth 2.000). Një divizion i pavarur i ushtrisë së mëhershme të Vardarit, nën drejtimin e Xhavit Pashës, i cili fillimisht e mbronte rajonin e Sanxhakut të Novipazarit, kishte ikur po ashtu për në Shqipëri. Ushtria serbe kishte përndjekur këtë divizion kurë ata kishin arritur deri në Adriatikë të Durrësit. Mbetjet e divizionit, diku 5.000 trupa, vendosen në Vlorë deri në maj 1913 kur ata largohen drejt vendit të tyre.¹⁹⁷¹

Qeveria e përkohshme e Ismail Qemalit nuk ishte në gjendje të furnizojë e përkujdeset për refugjatët; kjo detyrë u mor mbi vete nga fuqitë e Adriatikut. Është e rëndësishme të potencohet se furnizimi i refugjatëve kishte shumë më shumë nevojë se sa subvencionet që qeveria e Qemalit i pranonte në formë të rregullt nga Consulta dhe Ballhausplatz.¹⁹⁷²

¹⁹⁶⁸ KA, MSMK, Kt. 66/10-70/1/120 (1913) (Kt.1107), Position 69, 69-5/6 de 1913, Telegram nga Zsivkovics drejtuar Präsidialbüro des k.u.k. Kriegsministeriums, Cattaro, 29.3.1913, Präs.Nr.4977.

¹⁹⁶⁹ ÖHHStA PA, XII/422/6n, Letër e ministrit të jashtme të Monarkisë drejtuar Ministrisë së financave të Monarkisë, Wien, 15.4.1913, Nr.1697 Dhe letra e guvernatorit të Bosnias drejtuar Ministrisë së Financave të Monarkisë, Sarajevë, 21.6.1913, Zl.3195/Präs. Për përkujdesjen e refugjatëve në rajonin e Austro-Hungarisë janë ndarë 4-5.000 Krone. ÖHHStA PA, XII/422/6n, Letër e ministrit të jashtme të Monarkisë drejtuar Ministrisë së financave të Monarkisë, Wien, 15.4.1913, Nr.1697 dhe letër përgjigje e ministrit të financave të Monarkisë, Wien, 24.4.1913, Z.541.

¹⁹⁷⁰ ÖHHStA PA, XII/415/5r, Telegram nga Lejhanec, Valona, 7.1.1913, Nr.3848.

¹⁹⁷¹ Djordje MIKIĆ, The Albanians and Serbia during the Balkan Wars, in: Béla K. KIRÁLY / Dimitrije DJORDJEVIĆ (ed), East Central European Society and the Balkan Wars. New York 1987, 174 und Carl SAX, Nachtrag zur Geschichte des Machtverfalls der Türkei. Wien 1913, 642.

¹⁹⁷² Sipas burimeve austro-hungareze kishte diku. 120-150.000 refugjatë që ishin nga Ballkani Qendror në rajonin e qeverisë së përkohshme në kohën prej dhjetorit 1912 deri në prill 1913. ÖHHStA PA, XII/422/6n, Raporti i Rudnay drejtuar Berchtold, Durazzo, 31.3.1913, Nr.109. Do të thotë një numër tejet domethënës kur kemi parasysh se e gjithë popullata në Shqipëri ishte diku 1.3-1.7 milion! Mbi numrin e shqiptarëve shiko Antonio BALDACCI, L'Alb-

Derisa bllokada detare nuk ishte hequr nga Greqia, furnizimi i refugjatëve në brendinë e vendit dëshmohej si i pamundshëm. Fuqitë e Adriatikut ishin në gjendje t'iu ofronin ndihmë vetëm azilantëve (refugjatëve) në Vlorë dhe Durrës. Pas një konsulltimi të shkurtër të planeve në mars 1913 Ballhausplatz merret vesh me Consulta, që fuqitë e Adriatikut për furnizimin e refugjatëve në Vlorë të ndajnë një ndihmë ditore prej 500-500 krone deri sa nuk largohet bllokada detare greke. Me përkrahje kuptohej jo vetëm subvencionet humanitare, por edhe transportimin e grurit, misrit, krypës dhe fasulit etj. për në Shqipëri.¹⁹⁷³ Ky aksion pas iniciativës së Consulta-s limitohet edhe me të holla¹⁹⁷⁴: Ministrinë e jashtme donin të siguronin 20-20.000 franga për furnizimin e refugjatëve të Vlorës.¹⁹⁷⁵

Pas heqjes së bllokadës nga ana greke me 14 prill 1913 hapet një shansë i ri për furnizimin e nevojave që ishin në brendinë e vendit. Fuqitë e Adriatikut mëtojnë një ndihmë tjetër në vlerë prej 20-20.000 frangash. Shpërndarja e subvencioneve, mjeteve ushqimore dhe paisjeve sanitare duhej të oraganizohej nga një komision i përbashkët nga konsullatat dhe anëtarëve të dërguar nga qeveria e përkohshme. Për ndihmën humanitare të planifikuar nga? Myfid Bej Libohova si përfaqësues i qeverisë së Qemail-it falenderohet tek konsullatat. Libohova njofton njëkohësisht nëpunësit e qeverisë në brendi për akcionet e parashikuara.¹⁹⁷⁶ Ndihma e fuqive të Adriatikut ishin planifikuar edhe për trupat osmane në Berat.¹⁹⁷⁷

Ndihma humanitare ishte organizuar mirë deri në detaje nga Roma dhe Vjena sipas parimit të prioriteteve: konsullatat kompetente vlerësonin së bashku nevojat dhe ato paraqitnin bashkë kërkesat e tyre për nevojën në të holla, në mjete ushqimore dhe pajisje sanitare.¹⁹⁷⁸ Sipas principit të prioritetit konsullatat pranonin ndihmat e kërkuara humanitare nga Italia dhe Austro-Hungaria e që pastaj shpërndaheshin tek nevojtarët. Edhe pse puna e tyre ishte vështirësuar nga trupat e huaja dhe rrethanave të komunikacionit të vështirë, konsujt austro-hungarez dhe italian ishin përpjekur të udhëtojnë nëpër terren e ishin përpjekur të përpilojnë lista të sakta, statistika dhe vlersime mbi

ania. Roma 1929, 199-201; Sami FRASHËRI, Was war Albanien, was ist es und was wird es werden? Leipzig 1913, 21; Kristaq PRIFTI (red.), Historia e Popullit Shqiptar II. Tiranë 2002, 43; Carl SAX, Geschichte des Machtverfalls der Türkei und die Phasen der „orientalischen Frage“ bis auf die Gegenwart. Wien 1908, 14; Hanns Dieter SCHANDERL, Die Albanienpolitik Österreich-Ungarns und Italiens 1877-1908. Wiesbaden 1971, 9-10; ÖHHStA 19. Nachlässe, Nachlaß August Kral, Kt.2, Statistische Tabellen der Nationalitäts- und Religions-Verhältnisse im Vilajet Janina, Kossovo, Monastir, Scutari (1903).

¹⁹⁷³ ÖHHStA PA, XII/422/6n, Telegram nga Rohm, Korfu, 9.3.1913, Nr.1182; Letra e Berchtold drejtuar Mérey, Wien, 15.3.1913, Nr.275 dhe telegrami drejtuar Rudnay, Durazzo, 17.3.1913, Nr.3114.

¹⁹⁷⁴ ÖHHStA PA, XII/422/6n, Telegram nga Mérey, Rom, 14.3.1913, Nr.1942.

¹⁹⁷⁵ ÖHHStA PA, XII/422/6n, telegrami drejtuar Mérey, Rom, 17.3.1913, Nr.2375.

¹⁹⁷⁶ ÖHHStA PA, XII/422/6n, raporti i Lejhanec drejtuar Berchtold, Valona, 15.4.1913, Nr.15.

¹⁹⁷⁷ ÖHHStA PA, XII/422/6n, raporti i Lejhanec drejtuar Berchtold, Valona, 15.4.1913, Nr.15. Ballhausplatz-i ndihmat e saja i llogariste në krone ndërsa Consulta në franga.

¹⁹⁷⁸ ÖHHStA PA, XII/422/6n, Përkrahja materiale për popullatën e vuajtur dhe në nevoj shqiptare në Vlorë dhe rrethinë 1913-1914.

rrethanat, situatën dhe nevojat.¹⁹⁷⁹ Ata jo vetëm se duhej të ndihmonin njerëzit që kishin ikur nga Qendra e Ballkanit, porse ata planifikonin edhe udhëtimin e atyre që donin të lundronin nga bregdeti shqiptar drejt Anadollit.¹⁹⁸⁰

Transportimet e para të mjeteve ushqimore dhe atyre sanitare donin, ashtu siç ishte vepruar me më herët në rastin e Shkodrës, që ato të sillen në Shqipëri me ndihmën e shoqërive civile (*Österreichischer Lloyd, Puglia*). Për shkak të anijeve luftarake greke dhe osmane që rrezikonin ujrat e Adriatikut, ministritë e jashtme të fuqive të Adriatikut marrin një vendim tjetër, ato kërkuan ndihmën e ministrive përkatëse të luftës. Në fund të prillit anijet luftarake italiane dhe austro-hungareze përcjellin anijet e shoqërive të lartpërmendura drejt Vlorës. Anija austriake Lloyd dhe Puglia pranojnë transportimin e ndihma humanitare, si medikamente, pajisje sanitare, tende, mbulesa, ushqim, dhe të holla të gatshme, në vlerë prej 20-20.000 franga për t'i dërguar në Shqipëri.¹⁹⁸¹ Furnizimi nuk ishte i menduar vetëm për qeverinë e përkohshme të Vlorës por edhe për komandot osmane në Fier dhe Berat.¹⁹⁸² Pajisjet humanitare për trupat osmane nuk u shpërdahen atyre nga zyrtarët e qeverisë së përkohshme apo nga konsullatat, por nga oficerët asutro-hungarez dhe italian (psh. Togeri Mühlhofer).¹⁹⁸³

Mbasi që kishte arritur transporti ngrihet komisioni përgjegjës për shpërndarjen e ndihmave humanitare. Një pjesë e vogël e mjeteve sanitare përkatësisht të kutive ushqimore transportohen menjëherë në drejtim të Fierit për trupat osmane. Pjesa e madhe e kutive bien nën kontrollin e qeverisë së përkohshme e cila disa nga kutitë i kishte ndarë si rezervë në rast të shpërthimit të ndonjë epidemie. Ndihma humanitare megjithatë nuk kishte arritur të depërtoj në brendinë e Shqipërisë. Për shkak të mungesës së transportit anëtarët e komisionit kishin vendosur që përkohësisht kjo ndihmë që ishte e detikuar për refugjatët të vendosur në rrethin e Beratit, Skrapatit dhe Muzeqesë, ato të shiten e kështu që të ardhurat t'i u shpërndahen nevojtarëve.¹⁹⁸⁴ Kështue dhe ndodhi. Shuma e fituar nga shitja në pjesën e dytë të majit arrinë të depërtoj tek refugjatët e qyteteve të lartpërmendura. Komisioni ishte në gjendje që të ndaj e të dërgoj një subvencion të vogël edhe për shqiptarët në Ohrit të okupuar.¹⁹⁸⁵

Konsullatat kishin dërguar raporte të rregulta lidhur me aktivitetet e tyre humanitare që ministritë e tyre përkatëse të jenë në ngjarje për ecurinë e aksioneve human-

¹⁹⁷⁹ ÖHHStA PA, XII/422/6n, Raporti Rudnay drejtuar Berchtold, Durazzo, 31.3.1913, Nr.109.

¹⁹⁸⁰ ÖHHStA PA, XII/417/6c, Telegram prej Lejhanec, Valona, 26.12.1912, Nr.5354.

¹⁹⁸¹ Kryqi i Kuq ka ndihmuar në hartimin e transportit humanitar. ÖHHStA PA, XII/422/6n, letër e ministritë së jashtme të Monarkisë drejtuar Kryqit e Kuq Federal së Austrisë, Wien, 21.4.1913, Nr.1808 dhe Telegrami prej Mérey, Rom, 7.5.1913, Nr.1912.

¹⁹⁸² ÖHHStA PA, XII/422/6n, raporti i Lejhanec drejtuar Berchtold, Valona, 31.5.1913, Nr.51, Nr.31.

¹⁹⁸³ ÖHHStA PA, XII/429/11, shënimet e ministritë së jashtme të monarkisë drejtuar ministritë së luftës dhe shefit të shtabit të përgjithshëm Conrad, Wien, 17.4.1913, Nr.1722-1723.

¹⁹⁸⁴ ÖHHStA PA, XII/422/6n, raporti i Lejhanec drejtuar Berchtold, Valona, 7.5.1913, Nr.31 und 8.5.1913, Nr.33.

¹⁹⁸⁵ ÖHHStA PA, XII/422/6n, raporti i Lejhanec drejtuar Berchtold, Valona, 22.5.1913, Nr.41.

itare. Të dy ministritë ishin të gatshme të ndërhyjnë në rast të ndonjë vështirësie të mundshme. Anëtarët e Kryqit të Kuq italian zhvendosen nga Shkodra për në Vlorë që të ndihmojnë në punët humanitare të konsullatave. Detyra e tyre ishte të vleresonin nevojat të refugjatëve.¹⁹⁸⁶ Po ashtu edhe 3 mjek italian dhe 15 infermier në linjën Durrës-Tiranë-Elbasan-Fier arrijnë në Vlorë. Ata vendosin tendet e tyre sanitare tek manastiri Pojani. Puna e tyre mund të shihet më shumë si politikë reprezentuese italiane, pasi që nevojtarët e kësaj ane ishin furnizuar më herët menjëherë me heqjen e bllokadës greke. Refugjatët në brendinë e vendit mbesin pa u furnizuar, pasi që trupi i lartpërmendur sanitar italian nuk donta ta lëshonte qytetin e sigurt bregdetar.¹⁹⁸⁷ Për këtë arsye kjo ekipë më vonë do shpërbëhet nga ana e Consulta. Italia dërgon një trupë të re sanitare (4 mjek, 5 infermier dhe 50 shtretër) e cila e bënte punën edhe në brendi të vendit.¹⁹⁸⁸

Lufta e re që kishte shpërthyer mes serbëve dhe shqiptarëve në vjeshtën e hershme 1913 kishte shkaktuar nga Qendra e Ballkanit një valë tjetër refugjatësh drejt Shqipërisë që ndërkohë ishte njohur edhe ndërkombtarisht. Pasi që një ushtri e madhe serbe prej 50.000 trupash kishte marshuar kundër trupave të Isa Boletinit dhe Bajram Currit, do filloj një eksod i ri i shqiptarëve dhe i maqedono-sllaveve nga ish vilajeti i Kosovës dhe Maqedonisë. Në tetor 1913 ikin me mijëra refugjatë, sidomos nga Dibra dhe nga pjesa perëndimore e Kosovës dhe e Maqedonisë së sotshme. Qyteti i Dibrës përkatësisht fshatrat përreth shumicën e rasteve janë djegur nga marshimi i trupave serbe, i njeiti rast ishte edhe me Pejën, Gjakovën, Prizrenin dhe Ohrin. Ushtria serbe bënte një luftë totale edhe në brigjet e Drinit të Zi. Këtu shkatërrohen sikur shtëpitë e përleshme të banimit, po ashtu edhe ato të përkohshmet verore e dimërore. Njerzit e këtushëm, bashkë me gratë e fëmijët, si edhe bagëtitë shtëpiake masakrohen në mënyrë brutale ose përdjeken. Komanda ushtarake serbe në njërën anë dëshironte të pamundësoj kthimin e shqiptarëve në rajonet e okupuara, në anën tjetër dëshironte të krijonte një zonë të pabanuar sigurie përgjatë Drinit të Zi që si zonë e kontrolluar mirë mund të mbronte kufijt e ri perëndimor të Serbisë. Refugjatët e rajonit të Dibrës ikin drejt qendrës së Shqipërisë së sotshme ndërsa fiset (si psh. Krasniqi dhe Gashi) e Kosovës Perëndimore ikin në Shkodër.¹⁹⁸⁹

Dibranët vendosin tendet e tyre edhe kësaj rradhe përgjatë lumit Shkumbim, në ish territorin e Sanxhakut të Durrësit dhe Elbasanit. Numri i tyre ishte rreth 40.000. Nga këta përafërsisht 6-7.000 refugjatë e zgjedhin Durrësin si vendvendosje, sipas raporteve nga ana e atasheut konsullor austro-hungarez Hornbostel.¹⁹⁹⁰ Për t'i furnizuar ata Is-

¹⁹⁸⁶ ÖHHStA PA, XII/422/6n, raporti i Lejhanec drejtuar Berchtold, Valona, 21.5.1913, Nr.3990.

¹⁹⁸⁷ ÖHHStA PA, XII/422/6n, raporti i Lejhanec drejtuar Berchtold, Valona, 31.5.1913, Nr.51.

¹⁹⁸⁸ ÖHHStA PA, XII/422/6n, raporti i Lejhanec drejtuar Berchtold, Valona, 19.5.1913, Nr.3744.

¹⁹⁸⁹ ÖHHStA PA, XII/422/6z, Telegrami nga Mayrhauser, Skutari, 18.10.1913, Nr.3570.

¹⁹⁹⁰ ÖHHStA PA, XII/422/6z, Telegram nga Hornbostel, Durazzo, 26.10.1913, Nr.66/5.

mail Qemali dhe Esat Toptani – ndërkihë raportet mes tyre bëhen tejet armiqësore – thërrasin fuqitë e adriatikut për ndihmë.¹⁹⁹¹ Meqë dimri afrohej shpejt për furnizimi e refugjatëve nuk ishte i nevojshëm vetëm ushqimi dhe medikamentet por edhe tendet dhe mbulesat. Ballhausplatz-i dhe Consulta ofrojnë edhe kësaj radhe ndihmën e tyre në vlerë prej 20-20.000 frangash.¹⁹⁹² Transporti i ndihmës humanitare preket shumë nga konflikti i brendshëm ndërshtetërisht. Në mesin e nëntorit shpërthen një luftë e hapur civile mes Qemalit dhe Esatit. Për këtë arsye Roma dhe Vjena detyrohen të reduktojnë subencionet nga 20-20.000 në 4-4.000 franga dhe ndihmën humanitare të mos e japin në të holla por në mjete e ushqim.¹⁹⁹³ Fuqitë e Adriatikut dëshironin në çdo mënyrë të menjanojnë që palët shqiptare në konflikt të mos kenë mundësi që këto ndihma të shfrytëzonin për realizimin e qëllimeve të tyre në luftën qytetare.¹⁹⁹⁴ Edhe pse Esat Toptani paraqiste kërkesa të përheshme në Romë dhe Vjenë për ndihma për refugjatët në rajonin ku ai e kishte ndikimin e tij, ai ishte vetë që pengonte me mjete të ndryshme shpërndarjen e ndihmave humanitare deri në rrëzimin e qeverisë së Qemalit (fundi i 1913).¹⁹⁹⁵

Numri i azilantëve rreth Shkodrës ishte sakt 10.000 persona. Malësorët që kishin ikur këtu që prej vjeshtës së vonshme 1912 e deri në dimrin e 1913, kthehen drejt Malësisë së Madhe dhe Malësia së Vogël. Për t'i furnizuar valët e reja të refugjatëve, konsujt e Austro-Hungarisë dhe Italisë marrin një kredi prej 3.-3.000 franga tek filiala e vendore e Bankës Otomane.¹⁹⁹⁶ Prej refugjatëve 4.000 persona marrin rrugën e kthimit drejt shtëpive të tyre në fund të nëntorit.¹⁹⁹⁷ Për të mbeturit kujdeseshin konsullatat e fuqive të Adriatikut në Shkodër. Ato në bashkpunim me Komisionin Ndërkombëtar të Kontrollit të Vlorës organizojnë trasporte me grurë, miell dhe misër në dimër drejt maleve që të paktën pjesërisht të mbluloheshin nevojat e fiseve të Malsisë. Ato përpiqen, pos kësaj, sipas mundësisë që në rajonin e Krasniqëve dhe Gashëve të ndajnë edhe të holla.¹⁹⁹⁸

Në nëntorin e vitit 1913 është bërë një statistik për numrin e refugjatëve nga Ballkani Qendror në rajonin e Shqipërisë së pavarur.¹⁹⁹⁹ Sipas kësaj statistike numri prej

¹⁹⁹¹ ÖHHStA PA, XII/422/6z, Telegram nga Berchtold drejtuar Ambrózy, Wien, 9.10.1913, Nr.1180.

¹⁹⁹² ÖHHStA PA, XII/422/6z, Telegram nga Berchtold drejtuar Hornbostel, Wien, 12.10.1913, Nr.120.

¹⁹⁹³ ÖHHStA PA, XII/422/6z, Telegram nga Mérey, Rom, 28.11.1913, Nr.4227.

¹⁹⁹⁴ ÖHHStA PA, XII/422/6z, Telegram nga Ambrózy, Rom, 9.11.1913, Nr.1384 dhe Telegram nga Berchtold drejtuar Petrovic, Valona, 12.11.1913, Nr.55.

¹⁹⁹⁵ ÖHHStA PA, XII/422/6z, Telegram nga Petrovic, Valona, 13.12.1913, Nr.1729.

¹⁹⁹⁶ ÖHHStA PA, XII/422/6z, Telegram nga Mayrhauser, Skutari, 28.10.1913, Nr.180.

¹⁹⁹⁷ ÖHHStA PA, XII/422/6z, Telegram nga Mayrhauser, Skutari, 24.11.1913, Nr.3614.

¹⁹⁹⁸ ÖHHStA PA, XII/422/6z, Telegram nga Berchtold drejtuar Halla, Skutari, 11.12.1913, Nr.278 dhe raporti i Halla drejtuar Berchtold, Skutari, 14.1.1914, Nr.17.P.

¹⁹⁹⁹ ÖHHStA PA, XII/422/6z, raporti i Petrovic drejtuar Berchtold, Valona, 26.11.1913, Nr.18, 1.

50.000 personave²⁰⁰⁰ reduktohet në diku 20.000. Është ende e panjohur se ku mund të gjindet numri i munguar prej 30.000 (sa persona ishin kthyer në fshatrat e tyre dhe sa prej tyre vendosen në Anadol?). Çka mund të dijmë ne është se ata që janë kthyer kanë gjetur vetëm fshatra të djegura dhe urinë, përkatësisht ata i priste varfëria në një rajon që ishte nën kontrollën ushtarake të serbisë.

Refugjatët që mbesin ende në Shqipëri qëndronin 6.000 rreth Shkodrës, 4.000 rreth Tiranës dhe 2.000 veta në dhe rreth Elbasanit (pjesa tjetër ishte sipas të gjitha gjasave në lëvizje). Për furnizimin e tyre kujdeseshin vetëm shtetet e huaja. Përveç Austro-Hungarisë dhe Italisë ishte edhe Bullgaria që kishte dërguar transporte të vogla humanitare në Shqipëri (kryesisht ushqim). Duke iu falendëuar korrespondentit lokal të Times (Le Bouchier) rrugën drejt Shqipërisë e gjejnë edhe ndihmat në të holla të mbledhura në Angli.²⁰⁰¹

Për qeverinë e përkohshme dhe fuqitë e Adriatikut nuk ishte vetëm një sfidë e madhe furnizimi ushqimor dhe shëndetësor i refugjatëve nga Ballkani Qendror. Probleme të mëdha pasojnë edhe me faktin se ardhmëria e refugjatëve ishte tejet e paqartë dhe se ata duhej të kalonin ditën pa bërë asgjë. Për ta zhgjidhur këtë problemin e dytë, Pasha Aqif i propozon drejtuesve politik të Elbasanit, që refugjatëve t'ju jipej punë publike me pagesë të një meditjeje. Sipas Pashës rruga e vendit mes Durrësit dhe Elbasanit do kishte mundur të renovohej shumë mirë për 100 ditë me ndihmën e 1200 burave (për 5 piastër në ditë). Petrović-i që ishte anëtar i Monarkisë në Komisionin e Kontrollit Nërkombehtar, i cili në këtë periudhë vepronte në Vlorë, e kishte vlersuar idenë si të realizueshme. Ai mendonte se shumica e nevojshme për këtë punë ishte në dispozicion tek qeveria e përkohshme dhe Esat Toptani. Sipas tij ishte mjaft e diskutueshme se Qemali dhe Esati do të ndajnë të holla për punë publike...²⁰⁰²

Për shkak të luftës së hapur civile që shpërthen mes qeverisë së përkohshme dhe Esat Pasha Toptanit në vjeshtën e vonshme të 1913, fuqitë e Adriatikut çështjen e ndihmës humanitare e ndërlidhin me një huazim prej 60.000 frangash që mendonin t'i jepnin gjashtë fuqitë e mëdha me rastin planifikimit të ngritjes së një banke kombëtare në Shqipëri për princin ri të zgjedhur, Wilhelm zu Wied. Çështja e huazimit i takon historisë së ardhjes në fron të princit të ri.²⁰⁰³

Aksionet humanitare e Austro-Hungarisë ishin mbi të gjitha rezultat i dështimeve të saja të cilat i përjetoi në Londër. Vjena që e mbante vetën si mbrojtëse e madhe e shqiptarëve, në kryeqytetin britanik nuk ishte në gjendje të pengoj ngritjen e kufijve të

²⁰⁰⁰ Numri i refugjatëve nga Ballkani Qendror i vjeshtës 1912.

²⁰⁰¹ ÖHHStA PA, XII/422/6z, Telegram nga Hornbostel, Durazzo, 17.11.1913, Nr.2862 dhe raporti i Petrović drejtuar Berchtold, Valona, 17.11.1913, Nr.11.

²⁰⁰² ÖHHStA PA, XII/422/6z, raporti i Petrovic drejtuar Berchtold, Valona, 26.11.1913, Nr.18, 2.

²⁰⁰³ ÖHHStA PA, XII/422/6z, Telegram nga Mérey, Rom, 9.12.1913, Nr.1126 dhe Telegram nga Petrovic, Valona, 31.12.1913, Nr.4510.

papërshtatshëm për Shqipërinë. Ballhausplatz-i tregohet po ashtu e pa aftë të përshpetoj bisedimet e fuqive të mëdha për t' i dhënë fund gjendjes së luftës në bregdetin Adriatik. Përderisa zgjatnin përçarjet diplomatike disa qindra mija shqiptarë në Shqipëri mbesin pa strehë mbi kokë të cilët kishin kërkuar azil brenda kufijve të shtetit të ri kombëtar. Aksionet humanitare Austro-Hungareze që ishin organizuar për furnizimin e refugjatëve, nga aspekti i brendshëm politik përballë opinionit publik të Monarkisë, ishin si përpjekje për ta bërë si të „pranueshme” para se gjithash humbjen e saj serioze diplomatike.²⁰⁰⁴

Përktheu nga gjermanishtja: Zef Ahmeti

²⁰⁰⁴ Hugo HANTSCH, Leopold Graf Berchtold, Bd 1, Graz-Wien 1963, 398.

Roberto MOROZZO DELLA ROCCA, Roma

La storia del cattolicesimo in Albania nei periodi di Ahmet Zogu e di Enver Hoxha

Secondo statistiche del 1937, i cattolici albanesi sarebbero stati all'epoca il 10,2% della popolazione (105.609 persone). La Chiesa cattolica aveva il suo principale territorio di diffusione in Albania settentrionale, nella zona di Scutari, dove esistevano compatte comunità di fede, sia pure frammiste ad enclaves musulmane. Scendendo a Sud lungo la costa, fino a Durazzo, si incontravano nuclei più ridotti di cattolici. Altrove la loro presenza era quasi nulla.

Certamente il cattolicesimo albanese portava in sé l'impronta di una cultura occidentale che lo differenziava nettamente dalle altre comunità religiose del paese. Ma pure esso non sfuggiva alla forte caratterizzazione che gli veniva dal radicamento in un popolo straordinariamente fiero delle proprie tradizioni culturali e della propria identità etnica. Era un cattolicesimo "romano" che sarebbe meglio definire latino-albanese. Lo spirito tridentino che altrove si era bene adattato agli Stati nazionali e a regioni economicamente progredite non aveva potuto connotare una Chiesa assediata, costretta per secoli dall'islam turco ad una disperata difensiva nella poverissima cittadella montagnosa che era il Nord Albania cattolico. La società albanese del settentrione non poteva recepire le "moderne" riforme tridentine. Essa si reggeva su antiche leggi consuetudinarie (il codice dell'onore, delle vendette e delle tregue detto *Lek Dukagjini*) che ancora attendevano il passaggio all'età moderna. Solo con il governo di Zog la millenaria organizzazione sociale dell'Albania del Nord sarebbe stata sollecitata ad un qualche cambiamento, per il tentativo di instaurare un abbozzo di Stato di diritto.

Il clero cattolico s'era trovato dinanzi a questa società arretrata, cristallizzata nel tempo, in cui dominava un naturalismo primitivo, una intima comunione con la natura, l'attaccamento a codici di comportamento che si avvicinavano al veterotestamentario vita per vita, occhio per occhio, dente per dente. E' significativo il giudizio del missionario e albanologo Fulvio Cordignano sul vissuto cristiano degli albanesi. Secondo il gesuita

"In Albania il Cristianesimo è sentito, praticato e vissuto in conformità a certi usi tradizionali e norme di vita che hanno retto finora tutto il sistema domestico, sociale ed

economico di questo popolo. L'albanese è, prima di tutto, individualista in modo particolarissimo. E questo si comprende poiché per effetto delle sue condizioni storico-etnologiche egli ha dovuto sempre cercare di farsi giustizia da sé. Pertanto si è sviluppato in lui in modo straordinario il sentimento del proprio diritto, del suo onore e della sua forza ed è aliena dalle linee fondamentali e più profonde della sua coscienza l'idea della sottomissione e della mansuetudine".

La cristianizzazione delle tribù dell'Albania settentrionale - le uniche dove il cattolicesimo avesse resistito nel corso dei secoli - si era fatta dialogando con la cultura del Lek Dukagini. Si era trattato della difficile ricerca dell'equilibrio, tipica delle missioni cristiane, tra l'affermazione di valori ritenuti evangelici, da una parte, e l'accettazione della cultura indigena locale dall'altra.

E' ad esempio il caso dell'accoglienza ai forestieri, lodata dal clero come espressione di generosità naturaliter cristiana ma anche considerata quale fonte di faide e vendette. La tradizione di ospitalità dei montanari dell'Albania del Nord (sia cattolici che musulmani, perché si trattava per l'appunto di un tratto culturale che non dipendeva dalla religione) poteva ben essere valorizzata attribuendole un'etichetta cristiana. Tuttavia questa munifica ospitalità, così come del resto ogni atto della vita quotidiana, era vissuta nel contesto di una concezione dei rapporti umani che privilegiava il senso dell'onore. Per l'onore si sacrificava e si offriva all'ospite l'unico animale ancora disponibile, ma se lo stesso ospite commetteva, sia pure involontariamente, uno sgarbo al padrone di casa, poteva scattare il meccanismo della ritorsione e della vendetta.

Le vendette, i "sanguì", coinvolgevano, per fatti che ai non albanesi apparivano banali e insignificanti, delle intere famiglie, villaggi, tribù. Ne erano origine patenti offese come fatti apparentemente insignificanti che però a qualcuno suonavano provocatori. La società delle montagne era così in perpetua guerra civile, rotta solo da periodi di tregua, di *besa*, che lo stesso codice consuetudinario stabiliva per dare respiro ai montanari in pericolo perpetuo di aggressione e di vita. Vi erano zone dove ancora agli inizi del '900 oltre il 30% degli uomini in età adulta moriva in seguito alle vendette dirette o trasversali che venivano compiute.

Il clero cattolico cercava di inserirsi in questa società esaltandone gli aspetti dell'ospitalità, della generosità, dell'onestà, della sacralità della donna, dell'integerrima ferocezza. Per altro verso si trovava a dover lottare contro queste stesse asserite virtù quando trascendevano in un senso esasperato dell'onore o in suscettibilità senza limiti, il che portava alle tristi catene dei "sanguì". A volte i preti riuscivano a interrompere le serie di vendette, ottenendo da qualcuno la promessa del perdono. Era per così dire una rinuncia all'"onore", ottenuta peraltro nella maggior parte dei casi presentando la rinuncia alla vendetta, nel corso di solenni liturgie, non come un gesto di debolezza bensì come un sacrificio moralmente eroico. Questo, per il clero, era il segno della conversione di

una persona, insomma dell'evangelizzazione, perché si trattava di un atto di perdono, e davvero de facto.

Non si deve comunque pensare ad un clero cattolico militante, strenuamente impegnato per affermare i valori evangelici o la dottrina sociale sviluppata dalla Chiesa di Roma. Nell'ottocento così come all'epoca di Zog il clero albanese era dislocato in parrocchie estese e dal territorio impervio, condivideva le ristrettezze e la miseria della popolazione pur senza giungere a soffrire la fame, finiva per essere dominato dalle stesse preoccupazioni dei propri parrocchiani per le risorse materiali e la sopravvivenza. Non era sempre agevole distinguere un prete albanese dai montanari in mezzo a cui viveva: lo spirito di distinzione e separatezza ecclesiastica tanto raccomandato dalle gerarchie cattoliche si perdeva nella vita quotidiana.

La storia della Chiesa albanese è stata costantemente contraddistinta dalla compresenza di ecclesiastici locali e stranieri, e da una lunga disputa tra i due tipi di clero, quello secolare e quello regolare. La classica struttura della Chiesa cattolica, fondata sul primato indiscusso della giurisdizione episcopale e su un chiaro ordine gerarchico, è in parte mancata, per il forte ruolo assunto dai francescani e, dalla seconda metà del XIX secolo, dai gesuiti. Osservata nel suo radicamento locale, la Chiesa cattolica albanese si caratterizzava particolarmente per il marcato senso d'indipendenza delle sue varie componenti, quasi che vi agisse un istinto anarchico.

Era un cattolicesimo minuscolo ma organizzato secondo una complessa geografia ecclesiastica. Nel 1937 esistevano per poco più di 100.000 fedeli due arcidiocesi (Scutari e Durazzo) e quattro diocesi (Alessio, Sappa, Pulati e Oroshi). Il clero secolare contava 82 membri, tutti albanesi, che dovevano coprire 83 parrocchie. Vi erano poi i francescani, in numero di oltre cento, fra cui 62 sacerdoti, ed i gesuiti, in numero di 61. Sia i francescani che i gesuiti erano dediti a molteplici attività, dalla gestione di scuole e istituti allo svolgimento di missioni popolari, non senza uno specifico impegno nelle parrocchie (28 erano quelle tenute dai francescani). Mentre i "minori" erano tutti albanesi, così non era per i gesuiti, le cui vocazioni autoctone non superavano un terzo dei membri, in maggioranza di nazionalità italiana. Oltre a pochi altri religiosi, vi erano poco più di 200 suore appartenenti ad una decina di diverse congregazioni, ed erano secondo i casi albanesi o italiane, con la presenza di qualche francese, jugoslava e tedesca. Questa Chiesa variegata si trovava spesso a disagio dinanzi alle direttive di Roma, dalla cui congregazione di Propaganda Fide dipendeva. Dal 1921 la S.Sede era rappresentata in Albania da un delegato apostolico. Questi era un elemento di equilibrio fra le diverse giurisdizioni ecclesiastiche albanesi, ma frequentemente catalizzava contro di sé i malumori e le rivalità di varia natura esistenti tra i cattolici albanesi. I delegati apostolici riuscivano generalmente ad avere rapporti abbastanza buoni con il clero secolare albanese. Spesso conflittuali erano invece le relazioni dei delegati con i vescovi ed i principali ordini religiosi.

I problemi di adattamento al paese dei delegati apostolici erano avvertiti meno intensamente da altri ecclesiastici pure stranieri in Albania, come i gesuiti. Questi avevano il vantaggio di un'esperienza relativamente lunga della Compagnia nel paese adriatico e di una formazione che imponeva ai singoli lo sforzo e il dovere di una inculturazione.

Pur essendo giunti in Albania solo nella seconda metà dell'ottocento, i gesuiti erano riusciti in poco tempo a conoscere la cultura albanese meglio dei francescani e ad apportarvi essi stessi un contributo. Tra i francescani, tanto fieri del loro albanismo, si contavano letterati e poeti; i gesuiti producevano invece studi e analisi scientifiche sulla realtà albanese. Ai membri della Compagnia restava però una patina di estraneità alla società albanese, malgrado essi, come intellettuali, fossero al corrente delle tradizioni e del diritto consuetudinario dell'Albania più di molti suoi abitanti. I gesuiti amavano l'Albania ma avevano una forte identità sovranazionale e trovavano la loro Heimat nell'universalismo della Chiesa cattolica.

A Scutari, i gesuiti gestivano un'autentica cittadella della cultura e della formazione cattolica, con scuole e collegi, una delle poche tipografie esistenti in Albania negli anni trenta (nel 1870 era stata la prima tipografia albanese), e soprattutto l'unico seminario del clero albanese. Era un apporto molto rilevante al cattolicesimo nazionale. Eppure la presenza della Compagnia non era sempre benvista dalle componenti autoctone del cattolicesimo albanese. In particolare i francescani non amavano i gesuiti, loro rivali in tante iniziative (dalle scuole in Scutari alle missioni a Tirana e nel Sud del paese) e tendevano a considerarli stranieri. Talvolta questo atteggiamento negativo si manifestava senza riserve. E' il caso delle celebrazioni del XXV anniversario dell'indipendenza albanese, nel 1937, dalle cui commemorazioni e festeggiamenti, secondo i francescani, occorreva escludere i gesuiti. L'arcivescovo di Scutari, Thaçi, in una riunione preparatoria della ricorrenza, appoggiò la richiesta dei francescani. Furono il vescovo di Durazzo e alcuni sacerdoti secolari a difendere in questa circostanza i gesuiti, ricordando che la loro rivista, "Leka", era schiettamente albanese, aveva meriti nel campo nazionale ed era considerata nel modo più favorevole dai nazionalisti albanesi.

I francescani, gelosi del loro "albanismo" non meno della loro autonomia da qualsiasi autorità ecclesiastica esterna all'ordine, si presentavano nella Chiesa cattolica albanese come corpo a parte, ma non isolato e privo d'influenza nella massa dei fedeli. Al loro interno erano a volte divisi, non per questioni religiose bensì politiche, in ordine ai rapporti con il governo di Zog. Al di là di ogni disaccordo interno i frati erano comunque uniti nel rivendicare un primato nazionale in fatto di patriottismo. Questa pretesa era giustificata con la presenza tra i francescani di personaggi come Gjergj Fishta, considerato da taluni il poeta nazionale albanese, nonché dalle attività culturali e dagli interessi linguistici di altri membri dell'ordine, cui venivano attribuiti grandi meriti nella rinascita della lingua albanese.

I vescovi albanesi non erano in grado di controllare i francescani, orgogliosi di dipendere soltanto dai loro superiori locali albanesi, a loro volta largamente autonomi dalla tutela dal superiore generale che risiedeva a Roma. D'altra parte tra gli stessi membri dell'episcopato albanese vi erano dei francescani, i quali subordinavano il loro essere vescovi all'appartenenza all'ordine. Nel 1939, su sei vescovi albanesi, ve n'erano due francescani, Prendushi e Shllaqu; dopo l'invasione italiana, questi ritennero opportuno far visita alle nuove autorità occupanti non insieme agli altri vescovi bensì all'interno di una delegazione di francescani; criticati dagli altri presuli per lo scarso spirito d'unità, risposero di essere "vescovi per fare i frati" e non viceversa. Lo spirito di collegialità non era una caratteristica dei vescovi albanesi. Gli ordinari schipetari amavano affermare impulsivamente la propria autorità di governo sia nella sfera ecclesiale che nella vita pubblica. Primeggiava in questo senso l'arcivescovo di Scutari dal 1921 al 1936, Miedja, con fama di ardente patriota, che si sentiva primate d'Albania, muovendosi come un vescovo-principe d'altri tempi. La S.Sede, allarmata per le passioni politiche di Miedja, lo richiamò più volte ad astenersi dall'intervenire negli affari pubblici, ma gli fu solidale allorché fu esiliato per quasi un anno da Zog. Diverso politicamente da Miedja era il vescovo di Alessio, Bumçi, più moderno sia nel sentimento nazionale sia nell'opposizione politica a re Zog, da lui condotta non attraverso solenni scomuniche com'era nello stile di Miedja ma tessendo una rete di relazioni politiche che raggiungevano anche dei fuoriusciti. Bumçi era stato alla guida della delegazione albanese presso la conferenza della pace a Parigi e poi nel 1920-21 reggente d'Albania nel Consiglio di quattro membri (uno per ogni confessione religiosa albanese) facente funzioni di supremo organo dello Stato.

La piccola comunità cattolica albanese era dunque traversata da divisioni. Tuttavia i cattolici albanesi possedevano un'unità di fronte ai non cattolici che solo le drammatiche vicende storiche dell'essere stati minoranza lungamente oppressa possono spiegare.

Essi avevano partecipato al movimento per l'indipendenza nazionale, manifestando individualmente e collettivamente il loro patriottismo. Mentre la lingua albanese era al bando dalle scuole del paese (le autorità musulmane ed il patriarca di Costantinopoli erano alleati per imporre turco, arabo e greco come uniche lingue scolastiche ufficiali), era invece liberamente usata nel seminario dell'ordine francescano fondato nel 1861 ed in quello per il clero secolare gestito dai gesuiti dal 1877, entrambi a Scutari. Non pochi esponenti del movimento letterario otto-novecentesco della Rilindja, erano membri del clero cattolico o legati alla Chiesa latina; essi contribuirono così all'affermazione di una nuova identità della nazione. Dopo l'indipendenza i cattolici avrebbero confermato il precedente orientamento patriottico. In un clima di maggiore libertà essi potevano però mettere maggiormente in evidenza la loro peculiarità confessionale. L'idea di un destino comune al resto della popolazione albanese non sembrava in contraddizione con il senso di una storia e di un patrimonio culturale propri. Essere cattolici non significava

essere meno albanesi di altri, bensì essere più albanesi di altri. Nel 1933 i vescovi cattolici avrebbero scritto collettivamente a Zog, per rivendicare un primato cattolico in fatto di patriottismo, in un momento in cui il governo li accusava di dividere il popolo albanese: “Noi siamo qui in Albania da duemila anni: cattolici allora, cattolici oggi, albanesi allora, albanesi oggi e sempre.

Non appena Zog (che al momento si chiamava ancora Zogolli) alla fine del '22 va al potere, prende misure contro i cattolici albanesi che non sono, nel complesso, tra i suoi sostenitori ed anzi contano nelle loro file alcuni suoi fermi avversari. Zog chiude scuole cattoliche e licenzia dai ranghi dello Stato gendarmi, impiegati e funzionari cattolici. Inoltre annuncia una legge sulle comunità religiose, approvata poi nel luglio, che stabilisce l'obbligo per il clero in Albania di essere di ceppo etnico albanese e prescrive il controllo dello Stato sull'amministrazione dei beni di ogni confessione religiosa. Lo spirito della legge è quello di evitare che le religioni servano ad una politica nociva all'unità della nazione. E' una misura contro le aspirazioni greche in Albania del Sud ma anche una limitazione posta all'universalismo della Chiesa cattolica.

Lentamente vescovi e fedeli si mobilitano, finché nel 1923 si giunge a una rivolta armata del Nord Albania che abortisce sul nascere, perché i cattolici non sono uniti nella decisione ed il governo di Tirana è particolarmente vigile. Non però che l'unità dell'Albania indipendente fosse messa in dubbio nel momento in cui i cattolici tornano a sentirsi minoranza oppressa come nell'epoca ottomana. Sempre i cattolici si sentivano i più albanesi tra gli albanesi. Non a caso uno dei motivi di contrasto con Zog era la scelta della capitale. I cattolici rivendicavano Scutari come capitale del nuovo Stato. La richiesta poteva invero essere giustificata, poichè, Tirana, allorché nel 1925 Zogu la proclamò definitivamente capitale, aveva poco più di 12.000 abitanti e la struttura di un povero villaggio, mentre Scutari, città di antica storia, aveva quasi 50.000 abitanti; ma Scutari era situata all'estremo margine settentrionale dell'Albania, lontano dai più popolati ed economicamente dinamici territori del Centro-Sud del paese.

Le due principali riviste cattoliche degli anni trenta, “Hylli i Dritës” e “Leka”, pubblicate dai francescani e dai gesuiti, mostrano come la dottrina ufficiale della Chiesa venisse armonizzata con il contesto albanese ed in esso rielaborata. In questi periodici di cultura si affermano la solidarietà fra le classi ed i vari ambienti albanesi in nome dell'unità nazionale (ma si criticano i bey), la fraternizzazione fra poveri e ricchi, la possibilità di convivenza tra religioni diverse senza rinunce alle proprie convinzioni dogmatiche, il diritto all'iniziativa privata. Il capitalismo viene condannato in quanto “egoista” e si auspica una giustizia sociale da raggiungersi non con movimenti rivoluzionari bensì mediante la ridistribuzione effettiva delle terre e la creazione di una consistente piccola proprietà privata contadina. Si esalta l'unità nazionale che si vuole fondata anzitutto -si scrive- su elementi “spirituali”, quali la lingua, gli usi e costumi, la storia, la letteratura, il sentire religioso.

Sono posizioni comuni a gran parte del pensiero cattolico coevo, ma sostenute con richiami puntuali alla realtà albanese, tanto da modificarne talvolta sensibilmente il senso corrente. La solidarietà sociale cristiana, ad esempio, troverebbe in Albania il suo fondamento nella *besa*, ossia nell'istituto della tregua e della pacificazione fondato sulla parola data, contemplato dall'antico diritto consuetudinario. Più in generale le prese di posizione per la giustizia sociale non mancano di richiamarsi alle virtù classiche attribuite agli albanesi, come il senso innato dell'onore, oppure il rispetto dell'eguaglianza di fronte all'unica legge consuetudinaria. Vi è certo qualche discrepanza nell'esaltazione, da una parte, della modernità del nuovo Stato nazionale albanese del '900, con il quale si sarebbe usciti dall'antica "barbarie", e, d'altra parte, nella lode di un tipo di organizzazione sociale patriarcale estranea all'età contemporanea. Tuttavia il cattolicesimo albanese sembra pervenire ad unità di dottrina e di programma proprio sulla base di questo forzato connubio tra una dottrina sociale cattolica aggiornata e valori spirituali tratti dall'idealizzazione delle tradizioni nazionali. Nel periodo compreso tra le due guerre mondiali si continua ad avvertire nella cultura albanese e sui giornali d'ogni orientamento e colore il prepotente influsso dei contenuti della Rilindja, e la stampa cattolica non fa eccezione. Infatti i valori primari da affermare sono sempre l'aspirazione all'unità nazionale e la sua salvaguardia, il carattere unico e originale della civiltà albanese, il rafforzamento della coscienza nazionale, il culto del patrimonio linguistico e folclorico. I francescani ed i gesuiti, con "Hylli i Dritës" e "Leka", sono in definitiva concordi nell'interpretazione della storia albanese e nella proposta culturale da rivolgere ai contemporanei. Le loro riviste non sono in questa prospettiva dissonanti come ci si sarebbe potuto attendere conoscendo i contrasti fra i due ordini religiosi.

Nell'insieme, i cattolici formavano in Albania una comunità più dinamica e motivata di quella musulmana e di quella ortodossa. Finita l'epoca dell'oppressione ottomana, i cattolici percepivano il dischiudersi di un'era di libertà, grazie alla raggiunta indipendenza del paese, che si traduceva anche in un rinnovato confronto delle idee e delle fedi. Anche per questo non mancò un impegno missionario, soprattutto in direzione del Sud ortodosso. I cristiani orientali sembravano sensibili alla propaganda della Chiesa cattolica, della quale riconoscevano un prestigio sul piano internazionale ed una certa autorità morale. L'incerta deriva dell'ortodossia albanese fra le due guerre, nella lunga lotta per affermare la propria autocefalia, rendeva più deboli le resistenze all'appello cattolico per un ritorno alla fede "romana".

La politica di Zog verso le varie comunità religiose fu tesa a porre le comunità religiose sotto il controllo dello Stato. Sotto il regime zoghista non vi era una religione di Stato e formalmente la separazione tra Stato e Chiesa era assoluta, nondimeno le pressioni governative sulle comunità confessionali erano molto forti. Zog perseguì una politica laicizzante, tesa a ridurre l'influenza delle varie religioni nel paese. Al tempo stesso, tentò di renderle dipendenti dal potere statale.

Personalmente Zog, di origine musulmana, era indifferente alla religione. Non si mostrava “attivamente antireligioso -notava la diplomazia inglese- ma non aveva alcuna simpatia per la religione in qualsiasi forma ed in qualsiasi situazione”. In talune circostanze, per non deludere i correligionari, partecipava a cerimonie religiose musulmane, ma senza fervore. Come capo dello Stato Zog teneva ad apparire formalmente equidistante dalle tre principali fedi del paese. Voleva una moglie cristiana, che lo avrebbe meglio accreditato dinanzi agli albanesi non musulmani, unendo nella sua stessa famiglia simbolicamente le fedi del paese. Una moglie cristiana avrebbe pure consentito a Zog d’inserirsi tra le “cristiane” monarchie europee, superando le sue origini. La trovò nella contessa cattolica ungherese Geraldina Apponyi. Il re non aveva pregiudiziali religiose circa il matrimonio, ma non intendeva lasciar educare i figli eventuali nella religione della futura consorte, essendo il 70% dei suoi sudditi di fede islamica. Pertanto la S.Sede rifiutò di riconoscere il matrimonio con Geraldina, che peraltro a Tirana continuava a praticare la sua religione, inclusa la partecipazione quotidiana alla Messa. Il matrimonio si svolse con il rito civile, tenendo fede entrambi gli sposi all’appartenenza religiosa d’origine. L’alto clero cattolico si astenne dal partecipare ai festeggiamenti. Il matrimonio con Geraldina, per quel che significava sotto il profilo della politica religiosa, avrebbe perfezionato ma non innovato l’assetto degli affari religiosi dell’Albania, assetto che Zog aveva ormai consolidato secondo i suoi disegni. Zog aveva favorito l’affermazione della Chiesa ortodossa autocefala albanese per eliminare le ultime influenze greche sull’Albania. Aveva riorganizzato la comunità musulmana la cui debolezza rischiava di condurre alcuni suoi esponenti a cercare modelli di riforma religiosa all’esterno, nella vasta umma dell’Islam. Soprattutto Zog aveva provveduto ad affermare il primato suo e dello Stato sulle diverse religioni del paese. A questo fine aveva attuato anche nei confronti delle comunità religiose la sua politica prediletta, fatta di allettamenti ed intimidazioni, di concessioni benevole e diktat improvvisi, di incoraggiamenti e controlli. La sottomissione delle varie comunità religiose al governo e alla sua giurisdizione era stata perseguita anche con strumenti legislativi, la cui applicazione avveniva in modo discrezionale, secondo la volontà espressa di volta in volta dallo stesso Zog. Nel caso particolare dei cattolici spesso le leggi non vennero applicate. In effetti i cattolici, a differenza dei musulmani e degli ortodossi, si rifiutarono di sottomettersi allo Stato secondo quanto prescriveva il decreto del 16 luglio 1929 sulla formazione di comunità religiose ufficialmente riconosciute. Questo comportava da parte dei cattolici la rinuncia ad avere una personalità giuridica pubblica, quale le altre confessioni religiose albanesi avevano acquisito accettando il decreto, ma accettando anche di sottomettersi allo Stato. Malgrado il decreto, la S.Sede continuò ad avere legami non solo spirituali con i cattolici albanesi, ma anche amministrativi e finanziari, mentre elementi non albanesi continuarono ad essere presenti tra il clero cattolico operante in Albania.

E' significativo che fin dal 1923 Zog avesse avanzato un progetto di rapporti fra Stato e Chiesa che contemplava una netta preminenza dello Stato sulle comunità religiose, con varie possibilità di ingerenza negli affari di queste ultime, per quanto ufficialmente non rinnegava, né l'avrebbe mai fatto in seguito, il regime di separazione. Il giurisdizionalismo ecclesiastico del futuro re era già nel 1923 ben chiaro nelle formulazioni di massima. Successivamente, forte di una maggiore stabilità, Zog avrebbe perseguito la stessa politica affermativa del potere dello Stato, ma con tutte le cautele imposte dalla necessità di ottenere, di volta in volta, il consenso delle varie comunità religiose alla sua politica.

Nei primi anni di governo Zog, in quanto musulmano e in quanto esponente della conservazione, è appoggiato soprattutto dai bey e dunque, indirettamente, dalla massa sunnita. Non a caso i musulmani predominano nelle cariche pubbliche, riservate ad essi in modo quasi esclusivo (intendendo per musulmani non necessariamente dei credenti ma persone provenienti dalla maggioranza islamica della popolazione albanese: molti musulmani negli ambienti governativi erano religiosamente indifferenti e partecipavano dell'ideologia laicista che si diffondeva nelle classi più abbienti).

I cattolici e gli ortodossi sono invece avversari politici del bajraktar del Mati, pur con eccezioni. Dopo la fuga di Noli, Zog riuscirà ad avvicinare parte degli ortodossi alla sua politica, appoggiando vigorosamente la formazione della Chiesa ortodossa autocefala albanese. Il personale statale continuerà ad essere composto prevalentemente da musulmani, tuttavia negli anni trenta entreranno nella funzione pubblica anche membri della ristretta ma colta borghesia ortodossa.

Meno semplice sarà per Zog il raggiungimento di pacifiche relazioni con i cattolici. Questi diffidano di lui in quanto musulmano, coltivano il sogno di una loro egemonia culturale sull'Albania, si sentono attaccati dai programmi governativi di laicizzazione, rifiutano la centralizzazione politica e amministrativa nella città di Tirana, esprimono in qualche loro esponente posizioni più democratiche di Zog.

Dopo la ribellione antizoghista abortita nel 1923 e la partecipazione alla lotta che avrebbe condotto all'effimera estromissione di Zog dal potere nel 1924, i cattolici accolsero il ritorno vittorioso di questi dalla Jugoslavia con ostilità. Tra i primi atti di Zog, una volta tornato in Albania e occupata Scutari, era stato l'esilio a tempo indeterminato comminato all'arcivescovo Miedja ed al superiore della provincia francescana d'Albania, Dodaj. Zog era nemico di Miedja e Dodaj per il sostegno concesso da questi ultimi a Fan Noli. Miedja, esacerbato, si riteneva espulso ingiustamente dal paese e avrebbe chiesto l'intervento della Società delle Nazioni.

Assai delicata era la situazione nell'Alta Albania, dove le autorità temevano sollevazioni dei cattolici che rimettessero in discussione il nuovo regime di Tirana, magari in collegamento con i fuorusciti fannolisti che premevano alle frontiere settentrionali. In base a voci e delazioni incontrollabili, numerosi ecclesiastici venivano fermati o ar-

restati, sia pure per breve tempo. Le nostalgie dei cattolici per una soluzione politica che li svincolasse dal governo ritenuto “islamico” insediato a Tirana aumentavano. Nell'estate del 1925 Zog imponeva al Nord Albania una misura altamente impopolare, ossia aboliva qualsiasi esenzione dal prestare servizio militare e dal pagare le tasse al governo centrale. Venivano così annullati secolari privilegi concessi dai sultani ai bajraktar delle tribù dell'Alta Albania, che da sempre godevano di una giurisdizione autonoma. Il malcontento crebbe, non solo sullo sfondo di contrasti di natura religiosa quale poteva essere il rifiuto di sottostare ad un governo considerato musulmano. Ad essere rifiutato era il governo centrale di Tirana, che attentava alle libertà ed alle prerogative dei bajraktar. Per colmare la misura, le autorità di governo avviarono un piano di costruzioni viarie nel Nord Albania con impieghi pressoché forzati di manodopera locale. D'altra parte la situazione economica di Scutari e del suo hinterland, cui le frontiere dell'Albania indipendente avevano negato la centralità geografica e commerciale dell'epoca ottomana per farne un territorio di confine, era precaria e contrastava con la relativa floridezza del passato, quando Scutari era sotto vari profili la più importante città albanese.

Alla fine del 1925 si ebbe il ritorno in patria di Miedja e Dodaj, concesso da Zog forse per segnare l'inizio di una politica più distensiva verso i cattolici. Mentre Miedja e Dodaj a Scutari non nascondevano il loro risentimento per l'offesa dell'esilio, Zog decise di incontrarli personalmente. A questo fine scelse il poco amichevole metodo di minacciarli di deferimento al tribunale politico-militare di Tirana qualora non si fossero recati a fargli visita. I due ecclesiastici si piegarono e, non certo di buon grado, resero visita al loro nemico alla fine del gennaio del '26. Zogu fu inaspettatamente non privo di deferenza, dichiarò di sperare ardentemente nella collaborazione dei cattolici per l'avvenire, invitò i due ospiti a rivolgersi direttamente a lui per qualsiasi questione e non al governo, accolse con favore un cenno di Miedja ad un possibile concordato, concesse la grazia a due sacerdoti internati.

Il colloquio non produsse appieno gli effetti distensivi sperati da Zogu. L'avversione per il nuovo regime era troppo forte. Anche consigli di moderazione che provenivano dal Vaticano erano accolti a Scutari con parecchie riserve. La S.Sede considerava utopica la speranza di un governo di cattolici in un paese dove questi non rappresentavano che il 10% circa della popolazione e suggeriva realisticamente di trovare un *modus vivendi* con il governo centrale, fosse pure musulmano, accettandone l'autorità e cercando semmai di giungere ad un concordato soddisfacente.

La rivolta armata era destinata a scoppiare, dopo essere stata più volte sul punto di svilupparsi, nel novembre del '26. Non era un azzardo, nell'Albania di allora, che si tentasse di rovesciare un governo con pochi uomini, se ben guidati e motivati. Nessun vescovo però osa appoggiare i ribelli. L'esercito zoghista ebbe ragione con relativa facilità dell'insurrezione, malamente organizzata e con un carattere di spontaneità che sul

campo di battaglia ne vanificava la notevole consistenza quanto a numero di armati. In meno di due settimane i rivoltosi erano in rotta ed iniziava una feroce repressione. Numerosi villaggi delle montagne erano distrutti, tra il compianto degli abitanti cattolici di Scutari, più pacifici dei montanari, ma solidali con l'insurrezione, intesa come una legittima protesta contro il governo di Zog. Alcuni preti cattolici vennero accusati per la rivolta e condannati alla pena capitale. L'opinione pubblica musulmana avrebbe voluto che le condanne fossero prontamente eseguite, così come Zog aveva fatto anni addietro, nella primavera del '22, con alcuni hodja musulmani coinvolti in un'altra ribellione armata al governo di Tirana. Zog era incerto, temendo forse reazioni da parte di Roma, sebbene la rivolta avesse pure avuto un indirizzo antitaliano. Anche l'opinione pubblica occidentale nel suo complesso lo preoccupava. Infine decise di graziare gli ecclesiastici condannati, che erano effettivamente implicati nella sollevazione, tranne uno, Gjon Gazulli, prete della Zadrima, una zona ove peraltro il vescovo e numerosi colleghi di Gazulli erano filozoghisti.

Conclusa la fase della repressione violenta, Zogu cercò di guadagnare la neutralità delle popolazioni cattoliche dell'Alta Albania, con una fastosa visita ufficiale a Scutari, che compì nell'agosto del '27. L'iniziativa gli permise di accreditarsi presso molti capi delle montagne, grazie a doni, denaro e onori, nonché alla loro inserzione in una folclorica parata militare. Il delegato apostolico e l'arcivescovo di Scutari, a differenza di buona parte del clero, accettarono di figurare nella scenografia della visita. Questa si concluse con un'amnistia generale dei rivoltosi in carcere.

La S.Sede, sempre preoccupata dell'intensa attività politica del clero albanese, era favorevole ad una riconciliazione con il governo di Tirana che riportasse l'attivismo dei fedeli scutarini verso ambiti più spirituali e, d'altra parte, considerava un accordo internazionale con lo Stato albanese pienamente coerente con la propria linea diplomatica intesa ad ottenere ovunque nel mondo soluzioni concordatarie. Zog fece dapprima delle concessioni, riconoscendo tra l'altro la personalità giuridica delle congregazioni religiose cattoliche e dei loro istituti in Albania: la bozza di concordato venne perfezionata a poco a poco con soddisfazione dei cattolici su quasi tutte le questioni controverse. Tuttavia sul problema del divorzio (introdotto poi in Albania dal nuovo codice civile del 1928) i negoziati si arenarono quando ormai la firma sembrava imminente. Zog non intendeva su questo punto subordinare la legge civile a norme ecclesiastiche.

Si trattava forse da parte di Zog di una resistenza condotta ad arte per far naufragare il negoziato concordatario; la manovra comunque era compiuta da Zog volentieri perché egli stesso era favorevole ad una legge sul divorzio a seguito delle sue vicende sentimentali. Il governo di Tirana aveva ampiamente dimostrato la sua buona volontà nell'andare incontro a quasi tutte le esigenze dei cattolici e con ciò riteneva raggiunto il suo obiettivo di *détente* politica: un eventuale concordato avrebbe comportato per lo

Stato albanese l'assunzione delle spese per il mantenimento sistematico del clero, delle chiese e degli istituti cattolici, esborso troppo gravoso per le finanze pubbliche.

Pur senza giungere ad un concordato l'atmosfera dei rapporti con i cattolici s'era rasserenata e le autorità di Tirana godevano al Nord del paese di ben altro credito che prima. E' sullo scorcio degli anni venti che i rapporti tra Zog e i cattolici conoscono la fase più distesa e irenica. Il nuovo regno sembra guardare più ad occidente che ad oriente e, tra le comunità religiose, quelle cristiane paiono rimontare la condizione d'inferiorità e di emarginazione in cui s'erano sentite ridotte pochi anni addietro dall'avvento al potere dello stesso Zog. Cambiamenti significativi vengono attuati in questo periodo, come lo spostamento del riposo festivo dal venerdì alla domenica; nei circoli politici albanesi corre la voce, diffusa forse dal re medesimo, che Zog intenda convertirsi al cristianesimo. Mehdi Frashëri, il leader degli "occidentalizzanti", lui stesso di origine musulmana, pubblica nel 1928-29 una serie di articoli sulla stampa del regime in cui attribuisce al solo islam lo stato arretrato dell'Albania. La distensione con i cattolici avviene dunque contestualmente al manifestarsi di un certo declassamento dell'islam.

Anche la legge sulle comunità religiose del 1929, prima ricordata, coinvolge soprattutto i musulmani, per i quali si ha cura di verificarne l'applicazione. Gli ortodossi ne vengono toccati, ma le confuse vicende interne della loro Chiesa portano a una recezione dei provvedimenti quasi in stato di incoscienza. Ai cattolici la legge non viene applicata perché essi si rifiutano di riconoscerla e di sottomettervisi: si resta così in un'atmosfera di incertezza giuridica nei rapporti tra Stato e Chiesa cattolica che dura sino alla caduta di Zog, nel 1939. Le autorità vaticane temettero fortemente che i provvedimenti del 1929 portassero ad una vera e propria persecuzione, data la loro incompatibilità con alcuni irrinunciabili presupposti dogmatici della Chiesa romana. La legge prefigurava infatti una sorta di "Chiesa patriottica", come si sarebbe detto per alcuni paesi comunisti nel secondo dopoguerra: una Chiesa senza legami con la S.Sede, formata da solo clero autoctono, chiusa a missionari esterni, sottomessa al controllo governativo. Ma forse il Vaticano sopravvalutava l'importanza della legge nel mondo albanese. Negli anni trenta le relazioni tra Zog e i cattolici avrebbero traversato fasi di tensione, ma la legislazione del 1929, rigidamente restrittiva delle libertà di cui godeva la Chiesa cattolica albanese, non fu mai ad essa applicata. Restava sempre in vigore, a disposizione del re qualora avesse voluto utilizzarla, un po' come avveniva per la riforma agraria, fatta ma non applicata, usata come spauracchio per i bey che dessero noie al governo. Come lamentavano i vescovi albanesi in una memoria inviata nel 1935 alla Società delle Nazioni, era "una spada di Damocle sospesa sulla testa dei cattolici albanesi", pronta all'uso qualora si fosse voluto combatterli. Tutta la vicenda è tipica dei sistemi di governo di Zog.

Nell'insieme, i rapporti tra la Chiesa cattolica albanese e Zog, salvo qualche breve periodo di riconciliazione o di schiarita, furono per lo più poco amichevoli. Nei rap-

porti con la Chiesa cattolica, così come con le altre comunità religiose del paese, Zog difendeva il primato dello Stato, inteso come entità laica ed aconfessionale, sulla società. In realtà, Zog si identificava personalmente nello Stato, da lui considerato come una sua creatura e proprietà.

Un aspro contenzioso si ebbe per la vicenda delle scuole cattoliche, chiuse da Zog nel 1933 e riaperte solo nel 1936. Per tre anni i cattolici albanesi considerarono lesi i loro più sacri diritti e protestarono duramente contro il governo di Tirana. La chiusura delle scuole cattoliche rientrava nel più generale provvedimento di soppressione o di nazionalizzazione di tutte le scuole private e straniere esistenti in Albania. Oltre ai licei tenuti a Scutari da gesuiti e francescani e ad altre scuole secondarie e primarie rette da congregazioni religiose e dal clero cattolico, la nuova legge colpiva di tutto: scuole private musulmane, scuole delle minoranze serba al Nord e valacca al Sud, liceo francese di Korça, numerose scuole della minoranza greca verso i confini ellenici, istituti d'istruzione finanziati dagli americani, scuole tecniche gestite da italiani. Dato il momento politico, in cui l'Albania tentava di sottrarsi al soffocante abbraccio dell'Italia, la trasformazione del sistema scolastico albanese aveva il significato di una misura prettamente antitaliana, intesa a riaffermare l'indipendenza del piccolo paese adriatico dinanzi all'invasione del suo vicino. L'eliminazione di uno dei luoghi della presenza italiana in Albania, le scuole, e l'avvertimento così dato a Mussolini, era però occasione per altre rese dei conti con le minoranze che avevano qualcosa di extranazionale e per affermare positivamente alcune concezioni politiche che la classe dirigente albanese aveva a cuore. Era l'idea di una educazione centralistica e controllata dal governo.

Nel maggio 1936, dopo una condanna della Società delle Nazioni e nell'atmosfera di distensione dei rapporti con l'Italia, dei cui denari Zog aveva disperato bisogno, il re fa emanare una legge con la quale si intende chiudere l'annosa vicenda delle scuole private. La legislazione del 1933 resta parzialmente in vigore, perché le massime precauzioni sono prese per controllare e limitare le nomine di insegnanti stranieri, e perché la lingua usata nelle scuole d'ogni ordine e grado sia l'albanese. Ma molti cattolici albanesi erano d'accordo che così fosse. Ed i vescovi del Nord Albania accettarono il nuovo regime scolastico. D'altra parte in Vaticano non mancava chi meglio comprendesse il significato della legislazione scolare zoghista. Mons. Pizzardo, sostituto alla Segreteria di Stato, aveva nel 1933 immediatamente dichiarato che "la misura presa da Zog tendeva bene a un fine 'nazionale', in particolare in ciò che concerne l'uso dell'albanese come lingua d'insegnamento". Pur senza essere indifferente alle vicende delle scuole cattoliche e riconoscendo che la nazionalizzazione scolare di Tirana colpiva "la libertà di coscienza e i diritti della Chiesa", Pizzardo aveva consigliato ai vescovi albanesi di essere moderati nei confronti del loro governo. Questa era la linea della S. Sede, tesa a favorire una riconciliazione fra Tirana e Scutari

Non si tratterà qui dei cattolici albanesi nell'Albania sottoposta all'occupazione italiana e poi tedesca. Le intricate e complesse vicende delle comunità religiose albanesi negli anni 1939-1944 sono state altrove da me ricostruite in dettaglio. In generale, i cattolici condivisero i sentimenti di ferito amor patrio di tutta la popolazione albanese. Tutte le comunità confessionali indistintamente si adattarono, per spirito di realismo e di sopravvivenza, all'occupazione italiana, pur anelando al ritorno ad uno Stato indipendente. Ma quando parve che si potesse combattere con successo per tale indipendenza non pochi, sia cristiani che musulmani, presero le armi insieme alle diverse formazioni ribelli agli occupanti, di matrice sia comunista sia nazionalista.

Enver Hoxha è l'uomo che più di ogni altro marca la storia dell'Albania del Novecento. La governa dal 1944 al 1985, anno della morte. Il regime comunista da lui creato sopravvivrà ancora cinque anni, per essere travolto dall'onda lunga dell'Ottantanove. L'Albania sarà comunque l'ultimo dei paesi dell'Est a ripiegare la bandiera rossa. Enver Hoxha è un dittatore. Per quattro decenni, esercita un potere assoluto e incontrastato, con solo qualche incertezza iniziale. Fra il 1944 e il 1948, infatti, i comunisti albanesi sono in certa misura soggetti all'influenza jugoslava, dopo la comunanza di lotta antifascista e antitedesca.

Il comunismo di Hoxha è molto rigido nelle premesse dottrinarie, ma molto autoctono nella messa in opera. Lo stalinismo dogmatico si coniuga con un nazionalismo marcato, talora fanatico. Come negli anni Settanta e Ottanta i rari visitatori dell'Albania notavano ironicamente, le statue dei padri del comunismo, Marx, Lenin, Stalin, erano sempre qualche spanna più basse dei monumenti a Skanderbeg.

Enver Hoxha è comunemente classificato tra i peggiori despoti del Novecento. Tuttavia il comunismo in Albania non nasce per iniziativa di perversi visionari. Enver Hoxha stesso viene da Argirocastro, suggestiva città d'arte dell'Albania, e possiede una cultura occidentale, francese, appresa nel liceo francese di Korçë e negli anni trascorsi a Montpellier, Parigi e Bruxelles. Il comunismo albanese ha una sua collocazione storica, in quanto risposta virulenta e disperata ai bisogni di una società rimasta a livelli di vita primordiali, la più arretrata d'Europa, con tassi altissimi di miseria e analfabetismo, con una organizzazione statuale appena abbozzata. L'Albania che esce dalla seconda guerra mondiale ha poco più di un milione di abitanti, per l'80% contadini poveri, che dispongono solo del 9% della superficie del paese, già per se stesso costituito soprattutto da rocce e montagne. La produzione industriale è quasi inesistente. Gli unici capitali investiti nel paese vengono dall'estero. Le infrastrutture sono scarse e quasi tutte dovute all'azione degli italiani. Strade, ponti, sistemi idrici, l'aeroporto di Tirana, i palazzi del centro di Tirana sono il lascito positivo di un quindicennio di influenza e presenza italiana, per altri aspetti meno lodevole.

In quali condizioni materiali vivono gli albanesi nell'epoca comunista? Premesso che le condizioni del paese al momento in cui Hoxha assume il potere sono quelle ac-

cennate di un sottosviluppo estremo, la qualità della vita è molto bassa anche negli anni di Hoxha. Il dittatore del resto subordina l'economia all'ideologia. Ed il triplicare della popolazione in pochi decenni -l'Albania comunista ha tra i suoi primati quello di essere il paese col più alto tasso di natalità d'Europa - richiede disponibilità di beni primari e di servizi di base in misura tripla in pochi decenni, ciò che riduce o annulla le risorse dedicate allo sviluppo.

Hoxha è stato definito "il religioso rosso". Il dittatore bandisce il Dio delle religioni, forse per imitare la rivoluzione culturale di Mao, forse in quanto Dio non era manifestamente albanese, forse per eliminare le uniche residue strutture sociali intermedie fra il partito e l'individuo, forse per sostituirvi il culto della sua personalità. Le spiegazioni addotte sono molteplici. A suo modo Enver Hoxha tenta di realizzare una nuova religione e impone alla società albanese una osservanza conventuale. Gli uomini devono vestire di colori grigi o terrosi, senza dimenticare, almeno in città, la cravatta (Hoxha è anche a questo proposito occidentalista). Le donne devono apparire sobrie, vestire attempate e a tinte smorte, con le gonne a coprire fino al ginocchio ma non oltre, rifuggire da qualsiasi moda, evitare borsette e gioielli.

Nel corso del comunismo il quadro religioso dell'Albania muta sensibilmente. Il regime conduce una costante lotta contro le religioni, che tocca l'apice nel 1967 e negli anni successivi, con il divieto di qualsiasi pratica religiosa. Al tramonto del regime (l'Albania volta pagina non nel 1989 come gli altri paesi dell'Est ma nel dicembre 1990) la società albanese è ampiamente secolarizzata. L'educazione all'ateismo ha inciso nella società, creando generazioni lontane non solo dalla pratica ma anche dalla sensibilità e conoscenza religiosa. Tuttavia nelle famiglie si è conservata la memoria dell'appartenenza religiosa quale c'era prima del 1967 o prima del 1945. Eliminato il clero o fisicamente impedito da ogni attività, soltanto gli anziani hanno trasmesso qualche conoscenza religiosa nelle famiglie, spesso solo la memoria di un Dio e del significato di qualche nome cristiano o islamico.

I cattolici e i bektashi sono i gruppi che hanno maggiormente sofferto del comunismo. Il fatto di costituire entità molto visibili nella società li ha esposti più dei musulmani sunniti, scarsamente organizzati al di là delle attività di culto, e più degli ortodossi radicati nel Sud, da dove proviene la gran parte della classe dirigente di Enver Hoxha.

Una trasformazione della fisionomia religiosa dell'Albania è data inoltre dal crearsi effettivo di Tirana capitale. La piccola città si allarga, e da villaggio musulmano qual era negli anni Venti diviene la capitale multireligiosa di uno Stato multireligioso. L'immigrazione da Nord e da Sud porta a Tirana molti cattolici e ortodossi. Il fenomeno naturalmente non è rilevato durante il comunismo, ma emerge nella sua consistenza negli anni Novanta, in cui tra l'altro la città conoscerà un ulteriore rapido accrescimento (fino ai 700.000 abitanti di oggi). La presenza a Tirana di 70.000 cattolici, via via immigrati

dall'Alta Albania, mette implicitamente in discussione il primato di Scutari come prima diocesi dei cattolici.

Formalmente i comunisti, una volta giunti al potere, affermano la laicità dello Stato. In apparenza sono semplicemente in linea con la precedente codificazione istituzionale. Già nello Statuto dato all'Albania dalle Grandi potenze nel 1914 veniva specificata la natura laica dello Stato ("L'Albania non ha una religione di Stato. La libertà e la pratica esterna di tutti i culti sono garantite [...] La differenza di religione non potrà essere utilizzata come motivo di esclusione o d'incapacità per quanto riguarda l'uso dei diritti civili e politici, l'ammissione ai pubblici impieghi e funzioni..."). Questa laicità dello Stato è riaffermata dai governi albanesi di Fan Noli e poi di Zog (anche se questi, come si è notato, vuole influire sulle comunità religiose). Anche i comunisti scrivono di laicità dello Stato con la Costituzione del 1946 che garantisce piena libertà di religione in un quadro di separazione dallo Stato. Ma poi trasformano le strutture statali, formalmente neutrali e laiche, in apparati repressivi delle religioni. La legislazione del 1967, che pretende di "abolire" le religioni, sarà in contraddizione con la Costituzione del 1946, finché l'ateizzazione verrà recepita dalla nuova Costituzione del 1976.

Nei riguardi delle religioni il comunismo albanese ha due fasi, separate ovviamente dal 1967, quando Enver Hoxha dichiara l'Albania "primo Stato ateo del mondo". In realtà le persecuzioni delle comunità religiose iniziano già nei primi anni del potere comunista.

La comunità cattolica è la prima ad essere perseguitata, e con un accanimento maggiore delle altre. Ad essa vengono imputati legami con l'occupante italiano e il riferimento al papa di Roma nemico del comunismo, mentre la solida organizzazione e la capillare presenza urtano la pretesa dei nuovi padroni del paese di avere il monopolio della società. Dichiara Hoxha il 17 ottobre 1945 in una riunione del Comitato Centrale:

"Il clero cattolico è influente a Scutari e nelle regioni vicine. La sua influenza non può essere eliminata solo con delle semplici misure amministrative. Il clero cattolico è un corpo ben organizzato, con delle forti tradizioni e degli stretti legami con il Vaticano. Di conseguenza, noi dobbiamo affrontare la sua organizzazione con una migliore organizzazione, obbligandolo a battersi sul nostro terreno. Noi dobbiamo trovare un buon metodo di combattimento...".

Questo metodo è suggerito a Hoxha personalmente in colloquio da Stalin: "Non dovete mai porre la lotta contro il clero... sul piano religioso, ma sempre su quello politico". Clero e fedeli cattolici sono così accusati di collaborazionismo con gli occupanti, di spionaggio, di cospirazione, di sabotaggio, di possesso di armi. A iniziare da don Ndre Zadeja, parroco di Sheldija, fucilato a Scutari il 25 marzo 1945, il clero cattolico subisce processi, esecuzioni sommarie, torture e decessi in carcere.

Il delegato apostolico Leone Nigris è espulso il 24 maggio 1945. Anche il personale ecclesiastico italiano deve lasciare l'Albania negli ultimi giorni del febbraio 1946. Fra i

rimpatriati non c'è il p. Giovanni Fausti, vice superiore dei gesuiti d'Albania, condannato a morte il 22 febbraio e fucilato poi il 4 marzo con Daniel Dajani, rettore del seminario di Scutari, e altri quindici religiosi e laici. Fausti e Dajani sono accusati di essere "residui del fascismo" che "in combutta con i criminali di guerra hanno organizzato nel seminario dei complotti contro l'indipendenza e il potere del popolo". Dei vescovi rimane in vita, nel 1948, solo Bernardin Shllaku, confinato sulle montagne dell'estremo Nord del paese.

Un caso particolare è quello dei francescani. Il loro principale convento, a Scutari, è accusato di armare bande criminali e sovversive, in attesa che sbarchi angloamericani e invasioni elleniche rovescino il potere popolare comunista. Poiché nessun albanese si stupirebbe nel sapere che i frati possiedono armi, la polizia ne estende la tipologia. Mitragliatrici pesanti, cioè, anziché soli fucili. La diplomazia francese, da Tirana, commenta:

"La presenza di armi in un convento è cosa abituale in Oriente, dove ai religiosi accade spesso di doversi difendere. Una recente legge obbligava i detentori di armi a farne deposito, ma tutti sanno che l'albanese è sempre vissuto armi alla mano e che questa legge non è stata osservata da molti tra loro, che non per questo ritengono di aver commesso un atto ostile al governo. Per i religiosi si aggiunga che l'esercizio del loro ministero li obbliga spesso a delle corse notturne in montagna, dove sono nella necessità di essere armati."

Nel 1948 la situazione - scrive Didier Rance - è "disperata":

"La gerarchia è stata eliminata, gli ordini sono stati disciolti, i loro beni sono stati confiscati. Alcune chiese sono state trasformate in sale di teatro, in sale da ballo o in caffè. Gli arredi sacri sono venduti all'incanto. Alcune decine di preti assicurano la sopravvivenza della pratica domenicale ma devono correre da una parrocchia all'altra e sono sotto la minaccia permanente di un arresto o di una esecuzione sommaria. Il regime piazza delle spie e dei provocatori nei luoghi di culto per trovare dei pretesti per sbarazzarsi di loro. D'altro canto i processi di diradano perché ci si accontenta dell'accusa di essere una spia del Vaticano per fucilare o inviare nei gulag senza altre forme di processo preti e religiosi".

Le condizioni dei preti imprigionati sono terribili. Qualche sopravvissuto ha potuto raccontarle. Questo è il ricordo di un gesuita arrestato nel 1945 e liberato nel 1955:

"E comincio il dormire per terra, il tormento degli insetti, l'incubo delle istruttorie, l'urlo dei torturati, gli interminabili esami di coscienza personali alla ricerca di colpe inesistenti, l'isolamento, le minacce, gli insulti, le privazioni, i tormenti per strapparti un segreto, le voci bisbigliate tra carcerati di processi e di condanne, di esecuzioni capitali già eseguite. Un inferno, da far desiderare come una liberazione la morte, fino alla tentazione del suicidio, se le catene lo avessero consentito. La razione di vitto: pane e acqua... E' una ridda di cose orribili che si sono come sedimentate nel mio inconscio,

impregnandolo... A distanza di venticinque-trent'anni mi capita di svegliarmi ancora di soprassalto, terrorizzato, col cuore che sembra scoppiare.”

Nel 1949, a seguito della rottura con la Jugoslavia titoista, Enver Hoxha sente la necessità di una pausa nella lotta antireligiosa. Fa liberare l'unico vescovo ancora in vita, mons. Shllaku, che tratta un accordo col governo in cui vengono riconosciuti i legami della Chiesa cattolica albanese con Roma. Il testo dell'accordo pubblicato dal governo differisce da quello originario. Ciò provoca reazioni e proteste nel clero, seguite da arresti e uccisioni. Enver Hoxha vuole creare una “Chiesa cattolica Nazionale d'Albania”, dipendente dal governo e priva di legami con Roma. Nei primi anni Cinquanta, Shllaku, per consentire la sopravvivenza della Chiesa, accetta di aderire ad iniziative politiche del governo in funzione filosovietica, come i congressi dei Partigiani della pace, mantenendo tuttavia toni moderati, a differenza dei rappresentanti islamici e ortodossi.

Fino al 1967 la situazione si stabilizza tra repressione e resistenza dei fedeli. Le oltre 200 suore avevano dovuto lasciare le loro case, tornando alle famiglie d'origine, e costituivano una presenza silenziosa ma viva. Nel 1959 non vi erano più vescovi residenziali liberi in Albania (Shllaku morirà nel 1973) bensì tre amministratori apostolici riconosciuti dalla S. Sede, tra cui quel mons. Nikoll Troshani che sopravvivrà agli eventi successivi e, dal villaggio ove sarà confinato, vedrà nel 1990 la fine del regime.

Il regime di Hoxha era totalitario nel senso pieno, controllando ogni aspetto della vita sociale e persino privata. Nei primi dieci anni di dittatura l'8% della popolazione albanese ha conosciuto carcere e campi di lavoro, talora perdendo la vita. In seguito periodiche purghe colpivano fasce della popolazione, una cui percentuale significativa era in permanenza nei campi di lavoro o al confino. La durezza con cui il dogma antireligioso veniva applicato va considerata nel contesto di un paese ermeticamente chiuso all'esterno, sottoposto a severe limitazioni della libertà e ad una sperimentazione sociale e politica sotto il segno della paura.

La radicale svolta antireligiosa del 1967 è stata giustamente attribuita all'imitazione, da parte di Hoxha, della rivoluzione culturale cinese, albanesizzata col termine *Revolucionarizim*. A questa ispirazione si connette lo stesso discorso con cui il 6 febbraio 1967 il dittatore annunciò la ripresa della “lotta contro la superstizione religiosa”, cui seguirono assalti a chiese e moschee, la chiusura di tutti i luoghi di culto (erano statisticamente 2169), la messa fuori legge delle comunità religiose, la persecuzione dei preti e religiosi sino allora sopravvissuti, il divieto di qualsiasi rito religioso, anche nell'intimità familiare.

Per reati “religiosi” vennero stabilite gravi sanzioni. Era prevista la pena di morte. Più spesso si era mandati ai lavori forzati in condizioni di serio rischio per la salute fisica e psichica. Ai detenuti “religiosi” si affidavano compiti degradanti. Musulmani venivano addetti alle porcilaie, cristiani allo spurgo di pozzi neri.

La nuova Costituzione, nel 1976, sancì al più alto livello legislativo l'ateocrazia albanese. Alla fine dello stesso anno un decreto ordinava il cambiamento dei nomi di origine biblica o coranica: gli albanesi dovevano avere nomi patriottici o comunque "nazionali". Tuttavia va ricordato che la lotta antireligiosa avviata nel 1967 è in linea con la condotta governativa del precedente ventennio, in cui l'Albania già si era distinta fra i paesi del socialismo reale per la persecuzione particolarmente brutale delle fedi religiose. Fin dall'immediato dopoguerra il martirologio dei credenti albanesi è proporzionalmente più denso che negli altri paesi del blocco sovietico, dove peraltro la morte di Stalin avrebbe segnato un alleggerimento della situazione e in taluni casi una ripresa delle comunità religiose.

Nell'insieme del periodo comunista, un terzo circa del clero cattolico subisce il martirio (morte per condanna o per torture), un terzo muore in seguito alla prigionia e ai lavori forzati, e la trentina di preti sopravvissuti al comunismo hanno tutti conosciuto la detenzione. Mons. Frano Ilia, arcivescovo di Scutari, nel 1992 confidava a una giornalista:

"Ogni minuto è stato difficile, perché il comunismo ha cercato senza interruzione e senza tregua di sradicare dalle anime la cultura e la fede cattolica... Ricordo che quando la dittatura ha tentato di fare di ciascuno di noi il delatore dell'altro, noi abbiamo rifiutato ogni compromesso nel nome di Cristo Re. Ma quei momenti sono stati davvero difficili... Nessun prete, in effetti, malgrado l'oppressione e le torture di tutti i tipi, ha rinnegato la fede. E questo è stato davvero una grazia di Dio, perché le sevizie sono state così terribili che rendevano difficile restare fedeli... Ricordo con emozione dei momenti, quando ho cercato di portare un conforto ai miei compagni di cattività. Riuscire a salvare un'anima mi faceva credere in Paradiso. Ho rischiato diverse volte di essere punito per questo, ma Dio ci chiede di servirlo anche dentro le quattro mura di una prigione...".

Zoran JANJETOVIĆ, Beograd

The Albanians in Yugoslavia 1944-1959: A Difficult Integration

The Albanians in the inter-war Yugoslavia were an unwanted and unwilling national minority. They became subjects of the Kingdom of Serbia in 1912 and then of Yugoslavia in 1918. They were unhappy to be Yugoslavia's citizens and the Yugoslav authorities weren't happy to have such citizens. It is not true that they weren't recognized as a national minority (as it is often claimed), but it is true that they were denied most of the rights other national minorities were accorded. In other words, the Yugoslav powers-that-be never made an attempt to win the Albanians over for the new state. The most they did was to make deals with part of the Albanian élite.²⁰⁰⁵ Thus it came as no surprise when the Albanian population of Kosovo and Western Macedonia greeted the German and Italian invaders as liberators in April 1941 and sided with them throughout the war.²⁰⁰⁶ This fact would be covered up by the Yugoslav communist historiography after WWII. At the same time, that historiography puffed up the instances of resistance and of joining the communist led partisans²⁰⁰⁷ – which also occurred here and there – glorifying small Albanian partisan units and their struggle against the invaders.²⁰⁰⁸ This was in keeping with the official post-war Party policy of “brotherhood and unity” of peoples living in Yugoslavia, that was in fact a policy of pushing ethnic problems under the carpet.

Indeed, solving the nationality problem was one of the major tasks of the Yugoslav communists once they gained power. They were aware of its importance already during

²⁰⁰⁵ More on the situation of the Albanians and other minorities in the inter-war Yugoslavia see in: Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd 2005; Petrit Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, [2000], pp. 253-278.

²⁰⁰⁶ Đorđe Borozan, *Velika Albanija. Porijeklo – ideje – praksa*, Beograd 1995, pp. 317-394; Idem., *Albanci u Jugoslaviji u Drugome svjetskom ratu*, in: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (eds.), *Dijalog povjesničara-istoričara 3*, Zagreb 2001, 353-366; Dušan T. Bataković, *Les Albanais du Kosovo en Yougoslavie 1945-1995. Minorité en Serbie, majorité dans la province autonome*, in: Idem. (ed.), *Minorities in the Balkans. State Policy and Inter-Ethnic Relations*, Belgrade 2011, pp. 161-165; Spasoje Đaković, *Sukobi na Kosovu*, Beograd [1989] (2nd ed.), pp. 119-133, 237-238; Sinan Hasani, *Kosovo, istine i zablude*, Zagreb 1986, pp. 88-121; Branko Petranović, *AVNOJ and the Bujan Conference, u: Kosovo. Past and Present*, Belgrade [1989], pp.140-141; Dimitrije Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd 1985, pp. 199-202, 206-210; Jens Reuter, *Die Albanen in Jugoslawien*, München 1982, p. 34.

²⁰⁰⁷ Ljubiša Stojković, Miloš Martić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd 1953, pp. 38-43.

²⁰⁰⁸ Imami, pp. 289-291.

the inter-war period.²⁰⁰⁹ Between 1924 and 1934 they sought solution in dismemberment of Yugoslavia, that would serve their revolutionary goals. However, after the Comintern had adopted the policy of Popular Front, the Communist Party of Yugoslavia (CPY) gave up destroying the state, although not espousing rights of various ethnic groups.

After the occupation and dismemberment of Yugoslavia in 1941 the CPY headed the partisan movement aimed at liberation and restoration of the country, but also at the change of its social and political system. It was the only internationalist belligerent party amidst the spree of ethnic hatred. Because of the failed policy of the inter-war regimes the Serbian population had to suffer at hands of all occupiers and their abettors. This spurred many Serbs to join either the pro-Yugoslav partisans, or the pan-Serb Chetniks. On many occasions the partisan leadership called on members of all ethnic groups to join the People's Liberation Movement, but this met with almost no response on part of national minorities. The Albanians were no exception.²⁰¹⁰ Although the CPY considered Kosovo an Albanian land, due to the Party's Yugoslav designation and (in Kosovo) predominantly Serbian membership, it had difficulties attracting the Albanians. They were opposed to any kind of Yugoslav sovereignty that they equated with Serbian domination. Because of that some local Party officials went too far in courting the Albanians so that their promises had to be disavowed by the Party leadership fearful of alienating its Serbian rank and file.²⁰¹¹

By November 23, 1944 Kosovo was liberated from the Germans. Party secretary for Kosovo Pavle Jovanović expressed in an article the opinion that the Albanians had dishonored themselves by collaborating with the occupiers.²⁰¹² Nevertheless, the partisan leadership wanted to use its newly won power to recruit the Albanians for the "People's Liberation Army". This was in keeping with the practice in other parts of the country where people (both of majority and minority ethnic groups) were forcibly inducted into the Yugoslav Army²⁰¹³ Tacitly, this was an offer of reconciliation: members of minorities

²⁰⁰⁹ Desanka Pešić, *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje (1919-1935)*, Beograd 1983; Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma. KPJ o nacionalnom pitanju*, Zagreb 1984. Concerning the Albanians cf.: Bogdanović, pp. 215-224; Desanka Pešić, *The Communist Party of Yugoslavia and the National Question of Albanians Between the Two World Wars*, in: *Kosovo. Past and Present*, Belgrade [1989], pp. 91-99; Reuter, p. 32.

²⁰¹⁰ Izveštaj Podujevo, March 20, 1956, Arhiv Srbije; Uprava Državne bezbednosti AKMO, Izveštaj po pitanju šiptarske nacionalne manjine, Priština October 10, 1952; Referat o nacionanlin manjinama, Lipljan October 8, 1952; Analiza: nacionalne manjine i IB zemlje, Priština, March 16, 1956. all in: Arhiv Srbije (henceforth: AS), Bezbednosno-informaciona agencija (henceforth: BIA), III/121; Albanska nacionalna manjina u Jugoslaviji [1949?], Arhiv Jugoslavije (henceforth: AJ), 507, XVIII-k. 4; Borozan, *Velika Albanija*, pp. 317-394; Idem., *Albanci*, pp. 360-361; Hasani, pp. 94-95, 121; Bataković, pp. 161-166; Branko Petranović, *AVNOJ and the Bujan Conference*, in: *Kosovo. Past and Present*, 140-141; Reuter, p. 54; Đaković, pp. 149-156, 166-171.

²⁰¹¹ Bogdanović, p. 225; Petranović, pp.142-145; Hasani, pp. 100-105.

²⁰¹² Bogdanović, p. 210.

²⁰¹³ For the minorities in the Vojvodina cf. : *Vojni arhiv* (henceforth: VA), *Vojne oblasti*, k. 1661, f. 1, d. 1; Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, Novi Sad 1996, p. 185; Tibor Čereš, *Krvna osveta u Bačkoj*, Zagreb 1992, pp.

could atone for their lack of loyalty during the war by helping the communists in its final phase. However, this also meant that the forgiveness had to be paid in blood.

In the North, such attempts were met only with passive resistance, i.e. desertion. Most of the able bodied men there had already been recruited into German and Hungarian forces anyway and the flat country and lack of woods made the Vojvodina singularly unsuitable for guerilla warfare. In Kosovo, however, the situation was quite different. Not only was the terrain much more propitious, but most men of military age were on the spot. They had been armed by the retreating Germans. Many of them were manning the guerilla bands that desputed the power of the Yugoslav communists. The majority of the Albanians were ill-disposed towards both Yugoslavia and communism.²⁰¹⁴ Mistakes and rough treatment by the new powers-that-be aggravated the situation.²⁰¹⁵ Albanian armed groups, counting often several hundred combatants, not only opposed the new authorities, but undertook several offensive actions in the attempt to put some towns under their control. Although part of the Albanians had at first acquiesced into joining the partisan army, the attempt of the new powers-that-be to recruit the Albanians around Lipjan late in 1944 and in early 1945 and to send them to the front in Sirmium, degenerated into a full-fledged armed rebellion. 16.000 Albanians rose in arms against the new government. It took severe fighting and deployment of as much as 50.000 partisan fighters to quench the uprising.²⁰¹⁶ 3.000 rebbles lost their lives in the process.²⁰¹⁷ There are indications that the Albanian uprising was supported by the British, since it fitted into their plans of containing communism in the Balkans.²⁰¹⁸ The Albanian uprising was the reason that the Military Administration (i.e. dictatorship) was imposed in Kosovo on February 8. februara 1945, approximately at the time the Military Administration (that had been imposed in October 1944) was being abolished in the Vojvodina.²⁰¹⁹

145, 151, 222; O rumunskoj nacionalnoj manjini u Jugoslaviji, [1949?], AJ, 507, XVIII – k. 5; Gojko Malović, *Vojna uprava u Banatu 1944-1945. godine* (Mscr. of MA paper), Beograd 1979, p. 83; Paul Shoup, *Yugoslavia's National Minorities under Communism*, *Slavic Review*, Vol. 22, 1, 1963, p. 69; Perunika D. Petrović, *Rumunska nacionalna manjina u Jugoslaviji od 1945. do 1963. godine* (Mscr. of BA paper), Beograd 1992, pp. 9, 13.

²⁰¹⁴ At the session of the Politbureau of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia on April 1, 1945, Blagoje Nešković said the Albanians were "frontally opposed to the authorities". (Momčilo Isić, *S narodom, za narod, o narodu. Sreten Vukosavljević 1881-1960*, Beograd 2012, p. 184.)

²⁰¹⁵ Imami, p. 304.

²⁰¹⁶ Ispostava SUP-a Uroševac, *Analiza, Šiptarska nacionalna manjina*, Uroševac, March 20, 1956; Uprava Državne bezbednosti AKMO, Priština, *Izveštaj po pitanju šiptarske nacionalne manjine*, Priština October 10, 1952; *Izveštaj*, Podujevo, March 20, 1956, all in: AS, BIA, III/121; Bogdanović, n.d., 244-246; Noel Malcolm, *Kosovo. A Short History*, London 1998, p. 312; Miranda Vickers, *Between Serbs and Albanians*, London 1998, p. 148; Borozan, *Velika Albanija*, pp. 494-501; Idem., *Albanci*, pp. 367-368; Đaković, pp. 205-221; Bataković, p. 174; Imami, pp. 304-305.

²⁰¹⁷ Referat o šiptarskoj nacionalnoj manjini, December 31, 1952, AJ, 507, XVIII- k. 4; Hasani, p. 144.

²⁰¹⁸ Borozan, *Velika Albanija*, pp. 501-504.

²⁰¹⁹ It was formally abolished on January 27, 1945, but in practice on February 15, 1945. (Kasaš, p. 183) Military Administration was imposed on Istria too due to its large Italian minority, which proves that the minority-inhabited regions were treated as enemy territory. (Shoup, p. 70.)

In both cases this was meant as a stop-gap measure. The resistance of the Albanians wasn't confined to Kosovo alone. There were many cases of desertion everywhere. An Albanian battalion rebelled as far from Kosovo as Vršac in the Banat.²⁰²⁰ A murder of a Serbian guard led to shooting of 40 Albanian recruits in Bar, which spilled over into a large scale shoot-out in which some 300 Albanians lost their lives.²⁰²¹

The Albanian resistance wasn't just unorganized outbreak of violence. Its leaders were organized in the National Democratic Committee. This enabled the remnants of the rebellion to smolder until 1947. The communist analysts saw the causes in the „backwardness“ of the Albanian masses that were allegedly under the spell of the „reactionary forces“.²⁰²² However, this politically correct explanation missed the point. The leaders of the resistance were often people who had joined the communists, only to defect afterwards. Blunders of the new regime caused some to turn away from it.²⁰²³ The relations of kinship and friendship made detection of culprits and their abettors more difficult.²⁰²⁴ In their wish to encourage a larger number of the Albanians to join the Party, its leaders had shown liberality verging on carelessness.²⁰²⁵ Under the circumstances, they couldn't do otherwise. If they wanted to win over national minorities the new authorities had to prove that they were different than the old regime that had excluded the Albanians from most public affairs and civil service.²⁰²⁶

One of the first formal measures the new authorities passed in order to prove that they wanted to implement the policy of equality contrasting with that of the pre-war royal governments, was the law forbidding instigation to ethnic, racial or religious hatred. It guaranteed absolute equality of all Yugoslav citizens and made punishable every act aimed at infracting that equality.²⁰²⁷ The Constitution of 1946 confirmed this basic assumption and guaranteed the right of national minorities to foster their national cultures and to use freely their mother tongues. The constitutions of federal republics rei-

²⁰²⁰ Đaković, pp. 233-236.

²⁰²¹ Imami, p. 304.

²⁰²² Albanska nacionalna manjina u Jugoslaviji [1949?]; Referat o šiptarskoj nacionalnoj manjini, December 31, 1952, both in: AJ, 507, XVIII-k. 4.

²⁰²³ According to Đoko Pajković, secretary of the District Committee of the CPY, the Albanians were forbidden to use their language, hoist their flag, the state apparatus was manned only Serbs and Montenegrins, etc. (Hasani, 143; Imami, p. 305.)

²⁰²⁴ Izveštaj: Analiza: nacionalne manjine i IB-e zemlje, Priština, March 16, 1956; Ispostava SUP-a Uroševac, Analiza, Šiptarska nacionalna manjina, Uroševac, March 20, 1956; Referat o šiptarskoj nacionalnoj manjini - od Rezolucije IB do danas na terenu sreza sitničkog, Lipljan, October 8, 1952; Uprava Državne bezbednosti AKMO, Priština, Izveštaj po pitanju šiptarske nacionalne manjine, Priština October 10, 1952, all in: AS, BIA, III/121; Referat o šiptarskoj nacionalnoj manjini, December 31, 1952, AJ, 507, XVIII- k. 4.

²⁰²⁵ This was proven later on by defection of some high-ranking Albanian communists.

²⁰²⁶ There were some 1.700 Party members in Kosovo in April 1945, with roughly 300 Albanians among them. (Aleksandar Životić, Jugoslavija, Albanija i velike sile (1945-1961), Beograd 2011, p. 124.) By 1947 their number rose to 5.979. (Hasani, p. 147.)

²⁰²⁷ Stojković, Martić, p. 65, 96-98.

terated these stipulations. Equality of citizens in various fields was expounded in greater details in other laws.²⁰²⁸ The authorities of the Kingdom of Yugoslavia would have never dreamt of passing similar laws. As such, the new legal stipulations of equality were a clear statement of intention. However, laws didn't count for much in socialist regimes, i.e. they were often ignored by the very authorities that had passed them. For that reason it is much more important to take a look at practice.

As usual, it offered a mixed picture. Throughout its existence the Yugoslav communist regime used both the carrot and the stick in order to achieve its goals. National minorities had to put up with that as all other citizens. In the case of the Albanians, they were soon shown a palpable token of goodwill on part of the new powers-that-be. The agrarian reform of the inter-war period that took land from the Albanians and other local population for settlement of Serbian wartime volunteers and colonists was revised in Kosovo and Macedonia soon after the end of WWII. Many colonists lost their land (if they were no agriculturalists) completely or partly. 21.170 ha were given back to their former Albanian owners.²⁰²⁹ Part of the inter-war colonists was allowed to stay – partly because they were the core of the partizan movement in the region. Nevertheless, they were put under pressure by Albanian nationalists, but also by the local authorities, to leave Kosovo.²⁰³⁰

Agrarian reform was implemented in the whole country but peasants couldn't enjoy its fruits for long. They were obliged to give up part of their products to the authorities with minimal compensation.²⁰³¹ The authorities needed cheap agrarian products for feeding towns and the army and because they needed resources for building industry. The economic situation of Albanian and other peasants improved only when compulsory sale of agricultural products was abolished in 1952.²⁰³² If taking produ-

²⁰²⁸ Stojković, Martić, pp. 64-67, 95-99; Koča Jončić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd 1962, pp. 30-54, 106-178.

²⁰²⁹ Виолета Ачкоска, *Братството и единството 1944-1974. Помоѓу хармонија и дисхармонија*, Скопје 2003, pp. 258-260; Nikola Gaćeša, *Naseljavanje Kosova i Metohije između dva svetska rata i rešavanje naseljeničkog pitanja posle Drugog svetskog rata*, 253-258; Idem., *Sreten Vukosavljević i primena Zakona o reviziji od 3. avgusta 1945. godine na Kosovu*, 424-426, both in: Idem., *Radovi iz agrarne istorije i demografije*, Novi Sad 1995; Stojković, Martić, pp. 85. Quoting other sources Obradović adduces somewhat different data. According to him, 4.829 Serbian colonist families could keep their land, 5.744 families lost it partly and 595 families completely. The Albanians got back 15.784 ha. (Milovan Obradović, *Agrarna reforma na Kosovu (1918-1941)*, Priština 1981, pp. 209-210. Cf. also: Đaković, p. 41; Imami, p. 288.) Due to contradicting sources and inaccurate statistics, it would seem that individual Albanian owners were given back more land after WWII than they had lost during the agrarian reform between the two world wars. (Cf. Obradović, pp. 208-210.)

²⁰³⁰ Aktivnosti unutrašnje reakcije iz redova šiptarske nacionalne manjine u toku 1955 godine, [1959?], AS, BIA, III/121; Isić, pp. 187-209. After the destruction of their homes during the war and due to the post-war difficulties (including the animosity of the local Albanians and the local authorities) most of them preferred to be resettled in the Vojvodina. (Isić, pp. 204, 206.)

²⁰³¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III. Socijalistička Jugoslavija 1945-1988, Beograd [1989], pp. 94, 98, 100-119; Vera Gudac-Dodić, *Agrarna politika FNRJ i seljaštvo u Srbiji 1949-1953*, Beograd 1999.

²⁰³² Referat o šiptarskoj nacionalnoj manjini, [after 1951], AS, BIA, III/121; Referat o šiptarskoj nacionalnoj manjini, December 31, 1952, AJ, 507, XVIII- k. 4.

cts from the peasants at low prices was an economic necessity, creation of peasants' cooperative was primarily an ideological project that had to serve the development of socialism. The collectivization campaign i.e. founding of peasants' working cooperatives started already in 1947. The peasants were supposed to unite their land and work for common wheat. Although it enabled them to jointly acquire more expensive equipment and machinery, it deprived them of the inborn sense of ownership. In order to make peasants join the cooperatives the authorities put all sorts of pressure to bear. To be sure, like most peasants, the Albanians were not in favor of such agrarian policy.²⁰³³ The authorities remarked that even „the honest Albanians“²⁰³⁴ resisted joining the peasants' cooperatives. The enemies of the regime utilised political and ideological ignorance of the Albanian masses to spread rumors that everyone would have to eat from a common kettle and even that Albanian women would have to have sex with everyone.²⁰³⁵ For all these reasons the Albanians resisted joining the peasants' cooperatives.²⁰³⁶ The number of Albanians who joined the cooperatives and as well as the number of Albanian cooperatives were not commensurate with their share in the overall population. In 1952 there were 40 Albanian cooperatives in Kosovo, and 185 mixed Albanian-Serbian ones.²⁰³⁷ When the government pressure to form cooperatives ceased, most of them dissolved.²⁰³⁸

Since one can't sit on bayonets long, the Communist Party of Yugoslavia tried sincerely to broaden its power base not only by distributing land to the poor, but also by integrating members of all nationalities into the Party, representative institutions and the state apparatus. This was particularly important in the predominantly Albanian-inhabited areas since the Party's supporters there were mainly the minority Slavs.²⁰³⁹ This wasn't easy to achieve. During the first post-war years the number of members of minorities eligible for the Party was comparatively smaller than the number of eligible members of majority nationalities.²⁰⁴⁰ The limiting factors in the case of the Albanians were their poor representation among the partisan combatants, wrong social structure

²⁰³³ Gudac-Dodić, pp. 97-146; Izveštaj Podujevo, March 20, 1956; Ispostava SUP-a Uroševac, Analiza, Šiptarska nacionalna manjina, Uroševac, March 20, 1956, both in: AS, BIA, III/121.

²⁰³⁴ In communist parlance "honest" meant loyal or pro-communist.

²⁰³⁵ Referat o šiptarskoj nacionalnoj manjini - od Rezolucije IB do danas na teritoriji sreza sitničkog, Lipljan, October 8, 1952, AS, BIA, III/121.

²⁰³⁶ Referat o šiptarskoj nacionalnoj manjini - od Rezolucije IB do danas na teritoriji sreza sitničkog, Lipljan, October 8, 1952; Referat o šiptarskoj nacionalnoj manjini, [after 1951], both in: AS, BIA, III/121; Referat o šiptarskoj nacionalnoj manjini, December 31, 1952, AJ, 507, XVIII- k. 4.

²⁰³⁷ Stojković, Martić, p. 88. Most peasants' cooperatives were founded in the most fertile agricultural region of the country, in the Vojvodina. (Gudac-Dodić, p. 123.)

²⁰³⁸ Gudac-Dodić, pp. 162-166.

²⁰³⁹ Imami, p. 305.

²⁰⁴⁰ [no title], December 9, 1958, AJ, 507, XVIII - k. 3.

(i.e. non-existing industrial working class), strong religious feelings and low educational level – general, professional and ideological. The CPY set about rectifying all this.

Both main minority-inhabited parts of the country, the Vojvodina and Kosovo, were granted certain autonomy within the People's Republic of Serbia.²⁰⁴¹ It was probably not by chance that the Vojvodina which thanks to the elimination of the Ethnic-Germans²⁰⁴² and colonization of some 220.000 settlers (most of whom were Serbs)²⁰⁴³ had a Slavic majority, enjoyed larger degree of autonomy. "The Autonomous District of Kosovo-Metohija" didn't have the rank of an autonomous province and had accordingly a somewhat narrower self-rule. This wasn't so put officially, but the reason was certainly lack of confidence of the powers-that-be in the majority Albanian population of the region.²⁰⁴⁴ It had yet to be gradually re-educated and won over. This could be done only by integrating the Albanians into the ruling party, government bodies and administration and through development of Albanian-language schools that would provide the Albanians with the education necessary for integration in the socialist economy and society.

Both the processes of political integration and education started immediately after the war. Already in the first Federal Parliament, 13 out of 23 Kosovo MPs were Albanians. In the second legislative period, out of 35 Kosovo MPs in the Federal Parliament, 20 were Albanians. In the Serbian Parliament, 18 out of 28 Kosovo MPs were Albanians. When it comes to people's councils – the basic cells of „socialist democracy“ – out of 4.575 members of these councils in Kosovo, 2.893 were Albanians. In county councils, out of 1.273 members in the same territory, 776 were Albanians. In the District People's Council 124 out of 220 members were Albanians. The Albanians had their representatives also in governing bodies in Macedonia, including 28 members of the Macedonian Parliament.²⁰⁴⁵ Thus, the Albanians gained if not ideal, than at least massive representation on all levels of government already during the first post-war years. Indeed, it was much more than was the scope of Albanian representation during the first decade of the Kingdom of Yugoslavia when the regime was still parliamentary and resembled a western democracy.²⁰⁴⁶ The situation looked even better if one takes into account posts

²⁰⁴¹ Stojković, Martić, pp. 73-75; Jončić, pp. 30-33

²⁰⁴² Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrade 2005 (2nd ed.); Arbeitskreis Dokumentation, *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1944. Die Stationen eines Völkermords*, München 1998; Michael Portmann, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944-1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*, Wien 2008, pp. 225-267; *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Augsburg 1995, pp. 90E-118E, 180E-263E, 91-520, 589-621.

²⁰⁴³ Nikola Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Novi Sad 1984; Portmann, pp. 353-387.

²⁰⁴⁴ It is interesting that the vice-chairman of the partisan interim parliament, the AVNOJ, Marko Vujačić proposed annexation of Kosovo and the Sandžak (that, according to him, built a historical whole) to Montenegro, so as to make it economically viable. (Imami, p. 306.)

²⁰⁴⁵ Stojković, Martić, pp. 75-77.

²⁰⁴⁶ Janjetović, *Deca careva*, pp. 172-176, 187-187, 211.

in judiciary. Thus, already by 1953, 17 out of 38 county judges and 3 out of 8 judges of the District Court in Kosovo were Albanians.²⁰⁴⁷

In 1957 a Party study came to the conclusion that political inclusion of minorities had by then been successful in Kosovo, but not in the more developed Vojvodina.²⁰⁴⁸ However, this claim needs qualification: the Albanians were proportionally represented on the lowest levels, but as one climbed the government ladder, the Albanians were somewhat underrepresented – although never so grossly as during the inter-war period. Thus the Albanians made up 66% of members of communal councils, 49.23% of county councils and 53.8% of the District council.²⁰⁴⁹ The reason for this could be in still inadequate educational structure of the Albanian national minority that couldn't be sufficiently improved during the first twelve post-war years. The Party analyst adduced also „religious prejudice“ and the habit of keeping females at home.²⁰⁵⁰ That this could be the explanation is suggested by the fact that 16 out of 26 Kosovo MP in the Federal Parliament were Albanians, and that 18 out of 33 MP of the Serbian Parliament were Albanians. In other words, it was possible to find enough eligible Albanians for the lowest levels of government (that didn't require special educational qualifications) and the highest (that required rather Party pedigree than education), but not for the middle rungs.

The possibility of political participation based on education and place in economic structure was further reduced in the case of the Albanians due to the very nature of the representative system. On the level of territorial units it included „producers' councils“ as distinct workers' representative bodies, in which the Albanians were underrepresented because of the insufficient number of workers and intellectuals among them.²⁰⁵¹ Similar was the situation in workers' councils that were set up in enterprises after workers' self-management had been introduced in 1950. Because they were underrepresented among the workers, the Albanians made up only 49.6 % of members of these councils in 1958.²⁰⁵² Lack of education at that time was a serious obstacle for increasing the number of Albanian civil servants. Thus out of 367 county officials only 87 were Albanians (only 12% in the leading posts). The Albanians made up 23% of the leading officials on the district level.²⁰⁵³

²⁰⁴⁷ Stojković, Martić, p. 79.

²⁰⁴⁸ Posleratni razvitak nacionalnih manjina: Mađari, Rumuni, Bugari i Šiptari, [1957], AJ, 507, XVIII – k. 5.

²⁰⁴⁹ Autonomna kosovsko-metohijaska oblast, [1957], AJ, 507, XVIII – k. 2.

²⁰⁵⁰ Autonomna kosovsko-metohijaska oblast, [1957], AJ, 507, XVIII – k. 2.

²⁰⁵¹ Jončić, p. 62. As late as 1959 Party reports observed the numerical weakness of the Albanian working class. Even at that time, 15 years after WWII, two thirds of the working class in Kosovo were Serbs. (Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, March 25, 1959, AJ, 507, XVIII – k. 3.)

²⁰⁵² [bez naslova], December 9, 1958, AJ, 507, XVIII – k. 3.

²⁰⁵³ Autonomna kosovsko-metohijaska oblast, [1957], AJ, 507, XVIII – k. 2.

Coupled with all this, although not so often mentioned in official documents, was the latent mistrust with which part of the CPY élite eyed ethnic minorities. This was visible especially when higher posts in civil service and in the Party were in question.²⁰⁵⁴ Underrepresentation in civil service was partly due to the choice of occupation. Thus it was noticed that members of national minorities preferred to learn for jobs in education, rather than in the administration.²⁰⁵⁵ It can be assumed that young people of minority extraction thought they stood better chances of getting a job in education system than in the administration. Or it can be presumed that the nationally-oriented intelligentsia felt it could give more vent to their national feelings by working in education than in the administration.

The integration in the Party met with similar problems. Despite the drastic increase in Party membership by the end of the period we are dealing with,²⁰⁵⁶ the Albanians remained much underrepresented in the CPY. In 1957 there were 50 Serbs in the Party to every 1.000 inhabitants, and only 20 Albanians.²⁰⁵⁷ According to another document, in the late 1950s, the Kosovo Albanians made up only 48.7% of the communists in the province. As the main reason for smaller admittance of minority members conditions prevailing during WWII and right after it were adduced, but even more „sectarian attitude, mistrust and hideboundness“. Higher standards were set for admittance of members of minorities. Apart from chauvinism of Yugoslav cadres, there was conservatism on part of older minority cadres when it came to admitting or promoting new members from the rank of their own minorities.²⁰⁵⁸ Presumably the old comrades feared competition from their younger (and usually better educated) conationals. Probably due to these factors, an Albanian became Party secretary for Kosovo only in 1964.²⁰⁵⁹

It was equally important to start the integration process in the field of education as soon as possible. Educational lagging behind of the whole country had to be overcome quickly if the regime was to achieve its goal of building socialism. The new system needed new people. Furthermore, the new system needed skilled working class²⁰⁶⁰ –

²⁰⁵⁴ Problemi u vezi sa nacionalnim manjinama, June 18, 1959; [Bez naslova], December 9, 1958, both in: AJ, 507, XVIII – k. 3. Higher standards were set for admittance of members of minorities. The problem was mirrored in the fact that Albanian clerks on lower levels had better education than their Serbian counterparts. (Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, March 25, 1959, AJ, 507, XVIII – k. 3.)

²⁰⁵⁵ Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, March 25, 1959, AJ, 507, XVIII – k. 3.

²⁰⁵⁶ The increase in Party membership was drastic already in the first post-war years. At the end of WWII, the CPY had 141.066 members, whereas in 1948 the number of members reached 468.175. (Petranović, Istorija Jugoslavije, III, pp. 29-30; Nataša Milićević, Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo 1944-1950, Beograd 2009, p. 511.)

²⁰⁵⁷ Posleratni razvitak nacionalnih manjina: Mađari, Rumuni, Bugari i Šiptari, [1957], AJ, 507, XVIII – k. 5.

²⁰⁵⁸ Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, March 25, 1959, AJ, 507, XVIII – k. 3; Kratka informacija o šiptarskoj manjini teritoriji Crne Gore, Titograd, April 4, 1957, AJ, 507, XVIII – k. 4. Reuter adduces slightly different data. Thus, the Albanians made up 46.9% of Party members in Kosovo in 1953, and 2.4% on the Yugoslav level (where they made up 4.5% of the population) in 1957. (Reuter, p. 47).

²⁰⁵⁹ Imami, p. 316.

²⁰⁶⁰ Ljubodrag Dimić, Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952, Beograd 1988, pp. 29, 78-79; Predrag J. Marković, Beograd između istoka i zapada 1948-1965, [Beograd 1996], p. 322.

that was thin on the ground everywhere, and particularly in the Albanian-inhabited areas.

There were no state-run Albanian-language schools in the inter-war Yugoslavia. The authorities partly tolerated low-level religious schools at mosques, but these imparted only the basic religious tenets and no general or secular knowledge useful for further education or work. Although primary school education was mandatory, the Albanians shirked from sending children into Serbian-language schools. The authorities for their part, lacking means to supply all children of school age with school buildings and teachers, didn't insist on school attendance – particularly in rural areas. In the case of the Albanians, who had promised poorly of ever being assimilated, they were content to keep them ignorant. If enforced, school attendance was meant as yet another means of pressure to make the Albanians emigrate, and not as means of enlightenment.²⁰⁶¹ The communist authorities had a daunting task of changing this. Everything was lacking: from schoolbuildings, to textbooks and teachers.²⁰⁶² Unwillingness of many parents to send their children (especially female) to school was yet another obstacle.²⁰⁶³

According to the 1948 census, 73.73% of the Albanians in Yugoslavia were illiterate. Between 1945 and 1952 courses were organized and schools set up where 155.643 Albanians learned to read and write.²⁰⁶⁴ In the 1945/46 school-year there were 233 Albanian-language elementary schools with 24.637 pupils and 322 teachers, 15 Albanian classes were opened in three lower high schools with 650 students and 24 teachers, as well as 10 Albanian classes in a full-fledged high school, with 352 students and 22 teachers.²⁰⁶⁵ In order to educate the necessary number of teachers, courses were organized. They were attended by the Albanians who had finished several grades of high school or even only elementary school. In 1947 criteria were upped: only persons who completed high school or lower grades of high school could attend. These courses encompassed 1.000 auxiliary teachers who had to finish two more summer courses and to pass the final teachers' examination. In 1947/48 for the first time a teachers training college for

²⁰⁶¹ Janjetović, Deca careva, pp. 245-250; Muhamet Pirraku, Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1919-1941), *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-4, 1978, pp. 358, 360; Vickers, p. 103; Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije, III. Politika i stvaralaštvo*, Beograd 1997, p. 122-123.

²⁰⁶² Teachers were lacking already during the inter-war period, and the situation with Albanian teachers was infinitely worse. ([Bez naslova], December 9, 1958, AJ, 507, XVIII – k. 3.)

²⁰⁶³ Lack of parents' understanding of importance of schooling was visible with all ethnic groups in underdeveloped areas and is typical of backward rural societies where people prefer to use their children as labor force. (Cf. Dimić, *Kulturna politika*, p. 92; Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941, I*, Beograd 2005, pp. 302-330; Martin Mayer, *Elementarbildung in Jugoslawien (1918-1941)*. Ein Beitrag zur gesellschaftlichen Modernisierung, München 1995, pp. 191-192.)

²⁰⁶⁴ Stojković, Martić, pp. 121, 142. In 1945 / 2.178; in 1946 – 16.654; in 1947 – 21.987; in 1948 – 30.401; in 1949 – 35.148; in 1950 – 31.787; in 1951 – 17.488. (Ibid., p. 143)

²⁰⁶⁵ Stojković, Martić, p. 146. A document from January 1960 gives the number of Albanian-language grade schools in 1945 as 408, and that of the pupils as 24.992. ([Bez naslova], January 1960, AJ, 507, XVIII – k. 4.)

Albanians was opened in Đakovica. By 1951 98 Albanian teachers finished this school.²⁰⁶⁶ Albanian schools were also opened in Montenegro as well as in Macedonia, where teachers' courses were also organized.²⁰⁶⁷

In the 1951/52 school-year there were 623 Albanian-language elementary schools in Kosovo and the rest of Serbia, with 81.438 pupils and 1.290 regular teachers. There were 517 elementary schools with four grades, with 59.691 pupils and 846 teachers; 50 new type elementary schools with eight grades, with 14.982 pupils and 246 teachers; 50 lower high schools with 4.585 students and 130 teachers; four full-fledged high schools with 1.866 students and 53 teachers; two teachers training colleges with 314 students and 15 teachers.²⁰⁶⁸ A document from January 1960 lists 544 Albanian-language schools in 1959 with 89.531 pupils and 2.219 teachers.²⁰⁶⁹

All this was a huge improvement in comparison with the inter-war times, but it wasn't enough. Part of the blame was on the government, and part on the Albanians themselves. They were underrepresented in the eighth-grade elementary schools,²⁰⁷⁰ and as late as 1959 – as the eight-grade elementary schools became more widespread – only 15% of Albanian pupils finished the eighth grade.²⁰⁷¹ In mid-1950s, the prevailing opinion in the Yugoslav educational establishment was that secondary schools should be in the majority language of a respective federal republic. Gradual abolishing of minority secondary schools/classes began with the rationale of enabling members of minorities to study at a university and to find jobs all over the country.²⁰⁷² On the other hand, the instruction of the Serbian language (that would enable pupils to attend Serbian secondary schools) was insufficient in elementary schools. Teachers and modern teaching methods were lacking. For that reason part of the parents enrolled their children in Serbian-language school so as to enable them to continue their education and to study at a university. This was deemed wrong and politically harmful by the authorities.²⁰⁷³ A

²⁰⁶⁶ Stojković, Martić, pp. 144, 146.

²⁰⁶⁷ Stojković, Martić, p. 145.

²⁰⁶⁸ Stojković, Martić, pp. 146-147.

²⁰⁶⁹ [Bez naslova], January 1960, AJ, 507, XVIII – k. 4.

²⁰⁷⁰ Stanje i problemi školske mreže, October 25, 1957, AJ, 507, XVIII – k. 6.

²⁰⁷¹ Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, March 25, 1959, AJ, 507, XVIII – k. 3. Female attendance was particularly poor. (Školstvo nacionalnih manjina, [1956?], AJ, 507, XVIII – k. 6; Kratka informacija o šiptarskoj manjini teritoriji Crne Gore, Titograd, April 4, 1957, AJ, 507, XVIII – k. 4.)

²⁰⁷² Stanje i problemi školske mreže, October 25, 1957, AJ, 507, XVIII – k. 6.

²⁰⁷³ Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, March 25, 1959; Problemi u vezi sa nacionalnim manjinama, June 18, 1959; [Bez naslova], December 9, 1958, all in: AJ, 507, XVIII – k. 3; Školstvo nacionalnih manjina, [1956?], AJ, 507, XVIII – k. 6; Kratka informacija o šiptarskoj manjini teritoriji Crne Gore, Titograd, April 4, 1957, AJ, 507, XVIII – k. 4. The last mentioned document informs about 15 villages around Bar who declared themselves Montenegrins although their mother tongue was Albanian. They demanded Serbian-language instruction. A similar phenomenon was noticed also in some villages around Ulcinj and Titograd (today: Podgorica), but for them the author of the document claims they were partly of Montenegrin origin.

measure aimed at better learning of Serbian was merging schools in certain territorial units, however, with retaining separat classes for the Albanians and the Serbs. It was also introduced to combat Serbian and Albanian chauvinism that allegedly burgeoned in separate schools.²⁰⁷⁴ The authorities started introducing this measure in minority-inhabited regions in 1954, but it met with resistance on part of the teaching staff and parents who were judged chauvinist by the authorities.²⁰⁷⁵ In the opinion of the government, the merged Serbian-Albanian schools in Kosovo have proven succesful.²⁰⁷⁶ However, the Albanians were underrepresented among high-school students, as well as in vocational training institutions that gave instruction only in Serbian.²⁰⁷⁷ For that reasons the Executive Committee of the Central Committee of the Union of Communists of Serbia suggested in June 1959 that more Albanian-language secondary schools (especially vocational ones) should be opened.²⁰⁷⁸ In other words, the government had to revert to earlier policy. This for its part didn't bear the desired fruit for the time being, because the number of Albanians who went into secondary vocational schools remained insufficient. Between 25.000 and 50.000 unskilled Albanian laborers from Kosovo went to Slovenia as seasonal workers every year, where they were „uncontrolled and unaided“.²⁰⁷⁹ Already by mid-1950s, the authorities realized that the school network couldn't financially keep pace with the natality – the already existing schools being in poor shape as it was.²⁰⁸⁰ The pressure the high birth-rate of the Albanians was exerting also on the labor market was noticed already in the late 1950s.²⁰⁸¹

The educational make-up of the Albanian labor force in Kosovo in 1958 looked as follows: some 240 people had high education; 2.330 had middle education or were qualified workers; some 330 Albanian university students enjoyed government grants, and the overall number of Albanian university students was increasing. Only in 1958 some 120 Albanian students received government grants for studying at a university, 119 for

²⁰⁷⁴ Razvoj i problemi manjinskih škola u Jugoslaviji od 1945-1956 god., [1957], AJ, 507, XVIII – k. 6.

²⁰⁷⁵ Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, March 25, 1959, AJ, 507, XVIII – k. 3; [Bez naslova], January 1960, AJ, 507, XVIII – k. 4; Školstvo nacionalnih manjina, [1956?]; Razvoj i problemi manjinskih škola od 1945-1956 god.; Stanje i problemi školske mreže, October 25, 1957, all in: AJ, 507, XVIII - k. 6. The school network in Kosovo was increasing until 1953. At that time it was the most developed in Yugoslavia since there was one primary school per 761 inhabitants or 10 km2, as opposed to the Yugoslav average of one elementary school per 1.213 inhabitants or 19 km2. Since then, the overall number of primary schools dropped due to mergers. (Stanje i problemi školske mreže, October 25, 1957, AJ, 507, XVIII - k. 6.)

²⁰⁷⁶ Stanje i problemi školske mreže, October 25, 1957, AJ, 507, XVIII - k. 6.

²⁰⁷⁷ It wasn't just Serbia's specialty. As a rule, secondary schools gave instruction in the language of their respective federal republic, whereas a minority language was taught only as a subject – if the conditions allowed it. (Školstvo nacionalnih manjina, [1956?], AJ, 507, XVIII – k. 6.)

²⁰⁷⁸ Problemi u vezi sa nacionalnim manjinama, June 18, 1959, AJ, 507, XVIII – k. 3.

²⁰⁷⁹ Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, March 25, 1959, AJ, 507, XVIII – k. 3.

²⁰⁸⁰ Stanje i problemi školske mreže, October 25, 1957, AJ, 507, XVIII - k. 6.

²⁰⁸¹ Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, March 25, 1959, AJ, 507, XVIII – k. 3. At that moment the solution of the unemployment problem through temporary emigration to Western Europe still wasn't envisaged.

studying at higher schools and 512 for attending secondary schools.²⁰⁸² Although this was a vast improvement in comparison with the pre-war situation, it wasn't enough. The basically benevolent authorities didn't have the necessary resources to open up enough Albanian-language schools and work-places.²⁰⁸³ A Serbian Party document from 1959 rightly commented that in order to solve the Albanian national question the overall underdevelopment of Kosovo should be overcome.²⁰⁸⁴

Apart from lack of schools and insufficient attendance, the Albanian-language education had been plagued by lack of textbooks in Albanian and the number and quality of the teaching staff.²⁰⁸⁵ The lack of text-books was a general problem in Yugoslav schools, but it was especially severe in minority schools. In order to raise the educational level of Albanian masses, the communist authorities started printing brochures, books, journals and school-books in Albanian. Since publications had to serve several purposes – ideological indoctrination being one of the most important – the text-books, although having the largest print-run, couldn't have the priority they deserved. Thus the list of publications in Albanian in 1951 looked thus:²⁰⁸⁶

	No. of titles	print-run
Political and marxist works	11	46.000
Agricultural works	4	10.500
Youth works	2	9.000
Trade union works	2	5.000
Science and life	5	40.000
Fiction	2	8.000
Children works	13	104.000
School-books	14	254.000
Theater works	4	7.500
Total	57	484.931

By the mid-1950s the basic needs of Albanian pupils in Kosovo for school-books were met up to the 6th grade of elementary school. The two uppermost grades were only partly supplied by school-books. The first text-books were simply translations from Serbian. For writing text-books for learning Albanian, special commissions were set up. On

²⁰⁸² [Bez naslova], December 9, 1958, AJ, 507, XVIII – k. 3.

²⁰⁸³ According to a document from 1957, minority schools in Yugoslavia suffered from the same shortcomings as other Yugoslav schools. As their main flaws the following were listed: lack of teachers and their poor quality; insufficient development of the school network; political sympathies of the teaching staff; insufficiently precise curriculum; the problem of text-books. (Stanje i problemi manjinskih škola, Beograd, February 20, 1957, AJ, 507, XVIII – k. 6.)

²⁰⁸⁴ Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, March 25, 1959, AJ, XVIII – k. 3.

²⁰⁸⁵ Životić, p. 125.

²⁰⁸⁶ Stojković, Martić, p. 154.

the whole, lack of good translators and proof-readers was a serious obstacle to publication of Albanian school-books. Differences in curricula for Albanian-language schools in various federal republics were an additional problem.²⁰⁸⁷ As with other minorities whose smaller parts lived in other federal units, the Albanians in Macedonia had smaller number of text-books at their disposal than their conationals in Kosovo. In the opinion of the authorities, the difference in curriculum, but also differences in historical development of the Albanians in two areas, made Kosovo school-books unaplicable in Macedonia. For their part, part of Albanian intellectuals from Macedonia espoused stronger ties with the Albanians in Kosovo – that was viewed as nationalism by the Macedonian authorities.²⁰⁸⁸ In mid-1950s, the share of text-books among Albanian-language books increased: 525 works were published in 1955/56, 215 of them being school-books.²⁰⁸⁹

Another trouble for the educational authorities were Albanian teachers. On one hand, there were not enough of them. On the other, considerable part of them was perceived as professionally or politically unsatisfactory. In order to supply Albanian schools with teachers, many were employed who had finished only brief educational courses. For the same reason, the political sifting was not strict enough. Thus the authorities tended to see much chauvinism among Albanian teachers. Demands for separate subjects dealing with Albanian history and literature or more lessons devoted to these topics,²⁰⁹⁰ or resistance to merger of Albanian and Serbian schools were condemned as nationalism by the establishment. In terms of professional expertise, Albanians teaching the Serbian language were judged particularly poorly. They were partly blamed for insufficient knowledge of that language on part of their students.²⁰⁹¹

The authorities were pretty dissatisfied with the make-up of the Albanian teachers in Kosovo. In their opinion, many of them were either „of irredentist disposition or stemmed from enemy families“. Because of that 108 were sacked (out of 896) only in 1951/52, despite the chronic dearth of Albanian teachers.²⁰⁹² The Albanian teachers in Macedonia were assessed even worse in 1955. They were made up of two groups: those educated at courses and those who attenden „Liria“, the teachers' training college in

²⁰⁸⁷ Stanje i problemi školske mreže, October 25, 1957, AJ, 507, XVIII - k. 6.

²⁰⁸⁸ Zabeleške o šiptarskim udžbenicima, 1955, AJ, 507, XVIII - k. 6.

²⁰⁸⁹ Autonomna kosovsko-metohijska oblast, [1957], AJ, 507, XVIII - k. 2.

²⁰⁹⁰ Albanian history as a separate subject was abolished in 1952 which met with dissatisfaction of the Albanians. (Razvoj i problemi manjinskih škola u Jugoslaviji od 1945-1956 god., [1957], AJ, 507, XVIII - k. 6.)

²⁰⁹¹ [Bez naslova], December 9, 1958; Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, March 25, 1959, both in: AJ, 507, XVIII - k. 3; Kratka informacija o šiptarskoj nacionalnoj manjini na terenu Crne Gore, Titograd, April 4, 1957; Neka aktuelna pitanja neprijateljskog delovanja među učiteljima šiptarske manjine, Skopje, September 30, 1955, both in: AJ, 507, XVIII - k. 4; Razvoj i problemi manjinskih škola u Jugoslaviji od 1945-1956 god., [1957]; Zabeleške o šiptarskim udžbenicima, 1955; Stanje i problemi školske mreže, October 25, 1957; Školstvo nacionalnih manjina, [1956?], all in: AJ, 507, XVIII - k. 6.

²⁰⁹² Referat o šiptarskoj nacionalnoj manjini, December 31, 1952, AJ, 507, XVIII - k. 4.

Skopje. Members of the first group hailed from wealthier families – which was bad in itself. Members of the other group were educated by nationalist professors at „Liria“, many of whom actually came from Albania. (Out of nine professors of the teachers' training college, eight were accused of holding enemy views, and one was judged passive.) They espoused secession of Kosovo and Western Macedonia from Yugoslavia and unification with Albania and they transmitted these ideas to their students, many of whom already held „wrong views“, at least concerning „the rights and liberties of the Albanian minority under the present circumstances“.²⁰⁹³

Apart from schools the communist authorities tried to educate and guide national minorities through a network of cultural-educational societies. They had a long and rich tradition in northern parts of the country, but next to none among the Albanians – partly due to the opposition of the inter-war Yugoslav authorities.²⁰⁹⁴ Lack of tradition and necessary cadres made the development of Albanian cultural-educational societies slower as compared with other minorities. By 1949 they had three such societies in Kosovo and one in Macedonia, as well as two gymnastic societies in Macedonia. (The societies in Macedonia were founded in late 1948).²⁰⁹⁵ Stojković and Martić speak about 258 cultural-educational societies and 16 cultural-artistic societies in 1950, but these numbers seem to be inflated for propaganda purposes.²⁰⁹⁶ Nevertheless, the fact is that already in 1946 the Regional Theater in Kosovo had casts both for Serbian and Albanian plays.²⁰⁹⁷ Although cultural-educational societies were meant to be, and were officially praised as hubs of grass-roots cultural development, they were eyed as centers of chauvinism by powers-that-be.²⁰⁹⁸ The opinion of the Albanian theater from Skopje was no better: out of 17 employees 11 were classified as enemies and six as stemming from enemy families.²⁰⁹⁹

In dealing with national minorities the communist power holders couldn't do without press. However, due to low literacy rate of the Albanians, it played only secondary role in winning their hearts and minds for the new regime. Nevertheless, the authorities launched several journals and magazines already in 1945. The most important in Ko-

²⁰⁹³ Neka aktuelana pitanja neprijateljskog delovanja među učiteljima šiptarske manjine, Skopje, September 30, 1955, AJ, 507, XVIII – k. 4.

²⁰⁹⁴ Janjetović, pp. 288-311.

²⁰⁹⁵ Udruženja nacionalnih manjina, December 19, 1949, AJ, 507, XVIII – k. 3.

²⁰⁹⁶ Stojković, Martić, p. 150. Maybe the authors counted different sections or local branches of these societies as separate associations.

²⁰⁹⁷ [Bez naslova], January 1960, AJ, 507, XVIII – k. 4.

²⁰⁹⁸ Posleratni razvitak nacionalnih manjina: Mađari, Rumuni, Bugari i Šiptari, [1957], AJ, 507, XVIII – k. 5; Neka aktuelana pitanja neprijateljskog delovanja među učiteljima šiptarske manjine, Skopje, September 30, 1955, AJ, 507, XVIII – k. 4.

²⁰⁹⁹ Neka aktuelana pitanja neprijateljskog delovanja među učiteljima šiptarske manjine, Skopje, September 30, 1955, AJ, 507, XVIII – k. 4.

sovo was *Rilindja* that started appearing already in February 1945, three times a week. An Albanian weekly, *Flaka e vllaznimit* was started in Skopje, also in 1945.²¹⁰⁰ Several other journals (for children, workers, literati etc.) were also started.²¹⁰¹ In 1957 *Rilindja* was published only twice a week in 18.000 copies.²¹⁰² This was certainly connected with financial difficulties that hit the publishers after the state subsidies were reduced in 1952.²¹⁰³ Between 1954 and 1958 the minority book production was halved for the same reason. Although the phenomenon was common to all Yugoslav publishers, it hit the minority publishers stronger because their editions were more expensive due to smaller reading public.²¹⁰⁴ Nevertheless, the minority press wasn't left without subsidies altogether, but they were tightly doled out. Despite this, due to the political need *Rilindja* became a daily in 1958, but its print-run in 1960 was just 6.000 - 7.000 copies.²¹⁰⁵ The reception of the messages the press was conveying was limited not only by literacy rate, economic strength and accessibility, but also by the interest of the readers or their language skills.²¹⁰⁶ Later on, the Priština Radio joined the media landscape – 70% of its program being in Albanian.²¹⁰⁷ This was important not only as part of the Yugoslav minority policy, but also as counterweight to radio propaganda from Albania.²¹⁰⁸

Finally, let's see what were the results of the Yugoslav communists' policy of winning over and integrating the Albanians. As we have seen, the opposition to the new regime was pretty strong and wide. At first it had to be crushed by force of arms and arrests. After Tito's breach with Stalin in 1948 it seemed the Yugoslav authorities will be able to attract the

²¹⁰⁰ Stojković, Martić, p. 155.

²¹⁰¹ Stojković, Martić, p. 155; Autonomna kosovsko-metohijska oblast, [1957], AJ, 507, XVIII - k. 2; Albanska nacionalna manjina u Jugoslaviji, [1949?], AJ, 507, XVIII - k. 4.

²¹⁰² Autonomna kosovsko-metohijska oblast, [1957], AJ, 507, XVIII - k. 2.

²¹⁰³ Zoran Janjetović, Od „Internacionale“ do komercijale: Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991, Beograd 2011, str. 229-233. Reuter writes about persecution of *Rilindja*'s journalists and readers, as well as about the arrest of the whole editorial board of the literary magazine *Jeta e re* (Reuter, p. 45). However, it is questionable if the interest of the secret police in controlling Albanian-language newspapers was more pronounced than in other press organs. (Reuter adduces as his source the scandal-mongering magazine *Vjesnik u srijedu*.)

²¹⁰⁴ The previous print-runs were deemed unrealistically large. ([Bez naslova], December 9, 1958, AJ, 507, XVIII - k. 3.)

²¹⁰⁵ [Bez naslova], December 9, 1958, AJ, 507, XVIII - k. 3; Presse, radio, television, film en Yougoslavie, Belgrade 1961, p. 32; Stenografske beleške sa sastanka komisije za nacionalne manjine CK SKJ, April 4, 1960, AJ, 507, XVIII - 2. It would be interesting to find out the reason for this slump in sales, particularly since the 1957-1963 period was the time of economic growth and of the rising living standards. (Petranić, Istorija Jugoslavije, III, p. 348.) The government never doubted the political importance of minority press. (Zapisnik, March 17, 1959, AJ, 507, XVIII - k. 3.)

²¹⁰⁶ Thus *Rilindja* made a difficult reading for the Albanians in Montenegro who spoke a different dialect. (Kratka informacija o šiptarskoj manjini na terenu Crne Gore, April 4, 1957, AJ, 507, XVIII - k. 4.) In mid-1950s, *Flaka e vllaznimit* was very little read by the Albanians in Macedonia. The local Albanian teachers claimed the paper didn't deal with relevant minority topics and had no staff to do it. (Neka aktuelana pitanja neprijateljskog delovanja među učiteljima šiptarske manjine, Skopje, September 30, 1955, AJ, 507, XVIII - k. 4.)

²¹⁰⁷ [Bez naslova], January 1960, AJ, 507, XVIII - k. 4.

²¹⁰⁸ Other radio stations airing program in minority languages also played role in Yugoslav propaganda abroad. (Posle-ratni razvitak nacionalnih manjina: Madari, Rumuni, Bugari i Šiptari, [1957.], AJ, 507, XVIII - k. 5; Zapisnik, March 17, 1959, AJ, 507, XVIII - k. 3.)

sympathies of the Albanians who were for the greater part pro-Western oriented. The Yugoslav authorities observed some kind of unification of all Albanian malcontents after the resolution of the Inform-Bureau. The Albanians hated the Russians for historical reasons, and didn't like socialism that was being imported from the USSR either. For that reason Stalinist propaganda coming from Albania in 1948 didn't have much effect on the Albanian masses in Yugoslavia.²¹⁰⁹ Those who were willing to follow the line the Inform-Bureau line were some intellectuals and high-positioned officials. However, part of them was arrested whereas others escaped to Albania.²¹¹⁰ Realizing this, the Albanian authorities changed the tune during the next years: they toned down the socialist part of their propaganda and upgraded its nationalist component. They spread propaganda through groups that were dispatched to the Yugoslav territory and in this they met with certain success. However, it seems the success of the Albanian propaganda was more due to the local conditions than to the propaganda itself. Native nationalism, combined with the politically bad effects of some government measures (peasant cooperatives, prohibition of veils for Muslim women, taxes, prohibition of woodcutting, lack of special diet for Muslims in the army, limited economic freedoms) as well as mistakes and corruption turned most of the Albanians against Yugoslavia, despite all above mentioned benevolent measures (political participation, schools and media in Albanian, cultural societies). Thus, according to police assessments, between 30-40 and 80-90% of the Albanians preferred Albania or at least would have preferred it to Yugoslavia had there been no socialist system in Albania.²¹¹¹

Dissatisfaction with Yugoslavia made itself manifest also in emigration to Turkey. Although it was the Turks rather than the Albanians who made up the majority of migrants, a considerable number of Albanians also applied. In order to be able to emigrate many declared themselves Turks and moved from Kosovo to Macedonia when the Yugoslav authorities restricted the area from where emigration was allowed only to that republic (where the bulk of the Turks lived). The authorities ascribed emigration to Turkey to religious fanaticism and love of free capitalist enterprise. Albanian nationalists, as they were labeled in Party documents – particularly teachers and intellectuals – spread propaganda against emigration. They saw it as a trick of the authorities to weaken the Albanians, and to eventually prevent the unification of Kosovo and western Macedonia with Albania.²¹¹²

²¹⁰⁹ Analiza u vezi nacionalnih manjina na teritoriji grada Prištine, Priština, March 22, 1956; Izveštaj Podujevo, March 20, 1956; Izveštaj: Analiza: Nacionalne manjine i IB zemlje, Priština, March 16, 1956; Referat o šiptarskoj nacionalnoj manjini - od rezolucije IB do danas na terenu sreza sitničkog, Lipljan, October 8, 1952; Uprava Državne bezbednosti AKMO, Priština, Izveštaj po pitanju šiptarske nacionalne manjine, Priština, October 10, 1952, all in: AS, BIA, III/121; Životić, p. 371.

²¹¹⁰ Uprava Državne bezbednosti AKMO, Priština, Izveštaj po pitanju šiptarske nacionalne manjine, Priština, October 10, 1952; Analiza u vezi nacionalnih manjina na teritoriji grada Prištine, Priština, March 22, 1956, all in: AS, BIA, III/121; Životić, p. 371.

²¹¹¹ Izveštaj Podujevo, March 20, 1956; Referat o šiptarskoj nacionalnoj manjini, [after 1951], both in: AS, BIA, III/121.

²¹¹² The total number of emigrants is still uncertain and is usually given as between 80.000 and 150.000. The actual num-

On the other hand, the authorities were willing to let the passive and religious Turks go (to their capitalist homeland), but not the Albanians. This was deemed politically damaging – presumably due to the sheer number of Albanians and the vicinity of Albania.²¹¹³ massive emigration could be construed as failure of the Yugoslav policy of integration.²¹¹⁴ Judging by the social make-up of the emigrants economic reasons for emigration were very important.²¹¹⁵ At the same time, it can be presumed that in the case of the Albanians, only those decided to emigrate for whom capitalist economy and the chances it seemed to promise, or religious motives were supreme. In any case, emigration (to Turkey in 1950s, or to the West since 1960s) certainly was a sign of unfulfilled hopes in Yugoslavia.

After the first ten-odd years after WWII the Yugoslav communist authorities couldn't say that they had managed to integrate and win over the Albanian national minority. The reasons were to be found in nationalism (Albanian, Serbian and Macedonian), historically created tensions, economic and cultural underdevelopment of the Albanian-inhabited areas, lack of resources, political and economic measures of the authorities, mistakes, corruption and occasional unnecessary violence.²¹¹⁶ The socialist system was responsible for all these shortcomings, but also for many improvements in comparison with the inter-war period. However, these improvements obviously didn't suffice to offset the bad sides of the regime and to win the Albanians over to socialism and to Yugoslavia in such a comparatively short space of time.

ber of the Albanians among them would be even harder to determine. (Ačkoska, pp., 269-287; Ista, Иселувањето на Турците од НР Македонија по Втората светска војна (1945-1960), Историја, XXXVIII, 1-2, pp. 89-101; Борче Илијевски, Политички, економски и просветни аспекти на иселувањето на турско население од Македонија во педесетите години на XX век, Историја, XLIII, 2007, 1-2, pp. 49-61; Idem., The Ethno-Demographic Changes in the 1950s in the People's Republic of Macedonia: The Emigration Process of the Turkish and Muslim Population, pp. 167-182; Radmila Radić, Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora sredinom pedesetih godina, Istorijski zapisi, LXXII, 1999, pp. 155-167; Hikmet Oksüz, Ulkü Koksall, Emigration from Yugoslavia to Turkey (1923-1960), Turkish Review of Balkan Studies, 2004, 9, str. 147-175; Izveštaj o stanju među turskom nacionalnom manjinom, [after June 16, 1954]; Oponomoćstvo UDB za srez drenički, Srbica, April 23, 1954; Oponomoćstvo UDB Peć, Analiza o namerama iseljavanja za Tursku, [after 1953.]; Oponomoćstvo UDB za srez zvečanski, Kosovska Mitrovica, April 23, 1954; Oponomoćstvo UDB Đurakovac, April 26, 1954; M. Stanojević [?], Izveštaj o zahtevima za iseljenje u Tursku, 1954, all in: AS, BIA, III/59; Aktivnosti unutrašnje reakcije iz redova šiptarske nacionalne manjine u toku 1955 godine, [1956?]; Ispostava SUP-a Uroševac, Analiza, Šiptarska nacionalna manjina, Uroševac March 20, 1956; Analiza u vezi nacionalnih manjina na teritoriji grada Prištine, Priština March 22, 1956, all in: AS, BIA, III/121; Tempo iseljavanja pripadnika turske nacionalne manjine iz NR Makedonije, April 1956, AJ, 130, 992/1502; Zabeleške o šiptarskim udžbenicima, 1955, AJ, 507, XVIII – k. 6.)

²¹¹³ This was the opinion of the powerful minister of the interior, Aleksandar Ranković, who was much too often unjustifiedly depicted as a pan-Serb. (Radić, p. 167.)

²¹¹⁴ Ačkoska, pp. 276, 280.

²¹¹⁵ This can be seen by a comparatively large number of state officials, policemen and particularly of members of the Party. (Ilievski, Политички, економски и просветни аспекти, p. 54, Idem., The Ethno-Demographic Changes, p. 171.)

²¹¹⁶ The action of arms collection in 1955/56 was a case in point. Although considerable amount of weapons was found, the whole action was coupled with disproportional violence the chief victims of which were the Albanians. (Bogdanović, p. 246; Bataković, p. 176.)

Sadik MEHMETI & Nuridin AHMETI, Prishtina

Hasan Kaleshi- jeta dhe vepra (1922- 1976)

Është thënë dhe herë të tjera se Dr. Hasan Kaleshi (7 mars 1922-19 korrik 1976) është një nga studiuesit më të veçantë të shkencës shqiptare dhe një nga orientalistët më kompetentë shqiptarë të shekullit të kaluar, që thelloi dhe pasuroi shumë albanologjinë, ballkanistikën dhe orientalistikën, po dhe fusha të tjera.

Duke punuar me zell dhe përkushtim të madh, Dr. Hasan Kaleshi, me punimet e tij shkencore, arriti të jepte kontributin e tij të madh në lërimin e këtyre fushave, dhe kësh-tu fitoi mirënjohje dhe famë dhe përfaqësoi denjësisht historinë, kulturën dhe shkencën tonë. Falë punës së tij, Profesor Kaleshi arriti rezultate shumë të vlefshme, u bë figurë e njohur shkencore dhe gëzoi miradije, respekt dhe autoritet të madh jo vetëm në mesin e shkencëtarëve vendorë dhe të rajonit, por edhe ndërkombëtar, për studimet, takimet, lidhjet, bashkëpunimin që pati me ta dhe me qendrat shkencore për vite me radhë.

Dr. Hasan Kaleshi, në saje të gjuhëve botërore që zotëronte shkëlqyeshëm (arabishten, turqishten-osmanishten, persishten, gjermanishten, italishten, anglishten, bullgarishten, frëngjishten, serbokroatishten dhe, natyrisht, shqipen), kishte arritur të bënte hulumtime shkencore nëpër biblioteka, arkiva e muze të qendrave të ndryshme botërore, si në Tiranë, Stamboll, Ankara, Vjenë, Strasburg, Grac, Munih, Göttingen, Berlin, Hamburg, Çikago, Nju-Jork, Paris, Kajro, Aleksandri, Sofje, Athinë etj.. Si rezultat i hulumtimeve të vazhdueshme të tij për afro tri dekada, janë studimet dhe artikujt shkencorë e kulturorë të botuar në revista të ndryshme shkencore e kulturore të kohës.²¹¹⁷

Veprimtaria shkencore, publicistike, ajo e përkthimeve, polemika etj. të Dr. Kaleshit, është e gjerë dhe e shumanshme dhe, sipas bibliografëve të tij, ajo arrin shifrën 350 zëra²¹¹⁸, kryesisht në fushat histori, histori e kulturës, gjuhësi, letërsi, etnografi, onomastikë, islamistikë etj.

²¹¹⁷ Mehdi Polisi, *Kontributi i Hasan Kaleshit në gjuhësinë shqiptare*, në: "Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën shqiptare", 24/1, Prishtinë 2005, fq. 404.

²¹¹⁸ Hasan Kaleshi, *Vepra-I*, Logos- A, Shkup, 1996; Dr. Riza Sadiku, *Hasan Kaleshi – Jeta dhe vepra*, Shkup, 1996; Dr. Feti Mehdiu, *Bibliografia e Dr. Hasan Kaleshit*, në: "Edukata Islame", nr, 86, Prishtinë, 2008, fq. 299-304. Bibliografia e dhënë nga Prof. Feti Mehdiu është deri më sot më e kompletuara, ndonëse jo përfundimtare dhe jo e plotë e punimeve të Prof. Kaleshit.

Profesor Kaleshi, përveçse është ndër studiues nismëtarë në trajtimin e shumë çështjeve nga këto fusha, ai, si rrallëkush, ka arritur me shumë sukses të sjellë rezultate, të ndriçojë shumë figura, personalitete e ngjarje, të ndriçojë një varg çështjesh të koklavitura, të hedhë poshtë teza, të cilat, me qëllim ose pa qëllim, ishin ngritur gabimisht, arriti që problemet përkatëse t'i vinte në binarë shkencorë dhe shkencën shqiptare ta shtynte përpara.

Jetëshkrimi i Hasan Kaleshit

Hasan Kaleshi u lind më 7 mars 1922 në fshatin Sërbicë të Kërçovës. Mësimet e para i mori nga babai Ahmed Kaleshi, i cili ishte një hoxhë me autoritet i asaj ane. Shkollën fillore e kreu në vendlindje, gjashtë klasë në medresenë e madhe “Mbreti Aleksandër” në Shkup²¹¹⁹ dhe dy klasë në shkollën e mesme “Sami Frashëri” në Prishtinë.

Më 1951 diplomoi në Degën e Orientalistikës në Beograd, kurse më 1960 përfundoi disertacionin e doktoraturës me titull **“Najstariji vakufski dokumenti iz Makedonije na arapskom jeziku”**²¹²⁰ (Dokumentet më të vjetra të vakëfeve të Maqedonisë në gjuhën arabe) në Fakultetin Filozofik në Beograd.²¹²¹ Në shtator të vitit 1946 regjistrohet në Fakultetin Filozofik të Beogradit, në Degën e Orientalistikës dhe atë të Romanistikës., në të dyja degët i jep të gjitha provimet, kurse diplomon Orientalistikën në vitin 1951, me sukses të shkëlqyeshëm, me notë mesatare *nëntë* (9). Gjatë studimeve, për shkak të kushteve të vështira ekonomike, punon punë të ndryshme fizike. Prej vitit 1947-1950, punon si përkthyes dhe lektor në redaksinë e gjuhës shqipe të Radio Beogradit. Në shkurt të vitit 1952 emërohet profesor i Shkollës së mesme në *Katedrën e Filologjisë Orientale në Beograd*, ndërsa në vitin 1955 asistent. Më 26 shkurt 1960, në Fakultetin Filozofik në Beograd, në mënyrë brilante mbron temën e doktoratës. Po këtë vit konkurren doçent në katedrën e lartpërmendur, në bazë të referatit pozitiv, të nënshkruar nga dy profesorë të rregullt dhe autoritarë të Universitetit të Beogradit, por zgjedhja e tij pezullohet për arsye të panjohura, deri në vitin 1965, për shkak të kësaj zhagjitje demoralizohet dhe e lëshon fakultetin.²¹²²

²¹¹⁹ Shih. Mustafa Memić, *Velika Medresa i njeni učenici u revolucionarom pokretu*, Shkup, 1984, fq. 69.

²¹²⁰ Riza Sadiku, “Hasan Kaleshi – Jeta dhe vepra”, Renesanca, Prishtinë, 1996, fq. 13-14.

²¹²¹ Sadik Mehmeti, *Kontributi i Prof. Dr. Hasan Kaleshit për dorëshkrimet islame – orientale*, në: “Hasan Kaleshi”, Kërçovë, 2012, fq. 192- 203; Shih Dr. Riza Sadiku, “Hasan Kaleshi – Jeta dhe vepra”, Vep. e cit., fq. 14.

²¹²² Po aty.

Veprimtaria shkencore

Hasan Kaleshi është autor i disa punimeve mbi jetën dhe veprimtarinë patriotike, shkencore, kulturore e politike të shumë figurave në zë të historisë sonë kombëtare, si: Sami, Naim e Abdyl Frashërit, Ismail Qemalit, Faik Konicës, Haxhi Zekës, Fan Nolit, Dr. Ibrahim Temos, Dervish Himës, Jahja Bej Dukagjinit, Suzi Prizrenasit, Koçi Beut e Sinan Pashës, Ali Pashë Gucisë, Nexhip Dragës etj.²¹²³

Vlen të ceket se në themelimin e Degës së Orientalistikës në Universitetin e Prishtinës nga profesor Kaleshi, ku ai i ligjëronte disa lëndë, ndër to edhe osmanishten, të cilën profesori e preferonte më së shumti dhe në anën tjetër studentët kishin vështirësi në nxënien e kësaj lënde. Duke e parë këtë fakt profesori përdorte një metodë të veçantë në përzgjedhjen e teksteve, duke marrë, zakonisht, tekste që lidheshin me historinë shqiptare: për Shqipërinë, për shqiptarët, për Kosovën, Prishtinën, Shkupin për Skënderbeun, Abdyl Frashërin, Elena Gjickën etj. Dhe kjo, siç duket, me qëllim që këto tekste të bënin ndikim te studentët për ta vazhduar rrugën e tyre.

Falë angazhimit të tij të vazhdueshëm, Hasan Kaleshi arriti të hidhte dritë mbi shumë personalitete nga të gjitha trojet shqiptare, disa nga të cilët fare pak njiheshin deri atëherë, ose nuk njiheshin fare.

Profesor Kaleshi ligjëroi edhe në Fakultetin Filozofik në Katedrën e Historisë. Në fillim dr. Hasan Kaleshi ligjëronte dy lëndë:

1. Gjuhën osmane dhe
2. Shkencat ndihmëse të historisë.

Një mandat Dr. Kaleshi ka qenë edhe shef katedre (në Katedrën e Historisë, N. A.) dhe gjatë kësaj kohe angazhohet për organizimin e studimeve pas universitare. Për kontributin e madh që dha Dr. Hasan Kaleshi në këtë katedër, në shkencë, si dhe për afirmimin e saj brenda dhe jashtë kufijve të vendit, më 10 dhjetorë të vitit 1972 u propozua, po nga kjo katedër për Shpërblimin e Dhjetorit.²¹²⁴

Profesor Kaleshi ishte bashkëpunëtor i ngushtë dhe i rregullt edhe i shumë institucioneve shkencore botërore, ndërsa ne do ta përmendim vetëm Institutin për Evropën Juglindore, me seli në Munih, ku në “Leksikonin për historinë e Evropës Juglindore”, profesor Kaleshi botoi 28 artikuj për personalitetet e shquara të Lëvizjes Kombëtare dhe të Kulturës Shqiptare si për Sami, Naim e Abdyl Frashërin, Dervish Himën e Faik Konicën, për Ismail Qemalin e Fan Nolin, për Haxhi Zekën, Hasan Prishtinën etj.²¹²⁵

²¹²³ Mehdi Polisi, *Kontributi i Hasan Kaleshit në Gjuhësinë shqiptare*, në: “Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën”, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare, Prishtinë, 2005, fq. 405.

²¹²⁴ Riza Sadiku, *Vep. e cit.*, fq.16-17.

²¹²⁵ *Po aty*, fq. 20.

Profesor Hasan Kaleshi preferonte që në shkrimet e tij e në veçanti në ato të karakterit historiografik të kishte edhe bashkautor, çka do të thotë se ishte i hapur në bashkëpunim me kolegët që merreshin me problemet që i trajtonte ai, si me: Mehmet Mehmedovskin²¹²⁶ nga Shkupi, Ismet Dërmakun²¹²⁷ e Ismail Rexhepin nga Prishtina,²¹²⁸ dr. Hans Jürgenin nga Gjermania,²¹²⁹ me Ismail Erenin nga Turqia²¹³⁰ etj.

Studimet e dr. Hasan Kaleshit, të mbështetura mbi bazën e dokumenteve të hulumtuara gjithandej nëpër arkiva të botës dhe ndër posedues privatë dokumentesh, sikundër janë dokumentet nga Arkivi i Vjenës për Lidhjen e Pejës, Vakëfnameja Kukli-Begut, vakëfnameja e Sinan Pashës, 15 fermanët e Manastirit të Deçanit, vakëfnameja e Mahmud pashë Rrotllës etj. Mund të themi lirisht se këto kontribute edhe sot e kësaj dite mbeten të patejkalueshme dhe një pikë referimi e padiskutueshme për historianët që merren me këto çështje.

Në punimin *“Çfarë të dhënash na japin kronikat osmane mbi luftërat shqiptare - turke ne shek. XV”*²¹³¹ Dr. Kaleshi jep të dhëna interesante, të bazuara në burimet e dorës së parë, në dokumente dhe vë në spikamë tri çështje me rënësi:

Pjesëmarrjen e shqiptarëve në Betejën e Kosovës e zhvilluar më 1389,

Për herë të parë përmend tokat shqiptare, dhe

Plaçkitjen e tokave shqiptare.²¹³²

Në punimin *“Depërtimi turk në Ballkan dhe islamizimi si faktorë të ekzistencës etnike dhe kombëtare të popullit shqiptarë”*²¹³³ Hasan Kaleshi, për herë të parë, paraqitet me një tezë të re dhe në kundërshtim me historiografinë shqiptare të kohës, e cila me depërtimin e osmanlinjve në Ballkan dhe në islamin e shqiptarëve gjen vetëm elemente negative. Në këtë punim dr. Hasan Kaleshi tezën e vet e arsyeton: *“Në kohën kur shqiptarët ishin pa shtet, pa kishat e tyre, pa traditë kulturore, pa shkolla, të rrethuar nga Bizanti në një anë, nga shteti Serb në anën tjetër, nga Venediku në anën bregdetare, me këto*

²¹²⁶ Hasan Kaleshi i Mehmed Mehmedovski, “Vakufnamata na Hava, çerekoita na Et’hem Çelebi od Skopje”, Zbornik na Arkeodonskoik Muzej, Skopje 1956, fq. 20-36; “Tri Vakufnami na Kačanikli Mehmed Paše”, INI, Shkup, 1958, (Botim i veçantë 95 faqe)

²¹²⁷ “Dokumente nga Arkivi i Vjenës për Lidhjen e Pejës” në Vjetar, Ak, nr. IV-V, Prishtinë 1971, fq. 149-211.

²¹²⁸ “Prizrenac Kukli-Beg i njegove zadužbine”, OI, u Sarajevu, nr. VIII-IX, 1958/59, Sarajevo, 1960, fq. 143-169.

²¹²⁹ “Vilajet i Prizrenit”, Përparimi, nr. 1-2-3, Prishtinë 1967, fq. 23-69, fq. 165-193, fq. 274-310.

²¹³⁰ “Çeternaest turskih fermana manastirna Dečana”, Buletini i Muzeut të Kosovës, nr. X, Prishtinë 1970, fq. 305-344; dhe “Prizrenac Mehmed Paša Rotul, njegove zadužbine i vakufname”, storina Kosovo, VI-VII, Prishtina 1972/73, fq. 23-65.

²¹³¹ Simpozium për Skënderbeun i mbajtur prej 9 – 12 maj 1968, Prishtinë, botim i veçantë, 1969, fq. 171 – 180; (Shih. Dr. Riza Sadiku, “Kontributi shkencor dhe kombëtar i Prof. Dr. Hasan Kaleshit “Edukata Islame”, nr. 85, fq. 229-247.

²¹³² Dr. Riza Sadiku, “Kontributi shkencor dhe kombëtar i Prof. Dr. Hasan Kaleshit”, “Edukata Islame”, nr. 85, fq. 229-247.

²¹³³ Dr. Hasan Kaleshi, Das türkische Vordringen auf dem Balkan und die Islamisierung faktoren für die Erhaltung der ethnischen und nationalen Existenz des albanischen Volks, Südosteuropa unter dem Halbmond, prof. Georg Sradmuler zum 65. Geburtstag gewidmet, Dr. Rudolf Trofenik, Münih, 1975, fq. 125 - 139.

*rrethana nuk ka pasur fare gjasa të ekzistonte si komb, me depërtimin turk ne Ballkan, me shkatërrimin e Bizantit, shtetit Serb si dhe dezorientimin e kishave të tyre, pengohet asimilimi i shqiptarëve nga elementet e lartë përmendura”.*²¹³⁴

Se çfarë rëndësie kishin punimet e dr. Hasan Kaleshit shihet më së miri edhe nga interesimi që patën studiuesit e huaj për këto punime, ndër të cilët edhe orientalisti i njohur me famë botërore dr. Franc Babinger, i cili, përmes një shkrese dërguar dr. Hasan Kaleshit, më 5 gusht të vitit 1965, e uron për punimet dhe kontributin e tij.....²¹³⁵

Vlerësime për dr. Hasan Kleshin

Gjithsesi punimet dhe polemikat me shkencëtarët e kohës të Hasan Kaleshit për problemet e ndryshme në historiografinë shqiptare do të mbetën edhe me tutje për tu analizuar dhe diskutuar.

Deri me sot për aq sa ne jemi në dijeni, personalitetit dhe disa prej punimeve të Hasan Kaleshit në mënyrë të pa anshme dhe kritike, ju është qasur studiuesi Dritan Egro.²¹³⁶

*Për vetë tematikën e gjerë që ka trajtuar, Kaleshi mund të vlerësohet si orientalisti shqiptar i cili ka hedhur ide e mendime për shumë çështje të historisë dhe kulturës orientale. Madje ai duhet konsideruari si një ndër pionieret e historisë së kulturës osmano-islame në shqiptare.*²¹³⁷

Se Hasan Kaleshi ishte shkencëtar me renome në ish-Jugosllavi dhe më gjerë këtë e vërteton edhe shkencëtari i njohur i letrave shqipe Dr. Krist Maloki, i cili konstaton: “Në Jugosllavi kohëve të fundit janë katër albanolog me rëndësi të cilët janë bërë të njohur, të cilët veprojnë si Docent Univerziteti dhe kanë sjellur mjaft publikime të vlefshme: 1) Orientalisti Hasan Kaleshi; 2) Sociologu dhe etnologu Mark Kakariqi; 3) Filologu Idriz Ajeti dhe 4) Folkloristi Anton Çetta... Njëri nga këta, shqiptari kosovar Dr. Hasan Kaleshi, ishte i pranishëm si referues në konferencën vjeshtore të Shoqërisë së Europës Juglindore 1962.”²¹³⁸

²¹³⁴ Dr. Riza Sadiku, *Pun. i cit.*, fq. 231, Shih: Dritan Egro, *Historia dhe ideologjia-Një qasje kritike studimeve osmane në historiografinë moderne shqiptare (nga gjysma e dytë e shek.XIX deri me sot)*, Instituti i Historisë, Tiranë, fq. 169. (Egro është studiuesi i cili punimet e studiuesve shqiptar për fenomenin e përhapjes së islamit te shqipatret i ka venë në llup, në mesin e këtyre studiuesve është edhe Hasan Kaleshi. Edhe pse Egro punimet e Kaleshit për këte problematik e vlerëson si me të sofistikuarat, Ai prap se parp mendon se Kaleshi nuk është plotësisht i çliruar nga disa ekzagjerime). *Po aty*, fq. 164.

²¹³⁵ Riza Sadiku, *Vep. e cit.*, fq. 299.

²¹³⁶ Shih: Dritan Egro, *Historia dhe ideologjia-Një qasje kritike studimeve osmane në historiografinë moderne shqiptare (nga gjysma e dytë e shek.XIX deri me sot)* Instituti i Historisë, Tiranë, fq. 111, 169..

²¹³⁷ *Po aty*, fq. 112.

²¹³⁸ Krist Maloki, *Refleksione. Kritikë (letrare), analiza dhe mendime*” (përgatiti Albert Ramaj), Prishtinë 2005, fq. 216 dhe 220.

Kurse studiusia e njohur franceze Nathalie Clayer, Hasan Kaleshin e vlerëson si studiuesin i cili kishte dalur disi “nga linja e historiografisë zyrtare jugosllave.”²¹³⁹

Prof dr. Zekria Cana në ditarin e tij të titulluar; “Ditari i robërisë” në mes tjerash shkruan:” Posa u rithemelua Instituti Albanologjik me 1967, drejtor i tij, Femi Agani, vajti në Beograd e kërkoi Hasan Kaleshin dhe e solli në Prishtinë. E vendosi aty ku e kishte vendin, në kabinetin e punës bashkë me Anton Çetten, Rexhep Qosjen dhe shkruesin e këtyre radhëve (Zekeria Canën N.A). Hasanit ju krijuan të gjitha kushtet e nevojshme shkencore që t’i rrekej kërkimeve shkencore nëpër arkiva e biblioteka brenda dhe jashtë shtetit, që të dilte me kumtesa e referate në sesione, simpoziume e kongrese shkencore. Shpresohet se ai do ta kryente projektin e madh shkencor në lidhje me kontributin e shqiptarëve në letërsinë, gjuhën dhe kulturën osmane, për të ndriçuar marrjet dhe dhëniet e ndërsjellat shqiptaro- osmane”²¹⁴⁰.

Akademik Rexhep Qosja, në ditarin personal të studiuesit Sadullah Brestovci, në lidhje më Hasan Kaleshin, përshkruhet kështu: “Me 26. 3. 1976 në mbledhje për të parën herë pas sa e sa vitesh(Rexhep Qosja N.A) tha se duhet t’ju drejtohem për bashkëpunim, Hasan Kaleshit e Shefqet Pllanës sepse janë shkencëtarë të njoftur edhe jashtë”.²¹⁴¹

Prof. dr. Mehmet Halimi thotë;” Kur kam filluar punën në Institutin Albanologjik, unë në atë kohe isha asistent në degën e gjuhës, ishim në objektin e vjetër, Hasanit i vinin letra nga e gjithë bota, për pjesëmarrje në konferenca të ndryshme, gjithë Institutit nuk na vinin letra sa i vinin vetëm Hasanit. Dy herë më ka rënë të shkoj dhe ta pyes për disa probleme gjuhësore, na ka pritur mirë dhe nuk ka pretuar të na ndihmojë”²¹⁴².

Studiuesi i Peter Bartl, njeriu që e njohu nga afër Hasan Kaleshin, me rastin e vdekjes së tij, në një nekrolog të botuar shkruan: “Hasan Kaleshi ndermorri studime të zgjeruara në arkivet e hulumtimeve në Vjenë dhe Stamboll. Ai ishte njëri ndër njohësit më të mirë të letërsisë rilindase shqiptare. Për të ardhmen kishte plane të mëdha, të cilat pa prezencën dhe kontributin e tij janë pothuaj të perealizueshme. Për Albanologjinë vdekja e tij është një humbje e pazëvendësuar. Miqtë e tij nga Mynihu jo vetëm që vajtojnë për një dijetar por edhe për një njeri, i cili gjendej gjithmonë për çdo vështirësi si shkencore njashtu edhe njerëzore.”²¹⁴³

Kurse, Martin Camaj, shkruante: “ Kaleshi si njeri e shkencëtar pati cilësi të posaçme, për këtë vdiq pa qenë i kuptuam prej rrethit ma të ngushtë”²¹⁴⁴.

²¹³⁹ Nathalie Clayer, *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar*, Përpjekja, Tiranë, 2009, fq. 13.

²¹⁴⁰ Zekria Cana, *Ditari i Robërisë 1*, Rozafa, Prishtinë, 2000, f. 125.

²¹⁴¹ AK, F. Sadulla Brestovci, k. 2, f. 6.

²¹⁴² Informatë nga Prof. dr. Mehmet Halimi, (1937), dhënë më autorit në Prishtinë më 10.9. 2010.

²¹⁴³ Botuar në: Südost-Forschungen, nr. 35 (1976) f. 252-253. Përktheu nga gjermanishtja Albert Ramaj.

²¹⁴⁴ Martin Camaj, *Hasan Kaleshi (1922- 1976)*, në: “Shëjzat”, Romë, 1978, fq. 281.

Dr. Hasan Kaleshi, bashkëpunëtor i lartë shkencor i Institutit Albanologjik të Prishtinës

Me rifillimin e punës së Institutit Albanologjik më 1967, dr. Hasan Kaleshi, në bazë të recensionit të shkruar nga akademik Mehmed Begoviq, prof. dr. Mark Krasniqi dhe prof. dr. Idriz Ajeti, zgjidhet bashkëpunëtor i lartë shkencor i Institutit Albanologjik të Prishtinës në degën e historisë, punë që do ta bëjë deri më 1970.²¹⁴⁵

Ndonëse kontributi i H. Kaleshit në këtë Institucion²¹⁴⁶ ishte i shumanshëm, në këtë punim do të mundohemi ti fokusojmë vetëm ato punime që Hasan Kaleshi i botoi ne organin shkencor të këtij institucioni, përkatësisht në revistën “Gjurmime albanologjike”.²¹⁴⁷

Në vitin 1952 me qëllim të përcaktimit të veprimtarisë së Institutit Albanologjik, Pleqësia për Arsim e Kulturë e Kosovës fton në mbledhjen gjuhësore të Prishtinës: Elhami Nimanin, Prof. Vojislav Dançetoviqin, Prof. Selman Rizën, Prof. Esad Mekulin, Zekerija Rexhen, Hasan Kaleshin, Idriz Ajetin, Anton Çettën, Ali Rexhën dhe Sylejman Drinin.

Në këtë mbledhje, pasi trajtohen problematikat rreth themelimit të një institucioni që do të merrej me kulturën materiale e shpirtërore të shqiptarëve në RFPJ etj., nxjerr përfundimin dhe themelon një komision prej tre vetave: Prof. Vojislav Dançetoviqin, Prof. Selman Rizën dhe Hasan Kaleshin për hartimin e projektstatutit të Institutit Albanologjik, të cilët e përpilojnë projekt statutin prej 9 neneve dhe ua paraqesin organit përkatës, ku në nenin 1 të këtij Projekt Statuti thuhet: “*Me qëllim gjurmimi shkencuer dhe zhvillimi të matejmë të kulturës kombtare të Shqiptarëve në RFPJ themelohet Instituti Albanologjik*”²¹⁴⁸, ku vazhdohet edhe me 8 nene të tjera të cilat e përcaktojnë punën e mëtejme të Institutit që pritej pas një viti me 1953 edhe praktikisht të filloj punën.

Më datën 08. 7. 1953 në Seminarin e Albanologjisë pranë Fakultetit Filozofik të Beogradit, mbahet mbledhja për organizmin e punës së Institutit Albanologjik në Pr-

²¹⁴⁵ Riza Sadiku, *Vep. e cit.*, fq.16 - 24 (Vlen të ceket se drejtor i IAP në këtë kohë ishte dr. Fehmi Agani). Hasan Kaleshi bashkëpunëtor i lartë shkencor i Institutit Albanologjik të Prishtinës ishte prej 1.X.1967 deri më 31.XII.1972. Shih Institutit Albanologjik i Prishtinës, botim jubilar, “*Tridhjetë vjet të Institutit Albanologjik*” (1976-1997), Prishtinë, 1997, fq. 31; Nuridin Ahmeti, *Hasan Kaleshi ndër themeluesit dhe bashkëpunëtor i lartë shkencor i Institutit Albanologjik të Prishtinës*, në: “Hasan Kaleshi”, Kerçovë, 2012, fq. 142- 155.

²¹⁴⁶ Hasan Kaleshi ishte njeri prej themeluesve të Institutit Albanologjik me 1953, Arkivi i Kosovës, Fondi. Institutit Albanologjik i Prishtinës, v. 1953-1955, Rexhep Ismaili, *Pasionet dhe pësimet e Selman Rizës*, ASHAK, fq. 387.

²¹⁴⁷ Numri i parë i “Gjurmimeve albanologjike” doli më 1962 dhe e botonte Fakulteti Filozofik i Prishtinës. Pas rithemelimit të Institutit Albanologjik më 1971 “Gjurmimet albanologjike” do të bëhen organ i këtij institucioni dhe do të profilizohet në tri seri. Seria e shkencave historike, seria e shkencave filologjike dhe seria e shkencave folklor-etnologji që do të dalë një herë në vit. Në vitin 1968 revista do ta ketë edhe redaksinë e re, në mesin e së cilës do të jetë edhe emri i Hasan Kaleshit.

²¹⁴⁸ Arkivi i Kosovës, (AK), F. Institutit Albanologjik i Prishtinës (IAP), v. 1953- 1954.

ishtinë, ku në këtë mbledhje, përveç pjesëmarrësve të tjerë, ishte edhe Hasan Kaleshi, siç thuhet në procesverbal, Hasan Kaleshi ishte në cilësinë e asistentit pranë grupit të Orientalistikës në Beograd. Në këtë mbledhje Elhami Nimani i njofton pjesëmarrësit, përveç tjerash, se Këshilli Ekzekutiv krahinor për Kosovën ka aprovuar hapjen e Institutit Albanologjik në Prishtinë, por si problem kryesor sipas Elhami Nimanit përbejnë: Seksionet e Institutit, kuadrat permanent, bashkëpunëtorët dhe puna konkrete ndër seksionet e ndryshme. Pas një diskutimi për organizimin e punës së Institutit Albanologjik në këtë mbledhje, merret vendim që të hapen seksioni i gjuhësisë, letërsisë dhe historisë dhe për organizimin sa më të përsosur të degëve, siç thuhej në këtë mbledhje, prapë me vendim të anëtareve do të ngrihet një komision i përbërë nga Hasan Kaleshi, Prof. Vojislav Dançetoviqin, Prof. Zekerija Rexha. Edhe me ndarjen e seksioneve të lartpërmendura Hasan Kaleshi i caktohen detyra të ndryshme, si bashkëpunëtor permanent në seksionin e letërsisë, bashkëpunëtor me korrespondencë në seksionin e historisë, hartues të fjalorit letrar së bashku me Anton Çettën e Martin Camajn etj.²¹⁴⁹

Përfundim

Dr. Hasan Kaleshi vdiq më 19 korrik 1976, në moshën 54-vjeçare, pikërisht atëherë kur iu desh më së shumti shkencës shqiptare e në veçanti historiografisë shqiptare. Nga veprat e lëna dhe nga shkrimet në lëmin e historiografisë, sidomos në veçanti nga intervista e dhënë për “Botën e re”, për të cilën bëmë fjalë më lart, dalin të qarta pikëpamjet e tij për historiografinë shqiptare.

Si në Institutin Albanologjik por edhe më vonë kur kalon në Fakultetin Filozofik të Universiteti të Prishtinës²¹⁵⁰, punoj për ndërkombëtarizimin e shkencës dhe kulturës tonë, ishte nga të parët që ngritë zërin kundër imponimit të kulturës ruse në botimet e ndryshme në Shqipëri.²¹⁵¹

Dr. Hasan Kaleshi, përveç punimeve të lartpërmendura, i mbeten të papublikuara edhe mbi 250 dokumente, dorëshkrimet e dokumenteve kryesisht janë të shkruara me dorë në gjuhën frënge, përveç dokumenteve në fjalë i mbeten të pabotuara edhe mbi 240 dokumente në gjuhën gjermane. Si dhe shumë dokumente tjera të hulumtuara në arkivin e Vjenës, Ankarasë dhe Stambollit ku flitej për personalitetet e ndryshme të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare.²¹⁵²

²¹⁴⁹ AK, F. IAP, v. 1953- 1954; Rexhep Ismajli, *Pasionet dhe pësimet e Selman Rizës*, ASHAK, Prishtinë, 2009, f. 87- 90.

²¹⁵⁰ Shih: Studjohet historia e vendeve ballkanike 1878- 1945, në: “Rilindja”, Prishtinë, 21. 11. 1972.

²¹⁵¹ Nuridin Ahmeti, *Ribotohet pas 60 vjetësh shkrimi i Hasan Kaleshi- Rusifikimi i botimeve në Shqipëri*ni, në: “She-nja”, nr. 23, mars, 2013, Shkup, Prishtinë, Tiranë, fq. 80- 82.

²¹⁵² Dr. Riza Sadiku, pun. i cit., fq. 229-245.

Në përmbyllje mund të themi se profesor Kaleshi, si njohës i të gjitha atyre gjuhëve, autor dhe bashkautor i shumë punimeve nga lëmi i historiografisë, por edhe më gjerë, kishte një kulturë të lakmueshme shkencore. Si i tillë, ai i dha një ndihmesë shumë të çmuar historiografisë shqiptare në përgjithësi.

Është detyrë e atyre që patën fatin ta njohin profesor Kaleshin, e në veçanti të ish-studentëve të tij, që të bëjnë më shumë për personalitetin e tij.

Izmi ZEKA, Gjilan

Rinjohje me njeriun - Sadullah Brestovci - i cili historinë e mbështeti mbi baza shkencore

Ndër shumë intelektual që i shërbyen shkencës shqiptare, me plotë devotshmëri, e në veçanti historisë, si shkencë shoqërore, duke kristalizuar shumë segmente që kanë të bëjnë me zhvillimin, njohjen dhe procesin në lëvizje të popullsisë shqiptaro-serbe e malazeze është mr. Sadullah Brestoci. Njohja e shkëlqyeshme e historisë kombëtare bëri që t'i rreket një periudhe që atëherë ishte e pastudiuar, e pahulumtuar, dhe nuk kishte ndonjë analizë shkencore të thukët, që do të plotësonte boshllëkun që kishte shkenca e historisë. Ndaj, me përkushtim, arriti që t'i bëjë sfidë problemeve të natyrave të ndryshme, që për kohën kur bëri këto studime, ishin dhe mbeten tepër të rëndësishme. Studimet e bëra në raportin shqiptaro-serbo-malazez janë kapitull i rëndësishëm dhe kapital, për moshën kur e punoi, duke pasur parasysh shkencën shqiptare si tersi që ende gjendej në fillimet e saja. Pasqyrimi i drejtë, objektiv, në relacionet e përmendura ishin ballafaqim i drejtpërdrejtë me politikën zyrtare që udhëhiqej në Kosovë dhe me pushtetin serb, që shkatërronte çdo kaptinë të historisë kombëtare që shprehte luftën për pavarësi, ruajtjen e integritetit territorial etj. Në kohën ku po përgatiste temën e disertacionit "Marrëdhëniet shqiptaro-serbo 1878-1912" sëmundja e rrëmbeu pamëshirshëm në moshën 46 vjeçare. Kur kihet parasysh angazhimi i tij duke hulumtuar arkivat sidomos të ish Jugosllavisë (Beogradit dhe Cetinës), që hoqi mykun e në këtë vijëzim duke e parë shkencën në mënyrë kritike, vërtetë shohim korifeun e një periudhe që mbeti bazament edhe për gjeneratat e sotme.

Sadullah Brestovci lindi në Gjilan më 13. 10 1933, rridhte prej një familje të varfër e punëtore. Shkollën fillore e kreu në vendlindje, kurse Normalen në Gjakovë në vitet 1952-1953. Fakultetin Filozofik, grupi i Historisë e kreu me plotë sukses në vitin shkollor 1958 -1959 në Beograd. Aso kohe kishte nevojë të madhe për mësues dhe profesor. Ai në fillim filloi të punoi në gjimnazin e Gjilanit e pastaj në Shkollën Normale të Gjilanit, në vitet 1959-60, në cilësinë e profesorit të historisë, ku punoi deri në vitin 1962. Një kohë ishte drejtor i Shkollës së Mesme Ekonomike, kurse gjatë viteve 1965-66 kthehet përsëri në Shkollën Normale të Gjilanit.

Në shtator të vitit 1966, Sadullah Brestovci, filloi të punoj në Prishtinë në Shkollën Normale “Milladin Popoviq”. Aftësia dhe vullneti që kishte për njohuri edhe më të gjëra, për tu futur edhe më thellë në shkencën e historisë, u regjistrua në studimet pasuniversitare në Fakultetin Filozofik të Beogradit, në vitin 1967, grupi i Historisë, Në studimet pasuniversitare në Beograd ishte ndër studentët më të dalluar, ku flet edhe mesatarja e provimeve të dhëna 8.40. Në vitin 1968, Sadullah Brestovcin e gjejmë asistentë të historisë në Institutin Albanologjik të Prishtinës. Gjatë kësaj kohe kishte bërë studime të shumta shkencore, rreth temës së magistraturës “ marrëdhëniet serbo – shqiptare prej Tanzimatit e Naçertanisë së Ilia Garashaninit gjerë te lufta serbo-turke e viteve 1876-1878”. Sadullah Brestovci ishte njohës i arkivave rreth çështjeve shqiptaro-serbo- mala-zeze të shekullit XIX dhe fillim shekullit XX.

Duke e shikuar në mënyrë kritike punën shkencore të profesorit të nderuar konsideroj se, edhe pse pati një jetë të shkurtër shkencore dhjetë vjeçare, bëri shumë që të ndriçoj e sistemoj disa procese, që shikuar në sferën e interesit të përgjithshëm hapi rrugën për të hyrë aty ku më së shumti ndihej nevoja e historisë kombëtare. E në veçanti të gjeneratave të reja të cilët kishin njohuri krejt të mangëta për tre popujt që historikisht janë ballafaquar me probleme, nga njëherë edhe të skajshme, që kishin si përfundim denigrimin, shkatërrimin, asimilimin etj. Trajtimi i çështjeve, duke paraqitur dokumentet arkivistike, paralelisht paraqesin vizion të qartësuar rreth konceptcionit dhe pragmatizmit në shtjellimin problemor të aspekteve retrospektive që mundësojnë krijimin e një pasqyre sa më reale shkencore. Puna e tij shkencore shihet edhe në studimet e bëra, gjegjësisht paraqitja e tij në simpoziume, kongrese etj, psh. në vitin 1975 në Kongresin e Tretë Intrenacional për Evropën Juglindore në Bukuresht si dhe në Konferencën e shtatë të Historianëve të Jugosllavisë në Novi Sad më 1977 me kumtesën “Lëvizja Nacionalçlirimtare Shqiptare dhe Serbia në 60-të vjetshin e shekullit XIX”. Po ashtu në Konferencën mbi 100 vjetorin e LSHP - së mori pjesë me temën “Mbi disa momente të Marrëdhënieve shqiptaro-serbe gjatë kohës së Lidhjes së Prizrenit”, dhe në Shqipëri po ashtu me rastin e 100 vjetorit me temën “Lidhja Shqiptare e Prizrenit dhe popullsia serbe e Kosovës”.

Shikuar në relacionin e kohës, sidomos kumtesat për LSHP - në shënojnë një hap të ri në ndriçimin e kësaj ngjarje të madhe historike, ku Sadullahu me potencialin intelektual vuri në pah dhe nxori në dritë raportet shqiptaro -serbe gjatë gjysmës së dytë të shekullit XIX dhe ndikimi i saj në zhvillimin e ngjarjeve të mëtutjeshme. Veprimtaria e mr. Sadullah Berestovcit ishte shumëdimensionale, e bujshme, profesionale, relativisht nga të tjerët e pastudiuar, e pahulumtuar, pra paraqitet pothuajse, krejt e re, që ngjallë kritika sa të nevojshme, aq edhe ndihmëse për shkencën e historisë. Opusi i tij i gjerë, puna e palodhshme në Institutin Albanologjik, më vonë detyra e shefit të degës së historisë, si dhe sekretar i revistës “Gjurmime Albanologjike”- seria e shkencave historike paraqesin një kompleks që ridimensionuan shkencën si tersi, e në veçanti i

dhanë formë të re historisë si një disiplinë shumë e rëndësishme për shkencën tonë. Se sa bëri punë intelektuale e shkencore, mund të shihet edhe vargu i madh i studimeve, gjithnjë duke pasur mbështetje profesionale e historike siç janë : “Marrëdhëniet shqiptaro-serbe-malazeze gjatë viteve 1839-1856” në “Gjurmime Albanologjike”- seria e shkencave historike II Prishtinë 1972, “Lëvizja Kombëtare Shqiptare dhe marrëdhëniet shqiptaro-serbe –malazeze gjatë krizës lindore më 1875 - 1878” në “Kosova”, nr.3, Prishtinë 1974; pastaj “Lëvizja Kombëtare Shqiptare në vitet 60-70 të shek.XIX në dritën e burimeve arkivore serbe”” Gjurmime Albanologjike”- seria e shkencave historike III, 1973, Prishtinë;”Memorandumi i një të panjohuri mbi politikën që duhej ta ndiqte Serbia ndër shqiptarët”, në “Gjurmime Albanologjike”- seria e shkencave historike III, 1973, Prishtinë;” Disa momente të marrëdhënieve shqiptaro – serbe - malazeze në fund të viteve 50-të dhe fillim të viteve 60 – të të shek. XIX”, “Gjurmime Albanologjike”- seria e shkencave historike IV-V/1974-1975, Prishtinë; “Qëndrimi i Serbisë ndaj Shqiptarëve dhe Lëvizjes së tyre Kombëtare të viteve 1862 – 68 ”, në “Gjurmime Albanologjike”- seria e shkencave historike VI,1976, Prishtinë; “ Shembulli i shkëlqyeshëm i qëndrimit të drejtë të Haxhi Ymer Prizrenit” në “Rilindja”, 13-14 maj 1978, Prishtinë.

Më 1973, pas një pune disa vjeçare mr. Sadullah Brestovci i ofroi për botim, studimin e shkruar”Marrëdhëniet shqiptaro-serbe të viteve 1830-76-78 “,institutit Albanologjik. Mirëpo, ky studim, libër nuk arriti të botohet siç thuhet, për shkak të mjeteve financiare. Por, nëse e shohim në kohën kur ky punim aq voluminoz dhe studim për dy popuj u shkrua, dhe kur kmi parasysh me çfarë motivacionesh shiheshin shqiptarët, vështirë është të jetë bindës arsyetimi i refuzimit për botim në mungesë të mjeteve financiare dhe teknike. Më thotë mendja se në shkencën shqiptare, e sidomos , aty ku shihej realiteti në baza historike, censurimi ishte gjithnjë i përmasave të gjëra, ku shtypej vullneti intelektual e shkencorë, e të shprehurit objektiv gjithnjë mbetej në margjina të kohës. Megjithatë, i ndjeri mr. Sadullah Brestovci ia arriti relativisht qëllimit duke qenë pjesë në elaborimin e hedhjes në dritë të shumë çështjeve kardinale në raportin midis shqiptarëve dhe serbëve në shek. e XIX, që mundësoi dhe parapërgatiti elementet bazë për studimet e mëvonshme për këtë periudhë historike.

Historiografia shqiptare, pas vdekjes së tij, me botimin e studimit “Marrëdhëniet shqiptare-serbo-malazeze të vitit 1830-78” u pasurua, njëkohësisht shek. i XIX që ishte pothuajse pak i studiuar, e i përfolur në mënyra të ndryshme u rëndit në shekuj që shqiptarët me çdo kusht u munduan të kenë një shtet, një gjuhë, një kulturë dhe ç’ishte më primare u zhveshën synimet dhe tendencat e popujve fqinjë, për të sakatosur trungun shqiptarë. Aftësia inventive, metoda e lartë shkencore dhe parimore janë unike të kohës së tij. Mjeshtëria e veçantë e futi në pjesë më të errtë në brendi të historisë, duke na njohur me rekonstruktimin e jetës politike, ekonomike e shoqërore të një pjese të popullsisë së Ballkanit.

Në kohën kur shkenca shqiptare kishte më së shumti nevojë për intelektual me dhunti të natyrës, atëherë kur përgatitej për temën e disertacionit, që me padurim e priste, ai mbylli sytë. Historia shqiptare humbi njeriun e zbulimeve, seleksionimeve dhe përpunimeve arkivore, që pa mëdyshje mbeti një zbraztësi në universin e shkencës shqiptare. Mr. Sadullah Brestovci vdiq më 1979.

Mary MOTES, Florida

The day of the flag

Albania's Day of the Flag, celebrating the proclamation of independence in 1912, fell on November 28th, the day before Yugoslavia's Day of the Republic. On November 27th, 1968, our students in Pristina finally made the headlines in the Year of Revolution with a demonstration that turned into what the international press classified as a riot in which ten policemen and several students were badly injured and one boy killed.

It was my second year as English lector in Pristina and by chance I was right outside the Faculty of Philosophy that afternoon when the demonstration began. And having just bought my ticket for the overnight train to Belgrade, I was right in the capital the next morning and able to give an account of what I had seen. There it was in the Foreign Office report: suddenly the shouts and shots as a group of students at the Faculty steps in the November afternoon gloom formed a column and in a flash there was the red and black of the Albanian flag at the head. As they swung round, heading for the centre of Pristina, boys seemed to spring out of the ground, and so did banners. In Serbian:

DOWN WITH COLONIALISM IN KOSOVO! and in Albanian: *DUAM REPUBLIK!* We want a Republic! - *DUAM REPUBLIK!*

Just as suddenly everyone else in sight had disappeared except for a group of Faculty teachers, all but one Albanian, who had been trying to stop them. Fehmi Agami, the Albanian sociologist who was to become an international figure at the peace talks at Rambouille in 1999 before he was murdered, had been the most distraught.

One of them hit me! he kept saying. My students! They said "If you are not for us you are against us!"

As we watched the police starting to appear, one of the other lecturers commented that the students were smart; they acted a day early because they knew the 'security organs' were expecting trouble after the piece in *Zeri i Popullit*, the Albanian paper, which was demanding why Kosovo was not a Republic, like Macedonia. Before the war Macedonia had just been part of Southern Serbia too.

But one of the reasons for the demonstration everyone said afterwards was the refusal to rule the Day of the Flag a holiday, with the closing of schools and certainly there were a lot of school boys taking part.

Ever since the Brioni Plenum of 1966, “The Second Liberation,” which had in effect ended Serbian dominance in Kosovo with the fall of Rankovic, the tempo of Albanization had been increasing. By 1968 the Albanian language was gaining dominance; mandatory for Serbian school children, increasingly demanded at Faculty level and seen more and more not as a shameful admission of a peasant background but a badge of honour. (Serbian was the official language in Kosovo, Turkish the language of town Albanians.) The more ‘cultured’ Tosk version of Albanian had been officially adopted too from Tirana and everything from ‘real’ Albania, from cognac and pickles to academic monographs were front and centre in shop windows. It was no wonder Serbians were unsettled well before October when Albanians began raising the Albanian flag, the red flag with the black, double-headed eagle, first over the League of Prizren house, considered the birthplace of Albanian nationalism, which had been restored and opened that July as a museum. It flew over wedding parties; it led to scuffles and some arrests and throughout Kosovo incidents were reported of the flag being torn down and burned by Serbians.

It’s hard for the peasants to understand, and the school children,” one of my Albanian friends said uncomfortably, “when it’s the same flag.”

Most of my Albanian students were still wary of talking openly about any of this; they had all grown up well before the Plenum when singing an Albanian song or wearing red and black could get you beaten up or rounded up. But most seemed to feel within safe Socialist guide-lines to state the magic number: 70%. Once the population of the province became 70% Albanian, there would be a democratic obligation to designate Kosovo a Republic. There seemed a certain innocent faith that that would indeed happen and with the Albanian birth-rate the highest in Europe that was very close. As the students joked Albanians practice biological warfare.

No-one ever talked of union with Albania, but would point out slyly that Albania might be poorer than Yugoslavia, but not poorer than Kosovo and toss out population figures-more Albanians lived outside little Albania than in.

I was to run into Fehmi Agani again that afternoon. Like me, he had found it impossible to just go home and had been drawn back to the centre of Pristina where we were stopped by police barricades. Ambulances and jeeps were racing by in the dusk and we could hear shouting and gunfire from the direction of the parliament building. Many of the Albanian students had guns; I had heard two discussing what they should get; a stereo or a gun- “Are you Albanian or not!: A gun, of course!”

Fehmi Agani was still distraught. As we turned back he was repeating over and over, that times had been hard but “now we have so much! And *now* they are throwing it all away! Everything we’ve been working for! Republic is not important. It’s just a word!

NOW when we have almost everything, NOW they have thrown it all away!

Students were coming back behind us, and he suddenly declared "I cannot be seen here! A teacher now on the street", and he hurried away.

With the Brioni Plenum had come revelations of the persecution and murder of Albanians especially teachers and intellectuals. Teachers were blamed for unrest. One Serbian teacher told me that Albanian peasants "didn't even know they were Albanian till the teachers went out to the villages and started making trouble." The only Albanian in the English department said you could get an education, in Belgrade or Zagreb, but were discouraged from returning to teach in Kosovo. That was one of the reasons Kosovo had so far to catch up.

There was a journalist from Radio Pristina in the bus going down to the station, that night who confirmed that one Albanian boy had been killed and ten police were still in hospital. And demonstrations had been held in other towns in Kosovo, places that in a more developed part of the world would be called villages. And Macedonia had reported disturbances too, in her towns along the Albanian border. So when I got to Belgrade I expected to be asked what had happened by my Serbian friends. In fact they told me what had happened: Albanians had been attacking Serbs. They had destroyed all the Serbian shops in Pristina.

No they hadn't. Or rather, they had but they'd done the same to the Albanians: the Albanian greengrocer opposite the Faculty, the watchmaker, the little booth with fresh bread and *cofta*, the Albanian hamburger. I'd watched them do it, smashing the windows with the sticks from their banners and the wooden staves from the fencing along the flower borders in Marshal Tito Street. They'd bashed in all the glass at *The Three Hats* and the windows of two cars which had slowed down and then the coach from Prizren smashing the windows all round, the passengers sitting there, glass in their hair and on their shoulders. But they hadn't been attacking ordinary Serbs, ordinary anyone. They'd just been grinning, exultant, like they'd taken a dare and done it.

I was staying with my oldest Serbian friend and she was telling me I shouldn't talk about these things "when you don't know the facts."

Neighbours had come in for coffee to see if I was alright. One reported the Belgrade hospital near them was full of Serbian and Montenegrin policemen. They had sent them up from Kosovo because the hospitals down there were full.

But, I said, there were far more Albanian police in the police force in Kosovo now. And she replied triumphantly that was why they had to get the army from Nis! "It's so dangerous there now! All the police are Shiptars!"

By then there was a frontier post set up on the Macedonian Republic border at the Kacanik gorge and tanks in the streets of Pristina from Nis, to the north, the real Serbia. But to everyone's surprise at the Faculty, apart from some stiff prison sentences for the

ring leaders, the pace of Albanisation went right on. But from then on, no longer was everything dated either before the Brioni Plenum or after, but from “Before” the demonstration or “After” the demonstration as in (Albanian student speaking) “I got on OK with Serbs before the demonstration.” Or (Serbian student speaking) “I had so many Albanian friends before the demonstration.”

Frrok KRISTAJ, Prishtina

Në kujtim të Anton Çettës

Studiuesi që dha kontributin më të madh në letërsinë gojore shqiptare ishte Anton Çetta. Rëndësia dhe vlera e materialeve të mbledhura e të botuara nga Anton Çetta nuk shprehet vetëm në sasinë e tyre, por, para së gjithash, në cilësinë dhe shumëllojshmërinë e tyre. Ai i mbledhi dhe i publikoi (me botime të veçanta e nëpër revista shkencore) ato krijime që kishin një kuptimësi të qenësishme për botën shqiptare në përgjithësi dhe për botën shpirtërore të shqiptarëve në veçanti.

Ato krijime ngërthejnë në vetë aso kuptimesh e aso vlerash që mund ta pasurojnë edhe më shumë artistikisht shpirtin e shqiptarit. Me një fjalë, ai voli materialet folklorike të kësaj letërsie të pavdekshme, në të cilën rreh zemra e popullit, pasqyrohen aspiratat e mendimet kombëtare e uneversale të tij.

Anton (nga i ati Lazër dhe e ëma Agata) Çetta u lind në Gjakovë në vitin 1920. ishte vetëm nëntë muajsh kur u shpërngulën prindërit e tij në Tiranë. Atje ata jetuan tre vjet. Meqenëse i ati i Antonit - Lazëri i takonte Partisë Demokratike të Fan S. Nolit, regjimi i mbretit Zog e kishte burgosur. Pas lirimt nga burgu, Lazëri me bashkshorten Agata dhe djalin Anton kthehen në Prizren. Në këtë qytet muze Anton Çetta kreu tri klasë fillore te mësuesi Lazër Lumezi, që atëbotë ishte intelektual i njohur. Pastaj, i ati i Antonit me familjen e vet migruan në Francë. Këtë migrim e bëri nga frika se pushteti mbretëror e kishte në shenjestër për ta riburgosur. Në Francë qëndroi deri në vitin 1928, ku u kthye në Tiranë e ku qëndroi deri në vitin 1941. Gjatë asaj kohe Antoni i kreu edhe klasat e mbetura të fillores, pastaj ndoqi mësimet në Liceun e Korçës dhe më vonë atij iu akordua një bursë me të cilin ai e vazhdoi shkollimin në Liceun klasik në Milano të Italisë.

Me të kthyer nga Italia gjen punë në Post - telegrafinë e Tiranës prej nga kalon në detyrën e përgjegjës të Postës në Prizren. Në vitin shkollor 1945-1946 Anton Çetta punoi në Gjimnazin e Prizrenit. Gjatë atij viti udhëhoqi korin e shkollës, por njëherësh ishte edhe ndër anëtarët e para të rregullt të shoqërisë kulturore-artistike "Agimi" të Prizrenit e më vonë edhe kryetar i saj.

Në vjeshtën e vitit 1946 u regjistrua në Fakultetin Filologjik (dega e gjuhës frënge) të Universitetit të Beogradit (në Serbi). Studimet i krue në vitin 1950 ku edhe u emërua asistent në Seminarin e Gjuhës dhe Letërsisë Shqipe, që funksiononte në kuadër të

Fakultetit Filologjik të Uneversitetit të Beogradit. Në këtë detyrë punoi plot dhjetë vjet. Dy-tre vjet më vonë (1952-1953) së bashku me shefin e atëhershëm të Seminarit Shqiptar Vojislav Dançetoviq dhe me Kadri Halimin, etnograf, përgatiti (në tri vëllime) këngët më të njohura popullore të mbledhura në Kosovë dhe në Dukagjin. Meqenëse në ato vëllime kishte botuar edhe këngë popullore për Spiro Kapedanin e Ramë Bllacën, pushteti serb iu kërcënua Antonit me burgosje, e kjo e shtyri ta braktisë Beogradin dhe të kthehet në Prishtinë në vitin 1961, kohë kjo kur edhe në Prishtinë u hap Fakulteti Filozofik. Në këtë fakultet ai emërohet mësimsdhënës i gjuhës dhe letërsisë shqipe, ku ligjëron lëndën e letërsisë së vjetër popullore (shqiptare).

Në vitin 1968 kaloi në Institutin Albanologjik të Prishtinës. Atje udhëhoqi degën e folklorit. Plot tëtëmbëdhjetë vjet punoi në Institutin Albanologjik, pra deri në vitin 1986, kur edhe u pensionua.

Për aktivitetin shkencor, kulturor e kontributin e tij në përkthimin e shumë veprave, Anton Çetta u laurua shumë herë me çmime e shpërblime të njohura, e ndër to edhe me Çmimin e Dhjetorit.

Vjelësi më i njohur i letërsisë gojore

Profesor Anton Çetta kaloi në amshim pikërisht më 3 nëntor 1995, kurse u varros më 4 nëntor (1995) në Prizren.

Anton Çetta ishte shkrimtar - poet për fëmijë, shkenctar, përkthyes, hartues i teksteve shkollore, humanist, mbledhës i folklorit shqiptar, veprimtar e patriot. Ai gjatë jetës së vet botoi këto vepra: **“Këngë popullore të Kosovë-Metohisë” II e III**, “Mustafa Bakia” Prishtinë, 1954, përmbledhjen e poezive për fëmijë **“Në prehen të gjyshes”**, Prishtinë, 1956, **“Libër leximi”** për klasën III-IV të gjimnazit dhe të shkollave të mesme profesionale, “Rilindja”, Prishtinë, 1959, **“Nga proza popullore e Drenicës”, I e II**, “Rilindja”, Prishtinë 1963 e 1972, **“Balada dhe legjenda”**, Instituti Albanologjik në Prishtinë, Prishtinë, 1973, **“Këngë kreshnike” I e III**, IAP, Prishtinë 1974, **“Albanske narodne balade”**, “Jedinstvo”, Prishtinë, 1976, **“Përralla” I e II**, IAP, Prishtinë, 1979, **“Kërkime folklorike”**, “Rilindja”, Prishtinë, 1981, **“Albanske zagon-etke”** (Kashelasha shqipe), SANU knjiga 4, Beograd, 1976, **“Këngë dasme” I e II**, “Rilindja”, Prishtinë, 1980 e 1984, **“Nga folklori ynë” I, II e III**, “Rilindja”, Prishtinë, 1983, **“Anekdota” I e II**, IAP, Prishtinë, 1987 dhe **“Vajtime, gjamë dhe elegji”**, IAP, Prishtinë, 1987.

Profesor Anton Çetta pa dyshim se me punën e vet si vjelës (mbledhës), botues dhe studiues i letërsisë sonë gojore dha një ndër kontributet më të mëdha që njeh deri më tash historia e letërsisë sonë gojore. Rëndësia dhe vlera e materialeve të mbledhura e të

botuara nga profesor Anton Çetta nuk shprehet vetëm me sasinë e tyre, por edhe me cilësinë e jashtëzakonshme.

Një fushë tjetër që ka gjurmuar me vëmendje të vazhdueshme Anton Çetta është ajo e bisedave alegorike, ku spikatin aftësitë e një imagjinate të mprehtë krijuese.

Në qendër të interesimeve shkencore të Anton Çettës ka qenë edhe kënga historike, këto dëshmi konkrete të vetëdijes kombëtare të krahinave të ndryshme etnike shqiptare në Gadishullin Ilirik (Ballkanik). Nëpërmjet këngëve historike Anton Çetta është përpjekur të vërë në pah, në dritën e të dhënave të këngëve, atdhetarizimin e popullsisë shqiptare të Kosovës, përkatësisht përpjekjet e sakrificat e tij të vazhdueshme për liri e pavarësi kombëtare.

Profesor Anton Çetta ka marrë pjesë edhe në shumë simpoziume e konferenca shkencore, si në Simpoziumin për Gjergj Kastriotin - Skënderbeun (mbajtur në Tiranë në vitin 1968), ku u prezentua me kontributin shkencor të tij “Fytyra e Skënderbeut në traditën popullore”. Me atë rast ai kishte sjellë njoftime të reja rreth përhapjes së këngëve dhe gojëdhënave për kryeherin tonë kombëtar edhe në trevën e Kosovës.

Anton Çetta, apo siç e njihnin edhe si Plaku i Kosovës ose edhe Plaku i Shqiptarizmit gjatë punës së tij në Institutin Albanologjik në Prishtinë përmbushi gati në tërësi projektin prej 25 blenjësh me materiale të letërsisë gojore në Kosovë dhe trojet tjera etnike shqiptare jashtë Shqipërisë së sotme. Me iniciativën dhe punën e tij të palodhshme në Institut ngriti Arkivin e Degës së Folklorit, ku u grumbulluan mbi 50 mijë njësi folklorike të mbledhura në terren nga punonjësit e rregullt shkencorë dhe bashkëpunëtorët e jashtëm të Institutit. Në anën tjetër, shtatë vjet me radhë e udhëhoqi dhe e përgatiti revistën shkencore të Institutit Albanologjik “Gjurmime albanologjike” (serinë për folklor dhe etnologji).

Profesori Anton Çetta njihet edhe si shkrimtar për fëmijë. Ai shkroi vjershat më të mira për fëmijë që njihen deri më tash, e të cilat janë të ndërtuara mbi temat më të zgjedhura të folklorit tonë të pasur. Pastaj, Anton Çetta njihet edhe si përkthyes i zelshëm. Ai ishte njohës i gjuhës frënge, italiane e sllave.

Pishtar i pajtimit kombëtar

Sidoqoftë, kontributi më i madh dhe më i çmueshëm i Anton Çettës është ai i pajtimeve të gjaqeve dhe ngatërresave të tjera në mes të popullit shqiptar në Kosovë, në Kosovën Lindore, Maqedoni, Mal të Zi, në diasporën shqiptare e në vendet migruese të shqiptarëve nëpër botë. Me humanizmin e bindjen e tij ai ishte nisur drejt unitetit të bashkatdhetarëve, unitet këtë që e trajtonte si çelës për zgjidhjen e çdo problemi të së ardhmes së shqiptarëve, të përforcimit të vëllazërisë dhe bashkëjetesës paqësore si parim dhe themel i jetës së qytetëruar të popujve.

Anton Çetta me autoritetin e tij prej intelektualit, pedagogu, shkrimtari, bletarit të visarit kombëtar, pleqnarit, kryepajtimtarit, kryeplakut të urtë të Kosovës, u bë prijatar, pishtar e figura më e shquar e intelektualëve popullor, që u aktivizua në aksionet madhështore të pajtimit të hakmarrjeve ndërsqiptare, aktivitet ky që kishte filluar nga një grup i të rinjve shqiptarë të Pejës.

Në fakt, kur populli shqiptar ballafaqohej me egërsinë e barbarisë serbe, e kur ishte i përçarë populli shqiptar mu nga ajo barbari, që i kishte shtyrë shqiptarët të vriten e të hasmërohen në mes veti. Kështu, me iniciativën e një grupi të rinjsh nga Peja, Anton Çetta del në ballë të armatës së madhe të pleqnarëve të Kosovës, si kryeplaku i Kosovës, por edhe i mbarë shqiptarisë.

Fryt i këtij aksioni ishte pajtimi i mbi 1000 gjakeve, afro 600 plagosjeve dhe i më se 700 ngatërresave të rënda. Me këtë aksion Anton Çetta me bashkëpunëtorë arriti të bëjë pajtimin dhe bashkimin kombëtar të shqiptarëve në Kosovë, të cilin më shumë se kurrë deri më atëherë e besa edhe tash, e kishin dhe e kanë të nevojshme shqiptarët e robëruar jashtë Shqipërisë administrative.

Me kontributin edhe të profesor Anton Çettes ishin ngritur themelet e tempullit të Institutit Albanologjik të Kosovës në Prishtinë. Nga shtalla e dikurshme e ushtrisë dolën blenjtë e folklorit të përgatitur me aq zell e përkushtim të profesor Çettes. E kishte vendin edhe në logun e akademikëve, sepse ai me punën e tij me siguri se do ta nderonte dhe do ta lartësonte Akademinë e Kosovës, por ishin akademikët tanë si Rexhep Qosja që nuk e votuan dy herë rresht propozimin. Kjo profesor Çetten nuk e ligështoi në ësnjë moment. Mu për këtë edhe figura e profesor Anton Çettes sot e gjithmonë e ka vendin mu para Institutit Albanologjik të Kosovës, ku do të duhej t'i ngritet shtatorja për t'i frymëzuar brezet e ardhme shqiptare.

Do përmendur se Anton Çetta së bashku me imzot Nikë Prelën, don Zef Gashin (tash arqipeshkëv i Tivarit), akademik Fehmi Aganin, por edhe shumë të tjerë, ishte ndër themeluesit e parë të shoqatës bamirëse e humanitare të Kosovës "Nëna Tereze" në Prishtinë.

Fjalët e ëmbla dhe porositë e urta të profesor Anton Çettes sikur edhe sot i dëgjojmë, e të cilat i mësojmë edhe nga varri i tij. Ai vdiq për të jetuar gjithmonë në mendjen dhe shpirtin e popullit shqiptar.

Rafael BIERMANN, Jena

Lufta e Kosovës si shembull i ndërhyrjes humanitare

Që nga fundi i Luftës së Ftohtë, asnjë konflikt nuk e ka ndarë aq shumë politikën ndërkombëtare sa Lufta e Kosovës.²¹⁵³ E kjo qëndron në atë se implikimet e saj normative e politike-praktike, shtrihen përtej rastit. Ato na konfrontojnë me fushat tensionuese të normave konkurruese, të cilat ne nuk mundim thjesht t' i shpërbëjmë, dhe shpesh ato ne i përceptojmë vetëm atëherë kur na detyron një ngjarje e jashtme sikurse rasti i konfliktit të Kosovës.

Këtu dy ngjarjet kryesore – ndërhyrja e NATO-s (1999) dhe shpallja e pavarësisë (2008) të politikës ndërkombëtare të Kosovës, që nga fundi i Luftës së Ftohtë, na shpjen në dy zona gri të ndryshme, por të ndërvarura me njëra-tjetrën. Në të dyja rastet bëhej fjalë se, sa guxohet për arsye humanitare të kufizohet sovraniteti dhe integriteti territorial i një anëtareje të Kombeve të Bashkuara, Republikës Federative të Jugosllavisë, përkatësisht Serbisë dhe të drejtës së saj të mospërzierjes në çështje të brendshme. Të dyja rastet qëndrojnë përballë normave konkurente aq sa ishte i nevojshëm një prioritet. Megjithatë, në të dy rastet ndryshojnë normat.

Në vitin 2008 bëhej fjalë për të drejtën e pakicave, të shqiptarëve të Kosovës, për vetëvendosje të jashtme, pra edhe për mundësitë dhe kufizimet e shkëputjes (secesionit) si zgjidhje nga një konflikt identiteti që u duk se nuk mundej të zgjidhej me anë të kompromisit.²¹⁵⁴ Pyetja kryesore ishte: a guxon një pakicë e shtypur me dekada në mënyrë sistematike të ndahet nga shteti i vet, pasi të jenë harxhuar gjitha mjetet tjera për zgjidhjen e konfliktit, përkatësisht nëse ato mjete nuk janë shpresëdhënëse për sukses?²¹⁵⁵ Nga perspektiva e përkrahësve shkëputja (secesioni) këtu është situatë emergjente, flitet për „*remedial secession*.”²¹⁵⁶

²¹⁵³ Ky shkrim është publikuar në gjuhën gjermane në Norbert Frei und Annette Weinke (eds.), *Toward a New Moral World Order? Menschenrechtspolitik und Völkerrecht seit 1945*, Göttingen: Wallstein 2013, S. 219-231. Autori ka qenë nga viti 1995 deri 1999, pra edhe gjatë ndërhyrjes së NATO-s në Kosovë, bashkëpunëtor i shtabit planifikues në ministrinë federale të mbrojtjes. Analiza shkencore e paraqitur këtu, nuk reflekton qëndrimin zyrtar të qeverisë federale lidhur me këtë ngjarje.

²¹⁵⁴ Pippin dhe Karl 2008a dhe 2008b.

²¹⁵⁵ Schaller 2009: 15.

²¹⁵⁶ Oeter 1992: 759.

Më 1999 me rastin e ndërhyrjes të NATO-s bëhej fjalë, përkundër, në thelb për mbrojtjen e kësaj pakice nga fuqitë e jashtme, meqë shteti metropolitan, Republika Federative e Jugosllavisë, nuk kishte mundur të përballej me përgjegjësitë e veta; bëhej fjalë për mundësitë dhe kufijtë e ndërhyrjes humanitare për të mbrojtur qytetarët e huaj, të cilët nuk mund të mbroheshin vetë. Situata kishte shkuar në atë shkallë sa që ishte bllokuar instanca kryesore për autorizimin e një sulmi të tillë, Këshilli i Sigurimit i OKBsë, për shkak të vetos së Rusisë dhe Kinës. Këtu pyetja kryesore ishte: A guxon Bashkësia Ndërkombëtare duke u mbështetur në nevojën emergjente humanitare të ndërhyhej në një vend ushtarakisht për të mbrojtur një pakicë nga represioni shtetëror, dhe se a guxon ta bëjë këtë edhe atëherë kur rrugët e parashikuara për legalizim janë të bllokuara?

Të dy rastet nga përkrahësit janë portretizuar si mundësia e fundit (*last resort*). Përveç kësaj të dy janë vlerësuar si raste *sui generis*.²¹⁵⁷ Megjithatë ato ngrenë çështje parimore të së drejtës ndërkombëtare dhe të marrëdhënieve ndërkombëtare. Në vijim ne do përqendrohemi në ndërhyrjen humanitare 1999, mirëpo do të marrim në konsideratë edhe lidhjen kausale të 2008. Artikulli do vazhdojë me dy faza. Fillimisht do diskutohen rrethanat kontekstuale që bënë të mundur ndërhyrjen në 1999: transformimin e normave konkurruese të sovranitetit dhe të drejtave të njeriut. Ky transformim ka rezultuar nga një rivlersimi i pjesshëm i ndërhyrjes humanitare. Pastaj ai trajton problemet kyqe, që kishte ngritur ndërhyrja 1999. Artikulli përfundon me një opinion të shkurtër.

1. Rrethanat kontekstuale

Deri në fund të Luftës së Ftohtë ndërhyrja sipas pikëpamjes unanime të së drejtës ndërkombëtare shkelte dy shtyllat kryesore të rendit ndërkombëtar e që shënojnë risitë kryesore të kalimit nga e drejta klasike ndërkombëtare në atë moderne: Ndalimi i përdorimit të dhunës sipas nenit 2 (4) dhe ndalesa e ndërhyrjes sipas nenit 2 (7) të Kartës së Kombeve të Bashkuara.²¹⁵⁸ Primatin e parandalimit të luftës, pra mospërfillja e luftës si mjet i politikës zëvendëson të drejtën e shteteve sovrane për luftë, *liberum ius ad bellum*. Ky ndryshim i paradigëm është ngritur nga lëvizjet paqësore të shek. 19 të vonshëm, gjeti qasje në Konferencën e Paqes së Haagës, në Lidhjen e Kombeve dhe në Paktin-Brian-Kellog e do të kulmojë pas përvojave me luftërat botërore, në Kartën e Kombeve të Bashkuara.²¹⁵⁹ Përjashtimet lejohen në tre raste: vetëmbrojtja individuale dhe kolektive (neni 51) si dhe autorizimi i masave sipas kapitullit VII nga Këshilli i Sigurimit të

²¹⁵⁷ Kështu deklarohet ministri i jashtëm Gjerman Klaus Kinkel në parlamentin gjerman me 16 tetor 1998, cituar në: Simma 2000: 31.

²¹⁵⁸ Kjo pjesë e shkrimit orientohet në Biermann 2006: 85-103 si dhe në Simma 2000.

²¹⁵⁹ Delbrück 1999/2000, 13-17; Nolte 1999: 11-15.

OKB-së. Kjo e fundit shërbente për ruatjen apo rivendosjen e paqes ndërkombëtare dhe të sigurisë, nëse Këshilli i Sigurimit konstaton një kërcënim apo shkelje të paqes apo ndonjë akt-agresioni (neni 39 dhe 42). Një numër i madh i deklaratave të Asamblesë së Përgjithshme të Kombeve të Bashkuara nënvizuan shprehimisht ndalesën e dhunës dhe ndërhyrjes. *Deklarata e Asamblesë së Përgjithshme mbi ndalesën e ndërhyrjes në punët e brendshme të shteteve* saktësonte në vitin 1965 si vijon: „No State has the right to intervene, directly or indirectly, for any reason whatever, in the internal or external affairs of any other State”.²¹⁶⁰ Ndërsa *Friendly-Relations-Resolution* e vitit 1970 shtonte: „Armed intervention and all other forms of interference or attempted threats against the personality of the State ... are in violation of international law”.²¹⁶¹

Mirëpo kjo pikëpamje kishte rënë nën presion qysh në Luftën e Ftohtë. Në njërën anë për shkak të mangësisë së efektivitetit të Këshillit të Sigurimit të OKB-së: përçarja politike e Këshillit të Sigurimit shpiente në një bllokim të përhershëm e që në rast dyshimi legalitetin e vinte mbi legjitimitetin e me këtë në aspektin etik-juridik ishte thellësisht e pakënaqshme. Kritikët flisnin për një “zbrazëtitë” në të drejtën ndërkombëtare.²¹⁶² Së dyti në vitet e 60-të në vendet perëndimore filloi një transformim i normave që shpiente në përmirësimin e të drejtave të njeriut dhe pakicave. Konventa Ndërkombëtare e të Drejtave të Njeriut e vitit 1966, parimet e akteve të Konferencës për Siguri dhe Bashkëpunim në Evropë (KSBE) të vitit 1975 si dhe deklarimi i KSBE-së për “*dimensionin humanitar*” të 1989-91, sinjalizuan jo vetëm një sensibilizim të rritur për çështje të të drejtave të njeriut; ato relativizuan edhe normën e sovranitetit dhe mospërzierjes. Në vitin 1978 zhvillimi normativ ishte avancuar aq shumë, sa ministri i jashtëm gjerman, Hans-Dietrich Genscher, konstatoi “*gjithsesi në rast të shkeljeve sistematike dhe të rënda të të drejtave të njeriut nuk është më e lejueshme thirrja në sovranitet dhe në ndalimin e përzierjes (në punët e brendshme, vër. e përkth.)*”.²¹⁶³

Megjithatë në fund të Luftës së Ftohtë ishte relativizuar vetëm ndalesa e ndërhyrjes, mirëpo jo edhe ndalesa e përdorimit të dhunës. Ishte “*rendi i ri botëror*” (George Bush i vjetër) mbas konfliktit lindje-perëndim, që ndihmoi të depërtoi ideja e ndërhyrjes humanitare. Kushti ishte adoptimi i pjesës dërmuese të standarteve perëndimore të të drejtave të njeriut dhe pakicave në Evropën Qendrore dhe Lindore. Ndërsa kjo shpiente drejt njëzëshmërisë së paparë amerikane-sovjetike në Këshillin e Sigurimit. Mundësia

²¹⁶⁰ on the Inadmissibility of Intervention in the Domestic Affairs of States and the Protection of Their Independence and Sovereignty, Generalversammlung der Vereinten Nationen, Res. 2131 datë 21 dhjetor 1965, gjendet në: http://untreaty.un.org/cod/avl/ha/ga_2131-xx/ga_2131-xx.html, (24 korrik 2012).

²¹⁶¹ Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in Accordance with the Charter of the United Nations, Mbledhaje përgjishme e OKB, mbledhja e 27, res. 2625 datë 24 tetor 1970, është në: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/348/90/IMG/NR034890.pdf?OpenElement>, (24.07.12).

²¹⁶² Doyle 2001: 537.

²¹⁶³ Cituar në Biermann 2006: 91.

e re e veprimit të përbashkët në rast të shkeljes masive të të drejtave të njeriut fillon të shfaqet.²¹⁶⁴ Kriza e Irakut 1991 u bë ora e lindjes së ndërhyrjes humanitare.²¹⁶⁵ Rezoluta 688 e Këshillit të Sigurimit kishte sanksionuar një zonë ndaluese për fluturime për mbrotjen e kurdëve dhe shiitëve. Ajo fliste për *“shtypjen e popullatës civile irakiane..., që ka shkaktuar një numër të madh refugjatësh në drejtim të kufijve ndërkombëtarë dhe ka tejkaluar ato e ka rrezikuar paqen botërore dhe sigurinë ndërkombëtare ne rajon.”*²¹⁶⁶

Vërtetë kishte edhe më herët ndërhyrje me arsyetim humanitar.²¹⁶⁷ Mirëpo këto ndërhyrje të njëanshme (unilateral) kishin edhe legjitimitet të diskutueshëm. Dhe tani ndërhyrja ishte për t'u autorizuar nga Këshilli i Sigurimi, shumanshëm (multilateral) në planifikim dhe zbatim. “Bashkësia Ndërkombëtare” veproi. Sekretari i Kombeve të Bashkuara Boutros Boutros Ghali konstatoi se sovraniteti nuk përfshin *“të drejtën për vrasje masive apo përndjekeje sistematike të popullatës civile në emër kontrollit të trazirave”*; dhe se principi i mospërzjerjes *“nuk duhet të shikohet si mburojë mbrojtëse..., mbas të cilës pa u dënuar mund të shkelen në mënyrë masive e sistematike të drejtat e njeriut.”*²¹⁶⁸ Në axhendën e tij për paqe “Agenda for Peace” thotë se: *„ka mbaruar koha e sovranitetit absolut dhe ekskluziv“*.²¹⁶⁹

Kjo u pasua nga një seri e ndërhyrjesh humanitare në vitet e 90-të: para se gjithash Somali 1992, Haiti 1994, Bosnie 1992-1995, Kosovë 1999.²¹⁷⁰ U zhvendos balancimi midis të drejtave të njeriut dhe pakicave, nga njëra anë, dhe ndalimi i ndërhyrjes dhe i përdorimit të dhunës në anën tjetër. Neni 39 fiton një interpretim më të zgjeruar me rastin e Somalisë, ku Këshilli i Sigurimit tani edhe shkeljen plotësisht të brendshme të të drejtave të njeriut e quante si *“kërcënim të paqes”*.²¹⁷¹ Parlamenti Evropian nxjerr një katalog kriteresh për ndërhyrje humanitare.²¹⁷² Në të drejtën ndërkombëtare është debatuar shumë mbi legjitimitetin dhe legalitetin e ndërhyrjeve humanitare.²¹⁷³ Në prag të ndërhyrjes në Kosovë presidenti federativ gjerman Roman Herzog, ish presidenti i gjyktës kushtetuese, tërheq vërejtjen: *“A nuk po e përjetojmë këto ditë ndoshta lindjen e re të së drejtës ndërkombëtare?”*²¹⁷⁴

²¹⁶⁴ Doyle 2001.

²¹⁶⁵ Merkel 1999: 70.

²¹⁶⁶ E publikuar në: <http://www.fas.org/news/un/iraq/sres/sres0688.htm> (25 qershor 2012). Të gjitha citatet vijuese janë të përkthyer nga anglishtja në gjuhën gjermane nga autori i shkrimit (ndërsa në gjuhën shqipe janë bërë nga gjuha gjermane, vër. e përkth.).

²¹⁶⁷ Finnemore 1996: 161-169.

²¹⁶⁸ Report of the Secretary-General on the Work of the Organization, UN Doc. GAOR, mbledhja e 46, Supplement 1 (A/46/1), New York 1991, Abschnitt VI, fq. 5.

²¹⁶⁹ Agenda for Peace. Supplement 1995: 44.

²¹⁷⁰ Më shumë shiko Wheeler 2000; Doyle 2001.

²¹⁷¹ Holzgrefe 2003: 41-43.

²¹⁷² Publikuar në Bundestagsdrucksache 12/7513 datë 10 maj 1994.

²¹⁷³ Për argumentet shiko Holzgrefe 2003.

²¹⁷⁴ Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung Nr. 72 datë 2 nëntor 1998.

Mirëpo ndryshimi i normave nuk kishte përfunduar asesi në vitin 1999. Në të drejtën ndërkombëtare as nuk ishte kodifikuar dhe as nuk kishte depërtuar në zakonshmërinë e së drejtës ndërkombëtare. Kjo e fundit kërkon si kusht së pari respektimin nga të gjithë dhe së dyti një pranim të gjërë.²¹⁷⁵ Në vend të respektimit të përgjithshëm në praktikën e shteteve dominonte selektiviteti. Në Çeçeni, Ruandë dhe Burundi nuk kishte ndërhyrje; Këshilli i Sigurimit vepronte „*a la carte*“;²¹⁷⁶ e në vend të pranimi të gjërë aktorët qendrorë të politikës botërore nuk kontribuan për këtë ndryshim normash – sidomos Rusia dhe Kina që kishin frikë se mund të bëhen vetë objekt tjetër ndërhyrjeje.

Kësaj i shtohen edhe dyshimet në rritje për efektivitetin e ndërhyrjeve të zbatuara – Somalia dhe Srebrenica e bënë krejtësisht të qartë hendekun mes retorikës politike dhe veprimit faktik. Fasa e „*multilaterizmit të vendosur*“;²¹⁷⁷ që shpiente drejt katërfishimit të rezolutave të dala nga Këshilli i Sigurimit dhe trefishimit të misioneve të saja paqësore, në mesin e viteve të 90-të do të kalojë përsëri në zhgënjim. Tensionimet e reja me Rusinë ringjallin klishtë që ishte menduar se qenë tejkaluar. Shenjat e paralizimit kthehen në Këshillin e Sigurimit. Ndërhyrja humanitare mbetet një koncept perëndimor; mbase edhe vetë këtu ishte i diskutueshëm. Vetëm pjesërisht mund të bëhej fjalë për një „*New Moral World Order*“. Ndërhyrja humanitare e vitit 1999 nuk ishte më shumë se një zakonshmëri e veçantë e së drejtës ndërkombëtare.²¹⁷⁸

2. Ndërhyrja në Kosovës

Kur në vitin 1989/90 parlamenti serb kishte hequr autonomin e Kosovës dhe që në fillim rezistenca shqiptare ishte ballafaquar me dhunën (serbe), ndërkombëtarisht nuk u dëgjua ndonjë zë që kërkonte ndërhyrjen humanitare.²¹⁷⁹ Ndërsa në vitin 1998/99 opsioni i një ndërhyrjeje humanitare shtyhet shpejt në axhendën politike kur udhëheqja e Beogradit me masakrën e Drenicës përpigje ta shtypte kryengritjen e shpërthyer e kishte startuar një sulm kundër lëvizjes çlirimtare UÇKës dhe përndjeki nga shtëpitë e tyre me dhjetëra mija popullatë civile.²¹⁸⁰

NATO filloi në verën e vitit 1998 me planifikim në rast se do të ndodhte intervenimi. Që në prill 1998 ajo përmendi për mundësinë e ndërhyrjes.²¹⁸¹ Prej fillimit ajo në

²¹⁷⁵ Holzgrefe 2003.: 46-49.

²¹⁷⁶ Senghaas 1999: 106.

²¹⁷⁷ Doyle 2001: 553.

²¹⁷⁸ Nolte 1999: 12.

²¹⁷⁹ Biermann 2006: 254-310.

²¹⁸⁰ Po aty 2006: 555-567; Troebst 1999.

²¹⁸¹ Fillimisht ekzistonte sidomos rreziku i një Spill-Over në Bosnien e me këtë edhe destabilizimi i paqes së Dayton-it; Leurdijk 2000: 129.

vete ishte thellë e përçarë – për shkak të vetos së parashikuar ruse si dhe për shkak të pasigurisë së suksesit të një operacioni vetëm ajror.²¹⁸² Me anë të kërcënimit të hapur me ndërhyrje realizohet marrëveshja Holbrooke-Milošević e tetorit 1998, që do të shpie në stacionimin e vëzhguesve të OSBE-së, ngritjen e një zone të kontrollit ajror si dhe stacionimin e NATO *Extraction Force* në Shqipëri dhe Maqedoni. Pa nënshkrimin e UÇK-së nuk mund të parandalohej rishpërthimi i luftës. Në bisedimet e Rambouillet/Rambujesë nuk do të mjaftojë edhe shpata e Demokleut e kërcënimit me ndërhyrje të NATO-s që ta bindë Milošević-in për të nënshkruar. Ndërkohë ishin nxjerrë tre rezoluta të Kombeve të Bashkuara. Rezoluta 1160 konstatonte një “rrezik për paqen dhe sigurinë në këtë rajon”, mirëpo nuk përmbante kurrëfarë autorizimi për përdorim të dhunës. Rusia dhe Kina kërcënonin me vetot e tyre. Operacioni ajror 78-ditësh përfundon me tërheqjen e njërive serbe nga Kosova dhe ngritjen e Misionit të Kombeve të Bashkuara sipas rezolutës 1244 të KS.²¹⁸³

Debati mbi ndërhyrjen në Kosovë sillet rreth katër çështjeve problematike: Motivimi i ndërhyrjes humanitare, mungesa e mandatit e Këshillit të Sigurimit, diskutimi i “mundësive të humbura” dhe efektet kontraproduktive të fushatës ajrore. Këto do të trajtohen në vijim.

Ndërhyrja humanitare përcaktohet në mënyra të ndryshme. Si pikë unifikuese është qëllimi i përcaktimit: për të zbatuar respektimin e të drejtave të njeriut dhe të pakicave.²¹⁸⁴ Sipas përpektivës së përkrahësve të saj, kjo është e mjaftushme për justifikimin e ndërhyrjes. Kjo është parë edhe si motivim kyç nga ana e aktorëve veprues.²¹⁸⁵ Në deklaratën qeveritare të kancelarit gjerman, Helmut Schröder në ditën e fillimit të ndërhyrjes së NATO-s argumentojë: “*Më shumë 250.000 njerëz janë detyruar të ikin nga shtëpitë e tyre ose janë dëbuar me dhunë. Vetëm në javët e fundit edhe 80.000 njerëz janë përpjekur për t'i shpëtuar ferrit që është atje. ...Do të kishte qenë cinike dhe papërgjegjshmëri që kjo katastrofë humanitare edhe më tutje të shikohet pa vepruar.*”²¹⁸⁶

Megjithatë hasi në kritikë motivi humanitar i qeverisë federale që sapo kishte marrë detyrën, që përbëhej nga koalicioni socialdemokrat dhe të gjelbertit. Në Gjermani u zhvillua një linjë diskursi e veçantë që pas fasadës së humanizmit dyshonin se qëndronte ndjekja e interesave të pushtetit politik. Kritikët spekulonin se linja e fortë argumentimit moralizues të qeverisë shërbente për fshehjen e motiveve tjera. Mbase në të vërtetë qëllimi i qeverisë është të sinjalizojë luajalitetin përballë aleancës, që të mos izolohet e

²¹⁸² Krhs. Judah 2000; Posen 2000; Troebst 1999; Weller 2009.

²¹⁸³ Daalder / O'Hanlon 2000.

²¹⁸⁴ Sipas Holzgrefe 2003: 18.

²¹⁸⁵ Krahaso Haines 2009: 480f. Kjo është përceptuar kështu edhe nga vetë autori i këtij shkrimi.

²¹⁸⁶ Deklarata e qeverisë federale për situatën aktuale në Kosovë pas ndërhyrjes së NATO-s si dhe për rezultatet e mbledhjes së jashtëzakonshme të Këshillit të Evropës në Berlin, Deutscher Bundestag, Stenographischer Bericht, 31. Sitzung, Plenarprotokoll 14/31, Bonn, 26 mars 1999, fq. 2571 v.

të mos humbë aftësinë vetëqeverisëse. Udhëheqja amerikane e ka shtyrë qeverinë gjermane²¹⁸⁷ – mbase kjo ka qenë arsyeja, për të demonstruar relevancën e NATO-s.²¹⁸⁸ Në fund bëhet e qartë se qëndrimi humanitar ishte mezi për tu dëshmuar dhe se kishte kalkulime të ndryshme konkurruese. Motivi humanitar u dëshmuar si i diskutueshëm.

Debati ndërkombëtar fokusohej në mungesën e mandatit nga Këshilli Sigurimit. Ndërhyrja në Kosovë ka qenë e vetmja ndërhyrje humanitare pas Luftës së Ftohtë që është bërë pa dëshirën eksplicite të fuqive me të drejtë veto në Këshillin e Sigurimit. Politika dhe e drejta ndërkombëtare reagojnë thellësisht të ndara.²¹⁸⁹ NATOja, e ndarë brenda, legjitimitetin në aspektin e së drejtës ndërkombëtare ua lënë anëtarëve të saj që si pasojë, mes argumentimeve të ndryshme dhe diferencuese, kishte qëndrime manovruese.²¹⁹⁰ Përkrahësit argumentonin kryesisht me gjendjen e jashtëzakonshme humanitare dhe mbështeteshin në formulimin e rezolutës 1199 dhe 1203, të cilat flisnin për nevojën *“për të shmangur katastrofën humanitare që po afrohej.”*²¹⁹¹ Disa të tjerë ndërhyrjen e vendosnin në kuadër të së drejtës zakonore ndërkombëtare në lindje e sipër e që detyrimisht duhet të ndryshojë nga praktikat shtetërore të deritanishme.²¹⁹² Disa tërhiqnin vëmendjen se shkeljet e rëndë të të drejtave të njeriut nuk qëndrojnë në asnjë mënyrë nën mbrojtjen e Kartës së Kombeve të Bashkuara, sepse qëllimi i saj kryesor është ruajtja e paqes. Përveç kësaj, këtu i bashkangjitet edhe ideja e urgjencës mbiligjore sipas të cilës nganjëherë mbrotja e diçkaje me vlerë të madhe mund të ruhet vetëm duke shkelur një rregull tjetër juridik.²¹⁹³ Disa të tjerë mbase e vlerësonin ndërhyrjen si *“parimisht të dhënë”* – kurse *“skandali juridik”* i vërtetë është shkaktuar, ishte mendimi tjetër, nga ata që mendonin t’ia merrnin Këshillit të Sigurimit mundësinë e mandatit të urgjencës. Dhe se përderisa kjo është kështu, për Këshillin e Sigurimit nuk ka monopol pushteti.²¹⁹⁴

Në anën tjetër kritikët argumentonin për nevojën e një *“leximi shumë selektiv [të burimeve relevante juridike] për të përfunduar se, aktualisht është legale një e drejtë e një ndërhyrjes së paautorizuar.”*²¹⁹⁵ Ndërhyrjet humanitare kërkojnë tejkalimin e pengesave të mëdha për legjitimitet. Këtu shërben e drejta e vetos në Këshillin e Sigurimit. Kritikët

²¹⁸⁷ Fischer 2008; Friedrich 2005, Krause 2008.

²¹⁸⁸ Peter W. Rodman (1999: 46), ish bashkëpunëtor i Shtëpisë së Bardhë dhe i State Department-it gjatë ndërhyrjes deklaroi: „Një sukses në Kosovë... do ta garantojë primatin e NATO-s për ardhmërinë e Evropës. Nuk do të ketë kurrëfarë dyshimi se NATO-ja është institucion i sigurisë, drejtues dhe i domosdoshëm në kontinent.“

²¹⁸⁹ Mbase edhe vetë baza juridike *Extraction Force* e NATO-s mbas marrëveshjes Holbrooke-Milošević të tetorit 1998 është kritikuar ashpër nga disa anëtarë të Këshillit të; Leurdijk 2000: 132.

²¹⁹⁰ Smith 2004: 162; Leurdijk 2000: 131.

²¹⁹¹ Smith 2004: 164f; Rodman 1999: 46.

²¹⁹² Haines 2009: 479.

²¹⁹³ Ipsen 1999: 165.

²¹⁹⁴ Senghaas 2000: 107-109.

²¹⁹⁵ Holzgrefe 2003: 49.

e moderuar flisnin për një shkelje juridike në një rast të ndërmjetëm ku është kapërcyer një “*linjë e kuqe e hollë*” – megjithatë thonë ata, ka pasur disa rezoluta të Këshillit të Sigurimit si dhe sekretari i përgjithshëm i Kombeve të Bashkuara në mënyrë implicite ka dhënë miratimin e tij për një ndërhyrje të NATO-s.²¹⁹⁶ Kundërshtarët kategorikë kritikonin “vetmandatimin” e NATO-s dhe minimin e “monopolit mbi dhunën” të Kombeve të Bashkuara.²¹⁹⁷ Në fund të fundit NATO-ja nuk ishte e gatshme që në këtë çështje t’i nënshtrohet Kombeve të Bashkuara, konkretisht vetos ruse.²¹⁹⁸

Më tutje është parashtruar pyetja se a ishin harxhuar vërtetë gjitha mjetet jo ushtarake për zgjidhjen e konfliktit. Si në Bosnie ashtu edhe në Kosovë ndërhyrjes i paraprijnë vitet e dështimeve për zgjidhje paqësore të konfliktit por edhe përvoja e larmishme me etnonacionalizimin serb. Kjo parahistori vuri në dukje kotësinë se pritja e mëtejshme do të ketë rezultate. Kancelari gjerman garanton për qeverinë në ditën e fillimit të operacionit ajror se: “*Ministri i jashtëm dhe qeveria federale [...] në javët dhe muajt e fundit nuk kanë lënë asgjë, vërtetë asgjë pa u përpjekur, për ta arritur një zgjidhje paqësore për konfliktin e Kosovës.*”²¹⁹⁹

Megjithatë kjo ishte analizuar në mënyrë kritike. Bisedimet në Rambouillet ishin përpjekja e fundit për një zgjidhje paqësore. Përderisa sot mendimi i shumicës fajtores për dështimin e bën qëndrimin bllokues serb,²²⁰⁰ kritikët dështimin e shohin tek drejtimi perëndimor i bisedimeve. Këtu theksohen tre pika: pranimi i komandantit të UÇK-së, Hashim Thaqi, si drejtues i delegacionit shqiptar-kosovar, i cili nuk ishte i gatshëm të bisedonte drejtpërsëdrejti me palën serbe; perspektiva e një konference ndërkombëtare pas tre vitesh në të cilën ishte marrë parasysh edhe vullneti i popullit – pra një vendim-marrje për statutin me anë të një referendumi e që ishte e parashikueshme se do të shkojë në favor të shqiptarëve të Kosovës; si dhe kërkesa e lëvizjes së trupave ndërkombëtare në të gjithë territorin e shtetit serb. Në veçanti kjo e fundit nga kritikët është vlerësuar “*jo vetëm si e papranueshme dhe e panevojshme, por edhe si... qëllimisht e ekzagjeruar.*”²²⁰¹

Në fund ndërhyrja kishte efekte që binin ndesh me qëllimet e saj fillestare. Markus Merkel akuzon NATO-n se me sulmet ajrore “*ka provokuar masat hakmarrëse serbe*

²¹⁹⁶ Simma 2000: 17, 23; por Smith 2004: 163 v..

²¹⁹⁷ Brunkhorst 1999/2000: 207; Pradetto 1998.

²¹⁹⁸ Sekretari i përgjithshëm i NATO-s Willy Claes qysh në vitin 1995, pas përvojës në Bosnie, kishte thënë: “NATO-ja është më shumë se një nënkontraktues e OKB-së”; ajo do të ruaj “pavarësinë e plotë të vendimarrjes dhe të veprimit. Mbase mund të ketë rrethana në të cilat NATO-ja detyrohet që të mos veprojë me vetëiniciativë në rast të mungesës së një mandati nga OKB-së.” Zvendësministri i punëve të jashtme amerikane Strobe Talbott në vitin 1999 e aktualizon këtë: Ne duhet të jemi të kujdesshëm që NATO-n të mos ia nënshtrojmë ndonjë organizate tjetër”; ajo duhet ta ruaj “të drejtën për dhe lirinë për të vepruar nëse anëtarët e saj në konsensus e shohin si të nevojshme”; te dy këto janë të cituara në: Smith 2004: 165 v.

²¹⁹⁹ Deklarata e qeverisë, 26 mars 1999 (fusnota 32).

²²⁰⁰ Kaser 2000; Petritsch, Kaser und Pichler 1999; Weller 1999 und 2009: 107-149.

²²⁰¹ Lutz 2001 (pa numër faqeje), po ashtu Loquai 2000.

kundër popullatës shqiptare, e cila ka përkeqësuar shumë gjendjen e njerzëve 'mbrojtja' në këtë mënyrë".²²⁰² Vendimi për një operacion ajror nga një lartësi e sigurt, i shërbente NATO-s për të minimalizuar viktimat e veta dhe për ta rritur edhe më shumë pranimin politik. Kështu shqiptarët në tokë ishin të pambrojtur nga hakmarrja serbe.²²⁰³ Mirëpo kjo nuk kishte të bënte me vetë operacionin, por me mënyrën e zbatimit të dëshiruar politikisht; sepse në shoqëritë "post-heroike" ndërhyrje të tilla duken vetëm atëherë kur të kenë përkrahjen e shumicës nëse ato realizohen pa humbje vetjake dhe me sukses të shpejtë. Me këtë, strategjia indirekt e hodhi, sipas Merkel, çmimin e viktimave tek shqiptarët. 850.000 shqiptarë, gjysma e popullatës shqiptare, për një kohë të shkurtër u gjenden në arrati. Diku 10.000 u vranë.²²⁰⁴ Shumica e varrezave të zbuluara më vonë nuk kanë qenë të bëra para por gjatë ndërhyrjes. Deklarimi i një ndihmesë emergjente të tillë si vepër morale është dështues.²²⁰⁵

Nëse hedhim shikimin për ndikimin afagjatë të ndërhyrjes humanitare, efektet mbesin po ashtu kontradiktore. Në njërën anë u arrit t'i jepet fund luftës civile njëvjeçare; pos kësaj u përgatit terreni për largimin Milošević-it dhe zëvendësimin e tij në dhjetor 2000 nga një udhëheqje demokratike në Serbi. Në anën tjetër ndërhyrja u dha shqiptarëve të Kosovës mundësinë për ta realizuar në masë të madhe qëllimin e tyre të një Kosove të pastër etnikisht. Dhe kjo ishte diametralisht kundër qëllimit të deklaruar fillimisht për krijimin e një Kosove multietnike.²²⁰⁶ Përveç kësaj ndërhyrja hapi derën e shpalljes së pavarësisë së Kosovës nëntë vite më vonë. Vërtetë rezoluta e Këshillit të Sigurimit 1244 përcaktonte se Kosova mbetet pjesë e Republikës Federative të Jugosllavisë. Megjithatë me përfundimin e administrimit serb bëhet një ndryshim sundimi që do ta mundësojë shpalljen e pavarësisë shqiptare në vitin 2008. Pas përfundimit të Luftës së Kosovës, shqiptarët e Kosovës vendosin posterin me fotografinë e Clinton-it para emblemsë së NATO-s. Mbishkresa në pllakatë ishte: „*Thank you, NATO*“.²²⁰⁷

3. Përfundim

Në retrospektivë ndërhyrja në Kosovë shënoi një pikë kulminante dhe pikë-kthesë në diskursin mbi ndërhyrjen humanitare. Ndryshimi normativ që kishte filluar në vitet '60-të do kulmojë në vitin 1999. Njëkohësisht edhe do të përmbysset, sepse bash Kosova

²²⁰² Merkel 1999: 86 v.

²²⁰³ Mbi problemin se me vetëm operacione ajrore nuk mund t'i jepet fund shkeljes së të drejtave të njeriut, e thotë edhe Pradetto 1998: 45. Në qarqet ushtarake medota është kritikuar shumëfish shih Haines 2009: 481.

²²⁰⁴ Numri sipas Kuperman 2008: 64.

²²⁰⁵ Merkel 1999: 74; kundër Brunkhorst 1999/2000: 209 v.

²²⁰⁶ Biermann 2001.

²²⁰⁷ Autori posedon një fotografi të tillë nga Prishtina.

zhveshi kufijt e ndërhyrjeve të tilla. Momenti kritik ishte mungesa e autorizimit nga Këshilli i Sigurimit. Ky debat përgatiti terrenin për një vlerësim realist të mundësive dhe kufijve të ndërhyrjes humanitare.

Bie në sy se, ndërhyrja tjetër ushtarake humanitare pasoi në vitin 2011 në Libi. Në Darfur Këshilli i Sigurimit ishte kryesisht jo aktiv. Përvoja e Kosovës i ka përforcuar skeptikët e ndërhyrjeve humanitare, po ashtu edhe ndërhyrjet vijuese në Afganistan dhe Irak – të dy rastet në fakt ishin ndërhyrje klasike parimisht pa motivimin humanitar. Me sa duket ne qëndrojmë para një pike ndarëse. Humanitarizmi ka edhe të metat e veta dhe këtë e nxjerr në pah shembulli i Kosovës.

Përktheu nga gjermanishtja: Zef Ahmeti

Literatura

4. *Biermann, Rafael*, Der künftige Status Kosovos. Vorbereitung auf das Unvermeidliche, in: Internationale Politik, 55:9, Sept. 2000, 51-57.
5. Boutros-Ghali, Boutros, Supplement to An Agenda for Peace. Position Paper of the Secretary-General, 3. Jan. 1995, është e dhënë në këtë adresë: <http://www.un.org/documents/ga/res/51/a51r242.htm>, (e shikuar me 24 korrik 2012).
6. *Brunkhorst, Hauke*, Menschenrechte und Intervention, in: Lutz, Dieter S. (Hg.), Der Kosovo-Krieg. Rechtliche und rechtsethische Aspekte, Baden-Baden 1999/2000, S. 205-210.
7. *Daalder, Ivo und Michael E. O'Hanlon*, Winning Ugly. NATO's War to Save Kosovo, Washington D.C., 2000.
8. *Dellbrück, Jost*, Effektivität des UN-Gewaltverbots, in: Lutz, Dieter S. (Hg.), Der Kosovo-Krieg. Rechtliche und rechtsethische Aspekte, Baden-Baden 1999/2000, S. 11-30.
9. Njejt, Lehrjahre im Kosovo. Das Scheitern der internationalen Krisenprävention vor Kriegausbruch, Paderborn u.a. 2006.
10. Njejt, The Rambouillet conference on Kosovo, in: International Affairs, Jg. 75, Nr. 2, 1999, S. 211-251.
11. Njejt, Selbstbestimmung, Sezession und Anerkennung: Völkerrechtliche Aspekte der Unabhängigkeit des Kosovo (Teile I und II), në: Europäisches Journal für Minderheitenfragen, Nr. 4, 2008b, fq. 211-24.
12. *Doyle, Michael W.*, War Making and Peace Making: The United Nation's Post-Cold War Record, në: Chester A. Crocker, Fen Osler Hampson und Pamela Aall (Hg.), Turbulent Peace. The Challenges of Managing International Conflict, Wash., D.C., 2001, fq. 529-560.

13. *Finnemore, Martha*, Constructing Norms of Humanitarian Intervention, nē: Katzenstein, Peter J. (Hg.), *The Culture of National Security. Norms and Identity in World Politics*, New York 1996, fq. 153-185.
14. *Fischer, Joschka*, *Die rot-grünen Jahre: Deutsche Außenpolitik vom Kosovo bis zum 11. September*, München 2008.
15. *Friedrich, Roland*, *Die deutsche Außenpolitik im Kosovo-Konflikt*, Wiesbaden 2005.
16. *Haines, Steven*, The influence of Operation Allied Force on the development of the *jus ad bellum*, in: *International Affairs*, Jg. 85, Nr. 3, 2009, S. 477-490.
17. *Ipsen, Knut*, Der Kosovo-Einsatz – Illegal? Gerechtfertigt? Entschuldigbar?, nē: Merkel, Markus (Hg.), *Der Kosovo-Krieg und das Völkerrecht*, Frankfurt 1999, fq. 160-166.
18. *Judah, Tim*, Kosovo's Road to War, in: *Survival*, Jg. 41, Nr. 2, 2000, S. 5-18.
19. *Kaser, Karl*, Die Verhandlungen in Rambouillet und Paris: Die Fragen der Souveränität Jugoslawiens und der Unabhängigkeit für Kosovo, nē: *Südosteuropa*, Nr. 1-2, 2000, fq. 76-82.
20. *Krause, Joachim*, Deutschland und die Kosovo-Krise, nē: Clewing, Konrad und Reuter, Jens (Hg.), *Der Kosovo-Konflikt. Ursachen. Akteure. Verlauf*, München 2000, fq. 395-416.
21. *Kuperman, Alan J.*, The Moral Hazard of Humanitarian Intervention: Lessons from the Balkans, nē: *International Studies Quarterly*, Bd. 52, 2008, fq. 49-80.
22. *Leurdijk, Dick A.*, NATO as a Subcontractor to the United Nations. The cases of Bosnia and Kosovo, nē: Rob de Wijk, Bram Boxhoorn und Niklaas Hoekstra (Hg.), *NATO after Kosovo*, Tilburg 2000, fq. 121-138.
23. *Loquai, Heinz*, *Der Kosovo-Konflikt – Wege in einen vermeidbaren Krieg. Die Zeit von Ende November 1997 bis März 1999*, Baden-Baden 2000.
24. *Lutz, Dieter S.*, Kann es gerechte Kriege geben? Eine philosophische Auseinandersetzung am Beispiel des NATO-Einsatzes in Jugoslawien, Vortrag, 18. Juni 2001, gendet nē: http://www.jahrbuch2001.studien-von-zeitfragen.net/Zeitfragen/Kriegsfragen/Gerechter%20Krieg/gerechter_krieg.HTM, shikuar me 26 qershor 2012.
25. *Merkel, Reinhard*, Das Elend der Beschützten. Rechtsethische Grundlagen und Grenzen der sog. Humanitären Intervention und die Verwerflichkeit der NATO-Aktion im Kosovo-Krieg, nē: Ders. (Hg.), *Der Kosovo-Krieg und das Völkerrecht*, Frankfurt 1999, fq. 66-98.
26. *Nolte Georg*, *Eingreifen auf Einladung. Zur völkerrechtlichen Zulässigkeit des Einsatzes fremder Truppen im internen Konflikt auf Einladung der Regierung*, Berlin 1999.
27. *Oeter, Stefan*, Selbstbestimmungsrecht im Wandel. Überlegungen zur Debatte um Selbstbestimmung, Sezessionsrecht und 'vorzeitige' Anerkennung, in *Zeitschrift für Ausländisches Öffentliches Recht und Völkerrecht*, Jg. 52, 1992, fq. 741-80.

28. *Petritsch, Wolfgang / Kaser, Karl und Pichler, Robert*, Kosovo - Kosova: Mythen, Daten, Fakten. Mit dem Vertrag von Rambouillet, Klagenfurt 1999.
29. *Pippan, Christian und Wolfram Karl*, Selbstbestimmung, Sezession und Anerkennung: Völkerrechtliche Aspekte der Unabhängigkeit des Kosovo (I), nē: Europäisches Journal für Minderheitenfragen, Nr. 3, 2008a, fq. 149-64.
30. *Posen, Barry R.*, The War for Kosovo. Serbia's Political-Military Strategy, in: International Security, Jg. 24, Nr. 4, 2000, fq. 39-84.
31. *Pradetto, August*, Kein Eingreifen ohne VN-Mandat, nē: Internationale Politik, Jg. 53, Nr. 9, 1998, fq. 41-46.
32. *Rodman, Peter W.*, The Fallout from Kosovo, nē: Foreign Affairs, Jg. 78, Nr. 4, 1999, fq. 45-51.
33. *Schaller, Christian*, Sezession und Anerkennung. Völkerrechtliche Überlegungen zum Umgang mit territorialen Abspaltungsprozessen, SWP-Studie S 33, Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, Dez. 2009.
34. *Senghaas, Dieter*, Recht auf Nothilfe, nē: Merkel, Markus (Hg.), Der Kosovo-Krieg und das Völkerrecht, Frankfurt 1999, fq. 99-114.
35. *Simma, Bruno*, Die NATO, die UN und militärische Gewaltanwendung: Rechtliche Aspekte, nē: Merkel, Reinhard (Hg.), Der Kosovo-Krieg und das Völkerrecht, Frankfurt 1999, fq. 9-50.
36. *Smith, Martin A.*, Kosovo, NATO and the United Nations, nē: Stephen Badsey und Paul Latawski (Hg.), Britain, NATO and the Lessons of the Balkan Conflicts 1991-1999, London 2004, fq. 153-179.
37. *Troebst, Stefan*, The Kosovo War, Round One: 1998, nē: Südosteuropa, Jg. 48, Nr. 3-4, 1999, fq. 156-190.
38. *Verdross, Alfred und Simma, Bruno*, Universelles Völkerrecht. Theorie und Praxis, 3., völlig neu bearbeitete Auflage, Berlin 1984.
39. *Weller, Marc*, Contested Statehood. Kosovo's Struggle for Independence, Oxford 2009.
40. *Wheeler, Nick J.*, Saving Strangers. Humanitarian Intervention in International Society, Oxford 2000.

Oliver Jens SCHMITT, Wien

Albanien in der europäischen Geschichte²²⁰⁸

Heute genau vor einhundert Jahren stand Europa am Rande eines Flächenbrandes. Die Balkanverbündeten Griechenland, Bulgarien, Serbien und Montenegro hatten in wenigen Wochen die osmanische Herrschaft auf dem Balkan zertrümmert; nur wenige Festungen, Shkodra und Ioannina im Westen, die befestigte Frontline vor Istanbul hielten den Heeren der balkanchristlichen Staaten noch stand. Zusammengebrochen war nicht nur die osmanische Armee, sondern auch jene albanischen Freischarenverbände, die auf eigene Faust kämpften, um nicht in den osmanischen Reihen zu dienen, gegen die sie in den Jahren zuvor als Rebellen gestanden hatten. Muslimische Flüchtlingswellen wälzten sich durch den Balkan nach Süden, die imperiale Ordnung eines halben Jahrtausends löste sich auf. Die siegreichen Staaten wollten rasch vollendete Tatsachen einer neuen Ordnung schaffen; in Griechenland, Bulgarien und vor allem in Serbien herrschten Taumel und Euphorie über die raschen Siege und die Befreiung langerstrebter Gebiete. In Wien liefen aus dem ganzen Balkan Berichte ein, die nicht nur vom Zusammenbruch der osmanischen Ordnung, sondern auch der über lange Jahre aufgebauten k.u.k. Einflussphäre im westlichen Balkan berichteten; und diese stützte sich besonders auf albanisch besiedelte Gebiete im Westen des osmanischen Balkan. Dort waren führende Aktivisten der Nationalbewegung auf der Flucht oder bereits in Gefangenschaft. Die östlichen Siedlungsgebiete der Albaner, die sie mit vielen anderen ethnischen Gruppen teilten, waren vor allem von serbischen und montenegrinischen Truppen überannt. Montenegrinische Truppen standen vor Shkodra, griechische Truppen rückten rasch im gemischtethnischen Epirus vor, serbische Truppen planten den Vorstoß über Mittel- und Nordalbanien an die Adria. Am 27.11. 1912 kablete der k.u.k. Konsul aus Skopje einen Bericht über die Demütigung des österreichisch-ungarischen Konsuls im serbisch besetzten Prizren. Als Verbündeter der albanischen Bevölkerung angesehen, wurde er unter den Rufen „dolje Austrija, dolje Svaba“, dem Lärm von Blechkannen,

²²⁰⁸ Festrede gehalten an der Tagung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften "Staat und Staatlichkeit im albanischen Balkan" 27.-28.11. 2012. Der Charakter des Textes wurde beibehalten. Für weiterführende bibliographische Hinweise s. Oliver Jens Schmitt, Albanische Geschichte als Balkangeschichte, in: Bardh Rugova (Hg.), *Studime për nder të Rexhep Ismajlit me rastin e 675-vjetori të lindjes*. Prishtina 2012, 685 -704 (albanisch: Një histori shqiptare si histori ballkanike. Koha ditore 28.4.2012, 20-22).

beworfen mit Kupferkesseln, Stöcken, Steinen und Krautköpfen aus der Stadt gejagt, die offizielle serbische Armeeesorte liess die serbische Bevölkerung Prizrens gewähren; derweil zwangen serbische Offiziere albanische Notabeln mit vorgehaltener Waffe zur Unterzeichnung von Dankestelegrammen für die Befreiung ihrer Stadt. Am 27. und 28.11.1912 entfaltete die Diplomatie der Donaumonarchie eine umfangreiche Tätigkeit an den europäischen Staatskanzleien. Sie machte deutlich, dass die Monarchie einen serbischen Adriazugang als *casus belli* ansah. Russland und Frankreich unterstützten die serbische, das Deutsche Reich die österreichisch-ungarische Haltung, die auch Italien, freilich mit eigenen Ambitionen, teilte. Großbritannien warnte vor einem allgemeinen Krieg. Serbien vertraute auf Russland. Und Spitzendiplomaten der Monarchie sprachen intern offen von einem bevorstehenden Krieg Österreich-Ungarns gegen Russland. Es war beinahe die Mächtekonstellation, die etwas mehr als eineinhalb Jahre später in den Ersten Weltkrieg führen sollte. Am 28.11.1912 kamen die Donaumonarchie und Italien überein, die „chefs albanais“ zur Proklamation einer „Autonomie oder Unabhängigkeit“ Albaniens zu ermuntern, ebenso zur raschen Bildung eines Regierungskomitees. Am selben Tag proklamierten albanische Nationalaktivisten in einem der wenigen nicht besetzten Orte, dem südalbanischen Hafen Vlora, die Unabhängigkeit.

Unter diesen dramatischen Umständen wurde jener Staat ins Leben gerufen, dessen hundertjähriges Bestehen im November 2012 gefeiert wurde. Aus diesem Anlass sollen zur Stellung Albaniens in Europa einige Gedanken angestellt werden. Welche Aspekte beleuchtet werden, von welchen Überlegungen ausgegangen wird, soll kurz umrissen werden. Albanien liegt in Europa, und Albanien und Europa können daher kein Gegensatzpaar bilden. Erst recht nicht, wenn man fragt, was mit Europa in diesem Zusammenhang gemeint ist. Eine kurze Beziehungsgeschichte Albaniens zu seinen näheren und weiteren europäischen Nachbarn steht daher am Beginn der Betrachtung. Ein eigentlicher Vergleich der albanischen Staatlichkeit mit anderen europäischen Staaten und Gesellschaften des 20. Jahrhunderts erfolgt dann in einem kurzen chronologischen Gang durch die Geschichte dieses Staates, vor allem aber anhand von Überlegungen zu dem tiefgreifenden gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und kulturellen Wandel, den der albanische Staat besonders zwischen 1945 und 1991 seinen Staatsangehörigen – Bürgern wäre der falsche Begriff für eine Diktatur – auferlegte. Äußere und innere Politik werden verschränkt mit einem strukturgeschichtlichen Zugang, der die ganz besondere Stellung des albanischen Staates im kommunistischen Halbjahrhundert hervorheben soll. Das andere halbe Jahrhundert, die Zwischenkriegszeit und die sog. Transition, die auch nach zwei Jahrzehnten nicht abgeschlossen ist, werden demgegenüber als Perioden gedeutet, in denen Albanien viel stärker gesamteuropäischen Entwicklungen folgte, mit nationalen Besonderheiten gewiss, diese aber treten weit weniger hervor als in der kommunistischen Periode.

Bis heute schwierig und nicht selten konfliktbeladen ist die Beziehungsgeschichte mit den südosteuropäischen Nachbarn, Griechenland und Jugoslawien, letzteres in dreierlei Gestalt, Monarchie, kommunistisches System, schliesslich die Nachfolgestaaten Serbien und Montenegro. Jugoslawien stand zweimal kurz davor, den kleinen südwestlichen Nachbarn auf das Engste an sich zu binden. 1924, als Ahmed Zogu, der spätere König, mit jugoslawischer Hilfe einen Putsch durchführte, und zwischen Herbst 1944 und 1948, als die albanischen Kommunisten, deren Partei eine Kreatur Titos war, das Land in eine Balkanföderation unter jugoslawischer Leitung führen wollten – beide Male kam es zum Bruch mit dem Nachbarn. Zogu suchte Anlehnung bei Italien, der zweite starke Mann in Albaniens Staatsgeschichte, Enver Hoxha, bei der Sowjetunion. Als Gegner im Kominformkonflikt standen sich die Nachbarn in ebenso ausgeprägter Feindschaft gegenüber wie in der Zwischenkriegszeit, als Albanien Mussolinis Imperopolitik auf dem Balkan als Sprungbrett diente, eine Politik, die 1941 in der Annexion Kosovos und von Teilen Westmakedoniens an das italienisch kontrollierte Groß-Albanien diente. Auch die Beziehung zu Griechenland stand bald im Schatten italienischer Großmachtpolitik, der Höhepunkt wurde auch hier im 2. Weltkrieg erreicht, mit dem Überfall, den Italien von albanischem Boden auf Griechenland unternahm. Minderheitenfragen – eine griechische in Albanien, die nicht anerkannte albanische in Griechenland – hatten die Beziehungen schon zuvor belastet, der Konflikt zwischen beiden Nationalismen um das gemischtethnische Epirus/Südalbanien reichte in das 19. Jahrhundert zurück. Nach 1945 sah sich Griechenland offiziell noch vier Jahrzehnte im Kriegszustand mit Albanien, es hielt die sog. Nordepirusfrage auch vor der UNO jahrelang offen, und bis heute spielen nationalistische Kreise auf beiden Seiten ethnische Fragen hoch, einerseits die Vertreibung der Çamen aus Griechenland 1944, andererseits die Behandlung der griechischen Minderheit in Südalbanien; kompliziert wird die Beziehungsgeschichte durch die Auswanderung von fast 700'000 Albanern nach Griechenland, das starke griechische Wirtschaftsengagement in Albanien, den griechischen Einfluss auf die Autokephale orthodoxe Kirche in Albanien – die albanisch-griechische Beziehungsgeschichte ist auf jeden Fall deutlich komplexer als die albanisch-serbische.

Ebenso wechselreich ist das Verhältnis zu Italien, Geburtshelfer des Staates 1912, im Ersten Weltkrieg und bis 1920 Besatzungsmacht, seit 1926 Schutzmacht, 1939 Invasor und Herrscher bis 1943, nach 1945 entrückter Bezugspunkt, vor 1991 wahrgenommen über das italienische Fernsehen, nach 1991 Ziel hunderttausender Migranten, dann eine der Ordnungsmächte in Albanien selbst. Das räumlich entferntere Europa tritt demgegenüber schon zurück: nach 1918 vermochten weder Österreich noch Ungarn Albanien jenen Schutz zu bieten – oder jene Rolle eines wohlwollenden Kolonisators zu übernehmen – welche die Politik der Donaumonarchie von 1912 bis 1918

ausgezeichnet hatte. Österreich beherbergte albanische Studenten, Flüchtlinge, beobachtete das Treiben gewaltbereiter Exilanten; politisch bedeutsam wurde dies aber erst nach dem Anschluss durch das Dritte Reich. Von 1943 bis 1944 stand die Wehrmacht in Albanien, teils von Partisanen bekämpft, teils antikomunistische Kräfte unterstützend. Der Bezug zu Deutschland folgte nach 1945 den Frontlinien des Kalten Krieges. Das kommunistische Albanien knüpfte erst in den späten 1980er Jahren Beziehungen zur Bundesrepublik Deutschland; zur DDR brach es sie ab, als die Sowjetunion zur Feindmacht wurde. Dies führt zu den merkwürdigen Beziehungen zu Russland, jenem Staat, der 1913 dafür eintrat, fast die Hälfte der Albaner nicht in den jungen Nationalstaat einzubeziehen, sondern vor allem Serbien und Montenegro zuzuschlagen – nach 1948 baute die Sowjetunion den modernen albanischen Staat mit massiver Finanz- und Technologiehilfe eigentlich auf, erwarb in Vlora eine Flottenbasis, welche die NATO im Mittelmeer bedrohte, musste nach dem Konflikt der beiden Staatsführungen den Satelliten an der Adria 1960 aber aufgeben.

Diese kurzen Streifen aus der albanisch-europäischen Beziehungsgeschichte deuten schon darauf hin, wie ungewöhnlich wechselhaft die albanische Geschichte in einer rein politikgeschichtlichen Betrachtung verlief. Das Jahrhundert albanischer Staatlichkeit lässt sich aber nicht in rein außenpolitischer Betrachtung verstehen. Um Albanien in Europa zu begreifen, sind äußere wie inneren Nationsbildung – die Etablierung des Staates mit eigenen Institutionen, aber auch die Werdung eines Staatsvolkes, die gesellschaftliche, kulturelle und wirtschaftliche Entwicklung zu berücksichtigen. Zunächst soll ein zeitliches Gerüst errichtet werden: der 1912 gegründete Staat erhielt auf einer Mächtekonferenz in London 1913 Grenzen, die mühsam von internationalen Kommissionen, auf denen die Mächtevertreter oftmals Bündnisinteressen mehr folgten als der Evidenz vor Ort, festgelegt wurden. Prinz von Wied, Kompromisskandidat der Mächte, ein deutscher Protestant als Herrscher über ein mehrheitlich muslimisches Land, erhielt nicht nur die zugesagten Darlehen der Mächte nicht, sondern scheiterte an Intrigen albanischer Notabeln und sunnitische Rebellen, von Griechenland unterstützten Banden im Süden, aber auch an der mangelnden militärischen Unterstützung durch die sich belauernden Großmächte – das niederländische Polizeikorps erwies sich als überfordert. Im Ersten Weltkrieg marschierten die kombattanten Mächte ein; Österreich-Ungarn verwaltete den Norden und die Mitte des Landes, Italien und Frankreich standen im Süden. Nach 1918 war es nicht selbstverständlich, dass der nur auf dem Papier bestehende Staat nicht zwischen Italien, Serbien und Griechenland aufgeteilt würde. Auch nach der Anerkennung der Grenzen durch den Völkerbund waren die Beziehungen zu den Nachbarn auf dem Balkan gespannt. Der Parlamentarismus hatte kaum Fuss gefasst, als er nach 1924 von Ahmed Zogu schon wieder zu einer reinen Fassade umgewandelt wurde. Um Jugoslawiens Zugriff zu entgehen, führte der 1928

zum König der Albaner – also mit Irredenta-Anspruch – gekrönte König sein Land in die Abhängigkeit von Italien. 1939 annektierte Italien Albanien, dessen Krone vom italienischen König getragen wurde. 1941 gliederte Mussolini weite Teile des Kosovo und Westmakedoniens an Groß-Albanien an. Dieses wurde wie der ganze Westbalkan zum Schauplatz eines Bürgerkrieges kommunistischer und nichtkommunistischer Partisanen, der nach dem italienischen Zusammenbruch 1943 eskalierte. Mit sowjetischer und britischer Hilfe siegten die Kommunisten, deren Partei ganz von Tito-Jugoslawien abhängig war. 1944/45 sah die Wiederherstellung der Vorkriegsgrenzen – Kosovo fiel an Jugoslawien zurück; und bis 1948 war das kommunistische Albanien faktisch eine jugoslawische Teilrepublik. Titos Konflikt mit Stalin, bei dem es um die Hegemonie auf dem Balkan ging, nützte der aufstrebende kommunistische Chefpolitiker Enver Hoxha zum Bruch mit Tito. Er diente Stalin als einer der treuesten Gefolgsleute, und Nikita Chruschtschs Abrechnung mit dem Stalinschen System nützte Hoxha als ideologischen Vorwand für den zweiten großen Bruch und den Übergang zum maoistischen China. Damit trat Albanien erstmals aus europäisch-mediterranen Bezügen heraus: es wurde zum Vorposten Chinas in Europa, zugleich auch zur Stimme Chinas in den Vereinten Nationen. Der Wandel in China nach Maos Tod rief den dritten Bruch hervor – nun stand Albanien alleine da, sah sich als Wortführer der reinen marxistisch-leninistisch-stalinistischen Lehre im Kampf gegen „Revisionisten“ und „Verräter“ und trat ein in die Phase völliger Isolierung, die über den Tod des Diktators Enver Hoxha, sich zwar etwas abschwächend, aber doch bis zum Zusammenbruch der kommunistischen Diktatur 1991 hinzog. Danach entstand formal eine parlamentarische Demokratie, die bis heute Bestand hat.

Der chronologische Durchgang bietet Elemente, die es erlauben, Albaniens Stellung im „Zeitalter der Extreme“, wie Eric Hobsbawm das 20. Jahrhundert charakterisierte, besser zu verstehen. Betrachtet man die vielfältigen Umbrüche, ja Umwälzungen der albanischen Gesellschaft in den letzten 100 Jahren, dann kann man feststellen, dass dieses Land einen extremen Fall in einem extremen Zeitalter darstellte. Und diese extremen Umbrüche konzentrieren sich auf jene Hälfte albanischer Staatlichkeit, die von der Kommunistischen Partei geprägt wurde. Albanien kannte in den letzten 100 Jahren einerseits einen der stärksten und seinen Bürgern (nicht aber seinen Nachbarn) gegenüber gewalttätigsten Staat der europäischen Geschichte; andererseits aber auch einen der schwächsten: auf die totalitäre Diktatur 1991 folgte 1997 mit der Staatsimplosion das extreme Gegenteil. Auf die Gefahr, von übermächtigen Nachbarn- Jugoslawien, Italien, später die Sowjetunion – „geschluckt“ (um Stalins Aufforderung an Tito zu zitieren) zu werden, reagierte die kommunistische Elite mit der Hinwendung zu räumlich immer weiter entfernten Verbündeten und dann mit der Isolierung und extremen Militarisierung der gesamten Gesellschaft. Kein anderes europäisches Volk wurde noch

vor 30 Jahren in einem Staatskerker gefangen gehalten wie die Albaner in der Volksrepublik Albanien. Die Liste der Extreme ist aber noch viel länger: denn die Albaner waren über Jahrhunderte ein Volk mit großer migratorischer Dynamik, ob Saisonarbeiter des *gurbet* auf dem Balkan und nach Anatolien, die Auswanderer nach Übersee, die Binnenwanderung auf dem Balkan - all dies wurde schon 1945/48 unterbunden, bald auch die Binnenwanderung in Albanien selbst. Auf diese staatliche Fesselung reagierten viele Albaner nach 1991 mit einem regelrechten Ausbruch auf dem Gefängnis, das ihr Land war, nach Italien, nach Griechenland, in andere europäische Staaten. Das religiös vielgestaltige Albanien war das einzige Land, in dem zwischen 1967 und 1991 alle Religionen verboten waren und der Atheismus als offizielle Haltung festgelegt war. Das gesellschaftlich sehr konservative Albanien erlebte seit den späten sechziger Jahren eine zumindest in der Propaganda radikale Emanzipation der Frau. Albanien, das 1918 keinen Industriebetrieb besaß, wurde nach 1945 mit sowjetischer und chinesischer Hilfe zu einem klassischen stalinistischen Wirtschaftssystem mit Schwerindustrie und einer auch zum Export fähigen Energiewirtschaft, während die Konsumgüterindustrie wie in Stalins Sowjetunion die Bedürfnisse der Bevölkerung kaum befriedigte. In nie gekannter Weise wurden die letzten Bodenreserven für die landwirtschaftliche Produktion mobilisiert – an die Stelle extensiver trat eine ausgesprochen intensive Landwirtschaft, mit größtem Einsatz menschlicher Arbeitskraft wurde terrassiert, die Getreideproduktion auf ungekannte Höhen gesteigert. Wie sonst nur in Rumänien wurde der Privatbesitz der Bauern beschränkt, eine Kampagne, die zu Beginn der 1980er Jahre ihren Höhepunkt erreichte, als die anderen kommunistischen Staaten den Kampf gegen Privateigentum längst nicht mehr fanatisch führten. 1945 trat die albanische Gesellschaft auch in das Zeitalter der Alphabetisierung als Breitenphänomen ein – erstmals erreichte ein staatliches Schulsystem die letzten Winkel des Landes, wurde mit sowjetischer Hilfe ein eigenes Wissenschaftssystem aus dem Boden gestampft. Nie zuvor hatte eine Herrschaft die gesellschaftlichen Ressourcen derart in Anspruch genommen, nie zuvor hatte ein Staat die Menschen in Albanien derart kontrolliert wie das kommunistische System.

Die Bewertung dieser Zeit des starken Staates ist in Albanien sehr umstritten. Da kaum wissenschaftlich zum Kommunismus gearbeitet wird, erfolgt die Debatte politisiert, emotional und vor allem fragmentiert. Wie in anderen totalitären Systemen des sog. Ostblocks verweisen Verteidiger des Kommunismus auf die gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Errungenschaften einer Modernisierungsdiktatur – dass beim Hobeln Späne fielen, wird entschuldigend in Kauf genommen. Gegner der Diktatur heben das Leiden der Bevölkerung und der Opfer des Kommunismus hervor. Die mediale Aufmerksamkeit gilt dem Diktator Enver Hoxha und dessen engster Entourage. Die personale Zuspitzung der Debatte verdeckt den Blick darauf, dass wie in anderen Diktaturen

auch in Albanien das Regime auf die Unterstützung breiter gesellschaftlicher Schichten zählen konnte, vor allem nachdem es sich einmal gewaltsam etabliert hatte. Dies wird in Albanien fast kaum diskutiert – die Brutalität des Regimes wird auf den engsten Führungszirkel der Partei der Arbeit Albaniens geschoben, dessen innere Konflikte mit derselben schauernden Neugier erforscht wird wie die Machtkämpfe in Stalins Pfründengemeinschaft.

Das albanische Jahrhundert der Extreme kannte zwischen 1945 und 1991 eine totale Mobilisierung der Bevölkerung durch den Staat. Dies bedeutete die Ausschaltung der Gegner: wie in den Nachbarländern endete der Bürgerkrieg auch in Albanien 1945/46 in blutigen Abrechnungen mit Nichtkommunisten; wie in den Nachbarländern errichtete Albanien Straflager. Was Albanien aber von allen Ländern des Ostblocks mit Ausnahme Rumäniens unterschied, war die Tatsache, dass der Druck des Regimes nach der Festigung seiner Macht nicht ab-, sondern zunahm. Bis in die achtziger Jahre waren die Straflager voll, mussten politische Häftlinge unter unvorstellbaren Bedingungen Zwangsarbeit leisten. Albanien kannte auch die Sippenhaft, die zur Disziplinierung der im Lande verbreiteten komplexen Familien diente. Menschen und Familien wurden nach „guter“ oder „schlechter“ Biographie unterteilt, Menschen mit einer „schlechten“ Biographie wurden Bildungsmöglichkeiten und berufliche Entfaltung verweigert, auf ihrem Lebensweg in vielfältiger Weise schikaniert und diskriminiert. Das Land wurde in mehrfacher Hinsicht zu einer Angstgemeinschaft: der Geheimdienst *Sigurimi* war allgegenwärtig und ging äußerst brutal vor. Vom innersten Führungszirkel, der sich im hermetisch abgeriegelten *blloku* zu einer konfliktreichen Privilegiengemeinschaft zusammenfand, ging eine Atmosphäre der Angst aus, gespeist von Intrigen und den Gerüchten, die in einer totalitären Gesellschaft eine gewisse Gegenöffentlichkeit schufen. Angst schürte auch unablässig die staatliche Propagandamaschinerie, das Land sei von Feinden umringt, die Menschen müssten stets wachsam sein, die Waffe nahe zur Hand – die totale Mobilisierung und Militarisierung fand Ausdruck nicht nur im Bau hunderttausender militärisch sinnloser Kleinstbunker, sondern, wesentlich wirkungsvoller, im Aufbau einer eigenen Waffenindustrie. Die alarmistische Propaganda verankerte in den Köpfen der Menschen ein Weltbild, das Xenophobie mit der bizarren Staatsideologie von Albaniens Führungsrolle im Weltkommunismus verband.

Die Literatur findet für diese Atmosphäre eine bessere Sprache als die Wissenschaft. Die albanische Gegenwartsautorin Lindita Arapi schildert in ihrem jüngst ins Deutsche übersetzten Roman „Schlüsselmädchen“ die Stimmung im Lande Enver Hoxhas: *„Säuberungswellen entstanden in der Regel oben, dann schwollen sie rasend schnell an und rissen mit, wen oder was ihnen unten in de Weg kam. Eine Verfehlung musste man nicht begangen haben. Grundsätzlich konnte jede Handlung für böse erklärt und nach den Gesetzen der Diktatur des Proletariats streng bestraft werden... Ein Makel war*

leicht gefunden, oder man konstruierte ihn, und nicht nur einen gewöhnlichen, sondern ein Monster von Makel. Ein leichter Fehltritt, eine missverständliche Äußerung oder einfach nur ein Blick, der den Herrschern über Menschen und Schicksale missfiel, und es war aus“ (Lindita Arapi, Schlüsselmädchen. Berlin 2012, 20-21).

Verglichen mit diesem Halbjahrhundert, das Albanien zuletzt aus Europa herausriß, es zu einem unbekannten Flecken auf der Landkarte machte, zu einem GULAG, den man von Süditaliens Küste aus mit bloßem Auge sehen konnte, der aber unerreichbar fern blieb, verglichen mit diesem Halbjahrhundert, nehmen sich die beiden Jahrzehnte vor und nach der kommunistischen Herrschaft, die das Jahrhundert albanischer Staatlichkeit ausmachen, beinahe unspektakulär aus, zumindest wenn man das Spektakuläre als das im europäischen Vergleich besonders Auffallende verstehen will.

Zwischenkriegsalbanien stand vor Aufgaben, die sich mit jenen der kemalistischen Türkei vergleichen lassen, mit dem das Land nicht nur Strukturen – ein Fragment des osmanischen Reiches, ohne Industrie, ohne nennenswerte Verkehrsinfrastruktur, gezeichnet von Jahren des Krieges, mit staatsfernen Berggebieten, starken regionalen Großgrundbesitzern – teilte, sondern auch die Prägung wichtiger Eliten: postosmanische Beamte und Offiziere, muslimische Latifundienbesitzer. Im Gegensatz zur Türkei besaß Albanien aber rund 30% christlichen Bevölkerungsanteil. Dessen Integration in Politik und Gesellschaft zählt zu den Erfolgen der vorkommunistischen Zeit. Der Staat übernahm die Kontrolle über die Religionsgemeinschaften, setzte eine Entorientalisierung, so die Entschleierung, aber viel behutsamer durch als Atatürks Türkei. Der Aufbau eines Beamtenapparats, eines nationalen Schulwesens, einer rudimentären Infrastruktur, die oftmals gewaltsame Durchsetzung des Fiskus in Randgebieten, vor allem aber die Bewahrung der völkerrechtlichen Souveränität sind Erfolge von Zogus Regime; wirtschaftlich aber kam das Land kaum voran: die dringend nötige Landreform unterblieb, die Berggebiete blieben bettelarm, in den Ebenen verharrten zehntausende als Lohnarbeiter der Latifundienbesitzer, die Rohstoffe wurden von Briten, dann Italienern ausgebeutet. Das politische Leben war von Gewalt geprägt, Zogus Regime war autoritär, scheute vor politischen Morden nicht zurück – die Gegner lauerten dem König dafür auch einmal vor dem Wiener Burgtheater auf – und betrieb einen Personenkult, in dem Zog als wohl erster albanischer Politiker nur mit einer Badehose bekleidet als Gewichtheber posierte. Wie Enver Hoxha prägte Zogu eine Epoche – wie Hoxha ist er heute hoch umstritten. Seine Gebeine werden in diesen Tagen nach Albanien überführt, als Haupt- und Staatsakt zur Hundertjahrfeier. Zogu hatte Hasan Prishtina ermorden lassen, einen Führer der Kosovo-Albaner. Vor kurzem wurde die Universität Prishtina nach Hasan benannt: Albanien ehrte mit Zogu das Gegenmodell von Enver Hoxha, indirekt aber auch den gefährlichsten Feind der kosovo-albanischen Nationalisten, nur einer der vielen Widersprüche des albanischen Herbsts 2012.

Ebenso umstritten wie Zogu ist der dritte autoritäre Herrscher Albaniens im letzten Jahrhundert, der im Juni 2013 abgewählte Ministerpräsident Sali Berisha: er war maßgeblich am Sturz des Kommunismus beteiligt, aber auch wesentlich verantwortlich für den Staatskollaps 1997. Er trägt einen beträchtlichen Teil der Verantwortung für den heutigen Zustand des Landes. Albaniens Transitionsphase war außerordentlich schmerzhaft und wirrenreich: Massenauswanderung, völlige Desillusionierung nach Jahren einer wirklichkeitsfremden Indoktrinierung, ein völliger Wertezerfall, enorme Armut, eine rasante Ausbreitung der Organisierten Kriminalität, die zeitweise den Staat fast ganz übernahm, Umweltzerstörung, die Zersiedelung der Ebene, die Entvölkerung der Dörfer, die Zerstörung wertvoller Küstenlandschaften und Kulturgüter, grassierende Korruption, eine aggressive und kompromissunfähige politische Elite, zwanzig Jahre nach dem Sturz des Kommunismus hat die albanische Gesellschaft keine Stabilität gefunden. Dies ist auch damit zu erklären, dass die politische Elite, die fast ausnahmslos aus der kommunistischen Elite hervorging, kein Interesse daran hatte, zu verstehen und offen zu diskutieren, was der albanischen Gesellschaft im Kommunismus widerfahren war: die Archive des Geheimdiensts blieben weitgehend verschlossen. Was die Isolierung eines ganzen Volkes, dessen schreckliche Verarmung gerade in den letzten beiden Jahrzehnten des Kommunismus, die Angst und Einschüchterung der Menschen bis in die intimsten Familienbereiche hinein, was Lagersystem und Sippenhaft bedeuteten, all dies wurde beschwiegen oder wenn, dann laut boulevardisiert, aber nicht zu einer gesellschaftlichen Diskussion verwendet, die eine Katharsis herbeigeführt hätte. Wer wissen will, wie es um Albaniens politische Klasse heute steht, der muss nur die Augen öffnen und das Fanal sehen, das zwei ehemalige Lagerhäftlinge im Wortsinne über Albanien leuchten ließen: Lirak Bejko und Gjergj Ndreca sahen keinen anderen Ausweg, als sich 2012 selbst zu verbrennen, um gegen die Gleichgültigkeit von Albaniens Regierung gegenüber dem Schicksal der Lagerhäftlinge zu protestieren. Lirak Bejko erlag seinen Verbrennungen, Gjergj Ndreca rang mit dem Leben. Albaniens Elite, aber auch die europäischen Medien wollten oder konnten nicht verstehen, was dies bedeutet: in welchem demokratischen System verbrennen sich Menschen selbst, um auf ihr politische Schicksal aufmerksam zu machen? Jan Palach, Pastor Brüsewitz, in welchen Systemen handelten sie? Wenn am 28. November 2012 mit Pomp die albanische Regierung und eine freilich überschaubare Zahl internationaler Gäste das Hundertjährige Staatsjubiläum begangen, aus Wien Helm und Schwert Skanderbegs von den Regierenden der Bevölkerung gezeigt wurden, dann fehlen Lirak Bejko und Gjergj Ndreca. Bei den Feierlichkeiten wurde auch kaum an prominente Lagerhäftlinge wie At Zef Pllumi oder Pjetër Arbnori erinnert, deren zerfurchte Gesichter nach jahrzehntelanger Lagerhaft jeder Albaner kennt. Es war weniger nicht das demokratische, europäische Albanien, das an den Bildschirmen zu war.

Dieses andere Albanien aber besteht: die eben geschilderten traurigen Entwicklungen der letzten zwanzig Jahre stehen in Gegensatz zu einer jungen Gesellschaft in Bewegung, einer Gesellschaft auf der Suche nach ihrem Platz in Europa, nach einer neuen politischen Ordnung. Diese junge albanische Gesellschaft lebt zu wichtigen Teilen in „Europa“, d.h. außerhalb Albaniens – wie im Falle Russlands arbeiten viele der besten jungen Köpfe außerhalb des Landes, verstreut über ganz Europa, aber verbunden untereinander und mit der Heimat durch die neuen Kommunikationsmittel. Noch ist es nicht gelungen, die Erfahrungen der vielen gut ausgebildeten Albaner, die im Ausland funktionierende Rechtsstaaten kennen und schätzen gelernt haben, in ihre Heimat zu übertragen.

Albanien und Europa – dieses Verhältnis erfolgt nicht nur in einer Richtung, von Albanien nach außen; sondern auch die europäische Umgebung stand mit dem Land in einem Austausch, der rein außenpolitische Aspekte überstieg. Wien ist einer der Ausgangspunkte dieser Beziehung: vor über 100 Jahren wurden wesentliche Elemente albanischer Kultur und Geschichte mit maßgeblicher Unterstützung des österreichisch-ungarischen Außenministeriums geprägt und gefördert: die Donaumonarchie finanzierte im Geheimen wichtige Zeitungen wie Faiks Konica „Albania“ in Brüssel, Lajos Thallóczy, Historiker und Spitzenbeamter, schrieb die erste albanische Geschichte, die unter dem Namen des albanischen Übersetzers und dem fiktiven Druckort Alexandria in Ägypten vertrieben wurde; als das osmanische Reich Albanisch als geschriebene Sprache verbot, wurden die k.u.k. Konsulate Verteilzentren albanischer Druckschriften; in Wien, Graz und Budapest setzte die wissenschaftliche Beschäftigung mit dem albanischen Raum ein, in engster Verbindung mit der Außenpolitik. Die Presse berichtete ausführlich über Albanien, Reisende erschlossen auch abgelegene Gebiete. Bei aller Sympathie und allem außenpolitischen Interesse entstand in jener Zeit jenes orientalisierende und exotisierende Bild des Albaners als edler Stammeskrieger, mit archaischen Sitten, das in Europa heute sich noch zäh hält. Gepflegt wurde es im Zweiten Weltkriege sowohl von der italienischen wie besonders der nationalsozialistischen Propaganda. Negativ wirkte sich auch Karl Mays Roman aus, aber auch die Fabeleien eines Otto Witte, der sich, gleich dem Hauptmann von Köpenick, als König von Albanien ausgab und damit in der Zwischenkriegszeit Berliner Tingeltangelveranstaltungen belebte. Neben das Bild des urtümlich-archaischen trat das exotische Albanien, ein Land, in dem alles möglich schien. Allein die Schar der Thronprätendenten von 1914 erscheint heute kaum glaubhaft: angebliche Nachfahren Skanderbegs, hochadlige Dandys, die vor Albaniens Küsten mit der eigenen Yacht kreuzten, Glücksritter aller Art, vor denen die Wiener Albanienlobby, eine Vereinigung Industrieller, Hocharistokraten und Wissenschaftler, ernsthaft warnte. Zogus Hofhaltung, seine uniformierten Schwestern, die Ehe mit einer ungarischen Adligen begeisterten die europäische Boulevardpresse und

fanden einen Widerhall findet bis in Agatha Christies Romanen. Dieser fasziniert-oberflächliche Blick änderte sich nach 1945: für westliche Beobachter entrückte Albanien immer mehr, in den siebziger und achtziger Jahren wusste man kaum etwas über das „Einsame Albanien“ (P. Lendvai), man betrachtete das Land mit einem Schaudern. Positiv schilderten es bis 1960 Medien und Propaganda der sozialistischen Bruderstaaten, in der Isolationszeit beschränkte sich die Zahl der Verehrer auf marxistisch-leninistische Splittergrüppchen, so etwa in der BRD, die Hoxhas ideologischen Anspruch im kommunistischen Lager unterstützten. Nach 1991 waren es Bilder, die die westlichen Gesellschaften überfluteten: die besetzten westlichen Botschaften, Menschentrauben an Schiffen, die gen Italien fuhren, Busse aus Griechenland deportierter Menschen; die Medien in Italien und Griechenland schufen ein neues negatives Albanerbild, geprägt von Kriminalität und Gewalt. Dagegen kamen differenzierte Kunstwerke wie etwa der Film „America“ nicht an, der zeigt, wie schnell ein ausgeraubter italienischer Geschäftsmann ohne teure Kleidung und Hygiene äußerlich einem jener Albaner glich, die aus Armut, nicht aus angeborener barbarischer Wildheit nicht den Vorstellungen von Süd- und Mitteleuropäern entsprachen. Der Staatskollaps von 1997, die Ausbreitung der organisierten Kriminalität verstärkten dieses negative Bild zusätzlich. Die Bemühung, andere Dimensionen der albanischen Gesellschaften zu entdecken und zu erklären, wurden und werden von einer kleinen Anzahl Intellektueller und Wissenschaftler getragen: in den letzten Jahren wurde mehr an albanischer Literatur übersetzt, auch wenn letztlich selbst vielen Kulturredakteuren doch nur der Name des Nationalschriftstellers Kadare bekannt ist, neben und nach dem eine ganz andere Literatur entstanden ist. Während Qualitätsmedien differenziert über Albanien berichten und die politische Elite von ganz anders ausgerichteten Teilen der Bevölkerung wohl zu unterscheiden wissen, ist die allgemeine Kenntnis über Albanien gering. Dabei wäre es eine wichtige Aufgabe in den europäischen Ländern, Albanien wie allen jenen Staaten im östlichen Europa, die der Europäischen Union beigetreten sind oder beitreten wollen, ein Interesse zu schenken, das über den wirtschaftlichen Bereich hinausgeht: die Menschen in Albanien sind nicht nur potentielle Konsumenten, ihr Land keine Deponie von europäischem Giftmüll, es gibt keine Rechtfertigung, im Interesse von Investitionen die Augen vor den politischen Zuständen zu verschließen. Die Menschen Albaniens verdienen das genuine Interesse der anderen Europäer, weil sie zu der vielfältigen Kultur dieses Kontinents gehören und zu ihr beitragen. Das offenkundige Scheitern eines rein auf quantitativen Kriterien beruhenden Erweiterungsprozesses, aber auch das am Beispiel Rumäniens in Sommer 2012 deutlich gewordene Bewusstsein der Europäischen Kommission für die Bedeutung von Rechtsstaatlichkeit und die diese tragenden gesellschaftlichen Gruppen geben Anlass zu einer gewissen Hoffnung, dass Albaniens Annäherung an die Europäische Union nicht nur die Regierung, sondern die albanische Gesellschaft einbeziehen wird.

Die Albaner sind nach einem Halbjahrhundert kommunistischer Diktatur längst wieder nach Europa zurückgekehrt, viel stärker als das Verhalten ihrer politischen Eliten vermuten lassen. Dieses andere Albanien, eine Gesellschaft mit reicher Kultur, Achtung von Rechtsstaat und Demokratie, war offiziell nicht Gegenstand der Feiern vom November 2012. Wenn der Festjubiläum verklungen sein wird, sollten jene Menschen aber die ersten Ansprechpartner sein, wenn es um Albaniens Platz in Europa gehen wird.

Lush GJERGJI, Prishtina

Ballkani dikur dhe sot
(Gjendja psikologjike dhe shoqërore)

Për ta kuptuar deri diku Mesdheun (Ballkanin) sot lypset analizuar shkurtimisht ngjarjet historike, sepse ne jemi rrjedhojë dhe pasojë e së kaluares sonë. Ballkani është ndarë dhe shkëputur prej Evropës me dhunë gjatë sundimit shumëshekullor turko-otoman. Ky sundim dhe copëtim ka shkaktuar shumë vuajtje, pësime, frustrime, pakënaqësi, sa që popujt e Ballkanit me shekuj kanë akumuluar domosdoshmërisht shumë agresivitet, kanë qenë thellë të lënduar dhe të poshtërsuar.

Dhe ja pasoja e parë personale apo individuale, si dhe shoqëroro-psikologjike: **PËSIMI, ROBËRIA, SUNDIMI SHKAKTON GJITHMONË AGRESIVITET**, ngarkesë, sulm, që së shpeshti shpërthen në mënyrë të pakontrolluar dhe në drejtime të gabuara.

Si formohet dhe manifestohet agresiviteti? Ka shumë lloje dhe elemente për ta përcaktuar agresivitetin, por kryesisht mund të themi kështu: sjellje dhe veprim i individit dhe grupit në mënyrë të përshpejtuar dhe i pakontrolluar që ka për qëllim dëmtimin e tjetrit.

Dy janë faktorët kryesor të agresivitetit njerëzor: ana instinktive dhe natyrore, karakteri i personit dhe faktorët shoqëror, ambientor dhe edukativ.

Një ndër teoritë e njohura të sjelljes njerëzore është edhe ajo e frustrimit – agresivitetit. Frustrimi është gjendje e pamundësisë së arritjes së qëllimeve, e cila akumulohet në kohë dhe sikur shpërthen në sjellje të paarsyeshme apo iracionale, në urrejtje. Përpos kësaj shkak i agresivitetit mund të jetë dhembja, frika, mospërfillja, dëbimi, mossuksesi, poshtërsimi.

Kjo energji e tepërt e akumuluar në brendi duhet disi të shpërthejë jashtë, dhe kryesisht shpërthen në forma dhe vende të gabuara.

Kështu ndodhi edhe me Ballkanin, sepse askush s'ishte mirë, dhe kështu e fajësonin pa vetëdije njëri-tjetrin duke u munduar dhe luftuar edhe deri te dëshiri apo mundësia e asgjësimit të tjerëve. Kjo gjendje i sjell njerëzit deri te përfundimet dhe përcaktimet vërtet absurde: ose ne ose ju, sepse së bashku s'mund të jetojmë më kurrë! Ky është një paragjykim i rëndë dhe absurd historik, pjesërisht dhe fatkeqësisht edhe aktual mes popujve të Ballkanit.

Pasoja e dytë e sundimit turko-otoman është **ndryshimi kulturor dhe shpirtëror, shpeshherë edhe fetare, apo si thuhet në psikologjinë shoqërore PROCESI I AKULTURIMIT APO INKULTURIMIT**. Akulturimi përdoret në studimet e antropologjisë kulturore dhe rrjedh nga latinishtja, ad quem, në drjetim të dikujt shprehet dhe dhurohet ndikimi kulturor. Ky është doemos një shkëmbim i dyanshëm, edhe pse ato mund të jenë të pabarabarta dhe kundërshtare njëra me tjetrën. Ky shkëmbim mund të jetë process i lirë dhe i natyrshëm, por edhe i dhunshëm dhe nëpërmjet sundimit, pra, tjetërsimit të palës së nënshtuar.

Inkulturimi sipas antropologjisë kulturore është process i bartjes së kulturës nga breznia në brezni, ose hallka e komunikimit kulturor mes brezeve, si dhe në kuptimin më të gjerë shkëmbimi mes kulturave të ndryshme.

Për Kishën Katolike ky term ka një kopitim dhe domethënie tjetër, ambjentimi i Kishës dhe krishtërit në kultura të ndryshme, apo si thoshte Papa Gjon Pali II *“mishërimi i Ungjillit në kultura autoktone dhe si bashkëhyrja e tyre në jetën e Kishës”* (Gjon Pali II, Slavorum Apostoli, 1985, nr. 21).

Nëse i zbatojmë këto njohuri në analizës së gjendjes në Ballkan, atëherë shkurtimisht mund të themi kështu: ndeshja, përleshja, konflikti, luftimi, ballafaqimi i dhunshëm i dy feve, krishtëro-myslimane, dy kulture, traditave përendimoro-lindore ka shkaktuar doemos ndërrimin e dhunshëm të modeleve burimore kulturore, fetare, gjuhësore, traditore. Kuptohet se kjo ndodhi me sundimin e botëkuptimit turko-otoman, lindoro-islamk, dhe me pësimin e atij krishtëro-perëndimor, me pasoja të rënda historike dhe aktuale. Gërshetimi dhe “kombinimi” mes asaj që ishim dikur dhe jemi sot, pas pësimeve dhe ndërrimeve, ka krijuar një gjendje të re për shumçka të paidentifikuar dhe të padefinuar, një lloj “simbioze” apo “mbijetese” të veçantë mes të kaluares sonë historike dhe të tashmes, me ndjenja të çuditshme dhe shqyrtime: kush kemi qenë dikur, gjatë historisë, kush jem sot dhe tani dhe kush duam dhe mund të jemi në të ardhmen?

Kur s’mund të luftohet agresori dhe okupatori, sepse është më i forti për një kohë të gjatë, atëherë ndodh procesi tjetër psikologjik pa vetëdije, **IDENTIFIKIMI ME SUNDIMTARIN DHE AGRESORIN**, për t’i tejkaluar vështirësitë, pësimet, sidomos marrë, poshtërsimin, mosaftësinë, hurxhin apo frustrimin psikologjik dhe shoqëror, për ta pranuar të vërtetën e hidhët dhe reale.

Para se ta shqyrtojmë këtë mekanizëm mbrojtës i cili sipas psikoanalizës fëmija e interiorizon të rriturin, në rend të parë nënën, duke u munduar t’i përngajë dhe ta imitojë atë në tërësi. Identifikimi primar apo i parë në jetë është ai mes foshnjës dhe nënës, aq sa foshnja në fillim as që dallohet fare prej saj, ka ndjenjën së ende është i njësuar me të dhe vetëm gradualisht shkëputet prej saj. Identifikimi sekundar ngjan në modelimin e fëmijës sipas gjinisë, pa të cilin s’do të kishim mundësinë për të qenë vetëvetja, qenje njerëzore.

Ana Freud në studimin “*Unë dhe mekanizmat e mbrojtjes*” flet edhe për llojin e tretë të identifikimit, atë me agresorin apo edhe sundimtarin, me ata që shkaktojnë frikë, rrezik, kërcnim deri te asgjësimi. Për të mos përjetuar vazhdimisht gjendjen e tillë në përiudha të gjata dhe pa shtegdalje, me procesin e identifikimit me agresorin fillon faza e përngjamjes, imitimit, deri te identifikimi i pjesërishëm apo edhe i plotë me sundimtarët.

Nëprmet këtij mekanizmi të nëndijes kolektive shoqërore dhe personale, i dobëti, i sunduari ndihet disi “mirë”, i fortë me të fortin dhe i ik deri diku, në mënyrë iluzore dhe vetëmashtuese, ndjenjës poshtërsuese të pësimit dhe frustrimit.

Këto dy procese, akulturimi dhe identifikimi me agresorin, shkaktojnë edhe procesin e tretë psikologjik, **PROJEKTIMIN E FAJIT**, fajësimin e të tjerëve për ta shfajësuar dhe shpëtuar vetveten, fytyrën, dinjitetin si dhe për ta bartur te tjerët atë çka ne nuk duam dhe nuk mund ta pranojmë.

Kështu popujt e Ballkanit janë tashmë një “simbiozë” apo kombinim i perëndimore dhe i lindores, mes krishtëritit dhe islamizmit, mes ndikimeve të krishtëra evropiane, dhe atyre lindore turko-aziatike, dhe është tejet vështirë të vihet kufiri i saktë mes këtyre dy botave dhe ndikimeve, të përcaktohet saktësisht çka është e njëjës apo tjetrës, mbi të gjitha çka është e jona iliro-shqiptare, burimore, pa të cilën s’mund dhe s’duam të shkojmë përpara.

Mu për këtë duhet të bëhet një analizë dhe ballafaqim me të kaluaren, për ta parë dhe kuptuar se çka ka ndodhur me ne, kush kemi qenë, kush jemi dhe kush duam dhe mund të jemi sot dhe në të ardhmen për identitetin dhe personalitetin tonë bazor dhe karakteristik.

Kjo analizë duhet të jetë sa më e saktë, e mbështetur në fakte, ngjarje historike, pa emocione, pa glorifikime, fajësime dhe shfajësime, sepse vetëm kështu do të vijmë deri te e vërteta historike, parakusht ky për t’u përcaktuar lirisht dhe me përgjegjësi për të tashmen dhe për të ardhmen tonë.

Duhe t’iu shmangemi gjithsesi këtyre dy rreziqeve: **regresionit në histori dhe projektimit në ardhmëri.**

Njeriu ikë dhe iu shmanget vështirësive të tashme me dy mekanizma, me anë të “REGRESIONIT NË HISTORI”, duke lavdëruar të kaluaren, si p. sh. dikur kemi qenë, kemi pasur, kemi bërë... Kështu deri diku e mashtron vetveten, ngushëllohet me të kaluaren, atë e ndërron dhe e ngrit deri te piedestali i lavdisë. Mirëpo ne sytë nuk i kemi në shpinë, por në ballë, dhe doemos duhet të shikojmë përpara, sepse e kaluara nuk kthehet më, dhe ne s’mund të jetojmë dhe të veprojmë në të kaluaren, atë s’mund ta ndërrojmë më. E kaluara për ne, por edhe për mbarë botën, është “Mësuesja e jetës”, dhe ajo tashmë ka ndodhur, fatkeqësisht apo fatbardhësisht, mvaret nga këndvështrimi dhe vlerësimi, si dhe nga pasojat e saja për të tashmen. Mirëpo qëndrimi ndaj së kaluares

duhet vazhdimisht të kërkohet, shqyrtohet dhe ritrajtohet, nëse është nevoja edhe të ndërrohet, sepse përndryshe ne do të mbesim gjithnjë viktimë e së kaluares, e çka është edhe më zi, nga ajo nuk do të mësojmë asgjë, bile gabimet e së kaluares do t'i përsërisim gjithnjë e më keq.

Nëse diçka çka ka ndoshur në histori ishte e mirë, duhet vlerësuar, si dhe nëse diçka ishte e dëmshme dhe negative, duhet kërkuar për ta evituar, mundësisht përmirësuar për të tashmen dhe për të ardhmen.

“PROJEKTIMIT NË ARDHMËRI” është mekanizmi i dytë për të ikur nga e tashmja e vështirë, me ëndërrime të kota si p. sh.: do të bëhet mirë kur ne do ta kemi shtetin tonë, do të jemi të pavarur nga të gjithë, me vetëmashtrim dhe me krijimin e iluzioneve të parealizueshme. Njeriu po ashtu nuk jeton në të ardhmen, as në të kaluaren, por hic et nunc, këtu dhe tani, dhe çdo kthimin në të kaluaren, apo ikje në të ardhmen, është humbje e kohës, kushtëzim dhe robërim, mospërgjegjësi që nuk na lejon ta jetojmë jetën dhe kohën tonë reale.

Kultura lindore turko-otomane nuk ka botëkuptimin perëndimor të krishterë të njeriut si individ, person njerëzor, por mbështetet kryesisht në **MENTALITETIN TUR-MOR**, grumbullor, në masë, pa mundësinë e krijimit të identitetit dhe personalitetit bazor.

Njeriu ballkanik mu për këtë është më tepër “LËNDË” apo OBJEKT, se SUBJEKT, shumë i luhatshtëm, i pavendosur, i pasigurtë, sepse i mungon ego-ja, uni, vetëdija personale, familjare, fetare, kulturore, shoqërore, pa ndonjë orjentimi dhe përcaktimi jetësor. S’ka guxim të jetë vetvetja, dhe atëherë nuk u lejon as të tjerëve këtë, është në konflikt të brendshëm me veten dhe me të tjerët dhe mu për këtë shpeshherë ndihet i pasigurt, i ndarë dhe i përçarë, i padefinuar, vazhdimisht i kërcnuar dhe i rrezikuar.

PA UNË S’KA AS TI. PA UNË DHE TI S’KA AS NE. Nga kjo përvojë historike lindin dy qëndrime të skajshme: **SERVILIZMI**, ndaj më të fortëve, dhe **BAJRAKTARIZMI** apo karrierizmi, dëshira për sundim, ndaj më të dobëve.

Njeriu pa identite dhe pa personalitet bazor e ka vetëm një rregull apo normë: SI TË GJITHË TË TJERËT! Nga kjo rrjedh mundësia e manipulimit, sepse njeriu shkrihet në masë, në mori, në grumbull, s’ka apo edhe s’guxon të ketë mendimin dhe orjentimin personal, të jetë NDRYSHE prej të tjerëve, sepse i frigohet përjashtimit, opinionit publik. “DIKTATORI HORIZONTAL” i njerëzve që e përbëjnë rrethin, opinionin publik, mendimet dhe vlerësimet e të tjerëve.

Ja arsya psikologjike dhe shoqërore pse ne shpeshherë më tepër merremi me të tjerët, me thashethëna, se me vetveten. Jeta e tillë shndërrohet në aktrim, ne luajtjen e roleve, në imitime, por pa përgjegjësi dhe pjesëmarrje, me një DYFYTYRËSI tipike.

Unë dyftytyrësinë e kam definuar kështu: Dyftytyrësia është pafyftyrësi, sepse kush i ka dy, nuk e ka asnjë!

Përpos këtyre ngarkesave psikologjike dhe shoqërore nga e kaluara, në Ballkan janë krijuar shtete në “tavinë”, artificiale, me kufinj të imponuar dhe jonatyror, sidomos për ne shqiptarët, por deri diku edhe për popujt tjerë; jetojmë ende në varfëri dhe papunësi të madhe dhe kemi nevojë për integritet të brendshme dhe të jashtme.

1. Çka sot?

Pika e parë do t'ishte recuperimi apo ndërtimi i personalitetit bazor, sepse PA NJERI S' KA AS FAMILJE AS SHOQËRI. Në kulturë, në fe, në shkencë, në artë, në politikë... duhet të vetëdijësohemi se njeriu ballkanik është MASKË, s'ka fuqi TË JETË VETVETJA, UNË, prandaj s'ka as aftësi për t'i pranuar dhe nderuar të TJERËT, që edhe ata TË JENË VETVETJA. Duhet të punojmë të gjithë së bashku për krijimin e botëkuptimit dhe të kulturës PERSONALE me marrëdhënie ndërpersonale, ndërshoqërore, ndëretnike, ndërkishtare dhe ndërfetare.

Tradhtia më e madhe në jetë është mos të jesh vetvetja, t'ia mohosh tjetrit të drejtën që të jetë vetvetja. Formimi i identitetit dhe personalitetit mund të jetë nëpërmes BISEDIMIT, DIALOGUT, KOMUNIKIMIT ndërnjerëzor, për t'i rrënuar paragjykimet, fajësimet, njollosjet historike dhe aktuale.

2. Bisedimi

Bisedimi është mundësia e parë dhe themelore për njeriun, familjen dhe shoqërinë njerëzore, sepse njeriu është thelbësisht qenie në marrëdhënie, ose edhe më mirë dhe qartas të themi, është marrëdhënie, që domethënë merrë dhe jep, ngjizet, lind, jeton, zhvillohet dhe realizohet, apo dështon dhe asgjësohet pikërisht në marrëdhënie të ndryshme. Suksesi i jetës dhe veprimtarisë mvraet kryesisht nga aftësia, mënyra, thellësia, përmbajtja e lidhjeve ndërnjerëzore, ndërgjinore, ndëretnike, ndërfetare, ndërkulturore.

Marrëdhëniet ndërnjerëzore mund të jenë të llojllojshme, si nga mënyra apo metodologjia e veprimit, po ashtu edhe nga përmbajtja, qëllimi dhe trajtimi.

Mënyra e parë është kjo: **të jesh ndër apo në mes të njerëzve apo gjërave** – që është më karakteristike për sende, gjëra, por edhe për njerëz atëherë kur mungon interaksioni, ndërsjellshmëria. Kur njeriu, subjekti, objektivizohet, bëhet “gjësend”, atëherë më nuk ka marrëdhënie, por më tepër sundim, manipulim, keqpërdorim, sepse tjetrit, palës nuk i lejohet mundësia që të jetë vetvetja.

Fatkeqësisht sot ka mjaft njerëz që kanë krijuar tashmë një stil të komunikimit të tillë: të tjerët dëshirojnë t'i nënshtrojnë, sundojnë, për ta dëshmuar vetveten, për të

përparuar, për të qenë i pari apo i ashtuquajtur “bajraktarizmi” apo “liderizmi” në shpinë të të tjerëve.

Mënyra e dytë e marrëdhënieve ndërnjerëzore është: **të jesh me të tjerët**,

si mundësi përplotësimi, begatim njerëzor, fetar, kulturor dhe shpirtëror.

Kush nuk është i aftë t'i pranojë dallimet si begatim, risi, dhurim dhe harmonizim, mbetet në vetmi, s'ka përparim, është në rrezik ta asgjësojë vetveten dhe të tjerët.

Mundësia e tretë është kjo: **të jesh për të tjerët**, si mënyra më e përsosur e marrëdhënieve ndërnjerëzore, ku njeriu e gjenë drejtimin dhe përcaktimin jetësor me të tjerët dhe për të tjerët, për krijimin sa më të mirë të shoqërisë njerëzore. Ky stil kërkon mjaft flijim, vetëmohim, maturi dhe pjekuri njerëzore, fetare, kombëtare, kulturore, dhe na ndihmon që të lirohemi nga robëria e egoizmit, egocentrizmit, paragjytimeve të llojllojshme në dinamikën e jetës si proegzistencë, me të tjerët dhe për të tjerët, për të mirën e përbashkët.

Bisedimet rreth thashethënave, përgojimeve, “pas shpinës”, pa praninë e personit për të cilin flasim, janë shumë të dëmshme edhe për folësin apo për folësin, si dhe për personat që merren në gojë, janë kryekëput negative dhe shkatërruese, sepse nuk mbështeten në të vërtetën dhe në dashurinë.

Fjala ka rëndësi të madhe, shpeshherë edhe vendimtare, në jetën dhe verpimtarinë njerëzore. Këtë e ka shprehur edhe urtia popullore duke thenë: “Fjala e mirë arrinë deri në qiell”, ose : “Fjala e mirë vlen sa një lirë”, dhe për fjalën e keqe: “Fjala dhe plumbi, kur dalin, s'kthehen më” dhe “Goja flet e shpina pret”.

3. Dialogu

Përpos bisedimit, kemi edhe dialogun i cili i ka këto tri qëllime kryesore:

- Kërkimin, zbulimin dhe pranimin e të vërtetës së bashku me të tjerët;
- Rishqyrtimin dhe kuptimin sa më të mirë të vetvetes dhe të vërtetës në dialog, bisedim në dy apo të dyanëshëm, dypalor;
- Ballafaqimin me mendime, vlerësime, bindje, qëndrime dhe përcaktime të ndryshme njerëzore, fetare, kulturore, politike, shoqërore.

Ja vetëm disa mundësi dhe pengesa të dialogut të mirëfillët:

Qëndrim besimi ose mbrojtjeje: që si rregull kryesore e ka këtë parim, kush frigohet edhe mbrohet dhe maskohet, dhe mbrojtja më e mirë është sulmi. Armiku i madh i besimit ndërnjerëzor, ndërjetar dhe ndërkulturor është mosnjohja, paragjykimi dhe gjeneralizimi, që lindin dhe shkaktojnë doemos edhe njollosjen, etiketimin, fajësimin e të tjerëve për ta shfajësuar veten.

Pa besim në të tjerët lindin dhe aktivizohen në ne gjithnjë dyshimet, mospërfilljet, ngatërresat, përçarjet, të cilat jetën e bëjnë tejet të vështirë, gati edhe të pamundshme.

Qëndrim pranimi ose vlerësimi: pa e pranuar njeriun s'mund as ta vlerësojmë mirë, sepse jemi në rrezik ta "gjykojmë" në mënyrë kategorike, absolute, gjë kjo që dëshmon pasigurinë dhe papjekurinë tonë, sepse kështu e mbivlerësojmë vetveten duke nënçmuar tjetrin.

Qëndrim barazie apo mbizotërimi: tjerët janë të barabartë me ne, pa dallim moshe, gjinie, kombi, feje, pozite, pasurie, sepse edhe ata janë para së gjithash njerëz me vlera dhe virtyte të pacenueshme, dhe si të tillë mundësi takimi, afrimi bashkimi dhe bashkëpunimi.

Qëndrimi i mbizotërimit i trajton të tjerët si "shkallë" për t'u ngritur dhe për të sunduar, me bindje se të tjerët nuk janë të mirë, të aftë, të përgatitur, dhe mu për këtë dikush duhet t'i "sundojë" dhe udhëheqi në jetë. Njerëzit e tillë janë psikologjikisht të papjekur, mentalisht të kufizuar, shpirtërisht të mjerë, fetarisht të cunguar, kulturalisht tejet të ulët, njerëzisht shumë të mërzitshëm.

Qëndrim empatie ose indiferentizmi: empatia është sipas Roxhersit kur tjetri gjendet në qendër të vëmendjes dhe të kujdesit, dashurisë tonë, apo si thotë populli, kur ne "hyjmë në lëkurën e tjetrit", ndërsa indiferentizmi, kur jemi të "ngopur" dhe nuk kemi motiv apo kujdes për tjetrin, dhe si të tillë mbyllemi në vetvete, jemi më tepër shikues se jetësues në jetë.

Qëndrim spontaniteti ose manipulimi: spontaniteti s'ka qëllime loje apo manipulimi, por na ndihmon që të jemi dhe të paraqitemi edhe para të tjerëve ashtu si jemi dhe si ndihemi, duke ja mundësuar edhe tjerëve të njëjtën gjë, kurse manipulimi është "përdorimi" i dikujt për qëllime kuptohet jo të mira.

Qëndrimi fleksibil ose jofleksibil: fleksibiliteti dëshmon pjekuri, maturi, dëshirë për ta njohur tjetrin sa më mirë, pra, është shprehje demokracie, pluralizmi, tolerance, ndërsa jofleksibiliteti tregon njeriun autoritativ, të rrebtë, të egër, shpesh edhe të robëruar dhe të kufizuar në vlerësime, qëndrime dhe veprime, dikë që si thotë populli "nuk lëshon pe", ose s'ka aftësi dhe gatishmëri për ndryshime dhe përmirësime.

Sot rëndësi të madhe ka dialogu ndërtnik, ndërkishtar apo ekumenik, ndërftar dhe ndërkulturor, si mundësi dhe domosdoshmëri për krijimin e shoqërisë pluraliste, në kërkim të së mirës, të drejtës, të vërtetës dhe dashurisë, si e vetmja fuqi që mund ta ndihmojë njeriun në ndërrime, përmirësime dhe në krijimin e bashkimit në dallime.

4. Komunikimi

Komunikimi është aftësia themelore e njeriut për marrëdhënie, shkëmbim përvoje, mendimi, jete, ndërsjellshmërie mes qenieve njerëzore. Kjo nënkupton para së gjithash dy kushte themelore:

Të jesh burimor, njeri besnik, të kesh besim, të gjejsh atë te tjerët.

Të jesh burimor, original apo autentik domethënë ta kesh identitetin dhe personalitetin tënd personal, familjar, kombëtar, fetar, kulturor, por jo edhe t'ia imponosh dikuj botëkuptimin apo qëndrimin tënd. Kush nuk ka identitet dhe personalitet sillet sipas kushteve dhe rrethanave, është i kompleksuar, luan role në jetë, është oportunist, servil ndaj më të fortëve, diktatorial ndaj më të dobëtve. Burimor apo autentik domethënë i vërtetë, sepse vetëm e vërteta na çliron, fisnikëron dhe bujaron në jetë.

Unë komunikimin ndërnjerëzor e kam definuar kështu: *Të jetosh domethënë të komunikosh, të komunikish domethënë të dashurosh.*

Të jesh besnik, të kesh besim dhe të gjejsh besim – këto tri kushte janë pikënisja e komunikimit burimor dhe të plotë, të sinqertë. Besimi është pothuaj qëndrim fetar dhe shpirtëror, sepse na ndihmon që njëri-tjetrit ta çmojmë, zbulojmë dhe trajtojmë në anën pozitive, si mundësi bashkëpunimi dhe bashkëjetese. Pa besim nuk ka as komunikim. Nëse e njohim dhe e pranojmë mirë vetveten, atëherë më lehtë mund t'iu besojmë edhe të tjerëve. Kjo domethënë t'i kemi dy qëndrime pozitive ndaj të tjerëve: të jesh besnik dhe të kesh besim, që përgatit edhe fazën e tretë të gjetjes së besimit te tjerët, apo të përgjegjes pozitive, të hapjesë dhe bashkëpunimit, si kulm i komunikimit ndërnjerëzor, ndëretnik, ndërftar dhe ndërkulturor.

Me bisedime, dialogje dhe komunikime nuk humb askush, por të gjithë përfitojmë dhe fitojmë, sepse e zbulojmë dhe trajtojmë njëri-tjerin në anën pozitive, e flakim të keqen dhe e rrisim apo shtojmë të mirën e përbashkët. Kjo atëherë na mundëson atë që Nëna Tereze e shpreh në mënyrë tejet të qëlluar dhe shumë poetike, kur thotë: “JEPE PJESËN MË TË MIRË TË VETVETES!”.

Bashkëjetesa sot është domosdoshmëri, përvojë e perditshmërisë, sepse tashmë gërshtëtimi i popujve, feve, kulturave të ndryshme është një proces i cili s'ka më të ndalur. Edhe ne jemi në këtë “lojë” të madhe, por jo sido apo kudo, por me identitein tonë, traditën dhe kulturën mijëvjeçare, e cila ka rëndësi për ne, por edhe për të tjerët. Integrimi ndërshtetërisht është parakusht themelor për inegrimin tonë të mëtejshëm në Evropë dhe në botë.

Mjetet pamoro-dëgjimore botën disi e kanë afruar dhe zvogëluar aq, sa që pothuaj çdo gjë, sidomos e keqja, është gjithnjë e pranishme, kërcnuese dhe invaduese, gati s'mund të ikim më prej fenomeneve apo dukurive të ndryshme të cilat gjithnjë na “bombardojnë” dhe, dashtas apo padashtas, depërtojnë në ne, në familjet tona, në botën tonë shpirtërore dhe kulturore.

Këtu ndihmesë të madhe mund ta jepë aspekti fetar, shpirtëror dhe kulturor, i cili na mundëson të thellohemi në këto çështje kaq të rëndësishme dhe vendimtare..

BE-ja është tashmë një përvojë dhe realitet qysh prej kohës pas Luftës së Dytë Botërore, tani e zgjeruar në 27 shtete të ndryshme. Me rekuperimin e të ashtuquajtures

“Evropa Lindore”, si dhe me tentim dhe kërkim të evropeizimit edhe të pjesës së mbetur ballkanike, Evropa vërtet ka gjasa të jetë vetvetja, një Shtet i madh i përbërë nga shumë shtete, popuj, gjuhë, tradita, kultura, për të dëshmuar bindshëm bashkimin në dallime, mundësinë e bashkëpunimit dhe të bashkëjetesës në dobi të të gjithëve.

Rëndësi jetësore ka edhe DIALOGU NDËRENK dhe NDËRFETAR, ku tjetri, të tjerët, ata që janë të NDRYSHËM prej nesh, nuk janë më sundimtarët, të huajt, turqit apo serbët (paragjykimi historik), për vëllazërit dhe motrat tona, si rast dhe mundësi begatimi dhe komunikimi. Kufinjët apo kufizimet janë të vulosuar në kokat dhe në zemrat tona me paragjykime dhe me urrejtje. Këtë mund ta tejkalojmë nëpërmjet fesë dhe kulturës, sepse kultura, feja, vlerat universale gjithnjëzore nuk janë “pronë private” e askujt, por e mira e të gjithëve.

5. Kisha Katolike dhe dialogu ndërfetar krishtëro-mysliman

Kisha Katolike qysh me Koncilin e Dytë të Vatikanit, sidomos në LUMEN GENTIUM (Drita e Popujve, 1964) dhe me Deklaratën mbi marrëdhëniet e Kishës me fetë jo të krishtëra “NOSTRA AETATE” (Koha e jonë, 1965) ka dhënë shenja të qarta dhe pozitive mbi dialogun ndërfetar, sidomos me religjionet monotesite, hebraizmin dhe islamizmin (Krh. Lumen Gentium, nr. 16 dhe Nostra aetate, nr. 2-4).

Numri 16 LG pasi i analizon marrëdhëniet e Kishës Katolike me Hebrenjtë, mbi fenë myslimane ndër të tjera shkruan kështu: *“Mirëpo vendimi i shëlbimit përfshin edhe ata të cilët besojnë në Krijuesin, në mes të tyre në të parin rend myslimanët, të cilët, duke pohuar se mbajnë fenë e Abrahamit, adhurojnë së bashku me ne një të vetmin dhe të mëshirshmin Hyj, i cili ka për të gjykuar njerëzit në ditën e Gjyqit”* (LG, 16).

Deklarata NA për islamizmin thotë kështu: *“Kisha shikon me simpati edhe myslimanët të cilët e adhurojnë një Zot të vetëm, të gjallë dhe veprues, mrekullibërës dhe i gjithëpushtetshëm, krijuesi i qiellit dhe tokës, i cili u ka folur njerëzve. Ata kërkojnë me gjithë zemër t’i nënshtrohen ligjeve të Zotit... Edhe pse nuk e njohin Jezusin si Zot, e nderojnë si profet; ata e nderojnë Nënë e tij Virgjërën Mari, dhe ndonjëherë e lusin me përshpirtëri...”*

Nëse gjatë shekujve nuk kanë qenë të pakta armiqësitë mes të krishterëve dhe myslimanëve, Koncili i Shenjtë i nxitë të gjithë që ta harrojnë të kaluarën dhe të ushtrojnë së bashku mirëkuptimin e ndërsjellët, që të mbrojnë dhe kultivojnë së bashku për të gjithë drejtësinë shoqërore, vlerat morale, paqen dhe lirinë” (NA 3).

Qëndrime të ngjashme gjejmë edhe në dokumentet tjera kishtare, sidomos në enciklikën e famshme e **Papës Gjonit XXIII “Pacem in terris”** (Paqa në tokë, 1963) dhe në enciklikën e **Papës Pali VI “Ecclesiam Suam”** (Kishës së Tij, 1964), në enciklikën e **Papës Gjon Pali II “Redemptoris Missio”** (Misioni Shëlbues, 1990).

Rëndësi të madhe kanë pasur edhe disa dokumente kishtare lidhur me dialogun ndërfetar krishtëro-mysliman:

- **Segretariato per i non Cristiani, Cristiani e Musulmani, Orientamenti per il dialogo, E.M.I., Bologna, 1970.**
- **Pontificio Consiglio per il Dialogo Interreligioso – Congregazione per l' Evangelizzazione dei Popoli, Dialogo e Annuncio, 1991.**
- **Pontificio Consiglio per il Dialogo Interreligioso, Il dialogo interreligioso nel Magistero Pontificio, Documenti 1963-1993, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 1994.**
- Pontificio Consiglio della Pastorale per i Migranti e gli Itineranti, *Erga migrantes caritas Christi*, 2004.

Në këtë stil kishte vepruar gjithnjë edhe papa Gjon Pali II, sidomos me Takimin Ndërfetar Botëror të Uratës në Asizi në vitin 1986.

Sipas dëshmisë së Imzot Pietro Rosano-s para këtij takimi të uratës botërore për paqe Gjon Pali II kishte thënë këto fjalë: *“Dua të shtegtoj në Mekë, jo vetëm në Jerusalem. Atje do t'i lutem të vetmit Zot, Hyjit të Abrahamit, Atit të Hebrënëve, të krishterëve dhe të myslimanëve”* (Jacek MOSKWA, Pontifex Maximus, Misteri personal, publik, etërn, VELAR, Bergamo, 2004, fq. 134).

Gjatë një audience me ipeshkvijnjtë dhe patrikanët e Lindjes Gjon Pali II ndër të tjera tha:

“Tani s'ka më lufta fetare, edhe as që mund të jetë një “luftë e shenjtë”, sepse vlerat e adhurimit, të vëllazërisë dhe të paqes, të cilat lindin prej fesë në Zotin, na thërrasin në takim dhe në dialog” (Po aty, fq. 134).

Gjatë luftës në Bosnje Papa Gjon Pali II e kishte organizuar një lutje të përbashkët krishtëro-myslimane në Asizi (10. 01. 1993) dhe ndër të tjera ai fuqimisht theksoi:

“Çdokush duhet ta pranojë tjetrin ashtu siç është dhe dueht çmuar si vëlla apo motër në njerëynë e përbashkët dhe në bindje personale. Dallimet që na ndajnë mbesin, por gjëra më e rëndësishme është që mund të vijmë deri te pranimi dhe nderimi i ndërsjellët me identitetin e çdonjërit prej nesh” (Po aty, fq. 137).

Në vitin 1994 çshtë formaur Këshilli për Marrëdhënie mes Kishës Katolike dhe organizatave islamike

Gjatë vizitës së Papës Gjon Pali II në Tunizi (15 prill 1996), toka e dikurshme e Shën Augustinit, Papa guximisht tha: *“Hapja ndaj të tjerëve është në një mënyrë një përgjegjësi e Hyjit i cili i lejon dallimet egzistuese mes nesh dhe dëshiron që të njihemi më mirë...”* (Po aty, fq.139).

Gjatë Jubileut të Madh për 2000 vjetorin e krishtërimin Gjon Pali II kishte shprehur dëshirën që ta festonte së bashku me Hebrënjtë dhe Myslimanët me një shtegtim biblik në vendet e shenjta të përbashkëta. Mirëpo rrehanat politike fatkeqësisht ate nuk ia kishin mundësuar.

Më 24 shkurt 2000 Gjon Pali II në Kairo tha kështu: *“Ardhja e islamit ka dhuruar vepra të ndritshme të artit dhe të mësimave që kanë pasur ndikim vendimtar në botën arabe dhe në Afrikë”* (Po aty, fq. 140).

Në Jordani më 20 maj 2000 Gjon Pali II kishte pohuar mbi tri fetë monoteiste: *“Tri fetë historike monoteiste përfshijnë paqen, të mirën dhe nderimin për njeriun si vlera më të rëndësishme. Shpresoj nxehtësisht që vizita ime të përforcojë dialogun tashmë të frytshëm mes të krishterëve myslimanëve”* (Po aty, fq. 141).

Kulmi i këtyre takimeve ishte pa dyshim 6 maji 2001, vizita e parë historike e një Papës në një xhamie, Omayyadi, të cilën të krishterët me shekuj e kanë nderuar si varrin e Shën Gjon Pagëzuesit, së bashku me Muftiun e Madh të Sirisë, Ham Kifarin.

Papa me atë rast pati thënë kështu: *“Dy fetë tona nuk duhet të paraqiten në kundërshtime, si ka ndodhur shpesh në të kaluarën, por në bashkëpunim për të mirën e mbarë njerëzimit”* (Po aty, fq. 142; Krh. Vittorio PERI, Giovanni Paolo II, Karol il Grande, VELAR, ELLEDICI, 2005, fq. 23-24).

Gjatë vizitës së tij në Kazakistan (24 shtator 2001) Gjon Pali II mbi islamizmin tha: *“Kisha katolike nderon islamin, islamin e vërtetë, islamin që luetet, i cili është solidar me nevojtarë... Urrejtja, fanatizmi dhe terrorizmi profanojnë emrin e Zotit dhe shëmtojnë fytyrën burimore të njeriut”* (Po aty, fq. 143).

Më 29 mars 2003 lidhur me luftën në Irak Gjon Pali II tha: *“Mos të lejojmë që një tragjedi njerëzore të bëhet edhe një katastrofë fetare”* (Po aty, fq. 243).

Me një fjalë qëndrimi i Papës Gjon Pali II ndaj islamizmit mund të përmbledhet me këto fjalë dhe porosi thelbore: *“Të krishterët dhe myslimanët kemi shumë gjëra të përbashkëta, si besimtarë dhe si njerëz”* (Vittorio Peri, vep. e cit. fq. 24. Më gjerësisht lexo: Don Lush GJERGJI, “I Pavdekshmi” Gjon Pali II, Misioni Katolik Shqiptar n; Kroaci, 2006, fq. 47-52).

Kryetari i Këshillit Papnor për Dialog Ndërfetar kardinal Zhan Lyi TORAN lidhur me Vitin e Dialogut kulturor të shpallur nga Komisioni i Brukselit dhe me Letrën e dërguar nga ana e 138 përfaqësuesve myslimanë ndër te tjera tha: *“Mendoj se do të jenë tri tema kryesore: së pari nderimi i mirëfilltë i dinjitetit të njeriut dhe i të drejtave të tij, në radhë të parë kuptohet, i së drejtës për lirinë e ndërgjegjes dhe të fesë. Pastaj nevoja e dialogut ndër-fetar, i cili krijon kushtet për njohjen objektive të fesë së tjetrit. Së fundi, siç shkruan kardinali Bertone në Letrën e tij, edukimi i të rinjve me frymën e nderimit të ndërsjellë të tolerancës.*

Duhet të caktohet data, por mund të themi se të dyja palët kanë vullnetin e mirë, gjë kjo që më jep plotë shpresë për këtë takim /mendohet në takimin e përfaqësuesve myslimanë me Papën Benediktin XVI, (vr. ime), i cili besoj se do të përfundojë me sukses”.

Më 3 dhe 4 mars 2008 u mbajt në Vatikan një takim teknin pune mes Kishës Katolike dhe Bashkësive Islame në botë. Tema bazë e takimit ishte *“Besimi në Zotin dhe dashuria për të afërmin”*.

Forumi i parë krishtero-mysliman i këtij lloji është mbajtur në Vatikan më 3-6 nëntor 2008, me praninë e Papës Benedikti XVI.

Kjo është arritja më e madhe e deritanishme mes Kishës Katolike dhe Bashkësive Islame.

6. Feja në proceset e integriteteve etnike, kulturore dhe fetare

Para se të flasim për ndikimin e religjionit në proceset e integriteteve etnike, kulturore dhe fetare regjional dhe më gjerë, duhet përmendur disa dukuri të cilat e kanë kushtëzuar ndikimin fetar tek ne.

Së pari “feja” zyrtare në sistemin dhe në ideologjinë komuniste ishte ateizmi, mosbesimi, në disa raste edhe lufta e hapur kundër fesë, Zotit, bashkësive fetare,

Papa Gjoni Pali II ka thënë mirë se komunizmi dhe ateizmi është munduar ta luftojë dhe ta vrasë Zotin, fenë, por me këtë e ka vrarë shpirtërisht dhe moralisht njeriun, familjen, shoqërinë, vetveten.

Komunizmi dhe ateizmi fenë e kishte privatizuar dhe kufizuar gati tërësisht vetëm në rrethet e ngushta familjare.

Pa vlera të mirëfillta trashëndentale, të matanshme, apo edhe vertikale, s’ka as vlera njerëzore, horizontale, sepse mungon dimensionin universal. Këtë mund ta themi edhe kështu: nuk ka rritje dhe përparim vetëm në zgjerim, në drejtim horizontal, pa rritje edhe në lartësi, pa anën vertikale.

Pas periudhës së komunizmit dhe të ateizmit ideologjik dhe politik, gati edhe shtetëror, me një lloj internacionalizmi të pa bazë, kinse si bashkim vëllazërim, erdhi deri te zgjimi i nacionalizmit të tepruar dhe të egër, si dëshirë dhe nevojë për krijimin e shteteve nacionale dhe feudale.

NACIONALIZMI është reagim ndaj internacionalizmit pa vlera dhe pa virtyte, pa pjesëmarrje dhe pa demokraci, duke e shndërruar në një mënyrë POPULLIN si vlerë absolute, gati si ZOT, një lloj religjioni apo zëvendësimi të fesë me vlera relative. Ky proces mbiqmon popullin e vet duke nënçmuar dhe zhvlerësuar popujt tjerë me mekanizmin psikologjik: zhvlerësimi dhe fajësimi i të tjerëve është njëkohësisht vlerësimi dhe shfajësimi për ne.

S’ka popull të mirë dhe popull të keq, sepse të gjithë në thelb janë të mirë, por shumëçka mvaret prej udhëheqësisë, rrethanave, kushteve historike dhe aktuale.

Po ashtu s’ka fe të mirë dhe fe të keqe, sepse çdo fe mundohet ta fisnikërojë dhe bujarojë njeriun me virtyte njerëzore dhe fetare, por ka njerëz apo besimtarë që besojnë, jetojnë dhe veprojnë sipas besimit, fesë, dhe të tjerët, që thojnë se besojnë, se janë fetarë, por me jetën e tyre dëshmojnë të kundërtën, sepse nuk jetojnë dhe veprojnë ndoshta as si njerëz, e jo më sipas besimit apo përcaktimit fetar.

Përpos kësaj ideje absurde të POPULLIT – FE – ZOT, erdhi në shprehje edhe koncepti TOKË, hapësirë, si në sistemin feudal, duke i përjashtuar të tjerët nga rrethi ynë.

Të tjerët konsiderohen në këtë botëkuptim si armiq të cilët lypset luftuar, përjashtuar, urrejtur edhe deri te shkatërrimi i tyre. Kështu erdhi deri te propozimi dhe praksja djallëzore e “PASTRIMIT ETNIK”, sikur se të tjerët, ata që nuk janë pjesë e popullit tonë, të ishin të papastër, dhe si të tillë duhet larguar dhe asgjësuar.

Kuptohet se në këto kushte dhe hapësira religjioni fatkeqësisht ka pasur pak ndikim, në disa raste pothuaj vetëm ndikim negativ, duke u identifikuar me idenë e popullit, kombit, traditës, kulturës, pra, duke lënë anash vlerat trashendentale, si p. sh. Zotin, fenë, moralin, jetën, bashkëjetesën, bashkëpunimin...

Pa ZOTIN - vlerë absolute, s'ka as njeri, vlerë relative, por njeriu është në rrezik të vegëlsohet dhe të objektivizohet, të keqpërdoret, siç bëjnë sistemet diktatoriale.

Feja e vërtetë përfshin doemos Zotin si Krijuesin e përbashkët të mbarë njerëzimit, dhe njeriun, si kryeveprën e tij, dhe kështu na ndihmon që të besojmë në njëri-tjetrin pa dallime apo ngjyrosje fetare apo kombëtare.

7. Krishtërimi dhe marrëdhëniet ndërnjerëzore

Krishtërimi është jeta me Zotin dhe me të afërmin, me çdo njeri, dhe si fe e tillë ndikon dukshëm edhe në marrëdhëniet ndërnjerëzore, të cilat janë themel për marrëdhënie ndëretnike, ndërkulturore dhe ndërfetare. Ja vetëm disa porosi bazë të cilat lypset njohur dhe zbatuar si të krishterë:

- A. Së pari të gjithë jemi krijesat e të njëjtit Zot, kemi burimin dhe prejardhjen e përbashkët. *“Hyji krijoi njeriun në përgjasimin e vet, e krijoi në përgjasimin e Hyjit; i krijoi mashkull e femër”* (Zan 1, 27). Kjo na ndihmon të jetojmë dhe të veprojmë bashkarisht, si të barabartë, sepse do të përgjigjemi para Tij dhe para ndërgjegjes për çdo mendim, fjalë dhe veprim në nivelin personal, familjar dhe shoqëror..
- B. Shkalla e dytë është kjo: të gjithë jemi vëllezër apo motra sipas urdhërit të Jezusit: *“Duaje Zotin, Hyjin tënd, me gjithë zemrën tënde, me gjithë shpirtin tënd e me gjithë mendjen tënde. Ky është më i madhi dhe i pari urdhër. I dyti është i barabartë me të: Duaje të afërmin tënd si vetveten! Në këto dy urdhërime varet i tërë Ligji dhe Profetët”* (Mt 22, 37-39; Krh. Lk 10, 25-28). Për Jezusin është i njëjti Ligj me dy drejtime dhe pa njërin s'do ta kemi as tjetrin.
- C. Dimensionin e tretë është edhe më i thellë dhe vendimtar, identifikimi i Jezu Krishtit me çdo njeri, pa asnjë dallim apo përjashtim kombëtar, fetar, gjinor,

shoqëror: “Për të vërtetë, për të vërtetë po ju them: çka bëtë për njërin ndër këta vëllazër të mi më të vegjël e bëtë për mua” (Mt 25, 40). Ky ishte parimi dhe frymëzimi kryesor i jetës dhe i veprimeve të së Lumes Nënës Tereze Bojaxhiu (1910-1997).

- D. Shkalla e katërt shkon deri te skajshmëria e dashurisë edhe ndaj armiqve: “Por unë po ju them juve që më dëgjoni: Doni armiqtë tuaj, benu mirë atyre që ju urrejnë, bekon i ata që ju mallkojnë, lutuni për ata që dijekeqas ju mundojnë” (Lk 6, 27-28).

Po të zbatohet vetëm shkalla e parë, ajo e arsyes dhe e natyrës, ku të tjerët janë si ne njerëz, kanë të drejta dhe detyrime të njëjta me ne, bota do të ishte shumë më e mirë dhe më njerëzore.

Në sistemin e mëparshëm feja ishte përjashtuar nga jeta botore, nga mjetet pamorë-dëgjimore, nga shkenca, kultura, arti, ishte privatizuar, dhe kështu pati pak ndikim në familje, sidomos në shoqëri.

Tani materializmi, konsumizmi, indiferentizmi, ateizmi praktik, hedonizmi-jeta e shfrenuar epietare, relativizmi prapë mundohen fenë ta anësojnë dhe ta përjashtojnë nga jeta private dhe publike.

Si përfundim dhe propozime:

Duhet të punojmë bashkarisht për vetëdijësimin dhe përgjegjësinë më të madhe kombëtare dhe fetare. Për harmonizim sa më të mirë të këtyre dy elementeve përplotësuese, lypset nderuar dhe koltivuar të dyjat, pa i ngatërruar apo njësuar, pa i mbivlerësuar apo nënçmuar, si binaret që janë paralele dhe kështu na mundësojnë udhëtimin përpara.

Duhet ta kemi bashkëpunimin më të mirë dhe të vazhdueshëm me bashkësitë fetare për të mirën e përbashkët të të gjithëve, sepse e mirja, e drejta, e vërteta, jeta, nuk janë “pronë” e askujt, por e drejta themelore për të gjithë.

Feja mund dhe duhet të ndikojë më tepër në qetësimin e zemrës dhe të ndërgjegjes njerëzore, sidomos tek ata që kanë pësuar nga lufta, për krijimin e BASHKIMIT NË DALLIME, nëpërmjet vujatjes së ofruar dhe të motivuar për ZOTIN DASHURI dhe PËR VËLLAUN NJERI.

Kërkimi i faljes dhe falja, së pari nga ana e bashkësive fetare, për ta mposhtur së bashku Diktatorin më të rrezikshëm të njerëzimit – URREJTJEN, si dhe për krijimin e kulturës së bisedimeve, të dialogut dhe të komunikimit ndërtenik dhe ndërjetar, është imperativ i Zotit dhe i kohës.

Feja doemos mund të ndikojë shumë për lirimin nga paragjykimet e ndryshme, nga përvoja negative e së kaluarës, si dhe për krijimin e urave të reja të integritetit ndër-

njerëzor modern me anë të pluralizmit, të dialogut ndërentik dhe ndërjetar, të bashkëjetesës dhe bashkëpunimit që mbështetën në fuqinë e së vërtetës dhe në frymëzimin e dashurisë.

Sa i përket anës praktike, te shqiptarët dihet se krishtërimi ka dëptuar qysh nga kohët apostolike, me Shën Palin dhe nxënësit e tij, dhe ka vazhduar të jetë i pranishëm me shumë batica dhe zbatica, sidomos gjatë sundimit pesëshekullor turko-otoman dhe gjatë përndjekjeve komunisto-ateiste (Lexo: Shën Pali ungjillëzuesi i Ilirëve, Universiteti Mbretëror Iliria – Shtëpia botuese “Drita”, Prizren, 2009, fq. 7-127; Don Lush GJERGJI, Shën Pali Apostulli i Poujve, DRITA, Prizren, 2009, fq. 4-70).

Megjithatë ne i kemi ruajtur rrënjët tona të përbashkëta iliro-shqiptare, gjuhën, traditën, kulturën dhe qytetërimin tonë, vëllazërinë tonë gjithshqiptare, në dy aspekte dhe dimensione: atë kombëtare, **si shqiptarë**, dhe atë fetare, **si besimtarë monoteistë**, shembull ky i rallë dhe tejet i çmueshëm për dialogun tonë ndërjetar krishtero-mysliman, për bashkëjetesë dhe bashkëpunim në kërkimin dhe zbatimin e të mirës së përbashkët. Përvoja jonë shekullore është model për t’u çmuar, vlerësuar dhe zbatuar edhe gjetiu në botë.

Kështu feja është po ashtu shërbim i dyfishtë, në nderim ndaj Zotit dhe në dobi e të mirë të njeriut, familjes, shoqërisë, Popullit, e me këtë të mbarë njerëzimit, pa dallime dhe përjashtime.

Mos të harrojmë se në Ballkan ende ka shumë ëndërrime historike dhe aktuale, si p. sh. FORMIMI I SHTETEVE NACIONALE, bile edhe nacionaliste, të mbështetura në një popull, dhe FEUDALE, të mbështetura në konceptin e tokës, kufijve. Pse është kështu? Sespe proceset historike janë bllokuar në të kaluarën, dhe tani tjerëve ju duken absurde kërkesat tona, ndërsa për ne është çështje jetësore, si formimi i shteteve të reja nga shthurja e ish-Jugosllavisë.

Shteti nacional dhe feudal ka përfunduar. Tani çdo njeri, familje, shoqëri, popull, fe, gjuhë, traditë duhet jetuar dhe bashkëpunuar me PLURALIZËM në çdo kuptim dhe drejtim: fetar, kombëtar, politik, ekonomik, kulturor, shpirtëror...

Të jesh i NDRYSHËM nuk domethënë të jesh KUNDËRSHTAR. Sfidat e botës së sotme janë të shumëfishte, por një më duket vendimtare BASHKIMI NË DALLIME, sepse tekembramja tjetër bashkim s’ka e as që mund të ketë.

Çdo përjashtim i të tjerëve është vetëvrasje edhe për ne, sespe dashtas apo padashtas, ne kemi nevojë njëri për tjetrin, duhet të jetojmë afër, bashkë njëri me tjetrin.

Sa më shpejt ta kuptojmë dhe ta zbatojmë këtë, aq më lehtë do t’i tejkalojmë vështirësit aktuale, do ta ndërtojmë së bashku një të tashme dhe të ardhme më të mire për të gjithë.

TË JETOSH domethënë të KOMUNIKOSH, të komunikosh domethënë T’I PRANOSH TË TJERËT ASHTU SI JANË, të kesh marrëdhënie ndërnjerëzore, ku jep dhe merr, shkëmben, pasurohesh dhe i pasuron të tjerët.

Sfidat e Ballkanit janë të shumta dhe të rëndësishme për të gjithë. Nga e kaluara lypset mësuara, që atë mos ta përsërisim në mënyra tragjike. S'ka më për disa mirë e për të tjerët keq. Na lidh fati i përbashkët, globalizimi, mondialiteti, jemi qytetarë të botës. Vlerat universale janë për të gjithë, dhe në to gjenden edhe vlerat partikulare (tonat), e jo e kundërta.

Evropa po ashtu duhet të vetëdijësohet se gjatë historiesë i ka humbur dy “pjesë” të rëndësishme, Evropën lindore dhe Mesdheun. Evropën Lindore pjesërisht e ka rekupe-ruar, tani duhet edhe Ballkanin, sepse vetëm kështu Evropa do të jetë NJË, shtëpia e të gjithë popujve evropian. Më mirë është për ne dhe për Evropën të “evropeizohet” Ballka-ni, se të “ballkanizohet” Evropa.

Kosova në këto procese tejet të vështira dhe të rëndësishme ka marrë pjesë aktive dhe pozitive qysh nga demonstratat e vitit 1981, duke kërkuar për veti dhe për të tjerët më tepër liri dhe demokraci, decentralizim, konfederalizëm, por kjo ishte kuptuar dhe keqinterpre-tuar së pari nga Serbia, kuptohet, nëpërmjet saj edhe nga pjesët tjera të Jugosllavisë.

Kështu kemi “ndërhyrjen” e Jugosllavisë në Kosovë kinse për ta mbrojtur unitetin teritorial dhe sistemin jugosllav, gjë kjo që ia kishte mundësuar nacionalistave serbë në krye me Slobodan Miloseviqin “revanshizmin” apo rimarrjen e pushtetit centralist në krye me Beogradin. Gjatë periudhës 1981-1989 ndodhi gjithçka: asgjësimi i struktura-ve shqiptare në Kosovë, kushtëzimi, burgosja dhe përndjeka e “disidentëve”, bisedat e ashtuquajtura “informative” ndaj rinisë dhe intelektualëve... deri te heqja e auutonomisë së Kosovës (1989) dhe rimarrja e plotë e pushtetit serb.

Përgjigjia më e mirë e Kosovës ndodhi gjatë “Pranverës 1990” me tri procese: **Pajti-mi i gjaqeve** në krye me prof. Anton ÇETTËN, 1275 gjaqe gjatë periudhës janar-maj 1990, duke flakur një herë e përgjithmonë hak apo gjak-marrjen si vetëvrasje, vëllav-rasje dhe vrasje;

Solidariteti dhe bamirësia me ata që mbeten pa punë sepse nuki e pranonin Ser-binë dhe Milosheviqin, **nëpërmjet Shoqatës Humanitare Bamirëse të Kosovës “Nëna Tereze”**, për krijimin e rrjetit kapilar të bamirësisë në mbarë Kosovën nëpërmjet mërg-atës tonë dhe ndërkombëtarëve si dhe krijimi i sistemit paralel në shëndetësi.

Ruajtjen dhe mbrojtjen e gjuhës dhe shkollës shqipe nëpërmjet “Luftës kundër analfabetizmit – Motrat Qiriazi”.

Këto tri procese e afruan dhe bashkuan popullin shqiptar si rrallë herë, duke zgjuar ndjenjen e përkatësisë së përbashkët, vetëdijen kombëtare dhe fetare se tashmë vetëm vëllazërisht dhe bashkarisht mund t'i përballojmë sfidat e kohës dhe të hapësirave bal-llkanike për të qenë të lirë dhe të mirë.

Kjo bëri që të lindte dhe të zhvillohej figura markante dhe profetike e Dr. Ibrahim RUGOVËS, strategjia paqësore dhe jodhunore, shmangëja e luftës dhe dhunës, pa të cilën rrezikonin përgjysmimin mos të them shkatërrimin tonë.

Në kuadër të SHHBK “Nëna Tereze” lindi dhe qe përkrahur sistemi paralel shkollor dhe shëndetësor, si domosdoshmëri e kohës, dhe brenda kësaj edhe HANDIKOSI në krye me të ndjerin. Halit FERIZI, që ka dhënë një kontribut të çmuar në sensibilizimin, regjistrimin dhe organizimin e personave me kufizime për t’ua kthyer dinjitetin njerëzor dhe pjesëmarrjen në jetën familjare dhe shoqërore.

Nga lufta 10-vjeçare në ish-Jugosllavinë mendoj se këtë e kemi kuptuar të gjithë. Historia le të jetë Mësuesja e jetës, por mos t’na kushtëzojnë dhe pengojnë në shtegtimin kah e mira e përbashkët.

L I N G U A & L I T T E R A E

Wilfried FIEDLER, Meißen

Gjuha e Gjon Buzukut nga këndvështrimi i gjuhësisë ballkanike

Libri i parë i gjuhës shqipe që kemi në dispozicion është “Meshari” i Gjon Buzukut. Ekzistenca e këtij libri ishte e njohur gjatë gjithë kohës kur gjuhësia merrej me gjuhën shqipe. Por i vetmi ekzemplar i librit kishte humbur, nuk mund të përdorej në kohën e hershme të albanologjisë shkencore, as edhe në periudhën klasike të kësaj filologjie që karakterizohet me emrat e Lambertzit, të Joklit e të tjerëve.

Pa tjetër, ky libër është me interes të madh jo vetëm për historinë e brendshme të gjuhës shqipe por edhe për fonetikën, morfologjinë dhe etimologjinë indoevropiane. Dihet se deri tani ky thesar nuk është zbuluar sa duhet, dhe kërkime më të hollësishme premtojnë rezultate të mira. Megjithatë, po t’i kapërcejmë kufijtë e albanologjisë drejt gjuhësisë krahasimtare, na duket se ky libër është me rëndësi ndoshta edhe më të madhe për një degë tjetër të komparatistikës, pikërisht për gjuhësinë ballkanike. Këtë rrjedhim unë e nxjerr nga fakti se ndryshimet në fushën e dukurive sintaksore, si edhe morfosintaksore, midis gjuhës së librit të parë dhe shqipes së sotme, konkretisht gegërishtes së ditëve tona, janë shumë më të dukshme se në fjalor, në fonetikë dhe në “morfologjinë e mbaresave”, d.m.th. në morfologjinë në kuptimin më të ngushtë.

Po të kalojmë tani në shikimin e Mesharit nga pikëpamja e gjuhësisë ballkanike, kuptohet se duhet të caktojmë, që në fillim, çfarë kuptojmë me termin “gjuhësi ballkanike” gjegjësisht “ballkanologji”. Siç dihet, në deceniet e fundit diskutimet e atyre që merren me gjuhët e Evropës Juglindore, në fushën e ballkanologjisë, qarkullojnë rreth dy nocioneve qendrore - *lidhje gjuhësore* (gjerm. *Sprachbund*) dhe *ballkanizëm*. Me termin e parë kanë provuar të sqarojnë se cilat gjuhë bëjnë pjesë në këtë “lidhje” që kuptohet si një fenomen pak a shumë i mbyllur nga jashtë. Qëllimi është që të përcaktohet, se cilat nga gjuhët e Evropës Juglindore formojnë këtë lidhje të mbyllur. Shpeshherë ky përcaktim ua ngul vështrimin vetëm gjuhëve të standardizuara, duke provuar gjithashtu t’i ndajnë gjuhët përkatëse në qendrore dhe periferike. Me termin e dytë, *ballkanizëm*, kuptojnë një dukuri që bie në sy - më së shumti jashtë leksikut - duke e veçuar nga sistemi tërësor, p.sh. nyjën e prapme, formimin e së ardhmes me derivatet e foljes “do”, latinisht “velle”, shkrirjen e gjinore me dhanoren etj. Përqendrimi në këto dy nocione nuk na ka çuar - sipas mendimit tim - në rezultate të kënaqshme. Që këtu dua të nën-

vizoj se modeli i përdorur këtu dhe përgjithësisht në punimet e mia ballkanologjike ndryshon dukshëm nga ky koncept.

Së pari: Ne nuk duam ta kufizojmë trevën ballkanike nga jashtë, kështu që ne na intereson pa tjetër edhe vazhdimi i tipareve të përbashkëta, p.sh. drejt italishtes ose ukrainishtes. Dhe brenda, në Gadishullin Ballkanik, nuk synojmë t'i rrasim dukuritë e shikuara në kallëpin e gjuhëve letrare. Sistemet gjuhësore të krahasuara, të cilat ne i emërtojmë *idioma* - me qëllim që t'u shmangemi diskutimeve a janë "gjuhë" apo "dialekte" - janë bukur më të shumta se katër-shtatë gjuhët letrare. Pikënisjen tonë e formojnë më shumë njësi të vazhduara, *kontinuum*, si do të thoshim, të cilat pjesërisht kapërcejnë kufijtë e idiomave të emërtuara tradicionalisht si gjuhë. Kështu flasim për kontinuumin e sllavishtes së Jugut, kontinuumin e shqipes trevore si edhe për ishuj gjuhësorë dhe zona disperse ngulimesh. Kështu, na interesojnë p. sh. meglenishtja, bullgarishtja e Banatit, arvanishtja etj. në të njëjtën masë si rumanishtja letrare (= dakorumanishtja) ose varianti dhimotiki i greqishtes së re.

Qëllimi i kërkimeve do të ishte gjetja e izoglosave që kapërcejnë kufijtë gjuhësorë, e izoglosave që përmbajnë tipare të fenomeneve, të cilat janë ose të krijuara ose të ruajtura bashkërisht. Kështu mund të krijohej një bazë hapësinore më adekuate për krahasimet, një bazë që do të lejohej të përshkruhen dhe të shpjegohen ngjashmëritë që ekzistojnë, pa dyshim, midis gjuhëve të Evropës Juglindore. Të mos harrojmë se ky areal konvergjencash është unik në gjithë Evropën, dhe, po të mbahet parasysh dokumentimi i herët i shumë gjuhëve pjesëmarrëse, ndoshta unik në gjithë botën. Ky term i cituar më së fundi, areal konvergjencash, bile mund ta zëvendësonte termin e përdorur deri tani "lidhje gjuhësore", gjermanisht Sprachbund, edhe sipas termit anglisht *convergence area*, tashmë të ngulitur.

Gjithashtu nocioni "*ballkanizëm*" në kuptimin e cituar më lart na duket pak i përshatshëm. Së pari na duhen kritere përshkrimi që qëndrojnë më lart se "ballkanizmat" e izoluara, të nxjerra nga ndërvarësia e strukturës tërësore, d.m.th. duhet të gjejmë tendenca tipologjike të hetuara në dukuritë gjuhësore të idiomave konkrete. Këto dukuri mund të na dalin, veç kësaj, në shkallë të ndryshme të gramatikalizimit. Pra, po të marrim si shembull formimin e futurit dhe të mënyrave foljore, së pari duhet të gjejmë jo vetëm gradat e ndryshme të morfologjizimit të pjesëzat me prejardhje nga folja "velle/do", por njëkohësisht edhe paralelet me të njëjtën gradë morfologjike të pjesëzave me prejardhje nga "habere/ka", "laxare/lë", dhe së dyti duhet të hetojmë edhe kombinimin e të gjitha komponenteve interesante nga pikëpamja areale në ndonjë dukuri gjuhësore, p.sh. në rastin e nyjës së shquar jo vetëm kriterin e prapavendosjes por edhe përdorimin e nyjës, p.sh. kombinimin me emrat e përveçëm, lidhjen me përemrat dëftorë dhe pronorë, më tej edhe sqarimin e pyetjes, deri sa kjo "nyjë" shenjëzon gjininë e emrit - tipare të tilla në të njëjtën mënyrë si prapavendosja nuk e përfshijnë gjithë territorin ballkanik,

por formojnë gjithashtu areale ose, më mirë, subareale. Qëllimi i kërkimeve është, fund i fundit, t'i karakterizojmë mundësitë dhe kufijtë e formimit të elementeve të përbashkëta tipologjike.

Nëse kemi përmendur më lart, se gjuhët ballkanike - marrë në tërësi - kanë një traditë të gjatë shkrimi, e cila na lejon që ta ndjekim zhvillimin e tyre edhe në disa hollësi, kjo vlen në radhë të parë për greqishten, më tej, me kufizime të mëdha - për shkak të boshllëkut të madh deri te monumentet e para të dakorumanishtes - për latinishten ballkanike dhe më në fund - në sajë të një karakteri relativisht konservativ nga ana tipologjike - për sllavishten e Jugut. Por mjerisht nuk vlen për shqipen e dokumentuar, ku tekste më të gjata fillojnë pikërisht më 1555. Sigurisht, edhe të folmet arkaike të arvanitishtes dhe të arbërishtes që rrjedhin në radhë të parë nga arvanitishtja na lejojnë të nxjerrim disa konkluzione për gjuhën shqipe të shekullit 12 dhe 13. Por - avantazhi i madh i teksteve të hershme shqip kundrejt teksteve greqisht dhe sllavisht të kohës së Buzukut qëndron në faktin se gjuha e Buzukut - sipas mendimit tim pas studimeve të gjata - pasqyron në mënyrë mjaft besnike situatën gjuhësore të kohës së tij edhe me zor duke përfillur një traditë më të gjatë letrare - siç shkruan vetë Buzuku në fund të veprës së tij: “këjo tue klenë mā e para vepërë e fort e fështirë për të vepëruom ënbë gluhët tanë”. Unë mendoj veç kësaj, dhe këtu jam pak në kundërshtim me mendimet e Çabejt dhe të Demirajt, se ndikimi i latinishtes ka qenë më i vogël se sa mendon albanologjia e deritanishme. Këtë mendim timin do ta shpjegoj me disa shembuj më vonë.

Nëse folëm më lart për izoglosa, të cilat kapërcejnë kufijtë gjuhësore, izoglosat që qëndrojnë në interesin e gjuhësisë ballkanike, do të kishim për të përmendur se janë, si të thuash, të rastit, përse i përket rrafshit kohor, do të duhej një specifikim, se kemi të bëjmë me izoglosa nga fundi i shek. 19. Të mos harrojmë se situata linguistike dhe sociolinguistike ka ndryshuar dukshëm - p. sh. me anën e “riromanizimit” të rumanishtes, me anën e prirjes së fortë sidomos të bullgarishtes drejt rusishtes, për shkak të shkrirjes së greqishtes popullore, d.m.th. të dhimotikisë, me katharevusën arkaizuese, për shkak të dëbimeve dhe shpërnguljeve gjatë shekullit 20, gjithashtu falë mënjanimi të alfabetizimit dhe ndikimeve të forta që ushtronin gjuhët letrare mbi të folmet popullore. Sigurisht - fund i fundit edhe ky “çballkanizim” paraqet një fenomen shumë interesant për gjuhëtarin.

Po t'ia njohim linguistikës areale dhe veçanërisht përgjithësimi të saj, tipologjisë areale një komponente diakronike - e cila është me rëndësi të madhe për ndjekjen e proceseve të gramatikalizimit dhe të morfologjizimit - na del si një detyrë me urgjencë zbulimi i formimit të izoglosave që kapërcejnë kufijtë gjuhësore, dhe këtu “Meshari” i Buzukut fiton rëndësi vendimtare: Ky libër markon fillimin e kohës ku mund të ndiqen paralelisht që të katra degët gjuhësore në trevën indoevropiane të Evropës Juglindore. Për fat të mirë, në rastin e shqipes pothuajse nuk ka nevojë ta nxjerrim situatën e vërtetë

në çdo periudhë gjuhësore prej devijimeve nga standardi përkatës, si të thuash prej “gabimeve” të shkruarve dhe të shkrimtarëve.

Këtu dua të merrem në mënyrë të përmbledhur me disa fusha të pjeshme të gramatikës, ku mund të na ndihmojë veçanërisht kërkimi i gjuhës së Buzukut, sepse në të dalin ndryshime të dukshme me rëndësi ballkanologjike nga gjendja gjuhësore në shqipen dhe sidomos në gegërishten e sotme:

1. Problemi i gjinisë (ambigjenia ose heterogjenia dhe asnjësi);
2. brenda problematikës së rasave çështja e të shprehurit të kritereve semantike “prehje” dhe “lëvizje”;
3. Gramatikalizimi i trajtave të perfektit, formimi i habitores dhe problemi “habere”: “esse”;
4. Formimi i paradigmës së joaktivit;
5. Problemi lidhore : paskajore, d.m.th. konjunktiv: infinitiv; ekzistenca e akuza-tivit me infinitiv;
6. fenomeni i pjesëzave trajtëformuese *do*, *mundë*, *të* dhe *në*.

ad 1) Heterogjenia është një fenomen gramatikor që del në radhë të parë në sistemet emërore të shqipes dhe të rumanishtes, pra në dy gjuhë që tani nuk janë fqinje të drejtpërsëdrejta, vetëm në mënyrë të tërthortë – nëpërmjet arumanishtes që nga ana e saj nuk shtrihet deri në zonat dakorumune. Por mund të postulohet se këtu kemi të bëjmë me një tipar të përbashkët të gjuhëve në kontakt, një izoglosë të kohës antike të vonë ose të mesjetës së hershme. Dukuria karakterizohet me ndërrimin e gjinisë mashkullore të njëjësit në gjininë femërore të shumësit. Veç gjuhëve të përmendura ballkanike ekziston sporadikisht edhe në italishte dhe në greqishten e re, si edhe në disa gjuhë sllave perëndimore, bile edhe në tokarishte, por askund me përmasat si në shqipe dhe në rumanishte. Ka ndryshime midis shqipes dhe rumanishtes: ndërsa në sistemin e rumanishtes - si dukuri - heterogjenia zë një vend të pakontestuar, hasim në gjuhën shqipe lëkundje të mëdha sipas dialekteve, dhe bile brenda tipave të formimit të shumësit. Ky fakt mund të ketë çuar te situata që disa autorë prominentë si p.sh. Selman Riza heterogjeninë e konsiderojnë si të metë ose e injorojnë në tërësi.

Përsa i përket gjuhës së Buzukut, Shaban Demiraj në gramatikën e tij historike²²⁰⁹, përmend se e ka gjetur p.sh. në këto raste:

(1a) *me të forta burgje* (f. 367, nj. *burg-u*), *moteshit plaka* (f. 303, nj. *mot-i*), *e mbë malet të nalta* (f. 123, nj. *mal-i*), *ato kushtime* (f. 91, f. *kushtim-i*), *s’idhunashit mundime* (f. 319, nj. *mundim-i*).

Vetë Demiraj mendon se heterogjenia është zhvilluar në të dy gjuhët në mënyrë të pavarur. Sidoqoftë: mund të supozohet se kemi të bëjmë me një izoglosë në rrafshin historik.

²²⁰⁹ Sh. Demiraj (1985). *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*. Tiranë.

Por ekzistenca e siguruar gjatë pesë shekujve është me rëndësi nga pikëpamja tipologjike dhe terminologjike: Dihet se në gjuhësinë rumune ky fenomen shpeshherë emërtohet si “asnjanës”. Sigurisht: emrat heterogjene të rumanishtes kanë rrjedhur, në shumicën e tyre, prej asnjanësit të latinishtes. Një zhvillim paralel asnjanës>heterogjen mund të vërehet madje edhe në shqipe, kështu p.sh. emrat *bark, faj, gjyq, shtrat, varg, vorr* që te Buzuku dalin si asnjanës, janë bërë heterogjenë. Mirëpo: pas këtij zhvillimi nuk janë më asnjanës, edhe ka mjaft shembuj asnjanësish që tani nuk janë dhe nuk mund të jenë heterogjenë, si *djalë, muoj, shekull* etj. Por nga ana tjetër edhe mendimi i A. Desnickajas që në thelb asnjanësi i shqipes nuk është vazhdimi i asnjanësit indoevropian por një kategori e re e “masës së përcaktuar”²²¹⁰ nuk mund të qëndrojë po të kihen parasysh emra asnjanës buzukianë si

(1b) *djalë, faj, gj, muoj, penk, petëk, prehën, sy, shekull* (te Buzuku: =”botë”) *shenj, varg, veshë, shtrat, vjetë, vor*.

Më mirë do të ishte të argumentohej se pas kohës së Buzukut reduktimi i kësaj gjinie ishte lidhur me një specifikim në një “klasë” të fjalëve që shenjojnë emra me kuptim të “masës së përcaktuar” (si *ujë, gjalpë, mjalte* ...). Pra, në këtë pikë gjuha e Buzukut është njëkohësisht interesante si për gjuhësinë indoevropiane, si edhe për ballkanologjinë.

ad 2) Sistemi i rasave te Buzuku, me shikim të parë nuk duket se ndryshon shumë nga sistemi i gjuhës së sotme. Shqipja me pesë ose më shumë rasa²²¹¹ bën pjesë në grupin e gjuhëve evropiane me më shumë rasa (pesë rasa njihen përgjithësisht, ndarja e gjinorës prej dhanorës vetëm atëherë kur njihet edhe markimi i rasave te folja me anën e një shenje rasore; diskutohet ekzistenca e thirrores, vendorja haset vetëm në disa kra-hina dhe në tekstet e vjetra). Pra: shqipja në këtë drejtim ndryshon shumë nga gjuhët e tjera ballkanike, sidomos nga bullgarishtja-maqedonishtja. Edhe pse gjendja indoevropiane me tetë rasa duket se është ruajtur mjaft mirë si sistem - shqipes i mungon vetëm instrumentali, shumëgjë flet për një shembje të sistemit të vjetër dhe për ndërtimin e një sistemi të ri në kohën paraletare. Brenda sistemit rasor të *emrit* të paktën një rasë është ruajtur edhe për nga materiali: rrjedhorja në *-sh* duhet të jetë, siç e ka parë Bopp-i²²¹², vendorja e vjetër indoevropiane në **-su*. Këtu përsëri Buzuku na jep argumentin më të fortë: Te ky autor gjejmë shpesh parafjalën (në grafi: en) që pa tjetër është derivati i **en-* it indoevropian si lat., gjerm. *in*, greq. *ἐν*...

Ky fakt është edhe jashtzakonisht i rëndësishëm për gjuhësinë ballkanike: Siç e ka parë Sandfeld-i:²²¹³ Që në latinishten e vonë mund të vihet re zhdukja e ndry-

²²¹⁰ khs. Десницкая. А.В. (1976): Категория собирательности и категория массы в истории грамматического строя албанского языка. Ленинград.

²²¹¹ Ky problem është trajtuar në artikullin tim: Fiedler, W. (2010) Der Ablativ bei Martin Camaj. In: B. Demiraj (ed.): *Wir sind die Deinen. Studien zur albanischen Sprache, Literatur und Kulturgeschichte, dem Gedenken an Martin Camaj (1925-1992) gewidmet*. Wiesbaden. f. 238-276.

²²¹² Bopp, F. (1854). *Über das Albanesische in seinen verwandtschaftlichen Beziehungen*, Berlin.

²²¹³ Sandfeld, Kr. (1930). *Linguistique Balkanique. Problèmes et Résultats*. Paris, f. 191 v.

shimit të përdorimit të ndajfoljet *ubi* dhe *quo*, gjë që e gjejmë edhe në të gjitha gjuhët moderne ballkanike (*поу, ku, кѹде, unde*), por depërtimi i kategorive “prehje” dhe “lëvizje” u përket edhe pjesëve të tjera të sistemit rasor dhe parafjalor. Kështu për një sllavist të përgjithshëm janë shumë të çuditshme shprehje bullgarisht si *ходя из стаята, из дългия път*” me një parafjalë tipikisht rrjedhore. Le të kthehemi te Buzuku: Parafjala përdoret te ai, si parafjala *nga* në shqipen moderne me kuptim rrjedhor (sh. (2):

(2) Mah miera aih nierii: *hi en sih* hi biri hi nierit vien traetuom (196 33, Mt 26 24) “vae autem homini illi, *per quem* Filius hominis tradetur.”²²¹⁴

por edhe me kuptim lokativ-temporal: (sh. (3):

(3) perseh i maze [togne: *en ditet* se vieituomit. (270 60, 1 Pt 5 6) “ut vos exaltet *in tempore* visitationis.”

si edhe me kuptim illativ-temporal:

(4) lee ateh *en ditet* seh vorit tim aio cheta paschaa ruoituneh (204 60, Gj 12 7) “Sin-ite illam, ut *in diem* sepulturae meae servet illud.” (Më afër i qëndron tekstit të Buzukut teksti origjinal, greqisht: “Αφες αὐτήν· εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ ἐνταφιασμοῦ μου τετήρηκεν αὐτό. - Luther: “..behalten *zum Tage* meiner Begräbnis”).

Këta shembuj flasin shumë qartë për origjinën indoevropiane të kësaj parafjale si edhe, në mënyrë të tërthortë, për etimologjinë e Boppit.

ad 3) Po të kalojmë tani në sistemin foljor, mund të themi se në gjuhën e Buzukut konstruktet e foljeve ndihmëse “habere” dhe “esse” + folje në particip, d.m.th. trajtat e perfektit, pluskuamperfektit etj. janë me interes të posaçëm.

Së pari: Te Buzuku nuk është arritur gjendja e morfologjizuar e shqipes moderne (konstrukti me një rend të ngurosur, të pandashëm si *kam zgjedhur*). Kjo ka të bëjë me zhvillimin e elementeve fillimisht enklitike. Termi “enklitik” në kuptimin e gjuhësisë indoevropiane do të thotë se elementi përkatës merr pozitën e dytë në fjali. Ky rend priset, po të zhvillohen këto elemente drejt pjesëve përbërëse të foljes, d.m.th. po t’i nënshtrohen një procesi të gramatikalizimit, më saktë të morfologjizimit. Në lidhje me këtë duhet të merret parasysh p. sh. a kanë të dy komponentet e një trajte një rend të caktuar (sh. më poshtë!), a mund të ndahen ose të mos ndahen prej njëra tjetrës, p.sh. a mund të futen midis tyre trajta të emërores së përemrave ose të emrave:

(5) as *nuche chini* ið *ehiezune* (374 77, Mt 19 4) “*non legistis*” (mod. shq.: *Ju, a s’(e) keni lexuar.../ a s’(e) keni lexuar ju ...*)

(6) as *hi chi* [gnee tih *baam* (144 83, 4 Mbr 5 13) “*certe facere debueras*”. (khs. edhe sh. (13).

²²¹⁴ Citatet buzukiane i marrim nga: Ressuli, N. (1958). *Il “Messale” di Giovanni Buzuku*. Città del Vaticano.

E. Demina, një bullgariste ruse, ka gjetur të njëjtin zhvillim në trajtat e perfektit bullgar të shekullit 17;²²¹⁵ duket se kemi një zhvillim paralel që fund i fundit ka të bëjë me formimin e admirativit, të paktën në gjuhën shqipe.

Së dyti: Pikërisht për zgjidhjen e problemit të habitores gjithashtu duhet të merret parasysh materiali i “Mesharit”. Në gjuhën e Buzukut rendi i dy komponenteve të perfektit ende nuk është caktuar rreptësisht: krahas me rendin folje ndihmëse - folje gjejmë edhe rendin folje - folje ndihmëse.

Këtu argumentimin duhet ta fillojmë nga sllavishtja ballkanike. Në mes të këtij kontinuumi gjuhësor ekziston një kufi midis lindjes dhe perëndimit, dhe kjo mund të tregohet më së miri duke krahasuar tekste paralele në bullgarishten dhe maqedonishten letrare. Marrim një shembull nga ungjilli i Mateut:

(7) Mt 5 33: bullg. (gramatikalizim në rrafshin sintaksor; në ortogr. më të vjetër): Чули сте, че е било казано на старовременниѣ... (strukturë: V.Pt. + Vaux +...) por ndryshe në maq., ku trajta e foljes ndihmëse si edhe trajta e shkurtër e përemrit janë bërë “trajtëformuese”: Сте го слушале уште и тоа дека им било речено на старите... (strukt.: Vaux + Obj.Akk + V.Pt...) dhe gjithashtu në shqipen moderne, edhe pse me një rend pak të ndryshme: (E) *Keni dëgjuar gjithashtu se u qe thënë të vjetërve..* (strukt.: Vaux. + V.Pt ...).

Por ndryshe nga sllavishtja e Jugut në gjuhën shqipe si edhe në meglenorumanishte me konsolidimin e rendit ishte krijuar mundësia e diferencimit të habitores nga johabitorja resp. të kategorisë së ngjashme të “ritregimit”. Nëse marrim si pikënisje që habitorja - më saktësisht habitorja pa pjesëza trajtëformuese si *të, n(d)ë* është zhvilluar nga perfekt, si në sllavishten ballkanike dhe në meglenorumanishte²²¹⁶ duhet të hulumtojmë, në gjuhën e Buzukut, dy veti morfologjike dhe një veti semantike, veç e veç.

- për vetinë e parë kemi folur - është rendi i komponenteve; habitorja kërkon prapavendosjen e foljes ndihmëse;

- vetinë e dytë morfologjike e paraqet shkurtimi i mbaresës së pjesores;

- më në fund vetia e tretë, e karakterit semantik, qëndron në zhvendosjen e rrafshit kohor: në gjuhën e sotme secila trajtë e admirativit përbëhet nga një folje ndihmëse më shumë se trajta përkatëse e joadmirativit - prezenti ka një element të tillë, joadmirativi i prezentit asnjë, trajta e perfektit dy, kurse joadmirativi i perfektit vetëm një etj. Domethënë, duke analizuar gjuhën e Buzukut, duhet të hetojmë, a ka ndodhur një zhvendosje e tillë e karakterit kohor.

Të shikojmë disa shembuj me folje ndihmëse të prapavendosur. Përqendrohemi në perfektin e “indikativit” të habitores. Dy raste me semantikë të ngjashme na jep sh. (8):

²²¹⁵ Khs. E.И. Демина(1960): Система прошедших времен в новоболгарских текстах XVII-XVIII веков. In: *Ученые записки Института славяноведения. Том XIX.* f. 3 - 48. Москва.

²²¹⁶ Khs. Atanasov, P. (1990). *Le mégléno-roumain de nos jours.* Hamburg, f. 220 v..

(8) engriti eaneh gneh gruoh: en [umiΣet: zah iεεut/ becuom barchteh atah hi tuu *bartuneh chaa*: e [issateh hi tih *zizuneh chee*. (144 5, Lk 11 27) “extollens vocem quaedam mulier de turba, dixit illi: Beatus venter, qui te *portavit*, et ubera, quae *suxisti*.”

Ç’ është e vërtetë - në të dyja rastet nuk mund të kontestohet njëfarë përmbajtjeje ekspresive-emocionale. Mirëpo ky përdorim nuk i përgjigjet semantikës “emocionale” të habitores në shqipen e sotme. Prandaj duket të jetë e vendit që të konsiderohen si variacion stilistik i perfektit joadmirativ. Në asnjë mënyrë s’mund të thuhet se kemi të bëjmë me kohën e tashme. Karakterin joadmirativ e një trajte perfekt me foljen ndihmëse të prapavendosur tregon edhe më qartë sh. (9), që vijon. Bile këtu kemi të dy variacionet në rendin e fjalëve në një kontekst:

(9) e chus enbeh chete mendure *chaa feiuem feiuem chaa* ende paret quat te [hi [e-uet. (58 40) “Et qui hoc modo *peccat*, is *peccat* in primo peccato mortali.”

Në “Meshar” kombinimi folje në particip + “habere” në kohën e tashme del gjithsejt 15 herë. Vetëm një rast është me particip të shkurtuar:

(10) hi3e nierii ueh perpara uenene e mire e sih dehene: ateh herre 8 ep maa teh 8dobe / e tih *ruoitechee* uenene e mire: dierie tas (92 66, Gj 2 10) “Omnis homo primum bonum vinum ponit: et cum inebriati fuerint, tunc id, quod deterius est. Tu autem *servasti* bonum vinum usque adhuc.”

S’ka dyshim: folja *ruojtkē* në sh. (10) ka semantikën e habitores, kemi të bëjmë me konstatimin e një gjendjeje që nuk ishte pritur. Pak më problematike është radhitja e këtij shembulli, përta i përket temporalitetit. Trajta *servasti* në tekstin latinisht paraqet kohën e shkuar e lidhur me kohën e tashme, pra një perfekt në kuptimin e mirëfilltë. Edhe në gjuhën shqipe mund të pritej këtu një perfekt. Tipari “temporaliteti i dyfishtë e shkuar > e tashme” që vlen për perfektin shqip si p.sh. edhe për perfektin anglisht, nuk mund të kontestohet. Pra, temporaliteti i trajtës në shembullin (10) mund të interpretohet si një gradë që rri pezull midis dy kohëve.

Këtu duhet të heqim dorë nga interpretimi i disa shembujve të tjerë që na duken mjaft të qartë si habitore.

Së treti: Me sistemin e perfektit lidhet edhe një kompleks i tretë me interes për gjuhësinë ballkanike: Kemi në Ballkanin e sotshëm një zonë, e cila përmbledh të folme shqipe, maqedonase dhe arumune ku përdoren dy folje ndihmëse - “habere” dhe njëkohësisht “esse” për formimin e aktivitetit të perfektit, si në italishte dhe në gjermanishte. Kjo zonë përmbledh të folmet Verilindore të gegërishtes, të folmet Perëndimore të maqedonishtes me tipin e çiftit сум дојден : имам речено, të folmet arumune Veriore dhe meglenorumune.

Analiza e materialit të Buzukut na jep, përta i përket përdorimit të këtyre dy foljeve ndihmëse te foljet intransitive, tri klasa:

a) folje që përdorin vetëm “habere”, ta themi më saktë ku dëshmohet vetëm “habere”, Këtu hyn p.sh. folja *bie* (*me ra*),

b) folje ku dëshmohe vetëm “esse”, p. sh. *ënbet* me pesë raste të foljes “esse”,

c) folje ku trajta të tipit “folje ndihmëse me mbaresat e prezentit etj + folje në particip”, dalin edhe me “habere”, edhe me “esse”, pa ndryshim në diatezë. Kjo klasë ka shumë përfaqësues ndër foljet intransitive që shenjojnë një lëvizje /jолëvizje. Këtu hyjnë foljet *ashtë, del, fle, rri, shkon, vete, vjen*. Po jap disa shembuj:

a) *ashtë*: njëherë “habere”, 15 herë “esse”:

(11) e hi vrti Salamon meh | ume teh tiere ...: endeh chete paar teh becuom *chane clene* (72 86) “et sapiens Salomon cum multis aliis ... in hoc coniugio benedicto fuerunt”; por:

(12) hi3e atah hi erzneh perpara muo hi3e *iane clene* grabites (258 90, Gj 10 8) “omnes quotquot venerunt, fures sunt”.

b) *del*: njëherë “habere”, 10 herë “esse”:

(13) Mah iss enb ateh vend tuch hi *chiss* marta *dalle* para... (174 59, Gj 11 30) “sed erat adhuc in illo loco ubi *occurrerat* ei Martha”.

(14) e seh aih iss *dalle* en | ine eot (210 13, Gj 13 3) “et quia a Deo *exivit*”: por:

ad 4) Problemi i diatezës, i genus-verbit:

Një tipar karakteristik i kategorisë së genus-verbi-t në shqipen moderne është shumëllojshmëria e mjeteve që shërbejnë për formimin e trajtave të ndryshme kohore:

- mund të diferencohen në mbaresat si *lan:lahet*
- mund të formohen me anën e paravendosjes së pjesëzës *u < ie *sue*, si *la: u la dhe, më në fund*
- mund të formohen me zëvendësimin e foljes ndihmëse “habere” me “esse” si në rastin *ka larë: është larë*.

Me gjithë këtë shumëllojshmëri kemi një element në sistemin e shqipes, që paraqet njëfarë thjeshtësie në krahasim p.sh. me sistemin e gjermanishtes (*ich wasche: ich werde gewaschen*) ose të italishtes (*io lavo: io sono lavato*): diferencimi midis aktivitet dhe joaktivitet, d.m.th. në rrafshin e çdo kohe ka gjithmonë vetëm një tipar diferencues morfologjik. Një ngjashmëri të tillë strukturore gjejmë edhe në greqishten e re, *αγαπῶ: αγαπιέμαι, αγαπήσα: αγαπήθηκα, έχω αγαπήσει: έχω αγαπηθή*, edhe pse mjetet e përdorura ndryshojnë pjesërisht, p.sh. në aorist, ku shqipja i afrohet tipologjikisht gjuhëve sllave. Ky tipar si të thuash ballkanik nuk duhet të jetë shumë i vjetër në gjuhën shqipe; gjuha e Buzukut na tregon se në perfekt dhe në kohët e tjera me një strukturë të krahasueshme kishte më shumë ngjashmëri me gjuhët e Evropës Perëndimore, kjo gjuhë gjendet në një fazë kalimtare. Trajtat që i përgjigjen perfektit të shqipes së sotme figurojnë te Buzuku jo vetëm si paralele të funksioneve që gjejmë te konstruktet me “habere”, por ato mund të funksionojnë edhe si trajta joaktive të prezentit. Kjo del qartë në disa shembuj, ku teksti latinisht përmban trajta të së tashmes. Nganjëherë - si në sh. (15) - krahas me trajtat me folje ndihmëse dalin edhe trajtat që i njohim nga gjuha e sotme, dhe vlera i tyre kohore është e njëjta:

(15) e tas higne seh aih *enhu* [*eloneteh*/ e tih *ieh munduom* (134 30, Lk 16 25) “nunc autem hic *consolatur*, tu vero *cruciaris*”.

Këtu le të citohet edhe sh. (16) me të njëjtin tipar, vetëm se në vend të indikativit gjejmë konjunktivin:

(16) Oratet e popullit tit: nah tuu peruute lu [me eot atoh meh pereane: per [eh nah per quatete tone per teh dereite *teh iemi munduom*: per teh vietuomit teh mi [erier [e [ate nah meh clene *enhu* [uluom... (84 90) “Preces populi tui, quaesumus, Domine, clementer exaudi: ut, qui juste pro peccatis nostris *affligimur*, pietatis tuae visitatione consolemur...”

Pra, mund të thuhet se tipari “ballkanik” me karakter arealtipologjik²²¹⁷ është formuar vetëm në kohën që e njohim nga dokumentet letrare. Këtu po i lejoj vetes një konstatim që mund të duket i çuditshëm: është edhe njëfarë avantazhi për albanologjinë dhe ballkanologjinë që Buzuku e ka përkthyer mesharin në versionin e vlefshëm në kohën e tij dhe jo një tekst biblik të vijueshëm me të njëjtin volum. Kjo mund të duket paradoksale, se tekstet e shumta të lutjeve na paraqiten në një gjuhë të vështirë artificiale, shpeshherë jo të qartë, khs. p. sh. shembullin (16)!, kurse teksti biblik më së shumti ka një gjuhë të qartë dhe të kuptueshme. Megjithatë: Teksti i mesharit ka këtë veti që disa pasazhe dalin në më se një vend, dy ose bile tri herë, mund të numërohen afro 25 citate të tilla. Nga analiza e tyre del, se Buzuku tekste të tilla çdo herë i ka përkthyer rishtas, d.m.th. nuk e ka kopjuar nga vendi ku kishte dalë më përpara. Kjo na mundëson dy konkluzione me rëndësi të madhe për temën tonë: Buzuku mezi mund të ketë pasur në dispozicion një tekst biblik, përndryshe do t’ia kishte lehtësuar vetes punën duke marrë të gjitha vendet biblike nga ky përkthim. Nga përkthimet e përsëritura ne mund të nxjerrim konkluzione përsa i përket barasvlershmërisë semantike të mjeteve të ndryshme shprehëse. Një shembull në lidhje me trajtat joaktive të perfektit le ta shpjegojë këtë mendim: Madje edhe lutja Atiynë gjendet dy herë në “Meshar”, dhe kjo me ndryshime të mëdha në tekst. Ndër të tjera dalin edhe trajta të dëshirores që nga pikëpamja e gjuhës së sotme do t’i kuptonim si kohë të tashme dhe të kryer:

(17) 8 *festofteh* emenite tat (68 62, Mt 6 9) *Sanctificetur* nomen tuum.

(17a) *chlofte festuom* emenite tat (44 29, ...) ...

Pra, edhe këtu trajta e “perfektit” duhet të interpretohet si e tashme.

ad 5) Njëra nga veçoritë më të shquara në gjuhët e Ballkanit Jugor është zëvendësimi i infinitivit me konjunktivin. Ky zëvendësim ka si kusht paraprak, që para se të zh-

²²¹⁷ Khs. p. sh. Fiedler, W. (1989). Zum Verhältnis von arealer Linguistik und Arealtypologie (am Beispiel der Balkansprachen). In: ZPSK 42, 3, f. 306-323; Fiedler, W. (2003). Albanisch. In: *Variationstypologie/Variation Typology. Ein sprachtypologisches Handbuch der europäischen Sprachen in Geschichte und Gegenwart/ A Typological Handbook of European Languages Past and Present*. Hrsg.von/Edited by Thorsten Roelcke. Berlin, New York. S. 749-797.

duket infinitivi, konjunktivi duhet të ketë marrë përsipër të gjitha funksionet e tij. Tipari i përbashkët i pothuajse të gjitha funksioneve është një konotacion modal. Këtu dua të përqendrohem në një rast të veçantë, në përdorimin pas foljeve të perceptimit shqisor (verba sentiendi), një përdorim, ku jo të gjithë folësit e gjuhëve përkatëse e njohin këtë konotacion modal, khs. sh. (18):

(18) Είδε τη βασιλοπούλα **να χτενίζεται**. “Pa të bijën e mbretit të krihej/Er sah die Königstochter sich kämmen”;

Често дядо Коля я виждаше **да плаче**. “Shpesh e pa xha K. të qante/ Oft sah Onkel K. sie weinen (wie sie weinte)”

Kam dëgjuar nënën **të flasë** kështu. “Ich habe die Mutter so sprechen hören.”

Tamam në këtë rast, ku lidhja semantike me përdorimet e tjera të konjunktivit duket e dobët, duhet të presupozojmë se ndonjëherë përdorej infinitivi. Por në gegërishten moderne askund s’mund të hetohet, d.m.th. në një dialekt ku infinitivi përndryshe përdoret në masë shumë të madhe. Vetëm te Buzuku haset akuzativi me infinitiv-in,²²¹⁸ veç kësaj, si në gjuhët dhe dialektet moderne, edhe përcjellorja dhe shprehje të tjera, jomorfologjike si fjali kundrinore me parafjalën *se*, khs. shembujt (19) dhe (20), me të gjitha këto mundësi:

(19) e maa fort e eh om: i *tah* [*ihni* teh bire e nierit: *meh endegnuneh* ...: e aih tue ar *8* une endeh niehullet teh hiellet (198 61, Mt 26 64) “verumtamen dico vobis, amodo *videbitis* Filium hominis *sedentem* ..., et *venientem* in nubibus caeli.”

(20) ... *paa* honi: ieeune [*eh uin* tech aih: e *8* ah: ...*paae* spirtine *tue dier_une*: en *_iellet*: ... e *8* firmuo enbii teh: e nuche e gnohe: mah aih hi meh derhoih ... aih meh ah: perenbii che *te soffs*: spirtine *me dierhune*: e *meh pusuom* perenbii teh: aih an [*te aih*: hi (90 65 ff., Gj 1 29) “... *vidit* Joannes Jesum *venientem* ad se, et ait ... Quia *vidi* Spiritum *descendentem* ... de caelo, et mansit super eum: sed qui misit me ... ille mihi dixit: Super quem *videris* Spiritum *descendentem* et *manentem* super eum, hic est qui”

Mund të mendonte dikush që këtu kemi të bëjmë me një përkthim *ad litteram*, me imitimimin e konstruktit latinisht me infinitiv. Por në të gjitha rastet që kam gjetur te Buzuku latinishtja nuk mund të ketë qenë shembëlltyra e përkthyesit, me një përjashtim të vetëm (sh. shembullin (21)):

(21) *cur teh* [*ihni* cheto caph [*e me 8 baam*: i8 teh dini: per [*eh* ... (76 48, Lk 21 31) “cum *videritis* haec *fieri*, scitote quoniam”

ad 6) Formimi i pjesëzave trajtëformuese si elemente të trajtave mënyrore dhe të futurit paraqesin një tipar karakteristik të të gjitha gjuhëve ballkanike, mund të thuhet se struktura tipologjike e këtyre gjuhëve caktohet në mënyrë të fortë nga ato pjesëza. Është e udhës t’i ndajmë në

²²¹⁸ Khs. Fiedler (2004:464-467).

- a) pjesëza me origjinë foljore,
- b) pjesëza me origjinë jofoljore.²²¹⁹

Tradicionalisht thuhet se në formimin e kohës së ardhme gegërishtja gjoja ndryshon nga toskërishtja duke u përdorur në Veri “habere” i zgjedhurar + infinitiv, në Jug një pjesëz e zhvilluar nga “velle” (*do*) + konjunktiv i foljes. Hulumtimet dialektologjike të decenieve të fundit kanë treguar se ky ishte një karakterizim tepër i thjeshtëzuar, shumë-shumë kjo ndarje vlen për variante të caktuara letrare.²²²⁰ Nga pikëpamja ballkanologjike është interesant fakti se formimi i *do*-futurit me pjesëzën e saj të ngurtësuar i përgjigjet një tipi trajte të përhapur në të gjitha gjuhët balkanike, por që në shqipen ka më shumë përfaqësues. Kështu kemi - përveç *do*-së dhe *le*-së (nga folja *lë*), pjesëza këto që hasen gjithkund në Ballkan dhe përtej Gadishullit, gjithashtu formime me *mund* dhe *dot*. Te Buzuku *dot* nuk gjindet, vetëm *mund*, por në arvanitishten, e cila mund të konsiderohet si edhe më arkaikë se gjuha e Buzukut, përdoren të dyja, pjesërisht në një gradë morfologjizimi, i cili ndryshon nga gjendja në shqipen e sotme. Në të folmet e diasporës gjejmë pjesëza të tjera si *ka*, *dej*, *kish*, *dish*, *qosh*... të cilat janë po aq të ngurtësuar si *do*, *le*, *mund* dhe *dot*. Por edhe te Buzuku mund të hetohet të paktën një fjali me *do*:

Shaban Demiraj, i cili si dëshmi të parë të futurit me *do* e konsideron citatin e Arnold von Harff-it të viteve 1496-99, shprehet në gramatikën e tij historike,²²²¹ se edhe te Buzuku ka një shembull të kësaj trajte:

(22) A nuche *doh teh pij* chelhine hi meh or 8 enoih atih: (212 69, Gj 18 11) “Calicem quem dedit mihi pater non bibam?”

8

Ai thotë se teksti latin tregon pa dyshim se kemi të bëjmë me një trajtë futuri. Mirëpo trajta *bibam* teorikisht mund të ishte edhe konjunktiv, edhe kështu e ka parë p.sh. edhe Lutheri në përkthimin e tij gjermanisht: “*soll ich den Kelch nicht trinken...* (A të mos pi...?)” Edhe po të ishte me vend një interpretim i tillë në shqipen e Buzukut, prapësëprapë mund të kishim të bëjmë me një pjesëz trajtëformuese, vetëm se kuptimi i sotëm akoma s’do të ishte arritur dhe do të fliste më shumë për një trajtë të sistemit mënyror.

Sidoqoftë, *do* në këtë shembull duhet të jetë pjesëz dhe nuk mund të jetë trajtë foljore; po të ishte e tillë do të gjenim trajtën e vetës së parë, pra: *duo*.

Kështu, pra, gjejmë te Buzuku të paktën bërthamën e futurit tipik të gjuhëve ballkanike. Mirëpo nga pikëpamja e tipologjisë areale moderne, ku pjesëza e futurit, krahas me pjesëzën e konjunktivit, në shekujt e mëvonshëm mund të konsiderohet si një shtyllë

²²¹⁹ Khs. p.sh. Fiedler (2003: 762vv.).

²²²⁰ Khs. p.sh. Gjinar, J. (ed.) & al. (2007). Atlasi Dialektologjik i Gjuhës Shqipe. Vëllimi I. Roma-Napoli. Harta 305, f. 376.

²²²¹ Sh. Demiraj (1985:825).

kryesore, gjejmë te Buzuku një fenomen po aq interesant, që paraqet një tipar të krahasueshëm tipologjik, edhe pse në gjuhët fqinje nuk është zhvilluar aq fort: gjejmë qindra shembuj të pjesëzës posibilitative *mundë*, që te Buzuku është shkruar plotësisht me pjesëzën *të*, dhe në trajtën *munda* me shenjen e kundrinës gjithashtu të shkruarë, d.m.th. është gramatikalizuar bile më shumë se në gjuhën e sotme, khs. sh. (23).²²²²

(23) e tas *nuche munde dimeh* sih aih seh: e cus atii ah teh panete: *nah nuche mūda dimeh* (168 72, Gj 9 22) “Quomodo autem nunc videat, *nescimus*; aut quis ejus operuit oculos, nos *nescimus*.”

Përveç pjesëzave me origjinë foljore hetojmë, në tekstin e Buzukut, edhe pjesëza trajtëformuese me origjinë jofoljore, fakte me rëndësi për formimin e pasqyrës tipologjike të Ballkanit.

Në fushën e pjesëzës së lidhore *të* është interesant diferencimi i kombinimit me pjesëzën e mohimit: Konjunktivi me semantikë të futurit, d.m.th. me një semantikë jomodale, lidhet me mundësinë e përdorimit të pjesëzës jomodale *nukë/s’*. Këtu mund të kemi fillimin e ndërtimit të një futuri tjetër me mjetet tipikisht ballkanike. Në shembullin (24) kemi një rast interesant të kësaj bërthame: dy mundësi të futurit (me *ka* dhe me konjunktiv); dy mohimet ndoshta janë diferencuar me qëllim. Por mua më duket se kanë të njëjtën semantikë dhe tregojnë vetëm mundësinë e variacionit:

(24) Endima/ eme chaa m ar 3une preih [ine eot... *nuche t ape* me 8 perpiecune canba iote: *as te mos mare* ħumi ateh ħi tuu ruon (10 5, Ps 120/121 2 f.) “Auxilium meum a Domino ... *Non det* in commotionem pedem tuum, *neque dormitet* qui custodit te.”

Një paralel të një përdorimi të konjunktivit si futur gjejmë, deri diku, në megle-norumanishten, idiomë kjo që tregon edhe në një pjesë tjetër të sistemit një paralel të çuditshëm me gjuhën shqipe: në formimin e habitores me anë të rendit folje + folje ndihmëse (sh. më lart!).²²²³

Në kuadër të pjesëzave trajtëformuese me origjinë jofoljore duhet të trajtohet edhe konstrukti me *në*, i cili, me paralelet e tij në sllavishten - ako dhe në greqishten - av është lënë pas dore në ballkanologji. Nga pikëpamja morfosintaksore *në*-ja ka një status të ngjashëm si *të*-ja, vetëm se nuk është lidhur me mbaresa të veçanta, por lidhet te Buzuku vetëm me *mos* si pjesëz mohuese (sh. shembullin (26)). Te Buzuku praktikisht të gjitha fjalitë kushtore kërkojnë këtë konstruksion - ndryshe nga shqipja moderne që në fjalinë kushtore përdor një larmi të pabesueshme mjetesh. Kjo pjesëz mund të lidhet me shumë, por jo me të gjitha kohët dhe mënyrat. Këtu - më në fund - vetëm disa kombinime të tilla, me indikativ, optativ, posibilitativ dhe me habitore8:

(25) *neh meh* [erben cus ... (193 11, Gj 12 26) “Si quis *mihi ministrat*, ...”

²²²² Khs. W. Fiedler (2004: 535vv.).

²²²³ Khs. Atanasov (1990:223v.).

(26) *Neh mos fabricofte* εotune [tepiine: per teh mituneh fedihene ... (16 67, Ps 126 1) “*Nisi Dominus aedificaverit domum, in vanum laboraverunt ...*”

(27) Atih em: *neh munde baneteh* hiñ en meieh chete chelñ (196 74, Mt 26 39) “Pa-ter mi, *si possibile est*, transeat a me calix iste”.

(28) E i8 perñehne: chuu *neh mos clenechee* baacheñ: nah nuche tah chi [gnim zane ender duor (215 34, Gj 18 30) “*Si non esset hic malefactor, non tibi tradidissemus eum.*”

Sidoqoftë: Ky kombinim i detyrueshëm i një tipi morfosintaksor me një tip të fjalisë së varur tregon se konstrukti me pjesëza, aq karakteristik për gjuhët ballkanike, ka luajtur një rol të veçantë qysh në gjuhën e Buzukut.

Isak AHMETI, Stubëll-Viti

Letërsia Shqiptare e Kosovës *Rrugëtimi i saj në kontekst me Biblën*

Letërsia Shqiptare e Kosovës, si çdo letërsi tjetër, është rezultat i traditës, që u zhvillua në determinizime tejet të rënda socio-kulturore e kulturo-historike.²²²⁴ Në planin historiko-letrar, me zhvillimin e saj, edhe në kontekst me Biblën²²²⁵ Letërsia Shqiptare e Kosovës na del një fenomen i veçantë²²²⁶, që duhet të trajtohet në mënyrë të veçantë. Kjo letërsi nuk duhet të shihet e ndarë nga ajo në Shqipëri, sepse do të pretendohet për dy letërsi, për dy tradita.²²²⁷ Në të vërtetë, Letërsia Shqiptare, që krijohet në trojet ku jetojnë shqiptarët dhe jashtë tyre, ka një traditë të vetme dhe mjafton të marrim parasysh tre elemente bazë të historisë së kësaj letërsie: biblizmin, historinë dhe folklorin.²²²⁸ Letërsia Shqiptare në përgjithësi dhe ajo e Kosovës në veçanti, ka kaluar nëpër periudha të ndryshme zhvillimi. Letërsia e Kosovës si pjesë e trungut e letërsisë nacionale (shqiptare), rrënjët e veta i ka që nga shek. IV-V e këndeje kur në këto treva, përkatësisht në Dardani (Kosova e sotme) kishte jetuar dhe vepruar Shën Niketa Dardani, nga Remesia, i quajtur me të drejtë Shën Niketa Dardani,²²²⁹ me të cilin edhe nisë Historia e Letërsisë së Kosovës. Duke e vështruar Letërsinë e Kosovës dhe rrugëtimin e saj në kontekst me Biblën, kuptojmë se ajo në të gjitha periudhat e zhvillimit të saj, paramodel e paratekst të parë ka pasur *hipotekstin biblik*, diskursin biblik

²²²⁴ Ibrahim RUGOVA: Letërsia bashkëkohëse shqiptare e Kosovës, në: Nebil Duraku, Shkrimtarët e Kosovës, 43-83, Shoqata e Shkrimtarëve të Kosovës, Agjencia e Autorëve të Kosovës, Redaksia e Botimeve Rilindja, Prishtinë, 1984, fq. 11

²²²⁵ Khs. Isak AHMETI, Bibla në letërsinë shqiptare, Prishtinë, 1999, fq. 5-301.

²²²⁶ Ibrahim RUGOVA, vep. e cit. po aty.

²²²⁷ Artikull i Rexhep QOSJES në revistën shkencore: Çështja e Studimeve Albanologjike, Prishtinë, 1987.

²²²⁸ Fehmi ÇAKOLLI, Hiperteksti biblik në letërsinë e Kosovës, Prishtinë 2006, fq. 4-5; Ramadan SOKOLI, 16 shekuj, Eurorilindja, Tiranë 1994; khs. Anton Nikë Berisha, Larmi vëzhgimesh letrare, Prishtinë, 2012, fq. 204-205, ku shkruan, citojmë: "Letërsia shqipe nuk mund të ndahet. Ajo nuk mund të ndahet. Ajo është një dhe e pandarë, ashtu siç është një popull shqiptar... Por "është folë dhe duhet të flitet për qarqe letrare (çështje e nxitur nga M. Lambertz dhe e rimarrë nga E. Çabej) për shkolla letrare (kujtojmë dy shkollat shkodrane: atë të Jezuitëve dhe të Françeskanëve), të përqendruara kryesisht në qytetin e Shkodrës, për pjesë të letërsisë, për degë të letërsisë sonë... të cilat nuk mohojnë njësinë dhe njëjtësinë e letërsisë sonë, por përligjin pasurimin, hapësirën dhe mundësitë e ndryshme shprehëse poetike e komunikuese të saj.

²²²⁹ Ramadan SOKOLI, vep. E cit. Khs. Isak AHMETI, Thellësia historike dhe letrare-artistike e letërsisë shqiptare, Dardania Sacra, 4/2002, fq. 317-322.

në të gjitha rrafshet e shkrimit letrar-estetik, për t' u derivuar ky shkrim me shqiptime në rrafshin e kodeve tematike e semantike, stilistiko-estetike, në rrafshin e shprehjes letrare, përgjatë shekujve të shkrimit të letërsisë shqipe, duke u transformuar nëpër të gjitha periudhat letrare, për t' u bërë shkollë letrare në letërsinë shqipe, referencë paramodel në nivel të shpërndërimit të strukturës së brendshme e të jashtme letrare. Kjo letërsi, prandaj, si shumë letërsi evropiane, do të nisë me shkrimet e shenjta dhe do të zhvillohet në këto suaza deri më sot,²²³⁰ prirja e së cilës ndaj kësaj reference mbetet e jashtëzakonshme. Së këndejmi, siç është konstatuar nga studiues te mirëfilltë të letërsisë,²²³¹ influenza, poetika e diskursit biblik, do të ndikojë edhe në rrjedhat e konsolidimit të gjuhës, kulturës dhe veçanërisht letërsisë shqiptare. Pa këtë paratekst Letërsia Shqiptare në përgjithësi dhe ajo e Kosovës në veçanti, s' do të ishte kjo që është. Prandaj duke ndjekur këtë vijë, do përpiqemi më shumë të nxjerrim në dritë në pikat kryesore Letërsinë Shqiptare të Kosovës, rrugëtimin e saj historik në kontekst me Biblën, po edhe dukjet letrare të kësaj treve, autorët më të mirë, kryesorë, që kanë kontribuar jo vetëm për t' i lidhur e bashkuar shqiptarët dhe kulturën e tyre me Perëndimin, me Evropën, por edhe në zhvillimin e një kulture dhe një letërsie me karakter dhe natyrë universale. Vlen të theksohet se kodi biblik paraqet përvojën letrare shqipe, ligjin, rendin dhe rregullin letrar të letërsisë biblike si vlerë universale e letërsisë botërore dhe nga ky dimension letërsia shqiptare në përgjithësi dhe ajo e Kosovës në veçanti, merr karakter universal dhe natyrë universale. Prandaj, jo rastësisht, studiuesi N. Fray²²³² ka theksuar se kodi biblik, kodi letrar-bazë i letërsisë perëndimore, por edhe i letërsisë shqiptare të Kosovës, është Bibla.

Vlen të theksohet se në Letërsinë Shqiptare të Kosovës vërehet një prani e madhe e shkrimit biblik, edhe si kulturë e shprehje jetësore, si kulturë shkrimi, si filozofie e ekzistencës dhe mbijetesës nacionale. Prandaj tekstet e saj, modeli i ligjëritimit biblik, stili, shprehësia, semantika, figuracioni, ngjarjet, personazhet, rikontekstualizohen, duke u funksionalizuar në përmasa të thella kuptimësie në letërsi, veçanërisht ngjarje e figura që ndërlidhen me gjendjen e nacionit. Të funksionalizuara në një tip shkrimi, tashmë të veçantë dhe me destinacion të veçantë, këto bartje (transformime letrare, të letërsisë biblike²²³³ brenda Letërsisë Shqiptare të Kosovës, dalin me dallime të natyrshme nga paratekstet origjinale, gjithnjë duke krijuar efekte estetike letrare të veçanta, që dalin me

²²³⁰ Ndue UKAJ, Diskursi biblik në letërsinë shqipe, 2004, fq. 25-26; Isak AHMETI, Bibla në letërsinë shqiptare, 1999.

²²³¹ Khs. Engjëll SEDAJ, Shqipja arbërore, Dardania Sacra, Prishtinë, 2002, fq. 215-258; Isak AHMETI, vep. e cit.; Ndue UKAJ, vep. e cit.; Stefan Çapaliku, Simpoziumi ndërkombëtar, Krishterimi ndër Shqiptar, SHkodër, 2000, fq. 440-443.

²²³² Nortop FRAJ, Veliki kod, Beograd, 1985; khs. Fehmi ÇAKOLLI, Hieprteksti... fq. 2007; i njejt: Kodi biblik në letërsinë shqiptare, Prishtinë, 2003.

²²³³ Khs. Shaban SINANI, Beratinus, Tiranë, 2004, fq. 146-149; Ndue UKAJ, vep. e cit. fq. 19-20.

shenjëzime në rrafshe të ndryshme,²²³⁴ me një raport të fuqishëm e shumëdimensional. Prandaj është e natyrshme që sikundër letërsia botërore (Dante, Milton, Gëte, Eliot etj.) ashtu edhe letërsia shqiptare e Kosovës duhet të lexohet dhe studiohet edhe në kontekst me Biblën, në kontekst me diskursin biblik.

Një pamje e shkurtër e historisë së Letërsisë Shqiptare të Kosovës

Tradita e shkrimit, në kontekst me Biblën, në Kosovë, ndonëse në gjuhën latine, që ishte praktike në Evropën e asaj kohe, nis që në shek. IV. Kjo traditë e shkrimit në këto treva lidhej ngushtë me traditën kishtarë iliro-shqiptare në Dardani, përkatësisht në Kosovë.²²³⁵ Kjo traditë, siç dihet tashmë, fillon me Niketa Dardanin e Remesianës për të vazhduar, pas një ndërprerjeje bukur të gjatë, me Palin e Hasit (Pali prej Hasi) dhe me autorët e tjera, të shek. XVI-XVII, siç janë: Pjetër Budi, Pjetër Bogdani, etj. Më pas vjen Gjon Nikollë Kazaz (1702-1752), nga Gjakova, prelat kishtar, doktor i teologjisë dhe filozofisë, autorë i katekizmit: *Doktrina e krishterë* (1743) dhe zbuluesi i veprës “Meshari” të Gjon Buzikut (1555), pastaj poeti i Rilindjes Kombëtare Shqiptare Ndue Bytyçi (1847-1917), autor i një numri vjershash si: T’lëmit e Jezu Krishtit, Mundimet e Jezu Krishtit dhe Vaji i Zojës Bekume, Atyna etj., që janë margaritarë të rrallë në poezinë e tij me tematike bilike; arkeologu dhe shkrimtari Shtjefën Gjeçovi (1873-1929) nga Janjeva, autor i disa veprave letrare e shkencore dhe mbledhësi e sistemuesi i kodit zakonor të shqiptarëve “Kanunit të Lekë Dukagjinit” si dhe autor i veprës posthume: *Shpërblyesi i botës ase Jeta e Jezu Krishtit* (1993). Vijnë pastaj autorët tjerë me hipertekst biblik të letërsisë bashkëkohëse të cilët do t’i kisha veçuar, sipas vitit të lindjes, si:

1. Rexhep Qosja (1936)
2. Anton Pashku (1938-1995)
3. Azem Shkreli (1939-1997)
4. Mirko Gashi (1939-1995)
5. Ali Podrimja (1942)
6. Teki Dervishi (1943-2011)
7. Musa Ramadani (1944)
8. Frrok Kristaj (1944)
9. Beqir Musliu (1945-1996)
10. Ymer Shkreli (1945)

²²³⁴ Më gjërësisht për këtë shih: Isak AHMETI, *Bibla...*; Fehmi ÇAKOLLI, vep. e cit. ; Ndue Ukaj, vep. e cit.

²²³⁵ Khs. Gaspër Gjini, *Ipeshkvia SHkup-Prizren nëpër shekuj*, Ferizaj-Zagreb, 1992; Farlatus d. Culetus I. « Yllyricum Sacrum », I-VIII, Venitiis, 1751-1819 ; Zef MIRDITA, *Krishtenizmi ndër shqiptarë*, Prizren-Zagreb, 1998.

11. Ibrahim Kadriu (1945)
12. Anton Nikë Berisha (1946)
13. Arif Demolli (1949)
14. Dom Lush Gjergji (1949)
15. Sabri Hamiti (1950)
16. Prend Buzhala (1951)
17. Zejnullah Rrahmani (1952)
18. Ramadan Musliu (1954)
19. Sali Bashota (1954)
20. Sarë Gjergji (1965)
21. Ndue Ukaj (1977)

Janë këta emra, autorë shume të shquar të Letërsisë Bashkëkohëse Shqipe të Kosovës, kush më shume e kush më pak, kane qenë të frymëzuar dhe të ndikuar, kur e kur në mënyre implicite, kur e kur në mënyre eksplicite, nga Bibla. Ky numër do ishte i manget po të mos përmendim edhe autorët si: Enver Gjerqeku (1929-2008), Fahredin Gunga (1936-1997), Rrahman Dedaj (1939-2006), Jakup Caraja (1934-2001), Ilaz Prokshi (1949-2007) etj., tek të cilet po ashtu kemi të pranishme elemente biblike, motive, figura, elemente stilistike, parabola, metafora, ngjarje, personazhe etj.

Është me shume rëndësi të theksohet se autorët e Letërsisë Bashkëkohëse Shqipe të Kosovës, kush më shumë e kush më pak, janë më të frytshmit dhe më të merituarit për transformimin dhe modernizimin e plote të saj. Në krijimtarinë e tyre letrare-poetike janë trajtuar artistikisht tema, motive e frymëzime të lidhura jo vetëm me jetën, historinë dhe biografinë shpirtërore të njeriut të Kosovës, por edhe me Biblën. Autorët e Letërsisë Bashkëkohëse Shqipe të Kosovës, kush më shume e kush më pak, kane dhënë dhe japin kontributin e tyre në zhvillimin dhe pasurimin e letërsisë shqipe, në përgjithësi, edhe me temën biblike. Madje edhe gjate Luftës së fundit në Kosovë (1999), por edhe pas saj, poetët e Kosovës, një ndër ta edhe Tahir Desku (1957-2005) do të shkruaje poezi që përshkohen thellë nga fryma e lirisë dhe Biblës. Kështu, për shembull, te libri i tij: *Engjëjt e Lirisë* (2000) ndër të tjera është edhe një fryme e fuqishme e lirisë, por edhe e Biblës. Në këtë kontekst le të përmendim edhe poezitë antologjike siç janë: *Lutje Mesisë, Tregim biblik*, etj., ku si një fill të vetëm lidhen liria, dashuria, jeta, fryma biblike: “*Merri o Zot/nën mbretërinë tënde merri/merri se i kam mbuluar me një copa qielli në një copë Dhe/ sall për hatrin tënd*” (Lutje Mesisë), apo “Së pari u krijua Toka...(Tregim biblik) dhe vazhdon me fjale të kursyera duke i zgjedhur ato më të rëndat, më të fuqishmet, më të vërtetat, sepse sidomos shpirtrat tanë kane nevojë për poezi të kthjellët e të kulluar që buron drejtpërdrejt nga shpirti,²²³⁶ por edhe nga Bibla.

²²³⁶ Meri LALAJ, Dy fjalë për librin poetik „Engjëjt e Lirisë“, të Tahir Deskut, Rilindja, 20 qershor 2000, fq. 13.

Është i gjatë vargu i shkrimtarëve, që nga Shën Niketa Dardani e deri në ditët e sotme, të cilët i kanë shkruar veprat e tyre duke qenë të frymëzuar dhe ndikuar edhe nga Bibla. Meqë është kështu, ne, në këtë shkrim do të përqendrohemi vetëm tek disa, të cilët, sipas një vlerësimi të përgjithshëm, janë më të dalluar, si personalitete krijuese, në Letërsinë Shqiptare të Kosovës.

1. Shën Niketa Dardani (shek. IV-V)

Kush është në të vërtetë Shën Niketa Dardani?

Shën Niketa Dardani²²³⁷ ose Niketa i Remesianës, siç e quan bota këtë dijetar të hershëm, është një personalitet i madh i traditës dardane/kosovare kulturore e artistike. Në shek. IV-V kur jetoi, Niketa ishte, që në moshën 26 vjeçare, ipeshkëv i Remesianës të Dardanisë. Ai kishte lidhje miqësore me disa nga personalitetet më të shquara të shekullit të tij, si me Aurel Ambrozin, me Shën Augustinin, që është ati shpirtëror i Mesjetës si dhe me Paul Nolanin, poet i njohur. Kështu, për shembull, me rastin e kthimit të Niketa Dardanit nga Italia, Poeti Paul Nolani ia kushton një poezi (poemë), disa nga vargjet e së cilës dëshmojnë qartë për dardanësinë e tij:

“Tu Philippasus Macedonem per agros
tu Temitanumradioris urbem
ibis et Scupos patriae propinquos
Dardanus hospes.”²²³⁸

Për më tepër, Shën Niketa Dardani si teolog, filozof dhe poet, ndonëse i “harruar deri më tash në Historinë e Letërsisë Shqiptare, e ka pasuruar jo vetëm traditën letrare-filozofike dhe kishtarë, por edhe traditën letrare-filozofike-teologjike-kishtare evropiane. “Te Deum”-i famshëm i tij, himn i mbare krishterimit, edhe sot e kësaj dite këndohet në kremtet më solemne të jetës kishtarë.²²³⁹ Ç’është e vërteta, në letërsinë tone kishtarë dhe atë evropiane, emri Niketa Dardanit ka mbetur i njohur sidomos me himnin: TE DEUM LAUDAMUS, që në shqipet është titulluar: LAVDI E NDERA TË QOFTË O ZOT, një variant të të cilit po e japim në shqip,²²⁴⁰ e që radhitet ndër krijimet më të bukura të poezisë

²²³⁷ Për këtë autor më gjërsisht shih: Ramadan SOKOLI, vep. e cit.; S. Paul NOLANI, op. Poem a 17. Nr. 192.

²²³⁸ S. Paul NOLANI, op. Poem a 17. Nr. 192.

²²³⁹ Engjëll SEDAJ, Arbërikishte formë të avancuar të mendimt letrar, Bujku, 15 prill 1996.

²²⁴⁰ LAVDI E NDERA (Te Deum laudamus).

Lavdi e ndera t’ qoftë, o Zot,
Pushtet plot e vritë madhnia:
Toka mbarë, Hy Sabahat.
T’ lavdon ty, o vetë fuqia-
T’ i që spate kurr fillim

botërore.²²⁴¹ Duke e dhënë, këtu, variantin në shqip, lexuesit shqiptar i jepet mundësia për të shijuar bukurinë poetike-filozofike dhe teologjike të këtij himni, që është krijuar nën ndikimin e fuqishëm të Biblës dhe një ton të lartësuar, ritëm të përsosur dhe rima të paarritshme.

2. Atë Pal prej Hasi (*shek.. XVI-XVII*)

Nuk mund të flitet për traditën dhe letërsinë shqipe të Kosovës e të mos përmendet edhe françeskani kosovar, At Pali Hasi, ndonëse në literaturën e hershme e as të sotme nuk kemi të dhëna të mjaftueshme për këtë krijues dhe kultivues të pare të vargut artistik shqip. Dihet, por, me saktësi se ai jetoi në pjesën e dytë të shek. XVI dhe në fillim të shek. XVII. Edhe pse ishte koha kur feja islame dhe skizma kishin marre përmasa,²²⁴² në shek.. XVI- e XVII u krijuan, të kushtëzuara nga faktori i brendshëm shqiptar dhe nga faktori i jashtëm evropian, vepra letrare e gjuhësore shqipe, që kane një rëndësi të veçantë religjioze, historike-gjuhësore dhe letrare. Në këtë kontekst, prandaj, duhet të përmendim edhe Ate Palin prej Hasi, autorin e: *Dita e Gjyqit*. Është me rëndësi të theksohet se Pali prej Hasi jetoi dhe veproi në trevat kosovare, ku nuk do të vepronte vetëm Pjetër Budi, por edhe Ndre, Lukë e Pjetër Bogdani, doajene të kulturës dhe letërsisë shqipe.²²⁴³ Atë Pali prej Hasi, përveç vjershës mbi: *Ditën e Gjyqit* prej 204 vargjeve, ka

As s'ke kurr për t' pasë mbarim.

Ej't prej qiellit n' fluturim
Sarafinët me Karabina.
Drejt kah toka që ty t' thret.
Dirgjen s' naltit plima-plima,
Shejt t' përshtëndesin pa pushim,
Shejt, o Shejt qysh n' amshim.
Tuba e apostujve t' levdon,
Dishmitarë, profetë, virgjiresha.
Çeta e martir' ve ' madhnon,
Edhe e qiellit e tokës Mbretëresha.
Çka krijove n' ruzullim,
T' adhuron, Zot, me t' madh plunjin.

Deh pra, i lumi ti mos na lsho!
Dhimbshtëm, Zot, tue na bekue,
P' shtona anmiqesh, për ne qindro.
Shpirt e korp ti tue na i p' shtue:
E atëherë ty për amshim,
Do t' këndojmë lavde, o Zot, me g' zim.
(Marrë nga: Shujta shpirtërore, Ferizaj, 1987, fq. 285-286).

²²⁴¹ Die Religion in der Geschichte und Gegenwart, I, Tübingen (3), 1956, fq. 306.

²²⁴² Augustino THEINER, Vatera monumenta...Zagreb, 1875, fq. 221.

²²⁴³ Muhamet PIRRAKU, Rilindja, 21 prill 1990, fq. 15.

shkuar edhe vjershën: *Mortja* me 372 vargje.²²⁴⁴ Këto dy vjersha shtjellojnë tematike biblike, temën e vdekjes dhe të ditës së gjyqit të mbramë, tema këto gjithsesi universale, që janë përshkuar me një ton lirik.²²⁴⁵

3. Pjetër Budi (1566-1622)

Krahas Atë Pal Hasit, me emrin e të cilit lidhet edhe të dukurit e parë të poezisë shqipe, në Kosovë dhe më gjerë, me fryme biblike,²²⁴⁶ është edhe Pjetër Budi të cilin e konsiderojmë, megjithatë, si poetin më të plote dhe më të kompletuar në shqipet (shek. XVII), poezia e të cilit, shikuar edhe nga aspekti përmbajtjesor e estetik-poetik, nuk mbetet mbrapa poezisë së kohës në Evropë. Dhe, stilistikisht, siç shkruan edhe G Swana,²²⁴⁷ Budi do pare si autor që është në pajtim të plote me standardin e përgjithshëm evropian. Poezia e Pjetër Budit është ndërtuar kryesisht mbi platformën biblike dhe kombëtare. Ai, kur këndon, për shembull, vjershën e fillon kështu:

“Kush të djeg me ligjëruom

Se jam gjith të zi,

Ditë e nata tue kujtuam

Të lumt qi pat njeri.”

Këtu siç ka vërejtur edhe Sabri Hamiti²²⁴⁸ është bërë paraqitja e subjektivitetit të autorit në mënyrë të prere, të hapur, që në fillim të tekstit, duke u inkuadruar ky drejt-përdrejtë në rikrijimin e syzheut biblik, për të shënjuar vetveten në tekst duke shprehur edhe përjetimin e vet situatës së krijuar në poezi. Kjo është mënyra më e pare e afishimit të vetvetes së shkrimtarit, për shënjinimin e autorësisë dhe të originalitetit.

I frymëzuar kështu nga poezia e traditës dhe drejtpërdrejtë nga: Dita e Gjyqit e Atë Pal Hasit,²²⁴⁹ si dhe nga Bibla, Pjetër Budi ka kënduar disa nga vargjet më të bukura me tematike biblike në poezinë shqipe. Dy poemat e Doktrinës së Krishterë (1618) të P. Budit veçmas: *Ajo dita me mëri*, të cilën në fragmente e gjejmë te Buzuku dhe më vonë te Pjetër Bogdani, nuk e gjejmë vetëm me përmbajtjen e ngushte filozofike të Biblës. Kemi këtu, siç ka vërejtur edhe Engjëll Sedaj,²²⁵⁰ por edhe në vargjet tjera të Doktrinës së Krishterë të Budit, një shpërthim të fuqishëm poetik, me përmbajtje biblike të gërshe-

²²⁴⁴ Khs. Selman RIZA, Vehtësia..., GJA, SSHE, VIII-1978, Prishtinë, 1979, fq. 119.

²²⁴⁵ Rexhep ISMAJLI, Gjuhë dhe etni, Rilindja, Prishtinë, 1991, fq. 144.

²²⁴⁶ G. SCHIRO, Canti tradizionali, Palermo, 1923, fq. XLIII.

²²⁴⁷ Khs. Gunna Swane, The Formation of the kit Literary Language on rreflecdit in Bud'a „Mirror of Confesion“ 1621, Studia Albanica, 2, 1982, fq. 193-211.

²²⁴⁸ Khs. Sabri HAMITI, Letërsia e vjetër shqipe, Botime Shkollore, Prishtinë, 2007, fq. 117-120.

²²⁴⁹ Khs. Dhimiter S. SCHUTERIQI, Autorë dhe tekste, Tiranë, 1977, fq. 63-72.

²²⁵⁰ Engjëll SEDAJ, Drita, 11-12/1996, fq. 8.

tuar edhe me përmbajtje patriotike. Zatën: *Dita e Gjyqit* është si një përshtatje e himnit: DIES IRAE, të françeskanit Thoma nga Çelano (1200-1255).

Poezitë e Pjetër Budit në përgjithësi janë Doktrinë biblike-filozofike në vargje, në vargje shume të bukura shqip, që, për nga vlera mund të krahasohen me vargjet e Miltonit dhe Andreinit. Kështu përafërsisht mendon dhe vlerëson Zef Skiroi, por edhe Henrik Lecaj.²²⁵¹ Ata kanë të drejte.

Duke lexuar me kujdes dhe përkushtim poezinë e Pjetër Budit si dhe vargjet fort të bukura:

“Ajo me mani
Qit ë vinjë nda a vona
Këtë shekull të zi
Ta diegë e përvëlojnë
Si Profet ban dëshmi
Me sibilanë, po thonë”,

kuptojmë se si ai ka kënduar një temë biblike, në forme popullore. Dhe vlerë më vete poezitë e tij i bën para se gjithash fakti se ato janë shkruar shqip e me teme universale, që intelektual i kohës ka mund t' i lexojë në gjuhë të tjera. Me këtë edhe në vepër e vazhdon polemikën e fituar përgjithmonë me ata “dies e leterarë” të kohës së vet që nuk donin të shkruanin shqip.²²⁵² E gërshtuar me elemente të krijimtarisë popullore dhe me përmbajtje e diskurs biblik, poezia e Pjetër Budit ka diçka që e lidhe me rrethanat, me kushtet historike, me tendencat e kohës. Siç e ka vërejtur edhe më pare edhe Zef Skiro e më pas edhe H. Lecaj,²²⁵³ Pjetër Budi në mëkatën dhe djallin shikon dhe mallkon Turkun e urrejtur, shkelësin e atdheut të tij. Në të vërtetë ai qortim dhe kushtrim që Budi u drejton bashkatdhetarëve për një jete më të pastër, për qëndrese në virtyt, lutjet e vazhdueshme për lirim nga gjendja e mjerueshme shprehin realitetin e idhët të kohës dhe dëshirën për një jete të lire.²²⁵⁴

Vlen të theksohet në mënyrë të veçantë se disa nga poezitë-uratë të Pjetër Budit janë margaritarë të rrallë në poezinë shqipe. Kështu, për shembull, poezia-uratë drejtuar Shën Mërisë apo episodi i vrasjes së Abelit, vajtimi i Shën Mërisë për vdekjen e Krishtit, shquhen për nga vlera letrare-poetike dhe biblike. Shkathtësia dhe rrjedhshmëria, forca ideore e tematike, krahasimet e bukura e të gjalla, kontrastet janë vetëm disa nga vlerat që shquajnë poezinë e Pjetër Budit dhe veçmas poezinë: *Të mbramtit e jetës*. Ç' është e vërteta, vlerat morale-biblike për Budin janë edhe vlera kombëtare dhe vlera universale. Duke kënduar, për shembull, temën e Abelit dhe Kaninit, ai këndon temën universale të së

²²⁵¹ Henrik LECAJ, Pjetër Budi vjerrshëtar i parë i letërsisë sonë, Studime filologjike, 4/1966, fq. 157.

²²⁵² Rexhep ISMAJLI, vep. e cit. Fq. 148.

²²⁵³ Henrik LECAJ, vep. e cit. po aty.

²²⁵⁴ Po aty.

mirës dhe së keqes, po mbase edhe në kuptimin e pare të vëllavrasjes, elemente me peshe për situatën sociale të kohës dhe për angazhimet e Budit. Ai nëpërmjet poezisë insiston në kuptimësinë e vlerave biblike, pra edhe në kuptimësinë e vlerave kombëtare kur këndon:

“Shokëtë, fqinjëtë t’i doni,
Ambëlz tue argetuem,
Gjanë taj shpenxoni
Ayne me u ndihmuam.

Mos vidhni, mos kusaroni,
Posi dina janë mmsuom
Po tuajt t’pa kujtoni
Kush ka me na gëzuom.”

Siç duket këto vargje, sipas një vlerësimi të Behar Gjokës,²²⁵⁵ në kuptim të drejt-përdrejtë, përcjellin porosi morale, aq të nevojshme për qenien njerëzore në çdo kohë, por artikulimi shetues dhe tingullor, bën që vetvetiu të kapërcehen kufijtë e një sentence thjeshtë fetare, dhe për më tepër të shpërndajë jehonë edhe përtej kohës shkrimore.

Budi është poet original i një frymëzimi biblik e kombëtar. Për origjinalitetin e tij rëndësi të veçantë ka pikërisht qëndrimi i tij ndaj çështjes, *stili* – ku është manifestuar vetja e tij, mbi të gjitha gjuha shqipe e pasur, e rrjedhshme, autentike. Poezitë e Budit të frymëzuara nga Bibla, sipas vlerësimit të Engjëll Seda²²⁵⁶ nuk mbesin prapa poezive më të frymëzuara të asaj kohe në letërsinë evropiane.

4. Pjetër Bogdani (1630-1689)

Në shek. XVI-XVII në këto treva ka jetuar dhe vepruar edhe Pjetër Bogdani (1630-1689), prelat kishtar, i lindur në Gur të Hasit të Dioqezës së Prizrenit, njëri nga doktorët e parë të shkencave filozofike dhe teologjike. Vepra e tij madhore, CUNEUS PROPHETARUM (ÇETA E PROFETËVE, 1685, është bërë me kohë e njohur në qarqet kulturore-fetare të Evropës. Kjo vepër, e cila ka vlera të pakontestueshme letrare, gjuhësore, filozofike, teologjike, pedagogjike, etike, e psikologjike është një Krua i gjallë, thënë metaforikisht, ku mendja dhe shpirti ynë do gjejnë kënaqësi dhe shqetësim intelektual, ku shumëkush mund të marrë e s’do të shteret, e kjo është cilësi dhe vlerë e veprave të mëdha e complete

²²⁵⁵ Behar GJOKA, Poetika e Budit, Albas, 2002, fq. 12; khs. edhe Zeqirja NEZIRI, Poezia e Budit, Shkup, 1995.

²²⁵⁶ Engjëll SEDA, Tradita dhe letërsia, 1997, fq. 253.

që bëjnë jetë në kohë, që qëndrojnë fort me tematikën dhe poetikën e vet. Është kjo, siç ka theksuar me të drejtë edhe I. Rugova, vepër bazë në humanistikën shqiptare.²²⁵⁷ Vepra e P. Bogdanit Çeta e Profetëve, i përgjigjet konceptit organizativ të Biblës. Së pari libri është ndare në dy pjesë, ashtu siç është ndare edhe Bibla, në BV dhe BR, e këtu CUNEUS PROPHETARUM dhe DE VITA IESU CHRISTI SALVATORE SALVUM MUNDI, e që ne titullin e përgjithshëm dalin si titull i vetëm i tij. Pjesa e parë e librit është si një traktat filozofik e shkencor në kuadër të teologjisë, ndërsa pjesa e dytë i kushtohet kryesisht jetës së Jezu Krishtit që nga gjeneza deri te rishfaqja e tij. Si në Bibël ashtu edhe në veprën e P. Bogdanit personazh kryesor është vete Jezu Krishti. Mirëpo në veprën e Bogdanit një vend shumë të rëndësishëm zë edhe figura e Shën Mërisë. Përveç tri ligjëratave të para, të pjesës së dytë që janë: 1. Jeta e së lume virgjër Mari; 2. Lindja e së lumes virgjër Mari dhe 3. Sihariqi i engjëllit të lumes virgjër Mari, personalitetin e saj e ka paraqitur në mënyrë të mrekullueshme, duke na dhënë kështu në një formë artistike të pashoqe, edhe jetëshkrimin e saj, prindërit e saj, Joakimin dhe Anën, portretin e saj moral e fizik, vuajtjet shpirtërore, besimin e saj të plote në ngjalljen e të birit, pjesëmarrjen aktive në mrekullinë e parë në Kan të Galileës, që janë, sipas një vlerësimi të përgjithshëm, ndër pjesët më të bukura dhe më të frymëzuara të veprës së Bogdanit.²²⁵⁸ Përveç figurës qendrore të Jezu Krishtit dhe asaj të Shën Marisë, në pjesën e dytë të veprës së Bogdanit, ÇETA E PROFETËVE, hasim edhe në figura dhe emra të tjera biblik (Zotynë, Zoti, Eva, Adami, Kaini, Abeli, Engjëlli, Gabrieli, Elizabeta, Jozefi, Joakimi, Ana, Ezekueli, Jakobi, Danieli, Herodi, Luka, Gjoni, Gjon Pagëzuesi, Kalfa, Ponc Pilati, Maria Magdalena, Baraba, Betlehem, Nazareti, Jerusalemi, Kafarnaumi, Sinaj, etj.) (emra këta të gjeografisë biblike). Me këto dhe të tjera të kësaj natyre dëshmohej fuqishëm prania e madhe e Biblës te vepra e Bogdanit, që, siç e ka theksuar edhe E.F. Fortino²²⁵⁹ del se ai, pra P. Bogdani, ishte një ndërtues i kulturës dhe lirisë së atdheut, pra ndërtues i një tempulli të shenjte me një vlerë paradigmatiske. Çeta e Profetëve, shkruan Smon Pepa²²⁶⁰ monument ky i kulturës kombëtare është krahasuar me të drejte me prozën më të mirë evropiane të shekulli XVII me tematike biblike.

5. Shtjefën Gjeçovi (1873-1929)

SHPERBLESI I BOTES ASE JETA E JEZU KRISHTIT, vepër posthume e Gjeçovit (1993). Kjo vepër, sipas një vlerësimi të përgjithshëm²²⁶¹ riciklon dhe ruan konceptin

²²⁵⁷ Ibrahim RUGOVA, Vepra e Bogdanit, Prishtinë, 1982, fq. 225-226.

²²⁵⁸ Po aty, fq. 195.

²²⁵⁹ Khs. E. E. FORTINO, Un Construttore della cultura... „l'Osservatore Romano“, Cite de Vaticano, 30.12.1989, 3.

²²⁶⁰ Simon PEPA, Daniel Dejani... Bari, 1995, fq. 29-30.

²²⁶¹ Khs. Isak AHMETI, Bibla... fq. 211-231 ; Fehmi ÇAKOLLI, Hiperteksti... fq. 109-111; Don Viktor Sopi, Drita, Prizren, 2002, fq. 145-177.

universal të Biblës, lidhur me krijimin e botës (gjithësisë), me krijimin e botës së gjalle, të lindjes së Krishtit, fëmijëria e tij, rinia, shërbimi, kryqëzimi, ringjallja, ngritja në Qiell dhe pritja e sërishme e tij. Këtë koncept e gjejmë edhe te Bogdani. Për më tepër, edhe Bogdani edhe Gjeçovi kanë për synim që të sjellin tekstet e tyre letrare si rilexim të Biblës, porse Bogdani mbetet shumë më autorial dhe shume më shumë rekreativ se sa Gjeçovi- E ndërtuar mbi shtratin e forte biblik, vepra në fjala e Gjeçovit përmban vlera e cilësi të rralla biblike, filozofikë, etike, socio-psikologjike, letrare, gjuhësore etj. Këtë vepër e bën edhe më madhështore shprehja e fuqishme teologjike-biblike, aspektet dhe elementet diturore-filozofike, gjuhësore etj. Kjo vepër përmban vlera shumëdimensionale, të pakontestueshme.

Autorë tjerë me hipertekst biblik të letrsisë bashkëkohëse të Kosovës

1. Rexhep Qosja (1936)

Letërsia Bashkëkohëse Shqipe e Kosovës, pas Luftës së Dytë Botërore e deri më sot, ka qenë mjaft e hapur edhe ndaj ndikimeve të jashtme edhe ndaj ndikimit të Biblës. Kështu, për shembull, Rexhep Qosja, autor i shume veprave zhanresh të ndryshme, është një krijues që tekstit biblik i jep një referencialitet formal dhe, përveç në dramën e tij “SFINGË E GJALLË” DHE “BESELAM PSE MË FLIJOJNË”, në veprat e tjera ky referencialitet paraqet më shume një kulture dhe një dijeni shkrim se sa një rindërtim dhe një risemantizim të tekstit të shkrimit, ndonëse aty-këtu, sidomos te romani “Vdekja më vjen prej syve të saj”, statusi i tekstit të Biblës merr një veprim simbolik. Në mënyrën se si Qosja e artikulon referencialitetin biblik dallon prej një veprë siç është drama ose romani e deri te vepra kritike letrare dhe publicistike.²²⁶² Te drama “SFINGA E GJALLË”, për shembull, autor R. Qosja, veç tjerash, ka risemantizuar, personazhin biblik të quajtur Kain, që në këtë dramë na del me trajtën kuranore si Kabil, figura e Kainit (Kabilit), sipas një vlerësim të Dr. Fehmi Cakollit²²⁶³ letrarisht është ndërtuar, tekstualizuar dhe kontekstualizuar mjaft mire deri më tash, por me Qosjen shënohet një përparim letrar në përfaqësimin e kësaj figure biblike jo të kohës edenske, por të kohës moderne. Po në këtë dramë hasim edhe sintagmën biblike “shtata here 77” me të cilën shprehet nyja dhe esenca e faljes ose antiteza që është hakmarja. Edhe te drama “BESELAM PSE MË FLIJOJNË” kemi ndonjë figure biblike siç është ajo e Luciferit, edhe pse si emërtim kuranor, Iblisi (forma kuranore për Antikrishtin, Luciferin), gjitha ndërtimi tij dramatik i shkon përshtati tekstit biblik, qoftë si tipologji ose

²²⁶² Fehmi CAKOLLI, vep. e ci. Fq. 129-138.

²²⁶³ Po aty, fq 129.

legjenda.²²⁶⁴ Edhe romani “VDEKJA MË VJENË PREJ SYVE TË TILLË” e autori R. Qosja është me plot shtresime biblike. Është me rëndësi të theksohet se secilit shtresim të kësaj vepre letrare i paraprin një reference kuptimplote biblike, e Librit të Jakobit. Teksti biblik në veprën e Qosjes, qofshin artistike ose kritike, ka një shtrirje të gjerë dhe ai zë vend krahas teksteve të filozofëve antike, humanistëve dhe iluministëve të ndryshëm evropianë, dhe krahas teksteve të autorëve të ndryshëm të Rilindjes Kombëtare Shqiptare.²²⁶⁵

2. Anton Pashku (1937-1995)

Anton Pashku, njëri ndër shkrimtarët më të mëdhenj të Letërsisë Bashkëkohëse Shqipe, me romanin e tij “Oh” ka shënuar një pikëtakim me Biblën.²²⁶⁶ Struktura e këtij romani si e tillë është analoge me strukturën e Ungjijve: tre Ungji që trajtojnë tema të njëjta në variante, i katërti parathotë.²²⁶⁷ Mitesat biblike, numri 3, numri 12 shënjojnë një variant të diskursit biblik. Shembuj të pranisë së shkrimit biblik, në nivel të ideve, leksikut, sintaksës, stilit, kemi në gjithë romanin “Oh” të A. Pashkut. Në planin e dialogimit e të ndërtimit të personazheve, lidhja mes Asaj dhe Atij shënjon lidhjen biblike në mes Adamit dhe Evës.²²⁶⁸ Plaku ose Bariu i Pashkut nuk qëndron vetëm në të njëjtin rrafsh vetëm me Bariun e Shkrimit, por plaku (Pashku) duke rrëfyer historinë, shtrihet edhe në nivelin e frymëzimit narrator të Shkrimit, që është vet Zoti, ai që është qysh prej lashtësisë, vërtetë Shpirti i Shenjtë, i cili biblikisht inspiruesi rrëfimtar i Shkrimit. Delet janë lënda që biblikisht shprehin turmën e bute por edhe të pambrojtur, ku si në tekstin e Biblës, ashtu edhe në veprën “Oh” të Pashkut merr dimensionin e aktuales, pra të kohës së sotme.²²⁶⁹ Edhe vete Plaku, që e shtrin narracionin në tekstin pashkian është një personazh trinitar, i ngjashëm me skemën e trinitetit biblik. Po kështu edhe skema e personazheve, të të tri grave, faktikisht është një. Kjo skeme, është thene, është e ngjashme me figurën e Krishtit, shumëdimensional: Bariu, Mbreti, Jezusi, Mesia, Biri i Perëndisë, Biri i Njeriut, etj. Të gjitha këto personazhe të Pashkut, ndërtohen sipas skemës: 1X1X1 dhe jo 1+1+1. Por karakteret e personazheve të kësaj vepre, siç shkruan Dr. Fehmi Cakolli²²⁷⁰ janë më shume antipod i personazheve biblike dhe mitike, kurse përsëritja e situ-

²²⁶⁴ Po aty, fq. 133.

²²⁶⁵ Po aty, fq. 138.

²²⁶⁶ Khs. Kujtim SHALA, Shekulli i letërsisë shqipe, Buzuku, 2006, fq 221-240; Fehmi ÇAKOLLI, vep. e cit. fq. 121-128 ; Ndue UKAJ, vep. e cit. fq. 67..

²²⁶⁷ Kujtim SHALA, vep. e cit. fq 221.

²²⁶⁸ Ndue UKAJ, vep. e cit. fq. 67.

²²⁶⁹ Fehmi ÇAKOLLI, vep. e cit. fq. 124-125.

²²⁷⁰ Po aty. Khs. Në mbretërinë poetike. Kritikë letrare për veprën e Anton Pashkut. Zgjedhje dhe përgatiti Anton Nikë BERISHA, Prishtinë, 2002; Anton Nikë BERISHA, Njëmendësia e fjalëve, Prishtinë, 2006, fq. 241-224.

atave të njëjta bën që të ketë një korespondim të plote me shume pjese të tekstit të Biblës. Paramodel i tekstit të romanit "Oh" në radhe të pare është teksti i Biblës. Teksti i këtij romani, që del me përbërës të caktuar, edhe në planin formal. Përndryshe Anton Pashku është prijëtar i letërsisë moderne në Kosovë, mjeshtër i madh letrar.²²⁷¹ (49)

3. Zejnullah Rrahmani (1952)

Dy veprat më të mira të autorit përfaqësues të Letërsisë Bashkëkohëse Shqipe "SHESHI I UNAZËS" (1970) dhe "JUSUFI" (1999) të Zejnullah Rrahmanit kane pikëtakime të forta me Biblën. Te romani "SHESHI I UNAZËS", për shembull, teksti letrar, si i tille, funksionon në raporte të pastra intertekstuale me shkrimin biblik, duke shfrytëzuar diskursin biblik. Në këtë roman madje autori ka inkorporuar edhe tekste komplete të Biblës, veçanërisht të Besëlidhjes së Re, duke theksuar veçmas dialogun e Krishtit me dishepullin e tij, Pjetrin. Teksti i Z. Rrahmanit: "...Unë, ta them haptas, që këtu kalova keq derisa po rri e po bisedoj me ju, vazhdimisht më sillen nëpër mendje fjalët e Krishtit që ia tha Shën Pjetrit kur e pat pyetur për kënd e merrte ai dhe Shën Pjetri i pat përgjigjur: "Ti je Krishti, i Biri i Zotit", "Qofsh i bekuar, o i biri i Jonit, sepse ty këtë nuk po ta shpall mishi e gjaku, po Ati im qiellor: unë ty po të them: Ti je Pjetër themel, dhe në atë themel do ta ndërtoj Kishën time, dhe Dyert e ferrit nuk do të thyejnë. Ty do t'i jap çelësat e Mbretërisë së Qiellore e çka të lidhësh në toka i lidhur do jete edhe në qiell e çka të zgjidhësh në toke do të jetë i zgjidhur edhe në qiell" (Sheshi i unazës, fq. 20-21).

Teksti biblik: "Ti je Mesia – Biri i Hyjit të gjalla. Atëherë Jezusi tha: I lum ti, o Simon, biri i Jonës, sepse këtë këtë nuk ta zbuloi mishi e gjaku por Ati im Qiellor. Edhe unë po të them: ti je Pjetër shkëmb dhe mbi këtë shkëmb unë do të ndërtoj Kishën time dhe dyert e ferrit s' do të ngadhënjëjnë kundër saj. Ty do t'i jap çelësat e Mbretërisë së Qielli, gjithçka të lidhësh mbi toke do të jete e lidhur edhe në qiell e gjithçka të zgjidhësh në toke do jete e zgjidhur edhe me qiell" (Bibla, Ungjilli i Mateut, fq. 1406).

Ky raport i ngushte, pothuaj analog si model dhe filozofi krijuese, e përcjell gjithë rrëfimin e romanit.²²⁷² Referenca me diskursin biblik këtu është eksplicite. Teksti ka analogji në diskurse dhe në kodin tematik që lidhet e fuqizon idenë e qëndresës nacionale, qëndrese kjo e gurësuar sikurse Shkëmbi i figurshëm biblik i Pjetrit. Vlen të theksohet se te "SHESHI I UNAZËS" kemi jo vetëm figura dhe shprehje biblike siç janë: Zoti, Jezu Krishti, Krishti i kryqëzuar, Biri i Zotit, Shën Pjetri, Juda Iskarioti, Davidi, Goliat, i

²²⁷¹ Sabri HAMITI, Shkollat letrare, Prishtinë, 2004, fq. 27.

²²⁷² Isak AHMETI, vep. e cit. fq. 258-259; Sabri HAMITI, Arti i leximit, Rilindja 1983, fq. 80-91; Ndue UKAJ, vep. e cit. fq. 73-74; Robert ELSIE, një fund dhe një fillim, Buzuku, 1995, fq. 28.

Pilati, etj. por edhe tekste complete të Biblës, që i japin një frymarrje më të gjërë veprës në fjalë, vepra kështu merr karakter dhe vlerë universale.

Edhe teksti tjetër letrar i Z. Rrahmanit, i titulluar “JUSUFI” (libër me tregime, 1999), ka pikëtakime të forta me Biblën. Jusufi si personazh kryesor i këtij teksti letrar, nuk është vetëm Jusuf, si emërtim letrar i një figure historike ose letrare, por përnjëmend ai është një trepersonazh, i trefigurshëm. Trepersonazhi ose trepersonaliteti i tij është konceptuar dhe modeluar sipas konceptit trinitar biblik: Ati, Biri dhe Shpirti Shenjt. Në rrafshin vertikal është një Perëndi (një Jusuf), por në rrafshin horizontal janë tre Perëndi (Ati, Biri, Shpirti Shenjtë), pra janë tre Jusufa (Jozefi, Josifi, Josufi). Për më tepër, Jusufi te ky tekst është ndërtuar duke iu referuar tre emrave, si shenja të ngjarjeve, shtresimeve analoge, që gjithnjë shpërfaqen si një. Teksti në fjalë del me shuma shtresime dhe shtresimet paraqesin përbërësit e trinisë së tekstit. Shtresa e motivimit personal e konkret, Jusufi, lidhet me shtresimin me shenja të Shkrimit Shenjt nëpërmjet përngjasimeve të historisë së personazhit letrar me atë të personazhit të Shkrimit të Shenjtë e duke u identifikuar këto personazhe.²²⁷³ Por afria me Shkrimin e Shenjtë vërehet dukshëm edhe në strukturimin e tekstit. Vija letrare, siç e ka vënë re edhe studiuesi Kujtim M. Shala²²⁷⁴, kërkon esencën biblike për ta ndërtuar dhe për ta artikuluar idenë e vërtetësisë, për ta mbitheksuar ngjarjen. Së bashku, artikulojnë idenë e jetës personit përfaqësues të një ideje: “(...) dhjet me jetue për vete e me vdek për atdhe”.

Prania e Biblës, paramodel i diskursit biblik, i teksteve biblike në diskursin letrar, si një vlerë e veçantë, ka ardhur duke u forcuar nëpër kohe, ka shënjuar vlera të përhershme, universale edhe në Letërsinë Shqiptare të Kosovës, që nga Shën Niketa Dardani e deri tek Zejnullah Rrahmani, për të vazhduar jetën në mënyrë implicite tek autorë që janë në proces të krijimit si Xh. Bajraj, H. Matoshi, Xh. Beqiri, K. Shala, A. Gjojçaj, P. Kola, A. Berishaj, etj. Duke u marra me shqyrtimin, vlerësimin dhe paraqitjen e saj historike, në vija të shkurtra, rrugëtimin e saj në kontekst me Biblën, pashmangshmërisht lidhemi edhe me konceptin e Roland Bartit, i cili mbron teorinë e tekstit kur shkruan dhe pohon: *çdo tekst është intertekst...*²²⁷⁵ Kështu, prandaj, del i kuptueshëm dhe i pranueshëm konstatimi, edhe sipas R. Bartit, se Letërsia Shqiptare e Kosovës është e mbrujtur pashmangshmërisht me intertekstualitet, me hipertekat biblik, madje në një masë mjaft të theksuar. Emrat e atyre autorëve të Kosovës që kane shkruar ose vazhdojnë të shkruajnë nën ndikimin dhe nën kulturën e atij arketipi biblik, siç e kemi thënë edhe te pjesa: Një pamje e shkurtër e historisë së Letërsisë Shqiptare të Kosovës, janë të shumta. Në fakt tek autorët në fjalë, tek veprat e tyre më të mra, parimisht vërejmë se ato janë të modlimit të shkrimit biblik. Në këtë kontekst vlen të theksohet edhe fakti se, përveç veprave

²²⁷³ Fehmi ÇAKOLLI, vep.e cit. fq. 161-162.

²²⁷⁴ Kujtim M. SHALA, vep. e cit. fq. 143.

²²⁷⁵ Roland BART, Teoria e tekstit, Fjala, mars 2004, fq. 8.

dhe autorëve që trajtuam, poezi të shumta të Azem Shkrelit, të Ali Podrimjes, të Mirko Gashit, të Musa Ramadanit, të Beqir Musliut, të Anton N. Berishës, të Prend Buzhalës, të Ramadan Musliut, të Sali Bashotës, të Sarë Gjergjit e të ndonjë tjetri, janë krijuar dhe krijohen në raporte të fuqishme shkrimi e krijimi me diskursin biblik, për të vazhduar jetën në mënyrë implicite tek autorët që janë në proces të krijimit. Natyrisht se ka rezultate dhe veçori të tjera letrare jo vetëm tek këta autorë që përfaqësuam, por edhe tek shume autorë të tjerë nga Letërsia Shqipe e Kosovës dhe dosido, ky trend i krijimit të kësaj letërsie, sipas traditës letrare, do vazhdoje edhe në të ardhmen dhe me dimensione të reja letrare të derivuara ose të ndikuara nga teksti biblik.²²⁷⁶(55)

²²⁷⁶ Isak AHMETI, vep. e cit. fq. 261-266 ; Ndue UKAJ, vep. e cit. fq. 71-72; Fehmi ÇAKOLLI, vep. e cit. fq. 193-195.

Bardhyl DEMIRAJ, München

La lettera <ë> come testimone della tradizione scritta albanese-arbëreshe e alcuni problemi riguardanti la sua odierna ortografia

I. *Il cerchio dei problemi e la discussione rispettiva*

L'elaborazione scritta dell'albanese con l'alfabeto latino è riconosciuta nella historiografia della cultura albanese quale la più antica della scrittura albanese, la quale grazie al primo congresso albanologico nello spazio compatto albanofono (Manastir, novembre 1908), gode da più di un secolo lo stato dei simboli nazionali albanesi. Un colorito pan-albanese rappresenta nell'alfabeto di Manastir particolarmente l'inclusione della lettera *e* soprassegnata da due punti <ë>, che ci sforziamo ancor oggi – naturalmente non sempre senza esitazione – per rappresentare graficamente la vocale centrale <ë> del dialetto tosko e come tale anche dell'albanese standard, oppure la cosiddetta <e> atona del dialetto ghego. Sono appunto questi due punti sovrapposti che nell'albanese scritto si incontrano tanto frequentemente in ogni posizione, che rendono necessaria una particolare attenzione per scrivere bene e correttamente. Ognuno che si mette a scrivere in albanese è più che cosciente dell'attenzione che deve dimostrare per quanto riguarda l'uso tanto frequente di questi due punti sovrapposti, ed è un paradosso del fato che anche nelle attuali condizioni della tecnica computeristica la situazione è stata assai poco migliorata in questo punto – o meglio dire in questi due punti.

Se giudichiamo positivamente questa circostanza, non facciamo altro che durante un giorno di lavoro accademico normale dobbiamo ricordare – spesso sotto voce – il nome del famoso arbëresce Jeronim de Rada per una delle lettere grafiche, che i partecipanti al Congresso di Manastir non esitarono di includere nel loro nuovo codice alfabetico, rappresentando così anche gli Arbëresci d'Italia nella matrice dei simboli nazionali della cultura etnica pan-albanese, appunto attraverso la lettera vocalica <ë> con i due punti sovrapposti, presa dall'alfabeto di De Rada.

Gli ultimi sviluppi della filologia arbëresce hanno reso possibile di investigare retrospettivamente le fasi principali della sorte di questa lettera tra gli scrittori arbëresci; per lo più in questo frattempo è stata scoperta anche la sua origine (Mandalà 2006). Si tratta della piccola opera, rimasta in manoscritto sin dalla prima metà del secolo

diciottesimo; il suo autore è l'apostolo degli arbëresci di Sicilia, Padre Giorgio Guzzetta. Questa opera venne pubblicata soltanto un anno fa (Guzzetta 2007) divenendo così proprietà di un largo circolo di specialisti e di lettori

Oggetto di questo mio breve scritto è il terzo capitolo di questa operetta, intitolato "La lingua degli albanesi", dove Guzzetta partecipa al dibattito dei circoli intellettuali del suo tempo sulla natura e l'origine dell'albanese e in connessione con ciò non manca a provocare un nuovo dibattito intellettuale con gli scrittori del suo tempo circa il codice alfabetico della lingua albanese e circa i miglioramenti che si potevano e si dovevano fare in esso.

II. *L'origine dell'albanese e le sue particolarità come lingua del Balkano antico*

Per quante riguarda il tema sulla natura dell'albanese e la sua origine, mi permetto di ricordare brevemente il modo, in cui il nostro apostolo usa l'argomento linguistico autentico, mettendo in rilievo nello stesso tempo l'autenticità di questa lingua in rapporto alle lingue vicine come l'illirico (= lo slavo), il turco ed il greco. Secondo lui:

„Di questa lingua infine resta da ricercare se sia propria della gente albana, o se sia dipendente e prodotta da un'altra. Infatti una moltitudine di persone la considera greca: alcuni la immaginano Illirica, altri Turca. Ma in effetti, dopo che fu fatta una comparazione tra i suoni di queste lingue tra loro, si è scoperto che nessuna di quelle due concorda con la lingua albanese; se si prendessero alcune voci dalla (lingua) greca e una o due dalle altre (lingue), (si comprenderebbe) quali (sono) quelle che la lunga familiarità degli Albanesi con quelle popolazioni confinanti introdusse nell'idioma albano.”

Alla stessa conclusione arriva Guzzetta anche nel confronto della struttura grammaticale dell'albanese con quella del latino, mettendo in rilievo, tra l'altro, le profonde divergenze grammaticali e fonetiche fra queste due lingue, a confrontare:

„Dirò qualcosa di nuovo, un paradosso, che desterà facilmente la meraviglia di tutti. Marino Barlezio di Scodra, albanese di nascita e di lingua, *nella Storia di Skanderbeg* pensa che quella sia la lingua latina, passata dagli Italici agli Epiroti. Da una parte moltissime voci latine, derivate dai latini e di cui la lingua albanese abbonda in gran quantità, convincono almeno che non siamo lontani dal vero, sebbene non tutte conservino il significato originale delle parole latine, mentre alcune ne hanno uno secondario e approssimativamente af-

fine a quella lingua. Anche se non del tutto, le voci barbare mostrano sufficientemente che quanto più sono proprie di questa lingua, (tanto più) sono del tutto diverse da quella latina; le flessioni sia dei nomi sia dei verbi sono così peculiari di questa lingua che non si adattano a nessun altro dialetto. Specialmente nella coniugazione dei verbi per i quali gli Albanesi si contentano del solo modo indicativo, e dei suoi tempi del presente, imperfetto e aoristo, che è simile a quello dei greci, e dell'imperativo presente, usando molte e varie circonlocuzioni per gli altri tempi e modi, alla maniera dei barbari.”

Tuttavia, Guzzetta era più che cosciente che il lessico dell'albanese comprende una ricca componente latina, per cui non esita a pensare – forse a ragione – che l'albanese moderno rappresenta in verità una mescolanza dell'elemento latino con il lessico autoc-tono e la struttura grammaticale dell'albanese antico, il quale – in conformità con la sua concezione sulla situazione linguistica dell'antico Balcano – viene identificato da lui con l'antico macedone. Così:

“Stando così le cose, una sì grande varietà di voci, sia latine sia barbare, di cui è ricca l'odierna lingua vernacola degli albanesi, si andò componendo a tal punto che noi diciamo che essa non è del tutto latina, ma un misto di latino e di macedonico antico.”, proseguendo oltre: “Infatti pensiamo che le voci barbare del tipo *Pella*, dialetto, flessioni che abbiamo visto che si trovano in essa, siano tutte proprie dell'antica lingua macedonica dal momento che non sono uguali o simili a nessuna delle altre lingue sia Orientali sia Occidentali che io abbia conosciuto. E poiché lì le voci latine non seguono la lingua latina, ma il dialetto macedonico, più correttamente diremo che assolutamente (predominante) la lingua macedonica con una notevole mescolanza di voci latine.”

E prosegue:

“Penso che ciò sia avvenuto in questo modo: cioè, poiché gli antichi Albani fra l'Epiro e la Macedonia usavano due lingue, la macedonica e la latina, con il passare del tempo queste due lingue dovettero mescolarsi tra loro in modo tale che alla fine, essendo stata la latina come assorbita e adattata alla Macedonica che esercitava l'egemonia su di essa, essi infine dalla fusione delle due, formarono una sola lingua, mista dell'una e dell'altra, quale oggi la vediamo prosperare in tutta l'Albania, cioè l'Epiro, e la Macedonia. Essendo stata tramandata, sulla base di tutte queste interpretazioni, la storia dell'origine latina della primitiva lingua degli Albanesi, non c'è nessuno che non veda, che essa sia rafforzata abbastanza bene, dalla stessa lingua vernacola

degli Albanesi, per cui abbiamo qui assunto l'impegno di illustrarne le peculiarità."

Per una dettagliata conoscenza ed investigazione della sua tesi sul ruolo del fondo latino nella formazione dell'albanese moderno Guzzetta pensa – a buon diritto – di fare partecipare nel dibattito scientifico-intellettuale anche degli eruditi latinisti del suo tempo. Secondo lui:

"Il problema più difficile da superare è quello di convincere gli eruditi latini sulla etimologia delle voci latine, che abbiamo detto si trovano nella lingua albanese. Ci sarà mai qualcuno che crederà a quanto abbiamo capito ascoltando, dal momento che neppure noi abbiamo udito le parole latine, e forse per primi abbiamo destato l'attenzione su questa questione?"

Questa esposizione sommaria delle conclusioni di Guzzetta sull'origine dell'albanese moderno, sulle peculiarità delle sue componenti fonetiche e grammaticali e sulle componenti del suo fondo lessicale ci permette di presentare con certezza almeno una parte dei miglioramenti, che ha intrapreso il nostro apostolo per il codice alfabetico del suo tempo, che era rappresentato allora dal cosiddetto "Alfabeto della Propaganda".

III. Il trema <"> come innovazione grafica e la sua base storico-culturale nell'opera di Guzzetta

Diversamente dai "macedoni moderni", come egli denomina gli scrittori dell'area cattolica del Nord, i quali, secondo lui, "seguendo l'uso della scrittura gallicana [= francese – B. D.], scrivono le parole in modo diverso da come le pronunciano", Guzzetta pensa a dei miglioramenti essenziali nel codice graphico della lingua albanese basato sull'alfabeto latino, per realizzare così una concordanza completa tra l'albanese scritto e quello parlato. Così:

"Da lodare sono quindi i moderni Macedoni che, ben istruiti nelle lettere latine nel Collegio de Propaganda fide, presero l'iniziativa di scrivere in questo idioma piissimi libri ad uso della loro gente e di consegnarli ai nostri tempi nei caratteri tipografici (noti). Nel nuovo tipo di scrittura alcuni usano i caratteri latini, e poiché la lingua albanese tra le consonanti introduce le aspirate greche, dopo averle abbandonate, sarebbe strano che nel nuovo genere di scrittura di questa gente, trasformassero i caratteri non greci in lettere greche, ma preferirono inventare nuovi caratteri e sostituirli a quelli greci.

Perciò nel leggere questi libri mi irrita non poco il fatto che essi, seguendo l'uso della scrittura gallicana, scrivano le parole in modo come le pronunciano. [...] Perciò io, per potere scrivere in questa lingua con maggiore cura e scioltezza (nel modo in cui farò), userò allo stesso modo i caratteri latini e, quando questi mancheranno, [...] e cercherò di conformare la scrittura alla corretta pronuncia in tutto.”

L'introduzione del rapporto 1 x 1 x 1 per segnalare il rapporto tra grafema ~ fonema (= fonema (= lettera ~ suono ~ fonema)), per cui parla Guzzetta nella sua operetta, ci ricorda appunto la piattaforma, in cui si basò il nostro alfabeto di Manastir, che ci siamo abituati a considerarlo oggi come basato sul principio fonetico/fonologico.

L'applicazione rigorosa di questo criterio metodico viene verificata, tra l'altro, anche dall'uso del trema <¨> come mezzo graphico, che Guzzetta si permise di usufruire per distinguere un suono, il quale, secondo lui, era caratteristico solamente dell'albanese, come viene indicato dal seguente paragrafo:

“Tutte le vocali sono latine; ed è caratteristico di questa lingua il fatto che spesso le vocali sono emesse con il naso a bocca chiusa, per riprodurre un suono che è a metà tra <e> ed <i>, come i galli sembrano pronunciare la <e> finale interrompendola sulla bocca (fermando l'emissione del suono). Con difficoltà penso che sia pronunciato dagli antichi la <η> [= éta] greca che alcuni ora tendono a pronunciare <e>, ed altri <i>; io segnerò con due puntini o con l'accento circonflesso le vocali di questo tipo che bisognerà pronunciare con il naso.”

Anche una lettura superficiale di questo passaggio lascia intendere lo scopo di riconoscere l'esistenza della vocale ridotta *Schwa* (= [ə], che attualmente ci siamo abituati a porre nel centro del triangolo acustico delle vocali dell'albanese, ma che Guzzetta, come il primo al suo tempo, la percepisce sicuramente come vocale ridotta, però anteriore. La sua ulteriore osservazione che questo suono vocalico, che egli preferisce di distinguere graficamente sia con un trema oppure con un accento particolare sulla lettera vocalica rispettiva, non mette affatto in dubbio la nostra convinzione che in questo caso si tratta appunto della cosiddetta vocale centrale <ë> (= [ə] = /ë/) del dialetto toscano in generale, che con la sua realizzazione fonetica ancora oggi occupa uno spettro molto più vasto che le altre vocali di questo dialetto. Tuttavia, Guzzetta non è il primo, nè l'ultimo che ha riconosciuto un timbro nasale all'articolazione della vocale centrale della *Hora* degli *Arbëresci* di Sicilia. Basta ricordare in questo caso la descrizione di questa vocale fatta circa un secolo e mezzo prima da Luca Matranga (1492), il quale sembra essere sconosciuto da Guzzetta e secondo il quale questa vocale viene articolata appunto “con il naso”, cf.:

“Secondariamente ho provisto a una gran difficoltà che hanno i greci albanesi in proferire un certo sono, che quasi occorre in ogni

ditione et per esser di tutto apieno informata Vostra Signoria Illustrissima saperà che l'Albanesi quasi a ogni parolo hano un certo sono che si fa col naso, e pur non è ordinariamente vocale particolare cioè A, o, e u, ma alle volte solamente un sono che si fa, come ho detto, col naso. Onde ho fatto per segno quando occorre tal sono, o vocale proferita col naso, un a dittongo. Questo bene intenderanno con questa instruttione gl'Albanesi se bene sarra difficile agl'altri finche con la pratica impareranno la pronuntia." (Matranga 1592 – Manoscritto 1, introduzione).

Le stesse particolarità sono state riconosciute a questa vocale più di un secolo e mezzo più tardi anche da A. Guzzetta (A. Guzzetta 1978)²²⁷⁷.

La soluzione di questo problema – o meglio dire pseudo-problema circa la nasalità della vocale ridotta nella parlata di Hora ci permette ora di trattare una questione forse più difficile invocata dal sopradetto passaggio, dove Guzzetta usa il numero plurale, quando scrive che “è caratteristico per questa lingua il fatto che le vocali si pronunciano spesso con il naso e la chiusura della bocca per realizzare un suono, che si effettua tra <e> ed <i>”. Questa questione prende una forma più chiara, quando si osserva la lista di un certo numero di unità lessicali di origine latina e romana, che Guzzetta aggiunge al terzo capitolo, per testimoniare, tra l'altro, anche la grande influenza di questa lingua nella formazione dell'albanese moderno. Nell'inventario di questa lista spiccano i due punti, che Guzzetta pone non solo sulla lettera vocalica <e> ma (più) raramente anche su <a> ed <u>²²⁷⁸, a confrontare:

Significationes	Nomina	Unde derivant
proprire		
Labra	Buzë	Basio, et basiendo
Braccio	Lorë	Lorum a tegumento
Vento	Eerë	Aer
Està	Veerë	Ver
Argento	Rghënt	Argentum
Anello	Unazë	Unio
...
Gamba	Kämbë	
Dolce	Ämblë	Ital: Amabile

²²⁷⁷ Çabej (1935 (?) 35 s.) non riconosce il timbro nasale a questa vocale. Tuttavia, caratterizza la sua articolazione con “base-*i*”. Vedi più dettagliatamente per la storia dello studio Belluscio 2002 51 ss.

²²⁷⁸ Il confronto della lista di parole albanesi con le corrispondenti unità originali dal punto di vista della rappresentazione grafica permette di stabilire presso a poco le seguenti relazioni distribuzionali: le grafie albanesi <ä> e <ü> corrispondono in ogni caso alle grafie <a>, rispettivamente <u> nelle unità lessicali della lingua prestitrice. Altrimenti, la grafia <ë> corrispondente alla grafia <e> oppure all'assenza della grafia vocalica nella lingua prestitrice.

Madre	Mămë, Äm	amma
...
Così	Küsctu	Ital. Questo

Perché è stata seguita questa procedura? Una risposta anticipata (provvisoria) si può ritrovare nello stesso passaggio già citato, dove Guzzetta mette in rilievo che si tratta di un unico suono ridotto, che si pronuncia con il naso. E ciò ci permette di dedurre come alternativa soluzione l'opinione che Guzzetta era (più che) cosciente di quel fenomeno avvenuto nel tempo e nello spazio nel sistema vocalico dell'albanese, che noi ci siamo abituati a chiamare spesso come riduzione (e centralizzazione) delle vocali. Questa soluzione, che noi preliminarmente approviamo come una alternativa, viene rafforzato ulteriormente da un altro passaggio, dove Guzzetta descrive il fato dei prestiti latini nell'albanese, scrivendo che:

“Tutta la difficoltà di intendere ascoltando deve essere attribuita sia alla rozzezza della primitiva lingua latina sia, particolarmente, alla scorretta pronuncia di questa gente. Perché gli albanesi, in particolare, nel pronunciare le parole latine, elidono tutte le vocali per cui le espressioni albane sono generalmente monosillabiche, e se mantengono qualcuna di esse (vocali) o la emettono con il naso o la trasformano in un altro suono; spesso troncano anche intere sillabe, specialmente quelle finali: tacciano alcune tra le consonanti trasformando altre in altre affini ad esse o invertendole.”

Ora – dopo la lettura e l'interpretazione autentica di questo secondo passaggio (vedi anche la nota 10 (?)) – ci permettiamo di considerare convincente la soluzione alternativa preliminare di questo problema, se esaminiamo anche un secondo criterio metodico, che potrebbe e dovrebbe avere orientato Guzzetta di intraprendere i miglioramenti nel codice alfabetico e nell'ortografia dell'albanese del suo tempo. E questo è appunto il cosiddetto principio storico oppure etimologico, che avrebbe reso coscienti allora per le fonti (le origini) del lessico dell'albanese moderno non solo gli eruditi latinisti ma anche ognuno che si metterebbe a scrivere ed a leggere in albanese. Confrontare:

“Non diversamente dalla lingua italiana, gallica, spagnola, derivate dalla lingua latina con simili varianti, con le quali talvolta la lingua albanese concorda sicché dà l'impressione che contenga intere voci che si direbbero prese propriamente dagli italici, dai galli, dagli spagnoli. Quindi non sarebbe difficile credere che queste genti, una volta introdotte in Albania, come dicevamo, vi abbiano lasciato i segni del proprio idioma.”

IV. Facit

Questa soluzione alternativa, la quale auguriamo e speriamo che sia in armonia con le stesse idee dell'apostolo albanologo e con le sue concrete iniziative per migliorare il codice alfabetico e l'ortografia dell'albanese del suo tempo, trova un parallelismo al nostro tempo, quando il porre dei due punti sulla lettera <ë> intreccia due principi metodici, alquanto contraddittori, nel codice ortografico dell'albanese standard: il principio fonetico/fonologico e quello storico/etimologico. Continueremo così anche nel futuro, seguendo questa buona tradizione albanese-arbëresce, che abbiamo ereditato sin dal tempo di Guzzetta, oppure "miglioreremo" ulteriormente questa buona tradizione? Questo problema potrebbe e dovrebbe essere incluso nell'attuale dibattito sulle regole ortografiche della lingua scritta albanese.

IV. *Bibliografia prescelta*

1. Altimari, Francesco: Il movimento culturale della Rilindja e il Collegio di S. Adriano nella prima metà del secolo XIX, in: "Quaderni di Zjarri" 11 [1984]. Cosenza.
2. Belluscio, Giovanni M. G.: Un primo esperimento per la definizione elettroacustica del vocalismo di *Hora e Arbëreshëvet* (PA), në: „Studi in onore di Antonino Guzzetta” (bot. F. Di Miceli – M. Mandalà), Palermo 2002, 51-62.
- 3.
4. Blanchus, Franciscus (= Frang Bardhi): Dictionarum latino-epiroticum, Romæ 1635.
5. Çabej, Eqrem: Italo-albanische Studien, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Universität Wien (ms. 145 p.).
6. Demiraj, Bardhyl: Sprovë për një lexim kritik të materialit gjuhësor në veprën e Angelo Masci-t, në: „Studi in onore di Antonino Guzzetta” (bot. F. di Miceli – M. Mandalà), Palermo 2002, 115-131.
7. Demiraj, Bardhyl: Giorgio Guzzetta e le origini della filologia italo-albanese, in: "International Journal of Diachronic Linguistics and Linguistic Reconstruction" 4 [2007] 63-81.
8. Demiraj, Bardhyl: Aspekte të mendimit intelektual shqiptar në shek. e 18-të. Atë Gjergj Guxeta dhe vendi i tij në historinë e albanologjisë, in: "Hylli i Dritës" 3 [2007] 9-37.
9. Guzzetta, Giorgio: L'osservanza del rito preso gli Albanesi d'Italia perché giovino a se stessi e a tutta la Chiesa (= De Albanesium Italiae ritibus excolendis utsibi totique S. Ecclesiae prosint), Palermo 2007.
10. Mandalà, Matteo (= Mateo Mandala): Luca Matranga, E Mbsuame e krështerë (a cura di Matteo Mandalà), in: "Albanica", nr. 21, Caltanissetta 2004.

11. Mandalà, Matteo (= Mateo Mandala): Vepra e pabotuar e At Gjergj Guxetës dhe fillimet e albanologjisë në shek. XVIII, in: "Studime Filologjike" 1-2 [2006] 11-41.
12. Masci, Angelo: Discorso sull'origine, costumi, e stato attuale della nazione albanese, Napoli 1807.
13. Petrotta, Gaetano: Studi di storia della letteratura albanese. Popolo lingua e letteratura albanese, Palermo 1931.

Mehmet ELEZI, Bern

Gjuha shqipe përballë sfidave të lirisë Pararealitetet gjuhësor

U duk sikur bora e bardhë, e bukur, mik fort i rrallë për një qytet bregdetar si Durrësi, filtroi edhe më ajrin e detit dhe bëri më të tejdukshme konferencën shkencore që organizonte Qendra e Studimeve Albanologjike (*Shqipja në etapën e sotme, politikat e përmirësimit dhe të pasurimit të standardit*, Durrës, 16-17 dhjetor 2010). Pjesëmarrësit qenë hulumtues e dijetarë me emër prej të gjitha trojeve shqiptare dhe prej mërgatës. Bora ia behu edhe si shenjë e mirë. Erdhi si për të rikujtuar se tashmë ngricat kishin kaluar, ato mund të shfaqen vetëm në trajta të gëzueshme, si floknajë që zbret prej qielit, si lodër. Këtë thoshte edhe pamja e vonestarëve që kishin kaluar natën në Tiranë dhe që për shkak të pështjellimeve në trafik mbërrinë në sallë deri në dy-tri orë me vonesë. Me sy të qeshur, me ndonjë flok të pashkundur mbi krye, tërhiqnin ulëset e zinin vend duke kallëzuar me zë të ulët rrokmet (aventurat) e udhës.

Në konferencë shpreha besimin se të gjithë sa ishim aty kishim lënë përjashta tri valixhe dhe kishim hyrë në sallë vetëm me një çantë.

Në valixhen e parë që kemi lënë jashtë shkruhej *NGARKESA POLITIKE DHE IDEOLOGJIKE*.

Dihet se gjuha nuk është dukuri politike as ideologjike. Por tradita jonë pas Luftës së Dytë në këtë rrafsh ka qenë problematike. Siç është vënë në dukje nga studiuesit, nga maji 1947 dhe më pas nëpër foltoret e konferencave gjuhësore janë lëshuar deklarata si “gjuhë e përbashkët kombëtare duhet të jetë ajo e masave të popullit që përfaqësojnë pjesën më progresive të vendit” e të tjera të ngjashme. Këto gjinden të shkruara nëpër botimet zyrtare të kohës. Kjo politikë e ndau vendin në pjesë “përparimtare” e “reaksionare”, i dha gjuhës karakter klasor, një tezë që formalisht e pati kundërshtuar edhe vetë Stalini. Me këtë politikë u hodhën edhe bazat e standardit. Strategët e kongresit të diartrokitjeve (1972) kanë përsëritur me gojë e me shkrim se parimet që udhëhoqën punën për gjuhën e njëzuar përshtatën “si fill i kuq” nga pikëpamjet marksiste për gjuhësinë, nga “mësimet” e diktatorit.

Edhe më vonë çështjet e gjuhës jo rrallë janë parë me mendje të mbyllur, si llogore të politikës. Kjo është trishtuese për një shoqëri moderne, të hapur.

Në valixhen e dytë që kemi lënë jashtë shkruhej *PARAGJYKIME*.

Kam takuar studiues që shprehin mendime interesante përballë një gote me verë, por në publik përmbahen. Druhen se i paragjykojnë. Druhen se u thonë ju mbroini këtë krahinë ose atë dialekt, i cilësojnë kundërkombëtarë.

As për këtë konferencë nuk munguan paragjykimet, u shprehën edhe në shtyp. Ato të kujtojnë kohët e roleve të ndara: dikush duhej me folë, të tjerët duhej me heshtë. Ato çojnë në censurë dhe në vetëcensurë. Të dyja vrasin lirinë.

Në valixhen e tretë që kemi lënë jashtë shkruhej *NOSTALGJI*. Aty kishte :

- nostalgji për gegërishten me traditë shkrimi rreth pesëqindvjeçare. Veçanërisht për shkodranishten me autorë të mëdhenj, shtylla të letërsisë e të kulturës kombëtare;
- nostalgji për standardin e Komisionit Letrar, i cili po merrte peshë, por u fshi brenda ditës kur edhe për gjuhën shqipe u shpall viti zero;
- nostalgji për zgjidhjet e padiskutueshme, me vendime nga lart. Të përfshirë në këto zgjidhje, disa studiues ishin ndier të përkëdhelur si pjesë e monopolit zyrtar të së vërtetës. Tashti së kanë lehtë me u përshtatë me lirinë shkencore, me tregun e ideve. Pa këtë monopol ndihen astronautë, me peshë të humbur.

Këto ndjenja janë të kuptueshme si përjetime njerëzore. Por nuk mund të shërbejnë si arsye me marrë prapë gurin e Sizifit, me rijetue një variant gjuhësor të legjendës së Kalasë së Rozafës, ndërto e shemb. Dhe as si arsye me mbajtë gjuhën të mbërthyer nën këmbishën e forcës, që ia veshi totalitarizmi.

Duke lënë pas valixhet me ngarkesa të dëmshme, dijetarëve u duhet një çantë pune. Një çantë pune me dy dosje:

1. me dosjen e intelektualit bashkëkohor me mendje të hapur dhe;
2. me dosjen e studiuesit vizionar.

Kësisoj mund të diskutohet për gjuhën me mjetet e gjuhës. Politika s'ka pse me u përzie në gjuhë.

Zëri i Ë-së pa zë

Ç'u bë me këto tri valixhe, janë lënë pas dere apo merren gjithandej, krahaqafë? Të dhënat thonë se të tria barten ngarkuar në kurriz.

U pa edhe në verën e nxehtë 2012 dhe në pranverë 2013, pas dy takimeve shkencore të këshillit ndërakademik gjuhësor. Në qoftë se do të shkruhej diçka për zhurmën politiko-mediative që u bë rreth këtyre takimeve shkencore, mund të huazohej titulli *Shumë zhurmë për asgjë*. Ato që po rrekej me jetësue këshilli, krahasuar me sfidat përballë gjuhës shqipe, janë vetëm thërime. Zhurma rreth tyre që krejt shpërpjesëtimore.

Aq sa e pakuptimtë.

U përfor e u shkrua për fshehtësi e përbetime gjuhësore, deri edhe për “gjyqe komuniste” kundër shkronjave. Ndërkaq këshilli ndërkademiak thjesht po merrej me punën e tij. Më saktë, me një pjesë krejt të vogël të punës së tij. Këshilli kishte diskutuar për disa ndreqje fare të kufizuara, që lidhen kryesisht me përdorimin e zanores *ë* në fjalë të caktuara. Ishin dhënë mendime konkrete për të njësuar (unifikuar) rastet e njëjta me zgjidhje të dyfishtë. Domethënë për të zbatuar të njëjtin rregull për gjedhe fjalëformimi të njëjta. Gjithçka mbështetej mbi studime serioze. Edhe ato të bëra publike.

Anëtarë të këshillit ndërkademiak sqaruan nismën me shembuj të kapshëm prej kujt-do. Nëse, për shembull, *amtar* dhe *anëtar* vijnë përkatësisht prej emrave femërorë *amë* dhe *anë*, përse, sipas rregullave të drejtshkrimit 1972, e para u dashka me u shkruar *amtar*, duke humbur *ë*-në, ndërsa e dyta *anëtar*, duke ruajtur *ë*-në? Për ç’arsye, sipas të njëjtave rregulla, *gojëtar* (nga *gojë*) e ruan *ë*-në, ndërsa *lojtar*, *rojtar* (përkatësisht nga *lojë*, *rojë*), të ndërtuara krejt njësoj si *gojëtar*, e rrëzojnë *ë*-në? Asnjë gjuhëtar s’ka parashtruar dot arsye fonetike, morfologjike a çfarëdolloj arsyeje gjuhësore që përligjin shpërputhje kësisoj. Ashtu siç nuk mund të kuptohet e të arsyetohet përse, ndërsa shkruajmë e shqiptojmë *euro* (monedha), *euro-atlantik* (integrimi), në anën tjetër shkruajmë *Evropë*, *evropian*. Të huajt që mësojnë shqip kurthohen përballë rasteve të shumta që thyejnë pa ditur pse logjikën e gjuhës.

Ndryshimet që propozoi këshilli ndërkademiak ndihmojnë me i dhanë pak më shumë seriozitet drejtshkrimit, kaq. Janë mirëfilli teknike dhe tepër të kufizuara. S’kanë të bëjnë kurrkund me bazat e standardit as me sistemin. Këtë e di gjithkush që do me e ditë. Të parët e dinë ata që piskatin mos cenoni standardin. Ndryshimet e menduara vetëm forcojnë bazën e standardit, e bëjnë më të qëndrueshme. Shprehin përkujdesje për të. Qoftë edhe për këtë arsye nismëtarët meritojnë me u përshëndetë.

Por ja që *e*-ja pa zë, siç ka qenë quajtur herë-herë zanorja *ë*, paska pasur shumë zë. Mjaftoi një prekje e lehtë për ta vendosur ku rri më mirë, dhe klithma zgjoi djajtë e vjetër të politikës. Ndodhi si me sirenat e sigurisë të makinave: kur kalon dikush përskaaj duke shkuar në punë të vet, ia kërcasin ulurimës në kupë të qiellit. Kundërshtarët e nismës së këshillit ndërkademiak dëgjuan sirenën dhe lëshuan kushtrimin “për të mbrojtur” gjuhën. U shfaqën në një valë: bloggerë me fytyrë mbuluar, bjerraditës pa emër, që vetëm u pret shpata dhe s’kanë nevojë me mësue, dinë vetë gjithçka; gjuhëtarë me kryet kthyer nga e kaluara, që citojnë veten nëpër shkrime e (auto)intervista; shkruer gazetash, me mendime të gatshme në teps.

Bashkë me ta zbriti në (b)log edhe një politikan jo pa përvojë. Ish-kryeministër, një ndër emrat e pranishëm në vijimësi në politikë këto njëzet vjet. Po riprodhojmë të plotë tekstin, siç është pasqyruar në një faqe mediatike interneti ²²⁷⁹.

²²⁷⁹ *Balkanweb*, 16.07.2012, me burim, siç thuhet aty, nga rrjeti social i autorit (http://www.balkanweb.com/bw_lajme2.php?IDNotizia=96287&IDCategoria=2685).

“SOT! Një debat absurd deri në moskontroll ka filluar brenda gjuhëtarëve të GJUHES SHQIPE...E quajnë me ironi Debatin për “ë”-në... Cfarë po ndodh!? Pse po tallen?!...Sepse, tallje është qartazi kjo shpërndarje mediatike që vë në lojë Traktatin Shkencor të ekzistencës së kombit shqiptar sic është Gjuha Kombëtare. Dikush del në media dhe thotë “u mor vendimi” dhe dikush tjetër thotë “nuk është marrë asnjë vendim”...Të më falin gjuhëtarët dhe akademistët tanë shqiptarë, por është e qartë që sharlatanizmi i politikës i ka sëmurë edhe ata më keq se sa duhet...A ka ndonjë dokument për këtë që po ndodh me Gjuhën Shqipe? A ka “proces-verbal”...tek e fundit!? Si ka mundësi që ky proces po i lihet “disa intervistave”...!?”,- shkruan në rrjetet sociale ai. Ai shpreh keqardhjen e tij që një debat i tillë i dhurohet shqiptarëve në 100 vjetorin e Pavarësisë së Shqipërisë, duke i kërkuar respekt për historinë dhe njerëzit që organizuan Kongresin e Manastirit të Gjuhës Shqipe dhe u bënë nyja e lidhëse e Rilindjes Kombëtare midis Lidhjes së Prizrenit dhe Shpalljes së Pavarësisë në Vlorë.

“Kush jeni ju që talleni? - është pyetja fundore për këtë “lukuni” inatcorësh me emrin e nderuar “gjuhëtar” që nuk gjejnë procedurat korrekte për të na shpejguar se çfarë kanë bërë, apo duan të bëjnë...(!?) Dhe për tju drejtuar edhe me përlujë – Gjuhëtarë dhe pasardhës të Testamentit të Kongresit të Manastirit! JU LUTEM, të kuptoni, me kujdes e dhëmbshuri, që përpara se të keni titujt administrativ dhe nervozizmin, ditor, e të qenit “më i aftë se njëri- tjetri”,...KUJTOHUNI që qëndroni mbi kohën dhe detajet ordinere të së përditshmes, për tu përkujdesur në fenomenin më thelbësor sic është Gjuha Shqipe dhe që i bën shqiptarët këta që janë...Në shkencën tuaj unike “gabimi” nuk ekziston. Ka vetëm “bekim” ose “mallkim” i cili do ju ndjekë edhe pas vdekjes...”, - thekson ai.

Në një të përditshme tjetër ²²⁸⁰ botohet, si pjesë e tekstit të këtij autori, edhe citimi që i bën ai një serbi, i cili i paska pasë quajtur shqiptarët “konglomerat primitivësh” që “flasim 100 dialekte e nuk merren vesh njëri me tjetrin”, “popull pa kulturë, pa trashëgimi as kulturore e as gjuhësore” dhe cilësime të tjera që nuk mund të shenohen këtu, sepse vetëm një tru jonormal, i çartur mund t’i shqiptojë. Politikani në fjalë thotë se e ka nxjerrë këtë citim “për tja u vënë para syve të gjuhëtarëve shqiptarë që tu dhembë, kjo, që po i dhurojnë publikut shqiptar me rastin e 100 vjetorit të shtetformimit”.

E kam lexuar këtë koment me tërë dashamirësinë e mundshme dhe me respekt qytetar për autorin, me shpresë se mos dalloj aty diçka përnjëmend serioze. Shihet qartë se ka zbritur nga politika për të luajtur në një fushë krejt të panjohur për të.

Lënda u mor me *copy*, pa ndryshuar kurrëgjë, përveç emrit të autorit, i cili u zëvendësua me përemrin vector *ai*. Nuk u ndërhy as në drejtshkrim, për të lënë hapur mundësinë që gjithkush të gjykojë vetë për shkallën e saktësisë dhe të përgjegjshmërisë në shkrimin e gjuhës shqipe të atyre që shprehen ose që botojnë pikërisht për drejtshkrimin e gjuhës shqipe (shenimet janë të autorit).

²²⁸⁰ *Shekulli*, 16.07.2012 (në internet).

Ka zbritur jo me mjetet dhe teknikat që kërkon loja, por me një ngarkesë bombash tymëse kuqezi.

Një politikan i njohur u drejtohet “akademistëve” (duhet thënë *akademikëve*) duke i paragjykuar, pa pasur asnjë dijeni për punën që kanë bërë. Që nuk di ç’ka ndodhur e për çfarë është folur atje, pranon edhe vetë, kur ironizon gjuhëtarët që nuk gjetkan “procedurat korrekte për të na shpjeguar se çfarë kanë bërë, apo duan të bëjnë” dhe kërkon “proces-verbalet”. Për fat të keq edhe i fyen. Diskutimet e gjuhëtarëve për çështje gjuhësore i vlerëson si “tallje” (“Kush jeni ju që talleni?...”), “absurde deri në moskontroll”, ata vetë cilësohen “lukuni inatçorësh”. Gjuhëtarët qenkan të sëmurë nga “sharlata-nizmi i politikës më keq se sa duhet” (një dozë sharlatanizmi u dashka edhe në gjuhësi, por me masë!). Veprimtaria e tyre u shërbyeka mendjeve më të çartura të racizmit serb, prandaj i fton që “t’iu dhembë” ajo çka po bëjnë. Duke qenë në fushë të huaj, diskutimet shkencore në një takim të radhës i përkap si diskutime në një mbledhje partie, ku dikush përjashtohet për shkak të një intrige ose i akuzuar për shkelje vije në një letër anonime, ndaj lyp me u zbardhë “proces-verbali”!

Fjalitë e ngarkuara me “testament”, me “bekime” e “mallkime” që kushedi pse ndjekkan edhe “pas vdekjes”, në botën e përtejme, të kujtojnë një panegjirik të nxjerrë prej një muzeu provincial. Fillimi bombastik i paragrafit: “SOT!...”, të kujton një trakt gueril. Pa u ndalur te përkufizimet dhe caqet e pasakta: “gjuha kombëtare” del se është “traktat shkencor” dhe “ekzistenca e kombit” varet prej një “traktati shkencor”; e të tjera.

Teksti kullon nacionalizëm folklorik dhe populizëm. Komenti shënon rishfaqjen e një dukurie të vjetër: politika fut duart drejtpërdrejt në punët e gjuhës.

Në një shoqëri të lirë gjithkush ka të drejtë me u shprehë lirisht për gjithçka. Por një politikan nuk është gjithkush. Një qytetar përfaqëson veten, politikani është institucional; kur i flet publikut përfaqëson një forcë politike, vijën e saj.

Nuk duam të besojmë se është zgjim i sindromës së hershme të dyshimit te njerëzit e dijes, te intelektualët. Dhe as ngjallje e kultit se partia (“udhëheqja”) vendos për të gjitha, ajo di çdo gjë *a priori*. Dashamirësisht le të përpiqemi të mendojmë - fundja është njerëzore - se autori kushedi si është gjetur bosh, siç mund t’i ndodhë shumëkujt, dhe ka folur pa vënë nën kontroll emocionet. Apo tekembramja kaq di, kaq bën? Nuk dimë si do të jetë ndier më vonë në e pastë rilexuar tekstin e vet me qetësi.

Në zhurmajnë rreth viktimizimit të hamendësuar të zanores ë, si pjesë e një për-betimi gjuhësor akademik, ky ishte rreshtimi në media i joprofesionistëve. Krah tyre u rreshtuan edhe gjuhëtarë profesionistë, që mendojnë se për gjuhën shqipe koha është ndalur në vitin 1972. Tingëllon e pabesueshme, por kushtrimi politik se këshilli ndërakademik po bën “gjqy komunist” kundër ë-së, u lëshua prej njërit syresh. Në këtë tymnajë u spekuluua me të pavërteta që u vlerësuan keqdashëse. Fjalët e këqija janë si qymyri, thotë Sami Frashri, në mos djegshin, nxijnë.

Anëtarët e këshilli ndërakademik iu shmangën debateve të panevojshme. Folën në mënyrë të qytetëruar, me të dhëna e argumente. Disa parapëlqyen me heshtë. A thua ndërhyrjet me paragjykime e emocione folklorike nuk i morën përnjëmend?

Në rrethana normale shpërfillja për këtë soj komentesh më tej se amatore është sjellja më e arsyeshme. Por rasti zbulon një simptomë që çon te një pjesë e shoqërisë e quajtur elitare. Disa të përditshme i lanë hapësirë tekstit të ish-kryeministrit për gjuhën dhe për “lukuninë e gjuhëtarëve inatçorë”, por aty nuk lanë hapësirë edhe gjykime të ftohta, të paanshme rreth këtij teksti. Opinionistë (dhe jo analistë), që mbushin ekranet e kolonat e shtypit si specialistë për gjithçka, që nga ngrohja globale, te rivlerësimi i mbretit e deri te vendi i seksit në shoqërinë shqiptare, nuk u bënë të gjallë.

Ishte heshtje që megjithatë foli. Një shtyp i lirë njofton, por edhe bën oponencë. Nuk mund t'i përcillen publikut vlera të diskutueshme, pa mbajtur një qëndrim ndaj tyre. Përndryshe hijezohet vetë misioni që ke si shtyp i lirë. Në i lësh bashin e kuvendit diku që nuk është më i përshtatshmi për atë vend, në e dëgjofsh deri në fund pa i ndërhyrë dhe pa shprehur rezervë në asnjë pikë për çka thotë, kjo ka dy shpjegime:

- ose je në një mendje me të;
- ose je nën pushtetin e tij.

Më e vogla që pritej me u thanë në këtë rast: politika nuk duhet me u ngutë e me folë pa qenë në dijeni të paktën si janë zhvilluar ngjarjet, çfarë ka ndodhur.

Realitet i vjetër gjuhësor

Propozimet thjesht propozime të këshillit ndërakademik (ai nuk është organ vendimmarrës) nuk janë më shumë se përpjekje me lëmue ndonjë cep gërvishtës në rregullat e drejtshkrimit. Këshilli as që iu afrua plagëve në brendësi. Ato dhembnin shumë më tepër se vendi i zanores ë në fjalë të caktuara. Ose se keqpërdorimi i kësaj zanoreje në internet e në botime, ku shpesh për lehtësi praktike e shkruajnë pa dy pikat, siç shkruajnë herë-herë edhe bashkëtingëlloren ç si c.

Në romanin e Tomas Mani *Mali Magjik* një zonjë paemër habit kalimtarët me një aftësi të pazakontë: fishkëllon me gojë mbyllur. Në fakt nuk fishkëllon. Është klithma e mbytur e mushkërisë së bllokuar me pneumotoraks.

Njëra mushkëri e gjuhës shqipe fishkëllon kështu, me gojë mbyllur. Filozofia përjashtuese e standardit të ligjruar në nëntor 1972 ia bllokoi frymëmarrjen. Fuqia shprehëse e gjuhës u përgjysmua artificialisht. Ndihet në sistemin gramatikor, në fjalës (leksik) dhe deri diku në sistemin fonetik. Edhe sintaksa i ndjeu së brendshmi operacionet, ku Adhamudhët udhëhoqën me bisturi. “Mjekët” që njihte Europa nuk u lejuan në sallë.

Kryqëzimi i paskajores është sulm shkallmues në zemër të sistemit gramatikor. Përgjashtim i vetisë më të lartë abstraguese të gjuhës. Me paskajoren formohen disa mënyra dhe kohë të përbëra të foljes. Vrasja e saj është vrasje e nënës me bijat në gji. Paskajorja përdoret sot e gjithë ditën në të folurën e rreth shtatëdhjetë për qind të shqiptarëve. Është e kudogjindshme në tri grupet e mëdha të gjuhëve indoeuropiane të kontinentit: në gjuhët latine, në gjuhët gjermanike përfshi anglishten, në gjuhët sllave.

Varfërimin që solli dëbimi i paskajores mund ta dëshmojë gjithkush. Kurrkush s'ka mundur të dëshmojë pasurim nga mungesa e saj.

S'ka vend në standard për paskajoren, do të pësojë krisje struktura e gjuhës, thonë mbrojtësit e linçimit të saj. Paskajorja gegërishte në një standard me bazë toskërishte është "shartim" i pamundur, shtojnë. Një trajtë e gegërishtes nuk përshtatet me "indin" e toskërishtes.

Përligjja me argumente gjuhësore e *liftingut* orwellian të gjuhës duket mision i pamundur. Vetë fjala *shartim* tradhton argumentin e sajuar. Shartimi kryhet në bimë të ndryshme, që janë trupa të ndryshëm, që kanë rrënjë të ndryshme. Gegërishtja e toskërishtja nuk janë dy bimë, nuk janë dy gjuhë. Janë një gjuhë. Janë një trup që ushqehet prej së njëjtës rrënjë, në të njëjtin dhé.

Ngjizje (dhe jo *shartime*) me "inde" të dy dialekteve, kanë ndodhur deri brenda një fjale, madje në drejtim të kundërt. Trajta toskërishte është ngjizur në "indin" gegërisht: *shoqërues*, *i shoqërueshëm*; *shqipërues*, *i (pa)shqipërueshëm*; *trimërues*, *varfërues*, *rëndues*, *ëndërrues*, *pastrues*, *pasurues*, *qytetërues*. Brenda së njëjtës fjale grupi *ue* i gegërishtes bashkëjeton për bukuri me *r*-në e toskërishtes të përfutur prej rotacizmit²²⁸¹. Dhe e kundërta: grupi *uar* i toskërishtes me *n*-në e gegërishtes, pa iu nënshtruar rotacizmit: *duke bishtnuar*. Pa u zgjeruar me grupin e ndajfoljeve e mbiemrave me *ue*: *trishtueshëm*, *i trishtueshëm*; *gëzueshëm*, *i gëzueshëm*; *kalueshëm*, *i kalueshëm*; *mjaftueshëm*, *i mjaftueshëm*; *durueshëm*, *i durueshëm*; *pranueshëm*, *i pranueshëm*. Dhe emra mbi këtë bazë: *kalueshmëria* (e nxënësve); *shikueshmëria* (e televizionit).

Te përdoruesit e standardit vërehen lëvizje bashkëpunuese të vetvetishme, që lidhen me paskajoren dhe pjesoren gegërisht. Përcjellorja me pjesëzën *duke* dhe pjesoren gegërisht duket se lehtëson ligjërimin. Sidomos kur tema e pjesores është me bashkëtingëllore: *duke ardhë rrugës*; *duke marrë me vete*. Herë-herë edhe *duke shkue në punë*.

Janë të paktën dy kohë foljeje të mënyrës dëftore dhe një e mënyrës habitore formuar me pjesore gegërisht, të cilat falë bashkëpunimit ndërdialektor po ndeshen edhe te folës jo gegë. Njëra kohë e dëftores kallëzon një veprim të kryer në vazhdimësi në të shkuarën deri sa ndodh një veprim tjetër po në të shkuarën (krahaso frengjisht *le passé*

²²⁸¹ Më gjerësisht për paskajoren autori është ndalur te librat *Gjuha shqipe ne bunker ?!*, botuar edhe si parathënie e *Fjalorit të Gjuhës Shqipe* (2006), dhe *Gjuha shqipe me një mushkëri* (2009). Ndonjë çështje e trajtuar në ato libra është rimarrë këtu përmbledhtazi nga këndshikimi i këtyre shenimeve.

surcomposé). *Ti ke pasë kenë një zojë e randë/ Burrat e dheut të quejshin Nanë (Pashko Vasa, O moj Shqypni). Ka pasë thanë ni mjekërbardhë/ kamt e lehta e faqja e bardhë (fjalë e urtë). Kemi qenë njoftë në ushtri. Kanë pasë qenë shokë, por asokohe nuk di pse u prishën. Ma ka pasë dhanë fjalën, po ma vonë e hangri.* Përveçse në të folur, fjali me këtë strukturë gjën edhe nëpër libra e botime të shkruara në standard.

Koha tjetër e foljes, gjithnjë në mënyrën dëftore, ndërtohet ngjashëm, veçse folja *me qenë* nuk është në të tashmen (*kam*) si më sipër, por është në të pakryerën (*kisha*). *U kish pasë ardhë djali prej Amerike. I kishin pasë dalë telashe.* Në kontekste të caktuara kjo kohë foljeje merr kuptimin e një habitoreje paksa të zbutur. *Iu kish pasë kallë shpia. I kish pasë ikë nusja. Më kish pasë hupë dryni. Kish pasë ra shi sonte = paskësh rënë shi sonte,* çka përputhet edhe me fjalëformimin: *kish pasë = pasë kish* (duke ndërruar vendet) = *paskish/ paskësh*.

Kjo strukturë përdoret edhe në mënyrën e mirëfilltë habitore, me ndërtue një kohë foljeje që shpreh habi ndaj një veprimi të kryer në të kaluarën para një veprimi tjetër po në të kaluarën. *Paska pasë harrue me i thanë. I paskan pasë dalë në pritë. Iu paskan pasë sosë paret (fishekët, ushqimet).*

Gramatika e standardit i ka mbyllur dyert për këto kohë të foljes. Në mos qofshin aq të lehta me u kuptue, kjo nuk duket arsye e mjaftueshme me i fshi prej teksteve gramatikore. Domethënë me i asgjësue.

Pa u ndalur te ndërfutja e natyrshme e vetë paskajores nëpër fjali. Kjo është dukuri e hershme. Kurrfarë krisjeje në strukturë as tjetërkund nuk u bë kur Mihal Grameno, poet e luftëtar korçar, toskë i pastër, thurte vargjet e këngës që u bë himn: “Për mëmëdhenë, për mëmëdhenë/ Vraponi burra se s’ka *me pritë*...”. Shtypi i kohës është i mbushur me struktura të tilla. Një numër këngësh popullore në toskërisht po ashtu. Edhe në vetë fjalimet e diktatorit të viteve të para ka plot struktura të tilla. Jo si përdorim i ndërgjegjshëm. Ato kishin hyrë natyrshëm në gjuhë, ishin integruar bashkë me trajtat toskë dhe rridhnin vetvetiu.

Do të ishte interesant vëzhgimi i këtyre prirjeve në ditët e sotme.

Konferenca e Durrësit (dhjetor 2010) rekomandoi me shqyrtue mundësinë e integrimin të paskajores, si pjesë e përpjekjeve me dinamizue standardin. Një rekomandim elegant kërkuesish mendjehapur zgjoi praktikën e vjetra fanatike populiste. Dikush hartoi një petition. Filloi mbledhja e nënshkrimeve. Kundër kujt? Kundër një vlere shumë të njohur të gjuhës shqipe. Kundër paskajores së frikshme. Paskajore, mos kujto se të kemi harruar. Ta njohim mirë fytyrën. Edhe biografinë ta dimë. Mos i jepni lirinë paskajores. Poshtë paskajorja!

Petitionet kundër paskajores të kujtojnë letrat e dikurshme nga “populli” kundër “tradhtarëve e komplotistëve”. Nismëtarët e petitionit s’kishin gjetur aleat te shkenca, shkenca nuk bën aleancë me ata që shpërfillin argumentet e saj. Ndaj iu drejtuan meto-

dave të politikës. Të politikës së djeshme, të shkuar. Të mbledhim sa më shumë nënshkrime. I thoni edhe këtij, edhe atij, e gjeni në bibliotekë, e gjeni në shtëpi, shikoni te klubi i. Një firmë të lutem, ta themi pastaj pse. Duan të amnistojnë paskajoren!

Në botën e qytetëruar kjo duket e pabesueshme, groteske, hollivudiane. Në botën tonë ndodhi. Dhe mund të përsëritet!

Te kombet më të zhvilluara ndihet dhimbja për një fjalë të vetme të gjuhës amtare. Më ka mbetur në mendje kirurgjia tepër e matur në ribotimin e fjalorëve *Le Petit Larousse*²²⁸², kam lexuar për të në një intervistë të Zhak Florâ (Jacques Florent), drejtor botues i këtyre fjalorëve. Siç dihet, ata ribotohen të përditësuar vit për vit. Për përfshirjen ose jo të një fjale në botimin e ri gjykon një komisioni me njëzet gjuhëtarë e terminologjistë. Gjykojnë edhe bashkëpunëtorët e shumtë të kualifikuar që komisioni me njëzet gjuhëtarë ka në Francë e në të gjitha vendet frengjishtfolëse. Ostracizmi i një fjale të vetme vihet në peshore barnatori. Edhe pasi dëbohet prej *Le Petit Larousse*-it, i lihet një derë çelë me u kthye. Urdhëro, je në plangun tënd.

Kjo përkujdesje shtrihet edhe në shtyp. Fill pas intervistës së mësipërme, *Le Temps* çeli rubrikë për këto fjalë. I botonte jo më shumë se një në ditë, me shtjellimin kuptimor. Çdo të hënë një fjalë e mirëpritur në botimin e fundit të *Le Petit Larousse*, çdo të enjte një fjalë e hequr. Në të njëjtin vend, me shkronja të dukshme gati në madhësinë e shkronjave të titujve, me ra në sy menjëherë.

Leksikografët e frengjishtes të kujtojnë kërkuesit e arit, siç përshkruhen në tregimet e Xhek Londonit. Shkojnë deri në fund të botës, ndalen te çdo grimcë që vezullon. Së kursejnë grushtin, janë gati me nxjerrë "thikat". Dhe kërkuesit e arit të frengjishtes nuk dalin asnjëherë pa gjë. Mjafton me pa *Fjalorin e Frankofonisë* (*Le Vocabulaire de la Francophonie*) me 6000 fjalë, botim i *Garnier*, ka dalë në dritë vitet e fundit. Përmbledh fjalë që nuk gjinden në *Larousse* e në *Robert*, madje që nuk njihen fare në Francë, në Belgjikë, në Zvicër, në Kanada, ku frengjishtja është gjuhë nëne. Janë të mbledhura në ish-kolonitë me ngjyrë, në Madagaskar, në Afrikën Qendrore, në Senegal, në Burkina Faso, në Mali, në Guine. Ani pse nuk janë krijuar në Francë a në Belgjikë dhe nuk janë dëgjuar kurrë aty, ato shërbejnë si vlera të gjuhës frenge. Fjalë të lagjeve të rrethinës së Parisit janë përfshirë në fjalorët kryesorë të frengjishtes. Për shembull folja *kiffer* - me pasë qejf. Ka gurrë arabe, prej *kiff* - qejf, që e kemi edhe në shqip. E përhapur prej imigrantëve magrebianë, frengjishtja i jep pasaportë.

Në vendin tonë u bë e kundërta. Mija e mija fjalë u qitën të përgjakura në pluhur, për shkak të gjeografisë së përdorimit të tyre (mes miqsh përdorej një shprehje gazidhët: biografinë e kam të mirë, por gjeografinë e kam të keqe!). Lufta e klasave u shtri edhe në gjuhë. Edhe kundër fjalëve. Ikni, në fjalorët normativë nuk mund të ketë vend për ju.

²²⁸² E përditshmja zvicerane *Le Temps*, 20 gusht 2012.

Edhe ato fjalë, pak, që fjalorët zyrtarë të Akademisë kanë marrë prej Fjalorit të Gazullit, i janë nënshtruar një përzgjedhjeje me kritere të dyshimta. Mbi to janë bërë ndërhyrje në trajtë e në shtjellimin kuptimor.

Në botën e qytetëruar nuk ofron përvoja të cungimit të fuqive shprehëse të gjuhës për shkaqe politike. Gjuha gjykohet për vlerat gjuhësore.

Fjalët e dënuara janë të moçme. Janë me lëndë të pastër shqipe ose të burimit indoeuropian të shqipes. Gjallojnë prej qindra vjetësh në të folur e të shkruar. Janë ngjizur e shkruar në monumente të krijimtarisë popullore dhe të shkrimtarëve të mëdhenj, në emërve të lashta, në emra njerëzish. Në standard s'ka sinonime për shumicën e tyre (edhe kur ka, sinonimet nuk janë kurrë plotësisht të barabarta).

Vrasa u krye në moh. Është “gjuhë e njësuar”, shkrirje e të dy dialekteve.

Plojën e kanë vënë re edhe dijetarë të huaj, albanologë, përkthyes. Në një intervistë kur mori çmimin *Pena e Argjendtë* në Tiranë, Robert Elsie pohonte se ndihej i mërztur sa herë i duhej me kërkue fjalë të autorëve ose trevave veriore. Në fjalorët e Akademisë, thotë ai, mungon gjysma e pasurive leksikore të shqipes.

Pak para se me ndërrue jetë shqipëruesi i Homerit Gjon Shllaku dha një intervistë, ku kallëzon se pas botimit të parë të *Iliadës* e thirri shtëpia botuese dhe i ngarkoi një detyrë të papritur. Jo me shqipëruen ndonjë tjetër vepër të madhe, por me kthye *Iliadën* nga gegërishtja në standard. “Më kushtoi nëntë vite të tjera punë. Më habiti shumë kur dolën dhe 327 vargje më tepër”, shprehet mjeshtri. I ishte dashtë me përzanë tubë-tubë fjalë e shprehje frazeologjike të gegërishtes, paçka se shoqet e tyre nuk i ka standardi. Kishte thirrur në ndihmë parafrazimet. Aq sa një studiues ka shprehur dyshimin se Homeri në standard nuk është përkthyer prej greqishtes së vjetër, por “është përkthyer” prej gegërishtes.

Një dëshmi e padëshiruar na çon në vitet shtatëdhjetë, kur punohej për *Fjalorin e Gjuhës së Sotme Shqipe* (1980). Gjuhëtarë me emër në Kosovë kishin botuar disa fjalorë prej mija fjalësh, që përdoren atje dhe jo vetëm atje. E përditshmja e Prishtinës *Rilindja* ruante një kënd për to, i botonte rregullisht. As këta fjalorë dhe as këndi gjuhësor i *Rilindjes* nuk u bënë kurrë pjesë e bibliografisë së hartuesve të Fjalorit në kryeqytetin e Republikës Socialiste të Shqipërisë. Falë syrit të një dijetari e shqiptari të madh, ndodhi e papritura. Shumë prej atyre fjalëve të përbuzura prej fjalorëve zyrtarë, e panë veten të ftuara në një ballo plot shkëlqim me përfaqësues të dyerve më të vjetra të shqipes: në sallonet e ndritshme të *Studimeve Etimologjike në Fushë të Shqipes* të Eqrem Çabejt. Mendja e rrallë e shkencëtarit dalloj tek ato vlera të mirëfillta për gjuhën shqipe e më gjerë. Shqoi dhe zbuloi fije që prijnë kah rrënjët.

Fjalë të tilla gjen me qindra te publicistika e Gjeçovit, te *Prozë popullore nga Drenica* e Anton Çetës e deri te romane më të vona si *Rrathët* e Camajt. Tingëlluese, me kuptime e ngjyresa plot larushi. Më kot shfleton për to nëpër fjalorët normativë. Në ata fjalorë

gjen të tjera, për të cilat nuk shihet arsye bindëse me i këshillue si normë gjuhësore. Herë pas here mbetesh i çmeritur: në vend të një fjale të dëlirë shqipe që përdoret në dialektin gegë të saj, fjalorëhartuesit kanë normuar një fjalë me gurrë të huaj, sidomos nga gjuhët e fqinjëve!

E kam trajtuar më parë çështjen e caqeve (skajeve, termave), por po i rikthehem nga një kundrojë e veçantë, duke i lëshuar një sy laboratorit të krijimit. Dihet se fuqia shprehëse e një gjuhe spikat në caqet abstrakte dhe kozmogonike, në caqet e mendimit teorik, të teknikës, të artit, të drejtësisë, të shtetformimit. Gjuha shqipe është habitshëm e pasur në këtë terminologji. Fjalorët zyrtarë janë habitshëm të varfër në pasqyrimin e saj. Janë shembull si mund të shpenzohen energji me përjashtue dhe jo me përfshi mjaft prej këtyre vlerave. Por çështja nuk është vetëm te vlerat. Po aq befasuese sa pasuria terminologjike janë konceptet mbi të cilat gjuha shqipe krijoi këtë pasuri. Mekanizmi gjuhësor ka vepruar me përkapje origjinale.

Fjala *horizont*, për shembull, është me gurrë joshqipe. Vetë shqipja ka katër sinonime për të: *lëpen*, *lëbozë*, *lëpith*, *mballim syni* (përkatësisht te Harapi, te Camaj, te Fjalori Haxhillazi-Ahmeti dhe te Gazulli). Tri të parat vijnë prej *lëpë* “mjegull e hollë, tis”, përshtypja që të le pafundësia e qiellit. Vetë *lëpë* lidhet me foljen *me u lëpe* e kjo me foljen *me (u) lëpi*. Nëse *horizont* në gjuhët e vjetra ka pikënisje kaptimin (nocionin) “kufi”, në shqip është e kundërta: mungesa e kufizimit. Lëpeja e pafundësisë le gjithçka hapur, siç është pafundësia e qiellit.

Për veglën që mat kohën gjuha shqipe përdor dy fjalë të huajtura: *orë* dhe *sahat* (e vjetruar). Më përpara ka pasur një fjalë të vetën: *hanor* (prej *hanë*). Në një nen të Kanunit ku flitet për gjelin, thuhet: “Knduesi asht hanori (sahati) i të vorfnit”. Në frengjisht fjala që tregon orën (*la montre*) lidhet me foljen *montrer* “me tregue”, pra send që tregon; në anglisht lidhet me foljen “me pa” (*to watch*), pra send që këqyret; në italisht prej ku edhe në shqipen e sotme, lidhet me latinishten e me greqishten *hora* që ka pak a shumë kuptimin e stinës (fjala shqipe *herë* ka të njëjtën prejardhje). Ndryshe prej simotrave europiane, fjala *hanor* në shqip nuk niset subjektivisht prej foljesh që lidhen me shikimin a me kallëzimin, por merr shkas te lëvizja e një trupi qiellor, e Hënës. Matja e kohës me lëvizjen e trupave qiellorë është mënyrë e hershme e njerëzimit. Mbetet gjithnjë më e sakta.

Me logjikë që s’ka të ngjashme është ndërtuar caku astronomik *rrokulli* në kuptimin e orbitës së trupave qiellorë. Krejt ndryshe prej gurrës së fjalës *orbitë*, zanafilla e *rrokulli* është *rrokë*, që ka kuptimin *spirale*. A thua intuita popullore nuhati që lëvizjet e sistemit diellor kryhen në trajtë vezake ose rrethi, dhe njëherësh në trajtë rroke, spiraleje, si sistem në gjithësi? Nëse kjo është vështirë me u pohue, tjetra është krejt e qartë: ky cak i astronomisë është krijim original i gjuhës shqipe. Rrënja *rrokë* është dëshmuar shumë pjellore me një familje të tërë fjalësh.

Shqipja të habit me aparatën dhe shkathtësinë me të cilën ka përpunuar terminologjinë e vet të ekonomisë së tregut.

Për kapitalin ose investimin fillestar Kanuni përdor *kryegjâ*, pra gjëja e kresë, e fillimit. Edhe për foljen *me menaxhue* shqipja ka *me krahishtue*, prej *krah*, me u dhanë krah punëve, me u dhanë drejtim. Thuhet *me krahishtue punët në vërri (ujitja e arave, prashitja, bari e dushku për dimër, ndonjë shitje a blerje...)*, *me krahishtue gjanë*, *me krahishtue bulmetin në bjeshkë*. Në vend të fjalëve *reklamë* e *publicitet*, me të cilat ndeshemi sa herë shtypim butonin e ekranit të vogël, shqipja ka të paktën dy fjalë të pastra: *pahninë*, prej *pah*, *me qitë në pah*, dhe *dokël*, prej foljes *me u dokë/me u dukë*. Që të dyja përdoren edhe në popull në shprehje të tilla si *ka qef me i ba pahnina* (përkatësisht *dokla*) *veti; na mërziti tuj bâ pahnina (dokla)* etj. Çabej ka vënë re se *dokël* del shumë e afërt me *dukla*, fjalë e toskërishtes jugore me kuptimin “përprjekje me u dukë, mburrje”. Për fjalën *pension* gjuha shqipe ka dy fjalë të ndërtuara prej *gojë*: *ngoje* dhe *mëngoje*. Të parën e ka Kanuni, kur bën fjalë për gratë veja që s’kanë fëmijë e s’ka kush me i mbajtur në moshë të thyer; të dytën e ka Gazulli. Edhe për fjalën *kompensim* shqipja ka ndërtuar dy fjalë të vetat: *krahnuer*, prej *krah*, domethënë i shtoj ose i jap një krah; dhe *shkanzë*, gurra e së cilës do parë, mbase mund të lidhet me *anë*, *ancë*. Të dyja këto gjinden në *Kanunin e Skanderbegut*. Për fjalën *fajde*, me gurrë turke, shqipja përdor *gjedheshtë*, nga *gjedh* në kuptimin «lopë» e trajtuar kjo si pasuri, ashtu si fjala latinisht *lucrum* në gjuhët romane. Për fajde në Kanun është edhe një cak tjetër po ashtu krejt shqip, *shtojcë fitimi*. Dhe për ta mbyllur këtë pjesë, për njeriun që ka aftësinë me ba kompromise është fjala *pajetar*, sipas gjasash lidhet me foljen *me pajtue*.

Megjithatë fjalorët e kontrolluar nga politika nuk njohën kurrfarë pajtimi. Ua përplasën derën në turinjtë këtyre vlerave. Ato u tërhoqën fytyrëprera: çka po ndodh me ne, po shpallemi të huaja në shtëpinë tonë dhe tapinë tonë të shtëpisë ua japin drejtpërdrejt të huajave!

Dhe prapë mund të gjesh mahitarë që thonë se standardi ishte i hapur për fjalësin e gegërishtes. Teknikisht standardi nuk mund të pamundësonte përfshirjen e shumë fjalëve shqipe të dialektit gegë, thjesht sepse nuk mund të vendoseshin rregulla gjuhësore për fjalët në atë mënyrë siç u vendosën për trajtat gramatikore e fonetike. Por pamundësimin e bëri politika që përkufizoi standardin. Përballë një numri shumë të madh të fjalëve ajo ndezi dritën e kuqe: ndal.

Të njëjtën dritë të kuqe mban ndezur edhe sot. Mjafton me pa fjalorët e quajtur normativë të botuar vitet e fundit. Nuk janë të qarta kriteret mbi cilat janë shpallur normativë. E qartë është vetëm njëanshmëria. Shumë fjalë janë përzgjedhur jo sipas vlerave gjuhësore dhe dendësisë së përdorimit nga shqiptarët, por sipas parapëlqimeve krahinore, si dikur. Dhe shumë të tjera janë lënë sërish për t’u kalbur nëpër bodrume, dënuar në burgim të përjetshëm. Me të njëjtat kritere të pashpallura, si ishin lënë edhe më përpara.

Përse nuk hapet mendja dhe faqet e fjalorëve normativë për mija fjalë e caqe të pas-tra shqipe, që ende mund të gjinden nëpër fjalorë të hershëm dhe të sotëm, nëpër libra e skeda, në gjuhën e folur, pse s'punohet me i rikthye shkallë-shkallë në jetë?

Pyetja është zhbiruese.

Gjithkush mund ta kuptojë se:

1. mohimi i fjalëve ku spikat laborator i krijues i gjuhës është nëpërkëmbje e vetë amësisë, pjellorisë së gjuhës. Ky mohim shterpëzon anin, mitrën e saj;
2. po të mos ishin shpërfillur e shkëlmitur, këto fjalë e caqe do të kishin hyrë në shqipen e sotme. Do të tingëllonin natyrshëm si gjithë të tjerat.

Tashti pakkush i njeh, pakkush e di se ekzistojnë. Pasojat ndihen dhimbshëm. Një diplomat europian që ka punuar në Tiranë më fliste para do kohësh për do djem shqip-tarë të diplomuar në Perëndim. Më thoshte se ata shpesh i drejtoheshin shoqi-shoqit anglisht. "I pyeta pse nuk flisni shqip. Ata thanë gjuha shqipe është e varfër. Nuk është e aftë me shprehë caqe e koncepte bashkëkohore".

Problemi shkon me tej se (para)gjykimi i atyre djemve si snobë a kozmopolitë, që fajësojnë gjuhën e nënës për mangësitë e veta. Mbase pjesërisht mund të jenë edhe "fajtorë pa faj". Nuk është e kufizuar dhe e varfër gjuha shqipe, e kufizuar dhe e varfër është ajo shqipe që njohin ata. Atë shqipe kanë mësuar në shkollë, aq shqip kanë thithur nëpër klasa, nëpër libra të ditës, në televizione e gazeta. Por në qoftë se të shtrojnë një tryezë me pak të mira dhe ti ndien se nuk je ngi, kjo jo patjetër është dëshmi se tregu është i varfër. Dil e këqyr si gumëzhin tregu i lirë, si blejnë gjindja, si vezullojnë shitoret në një shoqëri konsumi. Do të bindesh se varfëria e ngushtësia janë të atyre që nuk dëshirojnë me mbushë tryezën.

Martin Camaj thoshte se ishte ndier virtuoz me gjuhën shqipe, "d.m.th. jam në gjendje të thom shqip gjithë çka due". Camajt ia mundësonte këtë shqipja e tij e kulluar, disi rebele. Shqipja e tij që nuk pranonte me u ndrydhë në hapësirën gjuhësore të rrethuar me tela prej filozofisë përjashtuese. Shqipe e lirë, e pacunguar, e plotë. Prandaj dhe e gjithëfuqishme, e zonja me përcjellë çfarëdo lloj kumti e mendimi të kohës, "gjithë çka due".

Disa realitete të reja dhe gjuha

Standardi ngjan fytyrëhequr e i pasigurt, si oficer i dikurshëm kufiri. E tillë që filozofia që e përpunoi. Kapacitetet shprehëse të tij janë nën kapacitetet e vetë gjuhës shqipe dhe lidhjet me gjuhën e gjallë, që mund të ishin shpëtimtare, i ka të brishta; arteriet që sjellin gjak, të ngushtuara. Duket si kalimtar i hutuar në udhëkryq. Nuk po hyn në valë me kohën, nuk po përshtatet me zhvillimet e hovshme politike, shoqërore, demografike, kulturore.

Këto zhvillime janë sfida për kulturën kombëtare dhe për gjuhën amtare në veçanti.

1. Realitet i ri në Republikën e Shqipërisë

Qytetari shqiptar është i lirë. Liria dhe ekonomia e tregut kanë çliruar energji të ngujuara. Dejtë e shoqërisë rrahin prej zjarrmisë së ndryshimit. Anglishtja dhe gjuhë të tjera të huaja mësohen me ethe.

Një masë e madhe e popullsisë është shpërngulur prej skajeve drejt qendrës, drejt qyteteve dhe zonave të ulëta. Zhvendosjet vazhdojnë, krahina të thella po zbrazen e po dëjen.

Mbi standardin ushtrohen gjithfarë trysnish: dialektet e të folmet, slangu e zhar-goni, shtypi e politika, tregu e teknika, dija e rruga. Pasojat e këtyre trysnive po i vuan drejtpërdrejt gjuha. Për to të ndalem pak më gjërë në një krye në vijim.

Lëvizjet e popullsisë përthellojnë humbjet në kulturën e trashëguar dhe në gjuhë. Pleqtë janë pleq, të rinjtë bartin me vete fare pak prej vlerave kulturore të plangut që lënë, të cilin vetvetiu e njëjtësojnë me prapambetjen dhe varfërinë. Nguten me u integruar sa më parë në “metropol”. Fjalë e shprehje plot ngjyresa janë shuar e po shuhën me shpejtësi. Të njëjtin fat kanë doket e traditat që lihen pas. Këto doke, këngët e vallet e kaditshme, lojnat dhe barnatimet popullore, urimet, mallkimet, fjalët e urta, gjëzat, lojnat e fjalëve, yshtjet, përrallat, hiqajat, rrotullat përmbajnë edhe vlera gjuhësore të paçmueshme. Ato nuk gjinden më. Humbjet janë të pakthyeshme.

Ja një rast, ku dhimbja e humbjes së pakthyeshme vezullon.

Ndërmjetëz 1: rekuuem për Bukuroshen e Vjetit dhe bukuroshet e panjohura që na ishin një herë

Kur u organizua Miss Albania 1992, qytetarët ngulën sytë para ekranit me ndjesinë që sjell një traditë e re e kulturës perëndimore. Por të dhënat prijnë për diku tjetër. Dëshmitë flasin për një traditë të hershme qytetarie europiane ndaj bukurisë femërore në Shqipëri. Miss Albania në thelb nuk paskesh qenë risi.

Një telereportazh nga Vermoshi para do vjetësh pasqyronte Miss Bjeshkën, sipas gjuhës së lustruar të spektakleve televizive, që nuk dëshirojnë me mënjanie fjalë çudibërëse miss. Një festë popullore, gjatë së cilës përzgjidhej më e mira e maleve. Shumëkush do të ketë menduar se ajo shfaqje në bjeshkët e ngujuara të Kelmendit, me blerim e borë e ujëra të cemta, në ato vise pa një infrastrukturë që të mbante gjallë lidhjet me vendin e me botën, kishte qenë nismë e guximshme e dikujt për të thyer me pak “erë qyteti” njëtrajtshmërinë e jetës. Të tjerë me një farë njohjeje për krahinën e kanë ditur se në ato lartësi ku rriten djem

e vajza shtatgjata, bar e pisha dhe kurrfarë peme a drithi, atje janë disa prej fshatrave më mendjehapura shqiptare. Vermoshi ka pasur dritë elektrike qysh në kohë të mbretit Zog (e merrte prej Gucie). Dritaret e kullave të bardha të Vermoshit kanë qenë prorre të mëdha afërsisht si në shtëpitë e qyteteve, gratë merrnin pjesë në argëtime e pije në një sofër me burrat. Dhe në kohë të diktaturës rinia organizonte mbrëmje vallëzimi pa orkestër, pa një fizarmonikë, se s'ë kishin. U mjaftonte një çifteli me vallëzue... tango e vals!

E papritura shkon më tej. Diçka si ajo që në Tiranë u quajt Miss Albania dhe në Kelmend e pagëzuan Miss Bjeshka, paskesh qenë organizuar në ato rrethina dhjetëra e ndoshta qindra vjet më parë. S'kish nevojë me u quejtë miss edhe pse ishte e tillë, në kup-timin që përdoret sot. Fjala miss ka brenda mekanizmin e një komisioni, shumë tualet e grim, ndriçimin artificial të skenës e hijet e dyshimta të prapaskenës, të bërtiturat e reg-jisorit, ethet për sponsorët dhe fitimin, kompromiset. Shfaqja popullore në Malsi zditte me tjetër gjë. Me nderimin e çiltër për bukurinë e gruas, me artin e thjeshtë, të dëlirë.

Në shenimet etnografike për Malsinë e Madhe të At Kolë P. Berishajt ²²⁸³ tërheq vëmendjen kreu me titull Bukuroshja e Vjetit. Përshkruan festimet e Shën Kollit dhe thotë se kulmi i festës ka qenë më 6 dhjetor "kur asht çue mesha e, fill mbas saj, në oborrin e kishës asht organizue logu në të cilin... asht zgjedhë bukuroshja e vjetit - nusja ma daji mes nuseve që janë marrë atij moti". Në vijim shton se nuset konkurruese "janë veshë me xhubletën ma të shtrenjtë e të stolisun që kanë sjellë kur janë martue". Me disa fjali të shkurta flet për veshjet, zbukurimet që vinin, thekunitë (emocionet). "Çdokush e ka për qef të dijë se si doli nusja e (akëcilit) e, çasht edhe ma e dëshirueshme, cila dallohej si ma e bukura".

Në libër botohet edhe një fotografi bardhë e zi, pamje prej shfaqjes Bukuroshja e Vjetit në një prej katundeve shqiptare matanë kufirit shtetëror. Është sërish At Kolë Berishaj që ka shkrepur aparatin dhjetëra vjet më parë, duke përjetësuar momentin e papërsëritshëm në celulozë.

Nga leximi i këtij kreu bie në sy: spektakli popullor me përzgjedhë gruan më të bukur të vitit zhvillohej në treva të largëta, në male; zhvillohej në oborr të kishës; zhvillohej në vijim të festimeve të Shën Kollit, si përmbyllje e tyre.

Sipas gjithë gjasave kjo lloj shfaqjeje është traditë fort e hershme. Ajo u ruajt në ato vise të thella ku u ruajtën më fort disa prej vlerave kulturore shqiptare më të moçme si feja katolike dhe thesare të gjuhës, kulturës e artit popullor. Kujtojmë Kanunin, disa këngë nga Eposi i Kreshnikëve të përmbledhura midis Visareve të Kombit; ritet pagane të varrimit dhe gjamën e burrave të ruajtur qysh në kohët para Krishtit, tek e cila (gjama) studiuesit kanë gjetur ngjashmëri me korin në tragjeditë greke; veshjet si xhubleta, e dëshmuar tek Ilirët, ashtu si dhe kënga majëkrahut; fjalët e shprehjet e mbledhura prej Gazullit e të tjera;

²²⁸³ At Kolë P. Berishaj, *Malësia e Madhe, etnografi*, Enti Botues Poligrafik Gjergj Fishta, Tiranë 2002.

valle të tipit E mbëta burra ka thanë Leka e të tjera. Si vend i zhvillimit të konkursit të gruas më të bukur, Bukuroshes së Vjetit, është institucionalizuar oborri i kishës. Kjo do të thotë se veprimtaria gëzonte bekimin e kishës.

I ka rrënjët thellë në Iliri kjo shfaqje qytetëruese apo është më e vonshme, ka qenë traditë e përhapur në treva të tjera, kur është rrudhur e lënë? Pikëpyetje joshëse për një hulumtues.

Intriguese është lidhja e garës së bukurisë me Shën Kollin. Për më tepër kur Shën Kolli bie në kulm të dimrit (me 6 dhjetor) dhe kur në zemër të atyre maleve që kaptojnë dy mijë e pesëqind metrat bora ulet shpejt dhe moti në këtë kohë nuk është aq i këndshëm e dashamirës; më pak se për çdo gjë tjetër është i përshtatshëm për shfaqje bukurie nën qiell të hapur, në oborr të kishës. Pse nuk u zgjodh Shën Gjergji, për shembull, në sy të pranverës, me 6 maj?

Shën Kolli njihet si shenjtor i fëmijëve, mbrojtës i tyre. Një shfaqje artistike që zgjedh bash oborrin e kishës me naltësue hijeshinë e nuseve si përmbyllje e festës së një shenjtiti të fëmijëve, rikujton se kjo bukuri femërore i shërben përtëritjes së jetës. Edhe një hollësi në librin e At Berishës çon kah ky përfundim. Ai thotë se te Bukuroshja e Vjetit konkurronin nuset, nuk përmend vajzat. Besoj jo pahiri. Nuset që sapo kishin ardhur do ta mbushnin atë oborr me fëmijë. Vajzat do të bënin të njëjtën gjë pak më vonë, në oborre të tjera.

Qëllimi i këtyre shenimeve megjithatë rreh te gjuha. Vezulluese në Bukuroshen e Vjetit s'kanë qenë vetëm nuset si zana bjeshke, s'kanë qenë vetëm veshjet e endura e të qëndisura me dorë, si xhubleta valë-valë në trajtë kambane. Kanë qenë edhe urimet, vallet e këngët e shfaqjes, gjuha e pasur, e pastër shqipe. Se çfarë shkëlqimi ka frymëzimi përballë përsosmërisë së shtatit të një gruaje, na dëshmon poema Martesa e Halilit. Poeti i Eposit Shqiptar i beson fuqisë së fjalëve të gjuhës shqipe dhe frymëzimit të vet, guxon dhe gdhend Tanushën me daltë si të Fidias, Homeri nuk guxoi me gdhendë Helenën.

Bukuroshja e Vjetit u shti në dhé për së gjalli - ndoshta edhe për inat të kishës kato-like, ndoshta edhe sepse gruaja duhej të "emancipohej" e të ruante "moralin", duke kapur kazmën me çelë toka të reja e tunele, duke mbajtur edhe pushkën në krah. Bashkë me Bukuroshen e Vjetit u tretën në baltë edhe të tjera bukuroshe të pazëvendësueshme: u mbuluan me dhé fjalët e rralla që shprehnin nderimin për gruan, që lartësonin hijeshinë pushtuese, imtësitë e teshave të punuara me dorë, përjetimet njerëzore në një garë të bukurisë femërore. U venitën e u borën ashtu si dhe shprehjet frazeologjike, këngët e lojnat që mbushnin shfaqjen.

Me rrenimin e urdhëruar të traditave të tilla, dëshmi të një qytetarie dhe të një kulture të hershme europiane që pasuron shpirtin, u zhdukën edhe gurë të çmuar të gjuhës. Lisi kur bie, bie me gjithë hije.

Bukuroshja e vjetit është vetëm një shembull. Kushedi sa të tjera tradita të ngjashme na ishin një herë...

E pashmangshme është harresa edhe për emërvendet.

Emërvendet përbëjnë bankën më të sigurt për gurë të çmuar të gjuhës. Bjeshkët po vetmohen dhe askush nuk do të mbajë mend më si ka qenë quajtur ajo majë, ai pyll, ajo qetë, ajo rrëgalle, ai krua, ajo rogë, ai thep, ajo leqe, ata rrathtorë. Jeta dëshmon si janë shuar ose ndryshuar edhe emërvende trevash ose krahinash të gjëra, në rrethana të caktuara, në disa dhjetëvjeçarë. Jo vetëm gjatë pushtimeve klasike. Kush i nemi dhe pse i nemi bjeshkët madhështore shqiptare, që tronditin dheun nën emrin tragjik *Bjeshkët e Nemuna*?

Ndërmjetëz 2: kush i nemi Bjeshkët e Nemuna?

Ku janë Bjeshkët e Nemuna?

Përgjigjja është e gatshme, ke përshtypje se gjithkush e di: në Veri të Shqipërisë, në Alpe. Madje Wikipedia në gjuhën shqipe ve shenjën e barazimit ndërmjet tyre dhe Alpeve, kur shkruan: “Bjeshkët e Nemuna (gjithashtu e njohur si Alpet Shqiptare...)”. Përcaktime të përafërta gjen nëpër tekstet shkollore.

Në ngulsh këmbë ku shtrihen saktësisht, me kë kufizohen në Veri, në Jug, në Lindje, në Perëndim, përgjigjja turbullohet, vendndodhja nëpërtymet e largohet si nëpër një ëndërr të keqe. Mbase ndihmojnë anasit, banorët e katundeve veriore?

As ata nuk dinë gjë. Veç në u përgjigjtë ndonjëri me fjalët e librit të gjeografisë, të mësuar dikur në shkollë fillore.

Nuk ndodh kështu kur pyet për cilindo mal a bjeshkë të atyre viseve. Njerëzit e atjeshëm dinë me kallëzue ku është Rrethi i Bardhë, Qafa e Diellit a Shtegu i Dhenve, ku janë Thethi e Rupat, Syni i Skafkaçit e Lkeni (Liqeni) i Dashit, Gjerovica, Strellci. Ta thonë edhe emrin e gurit, përroit, qafës, vorrit, që shenon në mënyrë të përpiktë kufirin ku mbaron njëri vend e ku nis tjetri.

Ngjitu Grykës së Dragobisë përgjatë bregut të Valbonës, deri ku lumi buron duke rrahur krahët si pulëbardhë, bashkudhëtari të dëfton me hollësi edhe emërvende që lidhen me lashtësinë, me mugëtirat e mesjetës e me gojëdhanat, me Mujin e Halilin. Qe ku është Shpella e Imerit të Mujës (Omerit të Mujit) në Klysyre, aty kanë shti në dhë djalnin dhe aty ka vajtuar Ajkuna; shtrati si prehër në derë të Shpellës është prorre “i verdhë” (i gjelbër), bari aty nuk thahet kurrë. Ja edhe Lugjet e Verdha (të gjelbra), ku trimat dilnin me çetue e ku kullotin dhitë e egra, duke këputur maja bari me vesë edhe lule.

Ku ndodhen pra Bjeshkët e Nemuna? Ku fillojnë, ku mbarojnë?

Në qoftë se kurrkush prej atyre që i kanë banuar e u japin jetë atyre trojeve prej mija vjetësh nuk i njeh me këtë emër, atëherë kush i pagëzoi kështu? Dhe kush e regjistroi zyrtarisht këtë emër ndjellazi, që trand? Për çfarë arsyeje ndeshzezë?

Studiuesi Sulejman Ahmeti më ka thënë më se një herë se Bjeshkët e Nemuna nuk dëshmohet kund si emërtim i shqiptarëve. Sipas tij, është përkthim prej serbishtes. Sllavët, për arsyet e veta, e quajnë “prokleti” (të nemur, të mallkuar) këtë pjesë të Alpeve. Por vetë shqiptarët, banorët e tyre, jo.

Ky kërkues është ndër njohësit më të mirë të atyre trevave. Lerë e rritur në Vuthaj të Gusisë, aty ka kaluar rininë. Është bashkautor i Fjalorit të Plavës e Gucisë ²²⁸⁴ dhe autor i një monografie të pasur ²²⁸⁵ me plotni të dhënash historike, gjeografike (përfshi emërvendet), etnografike, folklorike dhe gjuhësore.

Ndoshta krejt pahiri, sepse s’ka qenë ky qëllimi i tij, edhe akademiku Luan Starova në veprën e vet letrare sjell dëshmi se Bjeshkët e Nemuna është emërtim i bartur. Te romani Kurban Ballkanik (Tiranë, Toena 2007) shkruan: “Në një moment helikopteri u gjend mbi Kurorën e bjeshkëve të Prokletisë”. Disa rreshta më pas në të njëjtën faqe këtë emërvend e jep të përkthyer shqip (vetëm një herë në atë libër) dhe jo rastësisht të konceptuar si emërvend në numrin njëjës, siç nuk është në gjuhën shqipe: “Kanosej rreziku që Bjeshkët e Nemuna ta gëlltiste helikopterin dhe askush të mos kuptonte më asgjë për të”. Pas katërpesë faqesh i kthehet burimit sllav: “U end me muaj nëpër bjeshkët e pakalueshme. Arriti madje edhe në majë të Prokletisë”. Dhe sërish më vonë: “...jemi në majën e bjeshkës Prokletia”. Dhe përsëri vijon me këtë emër.

Mbase dëshminë më kryefortë se emërvendi Bjeshkët e Nemuna nuk është dheas, i vendit, po është marrë prej tjetërkund, e jep Fishta. Ani pse në mënyrë të tërthortë.

Tërë teatri i luftës i Lahutës së Malsis zhvillohet në malsitë e Veriut e përreth tyre. Nëse emërtimi Bjeshkët e Nemuna do të kish qenë i lashtë e i njëmendtë, pse poeti nuk e vuri atë në qendër të veprës? Nëpër vargjet e Lahutës përmenden me emra malet e luginat e krojet e lumenjtë, Vizitori e Limi, Plava e Gucia e Prizreni...; ndeshen e përflaken me vetimë e bubullimë figura të mitologjisë shqiptare, dragoi e kulshedra, lëvizin orët e zanat. S’kishte rast më të mirë për poetin me harmonizue artistikisht në Lahutë skenat epike të ployës së përgjakshme me kumbimin tragjik të toponimit Bjeshkë të Nemuna, në qoftë se ky toponim do të kishte ekzistuar përnjëmend. Me një emërvend kaq dramatik, metaforë e gjallë që ta shti dridhmën, arti fishtian mund të luante si të donte.

Nuk del kund emri Bjeshkët e Nemuna as te Liria e Mjedës, ku himnizohet kryengritja e Hotit dhe heroizmi i malsorëve për liri; madje as te Risto Siliqi, që i këndoi me frymëzim luftës së dukagjinashve: “Ku me gjamë qiella s’prani/ Ku janë majet rrokë me re/ Aty gjindet i shaljani/Mehmet Shpendi trim si dre”. Te Gjeçovi, te përmbledhjet me prozë popullore të Anton Çettës, te V. Prenushi, Pater A. Harapi jo se jo, nuk di të ketë dalë. As te Visaret e Kombit.

²²⁸⁴ P. Haxhillazi, S. B. Ahmeti, *Fjalor i Shqipes së Plavës dhe të Gusisë*, Tiranë 2004

²²⁸⁵ Sulejman B. Ahmeti, *Vuthajt dhe vuthjanët*, Tiranë 1996

Nëse jo në Hot e në Grudë e në Plavë e Gusi, nëse jo në Kelmend, në Theth e në Dukagjin e as në bjeshkët e Malsisë së Gjakovës historikisht nuk njëjtësohen kund bjeshkë që shqiptarët i quajnë Bjeshkët e Nemuna, atëherë ku gjinden këto?

Në veri të Drinit e në krejt Veriun shqiptar nuk njihen hapësira të tjera me bjeshkë të përmendura, të cilat mund të hamendësohej se janë Bjeshkët e Nemuna.

Ndër burimet më të hershme që njoftojnë për këtë emërtim janë shenimet e gazetares zvicerane Noëlle Roger, e cila gjatë dhjetëvjetëshit të dytë e të tretë të qindvjetëshit të shkruar ka udhëtuar shumë herë nëpër Shqipëri ²²⁸⁶. Në një reportazh me titull “Në malet e malsorëve” (*Dans les montagnes des malissores*), pasi flet për malet në brigjet e Liqenit të Shkodrës e të Drinit dhe për malet e Mirditës, Roger shkruan se këto mbështesin një “labirinth të pafund vargmalesh dhe luginash të egra, i cili në hartat e paraluftës mban emrin e bjeshkëve të nëmura” ²²⁸⁷. Reportazhi është botuar me 09 qershor 1924 në *Journal de Genève*.

Nga ky shkrim del se ajo i vendos “Bjeshkët e Nemuna” në veri të lumit Drin.

Në pamje të parë duket sikur me këtë fjali sillet dëshmi edhe për thelbin dheas të këtij emërvendi, për vjetërsinë e autoktoninë e tij. Por jo. Ky pohim ndihmon me qitë në dritë pikërisht të kundërtën.

Roger nuk thotë se vendasit i quajnë Bjeshkët e Nemuna. Ajo bën kujdes me saktësue se kështu quhen “në harta”, madje “në hartat e paraluftës”. Domethënë në hartat e përdorura para Luftës së Parë Botërore, kur shqiptarët ende s’kishin shtet, ndërsa për shkolla shqipe e harta të studiuesve shqiptarë as që mund të bëhej fjalë.

Hartat e kohës ishin punime të topografëve ose udhëtarëve të huaj, kryesisht për qëllime ushtarake e për pasuritë minerare. Të shumtën e herës vendet tona në këto harta shenoheshin me emërtimet që përdornin fqinjët. Aq e zakonshme ishte kjo praktikë në rrethanat e atëhershme, sa edhe sot e kësaj dite nëpër dokumente e shkrime të të huajve gjejmë jo rrallë Draç për Durrës, Skutar për Shkodër, Valona për Vlorë (pa folur për raste skajshëm tendencioze, kur Shqipëria e Jugut shenohet si “Vorio-Epir”!). Për arsye të njohura, kjo dukuri është më e përhapur për emërvendet e Kosovës, të Maqedonisë e të Malit të Zi: Gjakovica e Peç për Gjakovë e Pejë, Bitola për Manastir, Bari për Tivar.

Për të njëjtat arsye Bjeshkët e Nemuna i gjen edhe te Hahni e të tjerë udhëtarë të huaj. I kanë marrë e dëgjuar prej të njëjtave burime. Vetëm sa i zënë në gojë duke përshkruar udhëtimin, pa u ndalur te domethënia ose etimologjia e emërvendit. Këto s’kanë qenë cak studimi për ta.

Pra është ngat mendjeje se ky emërvend i përdorur “në hartat e paraluftës”, siç shkruan Roger, të jetë i fqinjëve sllavë, të cilët e përdorin edhe në të folurën e përditshme, dhe jo i

²²⁸⁶ Noëlle Roger, *Nëpër udhët e Shqipërisë*, Tiranë, Pegi 2008

²²⁸⁷ Në origjinalin e saj frengjisht *Monts Maudits*.

shqiptarëve anas, gjuha e krijimtaria e mëhershme e të cilëve nuk e përmban kund. Duket se prej fqinjëve sllavë ka kaluar nëpër harta të kryeqyteteve të kontinentit dhe është përthithur dyfish prej rusëve, të cilët doemos e kanë pasur edhe në hartat e veta. Në Shqipëri, menjëherë pas ardhjes së komunistëve në pushtet, ky emërvend, si krejt përmbajtja dhe konceptet e shkollës sovjetike, është marrë verbërisht pa asnjë qëndrim kritik dhe është pajisur zyrtarisht me pasaportë shqiptare, duke e përfshirë në tekste shkollore e gjithandej.

Shqiptarët që nuk e njihnin prapavijën e tij, prejardhjen, madje edhe në rrethe të larta kulturore e arsimore, e morën të mirëqenë. Dhe bjeshkët tona madhështore plot diell e bar e borë e pyje e ujvara, me liqene e nëntokë me metale të çmueshme, bjeshkët shqiptare plot mite e legjenda, murana e dendësi historie kombëtare, në një ditë të bukur njehën ose u gdhinë të nemura, të mallkuara.

Siç vlerësojnë N. Malcom, E. Çabej e dijetarë të tjerë të mëdhenj, ato masive malesh këshqjellore me banorët e tyre të panënshtuar patën shërbyer si bankë, ku gjatë pushtimeve të gjata asimiluese të qyteteve e ultësirave shqiptare u ruajt e pacenuar fara e racës sonë, geni e gjuha e lashtë shqipe. Tashti bash ato u zgjuan të mbuluara me një emër që rrëqeth: Bjeshkët e Nemuna.

Për ngarkesën që përmbante, emërvendi Bjeshkët e Nemuna nisi me u ba joshës në krijimtarinë letrare; aq sa në një farë kuptimi estetika e shkrimtarëve dhe poetëve (përfshi autorin e këtyre rreshtave) sot mund të mos ndihet aq mirë nga zbulimi i përkatësisë joshqiptare të tij.

Kjo qasje duket bindëse edhe për një arsye tjetër.

Nuk është në shpirtin e shqiptarëve, nuk është në mendësinë e në kulturën e tyre me mallkue vendet e veta, truallin, bukën e të mirën. Ka ndodhur nëpër balada a legjenda, por jo si dëshirë; ka qenë thjesht shfryrje dufi në kushte tjetërsimi prej fatkeqësisë rrenuese. Për shembull në Klysyre²²⁸⁸, 8-9 km larg qytetit Bajram Curri, ku besohet se është vorri i Imerit të Mujës. Në atë grykë bjeshke thuhet se s'këndojnë qyqja as turreci, sepse Ajkuna, e mbytur prej dhimbtës për djaln e vrarë, i pati mallkuar, siç pati truar edhe hënën e pajshme (T'u shkimtë drita ty, mori hanë...):

Kurrë këtu qyqja mos këndoftë

As turreci mos u ndjeftë!

Por kjo nemë nuk përfshin bjeshkët. Eshhtë e pjesshme, e kufizuar vetëm te kënga e qyqes dhe e turtullit dhe vetëm në një pëllëmbë vend në luginë të Valbonës, në këmbë të Brijave të Gjarpnit.

²²⁸⁸ Ky emërvend shumicën e herës shkruhet gabim, *Këlcyrë*. Edhe pse me gjasë kanë prejardhje të përbashkët gjuhësore prej greqishtes së vjetër (Klysyre mbase nëpërmjet latinishtes) Klysyra dhe Këlcyra janë vende të ndryshme. E para në Tropojë, në grykë të Valbonës, e dyta në Përmet, në grykë të Vjosës.

Kryesorja: kjo nemë nuk ngjiti kund, nuk preku, mbeti në trajtë hijeje, e shpërndarë nëpër ajër si dhimbja. Si dhe në raste të ngjashme, ajo nuk prodhoi kurrë emërvend. Kly-syra vazhdoi me u quejtë Klysyre e Valbona Valbonë. Dhe hënës nuk iu shkim drita!

Qe pra çka mund të bëjë thjesht një pakujdesi, një shpërfillje gjuhësore ose një nënshtrim. Edhe bjeshkëve madhështore shqiptare një lëshim i panevojshëm u ka prekur vet-vetësinë, identitetin, i ka tjetërsuar. Tashti duhet punë me nxjerrë pasaportë të re për to.

Shërbimi më i vogël që mund t'i bëjmë vetes: të paktën ne vetë të mos shpërfillim atë që kemi vlerë tonën; dhe të mos ligjësojmë çka të tjerët jo dashamirës kanë shqiptuar ose shestuar për ne, në dëmin tonë.

Duke dëgjuar lajmet në televizion shpesh nuk merr vesh ku ka ndodhur kjo ose ajo ngjarje. Ngatërrohen e shtrembërohen emrat e katundeve, të komunave, të maleve e lumenjve, thua këta gazetarë nuk janë vendas, por sapo kanë mbërri prej Amerike, thua Shqipëria është kontinent dhe jo një pëllëmbë vend. Në pritje të një fjalori të emër-vendeve, që do të plotësojë çka Gazulli la pa mbaruar, me pak kujdes mund të mbahen mend krejt emrat e vendeve të banuara në Shqipëri. Ashtu siç mund të mbahet një listë në çdo zyrë të medias. Ashtu siç mund të saktësohen duke kërkuar në internet.

Në se një ditë hulumtuesit do ta përdornin shtypin tonë të sotëm si burim të besueshëm me studiuë emërvendet, nuk di si do të ishin përfundimet.

2. Realitet i ri në Kosovë dhe më tej

Tashmë Kosova është e pavarur. Demokratizimi i Maqedonisë, i Malit të Zi dhe i Kosovës Lindore kanë mundësuar më shumë të drejta për shqiptarët. Shqiptarët lëvizin, shkojnë e vijnë te njëri-tjetri. Këmbejnë dashuri, mallra, kulturë, vlera. Ndihen një, ashtu siç janë. Muret e standardit rrihen prej prurjeve burimore. Betoni i këtyre mureve plasaritet. (S)a do të mbajë?

Jemi një komb e kemi një gjuhë, gjuhën shqipe; jemi shqiptarë dhe jo thjesht *shqipfolës*, siç shkruajnë e shprehen në mënyrë jo aq të përgjegjshme disa media dhe politikanë. (S)a ndihen të përfaqësuar shqiptarët e të gjitha trojeve me standardin e gjuhës shqipe, që është e duhet të jetë njësoj i të gjithë shqiptarëve?

Janë bërë vëzhgime mbi përdorimin e standardit në Kosovë dhe në hapësirat shqiptare të ish-Jugosllavisë. Disa studiues i trajtuan në Konferencën e Durrësit (dhjetor 2010). Përfundimet nuk duken ndjellamira. Standardi ndesh në pengesa, ngec. Mjafton me dëgjue trajtat hiperkorrekte të tipit *fëmi-u*, *zotëri-u* për me vu re kontraktimin, për me hetue se diçka nuk shkon.

Bash në kongresin e drejtshkrimit 1972 Çabej pati bërë thirrje për “një gjuhë të përbashkët, tej caqeve shtetërore”. Kjo gjuhë, thoshte ai, “mbetet shprehja e një njësie

nacionale dhe e një shkalle të caktuar të kulturës së bashkësisë që e flet”. Prandaj dijetari i madh këshillonte që në formulim të çdo rregulle të jetë e pranishme “vetëdija që është puna për një drejtshkrim të caktuar jo për disa mijë veta, po për katër milionë njerëz që e kanë shqipen gjuhë amtare” (kaq shqiptarë ishim asokohe në rajon).

Standardi është e duhet të jetë i të gjithë shqiptarëve, “tej caqeve shtetërore”. Pa u tëhuajsuar me askënd.

3. Çmimi i integritetit dhe globalizmit

Rajoni është përballë dy prirjeve historike, integrimi euro-atlantik dhe globalizmi. Krejt hapësirat shqiptare janë përfshirë prej tyre. Integrimi europian është strategji mbarëkombëtare. Shqiptarët në të gjitha shtetet punojnë me ngulm për të. Globalizmi është dukuri planetare. Vepron me fuqi të verbët.

Në këto rrethana shtohet trysnia e kulturave të tjera. Anglishtja zhvendos gjuhën shqipe, e shtyn me bërryl drejt hijes. E papranishme për arsye të kuptueshme në tryeza ndërkombëtare, pa një vemendje qytetare dhe institucionale brenda vendit, shqipja pak nga pak nis me u ndie inferiore, në status më të ulët. Bash në truallin ku është folur prej mija vjetësh, fillon me u tkurrë.

Në teknikën e komunikimit, në e-maile e sms, përdoret shqipe e cunguar. Nga moshat e reja sidomos. Kjo dukuri është gjithandej në kontinent, por të tjerët luftojnë me e kufizue. Në Francë ka filluar “tregu i ri të frengjishtes”, siç u quajt në takimin e nivelit të lartë të Frankofonisë në Montreux (2010). Ky treg përbëhet nga qendra, disa *online*, që ndihmojnë administratën dhe qytetarët me përmirësue drejtshkrimit. Shtypi i quajti qendra kundër moskokëçarjes e shpërfilljes gjuhësore, kundër *je-m'en-foutisme*-it. Më shumë a më pak këtij *je-m'en-foutisme*-i nuk i shpëton asnjë klasë a moshë e shoqërisë.

Integrimet kanë çmim, globalizmi ka çmim. Prej tyre fitohet, por edhe humbet. Më të fituar janë fortët, të rryemit, të përgatiturit. Ato që kërcënohen më shumë janë kulturat e pambrojtura. Aq më keq, kulturat e gjuhët e nënvlerësuara ose të shpërfillura prej vetë përdoruesve. Francën dhe Gjermaninë nuk i kërcënon kurrfarë rrëgjimi gjuhësor, gjuhët e tyre janë thellësisht të lëvruara. Megjithatë edhe në gjuhë kanë ndërmarrë reforma. Po një vend e një komb si shqiptarët me gjithçka në kapërcyell, përfshi një standard me çështje të hapura, ç’duhet të bëjnë? A është shoqëria jonë e vetëdijshme për rreziqet kulturore në këto ecuri, a ka strategji mbrojtëse për gjuhën amtare?

Mbrojtja e gjuhës shqipe nuk bëhet duke e zhytur në kloroform. Kostumi i llamarintë i kongresit të drejtshkrimit 1972 është prodhim i shijeve totalitare të para pesëdhjetë vjetëve. Ai përshtatet vështirë në mjediset bashkëkohore.

Gjuha shqipe mbrohet në dy nivele:

- duke punuar për ta përvetësuar në thellësi të gjithë;
- duke bërë reforma, për ta energjizuar.

Në sistemin shkollor të vendeve më të zhvilluara dy lëndë vlerësohen me përparësi: gjuha amtare dhe matematika. Ndarja e mësimi të gjuhës nga letërsia në shkollat e mesme dhe rivlerësimi i gjuhës shqipe si njëra prej dy lëndëve kyçe, është ecje në këtë drejtim. Njoftimi për futjen e gjuhës shqipe si lëndë me zgjedhje në fakultetet e Universitetit të Tiranës, paralajmëron ecje në këtë drejtim. Por janë vetëm hapa e parë e udha është e gjatë.

Pika më e vështirë mbetet reforma gjuhësore. Gjuhëtarët janë të aftë me e ba, por kanë nevojë për mbështetjen e tërë shoqërisë. Ata ndihen të trusur, të shtrimëruar. Edhe kur mendojnë me ia shkruie Europës emrin siç ia shkruan ajo vetes dhe siç e shqiptojnë shqiptarët, rojet e bunkerit të 1972-shit mprehin shigjetat dhe lëshojnë piskamën: larg duart nga kongresi i drejtshkrimit, turp!

Sipas librave të shenjtë Zoti i ka thënë njeriut: ndihmoji vetes pak se të ndihmoj unë shumë.

Standardi i shpërdoruar

Shpërdorimi duket:

1. në strukturën gramatikore;
2. në bjerrjet e fjalësit;
3. në drejtshkrim.

Shkeljet në drejtshkrim janë brenga më e vogël, krahasuar me çoroditjet në strukturën gramatikore dhe me bjerrjet e fjalësit. Standardit i mungon besueshmëria, i mungon autoriteti moral. Normat e tij lëshojnë rrugë përballë cilitdo shkruer që nuk di mirë shqip.

Çdo mëngjes përplasemi me tituj shtypi me sintaksë të tjetërsuar: *diga rrezikon shembjen, Shqipëria rrezikon Europën, politika (ekonomike) rrezikon rritjen e borxhit, partiturat origjinale rrezikojnë zhdukjen, i sëmuri rrezikon vdekjen* (si u rrezikuaka Europa prej Shqipërisë, vdekja prej një të sëmuri?). Nën këta tituj vijojnë fjalitë me strukturë të përmbytur: *ka qenë ora pesë kur një makinë fuoristradë që ecte me shpejtësi; ka qenë nipi i vogël që i thirri gjyshit; ka qenë...* Në intervista e kronika s'kanë të sosur fjalitë e gatshme me kalkime të tipit *ndamë të njëjtin interes ose mendim*. Fjali të ndërtuara jo shqip si *roja telefonoi policinë* janë bërë të përditshme, megjithëse në gjuhën shqipe policia nuk telefonohet por *i telefonojnë*, folja *me telefonue* nuk është kalimtare. Ka rënë një makinë, ata që kishin njohur grahësin shprehin dhimbje që ai *humbi jetën, vdiq, u vra, ndërroi jetë, u*

nda prej tyre, mbylli sytë, i la..., por për median viktima thjesht *ka gjetur vdekjen* (si dhe kujt i pati humbur vdekja që gjeti i ndjeri?). Në një vend fqinj vriten pesë vetë njëherësh, por për mediat në Tiranë nuk janë vrarë pesë vetë, thjesht është bërë një *vrasje e pesëfishtë* (me këtë logjikë edhe gjatë luftës në Bosnje, për shembull, nuk janë vrarë dyqind mijë vetë, por është bërë një *vrasje e dyqindmijëfishtë!*). Vajza e ekraneve shqiptare i thotë të dashurit *shpirt, sa më ke munguar*, kur shoqet e saj në shtëpi a në park thonë *më këputi malli, sa fort u mërzita për ty*. Dhe folësja në televizion kushedi pse ndihet më e lehtësuar kur në një lajm të ditës, në kundërshtim me natyrën e gjuhës shqipe përdor të ardhmen e kushtores në vend të së kryerës së thjeshtë të dëftores: gjatë takimit me grupet e interesit ministri *do të theksonte se*; biznesmeni X *do ta pyeste ministrin për*. Për të mos u ndalur te gjuha fëminore në media në fjali të tipit *kush parti do të fitojë zgjedhjet e pranverës*.

Kalimtarët nuk ecin rrugës *këmbësore*, por rrugës *pedonale*. Fëmijët e një shkolle nuk *japin shfaqje* për fshatin me rastin e festës së abetares, por *performojnë*. Bashkia *performon* keq, ndaj plehrat derdhen sheshit. Këngëtarja X nuk do të këndojë *drejtpërdrejt*, *drejt* ose *drejtazi* në televizion, por do të *performojë live* (në fillim të viteve nëntëdhjetë këndonte *dal vivo*). *Targeti* im është *performanca*, thotë një zyrtar në konferencë shtypi (fjali të tilla Fishta do t'i quante "mushkore"; Konica do t'i krahasonte me gjuhën e "robeshave arapka që sillnin pashallarët në Shqipëri"). Sipas njoftimit në televizion nuk *fillon* dhe nuk *nis* pjesa e dytë (e rrugës), por *starton loti* i dytë, dhe tuneli në autostradë po *progreson*. Edhe sesioni i Kuvendit *starton*, viti i ri shkollor, fushata zgjedhore dhe stina e plazhit po ashtu *startojnë*. *Startojnë* edhe tautologjitë: festivali i... *nis startin* (nis nisjen!) e tij ashtu si forcat politike përgatiten për *zgjedhjet elektorale* (zgjedhjet zgjedhore!). Kryetari i partisë X takon *fasonët/fasonistët*. Tmerri nuk është më *tmerr*, as *merë*, as *mnerë*, është shndërruar në *horror*. Njerëzit nuk *hanë* perime, por *konsumojnë*, në parlament nuk e bën qeverinë *shumica*, por *mazhoranca*. Në futboll nuk zhvillohet *ndeshja* ndërmjet dy ekipeve në kategori të *epërme* por zhvillohet *derbi* në kategori *superiore*. Ekonomia nuk përballet me *rreziqe*, por me *rrisqe* (programit drejtshkrimor në kompjuter i mungon kjo fjalë dhe automatikisht *rrisqet* i shndërron në *brisqe*). *Resurset*, *implementimet*, *prioritetet*, *atraksionet*, (zonat) *rurale*, *benefitet*, *elaborimet*, *lançimi*, *fizibiliteti*, *maltretimi*, *luku* (look), *invovimi*, *obligimi* (obligoj), *posedimi* (posedoj), *potencomi* (potencoj)... janë me plotni gjithandej. Ligji i pastërtisë së figurave duket sikur pastron më shumë duke u shndërruar në ligj të *lustracionit*, regjistrimi i popullsisë bëhet më i saktë po të quhet *census*, mijëvjeçari kushedi pse bëhet më interesant duke e quajtur *milenum* dhe rrugët e kryeqytetit kushedi pse bëhen më të hijshme kur për festat e fundvitit nuk *zbukurohen*, por *dekorohen*. Mendimet kushedi pse bëhen të mençura e më të kohës jo kur *shprehen*, *thuhën*, *shqiptohen*, por kur *artikulojnë*. Edhe *Bajrami i Madh* e *Bajrami i Vogël*, siç i kanë pasë quajtur përherë besimtarët, u bëkan më të gëzueshëm kur gdhihen *Fiter Bajram* dhe *Kurban Bajram*.

Gjatë gjysmës së parë të qindvjetëshit që shkoi gjuha shqipe u bëri ballë me krijimtari disa zhvillimeve, që për kohën ishin modernizuese. Ani pse vendi ishte i prapambetur keq. Sapo hyri në përdorim biçikleta ajo u quajt *vizël*, sipas vizës së hollë që lënë rrotat pas; bateria u quajt *mbushcë*, prej foljes *me mbushë*; piedestali - *kambëcor*, prej *kambë* (të tria këto i dëshmon Gazulli); turbina *shajkë*, prej fjalës shqipe *shekë* me diftongim; mozaiku si vepër arti *thyezim*, për shkak të thyerjeve të gurëve e ngjyrave të tij. U përpunuan caqe të shkollës e të lëndëve mësimore. Disa janë në përdorim edhe sot.

Nuk mendon kush më për këto. Nuk dimë se ka ndonjë qendër që punon me përshtatë fjalë të gjuhës së gjallë për fusha të dijeve e teknikës bashkëkohore, për filozofinë e për tregun, për administratën, për shkencat e sakta, internetin. Aq më pak me krijue fjalë e caqe për këto fusha. Ndërsa dorëzohet përballë gjithfarë sajesh të lyera me kremra të lira, gjuha zyrtare kthen mbrapsht edhe fjalë e caqe që patën hyrë deri nëpër tekste shkollore. *Ujdhesë/siujdhesë, bujtinë, letërnjoftim...* gjithnjë e më rrallë t'i kap veshi e t'i sheh syri. Nuk shihen përpjekje të ngjashme për teknologjinë e informacionit e të tjera. Tingëllon shumë bukur kur në një e-mail nga Prishtina shkruajnë: po ju dërgoj *vegëzën*, në vend të po ju dërgoj *linkun*. Kjo duhet bërë në mënyrë te organizuar, nën drejtimin e instituteve gjuhësore e teknike në bashkëpunim.

Ka bashkëfajësi të standardit me përdoruesit elitarë të tij, në kushte kur të dy palët ndihen komodë. Standardi ndihet i kënaqur se gjithsesi pranohet, pavarësisht se nuk respektohet. Sipas përfundimeve të njoftuara në shtyp të një vëzhgimi, as mësuesit e gjuhës shqipe që diplomohen në Universitetin e Tiranës nuk e zotërojnë. Flasin dhe shkruajnë me gabime gjuhësore.

Të kënaqur ndihen edhe përdoruesit. Standardi është i vetëmjaftueshëm me fjalorin dhe disiplinën gjuhësore të Shqipërisë së viteve shtatëdhjetë, nuk të lodh. Politikanë, zyrtarë e punonjës të medias luajnë me të si ua do qejfi. Mjaft syresh aq dinë. Por ka edhe të tillë që kujtojnë se me pesë fjalë të huaja nëpër fjali e me sintaksë të përmbysur të shqipes, shfaqen si të ditur e bashkëkohorë, *cool*, dhe ua marrin mendtë zgjedhësve, përkatësisht shikuesve ("ajo çfarë të duhet në këtë jetë, është injoranca dhe besimi - suksesi është i sigurt", thoshte ironiku Mark Tuen). Fjalori i politikanëve është i pakuptueshëm për të rinjtë, vëren Radio Europa e Lirë në gjuhën shqipe dhe e ilustron këtë me një numër shembujsh e pohimesh të studentëve.²²⁸⁹

Njerëzit e letrave e kanë më lehtë me një xhep fjalë të njohura, siç e ka më lehtë edhe lexuesi i formuar me ngushtësinë e standardit. Disa vetëcensurohen; jo krejt pa arsye tuten se me gjuhë të pasur mund të humbin lexues. Para do kohësh më thoshte një mik i huaj se kish nisë me mësue shqip dhe njëherësh kish nisë me përkthye në anglisht një roman shqiptar. Vështrimit tim pyetës iu përgjigj plot siguri: po, po, librat e autorëve

²²⁸⁹ *Europa e Lirë*, 14 tetor 2012, <http://www.evropaelire.org/content/article/24738849.html>

tuaj, me përjashtim të Kadaresë e deri diku të ndonjë tjetri, kanë gramatikë të thjeshtë-suar dhe vetëm qindra fjalë.

Kurrkush në letrat e sotme nuk i afrohet Kadaresë as në qëmtimin e fjalës së kul-luar shqipe. Kadareja kokrron me zell ato që ka gjuha, krijon vetë me brumë dheas. Te romani *Hija*, për shembull, mund të lexosh këtë fjali: “Në dhomën e gjërë të hotelit, me duart nën zverk, shikoja qiellzanën”. Shqipja ka të paktën tri sinonime për *tavan*. Ka *qiellzanë*, *qiellës* (të dyja prej *qiell*, *qiellzë*) dhe *lëpozë*. Secila syresh me gurrë të mirëfilltë shqipe. *Qiellzanë* e kam vënë re së pari te publicistika e Gjeçovit, te shkrimi *Sebaste n’Armeni apo n’Arbëni?*. “Kjo shpellë kishte kenë e ulët... Shejti... tuj u ngrejtë në kambë e çoj qellzanën e saj dhe e sgjanoi”. Te poezia *Nema* Camaj shkruan: “Në qiellzanë krejt nalt...”. *Qiellës* e sjell Gazulli dhe Koliqi te *Shija e bukës se mbrume*. “...të rravizueme në qillsat e shtëprijave bujare...”. *Lëpozë* gjindet edhe në fjalorët zyrtarë. Megjithatë shumë autorë ndihen mirë me *tavanin* allaturka.

Kadareja guxon, nuk druhet se i rrallohen lexuesit, sepse është Kadare. Por pa gjuhën e pasur e të pastër dhe mjeshtërisht të përpunuar të librave të tij, vallë a do të kishte pasur përmasat që ka?

Kur u shua Sollxhenicini mediat perëndimore nënvizuan një fakt disi të rrallë. Gjatë qëndrimit në Shtetet e Bashkuara ai paskësh hartuar vetë një fjalor me fjalë të vjetra burimore, për ta pasuruar rusishten e librave të tij. Gjuha ruse ka fjalorë me qin-dra mijë fjalë. Atij nuk i mjaftonin. Ai kish nevojë për të tjera.

Në këtë rrugë ecin shkrimtarët e mëdhenj dhe institucionet e kulturës në shoqëritë e zhvilluara. Pasurojnë gjuhën e vet, punojnë me ua ba edhe të tjerëve më të plotë. Në kanalën franceze TV5 është një rubrikë e shkurtë *Merci professeur*. Një gjuhëtar shtjel-lon kuptimin e një fjale a shprehjeje, herë-herë në përgjigje të pyetjeve. Ndhmon me i mbajtë gjallë e me i përdorë me vend. Rubrika të ngjashme do të ishin të mirëpritura në gazetatat e në televizionet tona. Gjindja rrallë hapin fjalorë a libra gramatike me pa cila mund të ishte fjala më e përshtatshme, si shkruhet saktësisht një fjalë a një trajtë. Por në ua shtjellofsh përditë në ekranin e vogël e në rubrikat e shtypit, me shije e në mënyrë të kapshme, a nuk do t’u rritet ndjeshmëria, a nuk do të nxiten me mësue?

Në ditët e sotme as që bëhet fjalë për një përkushtim të ngjashëm në gazetatat, mikro-fonat e ekranet tona. Media për fat të keq është në pararojë të prishjes së gjuhës. Ndry-shimi duhet të fillojë nga vetja, këtu është vështirësia. Edhe emrat e një pjese të mirë të të përditshmeve tona nuk janë shqip. Njësoj edhe të televizioneve e të radiove. Të mjaft rubrikave po ashtu. Janë në anglisht. Gjuha e dy mediave të huaja elektronike, *Zëri i Amer-ikës* dhe *Europa e Lirë*, është dukshëm më shqip se e simotrave në Shqipëri. Shtypi në Tiranë riboton lajme e intervista të marra prej tyre dhe çfarë ndodh herë pas here? U ndë-rhyhet në gjuhë për t’ua “ndrequr”, duke zëvendësuar fjalë ose shprehje shqipe me të tjera jo shqipe ose krejt pa vlagë. Vihet re sidomos në ribotime që merren nga *Europa e Lirë*.

Pagëzimi anglisht i një hoteli a restoranti, me joshë më lehtë turistët dhe të huajt në përgjithësi, është i kuptueshëm, edhe pse jo i domosdoshëm. Por një media në gjuhën shqipe, pse? Ato nuk i drejtohen kujt tjetër nën këtë diell përveç shqiptarëve dhe, le të themi, fare pak frymorëve të tjerë të kësaj bote, që flasin a kuptojnë shqip. Emri nuk të bën më pak as më shumë “perëndimor”. As syzet e modës, tatuazhet, parfumet e *piercing*-u.

A thua këto shprehin ethet e një shoqërie në kërkim? Ende e kompleksuar prej *backgroundit* të vet, prej hijes së ngujimit e prapambetjes prej së cilës ka dalë, tashti kjo shoqëri rreket me kompensue vonesën historike, duke ndryshuar në radhë të parë dukën, *look*-un, deri në pakuptim?

Në fillim të viteve nëntëdhjetë kam njohur rastësisht një tip që mishëronte këtë prirje. Donte me marrë vizë për në Perëndim dhe cila qe gjëja e parë që bëri? Nxori pasaportë të re me emër të ndryshuar. Në vend të emrit shqiptar u vetëpagëzua me emrin e një ambasadori perëndimor, asokohe natë për natë i pranishëm në të vetmin ekran të vogël të Tiranës; dhe në vend të mbiemrit të vet përshtati mbiemrin e një artisti perëndimor, që luante në një telenovelë. Tashti me siguri do të ma japin vizën, thoshte.

Pjesërisht kjo gjendje mund të arsyetohet me kapërcyellin (tranzicionin). Vaclav Haveli i krahason popujt e sapodalë prej robërisë me të burgosurin e sapolëshuar prej burgu. Njeriut që sapo del prej territ të birucës ia vret sytë dielli, nuk sheh ku po ve këmbën. Shoqëria shqiptare po zhvillohet me shpejtësi; në këtë mësymje me kapë kohën e humbur gjindja ende s’kanë gjetur qartë vendin e vet në marrëdhënie me lirinë. Vetëdija qytetare e dalë prej shtypjes e përtheu kuptimin e lirisë, e përkapi dhe e pasqyroi të shformuar. Më parë se si autoritet të ligjit e rregullit në mënyrë të barabartë për të gjithë e përkapi si mundësi të gjithsecilit me dalë mbi ligjet e normat. Gjasat janë se ky shformim pasqyrohet edhe në qëndrimin ndaj standardit; edhe ai është përgjegjës në një shkallë të caktuar për nëpërkëmbjen e normave gjuhësore.

Por jo vetëm ai.

Sepse vjen pyetja: nëse do të kishim një standard më të besueshëm dhe më të pranueshëm prej të tërëve, a nuk do të kishte shoqëria më shumë ndjeshmëri për të? Dhe nëse do të kishim një standard më të çlirët, pa kafazin e rregullave të ideologjizuara sipas gjuhëresë (*newspeak*-ut) orwelliane, a nuk do të ishte ai më i aftë me thithë vlera dhe energji nga lumi që derdhet i gjuhës, duke u bërë edhe më shprehës edhe më përballues ndaj goditjeve?

Diskutime pa qasje

Në shtyp e nëpër tryeza lëshohen herë pas here mendime, por mungojnë parashtrësas e rumbullakuara me kritere shkencore, që sjellin alternativa, propozime. Me

ndonjë përjashtim, ende s'ka qasje të mirëfillta. Qasje që, të paktën, të nxitin debate serioze.

Pikëpamjet e shprehura mund të rreshtohen përafërsisht:

1. “Negacionistët”: standardi - lule mos më prek

Tjetër është me dramatizue tej logjikës riparimin e dëmeve e tjetër me mohue qenien e tyre. “Negacionistët” mohojnë dëmet që i janë shkaktuar gjuhës nga ndërhyrja politike në diktaturë. Sipas tyre, gjithçka që është bërë në atë kohë ka qenë e përkryer. Edhe rrekjen për një saktësim teknik në drejtshkrim e kundërshtojnë me agresivitet, e politizojnë skajshëm. Politizimin e shohin te të tjerët. Te cilido që shprehet për përmirësim në standard, në përputhje me ligjet e gjuhës, larg politikës.

S'ka fakte bindëse se “negacionistëve” u dhemb gjuha shqipe. Skajimi i tyre duket më shumë krahinor ose politiko-partiak. Për disa syresh gjuhë shqipe është e folmja e fshatit ku janë lindur, të tjerët flasin “trashë”. Për ta edhe qytetarët e Shkodrës, qytet dymijepesëqindvjeçar i themeluar prej ilirëve, kryeqytet i parë i gjakut shqiptar, janë “malokë”. Sepse nuk flasin si fshati i tyre.

Janë bindje të ngulura, mbetje jo aq të vetëdijshme (reminishenca), “toskocentrizëm” apo hipoteka individësh, kjo ka pak rëndësi. “Negacionistët” kanë gjetur një dukuri jopolitike, të pafajshme, siç është gjuha, për të mbrojtur një politikë thellësisht të fajshme. Kanë gjetur tempullin me fshehtë qoftë largun.

“Fjalët e vitit të kaluar i përkasin së kaluarës; fjalët e vitit të ardhshëm presin një zë tjetër”, thoshte Tomas Eliot. Nuk besoj se historia fajëson studiuesit për politikën që u imponua në gjuhësi në diktaturë. Por historia mund të fajësojë cilido që mbron sot, në kushtet e lirisë, filozofinë e diktaturës.

Këmbëngulja te standardi si lule mos më prek është bashkëpërgjegjëse për problemet e tij. Dashuritë me tepri janë ngulfatëse. *Mos e rrok fort, se po ia da frymën*, thotë populli.

Problemet e standardit me gjasë do të thellohen. Fanatizmi ushqen radikalizmin. Anarkia gjuhësore vjen më pas.

Gjuha është si njeriu: në pastë fëmija problem shëndeti, nuk shëndoshet me fjalë dashurie. Shëndoshet me përkujdesje dhe barnatim. Merrni një rreth të thjeshtë e përkëdhelni, do të shndërrohet në rreth të vicioz, thotë Jonesko.

2. Pranimi me “por...”

Të tjerë pranojnë atë që ndodhi. Standardi i sotëm u vendos nga politika. Mënyra si u veprua që muajshare. Nuk që bashkuese, që përçarëse.

Pas këtij pranimi vijnë dy “por...”.

“Por” - i parë: u bë si u bë, tashti nuk mund kthehemi prapa.

Me këtë “por” duket sikur fillon përballimi i problemit. Në fakt ndodh e kundërta, shmanget problemi. Sepse problemi nuk është do të kthehemi mbrapsht apo do të rrimë ku jemi. Nuk di ndonjë mendje normale që thërret me u kthye prapa. Midis shllimit për të “zhbërë” çka është bërë në disa dhjetëvjeçarë dhe shllimit për t’u lumturuar duke kundruar standardin, ka disa mundësi të ndërmjetme, që nuk janë as prapakthehu, as varfërim gjuhësor. Pse me u bishtnue këtyre?

“Por-i” i dytë: toskërishtja po spikaste si më e përpunuar qysh nga shekulli i nëntëm-bëdhjetë, me letërsinë e Rilindjes Kombëtare dhe në vijim. Po fitonte epërsi ndaj gegërishtes. Lihet me kuptue se ndërhyrja e politikës në diktaturë ka qenë në përputhje me “faktet në terren”. Toskërishtja po meritonte ngritjen në shkallën e standardit. Diktatura vetëm përshpejtoi dhe institucionalizoi çka po ndodhte. Diktatura qe vetëm mamia. Duke qenë kështu, a mbetet arsye me e qortue?

Kjo ide nuk është e re. Ka pasur mbështetës dhe kundërshtarë.

Kundërshtarët argumentojnë epërsinë dhe përpunimin letrar mbidialektor të gegërishtes jo që nga Rilindja Kombëtare, por shumë më herët. Çabej shkruan se te autorët veriorë “me Gjon Buzukun në krye”, vihet re “më një anë një shkallë mjaft e përpunuar e gjuhës, një gjuhë letrare, më anë tjetër një formë gjuhësore me tipare mjaft të përbashkëta...”. Ai vëren se “këta autorë nuk kanë shkruar në dialekt me kuptimin e mirëfilltë të fjalës. Ata kanë shkruar në një formë mbidialektore të gjuhës...”.

“Por-i” i dytë i kalon hajnisht përkrye një fakti të rëndësishëm. Pak pas pavarësisë së Shqipërisë deri në fund të Luftës së Dytë po kristalizohej një standard me bazë gegërisht, të folmen e Elbasanit. Bashkues, i hapur për të dy dialektet. Themelet i pati çelë Komisia Letrare me 1916. Po të përdornim gjuhën e sotme, Komisia ishte organizëm i pastër i shoqërisë civile, me dijetarë nga Veriu e nga Jugu, pa kurrfarë ndikimi politik-partiak. Prania e dy këshilltarëve austriakë (Lambertz dhe Nachtigal), albanologë me emër, përforcon këtë të vërtetë. Austria ishte vend mik, kish luajtur rol vendimtar për pavarësinë e Shqipërisë. Lidhjet më të ngushta i kish pasur me Shkodrën e zhvilluar, qendër e katolicizmit, megjithatë Vjena nuk nguli këmbë për shkodranishten, që ishte edhe më e lëvruar. Projekti i Komisë u mbështet më pas me vendime të qeverive të ndryshme, mori trajtë në administratë, në shkolla, në shtyp.

Në një përpjekje me zhvlerësue, është thënë se as Fishta nuk shkroi sipas normave të Komisë, për të cilat pati nënshkruar vetë. Një kritikë amatore, për të mos thënë militante e mbase hileqare. Rruga e çdo standardi që pranohet me bashkëpëlqim, me miradi, nuk fillon nga veprat letrare. Nuk mund të mëtossh që Fishta me një të ulur në shkrimore t’ia ndryshonte gjuhën *Lahutës së Malcís*, që kish nisë me e shkruar qyshkur. Siç nuk mund ta mëtoje këtë nga Konica dhe nga shkrimtarët e viteve tridhjetë. Krijim-

taria letrare është makineri emotive e rëndë. Ajo është e lidhur me gjuhën më fort se çdo fushë tjetër, është e fundit që lëshon shtratin gjuhësor tradicional. Standardi fillon gjithmonë me gjuhën e administratës, të shkollës, të shtypit, për të pushtuar më në fund edhe botën e mirëfilltë të letrave. Pikërisht kjo po bëhej në Shqipëri me standardin e Komisionit.

Gjatë diktaturës Komisia Letrare nuk zihej në gojë. U fshi qenia e saj. Meqë Argumente me e rrëzue s'kish, mbuloje me terr. Retushohej njësoj siç retushoheshin fytyrat e atdhetarëve të mëdhenj nëpër fotot e ngjarjeve historike, për t'u zëvendësuar me heronj rrenash, *baba Çenë* e gjithfarë figurash të dyshimta për interesat kombëtare. Duke fshirë Komisionin, lihej me kuptue se gegërishtja e përdorur para Luftës kishte qenë vepër e "anadollakut, satrapit, merhumit..." Ahmet Zogu. Paçka se kur shestohej Komisia, A. Zogu nuk ishte më shumë se një djalosh njëzetvjeçar, pak ose aspak i njohur tej kufijve të krahinës së Matit, ku jetonte familja e tij.

Gjithsesi nuk mendoj se hyjnë në punë diskutime të këtij lloji, përveçse me ndriçue të vërtetat historike. As diskutime të tjera që shkrijnë energji tek e shkuara pa i vënë në shërbim të së sotmes e të nesërme. Kemi nevojë me shikue përpara.

Qasja me "por"-e në thelb mbështet qëndrimin në vend. Ndonëse është më e matur e nuk njëjtësohet me "negacionistët", praktikisht mbetet afër tyre.

3. Standardzhabërësit

A ka standardzhabërës, që kërkojnë rithemelim me bazë gegërishten?

Ka zëra të paqartë, të lëshuar në erë. Nuk janë dalzotës të njëmendtë të gjuhës, nuk dinë saktësisht çfarë duan. S'kanë sqaruar çështje si:

- Kërkohet standard me bazë gegërishten, i hapur për dy dialektet, ngjashëm me konceptin e Komisionit Letrare?
- Kërkohet me i dhanë gegërishtes statusin e standardit të gjuhës shqipe?
- Është fjala për gegërishten e përgjithshme? ²²⁹⁰

²²⁹⁰ Autorë të ndryshëm pohojnë herë pas here se gegërishtja s'ka pasur e s'ka standard.

Ka mundësi që disa e thonë prej padijes, e kanë dëgjuar një herë s'di se ku dhe e kanë marrë si *idée reçue*. Mosdija mund të jetë edhe pasojë e censurës së dikurshme, që fshihte shumë ngjarje e procese, siç linte në hije edhe standardin e Komisionit Letrare. Por censura dhe fshehja e atëhershme e fakteve vështirë përligjin sot pohime kaq të pasakta. Siç dihet, gegërishtja ka pasur standardin e saj të përafëruar mjaft me standardin e toskërishtes, në vijim të hullisë së çelur nga Komisia Letrare. Parimet e tij janë miratuar në Konsultën Gjuhësore të Prishtinës me 1964. Është i njohur vlerësimi i J. Byron se "me ortografinë e vitit 1964 gegërishtja kishte arritur kulmin e standardizimit të saj".

Ky standardizim nuk qe prodhim i thatë laboratorik i kushtëzuar nga rrethanat politike në Kosovë e më gjërë. Mund të thuhet se ishte zyrtarizim i një fakti të kryer: në një farë mënyre ai standard ishte jetësuar më përpara edhe në vepër letrare me peshë, në shumë botime autorësh të njohur duke filluar ndoshta prej Migjenit e deri te Anton Pashku, Esat Mekuli, Kolë Jakova, Din Mehmeti, Azem Shkreli, Llazar e Drago Siliqi, Mark Gurakuqi, Fadil Kraja e të tjerë, të cilët s'kishin shkruar as shkodranisht, as kosovarisht, por në një gegërishte mjaft të përgjithshme.

- Apo për ndonjë nëndialekt më të lëvruar, si shkodranishtja?

Mendoj se janë të paktën tri arsye që kundërshtojnë ndryshimin e bazës dialektore të standardit në përdorim. Do të mjaftonte vetëm njëra prej tyre.

1. Askush nuk mund të argumentojë bindshëm se gegërishtja është eprore ndaj toskërishtes ose e kundërta. Si gegërishtja edhe toskërishtja kanë epërsitë dhe mangësitë e veta. Të dyja së bashku plotësojnë çka i mungon njërës vetëm. Të dyja janë pjesë jetike të gjuhës shqipe, janë si barkushet e zemrës.
2. Shqiptarët kanë humbur shumë kohë historike. S'kanë më dëshirën as luksin me derdhë energji në mosmarrëveshje për dialektet. Energjitë duhen drejtuar te strategjia për të ardhmen e përbashkët në Europë.
3. Me të mirat e të metat, mbi gjashtëdhjetë vjet me këtë standard është shkruar e jetësuar një kulturë e tërë. Ç'do të bëhej me të?

Zhbërja nuk është qasje.

Me u kreshpëruar kundër të ashtuquajturve standardzhbërës do të thotë me nxjerrë shpatën kundër mullinjve me erë. Ose me nisë formacionet luftarake kundër një ushtrie të paqenë. Sepse standardzhbërësit nuk janë faktor. Rrekja me i ba ose me i paraqitë si faktor shërben vetëm me ndezë mbrojtësit militantë të 1972-it. Adrenalina e tyre është në pritë. Mjafton një shenjë.

4. Rikthimi te dy standarde, toskërisht e gegërisht

Një ide është e mirë jo vetëm se mund të jetë e mirë në vetvete, por edhe sepse hidhet në kohën e duhur.

Çabej mendonte se ende s'ishte koha me standardizue gjuhën. Sipas tij, duhej të vazhdonte lëvrimi i dy dialekteve në konkurrencë të lirë me shoqi-shoqin, ndërkohë të thelloheshin studimet, të cilat mungonin. Ky konkurrim do të vazhdonte deri sa njëri dialekt të fitonte epërsi mbi tjetrin. Natyrshëm, jo i mbështetur prej faktorësh jashtëgjuhësorë.

Qasje të përafërt ka pasur edhe (Selman) Riza, në një interpretim disi më të lirë të shllimit të tij për dy kokat e shqiponjës.

Në një gegërishte mjaft të përgjithshme ishin shqipëruar prej origjinalit gjenitë e botës së letrave e të artit njerëzor Homeri (*Iliada*) dhe Dante Aligeri (*Komedia Hyjnore*) nga mjeshtërit e papërsëritshëm Gjon Shllaku e Pashko Gjeçi përkatësisht; ishte shqipëruar Lukreci (*Mbi Natyrën*) nga një tjetër mjeshtër, Henrik Lacaj. Në një gegërishte të përgjithshme botoheshin edhe të përditshmet e periodiku në Kosovë, përcillehin lajmet në Radio-Prishtinë e në radio të tjera në gjuhën shqipe; në të njëjtën gegërishte botoheshin edhe tekstet mësimore dhe zhvillohej mësimi në të gjitha shkollat shqipe në trojet e përfshira në ish-Jugosllavi.

Qasja e dy më të mëdhenjve të gjuhës shqipe që në kohë, por u shpërfill prej atyre që ishin kundër kohës. Tashti ka rrjedhur shumë ujë, kjo pikëpamje është tejkaluar. Rikthimi tek ajo do të ishte kthim mbrapa. Veç kësaj, për shkaqe që dihen, tashmë nuk do të ishte konkurrim nga një pikë nisjeje e krahasueshme e të dy dialekteve. Do të ishte garë me fitues të paralajmëruar.

Ndonjë zë në Prishtinë bën thirrje me standardizue kosovarishten.

Me sa jam në dijeni, disa botime që mëtojnë me i pri këtij synimi s'kanë lënë gjurmë te lexuesit. Janë të shkruara në të folmen e përditshme të rrugës dhe nuk pasqyrojnë vlerat e qenësishme të këtij nëndialekti. Mungon një normim qoftë edhe spontan i kosovarishtes. Asnjë studiues me vepra i gjuhës shqipe s'ka mbështetur këtë nismë. As në Prishtinë, as tjetërkund.

Standardizimin e kosovarishtes nuk e kërkojnë si alternativë të standardit të sotëm të gjuhës shqipe, që mund të përdoret në të gjitha trojet. E shohin më fort si "gjuhë" që, sipas tyre, duhet të ligjësojë Kosova e pavarur për vete, ndryshe nga Shqipëria. Ani pse kosovarishtja nuk është gjuhë, madje as dialekt. Është nëndialekt.

Me çka duket, kjo përpjekje ka më shumë frymëzim politik se gjuhësor. Ajo përkon me zërat që duan të shpikin një "komb kosovar", që është "tjetër" nga kombi shqiptar.

Rrekja me i nda shqiptarët në dy kombe është e kadtshme. Akademik Rexhep Ismajli ka vënë në dukje se në të gjitha kushtetutat e Jugosllavisë të viteve 1946, 1953, 1963 dhe në kushtetutat e Serbisë të viteve 1947, 1953, 1963, shqiptarët në Jugosllavi emërtohen *Shiptari*, gjuha shqipe kur është fjala për ata emërtohet *shiptarski jezik*, ndërkohë që emërtimi zyrtar për Shqipërinë ishte *Albanija*, për shqiptarët e Shqipërisë *Albanci*, për gjuhën në Shqipëri *albanski* ose *arbanski jezik*. Në memorandumun e Akademisë Serbe të Shkencave e Arteve të vitit 1986, që i hapi rrugën marshimit të përgjakshëm të Miloševiçit, fakti që këtyre dy "entiteteve", *Shiptari* e *Albanci*, u qe lejuar me njësoje gjuhën letrare dhe flamurin cilësohet një lëshim që prek interesat serbe.

Cilësimet e herëpashershme në trajtën kundërvënëse *shqiptar* dhe *kosovar*, *shqiptar* apo *kosovar*, shprehin të njëjtën vijë. Ka shfajësime se ndarja *kosovar* e *shqiptar* ka parasysh përkatësinë shtetërore dhe jo përkatësinë kombëtare. Po të ishte kështu, edhe serbët e Kosovës duhej të thirreshin *kosovarë*, pasi edhe ata, njësoj si shqiptarët, formalisht janë shtetas të Republikës së Kosovës; por ata thirren serbë, kurrkush nuk i quan kosovarë. Po të ishte kështu, edhe shqiptarët e Luginës së Preshevës duhej të thirreshin *serbë*, sepse formalisht janë shtetas të Republikës së Serbisë, siç janë serbët. Por ata thirren shqiptarë.

S'ka shenja bindëse se kosovarishtja si "gjuhë e Republikës së Kosovës" mund të ketë të ardhme. Kjo ide mbijeton ose rrëzohet bashkë me simotrën e "kombit kosovar".

5. Dialekte e nëndialekte, jetë paralele?

A është alternativë lëvrimi i shkodranishtes?

Libri i jashtëzakonshëm i At Zef Pllumit *Rrno vetëm për me tregue* është shkruar shkodranisht. Nuk janë dëgjuar ankesa për vështirësi gjuhësore në të kuptuar. Libri është vlerësuar si ndër veprat më interesante të letrave shqipe të viteve të fundit.

Edhe disa shkrimtarë të rinj botojnë shkodranisht. S'ka më ndalesa e censurë gjuhësore, gjithkush mund të shkruajë në dialektin që i pëlqen.

Tingëllimi i ëmbël dhe gurgullima plot ngjyresa e shkodranishtes nuk vihen në dyshim. Ashtu si dhe tradita e saj, me emra të mëdhenj të letërsisë e të kulturës kombëtare. Lëvrimi do ta gjallëronte shkodranishten, por a do t'i jepte vezullimin që ka pasur? Me të mirat e të metat, standardi tashmë ka zënë "tregun", është konkurrent i pamëshirshëm. Pasuritë e shkodranishtes do të mbijetojnë do kohë duke bërë jetë paralele, por gjithnjë si *pakicë*. Vlerat e shkodranishtes dhe të cilitdo dialekt ose nëndialekt do të mbeten violinë e dytë, diçka në sfond.

Shpëtimi u vjen duke i shndërruar në vlera përdorimi për të gjithë shqiptarët. Domethënë duke i përfshirë në standard, në harmoni me logjikën e gjuhës. Ato, më të qenësishmet. Paskajoren të parën.

Kësisoj edhe standardi do të jetë përnjëmend shqipe e njësuar. E bashkuar, jo e përçarë.

6. Mësimi i gegërishtes në shkolla

Është shtruar në shtyp si kërkesë, pa u shtjelluar. Çfarë gegërishteje duhet mësuar në shkolla: gegërishtja e përgjithshme, shkodranishtja ose gegërishtja veriperëndimore, kosovarishtja, elbasanishtja?

Specialistët e programeve mësimore (*curriculave*) dhe gjuhëtarët mund ta studiojnë dhe ta përpunojnë idenë. Në çdo rast mësimi i gegërishtes mund të bëhet vetëm në kuadrin e mëimit të gjuhës shqipe. Vetëm si pjesë e programit të kësaj lënde, e integruar në të. Duke ballafaquar trajtat e dukuritë gjuhësore, duke shtjelluar, krahas standardit, trajtën gjegjëse gegërisht. Për rastet kur gegërishtja ka çka mungon në standard, siç është për shembull mënyra paskajore, mund të bëhet ligjëratë e veçantë. Gjithnjë e shkrirë në programin e gjuhës shqipe.

Plotësimi i mëimit të gjuhës shqipe në shkollë me njohuritë e domosdoshme për gegërishten do të lehtësonte të kuptuarit e letërsisë së shkruar dhe të krijimtarisë popullore në këtë dialekt. Do të lehtësonte edhe marrëdhëniet ndërshtetërore. Njohja me baza e gegërishtes do të ndihmonte, më tej, për liberalizimin e standardit, për hapjen e mbikëqyrur të tij.

Mësimi i gegërishtes në shkollë nuk është zgjidhja. Por bën pjesë në hapat që çojnë drejt zgjidhjes.

Zgjidhja ka vetëm një emër: energjizimi i standardit nëpërmjet reformimit. Te ky mendim ka qenë vendosmërisht Çabej.

Ungjilli sipas... Çabejt

Standardi nuk është vetëm mjet komunikimi. Standardi duhet të jetë përfaqësues. Jo me gjeografi, por me vlera. Përfaqësues i përzgjedhur i potencialeve që ka gjuha që rrjedh. Standardi duhet t'i përgjigjet gjuhës së gjallë.

Njëqind vjet më parë standardi i shestuar prej Komissë Letrare të Shkodrës kishte për bazë të folmen e Elbasanit dhe ishte i hapur për të dy dialektet. Standardi i sotëm, njëqind vjet më pas, ka për bazë toskërishten dhe është i mbyllur për tjetrin dialekt. Me ngurtësinë e tij po shkëputet nga përdoruesit, po ftohet me ta. A nuk mund të bëhet edhe ky një standard i hapur për të dy dialektet, a nuk mund të jemi sot në shoqërinë moderne mendjehapur të paktën aq sa ishin një grup dijetarësh shqiptarë atdhetarë këtu e njëqind vjet të shkuara?

Në pastë gjuha shqipe një ungjill, ky ungjill është vepra shkencore e Eqrem Çabejt. “Negacionistët” nuk e citojnë kurrë, sepse ai është kundër tyre dhe ata janë kundër tij. Qysh në vitet gjashtëdhjetë Çabej kish vërejtur me shqetësim se gjuha “zyrtare” po largohet nga gjuha e popullit: “Sot ka gjer diku dy gjuhë ndër ne: më një anë gjuha e shkruar e intelektualëve, më anë tjetër gjuha e thjeshtë e popullit...”²²⁹¹

Guxon me folë kështu haptas para studentëve, në ligjëratë. Për shumëkënd një po him i tillë ishte politikisht mjaft i rrezikshëm. Përveçse i parakohshëm. Atëbotë standardi kishte vetëm rreth një brez njerëzor që përdorej, i painstitucionalizuar formalisht. Standardi i shestuar prej Komissë Letrare ishte gjallë në kujtesë e në shprehje dhe disa autorë vazhdonin me botue gegërisht në Tiranë. Vargjet e Fishtës e të Mjedës kujtoheshin përmendësh edhe në jug të Shqipërisë. Pa folur për librat e shumtë që botoheshin gegërisht në Kosovë e në mërgatë. Megjithatë ai flet për gjendje të “dy gjuhëve” shqipe. Njëzet vjet kishin krijuar një plasaritje të mjaftueshme me mbërri në këtë përfundim.

Kanë kaluar edhe katërdhjetë vjet të tjera. Dy breza të tjerë njerëzorë të formuar nëpër shkolla me një standard që është shqipe e krasitur me dorë të majtë.

Ndërkohë në hapësirat shqiptare ka vijuar udhën e vet duke gurgulluar gjuha “tjetër”, “gjuha e thjeshtë e popullit”. Standardi s’ka hapësirë me u marrë vesh me të. Çarja është dramatike. Jo vetëm *Lahuta e Malcis* e *Kangët e Kreshnikëve* e kallëzimet e Anton

²²⁹¹ Eqrem Çabej, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*, pjesa e parë (botimet Çabej, 2008).

Çetës mbledhur në Drenicë e *Kanuni i Lekë Dukagjinit* janë thuajse të pakuptueshme për lexuesin mesatar të edukuar me standardin. Ky lexues përpëlitet edhe me Koliqin, Esat Mekulin, Anton Pashkun, Martin Camajn.

Kjo gjendje nuk është fryt i keqkuptimeve të qytetarit me lirinë. Është pasojë e moskuptimit të standardit me nënën, me gjuhën shqipe. Fryt i mosmarrëveshjeve me të, i mospërshtatjes me *ekosistemin* e vet.

Tërë kjo shkëputje në kohë kaq të shkurtë dëshmon vlerë apo mangësi të standardit? Shpreh gjithëpërfshirje apo fanatizëm përjashtues? Kryesorja: është në të mirë të ruajtjes e pasurimit të gjuhës apo është dëm i madh e shtrirje për të?

Me guximin e të madhit, Çabej shprehet pa dorëza edhe për rrugën që duhet ndjekur. Luan me rrezikun, del kundër vijës zyrtare. “Midis gjuhës ekzakte të shkrimit dhe gjuhës së gjallë të popullit ne duhet të mbajmë një rrugë të mesme”, thotë. Përndryshe, paralajmëron, gjuha shqipe mund të bëhet “gjuhë e pasme (e prapambetur)” ose “gjuhë artificiale”.

Me këto fjalë mbyllet libri *Hyrje në Historinë e Gjuhës Shqipe* ²²⁹².

Për standardin si « gjuhë artificiale » ka folur edhe një personalitet tjetër i letrave e i gjuhës shqipe, Martin Camaj.

Gjuhë artificiale në këtë rast është eufemizëm. Askush nuk mund të thotë emrin e një gjuhe artificiale që ka mbijetuar. Nga shkëputja prej gjuhës së gjallë latinishtja u shndërrua në gjuhë të vdekur. Ndërkohë latinishtja vulgare, gjuha e popullit, polli bijat që gjallojnë plot energji pas dy mijë vjetësh.

Një përvojë e ngjashme me gjuhën shqipe në kohët e ardhshme do të ishte vdekjeprurëse. Shqiptarët nuk janë aq shumë e aq të shtrirë sa me pjellë disa popuj, siç ndodhi në hapësirat e gjëra të latinizuara të Europës. Në detin e popujve dhjetëra e qindramilionësh shqiptarët janë pak. Copëtimi gjuhësor do të shënonte copëtimin kombëtar, asimilimin dhe shuarjen. *Se kombet shuhen përmbi dhé*, thuhet në një varg të hequr të Himnit Kombëtar.

Çabej është i qartë, i drejtpërdrejtë, shpëtimin e sheh te një “rrugë e mesme”. Domethënë te një standard i hapur në të dy krahët, që merr gjak e jetë prej të dy dialekteve. Te një gjuhë e përbashkët jo vetëm tej caqeve krahinore, por edhe “tej caqeve shtetërore”, që të jetë “shprehja e një njësie nacionale”. Kjo është formula që do të përshtaste standardin e sotëm me *habitat*in e vet gjuhësor. Quaje si të duash shtegun që çon kah kjo përshtatje: reformim, riplanifikim gjuhësor, hapje e normave të ngurta, përmirësim, energjizim, përditësim.

Shihet se çështja s’ka kurrfarë lidhjeje me ndryshimin e elitave politike në kohët e sotme. Çabej ka folur nën elitën politike të gjithëfuqishme të atëhershme. S’ka të bëjë as me hatërbetjet krahinore, Çabej nuk besoj se ka qenë “gegocentrist”. Çështja ka të bëjë vetëm me ruajtjen dhe jetësinë (vitalitetin) e gjuhës shqipe.

²²⁹² Eqrem Çabej, *vepër e cituar*.

Mbrojtja dhe energjizimi i gjuhës shqipe s'kërkojnë me prekë bazën dialektore të standardit. Kërkojnë me prekë e me përmbysë parimet orwelliane, të fiksuara në një "kongres shkencor", që ishte fare pak shkencor. A mund të quhet shkencor një tubim ku studiuesit nuk mund të shpalojnë lirshëm pikëpamjet? Aty mungoi mendimi ndryshe. Mendimi ndryshe ishte shpallur armik. Nuk u ftuan as albanologë të huaj me emër. Edhe ata të padëshiruar. Edhe ata agentë e armiq. Në kongresin e drejtshkrimit mungoi vetë Çabej, ani pse qe në sallë. Nuk u pajtua kurrë me zgjedhjen që u bë. Nuk duartrokiti.

Sa për studiuesit prej hapësirave shqiptare në ish-Jugosllavi, i përmbahem gjithnjë të njëjtit mendim: ata mbështetën projektin e 1972-shit më shumë si intelektualë vizionarë se si njerëz të shkencës. Erdhën në Tiranë të vendosur me pengue strategjinë e copëtimit të mëtejshëm të shqiptarëve, të cilët, pasi ishin ndarë dhunshëm në disa shtete, synojë me i nda paqësisht edhe në "dy kombe".

Hija e "dy kombeve" fanitet edhe sot. Ndihet mirë skaj atyre që kërkojnë shenjtërimin e çdo norme të 1972-shit, duke thelluar tëhuajsimin me gjuhën e gjallë, me shqiptarët që e flasin.

Shoqëritë shqiptare janë në lëvizje, reformohen, modernizohen. Vetëm gjuhës shqipe, kryeverlës së përbashkët që kemi, i mohohen mundësitë që krijon Liria. Përse? Asnjë gjuhëtar deri sot s'ka mundur të argumentojë çfarë të këqijash do t'i sillte gjuhës një rishikim shkencor i standardit, duke ruajtur bazën toskërishte, ritheksoj, pa prekur bazën toskërishte. Një shtim i vlerave gjuhësore, për pasojë edhe një shtim i mbështetjes, do ta ligështonte standardin apo do t'i jepte krahë e do ta hovëzonte? Do t'i shërbente përçarjes apo bashkimit të kombit, të cilin, kombin, mbrojtësit e zjarrit të 1972-shit sikur s'e kanë fort për dëshirë, sikur s'u kandet me e përmendë?

Problemi nyjëtohet këtu dhe jo te synimet e paqena me rrëzue standardin. Thjesht sepse standardi nuk mund të rrëzohet. Në ëndërrroftë dikush, është ëndërr donkishoteske. Beteja kundër atyre që dashkan me përmbysë standardin është virtuale, e sajuar, e shpikur. Është betejë e fituar pa filluar. Sepse ata nuk ekzistojnë si forcë e njëmendtë. S'ka lëvizje të organizuar për të shembur standardin. S'ka ushtri shqiptare, s'ka gjeneralë shqiptarë, s'ka strateg shqiptarë me strategji të tillë.

Kemi nevojë për debat tokësor, në tryezë realiste, ku të ndihet dhimbja: si të bëjmë që standardi të përfaqësojë më thellë përmasat e gjuhës, energjinë, larminë dhe kapacitetet e saj. Një debat i tillë është për ta fuqizuar standardin dhe jo për ta rrënuar. Një standard më afër gjuhës së gjallë, që përfaqëson një gjuhë të njësuar, mund të qëndrojë i sigurt përballë erërave, do t'i ketë këmbët të forta "si landa e pyllit", siç thotë Migjeni. Nuk do të ketë nevojë me u mbajtë me gingala politike.

Pse i bishtnohet debatit në këtë tryezë?

Këtu s'ka të humbur. Këtu fiton gjuha shqipe, fitojnë të gjithë shqiptarët.

Konkretizimi i strategjisë

Në fund të fundit është fjala për përditësim, në kuptimin filozofik të fjalës, të ecjes me kohën. Për të përditësuar (*to update*) rregullat e gurëzuara të standardit, në mënyrë të studiuar, në përputhje me ligjet e brendshme të gjuhës, larg politikës së ditës.

Si ata që këmbëngulin me rrejtë standardin siç është, ashtu edhe ata që nxitin ose mbështesin një reformim të tij, bashkohen në një pikë thelbësore. Të dy palët:

1. duan standard dhe;
2. nuk duan përmbysje.

Pra mirëkuptimi është i mundshëm, s'ka pengesë në parim.

Pengesat nuk janë të natyrës gjuhësore. Siç nuk ishte e natyrës gjuhësore valakama rreth ndryshimit të vendit të *ë-së* në disa fjalë që u përmendën. Kërkohet thjesht vullnet me braktisë mendësitë krahinore, frymëzimet e vjetra partiake, duke hapur mendjen. Kërkohet më shumë nacionalizëm qytetar. Me nacionalizëm qytetar filozofët e sotëm kuptojnë ambicien dhe sinergjinë me u zhvillue në rrjedhat e qytetërimit bashkëkohor, duke ruajtur vlerat e përbashkëta kombëtare.

Zhurmnaja për “veprimtarinë e fshehtë, të turpshme” të këshillit ndërakademik gjuhësor duket se përnjëmend zbuloi diçka të turpshme, por jo te puna e këshillit ndërakademik. E dëmshme dhe që nuk nderon askënd është ndërhyrja agresive e politikës në gjuhë. Aq më keq, e politikës së djeshme.

Koha thërret për një reformë të mençur gjuhësore. Është ftesë këmbëngulëse për gjuhëtarët, për dijetarët e njerëzit e letrave me mendje të hapur, për krejt shoqërinë/ shoqëritë shqiptare të çliruar e të zhbunkerizuar.

Mund të thuhet se kundërshtarët më fanatikë të çdo përmirësimi në standardin e shqipes janë teknikienë të gjuhës, por jo gjuhëtarë. Ata dinë mirë rregullat drejtshkrimore, siç janë vendosur, dinë rregullat gramatikore (kaq i kërkohet një mësuesi, për shembull), por s'kanë vepra shkencore. Edhe ata që shestuan vendimet e kongresit të Drejtshkrimit 1972 ishin gjuhëtarë pa vepra. Shkencëtarët e njëmendtë si Çabej e Riza u mënjanuan.

Reforma gjuhësore kërkon strategji të qartë. Mendoj se ajo kalon nëpër tri shkallë kryesore:

1. Heqja dhe flakja tej e syzeve të politikës. Problemet e gjuhës duhen parë vetëm gjuhësisht e kombëtarisht;
2. Kryerja e studimeve për pasurimin që mund të bëhen në sistemin gramatikor e në fjalës, përfshi rivlerësimin e paskajores, pa cenuar bazën dialektore të standardit;
3. Në mënyrë palardhëse (paralelisht), hartimi me kritere shkencore i një fjalo-ri pak a shumë të plotë normativ të gjuhës shqipe, bashkëkohor e gjithëpërfshirës; dhe po ashtu hartimi i një gramatike të plotësuar, mbi të njëjtat kritere.

Nuk di a mund të ketë për shqiptarët gjë më të vyer dhe më identitare se gjuha e lashtë shqipe.

Historia dëshmon se për një kohë një komb mund të humbë tokë nga trualli i vet, por toka aty është dhe një ditë me përpjekje mund të merret prapë.

Historia dëshmon se një popull mund të humbë lirinë për një kohë, por për lirinë luftohet dhe ajo mund të fitohet prapë.

Historia dëshmon se në ndodhtë me u bjerrë gjuha kombëtare, me humbë pasuri ose vlera të saj, ato vdesin përfundimisht, nuk ngjallen dhe nuk vijnë kurrë më.

Përse pikërisht gjuhës shqipe, vlerës më të çmuar identitare që kemi ne si komb, përse pikërisht asaj t'i mohohen mundësitë që krijon Liria?

Izer MAKSUTI, Tetovo

Ein kurzer geschichtlicher Überblick der deutschsprachigen Albanologie^{2293*}

Die deutschen Entlehnungen in der albanischen Sprache sind einer der wichtigsten Belege *deutsch-albanischer Kulturbeziehungen* von den Anfängen bis zur Gegenwart. Hier werden nur die wichtigsten historischen Berührungspunkte seit dem Mittelalter kurz erwähnt.

Die ältesten deutsch-albanischen Beziehungen reichen bis ins Althochdeutsche zurück; es gibt sogar germanisches und balkangermanische Elemente im Albanischen, die von Jokl (1929)²²⁹⁴ behandelt wurden, hier aber nicht besprochen werden.

Mit den deutschen Bergleuten aus Sachsen und Franken, die Anfang des 13. Jh. nach Kosova kamen, gelangen bestimmte Lehnwörter aus dem Wortschatz der Bergleute ins Albanische. Diese mittelalterlichen Bergbaukolonien haben auch einen Einfluss auf die Sprache der einheimischen Bevölkerung ausgeübt.

Bis in die heutige Zeit finden sich in der Bergwerksterminologie dieses Gebietes (Kosova) viele Ausdrücke, die auf diese sächsischen Bergleute zurückgehen, z. B.: *ceh/xehe* (Zeche), *cimbër* (Zimber).

Zahlreiche Spuren von Sachsen sind auf dem Gebiet Kosovas zu finden, besonders in Ortsnamen:²²⁹⁵ Siedlungen und Dörfer mit dem Namen *Brgari* (Burgar, Bürger), *Sasa* (die Sachsen); Flurnamen wie *ceovi* (< Zeche), *kvarac* (< Quarz); *Shtomna* (Bach und Quelle Kodra e *Shtomnës*) stammt wahrscheinlich aus dem deutschen Bergbauterminus *Stollen*.²²⁹⁶

Seit dem Mittelalter gibt es auch in Deutschland immer wieder vereinzelte Berichte aus Albanien. Dazu gehört der Bericht der Pilgerfahrt des **Arnold von Harff**²²⁹⁷ im Jahre

²²⁹³ * Der Begriff „Albanologie“ wird hier als Oberbegriff für Wissenschaftsdisziplinen verstanden, die sich die Erforschung des albanischen Volkes, seiner Geschichte, Sprache und Kultur zur Aufgabe machen.

²²⁹⁴ Vgl. Jokl, N. (1929): Balkangermanisches und Germanisches im Albanischen. Festschrift der 57. Versammlung Deutscher Philologen und Schulmänner in Salzburg.

²²⁹⁵ Vgl. Gashi, S. (1995): Albanisch-sächsische Berührungen. In: Dardania 4, Wien, S. 87-127.

²²⁹⁶ Vgl. Gashi, S. (1995), S. 99.

²²⁹⁷ Die jahrhundertlang nur handschriftlich überlieferte Reisebeschreibung wurde von E[berhard] von Groote 1860 zu Köln herausgegeben.

1497. Das Buch enthält u.a. das erste erhaltene albanische Wörterverzeichnis²²⁹⁸ und das zweitälteste Sprachdenkmal des Albanischen.

Die habsburgischen Truppen erschienen 1689 in Kosova.²²⁹⁹ Tausende Albaner sollen sich den Truppen General Enco Piccolominis angeschlossen haben. Allerdings bleiben die kaiserlichen Truppen hier nur einige Monate.

Die Albaner nahmen während des österreichisch-russischen Türkenkrieges 1735-39 am Kampfgeschehen teil. Die Österreicher drangen während dieses Krieges bis tief in das Innere der Balkanhalbinsel vor (Prishtina, Prizren, Shkup, Tetova). Zum Aufstand entschlossen sich nicht nur der Stamm Këlmendi, sondern auch die albanischen Stämme Hoti und Gruda. Wenn ihre Gebiete nicht von den Türken befreit sein sollten, hatte man ihnen versprochen, dass sie, im Falle eines Friedensschlusses, auf kaiserliches Gebiet übersiedeln dürften. Das dauerte jedoch nicht lange und die Kaiserlichen mussten bereits im August 1737 Prishtina aufgeben. Die albanischen Aufständischen mussten sich mit den kaiserlichen Truppen zurückziehen.

Einer der ersten, der sich mit der Sprache der Albaner beschäftigte, war der deutsche Universalgelehrte *Gottfried Wilhelm von Leibniz* (1646-1716). Er stellte eine Verwandtschaft mit dem Lateinischen und Keltischen fest.²³⁰⁰

Einige Jahrzehnte später stellte der Bayerische Generalmajor *Joseph Ritter von Xylander* (1794-1854) in seinem Werk *Die Sprache der Albanesen oder der Schkipetaren* von 1835 fest, daß das Albanische in seiner Basis zu den alteuropäischen Stammessprachen gehört. Armin Hetzer vertritt die These, dass mit Ritter von Xylander die deutschsprachige Albanologie beginne.²³⁰¹

Der Sprachforscher **Franz Bopp** (1791-1867) bewies in seiner Untersuchung *Über das Albanesische in seinen verwandtschaftlichen Beziehungen* (1855), dass das Albanische der indogermanischen Sprachfamilie angehört und es einen Zweig innerhalb der indogermanischen Sprachen darstellt.

An der Erforschung Albaniens dominiert der Anteil der österreichisch-ungarischen Wissenschaft.²³⁰²

Johann Georg von Hahn (1811-1869) hat als österreichischer Konsul in Janina gewirkt, Albanisch gelernt und kannte Albanien aus eigener Anschauung. Durch sein

²²⁹⁸ Vgl. Kastrati, J. (2000): *Historia e Albanologjisë* (1497-1997). Bd. 1. (1497-1853). Tiranë, S. 61ff.

²²⁹⁹ Vgl. Bartl, P. (1995): *Albanien: vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Regensburg, S. 71 ff.

²³⁰⁰ Vgl. Camaj, M. (1966): *Albanische Wortbildung*. Wiesbaden, S. 10 (Geschichte der Forschung).

²³⁰¹ Vgl. Hetzer, A. (1985): Zur Geschichte der deutschsprachigen Albanologie: 150 Jahre seit Erscheinen von Josef Ritter von Xylanders *Handbuch des Albanischen* (1835), *Balkan-Archiv, Neue Folge*, 10 (1985), S. 184 ff.

²³⁰² Siehe dazu mehr: Haas, O. (1977): Österreichs Anteil an der Entwicklung der Balkanlinguistik und Albanologie. In: Ölberg, H., 1977, S. 22-34; Gostentschnigg, K. (1990): Der Anteil der österreichisch-ungarischen Wissenschaft an der Erforschung Albaniens. Graz; Ders. (1996): *Zwischen Wissenschaft und Politik. Die österreichisch-ungarische Albanologie 1867-1918*. Graz.

Hauptwerk *Albanesische Studien* (1854) wurde er zum Begründer der historisch-philologischen Albanien-Forschung.²³⁰³ Für seine Verdienste über die Studien der albanischen Elemente in Griechenland sollten wir hier Jakob Philipp FALLMERAYER²³⁰⁴ nicht vergessen.

Als der eigentliche Begründer der albanischen Sprachforschung gilt **Gustav Meyer** (1850-1900).²³⁰⁵ Er brachte 1891 in Straßburg sein *Etymologisches Wörterbuch der Albanischen Sprache* heraus, das bis 1945 nicht übertroffen wurde.²³⁰⁶

Obwohl Albanisch und Deutsch nie in einem direkten geographischen Kontakt zueinander standen, übte das Deutsche wegen politischer und vor allem wegen sozio-kultureller Bedingungen Ende des 19. Jh. und Anfang des 20. Jh. einen Einfluss auf das Albanische aus.

Für die österreichisch-ungarische Monarchie hatte Albanien am Ausgang der Adria große strategische Bedeutung. Österreich-Ungarn besaß in Albanien wichtige handelspolitische und auf Grund seines Kultusprotektorates²³⁰⁷ nicht zu unterschätzende kulturelle Positionen. Das wichtigste kulturelle Einflussmittel der Monarchie in Albanien war also das katholische Kultusprotektorat. Österreich-Ungarn hatte seit 1896 bedeutende Summen für Klerus, Kirchen, Schulen und Wohlfahrtsanstalten in Albanien ausgeworfen. In erster Linie wurde dem Schulwesen in Albanien erhöhte Aufmerksamkeit zugeteilt.²³⁰⁸

Das Kultusprotektorat (1912-14) wurde von der Monarchie also über die Katholiken Albaniens ausgeübt. Österreich übte seine Schutzmacht sowohl in den Wilajeten von Skutari (Shkodra) und Janina als auch in den Wilajeten von Kosova und Manastir (Bitola) aus.²³⁰⁹

Vor dem Ersten Weltkrieg fanden weiterhin mehrere Forschungsreisen in Albanien

²³⁰³ Vgl. Bartl, P. (1987): Anmerkungen zu einigen Problemen der Albanischen Geschichte. In: Südosteuropa, Jhrg., 36, 11/12, 2, S. 677.

²³⁰⁴ FALLMERAYER, Jakob Philipp: Das albanesische Element in Griechenland. 1-3. 1: Über Ursprung und Altertum der Albanesen. 1857; 71 S. 2-3: Was man über die Thaten und über die Schicksale des albanischen Volkes von seinem ersten Auftreten in der Geschichte bis zu seiner Unterjochung durch die Türken nach dem Tode Skanderbegs mit Sicherheit wissen kann. 1860. 80 + 110 S. München 1857-1862. (Kgl. Akademie, Abhandlungen hist. Kl. 8, 2 (1857), S. 417-487, 8, 3 (1860), S. 657-736, 9, 1 (1862), S. 3-110).

²³⁰⁵ Vgl. Ölberg, H. (1982): Die Entwicklung eines Paradigmas. Zur Entstehung der Albanologie. In: Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Sonderheft 50. Innsbruck, S. 136 ff.

²³⁰⁶ Vgl. Grimm, G. (1987): Land, Volk und Sprache Albaniens und die deutsche Wirtschaft. In: Südosteuropa, 36/2 (1987), S. 745 ff.

²³⁰⁷ Siehe dazu mehr: Ippen, Th. A. (1902): Das religiöse Protectorat Österreich-Ungarns in der Türkei. In: Die Kultur, Jhrg., 3 (1901/02). Wien 1902, S. 298-310; und Benna, A. H. (1954): Studien zum Kultusprotektorat Österreich-Ungarns in Albanien im Zeitalter des Imperialismus (1888-1918). In: Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs 7. Wien 1954, S. 13-46.

²³⁰⁸ Vgl. Schwanke, R. (1969): Österreich-Ungarn und der albanische Sprachkongress zu Monastir (Bitola) im Jahre 1908. In: Separat nga Gjurmime Albanologjike 1. Prishtinë 1969, S. 58-76.

²³⁰⁹ Vgl. Schwanda, H. P. (1965) Das Protektorat Österreich-Ungars über die Katholiken Albaniens. Unter besonderer Berücksichtigung der Jahre 1912-1914. Wien, S. 18 ff.

statt. Auf Initiative der Akademie der Wissenschaften in Wien wurden mehrere Gebiete in Albanien erforscht.²³¹⁰ Es war eine Art Verflechtung von Wissenschaft und Politik.

Wilhelm zu Wied wurde 1914 als Fürst von Albanien gewählt. Mit der Ankunft des deutschen Prinzen in Albanien erreichte Albanien einen publizistischen Höhepunkt im deutschen Blätterwald.²³¹¹ Seine Herrschaft in Albanien dauerte jedoch nur 200 Tage, ab 7. März 1914 bis 3. September 1914.

Die Österreicher waren im Januar 1916 in Albanien einmarschiert und hatten dessen Territorium etwa bis zur Linie Vjosa - Ohridsee im Süden besetzt.²³¹² Sie beherrschten damit mehr als zwei Drittel des Landes.²³¹³ Während dieser Zeit wurde die wissenschaftliche Erforschung Albaniens vorangebracht - es fanden naturkundliche, archäologische und volkskundliche Expeditionen statt. Zu erwähnen ist hier auch **Franz Baron von Nopcsa**, (1877-1933).²³¹⁴

Im österreichischen Besatzungsgebiet wurde die erste Volkszählung in der albanischen Geschichte veranstaltet. In der Lokalverwaltung beließ man die albanischen Beamten. Es wurde eine albanische Gendarmerie eingerichtet und albanische Schulen²³¹⁵ wurden eröffnet. Zu dieser Zeit folgte auch die Büchereinfuhr nach Albanien aus Österreich-Ungarn (1913 – 17).²³¹⁶

In Nord- und Mittelalbanien dauerte die österreichische Besatzung bis zum September 1918 an. Shkodra wurde am 5. November als letzte albanische Stadt aufgegeben.²³¹⁷

Entlehnungen dieser Zeit sind: *bocman*, *feldkomandaturë*, *feldmarshal*, *feldvebel*, *gatër*, *junker*, *kajzer*, *malihër*, *mauzer*, *parabel*, *shmajzer*, *shporet*, *vakmajstor*.²³¹⁸

²³¹⁰ Vgl. Gostentschnigg, K. (1999): Die Verflechtung von Wissenschaft und Politik am Beispiel der österreichisch-ungarischen Albanologie. In: Südost- Forschungen, 58, S. 231 ff.

²³¹¹ Vgl. Schukalla, K.-J. (1986): Albanien im deutschen Schrifttum. Ein entwicklungsgeschichtlicher Abriß. In: Beitzl, K.: Albanien - Symposion 1984, S. 281 ff.

²³¹² Siehe: Schwanke, H. (1982): Zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Militärverwaltung in Albanien (1916-1918). Wien, Bd. 1-3. VI, 563 S. [Diss.]

²³¹³ Vgl. Bartl, P. (1995), S. 182 ff.

²³¹⁴ Nopcsa, Franz Baron: Beitrag zur Statistik der Morde in Nordalbanien. In: Mitteilungen der kais. königl. Geographischen Gesellschaft in Wien 50, 8 (1907), S. 429-437; Ders.: Das katholische Nordalbanien. Wien: Gerold & Co. 1907; Ders.: **Haus und Hausrat im katholischen Nordalbanien**. Sarajevo 1912. 90 S., Abb. (= Zur Kunde der Balkanhalbinsel. Reisen und Beobachtungen I, 16); Ders.: **Religiöse Anschauungen, Sitten und Gebräuche**. [Unpubliziertes Manuskript in der Nationalbibliothek Wien, Ser. nov. 9393. Geschrieben nach 1917. 242 S.]; Ders.: **Albanien. Bauten, Trachten, und Geräte Nordalbaniens**. Berlin, Leipzig: de Gruyter 1925. 8 + 257 S.; Ders.: **Geographie und Geologie Nordalbaniens**. Budapest 1925; Ders.: Zur Geschichte der okzidentalen Kartographie Nordalbaniens. SA. Golgica Hungarica 3. Budapest 1929.

²³¹⁵ Siehe: Schwanke, R. (1971): Das albanische Schulwesen und Österreich-Ungarn während des 1. Weltkrieges. In: Disertationes Albanicae. In honorem Josephi Valentini et Ernest Koliqi Septuagenariorum. München: Trofenik, S. 62-77.

²³¹⁶ Vgl. Hetzer, A. (1984): Geschichte des Buchhandels in Albanien. Prolegomena zu einer Literatursoziologie. Berlin: Osteuropa-Institut an der FU Berlin. In Kommission bei Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1984, S. 111 ff.

²³¹⁷ Vgl. Bartl, P. (1995), S. 184.

²³¹⁸ Siehe mehr darüber: Maksuti, Izer (2010): Sprachliche Einflüsse des Deutschen auf das Albanische: Deutsche Entlehnungen im albanischen Wortschatz. VDM Verlag Dr. Müller.

Da in den 1920er und 1930er Jahren eine Hochschulausbildung in Albanien überhaupt nicht möglich war, mussten die Albaner zum Studium ins Ausland gehen. Bevorzugte Studienländer waren Italien, Österreich und Frankreich. Hunderte albanische Studenten besuchten aus privaten Mitteln und zum Teil auch mit Stipendien des albanischen Staates ausländische Universitäten.

Wien war das Zentrum und der Anziehungspunkt für gebildete Albaner, besonders in den 1920er und 1930er Jahren. Hier studierten Hunderte Albaner. Sie gründeten einige Vereine, auch ein albanisches Studentenheim²³¹⁹ wurde eingerichtet. Nur die wichtigsten davon möchte ich hier erwähnen: E. Çabej, L. Poradeci, A. Buda u.v.a., die das wissenschaftliche und kulturelle Leben in Albanien und im albanischen Sprachraum (Kosova, Nord- und Westmazedonien, Montenegro) entscheidend geprägt haben.

In Deutschland beginnt mit **Gustav Weigand** (1860-1930), einem Leipziger Sprachwissenschaftler, ein neuer Abschnitt in der Entwicklung der Albanologie²³²⁰.

Im Hinblick auf sein wissenschaftliches Interesse für die albanische Sprache hatte Gustav Weigand auch das „Balkan-Archiv“ begründet.

Er hat auch viele Publikationen über das Albanische und über die Albaner.²³²¹

Einen der vordersten Plätze – wenn nicht den ersten Platz überhaupt in der Albanologie – nimmt **Norbert Jokl** (1877-1942) ein.²³²² Aber vorher sollte man nicht den Slawisten und Sprachwissenschaftler Franz Xaver Ritter von **Miklosich**, (slowenisch Fran(c) **Miklošič**), (1813-1891) vergessen und seine „*Albanische Forschungen*“²³²³ die 3 Bände sind sehr wichtig für die albanische Sprachwissenschaft.

Norbert Jokl²³²⁴ entstammte einer jüdischen Kaufmannsfamilie aus Südmähren. Er wurde am 25.02.1877 in Bisenz (heute: Bzenec, Tschechien) geboren. In Wien studierte er zuerst Rechtswissenschaften (1901 in Jura promovierte), später Sprachwissenschaften: Indogermanistik bei Paul Kretschmer, Romanistik bei W. Meyer-Lübke und Slawistik bei dem berühmten Vatroslav Jagic. Relativ spät kurz vor seiner zweiten Promotion

²³¹⁹ Vgl. Deutsch, E. (1982): Das Albanerkonvikt in Wien. In: ÖOH 24, H. 3, S. 330-351.

²³²⁰ Vgl. Schaller, Helmut (1983): Die Entwicklung der Albanologie in Deutschland. In: Südosteuropa - Mitteilungen 23, H. 3, S. 44 ff.

²³²¹ Weigand, Gustav: **Albanische Grammatik im südgegischen Dialekt**. (Durazzo, Elbasan, Tirana) mit 2 Tafeln. Leipzig 1913. 14 + 189 S; Ders.: **Albanesisch-deutsches und deutsch-albanisches Wörterbuch**. Leipzig 1914, 10 + 179 S; Ders.: **Lahta e Malcis von Gjergj Fishta**. (Einleitung. Text. Übersetzung. Erläuterungen. Glossar). In: *Balkan Archiv I* (1925), S. 173-265; Ders.: **Sind die Albaner Nachkommen der Illyrer oder der Thraker?** Was spricht für Herkunft von den Thrakern? In: *Balkan-Archiv III* (1927), S. 227-251.

²³²² Zwei Hauptwerke von ihm: Jokl, Norbert: **Studien zur albanischen Etymologie und Wortbildung**. Wien: A. Hölder 1911. 142 S; Ders.: **Linguistisch - kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereich des Albanischen**. Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter 1923. 11 + 366 S.

²³²³ Die slavischen Elemente im Albanischen. 1870, Die romanischen Elemente im Albanischen. 1871 und Die Form entlehnter Verba im Albanischen. 1871 (= Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse.) K.K. Hof- u. Staatsdruckerei, Wien 1870-1871

²³²⁴ Siehe mehr über Jokl in: www.albanisches-institut.ch/wp-content/uploads/2012/01/Jokl-und-die-nazis.pdf (07.04.2009)

mit 30 Jahren begann er Albanisch zu lernen. Jokl wurde im Jahr 1913 zum Privatdozenten für „Indogermanische Sprachwissenschaft mit besonderer Berücksichtigung des Albanesischen, Baltischen und Slavischen“ ernannt. 1923 wurde Jokl der Titel eines a.o. Professors verliehen und den Ehrentitel eines Hofrats erhielt er im Jahr 1937. Nach Aussage des ehemaligen Studenten, des Indogermanisten Georg Renatus SOLTA (1915-2005), trotz aller Hilfe von verschiedenen Seiten - es gab auch Rettungsversuche nach Albanien - ereilte Norbert Jokl das Schicksal vieler Juden. Am 7. (oder am 2.) März 1942 wurde er von der Gestapo in seiner Wohnung in Wien verhaftet. In dem Beitrag von Albert Ramaj erfahren wir, dass „Möglicherweise Jokl seine fulminante Bibliothek das Leben gekostet hat“.²³²⁵ Über seinen Tod besteht Unklarheit.

Durch die Neuordnung auf dem Balkan im Zweiten Weltkrieg kam das nördliche Kosova mit den Städten Mitrovica, Vučitrn (Vushtria) und Podujeva unter deutsche Militärverwaltung.²³²⁶

Nach dem Ausfall des italienischen Verbündeten (8. September 1943) wurde Albanien von der deutschen Wehrmacht besetzt. Die Wehrmacht hatte zu wenige Truppen in Albanien. Es wurden dort lediglich zwei deutsche Divisionen stationiert. Im November 1944 verließen die deutschen Truppen Albanien.²³²⁷

Germanismen aus der Nazizeit finden nicht nur im Englischen, Französischen, Italienischen und südslawischen Sprachen Beachtung, sie kommen auch im Albanischen vor wie z.B. *anshlus*, *blickrig*, *eses*, *fyrer*, *gaualajter*, *Gestapo*, *llogor*, *ortokomandë*, *rajh*, *shlem*, *vermaht* usw.

Nach dem Zweiten Weltkrieg gab es auch **eine Fortsetzung der albanologischen Tradition** in Deutschland. An der Universität Leipzig hielt *Maximilian Lambertz*, (1882 in Wien geboren, 1963 bei Leipzig gestorben) Vorlesungen aus dem Bereich der Albanologie, nachdem er vorher bereits mehrere grundlegende Abhandlungen und Hilfsmittel zum Studium der albanischen Sprache und Literatur verfasst hatte.²³²⁸

²³²⁵ Siehe mehr darüber Ramaj, A.: G2W –(Glaube in der 2. Welt), Zürich, 2/2007 35. Jahrgang, S. 24-25, auch online in www.albanisches-institut.ch/wp-content/uploads/2012/01/Jokle-und-die-nazis.pdf (07.04.2009)

²³²⁶ Vgl. Bartl, P. (1995), S. 228 ff.

²³²⁷ Siehe: Kühmel, B. (1981): Deutschland und Albanien 1943-44. Bochum. [Diss.]; und Ders. (1984): Deutschland und Albanien im Zweiten Weltkrieg. In: Balkan Archiv. Neu Folge 9, S. 39-48.

²³²⁸ Max(imilian) Lambertz: **Albanische Mundarten in Italien**. Mit einer Kartenskizze. In: IJB, 2 (1914), S. 1-30; Ders.: **Die Volkspoesie der Albaner, eine einführende Studie**. Sarajevo 1917 (= Zur Kunde der Balkanhalbinsel. Reisen u. Beobachtungen 2. Quellen und Forschungen 6); Ders.: **Albanische Märchen und andere Texte zur albanischen Volkskunde**. Wien: Hölder 1922a. 8 + 256 S. (= Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung 12); Ders.: **Italo-albanische Dialektstudien**. In: Zeitschrift für vgl. Sprachforschung auf dem Gebiet der indogermanischen Sprache 51 (1923), S. 259-290; 52 (1924), S. 43-90; 53 (1925), S. 66-79, 282-307; Ders.: **Albanisches Lesebuch. Mit Einführung in die albanische Sprache. Grammatik und albanische Texte**. 2 Bde. Leipzig: Harrassowitz 1948, 1: 7 + 378 S. (= Sprachführer, 11, 12); Ders.: **Gjergj Fishta und das albanische Heldenepos „Lahuta e Macis“, - Laute des Hochlandes. Eine Einführung in die albanische Sagenwelt**. Leipzig: Harrassowitz 1949. Ders.: **Lehrgang des Albanischen**: I. Albanisch-Deutsches Wörterbuch. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften 1954; 18 + 228 S.; II. Albanische Chrestomathie. Berlin 1955;

Die wissenschaftliche Erforschung Albaniens in der Nachkriegszeit erreichte in Deutschland²³²⁹ eine erstaunliche Vielfalt.

Zu erwähnen ist hier **das Südost-Institut**, als eine außeruniversitäre Wissenschaftseinrichtung für Forschung zu Geschichte und Gegenwart Südosteuropas wo auch Albanologie breitere Berücksichtigung findet. Das Südost-Institut wurde 1930 in München gegründet. Im darauf folgenden Jahr erschienen die **Südostdeutschen Forschungen**, die seit 1940 den heutigen Namen **Südost-Forschungen** tragen. Das bayerische Kabinett beschloss am 12. März 2002, das **Institut für Ostrecht**, das **Osteuropa-Institut** und das Südost-Institut aus München nach **Regensburg** zu verlagern.²³³⁰ Konrad Cleving, Historiker und Albanologe ist stv. Direktor dieses Institutes. Ebenfalls nennenswert ist hier **die Südosteuropa-Gesellschaft (SOG)**, die als wissenschaftliche Mittlerorganisation eine zentrale Einrichtung im Bereich der Südosteuropa-Forschung in Deutschland ist. Sie gehört seit ihrer Gründung **1952** zu den wichtigen Trägern der deutschen Auswärtigen Kulturpolitik.²³³¹

Noch ernennenswert ist auch das **Albanien-Institut**, dass im Jahr 1962, in München durch Georg Stadtmüller gegründet wurde. Das Institut hat sich die Förderung der Albanien-Forschung zur Aufgabe gestellt. Es betreibt eine albanologische Fachbibliothek, die seit 2005 am Institut für osteuropäische Geschichte der Universität Wien untergebracht ist. Das Institut möchte mit seiner Arbeit insbesondere die historische und zeithistorische Albanienforschung vertiefen und beleben.²³³² Von Georg Stadtmüller²³³³ 1964 begründeten „**Albanischen Forschungen**“²³³⁴ als eigene Publikationsreihe des Albanien-Instituts gibt es bisher 23 Bände, zuletzt 2003.

Neben Stadtmüller, der sich über die Herkunft der Albaner (Forschungen zur albanischen Frühgeschichte. 2. Auflage Wiesbaden 1966)²³³⁵ habilitierte, waren in den 1960er Jahren mit dem Slavisten **Alois Schmaus**, den Osmanisten **Franz Babinger** und

III. Grammatik der albanischen Sprache. Halle (Saale) 1959.

Ders. (Hg.): **Albanien erzählt. Ein Einblick in die albanische Literatur**. Berlin: Volk und Wissen 1956. 191 S. (= Literatur der Volksdemokratien 7); Ders.: **Gjergj Fishta: Lahuta e Malcis (Die Laute des Hochlandes)**. Übersetzt und herausgegeben von M. Lambert. München 1958; Ders.: **Die Volksepik der Albaner**. Halle (Saale): Niemeyer 1958. 184 S.

²³²⁹ Vgl. Tönnies, B. (1980): Albanienkunde in Deutschland. In: Südosteuropa - Mitteilungen 3 (1980), S. 55-68; und in: Südosteuropa - Mitteilungen 4 (1980), S. 87-90.

²³³⁰ Siehe mehr in: <http://www.suedost-institut.de>

²³³¹ Siehe mehr in: <http://www.suedosteuropa-gesellschaft.com> (01.02.2009)

²³³² Siehe mehr in: <http://www.albanien-institut.com/index.html> (04.02.2009)

²³³³ Altheidnischer Volksglaube und Christianisierung in Albanien. In: *Orientalia Christiana Periodica* 20. Roma 1954, S. 211-246.

Ders.: Die Islamisierung bei den Albanern. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* NF, 3 (1955), S. 404-429.

Ders.: Das albanische Nationalkonzil vom Jahre 1703. In: *Orientalia Christiana Periodica* 22 (1956), S. 68-91.

²³³⁴ Siehe in: http://www.albanien-institut.com/albanien/albanische_forschungen.htm (04.02.2009)

²³³⁵ *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*. 2., erweit. Aufl., Wiesbaden: Harrassowitz 1966. 221 S. (= Albanische Forschungen 2).

Hans-Joachim Kissling sowie dem Geographen **Herbert Louis** (Albanien. Eine Landeskunde vornehmlich auf Grund eigener Reisen. Stuttgart 1927) weitere engagierte Albanien-Forscher in München vertreten. Als Nachfolger von Stadtmüller gilt **Peter Bartl**, Historiker, langjähriger Professor an der Universität München.²³³⁶ Als Bartl 2004 an der Universität München emeritiert wurde, war das weitere Schicksal seines wissenschaftlichen Lebenswerkes, des Albanien-Instituts und seiner Bibliothek, zunächst ungewiss. Schließlich entschieden sich die Vereinsmitglieder am 28. Februar 2005, die Bestände des Instituts als Dauerleihgabe der Universität Wien zu übertragen. Peter Bartl bleibt dem Institut durch seine weitere Mitgliedschaft und die Herausgabe der „Albanischen Forschungen“ eng verbunden. Der neue Institutsvorstand wird von **Konrad Clewing** vom Südost-Institut Regensburg und von **Oliver Jens Schmitt** von der Universität Wien gebildet.

An der Münchener Universität wurde ein Lehrstuhl für Albanologie errichtet. Der Lehrstuhl wurde von **Martin Camaj** (1925-1992) gegründet und bis 1992 von ihm geleitet. Nach M. Camaj Leiter des Lehrstuhls für Albanologie war **Wilfried Fiedler**.²³³⁷ Das **Fach Albanologie an der Ludwig-Maximilians-Universität München** existiert heute (seit 1. April 2001) im engen Verbund mit der Indogermanistik und der Allgemeinen Sprachwissenschaft und wird von Bardhyl Demiraj geleitet.²³³⁸ Das ist die einzige albanologische Professur im deutschsprachigen Raum und auch die einzige in Westeuropa außerhalb von Italien.

In Deutschland nicht nur in München haben wir Albanologen, sondern auch in anderen Orten Deutschlands. Ich nenne hier nur einige davon: Armin **HETZER**²³³⁹,

²³³⁶ Bartl, Peter: Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878-1912). Wiesbaden: Harrassowitz 1968. 207 S. [Phil. Diss.] (= Albanische Forschungen 8); Ders.: Albanien: vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Regensburg: Pustet 1995. 305 S.

²³³⁷ Untersuchungen zur Pluralbildung im Albanischen. Berlin 1961 [Diss]; FIEDLER, Wilfried/KLOSI, Ardian: Wörterbuch Deutsch-Albanisch. Leipzig, Berlin, München, Wien, Zürich, New York: Langenscheidt 1997. 831 S.

²³³⁸ Vgl. Demiraj, Bardhyl (2002): Një vatrë albanologjike në përvjetorin e saj. In: Seminari ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare. Seminari XX, Prishtinë, gusht 2001. Prishtinë: Universiteti i Prishtinës 2002, S. 131-134. Link des Instituts für Vergleichende und Indogermanische Sprachwissenschaft sowie Albanologie: <http://www.sprachwiss.uni-muenchen.de/idgalb/albanologie.htm>, 12.12.2002. <http://www.albanologie.uni-muenchen.de/index.html>

²³³⁹ HETZER, Armin: Lehrbuch der vereinheitlichten albanischen Sprache. Hamburg 1978. 382 S; Ders.: Aspekte der Subjektivität in der albanischen Kulturpolitik (1965-1975). Bremen: Übersee-Museum 16, 1979. 163 S. (Veröffentlichungen aus dem Übersee-Museum, Reihe D, Bd. 5); Ders.: Wie ist Arnold von Harffs Wörterverzeichnis (1496) zu lesen? Ein Beispiel für das Ineinandergreifen von albanischer und deutscher Sprachgeschichtsforschung. In: BA. NF, 6 (1981), S. 229-262; Ders.: Zum Problem der aromunischen Entlehnungen aus dem Albanischen. In: BA. NF, 7 (1982), S. 109-142; Ders.: Der Wortschatz und die Orthographie der „Erveheja“, von Muhamet Këçyku-Çami. In: BA. NF, 8 (1983), S. 197-290; Ders.: Die „Erveheja“ von Muhamet Këçyku-Çami. Eine Untersuchung zur albanischen Literatur in arabischer Schrift und deren Bedeutung im Rahmen der Nationalbewegung des 19. Jahrhunderts. In: SOF, 43 (1984), S. 181-239; Ders.: Geschichte des Buchhandels in Albanien. Prolegomena zu einer Literatursoziologie. Berlin: Osteuropa-Institut an der FU Berlin. In Kommission bei Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1984. 212 S. (= Balkanologische Untersuchungen 10); Ders.: *Shqipëria* und *Shqënia* in Fishtas „Laute des Hochlandes“, In: ZfB, 36 (2000) 2, S. 134-142; HETZER, Armin/VIOREL, S. Roman: Albanien. Ein bibliographischer Forschungsbericht.

Lazar **DODIĆ**²³⁴⁰, der Lektor für Albanisch an der Ruhr-Universität Bochum vom 1966 bis zur seiner Pensionierung war und Oda **BUCHHOLZ**²³⁴¹. Buchholz ist nicht nur für die albanische Grammatik und Wörterbuch Albanisch-Deutsch und Deutsch-Albanisch bekannt, sondern auch für die linguistische (albanische) Studien und auch für die Übersetzungen bekannt ist.

Gottfried **SCHRAMM**,²³⁴² Philologe, Langjähriger Professor an der Universität Freiburg im Breisgau; **Peter Schubert**,²³⁴³ der Indogermanist und spätere Professor für Sprachwissenschaft an der Universität Bonn, **Johann Knobloch**, Harald **HAARMANN**,²³⁴⁴ Hans-Jürgen **SASSE**,²³⁴⁵ **Walter BREU**,²³⁴⁶ Robert **ELSIE**, Verfasser etlicher Bücher und Artikel aus dem Bereich der Albanologie,²³⁴⁷ Michael **SCHMIDT-NEKE**,²³⁴⁸ und Gerd-Dieter **NEHRIN**,²³⁴⁹ Hans Joachim – **LANKSCH**, Philologe, Übersetzer, Student von Camaj und Erwin **LEWIN** in Berlin und auch Hoachim **RÖHM**, Übersetzer, Stuttgart.

Am 11. Juli 2008 nahm in den Räumen der Humboldt-Universität zu Berlin das INA - *International Network of Albanology* - offiziell die Arbeit auf. Das Ziel von INA, die synergischen Effekte der weltweit vernetzten Albanologie zu fördern. INA wird von den führenden Albanologen in Albanien, Kosovo und Italien durch ihre aktive Mitarbeit in den INA-Gremien unterstützt.²³⁵⁰

München, New York u.a.: Saur 1983. 653 S; HETZER, Armin/FINGER, Zuzana: Lehrbuch der vereinheitlichten albanischen Schriftsprache. Hamburg: Buske 1993. 330 S.

²³⁴⁰ Lazar **Dodić**, Das Albanische Lektorat an der Ruhr-Universität Bochum, in: Akten des internationalen albanologischen Kolloquiums zum Gedächtnis an Norbert Jokl in Innsbruck, 1972. Hrsg. von Hermann M. **Ölberg**, S. 100-106.; L. **Dodić** befasste sich vor allem mit Norbert Jokl, und M. Šufflay und seinem Beitrag für die Albanologie. Er befasste sich auch mit dem Werk des albanischen Dichters Gj. Fishta und seinem Verhältnis zu den kroatischen Literaten. Sie auch: Dodić L, Gjergj Fishta - život i rad (1871-1940), Maruliž, 8 (1975), Nr. 4, 275-285. Lazar Dodić, Der Beitrag Milan Šufflays zur albanischen Geschichtsforschung, in: Studia Albanica Monacensia, (in Memoriam Georg Castriotae Scanderbeg). München, 1969, 47-67.

²³⁴¹ Buchholz hat die Dissertation über das Thema geschrieben: *Zur Verdoppelung der Objekte im Albanischen*. Mehr über Buchholz's Bibliographie sie die Deutsche Nationalbibliothek (<https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&query=Oda+Buchholz>)

²³⁴² Bekannt ist sein Buch: **Anfänge des albanischen Christentums**: die frühe Bekehrung der Bessen und ihre langen Folgen. 1. Aufl. Freiburg im Breisgau: Rombach 1994. 270 S. (Rombach Wissenschaft: Reihe Historiae 4).

²³⁴³ Albanische Identität und europäische Integration. – Südosteuropa – Mitteilungen, 05-06/2002, 25-33.

²³⁴⁴ Der lateinische Lehnwortschatz im Albanischen. Hamburg: Helmut Buske 1972. 174 S. (= Hamburger philologische Studien 19)

²³⁴⁵ Arvanitika. Die albanischen Sprachreste in Griechenland. Teil 1, Wiesbaden: Harrassowitz 1991.

²³⁴⁶ **Aspekte der Albanologie**: Akten des Kongresses 'Stand und Aufgaben der Albanologie Heute'; 3. - 5. Oktober 1988, Universität zu Köln [hrsg. von Walter Breu]. Wiesbaden: Harrassowitz, 1991. IX, 229 S. (= Balkanologische Veröffentlichungen 18)

²³⁴⁷ Homepage: www.elsie.de Website: www.albanianliterature.com

²³⁴⁸ Der Kanon der albanischen Berge. Hintergrund der nordalbanischen Lebensweise. In: *Albanische Hefte* 2, Bochum 1995. ALBANISCHE HEFTE. Zeitschrift für Berichte, Analysen, Meinungen aus & über Albanien. Vorstand der Deutsch-Albanischen Freundschaftsgesellschaft e.V. hrsg. München 1972 ff.

²³⁴⁹ <http://www.slawistik.hu-berlin.de/member/dnehring>

²³⁵⁰ <http://www.albanology.com>

Im Folgenden muss ich die wichtigsten Albanologen in Österreich kurz erwähnen: Außer den Klassikern wie Jokl und Lambertz sollte man hier den Namen Georg (Gjergj) **PEKMEZI**²³⁵¹ nicht vergessen.

Es folgen der Lektor²³⁵² für Albanisch an der Universität Wien (1952-1967), Karl **TREIMER**²³⁵³, der Student von Jokl Georg Renatus **SOLTA** (1915-2005), Indogermanist, Wien; Robert **Schwanke**, (1918-2002); Skënder **Gashi**, Lektor für Albanisch an der Universität Wien (1981-2002) und Herausgeber der Zeitschrift **DARDANIA** in Wien, von 2003-2010 war für Albanisch die Lektorin Ina **Arap**i in Wien.; H. **Eichner**, Professor an der Universität Wien, Indogermanist; Stefan **Schumacher** und Joachim **Matzinger**,²³⁵⁴ Wien; Max Demeter **PEYFUSS**²³⁵⁵, Oliver Jens **Schmitt**, Institut für Osteuropäische Geschichte, Universität Wien.²³⁵⁶

Ebenfalls ernennenswert sind diese Albanienforscher in Graz:²³⁵⁷ angefangen mit Hugo **Schuchardt**²³⁵⁸, Fritz Lochner von **Hüttenbach**, Josef **Matl**, Krist **Maloki**²³⁵⁹ (bekannter Literaturkritiker und auch Lektor zwischen den Weltkriegen für Albanisch an der Universität Graz), Karl **Kaser**, Robert **Pichler**, Kurt **Gostentschnigg** und Otto **Haas**, in Salzburg und Hermann **Ölberg**²³⁶⁰ in Innsbruck. Zwei unermüdliche Forscher in der Schweiz darf ich hier nicht vergessen: Elvira **Glaser**²³⁶¹, Zürich, Basil **Schader**,

²³⁵¹ PEKMEZI, Georg: Vorläufiger Bericht über das Studium des albanischen Dialekts von Elbasan. In: AKKAWW, phil. hist. Kl. 38 (1901), S. 39-64; Ders. und NACHTIGAL, Rajko: Grammatik der albanesischen Sprache. Laut- und Formenlehre. Wien: Dija 1908. 294 S, Der.: & MOSSI, Hil/MANEK, Fr.: Sprachführer zur schnellen Erkennung der albanischen Sprache. Wien 1913. 100 S.

²³⁵² Als erster Lektor für Albanisch an der Universität Wien war Nikolaus Rotta (1944/45 – 1957); (Kolë Rrota, 1880, Shkodër – 1965, Wien).

²³⁵³ TREIMER, Karl: Albanisch und Rumänisch. In: ZfRPH, 38 (1914), S. 385-411; Ders.: Beiträge zur albanesischen Sprachgeschichte. In: Mitteilungen des Rumänischen Instituts der Universität Wien 1 (1914), S. 336-379; Ders.: Zur Rückerschließung der illyr. Götterwelt und ihre Bedeutung für die südslavische Philologie. In: Arhiv za arbanašku starinu, jezik i etnologiju 1. Beograd 1923, S. 27-34; Ders.: Tabu im Albanischen. In: Lingua, 4 (1954), S. 42-62. Ders.: Von Meer zu Meer. Albanische Volksmärchen. Tirana. Akademia e Shkencave 1976. 195 S.

²³⁵⁴ Monica Genesin und Joachim Matzinger (Hrsg.): Albanologische und balkanologische Studien. Festschrift für Wilfried Fiedler. (= Philologia. 73). Hamburg 2005.

²³⁵⁵ Die Druckerei von Moschopolis 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverherung im Erzbistum Achrida. Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas 13. Wien & Cologne: Böhlau Verlag 1989. 256 S. Reprint 1996.

²³⁵⁶ **Das venezianische Albanien (1392-1479)**. München: R. Oldenbourg. 2001. 701 S. (= Südosteuropäische Arbeiten 110) <http://www.albanien-institut.com/index.html> (04.02.2009)

²³⁵⁷ (CSBSC) Center for the Study of Balkan Societies and Cultures at the Department for Southeast European History, University of Graz / AUSTRIA, <http://www.gewi.kfunigraz.ac.at/csbcs>

²³⁵⁸ Albanisches und Romanisches. Zu Miklosich's albanischen Forschungen. In: Zeitschrift für vgl. Sprachforschung 20 (1872), S. 241-302.

²³⁵⁹ Mehr darüber. Krist Maloki: *Refleksione – Kritikë (letrare), analiza dhe mendime*. Albert Ramaj (Hg.). Prishtina 2005.

²³⁶⁰ Griechisch – albanische Sprachbeziehungen. In: Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Serta Philologica aenipontana II; Ders.: Einige Überlegungen zur Autochtonie der Albaner auf der Balkanhalbinsel. In: AKTEN 1977, S. 625-629.

²³⁶¹ Elvira Glaser, (gem mit W. Brau) *Zur sprachlichen Situation in einer italo-albanischen Gemeinde*. In: Münchner Zeitschrift für Balkankunde 2 (1979). S. 19-50. 1982; Elvira Glaser (gem. mit W. Breu). Stimmen der Vergangenheit. Die ältesten albanischen Tonaufzeichnungen vom 1907, 1914 und 1918 aus Wiener und Berliner Archiven. In: Bardhyl Demiraj (Hg.). Wir sind die Deinen. Studien zur albanischen Sprache, Literatur und Kulturgeschichte, dem

Zürich,²³⁶² Hans-Peter **von Aarburg**²³⁶³, Wallis und Albert **Ramaj**.²³⁶⁴

Die kulturellen Kontakte zwischen den albanischsprachigen Ländern und den deutschsprachigen Ländern werden vor allem auf zwei Gebieten sichtbar:

- a) im Bildungswesen aufgrund der Ausbildung junger Albaner an Lehranstalten, Universitäten und Hochschulen in den deutschsprachigen Ländern.
- b) durch Übersetzungen deutschsprachiger schöner und wissenschaftlicher Literatur.

In den letzten dreißig Jahren sind albanische Gastarbeiter, Asylwerber und Migranten in den deutschsprachigen Ländern auch keine Seltenheit.

Einen unmittelbaren Kontakt zwischen Sprechern des Albanischen und Sprechern des Deutschen gab es historisch gesehen nie für eine so lange Zeit und in solchem Ausmaß wie in den letzten dreißig Jahren.

Aus dem Grund ist die Zahl der deutschsprechenden Albaner groß. Das Deutsche ist neben dem Italienischen und vor dem Griechischen zur wichtigsten Zweitsprache der Albaner geworden. Vor allem in den albanischsprachigen Gebieten Ex-Jugoslawiens, aber auch in den südslawischen Sprachen, stellt das Deutsche die zweitwichtigste Sprache dar.

Bibliographie (Auswahl)

1. AKTEN, Akten des internationalen albanologischen Kolloquiums zum
2. Gedächtnis an Norbert Jokl in Innsbruck, 1972. Hrsg. von Hermann M. **Ölberg**,
3. Innsbruck 1977. 784 S. (= Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Sonderheft 41)
4. **Çabej**, Eqrem: Das albanologische Werk Norbert Jokls. In: Akten des Internationalen Albanologischen Kolloquiums. Innsbruck 1977;
5. **Gostentschnigg**, Kurt (1990): Der Anteil der österreichisch-ungarischen Wissenschaft an der Erforschung Albaniens. Graz
6. **Haas**, Otto: Österreichs Anteil an der Entwicklung der Balkanlinguistik und Albanologie. In: AKTEN (1977), S. 22-34.

Gedenken an Martin Camaj (1925-1992), Deutschland, S- 199-230, 2010, siehe auch: <http://www.linguistik.uzh.ch/aboutus/personen/leitungsausschuss/glaser.html>

²³⁶² <http://www.phzh.ch/personen/basil.schader>

²³⁶³ Von Aarburg beschäftigt sich mit der albanischen Migrationsgeschichte der Albanischsprechende in der Schweiz, Siehe auch: KOSOVA-Schweiz. Die albanische Arbeits- und Asymigration zwischen Kosovo und der Schweiz (1964-2000). 2008. Freiburger Sozialanthropologische Studien 18. Münster/Zürich, LIT-Verlag und Albanisches Institut St. Gallen (zusammen mit Sarah Gretler), siehe auch: <http://iss.hevs.ch/wallis/hans-peter-aarburg.html>

²³⁶⁴ www.albanisches-institut.ch

7. **Hetzer**, Armin (1985): Zur Geschichte der deutschsprachigen Albanologie: 150 Jahre seit Erscheinen von Josef Ritter von Xylanders Handbuch des Albanischen (1835), *Balkan-Archiv, Neue Folge*, 10 (1985), S. 184 ff.
8. **Kotrri**, Petrit: Norbert Jokl und seine Studien zur albanischen Sprache. Innsbruck 1996;
9. **Krahe**, Hans: Norbert Jokl. In: *Indogermanisches Jahrbuch*, 28/1949;
10. **Maksuti**, Izer (2010): Sprachliche Einflüsse des Deutschen auf das Albanische: Deutsche Entlehnungen im albanischen Wortschatz. VDM Verlag Dr. Müller.
11. **Schaller**, Helmut (1983): Die Entwicklung der Albanologie in Deutschland. In: *Südosteuropa - Mitteilungen* 23, H. 3, S. 44 ff.
12. **Tönnies**, B. (1980): Albanienkunde in Deutschland. In: *Südosteuropa - Mitteilungen* 3 (1980), S. 55-68; und in: *Südosteuropa - Mitteilungen* 4 (1980), S. 87-90.
13. **Tagliavini**, Carlo: Nachruf auf Norbert Jokl. In: *Indogermanisches Jahrbuch*, 28/1949;
14. **Yvon**, Mechthild: Das Schicksal des Albanologen Norbert Jokl und seiner Bibliothek. Wien 2004;
15. **Zwanziger**, Roland: Norbert Jokl Albanologe und Bibliothekar. Zur 40. Wiederkehr seines Todestages; in: *Biblos*, 30/1981.

Hans-Joachim LANKSCH, München

Martin Camaj interpretieren

Martin Camaj wurde am 21. Juli 1925 in Temal geboren, einem Dorf im gebirgigen Hinterland von Shkodra, in „einer wilden Gegend, ‘von keinem Pferd je betreten’, so steil und schroff ist sie“, wie er selbst es im Vorwort des Buches „Palimpsest“ beschrieb. Dort sog der kleine Camaj den ganzen Reichtum oraler Traditionen in sich auf, die später den Grundstein seines literarischen Schaffens bilden sollten.

Bereits früh bemerkte der Ortsgeistliche, ein Pater Pepa, die außerordentliche Begabung des aufgeweckten Jungen und vermittelte ein Stipendium zum Besuch des italienischen Jesuiten-Gymnasiums „Collegium Xaverianum“ in Shkodra.

Dort erfuhr Martin Camaj eine klassische Bildung, die eine weitere Säule seiner Literatur wurde.

Nach dem Schulbesuch begann Martin Camaj, als Lehrer für die Dörfer seiner Heimatregion zu arbeiten. In den Bürgerkriegswirren nach dem Zweiten Weltkrieg ging er in den Bergen in den Untergrund und beteiligte sich 1945 und 1946 in Koplik und Postribë kurze Zeit am bewaffneten Widerstand gegen die kommunistische Gewaltherrschaft, vor der er schließlich nach Montenegro floh. Von 1949 bis 1955 studierte er in Belgrad Romanistik, Slawistik, Albanologie, Balkanologie und allgemeine Linguistik. Der Student Camaj schrieb und veröffentlichte zwei bukolisch-idyllisch gehaltene Gedichtbände. Später distanzierte er sich von diesen Erstlingswerken und nannte sie „Bastarde“.

Als sich die politische Situation in Jugoslawien verschärfte, konnte er 1956 mit Hilfe seiner ehemaligen italienischen Lehrer nach Rom gehen, wo er wiederum Literatur- und Sprachwissenschaften studierte und 1960 die bereits in Belgrad begonnene Dissertation über Buzuku abschloß. In Rom schrieb Camaj auch seinen ersten, kunstvoll mit Gedichten durchsetzten Roman, „Djella“ (1958), und wirkte als Chefredakteur der vom albanischen Schriftsteller Prof. Ernest Koliqi (1903-1975) geleiteten Literaturzeitschrift „Shëjzat“ („Die Plejaden“). Hierbei lernte er Strömungen und Autoren der zeitgenössischen europäischen Literaturen kennen, wobei besonders T.S. Eliot, Czesław Miłosz und die italienischen „Hermetiker“ Salvatore Quasimodo, Eugenio Montale und Giuseppe Ungaretti zu nennen sind. Die Kenntnis der europäischen literarischen Moderne war

ein dritter Grundstock, der zur Ausbildung von Camajs literarischer Physiognomie beitrug. Gleichzeitig entwickelten sich starke Bindungen zur Welt der italoalbanischen Arbëreshë, die ihm Motive für zahlreiche Gedichte lieferte. In Rom vollzog Martin Camaj in der Lyrik den wichtigen Übergang zum freien Vers.

1961 übersiedelte er nach München, wo er an der Universität als Lektor, Privatdozent und von 1971 bis 1990 als Professor für albanische Sprache und Literatur arbeitete. In München und dann in Lenggries verfaßte Camaj den Hauptteil seines literarischen Werkes – die Gedichtbände „Njeriu më vete e me tjerë“ (1978), „Dranja“ (1981), „Poezi 1953-1967“ (1981), „Palimpsest“ (1991), die Romane und Novellen „Rrathë“ (1978), „Shkundullima“ (1981), „Karpa“ (1987). Posthum wurde 1994 in Prishtina eine überarbeitete Fassung der „Djella“ verlegt. Gedichtbände von Martin Camaj liegen in italienischer, englischer und deutscher Übersetzung vor.

Die Lyrik Martin Camajs, der von sich sagte, seine Prägung durch das Leben in den albanischen Bergen sei unverbrüchlich, ist geprägt von lakonisch-elliptischen Strukturen der oralen Traditionen seiner dukagjinischen Heimat und ist zugleich durch und durch moderne Literatur. Auf dem Substrat archaischer Strukturen schuf Camaj ein literarisches Werk, vor allem in der Lyrik, das die Irritationen, Beklemmungen, Vereinigungen und Verzweiflungen des Menschen in verschiedensten Ambienten widerspiegelt, von den Gebirgen und Hochebenen der nordalbanischen Alpen bis zu urbanen Milieus in Europa und Amerika.

Martin Camaj ist am 12. März 1992 in München gestorben.

Martin Camaj war ein eher introvertierter, sehr sensibler und etwas scheuer Mensch. Ängste verarbeitete er in seiner Literatur. Eine Angst jedoch verbalisierte er direkt: seine Angst vor den Interpretationen seiner Gedichte.

WER BRACHTE DEN ZAUBER IN DIE STADT

*Am Fuß des Standbildes
auf dem großen Platz in der Millionenstadt
frühmorgens schwarze Kunst – eine Puppe
mit einem roten Faden um den Hals.
„Ein grauenvolles Zeichen für diese Stadt!“
sagte der Straßenfeger
aus den anatolischen Ebenen.
„Ein grauenvolles Zeichen für diese Stadt!“*

In diesem Gedicht hatte ein Interpret in Prishtina, Dr. Anton Nikë Berisha, die „Bedeutung“ des roten Fadens zu entdecken geglaubt und geschrieben, der rote Faden

bedeute „Kommunismus“. Camaj erregte sich sehr darüber und sagte lakonisch – wie er es immer tat, wenn ihm etwas wichtig war – „Der rote Faden ist: ein roter Faden“. Ihn störte das platte Gleichsetzen von Elementen seiner Texte mit Phänomenen äußerer Realität. Insbesondere ertrug er keine Interpretationen seiner Lyrik mit Kategorien der Politik. Er nannte sie „Spekulationen“. Camaj hat sich im Leben und in der Lyrik aus der Tagespolitik herausgehalten. Er hat von sich gesagt, „Ich bin kein Mensch der Politik. Ich bin ein politischer Mensch“. Man muß aus seinen Gedichten keine politischen Konnotationen herauslesen. Wenn er sich in einem Gedicht politisch äußern wollte, tat er dies direkt.

FEUER AUF DER BERGKETTE

*Feuer auf der Bergkette in Träumen
blutschweißverschmiert.
Ein Kampf und eine Revolution
Wiege und Liege einer Generation*

*die sich fürchtet
das Fenster zu öffnen
gestern wie heute aus Angst
den Geist auszuhauchen verwundet nackt
noch ehe die Bleisalven
gegen Felsen knattern.*

Bei der Übersetzung des Bandes *Njeriu më vete e me tjerë* (deutscher Titel: „Weißgefiedert wie eine Rabe“) wollte ich dieses Gedicht auslassen, weil es sich so sehr von den anderen Texten dieses Bandes abhob und mir im Vergleich zu ihnen plakativ vorkam. Camaj sagte, „Es ist plakativ. Aber – hier geht’s nicht anders“.

Ebenso direkt sind der zu Lebzeiten unveröffentlichte Text *Isolation* und das Gedicht *Foltern* aus der Sammlung *Nema* („Nemesis“):

FOLTERN

*Im Sommer, tut jemandem der Kopf
weh auf der Veranda,
so schneidet er eine rote Melone
und hört Nachrichten im Äther
schlimmer und schlimmer*

*es werden Menschen mit Stricken gebunden
und gebraten am Speiß
in Feuer und Eis*

*es werden Märchen geschrieben
mit Blut das dort quoll
wo der Same quillt
für die neue Generation*

*ein Gewand aus Leinen
trocknet nie denn es ist
Fleisch an Metzgerhaken.
Wenn du solche Menschen kennst
die auch ihre Zunge verloren haben,
meinst du du hättest Kiefernblut
in den Adern.*

Hier ist nichts politisch zu deuten, der Text ist politisch, ganz unverhüllt und direkt.

Man tut gut daran, nichts in die Texte Martin Camajs hineinzulesen, sondern – bestenfalls – etwas aus ihnen herauszulesen. So ärgerte sich Camaj sehr über Interpretationen seines Romans *Rrathë* („Kreise“), bei denen in den Namen der Hauptfigur, *Agoni*, hineingeheimnisst wurde, damit sei der griechische *agon* gemeint, das agonale Prinzip, während wieder andere glaubten, mit *Agóni* sei „agoní“ gemeint, eine „Agonie“.

Man darf sich den Texten Martin Camajs unbefangen nähern. Es ist gut, sich dabei der Äußerung Martin Camajs zu erinnern: „Ich habe viel von den Meistern der Kunst und von der Komposition der Gemälde gelernt.“ Viele seine Texte gleichen Gemälden. Man könnte sie malen.

DIE BIENE IM NORDEN

*Der Tag zog herauf und durch den Dunst
flimmetren Formen grazil wie Grannen
vor dem Tor des Nordens.*

*Düstere Augen nach einer Nacht
ohne Schlaf
blickten über den Ister und sahen*

*wie im Süden
Bienen vor dem Korb goldgeflügelt
um aufzufliegen*

strahlenwärts vor dunklen Nächten.

Diesen Text habe ich in dem Band *Weißgefiedert wie ein Rabe* wahllos und blind aufgeschlagen. Wenn man ihn malen würde – er ergäbe ein leicht surrealistisches, wunderbares Bild!

Martin Camaj dachte in Bildern. Hierin war er der oral tradierten Literatur seiner Heimat Albanien verhaftet, den bildreichen Liedern, Sprichwörtern, Rätseln, Balladen, Legenden und Märchen. Er hat diese Formen der „Volksdichtung“ in seiner Kindheit und Jugend – wie er selbst sagte – „wie ein Schwamm aufgesogen“.

Der Stellenwert bildhaften Denkens wird vielleicht deutlich an folgender Anekdote: Martin Camaj berichtete mir einmal, wie er einem deutschen Kollegen an der Uni von einem albanischen Volkslied erzählt hatte, in dem ein junges, schönes Mädchen mit einem Krug zum Brunnen geht, um Wasser zu holen. Zum Brunnen kommt ein junger, schöner Mann. Das Mädchen kehrt ohne Wasser zur Mutter heim, weil der Krug in der Mitte zerbrochen ist. Camaj war fassungslos, daß er dem deutschen Kollegen erklären mußte, was das Bild vom entzweigebrochenen Krug zu bedeuten hat. Ganz im Gegensatz zu seiner sonstigen sehr dezenten Ausdrucksweise sagte er: „Dieser Idiot!“

Camaj dachte in Bildern und empfand in Klängen. In Klängen, die er dann in den Bildern seiner zeichenhaften Gedichte malte. Sein Lieblingswort war *tingull* („Klang“). Er war geradezu verliebt in das Wort und den Klang des Wortes *tingull*. Dieses Wort war ihm klingende Verkörperung dessen, was es beinhaltet. Die Sprache, das dichterische Wort, war ihm Mittel, die Zeichen, aus denen sich die Bilder seiner Welt zusammensetzen, Klang werden zu lassen, ihnen eine Stimme zu verleihen. Dies ist ein weiteres Schlüsselwort Camajscher Lyrik: Stimme. Im Gedicht „Synkope“ erklingt „*Die Stimme im Wort / auf der Klinge des Messers / Lettern hauchdünn / Ameisen aufgereiht / auf einen Faden / Leben um Leben /*“.

Vom Wort *zâ*, Stimme, schreibt Camaj in seinem Vorwort zu der Gedichtsammlung *Palimpsest*: „Für die Welt, aus der ich stamme, war Stimme alles; es war gleichbedeutend mit Ewigkeit, mit Gedächtnis, mit Lied“ und er spricht dort weiter über „die unvollkommene Übereinstimmung der Stimme mit dem Zeichen oder mit den Lettern eines alten Buches, die in Wirklichkeit eine vor vielen Jahrhunderten verloschene Stimme weiterleben lassen.“

Welche Bedeutung der *Klang* für Camaj hatte, mag folgendes veranschaulichen: Die Begriffe *lesh* und *li*, „Wolle“ und „Leinen“, waren für Camaj Zeichen zweier kultureller Welten, der Berghirtenkultur, in der man Wolle trug, und der Welt der Ebene,

des Tals, der urbanen Welt, in der man Leinen trug. Als junger Mensch hatte er erfahren, wie unterschiedlich sich die Materialien auf der Haut anfühlen, und noch als Erwachsener sprach er mir von der unterschiedlichen Empfindung, mit der sich diese beiden Welten auf der Haut manifestieren. Beide Begriffe hatten für ihn also eine reiche, nicht austauschbare, sogar taktil erfahrbare Semantik. Dennoch hat er für den Text *Krymbi i mëndafshit*, „Die Seidenraupe“, eine von mir so gewollte falsche Übersetzung akzeptiert. Im Original heißt es:

Eshtna ndër eshtna ndër shtresa petkash të leshta

und auf Deutsch:

Gebeine zwischen Gebeinen zwischen Leinen geschichtet

[Im wörtlichen Sinn korrekt übersetzt müßte es statt „Leinen“ heißen: *wollene Gewänder*]

Hier hatte ich die Semantik bewußt dem Klang geopfert, um im Deutschen zumindest andeutungsweise und ein ganz klein wenig den Klangzauber des Originals anklingen zu lassen. Martin Camaj war damit einverstanden! Schweren Herzens zwar – aber der Klang war ihm letzten Endes doch wichtiger als die „Bedeutung“.

Martin Camaj hat sich wenig über seine Gedichte – die er als „meine Kinder“ bezeichnete – geäußert. Ende der 80 Jahre, als die Arbeit an der Übersetzung von *Njeriu më vete e me tjerë* schon längst abgeschlossen war, kam er eines Tages und sagte ziemlich unvermittelt: „Ich werde einmal nicht mehr sein. Da werden sie mit ihren Interpretationen anfangen. Dann sollst du dies hier veröffentlichen“. Er drückte mir zwei knappe Texte in die Hand über „Motive und Inhalt von *Njeriu më vete e me tjerë*“ und über „Die formale Seite und die Übersetzung“. Beides hatte er seinem Italienisch-Übersetzer Francesco Solano geschrieben, beides ist auf Albanisch und Deutsch im Band *Weißgefiedert wie ein Rabe* veröffentlicht.

Hier sagt der Autor dezidiert: „... bin ich immer dem Grundsatz gefolgt, *Klangkompositionen* zu schaffen, in denen der Vers ... als Einheit eines strukturellen *Ganzen* nicht isoliert dastehen oder zu sehr in den Vordergrund treten soll. Den Platz, den Wörter in einem *Vers* haben, haben *Verse* in einer Kurzkomposition (einem Gedicht). Liest man ein Gedicht mit fünf, sechs Atemzügen (*Pausen*), hört man eine *Rhythmik* oder *Gesamtmelodie*“. Weiter spricht er von den drei Silbenquantitäten in der Sprache seiner Gedichte: langen Vokalen (*de:t*), mittellangen (*plákë*) und kurzen (*prit*). Ein weiteres klangliches Element war dem Autor überaus wichtig. Er hat es in seinem Abriß über „die formale Seite“ nicht geschrieben, mir aber des öfteren gesagt: die Opposition oraler und nasaler Vokale. Auch sie verstand er als unabdingbare Elemente der Klangkompositionen seiner Gedichte. Ein Vortrag seiner Gedichte ohne Realisierung gegischer Vokalquantitäten und Nasalvokale wäre verfehlt.

So, wie das Strukturprinzip der Komposition bei Camaj auf den Ebenen ‚Wort‘, ‚Vers‘ und ‚Gedicht‘ als Kurzkomposition gegenwärtig ist, ist es auch in der Zusammenstellung dieser Kurzkompositionen zur Langkomposition eines Buches wiederzufinden.

FEHLSCHLAG

*Ich setzte im Chor nicht ein
wo ich sollte: aus Angst, Scham?
"Raustreten!" – sagte der Lehrer.
- "Raustreten!"*

*Aus der allerletzten Reihe hinten
kam ich hervor wie
Paprika am Balken der Hütte
und zählte die Stufen
eine nach der anderen
bis zum Ende
unter der Erde
das Gewicht von hundert Augen im Rücken.*

Als wir die Übersetzung dieses Textes besprachen, spürte Martin Camaj, was ich dachte, und sagte, daß er dieses und andere „leichte“ Gedichte absichtlich in den Band aufgenommen und eingereiht hatte, um „Schweres“ mit „Leichtem“ zur Gesamtkomposition eines Buches zu mischen.

In den Äußerungen über „Motive und Inhalt von *Njeriu më vete e me tjerë*“ gibt Camaj einen für seine Verhältnisse überraschend offenen Einblick in seine lyrische Werkstatt, läßt den Leser aber dennoch über vieles reichlich im Dunklen. So sagt er an vorletzter Stelle lapidar:

„In dieser Gedichtsammlung treten dem Leser wiederholt einige *Objekte* (Gegenstände) mit *symbolischem* Gehalt entgegen: *Stein, Vögel, Topologie* mit Nord und Süd.“

Das ist authentischer Camaj-Originalton, Martin Camaj in Reinkultur: kurz und bündig und punktum und kein Wörtchen mehr. Leider erfahren wir daraus auch nicht andeutungsweise eine Aufschlüsselung dieser und anderer „Objekte mit symbolischem Gehalt“.

Immerhin gibt Camaj in diesem Text Hinweise auf einige Motive, die für ihn im Zentrum seiner Lyrik zu stehen scheinen:

- „*Einsamkeit*, die *Angst*, allein zu sein“, was für ihn „ein Konflikt zwischen der *Öffnung* zur äußeren Welt und dem *Verschließen in sich selbst*“ ist.

Das Motiv der Frau, das „im Zusammenhang mit der *Einsamkeit*“ steht. Es ist ein „Kommunizieren mit dem Leben, ein Mittel, aus der Einsamkeit herauszutreten“.

Die „*Angst vor dem Zu-Ende-Gehen*, nicht nur des Lebens. [...] Das Kommen des Endes geschieht still, sacht, aber auch theatralisch, mit dem Getöse der Lawine oder des Erdbebens“.

„Das Motiv der *Dunkelheit* oder die Verzweiflung, bei der ein gewisses Behagen an eben dieser spürbar ist.“

An „dualistischen Motiven“ nennt er unter anderem „*Die Flucht von einem Ort zum anderen*“ und die „*Sehnsucht nach dem Süden im Norden*“.

Er nennt auch einige Gedichte, die diese Motive thematisieren:

- Das „Verschließen in sich selbst“:

In der Schattentiefe der Dinge, Konzertabend, Der Museumswächter und etliche andere, die mit schneebedeckter Erde zu tun haben (*Harter Monat oder Einsamkeit*)

- Das Motiv der Frau und der Enttäuschung bei Prozessen dieses Kontaktes:

Die vergessene Haut, Der Hirsch – gebrochen, Die Legende von Shota, Was soll Odysseus in Ithaka ohne Frau?

- Die Angst vor dem Zu-Ende-Gehen:

Dieser Berg Eis teilt die Zeit, Sehnen lebenslang, Tod - Rascheln

- Das Motiv der Dunkelheit oder Verzweiflung:

Trostlosigkeit

Den möglicherweise wichtigsten Aufschluß geben zwei Bemerkungen am Anfang und am Ende dieser Selbstcharakterisierung: „Die Hauptmotive sind, was die Lyrik betrifft, immer von inneren Anstößen gekommen, von persönlichem Erleben“, und: „Die Italoalbaner werden die italoalbanischen Motive sicherlich nicht verstehen, weil sie die Realität vor Augen haben, während ich mich auf meine Vorstellung stütze; ich stelle dar, was ich für diese Welt *selbst empfinde*.“

Wenn wir gesagt haben, daß Camaj-Gedichte auch malbar sind, so sind sie doch keine Bilder im Sinne photographischer Abbildung, sondern innere Bilder, klingende Seelengemälde mit einigen wenigen Requisiten der äußeren Welt. Diese Requisiten, die teilweise „Objekte mit symbolischem Gehalt“ sind, sind einerseits in der Sphäre angesiedelt, der Camaj entstammt, der Natur und den Realien der nordalbanischen Berghirtenwelt, und andererseits – was im Diskurs über Camaj oft übersehen wird – der

Sphäre, in der er im Lauf seiner Lebenswanderung trotz aller Fremdheit auch heimisch wurde, in der urbanen Welt. Die sparsame Verwendung dieser äußeren Requisiten, die elliptische Struktur und lapidare Textur von Camajs Gedichten seiner reifen Periode erschweren den Zugang zu nicht wenigen seiner Texte erheblich.

Zur Erhellung der wortkargen Gestalt Camajscher Gedichte, ist es aufschlußreich, sich das Gedicht *Mißachtet* anzuschauen:

MISSACHTET

*Nach Mitternacht goß der Mond seine Strahlen
von der Spitze des Felsens bis auf den Fluß.
Schlafgesättigt
singt das Käuzchen in der Strahlenflut:
Die Augen, zwei Tropfen Wasser, funkeln
und das Lied
tropft in den Talgrund, ins Dunkel.*

*Jemand fand am Fluß vor Tag
den Schnabel des Käuzchens zerbrochen und sagte:
Ach! Sieh diesen Klang
der herabfiel
und am Stein zersprang.*

Werfen wir einen Blick auf das Gedicht *Das Käuzchen* des italienischen Autors Giovanni Pascoli (1855-1912). Es gibt einige Elemente, die das Gedicht mit Martin Camajs Text über das Käuzchen im Mondlicht und seinen herabgefallenen, zersprungenen Klang verbinden. Als ich Camaj das Gedicht Pascolis zeigte, war er überrascht und ein wenig ratlos. Es war ihm nicht bewußt, daß er das Gedicht vor langer Zeit einmal gelesen und es Spuren in ihm hinterlassen hätte, die dann in den Text *Mißachtet* gemündet wären. Er wollte jedoch nicht ausschließen, daß es sich um eine „Reminiszenz“ handeln könnte. Hier der Text Pascolis in einer deutschen Übersetzung, die infolge des Reimzwangs unter gewissen Merkwürdigkeiten leidet; das ungleich schönere italienische Original ist mir bei einem meiner zahlreichen Umzüge leider abhanden gekommen:

DAS KÄUZCHEN

*Wo war nur der Mond? Schon ergrauten,
 Verschwimmend wie Perlen, die Räume;
 Aufreckten, daß besser sie schauten,
 Sich Apfel- und Mandelbäume.
 Ein wetterndes Leuchten in Weiten
 Kam dunkel mit Wolken herzu;
 Ein Rufen kam aus Gebreiten:
 Schiuh...*

*Nur selten glitzerten Sterne
 Im neblig milchigen Rauche;
 Ich hörte das Meer in der Ferne;
 Ich hörte ein Knistern im Strauche;
 Und hörte, im Herzen erschallend,
 Verlorenen Klang durch die Ruh.
 Ein Ächzen, im Leeren verhallend:
 Schiuh...*

*In Höhen, schimmerbeladen,
 Verzitterten Seufzer der Winde;
 Es rüttelten Zikaden
 An silbernen Glöckchen gelinde
 (Ein Klingeln, verborgen, an Türen,
 Die schlossen wohl ewig sich zu...).
 Und dann, an Sterben dies Rühren:
 Schiuh*

Schnell wird klar, wieviel verbales Inventar Pascoli in seinem konventionellen Gedicht einsetzt, und mit wie wenig Martin Camaj in seinem archaisch-strengen und zugleich modernen Text für ein vergleichbares Tableau auskommt. Pascoli braucht dafür eine ganze Reihe welthaltiger Requisiten, Camaj verdichtet die Welt, er abstrahiert, kondensiert und kristallisiert sie.

In diesem Zusammenhang vielleicht ein Wort zu dem oft zitierten Einfluß Giuseppe Ungarettis auf Martin Camaj. Es findet sich kaum eine schriftliche Äußerung über Camajs Lyrik, in der nicht davon die Rede ist, Camaj sei von Ungaretti beeinflusst. Ungaretti war in Rom einer der Professoren Martin Camajs. Ungaretti ist ein *ermetista*,

Camajs Lyrik mutet hermetisch an, also ist Camaj von Ungaretti beeinflusst, heißt es da. Dies erscheint, wenn es nicht durch eingehendere Feststellungen und Beobachtungen untermauert wird, als ein in komparatistischem Eifer produzierter Syllogismus.

Tatsache ist, daß sich während Camajs Jahren in Rom der für ihn so wichtige Übergang zum freien Vers vollzogen hat. Tatsache ist auch, daß Camaj in dieser Zeit nicht nur Ungarettis Lyrik, sondern als Besucher römischer Literatencafés und als Chefredakteur der von Ernest Koliqi gegründeten und herausgegebenen Zeitschrift *Shëjzat* auch moderne Lyrik und insbesondere die Lyrik der Moderne kennengelernt hat, von T.S. Eliot über spanische Großmeister wie Alberti und Jiménez und die Trias der italienischen *ermetisti* bis zu Czesław Miłosz und vielen anderen. Schon in Belgrad hatte Camaj die russischen Symbolisten kennengelernt und hatte auch bereits mit dem freien Vers zu experimentieren begonnen. Camajs Innovation des modernen, freien Verses baut sich auf der archaischen Struktur der albanischen Volksliedmetrik auf. Seine Wortkargheit und Lapidarität ist zum einen gepaart mit einer intensiven Lyrizität, zum anderen erwächst sie aus dem Wurzelgrund autochthoner albanischer Oraltraditionen, in denen die Schriftlosigkeit eine Beschränkung auf das Wesentliche und einen Verzicht auf jeden gedächtnisbelastenden Ballast bedingt.

Auf den Ungaretti-Einfluß angesprochen, sagte Martin Camaj, eigentlich habe ihn Montale und noch darüber hinaus Quasimodo mehr beeindruckt. Wer von den Camaj-Exegeten kennt aber Quasimodo? Ungaretti ist ungleich bekannter, übersetzter und populärer.

Solange der oft behauptete Ungaretti-Einfluß nicht näher belegt wird, darf die Gegenvermutung ausgesprochen werden, daß es sich bei Camajs Hermetik nicht um einen Einfluß, sondern um eine Affinität zu Ungarettis Lyrik und der Lyrik anderer Autoren moderner italienischer und europäischer Lyrik handelt, Martin Camaj sein elliptisches Gestaltungsprinzip jedoch aus den oben beschriebenen archaischen Strukturen bezieht, in denen seine Lyrik wurzelt.

Zum Schluß sei noch kurz auf eines jener Camaj-Gedichte eingegangen, die durch ihre starke Verdichtung in exemplarischer Weise schwer zugänglich sind, *Jener Wind*:

JENER WIND

*Jener Wind trocknet die Tränen im Auge
des Spatzen, des
Staub und Wolken von Weihrauch im Tempel
hassenden Spatzen.
Die Ergriffenheit als die Erde
auf seinem Gesicht zerbröckelte
stieg am Rande des Grabes
mit einem Geruch nach Kerzen bis in den Himmel.*

*Als alles zu Ende ging
vermischten sich in unseren Händen
die Werke seiner Hand:
Ihre Farbe verlor das Weiße.*

Martin Camaj gewährte mir einen Einblick, indem er sagte, dieses Gedicht sei nach der Beerdigung einer nahestehenden Person geschrieben. Einer intellektuellen Entschlüsselung der Textelemente entzieht sich das Gedicht dennoch. Die inneren Erlebnisbilder des Autors, die „*shtytjet e mbrendshme*“ („inneren Anstöße“) und ihre literarische Umsetzung, die Assoziationen, die sie im Autor auslösen, lassen sich von uns nicht „erklären“; vielleicht gelingt es uns, ihnen nachzuspüren.

Als Letztes ein für alle Camaj-Interpreten trostreiches Camaj-Zitat: Als ich ihn einmal nach einer sehr ungewöhnlichen Verbindung zweier Lexeme in einem Gedicht fragte – ich weiß nicht mehr, in welchem – schlug er sich ratlos mit der Hand vor die Stirn und sagte: „Mein Gott, was habe ich mir dabei nur gedacht? Was habe ich mir dabei gedacht?“ Nach einigem Grübeln sagte er schließlich: „Ich weiß es nicht.“

Frrok KRISTAJ, Prishtina

Anton Pashku krijues i papërsëritshëm

Adem Istrefi: "Kumtesë e parashkruar për vitin 2037: Si përshpirtje letrare në njëqindvjetorin e Lindjes së Anton Pashkut - Shkrimtarit më Shkrimtar Ndër Shkrimtarë Shqiptarë"

Pikërisht në ditën e fundit të muajit tetor të vitit 1995, shkrimtari ynë i mirënjohur Anton Pashku u nda edhe fizikisht nga bota e këtjme dhe kaloi në amshim. Dhe, siç ka ndodhur gjithmonë me shkrimtarë të mëdhenj, që ishte edhe Anton Pashku, komuni-kimi i lexuesve të veprës së këtij krijuesi jo vetëm që nuk u zbeh gjatë kësaj kohe, por, me ecjen e moteve, u intensifikua shumë më tepër se kur ai ishte në mesin tonë dhe gjithnjë e më shumë po intensifikohet.

Në fakt, Anton Pashku ishte simbol i shkrimtarit modern i letrave shqipe, ishte stilisti më i dallueshëm i mëvetësisë, të cilit i atribohet arti i mbijetesës, që është cilësi vetëm e shkrimtarit që posedon vlera të veçanta estetike. Përndryshe, krijimtaria letrare e Anton Pashkut padyshim se gjendet në piedestalin e letrave shqipe, aty ku vlerat e vërteta estetike kanë krijuar zonën e tyre të ekzistuarit, zonën e pacenueshme nga zhurma e kohërave.

Anton Pashku për së gjalli ishte bard i shkrimit modern psikologjik dhe simbol i shkrimit bashkëkohor në letërsinë shqipe në përgjithësi. Ai krijoi për t'i vënë gurin themeltar një fillimi të ri dhe trasoi dhe krijoi një rrugë të re dhe shumë të kursyer në letërsi. Pra, Anton Pashku e gdhendi krijimtarinë e vet deri në përsosmëri si asnjëri ndër krijuesit tjerë të ne dhe më gjerë. Në krijimtarinë e tij gjendet gjuha e shkrimit, stili dhe mëvetësia e tij e veçantë e krijimtarisë artistike letrare, e cila në mënyrë të thukhtë flet nëpërmjet figurës për aktualitetin e kohës kur jetoi, për të kaluarën, si dhe për realitetin e mitin.

Shkrimtari më shkrimtar ndër shkrimtarë shqiptarë

Dhe me të drejtë vëllai i tij krijues Adem Istrefi "mbajti" një "Kumtesë të parashkruar në vitin 2037", ku ndër të tjera thotë: "Si përshpirtje letrare, në njëqindvjetorin e Lindjes

së Anton Pashkut - Shkrimtarit më Shkrimtar ndër Shkrimtarë Shqiptarë”. Tha kështu Adem Istrefi me qëllim që të shpjegojë se Anton Pashkun do ta kuptojmë se kush ishte në ”njëqindvjetorin e lindjes, në vitin 2037” (Anton Pashku (në kishë i pagëzuar Ndue Pashku) u lind në Grazhdanik, më 1 janar të vitit 1937 (kurse u regjistrua në librin e të lindurve më 8 janar (1937), datë kjo që u mor nga dita kur u pagëzua në kishë), dhe vazhdoi se ”asnjë shkrimtar para tij në këtë truall, as në gjallje të tij (fizike) nuk mundi të sjellë këtë mori dendësie proze, këso parafytyrimesh mitike që ta kthenin vetë atë në një mit brenda mitit të tij krijues.

Anton Pashku ishte dhe mbeti shkrimtari shqiptar më i dallueshëm i këtij shekulli. Ai ishte një lloj fenomeni letrar. Vepra e tij përmban shumësinë e mendimit, shumësinë figurative të fjalës dhe njëkohësisht vetëdijen e lartë estetike të ngritur deri në model.

Prej shkrimit të parë (”Jeta e re”, 1955), vepra e Anton Pashkut u formësua si vepër e identitetit të lartë artistik, kryesisht në prozë dhe në gjininë e dramës (”Tregime”, 1961, ”Një pjesë e lindjes”, 1965, ”Kulla”, 1968, ”Sinkopa”, 1969, ”Oh”, 1971, ”Kjasina”, 1973, ”Gof”, 1976, ”Lutjet e mbrëmjes”, 1976, ”Tragjedi moderne”, 1982, përkatësisht kompleti i veprave ”Tregime fantastike”, ”Oh” dhe ”Tragjedi moderne”, që të gjitha më 1986), e cila është e ngritur në lartësinë e tekstit artistik, ndaj si të tilla këto tekste duhet parë në të gjitha shtresimet dhe nënshtresimet e tyre, në mënyrë që të shihen qartë mesazhet dhe vlerat e tyre kumtuese.

Në anën tjetër, aty kah vitet e tetëdhjeta të shekullit të kaluar, së bashku me një grup krijuesish të tjerë, ngrihen fuqishëm kundër ideologjizimit të artit, që shkaktoi trandje në krejt mjediset letrare shqiptare, por edhe në ish-Jugosllavi.

Ndaj, Anton Pashku mbetet stilisti më i madh dhe më i denj në letërsinë shqipe. Vlerësimet për veprën e këtij krijuesi janë të shumta, për çka edhe kritika letrare e ka ndjekur admirueshëm krijimtarinë e tij, kritikë kjo e cila e cilëson si ”Anton Pashku mbetet Xhojsi i letërsisë shqipe” (Ibrahim Rugova).

Bile, që nga dita kur Anton Pashku u nda fizikisht nga ne, për veprën e këtij shkrimtari janë shkruar dhjetra libra, që lexohen me ëndje sikurse edhe vetë vepra e Anton Pashkut. Mu për këtë Anton Pashku mbetet si krijues i papërsëritshëm i letërsisë sonë kombëtare, që rileximi i veprës së tij sjellë gjithmonë një zbulim të ri. Kjo edhe e bënë që Anton Pashku të cilësohet shkrimtari më i veçantë i letërsisë shqiptare.

”Gofi” në ”Teatar ITD” të Zagrebit

Në anën tjetër, nga vargu i shumë krijuesve shqiptarë të Kosovës, Anton Pashku në dramën bashkëkohore shqiptare ka sjellë risi dhe kthesa cilësore, sidomos në shprehjen dhe pasqyrimin e realitetit e me këtë ai ka arritur ta eliminojë kufirin ndërmjet nacio-

nales dhe iracionales. Ka eliminuar kufirin ndërmjet botës iluzore dhe asaj reale. Anton Pashku përmes krijimtarisë teatrale ka vënë në spikamë botën e brendshme - gjendjen shpirtërore halucionative të mbuluar me realitetet e përditshme.

Anton Pashku ka shkruar dy pjesë teatrale "Sinkopa" (1969) dhe "Gof" (1967), të cilat vepra edhe janë vënë me sukses në skenë (Prishtinë (dy herë), Prizren, Pejë, Ferizaj e Shkup (dy herë), por edhe në Zagreb të Kroacisë, si dhe tregimi "Kulla", që u skenua për film, regjinë e të cilit e bëri Agim Sopi. Që në fillim duhet të thuhet se dy dramat e Anton Pashkut kanë një strukturë të ngjajshme ndërtimi, përbëhen nga dy pjesë, e jo siç praktikohet - akte. Sipas kritikut tonë të mirënjohur Sabri Hamiti dramat qëndrojnë mbi këtë bazë: "Gof" nga Mbas një epilogu e Para një prologu e "Sinkopa" nga Mbarimi i fillimit të sinkopës e Fillimi i mbarimit të sinkopës". Pra nga vlera shenjuese të këtyre pjesëve teatrale del nocioni ndërinterpretues e interpretues.

Pjesën teatrale "Gof" të Anton Pashkut së pari në skenë e ka vënë Drama Shqipe e Teatrit të Kombësive në Shkup. Premiera është dhënë më 21 dhjetor të vitit 1979. Regjinë e kësaj vepre e kishte bërë Ahmet Jakupi, kurse rolet i kishin interpretuar Xhevat Limani (Lulashi), Sefedin Nuredini (Lulani) dhe Zijadin Murtezi (Lulua), si dhe figurantët tjerë aktivë si Z. Duraku e H. Loga (*Teki Dërvishi "Edhe një premierë", "Flaka e vëllazërimit", 21 dhjetor 1979, faqe 13 dhe Musa Ramadani "Metaforë e pësimit dhe e gjakimit", "Rilindja", 31 dhjetor 1979, 1 e 2 janar 1980, faqe 20).*

Në anën tjetër, pjesën teatrale "Gof", të përkthyer nga Mirko Gashi, e kishte vënë në skenë, në "Teatar ITD" të Zagrebit të Kroacisë, Skënder Nimani. Në skenën e atij teatri, që ishte ndër më të njohurit në Kroaci, përkatësisht në ish-Jugosllavi, rolet i kishin interpretuar aktorët e mirënjohur Rajko Bundallo, Zharko Saviq dhe Dragolub Lazarov. Skenograf ishte Zvonko Shuler, kostumograf Ruta Knezheviq e kompozitor Igor Savin (*Skënder Zogaj "Inskenohet "Gofi" i Anton Pashkut", "Rilindja", 22 janar 1980, faqe 13).*

Njëherësh, Skënder Nimani e vuri në skenë edhe një herë "Gofin" e Anton Pashkut. Kështu, më 11 shtator të vitit 1980 TPK në Prishtinë e dha premierën e kësaj pjese me aktorët Skënder Tafaj (Lulashi), Avdush Hasani (Lulani) e Asllan Hasaj (Lulua). Skenografinë e kishte punuar Nuredin Loxha, kurse muzikën e kishte zgjedhur Skënder Oroshi (*Skënder Zogaj "Premiera e parë - "Gofi", "Rilindja", 10 shtator 1980, faqe 10).* Do përmendur se Skënder Nimani këtë pjesë teatrale e kishte vënë edhe në skenën e Teatrit Amator të Pejës, kurse Agim Sopi "Gofin" e kishte vënë me shumë sukses në skenën e Teatrit Amator të Ferizajit, sikurse që kishte vepruar edhe Fetah Mehmeti në Teatrin Amator në Prizren (*Skënder Zogaj "Rrëfimi në tri veta", "Rilindja", 30 maj 1989, f. 14).*

Më pastaj, Drama Shqipe e TPK-së në Prishtinë e vuri edhe një herë këtë dramë në skenë. Kësaj radhe regjinë e "Gofit" e kishte bërë aktori Xhevat Qorraj me interpretime të personazheve nga aktorët Bislim Muçaj, Drita Boshnjaku - Begolli e Selman Lokaj (*Beqir Musliu "Akti i ri-leximit", "Fjala", 25 prill 1994, faqe 22).* Dhe, më në fund, Teatri i

Dramës Shqipe në Shkup ishte marrë edhe një herë me veprat e Anton Pashkut. Kësaj radhe jo vetëm me “Gofin”, por edhe me “Oh”-un, si dhe tragjedinë “Trojanët” të Euro-pidit, që i kishte komponuar në një shfaqje autoriale regjisori Sylejman Rushiti. Në këtë pjesë rolet i kishin interpretuar Vehbi Qerimi (Lulashi), Veton Ibrahim (Lulani) dhe Osman Ahmeti (Lulua). Skenografinë dhe kostumografinë i kishte punuar Agim Zajmi, kurse muzika ishte e grupit “Dead Can Dance” (*Selman Jusufi “Ikona shqipe e Pashkut, obelisku me ëndrrat ilire”, “Rilindja” (botim për perëndim), Tiranë, 29 prill 1999, f. 19).*

Do përmendur se edhe drama tjetër e Anton Pashkut “Sinkopa” është interpretuar një herë në skenën e TPK-së në Prishtinë, ku rolet kryesore i kishin interpretuar Xhevat Qena (Xhexheu), Shani Pallaska (Gjegjeu) e të tjerë. Kjo vepër është sinonim i dobësisë dhe i vetëdijes së mjegulluar, sepse si thotë Nebi Islami “... në mënyrë lucide shqyrton lëndën jetësore të ambientit urban në transformim duke depërtuar si me shkop magjik në thellësi të subkoshiençës së njeriut dhe duke pasqyruar trazimet dhe shqetësimet e pashpjegueshme të tij të ngritura në rrafsh të transhëndencës metafizike në mënyrë që vetë natyra e njeriut mistifikohet dhe mitizohet deri në nivelin e gjendjes fantastike të marionetës, fati i të cilit duket se jo rrallë varet nga forca e misterit kozmik. Duke mos iu përmbajtur parimit të tri uniteteve të dramës së traditës dhe në veçanti mënyrës së thurjes së ngjarjes, “Sinkopa” shndërrohet në një formë të antidramës dhe rrumbullakohet si kreaturë moderne e trajtimit kontemplativ të vetmisë, të monotonisë dhe të gjendjeve psikike në lëvizje, në të cilat mbizotëron zbrastësia shpirtërore, zvetnimi i vullnetit, mungesa e energjisë dhe paafësisë për t’u ballafaquar me sfidat dhe rreziqet shkatërrimtare që i kërcënohen njeriut. Më tutje, A.Pashku me shkathtësi i ka pasqyruar antinomitë dhe kundërthëniet jetësore si dhe ato shqetësime jetike njerëzore që shtrihen që nga kohët antike e deri në kohën aktuale” (*“Iracionalja si sferë tematike e shqetësimit lucid si dhe vizioni krijues”, revista “Fillogji”, nr. 4, 1997, faqe 702-708).*

“Kulla” - film artistik

Regjisori i mirënjohur Agim Sopi në vitin 1979 ia kishte dorëzuar Televizionit të Prishtinës skenarin e filmit artistik “Kulla”, që ishte hartuar sipas tregimit me të njëjtin titull të Anton Pashkut. Për shkak të censurës që atëbotë zbatohej në mediat informative, regjisori ngjarjen e kishte “hedhur” në kohën e Perandorisë Osmane, në mënyrë që shikuesve shqiptarë t’ua mundësonte idenë e tregimit. Megjithatë, kompetentët e TVP-së e kishin hetuar “dredhinë” dhe nuk e kishin lejuar realizimin e filmit. Kohët kishin kaluar e regjisori nuk kishte hequr dorë nga synimi. Kështu, nga fundi i qershorit të vitit 1990 Agim Sopi e kishte filluar realizimin e filmit artistik “Kulla” me TVP-në. Megjithatë, pushtimi i TVP-së nga okupatori serb filmin e kishin gjetur në ditën e nëntë të xhirimit.

Mirëpo, falë gjeturisë së regjisorit, filmi është kryer, kurse është shfaqur në Shoqatën e Shkrimtarëve të Kosovës në Prishtinë në vitin 1992. Do përmendur se regjisor dhe skenarist i filmit artistik “Kulla” është Agim Sopi, kurse rolet kryesore i interpretuan: Lumnije Muçaj, Istref Begolli, Bajrush Mjaku, Mysherefe Llozana, Xhemajl Maksuti, Hajriz Mustafa e shumë të tjerë. Kompozitor i filmit është Gjon Gjevelekaj, skenograf e kostumograf Nazmi Sadiku e kështu me radhë (*Arif Demolli “Si u ndërtua “Kulla” e Agim Sopit?”, revista “Fjala”, nr.12, Prill 1992*).

Dhe, më në fund, të themi edhe këtë se në verën e fundit (gusht 1995) të Anton Pashkut, Nezir Sefaj kishte filluar me kameramanët Hasan Gashi e Fatmir Bajrami ta inçizonte një film dokumentar me Anton Pashkun. E ndiqnin kudo, në shtëpi (në Prishtinë, “Dardania” SU 1/6, Hyrja 3, nr. 40), në rrugë, në kafene...

Atëbotë, Antoni ishte vetëm në shtëpi, sepse bashkëshortja Paulina dhe vajza Lulja kishin udhëtuar për në Shqipëri për t’u takuar me djalin përkatësisht vëllain Paulinin, që vinte nga Gjermania për t’ua takuar me nënën (Paulinën) dhe motrën (Lulen). Paulini kishte migruar në Gjermani nga Spliti, ku gjendej ushtar i ish APJ-së, e nga kishte dezertuar nga kazerma “Lora” të Splitit qysh në vitin 1991. Filmimi kishte vazhduar edhe më pastaj, por kurrë nuk ishte kryer... Sido që të jetë, Antoni kaloi në amshim (më 31 tetor 1995) në vjeshtë të po atij viti (1995), kurse filmi u zhduk (lexo u dogj) kur forcat e okupatorit serb ia dogjën shtëpinë Nezir Sefajt dhe kameramanëve të përmendur në pranverë të vitit 1999. Filmi dokumentar nuk arriti deri te shikuesit... (*Nezir Sefaj “Anton Pashku i zënë gjallë në film”, “Zëri”, 11 nëntor 1995, faqe 42-43*).

D I A S P O R A

*O e bukura More
si të lash
e më ngë të pash.
Atje kam u zotin At,
atje kam u zonjën Mëmë,
atje kam edhe tim Vëlla,
gjithë mbuluar nën dhe.*

*O mia bella Morea
com'è che ti abbandonai
e mai più ti rividi.
Lì ho il signor Padre,
lì ho la signora Madre,
lì ho anche mio Fratello
tutti sepolti sotto-terra*

Matteo MANDALÀ, Palermo

Dal *falso* storico alla falsificazione del *vero* mito: il caso del canto *O e bukura More*

1. – La regione menzionata nel testo di questo celeberrimo canto è, evidentemente, quella del Peloponneso. Ma se si legge attentamente il testo nella sua versione integrale

O e bukura More	O mia bella Morea
si të lash	com'è che ti abbandonai
e më ngë të pash.	e mai più ti rividi.
Atje kam u zotin At,	Lì ho il signor Padre,
atje kam u zonjën Mëmë,	lì ho la signora Madre,
atje kam edhe tim Vëlla,	lì ho anche mio Fratello,
gjithë mbuluar nën dhe.	tutti sepolti sotto-terra.

quel che oggi è divenuto, suo malgrado, un inno nazionale degli arbëreshë, rivelerà origini ben diverse da quelle ideologiche e, anzi, indicherà il suo vero contesto, che è quello delle consuetudini funebri che anticamente si celebravano nelle comunità albanesi d'Italia.

Il testo di questo canto, infatti, non solo vanta una relativa antichità – come dimostrano l'ottonario e l'assenza della rima, che sono le due principali caratteristiche della poesia orale arbëreshe precedente la diaspora –, ma costituisce un eccezionale documento storico-antropologico che accomuna le comunità albanesi di Sicilia e di Calabria. La sopravvivenza e, soprattutto, la fortuna odierna di *O e bukura More* risiedono nella struggente nostalgia per la Madre-Patria abbandonata. Si tratta di quel principio ideologico che gli intellettuali italo-albanesi della *Rilindja* hanno contribuito non solo a consolidare e a esaltare attraverso l'elaborazione romantica degli stessi “miti d'origine” che fecero la prima apparizione nelle opere di Guzzetta, Parrino, Rodotà e Chetta, ma anche a trasmetterlo ai loro epigoni attraverso un'interpretazione politico-culturale che ha resistito nel corso dei secoli successivi sino a trasformarne radicalmente il con-

testo e le origini. Soltanto in tempi più recenti, grazie alla critica rilettura delle fonti e alla innovativa interpretazione dell'originario significato dei celebri versi di *O e bukura More* avanzati da Francesco Altimari²³⁶⁵ si è potuto ricostruire la complessa operazione culturale di “costruzione di identità” che si cela nella storia della trasmissione del canto.

2.- La prima significativa testimonianza, contrariamente a quanto si è ritenuto sino ad oggi, è quella di Giovanni Emmanuele Bidera (1784-1858), la cui figura di romantico è stata trascurata o, addirittura, dimenticata nonostante il ruolo decisivo che ebbe nella osmosi della cultura albanologica siculo-arbëreshe settecentesca dall'Isola, prima, a Napoli e, poi, in Calabria²³⁶⁶. Nel suo opuscolo apparso nel 1837 nel quale ricostruiva “i centoventi giorni” del colera di Napoli, Bidera rievocò la “notte al camposanto tra il 23 e il 24 giugno”, annotando che era

«la notte che precedeva il [suo] giorno onomastico, il giorno di S. Giovanni ...! notte di tenere e commoventi ricordanze alla mia nazione, per essere l'ultima che gli albanesi della Sicilia dormirono alla Morea ! Io rammentava come i tempi migliori, io tutt'altro, con altre donne, e di ben altro core, saliva in questa notte la montagna delle Rose, che sovrasta al piccolo paese ove io nacqui; e come vedeva colà sorgere quel bellissimo sole della Morea, mentre le scapigliate mie concittadine volte alla patria perduta querelavansi in questi accenti: *O bella Morea, da che io ti lasciai, non ti rividi mai più! costà le care fontane, e i cari campi; stanno costà i miei parenti!* O voi femine che ora mi volate innanzi, quante volte anche voi mirando da lungi questo monte direte piangendo: *Sta colà mio padre, mio marito, mio figlio!* ... Ma esse quai larve di notturno immaginare, scendendo la rapida china, s'involano alla mia vista; ed io mi trovo solo con un vecchio che si posa immobile sotto un grand' elce»²³⁶⁷.

²³⁶⁵ Francesco Altimari, “Mito e folklore nell'opera di Crispi Glaviano”, in *V Centenario della fondazione di Palazzo Adriano*, Atti del X Congresso Internazionale di Studi Albanesi, Palermo-Palazzo Adriano 28-30 novembre 1982, a cura di Antonino Guzzetta, Palermo, 1983, pp. 153-159, ora col medesimo titolo in Francesco Altimari, *Studi sulla letteratura albanese della “Rilindja”*, Quaderni di Zjarri, n. 11, Grottaferrata, 1984, pp. 69-80 (a questa edizione si riferiscono le altre citazioni).

²³⁶⁶ Notevole è stato l'influsso che Bidera esercitò sul suo giovane e brillante allievo Girolamo De Rada, al quale non solo trasmise la dose necessaria di coraggio che lo indusse a pubblicare la sua prima opera poetica, i celebri *Canti di Milosao*, ma fornì spunti e materiali per formulare il mito dell'origine pelasgica degli albanesi. Su questi temi cfr. Matteo Mandalà, “Alle origini del mito pelasgico: Girolamo De Rada e Giovanni Emanuele Bidera” in Girolamo De Rada, *Opera omnia*, vol. XI, *Opere filologiche e storico-culturali. Fjamuri Arbërit (1883-1887)*, a cura e introduzione di Matteo Mandalà, Rubbettino editore, Soveria Mannelli, 2009, pp. 9-24. Sull'opera e la figura di Bidera cfr. Matteo Mandalà, *Giovanni Emmanuele Bidera (1784-1858): un romantico arbëresh dimenticato* (in corso di stampa).

²³⁶⁷ Giovanni Emmanuele *Bidera, I 120 giorni del 1837* ossia il riprodotto colera in Napoli. Nuovi racconti. Napoli, Perretti, 1837, pp. 100-101.

Non meno significativa è la testimonianza di Vincenzo Dorsa:

«L'albanese lontano non leva mai lo sguardo dalle montagne dell'Epiro, ricorda sempre con affezione profonda quella patria che celebra e sospira de' suoi canti, magnifica ne' suoi racconti [...] Nelle colonie di Sicilia vive ognora il costume di ascendere in un giorno della primavera una montagna vicina, e di là volgendo lo sguardo all'oriente, intonare all'antica patria la tenerissima canzone»²³⁶⁸.

Ancora più puntuale e analitica la descrizione data da Giuseppe Crispi nelle sue *Memorie storiche di talune costumanze*, là dove si testimoniava che la *O e bukura More* a Palazzo Adriano era cantata sulla Montagna delle Rose verso la fine della primavera, ogni anno a giugno; che nello stesso periodo a Mezzojuso veniva intonata *mi katund*, cioè sulla cima di una delle montagne che sovrasta il paese; che nei giorni di Pentecoste veniva eseguita a Contessa Entellina sulla sommità della montagna che domina Santa Maria del Bosco e a Piana degli Albanesi ai piedi della montagna della Pizzuta dove sorge la chiesa dell'Odigitria²³⁶⁹.

Più tardi Vincenzo Dorsa, a commento del testo della *O e bukura More* apparso nelle *Rapsodie* di De Rada, riprendendo Crispi e ribadendo che «questi versi pieni di tenerezza per la patria perduta, nel tempo passato allorché le memorie degli Albanesi emigrati in Italia erano più vive, solendo cantarsi nella primavera, stagione anniversaria della loro emigrazione», aggiunse una importante precisazione quando affermò che quei versi «in Calabria facean parte de' Canti delle *Russale* o feste patrie antiche, celebrate ne' giorni di Pasqua»²³⁷⁰.

Queste «feste patrie antiche» sopravvivevano all'epoca di Dorsa «soltanto a Casalnuovo di Noja, l'odierna San Paolo Albanese»²³⁷¹, dove

«all'Oriente di questo paese si eleva una collina, donde si vede il Mare Jonio. Ivi quindici giorni prima del Carnevale, quelle donzelle, dopo celebrato l'antico rito della fratellanza (*motërma*), si riuniscono con delle bandiere e, salutato l'Oriente con la *Mori e bukura More* si danno a far legna, e tornati in paese, compiono il rito con lauto banchetto...»²³⁷².

²³⁶⁸ Vincenzo Dorsa, *Sugli Albanesi*, cit., pp. 143-144.

²³⁶⁹ Cfr. Giuseppe Crispi, «Memorie storiche di talune costumanze», in Giuseppe Crispi, *Studi albanesi*, cit., pp. 123 e 124, nota n. 62.

²³⁷⁰ Girolamo De Rada, *Rapsodie*, cit., p. 91.

²³⁷¹ Francesco Altimari, «Mito e folklore», cit., p. 77.

²³⁷² Girolamo De Rada, *Rapsodie*, cit., p. 91.

3.- Il rito “con lauto banchetto” cui alludeva Dorsa è quello relativo alla commemorazione dei defunti che ancora oggi si celebra in molti paesi italo-albanesi della Calabria e che è stato brillantemente studiato da Mario Bolognari²³⁷³. Nel corso del Cinque e del Seicento questa consuetudine era viva in molte comunità arbëreshe. Gli arbëreshë della Basilicata, che la storiografia ritiene la regione più intensamente popolata dai “coronei”, «nei riti funebri, deponevano sui cadaveri vino, legumi, frutta, erbe o capelli narrando lamentosamente la vita del defunto, intrecciavano le mani dopo la sepoltura, facevano abluzioni e distribuivano in chiesa pane, vino e dolci»²³⁷⁴. Di questo culto vi è testimonianza anche in Sicilia, come documentano numerosi atti ufficiali della Diocesi di Monreale e, in particolare, il *Trattato contra greci* (1579) di Antonino Castronovo: «quando un morto si porta in chiesa, all’hora li parenti portano nella chiesa quantità di pane, vino et formento cotto; et ognuno di quelli che ha accompagnato il morto, mangia et beve una volta in chiesa, et dicono farlo acciocché quelli che hanno mangiato preghino Dio per l’anima del defunto»²³⁷⁵. Naturalmente non mancarono le dure contestazioni dei vescovi latini, i quali, non comprendendone le origini e ritenendola blasfema, misero in atto misure repressive drastiche che ne determinarono o la completa scomparsa oppure una rielaborazione. Esemplare la denuncia dello scandalo di questo rito, da cui poi la decisione censoria di estirparlo, contenuta nei sinodi beneventani del 1567, là dove si descriveva la festa detta degli “Arciporci”:

«Omnes tam clerici quam laici se abstineant ab illa incontinentia, quam *Arciporci* vulgo appellant, quasi eo tempore non sufficiat, deposita hominum modestia, crapula et ebrietatibus porcos ipsos prae se ferre, nisi etiam insignes porcos ad imitandum sibi proponerent»²³⁷⁶.

Si trattava della stessa festa che nella lettera di accompagnamento dell’esemplare dei *Sinodi* inviato a Roma si spiegava che

«nel capo XIV si proibisce una cattiva lor usanza di la settimana

²³⁷³ Mario Bolognari, *Il banchetto degli invisibili. La festa dei morti nei rituali di una comunità del Sud*, Catanzaro, Abramo, 2001.

²³⁷⁴ Valeria Verrastro, “Una società multietnica nella Basilicata medievale e moderna” in *Basilicata Regione*, Potenza, p. 201.

²³⁷⁵ Antonino Castronovo, “Il Trattato contra Greci” (ms. del 1579, Biblioteca Nazionale di Napoli, Brancacciano I.B.6, ff. 246r-285v) edito da Domenico Minuto, “*Il Trattato contra Greci* di Antonino Castronovo (1579) in *La chiesa greca in Italia dall’VIII al XVI secolo*. Atti del Convegno Storico Interecclesiale (Bari 30 aprile – 4 maggio 1969), vol. III, Editrice Antenore, Padova, 1973, pp. 1068-269. Questo documento contiene testimonianze molto interessanti sulle consuetudini antropologiche e sulle pratiche religiose degli albanesi di Sicilia, in particolare di Piana degli Albanesi, che sorgeva sul territorio della diocesi di Monreale, il cui vescovo, Ludovico I Torres ordinò a Castronovo di effettuare la indagine.

²³⁷⁶ *Decreta edita in provinciali synodo Beneventana*, cit., p. 218.

penultima de Carnevale tutta spenderla in magnare e bere disordinatissimamente, imbiacandosi e fando altre cose indecenti, tanto i laici come i preti, così maschi come femine, et questa sporcheria la chiamano “Arciporci” comunemente»²³⁷⁷.

La gravissima accusa muoveva da una profonda incomprensione, ma anche da un altrettanto profondo pregiudizio che istigava a combattere come eretiche le stesse pratiche culturali che, invece, in Italia venivano tollerate quando professate dalle comunità cattoliche. Non solo infatti erano ampiamente diffuse nelle regioni meridionali, ma sopravvivenze significative, come quella documentata da Jean Houel per Catania, erano assai vitali ancora alla fine del Settecento²³⁷⁸.

4.– La storia e l'evoluzione nei secoli di questo antico culto pagano sono state ricostruite da Ignazio E. Buttitta, che ne ha ricondotto le origini alla «dimensione magico-religiosa che accompagnava il lavoro agricolo [e che faceva] parte di un più complesso universo mitico-rituale»²³⁷⁹:

«Si tratta di cerimonie dirette, attraverso l'offerta primiziale al santo, a ringraziarlo per il buon esito del raccolto oltre che per il benessere concesso al singolo devoto. Come sempre nella festa motivazioni individuali e collettive, sacralità e strategie sociali, si articolano in simboli multiformi e polisemici. In ogni caso si avverte ben evidente un nucleo di significato agrario nel tipo e nel tempo dell'offerta. Come le feste “della mietitura” si conclude il ciclo della spiga. Un ciclo che avuto inizio 7/8 mesi prima, al momento della semina, quando i chicchi sono stati introdotti nel seno della terra e affidati alle sue

²³⁷⁷ Citato da Vittorio Peri, *Chiesa Romana e “Rito” Greco*, cit., p. 62 nota n. 36. Secondo Carlo Ginzburg, *Storia notturna. Una decifrazione del Sabba*, Einaudi, Torino, 1989, pp. 167-168 vi sono testimonianze romene che indicano una propensione all'estasi prevalentemente femminile. Mario Bolognari, *Il banchetto degli invisibili*, cit., p. 105 ricorda che nella domenica di Carnevale, una volta, a Falconara Albanese sfilavano uomini mascherati da donne, dette “russale”, come sostiene Manes, in ricordo delle “donne belle, avvenenti e formose che in Albania eseguivano danze e canti”. A Piana sino a pochi anni fa il Carnevale era festeggiato in modo dissimile dal resto dei paesi siciliani: si assegnava alle donne il primato di mascherarsi e di “provocare” gli uomini. Era un retaggio di quell'estasi di cui riferisce Ginzburg e, nel contempo, il ribaltamento dei ruoli sociali che Bolognari descrive per Falconara Albanese. La partecipazione femminile doveva apparire molto scandalosa ai vescovi latini del XVI secolo!

²³⁷⁸ «Jean Houel, che intorno al 1780, dopo aver descritto la festa di Sant'Agata, nota: “Nelle campagne che circondano la città, i contadini celebrano, dopo la mietitura, una festa popolare, una specie di orgia, in ringraziamento del buon raccolto fatto. Alcuni giovani aprono la processione con balli ed evoluzioni; li segue un uomo che batte un tamburo a cavalcioni di un asino; cinque o sei altri, che montano anch'essi questo pacifico animale, vengono dietro impugnando lunghi bastoni ai quali sono attaccati fasci di grano. [...] Una moltitudine di contadini segue a frotte il corteo suonando diversi strumenti”. Cit. da Ignazio E. Buttitta, *I morti e il grano. Tempi del lavoro e ritmi della festa*, Meltemi, Roma, 2006, pp. 85-86. È difficile non accostare questa descrizione di questo rito con le *vallje* che si danzano in Calabria nello stesso periodo pasquale.

²³⁷⁹ Ignazio E. Buttitta, “A prima a tutti i Santi...I morti e il grano”, in Idem, *I morti e il grano*, cit., p. 84.

forze sotterranee. La spiga dal momento in cui si è alzata e irrobustita sullo stelo (aprile-maggio) si è tratta fuori dalla giurisdizione delle potenze ctonie. Anche esse però vanno ringraziate per quanto hanno fatto. Se infatti la Commemorazione dei defunti apre il mese di novembre e la semina, i riti della rinascita primaverile, del periodo marzo-aprile, sono le ultime feste dei morti. In esse si saluta la vita nuova mentre si esprime gratitudine alle entità che hanno sostenuto il processo generativo. Questo passaggio, questo attraversamento, è nel Cristianesimo popolare riassunto ed esplicitato dalla stessa vicenda del Cristo. Il risorto, non a caso, reca in mano un mazzo di spighe, egli è il Signore delle Spighe. La Settimana santa è dunque il luogo e il tempo del ritorno e del passaggio, è l'ultima festa della Terra e dei Morti, è la prima festa degli dei celesti»²³⁸⁰.

Era la stessa festa dei morti che ancora oggi «nelle comunità dell'area albanese dell'Italia meridionale si svolge nel giorno di sabato, vigilia della domenica di Carnevale»²³⁸¹ e che per le modalità del suo svolgimento risulta ancor più interessante per «il riferimento ad analoghi riti collocati, però, nel periodo della Pentecoste, nel quale gli Arbëreshë celebrano di nuovo i loro morti»²³⁸². Era cioè il periodo che precedeva la seconda quaresima, nota nella tradizione rituale degli arbëreshë siciliani come quaresima «degli'apostoli, quale varia secondo la Pasqua: comincia doppio l'ottava di Pentecoste il lunedì et dura insino a S. Pietro et Paulo»²³⁸³. Secondo l'opinione di Ginzburg, commentata da Bolognari, la festa primaverile delle rose in fiore aveva assunto già in età pagana una connotazione funeraria e, come i dodici giorni, anche la Pentecoste, traduzione delle antiche *Rosalia*, era consacrata ai morti.

In considerazione delle succitate testimonianze convergenti di Crispi e di Dorsa non v'è dubbio che, come ha acutamente dimostrato Altimari, la *O e bukura More* – venendo un tempo eseguita dall'alto di una montagna rivolta verso Oriente, in un periodo «che non va prima di Pasqua e oltre la fine della primavera» –, rientrasse nel ciclo dei canti delle *Russalle* coi quali si celebrava la morte dei congiunti più intimi. Infatti

«Il termine *rëshal* (anche nella forma *rshal* o *shal* o *rushal*) è diffuso in tutte le aree albanesi e in buona parte dell'area balcanica. In diverse parlate italo-albanesi esso viene oggi adoperato nell'espressi-

²³⁸⁰ *Ivi*, pp. 87-88.

²³⁸¹ Mario Bolognari, *Il banchetto degli invisibili*, cit., p. 51.

²³⁸² *Ivi*, p. 105.

²³⁸³ Antonino Castronovo, «Il Trattato contra Greci», cit., p. 1065.

one e *shtuna* e *shalës* con cui viene comunemente indicato il sabato di Pentecoste. L'origine di questo termine è da ricercare nel latino ROSALIAE, con cui si indicava nell'antichità, soprattutto in Macedonia, in Grecia e in Italia, la commemorazione dei defunti, che aveva luogo verso la fine della primavera»²³⁸⁴.

Il nodo critico della trasmissione del canto e, soprattutto, il trasferimento del messaggio dalla dimensione religioso-antropologica a quella politico-ideologica sono a questo punto piuttosto evidenti: rimane da chiedersi *quando, dove e perché* si verificò questa rielaborazione ideologizzata della *O e bukura More*?

5.– L'area di diffusione è stata sicuramente la Sicilia e, in particolare, Palazzo Adriano e l'occasione della rielaborazione fu offerta dalla citata *Memoria* di Crispi, là dove il canto non solo non venne incluso, così come ci saremmo aspettati, nel ciclo dei canti relativi alla “morte” che, con il “matrimonio” e la “nascita”, costituiva uno dei «tre gradi della vita umana», bensì in una «aggiunta di altre costumanze *oltre* a quelle dei tre gradi»²³⁸⁵, che raggruppava canti “profani o civili” esclusi dalle celebrazioni ecclesiastiche del rito greco.

La ragione di ideologizzare in senso laico il canto riposava nel tentativo di Crispi di non ingenerare confusione tra il periodo della sua esecuzione, che era il Sabato di Pentecoste della tradizione ortodossa, e il Sabato di Pentecoste in cui si celebrava il ricordo della caduta di Bisanzio:

«Nelle colonie greche di Sicilia suol dirsi con esecrazione in proprio linguaggio. “Gjith të stuniet të vinjënë – Ajo të *shaljes* të mos vinj më”. “Tutti gli altri sabati vengano – Quello di *sciaglies* non venga più”. Ed anche suol dirsi così “Gjith të stuniet evtitë vavshinë, e avshinë – E shtunia e *shaljes* mos avshë kur”. “Tutti i sabati dell'anno vadano e vengano – Il sabato di *sciaglies* non venga mai”. Si parla del sabato di Pentecoste, quando i Turchi avvicinati alla città di Costantinopoli la tennero stretta d'assedio; e poi nei giorni giusto di pentecoste l'espugnarono, n'uccisero l'imperatore, e ne distrussero l'impero nel 1453»²³⁸⁶.

La singolare coincidenza delle due ricorrenze richiese una netta distinzione e a questo compito non si sottrasse Crispi, che per l'appunto decise di “storicizzare” la proverbiale

²³⁸⁴ Francesco Altimari, “Mito e folklore”, cit., p. 79.

²³⁸⁵ Giuseppe Crispi, “Memorie storiche”, cit., 117.

²³⁸⁶ *Ivi*, p. 122.

esecrazione arbëreshe, trasferendola dalla dimensione “astorica” magico-religiosa della tradizione etnografica albanese e balcanica dedicata alla commemorazione dei defunti, alla più “concreta” e “storica” caduta in mano turca del centro della cristianità orientale: proprio questa operazione di riscrittura sancì la definitiva trasposizione ideologica del canto, che a partire da quel momento sarebbe divenuto l’inno nostalgico con il quale gli albanesi d’Italia avrebbero ricordato la madre patria abbandonata: è su questo mito che ancora oggi gli arbëreshë fondano la loro identità e la loro memoria collettiva. A questa incredibile mistificazione Crispi era giunto dopo aver letto nel *Tesoro* di Nicolò Chetta la notizia che, senza mezzi termini, attribuiva il canto del *sabato di Pentecoste* alla «terza colonia de’ nostri Peloponesiaci dal 1500 in poi fin all’imperatore Carlo V, onde fin oggi conta per motto da’ nostri palazzioti: *o e bucura Moree, u të llëe e më së të pee* [o e bukura More, u të lë e më së të pe] “o bella Morea io ti abbandonai, e più non ti ravvisai”»²³⁸⁷. Sicché non solo fu facile estirpare il canto dalla consuetudine paraliturgica, che peraltro proprio a Palazzo Adriano è sopravvissuta sino ad oggi con un’ulteriore rielaborazione “mitica”²³⁸⁸, ma venne definitivamente consacrato alla “memoria” della caduta di Bisanzio e alla asserita eredità della cultura greca che Chetta, prima, e Crispi²³⁸⁹ e Camarda dopo, presunsero fosse toccata agli arbëreshë. Di questa mistificazione si dovette render conto lo stesso Schirò, che pur aveva fatto del mito dei “coronei” un’autentica professione di fede: dopo essersi esibito in una incredibile e farraginosa analisi etimologica del toponimo “More” al fine di dimostrare che anche i profughi “albanesi” avevano memoria della *O e bukura More*, dovette ammettere «finalmente che il canto medesimo era popolare anche in colonie dove non si ha traccia di elemento coroneo»²³⁹⁰.

²³⁸⁷ Nicolò Chetta, *Tesoro*, cit., p. 457.

²³⁸⁸ Di questa forza di attrazione esercitata dal mito possiamo recare un esempio paradigmatico della rielaborazione recente registratasi a Palazzo Adriano, località nella quale la celebrazione dei defunti – che avveniva nella Montagna che non a caso fu ribattezzata “delle Rose”, toponimo che non compare se non dopo l’arrivo degli albanesi nel territorio di Prizzi verso la fine del Quattrocento – è stata cantata da Francesco Crispi Glaviano nel suo poemetto lirico *Mbi Malin e Trundafiljevet*, nel quale viene descritto il sontuoso e giosio banchetto che giovinetti e giovinette consumavano nel ricordo della loro patria abbandonata, la Morea appunto. Questo “rito” è stato recentemente ripreso ma con significative modifiche nel calendario e nelle motivazioni ideologiche: non lo si effettua più durante la veglia del giorno di San Giovanni, ma la notte del 31 luglio per ricordare l’arrivo dei profughi albanesi che nel 1482 ripolarono il casale abbandonato di Palazzo Adriano. Non è da trascurare il fatto che gli studiosi del Sette e Ottocento che didero testimonianza di questa celebrazione o menzionano esplicitamente il casale di Palazzo Adriano (Chetta) oppure erano originari del medesimo villaggio (Bidera, Crispi, Dara e Crispi Glaviano). Una rilettura critica dell’antico e originario messaggio rituale funebre del canto *O e bukura More* è stata avanzata dal poeta arbëresh Giuseppe Schirò Di Maggio, *Atje kam, vjersha dygjuhësh* (La mia Morea, versi bilingui), con una *Presentazione* di Matteo Mandalà, Poeti del Mediterraneo, 2, Salvatore Sciascia editore, Caltanissetta, 2004.

²³⁸⁹ Crispi compose un testo poetico nel quale rielaborava il mito della caduta di Corone (“Stolto io vaneggio, / Che credo riveder reduce alfine / Le patrie mura della cara Epéa”, vv. 31-33) e della fuga in Sicilia dei profughi “coronei”, non senza annotare, da un lato, che «Epéa era l’antico nome di Corone nel Peloponneso, oggi detta Morea» e, dall’altro, che «gli antichi avevano a somma sventura l’esser sepolti in terra straniera, opinione conservata sino ai tempi di cui parliamo»: cfr. Giuseppe Crispi, “Memorie storiche”, cit., 125, note nn. 64 e 66.

²³⁹⁰ Giuseppe Schirò, *Canti tradizionali*, op. cit., p. LXXXIV.

Aleksandar STIPČEVIĆ, Zagreb

Albanci o zadarskim Arbanasima

U neposrednoj blizini grada Zadra u Dalmaciji smjestilo se naselje Arbanasi, koje je dobilo naziv po katoličkim Albancima koji su se onamo doselili iz okolice Skadarskoga jezera u prvoj polovini 18. stoljeća. Sve do današnjih dana sačuvali su doseljeni Arbanasi svoje gegijsko narječje, kao i mnoge značajke narodne kulture.

Zemljopisni položaj Zadra i susjednoga naselja Arbanasa bio je na pomorskom putu kojim su svakodnevno plovili trgovački i drugi brodovi iz južnoga Jadrana i Jonskoga mora prema Veneciji i obratno. Često su ti brodovi tražili utočište u slučaju nevremena ili radi opskrbe odnosno trgovačkih poslova u sigurnoj zadarskoj luci.

Izvan je svake sumnje da je upravo ta okolnost dovela mnoge Albance u Zadar i da su oni te prilike iskorištavali za posjećivanje svojih sunarodnjaka iz obližnjih Arbanasa. Nemamo sigurnih podataka o tim sporadičnim posjetima, no dobro obaviješteni zadarski povjesničar Tullio Erber u prvoj monografiji o zadarskim Arbanasima, tiskanoj 1883., tvrdi da je "poznato da nijedan od Albanaca, koji usput navraćaju u Zadar, neće propustiti da, makar nakratko, ne ode u Arbanase, gdje su radosno primljeni"²³⁹¹. Ne znamo imena tih Albanaca, no možemo pretpostaviti da se radilo o trgovcima, možda i svećenicima, koji su išli poslom u Veneciju. Nije nam poznato da je netko od njih ikada tiskom objelodanio reportažu o svojim dojmovima i susretima s Arbanasima. Ustvari, sve do potkraj 19. stoljeća albanski znanstvenici, političari i publicisti ne pokazuju zanimanje za zadarske Arbanase, no tada dolazi do preokreta, i to iz dva razloga. Prvi su bila politička previranja kod samih Arbanasa, kod kojih se pojavilo zanimanje za događaje u albanskim zemljama u predvečerje stvaranja neovisne države albanskoga naroda, a drugi je razlog bio što se kod albanskih političara i znanstvenika pojavila zamisao da bi im zadarski Arbanasi, zbog svojih dobrih veza s Bečom, mogli poslužiti u borbi koju su vodili za stjecanje neovisnosti.

Potkraj 19. i početkom 20. stoljeća počinju sve češći posjeti albanskih kulturnih i političkih djelatnika zadarskim Arbanasima, a s njima se u tisku pojavljuju i sve češći, najprije informativni, a potom i znanstveni članci albanskih stručnjaka i publicista o zadarskim Arbanasima.

²³⁹¹ Tullio Erber, *La colonia albanese di Borgo Erizzo presso Zara* (Dubrovnik, 1883.), 69-71.

Treba podsjetiti da zadarski Arbanasi u to vrijeme ulaze na velika vrata u politički život Zadra i Dalmacije općenito –osnivaju političke stranke, radničke sindikate, različita kulturna društva i dr. Ta aktivnost nije mogla ostati nezapažena u političkim krugovima na etničkome albanskom prostoru, koji se upravo u to vrijeme priprema za sudbonosne događaje koji će dovesti do stvaranja albanske države. Albanski političari u zemlji i emigraciji ocijenili su da bi upravo zadarski Arbanasi, s obzirom na političku važnost Zadra u okviru Austro-Ugarske Monarhije, mogli odigrati pozitivnu ulogu u predstojećim burnim događajima. Takve su nade gajili i bečki politički krugovi, pa su se tako Arbanasi odjednom našli u žarištu političkih igara velikih sila.

Ne ulazeći u podrobnija razmatranja tih procesa, upozoravamo na pojavu prvih napisa o Arbanasima u albanskome tisku.

Čovjek koji je shvatio što se događalo u Arbanasima i da bi zadarski Arbanasi mogli aktivno sudjelovati u ondašnjim političkim procesima vezanim uz stvaranje albanske države bio je poznati albanski intelektualac Faik Konica. Potkraj 19. i početkom 20. stoljeća Konica je, koliko znamo, četiri puta posjetio zadarske Arbanase. Njegova je zamisao bila da se u Arbanasima pokrene list na arbanaskomegovoru pod nazivom *Zani i Ščyptarit*, koji je o političkim događajima tog vremena trebao informirati ne samo zadarske Arbanase nego i sve Albance u domovini i inozemstvu. List nije nikada izašao, ali sama činjenica da je Konica mislio da je takav list trebao izlaziti u Arbanasima dovoljno jasno govori o zanimanju što su ga politička previranja u mjestu izazvala u tadašnjim albanskim političkim krugovima. Konica je pak sa svoje strane pokrenuo časopis *Albania* (1897. – 1909.), koji je izlazio najprije u Bruxellesu, a od 1903. u Londonu, u kojem je pisao o zadarskim Arbanasima²³⁹². U tom časopisu nalazimo i neke druge članke koje ćemo spomenuti u nastavku.

Sami Arbanasi u to su vrijeme pokazivali zanimanje za događaje u starome kraju, pa su prvi put uspostavili kontakte s Albancima iz Albanije.

Kao dokaz o probuđenom zanimanju za zadarske Arbanase od strane Albanaca treba navesti činjenicu da su politički događaji u Arbanasima potaknuli Albance (Arbëreshet) iz južne Italije da u svom tisku komentiraju te događaje. Jedan od njih (Anselmo Lorecchio) pokrenuo je 1897. časopis *La Nazione albanese* u Pallagoriju u blizini Catanzara u Kalabriji. Časopis je izlazio sve do 1924. godine.²³⁹³ U njemu su se pojavili članci o događajima u zadarskim Arbanasima iz pera samog Lorecchija, koji je u časopis uvrštavao i dopise koje je uredništvo dobivalo iz Arbanasa²³⁹⁴.

²³⁹² Faik Konica, "Shoceria kombetarë e Borgo-Eritso. Shciptaret n' Austrie", *Albania* 5 (1901.), br. 5 (Bruxelles), 66-67; Faik Konica, "Facia e drëitorit", *Albania* 9 (1905.), br. 11 (London), 210; Faik Konica, "Flëta e drëitorit", *Albania* 10 (1906.), br. 5 (London), 83.

²³⁹³ O tom časopisu i njegovu uredniku Anselmu Lorecchiju vidi u: *Fjalor enciklopedik shqiptar*, Vëll. 2 (Botimi i ri. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2008.), 1536-1537.

²³⁹⁴ Važniji članci u tom časopisu o događajima u Arbanasima pretiskani su u knjizi: Anselmo Lorecchio, *Il pensiero politico albanese in rapporto agli interessi italiani* (Roma, 1904.), CLXI, CCLXVI-CCLXXII.

Osim spomenutih političkih okolnosti, vezama zadarskih Arbanasa s pradomovinom pogodio je i dolazak albanskih učitelja u Arbanase. O njima će još biti govora kada budemo pisali o učenju albanskoga jezika u arbanaškim školama od 1897. do 1916. godine. Njihov je dolazak bio iznimno važan za uspostavljanje veza između zadarskih Arbanasa i pradomovine jer su oni bili prvi koji su imali priliku bolje upoznati povijest i život zadarskih Arbanasa i pisati o onome što su ondje vidjeli.

Te su veze prestale tijekom Prvoga svjetskog rata, a trajat će, uz rijetke iznimke, sve do svršetka Drugoga svjetskog rata.

Tek će tada zadarski Arbanasi živjeti u istoj državnoj tvorevini (Jugoslaviji) s Albancima, ali ne svima, nego samo onima s Kosova, iz Makedonije, Crne Gore i drugih krajeva Jugoslavije u kojima su živjeli Albanci.

Samo nekoliko godina nakon svršetka Drugoga svjetskog rata počeli su posjeti Albanaca zadarskim Arbanasima. Tada dolaze albanski novinari i publicisti koji o njima pišu reportaže, intervju e i sl. Ipak, dolaze i znanstvenici, koje posebno zanima arbanaški govor. Povjesničare pak osobito zanimaju događaji u Arbanasima s kraja 19. i početka 20. stoljeća, a književne kritičare arbanaški književnici koji pišu svoja djela na arbanaškome govoru.

U ovom smo radu grupirali knjige i članke albanskih autora, preglednosti radi, u nekoliko skupina.

Reportaže iopći pregledi o zadarskim Arbanasima

Reportaže i preglede, uglavnom informativne naravi, o povijesti Arbanasa, njihovu jeziku, običajima i sl. pisali su mnogi Albanci s Kosova. Osnovna im je značajka izrazita simpatija autora prema Arbanasima i njihovim stanovnicima. Bilo ih je mnogo, pa ćemo ovdje spomenuti samo one za koje mislimo da su najzanimljiviji. Pisali su ih Murat Isaku²³⁹⁵, Shaban Osmanaj²³⁹⁶, Akil Koci²³⁹⁷, D.E.²³⁹⁸, Skender Gashi²³⁹⁹, Reshat Nexhipi²⁴⁰⁰, MaksutXH. Haxhibrahimi²⁴⁰¹, Kujtim Morina²⁴⁰², HilmiAgani²⁴⁰³, Gjovalin-

²³⁹⁵ Murat Isaku, "Arbneshës në Zare", *Zëri i rinisë*, Rilindja, Prishtinë, 1960., 68.

²³⁹⁶ Shaban Osmanaj, "Arbneshit të Zarës", *Jeta e re*, Prishtinë, br. 6, 1966., 1066.

²³⁹⁷ Akil Koci, "Kujtim mbi Arbënesh të Zadrës", *Zani i rinisë*, Prishtinë, br. 25, 1967., 19.

²³⁹⁸ D. E., "Flet arbëreshi i ri nga Zara", *Zëri i rinisë*, Prishtinë, br. 35-36, 1969., 13.

²³⁹⁹ Skender Gashi, "Mbi shqiptarët e Zarës", *Zani i rinisë*, Prishtinë, br. 34, 35, 41, 1970.-1971., 1.

²⁴⁰⁰ Reshat Nexhipi, "Në Arbanasin e Zarës", *Flaka e vëllazërimit*, Shkup, 10. III. 1972., 12.

²⁴⁰¹ Maksut Xh. Haxhibrahimi, "Shqiptarët e Zarës", *Buzuku*, Ulqin, br. 11, 14. IV. 2003., 5.

²⁴⁰² Kujtim Morina, "Arbanasi – Arbëresh Zare", *Iliria*, Zagreb, br. 2, 2007., 14-16.

²⁴⁰³ Hilmi Agani, "Kujtime nga vizita që e bamë Arbëneshëve", *Jeta e re*, Prishtinë, br. 4, 1951., 238-243.

Shkurtaj²⁴⁰⁴ i dr., a poseban dojam ostavio je posjet prištinskih studenata 1953., kojeg se i danas sjećaju u Arbanasima²⁴⁰⁵.

No nisu se svi posjetitelji Arbanasa zadovoljavali pisanjem reportaža. Našlo se među njima i onih koji su pokušavali analizirati pojedine strane života zadarskih Arbanasa i o njima studiozno pisati u časopisima i novinama. Jedan od njih bio je i prof. dr. Simë Gjon Dobreci, koji se prigodom svog posjeta sreo i razgovarao s domaćim ljudima. Arbanasi su ga uvjeravali u svoju ljubav prema arbanaškome govoru. Ponosni su što su sačuvali svoj jezik, a time i svoj narodni identitet. Dobreci je svoje dojmove s puta prenio u časopisu *Buzuku*. Njegovo je svjedočanstvo izazvalo veliko zanimanje čitatelja, pa ga je dvaput objavio u tom časopisu²⁴⁰⁶.

Slijedili su mnogi drugi koji su s velikom radoznalošću otkrivali kulturne i posebno jezične osobitostizadarskih Arbanasa. Tako je Zenun Çelaj tijekom boravka u Arbanasima bio osobito impresioniran kulturnim životom u mjestu, pa je u svom članku napisao da je to mjesto "votra kulturore" (kulturno ognjište)²⁴⁰⁷. Nije nam čudno to njegovo zapažanje, jer su u vrijeme kada je to napisao u Arbanasima živjeli i radili književnik Josip VladovićRelja, književnik i glazbenik Šime Dešpalj, učitelj Budimir Perović, koji je pisao znanstvene članke, ali i književna djela, a iz Arbanasa su bili i poznati hrvatski književnik Augustin Stipčević, političar Josip Gjergja i mnogi drugi.

Arbanase je osamdesetih godina 20. stoljećaposjetio i književnik i publicist Nasho Jorgaqi iz Tirane, koji je imao prigodu sresti mnoge učene Arbanase i s njima porazgovarati o stanju u mjestu. O svojim dojmovima i razgovorima pisao je u putopisnoj knjizi *Larg dhë afër*²⁴⁰⁸.

Navest ćemo ovdje i imena nekih drugih Albanaca koji su posjećivali zadarske Arbanase i pisali o njima. To su Musa Ahmeti²⁴⁰⁹, Jahja Drançolli²⁴¹⁰, Gjekë Gjonaj²⁴¹¹, Sylejman Morina²⁴¹² i dr. Posebno treba spomenuti albanskoga putopisca i kulturnoga djelat-

²⁴⁰⁴ Gjovalin Shkurtaj, "Mbi Arbëreshët e Zarës", *Ylli*, Tiranë, br. 5, 1979., 30. Pretiskano u: *Zëri i rinisë*, Tiranë, 4. IV. 1984.

²⁴⁰⁵ "Studentët e Prishtinës në Arbënesh të Zadrës", *Zani i rinisë*, Prishtinë, br. 8, 1953., 11.

²⁴⁰⁶ Simë Gjon Dobreci, "Arbanasi – sa albanskim jezikom mi se ponosimo", *Buzuku*, Ulqin, br. 17, 31. III. 2005., 18; Simë Gjon Dobreci, "Arbanasi – škola na albanskom jeziku u Zadru", *Buzuku*, Ulqin, br. 18, 22. X. 1995., 2.

²⁴⁰⁷ Ç. Z. [Çelaj, Zenun], "Nga jeta në Arbënesh të Zarës, katund – votra kulturore", *Zani i rinisë*, Prishtinë, br. 16-17, 1962., 17. Isti je autor poslije napisao još dva članka o Arbanasima: "Jeta e Arbëneshëve", *Zani i rinisë*, Prishtinë, br. 26, 1967., 10; "Relës as vorrin s'ia dijmë", *Rilindja*, Prishtinë, 6. VIII. 1967., 9.

²⁴⁰⁸ Nasho Jorgaqi, "Zëra prej së largu. Takime me Arbëneshin dhe Arbëneshet e Zarës", u: Nasho Jorgaqi, *Larg dhë afër (Udhshkrime dhe meditime)* (Tiranë: Shtëpia bot. "8 nëndori", 1987.), 251-278.

²⁴⁰⁹ Musa Ahmeti, "Arbëneshi i Zarës", *Ekskluzive*, Prishtinë, br. 8, 2000., 88-103; Musa Ahmeti, "Arbëneshi i Zarës, një reëfëm për nostalgjinë", *Koha ditore*, Prishtinë, 6. IV. 2002., 26.

²⁴¹⁰ Jahja Drançolli, "Arbëneshët e Zarës, shtegtim pa kthim", *Koha ditore*, Prishtinë, 3. VI. 2006., 42.

²⁴¹¹ Gjekë Gjonaj, "Arbëneshet e Zarës", *Zëri*, Prishtinë, 20. I. 2007., 28.

²⁴¹² Ovaj publicist iz Kamenice (Kosovo) objavio je više intervjuua u časopisu *Buzuku*. Vidi: "Bruno Bajlo me rranxë Shestanas", br. 29, 2. IV. 2009., 6-7; "Flet arbëneshi Shestanas... Bernad Paleka", br. 30, 20. VIII. 2009., 11 i dr.

nika Frroka Kristaja. Autor je većeg broja knjiga i članaka, a posjetio je zadarske Arbanase te je na temelju razgovora s mnogima od njih, kao i na osnovi literature, napisao nekoliko članaka o njihovoj povijesti, kulturi i životu. Trudio se dati što potpuniju i zanimljiviju sliku o mjestu i poznatim ličnostima koje je sreo tijekom boravka u Arbanasima. Svoje je članke najprije objavljivao u prištinskome listu *Bujku*²⁴¹³, a u suradnji s novinarom Ibrahimom Berishom objavio je u listu *Rilindja – Bujku* (Tirana – Priština) intervju s Al. Stipčevićem²⁴¹⁴. Te je članke potom objavio i u svojoj putopisnoj knjizi *Ura e kujtesës*²⁴¹⁵. Napisao je osim toga i druge članke o zadarskim Arbanasima²⁴¹⁶. Posjetio je Arbanase i Ismail Doda, etnograf i kulturni radnik iz sela Ostrosa u blizini Skadarskoga jezera, koji je potom napisao opširan pregled o kulturnome životu zadarskih Arbanasa.²⁴¹⁷

Povijest zadarskih Arbanasa

Doseljenje Albanaca u okolicu Zadra i njihova sudbina u novoj domovini bilisu predmet mnogih rasprava koje su napisali najviše zadarski i arbanaški povjesničari, a potom i oni iz albanskih krajeva. Razumljivo je da su se lokalni povjesničari najviše bavili tom problematikom jer su se mogli služiti bogatim fondovima Državnoga arhiva u Zadru.

Prvu monografiju o zadarskim Arbanasima napisao je zadarski povjesničar Tullio Erber. Njegova knjiga *La colonia albanese di Borgo Erizzo presso Zara* tiskana je u Dubrovniku davne 1883. godine. Dugo je ta monografija bila jedina iz koje su povjesničari mogli saznati ne samo o doseljenu Albanaca u okolicu Zadrane i o njihovu životu u novoj domovini. Tom su se knjigom služili i albanski povjesničari i lingvisti za svoja istraživanja. Koliko su Albanci cijenili to djelo razvidno je i iz činjenice da je ono u skraćenu obliku prevedeno već 1902. godine. Preveo ga je učenik fratar Pashk Bardhi, koji je iskoristio boravak u Arbanasima, gdje je poučavao djecu albanskom jeziku. Preveo je one dijelove Erberove knjige za koje je držao da su za albanskoga čitatelja najzanimljiviji²⁴¹⁸. Cijela je knjiga prevedena na albanski i tiskana u Zagrebu 1997. godine²⁴¹⁹.

²⁴¹³ Frrok Kristaj, "Arbëneshët janë kryelartë", *Bujku*, Prishtinë, 12. VIII. 1995., 9; "Zëra të mirëfilltë të Arbëreshëve të Zares", *Bujku*, Prishtinë, 30. IX. 1995., 10. Tiskano i u listu: *Rilindja javore*, Tirana, 24.-30. IX. 1995., 11; "Bukuria të vret", *Bujku*, Prishtinë, 6. IX. 1995., 9.

²⁴¹⁴ Ibrahim Berisha, Frrok Kristaj, "Zgjidja – Kosova e pavarur", *Rilindja – Bujku*, Prishtinë – Tiranë, 1998., X.

²⁴¹⁵ Frrok Kristaj, *Ura e kujtesës* (Prishtinë, 2008.). O zadarskim Arbanasima na str. 71-95, 100-112.

²⁴¹⁶ Frrok Kristaj, "Arbëneshët e Zares", *Tribuna*, Prishtinë, br. 2, 1996., 69-72; "Në kërkim të identitet kombëtar", *Bujku*, Prishtinë, 9. III. 1966., 10.

²⁴¹⁷ Ismail Doda, "Mozaiku kulturor ne Arbeneshet te Zares; me Arbeneshet, per Arbeneshet", *Koha javore*, Podgorica, 10 (2012.), br. 519 (31. V.) – br. 525 (12. VI.).

²⁴¹⁸ Tullio Erber, "Shcyparet e Borgo Erizzos", *Albania* 6 (1902.), br. 3-6, 8, 10; 7 (1903.), br. 4, 5; 8 (1904.), br. 2, 5, 7, 10; 9 (1905.), br. 1. Prevoditelj Pashk Bardhi potpisao je prijevod pseudonimom Vorf Dukaghini.

²⁴¹⁹ Tullio Erber, *Kolonia shqiptare e Arbëneshit pranë Zares* [Përktheu në gjuhën Shqipe Jora Mato] (Zagreb: Bashkësia shqiptare në Republikën e Kroacisë, 1997.).

Bitan doprinos proučavanju starije povijesti zadarskih Arbanasa dao je Kruno Krstić, koji je neko vrijeme radio u zadarskome Državnom arhivu i na temelju novih dokumenata uspio detaljno rekonstruirati sve događaje vezane za doseljenje Arbanasa u Zadar²⁴²⁰. To je najpotpunija studija o preseljenju Arbanasa iz područja Skadarskoga jezera, pa stoga nije čudno što je privukla pozornost albanskih povjesničara. Tako je poznati kosovski povjesničar Zekerija Cana prepričao taj Krstićev rad, dopunio ga podacima iz novije arbanaške povijesti i objavio u nastavcima u prištinskom listu *Bota e re*²⁴²¹. Krstićev je rad 1988. dopunjen i proširen te tiskan kao posebna knjiga²⁴²², o čemu je bila obaviještena i albanska javnost²⁴²³.

U svezi s doseljenjem Arbanasa u Zadar glavnu je ulogu odigrao nadbiskup – najprije barski, a potom i zadarski – Vicko Zmajević. Njegova je uloga bila presudna ne samo u organiziranju napuštanja sela iz blizine Skadarskoga jezera nego i u njihovu smještanju u okolici Zadra. O tom njegovu doprinosu pisali su i albanski povjesničari i novinari²⁴²⁴.

Posebno je važan bio znanstveni skup posvećen nadbiskupu Vicku Zmajeviću koji je održan u Zagrebu 1995. u povodu obilježavanja 250. obljetnice Zmajevićeve smrti. Na njemu su pročitani referati, uz ostale i oni koji su se izravno odnosili na Zmajevićevu ulogu u povijesti zadarskih Arbanasa. O tome jena skupu govorio tadašnji zadarski nadbiskup Ivan Prenda, inače zadarski Arbanas iz Zemunika, a ostali su se sudionici skupa osvrnuli na Zmajevićevodjelovanje u albanskim zemljama (Zef Mirdita, Gjergj Gjergji, Shan Zefi, Frok Zefi i Odette Marquet)²⁴²⁵. Na Zmajevićevu ulogu u doseljenju Arbanasa u Zadar osvrnuo se Zef Mirdita u svojoj monografiji o kršćanstvu u albanskome narodu²⁴²⁶.

Pozornost albanskih povjesničara privukla su politička previranja u Arbanasima u 19. i početkom 20. stoljeća. U to se vrijeme osim predominantne hrvatske političke opcije pojavila i Autonomaška (talijanaška) stranka, a potkraj 19. stoljeća zabilježene su i zamjetne simpatije prema matičnome, albanskome narodu. Bilo je to vrijeme kada je i

²⁴²⁰ Rezultate svojih arhivskih istraživanja iznio je najprije u članku "Doseljenje Arbanasa u Zadar", koji je objavljen u ediciji *Zadar. Zbornik* (Zagreb: Matica hrvatska, 1964., 169-194).

²⁴²¹ Kruno Kërstiq, Zekerija Cana, "Arbëreshët e Zarës", *Bota e re*, Prishtinë, 20 (1988.), br. 3-4 (15. II.), 20; br. 5 (1. III.), 17; br. 6 (15. III.), 17; br. 7 (1. IV.), 17; br. 8 (15. IV.), 17.

²⁴²² Kruno Krstić, *Doseljenje Arbanasa u Zadar* (Zadar: Mjesna zajednica Arbanasi, 1988.).

²⁴²³ Ylber Hysa, "Kujtesa mbi shekujt", *Fjala*, Prishtinë, 23 (1. II. 1990.), 12.

²⁴²⁴ Npr. Basri Çapriqi, "Arqipeshkvi që themeloi Arbaneshin e Zarës", *Bujku*, Prishtinë, 2. I. 1996. Članak je pretiskan u časopisu *Buzuku*, Ulqin, br. 14, 2004., 11.

²⁴²⁵ *Argjipeshkvi Vicko Zmajevich. Me rastin e 250 vjetorit të vdekjes 1702-1745. Punimet e simpoziumit të mbrajtur në Zagreb me 14-15. X. 1995.*, Ed. Don Ndue Ballabani (Zagreb: Misioni Katolik Shqiptar, 2001.). Referat nadbiskupa Ivana Prende nosi naslov "Kryepeshkvi Vicko Zmajeviq dhe Arbëreshët e Zarës".

²⁴²⁶ Zef Mirdita, *Krishtenizmi ndër shqiptarë* (Zagreb – Prizren: Misioni Katolik Shqiptar në Zagreb, 1998.), 188-190 i dr. Vidi i njegov rad: "Vicko Zmajević i njegovo zauzimanje za Albance katolike (26. XI. 1670. – 11. IX. 1745.)", u: *Zbornik Stjepanu Antoljaku u čast* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2003.), 211-221.

Austro-Ugarskoj Monarhiji odgovaralo angažiranje zadarskih Arbanasa u politici koja će poticati ne toliko albanske nego bečke interese. To je doba kada velike europske sile žele sačuvati ili proširiti utjecaj na zemlje koje su tada još bile pod Turcima, i to upravo tada kada je postalo jasno da se turskoj vladavini na albanskome etničkom prostoru približava kraj. S druge strane, Talijani su imali svoje interese da se učvrste na istočnoj obali Jadrana i Jonskoga mora. Ti su suprotstavljeni interesi velikih sila rezultirali njihovim zanimanjem za politička previranja u Arbanasima.

Stajalište Albanaca u predvečerje stvaranja albanske države najbolje je formulirao potkraj 19. stoljeća Faik Konica, koji je dolazio u Arbanase i poticao pokretanje političkoga lista na albanskome jeziku u tom mjestu. Drugi albanski političari i intelektualci (npr. Fan Noli) također potkraj 19. stoljećaposjećuju Arbanase u uvjerenju da bi oni mogli, tada u okviru Austro-Ugarske Monarhije, pomoći u nacionalnim stremljenjima prema stvaranju nezavisne albanske države. O tim zamršenim i burnim događajima u Arbanasima i oko njih studiozno je pisao povjesničar Muhamet Tërnav²⁴²⁷.

Zadarski su Arbanasi s velikim oduševljenjem pratili događaje vezane za osnutak albanske države.²⁴²⁸

No veze koje su bile uspostavljene između zadarskih Arbanasa i matične zemlje prekinute su tijekom talijanske vladavine u Zadru. Vrlo se rijetko spominju događaji koji bi dali naslutiti da su postojale neke čvršće veze Arbanasa s novostvorenom Albanijom nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije. U samim Arbanasima nije se događalo ništa što bi izazvalo zanimanje albanskih političara ili znanstvenika i publicista za zadarske Arbanase.

Velikih događaja nije bilo ni nakon svršetka Drugoga svjetskog rata, no u drugoj polovini 20. stoljeća – kada se Zadar zajedno s naseljem Arbanasimanašao u istoj državnjoj tvorevini s Albancima koji su nastavali Kosovo, Makedoniju i Crnu Goru i kada su ti Albanci mogli s lakoćom posjećivati Arbanase – sve su brojniji albanski novinari, književnici i znanstvenici koji dolaze u Arbanase i potom pišu o njima u tisku. Albanske posjetitelje posebno je zanimala povijest, život, jezik i kultura zadarskih Arbanasa. Albanski stručnjaci sve češće pišu o prošlosti zadarskih Arbanasa, a novinari i publicisti pišu brojne članke, ponajviše informativne, da se albanska javnost što bolje upozna s njihovim životom, jezikom i dr.

²⁴²⁷ Muhamet Tërnav, "Qëndrimi i Austro-hungarisë ndaj Arbëneshëve të Zarës në fund të shekullit XIX dhe në fillim të shekullit XX", *Jehona*, Shkup, 12 (1974.), br. 2, 92-115.

²⁴²⁸ O tim događajima u Arbanasima vidi: Aleksandar Stipčević, "Zadarski Arbanasi i stvaranje albanske države", *Informatori*, Zagreb, br. 5, 1993., 9; br. 6-7, 17; br. 11-13, 18; br. 14, 12. Prijevod tog članka na albanski jezik pod naslovom "Arbëreshët e Zarës dhe krijimi i shtetit shqiptar" objavljen je najprije u: *Rilindja*, Tiranë, br. 128, 22. X. 1993., 9 i br. 134, 29. X. 1993., 7. Ponovno je taj prijevod tiskan u knjizi: Aleksandar Stipčević, *Interprettime albanologjike* (Shkup, 1994.), 113-123.

Među albanskim povjesničarima potrebno je posebno spomenuti prof. dr. Zeqirja Nezirija, profesora albanologije na Sveučilištu u Skoplju, koji je napisao nekoliko vrijednih radova o zadarskim Arbanasima²⁴²⁹.

U istraživanje arbanaške povijesti uključuju se i drugi znanstvenici, no u prvim godinama nakon Drugoga svjetskog rata ipak prevladavaju reportaže, članci o kulturnim događanjima u Arbanasima i posebno intervjui s poznatim arbanaškim osobama. Pojava tih članaka pokazuje da je albanska publika bila posebno zainteresirana za novije događaje usportu, kulturi, glazbi i drugim područjima po kojima su zadarski Arbanasi postali poznati ne samo zadarskoj nego i hrvatskoj i jugoslavenskoj javnosti, pa tako i albanskoj. Ipak, sve se češće pojavljuju znanstveni radovi albanskih stručnjaka i publicista.

Za prošlost zadarskih Arbanasa, ali i za suvremena događanja, posebno je zanimanje pokazivao ulcinjski časopis *Buzuku*, koji uređuje prof. dr. Simë Gjon Dobreci. To je razumljivo s obzirom na to da su zadarski Arbanasi podrijetlom iz sela u blizini Ulcinja te da je govor zadarskih Arbanasa najbliži onom kojim se i danas govori u tom dijelu Crne Gore i sjeverne Albanije, pa su slični i mnogi običaji itd. Nije stoga slučajnost što su zadarski Arbanasi uspostavili dobre veze s tim krajem.

U časopisu *Buzuku* objavljuju se mnogi članci koji se odnose na zadarske Arbanase, a ovdje je dovoljno spomenuti neke od njih.

Kosovski povjesničar Jahja Drançolli, predstojnik Katedre za povijest na Sveučilištu u Prištini, napisao je u povodu obilježavanja 280. godišnjice doseljenja zadarskih Arbanasa u Zadar članak o Arbanasima i njihovoj pradomovini²⁴³⁰. O mjestima iz kojih su se zadarski Arbanasi odselili pisalo se u više navrata – npr. Besnik Simë Dobreci²⁴³¹. U više brojeva *Buzukua* nalazimo pjesme koje su na arbanaškome jeziku ispjevali zadarski Arbanasi. Tako u br. 20 (2006.) nalazimo dva priloga u kojima se donose pjesme arbanaških pjesnika koje su tiskane u listu *Feja / Vjera*, koji je počeo izlaziti u Arbanasima.

U časopisu *Buzuku* objavljeni su i intervjui s poznatim Arbanasima koje su napisali Sylejman Morina i dr.²⁴³²

²⁴²⁹ Zeqirja Neziri, "Arbëneshët ndermjed të kaluarës dhe ardhmërisë, Skicë nga historiku i arbëneshëve të Zarës gjatë shekullit të 19-të dhe fillimit të shekullit të 20-të", *Flaka e vëllazërimit*, Shkup, br. 4453, 31. I. 1993. – br. 4463, 24. II. 1993. Članak je u skraćenom obliku objavljen i u: *Rilindja*, Zürich – Tiranë, 1993., od 20. VII. do 13. VIII. Napisao je i članke: "Rilindja kroate ka ditur edhe të manipulojë me shqiptarët", *Flaka e vëllazërimit*, Shkup, br. 4370, 24. VII. 1992., 10; "Rilindja kroate ka ditur t'ju bëjë dredhura shqiptarëve", *Jehona*, Tërnovc-Bujanovc, br. 16 (IX), 1993., 16-18. Sintezu svojih istraživanja o Arbanasima dao je Neziri u knjizi: Zeqirja Neziri, Aleksandër Stipčevići, *Historia dhe bibliografia e Arbëreshëve të Zarës* (Shkup: EkoRitmi, 1997.). U toj knjizi nalazimo poglavlja iz pera dr. Nezirija: "Si dhe pse u shkulën Arbëreshët" (str. 15-28), "Zgimi i vetëdijes kombëtare" (str. 29-45) i "Personalitete" (str. 47-58).

²⁴³⁰ Jahja Drançolli, "Arbanasi – Shestanasit në Zadar", *Buzuku*, Ulqin, br. 21, 8-9.

²⁴³¹ Besnik Simë Dobreci, "Podi i Ljarës – Arbanasi i Zarës", *Buzuku*, Ulqin, br. 17, 31. III. 2005., 10-11. Članak je napisan na temelju podataka koje je donio Gjokë Dabaj u velikoj monografiji *Shestani*, Vëll. I (Ulqin – Tiranë Prishtinë, 2004.), gdje se u više navrata govori o zadarskim Arbanasima.

²⁴³² U br. 20 *Buzukua* nalazimo dva priloga o Arbanasima: "Stërnipat e shestasve në Arbanasi të Zadrës së harruan Gjerëgj Kastriotin-Skenderbegun" (str. 2) i "Arbanasi – përkujtojmë themelimin e tij" (str. 3). U prvim su reproducirane pjesme Efe Maršan o Skenderbegu na arbanaškome govoru i u prijevodu na hrvatski jezik.

Očigledno su zadarski Arbanasi izazvali pozornost i drugih albanskih povjesničara. Tako je zanimljiv popularan članak o povijesti Arbanasa napisao povjesničar Zija Shkodra²⁴³³.

Važna i znakovita epizoda u povijesti Arbanasa bio je pokušaj izdavanja lista *Zani i Ščiptarit* u Arbanasima 1897. godine. Zamisao o njegovu pokretanju potekla je od Faika Konice, no nije ostvarena. Tiskan je samo letak na arbanaškome i talijanskome jeziku u kojem su se pozivali zainteresirani pojedinci na pretplatu, i to ne samo oni iz Arbanasanego i iz svih zemalja u kojima su živjeli Albanci. Detaljno je o tom pokušaju pisao zadarski arhivist A.M.Strgačić na temelju sačuvane dokumentacije u zadarskome Državnom arhivu²⁴³⁴. Na tragu tog članka osvrnuo se na to pitanje i prištinski povjesničar Muhamet Tërnavi²⁴³⁵.

O nastavi albanskoga jezika u Arbanasima

Pojačane veze Arbanasa sa starim krajem dovele su i do nastave albanskoga jezika u arbanaškim školama. Zanimanje za učenje albanskoga među zadarskim Arbanasima poklapalo se s planovima Beča za stvaranje administrativnoga, vojnoga i dr. kadra koji će znati govoriti albanskim kada to bude odgovaralo bečkim planovima za širenje političkoga utjecaja na albanske etničke prostore. U Arbanasima je učenje albanskoga jezika uvedeno u nekim školama već 1897., a potrajalo je sve do 1916. godine. Učitelji albanskoga bili su Albanci, najviše franjevci iz sjeverne Albanije, koji su se mogli s laćkom sporazumijevati s Arbanasima.

O toj epizodi učenja albanskoga jezika u Arbanasima najviše su pisali albanski stručnjaci. Koliko nam je poznato, prvi je o tome pisao Mark Gurakuqi²⁴³⁶, a najopširnije i najkompetentnije Hasan Kaleshi. Na temelju obimne dokumentacije koja se čuva u bečkim arhivima napisao je vrlo dobar i dokumentiran rad o albanskim učiteljima u Arbanasima (Pashk Bardhi, Shtjefën Gjeçovi i dr.)²⁴³⁷. Za znanost je u njegovu radu najvažnija izvorna arhivska dokumentacija iz koje su crpili podatke svi koji su se poslije bavili tim pitanjem. I zaista, zahvaljujući dokumentima koje je Kaleshi reproducirao u

²⁴³³ Zija Shkodra, "Arbëreshët e Zarës së Dalmacisë", *Shqipëria e re*, Tiranë, br. 4, 1980., 22-23. Članak je pretiskan u: *Rilindja*, Tiranë, 19. III. 1994., 12 i u: *Drita*, Tiranë, 7. IX. 1980.

²⁴³⁴ Ante Maria Strgačić, "Pokušaj izdavanja novina na arbanaškom jeziku u Zadru", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti* 4 (1962.-1963.), 171-199.

²⁴³⁵ Muhamet Tërnavi, "Çeshtja e botimit të gazetës 'Zani i Ščiptarit'", *Gjurmime albanologjike. Seria e shkencave historike*, Prishtinë, 12 (3) (1973.), 71-79.

²⁴³⁶ Mark Gurakuqi, "Mësimi i shqipes dhe mësuësit e para në Borgo Erizzo (Arbanasi) dhe në Zarë (1901-1907)", *Arësimi popullor*, Tiranë, br. 3, 1963., 71-84.

²⁴³⁷ Hasan Kaleshi, "Dokumenta të Arkivit të Vjenës mbi mësimet e shqipes në Arbënesh të Zarës", *Vjetor i Arkivit të Kosovës*, Prishtinë, 2-3 (1966.-1967.), 151-208.

svom radu, ali i na temelju novinskih vijesti o nastavi albanskoga jezika u zadarskome tisku, osvrnuo se na to pitanje Halit Tërnavci²⁴³⁸.

Nastava albanskoga jezika u Arbanasima izazvala je radoznalost i u Albanaca izvan domovine. Faik Konica o tome obavještava javnost u svom časopisu *Albania*²⁴³⁹, a Albanac iz južne Italije Anselmo Lorecchio osvrnuo se na to pitanje u časopisu *La Nazione albanese*²⁴⁴⁰.

S propašću Austro-Ugarske Monarhije (1918.) nestala je iz škola u Arbanasima nastava albanskoga jezika. Zanimljivo je da se to pitanje ponovno aktualiziralo nakon Drugoga svjetskog rata. Arbanasi su vjerovali da su tada stvorene nove prilike i da će biti moguće obnoviti nastavu albanskoga u školama kao fakultativni predmet. No želje Arbanasa nisu se ostvarile, a one koji su o tome u naselju govorili nove su vlasti kažnjavale, o čemu zanimljive vijesti donosi dr. S. Dobreci²⁴⁴¹.

O jeziku zadarskih Arbanasa

Učeni albanski franjevac Pashk Bardhi boravio je u Arbanasima kao učitelj albanskoga jezika početkom 20. stoljeća. Dobro je upoznao Arbanase i govor, skupljao je njihove narodne pjesme i napisao prvi kratki tekst o govoru zadarskih Arbanasa²⁴⁴². Premda je njihov govor Bardhiju bio potpuno razumljiv, nije ga mogao, a valjda niti htio, detaljnije analizirati. Spominjemo taj člančić zato što je to bio prvi rad jednoga Albanca o arbanaškome govoru.

Dugo je vremena trebalo proći da se kod albanskih stručnjaka pojavi ozbiljnije zanimanje za arbanaški govor. Tek nakon Drugoga svjetskog rata tada mladi prištinski profesor Idriz Ajeti boravio je u Arbanasima i temeljito proučio govor tamošnjih stanovnika. Na temelju svojih istraživanja napisao je doktorsku disertaciju, koju je 1958. obranio, a 1961. i objavio u Sarajevu²⁴⁴³.

²⁴³⁸ Halit Tërnavci, "Kur fillon mësimi i shqipes në shkollat e Arbëneshit të Zarës", *Fjala*, Prishtinë, br. 9, 1973., 20; Halit Tërnavci, "Të dhënat e gazetës 'Albania' mbi mësimin e shqipes në Arbënesh të Zarës", *Fjala*, Prishtinë, br. 4, 1973., 20.

²⁴³⁹ Faik Konica u: *Albania* 9 (1909.), br. 11 (London), 210 i 10 (1906.), br. 5 (London), 83.

²⁴⁴⁰ Časopis *La Nazione albanese* donio je nekoliko kratkih napisa o nastavi albanskoga jezika u Arbanasima od 1897. do 1902. godine.

²⁴⁴¹ Simë Gjon Dobreci, "Arbanasi – sa albanskim jezikom mi se ponosimo", *Buzuku*, Ulqin, br. 17, 31. III. 2005., 18; Simë Gjon Dobreci, "Arbanasi – škola na albanskom jeziku u Zadru", *Buzuku*, Ulqin, br. 18, 22. X. 2005., 2.

²⁴⁴² Pashk Bardhi [= Vorf Dukaghini], "Gjuha e Shqypartë t' katunnit t' Arbëneshvë", *Albania* 9 (1905.), br. 2 (London), 35-36; br. 3, 69.

²⁴⁴³ Idriz Ajeti, *Istorijski razvitak gegijskog govora Arbanasa kod Zadra*, Djela XVI, Balkanološki institut, 3 (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1961.). Ova je knjiga prevedena na albanski jezik: "Zhvillimi historik i të folmes gege të Arbëneshëve të Zarës". Tiskana je u: Idriz Ajeti, *Studime gjuhësore në fushë të shqipës*, Vëll. II (Prishtinë: Rilindja, 1985.), 6-163. Prikaz te knjige napisao je Qemal Murati u: *Gjurmime albanologjike. Seria e shkencave filologjike*, Prishtinë, 12 (1982.), 202-205.

Arbanaški govor pobudio je zanimanje više poznatih europskih filologa, no svi su oni bili kratko u Arbanasima i nisu dobro obavili svoja istraživanja. Po mišljenju dr. Krune Krstića, Ajetijev je rad najbolji o arbanaškome govoru. O tome govori i činjenica da bolji nije nitko napisao u posljednjih pedesetak godina.

Ajeti je napisao i nekoliko manjih radova o toj problematici²⁴⁴⁴, pa se može konstatirati da je on dosad najsvestranije obradio arbanaški govor. Važno je to konstatirati, jer je taj govor sačuvao neke arhaične riječi i gramatičke oblike koji su važni za proučavanje razvoja albanskoga jezika.

Od albanskih filologa treba spomenuti i Koleca Topallija, koji se ukratko osvrnuo na taj govor u referatu što ga je pročitao na znanstvenome skupu održanom u Zagrebu 2006. u povodu obilježavanja 280. obljetnice dolaska Arbanasa u Zadar. Analizirao je arbanaški govor i upozorio na njegove specifičnosti, koje su se razvijale daleko od matične zemlje, te je zato sačuvao mnoge arhaične leksičke i gramatičke oblike²⁴⁴⁵. Na te za lingvistiku značajne elemente arbanaškoga govora upozorio je i Kadri Halimi²⁴⁴⁶.

Ne smijemo zaboraviti velikoga filologa Eqrema Çabeja, koji nije napisao nijedan rad o govoru zadarskih Arbanasa, ali u svojim studijama, posebno etimološkim, često citira i komentira njihovo rječničko blago.

Ovdje treba spomenuti i recenzije albanskih filologa i novinara koji su se pojavili u albanskome tisku u povodu izlaska knjige Arbanasa Krune Krstića *Rječnik govora zadarskih Arbanasa* 1987. godine. Posebno je važna bila recenzija koju je, kao najmjero-davniji autoritet za arbanaški govor, tiskao Idriz Ajeti²⁴⁴⁷, ali ne smijemo zanemariti ni druge prikaze koji su tada objavljeni u albanskim listovima²⁴⁴⁸.

O književnicima

Arbanasi su pisali svoja književna djela na hrvatskome, talijanskome i arbanaškome jeziku. Oni koji su pisali na arbanaškome govoru dobili su priliku objaviti svoje

²⁴⁴⁴ Idriz Ajeti, "Etimološki prilozi", *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, Novi Sad, 4-5 (1961.-1962.), 9-11; Idriz Ajeti, "Sitni etimološki prilozi", *Godišnjak. Naučno društvo Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2 (1961.), 195-198. Ova dva članka pretiskana su u: Idriz Ajeti, "Etimološki prilozi", u: *Studije iz istorije albanskog jezika* (Priština: Akademija nauka i umetnosti Kosova, 1982.), 53-59.

²⁴⁴⁵ Kolec Topalli, "Për një shtresim kronologjik të veçorive fonetike në folmen e Arbëreshët e Zarës", u: *Arbëreshët e Zarës 280 vjet pararojë e fesë dhe kombit* (Zagreb, 2006.), 120-127.

²⁴⁴⁶ Kadri Halimi, "Gjuha origjinale e Arbëneshve (Nga fjalori i Arbëneshëve)", *Flaka e vëllazërimit*, Shkup, 21. II. 1968., 8.

²⁴⁴⁷ Vidi njegovu opširnu recenziju: "Një ndihmesë në fushën e leksikologjisë shqiptarë (Kruno Krstić, Rječnik govora zadarskih Arbanasa. Izdanje Mjesne zajednice Arbanasi, knj. 2. Zadar, 1987)", *Fjala*, Prishtinë, 1.-15. I. 1988.

²⁴⁴⁸ Ibrahim Osmani, "Sintezë e punës së themente shumëvjeçare", *Rilindja*, Prishtinë, 3. IV. 1982. – 1. i 2. V. 1982., 16; Mehmet Halimi, "Fjalor me vlerë të shumfishte", *Rilindja*, Prishtinë, 12. XI. 1987., 13; Mehmet Latifi, "Hulumtimi i së kaluarës dhe gjuha e Arbëreshëve të Zarës", *Flaka*, Prishtinë, 1. XI. 1987., 23; Zejnillahu, Kruno Krstiq, "Fjalor i të folmës së Arbëneshëve të Zarës", *Flaka e vëllazërimit*, Shkup, 18. X. 1987., 17.

pjesme i prozu u časopisima *Jeta e re* (Priština), *Drita* (Tirana) i *Buzuku* (Ulcinj). Neke od pjesama i priča potom su tiskane i u knjigama koje su publicirane u Prištini.

Najviše je pjesama i proznih tekstova objavljeno u prištinskome časopisu *Jeta e re* od 1952. do 1979. godine. U časopisima *Drita* i *Buzuku* arbanaški književnici nisu izravno surađivali, ali su uredništva tih časopisa prenosila njihove pjesme i prozne sastavke iz prištinskoga časopisa *Jeta e re*²⁴⁴⁹.

Narodne pjesme zadarskih Arbanasa prvi je zabilježio i tiskao Pashk Bardhi davne 1905.²⁴⁵⁰, a u novije vrijeme (1991.) objavio ih je u prištinskome listu *Zëri i rinisë* Bajrush Morina²⁴⁵¹.

O književnome stvaralaštvu zadarskih Arbanasa na materinskome arbanaškom jeziku mnogo se pisalo u albanskome tisku, kao i u monografijama. Nije nam čudno to zanimanje albanskih kritičara i književnih povjesničara jer su ti književnici bili posebno zanimljivi zbog arhaičnoga jezika kojim su pisali svoje radove. Najveću pozornost albanski su kritičari posvetili književnomu stvaralaštvu dvojice arbanaških književnika. To su pjesnik i dramatičar Josip Vladović Relja te glazbenik i pisac Šime Dešpalj.

Vladović Relja postao je poznat po svojim dramama pisanima na arbanaškom govoru. Bio je ne samo najplodniji nego i najbolji arbanaški književnik, koji je najveći dio svoga književnog opusa napisao na materinskome jeziku. Napisao je 13 drama i niz pjesama. Jedini je arbanaški književnik kojemu su tiskana sabrana djela – objavljenasu u Prištini postumno 1968. – 1971. godine²⁴⁵².

O tom je piscu objavljen velik broj studija, članaka, intervju a i posebno prikaza njegovih drama, koje su tiskane u više izdanja na albanskome i u srpskome prijevodu i koje su se izvodile u različitim kazalištima diljem Kosova, kao i u drugim dijelovima Jugoslavije. Ne možemo ovdje spomenuti sve članke, prikaze, intervju e i dr. što su ih napisali albanski kritičari, novinari i povjesničari književnosti, pa ćemo spomenuti samo one koje su napisali poznati kritičari i novinari.

O piscu je ubrzo nakon njegove smrti izašla monografija Alija D. Jasiqija²⁴⁵³. Jasiqi je osim toga prije i nakon smrti Vladovića Relje napisao veći broj studija i prigodnih članaka²⁴⁵⁴.

²⁴⁴⁹ List *Drita* objavio je članak "Poezia e arbeshëve të Zarës" Nasha Jorgaqija. Tu su pretiskane dvije pjesme Josipa Vladovića Relje i dvije pjesme Šime Dešpalja. Uz pjesme se nalazi i bilješka o tim pjesnicima. U *Buzuku* se pak povremeno objavljuju pjesme Efe Maršan i drugih arbanaških pjesnika.

²⁴⁵⁰ Pashk Bardhi (= Vorf Dukaghini), "Vjersha popullore t' katunit t' Arbeneshve", *Albania* 9 (1905.), br. 4 (London), 82.

²⁴⁵¹ Bajrush Morina, "Zogu i bukur ka këndue se ne jena arbënesh", *Zëri i rinisë*, Prishtinë, br. 1402-1403, 11.-18. V. 1991., 26.

²⁴⁵² Josip V. Relja, *Vepra*, Vëll. I (Dramat); Vëll. II (Poezia, proza dhe shkrimet tjera) (Prishtinë: Rilindja, 1968.-1971.). Izdanje je uredio Ramiz Kelmendi, a uvodnu studiju napisao je Ali D. Jasiqi. Na početku 2. knjige tiskan je predgovor pod naslovom "Josip Vladović-Relja 1695-1966" iz pera Rexhepa Qosje.

²⁴⁵³ Ali D. Jasiqi, *Josip V. Relja* (Prishtine: "Jera e re", 1968. – Biblioteka e "Jetës së re", br. 2/1968.).

²⁴⁵⁴ Tiskani su u listovima *Rilindja* (31. XII. 1967., 2. I. 1968., 12. X. 1968., 31. XII. 1969.) i *Zani i rinisë* (br. 18, 1966., br. 1 i 12, 1967.), u časopisu *Jeta e re* (br. 5 i 6, 1965., br. 2, 1967.) te u skopskome listu *Flaka e vëllazërimit* (16. II. 1967.).

O životu i radu Josipa Vladovića Relje napisao je doktorsku disertaciju Isak Shema. Ta je disertacija 2002. objavljena kao posebna knjiga²⁴⁵⁵.

Od ostalih kritičara dovoljno je spomenuti Rexhepa Qosju²⁴⁵⁶, Ibrahima Rugovu²⁴⁵⁷, Ramiza Kelmendija²⁴⁵⁸, Sabrija Hamitija²⁴⁵⁹, Alija Aliua²⁴⁶⁰, a treba navesti i imena drugih kritičara i novinara – Hysni Hoxha, Mirash Gjokaj, Mehmet Kraja, Nehat Islami, Hasan Hasani i dr.²⁴⁶¹ Važno je upozoriti da se veliki odjek književnoga rada Josipa Vladovića Relje u albanskim sredinama ne može pripisati samo činjenici da je pisao na materinskome, arbanaškome jeziku, nego i umjetničkoj vrijednosti njegovih drama, posebice najuspješnije među njima – *Nita*. Kritičari su u svojim studijama i člancima posebno upozoravali na narodne, arbanaške elemente u njegovim dramama.

Drugi arbanaški književnik koji je privukao pozornost albanskih kritičara i novinara bio je Šime Dešpalj (1897. – 1981.). U Hrvatskoj je bio osobito cijenjen kao glazbenik i glazbeni pedagog (o čemu će još biti govora u ovome radu), no istaknuo se i kao pjesnik i prozaik na arbanaškome govoru. Svoje je radove objavljivao najviše 60-ih godina 20. stoljeća u prištinskome književnom časopisu *Jeta e re*, a u Prištini su mu tiskane zbirka priča (*Tregime arbëneshe*, 1966.) i dvije zbirke pjesama (*Agimete parabromjet të Arbëneshit*, 1968. i *E vërteta*, 1972.). Te su knjižice pobudile zanimanje albanskih kritičara i novinara, pa se tako Šime Dešpalj kao literat po važnosti svrstao odmah iza Josipa Vladovića Relje. O njemu kao književnik u najopširniju studiju napisao je u povodu njegove smrti poznati kosovski kritičar Hasan Mekuli. Isti je kritičar napisao i druge članke i prikaze o književnim djelima Šime Dešpalja²⁴⁶², a na njegov su se rad osvrnu-

²⁴⁵⁵ Isak Shema, *Josip Rela. Jeta dhe krijimtaria letrare* (Pejë: Dukagjini, 2002.); Isak Shema, "Dramat e Josip Relës", *Studime filologjike*, Tiranë, br. 1, 1989., 107-116; Isak Shema, "Krijimtaria dramaturgjike e Josip Relës", *Seminari Ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare*, Prishtinë, br. 10, 1985., 27-37.

²⁴⁵⁶ Osim spomenute studije u 2. svesku sabranih djela Josipa Vladovića Relje, Qosja je napisao ove važne radove: "Josip Vlladoviq Rela (1895-1966)", *Gjurmime albanologjike*, Prishtinë, br. 2, 1968., 71-101; *Shkrimtare dhe periudha* (Priština: Instituti albanologjik i Prishtinës, 1975., o Vladoviću Relji na str. 189-238).

²⁴⁵⁷ Ibrahim Rugova, *Miti i jetës* (Priština: Rilindja, 1987.). Govori o drami *Nita* J. Vladovića Relje.

²⁴⁵⁸ Ramiz Kelmendi, "Disa fjalë para paraqitjes së dramës 'Nita' në Theatrin populluer të Krahinës", *Jeta e re*, Prishtinë, br. 6, 1954., 558-562; Ramiz Kelmendi, "Një doreshkrim i panjoftum i Relës ('Vampiri')", *Fjala*, Prishtinë, br. 3, 1968., 1.

²⁴⁵⁹ Sabri Hamiti, "Besa e Nitës. Tema shqiptare", *Rilindja*, Prishtinë, 1993., 88-93; Sabri Hamiti, "Josip Rela. Tragjedia e Nitës", u: *Arti i leximit. (Sprove për një poetikë)* (Priština: Rilindja, 1983.), 275-290.

²⁴⁶⁰ Ali Aliu, "Dila' e Relës", *Flaka e vëllazërimit*, Shkup, 30. V. 1965., 6; Ali Aliu, "Josip Rela: Gjaku i mallkuom", *Flaka e vëllazërimit*, Shkup, 1966., 6.

²⁴⁶¹ Najpotpuniju bibliografiju o Josipu Vladoviću Relji objelodanio je Isak Shema u spomenutoj monografiji *Josip Rela. Jeta dhe krijimtaria letrare* na str. 280-297.

²⁴⁶² Hasan Mekuli, "Këngëtari i Arbëneshit dhe i 'të pafatmes jetese' – Shime Deshpali. Me rastin e vdekjes", *Jeta e re*, Prishtinë, br. 1-2, 1981., 73-81. Mekuli je napisao i druge radove o Šimi Dešpalju: "Një krijues arbresh – shkrimtar i njoftun kroat", *Përparimi*, Prishtinë, br. 11-12, 1958., 774-787; br. 3, 1960., 153-164; "Shime Deshpali: Tregime arbëneshe", *Jeta e re*, Prishtinë, br. 1, 1967., 144-156; "Shime Deshpali: Agimet e parambromjes të Arbneshit", *Jeta e re*, Prishtinë, br. 6, 1969., 1131-1136.

li i drugi novinari i književni kritičari²⁴⁶³. Neki su ga pak intervjuirali i tako približili Dešpalja albanskoj publici²⁴⁶⁴.

Dešpalj je kao književnik uvršten u edicije *Fjalor enciklopedik shqiptar* (Tirana: Akademia e shkencave e Shqipërisë, 2004., str. 455. Autor natuknice: Nasho Jorgaqi) i *Leksikon i shkrimtarëve shqiptarë 1501-1990* (Prishtinë: Shkëndia, 1994., str. 74. Autor natuknice: Hasan Hasani).

Treći kulturni djelatnik koji se okušao i u književnosti bio je učitelj Budimir Perović (MiroKikica). Napisao je libreto "Nita" na temelju drame Josipa Vladovića Reljena arbanaškome govoru, koji nije nikada tiskan, a isto tako u rukopisu ostao mu je libreto "Teuta", također na arbanaškome govoru²⁴⁶⁵.

Književnik Augustin Stipčević (1912. – 1999.) bez sumnje je najplodniji i najbolji arbanaški pjesnik i romanopisac. Napisao je veći dio romana, eseja i pjesama – sve na hrvatskome jeziku. U nekim je romanima opisao život zadarskih Arbanasa, no njegovo stvaralaštvo nije izazvalo veće zanimanje kod albanskih kritičara, premda mu je roman *Glad na ledini* preveden na albanski jezik pod naslovom *Uria në ledinë*. Prijevod je tiskala nakladnička kuća "Rilindja" 1968. godine (prevoditelji su bili Sulejman Drini i Vehap Shita). Spomenimo da je jedan od najboljih kosovskih književnih kritičara posvetio zapaženu studiju tom arbanaškom književniku²⁴⁶⁶. Pozornost albanskih publicista privukla je i plodna književnička djelatnost Ivice Đovanija Matešića Jeremije, autora povijesnih reportaža posvećenih najviše događajima iz Domovinskoga rata u Zadru²⁴⁶⁷.

O znanstvenicima

Prilično je velik broj Arbanasa koji su se istaknuli kao znanstvenici, no albanski su mediji pozornost usmjerili samo na one koji su se bavili i još se uvijek bave albanološkim pitanjima. Krunu Krstića već smo spomenuli, a preostalo nam je spomenuti ilirologa i

²⁴⁶³ Jusuf Buxhovi, "Një zë nga Arbëneshi (Shime Deshpali: 'E vërteta')", *Rilindja*, Prishtinë, 29. II. 1972., 12; Ali D. Jasiqi, "Në thelbin e marrëdhënieve familjare. Shime Deshpali: Tregime arbëneshë", *Zani i rinisë*, Prishtinë, br. 18, 1966., 14-15; Hysni Hoxha, "Dokument i traditës së Arbëneshëve të Zarës", *Flaka e vëllazërimit*, Shkup, 19. XII. 1968., 5; Ali Podrimja, "Poezia e një prozatori", *Rilindja*, Prishtinë, 29. VI. 1968., 12; Beqir Musliu, "Poezia si vizion koloriti i një ambienti", *Zëri i rinisë*, Prishtinë, br. 11, 1968., 9; Ali Podrimja, "Letërsia nuk një kufij", *Flaka e vëllazërimit*, Shkup, 12. IX. 1965., 9; Teki Dervishi, "Zëri që vjen nga larg (Shime Deshpali: 'E vërteta')", *Jeta e re*, Prishtinë, br. 1, 1974., 150-151; Vehap Shita, "Josip Vladoviq Rela. Nita", *Jeta e re*, Prishtinë, br. 1-2, 1955., 122-123; Vehap Shita, "Nji lajm i zi nga Zara", *Jeta e re*, Prishtinë, br. 6, 1966., 1118-1119.

²⁴⁶⁴ Rustem Berisha, "Afrue me zgjua dashurinë vllazmore", *Zëri i rinisë*, Prishtinë, br. 11, 1968., 9.

²⁴⁶⁵ O libretu "Teuta" vidi članak: Sylejman Morina, "Arbëneshi Miro Kikica shkroi libretin shqip", *Buzuku*, Ulqin, br. 27, 23. X. 2008., 22.

²⁴⁶⁶ Hasan Mekuli, "Një krijës arbresh – shkrimtar i njoftun kroat", *Pëparimi*, Prishtinë, br. 6-7, 1968., 801-818.

²⁴⁶⁷ O stvaralaštvu ovog pisca izvještavao je Sylejman Morina, "Shkrimtar i talentuar nga Arbëreshi i Zarës", *Perspektiva* 3 (2007.), br. 45 (30. IV.); "Ndoshta do të shkruaj ndonjë roman për arbëreshët", *Zëri*, 8. III. 2008.

albanologa Aleksandra Stipčevića. Njegovu knjigu *Iliri*, čim se pojavila 1966. na talijanskoj jeziku u Italiji, preveo je na albanski jezik Zef Mirdita (izašla je u Prištini 1967.), a potom je nešto izmijenjeno i prošireno izdanje na hrvatskoj jeziku iz 1974. također prevedeno na albanski (preveo Nazmi Rrahmani). Na albanski je prevedena i knjiga *Kultni simboli kod Ilira* (hrvatski original objavljen u Zagrebu 1981. godine). Albansko izdanje preveo je također Zef Mirdita. Ti su prijevodi doživjeli i daljnja izdanja u Prištini (1990.) i Tirani (2002.). O tim se knjigama u Prištini, Tirani i Skoplju objavljuje velik broj recenzija koje izlaze u znanstvenim časopisima i listovima. Dovoljno je spomenuti samo neke od njih. Albanski franjevac Vinko Malaj, koji je neko vrijeme živio i radio u Rimu, napisao je pod pseudonimom Tush Murgu u albanskome časopisu *Shêjzat/Le Pleiadi*, koji je izlazio u Rimu, recenzije knjiga *Arte degli Illiri* (Milano, 1963.), *Gli Illiri* (Milano, 1966.) i *Bibliographia Illyrica* (1967.).²⁴⁶⁸ Slijedili su članci i recenzije o drugim ilirološkim i albanološkim knjigama²⁴⁶⁹ te brojni intervjui²⁴⁷⁰. U povodu 70. godine života tiskan je u Prištini njemu u čast poseban broj časopisa *Dardania sacra* (br.2, 2000.), u koji su uvršteni brojni radovi albanskih znanstvenika.

Pozornost albanskih novinara privukao je i prof. dr. Leonard Marušić, stručnjak za komunikologiju na Sveučilištu u Zadru. O njemu imamo zanimljiv intervju što ga je dao Sylejmanu Morini²⁴⁷¹.

O glazbenicima

Albanci i drugi koji su upoznali zadarske Arbanase bili su iznenađeni njihovom izrazitom muzikalnošću. Posebno ih je impresionirala glazbena obitelj Dešpalj, pa su albanski glazbeni kritičari i znalci mnogo pisali i o obitelji u cjelini i o svakom njezinu pojedinom članu. No pisali su i o pjevačima i skladateljima zabavne glazbe iz Arban-

²⁴⁶⁸ Tush Murgu [tj. Vinko Malaj], "Dy kontribute të nji Arbëneshit nga Zara në lamen e iliologjis", *Shêjzat/Le Pleiadi*, Roma, br. 5-8, 1967., 301-305; Tush Murgu, "Prap nji kontribut i A. Stipčevićit në lamen e iliologjis", *Shêjzat/Le Pleiadi*, Roma, br. 1-3, 1969.

²⁴⁶⁹ Zef Mirdita (*Gjurmime albanologjike*, Prishtinë, 1968., 1971., 1974.-1975.); Muzafer Korkuti (*Studime historike*, Tiranë, 1968.; *Fjala*, Prishtinë, 1969.; *Studia Albanica*, Tirana, 1969., br. 2); Nehat Islami (*Rilindja*, Prishtinë, 1963., 1967.); Qemal Murati (*Bota e re*, Prishtinë, 1980.); Naser Ferri (*Fjala*, 1981.; *Rilindja*, 1981.; *Dituria*, 1983.; *Gjurmime albanologjike*, 1983.); Jahja Drançolli (*Kosova*, 1985.); Mark Tirta (*Culture populaire albanaise*, Tirana, 1987.); Moikom Zeqo (*Brezi*, Tetovë, 1995.); Zeqirja Neziri (*Flaka e vëllazërimit*, Shkup, 1995.); Ben Andoni (*Korrieri*, Tiranë, 2002.) i dr. O njegojvoj knjizi *Tradicijaska kultura zadarskih Arbanasa* (Zagreb, 2011.) pisali su Nebi Dervishi (24. IX. 2011.) u skopskome listu *Lajm* i Simë Gjon Dobreci u listu *Koha javore* (17. V. 2012.).

²⁴⁷⁰ Spomenut ćemo ovdje samo one za koje se može reći da bi mogli biti zanimljivi čitateljima: Ylber Hysa, "Retorte balkanike", *Fjala*, Prishtinë, 1990.; Ferhat Ymeri, "Në Balkan çdo gji fillon me Iliret", *Illyria*, New York, 1995.; Mehmet Latifi, "G'juya arbëneshë e ruajtum 300 vjet", *Buzuku*, Ulqin, br. 27, 2008.; Sylejman Morina, "Kam besua nji dite Kosova do ta fitoj pavarësinë", *Perspektiva*, Prishtinë, 2008.; "Potomak kraljice Teute. Intervju", *Iliria*, Zagreb, 2009.; Musa Ahmeti (*Gazeta shqiptare-Milosao*, Tiranë, 2009.).

²⁴⁷¹ Sylejman Morina, "Dijetar Arbanas – rranxa në Shestan", *Buzuku*, Ulqin, br. 32, 2010., 6-7.

asa. Obitelj Dešpalj izazvala je posebno zanimanje Albanaca, najviše onih s Kosova. S pravom, jer se o toj obitelji u hrvatskim medijima govori kao o najpoznatijoj glazbenoj obitelji u Hrvatskoj.

Za Albance je najzanimljiviji rodonačelnik te obitelji Šime Dešpalj, najviše po književnome stvaralaštvu na arbanaškome govoru, no pisalo se i o njegovu glazbenome stvaralaštvu i pedagoškim dostignućima. O njemu kao glazbeniku pisao je albanski publicist i književnik Nasho Jorgaqi²⁴⁷², koji je maestra upoznao tijekom svog boravka u Zadru. Šime Dešpalj skladao je, uz ostalo, i zborne pjesme u narodnome stilu, koje su objelodanjene u Prištini pod naslovom *Këngë shqiptare* (Priština, 1973.). Tu je zbirku analizirao muzikolog Rexhep Munishiu prištinskome listu *Rilindja*²⁴⁷³. Na njegov glazbeni rad osvrnuli su se i drugi albanski stručnjaci²⁴⁷⁴.

Treba napomenuti da je Šime Dešpalj uvršten među albanske skladatelje u publikaciji *Portrete të kompozitorëve shqiptarë në Jugosllavimuzikologa* Akila Marka Kucija (Prishtinë: Seksioni i Shoqatës së kompozitorëve të Sërbisë për Kosovë, 1971., str.38.).

Šimin najstariji sin Pavle Dešpalj jedan je od najboljih dirigenata u Hrvatskoj te je privukao zanimanje albanske publike, o čemu svjedoče intervjui i članci o njemu²⁴⁷⁵, što nije čudno jer je Pavle, uz ostalo, neko vrijeme bio i potpredsjednik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

Albanskoga muzikologa Bajrusha Morinu zainteresirale su pak narodne pjesme zadarskih Arbanasa. Nije notno zabilježio njihove melodije, ali je zapisao tekstove²⁴⁷⁶.

O sportašima

Sport je u Arbanasima bio, i još uvijek jest, jako razvijen. O tome svjedoči velika i iscrpna monografija koju su priredili Drago Marić i Bernard Kotlar.²⁴⁷⁷ O uspjesima

²⁴⁷² Nasho Jorgaqi, "Këngëtari i Arbëreshit", *Drita*, Tiranë, 22. II. 1981., 12.

²⁴⁷³ Rexhep Munishi, "Harmonizim koral i këngës popullore. Gjashtë këngë korale për kor të përziera të Shime Deshpalit të botuara në përmbledhjen 'Këngë shqiptarë'", *Rilindja*, Prishtinë, 24. IX. 1983., 11.

²⁴⁷⁴ Zeqirja Ballata, "Shime Deshpali – krijues i ndermar i kulturës sonë kombëtare. Emri i tij t'i vihet një shkollë muzikore në Kosovë", *Ekskluzive*, Prishtinë, 29. shtator 2002., 110-111; Zeqirja Ballata, "Ndërgjegja kombëtare e një veprimtari arbëresh. Në 11 vjetorin e vdekjes së Shime Deshpalit", *Alternativa*, Ljubljana, br. 1-2, 1992., 20-27.

²⁴⁷⁵ Bekim Ajdini, "Krenohen më prejardhjem time", *Flaka e vëllazërimit*, Shkup, br. 4793, 29. X. 1994., 16; Nehat Islami, "15 pyetje kompozitorit dhe dirigentit Pavle Deshpali", *Zani i rinisë*, Prishtinë, br. 17, 1961., 22; Nehat Islami, "Udhëtar i përhershëm. Bisedë me Pal Deshpalin", *Rilindja*, Prishtinë, 18. VI. 1967., 12; Sylejman Morina, "Pal Deshpali vazhdon aktivitetin", *Buzuku*, Ulqin, br. 35, 2011., 14; Fadil Hysa, "Rekviemi i Prishtinës ndër realizimet e mir më të mira", *ive*, Prishtinë, br. 30, tetor 2002., 112-113; Sylejman Morina, "Një kujtesë për maestro Pal Deshpalin", *Metropol*, 17. XI. 2010.; Sylejman Morina, "Urime ditëlindja akademik Deshpali!", *Tung.ch*, XII. 2009.

²⁴⁷⁶ Bajrush Morina, "Këngë të Arbëreshëve të Zarës", *Zani i rinisë*, Prishtinë, 11.-18. V. 1991., 20; Bajrush Morina, "Zogu i bukur ka këndue se ne jena arbëresh", *Zani i rinisë*, Prishtinë, 11.-18. V. 1991., 24-25.

²⁴⁷⁷ Drago Marić, Bernard Kotlar, *Sport kod zadarskih Arbanasa* (Zadar – Arbanasi: NK Arbanasi, 2008.). O toj monografiji vidi intervju Sylejmana Morine: "Intervistë me Drago Mariqin. Arbanasit me rranxë prej Shehanit, sidomos

na nacionalnim i međunarodnim natjecanjima pisale su sve hrvatske i jugoslavenske novine, pa tako i one iz albanskih etničkih prostora u bivšoj Jugoslaviji.

Zaključna razmatranja

Iz bibliografskih podataka, bez sumnje nepotpunih, koje smo ovdje donijeli može se zaključiti da su albanski tiskani mediji pozorno pratili što se događa u Arbanasima, a da su znanstvenici bili više zainteresirani za povijest i jezik zadarskih Arbanasa. Najviše knjiga, znanstvenih članaka, recenzija knjiga, intervju a i dr. objavljeno je na Kosovu, manje u Makedoniji i Crnoj Gori, a najmanje u Albaniji. Nije teško objasniti takvo stanje stvari. Kosovo, Makedonija i Crna Gora bili su od svršetka Drugoga svjetskog rata u sastavu državne tvorevine (Jugoslavije) u okviru koje se nalazio i Zadar, zajedno s obližnjim naseljem Arbanasima, pa su zato novinari, kulturni djelatnici i znanstvenici iz spomenutih jugoslavenskih republika i pokrajina bez teškoća mogli putovati i posjećivati zadarske Arbanase, uspostavljati osobne kontakte s njima te proučavati bogate zadarske arhive. Iz Albanije pak sve do devedesetih godina 20. stoljeća, kada je ondje došlo do demokratskih promjena, a onda i do otvaranja Albanije prema svijetu, bilo je znanstvenicima, publicistima i ostalima vrlo teško posjećivati zadarske Arbanase, pa je to glavni razlog što je broj radova o njima napisanih u Albaniji relativno malen.

Ne smijemo mimoći ulogu koju su odigrale albanske udruge u Hrvatskoj za upoznavanje albanske čitateljske publike sa zadarskim Arbanasima. Posebno treba spomenuti aktivnost Albanske katoličke misije u Zagrebu, koja je organizirala dva znanstvena skupa posvećena potpuno ili djelomično zadarskim Arbanasima. Prvi je održan 1995. u povodu obilježavanja 250. obljetnice smrti zadarskoga nadbiskupa Vicka Zmajevića, koji je bio najzaslužniji za doseljenje Arbanasa u okolicu Zadra; govorilo se o njegovu radu kao apostolskom vizitatoru na albanskim prostorima u tursko vrijeme, ali i ulozi koju je imao vezano uz smještaj doseljenika i njihov život u novoj domovini²⁴⁷⁸. U zborniku koji je tiskan u izdanju Albanske katoličke misije u Zagrebu na zadarske Arbanase izravno se odnosi referat zadarskoga nadbiskupa Ivana Prende ("Kryepeshkvi Vicko Zmajevich dhe arbëreshët e Zarës"), a drugi se referati odnose na njih samo neizravno.

Drugi znanstveni skup organizirali su Albanska katolička misija i Vijeće albanske nacionalne manjine Grada Zagreba u povodu 280. godišnjice doseljenja zadarskih Arbanasa u Zadar. Referati pročitani na tom skupu objavljeni su u posebnoj publikaciji²⁴⁷⁹.

intelektualët, sot janë forcë prijëse në Zadar", *Buzuku*, Ulqin, br. 30, 2009., 8. Isti je autor napisao još jedan članak o toj monografiji: "Sporti të Arbëreshit e Zarës", *Zemra Shqiptare*, 22. VIII. 2008.

²⁴⁷⁸ *Argjipeshkvi Vicko Zmajevich. Me rastin e 250 vjetorit të vdekjes 1702-1745.*

²⁴⁷⁹ *Arbëreshët e Zarës. 280 vjet pararojë e fesë dhe kombit. Simpozium ndërkombëtarë i mbajtur me rastin e 280 vjetorit të*

U njoj su referati Zefa Mirdite (“Mbi shpërnguljet e shqiptarëve”), Ivana Prende (“Kryepeshkvi Vicko Zmajevich dhe arbëreshët e Zarës”), Aleksandra Stipčevića (“Zadarski Arbanasi u svjetlu znanosti i publicistike”), Serđa Dokoze-Nikpalja (“ArbanasiZadru i Hrvatskoj”) i Koleca Topallija (“Për një shtresim kronologjik të veçorive fonetike në të folmen e Arbëneshëve të Zarës”).

Članke i razne obavijesti o zadarskim Arbanasima nalazimo i u zagrebačkim časopisima *Informatori*, *Iliria* i dr.

Iz citiranih naslova u ovome radu razvidno je da se najveći dio njih odnosi na samo mjesto Arbanase, onda i na doprinos zadarskih Arbanasa u literarnome, znanstvenome, glazbenome, političkome, sportskome... području, a česti su i intervjui s poznatim osobama iz Arbanasa. Posebice je u reportažama albanskih publicista i novinara primjetno oduševljenje s kojim govore o dostignućima Arbanasa u različitim znanostima, u umjetnosti, glazbi itd., pa je tako već 1962. Zenun Qelaj napisao da je mjesto Arbanasi “katund, votra kulturore” (selo, kulturno ognjište). Ako je autor već tada doživio Arbanase kao kulturno žarište, kasniji su albanski putopisci mogli, s obzirom na velik broj značajnijih Arbanasa koji su se istaknuli u različitim djelatnostima, potvrditi konstataciju tog novinara, što su i činili.

Zadarski Arbanasi razvili su živu aktivnostu proučavanju i prezentaciji svoje kulturne baštine, što je u albanskim krugovima registriranou novinama i časopisima. Spomenuti albanski publicist Sylejman Morina upoznao je albanske čitatelje o tome u velikom broju članaka u kojima je pisao o CD-ima i DVD-ima koje je proizveo zadarski Arbanas Bernard Kotlar²⁴⁸⁰.

ardhjes së Arbëreshëve në Zarë, Zagreb me 25. 03. 2006. (Zagreb: Misioni katolik shqiptar në Kroaci: Këshillii Pakicës Kombëtare Shqiptare të Qutetit të Zagrebit, 2006.).

²⁴⁸⁰ Spominjemo ovdje samo neke od priloga Sylejmana Morine posvećenih Bernardu Kotlaru: “Të mos harrohen rrenjet”, *Bota sot*, 26. IV. 2006.; “Bernard Kotlar: Veprai flasin për Arbëreshin. Bernard Kotlar”, *Agon*, Tiranë, 28. IX. 2010.; “Vetrat e Vjetrat Arbneshë. Foto ekspozitë e Bernard Jotlarit”, *Zemr Shqiptare*, 6. VII. 2011.; “Shëndeti nëpërmjet fotografisë”, *Perspektive*, Bujanovac, 24. IX. 2007.

Lovorka ČORALIĆ, Zagreb

Nga Ulqini deri në Durrës – emigrantët shqiptarë në Venedik (shekulli XIV-XVIII)*

Punimi bazohet në zbërthimin e materialit origjinal nga Arkivi Shtetëror në Venedik (dokumente testamentare, kadastra, regjistra të bashkisë për shoqata artizanale dhe tregtare, shkrime të Zyrës për Arsenalin, e të tjera) dhe Arkivi i Vëllazërisë Shën Gjergji dhe Trifoni në Venedik (libra nga takime vjetore të vëllazërisë), si dhe në ekzaminimin e njohurive ekzistuese të historiografisë. Gjurmëve të burimeve dhe literaturës në punim analizohen në detaje komponentët themelorë nga e kaluara e emigrantëve shqiptarë në Venedik: korniza kohore e pranisë dhe veprimtarisë së tyre në Venedik, mënyra e regjistrimit në burime, prejardhja më nga afër e vendlindjes, vendet e banimeve, profesionet dhe mundësitë ekonomike, lidhjet familjare dhe miqësore dhe marrëdhëniet me institucionet kishtare venedikase dhe të klerit. Vëmendje e veçantë i është dhënë formave të komunikimit të emigrantëve shqiptarë me grupe të tjera emigrantësh. Në pjesët e fundit të punimit trajtohen disa forma të pranisë së padëshirueshme ose ligjërisht të palejueshme të Shqiptarëve në Venedik, kurse në fund paraqiten kontributet e disa familjeve dhe individëve shqiptarë dhënë kulturës dhe artit venedikas.

Fjalët kyçe: Shqipëria Venedikase, Shqiptarët, Republika e Venedikut, Venecia, migrimet, mesjeta, periudha e hershme moderne, historia sociale.

... Dentro si alberga d'ogni conditione
Zente Tedesca e Italici e Lombardi
e, se el bel dir non tardi,
Franzesi e Borgognoni e molti Inglesi
Ongari e Schiavi, de molte (!) paesi
Tatari e Mori e Albanesi e Turchi
che vien con nave e burchi
a far sua vita e mai non se ne parte...²⁴⁸¹

²⁴⁸¹ * Punimi është botuar në gjuhën kroate në: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 29, Zagreb, 2011, fq. 39-82.

^{Nga} poema e Firentinasit Jacopo di Albizzotta Guidi. Krahaso: Vittorio Rossi, Jacopo d'Abizzotto Guidi e il suo i inedito

Hyrje: Venediku - qytet i hapur

Gjatë shekujve të kaluar Venediku ishte i njohur si qytet që tërhoqte emigrantë, udhëtarë dhe vizitorë nga e mbarë bota e asaj kohe. Me zhvillimin dhe forcimin e fuqisë ekonomike të Republikës, në kohën kur hapësira e saj zinte thuajse të tërë bregdetin e Adriatikut lindor dhe një pjesë të konsideruar të ishujve grekë, Venediku u bë vend-strehim i pakicave të shumta kombëtare. Imigrimin e banorëve me prejar-dhje nga vise të ndryshme venedikase në Adriatikon lindor dhe Greqi, si dhe ardhjen e tregtarëve ekonomikisht të fuqishëm dhe ndërmarrës, të fushave të ndryshme, zejtarëve të aftë si dhe mjeshtërve me nam nga pjesët e zhvilluara të Evropës, e ndihmoi edhe pushteti venedikas me masa rregullative (ligjore) dhe me stimulime. Veçanërisht një emigrim i madh u regjistrua pas rënies së Kostandinopojës gjatë depërimit të Perandorisë osmane në rajonin e gjerë të Evropës juglindore, por edhe pas shkretimit të popullatës indigjene (vendase) shkaktuar nga murtaja të shpeshta që bënëin kërdi në popull. Emigrantë nga vende të llojllojshme, të ndryshëm për nga karakteristikat e përkatësisë nacionale, fetare dhe civilizuese, të huajt (emigrantët) shumë shpejt gjetën rrugë dhe iu përshtatën rrethit të hapur venedikas i cili u ofronte mundësi të panumërta për zgjidhjen e çështjeve themelore ekzistenciale. Karakteristikat e atdheut të tyre ata i ruajtën brez pas brezi, e tregues më elokuent i kësaj është vendosja e tyre në pjesë të caktuara të qytetit, themelimi i vëllazërive të tyre, mbledhjet (tubimet) në kisha të njëjta, si dhe shfaqja e tyre e përbashkët në tregun e biznesit venedikas.²⁴⁸²

Emigrantët të ardhur nga viset greke ishin një ndër bashkësitë më të vjetra dhe numerikisht më të mëdha në Venedik. Grekët përbënin edhe shoqërinë e përzgjedhur të të huajve të shquar të cilët si të dërguar bizantinë, prelatë kishtarë dhe krijues letrar fituan shtetësinë venedikase. Gjatë kohës së mbajtjes së koncilit kishtar për bashkim në Ferrara dhe Firencë (1438 – 1439) Venedikun e vizitojnë përfaqësuesit më eminentë të jetës kishtarë greke, gjersa pas rënies së Kostandinopojës (1453) një numër i madh intelektualësh dhe personalitetesh kishtarë të orientimit pro-perëndimor gjejnë strehim të përhershëm në qytet në laguna. Në fund të shek. XV në Venedik u regjistrua num-

poema su Venezia, Nuovo Archivio Veneto, vol. V, Venezia 1893, f. 397-451. Shih gjithashtu: Alvise Zorzi, *La Repubblica di Leone: Storia di Venezia*, Milano 2001, fq. 324.

²⁴⁸² Lidhur me bashkësitë e huaja nacionale në Venedik krahaso disa vepra të përgjithshme: Giorgio Fedalto, *Le minoranze straniere a Venezia tra politica e legislazione (secoli XV-XVI)*, në: *Venezia, centro di mediazione tra Oriente e Occidente (sec. XV-XVI): aspetti e problemi* (a cura di Hans-Georg Beck, Manoussos Manoussacas, Agostino Pertusi) vol. I, Firenze 1977, fq. 143-162; I njëjti, *Stranieri a Venezia e a Padova*, u: *Storia della cultura Veneta*, vol. III/1 (Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento), Vicenza 1980, fq. 499-535; I njëjti, *Stranieri a Venezia e a Padova 1550-1700*, në: *Storia della cultura Veneta*, vol. IV/2 (Il Seicento), Vicenza 1984, fq. 251-279; Brunehilde Imhaus, *Le minoranze orientali a Venezia 1300-1510*, Romë 1997; Lovorka Čoralić, *U gradu Svetoga Marka: Povijest hrvatske zajednice u Mlecima (Në qytetin e shën Markut: Historia e bashkësisë kroate në Venedik)*, Zagreb 2001, fq. 103-106; Andrea Zannini, *Venezia città aperta. Gli stranieri e la Serenissima: XIV-XVIII sec*, Venezia 2009.

ri i rreth 4000 Grekëve, që më pas nga fundi i shekullit XVI ky komunitet të arrinte numrin e rreth 6000 anëtarëve. Këta kryesisht populluan zonën lindore të qytetit Castello. Në bazilikën e atjeshme dominikane Shën Gjoni dhe Pali morën në përdorim të përkohshëm për shërbimet e tyre fetare-liturgjike kapelën e Shën Orsola-s, por që në fund të viteve të tridhjeta të shekullit XVI të fillonin me ndërtimin e kishës së tyre të Shën Gjergjit. Në kuadër të kishës ndodhej edhe shoqata përkatësisht vëllazëria e tyre kombëtare (*Scuola dei Greci, Scuola de San Zorzi dei Greci*). Bashkësia kombëtare greke i dha edhe një kontribut të rëndësishëm toponomastikës venedikase kështu që sipas tyre janë emërtuar një numër i madh i zonave të vogla të qytetit në periferi të Castello-s (*dei Greci: Calle, Campo, Fondamenta, Ponte, Rio, Ramo*). Me komunitetin emigrant grek lidhet edhe prejardhja e ndërtimeve të pallateve të mëdha Flangini dhe Flangini-Fini pranë Grykës (Kanalit) Grande (famullia e Shën Geremisë), të cilat i ndërtuan familjet refugjate të fisnikëve nga ishujt e Qipros.²⁴⁸³

Njëra ndër bashkësitë më të njohura, por edhe numerikisht më të fuqishme në Venedik, ishte bashkësia hebraike. Duke arritur nga vende të ndryshme (Gjermania, Portugalia, Spanja) dhe nga Lindja, këta fillimisht u vendosën dhe jetonin në ishullin Giudecca, kurse nga shekulli XIV zhvendosen në Mestre, Mogliano, Chirignago dhe Conegliano. Meqë u tregua i nevojshëm dhe i dobishëm qëndrimi i bankierëve të suksesshëm hebraikë si domosdoshmëri në biznesin e qytetit, Këshilli i madh në vitin 1516 mori vendim me të cilin atyre iu ndahet hapësirë në zonën e Cannaregio-s për banim të përhershëm. Ky vendim më vonë është i njohur në burime si *Ghetto Vecchio* si dhe (me shtrirjen në zona të tjera fjinje viteve 1541 dhe 1633) *Ghetto nuovo* dhe *Ghetto nuovissimo*. Getoja hebraike në Venedik për shekuj me radhë paraqiste një qytet brenda qytetit, me pengesa natyrore (kanale) dhe mbikëqyrjen shtetërore të ndarë (izoluar) nga qendrat e tjera urbane. Përbrenda i themeluar dhe banuar mirë (në shek. XVI me rreth 5000 banorë) getoja përmbante një numër të madh objektsh fetare (*Sinagoghe* apo *Schole*), të ndara sipas prejardhjes së Hebrenjve të imigruar (*Schola Italiana, Schola Canton, Schola Tedesca, Schola Levantina, Schola Spagnola o Ponentina*).²⁴⁸⁴

²⁴⁸³ Mbi etninë (bashkësinë) kombëtare greke në Venedik shih (pranë njësish bibliografike të cekur në shënimin 2): Giovanni Veludo, *Sulla colonia greca orientale stabilita in Venezia*, Venezia 1847; Giuseppe Tassini, *Curiosità veneziane, ovvero origini delle denominazioni stradali*, Venezia 1863. (ristampa: Venezia 1990.), fq. 244-246, 320-321; Giulio Lorenzetti, *Venezia e il suo estuario*, Venezia 1926. (ristampa: Trieste 1974.), fq. 316-320; Fedalto, *Ricerche storiche sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli XV e XVI*, Firenze 1967.; Guido Perocco – Antonio Salvadori, *La civiltà di Venezia*, sv. II (Il Rinascimento), Venezia 1976., fq. 783-788; Silvia Gramigna – Annalisa Perissa, *Scuole di arti mestieri e devozione di Venezia*, Venezia 1981., fq. 40-41.; *I Greci a Venezia: Atti del convegno internazionale di studio*, Venezia, 5-7 novembre 1998, a cura di Maria Francesca Tiepolo – Eurigio Tonetti, Venezia, 2002.

²⁴⁸⁴ Mbi Hebrenjtë në Venedik shih (pranë shënimit 2): Tassini, *Curiosità veneziane*, fq. 285-287; Lorenzetti, *Venezia e il suo estuario*, fq. 412-413; Perocco - Salvadori, *La civiltà di Venezia*, vol. II, fq. 774-781; Cecil Roth, *History of the Jews in Venice*, New York 1975.; Brian Pullan, *La politica sociale della Repubblica di Venezia 1500-1620*, vol. II (Gli Ebrei veneziani e i Monti di Pietà), Roma 1982.; I njëjti, *Gli Ebrei d'Europa e l'inquisizione a Venezia dal 1550 al 1670*, Roma 1985.; Augusto Gentili, *Le storie di Carpaccio: Venezia, i Turchi, gli Ebrei*, Venezia 1996.

Specifikat në lidhje me strehimin dhe aktivitetet e Hebrenjve në Venedik janë të përfshira në historinë e komuniteteve gjermane, turke dhe persiane. Bashkësitë e cekura kombëtare kishin selitë e tyre në ndërtesat e veçanta (*fondaci*) të dhëna përkohësisht me qira nga autoritetet venedikase.²⁴⁸⁵ Ndërtesat ishin të destinuara për vizitorë kalimtarë dhe njerëz të biznesit me qëndrim të përkohshëm në Venedik. Prania e bashkësive të tilla të huaja nuk ishte konstante, siç është rasti me grupin e imigrantëve grek, hebre, shqiptar apo kroat, porse ajo kushtëzohej kryesisht nga nevojat ekonomike. Hani kryesor i përkiste grupit gjerman (*Fontego dei Tedeschi*). U ndërtua kah fundi i shekullit XIII si strehë për tregtarë dhe udhëtarë gjermanë dhe si vend për ruajtjen e mallrave që importohej ose eksportohej nga Venediku. Kjo ndërtesë u dogj në zjarr në fillim të shekullit XVI, mirëpo shumë shpejt u rindërtua dhe zgjerua në të njëjtin vend, duke zënë një hapësirë të madhe pranë urës Rialto – vatrës së aktivitetit tregtar të sipërmarrësve gjermanë. Për nevojat e shërbesave fetare banorët gjermanë kishin në dispozicion një kapelë në kishën e afërt të Shën Bartolomeut. Dëshmi për bashkësinë gjermane në Venedik janë regjistruar në emërtimet e disa toponimeve (*Calle dei Tedeschi* në famullinë S. Samuele; *Ramo* dhe *Campo dei Tedeschi* në famullinë S. Giacomo dall’Orio).²⁴⁸⁶

Nga grupe të tjera kombëtare – prezente në kohëzgjatje më të shkurtër a më të gjatë në jetën e përditshme të Venedikut – identifikohen Armenët, të mërguar në Venedik pas pushtimit osman të atdheut të tyre në fillim të shekullit XVI. Edhe pse të shpërndarë në pjesë të ndryshme të qytetit, ata së shpejti u rritën numerikisht dhe me pasurinë dhe nivelin civilizues u bënë një komunitet kombëtar i denjë për një respekt të veçantë. Shumica e tyre jetonin në famullinë e S. Giuliano, ku kishin posedonin shtëpi, dyqane, një han si dhe një hapësirë për shërbesa fetare. Zona më e fortë tregtare armene në Venedik ndodhej në rrugën e cila nga Kisha e S. Maria Formosa shpie në thellësi të Castella-s, quhej – sipas qytetit armen Julfa – *Ruga Giuffa* (*Gagiuffa*). Një kontribut të padiskutueshëm kulturor Venedikut i kanë dhanë pa dyshim rregulltarët benediktinë me prejardhje armene të vendosur që nga viti 1717 në ishullin S. Lazzaro në qendër të lagunës (*S. Lazzaro degli Armeni*). Këtë ishull edhe tani e banojnë murgjit armenë, kurse në muzeun e atjeshëm lokal të kuvendit ruhet një ndër koleksionet më të pasura të miniaturave armene.²⁴⁸⁷

²⁴⁸⁵ Ennio Concina, *Fondaci: Architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna*, Venezia 1997; Corrado Balistreri Trincanato, *Casa fondaco, Fondaci, botteghe*, në: *Venezia città mirabile: Guida alla veduta prospettica di Jacopo de’Barbari*, Casale di Sommacampagna 2009., fq. 119-124.

²⁴⁸⁶ Mbi bashkësinë gjermane shih (pranë shënimit 2): Henry Simonsfeld, *Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die deutsch-venetianischen Handelsbeziehungen*, vol. I-III, Stuttgart 1887.; Tassini, *Curiosità veneziane*, fq. 247-248; Lorenzetti, *Venezia e il suo estuario*, fq. 633; Perocco - Salvadori, *La civiltà di Venezia*, sv. II, fq. 792-796.

²⁴⁸⁷ Mbi bashkësinë armene shih (pranë titujve në shënimin 2): Tassini, *Curiosità veneziane*, fq. 37, 560; Lorenzetti, *Venezia e il suo estuario*, str. 795-797; Perocco - Salvadori, *La civiltà di Venezia*, vol. II, fq. 801-802; Aleramo Hermet – Paola Cogni Ratti Di Desio, *La Venezia degli Armeni (Sedici secoli tra storia e leggenda)*, Milano 1993.

Banorët jo venedikas gjatë pranisë së tyre më intensive në Venedik përbënin mbi 15% të popullsisë së përgjithshme. Diversiteti i tyre etnik dhe fetar, llojlojshmëria e zakoneve që i kishin sjellë nga vendet e tyre, si dhe niveli i lartë civilizues të shumicës së grupeve të imigrantëve, rrënjosën në Venedik përjetësisht një tipar multikulturaliteti dallues dhe mbi të gjitha kreativ.

Burimet dhe literatura. Qëllim i punimit

Në kuadër të kërkimeve të historisë së emigrimeve nga bregu lindor i Adriatikut në Venedik mund të themi se vend shumë të rëndësishëm ka pasur edhe bashkësia kroate, kështu që kësaj çështje gjatë viteve të fundit ia kam kushtuar disa vepra monografike si dhe punime shkencore.²⁴⁸⁸ Një komponentë të rëndësishme gjatë shqyrtimit të historisë të të shpërngulurve me vendlindje nga hapësira e gjerë e bregdetit lindor Adriatik në Venedik më atë rast ka pasur një grup imigrantësh nga zona që në dokumente quhet Shqipëria Venedikase (*Albania Veneta*). Kjo zonë, si pjesë përbërëse e përfitimeve venedikase në pjesën jugore përgjatë bregdetit të Adriatikut lindor, përfshinte pjesë nga Gjiri i Kotorit (me Kotorin si kryeqytet të provincës) e deri te qytetet në Shqipërinë e sotme (Drishti, Shkodra, Lezha, Durrësi e qytete tjera). Me rënien e pjesës dominuese të kësaj hapësire nën sundimin e pushtetit osman gjatë shekullit XV (qytetet në Shqipërinë e sotme), gjegjësisht në vitin 1571 (rënia e Tivarit dhe Ulqinit), Shqipëria Venedikase faktikisht u reduktua në një rrip të ngushtë bregdetar nga Gjiri (Boka) deri në Budvë, mirëpo – gjatë gjithë shekujve të ekzistencës së Venedikut në këto hapësira – emërtimin *Albania Veneta* do ta mbajë edhe për territorin e gjerë (atëherë tashmë të humbur) të bregdetit të Malit të Zi dhe atij të Shqipërisë, si dhe për një pjesë të brendshme të këtyre vendeve. Për popullatën lokale (veçanërisht të asaj nga Budva drejt jugut), e cila deri në rënien nën sundimin osman i përkiste popullatës së krishterë, zakonisht (në perceptimin e përditshëm si dhe në dokumente) përdorej emërtimi Shqiptarët, (*Albanesi*) edhe pse ky emërtim nuk prezantonte gjithmonë përcaktimin etnik, por atë shtetëror-politik.²⁴⁸⁹

Shpërnguljet nga territori i Shqipërisë Venedikase zgjatën gjatë tërë mesjetës e deri në periudhën e hershme moderne, kurse drejtimet gjegjësisht destinacionet e reja të

²⁴⁸⁸ Čoralić, *U gradu Svetoga Marka*; E njëjta, *Šibenčani u Mlecima*, Šibenik 2003.; E njëjta, *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi: odabrane teme*, Zagreb 2003.; E njëjta, *Barani u Mlecima: povijest jedne hrvatske iseljeničke zajednice*, Zagreb 2006. (në veprac e cekura shiko edhe literaturën më të gjërë të shënuar, e cila ka të bëjë me shpërnguljen përtejadriatike në Venedik).

²⁴⁸⁹ Në këtë punim për emigrantët nga hapësira prej Ulqinit e deri në Durrës do të përdorët emërtimi Shqiptarë, edhe pse në gjitha rastet nuk është fjala për përkatësinë e tyre të detyrueshme, të këtij grupi etnik. Emërtimi shfrytëzohet përjashtimisht si emër i cili bashkon banorët, njerëzit, të cilët i përkisnin njësisë politike-shtetërore të quajtur Shqipëria Venedikase kështu që – e qartë sipas dokumenteve – edhe atdheu i tyre është shpreh me emrin e tyre Shqiptarë.

banueshmërisë së një numri jo të vogël banorësh të shpërngulur përfshinin një hark të gjerë të bregdetit lindor të Adriatikut,²⁴⁹⁰ por dhe një pjesë jo edhe të vogël të bregdetit lindor të çizmes italiane.

Ky punim në rend të parë do të merret me komunitetin shqiptar në Venedik në një periudhë të gjerë kohore nga pjesa e dytë e shekullit XIV e deri te përfundimi i Serenissime-s kah fundi i shekullit XVIII. Hapësira gjeografike që është përfshirë në përpunim përfshin zonat nga Ulqini (ital. Dulcigno) përgjatë qyteteve Drisht (ital. Drivasto) dhe Shkodër (ital. Scutari) deri në Lezhë (ital. Alessio) dhe Durrës (ital. Durazzo).²⁴⁹¹ Në hulumtim janë shfrytëzuar materiale të shumta dhe të llojllojshme, të depozituara në Arkivin Shtetëror të Venedikut (Archivio di Stato di Venezia, tutje: ASV). Në rend të parë janë këto shkrime testamentare (Notariale testamenti, tutje: NT) – materiali burimor numerikisht më i madhi por edhe për analiza statistikore më i përshtatshmi. Pastaj, janë përdorë edhe disa burime të tjera: shkrimet e shoqatave të artizanëve dhe tregtarëve venedikas (*Arti*), kadastrat venedikase të shekullit XVII dhe XVIII. (*X Savi sopra alle Decime in Rialto*), regjistrat e Këshillit të të Dhjetëve (*Consiglio dei Dieci: Deliberazioni miste, Criminali*), dokumentet e zyrës për parandalimin e imoralitetit dhe sjelljeve shoqërisht të papranueshme të qytetarëve (*Esecutori contro la Bestemmia*) si dhe dokumentet e shërbimeve shtetërore të bashkisë, të ngarkuar me punën e arsenalit të Venedikut (*Patroni e Provveditori all'Arsenal*).

Nga Arkiva e vëllazërisë kroate të Shën Gjergjit (Sv. Juraj) dhe Trifonit në Venedik (*Archivio della Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone*, më tutje: ASD) janë përdorur dokumente nga mbledhjet vjetore të shoqatës (*Capitolar grande Veneranda Scuola di SS. Giorgio e Trifone della Nation Dalmata*, më tutje: Capitolar) dhe kadastrat (*Catastico*

²⁴⁹⁰ Një nga destinacionet më të rëndësishme të emigracionit Shqiptar ishte edhe kryeqyteti i Dalmacisë Zara. Përveç emigracionit mirë të njohur të shqiptarëve katolikë gjatë kohës së argjipeshkvit Vick Zmajeviqit në fillim të shek. XVIII, kur edhe u krijua periferia e Zarës Arbanasët, dhe gjatë gjithë shekujve të fundit në Zarë vepruan, në fillim si oficer e ushtarë, një numër i madh Shqiptarësh me prejardhje nga Bari e Ulqini, dhe nga Shkodra e Lezha. Krahaso: Čorolić Zadarski kapetan XVII. stoljeća – Ulcinjanin Dominik Katić, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 22, Zagreb 2004., fq. 213-233; I njëjti, Zadarski kanonik – Skadranin Giovanni Campsi, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, vol. 47, Zagreb-Zadar 2005., str. 291-303; I njëjti, Albanska obitelj Ginii u povijesti Dalmacije i Istre (XVI. i XVII. st.) – prilog poznavanju komunikacija duž istočnojadranske obale, *Povijesni prilozi*, viti. 26, nr. 33, Zagreb 2007., fq. 271-287; I njëjti, Albanski prognanik, Zmajevičev pouzdanik – zadarski svećenik Marko Delvesi (XVIII. st.), *Croatica Christiana periodica*, viti. XXXII, nr. 62, Zagreb 2008., fq. 21-28; I njëjti, "Benemerita nazione": albanski vojnici i časnici u Zadru (XVI.-XVIII. st.), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 27, Zagreb 2009., fq. 121-164.

²⁴⁹¹ Në punim nuk janë përfshirë grupet e emigrantëve nga Gjiri i Kotorit, Budvës dhe Barit për të cilët burimet rrallëherë shënojnë emërtimin apo emrin Albanezët = Shqiptarë. Emigrantët nga këto rajone do të jenë të përmendur vetëm individualisht si Shqiptarë nëse përkatësia e tyre është më se e evidente (shembull, familja fisnike e Kotorit Zaguri) apo në dokumente pranë emrit të tyre në mënyrë eksplicite i shtohet edhe përcaktimi Albanese (Shqiptarë) ose de Albania. Mbi shpërnguljet (migrimet) e Shqiptarëve në Venedik kam shkruar në disa punime (shkrime) të mëparshme. Krahaso: Čorolić, Iz prošlosti istočnoga Jadrana – tragom iseljenika iz grada Ulcinja u Mlecima, *Povijesni prilozi*, viti. 23, vol. 27, Zagreb 2004., fq. 37-56; I njëjti, Mletački podanici i osmanlijski prognanici – skadarski iseljenici u Mlecima (shek. XIV.-XVIII.), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 25, Zagreb 2007., fq. 59-102.

della Scuola di SS. Giorgio e Trifone della Nation Dalmata, tutje: Catastico) i vëllazërisë, kurse nga Archivio Curia patriarchala në Venedik regjistrimet e popullsisë („gjendja e frymëve”) nga fundi i shekullit XVI. Më tutje, për një kontekst më të gjerë të kërkimeve të historisë së Shqipërisë Venedikase në shekujt e mesjetës së vonë dhe fillimin e shekullit modern të një vlere për t’u përdorur kanë qenë edhe dokumentet e publikuara në koleksionet e burimeve të Šime Ljubić-it,²⁴⁹² Grga Novak-ut,²⁴⁹³ Ludwig Thallóczy-it – Konstantin Jireček-ut, Milan Šufflay-it,²⁴⁹⁴ si dhe Giuseppe Valentini.²⁴⁹⁵ Së fundi, kur është fjala për materialet e botuara, për prezencën e Shqiptarëve në Venedik, e rëndësishme është përmbledhja e burimeve të historianit kulturor venedikas Emanuel Antonio Cicigone (*Corpus delle iscrizioni di Venezia*), kohëve të fundit e ribotuar (në numër të rrallë dhe ekzemplarë vështirë të arritshëm) dhe e plotësuar me materiale të pabotuara të ruajtura në bibliotekën Museo Correr në Venedik.²⁴⁹⁶

Kur është fjala për njohuri historiografike, është e rëndësishme të theksohet se me praninë e Shqiptarëve në Venedik është marrë një numër i madh i historianëve evropianë perëndimorë. Para së gjithash është e nevojshme të veçojmë veprën monografike të historianes franceze Brunehilde Imhaus (*Le minoranze orientali a Venezia 1300-1510*, Romë 1997.) për të cilën – për shkak të rëndësisë për të përpunuar temën qendrore të këtij punimi – duhet të thuhet diçka më shumë. Tema qendrore e librit të B. Imhaus është historia e grupeve etnike „lindore” në Venedik gjatë periudhës nga fillimi i shekullit XIV e deri kah fundi i dekadës së parë të shekullit XVI. Në hulumtimin e saj autorja ka përdorë materiale të shumta dhe të ndryshme nga Arkivi Shtetëror i Venedikut: dokumentet e institucioneve drejtuese shtetërore (Senato, Consiglio dei Dieci e të tjerë), dokumentet që lidhen me punët ekonomike (*Officiali alle Razon Vecchie, Officiali al Dazio del Vin, V Savi alle Mercanzie, Provveditori di Sal, Inquisitori alle Arti* e të tjerë) dhe gjyqësore (*Avogaria di Comun, Signori di Notte al Criminal, Signori di Notte al Civil, Giudici del Petizion* e të tjerë) të bashkive, dokumentet e korporatave artizanale e tregtare (*Arti*), dokumentet nga *Cancelleria Inferiore* etj. Libri është i ndarë në dy tërësi

²⁴⁹² Šime Ljubić, *Listine o odnošajih izmedju Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, lib. III, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium (tutje: MSHSM), vol. 3, Zagreb 1872. – lib. X, MSHSM, vol. XXII, Zagreb 1891.; I njëjti, *Commissiones et relationes Venetae (Mletačka uputstva i izvještaji)*, lib. I, MSHSM, vol. VI, Zagreb 1876. – lib. III, MSHSM, vol. IX, Zagreb 1880.

²⁴⁹³ Grga Novak, *Commissiones et relationes Venetae (Mletačka uputstva i izvještaji)*, lib. IV, MSHSM, vol. 47, Zagreb 1964. – lib. VIII, MSHSM, vol. 51, Zagreb 1977.

²⁴⁹⁴ Ludovicus de Thallóczy – Constantinus Jireček – Emilianus de Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, vol. I-II, Vindobonae 1913-1918. (reprint: Tiranë – Prishtinë 2002.).

²⁴⁹⁵ Giuseppe Valentini, *Acta Albaniae Iuridica*, vol. I-II, München 1968-1973.; I njëjti, *Acta Albaniae Venetae*, vol. I-XXV, Palermo – Milano – München - Roma 1967-1975.

²⁴⁹⁶ Emanuele Antonio Cicogna, *Corpus delle iscrizioni di Venezia e delle Isole della Laguna Veneta (ovvero riepilogo sia delle Iscrizioni Edite pubblicate tra gli anni 1824 e 1853 che di quelle Inedite conservate in originale manoscritto presso la Biblioteca Correr di Venezia e dal 1867, anno della morte dell'insigne erudito, rimaste in attesa di pubblicazione, opera compilata da Piero Pazzi con il contributo di Sara Bergamasco)*, vol. I-III, Venezia 2001.

të mëdha tematike (*Descrizione delle minoranze orientali a Venezia i Venezia e gli stranieri: ostacoli e fattori di assimilazione*) brenda të cilave, të renditur në kapituj të vegjël, paraqiten komponentët themelorë nga e kaluara e komuniteteve orientale në Venedik: korniza kohore e imigrimit, profesionet dhe vendet e banimit të imigrantëve, statusi social i tyre, marrëdhëniet e shtetit venedikas, qytetit dhe bashkësisë me të huajt, faktorët e identitetit dhe kohezionit brenda grupeve të imigrantëve, (mos)përshtatja në mjedisin dhe jetën e përditshme venedikase, proceset gjyqësore dhe paditë penale e të tjera.

Në fund të librit jepet një pasqyrë e çmuar kronologjike e emrave të imigrantëve nga viti 1300 deri në vitin 1509, të regjistruar si pjesë e kërkimeve të autorit në lidhje me çështjen e lartpërmendur. Kur është fjala për imigrantët nga bregdeti lindor i Adriatikut, vlen të theksohet, se ata, sipas konceptimit të autores, konsiderohen si pjesë përbërëse e “pakicës orientale” së cilës i përkasin edhe Shqiptarët, Grekët, Arabët dhe Turqit. Imigrantët nga bregdeti lindor i Adriatikut, pavarësisht se a vijnë ata nga Zagrebi, Sllavonia, Bosnja, Dalmacia, Bregdeti a Boka (Gjiri i Kotorit), autorja i quan *Dalmat* apo *Schiavon* – emërtim që zakonisht përdoret nga historiaografia italiane, por edhe nga një pjesë jo edhe e vogël e asaj të huaj e cila në hulumtimet e veta të historisë së grupeve kombëtare në Venedik përfshinte bashkësitë me prejardhje nga bregdeti lindor i Adriatikut. Autorja me atë rast në grupin *Albanese* (Shqiptarët) përfshin, pavarësisht përkatësisë së tyre etnike, të gjithë imigrantët me origjinë nga Tivari e deri në Vlorë, mirëpo – gjë që është gabim me siguri i bërë për shkak të mungesës së njohurisë së mjaftueshme të autores të historisë së pjesës së Adriatikut lindor – edhe një pjesë të Dalmatëve dhe të Kotoranëve (nga Boka) (p.sh., në këtë grup është përfshirë edhe një numër i madh emigrantësh nga Cresi, Shibeniku, Hvari, dhe nga rajoni i Neretvës dhe Kotorit). Megjithatë, pranë disa të metave të vogla gjegjësisht paqartësive, fjala është për një vepër të një cilësie shumë të lartë e të përdorshme cila – si për emigrantët “skjavunianë”, ashtu edhe të atyre nga zona e Shqipërisë Venedikase respektivisht nga hapësira etnike shqiptare, gjithsesi meriton një vëmendje kërkimore dhe pa një depërtim në përmbajtjen e saj dhe një numri të madh të dhënash konkrete, është e pamundur të hulumtohet çështja e grupeve të imigrantëve në Venedik, para së gjithash të atyre me origjinë nga vendet e Evropës juglindore.²⁴⁹⁷

Kur është fjala për kontribute të tjera të historiografisë perëndimore në të cilat si temë qendrore është trajtuar prania e Shqiptarëve në Venedik, atëherë mund të veçojmë edhe disa punime të cilat, megjithatë, nuk kanë ndonjë vlerë të përdorshme si monografia më parë e përshkruar e B. Imhaues.²⁴⁹⁸ Në kuadër të studimit të historisë së Shqip-

²⁴⁹⁷ Në gjurmët e librit të cekur krahaso edhe: Imhaus, Aspetti della colonia albanese di Venezia alla fine del Medioevo, *Rivista di studi Bizantini e Slavi* (Miscellanea Agostino Pertusi, III), vol. 3, Venezia 1983., fq. 173-206; Alain Ducellier – Bernard Doumerc – B. Imhaus – Jean de Miceli, *Les chemins de l'exil: bouleversements de l'est européen et migrations vers l'ouest à la fin du moyen age*, Paris 1992.

²⁴⁹⁸ Mario Nani Mocenigo, Albanesi al servizio di Venezia, *Rivista di cultura marinara*, viti. XVI, marzo-aprile, Romë 1941., fq. 3-10; Fedalto, Stranieri a Venezia e a Padova, u: *Storia della cultura Veneta*, vol. III/1, fq. 521-522; Freddy

tarëve në Venedik, të një rëndësie të madhe për ne janë edhe librat dhe punimet të cilat kanë të bëjnë me shoqatën e vëllazërisë së tyre (në të shumtën e rasteve të vështuara në kuadër të vëllazërive të tjera venedikase, veçanërisht të atyre me tipare kombëtare), si dhe trashëgiminë e saj të arteve pamore (veprat pikturash atribuar punëtorisë ose pasuesve të Vittore Carpacci-t).²⁴⁹⁹ Së fundi, në kuadër të studimeve të komponentëve të përgjithshëm nga zhvillimi historik i qyteteve shqiptare të periudhës paraosmane, përkatësisht asaj venedikase, për ne ka një rëndësi jashtëzakonisht të madhe vepra gjithëpërfshirëse dhe e një cilësie shumë të lartë shkencore, e historianit austriak Oliver Jens Schmitt *Das venezianische Albanien (1392 – 1479)*.²⁵⁰⁰

Në bazë të njohurive të gjertanishme të historiografisë si dhe kryesisht me shqyrtimin e lëndës burimore në masë të madhe dhe të llojllojshme nga arkivat venedikase, në këtë punim do të paraqes përcaktimet themelore nëpër shumë shekuj të prezencës së vazhdueshme dhe të dokumentuar të pranisë dhe veprimtarisë së emigrantëve shqiptarë në Venedik, si dhe në ishujt e lagunës venedikase (në rend të parë në ishullin Chioggia). Gjurmëve të këtyre të dhënave do të paraqes rrjedhën kohore të imigrimit të Shqiptarëve në Venedik sipas periudhave veç e veç, pastaj mënyrën e regjistrimit të tyre në burimet arkivore, vendbanimet në periferitë qytetare dhe famullitë venedikase, profesionet e tyre dhe fuqinë ekonomike, lidhjet dhe komunikimet e tyre familjare, miqësore, si dhe marrëdhëniet me institucionet fetare venedikase dhe klerikëve. Vëmendje e veçantë kërkimore i është e kushtuar marrëdhënieve të emigrantëve me origjinë nga Ulqini deri në Durrës me emigrantë të ardhur nga zonat e gjera tjera të bregdetit të Adriatikut lindor (në rend të parë me anëtarët e komunitetit kroat), përfshirjes së Shqiptarëve në vëllazërinë e tyre kombëtare, si dhe lidhjeve me shoqatën e vëllazërisë kroate të Shën Gjergjit dhe Shën Trifonit. Në bazë të dokumenteve gjyqësore nga bashkitë venedikase shkurtimisht është trajtuar edhe përbërja e mosdashjes së prezencës së Shqiptarëve në Venedik, e gjurmëve të

Thiriet, Sur les communautés grecque et albanaise à Venise, në: *Venezia, centro di mediazione tra Oriente e Occidente*, fq. 217-231; Ducellier, Les Albanais dans les colonies vénétiennes au XV-e siècle, *Studi Veneziani*, vol. X, Firenze 1968., fq. 47-63; I njëjti, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age: Durazzo et Valona du Xle au XVe siècles*, Tessalonica, 1981.; I njëjti, Les Albanais à Venise aux XIV-e et XV-e siècles, në: *L'Albanie entre Byzance et Venise, X-e – XV-e siècles*, London 1987., fq. 405-420; Paolo Petta, *Stradioti: Soldati albanesi in Italia (sec. XV-XIX)*, Lecce 1996.; Silvia Moretti, Gli Albanesi a Venezia tra XIV e XVI secolo, në: Donatella Calabi – Paola Lanaro (a cura di), *La città italiana e i luoghi degli stranieri: 14-18 secolo*, Romë - Bari 1998., fq. 5-20; *Statuti di Scutari della prima metà del secolo XIV con le addizioni fino al 1469* (a cura di Lucia Nadina), Roma 2002.; Zannini, *Venezia città aperta*, fq. 57.-61.

²⁴⁹⁹ Tassini, *Curiosità veneziane*, fq. 10-11; Lorenzetti, *Venezia e il suo estuario*, fq. 426, 522, 729; Cesare Zangirolami, *Storia delle chiese, dei monasterii e delle scuole di Venezia rapinate e distrutte da Napoleon Bonaparte*, Venezia 1962., fq. 144-145; Manilio Cancogni – G. Perocco, *L'opera completa di Carpaccio*, Milano 1967., fq. 103-105; Perocco – Salvadori, *La civiltà di Venezia*, vol. II, fq. 788-789; Teresio Pignatti (a cura di), *Le scuole di Venezia*, Milano 1981., fq. 91-93; Gramigna – Perissa, *Scuole di arti mestieri*, fq. 52-54; Gentilli, *Le storie di Carpaccio*; Francesca Ortalli, "Per salute delle anime e delli corpi": Scuole piccole a Venezia nel tardo Medioevo, Venezia 2001.

²⁵⁰⁰ München 2001. Libri në rend të parë merret me analizën e thukhtë të zhvillimeve të tokave dhe qyteteve shqiptarë nën sundimin venedikas, mirëpo përmban – falë punës kërkimore të autorit në arkivat venedikase – edhe të dhëna mbi veprimtaritë e individëve të shquar, me origjinë Shqiptare, në Venedik. Në po të njëjtin libër shih edhe shënime burimore tjera më të gjëra dhe literaturë mbi historinë e Shqipërisë Venedikase.

njohurive të deritanishme, ende të pamjaftueshme dhe të pakompletuara në historiografi, janë paraqitur edhe format e lidhjeve të disa emigrantëve të shquar shqiptarë (shkrimtarë, artistë) me Venedikasit si dhe kontributet e tyre dhënë kulturës venedikase. Së fundi, ky punim synon një qasje më të rrumbullakosur në vështrimin dhe trajtimin e historisë ende jo mjaft të hulumtuar të komunitetit të emigrantëve shqiptarë në qytetin e lagunave, por edhe përpiket të vë në dukje kompleksitetin dhe pasurinë e komunikimit dhe lidhjeve mes dy brigjeve të Adriatikut gjatë shumë shekujve të kaluar.

Mënyra e regjistrimit të emigrantëve shqiptarë në burimet venedikase

Në burimet venedikase emigrantët shqiptarë kryesisht janë të shënuar me emrin e tyre personal dhe të babait të tyre dhe – kur është fjala për pjesën e emigrantëve të gjinisë femërore – shënohet edhe emrat e bashkëshortëve të tyre. Prejardhjen e këtij grupi emigrantësh e mësojmë në rend të parë në bazë të vendosjes së shenjës të territorit të tyre të gjerë të origjinës (*de Albania, Albanese*) gjegjësisht në bazë të emërimit të qytetit nga i cili vijnë (Ulqin: *de Dulcigno, Dolcigno, Dolçegno*; Drisht: *de Drivasto, Drivastinus*; Shkodër: *de Scutari, Scutaro, Scodria*; Lezhë: *de Alessio*; Durrës: *de Durazzo, Duracio, Durachio, Duratio*).²⁵⁰¹ Edhe pse mbiemrat shpeshherë nuk janë shënuar, një numër i madh dokumentesh mundëson për të pas një pasqyrë të spektrit të gjerë të mbiemrave të asaj kohe të emigrantëve nga Ulqini deri në Durrës. Kemi të shënuar, si shembull të përmendim vetëm disa mbiemra: Barati, Bascalegri, Bocho, Calogergia, Casanegra, Ceri, Charuzzi, Mamori, Mussachi, Oti, Palessi, Procali, Rezzi, Smachi, Sorba, Toleri e të tjerë. Disa mbiemra zbulojnë edhe përkatësinë e disa emigrantëve të cilët dikur i përkisnin familjeve të shquara shqiptare (Bussati, Cuzzi, Duchagini, Mida),²⁵⁰² një pjesë e tyre është e evidente se kanë rrënjë sllave (Bogocich, Bornich),²⁵⁰³ ndërsa disa mbiemra janë krijuar në bazë të pseudonimit që ia kanë ngjitur emigrantit përkatës (Nigro, Negro, Bianco, Parvo, Pizolo etj.).²⁵⁰⁴

²⁵⁰¹ Në shembullin e emigrantëve nga Shkodra, që shpeshherë shënohet në ishullin Chioggia, është rast (shembull) i shpeshtë apo edhe i zakonshëm i kalimit nga shenja apo emërtimi i vendit të prejardhjes në atë të mbiemrit. Shembull: Nicolò Scutari condam Iohannis de Clodia (ASV, NT, b. 1319, reg. III, nr. 181, 6. V. 1562.); Andriana filia Antonii Scutari (NT, b. 1440, reg. I, nr. 20, 1. XII. 1581.); Domenico condam Zuanne Scutari (NT, b. 1323, reg. I, nr. 74, 9. II. 1645.); Vincenzo Scutari condam Girolamo (NT, b. 1393, reg. III, nr. 110, 3. XI. 1688.).

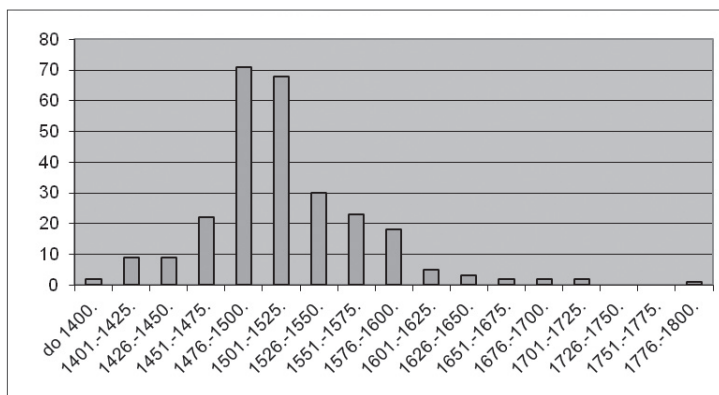
²⁵⁰² Iohannes condam Luce Bussati de Scutari (ASV, NT, b. 877, nr. 747, 22. IV. 1501.); Teodora Duchagina (NT, b. 127, nr. 822, 22. X. 1526.); Luca i Georgius Mida (NT, b. 1084, nr. 27, 12. V. 1512.). Vitin 1593. Në Zarë (ku banon përkohësisht) testamentin e vet e bëri Antonio Cuzzi condam Zuanne da Dulcigno, i përcaktuar (definuar) si banor i Venedikut (Arkivi Kombëtar në Zarë, Shënimet e notarëve të Zarës, Francesco Primizio: 1590. – 1608., b. VI, nr. 16, 3. X. 1593.).

²⁵⁰³ Natale Bogocich de Drivasto (ASV, NT, b. 875, nr. 272, 30. V. 1480.); Bulfardi de Bornich partis Albanie (NT, b. 68, br. 59, 11. IX. 1475.).

²⁵⁰⁴ Georgius Nigro de Dulcigno (ASV, NT, b. 752, nr. 1, 3. VII. 1517.); Stefanus Parvo Albanensis (Imhaus, *Le minoranze orientali*, viti 1467., fq. 546.); Petrus Pizolo Albanensis (Imhaus, *Le minoranze orientali*, viti 1482., fq. 549.).

Kohëzgjatja e shpërnguljeve dhe veprimtarive të emigrantëve shqiptarë në Venedik

Shqyrtimi i shpeshësisë së imigrimeve të Shqiptarëve në Venedik mund të bëhet në bazë të zberthimit të numërueshëm të mostrave më së shpeshti të përdorura – dokumentet testamentare.²⁵⁰⁵ Kërkimet e testamenteve sipas viteve të bërjes së tyre (shih: *Tabela 1*) tregojnë se si para vitit 1450 në Venedik shënojmë një numër relativisht të vogël imigrantësh. Nga mesi i shekullit XV përmendja e tyre në Venedik është gjithnjë e më e shpeshtë, kurse mes periudhës së viteve 1476 deri 1526 arrin nivelin më të lartë. Gjatë dekadave të ardhshme gjegjësisht gjatë pesëdhjetë viteve të ardhshme numri i imigrantëve shqiptarë gati se përgjysmohet, edhe pse ende mbanë një vazhdimësi të qëndrueshme. Që nga mbarimi i shekullit XVI, sidomos përgjatë shekullit XVII, të regjistruarit e tyre në burimet venedikase (në rend të parë në teste) lidhet vetëm me raste individuale.

*Tabela 1: Shpeshësia e imigracionit të Shqiptarëve në Venedik
(sipas të dhënave nga testamentet)*

Është interesante që këto rezultate statistikore të krahasohen me ato të cilat (për periudhën nga viti 1300 deri 1510) i ka shënuar B. Imhaus. Në bazë të klasifikimit të saj të statistikave është evidente se përgjatë shekullit XV zhvillimet e imigrimeve shqiptare janë të një shkalle më të ultë. Sipas këtyre treguesve një rritje e prezencës së Shqiptarëve në Venedik është më e theksuar në vitet e tridhjeta të shekullit XV, kurse nivelin më të lartë e arrin në mesin e shekullit XV. Në dekadat e mëvonshme, (deri në

²⁵⁰⁵ Janë të përpunuara rreth 200 teste të emigrantëve shqiptarë. Në llogaritjen statistikore janë përfshirë – pranë trashëgimlënësit – edhe pjesëmarrësit e tjerë të atyre testamenteve (shkrimeve) si (anëtarët e familjeve, të afërmit, miqtë dhe të njohurit) për të cilët me një siguri të madhe mund të konfirmojmë se ata vijnë po nga i njëjti vend, apo e njëjta zonë amtare sikur edhe vet trashëgimlënësit.

vitin 1510) përmendja e Shqiptarëve në burimet të cilat i përdor B. Imhaus përjeton disa luhajtje të caktuara (periudha të ngritjes dhe rënies), mirëpo në përgjithësi deri në periudhën e analizuar (viti 1510) ruan një nivel mjaft të lartë.²⁵⁰⁶ Nëse llogaritjet statistikore të B. Imhaus i krahasojmë me ato tonat, atëherë do të vërejmë një numër të madh përputhjesh. Periudhat të cilat në të dy llogaritë përputhen i referohen shekullit XV, vërtet periudhës kur Shqiptarët ishin më së shpeshti prezentë në Venedik. Fakti që sipas Imhaus numri më i lartë i tyre është arritur në mesin e shekullit XV mund të shpjegohet me faktin se llogaritjet sipas të cilave dokumentet testamentare kanë qenë kriteri kryesor i datimeve të prezencës së imigrantëve në ndonjë vend, në të vërtetë janë bërë në një moshë më të shtyrë të personit në fjalë, kështu që kohën e imigrimit të tij (ose të saj) mund ta shtyjmë deri edhe në disa dekada më përpara. Në këtë rast, dhe duke marrë parasysh që në këto llogaritje janë përdorur fonde arkivore të burimeve të ndryshme, të dy zbërthimet statistikore padyshim tregojnë se periudhën nga mesi i shekullit XV e deri në fillimin e dekadave të para të shekullit XVI mund ta konsiderojmë si kohën qendrore të imigrimeve shqiptare në kryeqytetin e Republikës së Venedikut.

Vështrim më i afërt i origjinës atdhetare të imigrantëve shqiptarë

Duke analizuar përmbajtjet e dokumenteve testamentare është e mundur që të përcaktohet numri i përafërt i imigrantëve shqiptarë të shënuar në Venedik. Përveç vetë trashëgimlënësis, por duke iu falënderuar të dhënave konkrete mbi anëtarët e familjeve dhe miqve të tij, mësojmë edhe për një sërë emigrantësh të tjerë me prejardhje nga bregdeti i sotëm i Malit të Zi e deri te qytetet bregdetare të Shqipërisë. Në bazë të një analize të bërë të tillë është nxjerrë numri i 388 imigrantëve të cilët mund t'i kategorizojmë në korpusin e kërkimeve me të cilin merret ky punim (shih: *Tabelën 2*). Numri më i madh (50 %) e kanë prejardhjen nga Shkodra, qytet i cili deri në rënien e tij nën Osmanlinjtë në vitin 1479, dominonte bregdetin shqiptar dhe paraqiste bazën qendrore ushtarako-strategjike venedikase në këtë pjesë të Adriatikut. Shkodrën, më tutje, e gravitonin edhe një numër i madh vendbanimesh të vogla përgjatë liqenit të Shkodrës (si ato të Malit të Zi të sotëm, ashtu edhe ato të Shqipërisë) dhe nga këtu numri i madh i vërejtur i të shpërngulurve nga ky qytet dhe zonat përreth tij, si dhe fakti se Shqiptarët shkodranë i vërejmë në Venedik edhe me shekuj pasi që qyteti i tyre për Venedikasit ishte i humbur në mënyrë të pakthyeshme. Një raport i madh i përqindjes i imigrantëve bie edhe te ata të cilët janë deklaruar si *Albanesi* gjegjësisht *de Albania* (21 %), ndërsa pjesa e Ul-

²⁵⁰⁶ Imhaus, *Le minoranze orientali*, fq. 40-43.

qinakëve është pak më e vogël (17%). Për imigrantët që vinin nga Drishti i Shqipërisë veriore i bie 9 %, kurse një përqindje e papritur e vogël e emigrantëve është nga Durrësi (2 %) dhe Lezha (1 %).

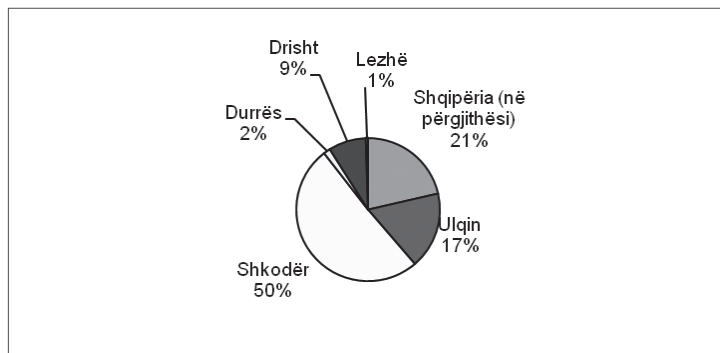

Tabela 2: Origjina atdhetare e imigrantëve shqiptarë (sipas të dhënave nga testamentet)

Nëse këto tregues i krahasojmë me ato të cilat ka ardhur në bazë të kërkimeve B. Imhaus²⁵⁰⁷ (është interesant se autorja „disponon“ me rreth 410 emigrantë, çka është një numër që përafërsisht i përgjigjet kërkimit tonë të shkrimeve testamentare) devijimet më të mëdha janë vërejtur pikërisht në shembullin e qyteteve Durrës dhe Lezhë. Në burimet që i ka pas në përdorim Imhaus janë regjistruar madje 19 % e imigrantëve nga Durrësi dhe 5,58 % nga Lezha. Përqindja më e madhe e imigrantëve të regjistruar, sipas hulumtimeve të autores franceze, janë të regjistruar me shenjë *Albanese* (38,5 %) ndërsa diku më tepër se 20 % vijnë nga Shkodra. Nga Drishti janë të regjistruar 7,5 nga numri i përgjithshëm i imigrantëve shqiptarë, kurse nga Ulqini vetëm 6,7 %. Këtë ndryshim, në rend të parë të ndjeshëm kur është fjala për korpusin e imigrantëve me prejardhje nga Durrësi, mund ta shpjegojmë me faktin se për llogaritjen statistikore janë përdorur burime të ndryshme, por edhe me faktin se autorja hulumtimin e saj e fillon me vitin 1300, dhe e përfundon me fundin e dekadës së parë të shekullit XV. Sipas Imhaus, pikërisht shekulli XIV dhe pjesa e parë e shekullit XV, është periudha e prezencës më intensive e imigrantëve nga Durrësi dhe Lezha në Venedik, ndërsa më vonë – pas rënies së këtyre qyteteve nën Osmanlinj (fundi i shek. XV dhe fillimi i shek. XVI),²⁵⁰⁸ shpërnguljet e tyre bien ndjeshëm. Meqë hulumtimet tona janë të orientuara para së gjithash në periudhën prej shek. XV (vërtet nga pjesa e dytë e këtij shekulli) deri në përfundimin e shekullit XVI – kur pjesëmarrja e em-

²⁵⁰⁷ Imhaus, *Le minoranze orientali*, fq. 54-55.

²⁵⁰⁸ Rreth dekadave të fundit të qeverisjes venedikase në Shqipëri si dhe ngjarjet e luftërave nga viti 1563 e deri te rënia e Shkodrës nën sundimin osman (1479) më hollësisht shih: Schmitt, fq. 595 – 628.

igrantëve të qyteteve të përmendura është ndjeshëm më e vogël – me siguri nga kjo dalin edhe dallimet në përmasat e hollësishme statistikore të prejardhjes së origjinës autoktone të Shqiptarëve në Venedik.

Nga pjesa perëndimore e Dorsodoro-s deri te pjesa lindore e Castello-s dhe në ishullin Chioggia: vendbanimet e imigrantëve shqiptarë

Një nga elementet kryesore nga jeta e përditshme si dhe përshtatjes së imigrantëve shqiptarë në mjedis të ri ka të bëjë me vendet e banimit të tyre në Venedik (brenda famullive, vërtet pjesëve të qytetit – *sestiera*) dhe në ishujt përgjatë Lagunës (shih: *Tabelën* 3). Në bazë të zbërthimit të të dhënave nga dokumentet testamentare është e qartë se Shqiptarët kanë jetuar kryesisht në pjesën lindore të Castelllos (32 %) dhe atë qendrore (dhe Castellon fqinj) të Shën Markut (28 %).²⁵⁰⁹ Në Castello, ku shumë Shqiptarë gjetën punësim në arsenalin venedikas (në të kaluarën kompleksin më të madh detar–ushtarak në Mesdhe) – më së shpeshti i hasim ata në famullitë S. Trinità, S. Maria Formosa, S. Pietro di Castello, S. Severo, S. Antonin dhe S. Giovanni Nuovo (S. Giovanni in Oleo), kurse në *contrade*-t tjera të kësaj pjese janë prezentë në një numër dukshëm më të vogël (S. Biagio, S. Provolo, S. Marina, S. Giovanni Bragora, S. Martino, SS. Filippo e Giacomo). Në pjesën e Shën Markut – selinë e qeverisë shtetërore dhe zonën më të frekuentuar tregtare – Shqiptarët më së shpeshti përmenden në famullitë S. Moisè, S. Angelo, S. Luca i S. Vitale, kurse pjesët tjera të kësaj zone përmenden në numër më të vogël të rasteve veç e veç (famullitë S. Stefano, S. Benedetto, S. Paternian, S. Salvador, S. Maria del Zobenigo, S. Giuliano, S. Geminiano, S. Maurizio, S. Fantin). Një cifër të barabartë numerik (me nga 11 %) të Shqiptarëve hasim në zonat e Dorosodoro-s dhe Cannaregio-s,²⁵¹⁰ ndërsa në një përfaqësim më të vogël se dhjetë për qind janë të përfaqësuar në pjesët veriore të qytetit (zonat S. Croce dhe S. Polo).²⁵¹¹ Kur është fjala për ishujt venedikas, është e rëndësishme të cekët se Shqiptarët (kryesisht emigrantët nga Shkodra) përmenden disi më shpesh në ishullin pak më të larguar Chioggia (9 %).

²⁵⁰⁹ Treguesit e këtilla janë në përputhje edhe rreth vendosjes së grupeve tjera emigrantësh në Venedik. Në rend të parë kjo i referohet emigrantëve kroat të cilët kryesisht qëndruan në Castell (madje 44 %), ndërsa zona S. Marku-t për kah përfaqësimi është zonë e dytë e emigracionit të tyre (22 %) Krahajo: Čoralić, U gradu Svetoga Marka, fq. 452.

²⁵¹⁰ Në zonën e Dorsoduro diç më shpesh përmenden në famullitë S. Pantaleon, S. Barnaba, S. Nicolò dei Mendicoli i S. Trovaso, kurse vetëm në raste individuale janë të regjistruar në famullitë S. Raffaele dhe S. Gregorio. Në zonën Cannaregio prijnë famullitë SS. Apostoli dhe S. Cancian, kurse në numër më të vogël shembujsh janë përmend edhe famullitë S. Fosca, S. Geremia, S. Marcuola, S. Sofia, S. Felice, S. Maria Nova i S. Marciliano.

²⁵¹¹ Në zonën S. Polo regjistrohet gjashtë për qind nga numri i përgjithshëm i emigrantëve Shqiptarë (famullitë S. Polo, S. Aponal, S. Boldo dhe S. Tomà), kurse në zonën S. Croce janë të përfaqësuar me vetëm tre për qind (famullitë S. Stae, S. Giacomo dell'Orto, S. Croce dhe S. Simon Profetta).

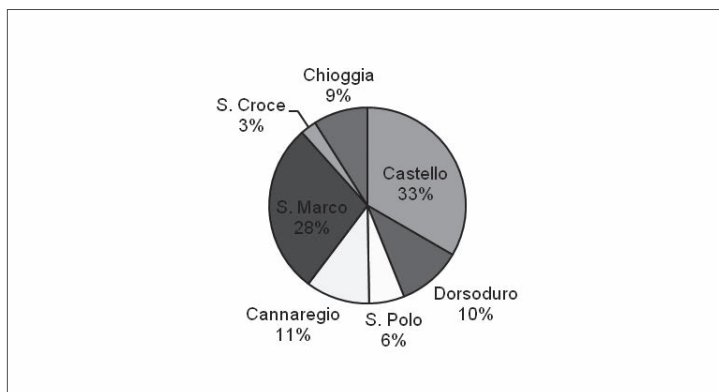

Tabela 3: Vendbanimet e imigrantëve Shqiptarë (sipas të dhënave statistikore nga testamentet)

Edhe pse të dhënat numerike nuk përputhën tërësisht, të dhënat nga hulumtimi i B. Imhaus në thelb tregojnë rezultate të ngjashme me ato të mëparshme. Këtu mbizotërojnë po ashtu zonat e Castello-s dhe S. Marku-t, mirëpo raporti i përqindjeve të tyre është i kundërt (S. Marku: 45 % me imigrantë shqiptarë; Castello: 23 %). Një grup të fuqishëm numerikisht shqiptar Imhaus regjistron edhe famullitë anën e mbanë Cannaregia-s (21 %), ndërsa pjesët e tjera të qytetit janë të përfaqësuar me një numër dukshëm më të vogël (Dorsoduro: pesë për qind; S Croce: katër për qind dhe S. Polo: dy për qind). Devijimet nga treguesit e statistikave të mëparshme (të krijuara në bazë të zbërthimeve të shkrimeve testamentare nga periudha prej shek. XV deri në shek. XVIII), mund të shpjegohen me një përdorim më të rrudhur të mostrave të lëndës (me këtë njëkohësisht edhe me një mungesë të të dhënave konkrete në dispozicion), orientimin ekskluziv të autores në periudhën deri në vitin 1510, si dhe përzgjedhjen e fondeve arkivore (për shembull dokumentet tregtare dhe artizanale të bashkisë) të cilat në rend të parë shënojnë imigrantët e përkohshëm, vërtet personat të cilët hasën në qytetin e lagunave ekskluzivisht për arsye konkrete tregtare-punëtore.

Të dhënat testamentare përmbajnë, megjithëse jo në të gjitha rastet, edhe njohuri shtesë mbi vendet e afërta të vendbanimeve të emigrantëve. Këto janë në rend të parë, pranë emrit të zakonshëm të famullisë ku banojnë, shënime mbi pronarin e shtëpive, vërtet banesave në të cilat banojnë emigrantët. Në rastin e Shqiptarëve si pronarë të shtëpive të tyre regjistrojmë avokatë nga familjet qytetare dhe fisnike venedikase si dhe institucione rregulltare (manastire) dhe kishtarë.²⁵¹²

²⁵¹² Për shembull, Pjetri nga Ulqini i quajtur Bozalko është habitator in dominus Jacobi Delphino in në contrada S. Angeli (ASV, NT, b 786, nr. 166, 4 dhjetor 1525.); Anzelia e të ndjerit Benediktit nga Ulqini jeton në famullinë më të madhe në Castello - S. Pietro di Castello del nelle case del signor Andrea Gratiol (NT, b 842, nr. 584, 24 maj 1595.), John Shkodrani banon në famullinë e SS. Apostoli (Cannaregio) in domibus Ca Contareno (NT, b 959, nr. 375, 27 II. 1517), kurse Isabetta e Gjonit të ndjerë nga Shkodra është e listuar (shënuar) si një banore me qera në një shtëpi në pronësi të kuvendit (manastirit) San Lorenzo në Kastello (NT, B 14, nr. 2, 22 II. 1557).

Vendbanimet e emigrantëve shqiptarë është e mundur të përcillen – për periudhën e shek. XVII dhe XVIII – edhe në bazë të të dhënave kadastrash venedikase (magistratura Dieci Savi sopra alle Decime in Rialto). Në këto lista, të sajua shumë hollësisht, shënohen – pranë emërimit të zonës, famullia dhe vendndodhja e saktë e objektit – emrat e pronarëve të shtëpive dhe qiramarrësit, si dhe kostoja e marrjes së ndërtesës me qira apo të ndonjë hapësire të veçantë. Kështu në vitin 1661 në famullinë SS. Apostoli u Cannaregiu (u Calle de Ca' Dolfin) banonte tregtari i mallrave të përdorura (*strazarol*), Ivan Scutari dhe që për banim paguante qera njëzet dukat trashëgimtarëve të të ndjerit Domenic Dampinelli-t. Në po të njëjtin vend ndodhet edhe një hapësirë komerciale (*bottega*) të cilin Shkodrani e huazon nga qytetari venedikas Franceska Rive të cilit i paguan 18 dukat në vit.²⁵¹³ Po të njëjtin vit shënohet edhe regjistrimi në bazë të të cilit kuptojmë që Francesco Albanese shfrytëzon dyqanet, vërtet punëtoritë në famullinë S. Giovanni Nuovo në Castello. *Botegge* (dyqanet) janë në pronësi të Anzola Marsella-s (të vendosura në Corte de Cha Michiel) dhe Frederica Cornera-s (në Calle della Rasse), kurse emigranti shqiptar për to në vit paguan 22, vërtet dhjetë dukat.²⁵¹⁴ Për zonën e Castello-s regjistrojmë edhe disa shënime të përdorshme nga vlerësimet kadastrore të shekullit XVIII. Në vitin 1712 në famullinë S. Pietro di Castello (në Corte di Piero di Lesina)²⁵¹⁵ ndodhet shtëpia në pronësi të Simonit të të ndjerit Nikollë nga Shqipëria dhe të motrës së tij Cecilie-s,²⁵¹⁶ kurse në vitin 1740 në famullinë S. Marina Anton Albanese huazon me qira nga fisniku dhe kavalieri venedikas të Sh. Markut Daniel Bragadin-i një hapësirë për punë (*bottega*) in Campo sotto Ca' Bragadin. Qiraja është 16 dukat në vit.²⁵¹⁷

Edhe pse kryesisht të përqendruar në pjesët e Castello-s, S. Marco-s dhe Cannaregio-s, emigrantët shqiptarë – është e dukshme nga statistikat-analizat e mësipërme – ata regjistrohen edhe në pjesë tjera të Venedikut. Ndërsa, për shembull, për emigrantët kroat gjurmët apo provat toponomastike të cilat tregojnë për praninë e tyre shekullore në Venedik në rend të parë janë të lidhur kryesisht me zonën Castello,²⁵¹⁸ emërtimi i rrugëve dhe rrugicave, i shesheve më të vogla e për emërtimin e të cilëve merita të mëdha kanë pikërisht grupet e emigrantëve shqiptarë të shpërndarë thuajse në të gjitha pjesët e qytetit. Ndoshta ndër më të famshmet nga këto është i vendosur në Castell, e fjala është për Calle dei Albanesi, një

²⁵¹³ ASV, Dieci Savi sopra alle Decime in Rialto: Catastico di Venezia, b. 421, sestiere Cannaregio, estimo 1661, nr. 559-560.

²⁵¹⁴ ASV, Dieci Savi sopra alle Decime in Rialto: Catastico di Venezia, b. 420, sestiere Castello, estimo 1661, fasc. XIII (S. Giovanni Nuovo), fq. 632-632.

²⁵¹⁵ Fjala është për një shesh të vogël (sot rrugicë) të emëruar, apo quajtur sipas emigrantit kroat të ardhur nga ishulli Hvar, pra Petar Fazaniq-it. Krahaso: Čoralić, Hvarski prinosi mletačkoj toponomastici: "Corte Piero da Lesina", Građa i prilozii za povijest Dalmacije, sv. 16, Split 2000., fq. 75-91.

²⁵¹⁶ ASV, Dieci Savi sopra alle Decime in Rialto: Catastico di Venezia, b. 428, sestiere Castello, estimo 1712, fasc. XII (S. Pietro di Castello), fq. 84.

²⁵¹⁷ ASV, Dieci Savi sopra alle Decime in Rialto: Catastico di Venezia, b. 435, sestiere Castello, estimo 1740, fasc. II (S. Marina), fq. 922.

²⁵¹⁸ Krahaso: Čoralić, Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi, fq. 213-226.

rrugicë e ngushtë dhe e gjatë (nga numri i shtëpisë 4249 deri 4270)²⁵¹⁹ e cila nga Campo SS. Filippo dhe Giacomo shpie për në Riva degli Schiavoni – vend shkarkim i anijeve të Adriatikut lindor dhe me siguri kontakti i parë i emigrantëve me atdheun e tyre të ri.²⁵²⁰ Rrugica e njëjtë është shënuar edhe në disa pjesë tjera. Në zonën (pjesën) S. Croce jo larg kishës S. Stae (nga numri i shtëpisë 1941 deri 1944) po ashtu është e vendosur kjo rrugicë, kurse në pjesën S. Polo mes Rio S. Stin dhe Rio terra (përfshinë vetëm numrin e shtëpisë 2631) e që ndodhet jo fortë larg nga kisha dhe vëllazëria S. Rocco.²⁵²¹ Në Cannaregi me emra shqiptarësh janë të emërtuar shumë rrugica të vogla, vendkalimi dhe sheshi (Calle, Ramo, Campiello dei Albanesi) janë të vendosura mes Rio de S. Andrea dhe Rio Priuli o de S. Sofia (numëri i shtëpive 4014 deri 4051, ndërsa në pjesën qendrore të S. Makru-t është „Ruga e Shqiptarëve“ e cila ndodhet pranë Campo S. Anzolo (numri shtëpisë 3748).²⁵²² Së fundi, në pjesën S. Marco, janë të vendosur edhe toponimet (emrat e vendeve) që tregojnë për prezencën, praninë, e dikurshme të familjes fisnike emigrante shqiptare Zaguri, për avokatët e së cilës do të flasim më tepër në përfundim të këtij punimi. Fjala është për Calle Zaguri, për një rrugicë jo fortë të madhe (nr. 2628) e cila – është e mbështetur në pallatin e së njëjtës familje – shpie (qon) deri te Campo S. Maurizio vërtet deri tek selia e vëllazërisë shqiptare në Venedik.²⁵²³

Të dhënat e paraqitura (analizuara) më parë janë të dhëna të gjalla, shenja e shembujve të mirë dhe të qartë mbi prezencën dhe angazhimin, kyqjen e Shqiptarëve në jetën e përditshme urbane venedikase. Janë prezent në të gjitha pjesët e qytetit, këta emigrantë janë bërë si grup i dashur dhe i kuptueshëm në qytet e i cili është krenuar me karakteristikat e saj multikulturore dhe që për shekuj me radhë ka tërhequr dhe bashkuar grupet etnike nga vendet bashkëkohore të shumta e të njohura aso kohe (atë botë).

Marinarët, artizanët, tregtarët, priftërinjtë, xhandarët (rregullmbajtësit) – profesionet dhe mundësitë ekonomike të emigrantëve shqiptarë

Një nga elementet e pashmangshme rreth hulumtimit të përditshmërisë (jetës së përditshme) dhe rregullimit apo përshtatjes së jetës së emigrantëve në Venedik është edhe për-

²⁵¹⁹ G. Paolo Nadali – Renzo Vianello, *Calli, Campielli e Canali: Guida di Venezia e delle sue Isole*, Spinea 2003., tav. 42, fq. 59.

²⁵²⁰ Calle dei Albanesi në Castello është përmendur shpesh në kontekstin e banimit, si dhe të veprimtarisë së emigrantëve nga zonat lindore. Për shembull sipas “gjendjes së frymëve” në Venedik, të bërë (shënuar) vitin 1593, aty banonin Paolo Schiavon dhe Catarina Schiavona (Archivio storico della Curia patriarcale, Status animarum, b. III, Contrada S. Zuanne Nuovo), kurse sipas shënimeve katastrale të vitit 1712 në po të njëjtën rrugicë është shënuar se banon emigrantë nga Budva Mark dhe se për qiradhënie të shtëpisë i ka paguar Shtëpisë së Shëndetit (Spitalit) Madonna della Pietà 22 dukat në vit (ASV, Dieci Savi sopra alle Decime in Rialto: Catastico di Venezia, b. 428, sestiere Castello, estimi 1712, fasc. IV: S. Giovanni Nuovo, fq. 766.).

²⁵²¹ Nadali – Vianello, *Calli, Campielli e Canali*, tav. 16, fq. 33, tav. 28, fq. 45 i tav. 27, fq. 44.

²⁵²² Nadali – Vianello, *Calli, Campielli e Canali*, tav. 17, fq. 34, tav. 41, fq. 58.

²⁵²³ Nadali – Vianello, *Calli, Campielli e Canali*, tav. 41, fq. 58.

caktimi i veprimtarisë së tyre profesionale (profesionet). Qytetet për rreth bregdetit perëndimor të Adriatikut, në veçanti Venediku, në të kaluarën iu kanë ofruar mundësi të shumta emigrantëve nga vendet e ndryshme të botës, për punësim të përkohshëm apo përhershëm. Republika e Venedikut si njëra ndër superfuqitë udhëheqëse (kryesore) evropiane të tregtisë detare, ajo zhvilloi ndërtimtarinë e anijeve dhe ekonominë detare jashtëzakonisht të fortë, e cila tërhoqi numër të madh njerëzish për punësim të përhershëm. Arsenali dhe objektet e ndryshme të saj mbështetëse (përcjellëse), marina tregtare dhe ushtarake, prodhimtaria e tekstilit për tregjet e huaja si dhe nevojat më se e domosdoshme dhe urgjente për eskadrlat ushtarake, janë vetëm disa nga kushtëzimet të cilat ishin të favorshme për ruajtjen dhe mbajtjen e përhershme të shumë grupeve emigrantësh. Materiali bazë i shfrytëzuar dhe i përdorur për të përcaktuar strukturën e profesioneve të Shqiptarëve në Venedik, janë shënimet (dokumentet trashëgimlënëse). Të dhënat mbi profesionin zakonisht jepen që në fillim të testamentit trashëgimlënës, por udhëzimi i tij nuk është i rregullt në të gjitha shkrimet (dokumentet). Kështu që analizat janë bërë vetëm në bazë të atyre dokumenteve në të cilat të dhënat mbi profesionin e trashëgimlënësit shprehimisht tregojnë apo edhe – në bazë të të dhënave tjera – është e mundur të vërtetohen apo përcaktohen këto me një siguri të madhe. Përveç dokumenteve testamentare, njohuritë shtesë mbi profesionet e imigrantëve shqiptarë mbajnë, përfshijnë, edhe shkrimet e tregtarëve - korporatave zejtare (Arti), si dhe të dhënat në fondin Patroni e Provveditori all'Arsenal.

Bazuar në analizat e testamenteve është e mundur të shihet edhe ndarja e emigrantëve shqiptarë sipas llojeve të profesionit, punës, që ushtronin gjatë jetës së tyre në Venedik. Rishikimi statistikor i përfaqësuesve të kësaj bashkësie sipas profesionit (punës) (shih: Figura 4) tregon një epërsi të përfshirjes së tyre në veprimtarinë detare (28 %) dhe asaj tregtare (24 %). Në mesin e këtyre dy grupeve të punës, profesionit, numerikisht mbizotëruese është veprimtaria detare e të cilëve iu prijnë marinarët e zakonshëm (thjeshtë) të punësuar në anijet tregtare dhe luftarake venedikase. Shpesh shënohen (hasën) edhe pronarët e anijeve të vogla për bartjen e udhëtarëve dhe mallrave përgjatë kanaleve venedikase dhe Llagunës (barkarioli),²⁵²⁴ ndërsa peshkatarët shqiptarë janë të shënuar në numër më të vogël. Dukshëm është spektri i gjerë i profesioneve artizanale në të cilët kanë qenë të përfshirë emigrantët de patribus Albanie. Burimet i përmendin ata si mjeshtër tekstili, përpunues-ndreqës të armëve, qirinjve, si kamerierë, lëkurëtarë, rrobaqepës, farkëtarë, mjeshtër gdhendës druri (marangoz), bukëpjekës, berber etj. Në veçanti janë rëndësishme dhe interesante shkrimet, analizat e të dhënave nga fondi Patroni e Provveditori all'Arsenal në bazë të të cilit mësojmë, veçanërisht për shekullin XVIII, emrat e punëbërësve në

²⁵²⁴ Mbi rolin e rëndësishëm të emigrantëve shqiptarë në lidhjen e barkariolëve Venecian dëshmon mbishkrimi që doherësh ndodhej në kishën e Shën Geremia-s. Në mbishkrim shkruante sesi varrezat *della scola delli barcaruoli* janë ngritur në vitin 1546, në kohën kur detyrën e kryetarit (gastald-it) të vëllazërisë e kryente Giovanni Albanese (Cicogna, *Corpus delle iscrizioni di Venezia*, sv. I, Venezia 2001., br. 53, str. 489.).

drugdhendje, zdrukthëtari (marangoz), në arsenalin venedikas, ky një ndër institucionet që janë më të përhapura në strukturën e punësimit të emigrantëve nga (zona) hapësira e gjerë e Adriatikut lindor. Emigrantët Shqiptarë janë të regjistruar si mjeshtër marangoz (marangoni) dhe ekspert në ndërtimtari anijesh (kalafati). Shumica e tyre kanë banuar në zonën (pjesën) Castello (përgjatë së cilës gjendet hapësira e arsenalit e rrethuar me mure), dhe shpeshherë pranë cekjes së emrave të tyre janë të shënuara edhe të dhënat mbi gradimin (progresin) në detyrë (nga nxënës në mjeshtër). Sipas renditjes alfabetike dhe sipas pohimit identik në origjinal (në formën e italianizuar të emrave), të renditura sipas emrave personalë të këtyre punonjësve (mbiemrat nuk janë të shënuar) me prejardhje të origjinës amtare shqiptare,²⁵²⁵ shënojmë këta persona sa vijon: Alvisè Angelo Albanese (kalafat, vdiq më 1778.), Angelo Alvisè di Iseppo Albanese (i lindur më 1785., marangoz mjeshtër nga viti 1800.), Antonio di Giovanni Battista Albanese (i regjistruar si nxënës marangoz vitin 1781.), Antonio di Simon Albanese (marangoz mjeshtër nga viti 1774.), Gasparo Piero Antonio de Francesco Antonio Albanese (i lindur më 1782., nxënës marangoz nga viti 1798.), Bortolo Francesco Albanese (i lindur më 1761., provimin për mjeshtër kalafati e dha më 1782.), Francesco Antonio di Lorenzo Albanese (i lindur më 1769., ndihmës-asistent kalafati nga 1789.), Giacomo Piero Albanese (nxënës kalafati nga viti 1764.), Giacomo di Simon Albanese (i lindur më 1752., kalafat), Giovanni Antonio di Angelo Albanese (i lindur më 1781., marangoz mjeshtër nga viti 1801.), Giovanni Battista di Angelo Albanese (i lindur më 1780., terza classe të aftësisë në studimet për marangoz i ka arritur më 1799.), Giovanni Battista di Francesco Antonio Albanese (i lindur më 1782., terza classe të aftësisë në studimet për marangoz i ka arritur më 1798.), Giuseppe Giovanni Battista di Giovanni Battista Albanese (i lindur më 1770.; marangoz mjeshtër nga viti 1796.), Giuseppe Nicolò Albanese (nxënës të mjeshtrit e kalafatit nga viti 1757.), Giuseppe Simon Albanese (i lindur më 1750., kalafat, vdiq më 1796.), Lodovico Zuanne Albanese (nxënës të mjeshtrit e kalafatit nga 1770.), Lorenzo Francesco Albanese (i lindur më 1741., kalafat), Marc'Antonio Anzolo Albanese (i lindur më 1736., kalafat), Marin Albanese condan Simon (kalafat, banorë i famullisë S. Trinità, 1743.), Pietro Albanese (i regjistruar si nxënës i marangozëve nga viti 1775. deri 1778.), Simon Anzolo Albanese (i lindur më 1723., kalafat, vdiq vitin 1787.), Tomaso Zuanne Albanese (nxënës marangoz nga viti 1766. deri 1772.), Vettor Zuanne Albanese (i lindur më 1764., provimin për mjeshtër kalafati e ka dhënë vitin 1784.) dhe Zorzi Pasqualin filio Zuanne condan Nicolò Albanese (i lindur vitin 1776., mjeshtër kalafati nga viti 1797.).²⁵²⁶

Më tutje, është interesante, edhe prania e tyre e shpeshtë në thirrjet e shenjta vërtetë detyrën apo shërbimin meshtarak (14 % nga numri i përgjithshëm i Shqiptarëve të të cilët

²⁵²⁵ Në këtë regjistër shënohet një pjesë e emigrantëve shqiptarë të punësuar në arsenal. Pranë emrave të tyre sjellim edhe të dhënat elementare lidhur me llojin e profesionit dhe përparimin në shërbesë.

²⁵²⁶ ASV, Patroni e Provveditori all'Arsenal, b. 577, 587, 595, 596, 597, 598, 600, 601 (të dhënat pranë viteve të cekur).

është paraqitur profesioni). Fjala është për meshtarët (priftërinjtë) veprimtarinë e tyre, në kisha të ndryshme venedikase, në rend të parë për ata të vendosur në pjesët e famullive ku emigrantët shqiptarë janë të regjistruar më shpesh, pra në numër më të madh. Kur është fjala për këtë detyrë të çmuar, të rëndësishme për jetën fetare dhe shpirtërore këtu do të përmendim disa shembuj konkret dhe specifik jo vetëm në mesin e komuniteteve shqiptare, por edhe të qytetarëve venedikas në përgjithësi. Vitin 1456 shënohet prifti Nikolla nga Ulqini, *mansionarius* (vër. përkth. misionar) në kishën e S. Foscka në pjesën e Cannaregio-s ndërsa *prezbiter Coradius de Dulcigno* vepron (është aktiv) pranë Kishës S. Maria Nova.²⁵²⁷ Kur është fjala për klerikët me prejardhje nga Shkodra, vitin 1423 përmendët kryesisht Iohannes de Scutari (pranë kishës S. Vitale në pjesën e S. Marco-s; Nikollë Shkodrani është kapelan në kishën S. Severo në Castell, kurse Nikollë Petrov kleriku është në famullinë S. Luca.²⁵²⁸ Shumë më vonë, në mesin e shekullit XVIII (viti 1749) si kreu (epor) i kuvendit (manastirit) françeskan në ishullin S. Spirito përmendët *fra Antonio Scutari*. Pikërisht fra Antoni u përpoq që të marrë leje te autoritetet venedikase për shërimin dhe trajtimin e shkrimtarit kroat fra Filip Grabovci-t (1697 – 1749) i cili ishte viktimë – e internimit në pjesën klimatike jo të shëndosh të Lagunës – ku qe sëmur rënd. Siç është e njohur kjo punë mirë, intervenimi i fra Anton Shkodranit, po as i përfaqësueseve të rregullit të Provincës së cilës i takonte Grabovci, nuk rezultoi me rezultat, kështu që mërgimtari i pafat kroat vdiq në ishullin e rregullit françeskan me 13.II.1749.²⁵²⁹ Burimet regjistrojnë (shënojnë) priftrinjtë edhe nga vendet (pjesët) tjera. Kah fundi i shek. XV në kishën S. Antonio vepron Natale Bogetiq nga Drishti, kurse si *mansionarius* në kishën S. Moisë vitin 1489, është i shënuar *presbiter Petrus Bogissa de Albania*.²⁵³⁰

Të dhënat shtesë të prezencës së klerikëve nga hapësira shqiptare në Venedik, por edhe në zonën e gjerë të Veneta-s, shënojmë në bazë të hulumtimeve të studiuesit të shquar të historisë së Regullit (Rendit) të françeskanëve konventalë, fra Ljudevita Antona Maračić-it. Në bazë të hulumtimeve të Mariqiq-it mësojmë për një numër të madh të françeskanëve të shquar shqiptarë të Provincës së Shën. Jeronimit, të cilët kanë studiuar apo vepruar në pjesët e Italisë veriore. Kështu vitin 1400., përmendët Nikollë Shkodrani, *doctor sacrae paginae* si dhe ndërmjetës në aktivitetet diplomatike mes autoriteteve shqiptare dhe atyre venedikase.²⁵³¹

²⁵²⁷ ASV, NT, b. 870, nr. 94, 17. V. 1456.; NT, b. 870, nr. 316, 8. V. 1464.

²⁵²⁸ ASV, NT, b. 369, nr. 153, 31. VIII. 1423.; NT, b. 875, nr. 309, 14. XII. 1481.; NT, b. 672, nr. 69, 6. VI. 1483.

²⁵²⁹ Karlo Eterović, *Fra Filip Grabovac: buditelj i mučenik narodne misli u prvoj polovici XVIII. vij. (Njegov život, rad i stradanje)*, Split 1927., fq. 96; Čoralić, "Knjige opasnih namjera" dalmatinskog pisca fra Filipa Grabovca (1697.-1749.), në: *Acta Histriae, zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa "Zločini brez žrtv: žrtve v scenariju kazenskega procesa"* (Koper, 23-25. oktobar 2003.), vol. XII/1, Koper 2004., fq. 261.

²⁵³⁰ ASV, NT, b. 403, nr. 55, 21. VII. 1496.; NT, b. 875, nr. 142, 13. VIII. 1485.

²⁵³¹ Ljudevit Anton Maračić, *Prekomorski susreti: veze i odnosi Provincije sv. Antuna i sv. Jeronima franjevac konventalaca kroz stoljeća*, Zagreb 2003., str. 40, 71-72. Vitin 1466. në Padovë përmendët françeskani tjetër fra Nikollë Shkodrani, i cili me këtë rast pranon rendin e arkixhakonit (arkixhakonatin). (Maračić, *Prekomorski susreti*, str. 27.).

Me prejardhje nga Durrësi janë fra Nikolla, i shënuar vitin 1409 në Venedik, kurse vitin 1414, është i shënuar si lektor në fakultetin teologjik në Padovë, ndërsa po në këtë qytet studioi edhe bashkëqytetari i tij *Georgius de Duracio* (viti 1417).²⁵³² Me prejardhje nga i njëjti qytet janë edhe fra Andrija i Markut të ndjerë (shënuar vitin 1418 në Padovë), pastaj, profesori i teologjisë Dominik-u (1430.), ndërsa në vendin Lendinara (provinca Rovigo në Venetu) vitin 1473 vepron *fra Stephanus de Durachio*.²⁵³³ Më pas, pranë Padovës dhe universitetit të Padovës është e lidhur edhe veprimtaria e fra Raymond-it nga Shqipëria (1418) dhe e fra Palit nga Lezha (vitin 1440 në Padovë pranon tonzurën dhe rendet e ulëta), ndërsa rregulltari françeskan Bernardi nga Drishti, vitin 1417, përmendet në Viçencë.²⁵³⁴

Dymbëdhjetë për qind të emigrantëve shqiptarë evidentojmë (shënojmë) në aspekte të ndryshme të veprimtarisë tregtare-sipërmarrëse. Në të shumtën është fjala për tregtarë me kapital modest dhe fushëveprim të kufizuar të biznesit, rrezatimi (shtrirja) i së cilës kryesisht ka qenë e drejtuar vetëm për qytetin në të cilin ata jetonin kështu që sipas mundësisë ekonomike nuk janë dalluar bindshëm (shumë) nga emigrantët tjerë me të ardhura, pasuri, mesatare. Shembull i tillë, për të cilin mësojmë (informohemi) në bazë të të dhënave të ruajtura në fondin arkivor qendror Arti të shtetit venedikas, ku janë të shënuar se si Nikollë (*Nikolletto*) Shkodrani dhe Anton Shqiptari (*Antonio Albanese*), ishin si tregtarë të mallrave të dorës së dytë (strazzaroli).²⁵³⁵ Kurse, si tregtarë të vegjël (marzeri) në fund të shekullit XVII., dhe fillimin e shekullit XVIII., përmendën Gjon, Jerolim dhe Pjetër Shqiptari (Albanesi),²⁵³⁶ ndërsa si prodhues makaronesh (*fritoler-shitje me pakicë*) dhe tregtarë regjistrohet *Tomaso condan Zuanne Albanese*, bannes në famullinë S. Tomà (shën Toma), i cili në shoqatë të repartit të profesionit të tij hynë vitin 1771 kështu që pranë kësaj paguan për pranim *per la benintrade* 12,8 lira.²⁵³⁷

Në strukturat shtetërore ishin të punësuar njëmbëdhjetë për qind të Shqiptarëve të zhvendosur, kurse fjala është kryesisht për ato detyra e shërbime pranë bashkive të ndryshme venedikase më pak të paguar. Kështu për shembull, si anketues vërtetë vlerësues në Zyrën për vera regjistrojmë Mark Ulqinakun (*mensurator vini*) dhe emigrantin relativisht të pasur nga Zeta *Paulus condan Luce Albanese (stimador ad Officium datii vini)*,²⁵³⁸ anëtarë i shërbimit policor të quajtur Signori di Notte është Petrus Vorcius

²⁵³² Nikolla nga Shkodra më vonë shënohet si provincial në Dalmaci dhe inkuizitor në Istër (Maračić, *Prekomorski susreti*, fq. 24-25, 40, 86.).

²⁵³³ Maračić, *Prekomorski susreti*, fq. 25, 41, 88.

²⁵³⁴ Maračić, *Prekomorski susreti*, fq. 25-26, 41, 86.

²⁵³⁵ ASV, Arti, b. 709. Arte dei strazzaroli, Luminarie, anno 1740-1744.

²⁵³⁶ ASV, Arti, b. 398. Arte dei marzeri. Nome dei fratelli che pagano un scudo per luminarie, anno 1693-1727, 1715; I njëjti, b. 397. Nome dei fratelli, anno 1692.

²⁵³⁷ ASV, Arti, b. 153. Arte dei fritoleri, fq. 132. (5. X. 1771.).

²⁵³⁸ ASV, NT, b. 960, nr. 508, 20. XII. 1506.; NT, b. 886, nr. 303, 11. V. 1550.

Albanensis de Dulcigno, ndërsa si kapitan i burgut dhe *fante degli Esecutori* vitin 1624., përmendet Gaspër, biri i Gjon Pagëzuesit nga Shkodra, i akuzuar nga magjistrata (gjygji) *Esecutori contro la Bestemmia* për denoncim të akuzave false.²⁵³⁹

Emigrantët me prejardhje nga atdheu i bregut lindor të Adriatikut shpesh në Venedik punonin si shërbëtorë shtëpiak, dhe në këtë kontekst zakonisht janë regjistruar gratë. Një situatë e tillë është regjistruar edhe me rastin e emigranteve shqiptare (në shërbëtores shtëpiake bie nëntë për qind nga raporti i përgjithshëm i punëve të emigrantëve nga kjo pjesë e Shqipërisë venedikase), të cilat në rend të parë (kryesisht) veprojnë si shërbëtorë në shtëpitë e fisnikëve dhe qytetarëve venedikas (*ancilla, servitrice, nuora, massara*). Vetëm në një rast kur është fjala për dokumentet (shkrimet) testamentore, në cilësinë e shërbëtorit shtëpiak shënojmë një emigrant kurse fjala është për Engjëll-in nga Drishti, shërbyes (*servitore*) in *gastaldia S. Dominici*.²⁵⁴⁰

Së fundi, edhe pse ushtarët shqiptarë përgjatë kohës së fundme të shekullit të mesjetës dhe fillimit të hershëm të shekullit modern janë shpesh të pranishëm në shërbimin ushtarak venedikas,²⁵⁴¹ shkak i mobilizimit-lëvizshmërisë së tyre dhe ndërrimit të shpeshtë të vendbanimeve të tyre, pjesëmarrja (përqindja) e tyre me vendbanim të përhershëm në qytetin në llaguna është shumë i vogël me vetëm dy për qind.²⁵⁴²

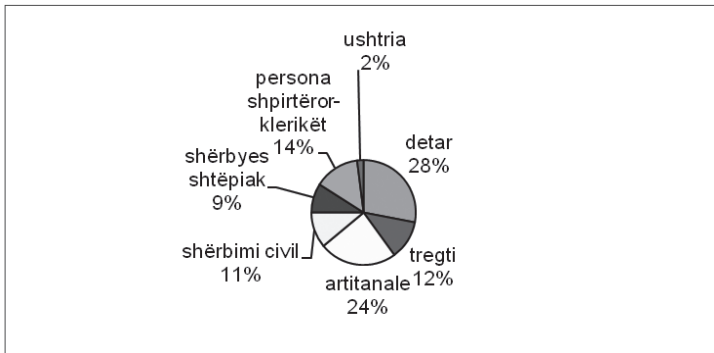

Figura 4: Profesionet e emigrantëve shqiptarë në Venedik

²⁵³⁹ Valentini, *Acta Albaniae Venetae*, tomus decimus, 1971., nr. 2297, fq. 94-95. (20. I. 1419.); Renzo Derosas, *Mortalità e Giustizia a Venezia nel '500-'600. Gli Esecutori contro la Bestemmia*, në: *Stato, società e giustizia nella Repubblica Veneta (sec. 15-18)*, a cura di Gaetano Cozzi, Roma 1981., fq. 519.

²⁵⁴⁰ ASV, NT, b. 734, nr. 5, 19. VIII. 1490.

²⁵⁴¹ Krahaso: Petta, *Stradioti: Soldati albanesi in Italia*; Čoralić, "Benemerita nazione".

²⁵⁴² Disa shqiptarë kanë qenë edhe – për shkak të meritave dhe arritjeve të larta në forcat venedikase – të përfshirë në urdhrat kalorësiak të fisnikëve (kavalierëve) të Shën Markut ((*Cavalieri di San Marco*). Shembuj të tillë janë avokatët të familjes shqiptare Britti, në kohën e hershme të shekullit modern të shpërngulur në Kopar të Istrës, më pas deputetët shumë aktiv Serenissime në Kostandinopojë (Andre Brutti është i emëruar fisnik (kavalier) vitin 1559., kurse Barnabè Brutti, fisnik nga Kopar dhe përkthyes në Kostandinopojë, titullin e fisnikut (vitezit) arrin vitin 1619. Vitin 1572., për fisnik-kavalier – *per meriti militari* – është emëruar fisniku Lezhnjan Tomë Pelessi, kurse një vit më vonë po të njëjtin titull e arrin Shkodrani Nikollë Rezzi, komandant i regjimentit (kompanisë) di cavalli levantini. Krahaso: Pietro Pazzi, *I Cavalieri di San Marco: Storia documentata*, Perasto 2008., fq. 46, 177, 139, 141.

Nëse i krahasojmë tani, llogaritjet e raporteve të fituara sikur në rastet e mëparshme mbi shtrirjen apo përfshirjen e emigrantëve shqiptarë lidhje me profesionet, me ato të dhëna të cilat na i ka paraqitur B. Imhaus, atëherë do të fitojmë përfshirje diç më të ndryshme, kurse arsyeja e kësaj në rend të parë ka të bëjë lidhje me fondet dhe dokumentet e ndryshme arkivore. Pjesëmarrja apo përqindja e Shqiptarëve në detari në të dy parallogaritë është e njëjti (30 % të përfaqësimit sipas Imhaus, kurse 28% në bazë të analizave tona). Mjeshtëria apo artizanati sipas analizave të testamenteve të dokumentuara e përfaqësuar me 24%, ndërsa tek Imhaus kjo përqindje është dukshëm më e vogël (15%). Tutje, përdorimi apo shfrytëzimi i shkrimeve të shumta nga fondet e magistraturës e të cilat kanë të bëjnë lidhje me administraturën shtetërore dhe policore shkaktoi faktin apo kushtëzoi rrethanat që sipas hulumtimeve të B. Imhaus emigrantët shqiptarë si dhe shërbyesit civil të janë të përfaqësuar me madje 24%, edhe pse në thelb fjala është apo e gjitha kjo korrespondon me profesionet e njëjta të gradave apo kategoritë më të ulëta profesionale dhe më pak të paguara. Pjesëmarrja, apo përqindja e punonjësve shqiptarë si shërbyes dhe e ushtarëve në të dy statistikat është identike, e ngjashme (shërbyesit përfaqësohen me 9%, kurse ushtarët me vetëm 2%), gjersa dallime të dukshme dhe në mospërputhje apo që nuk përputhën në përqindje janë ato që kanë të bëjnë me tregtarë dhe klerik (te Imhaus ato shënohen me nga 7%).

* * *

Analizat nga burimet venedikase na tregojnë që pjesa dërmuese (e shumicës) të përkatësisë së bashkësisë apo komunitetit të emigrantëve shqiptarë mund të numërohen në grupin e emigrantëve, për kah posedimi i pasurisë, të dobët dhe atyre të mesëm. Statusi i posedimit të kapitalit të tyre karakterizohet me posedimin e kapitalit modest, të mungesës së pasurive të patundshme si dhe një game, hapësire, të kufizuar të kontakteve të biznesit. Fjala është, në rend të parë, për profesionet e paraqitura më sipër sikur ai i marinarëve të rëndomtë, artizanëve më pak të kërkuar dhe produktiv, shërbëtoreset shtëpiake apo të veprimtarëve të nderuar por të paguar dobët nëpër zyrrat venedikase. Qysh për disa shembuj të rrallë mund të flasim për emigrantët e pasur shqiptarë pasuria e të cilëve kalon disa qindra dukat. Ata rregullisht (zakonisht) edhe janë të shquar në shoqërinë e popullatës venedikase, kurse në mesin e komunitetit të emigrantëve me prejardhje shqiptare edhe janë dalluar si pjesë e asaj pakice mirëpo si pjesë e elitës (pjesë elitore). Shembuj të tillë janë mërgimtari ulqinak Andre Charuzzi i cili në testamentin e tij, të pasur me të dhëna si dhe kujtime për anëtarët më të afërt të familjes së tij dhe të institucioneve kishtarë, deklaroi posedimin e pasurisë së tij dhe e cila arrin disa qindra dukat; ish-bashkëqytetari i tij dhe biznesmeni (sipërmarrësi) i suksesshëm Nikollë della Torre i të ndjerit Aleks pasuria e të cilit arrin mbi 1500 dukat dhe i cili realizon tran-

saksione të ndryshme financiare të biznesit me venedikasit, me qytetarët, por edhe me emigrantët kroat si dhe vëllazërinë e Shën Jure-s dhe Tripun-es, si dhe të Teodores nga gjinia (familja) shqiptare e shquar Ducagini (Dukagjini), bashkëshortja e fisnikut kroat Jakov Gazaroviqi-t.²⁵⁴³

Disa emigrantë shqiptarë kanë arritur të kanë prona në Venedik në “terrafermi” venedikase si dhe në ishullin Chioggia. Kështu, për shembull, emigrantja ulqinaqe Angela (Anzelia) e të ndjerit Benediktit, e veja e Mazolë Splitasit, shprehet se – përveç në Venedik – disponon prona edhe në pjesët e Bergamos,²⁵⁴⁴ kurse Marieta e Stjepanit (Sht-jefni) nga Drishti disponon me pronën prizë (vend) të shitjeve të cilën e ka trashëguar nga bashkëshorti i ndjerë, mjeshtër këpucësh Giovanni Rubei.²⁵⁴⁵ Me një kapital solid disponon edhe Angela Schiavona, e veja e emigrantit shkodran Nikollës. Bashkëshortët kanë jetuar në Chioggi, ku ka Angela ka në pronë shtëpinë të vendosur *in Contra della stimaria*,²⁵⁴⁶ kurse po në të njëjtin kvartal gjendet edhe shtëpia në pronësi të emigrantit shkodran Vick të Jerolimi-t.²⁵⁴⁷

Së fundi, por jo më pak se dëshmitë e mëparshme, është e rëndësishme të përmendim edhe ata emigrantë shqiptarë të cilët – pavarësisht që vendet e tyre të regjistrimit në momentin e shpërnguljes së tyre tashmë kanë qenë nën sundimin osman – edhe më tutje kanë bartë apo ruajtur të drejtën e pronësisë (patundshmërinë) në atdhe. Nuk e dimë faktin se a kanë pasur këta mundësi të menaxhojnë dhe cila është dobia e vërtetë e tyre nga ato prona e pasuri, e cila është dhe ka qenë dhurata e këtyre testamenteve të tyre, mirëpo sidoqoftë këto të dhëna – së paku indirekte – na dëshmojnë mbi dëshirën dhe nevojën e këtij komuniteti emigrantësh larg atdheut të tyre, për të mbajtur dhe ruajtur komunikimin me atdhe. Kështu për shembull, Menega e të ndjerit Gjergjit nga Shkodra në dëshminë e dëshirës së fundit të saj, të nënshkruar një vit para rënies së qytetit të saj të lindjes nën pushtimin osman dëshmon se, në atdhe posedon *un campum terre et domus*,²⁵⁴⁸ po të njëjtën gjë raportohet edhe në edhe në testamentin e fundit të Agneze-s, të vejës së Shkodranit Fiorës (tokë dhe shtëpi *in agro Scutari*).²⁵⁴⁹ Drishti tanimë ishte pjesë e trashëgimisë osmane kur e shkroi apo përpiloi testamentin e tij emigranti nga po ky qytet Dominiku i Palit i cili pronat e tija dhe shtëpinë në atdhe ia dedikon bashkëshortes Mari-së dhe anëtarëve tjetër më të afërt, të ngushtë të familjes,²⁵⁵⁰ ndërsa pronat dhe pasuritë e Marisë nga Kotori, të vesë (nga martesë e dytë) e Pjetër Procolit nga Drishti

²⁵⁴³ ASV, NT, b. 1084, nr. 27, 17. IX. 1507.; ASD, Catastico, fq. 68’-70, 19. VII. 1541.; NT, b. 127, nr. 822, 22. X. 1526.

²⁵⁴⁴ ASV, NT, b. 402, nr. 68, 8. XI. 1599.

²⁵⁴⁵ ASV, NT, b. 777, nr. 304, 29. VI. 1545.

²⁵⁴⁶ ASV, NT, b. 1299, reg. IV, nr. 249, 4. X. 1564.

²⁵⁴⁷ ASV, NT, b. 1393, reg. III, nr. 110, 3. XI. 1688.

²⁵⁴⁸ ASV, NT, b. 875, nr. 276, 16. IX. 1478.

²⁵⁴⁹ ASV, NT, b. 877, nr. 747, 22. IV. 1501.

²⁵⁵⁰ ASV, NT, b. 875, nr. 284, 21. IV. 1501.

ishin të vendosura në vend më të sigurt e që për Osmanët prapë vend më i vështirë për të depërtuar, pra në Lushticë.²⁵⁵¹

Analiza e strukturës profesionale dhe vërtetimi i mundësive ekonomike të emigrantëve Shqiptarë me siguri se numërohen në mesin e elementeve më të rëndësishme të jetës së tyre në Venedik. Në bazë të analizave të një numri të madh shembujsh (shkrime, dokumente...) në veçanti testamente është e mundur të vërtetohet dhe përcaktohet se si udhëheqin, prijnë, profesionet e karakterit detar dhe zejtaritë. Marinarët në anijet tregtare e ushtarake venedikase, varkariolët që cilët me lundrimet e tyre kryejnë transportin e njerëzve dhe mallrave përgjatë kanaleve të qyteteve dhe ishujve të Lagunës, punëtorët marangoz-zdrukthëtarë në kvartalet e arsenalit, pastaj mjeshtërit e tekstileve, lëkurëtarëve, bukëpjekësit dhe berberit, të gjitha janë këto profesione apo artizanale e punë, në të cilat më së shumti hasim përfaqësues të këtij komuniteti emigrantësh. Më pas, janë emigrantë të shumtë, të pranishëm përkohësisht apo me qëndrim të përherëshëm në qytetin mbi Lagune, të regjistruar në burimet e atjeshme lokale si bartës të shërbimeve kishtarë dhe klerik, si tregtarë modest apo të biznesit të gjerë, mirëpo ka edhe nëpunës civil në magjistraturat shtetërore venedikase. Në numrin më të madh emigrantët shqiptarë mund të renditen në shtresën e qytetarëve të pasurisë së mesme apo të pasurisë së imtë, me hapësirë relativisht të kufizuar veprimi në operimet biznesi si dhe kapital modest në të holla e prona dhe asete tjera. Shembuj ku regjistrojmë emigrantë pasanik (të pasur), pronarë të pasurive të patundshme në Venedik apo terrafermë, nuk janë dukuri të shpeshta. Pronarët e pasurive jo të mëdha, të integruar në shtresën e përgjithshme të popullatës Venedikase, pra emigrantët Shqiptarë – vlen të cekët kjo – kanë prezantuar dhe përbërë një pjesë të njohur, të çmuar dhe respektuar të qytetarëve, popullatës venedikase. Me kontributet individuale dhe në dukje jo të vëra re shumë por modeste, ata me përfaqësimin e tyre numerikisht të madh, me zellin e tyre dhe integrimin në jetën e përditshme venedikase, kanë dhënë pjesën e tyre të kontributit në zhvillimin e qytetit i cili së paku në disa seksione historike ishin mos edhe metropole e tyre.

Qarqet themelore të jetës së përditshme; lidhjet familjare dhe miqësore të emigrantëve shqiptarë

Jeta e përditshme e emigrantëve shqiptarë në Venedik, jeta e tyre familjare, miqësitë dhe njohjet, nuk ishin shumë të ndryshe nga banorët e tjerë të qytetit të lagunës. Një ndër treguesit i cili shpie prapë në disa veçori të caktuara është lidhja e tyre përbrenda grupeve homogjene, por edhe lidhjet e tyre të përbashkëta e të shpeshta me emigrantët

²⁵⁵¹ ASV, NT, b. 44, nr. 259, 16. X. 1529.

e bashkësive tjera, e në veçanti lidhja me ata të cilët vijnë po ashtu nga bregdeti i Adriatikut lindor. Kështu që analiza e këtyre të dhënave, përveç njohurisë, të jetës së përditshme dhe private të emigrantëve shqiptarë, njëkohësisht dhe si shtesë bënë dhe ofron të të kuptuarit edhe mbi komunitetin kroat dhe lidhshmërinë e tyre me emigrantët tjerë (në këtë rast me ata shqiptarë) të bashkësive tjera emigrantësh. Një dëshmi e gjallë e cila flet në favor elokumente janë edhe martesat. Vërtetë numri i madh i emigrantëve shqiptarë ishin në martesë me pjesëtarë/pjesëtare të komunitetit ekuivalent (të njëjtës përkatësi) vërtetë të zonës së Shqipërisë së Venedikut. Kështu, për shembull, duke u bazuar në bazë të të dhënave nga vepra e B. Imhaus, shënohen martesat mes Leona Biancha (*Albanese*) dhe emigrantes nga Durrësi Katarinë-s (1404, Gjoni nga Lezha dhe Marie nga Durrësi (1408), Shkodrani-t Andre dhe *Menège de Albania* (1417.), emigrantit nga Shkodra Lukës me Radën (1477.), Lazërit nga Shkodra me Mari-en ulqinake (1481, pastaj të emigrantit nga Tivari Gjergj Mandi-jës me Marien nga Ulqini (1485.).²⁵⁵² Të thënat shtesë mbi martesat e shqiptarëve mes veti i njohim e zbulojmë edhe në bazë të të dhënave të dokumenteve testamentare. Kështu, për shembull, Zanetta e të ndjerit Gjergj Shkodranit bashkëshortja e Gjon Manolosit nga vendi shqiptarë i quajtur Danj; Menega e emigrantit të ndjerë Shtjefnit e martuar për Mihovilin nga zona e Krajnës (zonë afër Tivarit, kah liqeni i Shkodrës), kurse emigrantja shqiptare Zanetta (vr.përkth. Zana) (bija e lt.kolonel Pjetrit) është e veja e Gjonit nga Shkodra.²⁵⁵³ Më tutje, janë martesat të shumta të emigranteve dhe emigrantëve shqiptarë të lidhura me qytetarët venedikas me prejardhje nga zona e gjerë e hapësirës së bregdetit kroat kështu që sjella konkrete e këtyre shembujve i shkon në favor më tepër rreth njohjes së komunikimit dhe ndërgjegjësimi, në drejtim të banorëve nga ana tjetër e Adriatikut. Shembull, Angjelia e të ndjerit Bartol-it nga Ulqini është e veja e Mazola-s nga Spliti; Shkodrani Daniel-i u martua me emigranten nga Rabi Agat-ën; Angjella e të ndjerit Jure Dalmatini është martuar me Vick-un nga Shkodra; Monikë Cuzzi nga Shkodra shënohet si e vejë e Dominikut nga Zara; Gërguri nga Shibeniku është burri i *Bone de Albania*, kurse Marta nga Durrësi në Venedik u martua për emigrantin nga pjesa veriore-kroate e Zagrebit.²⁵⁵⁴

Emigrantët Shqiptarë në jetën e tyre të përditshme personale nuk kanë funksionuar si të izoluar për qytetarët tjerë, atyre nga Venediku dhe pjesë tjera të Italisë, si bashkësi e mbyllur.

Lidhje me këtë dëshmojnë shembuj të shumtë mbi martesat me emigrantët e pjesëve tjera të gadishullit Apenin, e veçanërisht me ata nga zona e Venetës.²⁵⁵⁵ Së fun-

²⁵⁵² Imhaus, *Le minoranze orientali*, fq. 330.

²⁵⁵³ ASV, NT, b. 959, nr. 394, 27. IX. 1506.; NT, b. 873, nr. 128, 16. VII. 1511.; NT, b. 144, nr. 52, 14. VI. 1791.

²⁵⁵⁴ ASV, NT, b. 402, nr. 68, 8. XI. 1599.; NT, b. 71, nr. 17, 11. III. 1498.; NT, b. 1353, reg. I, nr. 58, 24. IV. 1530.; NT, b. 127, nr. 706, 12. XI. 1538.; NT, b. 152, nr. 5, 24. X. 1481.; NT, b. 739, nr. 27, 29. X. 1439.

²⁵⁵⁵ Shembull, Ulqinaku Andre Blancho është bashkëshort i Clarës nga Ravenne (ASV, NT, b. 360, nr. 28, 18. I. 1414.), kurse ish-bashkëqytetari i tij Frana është martuar me Anzolë-n nga vendi Piove di Sacco në provincën e Padovës

di, janë shumë Shqiptarë e Shqiptare të vendosur në Ciogi ku pikërisht aty edhe kanë themeluar familjet e tyre kështu që pranë bashkëshortëve vërtetë bashkëshorteve të tyre regjistrojmë (raportohen) mbiemra tipik për këtë pjesë-zonë, ishull pak më i largët nga Venediku.²⁵⁵⁶

Të dhënat dokumentare në të cilat në mënyra të ndryshme përmendën anëtarët më të ngushtë të familjeve dhe të afërme kryesisht janë të ngjashme (identike) çdo qytetari të qytetit mbi lagune. Anëtarët e familjes më të ngushtë të çdo individi (bashkëshorti/ bashkëshortja, fëmijët, vëllezërit dhe motrat, prindërit e gjallë (një jetë) konsiderohen personat më të besueshëm dhe besnikët më të mëdhenj kështu që pothuajse rregullisht kërkohet prezenca dhe pëlqimi i tyre në cilësinë e zbatuesit (ekzekutuesit – *mommisarii*) apo dëshmitarit me rastin e lidhjes së marrëveshjeve të ndryshme gojore dhe të shkruara të fundit të emigrantit si depozitë (*testamente, kodicili, inventari*). Pranë kësaj, me rastin e ndarjes së pasurisë pronësore të ndonjë emigranti, antarët më të ngushtë të familjes, rregullisht janë të cekur dhe të shpërblyer para të gjithë të tjerëve, kështu që në mes tyre zakonisht gjendët edhe trashëgimtari kryesor të të gjitha të mirave të trashëgimdhënësit (*herede universario, herede residuario, padrone assoluto, padrone di tutto* dhe ngjashëm).²⁵⁵⁷ Në përputhje të potencialit ekonomik (pasurisë pronësore) të tij, trashëgimlënësit si legatët e veçantë i shpërblejnë anëtarët e familjes dhe të afërmit. Në të shumtën e rasteve e më së shpeshti dhurohen shuma në të holla si dhe gjësende nga pasuria e luajtshme e trashëgimlënësit (në rast të emigrantëve të pasur me prona) kështu që shembujt e këtyre vërtetojnë të dhëna shtesë të lidhshmërisë së përbashkët të familjeve të emigrantëve, por edhe paraqesin e zbulojnë gjendjen e tyre materiale si dhe të kulturës urbane (të banimit, apo jetesës, vër. përkth.).

Miq të dhe të njohurit janë të radhës, po ashtu rreth i pashmangshëm i komunikimit të përditshëm i emigrantëve shqiptarë në rrethin venedikas. Ata regjistrohen (shënohen) si zbatuesit apo ekzekutuesit e vullnetit të fundit të trashëgimlënësit, dëshmitarë pranë përpilimit dhe nënshkrimit të testamentit (porosisë) si dhe të pasurit e një pjese

së sotme (NT, b. 645, nr. 72, 15. II. 1579.). Izabela nga Shkodra është e veja e Gerolim-it nga Trevisa (NT, b. 14, nr. 2, 22. II. 1557.), kurse Shkodranja Jerolima është e shënuar si bashkëshortja e përpunuesit të gajtanëve Anzolës nga Bergamo (NT, b. 441, nr. 503, 16. II. 1575.).

²⁵⁵⁶ Shembull, emigranti Shkodran në Chioggi ka qenë i martuar me banoren e atjeshme Catarina Chiereglin (ASV, NT, b. 1362, nr. 10, 9. IX. 1665.), Elizabeta shkodrane është e shënuar si e veja e Chioggianin Nadalin Beltramia (NT, b. 1295, reg. III, nr. 199, 14. IV. 1685.), ndërsa Chioggianka Giustina Reniera e vejë e emigrantit shkodran Gjon-it (NT, b. 1378, reg. III, nr. 134, 2. X. 1713.).

²⁵⁵⁷ Jacobus condan Georgii de Dulcigno: Commissaria e herede residuaria voglio che sia uxore mia Anna (ASV, NT, b. 672, nr. 57, 19. I. 1480.); Petrus Cruza condan Andree de Dulcigno: Commissaria e sola herede ... sia Catarina uxore mia (NT, b. 879, nr. 301, 28. II. 1496.); Laura uxor Lazari de Dulcigno: Commissario sia marito meo Lazaro e Georgio padre meo. Residuum dimitto Lazaro marito meo (NT, b. 676, nr. 578, 6. XII. 1510.); Andriana filia Antonii Scutari: ... commissario sia Antonio padre mio. Il resto delli miei beni lasso a miei fioli e mio padre (NT, b. 1440, reg. I, nr. 20, 1. XII. 1581.); Marieta fia Demetrii de Albania: Commissaria e herede residuaria voglio che sia mia fia Angela (NT, b. 786, nr. 125, 30. VIII. 1521.).

të pasurisë së trashëgimlënësit. Në të shumtën fjala është për personat e statusit të njëjtë shoqërorë (qytetar të zakonshëm), të mundësive të pasurisë modeste apo të mesme, të cilët jetojnë në pjesët e njëjta apo pjesë dhe (*Castello, S. Marco*) famulli të afërta e që kryejnë veprimtaritë e ngjashme mes veti. Ndonjëherë miqtë e tyre janë personat më të ngushtë (afërt) dhe më të besuar të trashëgimlënësit kështu që – kryesisht nëse trashëgimlënësi nuk ka anëtarët të ngushtë dhe të afërm të familjes – miqve iu besohet dëshira, realizimin, e fundit dhe iu dhurohet një pjesë e pronës.²⁵⁵⁸ Në testamentet e emigrantëve nga zonat e Ulqinit deri në Durrës janë shënime të cilat tregojnë më konkretisht emrat të bashkëvendësve të tyre nga zona e Shqipërisë venedikase, ndërsa në këtë kontest – në veçanti si realizues të porosisë së trashëgimlënësit – theksohen më tepër Shkodranët. Kështu, për shembull, shkodranja Katarinë është njëra ndër zbatueset e dëshirës së fundit të bashkëqytetarit të saj Daniellit, ndërsa në testamentin e Agata-s nga Rabi, bashkëshortes të emigrantit nga Shkodra Daniell-it si zbatues janë të shënuar Maria, e veja e Shkodranit Pjetrit si dhe Klara – bashkëshortja e emigrantit shkodran Gjonit.²⁵⁵⁹ Gjon Missi nga Shkodra është ndër personat më të besuar dhe besnik i Gjon *Grate de Scutaro*, kurse në testamentin e fisnikes Teodore Ducagini (vër. përkth. Dukagjini) si zbatues shënohet Mark *Bascalagri* nga Drishti.²⁵⁶⁰ Jo rrallë herë si zbatues (së dëshirës së fundit) të testamenteve të legatëve të emigrantëve shqiptarë janë edhe personat me prejardhje nga zonat e gjera të hapësirës së Shqipërisë venedikase (Tivari, Pashtroviqi, Budva),²⁵⁶¹ kurse më të rrallë në këtë kontekst janë të shënuar si dëshmitarë apo zbatuesit të dëshmisë së trashëgimlënësve, emigrantët kroat nga Dalmacia.²⁵⁶²

Vëzhgime të ngjashme shënojmë kur është fjala edhe për dëshmitarët e shënuar në testamentet e emigrantëve shqiptarë. Prijnë emigrantët nga Shqipëria Venedikase,²⁵⁶³ ndërsa nga qytetarët venedikas të cilët kanë prejardhje nga pjesët veriore të Adriatikut lindor regjistrujmë – në testamentin e emigrantes nga Kotori të definuar si Albanensis – mjeshttrin e qirinjve nga Senji Andrinë.²⁵⁶⁴ Miqve dhe të njohurve të përkatësisë së atdheut të njëjtë iu dhurohet – sipas mundësisë së dhënësit – një pjesë të pasurisë së

²⁵⁵⁸ Čoralić, Mletački podanici i osmanlijski prognanici, fq. 77-78.

²⁵⁵⁹ ASV, NT, b. 378, nr. 39, 18. V. 1444.; NT, b. 71, nr. 17, 11. III. 1498.

²⁵⁶⁰ ASV, NT, b. 959, nr. 405, 13. VIII. 1503.; NT, b. 127, nr. 822, 22. X. 1526.

²⁵⁶¹ Alvise nga Pashtroviqi është zbatuese i testamentit të sipërmarrësi të pasur Nikollë dalla Torre (ASD, Catastico, fq. 68'-70, 19. VII. 1541.); tregtari Pal Radov nga Budva përmendët në funksion të njëjtë të testamenti i Gjon Grate nga Shkodra (NT, b. 959, nr. 405, 13. VIII. 1503.), ndërsa tregtari Nikolla zbaton, kryen, dëshirat e fundit të Gjon Shkodranit (NT, b. 1018, nr. 433, 15. XI. 1553.).

²⁵⁶² Në testamentin e Marisë chioggianes, vejushës së Mihovilit (Mhillit, vër. përkth.) nga Shqipëria, njëri ndër zbatuesit, kryerësit, është i përmendur kalafati Nikolla nga Shibeniku (ASV, NT, b. 1340, reg. III, nr. 173, 21. VIII. 1463.).

²⁵⁶³ Tregtari Ulqinak (*specier*) Gjoni është dëshmitarë me rastin e përpilimit të testamentit të Anzole, bashkëshortës së Franë Albanese de *Dulcigno* (ASV, NT, b. 645, nr. 72, 15. II. 1579.), Nikollë Shkodrani dëshmon në testamentin e Helenës nga Shkodra (NT, b. 50, nr. 18, 19. V. 1598.), ndërsa emigranti nga Tivari Nikollë Damjanov është nënshkrues në testamentin e dëshirës së fundit të Lukë Shkodranit (NT, b. 455, nr. 137, 10. III. 1523.).

²⁵⁶⁴ ASV, NT, b. 530, nr. 51, shtator 1488.

tyre, ndërsa kemi të regjistruar (edhe pse në numër të vogël shembujsh) si trashëgimtarë kryesor.²⁵⁶⁵

Edhe më i larmishëm është numri i shembujve të regjistrimit të Shqiptarëve të përfaqësuar në testamentet e emigrantëve nga pjesë tjera të bregdetit të Adriatikut lindor. Shpërndarja hapësinore e tyre, me origjinë vendase kryesisht të emigrantëve kroat, përfshinë zonën nga Istra dhe brendinë e Kroacisë, përgjatë Bregdetit deri në Dalamci dhe Bokë. Dhe këtu është, duke marrë parasysh vlerën e materialit të shënuar, gjë falënderuese të sillen shembuj konkret. Kështu pra, sjellim shembuj konkret, ku kemi raste të shumta ku emigrantët shqiptarë shënojnë në cilësinë e kryerësit të testamentit emigrantë nga Zagrebi e deri te Lushtica.²⁵⁶⁶ Më tutje, është numri edhe më i madh i emigrantëve shqiptarë të cilët i hasim si dëshmitarë të testamenteve të Kroatëve nga hapësira gjithëpërfshirëse e zonës pranë detit si dhe nga brendia. Në testamentet e shkruara të tyre si dëshmitarë më së shpeshti janë të regjistruar Shkodranët, të shpeshtë janë edhe Ulqinakët, ndërsa Shqiptarët nga qytetet tjera shënohen vetëm në raste individuale.²⁵⁶⁷ Së fundi, është e nevojshme të cekim edhe shembujt në të cilët ku emigrantët Shqiptarë shpërblehen me pjesë të pasurisë së trashëgimlënësve kroat. Kështu për shembull, Matej Stjepanov nga Trogiri i lë Pjetërit nga Shkodra *medietatem omnibus bonorum meorum mobilia de argenti et jocularum*,²⁵⁶⁸ Ana, bashkëshortja e Juraj nga Vrana i dhuron Antunit të Dominikut nga Drishti *meum*

²⁵⁶⁵ Nicolò della Torre condan Alesio nativo de Dulcigno: Lasso ad Adriana e Lodovica, fie de Zorzi Albanese sta a S. Maria Maggior ducati dieci per una al maridar o monachar (ASD, Catastico, fq. 68'-70, 19. VII. 1541.); Danielis de Scutari: Lasso ad Alexio de Scutari un mantello doppio. Ogni altro lasso a Catarina de Scutari (NT, b. 378, nr. 39, 18. V. 1444.); Angela consorte di Vincenzo Scutarin: Item dimitto Marie filie Francisci Scutari meum lectum fulcitum et libras 24 (NT, b. 1353, reg. I, nr. 58, 24. IV. 1530.); Maria fia Petri Ducagini: Residuum dimitto Hieronimo pelizzer de Scutari (NT, b. 191, nr. 524, 23. V. 1525.); Teodora Duchagina: Lasso Catarina Scitarina un quadro de Zuanne Battista (NT, b. 127, nr. 822, 22. X. 1526.).

²⁵⁶⁶ Paskvalini nga Shkodra është kryerës i testamentit të emigrantit nga Zagrebi Stjepanit të quajtur *Gallus* (i vendosur në ishullin Chioggia) (ASV, NT, b. 1437, reg. II, br. 85, 22. X. 1453.); *Michael de Albania* në mënyrën e njëjt shënohet në testamentin e Katarinës, bashkëshortes së Jurja Predoviq-it (NT, b. 191, nr. 155, 29. I. 1504.); Katarina, bashkëshortja e marinarit dubrovnikas Palit personin më të afërt të vetin të besueshmërisë më të madhe emëron Dominik Shqiptarin (Albanca) (NT, b. 124, nr. 191, 22. I. 1521); Stephano Albanese che vende formaggio a S. Marco është kryerës i legatëve të cilat i përpilon Shibenikasi Mihovil (NT, b. 126, nr. 580, 2. VI. 1561.), ndërsa po në të njëjtin funksion është i shënuar edhe Gjergj Shqiptari (Albanac) në testamentin e berberit Nikole Petrova nga Zadra (NT, b. 75, nr. 100, 9. VI. 1590.).

²⁵⁶⁷ Mateu nga Shkodra dëshmon në testamentin e Helenes, bashkëshortes të emigrantit Dominik (ASV, NT, b. 369, nr. 38, 9. I. 1377); barkarioli Lukë Shkodrani është dëshmitar i Katarinës, bashkëshortes së Lukës nga Stona (NT, b. 131, nr. 167, 17. XI. 1478.); Nikolla *Syrico de Scutari* dëshmon në testamentin e shpërndarësit të drurëve Marinit nga Hvari (NT, b. 960, nr. 548, 11. I. 1499), ndërsa Alamoro Radov nga Shkodra në të njëjtën mënyrë shënohet në fund të testamentit të Ivan Stjepanov-it nga Pulla. (NT, b. 877, nr. 23, 20. IV. 1501). Mihovil Ulqinaku dhe Zaharia nga Drishti janë nënshkruar si dëshmitarë të testamentit të Mihovilit nga Shibeniku (NT, b. 133, nr. 445, 1. IX. 1478); Martini nga Ulqini i dëshmon Radës, bashkëshortës së marinarit zadrin Andres (Andrije) (NT, b. 876, nr. 612, 25. VIII. 1485); marinarin Mate Ulqinaku është njëri ndër dëshmitarët në testamentin e Shimun Blankës nga Shibeniku (NT, b. 960, nr. 680, 20. V. 1496); ish-bashkëqytetari i tij Gjergj Nigro është i nënshkruar në testamentin e Julian Radoslavit nga Modrusa (NT, b. 752, nr. 1, 3. VII. 1517), ndërsa Luka nga Lezha është dëshmitarë i deklaratës së Anastazie-s nga Zara (NT, b. 878, nr. 26, 17. V. 1503).

²⁵⁶⁸ ASV, NT, b. 44, nr. 279, 2. III. 1528.

camisum meliorum;²⁵⁶⁹ Radica nga Lezha është e shpërblyer me pasurinë trashëgimore të emigrantit zadran Mihovil Jurjeva-s me një shumë të vogël prej dy dukateve,²⁵⁷⁰ ndërsa Splitasja Katarina i lë Teodorit nga Shqipëria *una mastela*.²⁵⁷¹

Emigrantët Shqiptarë nuk ishin, ky fakt është cek tashmë në disa vende më herët, grup i izoluar kështu që – në bazë të pasqyrës së qartë në testamentet e tyre – pra ishte i zhvilluar komunikimi i tyre me Venedikasit vendor. Lidhje me këtë dëshmojnë – në cilësinë e kryerësit të testamenteve, dëshmitarët apo dhuruesit e pjesës së pasurisë nga ana e trashëgimlënësve shqiptarë – banorë të shumtë venedikas me prejardhje italiane. Farkëtarët, lëkurëtarët, këpucëtarët, rrobaqepësit e gajtanëve dhe ndreqësit e armëve, argjendarët dhe punonjësit në shtypshkronja, zdrukthëtarët dhe ndërtuesit e anijeve si dhe shitësit e gjësëndeve specifike të ndryshme, janë këto vetëm disa nga profesionet e qytetarëve venedikas – në rastet më të shpeshta persona me status të mesëm apo të ulët të pasurisë – të cilët i hasim (shënojmë) në testamentet e emigrantëve nga zonat shqiptare. Jo rrallë herë (d.m.th. shpeshherë) personat më të besuar janë pikërisht njerëzit nga shtëpia e tyre ku ata banojnë, kështu që në ata shembuj më së shpeshti është fjala për testamentet të bëra shqiptare, të cilat si shërbyese të shtëpive, për vite të tëra kaluan në shtëpitë e fisnikëve dhe qytetarëve venedikas. Ndonjëherë në këtë kontekst shënohen prokurorët të familjeve që çmuara fisnike venedikase, ndërsa si kryerës të testamenteve për Shqiptarët të vendosur (që jetojnë) Chioggi janë pikërisht qytetarët e cekur të atjeshëm indigjen (vendorë).²⁵⁷²

Në cekjet e mëparshme janë sjellë në mënyrë konkrete – me qëllim të ilustrimit dhe dëshmimeve të drejtpërdrejt – shembujt e shumtë të paraqitur të cilët flasin për jetën familjare dhe shoqërore të përditshme të emigrantëve shqiptarë në Venedik. Burimet elokumente tregojnë që fjala është për një komunitet aktiv shoqërorë e cila ishte në kontakt me të gjitha shtresat e qytetarëve venedikas. Edhe pse të dhënat janë dëshmi të plota mbi lidhjet me bashkëkombës të vet (familjare dhe miqësore), është fakt evident edhe komunikimi i shpeshtë i tyre me banorët vendor venedikas. Shënime apo karakteristika të ngjashme vërejmë edhe me rastin e dokumenteve të jetës së përditshme shoqërore të emigrantëve kroat në Venedik kështu që sipas këtyre veçorive apo karakteristikave që të dy komunitete emigrantësh mund të numërohen, konsiderohen, në aktivitetet sho-

²⁵⁶⁹ ASV, NT, b. 968, nr. 504, 2. X. 1505.

²⁵⁷⁰ ASV, NT, b. 727, nr. 93, 6. X. 1479.

²⁵⁷¹ ASV, NT, b. 870, nr. 173, 4. XI. 1482.

²⁵⁷² Lena Albanensis habitatrix in domo Paolo Contareno: Commissarii ... Federico Contareno e Helisabeta eius uxore. Residuum dimitto Federico et Paolo Contareno (ASV, NT, b. 826, nr. 11, 10. IX. 1413.); Agnesina uxor Luce de Scutaro: Commissario sia padrone meo Bernardino Fontana (NT, b. 999, nr. 31, 22. X. 1506.); Luca de Scutari: Commissario e herede residuario sia Jacobo Barbarigo (NT, b. 455, nr. 137, 10. III. 1523.); Maria consorte Hierolimo Scutari: Commissario sia Vincenzo Malipero. Residuum lasso commissario Vincenzo Malipero e suoi fioli Sebastiano e Lorenzo (NT, b. 1211, nr. 802, 14. XI. 1550.); Catarina relictia Antonio Scutarin (Chioggia): Commissarii ... Iseppo Lucanini e Carlo Nordio (NT, b. 1362, nr. 10, 9. IX. 1665.); Giustina relictia Zuanne Scutarin (Chioggia): Commissario sia Domenico Vianello condan Battista (NT, b. 1378, reg. III, nr. 134, 2. X. 1713.).

qërore të përshtatura (integruara), e të cilëve ndërrimi i vendbanimit nuk iu ka sjellë tronditje kulturore, por që në mesin e ri – larg nga problemet dhe rreziku i luftës – kanë vazhduar apo filluar jetën e frytshme dhe dobishme për të gjithë komunitetin.

Thellë të përkushtuar (angazhuar) ndaj fesë Katolike; jeta fetare dhe besimi (religjioziteti) i emigrantëve shqiptarë

Emigrantët Shqiptarë në Venedik kryesisht ishin katolik, të lidhur ngushtë me Kishën, me institucionet kishtare dhe klerikët. Dojët (shënimet, dokumentet...) mbi ta, të ngjashme me besimtarët e tjerë të vendosur në qytetin e lagunave, janë përplot me të dhëna konkrete mbi marrëdhëniet e tyre me numrin e madh të kishave të atjeshme, ku-vende, vëllazëri, spitale, mirëpo edhe me meshtarë dhe rregulltarë. Leximi dhe analiza e pasqyrimeve të këtij komuniteti nga testamentet e tyre janë burime të rëndësishme për studimin e jetës së përditshme të tyre fetare, besimin dhe lidhshmërinë e emigrantëve shqiptarë me institucionet kishtare, mirëpo janë edhe dëshmisë shtesë mbi traditat, zakonet, kulturën materiale, mundësitë ekonomike dhe statusin shoqëror të tyre.

Një nga të dhënat e para mbi marrëdhëniet e Shqiptarëve me institucionet fetare venedikase ka të bëjë me përzgjedhjen e pushimit të fundit. Vendvarrimet e emigrantëve shqiptarë në rend të parë gjenden në famullitë vërtetë në pjesët e vendbanimeve të tyre kështu që si vend i fundit i prerjes së tyre më së shpeshti shënohen varrezat në kishat e zonës së Castello-s (prijnë varrezat në kishat e S. Maria Formosa dhe S. Francesco della Vigna)²⁵⁷³ dhe S. Marku-t (prinë kisha S. Stefano).²⁵⁷⁴ Kur është fjala për pjesët e tjera të qytetit, varrezat e këtyre emigrantëve i hasim diç më shpesh në zonat e Dorsoduro dhe Cannarigio²⁵⁷⁵ si dhe – në rastin e Shqiptarëve të cilët jetonin në Chioggi – në kishat e atjeshme lokale (në veçanti në kishën françeskanë).²⁵⁷⁶

²⁵⁷³ Bona relicta Iohannis de Scutaro et uxor Damiani de Dulcigno: Sepelire ad S. Maria Formosa (ASV, NT, b. 877, nr. 789, 13. VIII. 1493.); Johannes de Scutari: ... sepelire a S. Maria Formosa (NT, b. 959, nr. 354, 24. XI. 1505.); Dominicus de Scutaro: Sepelire in campo santo ecclesie S. Francesco della Vigna (NT, b. 958, nr. 222, 10. I. 1503.); Monica fia condam Iohannis Cuzzi de Scutaro ... sepelire in S. Francesco Vigna (NT, b. 127, nr. 706, 12. XI. 1538.); Bona uxor Marini de Scutaro: ... sepelire ad S. Trinitatis (NT, b. 71, nr. 75, 30. III. 1481.); Petrus de Scutari: Sepelire ad S. Antonio (NT, b. 530, nr. 59, 11. VI. 1482.).

²⁵⁷⁴ Adriana uxor Dominici de Dulcigno: Sepelire ad S. Stefano (ASV, NT, b. 924, nr. 5, 17. X. 1469.); Luca de Scutari: Sepelire ad S. Stefanum (NT, b. 377, nr. 137, 21. IX. 1485.); Stana uxor Petri de Drivasto: Sepelire in ecclesia S. Luce (NT, b. 825, nr. 234, 22. III. 1485.); Teodora Duchagina: ... sepelire in mea archa et capella nella chiesa S. Moisè (NT, b. 127, nr. 822, 22. X. 1526.).

²⁵⁷⁵ Agnes relicta Flori de Scutari: Sepelire in archis scole SS. Apostoli (ASV, NT, b. 877, nr. 747, 22. IV. 1501.); Vietor condam Georgii de Albania: Sepelire apud SS. Apostolos (NT, b. 508, nr. 232, 19. V. 1480.); Laurentius de Scutaro: Sepelire in archis S. Barnabe (NT, b. 718, nr. 133, 21. VII. 1483.); Damianus condam Francesco de Drivasto: Sepelire in archa scole S. Pantaleonis (NT, b. 542, nr. 166, 22. VI. 1507.); Andreas condam Jacobi Albanese: Sepelire in S. Nicolò subtus porticum ecclesie apud ossa matris mee (NT, b. 189, nr. 29, 1. IX. 1527.).

²⁵⁷⁶ Maria Nacchiari consorte Antonio di Scutari: Tumulari volo in ecclesia S. Francisci de Clugia (ASV, NT, b. 1348,

Të dhënat mbi varrezat e emigrantëve shqiptarë janë të ruajtura (apo dikur ekzistonin kështu që janë të shënuara) në epitafe e varreve të disa kishave venedikase. Kështu në klauzurën (manastirin) e kishës S. Francesco della Vigna edhe sot mund të dallohet varri (plaka e varrit) të familjes Donati (vëllezërit Hozef dhe Kristë) nga Shkodra (Scutarini), e ngritur vitin 1598.²⁵⁷⁷ Në kishën S. Francesco di Paula është e regjistruar (viti 1605) edhe një mbishkrim (epitaf) i cili na kujton në emigrantët shqiptarë, saktësisht në marinarin Dominik Marku.²⁵⁷⁸

Përcaktimi i vendit të varrimit është në lidhje të ngushtë me shpjegimin e komponentëve të tjerë e të cilat përbëjnë zakonet e varrimit. Kështu që në jetën apo të dhënat mbi Shqiptarë, ngjashëm edhe me shembuj të çdo banori katolik të atjeshëm lokal të qytetit në lagune, kemi në dispozitë rregulla lidhje me shërbimin e meshëve të shpirtit në shenjë të përkujtimit të vdekurit dhe të të parëve të tij. Meshët e tilla në të shumtën e rasteve kremtohen zakonisht në kishat në të cilat gjendët preha e fundit e trashëgimlënësit, por edhe në ato kisha me të cilat emigranti ishte më me intensitet e më tepër i lidhur gjatë jetës së tij. Siç është zakon, trashëgimlënësit për elemosina, për kremtim të meshës lënin një pjesë të pasurisë së vet (në përkim me mundësitë dhe dëshirat e tij), ndërsa në shumë raste në mënyrë eksplicite shënohet edhe emri i meshtarit të cilit i besohet kryerja e shërbesës së Hyjit.²⁵⁷⁹ Në detaje para ceremonisë së varrimit numërohen edhe rregullat mbi veshjen (habit-in) të varrimit të të ndjerit, si dhe emërimin e eskortës (përcjellësve) e cila do të jetë prezente në përcjelljen e tij (të ndjerit) të fundit.²⁵⁸⁰ Pastaj

reg. I, nr. 17, 18. I. 1507.); Elisabeta condam Andree de Scutari: Cadaver meo voglio esser sepolto nella chiesa de S. Francesco fuori della città nella sepoltura Beltrami (NT, b. 1295, reg. III, nr. 199, 14. IV. 1685.); Angela consorte di Vicenzo Scutari: In primis volo sepelire in cimiterio S. Crucis de Clodia (NT, b. 1353, reg. I, nr. 58, 24. IV. 1530.).

²⁵⁷⁷ Mbishkrim mbi plakën përkujtimore: IOSEPH[I] ET CHRISTOPHORI / Q[UON]D[AM] IO[HANN]IS DONATI SCVTARENO / HAEREDVM [S]VCCessor[VM]Q[VE] / SVOR[VM] / M D L XXXVIII / DIE XXVIII IVNII ([Grobica]). Usporedi i: Silvano Onda, *La chiesa di San Francesco della Vigna: guida artistica*, Venezia 2003., fq. 133.

²⁵⁷⁸ QVI MARE TOT LVSTRIS LVSTRAVI / NAVTA PERICVLIS / ALBANENSIS EGO MARCI OLIM NATVS / ET HERAES / DOMINICVS / CAELI AD PORTVM MARIS / AVSPICI STELLA / CVM OMNIBVS VSQVE MEIS HVC / IAM CORPORE TENDO / AN. DOM. MDCV. Sipas: Cicogna, *Corpus delle iscrizioni*, vol. I, nr. 25, fq. 412.

²⁵⁷⁹ Nicolò Scutari de Clodia: Item voglio esser annotato nelle vesperi de morti nel capitolo del duomo di Clodia et che detti miei commissarij facciano celebrar le messe de S. Gregorio per l'anima mia (ASV, NT, b. 1319, reg. III, nr. 181, 6. V. 1562.); Maria consorte Hierolimo Scutari: ... messe 20 in S. Francesco della Vigna e messe 20 in S. Anzolo (NT, b. 1211, nr. 802, 14. XI. 1550.); Teodora Duchagina: Celebrare messe 10 nel giorno del mio obito per ducati tre (NT, b. 127, nr. 822, 22. X. 1527.); Stana filia condam Petri Georgio de Scutaro: ... ducati 12 all'anno per una mansionaria per celebrar messe grande e piccولة (NT, b. 849, nr. 159, 6. IX. 1504.); Marin da Scutari: ... celebrare messe nella chiesa di S. Maria jubenigo per prete Michael per ducati tre (NT, b. 911, nr. 544, 17. III. 1457.); Isabetta uxor Piero de Scutaro: Dimitto ducato uno plebano S. Vitale per messe (NT, b. 825, nr. 101, 7. X. 1478.); Clara de Albania: Messe S. Marie e S. Gregorii per prete Nicolao Pini cui dimitto ducati 5 per elemosina. Item messe per prete Andrea Georgii in S. Moysi cui dimitto ducati 5 (NT, b. 826, nr. 10, 10. XI. 1463.).

²⁵⁸⁰ Stana condam Petri Georgii de Scutaro: Sepelire in monasterio Madonna dei Carmini de Venetia in habito pizzochare S. Maria dei Carmini accompagnata per dicte suore e lasso ducato uno per habito mio (ASV, NT, b. 849, nr. 159, 6. IX. 1504.); Andreas condam Jacobi Albanese: Sepelire in S. Nicolò subtus porticum ecclesie apud ossam matris mee ... accompagnato dalla Scuola SS. Corporis Christi mee contrade e Scuola S. Iohannis Evangeliste (NT, b. 189, nr. 29, 1. IX. 1527.); Giustina relicta Zuanne Scutari (Chioggia): Lasso che il mio corpo sia sepolto nella chiesa cattedrale del Duomo accompagnato dal reverendo capitolo de signori canonici della cattedrale (NT, b. 1378, reg. III, nr. 134, 2. X. 1713.).

vazhdojnë dispozitat (rregullat) testamentare të cilat kanë të bëjnë ose trashëgimlënësi iu drejtohet një apo më shumë personave të afërt lidhje me shtegtimin, për falje të mëkateve dhe shpëtim të shpirtit të tij, të ndjerit (i ashtuquajtur shtegtim zëvendësues), ndërsa është e rëndësishme të përmendët se përveç shenjtërore, tempujve tradicionalë në vet Venedik (S. Lorenzo, S. Pietro di Castello, S. Croce dhe S. Trinità), në testamentet e emigrantëve shqiptarë shpeshherë hasën edhe vendet, shenjtëroret e tjera të famshme (Asizi, Roma, Loreto).²⁵⁸¹

Trashëgimet e lëna me testament të emigrantëve Shqiptarë të drejtuara (lëna) kishave dhe kuvendeve (manastirave) ishin pjesërisht të destinuara si kompensim për shpenzimet e funeralit (*pro sepultura*), për shërbesën (thënien) e meshëve përkujtimore (*pro messe*), ose si donacione apo dhuratë për shërbimin (kryerjen) e riteve të varrimit dhe pjesëmarrjen e meshtarëve të atyshëm në përcjelljen e fundit. Duke pas parasysh llojin e trashëgimeve të lëna me testament, kryesisht janë lënë shumë e parave që sasia e së cilës është në përkim të statusit social dhe të mundësisë ekonomike të emigrantëve potencialë. Në testamentet trashëgimlënëse të emigrantëve shqiptarë sasia e lënë në para me testament zakonisht nuk e kalon shumën e më tepër se njëzet dukateve, ndërsa ia vlen të përmendim, të cekim, me shembuj konkret se shpeshherë një pjesë e parave në mënyrë specifike dedikohen për qepjen e rrobave, bërjen e rrobave dhe gjësendeve tjera në shërbim të kishës apo ndreqje të kelkujve si dhe për ndërtim dhe riparim të kishave (*per fabrika*). Kështu, për shembull, emigrantja Bona, bashkëshortja e emigrantit Dami-anit (topëgji) nga Ulqini përcakton vendin e pushimit të fundit të vet në kishën S. Maria Formosa (në të cilën famulli edhe banon) kështuqë për *per fabrice ipse ecclesie* dhuron tre dukatë. Po e njëjta kishëz cekët edhe në provat testamentare të Helenë Bogoçiq nga Drishti (po ashtu banore e famullisë S. Maria Formosa) e cila të gjithë pasurinë e saj të mbetur të të mirave (aseteve) të saja të pashpërndara (*residuum meum*) e dhuron *pro fabricare in S. Maria Formosa unum altarem super quo celebrantur quotidie misse pro anima mea*.²⁵⁸² Shkodrani me emrin Pjetër i le tetë dukatë për të ndreqë kupa (kelka) të cilët do t'i dhurohen kishës së tij famullitare S. Giovanni Nuovo; tregtari-me pakicë Gjergj Shkodrani vendosë për kishën S. Fantin shumë un calix në vlerë prej rreth 12-13 dukatesh, ndërsa Agata nga Rabi, bashkëshortja e emigrantit shqiptar Danielit, i lë (dhuron) kishës S. Trinità *unam investituram de sarzi de Flandria pro fiendo duo palia altaria cioè ad altari S. Anastasii e s. Mathei*.²⁵⁸³

²⁵⁸¹ Radus condam Iohannis de Scutaro: ... mittere Asisum et Romam (ASV, NT, b. 764, nr. 235, 11. VI. 1499.); Dominicus condam Pauli de Drivasto: ... mittere ad Loreto (NT, b. 875, nr. 284, 21. IV. 1501.); Elisabeta condam Andree de Scutari: Voglio che sia mandata a Asisi e Roma una persona devota per tuor indulgenza per l'anima mia (NT, b. 1295, reg. III, nr. 199, 14. IV. 1685.).

²⁵⁸² ASV, NT, b. 877, nr. 789, 13. VIII. 1493.; NT, b. 875, nr. 313, 17. VII. 1478.

²⁵⁸³ ASV, NT, b. 530, nr. 59, 11. VI. 1482.; NT, b. 131, nr. 272, 5. XI. 1520.; NT, b. 71, nr. 17, 11. III. 1498.

Vëllazëritë Venedikase (*Scuole*) janë të regjistruara në testamentet e emigrantëve shqiptarë shumë shpesh. Në rend të parë bëhet fjalë për vëllazëritë të vendosura në famulli në vendbanimin e trashëgimlënësit (të ashtuquajtura vëllazëri famullitare), ndër-sa anëtarët (përfaqësuesit) e komunitetit shqiptarë shpeshherë kanë qenë edhe anëtarë aktiv të tyre. Vëllazërive venedikase – në përputhje (bazë) të shkallës së përfaqësimit të trashëgimlënësit në punë dhe aktivitete të tyre në to – i jepet një pjesë e pasurisë së luajtshme apo një pjesë e vogël sasie parash.²⁵⁸⁴

Emigrantët me prejardhje nga zonat e gjëra të atdheut të Shqipërisë venedikase ishin, siç është cek kjo në pjesën e mëparshme të këtij punimi (siç thuhet në paragrafët e mësipërm), shpeshherë të lidhur me emigrantët të ardhur nga pjesët kroate të bregdetit lindor të Adriatikut. Nga kjo del edhe fakti se në lënien trashëgim të *Albanesa* (Shqiptarëve, vër. përkth.) herë-herë regjistrohet edhe përkujtimi i vëllazërive kroate të Sh. Jurja dhe Tripuni. Meqë anëtarësimi në atë vëllazëri ishte ekskluzivisht në lidhje me vëllazëritë shqiptare (emigranti nuk mund të ishte anëtarë edhe i njëres edhe tjetres shoqëri vëllazërore, që do të thotë i të dyjave), emigrantët *de Albania* të cilët në çfarëdo mënyre ishin të lidhur me *Scuola degli Schiavoni* padyshim se me identitetin e tyre më tepër iu përshtatnin apo mbështeteshin komunitetit emigrant Kroat. Një shembull të tillë në dëshminë (testamentin) e fundit të tij e regjistrojmë te emigranti nga Ulqini Andre Charuzzi i cili *Scole S. Georgii* i lë (dhuron) tetë dukat si dhe katër dukat tjerë shtesë „vëllezërve të varfër“ të tyre.²⁵⁸⁵ Deklaratat konkrete lidhje me vëllazërinë e Sh. Jurja dhe Tripunit është e rëndësishë substanciale përmbajtja e testamentit të Ulqinakut Nikollë *della Torre*. Nikolla përmend pronësinë e tij të remitancave dhe për të shumtën e emigrantëve pasuri e jashtëzakonshme dhe paarritshme në monedha prej 1250 dukat të cilat gjinden në ruajtje. Gjysmën e kësaj shume (625 dukat), si dhe të gjithë të ardhurat nga investimi i marrë nga burimet e saj (kamatat, vër. përkth.) i jep *alla Scuola di Schiavoni situata qui in Venezia a San Zuanne di Furlani*. Udhëheqja (*bancalia, bancha*) e vëllazërisë është e detyruar, nga ana tjetër, të zgjedh një prift (meshtar) (*mansionario*) i cili për shpëtimin e shpirtit të trashëgimlënësit gjatë njëzet viteve të ardhshme rregullisht ai të shërbej, paraqes, meshë për shpëtim të shpirtit (requiem) kështu që ky (prift,

²⁵⁸⁴ Andreas Charuzzi de Dulcigno: Item Scole S. Fantini ducati 4. Item Scole S. Marie Maggioris ducati 4. Item Scole S. Laurentii ducati 2. Item Scole Corporis Christi ducati 3 (ASV, NT, b. 1084, nr. 27, 17. IX. 1507.); Angela relictia Nicola Scutari (Chioggia): Lasso alla Scuola del Santissimo Corpo di Christo ogni anno in perpetuo sii dato soldi 15. Lasso alla Scuola di disciplinati di questa città soldi 20 ogni anno in perpetuo (NT, b. 1319, reg. III, nr. 191, 18. XI. 1562.); Catarina moier Fantini Albanesi: Lasso a Scola S. Michiel un ducato e un ducato alla Scuola della Trinità. Lasso alla Scuola de Zotti un ducato. (NT, b. 675, nr. 169, 14. II. 1573.).

²⁵⁸⁵ ASV, NT, b. 1084, nr. 27, 17. IX. 1507. Krahase edhe: Čoralić, *Iz prošlosti istočnoga Jadrana – tragom iseljenika iz grada Ulcinja u Mlecima*, fq. 51.

vër. përkth.) për çdo vit do të marrë nga 25 dukat. Pjesa tjetër e shumës prej 1250 dukat, si dhe të ardhurat e saj, Ulqinaku po ashtu ia dedikon shoqërisë nacionale kroate. Paratë sipas dëshirës së tij, do të shpenzohen për përmbushjen e pajës së vajzave të varfëria *più propinque del mio sangue* (nga pesë dukat çdo vajze), ndërsa shuma tjetër e mbetur do të shpenzohet – sipas nevojës dhe vullnetit (dëshirës) përfaqësuesve të vëllazërisë – për nevojat tjera të *Scuola die Schiavoni*. Vëllazërisë së emigrantëve kroat Ulqinaku i dhuron, më pas, 12 qirinj nga dylli me vlerë nga dy lireta secila, e që do të shpenzohen gjatë përcjelljes së tij të fundit.²⁵⁸⁶ Disa emigrantë shqiptarë, kryesisht nga Shkodra, shënohen si anëtarë aktiv të vëllazërisë s Shën. Jurja dhe Tripun-it. Kështu që, sipas të dhënave nga libri i kuvendëve vjetore si antarë (por jo edhe mbajtës të ndonjë funksioni në organet qeverisëse të vëllazërisë) shënohet Saba i Andresë (1661.) dhe Pjetri i të ndjerit Mate nga Shkodra (1700.), kurse Vicenza Scutari, e cila si atdhe të mëparshëm e ka sjellë Kotor-in, është e shënuar si consorella prej vitit 1668. deri vitin 1671.²⁵⁸⁷

Element të veçantë dhe të rëndësishëm në jetën e përditshme fetare dhe shoqërore të emigrantëve shqiptarë ka pasur vëllazëria e tyre kombëtare. Ajo është themeluar vitin 1442 në famullinë e Shën Severo-s në zonën metropolitane lindore të pjesës së Castello-s, *Scuola degli Albanesi* (e kushtuar fillimisht Zonjës së Këshillit të Mirë / *Madonna del Buon Consiglio*, e quajtur edhe *Nostra Signora di Scutari* si dhe *Sv. Galu*) e ka zhvendosur, me vendimin e Këshillit venedikas të dhjetëshes, kështu që qysh nga viti 1447 ajo selinë e veprimtarisë së saj do ta ket në famullinë S. Maurizio në zonën e elitës metropolitane të pjesës së Shën Merkut. Në kishën e Shën Maurizio emigrantët shqiptarë, kryesisht të internuarit dhe refugjatë (të përndjekurit, ikurit) nga inkursionet, invazionet (depërtimet) e perandorisë osmane, këta pra kishin të drejt të mbledhen, të kenë shërbimet liturgjike dhe varrime të anëtarëve të tyre, ndërsa për shkak të rritjes së shpejt të numrit të anëtarëve të tyre (kah fundi i shek.XV.) autoriteti kishtar venedikas iu ndanë edhe të drejtën e përdorimit të varreve në bazilikën e shquar Dominikane SS. *Giovanni e Paolo* (pranë altarit të Shën Orsole-s).²⁵⁸⁸ Vitin 1497., vërtetë në periudhën e fluksit më të madh të emigracionit shqiptarë në Venedik, vëllazëria shqiptare ndërton edhe selinë e vet, ndërtesën për mbledhjet e vëllazërisë krejt pranë Campo S. Maurizio, të vendosur në afërsi të rrugës *Calle di Piovan*. Paraqitja e relievit në fasadën e ndërtesës (e përfunduar vitin 1532), edhe sot në mënyrë të qartë të dukshme dhe lexueshme, në

²⁵⁸⁶ ASD, Catastico, fq. 68'-70, 19. VII. 1541.: Krahajo edhe: Čoralić, *Iz prošlosti istočnoga Jadrana – tragom iseljenika iz grada Ulcinja u Mlecima*, fq. 50-51.

²⁵⁸⁷ ASD, Capitolar, të dënat pranë viteve të cekura. Krahajo edhe: Čoralić, *Mletački podanici i osmanlijski prognanici*, fq. 87.

²⁵⁸⁸ Në kishën SS. Giovanni e Paolo ka patur disa varresa të vëllazërisë shqiptare. Në hapësirën e varresave të kishës është i shënuar mbishkrimi: QUESTA SEPULTURA SI È DELLA SCHOLA DE / LA NATION DI ALBANESI MCCC-CLXXXI. Në kapelën S. Orsole ka qenë mbishkrimi: SEPVLTURA SCHOLAE SANCTAE MARIAE / SANTI GALLI NATIONIS ALBANIE / SVM I. ORTE IN SANCTO MAVRITIO. MCCCCLXXXI. Krahajo: Cicogna, *Corpus delle iscrizioni*, vol. I, nr. 315 i 316, fq. 681.

mënyrë të pamohueshme dhe të pakundërshtueshme vërteton rëndësinë e Shkodrës në politikën jashtadriatike venedikase, mirëpo edhe rëndësinë e emigrantëve shkodran në historinë e komunitetit emigrantë shqiptarë në Venedik. Në krye (maje) të performancës (realizimit) së projektit të relievit gjendet paraqitja e Luanit së Shën Markut (*Leone di San Marco*) – simbolit të dominimit venedikas mbi Shqipërinë. Pranë tij janë emblemat (kreshtat) e familjeve Loredan dhe Lezze – dëshmi të rrethimit më të vështirë dhe më të rëndë të Shkodrës (e viteve 1474. dhe 1478.-1479) si dhe mbishkrimi që evokon epokën e mbrojtjes së suksesshme të qytetit (nga viti 1474.). Nën mbishkrimin në tre reliefe të ndara janë paraqitur, në stilin e shkollës së skulptores lombardine, shenjtit-mbrojtës të vëllazërisë; E Lumja Virgjëra Mari, Shën Gali-i dhe Shën Mauricie (shenjt i cili edhe bëhet patron (mbrojtës) i Shoqatës Shqiptare me zhvendosjen përkatësisht me vendosjen e saj në Kishën e Shën Maurizio-s). Së fundi, në arkitrën e ndërtesës afrohet (shihet) mbishkrimi: *SCOLA S.TA MARIA SAN GALLO DI ALBANESI*. Vëllazëria Shqiptare, numerikisht më e madhja dhe ekonomikisht më e fuqishmja pikërisht në epokën më të vështirë të ekzistencës së popullatës katolike shqiptare të periudhës paraosmane, në këtë periudhë (viti 1504. – 1508.) ajo do e dekoroj dhe zbukuroj Selinë e saj edhe me vepra të cilat i përshkruhen punëtorisë së piktorit të famshëm venedikas Vittoreo Carpaccia, do ta dekoroj pra atë me skena nga jeta e të Lumturës Virgjërës Mari (Lindja e Virgjërës Mari, Paraqitja e Virgjërës Mari në Tempull, Kurorëzimi i Virgjërës Mari, Lajmërimi, Vizita dhe Vdekja e Nënës së Hyjit – piktura këto që sot janë të shpërndara nëpër muze e galeri të shumtë)²⁵⁸⁹ duke përcaktuar dhe vërtetuar me këtë për të ardhmen e tyre vend të spikatur në mesin e grupeve të nacionaliteteve (komuniteteve) tjera jo venedikase.²⁵⁹⁰

²⁵⁸⁹ Shkodra është e paraqitur edhe në figurën e Vittoreo Carpaccia “Gloria di Sant’Orsola” nga seria e pikturave kushtuar po të njëjtës shejtëresh (viti 1491), e punuar për vëllazërinë S. Orsola me selinë në bazilikën SS Giovanni e Paolo (sot pikturat gjinden në akademinë venedikase Accademia delle Belle Arti). Detaji nga figura paraqet vajëzat e krishtere dhe të mosbesimtarëve (që persifikojnë Osmanlinjtë) dhe në sfond një fortesë të Shkodrës dhe liqenin e Shkodrës – skena i përngjanë shekullit të mëvonshëm të formuar nga Rosacciiov-it paraqitja e Shkodrës nga libri *Viaggio da Venetia a Constantinopoli* (Venezia 1598.). Në piktura janë emblemat e familjës Loredan, në mënyrë të posaqme meritore për qytetin e Shkodrës (Gentilli, *Le storie di Carpaccio*, fq. 46.). Rrethimin e Shkodrës e ka pasqyruar edhe mjeshtri venedikas Paolo Veronese (rreth vitit 1585.) në një pëlhurë të madhe të pikturës për sallën e Këshillit të Madh (*Salla del Maggior Consiglio*) të pallatit Duxhdëve. Imazhi (fotografia) gjindet mes veprave e cila paraqet lufërat më të mëdha detare e tokësore venedikase. Krahajo: Guido Pavone – Remigio Marini, *L'opera completa del Veronese*, Milano 1968., fq. 128. Krahjo dhe: Čoralić, Mletački podanici i osmanlijski prognanici, fq. 61-62.

²⁵⁹⁰ Statuti vërtetë Mariëgola e vëllazërisë shqiptare është në transkript nga viti 1750, ruhet në Arkivin Shtetëror në Venedik dhe Biblioteca Nazioanale Marciana në Venedik. Vëllazëria kulmin e zhvillimin të saj e ka arritur në pjesën e dytë të shekullit XV. dhe gjatë shek. XVI. Në shekujt e më vonshëm, paralelisht me rënien e ardhjes së emigrantëve shqiptarë në Venedik, ka rënë edhe numri i anëtarëve kështu që lidhje me këtë edhe fuqia e vëllazërisë. Vitin 1780. Shoqata shqiptare është bashkuar me vëllazërinë e bukëpjekësve venedikas (Scuola dei Pistori), kurse të dyja u shuan (ndërprenë) në periudhën e administratës franceze në Venedik (viti 1808.). O Scuola degli Albanesi usporëdi: Tassini, *Curiosità veneziane* fq. 10-11; Lorenzetti, Venezia e il suo estuario, fq. 522; Perocco - Salvadori, *La civiltà di Venezia*, vol. II, fq. 788-789; Pignatti, *Le Scuole di Venezia*, fq. 89-96; Gramigna – Perissa, *Scuole di arti mestieri*, fq. 52-54; Imhaus, *Le minoranze orientali*, fq. 281-283, 309-310; Gentilli, *Le storie di Carpaccio*, fq. 31-38, 46, 156-159; Ortalli, “Per salute delle anime e delli corpi”, fq. 14, 30, 75, 77, 107-110, 160, 175-176; Čoralić, Mletački podanici i osmanlijski prognanici, fq. 62-63.

Scuola S. Maurizio vërtetë *Scuola dei Albanesi* shpesh regjistrohen në testamentet e emigrantëve të ardhur nga atdheu i zonës së Shqipërisë Venedikase (në rend të parë në testamentet e atyre të cilët identitetin e tyre më së shpeshti dhe më së shumti, kryesisht e kanë lidhë me bashkësinë-komunitetin Shqiptarë), por edhe të pjesëve tjera kroate, të zonave bregdetare të Adriatikut lindor. Varrezat e vëllazërisë, të vendosur në kishën e Shën Maurizio dhe në bazilikën e rregulltarëve dominikan janë vende jo të rralla të pushimit të fundit të këtyre emigrantëve. Kështu, për shembull, emigranti Shkodran Martini shpreh dëshirën që mbetet e tij tokësore të pushojnë *nelle arche della Scola delli Albanesi* dhe vëllazërisë të bashkëkombësve të tij iu dhuron dy dukat.²⁵⁹¹ Dëshirën e ngjashme shpreh edhe Menega e të ndjerit Shtjefën Shqiptarit e cila përcakton që varri i saj të jetë *in monumentis Scola Albanensium apud S. Mauritium* dhe vëllazërisë i lë një dukat.²⁵⁹² Në disa raste regjistrojmë dispozita mbi varrimet e emigrantëve shqiptarë në kishën e Shën Maurizio-s, mirëpo nga informacionet e dhëna nuk përmendën (cekën) në mënyrë eksplicite varrezat e vëllazërisë.²⁵⁹³ Varreza të vëllazërisë Shqiptare kanë qenë, siç u tha më pare, edhe në bazilikën SS. Giovanni e Paolo. Kështu që një pjesë e trashëgimlënësve për vendvarrimin e tyre zgjedh këtë vendndodhje (lokacion). Kështu, për shembull, në procesverbalin testamentar të Katarinës nga Shkodra cekët (deklaroj) se si trupi i saj duhet të pushoj *in SS. Iohannem et Paulum in archis Scola S. Ursule*, kurse në testamentin e Gjergj *de Cha Albanese* të quajtur Cimera shprehet dëshira për varrim *nella nostra Scola de S. Gallo della Nazion di Albanesi posta nel convento di San Zuanne Polo* (ndërsa vëllazërisë njëherësh i dhuron një dukat).²⁵⁹⁴ Vëllazërisë i lihen – pavarësisht vendit të varrimit – edhe mjete (shuma) të vogla në monedha (para). Pjetri i Gjonit nga Ulqini dhuron *Scuola Albanesi ducatum unum*, ndërsa Rade i Gjonit (i cili edhe e zgjedh kishën e Shën Maurizio-s për vendvarrimin e tij) vëllazërisë i dedikon tre dukat.²⁵⁹⁵ Emigranti i lartpërmendur (i cekur më parë) Ulqinaku Andre Charuzzi – dhurues i vëllazërisë kroate – në testamentin e tij kujton edhe Shoqatat e vëllazërisë Shqiptare Shën Maurizio kështu që edhe kësaj i le shumën në vlerë të njëjtë me atë të cilën ia ndau vëllazërisë së Shën Jurja dhe Tripunit (tetë dukat si dhe katër dukat tjerë shtesë për anëtarët e varfër të vëllazërisë).²⁵⁹⁶ Së fundi, dhurata vëllazërisë së emigrantëve shqiptarë është regjistruar

²⁵⁹¹ ASV, NT, b. 911, nr. 544, 17. III. 1457.

²⁵⁹² ASV, NT, b. 873, nr. 128, 16. VII. 1511.

²⁵⁹³ Shembujt të tillë janë regjistruar në testamentin Scaine, të vejushës së Damjanit nga Shkodra, Gjergj Shkodranit dhe Marie Albanese de Scutari, të vejushës së emigrantit nga Tivari Andresë. Në këtë porosi testamentare shprehimisht deklarohet se si në kishën e njëjtë është i varrosur edhe bashkëshorti i saj i ndjerë ASV, NT, b. 825, nr. 237, 25. I. 1485.; NT, b. 131, nr. 272, 5. XI. 1520.; NT, b. 886, nr. 251, 6. V. 1541.).

²⁵⁹⁴ ASV, NT, b. 66, nr. 99, 14. VI. 1508.; NT, b. 929, nr. 267, 17. VIII. 1546.

²⁵⁹⁵ ASV, NT, b. 870, nr. 94, 17. V. 1456.; NT, b. 1184, nr. 525, 18. V. 1516.

²⁵⁹⁶ ASV, NT, b. 1084, nr. 27, 17. IX. 1507. Usporedi i: Čoralić, Iz prošlosti istočnoga Jadrana – tragom iseljenika iz grada Ulcinja u Mlecima, fq. 51.

edhe në testamentin e Shkodranit Luka i Palit, i cili *Scola di S. Maurizio* i le dhjetë dukat.²⁵⁹⁷

Vëllazëria e S. Maurizio-s është e regjistruar edhe në testamentet e emigrantëve nga pjesë (zona) tjera të bregdetit të Adriatikut lindor, në rend të parë të atyre nga zona e gjerë e Shqipërisë Venedikase, mirëpo për të cilët nuk mundim me një siguri të plotë të vërtetojmë apo përcaktojmë se ata i përkisnin korpusit të etnisë shqiptare. Kështu Bona, e veja e Tivarasit me emër Dominik, i lë *alla Scuola dei Albanesi* 12 dukat; Gjon Grando nga Tivari i dhuron gjësende të rrobeve të vet, ndërsa Lena, bashkëshorja e Nikollë-s nga Grblje (Gërbalje, vër. përkth.) jo shumë të madhe në vlerë pre dy dukat.²⁵⁹⁸ Marinari Lazër nga Zeta për vendpushimin e tij të fundit përzgjedh pikërisht varrezën e vëllazërisë S. Maurizio, ndërsa Katarina Buçiq (me origjinë të papërcaktuar saktë) dëshiron që në përcjelljen e funeralit të saj, trupin mortor, (i cili do të jetë i varrosur në varrezat e vëllazërisë kroate Shën Jurja dhe Tripuni) të marrin pjesë –pranë vëllazërive të shumta venedikase – edhe anëtarët e *Scuole S. Maurizio*.²⁵⁹⁹ Së fundi, është e rëndësishme dhe vlen të përmendët se vëllazëria shqiptare dhurohet edhe në testamentin e një emigranti dalmatin. Fjala është për Tomë Martini-it nga Shibeniku i cili vëllazërisë në fjalë i dedikon pesë dukat.²⁶⁰⁰

Lidhshmëria e emigrantëve nga Shqipëria venedikase, veçanërisht nga Ulqini e deri në Durrës, mes vëllazërisë kroate dhe shqiptare në qytetin mbi lagune, na dëshmon mbi kompleksitetin e identitetit të tyre etnik, mirëpo edhe mbi faktin se këta emigrantë – pavarësisht a i kanë takuar korpusit etnik shqiptarë apo sllav (kroat, malazez), kanë shprehur nevojën për reciprocitet dhe komunikim të ndërsjellë. Emëruesi i tyre kryesor ishte zona shtetërore-politike nga e cila vinin (Shqipëria Venedikase), madje edhe në shekuj kur ajo hapësirë tashmë, tani një kohë të gjatë, i takonte Osmanlinjve. Në këtë mënyrë, duke respektuar dhe marrë parasysh kompleksitetin dhe dallimet në mes të këtyre grupeve emigrantësh, është e nevojshme të mendojmë e pasqyrojmë edhe identitetin e atëhershëm të tyre etnik dhe (apo) identitetin shtetëror të tyre.

Klerikët (priftërinjtë, rregulltarët) kishin rol të jashtëzakonshëm në të gjitha format e jetës fetare të banorëve bashkëkohorë të kryeqytetit Serenissime-s. Lidhjet mes klerikëve lokal dhe rregulltarëve janë mbajtur si gjatë festave solemne fetare (aktet e pagëzimeve, të martesës, varrimeve, pjesëmarrjeve në procesione, ritualet solemne gjatë

²⁵⁹⁷ ASV, NT, b. 377, nr. 137, 21. IX. 1485.

²⁵⁹⁸ ASV, NT, b. 377, br. 28, 16. VII. 1475.; NT, b. 202, nr. 175, 15. IX. 1508.; NT, b. 408, nr. 103, 9. IX. 1518.

²⁵⁹⁹ ASV, NT, b. 752, nr. 124, 31. I. 1509.; NT, b. 95, nr. 109, 10. V. 1552.

²⁶⁰⁰ ASV, NT, b. 877, nr. 101, 28. XII. 1481.

festave etj.), po ashtu edhe në kuadër të jetës së përditshme fetare (pjesëmarrje në liturgjinë e rregulltë). Në testamentet e banorëve venedikas, po ashtu edhe të anëtarëve të grupeve të emigrantëve shqiptarë, shpeshherë përmendën udhëheqësit e ndonjë detyre, shërbimi, fetarë në kishat dhe kuvendet (manastiret) e atjeshme. Klerikët përmendën herë-herë – kryesisht nëse trashëgimlënësi nuk ka anëtarë të afërt familjar – si zbatuesit (kryerësit) e dëshirës së tij të fundit, si dëshmitarë (shembuj të shumtë) me rastin e nënshkrimit të testamentit dhe si të dhuruarit të pjesës së pronës së trashëgimlënësit. Në një sërë shembujsh konkretë që janë regjistruar në teste (në të cilat janë të regjistruar edhe numër i madh i klerikëve lokal-vendas, shërbyes të shërbimeve fetare anë e mbanë kishave dhe kuvendeve (manastireve) venedikase), një kujdes të veçantë meritojnë të dhënat mbi lidhjet e Shqiptarëve me klerikët nga vendi i tyre, bregdeti Adriatik lindor, e veçanërisht me ata nga atdheu i tyre. Shpeshherë, këta (klerikët) janë edhe në lidhje të afërta familjare me trashëgimlënësit. Kështu që, si kryerës (zbatues) i testamentit trashëgimlënës shpeshherë të cekurit Ulqinakut Nikollë della Torre, pranë nipit Lulit dhe Alvisea-s nga Pashtroviqi, edhe kushëriri (parente) i testamentbërësit Polo Lovo, prift në kishën S. Vitale në zonën e Shën Markut.²⁶⁰¹ Personi i cili është i zotuar (apo personit që i besohet) të kryej zbatimin të legatës (trashëgimlënjes) nga testamenti i tregtarit Rade i Gjonit nga Shkodra është nipi i tij *prete Francesco Nigro sacrista S. Marci*, ndërsa trashëgimtari kryesor i pasurisë së marinarit Pjetër nga Ulqini të ashtuquajtur Bozalko është biri i tij - *reverendo prete Ivan*.²⁶⁰² Në testamentin e Meneg-ës, familjare e Lovre-s nga Drishti, është e shënuar mbesa e saj m. Eufemia, rregulltare e kuvendit (manastirit) Shën Eufemies në ishullin Giudecca, ndërsa me testament i lihen disa gjësende veshjeje nga trashëgimlënësja (*quattro camise e la pelizza bona*).²⁶⁰³ Orsa, e bija e Katarinës dhe Fantinë Albanese është rregulltare e kuvendit të Shën Anës në zonën venedikase Castello-s. Asaj me dëshirë të nënës së saj Katarinës i lihen me testament jo edhe pak d.m.th 150 dukat.²⁶⁰⁴ Pali i të ndjerit Lukës nga Zeta, i definuar si *Albanese*, me profesion nëpunës pranë zyrës për tatime kufitare të pagesës së verës, i cili mund të numërohet në mesin e emigrantëve më të pasur të kësaj zone në qytetin mbi lagune. Dëshira testamentare e Palit është varrimi në kishën e kuvendit (manastirit) Madona della Grazie në Mestre eprorë e së cilës është *carissima figlia suor Lucia de Zeta*. Lucisë i dhurohet shtëpia e trashëgimlënësit (*la casa grande*) e vendosur në zonën e Cannaregio (famullia e Shën Cancian-it), kurse pas vdekjes së saj shtëpia do ti takoj kuvendit (manastirit) të cekur. Po ashtu, e bija Lucia është edhe trashëgimtarja kryesore e të gjitha të mirave, pasurive

²⁶⁰¹ ASD, Catastico, fq. 68'-70, 19. VII. 1541.

²⁶⁰² ASV, NT, b. 1101, nr. 252, 6. VIII. 1529.; NT, b. 786, nr. 166, 4. XII. 1525.

²⁶⁰³ ASV, NT, b. 742, nr. 17, 17. XII. 1513.

²⁶⁰⁴ ASV, NT, b. 675, nr. 169, 14. II. 1573.

pronësore të pashpërndara trashëgimlënësve të tjerë.²⁶⁰⁵ Në testamentet trashëgimlënëse të emigrantëve shqiptarë janë të regjistruar edhe klerikët të cilët me ta nuk ishin në lidhje familjare. Kështu që prifti Gjon Borisi, familjar e familjes fisnike të çmuar nga Tivari dhe rektor i kishës Shën Bartolomeu-t në Raveni është kryerës i shkrim testamentit të Marisë, bashkëshortes së marinarit Gjon Provolës nga Shkodra,²⁶⁰⁶ ndërsa në të njëjtin funksion në testamentin e Klarës, të vejushës së Nikollë Shkodranit, shënohet prifti Juraj Brodariq nga Zara, shërbyes pranë Kishës së Shën Vitale-s në Venedik. Shpirtërorit zaras (nga Zara, vër. përkth.) i dedikohen tre dukat për meshë në përkujtim të meshës së shpirtit të mostës së saj të ndjerë Bonës.²⁶⁰⁷ *Presbiter Iohannes Thomasii de Jadra de confinio S. Martini* është dëshmitarë i përpilimit të testamentit të Gjon Pjetrit nga Shkodra, ndërsa *prete Nicolaus de Ragusi de S. Moyse* në mënyrën e njëjtë përmendët në shkrimin e Martinit nga Shkodra.²⁶⁰⁸ Së fundi, në testamentin e priftit Pjetër Bogishës (*Bogissa*) nga Shqipëria, priftit ndihmës të kishës së Shën Moisë, i dhuron Palit nga Drishti, prift i cili kryen shërbimin në po të njëjtën kishë (i dhurohen dy dukat dhe një mantel).²⁶⁰⁹

Në pjesën e parë të këtij punimi, të kushtuar emigrantëve shqiptarë në Venedik, është treguar në prezencën e rëndësishme të klerikëve me prejardhje nga Ulqini deri në Durrës. Është me rëndësi dhe vlerë të cekët se disa nga ta janë të shënuar edhe në testamentet e emigrantëve të ardhur nga zona të gjera të bregdetit të Adriatikut lindor. Kështu pra, i sjellim disa shembuj, prifti Coradus nga Ulqini, shërbyes i shërbimeve kishtarë pranë kishës së Shën Maria Nova, është kryerës (zotues) i testamentit të Marisë, bashkëshortes së Damjanit nga Tivari; emigranti durrsak (nga Durrësi) dhe prift Gjergj Nikolini në po të njëjtin funksion regjistrohet në testamentin e Dukes, vejushës së Vladë Bogociqi-t (Bogocich) nga Drishti, ndërsa kapelani i kishës Shën. Severo në zonën e Castello-s – prifti Nikollë Shkodrani – është personi më i besueshëm i Isabetës, bashkëshortes së marinarit Shtefën Kotorasit.²⁶¹⁰

Priftërinjtë shqiptarë shpeshherë janë përmend edhe si dëshmitarë në testamentet e emigrantëve kroat me prejardhje nga Pozhega dhe Rijeka deri në Zarë dhe Shibenik kështu që ia vlen të përmendën me emër: Prifti Andrea Dominikut nga Ulqini është dëshmitarë në testamentin e topografit Nikollës nga Zara; në testamentin e Urshës – bashkëshortes të Blazhë nga Rijeka – dëshmon *prete Iohannes de Scutari de S. Vito*; kanoniku nga Shkodra *Nicolaus Crema* (mesiguri nga Cremone) është dëshmitarë i testamentit të Mate Ivanovit nga Shibeniku; në testamentin të dëshirës së fundit të Jure nga

²⁶⁰⁵ ASV, NT, b. 886, nr. 303, 11. V. 1550.

²⁶⁰⁶ ASV, NT, b. 876, nr. 484, 8. X. 1488. Mbi familjen Borisi krahaso studimin e Sava Markoviç, Barski patricijski rod Borisi u prošlosti: Jadran, Evropa, Mediteran, *Povijesni prilozi*, god. 24, br. 28, Zagreb 2005., fq. 71-105.

²⁶⁰⁷ ASV, NT, b. 875, nr. 85, 16. III. 1484.

²⁶⁰⁸ ASV, NT, b. 71, br. 86, 25. II. 1482.; NT, b. 911, br. 544, 17. III. 1457.

²⁶⁰⁹ ASV, NT, b. 875, nr. 142, 13. VIII. 1485.

²⁶¹⁰ ASV, NT, b. 870, nr. 316, 8. V. 1464.; NT, b. 875, nr. 272, 30. V. 1480.; NT, b. 875, nr. 309, 14. XII. 1481.

Pozhega e Sllavonisë si dëshmitar është nënshkruar prifti Luka Dominikut nga Shkodra; kleriku I kishës së Shën Luca, Nikollë Shkodrani është dëshmitar në testamentin e Margarete-s nga Trogiri, ndërsa si përkthyes nga gjuha kroate në atë italiane (njëherësh edhe dëshmitar) në testamentin e dëshirës së fundit të Margareta Lukaçeve (të vejushës së Lukë Jeliçiqi-t) regjistrohet *presbiter Petrus Drivastinus*.²⁶¹¹

Testamentet e emigrantëve shqiptarë në Venedik dëshmojnë për integrimin e tyre të plotë në të gjitha aspektet themelore të jetës fetare në vendin e tyre të ri. Duke iu takuar pjesës së pandarë të besimtarëve katolik venedikas, Shqiptarët sipas dispozitave të testeve dhe dëshirave të tyre në thelb aspak nuk janë dalluar apo ndarë në diç me rëndësi nga ata. Mirëpo, prapë për këtë hulumtim (studim) veçanërisht kanë qenë interesant të paraqiturat mbi lidhshmërinë me klerikët me prejardhje nga atdheu dhe një zonë më e gjerë e bregdetit lindor të Adriatikut, si dhe të dhënat mbi përfshirjen e anëtarëve të këtij grupi të emigrantëve me vëllazërinë e tyre kombëtare Shën Maurizio. Së fundi, diversiteti i cekur i cili ka të bëjë në lidhje me kishat dhe kuvendet (manastiret) venedikase, pastaj vëllazëritë dhe spitalet, dëshmojnë edhe mbi mundësitë ekonomike të emigrantëve Shqiptarë, të nivelit të kulturës materiale, mbi zakonet fetare dhe nevojat dhe së fundi, mbi elementet e përgjithshme të përshpirtërisë dhe religjiozitetit të tyre.

Vjedhjet grabitjet, përdhosjet, vrasjet - Prania e formave të padëshirueshme të emigrantëve shqiptarë në Venedik

Dokumentet testamentare në pjesët e mëparshme të këtij hulumtimi (punimi) na zbulojnë jetën e zakonshme (përditshmërinë) tipike të emigrantëve shqiptarë si dhe format e integritetit dhe përshtatjes së tyre në mjedisin e ri të jetesës. Shkrimet (dokumentet) e magjistraturës (gjyqësive) të organeve për mbajtjen e ligjit dhe rendit në qytet na ofrojnë disi informata dhe të dhëna të ndryshme që tregojnë anën më pak të dëshirueshme, pjesën e errët nga e kaluara e një grupi të vogël të emigrantëve shqiptarë në Venedik. Në disa raste (shembuj) fjala është për akuzat lidhje me vjedhje si dhe deklarata (denoncime) të rreme. Kështu, për shembull, Gererdini nga Durrësi, *famulus* pranë zyrës Giustizia Vecchia, u arrestua dhe dënua me tre muaj burgim sepse nga një vend i ndaluar ka marrë (tjetërsuar) rërë (viti 1430), ndërsa Shqiptarët Nikolla dhe Marin-i vitin 1465., kanë vjedhur disa gjësende me vlerë nga Kisha e Shën Moisë (fati i tyre nuk na është i njohur).²⁶¹² Në dënim me burg në kohëzgjatje dhjetë mujore është

²⁶¹¹ ASV, NT, b. 752, nr. 49, 11. I. 1422.; NT, b. 369, nr. 153, 31. VIII. 1423.; NT, b. 876, nr. 463, 4. VII. 1477.; NT, b. 876, nr. 362, 6. XI. 1482.; NT, b. 672, nr. 69, 6. VI. 1483.; NT, b. 777, nr. 303, 29. I. 1518.

²⁶¹² Imhaus, *Le minoranze orientali*, fq. 166, 347.

dënuar Gaspër, biri i Gjon Pagëzuesit nga Shkodra, kapiten në një nga burgjet e Venedikut, qe dënuar për shkak të dhënave (denoncimeve) të rreme kundër disa qytetarëve.²⁶¹³ Disa procese të hetuesisë dëshmojnë mbi sjelljet e dhunshme të disa emigrantëve shqiptarë. Kështu vitin 1408., marinari Nikollë Shkodrani është i akuzuar për dhunë ndaj gruas së tij dhe është i dënuar me dy muaj burg dhe me një gjobë prej njëqind lirave (liretave);²⁶¹⁴ Për përdhosjen e një numri të madh të vajzave është i dënuar Gjon Shqiptar-i (Gjon Albanesi, vër. përkth.) (viti 1410.),²⁶¹⁵ ndërsa vitin 1445., është gjykuar Pjetër Shqiptari (vr.përkth. Albanesi) për shkak që ka lënduar një shërbyese në tregun e erëzave dhe medikamenteve (Pjetri u përpoq të mohoj akuzat e ngritura). Për afërsisht në të njëjtën kohë tre Shqiptarë janë të akuzuar për dhunim të emigrantes Gjermane me emrin Barbara – janë ndëshkuar me dëbim nga territori i shtetit venedikas.²⁶¹⁶ Vitin 1436., shënojmë një tentim vrasje të Pjetër Shqiptari-t (Pjetër Albanesi, vër. përkth.), shërbëtor në punëtorinë e një ndreqësi (përpunuesi apo krijuesi) venedikas të armëve, i cili me thikë lëndoi bashkëshorten e këtij punëdhënësi.²⁶¹⁷ Shqiptarët Trovasio, Andrea Nigro dhe Marini vitin 1446., vranë kështu që këta u dënuan me ekzekutim publik (prerje të kokave), ndërsa tre vjet më vonë Gjergj Shqiptari (Albanesi, vër. përkth.) vrau vizitorin gjerman i cili banonte përkohësisht në qytetin në lagune.²⁶¹⁸ Nuk ishin të rralla as qërimi i hesapeve mes veti brenda anëtarëve të komunitetit shqiptar. Vitin 1396., Andre Albanese, banorë i famullisë së Shën Sofia në Cannaregiu, kishte luajtur kockë me bashkëkombësin e tij Vaxelin. Në mes tyre ka shpërthyer përleshja kështu që Andrea në kundërshtarin e tij gjatë lojës e ka sulmuar *con un tradizionale coltello da pane*; Vitin 1398., Karli nga Durrësi është akuzuar për vrasje të një emigranti durrsak Gjergjit (si dëshmitar i akuzës përmendet tjetri Gjergj nga Durrësi), ndërsa vitin 1446., regjistrohet qërimi i hesapeve mes vete ndërmjet Shqiptarit Pjetrit dhe berberit Gjergjit që sulmoi kunatin e Pjetrit, Gergjin nga Lezha.²⁶¹⁹ Së fundi, në disa raste (shembuj) Shqiptarët janë viktima të dhunës. Vitin 1388., shërbëtorja Magdalena nga Durrësi ishte e nënshtruar dhunës nga ana e priftit venedikas Nicole Saga-s, në shtëpinë e të cilit bënte punët e shërbëtores,²⁶²⁰ ndërsa shumë më vonë, vitin 1731., një Venedikas me thikë vrau Mark Negrijën nga Shkodra.²⁶²¹

²⁶¹³ Derosas, *Mortalità e Giustizia a Venezia*, fq. 519.

²⁶¹⁴ Valentini, *Acta Albaniae Venetae*, sv. V, fq. 162-163.

²⁶¹⁵ Imhaus, *Le minoranze orientali*, fq. 360.

²⁶¹⁶ Imhaus, *Le minoranze orientali*, fq. 359-360.

²⁶¹⁷ Imhaus, *Le minoranze orientali*, fq. 359.

²⁶¹⁸ Imhaus, *Le minoranze orientali*, fq. 353, 356-357.

²⁶¹⁹ Imhaus, *Le minoranze orientali*, fq. 332, 340, 351.

²⁶²⁰ Imhaus, *Le minoranze orientali*, fq. 158.

²⁶²¹ ASV, *Esecutori contro la Bestemmia: Notatotoio*, b. 76, 13. VII. 1731.

Botuesit, shkrimtarët humanist, artistët qelqi, personalitetet venedikase – gjurmëve të disa emigrantëve të shquar (njohur) shqiptarë.

Bashkësia numerikisht e fuqishme dhe aktive shoqërore (sociale) e shqiptarëve në Venedik ka dhënë disa emra personalitetesh në fushën e kulturës dhe artit, por edhe familje që anëtarët e tyre prokurorë në jetën shtetërore-politike venedikase dhe Republikën Venedikase kishin vende të veçanta. Në këtë mënyrë, sikur disa grupe tjera emigrantësh (Grekët, Kroatët, Armenët dhe të tjerë) kontribuan jashtëzakonisht shumë në pasurimin e diversitetit kulturorë dhe gjuhësor të qytetit “i cili u quajt Babiloni”. Për disa nga ta, sikur mbi Lukën Ulqinakun, botuesin i cili në qytetin në lagune përmendët në dekadat e para të shekullit XVI., nuk kemi asnjë informacion shtesë.²⁶²² Nga Shkodra rrjedh një nga degët e familjes Beçiq (Bechichi), nga e cila kemi prokurorin e merituar fisnikun dhe shkrimtarin humanist Marin-in (1468.-1525.).²⁶²³ Ai studioi në Brescia, në fund të shekullit XV, disa vite shërbeu si profesor në Dubrovnik. Nga viti 1502., përmendët në shërbim venedikas, ku me sukses kryen misionin diplomatik pranë oborrit napolitan dhe francez. Shërbeu edhe në Padovë (në universitetin e atjeshëm një kohë mbajti katedrën e retorikës) dhe Brescia (16 vite dha mësimet nga shkencat humane). Vitin 1495., shkroi dhe ia kushtoi Senatit dubrovnikas veprën *Castigationes ad Apuleium Victorinum et Ciceronis opus de Oratore...* Pjesa më e madhe e fjalimeve të tij u botua (*Orationes tres. Prima habita est ad Ser. Venetorum principem Antonium Grimanium. Altera ad Card. Cornelium... Tertia in publ Patavini Gymnasii ... ad Andream Priolum... habita, Romae 1524.; Orationes duae... Prima est gratulatio quam ad Serenissimum Venetorum Principem Andream Gritum ... habuit; altera est funeralis Laudatio quam litteris publicis accitus Venetiis in aede Divi Zachariae de meritis Ioannis Petri Stellae, magni Venetiarum cancelarii, habuit, Venetiis 1529 etj.*). Përmbledhja e vlefshme e veprave të tij ruhën në Bibliotekën e Vatikanit si dhe bibliotekën venedikase Marcini.²⁶²⁴

Familja më e shquar me prejardhje shqiptare e cila ishte aktive në jetën politike dhe shoqërore (sociale) të Venedikasve padyshim se ishin fisnikët kotoras (nga Kotori) Zaguri (Zagurët, të quajtur edhe Saraçenë-t), të cilët në qytetin në lagune vendosën rreth vitit 1500., ndërsa vitin 1563., fitojnë edhe fisnikërinë venedikase. Nga origjina e kësaj (kjo) familja kanë dal edhe shumë zyrtar në shërbimin ushtarak venedikas. Në

²⁶²² Miloš Milošević, *Andrija Paltašić Kotoranin*, Cetinje 1994., fq. 9.

²⁶²³ Paraardhësit e Marinit poashtu u dalluan në shërbimet diplomatike. Gjyshi Pjetri ishte deputet shqiptar në Venedik, kurse ati Marini rreth tridhjetë vitesh veprroi si sekretar i Republikës Venedikase në oborrin e perandorisë otomane (*Hrvatski biografski leksikon*, dalje: HBL, vol. I, Zagreb 1983., fq. 572, teksti i redaksisë).

²⁶²⁴ Më detajisht shih: Šime Ljubić, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna – Zara 1856., fq. 25; *Dizionario biografico degli Italiani*, vol. VII, Roma 1965., fq. 511-515. (tekst: Cecil H. Clough); Serafin Maria Crijević, *Bibliotheca Ragusina*, vol. 2/3, Zagreb 1977., fq. 223-224; HBL, vol. I, fq. 572-573. (teksti i redaksisë).

mesin e anëtarëve të kësaj familje, ndër më të shquarit dallohen vëllezërit Pjetër I. Antun dhe Pjetër II. Marku i Parë (1733.-1805.) është marrë edhe me poezi dhe artet e bukura, ndërsa varri i tij ndodhet në kishën e Shën Maurizio-s.²⁶²⁵ Pjetër II. Marku (në 1810.) është veçuar (shquar) në jetën kishtare. Vitin 1777., është emëruar ipeshkëv i kandisë, ndërsa vitin 1783., ipeshkëv i Viçencës. Është marrë me letërsi dhe filozofi. Familja Zaguri posedonte në Campo S. Maurizio pallatin monumental (*Palazzo Corner-Zaguri*), ndërsa rreth prezencës së tyre të fortë në famulli e cila në veçanti është e rëndësishme pikërisht për emigrantët shqiptarë (vëllazëria e Shën Maurizio-s) edhe sot dëshmojnë disa gjurmë, prova, toponomastike të tyre (*Calle Zaguri, Fondamenta Corner-Zaguri, Ponte Zaguri*).²⁶²⁶

Së fundmi, kur është fjala për veprimtarinë artistike, vend të veçantë në historinë e qelqurinave artizanale muraneze në shekullin e XV., dhe XVI., kishin veprimtarët e familjes shqiptare Dalla Pigna.²⁶²⁷ Në “ishullin e qelqit” shënohen që nga viti 1448 Andre Jurjev (Andre Gjergji, vër. përkth.). Nga viti 1464., bijtë e Andresë, Nikolla, Natalino, Marku dhe Jaku në Muranë kishin punëtorinë artizanale të tyre vetanake të qelqit. Ekonomikisht përparojnë shpejt kështu që vitin 1468., në kvartalin muranez S. Stefano (Shën Shtjefni, vër. përkth.) blejnë shtëpinë *con sua fornaxia de veri*, ndërsa vitin 1478, për madje 1200 dukat blejnë edhe një shtëpi në po të njëjtën pjesë të ishullit. Pasardhësit e tyre (Frana, Nikolini, Nadalin Natalinovit, bijtë e Jakut, Vicko, Dominiku dhe Nikolla) vazhduan veprimtarinë e mjeshtërisë prej xhamaprerësi kështu që me kohë arritën fame, reputacion (edhe jashtë ishullit) si prodhues të dalluar të gjësendeve, objekteve, dekorativë nga qelqi. Kah fundi i shekullit XV., ishin ndër më të pasurit nga mjeshtërit marunez, kështu që arritën edhe titullin *ser* (*ser=zotërinj*, vër. përkth.). Familja gradualisht fillon të vdesë (zhdukët) tashmë në pjesën e pare të shekullit XVI., kështu që njëri ndër personat e fundit i shënuar në burimet e vitit 1535., përmendët Vicko, biri i Franës Dalla Pigna. Kah mesi i shekullit XVI., duket që më nuk janë të kyçur në prodhimin e qelqit kështu që punësoria e tyre (po ashtu ad insigne pinei) vitin 1576., regjistrohet në pronësi të Piera de Licinis nga Bergamo.²⁶²⁸

²⁶²⁵ Nëpërmes të Kishës ende është i pashëm, dukshëm, teksti: PETRO ZAGURIO / PAT. VEN. / LITTERIS EXCULTO / HVIVS AEDIS ARCHITECTO / CONIVX MOERENS / P. / AN. MDCCCCVI.

²⁶²⁶ Eugenio Morando di Custoza, *Libro d'arme di Venezia*, Verona 1879., nr. 3370. (amblemë e familjes Zaguri); Tassini, *Alcuni palazzi ed antichi edifici di Venezia*, Venezia 1879., fq. 30-32; Lorenzetti, *Venezia e il suo estuario*, fq. 521; Cicogna, *Corpus delle iscrizioni*, vol. II, Venezia 2001., nr. 12, fq. 1320. Gjenealogjinë e familjes Zaguri krahaso në veprën dorëshkrimore të Marca Barbara, *Arbori de' patritii Veneti*, reg. VII (S-Z), ASV, Archivio Miscell., codd. I – Storia Veneta 23.

²⁶²⁷ Mbiemri Pigna rrjedh nga shenja (shenja mbrojtëse e punëtorisë – *insegna*) – boçë pische (*pigna*).

²⁶²⁸ Cesare Augusto Levi, *L'arte del vetro a Murano nel Rinascimento e i Barovieri*, Venezia 1895., fq. 16-17; Rosa Barovier Mentasti, *Il vetro veneziano*, Milano 1982., fq. 48; Luigi Zecchin, *Vetro e Vetrai di Murano*, vol. III, Venezia 1990., fq. 55-57.

Përfundim

Komuniteti Shqiptarë në Venedik numërohej, i takonte, pranë komuniteti Kroat, grek, armen dhe hebrenj, grupeve më të rëndësishëm dhe më të madh jo venedikas (jo italian) në qytetin në lagune. Prezent nga shekulli XV., Shqiptarët me prejardhje nga zona e Tivarit-Ulqinit deri në Lezhë dhe Durrës intensitetin më të lartë të emigrimeve në Venedik do ta arrijnë përgjatë shekullit XV., periudhë kjo kur pjesa më e madhe e atdheut të tyre bie nën sundimin osman. Në Venedik kanë jetuar në të gjitha pjesët e qytetit (si dhe në disa ishuj të Llagunes), mirëpo – sikur edhe emigrantët tjerë – prapë ata më së shpeshti shënohen si banorë të zones Castello (zonë qendrore e emigracionit të grupeve të huaja etnike) dhe Shën Mark. Mbi prezencën, praninë e tyre të madhe numerike dikur, edhe sot dëshmojnë emërtimet e rrugëve madje në pesë pjesët e zonave venedikase (*Calle dei Albanesi* si dhe toponime tjera). Shqiptarët në të shumtën e rasteve (më së shpeshti) janë regjistruar si punëtorë në profesionet karakteristike detare dhe komerciale, shpesh janë edhe mbajtës të shërbimeve (vendeve, vër. përkth.) të ulëta në bashkitë shtetërore venedikase, është interesante të përmendet se edhe jo numër i vogël I tyre përmendet në shërbimet (detyrat) kishtarë.

Klasifikimi i dokumenteve testamentare të tyre si materiale më të shfrytëzuara të punimit na tregon, sugjeron, në komponentët e shumta të jetës së tyre të përditshme. Është e qartë se Shqiptarët shumë shpejt dhe suksesshëm iu janë adaptuar në mesin e ri dhe janë bërë pjesë integrale e saj, mirëpo edhe kanë mbajtur komunikime të shpeshta edhe brenda komunitetit të tyre. Këtu është e nevojshme (duhet) të theksohet se numër të madh lidhjesh kanë krijuar edhe me emigrantët kroat të ardhur nga e gjithë zona e bregdetit lindor të Adriatikut si dhe nga brendia.

Emigrantët Shqiptarë ishin katolik. Lidhja e tyre me Kishën Katolike vërtetë me numrin e madh të kishave venedikase, kuvende (manastire) vëllazëritë dhe spitalet, si dhe me klerikët është e dukshme nga një numër i madh i dokumenteve testamentare të trashëgimlënësve. Emigrantët nga Ulqini dhe Durrësi, por edhe nga pjesët tjera të Shqipërisë Venedikase, në qytetin në lagune kishin edhe vëllazërinë (shoqatën, vër. përkth.) e tyre kombëtare (Shën Maurizio), ndërsa selia e tyre ishte e zbukuruar me vepër arti nga punësoria e mjeshtrit të lavdishëm, me famë, Vittorea-s Capraccia.

Shqiptarët të shumtën i takonin klasës së mesme apo asaj të ultë shoqërore (sociale) kështu që me këto karakteristika i ngjanin shumicës së popullatës së atëhershme Venedikase. Mirëpo, sikur edhe në shembullin e grupeve tjera të emigrantëve, edhe disa familje shqiptare si dhe individ kishin rol të rëndësishëm në jetën shoqërore dhe kulturore të Venedikasve kështu që mund të konsideroheshin pjesë elitare e komunitetit të tyre. Raste të këtilla janë edhe familjet e respektuara Zaguri, me prejardhje nga Kotori, pastaj anëtarët e Këshillit të fisnikëve venedikas si dhe mbajtësit e shërbimeve (detyrave)

prestigjioze në strukturat politike dhe diplomatike, si dhe shkrimtari humanist dhe oratori Marin Beçiq si dhe disa breza të artistëve xhamaprerës të familjes Dalla Pigna.

Në fund mund të përfundojmë: studimi i historisë së komunitetit shqiptarë në Venedik është kontribut i njohjes së historisë sociale të kryeqytetit Serenissime-s, pasuri të cilën e kanë përbërë edhe grupet e shumta aktive të etnive tjera. Pikërisht në mënyrë të ngjashme, edhe është bërë analiza e kësaj problematike (çështjeje) e themeluar dhe bazuar në hulumtim, lexim dhe studim, të burimeve të shumta arkivore venedikase, që tregojnë në fuqinë dhe gjerësinë e komunikimit përgjatë dy bregdeteve Adriatike gjatë shumë shekujve të kaluar radhazi.

Përktheu nga kroatishtja: Marjan Sebah-Sopi

Matteo MANDALÀ, Palermo

Miti pellazgjik dhe origjina e tij.

Kontributi i Jeronim De Radës dhe Giovanni Emanuele Bidera-s

1.– Parashtresë e problemit

1.1.– Problemi që synojmë të trajtojmë në këto faqe ka të bëjë me prejardhjen dhe përhapjen e të ashtuquajturit “mit pellazgjik”. Siç dihet, ky mit, sikundër ata që lidhen me bëmat e heronjve të panteonit shqiptar – Skënderbeu, Pirro, Aleksandri i Madh – ka pasur fatin e madh, edhe letrar, të mbisundojë gjatë shekullit XIX, me pasoja domethënëse që shtrihen deri në gjysmën e dytë të shekullit pasardhës. Edhe sot e kësaj dite ky mit ngre kokën herë pas here, jo vetëm në format e vjetra, me po ato metoda parashkencore, por madje me po ato synime e pretendime që pati qysh kur u shfaq në krye të herës: të dëshmojë se shqiptarët nuk ishin (a nuk janë) tjetër veçse pasardhësit e drejtpërdrejtë të pellazgëve “të shenjtë e të lavdishëm” për të cilët shkroi së pari Homeri.

Duke lënë mënjanë karakterin joshkencor të disa botimeve të kohëve të fundit që, s’do mend, nuk do t’i marrim parasysh këtu, është rasti të theksojmë se interesi i sotëm ndaj këtij miti përligjet, në rrafshin e historisë kulturore shqiptare, nga ndikimi i padiskutueshëm që ky mit ka ushtruar mbi procesin e krijimit të identitetit kombëtar që zuri fill me veprat e intelektualëve arbëreshë gjatë shekujve XVIII e XIX dhe, në rrafshin mirëfilli historiografik, nga nevoja për t’u dhënë një përgjigje më të mbështetur dhe më të dokumentuar dy pyetjeve themelore: 1) ku dhe kur lindi miti “pellazgjik”? 2) kemi të bëjmë me një mit të krijuar për të parën herë nga arbëreshët apo thjesht me një përpunim të ri të po atij miti që përshkonte historinë kulturore europiane qysh prej shek. XVIII? Është e qartë se dy pyetjet janë të lidhura mes tyre dhe se, parë në këndvështrimin e rindërtimit historik të evolucionit ideologjik të kulturës shqiptare, ato pleksen pashmangshëm me një pyetje të tretë: përmes cilave vepra u përhap ky mit në Ballkan? Meqenëse kësaj të fundit tashmë i është dhënë një përgjigje e kënaqshme, do të nisemi pikërisht prej saj për t’u përgjigjur dy pyetjeve të para.

1.2.– Miti pellazgjik shfaqet për të parën herë në mjedisin ballkanik aty nga gjysma e parë e shek. XIX, shumë vite para botimit të veprës së njohur *Albanesische Studien*

të Johann Georg von Hahn-it²⁶²⁹, e cila shpesh përmendet si vepra që i dha shtysën vendimtare përhapjes së këtij miti. Ka shumë të dhëna që na ndihmojnë të përcaktojmë kohën dhe modalitetet e kësaj shfaqjeje. Të dhënën e parë kronologjike e gjejmë në pjesën përmbyllëse të një shkrimi të shkurtër, botuar në Lipsia nga Hermann Buchholtz, që Jeronim De Rada risjell në formë parathënieje në libërthrin *Conferenze su l'antichità della lingua albanese e grammatica della medesima*²⁶³⁰. Buchholtz e siguronte lexuesin se poeti arbëresh kishte botuar

«Gjurmimin dhe argumentimin e tij mbi Pellazgët e lashtë dhe shqiptarët... për të parën herë në vitin 1843 në Napoli në *Lucifero* dhe një herë tjetër në *Passeggiate* të Emmanuele Biderës. Në vitin 1845 e botoi për të tretën herë Tommaso Pace në Athinë në të përkohshmen me titull *Minerva*; dhe në vitin 1850 këtë tezë e pranoi Hahn-i, e mbështeti më tej dhe ia bëri të njohur gjithë Europës»²⁶³¹.

Duke pohuar se ky rindërtim bazohet mbi sa thotë De Rada njëzet vjet më parë në libërthrin me titull *Antichità della Nazione Albanese e sue affinità con gli Elleni e i Latini*²⁶³² e më pas në artikullin *Pelasgi ed Elleni* botuar në *Fiamuri Arbërit* në vitin 1885²⁶³³, përkthimi i Tommaso Pace-s (1807-1885), arbëresh nga fshati San Costantino Albanese, i detyruar të mërgojë në Greqi për shkak të veprimtarisë së tij patriotike²⁶³⁴, luajti një rol vendimtar për depërtimin e mitit të prejardhjes pellazge të shqiptarëve në Ballkan, fillimisht në Greqi, pastaj në Rumani e së fundi në Shqipëri, ku pati sukses dhe jehonë të gjerë të shkrimtarët shqiptarë të gjysmës së dytë të shek. XIX. E vetmja pikë e paqartë mbetet data e botimit të përkthimit të Pace-s që, siç thotë Dhimitër S. Shuteriqi, duhet vendosur në vitin 1846 dhe jo, siç pohon De Rada, në 1845:

²⁶²⁹ Shih Johann Georg von Hahn, *Albanesische Studien*, F. Mauke, Jena, 1854.

²⁶³⁰ Girolamo De Rada, *Conferenze su l'antichità della lingua albanese e grammatica della medesima*, Tipografia di Francesco Mormile, Napoli, 1893.

²⁶³¹ «la sua inquisizione e argomentazione su gli antichi Pelasgi e gli Albanesi... per la prima volta nel 1843 in Napoli nel *Lucifero* e ancora una volta nelle *Passeggiate* di Emmanuele Bidera. Nel 1845 le stampò per la terza volta Tommaso Pace in Atene nel periodico intitolato *Minerva*; e nel 1850 le accettò Hahn, le appoggiò ancora e le fece conoscere in tutta l'Europa» në «Girolamo De Rada su i Pelasgi e gli Albanesi. Critica di Ermanno Buchholtz» botuar në *Letteratura internazionale* di Lipsia su l'operetta di Girolamo De Rada *Pelasgi e Albanesi* edita in Napoli nel 1890²⁶³² premesso a Girolamo De Rada, cit., f. 1-4.

²⁶³² Shih Girolamo De Rada, *Antichità della Nazione Albanese e sue affinità con gli Elleni e i Latini*, Napoli, Stamperia dell'Industria, 1864.

²⁶³³ Shih Girolamo De Rada, «Pelasgi ed Elleni» në *Fiamuri Arbërit*, anno II, 20 settembre 1885, n. 5, Cosenza, 1885, f. III-VIII. De Rada në shënimin (2) të faqes V shkruan: «Nel 1843 pubblicai nel *Lucifero* e poi in una nota alle *Passeggiate intorno Napoli* di Emm. Bidera quelle che a me parvero divinazioni d'un passato preistorico. Le quali il mio connazionale Tommaso Pace da S. Costantino ripubblicò in Athene nella *Minerva* nell'ottobre del 1845. Dopo il 1859 l'Europa poté considerarle illustrate e confortate da Hahn».

²⁶³⁴ Shih Francesco Altamari, «Il ruolo degli intellettuali arbëreshë nella rilindja albanese e nella storia culturale del Mezzogiorno» në *Riflessioni sul mezzogiorno. Comunità arbëreshe e risorgimento italiano*, a cura di Mario Brunetti, Collana dell'Istituto Mezzogiorno-Mediterraneo, 3, Rubbettino editore, Soveria Mannelli, 2004, f. 87.

«De Rada lajthit kur na thotë se artikulli [i Paçes] u botua në të përkohshmen “Minerva” më 1844 [sic!]. Këtë e dinte edhe Thimi Mitkoja, porse ky e vendoste botimin tek e përkohshmja “Athina” më 24 mars 1846, në nr. 1304, gjë që del të jetë e saktë, se në po atë vit e vendos edhe arbëreshi Vinçenc Dorsa në një shkrim të vetin më 1847»²⁶³⁵.

Këtë rrjedh edhe rindërtimi sqarues i Francesco Altimarit:

«Në fakt eseja e De Radës, që u rimor nga revista athinase, u ribotua e përkthyer një vit më pas nga revista e Bukureshtit “Curieru Român” nga Eliade Rudulescu. Shqiptarët e Rumanisë në kontekstin ballkanik ishin ndër më të përparuarit nga pikëpamja politike dhe mes tyre ishte edhe ai që sot konsiderohet si pararendësi i Rilindjes shqiptare, Naum Veqilharxhi. Vetë intelektualët arbëreshë, të nxitur nga suksesi që pati eseja e De Radës ndër shqiptarët e Rumanisë, morën zemër të vijonin në po atë udhë: në një artikull që u botua në revistën e Kozencës “Il Calabrese” në vitin 1847, De Rada në një letër të hapur drejtuar të riut Vincenzo Dorsa nga Frasnita, shkruan se Pace kishte marrë një pako me libra shqip nga Vllahia bashkë me një letër ku thuhej: “*Lajmi se në Itali ruhet gjuha jonë na i mbushi zemrat me gëzim këtu në Shqipëri*” dhe e këshillon të riun Dorsa të nxisë Santorin të botojë sa më shpejt një vepër të tijën. Ndërsa në *Autobiologjinë* e tij shkruan: “Këto suksese dhe kjo letër më shtynë përfundimisht t’ia kushtoj krijimet e mia poetike lartësimit të jetës dhe të gjuhës së Kombit tim sa fisnik aq edhe fatkeq»²⁶³⁶.

Saktësimet e Shuteriqit dhe rindërtimi i Altimarit nuk ia ulin vlerën rolit që luajti De Rada në përhapjen e “mitit pellazgjik” e as nuk cenojnë rëndësinë që ai pati gjatë asaj faze kyçe për afirmimin e lëvizjes së Rilindjes Kombëtare. Përkundrazi, nëse Rilindja fitoi atë lloj homogjeniteti ideologjik që, siç e ka vënë në dukje Francesco Altimari, i lejoi jo vetëm të kërkonte «të drejtën për emancipimin kulturor dhe politik të bashkësisë së vet kombëtare»²⁶³⁷ e të dëshmonte se shqiptarët kishin një histori të lashtë që i përligjte përpara mjedisëve intelektuale europiane, por edhe të shndërrohej në një lëvizje aq të gjerë sa të bashkonte rreth një projekti kombëtar të përbashkët të gjitha bashkësitë shqiptare në mërgim e sidomos bashkësitë më aktive të Greqisë, Rumanisë dhe të Italisë, merita për këtë i takon kryesisht veprës së De Radës.

²⁶³⁵ Dhimitër S. Shuteriqi, “Një rilindës e botues i parë i folklorit arbëresh në shek. XIX, Thoma Paçe” në *Marin Beçikemi dhe shkrime të tjera*, shtëpia botuese “Naim Frashëri”, 1987, f. 169.

²⁶³⁶ Shih Francesco Altimari, “Il ruolo degli intellettuali arbëreshë”, cit., f. 88.

²⁶³⁷ *Po aty*.

Pika kyçe e kësaj çështjeje ka të bëjë me dy aspekte të tjera: së pari, me aspektin kronologjik, që nuk është aq i parëndësishëm sa ç'mund të duket në vështrim të parë, sepse ndikon mbi aspektin e dytë që ka të bëjë me fazat e ndryshme të zhvillimit të motiveve ideologjike që pësoi miti qysh nga lindja në shek. XVIII deri në lulëzimin e plotë gjatë gjysmës së dytë të shek. XIX.

1.3.– Në vitin 1899 De Rada, duke shkruar periudhën e dytë të *Autobiologjisë* së tij, jo vetëm që konfirmoi në thelb çka thotë Buchholtz-i, por shtoi edhe disa hollësi të tjera:

«Disperando della celebrità che può aversi dal teatro, tentai altri studi; pubblicai pur in quell'anno [1843] nel Giornale il *Lucifero* le *Divinazioni* pelasghe riprodotte di seguito in altre pubblicazioni; e dalle quali era messo in evidenza stare a fondo unico del Politeismo ellenico-latino e spiegarlo la lingua albanese, sola. Il prof. Dorotea della Università di Napoli l'ammise pel primo, ed attribuì a me la scoperta della identità de' Pelasgi con gli Albanesi: scoperta accetta poscia dalla Scienza europea»²⁶³⁸.

Referimi implicit ndaj teorive mbi bazë të të cilave Vincenzo Gioberti shpalli për italianët një *primat* që do t'i shquante nga popujt e tjerë të krishterë jokatolikë të Europës (që ai jo rastësisht i quan gjermanikë), falë gjoja prejardhjes së tyre nga fiset greko-latine, si pjesë e një trangu të përbashkët pallazg, i hap shtegun një pandehme magjepsëse: De Rada, që nuk e fshehu kurrë mbështetjen ndaj ideve politike të Giobertit, mund të ketë mbërritur te “zbulimi i identifikimit të Pellazgëve me Shqiptarët” nën ndikimin e manifestit të famshëm të neoguelfizmit të Rilindjes italiane²⁶³⁹.

Kjo pandehmë që nuk është pa bazë, vlen vetëm nëse shihet e lidhur me idetë politike që De Rada zhvilloi pas vitit 1848, por jo me përpunimin rinor të “mitit pelazgjik”. Edhe sikur poeti arbëresh të kishte lexuar botimin e parë belg të veprës së Giobertit, vështirë të ketë pasur kohë të shkruajë e të botojë shkrimin *divinazioni pelasghe* gjatë muajve të fundit të vitit 1843, posaqë vepra e Giobertit e pa dritën e botimit pas majit të atij viti²⁶⁴⁰. Këtej rrjedh se, po të ketë pasur vërtet një ndikim, ky mund të jetë ushtruar vetëm pas vitit 1848, kur doli nga shtypi botimi i parë napolitan i veprës²⁶⁴¹, pra pesë

²⁶³⁸ Girolamo De Rada, *Autobiologia. Secondo Periodo*, Napoli, 1899, f. 18.

²⁶³⁹ Shih Vincenzo Gioberti, *Del primato morale e civile degli italiani*. Tomo I. Dalle stampe di Meline, Cans e compagnia, Brusselle, 1843.

²⁶⁴⁰ Vincenzo Gioberti, *Il gesuita moderno*, Tomo primo, Dalla stamperia del Vaglio, in Napoli, 1848, f. CXVII: «venticinque di maggio del 1843, cioè mentre il mio Primato era sotto i torchi».

²⁶⁴¹ Shih Vincenzo Gioberti, *Del primato morale e civile degli italiani*. Tomo primo. Prima edizione napolitana fatta sulla seconda belgia. A spese di Saverio Matarazzo editore, Napoli, 1848.

vjet pas shpalljes së “zbulimit” që, sipas prof. Lionardo Dorotea-s (1797- 1865), De Rada kishte bërë i pari.

Atëherë lind natyrshëm pyetja: nga e mori De Rada shtysën a idenë fillestare për të përpunuar atë «zbulim që pastaj do të pranohej nga shkenca europiane»? A mund ta gjejmë me vend mendimin e prof. Dorotea-s apo thjesht duhet të pranojmë, përtej lëvdatave të rastit që ky mund t'i bënte të riut De Rada, se profesori nuk kishte njohuri mbi përhapjen e gjerë të mitit pellazgjik në mbarë Europën?

Për t'iu përgjigjur këtyre pyetjeve do të duhej të shqyrtoheshin shënimet që De Rada thotë se ka botuar në vitin 1843 e që Buchholtz konfirmon se ka lexuar po atë vit, fillimisht në të përkohshmen *Il Lucifero* e një vit më vonë, në 1844 në faqet e librit *Passeggiata per Napoli e contorni*, shkruar nga Giovanni Emmanuele Bidera (1784-1858), arbëresh sicilian prej fshatit Palazzo Adriano. Fakti është se atyre shënimeve deri më sot nuk u është kushtuar vëmendje, madje janë cituar vetëm mbi bazën e pohimeve të vetë De Radës, pa u studiuar kurrë drejtpërdrejt. Përse? Thjesht sepse askush nuk mori mundimin të shqyrtojë burimet për të dëshmuar vërtetësinë e të dhënave që De Rada i moshuar sjell si kujtime të periudhës rinore. Në të vërtetë, sapo ia hymë kësaj pune lëmshi që ngatërronte gjithë çështjen zuri të fillohej dhe na u shfaq para syve pamja e plotë jo vetëm e burimeve që zënë ngoje De Rada e Buchholtz, por edhe e një rrjeti të jashtëzakonshëm marrëdhëniesh të frytshme shkëmbimi kulturor mes studiuesve më në zë të bashkësive arbëreshe të Kalabrisë dhe të Sicilisë, që gjatë çerekut të parë të shek. XIX e shndërruan Napolin në kryeqendrën intelektuale të albanologjisë së kohës.

E dhëna e parë për t'u verifikuar është data 1843. Pas një shqyrtimi të vëmendshëm të koleksionit të së përkohshmes napolitane *Lucifero* të periudhës 1843-1846, që ruhet në Bibliotekën Qendrore të Palermos, nuk kemi gjetur asnjë gjurmë të shkrimit *divinazioni pelasghe* a së paku mund të themi se nuk gjendet asgjë për periudhën që përmend De Rada (1843-44).

Ky fakt në vetvete nuk është shumë habitës, sepse siç e thamë më lart, poeti arbëresh kur rreket në moshë të thyer të sjellë ndër mend çaste të periudhës së rinisë, shpesh herë ngatërron data e fakte²⁶⁴². Kështu që mendojmë se, me gjasa, shënimi me *divinazioni pelasghe* mund të gjendet në numra të tjerë të gazetës, që ndoshta i përkasin

²⁶⁴² Në lidhje me këtë çështje De Rada, jep një version të kundërt me ato që zëmë ngoje më lart: «Io pubblicai nel 1843 nel Matneer di Em. Bidera i chiari rincontri de' nomi delle Divinità elleniche con parole albanesi che segnavano il loro ufficio»: Girolamo De Rada, *Principi di estetica*, Stabilimento Tipografico de' Fratelli De Angelis, Napoli, 1862, tani ribotuar në Girolamo De Rada, *Opera Omnia*, vol. X *Opere filosofiche e politiche*, introduzione di Anton Nikë Berisha, Rubbettino editore, Soveria Mannelli, 2007, f. 73, shën. Matn-eer i Bidera-s, siç dihet e siç do ta shohim edhe më poshtë, i përket vitit 1846. Më i paqartë është referimi që gjejmë në periudhën e fundit të *Autobiologjisë*: «Or Tommaso Pace conosceva il greco moderno e nella effemeride di Atene *La Minerva* diede un sunto delle mie *Divinazioni pelasghe* su lo sfondo del *Politeismo*»: Girolamo De Rada, *Un periodo della Autobiologia*, s.l. (Cosenza ?), s.d. (pas 1898 ?), f. 6. Po të kemi parasysh se ky episod është vendosur në të njëjtën “stinë” kur Lamartine i dërgoi De Radës nga Ischia një letër që mban datën 8 shtator 1844, del se De Rada në kujtimet e tij ngatërron dhe gabon kohën, sepse në fakt Tommaso Pace u kthye nga Greqia pas botimit të përkthimit që i bëri veprës “divinazioni pelasghe”, pra pas vitit 1846.

një periudhe pararendëse asaj që kujton autori. Francesco Altimari supozon se botimi në *Il Lucifero* mund t'i përkasë vitit 1840 dhe jo, siç thotë më se një herë De Rada, vitit 1843²⁶⁴³. Sipas mendimit tim, mund të bëhet fjalë për të njëjtin tekst që De Rada ribotoi në *shënimin* që i bëri shkrimit të Thimi Mitkos *Vestigia delle antiche nostre sedi che durano ancora* botuar në disa numra të *Fiamurit të Arbërit*²⁶⁴⁴, pikërisht atje ku poeti duke folur për “etimologjitë e tij pellazge”, thotë se «ne ripet[eva] talune di queste, traendole dalla nostra Divinazione del 1842»²⁶⁴⁵.

Ky pohim i fundit që, gjithsesi mbetet për t'u verifikuar, nga njëra anë konfirmon të dhënë sipas së cilës shkrimi i De Radës ishte përfshirë në librin e Biderës, për të cilin u botua një recension shkruar nga Emmanuele Rocco në shtyllat e gazetës *Il Lucifero*²⁶⁴⁶, nga ana tjetër, teksti që De Rada quajti “divinazioni pelasghe” del se nuk përputhet plotësisht me çka është menduar prej shumë vitesh, pra, nuk është i njëjtë me ato që poeti botoi gjatë dhjetëvjeçarëve që pasuan vitet '40 të atij shekulli.

1.4.– *Libri Passeggiata...* i Biderës u botua në Napoli në dy vëllime, i pari në vitin 1844 e i dyti një vit më vonë. Në vëllimin e dytë, pikërisht në kreun me titull *La religione Cumana*, Bidera përmend De Radën në një paragraf që po e sjellim këtu poshtë:

«Il primo che disse: *Questo terreno ove mi siedo è mio*, stabilì il dritto di proprietà; e quegli che disse: *Quel ch'io vi dico è vero*, inventò la prima religione. Ma né quel terreno era suo, né quel vero era l'eterno che Iddio solo il poteva rivelare agli uomini. La forza si oppose alla forza, l'opinione all'opinione, e la terra s'imporporò più volte di umano sangue, e fu d'uopo venire ai patti; ed ecco il primo contratto sociale che sottomise gli uomini al principio legislativo e alla prima credenza. Le fontane, i fiumi, gli antri, le foreste, limiti delle possessioni, furono tenute per cose inviolabili e sacre. Una pietra bastava ad indicare il termine, e queste pietra divenne poi il Dio Termine. La religione naturale fu la religione de' salvati dalle acque, cioè de' Deucalioni. E sempre dappoi i simboli pagani e le credenze ebbero per fondamento l'amore di questa vita leggiadra che come l'antico Paradiso si perde con la morte. L'adorazione della natura è stato il fondo

²⁶⁴³ Shih Francesco Altimari, “Il ruolo degli intellettuali arbëreshë”, cit., f. 87.

²⁶⁴⁴ Shih Thimi Mitko, “*Vestigia delle antiche nostre sedi che durano ancora*” në *Fiamuri Arbërit*, anno III, 20 aprile 1886, n. 12, Cosenza, 1886, f. VIII; n. 5, 15 maggio 1886, f. I-IV; n. 7, 15 novembre 1887, f. V-VII.

²⁶⁴⁵ Girolamo De Rada, *Nota* a Thimi Mitko, “*Vestigia*”, cit., n. 7, 15 novembre 1887, f. VII.

²⁶⁴⁶ Shih Emmanuele Rocco, “Recensione a *Passeggiata per Napoli e contorni* di Emmanuele Bidera, Napoli, 1844” në *Il Lucifero. Giornale scientifico, letterario, artistico, industriale*, anno VII, n. 28, mercoledì 1844, Stabilimento poligrafico S. Fergola e F. Cirelli Napoli, 1844, f. 224.

dal politeismo, come la brama di non mai uscire dalla vita ha fatto sorgere l'idea della trasmigrazione delle anime: due immaginazioni che si baciavano in questo placido asilo, ove in quest'ora noi sereni fisiamo in quelle la mente come un sogno dopo la notte.

Io mi ricordo i versi di De Rada, mio connazionale, e amato da me quanto i miei figli; versi, che descrivono la prima felice abitazione di quel popolo, e ne' quali i nomi propri si alloggiano col loro significato, in una maniera luminosa.

“La gioja, egli dice, pari al vino fortissimo, fu data in porzione a' Pelasgioti nel testamento che dispose la Terra. E tosto al pensiero del vivere eterni, eglino alzarono le tende ne' piani di Kak-emire (molto giocondo), come si levano in Agosto al lido del mare, che infresca e guarisce. Ivi il fiume Bhati (Ricco) diveniva nelle poppe delle vacche un latte salutare ne' giorni caldi; tantoché la pianta della vita delle matrone che ne bevevano e de' figliuoli di esse, vi si educava così leggiadra che chiamarono quelle piagge Bucheria (bellezza). Ed anche ora un sospiro di quei giorni felici, si sente quando risuona nell'acre il nome della città che aveano sopra il fiume (simbolo del passaggio !) Samracanda (il cuore qui gode).

Can[to] XXIV Ser[afina] Top[hia]”.

Quando Virgilio volle che il suo Enea partisse dalla terra, soggiorno del sole, per le grotte degli inferi, lo fece accadere da questo sito ridente, ove forse in mezzo alla più bella calma dei sereni giorni, egli veniva a presentire il destino de' mortali, e si levava così dolce e malinconico che altro poetico cigno non modulò così sublimemente il suo mesto canto. Egli adorò la bella natura, e vago più che altro d'immortalità, veniva ad ispirarsi in questi luoghi come Numa al fonte della Ninfa Egeria; egli sentiva nel suo caldo immaginare responsi della Sibilla che *ab immemorabili* venne solitaria e non veduta nella spelunca di Cuma. Ma donde era venuta questa donna mirabile e sola, a fermarsi appresso questa laguna e in vicinanza del sempre vigile mare, come si esprime Eschilo ? Essa aveva altre sorelle che abitavano com'ella o monti prossimi al cielo, o la sponde dell'Oceano, ed erano le conscie sentinelle di questa terra. Così alla guisa di un piccol seme che caduto in fecondo suolo si alza poi con rami ad adombrare il sole, del pari le verità che seguirono l'uomo fuori dalle mani di Dio spiegarono nel corso del tempo, dalla sua solitaria immaginazione, le forme più cupe, o più pompose. E noi vediamo che i Pelasgi onoravano Zea (il principio), Hera

(l'ora), Dieli (il Sole), Etëna (il verbo, la sapienza), Dëti (il mare), Ura-no (il cielo), Diana (chi guarda a' due lati), e che gli Elleni, ossia la gente fusa co' Camiti idolatri onorava dipoi Zea (Giove), Hera (Giunone), Dieli (Apollo), Atina (Minerva), Dëti (Teti), Urano (il cielo), Diana (Diana o Giano). Vediamo sotto questa brillante scorsa di divinità vivere la speranza di sopravanzare alla morte e goder sempre quarto mondo divinizzato: così Omero che compose le più grandi e belle forme di Dei, porta Ulisse nell'Epiro a fargli conoscere la sede de' trapassati. Ivi è un lago Averno come questo che qui stagna cinto da ameni colli: ivi è un altro Acheronte, le cui acque come quelle che qui pone il Mantovano, fanno cadere gli uccelli che vi passano sopra; là due querce danno immortali responsi, e qui da una grotta vengon essi fuori affigurati in foglie di alberi; ed un medesimo Genio si sente spirare sotto i due cieli, a cui Virgilio auspica eterna pace ed amicizia con versi divini [...]»²⁶⁴⁷.

Ky paragraf i gjatë nxjerr në pah faktin se “divinazioni pelasghe” ishin thjesht vargje që fillimisht duhej të përfshiheshin në poemën *Serafina Thopia*, më saktë, në botimin e dytë që do të dilte në Napoli në vitin 1843²⁶⁴⁸. Nuk e dimë me siguri pse De Rada vendosi t'i fshinte nga vepra këto vargje, por me gjasa kjo do të ketë ndodhur gjatë përpunimeve të ndryshme e të vazhdueshme që autori i bëri poemës me synimin për t'i dhënë asaj koherencë dhe qëndrueshmëri. (Në parim, nuk përjash-tohet që fshirja të ketë ndodhur ndërkohë që vepra ishte në shtyp e njëkohësisht me shumë ndryshime të tjera që pësoi teksti i botuar në vitin 1843²⁶⁴⁹). Kjo jo vetëm që ndihmon në shpjegimin e kuptimit të fjalës “divinazione”, që në italishten e De Radës donte të thoshte “vargëzim” dhe jo “hyjnizim”, por të bën të mendosh se “analizat” gjuhësore të De Radës nuk kishin sjellë “zbulime” të mëdha, a së paku, nuk i shtonin asgjë të re dhe origjinale mitit pellazgjik. Me gjithë dëshirën e mirë për t'i njohur De Radës autorësinë jo vetëm të katër paraetimologjive që shfaqen në fragmentin që për-mend Bidera: (<*Kak-emire*> [kaq e mirë], me gjasa marrë nga spekulimet gjuhësore

²⁶⁴⁷ Giovanni Emmanuele Bidera, *Passeggiata per Napoli e contorni*, all'insegna di Aldo Manuzio, Napoli, 1845, f. 93-101. Vepra pati një botim të dytë: *Passeggiata per Napoli e contorni di Giovanni Emmanuele Bidera*. Per uso di guida a' forestieri, seconda edizione per cura del figlio Pietro Atanasio corretta e riveduta dall'autore, Dalla stamperia e fonderia di Giuseppe Cutaneo, Napoli, 1857.

²⁶⁴⁸ Shih Girolamo De Rada, *Canti di Serafina Thopia principessa di Zadrina nel secolo XV. Poema Albanese volto in Italiano per Girolamo de Rada*, Napoli, Stabilimento Tipografico Domenico Capasso, 1843.

²⁶⁴⁹ Për historinë e tekstit të poemës shih Fiorella De Rosa, *Introduzione* a Girolamo De Rada, *Opera Omnia*, vol. III, *I canti di Serafina Thopia*, edizione critica delle tre edizioni a stampa 1839, 1843, 1898) a cura di Fiorella De Rosa, con edizione ipertestuale su CD-Rom realizzata in collaborazione con Francesco Iusi, Rubbettino editore, soneria Mannelli, 2007. Për variantet e ndryshme në botimin e vitit 1843 shih Elio Miracco, “Varianti nella edizione del 1843 nei *Canti di Serafina Thopia* di Girolamo De Rada”, në *Miscellanea di albanistica*, a cura di Giuseppe Gradilone, Roma, 1997.

të vëllezërve Schlegel; <Bhati>[bgati / bëgat] dhe <Bucheria> [bukëria / bukuria]; <Samracanda> [zamra ka (ë)nda / zëmra ka ënda], por edhe edhe atyre që Bidera i sjell në mënyrë të tillë që dalin sikur të jenë të tijat dhe jo të De Radës, vështirë të mos vihet re se kemi të bëjmë thujasë me të njëjtat interpretime që studiues të tjerë kishin sjellë shumë vite më parë²⁶⁵⁰. Mes këtyre po kufizohemi të përmendim vetëm Conrad Malte-Brun (Thisted, Danimarkë 1775 – Paris 1826), i cili në vëllimin e gjashtë të veprës së tij *Précis de la Géographie Universelle*, jo vetëm që rimori nga studiues të tjerë para tij teorinë e prejardhjes së shqiptarëve nga Pellazgët, por solli argumente të njëjta me ato që shfaqen më pas në paragrafin e cituar nga *Passeggiata*. Siç dihet, vepra e Malte-Brun (emri i të cilit njihej në mjedisin arbëresh sepse kishte botuar përkthimin frëngjisht të një shkrimi të famshëm të Angelo Masci-t²⁶⁵¹) njohu botime dhe përkthime të shumta, një nga të cilat është përkthimi italisht botuar në Milano mes viteve 1815–1830 (vëllimi i gjashtë, kushtuar *Përshkrimit të Europës Lindore* u botua në vitin 1828²⁶⁵²). Është interesante të vihet re se Malte-Brun sjell po ato etimologji emrash të hyjnive klasike²⁶⁵³ që prej gjysmës së dytë të viteve '40 të shek. XIX De Rada dhe Bidera përhapën në mjedisin arbëresh. Madje këta dy intelektualë arbëreshë nuk ishin as të parët që e përdorën veprën e gjeografit të madh danez. Në fakt, para tyre një tjetër studiues i shquar arbëresh kishte cituar botimin italisht të *Gjeografisë Universale*, prej së cilës vërtet kishte marrë disa etimologji, por njëherazi i kishte dhënë teorisë “pellazgjike” një kontribut të rëndësishëm dhe origjinal.

²⁶⁵⁰ Conrad Malte-Brun, *Précis de la Géographie Universelle, ou Description de toute les parties du monde, sur un plan nouveau, d'après les grandes divisions naturelles du globe; précédée de l'Histoire de la Géographie chez les Peuples anciens et modernes, et d'une Théorie générale de la Géographie Mathématique, Physique et Politique*, Tome sixième, imprimerie de Decourchant, 1826.

²⁶⁵¹ Shih Angelo Masci, “Essai sur l'Origine, les Mœurs et l'État actuel de la Nation Albanaise par Ange Masci, traduit de l'italien; communiqué par M. Sonnini” në Conrad Malte Brun, *Annales des Voyages, de la Géographie et de l'Histoire, ou Collection Des Voyages nouveaux les plus estimés, traduits de toutes les Langues Européennes; Des Relations Originales, inédites, communiquées par des Voyageurs Français et Etrangers [...]*, publiées par M. Malte-Brun, Tome troisième comprenant les cahiers VII à IX, chez F. Buisson, Paris, 1808, f. 145-234.

²⁶⁵² Conrad Malte-Brun, *Geografia universale o descrizione di tutte le parti del mondo trattata su d'un nuovo piano e giusta le gran divisioni naturali del globo preceduta dalla storia della geografia presso i popoli antichi e moderni e da una teorica generale della geografia matematica, fisica e politica; fornita di carte, prospetti analitici, sinottici ed elementari, e d'una tavola alfabetica delle denominazioni de' luoghi*, Traduzione dal francese. Tomo sesto, dalla tipografia Sonzogno e compagni, Milano, 1828.

²⁶⁵³ Ja një përmbledhje e ideve të Malte-Brun nxjerrë nga botimi amerikan i veprës *Précis*: «The Pelasgic character has been evinced by a curious and important fact, the names of several Greek divinities, according to Herodotus, are derived from the Pelasgic. Thus in the Albanian language, *deet* signifies the sea, hence probably Tethys the goddess of the ocean; *dee* the earth, hence *Deo* and *Demeter*, surnames of Ceres; *here*, the air, *Heré*, Juno; *dieli* the sun, *Delios*, a surname of Apollo, the god of the sun; *uranic*, a cloud, *uranos*, the heavens»: Conrad Malte-Brun, *Universal Geography or A description of all the parts of the World, on a new plan, according to the great natural divisions of the Globe; accompanied with Analytical, Synoptical, and Elementary Tables. by M. Malte-Brun, improved by the addition of the most recent information, derived from various sources. Volume VI. Containing the description of Europe*, Boston, Wells and Lilly-Court-Street and White, Gallaber And Write, New-York, 1828, f. 193.

2.– Nga Keta te Krispi

2.1.– Në vitin 1831 imzot Zef Krispi (1781-1859), arbëresh nga Palazzo Adriano, botoi studimin e gjerë me titull *Memoria sulla lingua albanese*²⁶⁵⁴, të cilin pesë vjet më vonë e përfshiu të plotë në veprën me titull *Opuscoli di letteratura e di archeologia*²⁶⁵⁵.

Duke lënë mënjane karakterin “parashkencor” që përshkon analizat gjuhësore e prej të cilit rrjedhin gabimet e shumta në shpjegimet etimologjike, kjo vepër përbën për studimet gjuhësore arbëreshe përpjekjen e parë organike për të shqyrtuar gjuhën shqipe në marrëdhënie me gjuhët e tjera të lashta të Ballkanit.

I nxitur nga prirja romantike për të dëshmuar natyrën primordiale dhe lashtësinë e shqiptarëve, Krispi nuk ngurroi të pohonte se shqipja ishte një gjuhë aq e moçme sa të mund të ballafaqohej me “hebraishten” (që asokohe mbahej si gjuha më e lashtë) e të “dëshmonte” se ajo rridhte drejtpërdrejt nga gjuha më e vjetër e tashmë e vdekur e “pellazgëve hyjnorë”. Madje, duke shkuar tej kësaj hamendjeje parimore, studiuesi arbëresh jo vetëm që u rrek të vërtetonte, bashkë me pararendësin Malte-Brun, lidhjen e ngushtë farefisnore mes shqipes dhe «gjuhës më të lashtë, më të papërpunuar, e më njërrrokëshe të pellazgëve», por edhe të pohonte se pikërisht në sajë të kësaj farefisnie gjuhësore, «prejardhja e gjuhës greke [...] do kërkuar më së shumti te shqipja» a, siç thotë qysh në titullin e veprës *Memoria*, se shqipja përvijohej «më së shumti si nëna e greqishtes».

Për të përligjur këtë lloj “revolucioni kopernikan”, që synonte të hidhte poshtë mendimin më të përhapur në studimet gjuhësore të kohës, Krispi solli në të mirë të tezave të tij një listë të gjatë etimologjish, që sot natyrisht dalin të gabuara e të papranueshme, shumë prej të cilave, siç pohon vetë, i kishte marrë nga veprat e pabotuara të mësuesit dhe pararendësit të tij në vendin e rektorit të Seminarit arbëresh të Palermos, Nikollë Ketës.

Me fjalë të tjera, spekulimet gjuhësore që gjatë dhjetëvjeçarëve të parë të shek. XIX zunë të dilyn nga dorëshkrimet e pabotuara që ruheshin në atë Seminar, nuk ishin gjë tjetër veçse rezultatet e kërkimeve albanologjike që kishte nisur në Sicili at Gjergj Guxeta, vijuar pas tij nga Paolo Maria Parrino e përsosur nga Nikollë Keta, që mbetet pa dyshim studiuesi arbëresh më gjenial i shek. XVIII. Parë në këtë këndvështrim, vepra *Memoria* e Krispit jo vetëm që njoftoi publikun e gjerë për punimet gjuhësore, leksikografike e historiko-kulturore të Nikollë Ketës e të pararendësve të tij të shquar, por nxori në pah synimin e vërtetë të autorit: të shpjegonte fizionominë “kombëtare” të shqiptarëve përmes rindërtimit të prejardhjes historike të atij elementi që më mirë se

²⁶⁵⁴ Shih Giuseppe Crispi, *Memoria sulla lingua albanese di cui se ne dimostra l'indole primordiale e se ne rintraccia la rimota antichità sino ai Pelasgi, ai Frigi, ai Macedoni e agli Eoli primitivi, che la costituisce in gran parte madre della lingua greca*, Palermo, presso Lorenzo Dato, 1831.

²⁶⁵⁵ Shih Giuseppe Crispi, *Opuscoli di letteratura e di archeologia*, Palermo, presso Lorenzo Dato, 1836.

çdo element tjetër dëshmon e ruan identitetin kulturor të një populli: pra të gjuhës. Jo më kot synimi i vërtetë i Krispit ishte të vinte në qendër të vëmendjes ruajtjen e gjuhës shqipe në përputhje me parimin romantik sipas të cilit «është gjuha e një kombi ajo që ruan zakonet e doket; nuk ka dyshim se Kombet jetojnë ose vdesin në atë masë që jeton ose vdes gjuha»²⁶⁵⁶.

2.2.– Vepra e Krispit pati një meritë të dyfishtë: nga njëra anë, duke ndjekur gjurmët e pararendësve të tij e duke përqafuar prirjet që sundonin në kulturën europiane të kohës²⁶⁵⁷, pra ato që qysh nga gjysma e parë e shek. XVIII kishin mbivlerësuar tej mase rolin e “Pellazgëve” në procesin e formimit të identiteteve kombëtare, u ofronte intelektualëve arbëreshë bashkëkohës një mjet për fuqizimin e Rilindjes; nga ana tjetër, duke shpluhurosuar studimet e kryera në Sicili, na jep sot në dorë kyçin për të kuptuar zhvillimet e historisë kulturore arbëreshe.

Idetë e Krispit qëlluan fatlume, qoftë kur aty nga gjysma e dytë e shek. XIX u rimorën në mënyrë kritike nga Dhimitër Kamarda, qoftë kur nga fillimi i atij shekulli u rihodhën në qarkullim të paprekura nga studiues të tjerë më pak të njohur. Mes këtyre të fundit vlen të përmendet arbëreshi nga Sicilia Gjon Skiro, që bëri të tijat idetë e Krispit në shkrimin me titull *Rapporti tra l'Epiro e il regno delle Due Sicilie* që u botua në Palermo në vitin 1834²⁶⁵⁸. Mund të themi me siguri se idenë e mitit pellazgjik dhe ideologjisë

²⁶⁵⁶ Giuseppe Crispi, *Memoria sulla origine e fondazione di Palazzo Adriano colonia greco-albanese in Sicilia delle chiese ivi edificate, e dei litigj, che vi nacquero tra i due cleri da che vi s'introdusse parrocchia latina scritta dall'Ab. Giuseppe Crispi*, in Palermo, presso Lorenzo Dato, 1827, f. 31.

²⁶⁵⁷ Nuk është vendi këtu të rendisim titujt e librave të shumtë, që, nga gjysma e dytë e shek. XVIII deri në shekullin e shkuar, merren me pellazgët dhe mitet e krijuara për të dëshmuar prejardhjen e popujve europianë nga këta banorë të moçëm të Ballkanit. Në lëmin e kërkimeve gjuhësore të zhvilluara në kapërcyell të shek. XVIII-XIX «gjermanisti suedez Johan Ihre» në veprën e tij *Glossarium [Suiogothicum]*, 1769) bën disa krahasime mes suedishtes, latinishtes dhe greqishtes mbi bazën e bashkëpërkimeve fonetike duke përfaqësuar kështu një pikënisje metodologjike dhe dokumentare për studiuesin Rask, një nga themeluesit e gjuhësisë indoevropiane. Ihre shtie në punë metodën e rindërtimit të afrive gjuhësore bazuar në përdorimin e fjalëpërfjalshëm të të dhënave etnogeografike të autorëve klasikë, dhe në veçanti hedh hipotezën se qoftë popullsitë gjermanike, qoftë ato prej të cilave rrodhën grekët dhe latinët i përkasin grupit të përbashkët të Skitëve. Sipas kësaj hipoteze pellazgët përkohë me popullsitë skite që paraprinë Greqinë historike». Me vonë «Adelung në veprën *Mithridates* klasifikon greqishten dhe latinishten si gjuhë që i përkasin së njëjtës familje trako-pellazge»: Leonardo M. Savoia, “Aspetti della linguistica di De Rada nel quadro delle ricerche linguistiche arbëreshe del ‘700 e dell’800” introduzione a Girolamo De Rada, *Opera Omnia*, vol. X *Opere grammaticali*, Rubbettino editore, Soveria Mannelli, 2007, f. 14. Jo më pak ndikues qe miti pellazgjik në kërkimet arkeologjike që u zhvilluan në Itali gjatë po asaj periudhe, veçanërisht në zonën e Toskanës, si edhe në kërkimet arkeologjike gjermane, çka u shpreh mbi të gjitha me zëvendësimin e ligjit “vitruvian” me atë “pellazgjik”: shih Michele Cometa, “Il canone pelasgico. Teoria dell’architettura e storia delle culture nell’età di Goethe” në Michele Cometa e Luca Crescenzi (a cura di), *Cultura e rappresentazione nell’età di Goethe*, Carocci, Roma, 2003, f. 275-302. Nuk mbetën prapa kolegëve europianë edhe studiuesit italianë, sidomos historianë e arkeologë, të cilët në gjysmën e parë të shek. XIX u përpoqën të dëshmonin kalimin nëpër Itali, sidomos në trevat etruske, të pellazgëve që kishin marrë arratinë nga Greqia.

²⁶⁵⁸ Giovanni Schirò, *Rapporti tra l'Epiro e il regno delle Due Sicilie. Memorie*, Dalla Tipografia del Giornale Letterario, Palermo, 1834. Ky libërth, i hartuar nga disa pjesë të quajtura “memorie”, në pjesën e parë me titullin domethënës “De’ Pelasgi”, bënte një përshkrim të dokeve, zakoneve, besimeve e sidomos të gjuhës bazuar mbi rezultatet e kërkimeve të arkeologëve italianë e të huaj, mbi të dhënat e burimeve antike e, për sa i përket gjuhës, mbi diskutimet

identitare që lidhet me të, De Rada nuk e mori në mënyrë të drejtpërdrejtë nga veprat e Krispit e të Skiroit, vepra që ndoshta as që i njihje, por nga bisedat e gjata që pati me Emanuele Biderën në kohën kur ishte në Napoli.

3.– Kush ishte Bidera ?

3.1.– Giovanni Emanuele Bidera lindi në Palazzo Adriano më 4 tetor 1784²⁶⁵⁹ nga dr. Pietro Atanasio dhe nga Anna Maria Dara, që rridhte nga ajo familje që qysh nga gjysma e dytë e shek. XVIII sundoi panoramën kulturore dhe letrare të qytezës arbëreshe të Sicilisë. I edukuar nga prindërit në ritin bizantin, i riu Bidera filloi studimet në vitin 1799 në Seminarin arbëresh ku, sipas Zef Skiroit, «dha prova talenti të jashtëzakonshëm»²⁶⁶⁰. Nga ato vite që kaloi në Seminar nuk kemi shumë të dhëna. Dimë me siguri se qëndroi në Seminar derisa mbushi tetëmbëdhjetë vjeç, kur pas grindjeve të shpeshta me të atin, – «aristokrat, autoritar dhe shumë krenar për prejardhjen e tij të fisme»²⁶⁶¹ –, Emanuele, që ishte «shpirt rebel dhe i prirur kah ndjenjave liberale»²⁶⁶², mori vendimin të braktiste Palermon dhe për një kohë të gjatë u end «lart e poshtë, duke e nxjerrë bukën e gojës me djersën e ballit»²⁶⁶³.

3.2.– Pas largimit nga Palermo Bidera i dha fund endjeve të deriatëhershme duke u vendosur përkohësisht në Napoli ku u regjistrua në Fakultetin e Drejtësisë²⁶⁶⁴. Në fakt, nuk jemi të sigurt nëse i ka ndjekur realisht studimet në atë fakultet, madje, po të mbajmë parasysh se ai tërhiqej kryesisht nga poezia dhe letërsia, ka gjasa që ndjekja e studimeve për drejtësi të ketë pasur si synim vetëm marrjen e një diplome dhe se interesi i vetëm në atë kurs studimesh të kenë qenë lëndët e që merreshin me artin e gojëtarisë dhe të deklamimit.

Në këtë periudhë të parë të qëndrimit në Napoli Bidera plotësoi formimin e tij kulturor, jo vetëm duke konsoliduar e zgjeruar atë që mori në Seminarin e Palermos,

etimologjike të Zef Krispit. Kështu Skiro shkruante: «Le considerazioni del chiarissimo ab. Crispi intorno alle strette relazioni che la presente lingua nostra albanese (la quale nella massima parte è ancora l'antica Pelasga) ...»: *po aty*, f. 13.

²⁶⁵⁹ Sipas Zef Skiroit data e saktë do të ishte 4 dhjetori 1784: shih Giuseppe Schirò, *Canti tradizionali ed altri saggi delle colonie albanesi di Sicilia*, Stab. Tip. Luigi Pierro & Figlio, Napoli, 1923 (r.a. Piana degli Albanesi-Palermo, 1986), f. XLII.

²⁶⁶⁰ *Po aty*.

²⁶⁶¹ *Po aty*.

²⁶⁶² *Po aty*.

²⁶⁶³ *Po aty*.

²⁶⁶⁴ Shih S. Sallusti, «Giovanni Emanuele Bideri (Bidera)» në *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, Roma, f. 361.

por duke e pasuruar më tej me njohjen e letërsisë italiane dhe europiane, të veprave të iluministëve më të mëdhenj të kohës, si edhe të veprave që gjatë dhjetëvjeçarëve të parë të shek. XIX promovuan në Itali prirjen e re romantike që Bidera do ta përqafojë pa rezerva. Ndryshe nga natyra e ndrojtur dhe e mbyllur e të riut De Rada, Bidera ishte tipi i intelektualit të angazhuar në kërkim të përhershëm, i ndjeshëm ndaj ideve të reja, i prirur të ndërronte mendje në emër të progresit kulturor. Bidera e la Napolin pas një periudhe vështirësish të mëdha ekonomike: «i kredhur në borxhe, u kthye në Sicili ku ia hyri punës së aktorit, duke dhënë prova edhe si skenograf. Atyre viteve zuri fill veprimtaria e tij si autor dramaturg»²⁶⁶⁵.

Nuk dimë nëse Bidera ka botuar ndonjë vepër në Palermo. Ajo çka mund të themi me njëfarë sigurie është se teatri për të nuk ishte vetëm zbulimi i një interesi kulturor që përputhej me temperamentin dhe talentin e tij, por edhe një pasion i vërtetë që shpërtheu sidomos kur iu kushtua plotësisht veprimtarisë së libretistit, veprimtari që, me t'u rikthyer në Napoli ku do të martohet, do t'i hapte një herë e mirë dyert e famës dhe të suksesit.

3.3.– Qysh nga vitet '20 të shek. XIX Bidera shkroi dhe botoi shumë vepra, të gjitha të shtypura në Napoli. Disa prej këtyre veprave janë ngushtësisht teatrale, ndërsa të tjerat trajtojnë çështje nga më të ndryshmet. Ndër të parat, për të përmendur vetëm ato që u botuan gjatë periudhës me të cilën po merremi, kujtojmë ato që citon dhe komenton Sallusti:

«il dramma *La divisione de' beni*, in 5 atti, d'ambiente borghese; le commedie *I dilettanti comici de' piccoli paesi*, in 5 atti, dove è messa a frutto la sua esperienza personale, *Il castello del principe*, in 4 atti, *La tragicomania*, in 4 atti, edita a Napoli nel 1827; le tragedie *Alessandro re de' Molossi a Pandosia*, in 5 atti in versi, *I sibariti*, pure in 5 atti in versi, seguita da *Pochi pensieri sulla tragedia «I sibariti»*; il dramma *Corinna al Campidoglio*, in 5 atti, edito a Napoli nel 1827, che lo stesso Bidera dichiara rappresentato da C. Tessari, con esito felice, al Teatro dei Fiorentini di Napoli, e derivato da *Corinne ou l'Italie* di Madame de Staël. Nel 1828-29 uscì a Napoli in due volumi la prima opera importante di Bidera, *L'arte di declamare ridotta a principii per uso del foro, del pergamo, e del teatro*, che precedette di quattro anni le *Lezioni di declamazione ed arte teatrale* di A. Morrocchesi; come queste, essa risulta improntata ad un freddo decoro neoclassico: V. Monti, e soprattutto V. Alfieri, vi sono considerati modelli di stile, e una interessante esemplificazione è profusa nell'ultima parte del secondo volume. A Napoli

²⁶⁶⁵ Po aty.

Bidera aveva di nuovo trovato un ambiente congeniale; dai suoi incontri con i soci del circolo musicale dei Trascendentali e dal consiglio di F. Romani fu invogliato alla poesia melodrammatica: a Gaetano Donizetti fornì due libretti, *Gemma di Vergy*, in 2 atti, ricavato dalla tragedia in versi *Charles VII chez ses grands vassaux* di Alexandre Dumas padre, messo in scena al Teatro alla Scala di Milano il 26 dicembre 1834, e *Marino Faliero*, in 3 atti, ricavato dal dramma omonimo di George Gordon Byron, rappresentato al Théâtre Italien di Parigi il 12 marzo 1835 (la Miragoli afferma che questa è opera priva di originalità, ma dalla poesia corretta e decorosa). Divenuto librettista del Teatro San Carlo, Bidera collaborò, tra gli altri, con C. Coccia, G. Lillo e G. Balducci, per i quali scrisse rispettivamente *Marfa* (1835), *Odda di Bernaver* (1837) e *Bianca Turenga* (1838). Altri due libretti fornì ad E. Petrella, *I pirati spagnuoli*, e *Le miniere di Freinbergh* (rappresentati al Teatro Nuovo di Napoli il 13 maggio 1838 e il 16 febbraio 1839)... Oltre alle opere citate si ricordano: *Le due epoche ossia l'astuccio d'oro*, melodramma semiserio in 2 atti, Napoli 1839; *Ricciarda*, tragedia lirica, Napoli 1839; *Elena Castriota*, tragedia lirica in 3 atti, per la musica di A. Butera, Milano s.d.; *Le nozze di Messina*, tragedia lirica in 4 atti, per la musica di F. Chiaromonte, Milano s. d.; *I pirati*, dramma eroicomico in 2 atti, per la musica di O. Aspri Cenci Bolognetti, Roma 1843; *La saracena*, tragedia lirica in 3 atti, per la musica di A. Butera, Milano 1854; *Teatro edito ed inedito*, Napoli 1854 (contiene, oltre ai lavori già citati, le tragedie *Il giorno di Pesto*, in 5 atti in versi, e *Alarico primo re de' Visigoti*, pure in 5 atti in versi, e la commedia *I trovatori fanatici*, in 4 atti)»²⁶⁶⁶.

Veprimtaria që Bidera zhvilloi në Napoli mes viteve '20 e '30 të shek. XIX ishte vërtet e dendur dhe suksesi që pati i dha famë si libretist, shkrimtar dhe poet. Nuk është vendi këtu të merremi me shqyrtimin e hollësishëm të veprave të tij, që gjithsesi meritojnë të studiohen më tej. Mjafton të themi se vepra i siguroi një sukses dhe famë të madhe, sidomos në Napoli, ku, siç kujtonte De Rada, u bë “shumë i njohur”.

Kjo famë u shtua sidomos edhe nga shkolla e recitimit që themeloi në Napoli aty nga fundi i viteve '20. Kjo shkollë, përveç se ishte një nga më të frekuentuarat nga të rinjtë e atij qyteti, u bë edhe një qendër e rëndësishme debatesh kulturore dhe ballafaqimi politik, ku takoheshin shpesh talente të reja që më pas do të korrnin sukses në fushat përkatëse. Ishte pra një qendër që ushqente shpresat e të rinjve më premtues, që i nxiste në kërkimin e përmasave dhe aftësive artistike individuale, që i shtynte të mate-

²⁶⁶⁶ Po aty.

shin me publikun dhe ndonjëherë, si në rastin e De Radës, i ndihmonte të krijonin bin-dje politiko-kulturore të pavaruara, e madje të kapërcenin edhe vështirësi e probleme të brendshme e intime. Këto cilësi u vunë në dukje thujas me të njëjtat fjalë të De Radës edhe nga Francesco De Sanctis, që në të njëjtën kohë kur De Rada i ri ndiqte atë shkollë, pati rast të merrte «mësime recitimi nga zoti Emanuele Bidera, që kishte botuar edhe një libër mbi artin e recitimit plot veçanti dhe hollësi»²⁶⁶⁷.

Doemos që metoda e Biderës nuk ishte pa të meta e nuk ishte i tillë as edhe konceptimi i tij vetjak mbi artin e recitimit, konceptim që vetë De Sanctis nuk mënoi ta kritikojë²⁶⁶⁸, me gjithë entuziazmin fillestar dhe suksesin që pati falë mësimeve që mori prej asaj shkolle. Gjithsesi s'ka dyshim se Bidera ishte jo vetëm një nga personazhet kryesore të kulturës napolitane dhe italiane, por edhe një pikë referimi për studentët e rinj arbëreshë. I tillë ishte edhe për De Radën, të cilin e bindi dhe e ndihmoi të boto-nte *Milosaon* dhe ndoshta i shtiu ndër mend atë që sot quajmë “mit pellazgjik”, por që asokohe konsiderohej një temë me vlerë të madhe shkencore. Në fakt, ishte pikërisht Bidera ai që në çerekun e dytë të shek. XIX rimori “mitin pellazgjik” dhe e zhvendosi nga Palermo në Napoli selinë e përpunimit të ideologjisë së re. Kjo dëshmohet nga ky paragraf i nxjerrë nga vëllimi i parë i veprës *Passeggiata*:

«I Deucalioni, cioè quelli che *il mare avea lasciati* (chè così si traducono le parole albanesi *Deiti-i-ca-glioni*, cioè: *Deiti*, il mare; *i ca*, gli ha; *glioni*, lasciati), è tradizione de' greci scrittori che dopo il diluvio d'Ogige, posteriore a quello di Noè, discendessero dai monti Caucasei ove si erano salvati, fermando nella Macedonia il carro di Latona (*Jat-jona*, cioè *il carro de' padri nostri*), simbolo di loro civiltà. Ivi i Pelei fabbricarono Pella, o Pelia (che dir vuole in quel linguaggio *cavalla*), da cui uscirono poi quei famosi Pelasgi,

²⁶⁶⁷ Ja se ç'kujton De Sanctis: «Trovai in Napoli il colera un po' rimesso. Gli studenti tornavano, le scuole si riaprivano; la novità era l'edizione fatta di fresco delle poesie di Giacomo Leopardi. Io ne andavo pazzo, sempre con quel libro in mano. Conoscevo già la canzone sull'Italia. Allora tutto il mio entusiasmo era per *Consalvo* e per *Aspasia*. Avevo preso lezione di declamazione dal signor Emanuele Bidera, che aveva stampato sopra la sua arte un volume, zeppo di particolarità e minuterie. Io era tra' suoi scolari più diligenti, e quando c'era visita di personaggi, il primo chiamato ero io. "Fatevi avanti, signor De Sanctis, declamatemi l'*Ugolino*". Quello lì era il mio Achille. E io, teso e fiero, trinciando l'aria con la mano diritta, cominciavo: "La testa sollevò...". Non mancavano i battimani; ma un uomo di spirito mi disse: "Piangete troppo". Ricordo il motto, non ricordo la persona. Ed era un motto vero. Io peccavo per eccesso, volendo accentuare tutto e imitare tutto, suoni, immagini, idee. Consalvo mi fece dimenticare Ugolino. Lo andavo declamando anche per via, e parevo fin ebbro, come Colombo per le vie di Madrid, quando pensava al nuovo mondo. Lo declamavo in tutte le occasioni, e mi c'intenerivo. Sovente lo declamai in casa Fernandez, e mi ricordo che, per un delicato riguardo alle signorine, dove il poeta diceva "bacio", io mettevo "guardo": Francesco De Sanctis, *La giovinezza. Memorie postume seguite da testimonianze biografiche di amici e discepoli*, a cura di Gennaro Savarese, Giulio Einaudi, Torino 1961, f. 85.

²⁶⁶⁸ De Sanctis shkruante: «D'altra parte avevo fatto molto progresso nell'arte del leggere, e ne avevo qualche obbligo a un tal Camilli, che teneva scuola di declamazione, dove, imparando a recitare con verità e naturalezza, avevo corretto quel po' di enfasi stridente e piagnucolosa, che m'aveva appiccicato il Bidera»: Francesco De Sanctis, *La giovinezza*, cit., f. 183.

o cittadini di Pelia, che recarono la civiltà greca in questi luoghi, e furono i fondatori di *Phalero* o *Paler*, che Palerpoli e poi Pale-poli fu detta, cioè città di Palero»²⁶⁶⁹.

Etimologjia e fjalës “Deucalione” është po ajo që propozon për herë të parë Nikollë Keta. Megjithëse ka shumë të ngjarë që Bidera ta ketë marrë nga veprat e botuara të Krispit e të Skiroit, nuk përjashtohet ta ketë dëgjuar drejtpërdrejt në Seminarin arbëresh të Palermos nga goja e mësuesit të tij, «rektorit të urtë Keta», për të cilin edhe 40 vjet pas vdekjes ruante kujtime të mira²⁶⁷⁰. Sidoqoftë një gjë mund ta themi me siguri: Bidera ishte hallka lidhëse dhe ndërmjetësi intelektual mes studimeve albanologjike që u zhvilluan gjatë shek. XVIII në Sicili dhe atyre që do të zhvilloheshin gjatë shek. XIX me nismën e De Radës në Itali, Europë e Ballkan. Napoli ishte qyteti ku takimet e rastësishme mes arbëreshëve që vinin nga krahina kulturalisht më të gjalla, u shndërruan në momente kyçe të zhvillimeve të ardhme të historisë kulturore arbëreshe.

4.– Bidera dhe De Rada në Napoli

4.1.– Faza e parë e marrëdhënieve mes Biderës dhe De Radës u ndërpre papritur për shkak të epidemisë së kolerës që pllakosi Napolin në gusht të vitit 1836. Kjo katastrofë jo vetëm që bëri kërdrinë në popullsinë e Napolit dhe të Italisë së Jugut, por shkaktoi edhe kryengritje popullore sidomos në Sicili dhe Kalabri.

Bidera vendosi të qëndronte në Napoli ku vëzhgoi me vëmendje zhvillimet dhe në vitin 1837 botoi dy broshura dokumentare, përkatësisht të titulluara *I 120 giorni del 1837 ossia il riprodotto colera in Napoli*²⁶⁷¹ dhe *Gli ultimi novanta giorni del colera in Napoli*²⁶⁷², në të cilat me një mjeshtëri të rrallë rrëfimi përshkruan historinë e epidemisë «jo me synimin për të trembur, por për të ngjallur shpirtërat, i shtyrë nga dëshira për të mos lënë në heshtje disa tipare të filantropisë dhe të kurajos së një populli të tërë bujar në fatkeqësinë e tij»²⁶⁷³.

Nga ana e tij De Rada, duke iu ruajtur infektimit, në tetor vendosi të kthehej në fshatin e lindjes, ku do të qëndronte gjatë gjithë vitit 1837. Poeti i ri që kishte marrë me

²⁶⁶⁹ Giovanni Emmanuele Bidera, *Passeggiata per Napoli e contorni*, all'insegna di Aldo Manuzio, Napoli, 1844, f. 234-236.

²⁶⁷⁰ Giovanni Emmanuele Bidera, *Passeggiata*, 1845, cit., f. 70. Është rasti të kujtojmë se dy vëllimet e Biderës përmbajnë edhe të tjera etimologji “pellazgo-shqipe”.

²⁶⁷¹ Shih Giovanni Emanuele Bidera, *I centoventi giorni del riprodotto colera in Napoli: nuovi racconti*, Tipografia di Federico Ferretti, Napoli 1837.

²⁶⁷² Shih Giovanni Emanuele Bidera, *Gli ultimi novanta giorni del 1836 ossia Il colera in Napoli: racconti*, A spese di Raffaele De Stefano, Napoli, 1837.

²⁶⁷³ *Po aty*, f. 7.

vete kopjet e poemës *Këngët e Milosaos*, e cila ishte «grykuar shumë mirë»²⁶⁷⁴, ia hyri krijimtarisë letrare, duke u rrekur të «ngrinte gjuhën tonë në nivelin e përfaqësimit të një jete të lartë në krijime mundësisht të vërteta dhe me pasione fisnike». Gjatë kësaj kohe pati rastin të takonte mikun Domenico Mauro, me të cilin zhvilloi biseda të gjata letrare, që arritën kulmin me shkrimin e poemës *Errico*²⁶⁷⁵. Kjo periudhë paqeje pati jetë të shkurtër, sepse De Rada gati pa e kuptuar u përfshi në një përbetim të dështuar që u organizua nga karbonarët kalabrezë, të cilët, ndoshta të magjepsur nga fama e poetit të ri, e vunë të komandonte një skuadër kryengritësish.

Kjo ngjarje e zhgënjeu rëndë poetin e ri, duke i ngjallur gjykime negative jo vetëm mbi veprimtarinë e të përbetuarve kalabrezë, por përgjithësisht mbi idetë politike radikale, sidomos kundër ideve revolucionare të Mazzini-t. Këto gjykime ia shprehu edhe mësuesit të tij të vjetër pasi u kthye në Napoli në nëntor të vitit 1838:

«Conobbi presto l'ambizione cadaverica e l'imbecillità di Mazzini e dei militi suoi. Intanto io era affascinato dal miraggio della libertà greca e romana per non parermi arbitraria ed oppressiva ogni monarchia assoluta. E la mia anima era sì conversa al Costituzionalismo che una mattina d'aprile di quello anno Emmanuele Bidera – che voltemi sempre bene – ebbe a riprendermene seriamente nella Carteria di Fabris: “Ma tu De Rada (mi si volse) che avesti un Dio che ti parla nel seno, ti accomuni a famelici che non han di che vivere e cospirano ad impadronirsi della cosa che dicono pubblica”»²⁶⁷⁶.

Bashkëpunimi mes dy intelektualëve arbëreshë rifilloi tashmë në rrafshin e ideve politike të përbashkëta, që, të nxitura nga kritikët ndaj kryengritjeve me frymëzim laik dhe nga qëndrimi që kishte mbajtur De Rada gjatë dyvjeçarit të qëndrimit të parë në Napoli, do të përqafonin në mënyrë të natyrshme vizionin neoguelfian që qysh prej vitit 1843 mbështetej fuqimisht nga Vincenzo Gioberti. De Rada do ta kujtojë këtë kthesë politike vendimtare, që ndodhi disa vjet pas botimit të veprës *Primato*, më saktë në prag të kryengritjes siciliane të vitit 1848, e cila e turbulloi aq shumë, duke iu referuar në mënyrë implicite idesë xhobertiane të federalizmit dhe duke përmendur hapur miratimin e mësuesit të tij vjetër:

«Mentre poco dopo i successi soprannarrati, si fece chiara l'aspirazione della Sicilia alla propria Autonomia amministrativa. Essa divenne all'impreveduta l'incubo del vecchio mio Mentore Emmanuele Bidera, nativo esso pure

²⁶⁷⁴ Girolamo De Rada, *Autobiologia. Primo Periodo*, cit., f. 21.

²⁶⁷⁵ Girolamo De Rada, *Autobiologia. Secondo Periodo*, cit., f. 22.

²⁶⁷⁶ *Po aty*, f. 4.

di Palazzo Adriano. E pure a me sembrava giusta. Per reminiscenza della vita ellenica di cui mi avevano imbevuto i classici, io in cuore era Federalista»²⁶⁷⁷.

Kjo dëshmi që na ka lënë De Rada në *Autobiologjinë* e tij është e fundit që njohim dhe që na lejon të përcaktojmë kufirin kohor të marrëdhënieve mes dy arbëreshëve. Poeti i Maqit, edhe pse e përmendi në veprat e tij sa herë e deshi nevoja, nuk pati më marrëdhënie me mësuesin e vjetër, sikundër konfirmohet nga letërkëmbimi i tij i pasur ku pas asaj periudhe nuk ka më gjurmë të këtyre marrëdhënieve. Nga ana e tij Bidera pas vitit 1848 u tërhoq në Palermo, ku themeloi një shkollë recitimi dhe iu kushtua kërkimeve filozofike e gjuhësore dhe ku vdiq pas dhjetë vjetësh, më 8 prill 1858.

4.2.– Kontributi që i solli Bidera përhapjes së “mitit pellazgjik” në Itali përqendrohet në veprën e tij më të madhe. Kjo vepër, që u paralajmërua në shtojcën e veprës *Passeggiata* e u paraqit si një roman fantastik me titullin *Storia ideale di Quaranta Secoli del Pelasgo Matn-eer*²⁶⁷⁸, tërhoqi vëmendjen e mjedisit kulturor arbëresh. Vepra *Quaranta Secoli* paraqet disa aspekte që përligjin këtë sukses të jashtëzakonshëm. Një rol të madh pati, fjala vjen, figura magjepsëse intelektuale e personazhit fantastik *Mant-eer*, me anë të të cilit delli romantik i Biderës u rrek «të hulumtonte shpirtin e kombeve»²⁶⁷⁹. Jo më pak i rëndësishëm është fakti se ajo vepër përmbante «disa vargje shqipe» që autori do t'i ketë marrë me gjasa nga dorëshkrime të arbëreshëve të Sicilisë. Por mbi të gjitha mbetet fakti se “romani fantastik” i Biderës, duke përruruar një sistem shkrimi nga i cili do të ndikohej i riu De Rada²⁶⁸⁰, për sasinë e madhe të etimologjive “pellazge” që trajtoi bëri që Dorsa të vinte në pah këmbënguljen me të cilën «E. Bidera u mor vetëm me ata popuj që kishin marrëdhënie me pellazgët e lashtë»²⁶⁸¹.

Pas veprës *Quaranta Secoli* Bidera botoi një shkrim të shkurtër, ku jo vetëm rimerrte analizën historiko-gjuhësore, por i shtriu hulumtimet “kulturologjike” edhe në botën e besimeve të lashta, përfshi atë hebraik, me qëllim që të zbulonte rrënjët e përbashkëta me politeizmin pellazg. Bidera synonte kështu të zbulonte përmes etimologjish pellazge atë «Prote fantastik» që në vizionin e tij romantik ishte “shpirti i përjetshëm” që sho-

²⁶⁷⁷ Girolamo De Rada, *Un periodo della Autobiologia*, cit. f. 15.

²⁶⁷⁸ Giovanni Emmanuele Bidera, *Quaranta Secoli. Racconti su le Due Sicilie del Pelasgo Matn-eer pubblicati da Emmanuele Bidera italo-greco*, all'insegna di Aldo Manuzio Napoli, 1846-1850 (vepra përbëhet nga katër vëllime të botuara në vite të ndryshme: I: 1846; II: 1847; III: 1849; IV: 1850).

²⁶⁷⁹ Te figura e Matn-eer, për shembull, u mbështet Zef Skiroi për të hartuar poemën *Të mishëruarit të sprasëm të Mantnërit*, që na ka mbërritur e paplotë: shih Giuseppe Schirò, *Opere*, a cura di Matteo Mandalà, vol. V: *Këthimi, Mino, Opere teatrali, Mantnër*, Rubbettino Editore, Soveria Mannelli, 1998.

²⁶⁸⁰ Është rasti të themi se De Rada e mori grafemën <ë> nga vepra e Biderës, i cili nga ana e tij e kishte marrë nga veprat e Krispit që e kishte trashëguar nga veprat e arbëreshëve sicilianë të shek. XVIII (nga veprat e Guxetës që e krijoi, të autorëve Brancato, Filja, Parrino, e, së fundi, Keta dhe nxënësve të tij, mes të cilëve ishte edhe Krispi).

²⁶⁸¹ Vincenzo Dorsa, *Sugli Albanesi. Ricerche e pensieri*, dalla Tipografia Trani, Napoli, 1847, f. 8, n. 1.

qëroi njeriun përgjatë historisë. Ky shkrim, me titull *Monumento biblico della storia critica dei Pelasgi dichiarato per mezzo della lingua schipta*²⁶⁸², që më pas u përpunua e u përfshi në veprën *Triade* (ribotuar pas vdekjes së autorit në vitin 1877 në Napoli nga i nipi Ferdinando, që ishte një nga botuesit më të shquar napolitanë të kohës), përmbante përsiatjet e Biderës mbi filozofinë e Pitagorës, që më vonë plotësohen në disa vepra të tjera si p.sh. *Rapporti intorno alla Triade pitagorica e alla Trimurti indiana*, si dhe *Timeo di Locri*, e cila përmbante edhe një shënim mbi shqipen, që Bidera e shpallte si gjuhën e nënës. Me interpretimin e ri dhe origjinal që Bidera i bëri mitit pellazgjik, gjuha shqipe shndërrohej nga objekt në mjet analize që shërbente jo vetëm për të rindërtuar identitetin shqiptar, por edhe për të hedhur dritë mbi periudhat më të errëta të historisë njerëzore, duke nisur nga interpretimi i miteve të besimeve antike.

4.3.– Bazuar mbi çka u tha më lart, nuk ka dyshim se përsiatjet që zhvilloi De Rada në shkrimet e periudhës së pjekurisë ndjekin hullinë e ndikimit që ushtroi mbi të mësuesi i tij Bidera²⁶⁸³ qysh prej takimit të parë në Napoli në vitin 1836, po atë vit kur poeti i ri, i nxitur nga profesori i recitimit, vendosi të botonte kryeveprën e tij letrare²⁶⁸⁴.

Sikurse pohojnë vetë në veprat e tyre, këta dy arbëreshë i lidhte një miqësi e fortë dhe e sinqertë. Për De Radën profesori i recitimit përbënte një lloj mbështetjeje për formimin e tij ende të brishtë, që zuri të ngjizej pikërisht në Napoli pasi kishte kaluar një krizë të thellë shpirtërore. Mbështetja dhe përkrahja e Biderës ishte po aq vendimtare sa edhe kredhja në atë mishmash kaotik plot jetë e gjallëri siç ishte qyteti i Napolit. Napoli asokohe kishte fituar një rol qendror për kërkimet albanologjike dhe për fazat e mëvonshme të zhvillimit të historisë kulturore arbëreshe duke u bërë kështu, selia natyrore

²⁶⁸² Shih Giovanni Emmanuele Bidera, "Monumento biblico della storia critica dei Pelasgi dichiarato per mezzo della lingua schipta" në *Il Poligrafo. Rivista scientifica, letteraria ed artistica per la Sicilia*, anno I, vol. I, Stabilimento tipografico dell'Armonia, Palermo, 1856, f. 17-28.

²⁶⁸³ «Mentre poco dopo i successi soprannarrati, si fece chiara l'aspirazione della Sicilia alla propria Autonomia amministrativa. Essa divenne all'imprevista l'incubo del vecchio mio Mentore Emmanuele Bidera, nativo esso pure di Palazzo Adriano. E pure a me sembrava giusta. Per reminiscenza della vita ellenica di cui mi avevano imbevuto i classici, io in cuore era Federalista»: Girolamo De Rada, *Un periodo della Autobiologia*, cit., f. 15.

²⁶⁸⁴ «Or avvenne che compagni mi traessero alla scuola di declamazione di Emmanuele Bidera, albanese di Sicilia, conoscitissimo a Napoli, e librettista della *Gemma di Virgy*. Ma ivi per due mesi, impedendomi vergogna, invece di declamarlo recitava con fiacchezza monotona il sonetto di Petrarca: Levommi il mio pensiero in parte ov'era quella *chi'io cerco etc.* Tanto che il Professore tratto di parte il mio compagno e congiunto Demetrio Strigari, suo discepolo egregio, ed oggi distinto avvocato di Napoli, gli significò il dispiacere della mia invalidità. Ma il difetto, com'oggi m'è avviso, era in parte nel sonetto medesimo, scipito ed impotente ad accendere che fuochi fatui nelle menti de' Retori. Nella seguente Domenica alzatomi alla mia volta leggeva invece e con l'amore onde l'avea creato, un brano della rifrazione in versi sciolti dell'*Odisse*. Il Professore fattosi presso al condiscipolo Luigi Terzi da Paternò, lo richiese se quelli eran versi di Lord Byron. "No, rispose il mio amico, sono suoi". Il vecchio rispettabile allora mi si piantò davanti e consideratomi, com'ebbe poi sciolta la scuola a sé mi rattenne; e uscimmo insieme. E come gli dissi de' miei esercizi in nostra lingua ed udi qualche ode del *Milosao*, non lasciò ragionamento che non usasse per indurmi a metterle in luce. E mi trovò ei stesso il tipografo, intanto ch'io facevamo venir da casa i denari per la stampa. Si pubblicò nell'agosto del 1836 quella cantica dedicata al Maresciallo di campo de Re, Demetrio Lecca, albanese esso pure»: Girolamo De Rada, *Autobiologia. Primo Periodo*, Cosenza, Tipografia municipale di F. Principe, 1898, f. 20.

për takimet, shpesh të rastësishme e të shkurtra, mes intelektualëve arbëreshë që vinin nga treva të ndryshme shqipfolëse të Italisë së Jugut. Po në Napoli, atyre viteve, veç të rinjve arbëreshë që ishin mbledhur rreth Biderës²⁶⁸⁵, De Rada do të takonte Dhimitër Kamardën, i mërguar aty për shkak të ideve të shpallura kundër regjimit të Burbonëve. Pikërisht në këtë mjedis kulturor që gëlonte nga personalitete me përvojë dhe formim kulturor të larmishëm, De Rada poqi idenë për veprën “divinazioni pelasghe” dhe nëse ia doli mbanë, një meritë për këtë e pati sigurisht Bidera.

Bibliografia

1. Altimari Francesco, “Il ruolo degli intellettuali arbëreshë nella *rilindja* albanese e nella storia culturale del Mezzogiorno” në *Riflessioni sul mezzogiorno. Comunità arbëreshe e risorgimento italiano*, a cura di Mario Brunetti, Collana dell’Istituto Mezzogiorno-Mediterraneo, 3, Rubbettino editore, Soveria Mannelli, 2004.
2. Bidera Giovanni Emanuele, *Gli ultimi novanta giorni del 1836 ossia Il colera in Napoli: racconti*, A spese di Raffaele De Stefano, Napoli, 1837.
3. Bidera Giovanni Emanuele, “Monumento biblico della storia critica dei Pelasgi dichiarato per mezzo della lingua schipta” në *Il Poligrafo. Rivista scientifica, letteraria ed artistica per la Sicilia*, anno I, vol. I, Stabilimento tipografico dell’Armonia, Palermo, 1856.
4. Bidera Giovanni Emanuele, *I centoventi giorni del riprodotto colera in Napoli: nuovi racconti*, Tipografia di Federico Ferretti, Napoli 1837.
5. Bidera Giovanni Emanuele, *Passeggiata per Napoli e contorni di Giovanni Emanuele Bidera*. Per uso di guida a’ forestieri, seconda edizione per cura del figlio Pietro Atanasio corretta e riveduta dall’autore, Dalla stamperia e fonderia di Giuseppe Cutaneo, Napoli, 1857.
6. Bidera Giovanni Emanuele, *Passeggiata per Napoli e contorni*, all’insegna di Aldo Manuzio, Napoli, 1845.
7. Bidera Giovanni Emanuele, *Passeggiata per Napoli e contorni*, all’insegna di Aldo Manuzio, Napoli, 1844.
8. Bidera Giovanni Emanuele, *Quaranta Secoli. Racconti su le Due Sicilie del Pelasgo Matn-eer pubblicati da Emanuele Bidera italo-greco*, all’insegna di Aldo Manuzio Napoli, 1846-1850 (vepra përbëhet nga katër vëllime të botuara në vite të ndryshme: I: 1846; II: 1847; III: 1849; IV: 1850).
9. Cometa Michele e Crescenzi Luca (a cura di), *Cultura e rappresentazione nell’età di Gæthe*, Carocci, Roma, 2003.

²⁶⁸⁵ Te *Matn-eer* Bidera, për shembull, përmend Domenico Mauro-n (I, f. 332 shën. 1) dhe Tommaso Pace-n (I: f. 333-334 shën. 1), që asokohe banonin në Napoli.

10. Crispi Giuseppe, *Memoria sulla lingua albanese di cui se ne dimostra l'indole primordiale e se ne rintraccia la rimota antichità sino ai Pelasgi, ai Frigi, ai Macedoni e agli Eoli primitivi, che la costituisce in gran parte madre della lingua greca*, Palermo, presso Lorenzo Dato, 1831.
11. Crispi Giuseppe, *Memoria sulla origine e fondazione di Palazzo Adriano colonia greco-albanese in Sicilia delle chiese ivi edificate, e dei litigi, che vi nacquero tra i due cleri da che vi s'introdusse parrocchia latina scritta dall'Ab. Giuseppe Crispi*, in Palermo, presso Lorenzo Dato, 1827, f. 31.
12. Crispi Giuseppe, *Opuscoli di letteratura e di archeologia*, Palermo, presso Lorenzo Dato, 1836.
13. De Rada Girolamo, "Pelasgi ed Elleni" në *Fiamuri Arbërit*, anno II, 20 settembre 1885, n. 5, Cosenza, 1885
14. De Rada Girolamo, *Antichità della Nazione Albanese e sue affinità con gli Elleni e i Latini*, Napoli, Stamperia dell'Industria, 1864.
15. De Rada Girolamo, *Autobiologia. Primo Periodo*, Cosenza, Tipografia municipale di F. Principe, 1898.
16. De Rada Girolamo, *Autobiologia. Secondo Periodo*, Napoli, 1899.
17. De Rada Girolamo, *Canti di Serafina Thopia principessa di Zadrina nel secolo XV. Poema Albanese volto in Italiano per Girolamo de Rada*, Napoli, Stabilimento Tipografico Domenico Capasso, 1843.
18. De Rada Girolamo, *Conferenze su l'antichità della lingua albanese e grammatica della medesima*, Tipografia di Francesco Mormile, Napoli, 1893.
19. De Rada Girolamo, *Opera Omnia*, vol. X *Opere filosofiche e politiche*, introduzione di Anton Nikë Berisha, Rubbettino editore, Soveria Mannelli, 2007.
20. De Rada Girolamo, *Principi di estetica*, Stabilimento Tipografico de' Fratelli De Angelis, Napoli, 1862.
21. De Rada Girolamo, *Un periodo della Autobiologia*, s.l. (Cosenza ?), s.d. (pas 1898 ?).
22. De Rosa Fiorella, *Introduzione a Girolamo De Rada, Opera Omnia*, vol. III, *I canti di Serafina Thopia*, edizione critica delle tre edizioni a stampa 1839, 1843, 1898) a cura di Fiorella De Rosa, con edizione ipertestuale su CD-Rom realizzata in collaborazione con Francesco Iusi, Rubbettino editore, soneria Mannelli, 2007.
23. De Sanctis Francesco, *La giovinezza. Memorie postume seguite da testimonianze biografiche di amici e discepoli*, a cura di Gennaro Savarese, Giulio Einaudi, Torino 1961.
24. Dorsa Vincenzo, *Sugli Albanesi. Ricerche e pensieri*, dalla Tipografia Trani, Napoli, 1847.
25. Gioberti Vincenzo, *Del primato morale e civile degli italiani*. Tomo I. Dalle stampe di Meline, Cans e compagnia, Brusselle, 1843.
26. Gioberti Vincenzo, *Del primato morale e civile degli italiani*. Tomo primo. Prima edizione napoletana fatta sulla seconda belgia. A spese di Saverio Matarazzo editore, Napoli, 1848.

27. Gioberti Vincenzo, *Il gesuita moderno*, Tomo primo, Dalla stamperia del Vaglio, in Napoli, 1848.
28. Hahn von Johann Georg, *Albanesische Studien*, F. Mauke, Jena, 1854.
29. Malte-Brun Conrad, *Geografia universale o descrizione di tutte le parti del mondo trattata su d'un nuovo piano e giusta le gran divisioni naturali del globo preceduta dalla storia della geografia presso i popoli antichi e moderni e da una teorica generale della geografia matematica, fisica e politica; fornita di carte, prospetti analitici, sinottici ed elementari, e d'una tavola alfabetica delle denominazioni de' luoghi*, Traduzione dal francese. Tomo sesto, dalla tipografia Sonzogno e compagni, Milano, 1828.
30. Malte-Brun Conrad, *Précis de la Géographie Universelle, ou Description de toute les parties du monde, sur un plan nouveau, d'après les grandes divisions naturelles du globe; précédée de l'Histoire de la Géographie chez les Peuples anciens et modernes, et d'une Théorie générale de la Géographie Mathématique, Physique et Politique*, Tome sixième, imprimerie de Decourchant, 1826.
31. Malte-Brun Conrad, *Universal Geography or A description of all the parts of the World, on a new plan, according to the great natural divisions of the Globe; accompanied with Analytical, Synoptical, and Elementary Tables. by M. Malte-Brun, improved by the addition of the most recent information, derived from various sources. Volume VI. Containing the description of Europe*, Boston, Wells and Lilly-Court-Street and White, Gallaber And Write, New-York, 1828.
32. Masci Angelo, "Essai sur l'Origine, les Mœurs et l'État actuel de la Nation Albanaise par Ange Masci, traduit de l'italien; communiqué par M. Sonnini" në Conrad Malte Brun, *Annales des Voyages, de la Géographie et de l'Histoire, ou Collection Des Voyages nouveaux les plus estimés, traduits de toutes les Langues Européennes; Des Relations Originales, inédites, communiquées par des Voyageurs Français et Etrangers [...], publiées par M. Malte-Brun*, Tome troisième comprenant les cahiers VII à IX, chez F. Buisson, Paris, 1808, f. 145-234.
33. Miracco Elio, "Varianti nella edizione del 1843 nei *Canti di Serafina Thopia* di Girolamo De Rada", në *Miscellanea di albanistica*, a cura di Giuseppe Gradilone, Roma, 1997.
34. Mitko Thimi, "Vestigia delle antiche nostre sedi che durano ancora" në *Fiamuri Arbërit*, anno III, 20 aprile 1886, n. 12, Cosenza, 1886, f. VIII; n. 5, 15 maggio 1886, f. I-IV; n. 7, 15 novembre 1887, f. V-VII.
35. Rocco Emmanuele, "Recensione a *Passeggiata per Napoli e contorni* di Emmanuele Bidera, Napoli, 1844" në *Il Lucifero. Giornale scientifico, letterario, artistico, industriale*, anno VII, n. 28, mercoledì 1844, Stabilimento poligrafico S. Fergola e F. Cirelli Napoli, 1844.
36. Sallusti S., "Giovanni Emanuele Bideri (Bidera)" në *Dizionario biografico degli italiani*, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, Roma.

37. Savoia M. Leonardo, "Aspetti della linguistica di De Rada nel quadro delle ricerche linguistiche arbëreshe del '700 e dell'800" introduzione a Girolamo De Rada, *Opera Omnia*, vol. X *Opere grammaticali*, Rubbettino editore, Soveria Mannelli, 2007
38. Schirò Giovanni, *Rapporti tra l'Epiro e il regno delle Due Sicilie. Memorie*, Dalla Tipografia del Giornale Letterario, Palermo, 1834.
39. Schirò Giuseppe, *Canti tradizionali ed altri saggi delle colonie albanesi di Sicilia*, Stab. Tip. Luigi Pierro & Figlio, Napoli, 1923 (r.a. Piana degli Albanesi-Palermo, 1986).
40. Schirò Giuseppe, *Opere*, a cura di Matteo Mandalà, vol. V: *Këthimi, Mino, Opere teatrali, Mantnër*, Rubbettino Editore, Soveria Mannelli, 1998.
41. Shuteriqi S. Dhimitër, "Një rilindës e botues i parë i folklorit arbëresh në shek. XIX, Thoma Paçe" në *Marin Beçikemi dhe shkrime të tjera*, shtëpia botuese "Naim Frashëri", 1987.

Italo Costante FORTINO, Roma

Letërsia e pabotuar arbëreshe: romani “Sofia e Kominjatëve” i F. A. Santorit

1. *Letërsia e pabotuar*

Një histori e plotë e letërsisë shqiptare nuk mund të hartohet ende për arsyen e thjeshtë që akoma veprat e autorëve të së kaluarës nuk janë të gjitha të botuara, dmth. ka vepra që ngelin akoma dorëshkrim në fonde arkivore ose ne fonde të bibliotekave të ndryshme.

Universiteti i Napolit L’Orientale, ne kuadrin e Marrëveshjes së Bashkëpunimit me Institutin e Gjuhësisë dhe Letërsisë së Qendrës Ndëruniversitare të Studimeve Albanologjike, ka në plan të studiojë dhe të botojë me kritere shkencore këto vepra të mbetura dorëshkrim si dhe veprat e ralla të letërsisë shqiptare, e cila përfshin jo vetëm autorë nga Shqipëria dhe tropjet e tjera shqipfolëse të Ballkanit, por edhe nga diaspora arbëreshe e Italisë.

Është një program ambicioz, por i nevojshëm nëse me të vërtetë dëshirojmë të njohim dhe të shijojmë thesarin e plotë të veprave që përbëjnë shtëpinë e artit letrar shqiptar.

Janë të njohura kërkimet e zhvilluara nga A. Dhrimo dhe E. Lafe në Danimarkë pranë Bibliotekës Mbretërore dhe pranë Institute të Universitetit të Kopenhagës, rezultatet e të cilave janë botuar edhe në revistën “Studime Filologjike” (1974, n. 4, ff. 189-193).

Është një pasuri e jashtëzakonshme që jep një përshtypje të fortë dhe tingëllon si vërejtje e rëndë për studiuesit shqiptarë që kanë lejuar deri më sot që vepra të rëndësishme për gjuhën dhe letërsinë shqiptare të mbeten ende dorëshkrim duke ua hequr lexuesve shqiptarë dhe të huaj të drejtën për ta njohur plotësisht thesarin e albanistikës.

Fondi i Kopenhagës përbëhet nga veprat që gjuhëtari danez Holger Pedersen dhe nxënësi i tij Louis Hjelmslev, si Drejtor i Institutit të Gjuhësisë të Universitetit të Kopenhagës, nëpërmjet bibliotekarit arbëresh Giuseppe Gangale, kishte mbledhur në vende të ndryshme, por sidomos nëpër biblioteka private dhe familje të botës arbëreshe dhe shqiptare në përgjithësi.

Prandaj, fondi në fjalë përmban dorëshkrimet e Pedersenit dhe dorëshkrimet e autorëve dhe studiuesve të ndryshëm arbëreshë. Mjafton të citojmë vetëm disa autorë për

të pasur idenë e cilësisë dhe të vlerës së fondit: ruhen në këtë fond vepra të J. Varibobës, të N. Ketës, A. Darës, G. Darës, J. De Radës, Z. Serembes, A. F. Santorit, V. Dorsës, Dh. Kamardës, A. Skurës, B. Bilotës, Z. Kamardës, J. De Radës, P. Kamodekës, P. Skiroit, F. Krispi Glavianit.

Nga fondi i dorëshkrimeve të Pedersenit mjafton të citojmë vetëm dorëshkrimin e fjalorit shqip të nxjerrë nga tekste që kishte mbledhur vetë autori; rëndësi të veçantë kanë edhe përrallat dhe këngët që Pedersenit mbledhi në Korfuz dhe në Shqipëri, bashkë me gjëgjëza, fjalë të urta, bestytini, lojëra fëmijësh, si edhe shënime gramatikore; dhe përveç kësaj edhe letërkëmbimi midis Pedersenit dhe G. Meyerit, V. Thomsenit, Möllerit dhe Vernerit.

Qëllimi, pastaj, i Prof. Hjelmselevit të krijonte një Institut Albanologjik, i sugjeroi projektin të organizonte një bibliotekë me vepra shqipe dhe arbëreshe. Fondi i veprave arbëreshe është shumë i pasur. Shenoj sa shkruajnë Dhrimo dhe Lafe:

Sa për t'i dhënë një ide të përgjithshme lexuesit po shënojmë këtu se në fond gjenden 14 dorëshkrime nga J. De ada, 33 nga Nikollë Keta, 13 nga Andrea Dara, 14 nga Dhimitër Kamarda, 8 nga Zef Kamarda, 6 nga Pal Skiroi, 5 nga Gavril Dara i Riu, 4 nga Anton Santori, 4 nga Jul Variboba, 3 nga Thimi Mitkoja, 2 nga Dora D'Istria, 2 nga Binard Bilota, 2 nga Zef Serembja, 3 nga Pjetër Kamodeka, 2 nga Alfons Skura, 5 nga Alfons Kinigoi, 4 nga Françesk Krispi, 1 nga Viçenc Dorsa" (f. 191).

Shumë rëndësi kanë dorëshkrimet që i përkasin veprës së "Kënkët e Milosao-s" të De Radës, pse na japin mundësinë të ndjekim evoluimin e veprës deri në formimin e tekstit përfundimtar²⁶⁸⁶, siç edhe disa pjesë të veprës tjetër të De Radës "Serafina Thopia", e cila edhe sot pret të studiohet në thellësi nga pikëpamja e strukturës, përmbajtjes dhe stilit, sidomos pas botimit të tre varianteve të saj²⁶⁸⁷. Dorëshkrime të tjera i përkasin veprës së skrimtarit të shekullit XVIII Nikollë Keta, një autor me rëndësi qoftë nga pikëpamja letrare qoftë edhe nga ajo leksikografike. Keta është një studiues i gjuhës i cili përpiquej ta pasuronte thesarin leksikografik arbëresh me fjalë të kompozuar nga ai vetë, si dhe me fjalë të marra nga shqipja e bregut tjetër të Adriatikut. Në rini ai kishte pasur dëshirën të kthehej në Shqipëri, si misionar në Himarë, ku disa priftërinj arbëreshë punonin për të mbrojtur fenë e krishterë, kundër islamizimit të Shqipërisë nga ana e

²⁶⁸⁶ Shih: Girolamo De Rada, *I Canti Premilosaici*, Edizione critica e traduzione italiana a cura di Francesco Altimari, Rubbettino Editore, 1998

²⁶⁸⁷ Girolamo De Rada, *I Canti di Serafina Thopia*, Edizione critica delle tre version dell'opera (1839, 1843, 1898) a cura di Fiorella De Rosa, Luigi Pellegrini Editore, Cosenza 2003

Perandorisë osmane²⁶⁸⁸. Në fazën e përgatitjes për udhëtimin në Shqipëri, Keta hartoi një fjalor italisht-shqip, ku futi fjalë arbëreshe dhe fjalë të marrë nga shqipja, përmes një studenti nga Shqipëria që studionte në Itali dhe që ai përdori si informator. Rëndësi të veçantë kanë edhe fjalët që ai formonte duke u bazuar në rrënjë arbëreshë. Dorëshkrimi i këtij fjalori rreth 10.000 fjalësh gjendet në Kopenhagë. Nga botimi i të gjitha veprave të tij, Keta del personalitet i angazhuar në punën kishtare, si rektor i Seminarit të Palermos për Arbëreshët e Sicilisë, dhe në punën letraro-shkencore, ku dha një kontribut të veçantë në studimet leksikografike, si edhe historiko-antropologjike²⁶⁸⁹. Keta synonte të formonte një gjuhë letrare të pasur, të pastruar nga elemente leksikore të huazuara nga italishtja. Dhe fjalori i tij meriton të studiohet pikërisht me parametrat e kompozicionit të fjalëve dhe të prejardhjes së fjalëve.

Një autor që meriton vëmendje meqë edhe sot ka vepra që mbeten të pabotuara është Bernard Bilota, arbëresh nga katundi Frasnitë. Duke shfletuar letrat e dorëshkrimeve të ndryshme të ruajtura në arkivin e Kopenhagës bie në dorë poema në vargje me titull *Mino*, që autori ua kushton bashkëfshatarëve të tij për të vënë në pah veset dhe të metat e tyre. Këto shënime mjaftojnë për të nënvizuar në mënyrë sintetike përmasën e pasurisë së dorëshkrimeve që gjenden në arkivin e Kopenhagës.

Ky referim veprës së Bernard Bilotës, na shtyn të konsiderojme edhe që vepra të pabotuara gjenden edhe në arkive të familjeve private. Disa familje, qoftë sepse ishin farefisë me autorë arbëreshë, qoftë sepse dashamirë të kulturës amtare dhe të letërsisë përkatëse, kanë ruajtur materiale dorëshkrimore dhe i kanë konsideruar si kujtime familiare dhe si simbole kulture, nganjëhere edhe pa e pasur një ide të saktë për vlerën e veprave. Citoj për të gjithë rastin e veprave të autorit arbëresh të shekullit XIX nga Spixana Arbëreshe (Spezzano Albanese) në Kalabri, Xhuzepe Anxhelo Noçiti (Giuseppe Angelo Nociti), i cili deri më 1991 njihej pak ose aspak²⁶⁹⁰ dhe vetëm më 1992 është botuar vepra e tij poetike arbëreshe²⁶⁹¹. Deri në këtë datë ky autor ishte i panjohur dhe prandaj nuk kishte asnjë vend në historinë e letërsisë shqiptare. Duhet të shtohet edhe që Noçiti është jo vetëm autor letërsie, por edhe studiues dhe në veçanti leksikograf: ai na ka lënë në fakt dorëshkrim një fjalor me 10.000 fjalë, që na paraqitet me kriteret moderne në përpilimin e tij sidomos nëse mbajmë parasysh që çdo zë përfshin citime fjalish

²⁶⁸⁸ Nilo Borgia, *I monaci basiliani d'Italia in Albania. Apopunti di storia missionaria. Secoli XVI-XVIII*, Istituto per l'Europa Orientale, Roma 1935; Idem, *Periodo secondo*, Reale Accademia d'Italia, Roma 1942

²⁶⁸⁹ Shumë rëndësi ka edhe vepra e botuar për herë të parë më 2002: Nicolò Chetta, *Tesoro di Notizie su de' Macedoni*, Introduzione di Matteo Mandalà – Trascrizione di Giuseppe Fucarino, Helix Media Editore, Contessa Entellina 2002, dorëshkrimi i së cilës ruhet në Bibliotekën Krahinore të Palermos (Biblioteca Regionale di Palermo).

²⁶⁹⁰ Giovanni Laviola, *Il dramma di una vita. Giuseppe Angelo Nociti. L'uomo e lo scrittore*, Edizioni Trimograf, Spezzano Albanese (CS) 1991

²⁶⁹¹ Giuseppe Angelo Nociti, *Rëmenxa t'arbresha – Rime albanesi*, Studio introduttivo, trascrizione, note e glossario di Italo Costante Fortino, Edizioni Brenner, Cosenza 1992

nga autorë të ndryshëm arbëreshë dhe shqiptarë²⁶⁹² për të nënvizuar jo vetëm përhapjen e fjalës por edhe vlerat semantike dhe sinonimike të saj. Ky fjalor po studiohet dhe përgatitet për botim kritik nga i nënshkruari dhe do të dalë sa më parë nga shtypi. Botimi i tij do të jetë një kontribut me vlerë për t'i dhënë këtij autori vendin që meriton në historinë e letrarisë si edhe në historinë e studimeve shqiptare.

Mjafton ky shembull për të pasur idenë e sasisë dhe rëndësisë të dorëshkrimeve që gjenden në biblioteka ose arkive private, ndaj të cilave studiuesit duhet t'u drejtojnë vëmendjen dhe kërkimet e tyre për të zbuluar thesaret e fshehura të letërsisë dhe të studimeve shqiptare.

Përveç bibliotekave dhe arkiveve private, në Itali ka biblioteka dhe arkive publike që ruajnë dorëshkrime veprash letrare dhe studimesh gjuhësore.

Në këtë shkrim do ta përqëndrojmë vëmendjen vetëm tek Biblioteka Qytetëse të Kozencës ku ruhen dorëshkrime veprash letrare arbëreshe në fondin e njohur si "Fondo Girolamo De Rada". Ky fond mban emrin e Jeronim De Radës, pse shumica e dorëshkrimeve të ruajtura janë pikërisht të poetit të madh nga Maqi dhe vijnë nga familja e tij. Ai përfshin, megjithatë, edhe dorëshkrime veprash të autorëve të tjerë arbëreshë. Dorëshkrimet ia dhuroi Bibliotekës, në vitin 1956, Ministria Italiane e Arsimit e cila i kishte blerë nga familja e De Radës dhe burime të tjera.

Në këtë fond gjenden edhe shumë vepra të autorit arbëresh Anton Frangjisk Santori (Antonio Francesco Santori 1819-1894) nga Picilia (S. Caterina Albanese, CS).

Duhet vënë re që nuk kemi të bëjmë me një përmbledhje të plotë të veprave të këtyre autorëve, meqë si vepra të De Radës, kështu edhe vepra të Santorit dhe të autorëve të tjerë gjenden edhe në Biblioteka dhe arkive të ndryshme në Itali (Firencë, Napoli, Palermo, Romë) dhe në Europë (Kopenhagë, Tiranë, Vienë).

2. Romani i Santorit "Sofia e Kominjatëve"

Prej disa vitesh, Universiteti i Napolit L'Orientale në kuadrin e marrëveshjes me Institutin e Gjuhësisë dhe Letërsisë së Qendrës Ndëruniversitare të Studimeve Albanologjike të Tiranës po realizon një plan për botimin e veprave të letrarisë shqiptare të pabotuara ose të ralla. Në këtë kuadër kanë dalë nga shtypi vëllimi i përmendur i poezive të Xhuzepe Anxhelo Noçitit²⁶⁹³ dhe *Le Kalimere di Francesco Antonio Santori*²⁶⁹⁴.

²⁶⁹² Italo Kostante Fortino, *Leksiku i K. Kristoforidhit në Fjalorin-dorëshkrim të Xhuzepe Anxhelo Noçitit (1832-1899)*, në *Përmbledhje me studime për Kostandin Kristoforidhin* (Materiale nga Konferenca shkencore ndërkombëtare "Konstandin Kristoforidhi" – Figurë e ndritur e Rilindjes Kombëtare Shqiptare), Universiteti "Aleksandër Xhuvani" Elbasan, Sejko, Elbasan 2002, ff. 62-76

²⁶⁹³ Giuseppe Angelo Nociti, *Rëmenxa t'arbresha – Rime albanesi*, cit.

²⁶⁹⁴ Italo Costante Fortino, *Le Kalimere di Francesco Antonio Santori*, Prolegomeni, trascrizione, apparato critico e con-

Dorëshkrimet e “Kalimereve” gjenden në Bibliotekën Mbretërore të Kopenhagës, gjë që tregon se si veprat e Santorit janë të shpërndara në vende arkivore të ndryshme.

Në të njëjtin kuadër të bashkëpunimit shkencor dhe didaktik ndërmjet Universitetit të Napolit L'Orientale dhe Qendrës Ndëruniversitare të Studimeve Albanologjike përfshihet edhe studimi dhe botimi kritik i romanit po të Santorit *Sofia e Kominjatëve*, një vepër kryesore në fushën e krijimeve më të rëndësishme të letërsisë në variantin gjuhësor arbëresh dhe të historisë së letërsisë shqiptare në përgjithësi. Studiuesit e letërsisë shqiptare ishin në dijeni që ekzistonte kjo vepër e madhe e letërsisë shqiptare, bile disa studiues kanë bërë edhe një përshkrim të hollësishëm të përmbajtjes së veprës, por asnjëri deri tani kishte arritur ta përfundonte studimin e saj dhe ta botonte tekstin me kriteret e rrepta të shkencës filologjike. Meritën e këtij botimi kritik, të sapodalë nga shtypi, e ka studiuesja e Institutit të Gjuhësisë dhe Letërsisë të Tiranës Merita Sauku Bruci, e cila është specializuar në fushën e studimeve filologjike në Universitetin L'Orientale të Napolit, ku ka ndjekur kurse dhe ka marrë një bursë katërvjeçare pikërisht për të thelluar studimet në fushën e veprave të mbetura dorëshkrim. Studiuesja Merita Sauku Bruci, para se të angazhohej me veprën *Sofia e Kominjatëve*, ishte interesuar për letërkëmbimin midis De Radës dhe Elena Gjikes, duke botuar për herën e parë më 2004 një tufë letrash, dorëshkrimet e të cilave ruhen në Bibliotekën Kombëtare të Firencës²⁶⁹⁵.

Me botimin e veprës *Sofia e Kominjatëve*, letërsia shqiptare pasurohet nga pikëpamja e tematikave që janë rrahur deri tani, si edhe nga pikëpamja gjuhësore, për sa i përket veçanërisht variantit gjuhësor arbëresh, për zgjedhjet e veçanta që Santori ka privileguar në këtë vepër.

Botimi i kësaj vepre, të shkruar në vitet '70 të sh. XIX, plotëson kështu një zbrazëti në historinë e prozës dhe të gjithë letërsisë shqipe dhe do të ndikojë për një lexim të ndryshëm të letërsisë shqipe të shek XIX.

Botimi kritik i romanit *Sofia e Kominjatëve* është bërë nga dorëshkrimet e Santorit, që ruhen në Bibliotekën Qytetëse të Kozencës, ndërmjet të cilëve filologia Sauku-Bruci ka gjetur, ndër të tjera, edhe një studim të vetë Santorit mbi alfabetin e romanit. Ky studim, që botohet edhe ai për herë të parë, shërben si orientim i mirë për transkriptimin e saktë të tekstit në fjalë.

Ky vëllim i parë na paraqet tekstin në arbërishte të romanit *Sofia e Kominjatëve*, të transkriptuar në alfabetin e sotëm të shqipes, me të gjitha saktësimet që kërkon respektimi me besnikëri i të gjitha veçantive gjuhësore të Autorit, si i duhet një botimi kritik.

Hartuesja e këtij botimi ka treguar kujdesin më të madh për t'u ofruar lexuesve tekstin e romanit në tërë vërtetësinë e tij, pa e tradhëtuar aspak vullnetin e Autorit. Teksti

cordanza, Edizioni Brenner, Cosenza 2004

²⁶⁹⁵ Merita Sauku – Bruci, *Elena Gjika a Girolamo De Rada. Lettere di una principessa* (Studio introduttivo e trascrizione), Edizioni Bargini, Tirana 2004

është pajisur dhe me aparatën kritik ku janë paraqitur variantet e Autorit dhe ndërhyrjet e hartueses së botimit, me një dokumentim skrupuloz e me zellin për të qenë sa më transparente, duke ofruar kështu të gjithë materialin e nevojshëm për interpretime të tjera alternative.

Zbatohet me përpikëri parimi i filologut klasik Pasquale Baffi nga Shën Sofia (S. Sofia d'Epiro, 1749-1799) mbi “përkohshmërinë e rezultateve të arritura”, një kriter i njohur për shkencën filologjike europiane.

Tekstit të romanit i paraprin një trajtim i zgjeruar i të gjithë problemeve që lidhen me dorëshkrimin dhe kriteret e përdorura gjatë transkriptimit (prolegomenat). Filologjia Sauku-Bruci ka paraqitur historikun e dorëshkrimeve, duke u ndalur gjatë në përshkrimin e hollësishëm të autografeve si në arbërishte ashtu edhe në italishte; ka paraqitur evoluimin e sistemit alfabetik santorian, variantet e alfabeve të përdorura nga Autori në hartimin e veprave të tij, veçanërisht alfabetin e zgjedhur për hartimin e këtij romani; për këtë të fundit Santori ka shkruar edhe një paraqitje të zgjeruar që shërben si çelës leximi me shumë rëndësi.

Hartuesja e botimit kritik i ka kushtuar shumë kujdes paraqitjes së kriterëve të botimit duke argumentuar interpretimet e saj, sidomos në rastet kur ka pasur të bëjë me probleme të vështira për t'u zgjidhur.

Prolegomenat mbyllen me një paraqitje të përmbajtjes së romanit, ku argumentohet zgjedhja e titullit të romanit *Sofia e Kominiatëve*, ashtu siç haset e mund të lexohet edhe në faksimilen e paraqitur në kopertinën e pasme të librit – romani na ka mbërritur pa faqet e para të tij – dhe *Sofia Cominiatë* për tekstin në gjuhën italiane, ashtu siç e ka dashur Autori vetë. Kujtojmë që vëllimi i dytë, që përmban tekstin e romanit në gjuhën italiane dhe konkordancat e leksikut në arbërishte do të dalë së shpejti nga shtypi.

Ngjarjet e romanit zhvillohen kryesisht në Pallatin e Baronit Batixhera, në Rosano të Kalabrisë, ku, pas mbyjtjes së anijes me të cilën lundronte, mbërrin Sofia, një vashë e re shqiptare. Në gjysmën e parë të shek.XIX, vazhdonte të mbijetonte në Itali zakoni që pasanikëve t'u dërgoheshin vajza të reja. Dhe Sofia, e nisur të vej nuse tek princi shqiptar Ajdin, pas fatkeqësisë së mbyjtjes së anijes, do t'u dorëzohet fillimisht cubave e më pas Baronit. Përfundim tragjik: në të njëjtin pallat të Baronit do të mbërrijë edhe i fejuari i saj Ajdini, i plagosur nga piratët dhe gati pa jetë. Aty do të gjejë Sofien që lëngonte e sëmurë. Të dy të pafat do të shuhën në krahët e njeri-tjetrit, zemërthyer e të dëshpëruar. Romani ngel i hapur: së bashku me Sofien ka mbërritur edhe Janji, vëllai i vogël i Sofies, që bëhet dëshmitar i të gjithë vuajtjeve të së motrës e të kunatit. Megjithatë ai mbetet në pallat nën kujdesin e Baronit dhe familjarëve të tij, zemra e tij dylufton ndërmjet dëshirës për të marrë hak dhe gjendjes ku ndodhet.

Mjaft të gjalla janë përshkrimet e ambienteve ku zhvillohen ngjarjet: Pallati luksoz i Rosanos, ballot, shfaqjet teatrore, koncertet, ceremonitë, zakonet, pasuria dhe stolisjet

e shumta. Shumë e pasur edhe galeria e personazheve: nga princat tek cubat, nga kapitenët e policisë të korruptuar tek kontrabandistët, nga artistët tek profesorët e Kolegjit të Shën Adrianit në Shën Mitër Korone.

Autori di të verë në dukje stilet e jetesës, mentalitetin, doket, rolet dhe sjelljet e personazheve të ambientit kalabrez e arbëresh gjatë gjysmës së parë të shek. XIX, me referime interesante ndaj kulturës popullore të arbëreshëve të kohës kur ai shkruan dhe jeton, me traditën e *valleve* e *ruza*lleve, në një kontekst kalabrez më të gjerë që po kërkon të shkëputet nga feudalizmi i së shkuarës.

3. Gjuha e romanit *Sofia e Kominiatëve* dallohet për një larmi frazash të ndërthuruara mirë për të argumentuar më së miri kompleksitetin e rrëfimit; paraqitet edhe me një leksik të pasur, i cili i përket, në masën më të madhe, pasurisë leksikore që ishte ruajtur e gjallë në të folmet e ndryshme të komuniteteve arbëreshe, me gjasë edhe me terma të huazuara nga vepra *Cuneus Prophetarum* e Pjetër Bogdanit; vetë Santori e përmend si burim nga ka marrë shumë terma. Ajo që dallon format fono-morfologjike të romanit është varieteti. Në bazë mbetet e folmja e komunitetit të Autorit, e zgjeruar fillimisht me të folmet fqinje, dhe më pas me ato më të largëta, me fenomene gjithnjë e më të larmishme.

4. Vëllimin e hap një studim i Prof. Italo Costante Fortinos mbi letërsinë arbëreshe të shek. XIX, që synon të evidentojë si vlerat estetike, ashtu edhe ato kulturore e politike të pakicave arbëreshe, që po ndërgjegjësoheshin për rolin që po luanin në gjirin e komunitetit kombëtar italian, por edhe në lidhje me Shqipërinë, e cila gjëndeje nën sundimin osman prej katër shekujsh.

Si përmbledhje vepra e Santorit paraqitet plot risi në gjirin e vetë letërsisë arbëreshe të shek. XIX, me një përjasje realiste kur trajton aspekte të realitetit shoqëror kalabrez e arbëresh si para ashtu edhe pas bashkimit të Italisë.

Dedier Norberto MARQUEGUI, Lujan

Arbëreshët në Argjentinë. Histori pas historisë

Nëse në vitin 1914 emigrimi europian arriti piken më të lartë në historinë e Argjentinës, llogaritet se 1,760.000 persona kanë hyrë brenda kufijve të shtetit në periudhën 1091-1910²⁶⁹⁶, nuk duket e vështirë të pranojmë se shqiptarët pak kanë ndikuar në atë shifër, pasi që ishin në numër më të vogël në mesin e “kombësive të tjera” sipas regjistrimit të tretë kombëtar të atij viti. Italianët, për ndryshim nga fqinjët e tyre më të afërt mesdhetar, vendoseshin në anë të kundërta, që me kalimin e kohës përbënin numrin më të madh të të arriturve në shtet. Që të kemi një ide më të qartë, llogaritet se 4,200.00 emigrant europian kanë hyrë në Argjentinë në mes të viteve 1881 - 1914. Nga ta, rreth 2,000.000 ishin italian, 1,400.000 spanjoll, 170,000 franqez, dhe 160.00 rus²⁶⁹⁷; dhe kjo natyrisht duke mos llogaritur një numër të madh prej tyre që u kthyen në vendlindje. Në një mënyrë ose tjetren numrat pa dyshim janë të diskutueshëm.

Megjithatë, nëse shikohet me kujdes, mund të tregohet një histori tjetër. Për shembull, nuk është krejtë e saktë nëse i referohemi vetëm një gjenerate të “emigracionit italian në Argjentinë”, sepse kur filloi ky procesi, as Italia dhe as Argjentina nuk ekzistonin si shtete; e para e konsoliduar si e tillë në vitin 1870 pas marrjes së Romës, ndërsa e dyta dhjetë vjet më vonë, kur autoritetet kombëtare morën kontrollin e kryeqytetit Buenos Aires. Ndërkaq, njerëzit e zakonshëm që nuk mund të merrnin shtetësinë - komb inekzistentë ose prezent vetëm në mendjet e disa politikanëve dhe intelektualëve iluministë, dhe të cilët identifikoheshin me mënyrën e tyre të jetesës, gjuhën, kulturën, vendlindjen, si dhe rajonet që ndanin me fqinjët, ku dominonin vlerat me të cilat i udhëhiqnin veprimet e tyre përgjatë gjithë jetes. Dhe kështu logjikisht vazhdon formimi i shteteve kombëtare, ku askush nuk ndryshon automatikisht brenda një dite dhe në asnjë çast nuk e harrojnë besimin në të cilin janë formësuar ata dhe gjeneratat para tyre, nga një ndryshim i thjeshtë politik të cilin as nuk e njihnin. Për më tepër, këtë “ndryshim” të identiteteve ata e mendojmë si një proces të pushtimit gradual, avancim i një identiteti të ri por me rrugë të ndryshme, duke qenë edukimi dhe sistemi arsimor njëra ndër

²⁶⁹⁶ Devoto, Fernando J, *Historia de la inmigración en la Argentina*, Bs. As, Sudamericana, 2003, f.162..

²⁶⁹⁷ Devoto, Fernando J, “La inmigración” en *Nueva Historia de la Nación Argentina*, Bs. As, Academia Nacional de la Historia-Ed. Planeta, 2000, T IV, p. 89.

mënyrat e preferuara të këtij konvertimi, por jo edhe e vetmja. Madje, “gjenovezët” që erdhen këtu në mes të viteve 1850 - 1860 por edhe më herët, të cilët nganjëherë njiheshin edhe si “italian”, nuk vendoseshin në tërë Argjentinën, por së pari në Buenos Aires, Uruguaj, Paraguaj, si dhe në krahinat bregdetare të lumenjëve dhe përrorskave të “Río de la Plata”, ku kontrollonin trafikun detar përgjatë viteve. Domethënë, ata nuk shkuan në ndonjë qytet të caktuar, por në një rajon i cili kalonte kufijtë kombëtar, ku zhvillohej një veprimtari të cilën ata përgjatë gjithë traditës së tyre lundruese e ushtruan me levërdi.

Përballemi kështu me një ndryshim të perspektivës. Shpërnguljet mund të studiohen në nivel kombëtar, por gjithashtu më gjerësisht dhe në instensitet më të madh në nivel rajonal dhe lokal, për të ofruar shpjegime më të besueshme dhe të më të përafërta nga pikëpamja e emigrantëve²⁶⁹⁸. Sepse kjo që i'u ndodhi gjenovezëve nuk u nodhi vetëm atyre, mirëpo shembulli i tyre mund të shihet në mijëra herë, sic ndodhi me rastin e baskëve të cilët krijuan identitetin e tyre mbi kufijtë e Spanjës dhe Francës, që kishte pak rëndësi për ta, dhe u angazhuan në vendpunishtet që i pozicionuan ata si tregtarë të mëdhenj, njëjtë sikurse fermerët, pronarët e tokave apo mjeshtërit e thjeshtë. Fakti që baskët dhe gjenovezët në mes tjerëve mund ti gjenim të shpërndarë në të gjithë tregun e punës, ata përqendroheshin në disa profesione shumë të vecanta që flet shumë për ta, dhe është tregues i proceseve tjera për të cilat do të flasim më vonë. Për momentin na mjafton të themi që është e padrejtë t'i referohemi shumë një gjenerate të “emigracionit europian në Argjentinë” sepse emigrantet nuk u shpërndanë përgjatë gjithë vijës bregdetare të shtetit, por mbi të gjitha ata u përqendruan në qytetin dhe krahinat e Buenos Aires, në fushat e pasura të krahinave fqinje si: Santa Fe, Entre Ríos, Córdoba o La Pampa, në tokat e pabanueshme të Patagonias, si dhe në rajonet agro-industriale të sheqerit “Tucumán” dhe verës “Mendoza”. Por shkalla e prezencës së tyre ishte shumë inferiore në krahinat në brendinë e thellë, kështu që nëse në vitin 1914 emigrantët përbënin një të tretën e popullsisë së fshatrave dhe qyteteve të Buenos Aires, pak mbi nivelin kombëtar, dhe ishin gjysma e popullsisë mashkullore të kryeqytetit të Republikës së Argjentinës, megjithatë shumë pak mund të gjinden në rajonet veriore të Catamarca dhe Salta, të prekura nga gjurmët e civilizimeve indigjene/vendase dhe nga pushtimi dhe dominimi i kolonive spanjolle.

Duke marrë parasysh numrin e madh dhe problemet që dalin nga statistikat e hyrje-daljeve të emigrantëve dhe të regjistrimit kombëtar, analiza mikro-hapësinore mund të zhvillonte format e artikulimit shoqëror që e ngarkojnë edhe më shumë peisazhin heterogjen në përgjithësi shumë kulturor të Argjentinës të para Luftës së Parë Botërore. Një shembull që meriton vëmendjen tonë në këtë artikull. Para disa vitesh, ishim duke studiuar përbërjen rajonale të emigracionit italian të drejtuar në Luján, që

²⁶⁹⁸ Dalla Corte, Gabriela y Fernández, Sandra, Lugares para la historia: espacio, historia regional e historia local en los estudios contemporáneos, Rosario, UNR, 2001.

gjindej shtatëdhjetë kilometra në perendim të qytetit dhe portit të Buenos Aires. Shumë shpejtë, informatat e zbërthyera nga librat e gjendjes civile (lindjeve, martesave dhe vdekjeve) të regjistrit civil²⁶⁹⁹, që përmbajn të dhënat jetike të qyteteve dhe fshatrave të origjinës së emigrantëve italianë që jetojnë këtu, filluan të qarkullojnë zërat për fshehjen e shifrave në nivel shtetëror. Për italianët që vinin në Luján nuk mund të thuhej me vendosmëri që vinin nga e gjithë Italia. 15% ishin nga qytetet e vogla si “Piamontesa Mongiardino” në veri të gadishullit, 16%²⁷⁰⁰ nga krahina kalabreze “Cosenza” në jug. Pjesa dërrmuese e emigrantëve vinin nga një numër i vogël fshatrash të afërta me njëra tjetrën, të viseve malore të vendosura në mes të Apenineve dhe Detit Jon. Emrat e tyre: San Demetrio Corone, Santa Sofía d’Epiro, Vaccarizzo Albanese, San Cosmo Albanese, Macchia Albanese, ishin tregues të dickaje që dukej e fshehur, dhe që na tregonte gjurmët e një realiteti shumë më përfshirës që ishte në pritje të zbulohej²⁷⁰¹. Shumë shpejtë gjërat filluan të qartësohen. Në fakt bëhej fjalë për emigrantët që nuk mund të quheshin në të vertetë italian dhe as kalabrez, por që ishin shqiptarë, më saktësisht arbëreshë të lindur në disa pjesë të vogla të Italisë. Pasardhës të drejtpërdrejtë të migrimeve të mëdha që nga shekulli XV ose dhe më herët, që kishin lejuar transferimin e pjesëve të tëra të Shqipërisë nën sundimin turk, edhe pse në parim kjo është një pike që duhet të përquendrohet sidomos në zonen e Kavajes, e në të njëjtën masë edhe në Shkodër e Tropojë, të cilët gjetën strehim aty, dhe që nga atehere banimet e tyre të reja. Disa, emigrantë politik pjesëmarrës të krahut të pavarur të Gjergj Kastriotit – Skënderbeut, më shumë emigrantë socio-ekonomik, të prekur nga pasojat e tmerrshme të luftës²⁷⁰².

Për kuriozitet, deti të cilin duhej ta kalonin për të arritur në vendbanimet e tyre të reja, në vend se ti largonte ata, i afronte edhe më shumë me rrënjët e tyre. Kështu, të përfshira të gjitha fshatrat në një zonë me rreze të gjerë prej dhjetë kilometrash, e cila mund të ecej në këmbë brenda një dite, duke e ndërtuar atë që sociologët dhe antropologët e përshkruajn si zonën e parë të kontaktit ndërpersonal, ku të gjithë anëtarët shoqerohen çdo ditë dhe jetojnë në kontakt të përhershëm, duke u njohur si pjesë e një identiteti të njëjtë, të një zone që italianët e quajne “paese” (vend) me “p” të vogël për dallim nga “P” e madhe të “Paese” të shteteve kombëtare ku dominojnë banorët “paesanos”, e një kulture të përbashkët²⁷⁰³. Një tipar i theksuar në kohën kur komunikimi ishte i vështirë

²⁶⁹⁹ **Registro Civil de las Personas de Luján.** Libros de actas de matrimonios, Libros de nacimientos y. Libros de defunciones (1889-1930). (**Regjistri civil i banoreve të Luján.** Certifikata e martesës, certifikata e lindjes, certifikatat e vdekjes (1889-1930))

²⁷⁰⁰ **Cipolletta, Elisabet, Silvestrín, Ana María y Marquiegui, Dedier Norberto,** “Inmigración italiana a Luján (1880-1914)” en *Cuadernos de Historia Regional*, vol V, n° 14, año 1989, f. 3-23.

²⁷⁰¹ **Ginzburg, Carlo,** “Huellas. Raíces de un paradigma de inferencias indiciiales”, recientemente reeditado en *Tentativas*, Rosario, Prohistoria, 2004.

²⁷⁰² **Rotelli, Claudio (a cura di),** *Gli albanesi in Calabria. Secoli XV-XVIII*, Cosenza, Edizioni Orizzonti Meridionali, 1990.

²⁷⁰³ **Morel, Alain,** «L’espace social d’un village picard» en *Etudes rurales*, 45, n° 73, 1972, f. 62-80.

dhe realizohej në këmbë ose gomar, për shkak të terrenit malor me zonat që i rrethonte fshatrat që shërbenin si vendqëndrim, me tendencë izolimi duke i ndarë nga pjesa e tjetër e Kalabrisë, që në të njëjtën kohë konfirmon mbështetjen e tyre për vlerat dhe kulturën e tyre të Gadishullit Ballkanik. Pra, nuk është e vështirë të nuhasim origjinën e zakonshme sociale të banorëve të fshatit arbëresh të Cosenza, që la një gjurmë të fortë në transferimin e personave dhe në të njëjtën kohë paralelisht transferimin e mënyrës së jetesës, zakoneve dhe gjuhës së tyre. Për këtë arsye, arbëreshët zakonisht nuk flisnin italisht në mes vete por e bënë në një variant të gjuhësh shqipe të njohur si arbëreshe, një emër që u bë i njohur dhe me të cilin u identifikua i gjithë komuniteti arbëresh. Natyrisht, nuk ishte vetëm gjuha elementi i vetëm që dallonte popullin me origjinë nga Shqipëria. Edhe feja luante një rol të rëndësishëm duke konsideruar banorët si pjesë e besimit katolik por me rite greko-bizantine. Duke ruajtur në të njëjtin nivel elementet tipike të veshmbathjes, mënyrën e të ushqyerit si dhe patriotizmin që kanë edhe sot, me figurë qendrore Skënderbeun.

Të themi, jemi dëshmitarë të një konglomerati social, njësia e të cilit nuk i referohet vetëm origjinës, por ajo është krijuar në përditshmëri nga banorët e fshatit edhe më shumë. Aktiviteti kryesor në të cilën mbështeteshin banorët e asaj zone ishte bujqësia, një pjesë e prodhimeve ndonjëherë destinoheshin edhe për treg. Këtu dominonte kultivimi i perimeve dhe bishtajoreve për konsum vetjak, që kombinohej me prodhimin më të specializuar të grurit, dhe frutave si: fiq, dardhë, rrush si dhe ullinj. Paralelisht me mbledhjen e gështenjave dhe kultivimin e dhive, derrave, deleve dhe lopëve, ata mbanin edhe gomar për transport si dhe shpezë për jetesën e tyre. Për kohët e vështira grumbulloheshin rezerva dhe ajo që tepronte shërbente si ushqimin për kafshët. Të gjitha këto aktivitete bëheshin për të plotësuar dhe përmirësuar prodhimin përgjatë gjithë kalendarit bujqësor. Gjithashtu, falë zhvillimit fundamental të sistemit të shkëmbimit dhe ndërveprimit shoqëror që bashkonte të gjitha fshatrat dhe në këtë mënyrë që të bëhej një zonë me ndikim, pothuajse të pavarur. Prandaj në kohën kur fuqia punëtore kërkohej më shumë, të afërmit e një fermeri shkonin për të punuar në tokën e tij, duke llogaritur se do të merrnin të njëjtën ndihmë kur t'iu duhet atyre. Të njëjtat praktika zbatoheshin edhe në punët e tjera sikurse ndërtimi i shtëpive dhe punë tjera. Këto dhënie arrinin kulmin në festat e përbashkëta pas korrijeve, ku edhe më tej forcoheshin marrëdhëniet e tyre shoqërore.

Madje, duke marrë parasysh dobësitë e sistemit, ata bashkëpunuan pikërisht për këtë fund. Sepse, pavarësisht të gjitha përpjekjeve, toka jo-pjellore, ndonjëherë e fituar nga shpyllëzimet, dhe tej-shfrytëzimi i tepërt, përcaktuan nevojën për këmbimin dhe shitjen e mallrave, në kërkim të asaj që nuk kanë mundur apo nuk kanë arritur ta prodhojnë vet. Për këtë shkonin në tregjet e brendshme dhe të jashtme, sikurse rasti i Acri, një fshat kalabrez krejtësisht i dalluar për nga kultura që shtrihej në një distancë të

shkurtër përtej malit, apo të Bisignano, selia e ipeshkvit ku grumbullonte famullitarët e tij. Por më interesante është mënyra se si këto marrëveshje individuale apo të zakonshme realizoheshin në kuadër të panaireve dhe që kontribuonin në rritjen e kontakteve shoqërore. Sepse panairët ishin më tepër se sa një vend për blerjen, shitjen apo këmbimin e produkteve. Ishin pika takimi apo shkëmbim shoqëror ku merrte pjesë e gjithë familja, ku zakonisht qarkullonin informatat, mbaheshin vallet dhe festimet, si dhe forcoheshin zakonet e vjetra ose ndërtoheshin miqësi të reja të cilat në të ardhmen përqendroheshin në fejesa apo martesë. Ishin raste të veçanta, njëjtë sikurse festat fetare, ku çdo fshat në mënyrë të pavarur kishte kishën e vet, shenjtërorin (priftin) e vet që ndërmjetësonte në mes të Zotit dhe besimtarëve kur ishte dita e Shën Dimitrit apo Shën Mitrit (spanj: San Demetrio), Shën Atanasit (spanj: San Atanasio), e Shën Sofisë (spanj: Santa Sofía), Shën Gjergjit (Spanj: San Gorgio) dhe Shën Marisë të Konstgantinopojës (spanj: Santa María de Constantinopla). Familjet e të gjitha fshatrave u mobilizuan në mënyrë masive për të shkuar drejt fshatit nikoqir të festës, e që në përgjithësi shoqërohej me panairë, duke u zgjeruar me ngjarjet familjare si pagëzimet, martesat dhe varrimet, e që shërbente edhe si mundësi e shoqërimit dhe mund të shërbejë për qëllime të ndryshme. Me pak fjalë, nëse i përkasin të njëjtës kulturë dhe shoqëri, lidhjet e ngushta në bashkëjetesën e përditshme, në punë, në panairë dhe festimet e ndryshme, ndër të tjera definuan një univers të përkatësisë kulturore, dhe bënë thirrje për ndikim në aspektet e ndryshme të jetës së anëtarëve dhe familjeve, duke ofruar zgjidhje për problemet që në njëfarë mënyre duken vështirë të zgjidhen apo vështirë të trajtohen individualisht. A ishin instrumente këto që bënë të mundur emigrimin në Argjentinë? Kjo është pyetja që do të mundohemi ti përgjigjemi më vonë.

Tani për tani, na mjaftojnë provat e para që kemi rreth pranisë së emigrantëve arbëreshë në Luján që nga 1869, kur u arrit pajtimi se pjesa më e madhe e migrimeve ishte nga “*Mezzogiorno*” apo jugu i Italisë, janë shprehjet e përmendura pas krizës ekonomike të 1890, duke qenë se arbëreshët në përgjithësi as nuk mohohen dhe as nuk përjashtohen nga ky rregull. Por nuk mund ta mohojmë se të dhënat janë të pranishme në formularët e regjistrimit tek regjistrimi i parë kombëtar i realizuar atë vit²⁷⁰⁴, dhe nuk ishte asgjë tjetër përveç se një që duhej plotësuar me dorë nga regjistruesit shtëpi për shtëpi. Në të vërtetë, edhe pse identifikoheshin si italian, mbiemrat e tyre tregonin prejardhjen arbëreshe, e të cilët punonin tokat bujqësore në qarkun e Pestës, pjesë e cila më pas do të përbënte zonën më të madhe të banuar nga ta. Një predispozitë fillestare e cila u bë shumë më e dukshme në formularët e vitit 1895²⁷⁰⁵ kur u zhvillua regjistri-

²⁷⁰⁴ AGN (Archivo General de la Nación), Censo Nacional de 1869, Población, *Cédulas Censales*, tomo 130/131. (Arkivi i Përgjithshëm Kombëtar), regjistri civil i vitit 1869, Popullata, fletëregjistrimet, 130/131)

²⁷⁰⁵ AGN, Censo Nacional de 1895. Personas. *Cédulas Censales*. Tomos 766/767. (Regjistri Civil i viti 1895. Popullata, fletëregjistrimet. Tomos 766/767).

mi i dyte kombëtar i popullsisë, në të cilin është rritur numri i arbëreshëve në qarkun numër 5 - bartës të mbiemrave siç janë: Miracco, Frontera, Luzzi, Cadícamo, Bellusci o Baffa - edhe pa qenë akoma një numër i madh, atyre iu takonte ti përmbushin proceset në atë pjesë të privilegjuar në të cilën e shihnin si mishërimin lokal të vendlindjes dhe që do mbeten përgjithmonë të bashkuar në emër të tyre dhe të historisë: nuk po i referohemi lagjës Santa Elena²⁷⁰⁶. Megjithatë na konvenon të kërkojmë faktet se kush ishin dhe si kanë arritur deri këtu?. Pyetjeve që nuk mund t'iu përgjigjemi me saktësi të plotë më elementet që disponojmë, dokumentet zyrtare që plotësojnë nevojat e shtetit kombëtar, krahinore si dhe drejtoritë komunale nga të cilat varen dhe nga të cilat është ë pamundur ti përgjigjemi pyetjeve sikurse këto, që i përkasin më shumë sferës së jetës private. Normal që nuk mund të themi me saktësi arsyet që i sollën këtu, por kjo nuk na pengon të pranojmë rolin dhe rëndësinë që kanë pasur pionierët në tërheqjen e bashkatdhetarëve të tyre.

Të shkojmë me radhë. Qarku 5^a, pjesa kryesore e karrierës së tyre në Luján, ishte një hapësirë që duhej nënshtruar ndryshimeve të thella. Fillimisht ishin prona kishtare, pjesë e vendqëndrimit të Virgjërshës (Virgjërës Mari), që ndodhej në bregun e kundërt të qytetit të lumit Luján, e dedikuar nga shekulli XVII për të mbështetur tempullin e Virgjërshës (Virgjërës Mari) dhe të kultit që i dhanë emrin fshatit, dhe fundin e urdhrit të vjetër kolonial dhe krijimin e një karakteri të ri revolucionar dhe të pavarur, duke shpërberë strukturën e tyre të parë, dhe nën-ndarjen në parcela-ferma më të mëdha dhe larg lumit, përfshi edhe ato të t 'Pestit më të vogla dhe më të afërta – të gjitha të destinuara për bujqësi. Të projektuar për të siguruar të dhënat e popullatës lujánase dhe aledaña, si dhe për të siguruar të ardhura të mëdha në komunë dhe në kisha, me qira apo me shitjen e drejtpërdrejtë të ngastrave për shfrytëzim privat.

Pikërisht njëra ndër ta është Elena Torres de Muñiz, grua dhe trashëgimtarja e blegtorit José María Muñiz, e cila përveçse një zonjë fisnike, ishte e lidhur thellësisht me kishën dhe ishte pjesëmarrëse në një numër të madh të bamirësive, e cila ishte e bindur për të shitur Tokat e t 'Pestës përball qytetit në anën e kundërt të lumit, në mënyrë që të bëhej vend për zgjerimin e ngadalshëm të strukturës urbane. Kërkesë për të cilën ranë dakord se rrugët fillestarë të grupimit njerëzor ne pajtim të thellë me religjionin, dhe emrat e shenjtërve. Prej aty, rruga kryesore dhe lagjja do të mbanin emrin e Santa Elena, në nderim të nënës së perandorit të parë katolik Konstantin, që në mënyrë të veçante sipas disa autoreve është në nderim të themeluesit të parë. Për ndryshe, nuk është vetëm emri Elena që i kujton arbëreshët, që gjithnjë e më shumë arrinin në këtë destinacion, por ishin edhe ritet e vendit të tyre që i lidhnin me ata me ritet e kishës ortodokse bizantine. Është pranuar se Pablo Rossi, i ngarkuar me shitjen e ngastrave, ishte i huaj, mirëpo

²⁷⁰⁶ **Marquegui, Dedier Norberto**, *El barrio de los italianos. Los ítalo-albaneses de Luján y los orígenes de Santa Elena*, Luján, Librería de Mayo, 1996.

njëri ndër të parët e asaj lagje që nuk ishte të vetëdijshtë për këtë fakt, para se të hapej shitja pyeti nga se prej nga është. Nga Santa Sofía d'Epiro, u përgjigj Simón Baffa, dhe ajo rrugë u pagëzua Santa Sofía, dhe që nga atëherë u bë një magnet për grumbullimin e emigrantëve të rinj arbëreshë. Por nuk ishte vetëm ajo rrugë, por e gjithë lagja që u shndërrua në një qendër tërheqëse për ardhjen e tyre. Jo vetëm në atë kohë, por që nga fillimi i shekullit e deri në Luftën e Parë Botërore, por në të dyja ngjarjet pasuese që përfshijnë periudhën midis dy luftërave dhe atë nga viti 1946 deri me 1960.

Përse vinin këtu?: “Unë nuk jetoj në Luján, jetoj në t'Pestín”, përgjigjet ashpër një emigrant arbëresh banorë i Santa Elena, e njohur ndryshe si “Republika e t'Pestit”, dhe me këtë la të kuptojë se si e përkufizonin emigrantet e asaj origjine procesin në të cilën ishin pjesë e realitetit që i rrethonte. Në lagje kishin arritur të krijonin hapësirën e tyre shoqërore, duke trilluar identitetin²⁷⁰⁷ e tyre ata dhe arrinin ti ruanin elementet e tyre themelore që i përbenin, sikurse gjuha si dhe zakonet e tyre për të ndihmuar fqinjët. Për këtë, përpara pyetjes se cilat ishin arsyet që i quan ata në migrim, ata duhet të përgjigjeshin së pari për arsyet thelbësore. Në këtë drejtim, mbipopullimi ekstrem i zonës, një tokë e varfër dhe e mbi-shfrytëzuar, e copëtuar deri në pafundësi, në atë mënyrë që nuk do të mund t'ju garantonte të gjithëve qasjen në burimet që të sigurojnë mbijetesën e tyre. Këto janë të dhëna jo të vogla për të cilat nuk duhet shumë për të kuptuar se si duhet ndikuar në vendimet e fëmijëve të tyre në rast të emigrimit. Por ky shpjegim është kusht i mjaftueshëm (për diçka duhet migruar, nëse do ishte mirë do të rinin) por nuk arrijnë ta kuptojnë se përse arbëreshët të Arbërisë kalabreze në vend që të shpërndahen nëpër botë, ata jo që nuk e bënë këtë, por arritën në Argjentinë, dhe jo në tërë Argjentinën por në Luján, dhe jo në të gjithë Luján, por në “Republikën e t'Pestit”. Çka i solli deri këtu?

Përse e bënë këtë vend, fillimisht i urbanizuar dhe i izoluar, i ndarë nga qyteti i Luján me lumin që i ndante, me përjashtim të urës së drurit që i lidhte, vend i preferuar për të reflektuar, duke ofruar më shumë qasje në punë, në vendbanime dhe mjete të transportit? Është i dukshëm dhe i pa mjaftueshëm shpjegimi që emigrimet konsiderohen si bje te kapitalizmit, me theks të veçantë në krizën evropiane, dhe në futjen e Argjentinës në tregun ndërkombëtar si prodhues i lëndëve të para. Mund të thuhet se shqiptarët kanë emigruar që nga mesjeta, duke qenë migrimi pjesë e pandarë e historisë së njerëzimit. Paraqitja e emigrimit si rrjedhojë e mjerimit, ku njerëzit ishin të obliguar të iknin nga varfëria, arritja e industrializimit dhe shkatërrimi i aktiviteteve tradicionale, në të kaluarën kishte një imazh anakronik, ose në rastin më të mirë ishte vetëm gjysma e historisë. Shumë e dukshme, por pyetjet mbesin të pazgjidhura sesi ata planifikonin ikjen në një vend dhe jo në tjetrin.

²⁷⁰⁷ Conzen Kathleen Neil, Gerber, David, Morawska, Ewa, Pozzetta George y Vecoli, Rudolph, “The Invention on Ethnicity: Una Lettura Americana” en *Altreitalia*, año II, nº 3, 1988, f. 4-36.

Arbëreshët e Luján, që vinin çdo herë e në numër më të madh, nuk ishin viktimë por faktorë aktivë të fatit të tyre, të aftë për të bërë strategjitë e mbijetesës në kontekstin e krizës së madhe strukturale. Mund të themi se këtu fillon të vërehej roli i rrjeteve dhe marrëdhënieve shoqërore të trashëguara, dhe tanimë e pamë se si veprojnë në jetën e tyre të përditshme banorët e zonave shqiptare, por më vonë do ti shohim duke operuar edhe si burim i informacionit, që drejtonte vendimet që nga shokët e deri te familjarët, duke rregulluar çdo gjë në lidhje me emigrimin, kush dhe kur do të migroj, në cilën kohë nuk ishte e përshtatshme të behej për shkak të rrezikut se do të mund ti kthenin. Ata gjithashtu brengoseshin për strehimin fillestar, punësimin, si dhe fatin e të sapo ardhurve²⁷⁰⁸, dhe kështu mundoheshin që të zvogëlonin në minimum pasigurinë që gjithmonë i përcillte në këto lloj vendimesh. Dokumentet dhe historia që tregonin emigrantët nuk lenin asnjë dyshim që vendi nuk ishte i papërcaktuar, por të vetmet informata që ju shkonin nga miqtë dhe familja banorëve të atyre zonave të humbura në mes të malit, ku ata vështirë se dinin se çfarë është Luján apo Argjentina, deri sa nuk ju merrnin këto informata. Ata që erdhën nuk ishin ndër më të varfërit, në përgjithësi e kishin të pamundur të lëvizin nga vendbanimi ose lëviznin në distanca të shkurtra. Përndryshe, gati çdo herë bëhej fjalë për pronarët e parcelave të vogla, që në emër personal ose familjar mund ti shisnin pronat e tyre për të paguar shpenzimet e udhëtimit, ose ishin posedues të një kapitali që shërbente për të financuar zhvendosjen në të ardhmen. Në anën tjetër ata që ishin këtu në përgjithësi u gjenin punë, në të njëjtin vend i strehonin ata në shtëpitë e tyre, të paktën deri sa arrinin një stabilitet solid. Për këtë arsye, arbëreshët që mirëpriteshin nga të tjerët në Santa Elena kishin për qëllim të rrinin në të njëjtin vend, e sidomos pas pavarësimit të tyre, ata blinin parcela për të ndërtuar shtëpitë, duke përfituar nga fakti që ishin zona të reja që urbanizoheshin, dhe çmimi i parcelave ishte më i ulët në krahasim me pikat tjera të qytetit, përndryshe nuk do ta përballonin çmimin. Si përparësi në përgjithësi shiheshin parcelat e mëdha, ndonjëherë sa $\frac{1}{4}$ e arës, që përpos shtëpive përdornin burimet për të bërë ara për mbjellje ku punonte e tërë familja dhe mund të kultivonin pemë, perime, të mbanin shpezë për ekzistencën e tyre, e që ndonjëherë ju ndihmonin të siguronin të ardhura edhe nga shitja e tyre. E gjithë kjo pa harruar përfitimet e jashtëzakonshme që bëheshin gjatë lëvizjes së përditshme në një kontekst shoqëror që nuk e kishin të pa njohur, me njerëzit që kishin të njëjtat zakone, të njëjtën kulturë dhe që flisnin gjuhën e njëjtë, e që ishte e vetmja mënyrë e komunikimit në mes të prindërve dhe fëmijëve brenda vendbanimeve të tyre²⁷⁰⁹. Për këtë, pasi pronat e tyre ishin aq të mëdha, në të njëjtën kohë ishte një investim

²⁷⁰⁸ MacDonald, Jonh and Leatrice "Chain Migration, ethnic neighborhood and social networks" en The Milbank Memorial Fund Quarterly (XLII), 1, enero de 1964, f. 82-96. Devoto, Fernando J, "Las cadenas migratorias italianas: algunas reflexiones a la luz del caso argentino" en Estudios Migratorios Latinoamericanos, año 3, n° 8, 1988, f. 103-123.

²⁷⁰⁹ Marquiegui, Dedier Norberto, "Gli italo-albanesi di Luján: vecchie abitudini in una nuova casa" en Antonino Denisi (comp.), *La mobilità internazionale e le nuove sfide alla società italiana*, Cattanzaro, Fondazione Antonio Guarasci- Rubbettino Editore, 1996, f. 125-169.

për të ardhmen, dhe ato do të mund ti ndanin për secilin fëmijë kur të martoheshin për të shmangur ndarjen e familjes. Dhe në fund, është e nevojshme ta cekim se shokët dhe miqtë ndihmonin njëri tjetrin edhe në ndërtimin e shtëpive, me një stil të thjeshtë të tullave që edhe në ditët e sotme mbahet mend, ku kjo ndihmë e ndërsjellët tregonte mënyrën e jetesës së tyre që nga fillimi. Kjo përfshinte gatimin e gjërave më të zakonshme ushqimore, pjatën tipike me mish të derrit, ku e njëjta gjë bëhej edhe për festimet e tjera sikurse mbyllja e fazave të ndryshme bujqësore, ndërtimin e suksesshëm të shtëpive apo tempujve që i dedikoheshin Shën Dimitrit apo Shën Mitrit (spanj: San Demetrio) i cili nuk mund të vendosej në Santa Elena sepse ata kishin famullitë e tyre duke ndërtuar me duart e tyre në lagjen San Bernardo.

Dhe në fund, përtej tipareve kufizuese, e bën lagjen më të rëndësishme të emigrantëve që manifestohej në të gjitha sferat e jetës dhe karshi *botës së* tyre, dhe kjo në asnjë mënyrë nuk do të thotë se jetuan të izoluar. Zakonisht kryefamiljarët mungonin për një kohë të gjatë, sepse ishin përgjegjës për të siguruar të hyra për familjen, një numër i madh punësoheshin në korrjen e grurit, nganjëherë në të njëjtin mjedis të qarkut 5^a ose ju duhej të udhëtonin për në pjesët tjera. Në mungesë të tyre, nënat dhe fëmijët punonin në fushat familjare. Gratë ishin të ngarkuara të mbajnë marrëdhënie të mira me fqinjët, pasi që lidhjet familjare shumë herë përfundonin në martesë, edhe pse përgjegjës mbeteshin burrat e tyre.

Sepse, nëse arbëreshët kalonin pjesën më të madhe të kohës në lagje, ndanin të njëjtën punë larg shtëpisë së tyre apo edhe në qarkë, ata bashkëpunonin me njëri tjetrin edhe në sfera të ndryshme, duke filluar nga lehtësimi për marrjen e informacioneve mbi emigrimin e bashkatdhetarëve të tyre, (leximi i letrave të arritura nga vendlindja, hartimi i përgjigjeve ishte një rast tjetër për tu mbledhur, veçanërisht duke pas parasysh se shumica e imigrantëve ishin analfabet dhe ju nevojitej ky lloj bashkëpunimi për tu informuar në lidhje me proceset ku merreshin vendimet) në aktivitetet e përditshme, ku ndanin gjuhën, fenë si dhe kohen e lirë; nuk duhej çuditur nëse themi se nga gjithë kjo lidhshmëri përbënte një grup thellësisht endogam (qark i mbyllur). Si rrjedhojë, të 111 arbëreshët që u martuan legalisht në Luján në mes të 1889 (viti që u krye regjistri civil) dhe 1920 (kur filloj të vërehet zona e banuar prej tyre), gjysma e tyre martoheshin me personat e të njëjtit vend, 7% prej tyre me personat e krahinës së Cosenza që po ashtu ishin arbëreshe, dhe 10% me argjentinasë - vajza të arbëreshëve. Mund të nxjerrim një përfundim se gati 70% e bashkësive të regjistruara si arbëreshe zgjedhjen e bashkëshortit e orientonin brenda universit të tyre socio-kulturor. Ndërsa nga pjesa prej 30% prej tyre, 19% kishin lidhje me argjentinat (edhe pse 10% ishin italian, nuk mund të përjashtojmë se ata i kanë takuar një sferë të ndikimit shqiptar që është shtrirë edhe jashtë rajonit kalabrez), me italian, dhe pak nga ta me komunitetet tjera.²⁷¹⁰

²⁷¹⁰ Marquiegui, Dedier N. "Reti sociali, solidarietà etnica e identità. L'impatto delle catene italo-albanesi a Luján" en G. Rosoli (a cura di), *Identità deli italiani in Argentina. Reti sociali, famiglia e lavoro*, Roma, Studium, 1993., f. 205-240.

Megjithatë kjo nuk do të thotë që arbëreshët u izoluan. Përkundrazi, lagjja Santa Elena pavarësisht mbizotërimit të saj, ishte dhe vazhdoi të bëhet çdo herë e më shumë një bashkësi (konglomerat) sociale heterogjene. Fëmijët e emigrantëve edhe pse në shtëpitë e tyre flisnin shqip (arbërisht), në shkolla publike mësonin spanjisht dhe ishin të përfshirë në kulturën dhe simbolikën patriotike të Argjentinës, të cilën e bartnin edhe në shtëpitë të tyre. Gjithashtu, ata ishin të parët që krijuan klubin sportiv të Santa Elena, me këshillin e vet drejtues që nga viti 1920, duke i lënë vend një identiteti shumë të popullarizuar, i aftë që të tërheq mbështetjen e banorëve të t'Pestës në turnetë e natës të ligës lujáneze të futbollit, deri në përfundim të viteve 60'. Edhe pse shumë prej tyre nuk dinin për rrënjët dhe të kaluarën e tyre²⁷¹¹ edhe para kësaj, anëtarët e sektorit privat, më të theksuarit nga aspekti shoqëror merrnin pjesë në jetën sociale të *Sociedad Italiana Príncipe de Nápoli*, nga Gadishulli²⁷¹² përfaqësues të italianëve të jugut, që nënkupton se nuk do të heqin dorë nga identiteti arbëresh. Ata gjithashtu ndjenin se i takonin një universi tjetër si emigrantë që gjithmonë i takonin Italisë së Jugut, dhe që gjithashtu e kishin një ide të italianizmit që përshkruhet si Jugu i largët i izoluar. Me kalimin e kohës, dhe mbi të gjitha nga ndikimi i Luftës së Parë Botërore, gjithmonë insistonin në Italinë e bashkuar mbi ndarjet e shumta, dhe në një manifestim në Luján, u bë themelimi i "la Sociedad Unión Italiana de Socorro Mutuos", që absorboi në brendësi të gjitha shoqëritë rajonale dhe politike që i paraprinë asaj²⁷¹³. Natyrisht se për arbëreshët kjo nuk kishte asnjë kuptim sepse ata nuk e humbnin identitetin e tyre arbëresh i cili i karakterizonte, dhe që vazhdojë të jetë i tillë në mesin e atyre që mbijetuan. E njëjta gjë ndodhë edhe me të "të qenit argjentinase", ku një pjesë e tyre u ndjenë të përfshirë dhe këtë e dëshmuar në shenjë falënderimi të asaj toke që i mirëpriti dhe ju sigurojë strehim gjatë jetës, si dhe banorët e atyshëm u familjarizuan me gjuhën dhe kodet për bashkëjetesë të përditshme, duke mos hequr dorë nga ajo që ishin. Elementi i argjentinizimit të suksesshëm ishin fëmijët e tyre, të edukuar në shkollat publike, dhe ishin shumë të hapur në nderveprim me grupet tjera, e që përbënte një faktor privilegjuar në lindjen e kultures së re në vendin e tyre. Megjithatë, duhet të përsërisim se një pjesë e institucioneve italiane dhe argjentinase asnjëherë nuk kanë ndaluar së mënduari si arbëreshë.

Deklarata e fundit megjithatë përfshin disa pyetje të tjera të lidhura me këtë. Përfundimisht, nëse Luján ishte skenari i një përvoje që nxjerrë në pah praninë absolute, apo që arbëreshët udhëhiqnin edhe pjesët të tjera, në vende nga të cilët dalin shembuj të pakrahasueshëm apo që nuk janë të cekura më lartë. Në parim, janë të njohura rastet e

²⁷¹¹ Club Santa Elena, *Libros de actas*.

²⁷¹² **Marquegui, Dedier N.** "Asociacionismo, liderazgo étnico e identidad. Un enfoque comparado (Luján, 1876-1920)" en *Studi Emigrazione*, Roma, anno XXXI, n° 115, 1994, f. 427-460.

²⁷¹³ **Marquegui, Deber N.** "La construcción de la Italianidad en Argentina (Luján, Provincia de Buenos Aires, 1870-1920)" en *Locus.Revista do Historia*, Minas Gerais (Brasil), Departamento de História do Instituto de Ciências Humanas (ICH) da Universidade Federal de Juiz de Fora s., 2009.

General Rodríguez dhe të Jáuregui, qytete fqinje të Luján dhe kryesisht modelin e taksave që zhvillonin ata. Siç shihet në rastin e Jáuregui, i riemëruar më pas si Villa Flandria në nderim të Courtrai, vendlindja e afaristit Julio Steverlynck në Flandet belge, që duke shfrytëzuar objektet ekzistuese mundësoi krijimin e suksesshëm të një fabrike në fshat. Fondacioni i ri që u krijua përreth industrisë së pambukut, ishte qendra e ekzistencës e tyre dhe J. Steverlynck diti të zgjedhë, sikurse rasti i arbëreshëve të t'Pestit, të cilët i tërhoqi më lartë për shkak të rrogave të larta në fabrikë, dhe gjithashtu duke i ri-konvertuar në rrjetet ndër personale që ata kishin përdorur si zinxhirë për migrim duke ju garantuar emigrantëve qasjen në pronat e mëdha me fonde të gjëra, ku pasardhësit e t'Pestit në masë të madhe kopjonin mënyrën e jetesës në Santa Elena. Gjithashtu kjo ju shërbejë të siguronin punëtorë të besueshëm dhe më pak kundërshtues, në atë masë që punën duhet ta fitonin falë ndërlidhjes me të afërmit të cilët nuk dëshironin të ndikoheshin në krijimin e problemeve²⁷¹⁴. Një rast i ngjashëm duket të jetë ai i qytetit Rosario në provincën e Santa Fe, kur arritën arbëreshët e Ginestra, Ripacandida, dhe Basílicata italiane e Potenza, të gjithë fermerë të një fshati të mbipopulluar, të varfër dhe te ndarë, që kur arritën në portin e brendshëm të Argjentinës bënë thirrjet e njejta si ata të Lujánit, duke praktikuar gjuhën e zakonit të tyre të "*gjitonias*" shqiptare në lagjen e metalurgjike të ACINDAR, ku kjo fabrike do ti rekrutojë apo t'i përdorë në mekanizmat e ngjashëm të udhëhequr nga Algodonera Flandria²⁷¹⁵.

Këto janë me të vërtetë, komunitetet arbëreshe më së miri të dokumentuara nëpërmes të hulumtimeve sistematike të realizuara, por kjo nuk do të thotë që arbëreshët kalabrez të Acquaformosa, Castroregio, Cerzeto, Cervicati, Falconara Albanese, Firmo, Frascineto, Fuscaldo, Lungro, Montecassano, Plataci, San Benedetto Ullano, San Martino di Finita y Spezzano Albanese en Cosenza, de Barile o San Constantino Albanese në Potenza dhe të la Piana degli Albanei në Sicili, nuk kane emigruar për të ndikuar më shumë apo më pak në jetën e qyteteve të ndryshme të Argjentinës. Shumë shpejtë do marrim vesh praninë e komunitetit arbëresh në La Plata, kryeqyteti i provincës së Buenos Aires, më saktësisht e vendosur në Berisso, si dhe prania e tyre në qytetet e tjera të Argjentinës si: Chaco, La Pampa, Chaco apo Mendoza. Natyrisht që ka edhe një numër në qytetin autonom të Buenos Aires, kryeqytetit të Republikës, ku gjendet prania e Asociacionit Rekreativ të Frascinet, si dhe ka të dhëna të jetës së emigrantëve në Lungosi dhe në të ashtuquajturën lagjja Boedo, mjaftueshëm për ta themeluar një përfaqësim të Santa Iglesia Ortodoxa të shqiptarëve në diasporë. Përfundimisht këto janë gjurmë të izoluara të një historie që duket jo e qartë dhe që duhet të shkruhet. Një histori e panjo-

²⁷¹⁴ Barbero, María Inés y Ceva, Mariela, "La Vida obrera en una empresa paternalista" en Devoto, Fernando y Madero Marta (comp), *Historia de la vida privada en Argentina*, Bs. Aires, Taurus, 1999, tomo 3, f. 141-168.

²⁷¹⁵ Argiroffo Beatriz y Etcharry Claudia, "Inmigración, redes sociales y movilidad ocupacional: italianos de Ginestra y Ripalimosani en Rosario (1947-1958)" en *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, año 7, n° 21, 1992, f. 345-370.

hur, edhe pse Ambasada Shqiptare asnjëherë nuk e vlerësoi, ku rrethë 20.000 apo 30.000 arbëreshë kanë hyrë në Argjentinë në fund të shekullit XIX dhe fillim të shekullit XX bazuar në të dhena²⁷¹⁶, që do të thotë se ka ende gjera të paqarta, sikurse statistikat dhe regjistrimi ku ata llogariten si italian. Por që, studimet historike dhe antopologjike në disa vende do të vazhdojnë deri sa të hedhet dritë mbi historinë pas historisë.

Përktheu nga spanjishta: Altin N. Ademi

²⁷¹⁶ <http://www.lanacion.com.ar/133270->

Titos JOCHALAS, Athinë

Mbi vendosjen e popullatës shqiptare në Greqi

Shpërngulja

Është e njohur që pas kryqëzatës (një mijë e dyqind e tre–një mijë e dyqind e katër) sundoi në vendin e Shqipërisë së sotme trubullirë që keqësohej nga kontraditat midis grekëve, sllavëve, anzhuinëve dhe në disa qytete të fuqishme italiane që përbënin një faktor të fuqishëm ekonomik në tokën dhe bregdetin e Ilirisë. Kjo gjëndje që kishte dobësuar akoma më shumë sundimin qëndror të Kostadinopojës lehtësonte për hapjen e popullatës shqiptare drejt jugut.

Kështu në fillim të shekullit të katërmëdhjetë, (pothuaj më një mijë e treqind e njëzet e pesë), ndoshta edhe më shpejt, një numër i madh endacakësh shfaqen në mënyrë dinamike në Thesali, shkatërrojnë dhe vjedhin çfarë gjejnë jashtë kalave duke shkaktuar zemërimin sa ndër grekët po aq edhe tek katalanët të cilët që më një mijë e treqind e tetëmbëdhjetë me pikënisje Thivën kanë pushtuar dukatin e Patrës së re (Ipatis). Grekët dhe katalanët u përpoqën së bashku që t'i përzënë por pa rezultat.

Më vonë (më një mijë e treqind e tridhjetë e tre) dymbëdhjetë mijë shqiptarë që bënin pjesë në Buitët, Malakasët dhe Mesaritët (siç quheshin nga tarafi i udhëheqësve të tyre) pa marrë leje për vendosje dhe pa u bindur tek perandori «αβασίλευτοι», plaçkitnin zonën fushore të Thesalisë dhe shkonin drejt zonës së saj malore pa krijuar ngulime të përhershme. Perandori i Bizantit Andronikos i tretë Paleologu u detyrua të sulmojë ndaj të huajve të cilët më në fund iu «bindën» Paleologut nga frika se duke ardhur dimri do të shkatërroheshin nga ushtria bizantine, siç thekson edhe Kadakuzinos. Diplomacia bizantine u kujdes nga ana tjetër që t'i bëjë të ligjshëm duke iu dhënë atyre leje qëndrimi «δια χρυσοβούλλου και προσταγματος βασιλικού» (me vulën dhe urdhër e mbretit) meqë nuk mundej t'i përballonte me rezultat me armë.

Valë e re shqiptarësh u shfaqën përsëri nga mesi i shekullit të katërmëdhjetë. Mbreti i serbëve Stefan Dušan pasi zaptoi Shqipërinë duke shkatërruar dhe çrrënjësuar anzhuinët nga vendngulmimi i tyre, u kthye drejt jugut dhe duke pasur mbështetjen e shqiptarëve sundoi Epirin, Thesalinë dhe Etolo-Akarnaninë të cilën ua dha shqiptarëve, bashkëluftëtarëve të tij, si edhe periferinë e Artës. Shqiptarë do të vendosen më një

mijë e treqind e pesëdhjetë e nëntë në Angjelokastro të Ahjelout pas fitores së tyre dhe rrënjes së Niqiforos Angjelu, gjithashtu do të vendosen në Etoli dhe në qytetet e Artës dhe Rogjis, vende të cilat ua dha Simon Ureši, vëllai i Stefan Dušanit, si shpërblim të shërbimeve të tyre.

Këto dallgë të njëpasnjëshme shqiptarësh në zonat e mësipërme do të ushtrojnë presion edhe në të ngulurit e mëparshëm të cilët do të drejtohen drejt jugut me rezultat, të çrrënjësimit të fillojnë përleshjet e ashpra me katalanët të cilët e kishin dukatin e Athinës që më një mijë e treqind e njëmbëdhjetë gjithashtu dukatin e Ipatis që prej një mijë e treqind e tetëmbëdhjetë. Por këtë përleshje të shqiptarëve me katalanët u dhanë mundësinë këtyre të fundit të çmojnë zotësinë luftarake të kalorësve shqiptarë dhe menduan të kenë dobí nga ata duke i përdorur si ushtar me rrogë. Vërtet dimë që katalanët kishin atëherë në shërbim të tyre një mijë e pesëqind trupa kalorës shqiptarë dhe që me ndihmën e tyre pushtuan bazën e Pteleut.

Nga dokumenti i një mijë e treqind e tetëdhjetë e një të mbretit të Aragonës Petros dimë që shqiptarët ishin vendosur në zonën e lumit Sperhjo. Ka shumë mundësi që katalanët i përdornin shqiptarët kundër navarëve, sulmet vjedharake të të cilëve kishin shkretuar dukatin e Athinës. Pikërisht për këtë arsye më një mijë e treqind e tetëdhjetë e dy mbreti i Aragonës Petros bëri të njohur një proklamati-ftesë për vendosjen e grekëve dhe shqiptarëve në dukatin e Athinës duke i çliruar ata nga taksat për dy vjet. Ky ishte ngulmimi i parë shqiptar në Atikë dhe Vioti prej të cilit mbijetojnë akoma edhe sot shumë toponime shqiptare dhe pjesërisht gjuha arbëreshe.

Zhvillimet ishin të shpejta. Bankari nga Firenzë Nerio Axajoli duke shfrytëzuar rraskapitjen e katalanëve nga lufta e tyre civile por dhe nga përleshjet e tyre me navariotët, duke pasur si pikënisje Akrokorintho dhe Akropolin e Megarës pushtoi dukatin e Athinës duke hedhur poshtë përfundimisht nga Akropoli (më dy maj një mijë e treqind e tetëdhjetë e tetë) flamurin e Aragonës, që nuk u valvit më kurrë mbi kalanë e Athinës. Ka shumë mundësi që Nerio të ketë përforcuar vendosjen e shqiptarëve në Atikë, pasi dimë që mund të kishte në dispozicion të vet tetëqind kalorës shqiptarë, shtatëdhjetë shigjetarë dhe shumë më tepër këmbësorë.

Por edhe në Epir dhe në Thesali gjendja ndryshoi krejtësisht. Karli i parë Toko, komi i Kefalinisë më një mijë e katërqind e njëmbëdhjetë hyri në Janinë (“εισήλθεν εις τα Ιωάννινα”) dhe më një mijë e katërqind e katërmëdhjetë pushtoi Artën dhe Rogët duke përzënë tërësisht shqiptarët nga Epiri dhe nga Etolo-Akarnania. Shqiptarët e përzënë dhe të ndjekur me forcë u kthyen më në jug drejt Viotisë, Atikës dhe Peloponezit. Në të njëjtën periudhë venedikasit favorizojnë vendosjen e shqiptarëve në Eube në frymën e një politike të tyre, të vlerësojnë përgjithësisht elementin shqiptar në zonat që kishin përvetësuar në Greqi.

Vendosja e popullatës shqiptare në Eube

Dimë me siguri që shqiptarët u vendosën me familjet e tyre dhe me kafshët e tyre në Eube sipas proklamitës-ftesë zyrtare, që bënë venedikasit, mbisundues atëherë sa në Eube po aq edhe në dukatin e Athinës.

Venedikasit e kuptonin mirë që të mbanin të çmuarën Eube duhej të ishin ata vetë zotërues të tokës së Atikës dhe kryesisht të bregdetit të saj. Pikërisht atëherë shpallin ftesën zyrtare për vendosjen e shqiptarëve në Eube (një mijë e katërqind e dy). I vendosin ata kryesisht, si çdo të shohim, në Eubenë jugore sepse kishin frikë nga sulmet në bregdetin jugor. Veç duke blinduar me forca ushtarake Eubenë jugore do të mundeshin në rast rreziku të sillnin shpejt në Athinën përballë forca, me qëllim që të mbronin dukatin e Athinës, që më në fund ra në duart e Antonios një vit më pas proklamitës (një mijë e katërqind e tre).

Në këta të ardhur kalorës të huaj -të cilët do të ishin të përjashtuar nga çdo angari personale tashmë reale- venedikasit do të jepnin sipërfaqe të papunuara shtetërore, të përshtatshme për punim, të cilat të huajtë do të mund ta trashëgonin në pasardhësit e tyre, nëse kishin; përndryshe, do ta kthenin në shtetin venetikas. Dhënia falas e tokës shtetërore do të jepej nga zyrtarët venetikas të ishullit tek të ardhurit në bazë të profesionit, të numrit të antarëve të çdo familjeje. Ishin veç edhe ata të detyruar të mos braktisin Eubenë pa lejen e zyrtarëve venetikas. Gjithashtu çdo familje shqiptare ishte e detyruar të kishte aq kuaj sa burra kishte, të cilët gjithashtu do të mbronin ishullin nga çdo plan djallëzor i huaj.

Sa shqiptarë u vendosën në Eube menjëherë pas një mijë e katërqind e dy, nuk e dimë. Është e njohur veç që më një mijë e katërqind e njëzet e pesë u shfaqën në Evri-po treqind familje shqiptare “nga zona të ndryshme” dhe që kërkuan nga venedikasit leje qëndrimi me kafshët e tyre në ishull. Venediku dha udhëzime tek bailo të jepet menjëherë leje qëndrimi sa tek ata, aq edhe te shqiptarët e tjerë që do të vinë, duke u kujdesur vetëm për sigurinë që mos të rrezikohen qytetarët venetikas, të mos vendosen brenda në kalatë venetikase, por jashtë tyre. Prej kalave do të mund të hynin e të dilnin çdo herë me grupe të vogla dhe gjithashtu të betoheshin se do të ishin besnikë në pushtetin venetikas.

Kjo kategori shqiptarësh nga Thesalia dhe Livadhaja ishin padyshim viktimat e një vërshimi të ri të patriotëve të tyre, e cila erdhi nga përzënja e përgjithshme e tyre nga Epiri dhe Etolo-Akarnania nga Karli i parë Toko, komi i Qefalinisë, i cili më një mijë e katërqind e njëmbëdhjetë erdhi në Janinë dhe më një mijë e katërqind e katërmëdhjetë zaptoi Artën dhe Rogjit. Shqiptarët të detyruar dhe të përzënë me forcë më në jug u drejtuan drejt Viotis, Atikës dhe Peloponezit.

Kjo shumicë e menjëhershme shqiptare në Eube rreth vitit një mijë e katërqind e njëzet e pesë, siç rezultojmë nga numri i madh i mbiemrave shqiptarë të ishullit në

katalogun otoman të shekullit të pesëmbëdhjetë, u ekuilibrua me thithjen e një numri të konsiderueshëm familjesh shqiptare në Andro veriore, kur në të njëjtën periudhë autoriteti i Andros është diplomati Pjetro Zeno (një mijë e treqind e tetëdhjetë e katër-një mijë e katërqind e njëzet e shtatë), që i shërbeu me efikasitet Venedikut në misionet e saj diplomatike të vështira dhe delikate, gjithashtu kishte pranuar edhe politikën e saj të jashme. Pothuaj të njëjtën periudhën kohore venedikasin favorizojnë vendosjen e shqiptarëve në Argos, në frymën e një politike të tyre të vlerësojnë përgjithësisht elementin shqiptar në zonat që kishin pushtuar në Greqi.

Vendosja e shqiptarëve në Peloponez

Kërkimi historik nuk ka përcaktuar deri më sot kur kaluan dhe u vendosën shqiptarët në Peloponez dhe konkretisht nga cila zonë e Stereas. Veç me vendosjen e tyre në Agjelokastro (një mijë e treqind e pesëdhjetë e nëntë), siç e pamë, ishte e lehtë, duke përçarë gjirin e Patrës të zbresin përballë në bregdetin e Peloponezit. Thuhet se i pari Manuil Kadakuzinos, dhespot i Peloponezit (një mijë e treqind e dyzet e tetë-një mijë e treqind e tetëdhjetë), në përpjekjen e tij për të rritur fuqinë e gardës së tij thirri disa ushtarë rrogëtar shqiptarë që të rrënosë pushtetin e tij. Nuk është veç e qartë nëse flitet vetëm për ushtar apo për krijimin e një kolonie.

Dimë që kur u bë dhespot i Mistras Theodoros Paleologu (një mijë e treqind e tetëdhjetë e tre-një mijë e katërqind e shtatë), dhjetë mijë shqiptarë u paraqitën dhe fushuan në Isthmo me gratë, fëmijë dhe kafshët e tyre, dhe kërkuan nëpërmjet përfaqësuesit të “shkëlqyer” lejen nga dhespoti për t’u vendosur në shtetin e tij. Këshilltarët e tij nuk e lejuan Paleologun që të pranojë, të trembur nga numri i madh i tyre “το τε πλήθος δεδιότες”, por edhe nga mënyra e ndryshme e jetesës “το έθειςιν ετέροις εκείνους ζην”, që mund të ishte shkak skandali “αίτιον σκανδάλου”. Por Theodoros Paleologu i pranoi duke u mjaftuar në betimet e tyre, në “besën” e tyre. Të gjitha këto i njohim nga fjalimi i perandorit Manuil Paleologu në varrimin e vëllait të tij, dhespotit të Mistras Theodoros.

Manuili zbatoi vendimin e vëllait të tij, të vendosë shqiptarë në dhespotat. Ky vendim i përgjigjet planit të tij për rritjen e popullsisë në zonën që sudonte, e cila ishte shkretuar nga sulmet vdekjeprurëse dhe shfarosëse turke, të beut Evrenos, dhe veçanërisht të pasha Jakupit më një mijë e treqind e nëntëdhjetë e shtatë. Kështu Theodoros jo vetëm përforcoi në mënyrë të konsiderueshme forcën ushtarake të tij, por me të ardhurit në zonën e tij pastroi zonat pyjore të mëparshme, mbolli dhe punoi toka ku më parë ishin zona vetëm për vjedhës, tani banoreshin prej njerëzve që dinin të punonin, të mbillnin dhe të gjuanin.

Llogaritet që kjo koloni e shqiptarëve u formua gjatë një mijë e katërqind e pesë, vitet e fundit të pushtetit të Theodoros (në periudhën kur Karli i parë, Toko përzinte dhe zmbrapste tërësisht shqiptarët nga Epiri dhe Etolo-Akarnania), dhe që u vendosën në Arkadhi, prej së cilës më vonë u hapën drejt Mesinisë, Argolidhës dhe në zona të tjera të Peloponezit.

Dhe diçka tjetër: pothuaj njëqind vjet më parë pas përshkrimit të dhimbshëm të Marino Sanuto (një mijë e treqind e njëzet e pesë), për sulmet grabitëse të fisit të shqiptarëve («Albanensium gentis nomine»), përshkrim që ndryshon grekët dhe katalanët, këshilltarët bizantinë në dhespotato të Peloponezit flasin akoma për “ilirë” që rrojnë me zakone të ndryshme nga vendasit. Kemi pra të bëjmë me të ardhur që ndryshojnë nga vendasit, me fisin ilir; zakonet dhe gjuha e tyre edhe pse nuk theksohet në tekstin e perandorit, karakterizohet pak më vonë si *barbare* dhe tallet nga historiani Franzi.

Ajo popullsia shqiptare do të qëndrojë në Peloponez dhe do të bashkëjetojë me grekët për një periudhë të gjatë kohore. Peloponezi u tregua furrnalta më e madhe shkrirëse greke në të cilën i vetmi metal që vonoi të shkrihet ishte pikërisht gjuha e shqiptarfolësve. Kjo amalgamë e re që do të dalë do të përbëjë në një shkallë të madhe baballarët e pasardhësve që do të vendosen më vonë në Idhra.

Shkrirja dhe lidhja e gjakut

Rrjedhja e popullsisë shqiptare drejt Peloponezit duket që vazhdoi edhe pas vdekjes të Emanuil Kadakuzinos dhe të Theodoros Peleologut. Veçanërisht pas shpërbërjes të fuqisë shqiptare në Etolo-Akarnani dhe në zonat e Artës, Rogjis nga Karli i parë Toko dhe zotërimin përfundimtar të tij në këto zona, shqiptarët emigrojnë drejt Atikës, grumbuj-grumbuj, “αθρόοι” drejt Peloponezit. Dimë që venedikasit ftojnë shqiptarët të vendosen me qëllim që të mbrojnë Eksamilin (një mijë e katërqind e njëzet e dy). Por edhe në Methoni dhe në Koroni parashikohet relativisht një numër i madh shqiptarësh me kuajt e tyre (një mijë e katërqind e një, një mijë e katërqind e njëzet e tre, një mijë e katërqind e njëzet e pesë).

Prezenca e tyre bëhet e dukshme gjatë sulmeve turke që pasuan. Në përleshjet që u bënë në Peloponez me sulmin e Turahanit, djalit të Omarit por edhe të vet Mehmetit të dytë, më një mijë e katërqind e njëzet e tre, elementi shqiptar luajti rol kryesor duke luftuar ashpër, për këtë arsye u ndoqën pamëshirë dhe u dërmuan brutalisht nga turqit. Historiani Laonikos Halkokondhilis flet për «pirgjet» çnjerëzore që ngriti Turahani me kafkat e tetëqind shqiptarëve që theri pas luftës të Davias. Megjithatë prezenca e shqiptarëve në dhespotat të Peloponezit u rrit shumë, derisa më një mijë e katërqind e pesëdhjetë e tre nuk pranuan të paguajnë taksën e nënshtërimit tek dhespotët, ngritën

krye kundër dy vëllezërve Paleologë, Thoma dhe Dhimitri dhe synuan të marrin ata në duar pushtetin politik.

Pas pushtimit turk të Peloponezit (më një mijë e katërqind e gjashtëdhjetë), strehën e fundit shpëtimtare e dhanë zotërimet venetikase në Methoni, Koroni, Monemvasia dhe Argonafplia. Do të pasojë një luftë e pashpresë eneto-turke për risundime kryesisht të Argonafplisë. Në dështimet e atëhershme të luftës në zonë, shqiptarët u derdhën për të shpëtuar deri në brigjet e Ermionidhas. Haraçi i gjakut që u pagua në ato përleshje të përtëritura enetoshqiptaregreke-turke ishte i rëndë. Lidhi veç elementin shqiptar me grek duke sheshuar kontraditat e tyre të jashme dhe përsa i përket gjendjes shpirtërore, i bashkoi ata me ndjenjën e bashkekzistencës fizike dhe fetare. Por ky njësim shpirtëror nuk arriti akoma në atë kohë në njësimin absolut të tyre.

Në fazën e fundit të luftës urrejtja e turqve ndaj shqiptarëve që shkaktuan dëm të madh në ushtritë turke ishte e tillë që nuk linte as më të voglën mundësi për mbijetesën e robërve. Prandaj, kur më një mijë e pesëqind e tridhjetë e katër venedikasit vendosën më në fund të japin tek turqit Methonin, dhe më tragjikja, të braktisin Nafplion dhe Monemvasinë, pikërisht atëherë (më një mijë e pesëqind e tridhjetë e katër, një mijë e pesëqind e dyzetë) një numër më i madh shqiptarësh dhe një numër më i vogël grekësh, preferoi të braktisë Peloponezin dhe të largohet me anije të perandorit Karlit të pestë.

Një pjesë e tyre u vendosën në ishujt e Ionios. Të tjerët u përdorën nga venedikasit në lufrat e brendshme në Itali, Kretë dhe në Qipro, ku iu dha tokë shtetërore për vendosje. Shumica e tyre u vendosën në Italinë e poshtme dhe në Siqeli. Shqiptarët dhe grekët që u vendosën në Itali dhe që ekzistojnë në dokumenta si «Koronei» fituan privilegje të veçanta, si përjashtim nga taksat, bile edhe shpërblim nga arka mbretërore për raste të veçanta, të shoqëruar edhe nga priftërinj e tyre. Ata dhanë një ndriçim të ri në ortodoksi, pasi popullsia grekfolëse në vendin e Greqisë së Madhe (kryesisht në Italinë e poshtme) po thuaj ishte latinizuar.

Por ndërsa është fakt pjesëmarrja e popullatës greke në formimin e disa nga ato komunitete, vëmë re që, pas njëfarë periudhe bashkëjetimi të elementit shqiptar dhe grek, më në fund grekët braktisën këto komunitete të veçuara të Siqelisë dhe poshtë Italisë, duke shkuar në qendra tregëtare të Mesinisë, të Palermos dhe të Neapolit. Sa grekë ndenjen në komunitete të vogla u shqiptarëzuan. Në këtë mënyrë këto fshatra fituan një kompaktësi gjuhësore dhe racore. Duhet të theksohet që me gjithë ndikimin e dukshëm grek në gjuhë dhe në vjershën e tyre popullore, fal jetës së tyre grekortodokse dhe kontrastin e tyre në lidhje me vendasit «latin», u ndërgjegjësuam edhe më shumë për shqiptarësinë e tyre. Dhe jo vetëm shkruan në gjuhën e tyre por në këto komunitete shqipfolëse të Italisë u shfaqën dhe u lëvruan ekzemplarët e parë të shumë gjinive në shqip dhe përgjithësisht letërsia. Më vonë priftërinj italo-shqiptarë, njerëz të kënduar dhe vjershëtarë, luajtën rol parësor në lëvizjen kombëtare shqiptare të shekullit të nëntëmbëdhjetë.

Përfundimi ynë është që deri më një mijë e pesëqind e dyzet, dhe duke gjykuar më vonë nga e pakta vetëdijë e shqipfolësve të komuniteteve të Sigelisë dhe poshtë Italisë që u formuan kryesisht me popullatë shqiptare të Peloponezit, elementi shqiptar i tij në këtë periudhë (gjatë shekullit të gjashtëmbëdhjetë) nuk ishte akoma asimiluar. Kjo procedurë e shkrirjes përparonte në mënyrë të palëkundshme por ngadalë.

Lufta e re eneto-turke (një mijë e gjashtëqind e tetëdhjetë e pesë-një mijë e shtatëqind e pesëmbëdhjetë), preku akoma më shumë elementin grek e shqiptar, që në thelb përjetonin mizerjen dhe fatkeqsinë. Në lidhje me këtë në raportin e tij Agjelo Emo parashikuesi i Venedikut në Peloponez (nëntëmbëdhjetë janar një mijë e shtatëqind) vërente që, në atë periudhë në Peloponez jetonin «Turq, grek, dhe një e treta fis të quajtur shqipëtar, dhe pak izraelitë». Grekët jetonin në qendra të mëdha ekonomike tregëtare ose merreshin me art («opere manuali»), të paktë ishin gjithashtu detarë. «(Të tjerët) Grekët ishin në vuajtje në fusha, në djersë dhe në varfëri, shokë të shqiptarëve, njerëzve të mjerë, të grumbulluar me familjet e tyre në vendet e fshehta të maleve, jetojnë në kasolle të varfra dhe mbahen me bagëtitë e tyre për të cilat janë çobanë të përhershëm».

Inisiativa e venedikasve të rimarrin Peloponezin me kapitenin Frangjisko Morosini (një mijë e gjashtëqind e pesëdhjetë e nëntë) u mbështet kryesisht në elementin grek dhe atë shqiptar të Peloponezit, si gjatë pushtimit të kalave të Mesinisë po aq dhe në pushtimin e Argonafplisë, si edhe zotërime të tjera enetike në Peloponez. Për këtë arsye kur veziri i madh më një mijë e shtatëqind e pesëmbëdhjetë hyri në Peloponez dhe zaptoi Nafplion, përndjekja e elementit shqiptar ishte i pamëshirshëm. Kjo ndjekje e ashpër vazhdoi me rënjen e Methonit, Koronit dhe të Monemvasisë. Sundimi i Peloponezit nga turqit do të kishte pasojë dhe në koloninë e Idhrës.

Ngulimi i popullsisë arbëreshe në Greqi në fillim të shekullit të katërmëdhjetë, ndofta edhe më herët, pjesëmarrja e atëhershme e tij në peripecitë historike të Greqisë, trupëzimi i tij gradual dhe pjesëmarrja e madhe në revolucionin grek të një mijë e tetëqind e njëzet e njëshit, si edhe ndihma e tij në krijimin politik, ekonomik e kulturor të Greqisë së re, faktojnë se sa bamiresh ishte për helenizmin njësimi dhe lidhja e gjakut të elementit shqiptar me atë grek.

Populli shqiptar la të gjallë në Greqi prezencën e tij historike edhe nëpërmjet mbiemrave shqiptarë, emërtimeve gjeografike, këngëve, rrëfimeve, traditës edhe gjuhës arbëreshe shkroi “kronikën” e udhëtimit të tij në Greqi.

Bibliografia

A'

Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, v. Α', Θεσσαλονίκη 1961.

Καντακουζηνός Ι., *Ιστοριών βιβλία IV*, v. 1-3, Bonn 1828.

Λάμπρος Σπ., *Η ονοματολογία της Αττικής και η εις την χώραν εποίκησης των Αλβανών* (Απόσπασμα εκ της Επετηρίδος του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού), εν Αθήναις 1896.

Λάμπρος Σπ., *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, v. 3, εν Αθήναις 1926.

Πούλος Ι., «Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Κορινθίας», *Πελοποννησιακά* 3-4 (1960), f. 345-347.

Φραντζής Γ., *Χρονικόν*, (botim nga V. Grecu), București 1966.

Χαλκοκονδύλης Ι., *Απόδειξις ιστοριών βιβλ. X*, (botim nga Darkó), Budapest 1922.

B'

Aldenhoven F., *Itinéraire descriptif de l'Attique et du Péloponèse* (sic), Athenes 1841.

Aldenhoven F., *Itinéraire descriptif de l'Attique et du Péloponèse* (sic) avec cartes et plans topographiques, Athenes 1854.

Duccelier A., «Les Albanais dans les colonies venitiennes au XVe siècle», *Studi Veneziani* 10 (1968), f. 47-64.

Finlay George, *The History of Greece under Othoman and Venetian domination*, Edinburgh and London 1856.

Finlay George, *History of the Greek Revolution*, A'-B', Edinburgh and London 1861.

Giuseppe Schiró, *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di anonimo*, Roma 1975.

Grimm Gerhard, «Albanische Sprichwörter von der Insel Hydra», *Serta Slavica in Memoriam Aloisii Schmaus*, München 1971, f. 208-217.

Hahn Georg Johann, *Albanesische Studien*, v. A'-Γ', Jena 1854.

Hasluck F., «Albanian settlements in the Aegean Islands», *Annual of the British School at Athens*, 15 (1908-1909), f. 223-228.

Heldreich Th., *Die Nutzpflanzen Griechenlands*, Athen 1862.

Jassaud de, Auguste, *Memoire sur l'état physique et politique des isles d' Hydra, Spécié, Poro et Ipséra en l' année 1808*, Texte inédit publié avec introduction et notes par Constantin Svolopoulos, Athènes 1978.

Jochalas T., «Über die Einwanderung der Albaner in Griechenland», *Dissertationes Albanicae*, München 1971, f. 89-106.

Jourdain Ph., *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce depuis 1822 jusqu'au combat de Navarin*, Paris 1828, v. A'-B'.

Leake William Martin, *Travels in the Morea with a map and plans*, v. A'-Γ', London 1830.

Leake William Martin, *Researches in Greece*, London 1814.

Matton R., *Hydra e la guerre maritime (1821-1827)*, Athènes 1953 (Collection de l'Institut Français d' Athènes).

Meyer Gustav, «Albanische Märchen», *Archiv für Litteraturgeschichte* 12 (1884), f. 127-137.

Meyer Gustav, «Albanesische Studien V, Beiträge zur Kenntnis der in Griechenland gesprochenen albanesischen Mundarten», Akademie der Wissenschaften, Philologisch – Historische Classe 134 (1895), Wien 1896, f. 1-106.

Moutsos D.–E. Hamp, “Linguistic and cultural categories in the toponyms of a greek-albanian township (Deme)”, *Proceedings of the eight International Congress of Onomastic Sciences*, Amsterdam 1963, f. 310-322.

Naçi Leonidha, “Lëvizja kulturele midis shqipëtarëve të Greqisë”, *Shkëndia*, Nr. 4, Korçë 1921, f. 61-64.

Puillon Boblaye E., *Expédition scientifique de Morée, Recherches géographiques sur les ruines de la Morée*, Paris 1836.

Raybaud Maxime, *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'indépendance*, v. A', Paris 1824, v. B' 1825.

Reinhold K., *Noctes Pelasgicae, vel symbolae ad cognoscendas dialectos Graeciae Pelasgicas collatae* cura Dr. Caroli Henrici Theodori Reinhold, Hanovero-Goettingensis, classis Regiae medici primarii, Athenis, typis Sophoclis Carbola, 1855.

Ross Ludwig, *Reisen und Reiserouten durch Griechenland*, Berlin 1841.

Rubió y Lluçh A., *La població de la Grècia Catalana en el XIV^{en} segle*, Barcelona 1933.

Rubió y Lluçh A., *Diplomatari de l'Orient Català (1301-1409)*, Barcelona 1947.

Saint-Vincent de B., *Expédition scientifique de Morée*, tome II, Géographie et Géologie, 1e partie, Géographie, Paris 1834.

Sanuto Marino, *I diarii di Marino Sanuto*, v. 36, Venezia 1893, (edizione a cura di Federico Stefani, Guglielmo Berchet, Nicolò Barozzi).

Sathas C., *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, v. I-IX, Paris 1880-1890.

Stadtmüller G., *Der Peloponnes*, Athen 1944.

Tagliavini Carlo, «Quelques textes peu connus de l'Albanais de Grèce», *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, 6 (1938), f. 289-302.

Wace B. J. A. και F. W. Hasluck, “Laconia Topography”, *The Annual of the British School at Athens*, 14 (1907-1908), f. 161-182, edhe 15 (1908-1909), f. 158-176.

Weigand G., «Das Albanische in Attika», *Balkan-Archiv*, 2 (1926), f. 167-201.

Zakythinos D., *Le Despotat grec de Morée*, v. A' Paris 1932, v. B' Athènes 1953.

Zakythinos D., *Corsaires et pirates dans les mers grecques au temps de la domination turque*, Athènes 1939.

Zakythinos D., «La population de la Morée Byzantine», *L'Hellénisme contemporain*, Athènes 1949, fasc. 1, f. 7-25, fasc. 2, f. 107-132.

Kopi KYÇYKU, Bukuresht

Shqipëria dhe shqiptarët e Azerbajxhanit

Mbretëria Shqiptare, si një ngrehinë shtetërore e hershme dhe e rëndësishme, e shfaqur në pjesën veriore të Azerbajxhanit të sotëm, shtrihej nga Kaukazi i Vogël, në rrjedhën e poshtme të lumenjve Kura dhe Araks, deri në degëzimet verilindore të vargmaleve të Kaukazit të Sipërm. Shqiptarët kaukazianë, sikurse shprehej Straboni, jetonin midis “Iberikëve dhe Detit Kaspik”. Sipas të dhënave të gjeografit aleksandrin Ptolemeu, Shqipëria kufizohej në Veri me një pjesë të Sarmacisë, në Perëndim me Iberinë, ndërsa në Jug me një pjesë të Armenisë. Sidoqë kufijtë politikë të Shqipërisë nuk ishin të qëndrueshëm dhe ndryshoheshin shpesh, mund të thuhet se, në përgjithësi, territori i këtij vendi, në periudhën helenistike përfshinte trevat e Azerbajxhanit të sotëm dhe krahinat jugore të Dagestanit. Në dritën e dëshmimeve të autorëve të lashtësisë dhe të gërmimeve arkeologjike, Shqipëria Kaukaziane na përshfaqet si një vend i pasur, pjellor e me një popullsi të dendur. Nga pikëpamja etnike, autorët greko-romakë thonë se ishte tepër e larmishme. Numuri i fiseve shqiptare arrinte në 26. Të dhënat arkeologjike na bindin se bashkimi fisnor shqiptar u bë realitet duke filluar nga gjysma e dytë e mijëvjetshit I para Krishtit. Në territorin e Shqipërisë Kaukaziane kanë banuar edhe fise të tjera, që nuk kishin zanafillë shqiptare.

Nga fundi i mijëvjetshit I para Krishtit dhe veçanërisht në shekujt e parë të erës sonë, Shqipëria Kaukaziane, në burimet e shkruara paraqitet si një shtet me ekonomi të zhvilluar e të qëndrueshme. Toka punohej me kujdes, tregtia lulëzonte krahas pëmtarisë, vreshtarisë, perimtarisë e bimëve të njohura nën epitetet “teknike” dhe “industriale”. Edhe poçeria shkëlqeu me një mori prodhimesh plot fantazi. E njëjta mund të thuhet për artet e aplikuara - gravura në gur, në kocka e në dru. Gjithashtu prodhohej qelqi dhe praktikoheshin mjeshtëria e endjes së pëlhurave.

Dokumentet flasin për sisteme ujitjeje modernë për kohën, për mbarështimin e kuajve dhe të zogjve, për ushtrimin e peshkimit në brigjet e Detit Kaspik, si dhe për përpunimin e mineraleve. Qysh në epokën e bronzit, shqiptarët kanë qenë të famshëm për shfrytëzimin dhe përpunimin e hekurit, bakrit dhe arit, gjë që na shtyn të heqim një paralele me fisin ilir të pirustëve, pararendës i shqiptarëve në Ballkan, të cilët punuan në mesjetë në Malet Apuseni të Rumanisë, në përgjigje të kërkesës së sundimtarëve të këtij vendi. E njëjta kër-

kesë duhet të ketë ardhur për mjeshttrat shqiptarë edhe nga Kaukazi. Kjo pjesë e botës, me pasuri të shumta ka tërhequr qysh herët vëmendjen dhe interesin e shumë njerëzve nga vise të ndryshme të globit. Njëherazi, që aty ose përmes Kaukazit kalonin rrugë të rëndësishme tregtare, përfshi atë të mëndafshit, që e lidhnin me kontinente të tjera.

Në Shqipërinë Kaukaziane njohu zhvillim të madh nxjerrja e kalcedonit, ametistit, agatit dhe gurëve të tjerë të çmuar. Qysh herët, shqiptarët e Azerbajxhanit ushtronin disa mjeshtëri artistike që mbështeteshin në lëndët e para vendore. Përvehtësimi i të fshehtave të metalurgjisë dhe të përpunimit të metaleve pat zënë fill qysh në epokën e bronzit të hershëm dhe kishte në themel pasuritë e vendburimeve të pasura në bakër. Në vendbanimet e hershme të shqiptarëve janë zbuluar punishte që prodhonin objekte prej qeramike dhe bronzit. Nga këto të fundit përmendim shpatat e gjata, sëpatat, topuzët për luftë, thikat, shtizat, si dhe enët e përmasave dhe vëllimeve të ndryshme. Janë gjetur edhe gravura me skena gjuetie, byzylykë, unaza dhe tokëza. Objektet prej hekuri, që u shfaqën më vonë, përfaqësohen nga shigjeta, thika etj, në shumicën e rasteve të prodhuara sipas modeleve në bronz.

Kultura Jalojtepe (shekulli IV para Krishtit - shekulli II para Krishtit), na ofron monumentet funerare të Shqipërisë Kaukaziane, që përmbajnë një inventar të pasur varrimi (vegla pune, armë, vazo prej argjili, bizhuteri).

Në fillim të mesjetës, mjeshttrat shqiptarë shënuan suksese të mëdha në prodhimin e enëve metalike. Është koha kur hyjnë në përdorim të përditshëm enët e objekte të tjera të guzhinës prej argjendi. Në to hasim shpesh figura kafshësh e zogjsh. Më të njohurat janë një buki prej bronzit, që ndodhet në Muzeun e Luvrit (Francë), një bucelë uji, në Ermitazh (Rusi), një enë prej bronzit (pò në Ermitazh) etj. Në muzeumet në Baku (Azerbajxhan), Moskë, Sankt Petersburg dhe sidomos në Bernë (Zvicër) gjenden ekzemplarë të rrallë të punuar në metal nga mjeshttrat shqiptarë.

Zbukurimet e zbatuara në metale nuk paraqitnin vetëm figura gjeometrike, por edhe imazhe bimore, zogj, kafshë, më pas edhe diellin e njerëzit, duke u bërë jehonë traditave të tejhershme të shqiptarëve. Shumica e objekteve artistike kanë të gdhendur emrin e mjeshtrit përkatës dhe datën kur e ka krijuar. Në enët metalike kish mbishkrime nga më të ndryshmit, vjersha, zakonisht në gjuhën arabe. Zbukurimet prej bronzit i hasim edhe në monumente arkitektonike, si në Pallatin e Shirvanshahëve, në Baku (shekulli XV), në Pallatin e Hanëve, në Sheki (shekulli XVIII) etj. Mjeshttrat shqiptarë kryenin edhe punime bakri, rreth tetëdhjetë lloje, që kallajiseshin.

Të dhëna të shumta dokumentare dëshmojnë për lidhjet e ngushta të shqiptarëve me fiset e Transkaukazit, me banorët e Rrafshnaltës Iraniane, Sirisë, Egjiptit, rajonit rreth Detit Egje, Kaukazit Verior, zonës parakaukaziane, Pellgut të Vollgës, rajoneve në Veri të Detit të Zi, si dhe të Evropës Perëndimore. Autorët e lashtësisë, - Straboni, Pliniusi, Ptolemeu, - përmendin mbi tridhjetë qytete të mëdhenj e vendbanime të tje-

ra, që ndodheshin në territoret e Shqipërisë Kaukaziane. Rrënojat e shumë syresh janë ruajtur deri në ditët tona, përfshi Gabalën, “qytetin ballor” të Shqipërisë, siç e cilësonte Pliniusi. Në këtë qendër të madhe tregtare, artizanale, administrative dhe artistike, në shekujt I - IV të erës sonë e kishin rezidencën perandorët shqiptarë. Më pas ky qytet u bë selia e vezirëve sasanidë. Në shekullin VI, si rrjedhojë e fuqizimit të dyndjeve të fiseve veriore, qyteti Gabalë e humbi rolin e kryeqytetit, duke mbetur gjithsesi qendra fetare e Shqipërisë dhe vendi ku vinte vazhdimisht arqipeshkvi shqiptar.

Në periudhën helenistike, në gji të popullsisë së lirë të Shqipërisë bëhet diferencimi në të varfër e në të pasur. Shqipëria, që kishte dhe priste monedhë të vetën, ushtri dhe perandor, qysh në shekullin I para Krishtit u përball me synimet ekspansioniste të mbretërve të Armenisë, të cilët heraherës mundën të shtinin në dorë disa krahina të Shqipërisë.

Në vitet '60 para Krishtit, territoret e shqiptarëve, ashtu si të popujve të tjerë të Transkaukazit, u dyndën nga Perandoria e Romës. Pompeu dërgoi në Shqipëri ushtri të pajisura me mjetet luftarake më moderne për kohën. Në krye të shqiptarëve ishte mbreti Orois, i cili vendosi t'i kundërsulmonte romakët me ushtrinë e vet prej 40.000 vetësh. Në radhët e saj bënë pjesë edhe femra, duke i dhënë krahë legjendës, sipas së cilës shqiptarët kishin thirrur në ndihmë amazonat. Pompeu doli fitues, por, duke mos ia dalë mbanë ta mposhte tërësisht e përfundimisht qëndresën e shqiptarëve, marshoi drejt brigjeve të Detit Kaspik. Si rrjedhojë, romakët nuk mundën ta shndrronin Shqipërinë në një provincë të perandorisë së tyre.

Një ngjarje domethënëse në historinë e Shqipërisë së gjysmës së dytë të shekullit I para erës sonë, ishte instalimi atje i dinastisë parfiane Arsakid, e cila, me ndërprerje kohore të vogla, e sundoi deri në fillim të shekullit VI. Ajo ndoqi një politikë elastike, çka bëri të mundur konsolidimin e pozitave të Shqipërisë në rrafsh ndërkombëtar. Sipas të dhënave dokumentare, në atë periudhë Shqipëria shtrihej në një territor mjaft të gjerë, që nga lumi Kura, deri në rajonin e sotëm Akstafa.

Në vitet '80 - '90 të erës sonë, romakët ndërmorën një fushatë tjetër kundër Shqipërisë, për të cilën flet epitafi në shpatet e malit Byjkdash: “Në kohën e perandorit Domician Cezar Augustus Germanicus Lucius Iulius Maximus (centurion) i legjionit XII Fulminata (vuri këtë mbishkrim). Por edhe këtë herë romakët dështuan dhe u detyruan të largoheshin së andejmi. Koincidence ose jo: në fillim shekullin II, në kohën e luftimeve fitimtare të perandorit Trajan, ndër popujt e Ballkanit, vetëm shqiptarët nuk u bënë shtetas të Romës.

Dhjetëvjetshat e parë të shekullit II veçorizohen nga fuqizimi i shteteve kaukaziane. Romakët, ashtu siç përshkruhet në një dokument, patën me “shqiptarët dhe me iberikët marrëdhëniet më të mira të miqësisë... Adriani i mbushte me dhurata perandorët, por këta nuk i përfillnin ftesat për t'i shkuar për vizitë”.

Përsa i përket historisë së Shqipërisë në shekujt II - III, dokumentet janë të varfër. Ndoshta ka qenë fjala për një “intermezzo” paqeje: Roma dhe Parfia, duke u drobitur nga luftrat e njëpasnjëshme, mbase nuk kanë qenë në gjendje të përziejeshin në punët e brendshme të rajonit kaukazian.

Shqipëria Kaukaziane ka ekzistuar si entitet tërësisht i pavarur deri në shekullin IV të erës sonë dhe në të bënte pjesë edhe Azerbajxhani i sotëm. Paskëtaj territori i Shqipërisë Kaukaziane u bë pré dyndjesh të panumurta shkretuese nga ana e fiseve të ndryshme kaukaziane, që vinin nga Veriu. Në shekujt V - VI u intensifikuan mësymjet e hunëve, ndërkohë që, duke kaluar përmes ngushticës Derbent, Shqipërinë e dyndën edhe hazarët. Për mbrojtjen e kufijve, në pjesën veriore të Shqipërisë Kaukaziane u ndër-tuan fortesa, si dhe kështjellat Beshbarmag, në Veri të Apsheronit; Gilgilçaj (Shabran), vetëm 23 kilometra larg Beshbarmagut; murana Berbent (gërmadhat e kësaj ruhen edhe sot e kësaj dite), në afërsi të qytetit të madh Torpag - Galla, në Veri të qytetit Tarku.

Në kohën e sundimit të Jezdigerdit II, gjendja e popullsisë u përkeqësua më tej, taksat e tatimet u ngjitën në kuota të papara ndonjëherë. Për këtë arsye, shqiptarët, bashkë me armenët e georgjianët, në vitet 450 - 452 dhe 481 - 484, ngritën krye kundër sasanidëve.

Në fund të shekullit VI dhe fillimin e shekullit VII, në Shqipërinë Kaukaziane u instaurua pushteti Gardman, - me kryeqytet Bardën, - i dinastisë së Mihranidëve. Xhavsiri (637 - 680), më i famshmi i kësaj dinastie, ndoqi një politikë të matur. Në të katër anët e Shqipërisë Kaukaziane u ndërtuan qendra dhe objekte kulturore. Edhe shkenca eci përpara.

Popullsia e Shqipërisë Kaukaziane fillimisht ishte pagane. Nën ndikimin e Akamenidëve, Partianëve dhe sidomos Sasanidëve, u adoptua edhe Zoroastrianizmi. Krishterimi aty filloi të ushtrohej në shekullin IV, pra në epokën sasanide. Pushtimi arab dhe ajo që u quajt kriza kalcedoniane, e shpërbëu Kishën në Shqipërinë Kaukaziane. Duke nisur me shekullin VIII, shumica dërrmuese e popullsisë vendëse u konvertua në Islam.

Nuk janë të pakët studiuesit dhe hulumtuesit, që mendojnë se Shqipëria Kaukaziane nuk duhet të ketë lidhje me Shqipërinë tonë, që ndodhet në Ballkan, por nuk kanë asnjë dokument apo tjetër argument të besueshëm për të mbështetur opinionin e tyre. Është gjithaq e vërtetë që, deri në këto momente, as ne nuk disponojmë dëshmi bindëse, të shkruara, për të pohuar me zë të lartë dhe shkencërisht një lidhje të mundshme midis Shqipërisë së Ballkanit dhe asaj të Kaukazit. Por, nga ana tjetër, nuk ka se si të anashkalohen një seri veçorish e tiparësh themelore, të cilat të dy popujt, shqiptar dhe azerbajxhanas, i kanë të përbashkëta, sidomos ato që lidhen me karakterin dhe me konstitucionin shpirtëror, me qëndrimin e dashurinë e pakufishme ndaj atmëmëdheut e ndaj gjuhës amtare. Madje edhe pamja fizike e shqiptarëve në të dy gadishujt, ballkanik e kaukazian, është tejet i ngjashëm, në mos po i njëjtë. “Të bukur, shtatlartë, flokëzinj e sygështenjë” thonë autorët e lashtë për shqiptarët kaukazianë. Dhe, nuk e kemi aspak të

vështirë që të na duken njësoj si malësorët e Azerbajxhanit të sotëm, e Dagestanit e të Shqipërisë Ballkanike. Edhe përshtatja e tyre në të njëjtat kushte klimatike e të reliefs na shtyn të bindemi se kemi të bëjmë me një zanafillë të përbashkët të tyre. Një argument më shumë, që do t'i përligjte hapat e mëtejshëm në kërkim të fakteve, është se, për shkaqe, tanimë të njohura, - luftra, shkëmbime popullsish, deportime e shpërngulje me dhunë, - edhe shqiptarët të mos kenë bërë përjashtim nga dukuritë e sapopërmendura. Pra, nuk ka çudi që një ditë pandehmat e vagëta të shndërrohen në teza themelforta. Më e mundshme dhe më e besueshme na duket vajtja e shqiptarëve nga Ballkani në Kaukaz, edhe për faktin që një kah i tillë ka ekzistuar gjatë kohërave: nga Ballkani njerëzit niseshin drejt trevash të largta, në kërkim të një jete më të mirë, më të begatë e sidomos më të qetë, jo anasjelltas.

Në veprën "*L'Albania: notizie geografiche, etnografiche e storiche* (1901), të autorit italian Arturo Galanti, tërheqin vëmendjen disa të dhëna, që na duken me interes. Ai vëren se disa historianë armenë janë të mendimit se në shekullin VII të erës sonë, të ndodhur nën trysninë e kazarëve dhe të popujve të tjerë endacakë, banorët e Shqipërisë Kaukaziane, që ata e quajnë Arganie, u shpërngulën në Armeni. I njëjti autor është i mendimit se bëhet fjalë për ngjashmëri ndërmjet shqiptarëve të Ballkanit dhe atyre të Kaukazit. Në mbështetje të tezës së vet, Arturo Galanti ve në dukje se Anglia e lashtë thirrej Albion. Malësorët e Skocisë e quajnë vendin e tyre Albany. *Alba* është një emër që hasej dendur edhe në Italinë antike: *Alba Longa* në Lacio; *Alba Fucense* në trevat Marsi; *Alba Pompeia*, sot Alba; *Albium Ingaunum*, sot Albenga; *Albium Intemelium*, sot Ventimiglia; fisi *Albici* në Liguria. Por edhe në Spanjë e në Galinë e lashtë ndeshim në emrin *Alba*. Të gjithë kemi dëgjuar për qytetin *Albi* në Provansë, nga i cili morën emrin heretikët *albigezë* në shekullin XIII. Edhe në Rumani ka një qytet me emrin Alba Iulia. Autori e shpjegon këtë ngjashmëri verbale me faktin që të gjithë ose pothuajse të gjithë emrat kanë në rrënjë *alb*, *alp*, që kanë kuptimin *i bardhë dhe mal i lartë* (majë e lartë me dëborë). Për më tepër, thuajse të gjithë vendet e lartpërmendur janë malorë.

Rilindasi Jani Vreto, në librin e vet *Apologjia*, botuar qysh më 1878, tezës, sipas së cilës shqiptarët në trevat ku jetojnë sot, kanë ardhur nga Kaukazi (tezë e mbështetur edhe nga dr. Jovan I. Deretić, në artikullin *Arbanasët - Shqiptarët, origjina e tyre dhe mbërritja në Serbi*), i jep një përgjigje tepër të veçantë dhe kuptimplotë. Ai ka shqyrtuar një sërë dokumentesh dhe fjalë të lashtësisë klasike dhe paraklasike, që kanë rrënjë të njëjtë me fjalët shqipe që përdoren edhe sot e kësaj dite. Në këtë kontekst, Jani Vreto ve në dukje se, në rast se shqiptarët nuk do të kishin qenë autoktonë në trevat ku gjenden edhe sot, por do të kishin qenë barbarë, të ardhur gjatë migrimeve pas Krishterimit, atëhere nuk mund të shpjegohej identiteti apo njëjtësia e gjuhës shqipe me gjuhën e lashtë homerike e madje parahomerike. Më tej, ai thekson se gjuha klasike nuk flitej më në shekullin VII pas krishtit.

Më anë tjetër, profesori Sabri Musliu, në esenë e vet “*Shqipëria e Kaukazit dhe shqiptarët*” (Prishtinë, 2009), shprehet qartë se interesi që ngjall kjo temë nuk është vetëm shkencor, por edhe politik. Kështu, gjatë 150 viteve të fundit, historia tepër shpesh është shfrytëzuar nga politika ultranacionaliste dhe është keqpërdorur, sidomos në Ballkan, ku shtetet që janë bërë të tillë para të tjerëve, kanë shkelur të drejtat e vendeve fqinj që ende nuk ishin bërë shtete të pavarur të mirëfilltë. Në një zë me historiografinë shqiptare, edhe Musliu e ka hedhur poshtë pseudoteorinë e prejardhjes së shqiptarëve nga Kaukazi, në favor të tezës së zanafillës ilire të tyre.

Bibliografi

1. Enciklopedia Iraniane
2. Encyclopedia Britannica
3. Wiesehofer, Josef. *Ancient Persia*, 1996.
4. Movses Kalankatuatsi, *History of Albania*, Libri I, Kapitulli XV.
5. *The Cambridge history of Iran*, 1991.
6. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, by Peter B. Golden, Otto Harra-sowitz (1992).
7. Kopi Kyçyku, *Scurtă istorie a Azerbaidjanului* (Histori e shkurtër e Azerbajxhanit), Bukuresht, 2007.

Aton PANCHEV, Sofia

Diaspora shqiptare në Bullgari

Shqiptarët dhe bullgarët kanë pasur lidhje të gjata dhe bashkëjetesë të mirë në Gadi-shullin e Ballkanit. Ngjarjet historike dhe shumë shpesh tragjike kanë detyruar grupe të mëdha shqiptare të lëshojnë vendin e tyre dhe të kërkojnë strehë në troje të huaja. Pushtimi i trojeve shqiptare në Ballkan nga ushtritë e huaja (osmane, serbe etj.) është përcjellë me pastrim etnik, me vrasje të shumta, me djegien e fshatrave shqiptare dhe me gjithë mjetet dhunuese të një pushtuesi të egër. Shumë shqiptarë kanë gjetur shpëtim dhe mundësi për një jetë të re në viset bullgare ku edhe deri tani ata janë të shquar si njerëz punëtorë, si fqinjë të mirë. Ata nuk kanë qenë larg Atdheut të robëruar dhe kurrë nuk kanë harruar se janë shqiptarë. Për këtë arsye, shqiptarët në Bullgari kanë qenë pjesëmarrës të rregullt në lëvizjet çlirimtare shqiptare dhe bullgare kundër armiqve të përbashkët. Shqiptarët nga diaspora në Bullgari kanë pasur kontribut të çmuar për Rilindjen shqiptare, për zhvillimin e kulturës dhe të edukimit shqiptar. Nëpër arkivat bullgare ka mjaftë informata për praninë e shqiptarëve në trojet bullgare ende nga Mesjeta. Në këtë punim përshkruhen shkurtimisht ngjarjet dhe personalitet kryesore të diasporës shqiptare në Bullgari mbi bazën e burimeve bullgare dhe osmane. Vëmendja është përqendruar mbi vendbanimet shqiptare, mbi koloninë shqiptare në Sofje, mbi fshatin shqiptar në Bullgarin e sotme - Mandrica, si edhe mbi veprimtarinë e disa shqiptarëve në Bullgari me rendësi të madhe për zhvillimin e kulturës shqiptare.

Vendbanimet shqiptare në viset bullgare

Shpërngulja e shqiptarëve në trojet e Bullgarisë së sotme ka një histori të gjatë. Ekzistojnë burime me karakter legjendar që datojnë ardhjen e shqiptarëve në Bullgari në kohën e mesjetës²⁷¹⁷. Faktet e para të regjistruara për mërgimin e shqiptarëve në territoret banuara me bullgarë janë nga koha e sundimit osman²⁷¹⁸. Sipas historianëve bullgarë,

²⁷¹⁷ Sipas Paisij Hilenderskit, shqiptarët e parë kanë mërguar në Bullgarin lindore në fund të shekullit X. Në: Райков, Б. Паисевият ръкопис на „История славянобългарская” 1762. София, 1989, с. 71.

²⁷¹⁸ Българската държавност в актове и документи, съст. В. Пюзелев, София, 1981, с. 121.

kolonia e parë shqiptare është kjo në fshatin Kopilovci, në veriperëndim të Bullgarisë²⁷¹⁹. Bojan Gyzelev citon episkopin katolik Petër Bogdan Bakshiç, i cili shkruan në vitin 1640: “Katolikë ka 1200 vete, fëmija 360, mund të them me kombësi shqiptare, sepse kanë ardhur prej kohësh nga Shqipëria dhe deri tani e ruajnë këtë gjuhë”²⁷²⁰. Ka pasur edhe pak shqiptarë katolikë në disa fshatra të tjera në këtë pjesë së vendit. Pas kryengritjes kundër sundimit osman në vitin 1688, popullsia e kësaj zone është vënë mbi reprezaliet e forta osmane dhe 1/3 ka humbur jetën ndërsa të tjerat kanë mërguar në Valahi dhe në Transilvani. Të gjitha vendbanimet janë shkatërruar dhe plotësisht të djegur.

Shumë më gjatë zhvillohet historia e shqiptarëve ortodoks në Bullgarinë qendrore dhe lindore. Afër kryeqytetit mesjetar bullgar Tërnovo edhe sot ekziston fshati Arbanasi me arkitekturën e tij unike. Ka mjaft dokumente osmane nga shekujt XVI – XVIII në të cilat përshkruhet hollësisht popullsia e kësaj fshati. Sipas një prej hipotezave, pas fushatës ushtarake të sulltanit Bajazid II në vitin 1492 në Shqipërinë jugore shqiptarët kanë mërguar në Bullgari për t’u shpëtuar nga dhuna. Dokumentet pohojnë që popullsia e fshatit ka qenë në rritje dhe në vitin 1660 në këtë fshat kanë jetuar afër 5000 njerëz kryesisht shqiptarë²⁷²¹. Përparësia e Arbanasit në këtë periudhë është në statutin e privilegjuar në Perandorinë osmane – kanë ruajtur rrugën kryesore drejt Tërnovos dhe kanë paguar më pak tatime. Në shekullin XVIII për shkak të problemet e brendshme në Perandorinë osmane, fshati dhe tërë rajoni janë në rënie të vazhdueshme. Pas shkatërrimit të fundit në vitin 1798 popullsia e tij ka shkuar kryesisht në Bukuresht. Por, përveç emrin e fshatit, lidhja me shqiptarët është ruajtur edhe me stilin arkitekturor, i cili ka paralele të qarta me Shqipërinë e Jugut. Krahasimi midis shtëpive në Arbanasi dhe këtyre në Gjirokastër dhe në Berat dëshmojnë për ngjashmërinë e njëjtë. Sipas disa shkencëtarë shqiptarë edhe ikonografia (v. 1561) në kishën “Shën Gjergj” në Arbanasi është bërë nga Nikola biri i Onufrijt nga Elbasani²⁷²². Kjo dëshmon se edhe në këtë kohë ka pasur kontakte midis Shqipërisë dhe Arbanasit.

Shqiptarë ortodoks kanë banuar edhe në disa fshatra të tjerë në Bullgarinë Verilindore. Në vendin e parë ka qenë fshati Çervena Voda (Uji i kuq). Edhe për këtë fshat ka dokumente osmane nga shekulli XV. Shumë njerëz sipas regjistrave kanë emra shqiptarë – Letrizi, Beko, Leka, Bika, Dede etj. Këtë fshat ka qenë me rëndësi të madhe dhe për këtë fakt dëshmon edhe rezidenca e episkopit ortodoks në të. Nëpër Çervena Voda kanë kaluar shumë udhëtarë perëndimorë, të cilët kanë lënë përshtypjet e tyre mbi popullsinë e rajonit dhe për jetën e saj. Sipas tyre në këtë fshat kanë banuar mbi

²⁷¹⁹ Гюзелев, Боян. Албанци в Източните Балкани. София, 2004, с. 91.

²⁷²⁰ По ату.

²⁷²¹ Димитров, Страшимир. Бунтовни движения в Търновско и Източна България по време на Чипровското въстание. 1988, с. 39.

²⁷²² Gyzelev, B. Vep. e përм., f. 117.

1600 njerëz në fillimin e shekullit XVII. Por luftërat e shumta dhe sulmet plaçkitëse prishnin jetën e popullsisë dhe pas luftës ruso-turke në vitet 1806-1812, banorët e këtij fshati kanë mërguar në Valahi dhe fshati digjej plotësisht në vitin 1811. Fshati Poroishte (në turqisht Arnautkjoj) është regjistruar për herë të parë në periudhën 1544-1555 dhe emrat e disa prej tatimpaguesve kanë qenë shqiptare – Andrie, Gin, Leka etj. Banorët e fshatit kanë qenë çliruar nga disa pagesa tatimore sepse kanë punuar tokat e Vezirit të madh Ibrahim Pasha. Elementi etnik shqiptar vërehet nga disa udhëtarë të huaj. Kështu austriaku Kindsperg shkruante: “...kemi ardhur në këtë fshat të bukur...banuar vetëm me shqiptarë dhe për këtë arsye quhet Arnautkjoj”²⁷²³. Gërmimet arkeologjike dëshmojnë se Poroishte ka qenë një qendër të rëndësishme të tregtisë dhe të zejtarisë. Ka pasur katër kisha dhe një shkollë. Krahasimi me planin arkitekturor të kishave nga Arbanasi dhe nga Poroishte pohon se ato kanë qenë ndërtuar prej të njëjtave mjeshtra ose këta mjeshtra kanë një prejardhje të përbashkët. Sipas dokumenteve osmane Poroishte është ngritur më vonë sesa Arbanasi dhe Çervena Voda. Ndoshta pjesa me e madhe e popullsisë e ka lëshuar vendlindjen e vet pas një kryengritjeje pa sukses por edhe pastaj fshati zhvillohet mirë para se të shkatërrohet krejtësisht në vitin 1810 si edhe shumë vendbanime të tjera. Kanë mbetur vetëm disa familje shqiptare të cilat janë asimiluar në fillim të shekullit XX nga shumica dërmuese bullgare.

Shqiptarët nga dy fshatra të tjerë, Dobrina dhe Devnja (afër Varnës), kanë ruajtur identitetin shqiptar por nga dy shekuj banojnë jashtë Bullgarisë – në Ukrainën e sotme. Edhe ata mërguan nga trojet bullgare në fillim të shekullit XIX por kanë shukar në Perandorinë Ruse bashkë me bullgarët dhe atje kane marrë tokë nga pushteti rus. Fshati i tyre quhet Karakurt dhe gjuha e shqiptarëve të Ukrainës është dëshmia e vetme për të folmen e shqiptarëve nga Bullgaria Veriore dhe Verilindore. Vendosija e shqiptarëve në rajonin e Varnës ndoshta ndodhej në vitet e fundit të shekullit XVII. Origjina e shqiptarëve në Devnjë, si në disa fshatra të tjerë (Staroselec) në këtë rajon, ndoshta është nga fshati më i madh Dobrina²⁷²⁴. Në shekullin XVIII dhe në fillim të shekullit XIX këtë rajon ka qenë në rënie të vazhdueshme për shkak të plaçkitjeve dhe luftërave ruso-turke. Shqiptarët në tërë Bullgari Veriore kanë marrë pjesë në të gjitha kryengritje dhe përpjekje për çlirim kombëtar të bullgarëve nga sundimi osman. Që në fund të shekullit XVI shqiptarët u përfshinë në lëvizjen çlirimtare kundër osmanëve. Ka fakte se shqiptarët nga Çervena Voda, por ndoshta edhe nga fshatra të tjerë, kanë filluar veprimet kryengritëse në vitin 1594. Edhe shqiptarët nga rajoni i Tërnovos kanë qenë gati të mblidhnin 1500 kalorës në përkrahje të transilvanëve²⁷²⁵. Shumë shqiptarë merrnin pjesë në veprimet luftarake të vojvodës së Valahisë Mihaj në periudhën 1595-

²⁷²³ Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – средата на XVIII век. София, 1986, с. 145.

²⁷²⁴ Gyzelev, B. Vep. e përm., f, 154.

²⁷²⁵ Българската държавност, с. 118.

1602. Ka shumë dokumente, të cilat dëshmojnë për pjesëmarrjen e shqiptarëve në lëvizjen kaçake të periudhës. Çetat shqiptare kanë fituar shumë fitore kundër osmanëve dhe kanë një kontribut të çmuar për lëvizjen çlirimtare bullgare të epokës. Shqiptarët kanë qenë shumë aktiv për disa arsye: ata kanë qenë të lidhur për shkak të tregtisë me Valahi, Transilvani, Dubrovnik dhe kanë njohur planet e huaj për luftërat kundër osmanëve; në përgatitjet kryengritëse shumë aktiv kanë qenë priftërinjtë ortodoks dhe fshatrat shqiptare kanë qenë qendra të rëndësishme për jetën shpirtërore të krishterëve; shqiptarët kanë pasur mjaft armë dhe përvojë ushtarake parasysh statutin e tyre si dervengjinj²⁷²⁶. Edhe në luftën osmano-austriake të viteve 1683-1699 shqiptarët morën pjesë. Qindra shqiptarë i janë bashkëngjitur ushtrisë austriake. Ka edhe një ferman sipas të cilit shqiptarët nga fshatrat verilindore të Bullgarisë (Dobrina, Poroishte, Çervena Voda etj) kanë përgatitur kryengritje kundër osmanëve në vitin 1689, por komploti i tyre është zbuluar nga pushteti dhe mbi popullsinë kanë ndër marrë masa të rrepta. Shqiptarët janë përfshirë në mënyrë masiv edhe në luftërat ruso-turke dhe pas vitit 1812 ata praktikisht kanë mërguar nga viset bullgare bashkë me trupat ruse.

Fshati i Mandricës

Shqiptarët nga territoret në jugun e Bullgarisë kanë një fat tjetër. Për arsye të njëjta, si edhe bashkëkombësit e tyre në Bullgarinë Veriore, shumë shqiptarë kanë gjetur strehë në viset bullgare në rajonin e Adrianopojës. Në këtë rajon, nën sundimin osman deri 1912, ka banuar një popullsi të përzier – bullgarë, shqiptarë, turq dhe grekë. Ka pasur 8 koloni shqiptare dhe p.sh. Fan Noli është nga fshati Ibriktepe të Adrianopojës. Pas luftërave ballkanike në vitet 1912-1913 ka shumë masakra dhe shpërngulje dhe shqiptarët shkrihen dhe asimilohen. Ka mbetur vetëm një fshat me popullsi shqiptare në këtë zonë – Mandrica në Bullgarinë e sotme. Këtë fshat provokon shumë interesin e studiuesve bullgarë dhe shqiptarë. Për shembull, në fund të tetorit të 2009 u zhvillua një ekspeditë filologjike-etnologjike në fshatin e vetëm shqiptar në Bullgari – Mandrica. Organizatore e saj ishte profesor Petja Asenova nga Universiteti i Sofjes, pedagogë në fushën e gjuhësisë ballkanike. Në ekspeditën morën pjesë tri studente nga dega e Ballkanistikës – Anna Kapitanova, Darina Felonova dhe Sllaveja Nedelçeva. Kjo ishte ekspedita e dytë e organizuar nga Universiteti i Sofjes në Mandricë. Ekipi i ekspeditës së parë gjatë vitit 2007 përfshinte profesorin Petja Asenova, docenten e gjuhës dhe letërsisë shqipe Rusana Bejleri, asistentin e saj Anton Pançev dhe ballkanisten Kremena Daneva. Nga të dyja ekspedita kanë bërë hulumtime mbi gjendjen bashkëkohore të

²⁷²⁶ Rojtarë të rrugëve dhe të grykave malore.

shqiptarëve nga Mandrica dhe ashtu është vazhduar tradita e studimeve të gjuhës, të jetës dhe të historisë së fshatit. Mandrica gjendet në pjesën juglindore të maleve Rodopa dy kilometra larg kufirit bullgaro-grek dhe disa kilometra larg kufirit me Turqinë. Sipas Dhimitër Shuteriqit,²⁷²⁷ Mandrica u themelua pas luftës ruso-turke të viteve 1766-1769, nga shqiptarë të rajonit të Korçës, posaçërisht të Vithkuqit²⁷²⁸. Sipas legjendës vendase, fshati është krijuar në kuadrin e Perandorisë Osmane një shekull më parë nga disa çobanë ortodoksë shqiptarë. Ushtria osmane u ka lejuar të marrin një nga copë toke, ku të prodhojnë produkte qumështi, me të cilat ta furnizojnë atë, dhe për këtë shkak të mos paguajnë taksa²⁷²⁹. Emri i fshatit vjen nga fjala bullgare me origjinë turke “mandra” që në shqip do të thotë “baxho”. Mund të propozohet me siguri se gjatë shekullit XVIII shumë shqiptarë nga rrethinat e Korçës erdhën në Mandricë, kurse një shekull më vonë fshati u bë vendbanimi i shqiptarëve nga rajoni i Sulit, që tashmë ndodhet në Greqi. Pas Luftërave Ballkanike kufiri bullgaro-grek kaloi nëpër fshatin dhe një pjesë prej tij mbeti në territorin e Greqisë. Sot atje është i njohur një fshat tjetër që mban emrin Mandres (Μάνδρες). Sipas rrëfimeve të një prej plakave Evdokija Moskova fshati Mandres është krijuar në Greqi në vitin 1914. Ajo ka treguar se gjatë Luftës së dytë ballkanike në rajonin e Mandricës erdhi bashibozuku. Ai mblodhi të gjithë burrat dhe djemtë nga fshati në një dyqan për t’i vënë në zjarr. Por një grua nga fshati tjetër i shpëtoi. Ajo kishte marrë vesh për vendimin e bashibozukut dhe arriti të paralajmëroi të gjithë. Kështu burrat dhe djemtë u shpëtuan dhe ikën në Greqi. Atje krijuan një fshat tjetër, të cilin e quajtën Mandres për ta kujtuar Mandricën²⁷³⁰. E vërteta është se deri tani banorët e njërit fshat mbajnë lidhje me të afërmit e tyre të fshatit tjetër. Për fat të keq kufiri midis atyre hapet vetëm për një ditë në kohën e Pashkëve dhe ngandonjëherë në një festë tjetër fetare. Sipas të dhënave të regjistrimit popullsisë e fshatit në fillimin e vitit 2012 ka qenë 73 banorë, shumica prej të cilëve – gra²⁷³¹. Plakat Sultana Gramenova dhe Marija Dieva tregojnë se zanatet kryesore të fshatit kanë qenë rritja e krimbit të mëndafshit dhe prodhimi i duhanit. Por tani secila prej plakave kujdeset vetëm për disa kafshë. Në fshat nuk jetojnë të rinj. Një pjesë prej tyre banojnë në qytetet e mëdha të Bullgarisë, ndërsa pjesë tjetër – jashtë vendit. Sipas rrëfimeve të grave të moshuara fëmijët e tyre kthehen gjatë verës dhe qëndrojnë vetëm disa ditë. Gjuha e përdorur prej tyre është shumë arkaike. Studime shkencore mbi të ka bërë doktor Bojka Sokolova²⁷³². Më shumë hollësi për gjuhën mund të shihen në librin e saj kushtuar dialektit shqiptar të Mandricës. Banorët e sotëm të

²⁷²⁷ Shuteriqi, Dhimitër. Fshati shqiptar i Bullgarisë, Mandrica. Studim dhe Tekste. Në: Studime Filologjike, 1963, №1, f. 103-141.

²⁷²⁸ Po aty, f. 109.

²⁷²⁹ Kapitanova, Anna. Ekspeditë shkencore. 27-30 tetor 2009.

²⁷³⁰ Po aty.

²⁷³¹ <http://www.grao.bg/tna/tab02.txt>.

²⁷³² Соколова, Бойка. Село Мандрица. Езиково, фолклорно-етнографско и историческо проучване. С., 1968.

fshatit përbëjnë brezin e fundit që e flet këtë dialekt. Konsiderojnë veten si shqiptare, por shumica prej tyre nuk kanë vajtur në Shqipëri kurrë. Nuk e dinë as të shkruajnë, as të lexojnë në shqip. Por me shumë kënaqësi na ekzekutuan disa këngë, që mbajnë mend për jetën e përditshme të popullin shqiptar. Banorët e fshatit Mandricë dinë shumë pak për heronjtë e lavdishëm të Shqipërisë. Kanë dëgjuar pak për Skënderbeun, kurse për historinë e sotme shqiptare - pothuaj asgjë. E quajnë Shqipërinë Albania, ndërsa gjuhën shqipe “arnautçe”. Nuk mund të thuhet se plakati nga Mandrica ruajnë zakone që janë specifike vetëm për Shqipërinë. Gjatë bisedave bën përshtypje se për ta tërhequr vëmendjen e dëgjuesve, ato shpjegojnë traditat e fshatit sikur janë shumë të ndryshme në krahasim me traditat bullgare. Ose thjesht në nevojën e tyre të ndihen më speciale në jetën e përditshme, ato paraqitën çdo gjë si unike. Më vonë gjatë analizave u bë e qartë se gjuha e tyre përben një formë të vjetër të shqipes, formuar me ndajshesa – pjesa dërmuese prej të cilave bullgare, më pak turke dhe greke, ashtu dhe zakonet që i ruajnë mandricanët në sasi të madhe janë karakteristike për Bullgarinë. Por në lidhje me gjuhën vrojtimit shkencor kanë tërhequr vëmendjen si të gjuhëtarëve tanë, ashtu dhe të gjuhëtarëve të huaj dhe ato vazhdojnë të përbëjnë interes të madh.

Kolonitë shqiptare

Përveç shpërnguljeve masive, në Bullgari janë vendosur dhe shumë kurbetçinj, të cilët kanë kërkuar mundësi më të mira ekonomike. Vendosja e shqiptarëve bëhej kryesisht në kryeqytetin e tanishëm të vendit, në Sofje. Sipas Bobi Bobevit dhe Thoma Kacorit, në fund të shekullit XIX në Sofje kanë banuar më shumë se 500 familje shqiptare²⁷³³. Migrimi i shqiptarëve drejt viseve bullgare rritej pas çlirimit të Bullgarisë në vitin 1878. Në këtë periudhë, shqiptarët në Sofje merreshin me zejtarë, me tregtarë dhe me veprimtarë të tjerë dhe krijuan një mjedis të begatshëm. Këta njerëz kanë përcjellë me interes të madh zhvillimet shoqërore, politike dhe kulturore në Atdheun e tyre të robëruar dhe kanë kontaktuar vazhdimisht me qendrat kryesore shqiptare të Rilindjes kombëtare si në Shqipëri, ashtu edhe në Stamboll, në Bukuresht etj. Me këtë mënyrë, shqiptarët në Bullgari mblodhën përvojë organizative dhe ndërmorën hapa më të mëdhenj drejt veprimtarisë së tyre atdhedashëse. Çlirimi i Bullgarisë i inspirua shqiptarët edhe më shumë. Shqiptarët në Bullgari kanë filluar të merreshin me lexim dhe këndim në gjuhën amtare. Dhimitër Molle ka sjellë në Sofje librat e parë shqipe në vitin 1886 dhe kështu ka filluar veprimtaria kulturore në koloninë shqiptare në Sofje²⁷³⁴. Në rrugë drejt zhvillimit

²⁷³³ Бобев, Боби и Тома Кацори. Близката и непознатата Албания. С., 1998, с. 206.

²⁷³⁴ По аty, f. 207.

kulturor dhe shoqëror ka pasur shumë vështirësi për shkak të propagandave greke dhe osmane të cilat kanë vazhduar përpjekjet e tyre për t'i mbajtur shqiptarët nën zgjedhën e pushtetit politik osman dhe të atij kulturor grek. Shqiptarët u qëndruan përndjekjet sistematike dhe u organizuan më mirë në një mënyrë formal. Më 1 janar 1893 është mbledhja e parë e shqiptarëve në Sofje me qëllim krijimin e një shoqate kulturore e cila t'i bashkonte të gjitha shqiptarët, krishterë dhe mysliman, për zhvillimin e Atdheut drejt arsimit modern dhe çlirimit kombëtar. Ata e kanë emëruar shoqatën "Dëshira" – dëshira për mëmëdheun e dashur, për familjet e paharruara, për lirinë dhe shkollim në gjuhën amtare. Në zgjedhjet e zhvilluara si kryetar është zgjedhur Ligor Prifi Borova, mjeshtër murator, për sekretar Dhimitër Molle, njeriu më i edukuar dhe disa këshilltarë, të cilët kanë pasur një reputacion të mirë²⁷³⁵. Nga "Dëshira" kanë mbajtur kontakte të ngushta me shoqatat shqiptare në Stamboll dhe Bukuresht dhe me rilindas të shquar si Naim dhe Sami Frashëri, Jani Vreto etj., me të cilët kanë bashkëpunuar në dobi të Atdheut. Disa prej shqiptarëve të rinj nga Sofja studiojnë në shkollën e mesme shqiptare në Bukuresht ndër të cilët spikatën Kristo Liuarasi dhe Adem Shkaba. Një prej veprimtarive të shumta të shoqatës është hapja e stypshkronjes "Mbrojtësia" e cila u shndërrua në një qendër të rëndësishme për shtypjen shqiptare dhe për përhapjen e diturisë ndër shqiptarët. Libri i parë, shtypur atje, ka qenë "Ditërfensi". Nisma ka vazhduar dhe këtë kalendar nën emrin "Kalendar Kombëtar" botohet disa vjet nga Midhat Frashëri me pseudonimin Lymo Skendo. Shahin Kolonja ka botuar gazetën "Drita" më 1901 në këtë shtypshkronje. Më vonë në Sofje u botuan edhe gazeta dhe revista të tjera si "Shqypeja e Shqypnisë" nga Josif Bageri, "Shqipëria e lirë" nga Kristo Liuarasi, revistat "Vetëtimia" (Thoma Avrami) dhe "Shqipëria" (Nikola Ljako). Atje u shtypën edhe dhjetra libra shqiptare të disa autorëve shqiptarë si Spiro Dine, Sami Frashëri ("Shqipëria ç'ka qenë, çështje e çdo të bëhet", drama "Besa" e cila është shfaqur mbi skenën e teatrit "Bullgaria"). Kanë botura edhe veprat e Naim Frashërit si "Bagëti e bujqësi" dhe "Dëshira e vërtetë e shqiptarëve". Këtë shtypshkronje lëvizi në Tiranë pas Luftës së parë botërore dhe ka vazhduar punën e saj të mëtejme për zhvillimin kulturor të shqiptarëve. Në nëntor të vitit 1911 në Sofje ka ardhur dhe Fan Noli i cili ka mbajtur liturgji në gjuhën shqipe për herë të parë në Sofje sepse deri këtë vit liturgjitë kanë qenë vetëm në gjuhën greke.

Pushteti bullgar ka ndihmuar aktivitetet e ndryshme shqiptare sepse ka parë në shqiptarët aleate për luftë të përbashkët kundër pushtuesve osmanë. Disa të rinjtë nga trojet shqiptare morën bursa për të studiuar në shkollën ushtarake në Sofje kurse princat bullgarë, Boris dhe Kiril, kanë mësuar gjuhën shqipe. Kryengritësit shqiptarë u furnizuan me armë prej Bullgarisë dhe luftëtarë të shquar si Mihail Grameno, Bajo Topulli dhe Zeman Mashkullora shpesh kanë vizituar Sofjen dhe kanë pasur bashkëpunim të

²⁷³⁵ Po aty, f. 209.

ngushtë me koloninë shqiptare. Në këtë moment gazeta shqiptare “Liri i Shqipërisë” e cila botohej në Sofje doli me apelin ndaj shqiptarëve “të ngritin armën dhe ta mbrojnë kufijtë e Atdheut të tyre, duke kërkuar autonomi për Shqipërinë”²⁷³⁶.

Në vend të parë, interesimi i bullgarëve ndaj luftës nacionalçlirimtare të shqiptarëve buroi nga ekzistimi i ndjenjave të mira midis tyre të zhvilluara edhe më shumë prej provave të rënda nën sundimin e Perandorisë osmane. Pas vitit 1905 këto marrëdhënie thellohen për arsye të aktiviteteve të shtuara në veprimtarinë e kolonisë shqiptare në Sofje, e cila në shkallë të madhe tërhiqi edhe publikun bullgar²⁷³⁷. Shqiptarët shihen si aleat i mundshëm edhe nga pushteti bullgar në ngjarjet vendimtare të cilat priteshin së afërmi në pragun e luftërave në Ballkan. Për këtë arsye, qeveria bullgare ka ndihmuar kryengritjen nga viti 1911 dhe bashkë me shoqatën “Dëshira” edhe sapoformuari Komiteti i fshehtë ekzekutiv “Dora e zezë” filloi të mblidhte mjete financiare, të blinte armë dhe të dërgonte çeta të armatosura në Shqipëri²⁷³⁸. Qeveria bullgare lejoi edhe zhvillimin e disa tubimeve si dhe propaganda e lirë në dobi të kauzës shqiptare. Qeveria bullgare ka bërë takime dhe me disa prej prijësve shqiptarë si Grigor Cilka, Mihal Grameno, Bajo dhe Çerçiz Topulli, me të cilët kanë folur për veprime të përbashkëta²⁷³⁹. Në këtë kohë edhe Nikolla Ivanaj Bej ka vizituar Bullgarinë dhe ka prezantuar disa ligjërata për gjendjen e shqiptarëve në Perandorinë osmane para publikut bullgar²⁷⁴⁰. Më 1915 në Sofje ka ardhur çeta e Temistokli Gërmenit, 60 luftëtarë dhe kolonia shqiptare kujdeset për ta. Pas Luftës së parë botërore punëtorët më aktivë si Midhat Frashëri, Dhimitër Molle, Kristo Liuarasi etj. U kthyen në Atdheun e çliruar për të marrë pjesë në ndërtimin dhe zhvillimin e vendit të dashur. Në fund të viteve njëzeta kundërshtarët e Zogut kanë krijuar një shoqatë tjetër, “Gjergj Kastrioti”. Pas vitit 1945 shoqatët shqiptare si dhe të gjitha shoqata të tjera jokomuniste i ndaluan nga pushteti totalitar dhe ndërprejnë veprimtarinë e tyre.

Josif Bageri – figura kryesore për bashkëpunimin shqiptaro-bullgar

Josif Bageri është njëri prej rilindasve shqiptarë, të cilët formojnë rrugën për zhvillimin shpirtëror, kulturor dhe politik të shqiptarëve. Ai është i palodhur në punën e tij për çlirimin e Atdheut dhe veprimtaria e tij atdhedashëse ka filluar në vitet e rinisë kur arriti në Sofje dhe bashkëpunoi mjaftë aktive me patriotët shqiptarë në kryeqytetin e

²⁷³⁶ Дамянов, Симеон. България и балканските страни по време на войните 1912-1918. С., 1986, с. 92.

²⁷³⁷ Божилова, Румяна. България и албанският въпрос в началото на XX век. В: Исторически преглед, 1982, 4, с. 24.

²⁷³⁸ Më shumë për veprimtarinë e organizatave shqiptare në Bullgari për ndihmën e tyre për lëvizjen çlirimtare shqiptare në këtë periudhë dhe kontaktet me pushtetin bullgar - Соколова, Бойка. Албанският възрожденски печат в България. С., 1979, с. 65 – 75.

²⁷³⁹ Bozhilova, R. Vep. e përm., f. 27.

²⁷⁴⁰ Po aty, f. 35.

Bullgarisë. Midis personaliteteve, të cilat kanë një ndikim të madh ndaj Bagerit, mund ta dallojmë Dhimitër Molle nga Korça, Adem Shkabi dhe disa të tjera. Josif Bageri, përpos që ishte poet dhe publicist, ai ishte edhe njëri nga figurat më të shquara të lëvizjeve të mëdha çlirimtare në Ballkan. Josif Bageri shprehi mospajtimin e tij me disa prej zgjedhjeve programore të “Dëshirës”, kryesisht për mungesën e tolerancës ndaj ndasive fetare dhe më 1898 ka themeluar një shoqatë tjetër me emrin “Bashkimi”.

Dëshmi për lidhjet e Bagerit me lëvizjen çlirimtare bullgare është fakti që djali i tij, Kristi Bageri, merr pjesë në luftën në Maqedoni kundër pushtuesit osman. Kristi ra si dëshmor më 18.04.1906 në manastirin “Shën Ivan” afër fshatit Vetersko në një përleshje të përgjakshme me ushtrinë turke²⁷⁴¹. Josif Bageri e humbi djalin për çlirimin e viseve atdhetare por vazdoi veprimtarinë e tij aktive patriotike dhe politike. Përmes gazetës së tij “Shqypeja e Shqypnisë”, Bageri informon publikun bullgar për situatën politike në trojet shqiptare dhe kryesisht për luftërat dhe kryengritjet kundër pushtuesit osman. Ai jep shumë informatë publikut bullgar për kryengritjen e vitit 1910 në viset verore të Shqipërisë. Në artikujt e tij, Bageri proklamon luftën si mjete i vetëm për çlirimin e Atdheut nga robëria. Në shkurt të vitit 1910 Bageri merr pjesë në organizimin e një tubimi në Sofje kundër “qeverisë reaksione osmane” si në gazetën e tij është publikuar edhe rezolutën e pranuar e cila damkon terrorin dhe apelon ndaj Evropës dhe Amerikës t’i mbrojnë kërkesat e drejta të popullit shqiptar për liri. Më 29.05.1910, bashkë me atdhetarët nga “Dëshira”, ai dorëzon princit Izzedin, trashigimtari i fronit osman, një peticon me kërkesat dhe dëshirat politike të shqiptarëve për liri dhe zhvillim. Një çështje tjetër qendrore politike për Bagerin është zhvillimin e edukimit shqiptar dhe ai apelon për rihapej e shkollave shqiptare dhe për përhapjen e “gjuhës së bukur shqiptar”. Si ideolog largpamës Bageri dëshiron bashkimin e popujve ballkanike për shpëtim të përbashkët dhe për rilindjen e Ballkanit dhe kundër ndërhyrjes së forcave të huaja. Ai i mbron idetë patriotike me zjarr dhe kur Shqipëria shpalli pavarësinë nga shteti osman ai përfshihet në punën e “Qeverisë së Durrësit”, ku Esat Pashë Toptani më 12 Tetor 1913 formoi “Pleqesinë e Shqipërisë së Mesme” për të administruar vendin. Josif Bageri merrte gjithashtu pjesë në këtë Pleqësi dhe ishte midis faktorëve të rëndësishme të politikës nacional-çlirimtare në periudhën vendimtare për fatin e Shqipërisë²⁷⁴².

Veprimtaria politike e Bagerit duhet gjithmonë të vihet në kontekstin historik të kohës. Në këtë periudhë, Josif Bageri si lider kombëtar shqiptar, politikan dhe drejtues, arriti të kuptonte se një shtet shqiptar i pa mbrojtur ka nevojë për aleat në fushën e politikës së jashtme në Ballkan. Kjo ide u mbrojt fuqishëm nga fakti se Serbia, Gëqia dhe Mali i Zi, në hyrje të Luftës Ballkanike të viteve 1912-1913 marrin padrejtësisht tokat shqiptare

²⁷⁴¹ Аврамовъ, Ст. Революционни борби въ Азотъ (Велешко) и Порѣчието. (Македонски Наученъ Институтъ, София 1929); Материяли за историята на македонското освободително движение, книга X, с. 136.

²⁷⁴² G. Shpuza, Kuvendime për Historinë Kombëtare, Tiranë, 2000, fq. 156.

dhe arrijnë të kryejnë spastrim të ashper etnik. Nga veprimtarja e ushtrisë Serbe përveç shqiptarëve vuajti gjithashtu edhe popullsia bullgare e Maqedonisë e cila është vënë nën reprezalie të fortë. Si rezultat nga veprimet serbe filluan bisedimet mes përfaqësuesve të popullsisë bullgare dhe asaj shqiptare në Maqedoni për organizimin e rezistencës së përbashkët. Në qershor të 1913 shpërtheu kryengritja e Tikveshkos. Kjo është dhe kryengritja e parë kundër pushtetit Serb. Si një reagim natyror dhe si vetëmbrojtje shpërtheu edhe e ashtuquajtura Kryengritja e Ohrit. Kjo Kryengritje kapi zonat e Dibrës, Strugës dhe Ohrit dhe në të vepronin bashkarisht Bullgar e Shqiptarë. Edhe këtë kryengritje u shtyp me egerësi të madhe por bashkëpunimi shqiptaro-bullgar për çlirim vazhdoi në vitet e ardhshme. Në këtë kohë, Bullgaria dhe Shqipëria vendosën dhe kontakte diplomatike për arritjen e qëllimeve të përbashkëta politike në Ballkan. Në burimet bullgare nuk mund të gjejmë fakte për veprimtarinë politike dhe diplomatike të Bagerit për forcimin e marrëdhënieve midis Shqipërisë dhe Bullgarisë në këtë periudhë, por mund të ngremë si hipotezë që ai ka punuar mjaft aktive në këtë fushë. Hipoteza konfirmohet nga udhëtimi i fundit i Bagerit në shërbim të Atdheut. Ne dimë që në qershor të vitit 1915, ai merr rrugën për të kthyer në Sofje. Para nisjes Bageri ka pasur një takim të fundit me Fan Nolin, Faik Konicën e personalitete të tjera, ku u bisedua për qëndrimin që duheshin mbajtur ndaj vendimit të Fuqive të Mëdha, që vendosën të dërgonin princin Von Vid, për të menaxhuar Shtetin e pavarur dhe të njohur shqiptar. Në atë takim ata vendosën të mos protestonin, fillimisht të mbanin qëndrim vëzhgues. Rrugës për në Sofje ndalon në Prishtinë, për ta takuar Hasan Prishtinën dhe personalitete të tjera, me mision që t'i njoftonte për vendimet e takimit me personalitete në Shqipëri²⁷⁴³. Nuk duhet të harrojmë që Hasan Bej Prishtina ka lidhje të ngushta me lëvizjen çlirimtare bullgare dhe mund të supozojmë që në fakt Bageri ka kryer një mision diplomatik për të kuptuar pozitën e Bullgarisë dhe orientimin e Sofjes në Luftën e Parë Botërore dhe pastaj t'i lajmëron liderët shqiptarë çfarë ngjarjesh do të vërshojnë Ballkanin pas disa muajsh sepse Bullgaria në maj 1915 ka vendosur të bashkëngjitet me forcat gjermane dhe austro-hungareze. Për fat të keq, Josif Bageri vdes në Prishtinë dhe misioni i tij eventual nuk kryhet. Pa dyshim, Josif Bageri ka rol të madh edhe për bashkëpunimin politik midis shqiptarëve dhe bullgarëve në këtë periudhë shumë të rëndësishëm në historinë e të dy popujve.

Thoma Kacorri – rilindësi shqiptar pas Rilindjes

Krijimi i shtetit të pavarur shqiptar në vitin 1912 pakëson ndjeshëm motivimin e qendrave shqiptare jashtë Atdheut dhe ato shuhen gradualisht, fenomen për të cilën

²⁷⁴³ <http://www.zhurnal.mk/Josi-Bageri-doracak-shqip.pdf>.

Sofja mund të shërbejë përsëri si shembull²⁷⁴⁴. Por roli i shkencëtarit Thoma Kacorri për zhvillimin e gjithanshëm të kulturës shqiptare në Bullgari zëvendësoi plotësisht vepërimitarinë e kolonisë shqiptare në Sofje në gjysmën e dytë të shekullit XX. Këtu mund të citojmë prof. dr. Rusana Bejleri e cila thotë se “Për prezantimet e kulturës shqipe jashtë shtetit është e nevojshme të përmendet rregullisht se diaspora historike dhe diaspora ekonomike nuk janë një. Dallimi midis të dyja kategorive mund të ilustruhet me përfaqëse të arbëreshëve në Itali, arvanitasve në Greqi, shqiptarëve të Ukrainës dhe Mandricës në Bullgari me valët e ndryshme të emigrantëve ekonomikë në shtetet përkatëse. Dallimi sa i përket gjuhës, bilinguizmit dhe rolit të tyre në letërsi, mund të cilësohet si i ndjeshëm brenda përbrenda kulturës shqiptare”²⁷⁴⁵.

Thoma Kacorri ka një biografi të plotë me suksese dhe me shërbim të shkëlqyeshëm ndaj kauzës shqiptare në Bullgari. Ai është lindur më 1922 në fshatin Shtik të rrethit të Kolonjës. Shkurt pas lindjes së Thomait babai i tij emigron në SHBA dhe nëna detyrohet të emigrojë vetë te prindërit e saj që janë në Bullgari. Gjyshi i tij nga nëna Petro Qirizazi erdhi në Bullgari diku në vitin 1890. Fillimisht erdhi vetë, por më vonë, në vitet 1912-1914 ai u vendos atje me tërë familjen. Fillimisht punonte si çirak, me vonë u bë mjeshtër i dëgjuar në shtrimin e trotuareve me pllaka katrore. Në një moment bëhet ndërtues i pavarur dhe udhëheq një grup muratorësh, kryesisht shqiptar, me të cilin bënë edhe ndërtimin e shtëpive, shkollave dhe godinave të tjera. Ishin mjeshtër, që kërkoheshin kudo, por shpirtërisht qenë dashamirë të dijes. Tërë ditën punonin, ndërsa natën tuboheshin nëpër dhomat e tyre dhe mësonin shkrim-lexim nën dritën e kandilit. Thoma Kacorri erdhi në Bullgari diku në moshën 17-vjeçare. Para kësaj ai kishte filluar studimet në liceun italian të Korçës. Për arsye politike të kohës ai nuk mund të vazhdonte në shkollë italiane në Sofje, por u regjistrua në kolegjin francez dhe pas mbylljes së tij përfundoi studimet e mesme në shkollë bullgare dhe vazhdoi studimet e larta në fushën e së drejtës administrative. Edhe pse larg familjes, i ati jepte këshilla për shkollimin e djalit, por e dekurajoi të studioje regjistrë në SHBA. Thoma Kacorri ka një bibliotekë të pasur personale, në të cilën ka hetuar dhe grumbulluar me pasion, durim dhe pa u kursyer nga ana financiare botime të rralla të kolonisë shqiptare në Bullgari nga fundi i shekullit XIX dhe fillimi i shekullit XX. Ka studiuar jetën e shoqatës shqiptare të Sofjes “Dëshira” dhe të disa prej aktivistëve të saj. Ka dëshmuar lidhjet e shkrimtarëve shqiptarë si p.sh. Naim Frashër me shoqatën në Bullgari²⁷⁴⁶. Thoma Kacorri ka merita të mëdha për zhvillimin e albanologjisë në Bullgari dhe sidomos në Universitetin e Sofjes. Në vitet 50-ta ai ka filluar të lexonte

²⁷⁴⁴ Hristova-Bejleri, Rusana. Thoma Kacorri dhe problemi i adaptimit të shkrimtarit jashtë Atdheut: http://www.albanian.dir.bg/scroll_off.htm.

²⁷⁴⁵ Po aty.

²⁷⁴⁶ Po aty.

një kurs për gjuhën shqipe në Universitetin e Sofjes në të cilën kanë marrë njohuri të përgjithshme mbi këtë gjuhë shumë linguistë bullgarë. Thoma Kacorri ka bërë edhe një fjalor shqip-bullgarisht si dhe disa libra mësimorë për studentët bullgarë. Ai ka shkruar shumë vjersha dhe disa romane në të cilat ka shprehur dashurinë dhe mallin e tij ndaj Atdheut. Me vdekjen e shqiptarit të madh në vitin 2006 Bullgaria dhe shqiptarët kanë humbur një intelektual të shkëlqyeshëm.

Përfundim

Në Bullgari tani nuk ka shumë shqiptarë në dallim të kohëve të shkuara por vep-
rimtaria e rilindësve shqiptarë ka lënë gjurma të rëndësishme në kulturën bullgare. Nga
viti 1994 në Universitetin e Sofjes punon Dega e Ballkanologjisë në të cilën qindra stu-
dentë kanë mësuar dhe vazhdojnë të mësojnë gjuhën, letërsinë, historinë dhe kulturën
shqiptare. Të rinjtë nga Mandrica nuk kanë harruar origjinën e tyre dhe përtërijnë kul-
turën shqiptare të fshatit. Jo pak shqiptarë të rinj studiojnë në Universitetet bullgare dhe
formojnë koloni të vogla në qytetet kryesore bullgare. Në këtë mënyrë, lidhjet shqipta-
ro-bullgare ruhen dhe zhvillohen edhe në shekullin e ri.

Literatura:

1. Аврамовъ, Ст. Революционни борби въ Азотъ (Велешко) и Порѣчието. (Македонски Наученъ Институтъ, София 1929): Материали за историята на македонското освободително движение, книга X.
2. Бобев, Боби и Тома Кацори. Близката и непознатата Албания. С., 1998.
3. Божилова, Румяна. България и албанският въпрос в началото на XX век. В: Исторически преглед, 1982, 4.
4. Българската държавност в актове и документи, съст. В. Гюзелев, София, 1981.
5. Гюзелев, Боян. Албанци в Източните Балкани. С., 2004.
6. Дамянов, Симеон. България и балканските страни по време на войните 1912-1918. С., 1986.
7. Димитров, Страшимир. Бунтовни движения в Търновско и Източна България по време на Чипровското въстание. 1988.
8. Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – средата на XVIII век. София, 1986.
9. Райков, Б. Паисевият ръкопис на „История славянобългарская” 1762. С., 1989.
10. Соколова, Бойка. Албански възрожденски печат в България. С., 1979.

11. Соколова, Бойка. Село Мандрица. Езиково, фолклорно-етнографско и историческо проучване. С., 1968.
12. Христакуди, Фотини. Личността на Йосиф Багери. Конференция посветена на албанската колония в България. София, 24 ноември 1999.
13. Asenova, Petja, Bejleri, Rusana dhe Pançev, Anton. Ekspeditë shkencore. 9-11 nëntor 2007.
14. Domi, Mahir dhe Dhimitër Shuteriqi. Një vështrim mbi folmen shqipe të Mandricës. Në: Studime Filologjike, 1965, Nr. 2, f. 103-119.
15. Hristova-Bejleri, Rusana. Thoma Kacorri dhe problemi i adaptimit të shkrimtarit jashtë Atdheut: http://www.albanian.dir.bg/scroll_off.htm.
16. Kamberi, Alush dhe Muharrem Idrizi. 4 shekuj të pagjunjësuar. Shqiptarët e Mandricës. Tetovë, 1997.
17. Kapitanova, Anna. Ekspeditë shkencore. 27-30 tetor 2009.
18. Sokolova-Dimitrova, Bojka. Observations et materiaux ethnographiques du village de Mandrica. Etudes balkaniques 5, 1, 1967. 63-82.
19. Sokolova, Bojka. Die Albanische Mundart von Mandrica (Balkanologische Veröffentlichungen. Band 6). Wiesbaden: Harrasowitz. 1983.
20. Sokolova, Bojka. Quelques particularites de la langue albanaise parlee dans le village de Mandrica. Akten des internationalen Albanologischen Kolloquiums (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft – Sonderheft 41), pp. 583-594. Innsbruck: AMCE. 1977.
21. Shpuza, G. Kuvendime për Historinë Kombëtare, Tiranë, 2000.
22. Shuteriqi, Dhimitër. Fshati shqiptar i Bullgarisë, Mandrica. Studim dhe Tekste. Në: Studime Filologjike, 1963, Nr. 1, f. 103-141.
23. Shuteriqi, Dhimitër. Fjalorth i të folmes shqipe të fshatit Mandrice (Bullgari). Në: Studime Filologjike, 1965, Nr. 2, 153-170.
24. <http://www.zhurnal.mk/Josi-Bageri-doracak-shqip.pdf>.
25. <http://www.grao.bg/>

Aleksander Pushkin

Poezi kushtuar fshatit Karakurt

*Në stepat e gjelbër të Buxhakut,
Ku një lum i gjelbër, Prul,
Pranë‘ grykës së varfër të përroit,
Ndodhet i panjohuri katund,
Me familje, shqiptarët, bullgarët, gagauzët këtu,
Në egërsi të pakujdesshme kanë jetu,
Duke ruajtur zakonet prindërore,
Duke u ushqyer me atë që prodhojnë vetë,
Pa vrarë mendjen për atë,
Se fuqitë e më‘dha krijojnë‘ robër,
Dhe drejtojnë egërsisht fatet e tyre.*

1828

(Marrë nga gazeta „Shqip“ Tiranë, 05.12.2007)

Alexander NOVIK, St. Petersburg

Albanians in Russia and Ukraine: Cooperation and Innovations of Traditional Culture

The main goal of the research is to study the traditional culture of Albanians who live on the territory of the former Soviet Union Republics (Ukraine, Moldavia, and Russia) and the degree of ethnocultural and language interference happened due to long co-existence with neighbouring ethnic groups.

The history of question. Four villages with Albanian population are located in Ukraine: Zhovtnevoe (former name Karakurt) set up in 1811 (Odessa region), Georgievka (former Tyushki), Gammovka (former Dzhandran) and Devninskoe (former Taz) set up in 1862 (Zaporozh'e region). Before migrating to the territory of the Russian empire Albanians had moved from the present-day South-Eastern Albania into Bulgaria (Varna region) because of the Ottoman invasion (Zhugra, Sharapova, 1998, 117-151). Three hundred years later they had moved from Bulgaria to the Russian empire by reason of Turkish-Russian cleansing opposition in the Balkan Peninsula (Derzhavin, 1926, 171-192; Derzhavin, 1933, 504-512; Derzhavin, 1948, 156-169). Ethnic Albanians also live in some villages in Moldavia and the cities of Odessa and St.-Petersburg.

Present-day situation. Nowadays, in Russia and Ukraine there are estimated 5000 ethnic Albanians. They live mainly in the villages situated in Odessa and Zaporozh'e regions. The language and many elements of traditional culture are still preserved and maintained in all Albanian villages. These Albanian villages are of particular interest and value from the ethnolinguistic and linguistic point of view since they provide and demonstrate us the excellent example of "a melting pot": Bulgarians and Gagauzes live side by side with Albanians in Karakurt; Russians and Ukrainians share the same space and land with Albanians in Azov district. It is worth mentioning that in multi-lingual environment the Albanian patois retains original Balkan features.

Questions of methodology. The end of the 20th century is marked by growth of ethnic self-awareness all over world, which is particularly interesting set against process of globalization and unification of culture. In 1998, 2002 and 2005–2012 I carried out a fieldwork among Albanians settled in Azov district and Odessa district. Analyses of the language and traditional culture of the Albanians settled in Ukraine requires specific

methods that should be developed for this particular type of research. The following algorithm is suggested – to find out what ethnic groups co-exist with Albanians in the Albanian settlements.

All Albanian-populated villages (in the territory of Ukraine) have been thoroughly investigated. The fieldwork research has been aimed at studying the changes, recently happening in the given villages, mainly in the domain of traditional language and culture preservation (Novik, 1998; Novik 2002; Novik, 2005; Novik 2010a).

Milestones of history and traits of ethnicity. The mentioned settlements in Zaporozh'e region were founded in 1861–1862. Their founders were originally from Karakurt (nowadays village Zhovtnevoe, Bolgrad district, Odessa region, Ukraine). Albanians had come to Karakurt from the Balkan Peninsula in 1811. Firstly, the population in Georgievka and Devninskoe was almost purely Albanian. In Gammovka Albanians lived together with Gagauzes. Later on, in the nearest area there appeared Bulgarian, Ukrainian, and Russian as well as mixed settlements. For the long time the population of Albanian villages retained monoethnic (except for Gammovka). Until the 1920s the Albanians hadn't admitted and hadn't welcomed the interethnic marriages. The elders thought that their sons could only marry Albanian girls. Daughters as well were given in marriage only to Albanian youngsters.

After the evil years of two Revolutions and the Civil war, the choice of marriage partners became noticeably narrow. Thus, interethnic marriages got "green light". However, this freedom in choice was restricted by the moderate list of peoples allowed to marry Albanians. From this point, Albanians could marry Bulgarians and Gagauzes. All other peoples were thought "strangers". That's reasonable. The ancestors of Azov Albanians had lived some centuries among Bulgarians and Gagauzes. They left Albania approximately in the 16th (or in the 17th) century and initially settled down in Eastern Bulgaria (Varna region), where they neighbored with Bulgarians and Gagauzes. Then in the beginning of the 19th century Albanians moved to the territory of the Russian empire, escaping from the growing Ottoman oppression. Bulgarians, Gagauzes, Greeks and minor groups of other peoples moved together with Albanians (Ivanova 2006, 302).

In the newly explored and lived-in territories Albanians met Russians, Ukrainians, Moldavians, and Noghays. The way and conditions of life, customs and traditions closely bound Albanians with other refugees from the Balkan Peninsula. Albanians spoke not only their native language – Albanian, but also the Gagauze and Bulgarian languages. They couldn't communicate and keep economic and social links without the command of their neighbours' languages. Albanians first met Russians in Budjak (the cultural and geographic area between the rivers Dnestr and Prut). The communication with Russians was limited to the interaction with the Russian officials. There was practically no everyday communication with Russians and Ukrainians in the first years after their ex-

odus. When Albanians moved to Azov region, the interaction with Russians strengthened, however, some vigilance and detachment remained. According to some native consultants, until WWII Albanian women scared their children with Russians: "There will come a Rus[sian] and seize you". When some carriage with the officials appeared unexpectedly in the village, women urged children to their houses: "There Russians go!"

The famine, which stroke Ukraine in 1932, passed through the Albanian villages as well. Loads of people starved to death in Azov region. Sinister scenes of that time remained indelible in the people's memory. Elder informants shudder to think of those days. In Albanian villages people recollect the famine more often than WWII. Many villages and homesteads in Azov region ceased to exist due to the death of their inhabitants. The Soviet officials decided to resettle there Ukrainians and Russians from the Northern parts of Ukraine. After WWII there was a sharp lack of man power in this agricultural region. At the same time the great level of unemployment was observed in the Western Ukraine – a region recently annexed to the Soviet Union. The officials in Kiev started to resettle western Ukrainians to the Eastern part of the country. Unmarried young girls were transported by lorries, then they were distributed to agricultural units: farms, field-crop growers' brigades and etc. Thus, there appeared new families – local eligible bachelors were looking forward to marrying those young girls. Moreover, the elders could no longer stand up to interethnic marriages. The population of Azov region became more and more mixed.

Starting from the mid-1940s – beginning of the 1950s Albanian young men were recruited to the regular army. Before that they hadn't had to serve. In the beginning of WWII Albanians were recruited to the front, but later the Soviet officials decided to eliminate the representatives of peoples, whose countries of origin were either under the German occupation or fought on its side, from the army. Although Albanians resisted the Fascist aggression, they were equaled to Bulgarians (Bulgaria was known to be included in the German coalition). To be on the safe side, the Soviet officials numbered Albanians among the so-called "suspect citizens" and refused them to the honorable duty of serving the Motherland.

During the army service period Albanian young men met young girls of different nationalities in different parts of the Soviet Union. After having been demobilized they came back to their villages with those young girls and married them. So mixed families appeared: Albanian-Byelorussian, Albanian-Tatar, Albanian-Mordvinian and so on. From that moment on the radical turn in the traditional mode of life happened (Narodi 1997, 27-29). The foreign cultural element flowed into Albanian families. Russian became a spoken language in the daughter-in-law's presence in order she could understand what everyone was talking about. Children born in such families became bilingual from the very childhood. Moreover, very often in such cases Russian played

the role of the first language. Russian social models and views on the economy management, new judgments and assessments penetrated in the Albanian way of life (Budina, 2000, 239-255; Ivanova, 1995; Ivanova 1999, 217-218; Ivanova, 2000, 40-53).

There are no any more purely Albanian families, - this is what they say themselves. Nearly in every family we may find a Bulgarian or Gagauze grandfather, a Russian or Ukrainian grandmother. Thus, innumerous pure Albanian families emphasize with pride their origin. But even in these families they don't speak only Albanian, as it was several decades ago. This is because of the school. In Albanian villages in the territory of Ukraine teaching at schools was in Russian. Albanian children faced huge language trouble when they entered the first form. They couldn't simply understand Russian-speaking teachers. And this language obstacle was hardly overcome. Many Albanian parents spoke Russian in their children's presence in order that the latter didn't have problems at school. Thus, such children, when they came to school, had the command of Russian. But they continued to speak Albanian in families, especially to the elders and to their Albanian peers. According to teachers, pupils communicated in Albanian during the breaks even 15-20 years ago. Nowadays they use the Russian language. They can only speak Albanian to their grandparents, because it is in a way customary. The Ukrainian language that is actively engrafted by the officials nowadays can be hardly learned by Albanian children.

The language question is related to the ethnical self-identity problem. The last general census in the Soviet Union gives us the following information: approximately 5000 Albanians has lived in Ukraine. In 1996 the passports of a new type appeared in Ukraine. The column "ethnicity" has been absent since then, so people have been counted without taking into account their ethnical affiliation. The only possible way to count the number of people of a certain ethnicity has been the Household books that are kept in each village administration (Novik 1998). The column "ethnicity" has been remained in such books. Analyzing this information allowed not only to number the Albanian population, but also to trace the level of "prestige" of this ethnical identity. For example, during the Soviet period many Albanians registered their children as Russians or Ukrainians. This was because of the parents' anxiety for their children's prospective career – to avoid the problems connected with unusual ethnicity as it happened in different Soviet periods. Since the independence of Ukraine the tendency of "being Ukrainian" has been growing. Most people concerned it favourable to belong to the title nation of a newly formed state. However, the absence of economic development, the ideological crisis and disappointment in the national policy have led to Albanians' desire to underline their ethnical affiliation. People ceased to feel embarrassed to be Albanians; moreover, they became proud of their origin. Nowadays we may see the examples of situations when grandchildren feel themselves Albanians though in their families only one grandparent

is Albanian. This situation can't be compared to German, Greek or Jewish self-identification. It is not profitable to be Albanians unlike it is in the mentioned cases. Albania doesn't render assistance and there are no economic programmes to help the Azov diaspora. At the same time people declare their ethnicity, and it is a stable situation.

During the fieldwork research carried out in the Albanian villages in 1998, the Household books were used as the source of important information. But in 2000 the Ukrainian officials introduced a new type of books for village administration. There is no column "ethnicity" as it is in the national passport. As a result, we can number the Albanians by fieldwork only. So 472 people live in Georgievka, 698 – in Devninskoe, 496 – in Gammovka. The majority of them are Albanians (Novik, 2005; Novik 2010a).

Ethnonym as a problem. Together with the question of ethnical affiliation arises the problem of ethnonym that in the case of Albanians in Ukraine is something far from being trivial. There exist some variants of ethnonyms that may be traced back to the different historical periods by theoretical and factual analysis.

First, the most widespread and widely used variant is *ga tantë* (lit. "from ours"). This ethnonym was used among Albanians even during the resettlement campaign to Russia – the first scientific investigation of the Albanian community enlightens this fact. *Ga tantë* variant falls in deep connection with the linguonym – Albanians call their language *si neve*, i.e. "as we [do it]". Consequently, the phrase "to speak Albanian" will sound in a following way *zallahit si neve* (lit. [I / you / he, she] speak(s) as we).

We suppose that Albanians have kept the *ga tantë* ethnonym since the Balkan period of their history, moreover, when they had been living in the Albanian lands. The majority of scholars believe that Albanians moved to Eastern Bulgaria in the 16th century, and thus the ethnonym may have been preserved since that. The present-day ethnonym *shqiptar* that is used by the Albanians within the Peninsula appeared not before the 17th century (Desnitskaja 1987, 204-252) and was mentioned by English traveller W. Leake. Nowadays the word *shqiptar* means "the one who speaks clearly and comprehensibly", it is a derivate of an Albanian verb *shqiptoj* – «to speak clearly, to spell». At that time, in the 17-18th centuries, when the consolidation of Albanian lands was waited for, the necessity in the one and unique name of the whole Albanian ethnos instead of the numerous regional terms was obvious (Tirta 2003). *Arbers*, *arbans*, *albans*, *arbereshes*, *arvanits*, *arnauts* – this list refers the names of the Albanian ethnos and its subgroups in the usage of neighbours in Europe and Asia. However, there was no common term of self-nominating. This fact could be explained by the historical circumstances – for quite a long period of time the Albanian lands were disintegrated and were the parts of different medieval states, as a result till the 18th century ethnical affiliation of Albanians was to a great extend regionally specified. Changing in the geopolitical situation and, thus, forming of the national interests led to the creating of the Albanian national idea. Since

that, Albanians more willingly felt the affiliation to the nation sharing the language, history and traditions than a region they came from (*krahina* – a territorial unit with certain specificity in economical, political and geographical features). The descriptive linguonym *si neve* also proves the idea that Albanians had left their motherland before the present-day terms for the Albanian nation (*shqiptarët*) and the Albanian language (*shqip, gjuha shqipe*) appeared (Islami, 1955; Novik, 2007; Kaminskaja, Novik, 2008).

Because of such terms for self-nominating and self-presenting, until the 20th century the ethnical affiliation of Albanians was uncertain not only to their neighbours, but to themselves. In Eastern Bulgaria the Ottoman administration included *Si neve* Albanians in the Christian part of the population, without any ethnical demarcation: all Muslims considered being Turks, Orthodox peoples thought to be Greeks. However, the Ottoman rulers tended to differentiate Albanians from Slavs, calling the first *arnauts*.

Until the beginning of the 20th century Albanians in Ukraine appealed themselves as *ga tantë* (“of ours”). Russian officials treated them, first of all, as Orthodox refugees from the Balkans. It goes without saying, that Bulgarians, Gagauzes and Albanians, having come all together from Bulgaria, were thought to be Bulgarians by the new Tsarist administration.

The second ethnonym of Albanians in Ukraine appeared in the 1910-20s as a result of fieldwork activity of acad. Nikolay S. Derzhavin who found Albanian villages while collecting language, folklore and ethnographic data in Bulgarian settlements of the Azov area (Derzhavin 1933, 1948). It was he who informed the locals that the patois they spoke was the Albanian, or *arnaut* language. Thus, the ethnonym *arnaut* was born, and the language the local people spoke was attributed as *arnautçe*.

Nevertheless, the term *arnaut* hasn't substituted the previous type of self-nominating, but widened the imagological palette of self-consciousness among the Albanians in Budjak and Azov region, letting them not only find a definite position in the range of groups which form this multi-ethnic community, but also obtain their “once-obliterated motherland”.

Finally, in the last decades the Russian terms *albanets* (Albanian) and *albanskij jazik* (the Albanian language) have been engrained among the Albanians in Ukraine. This draft in self-consciousness and self-nominating may be regarded as a result of knowledge gained from the scholars who have come regularly to lead the ethnologic, linguistic and anthropologic research. Nowadays, all Albanians living in Ukraine include themselves in the thoroughness of Albanian nation, but the mental connection with the Albanian state keeps quite unconscious.

Tradition in transition. During the fieldwork trips I also collected a large amount of linguistic and ethnographical data that are to be thoroughly studied. The first thing to be mentioned is the fact that Albanians in Ukraine in all their settlements continue to

speak Albanian, celebrate their traditional holidays, sing songs in Bulgarian, however, they regard them as the element of their culture, and cook traditional dishes (Musliu, Dauti, 1996).

The preservation of traditional culture in multi-ethnic context arouses particular interest. First, the cultural element that keeps preserved in its full extent is the traditional cuisine. In some families Albanian may not be spoken and Albanian songs are obliterated, the grandmother's clothes may not have kept safe, but housewives will always cook traditional dishes. No traditional feast or wedding ceremony can manage without them. Second, Albanians keep their musical and dance culture, inherited from their grandparents. The Albanian traditional dance – *valle* – is performed with pleasure on feasts and holidays. Third, members of the folk group have attempted to reconstruct, with crumbs of information, Albanian traditional costume. This costume is thought to be Bulgarian, but Azov Albanians regard them as the piece of their tradition. And this fact plays the supreme part in studying the traditional culture preservation.

Enumerating the whole range of elements of traditional culture and markers of identity may take a long way, but the main thing that should be declared is that the Albanians give us the brilliant example of successful integration of a Balkan ethnos into the foreign ethnic environment and adaptation to the alien and unknown conditions of living (See: Tirta, 2004; Stublla, 2007; Novik, 2010b; Novik 2010c). Albanians have managed not only to integrate into the local multiethnic society, but also to bring in their experience, cultural skills and achievements in the bright cultural and social palette of its region.

To wrap up with, I'd like to say that nowadays (2011, 2012 and on) the author together with the colleagues from Saint-Petersburg (Russia) and Marburg (Germany) – Andrey Sobolev, Denis Ermolin, Maria Morozova and Alexandra Dugushina – lead the fieldwork research in South-Eastern Albania that is aimed at defining the starting point of migration. The ultimate scientific interest and attention is being paid to the regions of Korça, Devoll and Kolonja, because, according to the ethnogenetic mythology of Albanians in Ukraine, this area is the mysterious land of their ancestors. The already collected ethnolinguistic data prove the fact that the *Ga tante* Albanians may have been originated from this zone of South-Eastern Albania. Still, the fieldwork material is to be analyzed and systematized.

References:

1. Budina, O. (2000), *Nauchniy otchet ob ekspeditsionnoy rabote Priazovskogo otryada v 1973 g.* [Scientific report of fieldwork in Priazov'e 1973] // *Itogi polevykh issledovaniy*

- [Materials of fieldwork] / Editor Z.P. Sokolova (Moscow: Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences Press).
2. Derzhavin, N. (1926), *Albanovedenie i albanci* [Albanology and Albanians] // *Yazik i literature* [Language and Literature] (Leningrad), Vol. 1. Nr. 2-3.
 3. Derzhavin, N. (1933), *Iz issledovaniy v oblasti albanskoy immigratsii na territorii bivshey Rossii i USSR* [From studies of Albanian migration on the territory of former Russia and Ukrainian SSR] // *Sbornik v chest na prof. L. Miletich za sedemdeset godishtnina-ta ot rozhdenieto mu (1863-1933)* (Sofia).
 4. Derzhavin, N. (1948), *Albanci-arnauti na Priazovye Ukrainskoy SSR* [Albanians-Arnauts in Priazov'e of the Ukrainian SSR] // *Sovetskaya Etnografia* [Soviet Ethnography] (Moscow) № 2.
 5. Desnickaya, A. (1987), *Albanskaya literature i albanskiy yazik* [Albanian literature and Albanian language] (Leningrad: Nauka Press).
 6. Islami S. (1955), *Material gjuhësor nga kolonitë shqiptare të Ukrainës* // *Buletin për Shkencat Shoqerore* (Tiranë). Nr. 2.
 7. Ivanova, Ju. (1995), *Problemy mezhetnicheskikh vzaimodeystviy v Severnom Priazov'e i v Krimu: istoriya i sovremennoe sostoyanie* [Problems of ethnic integration in the Northern Azov Sea region and Crimea: history and modern situation] // *Issledovaniya po prikladnoy i neotlozhnoy etnologii* [Studies of contemporary ethnology] (Moscow: Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences Press), № 82.
 8. Ivanova, Ju. (1999), *Sistema nemassovih oprosnih listov dla ocenki ustoychivosti etnokulturnoy sredy naseleniya* // *Metody etnoekologicheskoy ekspertizy* [Methods of ethnological expertise] / Editor V.V. Stepanov (Moscow: Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences Press).
 9. Ivanova, Ju. (2000), *Albanskies sela v Priazov'e. Etnograficheskie nablyudeniya za p'atdesyat let* [Albanian settlements in Azov sea region. Ethnographic studies for fifty years] // *Itogi polevih issledovaniy* [Results of fieldwork] / Editor Z.P. Sokolova (Moscow: Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences Press).
 10. Ivanova, Ju. (2006), *Albanci i ih sosedi* [Albanians and Their Neighbours] (Moscow: Nauka Press).
 11. Kaminskaja, L., Novik, A. (2008), *E folmja e shqiptarëve të Ukrainës. Të dhënat e ekspeditës 2008* // *Seminari II Ndërkombëtar i albanologjisë. 22-28 Shtator 2008.* (Tetovo: State University of Tetovo Press).
 12. Musliu S., Dauti D. (1996), *Shqiptarët e Ukrainës. Udhëpërshkrime dhe punime shkencore.* (Shkup: Shkupi Press).
 13. *Narodi Pivnichnogo Priazov'ya* [Peoples of Southern Azov Region] (1997) (Zaporozh'e: Prosvita Press).

14. Novik, A. (1998), *Ukrainian Albanians. Zaporozhye and Odessa regions. 1998, fieldwork notes* (St. Petersburg: The archives of the State Museum of Anthropology and Ethnography, Stock K-1, inventory 2, #1724).
15. Novik, A. (2002), *Ukrainian Albanians. City Melitopol – Village Georgievka – City Odessa. 2002, fieldwork notes* (St. Petersburg: The archives of the State Museum of Anthropology and Ethnography, Stock K-1, inventory 2, #1750).
16. Novik, A. (2005), *Scientific expedition in City Melitopol – Village Georgievka – City Odessa. 2005, fieldwork notes* (St. Petersburg: The archives of the State Museum of Anthropology and Ethnography, Stock K-1, inventory 2, #1796).
17. Novik, A. (2010a), *Traditional culture of the Albanians of Priazov'ë. Priazov'ë district, Zaporozh'ë region, Ukraine. 2010, fieldwork notes* (St. Petersburg: The archives of the State Museum of Anthropology and Ethnography, Stock K-1, inventory 2, #1983).
18. Novik, A. (2010b), *Traditional culture of the Albanians of Kosova. Kosova, 2010, fieldwork notes* (St. Petersburg: The archives of the State Museum of Anthropology and Ethnography, Stock K-1, inventory 2, #1987).
19. Novik, A. (2010c), *Traditional culture of the Greeks, Albanians and Montenegrins of Albania. Albania, 2010, fieldwork notes* (St. Petersburg: The archives of the State Museum of Anthropology and Ethnography, Stock K-1, inventory 2, #1989).
20. Novik, A. (2007), *Koha në veprimtarinë e shkrimtarëve shqiptarë të Ukrainës // Seminari XXVI ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare. # 26/2 / Kryeredaktor prof. Dr. Imri Badallaj (Prishtinë: Universiteti i Prishtinës – Universiteti i Tiranës).*
21. Tirta M. (2003), *Etnologjia e shqiptarëve* (Tiranë: GEER).
22. Tirta M. (2004), *Mitologjia ndër shqiptarë* (Tiranë).
23. Stublla Sh. (2007), *Mbijetesa (Aspekti muzeor)* (Prishtinë).
24. Zhugra, A., Sharapova L. (1998), *Govor albancev Ukrainy [Patois of the Albanians of Ukraine] // Etnolingvisticheskie issledovaniya. Vzaimodeystvie jazikov i dialektov [Ethnolinguistic studies. Integration of languages and dialects / Editor Ju. K. Kuzmenko (St. Petersburg: Institute of Linguistic Studies of the Russian Academy of Sciences Press).*

Frok ZEFIQ, Osijek

Seoba Albanaca Klementinaca u Srijem u Slavoniji (Hrvatska)

Uvod

Albanski je narod tijekom svoje teške i zanimljive povijesti često bio prisiljavan na iseljavanje iz domovine. Sve su se te grupe iseljenika tijekom vremena stopile sa središnom u koju su došle. Njihove obiteljske tradicije, narodna nošnja, običaji i govor ostat će još dugo svjedocima njihova albanskoga podrijetla. Tako Albanci od 1437. do 1744. emigriraju u Italiju. Godine 1690. jedna grupa seli se u Mađarsku. Nadbiskup Zmajević od 1723. do 1727. naseljava Albancima mjesto Arbanase kod Zadra (Šufflay). Jaku albansku koloniju nalazimo i u Bugarskoj, u Čiprovcu, Kopilovcu i Železnoj. Crkveni dokumenti iz 1640. kažu da oni još govore albanski, premda su već odavno prispjeli ovamo (*sono venuti abantiquis d'Albania*). Imaju i svoje albanske svećenike franjevence, među kojima prednjači Cabashi fra Nicolaus, kojega drugi dokumenti zovu fra Nicolo-Albanese (Fermendžin).

Slična je sudbina zadesila i pripadnike albanskoga plemena Këlmend zbog neuspjeha kršćanske austrijske vojske u ratu s Turcima 1737. – 1739. godine. Zbog vjernosti kršćanskomu caru na iseljavanje su bili prisiljeni, među ostalim, ponajviše Klementinci s Pešterske visoravni i iz Rugova. Ovaj je prikaz nastao iz obilja arhivskoga materijala i stručne literature.

Ime, podrijetlo i povijesni prikaz Klementinaca

Među brojnim albanskim plemenima nalazi se i glasovito pleme *Klementi* ili *Klementinci*. Ime mu dolazi od osobnoga imena Këlmend (Clemens, Klement, Kliment). Tako se ime tog plemena kod Hrvata, prema latinskim nazivima *Clementi* i *Clementini*, izgovara u oblicima Klementi i Klementinci, a Srbi ga prema izgovoru Kliment nazivaju Kimenti ili Klimente²⁷⁴⁷ Klementinci žive u području *Prokletija* u *Velikoj Malesiji* (Brda),

²⁷⁴⁷ Tako: Tomić, Erdeljanović, Vukičević, Kostić, Radonić, Veselinović i drugi.

u pograničnome pojasu između Crne Gore i Albanije.²⁷⁴⁸ Dokument iz 1629. kaže da su ondje imali 360 kuća i da ne priznaju tursku vlast.²⁷⁴⁹

Klementinci su sjevernoalbanskomalisorsko pleme s područja Prokletija, nastanjeno u Skadarskoj ili Velikoj Malesiji, u pograničnome pojasu između Crne Gore i Albanije.²⁷⁵⁰

U to pleme spadaju stanovnici gornje doline rijeka Lima i Cemija (Cijevne). Rijeka Cemi ima dva vrela, udaljena jedno od drugoga, a žitelji plemena obitavaju u oba.²⁷⁵¹ Poznata su nam njihova naselja: *Selca*, *Nikći*, *Vukli* i *Boga*.²⁷⁵² Postoji više legendarnih predaja o postanku plemena i plemenskoga naziva.²⁷⁵³ Jedna je zapisana u izvještaju skopskoga nadbiskupa Petra Bogdanija o Srbiji i Albaniji iz 1685. godine. Prema njoj, pleme potječe od pretka koji se doselio s gornjega toka rijeke Morače, oženio se djevojkom iz plemena Kući i dobio sina Klementa, po kojemu cijelo pleme nosi ime Klement, odnosno Klementinci.²⁷⁵⁴ No kao najvjerojatnije čini nam se da je pleme dobilo ime po svom patronu sv. Klementu, rimskome papi. Njegov su kult Klementinci nje govali u svom matičnom području, sagradivši mu crkvu u Špaji,²⁷⁵⁵ a njemu će posvetiti crkvu u Srijemu, i to u svom važnijem naselju Hrtkovcima.²⁷⁵⁶

Prije turskoga osvajanja Klementinci su živjeli samo u *Velikoj Malesiji*. Poslije su stalno ratovali s Turcima, koji ih nikad nisu posve pokorili. Pleme je priznalo tursku vlast tek 1497., a ova ih je oporezovala paušalno jer nije mogla detaljno nadzirati njihov matični kraj, njihove posjede i prihode.²⁷⁵⁷

Dr. Milan Šufflay kaže da su 1614. sjeverna plemena, a među njima i Klementinci, koji su imali 650 ratnika, prisegom utvrdila savez za obranu od Turaka. Klementinci su s ostalim albanskim plemenima i vojvodama iz Crne Gore, Poljica i Like 11. studenoga 1620. osnovali, uz pomoć Španjolaca i pape, ligu za oslobodilački rat od Turaka.²⁷⁵⁸ Zato ispravno kaže jedan izvor da su iz oblasti Velike Malesije uskoro bili iseljeni turski spa-hije, a brđani su ostali živeći kao slobodni seljaci.²⁷⁵⁹

²⁷⁴⁸ Rugova, Monografi Etnografik, (redaktor Mark Krasniqi), Prishtinë, 1987, 186.

²⁷⁴⁹ Archivum Congregationis de Propaganda Fide (ASCPF), Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (SOCG), vol. 262, f. 161r.

²⁷⁵⁰ Grupa autora, Rugova. Monografi etnografike (Priştinë, 1987.), 186.

²⁷⁵¹ Fra Lovro Mihačević, *Po Albaniji: dojmovi s puta* (Zagreb, 1911.), 21.

²⁷⁵² Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (KA) Wien, 1769., 31-32, fol. 5 i 6.

²⁷⁵³ Marko Jačov, *Spisi Tajnog vatikanskog arhiva od XVI. do XVIII. veka* (Beograd, 1983.), 21; Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslavenske zemlje od XVI. do XIX. veka* (Beograd, 1950.), 515-516.

²⁷⁵⁴ Jačov, *Spisi Tajnog vatikanskog arhiva*, 136.

²⁷⁵⁵ Jačov, *Spisi Tajnog vatikanskog arhiva*, 277.

²⁷⁵⁶ Liber Visitationum Canoniarum Diocesis Syrmienensis ab anno 1763. preactarum, str. 159-167, Dijecezański arhiv Đakovo.

²⁷⁵⁷ *Kanuni i kanun-name*, tom I (Sarajevo, 1957.), 153-155.

²⁷⁵⁸ Milan dr. Šufflay, *Srbi i Arbanasi* (Beograd, 1925.), 55.

²⁷⁵⁹ Naqi Stavri, *Pashallëku i Shkodrës nën sundimin e Bushatllinjëve 1757.-1794.* (Tiranë, 1964.), 25.

Godine 1638. turska je vlast uputila Vuču pašu s vojnom ekspedicijom protiv Velike Malesije. Početkom veljače Vučo paša krenuo je s vojskom od 15 tisuća vojnika u pravcu Klementinaca. Turska je vojska morala uzmaknuti zbog dobre ratne uvježbanosti i snalažljivosti Malisorau planinskome ratovanju.²⁷⁶⁰

Prvu vijest o iseljavanju Klementinaca s matičnoga plemenskog područja nalazimo u izvještaju misionara fra Giacinta da Sezza od 7. listopada 1661. godine. Misionar javlja Kongregaciji u Rim da su Klementinci preseljeni u okolicu Plava, a da je njihov plemenski poglavar pošao u Carigrad da od sultana izmoli dozvolu njihova stalnog boravka na tome području.²⁷⁶¹

Dana 22. listopada 1667. pisao je franjevac fra Antonio da Spolieto u Rim da su se gotovo svi Klementinci vratili u Brda, a u okolici Plava ostalo je tridesetak njihovih obitelji.²⁷⁶²

Isti misionar u svom iscrpnom opisu albanskih plemena iz 1669. navodi da se albanska dijaspora u okolici Plava sastoji od dva klementinska naselja. U jednome su živjeli članovi roda Martinovića, u 30 kuća, a u drugomesu bili nastanjeni Nikići, u 10 kuća. Čini se da su ti Martinovići prelaskom na pravoslavlje slavenizirani i tako ušli među crnogorske rodove.²⁷⁶³

U drugoj polovini 17. stoljeća turska je vlast ponovno učvrstila svoj položaj. Odlučila je islamizirati albansko stanovništvo i tako skršiti kršćanski otpor. Godine 1689., posredovanjem svećenika Tome Raspasanovića, Klementinci pristaju uz Austrijance.²⁷⁶⁴

Klementinci 1702. naseljavaju Pešter i Rugovo

Tek 1702. uspjelo je Porti prisilno iseliti iz matičnoga plemenskog područja 274 katoličke klementinske obitelji i naseliti ih na *Pešter* kod *Novog Pazara*.²⁷⁶⁵ U isto vrijeme naseljeni su Klementinci i u *Rugovo* u okolici Peći i Rožaja, kako se lijepo vidi iz turskoga dokumenta iz srpnja 1702. u kojem se kaže da su dobili zemlju koja nije u vlasništvu raje.²⁷⁶⁶ Klementinci na Pešteru i u Rugovu nisu lako podnosili stalnu kontrolu turskih vlasti, osobito paše iz Peći, pase 147 klementinskih obitelji 1707. vratilo u albanska brda, vodeći na silu sa sobom i dvojicu franjevačkih misionara. Turci su nato uništili misiju na Pešteru.²⁷⁶⁷

²⁷⁶⁰ Grupa autora, *Historia e popullit shqiptar* I (Prishtinë, 1979.), 344-345.

²⁷⁶¹ ASCPF, SOCG, vol. 302, ff. 284-285.

²⁷⁶² ASCPF, SOCG, vol. 302, ff. 382-384.

²⁷⁶³ ASCPF, SC, AMM, vol. 1, ff. 82-90.

²⁷⁶⁴ Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, 55.

²⁷⁶⁵ *Historia e popullit shqiptar* I, 375.

²⁷⁶⁶ Selami Pulaha, *Qendresa e popullit shqiptar* (Tiranë, 1978.), 222.

²⁷⁶⁷ Radonić, *Rimska kurija*, 515-516.

Dana 14. rujna 1710. barski nadbiskup Vicko Zmajević pisao je iz Kotora u Rim tajniku Kongregacije za širenje vjere da su Klementinci potukli Turke i oteli im oko 6000 komada stoke. Nadbiskup ističe da se oružjem treba spremati za tursku odmazdu i da je on zaljubljen u Klementince zbog njihove nepokolebljive stalnosti u katoličkoj vjeri.²⁷⁶⁸ Od 1715. do 1718., za Mletačko-austrijskoga rata, Turci su u Skopskoj nadbiskupiji uništili i opljačkali sve misije, pozatvarali i mučili pojedine misionare. Ostala je pošteđena jedino tek obnovljena misija na Pešteru jer su je preostali Klementinci odlučili braniti.²⁷⁶⁹ Pečki paša dopustio je 1721. obnovu klementinske misije u Rugovu, pa su iz Albanije došla dva franjevačka misionara koja su poznavala albanski jezik.²⁷⁷⁰

Ustanak protiv Turaka 1737. – 1739. godine

Austrijsko-turski rat donio je Klementincima velike nevolje. Zbog općeg nezadovoljstva kršćana turskom upravom uz Austriju su pristali skopski nadbiskup Mihael Summa, autokefalni ohridski arhiepiskop Josafat i pečki patrijarh Arsenije IV., Jovanović Šakabenta.

Za *Austrijsko-turskoga rata od 1737. do 1739.* Klementinci nisu ostali po strani. Predvođeni nadbiskupom skopskim *Mihaelom Summom*, digli su se na ustanak i borili za kršćanskoga austrijskog cara protiv omraženih Turaka. U borbama su podjednako sudjelovali i Klementinci iz matičnoga područja kao i oni s Peštera i iz Rugova. Zakršćansku vojsku nesretan ishod rata prisilio je nadbiskupa Summuda *se sa 300 albanskih obitelji i četirifranjevačka misionara* skloni pod austrijsku vlast i zajedno s vojskom povuče prema Beogradu.²⁷⁷¹ Sam nadbiskup u svojoj relaciji iz 1739., pisanoj u Beogradu 6. travnja, javlja Kongregaciji Koncila u Rim da su zajedno s njim izbjegli kršćani i misionari peštarske misije²⁷⁷², a drugi nam dokument govori da su Rugovo napustili i vjernici i franjevački misionari, koji su sada smješteni u Srijemskom vojvodstvu u blizini Mitrovice.²⁷⁷³

Lentulova se vojska povlačila do Užica. Austrijsku je vojsku iz daljega pratilo nekoliko tisuća Klementinaca, koji su sa sobom potjerali i svoju stoku. To su uglavnom bili katolički Klementinci s Pešterai iz Rugova, a uz njih i drugi bjegunci. Seckendorf im je otvoreno izjavio daim ne može pomoći. Kada se Seckendorf povukao iz Užica

²⁷⁶⁸ Radonić, *Rimska kurija*, 527-528.

²⁷⁶⁹ Radonić, *Rimska kurija*, 538.

²⁷⁷⁰ Radonić, *Rimska kurija*, 538.

²⁷⁷¹ ASCPE, SOCG, vol. 715, ff. 243-244.

²⁷⁷² Archivum Secretum Vaticanum (ASV), S. Congr. Concilii, Relationes, Scopian., vol. 728.

²⁷⁷³ ASCPE, SC, vol. 702, f. 37.

prema ValjevuiŠapcu, u Užiceje 4. listopada došlo veliko izaslanstvo Klementinaca predvođeno franjevcem ocem Ivanom, s kojim su bili vojvode Prela, Jok, Vuk, Lek, Zek, GilliDel. Oni su zamolili Lentula da se za njihovih sedam rodova sa 4000 tisuće ljudi i 100000 komada stoke odredi u Banatu zemljište na kojem bi se do kraja listopada mogli naseliti. Pregovori su prekinuti zbog nadiranja bosanskih Turaka i naglog povlačenja austrijske vojske. I vojska i izbjegli Klementinci povlačili su se preko Rudnika i Ljiga lošim putovima i preko visokih planina. Oni 11. listopada dolaze u Valjevo. Ondje ih je sljedećega dana dočeka u zasjedi u Klancu zbornički Mehmed-beg i, počinivši strahovit pokolj, opljačkao je komoru i osvojio Valjevo. U toj je nesreći poginula trećina Albanaca, trećinu su Turci odveli u ropstvo, a trećina je uspjela prijeći Savu. Dio Klementinaca još se uvijek zadržao na srbijanskoj strani oko Rudnika i Avale. Jedan nam dokument nedvojbeno govori o činjenici da su i dva franjevca pala u tursko ropstvo i poslije bila obješena u Jagodini.²⁷⁷⁴

Dolazak Klementinaca u Srijem 1737. godine

Krajem listopada 1737. preko Save je u Srijem zajedno s austrijskom vojskom prešlai takozvana srbijanska milicija. S njima su prešle i dvije čete Albanaca Klementinaca s albanskim vojvodama Dedom i Vatom.²⁷⁷⁵

U vrijeme dolaska Klementinaca u Srijemu su mnoga sela opustjela zbog rata i epidemije kuge. Nove doseljenike državanje službeno stacionirala, pa su i Srbi i Albanci na silu zaposjeli napuštena sela i pustare. Albanci su sa svojim stadima živjeli nomadski cijelim Srijemom, boraveći po šumama i provodeći život u zemunicama. Franjevci su ispočetka boravili na terenu u većim skupinama vjernika. Tomu u prilog ide i prijedlog generala Engelshoffena da se jednog franjevca s pustare Kukinjaš (kod Iriga) premjesti za župnika u *Hrtkovce*.²⁷⁷⁶ Klementinci su se s Kosova selili u svojoj crkvenoj organizaciji, pa su tako grupirani i kod naseljavanja Hrtkovaca i Nikinaca. U *Hrtkovce* su naseljeni Klementinci s *Peštera*, a u *Nikinca* oni iz *Rugova*. Od svećenika se u Hrtkovcima od 1738. do 1748. nalazio kao župnik i prefekt srijemske misije o. fra Dominik iz *Pieve*, prije misionar u *Rugovu*,²⁷⁷⁷ i njegov sudrug o. fra Leonardo iz *Castel-lucija*, koji je ondje došao iz *Kamenice na Pešteru*.²⁷⁷⁸ U Nikincima je, prema maticama

²⁷⁷⁴ Mita Kostić, "Ustanak Srba i Arbanasa u staroj Srbiji protiv Turaka 1737-1739 i seoba u Ugarsku...", *Glasnik Skopškog naučnog društva VII-VIII* (1929.), 222 i 223. ASCPF, Acta, vol. 108, dopis iz Beograda od 22. ožujka 1738.

²⁷⁷⁵ Kostić, *Ustanak Srba i Albanaca*, 226.

²⁷⁷⁶ Slavko Gavrilović, *Srem od kraja XVII. do sredine XIX. veka* (Novi Sad, 1979.), 279.

²⁷⁷⁷ ASCPF, SOCG, vol. 702, f. 37.

²⁷⁷⁸ ASCPF, SC, Servia 1669.-1760., vol. I, pp. 300-301.

krštenih, od 1738. do 1745. službovao o. fra Petar iz Arezza, a sudrug mu je bio o. fra Ludovik iz Dinamija.²⁷⁷⁹

Albanci Klementinci u izvještajima misionara i srijemskih biskupa

Dana 15. srpnja 1741. pisao je iz Požuna papinski nuncij u Beču Camillo Paolucci Kongregaciji za širenje vjere u Rimu da se on već prijezanimao za katolike Klementince naseljene u Slavoniji kako bi se održali postojani u katoličkoj vjeri. On je zamolio i Dvorsku komoru da Klementince preseli u Tamiški Banat, da im se ondje podignu sela i crkve, a njihovim glavarima i svećenicima osiguraju dolične plaće. Još je samo trebalo ispitati što žele Klementinci, hoće li ostati vojnici ili postati zemljoradnici-kmetovi.²⁷⁸⁰ Nuncij je u Srijem poslao o. fra Donata iz Trenta da ispita što Klementinci namjeravaju. U studenome 1741. nuncij je javio u Rim da Klementinci žele ostati vojnici, da ih ima oko 160 obitelji i da ih se može okupiti u jednome selu. Dvojica dušobrižnika bila bi u tom slučaju za njih dovoljna, pa zato predlaže da se opozovu *fra Leonardo iz Castelluci-jai fra Ludovik iz Dinamija*.²⁷⁸¹

Početakom sljedeće godine doista je došlo do opoziva spomenutih misionara. Iznenadeni i zatečeni odlukom Kongregacije za širenje vjere u Rimu, žalili su se i misionari i ugledniji vjernici, ali ništa nije koristilo. Dana 6. travnja 1742. pisali su iz Zemuna Kongregaciji za širenje vjere klementinski kapetani i časnici u Srijemu sa svim članovima klementinskoga plemena i albanske zajednice. Oni ističu da je sama Kongregacija poslala o. fra Leonarda u misiju Kamenicu (na Pešteru, op. F.Z.) i da je doista bio čuvar njihovih duša od Turaka i ostalih neprijatelja kršćanskoga imena, propovijedajući jedino spasonosnu rimokatoličku vjeru. On je Albance uoči posljednjega rata pokrenuo na ustanak protiv zajedničkoga neprijatelja i "pod njegovim utjecajem ostavili smo", kažu vojni časnici, "svoja sela, kuće, dobra i posjede i radi vjere i imena kršćanskog prešli smo iz Turske u kraljevstvo Srijema!" Ističu da fra Leonarda poštuju kao vjerna pastira i vođu koji ih je u najtežim okolnostima u vjeri odgajao, dijelio im sakramente i svojim dušobrižničkim radom zadobio njihovo neograničeno povjerenje. Zbog toga mole da im se taj misionar ostavi. Molbu su pečatima i potpisima ovjerali kapetani Vatt i Ded, dva njihova zemljaka i dva zapovjednika straže, a zatim slijede potpisi trojice zastavnika i trojice kaplara.²⁷⁸² Osam dana poslije, tj. 14. travnja 1742., pisali su iz Petrovaradina opet kardinalu prefektu Kongregacije za širenje vjere u Rim dvojica klementinskih ka-

²⁷⁷⁹ Emerik Gašić, *Župa Nikinci*, rukopis, Biskupski ordinarijat Đakovo.

²⁷⁸⁰ Radonić, *Rimska kurija*, 564.

²⁷⁸¹ Radonić, *Rimska kurija*, 564-565.

²⁷⁸² ACPF, SC, Servia 1669.-1760., vol. I, ff. 300-301.

petana, Ded i Vatt, uime svih Albanaca nastanjenih u Srijemu. Oni mole Kongregaciju da im ne oduzima o. fra Leonarda i da se time Albance u Srijemu ne liši velike duševne utjehe. Fra Leonardo je naime tolike godine u Turskoj, a sada i pod vlašću Njegova Veličanstva cara, dijelio sakramente i vodio dušobrižništvo u ovome narodu, s kojim je zajedno pretrpio mnoge nevolje od Turaka. Izvrsno je naučio i govori albanski jezik. Ako se njega sada ukloni, Albanci sumnjaju da će uskoro dobiti drugog misionara koji tako dobro govori njihov jezik. Zbog svega iznesenog mole da se fra Leonarda ne premješta na drugo mjesto.²⁷⁸³ Opozvani misionari s osjećajem gorčine u srcu i suzama u očima morali su poći preko Osijeka natrag u Italiju.

Srijemski biskup *Ladislav Szörényi*, sada ordinarij Klementinaca nastanjenih u Srijemu, napisao je 1743. bilješku o svojim novodoseljenim vjernicima u kojoj kaže: "Dolaskom, iz Srbije, naroda zvanog Klementinci povećao se prijašnji broj katolika u Srijemu. Stanje Klementinaca je sljedeće: Ovaj narod je sav vojnički. Sastoji se od dviju kompanija smještenih, za sada, nedaleko od Mitrovice na posjedu Jurjevci (Hrtkovci, op. F.Z.) i na druga četiri posjeda. Ima ih 160 obitelji koje broje 1200 duša. Govore posebnim jezikom. Njihovi su dušobrižnici oci misionari, i to za sada: otac Dominik iz Grada (Pieve, op. F.Z), koji je poglavar misije, i drugi, otac Petar iz Arezza, obojica Reda reformirane Male braće sv. Franje, Talijani, koji znadu jezik Klementinaca i koji su meni kao ordinariju pokazali izvorne dokumente o svom poslanju i povlasticama njima posebno podijeljenim."²⁷⁸⁴

Godine 1744. javili su se misionari Klementinaca iz Srijema nedatiranim dopisom carici Mariji Tereziji u Beč opisujući svoje teškoće. Crkvice su im napravljene od starog drveta i slamom pokrivene, ni ne nalikuju na hramove nego na sjenike, oštećene su kišom i snijegom. Crkveno je ruho bijedno, a ukras oltara ne odgovara crkvenim propisima. Pravoslavci, koji se po svojim selima mogu podičiti prekrasnim crkvama, prave zajedljive šale na račun njihovih crkvice. Stanovi misionara jadni su i neudobni. Klementinci daju za uzdržavanje svećenika nešto žita i pokojeg jaganjca. Zato su misionari uz župničku službu prihvatili liječenje bolesnika i pripravljanje lijekova da bi namaknuli potreban novac za svoje uzdržavanje. Oni sada mole caricu da im dodijeli kao plaću 150 forinti iz Župničke blagajne u Požunu.²⁷⁸⁵

Dana 5. ožujka 1745. javilo je Kraljevsko vijeće iz Požuna biskupu Szörényiju da je na poniznu molbu otaca misionara koji su se u prošleme ratu s katoličkim narodom Klementinaca doselili u Srijem i koje je biskup preporučio Carskomu Veličanstvu određeno da će svaki misionar primiti 75 forinti godišnje iz Župničke blagajne u Požunu kao svoju godišnju plaću.²⁷⁸⁶

²⁷⁸³ ACPF, SC, Servia 1669.-1670., vol. I, f. 299.

²⁷⁸⁴ Dijecezanski arhiv (DA) Đakovo, Visitatio et Conscripctio Almae Dioecesis Syrmienensis 1743. peracta, str. 34.

²⁷⁸⁵ DA Đakovo, 1744.

²⁷⁸⁶ DA Đakovo, 28/1745.

Godine 1745. došlo je do spora između albanskih vojnika katoličke vjere i njihovih časnika pravoslavaca te između pukovnika Atanazija Raškovića i klementinskih kapetana Deda i Vata. Čini se da je spor izbionja vjerskoj osnovi jer je uslijedila naredba carice Marije Terezije od 28. srpnja 1745., upravljena podmaršalu markizu Ascaniju Guadagniju Osijeku, da se katoličkim Albancima Kučima, takozvanim Klementincima, postave časnici katolici, a Albancima pravoslavne vjere časnici pravoslavci.²⁷⁸⁷

Godine 1746. obavio je svoju prvu kanonsku vizitaciju "klementinskog naroda" srijemski biskup Ladislav Szörényi. Biskup bilježi: "Dana 17. svibnja iz Zemuna odlazim Klementincima, katoličkom narodu, prije osam godina doseljenom u Srijem iz Srbije, i za sada na posjedima Jurjevci (Hrtkovci, op. F.Z.) i Nikinci nastanjenom, gdje sam 18. i 19. svibnja krizmao manje-više 700, i to uglavnom starijih i odraslih osoba obaju spolova."²⁷⁸⁸

Godine 1746. Albanci su u Srijemu doživjeli novo razočaranje. Austrijska vlast naumila je pri stvaranju Vojne granice od raznorodnog stanovništva načiniti novu naciju, graničare ili krajišnike. Da bi se to lakše postiglo, *zabranjeni su* dotadašnji *nacionalni i plemenski nazivi*, pa tako i "albansko" i "klementinsko" ime. Biskupi i svećenici nisu se osvrtali na tu zabranu. Oni hrtkovački u srijemsku misiju uporno i dalje zovu klementinskamisija i čuvaju svijest tih ljudi o pripadnosti albanskomu narodu.²⁷⁸⁹

Dana 13. ožujka 1747. pisala je carica Marija Terezija srijemskomu biskupu Ladislavu Szörényiju iz Beča. Carica osobno provjerava jesu li točni navodi misionara glede broja Klementinaca, kojih prema izjavi misionara ima 1200 duša, i jesu li tu zaista samo dva misionara. Treba li im, prema biskupovu mišljenju, dodati kojeg pomoćnika, kako su oni tražili? Bi li se u ovim krajevima našao koji svećenik ili redovnik vješt klementinskomu jeziku i primaju li misionari iz požunske Župničke blagajne 150 forinti plaće?²⁷⁹⁰

Godina 1748. prošla je u brizi oko izgradnje crkve u Hrtkovcima i kapele u Nikincima. Dana 22. ožujka 1748. odobrilo je Kraljevsko vijeće iz Požuna svotu od 400 florentina, napominjući da se novac može podići kod glavnoga poreznika za Slavoniju Augustina Kollhundta u Osijeku.²⁷⁹¹ Načinjen je predračun za crkvu u Hrtkovcima.²⁷⁹² Prefekt misije o. fra Bonaventura Prugger šalje biskupu troškovnik i tlocrt za novu hrtkovačku crkvu.²⁷⁹³ S gradnjom se nije odmah započelo, pa su troškovi rasli. Dana 26.

²⁷⁸⁷ Emil Laszowski, "Arbanasi (Klementinci) u Hrtkovcima i Nikincima i Saganijeva gramatika arbanaškog jezika", *Hrvatski list*, Osijek, 1923., 44.

²⁷⁸⁸ DA Đakovo, Visitatio et Conscriptio Almae Dioecesis Syrmienensis de a. 1746, s. 44.

²⁷⁸⁹ Arhiv Hrvatske [dalje: AH], Zagreb, Srijem, županija, Prothocollum congregationum 1745.-1764., str. 118.

²⁷⁹⁰ DA Đakovo, 1747.

²⁷⁹¹ DA Đakovo, 49/1748.

²⁷⁹² DA Đakovo, 23. X. 1748.

²⁷⁹³ DA Đakovo, 59/1748.

rujna 1750. odobrena je u Požunu konačno svota od 700 florentina, a treba jepodijeliti tako da crkvi u Hrtkovcima pripadne 400, a kapeli u Nikincima 300 florentina.²⁷⁹⁴

Glavni događaj 1749. bila je dodjela zemljišnoga kućnog posjeda Klementincima u Hrtkovcima, Nikincima i Jarku. Dodijeljenesu im ukupno 222 sesije. *Klementinci u Jarku s vremenom su prešli na pravoslavlje i postali Srbi.*²⁷⁹⁵

Od 1750. do 1754. vukao se neugodan proces između srijemskoga pomoćnog biskupa Nikole Josipa Gjivovića i misionara. Misionari su željeli biti izuzeti od biskupove jurisdikcije i uvijek su se pozivali na ovlasti dobivene od Kongregacije za širenje vjere, a biskup je pak poduzimao sve da ih podčini sebi. Nijedna strana nije imala skrupula u dokazivanju svoga prava. Biskup Gjivovićobratio se za pomoćkaločkomu metropolitu Franji Klobusuczkom, a i samoj carici Mariji Tereziji, tražeći da se misionari, izuzev oca Klementa iz Trenta, opozovu. Carica je stupila u kontakt s kardinalom Mellinijem, ali do opoziva nije došlo. Sumnjalo se da bi Klementinci prihvatili druge dušobrižnike. Zanimljivo je da se u tom procesu o nadbiskupu Summi pisalo s poštovanjem i da se on, u skladu s crkvenim propisima, nije upletao u spor.²⁷⁹⁶ Vojne su vlasti sa svoje strane predložile da Hrtkovce i Nikince po izgonu misionara prihvatefranjevci Provincije Bosne Srebrene, koji su već bili župnici u Vojnoj granici, na području Brodske i Petrovaradinske pukovnije.²⁷⁹⁷

Tijekom 1769. vojne su vlasti donijele nalog da Klementinci u Srijemu urede i ograde svoja groblja.²⁷⁹⁸ Također je o. prefekt obavijestio državnu vlast iz Nikinaca da se iz Turske doselilo više albanskih obitelji.²⁷⁹⁹ Austrijske vojne vlasti počinju sada forsirati novu seobu Albanaca u Srijem, i to morem i kopnom. Na taj bi se način riješilo i uzdržavanje misionara jer bi svaka kuća u tu svrhu uplaćivala dvije forinte godišnje.²⁸⁰⁰ Iz dokumenata nije jasno je li se željelo preseliti samo preostale Klementince s Peštera i iz Rugova, koji su bili izloženi prisilnoj islamizaciji, ili se mislilo i na Klementince koji su živjeli na matičnome plemenskom području Velike Malesije.

Jedan dokument savjetuje da se Albance seli morem i da se radi toga uplate brodovi u Rijeci i Trstu. Nije praktično da putuju kopnom jer oni neće htjeti poći bez svojih stada. Put pješice trajao bi najmanje sedam dana, a već se dogodilo u prošlome ratu da su Turci trećinu bjegunaca masakrirali, a trećinu pretvorili u roblje.²⁸⁰¹ Zatosu vlasti zatražile od misionara stanovitu pomoć u posredovanju i točan opis običaja i života Kle-

²⁷⁹⁴ DA Đakovo, 26. IX. 1750.

²⁷⁹⁵ Kostić, "Ustanak Srba i Arbanasa", 233-234.

²⁷⁹⁶ DA Đakovo, 23. VII. 1754. i 1. VII. 1754.

²⁷⁹⁷ Eusebius Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica* (Zagreb, 1887.), 555-559.

²⁷⁹⁸ KA, Wien, HKR, 1769., 31-38, f. 7-7v.

²⁷⁹⁹ KA, Wien, HKR, 1769., 31-32, f. 2-6v.

²⁸⁰⁰ AH, Zagreb, K. 10, 1769., 1-66.

²⁸⁰¹ KA, Wien, HKR, Prot. Expedit 1769., f. 32-38.

mentinaca i njihove domovine. Angažiran je prefekt srijemske misije o. Franjo Antun iz Bovesa, koji je napisao izvanredno iscrpan i točan izvještaj o Klementincima, njihovoj domovini i mjestima boravka te njihovu načinu života.²⁸⁰² Velika je sreća što do te seobe ipak nije došlo i Klementincitako nisu bili posve odsječeni od zajedništva s ostalim albanskim plemenima. Svoj ostanak na Pešteru i u Rugovu platili su velikom cijenom, jer su osim manjeg broja obitelji izbjeglih u Srijem *svi bili prisiljeni krajem 18. stoljeća prijeći s katoličke vjere na islam.*²⁸⁰³

Albanci Klementinci na školovanju za svećenike

Godine 1769. počelo se ozbiljnije razmišljati o *odgoju domaćeg, klementinskog klera*. Upravo zadivljuje osobna briga i zauzimanje carice Marije Terezije da se ta ideja realizira. Ona je odlučila da se izabrani dječaci školuju u latinskoj školi kod isusovaca u Osijeku. Unuci kapetana Deda iz Hrtkovaca, braća Josip i Martin Dedović, već su se školovali u inženjerijskoj vojnoj školi u Gumpendorfu.²⁸⁰⁴

Kao svećenički kandidati izabrana su i poslana u Osijek sedmorica dječaka. Iz Hrtkovaca su izabrani: 1.) *Antun Maletić*, siroče, katoličke vjere, star 13 godina, posinak dočasnika Maletića, kućni broj 7; 2.) *Simon Deda*, sin Staka Dede, katoličke vjere, star 11 godina, kućni broj 11. Otac mu je potpuni invalid; 3.) *Karlo Gega*, katoličke vjere, sin Gjelosa Gege, poluinvalida, star devet godina, kućni broj 13; 4.) *Jakob Loss*, katoličke vjere, sin Tome Lossa, umirovljenog narednika, star 12 godina, kućni broj 6; 5.) *Augustin Prenlija*, katoličke vjere, sin Andrije Prenlije, poluinvalida, star 11 godina, kućni broj 33. Iz Nikinaca su bili izabrani: 1. *Andrija Maross*, katoličke vjere, kućni broj 12, sin Marossa Prenlija, umirovljenog korporala, star 11 godina; 2. *Gjelloss Paly*, katoličke vjere, kućni broj 18, sin Marossa Palyja, umirovljenog korporala, star 13 godina.²⁸⁰⁵

Već tijekom prve školske godine đaci su polučili stanovit uspjeh u učenju i ponašanju, kako izvještava o. Josip Fischer SI, superiorosječke misije u dopisu od 3. prosinca 1769. godine.²⁸⁰⁶ Te je godine u Hrtkovcima došlo do sukoba između Klementinaca i misionara o. fra Karla iz Pavije. Iz tog procesa sačuvao nam se popis svih kućnih starješina u Hrtkovcima, a usput i neke druge zanimljivosti. Šteta što njemački vojni bilježnik nije preciznije zapisao albanske riječi. Jedan je župljanin optužio fra Karla da mu nije htio

²⁸⁰² KA, Wien, 1769., 31-32, fol. 5-6.

²⁸⁰³ ACPF, SC, Servia, vol. II, pp. 127-128.

²⁸⁰⁴ KA, Wien, 1769., 30-131, fol. 5-15.

²⁸⁰⁵ KA, Wien, 1769., 30-125, fol. 2-3.

²⁸⁰⁶ KA, Wien, HKR, Prot. Expedit 1769., f. 3, 5, 5v.

sina *krstiti klementinskim jezikom* uz formulu “PremnitAttit, e Birit, e SpiritSent”, nego je dijete tri puta polio vodom po glavi i rekao na hrvatskome: “Ja tebe kerstim...”²⁸⁰⁷

Don Pavao Sogagni (Zoganji)

Godine 1771. stigao je u Osijek i 25. studenoga prijavio se Glavnom zapovjedništvu Slavonije svećenik Skopske nadbiskupije *don Pavao Zoganji*. On je bio određen za instruktora i odgojitelja svećeničkih kandidata iz Hrtkovaca i Nikinaca koji su boravili u osječkoj Tvrđi.²⁸⁰⁸

Don Pavao Zoganji bio je rodom iz sela Zoganja kod Đakovice. Od 1749. do 1759. studirao je u Rimu na Urbanovu kolegiju Kongregacije za širenje vjere. Po završetku studija vratio se u Skopsku nadbiskupiju i zaređen je za svećenika.²⁸⁰⁹ Najprije je služio kao župnik u Janjevu,²⁸¹⁰ zatim u Prizrenu²⁸¹¹ pa opet u Janjevu.²⁸¹² O Uskrsu 1765. poslao ga je nadbiskup *Mazarek* da opslužuje župu Rugovo, ali se nastanio u Peći kod generalnoga vikara Skopske nadbiskupije don Ivana Logorezzija i odatle je pohađao svoju prostranu i siromašnu misiju.²⁸¹³ U svom izvještaju Kongregaciji za širenje vjere od 20. kolovoza 1767. don Pavao spominje stanje u nekadašnjim klementinskim misijama na Kosovu i kaže da *u župi Rugovo ima samo 12 kuća javnih katolika*. Na Pešteru je samo u selu Uli ostala jedna katolička obitelj, a u drugim selima gdjejoja starica. Pešterci su se odrekli katoličke vjere 1746. i tada je srušena lijepa katolička crkva u Kamenici.²⁸¹⁴ Do kraja 1769. don Pavao je upravljao rugovskom župom, a tada ga je nadbiskup po kazni premjestio k sebi u Janjevo.²⁸¹⁵ Dana 20. prosinca 1771. pisao je nadbiskup *Mazarek* da je don Pavao otputovao u Osijek 2. studenoga, ali da se zadržao u zemunskome lazaretu. Ujedno nadbiskup pita Kongregaciju što treba učiniti sa župom Rugovo, koja od 1771. nema više ni redovničkoga ni svjetovnoga župnika.²⁸¹⁶

Došavši u Osijek, don Pavao je odmah počeo obavljati dužnost instruktora albanskoga jezika i prefekta albanskih dječaka, isusovačkih učenika. Godine 1771. tražili su misionari hrtkovačkemisije iz Rima od Kongregacije albanski rječnik i gramatiku

²⁸⁰⁷ KA, Wien, 1769., 30-131, fol. 5-15v.

²⁸⁰⁸ ACPF, SC, Servia, vol. II, ff. 155-156.

²⁸⁰⁹ ACPF, SC, Servia, vol. II, p. 137.

²⁸¹⁰ ACPF, SC, Servia, vol. II, f. 599.

²⁸¹¹ ACPF, SC, Servia, vol. II, ff. 47-48.

²⁸¹² ACPF, SC, Servia, vol. II, ff. 47-48.

²⁸¹³ ACPF, SC, Servia, vol. II, ff. 81-82.

²⁸¹⁴ ACPF, SC, Servia, vol. II, ff. 127-128.

²⁸¹⁵ ACPF, SC, Servia, vol. II, ff. 147-148.

²⁸¹⁶ ACPF, SC, Servia, vol. II, ff. 191-193.

da bi lakše mogli poučavati albansku djecu. Oni ističu da je pošiljka takvih knjiga već prispjela u Osijek don Pavlu Zoganjiju, instruktoru dječaka svećeničkih kandidata.²⁸¹⁷

Godine 1773. podignuta je u Hrtkovcima, sjedištu misije, škola. Premda je škola osnovana na zauzimanje misionara, u njoj se nije učilo na albanskome, nego na njemačkome jeziku. Na albanskome se propovijedalo u crkvi i javno molilo, na njemu se držala vjeronaučna pouka djece i mladeži. Kada je 6. svibnja 1777. đakovački biskup *Matej Franjo Krtica* u Hrtkovcima ispitivao vjeronauk, činio je to prema albanskome uzorku što ga je dobio od učitelja.²⁸¹⁸ Godine 1773. bila je ukinuta Družba Isusova. Tako je prekinut i kulturno-prosvjetni rad njezinih članova. Ukinuće isusovačkoga reda nije se zbio u hipu. Učenici su u Osijeku pod vodstvom isusovaca završili započetu školsku godinu 1773./74. O tome svjedoči don Pavao pišući 15. siječnja 1774. iz Osijeka Kongregaciji u Rim. U tom pismu hvali svoje učenike i njihov napredak u učenju.²⁸¹⁹ Sljedeće školske godine, 1774./75., albanski se dječaci zajedno sa svojim prefektom nalaze u *zagrebačkome grkokatoličkom sjemeništu*, gdje ih je primio vladika Vasilije Božićković. U Zagreb su prispjela s don Pavlom samo četiri mladića. Don Pavao je još u Osijeku započeo, a tada u Zagrebu dovršio pisanje *albanske gramatike*. U jesen 1774. pošao je u Beč da kraljici predoči svoj rukopis gramatike i zamoli potporu da se gramatika tiska radi đaka i naroda u Hrtkovcima i Nikincima, koji bi tako sačuvali svoj albanski jezik.²⁸²⁰ U Beču se trebalo držati stanovitog protokola i stvari se nisu odvijale prema don Pavlovoj zamisli. Njegova je gramatika vraćena u Zagreb na pregled biskupu Božićkoviću. Godine 1775. don Pavao je uputio molbu na Mariju Tereziju, u kojoj moli caricu da mu se povisi plaća, da se tiska njegova gramatika, da ga se postavi za župnika u Hrtkovcima ili Nikincima ili da mu se u Carigradu na Porti priskrbi odobrenje za povratak u domovinu i Skopsku nadbiskupiju.²⁸²¹ Carica je don Pavlovu molbu poslala Kraljevskom hrvatskom vijeću u Varaždin da se glede te molbe Vijeće sporazumi i s vladikom Božićkovićem i da se o njoj dostavi konačno mišljenje.²⁸²² Božićković je na molbu dao iscrpan odgovor, koji nije u svemu zadovoljio don Pavlova očekivanja.²⁸²³

Godine 1776. vojne su vlasti savjetovale da se don Pavao postavi za župnika u Hrtkovcima ili Nikincima, no biskup đakovački Krtica nije bio sklon takvu rješenju. Biskup je želio da se pričeka do svećeničkoga ređenja Antuna Maletića.²⁸²⁴ Po završetku školske godine 1775./76. don Pavao je bio prisiljen napustiti grkokatoličko sjemenište u

²⁸¹⁷ ACPF, SC, Ungheria, vol. VI, f. 272.

²⁸¹⁸ ACPF, SC, Ungheria, vol. VI, ff. 313-314.

²⁸¹⁹ ACPF, SC, Servia, vol. II, ff. 228-229.

²⁸²⁰ ACPF, SC, Servia, vol. II, ff. 259-260.

²⁸²¹ AH, Zagreb, CRC, br. 218/1775, K 209.

²⁸²² AH, Zagreb, SRC, br. 218/1775, K 209, ff. 2-3.

²⁸²³ Arhiv Eparhije Križevačke, br. 25/1775.

²⁸²⁴ DA Đakovo, br. 9/1776.

Zagrebu. On je naime spomenuti odgovor vladike Božičkovića smatrao osobnom uvredom. Napisao je tužbu protiv Božičkovića i njegova sjemeništa Glavnomu zapovjedništvu u Osijeku i, napustivši Zagreb, došao u Hrtkovce.²⁸²⁵ U srpnju 1776. biskup Krtica imenovao je don Pavla duhovnim pomoćnikom u Hrtkovcima.²⁸²⁶ U to vrijeme nije nigdje u Crkvi postojala praksa tako uske suradnje između redovničkoga i svjetovnoga klera. Franjevci misionari u hrtkovačkoj misiji osjetili su se ugroženima. Čitava godina dana do 25. srpnja 1777. prošla je u nesporazumu između viceprefekta misije o. Kandiđ iz Genove i njegova neželjenoga kapelana don Pavla Zoganjija.²⁸²⁷

Dana 20. studenoga 1777. umro je u Osijeku u vlastitoj kući umirovljeni skopski nadbiskup Mihael Summa. U Osijeku je boravio od rujna 1739. godine. Nakon razrješenja od Skopske nadbiskupije 1743., postao je sufragan ostrogonskoga nadbiskupa, primasa Ugarske. U franjevačkoj crkvi u osječkoj Tvrđi sahranio ga je 22. studenoga 1777. đakovački biskup Krtica.²⁸²⁸

Napustivši hrtkovačkumisiju, don Pavao je pošao u Šid, gdje je tijekom 1778. i 1779. boravio na imanju grkokatoličkoga vladike i kod podžupana Speisa.²⁸²⁹ U kolovozu 1779. don Pavao je opet bio u Beču, a boravio je kod grkokatoličkoga opata Jozafata Bastašića, predstojnika Sv.Barbare.²⁸³⁰ Početkom studenoga 1779. Glavno zapovjedništvo u Osijeku posljednji put piše u Đakovo biskupu Krtici da don Pavla postavi za župnika u Hrtkovcima i Nikincima, a za kapelana da mu se imenuje Antun Maletić kada završi studij u Zagrebu.²⁸³¹ Međutim don Pavla je te 1779. bečki dvor opozvao iz službe.²⁸³² On se vratio u svoj zavičaj, odakle se 22. travnja 1780. javio Kongregaciji u Rim. Skopski nadbiskup Mazarek postavio ga je za župnika u rodnome mjestu Zoganju, ali već 30. srpnja 1781. nadbiskup javlja u Rim da je don Pavao umro.²⁸³³

Hrtkovačkaje misija bila posebno važno mjesto azila za one potajne katolike ljaramane koji su se odlučili vratiti pradjedovskoj vjeri, a to na Pešteru i u Rugovu nisu mogli učiniti bez velike životne pogibelji. Radi mira savjesti, pojedine obitelji bježale su u Srijem za svojim suplemenicima. O tome nam rječito govore stare matične knjige krštenih i umrlih župe Nikinci, gdje su zabilježena mnoga muslimanska imena.²⁸³⁴

²⁸²⁵ Janko Šimrak, *Albanci iz Nikinaca i Hrtkovaca u Zavodu. Spomenica o 250-godišnjici grkokatoličkog sjemeništa u Zagrebu*, (Kalendar) (Zagreb, 1931.).

²⁸²⁶ DA Đakovo, *Protocolum Literarum Episcopaliū Ecclesiarum abanno 1776. usque ad Finem Anni 1780.*, str. 48.

²⁸²⁷ ACPF, SC, Ungheria, vol. VI, ff. 408-409.

²⁸²⁸ *Protocolum conventus Immaculatae C:B:M:V Diacocae, Anno Dni 1740. Antiqui cenobii Purissimae absque Nae Vo Virginis Diacove – usque ad 28. Junni 1806.*, str. 50.

²⁸²⁹ DA Đakovo, br. 16/1778. i br. 15/1779.

²⁸³⁰ ACPF, SC, Servia, vol. II, pp. 365.

²⁸³¹ DA Đakovo, br. 99/1779.

²⁸³² ACPF, SC, Servia, vol. II, pp. 365-366.

²⁸³³ ACPF, SC, Servia, vol. II, p. 263 i pp. 403-404.

²⁸³⁴ *Prothocollum baptisatorum Paroesiae Nikincze 1770.-1808. Liber defunctorum Paroesiae Nikinczensis, 1808.-1856.*

Vijesti o ljaramanima nalazimo u dokumentima arhiva Kongregacije za širenje vjere u Rimu i Dijecezanskome arhivu u Đakovu. Još 29. svibnja 1767. javljali su misionari iz Srijema u Rim da su se *iz Turske doselile u Hrtkovce dvije kuće potajnih katolika*. Šest je osoba ovdje kršteno, a 11 odriješeno od vjerskoga otpada. Iste su godine u Nikince prispjela *četiri muškarca ljaramana*, koji su ponovno poučeni u vjeri, odriješeni, ispovjedeni i pričešćeni.²⁸³⁵ Dana 24. siječnja 1782. molio je iz Nikinaca misionar o. fra Bernardino iz Cutigliana dozvolu od đakovačkoga biskupa da bi mogao poučiti i u Crkvu primiti u Nikince raspoređenu jednu *ljaramansku obitelj*. Ti su bjegunci donijeli preporuku don Ivana Berishe, župnika u Zjumu, datiranu 7. listopada 1781. godine. Obitelj se sastoji od tri oženjene osobe, a s njima je došla i jedna nekrštena "Turkinja". Misionar moli od biskupa dozvolu i za buduće moguće slične slučajeve prebjega iz turskoga područja.²⁸³⁶

U studenome 1785. imenovan je samostalnim kapelanom u Nikincima svjetovni svećenik domorodac Antun Maletić. Tu je ostao punih 10 godina, dok su u Hrtkovcima i dalje ostali talijanski franjevci.²⁸³⁷ Smrcu prvogahrtkovačkog župnika i posljednjega talijanskog misionara o. fra Grgura iz Milana 2. svibnja 1794. gasi se klementinskamisija u Srijemu. Hrtkovci i Nikinci uzimaju se od vlasti Kongregacije za širenje vjere u Rimu i ulaze sa svim značajkama obične redovite župe u sastav Đakovačke biskupije.²⁸³⁸

U redovitoj dijecezanskoj pastvi osobito su se isticala, uz već spomenutog Antuna Maletića (1755. – 1818.), još dvojica hrtkovačkih Klementinaca: *Petar Malja*, začasni kanonik i župnik nikinački (1807. – 1835.), i *Pavao Gjotić*, župnik hrtkovački (1836. – 1855).²⁸³⁹

Asimilacija Albanaca Klementinaca

S vremenom se u Hrtkovcima počeo mijenjati i sastav stanovništva. *Oko 1810. doseljavaju se Hrvati od Slunja, a 1841. Nijemci iz Rume*.²⁸⁴⁰ Njima će se krajem 19. stoljeća pridružiti i lijep broj *Mađara* iz Bačke i Srijema. Klementinci su se s vremenom posve *pohrvatili* nakon 1890. deklarirali su se Hrvatima.²⁸⁴¹ Ipak su i dalje čuvali pojedine albanske običaje i nošnju, a sačuvali su i svoja karakteristična imena, prezimena i nadimke.

²⁸³⁵ ACPE, SC, Ungheria, vol. VI, p. 161.

²⁸³⁶ DA Đakovo, br. 264/1782.

²⁸³⁷ DA Đakovo, *Visitatio Misionis Clementinae in Hertkovcze* 1787., str. 161-162.

²⁸³⁸ DA Đakovo, *Acta Visitationis Canonicae* ab 1768. ad 1803.

²⁸³⁹ Gašić, *Župa Nikinci*; Emerik Gašić, *Župa Hrtkovci*, rukopis, Biskupski ordinarijat Đakovo.

²⁸⁴⁰ DA Đakovo, *Visitatio Canonica parochiae Hrtkovci*, 20. I. 1853.

²⁸⁴¹ Milan Šenoa, "Doseljavanje tuđinaca u Srijem", *Rad JAZU* 201, (Zagreb, 1914).

Godine 1987., o 250. obljetnici klementinske seobe u Srijem, u Hrtkovcima i Nikincima bilo je još 40 obitelji albanskoga podrijetla.²⁸⁴²

Godine 1848. Klementinci se nisu htjeli boriti protiv katolika Mađara i priznati Srpsku Vojvodinu. Na njih su posebno bili ogorčeni patrijarh Josif Rajačić i Glavni odbor, koji su protiv Klementinaca uputili 200 graničara i šajkaša sa jednim topom.²⁸⁴³ U Prvome svjetskom ratu 11. rujna 1914. spalila je srpska vojska župni dom u Hrtkovcima. Tom je prilikom izgorio bogati arhiv srijemske misije i najstarije matične knjige. Crkvu su gađali iz obližnjih Drenovaca sa pedesetak topovskih granata, ali je začudo ostala bez većih oštećenja.²⁸⁴⁴ U Drugome svjetskom ratu, tijekom 1943. selo su napustili Nijemci iselivši se u Njemačku, a i mnoge klementinske obitelji, koje su se odselile u Zagreb i Hrvatsku. Na prazna mjesta kolonizirani su Srbi iz okolice Rajića.

Godine 1991., uslijed novih stremljenja srbijanske politike, došlo je do *etničkoga čišćenja* sela od Hrvata i Albanaca te do promjene seoskoga imena Hrtkovci u "Srbislavci".

Zaključak

Na kraju ove rasprave spomenimo da je *gimnaziju u Vinkovcima* s velikom maturom završio albanski svećenik Pavao Gjotić.²⁸⁴⁵ Tu je svoje posljednje godine života proveo majka naših pjesnika Slavka i Miroslava Mađera, rodom Hrtkovčanka iz klementinske obitelji Prelović-“Curić”.

Zaključujem izrekom Franje Kuhača: “Mi nećemo i ne želimo da se kaže: ‘Ovaj Klementinac je posljednji član svog plemena!’ Ako bi i došlo do toga, onda taj posljednji neće moći reći: ‘Hrvati su Albance u Srijemu tlačili i nasilno ugasili njihov jezik.’”²⁸⁴⁶

²⁸⁴² Marko Loš, župnik nikinački, *Popis Klementinskih obitelji u Hrtkovcima i Nikincima 1987. godine*, rukopis.

²⁸⁴³ Slavko Gavrilović, *Srem u revoluciji 1848. i 1849.* (Beograd, 1963.), 196-197.

²⁸⁴⁴ *Ljetopis župe Hrtkovačke*, rukopis, Biskupski ordinarijat Đakovo.

²⁸⁴⁵ Gašić, *Župa Hrtkovci*.

²⁸⁴⁶ Kuhač F. Š., “Die Klementiner in Slavonien”, *Agramer Tagblatt*, Zagreb, 24. XII. 1894.

Luan RAMA & Remzi PËRNASKA, Paris

Në gjurmë të emigracionit shqiptar në Francë

Emigracioni shqiptar në Francë është një nga emigracionet e hershme pas atij në Greqi (që në kohën bizantine), në Itali, para dhe pas historisë legjendare të Skënderbeut, ose në kryeqytetin e perandorisë otomane, në Stamboll pas pushtimit të Shqipërisë nga kjo perandori. Gjurmët e para të këtij emigracioni i gjejmë në historinë e shënuar të stratiotëve shqiptarë në fundin e shekullit XV dhe gjatë shekullit XVI, epokë kur ata, të nisur nga Durrësi, Shkodra dhe veçanërisht nga Morea e Greqisë, (nga ku morrën dhe emrin stratiotë), u dyndën drejt Italisë e më pas drejt Francës. Qindra e mijra stratiotë, pasi u shquan në luftërat midis principatave dhe mbretërive të vogla italiane, veçanërisht nën flamurin e Republikës së Shën Markut, "Serenissima"-s, Venedikut, u vunë në shërbim të mbretërve të Francës, duke krijuar kështu valën e parë të emigracionit shqiptar në Francë.

«Cavalerie Albanoise» apo vala e parë e emigracionit shqiptar

Philippe de Commines (1447-1511)²⁸⁴⁷, diplomat i njohur në Europë dhe këshilltar i mbretit të Francës, në kujtimet e tij *Memoires*, shkruan për famën e stratiotëve : «*Ata ishin shqiptarë nga Duras (Durrësi) dhe shqiptaro-grekë që vinin nga Morea, që në atë kohë ishte nën zotërimin e venedikasve*». Commines-i i kishte parë ata në Venedik, kur 1500 stratiotë kishin zbarkuar në ishull dhe kishin bërë një paradë madhështore, pranë abacisë Saint-Nicolas. Atëherë stratiotët njëjtësoheshin me skajin «Cavalerie Albanoise» dhe Perëndimi kishte shumë nevojë për ta, pasi shpesh ishte kavaleria, ajo që vendoste fatin e betejave të mëdha. Ata ishin luftëtarë të armatosur gjer në dhëmbë, me kostume hekuri dhe me mansheta të gjata prej rrjete çeliku, që mbanin një heshtë me dy maja, të gjatë 3 metra, të cilën e përdornin me të dyja duart dhe që luftonin mbi kuaj gjithnjë në këmbë. Heshta e tyre quhej «zagayé». Ata cilësoheshin «luftëtarë të tmerrshëm», nga kronistë të kohës. Stratiotët ishin në fakt një trupë mercenarësh, por tepër të krishterë dhe nuk dyshohet që në luftën kundër turqve, ky element fetar të ketë luajtur një rol të dorës së parë. Të detyruar të braktisnin trojet e tyre, në fillim, luftuan në krah të Vene-

²⁸⁴⁷ Philippe de Commines, (1445-1511), ishte në fakt me origjinë flamande, por që i ri u vu në shërbim të dukës së Burgonjës. Diplomat, u shërbeu tre mbretërve të Francës : Louis XI, Charles VIII dhe së fundi Louis XII. Por fundi i jetës së tij ishte i trishtë, pasi u burgos dy herë në Loches dhe pastaj u internua, gjersa vdiq.

dikut, kundër ushtrive të mbretit të Francës, ku siç shkruhet në tekstet e vjetra historike, «për çdo kokë francezi, ata paguheshin 1 dukat». Sidoqoftë, më pas, lidhja me mbretërit francezë do të jetë e qëndrueshme, përgjatë më shumë se një shekulli.

Mbreti i Francës, Henriku II, e forcoi kavalerinë e tij duke thirrur një numur të madh stratiotësh, për të cilët bëhet fjalë në dy urdhëresa mbretërore të vitit 1549 dhe 1553, ku përcaktohet numri i stratiotëve për çdo kompani, pagesa e tyre, etj.²⁸⁴⁸ Në vitin 1552, Henriku II kishte 3000 kalorës të lehtë me stratiotë, kompanitë e të cilëve komandoreshin nga senjorët më të njohur. Kavaleria e tij quhej atë kohë «Argoulets», ndërsa stratiotët, francezët i quanin herë «Albanais» dhe herë «Estradiots».

Në shekullin e XVI, tri kavaleri ishin më me emër në gjithë Europën: së pari, stratiotët shqiptarë, së dyti, kalorësit spanjollë «genetiares» dhe, së treti, kalorësit gjermanë të quajtur «reîtres». Madje në atë kohë, në Francë përdorej dhe shprehja «chevaucher comme un Albanais» («të kalërosh si një shqiptar»). Edhe mbreti tjetër francez, François I, një nga mbretërit më përparimtarë të Francës, futi në ushtrinë e tij shumë kalorës stratiotë. I biri i tij, i kishte afruar ata gjer në truprojen e tij, ndërsa Henriku IV dhe Louigji XIII i kishin në përbërje të ushtrive të tyre. Po kështu dhe Henriku I de Montmorency, një nga dukët dhe mareshallët e njohur të Francës, truprojen e kishte vetëm me shqiptarë. Pikërisht këta shqiptarë që qëndruan në Francë dhe që i shërbyen Francës, përbëjnë dhe valën e parë të emigracionit shqiptar në tokën franke.

Në librin *Nobiliaire ou Armorial général de la Lorraine* historiani A. Pelletier shkruan: «Andrea Maneshi, kapiten «Albanois», u fisnikërua nga Franca dhe u përjashtua nga të gjitha taksat, sipas shkresave të dorëzuara në Nacy nga oborri mbretëror më 24 nëntor të vitit 1599. Në shkresë thuhet: «Fisnikërohet në sajë të shërbimeve që u ka bërë mbretërve dhe princërve kristianë kundër turqve bashkë me katër djemtë e tij. Ai ka veç një shtëpi në Ville-Neuve dhe një shtëpi aneks si dhe një trashëgimi në Saint-Maix. Po kështu gjithë pjesëtarët e familjes Maneshi gëzojnë titullin e fisnikut dhe përjashtohen nga taksat, e drejtë kjo e dhënë nga perandori Karli X që në vitin 1580 për shqiptarët e këtij qyteti si dhe atyre që jetojnë në Coron dhe Lipare, ku shqiptarët ishin tërhequr në fortesën e Domentio Maneshit, i cilësuar «noble» (fisnik) sipas «Trésor des Chartres», fl. 10, vers. Régistr. 1600». Madje dokumentet e kohës përshkruajnë dhe emblemën që ka zgjedhur kjo familje: «Një pemë palme dhe në këmbë të saj figura e një stratioti. Në këmbët e tij një turk i vrrarë ... mbi kokë tri yje të vendosura dy dhe një.» Andrea Maneshi ishte sigurisht babai i të krishterit Maneshi që banonte në Nancy dhe që u bë gjykatës i mbretit i Goudreville-s në gushtin e vitit 1623, meqë kishte dhënë dorëheqjen Philippe Maillot-i.

Roger de Bussy-Rabutin, një kalorës fisnik i famshëm francez dhe i afërt me mbretin Karli VIII, memorialist i njohur dhe libertin, në librin e tij *Les Mémoires de Messire*

²⁸⁴⁸ *Mémoires de l'Académie Royale de Caen*, Caen, 1836.

Roger de Rabutin, comte de Bussy, shkruan : «Kalorësia e lehtë u shfaq në Francë kur Karli VIII shkoi në Itali dhe kur një fisnik shqiptar i quajtur Gjergj Kastrioti²⁸⁴⁹ u bashkua me të bashkë me 400 kalorës... Ata quheshin stratiotë. Gjergj Kastrioti kishte lënë dukën e Mantovës dhe u vu në shërbim të mbretit duke i kërkuar komandën e kalorësisë. Dhe mbreti pranoi...». Në radhët e kalorësisë franceze të Luigjit XII, të François I, e më pas, u shquan edhe dy stratiotë të tjerë shqiptarë: Teodor Maneshi dhe Teodor Bedenji. Maneshi kishte 200 kalorës stratiotë, shkruan Jean Serres në librin *Inventar i përgjithshëm i historisë së Francës*. Në një burim tjetër historik, shkruhet se Teodor Bedenji, nën kryesinë e dukës De Brissac, që luftonte atëherë në Hollandë, kishte qindra stratiotë shqiptarë.

Charles Théodor Beauvais, në studimin e tij të gjatë *Victoires, conquêtes, désastres, revers et guerres civiles des Français*, lidhur me ngjarjet në Térouanne, shkruan ndër të tjera: «Perandori Maximilian me një kavaleri gjermane erdhi në Calais të bashkohej me ushtrinë angleze... Mbreti Luigj XII ishte i sëmurë ndaj edhe u afrua deri në Amiens, i shtrirë në shtrat, që të vëzhgonte nga afër operacionet luftarake. Henriku VIII donte të sulmonte Boulogne-n ose Abbeville-n, por Maximilian-i e këshilloi që të marshonte drejt Térouanne-s, qytet pothuaj i lidhur me arkidukën Charles d'Autriche, sovran i Vendeve të Ulëta (Pays-Bas) që më pas do të quhej Karli V (Charles Quint). Aty ishte një garnizon prej 200 ushtarësh dhe 2000 këmbësorësh, por ata s'kishin barut. Luigji XII e urdhëroi Segneur de Piennes,²⁸⁵⁰ guvernator i Pikardisë që të dërgonte atje ca rezerva, por ndërkohë duhej të shmangte që popullsia të dëmtohej nga kjo ndërmarrje. Për këtë, Piennes ngarkoi segneur de Fontrailles.²⁸⁵¹ Dhe ai, bashkë me shqiptarët e tij, kaloi me galop përmes anglezëve dhe njerëzit e tij (800) i kaluan rezervat dhe u tërhoqën pastaj të ndjekur nga armiku. Kjo përpjekje e guximshme ngriti moralin e ushtrisë franceze. Por rezervat ishin të pamjaftueshme. Pra duheshin të tjera. Në Këshillin e Luftës u vendos që De Fontrailles, në krye të shqiptarëve të tij, të shkonte sërish me më shumë rezerva. Maximilian-i dhe Henriku VIII u njoftuan për këtë ndërmarrje të re nga disa dezertorë. Henriku VIII forcoi pikat nga do të kalonin shqiptarët dhe dha urdhër që t'u binin nga pas. Shqiptarët i ndeshën ata gjatë kalimit. Por anglezët ishin të shumtë. Shfaqja e anglezëve e kapi në befasi dukën De Longeville dhe pasuesit e tij që kishin ardhur të shoqëronin shqiptarët me rezervat e caktuara për Térouanne-n, por jo të luftonin... ».

Në vijim të kësaj historie, në librin e tij *Histoire de Pierre Terrail, seigneur de Bayart*, Pierre Louis de Errebasse shkruan : «U vendos që kapiteni de Fontrailles me «Albanois» e tij (secili do të mbante në qafën e kalit të tij një sasi të madhe sallo derri dhe një thes me barut) të përparonin me to drejt mureve të qytetit Térouanne, ku do të kalonin sipër mu-

²⁸⁴⁹ Pas vdekjes së Skënderbeut ka qenë edhe një tjetër kalorës i famshëm, stratiot, i quajtur Skënderbeu i ri, i cili spikati në lufrat e Italisë dhe më pas dha kontributin e tij në Francë.

²⁸⁵⁰ Ai quhej gjithashtu Martin du Bellay (*Mémoires du Martin et G. du Bellay*).

²⁸⁵¹ Jean d'Astarac, sieur de Fontrailles.

reve sallon dhe barutin. Ata u ndoqën nga afër prej 1400 luftëtarëve të tjerë gjer në afërsi të Guinegate-s, të cilët do t'i mbështesnin në rast se sulmoheshin. «Zotërinj u tha Kalorësi i Mirë (Bayard). Unë nuk dyshoj aspak për këtë plan dhe suksesin që do të arrini ndaj anglezëve dhe njerëzve që janë në shërbim të tyre, kardinali de Volsey dhe Charles Brandon që henriku VIII i ka dhënë së fundi titullin Duka i Suffolc-ut. Gjatë kohës kur perandor Maximiliani është në kampin e tij me disa luftëtarë të shquar burginjona dhe «hennys», që flenë veç me një sy... » shqiptarët u nisën për të zbatuar urdhërin, të ndjekur pas nga seigneur de Piennes dhe një tufë fisnikësh të rinj që ishin bashkuar me ta më shumë për qejf. Dhe nisma e shqiptarëve doli me sukses. Rezervat u morën nga të rrethuarit... ».

Në librin e tij *Shënime mbi Kavalerinë*,²⁸⁵² gjenerali de Warnery thekson se «Mareshalli de Fleuranges, shkruante në "Kujtimet" e tij se «Luigji XII, në ushtrinë që printe në Itali për të ndëshkuar revoltën e gjenovezëve, kishte me vete 2000 stratiotë». Kjo e kishte shtyrë Luigjin XII që të krijonte kalorësinë e lehtë franceze, për çka na shkruan dhe Montluc-u në *Komentet (Commentaires)* e tij, ku, duke iu referuar De Fontrailles-it, shkruan se «ai ishte gjeneral i 1200 kalorësve të lehtë, shumica e të cilëve ishin shqiptarë». Historiani Brantôme²⁸⁵³, në librin e tij *Quinziesme Discours*, duke i bërë elozhe gjeneralit frëng De Frontailles-it, shton se «Mbreti i dha zotit De Fontrailles gradën e gjeneral-kolonelit të shqiptarëve, të cilët i kishte nën urdhërat e tij dhe se ishin ata që na sollën formën e kavalerisë së lehtë, e cila deri në atë kohë nuk çmohej dhe aq në Francë». Edhe René II, duka i Lorenës, në luftën kundër Robert de la Marck-ut, zotit të Sedanit, i cili kërkonte të fuste nën pushtetin e tij dhe krahinën e Metz-it, ndër mercenarët që mblodhi në luftë kundër Robertit (1493-1497) ishin dhe «Albanés»,²⁸⁵⁴ shqiptarët. Mareshalli De Fleuranges në kujtimet e tij ka shkruar se Luigji XII kur do të sulmonte Gjenovën që ishte rebeluar kundër tij, kishte 2000 stratiotë të udhëhequr nga Merkur Bua (Mercurio Bua). Ai qëndroi në shërbim të Francës deri në mbretërimin e Henrikut IV. Në enciklopedinë *Encyclopédie méthodique - Art Militaire* të Louis Félix-it dhe Guynement de Kerallio-s, shkruhet se «Zotërinjtë du Bellay dhe Brantôme mendojnë se Franca mori si model kalorësinë «albanoise».

Gjatë luftrave fetare, të cilat lanë gjurmë të mëdha në historinë e Francës, vend i cili pothuaj u shkatërrua gjatë mëse një shekulli luftrash vëllavrasëse, shkruhet dhe për një stratiot tjetër me famë të quajtur Thoma Frata, i cili ishte në shërbim të Dukës De Guise, aleat i Henri de Navare-s, në luftë me Henrikun III, në atë kohë mbret i Francës. Duke shkruar në luftë, duka marshonte përpara dhe i sigurt sepse ishte i shoqëruar nga shumë afër prej 30 kalorësve fisnikë dhe 60 kalorësve shqiptarë. Pas tyre vinte ushtria dhe në

²⁸⁵² *Remarques sur la Cavalerie*, Général de Warnery, Paris, 1828.

²⁸⁵³ Pierre de Bourdeille, i quajtur Brantôme, (1540-1614), ishte kalorës me famë që mori pjesë në mjaft luftëra, por në fund të aventurave të tij ushtarake, u tërhoq në kështjellën e tij për të shkruar kujtime.

²⁸⁵⁴ *Pages d'Histoire militaire médiévale*, Philippe Contamine, membre de l'Institut, Ed. Diffusion de Boccard, Paris.

fund artileria. Interessant është fakti që na sjell historiani Jean Rousset de Missy në librin e tij *Cérémonial diplomatique des cours de l'Europe*, i cili midis të tjerash tregon edhe rreth një kronike historike kur mbreti anglez Henriku VIII erdhi për vizitë në Francë, në një ballo me maska të organizuar për nder të tij, ku «*ai shoqërohej nga 12 senjorë të veshur si Albanois*».

Shqiptarët lanë gjurmë në historinë e qyteteve dhe të krahinave të ndryshme franceze ku u ngulën për një periudhë të gjatë kohe dhe shumë prej tyre përfundimisht. Historiani Charles d'Aigrefeuille, në librin e tij mbi historinë e qytetit të Montpëljesë (Montpellier), shkruan se «*më 1605 ishin atje dy vëllezër të quajtur Luquisses, të cilët premtuan se do të çlironin qytetet Leucate, Narbonne dhe Bessiers. Thonë se ata ishin bijtë e një shqiptari të cilin «konetabli» Montmorency e çmonte shumë. Kështu pensionin e të atit, Montmorency ua jepte djemve të tij*». Kuptohet se kur dy vëllezër shqiptarë merrnin përsipër të çlironin qytete me emër si Leucate, Narbonne dhe Bessiers, kemi të bëjmë me personazhe të jashtëzakonshme, të cilët duhej të udhëhiqnin si strategë të mëdhenj. Në librin *Historia e Luftërave Civile të Francës*, H. C. Davila dhe J. Baudoin, shkruajnë për një betejë të zhvilluar në Roche-Chalais, ku kalorësinë e printe Merkur Bua dhe kapiteni Montigny me 2500 kalorës. Trupat e Henri de Navarre-s qëlluan me artileri dhe aty u plagos Merkur Bua. Po në këtë libër, autorët shkruajnë se pas kësaj fitoreje, Henri de Navarre marshoi drejt Parisit, ku qëndronte mbreti Henriku III. «*Ushtria e Henri de Navarre donte të shpartallonte kapitenin Frata, shqiptar, (Albanois), i cili bashkë me kapitenin Vins komandonin që të dy kalorësinë e lehtë...* ». Një përlshje e madhe u bë në afërsi të qytetit të Montarzhisë (Montargis) rreth 150 km larg Parisit. Në librin *Kujtimet mbi Ligën*, historianët S. Goulart dhe C. P. Goujet, duke shkruar për ushtrinë e senjorit të Majenës (Mayenne), dukë i Majenës, pohojnë se në vitin 1586, në ushtrinë e tij kishte dhe 400 kalorës «albanois»... Nën drejtimin e Siena de Malicorne-s «ishin shqiptarët ata që ruanin garnizonin e kështjellës Château de Salai, pranë Rochelle-s»... Në librin *Histoire Universelle*, J. A. de Thon shkruan për kalorësin Demetrio Albanois gjatë sulmit të mareshallit de Brissac në Vercueil. Po në këtë libër përmendet dhe oficeri «albanois» Demetrio Capusamati.... Kapuzamati përmendet dhe në një burim tjetër historik *Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France*, por kësaj radhe është i vëllai i tij Gjergji, (Georges), i cili u printe 200 kalorësve shqiptarë. Në *Histoire de la Maison Royale de France et des Grands officiers de la Couronne*, historianët A. de Sainte-Marie dhe A. de Sainte Rosalie, shkruajnë për «*Jean, senjor d'Estrees, kapiten i 30 shqiptarëve, të cilët i kishte patur më parë i ndjeri Adrien de Musarq de Pirote*» (Adrian Muzaka i Epirit).

Ishin shqiptarët ata që më 1525 shkuan në ndihmë të Antuanit, (Antoine), dukë i Lorraine-s, nipit të René d'Anjou-së. Në librin *Histoire de la Lorraine*, Augustin Calmet shkruan se «*kapiteni i shqiptarëve de Beaulieu, me shqiptarët e tij nxitoi në ndihmë të Antuanit, dukë i Lorraine-s, duke përndjekur armiqtë*». J. A. de Thon në *Histoire Univer-*

selle, shton dhe «betejën e 50 shqiptarëve më 3 gusht 1589, kur të komanduar nga kapiteni Louis Gaucour, marshuan drejt Gamaches, ku i shpartalluan armiqtë. Të burgosurit u çuan në Burzhë (Bourges). Ishte një betejë tepër e përgjakshme...».

Me mbretin Luigj XII

Pas vdekjes së mbretit francez Karli VIII, ishte mbreti Luigji XII që do të tregonte kujdes të veçantë për kalorësit shqiptarë.²⁸⁵⁵ Madje ata u bënë baza e një konceptimi të ri të kavalerisë franceze, e cila deri atëherë nuk çmohej aq shumë, ndryshe nga artileria ose pushkatarët këmbësorë. Dy mijë stratotët që ishin kyçur në ushtrinë e mbretit Luigji XII, ishin veshur shqiptarçe, ose «à l'albanoise», siç shkruajnë kronistët francezë. Në shënimet e tij të udhëtimit, Jehan Marot, poet dhe sekretar personal i mbretit francez, shkruante se «ata vinin mbi kuaj sikur t'i sillte stuhia». Por Luigji XII mendonte gjithnjë për mbretërinë e Napolit. Ai donte të nënshtonte së pari princat e veriut të Italisë, gjenovezët dhe lombardët, dhe mendonte se këtë nuk mund ta arrinte veçse me ndihmën e shqiptarëve dhe të zviceranëve. Trupat e Luigjit XII, bashkë me stratotët shqiptarë u nisën nga Lioni drejt Italisë së veriut. Ata zbritën drejt lumit Po dhe kështjellat e italinëve do të binin njëra pas tjetrës. Pas qëndresës që ndeshën në Alesandria, hynë në këtë qytet, duke e plaçkitur dhe e djegur. Më 2 shtator, Ludovico Sforza, i mbiquajtur «Il Moro», la Milanon për të gjetur strehë në Insbruk, pranë mbretit Maximilien I. Më 14 shtator, Milanoja u dorëzua pa luftë. Po kështu u dorëzua dhe Republika e Gjenovës. Më pas kronistët francezë tregojnë se Ludovico Sforza-n, i cili më së fundi ishte kapur, i shoqëruar nga 300 shqiptarë të komanduar nga Comte de Ligny, e nisën si të burgosur drejt Francës. Në një libër biografik për Luigjin XII, historiani francez Didier Le Fur shkruan : «Ata kaluan nga Asti, Grënobla dhe ja ku më së fundi u shfaqën në dyert e qytetit të Lionit, ku i priste një turmë e madhe njerëzish, meqë ardhja e tyre përkoi me panairin që zhvillohej në qytet. Ludovico Sforza-n e kishin hipur në një mushkë dhe e kishin veshur me të zeza. Populli qeshte me këtë parakalim me mushkë të të burgosurit të famshëm, të rrethuar nga shqiptarët mbi kuaj. Atë e futën në kështjellën e Pierre Encise-s, duke e mbyllur në një kafaz hekuri. ». Luigji XII i çmonte aq shumë shqiptarët, saqë gjithnjë në çastet e vështira do të kërkonte ndihmën e tyre. Në kohën kur përballë tij kishte jo vetëm trupat e Maximilianit të Austrisë dhe anglezët e Henrikut VIII, por edhe dukën e Burgonjës, si dhe princat flamandë, një nga kështjellat strategjike, ajo e Théroouanne-s, mbetej e

²⁸⁵⁵ Faik Konica në librin e tij *Shqipëria, kopshti shkëmbor i Europës juglindore* shkruan se më 1503, francezët morën në shërbim të tyre në ushtrinë e Luigjit XII, 1200 shqiptarë të cilët «treguan guxim të shkëlqyer për gati një shekull dhe u bënë pjesë e pandarë e ushtrisë franceze... Më 1587, shqiptarët u vranë gjer në njeriun e fundit në Betejën e Coutra-s. Për herë të fundit, trupat shqiptare i shikojmë në Betejën e Ivry-së, më 1590».

rrethuar dhe në rrezik të pushtoj. Atëherë ai dha urdhër që me çdo kusht «një mijë kalorës shqiptarë, me nga një gjysëm derri të kripur në kurriz dhe nga një thes baruti, të niseshin drejt qytetit të rrethuar dhe të kërcënuar nga uria, dhe të mbrojtur nga trupa të tjerë të mund të ndihmonin të rrethuarit».²⁸⁵⁶

Stratitotët e Betejës së Marignane-s

Pas ditës së parë të betejës së Marignane-s, më 9 maj të vitit 1515, François I i shkruante nënës së tij se «Gjithë natën ata kishin qëndruar mbi kuaj, me heshtat ngritur dhe armët e tjera mbi shpinë». Ai shkonte nga kompania në kompani që të ngrinte lart moralin e trupave dhe të njoftonte «condottore»-n italian Alviano-n për t'i ardhur sa më shpejt për ndihmë. Në fakt, që më 16 dhjetor të vitit të kaluar Alviano-ja i kishte shkruar mbretit francez se do t'i vinte në dispozicion të tij 1000 kalorës, 1000 sulmues dhe 1000 këmbësorë. Por mbreti tashmë pothuaj i kishte humbur shpresat. Aleatët e tij nuk kishin pranuar t'i dërgonin forca, as Napoli dhe as Firencja. Karta e fundit që i kishte mbetur ishte Alviano-ja me stratitotët e tij. «Megjithatë jo gjithçka kishte humbur, - shkruan historiani Le Fur në një studim të tij për betejën e Marignane-s.²⁸⁵⁷ - Atëherë kur zviceranët nga ana e tyre nuk prisnin asnjë mbështetje, francezët shpresonin te ardhja e venedikasve. Këta kishin ecur gjatë gjithë natës drejt Marignane-s dhe mbërritën në fushëbetejë rreth orës 8 dhe 9 të mëngjesit. Në skenën e luftës hyri në fillim kavaleria e përbërë kryesisht nga shqiptarë, këta kalorës të rrezikshëm dhe luftëtarë të shkëlqyer, që u bashkuan me pararojën, duke thirrur: «France, France, Saint-Marc, Saint-Marc»! Dhe ashtu me heshtat e tyre, ku në majë kishin lidhur nga një bisht dhelprë, u hodhën mbi zviceranët, të cilët më shumë ishin të habitur nga kjo furi, sesa të lodhur. Ata pra u dyndën mbi mbrojtjen zvicerane që e kthyen në një det gjaku, të mbështetur më pas dhe nga artilleria franceze. Njëmbëdhjetë orë kishin kaluar kur buritë e kundërshtarëve ranë për t'u tërhequr. Gjithçka kishte mbaruar...» Kjo betejë ka hyrë në kronikat e luftërave të Francës si një nga betejat më të rëndësishme të kësaj epoke. «Herët në mëngjes, - shkruan historiani Jean Jacquart në librin e tij për njërin nga lejtënantët më heroikë të mbretit, kalorësin Bayard, i cili merrte pjesë në këtë betejë,²⁸⁵⁸ - zviceranët sulmuan duke u përpyetur të kapnin artilerinë. Mbërritja në mëngjes e 8.000 apo 10.000 trupave të Alviano-s, me thirrjet “Marco! Marco!” ia arriti të sigurojë suksesin dhe t'i shpartallojë armiqët. Rreth drekës, më 14 shtator, gjithçka ishte kryer...”. Një numër i madh stratitotësh ishin në pararojën e kavalerisë së Bartolomeo Alviano-s.

²⁸⁵⁶ Histoire d'Enguinegatte, Valeri Delépine.

²⁸⁵⁷ La Bataille de Marignane, Didier Le Fur, Ed. Perrin, 2004.

²⁸⁵⁸ Bayard, Jean Jacquart, Editions Fayard, Paris, 1987.

I lumturuar nga fitorja, në kampin e tij në Santa Brigita, François I kaloi në radhë ushtrinë e tij dhe u bëri një homazh të veçantë kalorësve që i erdhën për ndihmë, dhe për këtë, ai ftoi veçmas në tavolinën e tij Alviano-n dhe kondotierin tjetër, Cantarini. Triumfi më i madh i tij, në krye të 300 stratiotëve, mbetet beteja e Marignane-s, të cilën, siç shkruante dhe historiani i njohur italian Francesco Guiccardini në *Historia e Italisë* më 1568, “Beteja e Marignane-s nuk ishte një betejë njerëzish, por një betejë titanësh”.

Saga e lavdishme e familjes Muzaka

Studiuesi i njohur i historisë së Greqisë dhe i shqiptarëve të Greqisë Carl Hopf-i, në librin e tij *Chroniques greco-romaines*, shkruan për të birin e Gjon Muzakës, Adrianin, i cili ishte kapiten i kalorësisë së lehtë në shërbim të mbretit francez se kishte nën komandën e tij një trupë prej 300 stratiotësh dhe me ta luftoi kundër anglezëve të veri të Francës. Por më pas mësohet se vdiq i helmuar në Picardie, në vitin 1526. Por ndërkohë, vëllai i tij, i quajtur Konstantin, siç shkruan historiani Paolo Petta në librin e tij *Despotë të Epirit dhe të Maqedonisë (Despoti d'Epirio e principi di Macedonia)*, ishte nga të paktët komandantë që e shpëtoi trupën e tij dhe në krye të tyre mori rrugët drejt Francës. Cilët ishin këta prijës të mëdhenj dhe cila ishte vallë jeta e tyre? Vallë Konstandini mbeti përfundimisht në Francë? Ku vallë? Pranë oborrit mbretëror?...

Në *Memorie*-n e tij, Gjon Muzaka u kujtonte bijve të vet, por dhe historisë, se «kur u pushtua Shqipëria nga osmanët, shkoi në Napoli, tek mbreti Ferrante i Aragonës, që e priti në oborrin e tij dhe i premtoi mjaft toka në Apicie». Ai kujton gjithashtu se kur shkuan në Napoli «biri i tij Theodhori ishte një vjeç e gjysëm, Adriani, një muajsh, ndërsa Konstandini lindi në Napoli». Gjon Muzaka, i cili nuk pranoi të ndryshonte fenë, siç ia kërkoi sulltani, e përshkruan ikjen e tij dhe të familjes së tij në mënyrë romaneske... Ai iku fshehurazi natën, pa e parë kush, aty nga viti 1476, duke marrë një anije për t'u hedhur në brigjet e jugut të Italisë. «Gruaja ime dhe nëna juaj, Maria Dukagjini, ishte shtatzënë me Don Adrianin dhe në muajt e fundit të barrës u detyrua të shkojë në Durrës, duke mos treguar se kush ishte dhe u strehua në shtëpinë e disa fisnikëve, miqve tanë, ku dhe solli në jetë Adrianin. Ai u çua në kishë të pagëzohej si fëmijë i gjetur i ndonjë fshatari, aq sa dhe kumbarët nuk e dinin se biri i kujt ishte. .. Pas ndonjë muaji, fisnikët e mësipërm, bashkë me disa burra të mirë që ishin vasalët tanë, morën me qira një anije, ku hipën nënën bashkë me fëmijët dhe i shoqëruan shëndoshë e mirë deri në Pulje».

Në vitin 1550, shumë vite më vonë pas vdekjes së atit të tij Gjon Muzaka, Konstandini shtoi në këtë «memorie» dhe shënime të tjera që i përkisnin familjes dhe se

çfarë ndodhi më pas me ata, si dhe princat e tjerë ku flitet dhe për birin e Skënderbeut, Gjon Kastriotin dhe nënën e tij. «*Ta dini se im vëlla Adriani, kishte një kalorësi të lehtë prej njëqind kalorësish në shërbim të mbretit të Francës dhe se paguhej mirë si në luftë ashtu dhe në paqe. Dhe ky i quajturi Zot Adrian Muzaka, vdiq në dhjetë të muajit maj, i helmuar nga ca zotërinj francezë që i shërbenin Monsinjorit Vendôme, për t'i marrë vëndin dhe paratë dhe se ai kishte nën vete 12.000 këmbësorë. Të tjerë i morën kuajt dhe paratë. Ai ishte vendosur në qytetin e Biville-s²⁸⁵⁹ që është në provincën e Picardie-së, ku i përmënduri mbret i kishte dhuruar një kështjellë me emrin Mundi, pranë Monrosë dhe Biville-s. Pra ai vdiq në dhjetë të muajit maj të vitit 1526*».

«Dominus» Mercurio Bua

Në historinë europiane Mërkur Bua njihet si një nga stratiotët më të famshëm, i cili do të merrte gradën «gjeneral» i kavalerisë franceze të mbretit Luigji XII. Madje në dokumentet venedikase, ai cilësohej «magnifico conte Mercuri Bua» apo «Dominus Mercurio Bua». Italiani Marino Sanudo është nga të parët kronistë të vjetër, që na përshkruan prestigjin e këtij luftëtari, edhe pse i vjen keq që ai ishte angazhuar tek njëri prej armiqve të betuar të Republikës së «Shën Markut». Pas fitores venedikase të vitit 1513, Mercurio Bua pranoi t'u shërbejë venedikasve dhe u propozoi të tërheqë me vete dhe shqiptarët që i kishin mbetur besnikë perandorit. «*Shpesh, Mercurio Bua quhej dhe Maurizio, - shkruan historiani i sotëm francez Doumerc. - «Ai ishte me origjinë nga Nafplioja dhe babai i tij quhej Alessio. Ai e kishte lënë Shqipërinë në moshën 14 vjeçare, kur vëndi i tij u pushtua nga osmanët dhe menjëherë u angazhua në ushtrinë venedikase. Por ai bëri gabim që i shërbeu zotit të Milanos, Ludovico Sforza (Il Moro), edhe pse kjo u ndalohej stratiotëve. Pas fitoreve, ai u cilësua «comte de Rocassecca» dhe i priu një ekspedite kundër Gjenovës dhe më pas u vu nën urdhërat e perandorit kundër Venedikut*».

Më 1500, Mërkurin e gjejmë në krye të 300 stratiotëve duke luftuar në Mortava, në Pavia dhe më pas në Vigevano. Më vonë në Piemont, në mbrojtje të Novaras. Në vitin 1503, ai u bashkua me francezët, duke mbështetur gjeneralin La Tremouille në betejën e Rocassecca-s, ku bashkë me një kapiten francez thyen sulmin e 300 kalorësve spanjollë. Prandaj dhe mbreti francez e nderoi me titullin «kont i Aquinos dhe Rocasseccas». Në dhjetor të vitit 1503, atë e gjejmë në betejë të ndryshme si në Lazio, Garigliano (në mbrojtje të një ure strategjike), etj. Po në shërbim të Francës, ai luftoi me stratiotët e tij në Bentivoglio, duke mbështetur njëkohësisht dhe Vatikanin.

²⁸⁵⁹ Ndoshita Beville-sur-Mer, ose Abbeville, në veri të Francës, në krahinën e Picardie-së.

Me këtë rast, Papa Giuglio II, i dhuroi 1000 fiorini. Historianët tregojnë se gjatë një beteje kishte vrarë kapitenin Faccendino, i cili e kishte fyer më parë gjatë një dyeli midis dy «kondotierëve» italianë. Nga viti në vit, Mërkur Bua krijoi kështu figurën e tij legjendare. Në prill të vitit 1506, ai shkoi në ndihmë të monegaskëve, (Monaco), duke luftuar kundër 200 këmbësorëve gjenovezë; në maj, bashkë me mbretin francez Luigji II, hyri në qytetin e Milanos; në korrik, po në Milano, në krye të 400 stratiotëve, mori pjesë në garat kalorësiake që organizoheshin atje. Në vitin 1508, luftoi në Flandre të Belgjikës, kundër trupave të dukës Gheldria dhe pastaj u sul drejt Gjermanisë, ku mori pjesë në një beteje të Bavarisë. Asgjë nuk e përmbante vrullin dhe guximin e tij. Një vit më vonë, kronistët shkruajnë për lufrat e tij në krahinën e Venetos, ku plagoset nga bashkëpatrioti i tij Domenik Buziki, (Domenico Busicchio). Më 1510, mori pjesë në rrethimin e Padovës dhe pastaj u kthye me shpejtësi në Friuli. Ishte koha kur otomanët po përparonin me shpejtësi drejt Italisë së veriut. Ata duheshin ndalur. Në betejën kundër tyre, ku morën pjesë dhe trupa të tjera stratiotësh shqiptarë e grekë, nga kompania e tij u vranë vetëm 7 stratiotë, kokat e të cilëve turqit i prenë dhe i morrën me vete si trofe. Në korrik të po atij viti, luftoi kundër kalorësve kroatë dhe kapi rob një komandant të tyre që çuditërisht ishte kushëriri i tij, të cilin e kishte armik, pasi ai kishte dashur ta shmangete nga titujt e trashëgimisë. Më kot venecianët kërkuan që ta shkëmbenin atë për 6000 dukate si dhe 6 kuaj turq.

Në vitin 1514, Bua ndërkohë ishte bërë mjaft i njohur në lufrat e Italisë. Bashkë me Bartolomeo d'Alviano-n, ai u prit nga «Consiglio dei Savi» dhe kërcënoi se do të largohej nëse kushtet e tij nuk pranoheshin. Në maj të atij viti, kronistët shkruajnë se ai *“është në krah të dozhit të Venedikut në disa mesha e ceremoni publike”*. Në korrik, Këshilli venecian vendos t'ia plotësojë të gjitha kërkesat, ku *«150 stratiotë do t'i vijnë nga Levante»*, pra nga Nafplioja.

Vite më vonë, Mërkur Buaja do të vazhdonte luftën kundër spanjollëve, madje dhe kundër gjermanëve ose trupave të Brunswick-ut. Më 1529, «Consiglio dei Savi» e emëroi atë guvernator të Rovenës. Një nga takimet interesante dhe të fundit të Mërkur Buas, ishte dhe ajo e vitit 1541, kur ai priti dhe përcolli drejt Francës ambasadorin francez, që vinte nga Stambolli, fisnikun Antoine Rincon. Kur vdiq, trupi i tij u varros në kishën e Santa Maria Maggiore, ku më vonë skulptori italian Agostino Busti ndërtoi një ansambël skulptural për nder të tij bashkë me mbishkrimin, ku jepeshin shërbimet e tij ndaj Venedikut, mbretit të Francës, perandorit të Gjermanisë, etj: *“MERCVRIO BVA COMITI E PRINCIBYS PELOPONESI, EPIROTARYM EQVITVM DVCTORI QUI GALUS IN ARAGONEOS DOMICANTIB...»*, duke vazhduar me shërbimet e tij ndaj pizianëve, Ludovico Sforza-s, Papës, perandorit Maximilian, mbretit francez François I në betejën e Marignane-it, etj. Pra, për aq vite sa shërbeu në Francë, Mërkur Bua ishte pjesë e atij emigracioni të lavdishëm shqiptar në tokën franke.

Shqiptarët në shërbim të mbretit Karli VIII

Më 1494, Philippe de Commynes, ishte i dërguari, a ambasadori i mbretit të Francës në Venedik. Shënimet e këtij ambasadori dhe historiani janë tepër interesante, si për atmosferën dhe gjëndjen e Shqipërisë në atë kohë, ashtu dhe për Aranitin dhe luftën e stratiotëve. Karli VIII rridhte nga familja e anzhuinëve dhe pas kurorëzimit si mbret i Francës, ai duhej të shkonte dhe në Napoli të merrte kurorën si mbret edhe i mbretërisë së Napolit. Por për këtë i duhej më parë të sigurohej që të mos kishte probleme me princat italianë. Didier Le Four në, biografinë e tij *Charles VIII*,²⁸⁶⁰ shkruan se «Më 29 mars, mbreti dhe oborrtarët e tij pritën në Paris ambasadorin e Sforza-s. Pas përshëndetjeve, ambasadori informoi shpejt për situatën që do të gjente mbreti në Napoli, duke i paraqitur dhe planin e sulmit. Sipas ambasadorit, çështja ishte e lehtë, por dhe e nevojshme. Por meqë Karli mbetej gjithnjë prijësi i Kryqëzatës, ambasadori harroi t'i saktësojë 70 mijet detare që i ndanin brigjet italiane nga ato greke. Mbreti mund të kalonte lirshëm dhe në besim. Italiani pohoi se shqiptarët prisnin veçse një shenjë që të ngriheshin në luftë».

Në fillim të qershorit të atij viti, mbreti, i cili kishte zbarkuar në veriun italian dhe kishte filluar betejat e para, ishte i shqetësuar se mos Ludovico Sforza i dukatit të Milanos, pushtonte Asti-n. Dhe ai donte t'i dilte përpara kësaj të papriture. «Që më 10 qershor, Duka i Orleanit hynte kështu në Novara bashkë me dy aleatët e mëdhenj të tij, Konstandin Aranitin dhe markezin e Saluces, të cilët ishin armiq të Ludovico-s. Ky i fundit ishte aq i tmerruar nga pushtimi i Novarës, saqë i kishte kërkuar ambasadorit të Spanjës të shkonte me urgjencë në Spanjë për të gjetur strehë».²⁸⁶¹ Por Karli VIII do ta takojë shqiptarin Konstandin Araniti më 7-10 tetor 1494, në Casale, në veri të Italisë, ku jetonte me mbesën e tij, Maria e Serbisë, vajzën e motrës së tij, Angjelina, e martuar me despotin e Serbisë, Brankoviç, dhe që siç thonë kronistët, Maria nuk fliste frëngjisht. Me Konstantin Aranitin, ai bisedoi për fillimin e një beteje në front të gjerë kundër osmanëve. Madje siç shkruhet, mbreti kishte parë në ëndërr një flamur kryqëzate, çka nënkuptonte për të se duhej të shpëtonte varrin e Krishtit në Jeruzalem. Në Casale, Arianiti e shtyu mbretin francez të ndërmernte një kryqëzatë të vërtetë kundër osmanëve dhe për këtë i premtoi kontributin e dhjetra mijra stratiotëve dhe këmbësorëve të tjerë që prisnin në brigjet e Adriatikut, në tokat shqiptare. Në Casale, mbreti ishte i pranishëm dhe në ceremoninë që u zhvillua, ku markezja Maria e Serbisë, pranonte të ishte vasale e mbretit francez. Kronikat shkruajnë se «Fëmija zhveshi rrobat e tij dhe veshi rrobat me shenjat franceze». Në librin e tij *Charles VIII*,²⁸⁶² histori-

²⁸⁶⁰ *Charles VIII*, Didier Le Four, Paris, 2006.

²⁸⁶¹ *Idem*.

²⁸⁶² *Charles VIII et le mirage italien*, Ivan Coulas, Editions Albin Michel, Paris.

ani Ivan Coulas shkruan se «*Karli VIII mori kontakt me peshkopin e Durrësit, Martino Firmiano dhe Constantin Aranitin, të cilin ai e kishte takuar në Montferrat. Që të dy, duhej të krijonin një revoltë në bregdetin e pushtuar nga turqit, atje ku janë «Albanais, Esclavons (Sllavët) dhe Grecs».*

Në ushtrinë e tij, Karli VIII kishte mjaft stratiotë shqiptarë. Afrimit të mbretit francez drejt jugut të Italisë dhe frikës së osmanëve i referohet në ditaret e tij dhe Sanudo.²⁸⁶³ Më 8 dhjetor të vitit 1494, ai ka shkruar se «*turqit po përgatiten para kërcënimeve të Karlit VIII për një zbarkim në Ballkan dhe ky lajm jepet përmes një letre nga Konstantinopoli*», ndërsa më 19 dhjetor, ai shton se «*nga frika, turqit po largohen nga brigjet shqiptare*». Më 28 shkurt të vitit 1495, ai shkruan dhe për Martinon (Martino Albari, të cilin ai e quan dhe Martino Albanese), të dërguar nga kryengritësit shqiptarë që të takojë Karlin VIII pa dijeninë e Sinjorisë. «*Ai i kërkoi mbretit që të kalonte nga Pulja dhe në anë të Shqipërisë, duke i ofruar shërbimin e gjithë popujve. Thuhet se karli VIII i dha atij 400 skude dhe pastaj e nisi drejt Shqipërisë*». Në dorëshkrimin e Stefano Magnos më 19 dhjetor të vitit 1494, shkruhet se osmanët ishin frikësuar shumë : «*...kapiteni i flotës veneciane, i cili po kalonte brigjeve të Lepantos, dalloi turqit që filluan të largohen nga frika se mos ishte vetë Karli VIII*». Për lëvizjet e Martinos shkruan dhe kronisti Domenico Malipiero në Vjetoret e tij në 4-7 mars 1495: «*Arkipeskhvi i Durrësit ka bërë të ngrihen 30.000 shqiptarë dhe i ka vënë në shërbim të mbretit të Hungarisë dhe të Francës. Më 7 mars u muar vendimi që të arrestohet Martino, për shkak se ka tentuar të pushtojë Krujën. Si u kap, ai u mbyll në burg. Njoftohet se mbreti Karl ka dërguar një shqiptar në Shqipëri me 40.000 dukate drejt Venedikut, pas të cilit ishte dyndur një anije që ta kapte...*». Në dorëshkrimin e Stefano Magnos shtohet se «*arkipeskhvi i Durrësit kishte me vete dhe letrat e mbretit të Francës*». «*Martino, - shkruan nga ana e tij Philippe Commynes, - kishte me vete shumë shpata, shqyta e shtiza, por duke kaluar midis dy kështjellave, e kapën dhe e futën në një nga kështjellat bashkë me shërbyesit e tij, kurse ania ishte lejuar të ikte. Konstandini më tha se venedikasit kishin dërguar njerëz të lajmëronin osmanët në fortesat fqinje si dhe vetë Turkun (Bajazitin).*» Sigurisht, lëvizjet e Konstandin Aranitit dhe të Martinos shkonin në kundërshtim me interesat e senatit të Venedikut, i cili nuk donte ta prishte politikën me sulltanin dhe njëkohësisht nuk ishin të bindur në vetë vullnetin e mbretit Karli VIII për t'i bërë luftë Sulltanit, siç dëshmojnë për këtë dokumentet venedikase. Në një dokument të Arkivit të Venedikut të datës 8 mars 1495, shkruhet se «*kërkohet të thirret Martino dhe të kritikohet rëndë, duke i vënë në dukje se sa dëm do t'i kushtonin Krishterimit dhe Paqes me sulltanin revoltat që kërkon të organizojë ai*».

²⁸⁶³ Shiko dhe botimin *La Spedizione di Carlo VIII in Italia raccontata da Marin Sanudo*, Archivio Veneto, III.

Në fakt, mbreti Karli VIII, i shtyrë gjithnjë nga ambasadori i tij Commynes, mik i Konstandinit, donte të zbarkonte në Vlorë me qëllim që të fillonte një kryqëzatë. Kjo nismë do të ishte fillimthi si një test për vazhdimin e kryqëzatës së vërtetë, pasi dhe vetë mbreti nuk ishte plotësisht i bindur për këtë. Sigurisht, qëllimi i Arianitit ishte çlirimi i Shqipërisë dhe rikthimi në trojet e veta shqiptare, por dhe i privilegjeve që i siguronte titulli i vjetër në toka që shtriheshin gjer tutje në Maqedoni. Siç na informon Commynes, në një manifest të 22 nëntorit të vitit 1494, i cili u shtyp dhe u shpërnda në Firence, për herë të parë Karli VIII bëri të njohur projektin e tij për të zbarkuar në Vlorë, në bregun shqiptar. Plani i tij ishte shumë ambicioz : të thyejë osmanët dhe të rikthejë perandorinë bizantine. Dhe në këtë projekt ai kishte dhe mbështetjen e Vatikanit. Meqë vetë do të shkonte në Napoli për kurorëzimin e tij, ai vendosi të dërgonte në Vlorë gjashtë mijë ushtarë, me në krye Antoine de Ville, sire i Domjulien-it. Më 27 janar 1495, u nënshkrua traktati i aleancës midis Karlit VIII dhe Papës, ndërkohë që Commynes fshihte në ambasadën e tij në Venecie, Konstandin Aranitin, i cili ishte me mision sekret: përgatitjen e revoltës me ndihmën e Francës.

Pas vdekjes së karlit VIII, Konstantin Arianiti u bashkua me mbretin Luigji XII ose, ndryshe, Louis d'Orleans, siç quhej më parë, në luftën kundër milanezëve. Në librin e F. Lot, *Recherches sur les effectifs des armées françaises des guerres d'Italie aux guerres de religion*, shkruhet se «Kur hyri në Milano Luigji XII, Konstandini ishte në radhët e para pranë tij». Nga ky burim historik, mësojmë gjithashtu se Arianiti komandonte në atë kohë reparte artilierësh dhe «balestrierësh». Mbreti Karli VIII e kishte shpërblyer atë me urdhërin e «Saint-Michel»-it dhe në letrat që i dërgonte, ai i drejtohej gjithnjë me fjalët «Mon cousin» («Kushëriri im»), që atëherë u rezervohej vetëm princave sovranë. Por kjo besëlidhje do të ishte e brishtë, pasi pas vdekjes së perandorit Frederiku i III, në Vienë u shpall perandor i biri i tij, Maximilian I, i cili kërkoi t'i bënte për vete princat italianë, mes të cilëve dhe Konstandinin.

Stratitotët që u shuan nën flamurin e katolicizmit

Stratitotët shqiptarë kalonin ndërkohë nga një betejë në tjetrën. E tillë ishte dhe beteja e Cambrai-së në veri të Francës, ku Alexandre Farnese, në shërbim të njërit të bijve të mbretëreshës Catherine de Medicis, kishte një ushtri prej 8 mijë këmbësorësh. Kronistët shkruajnë se në prag të betejës ai priste 1500 stratitotë, «kavalerinë më të mirë që mund të kishte Krishtërimi» («la meilleure cavalerie qu'il soit en Chrétienté»). Stratitotët ishin tashmë pjesë e kavalerisë franceze, por një pjesë e tyre vazhdonin të ishin dhe në trupat e markezëve dhe dukëve të republikave italiane. Të gjitha oborret mbretërore kërkonin t'i kishin nën shërbimin e tyre këta luftëtarë

të ashpër, trima, besnikë dhe të sprovuar në qindra beteja. Por lufta e Coutras do të ishte njëkohësisht dhe epilogu i lavdisë së tyre, fundi i tyre tragjik. Për të mbrojtur katolicizmin francez, në tetor të vitit 1587, në fudin e epokës së «Guerres de Religions», ata u nisën drejt Coutras, nën flamurin e mbretit katolik Henriku III, birit të Catherine de Medicis. Ndërsa ushtria protestante komandohej po nga francezi dhe mëtuesi i fronit, Henri de Navarre, i cili pas fitores së Coutras, do të bëhej mbreti Henriku IV i Francës.

Në fakt, protestantët, të cilët do të hynin në histori me emrin «huguenot», u rreshtuan pas prijësit të tyre Henri de Navarre, i cili ato kohë kishte mbledhur shumë forca dhe donte t'i drejtohej Parisit për të përmbysur mbretin Henriku III. Me t'u njoftuar për këtë, ishte mbreti Henriku III që nisi dukën Anne de Joyeuse me kavalerinë e tij, ku bënë pjesë dhe stratiotët shqiptarë. Kur mbërriti kjo ushtri në Saint-Aigulin, duke kërkuar të ndeshej me Henri de Navarre, në mbrëmje, ky i fundit u tërhoq, duke përgatitur fshehurazi betejën e Coutras, në krahinën e Charente-Maritime-s. Të lodhur nga rruga, trupat e De Joyeuse qëndruan të pushonin, ndërkohë ai nisi si pararojë komandantin De Lavardin me kalorësit dhe pushkatarët e tij, në pararojë të të cilëve ishin edhe 300 shqiptarë. Pikërisht kjo pararojë pa në Coutras ushtrinë protestante dhe menjëherë njoftoi dukën për përqëndrimin e kësaj ushtrie. Të nesërmen, më 20 tetor, me t'u afruar, duka De Joyeuse mjerisht filloi menjëherë sulmin, pa pritur një trupë tjetër që ishte dërguar në ndihmë të tij dhe që ishte në La Rochele. Pararoja e kalorësve shqiptarë, korri shpejt një fitore të sigurtë dhe duka mendoi se e kishte fitoren të sigurtë, por rrjedha e ngjarjeve do të ndryshonte, meqë jo pak kalorës të tij e harruan betejën dhe u dhanë pas plaçkitjeve të bagazheve të Henri de Navarre. Pikërisht atëherë ndodhi dhe ndryshimi i fatit të betejës. Protestantët u kthyen dhe filluan të bëjnë një masakër të vërtetë.

Duke parë ato mijra kufoma që dergjeshin, i tronditur jashtë mase, Henri de Navarre u turr drejt sheshit të betejës, duke klithur: *«Mjaft më gjak miqtë e mij! Pranojeni mëshirën e tyre! Ata janë trima, janë francezë! Duhet që mbreti të na falenderojë për këtë fitore!... Kodrina e Coutras ishte mbushur me më shumë se 6700 kufoma. Henri de Navarre, që do të bëhej më pas Henriku IV dhe do t'i jepte fund «Luftës Fetare», duke pranuar më së fundi të kurorëzohet si katolik, i fali të gjithë të burgosurit dhe ua ktheu flamujt e tyre. Në këtë luftë do të vriteshin pothuaj pjesa më e madhe e stratiotëve. Ata stratiotë të paktë që mbetën, u shpërndanë nëpër Francë. Që nga ajo kohë, kronikanët nuk flasin më për «Cavalerie Albanoise», edhe pse stratiotët do t'i gjejmë sërisht në gardat mbretërore dhe trupat speciale, por ata tashmë ishin të pakët në numur gjersa më së fundi do të shuheshin në mjegullat e kohës. Faik Konica në botimet e tij na kujton se, pas betejës së Coutra-s, beteja e fundit e shqiptarëve heroikë në shërbim të Francës ishte ajo e Pavias në vitin 1590.*

Gjurmët e shqiptarëve në tokën franke

“Rue des Albanais”²⁸⁶⁴ dhe “Passage des Albanais” në Orleans, janë dëshmi e historisë stratiote në tokat e Francës. Në librin e tij *Rrugët e Orleanit*,²⁸⁶⁵ historiani E. Lepage shkruan për “Rue des Albanais », që fillon në rrugën e Saint Catherine dhe mbaron në «Rue aux Os»²⁸⁶⁶, se më pas u quajt dhe «Rue Neuve-des-Albanais»²⁸⁶⁷, dhe lidhej me historinë e ardhjes së kalorësve shqiptarë për mbrojtjen e Orleanit gjatë shekullit XV. Por dhe të tjera toponime lidhen me stratiotët e famshëm, të cilët u shuan nën flamurin e fesë katolike, nën flamurin e Francës. Emrat e familjeve të vjetra shqiptare gjenden dhe në Fontenbleau, në këtë qytet historik, i cili në fillim të shekullit XIX do të ishte rezidenca e perandorit Napoleon. Jup Kastrati, në shënimet e tij, përmend dhe një familje shqiptare me emrin Ogé, e cila u largua drejt Francës menjëherë pas vdekjes së Skënderbeut. Po kështu disa toponime të Francës lidhen me emrin «Albanais», «Shqiptari». Në Haute-Savoie një qytezë malore quhet «L’Albanais», «Shqiptari», një krahinë e afërt me Annecy, në juglindje të Francës, që ka për kryeqendër Rumilly-në. Është një krahinë bujqësore, dikur e specializuar në prodhimin e duhanit dhe që si traditë të saj ka pasur këpucarinë “cordonnerie”²⁸⁶⁸. Në dimër bie shpesh borë dhe klima është e ftohtë në ato thepise malore. Historia e këtij vëndi është padyshim mjaft interesante dhe tepër e largët. Henri Tracol, historian, gazetar dhe fotograf i shquar i Rumilly-së në shkrimin e tij «Rumilly et l’Albanais ... terre d’élection des arts et de l’artisanat», (“Rumijija dhe l’Albanais-ja... Tokë e përzgjedhur e arteve dhe e artizanatit”), të botuar në gazetën *Le Dauphiné Libéré*, të datës 10 janar 1982, shkruan ndër të tjera se «E themeluar me gjasa prej Albani-ve, fis grek nga Peloponezi, dy shekuj para erës sonë, Rumijija e ka ndërkaq emrin prej Romakëve që e quajtën Rumillia (hyjneshë që pat një tempull në Rumiji)». Historianët kanë këtu një fushë të hapur dhe tejet të rëndësishme, duhet t’i çojnë edhe më përpara hulumtimet, sepse kemi të bëjmë me një dëshmi, katër shekuj më të hershme se ajo e Ptolemeut (90 – 160 të erës së re), i cili në veprën e tij madhore *Geographia*, midis fiseve ilire përmend për herë të parë, në mesin e shekullit II të e.r., fisin e *albanoi* dhe qytetin e tyre *Albanopolis*, të cilin e vendos në shpinë të Durrësit.

Të njëjtin pohim bën dhe historiani i njohur Beaumont, i cili shkruan në librat e tij se “kjo krahinë ka qënë e populluar nga një koloni e ardhur nga Peloponezi me emrin “Albani”. Padyshim, prej këndej vjen edhe emri “L’Albanais”, si dhe emrat e fshatrave Albens, Alby, ose ndoshta edhe emri i lumit Albeche. Një historian tjetër francez ka

²⁸⁶⁴ *Les Rues d’Orleans*.

²⁸⁶⁵ E. Lepage, *Les Rues d’Orleans*, Imprimerie Orléanaise, 1901.

²⁸⁶⁶ Rruga e kockave.

²⁸⁶⁷ Rruga e re e shqiptarëve.

²⁸⁶⁸ Prodhimi i këpucëve.

ngritur hipotezën se “Kjo tribu e ardhur në mesjetën e hershme ka ardhur nga Rhodes, dhe se ata ishin me origjinë nga Peloponezi, që njihet nga historianët si vend i ngulimeve shqiptare që në shekullin XIV. Në dokumentet e Mesjetës së hershme, për këtë vënd shkruhej: “*Albanesium pagus Albanensis*”. Por një tjetër zonë e Francës duket se edhe ajo është e lidhur me Shqipërinë : 30 km larg qytetit të Chambéry-së, në jug të Francës, kantoni quhet Saint-Alban dhe banorët quhen «Saint-Albanais» dhe «Sainte-Albanaise».

Shqiptarë të pakët emigronin në Francë gjatë shekullit XIX, përgjithësisht në kryeqytetin francez. Konsulli Pouqueville, përfaqësues i Francës pranë Ali Pashë Tepelenës në Janinë, na kujton një takim të rastësishëm me një shqiptar në malet e Zagorisë, në jugun shqiptar : «*Sapo u përshëndeta nga një grup njerëzish, kur një burrë i respektuar, m'u drejtua në frëngjisht, në një stil dhe mënyrë kaq të papritur, sa m'u desh kohë të formuloja përgjigjen. Ai kishte udhëtuar nëpër Europë e për shumë vite kishte qënë në Paris, ku kishte pasur rastin të shoqërohej me Dideroin dhe njerëz të tjerë të shquar të shekullit të kaluar. - „Përmeti është vendlindja ime“, - më tha, - ... kam frekuentuar shoqëritë më në zë të kombeve të zhvilluara. Një njeri me logjikë mund të jetë i gëzuar në çfarëdo lloj kushtesh, dhe këtë e kam provuar vetë*». Në kohën e Pouqueville-it, mijra suljotë e çamë, kundërshtarë të Ali Pashës ishin radhitur nën flamurin e Napoleonit në “Regjimentin e Shqiptarëve” të instaluar në Korfuz nën drejtimin e kolonelit Minot dhe gjeneralit Donzelot, si dhe të komandantëve të pesë batalioneve, mes të cilëve dhe Marko Boçari. Ishte Markoja dhe komandantët e tjerë që i shkruan letër Napoleonit dhe i dërguan tre përfaqësues të tyre, hipur në kuaj dhe veshur shqiptarçe për t'i shërbyer atij në gardën personale. Kështu dhe këta luftëtarë të vendosur në Paris bëjnë pjesë në këtë histori emigracioni.

Gjatë kohës së revolucioneve të vitit 1848, në Paris kishte dhe studentë shqiptarë si Said Toptani që studionte për drejtësi. Në atë kohë, intelektualët përparimtarë shqiptarë kërkonin lirinë e Shqipërisë dhe shpëtimin nga perandoria Otomane. Vaso Pasha gjithashtu i botonte librat e tij në gjuhën frënge. Po në Paris, ishte dhe Hasan Tahsini, (Hoxha Tahsini) nga Filati i Çamërisë, një idelog tjetër i Rilindjes Shqiptare, i cili shërbente si imam në ambasadën turke. Parisi me historinë e madhe të Revolucionit Francez, ishte një burim frymëzimi dhe iluminizmi për patriotët shqiptarë. Konsulli francez Degrand, që ishte përfaqësues francez në Shkodër në vitet 1893-1899, në librin e tij *Kujtime nga Shqipëria e Epërme (Souvenirs de la Haute Albanie)* kujton takimin në Tiranë me një bej, i cili fliste frëngjishten dhe këndonte Marsejezen. Ai i tregoi fëmijët e tij që shkolloheshin në Paris.

Faik Konica kishte zbarkuar në Paris në vitin 1886 dhe pastaj në Normandi, më 2 tetor 1892 ishte regjistruar në «Lycée de Lisieux» (sot «Lycée Gambier») në Lisieux, në vitet kur Jani Papadiamantopulo nga Morea apo Jean Moréas, siç quhej në Paris, ishte një nga poetët më në zë dhe themelues i Simbolizmit francez, për të cilin poeti Guillaume Apollinaire do të deklaronte se ai ishte një shqiptar nga nëna dhe i ati. Një vit më

vonë Konicën adoleshent e gjejmë në Carcassone, në «lycée», ku vlerësohet në fund të vit me një çmim-nderi «Prix d'honneur», në «retorikë». Më 1884 paraqitet në provimet e frëngjishtes, letërsisë, greqishtes së vjetër e latinishtes në universitetin e Montpellier-së dhe më 1885 në Dijon merr diplomën si «bachelor» dhe pas kësaj zbarkon në Paris, ku do të qëndrojë gjer në fund të vitit 1896, kohë kur do të ndjekë në «Collège de France» kurset e sankritishtes dhe të hindusë. Po në këtë periudhë, me mikun e tij, gjuhëtarin e njohur krahasues, mikun e pakushtëzuar të popullit shqiptar, Louis Benloew, ai nisi të mësonte dhe hebraishten.

Noli thotë se Apolineri e quante atë “enciklopedi lëvizëse”. Jules Le Metre fliste me adhurim se “ky i huaj e shkruan kaq mirë gjuhën tonë”... Në bibliotekat e Parisit ai rrëmoi vite me radhë duke studiuar historinë e romakëve, galëve, grekëve, shqiptarëve. Një ditë një libër i rrallë i kish rënë në duar dhe e kish çmëndur nga gëzimi. Ishte një libër i vjetër i një murgu gjerman, Brokard, i cili, siç na thotë vetë Konica, më 1332, i kishte kushtuar një libër Philippe de Valois-së, mbretit të Francës: “*Sado që shqiptarët kanë një gjuhë krejt të ndryshme nga latinishtja, - shkruante ai, - prapëseprapë ata kanë në përdorim dhe në të gjitha librat e tyre shkronjën latine*”. Faiku bëri pyetjen se nëqoftëse më 1332 ekzistonte një literaturë në gjuhën shqipe, atëhere është e qartë se shkrimi i gjuhës amëtare do të ketë nisur shumë më parë. Madje dhe pseudonimin e famshëm të tij Thränk SpiroBeg, ai e kishte gjetur tek personazhi i një prej romaneve të Léon Cahun-it, zëvendës konservator i bibliotekës së madhe «Mazarine», në romanin *Hassan le janissaire*.

Edhe kur iku nga Franca, si mik i afërt i Apollinaire-it, ai u bë bashkëpuntor i revistës së tij *Festin d'Esopo* dhe shkruante në gazetën intelektuale pariziane *Mercur de France*. Ata ishin njohur në fillimet e këtij shekulli. Që të dy ishin njerëz me kulturë të gjerë, poliglotë dhe me njohje të shumta në rrethet letrare artistike. Më 1904 në *Festin d'Esopo*, Konica botoi shkrimin “Mistifikimi më i madh në historinë njerëzore”. Më 1909 botoi në revistën *Pan*, studimin e tij të famshëm *Studim mbi gjuhët natyrore dhe gjuhët artificiale*, (*Essai sur les langues naturelles et les langues artificielles*) me pseudonimin Pyrrhus Bardyli, studim që do të hapte një debat ndër gjuhëtarë të njohur të asaj kohe, të cilët ishin trembur nga dalja e të sendërgjuara, si, p.sh., gjuha «esperanto» dhe nga rreziku që u kërcënohej gjuhëve natyrore. Në faqen e parë të këtij libri të botuar në Bruksel, Apollinaire ka shkruar: «*L'auteur de cet essai: Faik beg Konitza. C'est l'Albanais le plus érudit de l'Europe*».²⁸⁶⁹ Më pas Konica do të jetonte për disa vite në Bruksel, ku nxorri revistën e famshme *Albania* e më vonë shkoi në Shtetet e Bashkuara të Amerikës.

Në kapërcyellin e shekullit ishte dhe një intelektual i dorës së parë, me origjinë shqiptare që ishte i shqetësuar për fatet e Shqipërisë që gjëndeje ende nën pushtimin

²⁸⁶⁹ - “Eshtë shqiptari më erudit i Evropës”.

otoman. Ky ishte Albert Ghika, një nga pinjollët e Dora d'Istrias, alias Elena Gjika.²⁸⁷⁰ Madje ai thirri dhe patriotin rilindas, doktor Adhamudhin që ishte në Nisë, që të vinte në Paris për të punuar së bashku për çështjen shqiptare. Në vitin 1905, Gjika botoi librin e njohur *Çështja shqiptare në Orient* dhe në prag të ardhjes së princit W. De Wied, ishte dhe ai një nga mëtuesit e fronit princor në Shqipëri ashtu si dhe duka De Montpensier.

Në Francë, për disa vite qëndroi në emigracion dhe një nga personalitetet e shqura të historisë shqiptare të fillimit të shekullit XX Ismail Qemali, i cili shpalli dhe pavarësinë e Shqipërisë. Por në pamundësi për të drejtuar për një kohë të gjatë qeverinë shqiptare, pas vendosjes së princit W. De Wied, i zgjedhur nga Fuqitë e Mëdha, u largua nga Shqipëria dhe u vendos në Nisë të Francës, ku kaloi dhe periudhën e kohën së Luftës së Madhe. Siç shkruan dhe në memualet e tij „Memorie“, në vitin 1915 ai është në Nisë. Në vitin 1918, përmes një shkresë të prefekturës së Marsejës, i kërkohet të largohet nga territori i Francës, meqë ishte bërë i „bezdisshëm“ për politikën franceze të asaj kohe.

Emigracioni në fillimet e shekullit XX.

Afrimi i Luftës së Parë Botërore solli një lëvizje të pak emigrantëve drejt Francës. Në fillim të shekullit, shqiptarët parapëlqenin rrugën e emigracionit drejt Amerikës dhe Greqisë, veçanërisht në Athinë. Një vënd i parapëlqyer ishte gjithashtu edhe Stambolli, ku kishte një numër të madh shqiptarësh e po kështu dhe Bukureshti e Sofia, të cilat kishin shoqata të emigracionit shqiptar dhe klube patriotike që luftonin për një Shqipëri të pavarur. Disa shqiptarë, në kohën e luftës, u regjistruan në «Legjionin e Huaj» të ushtrisë franceze (La Légion Etrangère), pasi kjo u jepte mundësi të merrnin pasaporta franceze dhe të qëndronin në Francë pas lufte. Një nga këto raste ishte dhe Robert d'Angély (Angjeli), nga Ogrenja e Përmetit, siç e shkruan ai dhe në kartën e regjistrimit, i cili pas lufte (ku dhe u plagos dhe u nderua me «Kryqin e Luftës» («Croix de Guerre»), u vendos në Paris dhe më pas krijoi familjen e tij. Në këtë kohë, shqiptarët ishin të pakët. Disa prej tyre ishin nga viset e Bregut të jugut të Shqipërisë, (Vunoi, Piqerasi, Saraqinishta). Në këtë periudhë është vendosur në Paris, para vitit 1909, dhe atdhetari e publicisti i njohur korçar Nikolla Lako, i ardhur nga Sofja dhe i vendosur në fillim në Paris, në 19, rue Vineuse të Parisit 16. Pikërisht në vitin 1909 është botuar në Paris, në shtypshkronjën „Polyglotte A. Reiff“, një abetare me 36 shkronja, të cilën e kishte pagëzuar me emrin „Stërvitjetore për nxënësit shqiptarë“. Për disa vjet ai iu vu botimit të librave në gjuhën shqipe, të cilat i dërgonte në Shqipëri, ku sapo ishin hapur shkollat e para në disa qytete të tjera shqiptare që kishin ndjekur tashmë traditën e shkollave të hapura dy-tri dekada

²⁸⁷⁰ Dora d'Istria jetoi shumë vite në Paris para se të shkonte në Itali. Ajo ishte një nga intelektualët më në zë në Paris në vitet 1850-1860 dhe një nga penat e njohura në *Revue des Deux Mondes* krahas George Sand dhe Madame de Stal.

më parë në Korçë. Në fund të librave ai njoftonte gjithnjë për kartpostalet e botuara më parë nga ai, si „Skënderbeu në kalë“, „Ali Pasha“, „Sami beu“, „Shën Gjergji“, „Kisha e Korçës“, „Papa Kristo“, „Çupë shqiptarkë“, „Një shqiptare nga Athina“, „Trup e Bandës së Lirisë“, etj. Disa vite më vonë, Lako kishte shkuar në periferi të Parisit, në Bulognë, në rrugën „Rond-Point“, nr.15. Këtu ai shkroi dhe përgatiti plot abetare, tekste, këndime për nxënësit e shqipes e kartpostale. Abetaret e Lakos shpërndareshin në emigracionin e pakët shqiptar në Francë dhe shkonin pastaj për në Shqipëri, për shkollat e para shqipe. Veç teksteve, me shumë interes ishin kartpostalet e Nikolla Lakos, ku shpesh, për riprodhimet „tablo“, siç i quante ai, përdorte gravura në tekstet franceze botuar për Shqipërinë, ose fotografi të fotografëve shqiptarë, si Marubi, etj. Në Boulogne, Lako filloi të nxjerrë dhe gazetën *Opinga*, (*La pantoufle*), në 21, «Rue Beranger», gazetë siç e quan ai «e përkohshme popullore, politike e letrare», si organ i popullit shqiptar që kërkon një Shqipëri të vetqeverisur. Programi i *Opingës*, shkruante ai, është dhe do të jetë që në krye e gjer në fund «Opinga për opingën», domethënë mbrojtje me më të madhen paanësi e së drejtave dhe e së vërtetave interesa të popullit shqiptar... *Opinga* nuk duhet të bëhet kurrë vegël e verbër e armikut, *Opinga* numuron për armik cilindo që çart interesat e popullit shqiptar, qoftë i huaj, qoftë shqiptar ». Moto e gazetës, në krye të faqes së parë, ishte: «*Mjaft o vëllezër shqipëtarë, gjer tani punuat për të huaj/ Çojuni sot o fatbardhë dhe ndihni vetes suaj*». Në këtë gazetë, e cila shitej e shpërndahej në Shqipëri e Amerikë, ai botoi dhe shumë nga kartpostalet si dhe disa tablo të mikut të tij emigrant, piktorit Theohar Gjini. „Shkronjëtoret“ shqipe të Lakos u ngjanin dallëndysheve, që nga brigje të largëta merrnin udhën të shtegtonin drejt Shqipërisë.

Nikolla Lako ishte gjithashtu dhe një aktivist politik i dorës së parë. Pas luftës së Parë Botërore, kur Greqia kërkonte të aneksonte Shqipërinë e jugut, ai botoi librin *Les Droits de l'Albanie*, (*Të Drejtat e Shqipërisë*) e shoqëruar dhe me një hartë etnografike si dhe disa manipulime fotografike që propaganda greke bënte për ndikimin helenik në Korçën e pushtuar, ku gjoja ushtarët grekë ishin mirëpritur nga populli. Në botimin e bibliografisë shqiptare të Emil Legrandit, profesori H.Hughe, në „Langues‘O“, e falenderonte Lakon në hyrje të librit për ndihmën e veçantë në përgatitjen dhe përfundimin e kësaj bibliografie. Lako ishte ndër botuesit e parë shqiptarë në Francë, në një kohë që emigrantë të tjerë në vënde të ndryshme të Europës nxirrnin gazeta e revista në gjuhën shqipe e në frëngjisht. Në Paris, më 1919, veç gazetës „*Opinga*“-s, botohej dhe *Zgjimi i Shqipërisë*, (*Reveil de l'Albanie*), *Bulletin Albanais*, dhe *L'indépendance Albanaise*.

Në Francë kishte personalitete shqiptare të rëndësishme që dhanë shumë kontribut për kulturën franqeze, njëri prej këtyre ishte edhe Atë Viktor Pashku (1878-1961) – në Francë njihet si Atë Viktor Paskes²⁸⁷¹ kurse në Kosovë njihet si Shahin Ferizi. Atë Pash-

²⁸⁷¹ Më gjëresisht për Atw Viktor Pashkun apo Shahin Ferizin shif më shumë Ramaj Albert: *Burime e dëshmi*. Stublla në dokumente arkivore austriake, St. Gallen 2008, fq. 159-161.

ku ishte nga Selishta (afër Zhegrës së Gjilanit) dhe ishte prift katolik i rendit lazarist i provincës franceze, kishte shërbyer në Paris, Selanik, Stamboll, Akbes, Damask e Bejurt...ku ishte mësues në shkollat franceze. Atë Viktorit qeveria franceze, përmes Ambasadorit të Francës në Damask më 1953 ia dektoroi më 22 qershor 1953 me "Palme d'officier d'Accademie" për merita të mëdha të përhapjes së kulturës franceze në ato vende ku kishte bërbyar. Atë Viktor Pashku në vendlindjen e vet njifet si Shahin Ferizi, pasi që është nga një vend ku shumica e fshatit ishte laraman apo kriptokatolik dhe kjo popullatë është e njohur me dy emra. Për shkak të fanatikëve mysliman në vendlindjen e tij (Selishtë) atë Viktori nuk u kthye kurrë në fshatin e vet prej atij momenti kur e lëshoi, sepse kërcënohej nga të afërmit e tij mysliman për arsye se Atë Pashku ishte deklaruar haptas i krishter dhe ishte bërë prift dhe poashtu është e njohur se vëllaun e atë Pashkut ia kishin vra para syve të vet në vendlinje për shkak të deklarimit të tij, të njëjtin fak kishin përjetuar edhe prindërit e tyre.

Esat Toptani

Pjesë e emigracionit shqiptar pas Luftës I Botërore u bë dhe Esat Toptani, i cili bashkë me një trupë shqiptarësh prej 400 luftëtarësh ishte bashkuar në Selanik me «L'Armée d'Orient» («Ushtrinë e Lindjes») të Francës të komanduar nga gjenerali Maurice Sarrail. Madje në Selanik ai u dekorua me medaljen e Oficerit të Legjionit të Nderit. Pranë tij, si këshilltarë, Toptani, ish kryeministër i qeverisë shqiptare të Durrësit, kishte dy emisarë të lartë francezë. Me mbarimin e luftës Esati u vendos në Paris bashkë me ithtarët e tij, sekretarin Gjergj Goga dhe gardën personale. I vendosur në «Hôtel Continental» në zemër të Parisit, ai madje kishte krijuar dhe një qeveri shqiptare në mërgim dhe priste që politikanët shqiptarë ta thërrisnin në Shqipëri, por tashmë loja e tij politike nuk bënte përpara që në kohën e mbretërimit të Princ Vidit (W. de Wied) dhe më pas kur bënte pazare politike me serbët dhe malazezët. Ishte kthyer në Durrës me ndihmën e tyre, duke pranuar shkëputjen e disa territoreve shqiptare në të mirë të fqinjëve të veriut. Esat Toptani ishte tashmë jashtë lojës politike shqiptare, edhe sepse Shqipëria kishte një qeveri të re. Franca nuk vazhdoi ta mbështeste më Toptanin për t'u kthyer në Shqipëri. Veprimtaria e Esatit në Paris do të vazhdonte deri në ditën kur një demokrat i ri, politikani Avni Rustemi, erdhi në Paris dhe e vrau më 13 qershor 1920 para «Hôtel Continental-it» në Rue Castiglione, në kohën kur do të hipte në makinën e tij. Esati u varros në varrezat ushtarake serbe në Thias. Jo pak ithtarë të tij qëndruan dhe vazhduan jetën e tyre në Paris, si pjesë e emigracionit shqiptar. Ndërsa Avni Rustemi, i mbrojtur nga avokati Anatole de Monzie dhe i mbështetur nga gjithë Shqipëria, u lirua dhe u kthye në Shqipëri.

Emigracioni ekonomik

Shqiptarët në Paris atë kohë ishin së shumti nevojtarë, puntorë krahu. Panajot Neti, familja e të cilit ishte vendosur në Stamboll, kishte ardhur në Paris para Luftës së Parë Botërore dhe qëndroi përfundimisht në Francë, në zonën e minierave të Lille-s. Më pas mori dhe nënën, që siç tregojnë bijat e tij, qëndroi gjithë jetën e saj e veshur si në Saraqinishtë dhe në shtëpi e thërrisnin «L'Amazone»... Në Saint-Ouen në periferi të Parisit, ishin dy kafene që i mbanin shqiptarët, ku ata mblidheshin pas pune ose të djelave dhe i kthenin kafenetë në vënde të debateve politike. Emigrantët që ishin në Saint-Etienne dhe rajonin e Lionit punonin në miniera, të tjerët, veçanërisht në Paris dhe rajonin parizian, punonin në restorante e më pas si pronarë kafenesh e restorantesh. Shumica e emigrantëve ishin beqarë ose vetëm burra, meqë zakoni i tyre ishte t'i linin familjet në Shqipëri dhe të shkonin herë pas here, në dy-tre vjet që t'i shikonin dhe ata ktheheshin sërish. Në Porte de Saint-Ouen, në Rue Vadé, (rrugë që sot nuk ekziston), banonin gjashtë shqiptarë. Shumë shqiptarë të tjerë banonin në rrethinat e Parisit si në Montrouge, Malakoff, Issy-les-Moulineaux, Clichy-la-Garenne, Saint-Ouen, Aubervilliers, Saint-Denis, etj. Studjuesi francez Michaël Wilmart, në një shkrim të dokumentuar shumë mirë për koloninë shqiptare të rajonit parizian jep të dhëna interesante të nxjerra nga arkivi i Policisë së Parisit lidhur me gjëndjen e emigracionit shqiptar në Paris dhe në rrethinat e tij. Nga 87 persona të regjistruar në Paris në vitin 1920, në vitin 1924 ishin regjistruar 248 shqiptarë. Në departamentin e Seine-s, në fund të viteve 20' numuroheshin rreth 600 shqiptarë. Nga 1920 deri në vitin 1939 në rajonin parizian kishin kaluar deri në 1500 emigrantë shqiptarë.

Në Paris, gjatë viteve 30' shqiptarët ishin vendosur kryesisht në Saint-Ouen, Clichy ose në zonën jo larg Quartier Latin. Në mars të vitit 1920 në Shqipëri ishte hapur një agjenci e quajtur "Maison Raoul Vinay", e cila këshillonte tek mëtuesit shqiptarë për emigracion se cilat duhej të ishin mundësitë për të gjetur punë në Francë. Një përfaqësi e kësaj agjencie ishte dhe në Korçë, duke ofruar punë në bujqësi, industri e miniera. Emigranti Pertef Kapllani nga Vërzhezha kujtonte se "në vitin 1928 erdhi një francez që kërkonte 36 puntorë shqiptarë. Unë isha i tridhjet e shtati dhe ai s'më mori. Kisha nevojë dhe doja të punoja në minierë. Atëherë shkova në Stamboll ku qëndrova një vit dhe pastaj zbarkova në Saint-Etienne, ku gjeta shokët e Shqipërisë... por, meqë s'kishte vënd, shkova në Iserë, në Grenoble, ku gjeta 16 shqiptarë, të cilët punonin në ndërtim, në të ftohtë dhe në dimër. Çdo vit vritej dikush. Pastaj shkova diku jo larg ku bëhej një tunel. Një ditë u vranë tri shqiptarë. Ishte viti 1930. I zuri mali... Pastaj shkova në Savojë. Ishim 6 shqiptarë. Kishim dashuri të madhe me njëri-tjetrin... donim të çonim para në familjet tona..."

“Marché Malik”

Kur kishte ardhur në Paris emigranti shqiptar Maliq Hajrullahu, pas një përvoje të vështirë në kryeqytetin francez, arriti të blejë restorantin e një italiani, «A Piccolo» dhe më pas bleu një terren prej 3000m² që shkonte nga cepi i Parisit në rrugën Jules Valles të Saint Ouen dhe pikërisht aty ai krijoi një treg të hapur objektesh të vjetra, duke ngritur dy shtylla hekuri me xhama të mëdha. Në fakt, prej një kohe të gjatë këto tregje ishin hapur në Paris dhe së pari në vitin 1350 në sheshin e kishës Saint-Medard, nga peshkopi i kishës. Por ato lulëzuan më shumë në shekullin e XIX, por çuditërisht, për disa dhjetvjeçarë ato u zhdukën derisa të shfaqej ky shqiptar. Ata që shisnin atje quheshin në atë kohë «chiffoniers» («leckaxhinj») ose «pecheurs de lune» («peshkatarë hënash») dhe vëndet ku shiteshin objektet quheshin «cours des miracles» («oborret e mrekullive», etj. Por Maliq Hajrullahu, ky shqiptar i zgjuar, mori një nismë të guximshme: rihapjen e tregjeve të vjetërsirave, të quajtur «Marchés aux Puces» («Tregjet e Pleshtave»). Kështu pas këtij shqiptari ose në të njëjtën kohë me të (1919-1920), ishte dhe Romain Vernaïson dhe Paul Bert që erdhën të hapin tregjet e tyre. Në vitet 30-50' Maliq Hajrullahu njihej në mjedisin francez si «Princi Malik», meqë shkronja «Q», shqiptohet «K».

Lidhur me emigracionin shqiptar të viteve 30' në Francë, interesant është dhe një artikull i botuar në gazetën *Populli* (organ i degëve të Komitetit shqiptar të Çlirimit Nacional Shqiptar) në shtator të vitit 1936, me titullin “Ardhja e punëtorëve shqiptarë në Francë”, shkruar nga emigranti J. Milica, i cili ndër të tjera njofton : “Në vitet 1923-1924, Franca kishte nevojë për puntorë... Shqiptarët e parë që erdhën me kontratë nga Greqia, erdhën me grupin e grekëve. Këta puntorë udhëtuan 6-7 ditë, në vuajtje dhe pa ngrënë e fjetur dhe arritën në Creusot, ku fabrikohen armë. Më 1929, një mision francez kishte ardhur në Shqipëri për të mbledhur punëtorë. Dhe i gjetën shpejt. Këta njoftuan nëpër krahinat se kërkonin punëtorë me rrogë të madhe në Francë, me verë e me sofër, me jatak me lesh dhe shtëpitë pallate. Por për shpenzimet e udhëtimit çdo njeri duhej të paguante në dorë 800 franga (8 napolona). E të mos harrojmë se ata u zotuan që ta venë secilin në zanatin që bëjnë në Shqipëri... Për të plotësuar këtë shumë, kush shiste kalin, kush lopën, bagëtinë dhe ata që s’kishin morën me fajde 40% në vit. Dhe u futën si qetë në vagonat e trenit. Kur arritën në Modane, panë se kartat nuk u shërbenin si u kishin thënë, por i vendosën në minierat e Luarës. Atëherë ata filluan të protestonin dhe nuk pranuan të zbrisnin në minierë, 500 metra nën tokë. Shumë u kthyen në Shqipëri, të tjerët mbetën në rrugët e Francës, pa konak dhe pa të holla. Një grup prej atyre që vuajtje në Shqipëri i hodhi në gjyq këta shfrytëzues të shqiptarëve, por ata i kishin xhepat plot dhe kështu punëtorët humbën...».

Por megjithatë lajmi për të emigruar në Francë ishte përhapur në Shqipëri. Në filim ishin shqiptarë nga Permeti, Leskoviku dhe bregdeti i jugut, që emigronin drejt këtij vendi, por më pas, ishin dhe nga qytete të tjera të Shqipërisë, nga Korça, Berati, Shkodra. Qindra shqiptarë erdhën drejt minierave të Saint-Etienne-it, edhe pse e dinin që puna ishte e rëndë, por përballë një mjerimi të pashoq në Shqipëri, ata pranonin më mirë të vinin në Francë. Gazeta *Populli* kishte dhe një rubrikë me shënimin: “*Shkruani për hallet tuaja në miniera. Mos u kurseni, shkruani për hallin e familjeve tuaja në Shqipëri*”... Në një shkrim tjetër “Punëtorët shqiptarë vuajnë në Francë” shkruhet se “*Punëtorët shqiptarë vuajnë për të ndërruar kartën e identitetit, d.m.th. kartën që kanë të drejtë të punojnë... Ç’duhet që të mos vuajmë? Të orgnizohemi!... Karta e punëtorit kushton 35 franga dhe jepet për 3 vjet. Nëse doni sqarime shkruajini gazetës FRATER-NITE, në 3, Rue Montholon, Paris 9*». Siç kuptohet nga ky shënim, punëtorët shqiptarë kishin filluar të organizoheshin dhe kishin hyrë në kontakt me organizatat punëtore franceze dhe gazetat në mbrojtje të kauzës proletare. Është koha e Frontit Popullor në Francë dhe padyshim, minatorët shqiptarë përfituan kushte më të mira pune. Në një shënim tjetër të kësaj gazete «Minat e Saint-Etienne-it, kurbeti i shqiptarëve», shkruhet për minatorët shqiptarë Petro Toska, Leonidha Karziu, Ciko Rondo, Ili Konomi : «*Sot ata kanë përkrahjen e CGT-së... duhet që çdo shqiptar të jetë anëtar i CGT që të përfitojë nga reforma e qeverisë së Front Populaire...*». Që nga fillimi i viteve 30’ në zonën e Lionit ishin vendosur rreth 100 punëtorë shqiptarë dhe 25-30 studentë. Shqiptarët më pas do të punonin dhe në uzinat e qytetit të Lionit. Kozma Nushi e Gogo Nushi punonin në uzinat e ngjyrosjes së tekstit dhe në një fabrikë mëndafshi. Atje u bënë anëtarë të Partisë Komuniste Franceze. Jani Eli, përmetar, erdhi në Lion në vitet 1924-1925. Ishte nisur për në Amerikë tek i vëllai, por, meqë nuk arriti të shkonte, ndenji në Lion, ku u fut në uzinën e prodhimit të makaronave. Më pas ndoqi një shkollë berberësh dhe hapi një floktore në Villeurbaine, në Route de Vaux. Tek ai vinin këngëtarët e operave dhe u dha shumë pas muzikës dhe dansit. Ai u martua në kishën ortodokse të Lionit me shqiptaren Antigoni Tanellari, e cila kishte ardhur nga Shqipëria e shoqëruar nga babai dhe xhaxhai.

Në minierat e Saint-Etienne-it u rritën dhe tri vëllezërit Anastas, Antoine dhe André Thimio, këta përmetarë më pas u zhvendosën në Chambéry.²⁸⁷² Po kështu në minierë e filloi karrierën e tij dhe Pertef Kapllani nga Vërzhezha e Skraparit, i cili më pas vazhdoi të punonte në Grenoble, Isere, më vonë në Annemasse, (hoteleri) dhe pas luftës në Paris në «Hôtel Ritz» të Parisit; deri sa vdiq banoi në Romainville. Ndërsa Kristo e Jordan Shanaj erdhën bashkë me mbesën e tyre Marika Shanaj.

²⁸⁷² I ati i tyre, Thimio Thomai, erdhi në Francë më 1925 dhe punoi në një uzinë biçikletash, pastaj në uzinat Roche dhe Schneider, por u sëmur dhe mjekojë kundër bakrit e zinkut që kishte në trup. Një vajzë, Pandora, i vdiq 13 vjeçare.

Emigracioni politik antizogist në vitet 1925-1939

Ali Këlcyra, një nga personalitetet e emigracionit antizogist në Vjenë dhe në Paris, ish deputet, ka shkruar se «*Më 24 dhjetor të vitit 1924 rreth 1200 intelektualë shqiptarë nacionalistë emigruan në shenjë proteste ndaj botës, për shkak të rikthimit të Zogut në pushtet, dhe ndaj vendeve fqinje, veçanërisht Jugosllavisë, pasi e kishin përzënë Zogun nga Shqipëria si sundues absolut...*». Bari dhe Vjena u bënë qendër e emigracionit antizogist dhe në Vjenë u krijua oragnizata KONARE, por më vonë, pas atentatit kundër Zogut në Vjenë, komiteti i organizatës së Bashkimit Kombëtar u transferua në Paris, midis të cilëve Ali Këlcyra, Rexhep Mitrovica, etj. Në një telegram drejtuar kryeministrit Metaksa, me këtë rast, në emër të Komitetit në Paris, shprehet indinjata e tyre : “*Për katërmëdhjetë vjet, Shkëlqesi, ne jemi në mërgim, të angazhuar në një betejë të përgjithshme kundër fashizmit, i cili po rrezikon jo vetëm ekzistencën tonë kombëtare, por edhe lirinë e popujve ballkanikë. Ne e konsiderojmë veten viktimë të idealit tonë kombëtar dhe në të njëjtën kohë prijës të popujve ballkanikë. Ne jemi tejet të pikëlluar tek shikojmë shokët tanë të izoluar pa asnjë arsye të shpjeguar dhe kundër traditës mikpritëse të shtetit zemërgjerë grek, prej jush Shkëlqesi. Në qoftë se një ditë nacionalizmi shqiptar, i braktisur nga të gjitha palët, do të detyrohet prej dëshpërimit të dorëzohet përballë presionit të armikut dhe të pranojë misionin poshtërues të bëhet pjesë e ushtrisë fashiste në fushat e Çamërisë dhe Thesalisë, Shkëlqesi, ju duhet të keni të paktën zemërgjerësinë dhe kurajën ta mirëkuptoni dhe ta justifikoni në historinë e Greqisë dhe në opinion publik grek.*” “*Unë e çova këtë letër tek ambasadori grek në Paris, duke iu lutur të ndërhynte për shokët tanë të izoluar në Greqi...*”. Por Greqia në këtë rast heshti. “*As qeveria e Beogradit, - shton Këlcyra, - nuk i mbajti premtimet. Rreth muajit qershor 1928, pas marrëveshjes së Beogradit, e firmosur nga konti Çiano dhe z. Stajonoçiç, më thirrën në ambasadën jugosllave në Paris, ku më thanë, sipas udhëzimeve të marra nga Beogradi, se qeveria jugosllave nuk mund të na ndihmonte më në fushatën tonë kundër fashizmit, siç na ishte premtuar qysh më 1927 dhe pavarësisht nga fakti që këto premtime ishin konfirmuar nga të gjithë ministrat e Jashtëm që kishin ardhur në detyrë në Beograd. U bë një përpjekje për të përligjur këtë tërheqje të tyre nga ne për shkak të zhvillimeve në situatën ndërkombëtare, pas formimit të aksit. Madje, edhe miqtë tanë në Paris morën masa të kujdesshme ndaj veprimtarisë sonë që të mos shqetësohej Italia. Artikujt tanë për Shqipërinë nuk mirëpriteshin si më parë në shtypin francez...*” Nga ana e saj ambasada shqiptare, siç shkruhet dhe në gazetën *Bashimi Kombëtar*, kishte ndërhyrë që organizata antizogiste të mos mblidhej në sallën e “Société des Savants”, siç ishte parashikuar për të zhvilluar një konferencë. Pikërisht në këtë kohë, në mars të vitit 1937, duke parë veprimtarinë e dëndur të emigracionit politik në Paris, Zogu dërgoi në Paris ministrin e tij të Jashtëm M. Libohova, i cili mori takime në “Quai d’Orsay”. Siç dihet, ai u përpoq që Franca të ndërhynte për mbylljen e kësaj gazete antizogiste.

Më 1936, Komiteti për Bashkimin Kombëtar i udhëhequr nga Ali Këlcyra, nxorri gazetën “Bashkimi Kombëtar” të drejtuar nga ish-ministri antizogist Rexhep Mitrovica, e cila botohej në frëngjisht dhe shqip. Kjo gazetë e kishte redaksinë në 15, Rue Jean-Sicard në Parisin 15. Dy pena kryesore spikasin në faqet e kësaj gazete të përparuar: ajo e Rexhep Mitrovicës dhe e Ali Këlcyrës, të cilët botonin kryeartikujt dhe artikujt e politikës ndërkombëtare, veçanërisht rreth Shqipërisë, Ballkanit dhe të Fuqive të Mëdha. Në disa shkrime radhazi, Ali Këlcyra kallëzonte jo vetëm politikën antikombëtare të Ahmet Zogut, siç shkruan ai, por dhe rrezikun e fashizmit që kërcënonte kontinentin europian. *“Emigracioni shqiptar, - shkruhej në këtë gazetë më 1 janar të vitit 1937, - i marrë në tërësinë e vet, nuk është një parti politike, por një organizatë që ka një qëllim specifik kombëtar: shqetësimi ynë kryesor është të shpëtojme ekzistencën tonë kombëtare... Pra ne besojmë se është e nevojshme të informojmë opinionin publik ndërkombëtar me argumente të pakundërshtueshme mbi synimet aktuale të regjimit në Shqipëri, që është një rrezik i përhershëm jo vetëm për ekzistencën tonë kombëtare por edhe për paqen në Ballkan...”*

Më 1 qershor të vitit 1937 ky komitet përgatiti memorandumin e organizatës së “Bashkimit Kombëtar” drejtuar Lidhjes së Kombeve e nënshkruar nga ish ministrat Qazim Koculi dhe Rexhep Mitrovica, Sejfi Vllamasi, ish-deputetët, Kolë Tromara dhe Ali Këlcyra si dhe sekretari i Përgjithshëm në Ministrinë e Jashtme Angjelin Suma, të gjithë emigrantë në Paris. Në këtë memorandum kërkohet ndërhyrja e Lidhjes së Kombeve ndaj qeverisë së Zogut për dhunën e ushtruar në revoltat popullore, kryengritjen e Delvinës, ngjarjet e Gjirokastrës, Tepelenës dhe Fierit (në vitin 1935). Memorandumi iu dërgua Organizatës së Refugjatëve Politikë në sekretariatit e S.D.N.-së, si dhe gjithë delegacioneve të vëndeve anëtare në selinë e Lidhjes së Kombeve në Gjenevë. Ndërkohë, po kjo gazetë, më 15 korrik 1937 nën titullin “La tragedie de la famille Valter” (“Tragedia e familjes Valter”), denoncon policinë e mbretit Zog, e cila, pas atentatit ndaj Zogut në Vjenë dhe ardhjes së atentatorit Beqir Valteri në Paris, ushtronte dhunë ndaj familjes së tij në Shqipëri. *“Babai, xhaxhai, kushërinjtë e tij janë strehuar aktualisht në Paris, - shkruan gazeta, - por kushërinjtë e tij janë internuar në Kavajë. Një 17 vjeçar, e kanë plagosur në Shqipëri. Ne i bëjmë thirrje botës së qytetëruar dhe gjithë organizatave humanitare dhe Ligës së të Drejtave të Njeriut që të ngrejë zërin kundër kësaj barbarie”*. Beqir Valteri, siç tregojnë dhe dokumente të arkivit të Ministrisë së Jashtme franceze në Quai d’Orsay ose edhe ato të Policisë së Parisit, kishte një veprimtari të dëndur në Paris: shkruante nëpër gazeta, shpërndante trakte midis shqiptarëve dhe në redaksitë e shtypit francez. Një veprimtari edhe më të madhe publicistike në shtypin francez kishte Ali Këlcyra, i cili jepte intervista, botonte shkrime politike rreth ngjarjeve në Shqipëri, duke denoncuar njëkohësisht politikën kolonizuese të Italisë fashiste dhe qëndrimet antishqiptare të qeverive ballkanike. Në arkivin e Ministrisë së Punëve të Jashtme të Shqipërisë ruhen

shumë dokumente që tregojnë ndërhyrjet e ambasadës shqiptare në Paris te autoritetet franceze, duke denoncuar veprimtarinë e tyre “bolshevike” dhe antizogiste.

Duke kujtuar këtë periudhë, Ali Këlcyra ka shkruar: «*Afër fundit të vitit 1938, Mustafa Kruja, i besuari i pallatit Chigi, erdhi në Paris të na njoftonte si më poshtë: “Roma dëshiron të bëjë një marrëveshje me organizatën tuaj. Ajo propozon, me ndërmjetësimin tim, të pranojmë si sovran të Shqipërisë një princ të familjes Savoja. Si shpërblim për pranimin e këtij projekti nga ana juaj ajo ju premtonte se do t’i shikojë të gjitha konventat politike dhe ekonomike të bëra gjatë regjimit të Zogut, nga një parlament i zgjedhur nga vullneti i popullit dhe nga ana tjetër do të kërkojë rishikimin e kufijve mes Shqipërisë dhe Jugosllavisë, në favor të Shqipërisë, në përputhje me parimet e pranuar në bashkimin e katër krerëve të qeverive në Mynih, 1938.”. “Ne e pranuan këtë propozim si më të favorshmin për interesat e vendit tonë, nga çdo pikëpamje, në lidhje me kushtet ndërkombëtare të kohës, por doli se ishin fjalë boshe...”*

Shtypi i shqiptarëve të mërguar

Në gjirin e emigracionit shqiptar, veçanërisht në Paris dhe në Lion, u zhvillua dhe shtypi për t’u bërë jehonë ngjarjeve në Shqipëri dhe për të informuar opinionin publik francez e ndërkombëtar në tërësi për atë që ndodhte në Shqipëri, ku Italia fashiste po e kthente Shqipërinë në një koloni të saj. Revista *L’Albanie nouvelle* (Shqipëria e Re), siç shkruhej në të, («*Organe de l’Unité et de l’Indépendance Nationale*») do të botohej më 25 dhjetor 1931, si revistë politike, shoqërore e kulturore, nën drejtimin e G. J. Merturit në Augy, në Oise, jo larg Parisit (në 19, Route de Clermont). Revista shtypej atë kohë në Rue Raspail, në Levallois, Paris. Slogani i kësaj reviste ishte : „*Patriotë: ne duam një Shqipëri të lirë dhe Independentë në të cilën të Drejtat e Kombeve dhe të Popullit të jenë të shenjtë dhe të respektohen*“. Më pas do të dalin gazeta të ndryshme si *Populli*, *Bashkimi Kombëtar*, *Sazani*. Nga vitet 1925 deri në vitin 1931, në Francë emigroi dhe Abaz Shehu, i cili u largua nga Shqipëria me fanolistët dhe me kthimin e tij në Shqipëri, u arrestua dhe u burgos nga qeveria e Zogut për idetë e tij revolucionare.

Që nga viti 1905 gjuha shqipe filloi të mësohej në Institutin Kombëtar të Gjuhëve dhe Qytetërimeve Lindore, të «*Langues’O*», siç e quajnë shkurtimisht parizianët, por kurset ishin të pakta dhe jo të vijueshme. Ajo mësohej nga studiues, të dhënë pas gjuhëve ballkanike, gjuhëtarë ose «*dragomanë*», përkthyes e zyrtarë të konsullatave franceze në Ballkan, të cilat ishin në Shkodër, Janinë, Prizren, Podgoricë, Shkup e qytete të tjera të rëndësishme shqiptare të fundit të shekullit të XIX dhe fillimit të shekullit XX. Në vitet 20-të ishte romanisti francez Mario Roques që drejtonte kurset e gjuhës shqipe, të cilat u ndihmuan financiarisht dhe nga Mit’hat Frashëri. Me studjuesin Roques, në

Institut des Langues et Civilisations Orientales, («Langues'O»), bashkëpunoi për mësimin e shqipes edhe Robert d'Angely, si «répétiteur», vepra e të cilit, *Enigma*, mbi gjuhën dhe historinë e lashtë shqiptare, si dhe një «Grammaire comparée» e shqipes do të botoheshin shumë vite më pas. Krahës tij, në një periudhë më të vonshme do të angazhohet në „Langues'O“ dhe shqiptari Petraq Pepo, që studjonte atë kohë në universitetin e Sorbonës. Gjuha shqipe vazhdoi të mësohej edhe pas luftës së dytë botërore e veçanërisht në vitet 50-të. Nuçi Kota, jurist që kishte studiuar në Sorbonë, jepte kurse të gjuhës shqipe në vitet 1947-1949; pas tij ka qenë Milto Noçka). Mësimi i gjuhës shqipe me baza shkencore e metodike e administrative u plotësua vetëm pas Luftës së dytë Botërore me Henri Boisin-in e Christian Gut-in; si edhe me ardhjen nga Shqipëria të pedagogëve të kualifikuar.

Nga vitet 1925 deri në vitin 1939 në Paris ishte vendosur familja e Iljaz Vrionit, ambasador i Shqipërisë në Paris, vdekur në vitin 1932. Jusuf Vrioni dhe vëllai i tij, Aliu, si dhe kushëriri Azis Vrioni bashkë me Skënder Vilën (i ati ishte martuar prej kohësh me një franceze) ishin nxënës të një prej liceve më me emër të Parisit, Janson de Sailly. Familja Vrioni bashke me familjen Dino ishin vendosur në Avenue Victor Hugo. Jusufi, i diplomuar për drejtësi dhe që ndiqte Shkencat Politike dhe doktoraturën po për drejtësi, ishte njëkohësisht një sportist i talentuar. Ekipi me të cilin luante në vitet 30' ishte kampion i Francës në hokey mbi akull.

Emigracioni shqiptar dhe Lufta e Spanjës

Lufta e Spanjës shkaktoi një lëvizje të gjerë të grupeve të majta dhe vullnetarëve, që shkonin nga shumë vende të Europës, për të ndihmuar ushtrinë republikane të Spanjës kundër ushtrisë së gjeneralit Franko, i cili ndihmohej drejtpërdrejt nga Hitleri dhe Musolini. Nacionalistë, simpatizantë të majtë, komunistë shqiptarë u angazhuan në mbrojtje të Spanjës republikane dhe Parisi u bë një nga qendrat kryesore të kalimit të vullnetarëve shqiptarë drejt kufirit franko-spanjoll. Halim Xhelo, Llazar Fundo, Sejfulla Maleshova dhe komunistë të tjerë anëtarë të Kominternit që ishin në Francë, ndihmuan në këtë drejtim. Sigurisht, Sejfulla Maleshova²⁸⁷³, Nako Spiru, Dhori Samsuri, Omer Nishani ishin përkohësisht në Francë, por rreth tyre u mbledhën jo pak emigrantë shqiptarë të pikëpamjeve të majta. Po kështu dhe mjaft emigrantë shqiptarë që ishin në Lion, Saint-Etienne, në pellgun e Loire-s ose në Paris. Emigranti Jani Elie ishte lidhur me njerëzit e Kominternit dhe ishte ai që krijoi grupin komunist grek të Lionit (“Premier Groupe Communiste Grec de Lyon au monde“, siç shkruante ai në atë kohë). Ai ishte

²⁸⁷³ Revolucionar i fillimit të viteve 30' anëtar i Kominternit, revolucionar dhe ministër i parë i Kulturës në qeverinë komuniste, por shpejt i larguar dhe i internuar si njeri me pikëpamje të demokracisë evropiane.

gjithashtu aktivist i „Kryqit të Zjarrit“, një lëvizje e majtë kjo („Croix de Feu“). Në kujtimet e tij, Petro Markoja tregon rrugën që bëri nga Shqipëria drejt Francës, takimin në Lion me Ymer Dishnicën, i cili ishte student në këtë qytet dhe qëndrimin për pak kohë në Belleville të Parisit, për t’u nisur më pas drejt Spanjës. Llazar Fundoja dhe komunistë të tjerë ishin vendosur në atë kohë në një shtëpi në Près-Saint-Gervais, në periferi të Parisit. Në Paris ishte dhe Qeriba Derri me burrin e saj. Ajo shërbente si ndërlidhëse e Halim Xhelos me emigrantë të tjerë politikë shqiptarë në Francë por dhe në Shqipëri.

Një nga gazetatat më të njohura të emigracionit shqiptar të asaj kohe, gazeta *Sazani*, e botuar në dy gjuhë, në frëngjisht dhe në shqip, e cila u bë zëdhënëse e aspiratave të emigracionit shqiptar të krahut të majtë, i bëri jehonë të veçantë Luftës së Spanjës. Ajo u botua në Villeurbaine të rajonit të Lionit, ku jetonte familja e Nushajve nga Vunoj, një familje që kontribuoi shumë në gjirin e emigracionit shqiptar në luftë kundër regjimit zogist. Kjo gazetë që shtypej në shtëpinë e kësaj familjeje, ku ishte vendosur një shtypshkronjë e vogël, në Désine, në periferi të Lionit, gjeti ndihmë dhe nga një grup francezësh të majtë, komunistë dhe simpatizantë të Frontit Popullor (Le Front Populaire), i cili erdhi në pushtet në Francë, në vitin 1936. Temat kryesore të kësaj gazete ishin lufta antifashiste, bashkimi dhe organizimi i popullit shqiptar për përmbysjen e regjimit të Zogut dhe jehona e Luftës së Spanjës dhe e ideve të reja revolucionare. Ajo u bë jehonë e vdekjes heroike të vullnetarëve shqiptarë si Asim Vokshi, Ramiz Varvarica, Teni Konomi, Zef Hoti, etj. Në nr. 3 të kësaj gazete, nën titullin «Ranë tre heronj shqiptarë në frontin e lirisë» shkruhet për dëshmorët Xhemal Kada, Musa Fratari, Daut Muço. Po kështu, në nr.6, në shkurt të vitit 1939 i bëhet jehonë vdekjes së anëtarit të Kominternit, revolucionarit Ali Këlmendi, i cili vdiq në Paris dhe u varros me ndihmën e organizatës humanitare «Secours Populaire», («Ndihmës Popullore»). Në ceremoninë e varrimit të këtij emigranti politik antizogist dhe anëtar i Kominternit u vendosën kurora në emër të kolonisë shqiptare të Parisit; të shqiptarëve të Lilas; të gazetës *Sazani*, nga Kominterni dhe Partia Komuniste Franceze, etj. Po në gazetën *Sazani*, në prill të vitit 1939 u bë një fushatë për të ndihmuar 8 vullnetarë shqiptarë të Luftës së Spanjës, që, të kthyer në kufirin franko-spanjoll, gjendeshin të sëmurë në kampin francez të Saint-Cyprien-it.

Studentët shqiptarë

Një pjesë e mirë e studentëve shqiptarë që erdhën për studime në Francë në vitet 30’ ishin bursistë të qeverisë së Zogut. Dhe ishin më së pari ata që mbaronin Liceun Francez të Korçës, i cili kishte krijuar një elitë frankofone në Shqipëri. Ata studionin për mjekësi, stomatologji, agronomi, inxhinieri, (Ecole Supérieure d’Electricité), për shkencat humane, etj, në universitetet pariziane (Sorbonë, etj) por edhe në universitete të tjera si në

Lion, Montpellier, Tuluzë, Grënoble, Tours, etj. Në Paris, shumica e studentëve jetonin dhe pikëtakoheshin në lagjet e Paris V, Paris VI, në Quartier latin, Place de la Sorbonne, Rue Monsieur le Prince, Café Luxembourg, etj. Doktor Papavrami kujtonte me mall gjithnjë Café Clunny, ngjitur me Sorbonën. Në vitin 1933, Hasan Jero ishte student në Fakultetin e Stomatologjisë, në kujtimet e tij, sjell ndër mend atë ditë të vitit 1933, kur në hotel «La Princesse» të Rue monsieur le Prince, në cep të Boulevard Saint-Michel-it, kishte ardhur një djalosh i ri, bukurosh. Quhej Enver Hoxha dhe ishte nga Gjirokastra. Vinte tek miku i tij studenti Qemal Karagjozi, me të cilin ishte njohur që në kohën e Liceut të Korçës. Atë kohë ai banonte aty bashkë me shokë të tjerë si studentin për mjeksi, Remzi Fico, etj. Djaloshi vinte nga Montpellier-i, ku i kishte lënë përgjysmë studimet në «Faculté des sciences naturelles», ndërsa tani donte të regjistrohej në Fakultetin e Drejtësisë të Sorbonës. *“Atëherë rrinim në katin e dytë të hotelit, në 65, «Rue Monsieur le Prince». Mbaj mend dhe një grua plakë nga Limousine-a, Madame Agre. Nganjëherë kur luanim me letra, pra unë Qemali dhe Enveri, me ne vinte dhe plaka. Pastaj ne ia merrnim këngës labçe dhe plaka e çuditur na pyeste se ç’këngë na ishte kjo. Më pas erdhi dhe Mendu Angoni, antizogist, i cili në Vjenë kishte marrë pjesë në atentatin kundër mbretit Zog. Zonja Agre nuk pranoi t’i merrte para dhe e vendosi atje bashkë me ne. Sokrat Mio ato kohë banonte jo larg nesh, në një hotel në «Quartier Latin». Festën e 28 nëntorit e bënim në Ambasadë, ndërsa kur donim të vallzonim, shkonim për nga «Closerie de Lilas», një sallë e madhe që quhej «Salle Bullier». Bëheshim atë kohë rreth 80 studentë shqiptarë, jo pak. Vendet tona të preferuara ishin Odeon, Comedie Française, sallat e kinemave ku ndiqnim filmat e Marcel Pagnol-it, Remy-së, Victor France-ës, Charles Vanel-it ose Harry Boor-it në filmin e mrekullueshëm Të mjerët. Në vitet 1934-1935, kur sapo kishim ardhur, në Paris, kishin shpërthyer manifestimet e punëtorëve. Një ditë plasi pushka dhe u vranë dhjetra puntorë. Policia na kapi se ishim në radhë me punëtorët. Ishim të majtë. Më pas na liruan. Shpejt qeveria do të binte dhe në pushtet, më 1936, do të vinte Leon Blumi dhe socialistët e “Frontit Popullor”. Lexonim shumë gazetat e majta si L’Humanité, Temps, zëdhënëse e qeverisë, Oeuvre, një gazetë e radikalëve socialistë e drejtuar nga zonja Tabuy, ose Le Canard Enchaîné. Më pas nga Moska na erdhi dhe studenti Llazar Fundo, një djalosh mjaft simpatik. E dëgjonim gojëhapët se lexonte shumë dhe ishte një “mi” bibliotekash.”*²⁸⁷⁴

Në Francë në këto vite studionin gjithashtu studenti i mjeksisë Xhavit Gjata, (i martuar më pas me një franceze), Shemsi Totozani, student për letërsi në Strasburg bashkë me shokun e tij Sulo Klosi, që do të pushkatohej në Tiranë në vitin 1946 nga regjimi i Enver Hoxhës; studenti i artit dramatik Sokrat Mio, Xhevdet Asllani, Sinan Imami,

²⁸⁷⁴ Hasan Jero kujton dhe studentin Nedin Kokona, që kishte mbaruar studimet si jurist në Universitetin e Tuluzës. «Ai u dënua pas çlirimit të Shqipërisë si «armik i pushtetit popullor». Andrea Zega, që kishte studiuar për inxhinieri minierash në Saint-Etienne dhe në Paris, më 1948 u dënua me vdekje. Në burg kam takuar shumë nga shokët tanë që kishin qënë studentë në Francë.»

Kahreman Ylli, Enver Sazani,²⁸⁷⁵ etj. Në kujtimet e tij, doktor Shefqet Ndroqi, përmend studentin tjetër të mjekësisë Shefqet Dibra, si edhe një student tjetër Reshat Kapshtica, i cili ditën vazhdonte studimet dhe natën punonte si pjaltarës. Tek restoranti “Chez Lazar”, ai kujton studentët e tjerë si Ymer Dishnica, Fiari Dishnica, Burhan Juka, Nuçi Koço Kota, Petrit Hoxha, etj, që në prag të pushtimit fashist të Shqipërisë vendosin t’i dërgojnë një letër Zogut si dhe një telegram kryeministrit francez Daladier dhe ministrit të Jashtëm Bonnet.

Emigracioni dhe pushtimi i Shqipërisë nga Italia fashiste

Me pushtimin e Shqipërisë nga Italia fashiste, emigrantët shqiptarë, duke përfshirë të gjitha ngjyrat politike, u organizuan për të shprehur revoltën e tyre. Gazeta *Sazani* shkruan për mbledhjen në sallën Wagram të hapur nga Bedri Pojani, në Avenue Wagram, nën mbështetjen e deputetit francez Justin Godard dhe personaliteteve të tjera franceze, ku u mbajtën fjalime, u hodhën parulla antifashiste si dhe u kënduan himni shqiptar dhe ai francez. Salla Wagram ishte mbushur plot e përplot me studentë shqiptarë dhe emigrantë punëtorë, siç e përshkruan në kujtimet e tij dhe Justin Godard-i, i cili flet në krye të manifestuesve të revoltuar : «Kauza e popullit shqiptar, që ka derdhur gjakun e tij për pavarësi, është njëkohësisht dhe kauza e gjithë popujve të tjerë të kërcënuar nga imperializmi dhe diktaturat». *«Ishte një mbremje e ngrohtë pranverore, - shkruan ai në kujtimet e tij për këtë natë. - Parisi ishte boshatisur por salla Wagram, ishte mbushur nga një turmë e mbarsur plot dhimbje, që klithte me të madhe zëmëratën e vet. Mitingu ishte improvizuar brënda pak orësh nga shqiptarët që banonin në Paris. Në sajë të tyre, Parisi mundi të evitojë një turp për vetveten, atë që lejoi kryerjen e një krimi të tillë të pashoq, atë që nuk protestoi dhe nuk shprehu asnjë shënjë solidariteti në favor të atyre që në të njëjtin çast zbraznin fishekët e tyre të fundit në bregoret e ndriçuara nga hëna, ku tri ditë më parë vajzat e tyre hidhnin valle në festën e lindjes së një fëmije»*. Në mëndjen e Godard-it, do të mbesnin për vite me radhë imazhet e asaj nate me *«les étudiants albanais, groupés autour de leur drapeau rouge au grand aigle noir, entonnèrent la Marseillaise.»*²⁸⁷⁶

Një manifestim i tillë ishte zhvilluar me shumë entuziazëm edhe në bashkinë nr.6 të Lionit, ku shqiptarët u mblodhën rreth ish-deputetit Maurice Rolland. Një manifest-

²⁸⁷⁵ Pas studimeve për mjekësi, u martua me një franceze dhe bashkë me të u lidh me Lëvizjen Nacional-Çlirimtare, u zgjodh deputet në zgjedhjet e para dhe meqë ishte me ide perëndimore për një sistem demokratik perëndimor, pas luftës, u pushkatua bashkë me shumë deputetë të tjerë.

²⁸⁷⁶ «studentët shqiptarë të grumbulluar rreth flamurit të tyre të kuq me shqiponjën e madhe në të zezë, që gjëmonin duke kënduar këngën e Marsejzës.»

tim tjetër u organizua me shqiptarët e Grënoblës, ku studentë e punëtorë të asaj zone u mbledhën në sallën e Bashkisë së qytetit. Në kujtimet e tij *Fletë nga jeta ime*, shkrimtari dhe studjuesi i njohur Dhimitër Shuteriqi, i cili ishte atëherë student në Grënoblë, ka shkruar : «*Ne në Grënoblë organizuam menjëherë, të nesërmen, një miting përpara legatës italiane. Na ndihmuan shokët tanë studentë, partitë e së majtës, por edhe të së djathtës... Në mes të muajit organizuam një miting të dytë, në një sallë të madhe mbledhesh të Bashkisë së qytetit, e cila merrte rreth një mijë vetë e që mori jo më pak se një mijë e pesëqind. Iu drejtua, për këtë, tërë partive politike, që nga ajo komuniste gjer te ajo fashiste e Laroque-ut, dhe s'na mungoi asnjëra. Unë dhe Mahir Domi vajtëm te doktori Martin në shtëpi, deputet socialist. Mitingu ynë ishte i një suksesi që s'mbahej mend për kaq e kaq mitingje të asaj salle të Bashkisë së qytetit Grënoblë! Atë e hapi vetë zoti Kryetar i Bashkisë, me një fjalë të shkurtër patetike. Unë mbajta fjalën e rastit dhe salla më duartrokiti shpesh, se rasti e donte dhe miqtë e shokët i kishim të shumtë aty. Folën pastaj gjithë partitë franceze që përfaqësoheshin në Grënoblë, nga komunisti te fashisti (ky ishte një profesor i ri i drejtësisë në universitet). Unë fola edhe në mitingjet në Lion e në St-Etienne, në Firminy nuk di kush foli, në Paris foli Qamil Çela. Mbledhjet korrën sukses si në Grënoblë, ato bashkuan atë ditë proteste gati gjithë opinionin politik të Francës kundër Italisë dhe i qanë hallin Shqipërisë, se folën në ato mitingje partitë më të ndryshme, njerëz të njohur, parlamentarë, etj... Nga Grënobla jam vetëm unë, po nga Lioni janë disa, midis të cilëve Qamil Çela, Gogo Nushi, Dhori Samsuri, Dhori Mihali, Halim Budo, Pandi Cici, Sami Baholli etj. Shoh aty edhe Dhori Panon, nga Korça, i vetmi student shqiptar që kishte atëherë St-Etienne-i, ku ai bënte inxhinierinë e minierave. Atje u krijua një si organizatë antifashiste, ku morën pjesë përfaqësuesit e opinioneve të ndryshme politike tonat, edhe zogistët. Këta përfaqësoheshin nga një djalë i ish-kryeministrit Koço Kota, që studionte drejtësinë, dhe nga një tjetër, që bënte mjekësinë, Fiqret Babani, i cili kishte mbaruar disa vjet përpara meje liceun e Korçës, devolli. Nga shqiptarët e Parisit, kujtoj Kolë Papariston, që studionte shkencat e natyrës, dhe Ptoleme Xhuvanin, që bënte drejtësinë. Shqiptarët e Grënoblës dërguan atje Petrit Dishnicën dhe mua. Petro Markoja dhe unë, atë 7 prill në mbrëmje, i kishim dërguar Qazim Koculit në hotelin ku ai banonte, në Avenue Gambetta, korrespondentin e gazetës "L'Humanité", që të bënte një deklaratë, meqë na kishte thënë se nuk do të kthehej në Shqipëri..."*

Kundër pushtimit të Shqipërisë nga ushtria musoliniane, zhvilluan protesta dhe shqiptarët e Saint-Etienne-it, Saint-Chamond-it, Ricamarie-së, Firminy-së, etj, të cilët u mbledhën në një miting prej 500 vetësh duke shprehur gatishmërinë që të organizoheshin për të shkuar dhe luftuar në Shqipëri. Këtë dëshirë të shqiptarëve për të shkuar në Shqipëri, e përmënd dhe Léon Rey, drejtuesi i Misionit Arkeologjik Francez në Shqipëri, i cili e dënoi menjëherë agresionin fashist dhe me dëshpërim të madh vuri re jo vetëm shkeljen e lirisë së një populli të pambrojtur, por dhe shkatërrimin e muzeut

arkeologjik të Vlorës ku ishin vendosur shumica e zbulimeve të tij në Apolloni, statuja, amfora dhe vazo të shekullit V-të para erës sonë. Ja çfarë i shkruante ai drejtorit të gazetës politike *Journal des Débats* : “Zoti Drejtor. Nga burime të sigurta jam informuar se shqiptarët që jetojnë në Francë nuk kanë marrë nga qeveria franceze autorizimin për të krijuar që tani një legjion shqiptar... Aktualisht nuk i po i bëhet jehonë një fakti të tillë, por në të kundërt unë mendoj se kjo jo vetëm nuk përbën ndonjë kundërshti, por do të ishte e nevojshme për të informuar opinionin publik se shumica e shqiptarëve që banojnë në Paris dhe në provincat e tjera, që janë në moshë për të mbajtur armë, në mënyrë spontane janë angazhuar në ushtrinë tonë duke treguar kështu një dëshmi prekëse e dashurie për Francën dhe idetë që ajo mbron, dëshmi që ata nuk kanë rreshtur së treguari... »

“Pas pushtimit të Shqipërisë, - ka shkruar Ali Këlcyra, i cili vazhdonte të qëndronte ende në kryqytetin francez, - ne qëndruam në Paris për shumë muaj. Nuk shpresonim më në asnjë ndihmë të vendeve ballkanike në ndihmë të vendit tonë, sepse na kishin zhgënjyer kaq hidhur. Ne i bëmë thirrje qeverisë së Daladier-it, me anë të miqve tanë, Justin Godard, De Monzie dhe Guenet, të gjithë ish-ministra, për të gjetur përkrahje për organizatën tonë nga qeveria franceze. Ne donim të vazhdonim luftën tonë në mërgim. Unë pata një bisedë të gjatë për këtë çështje me shefin e kabinetit të kryeministrit Daladier, i cili ishte caktuar nga z. Daladier të shqyrtonte propozimet e mia me shkrim. Ai më tha se kryeministri Daladier dhe gjithë miqtë e vërtetë të Shqipërisë në Francë, ishin të mendimit se vazhdimi i mërgimit tonë nuk do ta ndihmonte Shqipërinë në asnjë mënyrë. Ai theksoi se të gjitha parashikimet e mia gjatë viteve të fundit në lidhje me përgatitjet fashiste për pushtimin e Shqipërisë ishin vërtetuar dhe ata nuk mund të shtonin asgjë për ato që ne kishim thënë e shkruar aq fuqishëm. Ai deklaroi se e mira jonë ishte të ktheheshim në Shqipëri sa më shpejt të ishte e mundur, të prisnim aty rastin e volitshëm për të shpëtuar vendin dhe të organizoheshim në bashkëpunim. Franca ishte për vete në prag të shpalljes së luftës. Zoti Eden komunikoi me ne thujse në të njëjtën linjë, në emër të gjithë shqiptarofilëve anglezë. Në përputhje me këtë këshillë ne u larguam nga Parisi, dy javë para nisjes së luftës dhe nga fundi i gushtit 1939, hymë në vendin tonë të skllavëruar...”

Fill pas pushtimit të Shqipërisë nga Italia fashiste, në fund të korrikut të vitit 1939, Godard-i merr një letër nga Ali Këlcyra, i cili kishte ardhur bashkë me një grusht luftëtarësh antizogistë dhe ishin vendosur në Royat, duke pritur përkrahjen e ministrit të jashtëm francez. «*Je vous exprime mes plus vifs remerciements pour l'appui généreux que vous nous avez donné en ces tristes temps d'exile en France...* »²⁸⁷⁷

Në gusht të vitit 1939, gazeta *Sazani* u bënte jehonë përpjekjeve të emigracionit shqiptar për t'u bashkuar në një front të vetëm antifashist. Nën titullin «Kongresi i Parisit» shkruhet për mbledhjen e dhjetë delegatëve, katër nga Parisi dhe gjashtë nga Lioni,

²⁸⁷⁷ «Ju shpreh falenderimet e mia më të përzëmërta për mbështetjen bujare që ju më keni dhënë në këto kohë të trishta mërgimi në Francë. »

pellgu i Loire-s, Isere et Rhône-s, për formimin e «Federatës së Gjithë Shqiptarëve të Francës» me një komitet prej pesë personash si Vangjel Dimitriades, (nga Isere e Loire), Qamil Çela (sekretar i Federatës), Maliq Çami, Said Kryeziu dhe Ymer Dishnica, i cili ishte në vitin e fundit të studimeve të tij në Fakultetin e Mjekësisë në Lion, ku kishte një grup mjaft të bashkuar studentësh shqiptarë.

Pas largimit të tij nga Shqipëria që në ditën e pushtimit të saj nga ushtritë musoliniane, mbreti Zog shkoi në Greqi dhe që andej në Turqi, ku pas një qëndrimi të shkurtër kërkoi të largohej drejt Francës. Ishin ditët e para të qershorit të vitit 1939, kur ambasada franceze në Turqi i kërkonte Quai d'Orsay-it lejen për dhënien e vizave për mbretin, familjen dhe shpurën e tij. Në atë përshtjellim të madh, kur Franca përgatitej për luftë, Zogu trokiste në dyert e Quai d'Orsay-së, si dhe pranë zyrave të gjeneralëve me emër të asaj kohe, si Weygand, Gramelin a Bethonant. Por pritja e tyre ishte shumë e ftohtë. Duket se ata s'kishin ngenë të merreshin me një mbret që s'mund të jepte asnjë lloj kontributi në një Shqipëri të pushtuar nga fashistët italianë. Në romanin e tij *Fundi i ambasadave*, (*La fin des ambassades*), Roger Peyrefitte-i, eseist, historian dhe romancier, përshkruan ecejaket e mbretit Zog në kërkim të një mbështetjeje të qeveritarëve francezë. Edhe pse retë e luftës afrohen mbi Francën, siç i përshkruan plot ngjyra e humor Pyrefitte-i në librin e tij, Zogu nuk mungon në drekat mondane në «Chez Maximé's» dhe as në spektaklet e «Folies Bergère»-s bashkë me kunatin e tij, princ Abid, i biri i sulltan Abdyl Hamitit, të cilin Zogu e kishte emëruar para pak kohësh përfaqësues të Shqipërisë në Francë, «ministre plenipotentiaire».

I gjëndur në vështirësi financiare për të mbajtur gjithë shpurën e tij prej 36 vetash, në hotelin më lluksoz dhe më me emër të Versajës, Zogu vendos të shkojë në një kështjellë të thjeshtë dhe disi të braktisur në Mesnil-sur-Oise, rreth 60 kilometra larg Parisit. Në pranverën e vitit 1940 ai u vendos në kështjellën Segur, në Pontoise. Por avionët gjermanë filluan bombardimet mbi rrethinat e Parisit. Disa bomba ranë mbi muret e kështjellës së tyre. Parisi ato kohë ishte në një përshtjellim të plotë edhe pse Ahmet Zogu shpresonte shumë në linjën e «pathyeshme» Mazhino («Ligne Maginot») që mbronte Francën nga Gjermania. Polonia ishte pushtuar me kohë dhe qeveria polake në mërgim ishte vendosur në jug të Francës, në Angers. Mbreti i Norvegjisë dhe mbretëresha e Hollandës kishin shkuar në Londër; mbreti i Danimarkës kishte mbetur si i burgosur në kështjellën e vet, ndërsa dukesha e Madhe e Luksemburgut ia kishte mbathur në Portugali.

Emigracioni gjatë Luftës së Dytë Botërore

Me hyrjen e Francës në luftë kundër Gjermanisë naziste, gjëndja e emigracionit shqiptar u vështirësua shumë, pasi, së pari, ajo u bë tepër e vështirë për vetë francezët.

Pikërisht në këtë kohë, mbreti Zog me shpurën e tij ishte vendosur në Paris dhe në rrethinat e Parisit. Me afrimin e ushtrive hitleriane drejt Parisit, Zogu me shpurën e tij u nis me urgjencë drejt Royant-it, ku më së fundi kapi anijen e fundit ushtarake angleze që do të shkonte drejt brigjeve angleze.

Ndërkohë disa studentë vazhduan të qëndronin në Francë, kurse të tjerë u kthyen në Shqipëri për të luftuar kundër pushtuesve. Studenti i mjekësisë Shefqet Ndroqi, u angazhua në spitalin e Fontainebleau-së dhe shoqëroi të sëmurët gjatë evakuimit drejt jugut francez përmes bombave, duke u shquar me shëmbullin e tij të guximshëm. Po kështu shumë familje shqiptare të pellgut të Lyon-Saint-Etienne-it qëndruan, ndërkohë që të tjerë, ata që ishin komunistë dhe simpatizantë të majtë, shkuan në Shqipëri, ndër të cilët, gjithë familja Nushi, ku njëri nga djemtë, Kozma Nushi, do të arrestohej dhe do të vdiste në kampet e përqëndrimit. Shëmbulli i familjes Nushi ishte i veçantë, ashtu siç ishte dhe veprimtaria e Fehmi Muços si anëtar i Rezistencës Franceze, i cili u kap nga Gestapo dhe u pushkatua në Firminy, ku dhe sot është pllaka përkujtimore për të. Në librin e tij me kujtime *Kujtimet e një europiani*, (*Mondes effacés*), Jusuf Vrioni e sjell me dhimbje largimin e tyre drejt Shqipërisë, duke puthur tokën në Gare de Lyon dhe duke i lënë përshëndetjen e fundit Parisit, ku familja e tij ishte integruar më së miri në jetën franceze, ashtu siç kishte qënë dhe familja e diplomatit shqiptar Xhemil Dino.

Emigranti Jusuf Begeja kishte ikur nga Shqipëria që pas pushtimit të vendit nga Italia fashiste. Atëherë ai sapo kishte mbaruar Akademinë ushtarake italiane „Collegio militare“ në Romë dhe „Accademia militare“-n në Modena. Një vit më vonë e gjejmë në Francë, në Marsejë dhe në kohën që Franca u pushtua nga ushtria naziste, me të dëgjuar thirrjen e gjeneralit De Gaulle në BBC, bashkë me mikun e tij, komandant Hysen Dohoshishti, shkoi në Londër për t'u bashkuar me Forcat e Rezistencës, pra me «Forces Françaises». Në një fotografi që ruhet në familjen e tij, ai ka dalë në Londër në vitin 1940. Ruhet gjithashtu dhe karta e tij e angazhimit në ushtrinë franceze: «Carte d'Identité d'Officier en activité de Service Nr.00085. Arme: Infanterie. 15 avril 1940. Lieutenant Begeja, me matrikulën 55285. Niset për në trupat franceze të Afrikës, ku do të luftojë gjatë disa viteve. Më 30 qershor 1944 e gjejmë atë bashkë me kompaninë që komandon në Merjayoun me «Troupes de Levant». Më 1 shtator 1945, me çlirimin e Francës, kur ai tashmë është kthyer në Paris, merr një letër nga vetë gjenerali De Gaulle, i cili i shkruan: «*Lejtënant Begeja! Duke iu përgjigjur thirrjes së Francës që ishte në rrezik, ju u bashkuat me «Forcat e Lira Franceze» dhe kini qënë në ekipin e vullnetarëve që përballuan luftën me nder. Ju kini qënë nga ata të radhëve të para që i sollët vendit tonë Fitoren! Pra ju falenderoj miqësisht dhe thjesht në emër të Francës!... Gjenerali De Gol.*» Pas kësaj letre, shqiptari Begeja do të dekorohet me «Medaille Commemorative du Levant», nga gjenerali i divizionit Borguis-Desbories, si dhe nga koloneli Sajons, i Brigadës III franceze të Independencës për «cilësi të mrekullueshme ushtarake që kini treguar në komandimet që

ju janë besuar. Ky oficer i huaj, i angazhuar vullnetarisht në Forcat Franceze të Lira, në të gjitha rrethanat provoi për një ndërgjegje të lartë profesionale, i denjë që të përmendet si shëmbull dhe që ka ditur të fitojë miqësinë e shokëve.»

Në librin e tij me kujtime *Përshtypje dhe mbresa*, ish-ambasadori shqiptar në Paris Javer Malo, në vitet 70' shkruan gjithashtu edhe rreth emigracionit shqiptar gjatë luftës dhe gjëndjen e rëndë të punëtorëve në minierat e Saint-Etienne-it. «*Edhe njëri nga ata, Xhemali, kishte një numër të madh fëmijësh në një barakë druri. I prekur rëndë nga silikozat ai nuk ishte më në gjëndje të punonte. Vëndin e tij në thellësi të minierës e zuri e shoqja, Zenepja. Xhemali ishte nga Përmeti, fanolist... Aktivisti më i dalluar ishte një fotograf nga Vunoi, Koço Gjidedja. Pranë tij një grua e heshtur, Nasta, nga Himara, e cila gjatë luftës dhe pushtimit nazist në Francë, lëvizte me bomba në xhepat e fustanit...». Sipas informacionit të ambasadorit Javer Malo, në Paris, pas luftës, kishin mbetur rreth 50-60 shqiptarë emigrantë, disa prej tyre pjatlarës, kamerierë, patronë kafenesh, një fotograf i vogël, shitës zarzavatesh, tregëtarë, etj. «*Gjatë Konferencës së Paqes në Paris, shumë emigrantë të Lyon-Saint-Etienne-it ishin ngjitur në Paris për të takuar bashkëpatriotët e tyre politikanë që kishin ardhur për të mbrojtur të drejtat e Shqipërisë. Të tjerë erdhën në hotelin ku qëndronte delegacioni shqiptar me Enver Hoxhën.**

Në gjirin e këtyre emigrantëve ishte dhe Gjergji Skëndo, i cili ishte adoptuar nga një oficer francez që kishte qënë gjatë luftës së Parë Botërore në Korçë, i cili, kur ishte larguar nga qyteti i Korçës, e kishte marrë me vete djaloshin 13 vjeçar. Por ai ishte një fabrikant çokollatash dhe fabrikën më pas ia trashëgoi djaloshi shqiptar duke e quajtur "Çokollata Skëndi". Emigrantja Jeannine Sheh kujton se familja e saj (nëna e saj Sofi Vinjau, nga Përmeti) që banonte në periferi të Parisit, në atë kohë kishte një kopësht dhe mbillte zarzavate, të cilat i shiste për të fituar bukën e gojës. Më pas babai i saj nga Gjirokastra, ishte kamerier, në një restorant në Rue Rochecouart. Familja Lika kishte një dyqan rrobash në Rue Gambetta që mbahej nga dy vajzat shqiptare, ndërkohë që i biri i tyre, Jean-Claude ishte një sportist i dëgjuar i garave automobilistike të kësaj periudhe. Athanase d'Angély me gruan e tij franceze ishte një tregëtar gëzofrash. Në Firminy, një nga tri vajzat e një minatori shqiptar ishte kryetare bashkie. I biri i një minatori tjetër nga Tepelena, Mark Shatfili ishte anëtar i kryesisë së Sindikatave, (Conférence Générale du Travail), etj. Edhe babai i Aleksandër Zotos, studiues i letërsisë dhe përkthyes i Kadaresë, Agollit, Podrimjes dhe shumë autorëve të tjerë shqiptarë, nga Himara, ishte minator i thjeshtë i emigruar që në vitet 30'. Siç kujton Zoto, në shtëpinë e tij ruhej trashëgimia kulturore shqiptare.

Në Paris, emigrantët politikë ruajalistë e antikomunistë mblidheshin shpesh në Café de Luxembourg, përballë «Les Jardins de Luxembourg», e cila ishte nga vëndet më të parapëlqyera të shqiptarëve. Dhe në fakt nuk gabohet. Në vitet pesëdhjetë, kishte ende disa emigrantë politikë të vendosur në «Hotel la Princesse». «*Në atë kohë, - tregonte emigranti politik Sabaudin Dino, i cili së fundi banonte në Rue Raymond Losserand,*

Parisi 14, - *banonin në atë hotel Jusuf Begeja, Hajredin Hallulli (që në atë kohë punonte në shoqërinë e automobilëve «Citroën»), Sefedin Çollaku, etj.* “Që të tre këta kishin mbaruar Akademi Ushtarake në Itali. Por vinin dhe intelektualë të tjerë e njerëz të thjeshtë: Dhori Mihali, që kishte mbaruar Liceun e Korçës e më pas studimet për mjekësi në Lion, doktor Noçka, që shpejt shkoi në Amerikë, Murat Kallulli nga Delvina si dhe doktor Harxhi. Nuçi Kota që kishte një studio pranë «Pantheon»-it, merrej me nxjerrjen e një gazete të emigracionit. Por nga mesi i viteve 50-të, ai dhe plot të tjerë shkuan në Amerikë. Megjithatë shqiptarët vazhdonin të mblidheshin në «Café Luxembourg»... Nga emigrantët e Parisit, Dino kujtonte dhe Vasil Gërmenjin, Nuçi Kotën, Rrok Malokin, i cili në qeverinë e Zogut e të Nolit kishte punuar si sekretar në Ministrinë e Jashtme. „*Ishte Nexhat Mitrovica ai që më ndihmoi të futesha në shoqërinë „Omega“. Më pas ishte Remzi Sinani që banonte në Bagnolet, ku dhe u vendosa, i cili më futi në një fabrikë që prodhonte bateri për makinat. Punoja në fonderi në një nxehtësi të tmerrshme...*”.

Pas luftës së Dytë Botërore dhe afrimit të Shqipërisë me kampin socialist dhe lidhjen e ngushtë të Enver Hoxhës me Stalinin e Bashkimit Sovjetik, lëvizja e emigracionit shqiptar drejt Francës u ndërpre. Kufijtë u mbyllën. Pas misionëve të para ushtarake të SHBA-së dhe Anglisë në Tiranë, në vitet 1945-1947, lidhjet me këto dy fuqi të mëdha u ndërpre. Nga ana tjetër, shqiptarët nuk mund të lëviznin lirisht drejt Perëndimit. Pra në Francë mbeti një emigracion i ndarë në tri kampe, po jo në luftë të drejtpërdrejtë me njëra tjetrën: ish-komunistët dhe simpatizantët e majtë, që ishin idealistë dhe e shikonin pozitivisht lidhjen me Bashkimin Sovjetik, (në Lion, Saint-Etienne dhe në zonën pariziane); grupi tjetër, të lidhur me mbretin Zog dhe nacionalistët që ishin larguar nga Shqipëria ditët e fundit të luftës si kolaboracionistë të Italisë fashiste dhe të Gjermanisë naziste, (veçanërisht në zonën pariziane) dhe grupi i tretë emigrantët e thjeshtë ekonomikë, apolitikë. Mbretin Zog i ishte ndaluar tashmë kthimi i tij në Shqipëri dhe ai ishte larguar drejt Egjiptit ku gjeti mikpritjen e mbretit Faruk, pinjollit të dinastisë së shqiptarrit Mehmet Ali Pasha. Ndër emigrantët e rinj ishin dhe disa kundërshtarë të regjimit të Hoxhës, siç ishte një nga kundërshtarët e tij të hershëm politik, Sadik Premte, një nga themeluesit e P.K.SH, i cili në vitin 1943 i kishte shpëtuar një atentati dhe ishte larguar pastaj fshehurazi drejt Francës, ku qëndroi disi i vetmuar në emigracionin shqiptar dhe i përndjekur nga agjentura e Enver Hoxhës. Ai filloi të punonte në një nga uzinat e fabrikimit të makinave Renault në Paris. Por nga ana tjetër ai u lidh me strukturat trockiste të partisë Komuniste Franceze duke patur të njëjtat ide utopiste mbi ardhmërinë e një shoqërie komuniste të barazisë dhe të drejtësisë njerëzore. „*Sadiku jetonte akoma me Marks, Leninin dhe Trockin, por Stalinin e shante. Pas uzinës ai punonte në Rue de Rennes...*”²⁸⁷⁸

²⁸⁷⁸ Sipas dëshmisë së emigrantit Sabaudin Dino.

Emigracioni ruajalist dhe antikomunist

Në këtë kuadër ishte dhe revista *I Mërguemi*, e përmuajshme që filloi të botohej në shtator të vitit 1951. Drejtor i saj Vasil Gërmenji ishte një emigrant i njohur që në vitet 30', ishte me pikëpamje të majta në atë kohë, por meqë regjimi i Hoxhës i luftoi nacionalistët dhe nuk ishte demokraci por diktaturë, e botoi këtë revistë për të denoncuar regjimin stalinist të Tiranës. Redaksia e gazetës ishte në 47, Rue de Suez, në Marseille, ku dhe banonte ky intelektual, i cili ishte martuar me një franceze. Më parë ai kishte qënë profesor në Shkollën Teknike të Tiranës, por e kishte lënë Shqipërinë një javë pas pushtimit të saj nga Italia fashiste. Kështu, e filloi jetën si këpucar në Marsejë dhe u integrua në lëvizjen e majtë dhe atë antifashiste. Në shtypin antikomunist, kjo revistë ishte nga të parat që denonconte dënimet arbitrare politike, proceset politike ndaj deputetëve dhe nacionalistëve shqiptarë në Shqipëri. Me shkrimin e artikujve, veç Vasil Gërmenjit, merrej dhe Ramazan Shpati. «*Cilët jemi? - shkruante në një nga artikujt e parë kjo revistë. Dhe ajo përgjigjej: «Jemi një grup shqiptarësh që kemi ikur nga Shqipëria pas ardhjes së Italisë fashiste në 1939. Gjatë luftës kemi qëndruar në Francë dhe secili prej nesh është munduar me ba detyrën tonë për çlirimin e Shqipërisë. Ne jemi një grup botuesish dhe jo një parti politike. Qeveria e Tiranës na e mbylli derën e vatanit, na ndau nga familja, nga far e fisi, nga shokët e miqtë pse ne nuk duam t'i heqim kapelen rusit dhe se jemi kundra vrasjes së vëllezërve tanë. Principi ynë: në kërkim të së Vërtetës dhe të Drejtësisë për të mirën e atdheut...»*

Në fakt, kjo revistë nga pikëpamja publicistike ishte amatore dhe e rëndomtë. Ajo qarkullonte me postë dhe në një numër të kufizuar, e shtypur në letër daktilografike, pa ndonjë interes të veçantë. Por fryma e saj ishte denoncuese dhe kundër totalitarizmit që po vendosej në Shqipëri, sipas modelit sovjetik. Pikërisht kjo revistë na informon dhe për festimin e Përvjetorit të Pavarësisë shqiptare në Paris, ku nga një anë mbledheshin emigrantët e majtë, pro qeverisë së Hoxhës dhe nga ana tjetër ata antikomunistë. «*Më 28 nëntor, ditën e pavarësisë shqiptare, një delegacion i Kolonisë së Parisit vendosi një kurorë në varrin e Ushtarit të Panjohur. Në orën 17.00 në sallonin «Monte-Carlo» u dha një koktej për shqiptarët...»* Dhe me këtë rast revista jep dhe listën e të ftuarve ku të bien në sy përfaqësues të monarkive dhe qeverive të rrëzuara në vendet e Lindjes Evropiane si të Rumanisë, Hungarisë, Polonisë, Lituanisë, Çekosllovakisë, etj. Ishte ruajalisti Jusuf Begeja, një nga oficerët e Akademisë Ushtarake të kohës së Zogut, i cili priti të pranishmit bashkë me disa nga emigrantët më në zë politikë që gjëndeshin në atë kohë në Paris. Më pas, emigrantët u mbledhën në një nga lokalet e Quartier Latin, dhe padyshim tek «Chez Lazar».

Ndër emigrantët politikë të kësaj kohe krahas J. Begejës ishin gjithashtu ish oficerët e Akademisë Ushtarake të Saint-Cyr,-it si S. Çollaku dhe H. Hallulli, të martuar me

franceze. Rexhep Mitrovica u largua të jetonte përfundimisht në Stamboll, ndërkohë që biri i tij qëndroi në Paris, ku ngriti familjen e tij me një franceze. Pra jo pak ish-studentë shqiptarë që kishin studiuar në Francë dhe kishin mbetur ose ishin kthyer në Shqipëri ishin martuar me franceze. Studente shqiptare në Francë në atë kohë nuk mendohej, përveç një Tefta Tashkos, soprano.

Pas dhjetë vjet qëndrimi në Egjipt, me ardhjen e Naserit dhe rënien e dinastisë së mbretit Faruk, më së fundi, Zogu u detyrua të largohej drejt Francës. Kësaj radhe për t'u vendosur përfundimisht këtu. Më 1955, hipur në anijen «Hellenic Mediterranéen Lines», bashkë me shpurën e tij, mbërriti në jug të Francës dhe u vendos në Kanë, në «Demeure de Pierre». Princi adoleshent menjëherë filloi studimet në shkollën «Aiglou collège» në Villar-sur-Ollon, ndërsa mbreti filloi shëtitjet e tij nëpër Kanë, në «Rue d'Antibes» apo «Avenue Felix-Faure», në „Casino Palm-Beach“ dhe në Hotel «Carlton», ku takonte njerëz të një aristokracie të perënduar tashmë. Më 5 prill 1957, me rastin e 17 vjetorit të Leka Zogut, mbreti e shpalli atë trashëgimtar të fronit mbretëror. Por festa kishte një dritë të zbehtë. Ata janë larg, larg Shqipërisë, të ndaluar për t'u kthyer në jetë të jetëve. Megjithatë, Zogu gjithnjë shpresonte. Miqtë e tij tashmë ishin të rrallë. Justin Godart-i dhe Léon Rey-i kishin disa vjet që kishin vdekur. Ambasadorët dhe diplomatët e dikurshëm francezë, që priste atëherë në pallatin mbretëror në Tiranë, tashmë nuk bëheshin të gjallë. Ku ishin vallë Billecocq-u, Mercier-i, Baron de Vaux-ja? ... Tashmë ai ishte i detyruar të mësonte gjuhën frënge, për të cilën, dikur kishte kërkuar një profesor që të vinte nga Franca. Atëherë kur «Association des écrivains combattants» kishte zgjedhur një kandidat profesor që do t'i mësonte frëngjishten, pikërisht në prag të ardhjes së tij në Tiranë, Zogu e kishte refuzuar një gjë të tillë. Për Quai d'Orsay-në, mbretëria e tij konsiderohej si një kapitull i mbyllur tashmë, si dhe për shumë mbretër të tjerë të Lindjes që vërtiteshin nëpër Europë e veçanërisht në Francë: Simenon-i i Bullgarisë, mbreti i Rumanisë, princi i Malit të Zi, etj. E vetmja gjë që i kishte mbetur mbretit dhe shpurës së tij ishin pasaportat diplomatike që u jepnin mundësi të lëviznin lirisht nëpër Europë. Në vetminë më të madhe të jetës së tij, atëhere kur të gjitha përpjekjet për të përmbysur regjimin komunist dhe për t'u kthyer në Shqipëri kishin përfunduar, sëmundja do të përshpetojë vdekjen e tij. Gjëndja shëndetsore e mbretit sa vjen dhe keqësohet. Madje kohën më të madhe tashmë ai e kalon në shtrat ose ulur në një poltron. Të motrat beqare, i vërtiteshin vërdallë, duke shtuar hallet dhe andrallet e tij. E vetmja që i sjell një dëshirë për të jetuar është mbretëresha Geraldinë, e cila vigjëlonte mbi shëndetin e tij.

Më 3 janar 1961 ata lënë Kanën dhe vijnë të vendosen në Ablon, në Val de Marne, jo larg Parisit. Por Zogu gjithnjë e më shumë ndihet i lodhur dhe i drobitur nga sëmundja e gjatë. Pak javë më vonë Geraldina detyrohet ta shtrojë me urgjencë në spitalin e Suresnes, në periferi të Parisit, në spitalin «Foch». Më 5 prill, pikërisht ditën e lindjes së Leka Zogut, atëhere kur Ahmet Zogu sapo kishte mbushur 65 vjeç, jep shpirt në një nga

krevatet e spitalit «Foch», i mposhtur nga kanceri. Qindra shqiptarë monarkistë, nga Amerika dhe Belgjika, nga Suedia e Zvicra, nga Gjermania e vende të tjera, erdhën ta përshëndesin për herë të fundit. Ata e ndjekin pas arkivolin e mbretit të tyre deri në varrezat e Thiais-ë, ku preheshin dhe disa nga trimat e tij. Përkrah arkivolit dukeshin kolonelët e tij Begeja, Çollaku e Hysen Selmani. Zogu qëndronte i shtrirë në arkivol, veshur me uniformën mbretërore. Hoxha i shqiptarëve të Parisit, Bajram Hoxha, i këndoi ritin e fundit funebër në emër të Allahut. Para se ta mbulonin, Geraldina i hodhi një grusht dhe të Shqipërisë të ruajtur gjithë ato vite për një ditë të tillë. Pllaka që do të vendosej në varrin e tij do të shkruante «Atdheu mbi të gjitha».

Menjëherë pas vdekjes së Ahmet Zogut, atëherë kur mbretëresha Gerladinë pushonte e drobitur në një klinikë mjekësore, princ Leka kishte njoftuar delegatë nga e gjitha diaspora për ceremoninë e shpalljes së tij si «Mbret i shqiptarëve». Më 15 prill, në Hotel «Bristol» të Parisit, në prani të 70 delegatëve, dhe pa e njoftuar Geraldinën, Leka Zogu, do të bënte betimin e tij dhe do të vishte uniformën e re mbretërore. Pas vdekjes së Zogut, motrat e tij në Kanë do të kalojnë ditë të trishta dhe tepër të zymta, madje në paradoks me emrin që mbanin ende: «Princesha të mbretërisë shqiptare». Ato nuk mundën as të integrohen dhe as të bëjnë jetën e princeshave mondane europiane që kalonin jetën e tyre në Côte d'Azur, në Nisë, Kanë ose Monako. Princesha Myzejen vdiq në Kanë në vitin 1969 dhe po atë vit vdiq dhe princesha Maxhide. Me largimin e Leka Zogut dhe të Geraldinës në Madrid dhe më pas në Afrikën e jugut, historia mbretërore do të mbyllej përfundimisht brënda kufijve të Francës, duke lënë pas atë varr në Thias. Ndërkohë gjeneratë pas gjenerate, varrezat e Thiais-së u kthyen në varreza dhe të shqiptarëve, meqë ishte një parcelë e madhe me varre muslimane por dhe jo muslimane, ku do të varroseshin figura të ndryshme të emigracionit shqiptar, shumë prej tyre ruajalistë si Jusuf Begeja, Hysen Selmani, etj.

Megjithatë emigracioni ruajalist mbeti i organizuar dhe u fuqizua veçanërisht në vitet 70'-80', edhe pse familja mbretërore kishte shkuar në Afrikën e Jugut. Leka Zogu mbante kontakte të rregullta dhe Parisi ishte një bazë e rëndësishme për të, ashtu si dhe Roma. Pra në kulmin e Luftës së Ftohtë, emigracioni antikomunist u zhvillua mjaft dhe me mision konkrete duke organizuar misione të posaçme, në bashkëpunim me antikomunistë që vinin nga shqiptarët e Amerikës e shërbimet e CIA-s dhe shërbimeve të fshehta angleze që synonin përmbysjen e regjimit të Enver Hoxhës. Por agjenti anglez Kim Filbi, siç dihet nga historia, bëri të dështojnë një mori misionesh zbarkimi të dërguara në Shqipëri me dijeninë e Ahmet Zogut. Pra një mision i tillë u ndërmor edhe në fillimin e viteve 80, që kishte për qëllim vrasjen e Enver Hoxhës gjatë një manifestimi në Tiranë. Që më parë ishin bërë dy atentate kundër ambasadës shqiptare në Paris: njëra në shtator të vitit 1974, duke hedhur një bombë, e cila shpërtheu në portën e ambasadës në 131, Rue de la Pompe. E dyta, në vitin 1976, kur godina e ambasadës u qëllua me një

predhë antitank. Pra në fillim të viteve 80' në krye të këtyre misionëve ishin Leka Zogu, Abaz Gërmenji, Nezir Spahia dhe i biri, Ylli Spahia, Ramadan dhe Mitat Tota. Madje në Paris, në një hotel pranë Place Victor Hugo u mbajt dhe një mbledhje për dërgimin e misionit për vrasjen e Enver Hoxhës (si protagonist A. Banushi), mision që u dekonspirua, pasi "Sigurimi" shqiptar kishte agjentët e vet në udhëheqjen e Legalitetit në Paris dhe në Bruksel si dhe në rrethin e ngushtë të princit Leka Zogu. Një nga këta agjentë që jetoi dhjetë vjet pranë emigracionit, gjoja si antikomunist ishte Isuf Mullai nga Durrësi. Një dëshmi e një pjestari të "Sigurimit" të Shtetit, Hasan Luçi në Paris, pretendon dhe për njerëz të tjerë të oborrit mbretëror të vënë në shërbim të regjimit hoxhist, si kuzhinieri i mbretit Zenel Çami, truproja, bodigardi i Leka Zogut, Muharrem Gjoka; një nga drejtuesit e "Legalitetit" Andon Konomi, etj, por që mbeten ende të dyshimta. Kundër emigracionit ruajalist veproi si kundërpërgjigje dhe "Sigurimi" shqiptar, duke i vënë bombën varrit të Zogut.

Eemigracioni ruajalist i kërkoi kryetarit të Bashkisë së Parisit Jacques Chirac që me rastin e 500 vjetorit të vdekjes së Heroit Kombëtar t'i jepte emrin e Skënderbeut një sheshi të Parisit "Place Scanderbeg". Në majin e vitit 1980 shqiptarët u mbledhën për inagurimin e këtij sheshi. Ishin midis tyre Lec Shllaku, kryeredaktori i revistës *Koha jonë*, Jusuf Begeja, Skënder Zogu, Hyllë Spahia, Leone Zazani e shumë të tjerë, si dhe të ftuar nga emigracioni shqiptar në Itali, Amerikë e Belgjikë. Atë ditë, shqiptarët u mbledhën në katedralen e "Notre-Dame"-s së Parisit, ku u dha një meshë e madhe me këtë rast nga At Prençi e At Shestani, meshë ku ishte i pranishëm kardinali i Parisit, Marty, si dhe perfaqësues të kishës së Rumanisë, Kroacisë, Sllovakisë, Lituanisë, etj. Po aty u mbledhën dhe vajzat arbereshe veshur me kostumet kombëtare që kishin ardhur nga Shën Dhimitri i Italisë së Jugut dhe që kënduan në këtë meshë. Në një fotografi të rrallë të asaj ditë duken ato vajza të bukura arbëreshe në portat e "Notre-Dame"-s, duke shpalosur një flamur të madh kombëtar kuq e zi për të dalë në fotografi. Pas meshës, turma e shqiptarëve me flamur në ballë, kishte shkuar në sheshin e Bashkisë dhe kishte kënduar himnin shqiptar. Ndoshta ishte çudi për parizianët, të shikonin atë turmë me flamuj e këngë, dhe të dëgjonin atë këngë që kishte aq dhimbje e trishtim. Ishin po ata shqiptarë që vite me radhë kishin manifestuar para ambasadës në «Rue de la Pompe» me pankartat në duar ku shkruhej : «A bas la dictature d'Enver Hoxha».

Në fundin e viteve 80' veprimtaria e emigracionit politik opozitar ndaj Shqipërisë totalitare mori zhvillim të veçantë dhe gjeti jehonë dhe në shtypin francez, veçanërisht në denoncimin e shkeljeve të të drejtave të njeriut në Shqipëri, duke bashkëpunuar dhe me organizata të tilla si Amnesty International, etj.

Ndërkohë dhe emigracioni i majtë vazhdoi të qëndronte i organizuar rreth ambasadës shqiptare në Paris, e cila organizonte jo pak manifestime kulturore dhe propagandistike me emigrantët shqiptarë, në bashkëpunim me "Shoqatën e Miqësisë Francë-

Shqipëri” me në krye dy mjekë të njohur, Paul Milliez dhe Abraham Behar. Por kjo shoqatë u lidh fort me regjimin e Hoxhës dhe u bë një zëdhënëse e propagandës enveriste. Në fakt ishte Justin Godard-i ai që në vitin 1950 kishte krijuar “Shoqatën e Miqësisë Francë-Shqipëri”, duke afruar një sërë personalitetesh franceze, por edhe shqiptare. Manifestimi i parë i kësaj shoqate u bë më 15 qershor të vitit 1950 në një nga sallat e Musée de l’Homme, ku morrën pjesë shumë emigrantë shqiptarë të rajonit parizian por dhe të ardhur nga Lioni dhe pellgu i Loire-s. Po kështu, shtëpia e Godard-it në Lion, mbahej si “shtëpia e shqiptarëve”.

Lidhur me emigracionin ekonomik në Paris, pas brezit të parë të punëtorëve të viteve 30’, janë fëmijët e tyre që vazhdojnë jetën e integruar në gjirin e shoqërisë franceze. Në Paris dhe rrethinat e tij, p.sh. ishin familjet Angjeli, Zhupolli, Sheh, (Sofi Vllahu nga Përmeti), Et’hem Shushi, Hasan Lepenica nga Vlora, familja e Mihal Zekës nga Durrësi, Toli dhe Piro Sota, një shofer taksie, etj. Familja Zeka ishte vendosur në Bagnolet që në vitet 40’. Familja e Are Estafiut nga Leskoviku me fëmijët e saj Dimitri, George, Lili e Emmanuele, banonte në Rue Charles dhe Dimitri punonte si kamerier në një kafene të Gare de l’Est; Rehmi Sinani banonte në Bagnolet. Të tjerë banonin në Aubervilliers. Lili Kokona drejtonte një sallon floktarie për femra. Maria Cabaso, (Dangolari), jetonte në Porte de Lilas. Në Romanville ishin disa familje shqiptare, po kështu dhe në Belleville. Në Romainville jetonin disa familje shqiptare, më së shumti në baraka. Në Bron, në vitet 30’, përmetari Jani Eli kishte blerë tokë dhe ndërtoi shtëpi. Në fillim punoi në minierat e Saint-Etienne-it. Familja e tij kishte shtatë fëmijë, disa prej të cilëve kur u rritën punuan në fabrikat e Lionit. Helene Nakoja punonte në uzinën e prodhimit të sahateve elektrikë e më pas në fabrikën e prodhimit të radiatorëve. Et’hem Shushi ishte nga Delvina dhe, djalosh i njomë, kishte ndjekur vëllain e tij në minierat e Saint-Etienne-it ku punoi gjatë njëzet vjetëve. Më pas filloi jetën pariziane duke hapur në fillim një restorant të vogël në Clignancourt e më pas në Boulevard Strasbourg. Në «Passage du Désir» jo larg nga Châtelet, ndodhej restoranti i tij «Chez Et’hem - spécialités albanaises», ku kremtoheshin festa të ndryshme përkujtimore e ajo kombëtare midis shqiptarëve emigrantë, ku vinin plot miq francezë të Shqipërisë, si gazetari dhe shkrimtari i njohur Robert Escarpit, etj. Ashtu si Et’hem kishte ardhur në Paris dhe Jorgo e Thoma Koruni, minoritarët grekë të Goranzisë, të cilët në vitet 50’ punonin si kamerierë pranë Quartier Latin në restorantin «Ballkan», në 3, Rue de l’Arpe. Në Lille, në veri të Francës, ishte familja Mili nga Vunoi, familja Gjini në Bordeaux, ndërsa në Touquet familja Neti, etj. Pranë Pantheon-it, ishte dhe një shkodran, Elez Jubani, i cili kishte ardhur që në vitin 1930 dhe kishte tani një dyqan të vogël. Dino kujton se jo rrallë njerëzit e pyesnin: «Ti je italian?» - «Jo, u përgjigjesha... unë jam shqiptar... shqiptar më shumë se çdo shqiptar... Mblidheshim në Café Luxembourg dhe në rast feste këndonim këngën e Flamurit. Dhe gjithnjë thonim: Vitin e ardhshëm në Shqipëri! Ky ishte refreni ynë...»

Përgjithësisht, kjo ishte tabloja e emigracionit deri në vitet 60-70, kohë kur një valë tjetër emigracioni erdhi në Francë veçanërisht nga veriu shqiptar dhe Kosova, njerëz të arratisur nga regjimi i Enver Hoxhës, që me rrezikun e jetës së tyre kishin kapërcyer kufijtë veriorë të Shqipërisë, kishin kaluar në Jugosllavi e pastaj në Francë, duke u vendosur në rrethinat e Parisit si në Sucy-en-Brie, Noisieu, Noisy-le-Grand, etj. E tillë ishte familja e koreografit të famshëm Angjelin Prelocajt, e ardhur nga Vermoshi, familja e Bajram Hoxhës e ardhur nga Kukësi bashkë me të Dalip Zyberaj, familja e Ramadan Totës, familja Peposhi e familja Nerguti po nga Kukësi, kjo e fundit e vendosur në Montargis, etj. Në Digne, një familje shqiptare krijoi atje një komunitet të ri shqiptarësh. Interesant është fakti se në emigracionin politik anti-hoxhist të kësaj periudhe jo pak shqiptarë nuk pranorin të merrnin shtetësinë franceze, madje parapëlqenin martesat brënda kombësisë, duke shpresuar gjithnjë për një rrëzim të shpejtë të regjimit dhe kthim në trojet e tyre. Ndërkohë dhe një pjesë intelektualësh erdhën nga Shqipëria për të njohur në Francë gjuhën shqipe dhe qytetërimin e vjetër shqiptar, në vazhden e veprimtarisë së hershme të Institutit të Gjuhëve dhe Qytetërimeve Orientale (Inalco) në Paris. Në katedrën e shqipes të drejtuar nga Henri Boissin e më pas Christian Gut, Odile Daniel e së fundi Ardian Marashi, dhanë kontributin e tyre Remzi Përnaska, Menella Totoni, Enver Hysa, Mihal Hanxhari, Bahri Beci, Aurel Plasari, Tomorr Plangarica, Klara Lagji, Luan Rama, etj.

Ngjarjet që do të zhvillohen në fundin e viteve 80 me zbarkimin e refugjatëve në ambasadën franceze në Tiranë më 1990 dhe të një emigrimi të madh universitarësh, inxhinierësh, artistësh e studiuesish të fushave të ndryshme që vijoi më pas, do të sjellin një tablo të re të emigracionit shqiptar në Francë e rrjedhimisht të procesit të integritetit të tyre në shoqërinë franceze; bie menjëherë në sy veçanërisht cilësia intelektuale e këtij emigracioni, etj, por kjo padyshim meriton një studim më vete.

Si përfundim, mund të themi se emigracioni shqiptar në Francë edhe pse i hershëm, pas emigracionit në Greqi dhe në Itali, ka qënë një emigracion i kufizuar, por që ka lënë gjurmë me figura spikatëse. Ky emigracion mund të ndahet në katër periudha : koha kur në tokën franke u shfaqën stratotët shqiptarë që luftuan për Francën dhe një pjesë u vendosën në këtë vënd; periudha e gjysmës së parë të shekullit XX, edhe pse një emigracion shumë i pakët, pas një ndërprerjeje të gjatë u shfaq në trojet franke gjatë shekullit XIX; periudha e pas Luftës së Dytë Botërore gjer në vitin 90'; dhe periudha e fundit, ajo pas rënies së Murit të Berlinit, të ndryshimeve politike në Shqipëri dhe ardhjes së një emigracioni të ri. Interesant është fakti se nëse në gjysmën e parë të shekullit XX dy ndarjet e mëdha midis këtij emigracioni, në nacionalistë antizogistë e antifashistë dhe komunistë antizogistë dhe antifashistë nuk ishin kundërshtarë me njëra tjetrën, kjo ndarje ose luftë spikati mes tyre pas Luftës së Dytë Botërore, kur qeveria shqiptare e Enver Hoxhës ndoqi modelin sovjetik stalinian. Si emigracion, veçanërisht emigracioni

i shekullit XX spikat për lidhjen e ngushtë me fatet kombëtare shqiptare dhe ku integrimi social me shoqërinë franceze është bërë me vështirësi dhe një lloj ndroje për të mos humbur identitetin kombëtar, çka nuk vihet re në emigracionin e ri të fundit të viteve 90 dhe fillimit të shekullit XXI.

Kopi KYÇYKU, Bukuresht

Shqiptarët e Rumanisë

Shqiptarët e Rumanisë janë një pakicë etnike që, sipas përfundimeve të regjistrimit të popullsisë të vitit 2002, numuron 520 vetë. Por shifra e vërtetë e tyre besohet të jetë rreth 10.000. Kjo mospërputhje lidhet me faktin që jo pak shqiptarë etnikë vetëdeklarohen rumunë. Afro gjysma e tyre banojnë në qendra të rëndësishme urbane, si: Timishoara, Jash, Konstancë dhe Kluzh-Napoka. Shumica janë të krishterë ortodoksë, të ardhur gjatë shekujve nga Jugu i Shqipërisë, kryesisht nga Korça, por ka edhe myslimanë, kryesisht në Dobrukhë, në rrethinat e portit të Konstancës.

Duke nisur me ilirët e Mirditës dhe të Jugut të Dalmacisë, - stërgjyshër të shqiptarëve të sotëm, - nga fisi i pirustëve, një numur i madh mjeshtërish në nxjerrjen e në përpunimin e bakrit, u çuan nga administrata romake për një shfrytëzim sa më të mirë e më të plotë të pasurive të Maleve Apuseni (Malet Perëndimorë), në Rumani. Bashkësia shqiptare në Trevat Rumune dëshmohej me dokument për herë të parë në Vllahi, në kohën e sundimit të Mihal Trimit. Në një raport të autoriteteve habsburgase në Transilvani, thuhet se mbi 15.000 shqiptarë fituan të drejtën të banonin në krahinën e Muntenies. Fillimisht i shohim në katundin Kalinesht, në rrethin e Prahovës, ndërsa në Bukuresht i gjejmë qysh nga viti 1628. Shqiptarët kanë qenë të pranishëm në Rumani, sidomos qysh prej messhekullit XVI, si barinj, ushtarë, truproja të sundimtarëve vendës, tregtarë e më pas si emigrantë politikë. Në trevën armbajtëse të Maleve Apuseni janë gjetur mbishkrime me emrat e vendbanimeve të ilirëve. Këta të fundit patën zënë vend në qendrën minerare të Alburnus Maior, që, sipas sistemit të organizimit dalmat, thirrej *vicus* ose *castellum vicus Pirustarum; castellum Buridustarum*²⁸⁷⁹. Përsa i përket numurit të tyre, saktësojmë se në Malet Apuseni, para pushtimit romak, banonte popullsia dake. Kjo dëshmohej nga punimet minerare, të cilat ishin teknikisht të përparuara në Dakinë e lirë qysh para dyndjes së romakëve dhe këta vetëm sa i vazhduan, i zgjeruan dhe i përsosën më tej²⁸⁸⁰.

Sikurse e vumë në dukje më lart, ilirët erdhën me cilësinë e teknikëve e të specialistëve dhe jo në numur aq të madh sa të popullonin krejt trevën. Kjo vazhdoi të

²⁸⁷⁹ *Historia e Rumanisë*, Bukuresht, 1960, vëllimi I, f. 360, 383, 401.

²⁸⁸⁰ Po aty, f. 240, 277.

mbetej e banuar, njëlloj si deri atëhere, nga dakët autoktonë, që, brenda pak kohe, do të romakëzoheshin. Besohet se mocët e sotëm janë pasardhësit e popullatës dake të romakëzuar.

Në epokën feudale lufta kundër sundimit otoman njeh veprime paralele dhe të përbashkëta të të dy popujve tanë. Në fushatat antiosmane, Janosh Huniadi apo Janku i Hunedoarës, tregoi kujdes edhe për bashkëpunimin ushtarak me shqiptarët, të cilët, në atë kohë, nën udhëheqjen e Gjergj Kastriotit - Skënderbeut, po u jepnin goditje vdekjeprurëse hordhive otomane.

Në mars 1443, me një ushtri prej rreth 22 mijë vetësh, Huniadi ndërmori një shpeditë në luginën e Moravës, në drejtim të Nishit, dhe së andejmi bëri për nga Maqedonia, me synim që të bashkohej me forcat e Skënderbeut dhe të mbërrinte, - në fazën e parë të fushatës, - deri në Selanik. Që aty, mendonte të përparonte drejt Konstandinopojës. Por, në Fushë Kosovë, pikërisht në të njëjtin vend ku qe zhvilluar beteja e vitit 1389, epërsia numerike e osmanëve bëri që fitorja të kalonte në anën e këtyre të fundit. Kësisoj lidhja me Skënderbeun nuk qe e mundur të bëhej²⁸⁸¹.

Është i njohur, gjithashtu, veprimi i njëkohshëm mbrojtës kundër osmanëve, që ndërmorën në gjysmën e dytë të shekullit XV, nga njëra anë Stefani i Madh (1457-1504), dhe nga ana tjetër Heroi ynë Kombëtar, Skënderbeu (1405-1468). Trupat osmane, që e sulmuan Stefanin e Madh në Urën e Lartë, më 1475, vinin nga Shqipëria. Bejlerbeu i Rumelisë, Sulejman Pasha, mori urdhër të hiqte dorë nga rrethimi i Shkodrës, për t'u drejtuar me trupat e veta pa vonesë në Moldavi²⁸⁸².

Në këtë mënyrë otomanët, dashur pa dashur, u jepnin shqiptarëve një farë frymëmarrjeje në luftën që do të vazhdonin edhe pas vdekjes së Skënderbeut. Në kuadrin e koalicionit antiosman të krijuar në vitet 1590-1592 nga Perandoria e Habsburgëve, Spanja, Venetiku e Toskana, me synim asgjësimin e sundimit otoman në Evropën Qendrore dhe Juglindore, si dhe në Mesdheun Qendror, koalicion që u quajt prej Papës "Lidhja e Shenjtë", krahas ndihmesës së rëndësishme që dhanë Trevat Rumune në kundërshtimin e ekspansionit të egër otoman, nxitën qëndresën dhe luftën e popujve ballkanas, pra edhe të popullit shqiptar kundër zgjedhës së Turqisë. Fitoret e Mihal Trimit patën jehonë edhe në malet e Shqipërisë. Mjaft luftëtarë shqiptarë u bashkuan me ushtrinë e tij²⁸⁸³. Këtë e dëshmojnë shumë dokumente dhe informacione të kohës²⁸⁸⁴. Aga Leka, njëri nga kapedanët më të njohur të ushtrisë së Mihal Trimit, ishte me preardhje shqiptare. Lidhur me këtë fakt, "Kronika e Buzeshtit" jep këto hollësi: "*Iu drejtua Mihal Vodës që t'i përgjigjej me miqësi, duke qenë, si gjithmonë, njëri pranë tjetrit. Për t'i*

²⁸⁸¹ Historia e Rumanisë, v. cit., f. 443

²⁸⁸² Po aty, f. 513

²⁸⁸³ Historia e Rumanisë, v.cit., vëll. II, f. 872, 950

²⁸⁸⁴ Shih: Nikolae Iorga, *Historia e Mihal Trimit*, Bukuresht, 1935, vëll. I, f. 250, 264

*mposhtur kundërshtarët, Mihal Voda i dha 3500 luftëtarë me Aga Lekën në krye*²⁸⁸⁵. Cita-ti i saporiprodhuar ka të bëjë me ndihmën që Mihal Trimi i dha princit të Transilvanisë, Sigismund Bathory, më 1598, kur otomanët, sëbashku me tartarët, sulmuan Oradinë e Madhe²⁸⁸⁶.

Me prejardhje shqiptare ka qenë edhe sundimtari Vasile Lupu (1633-1653), lindur në komunën Arbënash, pranë qytetit Razgrad, në Bullgari. I ati quhej Nikollë Koci. Pjesën më të madhe të jetës, Vasile Lupu e kaloi në Moldavi, ku ushtroi një numur të madh funksionesh të larta dhe mori pjesë në kryengritjen e bojerëve moldavë kundër ofiqarëve grekë në atë vend²⁸⁸⁷.

Kujtojmë, gjithashtu, se gjatë periudhës së dytë të sundimit të tij (1741-1743), Konstandin Mavrokordati themeloi “Flamurin e Arnautëve”, i cili, nga pikëpamja hierarkike, varej prej hatmanit të madh²⁸⁸⁸.

Njoftohet prania e shqiptarëve edhe në luftën ruso-turke të viteve 1806-1812, gjatë së cilës Konstandin Ipsilanti, sundimtari i Trevave Rumune, bashkë me disa bojerë rumunë, formoi korpuse me *pandurë* (këmbësorë nga radhët e fshatarëve) dhe vullnetarë, ndër të cilët, sikurse shënon kronikani Naum Ramniceanu, kishte edhe “*moldavë, muntenë dhe arnautë*”. Një armatë me pandurë dhe arnautë, me Samurasin, kajmekamin e Krajovës, e me disa bojerë të tjerë në krye, u dërgua nga sundimtari në krahinën Oltenia për të bashkëpunuar me ushtrinë ruse, të komanduar nga gjenerali Isajev²⁸⁸⁹.

Prania e shqiptarëve në Rumani është e lidhur edhe me kryengritjen e vitit 1921. Ata bënë pjesë në ushtrinë e Tudor Vladimireskut, çka dëshmohet nga një mori dokumentesh.

Kështu, shkresa e autoriteteve ushtarake pushtuese, e 30 janarit 1821, që u referohej “krejt banorëve të viseve të Vllahisë”, me të cilën i kërkohej Portës së Lartë ndihmë për shtypjen e kryengritjes së Tudor Vladimireskut, kish përmbajtjen e mëposhtme:

“... megjithë përkujdesjet që kemi bërë dhe vazhdojmë të bëjmë, vërejmë se ata nuk rreshtin së vëni në punë mendjen e tyre të gjymtë, sepse ai, Theodhor Vladimiresku, paska marrë disa nga të vetët që, me sa jemi informuar, vërtetohet se janë arnautë; kanë dalë nga manastiri, duke lënë atje roje të tjera, pò të tillë, dhe kanë bërë drejt qarkut të Mehedincit. Me anë të letrave, ata kanë filluar t’u bëjnë thirrje njerëzve që të bashkohen me ta, duke pasur me vete armë. Ata që s’kanë armë, të pajisen me shtiza dhe cfurqe hekuri, meqënëse, sipas shpjegimeve që u bënte (Tudor Vladimiresku, sh.y.), ai donte t’i mbronte e t’i bënte

²⁸⁸⁵ Po aty

²⁸⁸⁶ Për më shumë hollësi, shih: K. K. Xhuresku, *Historia e Rumanisë*, Bukuresht, 1943, vëll. II, f. 276

²⁸⁸⁷ K. K. Xhuresku, *Historia e Rumanisë*, Bukuresht, 1944, vëll. III, f. 81

²⁸⁸⁸ Po aty, f. 756

²⁸⁸⁹ P. P. Panaitelesku, *Letërkëmbimi i K. Ipsilantit me qeverinë ruse*, Bukuresht, 1933, f. 15, 18. Për praninë e arnautëve, shih edhe Letrat e Ipsilantit, të 18 nëntorit, 1806

të lirë nga zgjedha e sundimtarëve dhe e bejlerëve”. Gjithashtu, raporti i nënkolonelit I. I. Pestel, i 8 marsit 1821, drejtuar gjeneralit P. D. Kisseleff, në lidhje me ngjarjet revolucionare në Trevat Rumune, thekson se Vladimiresku “... ka mbledhur 38 arnautë dhe ka shkuar me ta në Oltenia. Kur po kalonte lumin Olt, që ndan Oltenian nga Muntenia, çeta e tij përbëhej pre 3.000 vetësh, me të cilët u bashkuan edhe 4.000 grekë, sërbë, arnautë dhe pandurë të armatosur”. Përmendim, gjithashtu, letrën e Tudor Vladimireskut, të 4 majit 1821, dërguar Trezorierit të madh: “Shumë i nderuari zotëri Trezorier. Të gjithë luftëtarët pandurë dhe sidomos arnautët, kërkojnë që t’u jepen perime edhe në ditët e kreshmës”²⁸⁹⁰.

Arnautë ka pasur edhe në formacionet luftarake të Trevave Rumune, që siguronin rregullin e brendshëm dhe që u dërguan fillimisht kundër Tudor Vladimireskut. Por shumica dërrmuese e tyre kaluan në anën e kryengritësve, ndërsa të tjerët, fort të pakët, nuk bënë asnjë veprim kundër tyre.

Për peshën që patën arnautët si luftëtarë, dëshmon edhe letra e nënkolonelit Dragulinesku, e 12 shkurtit 1821, dërguar gjeneralit I. Mageru: “Ju përulem me dashuri vllazërore. Mbrëmë u ktheva edhe unë nga Bukureshti. Frikë të madhe u ka futur atje rebeli Tudor, me të vetët”. Ja edhe një letër tjetër, që mban datën 30 mars 1821, drejtuar carit të Rusisë nga bojerët e strukur në Brashov: “Forcat e armatosura të Principatës, të përbëra sidomos nga të huaj, që njihen nën emrin shqiptarë, në vend ta përmbushin misionin duke e mbytur vullkanin revolucionar në shpërthim, kanë tradhtuar... (duke kaluar në anën e Tudor Vladimireskut, sh.y.).

Arnautët i hasim edhe në trupat e Eterisë, nën komandën e Aleksandër Ipsilantit, duke luftuar kundër otomanëve. Kjo është dëshmuar nga shumë dokumente të kohës. Kuptimplotë është veçanërisht një shënim informativ i korrikut 1821, i kapitenit të Gardës, Burcov, mbi zhvillimet e muajve maj - korrik 1821, në Trevat Rumune:

“Pas gjithë këtyre dështimeve, princi Ipsilanti u detyrua të tërhiqej në manastirin Kozea... Komandantët e shqiptarëve mbetën: Jordaqe, Farmaqe, Prodan e të tjerë, në krye të forcave të tyre, u përhapën në malet e Trevës Rumune dhe e ndanë mendjen t’ua shesin shtrenjtë jetën turqve”. Shqiptarët i gjejmë edhe në radhët e trupave të komanduara nga luftëtari i mirënjohur Sava, në të gjitha operacionet, derisa u vranë, krahas tij dhe gjithë luftëtarëve të tjerë, në Bukuresht, më 7 gusht 1821²⁸⁹¹.

²⁸⁹⁰ Shih: Dokumente mbi Historinë e Rumanisë, *Kryengritja e 1821-it*, Bukuresht, 1959 - 1962, vëll. II, dok. Nr. 98, f. 143, si dhe Memorja e 12 korrikut 1821, të cilën bojerët e strehuar në qytetin Brashov, ia dërgonin carit të Rusisë. Në të thuhet: “Mbledhja e bojerëve, duke shqyrtuar përmasat e së keqes dhe se qëllimi i rebelit Vladimiresku ishte shfarosja e klasës së bojerëve, dhe instaurimi i një sistemi plaçkitës, ... vendosi që të tërhiqemi në një vend më të sigurtë...” (Po aty, dok. Nr. 153, f. 228). Dokumente të tjera, të ngjashme, shih në Historinë e Rumanisë, të cituar më lart, vëll. I, f. 330, 343, 431; vëll. II, f. 294, 303; vëll. III, f. 37, 57, 258.

²⁸⁹¹ Dokumente mbi Historinë e Rumanisë, *Kryengritja e 1821-it*, v.cit., vëll. I, f. 224, 393; vëll. II, f. 51, 274, 275, 306, 308, 359.

Pra, luftëtarë shqiptarë ka pasur në të gjitha kampet, por ndihmesën më të shquar ata e kanë dhënë në lëvizjen e udhëhequr nga Tudor Vladimiresku.

Ndër pjesëmarrësit në kryengritjen e 1821-it, përmendim shkrimtarin e atdhetarin e famshëm shqiptar Naum Veqilharxhi-Bredhin, i cili pat luajtur rol të rëndësishëm në Rilindjen tonë Kombëtare. Për praninë e Veqilharxhit në kryengritjen e Vladimireskut bën fjalë edhe kronikani grek Ilia Foteinos, në një punim të posaçëm që ka shkruar për këtë eveniment. Rilindasi i shquar e shihte pjesëmarrjen e vet në kryengritje si ndihmesë për çlirimin e popujve të Ballkanit nga zgjedha otomane²⁸⁹².

Po për Veqilharxhin, “lindur në komunën e Vithkuqit, në Shqipëri, në afërsi të qytetit të Voskopojës”²⁸⁹³, jepen të dhëna se ka ndenjur shumë vjet në qytetin rumun Braila, ku, duke u marrë me tregti, ia doli mbanë të grumbullonte një pasuri tepër të madhe, me të cilën mendoi t’i futej punës për zgjimin e vetëdijes kombëtare të shqiptarëve”²⁸⁹⁴. Për këtë qëllim, ai hartoi një alfabet të posaçëm për gjuhën shqipe. Shqiptari tjetër i shquar, Vangjel Yhapa, nga Labova, sipas dokumenteve, e ndihmoi Veqilharxhin me të holla²⁸⁹⁵. Sprovën e Veqilharxhit e njihte edhe Hahni. Në “Albanische Studien” (Studime Shqiptare), Jena, 1854, ai e citon me emrin Vuthakuleje, sipas komunës së vendlindjes, Vithkuqit. Po aty gjejmë edhe një shpjegim historik për alfabetin e mëparshëm të shqipes. Me këtë alfabet, Veqilharxhi përpiloi dy abetare, njërën më të lehtë dhe tjetrën disi më të vështirë, dhe u nis për t’i botuar në Konstandinopojë. Atje ia arriti qëllimit, por pas një viti u vra nga agjentë të kishës greke, të cilët nuk e shihnin me sy të mirë zgjimin e ndërgjegjjes kombëtare të shqiptarëve përmes shkollimit në gjuhën amtare²⁸⁹⁶. Rëndësi ka që abetaret e Veqilharxhit u shpërndanë në të gjitha trevat shqiptare. Është me interes të vemë në dukje se në Akademinë Rumune të Shkencave ruhet një letër e dërguar nga disa banorë të Korçës, më 22 prill 1845, me të cilën e falenderojnë Naum Veqilharxhin për abetaret dhe i kërkojnë ekzemplarë të tjerë të saj.

Theksojmë se, gjatë shumë viteve që ndenji në Rumani, sidomos falë tregtisë së suksesshme që zhvilloi atje, Veqilharxhi mundi të siguronte mjetet e nevojshme materiale dhe monetare për veprimtarinë e frytshme atdhetare e kulturore të mëvonshme.

²⁸⁹² Shih Viktor Papakostea, *La participation de l'écrivain albanais Vechilhargi à la révolution de 1821*, Balciana, vëll. VIII, Bukuresht, 1945, f. 187 - 191. Dokumente mbi Historinë e Rumanisë, Kryengritja e 1821-it, Bukuresht, 1959 - 1962, vëll. II, dok. Nr. 98, f. 143, si dhe Memorja e 12 korrikut 1821, të cilën bojerët e strehuar në qytetin Brashov, ia dërgonin carit të Rusisë. Në të thuhej: “Mbledhja e bojerëve, duke shqyrtuar përmasat e së keqes dhe se qëllimi i rebelit Vladimiresku ishte shfarosja e klasës së bojerëve, dhe instaurimi i një sistemi plaçkitës, ... vendosi që të tërhiqemi në një vend më të sigurtë...” (Po aty, dok. Nr. 153, f. 228). Dokumente të tjera, të ngjashme, shih në Historinë e Rumanisë, të cituar më lart, vëll. I, f. 330, 343, 431; vëll. II, f. 294, 303; vëll. III, f. 37, 57, 258. Dokumente të tjera, të ngjashme, shih në Historinë e Rumanisë, të cituar më lart, vëll. I, f. 330, 343, 431; vëll. II, f. 294, 303; vëll. III, f. 37, 57, 258.

²⁸⁹³ Th. Kapidan, *Rumunët endacakë*, Bukuresht, Bukuresht, 1942, f. 66, 70

²⁸⁹⁴ Shih edhe Kristaq Prifti, *Uniteti Kombëtar dhe Pavarësia*, në “Probleme të Pavarësisë së Shqipërisë”, Tiranë, 1987, f. 108

²⁸⁹⁵ Postolache, Nicolae, *Vangjel Zhapa, nga Broshteni në Athinë*, piketa evropiane, Muzeu Kombëtar i Bujqësisë, Slobozia, 2004.

²⁸⁹⁶ Shih Th. Kapidan, *Ndihmesa e rumunëve në rilindjen e Shqipërisë*, Graiul Romanesc, viti II, nr.1, f.4

Me vdekjen e tij u zbeh për dekada të tëra tek shqiptarët e Rumanisë ideja e zgjimit kombëtar përmes kultivimit dhe përdorimit të gjuhës shqipe. Duhej pritur viti 1880, që një grusht shqiptarësh mendjendritur, me banim në Bukuresht, të inkurajuar nga hovi që kishin marrë asokohe shkollat arumune, të viheshin në lëvizje për ngjizjen e një rrethi, i cili do të merrej me çeljen e shkollave në gjuhën amtare për shqiptarët.

Edhe familja Gjika, e mirënjohur për ndihmesën e shquar në historinë e Rumanisë, siç dihet, është me prejardhje shqiptare. Ajo u ka dhënë Moldavisë dhe Trevave Rumune shumë voivodë, duke filluar me George Vodën, i quajtur Gjikë Arnauti, tregtar, të cilit Vasile Lupu i dha titullin bojer, ndërsa Porta e Lartë e emëroi sundimtar në Moldavi më 1658, e deri tek Grigor Aleksandër Gjika, sundimtar i Moldavisë në periudhën maj 1849-tetor 1853 dhe tetor 1854-qershor 1856. Por kjo familje pat rënë në sy për mirë qysh në shekullin XVII, kur u identifikua me interesat e shqetësimit e atëkohëshme të Viseve Rumune. Shembulli më kuptimplotë në këtë drejtim është protesta që Grigor Gjika III i dërgoi më 1775 Portës së Lartë, kur zyrtarët kryesorë otomanë i dhanë Austrisë Moldavinë Veriore, pra Bukovinën. Kjo protestë u bë shkak për vrasjen e tij në qytetin rumun Jash më 1777.

Po ashtu, voivodët e familjes Gjika, në shekullin XVIII, ndihmuan zhvillimin e arsimit në Moldavi. Nga gjiri i familjes Gjika ka dalë edhe Elena Gjika, e njohur sidomos me pseudonimin e saj letrar Dora d'Istria, fëmija e pestë e panit Mihallaq Gjika dhe e Katinka Gjikës. Elena u lind në Bukuresht më 22 janar 1828. I ati kishte vëllezër sundimtarë Grigor Dhimitër Gjika dhe Aleksandër Gjika, të dy pasardhës të George Vodës, i thirrur edhe Gjikë Arnauti, sundimtar i Moldavisë më 1658. Pra, njëri prej paraardhësve të Elena Gjikës i përkiste një familjeje, e cila, prej 160 vjetësh, ishte e lidhur ngushtë me historinë dhe problemet e Viseve Rumune.

Për disa dhjetëvjetsha rresht, asnjë femër tjetër, përveç Zhorzh Sandit, nuk ka gëzuar popullaritet aq të madh në botën intelektuale evropiane sa Dora d'Istria.

“Është vërtet e habitshme se sa shumë dije u grumbulluan në mendjen e kësaj gruaje të jashtëzakonshme dhe me sa lehtësi mundte t'i nxirrte në front saherë duhej zhvilluar ndonjë betejë. Sepse ajo ka qenë një predikuese me kredo prej luftëtari. Liberalizmi antiklerikal pat gjetur tek ajo një mbrojtëse të palodhur. Po ashtu edhe e drejta e kombeve për të jetuar” është shprehur për të historiani erudit dhe politikan i Nikolae Iorga, në parathënien e punimit “Dora d'Istria” të Magda Nikolaesku Ioan.

Dora d'Istria ka shkruar në gjuhën frënge studime letrare, social-politike, filologjike, etnografike, shënime udhëtimi etj, duke trajtuar çështje dhe evenimente nga vende të ndryshme. Ndër to, shumica lidhen me Shqipërinë, kauzën e së cilës e bëri të njohur në shtetet evropiane: *“La nationalité albanaise d'après les chants populaires”* (Paris, 1866); *“Fyletia e arbanare prej kohëve të lashta”* (Në “Revue des deux mondes”, 15 maj 1866); *“Les écrivains albanais de l'Italie méridionale”* (Athinë, 1867); *“La nazionalità*

albanese secondo i canti popolari” (Kozencë, 1867); “*Gli albanesi musulmani*” (Firenze, vëll. I, 1868; vëll. II dhe III, 1870); “*Affaires de l’Albanie*” (Athinë, 1872); “*Gli Albanesi in Rumenia. Storia dei principi Ghica nei secoli XVII, XVIII e XIX dai documenti inediti degli archivi di Venezia, Vienna, Parigi, Berlino, Constantinopoli ecc*” (Firenze, 1875).

Dora d’Istria ka shfaqur ndjenja dashamirësie edhe ndaj Rumanisë. Për të konkretizuar çka sapo thamë, po riprodhojmë fragmente të shkëputura nga veprat e saj: “*Prindërit tanë do të kishin tepër të lumtur po qe se do t’u ish dashur të luftonin vetëm kundër tartarëve dhe turqve. Flamuri i Trajanit nuk do të qe poshtëruar para Gjysmëhënës. Nuk qenë bijtë e Muhametit ata që i lyen duart me gjakun e Mihal Timit, por ushtarët e Perandorisë Apostolike! Nën Konstandin Brankoveanun, perandorakët, zotër të vendit, na u bënë më armiq se sa vetë myslimanët, për shkak të plaçkitjeve e dhunës që ushtruan*” (Në “*Gli eroi della Rumenia*”, 1856, paragrafi i riprodhuar sipas Nikolaesku Magda Ioan, Dora d’Istria, Bukuresht, f. 44, me parathënie të Nikolae Iorgës).

“*Më dukej se në pëshpëritjet e ëmbla, të përsëritura nga jehonat e maleve, dëgjoja emrat e Radut, Mirçeas, Jankut, Aleksandrit të Mirë, heronj të harruar të një epoqe të madhërisme, luftëtarë guximtarë të një lufte titanike...*”²⁸⁹⁷.

“*Shkëmbi më shterp është parajsë për atë që i ka qenë djep... Po kur vendlindja jonë na shfaqet në ëndrrat tona e zbukuruar me të gjitha shkëlqimet? Rumania është kaq e kamur dhe e bukur, saqë fëmijët e saj nuk mund të mendojnë për të përveçse me ngrohtësi të thellë*”²⁸⁹⁸.

“*Liria, lumturia e vendit tim - ja shqetësimet që do të mbushin këtej e tutje krejt jetën time. E larguar nga fati, nga fëmënia ime, nga brigjet e dashura të Dambovicës sime, nuk kam rreshtur asnjëherë së qeni pjesë e vendlindjes, fatet e së cilës kanë përbërë objektin e përsiatjeve të mia të përhershme*” (Nga dedikimi i Dora d’Istrias, titulluar “*Vëllezërve të mi rumunë*”, në veprën e saj “*La Suisse allemande*”, Gjenevë, 1854. Ky paragraf është riprodhuar sipas A. Vaskuleskut, “*Dora d’Istria*”, Bukuresht, 1941, f. 14).

Ndër veprat e tjera të Dora d’Istrias, vlen të përmendim me përparësi: “*La vie monastique dans l’Eglise orientale*”, Bruksel, 1855; “*Les roumains et la papauté*”, Athinë, 1856; “*Osservazioni sull’organizzazione dei Principati Danubiani*”, Torino, 1856; “*Un principe straniero nella Moldo-Valachia*”, 1856; “*La propaganda austro-rumena nei Principati Danubiani*”, 1856; “*La Roumanie et L’Eglise orthodoxe*”, Bruksel, 1857; “*La nation-alié roumaine d’après ses chants populaires*”, 1859; “*Un été au bord du Danube*”, 1861.

Si përfundim, Dora d’Istria, “*albanese d’origine, romena di nascita*” (shqiptare nga prejardhja, e lindur rumune), sikurse shkruhet mbi pllakën përkujtimore të Varrezave të Trespianos (Firenze), ku ruhet hiri i saj, ka qenë shkrimtare e gjuhës frënge, e njohur

²⁸⁹⁷ Këto radhë janë shkruar nga Elena Gjika fill pasi Ion Heliade Radulesku i pal lëçitur disa nga poezitë e tij. Ky paragraf, i cituar nga vepra “*La litterature roumaine*”, e Magda Nikolaesku Ioan, f. 21

²⁸⁹⁸ Po aty, f. 410

dhe e çmuar lart prej bashkëkohësve në Evropë e më tej. Mbi të gjitha, me anë të artikujve, studimeve dhe veprës së saj madhore në tërësi, Dora d'Istria ka dhënë ndihmesë të jashtëzakonshme në paraqitjen e mbrojtjen e Çështjes Shqiptare para opinionit ndërkombëtar.

Pjesëmarrja dhe ndihmesa e shqiptarëve në mjaft ngjarje historike në Trevat Rumune, duke nisur me gjysmën e dytë të shekullit XVI, është një realitet entuziast e frymëzues për mirëkuptimin midis popujve. Në këtë kontekst, natyrisht, ka vendin e vet aspekti komplementar dhe pikërisht ajo që theksuam: mbështetja e fuqishme që patën në Rumani, në shekujt XIX - XX, luftëtarët për pavarësinë dhe mbrohtësinë e Shqipërisë. Nga fundi i shekullit XIX dhe fillimi i shekullit XX, kanë zhvilluar veprimtari shumë shoqëri shqiptare, si "Shpresa" e "Bashkimi". Prania e tyre në territorin e Rumanisë dhe përkrahja e dhënë prej kësaj, kanë qenë elemente pozitive në përgatitjen e përlindjes e të zgjimit të ndërgjegjjes sonë kombëtare.

E quajmë të udhës të japim në vazhdim disa fragmente nga vlerësimet e bëra nga disa personalitete politike dhe organe shtypi të Shqipërisë, të periudhës ndërmjet dy luftrave botërore, dhe që i bëjnë jehonë përkrahjes së Rumanisë për çështjen kombëtare shqiptare. *"Nuk mund të mohojmë që, gjatë historisë, kombi ynë ka gjetur kurdoherë strehim në të bukurën Rumani dhe për këtë ne duhet t'i jemi mirënjohës... Si ne, ashtu edhe historia vetë, nuk mund të mohojë që Rumania, si vendi i parë i çliruar nga zgjedha e huaj, i çeli dyert e shtëpisë së saj për të shtypurit e tjerë dhe shtëpia e saj u bë një çerdhe për çlirimin e të gjithë vëllezërve të tjerë më të vegjël ballkanikë"*²⁸⁹⁹.

"Asnjë shqiptar nuk mund të harrojë se në territorin e Rumanisë është organizuar dhe është shpallur Pavarësia e Shqipërisë" (Xhaferr Ypi, ish - anëtar i Regjencës, ministër e deputet, Deklaratë në Parlament, më 25 nëntor 1930²⁹⁰⁰. *"Nuk do të harrojmë asnjëherë se, në kohët kur nacionalistët shqiptarë përndiqeshin anekënd nga armiqve të kombit tonë, vetëm në Bukuresht ata kanë gjetur mbështetje, nga ku filluan të përhapnin idenë kombëtare"*²⁹⁰¹.

*"Kombet shqiptar e rumun, të vendosur gjeografikisht në njërën e në tjetrën anë të Gadishullit Ballkanik, kanë histori të përbashkët. Këtu e gjysmë shekulli më parë, kur nacionalistët tanë ishin të përndjekur në Shqipërinë e robëruar, Rumania ka qenë i pari shtet ballkanik, ku refugjatët shqiptarë gjetën strehim e përkrahje... Pavarësia e Shqipërisë, e cila u kundërshtua me të gjitha mënyrat nga disa shtete ballkanike, u prit në Rumani me entuziazëm dhe pa ndonjë prapamendim"*²⁹⁰². *"Shqipëria ushqen për Rumaninë ndjenja*

²⁸⁹⁹ Shih "Shqipëria dhe Rumania", në Rilindja Shqiptare, datë 25 shkurt 1928, AMAE, Fondi Shqipëria, vëll. 26, faqe 34

²⁹⁰⁰ Shih edhe AMAE, Fondi Shqipëria, 2 / Konventa A.19

²⁹⁰¹ "Shqipëria dhe Rumania", Gazeta e Korçës, numur 1207, 6 qershor 1931. Shih edhe AMAE, Fondi Shqipëria, vëll. 26, f. 155

²⁹⁰² "Shqipëria dhe Rumania, dy kombe miq përgjithmonë", në "Besa", numur 48, 14 shtator 1931. Shih edhe AMAE, Fondi Shqipëria, vëll. 26, f. 155

*të mirënjohjes së thellë për ndihmën që i ka dhënë në konstituimin e saj dhe për simpatinë që i ka treguar me këtë rast dhe që atëhere e këtej*²⁹⁰³.

Pas Kongresit të Paqes të Berlinit (1878), që nuk pranoi të merrte parasysh kërkesat për autonomi të territoreve shqiptare, siç dihet, u formua Lidhja Shqiptare e Prizrenit, me atributet e një qeverie kombëtare. Shqiptarët e Rumanisë krijuan shoqëri kulturore me pikësynime të qarta për të mbështetur Lëvizjen e Çlirimit Kombëtar Shqiptar, e cila ka hyrë në histori me emrin Rilindja Kombëtare Shqiptare.

Në këtë periudhë numuri i shqiptarëve të Rumanisë u ngjiti në shifrën 30.000, që u ngulitën kryesisht në qytetet Bukuresht, Braila, Konstancë, Plojesht, Krajovë, Kalarash, Jash, Fokshan, për të punuar si tregtarë, mjeshtra artizanë, por edhe mjekë, avokatë, arkitektë, ndërtues etj.

Ndër shoqëritë kulturore të shqiptarëve të Rumanisë përmendim “Shoqërinë e të Shkruarit Shkronja Shqip”, themeluar më 1881, si degë e asaj të Stambollit; shoqëria “Drita”, më 1884, me degë në shumë qytete, nën kujdesin e së cilës ushtroi veprimtarinë e saj një shkollë normale për përgatitjen e mësuesve që dërgoheshin më pas në shkollat me mësimdhënie në gjuhën shqipe, që po hapeshin në Shqipëri; një institut shqiptaro-rumun; u botuan mjaft gazeta e revista, ndër të cilat “Drita” në Braila, më 1887 dhe “Shqiptari”, në Bukuresht, më 1888, në shqip e rumanisht, që shpërndaheshin në krejt mërgatën shqiptare. Rol të rëndësishëm në shtypjen e librave shkollorë, të historisë e të letërsisë, do të luante Shoqëria “Dituria”, e themeluar më 1887, sidhe të tjera, që do të shkriheshin në një të vetme, më 1906, nën emrin “Bashkimi”. Më 1905, në Konstancë kishte çelur dyert një shkollë shqipe nën drejtimin e mjekut atdhetar Ibrahim Temo, e cila jepte mësim ditën e në mbrëmje, sidomos për shqiptarët që kishin ardhur rishtaz në Rumani. Ndër mësuesit e kësaj shkolle, ishte edhe poeti Asdreni (Aleks Stavre Drenova), i cili do të bëhej sekretar i Kolonisë Shqiptare.

Në periudhën 1856-1878 dhe në atë midis dy luftërave botërore, një bashkësi shqiptare jetonte edhe në rrethin Ismail, në Jug të Basarabisë, apo Moldavisë së sotme. Kur u bë regjistrimi i popullsisë, në vitin 1930, atje u deklaruan shqiptarë 1.776 vetë, çka përbënte 0,8 % të popullsisë së atij rrethi. Shqiptarë banonin edhe në Bolgrad, në lokalitetin Karakurt (sot: *Žovteneve*, Ukrainë), pikërisht 1.754 shqiptarë, ose 62,4 % e krejt popullsisë së atjeshme.

Bashkësia shqiptare u rrit numerikisht dhe pati një status të rëndësishëm në rrafsh social e kulturor në epokën fanariote, kur shumë shqiptarë filluan të merreshin me tregti.

Pas Luftës së Parë Botërore, në Rumani erdhi një valë e re shqiptarësh, sidomos nga Maqedonia, për shkaqe ekonomike, për të punuar në qytetet e Transilvanisë: Oradea, Kluzh, Mediash, Sibiu, Sighetul Marmaciei, Baia Mare, Targu-Muresh, si bozazhinj,

²⁹⁰³ Ministri i Punëve të Jashtme të Shqipërisë, 25 janar 1937. Shih edhe AMAE, Fondi Shqipëria, vëll. III, f. 115S dhe vëll. I, f. 150, 155; vëll. 26, f. 115, 118, 200, 216, 454 - 456

punëtorë të thjeshtë, pasticerë etj. Shumë të tjerë erdhën nga Shqipëria për studime në shkollat e larta rumune. Jeta e bashkësisë shqiptare u gjallërua së tepërmi, sidomos në Bukuresht e Konstancë, nën kujdesin e Shoqërisë „Bashkimi”, por edhe e simotrave të saj, të krijuara kryesisht mbi kritere gjeografike.

Ndër botimet e kësaj periudhe bie në sy veçmas gazeta „Shqipëria e Re”, që doli pandërprerje në vitet 1919-1935.

Le të bëjmë një prapaktim në kohë. Gjatë dy dhjetëvjetshave të fundit të shekullit XIX, shqiptarët e Rumanisë zhvilluan një veprimtari të dendur në të mirë të Rilindjes Kulturore të popullit shqiptar. Pas botimit të një sërë studimesh nga dijetarët arbëreshë, rumunë, gjermanë, austriakë, italianë etj.²⁹⁰⁴, kujtojmë se Nikolae Iorga pat zbuluar gjurmën më të hershme të gjuhës shqipe, në një formulë pagëzimi të vitit 1462²⁹⁰⁵. Të nxitur nga sprovat e para të dijetarit të shquar shqiptar Kostandin Kristoforidhi, i cili qysh më 1868 pat nisur të botonte në Stamboll pjesë nga Bibla, të përkthyer në gjuhën shqipe, mjaft të rinj shqiptarë në Rumani, me Sotir Pandelin në ballë, zunë të punonin për një alfabet me gërma latine, të cilat u shkonin për shtat tingujve të shqipes. Me këtë alfabet ata synonin të nxirrnin në dritë librat e para në gjuhën amtare.

Veprimtarinë e tyre e vazhdoi Nikolla Naço, njeri me më pak shkollë, por me më shumë energji, iniciativë dhe shpirt luftarak²⁹⁰⁶. I lindur në Shqipëri dhe shqiptar brez pas brezi, me prejardhje nga Pogradeci, N. Naço, pasi e provoi fatin në tregti, ashtu si Veqilharxhi para tij, fillimisht në Egjipt, ku u pasurua mjaft me shitblerjen e pambukut, në pragvitin 1884 u vendos në Rumani, ku njëri nga të dy vëllezërit, Gjergji Naço, njihej tashmë si pasanik i madh.

Njëlloj si Veqilharxhi, Naço mendoi si ta vinte në punë pasurinë e fituar me mund e djersë për t'i parë sa më shpejt bashkëkombësit e vet të lirë e të shkolluar. Më 1884²⁹⁰⁷, ai themeloi të parën Shoqëri Kulturore Shqiptare “Drita”, me seli në Bukuresht²⁹⁰⁸.

Ngaqë në atë kohë shqiptarët më në zë të Rumanisë, që mbanin lidhje me të afërmit e tyre në Shqipërinë e pushtuar nga otomanët, nuk mund të zhvillonin politikë nacionale duke u regjistruar në ndonjë shoqëri që shihej me sy të keq nga qarqet drejtuese të Stambollit, komiteti i parë i Shoqërisë “Drita” ishte i përbërë thuajse tërësisht nga rumunë. Kështu, kryetari i kësaj shoqërie ka qenë V. A. Ureke, nënkryetar D. Butkulesku, ndërsa sekretarë dr. Leonte dhe M. Deshliu. Edhe shumica e anëtarëve të komitetit ishin rumunë.

²⁹⁰⁴ Shih, B. P. Hashdeu, *Le type syntactique homo-ille-bonus et sa parentele* / Tipi sintaksor homo-ille-bonus dhe të ngjashmit e tij, Bukuresht, 1880

²⁹⁰⁵ Shih, N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a 'Histoire des Croisades au XV-e siecle* / Shënime dhe ekstrakte në ndihmë të Kryqëzatave në shekullin XV, Bukuresht, 1915, f. 194. Shih edhe veprat e autorëve G. Mayer, Shuscharadt, Miklosich, F. Bopp, Biondelli, Ascoli, Dh. Kamarda etj

²⁹⁰⁶ Shih Ismet Dërmaku, *Nikolla Naum Naço*, Vjetari Shqiptari, nr. 402, Bukuresht, 1997, f. 27-32; Th. Kapidan, v. cit., f. 6

²⁹⁰⁷ Po aty

²⁹⁰⁸ Alfred Uçi, *Kultura Kombëtare në rrjedhat e luftës për liri e pavarësi*.

Vetëm më 1889, me propozim të Nikolla Naços, fillimisht sulltan Abdyl Hamiti u shpall “Mbrotjtës i Lartë” i Shoqërisë, ndërsa ish-kryetari dhe ish-nënkryetari i saj u zgjodhën anëtarë nderi. Tani që Shoqëria kalonte nën kujdesin e “Mbrotjtësit të Lartë”, kryetar dhe nënkryetar të saj mund të zgjidheshin shqiptarë. Kësisoj, shqiptari V. Batan u zgjodh kryetar, ndërsa shqiptari tjetër, Nikolla Naço - nënkryetar. Tani edhe shumica e anëtarëve të komitetit ishin shqiptarë.

Më 1887, “Drita” mundi të krijonte degë në qytetet Braila, Fokshan, Kalarash e Marashesht, duke zhvilluar një veprimtari të fuqishme për botimin e librave shkollorë dhe të fletëve të përjavshme në gjuhën shqipe. Alfabeti që do të përdorej në këto botime, sipas pikës 4 të statutit të “Dritës”, do të ishte latin dhe pikërisht ai që përdorte fleta periodike “Dituria” në Stamboll.

Në Bukuresht filluan të dilnin shumë punime në gjuhën shqipe, ndër të cilat përmendim epopenë kombëtare “*Historia e Skënderbeut*”, më 1898 (Lidhur me Skënderbeun, saktësojmë se para dy shekujsh e gjysëm, një punim italian për të është përkthyer në rumanisht në burgun e Milanos nga personaliteti rumun Vlad Boculesku²⁹⁰⁹. “*Historia e Skënderbeut*”, sikurse dihet, përfaqëson kurorëzimin e veprës poetike të Naim Frashërit, testamentin letrar, që do t’u linte shqiptarëve të kudondodhur. Poemin e përshkon si një fill i kuq thirrja e zjarrtë për çlirimin e Shqipërisë²⁹¹⁰. Poet, historian, moralist, pedagog, autor tekstesh shkollorë dhe, para së gjithash, atdhetar, Naim Frashëri është këqyrur nga qarqet intelektuale përparimtare rumune si një nga figurat më të ndritshme të Rilindjes Kombëtare Shqiptare.

Naim Frashëri, gjatë veprimtarisë së vet të gjithanshme, ka gjetur përkrahje të fuqishme edhe në Rumani, ku botoi librat e para. Më 1886, Shoqëria “Drita” e Bukureshtit i botoi poemën e njohur lirike “*Bagëti e Bujqësi*”, që i ngjan një himni poetik kushtuar njerëzve dhe natyrës shqiptare. Pò më 1886, në kryeqytetin rumun sheh dritën e botimit vepra e tij “*Historia e përgjithshme*”, që do të pasohet, më 1888, nga libri tjetër “*Dituritë*”.

Me këto vepra, Naimi i madh u erdhi në ndihmë shkollave të para shqipe, duke u bërë edhe një nga përhapësit e parë të dijeve shkencore ndër bashkatdhetarët e bashkëkombësit. Ndër veprat e tjera të poetit tonë kombëtar, që panë, gjithashtu, dritën më herët a më vonë, në Rumani, përmendim “*Lulet e verësë*” (1890), “*Parajsa apo fjala*” (1894), “*Fjalë të urta*” (1894), “*Qerbelaja*” (1898) dhe, më në fund, - jo për nga rëndësia, - “*Historia e Skënderbeut*”, që e zëmë në gojë më lart.

Ndër shkrimtarët e tjerë shqiptarë, që kanë vepruar në atë periudhë në trevat rumune, janë Jani Vreto, I. R. Terova, PapaK Negovani, Mihal Grameno e të tjerë.

²⁹⁰⁹ Shih N. Iorga, “Shqipëria dhe Rumania”, 1915, f.8.

²⁹¹⁰ Shih Zija Xholi, Studimi “Naim Frashëri, mendimtar dhe patriot i shquar shqiptar”, nga i cili është botuar një fragment në *Gazetën letrare*, Bukuresht, nr. 48, viti XIII, 25 nëntor 1965, f. 8. Shih edhe Kristaq Prifti, “Uniteti Kombëtar...”, v. cit., f. 114

Më 1887 filloi të dalë në qytetin rumun Braila gazeta “Drita”, ndërsa një vit më vonë, në Bukuresht botohet e përjavshmja dygjuhëshe (shqip e rumanisht) “Shqiptari” (“Albanezul”).

Në Bukuresht, më 1891 botohet i famshmi “*Apel à nos frères albanais*”²⁹¹¹.

Më 1897 sheh dritën e botimit një gazetë e re - “Shqipëria”, e drejtuar nga Visar Dodani, ndërsa një vit më vonë organi tjetër - “Ylli i Shqipërisë”, këtë herë në tri gjuhë: shqip, greqisht e frëngjisht.

Vlen të vihet në dukje se “Shqiptari”, me disa ndërprerje, vazhdoi të botohej deri më 1903.

Rumania, që u jepte strehim politik revolucionarëve shqiptarë, shkollë, kishë²⁹¹², mjete materiale e financiare për vazhdimin e luftës çlirimtare në Shqipëri, ka qënë për shqiptarët e asaj periudhe një atdhe i dytë.

Ja se çfarë shkruante Nikolla Naço, i cili më pas do të bëhej këshilltar i Presidentit të Republikës Shqiptare, Ahmet Zogut, në gazetën “Shqiptari”, numur 16, viti 1888: “*Në një kohë që bijtë e Shqipërisë heqin të zitë e ullirit, burra fisnikë, njerëz të mëdhenj të Rumanisë, me një dashuri të vërtetë vllazërore, na rrokin përqafe me ngrohtësi, na japin strehë për shpëtim, na japin zemër në ndërmarrjen tonë, duke na dhuruar, në të njëjtën kohë, edhe të holla, që të mund ta çojmë më tej veprën e filluar*” (Në origjinal: “Kur të bijt e Skiparisë langojnëna kata zjar burat, ta ndreçim neras ta mbadhen ta Rumanisë me na ta vertet dasuri vallazariste na perqiafojna, na apan spirt na panan qa kemi zana, na falin holta ta mundim ta mbarojma tamina qa kemi nisur”).

Pothuajse në të gjithë artikujt e Nikolla Naços përsëritet konstatimi se “*shqiptaro-rumunët janë si dy vëllezër në një kërcell*”, ndërsa lidhur me të drejtat që u takojnë në Gadishullin Ballkanik, i njëjti autor theksonte: “*Ne shqiptaro-rumunët kemi të drejtë të themi fjalën tonë përse u përket Maqedonisë, Shqipërisë dhe Epirit... sepse jeta e elementit shqiptaro-rumun është jeta e Perandorisë Otomane*”.

Qeveria rumune, që e shihte me simpati të veçantë dhe me shumë tolerancë vepërimtarinë e shoqërive shqiptare, pavarësisht nga ankesat e protestat e Portës së Lartë, u dha zyrtarisht disa të drejta atdhetarëve shqiptarë që vepronin në Rumani. Kështu, përmes Diplomës Mbretërore numur 1815, të 9 shkurtit 1901, Nikolla Naços i njiheshin “... të drejtat civile dhe politike të nënshtetasit rumun”. Diplomati austriak Markgraf Pallaviçini, më 4 korrik 1903, i raportonte ministrit të vet të Jashtëm për një bisedë që pat zhvilluar në Këshillin e Legatës në Bukuresht baroni Flotov dhe mbreti Karol I i Rumanisë, lidhur me daljen atje të disa numurave të rinj të gazetës “Shqiptari”: “*Madhëria e Tij,*

²⁹¹¹ Thirrje vëllezërve tanë shqiptarë, i hartuar nga G. Meksi, Dervish Hima dhe atdhetarë të tjerë. Shih gazetën “Bashkimi i Kombit”, numur 20, datë 25 janar 1944, në Arkivat e Ministrisë së Punëve të Jashtme të Rumanisë, tash e tutje AMAE, Fondi Shqipëria, vëll. 26, f. 454

²⁹¹² Shih N. Iorga, Shqipëria dhe Rumania, Leksion hapës, i mbajtur në Bukuresht, në Institutin e Studimeve të Evropës Juglindore, më 31 janar 1915

mbreti Karol I, është shprehur se e njeh prej 27 vjetësh Nikolla Naçon për burrë të ndershëm e gjakftohtë. Qeveria osmane shpeshherë ka kërkuar dëbimin e tij nga Rumania, por këtu nuk shkohet sipas tekave të sulltanit". Në vazhdim të raportit, theksohet se Qazim Beu, përfaqësuesi i Portës së Lartë, ka bërë shumë përpjekje pranë ministrit të Jashtëm rumun që të pengojë daljen e gazetës "Shqiptari". Më tej përsëritet bindja e Karolit I për virtytet, krenarinë, besnikërinë dhe çiltërsinë e shqiptarëve të Bukureshtit dhe dëshira e tij për t'i mbajtur e mbrojtur, "*meqë këta njerëz kurrë nuk kanë ditur të gabojnë, apo t'i kapërcejnë kufijtë e lejuar*".

Atdhetarët shqiptarë të asaj kohe i quanin arumunët me të drejta të barabarta në Gadishullin e Ballkanit: "*Ne nuk bëjmë asnjë dallim ndërmjet kombeve vëllezër shqiptar e maqedorumun dhe luftojmë njëlloj, si për interesin e njerëit, ashtu edhe të tjetrit*"²⁹¹³.

Në shtator 1902, qeveria otomane kërkonte prej Legatës Rumune në Stamboll që t'i dorëzonte qeverisë rumune këtë komunikatë: "*Komitetet shqiptare që veprojnë në Rumania dhe që sulmojnë politikën e sulltanit, të ndalohen, ndërsa ata që nuk janë nënshetetas rumunë të dëbohen sa më parë*"²⁹¹⁴. Sulltani, vinte në dukje komunikata, e kërkonte një gjë të tillë duke pasur parasysh marrëdhëniet e mira që ekzistonin midis Rumanisë e Turqisë. Pas dy muajsh heshtjeje, autoritetet otomane e përsëritën kërkesën më me forcë, duke këmbëngulur të zhbëheshin komitetet shqiptare, por qeveria rumune të ndërmernte asnjë hap apo masë kundër tyre.

Mirënjohja e shqiptarëve ndaj qeverisë rumune u shpreh sidomos në Kongresin e Shqiptarëve, që u mbajt në Bukuresht më 1905. I organizuar me nismën e princit Albert Gjika dhe të Kolonisë Shqiptare të Rumanisë, me pjesëmarrjen e shumë personaliteteve dhe përfaqësuesve të shquar të kolonive të tjera shqiptare në mërgim, si dhe nga Shqipëria, kongresi vendosi krijimin e një Komiteti Qendror me emrin "Kombi", që do të udhëhiqte lëvizjen çlirimtare shqiptare. Shtypi rumun e shqiptar u bënë jehonë të fuqishme vendimeve të kongresit, duke theksuar faktin që punimet e tij u zhvilluan në qetësi e me sukses të plotë, falë qëndrimit, si gjithnjë dashamirës, të shtetit rumun. Albert Gjika do të deklaronte në Sofje se gjithçka ishte gati për një kryengritje në Shqipëri, me 50 mijë luftëtarë. As të hollat nuk do të mungonin. Më 28 qershor 1905, ai deklaroi të njëjtën gjë edhe për gazetën "Adevarul" (E Vërteta) të Bukureshtit.

Me rëndësi është edhe dëshmia e konsullit rumun në Janinë, i cili, në një raport të gushtit 1908, përmend se në atë qytet kanë vajtur vëllezërit Bajo e Çerçiz Topulli së bashku me çetën e tyre. Këta, para se të niseshin në drejtim të Gjirokastrës, parakaluan para konsullatës rumune me flamuj të shpalosur, duke shtënë me pushkë dhe duke brohoritur: "Rroftë Rumania që ka përkrahur me devotshmëri çështjen shqiptare!"

²⁹¹³ Artikulli "Përpara me Zotin", në "Shqiptari", numur 5, 1888

²⁹¹⁴ Arkivat e Shtetit Rumun, Fond Shtëpia Mbretërore, D 27 / 1927, f. 155

Një dokument që mban datën 5 nëntor 1912 bën fjalë për mbledhjen historike të shqiptarëve të Bukureshtit, nën kryesinë e Ismail Qemalit, i cili më pas do të shpallte në Vlorë Pavarësinë e Shtetit Shqiptar. Ismail Qemali, sikurse njoftonte gazeta “Universul” (Gjithësia), e datës 22.10.1912, kishte mbërritur në Bukuresht një ditë më parë.

Në mbledhjen e sapopërmendur, të drejtuar nga Ismail Qemali, morën pjesë Luigj Gurakuqi dhe figura të tjera të njohura, si: Aleksandër Stavre Drenova (Asdren), Akile Eftimiu, Dhimitër Berati etj. Sipas dokumentit përkatës, del qartë fakti se Shpallja e Pavarësisë dhe formimi i Qeverisë së Parë Kombëtare Shqiptare janë vendosur në Bukuresht. Më poshtë po japim të plotë proces-verbalin e mbledhjes së Kolonisë Shqiptare të Bukureshtit, mbajtur nën kryesinë e Ismail Qemalit, ku u vendos për masat që do të merreshin për Shpalljen e Pavarësisë së Shqipërisë:

“5 nëntor 1912 (18 nëntor me kalendarin e ri, sh.y.)

Duke pasur parasysh rrezikun e madh në të cilin ndodhet sot gjendja e Shqipërisë dhe duke marrë shkas nga ardhja e z. Ismail Beut në Bukuresht, të nënshkruarit pjesëtarë të Kolonisë Shqiptare të këtushme, u mbledhën sonte nën kryesinë e z. së tij të vështrojnë e të përkujtojnë se me ç’mënyrë e me ç’masa mund t’i bëjnë ballë gjendjes së sotme e të përpiqen që të mos shkelen të drejtat e kombit e të Atdheut tonë.

Pasi të gjithë të mbledhurit e përgëzuan dhe iu falën nderit z. Ismail Qemal Beut që deshi të mbetej për ca ditë në mes tyre e t’u jepte këshillat e tij të vlefshme, ai u foli për gjendjen e Shqipërisë dhe masat që duhet të marrin shqiptarët për të mbrojtur të drejtat e tyre. Ndër të tjera, u kujtoi edhe se lufta që duhej të bënin kishte si shkak të sipërfaqshëm lirinë e të krishterëve të Turqisë, prandaj mund të dilte një rrezik për kombin shqiptar. Lipsej, pra, që shqiptarët, të cilëve nuk u kishte sjellë kurrë ndonjë pengim a kundërshtim ndryshimi i besës, të lidheshin edhe më tepër me njëri-tjetrin, të luftonin e ta mbronin veten si shqiptarë e për shpëtimin, njohjen e forcimin e kombësisë së tyre.

Me këtë të vërtetë të njohur e të praktikuar nga të gjithë shqiptarët, u bashkuan tërë të mbledhurit: ata theksuan se themeli e qëllimi i lëvizjes së tyre kishte qënë e do të mbetej thjesht kombëtar.

E morën pastaj fjalën zotërinjtë Kristo Meksi, Akile Eftimiu, Athanas Kantili, Dhimitri Zografi, Luigj Gurakuqi e të tjerë. Të gjithë, si për vete e në emër të shokëve të tyre, thanë se kishin shpresë e besim të plotë në udhën që u tregoi z. Ismail Qemal Beu e do të bënin sa të ishte e mundur për t’u përpjekur me gjithë shpirt e me të gjitha mënyrat për shpëtimin e Atdheut. Bashkë me të tjerët u bashkua edhe zoti Anastas Miho, i cili në fillim u tregua i dëshpëruar nga mungesa e një organizimi të mirë në Shqipëri. Zotërinjtë Dhimitër Berati e Milto Sotir shprehën dëshirën të venë në Shqipëri e të punojnë bashkë me ata që do të përpiqen për këto qëllime.

Vendimet që u morën, ishin:

1) Duke qënë se qeveria otomane ndodhet në pamundësi të mbajë administrimin

e vendit, duhet që shqiptarët të përmbledhin fuqitë e veta e të themelojnë një komitet drejtues, i cili të marrë në dorë qeverimin e vendit e të përpiqet që kombi shqiptar të mos dalë i mundur e të mos mbetet në çdo pikëpamje prapa kombeve të tjerë.

2) Të zgjidhet një komision prej shqiptarësh të ditur e të njohur, që të dalin në Evropë, kur të jetë nevoja, për të mbrojtur në faqe të botës së qytetëruar e të qeverive të mëdha, të drejtat kombëtare e vendore të popullit shqiptar.

3) Shqiptarët e Bukureshtit, që kurdoherë kanë qënë të parët në luftën kombëtare, të zgjedhin një komitet prej disa vetësh, të cilët të jenë në lidhje me komitetin e brendshëm e me qendrat e tjera të shqiptarëve të jashtëm dhe të bëjnë atë që mundet për të ndihur e për të mbrojtur Atdheun në ditën e sotshme”.

Proces-verbalin e kësaj mbledhjeje historike e ka mbajtur poeti dhe publicisti shqiptar Asdren, njëri ndër pjesëmarrësit më aktivë të Kolonisë Shqiptare të Bukureshtit.

Në ato momente kritike, Ismail Qemali e Luigj Gurakuqi, të dy të ardhur nga Stambolli në ditët e para të nëntorit 1912, në prani të pjesëtarëve të tjerë të Kolonisë Shqiptare të Bukureshtit, u konsultuan dhe, pas rrahjes së mendimeve të lira, vendosën të hidhesh hapi i parë drejt Shpalljes së Pavarësisë së Shtetit Shqiptar. Ata u shprehën se në këtë koloni kishin gjetur gjithë ndihmën dhe mikpritjen dhe se ajo që e vetmja që pati një organizim dhe një shpirt të pastër kombëtar për këto ëndrra në këtë kohë kur rreziku më i madh i kanoset Atdheut nga të katër anët...”²⁹¹⁵. Po aty gjendet edhe një procesverbal tjetër, i 6 (19) nëntorit 1912, në të cilin lexojmë. “... *Vendimet e marra nga mbledhja që është mbajtur dje në mbrëmje, janë: Kolonia Shqiptare e Bukureshtit, e cila ka punuar një kohë të gjatë mbi terrenin e çështjes kombëtare shqiptare, të zgjedhë një këshillë prej disa personave, të cilët do të jenë në lidhje me këshillin nga Shqipëria e me shoqëritë e tjera të mërgimit, si dhe të bëjë të gjitha përpjekjet për t'i mbrojtur interesat e popullit shqiptar në momentet aktuale. Pas fjalimeve që janë mbajtur nën kryesinë e z. Ismail Qemal Beut, në bazë të votave, janë zgjedhur personat e mëposhtëshënuar: P. Evangjeli, Ilia Kosturi, Thanas Kantili, Vasil Zografi, Kristo Meksi, Dhimitër Emanoli, Akile Eftimiu, Asdreni, Dhimitër Ilo. Mbledhja njëzëri ka shpallur si kryetar nderi z. Ismail Qemal Beun dhe si anëtar nderi z. Luigj Gurakuqin*”. Vlen të vemë në dukje se “Kënga e flamurit”, shkruar nga Asdreni, u vesh me muzikën e këngës atdhetare rumune “*Në flamurin tonë është shkruar bashkim*” të kompozitorit rumun Çiprian Porumbesku, interpretuar për të parën herë në Bukuresht, në vitin 1907, u adoptua nga shqiptarët më 1912, në ditën e Shpalljes së Pavarësisë së Shtetit Shqiptar, si Himn Kombëtar. Për një kontribut të atdhetarëve shqiptarë të Rumanisë në Shpalljen e Pavarësisë e mandej në luftën për konsolidimin e saj, ndikim të veçantë pati krijimi i Kolonisë Shqiptare të Rumanisë, si institucion i mirëfilltë, më 1915. Komiteti Ekzekutiv i saj, i zgjedhur në një mbledhje të

²⁹¹⁵ Arkivat e Shtetit Rumun, Fondi *Shtëpia Mbretërore*, Dosja 32 / 1912

jashtëzakonshme të këshillit përgatitor, më 15 shkurt 1915, përbëhej prej: Pandeli Evangjelit (kryetar), Vasil Zografit (nënkryetar), Aleks Stavre Drenovës e Dhimitër Beratit (sekretarë), Rafail Anastasit (arkëtar). Anëtarë ishin: Ilo Kosturi, Mark Qiriazi e Thanas Kantili. Të gjithë të mësipërmit e treguan veten përkrahës të zellshëm të qeverisë kombëtare shqiptare, që doli fill pas Shpalljes së Pavarësisë, duke dërguar në atdhe arka të shumta me rregullore dhe akte të ndryshme të administratës rumune, të cilat qeverisë shqiptare do t'i shërbenin për organizimin e ri administrativ të Shqipërisë së pavarur. Në gazetën "Flamuri i Shqipërisë", që filloi të botohej në Konstancë më 1915, atdhetari Dhimitër Berati, në artikullin "*Rumunët dhe shqiptarët*" (numuri 6, datë 13 janar 1916), ndër të tjera, vinte në dukje: " ... në Rumani shqiptarët kanë themeluar shoqëritë e para të propagandës kombëtare; në Rumani janë shtypur librat e para për përhapjen e gjuhës shqipe; në Rumani erdhi tre vjet më parë plaku luftëtar Ismail Qemali për t'u këshilluar dhe për të vendosur me shqiptarët e Bukureshtit Shpalljen e Pavarësisë së Shqipërisë. Në kohën e Konferencës në Londër, ku vendosej fati i Shqipërisë, ministri i Jashtëm i atëhershëm, zoti Titu Maioresku, i shkruante zotit Take Jonesku, që ndodhej në Londër, të përkrahte krijimin e një shteti shqiptar me kufij sa më të shtrirë".

Gjatë Luftës së Parë Botërore, popujt shqiptar e rumun nuk patën kontakte të drejtpërdrejta, por fill pas përfundimit të saj hasim në materiale të panumurta që tregojnë se në gji të shqiptarëve të Rumanisë vlonin përpjekjet që Konferenca e Paqes në Paris të bënte të mundur që të drejtat e Shqipërisë të njiheshin e të pranoheshin nga Fuqitë e Mëdha. Vlen të veçojmë në këtë kuadër kërkesa drejtuar dijetarit të shquar dhe politikanit rumun, Nikolae Iorga, që të shkruante një libër për Shqipërinë.

Komiteti Kombëtar Shqiptar i Gjenevës, më 29 dhjetor 1918, i dërgoi kryeministrit rumun, Take Joneskut, një letër me të cilën i kërkonte përkrahje nga qeveria rumune për çështjen kombëtare shqiptar. Në të, ndër të tjera, thuhej: "*Shqiptarët mirënjohës ruajnë kujtimin e pashtershëm të simpatisë për popullin rumun në momentet më kritike të historisë së tyre. Vetëm qeveria rumune e ka përkrahur luftën tonë kundër turqve, për emancipimin dhe për zhvillimin tonë kombëtar*". Pas rreshtimit të disa fakteve konkrete të ndihmës së rëndësishme rumune, theksohet: "*Sot, kur pasi ka kaluar nëpër çastet e vështira, Rumania po i realizon aspiratat e veta kombëtare, ne, shqiptarët, vijmë të gëzuar për ta përshëndetur personalisht Shkëlqesinë Tuaj, pionierin e palodhshëm të asaj Rumanie të Madhe, duke ju shprehur urimet më të çiltra dhe admirimin tonë të thellë. Me këtë rast, Komiteti ju lutet të keni mirësinë që ta mbroni përballë Fuqive të Mëdha çështjen e drejtë të Shqipërisë, jo vetëm atë të krijuar në Londër më 1913..., por një Shqipëri të rikrijuar, brenda kufijve etnikë, sipas parimit të vendosur nga Presidenti Uilson dhe nga ajo që del prej dokumenteve të parashtruara nga delegatët shqiptarë... Duke shpresuar, Shkëlqesi, se do ta ngrini zërin tuaj aq të nderuar në favor të çështjes së drejtë të shqiptarëve në Konferencën e Paqes, Komiteti ju lutet që më parë t'i pranoni falenderimet dhe konsideratën*

e vet të lartë”. Pasojnë nënshkrimet e dr. G. Adhamidhit (ish-ministër) dhe sekretarit, Visar Dodanit.

Kur në pushtet erdhi qeveria e Fan S. Nolit, një dokument i kohës na bën me dije se “*bashkëkombësit tanë nga Rumania këtë lajm e kanë marrë me entuziazëm të madh, aq më tepër që udhëheqësit e sotëm përfaqësojnë garanci të pakundërshtueshme morale dhe intelektuale*”²⁹¹⁶. Në të vërtetë, në radhët e shqiptarëve me banim në Rumani vërehet një simpati e dukshme ndaj figurës së Fan S. Nolit. Me interes të veçantë është fakti se, fill pas dështimit të revolucionit Demokratik Borgjez të Fan S. Nolit, në dhjetor 1924 ministri i Brendshëm i Shqipërisë porosiste Legatën Shqiptare në kryeqytetin rumun që të ndalonte mbajtjen e “Kongresit të planifikuar në Bukuresht”, kongres, i cili mund “të provokojë pasoja fatale për shtetin tonë”. Përveç sa më sipër, me urdhëra të ndryshëm drejtuar prefekturave shqiptare kërkohej me këmbëngulje censurimi i të gjitha letrave që vinin nga Rumania në lidhje me “Kongresin panshqiptar që do të mbahet në Bukuresht”.

Nuk dimë me siguri nëse ky kongres i zhvilloi punimet, ose jo, por e vërteta është se në Rumani shqiptarët hartuan memorje dhe thirrje të shumta, që demaskonin këtë qëndrim “antikombëtar”. Studentët shqiptarë të Bukureshtit, në numur relativisht të madh, së bashku me intelektualë të njohur, ndër të cilët Gaqo Vruho, Akile Eftimiu, Asdreni, Pandi Stillu, Themistokli Duro, Asaf Dishnica etj, ditën e 28 Nëntorit e shndërronin në një të kremte të vlerave atdhetare dhe njëherazi demokratike. Aty merrnin pjesë si të ftuar edhe personalitete rumune, dashamirës të kombit tonë. Pas shkëmbimit të një fondi të rëndësishëm librash midis institucioneve shkencore dhe arsimore shqiptare e rumune në vitet 1936 e 1937, interesi për njohjen e Shqipërisë shënon rritje, në vazhden e kursit të “Historisë së Shqipërisë”, mbajtur nga dijetari i shquar Nikolae Iorga qysh më 1914, çka u pasua një vit më vonë nga profesori A. Kandrea me një kurs të gjuhës shqipe në Universitetin e Bukureshtit. Në vitin 1919, në kryeqytetin rumun pa dritën e botimit “*Historia e shkurtër e Shqipërisë dhe e popullit shqiptar*” i N. Iorgës, në gjuhën frënge, në një moment jashtëzakonisht të përshtatshëm, kur zhvillohej një luftë e vendosur në të gjitha rrafshet për t’i bërë të njohur opinionit publik botëror përpjekjet shekullore për liri e pavarësi të popullit tonë.

Shqiptarët, me banim të përhershëm ose me studime në Rumani, e pritën me shqetësim dhe me hidhërim të thellë lajmin mbi sulmin dhe pushtimin e atdheut të tyre nga Italia fashiste, më 7 prill 1939. Shumë prej tyre, veçanërisht të rinjtë, shfaqën dëshirën për të shkuar vullnetarë në radhët e luftëtarëve në mbrojtje të Shqipërisë. Një Bukuresht, një grup nismëtarësh, me arkitektin Spiro Nikolla dhe me Gaqo Vruhon e Nikolla Xhamon, qysh në ditët e para të agresionit fashist vizituan rreth 70 familje shqiptare, nga gjiri i të cilave dolën 163 vullnetarë dhe u përpilua një listë me emrat

²⁹¹⁶ AQSH, Tiranë, Fondi i Ministrisë së Arsimit, f. 3

a tyre që dhanë ndihma në të holla (1,4 milionë lei) për pajisjen dhe transportimin e vullnetarëve antifashistë.

Për shkak të përshpejtimit të ngjarjeve në plan botëror dhe sidomos të faktit që trupat e Italisë musoliniane mposhtën brenda disa ditëve qëndresën e ushtrisë shqiptare, të tradhtuar e të pajisur dobët, dhe të atdhetarëve ende të paorganizuar mirë, nisma e shqiptarëve të Rumanisë nuk u konkretizua. Një pjesë e të hollave u shpenzuan për studentët shqiptarë në Bukuresht, të cilët nuk i pranuan bursat e ofruara nga Legata Italiane, sidhe për veprimtaritë propagandistike antifashiste të zhvilluara, në radhë të parë nga studentët shqiptarë me ide përparimtare. Në një përmbledhje të hartuar nga Drejtoria e Përgjithshme e Policisë dhe e Sigurimit të Rumanisë për periudhën 1 tetor-26 nëntor 1943, thuhej: “Hetimet çuan në zbulimin e një shtëpie konspirative të Komitetit Qendror të Lëvizjes së Majtë të Rumanisë, të ndodhur në rrugën Shën Konstantin, nr. 14, e kamufluar nga shqiptari Pandi Stillu, artist i teatrit “Punë dhe dritë”, i cili u arrestua me këtë rast krahas të tjerëve, pra me George Vruhon e me një Stillu tjetër, për t’u dërguar në Gjykatën Ushtarake”²⁹¹⁷.

Veprimtaritë e lartpërmendura konfirmohen edhe nga një raport i Legatës Rumune në Tiranë, i prillit 1939, në të cilin, duke bërë fjalë për urrejtjen e ligjshme të shqiptarëve kundër pushtimit fashist, vihej në dukje: *“Qeveria italiane munda ta kuptonte këtë gjë, jo vetëm nga demonstratat e masave popullore shqiptare në prag të agresionit, por sidomos nga manifestimet e shqiptarëve të vendosur jashtë vendit, të cilët, pavarësisht nëse ishin përkrahës apo kundërshtarë të mbretit Zog, ishin të njëzëshëm në protesta, qoftë në mbledhje publike, qoftë në gazeta e telegrame kundër sulmit të Italisë në Shqipëri, duke e denoncuar para botës mbarë, si një akt kriminal të mirëfilltë”*²⁹¹⁸.

Manifestimet e solidaritetit antifashist, të zhvilluara në Rumani, në përkrahje të Shqipërisë, sidhe jehona e Luftës sonë Antifashiste Nacionalçlirimtare në shtypin e në mjediset e ndryshme të opinionit publik rumun, përbëjnë një moment të shënuar në historinë e marrëdhënieve të miqësisë tradicionale shqiptaro-rumune.

Me vendosjen e regjimit komunist në Shqipëri dhe në Rumani, jeta e Bashkësisë Shqiptare filloi të zbehet, sidomos pas zhbërjes, në mënyrë abuzive, në vitin 1953, të organizatës së fundit të shqiptarëve të Rumanisë. U mbyllën kufijtë, u ndërpre në marrëdhëniet familjare e fafëfisnore; disa shqiptarë emigruan në Amerikë, në Turqi, ndërsa të tjerë u rikthyen në ish-Jugosllavi (ata që patën ardhur nga Maqedonia). Nuk doli më asnjë gazetë apo revistë që të kumtonte të dhëna që lidheshin me Bashkësinë. Disa shqiptarë, nga frika e trysnive ultranacionaliste, hoqën dorë nga deklarimi i kombësisë shqiptare. Vetëm e vetëm në Bukuresht, me nismën e disa intelektualëve të guximshëm, organizohej ndonjë veprimtari me rastin e 28 Nëntorit.

²⁹¹⁷ Arkivat e Shtetit Rumun, Bukuresht, Fondi i Ministrisë së Brendshme të Rumanisë, Drejtoria e Përgjithshme e Policisë, dosja 20 / 1943.

²⁹¹⁸ Arkivi i Ministrisë së Jashtme të Rumanisë (AMPJ), fondi nr. 71/Shqipëria, vëllimi 3, f. 139.

Duke filluar nga viti 1953, të gjitha shoqatat e Bashkësisë Shqiptare u zhbënë nga regjimi komunist. Të drejtat e humbura u rifituan pas revolucionit rumun të 1989-ës, por numuri i atyre që deklarohen shqiptarë ka ardhur duke rënë dramatikisht në krahasim me vitin 1920.

Lidhur me ecurinë demografike, mund të pohojmë sa më poshtë: më 1595 ishin 15.000 shqiptarë, më 1893: 30.000; më 1920: 20.000. Në Bukuresht, më 1930: 4.670 (4.247 flisnin gjuhën amtare shqipe); në Dobrukhën e Jugut dhe në Moldavi, më 1940: 40.000; në Dobrukhën e Jugut e në Moldavi, më 1995: rreth 15.000. Nuk ka shkolla dhe as kurse të rregullta për mësimin e gjuhës shqipe.

Bashkësia Shqiptare e Rumanisë në fundshekullin XIX kishte rreth 10.000 shqiptarë, por ky numur u pakësua vullshëm në periudhën komuniste. Shumë prej tyre e humbën identitetin, duke u detyruar të “rumunizoheshin”. Në fillimvitet ’90 të shekullit të kaluar, pasi komunizmi u përmbys edhe në Shqipëri, shqiptarët filluan të vinin në Rumani. Shumica ishin arumunë, që shpresonin të fitonin sa më shumë të drejta nga shteti rumun. Krahas arumunëve të mirëfilltë, në Rumani vajtën edhe një numur jo i vogël shqiptarësh, të cilët menduan se do të siguronin një jetesë më të mire. Një pjesë e tyre u zhgënjyen shpejt dhe emigruan në Perëndim. Por pati edhe disa që nuk u larguan nga Rumania, krijuan familje mikste, vazhduan studimet e larta e pasuniversitare dhe u punësuan në atë vend. Gjatë viteve u ngjizën shoqata me emra e programe nga më të ndryshmit, por që, në fund të fundit, ashtu siç ndodhi me UCAR e ALAR, grindeshin me shoshoben jo aq për interesat e etnisë shqiptare, se sa për të përfituar nga fondet e majme të akorduara nga shteti rumun.

Bashkimi Kulturor i Shqiptarëve të Rumanisë (UCAR) u themelua më 6 korrik 1990, me kryetar Xhelku Maksutoviçin. Kjo organizatë, qysh më 1993, botonte të përmuajshmen dygjuhëshe (shqip e rumanisht) “Albanezul” (Shqiptari), me fonde të shtetit rumun, dhe, duke filluar nga viti 1995, “Anuarul Albanezul” (Vjetari Shqiptari), shtojcë e “Albanezul” (Shqiptari), pë dygjuhësh (shqip e rumanisht), gjithashtu me financim nga shteti rumun.

Më 30 qershor 1999, në qytetin rumun Krajovë u krijua Shoqata Lidhja e Shqiptarëve të Rumanisë (ALAR) - person juridik rumun, joqeveritar, jo fitimprurës, me platformë e program përfaqësimit publik, promovimin dhe mbrojtjen e interesave të etnisë shqiptare në Rumani. Përmes veprimtarive të saj, ALAR pretendon se shqetësohet për mbrojtjen e identitetit etnik të bashkësisë shqiptare, e cila, sipas ALAR, duke jetuar në Rumani, e konsideron këtë të fundit të vetmin atdhe. I vetmi pikësynim i shqiptarëve etnikë të Rumanisë mbetet “*ruajtja e trashëgimisë shpirtërore shqiptare, si pjesë përbërëse e thesarit të kulturës rumune*”. Më 26 nëntor 2000, ALAR fitoi zgjedhjet parlamentare, duke u bërë edhe anëtare e Këshillit të Pakicave Kombëtare të Rumanisë, në kuadrin e Departamentit për Marrëdhëniet Ndëretnike të Qeverisë së Rumanisë. Në fakt, kryetar-

ja e ALAR-it, Oana Manolesku, pat fituar mandatin e deputetes qysh më 1996, atëkohë si kandidate e propozuar nga UCAR. Më 2004 dhe më 2012, ALAR fitoi sërish në zgjedhjet parlamentare. Nën drejtimin e deputetes O. Manolesku, qysh në nëntor 2001, ALAR boton revistën kulturore „Miku i shqiptarit”, me synim bërjen të njohur dhe përhapjen e kulturës e të traditave shqiptare, sidhe të përbashkëtat shpirtërore të popujve shqiptar e rumun etj.

Më 12 prill 2006 u formua dhe u jetësua si personalitet juridik me ekzistencë kohore të pakufizuar, *Shoqëria Kulturore Shqiptare Haemus*. Duke mbajtur parasysh tolerancën tradicionale të shqiptarit dhe sidomos kontekstin integrues evropian që po përjeton atdheu dhe mbarë kombi ynë, Statuti i *Shoqërisë* jo vetëm u krijon mundësi të gjera përfaqësimi dhe veprimi shqiptarëve etnikë të kudondodhur, por edhe synon të afrojë sa më shumë miq e dashamirës të Shqipërisë, studiues të shqipes, të kulturës e të historisë shqiptare, që ndodhen në Rumani dhe në vende të tjera. Shoqëria Kulturore Shqiptare Haemus nuk pretendon të bëhet përfaqësuese e Bashkësisë Shqiptare në Parlamentin e Rumanisë, duke qenë e mendimit se një post i tillë u takon shqiptarëve etnikë të nguluar në Rumani prej shekujsh, pra të lindur në atë vend. Gjithashtu, ajo nuk pretendon financime nga ana e shtetit rumun. Qysh më 1998, Presidenti i saj, akademiku Kopi Kçyky, dhe i biri, Ardian Kçyky, rektor i Universitetit të Shkencave dhe Arteve „George Kristea” të Bukureshtit, kanë botuar në vazhdimësi, me forcat e veta, të përtremuajshmen evropiane Haemus, me 200 faqe, me platformë e program popullarizimin e vlerave tona kombëtare, historike e kulturore, në kontekstin e lidhjeve në rrafsh rajonal, kontinental e më gjerë.

Programi i *Shoqërisë* përfshin hapa konkrete për integrimin sa më të plotë të kulturës sonë në circuitet evropiane dhe botërore; njohjen reale të jetës, mendësisë, specifikës etnike dhe kulturore të pakicave dhe grupeve etnike që jetojnë në Rumani, çka do të lehtësojë mirëkuptimin, tolerancën dhe do të mënjanojë shkallë-shkallë tensionet ekzistuese ose ato që mund të shfaqen në varësi nga gjendja shpirtërore e shoqërisë bashkëkohore; shkëmbimin e informacionit kulturor dhe të qytetërimit *mbi* dhe *ndërmjet* pakicave dhe grupeve etnike të hapësirës ballkanike dhe eurojuglindore; grumbullimin e të dhënave të panjohura më parë, që lidhen me besimet fetare, me historinë dhe qytetërimin ballkanik e të Evropës Juglindore, sidhe themelimin, - në përputhje me një traditë të hershme paqtuese shqiptare, - të një Qendre Evropiane të Drejtimit Kulturor dhe të Parandalimit të Konfliktëve me karakter etnik, fetar e kulturor etj.

Shoqëria Kulturore Shqiptare Haemus bën përkthime në gjuhët shqip, rumanisht, turqisht e italisht dhe do të organizojë kurse intensive për mësimin e përkryerjen e gjuhëve të huaja të vendeve të rajonit etj.

Në vijim të çka përmendëm qysh në fillim, përveç shqiptarëve të mirëfilltë të kudondodhur, apo me prejardhje shqiptare, Statuti i *Shoqërisë* u jep mundësinë të bëhen

antarë të saj edhe personave të tjerë, që e pranojnë statutin e saj dhe që mbështesin realizimin e pikësnyimeve të *Shoqërisë*. Anëtarë nderi të *Shoqërisë Kulturore Shqiptare Haemus* janë mjaft personalitete të shquara të kulturës e të shkencës nga vende të ndryshme, pavarësisht nga prejardhja e tyre etnike, të cilët kontribuojnë në lartësimin e prestigjit të *Shoqërisë*. Gjithashtu, çdo person fizik e juridik mund të bëhet anëtar asocijues i *Shoqërisë* po qe se është i një mendjeje me qëllimin dhe pikësnyimet e saj dhe dëshiron e është i gatshëm të japë ndihmesë në realizimin e tyre.

Janë të mirëpritur, në radhë të parë vëllezërit tanë të një gjaku dhe institucionet kulturore, artistike dhe botuese të tyre, të bashkëpunojnë në çdo formë të mundshme me *Shoqërinë Kulturore Shqiptare Haemus*, e cila ka si kryedetyrë t'ua bëjë të njohura sa më qartë Evropës e botës vlerat e pashtershme qytetëruese, demokratike dhe progresiste të kombit shqiptar.

Shoqëria Kulturore Shqiptare „Haemus”, e krijuar në Bukuresht mbi gjashtë vjet më parë, tregon vëmendje të posaçme për popullarizimin e vlerave tona mbarëkombëtare, sidhe të popujve të tjerë të rajonit e më gjerë, nëpërmjet botimeve të ndryshme. Kjo realizohet nga dy hallka të Shoqërisë së lartpërmendur: Shtëpia Botuese „Librarium Haemus” dhe revista evropiane „Haemus” (e përtremuajshme, me 200 faqe), e cila në Panairin e 9-të të Librit në Prishtinë, u nderua me „Mirënjohje” me motivacionin „për afirmimin e letërsisë shqipe në botë”.

Përmendim veçmas faktin që dy numura të revistës „Haemus” i janë kushtuar tërësisht Kosovës - traditave, zakoneve, virtyteve, krijimtarisë letraro-artistike dhe shkencore, lufrave të paprera kundër pushtuesve shovinistë, për liri e pavarësi, vlerësimeve të personaliteteve të shquara kombëtare dhe të huaja për Kosovën etj. Mjaft nga këto materiale u përgatitën në gjuhën rumune, çka gjeti jehonë të fuqishme në lexuesit e kësaj gjuhe, si në Rumani, ashtu edhe në diasporë. Në letrat e mesazhet e dërguara në redaksi, shumë prej tyre kanë shfaqur kënaqësinë që, përmes dokumenteve shkencore të mirëfillta, të paraqitura në faqet e revistës „Haemus”, iu dha mundësia t'i njohin në dritë të vërtetë zhvillimet e sotme në Kosovë dhe sidomos historinë e lashtë të Kosovës e të banorëve të saj - pasardhës të drejtpërdrejtë të ilirëve.

Ndërkaq, Shtëpia Botuese „Librarium Haemus” ka vënë në qarkullim një numur të kënaqshëm veprash të fushave të ndryshme, ndër të cilat: romanin „*Trashëgimtari i oligarkut*” të autorit azerbaixhanas Çingis Abdullajev (përkthyer në shqip nga Anesti Qirinxhi); romanin e Ardian-Christian Kycykt „*Home*” (në shqip); antologjinë „*Bukuria që vret*” (në rumanisht), me krijime të zgjedhura të tetë nga prozatorët klasikë shqiptarë (vëllimi i parë); antologjinë e poezisë rumune (në shqip), me 185 autorë; librin „*Toka shqiptare*” (në rumanisht), të autorit Abdullah Zeneli, me mbresa nga qëndrimi në Korçë i vëllezërve kosovarë, në muajt e vështirë të 1999-ës; vëllimin „*Anija e gjumit*” (në rumanisht), të Arian Lekës, me mbi 100 poezi; monografinë e Koço Mihos „*Gjur-*

mët e një arkitekti” (në rumanisht), kushtuar arkitektit të shquar evropian Kristo Sotiri; dramën „*Xhordano Bruno*” (në rumanisht), të shkrimtarit italian Antonio Frattasio; vëllimin me poezi „*Qarkuar me dashuri*” (në rumanisht) të poetit turk Xhemal Safi; vëllimin „*Klithma e orës*” (në shqip e në italisht, ribotim, botimi i parë Editura e Muzeut të Letërsisë Rumune) të poetes Mihaela Patrashku; librin-intervistë „*Një pamje e Tokës së Shenjtë*” (në rumanisht), të ambasadores së Izraelit në Bukuresht Rodika Radian-Gordon mbi marrëdhëniet tradicionale shqiptaro-hebraike gjatë shekujve; librin-dialog „*Ligji në tranzicion*” (në italisht), të juristëve V. Babiuk e V. Popa, të gjitha të përkthyer në gjuhët përkatëse nga Kopi Kyçyku, sidhe monografitë origjinale të këtij të fundit (në rumanisht): „*Historia e Shqipërisë*” (ribotim, botimi i parë Editura Corint), „*Historia e Maqedonisë*” (ribotim, botimi i parë Editura Corint), „*Algjeria - e shkuara dhe e tashmja*”, „*Historia e shkurtër e Azerbajxhanit*”, „*Ataturkizmi dhe Turqia në Mijëvjetshin e Tretë*” (ribotim, botimi i parë Editura Adam), „*Një Ataturk i ditëve tona - Hajdar Alijev*”, „*Pena dhe pushka - Hristo Botev*”, „*Zinxhiri i anktheve*” (në shqip) etj.

Në promovimin e të gjitha botimeve të Shoqërisë Kulturore Shqiptare „Haemus”, krahas antarëve të saj, kanë marrë pjesë edhe personalitete të kulturës e të shkencës rumune, të organizatave ndërkombëtare dhe të ambasadave të huaja të akredituara në Bukuresht, gjë që i ka dhënë shkas evokimit të lidhjeve tradicionale të kombit tonë me kombet e tjerë. Një gjë e tillë ka qënë edhe më e spikatur sa herë që revista „Haemus” u ka kushtuar nga një numur të posaçëm kulturave të vendeve të tjera: Italisë, Turqisë, Rumanisë, Zvicrës, Greqisë, Izraelit, Kinës etj.

Janë botuar (në rumanisht) vëllime të poetëve shqiptarë: Hiqmet Meçaj, Ali Podrimja, Petraq Risto, Agim Vinca, Ferik Ferra, Anton Çefa etj, sidhe romani i Bajram Sefajt „*Parisi kot*” etj. Në një të ardhme të afërt do të shohin dritën e botimit (pò në rumanisht) vëllime poetike të autorëve Pano Taçi, Mustafë Xhemaili, Jorgo Bllaci, Alma Basha etj, ndërsa në shqip vëllimet e poetëve rumunë Marin Soresku, Klaudia Voiculesku etj.

Më tej do të vazhdohet me përkthimin e botimin (në rumanisht) të vëllimit të dytë të antologjisë „*Bukuria që vret*”, me krijime të zgjedhura të prozatorëve: Jakov Xoxa, Dhimitër Xhuvani, Kasëm Trebeshina, Musine Kokalari, Bilal Xhaferri, Koço Kosta, Elvira Dones, Zija Çela, Faik Ballanca etj; të një vëllimi (në rumanisht) me materiale që lidhen me faljen e gjaqeve dhe me tolerancën fetare dhe etnike të shqiptarëve në Kosovë, sidhe të një monografie të studiuesit Nos Xhuvani kushtuar klerikut atdhetar Visarion Xhuvani, gjithashtu në rumanisht.

Në një të ardhme jo të largët pritet të shohin dritën e botimit (në rumanisht) vëllime të poetëve shqiptarë: Pano Taçi, Mustafë Xhemaili dhe Jorgo Bllaci, sidhe vëllimi i dytë i antologjisë „*Bukuria që vret*”, me krijime të zgjedhura të prozatorëve: Jakov Xoxa, Dhimitër Xhuvani, Kasëm Trebeshina, Musine Kokalari, Bilal Xhaferri, Koço Kosta,

Elvira Dones, Zija Çela, Faik Ballanca etj; të një vëllimi (në rumanisht) me materiale që lidhen me faljen e gjaqeve dhe me tolerancën fetare dhe etnike të shqiptarëve në Kosovë, sidhe të një monografie të studiuesit Nos Xhuvani kushtuar klerikut atdhetar Visarion Xhuvani, gjithashtu në rumanisht.

Duke qënë se thelbin e statutit e të programit të Shoqërisë Kulturore Shqiptare „Haemus” e përbën shqiptarizmi, është parashikuar që idetë, opinionet dhe propozimet e mjaft anëtarëve dhe anëtarëve të saj të nderit, - personalitete shqiptare dhe evropiane, - për probleme që lidhen me thellimin, përmirësimin dhe diversifikimin e mjeteve dhe të mënyrave të njohjes sa më mirë nga bota të historisë, kulturës dhe vlerave qytetëruese shqiptare, të botohen në vazhdimësi, në faqet e revistës „Haemus”, por edhe në trajtë broshurash apo librash në gjuhë të ndryshme. Si ilustrim, mund të përmendim intervistën e gjerë që na ka dhënë anëtari i nderit i Shoqërisë Kulturore shqiptare „Haemus”, nunci apostolik i Selisë së Shënjtë, ish-dekani i Trupit Diplomatik të akredituar në Bukuresht, Jean – Claude Périsset. Vlerësimet e epërme dhe simpatia e çiltër për kombin tonë, të shfaqura nga ky klerik e dijetar i dalluar, do të përfshihen në numurin e ri të “Haemus”-it, që është duke u përgatitur për shtyp.

Paralelisht, Shoqëria Kulturore Shqiptare „Haemus” vazhdon punën për qëmtimin dhe sistemimin e materialeve të pasura arkivore, që lidhen me Koloninë Shqiptare të Rumanisë, çka do të shërbejë si bazënisje për hartimin dhe botimin e një historie korrekte dhe gjithëpërfshirëse të saj. Këtu kemi parasysh jo vetëm veprimtarinë e dëndur e të shumanshme të Kolonisë Shqiptare të Rumanisë gjatë periudhës së Rilindjes Kombëtare, në të mirë të çështjes mbarëshqiptare, - hartim alfabetesh të shqipes, botime revistash, gazetash e librash, shfaqje artistike me theks atdhetar, kërkesa drejtuar organizmave ndërkombëtare në mbrojtje të trojeve shqiptare, - përfshi organizimin në kryeqytetin rumun të mbledhjes historike të 12 nëntorit 1912, të kryesuar nga Ismail Qemali, ku u hartua dhe u miratua platforma e Shpalljes së Pavarësisë së Atdheut, por edhe ndihmesën e vyer që Kolonia Shqiptare e Rumanisë ka dhënë, përmes personaliteteve të saj të shquara dhe mbajtjes së lidhjeve me simotrat e saj në Bullgari, Turqi, Egjipt, Itali, SHBA e, në radhë të parë me atdhetarët e luftëtarët në trevat shqiptare, për njësimin e platformës dhe bashkërendimin, në kohezion të plotë, të përpjekjeve për ruajtjen e tërësisë territoriale, gjuhës, traditave dhe kulturës kombëtare.

Disa figurave madhore, si Dora d’Istria (Elena Gjika), Vangjel Zhapa, Naum Veqilharxhi, Nikolla Naço, Ibrahim Temo, Monsinjon Vladimir Gjika, Dervish Hima, Jani Vreto, Lasgush Poradeci, Asdren, Vangjush Mio, Kristaq Antoniu etj, që kanë luajtur rol tepër aktiv në etapa të ndryshme të ekzistencës së Kolonisë Shqiptare të Rumanisë, do t’u kushtohen kapituj më vete. Të tillë do t’i rezervohen edhe ndikimit të fuqishëm që patën në radhët e shqiptarëve të Rumanisë librat e vëllezërve Sami e Naim Frashëri, të botuara në Bukuresht, sidhe veprimtarisë së zhvilluar nga Ismail Qemali gjatë kohës

kur ishte vali në Konstancë (Tulcea). Natyrisht, vend të posaçëm do të zerë edhe gjendja e tanishme e (ish) Kolonisë Shqiptare të Rumanisë, sidhe rrahja e mendimeve për ripërtëritjen e saj, duke e nxjerrë një herë e mirë nga amullia dhe pasiviteti. Bashkësia Shqiptare ka një potencial njerëzor e intelektual të lakmueshëm, bazat e të cilit i kanë hedhur personalitete të shquara, si Naum Veqilharxhi, shkrimtar atdhetar; Familja Gjika; Ibrahim Temo, mjek; Aleksandër Stavre Drenova (Asdreni), poet; Vangjush Mio, piktor; Spiro Nikolau, arkitekt; Nik pemma, shkrimtar e diplomat; Viktor Eftimiu, shkrimtar, ish-drejtor i Teatrit Kombëtar të Bukureshtit; Lasgush Poradeci, poet; Mitrush Kuteli, prozator; Dhimitër Mihailesku-Toskani, kompozitor; Kiril Ikonomu, aktor; Niku Konstantin, aktor; Kristaq Antoniu e Nikolae Rafael, këngëtarë etj.

Kurt GOSTENTSCHNIGG, Graz

Die Aktivitäten der albanischen StudentInnen in Österreich bis 1939

Allgemeine Bemerkungen

Die ersten albanischen StudentInnen gingen genau zu jener Zeit nach Österreich-Ungarn, als das Osmanische Reich bemüht war, seine Strukturen nach den großen Aufständen in den albanischen Territorien wieder zu festigen.²⁹¹⁹ Diese StudentInnen, die aus patriotischen Familien stammten, fanden in der Habsburgermonarchie, die ihnen Bildung und Kultur vermittelte, einen idealen Nährboden zur Entwicklung patriotischer, kultureller und literarischer Aktivitäten zugunsten der Albanischen Frage. Ihre Tätigkeiten waren anfangs individueller Natur, sowohl innerhalb der albanischen Territorien als auch außerhalb in den albanischen Kolonien. Später organisierten sie sich in Vereinen und gaben ihre eigenen Presseorgane heraus. So wurden die Vereine „Liria“, später in „Dija“ umbenannt, und „Djelmëria Shqiptare“, später „Albania“, gegründet; es wurden Jahreskalender und Schultexte veröffentlicht, die Zeitschriften „Dialëria“ und „Minerva“ und die Tageszeitungen „Vëllaznija“ und „Ora e Shqipnisë“ herausgegeben.

Nach dem bisherigen Forschungsstand wurden in Österreich in dem Zeitraum 1912-1930 acht albanische Zeitungen und Zeitschriften herausgegeben:

„Albanische Correspondenzen“ 1912-1918;

„Albanien“ 1914;

„Vëllaznija“ 1916-1918;

„Dialëria“ 1920-1929;

„Minerva“ 1922;

„La Federation Balcanique“ 1925;

„Ora e Shqipnisë“ 1928;

„Bashkimi Kombëtar“ 1928-1929.

„Albanische Correspondenzen“, veröffentlicht von Leo Alexander Freundlich und Alfred Rappaport auf Deutsch und Französisch als internationales Bulletin über die al-

²⁹¹⁹ Die folgenden Ausführungen über die Aktivitäten der albanischen StudentInnen in Österreich bis 1939 basieren im Wesentlichen auf der voluminösen und minutiösen Arbeit von Asllani, Uran: *Studentët Shqiptarë të Austrisë dhe veprimtaria e tyre*. Tirana: 2000. (dt.: Die albanischen Studenten in Österreich und ihre Aktivitäten.)

banischen Angelegenheiten, verfolgten die Absicht, das Interesse und die Anteilnahme der öffentlichen Meinung Österreichs an der Entwicklung der albanischen Gesellschaft zu wecken. Sie erschienen allerdings nur unregelmäßig und bezogen ihre Informationen aus den österreichischen Tageszeitungen „Neue Freie Presse“, „Neues Wiener Tagblatt“ und „Neues Wiener Journal“.

Die Zeitschrift „Albanien“ wurde auf Albanisch publiziert und widmete sich den Problemen der Albaner in Österreich. Sie wurde von dem „Österreichischen Verein zur Unterstützung Albaniens“ herausgegeben. Dieser Verein kooperierte mit dem „Albanischen Komitee“, das eine Zeitlang in Österreich tätig war. Ihr Hauptredakteur war Alexander Salkind. In den einzigen drei Nummern, die herausgegeben wurden, wurden gesellschaftliche, politische, historische, ethnographische und kulturelle Themen behandelt.

Im August 1925 begann in Wien die Veröffentlichung der Zeitschrift „La Federation Balcanique“ unter der Leitung von Anton Herenger. Sie erschien in mehreren Sprachen publiziert: Albanisch, Französisch, Deutsch, Bulgarisch, Kroatisch, Rumänisch und Griechisch. In ihr haben viele albanische Autoren ihr Debüt gegeben, unter anderem auch Fan S. Noli.²⁹²⁰

Am 16. März 1928 erschien erstmals die Zeitung „Bashkimi Kombëtar“ unter der Leitung von Joan Sikard und Andrea Trufanti. 1928 wurden 31, 1929 sogar 111 Nummern herausgegeben.

Wenn wichtige Ereignisse und Jubiläen gefeiert wurden, beschränkten sich die Aktivitäten der Studenten nicht nur auf den Rahmen der Vereine und Vereinsorgane. Als der 25. Todestag von Naim Frashëri begangen wurde, organisierten die albanischen Studenten von Graz am 20. Oktober 1925 in Zusammenarbeit mit ihren Kollegen aus Wien und Linz sowie mit den albanischen Intellektuellen in der Heimat und in Rumänien eine Gedenkfeier in der steirischen Landeshauptstadt. Dabei wurden die Studenten von fast allen Bevölkerungsschichten Albaniens materiell unterstützt, angefangen vom Präsidenten Ahmet Zogu bis zu den einfachen Leuten.²⁹²¹

Das Besondere an diesem kulturellen Ereignis – dem ersten dieser Art von Albanern im Ausland – war die Präsentation eines für diesen Anlass herausgegebenen Sonderalmanachs²⁹²² mit Beiträgen der führenden Persönlichkeiten des albanischen Bildungswesens und Kulturlebens sowie von albanischen Studenten aus ganz Österreich. Unter diesen Beiträgen befindet sich eine Reihe von Studien und Erinnerungen

²⁹²⁰ Hoxha, Sh.: Krijimtaria publicistike dhe gazetareske e shqiptarëve në Austri 1912-1930. In: Gjurmime Albanologjike, Prishtina: 1989, S. 243-252.

²⁹²¹ Naim Frashërit! Vjershëtorit dh' edukatorit kombëtar. Kushtuar me rastin e mbushjes së 25 vjeteve pas vdekjes së tij (20.10.1900). Graz: Bertschinger 1925. Një grup studentësh t' Austriës (Graz).

²⁹²² Ebda.

über das Leben und Werk Naim Frashëris, die auch heute noch von wissenschaftlicher Bedeutung sind. Außerdem finden wir in diesem Almanach, beginnend mit einem Vorwort von der Initiatorengruppe, die schönsten und gefühlvollsten Gedichte Frashëris wie „Nga fjalët e qiririt“, „Shkëndijat e diellit ndaj manushaqes“, „Bagëti e Bujqësi“, „Fyelli“, „Fjalët e të Urtëve“ und „Të vegjëlit“.

Der erste Beitrag in diesem Sonderalmanach ist der in Prosa gehaltene poetische Essay von Kolë Mirdita, Pseudonym „Helenau“, mit dem Titel „Te vorri i Kombit“. Es handelt sich dabei um die Klage eines Studenten über den Tod des großen Nationaldichters Naim Frashëri. Dann folgen die Verse des Dichters selbst und eine Perle der albanischen Poesie, das Gedicht von Lasgush Poradeci mit dem Titel „Naimit“.

Die grundlegende Studie „Naim Be Frashëri, një shembull, një udhëheqës e një ideal për Dialërinë Shqiptare“ stammt von Safet Butka. Auf dem gleichen Niveau, nur vielleicht mit einem kritischeren Blick verfasst, ist die Arbeit des Studenten Kristof (Krist) Maloki, Pseudonym „Karl Lepeteni“, mit dem einfachen Titel „Naim Frashëri“.

In dieser Sammelchrift wurde auch eine Studie von Dr. Norbert Jokl veröffentlicht, nämlich „Naim Frashëri, pasurimi i gjuhës shqipe“. Daneben finden wir die Erinnerungen von Lumo Skëndo und Sevasti K. Dakos über Frashëri, sein Leben und sein Werk sowie einen offenen Brief von Dr. Terenc Toçi, gerichtet an die Initiatoren dieser Tätigkeit.

Der bekannte albanische Dichter Aleksandër Stavre Drenova, der unter dem Pseudonym „Asdreni“ bekannt war, widmete dem großen Vertreter der albanischen Wiedergeburt ein Prosagedicht mit dem Titel „Naim Frashëri si idealist shqiptar“. Ein anonym Autor mit dem Pseudonym Lulo Malësori schrieb die Verse „Pak fjalë për Naim Frashëri“, voller Gefühl und Hochachtung für den Nationaldichter. Dr. Zoi Xoxa schickte seinen Artikel „Naim Frashëri“ aus Rumänien, und der Student Et‘hem Haxhiademi verfasste eine Analyse über Frashëris Epos „Qerbelaja“.

Der Kulturverein „Dija“ in Wien und seine Zeitung „Vëllaznija“

Erfüllt von einer großen Vaterlandsliebe, gründeten einige Vertreter der albanischen Kolonie Österreichs am 27. Dezember 1904 in Wien den Kulturverein „Dija“. Die Mitglieder dieses anfangs halblegal funktionierenden Vereins wurden später in Albanien bekannte Persönlichkeiten des politischen und kulturellen Lebens sowie auf dem Gebiet des Unterrichtswesens. Dazu gehörten Dr. Gjergj Pekmezi als Vorsitzender, Kristo A. Dako, Dervish Hima, Kolë Kodheli, Lec Çuria, Ndue Paluca, Kolë Rrota, Gaspër Beltoja, Simon Kadarja, Gaspër Mikeli, Kolë Margjini u. a..²⁹²³

²⁹²³ Kalender des Vereins „Dija“. Wien: 1906. Die Pseudonyme und Initialen von über 15 Mitgliedern und Mitarbeitern sind heute nicht mehr entzifferbar.

Die Ziele des Vereins waren: erstens die Förderung der schulischen Ausbildung der albanischen Jugend; Unterstützung der Entwicklung eines vereinheitlichten nationalen Alphabets; drittens Förderung der jungen literarischen Talente und Hilfestellung bei der Veröffentlichung ihrer Werke sowie viertens Förderung des wirtschaftlichen Lebens in den albanischen Territorien und besonders im Wilajet Shkodra. Bei der Umsetzung ihrer Ziele wurden die Vereinsmitglieder von österreichischen Persönlichkeiten unterstützt, die zu Ehrenmitgliedern des Vereins ernannt worden waren, aber auch von angesehenen Vertretern des albanischen Gesellschaftslebens wie Faik Konica, Aleks Drenova, Nikollë Ivanaj, Visar Dodani, Petro N. Luarasi u. a..

Anfangs konzentrierte man sich auf die Organisation des Vereins in Zweigstellen innerhalb und außerhalb der albanischen Territorien.²⁹²⁴ In Österreich wurden Abteilungen in Klagenfurt, wozu auch Strebersdorf gehörte, und in Graz eingerichtet, auf albanischem Territorium in Shkodra, Tirana und Prizren.

Nachdem der Verein von der österreichischen Regierung legalisiert worden war, begann er 1906 mit der Veröffentlichung seines „Kalenders“. Der erste war ein Band von 91 Seiten mit komprimiertem Inhalt, aber von großem Wert in kultureller, literarischer und gesellschaftlicher Hinsicht. Zuerst werden die wichtigsten Ereignisse des Jahres 1905 beschrieben, darunter als Hauptereignis die Ermordung des orthodoxen Geistlichen Kristo Negovani. Dann wird das Problem der verwendeten albanischen Alphabete behandelt, wobei die Albaner dazu aufgerufen werden, sich auf ein einziges nationales Alphabet zu einigen.²⁹²⁵

In den folgenden Jahren bekam der Vereinskalendar seine charakteristische Form mit der Aufteilung in Monate, Wochen und Tage, mit den Namen der katholischen und orthodoxen Heiligen sowie den astronomischen und meteorologischen Daten. Eine spezielle Rubrik widmete sich den Daten der religiösen Feste der drei Bekenntnisse bis 1930. Um dem sich gesetzten Ziel der kulturellen Erziehung des albanischen Volkes gerecht zu werden, hatte der Kalender auch geographische Informationen über die Kontinente und die Welt zum Inhalt. Es werden die Maße der Erde, des Äquators, der Oberfläche der Kontinente, der höchsten Erhebungen der Erde, der Länge der größten Flüsse und der Tiefe der Ozeane angegeben. Von großem Interesse für die albanischen Handelsleute war die Rubrik über die Währungen von 31 Staaten, die mit der osmanischen und österreichischen verglichen wurden. Außerdem wurden Fahrpläne der österreichisch-ungarischen Schifffahrtslinien bekanntgegeben. Am Ende der Rubrik fand man Reklame und Angebote von österreichisch-ungarischen Handelsfirmen, die Einrichtungen und Maschinen für Landwirtschaft und Handwerk feilboten. Es fehlten

²⁹²⁴ Kalender des Vereins „Dija“, 1906 u. 1907.

²⁹²⁵ Kalender des Vereins „Dija“, 1906 u. Asllani, Uran: Aleksandër Moisiu dhe studentët shqiptarë. In: Bashkimi, 28.7.1993, S. 7-78.

auch nicht Angaben über die acht größten Staaten der Welt bezüglich ihrer Namen, Bevölkerungszahl, Hauptstädte, Nationalflagge und militärischen Stärke. Für die Freizeitbeschäftigung wurden verschiedene Lesestücke, Gedichte, Artikel und Kurzdarstellungen über albanische Fragen sowie Humorvolles geboten, fast ausnahmslos ohne Autorenangabe. Die am Anfang des Kalenders aufgeführte Liste der Mitarbeiter ist aus Gründen der Verfolgung von Seiten der osmanischen Behörden nur mit Pseudonymen und Initialen gefüllt. So z. B. für das Jahr 1906: Skanderi (Gj. Pekmezi); Sokoli (Hilë Mosi); Tepeleni (Faik Konica); Dukagjini (S.M. ?); Tsukali (?); G. Gega (?); Burroja (?); Mali (?); Leka (?) und MË (?).²⁹²⁶

1907 gab „Dija“ seinen zweiten Kalender heraus, der 132 Seiten lang und diesmal im Alphabet des Vereins „Agimi“ verfasst war, im Gegensatz zum ersten Kalender, für den man das „Bashkimi“-Alphabet benützt hatte. Wie schon im Vorjahr wurde auch diesmal wieder das Problem der Alphabete und der Notwendigkeit von deren Vereinheitlichung diskutiert. Im Großen und Ganzen findet man dieselben Rubriken und Themen wieder. So werden z. B. Informationen über die Sprachen und Religionen der Welt und über die Anzahl der Menschen, die sie sprechen und ihr angehören, geboten.²⁹²⁷ Erwähnenswert ist eine eigene Rubrik über Erste Hilfe. In der Freizeitrubrik mit Märchen, Spielen und Humoristischem schrieben außer H. Mosi, Ndue Paluca, Pseudonym „Batusha“, und Simon Kadare, Pseudonym „Orrli“, auch gegesische Autoren mit den Pseudonymen Plaku, Xogu, Trimi, Mali und toskische Autoren mit den Pseudonymen Teuta, Frashëri, Donida und L. S..

Innerhalb des zweiten Kalenders gibt es einen eigenen Teil mit dem Titel „Pjesa Kombëtare“ (dt. „Der nationale Abschnitt“), wo wir die ersten Gedichte und Prosastücke von Hilë Mosi antreffen, wovon folgende hier erwähnt werden: „Atdheja“, „Vendi im“, „Lufta e marrë“ (dt. „Der verrückte Kampf“, bezugnehmend auf den Alphabetstreit), „Marisë“, „Lamtumirë shokë“, „Dëfrim“, „T’përpjekunit“, „Edhe t’kujtoj“, „Për dekë t’gni shokut“, „Shndet për s’larget“, „Lamtumirë“ und „Mërgim“. Ein weiterer Schriftsteller, Simon Kadare, der schon für die Zeitung „Albania“ von Faik Konica unter dem Pseudonym Mido Akasari geschrieben hatte, publizierte seine schönen Gedichte im Kalender unter dem Pseudonym Orrli. Darunter befinden sich Verse wie „Majit“, „Gni natë e mallshme“, „Barive“, „Vjershes begatore“, „Lulja madhështore“, „Kujtim i dashun“, „Gni lute lules“, „Prendvera e nirit“ und „Stuhija e motit“. Ein unbekannter Autor mit dem Pseudonym Ghergh Gega steuerte ebenfalls einige Gedichte bei, wie z. B. „Gni flutur“, „E kërkumia e nanës Lekë“, „Sbardhëllimi i ditës“, „Selvia ndër vorre“ und „Kasollja e eremitit“. Der nationale Abschnitt des Kalenders beinhaltet aber auch das Gedicht „Bu-

²⁹²⁶ Daka, P.: Bibliografia retrospektive e shtypit shqiptar. Dissertation auf der Nationalbibliothek Tirana u. Kalender des Vereins „Dija“, 1906.

²⁹²⁷ Kalender des Vereins „Dija“, 1907.

kurija“ von Naim Frashëri und die zwei Gedichte „Nde mergim“ und „Perëndim djelli ndë verë“ von Asdreni. Das Gedicht „Xer‘i Skolisë“ von einer toskischen Autorin mit dem Pseudonym „Teuta“ und die Verse „Vdekja“ von einem Autor mit der Initiale X. schließen diesen Teil ab.²⁹²⁸

Im 1908 veröffentlichten Kalender scheinen neue Namen im Vereinsvorstand auf: Asdreni, Hessler, Franz Manek, Kolë Rrotta, Kolë Kamesi und Zef Harapi. Als Wohltäter des Vereins werden genannt Franz Baron Nopcsa, Spiro Dine in Ägypten, Petro Nini Luarasi und Nikollë Ivanaj in den USA sowie A. Zuni auf Kreta. Außer den bereits bekannten Rubriken findet man eine Karte von Malësia e Madhe und Mirdita. Der Freizeitteil und die Abschnitte über Naturgeschichte und Zoologie wurden von Mosi und zwei unbekannten Autoren mit den Pseudonymen „Burri“ und „Berisha“ gestaltet.²⁹²⁹ Der literarische Teil ist gefüllt mit 18 Gedichten von Hilë Mosi – darunter „Lulja“, „Lutje“, „Na la ...“, „Vjershtari“ (über Asdreni), „Një ditë e bukur“, „Vaji i zogut“, „Vajtimi i nanës“, „Prej së largut“, „Fati i zi“, „E mramja e puthun“ (40 Strophen), „Mbyt-vllasi i Hrevezës“, „Gonxhës të shdeshun“ u. a. – und mit 7 Prosastücken und Gedichten von Simon Kadare (Orrli), darunter „Vjollca e parë“, „Agimi“, „Po i ul“, „Heshtimi i vjershës“, „Lule Kumbona“ u. a..²⁹³⁰ Gjergj Gega veröffentlichte „Kohë e perëndueme“, „Shpresa e qillit“ und „Hejmedet“, die der albanischen Sprache gewidmet waren, und zwei weitere romantische Gedichte „Zanat e detit“ und „Nji vorreshkrim“. Wie immer entdeckt man auch ein Gedicht von Naim Frashëri, nämlich „Shkëndijat e diellit“ in der gegischen Version von Mosi, der den Nekrolog über Simon Kadare verfasste, der am 2. Mai 1907 im jungen Alter von 24 Jahren gestorben war. Er widmete ihm das Gedicht „Kujtim i zi“. Ein weiteres Gedenkgedicht Mosis gilt dem ermordeten Patrioten Spiro Kosturi.²⁹³¹

1910 wurde der Vereinskalendar nicht mehr in Wien, sondern in Monastir von der Druckerei „Bashkimi i Kombit“ herausgegeben. Im Vorwort werden die Gründe für das Nichterscheinen des Kalenders im Vorjahr angeführt.²⁹³² Der Hauptteil besteht aus Prosastücken und Gedichten, darunter „Mesonjëtorja“, „Alfabeti shqip“, „Detyrë e djalërisë u. a., die allesamt mit bekannten Pseudonymen versehen sind.²⁹³³

Gemeinsam mit den Vereinen „Bashkimi“ und „Agimi“ gab „Dija“ in Wien Schultexte und Schulbücher heraus. Darunter befanden sich folgende Texte: „Gramatika ia folmaria shqypitare e përmbledhme me pakë fjalë për përdorim t’ fmive“, „Libri i dytë e knoitores shqype për shkollë në Shqypni“, „Libri i tretë e knoitores shqype për shkollë

²⁹²⁸ Ebda.

²⁹²⁹ Daka: Bibliografia retrospektive e shtypit shqiptar u. Kalender des Vereins „Dija“, 1908.

²⁹³⁰ Ebda.

²⁹³¹ Ebda.

²⁹³² Der Hauptgrund war die Herausgabe der untenerwähnten Bibliographie von Pekmezi.

²⁹³³ Kalender des Vereins „Dija“, 1910.

në Shqypni“; „Këndime për shkollë të para të Shqypënisë“; „Abetare“ von Ndue Paluca und der Kalender „Shqyptari“.

„Këndime për shkolla të para të Shqypnisë“, von Vereinsmitgliedern verfasst, veröffentlichte „Dija“ 1911-1912 in zwei Bänden. Sie enthalten praktische Beispiele für den Unterricht der albanischen Sprache sowohl für albanische als auch ausländische Schüler sowie Lesestücke in Prosa und Gedichtform. Die Texte sind im Alphabet von Monastir abgefasst, jedoch im Shkodraner Dialekt. Mit aller Wahrscheinlichkeit hat der Verein auch den Schultext „Kndime t‘para për t‘rritshëm“, den der Shkodraner Klub „Gjuna Shqype“ zusammengestellt hatte, in Wien herausgegeben.²⁹³⁴ Dieser in einem nationalen Charakter verfasste Text ist vor allem für die Geschichte der albanischen Schule von Bedeutung. Er erklärt das albanische Alphabet mit konkreten Beispielen für dessen Anwendung sowie den nötigen Betonungszeichen. Unter den Lesestücken befinden sich „Nevoja e msimit“, „Atdheu ynë“ und „Jem shqyptarë“.

1912 veröffentlichte der Verein bei der Druckerei „Mbrothësia“ in Sofia die von seinen Mitgliedern verfasste „Gramatika apo Folmarja shqype“ für die albanischen Schulen. Diese Grammatik wurde im Shkodraner Dialekt abgefasst und in vier Kapitel eingeteilt. Sie beinhaltet das Alphabet, die Rechtschreibregeln sowie die Morphologie und Syntax der albanischen Sprache. 1913 verfasste und veröffentlichte der Verein den zweiten Band von „Gramatika apo Folmarja shqype“, der als eines der ersten Werke zur Dialektologie des Albanischen gilt. Darin werden die Unterschiede zwischen Toskisch und Gegisch behandelt, und zwar auf der Basis einer exakten wissenschaftlichen Analyse, die zur Schlussfolgerung gelangt, dass die albanische Sprache trotz ihrer beiden Großdialekte eine Einheit darstellt, weil sie sich nicht sehr voneinander unterscheiden.²⁹³⁵

1912 publizierte „Dija“ in Wien das „Lehr- und Lesebuch des Albanischen“ von Maximilian Lambertz und Gjergj Pekmezi, das als Ergänzung zur Pekmezischen Grammatik gilt. Das Werk ist in drei Teile gegliedert: der erste Teil umfasst 20 Lektionen über die albanische Sprache; der zweite bietet Lesestücke von Kristoforidhi, Naim Frashëri, P. Vasa, Frederik Shiroka, Luigj Gurakuqi, A. Xanon, Asdreni und anderen; der dritte Teil besteht aus einem Albanisch-Deutsch- und Deutsch-Albanisch-Wörterbuch mit 2400 Wörtern. Diese Grammatik wurde 1914 in Wien noch einmal veröffentlicht, äußerlich und inhaltlich stark verbessert.²⁹³⁶

Im albanischen Staatsarchiv befinden sich einige Briefe der Korrespondenz zwischen Hilë Mosi, dem Sekretär des Vereins „Dija“, und Asdreni in Bukarest, worin gesellschaftliche Probleme behandelt werden. In einem Brief, den Mosi Asdreni am 12. August 1906 von Strebersdorf aus schickt, informiert er ihn über die Gründung

²⁹³⁴ Asllani: Aleksandër Moisiu dhe studentët shqiptarë.

²⁹³⁵ Kastrati, Jup: Historia e gramatologjisë shqiptare. Prishtina: Rilindja 1980, S. 308.

²⁹³⁶ Kalender des Vereins „Dija“, 1906, S. 307.

des Vereins „Dija“ in Wien am 27. Dezember 1904. Als Ziel des Vereins bezeichnet Mosi „den Druck von Büchern, derer unser Volk bedarf.“ Der Verein sei in „Gegëri“ (= Nordalbanien) verbreitet und in Wien geheim gegründet worden aus Angst vor den „Türkenfreunden“, da es laut der österreichisch-ungarischen Gesetze den Studenten verboten sei, „politischen“ Vereinen beizutreten.²⁹³⁷ Ein Grund für die Geheimhaltung, so Mosi in dem Brief, sei auch der Schutz der Vereinsmitarbeiter in Albanien, die Albanisch-Lehrer in den Schulen waren. Mosi erwähnt auch, dass der Vereinskalendar für das Jahr 1906 bereits gedruckt sei, und zwar in einer Auflage von 2000 Exemplaren, die gratis verteilt worden seien. In diesem Zusammenhang bittet er Asdreni um einen literarischen Beitrag, vielleicht das Gedicht „Bylbyli“, das im Kalender 1907 veröffentlicht werden sollte. Am Ende des Briefes verleiht Mosi dem Wunsch des Vereinsrats Ausdruck, dass auch in Bukarest eine Abteilung von „Dija“ mit Asdreni als Vorsitzendem eröffnet werden möge.²⁹³⁸

Zwei Wochen später antwortete ihm Asdreni, dass nicht nur er, sondern alle albanischen Patrioten Rumäniens sich über die Gründung des Vereins „Dija“ freuten und seinen Mitgliedern viel Erfolg bei ihrer Tätigkeit wünschten. Er werde sich um die Bekanntmachung des Vereins in Rumänien kümmern, wenngleich vorerst die Gründung von Zweigstellen in Albanien Priorität habe.

Im Dezember 1906 schrieb Mosi einen zweiten Brief an Asdreni, worin er der Notwendigkeit der Bildung einer Zweigniederlassung des Vereins in Bukarest Nachdruck verlieh. Als Ermutigung führt er die Tatsache an, dass Nikollë Ivanaj, der Leiter der Zeitung „Shpresa e Shqypnis“, inzwischen eine Abteilung in Ragusa gegründet habe. Außerdem informiert er Asdreni über die Legalisierung des Vereins durch die österreichisch-ungarischen Behörden. Das zweijährige Bestehen des Vereins soll groß begangen werden, ja sogar mit Geladenen aus dem türkischen Albanien. Nebenbei erwähnt Mosi, dass der Verein vorhabe, ein Buch mit 30 Liedern mit Noten für die albanischen Schulen zu veröffentlichen.²⁹³⁹

Noch im selben Monat richtete Mosi einen dritten Brief an Asdreni, der die Antwort auf einen im Staatsarchiv nicht auffindbaren Brief des letzteren sein muss. Darin äußert Mosi seine Freude über die inzwischen beschlossene Gründung einer Zweigniederlassung von „Dija“ in Bukarest. Bei dieser Gelegenheit weist er darauf hin, dass der Verein in Übereinstimmung mit seinen Statuten keine kompromittierenden politischen Daten und – falls nicht anders möglich – nur unter Verwendung eines anderen Namens oder eines Pseudonyms veröffentlichen werde, um die persönliche Sicherheit seiner

²⁹³⁷ Arkivi i Shtetit të Shqipërisë: Shoqëritë patriotike shqiptare jashtë atdheut për arsimin e kulturën kombëtare. Tirana: 1987.

²⁹³⁸ Ebda.

²⁹³⁹ Ebda.

Mitarbeiter nicht zu gefährden. In diesem Brief wird auch die am 27. Dezember 1906 zu erfolgende Gründung der Abteilung in Skopje bestätigt.

Zwei Tage nach der Gründungsversammlung der Zweigstelle in Bukarest vom 16. Dezember sandte Asdreni das Protokoll nach Wien, unterzeichnet von ihm selbst und Pandeli Dyrnishi. An der Versammlung hatten zwanzig Mitglieder teilgenommen.²⁹⁴⁰ Am 7. Januar 1907 gratulierte Mosi brieflich zur Gründung der Bukarester Abteilung und beruhigte Asdreni dahingehend, dass die Zweigstellen außerhalb Albaniens nicht mehr als 20 Mitglieder haben müssten. Diese Mitteilung habe er auch Ragusa gemacht. Außer organisatorischen und finanziellen Fragen wird in diesem Brief auch ein weiteres interessantes Faktum behandelt: Kristo Dakoja, der Vorsitzende des Vereins „Dialëria Shqiptare“, habe in einer Versammlung in Wien gesagt, dass sein Verein nach der Legalisierung von „Dija“ eine Unterabteilung desselben werden wolle. Mosi kommentiert diese freudige Nachricht folgendermaßen: „Vereint ist man stark.“²⁹⁴¹

Im Brief vom 17. September 1907 schlagen Pekmezi und Mosi dem Verein „Bashkimi“ in Bukarest im Namen des Vorstands die Zusammenlegung beider Vereine vor. Offiziell sollte die neue Vereinigung als Kulturverein fungieren, obwohl er insgeheim auch politische Literatur veröffentlichen würde. Die Aufforderung zur Kooperation und Vereinigung wiederholten sie noch einmal in einem persönlich von Dr. Pekmezi verfassten Brief vom 14. April 1910. Doch dieses Vorhaben wurde aus unbekannten Gründen niemals realisiert.

Im September-1907-Brief wird auch die Fertigstellung von der „Shkronjëtoreshë shqypë për gjermanët“ erwähnt, womit das Hauptwerk von Dr. Pekmezi, die „Albanesische Grammatik“, gemeint war. Es handelt sich dabei um eine der ältesten und vollständigsten Grammatiken der heutigen albanischen Sprache, die gleichzeitig auch als historische Grammatik gilt. Sie wurde innerhalb und außerhalb des Landes auch als Lehrbuch verwendet. Außerdem wird in dem Brief angemerkt, dass 20 Bücher und Texte für den Druck fertig seien, wofür jedoch das Geld fehle.²⁹⁴² Eine literarische Zeitschrift wollten sie auch herausgeben.

Im Staatsarchiv befindet sich auch ein Brief vom 20. Februar 1910, verfasst vom Vizevorsitzenden und Sekretär von „Dija“, worin Asdreni um eine engere Kooperation gebeten und informiert wird, dass die Vereinszeitschrift den Titel „Bleta e vogël“ haben und 50-60 Seiten umfassen werde. Das zweite Werk von Dr. Pekmezi, in Zusammenarbeit mit Dr. Rajko Nachtigall und Dr. Maximilian Lambertz, mit dem Titel „Bibliografia Shqype“ sei herausgegeben worden, heißt es weiter.²⁹⁴³

²⁹⁴⁰ Ebda.

²⁹⁴¹ Ebda.

²⁹⁴² Ebda.

²⁹⁴³ Ebda.

Am 12. Januar 1916 begann der Verein in Wien mit der vierzehntäglichen Herausgabe der Zeitung „Vëllaznija“. Der Hauptredakteur war Leo Freundlich. Es wurden insgesamt 110 Nummern gedruckt, davon 41 im Jahr 1916, 44 im Jahr 1917 und nur 26 im Jahr 1918. Die während des Ersten Weltkriegs erschienene Zeitung brachte natürlich in erster Linie Nachrichten über die militärischen Operationen in West- und Osteuropa mit besonderer Berücksichtigung des Balkans und Albaniens. Interessant ist dabei die Tatsache, dass sich in fast jeder Nummer politische Artikel über albanische Angelegenheiten befinden, wobei die Aktivitäten der albanischen Zivilverwaltung und österreichisch-ungarischen Militärverwaltung auf den Gebieten des Unterrichtswesens und der Kultur im Mittelpunkt stehen.²⁹⁴⁴ In der zweiten Nummer behandeln Artikel wie „Amaneti i Shejtë – Gjuha“, „Shtypi shqiptar“, „Shqypetarët e Amerikës“ und „S'ka Shqypni – thonë francezët“ Fragen der albanischen Sprache, der albanischen Presse, der Albaner Amerikas und der ausländischen Meinung über die Existenz eines albanischen Staates.

Die dritte Ausgabe von „Vëllaznija“ behandelt in ihrem Leitartikel „Përlindja e popullit shqypetar“ die Grundprobleme Albaniens, wozu die Freiheit der Nation, die Traditionen des Volkes, die Nationalität und das Nationalbewusstsein, die Nationalschule und die Entwicklung der Sprache gezählt werden, und bietet mögliche Auswege aus der schwierigen politischen Situation. In dieser Nummer wurde auch das schöne Gedicht von Gjergj Fishta „Gjuha shqype“ veröffentlicht sowie ein Gedenkartikel für den Nationalhelden Isa Buletini.²⁹⁴⁵

Die sechste Nummer hat „Një fletë e historisë së përbotme“ zum Leitartikel, worin eine Analyse der Ereignisse zu Beginn des Ersten Weltkriegs geboten wird. In der Rubrik „Për Shqypni e shqypetarë“ findet man Daten über das politische, gesellschaftliche, kulturelle und schulische Leben vor allem in Shkodra, aber auch in den anderen Städten wie Durrës, Elbasan, Prizren, Gjakova u. a.. In fast allen Nummern befinden sich die schönen Gedichte von Naim Frashëri, Asdreni und Hilë Mosi, wie z. B. „Fjalët e t'urtit“, „Malli i shkretë“, „Shpagim“ und „Gjykim“.

In der neunten Nummer sind die Ratschläge nachzulesen, die Feldmarschall Leutnant Otto von Gerstner, ein „bekannter Freund Albaniens“, für die Entwicklung der albanischen Wirtschaft gibt. Seiner Meinung nach sollte in Albanien die Entwicklung folgender Projekte Vorrang haben: der Landwirtschaft, der Infrastruktur und der Schulen.²⁹⁴⁶ Die nachfolgende Nummer führt seine Vorschläge weiter aus. Laut Gerstner sollten die riesigen Sumpfgebiete Albaniens trockengelegt und die bestehenden Bergwerke besser ausgenutzt werden. Neue Minen könnten auf der Basis der geologischen Studien von Nopcsa und Nowack angelegt werden.

²⁹⁴⁴ Zeitung „Vëllaznija“, Wien, 1916 u. 1917-18 u. Zeitung „Ora e Shqypnisë“, Wien, 1928.

²⁹⁴⁵ Zeitung „Vëllaznija“, Wien, 1916.

²⁹⁴⁶ Ebda.

Beginnend mit der Nummer 11 wird eine Reihe von Artikeln veröffentlicht, die unter dem Titel „Nevojët e Shqypenisë“ die Kardinalprobleme Albaniens behandeln, wozu die Entwicklung der Muttersprache, der Bedarf an Lehrbüchern sowie die Förderung der Land- und Forstwirtschaft, des Obstbaus, des Handwerks und des Handels zählen.²⁹⁴⁷ Zum ersten Mal wird die Frage der Staudämme und Wasserreservoirs angesprochen.

In einigen aufeinanderfolgenden Nummern von „Vëllaznija“ wird ein Teil des Werks von Tef Curani veröffentlicht, worin er das Leben Skanderbegs behandelt. Im Artikel „Shqypnija dhe lufta e madhe“ der Nummer 16 wird die Ansicht vertreten, dass das Beste für Albanien die Autonomie im Rahmen Österreich-Ungarns sei. Die Zeitung bespricht auch die Fragen der Organisation der Landwirtschaft, der Modellfarmen sowie der Bildung von Baumschulen für die Wein- und Olivenkultur.²⁹⁴⁸ Einen äußerst wichtigen Platz nimmt das Problem der Vereinheitlichung der albanischen Sprache ein, das bis zur letzten Nummer 112 im Oktober 1918 behandelt wird.

Der Studentenverein „Albania“ in Wien und seine Zeitschrift „Dialëria“

Am 10. März 1918 gründeten albanische Studenten in Wien den ersten albanischen Studentenverein mit dem Namen „Albania“. Sein Motto war „Sa kam shpirt kam shpresë“ (dt. „Solange ich lebe, hoffe ich“). Nach ihrer Mittelschulzeit in Istanbul, Joanina und in San Demetrio di Corona wollten die jungen Albaner ihren Studienaufenthalt in Österreich für patriotische, kulturelle und gesellschaftliche Aktivitäten im Dienste der Entwicklung des albanischen Staates nützen. Zu diesen Pionieren zählten Jani Basho, Fuad Asllani, Xhevat Korça, Vasil Laboviti u. a. aus Südalbanien; Irakli Buda, Sokrat Dodbiba und Jakov Deliana aus Elbasan; Nush Bushati, Ndoc Naraçi, Ndoc Krajni, Gjovalin Gjadri, Kolë Mirdita, Rrok Gera, Rrok Stani, Rrok Kolaj, Rrok Maloku, Tefik Bekteshi, Gjon Temali, Krist Maloki u. a. aus Shkodra.²⁹⁴⁹ Eine allgemeine Versammlung wählte alljährlich den Vorstand. Dieser wiederum wählte den Vorsitzenden, den Sekretär und den Kassier. Der erste Vorsitzende war Fuad Asllani, Jura-Student an der Universität Wien. Im darauffolgenden Jahr wurde er von Nush Bushati abgelöst. So kamen alle einmal an die Reihe.

Damals hielten sich mehrere albanische Persönlichkeiten in Wien auf wie Bajram und Hysni Curri, Nexhip und Ferhat Draga, Ahmet Zogu, Xhelal Preveza, Rexhep Mit-

²⁹⁴⁷ Zeitung „Vëllaznija“, Wien, 1917-18.

²⁹⁴⁸ Nr. 19, 31, 37 u. 42.

²⁹⁴⁹ Asllani, Uran u. Kordha, H.: Shoqëria studentore „Albania“, revista „Dialëria“ dhe Dr. Fuad Asllani. In: Zeitung „Lajmi i ditës“, 12./13.7.1996.

rovica, Ismail Deva, Muharrem Bajraktari u. a.. Nicht selten waren es die Studenten, die die angespannten Beziehungen derselben untereinander um der albanischen Sache willen wieder ins Gleichgewicht brachten. Das Wiener Café „Grailinger“ galt damals als Treffpunkt der Albaner, wo sie sich zu versammeln pflegten, um über die Probleme ihres Heimatlandes zu diskutieren.

Die albanischen Studenten knüpften aber auch Kontakte mit österreichischen Persönlichkeiten des politischen und wirtschaftlichen Lebens, die als Freunde der Albaner und gute Kenner der albanischen Angelegenheiten galten. Sie diskutierten mit ihnen und beherzigten ihre Ratschläge. Sie diskutierten mit Ippen, Nopcsa, Oberhummer, Patsch u. a. über die unterschiedlichsten Aspekte der albanischen Politik und Wissenschaften, wobei sie sich die Ratschläge der österreichischen Albanien-Experten zu Herzen nahmen.²⁹⁵⁰

Das Hauptanliegen des Vereins war die Herausgabe einer Zeitschrift in Wien. Nach langen Bemühungen gelang es den Studenten, mittels eigener Ersparnisse und der materiellen Unterstützung durch die albanischen Patrioten in Wien, Albanien und Kosovo 1920 die erste Nummer der „Dialëria“ zu veröffentlichen. Sie war nach der Zeitschrift Faik Konicas in Brüssel, „Albania“, zweifellos das Beste, was die albanische Intelligenz damals auf diesem Gebiet zu bieten hatte. Bis zum Jahr 1929 sollten folgende Studenten Artikel, Studien, philosophische Essays, literarische Werke und verschiedene Übersetzungen für „Dialëria“ verfassen: Jani Basho, Nush Bushati, Fuad Asllani, Gjovalin Gjadrri, Kolë Mirdita (Pseudonym „Helenau“), Xhevat Korça, Ndoc Krajni, Krist Maloki (Pseudonym „Lepeteni“), Lasgush Poradeci u. a.; daneben Intellektuelle aus Albanien und Kosovo wie Dr. Filip Papajani, K. Hobdari, Dr. Omer Hamiti und Sokol Sopot.

Im ersten Jahr 1920 erschienen neun Nummern unter dem Hauptredakteur Nush Bushati, im zweiten unter Hauptredakteur Jani Basho fünf, im dritten unter Hauptredakteur Fuad Asllani acht; 1923 konnte die Zeitschrift aus finanziellen Gründen überhaupt nicht herausgegeben werden. Außerdem beendeten gerade in jenem Jahr die wichtigsten Mitarbeiter – wie Nush Bushati, Xhevat Korça, Jani Basho, Fuad Asllani und Ndoc Naraçi - ihr Studium und kehrten in die Heimat zurück.²⁹⁵¹ 1924 erschien dann unter Hauptredakteur Mihal Zallari eine einzige Nummer. Nach einer zweijährigen Pause begannen Dr. Gjergj Pekmezi und Hasan Ceka 1927 mit der Veröffentlichung von zwei weiteren Nummern. 1928 erschienen wieder vier Nummern unter Hauptredakteur Skënder Luarasi und im letzten Jahr, 1929, zwei Nummern unter Hauptredakteur Dr. Friedrich Wallisch.²⁹⁵²

²⁹⁵⁰ Ebda u. Asllani, Fuad: Kujtime. Handschrift.

²⁹⁵¹ Zeitschrift „Dialëria“. Wien: 1920-1928 u. Bevapi, Kujtim: Bibliografia mbi historikun e shkollës shqipe. Tirana: 1988.

²⁹⁵² Zeitschrift „Dialëria“. Wien: 1920-1928 u. Bevapi: Bibliografia mbi historikun e shkollës shqipe.

Die Aktivitäten der Studenten für „Dialëria“ konzentrierten sich hauptsächlich auf die ersten 22 Nummern, d. h. bis Ende 1922. Im Leitartikel der ersten Ausgabe werden die Zielsetzungen der Zeitschrift vorgestellt. Der Hauptredakteur Nush Bushati behandelt in seinem philosophischen Essay „Populli ndër teorina dhe trajta shtetnore“ das Schicksal des albanischen Volkes. Kolë Mirdita, Student der Rechtswissenschaftlichen Fakultät, tritt in dieser Nummer zum ersten Mal mit seiner künstlerischen Tätigkeit unter dem Pseudonym „Helenau“ an die Öffentlichkeit.²⁹⁵³

In der zweiten Nummer stechen die Artikel „Kuvendi i Lidhjes Kombeve, gjykime mbi të dhe Shqipëria“ von Fuad Asllani und „Pësimet e njerzimit“ von Xhevat Korça sowie die beiden Arbeiten der Shkodraner Gjovalin Gjadri und Helenau heraus. Der Schriftsteller und zukünftige Ingenieur Gjadri veröffentlichte einen informativen Artikel über die Wissenschaft der Meteorologie, die bis dahin in Albanien völlig unbekannt war. Und Helenau publizierte „Trandsafla qi s'çelin për ne“, eine seiner schönsten Novellen, die die Feder dieses frühverstorbenen, talentierten Literaten je hervorgebracht hat.

Der Leitartikel der dritten Nummer, von Fuad Asllani und Nush Bushati gemeinsam verfasst, mit dem Titel „Vrasia e Esad Toptanit, një epokë e re në historinë shqiptare“ verteidigt Avni Rustemi, den Attentäter von Esad Pascha Toptani, und kann als ein historisches Dokument von unbestreitbarem Wert bezeichnet werden. In der gleichen Ausgabe finden wir den interessanten Artikel „Gjyqtari dhe liria e vullnetit“ des zukünftigen Juristen Bushati, worin er die moderne europäische Rechtsprechung darlegt, die nun die jahrhundertelange osmanische Gesetzgebung und muslimische Sheriat ersetzen muss. Helenau steuerte auch diesmal zwei weitere Perlen seiner literarischen Kreativität bei, nämlich das romantische Sonett „Hënës“ und die schöne Novelle „Një lule e këputur“. Der Shkodraner Student Rrok Kolaj erklärt in seinem Artikel „Gjumi“ auf wissenschaftliche Weise das Phänomen des Schlafes.²⁹⁵⁴

Der Titel des Leitartikels der vierten Nummer lautet „Një natë me Moisiun“. Es handelt sich dabei um eine liebevolle Beschreibung des Empfangs, den die albanischen Studenten dem großen albanischen Künstler Alexander Moissi²⁹⁵⁵ bereitet haben, den sie auf ihre eigenen Kosten am 29. Juni 1920 im Hotel „Huberthof“ bewirteten. Die Grußreden im Namen aller Studenten hielten der Vereinsvorsitzende Asllani, der Hauptredakteur der Zeitschrift Bushati und der Veteran der Studentenbewegung Basho.

Die fünfte Ausgabe von „Dialëria“ beginnt mit dem Abdruck der gesamten Rede, die Monsignore Vincens Prendushi am 19.3.1920 in Shkodra gehalten hat. Damit be-

²⁹⁵³ Zeitschrift „Dialëria“.

²⁹⁵⁴ Ebda.

²⁹⁵⁵ Aleksandër Moisiu, 1879-1935, berühmter Theater- und Filmschauspieler albanischer Herkunft, der fast alle großen Bühnenrollen gespielt hat.

zeugten die Studenten ihren Respekt vor ihrem ehemaligen Mitschüler. Bushati veröffentlichte wieder einen philosophischen Essay, nämlich „Parsie, Demagogji, Cesarizm“, und Helenau stellte zwei seiner neuen literarischen Werke vor, die Novelle „Fajtuer“ und das Gedicht „Lamtumirë“. Ein neues Konzept für das politische und gesellschaftliche Leben Albaniens bietet der Artikel „Rëndësia e teknikës në Politikë“ von Gjovalin Gjadri.

In der sechsten Ausgabe begann Bushati mit einer Serie von Studien, die sich auf fünf Nummern erstrecken und die Überschrift „Partitë politike të kohës së sotme“ haben. Sie behandeln die damaligen politischen Parteien Albaniens und erläutern unter anderem das Ausbildungskonzept für den zukünftigen albanischen Politiker. Diese Artikelserie und jene Asllanis über das Wahlsystem waren der intellektuelle Beitrag zum Aufbau eines demokratischen, westeuropäisch gesinnten albanischen Staates.²⁹⁵⁶ Gjadri, der sich selbst zum Ziel gesetzt hatte, die albanische Jugend mit der Anwendung der modernen Technologie in den Bereichen Wirtschaft und Gesellschaft vertraut zu machen, verfasste eine Studie über die Elektrizität, die in zwei Teilen in Nummer sechs und sieben abgedruckt wurde. Asllani konkretisierte die theoretischen Ausführungen Bushatis über die Parteien in seinem in der siebten Nummer veröffentlichten Artikel „Detyrat tona“.

Eine andere interessante Rubrik dieser Zeitschrift, beginnend mit der achten Nummer, war „Mendimet dhe sugjerimet e filoshqiptarëve“ (dt. „Die Ansichten und Ratschläge der Freunde der Albaner“), die die wirtschaftlichen, kulturellen und unterrichtsbezogenen Fragen Albaniens behandelte. In der gleichen Nummer veröffentlichte Helenau seine Novelle „Atdhedashtunia“, die er seinem Freund in Wien, Xhevat Korça, widmete, der in den Freischaren von Themistokli Gërmenji gekämpft hatte.

Der Philosophie-Student Ndoc Krajni stellte sich in der neunten Nummer mit dem Artikel „Shqypnia në Lidhjen e Kombeve“ vor, worin er den Albanern klarzumachen versucht, was der Völkerbund war und welche Wichtigkeit er für Albanien hatte, aber auch die Ausländer darauf aufmerksam macht, was sich die Albaner von dieser weltumspannenden Organisation erwarteten. Der Dichter Helenau schmückt die Ausgabe mit dem Gedicht „Bilbili“.

Diese Artikel des Jahres 1920 waren von außerordentlicher Bedeutung für den albanischen Staat. Es war die Zeit, als Albanien zum ersten Mal in seiner Geschichte in die Familie der europäischen Staaten aufgenommen wurde. Ohne demokratische Kultur und Erfahrung mit dem Mehrparteiensystem wäre das Land für den politischen Kampf auf parlamentarischer Ebene völlig unvorbereitet gewesen, wenn nicht die in Österreich lebenden albanischen Studenten demjenigen Teil der albanischen Gesell-

²⁹⁵⁶ Ebda.

schaft zu Hilfe gekommen wären, der für Westeuropa offen war. Das bezeugt auch der 1920 in den Nummern 15 und 16 der „Dialëria“ veröffentlichte Artikel „Orientimi nga Perëndimi shpëtimi i jonë i vetëm“, der die einzige Rettung Albaniens in seiner westlichen Orientierung sah.

In der zehnten Nummer wurden die Serien „Partitë politike të kohës së sotme“ von Bushati und „Elektricitet“ von Gjadri fortgesetzt, und in der elften Nummer brachte Bushati den ersten Teil seiner Studie „Lufrat Ballkanike në dritën e politikës botërore“. Den zweiten Teil dazu veröffentlichte er in der Nummer 13. Diese Studie war vielleicht die erste an die albanische Leserschaft gerichtete Präsentation der Ereignisse während der Balkankriege aus der Sicht der internationalen Diplomatie. In der elften Nummer sind auch zwei weitere sehr wichtige Artikel: erstens „Programi i Qeverisë“ von Jani Basho, der darin seinen Landsleuten das am Kongress von Lushnja ausgearbeitete Regierungsprogramm vorstellt, und zweitens der von österreichischen Ökonomen verfasste Leitartikel „Plani ekonomik për shtetin shqiptar“, worin der Wirtschaftsplan für Albanien entworfen wird.

In der zwölften Nummer vom März 1921 erinnerte der zukünftige Politiker Nush Bushati im Leitartikel „7 Mars“ an den Tag, als die Großmächte den Fürsten Wilhelm zu Wied in Albanien einsetzten. Er analysiert die Ereignisse von damals und die positiven und negativen Faktoren der Regentschaft des ausländischen Fürsten und der Regierung von Turhan Pascha Përmeti. Es folgt der Artikel „Shtet në shtet“ des Shkodraner Studenten Ndoc Krajni über das künstliche Gebilde der sogenannten „Republik Mirdita“. In der Nummer 13 versuchte sich der zukünftige Ingenieur und Wissenschaftler Gjovallin Gjadri als Schriftsteller und Übersetzer der Novelle „Shpresa“. In der darauffolgenden Nummer erschien ein Artikel von ihm anlässlich des 100. Todestages von Napoleon. Mit der Nummer 14 endet auch die Herausgabe der Zeitschrift für das akademische Jahr 1920/21.

Das dritte Erscheinungsjahr von „Dialëria“ begann mit der Ausgabe vom Januar-Februar 1922, worin die Nummern 15 und 16 mit dreizehn Artikeln vereint wurden. Bushati steuerte den gesellschaftliche Fragen behandelnden Aufsatz „Shoqnia“ bei. Gjadri schrieb einen Artikel über Technik, nämlich „Telegrafi me tel“. Es ist bemerkenswert, dass in dieser Nummer auch die Rede der Oberlehrerin Shadije Bogdo von der ersten Mädchenschule in Libohova abgedruckt worden ist. Die Studenten waren stolz darauf, dass auch in einer so kleinen Stadt Südalbaniens eine neue Schule für Mädchen eröffnet worden war, die – laut Rede – ihre eigenen Kinder einmal im Sinne der Vaterlandsliebe und des Nationalbewusstseins erziehen würden.

Die siebzehnte Nummer vom April 1922 ist voll mit Werken Helena's: dem Artikel „Feuilleton. (Fehton) A njallë Mascagni“, dem romantischen Gedicht „Tërfili“ und dem philosophischen Essay „Dëshmorët“. Der Leitartikel „Motrat, shoqet, mëmat

tona (Shqiptarka) në zhvillimin e kombit tonë“ ist der Zukunft und der Rolle der albanischen Frau innerhalb der Gesellschaft und des Staates gewidmet. Außerdem werden die Meinungen österreichischer Persönlichkeiten aus Staat und Wirtschaft über die geeignetste Regierungsform für Albanien vorgestellt. Es war die Zeit, als Albanien weder Republik noch Monarchie war und der Staat von einem Regentschaftsrat regiert wurde. Mit dieser Nummer begann auch die literarische Publikationstätigkeit von Kristof Maloki, der unter dem Pseudonym „Karl Lepeteni“ bekannt wurde. „Kënga e këmbanës“, „Tri prallëza“ und die Rubrik „Cokla – Mokla“ waren seine ersten Veröffentlichungen.

Die Nummern 18 und 19 erschienen in einer gemeinsamen April-Mai 1922-Ausgabe und umfassten zwanzig Titel. Einer davon ist „Ç‘janë bankat?“ von Rrok Maloki, dem Bruder von Kristof Maloki, der Student der Betriebswirtschaft war und mit diesem Artikel das Bankwesen erläuterte, obwohl oder gerade weil es damals noch keine Banken in Albanien gab. Helenau veröffentlichte vier seiner Gedichte: „Nana“, „Asajë“, „Trandafilat prej“ und „Pse?“. In dieser Ausgabe debütierte der Pogradecer Dichter Lasgush Poradeci mit den Gedichten „Kënga e bilbilit“ und „Kur mbështetem në tavolinë“. Auf diese Weise wurde „Dialëria“ zur Tribüne für junge literarische Talente. Auch Asdreni steuerte ein Gedicht mit dem Titel „Si punon vdekja“ aus Bukarest bei. Maloki übersetzte Gedichte von Goethe wie „Vjollca“ und „Gjetë“. Weitere literarische Beiträge stammten von S.D. Etëhem Haxhiademi und Fuad Asllani, letzterer unter dem Pseudonym „Fedo Lani“.

Die nächste Ausgabe vom August-September mit den Nummern 20-22 wurde gekrönt durch den von Nush Bushati verfassten Leitartikel „Çështja e kufijve para Lidhjes së Kombeve“, der mit der Behandlung der Grenzziehungsfrage Albaniens vor dem Völkerbund eine Befähigungsprobe des jungen albanischen Kaders auf diplomatischem Gebiet ablegte. Ndoc Krajni, einer der zukünftigen Leiter auf dem Sektor des albanischen Unterrichtswesens, verfasste den Artikel „Detyra e shkollës“ über die pädagogische Ausbildung und Erziehung der jungen Generation. Rrok Maloki setzte seinen Artikel über die Banken fort, während sein Bruder Kristof Maloki wieder ein Gedicht mit dem Titel „Kang e Dervishit“ unter seinem üblichen Pseudonym „Lepeteni“ veröffentlichte. Die literarische Rubrik bietet wie immer auch ein Gedicht von Helenau mit dem Titel „Kuer mendoj“. Weiters schickte ein unbekannter Autor aus Shkodra unter dem Pseudonym „Omega“ eine Romanze mit dem Titel „Gjylja“. Erwähnenswert sind noch Lasgush Poradecis Gedicht „Korrik“, eine Elegie von Fuad Asllani (Pseudonym „Fedo Lani“), die Artikel „Pestalozzi“ und „Kemi nevojë të madhe për mësuëse“ von Safet Butka, „Robert-College“n“ von Jakov Deliana und „Jeta atletike në “Robert-College““ von Muharrem Vila. Die vier letztgenannten Artikel behandeln Fragen des Unterrichtswesens und der modernen Didaktik.

Die Zeitschrift „Minerva“ der albanischen Studenten in Graz im Jahr 1922

Nach Wien lebten die meisten albanischen Studenten in Graz. Dem Beispiel ihrer Kollegen in der österreichischen Hauptstadt folgend, versuchten auch sie, sich in kulturellen Vereinen zu organisieren und ihre eigenen Zeitschriften herauszugeben. Anfang 1922 gelang es einer Gruppe von Studenten unter der Leitung des Jurastudenten Rrok Kolaj die erste Nummer der Zeitschrift „Minerva“ herauszugeben. Wenn auch nur insgesamt fünf Nummern erschienen, so war sie dennoch ein weiterer kultureller und intellektueller Beitrag der albanischen Studenten im Ausland. Neben Hauptredakteur Kolaj haben auch Kristof Maloki (Pseudonym „K. Lepeteni“), Safet Butka, Xhevat Korça und andere Autoren unter Pseudonymen wie „Mali i Tomorrit“ und „GÉ“ an der Zeitschrift mitgearbeitet.²⁹⁵⁷

In der Einleitung der ersten Nummer vom Januar 1922 erläutert Kolaj seinen albanischen Landsleuten die Zielsetzungen der literarischen und apolitischen Zeitschrift „Minerva“. Danach folgt der erste Teil eines sehr interessanten Artikels von Riegel²⁹⁵⁸ über den Beginn der Kunst, „Fillimi i Hartit (Artit)“, eine kurze historische Darstellung über die Entstehung und Entwicklung der Schönen Künste im Shkodraner Dialekt. Der Artikel Kolajs „Superioriteti i Grekëve të Vjetër mbi popujt e botës së vjetër“ behandelt die Überlegenheit der alten Griechen gegenüber den anderen Völkern der Alten Welt, beginnend mit dem schönen Satz, dass „fast jede Nation eine besondere Mission innerhalb der Weltgeschichte zu erfüllen hat. Viele Völker erfüllen die eigene Sendung, doch am besten erfüllten sie die Griechen.“²⁹⁵⁹ Kolaj zieht aus dieser kurzen Geschichte der alten Griechen, deren Hochkultur sich unter besonderen klimatischen Bedingungen und in einer günstigen geographischen Lage entwickelte, die Schlussfolgerung, dass auch die Albaner die Voraussetzungen zu einer solchen Entwicklung hätten, falls sie mehr Wert auf die nationale Bildung und Kultur legten. Ein toskischer Student veröffentlichte ein albanisches Märchen aus dem Buch von Auguste Dozon „Manuel de la langue Chkipe ou Albanaise“.²⁹⁶⁰ Den Schlussteil der ersten Ausgabe bilden französische und deutsche Anekdoten sowie historische, geographische und biologische Kuriositäten.

In der zweiten Nummer vom Februar 1922 schrieb Kolaj einen Leitartikel über die Schulen mit dem Titel „Shkollat“.²⁹⁶¹ Er behandelt die Frage unter zwei Gesichtspunkten: erstens die Schulen als Gebäude, die in möglichst großer Anzahl und dem europäischen Standard gemäß gebaut werden müssten, eine Aufgabe, die der Staat als eine heilige Pflicht ansehen sollte; zweitens die Probleme rund um den Schulunterricht wie Fachdidaktik,

²⁹⁵⁷ Zeitschrift „Minerva“, Graz: 1922.

²⁹⁵⁸ Von Uran Asllani ohne Vornamen und nähere Angaben zur Person zitiert.

²⁹⁵⁹ Zeitschrift „Minerva“.

²⁹⁶⁰ Dieser Student war wahrscheinlich Safet Butka, der 1925 ebenfalls Märchen aus dem Buch Dozons veröffentlichte.

²⁹⁶¹ Zeitschrift „Minerva“.

Unterrichtsfächer und dazugehörige Schultexte, Ausbildung der Lehrkräfte usw.. Kolaj empfiehlt bei dieser Gelegenheit das österreichische Bildungssystem als das passendste und bekannteste für Albanien.²⁹⁶² In der Folge bespricht er die Einteilung der Schulen nach Altersgruppen und Unterrichtsprofil, wobei er den zukünftigen Mittelschultypen Albaniens - angefangen von klassischen und Realgymnasien über Agronomie- und Handelsmittelschulen bis zu Musik- und Konservatorien sowie Mädchenlyzeen - ein besonderes Augenmerk schenkt. Danach schildert er in detaillierter Form die Hochschulen Österreichs wie die Universitäten, die „Hochschule für Bodenkultur“, die „Hochschule für Welthandel“ sowie Landwirtschafts- und Handelshochschulen. Mit diesem Artikel leistete Kolaj einen sehr wichtigen Beitrag zur Lösung der Unterrichtsprobleme Albaniens, nicht zuletzt deshalb, weil gerade zu jener Zeit die Vorbereitungen für den zweiten Unterrichtskongress im August 1922 in Tirana im Gange waren.

In dieser Nummer wurde auch ein altes Lied aus Südalbanien veröffentlicht, das dem Werk von Holger Pedersen entnommen worden war. Dieses Lied mit betont patriotischen Motiven wird mit der Marseillaise verglichen. Weiters finden wir das im toskischen Dialekt gehaltene Märchen „Të tre vëllezërit dhe të tri motrat“ von Dozon. Anekdoten und wissenschaftliche Kuriositäten aus allerlei Ländern beschließen wie gewohnt die Ausgabe.²⁹⁶³

Der historische Leitartikel der Nummer 3, „Pompeji – historia e qytetit të varrosur“, ist der vom Vesuv verschütteten antiken Stadt Pompej gewidmet. Danach folgt Xhevat Korças Übersetzung der Studie von Oscar Wilde über den bulgarischen Dichter Ivan Vazov, der den albanischen Studenten wegen seiner Opferbereitschaft für die Befreiung Bulgariens vom osmanischen Joch als inspirierendes Vorbild galt.²⁹⁶⁴ In dem interessanten Artikel „Shpirtmdhajt“ wird die These vertreten, dass die Selbstaufopferung des Menschen für sein Volk, die Gesellschaft oder die gesamte Menschheit mit seiner künstlerischen, kulturellen und wissenschaftlichen Formierung eng verbunden sei. Als historische Beispiele werden Aristoteles, Sokrates, Galilei und Kepler genannt. Hauptredakteur Kolaj schrieb für diese Ausgabe einen Aufsatz über Leben und Werk von Jean Jacques Rousseau, wobei er das Hauptaugenmerk auf die verschiedenen Unterrichtsmethoden Europas legte.

In der vierten Nummer vom April 1922 wird der Artikel „Fillimi i Artit“ von der ersten Nummer fortgesetzt. Kolaj ergänzt die Beschreibung der Entwicklung der zeitgenössischen Literatur, Musik und Bildenden Künste mit eigenen philosophischen Gedanken.²⁹⁶⁵ Von großem Interesse ist der Leitartikel über das Leben und Werk des

²⁹⁶² Ebda.

²⁹⁶³ Ebda.

²⁹⁶⁴ Ebda.

²⁹⁶⁵ Ebda.

großen indischen Dichters und Schriftstellers Rabindranath Tagore, der damals den Literaturnobelpreis erhalten hatte. Wir finden darin aber auch biographische Angaben über den Stifter des Nobelpreises, Alfred Nobel. In einem weiteren Artikel werden Leben und Werk einer der Persönlichkeiten der französischen Literatur des 17. Jahrhunderts beschrieben, nämlich von Madame de Sévigné alias Marie de Rabutin-Chantal. Bemerkenswert ist auch ein im gegischen Dialekt gehaltenes Gedicht eines anonymen toskischen Autors mit der Initiale „G.“, das den Titel „Mallëngjim për atdhe“ trägt, woraus wir einige Verse zitieren wollen: Deri sa unë kam me jetuem, / Edhe të jemi gjall në ket dhe, / Ty Shqypni, së kam me të harruem, / Vendi i dashtun, ku kam le. (dt. Bis zum letzten Hauch will messen / mein Herz, in Sehnsucht ganz verloren, / dich, Albanien, unvergessen, / geliebtes Land, wo ich geboren.²⁹⁶⁶)

Aus der fünften und letzten Ausgabe der „Minerva“, die dann wegen finanzieller Schwierigkeiten eingestellt werden musste, sind folgende Artikel erwähnenswert: Ein Teil der Ansprache, die der deutsche Theologe, Sprachphilosoph und Dichter Johann Gottfried von Herder in einer Schule unter dem Motto „Wir lernen fürs Leben und nicht für die Schule“ gehalten hatte;²⁹⁶⁷ ein Aufsatz über das Problem des Hypnotismus mit seinen historischen Anfängen in China, Indien und Ägypten bis zur Gegenwart; ein toskisches Märchen aus dem Buch „Djali i shitur“ von Auguste Dozon und die von Maloki (Pseudonym „Lepeteni“) übersetzten vierundzwanzig Ansichten Goethes, die nützliche Lebenslehren für die albanische Jugend darstellten.

Die Zeitung „Ora e Shqipnisë“ in Wien im Jahr 1928

Die durch die Rückkehr Zogus²⁹⁶⁸ im Dezember 1924 verursachte albanische Emigration nach Österreich war eine in sich vielschichtige. Ein Teil formierte in Wien das Revolutionäre Nationalkomitee „KONARE“ mit seinem Organ „Liria Kombëtare“ in Genf. Eine andere Gruppe gründete die Organisation „Bashkimi Kombëtar“ mit ihrem gleichnamigen Organ. Eine dritte Gruppierung, die ebenfalls wie die ersten beiden ihr Zentrum in Wien hatte, gab im Januar 1928 erstmals die Zeitung „Ora e Shqipnisë“ heraus, deren Hauptredakteure die Cousins Don Lazër Shantoja und Dr. Frederik Shantoja waren.

Diese kurzlebige Zeitung - es erschienen nur acht Nummern - berichtete regelmäßig über das politische und gesellschaftliche Leben in Albanien und den albanischen Territorien Jugoslawiens. Man findet darin aber auch Polemiken mit Fan Noli und sei-

²⁹⁶⁶ Freie sinngemäße Übertragung von Kurt Gostentschnigg ins Deutsche.

²⁹⁶⁷ Zeitschrift „Minerva“.

²⁹⁶⁸ Zogu stürzte mit Hilfe der jugoslawischen Armee die nur sechs Monate dauernde demokratische Regierung Fan Nolis.

nen Anhängern wie Omer Nishani, Llazar Fundo, Kostandin Boshnjaku, Nush Bushati, Sulo Bogdo u. a..

Die in Form von sarkastischen Feuilletons gehaltenen Leitartikel stammten alle aus der meisterhaften Feder des Don Lazër Shantoja und waren politischer Natur sowie stets betont antizogistisch. Die Außenpolitik Albaniens wurde von Shantoja als eine „Politik der offenen Türen“ bezeichnet, die gegen die nationalen Interessen gerichtet sei. Zur Bekräftigung seiner Ansicht führte er die Einschätzungen bekannter Politologen und Albanologen an.

In der Nummer vier finden wir einen Artikel des österreichischen Ex-Diplomaten Alfred Rappaport mit dem Titel „Traktati i dytë i Tiranës dhe pavarësia e Shqipërisë“, worin er in einer scharfsichtigen Analyse die Hintergründe der Außenpolitik Zogus gegenüber Italien aufdeckt. Das Zweite Italienisch-albanische Abkommen riskiere die Unabhängigkeit Albaniens, die von italienischer Seite langsam unterminiert werde.

Die Nummer 5 der Zeitung bringt als Leitartikel die politische Studie „Kosova“ von Lazër Shantoja, der die Kosovo-Frage aus einem sehr breitgefächerten historischen Blickwinkel im ethnischen, balkanischen und europäischen Kontext behandelt. Seine Schlussfolgerung ist heute noch aktuell: Die Kosovo-Frage könne nur von den Kosovo-Albanern selbst auf der Basis unermüdlicher Bemühungen gelöst werden.

Der Leitartikel der Nummer 7, „Dera e hapun“, stellt eine Demaskierung der jugoslawischen Politik und der Organisation „Bashkimi Kombëtar“ dar, die laut Shantoja von Jugoslawien nur aus Dekorationsgründen unterhalten werde: *„Die Freunde Jugoslawiens sind nur Werkzeuge und Verräter, die Erben und Exekutoren des Testaments von Esad Toptani... Die Jugoslawen wollen offene Türen in Albanien. Die wahren Patrioten verschließen ihnen die Türen, während die Verräter sie ihnen öffnen.“*

In der letzten Ausgabe analysiert Shantoja im Leitartikel „Ahmet Zogu mbret“ die Absicht Zogus und seiner Anhänger, die Republik Albanien in ein Königtum zu verwandeln. Er verfasste auch einen Lobartikel über den österreichischen Ex-Diplomaten und Albanerfreund Alfred Rappaport anlässlich von dessen 60. Geburtstag.

Nach Einstellung der Zeitung wurde Don Lazër Shantoja vom Vatikan zum Pfarrer in dem Schweizer Dorf La Motte ernannt.

Schlussbetrachtungen

Eine große Anzahl von albanischen Studenten hat an fast allen Fakultäten der Universitäten Österreich-Ungarns und der Republik Österreich studiert. Diese Intellektuellen bildeten um die Jahrhundertwende und in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts den qualifiziertesten und emanzipiertesten Teil der albanischen Intelligenz.

Innerhalb der albanischen Bevölkerung bestand eine vorherrschende Neigung fast aller sozialen Schichten, ihre Kinder an österreichischen Schulen und Universitäten ausbilden zu lassen, was auf die vielschichtige Politik Österreich-Ungarns gegenüber den Albanern zurückzuführen war. Diese Politik wurde natürlich auf die unmittelbaren und längerfristigen Interessen der Habsburgermonarchie am Balkanraum abgestimmt, wobei dieselben sich in bestimmten Phasen mit den albanischen Interessen deckten. So spielte Österreich-Ungarn eine besonders wichtige Rolle für die Unabhängigkeit und Konsolidierung des albanischen Staates. Man darf nicht vergessen, dass sich das heutige Albanien ohne den diplomatischen Einsatz des Wiener Ballhausplatzes nach den Wünschen seiner traditionellen außen- und militärpolitischen Gegner nur auf die zentralalbanischen Gebiete erstrecken würde.

Nach dem Berliner Kongress 1878 intensivierte die Doppelmonarchie ihre Tätigkeiten im Bereich des Kultusprotektorats über die katholische Bevölkerung Nordalbanien. Dazu gehörte auch die Ausbildung der albanischen Jugend sowohl in Albanien als auch in Österreich-Ungarn. In den von der Habsburgermonarchie eröffneten und subventionierten Pfarrschulen unterrichteten albanische Lehrer auf Albanisch. Dutzende von katholischen Geistlichen und albanischen Lehrern wurden in Albanien und Österreich-Ungarn ausgebildet.

Die in Österreich-Ungarn und später in der Ersten Republik Österreich lebenden albanischen StudentInnen fanden die Möglichkeit vor, sich in patriotischen und kulturellen Vereinen zu organisieren, wodurch sie einen wichtigen Beitrag leisten konnten zur Erreichung der Unabhängigkeit und zum Aufbau des Landes. Sie engagierten sich u. a. im Kulturverein „Dija“ in Wien mit seiner Zeitung „Vëllaznija“, im Studentenverein „Albania“ in Wien mit seiner Zeitschrift „Dialëria“ und in Graz mittels der Zeitschrift „Minerva“.

Es sind bisher über 350 Albaner bekannt, die ihre Schul- und/oder Universitätsausbildung in Österreich absolviert haben; aber es könnten auch mehr gewesen sein. Je nach Ausbildung und späterer Tätigkeit in Albanien können diese albanischen Studierenden in folgende Kategorien eingeteilt werden:

1.) 38 Studenten, die sich zwischen 1914 und 1955 an der Organisation und Leitung des albanischen Staates beteiligt haben; 2 von ihnen waren Ministerpräsidenten, 22 waren Außenminister. Andere waren Unterrichtsminister, Wirtschaftsminister, Finanzminister und Landwirtschaftsminister; einige waren Generalsekretäre der jeweiligen Ministerien und Diplomaten im Ministerrang.

2.) 22 Militärstudenten; davon erreichten 2 den Grad eines Generals und 8 den Rang eines Obersts und Oberstleutnants. Die anderen waren Majore und Hauptleute, die ihren Dienst bei der albanischen Gendarmerie oder Armee versahen.

3.) 75 Studenten, die Lehrer, Wissenschaftler und Künstler geworden sind; davon

4 Professoren an verschiedenen Lehrstühlen in Albanien, Europa und den USA, 25 Direktoren und Lehrer an albanischen Mittelschulen, 16 Unterrichtsinspektoren und einige Künstler mit Weltruhm wie der Schauspieler Anxhelo Koka in Hollywood.

4.) 60 katholische Geistliche, die an Franziskanerseminaren Tirols ausgebildet worden sind und später an den theologischen und philosophischen Fakultäten von Graz, Innsbruck und Linz ihr Doktorat absolviert haben; 6 von ihnen wurden Erzbischöfe, Bischöfe und Provinziale der albanischen Franziskanerprovinz. 8 taten sich als bekannte Forscher auf den Gebieten der albanischen Sprachwissenschaft, Geschichte, Archäologie, Botanik u. a. hervor.

5.) 27 Medizinstudenten, die zwischen 1920 und 1940 in Österreich studiert haben; bereits im 17. Jahrhundert haben die ersten Albaner in Österreich Medizin studiert; 8 von ihnen waren ihr Leben lang als Ärzte in den Spitälern von Klagenfurt, Wien und Graz tätig. Die anderen wurden in Albanien Chefs der Universitätslehrstühle, Direktoren von Krankenhäusern, Chefchirurgen und Klinikchefs.

6.) 111 Absolventen von Universitäten, Hochschulen oder Handels- und Landwirtschaftsmittelschulen, die im wirtschaftlichen Bereich tätig geworden sind; davon betätigten sich 22 als Ingenieure auf den Gebieten der Elektrotechnik, Mechanik, Geologie und Topographie. 12 wurden Agronomen, 2 Veterinärmediziner und 25 Bankiers.

Diese Intellektuellen mit westeuropäischer Bildung wurden im Allgemeinen vom kommunistischen Regime verfolgt. Über 130 wurden inhaftiert und über 30 wegen ihrer politischen Gesinnung hingerichtet.

Literatur

1. Asllani, Uran: Studentët Shqiptarë të Austrisë dhe veprimtaria e tyre. Tirana: 2000.
2. (dt.: Die albanischen Studenten in Österreich und ihre Aktivitäten.)
3. Gostentschnigg, Kurt: Albanerkonvikt und Albanienkomitee. Instrumente der Handels- und Verkehrspolitik Österreich-Ungarns gegenüber Albanien im Dienste des informellen Imperialismus. In: Südostforschungen 65/66 (2006/07), S. 313-337.
4. Ders.: Zwischen Wissenschaft und Politik. Die österreichisch-ungarische Albanologie 1867-1918. Graz: Dissertation 1996.
5. Ders.: Die Verflechtung von Wissenschaft und Politik am Beispiel der österreichisch-ungarischen Albanologie. In: Südost-Forschungen 58 (1999), S. 221-245.
6. Ders.: Pleksja e Albanologjisë austro-hungareze me interesat politikë të Monarkisë së Dyfishtë. In: Studime Albanologjike 2 (1997), Nr. 3, S. 44-52.
7. (dt.: Die Verflechtung der österreichisch-ungarischen Albanologie mit den politischen Interessen der Doppelmonarchie.)

8. Ders.: Protektorati i Kultit austro-hungarez mbi popullsinë katolike të Shqipërisë së Veriut. In: Phoenix 4 (2000), Nr. 1-2, S. 36-43.
9. (dt.: Das österreichisch-ungarische Kultusprotektorat über die katholische Bevölkerung Nordalbaniens.).
10. Ders.: Kontributi i Austrisë (Austro-Hungarisë) për Shqipërinë e Veriut në fushën e arsimit. In: Seminari i pestë ndërkombëtar "Shkodra në Shekuj". 25-26 Tetor 2002. Vëll. 1. Shkodër: 2005, S. 168-174.
11. (dt.: Der Beitrag Österreichs (Österreich-Ungarns) für Nordalbanien auf dem Sektor des Bildungswesens.).
12. Ders.: Në shërbim të imperializmit informal: Instrumente të politikës austro-hungareze ndaj Shqipërisë. In: Polis. Revistë për shkencat sociale (2008), Nr. 7, S. 40-62.
13. (dt.: Im Dienste des informellen Imperialismus: Instrumente der Politik Österreich-Ungarns gegenüber Albanien.).
14. Ders.: AlbanerInnen: Studieren, arbeiten und die Familie unterstützen. In: Fremde Heimat Graz. Hg. v. Christian Stenner. Graz, Wien, Köln: Styria 1995, S. 44-50.

Nikola PANO, Chicago

Perspectives on U. S.-Albanian Relations

In his book *Diplomacia amerikane dhe Shqipëria* Leonard Demi observes, “The ties between Albanians and America do not begin on the date of the establishment of diplomatic relations between Albania and the United States of America, but long before that time, around the end of the 19th century.” (p. 9) Although Demi is referring specifically in his observation to the arrival in 1892 of the first group of Albanian immigrants who settled permanently in the United States, it is also true that a small, but growing number of Americans had during the 19th century become aware of the existence of the Albanian people and their national hero, Skenderbeg.

Those few Americans who had knowledge of Albania and its people derived their information from such sources as Edward Gibbon’s *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, the travel accounts of Lord Byron and other visitors to the Albanian-inhabited regions of the Balkans, or novels such as Benjamin Disraeli’s *The Rise of Iskender*, published in England in 1833 and in the United States in 1842. Although it is generally regarded as one of the lesser creative efforts of the British statesman and writer, the book remained in print in both countries until the 1920s.

Within the United States during the 19th century, there were three noteworthy works published that were dedicated to Albanian themes, and specifically to the Albanian national hero, Gjergj Kastriot Skenderbeg. The first of these was Clement Clark Moore’s biography titled *George Castriot Surnamed Scanderbeg*, which appeared in 1853. Although not by any measure a “bestseller,” this work did serve to introduce at least a small segment of the American reading public to Albania and its best known historical personality. The second of these works was the “Tale of Scanderbeg” in the third installment of Henry Wadsworth Longfellow’s *Tales of a Wayside Inn*, published in 1873. Excerpts from this poem were included in many high school and university anthologies published between the late 19th and mid 20th centuries. In this manner at least some Americans became acquainted with the deeds of Skanderbeg and received their first, and for most, their only exposure to Albanian history. The last of the 19th-century American authors to publish a book on the Skanderbeg theme was James Meeker Ludlow, whose novel *Captain of the Janizaries (A Story of the Time of Scanderbeg and the Fall*

of Constantinople) appeared in 1886 in the United States and later in a British edition. As with other publications with a Balkan focus, this novel appears likely to have attracted the attention of those Americans who enjoyed a well written work of fiction as well as of those who followed the course of the “Eastern Question” during the late 19th and early 20th centuries.

There are three components to the U. S.-Albanian relationship as it has emerged during the 20th and 21st centuries: first, the official state to state ties between the two countries that began in 1922 with the recognition of Albania by the United States; second, the activities of non-governmental American organizations in the country; finally, and the role of the Albanian-American community in the relationship between the two states. These factors continue to influence the nature of relations between Washington and Tirana today.

There was, of course, no independent Albanian state prior to November 1912. With the outbreak of World War I in 1914, the country was in turn invaded and occupied between 1914-20 by the armies of the various belligerents and it was not until 1920 that an effective Albanian government was established. Since there were no formal diplomatic ties between the United States and Albania during this period, the Albanian-American community through its most prominent organization, Vatra, had emerged as the prime advocate in behalf of Albania's interests in the United States.

Thus, the emergence of the Albanian-American “colony” during the 1890s and the first decades of the 20th century was of major significance in the evolution of the U. S. –Albania relationship. By the outbreak of World War I in 1914, this community--comprised of some 10,000 to 20,000 predominantly young (15-30 years old), poorly educated, Orthodox Christian and Muslim males from the regions of present-day southern

Albania--had become the leading center of a patriotic movement to safeguard the sovereignty and territorial integrity of the newly independent Albanian state.

There were essentially four factors that contributed to the role assumed by the fledgling Albanian –American community during the first two decades of the 20th century.

First, the community attracted a number of talented and in some cases charismatic leaders beginning with Petro Nini Luarasi and Sotir Peci, both of whom arrived in 1904 and left in 1908 never to return. Peci founded and edited the first Albanian language paper in the United States, and Luarasi organized a number of patriotic societies that sought to raise national consciousness among his compatriots. The activities of this duo served as an inspiration and a guide to their successors. With their departures, the mantle of leadership in the Albanian-American community fell to Fan Noli (1882-1965) and Faik Konica (1876-1942). Other prominent personalities within the community included Kristo Dako, Sevasti Qiriazi Dako, Parashkevi Qiriazi, Koste Chekrezi, Kol Tromara, Kristo Floqi, Bahri Omari, Kostaq Kota, Mihal Grameno, and Andon Frasheri among

others. This latter group subsequently returned to Albania, where they had diverse political and career experiences.

Second, the Albanian-American community developed three institutions—the Albanian Orthodox Church in America (1908), the newspaper *Dielli* (1909), and the Pan Albanian Federation of America (Vatra). Each of these made singular contributions to the preservation of Albania between 1912 and 1920 and subsequently to the spiritual, political, and cultural life of the country.

The establishment of the Albanian orthodox Church in America (1908) with the ordination of Fan Noli enabled the members of this faith to worship in their own language, demonstrated that Albania's Orthodox Christians were not Greek as Greek religious and government spokespersons claimed, and spurred the efforts on the part of the Albanian Orthodox faithful in the homeland to secure autocephalous status for their church.

Founded in 1909, *Dielli* soon became the most important and widely read

Albanian-language newspaper in the United States. It was edited between 1909 and 1920 by a succession of outstanding writers and journalists, including Fan Noli, Faik Konica, Kristo Dako, and Kost Chekrezi. *Dielli* did much to shape the opinions and mobilize the Albanian-American community during this critical period of Albanian history.

Vatra (The Pan-American Federation of America) was formed in April 1912 following an agreement on the part of the majority of Albanian community leaders to merge existing groups into a national organization that could serve as a more effective advocate for Albanian interests. In this connection Vatra assumed responsibility for the publication of *Dielli* and established an English-language monthly journal, the *Adriatic Review*, which appeared between 1918-19. Vatra during 1917-1919 also raised nearly \$200,000 to finance its public relations and advocacy campaigns in behalf of Albania and to support an Albanian delegation at the Paris Peace Conference.

Third, the Albanian community was able to pursue its agenda in behalf of the homeland owing to the large degree of freedom it enjoyed in wartime America. This situation did not prevail in other countries where there was a sizable Albanian population. Not only were the Albanians able to publish their newspapers, journals, and pamphlets, but they were also free to express their views in guest columns and letters to the editor as well as in communications and personal contacts with government officials including President Wilson. Noli himself had meetings to plead the Albanian case with President and Mrs. Wilson and former President Theodore Roosevelt.

Additionally, the Albanian-American community leadership was able to gain the support and interest of other distinguished Americans to their cause such as businessman, philanthropist, and diplomat Charles R. Crane; politician, diplomat, and journal-

ist George Fred Williams; noted social worker and community activist Jane Addams; influential journalist Oswald Garrison Villard; publicist Hester Jenkins; and prominent missionary Charles Telford Erickson, among others.

Finally, the political vacuum and chaos that existed in Albania following the outbreak of World War I afforded the Albanian-American community with the unique opportunity to participate in the shaping of Albania's destiny at a critical point in the fledgling nation's history.

It is probable that without the propaganda and lobbying efforts of the Albanian-American community and its allies, Albania could have been treated more harshly than was the case at the peace conference. As is known, most of the experts advising President Wilson, and initially even the president, had some reservations about the viability of an independent Albania. Although Wilson was not overly engaged in dealing with the Albanian question at the Conference, he did play a significant role in the ultimate resolution of the issue by definitively rejecting in February 1920 an Anglo-French proposal that would have ceded Albanian territory to Greece and Serbia with Italy awarded sovereignty over Vlore and its hinterland along with a mandate for the truncated Albanian state. Wilson's stance had the effect of eventually removing the Albanian question from the conference agenda and delegating it to a conference of ambassadors for ultimate resolution.

So far as Wilson himself is concerned, he hardened his position on the Albanian question as he reflected on this situation. Writing to British Prime Minister Lloyd George on 3 November 1920, the day following the 1920 U. S. presidential election which had resulted in a Republican victory and a repudiation of his campaign for a League of Nations, Wilson observed:

As to Albania, I am inclined to believe this problem has been approached from the wrong direction, namely, that of setting the boundaries of Albania in accordance with the aspirations of Yugoslavia and Greece without sufficient regard to the aspirations of the Albanian people themselves. I now feel that if the prime objective is to accede to the just aspirations of the Albanian people, a permanent solution to this perplexing problem might be had. (Arthur S. Link, ed. *The Papers of Woodrow Wilson*, vol 66. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1992., pp. 307-08.)

But as the year 1920 drew to a close, the United States was no longer an active participant in the events leading to the settlement of the Albanian question.

Nevertheless, the independence of Albania had been secured during 1920 owing to the action of President Wilson, the establishment of the Lushnje government, the with-

drawal of the Italian army from Vlore and Rome's recognition of Albania's independence in August, and the admission of Albania to the League of Nations as a sovereign and independent state in October. The restoration of the Albanian state was completed in November 1921 with the confirmation of the country's independence and 1913 boundaries by the Conference of Ambassadors. The major disappointment for the Albanians with this settlement was that, despite the best efforts of Vatra and Albania's friends in the international community, they were unable to secure a revision of the 1913 boundary settlement that had resulted in the inclusion of nearly half of the Albanian population into the neighboring states of Serbia and Montenegro.

Despite their disappointment with the failure of the peace conference to address issues relating to the Albanian national question, Albanian-Americans hailed Wilson as the "savior" of their country. The president was accorded what may be termed iconic status by Albanian-Americans. There were, for example, photographs—often in a tryptic format—of Wilson, Skenderbeg, and Ismail Qemal displayed in many homes in the community, including mine, up to the late 1940s and early 1950s.

Leaders of the Albanian-American community, such as Faik Konica, Kost Chekrezi, and others, were lavish in their praise of Wilson and the United States in public comments during the early 1920s. Reacting to Wilson's stand against the partition of Albania, Kost Chekrezi in his capacity as "Representative of the Albanian Provisional Government" stated to the *New York Times* on March 11, 1920: "The salvation of my country is due then, I do not hesitate to say, wholly to the actions of the United States Government." Faik Konica, then President of Vatra, in a letter to the *New York Times* in December 1923 observed:

. . . It is true that, in Albania, of all foreigners, Americans are the most popular; nobody over there forgets . . . the fact that Albania owes her independence mainly to former President Wilson's action.

. . .

Following the death of President Wilson in February 1924, the Albanian Parliament observed five minutes of silence in his memory. And Fan Noli, at that time a member of that body, delivered a moving eulogy commemorating Wilson. In August 1924, the Albanian government then headed by Noli renamed the port of Shen Gjini in honor of the former U. S. president who had done so much for the country. And, from that time to the present, even a few Albanian males have been named in honor of Wilson.

By the early 1920s the overwhelming majority of Albanians had strongly positive sentiments toward the United States owing to the contributions of both the Albanian-American community and President Wilson to the preservation of Albania's independence.

The Albanian government established by the Congress of Lushnje hoped it would be possible to initiate diplomatic ties between the two states without great delay. To move this process forward, the Albanian regime in March 1920 had appointed Koste Chekrezi as its official representative in Washington. Neither President Wilson nor the State Department was inclined to give this matter priority status, and consideration of the Albanian request was further delayed by the transition from the Wilson to the Harding administration. Additionally, Washington harbored concerns about the unstable political situation in Albania.

Once again, the Albanian-American community rallied in behalf of the homeland, this time to promote the establishment of formal U. S.-Albanian ties. But the reports regarding the potential for profitable investment opportunities in Albania by the

U. S. emissaries dispatched there were apparently much more persuasive than the entreaties of the Albanian-Americans in the decision of the United States in July 1922 to accord diplomatic recognition to Albania. The positive response from Washington in this matter was assured by the Albanian agreement to grant the United States most-favored-nation status and to recognize the validity of U. S. passports held by American citizens of Albanian origin.

The positive image of the United States and the American people that had taken root in Albania during the World War I era was further reinforced during the interwar period by the interactions of the Albanians with both American official and the private sector personnel in the country. These experiences served to build a reservoir of good will in U. S.-Albanian relations that would survive the 52-year hiatus encompassing the period from the outbreak of World War II to the end of the Cold War, when there were no formal ties between the two states and very few contacts of any kind.

There were essentially three components in the U. S.-Albanian relationship in the interwar era. These included the state-to-state relationship between the two countries, the activities of the American non-governmental entities in the country, and the involvement of the Albanian-American community in various areas of Albanian life.

For the better part of the 1920s, the U.S. Legation in Tirana was heavily involved in efforts of the Standard Oil Company of New York to obtain and then abandon, when it became unprofitable to exploit, an oil drilling concession from the Albanian government. Between 1924 and 1928, the Legation also expended considerable effort to spur the Albanian governments of the period to apprehend and bring to justice the assassins of two American businessmen, George de Long and Robert Coleman, who had been murdered in April 1924.

Both the Legation and the State Department were also obliged to deal with three significant changes in government between 1924 and 1928. Washington in concert with the Western European states that maintained diplomatic relations with Albania de-

clined to extend recognition to the Fan Noli government that had seized power in July 1924 following a brief popular uprising on the grounds it had not taken the appropriate measures to legitimize its authority. On the other hand, the United States and other governments with which Albania had ties did recognize the establishment of the Albanian Republic with Ahmet Zogu as president in 1925 and the transformation in 1928 of the country into a monarchy under King Zog I, since these changes had been, from their perspective, effected in a lawful manner.

During the late 1920s and into the 1930s, the U. S. Legation in Tirana was devoting increasing attention to observing and reporting on the growing Italian influence in Albania. In December 1937, U. S. Senator Robert Reynolds of North Carolina visited Albania ostensibly to encourage King Zog and the Albanian people to persevere in their efforts to safeguard their homeland's independence. Senator Reynolds was the highest U.S. official to visit Albania in the interwar era.

Both as president and king, Zog sought to maintain good relations with the United States. In 1926 he appointed as Albania's Minister to the United States Faik Konica, and an Albanian Legation was established at the Mayflower Hotel. Konica remained at his post until June 1939, when the Legation was closed following Italy's invasion and annexation of

Albania. Konica was a cultured extrovert who became a fixture in Washington diplomatic and social circles, and he did succeed in improving somewhat Albania's image in the United States.

In addition to his diplomatic duties, Konica served as the King's emissary to the Albanian-American community. He was, for example, the host and escort for the monarch's sisters during their 1938 goodwill tour of the United States. But Konica was at times also a divisive force in the Albanian-American community and did bear a share of responsibility for the division in its ranks at the time of the Italian invasion of Albania.

Albania in the 1930s maintained a Consulate General in New York that also provided representation for the country to the 1939 U. S. World Fair organization. There was also a consulate in Boston. Both consular offices dealt with issues relating to U. S.-Albanian trade, tourism, and Albanian immigrants residing in the United States.

Aside from the 1922 "most-favored-nation" agreement with the United States, the two countries concluded four bilateral treaties between 1928 and 1933. Additionally, Albania was a signatory to eleven multilateral agreements to which Washington had also adhered. The bilateral treaties between the United States and Albania included the Arbitration Treaty, signed at Washington, 22 October 1928; Conciliation Treaty, signed at Washington, 22 October 1928; Naturalization Treaty, signed at Tirana, 5 April 1932; and Extradition Treaty, signed at Tirana, 1 March 1933. These bilateral treaties would become a focal point of discussion and disagreement between the United States and Al-

bania in the unsuccessful negotiations to restore diplomatic relations between the two states following World War II.

The favorable image the United States enjoyed in Albania also owed much to the interactions of the five U. S. ministers (Ulysses Grant-Smith, 1922-25; Charles C. Hart, 1925-29; Herman Bernstein, 1930-33; Post Wheeler, 1933-34; and Hugh G. Grant, 1935-39) both with Albanian government officials and with those segments of the Albanian public with which they came into contact. Hart developed a genuine interest in the country and people, and during the late 1930s and the World War II era he assumed a leadership role in the American Friends of Albania, an advocacy group for the country. Herman Bernstein, a noted journalist and author, found time to conduct research on early Jewish settlements in Albania. Even after leaving his post, Bernstein continued to express concern about the growing Italian influence in Albania. Post Wheeler, a career Foreign Service Officer by profession and folklorist by avocation, took advantage of his assignment to Tirana to compile in English a translation of an anthology of Albanian folklore published in the United States in 1936 under the title *Albanian Wonder Tales*.

These displays of interest in Albania and its people and culture beyond the scope of their professional responsibilities endeared these diplomats to Zog and those of his subjects who were aware of their activities in Albania. For his part, Zog sought to maintain cordial relations with the United States and its representatives in Albania.

The second component of the U. S.-Albanian relationship prior to World War II centered around the activities of those Americans who worked in the country under the sponsorship of U. S. philanthropic, humanitarian, and religious organizations. Charles Telford Erickson, whose service to Albania extended from 1908, when he first traveled to pre-independent Albania as a Congregational missionary to the late 1940s, when he lobbied for Albania's admission to the United Nations, was the most important of these persons both in respect to length of involvement in Albanian affairs and variety of contributions in behalf of Albania.

After serving as a member of Vatra's delegation at the 1919-20 Paris Peace Conference, Erickson acted as representative for the Albanian government in the United States and then briefly joined the staff of the Albanian Legation in Tirana. With the encouragement and support of the Albanian government, Erickson in 1926 established an agricultural school for males at Kavaja, which was complemented by a school for girls featuring training in the domestic sciences. The administration for these schools was assumed by the Near East Foundation in 1930, and they continued to function under this arrangement until the 1939 Italian occupation.

The first U. S. sponsored school in Albania was the Albanian Vocational School (AVS), which was founded in 1921 in Tirana and funded by the U. S. Red Cross. Under the direction of its respected and talented director, Harry Fultz, this institution flour-

ished as a private school until 1933, when it and other non-Albanian schools in the country were nationalized. The school's nearly 300 alumni and students enriched Albania's meager pool of skilled workers, and several of its graduates were admitted to universities in Europe and the United States. The school's faculty and students were involved in the design and construction of the original building of the present U. S. Embassy complex in Tirana. For the most part, the former AVS students who remained in Albania after World War II were persecuted by the Communist regime on the spurious grounds they were U. S. agents or were conspiring to sabotage projects on which they were engaged.

Another important U.S. non-governmental program was the malaria eradication project conducted under the auspices of the Rockefeller Foundation. Under the leadership of Dr. Lewis Hackett, this initiative registered progress in reducing the malaria-infested regions of the country and improving the overall state of public health in Albania. It also enabled several Albanian physicians to continue their studies abroad.

Additionally, one should not overlook the role in Albanian education and religious life of the small but dedicated group of protestant missionaries who joined the staff of the Korce Girls School in 1908 at the invitation of the Qirias sisters, who were struggling to keep this Albanian-language school open. The first of these Americans to answer the call were the Rev. Phineas B. Kennedy and his wife Violet Bond Kennedy. They offered instruction in English, and later in Albanian when they became proficient in the language. The school managed to survive despite the disruptions caused by the Balkan Wars and World War I. Reverend Kennedy, a Princeton alumnus who had known President Wilson when the president had been a faculty member there, contacted him and other prominent Americans to support the restoration of Albania's independence and territorial integrity. The Kennedys and others who subsequently joined them, the most famous of whom were Rev. and Mrs. Edwin Jacques, continued to staff the school until it was nationalized in 1933. They then continued their missionary activities until 1940, when they returned to the United States. Both the Kennedys and the Jacqueses continued their interest in and support of Albanian causes during the World War II and post-war eras, and in 1995 Rev. Jacques published a well received history of Albania. Those Albanians both in the homeland and in the United States who knew or were acquainted with the work of the protestant missionaries remember them with gratitude and affection.

In the immediate aftermath of World War I, the Albanian American community continued to be a factor in U. S.-Albanian relations. The ongoing discussions with the Department of State conducted by Koste Chekrezi and Charles Telford Erickson in behalf of the Albanian government had culminated in the U. S. recognition of Albania in July 1922. To help balance the budget of the fledgling Albanian regime the Albanian-American com-

munity in 1920 contributed to a national loan fund which raised \$222,900. Also, the Albanian-American immigrants helped to alleviate the economic distress in the country by means of the remittances they sent family members in the homeland.

In 1920 Fan Noli returned to Albania, as the representative of Vatra in Parliament and as Foreign Minister, and later as head of a short-lived (June-December 1924) revolutionary regime. With the overthrow of Noli's government, this former leader of the Albanian-American community went into exile in Europe until 1932, when he returned to the United States.

With the establishment of U. S.-Albanian relations in 1922, the onset of political stability in Albania by the mid 1920s, and the appointment in 1926 of Faik Konica as Albania's minister to the United States, the special role of the Albanian-American community in the Washington-Tirana relationship had come to an end. Additionally, most Albanian-Americans by this time had turned their attention away from homeland politics as they struggled to earn a living in the Depression-era United States. The role and influence of the community had further eroded owing to the divisions that had arisen within both Vatra and the Albanian Orthodox Church in America during the 1930s.

Following the closure by Italy in June 1939 of all Albanian diplomatic and consular posts, the United States ceased to recognize the diplomatic status of Albanian minister Faik Konica. Although the United States never repudiated its recognition of Albania, it did not, much to the chagrin of the Albanian-American community, recognize an Albanian government in exile. This latter policy served to exacerbate the divisions within the Albanian-American community and suggested that the post-war Albanian regime would be largely determined by the course of wartime developments in the homeland. Furthermore, a series of wartime decisions made by the United States either individually or in concert with its allies ensured there would be no significant Western military presence in Albania at the conclusion of hostilities there. These agreements included the decision of the Teheran Conference of November 1943 to scuttle Churchill's plan to open a "second front" in the Balkans; the Roosevelt-Churchill agreement at the Second Quebec Conference in September 1944 to forbid the use of troops assigned to the Italian campaign in any other country but Greece; and the August 1944 recommendation of the U. S. Joint Chiefs of Staff that American troops should be used in Albania solely for relief and rehabilitation efforts.

U. S. policy toward Albania during World War II emphasized the restoration of the country's independence and the importance of mounting an effective resistance against the Italian and then German occupation armies. To encourage the Albanian resistance effort the Office of War Information in December 1942 initiated Albanian language broadcasts to counter Axis propaganda and raise public morale. This service continued until December 1945.

Following the cessation of hostilities in Albania, the United State dispatched in May 1945 a fact-finding mission headed by Joseph E. Jacobs, a veteran career diplomat.

The mission was charged with the task of ascertaining the nature of the political situation in the country and to make recommendations regarding the recognition of the pro-communist provisional government headed by Enver Hoxha and the resumption of U.S.-Albanian relations. Although Hoxha had acceded to virtually all the conditions laid down by Washington, he insisted that, in accordance with the decision of the May 1944 Congress of Permet, all existing treaties to which Albania was a signatory be reviewed and revised if they were deemed to be inimical to the interests of Albania. Subsequently he determined that the bilateral U. S.-Albanian treaties concluded during the 1920s and 1930s be renegotiated. Although Jacobs was willing to concede this point to the Albanians so that relations could be normalized, Washington insisted that the validity of these treaties be affirmed. With U. S.-Albanian discussions on this issue stalemated, the U. S. mission departed from Albania in November 1946. There would be no diplomatic ties between the two states until March 1991.

The decisions of the United States and Great Britain to withhold recognition of the post-war Albanian regime confirmed Albania's alignment with the evolving communist camp. The Western powers had also blocked Albania's bid for U. N. membership, further restricting its access to the non-communist world and the Albanian-American community. In retaliation, the Albanian communist regime over the course of the next four decades sought, with only limited success, to destroy the positive image enjoyed by the United States in the country.

This turn of events hardened the stance of the United States vis-à-vis Albania from the late 1940s through the mid 1950s. Thus, Washington in 1949 rebuffed feelers from Tirana for a possible rapprochement between the two states. At the same time, the United States was engaged in several initiatives to undermine the Hoxha regime. Between 1949 and 1952, the Americans and British joined in an ill-fated clandestine enterprise to topple the Albanian government that was betrayed by the notorious counteragent H. A. R. "Kim" Philby.

During this period, the U. S. through a CIA front organization, sponsored the formation of a Free Albania Committee to wage a propaganda campaign against the Hoxha regime and to undercut the sympathy for it within the Albanian-American community. Additionally, in May 1951 the Voice of America resumed its Albanian-language programming to counter the anti-American propaganda to which the Albanian people were subjected and to provide them with a link to the Albanian-American community.

The United States from the mid 1950s did, however, make a number of conciliatory gestures toward Albania. In July 1955, the Eisenhower administration offered to provide Albania with grain shipments valued at \$850,000 to alleviate a food shortage in the

country. The United States, in December 1955, agreed not to oppose Albania's bid for U. N. membership as part of a package deal agreed upon by the permanent members of the Security Council. Through the intervention of then Senator from Massachusetts John F. Kennedy, the Department of State in 1957 did permit U. S. citizens to travel to Albania at a time when this was not officially sanctioned. Ten years later in March 1967 the prohibition on American travel to Albania was formally ended. With the lifting of the restrictions on travel to Albania the number of U. S. tourists to the country increased, especially between 1969 and 1973, when Albania experienced a mini-thaw following the excesses of the country's Ideological and Cultural Revolution (1966-69). Albanian-American visitors to their homeland were thus able to renew family ties, witness the conditions under which the majority of the people lived, and to learn firsthand of the abiding affection that most of the Albanians with whom they had come into contact harbored toward the United States.

The Albanian government in 1957 had permitted Harrison Salisbury, the eminent *New York Times* reporter, to tour the country. Salisbury produced a series of articles regarding his experiences that provided his readers with a comprehensive account of conditions there. Up to the beginning of the 1960s, Albanian spokespersons would periodically express the willingness of the Hoxha regime to normalize their relations with "all countries . . . including the United States and Great Britain." For the most part, however, Albania from the early 1960s to the end of the 1980s was preoccupied with its ideological and political warfare with the Soviet Union and China and upholding its "Marxist-Leninist purity" by its ongoing demonization of the United States as the leader of the "imperialist camp."

The United States, during the 1960s, reaffirmed its commitment to preserving the independence and territorial integrity of Albania and discouraging initiatives by Greece and Yugoslavia to alter the country's frontiers. During the late 1950s into the 1970s, the United State monitored developments in Albania through its Rome "listening post," staffed by Stephen Peters, an Albanian-American, the State Department's leading Albanian specialist.

But Albania was not a major concern of U. S. policymakers at this time. In April 1973, however, Under Secretary of State Kenneth Rush did signal that the U. S. was open to a possible restoration of relations between Washington and Tirana. This gesture, unfortunately, came at a time when the Albanian regime was preparing to embark on a new round of leadership purges. Thus, the normalization of the U. S. -Albanian relationship would have to await the developments of the late 1980s and early 1990s in Albania.

In respect to the Albanian-American community, the rift within Vatra was healed following the Italian invasion of Albania and it organized protest meetings in various

cities, encouraged letters to newspapers, and lobbied the State Department and Congress for U.S. recognition of an Albanian government-in-exile. Their case in this quest was weakened by a new division in the Albanian-American community concerning the nature of this regime. The Vatra faction headed by Fan Noli and Faik Konica (until his death in 1942) favored a monarchy headed by King Zog. Their rivals, who under the leadership of Koste Chekrezi, had formed the Free Albania Organization in 1941, wanted a “democratic” government. Both groups supported the restoration of an independent Albania with its 1939 boundaries, but the rivalry between these organizations persisted throughout the Cold War era.

They did, nevertheless, manage to cooperate between 1942 and 1946 to participate in an Albanian Relief Fund drive which raised some \$117,000 for food and medicine for the Albanian people. They worked separately and unsuccessfully to gain U. N. membership for Albania, but were successful in countering Greek government and church efforts to incorporate southern Albania into Greece. With the onset of the Cold War during the late 1940s, Vatra and *Dielli* became increasingly critical of the policies of the Hoxha regime while the Free Albania Organization and its newspaper *Liria* were more sympathetic. The Free Albania Organization leadership had spearheaded the initiative to enable Albanian-Americans to travel in the homeland. And, these visitors upon their return to the U. S. published uniformly enthusiastic accounts of these visits in *Liria*. In private conversations, however, they often painted a much grimmer picture of conditions in Albania. The opportunity to travel in the homeland helped to restore the bonds between some members of the Albanian-American community with their families and friends in the homeland and served to provide each group with a more realistic appreciation of their respective lifestyles and experiences. These exchanges also confirmed the warm sentiments toward the United States harbored by many Albanians.

With the establishment in 1956 of the Albanian Mission to the United Nations in New York City, that office became involved in the affairs of the Albanian-American community. It hosted receptions for the major national holidays to which “loyal” community members and others whom the regime hoped to cultivate were invited. Members of the Mission staff screened potential tourists to Albania and reported to Tirana on the activities of the Albanian-American community.

During the 1950s and 1960s, the composition of the Albanian-American community began to undergo a change with the arrival of political émigrés, consisting mainly of members of the non-communist resistance groups which had been defeated by the communists in the post-war power struggle in Albania. Initially they were not welcomed by some elements of the Albanian-American community, but they eventually became, much to the chagrin of the Hoxha regime, an integral part of the community. The political émigrés were followed in the late 1960s and beyond by a new wave of eth-

nic Albanians from Kosova, Montenegro, and Macedonia whose interests focused on improving the lot of their compatriots who remained Yugoslavia.

As the Yugoslav Federation moved toward dissolution, this newest cohort of Albanian-Americans began to marshal their resources to make their voice heard in Washington. By 1989 they constituted the nucleus of the Albanian-American Civic League and its affiliated political-action committee, both founded by former Congressman Joseph Dio Guardi. Additionally an Albanian Issues Congressional Caucus was created to advance the various political agendas of the Albanian-American community. This "Albanian Lobby," as this new political action initiative has been termed, has served as an effective advocate for issues affecting the interests of Albania, Kosova, and the ethnic Albanians of Macedonia and Montenegro.

It was against this background that events in Albania during the late 1980s, primarily the fallout from the deteriorating economy, as well as from the influence of the contemporaneous Eastern European upheavals, finally convinced the Albanian leadership of the necessity to embark on a program of domestic reform and to accelerate the pace of the country's opening to the outside world. These developments set the stage for the resumption of U. S. -Albanian relations in 1991.

In this connection, it is necessary to mention the important role played by the Albanian Service of the Voice of America in advancing these agendas. As mentioned previously, the VOA wartime broadcasts to Albania were halted in December 1945 and then resumed in May 1951 and have continued without further interruption.

During the Cold War era the VOA enjoyed a high level of trust on the part of its Albanian audience owing to its evenhanded reporting of the news and its penetrating commentaries and analyses regarding developments in the country. Its listeners also appreciated the news features on the Albanian-American community and various aspects of life in the United States.

VOA's Albanian audience increased significantly in the late 1980s and during 1990, when it developed the capacity to conduct telephonic interviews with leading advocates of reform such as Gramoz Pashko, Ismail Kadare, Ylli Popa, and Sali Berisha, among others. The opportunities afforded these advocates of change through the VOA enabled them to connect with broader segments of Albanian society than would have otherwise been the case and was a factor in the mobilization during December 1990 of those Albanians who became alienated from the regime. And, the VOA has continued to be a trusted source of information throughout the past two decades, given the highly polarized Albanian political climate and the partisan bias of much of the country's broadcast media and press.

The activities of the VOA have served to enhance the image of the United States in Albania. With the advent of political pluralism there by early 1991, there were calls both

within the country as well as from the diaspora for the reestablishment of diplomatic ties between Washington and Tirana.

Although initial U. S.-Albanian contacts on this issue had occurred in March 1990, Washington apparently was not inclined to move ahead on this matter until it was satisfied that conditions in Albania had settled down somewhat and that the country's first contested election since 1923 would be held on 31 March, as scheduled.

Ties between the two states were formally restored on 15 March 1991 at a ceremony in Washington to which representatives of the Albanian-American community had been invited. Although several prominent members of the Albanian-American community had expressed varying degrees of interest in the ambassadorship, the State Department wisely decided that the position should be filled by a career diplomat given the complexities involved in reopening a diplomatic post and the evolving crisis in Yugoslavia, which would likely have implications for Albania and the stability of the Western Balkans. Ambassador William Ryerson was the first of the eight career diplomats who have generally served with distinction in this often challenging post.

One of the most dramatic moments in the post-communist U. S.-Albanian relationship occurred on 22 June 1991, when Secretary of State James Baker visited Albania. The tumultuous, emotional, and affectionate reception accorded Baker by the huge crowd that turned out to greet him was more akin to what one would expect for a rock star or athletic superhero than for a visiting diplomat. Baker's reception on this occasion reflected the affection the Albanians harbored for the United States personified on this occasion by its Secretary of State.

Beyond these observations, it is also instructive to review the essence of Baker's comments delivered both at a mass outdoor meeting and to the members of the Albanian parliament. These represented one of the first comprehensive statements of Washington's expectations for the Albanian post-communist transition. Specifically, Baker encouraged Albanians to release all remaining political prisoners in custody; end all repressive law enforcement practices; reform the legal system and establish the rule of law; draft and approve a new constitution; and adopt appropriate legislation and practices to ensure free and honest elections. Secretary Baker also admonished Albania's politicians to resolve their political issues in parliament and other appropriate legislative or administrative venues rather than in the streets.

In the realm of foreign policy, Baker urged Tirana to pursue its quest for integration into the Euro-Atlantic community and to strengthen and expand its ties with its regional neighbors. His comments illustrate the consistency of the U. S. expectations for Albania during the past two decades and provide a useful initial benchmark for the measurement of Albania's progress in realizing these objectives.

In contrast to the pre- World War II era, Washington's government-to-government relationships with Albania have, since 1991, assumed a far greater importance in the ties between the two states. This fact is reflected in the size of the Embassy staff; the space they utilize; and the number of programs, such as USAID, Peace Corps, or even various military other missions, for which the Embassy has responsibility, either directly or indirectly. This situation also arises from the responsibilities of the United States as a superpower and its goal of promoting stability in the Western Balkans.

There has also been a steady rise in the number of U. S. non-governmental organizations (NGOs) operating in Albania over the past two decades. They represent a broad range of interests from the provision of humanitarian relief services such as CARE to missionary-related religious groups. In recent years, for example, the Embassy has addressed the concerns of American religious denominations active in Albania regarding recognition of their status, property acquisition and related matters. The National Democratic Institute and the International Republican Institute were among the earliest and most important U. S. NGOs to establish a presence in Albania. Both these organizations have been active in monitoring Albanian elections and in providing funding, services, and expertise in the reform and oversight of Albania's election system.

Given the shifting demographic patterns in the Albanian-American community between the 1970s and 1990s along with the decline and fall of the Yugoslav Federal Republic during this period, it is not surprising that the attention and resources of this community were devoted to concerns relating to the evolving situations in both Albania and Kosova. While the contributions of the community were noteworthy in both areas, those culminating in the establishment of an independent Kosova were especially important and on a par, in many respects, with the efforts of the community in behalf of Albania between 1912 and 1924. The influence exerted by the "Albanian Lobby" in Washington coupled with the fund-raising and public relations campaigns of various Albanian-American organizations and informal groups were instrumental in the decision-making processes that led to the 1999 NATO intervention in Kosova.

In 1995, the National Albanian-American Council (NAAC) was established as essentially a lobbying and advocacy organization on Albanian-related issues by individuals who believed that Dio Guardi's Albanian-American Civic League had become too closely identified with the Democratic Party of Albania and overly aggressive in its lobbying and fund-raising activities. Both groups, however, continue to monitor and comment on issues of concern in Albania and Kosova as well as those impacting their compatriots in Macedonia and Montenegro.

The influence of the Albanian-American community on the homeland and U. S. policy affecting the two Albanian states and Albanian minority populations in the Western Balkans has on occasion been undercut by the divisions in its ranks. Neverthe-

less, the two major Albanian-American advocacy organizations continue to promote political reform and economic development in both Albania and Kosova. They have urged the Albanian government to address the shortcomings such as the pervasive corruption in both the public and the private sectors, election irregularities, rule of law and human rights issues, and freedom of press threats, among others, that have plagued the country since 1991.

In an effort to more effectively protect the interests of Albania, Kosova, and the Albanian populations of the Western Balkans and in influencing U. S. policy in the region, Albanian-American community leaders have periodically explored the feasibility of creating a mechanism to better coordinate their lobbying and related activities. Up to this point (2013), these efforts have been largely unsuccessful.

As has been the case in Albania, the Albanian-American community has also been in a state of transition since the late 1980s. By the beginning of the 1990s most of the early leaders of the community had passed from the scene and their roles were being assumed by new persons from the ranks of the post-World War II political émigrés and the more recent arrivals from Kosova, Macedonia, and Montenegro.

By this time there were only a handful of active chapters of Vatra. *Dielli* was no longer being published on a regular schedule and the organization would have likely become extinct were it not for the leadership of its New York Chapter which was comprised mainly of post-World War II political émigrés. Given these circumstances, Vatra's central offices were moved to New York and *Dielli* was published from that sight. In recent years, Vatra has experienced a revival with *Dielli* now published on a regular schedule. In April 2012, Vatra celebrated its 100th anniversary of service to the Albanian-American community and Albania with an international symposium attended by the leaders of the community and dignitaries from the diaspora and Albania, including Prime Minister Berisha.

The Free Albania Organization and its newspaper *Liria* had been steadily losing members and subscribers during the course of the 1980s and early 1990s. The death in 1993 of *Liria's* long-time editor Dhimiter Nikolla Trebicka was a serious blow to both the newspaper and its sponsoring organization. *Liria* ceased publication in 1995 and the Free Albania organization ceased to function.

Of the major institutions that had made Boston the "capital" of the Albanian-American community, only the Albanian Orthodox Archdiocese has survived. Although it experienced some difficulties following the death of its longtime spiritual leader, Archbishop Fan Noli, in 1965 it survived this crisis owing to the efforts of dedicated lay persons and clergy. The Very Reverend Arthur Liolin, Chancellor of the Archdiocese provided the leadership necessary to keep this institution intact. Since 1971, the Archdiocese has been affiliated with the autocephalous Orthodox Church of America. In 2002, Father Nicholas Liolin was elevated to the rank of bishop and subsequently to that of

Archbishop. The Albanian Orthodox community continues to be divided with a small group comprising no more than 10-15% of its adherents belonging to the rival Albanian Orthodox Diocese in America, headed by Bishop Ilia Katre, who is the appointee of the Patriarch of Constantinople. In recent years the relations between both groups has improved and in 2008 they joined in the centennial celebration of the founding of the Albanian Orthodox Archdiocese.

By the 1990s, New York had emerged as the center of the Albanian-American community. Both the 1990 and 2000 U.S. censuses confirmed that the greatest concentration of Albanians was located in the city. And the city was home to numerous organizations ranging from Vatra and the Albanian-American Civic League to the Albanian-American Women's Organization, the Sisters Qiriazhi and the UFT Albanian-American Teachers Committee. The city also served as the center of activities for the Democratic League of Kosova and the Kosovar Youth in America.

By the mid-1990s, there were at least four weekly Albanian-language radio programs and one weekly television program available in the city. In 1991, a young Albanian businessman, Harry Bajraktari, established the newspaper *Illyria* in New York City. With the decline of *Dielli* and the demise of *Liria*, this publication has played a significant role in promoting democratic ideals and socio-economic reform in Albania. It also emerged as one of the most effective advocates in defense of the political and civil rights of the Albanians of Kosova, Macedonia, and Montenegro. Since its inception, it has opened its pages to the expression of a broad range of viewpoints on issues of concern to Albanians. *Illyria* has also emerged as one of the most informative and respected publications in the Albanian diaspora.

Reflecting the shifting demographics of the growing Albanian-American population in the United States over the past 50 years, there are now well established and organized Albanian Roman Catholic and Muslim communities in the United States—especially in the New York and Detroit areas. There are, in addition, Muslim religious and cultural centers in Illinois, Pennsylvania, New Jersey, Connecticut, and Florida. These institutions have done much to strengthen the cohesion of these groups, within the context of the Albanian-American community.

With the restoration of U.S.-Albanian ties in 1991, community leaders with experience and expertise in business played an active role in the establishment of the Albanian-American Trade Association and the Albanian-American Enterprise Fund. Albanian-Americans serve on the boards of both these organizations which are dedicated to the promotion of economic development and progress in Albania. Other community members became involved in projects focusing on such diverse areas as relief and health related-activities and the providing of school supplies and books for libraries. The latter projects supplemented the work of U.S. and international humanitarian organizations which began to function in Albania during the 1990s.

Aside from its involvement in various aspects of Albanian life in the post-communist era, the Albanian-American community also played a conspicuous and generally positive role in the Kosova crisis during the late 1990s. Both the Albanian-American Civic League and the National Albanian-American Council, as previously noted, were active in garnering support in Congress and the Executive Branch for NATO military intervention in Kosova. The Albanian Congressional Caucus also served as a useful political adjunct in this endeavor. Beyond this, the Albanian-American community raised considerable money to finance Kosovar lobbying and propaganda activities and to underwrite the recruitment and arming of the Kosova Liberation Army. Additionally, a contingent of young Albanian-Americans formed the "Atlantic Battalion" and saw duty in Kosova during the hostilities. Albanian-Americans also opened their homes to and assisted in other ways the thousands of Kosovar war refugees during their temporary stay in the United States. Finally, Albanian-American academics and community activists served as analysts or guest experts on numerous radio and television programs to ensure that either a pro-Albanian or a balanced perspective on the crisis would be available to the American and world publics.

The Albanian-American response to the Kosova crisis demonstrated the potential of the community for cooperation and concerted action to realize a policy objective. The community also promoted and supported efforts in behalf of Kosova's independence, a goal that was realized in 2008. Unfortunately, however, Albanian-Americans have not been able to maintain this high level of unity, resolve, and commitment for long-term cooperative ventures.

The Albanian-American community through its advocacy groups has been supportive of initiatives intended to effect Albania's integration into the Euro-Atlantic system. It along with the Albanian Lobby actively promoted Albania's NATO membership bid and has encouraged Tirana's efforts to gain admission to the European Union. On the other hand, many Albanian-Americans have been critical of the political corruption and stalemate, extreme partisanship, failure to fully address the shortcomings in the legal system, and other ongoing problems that have plagued Albania during the past two decades.

The Albanian-American community has at various times in the country's history been a valuable asset to Albania and, in the more recent past, to Kosova in their quests for independence, political democracy, economic development, and social progress. It will continue to support and encourage initiatives to realize these goals and thus to enable both countries to fulfill their ambitions to join the European Union and enhance the stability of the Western Balkans.

The changing nature of the Albanian-American community suggests that it has the potential to play a more active and constructive role in the country. Indeed, it would ap-

pear that it would be to Albania's advantage to cultivate, through its Embassy in Washington, a stronger relationship with the community. According to 1990 U.S. census data, there were approximately 116,000 Albanians residing in the United States. Given the strong probability that the Albanian-American population has been undercounted, it is likely that there may have been some 200,000-250,000 Albanians residing in the United States at that time. It also is probable that there will be significant increases in both the official and unofficial estimates of the U.S. Albanian population when the relevant results of the 2010 census become available. According to 1990 census data the median income of Albanian-Americans was 16 percent above the national average and 59 percent were employed in the managerial, professional, technical, and sales areas. Moreover, the percentage of community members holding undergraduate or graduate degrees was significantly above the national average for these categories. It is anticipated that there will be significant improvements registered for Albanian-Americans when the findings for these categories of the 2010 census become available. In sum, the Albanian-American community is probably the most prosperous and best educated in the Albania diaspora and thus well positioned to provide expertise and assistance to the homeland in a variety of areas.

In this connection, it is encouraging to observe that in recent years a number of celebrities within the Albanian-American community such as actors Jim Belushi and Eliza Dushku, film director Stan Dragoti, along with Nobel Laureate in Medicine Dr. Ferid Murad and retired astronaut William Gregory, among others, have manifested an interest in their Albanian heritage and visited their ancestral homeland. Their lives and careers have been chronicled in the Albanian media and seem to have heightened the awareness of younger generation Albanians about the diversity and range of accomplishments of the Albanian-American community. Similarly, the post-1990 Albanian immigration to the United States has also served to accentuate the bonds between the Albanian-American community and the homeland as has the opportunity for Albanian-Americans to freely travel there.

Selected Bibliography

1. Albanian Relief Fund. *Official Bulletin*, vol.3, no.6 (January 1946).
2. Austin, Robert C. *Founding a Balkan State: Albania's Experiment with Democracy, 1920-1925*, Toronto: University of Toronto Press, 2012.
3. Bashkurti, Lisen. *Diplomacia Shqiptare ne Fillimet e "Luftes se Ftohte 1945-1961*.
4. Tirane: Shtepia Botuese "Geer," 2003.
5. Baze, Mero. *Albanian-American Realities*. Tirane: Publishing House KOHA, 1997.

6. Cami, Muin. *Shqiperia ne rrjedhat e historise 1912-1924*. Tirane: Shtepia Botuese Onufri, n. d.
7. Cekrezi, Koste. *Plan i trete i copetimit te shqiperise*. Tirane: Naimi, 2013.
8. Demi, Leonard. *Diplomacia amerikane dhe Shqiperia*. Tirane: Onufri, 2000.
9. Demo, Constantine M. *The Albanians in America: The First Arrivals*. Boston: The Society "Fatbardhesia" of Katundi, 1960.
10. Federal Writers Project. *The Albanian Struggle in the Old World and New*. Boston: The Writer, Inc., 1939.
11. Fischer, Bernd J. *Albania at War, 1939-1945*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 1999.
12. Gurrazezi, Refat Xh. *Historia e Federates "VATRA"*. Tirane: Globus R., 2006.
13. Ikonimi, Ilir. *Faik Konica: Jeta ne Uashington*. Tirane: Onufri, 2011.
14. Jacques, Edwin E. *The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*. Jefferson, North Carolina: McFarland, 1995.
15. Jorgaqi, Nasho. *Jeta e Fan S. Nolit*, vols 1 and 2. Tirane: Ombra GUG, 2005.
16. Kaba, Hamit. *Shqiperia ne rrjedhen e Luftes se Ftohte (Studime dhe dokumente)*. Tirane: Botimpex, 2007.
17. Lucas, Peter. *The OSS in World War II Albania: Covert Operations and Collaboration with Communist Partisans*. Jefferson, North Carolina: McFarland, 2007.
18. Meta, Beqir. *Federata Panshqiptare "Vatra" (1912-20)*. Tirane: Globus R., 2002.
19. Nagi, Dennis L. *The Albanian American Odyssey*. New York: AMS Press, 1989.
20. Noli, Fan S., ed. *Fiftieth Anniversary Book of the Albanian Orthodox Church in America*. Boston: Albanian Orthodox Church in America, 1960.
22. Panarity, Qerim. *Albumi II*. Boston: [n. p.], 1966.
23. Pano, Nicholas C. "The 'Three Generations' of the Albanian-American Community" (Symposium on Albania, Boston College, Chestnut Hill, MA, May 1981).
24. _____. "Komuniteti Shqiptaro-Amerikan: e shkuara dhe ardhmja," *Diplomacia*, Nr. 8, 9, 10 (tetor-dhjetor 2003, janar-mars 2004, prill-qershor 2004), pp. 36-42, 50-54, 30-34.
25. _____. "The Albanian-American Community, Vatra and Albania 1912-1924," (Vatra Centennial Seminar, New York, April 2012).
26. Puto, Arben. *Shqiperia Politike 1912-1939*. Tirane: Botimet Toena, 2009.
27. Ragu, Nadege, and Dymi, Amilda. "The Albanian Community in the United States: A Diaspora Coming to Visibility," *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 31 (1-2), 2004, pp 45-63.
28. Silajxhic, Haris. *Shqiperia dhe SHBA ne arkivat e Washingtonit*. Tirane: Dituria, 1999.

Zef AHMETI, St. Gallen

Der lange Weg zur Errichtung diplomatischer Beziehungen zwischen der Schweiz und Albanien

1. Einführung

Es ist das Jahr 1912. Im Südosten Europas erreichte der schleichende Zerfall des Osmanischen Reiches seinen Höhepunkt. Nationale Staaten wurden errichtet. Es herrschte ein chaotischer und kriegerischer Zustand. Für die von Albanern bewohnten Gebiete bestand die Gefahr nicht nur darin, den Interessen der Grossmächte, sondern viel mehr auch den territorialen Gelüsten der neuen Nationalstaaten wie Serbien, Montenegro, Bulgarien und Griechenland ausgesetzt zu sein.²⁹⁶⁹ In dieser Phase gelang es nach jahrelangen Widerständen und Bemühungen auch den Albanern, einen eigenen Nationalstaat ins Leben zu rufen. Dies geschah am 28. November 1912.

Erst in der Londoner Konferenz im Jahre 1913 wurde über die neuen staatlichen Grenzen in Südosteuropa entschieden.²⁹⁷⁰ Die Grossmächte wie Österreich-Ungarn, Grossbritannien, Russland, Frankreich, Italien und Deutschland²⁹⁷¹ anerkannten die Unabhängigkeit Albaniens, aber nicht den von den Albanern gewünschten Staat, der aus den von Albanern bewohnten Territorien wie Kosovo und Teilen Mazedoniens. Gleichzeitig beschlossen die Grossmächte, eine internationale Kontrollkommission ins Leben zu rufen, welcher die Aufgabe übertragen wurde, in den ersten zehn Jahren des neuen Staates eine Zivilverwaltung, ein Finanzwesen und eine Gendarmerie aufzubauen und deren Wirken zu überwachen.²⁹⁷² Im folgenden Jahr, am 7. März 1914, traf der Deutsche Wilhelm von Wied²⁹⁷³ als Prinz von Albanien in der Hafenstadt Durrës ein.

²⁹⁶⁹ Christine von Kohl, Albanien, zweite Auflage, München 2003, S. 57.

²⁹⁷⁰ Ebd. S. 60.

²⁹⁷¹ Vgl. Matthias Dornfeldt, Enrico Seewald, Die deutschen diplomatischen Vertretungen in Albanien von 1913 bis 1944 ZfB, 45 (2009) 1.

²⁹⁷² Ebd. S. 62.

²⁹⁷³ Matthias Dornfeldt, Enrico Seewald, Die deutschen diplomatischen Vertretungen in Albanien von 1913 bis 1944 ZfB, 45 (2009) 1.

2. Periodisierung der albanischen Aussenpolitik

Nach der Unabhängigkeitserklärung Albaniens begann auch die albanische Aussenpolitik im völkerrechtlichen Sinn. Bevor wir uns weiter mit diesem Thema beschäftigen, soll hier ein kurzer Überblick über die drei verschiedenen Perioden der albanischen Aussenpolitik geboten werden.²⁹⁷⁴

Die **erste Periode** umfasst zwei Phasen:

1. Die Zeit vor der Unabhängigkeitserklärung, die auch als vorstaatliche albanische Aussenpolitik benannt werden kann, bis zur Unabhängigkeitserklärung 1912
2. Die Zeit von der Unabhängigkeitserklärung 1912 bis 1944

Die **zweite Periode** besteht aus vier Phasen:

1. Die Phase der Jugoslawischen Patronage (1944–48)
2. Die Stalin-Zeit als erste Phase sowjetischer Patronage (1948–53)
3. Die Phase von Stalins Tod bis zum Bruch mit Chruschtschow als zweite Phase sowjetischer Patronage (1953–61)
4. Die Phase der chinesischen Patronage (1961–78)

Die **dritte Periode** besteht aus zwei Phasen:

1. Die Phase der „*splendid isolation*“ (1978–88)
2. Die Phase des „*Approaching the European Mainstream*“ (von 1988 bis heute)

Die Aussenpolitik der Schweiz ist viel traditionsreicher als jene Albaniens. In diesem Aufsatz stützen wir uns hauptsächlich auf die Dokumente der Schweizer Diplomatie, schliessen aber andere Quellen nicht aus, damit ein möglichst rundes Bild über dieses Thema entsteht.

Nach unseren bisherigen Kenntnissen in der Diplomatischen Dokumente der Schweiz (DDS) wird Albanien im Jahre 1897 zum ersten Mal erwähnt.²⁹⁷⁵ Und zwar werden die Ambitionen Italiens bezüglich Albanien genannt. So erwähnt der schweizerische Botschafter in Rom Albanien in einem Brief an das Politische Departement von 1901: „... *qu'il existe, ainsi que je Vous l'ai déjà écrit, une entente spéciale entre l'Italie*

²⁹⁷⁴ Vgl. Zef Ahmeti, *Politika e jashtme shqiptare* (Die albanische Aussenpolitik), veröffentlicht am: 05.08.2012, in: http://www.zemrashqiptare.net/news/id-28707/Zef_Ahmeti:_Politika_e_Jashtme_Shqiptare.html. Vgl. Auch: Klaus-Detlev Grothusen, *Aussenpolitik Albaniens*, in: *Albanien*, Klaus-Detlev Grothusen (Hg.), Göttingen 1993, S. 86–157. Grothusen vertritt die Meinung, dass erst nach 1914 von einer albanischen Aussenpolitik im völkerrechtlichen Sinn gesprochen werden kann, obwohl Ansätze zumindest seit der Liga von Prizren (1878) und dem Berliner Kongress (1878) festzustellen sind. Vgl. auch Lisin Bashkurti, *Diplomacia Shqiptare* (Die albanische Diplomatie) I (2005), II (2003), III (2004).

²⁹⁷⁵ Le Ministre de Suisse à Paris, Ch. Lardy, au Président de la Confédération et Chef du Département des Affaires étrangères, A Deucher, 4 mars 1897. DDS 1848–1945, Bd. 4 (1890–1903), Bern 1994, S. 542f. Dort steht: „... *il est à craindre que les Italiens n'aient certaines ambitions, soit en Crète, soit en Albanie* ...”

et l'Autriche-Hongrie sur la question de l'Albanie ...”²⁹⁷⁶ In einem Brief des Schweizerischen Botschafters in Paris vom 5. Juli 1902²⁹⁷⁷, in welchem dieser über die „Erneuerung des Dreibundes“ spricht, berichtet er auch über Albanien, und zwar mit folgendem Inhalt: „Der deutsche Botschafter sagte mir ganz offen, ‚ich traue dem Italiener nur, wenn ich mit den Augen sehe, dass das, was er mir sagt, wahr ist; da der Dreibund gegen niemanden gerichtet ist, so ist's uns in Berlin ganz einerlei und sogar ganz recht, wenn die Italiener auf gutem Fuss mit den Franzosen stehn; dagegen ist es nicht zu leugnen, dass die Slaven, und zwar zahlreiche Slaven, um den neuen italienischen König intrigieren; was die Leute eigentlich beabsichtigen, was Italien für Hintergedanken auf Albanien hat, ist uns nicht klar und ist den Leuten wahrscheinlich selbst nicht klar“. In Europa wird in dieser Phase das Spiel der Allianzen gespielt. Obwohl die Schweiz zu dieser Zeit (1890–1903) nur über ein sehr beschränktes Netz von diplomatischen Vertretungen verfügt, bekommen die politischen Departement der Schweiz in jener Zeit des typischen „Klimas dieser grossen Epoche der Geheimdiplomatie“²⁹⁷⁸ wichtige Informationen, und zwar auch bezüglich Albanien. Und in den Jahren danach wird Albanien in den diplomatischen Dokumenten der Schweiz mehr und mehr erwähnt. Dabei wird Albanien anfänglich im Zusammenhang mit der Politik der europäischen Mächte in Bezug auf die Ereignisse in Südosteuropa genannt. Mit der Unabhängigkeitserklärung Albaniens entstehen aber auch direkte Kontakte zur Schweiz. So gibt es drei Anerkennungs-gesuche seitens des neuen Staates Albanien an die Schweiz.²⁹⁷⁹

a. Das erste Anerkennungs-gesuch Albaniens an die Schweiz

Wenige Wochen nach der Ankunft des neuen Königs von Albanien, Wilhelm von Wied, richtete dieser als König des neu gebildeten Königreichs Albanien am 03.05.1914²⁹⁸⁰ einen Brief an die Schweiz, in dem er seine Thronbesteigung anzeigte und um die Anerkennung seitens des Staates bat. Dieser Brief veranlasste den Schweizerischen Bundesrat erstmals, sich mit der Frage der Anerkennung der Staatlichkeit Albaniens auseinanderzusetzen.²⁹⁸¹ Da das EPD nicht sicher war, wie es in einem Ant-

²⁹⁷⁶ Le Ministre de Suisse à Rome, G. Carlin, au Président de la Confédération et Chef du Département politique, E. Brenner, Rome, 12 juin 1901, in: DDS 1848–1945, Bd. 4 (1890–1903), Bern 1994, S. 803–805.

²⁹⁷⁷ Le Ministre de Suisse à Paris, Ch. Lardy, au Président de la Confédération et Chef du Département politique, J. Zemp, Paris, 5. Juli 1902, in: DDS 1848–1945, Bd. 4 (1890–1903), Bern 1994, S. 883–885.

²⁹⁷⁸ Vgl. Yves Collart, Einleitung des Bandes der Diplomatischen Dokumente der Schweiz 1848–1945, Bd. 4 (1890–1903), Bern 1994, S. XVII–XX.

²⁹⁷⁹ Zef Ahmeti, Zvicër-Shqipëri, ngritja e marrëdhënieve diplomatike (Aufbau diplomatische Beziehungen Schweiz-Albanien), in: Gazeta Shqip, 26.12.2007, <http://www.gazeta-shqip.com/ndryshe/ba20d7d064ce431c6f8fd16853beff81.html>. (Hier handelt es sich um die Anerkennung des albanischen Staates.)

²⁹⁸⁰ Brief von Wilhelm von Wied an Monsieur le President de la Confédération Suisse, Plais de Durazzo, 3 mai 1914, in: Schweizerisches Bundesarchiv (weiter BAR), Bestand E 2001 (B), Bd. Nr. -/3, Zeitraum 1902–1945.

²⁹⁸¹ Vgl. Heinz Klarer, Schweizer Studien zum internationalen Recht, Schweizerische Praxis der völkerrechtlichen Anerkennung, Zürich 1981, S. 91.

wortschreiben an den König Albaniens diesen anzureden hatte, verlangte es von seinen Gesandtschaften in Rom²⁹⁸² und Wien²⁹⁸³ Aufschluss über diese Frage.²⁹⁸⁴

Der schweizerische Gesandte in Wien teilte daraufhin der übergeordneten Stelle mit, dass es von Vorteil wäre, mit der Anerkennung noch zu warten, da einerseits Österreich-Ungarn – als eigentliche Gründerin des albanischen Staates – noch nicht auf das Ankündigungsschreiben von der Thronbesteigung des albanischen Königs geantwortet habe und da andererseits der Zeitpunkt für eine Anerkennung sehr ungeeignet sei, denn wegen des Krieges und der revolutionären Zustände im Inneren Albaniens könne die Regierung nicht als effektive Machthaberin angesehen werden.²⁹⁸⁵

Nach dem Attentat an Erzherzog Franz-Ferdinand versuchte der Schweizer Botschafter in Berlin, A. de Claparède, mehr über die Absichten der österreichischen Regierung zu erfahren.²⁹⁸⁶ Vom Untersekretär des deutschen Auswärtigen Amtes soll er über Albanien erfahren haben, *„dass eine kollektive Rettungsaktion zugunsten des Fürsten von Albanien seitens des Dreibundes und der Triple-Entente-Mächte nicht zu gewärtigen sei, von Deutschland nämlich nicht, nachdem dasselbe von Anfang an dem Prinzen von Wied die Annahme der Dornkrone abgeraten hatte; allein, er wurde hierzu von seiner ehrgeizigen Gemahlin getrieben und müsse nunmehr die Konsequenzen seines Entschlusses tragen. Die Mission seines Ratgebers Turkhan-Pasha bei den Grossmächten sei als gänzlich gescheitert zu betrachten; die einzige Hoffnung, die für den Fürsten von Albanien noch bestehe, wäre, wenn Österreich und Italien sich noch entschlössen, ihm eine tatkräftige Hilfe zu gewähren.“*²⁹⁸⁷ Die instabile Lage in der Region und die Ungewissheit, wie sich die europäischen Mächte in der bevorstehende Krise verhalten würden, hatten einen direkten Einfluss auf die Anerkennungsfrage seitens der Schweiz. Die Ereignisse in Südosteuropa hatten eine direkte Wirkung auf Albanien gehabt. Somit verweigerte der Schweizer Bundesrat in der Folge auch Albanien seine Anerkennung. Im September 1914 endete die Geschichte von Wieds als Prinz von Al-

²⁹⁸² Legazione di Svizzera an das Politische Departement der Schweiz Rome, le 25 mai 1914, in: BAR, Bestand E 2001 (B), Bd. Nr. -/3, Zeitraum 1902–1945. (Dieser Brief besteht aus vier in Handschrift beschriebenen Seiten.)

²⁹⁸³ Das Schreiben auch in: Bundesarchiv Bestand E 2001 (B), Bd. Nr. -/3, Zeitraum 1902–1945.

²⁹⁸⁴ Heinz Klarer, Schweizer Studien zum internationalen Recht, Schweizerische Praxis der völkerrechtlichen Anerkennung, Zürich 1981, S. 91.

²⁹⁸⁵ Ebd.

²⁹⁸⁶ Le Ministre de Suisse à Vienne, J. Choffat, au Président de la Confédération et Chef du Département politique, A. Hoffmann, Vienna, 29 juin 1914, in: DDS 1848-1945, Bd. 6 (1914-1918), Bern 1981, S. 1-2. *“... on est dépité de la politique du Ballplatz à laquelle on attribue la perle de l'amitié roumaine et les échecs successifs en en Albanie.”* Le Ministre de Suisse à Paris, Ch. Lardy, au Président de la Confédération et Chef du Département politique, A. Hoffmann, Paris, 12 juillet 1914, in: DDS 1848-1945, Volume 6 (1914-1918), Bern, S. 2-5. *“De se côté encore, il paraît qu'il ne faut pas s'inquiéter, pas même par l'Albanie; l'Europe ne se battra pas par l'Albanie; il est possible que l'anarchie s'y aggrave, qu'on doive chercher d'auteurs combinaisons; que l'Europe, par l'organe de la Commission internationale, doive s'occuper encore longtemps de ce malheureux pays; qu'il faille y étudier un système fédératif. Tout cela ne compromettra pas la paix cette année.”*

²⁹⁸⁷ Le Ministre de Suisse à Berlin, A. de Claparède, au Chef du Département politique, A. Hoffmann, Berlin, 21 juillet 1914, in: DDS 1848-1945, Bd. 6 (1914-1918), Bern 1981, S. 6-8.

banien wegen verschiedenen Umständen sowohl im Lande selbst, aber auch aufgrund der regionalen und internationalen Politik sowie des Ersten Weltkrieges.

Die Schweizer Diplomatie stellte sich in dieser Phase in den Dienst einer kohärenten Neutralitätspolitik, die zum Ziel hatte, die Unabhängigkeit des Landes angesichts der widersprüchlichen Beeinflussungen durch die kriegsführenden Mächte und des ausgeübten Drucks zu wahren.²⁹⁸⁸ Die Schweizer Diplomaten in Rom, Berlin, Paris und London berichteten dem politischen Department der Schweiz ständig über die Positionierung der entsprechenden Ländern zu den politischen Fragen der Zeit und auch über die Ereignissen in Südosteuropa.²⁹⁸⁹ Als weiteres Beispiel schrieb der Schweizer Botschaft in Berlin, A. de Claparède, in einem weiteren Brief: *“... heute sprach ich wieder mit dem Unterstaatssekretär; er wiederholte seine früheren Äusserungen über die Haltung Italiens, jedoch nicht ohne eine gewisse Spitze gegen dessen gegenwärtigen Politik. Die Politik Italiens in Albanien sei einigermassen eine Politik “de chantage”! Allein bald darauf deutete er an, dass man hier dennoch ein feindliches Eingreifen Italiens nicht erwarte.”*²⁹⁹⁰

Der Erste Weltkrieg unterbrach die Entwicklung des jungen Staates und machte Albanien zum Kriegsschauplatz. Zwischen 1914–1920 war die Souveränität und Integrität Albaniens praktisch inexistent. Das albanische Gebiet wurde von Armeekräften verschiedener Staaten besetzt – darunter waren Franzosen, Serben, Montenegriner, Griechen, Italiener, Österreicher und Bulgaren.

b. Das zweite Anerkennungsgesuch

Das zweite Anerkennungsgesuch erfolgte einige Jahre später aufgrund von Ereignissen sowohl in Albanien selbst, als auch in der ganzen Region, die eng mit der Politik der europäischen Grossmächte verwoben war. Die Siegermächte des Ersten Weltkrieges, die Entente, die mit dem Friedensvertrag von Versailles das neue Europa auf den Trümmern der k. u. k. Monarchie und Deutschland entstehen liess, bestätigten 1919 im Vertrag von Tirana die Wiederherstellung der Unabhängigkeit Albaniens, und der junge Staat wurde 1920 in den ebenfalls jungen Völkerbund aufgenommen.²⁹⁹¹ Die Wiedererrichtung des albanischen Staates war bei den kriegsführenden Mächten keineswegs unumstritten.

In einem Brief vom 26. Juli 1920 wendete sich der Chef der Abteilung für Auswärtiges an die Justizabteilung des eidgenössischen Justiz- und Polizeidepartements²⁹⁹², betr-

²⁹⁸⁸ Jacques Freymond, Einleitung, DDS 1848-1945, Bd. 6 (1914-1918), Bern, S. XVI-XVII.

²⁹⁸⁹ Vgl. DDS 1848-1945, Bd. 6 (1914-1918), Bern, S. 8, 58, 136, 138, 181, 183, 652-654.

²⁹⁹⁰ Le Ministre de Suisse à Berlin, A. de Claparède, au Chef du Département politique, A. Hoffmann, Berlin, 15. Januar 1915, in: DDS 1848-1945, Bd. 6 (1914-1918), Bern 1981, S. 136-137.

²⁹⁹¹ Christine von Kohl, Albanien, zweite Auflage, München 2003, S. 64 f.

²⁹⁹² In: BAR, Bestand E 2001 (B), Bd. Nr. -/3, Zeitraum 1902-1945.

effend eines schweizerischen Rechtsanwalts, der sich als „*Chargé d’Affaires de la Mission Albanaise en Suisse*“ bezeichnete. Da der Abteilung für Auswärtiges eine solche Mission unbekannt war, wollte man wissen, welche Rechtsmittel es gebe, um dem Interessenten die Führung dieses amtlichen Titels zu verbieten. In ihrer Antwort vom 7. August 1920 an das Eidgenössische Politische Departement, Abteilung für Auswärtiges,²⁹⁹³ schrieb das Justiz- und Polizeidepartement des Bundesrates der Schweizerischen Eidgenossenschaft, dass „...ein direktes Rechtsmittel, durch welches die Führung des genannten Titels ohne weiteres verhindern werden könnte, existiert unseres Erachtens nicht... Wenn nun durch die unbefugte Führung eines Titels eine wirkliche Verletzung oder eine Gefährdung wichtiger Interessen entstehen sollte, so z.B. im Falle, dass der Gebrauch des Titels nur Mittel zum Zweck wäre, um sich einen rechtswidrigen Vorteil zu verschaffen oder einer anderen Person Schaden zuzufügen, so stehen indirekte Rechtsmittel zur Verfügung...“ Wer dieser Rechtsanwalt war und ob er wirklich beauftragt war, eine solche Aufgabe wahrzunehmen, konnte nicht ermittelt werden.

Gemäss Quellen wurde Eugène Pittart mit dem Beschluss des albanischen Ministerrates Nr. 88 vom 24. Januar 1921 als erster Honorarkonsul Albaniens in der Schweiz ernannt, und der Regentschaftsrat (Këshilli i Lart) hatte das entsprechende Dekret Nr. 29/1 am 29. Januar 1921 erlassen.²⁹⁹⁴ Prof. Pittard nahm die Aufgabe an. Er wurde von der albanischen Regierung sehr geschätzt, u.a. weil er sehr viel für den Beitritt Albaniens in den Völkerbund beigetragen hatte. Seine Ernennung seitens Albaniens sollte u.a. der Beschleunigung des Aufbaus offizieller Beziehungen zwischen Albanien und der Schweiz dienen.²⁹⁹⁵

Das zweite Anerkennungsgesuch erfolgte erst im Jahre 1921. Eine zu dieser Zeit in Hotel Monopole in Genf logierende Delegation Albaniens sandte am 20. 1. 1921 ein Schreiben an das EDP, unterschrieben von Fan S. Noli.²⁹⁹⁶ Im Auftrag der albanischen Regierung bat sie den Schweizerischen Bundesrat um *de jure* – Anerkennung Albaniens und um die Aufnahme diplomatischer Beziehungen. Dem Gesuchschreiben legte die albanische Delegation ein 6-seitigen Memorandum bei,²⁹⁹⁷ dass ebenfalls von Fan S. Noli unterschrieben war. Darin wurde auf die Konferenz von London hingewiesen, durch die Albanien am 15.07.1913 die Unabhängigkeit erlangt hatte. In diesem Memorandum wurden zudem verschiedene Informationen über Albanien gegeben. Des Weiteren wurde

²⁹⁹³ Ebd.

²⁹⁹⁴ Dekreti i Këshillit të Lartë të shtetit shqiptar i 29. 1. 1921 (Dekret des Regeschaftsrates des albanischen Staates vom 29.01.1921), in: AQSH. MPJ. F. 251, Viti 1921, D. 4, F. 15-16

²⁹⁹⁵ Der Brief vom 8.2.1921 des Albanischen Premierministers Iliaz Vrioni an Prof. Pittard, in: AQSH. MPJ. F. 251, Viti 1921, D. 4, F. 17.

²⁹⁹⁶ Brief der Délégation Albanaise, der aus dem Hotel Monopol au Haut an Conseil Federal Suisse Bern geschickt wurde, Genève, le 20 Janvier 1921, in: BAR, Bestand E 2001 (B), Bd. Nr. -/3, Zeitraum 1902-1945. Vgl. Veprimet e peshkop Nolit si Ministr’i i Punëve të Jatshme (Die Handlungstätigkeiten des Bischofs Noli als Aussenminister), in: Dielli, Nr. 2500, 2.8.1922; AQSH. MPJ. F.251, Viti 1921, D. 54, Fl. 23.

²⁹⁹⁷ BAR, Bestand E 2001 (B), Bd. Nr. -/3, Zeitraum 1902-1945.

auf die Tatsache hingewiesen, dass Albanien seit 1914 von verschiedenen Staaten anerkannt ist. Auch wird eine kurze Darstellung der Ereignisse in Albanien während und nach dem Ersten Weltkrieg gegeben.

Am 25. Januar 1921 fragte das EPD seine Vertretungen in verschiedenen Staaten an, ob die Regierungen, bei denen sie akkreditiert waren, Albanien anerkannt hätten und falls ja, auf welche Art und Weise sie dies getan hätten. Ausserdem erkundigte sich das EPD, ob die dortigen Regierungen die festgelegten Grenzen Albaniens anerkennen würden.²⁹⁹⁸ In Bern kamen folgende Antworten an: Belgien hätte die Anerkennung noch nicht ausgesprochen;²⁹⁹⁹ Grossbritannien hätte Albanien weder *de facto* noch *de jure* anerkannt – die Anerkennung würde aber bald erfolgen, da es die Kandidatur Albaniens zum Beitritt zum Völkerbund unterstützte und die Regierung in den vergangenen Tagen beschlossen habe, einen Konsul zu entsenden;³⁰⁰⁰ Frankreich hätte Albanien noch nicht anerkannt. Einige Zeit später, in einem Schreiben vom 16.11.1921, meldete der schweizerische Gesandte in Paris allerdings, Frankreich hätte die Anerkennung nun ausgesprochen. Des Weiteren kam die Antwort, dass Rumänien Albanien bereits 1913 anerkannt hätte; Spanien aber noch nicht.³⁰⁰¹

Auch in den folgenden Monaten prüfte das EPD die Frage der Anerkennung Albaniens weiter, ohne jedoch eindeutig Stellung dazu zu nehmen. In einer Antwort auf ein Schreiben der Schweizerischen Gesandtschaft in Wien vom 22. Dezember 1921, welche fragte, wie sich die Beziehungen der Schweiz zu Albanien gestalteten (diese Anfrage wurde veranlasst, nachdem ihm der albanische Konsul für Österreich seinen Amtsantritt angezeigt hatte), schrieb der Chef der Abteilung für Auswärtiges am 27. 1921, dass *„Albanien bis heute vom Bundesrat weder de facto noch de jure anerkannt wird. Eine albanische Delegation, an deren Spitze der Bischof Jean (gemeint ist Fan) S. Noli steht, ersuchte beim Bundesrat in einer aus Genf datierte Note vom 20. Januar 1921 um de jure Anerkennung. Die Angelegenheit befindet sich noch im Zustand der Prüfung.“*³⁰⁰²

²⁹⁹⁸ Heinz Klarer, Schweizer Studien zum internationalen Recht, Schweizerische Praxis der völkerrechtlichen Anerkennung, Zürich 1981, S. 92.

²⁹⁹⁹ Légation de Suisse en Belge an Division des Affaires Etrangères Berne, Bruxelles, le 2 février 1921, in : BAR, Bestand E 2001 (B), Bd. Nr. -/3.

³⁰⁰⁰ Légation de Suisse en Grande-Bretagne an das Politisches Department, Auswärtiges, Bern, Londres, le 2 février 1921. Am 24. Mai 1921 schreibt Bern an ihre Vertretung in Grossbritannien, dass der Gesandte nachfragen sollte, ob ein Herrn Morton Frederick Eden, welcher angeblich mehrmals im Auftrag der britischen Regierung in Albanien war, auch der von ihm erwähnten Konsul handelt. Das politische Department soll über diesen Herrn im Bericht des Schweizer Gesandten in Rom erfahren haben. Die Schweizerische Gesandtschaft antwortete am 30. Mai 1921. Die Antwort lautete *„...beehre ich mich, Ihnen mitzuteilen, dass der genannte Mr. Eden der Gesandtschaft Anfangs April ein Memorandum über Albanien zugestellt hat, worin hervorgehoben wird, dass engere Beziehungen zwischen der Schweiz und Albanien von Nutzen sein könnten...“* In : BAR, Bestand E 2001 (B), Bd. Nr. -/3.

³⁰⁰¹ Vgl. Heinz Klarer, Schweizer Studien zum internationalen Recht, Schweizerische Praxis der völkerrechtlichen Anerkennung, Zürich 1981, S. 92.

³⁰⁰² Der Brief befindet sich In: BAR, Bestand E 2001 (B), Bd. Nr. -/3, B 15/11/22 – B-M.

c. Das dritte Anerkennungsgesuch und die Anerkennung

Mit der Aufnahme Albaniens im Völkerbund in Genf wurde dort auch das Ständige Sekretariat Albanien errichtet. Diese Stelle leitete M. Blenoit Blinishti.

Am 30. 1. 1922 übermittelte das Ständige Sekretariat Albanien beim Völkerbund ein Gesuch des interimistischen Aussenministers Albaniens, in welchem dieser die Schweiz erneut um die *de jure*-Anerkennung bat.³⁰⁰³ Er berief sich auf den am 9.11.1921 an der Botschafterkonferenz in Paris von Vertretern Englands, Frankreichs, Italiens und Japans gefassten und unterzeichneten Beschluss, Albanien als Souveränen und unabhängigen Staat anzuerkennen.³⁰⁰⁴

Darauf wiederum bat das EPD seine Gesandtschaften und sonstigen Vertretungen in aller Welt um Informationen über den Standpunkt der jeweiligen Regierung zur Frage der Anerkennung Albaniens. In diesem Brief des Politischen Departments der Schweiz steht Folgendes: „Herr Minister,

Durch Vermittlung des Ständigen Sekretärs Albaniens beim Völkerbund, richtet der derzeitige interimistische Minister des Aussen von Albanien, Herr Spiro Koleka, das Gesuch um de jure Anerkennung Albaniens. Er beruft sich dabei auf Artikel I des am 9. November 1921 bei der Botschafterkonferenz in Paris gefassten Beschlusses, Albanien als souveränen und unabhängigen Staat anzuerkennen. Dieser von den Vertretern Englands, Frankreichs, Italiens und Japans unterzeichnete Beschluss ist in der am 14. November 1921 vom Generalsekretariat des Völkerbundes herausgegebenen Drucksache C.446 1921, Seite 10, enthalten.

Wir ersuchen Sie, uns mitzuteilen, welchen Standpunkt die Regierung, bei der Sie akkreditiert sind, in der Frage der Anerkennung Albaniens zur Zeit eingenommen hat.

*Genehmigen Sie, Herr Minister, die Versicherung unserer ausgezeichneten Hochachtung. Der Chef der Abteilung für Auswärtiges.*³⁰⁰⁵

Eine Antwort auf diese Anfrage bekommt das EPD von allen Hauptstädten Europas.³⁰⁰⁶ Aus den eingetroffenen Antworten war ersichtlich, dass Grossbritannien,

³⁰⁰³ Secrétariat permanent d'Albanie auprès de la Société des Nations, Hôtel de Russie an Monsieur le Président de la Confédération Helvétique Berne, Genève, le 30 janvier 1922. In diesem Brief steht Folgendes: „Monsieur le Président, J'ai l'honneur de vous transmettre sous ce pli, la lettre de Son Excellence, Monsieur Spiro Koleka, Ministre des Affaires Etrangères ad intérim d'Albanie. Tout en vous priant de vouloir bien me communiquer Votre décision, relative à cette question ; je saisis cette occasion, pour vous présenter, Monseigneur le Président, l'expression de ma très haute considération. Secrétaire Permanent d'Albanie auprès de la Société des Nations.“ Der Brief befindet sich in: BAR, Bestand E 2001 (B), Bd. Nr. -/3.

³⁰⁰⁴ Vgl. Heinz Klarer, Schweizer Studien zum internationalen Recht, Schweizerische Praxis der völkerrechtlichen Anerkennung, Zürich 1981, S. 92. Vgl. AQSH. MPJ. F. 251, Viti 1922, D. 38. Fl. 35/20/21.

³⁰⁰⁵ Schweizerisches Politisches Department, Abteilung für Auswärtiges an die Schweizerischen Gesandtschaften Hag, Stockholm, Wien, Berlin, sowie Generalkonsulate Prag, Athen, Belgrad. Bern den 14. Februar 1922. Ein Brief mit ähnlichem Inhalt wurde auch an die schweizerische Vertretung in London, Rom, Tokio gerichtet, in: BAR, Bestand E 2001 (B), Bd. Nr. -/3.

³⁰⁰⁶ Légation de Suisse en Italie, Rome 27, le 21 février 1922; Légation de Suisse en Espagne, Madrid, le 21 février 1922; Légation de Suisse en Suède, Stockholm, le 23 février 1922; Légation de Suisse Aux Pays-Bas, La haye, den 24. Fe-

Frankreich, Italien und Japan tatsächlich die Anerkennung Albanien an der vom albanischen Aussenminister erwähnten Konferenz beschlossen hatten. Diesem Beispiel sei auch Deutschland gefolgt. Österreich hingegen hätte eine Anerkennung Albanien nur de facto ausgesprochen.³⁰⁰⁷ Während die meisten Rückmeldungen eine direkte Antwort auf die Frage gaben, ob die jeweiligen Regierungen den Staat Albanien anerkannt haben und ob sie dies de facto oder de jure getan hätten bzw. ob sie beabsichtigen, dieses Land anzuerkennen, bekam das EPD von Consulat Général de Suisse Belgrade zwei Antworten. Die erste Antwort war eine ungewöhnliche, die aus zwei Teilen bestand. Ein 3-seitige Brief³⁰⁰⁸, begleitet von einer 2-seitigen Analyse gleichen Datums über die Beziehungen zwischen dem Königreich der Serben, Kroaten, Slowenen und Albanien. In diesem zweiten Teil stand Folgendes:

**„Consulat Général de Suisse
Belgrade, Nr.328/22.**

Belgrad, 2. März 1922

AN DAS SCHWEIZERISCHE DEPARTMENT
Abteilung für Auswärtiges
Bern

Albanien ist in den drei letzten Jahren zum Kampfplatze der widerstrebenden politischen Interessen Italiens und des Königreichs S.H.S. geworden – und wird es wieder. Italien besetzte schon einmal das ganze Land, musste aber vor dem Aufstande der Albaner zurückweichen und sich auf Saseno als Seekriegsbasis beschränken. Jetzt unterhält Italien noch eine Garnison in Scutari, was den Serben besonders widerstrebt. Auf der anderen Seite hatte das Königsreich der Serben, Kroaten und Slowenen im Essad-Pascha einen grossen Freund, der nach den kürzlichen Enthüllungen des Ministerpräsidenten Pasitsch (Expose vom 26. Jänner l.J.) bereit war, mit die-

bruar 1922; Schweizerische Gesandtschaft in Berlin, Berlin, den 27. Februar 1922; Schweizerische Gesandtschaft in Wien, Wien, den 27. Februar 1922; Légation de Suisse en Grande Bretagne, Londres, le 4 mars 1922; Consulat General de Suisse, Athènes, Athen, den 15. März 1922; Schweizerisches General-Konsulat Prag, Prag, den 27. Juli 1922, in: BAR, Bestand E 2001 (B), Bd. Nr. -/3.

³⁰⁰⁷ Vgl. Heinz Klarer, Schweizer Studien zum internationalen Recht, Schweizerische Praxis der völkerrechtlichen Anerkennung, Zürich 1981, S. 92.

³⁰⁰⁸ Consulat Général de Suisse Belgrade an das Schweizerische Politische Department, Abteilung für Auswärtiges Bern, Belgrad, den 2. März 1922, Nr. 328/22., Nr. B.11/15/Albanien.-D.M., in: BAR, Bestand E 2001 (B), Bd. Nr. -/3. Im ersten 3-seitigen Brief steht u.a. auch Folgendes „Er (ein nicht mit Namen genannter Herr Ilitch des Ministeriums des Auswärtigen des K.H.S. Königreiches) meinte weiter, die jetzige nationalistische Regierung Djafer Ipia- Achmed Beg sei die einzige, die die Ordnung im Lande aufrecht erhalten könne, Italien habe aber gegen dieselbe eine riesige Agitation entfaltet und trachtet dieses Regierung nicht wegen Serbenfreundlichkeit (gleich nach ihrer Konstituierung bildet sich eine solche Partei) zu stürzen, sondern unterhält auch bewaffnete Banden (Bajram-Cur, Hasan-Beg Vutschiternats und Ipnia Beg), die für die südliche Grenze des Königreiches eine offene Gefahr darstellen. In Albanien befinde sich ausserdem auch der Agent der bulgarischen Makedoniervereinigung, General Protogerov, und alle dies lasse vermuten, dass der nächste Frühling bewaffnete Auftritte und einen konzentrischen Angriff gegen die südlichen Grenze der Königsreiches bringen könnte.“

sem Königreich eine Realunion (Zoll- und Militärunion) zu schlissen und die Plebiszite über die Grenze entscheiden zu lassen. Wahrscheinlich Italien vereitelte diese Pläne.

Auch in der allerletzten Zeit lassen sich solche widerstrebende Tendenzen der beiden Regierungen verfolgen, die den auch wegen anderen Gebieten bestehenden Widerstreit immer mehr potenzieren. Als Mitte Dezember v. J. Hassan Beg Prishtinats, der bekannte Agent des Prinzen WIED und Österreichs, mit einigen gesuchten und problematischen Persönlichkeiten Österreichs und Italiens nach Tirana zurückkehrte und dort mit Hilfe von italienischen Geldes und Einflusses die Regierung Vangelij stürzte, die serbenfreundlichen Mirditen mit Gewalt pazifizierte und eine italienfreundliche Politik inaugurierte, die zur Kontrolle Italiens über Albanien führen sollte, setzten die mit Gewalt gestürzten Minister, darunter hauptsächlich Achmet-Beg, zu einer militärischen Aktion gegen die Regierung Hassan-Begs an, welche Anfangs Januar zur Flucht dieses Exponenten Italiens und zur Einsetzung der nationalistischen Regierung Djafer Ipia-Achmet Beg führte. Diese nahm gleich eine serbenfreundliche Haltung ein, gratulierte zur Vermählung des hiesigen Königs und ersuchte am 17. Februar durch den Aussenminister Fan Noli den hiesigen Aussenminister Nitschitsch um Anerkennung der jetzigen Regierung als legitime Regierung Albaniens. Es ist dies der Zeitpunkt, als die hiesigen Zeitungen – vom Ministerium des Auswärtigen inspiriert – sehr Albanien-freundliche Artikel druckten. Der Zeitpunkt, an dem der Aussenminister den besagten Kredit von Din. 300.00.- zur Herstellung diplomatischer Beziehungen mit Albanien erhielt und an dem es schien, dass der Moment der formellen Anerkennung Albaniens und seiner jetzigen Regierung von seiten dieses Königreiches gekommen sei. Im selben Moment setzte aber die italienische und bulgarische Propaganda gegen die albanische Regierung ein.

Dass die Herstellung diplomatischer Beziehungen zwischen Albanien und Jugoslawien trotzdem nicht zustande kam, dürfte daran liegen, dass die hiesige Regierung die jetzige Regierung Albaniens nicht als stark genug betrachtete und Komplikationen voraussah, woraus sie in einem späteren Augenblick Nutzen ziehen könnte. Das Königreich war mit seinen jetzigen Grenzen zu Albanien nicht zufrieden und hatte diese nur unter dem Diktat der Grossmächte provisorisch angenommen. So drückte sich Ministerpräsident Pasitsch in seinem Expose aus. Das Königreich strebte danach, Umstände herbeizuführen, die eine Revision dieser Grenzen (Londoner 1913 Grenzen mit unbedeutenden Korrekturen) ermöglichten. Auch die in letzter Zeit geführten Unterredungen mit Italien bezüglich der Räumung der dritten, von den Italienern besetzten dalmatischen Zone und bezüglich der Regelung der Barosfrage dürfte die Haltung des S.H.S. Staates in der albanischen Frage beeinflusst haben. Während der Verhandlungen mit Italien wollte man den Partner in einem für ihm empfindlichen Punkte nicht reizen. Die Anerkennung der Regierung Djafer Ipia – Achmet Beg und die Herstellung diplomatischer Beziehungen mit Albanien hätten zu diesem Zeitpunkt böses Blut auf der Konsulta erzeugen. Umso mehr als man hörte, dass die jetzige albanische Regierung im Völkerbund das Gesuchen stellte, Italien möge Sasena räumen und seine Truppen aus Scutari zurückziehen.“

Die zweite kurze Antwort aus Belgrad bestätigte, *„dass der hiesige Ministerrat in seiner am 25. I. M. gehaltenen Sitzung die Unabhängigkeit Albaniens in seinen jetzigen Grenzen anerkan-*

nt hat und den jetzigen Generalkonsul in Triest, Ljuba Neschithsch, zu ihrem Gesandten in Tirana ernannt hat.“³⁰⁰⁹

Nachdem der Leiter des Ständigen Sekretariats beim Völkerbund in einem Schreiben vom 24.2.1922 erneut auf den Beschluss der Botschafterkonferenz vom 9.11.1921 hinwies und die Hoffnung auf die volle Anerkennung Albaniens durch den Schweizer Bundesrat ausdrückte, hielt das EPD den Zeitpunkt für gekommen, einen derartigen Antrag an den Bundesrat zu richten.³⁰¹⁰ Der Antrag bestand aus einer 4-seitigen Begründung des EPD für die Anerkennung Albaniens und hatte folgenden Inhalt:

„Eidgenössisches Politisches Departement Abteilung für Auswärtiges B 15/11 Albanien
–DM, Bern, den 1. März 1922

AN DEN BUNDESRAT

Anerkennung de jure Albaniens

Durch Vermittlung des ständigen Sekretärs Albaniens beim Völkerbund richtete der derzeitige interimistische Minister des Äussern von Albanien, Herr Spiro Koleka, durch Note vom 16. Januar 1922 das Gesuch um de jure Anerkennung Albaniens an uns.

Zum Verständnis der gegenwärtigen Lage Albaniens und zur Erleichterung der Prüfung des vorliegenden Gesuches mögen folgende Angaben dienen:

Albanien auf der Londoner Konferenz von 1913: Die seit Beginn des 16. Jahrhunderts halb selbständig gewesene türkische Provinz Albanien wurde unter der Garantie der sechs Grossmächte (Deutschland, Frankreich, Grossbritannien, Italien, Österreich-Ungarn, Russland) durch die Londoner Botschafterkonferenz in ihrer 54. Sitzung vom 15. Juli 1913 als unabhängiger, souveräner und neutraler Staat anerkannt.

Grenzen: Die Grenzen Albaniens wurden in ihren grossen Linie durch die gleiche Konferenz festgelegt; mit den Einzelheiten wurden zwei internationale Kommissionen beauftragt, die sich auch an Ort und Stelle begaben, deren Tätigkeit aber der Weltkrieg unterbrach.

Verfassung von 1914: Die Verfassung Albaniens wurde am 10. April 1914 durch eine internationale Kommission in Valona festgelegt und trägt die Unterschriften der sechs Grossmächte.

Anerkennung de jure: Albanien wurde im Jahr 1914 von den sechs Grossmächten de jure anerkannt, wie auch von Rumänien, Bulgarien, Serbien und Griechenland.

Albanien im Weltkrieg: Albanien wurde während des Weltkrieges von den Kriegsführen-

³⁰⁰⁹ Schweizerisches General-Konsulat Belgrad, Belgrad, den 29. März 1922, Nr. 474/22.

³⁰¹⁰ Vgl. Heinz Klarer, Schweizer Studien zum internationalen Recht, Schweizerische Praxis der völkerrechtlichen Anerkennung, Zürich 1981, S. 93.

den besetzt, seine Regierung aufgehoben. Die Verwaltung ging in die Händen der Besatzungsmarine über.

Albanien nach dem Weltkrieg: Kurz nach dem Waffenstillstand konstituierte sich im Dezember 1918 in Valona eine provisorische Regierung, aus der nach den Generalwahlen vom Januar 1920 eine definitive Regierung hervorging. Die Versammlung von Loushnia ernannte an Stelle des Fürsten einen aus vier Mitgliedern bestehenden Regentschaftsrat. Es gelang dieser Regierung, den Rückzug des Grossteils der Besatzungstruppen aus albanischem Gebiet zu veranlassen, insbesondere hat Italien durch das am 20. August 1920 unterzeichnete Präliminar-Protokoll von Tirana den Rückzug seiner Truppen, unter Anerkennung der Souveränität des Landes, verfügt.

Verwaltung: Albanien besitzt eine Million Einwohner. Die Gesamtoberfläche des Landes beträgt 20'000 km². Die Verwaltung liegt in den Händen eines Regentschaftsrates und eines vor dem Parlament verantwortlichen Ministerrates. Hauptstadt ist Tirana. Die Verwaltung lehnt sich stark an das französische Muster an; das Land ist in acht Präfekturen und 24 Unterpräfekturen eingeteilt. Als Gesetzbuch ist Code Napoléon in Kraft.

Bodenschätze: Das Land ist reich an Getreide, Wald, Tabak, Steinkohle, Asphalt und anderen Mineralien. Es besitzt ferner grosse Viehherden und kann sich aus eigenen Mitteln erhalten.

Diplomatische Beziehungen Albaniens: Nach dem Weltkrieg hat Albanien mit verschiedenen Staaten die diplomatischen Beziehungen wieder aufgenommen.

In einem vom 20. Januar 1921 aus Genf datierten Brief hat eine unter dem Vorsitz des Bischofs Jean S. Noli stehende albanische Delegation beim Bundesrat die de jure Anerkennung Albaniens beantragt. Wir haben diesem Gesuch damals eine aufschiebende Behandlung zugeteilt.

Albanien im Völkerbund: Albanien wurde am 17. Dezember 1920 einstimmig (mit einigen Enthaltungen) als Mitglied im Völkerbunde aufgenommen. Auch die schweizerische Delegation stimmte für den Eintritt. Erwähnenswert sind dabei die Ausführungen von Lord Robert Cecil, der den Nachweis erbrachte, dass man einem Land gegenüberstehe, dessen Regierung und Verwaltung allen Bürgern ein sicheres Bestehen eines unabhängigen Staates biete.

Albanien und die Botschafterkonferenz vom 9. November 1921: Durch Beschluss an der Botschafterkonferenz in Paris vom 9. November 1921 wurde Albanien von England, Frankreich, Italien und Japan als unabhängiger und souveräner Staat anerkannt. In einem Beschluss vom gleichen Tage hat die Botschafterkonferenz eine viergliedrige Kommission zur genauen Feststellung der Grenzen nach Massgabe der im Jahre 1913 vorgesehen Grenzbereinigungen erbannt.

Der de jure Anerkennung Albaniens durch England, Frankreich, Italien, Japan haben sich bis heute angeschlossen: Belgien und Rumänien; an Holland scheint kein Gesuch um Anerkennung gestellt worden sein. Schweden wird gemäss den uns vorliegenden Berichten die Anerkennung demnächst aussprechen.

Man darf sich freilich nicht durch die Annahme verleiten lassen, als ob die Verhältnisse in dem zerrissenen Bergland Albanien heute durchaus gefestigte geworden seien. Die Nation-

alversammlung, die mehr oder weniger als vom Volke gewählt betrachtet werden darf, übt ihre Befugnisse nur sehr unregelmässig aus; verschiedenen Male ist sie wieder aufgelöst worden, und die Neuwahlen führten jedes Mal zu erbitterten Kämpfen zwischen den verschiedenen Parteien der Christen, Muselmanen und Pro-Serben.

(Auf der vierten Seite steht der Stempel: Bundesrat, 3. März 1922)

Immerhin glauben wir, dass für die Schweiz keine ernsthafte Bedenken bestehen, dem Beispiel der Grossmächte und anderer Länder zu folgen und Albanien, das heute Mitglied des Völkerbundes ist, als selbstständigen und souveränen Staat anzuerkennen.

Demgemäss beehren wir uns, Ihnen den

ANTRAG

zu stellen, Albanien als freien und unabhängigen Staat de jure anzuerkennen.

Protokollauszug (in drei Exemplaren) an das Politische Department (Abteilung für Auswärtiges) zum Vollzug, und an alle Departemente zur Kenntnisnahme.

Eidgenössisches Politisches Department

Unterschrift³⁰¹¹

Das Datum der Anerkennung des Staates Albanien ist gemäss ausgestellttem Protokollauszug der 3. März 1922.

3. Albanische Vertretung in der Schweiz

Nach der Anerkennung Albaniens seitens der Schweiz hat der «*Haut conseil de l'Etat Albanais*» in einem Dekret vom 14. April 1922, unterschrieben vom *Sotir Peci Refik*, den Leiter des albanischen Sekretariats beim Völkerbund auch als „*Consul Général en Suisse*“ ernannt. In einem Brief vom Minister für Auswärtiges Albaniens an den Präsidenten der Konföderation der Schweiz vom 15. April 1922 wird informiert, dass Benoît Blinishti als Generalkonsul Albaniens in Genf ernannt wurde: „*Monsieur le Président, J'ai l'honneur de porter à connaissance de Votre Excellence, que le Gouvernement Albanais a décidé d'établir un Consulat General à Genève, dont le titulaire vient d'être nommé, Monsieur Benoît BLINISHTI, Directeur du Secrétariat Permanent d'Albanie auprès de la Société*

³⁰¹¹ Das Dokument befindet sich in: BAR, Bestand E 2001 (B), Bd. Nr. -/3.

des Nations.“³⁰¹² In einem Schreiben vom 22. Mai 1922 informierte B. Blinishti das Politische Department in Bern über seine Ernennung.³⁰¹³ Am 30. Mai informiert das EPD den Kanton Genf über die Ernennung Blinishtis seitens Albaniens als Generalkonsul in der Schweiz.³⁰¹⁴ Am 20. Juni 1922 richtete das EPD ein Schreiben an den Bundesrat und bat ihn um „*Exequatur de M. Blinishti en qualité de Consul General d'Albanie en Suisse*“.³⁰¹⁵ Aus dem „*Extrait du Procès-verbal de la séance du Conseil fédéral Suisse*“ vom 23. Juni 1922 geht hervor, dass das Gesuch des politischen Departements genehmigt wurde.³⁰¹⁶ Das Konsulat kümmerte sich nicht um diplomatische Geschäfte, sondern vertrat die Interessen der Albaner in der Schweiz. Sie gab Auskünfte, stand bei verschiedenen Bedürfnissen und Nöten der Landesleute bei und stellte nötige Schriften aus, beispielsweise in Sachen Heirat.

Während dieser Zeit verhärteten sich die Fronten zwischen dem konservativen Bündnis des Ministerpräsidenten Ahmet Zogu und der bürgerlich-intellektuellen Gruppe unter Führung seines Aussenministers und gleichzeitig gefährlichsten Konkurrenten Fan Noli derart, dass es im Frühsommer 1923 zu einem blutigen Aufstand gegen Zogu kam, der, nach einige Wochen des erfolglosen Widerstandes, schliesslich fliehen musste. Doch schon Ende Dezember desselben Jahres konnte Zogu mit militärischer Hilfe der Jugoslawen und finanzieller Unterstützung einer anglo-persische Ölgesellschaft nach Tirana zurückkehren. Fan Noli und seine engsten Mitarbeiter mussten nun ihrerseits ins Exil gehen. Zogu erklärte sich am 1. Januar 1925 zum Präsidenten der Republik Albanien.³⁰¹⁷

Mit Übernahme der Macht durch Ahmet Zogu³⁰¹⁸ im Jahre 1925 haben sämtliche auswärtigen Vertreter Albaniens ihre Dienste eingestellt. Am 9. Februar 1925 reichte auch Blinishti seine Demission aufgrund des Regierungswechsels ein.³⁰¹⁹

Nach Ablauf der Hälfte der verfassungsmässig vorgesehenen Amtszeit liess Ahmet Zogu sich am 1. September 1928 zum König krönen und führte von nun an den Namen

³⁰¹² Ministère des Affaires Etrangères d'Albanie à Son Excellence Monsieur le Président de la Confédération Suisse Bern, Tirana, le 15 avril 1922, No. 795/I.

³⁰¹³ Secrétariat Permanent d'Albanie auprès de la société des Nations à Son Excellence Monsieur MOTTA, Chef du département Politique Berne, Geneve, le 22 mai 1922.

³⁰¹⁴ EPD au Conseil d'Etat de la République et Canton de Genève, Genève, le 30 mai 1922. Am 9. Juni 1922 bestätigte Genf den Eingang der Information, dass Blinishti zum Generalkonsul ernannt wurde, in: BAR, Konsularische Vertretungen des Auslandes in der Schweiz, E 2001 (B) -6 Bd. 12.

³⁰¹⁵ EPD au Conseil Fédéral, Berne, le 20 juin 1922, B.22.22 Albanie.- DD., in: BAR, Konsularische Vertretungen des Auslandes in der Schweiz, E 2001 (B) -6 Bd. 12.

³⁰¹⁶ Siehe Anhang. Vgl. auch EPD, Chef der Abteilung für Auswärtiges an Monsieeur B. Blinishti, Consul général d'Albanie, Genève, Berne, le 1er juillet 1922, B22.22.Albanie.-DD., in: BAR, Konsularische Vertretungen des Auslandes in der Schweiz, E 2001 (B) -6 Bd. 12.

³⁰¹⁷ Christine von Kohl, Albanien, zweite Auflage, München 2003, S. 67.

³⁰¹⁸ Vgl. Michael Schmidt-Neke, Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien, 1912–1939. Regierungsbildungen, Herrschaftsweise und Machteliten in einem jungen Balkenstaat. München, Oldenburg 1987.

³⁰¹⁹ AQSH: MPJ. F. 251, V. 1925, D. 53. S. 5-6.

Zogu I. Somit wurde Albanien im Jahr 1928 in eine Monarchie umgewandelt. Der Bundesrat anerkannte die Monarchie und die Krönung Ahmet Zogu I. als König von Albanien in einer Sitzung vom 16. Oktober 1928.³⁰²⁰

In „Zëri i Korçës“ (Die Stimme von Korça) wurde in der Ausgabe Nr. 259 vom 14.1.1928 berichtet, dass das albanische Konsulat in Genf ihre Arbeit wieder aufgenommen habe. Welche Person dieses Konsulat leitete, ist in den diplomatischen Akten der Schweiz nicht ermittelbar. Aus den Akten geht aber hervor, dass zehn Jahre später ein Honorarkonsul in Bern tätig war. Der Chef der Abteilung für Auswärtiges informierte am 2. Mai 1935, dass „der Bundesrat auf Ersuchen der Regierung von Albanien³⁰²¹ das Exequatur als Honorarkonsul von Albanien in Bern, mit Amtsbefugnis für die ganze Schweiz, erteilt hat...“³⁰²² Armin Aerni (geb. 1890) war Sohn des Notars Gottfried und der Rosa Louise Anklin aus Herzogenbuchsee. Seit 1923 war Aerni ebenfalls als Notar in Bern tätig.³⁰²³ Aerni amtierte als albanischer Honorarkonsul Albaniens bis im April 1939, als Italien Albanien besetzte. Auf das Ersuchen der Regierung Albaniens erteilte der Bundesrat am 22. Oktober 1936 M. Thoma und K. Luarasi das Exequatur des Vize-Konsuls von Albanien in Genf, mit Amtsbefugnis für den Kanton Genf.³⁰²⁴ In einem Brief der schweizerischen Vertretung in Rom wurde mitgeteilt, dass „...Conformément à vos instructions, nous n'avons pas manqué de transmettre à la Légation d'Albanie à Rome les lettres patentes de M. Luarasi munies de la formule d'usage.“³⁰²⁵ Luarasi wurde 1938 als Legationsrat nach Berlin berufen. Am 31. Oktober 1938 wurde R. Bega das Exequatur als Karrierekonsul von Albanien in Genf erteilt.³⁰²⁶ Bevor das Exequatur erteilt wurde, wendete sich das EPD an den Aussenminister Albaniens und bat ihn um Bestätigung der Rechtmässigkeit dieser Ernennung.³⁰²⁷

³⁰²⁰ BAR. Krönung Achmet Zogu I. König vom Albanien. Anerkennung der Monarchie 1928. E 2001 (C) -/1 Bd. 35, B15.4.Alb.1.

³⁰²¹ Légation Royale d'Albanie à son Excellence Monsieur Georges Wagnière, Ministre de Suisse, Rome. Rom, le 26 février 1935. BAR, E 2001 (E), -/1, Zeitraum 1935-1949. No 407/V.

³⁰²² Der Chef der Abteilung für Auswärtiges an Herrn Armin Aerni, Konsul von Albanien, Bern. Bern 2. Mai 1935. BAR, E 2001 (E), -/1, Zeitraum 1935-1949. B23.Albanien/Bern 1-HL.

³⁰²³ Neue Schweizer Biographie, Hg. A. Bruckner, Basel 1938. S. 4.

³⁰²⁴ BAR: Personal fremder Konsulate in der Schweiz, 1938-1945, E 2001 (D) -/3, Bd. 92., B.23.22.Alb. 1.

³⁰²⁵ Légation de Suisse en Italie à la Division des Affaires Etrangères du Département Politique Federal Bern, Rome, le 9. Novembre 1936. In: BAR, E 2001 (D) -/3, Zeitraum 1943-1945.

³⁰²⁶ BAR, Personal fremder Konsulate in der Schweiz, 1938-1945, E 2001 (D) -/3, Bd. 92. Vgl. S. 46 f.

³⁰²⁷ EPD au Ministère des Affaires Etrangères du Royaume d'Albanie, Tirana, Berne, le 5 octobre 1938, B23.22.Alb. PZ. „... Monsieur Armin Aerni, Consul d'Albanie à Berne, nous a remis, par lettre du 3 octobre, le brevet, date du 8 aout 1938, par lequel Monsieur Redjai Bega, succédant à Monsieur Thoma Laurasi, est nommé consul d'Albanie à Genève ; il sollicite au Faveur de Monsieur Bega l'exequatur du Conseil fédéral. Bien que cette demande ne nous soit pas parvenue par la voie diplomatique usuelle, nous sommes prêts à y donner suite, nous saurions gré, toutefois à Votre Excellence de bien vouloir nous faire savoir si Monsieur Bega est Consul de carrière, somme l'était son prédécesseur, et si la juridiction de son Consulat s'étendra, comme avant, sur le Canton de Genève. Dès que nous aurons reçu ces informations complémentaires, nous entreprendrons les démarches nécessaires en vue de l'octroi de l'exequatur a Monsieur Bega...“, in: BAR, E 2001 (D) -/3.

4. Der Versuch der Errichtung eines schweizerischen Konsulats in Albanien

Die Anerkennung Albaniens durch die Schweiz führte nicht direkt zur Errichtung einer schweizerischen Vertretung in Albanien. Die Schweiz unterhielt in der Zwischenkriegszeit und auch danach keine Vertretung in Albanien. Den in Albanien lebenden Schweizer brauchte eine solche Vertretung. Das EPD war hingegen anderer Meinung. In Zeiten der Unruhen, welche in Albanien in jener Zeit öfter vorkamen, war die Nichtvertretung der Schweiz in Albanien für die schweizerische Kolonie besonders schwerwiegend, denn so wusste sie nicht, wen sie falls notwendig um Schutz bitten könnte. Damals wurde die Frage in den Raum gestellt, welche Gesandtschaft oder welches Konsulat sich um die Schweizern in Albanien kümmern sollte. Es wurde beschlossen, dass die Gesuche und Anliegen der schweizerischen Kolonie in Albanien künftig von der schweizerischen Vertretung in Rom entgegengenommen und bearbeitet werden. Es gab allerdings auch einen Versuch für die Errichtung eines schweizerischen Konsulats in Albanien selbst. Die Schweizer Kolonie in Albanien musste jeweils sehr viel Zeit aufwenden, wenn sie sich an ihre Vertretung in Rom wenden musste. Dieses lange und mühsame Verfahren veranlasste den Ingenieur Ludwig Gschwend³⁰²⁸ aus Altstätten (SG) und den Journalisten Robert Julian Hodel³⁰²⁹, sich an die schweizerische Vertretung in Rom zu wenden bzw. diese zu beten, den Landesleuten in Albanien Rechtsschutz zu gewährleisten, sei es durch die Gründung eines Konsulats in Albanien oder durch Anlehnung an eine bestehende Vertretung in Albanien.³⁰³⁰ Aus diesen Gründen wandte sich der Schweizer Gesandte in Rom, Georges Wagnière (amtete in Rom vom 1918 bis 1936) am 28. November 1927 an Bundespräsidenten der Schweiz mit dem Vorschlag, ein Konsulat in Albanien zu gründen oder sich einer bereits bestehenden Vertretung anzuschliessen. Er sagte auch, dass man sich nach Albanien begeben müsse, um sich mit der realen Situation vertraut zu machen. Dafür schlug er einen Mitarbeiter der Botschaft vor, um nach der Prüfung der Situation in Albanien konkrete Vorschläge vorzubringen.³⁰³¹ Diese Anfrage wurde von Bern geprüft. Nach gründlicher Abklärung der Situation in Albanien kam das EPD zur Schlussfolgerung, dass sich Albanien im

³⁰²⁸ Er war Geschäftsführer und Teilhaber einer Baufirma in Triest mit einer Tochtergesellschaft in Albanien. Wegen seiner Bauten in Albanien besuchte er öfters Albanien. Vgl. Brief des Schweizerischen Konsulats in Triest an die Schweizerische Gesandtschaft in Italien, am 26.11.1927, in: BAR, Errichtung eines Konsulats in Albanien, B.21.219 (45), E 2001 (C) -/8 Bd. 29.

³⁰²⁹ Geboren am 1881 in Luzern. Er war u.a. Rom-Korrespondent der Neuen Zürcher Zeitung. 1910 war er Präsident des auswärtigen Pressevereins in Rom. Am 31. Mai 1927 besuchte er Tirana. Nach seinem Besuch in Albanien publizierte er seine Reiseeindrücke in der NZZ: Eine Reise durch Albanien, Teil I, NZZ 26. 6. 1927, Nr. 1074 und der zweite Teil in der NZZ vom 3. 7. 1927, Nr. 1120. In diesen Artikeln beschreibt er u.a. auch die Situation der Schweizer, die sich in Albanien befande, sowie die Möglichkeiten, die die Schweiz diesem Land durch den Handel zu bieten hat. Auch machte er ein Bild über den damaligen Zustand und die Forderung zur Entwicklung Albaniens.

³⁰³⁰ Vgl. Brief vom Ludwig Gschwend vom 25. Juli 1928 an den Chef der Eidg. Fremdenpolizei. BA, 16 141 Bestand E21.

³⁰³¹ BAR, Errichtung eines Konsulats in Albanien. E 2001 (C) -/2 Bd.11, B.21.219 (45).

Moment sehr langsam öffnete. Unter diesen Bedingungen konnte die Schweiz die wirtschaftlichen und finanziellen Versuche der Schweizer nicht in Schutz nehmen, indem sie mit den anderen Staaten konkurrierte, welche versuchten, die wirtschaftlichen und finanziellen Interessen zuerst den politischen Interessen anzupassen. Auf der anderen Seite bestand die Zahl der in Albanien ansässigen Schweizer aus nur gerade fünf Personen. Aus diesem Gründen verschob das EPD die Weiterbehandlung der Frage der Gründung einer schweizerischen Vertretung in Albanien.³⁰³²

Als das Handels- und Niederlassungsabkommen in Rom zwischen der Schweiz und Albanien unterzeichnet wurde, äusserte der albanische Botschafter in Italien dem Schweizer Minister in Rom den Wunsch der albanischen Regierung, dass der Schweizer Gesandte in Rom sich bei der albanischen Regierung akkreditieren solle. Dieser Vorschlag wurde von schweizerischer Seite geprüft. Der damalige Bundesrat des EPD wandte sich in einem Rundschreiben vom 25. Juli 1929 an die schweizerischen Vertretungen, um sich so Informationen über die Interessen und bisherigen Standpunkte der entsprechenden europäischen Länder einzuholen.³⁰³³ Aus den eingegangenen Antworten ging hervor, dass nur die Grossmächte und einige andere Länder ihre diplomatischen Vertretungen in Albanien unterhielten. Hingegen hatten auch Ungarn und Lettland ihre Vertreter in Rom zusätzlich mit Albanien beauftragt.³⁰³⁴

Aus Erfahrung wusste die Schweizerische Gesandtschaft in Rom, dass die Erledigung aller Angelegenheiten, welcher Natur sie auch waren, stets viel Zeit in Anspruch nahm. Einige Zeit kümmerte sich die schweizerische Vertretung in Italien um die schweizerische Kolonie in Albanien, obwohl diese nicht damit beauftragt war. So wandte sich der Schweizer Minister in Rom an das EPD und meinte, dass es im Interesse der Erledigung dieses Dienstes sein dürfte, wenn die Schweizerische Gesandtschaft in Rom offiziell die Rechte der schweizerischen Kolonie in Albanien vertreten würde.³⁰³⁵ Nach der Prüfung des Gesuches gab das EPD dem Schweizer Minister in Rom eine negative Antwort. Das EPD brachte zwei Argumente vor, warum die Gesandtschaft in Rom nicht die Vertretung in Albanien übernehmen könne: *„Nous devons attirer votre attention sur le fait que le Conseil fédéral ne pourrait vous accréditer à Tirana qu'en vertu d'un arrêté fédéral soumis à la clause référendaire et que, quelles que soient les précautions que nous puissions prendre dans le Message qui devrait être adressé à cet effet à l'Assemblée fédérale, il est à craindre que*

³⁰³² Brief des eidgenössischen Volkswirtschaft-Departments an den Präsident der Eidgenossenschaft, 18.07. 1928. In: BAR, E 2001 (C) -3 BD. 11, B.14.2.Alb.1.

³⁰³³ Rundschreiben vom 25. 6. 1929, Bundesrat Motta, In: BAR, Errichtung einer schweizerischen diplomatischen Vertretung (schweizerische Gesandtschaft) in Albanien. E 2001 (C) -/2, Bd. 14, 1929-1931, B.21.14.Alb.1.

³⁰³⁴ BAR, Errichtung einer schweizerischen diplomatischen Vertretung (schweizerische Gesandtschaft) in Albanien. E 2001 (C) -/2, Bd. 14, 1929-1931, B.21.14.Alb.1.

³⁰³⁵ Brief vom 14.03.1930 in: BAR, Errichtung einer schweizerischen diplomatischen Vertretung (schweizerische Gesandtschaft) in Albanien. E 2001 (C) -/2, Bd. 14, 1929-1931, B.21.14.Alb.1.

nous ne parvenions à dissiper entièrement l'impression qu'en accréditant le Ministre de Suisse in Italie auprès du Gouvernement albanais, nous cherchons à donner une satisfaction d'ordre politique à l'Italie en apportant une nouvelle sanction à la mainmise italienne sur l'Albanie.

*A notre avis, les intérêts suisse en Albanie, dont l'importance pratique est presque nulle, ne sauraient, ni justifier la mise en mouvement d'un lourd appareil législatif, ni compenser les inconvénients d'une mesure qui aurait les apparences d'un geste politique un peu inconsidéré.*³⁰³⁶

Das sind die genannten Gründe, warum der Schweizerische Minister in Rom nicht auch für die schweizerische Kolonie in Albanien ernannt wurde. In Albanien gab es Ansässige oder sich vorübergehend aufhaltende Ingenieure, Geologe, Kaufleute, Ärzte, Lehrer oder Bauern. Die Zahl der Schweizer in Albanien war klein. Sie waren bei Schweizerischem Konsulat in Triest eingetragen.

5. Das Handels- und Niederlassungsabkommen

Albaniens Wirtschaft galt in den 20er und 30er Jahren des 20. Jahrhunderts als die rückständigste in Europa. Dies war die Folge verschiedener Faktoren. Albanien galt als Land, das noch auf der Stufe einer primitiven Landwirtschaft stand. Es fehlte an qualifizierten Fachkräften und an erforderlichem Kapital. Eine Industrie gab es nicht. Dazu kamen aber auch ungünstige Verkehr- und Absatzverhältnisse, unsicherer Witterungsverlauf und ein niedriger Stand der Landbautechnik. Dennoch war die Schweiz an einem möglichst ungehinderten Zugang zu allen Märkten der Welt interessiert und betrieb eine liberale Aussenhandelspolitik. Die schweizerische Aussenpolitik war grundsätzlich durch die Handels- und Gewerbefreiheit charakterisiert. Rein politisch bedingte Einschränkungen des Handelns waren ihr fremd. *„Dass die Handelsbeziehungen universal und ohne eine ideologische oder politische Wertung des Partners erfolgten, war das wesentliche Merkmal der schweizerischen Unabhängigkeit und der Neutralität.“*³⁰³⁷ Dies galt auch für die wirtschaftlichen Beziehungen der Schweiz zu Albanien.

Damit die Grundlagen für die Aufnahme bzw. Weiterentwicklung der normalen Wirtschaftsbeziehungen geschaffen werden konnten, brauchte man ein Abkommen zwischen beiden Staaten. Somit beauftragte der Bundesrat der Schweiz den schweizerischen Gesandten in Italien bzw. in Rom Ende 1928 damit, mit dem albanischen Gesandten in Italien (Djemil Dino) die Gespräche für ein Niederlassungs- und Handelsabkommen zu eröffnen. Dieser Vorschlag wurde von albanischer Seite positiv aufgenommen.

³⁰³⁶ Brief des EPD an den Schweizer Minister in Rom. In: BAR, Errichtung einer schweizerischen diplomatischen Vertretung (schweizerische Gesandtschaft) in Albanien. E 2001 (C) -/2, Bd. 14, 1929-1931, B.21.14.Alb.1.

³⁰³⁷ Vgl. Die Wirtschaftsbeziehungen zwischen der Schweiz und den Oststaaten. In: Wirtschaftspolitische Mitteilungen der Gesellschaft zur Förderung der schweizerischen Wirtschaft. Zürich 1972, S. 2-5.

Der schweizerische Diplomat in Rom war beauftragt, der albanischen Regierung einen Entwurf des Abkommens zu unterbreiten. Dieser Entwurf wurde mit wenigen Ausnahmen, bzw. mit wenigen Abänderungen an einzelnen Bestimmungen von der albanischen Seite angenommen. Am 10. Juni 1929 wurde in Rom der Niederlassungs- und Handelsvertrag³⁰³⁸ zwischen der Schweiz und Albanien abgeschlossen. Das Abkommen wurde mit einem Schlussprotokoll ergänzt, in welchem stand, dass das Abkommen auch für Lichtenstein gelten werde. Gemäss Art. 1 des Abkommens verpflichtete sich jeder Partei, den diplomatischen und konsularischen Vertretern der anderen Partei die Vorteile und Privilegien zu gewähren, die sie den diplomatischen und konsularischen Vertretern der meistgünstigsten Nation eingeräumt hat oder einräumen wird. Diese Bestimmung hatte den Zweck, zu einem geeigneten Zeitpunkt eine diplomatische und konsularische Vertretung der Schweiz in Albanien einzurichten und umgekehrt. Als diese Abkommen abgeschlossen wurde, beabsichtigte der Bundesrat eigentlich nicht, gegenwärtig von dieser Bestimmung Gebrauch zu machen. Das Abkommen erhielt, gemäss damaliger Botschaft des Bundesrates, keine Bestimmung aussergewöhnlicher Art und änderte nichts an der liberalen Behandlung, welche den Albanern und den albanischen Waren in der Schweiz zu dieser Zeit zukam. *„Es wird nur zur Festigung der zwischen den beiden Vertragsstaaten angeknüpften freundschaftlichen Bande beitragen können.“*³⁰³⁹

Zwischen Albanien und der Schweiz gab es sogar ein Abkommen betreffend Visa-Aufhebung.³⁰⁴⁰ Am 27. August 1929 wurde in Rom zwischen der albanischen und schweizerischen Vertretung Noten betreffend Visa-Aufhebung mit Albanien gewechselt. Am 1. September trat das Abkommen in Kraft.

6. Personalunion mit Italien und die Übernahme der Aussenpolitik Albaniens

Von 1912 bis Ende des Zweiten Weltkrieges kam Albanien nicht zur Ruhe. Die Gründe waren unterschiedlicher Natur. Es waren innere und äussere Faktoren, welche die ganze Region unter permanenter politischer Spannung hielten. Albanien bleibt eine Monarchie bis zum Einmarsch der italienischen Truppen am 7. April 1939. Ende März 1939 wurde dem selbsternannten König Albaniens seitens Italiens ein Vertrag in ultimativer Form präsentiert, in dem der Anschluss Albaniens an Italien de facto vorweggenommen werden sollte. Die Ablehnung von Achmet Zogu führte zu einem Ultimatum seitens Italien. Mit der Besetzung Albaniens durch italienische Truppen er-

³⁰³⁸ Niederlassungs- und Handelsvertrag mit Albanien, in: BAR, E 2001 (C)-/3, Bd. 11, 1928-1934.

³⁰³⁹ St. Galler Tagblatt, Nr. 455, 28.09.1929.

³⁰⁴⁰ Siehe dazu: BAR, Albanien, Pass- und Visafragen 1928-1929, 16141 Bestand E 21.

folgte die Eingliederung in das italienische Imperium durch eine sogenannte Personalunion. Der König Italiens wurde zugleich auch zum König von Albanien. Diese Personalunion dauerte bis 1943.³⁰⁴¹ Nach dem Anschluss an Italien erfolgte von albanischer Seite ein Austrittsgesuch aus dem Völkerbund. Nach der proklamierten Personalunion anerkannte die Schweiz die neu entstandene Situation.³⁰⁴² Mit der Personalunion wurde für Albanien die italienische Aussenpolitik übernommen. Die Anwendung der schweizerisch-italienischen Verträge fingen an, auf Albanien Wirkung zu haben.³⁰⁴³ Italien verlangte von der Schweiz bereit im Sommer 1939 die Ausdehnung aller schweizerisch-italienischen Wirtschaftsabkommen auf die am 20. April 1939 abgeschlossene italienisch-albanische Zollunion. Die Position der Schweiz lautete damals: *„Wir haben diesem Begehren bis jetzt nicht entsprochen, weil wir vorerst klar sehen wollten, was wir mit der Ausdehnung praktisch gewinnen würden. Nachdem nun auf 1. März 1940 die Zollunion tatsächlich zur Anwendung gebracht wurde, besteht für uns kein Grund des Zuwartens mehr. Wir können deshalb dem italienischen Gesuch ohne weiteres entsprechen. Offen ist lediglich die Frage, in welcher Form die Ausdehnung der Abkommen geschehen soll - ob gemäss dem italienischen Vorschlag unter summarischer Erwähnung der Stoffgebiete oder unter namentlicher Aufführung der in Frage kommenden Abkommen.“*³⁰⁴⁴ Im Jahre 1941 gab es von italienischer Seite eine Anfrage an die Schweiz, ob sie die Interessen der Albaner in USA vertreten könnte, weil *„Ministère Affaires étrangères et Ministre personnellement se préoccupent intérêts communautés albanaises aux Etats-Unis, dont nombre serait plusieurs dix aines de milliers. Vu que USA n'ont pas reconnu union Italie et Albanie, cette colonie risquerait de demeurer sans protection...“*³⁰⁴⁵ Nach der Anfrage, welche die schweizerische Gesandtschaft an das States Department gerichtet hatte, antwortete bzw. informierte die *Swiss Legation in Washington* das EPD am 19.1.1942 per Telegramm: *„Nummer 23. Ihr 299. State Departement ist damit einverstanden, dass wir in offiziöser Weise im Sinne ihrer Anfrage Vertretung albanischer Interessen übernehmen.“*³⁰⁴⁶

Durch die Besetzung Albaniens erst durch Italien, dann durch die deutsche Wehrmacht war das Land in eine sehr dramatische Zwickmühle geraten. Die Bevölkerung war gespalten. Eine Seite glaubte, dass eine enge Zusammenarbeit mit Italien und Deutschland Albanien eine Staatlichkeit – im Sinne eines natürlichen Albaniens, das

³⁰⁴¹ Vgl. Bernhard Kühmel, „Deutschland und Albanien, 1943-1944: Die Auswirkungen der Besetzung und innenpolitische Entwicklung des Landes.“ PhD. diss., University of Bochum, 1981.

³⁰⁴² BAR, E 2001 (D), Bestand E 22, Italienische Dekret vom 27. März 1939 betreffend die Annektierung Albaniens, B15.41.I., Gültigkeit der albanischen Pässe nach dem Anschluss an Italien, B.22.13.Alb.1.

³⁰⁴³ BAR, E 2001 (D), Bestand E 22, Anwendung der schweizerischen-italienischen Verträge auf Albanien 1939-41, B.14.21.I.02., Regelung des Zahlungsverkehrs mit Albanien nach dem Anschluss an das Königreich Italien. Devisen- und Transferfragen mit Italien, 1939-42. C.43.21.I.9.

³⁰⁴⁴ DDS, Bd. 13 (1939-1940), S. 637-638.

³⁰⁴⁵ BAR, Telegramm aus Rom, 26.12.1941, B.24.Alb.1., vgl. auch Telegramme. Swiss Legation, Washington, 29.12.1941, B. 24.Alb.1., Telegramma. Legazione svizzera, Roma, 30.12.1941, B. 24.Alb.1.

³⁰⁴⁶ Telegramm, Washington, 19.01.1942. 2206. Politisches, Bern. B. 24.Alb.1.

alle von Albanern bewohnten Gebiete umfasste – sichern könnte. Dieser Meinung waren vor allem bürgerliche, intellektuelle, christliche wie sozialdemokratische Kreise. Zu diesem Kreis gehörte auch der Grossteil der Exilalbaner. Diese folgten neben patriotischen auch antibolschewistischen Motiven. Die andere Seite glaubte an das Heil durch Kommunismus. Sie sahen im Imperialismus des Kommunismus einen Ausweg aus der Abhängigkeit von Grossmächten oder habgierige Nachbarn.³⁰⁴⁷ Nach der Kapitulation Italiens wurden die Kommunisten Albaniens, die stark von den jugoslawische Kommunisten unterstützt und politisch von deren Interessen beeinflusst wurden, immer stärker und übernahmen u.a. mit gewalttätigen und skrupellosen Methoden immer mehr die Macht in Albanien. Mit Hilfe von albanischen Kommunisten bzw. albanischen Partisanen schafften es serbische Kommunisten, die Nationalisten in Kosovo zu verfolgen, zu verjagen und zu töten.³⁰⁴⁸ Während sich die Tragödie der Verfolgung der nationalistischen und antikommunistischen Kräfte innerhalb des zweiten entstandenen jugoslawischen Staates³⁰⁴⁹ fortsetzte, schaffte es die kommunistische Diktatur in Albanien – geleitet durch den halbausgebildeten Enver Hoxha und seiner gleichen – ihre Macht immer mehr zu festigen und alle ihre politischen Gegner brutal zu verjagen und zu vernichten.

In der Schweiz hingegen hatte man vor und nach dem Ausbruch des Zweiten Weltkrieges andere Sorgen als die Albaner in Albanien. Die Schweiz verstand es, sich aus dem Krieg heraus-zuhalten. Die Schrecken des Kriegs blieben ihr erspart. Doch die Menschen, die zu jener Zeit lebten, wussten dies noch nicht. Das Hauptthema der Auss-enpolitik der Schweiz war es, die Neutralität verstärkt zu betonen. Ab Juni 1940, als die Schweiz durch die Streitkräfte oder Einfluss-sphären der Achsenmächte praktisch von der übrigen Welt abgeschnitten war, wurden parallele Verhandlungen auf drei Ebene – Berlin, Rom und London – zum zermürbenden Geduld-spiel der schweizerischen Diplomatie.³⁰⁵⁰ Um die Haltung der Schweiz zu wahren waren die verantwortlichen Führungskräfte ständig dazu gezwungen, sich innerhalb des gestörten und unberechenbaren internationalen Umfelds neu zu orientieren.³⁰⁵¹ Dazu kamen die Verpflichtungen und Besorgnisse, die sich aus den Versorgungsproblemen, dem Überleben der Industrie und des Handels, der Vertretung fremder Interessen und den humanitären Hilfswerken ergaben. Was die bilateralen Beziehungen während des Krieges betrifft, so kann gesagt werden, dass diese mit 52 Staaten bestanden, wenn auch mit unterschiedlichem

³⁰⁴⁷ Christine von Kohl, Albanien, zweite Auflage, München 2003, S. 69 f.

³⁰⁴⁸ Vgl. Blendi Fevziu, Enver Hoxha, E para biografi bazuar në dokumentet e arkivit personal dhe në rrëfimet e atyre që e njohën, Tiranë 2011; Uran Butka, Masakra e Tivarit dhe përgjegjësia e shtetit shqiptar, Tiranë 2012.

³⁰⁴⁹ Über die Geschichte des zweiten jugoslawischen Staates, siehe: Holms Sundhaussen, Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943-2011, Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen. Wien-Köln-Weimar 2012.

³⁰⁵⁰ DDS, Bd. 13 (1939-1940), Bern 1991, S. XVII-XXII.

³⁰⁵¹ DDS, Bd. 14 (1941-1943), Bern 1997, S. XV-XVI.

Bedeutungsgrad. Dabei hatte Deutschland eine hohe Bedeutung, die jedoch ab Juni 1944 zusehends geringer wurde, während die Bedeutung der USA ständig zunahm.³⁰⁵²

7. Das albanische Guthaben und der Versuch der Kontaktaufnahme nach dem Zweiten Weltkrieg

Mit der Beendigung des Zweiten Weltkriegs 1945 tritt eine neue Phase der bilateralen Beziehungen in Europa und Südosteuropa ein. In Albanien übernahmen die Kommunisten die Macht mit der Begründung, sie hätten das Land befreit. Mit dieser Machtübernahme trat die schwarze Epoche Albaniens ein. In Europa hingegen erschienen die ersten Anzeichen einer der Teilung in einen von Kommunisten beherrschten und einen demokratischen Teil. Die Epoche des Kalten Krieges zeichnete sich ab. Die Schweiz musste sich auf die neuen aussenpolitischen Gegebenheiten einstellen. Albanien wählte die Ideologie des Leninismus und Marxismus.

Die schweizerische Gesandtschaft in Rom wandte in einem Brief vom 15. Januar 1946 an das EPD. Darin wurde die Frage gestellt, wie „das albanische Guthaben“ gegenwärtig zu behandeln sei. Auf diese Frage antwortete die Sektion für Rechtswesen und private Vermögensinteressen im Ausland am 4. Februar 1946. Die Sektion meinte, dass durch den Bundesbeschluss über die vorläufige Regelung des Zahlungsverkehrs mit Italien vom 1. Oktober 1943 auch die albanischen Guthaben in der Schweiz erfasst wurden. Aufgrund dessen wurde bestimmt, dass italienisch-schweizerische Verträge und Abkommen auf die italienisch-albanische Zollunion vom 22. Juni 1940 der Clearingvertrag mit Italien sei auch auf Albanien ausgedehnt. Somit hiess es, *„die schweizerische Verrechnungsstelle hat deshalb die albanischen Guthaben bis heute den italienischen zu Recht gleichgestellt und Deblockierungsgesuche von Personen mit Wohnsitz in Albanien nach dem gleichen Grundsatz wie diejenigen von Personen mit Wohnsitz in Italien behandelt. Wir sehen gegenwärtig keinen Anlass, eine Änderung dieser Sachlage zu empfehlen. Diese Frage dürfte wohl erst aktuell werden, wenn die Grenzen Italiens durch einen Friedensvertrag festgelegt werden oder wenn der Bundesrat eine albanische Regierung anerkennen sollte.“*³⁰⁵³

Die Frage der Beziehungen zwischen der Schweiz und Albanien stand für die schweizerische Diplomatie ganz unten auf der Liste der Prioritäten der Aussenpolitik. Die schweizerische Diplomatie war mit anderen, für die Schweiz wichtigeren Bereichen beschäftigt, die im Vergleich der Bedürfnisse und der Aussenpolitik Albaniens völlig anderer Natur waren. Wie wir sehen werden, gab es gleich nach der Etablierung der neuen

³⁰⁵² DDS, Bd. 15 (1943-1945), Bern 1992, S: XVI-XIX.

³⁰⁵³ Sektion für Rechtswesen und private Vermögensinteressen im Ausland an die Handelsabteilung des Eidg. Volkswirtschaftsdepartementes, Bern. Bern, den 5. Februar 1946. In: **DDS, Online Datenbank Dodis:** DoDis.ch/234.

Herrschaft in Albanien Versuche, die alten und/oder neuen Beziehungen mit der Schweiz aufzubauen. Bereits im November 1945, anlässlich des Besuches eines Herrn Liman Kaba, albanischer Delegierter am Kongress der Liga der Rotkreuz-Gesellschaften, hatte dieser gegenüber der Schweiz den Wunsch geäußert, diplomatische Beziehungen aufzunehmen, denn *„Albanien habe für die Schweiz eine grosse Bewunderung und Verehrung und erblicke in ihr ein Vorbild für die Gestaltung einer wahrhaften Demokratie.“*³⁰⁵⁴ Die Schweiz jedoch hatte *„in Albanien nur äusserst geringe Interessen und unterhielt dort bisher nie ein Konsulat.“*³⁰⁵⁵ Weil das Beitritts-gesuch Albaniens damals von den meisten Ländern der UNO abgelehnt wurde und weil man auf die Friedenverträge mit Italien und Bulgarien in Bezug auf die albanischen Grenzen warten wollte, vertrat das Politische Department die Meinung, dass man weiterhin mit *„der Anerkennung Albaniens zuzuwarten soll. Die Nichtanerkennung Albaniens soll uns aber nicht hindern, Fragen wirtschaftlicher Natur gelegentlich mit offiziellen Vertretern Albaniens zu behandeln.“*³⁰⁵⁶ Ausserdem entschied die Schweiz, dass solche Gespräche über die Gesandtschaft in Jugoslawien zu führen seien. Der damalige schweizerische Gesandte in Belgrad wurde jedoch vom EPD darauf hingewiesen, dass irgendwelche Initiativen seinerseits zwecks *„Normalisierung der politischen oder wirtschaftlichen Beziehungen zwischen der Schweiz und Albanien (...) als verfrüht“*³⁰⁵⁷ erachtet werden, und somit solle er in diese Richtung von sich aus nichts unternehmen. In einem Schreiben vom 8. April 1946 an das Politische Department kommentierte der Legationssekretär im Namen des Schweizer Gesandten in Belgrad, Eduard Zellweger, die Haltung der übrigen Staaten (Grossbritannien, Belgien, USA) hinsichtlich der völkerrechtlichen Anerkennung Albaniens. Er vermerkte, dass eine Anerkennung von schweizerischer Seite positive politische Folgen für die Eidgenossenschaft haben könnte, da somit die Vorwürfe entwertet würden, die Schweiz sei ein profaschistischer Staat. Er bestätigte auch, dass die Äusserungen von Herr Kaba auch wie auch von den diplomatischen Vertretern Albaniens in Belgrad stammten.³⁰⁵⁸ Wie wir unten sehen werden, war das EPD anderer Meinung.

Nennenswert ist hier auch der Brief von Armin Aerni an den Minister Dr. Eduard Zellweger, der als schweizerischer Gesandter in Belgrad tätig war. In diesem bat Aerni, einen von ihm verfassten Brief an Enver Hoxha durch die schweizerische Vertretung in Belgrad zustellen zu lassen, weil, schrieb Aerni damals, *“heute noch Schwierigkeiten in der Postzustellung nach Albanien bestehen.“*³⁰⁵⁹ In seinem Brief an Enver Hoxha in-

³⁰⁵⁴ EPD an Herrn Dr. Ed. Zellweger, Schweizerischer Gesandter, Belgrad. Bern den 25. Februar 1946. In: **DDS, Online Datenbank Dodis:** DoDis.ch/236.

³⁰⁵⁵ Ebd.

³⁰⁵⁶ Ebd.

³⁰⁵⁷ Ebd.

³⁰⁵⁸ Légation de Suisse en Yougoslavie an die Abteilung für Auswärtiges Bern, Belgrad, 8. April 1946. In: **DDS, Online Datenbank Dodis:** DoDis-1673.

³⁰⁵⁹ Armin Aerni, Consul d'Albanie pour la Suisse, Berne an Herr Minister Dr. Ed. Zellweger, Schweiz. Gesandtschaft,

formierte er darüber, dass er am 8. März 1935 von der damaligen Regierung Albaniens zum Konsul von Albanien für die Schweiz ernannt wurde. Weiter schrieb er: *„Dans la suite, je me rendis deux à trois fois par an en Albanie et j'ai eu l'heur d'arriver à nouer des relations d'affaires entre les deux pays. Celles-ci avaient pris un réjouissant essor et se développaient toujours davantage et favorablement pour le grand bien de l'Albanie comme de la Suisse.*

J'étais à Tirana, au début d'avril 1939, je fus surpris par l'invasion italienne et astreint à la fuite.

L'occupation s'acharna aussi contre tous les consulats albanais à l'étranger, qui durent fermer leurs bureaux et arrêter toute activité. Je fus en outre, à mon corps défendant, astreint à remettre à la Légation d'Italie à Berne les archives et aussi le drapeau d'Albanie.

Me réjouissant à présent de la restauration in du Gouvernement albanais, je suis heureux de pouvoir vous offrir mes services éclairés et dévoués. Je formule, donc, la requête d'être nommé à nouveau Consul d'Albanie en Suisse. Je vous sou mets cette requête avec la conscience d'avoir fait toujours bien mon devoir et aussi parce que je suis fier d'avoir refusé de signer une déclaration de loyauté a Mussolini et enfin je suis encore tout vibrant de l'énergie que je mis à protester contre la fermeture illégale et illégitime du Consulat albanais en Suisse.

*L'exequatur de la confédération n'est jamais tombe en désuétude de façon que son renouvellement sera facilement obtenu d'autant plus qu'il fut rédigé sous le nom du soussigné en qualité de Consul albanais en Suisse.*³⁰⁶⁰

Die schweizerische Gesandtschaft in Belgrad wandte sich betreffend dieses Briefes an das EPD. Die Antwort darauf war sehr zurückhaltend: *“Nous avons eu l'honneur de recevoir la lettre du 14 mai 1946 à laquelle vous avez joint des copies de l'échange de lettres que vous avez eu avec Me Armin Aerni, notaire à Berne, ancien Consul d'Albanie pour la suisse, qui vous priait d'acheminer au Président de la République Populaire d'Albanie une demande tendant au renouvellement de son mandat officiel.*

Nous vous remercions de cette communication dont nous avons pris connaissance ave intérêt.

La question en effet ne saurait se poser tant que le nouveau Gouvernement d'Albanie n'aura pas été reconnu par les Autorités Fédérales, ce qui, en principe, ne semble guère possible aussi longtemps que la question des frontières entre l'Albanie et Grèce et l'actuel conflit entre l'Angleterre et l'Albanie n'auront pas trouvé leurs solutions.

*Nous ajoutons enfin que nous avons donné connaissance à notre Légation à Athènes de la correspondance que nous avons échangée avec vous au sujet de la reconnaissance du nouvel Etat Albanaise.*³⁰⁶¹

Belgrad, Bern, den 30. April 1946. In: BAR, E 2001 (E) -/1, Zeitraum: 1935-49.

³⁰⁶⁰ Der Brief von Armin Aerni an den Präsidenten der Volksrepublik Albanien, Enver Hoxha, Bern, Mai 1946. In: BAR, E 2001 (E) -/1, Zeitraum: 1935-49.

³⁰⁶¹ EPD à la Légation de Suisse, Belgrade, Berne, le 8 juin 1946. In: BAR, E 2001 (E) -/1, Zeitraum: 1935-49. P.23.22. Alb- AV, P. B.15.11.Alb-AV, ad II-C-6-IV/Po.

Ob der Brief Aernis an Enver Hoxha abgeschickt wurde und ob Aerni eine Antwort von ihm erhalten hat, ist unbekannt geblieben. Was aus weiteren Korrespondenzen entnommen werden kann ist, dass die neue Regierung diplomatische Beziehungen mit der Schweiz aufbauen wollte. Hingegen verzögerte die Schweiz aus unterschiedlichen Gründen die Anerkennung der neuen kommunistischen Regierung Albaniens. Dies kann einem Schreiben des Politischen Departments an die Schweizerische Gesandtschaft in Belgrad entnommen werden. Am 7. Mai 1946 antwortete das EPD auf die Meinung des oben erwähnten Legationssekretärs, dass sich die Schweiz die Anerkennung und Aufnahme der diplomatischen Beziehungen mit Albanien überlegen solle, dass es doch nicht *„von Vorteil sein könnte, die Anerkennung des neugeschaffenen albanischen Staates schweizerischerseits auszusprechen. Wir haben vorläufig noch einige Hemmungen aus anderen Gründen...“*³⁰⁶² Diese Gründe betreffend hiess es damals: *„Wir können auch anführen, dass die Konfliktstoffe, die zwischen Albanien und Griechenland in Erscheinung getreten sind, ein Phänomen der das ganze weltpolitische Geschehen heute weitgehend bestimmenden Spannungen zwischen der Sowjetunion und den westlichen Grossmächten, für uns bei Beurteilung des Sachverhalts von einer gewissen Bedeutung sind. Wir legen Wert darauf, die traditionellen freundschaftlichen Beziehungen zu Griechenland auch in Zukunft tunlichst zu pflegen; eine Anerkennung Albaniens wäre zum gegenwärtigen Zeitpunkt ein Grund, diese Beziehungen zu beeinträchtigen. Wir haben auch den Eindruck, dass sich die Verhältnisse in Albanien – unsere gegenwärtigen Informationen darüber sind allerdings sehr prekär – noch zu wenig geklärt haben, als dass schon davon die Rede sein könnte, es habe sich dort eine vom Willen der Bevölkerung getragene, wirklich stabile Staatsform und Regierung herausgebildet.“*³⁰⁶³ Das EPD vertrat die Meinung, dass man noch warten solle, um den Ablauf der Dinge noch einige Zeit zu beobachten und praktische Erfahrung mit der Regierung Albaniens durch die Pflege tatsächlicher Beziehungen zu sammeln.

8. Vorsicht mit Osteuropa – eine psychologische Analyse

Nicht nur in Albanien, sondern auch mit der Entstehung des zweiten Jugoslawiens (1945) gab es Versuche seitens von Marschall Tito, Beziehungen mit der Schweiz aufzubauen. Der Aufbau dieser Beziehung ist viel schneller vorangegangen als jener mit Albanien. Wir wollen hier einen politischen Bericht des Eidgenössischen Politischen Departments - Deutsche Interessenvertretung an den damaligen Bundesrat Dr. Max Petitpierre kurz behandeln. In diesem ging es grundsätzlich um die Beziehungen zum neuen

³⁰⁶² EPD an die schweizerische Gesandtschaft, Belgrad. Bern, den 7. Mai 1946. In: **DDS, Online Datenbank Dodis:** Dodis.ch/1672.

³⁰⁶³ Ebd.

Jugoslawien. Interessant waren die politischen und psychologischen Analysen der Völker Südosteuropas. Was den politischen Aspekt gegenüber Jugoslawien betraf, so meinte man damals, dass zuerst das politische Klima genauer unter die Lupe zu nehmen sei, bevor man wirtschaftliche Beziehungen aufbauen könne. Man meinte, dass das politische Klima im Jugoslawien Titos unmöglich als ein gesundes bezeichnet werden könne, denn *“die Völker sind nicht befreit worden. Sie haben nur die Herrschaft gewechselt. Und die neue Herrschaft ist in den Völkern ebenso wenig verwurzelt wie die vorausgegangene. Das neue Jugoslawien ist ebenso eine Fehlkonstruktion wie das Jugoslawien von 1919. Eine Möglichkeit zur Stabilisierung, zum Schutz vor einem zweiten Auseinanderbrechen beim ersten Schwächeanfall, bietet einzig die mächtige Hand Russlands. Ohne politische Rückendeckung durch Moskau wäre der schweizerische Export von Arbeitskräften, Waren und Geld ein nicht zu verantwortendes Wagnis.”*³⁰⁶⁴

Dazu kam aber auch die psychologische Analyse der Lage. Im Bericht stand: *„Ausser der Tschechoslowakei verkörpern alle Völker des europäischen Ostens den bäuerlichen Typus. Nirgends ist ein Kaufmannsstand vorhanden. Der mangelnde Ausgleich von Intellekt, Charakter und Temperament lässt die jedes östliche Bauernvolk auszeichnenden Uhrinstinkte allzu leicht obenauf schwingen. Misstrauen, Missgunst und Habgier nehmen im Verkehr mit dem Ausland, namentlich im Geld-, Waren-, und Rechtsverkehr Formen an, die zu grosser Vorsicht mahnen. Bauernvölker sind als kinderreich bekannt. Fast keine Familie kann ihren Nachwuchs im eigenen Betrieb ernähren. Sie nehmen sich keine Zeit, einen Wohlstand zu erarbeiten. Sie haschen nach dem Glück, wo sie nur können, und dies mit allen Mitteln, die ihnen die Gelegenheit in die Hände spielt. Ihrer Aufgabe als Kaufmann sind sie nie ganz gewachsen, weil eben die sorgfältige berufliche Vorbereitung und die kaufmännische Ethik fehlen. Diese psychologische Verfassung bleibt dem Bauernsohn des Ostens eigen, auch wenn er in die Regierung kommt. Er überträgt sie bewusst oder unbewusst auf die Politik. Wenn es nach dem Willen solcher Regierungen ginge, so könnten unsere Pioniere nach getaner Arbeit mit dem Handkofferchen das Land verlassen, unsere Exporteure vor den Landesgerichten kostspielige, aber nutzlose Prozesse führen und unsere Banken ihre Guthaben abschreiben. Diese Schilderung mag den Eindruck sorgloser Übertreibungen und Verallgemeinerung erwecken. Dennoch meine ich, dass sie ernst genommen werden sollte. Vor allem einem Balkanland gegenüber, dass sich im Wirtschafts- und Kapitalverkehr mit dem Ausland eine neue Equipe schaffen muss.”*³⁰⁶⁵ Diese Passage zeigt, was man damals über Südosteuropa dachte. Damit ist selbstverständlich auch Albanien gemeint, auch wenn in diesem konkreten Fall die Rede von Jugoslawien ist. Im Unterschied zu Albanien gingen die diplomatischen und wirtschaftlichen Beziehungen mit Jugoslawien sehr schnell voran. Sie wurden noch intensiviert, nachdem sich Jugoslawien für den Weg der blockfreien Staaten entschieden hatte.³⁰⁶⁶

³⁰⁶⁴ EDP – Deutsche Interessenvertretung an Bundesrat Dr. Max Petitpierre, Basel den 16. Juni 1945, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/316.

³⁰⁶⁵ Ebd.

³⁰⁶⁶ Vgl. Politischer Bericht No. 9. An Bundesrat M. E. Petitpierre, Zürich, den 12. September 1949, in: BAR, E 2300 Bel-

9. Vertretung der Interessen Albaniens in der Schweiz durch Jugoslawien

Bereits am Anfang dieses Textes wurde die Periodisierung der Aussenpolitik Albaniens erwähnt, de facto war Jugoslawien in vielen Bereichen bis zum Abbruch der Beziehungen jener Staat, der die Interessen Albaniens vertrat. Wir reden hier von der Phase der Jugoslawischen Patronage (1944-48). Nachdem die Schweiz aus bereits erwähnten Gründen die albanische Regierung nicht anerkennen, bzw. keine diplomatischen Beziehungen aufbauen wollte, kam es dazu, dass die jugoslawische Vertretung in Bern die Interessen der Albaner in der Schweiz vertrat. Die diplomatischen Akten der Schweiz sprechen bereits im April 1947 darüber, dass die Jugoslawi-sche Gesandtschaft einstweilen *de facto* die Interessen der albanischen Staatsangehörigen in der Schweiz vertrat,³⁰⁶⁷ bis Marschall Tito im Herbst 1948 bekannt gab, dass sich Jugoslawien im Ausland künftig nicht mehr um die albanischen Geschäfte kümmern werde.³⁰⁶⁸

Das Politische Departement meinte im Jahr 1947, dass die in Albanien lebenden Schweizer, die in den Registern des Konsulats Triest eingetragen waren, in der Zukunft von der Schweizerischen Vertretung in Belgrad betreut werden sollten. Eine Betreuung der Schweizer Bürger in Albanien sei wegen des offenen Streits zwischen Jugoslawien und Italien um Triest³⁰⁶⁹ nicht mehr möglich. *„Es wäre vielmehr wünschbar, wenn Sie sich durch Vermittlung der albanischen Gesandtschaft in Belgrad und gegebenenfalls auch bei den albanischen Behörden für den Schutz dieser Schweizer und von Fall zu Fall auch für die Wahrung von schweizerischen Interessen verwenden könnten.“*³⁰⁷⁰ Das EPD gab auch Anweisungen, wie sich der Schweizer Gesandte in Bezug auf Albanien verhalten sollte: *„Wir stellen uns das Prozedere so vor, dass Sie zunächst mit der Bitte an die Albanische Gesandtschaft in Belgrad herantreten werden, eine Zustimmung der albanischen Behörden einholen zu dürfen. Und zwar dafür, dass Ihre Gesandtschaft de facto die Betreuung der Schweizer Kolonie in Albanien und die Wahrung von schweizerischen Interessen in der erwähnten Weise von Fall zu Fall übernehmen darf.“*³⁰⁷¹

grad/7, dodis.ch/8738; Vertraulicher Bericht an Herr Minister A. Zehnder, Generalsekretär des Eidg. Politischen Departementes, 10. April 1956, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/12196;

³⁰⁶⁷ EPD an die Schweizerische Gesandtschaft Belgrad. Bern, den 10. Juni 1947, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** DoDis.ch/233.

³⁰⁶⁸ Notiz betreffend der Anerkennung des volksdemokratischen Regimes in Albanien durch die Schweiz. Bern, den 26. Juni 1962, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/18981.

³⁰⁶⁹ Vgl. Légation de Suisse en Yougoslavie an Herrn Bundesrat M. Petitpierre, Vorsteher des Eidg. Politischen Departements, Bern. Belgrad, den 3. Juli 1946. Zusammenfassend steht dort u.a.: *„Was den jugoslawischen Anspruch auf Triest betrifft, so herrscht im hiesigen diplomatischen corps die Ansicht vor, es habe Stalin Marschll Tito klargemacht, dass wegen Triest nicht ein dritter Weltkrieg entfesselt werden könne. Es ginge für die Sowjetunion in erster Linie darum, die erreichten - sehr wesentlichen - Positionen zu konsolidieren und was gewonnen wurde nicht durch ein Abenteuer zu gefährden.“* In: BAR, E 2300 Belgrad/6, Politischer Bericht No.2/1946.

³⁰⁷⁰ EPD an die Schweizerische Gesandtschaft Belgrad. Bern, den 10. Juni 1947, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** DoDis.ch/233

³⁰⁷¹ Ebd.

Das EPD war der Meinung, dass die albanische Seite nichts einzuwenden habe, da die Schweiz bereit ihr Einverständnis zu der de facto Vertretung der albanischen Interessen in der Schweiz durch Jugoslawien erteilt hatte. Dadurch erfolgte aber auch eine de facto Anerkennung des albanischen Staates und seiner Regierung. *“Es besteht für uns vorläufig noch kein Anlass, die Regierung Hodza de jure anzuerkennen”*³⁰⁷², schrieb das Politische Department der Schweiz hingegen damals an die Gesandtschaft in Belgrad. Am 23. Juli 1947 antwortete der Sekräter der Schweizerischen Gesandtschaft, dass er mit dem Sekräter der albanischen Vertretung in Belgrad über die de facto Anerkennung des albanischen Staates gesprochen habe und dass er erfahren habe, dass zur Zeit keine Schweizer in Albanien leben.³⁰⁷³

Einwände gegen diese Entscheidung hatte der schweizerische Gesandte in Athen. Nachdem das EPD diese Gesandtschaft über den Briefverkehr mit dem Gesandten in Belgrad in Kenntnis gesetzt hatte, nahm diese eine negative Stellung gegenüber der Entscheidung von Bern ein. Der Schweizer Gesandte in Athen wandte sich mit einem Schreiben an das EPD, das u.a. folgenden Inhalt hatte: *“Die Einholung der Zustimmung der albanischen Regierung zur de facto Betreuung der Schweizer in Albanien durch unserer Gesandtschaft in Belgrad bedeutet meines Erachtens nicht nur die tatsächliche Anerkennung der Existenz des albanischen Staates, sondern effektiv – und nicht bloss in einem gewissen Sinne – mindestens auch die de facto Anerkennung seiner Regierung.”*³⁰⁷⁴ Er äusserte seine Bedenken darüber, ob das vorgeschlagene Vorgehen des EPD an die Gesandtschaft in Belgrad *„nicht eine de jure Anerkennung impliziert.“*³⁰⁷⁵ Der Schweizer Vertreter in Athen meinte aber auch, dass diese Anerkennungsverzögerung *„auf die Dauer kaum zu umgehen sein wird, nachdem Albanien zur Unterzeichnung des Friedensvertrages mit Italien zugelassen worden ist.“*³⁰⁷⁶

³⁰⁷² Ebd.

³⁰⁷³ In dieser Antwort steht u.a.: *“...En l'absence du Ministre, M. Tuk Jakova, depuis près de deux à Tirana, j'ai pris contact hier avec le Premier Secrétaire de la légation d'Albanie à Belgrade, M. Peço Kajtani qui assume à l'intérim en qualité de Charge d'Affaires. Me référant à l'arrangement pris au sujet de la protection des intérêts albanais en Suisse, j'ai fait savoir à mon collègue albanais que le Gouvernement suisse se plairait de son côté à voir la légation de Suisse à Belgrade assurer, de facto également, la représentations des intérêts suisses en Albanie. Je l'ai prié, en lui remettant l'aide-mémoire ci-joint en copie, de soumettre ce désir à son Gouvernement et de me faire connaître la suite que celui-ci consentirait à y donner. M. Kajtani m'a demandé de lui préciser la portée que nous donnions à notre démarche, non sans laisser percer une certaine déception à voir la Suisse différer encore la reconnaissance formelle de son Gouvernement. M'inspirant de vos précieuses et opportunes indications, j'ai fixé non interlocuteur sur le sens de notre démarche en laquelle il pouvait voir, lui ai-je déclaré, une reconnaissance de fait de l'existence de l'Etat albanais et même une reconnaissance de fait de son Gouvernement, soit un premier pas vers ce qu'il eut désiré nous voir entreprendre. J'ajoutai que, en s'y décidant, le Conseil fédéral avait été mu par le désir de tenir compte des intérêts étant en jeu de part et d'autre. Le Charge d'Affaires d'Albanie m'a promis d'informer aussitôt son Gouvernement et de m'en faire connaître la réponse dès qu'il le pourrait...”* Secrétaire de Légation au Département Politique Fédéral, Affaires Politiques, Berne, le 23 juillet 1947, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** DoDis.ch/230.

³⁰⁷⁴ Légation de Suisse en Grèce an die Abteilung für Politische Angelegenheiten des Eidgenössischen Politischen Departments, Bern. Athenes, den 18. Juni 1947. In: BAR, E 2001(E)1976/17/258, B.22.10.1.Alb., **DDS, Online Datenbank Dodis:** DoDis.ch/231.

³⁰⁷⁵ Ebd.

³⁰⁷⁶ Ebd.

10. Das Niederlassungs- und Handelsabkommen von 1929 mit Albanien soll weiter bestehen

Wegen der Annexion Albaniens an Italien schrieb das EPD am 13. Juni 1947 an die Handelsabteilung des Eidg. Volkswirtschaftsdepartements, dass Albanien seine Souveränität eingebüsst habe und somit als Völkerrechtssubjekt und als Staat untergegangen sei. Aus diesem Grund betrachtete das EPD die Verträge, die vor 1939 mit Albanien abgeschlossen wurden, zunächst als erloschen. Somit auch das Niederlassungs- und Handelsabkommen vom 10. Juni 1929. Einen Monat später änderte das EPD diese Interpretation des Sachverhalts.

Am 4. Juli 1947 schrieb es einen weiteren Brief an denselben Adressaten und erklärte: *“Nach einer neuerlichen Überprüfung der Angelegenheit glauben wir nun doch, dass die mit Albanien abgeschlossenen Verträge in die bereinigte Liste aufgenommen werden sollten. Albanien wurde unseres Wissens nie von Italien annektiert und zum italienischen Staatsgebiet geschlagen. Es stand lediglich durch die Personalunion in Verbindung mit Italien; der König dieses Landes war zugleich König von Albanien. Wenn auch die Macht in Tirana von einem von Rom abhängigen Vizekönig ausgeübt wurde, so kann doch nicht angenommen werden, dass der albanische Staat als solcher untergegangen und die mit ihm abgeschlossenen Verträge ipso iure dahingefallen sind.”*³⁰⁷⁷

Obwohl die Beziehungen mit Albanien für die Schweiz damals keine Bedeutung hatten, überlegte man damals, dass man *“vielleicht eines Tages froh wäre, sich auf den Niederlassungsvertrag zum Schutze schweizerischer Interessen berufen zu können”*.³⁰⁷⁸ Ausserdem meinte das EPD auch: *„Die albanische Behörden könnten es vielleicht als Unfreundlichkeit ansehen, wenn wir, von der Auffassung ausgehend, Albanien sei als Staat verschwunden, die mit ihnen abgeschlossenen Verträge als nicht mehr existierend betrachten.“*³⁰⁷⁹

11. Die Beziehungen Schweiz-Albanien in der Phase von Stalins Tod bis zum Bruch mit Chruschtschew – die zweite Phase sowjetischer Patronage (1953–61)

Die Aussenpolitik Albaniens nahm eine neue Wendung mit dem Beginn der Beziehungen (1948) mit dem zweiten Jugoslawien. Die enge Zusammenarbeit nach dem Zweiten Weltkrieg endete wegen der Ideologie des „geliebten Stalin“ – wie Enver Hox-

³⁰⁷⁷ EPD an die Handelsabteilung des Eidg. Volkswirtschaftsdepartements, Bern. Bern, 4. Juli 1947, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** DoDis.ch/229.

³⁰⁷⁸ Ebd.

³⁰⁷⁹ Ebd.

ha, der Präsident Albaniens, es zu sagen pflegte. Der Bruch zwischen Moskau und Belgrad³⁰⁸⁰ bedeutete für Enver Hoxha eine grosse Gefahr. Er sah es als seine Aufgabe, sich an den Stärkeren zu klammern, und nicht mit dem „revisionistischen“ und „amerikahörigen“ Verräter Tito identifiziert zu werden.³⁰⁸¹

Die Beziehungen zwischen Albanien und Jugoslawien verschlimmerte sich so weit, dass die albanische Gesandtschaft Ende des Jahres 1950 geschlossen wurde. Diese Schliessung führte dazu, dass die Schweizer Gesandtschaft in Belgrad ihre Aufgabe in Bezug auf Albanien nicht mehr wahrnehmen konnte. Mit dieser Aufgabe wurde deshalb die schweizerische Vertretung in Budapest beauftragt. Budapest nahm diese Aufgabe bis zum Herbst 1956 wahr. Ab dann gingen die sporadischen Fühlungen wieder über Belgrad, nachdem dort im Sommer 1954 die Albanische Gesandtschaft wieder geöffnet worden war.³⁰⁸²

Nachdem Albanien die Beziehungen mit Jugoslawien wieder aufgenommen und normalisiert hatte, schrieb das EPD an die Vertretung in Belgrad: „*Nachdem am 12. Juli 1954 die jugoslawisch-albanischen Beziehungen wieder aufgenommen worden sind und sich normalisiert haben, erscheint es uns, schon mit Hinblick auf die besseren Verbindungen zwischen Belgrad und Tirana, zweckmässiger, Ihrer Gesandtschaft die Wahrung der schweizerischen Interessen in Albanien erneut zu übergeben.*“³⁰⁸³ Albanien war von der Schweiz weiterhin nicht de jure anerkannt. Somit ergab sich für die Schweizerische Gesandtschaft gegenüber der Albanischen Botschaft in Belgrad keine neue Situation im Vergleich mit jener vor Beginn der Beziehungen zwischen Belgrad und Tirana. In einem Schreiben vom September 1956 erwähnte das EPD ausdrücklich: „*Wir können daher auf unsere Instruktionen vom 10. Juni 1947 verweisen und bitten Sie zu vermeiden, dass bei der Wahrung der schweizerischen Interessen Ihre offiziellen Schritte als Einleitung normaler diplomatischer Beziehungen zwischen der Schweiz und Albanien oder als de jure Anerkennung Albaniens angesehen werden könnten.*“³⁰⁸⁴

Versuche für den Aufbau der diplomatischen Beziehungen gab es seitens Albaniens immer wieder – auch in dieser Phase. Die albanische Seite hat im Januar 1956 gegenüber der schweizerischen Vertretung in Budapest, aber auch durch albanische Delegation bei der Europäischen Wirtschaftskommission in Genf gegenüber Vertretern der Handelsabteilung der Schweiz den Wunsch geäussert, diplomatische Beziehungen

³⁰⁸⁰ Vgl. Notiz. Besuch des jugoslawischen Botschafters. Bern, den 16. Mai 1958, S. 3. Betreffend der jugoslawisch-russischen Beziehungen wurde gesagt: „*Jugoslawien hofft, dass die Differenzen auf die ideologische Ebene beschränkt bleiben*“, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/14751.

³⁰⁸¹ Christine von Kohl, Albanien, S. 83.

³⁰⁸² Notiz betreffend der Anerkennung des volksdemokratischen Regimes in Albanien durch die Schweiz. Bern, den 26. Juni 1962, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/18981.

³⁰⁸³ EDP an die Schweizerische Gesandtschaft Belgrad. Bern, den 10. September 1956, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/10662.

³⁰⁸⁴ Ebd. Vgl. Fussnote 101.

mit Albanien aufzunehmen.³⁰⁸⁵ Dem Wunsch für die Anerkennung Albanien wurde im Juni 1958 gegenüber der Vertretung in Belgrad mündlich erneut Ausdruck gegeben. Eine solche Wunschäusserung gab es auch im Dezember 1961 durch den albanischen Gesandten in Paris gegenüber dem wirkenden Schweizer Botschafter. Diesem Vorstoss gab die Schweiz keine Folge.³⁰⁸⁶

Interessanten diplomatischen Briefverkehr des EPD gab es mit den Vertretungen in Südosteuropa bzw. in Belgrad, Moskau und Peking. Insbesondere die Vertretung in Belgrad gab immer interessante und ziemlich genaue Informationen betreffend der Region. Ende des Jahres 1960 analysierte die Botschaft in Belgrad die Beziehungen zwischen der UdSSR und Albanien. Sie berichtete von einem Gespräch des Stellvertreters des Botschafters mit einem Mitarbeiter der Sowjetischen Botschaft über das vor kurzem abgehaltene „*Concile de Moscou*“. Der dort erreichte Kompromiss zwischen der Sowjetunion und Albanien wirkte unglaublich angesichts des Ungleichgewichts zwischen den beiden Ländern.³⁰⁸⁷ Es hiess darin: *“Je viens d’avoir l’occasion de discuter du récent Concile de Moscou avec un membre de la section politique de l’Ambassade d’URSS à Belgrade. Interroge sur la signification réelle de la longue déclaration qui en est issue, le diplomate soviétique a reconnu franchement que ce texte présentait un caractère ésotérique (littéralement: était destiné aux praticiens spécialistes du marxisme-léninisme), c’est-à-dire qu’il était sujet à interprétation.*

D’autre part, il a ajouté que la déclaration était le résultat d’un compromis. « Entre qui ? » – « Entre les Albanais et nous ! » C’était là à peine une boutade. Car au cours de l’entretien, il devait être le diplomate soviétique, les représentants albanais a Moscou n’auraient souscrit à la déclaration finale que du bout des lèvres et peut-être avec arrière-pensées. A une question, mon interlocuteur m’a répondu catégoriquement que les récents propos de M. Walter Ulbricht exprimaient l’opinion du Kremlin et qu’ils constituaient des lors un sérieux coup de semonce envers Tirana. «D’ailleurs, » continua le diplomate soviétique, « si les Albanais n’appliquaient pas les principes fixes a Moscou, touchant les grande problèmes idéologiques et politiques de l’heure, nous leur ferions publiquement connaitre notre manière de voir ».

Dans tous les propos du représentant d’URSS, homme de tempérament ordinairement placide, on décelait une espèce de sourde irritation. Comme il n’est pas dans les habitudes des diplomates soviétique de faire des confidences gratuites, il me semble qu’il faille considérer les propos en question comme répondant à un plan concerté. Moscou s’appête-t-elle à prendre ses distances, sinon a l’égard de l’Albanie, qui lui est nécessaire pour d’évidentes raisons stratégiques, du moins envers les dirigeants actuels de Tirana? A ce sujet je vous rappellerai, pour mémoire, les propos empreints

³⁰⁸⁵ Notiz betreffend der Anerkennung des volksdemokratischen Regimes in Albanien durch die Schweiz. Bern, den 26. Juni 1962, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/18981.

³⁰⁸⁶ Notiz betreffend der Anerkennung des volksdemokratischen Regimes in Albanien durch die Schweiz. Bern, den 26. Juni 1962, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/18981.

³⁰⁸⁷ **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/10657

de sévérité que l'Ambassadeur d'URSS, M. Ivan Zamcevschij, avait tenu à M. l'Ambassadeur Ganz, lors de sa visite d'adieu (propos qui vous ont été rapportés dans une récente lettre politique).

D'autre part, je viens d'apprendre de source grecque que la position d'Enver Hodja serait devenue singulièrement difficile et qu'il aurait à faire face à des tiraillements intérieurs. De plus, toujours selon la même source grecque, Moscou aurait déjà entrepris certaines pressions économiques sur l'Albanie, dont l'effet commencerait à se faire durement sentir à l'intérieur du pays.

Si l'on compare cependant les forces en présence, on ne peut être que frappé de la flagrante disproportion qui existe entre l'énorme URSS, flanquée de tous ses allies et clients, et la maigre Albanie, excentrique, totalement isolée des autres membres du block socialiste. Pourquoi des lors tout ce branle –bas de combat contre un si dérisoire adversaire ? Ne serait-ce pas parés qu'à travers lui une autre puissance, autrement redoutable, est en fait visée ? De même qu'on a pu prétendre, non sans fondements, que lorsque Mao attaque Tito, c'est à Khrouchtchev qu'il pense, aussi se peut-il fort bien qu'en stigmatisant aujourd'hui Tirana, c'est à l'influence chinoise que Moscou s'en prend et aux thèses maximalistes dont, seuls en Europe, les dirigeants albanais se sont fait les adeptes...³⁰⁸⁸

In dieser Zeit gab es eine neue Wende in der Aussenpolitik der Volksrepublik Albanien. Nach dem XX. Parteitag in Moskau und der Demaskierung des nun toten Stalins durch Chruschtschow kühlten sich die albanisch-sowjetischen Beziehungen ab.

12. Die Phase chinesischer Patronage (1961-78)

Mit dem Abbruch der Beziehungen mit Russland wendete sich Albanien an China. Sowohl von den Chinesen als auch von den Albanern wurde ein Anti-Chruschtschow-Kurs befolgt und das „revisionistische“ Konzept entschieden abgelehnt. In einer Aktennotiz über den Besuch des russischen Botschafters während des Höflichkeitsbesuches bei Bundesrat H. Schaffner vom 22. Januar 1962 steht in Bezug auf die Verhältnisse zwischen Russland und Albanien Folgendes: „Für Albanien fand der russische Botschafter recht abschätzige Formeln, ohne indessen über den ideologischen Disput mit den Chinesen auch nur ein Wort zu verlieren.“³⁰⁸⁹

Trotz mehrmaliger Wunschäusserungen seitens Albaniens war die herrschende Meinung des EPD im Juni 1962, dass eine ausdrückliche Anerkennung kaum in Frage komme. Einerseits, weil damit riskiert werde, dass dies vor dem Hintergrund der ideo-

³⁰⁸⁸ Ambassade de Suisse Belgrade, Lettre Politique (no 22) eu Monsieur le Ministre Robert Kohl, Secrétaire général du Département politique fédéral, Berne. Belgrade, le 28 décembre 1960, in: **Diplomatische Dokumente der Schweiz, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/10657.

³⁰⁸⁹ Akten-Notiz über den Besuch des russischen Botschafters vom 22. Januar 1962. 24.1.1962, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/30151.

logischen Auseinandersetzung zwischen Moskau und Peking im Ausland als Parteinahme gedeutet werden und andererseits in der schweizerischen Öffentlichkeit unnötig Aufsehen erregen könne.³⁰⁹⁰ Die schweizerische Vertretung in Belgrad wusste genau über die politische und wirtschaftliche Situation in der Region, aber auch in Albanien Bescheid. Dies ist einerseits dem bis jetzt oben gesagten zu entnehmen, aber auch – als symbolisches Beispiel – einem politischen Schreiben der schweizerischen Vertretung in Belgrad vom 7. März 1961 an den Generalsekretär des EPD. In diesem wird über das Klima zwischen Albanien und Jugoslawien berichtet, das sich zusehends verschlechterte. Es wird auch gesagt, dass Jugoslawien das Botschaftspersonal in Tirana auf ein Minimum reduziert habe. Im Folgenden wird eine interessante Passage des Schreibens zitiert, die u.a. die politischen Ereignisse in Kosovo thematisiert – ein Thema, welches im Briefverkehr des schweizerischen diplomatischen Personals in Belgrad bis anhin nicht vorkommen war: *“Ferner ist zu melden, dass in einem grossen Spionageprozess, welcher am 2. und 3. März vor dem Kreisgericht in Prizren (Kosmet) stattgefunden hat, die beiden angeklagten Shqyptaren zugaben, von der Geheimpolizei (Sigurimi) mit irredentistischer Propaganda innerhalb des autonomen Gebiets von Kosovo und Metohija beauftragt worden zu sein mit dem Ziele der Rückführung dieses Gebietes in albanische Gebiestshoheit. Auch darüber hat die jugoslawische Regierung eine diplomatische Note verfasst, die aber ususgemäss vom albanischen Geschäftsträger zurückgewiesen wurde.”*³⁰⁹¹ Informationen über Albanien waren zukünftig eher von Paris und Rom einzuholen anstatt von Belgrad.

Verschiedene Prinzipien der Aussenpolitik der Schweiz erklären die Nichtanerkennung der Republik Albanien. In einem Brief an die schweizerische Vertretung in Moskau schrieb das EPD: *„En ce concerne tout d'abord l'Albanie, ce ne sont pas des motifs politiques qui n'ont pas rendu souhaitable jusqu'à maintenant que nous reconnaissons de jure la République Populaire d'Albanie et que nous entretenions avec elle des relations diplomatiques, mais essentiellement le fait que nos relations commerciales avec ce pays sont insignifiantes et qu'il n'y a guère de ressortissants de l'un des deux Etats qui résident ou se rendent dans l'autre. Notre Ambassade à Belgrade, de même que, pendant les années de rupture de la Yougoslavie avec le Kominform, notre Légation à Budapest, ont d'ailleurs eu avec les autorités albanaises quelques contacts qui pourraient être considérés comme une reconnaissance de facto de ce pays.”*³⁰⁹²

Ein Jahr später das Thema Albanien wird wieder in den Dokumenten des EPD erwähnt. Das EPD schrieb am 30. Januar 1963 einen Bericht an den Bundesrat. In diesem ging es um die Beziehungen der Schweiz mit der Mongolei und Albanien. Hier wurden

³⁰⁹⁰ Ebd. S. 4.

³⁰⁹¹ Lettre politique an Herrn Minister Robert Kohli, Generalsekretär des Eidgenössischen Politischen Departments. Belgrad, den 7. März 1961, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/10659.

³⁰⁹² EPD à l'Ambassade de Suisse Moscou. Berne, le 6 septembre 1961, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/18979.

unterschiedliche Prinzipien deutlich erkennbar. Das Fehlen der wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen mit der Mongolei waren zu diesem Zeitpunkt kein Hindernis mehr, dieses Land *de jure* anzuerkennen: „Nachdem die Schweiz grundsätzlich die Universalität ihrer Beziehungen anstrebt, der Austausch diplomatischer Vertreter mit Ulan Batror an und für sich gegeben wäre... Heute schlagen wir dem Bundesrate lediglich vor, die mongolische Volksrepublik *de jure* anzuerkennen.“³⁰⁹³ Als zweites Prinzip ist das Anerkennungsvorgehen gegenüber Albanien. Im gleichen Dokument hiess es weiter: „Durch kommunistische Machtübernahme hat am Ende des Zweiten Weltkrieges zwar ein Regierungswechsel stattgefunden, doch bestand und besteht für den Bundesrat nach schweizerischer Praxis kein Anlass, die gegenwärtige Regierung besonders und ausdrücklich anzuerkennen. Der heutige Zustand ermöglicht es unseren Vertretungen im Ausland, mit den albanischen Missionen zu verkehren. Die Frage der Aufnahme diplomatischer Beziehungen mit Albanien stellt sich zurzeit nicht. Die allfällige Akkreditierung eines schweizerischen Vertreters in Tirana bedürfte ebenfalls noch einer Ermächtigung durch die eidgenössischen Räte.“³⁰⁹⁴

Gestützt auf die Ausführungen des Politischen Departements und des Militärdepartements beschloss der Bundesrat, das Abkommen vom 5. August 1963 über das teilweise Verbot von Kernwaffenexperimenten unter Ratifikationsvorbehalt zu unterzeichnen. In der Begründung wurde u.a. im Zusammenhang mit China folgender Ausdruck verwendet: „Gegenüber der Volksrepublik China und ihren ideologischen Trabanten (Albanien, Nordkorea, Nordvietnam) haben wir keinen Grund zu besonderer Rücksichtnahme.“³⁰⁹⁵ Dies zeigt mehr oder weniger, wie die Schweiz Albanien zu dieser Zeit wahrnahm.

Mit dem Abbruch der diplomatischen Beziehungen mit Moskau wechselte der bis zu diesem Zeitpunkt dort wirkende albanische Vertreter Nesti Nase³⁰⁹⁶ nach Peking. Nach Einschätzung des schweizerischen Diplomaten in Peking war er ein höchst geeigneter Vertreter des Regimes in Tirana in Peking. Während er noch in Russland tätig war, pflegte er auch mit nicht-kommunistischen Diplomaten Kontakte. Der schweizerische Gesand-

³⁰⁹³ EPD an den Bundesrat. Bern, den 30. Januar 1963. Beziehungen der Schweiz mit der Mongolei und Albanien, in: **DDS, Online Datenbank Dodis**: dodis.ch/18919.

³⁰⁹⁴ Ebd.

³⁰⁹⁵ Beitritt der Schweiz zum Abkommen vom 5. August 1963 über das teilweise Verbot von Kernwaffenexperimenten. 23.8.1963. In: **DDS, Online Datenbank Dodis**: dodis.ch/30612.

³⁰⁹⁶ Nesti Nase wurde am 13. April 1922 im Korçë-Distrikt, im Südosten Albaniens, geboren. Seine lange diplomatische Karriere begann im Jahr 1949. Im März 1966 kehrte Nase nach Tirana zurück und übernahm die Leitung des Ausussenministeriums unter dem seit 1954 amtierenden Ministerpräsidenten Shehu. Nase stimmte in den darauf folgenden 15 Jahren die aussenpolitische Linie Albaniens massgeblich mit. Ihm wird vorgeworfen, dass sein Name für die konsequente und bewusste aussenpolitische Isolierung Albaniens stand, dass er geradezu sehr streng über die Abwehr äusserer Einflüsse wachte und deshalb u.a. auch keinen Touristen ins Land liess. Nesti Nase, albanischer Diplomat und Politiker, in: www.munzinger.de/search/portrait/Nesti+Nase/0/11318.html (29.10.2012). Als Nase am 30. Juni 1982 60-jährig von seinem Posten als Ausussenminister entlassen wurde, begann für ihn ein schwieriger Weg. Die Ehefrau von Nase, Petrina, begann Selbstmord. Vor ihrem Tod wurde das Gerücht verbreitet, dass sie eine Spionin des jugoslawischen Geheimdienstes (UDBA) sei. Wenig später hiess es, dass Nase verhaftet worden sei und mit einem Prozess rechnen müsse. Genc Mlloja, Si i vunë prangat ish-Ministrit të Jashtëm Nesti Nase (zu deutsch: Wie wurde der Ex-Aussenminister verhaftet), in: <http://www.forumishqiptar.com/showthread.php?t=55305> (30.10.2012).

te in Peking hatte einen sehr positiven Eindruck gegenüber dieser Person. Er beschrieb ihn und seine Frau als freundlich, verschiedene Sprachen beherrschend und dass *„sie in Gesellschaft immer wieder freundlich über die Schweiz (gesprochen haben), besonders Genf, wo der Botschafter an internationalen Tagungen teilgenommen hat“*.³⁰⁹⁷ Nach dem Abbruch der diplomatischen Beziehungen mit der Sowjetunion hatte sich die Abhängigkeit Albaniens gegenüber China verstärkt. In einem Gespräch mit dem schweizerischen Vertreter in China, Hans Keller, soll er (Nesti Nase) u.a. Folgendes gesagt haben: *„Angesichts der feindseligen Haltung Moskaus bleibt Albanien nichts anderes übrig, als sich immer mehr, auf Gedeih und Verderb, auf Peking zu stützen... Für Albanien ist diese neue Orientierung nach China allerdings mit grossen Schwierigkeiten verbunden. Der wissenschaftliche und technische Nachwuchs, der vor Jahren vorwiegend in Russland ausgebildet worden ist, muss sich nun auf chinesische Methoden umstellen und Chinesisch lernen. In Albanien selbst ist in diesem Zusammenhang ein Umstellungsprozess im Gang. Gegenwärtig sind 120 Albaner zur Ausbildung in China, während in anderen, vorwiegend europäischen Ländern nur noch vereinzelte albanische Stipendiaten an der Arbeit sind, vor allem zum Studium der westlichen Fremdsprachen. In der Sowjetunion, wo sich früher hunderte albanische Studenten und Stipendiaten jahrelang aufhielten, befindet sich heute kein einziger mehr. In Albanien sind chinesische Exporte in grosser Anzahl in Landwirtschaft, Industrie, im Verkehrswesen, in Schulen auf allen Stufen und im Verteidigungswesen tätig. Auch in der Verwaltung Albaniens sind zahlreiche chinesische Fachleute tätig. Man ist sich in Tirana durchaus bewusst, dass Chruschtschow diese Entwicklung mit Argwohn verfolgt, aber alle sowjetischen Umtrieben gegen Albanien haben nur zur Folge, dass sich letztere noch enger an die Chinesen anlehnen.“*³⁰⁹⁸

Die Anerkennungsgesuche und Annäherungsversuche seitens der Volksrepublik Albanien waren bei jeder Kontaktgelegenheit mit der schweizerischen Seite ein Thema. Einen weiteren solchen Versuch gab es auch in April 1964 anlässlich einer *“Conférence mondiale à Genève“*. Damals äusserte der Handelsminister Albaniens, M. Ngjela, und sein Vizeminister, M. Kozma Ngjela, den Wunsch für ein Abkommen mit der Schweiz. Ausserdem waren sie am Kauf einer schweizerischen Käsefabrik interessiert.³⁰⁹⁹

13. Der erste Schweizer Diplomat in Albanien

Hans Keller (1908 – 1999) war ein Schweizer Karrierediplomat, der u.a. als Botschafter in Peking von 1962 – 1966 erste Kontakte zur Mongolei und Vietnam (Ha-

³⁰⁹⁷ Ambassade de Suisse en Chine an die Abteilung für Politische Angelegenheiten des Eidg. Politischen Departments, Bern. Bern, den 10. März 1964, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** Dodis.ch/31840.

³⁰⁹⁸ Ebd.

³⁰⁹⁹ Notice à Monsieur le Ministre Weitnauer. Relations de la Suisse avec l'Albanie, 6 avril 1964, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/31841.

noi) herstellte. 1967 - 1974 war er Schweizer Botschafter in Belgrad, ab 1970 auch in Tirana. Er war derjenige, der sich stark für den Aufbau diplomatischer Beziehungen mit der Volksrepublik Albanien einsetzte. Seine Sympathie gegenüber Albanien entstand, als er den albanischen Diplomaten Nesti Nase in Peking kennenlernte.³¹⁰⁰ Als der Nachfolger von Nesti Nase, Vasil Nathanaili, in Peking seinen Dienst antrat, machte er einen persönlichen Antrittsbesuch bei Hans Keller. Nase hatte damals in Tirana den Posten des Aussenministers übernommen und verliess aus diesem Grund seine Stelle als Botschafter. Als der Botschafter Hans Keller mit der neuen Aufgabe in Belgrad versetzt wurde bzw. den Botschafterposten in Belgrad antrat, stattete er ebenfalls einen Abschieds-besuch beim Nathanaili ab. Anlässlich dieses Besuches schrieb der schweizerische Gesandte einen Brief an das EPD und informierte über seine Eindrücke und darüber, was der neue Botschafter zu ihm gesagt hatte: *“Beide Vertreter Albaniens, die hier aus bekannten Gründen eine besondere Rolle spielen, haben sich immer bemüht, korrekte und nach Möglichkeit freundliche, persönliche Beziehungen zur schweizerischen Botschaft zu pflegen.”*³¹⁰¹ Bei diesem Besuch, so schreibt Keller weiter, *„wiederholte Nathanaili seine freundlichen Bemerkungen über unser Land und erklärte schliesslich, er würde sich freuen, wenn ich von Belgrad aus auch einmal Albanien besuchen würde. Nathanaili war früher in Belgrad als Diplomat tätig.“*³¹⁰² Zum Schluss sei auch noch der Wunsch geäussert worden, der de facto Beziehung mit Albanien einen offizielleren Charakter zu verleihen und dass Tirana es begrüssen würde, engere Kontakte mit Bern zu knüpfen.³¹⁰³ Doch auf dieser Anregung wurde, wie Keller in einem späteren Bericht schrieb, von Bern nie geantwortet.³¹⁰⁴

Im März 1969 wurde seitens der Schweiz wieder die Frage einer Aufnahme von Beziehungen zu Albanien behandelt. In einem Dokument wurde die Geschichte über die Beziehungen zwischen der Schweiz und Albanien kurz dargestellt. In Bezug auf die diplomatische Beziehungen mit Albanien hiess es: *„An sich entspricht es nicht unserer Gepflogenheit, mit einem Land, in dem sich keine schweizerische Staatsangehörigen befinden und mit dem uns keine nennenswerte handelspolitischen Interessen verbinden, konsularische oder diplomatische Beziehungen aufzunehmen; wir glauben indessen, dass wir – nachdem die Schweiz grundsätzlich die Universalität ihrer Beziehungen anstrebt und daher heute mit allen andern, ungeteilten Staaten des Ostblockes normale Beziehungen unterhält – auch mit Albanien diplomatische Vertreter austauschen sollten.“*³¹⁰⁵

³¹⁰⁰ Vgl. Fussnote 127.

³¹⁰¹ Ambassade de Suisse en Chine an die Abteilung für Politische Angelegenheiten des Eidg. Politischen Departements. Peking, den 13. Dezember 1966, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/31839.

³¹⁰² Ebd.

³¹⁰³ Ebd.

³¹⁰⁴ Ambassade de Suisse en Yougoslavie an Bundesrat Dr. W. Spühler, Vorsteher des Eidg. Politischen Departements Bern. Bern, 9. Juni 1969, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/33543.

³¹⁰⁵ Aktennotiz: Die Frage einer Aufnahme von Beziehungen zu Albanien, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/33543.

Im Juni 1969 wurde dann der erste konkrete Schritt Richtung Aufbau der diplomatischen Beziehungen gemacht. Hans Keller, der Gesandte der Schweiz in Belgrad, besuchte als erster schweizerischer Diplomat der Schweiz Albanien. Bereits als er noch in Peking tätig war und als N. Nase den Posten als albanischer Botschafter China verliess, um in Albanien den Posten des Aussenministers zu übernehmen, lud er Keller ein, ihn später einmal in Tirana zu besuchen, *„sei es als Tourist oder vielleicht in anderer Eigenschaft, „wenn es dann soweit sein wird“*.³¹⁰⁶ Auf diese Einladung berief er sich, als er bei der albanischen Vertretung in Belgrad ein Visum beantragte. Samt Ehefrau und Chauffeur überquerte er mit seinem Wagen am 1. Juni 1969 dann die Grenze in Ohrid nach Albanien. Kellers Besuch dauerte drei Tage. Am Nachmittag des 2. Juni traf er den Aussenminister Albanien. Bei diesem Treffen soll der Minister Nase sich bei Keller dafür bedankt haben, *„dass Bern, nach den wiederholten albanischen Annäherungsversuchen, nun erstmals einen seiner Botschafter nach Tirana entsendet hat“*. Er sagte auch: *„Tirana legt sehr grossen Wert auf eine rasche Intensivierung der bisher eher sporadischen Beziehungen zur Schweiz.“*³¹⁰⁷ Der albanische Minister soll sich auch dafür bedankt haben, dass die Schweiz die rasche Genehmigung zahlreicher albanischer Visumsgesuche ermöglicht habe, die namentlich die Entsendung albanischer Delegationen an in der Schweiz stattfindende Internationale Tagungen erleichtert habe. In seinen weiteren Ausführungen ging hervor, dass *„Tirana aber in erster Linie aus politischen und Prestigegründen diplomatische Beziehungen mit der Schweiz aufnehmen möchte“*.³¹⁰⁸ Auf diesen mehrmals, auch bei diesem Treffen geäusserten Wunsch antwortete Keller: *„Mein Besuch ist ein Zeichen für das zunehmende Interesse Berns an unseren Beziehungen mit Albanien, und auch wir sind grundsätzlich zur Aufnahme diplomatischer Beziehungen bereit.“*³¹⁰⁹ Diese sollte jedoch zunächst nicht durch die Errichtung diplomatischer Missionen in Tirana und Bern geschehen, sondern durch die Akkreditierung eines der schweizerischen, bereits tätigen Botschafter auch für Tirana. Auf diesen Wunsch von Tirana blieb eine Antwort aus Bern aus.³¹¹⁰

In dieser Zeit wurde die albanischstämmige Mutter Theresa in der ganzen Welt immer bekannter für ihre Tätigkeit in Indien bzw. Kalkutta. Sie wurde auch für Menschen aus der Schweiz eine geschätzte Persönlichkeit.³¹¹¹ In der Volksrepublik Albanien wurde sie jedoch mehr als Feind als eine respektierte und geehrte albanische Weltpersönlich-

[ch/33544](#).

³¹⁰⁶ In: **DDS, Online Datenbank Dodis**: [dodis.ch/33543](#).

³¹⁰⁷ Ebd. S. 3.

³¹⁰⁸ Ebd. S. 5.

³¹⁰⁹ Ebd. S. 6.

³¹¹⁰ Ambassade de Suisse en Yougoslavie an die Abteilung für Politische Angelegenheiten des Eidg. Politischen Departements Bern. Belgrad, den 21. Mai 1970. Diplomatische Beziehungen mit Albanien, in: **DDS, Online Datenbank Dodis**: [dodis.ch/34480](#).

³¹¹¹ Vgl. Albert Ramaj, Mutter Theresa und die Schweiz, St. Gallen 2010, in: <http://albanisches-institut.ch/wp-content/uploads/2012/01/Terasas-zur-Schweiz.pdf>.

keit betrachtet. Auf Wunsch von Mutter Theresa schrieb das Aussenministerium Frankreich am 29. August 1969 einen Brief an die albanische Vertretung in Paris mit der Bitte, dass der Mutter und ihrer Schwester erlaubt werde, Albanien zu verlassen. *In einem geheimen Brief des damaligen Aussenministers N. Nase an die albanische Vertretung in Frankreich verlangte dieser, das Gesuch mit einer erfundenen Lüge abzulehnen. In der vom albanischen Aussenministerium am 16. Februar 1970 verfassten Antwort hiess es, dass die albanische Vertretung alles Mögliche tun werde, um diesem Gesuch eine negative Antwort zu geben. Eine mögliche mündliche Antwort an das französische Aussenministerium wäre: „Sie (die Mutter und die Schwester) haben kein Gesuch gestellt, um Albanien zu verlassen und sie denken nicht einmal daran, zu Ihre Tochter nach Indien zu reisen.“ Ausserdem hiess es in der Antwort des Aussenministers, dass die Mutter von Mutter Theresa 68 Jahre alt sei und paralysiert im Bett liege. Weiter wurde angegeben, dass der albanische Staat alles tun werde, dass es ihnen an nichts fehlen werde, wie auch allen anderen albanischen Staatsbürgern.*³¹¹² *Dieser Fall zeigt, wie die damalige albanische Aussenpolitik funktionierte.*³¹¹³ *Mutter Theresa konnte Albanien und das Grab ihrer Mutter erst vor der politischen Wende(1989) besuchen.*

14. Beschluss für den Aufbau diplomatischer Beziehungen mit der Volksrepublik Albanien

Die Schweiz anerkannte Albanien, wie am Anfang dieser Arbeit dargestellt, am 3. März 1922. Diplomatische Beziehungen mit Albanien pflegte die Schweiz seit diesem Zeitpunkt aber nicht, auch wenn nach der Anerkennung albanische Konsulate mit beschränkten Aufgaben in der Schweiz tätig waren. Erst in den 70er Jahren des 20. Jahrhunderts schien die Zeit gekommen zu sein, um mit Albanien auch auf diplomatischer Ebene de jure zu verkehren. In diesem Hinblick verfolgte der schweizerische Gesandte in Belgrad weiterhin den Wunsch, von albanischer Seite diplomatische Beziehungen mit der Schweiz aufzunehmen. Dies wird in einem Schreiben des schweizerischen Botschafters in Belgrad vom Mai 1970 an das Politische Departement betreffend Aufnahme diplomatischer Beziehungen mit Albanien ersichtlich.³¹¹⁴ Die Aufnahme diploma-

³¹¹² Brief an die albanische Vertretung in Paris, unterschrieben von N. Nase, Tirana, 16. 02. 1970. In: *MPJ Arkivi, Viti: 1970, Dosja: 270, Drejtoria IV. Vgl. "Nëna dhe motra e Nënë Terezës nuk duan ta lënë Shqipërinë"* (zu Deutsch: Die Mutter und die Schwester von Mutter Tereza wollen Albanien nicht verlassen), Letrat sekrete të Ministrisë së Jashtme (zu deutsch: Geheimbriefe des Aussenministeriums), in: <http://www.gazeta-shqip.com/kulture/461241d11361504c64d331a589e2271e.html> (18.10.2012).

³¹¹³ Vgl. Fussnote 128.

³¹¹⁴ Ambassade de Suisse en Yugoslavie an die Abteilung für Politische Angelegenheiten des Eidg. Politischen Departements Bern. Belgrad, den 21. Mai 1970. Diplomatische Beziehungen mit Albanien, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/34480.

tischer Beziehungen mit Albanien kam anlässlich des Besuchs einer Parlaments-delegation aus Bern in Belgrad zur Sprache, „*nämlich im Rahmen einer aussenpolitischen Tour d'horizon von Seiten des jugoslawischen Delegationschefs.*“³¹¹⁵ Der Schweizer Botschafter in Belgrad informierte den Nationalrat G. A. Chevallaz, damaliger Präsidenten der Kommission für Auswärtige Angelegenheiten des Nationalrates, über den Stand der bisherigen Vorarbeiten. Der Präsident soll dem Botschafter betreffend Aufnahme diplomatischer Beziehungen mit Albanien gesagt haben, dass er keinen Grund sehe, warum im Falle Albanien von den bekannten Regeln abgewichen werden solle, wonach die Schweiz überall in der Welt nach Möglichkeiten auch diplomatisch vertreten sein solle. Botschafter H. Keller im persönlichen Gespräch hat den Fall Albanien mit andere schweizerischen Gesandten in Wien, Budapest erörtert haben. Beide Vertreter waren der Meinung gewesen, dass „*wir nicht mehr allzu lange mit einer Entscheidung zuwarten sollten.*“³¹¹⁶ Am 1. Juli 1970 wurde durch einen Bundesratsbeschluss über die diplomatischen Beziehungen zu Albanien entschieden.³¹¹⁷ Ein Schritt, der erst 48 Jahre nach der Anerkennung der Unabhängigkeit Albaniens gemacht wurde. Im Bundesratsbeschluss steht Folgendes:

“Mercredi 1er juillet 1970

Etablissement de relations diplomatiques avec l'Albanie.

Département politique. Proposition du 15. Juin 1970 (annexe).

Département des finances et des douanes. Rapport joint du 19 juin 1970 (adhésion).

Département de l'économie publique. Rapport joint du 24 juin 1970 (adhésion).

Vu la proposition du Département politique et en se fondant sur l'article 1er de la Loi fédéral du 9 mars 1967, entrée en vigueur le 15 juillet 1967, qui stipule que “le Conseil fédéral est autorisé à créer des missions diplomatiques dans les pays qui ont accédé à l'indépendance ou qui y accèderont jusqu'à fin 1970” et d'entente avec le Département des finances et des douanes et le Département de l'économie publique, le Conseil fédéral

d é c i d e:

- 1. d'autoriser le Département politique à établir des relations diplomatiques entre la Suisse et la République Populaire d'Albanie et à accréditer l'ambassadeur extraordinaire et plénipotentiaire de Suisse à Dégrade en la même qualité auprès de cet Etat;*
- 2. de charger le Département politique de mettre en application cette mesure et d'informer la presse au moment où il le jugera opportun.*

³¹¹⁵ Ebd.

³¹¹⁶ Ebd.

³¹¹⁷ Etablissement de relations diplomatiques avec l'Albanie, 1.7.1970, Bundesratsprotokoll, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/34482.

Extrait du procès-verbal au Département politique (10) pour exécution; au Département des finances et des douanes; au Département de l'économie publique pour son information.

*Pour extrait conforme: Le secrétaire*³¹¹⁸

15. Antrittsbesuch in Tirana und Überreichung des Beglaubigungsschreibens

Nach dem Bundesratsbeschluss machte Botschafter Hans Keller einen Antrittsbesuch in Tirana, um das Beglaubigungsschreiben zu überreichen. Er besuchte Albanien vom 28. September bis zum 5. Oktober 1970 und hielt sich in dieser Zeit in Tirana auf. Am 2. Oktober um die Mittagszeit überreichte er sein Beglaubigungsschreiben. Der zehnminütigen Zeremonie der Überreichung des Schreibens wohnten bei: Haxhi Lleshi, der Präsident des Präsidiums der Volksversammlung der Volksrepublik Albanien; sein Stellvertreter bzw. Vizepräsident Spiro Moissi (er war ein Verwandter des berühmten und in der Schweiz begrabenen Schauspielers Alexander Moissi); der Stellvertreter des Aussenministers, Reiz Malile; der Chef der Abteilung für Westeuropa im Aussenministerium Albaniens, Musin Kroj; ein Protokollbeamter sowie ein französischer Übersetzer. Der Aussenminister N. Nase war bei der Zeremonie abwesend, weil er eine albanische Delegation an der UNO-Generalversammlung führte.³¹¹⁹

Nach der Zeremonie führte Keller ein Gespräch mit Lleshi. Dem schweizerischen Botschafter fiel auf, dass sein Gesprächspartner die Gefahr neuer russischer Übergriffe im Sinne der Breschnewdoktrin in den düstersten Farben schilderte. In seinem Bericht schrieb Keller: „Wie der schwedische und der dänische Botschafter, die beide einige Monate bzw. Wochen vor mir in Tirana gewesen waren, erhielt ich den Eindruck, in Albanien verdränge die Angst vor den Russen gegenwärtig, zu Recht oder Unrecht, mehr oder weniger alle anderen politischen Überlegungen. Die antirussische Psychose wird von der staatlichen Propaganda seit Monaten wachgehalten.“³¹²⁰ Betreffend der Beziehungen zur Schweiz berichtete Keller: „Sowohl er (Lleshi) selbst als auch Vizepräsident Moissi und Vizeausserminister Malile gaben ihrer Genugtuung darüber Ausdruck, dass der Bundesrat das Angebot Tiranas zur Anknüpfung diplomatischer Beziehungen „nach längerem Vorbereiten beiderseits“ (Hinweis auf unserer Berner Tempo!) angenommen habe... Eine kurze Tour d'hoirzon ergab, dass Tirana bestrebt ist, sowohl die Ausfuhr als auch die Einfuhr im Verkehr mit der Schweiz zu entwickeln... Von anderer albanischer Seite wurde mir später bestätigt, Tirana erwarte konkrete Auswirkungen

³¹¹⁸ Ebd.

³¹¹⁹ Ambassade de Suisse en Yougoslavie an Bundesrat P. Graber, Vorsteher des Eidg. Politischen Departements Bern. Belgrad, den 13. Oktober 1970, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/34485.

³¹²⁰ Ebd.

meines Besuches; die Schweiz und die skandinavischen Staaten seien jene Gebiete Europas, wo (in welchen) Albanien Verständnis für sein vorsichtiges Streben nach vermehrten ausländischen Kontakten zu finden hoffe.“³¹²¹

16. Allgemeine Eindrücke und Schlussfolgerungen

Im Oktober 1971, ein Jahr nach dem Antrittsbesuch des Botschafters Keller, verfasste ein Mitarbeiter der schweizerischen Botschaft in Belgrad, Klöti Eugen, ein Bericht über seine Dienst-reise nach Albanien vom 7. bis 14. Oktober 1971.³¹²² Dabei ging es um die Fühlungnahme mit dem Handelsministerium Albaniens und den verschiedenen staatlichen Handelsorganisationen, um die bisher auf höchster Ebene geknüpften Kontakte und die beidseitig geäußerten Wünsche für den Ausbau der Handelsbeziehungen zwischen der Schweiz und Albanien in konkreter Form weiter zu verfolgen.³¹²³ Der Bericht besteht aus 17 Seiten. Darin werden verschiedene Angaben über Albanien (*Geographie, Relief, Klima, Hydrographie, politische Ordnung, Bevölkerung, Erziehungs-wesen, Gesundheitswesen, Verkehrswesen, PTT und Radio, Flugverbindungen*) gemacht sowie verschiedene Gespräche mit Vertretern aus der Wirtschaft, beginnend mit dem Handels-ministerium und verschiedenen zuständigen Vertretern der Staatsfirmen Albaniens, aufge-führt.³¹²⁴

In diesem Bericht befindet sich auch der Teil über die „*Allgemeinen Eindrücke und Schlussfolgerungen*“ dieser Dienstreise. In diesem wird ein sehr reales Bild der damaligen Lage in Albanien beschrieben. Weil wir es für wichtig empfunden haben, wollen wir ein Teil davon hier wiedergeben. Im Bericht heisst es:

„Auffallend ist im Allgemeinen (die) ärmliche, eintönige Bekleidung der Bevölkerung. Für Helena Rubinstein [bekannte Kosmetikunternehmerin] wäre Albanien ein wahres Entwicklungsparadies, da dort die Schönheitspflege noch völlig in den Kinderschuhen steckt und der weibliche Charme nach chinesischem Muster schön verborgen bleibt.

Die Leute, mit denen ich zusammenkam, waren ausnahmslos freundlich. Auch auf der Strasse und bei einer Exkursion aufs Land sah ich wenig finstere Gesichter. Von keiner Seite, auch bei den Arbeitsstellen, waren Propagandatöne über das Regime zu vernehmen. In den Aussenhandelsunternehmen findet man ohne allzu grosse Schwierigkeiten Leute, die eine westliche Fremdsprache mehr oder weniger gut beherrschen.

Die Stadt, zumindest der Stadtkern, macht einen sauberen Eindruck; zahlreiche Grünanlagen und breite Strassen sorgen für eine Auflockerung des Bildes.

³¹²¹ Ebd.

³¹²² Dienstreise nach Albanien 7. bis 14.10.1971, 25.10.1971, in: **DDS, Online Datenbank Dodis:** dodis.ch/34479.

³¹²³ Ebd.

³¹²⁴ Ebd. S. 1-14.

Für den Ausländer kommt zum Absteigen nur das Hotel Dajti – ein von Italienern in den Jahren 1939/40 erbautes Hotel – in Frage, in dem er sich im Grossen und Ganzen wohl fühlt.

Der Fussgänger ist noch Herr der Strasse und kann sie unbekümmert kreuz und quer benutzen. Ein motorisierter Verkehr, wie wir ihn im übrigen Europa fast überall kennen, existiert in Albanien noch nicht. Wohl sieht man einige polnische und veralteten russische Personenwagen, chinesische Jeeps, tschechische Lastwagen und Autobusse. Stolz werden dem Ausländer die neuen, in Polen montierten Fiat PKW gezeigt, von denen einige wenige in Tirana herumfahren.

Westliche Waren findet man in den altmodischen, armselig aussehenden Verkaufsläden nicht. Ein erster Ansatz von Selbstbedienungsläden mit sehr bescheidenem Warenangebot ist vorhanden. Schaufensterdekorationen kennt man wohl nur vom Hörensagen: Zugegebenermassen hat es nicht viel zum Ausstellen und was es gibt, liegt meistens verstaubt in wirrem Durcheinander in den Schaufenstern. In kleinen Uhrenläden werden chinesische Wecker sowie ostdeutsche (Glashütte) und einige veraltete russische Armbanduhren zum Verkauf angeboten, alle zu unglaublich hohen Preisen... In den Lebensmittelgeschäften sieht man meistens Schlangen von geduldig wartenden Käufern.

Die Löhne sind nach westeuropäischen Verhältnissen sehr bescheiden...

Es heisst, dass kaum mehr als 2'000 Chinesen im Lande seien; wieweit dies stimmt, ist schwer zu sagen. Jedenfalls sieht man in Tirana oft chinesische Gesichter. Die übrigen Ausländer mit längerem Wohnsitz sind, abgesehen von den wenigen Diplomaten und Vertretern der ausländischen Fluggesellschaften, meistens Ostdeutsche, Polen und Tschechoslowaken. Im Hotel Dajti, Treffpunkt der Ausländer, begegnet man aber auch italienischen, westdeutschen, holländischen und anderen west- und osteuropäischen Geschäftsleuten. Die Holländer sind sehr aktiv und anscheinend potentielle Käufer albanischer Agrarprodukte und anderer Erzeugnisse, was ihnen auch als Lieferanten eine Vorzugsstellung verschafft hat. Nach Angaben eines holländischen Geschäftsmannes sollen die holländischen Exporte nach Albanien im laufenden Jahr 7 Mio. Gulden ausmachen.

Der fast völlige Mangel an wirtschaftlichen Daten erschwert es sehr, sich auch nur ein annähernd zuverlässiges Bild über Produktion und Aussenhandel zu machen...

Aus italienischer Quelle erfuhr ich, dass im Aussenhandel China an erster Stelle steht, gefolgt von der Tschechoslowakei und Italien (ca. 3 Milliarden Lire Exporte, 2.5 Milliarden Lire Importe).

Unbestreitbar scheint mir die Tatsache, dass Albanien sich mehr und mehr, wenn auch vorsichtig, dem Westen öffnet, besonders den kleinen und mittleren westeuropäischen Staaten, mit denen man den Kontakt sucht.

Albanien dürfte mit Abstand das rückständigste Land Europas sein und selbst wenn es sich heute anschickt, aus seiner Isolierung etwas herauszutreten, wird es vieler Jahre und grosser Anstrengungen bedürfen, um den Lebensstandard der breiten Massen merklich zu heben. Es lässt sich zwar nicht abstreiten, jedenfalls betonen dies die Albaner immer wieder, dass in den 25 Jahren viel geleistet und erreicht wurde, wenn man bedenkt, dass das Land während Jahrhunderten unter fremder Herrschaft stand, verwüstet aus dem Zweiten Weltkrieg hervorging und unter denkbar

schlechten Voraussetzungen den Wiederaufbau in Angriff nehmen musste. Heute gibt es offenbar keine schreiende Armut mehr. Dem Bürger steht ein Mindestmass an sozialer Sicherheit und das unbedingte Recht auf Schulung und Bildung zu, Errungenschaften, auf welche das Regime stolz ist.

Wirtschaftlich wird Albanien noch für lange Zeit ein bescheidener Partner bleiben. Aber auch so sollte dieser Markt, so klein er ist, nicht vernachlässigt werden. Der Drang nach besseren Lebensverhältnissen verstärkt sich von Jahr zu Jahr. Wie überall wird sich auch in Albanien der Fortschritt nicht aufhalten lassen. Je früher man dort geschäftliche Wurzeln schlägt, desto besser wird man in späteren Jahren zum Zuge kommen. Deshalb dürfte es sich lohnen, die weitere Entwicklung dieses Landes aufmerksam zu verfolgen und im Ausbau der bilateralen Wirtschaftsbeziehungen trotz allen Schwierigkeiten nicht zu ermüden.

*Belgrad, den 25. Oktober 1971.*³¹²⁵

17. Schlusswort

Die diplomatischen Beziehungen zwischen den beiden Ländern haben einen langen Weg hinter sich. Als ich mich mit diesem Thema auseinandergesetzt habe, stellte ich schnell fest, dass eine allgemeine Darstellung der schweizerisch-albanischen Beziehungen auf diplomatische Ebene fehlte. Insbesondere fehlte die Kontinuität der Beziehungen vor und nach dem Zweiten Weltkrieg.

In dieser Arbeit wollte ich den Ablauf der Bemühungen und die Verzögerungsgründen für den Aufbau diplomatischer Beziehungen präsentieren. Selbstverständlich hätte man dabei die Aktivitäten der albanischen Diaspora in der Schweiz, insbesondere vor dem Zweiten Weltkrieg, und jene von den Schweizern, die sich in Albanien aufhielten, miteinbeziehen können. Auch die wirtschaftlichen Aspekte sind ein Thema für sich. Die albanische Diaspora in der Schweiz betreffende wurde bereits von Albert Ramaj³¹²⁶ ein Artikel verfasst. Es steht auf Projektliste des Instituts, sowohl über den wirtschaftlichen Aspekt als auch über die albanische Diaspora eine weitere Arbeit zu schreiben. Diesbezüglich ist mir aufgefallen, dass die Diaspora Albanien³¹²⁷ vor dem Zweiten Weltkrieg in der Schweiz aktiv war. Mit der Übernahme der Macht durch die Kommunisten hörten sie mit ihren Aktivitäten auf. Die kommunistische Macht wollte die Kolonien im Westen Europas nicht, ausser sie hätten eine Sympathie gegenüber dem

³¹²⁵ Ebd. S. 14-17.

³¹²⁶ Albert Ramaj, Albaner in der Schweiz, in: Albsuiss (www.albsuisse.ch), Juni 2009 / Jahr 2, Nr. 6, S. 13-14, http://www.schweiz-albanien.ch/fileadmin/Dokumente/Informationen/090808_albsuissealbanerch.pdf (4.10.2012).

³¹²⁷ Hier ist zu unterscheiden zwischen jenen Albaner, die in 60er Jahren des 20. Jh. aus zweiten Jugoslawien in die Schweiz kamen. Ein kurze Geschichte über die Albaner, nicht als Nation sondern als Volk, empfehle ich das Buch von: Oliver Jens Schmitt, Die Albaner, Eine Geschichte zwischen Orient und Okzident, München 2012.

kommunistischen Regime gezeigt, doch die in der Schweiz lebenden Albaner konnten sich nicht mit dem neuen Regime identifizieren.

Literatur

1. "Nëna dhe motra e Nënë Terezës nuk duan ta lënë Shqipërinë" (Die Mutter und die Schwester von Mutter Tereza wollen Albanien nicht verlassen), Letrat sekrete të Ministrisë së Jashtme (Geheimbriefe des Außenministeriums), in: <http://www.gazeta-shqip.com/kulture/461241d11361504c64d331a589e2271e.html> (18.10.2012).
2. Albert Ramaj, Mutter Theresa und die Schweiz, St. Gallen 2010, in: <http://albanisches-institut.ch/wp-content/uploads/2012/01/Terasas-zur-Schweiz.pdf>.
3. Albert Ramaj, Albaner in der Schweiz, in: Albsuiss (www.albsuisse.ch), Juni 2009 / Jahr 2, Nr. 6, S. 13-14, http://www.schweizalbanien.ch/fileadmin/Dokumente/Informationen/090808_albsuissealbanerch.pdf (4.10.2012).
4. AQSH. MPJ. F. 251, Viti 1921, D. 4, F. 15-16.
5. AQSH. MPJ. F. 251, Viti 1921, D. 4, F. 17.
6. AQSH. MPJ. F. 251, Viti 1922, D. 38. Fl. 35/20/21.
7. AQSH. MPJ. F.251, Viti 1921, D. 54, Fl. 23.
8. Bernhard Kühmel, „Deutschland und Albanien, 1943-1944: Die Auswirkungen der Besetzung und innenpolitische Entwicklung des Landes.“ PhD. diss., University of Bochum, 1981.
9. Christine von Kohl, Albanien, zweite Auflage, München 2003.
10. Die Wirtschaftsbeziehungen zwischen der Schweiz und Oststaaten. In: Wirtschaftspolitische Mitteilungen der Gesellschaft zur Förderung der schweizerischen Wirtschaft. Zürich 1972, S. 2-5.
11. Diplomatische Dokumente der Schweiz (DDS) 1848-1945, Bd. 4 (1890-1903), Bern 1994.
12. DDS 1848-1945, Bd. 6 (1914-1918), Bern 1981.
13. DDS, Bd. 13 (1939-1940), Bern 1991, S. XVII-XXII.
14. DDS, Bd. 13 (1939-1940), S. 637-638.
15. DDS, Bd. 14 (1941-1943), Bern 1997, S. XV-XVI.
16. DDS, Bd. 15 (1943-1945), Bern 1992, S. XVI-XIX.
17. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/8738
18. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/30612.
19. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/34480.
20. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/34480.
21. DDS, Online Datenbank Dodis: [DoDis.ch/233](http://dodis.ch/233)

22. DDS, Online Datenbank Dodis: DoDis.ch/234.
23. DDS, Online Datenbank Dodis: DoDis.ch/236.
24. DDS, Online Datenbank Dodis: DoDis-1673.
25. DDS, Online Datenbank Dodis: Dodis.ch/1672.
26. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/316.
27. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/12196;
28. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/18981.
29. DDS, Online Datenbank Dodis: DoDis.ch/230.
30. DDS, Online Datenbank Dodis: DoDis.ch/231.
31. DDS, Online Datenbank Dodis: DoDis.ch/229.
32. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/14751.
33. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/18981.
34. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/10662.
35. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/18981.
36. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/10657
37. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/30151.
38. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/18979.
39. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/18919.
40. DDS, Online Datenbank Dodis: Dodis.ch/31840.
41. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/31841.
42. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/31839.
43. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/33543.
44. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/34482.
45. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/34485.
46. DDS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/34479.
47. Genc Mlloja, Si i vunë prangat ish-Ministrit të Jashtëm Nesti Nase (Wie wurde der Ex-Außenminister verhaftet), in: <http://www.forumishqiptar.com/showthread.php?t=55305> (30.10.2012).
48. Heinz Klarer, Schweizer Studien zum internationalen Recht, Schweizerische Praxis der völkerrechtlichen Anerkennung, Albanien, Zürich 1981.
49. Holms Sundhaussen, Jugoslawien und seine Nachfolgerstaaten 1943-2011, Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen. Wien-Köln-Weimar 2012.
50. Klaus-Detlev Grothusen, Aussenpolitik Albaniens, S. 86-157, in: Albanien, Klaus-Detlev Grothusen (Hg.), Göttingen 1993.
51. Lisin Bashkurti, Diplomacia Shqiptare (Die albanische Diplomatie) I (Tiranë 2005), II (Tiranë 2003), III (Tiranë 2004).
52. Matthias Dornfeldt, Enrico Seewald, Die deutschen diplomatischen Vertretungen in Albanien von 1913 bis 1944 ZfB, 45 (2009) 1.

53. Michael Schmidt-Neke, Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien, 1912–1939. Regierungsbildungen, Herrschaftsweise und Machteliten in einem jungen Balkenstaat. München, Oldenburg 1987.
54. MPJ Arkivi, Viti: 1970, Dosja: 270, Drejtoria IV.
55. Nesti Nase, albanischer Diplomat und Politiker, in: www.munzinger.de/search/portrait/Nesti+Nase/0/11318.html (29.10.2012).
56. Oliver Jens Schmitt, Die Albaner, Eine Geschichte zwischen Orient und Okzident, München 2012.
57. Schweizerisches Bundesarchiv (weiter BAR), Bestand E 2001 (B), Bd. Nr. -/3, Zeitraum 1902-1945.
58. BAR, Bestand E 2001 (C) -/1 Bd. 35.
59. BAR, E 2001 (C) -/2, Bd. 14, 1929-1931,
60. BAR, E 2001 (C) -/2, Bd. 14, 1929-1931.
61. BAR, E 2001 (C) -/8 Bd. 29.
62. BAR, E 2001 (C)-/3, Bd. 11, 1928-1934.
63. BAR, E 2001 (D) -/3, Bd. 92.
64. BAR, E 2001 (D), Bestand E 22.
65. BAR, E 2001 (E) -/1, Zeitraum: 1935-49.
66. BAR, E 2001 (E) , -/1, Zeitraum 1935-1949.
67. BAR, E 2001(E)1976/17/258
68. BAR, E 2300 Belgrad/6, Politischer Bericht No.2/1946.
69. BAR, E 2001 C, Dossier: Krönung Achmed Zogu I, König der Albaner, Aktenzeichen: B15.4.1.
70. BAR, Konsularische Vertretungen des Auslandes in der Schweiz, E 2001 (B) -6 Bd. 12.
71. St. Galler Tagblatt, Nr. 455, 28.09.1929.
72. Zef Ahmeti, Politika e jashtme shqiptare (Die albanische Außenpolitik), veröffentlicht am: 05.08.2012, in: http://www.zemrashqiptare.net/news/id-28707/Zef_Ahmeti:_Politika_e_Jashtme_Shqiptare.html.
73. Zef Ahmeti, Zvicër-Shqipëri, ngritja e marrëdhënieve diplomatike (Aufbau diplomatische Beziehungen Schweiz-Albanien), in: Gazeta Shqip, 26. 12. 2007, <http://www.gazeta-shqip.com/ndryshe/ba20d7d064ce431c6f8fd16853beff81.html>.

Robert C. AUSTIN, Toronto

Albanians in Canada

The presence of Albanians in Canada is connected for the most part with the collapse of Communist rule in east-central Europe and the Balkans following the revolutions of 1989, the events of 1991 and 1992 in Albania and the wars in the former Yugoslavia that began in 1992.

Statistics on the Albanian community in Canada are relatively scarce. Prior to 1981, the Canadian census relegated Albanians either to the category “Other” or to the equally broad heading “Balkans.” Tracking the migration patterns of Albanians to Canada is thus a difficult task. Recent statistics pertaining to the Albanian community in Canada, as published in the 2006 Canadian census, describe a notable increase in those who cite Albanian or Kosovar as their ethnic origin.

The first Albanians to arrive in North America were Orthodox Tosks from the region of Korçë in southern Albania who settled in and around Boston towards the end of nineteenth century. Oral testimony suggests that the first Albanian immigrants to Canada came around the same time, but the numbers were very small and probably did not exceed twenty-five. Since the southern regions of Albania enjoyed the most contact with the outside world, it is highly probable that Canada’s Albanian pioneers were also Orthodox Tosks from that part of the country. They had left Albania for Canada because of poor economic conditions, religious persecution, and, in some cases, a desire to avoid serving in the military forces of the Ottoman Empire. It is thought that the Albanian population in Canada at the time was composed largely of those who chose to re-emigrate from the United States. As was the case in the United States, many of these early arrivals returned to Albania when the country’s independence was proclaimed in 1912 and again when Albanian re-emerged after the First World War.

Until World War II, Albanian migration to Canada continued, albeit in very small numbers, and consisted primarily of bachelors and of married men who had left their wives at home to find prosperity abroad. After the war and the coming to power of the communists in both Yugoslavia and Albania, Albanians with ties to King Zog and the nationalist Balli Kombetar, and especially Catholics in the north, were forced to flee or face death or imprisonment. When the exiled Crown Prince Leka Zogu came to Canada

in 1965 many in the Albanian community gathered to support him. It is estimated that nearly 1,000 Albanians from Albania, Kosova and Macedonia attended. Owing to strict controls imposed throughout the Communist period, legal migration from Albania almost ceased between 1944 and 1991; it is thought that only two hundred Albanians arrived in Canada at this time. This small number of refugees, who often made harrowing escapes across Albania's borders into Yugoslavia and Greece, would then proceed to Canada. In Yugoslavia the political climate was more relaxed and Albanians from Kosova and Macedonia continued to emigrate. Those who emigrated from Macedonia were largely from the Lake Prespa region.

After 1989 Albania's Communist government effectively lost control over migration. Three main periods of migration can be identified between the years 1990-1999. From 1990 to 1993, during the first period of migration, thousands of refugees, prompted by worsening economic conditions, fled by boat to Italy or over land to Greece. According to some estimates, approximately 300,000 people – or 10 percent of the entire population – left Albania. That figure may be high, but there is no doubt that the migration was considerable. Because of factors of cost and distance, the majority of the refugees went to Greece, Italy, and Germany. By mid-decade Italy had closed its doors to Albanian immigrants, but Albanians continued to cross the difficult-to-police land border separating their country from Greece. Both Canada and the United States also experienced a marked increase in the number of Albanians seeking refugee status. Since Albania's Communists had fallen from power in 1992, few of these refugees could claim political persecution and many were deported from Canada. Yet many others remained.

The second period of migration was prompted by the collapse of the pyramid schemes and the resulting bankruptcy of thousands of Albanians in 1996 and 1997. Many economic migrants once again travelled to Greece or Italy in the wake of a massive flight of capital and the collapse of the state. Large numbers of the migrants were eventually repatriated. Although GDP fell by seven percent in 1997 and inflation rose, the economy began to stabilize again by 1998.

The third period of migration in the 1990s was due to the war in Kosova from 1989 to 1999. It was during this time that Canada saw the largest fluctuation in its Albanian Kosovar population. On April 30, 1999 the United Nations High Commissioner for Refugees requested that Canada, along with the United States and Australia, evacuate refugees from Kosova. By May 26, 5,051 refugees had been evacuated to Canada to the Canadian Forces Base in Trenton, Ontario and Greenwood, Nova Scotia. Another 2000 Kosovars were accepted to Canada through the Family Reunification and Special Needs programs following the initial evacuation. The Kosovar refugees were held at the military bases for nearly two months before being trans-

ferred to different cities across Canada for permanent resettlement. Large numbers of refugees were sponsored by Canadians and also received funding from the federal government of Canada. Canada was the destination for approximately two percent of the total Kosovar refugee population during the conflict, while Germany (thirty-nine percent), Switzerland (twenty-three percent), Austria (seven percent), Italy (seven percent), Sweden (five percent), the United Kingdom (five percent) and the US (three to four percent) accepted refugees as well. Following the end of the war approximately one third of the Kosovar refugees in Canada chose to repatriate. By 2001 an estimated 600,000-800,000 Albanians were living abroad compared to the 3 million still living in Albania. Approximately one fifth of the Albanian population abroad was living in Greece and Italy.

According to the 1986 census, there were then only 1,435 people in Canada who claimed Albanian ancestry, either wholly or in part; 875 of these cited Albanian as their only ethnic origin. By 2006 these numbers had increased drastically, to 22,395 and 18,480 respectively. There were 1,530 individuals who identified Kosovar to be their ethnic origin, either wholly or in part; 1,065 of these claimed Kosovar to be their only ethnic origin. In the period before 1991 only 305 people cited Albania as their place of birth, but from 1991 to 2006 this number expanded to a total immigrant population of 10,295 people. Of these, the vast majority (8,510) were located in Ontario, with smaller groups in Nova Scotia, Quebec, Manitoba, British Columbia, and Alberta. Of the people who cited Albanian as their only ethnic origin, most of them, again, lived in Ontario. Given the strength of Albanian national identity, one may assume that this includes all ethnic Albanians, including those from Greece and Yugoslavia. Nevertheless, it is possible that some ethnic Albanians identified themselves as either Greek or Yugoslav.

A metropolitan breakdown revealed that there were Albanian communities – composed of people of single-origin Albanian ancestry – in Toronto, Calgary, Edmonton, Hamilton, Kitchener, London, and other cities as well. Albanians themselves offer estimates of their community's size that are considerably larger than that of the census; one such estimate claims that as many as 20,000 people of Albanian heritage live in the Toronto area alone. This is an exaggeration. The 2006 Canadian census identified 11,385 people of Albanian origin, approximately fifty-one percent of the total Albanian community in Canada, to be living in the Toronto area. Of those, 9,735 cited Albanian to be their only ethnic origin. The census also documented 170 people of Kosovar origin, 60 of which claimed it to be their only ethnic origin.

The statistics make clear that the vast majority of Albanians in Canada are from areas outside Albania. For the most part, they are economic migrants and refugees from Kosova and Macedonia and are primarily Muslims.

Community

Given their diverse regional and religious affiliations, it is not surprising that Albanian immigrants to Canada have shown a tendency towards group segregation, with Muslims, Roman Catholics, and Orthodox living in separate communities. In addition, politics in the homeland have served to divide Albanians in Canada. Recently, however, such divisions seem to have dissipated somewhat.

Politics is an obsession for many Albanians and surpasses religion as a divisive factor in the community. While there is a general distaste for Albanian and Yugoslav Communists, the community is plagued by political differences that often reflect the lines drawn in the civil war of 1939–45. The Legality Movement, which operated in exile during the years of Communist rule but returned to Albania in 1993, supports the re-establishment of the monarchy with Zog's son, Leka, as king. Its influence is limited to older Albanians, those who fled during or immediately after World War II, and its Canadian membership likely does not exceed fifty. For many years, the chairman of the Legality Movement's National Assembly, which oversaw the entire organization, was Hysen Prishtina. An Albanian who had arrived in Canada in 1968, Prishtina was, until his death in 1991, one of the Toronto community's most noted and respected patriots. The Balli Kombetar also has some support in Canada. Yet it, too, is an organization of older Albanians who are fighting the battles of the past. An infusion of new and younger members does not seem probable either for it or for the Legality Movement.

During the inter-war years, the Boston-based Pan-Albanian Federation of America, or Vatra (the Hearth), maintained a branch in Toronto. Founded in 1912, Vatra was the most influential organization of Albanians abroad and played a key role in supporting, through funds raised in North America, the progressive forces grouped around Bishop Fan Noli. Its activities in Canada were limited, however, and it no longer has a presence in Toronto.

Issues relating to Kosovo and Macedonia have been the main focus of Albanians from the former Yugoslavia. Among politically active Albanians, the struggle in the Balkans was of particular importance. Regardless of their political loyalties, some Albanians support the creation of an ethnic or Greater Albania which would encompass Albanian-dominated lands in Kosovo and elsewhere. Yet they also disagree about who should run the new state.

Since the commitment to religion runs deep among Muslim Albanians, the mosque is the focal point of political and cultural life. *Bajram* celebrations often draw hundreds of Albanians, who gather in banquet halls to talk politics, listen to traditional folk music, dance, and hear speeches. In addition, Flag Day or Albanian Independence Day is celebrated every 28 November. For a long time, Toronto Albanians, reflecting the

political factionalism that was characteristic of their community, had held two or three different flag-day celebrations. Only recently have successful efforts been made to create a unified celebration.

Albanians have, throughout the years, set up a number of organizations. In Toronto these have included an Arberesh association (no longer in existence), the Albanian Muslim Society of Toronto, and the Albanian-Canadian Community Association. The latter, officially founded in 1991 although it had been operating informally for years prior to that date, has been especially important in promoting non-religious, non-political community functions such as sporting events, flag day, and a drama club. Recently, steps have been taken to purchase property to open a community centre.

The Muslim Society was founded in 1954 and in that same year established an Islamic centre on Dundas Street West with Ragep (Rajjab) Assim serving as imam. The Muslim Society serves the needs of Toronto-area Muslim Albanians as well as other non-Albanian Muslims and organizes twice-yearly *bajrams*. The Albanian community in Toronto originally established itself in the area of Keele Street and Dundas Street West, and much of its community activity is still centred there. Following tensions between different ethnic groups within the society, the community became divided and the Albanian Muslim Society of Toronto established a separate mosque on Annette Street, keeping the community centred on the Junction neighbourhood. Although frequented primarily by older or unemployed members of the community, three coffee shops in the region are often used as informal gathering places. The Kosova Community and Information Centre, which provides settlement services for the Kosovar community in Toronto, is also located on Dundas Street West. Outside the Toronto area, Albanians in Kitchener, London, Peterborough, and Hamilton have also organized informal community groups.

The American-Albanian National Organization (AANO), a non-political, non-religious group founded over forty-five years ago in the United States, now has ten chapters in North America, including one in Toronto that is a decade old. The Toronto chapter has some fifty members, mostly second- or third-generation Albanians. AANO holds an annual convention, with a different chapter acting as host each year; to date, the Toronto chapter has hosted the event twice. Aside from the convention, AANO offers scholarships to students of Albanian origin in Canada and the United States. The Toronto group organizes picnics and sporting events. In 2006, approximately four hundred conventioners from Canada and the United States participated in a pilgrimage to Albania to celebrate the organizations sixtieth anniversary.

As a community of primarily first-generation immigrants, the Albanians lack the economic clout of other groups. While many have been successful in small business, particularly the restaurant industry, the majority remain labourers. Economic

weaknesses aside, the peculiar nature of Albanian communism – with its unremitting Stalinism and isolationism – bred tremendous suspicion of outside influences; many Albanians were convinced (and many still are) that their community had been infiltrated by the Communist secret police. The collapse of communism, which was met with an almost universal sense of relief and excitement, has lessened tensions considerably. The greatest single benefit has been that Albanian-Canadians can finally return home to renew old family ties as well as attempt to bring family members into Canada as new immigrants.

Plans were laid in the summer of 1993 to establish a Canada-Albania Chamber of Commerce (CACC), the goal of which was to promote trade and investment activity between Canada and Albania. The chamber of commerce never materialized.

The Canada-Albania Business Council (CABC) was conceived in 2007 by the Ambassador of Albania to Canada, his Excellency Besnic Konçi, during the former Albanian Prime Minister Dr. Sali Barisha's trip to Canada to attend the Atlantic Treaty Association meeting. With the support and financing of the CEO of Bankers Petroleum, Abby Badwi, as well as the collaborative effort of diplomat Harry Bloomfield and Toronto businessman Nesim Gashi, CABC was officially launched in 2010. CABC seeks to promote trade and investment between Canada and Albania while providing information pertaining to the Albanian market for Canadian businesses. The council organizes trade missions to Albania and works to coordinate efforts with the government. CABC led its first Business Mission to Tirana on November 1-2, 2011.

The Albanian experience in Canada is virtually unchronicled. The only source of any use is Henry Westen's **The Albanians in Canada**, a privately published pamphlet (date unknown).

Bibliography

1. Austin, Robert C. "Albanians." In *Encyclopaedia of Canada's Peoples*, Paul R. Magosci, 179-183. Toronto: University of Toronto Press Incorporated, 1999.
2. Barjarba, Kosta. "Migration and Ethnicity in Albania: Synergies and Interdependencies." *The Brown Journal of World Affairs* 11, no. 1 (2004-2005): 231-239.
3. Carletto, C., Davis, B., Stampini, M. and Zezza, A. "A Country on the Move: International Migration in Post-Communist Albania." *International Migration Review* 40, (2006): 767-785.
4. Citizenship and Immigration Canada. "Backgrounder - Selected paragraphs extracted from Vis-à-Vis (Summer/Fall 1999 – CIC Magazine)." <http://www.cic.gc.ca/english/departement/media/backgrounders/2009/2009-05-04.asp>.

5. Derwing, Tracey M., and Marlene Mulder. "The Kosovar Sponsoring Experience in Northern Alberta." *Journal of International Migration and Integration* 4, no. 2 (2003): 217-236.
6. King, Russell, Nicola Mai, and Stephanie Schwandner-Sievers. 2005. *The New Albanian Migration*. Brighton, Great Britain: Sussex Academic Press.
7. King, Russel, and Julie Vullnetari. "Remittances, return, diaspora: framing the debate in the context of Albania and Kosova." *Southeast European and Black Sea Studies* 9, no. 4 (2009): 385-406.
8. Powell, John. *The Encyclopedia of North American Immigration*. New York: Facts on File, 2005: 6-7.
9. Ruprecht, Tony. *Toronto's Many Faces*. 5th ed. Toronto: Dundurn Press, 2011.
10. Scott, Jamie S., and Amir Hussain. "Muslims." In *The Religions of Canadians*, Jamie S. Scott, 187-188. North York: University of Toronto Press, 2012.
11. Tomovic, Vladislav A. "The Canadian Encyclopedia: Albanians." Historica Dominion Institute. <http://www.thecanadianencyclopedia.com/articles/albanians>.

Martin BERISHAJ, Ljubljana

Albanci v slovenijo: Otroci dveh domovin

Pisanje o sodobnih diasporičnih procesov smotrno pripomore k razumevanju vloge, ki jo ima albanska diaspora v kontekstu albanske družbe in pri opredeljevanju odnosa, ki se oblikuje "tam nekje" med domovino in Albanci po svetu. V pričujočem članku ki je sestavljen nekako iz dveh "pa pol" delov, se povzame relevantno literaturo o globalni mobilnosti in modernih diasporah. Deloma se članek osredotoča na konkretni primer albanske diaspore, ki je, kot politični subjekt, prišla na kosovsko prizorišče šele s procesom razkosanja albanskega etničnega prostora in po albanskem osamosvajanju na začetku XX. stoletja. Kasneje s profilacijo političnih zahtev znotraj Kosova, je na simbolnem nivoju diaspora postala znanilec stapljanja političnih predsodkov, hkrati pa je praktično prispevala k procesu osamosvojitve skozi lobiranje tujih vlad za priznanje nove države. Z zaključkom osamosvojitvenega procesa je diaspora izčrpala svojo aktivno vlogo in postala pasiven subjekt političnih diskurzov, uporabljana brez predvsem za legitimiranje nacionalistično obarvanega ideala albanstva. Problemi ki nastajajo po osamosvojitvi Kosova, znotraj albanske diaspore, ko se ona "dislocira" nekje kamor je bila v resnici; "zunaj meja" svoje države, ko se niti fizično ne vključuje v začetne procese, temveč se "zavrže" z institucij sistema. Ko se od nje politično zahteva lo, da nadaljuje s pošiljanjem denarja kot je to že ves čas storila; Tovrstna vizija diaspore je problematična, ker utemeljuje diasporo na izbranih ideoloških značilnostih, pri tem pa povsem ignorira in zamegljuje heterogenost, ki bolj kot karkoli drugega označuje diasporično albanstvo. članek zagovarja tezo, da je tovrstno projiciranje diaspore problematično ne le zaradi nacionalizma, ki ga vsebuje, temveč predvsem zato, ker vidi diasporo kot pasivni ostanek preteklosti, namesto kot del dinamičnega procesa, povezanega s transnacionalnimi in globalizacijskimi tokovi sodobne družbe.

Albanci v Sloveniji, se kažejo kot refleks nikoli nedorečenega nedolžnega procesa »začasnosti«; torej, prihoda Albanca- kot posameznika v Sloveniji » na dva ali največ tri mesecev bivanja«, ter njegova transformacija v »delu bodoče albanske celote, ki se bo oblikovalo in definiralo kot diasporično albanstvo v Sloveniji.

Da bi razumeli to »začasnost v procesu« sem albansko etnično identiteto kot dimenzijo prenašal v drugačno okolje od njenega primarnega, ter jo soočal z drugimi etničnimi

identitetami, obenem pa pri posamezniku opazoval posreden proces izbire etničnih identitet. Veliko ugotovitev izhaja iz konceptov identitete, za katero danes vemo, da je spremenljiva, da se njeni posamezni deli včasih prekrivajo, se celo združujejo ali nam povzročajo težave, ker so v konfliktnem odnosu (Identiteta "je obenem praksa in proces, in je lahko razumljena samo kot proces, kot bivanje ali nastajanje. Nikoli ni končana in nikoli dokončna" (Nastran-Ule, 2000: 3). Za etnično identiteto, ki je značilna skupinska identiteta, je človeku dodeljena z rojstvom v določeni etnični skupini ali skupnosti. Menim, da je treba temu konceptu pristopiti drugače, saj zmeraj ni tako; v posebnih okoliščinah je etnična identiteta vse bolj stvar izbire in prostovoljnosti. Ugotavljam, da se lahko posameznik identificira tudi z več kulturami. Uporabljam pojme dvojnost identitete, hibridnost, individualnost in skupnost, vse to pa preučujem v multikulturnem okolju. Zanima me, koliko na trdnost ali spremenljivost etnične identitete vplivajo družina, okolje, državna politika. Vse to ugotavljam na primeru potomcev Albancev v slovenskem prostoru, ugotovitve poskušam razširiti na potomce Albancev po vsej Sloveniji, s tem pa se dotaknem tudi današnjega položaja albanske diaspore nasploh.

Priznati moram, da se nisem preveč ukvarjal z zgodovinski razlogi za izseljevanje, čeprav vsekakor nujni za razumevanje sedanjosti. Prav tako življenjske zgodbe kot dragocen vir etnološkega znanja in pomemben del evidenčnega gradiva Albancev, so za moje raziskovanje bile pomembne le toliko, kolikor so vplivale na potomce slovenskih Albancev oziroma albanskih Slovencev ali Slovencev z albanskimi koreninami. Podajam vzroke za današnjo pojavnost njihove etnične identitete, opisujem trenutno situacijo, poskušam pa tudi predvideti, kaj se bo s Albanci dogajalo v prihodnosti.

Saj se v tujem okolju oblikujejo alternativni socializatorji, ki reproducirajo etnično identiteto (društva, mediji,...). Informacije, ki jih mediji posredujejo albanski etnični skupnosti v Sloveniji in jih mlajše generacije pridobivajo predvsem preko interneta, vplivajo na to, da transmisijski proces prenašanja tradicionalnih vzorcev albanske kulture postaja vse bolj dinamičen.

Dogmatični habitus oz. aktivna drža v smislu ohranjanja etnične identitete prve generacije na potomce je selektivno intenzivna, medtem ko predpostavljamo, da pri drugi generaciji na tretjo ta drža ni več tako močna. Tudi novejši mediji utrjujejo že uveljavljena stališča in vrednote, s svojo vsebino pa se tudi skoraj popolnoma ujemajo z »družbenim konsenzom« v skupnosti o tem, kateri so pomembnejši elementi izvirne (albanske) kulture in kateri ne. Dajejo pa več možnosti za to, da se proces transformacije otrese statičnosti.

Značilno za razumevanje tovrstnega početja moramo predvsem iskati v vplivu kulturnega konstrukta kot posledico multikulturalizma, v smislu državne politike, kot ponudbe do priseljencev že od samostojnosti dalje. To pomeni, da so predstavniki druge generacije že od svojega otroštva v stiku z njo in to prav gotovo oblikuje njihovo živl-

jenje v etnični skupnosti pa tudi življenje nasploh. Prednosti/slabosti takšne politike, ki se kažejo v oblikovanju, krepitvi/slabljenju in ohranjanju etnične identitete potomcev številnih priseljencev v Sloveniji.

Primeri domnevno številčne (na prvi pogled) albanske populacije v Sloveniji, se reflektirajo z dejstvom, da je druga generacija v primerjavi s prvo (ki je bila povsem »nevidna« v institucijah sistema, ali pa v kulturnih stikih z drugimi) bolj vidna, drugačnna, v odnosu do prve, vendar, bolj ranljiva do svojega »primarnega« etničnega habitusa, kar jo razvršča med aktivnejše v primerjavi z drugimi etničnimi skupinami s potomci priseljencev iz bivše države.

Razlogi za njeno aktivnost »v polju vidnega« je vsekakor treba iskati v prizadevnem poskusu identificiranja z vsealbanskim gibanjem za pridobitev kosovske samostojnosti kot uresničevanje dimenzije »sposojene politične zavesti njenih staršev« za odnos do »native« države Kosova, za drugo generacijo. Vse to je pri Albancih v Sloveniji utirala pešpoto prehoda iz *Albanca v Sloveniji v albanskega Slovenca*.

Paradigma »albanskega Slovenca«, poraja novo, interno dimenzijo znotraj albanskega korpusa v Sloveniji, in ga razvršča v t.i. Albanca z »napako« saj z vidika prvega, slednji ni dovolj *odločen* za nadaljevanje etnične »čistosti«.

Ali pomeni odsotnost »odločnosti« po etnični »čistosti« (druge generacije), začetek razkrajanja »prinesenega vrednostnega sistema« in njenega odnosa do etničnosti prve generacije?

O ohranjanju etnične identitete v izseljenskem okolju lahko govorimo kot o prenašanju etničnosti z izseljencev prve generacije na njihove potomke (ob vplivu drugih institucij določenega okolja). V teoriji in praksi izhajamo iz procesa, zaradi katerega takšno prenašanje sploh živi, iz procesa posameznikovega »učlovečenja, ki hkrati zagotavlja družbeno reprodukcijo«. Govorimo o **socializaciji** (tudi inkulturaciji - gre za dva termina, ki pravzaprav potekata hkrati, socializacija pomeni usklajevanje z družbo, inkulturacija s kulturo), dvojnem procesu, ki na eni strani vpliva na izoblikovanje posameznika (njegove identitete), na drugi pa pomaga k reprodukciji skupnosti (na primer etnične skupnosti).

V teoriji avtorji socializacijo večinoma delijo na primarno in sekundarno. *Primarna socializacija* se začne takoj po rojstvu. Otrok se začne najprej identificirati s svojimi pomembnimi Drugimi. S tem postane sposoben lastne identifikacije in pridobivanja subjektivno sklenjene in verodostojne identitete. Primarna socializacija se konča takrat, ko se koncept občega Drugega (in vsega, kar sodi zraven) zasidra v posameznikovi zavesti. *Sekundarna socializacija* pomeni stik s širšo družbo, ko začne okolje »na močnejši in bolj institucionaliziran način prenašati pravila družbe na posameznika« (Žigon, 1998: 24). Razvija se skupinska identiteta, ki pomeni neko družbeno zavezanost, pripadnost in določeno ustaljenost.

Vzorec kulturne in »etnične« imaginacije je pri tej skupini dokaj izenačen, rekel bi, »mikro lokalne« provenience. Če namreč vprašujemo po albanski populaciji znotraj Ljubljane bomo našli različne samopredstave o takem pripadnanju. Biti Albanec iz Fužin je nekaj povsem drugega od Albancev v Centru ali Šiški. Podatki empiričnih analiz kažejo da kar 23 odstotkov Albancev ki živijo iz Fužinah v odgovoru na vprašanje o izbrisanih izkazujejo stališča, ki so povsem primerljiva tistim njihovih drugih neslovenskih vrstnikov; ostali Albanci iz Šiške ali Centra kar zadeva to vprašanje, radikalno drugačno od svojih sonarodnjakov v Fužinah v kar 80 odstotkih. Saj, če primerjamo Albance, ki živijo v Ljubljani, z Albanci, ki živijo v drugih slovenskih mestih, bomo naleteli na zelo različna dojemanja Slovenije kot države.

Kredibilna analitska razlaga se po povedanem očitno mora gibati zunaj okvirov ideologiziranih pojmov »avtohtonosti« »manjšinskosti« in »asimilacije«.

Poleg družine, vrstnikov in množičnih medijev, kulturnih društev, vloge dopolnilnega pouka v materinem jeziku, ki poteka že od l. 1994, se tudi cerkev³¹²⁸ kaže kot determinanta za ohranjanje etnične identitete in njenih kulturnih vzorcih pri Albancih. Omenjam cerkev in ne džamijo kot versko institucijo (pa čeprav, so med Albanci v Sloveniji, številčnejši muslimani) saj v njej celoten obred poteka v albanskem jeziku.

V diasporičnih študijah tečejo vroče razprave o tem, katere skupine pravzaprav legitimno tvorijo diasporo. Kot trdita Chaliand in Rageau (1995), pojem diaspore enoznačno opredeljuje izkušnjo judovskega ljudstva in njihovega izгона iz Babilona leta 586 p.n.š. V svoji klasični obliki pojem diaspore označuje prisilno razselitev religiozne ali etnične skupine, ki jo opredeljujejo kolektivni spomin in kulturna identiteta (ter njuno ohranjanje), volja po preživetju identitete, vrednot in jezika ter kljubovanje te identitete in vrednot v ne vedno naklonjenem okolju. Diasporično tipologijo je mogoče nadalje analizirati, kot so to naredili Armstrong (1976) s svojim ločevanjem na mobilizirane in proletarske diaspore, Chaliand in Rageau (1995), ki govorita o pol-diasporah ali na primer van Hear (1998), ki uvaja pojem 'novih' diaspor. Brez dvoma je pojem diaspore v sodobnih študijah vse bolj široko uporabljan. Za Connorja (1986: 16) je diaspora preprosto tisti "segment ljudstva, ki živi izven domovine". Podobno, čeprav nekoliko bolj specifično, uporablja pojem diaspore Safran (1991: 83), ki jo razume kot široki spekter populacije, h kateremu sodijo "ekspatriirani, izgnani, politični begunci, tuji priseljenci, imigranti in etnične in rasne manjšine...", skratka vsi, ki se na takšen ali drugačen način znajdejo izven okvirov svoje domovine. čeprav je Safranova definicija uporabljena v velikem delu diasporične literature, je zaradi svoje širine in eklektičnosti povsem upravičeno deležna tudi ostrih kritik. Tölölyan (1996: 8) jo je na primer enostavno proglasil za 'promiskuitetno'.

³¹²⁸ V Sloveniji deluje albanska katoliška misija kot podružnica katoliške misije iz Zagreba.

Namen tega prispevka nikakor ni razrešiti osnovne definicijske spore. V tem kontekstu so omenjani predvsem zato, ker je definicijski problem na nek način odsev nove oblike družbene kompleksnosti, ki se poraja v sodobnih družbah. Vprašanje diasporične eksistence je danes pomembnejše kot kadarkoli prej. To gre pripisati globalni mobilnosti človeške populacije, ki ji v zgodovini ni primera. Ravno ta mobilnost, h kateri se bom vrnil v nadaljevanju članka, lahko pojasni privlačnost širokih definicij, ki vidijo diasporično formo kot neke vrste metaforo za nove oblike organiziranja na transnacionalnem nivoju.

‘Mobilnost’ je ključni pojem modernih družbeno-teoretičnih razprav, ki pojmovno in metaforično označuje naravo sodobnih družb. Urryjeva (2000:2) ideja ‘različnih mobilnosti’ na primer zajema cel spekter pojavov in procesov, ki vključujejo občutenja, potovanja, selitev podob, objektov, ljudi, idej in stvari. Urryevo široko pojmovanje mobilnosti je zanimivo tudi zato, ker metaforično zajema dinamičnost sodobnega družbenega okolja, za katerega so značilni kompresija časa in prostora (Harvey 1989), interpenetracija univerzalnega in partikularnega (Robertson 1992) in splošna zmožnost preseganja okvirov, ki so bili do nedavnega razumljeni kot težko obvladljiva danost. Mobilnost ni nekaj, kar je ozko omejeno na dogajanja v fizičnem prostoru. To se odraža na primer tudi v oglaševanju britanskega Telecom-a, ki je v sredini 1990-ih v svojih oglasih za internetni servis izjavil, da je geografija zgodovina. Ta reklamni slogan je Holton (1998: 1) povzdignil v sociološko dogmo, v svoji izjavi o smrti geografije. Manifestacije mobilnosti, ki jih je Papastergiadis (2000) posrečeno opisal kot migracijsko turbulenco, so vidne na vsakem koraku in nimajo vnaprej določenega pozitivnega ali negativnega predznaka. Ljudje potujejo pogostejše in dlje kot kadarkoli poprej, sklepajo intimna razmerja na daljavo s pomočjo novih tehnologij in kot turisti, romarji, študentje, namišljeni kozmopoliti, kriminalci in manedžerji potujejo na tisoče kilometrov. Vse večja globalna mobilnost istočasno omogoča neprestano možnost oblikovanja in ohranjanja diasporičnih skupnosti. Brez dvoma so spremembe, ki jih pogojuje novi tip mobilnosti, odgovorne za povsem nov način dojemanja in razumevanja identitet posameznikov in skupnosti. Posledice mobilnost pa nimajo vnaprej določenega predznaka. Na tem mestu se bom omejil le na dve možni reakciji, ki pa nista nujno medsebojno ostro ločeni.

Prva je povezana z idejo kulturne hibridnosti. Vrsta avtorjev (Hannerz 1996; Friedman 2000; Fernandes 2002) namreč zagovarja tezo, da so pogoji globalne mobilnosti odgovorni za nove načine preseganja nacionalnih omejitev. V tem procesu prihaja do stapljanja različnih nacionalnih identitetnih vzorcev, njihovega reformiranja in vnovičnega porajanja v novih hibridnih oblikah. Tovrstna hibridizacija je v večini primerov omejena na posameznike ali subkulturne skupine (npr. bangladeški raperji v Londonu ali albanska plesalka irskih plesov v Avstraliji). Za Appaduraja (1996) so to že prvi znanilci post-nacionalnih identitet, medtem ko Featherstone (1995) in Nederveen Pieterse (1995) v tem kontekstu govorita o ‘tretji kulturi’.

Druga možna posledica mobilnosti pa je, da omogoča ne le nove hibridne oblike kulture, temveč tudi ohranitev, če ne kar izostritev, nacionalnih vezi na transnacionalnem nivoju. Najbolj zanimiva oblika tovrstnega nacionalizma je diasporični nacionalizem, oz. nacionalizem na daljavo. Temu tipu nacionalizma sem v svojih raziskavah (Skrbiš 1998; 1999; 2002) posvetil največ zanimanja prav zato, ker predstavlja zanimivo kombiniranje novih oblik populacijskih mobilnosti, sodobnih komunikacijskih tehnologij in nacionalizma. Nacionalizem na daljavo označuje tisti tip nacionalizma, ki presega ozke teritorialne okvire nacionalističnih konfliktov, navezuje pa se na preprosto dejstvo, da nacionalistične ambicije že lep čas nimajo izključnega domicila v domovinah. Na primer, Kurdi v Angliji in Tamilci v Kanadi skušajo na vse možne načine prispevati k ustanovitvi samostojnih držav v svojih matičnih domovinah. Za dosego tega cilja pošiljajo v domovine denar, orožje, ohranjajo jezik in vzpodbujajo otroke, da se poročajo znotraj njihovih skupnosti.

Eno najzanimivejših ilustracij nacionalistično obarvanih občutij najdemo v Danforthovi (1995) knjigi o grško-makedonskem vprašanju, ki se ga loteva z diasporične perspektive. V njem Danforth omenja udarni stavek iz govora grškega konzula med obiskom sonarodnjakov v Melbournu v začetku 1990-ih. V lapidarnem stavku, naslavljajoč grške imigrante in njihove potomce, je naznanil, da je "Avstralija prva bojna črta v obrambi Makedonije" (Danforth 1995: 7-8). Ta primer lepo kaže, da sta danes nacionalni sentiment in vprašanje etnične identitete nasploh v veliki meri osvobojena teritorialnih spon. Appadurai (1996) je to osvobojenost izrazil s prisposodbo o nacionalizmu, ki je kot pobegli duh iz Aladinove svetilke. Povedano drugače, nove mobilnosti nas silijo, da o nacionalnem vprašanju velja razmišljati nekoliko širše kot le v ozkih nacionalnih okvirjih. Prolifiliranje sodobnih diaspor pa nas hkrati opozarjajo na to, da v svoji izvorni, politični, kulturni in ideološki mnogoterosti, diaspore postajajo legitimen izvor politične moči (Anderson 1992; Skrbis 1999; Fuglerud 1999; Wimmer in Glick Schiller 2002), ki sega onstran meja držav in nacij, hkrati pa odločilno vpliva na njih.

Ocena trenutne vloge, ki jo igra albanska diaspora v albanskih političnih diskurzih, ni mogoča brez njene umestitve v širši okvir, ki ga načrtuje literatura o transnacionalizmu, mobilnosti in diasporah. V pričujočem članku se, čeprav z zavestjo o pomembnih omejitvah, nagibam k uporabi široke definicije diaspore, kar pomeni, da razumem albansko diasporo kot posledico zgoraj omenjenih procesov. Albanske diaspore ne omejujem samo na tiste Albance, ki so bili prisiljeni oditi v eksil zaradi svojega političnega in religioznega prepričanja ali medvojnega kolaboracionizma. Diasporo vidim kot nekaj kar je neprestano v procesu oblikovanja in ne vključuje le članov strnjenih albanskih skupnosti, temveč tudi tiste izseljence, ki živijo ločeni od albanskih skupnosti. Trdim namreč, da je mogoče razumevanje albanske diaspore utemeljiti ne le na privilegiranju izkušenj specifičnega segmenta albanske emigracije in skupnosti, temveč s pritegnitvijo izkušenj vseh, v vsej njihovi različnosti in kompleksnosti.

Vprašanja v zvezi z diasporičnim albanstvom bodo do neke mere vedno spekulativna. Medtem ko vemo, da je najti Albance in njihove potomce na vseh kontinentih, je njihova številčnost povsem nejasna. Ravno ta nedoločnost je tisto, kar omogoča politizacijo diasporičnega albanstva. Nedavno predložena Resolucija o položaju Albancev, ki živijo izven Republike Albanije Medtem ko je število državljanov mogoče dokaj natančno in objektivno opredeliti, je ugotovitev števila vseh Albancev bolj zahtevna naloga. Dejstvo je, da natančnega podatka o številu Albancev v tujini nimamo. Ali naj štejemo med Albance le tiste, ki se identificirajo kot Albanci, ali tudi tiste, ki imajo vsaj enega albanskega starša, pa ne čutijo do svojega etničnega porekla nobenih vezi? Ali lahko na primer etničnost določimo na podlagi uporabe jezika, kot je to v navadi v nekaterih državah?

Vprašanje diasporičnega albanstva se je aktualiziralo šele v zadnjem poldrugem desetletju, ko je diaspora vstopila v albansko politično življenje kot dejavnik albanskega osamosvojitvenega procesa. Poprej inertne albanske migrantske skupnosti so postale vplivni politični akterji. Njihova lastna politična mobilizacija je dobila dodatni vzgon skozi proces aktivne mobilizacije s strani albanskega opozicijskega gibanja. Ta proces je povsem primerljiv z dogajanjem v drugih bivših socialističnih državah, ko so se diaspore mobilizirale in podprle demokratizacijske ali osamosvojitvene procese v domovinah. Tipični primer tega dogajanja je bilo zaslediti na Hrvaškem, v določeni meri pa tudi v Latviji, Litvi, na Poljskem.

V sredini 1980-ih, ko se je albanska diaspora prvič pojavila kot politični akter, postavljen v bran porajajoči se demokraciji, je predstavljala pomembno novost, saj je postala znanilec stapljanja prejšnjih političnih predsodkov. Diaspora, ki je bila v tistem obdobju nadvse spolitizirana, je postala simbolni artikulatorka potlačenih tem, katerih tipični primer so predstavljali izvensodni poboji v Albaniji, v času režima Enverja Hoxhe. Sama njena prisotnost v političnih diskusijah pa je povzročila, da se odslej o albanstvu ni več razmišljalo le v okvirih domovine, zamejstva in začasnega delavstva v tujini, temveč v novih, globalnejših okvirih. To ne pomeni, da je bila diaspora 'odkrita' šele v obdobju začetkov demokratizacijskih procesov; kar je bilo novo, je zlasti to, da se je diaspora šele v tem obdobju začela pojavljati v svoji mnogoterosti, ki se je v prvi vrsti utemeljevala skozi različnost političnih vrednot. Do tedaj je bila oznanjena kot ekstremna albanska politična emigracija,

V celotnem povojnem obdobju je bila albanska diaspora deljena na tiste, ki so sprejemali politični sistem v domovini, in na tiste, ki so mu bili ostro zoperstavljeni. Na ravni uradne politike se je ta ločitev prevajala na delitev diasporičnih skupnosti na domovini prijazne in sovražne. Ta ločnica je izhajala iz prepoenostavljene in problematične, a vendar hevristično opravičljive delitve albanskih emigrantov na 'ekonomske' in 'politične'. Za ekonomske emigrante je bila ideja domovine v principu ločena od politike, njeni predstavniki pa niso imeli izostrenih političnih stališč. Albanija kot domovina, v smislu

Hobsbawmove (1991) *Heimat*, jim je predstavljala emocionalno zatočišče in *dajala* občutek ontološke varnosti. Delavci na začasnem delu, ki so se redno vračali v domovino in načrtovali vrnitev, so bili javna podoba tovrstnega zaželenega tipa imigrantstva. Za svojo relativno apolitičnost jih je domovina obdarjala z obiski folklornega kulturništva, ki je opevalo lepote domovine in pomagalo izganjati žalost, ki da je menda edina gotovost izseljeniškega življenja. Taista politika pa je istočasno ignorirala in sistematično zamlčevala vse albanske diasporične skupnosti, ki so svojo identiteto gradile na političnih vrednotah, kritičnih do političnega sistema v domovini. Previdno orkestriran mit "ekstremno" politične in domovinsko orientirane diaspore se je začel razblinjati predvsem v poznih 1980-ih letih. Podobi folklornega in politično neangažiranega diasporičnega albanstva so se začeli dodajati obrisi neke drugačne diaspore, ki je skozi povojno obdobje negovala trdovratno uporništvu in celo odprto zaničevanje do jugoslovanskega komunističnega političnega sistema in njegovih predstavnikov tujini. Ta del diaspore je temeljil na dveh kategorijah Albancev. Prvo so predstavljali proti-komunistično usmerjeni begunci, predvsem ballisti in zogisti, ki so emigrirali, nekateri od njih so preživeli povojne poboje in poiskali zatočišče v prekomorskih deželah. Prototip teh skupnosti najdemo v Ameriki, med Albanci in njihovimi organizacijami, ki so se formirali po drugi svetovni vojni. Drugo skupino pa so predstavljali politično-ekonomski emigranti, ki so nelegalno in skrivoma zapustili Jugoslavijo v obdobju med koncem druge svetovne vojne in sredino 1960-ih. Ti emigranti, in skupnosti, ki so jih formirali, so Albanijo projicirali ne le kot sužnjo komunizmu, temveč tudi kot prostor potencialnega utelešenja njihovih romantičnih političnih idealov - idealov, ki so jih mnogi odkrili šele v diasporičnem okolju. Tako kot vsaka politično obarvana emigracija, si je tudi albanska ustvarila svoj lastni svet političnih, kulturnih in moralnih vrednot, jih negovala skozi emigrantske generacije, kljubovala asimilacijskim tendencam gostujoče družbe in sanjala o vrnitvi, do katere naj bi prišlo, ko bo politični sistem v domovini drugačen. Delitev na ekonomsko in politično emigracijo je problematična v smislu, da je jasne politične in ekonomske motive za emigracijo pogosto težko ločiti. Ta delitev pa nam vendarle pomaga razumeti, da je bila v tem času albanska diaspora vse prej kot homogena tvorba. Pri analizi albanske diaspore velja upoštevati tudi to, da albanske diasporičnosti ni mogoče gledati zgolj z zazrtjem v preteklost, temveč jo je potrebno videti v dinamičnem kontekstu transnacionalne povezanosti držav, družb, politik in kultur.

Diasporični politični konstrukt nepomembnosti

Čemu je danes sploh še potrebno govoriti o albanski diaspori? Predvsem zato, ker je bila diaspora v zadnjih desetih letih vpotegnjena v mnoge aktualne politične in

ideološke razprave. Te razprave pa temeljijo na posplošitvah, privilegirajo herojsko diasporično albanstvo, ki da je sanjalo o demokraciji, samostojni državi in ohranjalo pri življenju vizijo albanstva, ki se je udeležila s proglasitvijo neodvisnosti. Čeprav so te posplošitve empirično nepodkrepljene, zgrešene, hkrati pa empirično težko merljive, jih je vendarle mogoče razumeti na nivoju političnega diskurza. V nadaljevanju tega članka se zato osredotočam na diskurz, ki se tvori okoli "herojskega" predmeta albanske diaspore in ki operira na nivoju nacionalističnih in političnih komentarjev.

Korenine posplošitev o herojskem diasporičnem albanstvu segajo v pozna 1999-a leta in v čas okoli priprave na vono in kot posledica temu proglasitve kosovske neodvisnosti, ko so sicer razdrobljene ter ideološko in politično razdeljene albanske skupnosti v diaspori združeno nastopile v podporo UČK/ Osvobodilna Vojska Kosova/. Ne le, da so podprle neodvisnost in prvič v obdobju po drugi svetovni vojni nastopile složno, temveč so tudi precej prispevale k mednarodnemu priznanju nove države. Enotnost albanskih diasporičnih skupnosti, ki ji ni primere v zgodovini, je bila pogojena z osamosvojitvenim procesom in je bila zato notranje nestabilna in kratkotrajna, je pa v strateškem trenutku v domovini ustvarila vtis kohezivnega in žilavega albanstva, s politično artikuliranim programom, ki se je v tistem trenutku navezoval na opozicijske sile. Ta vtis obstaja še danes, v grobem pa ustreza trem skupinam ljudi. V prvi vrsti ustreza samo projekcijam določenega dela politične diaspore, katere paradigmatična podoba je ameriška diaspora. Drugič, ustreza tistim, ki vidijo albanstvo v veliki meri ukoreninjeno v evropsko orientacijo vrednot in ciljev. Slednjič pa ustreza tisti široki skupini ljudi, ki albanstvo utemeljuje na albanskem etničnem tradicionalizmu.

To so zgolj idealno tipske skupine, ki pa se medsebojno ne izključujejo. Kar imajo običajno skupnega, je konstrukcija diasporičnega Albanca kot nekoga, ki je kulturno ozaveščen, jezikovno kompetenten ali vsaj navezan na idejo albanskega materinega jezika in ki se politično nagiba desno od centra. Za primer navajam članek, ki je izšel v v časopisu *Koha ditore*, maja 1998 (podobne primere bi lahko našli tudi v drugih medijih) in je paradigmatičen primer tovrstnega herojskega portreta diasporičnega Albanca (Berishaj 1998).

V tej izjavi, ki predstavlja zgolj ilustracijo določenega pogleda na diasporo, se jezik, kultura in civiliziranost spletejo v venček ponarodelih mitov o idealni podobi, vlogi in funkciji albanstva. Tako³¹²⁹ nekako izjava *Koha ditore* predstavlja idealiziranega albanskega izseljenca, ki se vrača v svojo domovino z iznajdljivostjo in delavnostjo pionirja ter s kulturnimi vrednotami nekoga, ki je civiliziran po albansko, skupaj z jezikom in seveda albanstvom kot versko obliko. Gre za posplošeno in idealistično konstrukcijo klenega, plodnega, odgovornega in etnično nekompromitiranega Albanca. Takšna slika hero-

³¹²⁹ Kot so judovski naseljenci novonastale države Izrael sanjali o tem, da bodo puščavo spremenili v oazo, da bodo žene rojevale otroke, moški obdelovali polja, skupaj pa bodo otroke vzgajali v talmudskem duhu (Branover 1996),

jskih diasporičnih Albancev pa ne animira vsakogar. Poleg tistih, ki jih ta slika pušča indiferentne, so tu še tisti, ki vidijo v tovrstnem vzpodbujanju priseljevanja albanskih izseljencev cenen uvoz volivcev desnice ali pa privilegiranje kulturno in politično konzervativnega bloka.

Primer jasno ponazarja, da je v tovrstnih interpretacijah in projekcijah v igri mnogo več kot skrb in občudovanje diasporičnega albanstva, ki je vrh vsega le samovšečno poveličan fragment mnogo kompleksnejše realnosti. Samo majhen del celotne albanske diasporične populacije ustreza gornjim opisom. Predvsem pa je treba razumeti, da pri teh opisih ne gre za projekcijo albanskega emigranta in diasporičnega albanstva, temveč v prvi vrsti za ideološko projeciranje nacionalističnega albanstva samega (kulturno oza-veščeno, civilizirano, plodno in odrešujočo), ki mu je diasporičen subjekt zgolj uporaben model.

Prihodnost albanske diaspore

Ni dvoma, da je diaporično albanstvo v veliki meri zapriseženo tradicionalističnemu in folklornemu albanstvu, ki vsebuje primesi političnega konzervativizma; vendar pa ta političen impulz ni več negovan z namenom osvoboditve domovine. Če kaj, potem je namenjen ohranjanju tradicionalističnih in konzervativnih kulturnih vrednot v diasporičnem okolju. Namen teh vrednot pa ni več, da bi osvobodili Albanijo ali Kosovo, okov in gorja, njihov namen ni več nacionalizem na daljavo. Kar se danes paradokсно dogaja, je, da so določene politične stranke in institucije v domovini tiste, ki projicirajo ne/nacionalistične ambicije in ideale na diasporično populacijo. Diasporični nacionalizem nima danes domicil v Kosovu.

Če je kje še najti diasporično albanstvo po paradigmah, ki smo jih vajeni, je le-to omejeno na dele albansko-ameriške skupnosti. Nacionalistični kulturalizem, kot lahko imenujemo procese med albansko politično emigracijo v Ameriki, je izjema. Skozi čas je diktiral ohranitev jezika med predstavniki druge in tretje generacije, narekoval strogo socializiranje znotraj skupnosti in vzpodbujal albanstvo v diasporičnem kontekstu.

Albanske diasporične skupnosti po svetu so namreč šle skozi povsem drugačne zgodovinske izkušnje. Kompaktne naselitve povojne albanske politične emigracije, kot jo najdemo v Bostonu, New Yorku in Michiganu v ZDA, ne najdemo nikjer drugje. Ravno ta ideološka, kulturna in geografska kompaktnost pa je tisto, kar je omogočilo albanski politični emigraciji v Ameriki, da je uspela negovati in ohraniti določene kulturne in politične vrednote. Sicer, pa tega ne gre posploševati, saj najdemo celo v albanskih klubih precejšnjo mero indifferenice do albanstva. Indifferenice, ki je skoraj popolna že v kontekstu druge generacije. Podoba žilavega in političnega diasporičnega albanstva, ki

ga v življenje priključujejo potrebe aktualnega albanskega političnega diskurza, je brez dvoma izjema, ne pa pravilo. Asimilacijski procesi so opravili svoje, kljub naporom, da se albanska kultura in jezik ohranjata v tujerodnem okolju, pa najsi gre za Združene države, države ki so nastale po letu 1990 iz skupne domovine, ali Zahodno Evropo.

Kar danes najdemo med albansko diasporo, niso nujno Albanci, oblikovani po nostalgичnih vzdihih dela albanske politike, temveč posamezniki, ki imajo v večini primerov topel in realističen odnos do svoje domovine, oz. do domovine svojih staršev.

Asimilacijskim vplivom na albansko etničnost v diaspori se pridružuje tudi slabljenje vpliva albanskih diasporičnih organizacij. Te organizacije so vse manj sposobne reproducirati lastno članstvo, hkrati pa imajo omejeno sposobnost pritegniti nove člane. Do tega pa ne prihaja zato, ker se je trend izseljevanja iz Republike Albanije in Republike Kosova ustavil, temveč zato, ker se mladi albanski emigranti - takšne so pač izkušnje v albanski diaspori - zaradi vrste kulturnih in generacijskih razlik ne vključujejo več v obstoječe skupnosti.

Zaključek

Diasporična struktura, kakršno smo poznali v obdobju va času procesom osamosvojitve Albanije 1912., pred, med in po drugi svetovni vojni predstavlja dediščino političnih in ekonomskih razmerij tega obdobja. Mitologiziranje določenega dela diaspore iz tega obdobja do precejšnje mere zamegljuje kompleksnosti, povezane z migracijskimi tokovi, s katerimi se sooča sodobna albanska družba. Po mojem mnenju gre za dva medsebojno prepletena problema.

Prvič, namenjanje pozornosti s albanstvom prežetim posameznikom in družinam zamegljuje živo in dinamično sliko, ki se poraja iz stikov, ki jih imajo Albanija, Kosovo in albanski državljani z okolji, ki segajo onstran, pa tudi znotraj, državnih meja. Glorifikacija albanskih diasporičnih junakov je izraz negotovosti in izzivov, s katerimi se sodobna albanska družba, ki je bolj tesno grajena na albanski etničnosti kot na državljanstvu, sooča v obliki ilegalnih prebežnikov (v etničnem smislu) državljanov.

Drugič, vsealbansko prežet diasporični Albanec je posplošitveni izum tistih, ki jim je taka nacionalistična podoba všeč. Zaton, ne pa rast, je tisto, kar označuje albanske skupnosti po svetu. Generacije imigrantskih otrok zapuščajo organizirane skupnosti, Albanci, ki se na novo naselijo v teh okoljih, pa, ker jih od članov obstoječih skupnostih ločujejo zgodovinske izkušnje, pogosto pa tudi razredne razlike in kulturne vrednote, vidijo v diasporičnih skupnostih zelo malo tistega, kar bi jih privlačilo. Diasporično albanstvo se dandanes pogosto ponuja kot ohlapni ideal, ki je politično konjunkturen in ustreza samopodobi racionalnega albanstva, ki ga je pripravljeno videti kot pro-

to-utopijo svojih fantazij. Ko se spravimo z idejo, da je diasporično albanstvo družbeno in politično konstruirano in notranje heterogeno, geografsko razpršeno in da predstavlja skupek tisočerih individualnih zgodb, postane njegova politična konjunktornost naenkrat problematična. Za mitom diasporičnega albanstva se pokažejo posamezniki, z različnimi izkušnjami, različnimi načini vrednotenja etničnosti in različnimi odnosi do etnične domovine.

Glavni problem obstoječih razumevanj diasporičnega albanstva je v tem, da razume albanstvo kot nekaj statičnega, nekaj, kar je zakoreninjeno v preteklosti in konstruirano izključno okoli pojma albanske etničnosti in romantično razumljene domovine etnične ali racionalne Albanije (Žižek; 2010). Taka statična slika nam ne pomaga razumeti diasporičnih procesov. Kakor hitro začnemo razmišljati o tovrstnih migracijah kot o procesu, ki ja lasten družbi transnacionalne mobilnosti, se nam albanstvo diasporično-nacionalnega kova naenkrat prične kazati v drugačni luči: ne le kot migracija herojskih hiper-Albancev, temveč kot proces, ki je lasten družbi transnacionalne mobilnosti.

Literatura

1. Anderson, B. (1992a): The New World Disorder. *New Left Review*, 193: 3-13.
2. Appadurai, A. (1996): *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. London: University of Minnesota Press.
3. Armstrong, J.A. (1976): Mobilized and Proletarian Diasporas. *The American Political Science Review* 70(2): 393-408.
4. Brali, A. (1996) *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*. London in New York: Routledge.
5. Branover, H. (1996): *Return: The Spiritual Odyssey of a Soviet Scientist*. Northvale: Jason Aronson Inc.
6. Berishaj, M. (2010): Identiteti dhe shtetësia, Prishtinë, Kolegji Victory, 7-23
7. Berishaj, M. 2004, Albanci v Sloveniji: različnost percepcij, RIG št. 45
8. Connor, W. (1986): The Impact of Homelands Upon Diaspora. V Sheffer, G. (ur.): *Modern Diasporas in International Politics*. New York: St. Martin's.
9. Chaliand, G. in Rageau, J.-P. (1995): *The Penguin Atlas of Diasporas*. New York.
10. Featherstone, M. (1995): *Undoing Culture*. London: Sage.
11. Fernandes, L. (2000): Nationalizing 'the Global': Media Images, Cultural Politics and the Middle Class in India. *Media, Culture & Society*, 22(5): 611-628.
12. Friedman, J. (2000): Americans Again, or the New Age of Imperial Reason?. *Theory, Culture & Society*, 17(1): 139-146.

13. Fuglerud, O. (1999): *Life on the Outside: The Tamil Diaspora and Long-distance Nationalism*. London: Pluto Press.
14. Gans, H. (1979): Symbolic Ethnicity: The Future of Ethnic Groups and Cultures in America. *Ethnic and Racial Studies*, 2(1):1-20.
15. Gans, H.J. (1994): Symbolic Ethnicity and Symbolic Religiosity: Towards a Comparison of Ethnic Religious Acculturation. *Ethnic and Racial Studies*, 17 (4): 577-592.
16. Glazer, N. and Moynihan, D.P. (1965): *Beyond the Melting Pot: The Negroes, Puerto Ricans, Jews,*
17. Hannerz, U. (1996): *Transnational Connections*. London: Routledge.
18. Harvey, D. (1989): *The Condition of Postmodernity*. Cambridge: Polity Press.
19. Hobsbawm, E. (1991): Introduction. *Social Research*, 58(1): 65-8.
20. Holton, R.J. (1998): *Globalization and the Nation-State*. London: Macmillan Press.
21. Nederveen Pieterse, J. (1995): Globalization as Hybridization. V Featherstone, M., Lash, S. in Robertson, R. (ur.): *Global Modernities*. London: Sage.
22. Papastergiadis, N. (2000): *The Turbulence of Migration: Globalization, Deterritorialization, and Hybridity*. Cambridge: Polity.
23. Safran, W. (1991): *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return*. *Diaspora*, 1(1): 83-99.
24. Urry, J. (2000): *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*. London in New York: Routledge.
25. Van Hear, N. (1998): *New Diasporas: The Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities*. London: UCL Press Ltd.
26. Wimmer, A. in Glick Schiller, N. (2002): Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks* 2(4): 301-334.

Albert RAMAJ & Ndue BALLABANI, St. Gallen & Zym-Prizren

Kisha katolike dhe mërgata shqiptare Misioni Katolik Shqiptar në Zagreb

Hyrje

Historia e migracionit shqiptar është e lidhur ngushtë me historinë e popullit shqiptar, të njejtën kohë edhe me historinë e Kishës katolike të popullit shqiptar, përkatësisht me shpërnguljen e shqiptarëve të besimit katolik në vende të ndryshme të Evropës, por edhe në botë. Shpërngulja e shqiptarëve të besimit katolik ishte një sfidë e re institucionale për kishën vendore, sepse përmes shpërnguljeve individuale apo edhe ndonjëherë kolektive nga vendlindja në vendet e ndryshme, ishte nevojë dhe kërkesë e besimtarëve katolik të shqiptarëve, sepse ata në vendet ku jetonin kishin nevojë të kenë edhe shërbimet fetare në gjuhën amtare. Kështu që ipeshkvitë (sidomos ajo në Prizren) u angazhuan për krijimin e institucioneve përkatëse në vendet e ndryshme të Europës, institucione këto që quheshin dhe quhen “Misione”. Pra, Misioni është institucioni që përkujdeset për besimtarët në vendet perëndimore, në këtë rast ku shqiptarët e besimit katolik kanë mundësi t’i kenë të gjitha shërbimet e veta në gjuhën amtare duke filluar nga ato më të thjeshta. Kështu, besimtarët e shpërngulur nëpër vendet e ndryshme, në fillim do të ballafaqohen me probleme të nduarnduarta, si vështirësitë me gjuhën e vendit nikoqir (fjala është sidomos për klasën e thjeshtë punëtore) në ambientin e ri shoqëror e kulturor, kurse më vonë edhe me ruajtjen e identitetit kombëtar shqiptarë (sidomos për brezin e dytë apo të tretë). Këto kërkesa imponuan nevojën e paraqitjes së kërkesës për ndihmesë dhe përkrahje nga meshtarët shqiptarë të dërguar nga Kosova.

Në këtë shkrim do të përqëndrohem te misionet katolike shqiptare në Evropë, me theks të veçantë të bashkpunimi shumëvjeçar i të madhit Zef Mirditës me Misionin Katolik Shqiptar në Zagreb.

Misionet katolike shqiptare nëpër botë dhe Evropë

Misionet katolike shqiptare në SHBA dhe Kanada

Në SHBA pas vitit 1950 shkon meshtari P. Andre Nargaji, cili pas një kohe kishte filluar që të organizonte meshë në gjuhën shqipe, kurse më vonë rrugën e tij e vazhdon

Dom Zef Oroshi. Në anën tjetër, në SHBA, nga viti 1966, dom Zef Oroshi së bashku me P. Andre Nargajn kanë themeluar revistën “*Jeta Katholike Shqiptare*” (Albanian Catholic Life), që është organ i Lidhjes Katholike Shqiptare-Amerikane.

Po ashtu, në New York (SHBA) në vitin 1970 është themeluar Misioni i parë Katolik Shqiptar “*Zoja e Shkodrës*”. Atë e ka themeluar Dom Zef Oroshi (pjesërisht i ndohmuar edhe nga P. Andre Nargaj e dom Lazër Sheldija). Përndryshe aty veproi edhe Dom Rrok Mirdia, xhakoni Marash Shkreli e tash shërben Dom Pjetër Popaj.

Më vonë, në vitin 1977, në Michigan, afër Detroid, Dom Prenk Ndrevasaj themelon Misionin “*Zoja pajtores*”, mision ky ku më vonë shërbeu dom Ndue Gjergji.

Në Detroid, në vitin 1979, me ndihmën e P. Prek Camaj, u themelua edhe Misioni “*Shën Pali*”, ku më vonë shërbeu Dom Anton Kçira, kurse tash shërben dom Fran Kola.

Njëherësh, duhet përmendur se në San Fransico (SHBA) kishte vepruar kohë të gjatë Gjon Sinishta, i cili ishte edhe drejtor i Albanian Catholic Bulletin - Buletini katolik shqiptar në gjuhën angleze (dhe një pjesë të vogël në gjuhën shqipe). Ai kishte kontribuar jashtëzakonisht shumë jo vetëm në SHBA, por edhe në tërë botën, me informata e shkrime të ndryshme. Me organin e përmendur kishin bashkëpunuar jo vetëm priftërinjtë katolikë, por edhe predikuesit shqiptarë të ortodoksisë, të myslimanëve e të bektashinjëve, hebrejnjëve etj.

Në Toronto të Kanadas Misioni Katolik Shqiptar u themelu më 2012. Ai Mision sot udhëheqet nga dom Giovani (Kemal) Kokona.

Misionet katolike shqiptare nëpër Europë

Para se të flas për veprimtarinë e Misionit Katolik Shqiptar në Kroaci me seli në Zagreb, dëshroj që t’i përmendi disa të dhëna lidhur me misionet katolike shqiptare nëpër Evropë e botë.

Me përkrahjen e ipeshkvit të kohës në Prizren, imzot Nikë Prelës, dhe të një grupi besimtarësh tanë në Kroaci, në vitin 1971, për herë të parë në Zagreb, u mbajt mesha në gjuhën shqipe, për t’u bërë më pas traditë mujore. Duhet përmendur se imzot Nikë Prela kishte përkujdesje të madhe ndaj besimtarëve katolik shqiptarë, që jetonin në vende të ndryshme të Evropës, kështu që vet imzot Prela dekretonte meshtarë nga Kosova që t’i vizitonin besimtarët shqiptarë në Kroaci (Revista “*Drita*”, Prizren, 1979, nr. 1, faqe 4). Nga ajo kohë meshtarët nga Kosova kishin mbajtur meshë e shërbime të tjera fetare për punëtorët në Gjermani, Zvicër, Çekosllovakia, Austri, etj. Po ashtu, raporton “*Drita*” (IV, 1973, nr 3, faqe 8) për vizitën e meshtarëve nga Kosova, por edhe për shërbimet fetare në gjuhën shqipe në Zvicër, Austri, Gjermani, e vende të tjera.

Është fakt se Misioni i parë katolik shqiptar në Evropë është krijuar në Romë. Kjo është bërë pas ardhjes e Pater Daniel Gjeçaj në Romë, në vitin 1955. Atëbotë Pater Danieli u caktua nga Vatikan në detyrën e kapelanit të parë për mërgatën shqiptare të besimit katolik. Po ashtu, nuk duhet harruar as veprimtarinë baritore të Pater Paulin Margjokajt në Austri e Zvicër, pastaj të dom Lazër Shantojës në Austri e më vonë si famullitar në rajonin e Ipeshkëvisë së Basel në Zvicër.

Në Evropë Misioni i parë Katolik shqiptar u hap në Stuttgart të Gjermanisë. Në krye të atij Misioni ishte Pater Hil Kabashi, më vonë atë detyre e kreu Pater Anton Nua, kurse tash në atë detyrë është Pater Marjan Lorenci. Pra, ky mision iu besua françeskanëve nga Kosova. Misioni katolik shqiptar në Stuttgart ka funksionuar që nga viti 1982. Ky Mision ishte përgjegjës për tërë Gjermaninë. Duhet theksuar se Pater Hil Kabashi atëbotë udhëtonte shpesh nga Gjermania në Zvicër për të mbajtur meshë apo për të kryer shërbime të tjera liturgjike deri sa nuk ishte themeluar Misioni Katolik Shqiptar në Zvicër. Në anën tjetër, në vitin 1998, në München të Gjermanisë, u themelua edhe Misioni i dytë katolik shqiptar në Gjermani, të cilin në fillim e udhëhoqi dom Pashk Dani e më pas dom Pren Kola. Megjithatë, për moment nuk ka Mision Katolik Shqiptar në München por duhet cekur se punën 5 vjeçare në kohën e fundit ka shërbyer me zellë të madh për besimtarët në Bayern të München-it Pater Shtjefën Dodes S.J. deri sa ishte në studime postidlomike në Innsbruck të Austrisë, duhet cekur se Pater Shtjefën Dodes ka shërbyer edhe për besimtarët në Voralberg të Austrisë.

Në Zvicër Misioni Katolik Shqiptar u formua zyrtarisht në vitin 1992. Në atë Mision Imzot Nikë Prela misionar të parë e kishte dërguar dom Aleksandër Kolën, i cili atje kishte kryer shërbimet fetare për tërë territorin e Zvicrës. Të themi edhe këtë se në atë kohë, sikurse edhe sot, numri i besimtarëve shqiptarë është shumë i madh. Më vonë në atë Mision kanë shërbyer: dom Marjan Marku, dom Marjan Demaj, dom Agim Qerkini, dom Mikel Sopi, dom Fran Kola, dom Pren Kola dhe tash dom Albert Demaj. Në Misioniet e përmendura disa meshtarë shërbyen nga një vit e disa edhe më shumë. Megjithatë, do dalluar angazhimi i madh i dom Marjan Markut, i cili në Zvicër ka hapur edhe dy qendra tjera misionare, përveç asaj në Luzern që ishte hapur nga Dom Aleksandër Kola, dy të tjera kishte hapur dom Marjan Marku në Sirnach dhe në Aarau.

Ndërkaq, në vitin 1993 u themelua Misioni Katolik Shqiptar në Vjenë të Austrisë, që përkujdest edhe për besimtarët shqiptar në Çeki. Formimit të Misionit Katolik Shqiptar në Austri i parapriu Misioni i Zagreb. Në fillim meshtari nga Zagrebi, dom Dodë Gjergji, udhëtonte herë pas here gjatë vitit nga Zagrebi për meshë në gjuhën shqipe, kurse në vitin 1993, imzot Nikë Prela e dekretoi dom Marjan Markun për meshtar të parë në detyrën e themelimit të Misionit dhe të udhëheqësitë të këtij institucioni në Austri deri në vitin 2000, kur dom Marjan Markut transferohet në Zvicër, kurse në Austri imzot Mark Sopi, e dërgoi dom Izak Dodën, pastaj dom Pren Kolën, kurse tash në Austri detyrën e

misionarit e kryen dom Nikson Shabani. Vlen të përmendim edhe faktin se në Austri është themeluar edhe Misioni tjetër Katolik Shqiptar në Graz, që udhëhiqet nga dom Kolë Gjergji.

Është me rëndësi të përmendim edhe faktin se në disa Misione Katolike Shqiptare nëpër Evropë kanë vepruar edhe motrat e nderit, të cilat me përkushtim përkujdesen për mësimdhënie në gjuhën shqipe fëmijëve, por edhe për organiozimin e koreve kishtarë. Motrat që kanë vepruar apo që veprojnë edhe sot janë në Stuttgart, Luzern, Sirnach e Zagreb.

Njëherësh, gati se në çdo Mision e ka fletushkën apo revistën e vet në gjuhën shqipe. Në ato botime mund të gjenden edhe shumë aktivitete të evidentuara jo vetëm fetare por edhe kulturore që zhvilloheshin në kuadër të Misioneve.

Misioni Katolik Shiptar në Zagreb (Kroaci)

Duhet pasur parasysh se Zagrebi ishte qendra e Konferencës ipeshkvore jugoslave, por në Zagreb kanë studiuar edhe shumë kandidat të meshtarisë nga Ipeshkvia Shkup-Prizren. Të rinjtë shqiptarë kanë studiuar kryesisht në dy fakultete teologjiko-filozofike, përkatësisht në atë dieqezan (në Kaptol) dhe të jezuitëve (në Jordanovac), që të dyja në Zagreb, qendra këto që vizitoheshin shumë shpesh nga meshtarët shqiptarë nga Kosova e Mali i Zi.

Në fakt, në Zagreb qysh në vitet 70 të shekullit kaluar ka filluar që të thuhet mesha në gjuhën shqipe për besimtarët katolik, kurse me ardhjen e dom Milorad Defarit në Zagreb, u organizua mesha në gjuhën shqipe çdo të diele nëpër kishat e Zagrebit. Dom Milorad Defar ishte meshtar kroat që e njihte mirë gjuhën shqipe, famullitar ky që kishte shërbyer në disa famulli nëpër Kosovë, në veçanti shumë kohë në Bishtazhin të Gjakovës.

Ndërkaq, imzot Nikë Prela në vitin 1991 e kishte dekretuar dom Dodë Gjergjin për përgatitjen dhe themelimin e Misionit në Zagreb. Pra, më 7 nëntor 1991, me nr. Dek. 2974/91 nga kardinali Franjo Kuharic, u themelua Misioni Katolik Shqiptar si famulli personale, që funksionoi në territorin e Argjipeshkvisë së Zagrebit, të cilës me kohë ia kishte bashkangjitur tërë Kroacinë. Fillimisht mesha u organizua në Zagreb, më vonë një herë në muaj në Bjellovar, Rijekë, Zare dhe një herë në vit në Kranj të Sllovenisë.

Në vitin 1994 me kontributin e besimtarëve tanë në Kroaci është blerë qendra e Misionit. Dom Dodë Gjergji qëndroi si udhëheqës i Misionit deri në mesin e vitit 1994, kur e filloi punën e vet në Shqipëri, kurse në muajin tetor të atij viti (1994) u emërua misionar Dom Ndue Ballabani, i cili Misionin e përmendur e udhëheqi deri më 2009. Ndërkaq, gjatë viteve 2009-2010 Misionin Katolik Shqiptar në Zagreb e udhëheqi dom Agim Qerkini e nga ajo kohë e deri më tash dom Albert Krista.

Do përmendur se Misioni Katolik Shqiptar në Zagreb ishte qendër jo vetëm për shërbime fetare, por edhe kulturore për të gjithë shqiptarët pa dallim feje. Misioni ka organizuar manifestime e tubime kulturore, si konferenca e simpoziume shkencore, pastaj ka botuar vepra të ndryshme, duke filluar që nga viti 1993 kur e botoi revistën “Rrezja e dritës” e “Zani i Misionit”, si dhe Misioni ka botuar edhe libra me tema të ndryshme, sidomos janë të njohura botimet nga dom Ndue Ballabani.

Misioni katolik shqiptar në Zagreb dhe Zef Mirdita

Shtyllë dhe përkrahje shumë e mirë e Misionit ishte dhe mbeti Zef Mirdita. Në fakt, Zef Mirdita kishte ardhur nga Prishtina në Zagreb në vitin 1991. Zef Mirdita deri në vitin 1991 ishte profesor në Degën e historisë së Universitetin e Prishtinës. Me ardhjen e tij në Zagreb, ai vazhdoi punën e tij shkencore në Institutin për Historinë kroate por ishte i lidhur ngushtë edhe me aktivitetet kulturore që mbaheshin në kuadër të Misionit Katolik Shqiptar në Zagreb.

Më parë e cekëm se shtëpia e Misionit në Zagreb u ble me përkrahjen e besimtarëve. Ndërkaq, për hapjen e Misionit ishin ftuar shumë personalitete fetare, politike, diplomatike, kulturore jo vetëm në Kroaci, por edhe më gjërë. Hapja e Misionit ishte festë e të gjithë besimtarëve. Për këtë atëbotë kishin raportuar mediat kroate dhe ato shqiptare. Dita e hapjes së Misionit konsiderohej ngjarje e rëndësishme dhe historike.

Fjalimin për hapjen e Misionit Katolik Shqiptar në Zagreb e kishte mbajtur Zef Mirdita, kurse misionar i atëhershëm në Zagreb ishte dom Dodë Gjergji, i cili në bashkpunim me Albert Ramaj, e kishin caktuar Zef Mirditën për ta mbajtur fjalën e hapjes për fillimin e veprimtarisë së Misionit. Do theksuar se fjala e hapjes së Zefit ishte simbolike, por edhe e rëndësishme, sepse me atë rast ai i ofrohej Misionit Katolik Shqiptar për bashkpunim. Bashkpunimi i Zefit me Misionin është edhe sot në nivelin e duhur, por edhe vlerësohet shumë. Po i shkëputim pak fjalë nga fjalimi i Zefi Mirditës, të mbajtur në Zagreb, më 17 prill 1994, me rastin e hapjes së Misionit Katolik Shqiptar në Zagreb:

“Haec dies quam fecit Dominus: exultemus et laetemur in ea - Kjo është dita që na fali Zoti: Të galdojmë dhe të gëzohemi për të” (Ps. 118, 24), thotë psaltiri. Dhe, me të vërtetë, ajo ditë ishte ditë e gëzimit, por edhe e falenderimit të Bashkësisë Katolike Shqiptare, që iu bë e mundur që ta ketë Misionin e vet fetar. Kjo për Kishën katolike në botë nuk është gjë e rastit. Ajo, ndonëse, është mbinacionale, por nuk konsiderohet antinacionale, sepse thellë është e mishëruar në çdo popull, në qenien e tij shpirtërore dhe kulturore e kombëtare, të cilën jo vetëm që e nderon, por edhe e kultivon dhe e zhvillon ndjenjen kombëtare e fetare. Secili shqiptar, pavarësisht nga pikëpamjet dhe qëndrimet e tij filozofiko-fetare, politiko-shoqërore e kulturore, e din fare mirë se, pikërisht Kisha

Katolike me institucionet e veta fetaro-arsimore e kulturore, popullit shqiptar ia ka ruajtur identitetin dhe entitetin e tij kombëtar, ndërsa kulturës së tij ia ka ruajtur karakterin evropian...

Megjithatë, secili prej nesh duhet t'i jemi mirënjohës Kishës katolike ndër kroatët, e cila, mu në këtë vend, na mundësoi që Atit tonë të përbashkët Qiellor t'i drejtohem në uratët në gjuhën tonë amtare. E dijnë se kjo - kisha katolike ndër kroatë, se të krishterët shqiptar, që jetojnë në mesin e kroatëve, për nga pranimi i fesë së krishtere janë paraardhësit e vëllezërve dhe të motrave të para të kishës katolike...

Në fakt, dita e kremtes sonë në Zagreb ishte dëshmi e gjallë. Për këtë, së bashku me ne, në hapjen e Misionit Katolik Shqiptar në Zagreb, ishin edhe shumë mysafirë, si Nunci apostolik në Kroaci, Msgr. Giulio Einaudi, pastaj argjipeskvi i Durrësit dhe Tiranës, Msgr. Rrok Mirdita, ipeshkvi i Ipeshkvisë sonë në Prizren, Msgr. Mikë Prela, ambasadori i Republikës së Shqipërisë, zotëri Frano Kroçi, dhe zyrtarë të tjerë kroatë dhe shqiptarë. Andaj, pse mos të klithim edhe ne me psalmistin: *'Haec Dies quam fecit Dominus: exultemus et laetemur in ea', Alleluia!*"

E cekëm edhe më parë se bashkpunimi i Zef Mirditës me Misionin Katolik Shqiptar në Zagreb ishte shumë i mirë që prej themelimit e deri më sot. Duhet cekur njëherësh se Zef Mirdita ishte poashtu bashkpunëtor në redaksinë e revistës fetaro-kulturore "Urtia", që botohej në Zagreb nga studentët e filozofisë-teologjisë së Ipeshkvisë Shkup-Prizren. Këshillat e tij për revistën "Urtia" ishin shumë të vlefshme dhe dashamirëse, e të cilat më vonë bënë që revista të merrë edhe karakter shkencor.

Po ashtu, dëshiroj të ndalemi te disa pika të rëndësishme që kanë të bëjnë me bashkpunimin e Zef Mirditës me Misionin Katolik Shqiptar në Zagreb në kohën kur ishte ipeshkëv (administrator apostolik) imzot Mark Sopi, sikurse që po ashtu ishte edhe në kohën e ipeshkvit imzot Nikë Prelës.

Bile, imzot Mark Sopi kishte kërkuar këshilla prej Zef Mirditës për një libër objektive për historinë e popullit shqiptar nga një autorë i huaj, që të mund të përkthehej në gjuhën shqipe e të cilën imzot Mark Sopi do ta financonte me shumë dëshirë. Zef Mirdita pa menduar fare i kishte sygjerruar imzot Mark Sopit që libri i Peter Bartl "Albanien. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart-Shqipëria. Nga mesjeta deri sot" të përkthehej në gjuhën shqipe. Ipeshkvi Sopi në bisedë më dom Marjan Markun, që në atë kohë ishte misionar në Vjenë, kërkoi këshilla për këtë përkthim të mundshëm. Peter Bartl e kishte përshëndetur me shumë gëzim këtë nisativë. Dom Marjan Marku vendos për përkthyesin e këtij libri Shkumbin Brestovcin, kurse Albert Ramaj i siguroi të drejtat e përkthimit shqip nga shtëpia botuese "Pustet". Libri u përkthye në shqip dhe u botua nga shtëpia botuese "Drita" e Ipeshkvisë së Kosovës. Ipeshkvi Sopi ia kishte dhuruar një eksemplar në gjuhën shqipe Peter Bartl-it në Tiranë në vitin 2000, kur Bartl për herë të parë e vizitoi Shqipërinë. Do përmendur se imzot Mark Sopi ishte përcaktuar që atë

libër të përkthente në shqipe me rekomandimin e Zef Mirditës. Imzot Sopi më vonë kishte deklaruar se “Jam i kënaqur që kam përkrahur librin e Peter Bartl, sidomos kjo vepër më pëlqeu pas lëximit, ndaj e vlerësoj vepër të qëlluar për historinë shqiptare”.

Në anën tjetër, është i pakontestueshëm angazhimi i Zef Mirditës sidomos në organizimin e simpoziumeve, që janë organizuar nga Misioni Katolik Shqiptar në Zagreb, por edhe nga Unioni i Bashkësive Shqiptare në Kroaci. Zef Mirdita jo vetëm që angazhohej në shumicën e simpoziumeve me kumtesa, por ai jepte këshilla e propozime për bartësit e kumtesave për simpoziumet përkatëse. Vlen të theksohet se kumtesat e simpoziumeve që janë mbajtur në Zagreb, më vonë janë botuar si vepra të plota.

Po ashtu, në këtë shkrim do të përqëndrohem edhe te një fakt me interes, por edhe shumë të rëndësishëm për historinë e kishës katolike ndër shqiptar, si dhe për popullin shqiptar. Fjala është për librin monografik të Zef Mirditës “Krishtenizmi ndër shqiptarë”, të botuar nga Misioni Katolik Shqiptar në Zagreb dhe Shtëpia botuese e Ipeshkvisë në Prizren “Drita”, në vitin 1998. Ideja për këtë libër mbi krishterimin shqiptar u lind në kremtimin e 2000-vjetorit të krishterimit. Për këtë përvjetor të rëndësishëm bëheshin organizime të ndryshme anë e mbanë botës, sikurse edhe te populli shqiptar. Për këtë imzot Mark Sopin kishte angazhuar Zef Mirditën. Përkrahjen Zefi e kishte nga Imzot Mark Sopi, por i kishte edhe këshillat e tij. Me botimin e këtij libri monografik është arritur sukses i madh, sepse para botimit të këtij libri, gati se nuk mund as të paramendohej një punë kaq e çmueshme për historinë e krishterimit te populli shqiptar, por edhe për historinë e popullit shqiptar. Ja pra, edhe sot e kësaj dite nuk e kemi një histori objektive të popullit shqiptar, por libri i Zef Mirditës mund të merret si shembull se si bëhet një punë e tillë. Parathënien e librin e kishte shkruar imzot Mark Sopi, ku edhe e kishte vlerësuar lartë angazhimin dhe njohurit e Zef Mirditës.

Dy fjalë në fund

Zef Mirdita ishte profesor ordinar në Universitetin e Prishtinës, në të cilin Unverzitet punoi kohë të gjatë dhe nxori breze të tërë për histori. Largimi i tij nga Prishtina nuk ishte me dëshirën e tij dhe as që ishte qëllimi i tij, por misionin e tij shkencor e vazhdoi në Kroaci, ku veproi në Institutin kroat të Historisë. Në anën tjetër, bashkpunimi i tij me Misionin Katolik Shqiptar ishte dhe është shumë i madh, por jo edhe i vetmi, sepse Zef Mirdita bashkpunoi edhe me të gjitha organizatat dhe shoqatat shqiptare në Kroaci. Bile, Unioni i Bashkësive shqiptare në Republikën e Kroacisë dhe me Këshillin e Pakicës Kombëtare Shqiptare të Qytetit të Zagrebit në bashkpunim me Misionin Katolik Shqiptar në Zagreb Zef Mirditës ia ka botuar veprat mbi Dardanët dhe Dardaninë dhe shkrime të nryshme . Por jo vetëm Unioni, por edhe Instituti për Historinë kroate,

ku ka vepruar Zefi deri në pension, ia ka botuar veprat e tij mbi vllahët në Ballkan, me të cilat Zefi u laureua nga Akademia e Shkenave dhe Arteve të Kroacisë.

Atë që e paraqitem më lartë, është një prezentim i shkurtër i Misionit Katolik Shqiptar në Evropë, duke u përqëndruar më shumë në Kroaci, për shkak se i madhi ynë Zef Mirdita, një pjesë të gjatë të jetës e ka kaluar në Zagreb, ku edhe është bashkëpunëtor i ngushtë i Misionit Katolik Shqiptar. Këtë Mision ai në vazhdimësi e ka përkrahur. Ndaj, jemi krenar se Misioni ia mundësoi që vepra e Zefit “Krishterizmi ndër shqiptarë” u financua nga besimtarët e Misionit përkatës. Zef Mirditës i dëshirojmë: Ad multos anos!

Veprimtaria shkencore e Zef Mirditës përfshinë një gamë të gjerë temash, nga parahistoria, antikiteti, historia e popullit shqiptar, historia e krishterimit të popullit shqiptar, historia e popullit vllah, marrëdhënjet historike shqiptaro-kroate si dhe shumë çështje të historisë së Ballkanit të lashtë e deri te koha më e re. Fushë e posaçme e interesimit të tij janë Dardanët, një popull i vjetër i cili jetoi më së shumti në territorin e sotëm të Kosovës.

...

Znanstveni rad Zefa Mirdite obuhvaća širok raspon tema, od pretpovijesti, povijesti staroga vijeka, povijest albanskog naroda, povijesti kršćanstva albanskoga naroda, povijest vlašskog naroda, povijesni hrvatsko-albanski odnosi te mnogih pitanja povijesti staroga Balkana sve do najnovijih vremena. Posebno područje njegova zanimanja su Dardanci, stari narod koji je obitavao ponajviše na području današnjega Kosova.

...

Die wissenschaftliche Tätigkeit von Zef Mirdita umfasst eine breite Palette von Themen, die zum Teil über seinen Fachbereich als Professor für Alte Geschichte hinausgehen. Er forschte und publizierte zur Frühgeschichte, Geschichte der Albaner, und Vlachen, zur Geschichte des Christentums bei den Albanern, zu Fragen der albanisch-kroatische Beziehungen und vielen andern Fragen der alten, aber auch der neueren Balkangeschichte. Sein Spezialgebiet betrifft die Dardaner, jenes alte Volk, das wohl hauptsächlich im Gebiet des heutigen Kosovo gelebt hat.

Schweizerische Landesbibliothek
ISBN: 978-3-9524201-0-2
NSK
ISBN: 978-953-7840-23-5